

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Константин Б. Драгаш

**ИТАЛИЈА И СРПСКО ПИТАЊЕ (1911-
1915)**

докторска дисертација

Београд, 2024.

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Konstantin B. Dragaš

**ITALY AND SERBIAN QUESTION (1911-
1915)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024.

Ментор:

проф. др Милош Ковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

проф. др Војислав Г. Павловић, директор Балканолошког института САНУ

проф. др Александар Животић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

проф. др Лучано Монцали, Универзитет „Алдо Моро“ у Барију (Италија)

др Срђан Мићић, доцент, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

проф. др Ђорђе Ђурић, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

Италија и српско питање (1911-1915)

Сажетак:

Дисертација представља покушај да се покаже и објасни природа италијанске перцепције две независне српске државе на Балкану и српског националног програма на почетку XX века, у освит Првог светског рата. Примарни фокус истраживања је питање на који начин Италија, њена политичка елита, као и културна, интелектуална јавност, у периоду од рата за Либију (1911–1912) до склапања Лондонског уговора (1915) сагледава, објашњава и тумачи постојање Србије и Црне Горе, њихових учешћа у балканским ратовима, аспирација и тежњи, али и положаја нападнутих земаља у рату у којем је Италија првих десет месеци остала неутрална. Циљ је истражити које је методе, у својој политици приступа према Србији и Црној Гори, Италија примењивала у овом, али и ранијем периоду, како би пронашла ону специфичну дипломатску, политичку, економску и културну ноту деловања којим би ове државе, често противне италијанским монополним циљевима и отвореним аспирацијама, задржала у својој геополитичкој орбити, обележеној формалним чланством у Тројном савезу (Немачка и Аустро–Угарска). Испитују се феномени и процеси који су обликовали италијанску перцепцију династија у Србији и Црној Гори, најважнијих политичких догађаја везаних за учешће ове две земље у балканским ратовима, Јулској кризи и стварању Албаније. Проучавају се ефекти рата у Либији на избијање Првог балканског рата кроз окулар италијанске јавности. Истражује се општи италијански доживљај идеје уједињења Јужних Словена, односа Срба и Хрвата, у епохи позног италијанског иредентизма и дефинисања ратних циљева Србије у Првом светском рату.

У дисертацији се, уопштено, испитују и проучавају историја дипломатских односа, али и политичка историја (у оквиру ње и историја економских односа две државе са Италијом), као и историја политичких идеја. У ужем смислу, дисертација није примарно историја дипломатских односа, већ обухвата анализу шире перспективе италијанске перцепције Балкана и српског народа (политичари, публицисти, новинари). Фокус је стављен на италијанску политичку сцену и елиту последње деценије XIX и прве деценије XX века. Предмет истраживања су и општи и појединачни аспекти италијанске балканске политике: њена империјално–монополска сфера деловања, динамична подршка развоју Србије и Црне Горе, присуство у Албанији, иредентизам, однос према Јужним Словенима, идеја о балканском савезу, проблем Далмације, као и широк спектар различитих, међусобно опречних или подударних концепција, мишљења, идеја и планова интелектуалне јавности, заокупљене територијалним променама на Балканском полуострву, о процесу уједињења српског народа.

Кључне речи: Краљевина Италија, Србија, Црна Гора, балкански ратови, Лондонски уговор, јадранска железница, иредентизам, Далмација

Научна област: историја

Ужа научна област: модерна историја

Italy and the Serbian Question (1911-1915)

Summary:

The dissertation represents an attempt to show and explain the nature of the Italian perception of two independent Serbian states in the Balkans and the Serbian national program at the beginning of the 20th century, at the dawn of the First World War. The primary focus of the research is the question of how Italy, its political elite, as well as the cultural, intellectual public, in the period from the war for Libya (1911–1912) to the conclusion of the Treaty of London (1915), perceives, explains and interprets the existence of Serbia and Montenegro. The main issue is to examine in which way Italy observes their participation in the Balkan wars, their aspirations and political tendencies, but also their position of the attacked countries in the war in which Italy remained neutral for the first ten months. The aim is to examine which methods, in its policy of access towards Serbia and Montenegro, Italy applied in this and earlier periods, in order to find that specific note of diplomatic, political, economic and cultural action that would keep these states in its orbit, marked by the Triple Alliance (alliance with Germany and Austria – Hungary), despite the fact that these states were often opposed to its monopoly goals and selfish aspirations. The phenomena and processes that shaped the Italian perception of the dynasties in Serbia and Montenegro are examined, as well as the most important political events related to the participation of these two countries in the Balkan wars, in the July crisis, and during the process of the creation of Albania. It is also put into test the general Italian perception of the idea of the unification of the South Slavs, the relationship between Serbs and Croats, in the era of late irredentism and the beginning of defining the Serbia's war aims.

The dissertation primarily studies the history of diplomatic and political relations, and indirectly the history of political ideas. The subject of research are also aspects of Italian imperial economic policy in the Balkans, Italian irredentism and the South Slavs, the problem of Dalmatia, the creation of the Balkan Alliance and a wide range of different, mutually sharply conflicting political ideas and plans of the Italian intellectual public, preoccupied with the phenomenon of the unification of the Serbian nation in the Balkans.

Keywords: Kingdom of Italy, Serbia, Montenegro, Balkan wars, Treaty of London, Adriatic railway, irredentism, Dalmatia

Scientific field: history

Narrower scientific field: modern history

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	9
УВОД	19
ИТАЛИЈА, ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ СВЕТ И СРПСКО ПИТАЊЕ (1870-1908)	19
Уједињена Италија, прелом на медитеранско – словенском хоризонту Европе : Мацини, Гарибалди, Јужни Словени и италијански поглед на <i>frontiera orientale</i>	19
Италија и Источно питање (1875-1878).....	25
У Тројном савезу	35
Италија и Србија (1882-1903).....	37
Италија и Црна Гора (1878 – 1903)	48
Црногорска принцеза на двору Савоја.....	51
Италијански поглед на Србију (1903–1908)	53
Царински рат и Италија (1906–1911).....	68
Феномен италијанског иредентизма: перцепција Јужних Словена (1861 – 1911)	72
Положај Италије на међународној сцени	90
ПРВИ ДЕО: Анексија Босне и Херцеговине и Италија (1908 – 1909) ..	92
Опасност од догађаја на Истоку	92
Одједи анексије у Консулти и јавности.....	106
Споразум у Ракоњићу (1909)	128
Италија према Србији и Црној Гори: од Титонија до Сан – Ђулијана (1909 – 1911).....	132
Итало – албански покрет (1897 – 1913)	149
Италијанско аутономаштво: кратке црте идејног развоја.....	154
Албанска побуна (1911)	163
ДРУГИ ДЕО: Рат у Либији, Италија према Србији и Црној Гори (1911 – 1912).....	175
Општи ток рата.....	175
Повезаност Либије са процесима на Балкану.....	198
ТРЕЋИ ДЕО: Италија према Србији и Црној Гори у Првом и Другом балканском рату (1912 – 1913).....	231
Почетни увиди: заоштравање односа са Османским царством	231
Први балкански рат, Лондонска конференција и одговор Италије	237

Пристаниште за Србију на Јадранском мору (1912 – 1913).....	246
Стварање Албаније: италијанска заштита, нови крајеви и неразумевање са Србијом	256
Италијански погледи према Црној Гори (1912 – 1913).....	273
Вести према Босни и Херцеговини (1912).....	277
Мрежа дописника и извештача	279
Консулта и Скадарска криза (1913)	321
Последице Лондонске конференције на Италију	343
Италија и Србија током Другог балканског рата (1913) : затегнутост односа.....	346
Привремени мир: Италија и Србија (1913–1914)	365
Италијански конзули у новоослобођеним крајевима.....	383
Проблем Албаније (1913 – 1914)	405
Случај Карла Галија: Италијани у комисији за одређење граница Албаније	418
Односи са Црном Гором до јуна 1914.	422
Поглед из Консулте на замисао уједињења Србије и Црне Горе (1913 – 1914).....	426
ЧЕТВРТИ ДЕО: Економски продор Италије на Балкан и пројекти трансбалканске Јадранске железнице (1903 – 1915)	433
Барско друштво	433
Економски односи Италије са Србијом и Црном Гором: монопол на Балкан	440
Учешће у међународном кредиту	459
Трансбалканска јадранска железница (Danubio Adriatico)	463
Стубови унутрашње политике (1909 – 1914)	489
ПЕТИ ДЕО: Италија према Србији и Црној Гори у Првом светском рату (1914 – 1915).....	493
Италијанске реакције на Сарајевски атентат, Јулску кризу и почетак сукоба.....	493
Погледи на неутралност и рат.....	517
Суочавање са плановима Србије.....	527
Добровољци	548
Реакције јавног мњења.....	551
Ратни циљеви Италије	556
Погледи Срба и Италијана на немире у Албанији (1913 – 1914)	570
Интервенционисти и неутралисти	574
Односи Италије и Србије до јуна 1915.	585

Мисија Леонарда Карпија (1915)	605
Изазови у Црној Гори (1914 – 1915)	607
Преговори Италије са Централним силама и Антантом: Лондонски уговор.....	613
Улазак Италије у рат, последице уговора и односи са Србијом до октобра 1915. ...	647
Положај Италијана у Далмацији: њихове идеје и деловање (1911 – 1915).....	659
1. Роберто Гиљановић.....	677
2. Луиђи Цилиото и Алесандро Дудан	684
Погледи Анђела Вивантеа.....	687
Мусолини, Златапер, Фауро: перцепција српског националног питања.....	688
Демократски интервенционизам Гаетана Салвеминија	704
Ђузепе Прецолини и јужнословенски свет	707
Двојна Монархија, Далмација, Србија и „Јужна Славија“ : различити погледи.....	712
Масимо Рока	719
<i>Slavi</i> у мисли Вирђинија Гајде	754
Јадранско–далматски концепти Оскара Рандија	764
Италија и Црна Гора у првим месецима 1915.	766
ЗАКЉУЧАК.....	779
Библиографија	791

ПРЕДГОВОР

Циљ ове дисертације је да допринесе новом историографском сагледавању одређених, мање познатих повесних чињеница који стоје у непосредној вези са политичком, дипломатском, привредном и културном активношћу Краљевине Италије на Балканском полуострву на почетку XX века, а чији су видљив и незаобилазан тежишни ослонац, у дугом размаку од неколико деценија, посредно или непосредно, представљале Краљевина Србија и Кнежевина (од 1910. Краљевина) Црна Гора, две независне, међународно признате српске државе. Други, паралелни део дисертације представља анализа италијанске перцепције положаја српског народа у Босни и Херцеговини, новоослобођеним крајевима и, превасходно, Далмацији. Италијанске активности, тумачења и анализе усмерене на Далмацију, и, уопштено, нове крајеве српског народа (Босна и Херцеговина, Хрватска и Стара Србија) чине саставни, ако не и претежнији део завршеног дела рада. Замисао дисертације лежи у покушају доказивања тезе да је Италија, током назначеног хронолошког оквира, као и у годинама које су му претходиле, приметно настојала да користи Србију и Црну Гору за изградњу колективне мреже својих дугорочно замишљених савезника на Балкану и оснаживање независности балканских краљевина, које би представљале противтежу и Аустро–Угарској и Османском царству. Прижељкивани исход сарадње са таквим блоком, чији је незаобилазан елемент представљала и Русија, лежао би у постепеном, опрезно вођеном политичком осамостаљивању Италије у односу на Беч и Берлин и неометаној колонизацији медитеранског северноафричког басена, уз прећутну подршку и неутрално држање сила Антанте. Планови владајуће либералне елите, оличене у Ђованију Ђолитију и његовим сарадницима, подразумевали су да колонизација Триполитаније и Киренаике, последњи „слободан“ простор међу колонизованим подручјима северне Африке, „извуче заборављену“ Италију на светску политичку сцену у својству регионалне, привредно независне, финансијски самосталне, велике европске поморске силе, без чијег, како се веровало, пресудног утицаја, неће бити могуће одржавање равнотеже снага на Медитерану. Под тим плановима, такође, подразумевамо и обазриво спољнополитичко балансирање ђолитијевске либералне елите пред изазовом Првог светског рата и разбуктале полемике интервенциониста и неутралиста. Италијански владајући кругови нашли су се пред дилемом избора једне од зарађених страна и става који је, у складу са њиховим концепцијама и ратним циљевима, требало заузети према Србији и Црној Гори.

Либерал–конзервативна елита, и део реформисаних социјалиста у италијанској јавности доживели су италијанско–турски рат, вођен у Либији (1911–1912), као најбржи и најлакши пут да Италија прибави додатно обрадиво, плодно, приобално земљиште за сиромашан део земљорадника са југа (колонисти), побољша тежак положај селачких маса, потврди „условну“ приврженост новоформираној идеологији „национализма“, поврати ауторитет силе нарушен поразом у Етиопији 1896, ојача робно трговачки промет на Медитерану и контролом важних лука у Триполију и Бенгазију и копнено–поморских саобраћајних чворова између Туниса, Марока и Египта, оствари привредни раст.

Поменути хронолошки оквир дисертације представља раздобље изразито динамичног уплива Италије у ток светских догађаја, од рата против Османског царства за Триполитанију и Киренаику (1911–1912) и обезбеђивања поморске доминације на средњем и источном Медитерану, до потписивања Лондонског уговора (26. априла 1915), уз непосредно рефлектовање тих догађаја на Србију и Црну Гору, и прекида политике неутралности у Првом светском рату. У широј перспективи, овај период означава дефинитиван излазак Италије из специфичне вишедеценијске међународне

изолације, у коју је, невољно, упала после Берлинског конгреса 1878. Заинтересованост за исход балканских ратова, активна дипломатска активност посланика из Београда, Цетиња, Софије, Букурешта, воља да се питање економске, па и територијалне српске луке на Јадранском мору реши једним делом у корист Србије, помирљив, али недовољно савезнички наступ италијанске дипломатије током Јулске кризе (1914) допринели су, условно, јачању односа Србије и Италије. Тадашњи министар спољних послова Италије, маркиз ди Сан-Ђулијано, залагао се да се продуби и оснажи италијанско присуство у Београду и на Цетињу. Он је на својеврсан начин наставио, у измењеним околностима, Титонијеву пробалканску спољну политику, и поставио услове за динамичније дипломатске маневре барона Сиднија Сонија (1914–1919), у време чијег мандата ће Италија трајно раскинути све политичке везе са Аустро-Угарском (касније условно и са Немачком 1916) и кренути у рат за ослобођење аустројских провинција са италијанским становништвом.

Први, краћи део дисертације, посвећен је сажетој анализи концепција, планова и праваца деловања италијанске политике према Србији и Црној Гори од 1878. до 1908. године, и, условно, ширем балканском подручју. Под овим се подразумева и активна укљученост италијанске јавности у отварање Источног питања (1875–1878), повезивање два национална ослободилачка покрета, учешће италијанских добровољаца у Невесињској пушци и устанку у Босни и Херцеговини, италијанско присуство на Берлинском конгресу, продубљивање дипломатских односа са Обреновићима и, после 1896. са Петровићима, а од 1903. и са Карађорђевићима. Та анализа обухвата и италијанску подршку Србији у Царинском рату против Аустро–Угарске, улогу Томаза Титонија у приближавању Србије и Бугарске и развијање планова о трансбалканској, јадранској железници. Уводна разматрања овог дела посвећена су, у веома сажетом виду, Мацинију, Гарибалдију, Томазеу, Италијанима у Далматинском сабору, далматинским аутономистима и другим личностима тзв. Тршћанског културног круга, чији је рад оставио печат на међусобне односе два народа. Сматрали смо да без разумевања комплексних и динамичних италијанско– јужнословенских веза успостављених у другој половини XIX века, није могуће поимање логике односа Италије са Србима у потоњем периоду. Један део посвећен је и италијанским погледима према албанском националном препороду.

У истом делу дисертације покрива се период од 1908. до 1911. године, где је нагласак стављен на Анексиону кризу 1908–1909, реаговање Италије на продор Аустро–Угарске у унутрашњост Балканског полуострва и „брутално“ кршење Берлинског уговора, али и уговора о Тројном савезу из 1882. и свих каснијих ревизија тог уговора (1887, 1891, 1902). Овај догађај, заједно са Младотурском револуцијом и проглашењем независности Бугарске, упалили су „дрвени аларм“ у Консулти. Изненада, јавност и владајући кругови довели су у питање дотадашњу јадранску, албанску и балканску политику Савојске краљевине према Бечу. Анексиона криза додатно је погоршала односе Рима и Беча у многим сферама заједничке политике. Италија је била дипломатски оштећена и „понижена“, упркос све ближим везама са Паризом и Лондоном. Многобројни разговори Титонија и Миловановића допринели су да Италија у Србији пронађе разумевање за свој положај, и обрнуто. Посебна пажња посвећена је споразуму у Ракоњићу (1909) којим је Италија продубила односе са Русијом, која ће признати легитимним италијанске аспирације на северу Африке. Споразумом у Ракоњићу Русија и Италија постале су блиски дипломатски партнери, развијајући политику уважавања међусобних интереса на Балкану и у Малој Азији, што ће се показати од значаја у периоду када су Сонино и Сазонов, од новембра 1914. до априла 1915, преговарали о италијанском ступању у рат на страни Антанте. Директна последица аустро–угарске анексије Босне и Херцеговине у Италији изазвала

је снажну конфронтацију политичких партија, анти–аустријско расположење и јачање иредентистичког покрета, али не и очекивано напуштање триплицистичког неутрализма као примарне спољнополитичке доктрине.

Главни део дисертације обухвата период од 1911. до 1915. године, који испитује италијанско учешће у „Либијском“ рату (1911–1912) и рефлектовање тог конфликта на балканске ратове, на везу између два процеса кроз италијански објектив. Осим тога, испитана је улога Италије као „активног посматрача“ ослобађања Старе Србије и Македоније, у потискивању Османског царства са Балкана, као и погледи, ставови и опажања италијанских конзула, аташеа и дипломата у вези српско–црногорског савезништва и стања у новоослобођеним областима. Тим погледима придодajeмо и ставове публициста, политичара у парламенту и новинара. Пажња је посвећена и италијанској реакцији на дешавања у Албанији, која је проглашена у Валону 1912. и призната независном 1913, земљи у којој ће се италијански конзули, махом нерасположени према српско–црногорским претензијама на Албанију, сусрести са српском и црногорском војском у два наврата, 1913. и 1915. године. Италијанске реакције на стварање независне албанске државе и, јачање Бугарске, ток Лондонске конференције, Други балкански рат, и анимозитет према настојањима из Беча да се умањи независност Србије и Црне Горе такође улазе у овај главни предмет дисертације. Осим тога, пажња је, мањим делом, посвећена и привредно–економским односима Италије и Србије и економском „упливу“ Италије на Балкан, препознат кроз планове о трансбалканској железници. Овај део рада обухватају, такође, и осмомесечни преговори италијанске владе са Централним силама и Антантом о територијалним компензацијама Риму за учешће у рату, као и ток преговора Консулте и Савезника, у којем се као централно питање појављује *questione adriatica* – проблематизовање статуса источнојадранске обале, Далмације, Валоне и албанске обале. Посебна пажња посвећена је околностима потписивања четвртог по реду уговора о Тројном Савезу 1912. са Аустро–Угарском, који је произвео приметно незадовољство у земљи, чија се јавност осетила угроженом од политике Балхаусплаца, и сукобу интервенциониста и неутралиста од средине 1914, који ће обележити десетомесечни период италијанске неутралности. Предмет испитивања у овом делу су Сан–Ђулијанова балканска спољна политика, Сонинова стратегија очувања италијанских интереса у Истри, Далмацији и Албанији пред Русијом, Британијом и Француском али и приступ интервенциониста и неутралиста ратним циљевима Србије, посебно у погледу Далмације. Анализа је посвећена и анализи текстова у публицистици који су тематизовали питање „претеће“ словенске опасности, положаја династије Петровић или српско–црногорског уједињења. Под овим подразумевамо и различите појединце, политичке групе (републиканци, националисти, демократски интервенционисти итд.), али и националистичко/далматинске иредентисте, који су своје активности пренели или наставили у Италији.

У свим поглављима дисертације, а превасходно овом последњем, посвећена је значајна пажња италијанским ратним кореспондентима, новинарима и извештачима, чије публикације представљају важан извор за разумевање српско–италијанских и италијанско–црногорских односа. Осим тога, направљена је и диференцијација у приступу Консулте владама у Београду и на Цетињу. Однос Италије према Србији и Црној Гори није био истоветан, и произишао је из различитог положаја, различитих политичких околности, планова и намера који су две српске државе имале у европској политици на Балкану. Италија је у Црној Гори, преко Барског друштва, имала непосредне економске и политичке интересе и била је повезана специфичним, осетљивим династичким питањем са Петровићима. Италијански однос према Црној Гори био је унеколико другачији од односа према Србији, због политике црногорског

краља која није увек пратила Београд, и потребе Италије да сачува интегритет црногорске независности. Осим тога, акценат је стављен и на „балканске аспекте“ италијанског положаја (проблем Трста), политичким групацијама које су произишле из блока *Историјске Деснице* и *Историјске Левице*, улози Ђованија Ђолитија, проблему балканског савеза под покровитељством Италије, колонизације Либије, и одређеним унутрашњим друштвеним противречностима Италије, које су, на посредан начин, условиле њено темељније окретање балканском подручју.

Разлози војне експедиције у Либији лежали су и у дугогодишњој конфронтацији са Француском и њеним интересима у Тунису, и касније, Мароку. Либијски рат замишљен је као средство да Италија себи прибави „право“ на деобу територија Османског царства, ојача своје геостратешке позиције на Балкану (поготово у Албанији), исходује јачу позицију према Аустро – Угарској и Немачкој унутар Тројног савеза, привуче непомућене симпатије хришћанских народа на Балкану и потврди неписано право да постане предводник федерације балканских држава у европској политици. Примарни циљ италијанске дипломатије био је да се у што краћем року добију потврда и сагласност од Русије и Аустро–Угарске да је Италија њихов равноправан партнер на Балкану, имајући у обзир дугогодишњу поделу интересних сфера коју су ове две силе „чувале“ за себе на том подручју. С тим у вези стоје и планови италијанске војне и политичке елите да у касно пролеће 1912. пребаце „ограничени“ поморски сукоб са турском флотилом у воде Егејског мора, заузму Додеканез и приближе се Дарданелима, како би Порту приморале на брже склапање мира, до чега ће доћи у току избијања Првог балканског рата, који с овим догађајима стоји у непосредној вези.

Идеја рата била је да Италија брзим војним операцијама и „затварањем афричког проблема“ постане *де факто* равноправан члан Тројног савеза, у којем се деценијама осећала неравноправно, ослабљено и занемарено. Грозничав сукоб са турским јединицама и Арапима (бедуинима, Сенусима и арапским Берберима) у Либији осмишљен је, ипак, и као трајан залог да Италија избори независну позицију код подозривих сила Антанте (подозривих према аспирацијама Италије, превасходно Британија и Француска) за евентуални, дуго очекивани прелаз Италије на њихову страну, који се, протоком времена, у јавности све више прижељкивао и до којег ће доћи 1915. године. Размимоилажења око будућег статуса Далмације и Истре, црногорског заузимања Скадра, пројектованих граница замишљене југословенске државе и хроничног проблема анархичног стања у Албанији нису пореметили настојања Италије да и поред различитих интереса у Србији и Црној Гори тражи дипломатске пријатеље и савезнике. Тежња нам је да покажемо како су спорна, комплексна, дијаметрално супростављена гледишта између два блока (Србије и Црне Горе, с једне, и Италије, с друге стране, а на ширем плану и кроз степен неповерења Антанте и Централних сила према Италији), у времену које ће довести до потписивања Лондонског уговора 1915, показивала извесну тенденцију да буду измирена и превазиђена. Италија је од Анексионе кризе 1908–1909. до краја 1913. у неколико наврата дипломатским путем стајала у одбрану независности Србије и Црне Горе, залагањем за очување *status quo* и штитећи економске и политичке интересе две државе од различитих аустро–угарских захтева, попут одбијања да се подржи аустријски ултиматум 1913. према Србији због стања у северној Албанији. Поменуто разумевање и помоћ нису били замишљени да почивају на таквој лествици са које би Италију „извукли“ из савезништва са Аустро–Угарском и Немачком. Понашање Италије током Скадарске кризе 1913, тумачење права на компензације од Аустро–Угарске током јула 1914, као и начин преговорања са силама Антанте, „сакривен“ од Србије, који ће довести до потписивања Лондонског уговора, омогућили су да се дотадашњи повољни дипломатски односи две земље

поремете. Скрећемо пажњу да италијанско проглашавање неутралности и инвазија Аустро–Угарске на Србију такође нису произвели моменталну сагласност Саландрине и Пашићеве владе око заједничких циљева две државе у рату, због италијанског настојања да се уговор са Централним силама не раскида, већ модификује и прилагоди потреби за компензацијама, што ће се испоставити као погрешна стратегија. Намеран превид да ће грубо прекршен уговор о Тројном савезу са аустријске стране створити извесне услове којима ће Италија добити компензације на Балкану, показали су да Саландрина влада није од почетка рачунала на спасавање Србије, премда се противила аустро–угарском ултиматуму, у којем није видела никакав повод за објаву рата, противећи се учешћу у рату на страни Двојне Монархије и њеним мотивима за инвазију. Неуспех измирења ових, и других гледишта, произвео је поменути супростављеност, која ће у потоњем раздобљу оставити далекосежне, разорне последице на италијанско–српски (касније југословенски) сукоб, чији незаобилазни елемент представља идеологија италијанског иредентизма. Концепт ослобађања Трента, Трста, Истре, далматинских острва и градова, Јулијске Крајине (Венеција Ђулија) од аустро–угарске власти, те континуирани зазор италијанске јавности према тзв. хрватско–словеначком питању, анимозитет према хрватству, продубљивање династичких веза према династији Петровић и развијање стратешких планова претварања Јадранског мора у италијанску стратешку зону безбедности, од Трста до Валоне, такође обухватају наш предмет истраживања.

У својеврсном настојању свеобухватног приближавања балканској политичкој позорници, Краљевина Италија је, и поред формалног, „заморног“ савезништва са Немачком и Аустро–Угарском у оквиру Тројног савеза, неговала са Србијом и Црном Гором блиске дипломатске и династичке везе, висок ниво економске сарадње, мноштво истоветних спољнополитичких интереса и подударне концепције о националном ослобођењу Италијана и Срба. Окосницу дисертације представља покушај да се проникне у природу италијанске перцепције српског националног питања, италијанско тумачење процеса ослобађања српског народа од туђинске власти, кроз анализу идеја и размишљања представника италијанске конзуларно–дипломатске службе на Цетињу и у Београду, и другим престоницама, и италијанске политичко–друштвене елите, окупљене око идеје преображавања Италије у снажну европску силу високог политичког ауторитета и незаменљив стуб европске равнотеже снага.

*

У Италији је јужнословенски свет предмет темељних истраживања у модерним хуманистичким наукама више од век и по. Славистичке студије, чијим се духовним зачетником сматра Анђело де Губернатис, близак познаник и сарадник Стојана Новаковића и Миленка Веснића,¹ започеле су свој процват почетком 20–тих година XX века, оснивањем Института за источну Европу у Риму², чији је задатак био прикупљање и систематизација постојеће грађе о источној Европи која је постојала у Италији. Први председник те установе био је лингвиста Еторе ло Гато³, а близак

¹ S. Aloe, *Angelo de Gubernatis e il mondo slavo. Gli esordi della slavistica italiana nei libri, nelle riviste e nell'epistolario di un pioniere (1865–1913)*, Pisa 2000, 199–217, 227–232; A. de Gubernatis, *La Serbie et les Serbes. Lectures et impressions*, Florence 1897.

² G. Mazzitelli, *Le pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale. Catalogo storico (1921–1944)*, Firenze 2016.

³ Еторе ло Гато (1890 – 1983), професор славистике на универзитету у Падови и Напуљу, суоснивач часописа *L'Europa Orientale* 1921, годишњака Института за оријенталне студије у Риму. S. Santoro, *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918 – 1943*, Milano 2005, 36 – 42.

сарадник теолог и историчар Аурелио Палмијери, аутор неколико брошура о положају католицизма у Македонији током балканских ратова и православљу код Срба.⁴ Средином XX века осетила се потреба за првим савременим историографским приступом изучавању веза покрета Ризорђимента са јужнословенским светом. Струју усмерену на архивско проучавање дипломатских односа Краљевине Сардиније и подунавских балканских кнежевина утемељио је професор универзитета у Торину Анђело Тамбора својим капиталним делом *Кавур и Балкан*.⁵ Међу његовим ученицима, колегама, сарадницима и студентима били су Франческо Гвида и Драгољуб Живојиновић, чији радови о политичким односима Италије са Србијом и Црном Гором представљају први целовит покушај анализе ове историографске теме. Прву прегледну студију о путописно – пропагандним, есејистичким, етнографско–историјским и памфлетистичким публикацијама посвећеним славистичким темама урадио је слависта и преводилац Антонио Кронија у делу *Conoscenza del mondo slavo* (1958).⁶ Кронијева студија је прва прегледна студија посвећена степену раширености славизма и славистичких дела и студија у Италији.

Ауторитет Ђузепеа Мацинија и Ђузепеа Гарибалдија, двојице духовно најснажнијих протагониста унификаторног процеса идеолошког сазревања италијанске нације, нису дозвољавала да се прерано отпочне са истраживањем других, мање познатих феномена италијанско–јужнословенских, односно италијанско–српских односа. Озрачје Мацинијевих идеја и Гарибалдијеве монументалне улоге у процесу италијанског уједињења и утицаја на ослободилачке националне покрете на Балкану био је исувише велик да би се свесно изоставио из проучавања српско – италијанских културних и политичких сусрета и додирова средином XIX века. Један од пионира полихисторског приступа мацинијанизму и Гарибалдијевом покрету био је италијаниста Никша Стипчевић, чије студије о Николи Томазеу и италијанском присуству у јужнословенском свету у XIX веку такође представљају важну полазну тачку.⁷

Идеја–водиља нашег скромног истраживачког поступка јесте делимично прихватање увида да је Италија, упркос предузимљивом раду својих посланика, због тежње ка ширењу у Африци, запостављала проучавање обичаја, политичких и друштвених прилика у јужнословенским земљама, као што су Србија и Бугарска, ограничавајући се крајем XIX века на прављење планова о заузимању албанске обале, што је узроковало да се „прекасно“ отворила према њиховом свету, на шта је указивао славни географ, новинар и публициста Вико Мантегаца (1856–1934), чијим радовима, есејима, чланцима и текстовима се видно служимо, у анализи италијанског отварања према Балкану почетком XX века.

Истраживањем узрока избијања Првог светског рата, положају Италије у Тројном Савезу, бавио се током 40-тих година XX века Луиђи Албертини, вишедеценијски главни и одговорник уредник листа *Corriere della Sera*. Његов

⁴ A. Palmieri, *L'ortodossia orientale sull'altra sponda dell'Adriatico*, Roma 1921.

⁵ Допринос Анђела Тамборе (1913 – 2004) историографији италијанско – јужнословенских политичких и културних односа у XIX веку је немерљив. A. Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino 1958; A. Tamborra, *L'Europa centro – orientale nei secoli XIX – XX (1800 – 1920)*, Milano 1971; A. Tamborra, „Politica serba nel Regno di Sardegna (1856 – 1861) su documenti inediti“, *Rassegna storica del Risorgimento*, fasc. 1 (gennaio – marzo 1951), 43 – 72.

⁶ A. Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico – bibliografico di un millenio*, Padova 1956.

⁷ N. Stipčević, *Dva preporoda: studije o italijansko – srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd 1979, 24 – 60, 126 – 199; N. Colajanni, *Il pensiero di Giuseppe Mazzini sulla politica e sull'avvenire degli Slavi*, Roma Napoli, 15 – 38.

савременик, Ђоакино Волпе, у вишетомној *Модерној Италији* анализирао је мноштво чинилаца који су обликовали унутрашњу и спољашњу политику Италије у првој и другој деценији XX века. Радови Волпеа, Албертинија, Брунела Вигеција сматрају се темељем и највишим домом позне и увелико развијене италијанске дипломатске историографске школе. Утемељитем савремене италијанске дипломатске историографске школе сматра се и историчар Федерико Шабо, чији је покушај волуминозне систематизације историје италијанске спољне политике од 1871. до 1915. остао недовршен.⁸

Први историчар чији су се радови о Лондонском уговору и околностима његовог склапања заснивао на темељној експертизи архивске дипломатске документације из италијанских државних институција и објављене архивске грађе из других европских држава био је Марио Тоскано, професор дипломатске историје на универзитетима у Каљарију и Риму, који је међу првима брижљиво, хронолошки прецизно, испитивао италијанску перцепцију Сарајевског атентата и преговоре за улазак у рат, као и однос Италије према нападнутој Србији.⁹ У најужем смислу појма, политичке односе Краљевине Италије и Србије после Берлинског конгреса истраживао је, међу првима, упоредо са Франческом Гвидом, професор Армандо Питасио, чији радови и студије који дотичу различите аспекте италијанско-српских односа од 1885. до 1913. године, представљају драгоцен путоказ у постављање основа за истраживање поменуте теме дисертације.¹⁰ Историчар Пјетро Пасторели проучавао је односе Србије и Италије у Првом светском рату.¹¹

О међусобној условљености Либијског рата са покретом албанског устанка у Косовском вилајету, плановима за искрцавање гарибалдинаца на албанску обалу, „буђењем“ свести важни су научни увиди историчара Ф. Малгерија, Тимотија–Вајлдса и Луиђија Албертинија, чији су радови капитална дела за разумевање италијанске спољне и унутрашње политике крајем XIX и почетком XX века.¹²

Најважнији допринос истраживању балканских ратова (1912-1913) и умешаности Италије у тај догађај дао је Антонело Бјађини, који је анализирао извештаје војних аташеа из балканских престоница.¹³ Научне студије темељних истраживања политичких односа Црне Горе и Италије у Првом светском рату дао је Федерико Качамо, који се надовезивао на пређашње Бјађинијеве радове. Како због обилатости сачуваног материјала, досадашња италијанска историографија већим делом је настојала је да осветљава проблем тематизовања црногорских исељеника после 1918. године на Апенинском полуострву, односа Италије према непризнавању нове југословенске државе и губитку независности Црне Горе, док су односи из ранијих деценија донекле били запостављени.

⁸ F. Chabod, *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896*, Roma – Bari 1971.

⁹ M. Toscano, *Il Patto di Londra. Storia diplomatica dell'intervento italiano (1914-1915)*, Bologna 1934; M. Toscano, „Il Patto di Londra“, *Annali di Scienze Politiche* 4, no. 3 (1931), 171–218.

¹⁰ A. Pitassio, „Problema slavo meridionale e crisi d'Oriente (1853–1878) nella storiografia italiana“, *Archivio Storico Italiano*, Vol. 136, No. 1/2, (495/496) (1978), 165–194; A. Pitassio, „Garibaldi e l'Europa danubiano – balcanica. Mito e realtà“, *Garibaldi e il socialismo*, Bari 1984, 259–278; A. Pitassio, F. Guida, „La politica estera italiana e gli slavi del sud nei rapporti delle legazioni di Belgrado e di Sofia nei periodi 1904 – 1908 e 1911 – 1913“, *Materiali di storia* 3 (1978/79) n. 15, 59–103.

¹¹ P. Pastorelli, *Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problem della politica estera italiana 1914-1943*, Milano 1997; P. Pastorelli, *L'Albania nella politica estera italiana: 1914–1920*, Napoli 1970.

¹² L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914*, Vol. I–III, Milano 1942– 43; L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. I – V, Bologna 1950–53.

¹³ A. Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche*, Roma: Ufficio Storico SME 1990.

Немерљив допринос италијанско – руским дипломатским и политичким односима од 1908. до 1915. године омогућили су радови Ђулије Бјанки, који представљају нов и свеж подстицај у италијанској историографији и који скрећу пажњу на активну улогу Русије у привлачењу Сан - Ђулијана, Саландре и Ђолитија анти-аустријској политици. Особен значај приликом израде дисертације имала су научна постигнућа Лучана Монцалија, професора универзитета у Барију, који је својом обимном монографском студијом о Италијанима у Далмацији од 1914. до 1924. бацио светло на занемарен аспект политичког деловања мањинске италијанске заједнице у једној од покрајина Аустро–Угарске и мрежу њеног условно разгранатог односа са најугледнијим политичарима у Ђолитијевој, Саландриној, Боселијевој влади.¹⁴ У својим радовима, Монцали је указао на феномен далматинског иредентизма као запостављеног аспекта студија иредентизма, започетих радовима Аугуста Сандоне.¹⁵ Уверење да су „далматинске теме“ и иредентистичка далматинска пропаганда у Првом светском рату искључиви продукт фашистичких митологизација, фашистичког искривљавања прошлости и конструкција у извесној се мери напушта, увидом да је потреба за приближавањем Далмације (али и Трста, Истре, Јулијске Крајине) Италији у културном и политичком смислу постојала, међу далматинским Италијанима, и образованијим делом елите (Вилари, Натан и др.) у матици деценијама пре избијања Првог светског рата. Степен присутности Далмације као предмета италијанске пропаганде у Првом светском рату проучавао је и Лучано Тоси.¹⁶ Овде истичемо да однос италијанске политичке елите према Хрватима и, превасходно, Словенцима, у приморским покрајина око Трста и Истре, није предмет овог рада, осим као посредни део ширих увида у италијански продор на ова подручја.

Докторска дисертација „Италија и српско питање (1911–1915)“ има форму и садржај студије из дипломатске историје, будући да је заснована на разноврсној документацији, објављеној и необјављеној, из Дипломатског архива Министарства спољних послова Италије (Archivio Storico Diplomatico degli Affari Esteri), Архива Генералштаба копнене војске (Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore Esercito), серији објављених италијанских дипломатских докумената *Documenti diplomatici italiani*, али и другим установама у Риму и Трсту, које чувају корисне информације о умешаности италијанске дипломатско–конзуларне мреже у Србији и Црној Гори. Важне аспекте даје нам грађа из различитих архива у Италије о деловању далматинских иредентиста, и њихов бројан, продуктиван публицистичко–пропаганди рад, који је често тематизовао и контекстуализовао српски елемент на Балкану и феномен југословенске идеје. Архив Србије чува на микрофилмованој документацији Политичког одељења Министарства иностраних дела драгоцене податке о положају, деловању италијанског посланства у Београду, док Архив Југославије такође, кроз фонд Ј. Јовановића Пижона осветљава аспекте српско – италијанских односа, слично као и други архиви у Италији.

Куриозитет нашем истраживачком приступу даје методолошки поступак који је у својој обимној студији применио проф. Фабрис Жесне, са Универзитета у Нанту, чије капитално дело о Италији и њеној балканској политици одудара од ранијих радова на ову тему, а по својој иновативности, необичном херменеутичком споју разноврсне примарне грађе (путописи, есејистика, дипломатска грађа) значајно продубљује

¹⁴ L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia e le relazioni italo – jugoslave nel Novecento*, Venezia 2015.

¹⁵ A. Sandona, *L'irredentismo nelle lotte politiche e nelle contese diplomatiche italo–austriache* (3 volumes), Bologna 1932–38.

¹⁶ L. Tosi, *La propaganda italiana all'estero nella prima guerra mondiale. Rivendicazioni territoriali e politica delle nazionalità*, Udine, 1977.

постојећа знања о упливу Италије у догађаје на Балкану од Берлинског конгреса до потписивања Лондонског уговора, кроз разноврсне политичке, економске, културне активности, према свим балканским земљама и неку врсту „поступног империјализма“.¹⁷

Италијанска историографија тек је од 20-тих година XX века, после „ограничавајућих“ клаузола исхода Рапалског уговора по јадранску политику Савојске краљевине (из перспективе фашиста и дела либералне елите), почела са синтезом иредентистичких списа посвећених Балкану.¹⁸ Два важна дела која су објављена на српском језику јесу она из пера Милана Марјановића и Драгована Шепића. У југословенској историографији, Шапић и Марјановић први су, уз Драгољуба Живојиновића, као најсвестранијег познаваоца теме¹⁹ приказали систематично, целовито, тематски разноврсно, околности италијанске позиције на почетку Првог светског рата, њену перцепцију српских ратних циљева (југословенски програм), тематизујући Црну Гору у италијанској спољној политици, као и италијански иредентизам.²⁰ Позитиван траг у теми односа Србије и Црне Горе са Италијом дали су, посредно, и М. Екмечић и Н. Поповић у својим публикацијама.²¹ У српској историографији незаменљив допринос италијанско – српским и италијанско – црногорским односима у периоду касног XIX века и првих деценија XX века, поред Драгољуба Живојиновића и Љилане Алексић-Пејковић²², дали су Војислав Г. Павловић,²³ Милош Ковић,²⁴ Душан Фундић²⁵, Милан Ристовић²⁶, Милан Гулић²⁷,

¹⁷ F. Jesné, *La face cachée de l'empire. L'Italie et les Balkans 1861 – 1915*, Rome: École française de Rome, 2021; F. Jesné, „L'Italie face à la question adriatique 1861–1915. Aspects stratégiques et idéologiques“, *Italy's Balkan Strategies (19th & 20th Century)*. *Balkanica*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2015, 103–121.

¹⁸ Подупирање намере да се синтетизује, научно обради и ускладиште списи посвећени Балкану настали на прелазу два века и у току Првог светског рата међу првима је учинио Артуро Крониа (Arturo Cronia), професор српско – хрватског језика, и експерт за историју јужнословенских народа на Универзитету у Падови. В.: А. Cronia, „Pubblicazioni italiane sugli slavi meridionali nella prima guerra mondiale, *Südost-Forschungen*, 1956, band 15, Munchen : R. Oldenbourg, 1956, 458 – 471; А. Cronia, *La Croazia vista dagli italiani :quadri, figure, bilanci*, Roma 1942.

¹⁹ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925. Студија о изневереном савезништву*, Београд 1998; Д. Живојиновић, „Сан – Ђулијано и италијанске претензије на Јадрану на почетку светског рата 1914–1918“, *Историјски часопис* 20 (1973), 307–317; Д. Живојиновић, *La Dalmazia o morte: италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923*, Београд 2012.

²⁰ D. Šepić, *Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914 – 1918*, Zagreb 1970; М. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914 – 1917*, Zagreb 1960.

²¹ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977.

²² Љ. Алексић – Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870*, Београд 1979; Љ. Алексић – Пејковић, „Италијанско јавно мњење и аустроугарски ултиматум Србији 1914“, *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, Београд 1976, 463–487; Љ. Алексић – Пејковић, „Италија и јадранска железница“, *Историјски часопис* 34 (1987), 255–270.

²³ V. Pavlović, *De la Serbie vers la Yougoslavie: la France et la naissance de la Yougoslavie 1878–1918*, Belgrade 2015.

²⁴ М. Ковић, *Једини пут: силе Антанте и одбрана Србије 1915*, Београд 2019; М. Ковић, „Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (19. јун – 2. јул 1914)“, *Глас Српска академија наука и уметности*, књ. 18 (2018), 363–373.

²⁵ D. Fundić, „The Albanian Question in Serbian – Italian Relations 1914 – 1918“, *Serbia and Italy in the Great War*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2019, 185–199; Д. Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896 – 1914)*, Београд 2021.

²⁶ М. Ристовић, *Mussolini ante portas. Италијански фашизам и југословенско суседство (1919–1925)*, Београд 2021.

²⁷ М. Gulić, „Dalmatia in 1915“, *The Great War in 1915*, ed. by D. Denda and dr M. Christian Ortner, Belgrade 2017, 190–210.

Персида–Бакомо ди Лазаревић²⁸ и др. „Најсвежији“ рад из дипломатских односа Србије и Италије урадила је, у изузетно научно прегледном стилу, Јована Иветић.²⁹ Тема није заобишла ни радове хрватских историчара, у које спада Анте Бралић³⁰, чији увиди у грађу која се чува у архивима у Задру и Сплиту осветљава деловање депутата у Сабору и значајних италијанских политичких личности у освит Првог светског рата. допринос истраживању дипломатских односа Србије и Италије током Анексионе кризе, балканских ратова и првих година Првог светског рата дали су и Антонио д'Алесандри, Масимо Букарели и Фабрицио Руди, који су укрштањем различитих података, истраживали алтернативне аспекте повезаности Италије са друштвеним и политичким амбијентом Србије и Црном Горе.

²⁸ П. С. Лазаревић, *Трићански културни круг и Јужни Словени*, Београд, Филолошки факултет, 2018 (докторска дисертација).

²⁹ J. Ivetić, *Le relazioni diplomatiche tra Serbia e Italia dal Congresso di Berlino all'annessione della Bosnia e Erzegovina (1878 – 1908)*, Novi Sad 2019.

³⁰ A. Bralić, „Zadarski fin – de – siècle. Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 39 (2007) 3, 731–775.

УВОД

ИТАЛИЈА, ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ СВЕТ И СРПСКО ПИТАЊЕ (1870-1908)

Уједињена Италија, прелом на медитеранско – словенском хоризонту Европе : Мацини, Гарибалди, Јужни Словени и италијански поглед на *frontiera orientale*

Избијање француско-пруског рата, пораз француске војске код Седана и својеврсни поремећај у политичким односима европских сила, потврђен победом Пруске над Аустријом код Садове (1866), омогућили су представницима конзервативне *Историјске Деснице (Destra Storica)* и краљу Виторију Емануелу II да на таласу размахнуте, вишедеценијске идејне подлоге Ризорђимента убрзају завршни чин процеса уједињења италијанских држава на Апенинском полуострву. Након краткотрајног сукоба са војском Пија IX, плебисцитарним гласањем³¹ одржаним 2. октобра 1870, којим је изгласано припајање Рима остатку Италије, укинута је постојање папске државе и постављен правни и политички оквир за легимитизацију права италијанског народа да, преко династије Савоја, Рим претвори у престоницу нове државе.

Ослобођењем Рима (1870) завршен је Трећи италијански рат за уједињење. Пред Италију се, осим сложеног изазова темељних унутрашњих реформи, започетих средином 1860–тих, поставило питање спољне политике и обезбеђивања дугорочног савезника. Тајна жеља Акционе партије „левице“ била је да се склопи савез са Немачком како би се истовремено искористио и против Француске и против Хабсбуршке монархије, будући да се чланови ове партије никада у потпуности нису одрекли својих иредентистичких тежњи.

Укорењена анти–француска расположења у италијанској дипломатији посредно су утицала на деценијско приближавање Италије Аустро–Угарској и Немачкој. Премда су јавно мњење и политичке групације у парламенту, окупљене око *Историјске Деснице* и *Историјске Левице*, до пада Наполеона III и француско – пруског рата неговале запаљиву анти – француску реторику и идеју супростављања вишевековној потчињености Француској, оснивање Репблике, пруска опсада Париза, ратне страхоте и бојазан од потпадања француског народа под апсолутни утицај Немачке империје код политичара са *Левице* изазвале су после 1875. промену става и симпатије према француској републици.

Српски и италијански народ долазили су у међусобни политички и културни контакт у тзв. *јадраним* провинцијама Аустро – Угарске. Италијанско конзулско посланство постојало је од 1849. године у Београду и развијало живахну и обазриву делатност на плану зближавања два национал – ослободилачка покрета и стратегије којом би се, често уз подршку угарских великаша и опозиционара, постепено потискивао притисак Хабсбурговаца са Балкана, нарочито у 60 – тим годинама XX века, а такви планови, рапидно обустављени после буржоаске консолидације земље и

³¹Плебисцит није био обавезујући.

ступања Италије у савез с Аустро – Угарском и Немачком, нису изостајали ни касније, чак ни у време Бокелског устанка (1882).³²

Римско питање у разматрањима теоретичара италијанског уједињења и Ризорђимента постоји од „Пролећа народа“ 1848. године. Оно је било увертира за отварање полемика, дискусија, пројеката и планова италијанско–словенске сарадње под покровитељством Италије, за национални устанак, који би текао упоредо са италијанским уједињењем на Апенинском полуострву. Од тада започиње пораст публикација на италијанском језику у којима се разматра проблем ослобођења Јужних Словена, њихове комплексне ситуације у Османском царству и Хабсбуршкој монархији.³³ Мацинијева интерпретација Рима као најсавршенијег места на свету попримиће димензију политичког месијанизма тзв. *идеологије Трећег Рима (Terza Roma)*, есхатолошке идеје *народа Рима (Roma del popolo)*,³⁴ уобличене у многим његовим писмима, есејистичким списима и политичким манифестима. Немали део те писане заоставштине, у којима се пројављују алузије и непосредно реферисање на Трећи Рим, осмишљено је кроз размишљања о Источном питању, Русији и улози Италије у предстојећим национално–демократским покретима и револуцијама на истоку Европе и Балканском полуострву. Окосница Мацинијевог политичког завештања и тестаментарне идеје у анализи позиционирања Италије у *Источном питању* (Questione Orientale) можемо пронаћи у његовој брошури *Politica Internazionale* из 1871.³⁵ „Млади народи“, позвани да створе федерацију слободних република Европе, заједно с Латинима, као баријеру руском деспотизму, били су словенски народи (моравско – чешка, јужнословенска и пољска група), чијем ће неспутаном народном, демократско–републиканском развоју, ослобађању од турског и аустријског сужањства помоћи Италија, којој је, упркос монархијском режиму, предоређено да одржава, промовише и шири иницијативу слободне европске цивилизације на Истоку.³⁶ Позивајући се на Дантеове стихове „Као што у Пули крај кварнерске пучине где Италију границе таласи што се ту смире“, Мацини упућује позив на зближавање латинске и словенске расе и поставља границе италијанских претензија на северозападу источне обале Јадранског мора. Оне се завршавају са Истром и не прелазе границе истарског полуострва, пошто је остатак далматинске

³² Љ. Алексић–Пејковић, *Политика Италије према Србији...*, 7 – 8, 330 – 351; F. Rudi, „L’unification italienne et la Principauté de Serbie (1859 – 1862) d’après des documents inédits“, *Историјски часопис* књ. LXIX (2020), 303–347; A. Tamborra, *Imbro I. Tkalac e l’Italia*, Roma 1966, 75 – 106; A. D’Alessandri, „The Muslim Question in Serbia: the 1862 Bombardment of Belgrade and the Newborn Kingdom of Italy, in: *Italy’s Balkan Strategies (19th-20th Century)*, edited by V. G. Pavlović, Belgrade 2014, 29-43; P. Fornaro, *Risorgimento italiano e questione ungherese: Marcello Cerrutti e le intese politiche italo–magiare*, Soveria Mannelli 1996, 44 – 64 e passim; Lj. Aleksić-Pejković, „I rapporti tra la Serbia e l’Italia negli anni Sessanta del XIX secolo, *Archivio Storico Italiano* 137, 4 (502) 1979, 581 – 598; I. Pederin, „Drugi bokeljski ustanak (1882.) i Italija prema spisima austrijske špijunaže u zadarskoj pismohrani“, *Povijesni prilozi* 20 (2001), br. 20, 239 – 248.

³³ N. Stipčević, *Dva preporoda. Studije o italijansko – srpskim...*, 108 – 110, 255 – 256; C. Balbo, *Delle speranze d’Italia*, Capolago 1844.

³⁴ J. Yves Frétygné, *Giuseppe Mazzini. Père de l’unité italienne*. Paris 2006, 62, 464 – 465.

³⁵ Мацини Далмацију смешта у словенски политички простор. Једини изузетак је острво Вис, које Италији мора припасти због ублажавања поморског пораза од Аустро–Угарске (1866) и из стратешких разлога. A. Tamara, „La Dalmazia e il Risorgimento nazionale“, *Rassegna italiana: politica, letteraria e artistica* (1918), Vol. 2, Fasc. VII, 183.

³⁶ G. Mazzini, „Politica Internazionale“, (1871), *Scritti Editi ed Inediti di G. Mazzini*, Vol. XVI, Imola, 1913, 131 – 134, 145 – 148 (128 – 151); M. Scioscioli, *Giuseppe Mazzini. I principi e la politica*, Napoli 1995, 139 – 141; 228 – 230; Lj. Toševa Karpowicz, „Mazzini e il risorgimento serbo (1848 – 1878) *Il Mazzinianesimo nel mondo*, Vol. II, Pisa 1996, 511 – 569; G. Pierazzi, „Mazzini e gli slavi dell’Austria e della Turchia“, *Atti del XVI Congresso di Storia del Risorgimento Italiano*, Estratto, (Genova 24 – 28 settembre 1972), Roma 1974, 50 – 54, 67 – 68, 80.

обале, од Ријеке до Котора, предвиђен да припадне Словенима.³⁷ Мацини упозорава да латински свет не сме да дозволи претапање словенске расе у руски царизам и ново „подјармљивање“ од стране руске аутократије, већ да се национално ослобођање Словена од аустријске и турске власти помаже у непатвореном, слободном виду, уз поштовање словенске обичајне традиције. Нова, републиканска Италија једина ће бити у стању да потпомогне јачање федерације Јужних Словена, стратешким планом војне одбране Далмације, у којој би острво Вис било испостава и база за италијанску морнарицу, намењено симултаној одбрани Словена и Италијана. Мацини, штавише, додатно наглашава да далматински градови припадају Словенима, а не Италијанима, и понавља да ће „италијански ратни бродови искупити нарушену част своје заставе заузимањем преко потребног излаза на море за Словене у Црној Гори, као што је Бококоторски залив“.³⁸ Настојећи да предупреди словенско – италијански конфликт, он је у помирљивом тону од 1866. предлагао да Истра, као „мост између Италијана, Мађара и Словена“ буде крајњи домет „праведних“ италијанских аспирација на Истоку, упозоравајући да ће Јужни Словени бити „љути непријатељи“ Италијана уколико се Хабсбуршка монархија окрене њима како би се спасила од притиска Немачке конфедерације.³⁹ Недвосмисленост поруке „братског“ позива била је да Италијани „укажу Јужним Словенима који им градови у Далмацији припадају“, неопходност да Јужни Словени дођу у посед Карлобага, Задра, Дубровника, Котора, Улциња“, како би, „зауевши те луке, настојали да их чувају, као залог устанка“ који ће организовати, уз помоћ Италије, против аустријске и турске власти.⁴⁰ Мацини је замерао кнезу Михаилу Обреновићу и краљу Виторију Емануелу II што нису искористили пруско – аустријски рат да започну операције на Балкану, чијим би снагама сузбили моћ Хабсбуршке монархије.⁴¹ Мацинијеву про-словенску профилијацију злоупотребили су далматински иредентисти у првим годинама Првог светског рата, попут новинара Антонија Ћипика, преокренувши је у империјалистички наратив освајања јадранских словенских провинција и антиславизам: овим расположењима супроставила се елита демократских интервенциониста, којој су припадали историчар Гуљелмо Фереро и публициста Ђузепе Прецолини.⁴² Осим

³⁷ Мацини пише: „Истра је наша; али, од Ријеке, дуж источне обале Јадрана, све до реке Бојане на границама Албаније, простире се једна област у којој, међу остацима наших колонија, преовлађује словенски елемент. То је област која на обали Јадрана обухвата, идући даље од Котора, Далмацију и Црногорску област, и која се простире, са две стране балканског ланца, према истоку све до Црног мора: идући у правцу севера кроз Дунав, и Драве, она се простире и до Угарске у којој се овај елемент, повећавајући се из године у годину, у све већим размерама брже шири него мађарски“. Он додаје да у овом географском простору живи 12 милиона Словена. G. Mazzini, „Politica Internazionale“, *Scritti Editi ed Inediti di Giuseppe Mazzini*, Vol. XCII (Politica–Vol. XXIX), Imola 1941, 144–145. (128 – 156); L. Voinovitch, *Dalmatia and Yugoslav Movement*, London 1920, 216 – 217, 264.

³⁸ G. Mazzini, „Politica Internazionale...“, 151 – 152.

³⁹ Мацини је тај чланак, под насловом *Pace (Le razze)*, објавио у листу *Unità Italiana* 25. августа 1866. *Scritti editi e inediti di G. Mazzini*, Vol. XIV, (Politica – Vol. XII), Roma 1885, 217–220.

⁴⁰ G. Prezzolini, *La Dalmazia*, Firenze 1915, 37.

⁴¹ У контакту с Уједињеном омладином српском и Владимиром Јовановићем (1833 – 1922), Мацини је говорио да је „кукавичка и бескорисна тактика принца без генија и без икакве мисије“ допринела да Срби у Босни и Херцеговини остану неослобођени. R. Valle, „Il risorgimento e l’ustanak degli Slavi del sud“, *Patriotismo, Risorgimento e Unità Nazionale*, Atti del Convegno, a cura di S. Bernardi, Roma 2011, 75 – 76.

⁴² A. Cipicco, „Delle lettere italiane di Dalmazia“, *La Dalmazia: sua italianità, suo valore per la libertà d’Italia nell’ Adriatico*, Genova 1915, 154 – 155; G. Ferrero, *La Guerra Europea. Scritti e discorsi*, Milano 1915, 201; G. Prezzolini, *La Dalmazia...*, 37–50; M. Cattaruzza, *L’Italia e il confine orientale: 1866 – 2006*, Bologna 2007, 32, 79 – 80.

Мацинија, тршћански новинар Паћифико Валуси⁴³ писао је да Далмација не припада „природним, цисалпинским границама Италије“, већ да је то област у којој постоји „колонија Италијана на приморској обали“. Та обала припада „другој народности“, чија територија се налази у италијанском залеђу (иза фриулиско – истарске обале); она је, према Валусију, предодређена да постане „лучка обала будуће, не тако далеке Југославије.“⁴⁴

Ђузепе Гарибалди (1807–1882), други протагониста италијанске национал–револуционарне стварности, о Јужним Словенима, а превасходно Србима, и њиховој позицији у темељном преструктурирању италијанско – балканских политичких веза, имао је афирмативно мишљење, и све до смрти био укључен у различите пројекте националних покрета на Балкану.⁴⁵ Гарибалдијеве пројекције и размишљања о прецизно утврђеној линији североисточне и источне границе Италије која би се успоставила према Јужним Словенима, и дефинитивној расподели територија које би припале једној и другој етничкој групи, по слому Двојне Монархије, нису, са становишта историографије, у потпуности разјашњене као у Мацинијевом случају, будући да сам генерал, осим у назнакама, алузијама и прогласима, то није јасно разграничио.⁴⁶

⁴³ Паћифико Валуси (Pacífico Valussi) (1813 – 1893), новинар, књижевник, публициста, есејиста, политичар. Поборник демократско – либералног, компромисног решења јадранског питања са Србијом и Јужним Словенима. Сарађивао је са Николом Томазеом, Франческом дел'Онгаром и другим интелектуалцима тзв. *Тршћанског културног круга* блиским идеји буђења „јужнословенске свести“. У време писања студије *L'Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell'Italia* био је депутат у парламенту у Риму и саветник привредне коморе града Удина, а дело је посветио Карлу Кехлеру, председнику градске привредне коморе. Делио је извесне стереотипне пројекције о „назадним“ елементима у цивилизацији Јужних Словена, али је Србима, као кључним факторима националног ослобођења, приписивао највиши степен изграђености националне свести и културне уздигнутости, који ће им омогућити стварање „Југославије“, термина који се први пут експлицитно користи у једном политичком есеју који говори о јадранском питању, као дефинисан програм државе свих Јужних Словена. Мрачније погледе имао је према словенском становништву настањеном у близини источних граница Италије: „у источним планинама Фуланије, на тршћанском селу, у Истри, у Далмацији, близу цивилизованог италијанског елемента словенски елемент је остао са очигледним знацима инфериорности, и ограничен на сеоски живот, без културе, без сопствене цивилизације“. Предвидео је политички слом Двојне Монархије, указивао на привредну и војно – стратешку инфериорност Италије на Јадранском мору наспрам Аустро – Угарске и Русије и захтевао да се неспоразуми са словенским интересима, у тренуцима тријалистичке трансформације Монархије или других политичко – правних процеса њене егзистенције, предупреду узајамним договором са будућом „подунавско – словенском империјом“. Све територије источно од планине Учке (*Monte Maggiore*) требало је препустити Словенима, а италијанске аспирације усмерити на Трст и Истру: Славиви препуштамо не само Динарске Алпе, које чине дно Далматинске обале у наставку Јулијских Алпа, већ и Ријеку, италијански град који се налази на дну Кварнера, и онај други део Истре који је иза њега, Монте Мађоре, као последња група Јулијских Алпа.“ Валуси понавља да је италијанска мисија забрана уласка Немачке у Јадран. P. Valussi, *L'Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell'Italia*, Trieste 1871, 46–49, 53–57; *Ibid*, *Trieste e l'Istria e le loro ragioni nella questione italiana*, Milano 1861, 15–16, 41–42.

⁴⁴ P. Valussi, *L'Adriatico in relazione...*, 29–30, 107–108; G. Prezzolini, *La Dalmazia*, 38.

⁴⁵ M. Priante, „Giuseppe Garibaldi Hero in the Piemont of the Balkans. The Reception of a Narrative of the Italian Risorgimento in the Serbian Press“, *Italy's Balkan Strategies (19th & 20th Century)*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2014, 45 – 59; A. Tamborra, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1800-1920)*, Milano 1971, 260 – 268.

⁴⁶ Салвемини је у писму историчару Пјетру Силви у фебруару 1919. написао да „није упознат са некаквом Гарибалдијевом далматофобијом“, алудирајући на чињеницу да се Гарибалди није до краја јасно одредио према идеји разграничења у Далмацији између Италијана и Срба и Хрвата и да није био присталица агресивне иредентистичке националне политике, којом би се захтевало припајање целе Далмације Италији, све до Боке Которске, како стоји у делу Енрика Крочеа из 1891. Према Прецолинију, Гарибалдији је, заједно са Теренцом Мамијанијем, Карлом Комбијем, Чезаром Корентијем, Масимом

Крајњи домаћај и распон теоријских расправа о североисточним и источним италијанским границама деценијама је, након уједињења Италије (1861), остао нерешен. Немогућност да се утврди прецизан и крајњи опсег италијанских земаља проистакао је из чињенице да у многим пограничним областима са немачким (Алто Адиге и Трентино) и словенским становништвом (између Истре, Фурланије и Карниоле/Крањске, ка југу до Ријеке), није било јасно у којим насељима живе Италијани и где се све говори италијанским језиком. Најпомињанији радијус аспирација кретао се у дoметима Трента, Трста, реке Соче, Горице, Градишке на Сочи, источне Фурланије, планине Снежник, полуострва Истре са југозападним деловима Крањске.⁴⁷ Кавур је у говору у савојском парламенту 20. октобра 1848. предвидео прогресију хроничног проблема Хабсбуршке монархије са Словенима. Осудио је „угњетавање“ мађарске земљопоседничке аристократије над „словенским плебсом“ и Словенима предвидео тријумф у будућности.⁴⁸ Далмација се, као аустријска „јадранска“ круовина у којој је живео висок проценат српског становништва, у Кавуровим теоријским нацртима о „неослобођеним земљама“ изричитим поменом јавља 1860. у писмима упућеним Лоренцу Валерију, краљевском комесару у Анкони, у којем се пијемонтски државник отворено реферише на права Срба и Хрвата.⁴⁹

Марко Мингети, Паоло Фамбри и други италијански политичари и интелектуалци деснице, били су толерантни на аустријско ширење на Балкану, све док би Монархија била у стању да Италији обезбеди и гарантује стратешко померање границе на Јулијску Крајину. Такав став („дипломатске трампа иза леђа балканских

д'Ацелом, Ђованијем Бовијем, Нином Биксијем, Бетином Риказолијем крајњу источну границу ослобођене Италија стављао на Кварнере, са Истром, али не и у Далмацију, о којој никад није детаљно говорио, осим као простору за подизање великог устанка и оружане побуне Бокеља, Херцеговаца и Далматинаца против аустријске власти. Овоме у прилог може да иде и позив који је Гарибалди с Капрере упутио Истранима, Тршћанима и Горичанима (*agli Istriani, Triestini, Goriziani*) 4. децембра 1866., у којем је навео да се „аустријски деспотизам препушта нежности и обманама да ухвати у замку народе који имају несрећу да га имају на челу, али ми се надамо да ће им здрав разум Мађара, Словена, Истрана и других поништити планове, и да ће ускоро слободни народи Венеције са весељем дочекати искупљење своје браће по јарму“. G. Salvemini, *Carteggio 1914 – 1920*, a cura di E. Tagliacozzo, Roma 1984, 445; G. Prezzolini, *La Dalmazia*, 40; *Epistolario di Giuseppe Garibaldi* (aprile – dicembre 1866), Vol. XI, a cura di G. Monsagrati, Roma 2002, doc. 4775, 285.

⁴⁷ A. Vivante, *Irredentismo adriatico...*, Firenze 1912, 58 – 61; G. Paolo Palcich, „Vincenzo Duplancich. Lettere e documenti, tra autonomia e irredentismo“, *Rivista Dalmatica* 3 (1986), v. LVII, 195 – 196 (169 – 238).

⁴⁸ Кавур је на седници изјавио: „Словенски род, енергичан, бројан, угњетаван дуги низ векова, жели да добије сву своју еманципацију... ствар је праведна и племенита, заговарају је хорде које су још сирове, али смеле и енергичне, због чега је овом роду суђено да тријумфује у блиској будућности“. A. Vivante, *Irredentismo adriatico...*, 61.

⁴⁹ Кавур у писмима од 28. децембра 1860. и 3. јануара 1861. пише да „треба избећи сваки израз из којег би могло произићи да нова италијанска краљевина тежи да освоји не само Венето, већ и Трст са Истром и Далмацијом.“ Пијемонтски државник наводи да му није „непознато да у градовима дуж обале постоје центри италијанског становништва по раси и аспирацијама“, али да су „сви“ (већина) на селу (*campagne*) становници словенске расе“ и да би било неоправдано антагонизирати („учинити непријатељима“) Хрвате, Србе, Мађаре и германско становништво, жељом да се део централне Европе лиши сваког приступа на Медитеран. Кавур наглашава да је „свака пренагљена фраза у овом смислу страшно оружје у рукама наших непријатеља који га користе како би покушали да нас заваде са Енглеском, која би, такође, неповољно гледала на то да Јадран поново постане италијанско језеро, као у доба Млетачке републике.“ Кавур се служи изразом *campagne* да географски позиционира поднебље које насељавају Јужни Словени; у овом контексту оно се може превести и као залеђе, унутрашњост, копнено залеђе приморја. Лоренцо Валерио (1810 – 1865), новинар, предузимач у свиларској индустрији, био је у Пијемонту председник „Друштва италијанско – словенског савеза“ (*Società per l'alleanza italo-slava*, основан 1849), која је радила на „братском“ политичком зближавању Италијана са Словенима и Мађарима. A. Vivante, *Irredentismo adriatico...*, 61 – 62; A. Tamborra, *Cavour e i Balcani...*, 240 – 241; G. Paoli Palcich, „Vincenzo Duplancich. Lettere e documenti, tra autonomia e irredentismo“, ..., 195.

народа“) правдали су високим мотивима очувања трговачко–економских веза с Монархијом и мир у географском суседству, који ће Италији обезбедити унутрашњу консолидацију државе, реформу војске, сређивање буџетских прилика, подизање морнарице, изградњу великих лука, улагање у инфраструктуру сиромашног југа.⁵⁰

У пионире политичко-историјске есејистике о „Источном питању“ и супростављеним националним гледиштима у Аустро-Угарској спада новинар из Копра Ђовани Риоса (1836–1889), мацинијевац. Интересовање за природу локалних прилика родне Истре навело га је да се, током рада у Италији, позабави испитивањем шире парадигме сложеног проблема националности у Аустро-Угарској. Његова дела о Истри и проблемима односа Италијана, Немаца и Србо-Далмата на Балкану и источној обали Јадрана представљају, уз радове Паћифика Валусија, прва публицистичка дела која из италијанске перспективе расветљавају односе Италијане са Јужним Словенима. У свом најпознатијој брошури, *О Јадрану и његовом значају за Италију* (1870), Риоса је у пројекат изградње будуће државе слободних нација на Балкану укључио становнике источне обале Јадрана, „Србо-Далмате и Грчко-Албанце“, чији ће економски

⁵⁰ Марко Мингети (1816 – 1886) економист, финансијски експерт, либерал, председник владе (1873 – 1876), један од вођа *Destra Storica*. На седници парламента 17. марта 1880. рекао је да је влада заузела погрешан став према аустријским плановима у вези Босне и Херцеговине, одбивши да јој се отворено супростави на почетку, и прихвативши прекасно поредак који је измењен Берлинским уговором: „Сећам се да сам тада својим колегама, а посебно министрима рата и спољних послова, поставио ово питање: верујете ли да је припајање Босне и Херцеговине Аустро-Угарској штетно по интересе Италије на Јадрану? Верујете да би то могло представљати опасност за будућност? То је било питање које сам од тада постављао, јер ми се чинило да ће од његовог решења многоме зависити будуће понашање Италије. Ко год је веровао да би ова анексија заиста била штетна за италијанске интересе, онда је, уколико је имао снаге за то имао снаге, морао да се томе супротстави, што је било лакше урадити на почетку; или, уместо тога, се веровало да ова анексија неће нанети никакву штету Италији, па је тада требало од почетка пристати на то и подржати Аустрију, и од тада јој обезбедити оне предности или бар оне гаранције за нашу трговину и наше интересе које смо, као што ћу вам ускоро показати, барем делимично изгубили“. Паоло Фамбри (1827–1897), књижевник, новинар, инжењер из Венеције, војни теоретичар, учесник ратова 1848/49 и 1859. за ослобођење Ломбардије – Венета од хабсбуршке власти, депутат италијанског парламента од 1866, члан *Destra storica*, објављивао политичке чланке, есеје и критике у часописима *La Perseveranza*, *Il Fanfulla* и *L'Opinione*. Био је један од претеча триплицистичке политике – упркос тврдокорној борби за ослобођење своје родне покрајине, сматрао је да рат с Аустро – Угарском постаје изливашник уколико би Италија издејствовала мирну сецесију преосталих покрајина (Тренто, Трст, Јулијска Крајина и Истра) од Беча, у замену за њено ширење на Балкан, чиме је ревитализовао Балбове пројекције. То га није спречило да жестоко критикује улогу и рад италијанске дипломатије на Берлинском конгресу. Веровао је да постоји „немачко – руска завера и споразум“ за ширење на запад и југ Европе (у правцу Цариграда и Трста) и предлагао аустро–италијанско– француско – британски савез против истог, као и стварање конгломератске конфедерације на Дунаву (слично Кошутовим пројекцијама и преговорима с Штефаном Туром и Кавуром почетком 50 – тих XIX века). Писао је „да не само Аустрију и Италију, већ и Енглеску и Француску привлаче најозбиљнији разлози да спрече да Аустро-Угарско царство подлегне немачкој и словенској бахатости“, чији је циљ да поремете комерцијалне, политичке и војне интересе преосталих државе Европе на Медитерану, а нарочито Јадрану. Осим тога, писао је да постоји велика „разлика у националним карактеристикама између Југословена и Руса него између Италијана и Француза“, али да неки чланови иреденте у Италији то не увиђају, као ни опасност од пангерманске претње. Фамбри пише: „Кад Аустрија буде у Новом Пазару, Егеј ће бити отворен за наш Солун (...) Велики басен Дунава, у којем нордијске, јулијанске, карпатске, балканске и динарске планине чине одличан зид, постоји немачко, чешко, словеначко, српско, румунско и мађарско становништво. То је држава која не може и не сме бити ништа друго до конфедерација. Етничка припадност ту нема јасне поделе, а европски мир захтева да овај простор у сваком случају чини целину која делује као баријера Немачкој и Русији“. М. Pacor, *Italia e Balcani. Dal Risorgimento alla Resistenza*, Milano 1968, 19; *Discorsi parlamentari di Marco Minghetti*, Volume Settimo, Roma 1890, 488–489. Р. Fambri, *La Venezia Giulia. Studi politico militari*, Venezia 1880, 155–162, 192–193; N. Labanca, 'Paolo Fambri', *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 44 (1994), 510 – 511.

просперитет зависити искључиво од Италије, која им то може обезбедити. У делу није споменуо Хрвате и Словенце.⁵¹

Бергамски професор, учењак и патриота Габријеле Роза (1812–1897) оценио је да Јужни Словени негују „демократску врсту панславизма“, која се разликује од руског деспотизма. При крају своје брошуре о Русији и Оријенту (1860) означио је кнеза Милоша Обреновића као снажан ујединитељски чинилац Јужних Словена, „владара који од милион људи којима влада, може да извуче сто хиљада људи за борбу и спреми сто топова за рат“ и покрене покрет за ослобођење различитих нација, чији се коначни исход није могао претпоставити.⁵² Осим Валусија, о концепту стратешке повезаности далматинске обале са Италијом расправљао једелимично и истарски адвокат Либери–Феро. Противник идеје политичке доминације Италије над илирским становништвом, тврдио је још 1871. да је италијанска популација у Далмацији видљива и био заговорник културног, трговачког и привредног повезивања Италије са „територије која би могла постати њен природни додатак.“⁵³

Италија и Источно питање (1875-1878)

Отварање Источног питања (1875-1878) на Балканском полуострву, устанак у Босни и Херцеговини (1875-1878) и политичке промене проистекле из националних борби балканских народа против Османског царства дубоко су узнемирили италијанску дипломатију. Ови догађаји предочили су италијанској јавности и дипломатским круговима опасност од занемаривања политичких прилика на истоку Европе. Српско – турски рат (1876–1877) и руско–турски рат (1877-1878) упозорили су Италију да је неопходно да хитно успостави предузмљиву акцију у Србији и Црној Гори, али и Румунији и Грчкој, и унапред обезбеди заштиту својих спољнополитичких интереса. Италијанска јавност била је посебно заинтересована за устанак и политичку позадину сукоба због географске близине Балканског полуострва, важности одбране принципа националности као „грађанске идеологије нове, уједињене италијанске државе“ и специфичног статуса иредентизма, који је, у виду уже, свежије струје унутар доктрине спољне политике Италије, почео да се избија на површину.⁵⁴ У периоду 1870 – 1875, владе Ђованија Ланце (1869-1873) и Марка Мингетија (1873-1876) биле су опхрване унутарполитичким проблемима и изазовима, везаним за отклањање неповољних околности стварања велике државе. Недовољно пажње поклањало се спољној политици, а на истоку Европе прижељкивало се одржање *status quo*. Тежња да се опасност од мацинијевског револуционарног деловања и интернационалистичког преврата (гарибалдинци, републиканци, комунисти, анархисти итд.) отклони није

⁵¹ T. Catalan, „Linguaggi e stereotipi dell’antislavismo irredentista dalla fine dell’Ottocento alla Grande Guerra“, *Fratelli al massacro. Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale*, a cura di Tullia Catalan, Roma 2015, 39 – 68.

⁵² G. Rosa, *La Russia e l’Oriente. Studi storici politici*, Milano 1860, 55-56.

⁵³ Према Либери-Ферију, политичке границе будуће Италије завршавале су се у Венецији Ђулији (Јулијској Крајини), с Трстом, у оквиру ње и Истри. Libero-Liberi, *L’Italia esposta agli Italiani*, Milano: Padova, 1873, 131-132; A. Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie: Histoire de la nation italienne sur ses frontières orientales*, Vol. III, *La Dalmatie*, Rome 1919, 625-626.

⁵⁴ На ове факторе, као пресудне, указује истраживач Фабрис Жесне. У поменутим чиниоцима он види „преломни“ моменат за одређивање приоритета италијанске спољне политике, курса који ће Италија заузети на Берлинском конгресу и потоње мотиве за улазак у Тројни Савез (1882). F. Jesné, „Da Berlino a Tunisi: La Questione d’Oriente nell’arena politica italiana (1878-1881)“, *Il Sud-est europeo e le Grandi Potenze. Questioni nazionali e ambizioni egemoniche dopo il Congresso di Berlino*, a cura di A. d’ Alessandri e R. Dinu, Roma 2020, 47.

заобишла Јоанинија, конзула у Београду, који је разматрао могућности уплива те идеологије на друштвене прилике у Србији.⁵⁵

Мацинијеву и Катанеову⁵⁶ филозофију приоритета поштовања принципа националности као универзалне политичке филозофије и темеља спољнополитичке доктрине држава, „федерације слободних народа и признатих нација“, поједини виђенији предводници Депретисове *Левице*, попут посланика Манђинија, Кавалотија и Музолиноа, почели су тихо и постепено да напуштају током трајања Источне кризе. Симпатије према Јужним Словенима који се ослобађају од турске власти међу присталицама *Sinistra Storica* биле су неупитне. Ипак, настојећи да фокус своје реторике усмере на заштиту државних интереса, а не мисију „ризичне“ одбране права потлачених народа у Европи, почели су да захтевају реалистичнији приступ дипломатским питањима, испитујући у којој мери савезници „крхкој“ Италији могу бити Немачка и Аустро-Угарска. Поделивши се на умерено и екстремно крило, историјска Левица је уз видне резерве била неутрална према Србији и Црној Гори у рату са Османским царством. У полемици са *L'Opinione*, гласилом умерењака, Депретисов лист *Popolo Romano* прижељкивао је стварање једне независне државе Јужних Словена, подржавао устанике објављивањем репортажа из Херцеговине и Црне Горе и осуђивао намеру Аустрије, Русије и Немачке да ограниче слободу побуњеног становништва плановима о дељењу Османског царства; такав план наштетио би јадранским интересима Италије, из чега се види да је Левица имала у плану припајање

⁵⁵ Јоанини је преносио да пропаганда комунистичке Интернационале, због сељачке типологије друштва у Србији, неће имати примарни утицај на развој комунистичке идеологије, али да задружни начин живота, непостојање високог образовања, снажно присуство религије, блискост Русији и непостојање радничке, фабричке експлоатације као у земљама западне Европе омогућава развијање социјалистичких идеја, које могу имати везе са револуционарним нихилизмом који долази из Русије. *Documenti Diplomatici Italiani* (у наставку DDI), Seconda Serie 1870–1896, Vol. IV (1 luglio 1872 – 9 luglio 1873), Roma 1976, Joannini a Visconti Venosta, 14 agosto 1872, R. 163, 73–74.

⁵⁶ Карло Катанео (Carlo Cattaneo) (1801–1869), политички филозоф, револуционар, теоретичар, учесник револуционарне 1848/49, члан побуњеног градског већа Милана, републиканац који је касније пришао монархији. Није позивао на распад Хабзбуршке монархије, нити на програм италијанског политичког јединства, који би био постигнут у анти – аустријској визији политичке равнотеже на Балкану и југоисточној Европи. Залагао се за трансформацију Аустро – Угарске у савезну државу са либералним институцијама. Његова гледишта на италијанско – аустријске односе анализирана су у парламентарним говорима током Анексионе кризе 1908–1909. и подвргавана критичким освртима и негативним оценама. Антипод Катанеовим италијанско – словенским предикцијама у корист Аустро – Угарске, којег су републиканци реafirмисали, био је Мацини. На седници 29. марта 1909, након што је окончано признање анексионих признања над Босном и Херцеговином, „запаљива“ реторика потресла је италијански парламент. Географ Атилио Бруниалти (Attilio Brunialti) (1849–1920), противник наглашеног аустрофилизма, осветлио је штетност Катанеових погледа, и примену његових постулата (савезништво с Монархијом на Балкану до чекања обештећења) у триплицистичкој политици више од три деценије, због којих је италијански утицај у балканским државама опао или био драстично смањен, и довео до потпуно пасивног држања према кршењу Берлинског уговора од стране Двојне Монархије. Бруниалти је рекао да су „размишљања Ђузепеа Мацинија, за разлику од Катанеових, била другачија; он је био спреман да чак и завршетак италијанског јединства одложи за једну великодушнију идеју, за већу идеју, за слободу балканских народа“. Бруниалти је навео да је према Мацинију, Италија требала да себи постави мисију помагања балканским народима у њиховом ослобађању, те да није требала да размишља о властитим добицима, нити да размишља о обештећењу од Аустрије. Бруниалти је изјавио: „Чини се да је идеја Трентина и Венеције Ђулије, нажалост, напуштена: међутим, видимо како се и наш други идеал мора потпуно жртвовати: више није у питању ићи путем који је назначио Карло Катанео, или онај који је одредио Ђузепе Мацини; ми смо веома близу затварања оба ова пута“. W. Giusti, *Carlo Cattaneo di fronte all'Austria e al mondo slavo*, Trieste 1958, 3–20; Atti Parlamentari (у даљем наставку AP), Camera dei Deputati, Sessione 1909–1913, Legislatura XXIII, 1° Sessione, Tornata del 29 marzo 1909, 55–59.

Далмације.⁵⁷ Прихватање постулата оријенталне спољне политике Деснице из времена Кавура, Мингетија и Висконтија – Веносте, чије је једно од обележја било уобличавање концепата о ослобођењу Ломбардо-Венета и Трента, уз компензације Аустро-Угарској на Балкану, почело је да се примећује у штампи Левице од јесени 1875.⁵⁸ Закључком да Руска империја подржава словенски устанак и „заједљивим“ коментарима на рачун кнеза Милана Обреновића, „растрзаног између похлепе за освајањем и кукавичке издаје устаника“, у Депретисовом листу *Popolo Romano* дошло је до напуштања безрезервне подршке устанку српског народа, што је допринело продубљивању јаза између тзв. Екстремне и Парламентарне Левице у марту 1876, када је ова последња оформила владу.⁵⁹ Сви предлози италијанског кабинета у вези са Источним питањем, за понуду посредовања коју је прижељкивала кнежевина Србија, за дипломатску интервенцију заштите црногорског књаза, или просту размену идеја владе Беча и Рима, гроф Андраши је систематски бојкотовао и одбијао, сумњајући да је гроф Робилан отпочео тајне преговоре са Петроградом, оптужујући италијанског војног аташеа да је „скривени иредентиста“ и да Италија ради на одвајању Трентина и других провинција Аустро – Угарске, користећи се Источном кризом.⁶⁰ Франческо Криспи, Бенедето Каироли и Ђузепе Цанардели подржавали су слабљење Османског царства на Балканском полуострву, али нису заговарали уплитање Италије у „непотребне“ догађаје, „паљење револуционарне бакље“ и вољу да се учешћем италијанских добровољаца потпаљује „пожар“ на Балкану и Италија увлачи у било какав војни конфликт. Овакав став делила је и Десница. Конзервативни историчар и сенатор Теренцио Мамиани⁶¹ потврдио је, јула 1876, обраћајући се министру спољних послова Мелегарију, да постоји „раздор између интереса нације и емотивног става јавног мњења“, али да нема спора око тога „коме се упућују наше симпатије“, алудирајући на

⁵⁷ A. Pitassio, „L'Estrema sinistra e il movimento garibaldino di fronte alla crisi d'Oriente del 1875-1878“, *Europa Orientalis* 2 (1983), 109 – 110.

⁵⁸ Исти закључак о добијању Трентина у замену за сагласност аустро-угарског ширења у Босну и Херцеговину, користио је и лист Деснице *Opinione* након мартовских избора 1876, како би Депретисову владу ставио пред изазов појаве ширења иредентистичког покрета. F. Jesné, „Da Berlino a Tunisi: La Questione d'Oriente nell'arena politica italiana (1878-1881)...“, 49.

⁵⁹ A. Pitassio, „L'Estrema sinistra...“, 111.

⁶⁰ G. Gallavresi, *Italia e Austria (1859 – 1914)*, Milano 1922, 130 – 132.

⁶¹ Теренцио Мамиани (1799–1885), филозоф, историчар, писац, председник *Società nazionale per la confederazione italiana* (Национално друштво за италијанску конфедерацију) основаног с Виченцом Ђобертијем 1848. у Торину, првог академског научно – политичког друштва (институције) усмереног на тражење правно – политичког решења за политичко уједињење италијанског народа на Апенинском полуострву. Од 1864. сенатор. Био је министар просвете у обновљеном Кавуровом кабинету. Након што је прешао на дипломатију, био је опуномоћени посланик у Атини (1861) и Берну (1865), а 1871. вратио се предавању филозофије историје на универзитету у Риму. Када је реч о италијанско-словенским политичким и културним односима, био је поборник активне сарадње два света и национална покрета. Током револуције 1848. писао је да се, у случају рушења Хабсбуршке монархије, компромис Словена и Италијана може остварити преко границе у Истри, јер су „од Августовог времена, Јулијски Алпи и Карнијски Алпи обележавали границе Италије; и зато је сва Истра и обала која иде од Пуле до Венеције наша, и ту се не сме вијорити никаква застава осим италијанске“; веровао је у италијанско осећање Јужних Словена и писао да је Италији „најважније да они нису и не желе да буду Аустријанци и да Аустрија не може да нам спрема континуиране увреде и малтретирања у лукама Далмације.“ Мамиани је идеалистички апстрактно веровао да „у Илирији и Далмацији живи народ који је по свом пореклу словенски, чија дискреција не открива да ли се изјашњава за италијанску или ствар словенских народа, али да се у погледу обичаја, писма и владања осећају Италијанима.“ Мамианова гледишта биће посредан катализатор идеологији аутономистичког покрета у Далмацији. *Scritti politici di Terenzio Mamiani*, Firenze 1853, 263–265; A. Brancati, 'Terenzio Mamiani della Rovere', *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol 68 (2007).

Јужне Словене.⁶² Захтевали су да се Османско царство потчини административним, а не политичким реформама великих сила, и тим путем очува.⁶³ Штампa радикалне левице, попут листова *Secolo* из Милана и *Capitale* из Рима наставила је да подржава устанике, не штедећи критике на рачун уздржаности влада Румуније, Грчке и Србије да отворено подупру устанак и рат против Турске. Тонови према њима изменили у пролеће 1876, када је предмет критике постала британска политика на Балкану и румунско оклевање да подупру Србију и Црну Гору: чињеница да Русија подржава две словенске државе није значила да ће оне постати руске, тврдио је *Secolo*. Избијање српско-турског рата доживљено је двојако, као опасност од јачања руске аутократије, али и као позитивна чињеница у ослобађању Јужних Словена. За неуспех Србије да потуче турску војску и руско – турски рат 1877. лист *Secolo* кривио је неактивност влада западних великих сила које су одлучиле да препусте простор Балкана Русији. Јединствену позицију имала је прозелитска католичка штампа, окупљена око часописа *Civiltà Cattolica*, која није подржавала устанак, нити сматрала да постоји разлог за побуну, видевши у њој последицу мешања великих сила, укључујући и „шизматичку, непријатељску“ Русију, у територијално наслеђе Османског царства.⁶⁴

Учешћу италијанских добровољаца, (гарибалдинаца, анархиста, публициста) у устанку у Босни и Херцеговини, српско – турском рату (1876–1877) и руско–турском рату (1877 – 1878), боравку новинара и дописника који су уредништвима новина достављали репортаже и извештаје са ратних фронтова из Србије и Црне Горе, и других места на Балкану, италијанска историографија посветила је обиман број радова.⁶⁵ Посебно место заузимају извештаји конзула Јоанинија и Дуранда, врских познавалаца јужнословенске проблематике, на које су се ослањали Висконти–Веноста и Мелегари у процени ситуације и осмишљавања стратегије. Српску војску испратили су лично, и о њеним успесима панегирично писали, између осталог, дописници и извештачи Никола Лазаро, Наполеоне Корацини, Ђузепе Барбанти Бродано.⁶⁶ Одушевљеност српском националном идејом преовлађује у њиховим сећањима. Ратове је испратио и Ђузепе Маркоти,⁶⁷ новинар чији ће потоње публикације бити једна од

⁶² Мамјани је у часопису *Nuova Antologia* објавио 1876. есеј о Европи и источним народима. Т. Mamiani, „L'Europa e le nazioni orientali“, *Nuova Antologia* (1876), n. 6, 457–487; А. Ара, „La questione della Bosnia-Erzegovina e l'Italia (1875-1877)“, *Il Politico* (Ottobre – Dicembre 1990), Vol. 55, No. 4, 696.

⁶³ F. Chabod, *Storia della politica estera italiana...*, 81-82.

⁶⁴ А. Ара, „La questione della Bosnia-Erzegovina e l'Italia (1875-1877)“, *Il Politico*, Vol. 55, No. 4, 701-702.

⁶⁵ M. Deambrosis, „La partecipazione dei garibaldini e degli internazionalisti italiani alla insurrezione di Bosnia ed Erzegovina del 1875-1876 e alla guerra di Serbia“, *Studi garibaldini e altri saggi*, a cura di R. Giusti, 33-82; E. R. Terzuolo, „The Garibaldini in the Balkans, 1875-1876“, *The International History Review* IV 1 (1982), 113 – 126;

⁶⁶ G. Barbanti Brodano, *Serbia. Ricordi e studi slavi*, Bologna 1877; Ibid, *Su la Drina. Ricordi e studi slavi*, Milano 1878; Ђ. Барбанти Бродано, *Гарибалдинци на Дрини*, Београд 1958; N. Stipčević, *Dva preporoda – studije o italijansko – srpskim...*, 221; N. Corazzini, *In Serbia: impressioni descrittive*, Siena 1877; N. Lazzaro, *La Serbia durante la guerra del 1876*, Milano 1877.

⁶⁷ Ђузепе Маркоти (Giuseppe Marcotti) (1850–1922), новинар и књижевник, Био је дописник листа *Fanfulla* током руско-турског рата, искуство које је описао у књизи *Tre mesi in Oriente* (1878) којом је започео производњу путописних извештаја, усмерених на области источног Јадрана и Балкана. Боравио је у Београду 1877. и други пут 1890. године. Оба пута сусрео се с министром спољних послова, намесником и шефом Либералне странке у Србији Јованом Ристићем. Пратио је привредни преображај земље и прикупљао податке о економским, друштвеним, политичким приликама. Имао је резервисан став према аустрофилским тенденцијама Обреновића. Држао се индиферентног приступа према српским националним аспирацијама: подржавао их је условно, из идеалистичких мотива, без пропаганде, уз свест о политичком прагматизму, да их је немогуће у реалности остварити у максималистичком обиму, што због етнографски измешаног становништва у вилајетима европске Турске, што због немогућности активирања подршке Италије: „Срби не би били срећни ни са Старом Србијом, ни са Горњом

полазних основа за научно – експериментални продор италијанских ерудита, новинара и путописаца у Србију, Црну Гору и Босну и Херцеговину и упознавање ових земаља, као и за рад италијанских конзула у Далмацији почетком XX века, попут Ђузепеа Ђакија, вицеконзула у Сплиту, будућег конзула у Сарајеву 1914, Маркотијевог познаника.⁶⁸ Изразит допринос борби Херцеговаца у опсади Требиња 1876. дале су три групе добровољаца из Ливорна, чији је први полазак организовао Ђузепе Банди, уредник и власник листа *Gazzetta Livornese*, и браћа Андреа, Јакопо и Пасвкале Сгаралино, оснивачи Устаничког комитета за помоћ Херцеговини. Надахнути Гарибалдијевом поруком да „само с Истока може доћи искра ослобођења Трента и Трста“, у фебруару 1876. послали су први добровољачки одред, који је предводио поручник Корадо Додоли; другу групу предводили су браћа Јакопо и Пасквале Сгаралино, а трећу Корадо Андреони, Ађиде Ђуровић, Франческо Ардисон, Родолфо Бартелони, Андреа Кашинели и 27 осталих добровољаца. У априлу 1876. Књаз Никола је наредио Јакопу Сгаралину да добровољци напусте Црну Гору, захваљујући им на пруженој помоћи и храбрости, упутивши их да се врате у Италију, а на лето оду у Србију, „где ће помоћ бити потребнија“, земљи која ће објавити рат Османском царству.⁶⁹ Социјалистичка идеолошка уверења допринела су борби за националне интересе балканских народа, уместо да их разграде, како се веровало.⁷⁰

У ово време појављују се и масонске републиканске организације које подржавају ослобођење српског народа од османске власти. Масони су пренаглашавали свој утицај на национал – револуционарну омладину у Србији. Посредством конзула Јоанинија, уз иницијативу италијанских добровољаца, 1876. године у Београду је отворена прва масонска ложа, названа *Lumières Balkanique*, под патронатом Великог Оријента Италије (*Grand'Oriente d'Italia*).⁷¹

Незаобилазно место у промовисању аспирација Јужних Словена током трајања Источне кризе имао је Евгеније Поповић (1842-1931), италијански патриота, уредник гласила *Diritto* и адвокат српског порекла. Године 1870. појавио се у Риму, где је постао сарадник фирентинског листа *La Nazione* и узео псеудоним Емилио Тергести (Emilio Tergesti), под којим ће објавити мноштво чланака, путописних репортажа, у својству дописника из Црне Горе и Херцеговине. Био је био дописник илустративног листа *L'Illustrazione italiana*, али и посебног илустративно- тематског часописа који је

Македонијом: они сањају да реконструишу древно и краткотрајно царство свог Душана Великог, српско-хрватску државу која укључује и Словенце, Далмацију и Црну Гору и да отелотворе сан за који верују да могу да рачунају на Италију, којој тренутно одговара постојање Аустро-Угарске, а највише политика додељивања аутономија на Балканском полуострву. Великосрпски партизани ласкају да би италијанска подршка њиховим циљевима била обезбеђена уз надокнаду Истре и осталих земаља између Венецијанских Алпа и Јадрана“. G. Marcotti, „I Serbi e la Serbia“, *La Rassegna Nazionale* (1890), fasc. 2, Vol. LVI, Anno XII, 319 – 321; Ibid, *Tre mesi in Oriente. Ricordi di viaggio e di guerra*, Firenze, 1878; G., Marcotti, *La Nuova Austria*, Firenze 1885.

⁶⁸ L. Monzali, *Italiani di Dalmazia. Dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Firenze 2004, 201.

⁶⁹ Алчесте Кристофанини у студији *Garibaldi e Livorno* наводи да је укупан број италијанских добровољаца из Ливорна који је узео учешће у устанку у Херцеговини, а касније Србији, био 45. Тај број не укључује 18 добровољаца које су турске власти ухапсиле, којима нису дозволиле прелазак преко њене територије, или који су враћене у Италију. E. Miche, „La città di Livorno per la causa della libertà dei popoli oppressi (1870 – 1876)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, Vol 29 (1951), 503 – 505.

⁷⁰ Ђузепе Барбанти Бродано у свом делу *Su la Drina. Ricordi e studi slavi* (1872) написаће како се на „обалама Мораве и Дрине води „борба за слободу, а нарочито борба за социјално ослобођење“ и да Бакуњин није успео „да разувери Малатесту од одласка у Босну“. E. Decleva, „Droite et Gauche en Italie face à la crise d'Orient (1876 – 1878), *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, tome 27, N.1 (Janvier-mars 1980), 116. (114 – 135).

⁷¹ „La Massoneria in Serbia. Sua storia. Suo scopo attuale“, *Rivista massonica* (1913), fasc. 1, 82. (78 – 145).

излазио у оквиру ових новина, *Guerra d'Oriente*, током трајања Источне кризе; листове су издавали Тревес и Сонцоњо, који су постали препознатљиви по овим публикацијама.⁷² Пропаганда за јужнословенску идеју довела га је у сукоб са свештеником и српским писцем Људевитом (Лодовиком) Вуличевећем (1839 – 1916) из Дубровника, по питању владарског права првенства на ослобађање и припајање Херцеговине – Поповић је остао уз амбиције кнеза Николе да припоји Херцеговину Црној Гори, док је Вуличевећ бранио Љубибратића.⁷³

У српској војсци, током трајања Српско – турског рата, боравили су италијански официри и новинари. Таковским крстом одликован је коњички поручник Пјетро Монферини из Креме, који је обављао функцију официра за везу при Генералштабу српске војске и телеграмима обавештавао Министарство војске Италије о току операција и биткама. Саставио је мемоарско – есејистички спис о боравку у Србији, *Историју српско-турског рата*, у којем је говорио о свом учешћу у рату, моралу, јединицама и карактеру српске и турске војске.⁷⁴

Италијанска влада је неговала песимистичан став у погледу успеха административних реформи које би Порта имала да спроведе под притиском великих сила. Луиђи Корти⁷⁵ и Мелегари сматрали су да решење кризе почива у „постепеном развоју аутономије балканских хришћанских народа“, под суверенитетом Порте. Свест о перманентном инфериорном положају, оскудним ресурсима, неразвијеној војној снази, привредним слабостима земље, и одричном ставу Беча према територијалним надокнадама Италији у случају рата на Балкану, појављују се готово непрекидно у размишљањима италијанских дипломата током трајања Источне кризе. Овакав став произишао је из општег уверења предводника историјске *Деснице* да Италији није у интересу да нарушава Париски уговор 1856 и интегритет Османског царства, чији је један од потписника била Краљевина Пијемонт, осим у погледу ојачавања аутономија хришћанских народа на Балкану. Листови попут *Corriere della sera* и *Opinione* објашњавали су да „по сваку цену треба очувати мир“, али уколико то није могуће, „треба захтевати слободу акције и одлучивања, у складу са догађајима и новим компликацијама које би могле да произиђу“. Висконти Веноста је у Дому посланика у априлу 1877. појаснио да Италија остаје неутрална, и да у „Источном питању нема никаквог других интереса осим оних које је поставила Европа“. Посланик

⁷² Неколико илустративних прилога које је Поповић, под псеудонимом Терцести, објавио под окриљем листа *Illustrazione Italiana*: Emilio Tergesti, „Dal teatro della Guerra“, *L'Illustrazione italiana*, Num. 36, 2. luglio 1876; E. Tergesti, „Una visita al principe del Montenegro“, *Guerra d'Oriente cronaca illustrata*, Num. 2/3 (luglio 1876), 15, 23-24, 26-27. Списак Поповићевих репортажа из Црне Горе и Херцеговине у листу *Nazione* по бројевима листа налази се у раду: О. Поповић, „Ratni dopisi iz Crne Gore Evgenija Popovića“, *Cetinjski filološki dani II. Zbornik radova s naučnog skupa održanog na Cetinju 10-12. septembra 2019*, ur. Novica Vujović, Cetinje 2021, 391; E. Decleva, „Droite et Gauche en Italie face a la crise d'Orient (1876 – 1878)“, ..., 114; E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896 – 1914): Albania e Montenegro tra Austria ed Italia*, Udine 1981, 140, 155.

⁷³ Angelo Tamborra, *Ljudevit Vuličević tra Slavia e Italia*, Roma 1986, 59 – 61; О. Поповић, „Ratni dopisi iz Crne Gore Evgenija Popovića“, ..., 390-392.

⁷⁴ Монферини је књигу објавио уз подршку професора Ђованија Дерока, који је радио при Одељењу за штампу Министарства спољних послова Италије, који је сачувао и сакупио Монферинијеве телеграме из Србије упућене италијанском Министарству војном. P. Monferini, *Storia della Guerra serbo-turca*, Crema 1877, 62 – 63.

⁷⁵ Гроф Луиђи Корти (Luigi Corti) (1823–1888) представљао је Италију на Берлинском конгресу. Његовим радом били су задовољни Бенедето Каироли и Агостино Депретис, предвоници *Storica sinistra*, као и краљ Умберто I (1878–1900), заговорник континуираног повећавања војних издатака (тежио је повећању бројности стајаће војске на 500.000), упркос чињеници да на Конгресу нису потврђене територијалне аквизиције за Италију. G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1875 al 1915*, a cura di A. Torre, Milano 1970, 244 – 266.

у Петрограду, Менебреа, тврдио је да Италији недостаје војна снага на којој би почивао „садашњи положај земље“, док је Корти упозоравао Висконтија Веносту на проблем избијања европског рата и немогућност Италије да одабере страну.⁷⁶

Засебно место у проучавању дипломатског положаја Италије током трајања Источне кризе представљају мисије Франческа Криспија у Будимпешти и Берлину с јесени 1877. и његови разговори са Ђулом Андрашијем и канцеларом Бизмарком. У својству председника Дома посланика (*Camera dei Deputati*), Криспи је од Депретиса добио задатак да испита расположење владе у Бечу и Берлину према могућности евентуалних територијалних добитака Италије у случају војне интервенције Аустро – Угарске на Балкану. Предмет и садржај Криспијевих разговора постали су, након Првог светског рата и раширене идеолошке конструкције *vittoria mutilata* извор за жучне историографске полемике о документарно – архивској поткрепљености теорија о свеобухватно осмишљеним иредентистичким планова прве две Депретисове владе.⁷⁷ Екстремна левица републиканаца, окупљена око часописа *Ragione* (Бертани, Кавалоти, Муси), указивала је на прилику да Италија искористи догађаје на југоистоку Европе (рат Јужних Словена за ослобођење од Турака) како би повратила преостали део неослобођених територија од Аустро – Угарске, на првом месту Трентино и Тренто.⁷⁸ Некадашњи мацинијевац и републиканац, албанског порекла, члан тајних револуционарних комитета и антиклерикалац који је 1864. прихватио монархију, Криспи је од свих виђенијих политичара Левице једини показивао отворене иредентистичке склоности али и симпатије према аспирацијама балканских народа. На састанку у Гајштајну и Берлину 1877 (17. и 24. септембра), Бизмарк је одбио да подржи Криспијеву идеју да се склопи италијанско–немачки дефанзивни споразум, који би био усмерен против Француске и Аустрије. Премда је у погледу споразума према Француској показао извесно разумевање и начелну сагласност, немачки канцелар је категорички одбио било какав споразум уперен против Аустро–Угарске који би угрозио интересе Двојне Монархије. Италијански политичар је Бизмарку пренео да Босна и Херцеговина не сме да постане провинција Аустро–Угарске и да је од краљ Виторија Емануела II добио детаљне инструкције да испита немачки став према Источном питању, који је Италију веома бринуо. Будући да је руско – аустријским споразумом у Рајхштату „наговештено“ да је Русија ту област препустила Бечу, Криспи је предложио да, у случају да Босна и Херцеговина, као провинције Османског царства, постану део Двојне Монархије, Трентино пређе под власт Италије, уз немачку помоћ. Бизмарк то није прихватио, али је понудио Италији подршку за добијање

⁷⁶ A. Arisi Rota, „La Questione della Bosnia-Erzegovina e l' Italia (1875-1877)“, *Il Politico*, Vol. 55, No. 4, (Ottobre – Dicembre 1990), 709–711. (703-712).

⁷⁷ Poleмику је започео историчар и публициста Гаetano Салвемини у часопису *Nuova Rivista Storica* 1925. године критичком анализом извора Криспијевих дневничких записа које је приредио Криспијев рођак Томазео Криспи. Суочен са фашистичком митологизацијом, Салвемини је желео да испита у којој мери је оригиналан садржај Криспијевих разговора, чији се предмет дотицао италијанских аспирација на Балкану (Албанија, Далмација) и Трентину, био предмет потоњих искривљених тумачења и намерних фалсификовања докумената. Он је подвргао критици једно писмо, у којем Криспи Андрашију скреће пажњу да је Италија заинтересована за Ријеку. Испоставиће се да је сам Криспи 1886. сам изменио белешке свог првобитног разговора с Андрашијем, а да Томазео из политичких разлога није објавио неизмењен оригинал, у којем се само помињао Трст, али не и Ријека. Лист *Piccolo* од 3. јула 1878. преноси да је Бизмарк, увидевши бојазни Консулте пред ширењем Двојне Монархије, понудио Кортију Албанију, али да је италијански представник то одбио речима: „Албанија једва да нам нешто и значи“. G. Salvemini, „Alla vigilia del congresso di Berlino. Il colloquio Crispi – Andrassy 21 ottobre 1877 e la genuinità dei 'Diari' crispi“, *Nuova Rivista Storica* (1925) Fasc. I, Anno IX, 72 – 93; P. G. Celozzi Baldelli, *L'Italia e la crisi balcanica (1876 – 1879)*, Galatina 2000, 54.

⁷⁸ E. Decleva, „Droite et Gauche en Italie face a la crise d'Orient (1876 – 1878)“..., 118.

протектората над Албанијом или неком другом облашћу Османског царства на Балкану. Криспи се, пак, с тим није сложио⁷⁹, правдајући се да Италија нема територијалне границе на Балкану, да су источни Алпи угрожени од продора аустријских трупа и да Италија „не би уопште знала шта да ради са неком турском провинцијом на Јадрану“.⁸⁰ Почетком 1877, Ђула Андраши, аустро–угарски министар спољних послова, одбио је понуду италијанске владе за размену идеја о источном питању, ширећи сумње да је Депретисова влада иредентистичка и да се воде тајни преговори између Игњатијева и Робилана о италијанско – руском споразуму.⁸¹

Депутат Бенедето Музолино, „један од најоданијих следбеника“ Депретиса, изјавио је да на „Балкану не постоји питање националности и слободе“, већ „руске амбиције“, подржавши Порту. У пролеће 1878, затражио је савезништво са Аустро–Угарском, изјављујући да „мала“ територијална размимоилажења између Беча и Рима представљају „бедну ситницу“ наспрам „чина истинског патриотизма“ – изградње „велике заједничке ствари, која две државе мора повезати.“⁸² Очито пример благог напуштања Мацинијеве доктрине и условно пристајање уз аустрофилску идеологију Чезаре Балба видљиво је у амбивалентном ставу Феличеа Кавалотија (1842-1898), неприкосновене личности *Estrema sinistra storica* и једног од најзначајнијих револуционара Ризорђимента. Уочава се да међу интерпелантима који су тражили дебату о Источном питању нису сви *a priori* показивали анимозитет према Русији и њеној заштити балканских хришћана; позиција адвоката Луиђија Алфонса Мичелија је у том погледу специфична.⁸³ С пролећа 1878. у Дому посланика о Источном питању на

⁷⁹ И сам пореклом из колоније Итало–Албанаца, Франческо Криспи је у годинама након Берлинског конгреса сумњао да постоје довољно валидни и кохезивни елементи дефинисаности албанске народности. У парламентарном говору 16. марта 1880, у којем је одбацио оптужбе да је Италија желела да на Конгресу легитимизује право на окупацију Албаније, Криспи је довео у питање идентитетску издвојеност Албанаца од хеленизма. Изјавио је да Албанци по својој култури, традицији, језику и поднетим жртвама од 1821. треба да пристану уз Грчку. Додао је да је свако даље „проучавање елемената њихове народности бескорисно: припојите их, ставите их у конфедерацију, успоставите за њих систем власти који вама највише одговара, али ће пре или касније сви Албанци морати да се уједине са Грчком“. G. Salvemini, *La politica estera italiana...*, 264.

⁸⁰ Ово је предложио и лорд Дерби, приликом Криспијеве посете Лондону почетком октобра 1877. Историчар Салвемини је Криспијев одговор назвао „несхватљивом глупошћу“. G. Gallavresi, *Italia e Austria (1859 – 1914)...*, 133; G. Salvemini, *La politica estera dell'Italia 1871 – 1915*, Milano 1970, 224 – 225; L. Salvatorelli, *La Triplice Alleanza 1877 – 1912*, 35 – 40; A. de Donno, *Italia dal 1870 al 1944*, Vol. I (1870 – 1914), 95 – 102; G. Salvemini, „La politica estera di Francesco Crispi“, *Rivista delle nazioni latine*, Anno III, N. 1 (1918), 1 – 9.

⁸¹ Дипломатска позиција Италије 1877 – 1878 није била истоветна оној у којој се нашла 1911. и 1914, када је, уочи избијања оба рата, успела да обезбеди неутралност Француске и Британије и половично савезништво с овим државама, али одређене подударности у дипломатској изолованости постоје. Франческо Криспи је незавидну позицију Италије према Бечу дефинисао на следећи начин: „У мају долази вест да Аустрија наоружава наше границе, а аустријска амбасада преноси да ванредно долази и две хиљаде аустријских ходочасника у Рим да одају почаст папи. У јулу је наша дипломатска интервенција у корист Црне Горе слабо примљена у Бечу, као и припремни потез за нашу војну интервенцију у Албанији. У августу долази до озбиљних инцидената: прво службеник италијанског конзулата у Бечу, затим војни аташе наше амбасаде оптужени су за шпијунажу; а напади штампе толико су бесни да је војни аташе приморан да напусти Беч“. *Francesco Crispi: politica estera. Memorie e documenti, raccolti e ordinati da T. Palamenghi – Crispi*, Milano 1912, 3 – 4; P. G. Celozzi Baldelli, *L'Italia e la crisi balcanica (1876 – 1879)*, 2000, 106–107.

⁸² F. Chabod, *Storia della politica estera...*, 77-78.

⁸³ Мичели је, за разлику од Кавалотија, а као припадник Екстремне Левице, сматрао да је руска заштита балканских хришћана оправдана, историјски нужна и неизбежна, поздрављајући рат против Османског царства као „знак историјске зрелости и великог пута“ који би Италија требала да подржи. Он је критиковао Сан – Стефански мировни уговор, сматрајући да не обезбеђује довољну независност Србији, Румунији, Грчкој и Црној Гори, одбијајући да „криви“ Петроград за „дрскост“ у европској политици и

Балкану превагнула је критика руског царизма као „деспотије“ од чије опасности и „преваљивања словенских интереса на Јадран“, Италија мора да се држи подаље. Ова формулација појавиће се, у измењеним околностима, тридесет година касније. Кавалоти је рекао да су „Италијани пријатељи Аустрије“, а да се о принципу националности на Балкану не може говорити без одређених ограничења и резерви, јер је поменути принцип првише „нејасан да би дао живост, чврстину, кохезију свакој од ових малих агломерација“.⁸⁴ У поменутом скупштинском обраћању 8. и 9. априла 1878. Кавалоти је, као заговорник обезбеђивања ослонаца ширењу Аустро–Угарске на Босну и Херцеговину, употребљавајући политичку картографију, упозорио на опасност од јужнословенског програма, „јужнословенског краљевства унутар Монархије“, губитак Трста и Истре и других провинција.⁸⁵ Необичност оваког става проистиче из чињенице да је Кавалоти био убеђени антиклерикалац иредентистичких склоности и присталица Мацинија. У свом првом разговору са аустро–угарским послаником у Риму, министар спољних послова Пасквале Манчини (1881–1885), признати професор међународног права, изјавиће да је одувек подржавао принцип националности, али да као добар познавалац разлике између теорије и праксе сматра да би „примена националности на односе између различитих држава, на крају те односе онемогућила и уништила“.⁸⁶

Упркос тензијама са Балплацом због тзв. Вимпфенове ноте, после сусрета француског премијера Гамбете у Риму са Криспијем и Депретисом, крајем 1877. и почетком 1878. вођени су преговори да се у вези Источног питања формира коалиција Немачке, Француске и Италије, којој би приступили Лондон и Беч, са циљем „избацивања“ Русије са Балкана. Веровало се да је Умберто I (1878 – 1900) близак Петрограду и Берлину, и непријатељ Аустро – Угарске и Француске.

Италијанска и светска историографија сагласна је око тврдње да је Италија на Берлинском конгресу, и током самог трајања кризе, доживела велики неуспех своје спољне политике, остала „усамљена“ и без суштинских савезника. Поједине тврдње описују је као „залуталог путника“, „слепца“, а оптужбе на рачун Луиђија Кортија, министра спољних послова и представника Италије на Конгресу, умножене су у парламентарној реторици републиканаца, реформиста, националиста и иредентиста крајем XIX и почетком XX века, који су сматрали да је влада Левице пропустила историјску прилику да Италији обезбеди међународни интегритет и репутацију. Савремена тумачења далеко су од негативних оцена и тврде да је Италија, упркос неуспеху, постигла значајну видљивост на европској политичкој сцени.⁸⁷ Критика неспособности да се преузме дипломатска иницијатива и улажу приговори на различите предлоге европских држава (посебно Британије и Аустро – Угарске, али и Османског царства), немоћ да се дефинишу јасни спољнополитички интереси земље и „сакривање“ иза тежње да се допринесе европском миру спадају у главне примедбе опозиционе парламентарне Деснице. Поједини истакнути чланови Деснице, попут

залажући се за продубљивање сарадње Италије са Русијом, у поштовање начела италијанске неутралности. AP, Camera dei Deputati, Sessione del 1878, Discussioni, Legislatura XIII, Tornata del 9 aprile 1878, Vol. I, Roma 1878, 341–346.

⁸⁴ Историچار Шабо приписао је овакво Кавалотијево гледиште увученошћу у идеолошке партијске сукобе и примарном потребом револуционара да питања унутрашње политике преовлађују и одређују спољнополитичка, а не мржњом према балканским народима. F. Chabod, *Storia della politica estera...*, 79 – 80; A. Pitassio, „L'Estrema Sinistra...“, 121.

⁸⁵ G. Salvemini, *La politica estera italiana...*, 248 – 249; AP, Camera dei Deputati, Discussioni, Legislatura XIII, Tornata del 9 aprile 1878, 380 – 381.

⁸⁶ *Discorsi parlamentari di Pasquale Stanislao Mancini*, Volume Settimo, Roma 1896, 228 – 230.

⁸⁷ D. Mack Smith, *I Savoia d'Italia*, Milano 2010, 56.

филолога и истраживача Оријента Руђера Бонгија, знаменитог критичара Депретиса и Кортија, наглашавали су да су одредбе Сан–стефанског уговора о двоструком увећању територије Црне Горе заправо одговарале Италији и да је заузимање пасивног става према аустро – угарском ограничавању права Црне Горе на Јадранском мору била грешка.⁸⁸ Британско добијање Кипра и потврда француских претензија у Тунису, као дугорочне последице Конгреса, посебно су биле болне. Критике на рачун Депретисове левице и Каиролија, тадашњег председника владе, биле су велике. Италију је на Конгресу, поред Кортија, представљао и посланик у Берлину, де Лонеј. Помпезно најављиван програм наоружавања Депретисов је пропао, па је своју балканску политику морао да прилагоди опрезном конзервативном приступу Деснице коју је критиковао. Кортијев иступ био је захтев да Италија учествује у надзору јавних финансија Порте, како би чвршће осигурала своје зајмове.⁸⁹ Најважнији део балканских перспектива Италије након Конгреса свео се настојања да се оспоре грчке претензије у Епиру и умање мотиви за избијање грчко-турског рата. Италија је имала видљиво, али не и пресудно, присуство у комисијама за разграничење и мировним преговорима око решавања статуса граница између држава које су стекле независност од великих сила и прошириле се на рачун Османског царства. Познато је да се Корти (након министра спољних послова, постао је посланик у Цариграду) предложио да Плав и Гусиње остану Турској, а да се Црна Гора прошири на обале Скадарског језера.⁹⁰ Размене мишљења о стицању Туниса или Албаније италијански представници су одбацили, из бојазни да се неће обезбедити адекватан одговор на учвршћивање других сила у Африци или на Балкану и ефективно управљати тим провинцијама.⁹¹

Италијански војни аташеи и војни стручњаци узели су учешће у раду међународних комисија за разграничење између балканских држава и Османског

⁸⁸ Руђеро Бонги (Ruggiero Bonghi) (1826 – 1895) филолог, политичар, сенатор, публициста, родом из Напуља, близак Кавуру, секретар у влади Луиђија Фаринија (1862 – 1863), франкофил, министар образовања (1874 – 1876) и члан многих краљевских институција за потицај образовања и високог школства. Бонги је, анализирајући италијанско учешће на Конгресу, сматрао да се интерес Италије састојао у томе да Србија и Црна Гора што више ојачају наспрам Аустро – Угарске. Није сваливао „сву“ кривицу на Кортија и његовог сарадника, Едоарда де Лонеја, опономућеног представника у Берлину, који су деловали у име Италије на Конгресу, али је, резигниран недобијањем Трентина и пасивним држањем, писао да се могло учинити много више. Приметио је да је готово „неприметна“ Кортијева примедба на полицијско – војни надзор Спича и црногорске обале „хладно“ одбијена. R. Bonghi, „La diplomazia italiana nella crisi d’oriente“, *Nuova Antologia*, Vol. XI, Roma 1878, 121 – 122; R. Bonghi, *Il congresso di Berlino e la crisi d’Oriente*, Milano 1878, 171–188; G. Praitano, *La fine dell’Impero turco e l’avvenire dei Balcani*, Bari 1911, 192.

⁸⁹ F. Jesné, „Da Berlino a Tunisi: La Questione d’Oriente nell’arena politica italiana (1878-1881)“..., 52.

⁹⁰ F. Caccamo, „Questo stato piccolo ma molto irrequieto“, *Il Sud-est europeo e le Grandi Potenze. Questioni nazionali e ambizioni egemoniche dopo il Congresso di Berlino*, a cura di A. d’ Alessandri e R. Dinu, Roma 2020, 127 – 128.

⁹¹ Рафаеле Капели (1848 – 1921), секретар италијанског посланства у Берлину (1877–1878), писао је да је на Берлинском конгресу Италији понуђено да се учврсти у Албанији, на истим принципима на којима су Босна и Херцеговина припале на административну управу Аустро–Угарској, или да добије компензације на Медитерану и Јадрану, под условом да пристане на „експанзионизам других сила“. Предложи су, како Капели преноси, одбијени под образложењем да Италија „инсистира на исправљању источних граница према Аустро–Угарској, макар и од неколико километара“. Висконти Веноста ће појаснити да је предлог о Албанији „сан упаљеног ума, о бесмисленом освајању територије, чија географија и етнографија никада не би дозволиле асимилацију“, области „коју бисмо пре или касније изгубили“ и чији би трошкови одржања под суверенитетом италијанске државе били превисоки. Висконти – Веноста 1878. признаје да Италија има интересе на Јадрану, али да је најважније спречавање да Балканско полуострво „не падне у руке моће руске империје“. Заложено се за економски напредак свих трансдунавских земаља, јер ће оне представљати велико тржиште за извоз италијанских производа. É. de Laveleye, *Lettres d’Italie 1878 – 1879*, Bruxelles 1880, 245; A. Vivante, *Irredentismo adriatico...*, 83.

царства. У Србији и Црној Гори од 1879. до 1880. боравили су потпоручник Атилио Велини (1839-1906) и потпуковник Ђузепе Отоленги, који су допринели миротворној улози Италије на Балкану. Велини је, извештавајући Генералштаб, слао своје увиде о политичком и војном стању у Србији. Институтације у новоформираној краљевини Србији италијански делегат је оценио међу најлибералнијим у Европи, указујући на важност јавног образовања, живо верско осећање, породичне везе, везаност за отаџбину и историјску традицију. То су били елементи који би, према Велинију, „од тог малобројног становништва направили моћно језгро око којег би се, с обзиром на одређене догађаје, окупили сви Јужни Словени.“⁹²

У Тројном савезу

Суочена с губитком међународних савезника, влада Бенедета Каиролија, с министром Паксвалом Манчинијем донела је одлуку да потпише дефанзивни уговор с Аустро – Угарском и Немачком. Гроф Робилан, италијански амбасадор у Риму, добио је, после неколико месеци преговарања, инструкције из Рима и 20. маја 1882, потписао уговор у осам тачака Бечу с Калнокијем и Ројсом, немачким амбасадором, чиме је формално створен Тројни Савез.⁹³ Уговор је, упркос свом дефанзивном садржају, разоткрио многе недоумице италијанских државика и открио све тешкоће савезништва с Аустро – Угарском.⁹⁴ Посланик у националном парламенту Алберто Кавалето још је

⁹² A. Biagini, *Note e relazioni di viaggio nei Balcani*, Roma 1978, 40.

⁹³ Поред обавезивања да ће чувати мир и пријатељство и да неће ступати у савезе против друге две државе, уговор је садржавао и клаузоле (бр. 2), да ће, у случају да Италија без директне провокације са своје стране буде нападнута од стране Француске, две друге стране уговорнице бити обавезне да обезбеде свим снагама помоћ истој; исто је важило и обратно, да ће та обавеза важити и за Италију у случају изненадног напада Француске против Немачке. Према члану 3, уколико једна или две сила, без директне провокације са њихове стране, дођу у стање напада и рата против других сила – непотписница, настаће *casus foederis* истовремено за све високе стране уговорнице. У члану 4. била је загарантована неутралност једне или две чланице према трећој, уколико се она или њих две нађу у стању ограниченог стратешког конфликта, и свака чланица савеза задржава право да одлучи да ли је прикладно да учествује у рату и пошаље помоћ. У преосталим члановима дефинисана је тајност уговора, и рок важења на пет година. Робиланово инсистирање да се клаузоле не смеју бити против Британије у италијанском случају, није наишла на одобравање. L. Albertini, *Le origini della guerra europea. Le relazioni europee dal Congresso di Berlino all'attentato di Sarajevo*, Vol. I, Milano 1942, 45 – 50; G. Volpe, *L'Italia nella Triplice Alleanza (1882–1915)*, Milano 1942, 52 – 55.

⁹⁴ Овде је индикативно мишљење Алберта Фрасатија (1868 – 1961), либералног новинара и главног уредника торинског листа *La Stampa* (1900–1925), који је почетком 90-тих година XIX века почео да заговара британско – италијански савез против француско – руског и аустро – немачког, доводећи у питање проблем заштита медитеранских интереса Италије од стране два германска царства. Тројни савез, Италија је закључила под „утиском неуспеха наше дипломатије на Берлинском конгресу и претњи неких сила у вези са римским питањем“. Уследила је окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, затим Туниса од Француске, две чињенице које су се „мимо нашег знања усклациле у Берлину и које су, можда не без претеривања, по нашем мишљењу, сматране погубним за права и аспирације Италије“; Фрасати додаје да су потписивању уговору, упркос Депретисовом противљењу да прихвати Бизмарков позив за савез 1881, допринела чињеница да је Двојна Монархија била „увређене маневрима иредентиста“, али да су обе земље пристале да према Италији не покрећу римско питање, што је Манчинија и Депретиса навело да у савезу са два централноевропска царства потраже подршку која им се чинила неопходна за безбедност државе. „La politica estera dell'Italia“, *La Rassegna Nazionale* (1897), Fasc. 3, 597 – 605. (596 – 613); A. Frassati, „La politica estera dell'Italia e l'alleanza franco – russa“, *Nuova Antologia* (16 ottobre 1897), fasc. XX, 712–737; L. Monzali, *The Balkans and the Triple Alliance in Italian Foreign Policy 1882 – 1903, Italy's Balkan Strategies (19th and 20th century)*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2015, 61 – 81.

1882. упозоравао да италијанско–аустријско савезништво почива на темељном отклањању опасности руског ширења на Јадран.⁹⁵

Симболична подударност дипломатског положаја Италије и Србије у контексту односа према великим силама уочава се у постепеном и опрезном приближавању две државе и њихових краљевских династија Аустро–Угарској и бечкој политици. Приближавање, формално озваничено и постигнуто у периоду 1881–1882, потписивањем тзв. Тајне конвенције и првог уговора о Тројном савезу Беча и Рима (20. мај 1882), произишло је из различитих и специфичних спољнополитичких околности и мотива. Политичка и економска позиција Италије условила је да уговор којим је ступила у војно–дефанзивни савез са Аустро – Угарском и Немачком неупоредиво мање задире у политички суверенитет италијанске државе од Тајне конвенције, потписане 28. јуна 1881, којом се Србија, на челу са кнезом Миланом Обреновићем, обавезала на политичку зависност од Аустро–Угарске. Услови које је Беч, током преговора, наметнуо српској и италијанској влади нису имали исти интензитет и сврху. Италија је ушла у дефанзивни савез са Немачком и Аустро–Угарском који јој је обезбедио војну подршку савезника у случају напада Француске, Русије или обротно. Највећа предност била је одустајање од покретања римског питања. Главни заговорник Конвенције, Чедомиљ Мијатовић, англофил, заговарао је економске и политичке предности сарадње с Аустро–Угарском попут Сиднија Сонина, једног од либералних посланика умерене Деснице, који је замерао Манчинијевој влади пасиван однос према британској понуди да Италија узме део учешћа у подели Египта. Сонино је одбио помисао да Италија подржава иредентистичку политику Трента и Трста.⁹⁶ Чланови четири и пет уговора о Тројном савезу одговарају, по свом духу и садржини, члану 5. Тајне конвенције.⁹⁷ Пристајање на отворене захтеве Беча да се пасивизује и укине подстрекивање национално – ослободилачких покрета, усклади вођење спољне политике са интересима Монархије подударају се са члановима првог Уговора о Тројном савезу којим се од Италије тражи да обустави финансирање и подстрекивање иредентистичких друштава. Манчинијево уверење било је да италијанска политика на Балкану не сме да буде „антагонистичка према Аустрији“, већ компатибилна („благонаклона“) са нацртима и интересима Хабсбурга. Експанзија Двојне Монархије на Балкану тиме није супротност либерализму и национално – демократском принципу, ни економском просперитету дунавских народа, будући да национални принцип „у збрци различитих раса и језика који карактерише Балканско полуострво не може пронаћи, с једноставношћу и јасноћом форме, ону врсту израза која постоји у Италији.“⁹⁸ Посланик у Београду, Тоси, након потписивања Тројног Споразума, у

⁹⁵ Кавалето је тврдио да „између Аустрије и нас, са многих тачака гледишта, постоји одређени идентитет интереса, који је мора учинити нашим савезником“; „на њеној источној граници прети велика опасност: тешко нама ако би се колос (Русија) заузео и преселио на Јадран. Данас се налазимо у ситуацији Европе у време отоманске инвазије. Сви морамо да допринесемо одбрани Беча, јер се у Бечу брани безбедност и цивилизација саме Европе“. Анти – аустријски коментатор и дописник торинског листа *Stampa* иронично ће 1914. прокоментарисати да су оверечи „изгубиле на својој важности“. V. Gayda, *L'Italia d'oltre confine. Le provincie italiane d'Austria*, Torino 1914, 367.

⁹⁶ D. Mack Smith, *Storia d'Italia dal 1861 al 1997*, Roma – Bari 1997, 173.

⁹⁷ Члан 4 Уговора о Тројном савезу између Италије и Аустро – Угарске и Немачке дефинише узајамно пријатељство и неутралност у случају рата: „У случају да сила не-потписница споразума угрози сигурност једне од потписница, а страна која је угрожена буде приморана да јој објави рат, друге две обавезују се да према својој трећој савезници задрже неутралност“. A. Baravelli, *L'Italia liberale*, Modena 2007, 89; С. Протић, *Тајна конвенција између Србије и Аустро – Угарске*, Београд 1909, 10.

⁹⁸ DDI, Seconda Serie 1870–1896, Vol. XIV (29 maggio 1881 – 20 maggio 1882), Roma 1991, Mancini a Tornielli, 28 luglio 1881, D. 98, 109; L. Monzali, „The Balkans and the Triple Alliance in Italian Foreign Policy 1882 – 1903“, *Italy's Balkan Strategies*, ed. by Vojislav G. Pavlović, 2014, 64. (61 – 80).

фебруару 1882, разуверио је грофа Робилана да су симпатије српског народа на страни Аустро–Угарске, „која Кнежевину притиска теретом свог љубоморног пријатељства“. С друге стране, коментаришући изјаве генерала Скобелева, уочио је да намере Русије према Кнежевини, упркос „тајној подршци добровољачким комитетима“, јесу „опасне“ и „све, само не пријатељске“, због концепта велике Бугарске.⁹⁹

Састанак Криспија и Бизмарка у Фридрихсхреу, у овом контексту, такође је индикативан. Након прве обнове уговора о Тројном савезу (1887), уследило је друго обнављање, до којег је дошло 1891, који је испреговарао министар спољних послова Антонио Стараба, маркиз ди Рудини. Уговор је продужен на шест година и означио је модификацију чланова у корист Италије кроз признање италијанских интереса у северној Африци од стране Немачке.¹⁰⁰

Италија и Србија (1882-1903)

Италијански дипломатски представници у Србији од 1882. до 1903.¹⁰¹ углавном су се држали политике поштовања Берлинског уговора, противљења његовој ревизији, опрезном прихватању стриктног и ограниченог продора Русије у унутрашње ствари земље и скромним иницијативама за очување политичке и економске независности Србије под орбитом Аустро–Угарске. Посебну пажњу, од 1889, посвећивали су пројектима железничког повезивања са Солуном, у који би посредно била укључена и Србија. Велику пажњу у својим извештајима поклањали су слици унутрашње политике. Били су упознати са унутрашњом политичком ситуацијом у Србији, сукобом радикала и напредњака, Тимочком буном и егзилом радикалских вођа у Бугарску. Представник у Београду, Салијер де ла Тур (Sallier de la Tour) послао је министру Пасквалу Манчинију 29. јуна 1884. проглас – памфлет, у преводу, који је Пашић објавио у бугарском листу *Трновска Конституција*, у којем је представио политички програм радикала. Програм је де ла Туру послужио да изнесе мишљење како су оптужбе на рачун краља Милана, иако су „оштре“, дубоко раширене у српском друштву, али да их деле следбеници Каравелова у Бугарској и да Италија, савезница Аустро – Угарске, коју Пашић напада, мора да рачуна на јачање радикала у земљи.¹⁰² У

⁹⁹ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol. XIV, Tosi a Mancini, 23 febbraio 1882, R. Confidenziale 20, 590 – 591.

¹⁰⁰ Маркиз ди Рудини је већ 1896. сматрао да је Тројни савез „веома нејасна ствар“ која ће током наредних шест година „природно изумрети“. F. Mammarella, P. Cacace, *La politica estera dell'Italia. Dallo stato unitario ai nostri giorni*, Roma 2006, 47.

¹⁰¹ Ђузепе Торниели Брузати ди Верњано (1879 – 1881), Антонио Тоси (1881- 1883), Виторио Салије де ла Тур (1883 – 1885), Алесандро Занини (1885 – 1887), Франческо Галвања (1887 – 1895), Ђузепе Аварна (1895 – 1898) и Едмонд Мајор де Планш (1898 – 1902). Приметан печат у продубљивању односа две земље имао је Франческо Галвања, који је пре преласка у Београд радио као отправник послова италијанске амбасаде у Бечу и пратио аустријске планове на Балкану. Сматрао је да је савез Монархије са Србијом такав да иде на штету турских територија, али да је његова реализација мало извесна. Де Робилан је влади у Берлину сугерисао да ће одлука Монархије да се умеша у рат изазвати несагледиве последице по јавно мњење у Италији („нема сумње да се агресија Србије одиграла под заштитом Аустрије чији је краљ Милан вероватно, у овим околностима, само авангарда; Италија нема интереса да се афирмише, све док су балканске државе саме на сцени; наша сарадња у раду пацификације је обезбеђена на најзаконитији и најпотпунији начин“); F. Rudi, „Italy and King Aleksandar Obrenović (1889 – 1894)“, *Српске студије* (2023), Vol. 13, 158 – 184; J. Ivetić, *Le relazioni diplomatiche tra Serbia e Italia...*, 115 – 168; DDI, Seconda Serie, 1870 – 1896, Vol. XIX, Roma 1997, Galvagna a Depretis, 29 luglio 1885, R. 2301, 31; *Ibidem*, De Robilant a de Launey, 18 novembre 1885, T. 1140, 208 – 209.

¹⁰² A. D'Alessandri, „La Serbia, l'Austria – Ungheria e Nikola Pašić in una testimonianza italiana (1884)“, *Il Sud – est europeo e l' Adriatico. Studi italiani. Contributi al XII Congresso Internazionale dell'Association*

српско-бугарском рату 1885. Италија се држала по страни, настојећи да са обе земље одржи добре односе, прижељкујући мир и исказујући страх од могућности нарушавања поретка успостављеног Берлинским конгресом. Италија је преузела иницијативу сазивања војне конференције на којој би се расправљало о условима примирја између Србије и Бугарске и мировном уговору између две државе. Први председник те комисије, сазване 18. децембра у Нишу, био је потпуковник Алберто Черути, који је предложио да место преговора о примирју буде Софија.¹⁰³ Од 27. септембра 1885. Рим је саветовао владама у Атини и у Београду да спрече било које демонстрације или агитације које би могле да изазову реакцију у Османском царству. Покушаји српске дипломатије да привуку пажњу и симпатије италијанске дипломатије према мотивима Србије да објави рат Бугарској завршили су се неуспехом. Гроф де Робилан је српском посланику у Риму Франасовићу изјавио да „његова влада нема никакву намеру да се у одлуци о одржавању мира одваја од других сила“, „да београдска влада не би требала да сумња у италијански благонаклон став према Србији исказан у последње време“, апелујући на дугогодишње поштовање које Италија има према личности краља Милана.¹⁰⁴ У писму посланику у Петрограду, грофу Ђузепеу Грепију, децембра 1886, де Робилант је признао да не осећа „никакву злобу према Русији“, али да није у стању да „равнодушно посматра њено напредовање на Балканском полуострву, јер би сваки даљи корак имао све теже, можда и непоправљиве односе по Италију.“¹⁰⁵

Позиционирање Италије према српско-бугарском рату било је изразито деликатно. Криза у Источној Румелији, уједињење Бугарске и страхови Србије од доминације Велике Бугарске италијанску дипломатију покренули су да побољша статичне, инертне и негативне клаузуле споразума из 1882. Не оспоравајући „рад на одржавању мира и поштовању уговора који регулишу општу ситуацију на Истоку“, гроф Робилан упозорио је Франческа Галвању, посланика у Бечу, у новембру 1885. да ће промена граница на Балканском полуострву довести у питање постојећи споразум Италије и Аустро – Угарске и да ће, у случају да буде поништен, Италију оставити „празних шака“, без гаранције територијалних компензација.¹⁰⁶ Према мишљењу А. Тамборе, управо је српско – бугарски рат створио прилику де Робилану да издејствује оквир неопходних гаранција за нови италијанско – аустријско – немачки уговор о Тројном савезу (1887), које нису постојале у првом.¹⁰⁷

У рату на страни Бугара, у својству капетана алпских трупа италијанске војске и новинског извештача из Главног штаба бугарске војске, учествовао је маркиз Адриано Колочи де Веспучи (1855–1941), из Језија, потомак Америга Веспучија, правник, путописац, публициста, иредентиста. Вођен мацинијевским духом и уз индиректну

Internationale d'Études du Sud – Est Européen (Bucarest, 2 – 7 settembre 2019), a cura di F. Guida, 2019, 37 – 39. (35 – 44).

¹⁰³ „Documenti diplomatici presentati alla Camera dal Ministro degli Affari Esteri, Rumelia Orientale“, AP, Camera dei Deputati, Legislatura XV, Tornata del 18 gennaio 1886, 49, 52.

¹⁰⁴ L. Chiala, *Pagine di Storia Contemporanea. La Triplice e la Duplice Alleanza (1881-1897)*, Torino 1898, 406-407; Documenti Diplomatici presentati alla Camera dal Ministo degli affari Esteri Di Robilant, Rumelia Orientale, AP, Legislatura XV, Tornata del 25 novembre 1885, 32; A. Tamborra, „La crisi balcanica 1885 – 1886 e l'Italia“, *Rassegna Storica del Risorgimento*, LV, fasc. 3 (1968), 379; Observer, „I patti della Triplice Alleanza e la Questione balcanica“, *L'Unità*, Anno III, N. 34, 21 agosto 1914, 569–570.

¹⁰⁵ F. Chabod, *Storia della politica estera...*, 425, 850.

¹⁰⁶ Робилан је појаснио да Италији не преостаје ништа друго осим „тежње да се задржи аутономна слобода просуђивања у српско – бугарском рату, али да остане повезана са Аустро – Угарском“. A. Tamborra, „La crisi balcanica del 1885 – 1886 e l'Italia“, *Rassegna storica del Risorgimento*, LV, fasc. 3 (1968), 376–377. (371 – 396).

¹⁰⁷ A. Tamborra, „The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900 – 1914)“, *The Journal of European Economic History* (1974), Vol. 3, n. 1, 90. (87 – 120).

подршку министра спољних послова Пасквалеа Манчинија, на путу до Софије прошао је кроз Србију, спријатељивши се са кнезом Александром Батенбергом, који је осуђивао пасивно и „недовољно про-бугарско“ деловање италијанског посланика у Софији Соназа. За Колочија Србија је у рату са Бугарима била „завидна, недовршена држава“ која је у име Аустрије и царизма устала против две побуњеничке Бугарске.¹⁰⁸ Листови демократско – мацинијевски провенијенције, *Secolo, Riforma* и гласило Евгенија Поповића *Diritto* заговарали су право примене начела националности на Балкану, охрабрујући тежње Бугара, али и Срба и Грка; изузетак је била Криспијева *Riforma*, која је прогласила да, уколико је дужност Италије била да спречи српско – бугарски сукоб, симпатије Италијана иду више према Бугарима него Србима, због „незахвалности коју је Србија показала према Русији и лутању по великој аустријској орбити.“¹⁰⁹

Непосредно након Криспијевог доласка на место председника владе¹¹⁰, римски лист *Tribuna*, идеолошки близак владиним круговима, почео је да брани делатност удружења *Pro Patria* у аустријским провинцијама и да контекстуализује „словенску претњу на Јадрану“, поистовећену са пангерманизмом. Срж критике чинила је тврдња да су Хрвати и Словенци фаворизовани од аустријске владе у Трсту и Истри да раде на сузбијању италијанског елемента, док је словенство, у стилу реторике расног национализма, окарактерисано као „нација која нема историју, којој недостаје цивилизација.“¹¹¹

Криспи је 1888-1889. испитивао околности потенцијалног стварања војног савеза балканских држава и онога што је дефинисао као „војна балканска федерација“.¹¹² У одговору Нигри, из октобра 1889, који се распитивао код Калнокија о аустријском ставу за иницијативу, Криспи наговештава да постоји расположење владе у Београду да се под покровитељством Италије створи та снага.¹¹³ Милански лист

¹⁰⁸ A. Colocci, *In Bulgaria (1885): ricordi di viaggio e di guerra*, Roma 1893; A. Tamborra, *La crisi balcanica 1885 – 1886 e l'Italia*..., 387 – 389;

¹⁰⁹ A. Tamborra, *La crisi balcanica 1885 – 1886 e l'Italia*..., 391.

¹¹⁰ Чврста намера Криспијевог владе била је да гарантује да италијанска економска акција на Балкану, преваходно у погледу железничке мреже у Скадарском, Јањинском и Косовском вилајету, ни на који начин не буде спутана аустроугарским ветом и да буде обезбеђен „пун и плононосан развој балканских аутономија.“ Archivio Storico Diplomatico degli Affari Esteri (у наставку ASDMAE), Gabinetto Tittoni, b. 5, Crispi a Blanc, 7 luglio 1888, N. 20730/114.

¹¹¹ Чланак је објављен 27. јула 1887. A. Sandonà, *L'irredentismo nelle lotte politiche e nelle contese diplomatiche italo – austriache*, Vol. III, Bologna 1938, 138–140.

¹¹² Криспијев телеграм од 20. априла 1889. посланствима у Београду и Букурешту. Председник владе издао је инструкције да посланици испитају расположење влада према предлогу војног савеза. Калноки је касније реаговао с неодобравањем. У телеграму за посланство у Београду Криспи је навео: „Желео бих да знам да ли би концепт војне федерације, која би у случају рата на Балканском полуострву довела српску, бугарску и румунску војску под једног вођу и повезала њихово кретање једним планом, нашла повољан пријем у овој Влади. Идеју изнети са великим опрезом, показујући њене предности, без икаквих предлога.“ *Francesco Crispi: Politica Estera. Memorie e documenti*, raccolti e ordinati da T. Palamenghi – Crispi..., 316 – 318; DDI, Seconda Serie, 1870 – 1896, Vol. XXII (1 aprile 1888 – 31 agosto 1889), Roma 1999, Crispi a Nigra, 20 aprile 1889, T. Riservatissimo S. N., 332.

¹¹³ Криспију је 1887. стигло писмо Леониде А. Булгариса, грчког члана хеленског удружења Источне конфедерације балканских држава, који му је износио разлоге због којих би Италија требала да подржи тај план и изнесе га, у својству моралног покровитеља те идеје, пред европске кабинете. Франческо Криспи (1818 – 1901), и сам албанског порекла, износио је концепције о великој конфедералној балканској унији, у којој примат не би имали ни Аустро – Угарска ни Русија, и чија би престоница био Цариград, по коначном „истеривању“ Турака из Европе. У интервјуу који је дао париском листу *Figaro* у фебруару 1897, Криспи је рекао: „Италијанска национална партија, чији сам ја био скромни војник, желела би Балканску конфедерацију са Цариградом као престоницом. Елементи овог новог политичког поретка постоје у пет држава чију је независност признала Европа: Румунији, Бугарској, Србији, Грчкој,

Perseveranza упозоравао је крајем XIX века да нерешено и комплексно питање националности на Балкану може произвести непредвиђене сукобе у Европи.

Доктринарни ставови Каиролија и Депретиса дали су италијанској спољној политици онај правац који је створио наду код либералних политичара позног XIX века да искористе националне антагонизме Европе како би се завршило географско формирање Италије, верујући да ће то успешнији постићи ако се држе по страни као посматрачи, и да Италију не верзију ни за једну државу.¹¹⁴ Увидевши да су други народи успешно инаугурисали своју колонијалну политику, обузела их је жеља да учине исто, што су почели са Абисинијом (1885), где је уследио велики пораз, први пре катастрофе у Етиопији (1896).

Италија је од својих савезница држана по страни у Источном питању. У септембру 1884. италијанска влада је затражила учешће на конференцији три цара поводом „балканских и источних питања“, али јој је саопштено да Италија нема разлога да учествује у претресању спољнополитичких тема која не дотичу њен интерес. Бизмарк је био свестан да је мотив због којег је Италија ушла у Тројни савез обезбеђивање војне заштите од напада Француске (ривалитет због Туниса и Триполитаније) и проблема папског положаја.¹¹⁵ Италијански посланик Галвања у Београду (1887–1894) није веровао у прокламовану аустрофилску политику краља Милана. Он је писао да краљ, „разметајући се својим изјавама, одаје посебну тежњу да своје мисли сакрива или да их лажно представља“; у једном извештају из децембра 1887, Галвања уочава да краљ „понекад, веома оштро, оцењује то што је народ заведен својим словенским осећањима према Русији да игнорише савез са Бечом у корист Петрограда“, али да „велича политику пуног споразума Србије и Аустро–Угарске не из убеђења, већ из неизбежне нужности.“¹¹⁶ Отправник послова у посланству у Атини обавестио је Криспија да је Македонија „јабука раздора“ између Грчке и Србије и да се, упркос добрим односима две државе, може очекивати раст неповерења Грчке према осталим балканским народима.¹¹⁷ У одговору Калвију и Галвањи, Криспи ће констатовати како је одржање мира неопходно на Балкану, тражећи информације о истинитости информација о захлађењу односа. Он ће сугерисати да „жали што српска влада не осећа колико би требало да јој значи да за циљ мира на Истоку одржава са Грчком, Румунијом и Бугарском односе пријатељства и поверења“.¹¹⁸ Дипломатски представници континуирано упозоравају Криспија на руске активности на Балкану и означавају Русију као подстрекача немира. Бланк, посланик у Цариграду, оценио је да су „југословенски народи, привучени Русији разним афинитетима, расним и верским, а

Црној Гори. Успоставите друге државе, ако желите; или додати постојећим становништво исте расе, истог језика, исте религије и поретка, и мир ће бити заувек понов успостављено у тим регионима. Муслимани су ту могли да нађу место ако су хтели, али као браћа, а не као господари. Али цар (Русије) остаје у својим садашњим границама, а султан одлази у Азију. А Грчка не треба да размишља о откопавању Византије, која подсећа на декаденцију а не на живот царства. И тиме би питање Истока било дефинитивно решено и мир у Европи био сачуван. Балканска конфедерација треба да буде неутрална.“ *Francesco Crispi: Questioni internazionali. Documenti e diario*, ordinati da T. Palamenghi – Crispi, Milano 1927, 241 – 243.

¹¹⁴ Године 1877. изгласан је закон у парламенту којим је утврђен офанзивни карактер италијанске флоте (обавеза годишњих буџетских издвајања за изградњу флоте), који је омогућио да у краћем времену буду изграђени бојни бродови *Италиччи*, *Лепанто*, *Дуилио*. О. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico*, Milano 1914, 285 – 286.

¹¹⁵ G. Salvemini, *La politica estera italiana...*, 320.

¹¹⁶ DDI, Seconda Serie, Vol. XXI (31 luglio 1887-31 marzo 1888), Roma 1953, Galvagna a Crispi, 17 novembre 1887, R. 56, 273–274.

¹¹⁷ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol. XXI, Calvi a Crispi, R. 907, 7 dicembre 1887, 328.

¹¹⁸ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol. XXI, Crispi a Galvagna, 14 dicembre 1887, n. 53/26, 353.

економским Аустро – Угарској, олебају између разних хегемонија“ и да представљају потенцијалну опасност по Италију. Он пише да су Бугари остали „последња и врховна нада за будућу аутономију и независност на Балкану“, а да су јужнословенски народи „навикли на превише промена принципа“. „Узрок бугарске слободе нестао би у аутократском панславизму“, остати чврсти на линији понашања коју смо пратили, од Варне до Раузе може се поставити „замка“ од Русије.¹¹⁹ Криспи не жели изоловану иницијативу, ослања се на Бугаре, заступа гледиште о аутономном развоју аутономија народности. Криспи тврди да би било „опасније да, ако с равнотежа на Балкану изгуби, она оде у корист Русије, која има пансловенске тенденције, него у корист Аустрије“, морамо „заустављати сваки материјални и морални напрдак Русије међу народима Балкана“; понавља: промена статуса кво не би требала да се деси без нашег пристанка, а никад на нашу штету“. ¹²⁰ Након абдикације краља Милана, нису сматрали да ће доћи до попуштања проруских осећања у Србији и Црној Гори. Галвања је сматрао да с „Срби боје да једног дана виде своју земљу како Русије жртвује амбициозним тежњама црногорског кнеза“, поспешујући хладноћу у односима две земље, али нису негирали да постоје планови за реализацију пројекта велике српске државе, коју би, према Галвањи могао да уради само цар. Криспи се ипак залагао за војну конфедерацију Румуније, Бугарске и Србије, која би имала тенденцију да добије и политичке обресе (не да га предлажу други, нити мислим да треба да чекамо до последњег тренутка да бисмо осигурали тај споразум). ¹²¹ Галвања је мислио да је идеја сувише огромна да би се одма могла лако реализовати, и да би било практичније да Србија успостави споразум са Бугарском, можда и Румунијом. Поборник изградње пруге Београд – Солун, Галвања је још 1888. указао на количинску оскудност сировинских производа који се извозе у Италију (свиње и говеда) због апсолутне зависности српске привреде од Двојне Монархије, трасирајући модалитете за унапређење извоза италијанских производа, у освит англо-германске конкуренције у Србији. ¹²²

У овом периоду проблематизовано је и питање иредентизма, који су Депретисова и Криспијева влада, слично као и напредњачко – либералне владе у Србији према Босни и Херцеговини, настојали да привидно зауставе и потисну. Јавно стрељање Гуљелма Обердана 20. децембра 1882, казнене мере аустријске полиције уперене против италијанских патриота, хапшења, заплене листова и имовине, које су у мањем интезитету трајале од 1879. у Трсту и Јулиској Крајини, изазвали су масован гнев иредентиста у Ломбардији и Венету, окупљених око листова *L'Eco dell'Alpe Giulia, Secolo* и утицајног кружока *Circolo Garibaldi* у Милану. ¹²³ Оберданов бранилац пред војним судом у Трсту био је Фаусто Накић-Војновић, депутат у тршћанској Дијети, родом Далматинац, следбеник далматинских аутономиста и поштовалац Томазеовог лика и дела. ¹²⁴ У италијанској традицији позног Ризорђимента Оберданова жртва попримила је мартиролошки култ, уздигнута на пиједстал колективне жртве, а његово словенско (словеначко) порекло поспешило свест Италијана и Јужних Словена да је заједнички непријатељ њиховим интересима Беч. Гуљелмо Обердан може се сматрати

¹¹⁹ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol XXI Blanc a Crispi, 17 gennaio 1888, R. 4/3, 427 – 430.

¹²⁰ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol XXI, Crispi a Blanc, 18 agosto 1887, n D. Confidenziale 269 ter/86 ter, 43 – 44.

¹²¹ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol XXII (1 aprile 1888 – 31 agosto 1889), Crispi a Nigra, 23 aprile 1889, Riservatissimo S.N., 334.

¹²² *Bollettino del Ministero degli Affari Esteri*, Parte Prima, Vol. II, Fasc. I (luglio 1888), Roma 1888, 101–105.

¹²³ B. Coceani, *Milano, centrale segreta dell'irredentismo*, 108 – 121 e passim; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 365 – 368.

¹²⁴ F. Salata, *Guglielmo Oberdan secondo gli atti segreti del processo. Carteggi diplomatici e altri documenti inediti*, Bologna 1924, 189.

прототипом италијанског националног хероја: његов култ допринео је поистовећивању извесних идејних национално – ослободилачких гледишта Мацинијеве *Младе Италије* и *Младе Босне*.¹²⁵

Албански национални првак Абдул Фрашери обратио се 1890. писмом Криспију, у којем је италијанског председника владе молио да албанско питање изнесе пред велике силе и изложио му етнографске границе будуће Албаније, коју је требало уздићи у ранг аутономне краљевине.¹²⁶ Галвања је у посебном извештају крајем 1891. Криспију указао на мотиве албанског националног буђења и односима које Албанци успостављају према околном народностима и становништву с којим не деле ништа. У том извештају, осим упозорења и критике на рачун аустријске клерикалне пропаганде у Албанији, изложио је идеју стварања италофилских осећања међу Албанцима преко италијанских радника који у градили пругу Београд Ниш, оптирајући за идеју изградње пруге Лесковац Љеш.¹²⁷ Значај путовања краља Александра у Петроград и Париз италијанска дипломатија је настојала да минимизира крајем августа 1891. Нигра је сматрао да ће изазивање компликација на Балкану увући Француску у рат, а то ће се негативно одразити на војну припремљеност Италије.¹²⁸ Поред тога, преовладавала је констатна бојазан од уједињења Источне Румелије са Кнежевином Бугарском.

Почетком последње деценије XIX века, падом Криспија, и доласком Ди Рудинија на чело министарства иностраних дела, Нигра и Галвања потврдили су да имају различита мишљења о давању кредибилитета вестима о албанским нападима у Старој Србији и гласинама да Аустро–Угарска размишља о уласку у Албанију. Галвања напада Калајева гледишта о историјском оправданости заузимања Босне и Херцеговине и пита се зашто Аустро–Угарска не ојачава балканску федерацију против руског панславизма; италијански посланик сумња у искреност изјава да Двојна Монархија никакве претензије на Балкану.¹²⁹ Галвања је повезао компликовану

¹²⁵ Владимир Гађиновић, у брошури посвећеној мартиролошкој, узвишеној трагичној слици „моралног, несаломљивог, сентименталног“ јунака слободе Богдану Жерајићу, прави алузију на жртву коју је поднео италијански револуционар Орсини. В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966, 284; В. Гађиновић, *Смрт једног хероја*, Београд 1912.

¹²⁶ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol XXIII (1 settembre 1889 – 8 febbraio 1891), Frasheri a Crispi, L. Personale, 16 settembre 1890, 452-454.

¹²⁷ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol XXIII Galvagna a Crispi, 24 novembre 1890, R. Riservatissimo 414/229, 548 – 552.

¹²⁸ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol. XXIV (9 febbraio 1891 – 14 maggio 1892), Nigra a Rudini, L. Personale, 16 maggio 1891, 213-214.

¹²⁹ У телеграму који је послао 24. јуна 1891. Ди Рудинију Галвања забринуто износи своја размишљања о аустријском утицају на Албанију, њене потенцијалне планове према Србији и Црној Гори и решења које би италијанска влада могла да заузме у том случају. Цитира Калајаву изјаву да Босна и Херцеговина нису крајњи ефекат аустријске политике „мешања на Балканском полуострву“. Галвањини закључци су алармантни и упозоравајући: „Бечки кабинет можда данас има чврсту одлуку да не шири своје директно деловање на Балканском полуострву ван граница Босне и Херцеговине, али да ли би могао толерисати, без нарушавања постојећег поретка, да Србија буде, на дугачком делу своје територије суочена на милост и немилост субверзивних партија и да постаје легло немира? (...) Ове изјаве (Калаја), с обзиром на суздржаност коју је њихов званични карактер наметнуо онима који су их изговорили, делује ми много експлицитније и јасно дефинисаније, па и убедљивије од изјава грофа Калнокија о намерама бечког кабинета (...) Зашто (Аустрија) постепено елиминише италијански религиозни елемент који је вековима успостављен у том региону и замењује га мисионарима регрутованим у провинцијама њеног Царства? (...) Аустро–Угарска неће бити та која ће директно распиривати немире у Старој Србији, Македонији и Албанији, јер би распиривање сукоба у овом тренутку било изузетно штетно за њу; али, чак и без подстрекавања, зар она не може бити индиректни узрок тих поремећаја? Утицај који тежи да стекне у тим крајевима, црквена политика коју је у ту сврху усвојила, претерана ревност коју су можда показивали неки њени тајни агенти, зар нису могли да дају повода за погон те агитације о којој се већ неко време извештава у Старој Србији, у Македонији и у Албанији, и која изазива све оне сукобе и она

ситуацију у Старој Србији и Македонији и изнео оптужбу да иза подстрекивања махом арнаутских немира против Србије у тим крајевима стоји Монархија, која финансира, са Ватиканом, католичку богословију у Инсбруку, на којој се школују арнаутски свештеници; указао је и на штетне последице рефлектовања аустријског ширења у односу на јадранску политику равнотеже Италије.¹³⁰ Ди Рудини је, ипак, дао за право Нигрином триплицизму и индиректно се оградио од Галвањиних упозорења на политику Аустро – Угарске; ипак, у извештају од 19. јула 1891. Ди Рудини ће признати да у погледу Балкана, Италија треба да проучава оне „практичне мере које би, независно од Тројног савеза, побољшавале ситуацију у погледу очувања мира и националности“: „Ваша забринутост је усмерена на оне инциденте дневне политике у којима је недостатак прапрактичног договора савезничких сила могао да умањи ефикасност њихове акције“.¹³¹ Поводом абдикације краља Милана 1889, Галвања је писао да је абдикација дочекана са слављем у српском народу, и да је лако разумети осећај који тера Србе да постепено уништавају све што је режим преостало чинио из сервилности према Аустро – Угарској.¹³² Галвања је у фебруару 1891. одбацио наводе да Срби воде „проруску политику“. Његово мишљење било је да у Србији „милују Русију, мало из расне сродности, мало из анимозитета према Аустро – Угарској, мало из прорачуна, и неизвесне користи, али у дну душе они не чувају пријатељство с Русијом, јер не верују да је оно искрено.“¹³³

Суочен са чињеницом да је ризик од војног сукоба Француске и Италије почео да бледи од 1896. године, постепеним зближавањем Париза и Рима, те да је Лондон остао сумњичав и непријатељски настројен према ризичном Криспијевом искушењу да изгради велико афричко колонијално царство, осујећено италијанским поразом код Адве 1896, његов наследник на месту министра спољних послова, ди Рудини, увидео је да је Тројни савез, обновљен 1892, сачувао значај у сфери балканске ситуације. У ово време, балканска питања привремено су пала у други план, због акције у Етиопији и пораза код Адве.¹³⁴ Компонента неопходних компензација предвиђених за Италију у случају измене *status quo* на Балкану (територијално распарчавање Османског царства у Европи) и следствена интервенција Аустро–Угарске приморала би германске силе да обезбеде територијална проширења Италији на Балкану. Покушај Балхаусплаца да Рим држи подаље од клаузула аустро–руског споразума Голуховског и Лампсдорфа из 1897. није успео због примораности аустријске дипломатије да се „отвори“ и окрене

злодела верске природе која су тако честа у земљама Леванта одакле вера потиче?“. DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol. XXIV (9 febbraio 1891 – 14 maggio 1892), Galvagna a Di Rudini, 24 giugno 1891, R. 233/140, 258 – 263.

¹³⁰ Галвања је сматрао да је аустријско ширење на Босну и Херцеговину привремено, и упоређује положај ових провинција (као и балканских држава) с италијанским провинцијама и војводствима под Хабсбурзима и њиховим озрачјем средином века: „На начин као што је Аустрија морала да гравитира остатку Италије да би осигурала миран посед Ломбардије–Венета, данас, да би гарантовала миран посед босанских провинција, Аустро–Угарска мора да гравитира остатку Балканског полуострва. Као што је Царски кабинет настојао да италијанске владарске породице буду одане свом систему власти, тако је настојао да независне државе Балканског полуострва заслепе инструменте своје политике. Није усела са Црном Гором, као што није успела ни са Пијемонтом, а као и онамад Пијемонт, данас Црну Гору сматра огорченим противником. Уместо тога, успела је са краљем Србије, као што је успела са принчевима Модене, Парме и Тоскане, увлачећи га у орбиту свог искључивог утицаја. Али политика краља Милана била је лична политика, у отвореној супротности са осећањем нације“. *Ibidem*, 260.

¹³¹ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol. XXIV, Di Rudini a Galvagna, 12 luglio 1891, D. 26401/102, 276 – 277.

¹³² DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol. XXII, Galvagna a Di Rudini, 16 giugno 1889, R. 147/76, 354 – 355.

¹³³ F. Rudi, „Italy's and king Aleksandar Obrenović (1889 – 1894)“..., 162.

¹³⁴ D. Mack Smith, *Storia d'Italia*..., 220 – 224.

Риму услед страха да ће руско противљење стварању албанске државе и последицама окупације Босне и Херцеговине у будућности изазивати тешко савладиве компликације.

У новембру 1896., министри Италије и Аустро-Угарске, гроф Голуховски и маркиз Емилио Висконти Веноста¹³⁵ постигли су у Монци споразум према коме ће се две силе обавезати на одржавање *status quo* у Албанији или формирање њене независности, у случају пропасти Османског царства.¹³⁶ Голуховски се срео са краљем Умбертом I, Рудинијем и Висконти-Веностом 6–8. новембра 1897, када је постигнут усмени споразум да се албанско питање решава узајамним договором две савезнице, да се очува *status quo* у Албанији, заједничка сарадња у политичко – економском и културном „продору“ у албанским областима, и да се евентуалне измене дотадашњег политичког стања прате међусобним, обавезним консултовањем двеју влада.¹³⁷

Споразум је био од круцијалне важности за потоње српско – италијанске интересне зоне у Скадарском вилајету.¹³⁸ Државни удар краља Александра Обреновића 1894. Галвању није узнемирио, будући да је прижељкивао да на власти у Србији остане непромењен курс са напредњацима. У то време пише да Италија страхује од рата

¹³⁵ Маркиз Емилио Висконти – Веноста (1829 – 1914), мацинијевац у младости, ломбардијски патриота, петоструки министар иностраних дела Италије, анти-аустријског светоназора, стрпљив и опрезан политичар, условно критичан према колонијалним подухватима Италије у Еритреји и протекторату Сомалије, до којих је довела политика Ф. Криспија, замерањем Француској. Дошао је на чело Консулте након пада Криспијеве владе (после слома код Адусе, 1. марта 1896), са трећим министарством које је успоставио маркиз А. ди Рудини (11. јул 1896). Тада је почео последњи период италијанске консолидације пред нејасним ставовима Централних сила. Преговори за италијанско-француске конвенције из 1896. године који регулишу положај Италијана у Тунису инспирисани су овим новим преусмерењем политике; други преговори из 1898. за нови трговачки уговор, као и оних из 1900. који су санкционисали споразум између влада Рима и Париза у питањима Либије и Марока, и чинили основу ширег италијанско-француског споразума из 1902. Био је први италијански делегат на конференцији у Алгесирасу фебруара-марта 1906, сазваној ради решавања мароканског питања. „Un grande italiano scomparso. Emilio Visconti Venosta“, *L'Illustrazione Popolare* (10 dicembre 1914), N. 50, 285.

¹³⁶ A. Battaglia, R. Sciarone, „Ipotesi di sbarco sulle coste albanesi. Lo studio del colonnello Vittorio Trombi (1903)“, *L'Albania indipendente e le relazioni italo – albanesi (1912 – 2012)*, a cura di A. Becherelli e A. Carteny, Roma, 2013, 22. (21 – 45).

¹³⁷ L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914...*, 101; G. Bevione, „La politica estera dell'Italia e la Francia“, *Nuova Antologia* LVIII (1897), 297 (291–301); G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia e altri scritti dal 1900 al 1915*, a cura di A. Torre, Roma 1963, 356; E. Serra, *Camille Barrère e l'intesa franco – inglese*, Milano 1950, 94 – 95. S. Ghelli, *L'Austria nemica. Ricatti degli Absburgo, gli ultimi anni della Triplice, L'Adriatico e Albania*, Roma 1916, 89 – 90.

¹³⁸ Посланик Србије у Риму, Иван Павловић, још је 1897. указао је да Србији „не требају Арнаути“, али да јој „треба неко силнији и јачи од ње да стане на пут даљем продирању Аустрије у српске земље“ и да то може, уз све оgrade, бити Италија. Он је истакао да „планови Италије, и споразум са Црном Гором, нису за Србију штетни“ и да њеним приступањем том споразуму, „држим да би добро схваћеним интересима српске будућности могла много допринети“. Павловић је истакао велику личну заинтересованост маркиза Висконтија – Веносте за догађаје у Македонији, спор бугарске и српске цркве, анимозитет између Грка и Турака. Стање развоја српске националности у Македонији Павловић је изложио свим политичарима, краљу Умберту, председнику владе, министрима, и самом Криспију. Реферишући председнику владе Ђорђу Симићу, Павловић је навео да му је Висконти Веноста изнео предлог идеје да се Македонија прогласи самоуправном облашћу и да се на њено чело доведе један од синова кнеза Николе, што је посланик одбио, тврдећи да се прво морају обезбедити несметани услов за развој српске народности, да се призна самосталност српске цркве, као и признање постојања Срба, поред Бугара. Висконтију Вености се то допало, али и Рудинију. Краљ Умберто I распитивао се о путовању краља Александра на Цетиње, и да ли ће бити присутан на свадби кнегиње Ане. Павловић се у неколико извештаја освртао на рад албанске пропаганде у Италији, рад часописа *Nazione Albanese* и политичких афилијација „православно – унијатских“ италијанских Арнаута, како их је називао. Архив Југославије (у наставку АЈ), фонд Јован Јовановић Пижон, 80 – 1 – 215 / 80 – 1 – 223, Павловић Симићу, 15. април 1897, Пов. бр. 1256.

Русије и Румуније, и држања које ће заузети Бугарска и Аустро-Угарска. Залаже се за принцип сарадње са Британојом у аустријско – руској подели сфера на Балкану. Приликом оснивања вицеконзулата у Битољу 1895, министар спољних послова упутио је телеграм у којем је истакао да је циљ тог Конзулата да прикупља, бележи и анализира податке о могућностима за напредак италијанске трговине, саобраћаја. Током 1895-96. Бланк, министар спољних послова, настојао је да обезбеди заједничку иницијативу Беча и Лондона за притисак на Порту да утиче на сузбијање реформама пропаганде Бугара и Грка. Тада се појавила бозајан министра да ће Италија, уколико Руси узму Анадолију, а Аустро – Угарска Македонију, остати без Триполитаније.¹³⁹

Италијанским дипломатама пажњу је привукла одлука краља Александра да спроведе веридбу са Драгом Машин, која, према његовим увидима, није у почетку добро прихваћена од народа.¹⁴⁰ Мајор де Планш, у то време посланик у Београду, био је поборник измирења Срба и Албанаца, сматрао је да је то „природна појава, која вреди барем из разлога заједничке опасности која би их ујединила“.¹⁴¹ Де Планш је 15. марта 1901. разговарао са Миловановићем о прилици да Србија склопи споразум са Светом Столицом, поводом чега је на преговоре у Рим отишао Симић; Де Планш ће написати како су могућности за прелазак српског народа на католичку веру готово непостојеће.¹⁴²

Упуства и предлози које је Принети саставио и послао конзервативном, оштроумном амбасадору у Бечу Нигри 17. августа 1901. осликавају четири стуба правца италијанске спољне политике на Балкану. Уверен да формална споразумевања са Бечом у италијанској јавности нису отклонили неповерење према намерама Аустро–Угарске да окупира Албанију на штету Италије, Принети је написао како је „детињасто веровати да Италија и краљ Италије могу одступити од своје политике, упркос искрених наклоности“ који постоје између дома Петровића и Савоја. Правци које је требало пратити и који су упућени Болатију на Цетињу су задржавање *statusa quo* и безусловно очување независности малих држава и формирање других, како би се искључио преовлађујући утицај неке друге силе; Принети ће написати како „Италији не разуме зашто Црна Гора верује да је у њеном интересу да постане претеча потпуно супротне политике“.¹⁴³ Написи француске и руске штампе о италијанско – аустријским антагонизмима у Албанији и супростављеним тежњама на Балкану додатно су оптерећивали Принетија. Принети је био приморан да оспорава тезе француске штампе, да Италија оставља дипломатски простор за споразум са Француском и Русијом у вези Балкана, нарочито Албаније.¹⁴⁴ Он је писао да они настоје да „по сваку цену подрију италијанско – аустријске разговоре“, унесу раздор у њихов споразум и

¹³⁹ DDI, Seconda Serie 1870 – 1896, Vol. XXVII (1 aprile 1895 – 9 marzo 1896), Blanc a Nigra, D. Cifrato 2166/26, 16 gennaio 1896, 530.

¹⁴⁰ DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. IV (26 luglio 1900 – 15 febbraio 1901), Roma 1972, Mayor des Planches a Visconti Venosta, 8 settembre 1901, R. 913/191, 121 – 124.

¹⁴¹ Мајор де Планш сугерисао је овај став, поводом посете арнаутских права Београду. Син Муле Зеге, угледног албанског вође, са муслиманским арнаутским угледницима из Пећи, Скадра, и из суседних округа, дошао је са пратњом у Београд у посету Алекси Богосављевићу, који је са неколико Срба, а посебно са проф. Атанасијем М. Поповићем, уредником листа *Братство*, радио на утврђивању заједничке политике тражења споразума и сузбијања аустријског утицаја у Старој Србији. DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. V (16 febbraio 1901 – 31 dicembre 1901), Roma 1979, Mayor des Planches a Visconti Venosta, 12 febbraio 1901, R. 222/55, 487 – 488.

¹⁴² DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. V, Des Planches a Prinetti, 17 marzo 1901, R. 380/95, , 71 – 72.

¹⁴³ DDI, Terza Serie, Vol. V, Prinetti a Nigra, 17 agosto 1901, L. P387 – 394; A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo – austriaci 1897 – 1913*, Milano 1983, 56 – 57.

¹⁴⁴ DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. VI (1 gennaio 1902 – 30 giugno 1902), Roma 1985, Prinetti a Nigra, 4 gennaio 1902, T. Confidenziale 29, 10 – 11.

компромитују односе Италије и Црне Горе.¹⁴⁵ Уверен да у Македонији живи већински „бугарска раса“, Принети је, страхујући од потпадања Балкана под руску доминацију, сматрао да би уговор Италије са Монархијом у оквиру Тројног Савеза морао да се прецизира, продуби и оснажи темељније другим члановима о преосталим деловима Балкана, не само Албаније.¹⁴⁶ Дешетке које су де Планш и његов наследник, гроф Маљано, слали из Београда у Рим, управо сведоче о континуираном губитку утицаја Двојне Монархије на двору и појачаном утицају Русије, која је у посланику Чарикову пронашла подесног дипломату за своје циљеве. Упозоравали су да је акција Аустро – Угарске усмерена на стварање мале речне дунавске флотиле од седам ратних бродова.

Уочи прелаза у XX век и тзв. „ђолитијевску епоху“, после оставке Криспијеве владе (1896), пред италијанску дипломатију поставило се питање трговинских односа са Француском, статуса Италијана у Тунису и потреба приближавања Русији у оквиру плана да се обузда аустро–угарски продор на Балкан, али не по цену напуштања Тројног савеза. Године 1896. утаначен је споразум Рима и Париза о Тунису, којим је признат и регулисан рад италијанске колоније у овој афричкој провинцији. Убиство Умберта I 28. јула у Монци, које је извршио анархиста Гаetano Бреши, означило је симболичан наговештај постепене промене триплицистичке оријентације италијанске спољне политике.¹⁴⁷ Долазак на власт Умбертовог сина Виторија Емануела III (1900–1945), у почетку, остао је у сенци друштвених немира, класне подвојености севера и југа, сукоба радништва и либералне буржоазије, антагонизма клерикалне и антиклерикалне јавности, до тада незапамћених потреса у идеолошки подељеном италијанском друштву.

Нови краљ, за разлику од свог оца, имао је амбиције да од Италије направи висок чинилац у европској политици. Влада Ђузепеа Занарделија, у чијој влади је министар спољних послова био Ђузепе Принети, започела је, уз лојално поштовање одредби Тројног споразума и флексибилном тумачењу истог, процес консолидације односа са Паризом, Лондоном и Петроградом. Марта 1902. Принети је добио од Лондона формално признање италијанског права да преузме Триполитанију и Киренаику, а тзв. разменом нота Принети – Барер, Италија је Француској обећала неутралност у погледу француско–немачког рата, коју би изазвао Берлин, у замену за француско признање права на италијанско заузимање Триполитаније и Киренаике и

¹⁴⁵ Чланке које је Принети указао као штетне по италијанске интересе објавили су француски лист *Journal des Débats* 16. августа и римски *Messaggero* (кратак чланак од 18. августа), берлинског дописника из Рима, у којем се најављује помирење између Србије и Црне Горе које ће омогућити краљ Италије. DDI, Terza Serie (1896 – 1907), Vol. V, Prinetti a Nigra, 18 agosto 1901, L.P, 397 – 398.

¹⁴⁶ DDI, Terza Serie 1896 – 1907, Vol. V, Prinetti a Nigra, L. P., 31 agosto 1901, 422–424.

¹⁴⁷ Атентат се може посматрати кроз призму дубоких друштвених противречности италијанског друштва. Повод су биле масовне радничке демонстрације („Протест против гладног стомака“) у Милану у мају 1898. године, до којих је дошло као последице нерешеног питања снабдевања радника основним животним намирницама, nestaшице и економске кризе која је погодила најсиромашније слојеве у Ломбардији и, делом, централној Италији. Немири у Милану, трајали су од 6. до 10. маја, са 80 мртвих и 450 рањених изазваних топовском паљбом генерала Фјоренце Баве Бекариса, ванредног краљевског комесара у престоници Ломбардије, током опсадног стања које је прогласила влада Антонија ди Рудинија. Међу „мањим“ епизодама били су и крвави инциденти у провинцији Варезе, у Луину, где је 10. маја погинуло 14 демонстраната и било на десетине повређених. Хлеб, тада важна намирница и дневна исхрана радника била је скупа у Италији, у просеку 45 центи по килограму, док је радник зарађивао мање од 2 лире по дану и морао да издржава бројчану велику породицу. Сахрани Умберта I присуствовали су у Риму књаз Никола, престолонаследник Данило, руски војвода Петар Николајевич Романов са супругом Милицом, књажевом кћери. S. Burzanović, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1861–1923*, Podgorica 2019, 225–226; A. Canavero, G. Ginex, *Il 98' a Milano: fatti, personaggi, immagini*, Milano 1998, 21–24.

обећање да ће Француска задржати неутралност у случају аустријско–италијанског рата.¹⁴⁸ Принети је у исто време обновио и медитеранске споразуме из 1887. са Великом Британијом.¹⁴⁹ У Двојној Монархији узбуђење је изазвао интервју који је Делкасе, француски министар иностраних послова, дао италијанској штампи јула 1902, у којој је потврдио постојање италијанско – француског споразума о Триполитанији и Мароку, изјавивши да Француска и Русија могу да „разумеју и подрже италијанске тежње на Балканском полуострву“.¹⁵⁰ Беч је, такође, био узнемирен Принетијевом спољном политиком, тихим и очигледним продором Италије у Османско царство и Црну Гору. Фебруара 1902. Принети је затражио модификацију VI и VII члана уговора о Тројном Савезу, у погледу тога да се савез обавезе на супростављање савезника сваком покушају „било које треће силе“ да промени status quo на Балкану, а да у случају модификација које би предузеле чланице алијансе на том простору, окупација која уследи буде обављена тек након прецизног споразума Италије и Аустро–Угарске на основу узајамне компензације; Немачка је то одбила, као и Беч, а Принети одустао од даљег покретање иницијативе.¹⁵¹ Тројни Споразум је обновљен 30. јуна 1902, без икаквих измена, изузев уврштења члана којим је Двојна Монархија признала Италији право на Триполитанију.¹⁵²

У ово време развијане су и идеје о превентивном сукобу с Двојном Монархијом на Балкану. Иако је све до прве деценије XX века, иредентизам био усмерен искључиво на „Трст и Тренто“, ређе Истру, извесно никад на Далмацију, идеја о диверзантској поморско – копненој акцији против Аустрије у Далмацији увек је кружила међу италијанским аустрофобним официрима. Италијански Генералштаб утврдио је 1898–1899. године потпуну слабост североисточне границе, јер су сви кредити за железницу и утврђења коришћени за границу са Француском, упркос увиђању да су напади на аустро–угарску флоту свеерно од Задра немогуће (након 1909).¹⁵³

¹⁴⁸ Према мишљењу Албертинија и Томазинија, уговори Принети–Барер (потписани 30. јуна 1902), о међусобној неутралности Француске и Италије и равнотежи међусобних односа на Медитерану и северној Африци, у случају рата у који би биле увучене силе једна против друге, није у почетку имао високу вредност, јер није спречио наставак колонијалног ширења Француске: „Добили смо изричит пристанак Француске на окупацију Триполија, али нам је то било од мале користи када пристанак Централних сила и Енглеске није био једнако експлицитан. У ствари, како добро примећује Томазини, „ако нисмо наишли на озбиљно противљење када смо отишли у Триполи, то је било управо зато што је Француска претходно преузела контролу над Мароком“; L. Albertini, *Le origini della guerra ...*, Vol. I, 139 – 141; E. Serra, *Camille Barrère e l'intesa...*, 127 – 152.

¹⁴⁹ Британија и Италија су, посредништвом Бизмарка, направиле договор о одржавању status – a quo на Медитерану и договор да ће у случају рата с трећим силама, које не би биле испровоциране од стране једне или друге силе, Британија подржати италијанске интересе у Триполитанији, односно Италија британске у Египту. G. Caprin, *I tratti segreti della Triplice Alleanza per la prima volta pubblicati in Italia*, Bologna 1922, 59 – 64.

¹⁵⁰ Делкасе је недвосмислено алудирао на Албанију. Интервју је дао новинару и књижевнику Угу Ојетију. Француски министар је напоменуо да „не постоји ниједна сила, изузев Русије, која може боље да разуме и подржи италијанске тежње на Балканском полуострву, управо на простору између Македоније, Србије и Јадрана.“ Принети је интервенисао код амбасадора Нигре да демантује наводе француског министра да Италија „склапа или намерава да склопи споразуме који се односе на Балкан.“ Лист *Perseveranza* критиковао је последњи став. DDI, Terza Serie 1896 – 1908, Vol. VI (1 gennaio – 30 gennaio 1902), Roma 1985, Prinetti a Nigra, 4 gennaio 1902, T. Confidenziale 29, 10 – 11; U. Ojetti, „Un colloquio con ministro Delcassé“, *Il Giornale d'Italia*, 4 gennaio 1902, Num. 4, 1 – 2.

¹⁵¹ M. Montanari, *Politica e strategia in cento anni di guerre italiane*, Vol. 2, *Il periodo liberale*, Tomo 2. *La grande Guerra*, Roma 2000, 314.

¹⁵² G. Salvemini, *La politica estera italiana...*, 94 – 96; S. Barzilai, *Vita Internazionale*, Firenze 1911, 109–110.

¹⁵³ F. Jesné, „L'Italie face à la question adriatique, 1861–1915: aspects strategiques et ideologiques“, *Italy's Balkan Strategies*, ed. By Vojislav G. Pavlović, 2014, 113.

Тензије између Двојне Монархије и Италије погоршани су због инцидента у Инсбруку, који су избили у мају и октобру 1903. због одбијања аустријске владе да омогући формирање италијанског универзитета. У мају 1903. избиле су антихабсбуршке демонстрације широм земље, праћене неуспешним покушајима да се отвори италијански универзитет у Трсту и отвори катедра за италијанско право на универзитету у Инсбруку, чему су додатно допринели аустријско – руски споразум у Мирцштегу, којим је Италија била искључена из поделе интересне сфере на Балкану.¹⁵⁴ Ови догађаји убедиће поједине чланове аустријског генералштаба да је Италија „непоуздан савезник“ и да би превентиван рат био идеално решење за сламање опасности која долази с Апенина. Бечке новине објавиће у јануару 1909. размишљања генерала Конрада фон Хецендорфа о превентивном рату против Италије. Ти планови аустријског Генералштаба увећани су након разорног земљотреса у Месини 1908.¹⁵⁵

Економска статистика указивала је да је Италија, упркос великом сиромаштву у сировинама и капиталу, новчаној нетранспарентности масовног броја нижих друштвених слојева, бележила постепен развој. Привредни раст између 1896. и 1908. био је 6,7% годишње, између 1901. и 1911. становништво се повећало за четири милиона становника, а позитиван природни прираштај омогућио је да приход по глави становника порасте на 2.259 лира (у поређењу са 1906 лира у претходној деценији), те да се бруто друштвени производ са 74,9 милијарди попне на 96 милијарди.¹⁵⁶ До 1912. уследио је процес индустријализације и четири пута већа потрошња на јавне радове.

Италијанско јавно мњење, либерални политички естаблишмент, било је умерено осетљиво на судбину италијанског народа у Аустрији и сукобе у Тиролу, Трентину, Јулијској Крајини и Далмацији, док је одбрана италијанских права постала централна тема италијанске народне партије у Трентину, италијанских аутономиста у Далмацији и социјалистичке партије у Трентину.

Италија и Црна Гора (1878 – 1903)

Црна Гора и Италија успоставиле су званичне дипломатске односе 1878. године.¹⁵⁷ Стратешки спољнополитички планови Италије на Балкану, после Берлинског конгреса, подразумевали су очување *status quo* и избегавање подупирања или изазивања војних конфликта који би угрозили постојећи успостављен политички положај нових међународно признатих држава. Везана дефанзивним савезничким уговором са Аустро – Угарском од 1882, италијанска дипломатија обазриво и опрезно приступа цетињском двору, у којем види „продужену руку“ петроградске владе и

¹⁵⁴ L. Albertini, *Le origini della guerra...*, Vol. I, 143 – 145.

¹⁵⁵ M. Coltrinari, *Marche e la I Guerra mondiale. Il 1914*, Roma 2015, 45. G. Salvemini, *La politica estera italiana...*, 463.

¹⁵⁶ G. Mammarella, P. Sacace, *La politica estera dell'Italia...*, 54 – 55.

¹⁵⁷ Дипломатски представници Италије на Цетињу били су Чезаре Дурандо (до 1887), Ликургијо Мачо, Франческо Бјанки ди Лавања Кастелбјанко (1890–1894), Фабио Санминијатели (1894–1896), поново Кастелбјанко (1896 – 1900) те касније Рикардо Болати. Њихова активност ишла је у неколико праваца: обезбеђивање мира на турско – црногорској граници, „надзор“ над држањем књаза према Аустро – Угарској, упућивање на пријатељске односе с Монархијом, развијање трговинске сарадње, прикупљање вести о железничким трасама ка Новопазарском санцаку и Скадарском вилајету, помоћ у организацији научних, путописних и других истраживачких експедиција (чији су пионири били географ Антонио Балдачи, новинар Вико Мантегаца, и мноштво новинара и публициста), поспешивање потписивања Конкордата и регулисања права католичког клера и католичких верника, као и права на одржавање литургије на словенском језику (1886), те праћење активности према потенцијалном устанку у Далмацији, који је књазу био од велике важности, у будућим плановима с Италијом. S. Burzanović, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1861 – 1923...*, 196 – 206.

царске Русије. Током овог периода, Црна Гора у италијанској перспективи има двојаку улогу: као упориште за будући продор италијанског политичког, економског и културног утицаја на Балкан, и као противтежа аустро–угарској хегемонији у Албанији. Поменуто упориште развија се кроз војно школовање црногорских младића у италијанским војним школама; геолошким, антропогеографским, етнографским, биолошким, општим научним истраживањима које спроводе италијански научници и стручњаци, кроз привредне везе, чији почетак сеже у трговински уговор две земље из 1883. године, као и кроз концесије уступљене италијанском капиталу и начелним разменама мишљења о железничком повезивању Италије са Дунавом (преко луке Бар) и мноштвом културних манифестација.¹⁵⁸ Чезаре Дурандо, бивши конзул у Босни и Херцеговини, и опуномоћени представник, промовисао је и подржавао политику школовања будућих црногорских официра у италијанским војним школама. Једну од првих геолошких мисија у Црној Гори предводио је фирентински инжењер и геолог Луиђи Балдачи (1850 – 1927) 1886. године.¹⁵⁹ Тежећи да пронађе ефективан начин за сузбијање француског и руског утицаја у Црној Гори и сматрајући да су трошкови издржавања црногорских лица минорни, Дурандо је увидео прилику за *популаризацију* имена Италије, њеног уређења и друштвених односа у Црној Гори, *усвајање италијанског начина мишљења* као преовлађујућег у вишем управљачком слоју књажевог окружења. Трговачки уговор са Црном Гором (1883), како су га парламентарној јавности представили министар спољних послова Пасквале Манчини, министар трговине и привреде Берти и јавних радова Бакарини, осветлио је потребу оснивања трговачких кредитних завода у Скадру, на Цетињу и у Бару, који би помогли паробродским друштвима Пуља и Поморском друштву Флорио и Рубатино да успоставе сталну линију са луком Баром. Паробродско друштво *Puglia*, субвенцијом италијанске владе, добило је право да два пута месечно из Бриндизија саобраћа са албанском обалом, а од 1894. успоставило је трговачки саобраћај и са Баром, што је помогло благом сузбијању монопола у поморском саобраћају коју су држала аустро – угарска паробродска друштва *Lloyd, Ungaro– Croata* и *Ragusea*, из Трста, Ријеке и Дубровника.¹⁶⁰

Додељивање Улциња Црној Гори у децембру 1880. није наишло на разумевање појединих италијанских сенатора, који су оптирали за албанско решење црногорско – турског сукоба и учвршћивање легимитета Порте, као бране руској инвазији. Расправе у сенату одражавале су различит приступ решавању акутног проблема *руског продора* на Балкан, који је италијанска дипломатија интензивно испитивала од 1878. Док је сенатор Пеполи сматрао да је додељивање Улциња Црној Гори повредило права албанске народности и дестабилизovalo Османско царство, сенатор Карачоло ди Бела супроставио се таквом мишљењу и напао Пеполијев став као „противречан“ и неправедан према Каиролијевој спољној политици. Осуђујући албанску побуну у Плаву и Гусињу, предстражу муслиманског потчињавања хришћана, сматрао је да су Велике силе правилно поступиле награђујући Црну Гору и доводећи у питање појам

¹⁵⁸ Љ. Алексић–Пејковић, „Италија и Црна Гора током последње две деценије XIX века“, *Историјски часопис*, Књ. XLV–XLVI (1998–1999), 156–157.

¹⁵⁹ Луиђи Балдачи је у Црној Гори провео три месеца, од јуна до августа 1886. Геолошкој научној јавности Италије представио је минерално богатство у историјским крајевима Црнојевића и Васојевића. „Ricognizione geologico– mineraria del Montenegro“, *Bollettino del R. Comitato Geologico d'Italia*, Anno XVII (1886), 416–419.

¹⁶⁰ Љ. Алексић–Пејковић, „Италија и Црна Гора током последње две деценије XIX века“..., 160; „Trattato di commercio e di navigazione fra l'Italia ed il Montenegro firmato a Cettigne il 28 marzo 1883“, *Raccolta degli Atti Stampati per ordine della Camera*, Vol. VII, Legislatura XV, Sessione 1882–86, Seduta del 31 maggio 1883, Roma 1886, 1– 15.

албанске нације.¹⁶¹ Током последње деценије XIX века, италијански посматрачи су са задовољством приметили да кнез, дубоко веран Русији, као православној заштитници Црне Горе, води мирољубиву, али опрезну политику према Аустро – Угарској, која се уклапала у италијански концепт одржања *statusa quo*. Италијански дипломати настојали су да ниједном својом акцијом на Цетињу не изазову подозрење или неповерење своје савезнице, чијом су политиком честог гомилања трупа на црногорско-херцеговачкој граници и притисака на кнеза често били незадовољни.

У погледу односа са Србијом, италијански посматрачи примећују да због антиобреновићевских тенденција које су присутне на цетињском двору после женидбе Петра и Карађорђевића Зорком Петровић и других опречних интереса постоје несугласице и захлађење односа између две српске државе; они не верују превише у њихово политичко – дипломатско зближење.

Високим војним круговима италијанске армије пажњу на стратешки и политичко – војни значај Црне Горе у плановима за акције против Османског царства и политичко ослобађање хришћана на Балкану скренуо је 1897. поручник 73. пешадијског пука копнених снага Краљевске италијанске армије Еуђенио Барбарих, војни теоретичар и публициста¹⁶², својим извештајем *Da Cattaro a Cettigne*, које је настало након његовог боравка на Цетињу у фебруару исте године.¹⁶³ Барбарихева мисија била је да прикупи податке о стању црногорске војске, њеној опремљености и борбеној готовости, али и информације о топографији, друштвеним и политичким приликама у Далмацији и Црној Гори, и вести о јужнословенском покрету.

Први крупан политички потез који је кнез Никола предузео у јесен 1896. године и који је остао без позитивног одговора с италијанске стране, био је предлог упућен тадашњем италијанском посланику на Цетињу Бјанкију де Лавањи Кастелбјанку да Италија, заједно са Србијом, Бугарском, Грчком, Црном Гором учествује у подели Европске Турске и да се сагласи са црногорском окупацијом целе горње Албаније, делова Косовског вилајета (од ушћа Шкумбе до Охридског језера, Призрена Скопља, на Качаник и до Митровице), а да Италија добије доњу Албанију, уз извесне уступке Грчкој.¹⁶⁴ Други пут кнез Никола је 1901. у писму министру Принетију захтевао одлучније савезништво Италије и Црне Горе против немачке доминације на Балкану¹⁶⁵,

¹⁶¹ C. Caracciolo (Marchese di Bella), *Dieci anni di politica estera. Discorsi e note*, Città di Castello 1888, 139–145.

¹⁶² Еуђенио Барбарих (Eugenio Barbarich) (1868–1931) официр, војни теоретичар, публициста. Бавио се политичко-војним питањима свог времена и прошлости. Изузетан познавалац балканске топографије, географије, георељефне, етнографске и привредне слике Балканског полуострва. Током Првог светског рата командовао је пешадијском бригадом „Фриули” и био начелник штаба експедиционих снага у Албанији и Македонији- Уредник војно – теоријског часописа *Nuova Rivista di Fanteria* (1912 – 1915). Од 1916. био је позван да руководи војном канцеларијом за штампу, помажући у оснивању пропагандног сектора заједно са новинаром Угом Ојетијем. Врховни командант здружених италијанских снага у Македонији и Албанији 1918. Промовисан у дивизијског генерала 1926. у Ливорну. Предлагао је монополизацију италијанске привреде на Балкану. E. Barbarich, *Albania. Monografia antropogeografica*, Roma 1905; A. Augusto Michieli, 'Eugenio Barbarich', *Archivio Veneto* (1933), V Serie, N. 27 – 28, Anno LXVIII, 274 – 277.

¹⁶³ Извештај је објавио А. Бјађини. A. Biagini, *Note e relazioni di viaggio nei Balcani (1879–1898)*, Roma: Stato Maggiore dell'Esercito Ufficio Storico, 1978, 218 – 261. (E. Barbarich, *Da Cattaro a Cettigne*, SME – AUS, b. 18, Stati Balcanici, Roma febbraio 1897).

¹⁶⁴ DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. II, (1 maggio 1897 – 23 giugno 1898), Roma 1958, Rudini a Re Nicola del Montenegro, 30 giugno 1897, L. P., 80; E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896 – 1914)*..., 80.

¹⁶⁵ Принети је у октобру 1901. одговорио књазу уобичајеним изразима поштовања и уверавањима у мирољубиву и савезничку политику Италије према Црној Гори, али без улажења у уговоре који би нашкодили постојећим савезничким односима Италије. DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. V, Nicola I del

али у оба случаја превагнули су триплицистички-савезнички интереси према Бечу и страх од изазивања рата за који Италија није била спремна. У јеку Критске кризе, краљ Умберто I, на савет сина и настојања руске дипломатије у Цариграда, предузео је дипломатску иницијативу да Божо Петровић, рођак књаза, прихвати идеју да буде предложен за постављеног кнеза Крита од стране великих сила, али он је то одбио; италијански краљ потом је предложио, у консултацији с кабинетом, да ће Италија прихватити кандидата којег буде предложио руски министар иностраних дела Муравјев, пошто се Аусто – Угарска не слаже са кандидатом Ђорђем Грчким).¹⁶⁶ Генерални конзул у Софији, описујући забринутост бугарских дипломата да не дође до родбинског повезивања принца Мирка са Обреновићима (пуковник Константиновић), изнео је мишљење да су Бугарска и Србија дубоко подељене македонским питањем и да зближавање ове две земље није могуће, јер Бугарска себе сматра јачом од Србије, чему доприноси „бескрупулозна смелост бугарских комитета“ и „сећање на пређашње победе“, али да би се ствари промениле уколико би Србија на својој страни имала Црну Гору, од које Бугарска има страх, због њених „ратничких врлина“ и „смелости, помешане са политичком мудрошћу.“¹⁶⁷ Поводом избора Фирмилијана за скопског епископа, Болати, посланик на Цетињу, известио је Принетија да је „српско – црногорски споразум целовит“ и да делује како је усмерен против Бугара, према којима „њихова словенска браћа показују најотвореније неповерење.“¹⁶⁸

Црногорска принцеза на двору Савоја

Прво дипломатско продубљивање односа уследило је након веридбе принцезе Јелене Петровић за сина италијанског краља.¹⁶⁹ У новембру 1896, краљ Александар I Обреновић посетио је Рим и краља Умберта I Савојског. Италијански краљ дочекао је српског краља 25. новембра на римској станици Термини. Наредни дан српски краљ посетио је и папу Лава XIII. Посета краља Александра I Обреновића Италији 25. новембра 1896. године, изазвала је негодовање либерала и антиклерикалног дела јавности, због утиска да је краљ Србије прекршио одређене дипломатске протоколе и историјску, антиклерикалну традицију Ризорђимента, у вези са жељом да посети Ватикан и папу Лава XIII. Они су сматрали да је краљ Србије, по сазнању да папа борави у Риму и посетама које је учинио првосвештенику Рима и кардиналу Рамполи, увредио читав италијански народ, кроз дезавуисање италијанских институција и Рима, као престонице уједињене, секуларне Италије, којој се папа одувек противио, и вређање Краљевског двора и презира његовог гостопримства; стога су сматрали за похвалу понашање Франца Јосифа, који је више волео да не долази у Рим да не би никога увредио.¹⁷⁰

Montenegro a Prinetti, 9 agosto 1901, L., 375 – 376. Prinetti a Nicola I del Montenegro, ottobre 1901, Minuta Definitiva, 540 – 541.

¹⁶⁶ Оригинал писма чува се у Архиву Висконтија Веносте, али не носи датум. DDI, Terza Serie (1896 – 1907), Vol. II, Visconti Venosta a Pansa, 5 dicembre 1897, T. Confidenziale 2992, , 222–223.

¹⁶⁷ DDI, Terza Serie (1896 – 1907), Vol. VI (1 gennaio – 30 giugno 1902), Roma 1985, Polacco a Prinetti, 5 marzo 1902, R. r. 163/67, 159–160.

¹⁶⁸ DDI, Terza Serie, Vol. VI, Bollati a Prinetti, 22 aprile 1902, R. 79/23279 – 280.

¹⁶⁹ *Посланство Краљевине Србије у Риму 1882 – 1902. Legazione del Regno di Serbia a Roma*, Том I, прир. Ј. Рељић, А. Марковић, Г. Милорадовић, Београд 2016, 242–244; „Ricordi di Alessandro di Serbia in Italia“, *L'Illustrazione Popolare. Giornale per le famiglie* (dal 1 gennaio al 31 dicembre 1903), Milano 1904, 415.

¹⁷⁰ P. Vigo. *Storia degli ultimi Trent'anni del Secolo XIX. Annali d'Italia (1871-1900)*, том VI, Milano 1913, 182-183.

Уредник спољнополитичке рубрике у миланском листу *Preservanza* Марио Борса, каснији главни уредник миланског листа *Secolo*, другог најпродаванијег и најчитанијег италијанског политичког листа на прелазу XIX у XX век, током своје дугогодишње каријере дописника из иностранства, оставио је занимљива размишљања о вези и улози Италије у балканској геополитичкој стратегији. Године 1896., као инострани дописник *Preservanza*, боравио је у Црној Гори и Босни и Херцеговини, одакле је за тај лист слао занимљиве дописе, коментаре и анализе и испратио веридбу и венчање престолонаследника Виторија Емануела и Јелене Петровић.¹⁷¹ Поред њега, Црну Гору посетио је и генерал–пуковник Манфредо Кањи, чији је рад на прикупљању података о овој балканској земљи подржала принцеза Јелена.¹⁷²

Есенцијалну улогу у придобијању књаза да пристане на удају кћери Јелене за престолонаследника Виторија имали су краљ Умберто I, Франческо Криспи, као и амбасадор у Бечу Констинтино Нигра, који је о потенцијалном браку краљевог сина с принцем из књажеве династије разговарао током 1894. године с Гавром Вуковићем, црногорским изаслаником и министром спољних послова.¹⁷³ Књаз Никола сусрео се с Нигром 1896. у Бечу и дефинисао основне одредбе брачног уговора, који је потписан 11. октобра исте године у Консулти, од стране Висконтија Веносте, у својству председника владе, и Ђ. Косте, министра правде, односно Боже Петровића и Валтазара Богишића с црногорске стране; у августу исте године престолонаследник Виторио, принц Напуља, боравио је на Цетињу и Скадарском језеру, заједно с будућом супругом.¹⁷⁴

У периоду од 1896. до 1908. односи Италије и Црне Горе константо су били у успону и обележени економским упливом концесионарских друштава италијанских индустријалаца, који ће бити крунисани 1905. оснивањем тзв. *Барског друштва*.¹⁷⁵ Публициста, новинар и друштвени теоретичар Батиста Пелегрини је 1906. предвидео позитивне ефекте италијанско – руског приближавања на Балкану, отворено подржавајући пројекат постепеног истискивања аустријског утицаја из Црне Горе, где би заједнички интереси две земље могли да добију први конкретан облик манифестације.¹⁷⁶ Он је у пролеће 1906. посетио двор на Цетињу, жалећи што се

¹⁷¹ M. Borsa, *Dal Montenegro. Lettere*, Bergamo 1896, 9 – 23, e passim.

¹⁷² Књигу је спонзорисало иредентистичко Друштво Данте Алигијери. M. Cagni, *Dieci giorni al Montenegro*, Roma 1899.

¹⁷³ I. Montanelli, *L'Italia di Giolitti 1900 – 1920*, Milano 2013, 17 – 21.

¹⁷⁴ А. Мартини, један од новинара који је 1896. посетио Црну Гору, овако описује упознавање младог пара и пут до њихове веридбе: „Млади принц од Напуља упознао је младу принцезу Црне Горе у Венецији поводом свечане националне уметничке изложбе у јесен 1895. На породичном ручку на Двору испојиле су се њихове међусобне симпатије, а августови родитељи су били одушевљени младим принчевским паром. Презадовољан краљевском очинском пристанком, напуљски принц, који је у мају 1896. званично отишао у Москву на крунисање цара, имао је ту прилику да упозна и зближи се с својом будућом невестом“. Дана 17. октобра отпловили су за Бари, где је принцеза Јелена примила католичку веру, у катедрали св. Николе, а 24. октобра појавили се у Квириналу у Риму, пред краљем Умбертом I и краљицом Маргеритом, где је одржано и грађанско венчање. *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 24 agosto 1896, N. 200, 4625; A. Martini, *Il Montenegro*, Torino 1896, 146 – 149; V. Mantegazza, *Al Montenegro. Un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto – settembre 1896)*, Firenze 1896, 72 – 79; S. Burzanović, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici...*, 210 – 212; M. Borsa, *Dal Montenegro...*, 24 – 28; A. Carrera, *Savoia e Montenegro: saggio critico, storico e politico*, 1896.

¹⁷⁵ V. Mantegazza, *La Turchia liberale e le questioni balcaniche*, Milano 1908, 4 – 9.

¹⁷⁶ Пелегрини је сматрао да развијени дипломатски и економски односи Русије и Италије широм Балканског полуострва воде просперитету обе земље и да не постоји разлог за незадовољство ни с једне стране. Он је сматрао да ће, без обзира на исход унутарполитичких промена у Русији, ова земља увек подржавати супрематију на Балкану, коју Италија треба да препозна: „Била апсолутистичка и империјална Русија, или сутра демократска и републиканска Русија, велики руски интереси на Балкану

затворила италијанска школа у Подгорици, коју је водио секретар италијанске мисије на Цетињу Николини.¹⁷⁷ Предложио је да се отвори (на Цетињу или Подгорици) пољопривредна и комерцијално–кредитна банка. Пелегрини је сматрао да би Барска надбискупија морала добити духовно – црквени протекторат над католичким Албанцима, како би Албанци били привучени Црној Гори и било сузбијено присуство Аустро – Угарске; изнео је мишљење да би бискупије у Скадру и Бару требало да се уједине и да на челу Барске надбискупије буде Албанац.¹⁷⁸ На парламентарној седници маја месеца 1904, депутат Гаетани де Лауренцана истакао је да односе између Црне Горе и Албаније треба учинити пријатељским, будући да су „заоштрени“ Берлинским уговором. Напоменуо је да су Црној Гори „додељене неке албанске територије“ и да је требало размишљати о томе да је Црну Гору ваљало проширити не према југу, већ према североистоку, к Босни и Херцеговини, у којој живи „популација истог расе“, који имају заједничку историју и традицију с малом краљевином, уз препуштање Албанцима њихових етничких насеља.¹⁷⁹

Италијански поглед на Србију (1903–1908)

Константно растући односи између две земље нису били помућени династијским превратом, падом династије Обреновић и доласком династије Карађорђевић на трон Србије. Италија је била једна од ретких европских сила која је одлучила да не повуче опуномоћеног посланика у Београду након преврата и током *завереничког питања*, и да све време показује благонаклон став према решењу кризе.¹⁸⁰

Посланик Маљано је у лето 1902. био узнемирен чињеницом да би црногорска династија могла да се умеша и осујети најаву да ће се руски цар састати са краљевском породицом на јесен 1902; секретар Каетани саопштиће да је кључни узрок пада Вујићеве владе било одлагање посете краља Александра и краљице Драге руском цару.¹⁸¹ Италија се, обавештавајући се преко своје дипломатске службе, посебно заинтересовала за најаву доласка грофа Ламбсдорфа у Србију у јесен 1902, која се догодила 25. децембра 1902 – Принети ће обавестити Нигру да приликом доласка руског министра у Беч иницира код Голуховског опомену да се поштује члан VII

остали би непромењени, јер произилазе, не као код Аустрије, из отвореног духа ефективне доминације, (...) већ из осећања наклоности и заштите према народе исте расе и православне веросповести. Садашњи облик владавине у Русији може бити подржан или урушен, али се може признати као неоспорно да, када унутрашњи услови Русије нађу ону тачку равнотеже која највише одговара економском, политичком и друштвеном развоју земље, сама Русија вратиће се да заблиста као политичка констелација највишег реда коју, у било каквој, чак и најпесимистичијој хиптези, ниједна сила неће моћи да растрвори, чак ни насиљем, јер би то био ефемеран распад расних веза које везују словенске народе Балкана са Русију, и обрнуто“. Пелегрини је подржао писање *Tribune* и петроградске штампе о приближавању Италије Русији. В. Pellegrini, *Verso la guerra? Il dissidio fra l'Austria e l'Italia*, Roma 1906, 269 – 273.

¹⁷⁷ Пелегрини је похвалио отварање школе италијанског језика на Цетињу 1905. године, коју је тада похађало између 70 и 80 ученика. *Ibidem*, 276.

¹⁷⁸ Пелегрини је сматрао да је разлог због којег је католичко албанско свештенство на северу Албаније непријатељски настројено према Италији економски фактор: страх од субитка издашних субвенција Аустро – Угарске. Подржавао је идеју да се отварају италијанске школе у Скадру, нарочито за муслиманску децу и да се утиче на Порти да се укину забране похађања муслиманске деце неискламских школа. *Ibidem*, 295 – 297, 319 – 320, 337 – 340.

¹⁷⁹ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXI, 2° Sessione, Tornata del 14 maggio 1904, 12547 – 12548.

¹⁸⁰ Љ. Алексић – Пејковић, *Односи Србије с Француском и Енглеском 1903 – 1914*, 136.

¹⁸¹ J. Ivetić, *Le relazioni diplomatiche tra Serbia e Italia...*, 157.

Тројног уговора и да се не дозволи нова прерасподела моћи на Балкану без Италије.¹⁸² Италија је помирљиво дочекала успон Петра Карађорђевића на власт, иако је налог владе у Риму био да се посланик Маљано уздржава од признања или јавног легимитисања провизорне владе, и новог суверена, док то не учине и остале силе, о чему је разговарао са делегатом Аустро – Угарске.¹⁸³ Италија је признала краља Петра Карађорђевића 28. јуна 1903, али је остала уздржана у завереничком питању, који је покренула Британија; пред британским амбасадором Родом, влада је правдала свој поступак да је признање с њене стране уследило након већине других сила и да је нови краљ био у рођачким везама са италијанским двором. Маљано је тврдио да је уклањање Александра Обреновића била „истина завера читавог народа“, и да је постојала нада да ће уследити олакшање у односима Србије са европским силама, и у политичком и економском развоју.¹⁸⁴ Рикардо Болати, посланик на Цетињу, преносио је да је вест о убиству краљевског пара дочекано хладно, без одушевљења, јер се краљ Александар доживљавао као сметња уједињењу две земље, и да је двор погодила чињеница да престолонаследник Мирко неће успети да оствари своје претензије на српски престо, те да и нови суверен неће бити у складу са жељама Црногораца.¹⁸⁵ Италијански представник није присуствовао божићно–новогодишњој аудијенцији на двору, у зиму 1903/1904. године, због одлуке да посланик Маљано, из здравствених разлога, обустави привремено вршење функције, и временског оквира у којем се ишчекивало именовање новог секретара посланства. Краљ Виторио Емануеле III саопштио је Миловановићу да би било добро да крунисању краља Петра присуствује и руски посланик, којем ће се придружити Француска, после чега би и Италија могла да издејствује умиривање британског става.¹⁸⁶

Дипломатска преписка италијанских посланика у Београду (1903–1912) открива дубину заинтересованости италијанског дипломатског врха у балканска питања, и очување Србије као независне државе, чији суверенитет не сме бити помућен аустријском интервенцијом. У телеграму из фебруара 1903. Маљано је тврдио да „снажна и економски јака Србија - као што би се то могло приписати њеним богатим природним елементима - тешко би се могла одржати, као што је то сада случај, у својству вазалне државе Аустро-Угарске империје.“¹⁸⁷ Додао је да „иако сада Србија више није политички снажна и готово је квантитативно занемарљива, могла би постати

¹⁸² *Ibidem...*, 161 – 162.

¹⁸³ *Ibidem...*, 172 – 173.

¹⁸⁴ Ђовани Ланца, амбасадор у Берлину, тврдио је да је вест о атентату у Немачкој одјекнула „као гром из ведре неба“, али је писао да Немачка неће заузети став који је против Аустро – Угарске, која се изјаснила да није против признања новог суверена. Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, живот и дело. У отаџбини 1903 – 1914*, књ. 2, Београд 1990, 23 – 24.

¹⁸⁵ Карактеристично виђење Мајског преврата дао је Рикардо Болати, опуномоћени посланик Италије на Цетињу, који је сматрао да осећање сажаљења због смрти краља Александра и краљице Драге народ у Црној Гори није показивао, додавши да Црна Гора има истоветне спољнополитичке интересе са Србијом, иако се још увек, по његовим речима, „идеали и тежње заједничких интереса не морају остваривати путем династије Петровић, барем да се то јавно не исказује“. Болати је тврдио да „упркос блиској вези, регрутовање Петра Карађорђевића на престо Србије не би значило непосредну реализацију идеала уније Србије и Црне Горе“. Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, књ. 2, 25 – 26; DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. VII, Bollati a Morin, 27 giugno 1903, N. 240/64, 441 – 442; F. Rudi, „Il Ritorno dei Karađorđević al trono di Belgrado nel 1903. nella corrispondenza diplomatica italiana“, 307 – 310.

¹⁸⁶ J. Ivetić, *Le relazioni diplomatiche tra Serbia e Italia...*, 183; Љ. Алексић – Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903 – 1914*, 80 – 84.

¹⁸⁷ F. Rudi, „Il Ritorno dei Karađorđević al trono di Belgrado nel 1903. nella corrispondenza diplomatica italiana“, *Nuova Rivista Storica* (2020) CIV, N. 1, 289. (281-329)

препрека за могући даљи развој аустријске експанзије према Егеју и Јадранском мору.¹⁸⁸ Маљано је на карактеристичан начин видео Мајски преврат.¹⁸⁹

Инциденти на српском двору, попут Мајског преврата живо су коментарисани у италијанској јавности. Поводом инцидента престолонаследника Ђорђа Карађорђевића и посланог ађутанта Колаковића у марту 1909, публициста и новинар Ђузепе Антонио Боргезе (1882-1952) сензационалистички је објавио политички чланак у којем је као лајтмотив узео поменути догађај да анализира тежње Срба у европској политици. Боргезе им је наметнуо кривицу због „неспособности да суштински, цивилизацијски управљају собом“. Признавши Србима храброст и заштићеност непоколебљивом вером и храброшћу, „узвишеним лудилом оних који више воле да умру од убода, а не од угљене киселине“, сматрао је да ће Аустрија „прескочити овај мали проблем“, одбивши да призна да је Србија завредила епитет „Пијемонта Балкана“, због својих дворских интрига и убистава и тензичних односа са Петроградом. Констатовао је да ће „Аустрија поново испунити своју непријатну, али фаталну мисију старатељства над малолетним становништвом“, узимајући у обзир савете из Петрограда да Србија не иде у сукоб са Монархијом; Боргезе је мистификовао споразум Кавура и Луја Наполеона III из Кампоформија 1858.¹⁹⁰ О непознавању историје Србије у XIX веку међу интелектуалним круговима Италије сведочи и негативна перцепција Мајског преврата.¹⁹¹

Посланик Гвичоли је, у првом разговору са Пашићем 28. августа 1904. изјавио да се тенденције и жеље италијанске владе „у потпуности поклапају са добро схваћеним интересом Србије“, одговор који је Титони у приватном писму посланику одобрио.¹⁹² Министру Титонију је неколико пута у периоду 1904 – 1906. указивао на

¹⁸⁸ F. Rudi, „Il Ritorno dei Karađorđević al trono di Belgrado nel 1903. nella corrispondenza diplomatica italiana“, Nuova Rivista Storica, 289.

¹⁸⁹ Маљано пише: „Догађај је попримио привидни облик војне завере; биће да је у питању завера целе нације. То је, међутим, својим легитимним представљањем једногласно ратификовала војска, без икаквог људског испољавања сажаљења над жртвама (...) Када је дело једном било остварено, у целој земљи се осетило олакшање, утисак је јачи од било којег другог осећаја. Одласком Обреновића и повратком Карађорђевића, за Србију се отвара ново доба; и све води ка удобности, у савести народа, веру у готово извесно побољшање његових политичких, моралних и економских услова. Када је реч о међународним односима, посебно када је реч о балканским питањима, успон озбиљне српске владе са којом дотичне силе могу озбиљно да се позабаве, сигурно улази у пикадо дипломатије и то је фактор који није занемарив. Стога се ствара нова ситуација која би заслужила сву пажњу великих сила, а посебно оних чији се интереси, директно или индиректно, с обзиром на тренутно стање ствари, поклапају, више или мање, кроз удаљене промене, с припадницима српске нације“. Archivio Storico Diplomatico degli Affari Esteri (у даљем тексту, ASDMAE), DD, Confidenziale, Serie XXII, Serbia, 1902-1908, Magliano a Morin, 19 giugno 1903, N.666; F. Rudi, „Il Ritorno dei Karađorđević al trono di Belgrado nel 1903“..., 301.

¹⁹⁰ Боргезе није веровао у ефективне жеље руског двора да помаже српским владама након преврата: „Не чини ли се да Дунавом теку воде „пролаза“ Тичино? Неће ли Солферинов топ одјекнути код Серајева? Хоће ли се Русија спустити да помогне Србе, попут њене велике латинске сестре Француске, што је нама дала оружје?“ G. A. Borghese, „Una pedata“, *La Stampa*, 31 marzo 1909, Num. 90, Anno XLIII, 2.

¹⁹¹ Књижевник Еторе Мароне жали због пропуштене уметничке прилике да се овај трагични догађај уклопи у велики књижевни наратив, али изриче деградирајуће оцене о моралу српског народа, које сведоче о непознавању српске литерарне традиције и културне баштине. Он пише: „Протраћен је материјал врхунске историјске драме. Драма никада неће бити написана, јер Србија није земља историчара и песника; то је само земља у којој се узгајају и продају свиње“. Bergeret, „L'epilogo di un dramma storico“, *La Stampa*, 26 aprile 1910, Num. 115, Anno XLIV, 3.

¹⁹² Титони је Гвичолију сугерисао да „аустријска политика на Балкану не тежи територијалним анексијама“, већ настоји да одржи и повећа свој морални престиж, материјалне интересе и да одржи стање које јој омогућава територијално ширење“. Додао је да Италија „са симпатијама гледа на зближавање Србије, Бугарске и Црне Горе“. L. Albertini, *Le origini della guerra...*, 152.

незавидну позицију италијанског посланика у Београду, чији задатак треба да буде усаглашавање филобалканске политике очувања независности балканских држава и попуштање интересима Аустро-Угарске. У бројим сусретима током 1904 – 1905, отправник послова Камило Романо Авецана саветовао је Пашића да у разговорима са бугарским представницима и будућем савезничком дефанзивном уговору између Србије и Бугарске, у којем би се говорило о заједничком утврђивању наступа и праваца деловања у Македонији, не буде дефинисан статус ове области, како не би дошло до поремећаја *statusa quo*. Авецана је непрекидно уверавао да ће статус поменуте области решити потписнице Берлинског споразума, уз уважавање интереса балканских држава.¹⁹³ Титони је ценио Авецанин приступ; у једном од извештаја, саветовао је да се спор Бугарске и Србије може отклонити, тако што „две владе треба да се ограниче на обавезу да лојално и заједнички врше свој утицај у Македонији у смислу пацификације и развоја целокупног грађанског напретка“ како би Македонија, „једног дана“, када *status quo* не буде више могао да се одржи, „сазрела“ за свој аутономни положај.¹⁹⁴ Гвичоли је подржавао измирење српских и бугарских интереса у Македонији, понављајући да је циљ Италије зближавање две државе и поступно спречавање да се Двојна Монархија окористи сукобом како би се територијално или на други начин увећала на Балкану. Гвичоли је Титонију саопштавао да „ривалства српске цркве и бугарског егзархата није лако решити, јер за два свештенства то није само питање вероисповести већ и интереса и утицаја.“¹⁹⁵ Уочи посете краља Петра принцу Фердинанду, крајем октобра 1904, посланик Куки у Софији јављао је да сумња да се српско – бугарски споразум може постићи у кратком року. Писао је да „се у Београду појавила сумња у потпуну искреност садашњих бугарских министара, који су оптужени за недостатак ентузијазма“, уз опаску да опозиционе странке, пре свега занковисти, који се сада декларишу као присталице политичке иницијативе за помирење са Србијом, желе да искористе тренутак да се ставе пред кнеза како би им отворили пут ка освајању власти.“¹⁹⁶ Гвичоли је уочавао да постоји непомирљивост и међусобна мржња два народа, које произилазе из њихове одвојене етногенезе, властите, самобитне колективне етнопсихологије и дијаметрално опречних националних аспирација. Италијански посланик је сматрао да их само потреба да се суоче са заједничком опасношћу може спојити, иако се „Срби и Бугари не воле“. Према Италијану, „све остало их дели, историја, жеље, темперамент, чак и раса“.¹⁹⁷ Није одобравао писање опозиционе штампе против зближавања с Бугарима, јер је у томе видео намеру да се „новине окористе тиме да оставе лош утисак између две

¹⁹³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici (1904 – 1906), p. 23, Avezzana a Tittoni, 11 giugno 1904, N. 344/115.

¹⁹⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Tittoni a Avezzana, 20 giugno 1904, N. 29357/43.

¹⁹⁵ Први званичан сусрет новог посланика Алесандра Гвичолија и Пашића одиграо се 28. августа 1904. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guiccioli a Tittoni, 28 agosto 1904, 523/163.

¹⁹⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Cucchi Boasso a Tittoni, 25 ottobre 1904, N. 816/244.

¹⁹⁷ Гвичоли пише: „Миленијумски крвави ратови, у најмањем, и борбе за хегемонију на Балканском полуострву нису ствари које се лако заборављају. Срби и Бугари заправо говоре истим језиком и имају исту веру и обреде. Али док у жилама првих тече сва словенска крв, у онима потоњих ова је у великој мери помешана са туркијском. Први гледају ка Западу, други ка Истоку, то важи како за идеје тако и за културу. Срби су више као Италијани са Југа, Бугари више као наши са Севера. Овим антимомом између две расе овде се вешто искоришћава од стране опозиционе странке“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, f Serbia – rapporti politici, f. 1904, p. 23, Guiccioli a Tittoni, 22 novembre 1904, N. 682/210; A. Pitassio, „

земље“, што је окарактерисао као „немудар и непатриотски чин, до те мере да се верује да инспирацију добија изван граница“ и да су новине у Србији подложне опортунистичком деловању за новац.¹⁹⁸ Осуђивао је „махинације“ Фети – паше у Београду на разбијању обостраних интереса Србије и Бугарске да сачине дефанзивни споразум, тврдио да Бугари желе да припоје целу Македонију себи и подвлачио да се бугаризација одвија несметаним током, што изазива бес у Цариграду¹⁹⁹. У извештају који је послао 4. јануара 1905, Гвичоли је Титонија замолио да размисли о начинима на које Италија може да се дубље уплете у процес помагања Србији да пронађе подесан „ходник“ да се споразуме са Грчком и Румунијом, указујући на екстремне опасности које ће по земљу произићи аустријском окупацијом Новопазарског санцака и проширивањем акције бугарских комита у Македонији.²⁰⁰ Након посете цара Фердинанда Берлину, јануара 1905, Гвичоли је добио уверавања да Србија, Црна Гора и Румунија припремају неку врсту „изолације“ Бугарске и био спреман да наводе сматра основаним.²⁰¹ Гвичоли је саопштавао да „уопште не сумња у искреност и чврстину са којом садашњи људи који управљају овом земљом по сваку цену желе да одрже, учврсте и заврше споразуме са Бугарском“; упозоравао је, пак, да је то је само из разлога пролазне сврсисходности. Русија и Аустрија морају да се међусобно надгледају, упркос привиду најсрдачнијег разумевања.²⁰² На почетку отварања тзв. топовског питању, Гвичоли је веровао да политичари неће послушати савет техничких стручњака и инжењера да се одлуче за набавку француских топова, већ за фабрику Круп преко Дојче банке, упозоравајући на притисак који Аустрија врши да обезбеди понуду за своје топове Шкода²⁰³. Указујући на избор генерала Машина за начелника београдског гарнизона почетком 1905, Гвичоли је указивао да решавање завереничког питања иде тешко, јер међу већином официра влада дух „државног удара“. Коментарисао је да је „српски народ, премда благ и непостојан, чврст и постојан у једном осећању, освети.“²⁰⁴ Необавештеност и подложност утицају аустријске штампе²⁰⁵.

¹⁹⁸ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guiccoli a Tittoni, 22 novembre 1904, N. 682/210.

¹⁹⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, f. 1905, Guiccoli a Tittoni, 24 dicembre 1904, N. 729/227.

²⁰⁰ У честим аудијенцијама на двору и разговорима с краљем Петром током зиме 1904/1905, Гвичоли је показивао забринутост за спољнополитичко стање у Србији. Исказивао је чест, лични анимозитет према аустријским плановима за Санцак, а у својим дневницима записивао да би такав поступак произвео обарање династије у Србији. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, f. 1905, Guiccoli a Tittoni, 4 gennaio 1905, N. 6/2; A. Guiccoli, *Diario di un conservatore*, Milano 1973, 305 – 307.

²⁰¹ A. Guiccoli, *Diario di un conservatore...*, 307.

²⁰² ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, f. 1905, Guiccoli a Tittoni, 4 gennaio 1905, N. 6/2.

²⁰³ , Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guiccoli a Tittoni, f. 1904, 12 dicembre 1904, N. 716/223.

²⁰⁴ Гвичоли додаје: „Годинама то може [народ] да крије, чак и проналазећи заборав и опроштење, али се пламен не гаси и разбукутава првом приликом. Овде се крв увек плаћа крвљу, пре или касније, свеједно“ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, f. 1905, Guiccoli a Tittoni, 17 gennaio 1905, N. 30/11.

²⁰⁵ Индикативан, илустративан пример представља вест коју је *Corriere della Sera* објавила 25. марта 1905, преносећи да је организован свечан ручак и бал у Двору, које је краљ Петар припремио за иностране дипломате, како би их приближио завереницима – официрима, који су, према саопштењу, ипак показали отклон од њиховог утицаја, упркос руковању „једног дипломате утицајне силе“ са завереником. Вест је оштро демантовао Гвичоли, као лажну и неосновану, тврдећи да се бал није десио и да утицајан милански лист, који је у опозицији према влади, потпада под утицај немачких и аустријских

Гвичолијев боравак у Београду (1904–1908)²⁰⁶ неретко је обезвређивала аустријска штампа, која га је оптуживала да је аустрофоб, сарадник српских официра завереника, који ради на поткопавању угледа Монархије у Србији и остварењу експанзионистичке политике Италије на Балкану.²⁰⁷ Неретко се изражавао похвално о генералу Сави Грујићу, којег је видео као најумеренијег политичара, способног да измири тенденције против Аустрије и Русије и створи велику коалицију, али и Јовану Жујовићу, којег је, током периода боравка на месту министра иностраних дела (мај јул 1905) описао као „српског Квинтина Селу.“²⁰⁸ Гвичоли је нагињао српско – бугарском споразуму, критиковао српско – румунско зближавање (због страха од реакције Бугарске), али је после две године постао уверен да ће се Бугарска приближити Србији само у случају неке веће опасности или обавезе да ступи у рат на нечију страну. Романо Авецана тврди да се Очекивано приближавање Аустро – Угарској владе Љубе Стојановића није се догодило, да све силе настоје да држе Србију изоловану од македонског питања, „нејасне и апстрактне љубави према Италији и Француској“, критикујући став Бугарске и наводећи да би српско – бугарско уједињење (не прецизира у ком облику) било најбоље решење за македонско питање.²⁰⁹ Када је

листова и учествује у ширењу неистина које могу угрозити репутацију Италије у Србији. Она је у миланском листу пренесена из бечког листа *Deutsches Volksblatt*. Аустро–угарски посланик је крајем априла саопштио Гвичолију да је *Weiner Allgemeine Zeitung* субвенционисан од аустријске владе, али да верује да иза спорног чланка стоје Владан Ђорђевић и Вукашин Петровић, људи „блиски аустро–угарским круговима“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, f. 1905, Guiccioli a Tittoni, 27 marzo 1905, N. 196/68; Ibidem, Guiccioli a Tittoni, 3 maggio 1905, N. 278/99; „Un affronto del Corpo diplomatico di Belgrado agli ufficiali congiurati“, Corriere della Sera, 25 marzo 1905, Num. 83, 2.

²⁰⁶ Алесандро Гвичоли (1843 – 1922) политичар, дипломата, по опредељењу конзервативац. Градоначелник Рима 1888 – 1889, префект фирентинске (1890 – 1893), римске (1894 – 1896) и торинске префектуре (1898 – 1902). Био је умерени либерал, близак Десници, веровао је да „драгоцен“ елемент стабилности и снаге земље почива у „уредном и прогресивном развоју институција“, заговорник умереног проширења права гласа. У младости противник Депретиса. Објашњавао је, децембра 1876, поводом Депретисових изборних успеха – да је будућност демократије упитна: „Бојим се да ће њена судбина бити несрећна. Верујем да је демократија сила која дезинтегрише, бојим се да модерно друштво иде ка распаду и да ће демократски принцип бити главни агенс тог распада. Из ове пропасти ће настати ново друштво. Немогуће је предвидети какав ће то облик попримити, али свакако не демократију, јер је тај облик у директној супротности са великим законима физиологије и социјалне психологије“. Сличне алузије појављују се у његовом дневнику и током службовања у Београду. Почетком 90 – тих година XIX века, настојао је да буде изабран за посланика у Берлину, о чему је председник Сената Доменико Фарини говорио краљу Умберту. На двору Гвичоли није уживао симпатије министра краљевског дома Ратација – оцењен је неподобним за премештај у Берлин јер је био „слеп“, „не [...] брз“, „не [...] искрен“ – и сам краљ, који је био веома расположен према префекту Фиренце, у суштини је био у сагласности са Ратацијем. Гвичоли је 30. јуна 1904. распоређен у Београд, одлуком Ђолитија, са знатно нижом платом од оне коју је примао као префект. У италијанском посланству у Краљевини Србији Гвичоли је остао до августа 1908. За четири године успоставио је добра пријатељства са краљем Петром (који му је често и радо поверавао различите бриге у вези државе и спољне политике) и одржавао везу са малобројном италијанском заједницом у Србији. Пажљив посматрач, ефектно је описао проблеме и расположења српског народа. М. Casella, „Il Marchese Alessandro Guiccioli, parlamentare, prefetto e diplomatico dell'Italia postunitaria.“ *Archivio Storico Italiano* 152, no. 2 (560) (1994), 317–396.

²⁰⁷ Лист *Weiner Allgemeine Zeitung* пренео је у априлу 1905. вести да Гвичоли подржава Пашићеву политику изолације Ненадовића и одвраћања словенских држава од сарадње са Балплацом, и да се иза те намере крије план Италије да загосподари источном обала Јадрана. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guiccioli a Tittoni, 23 aprile 1905, N. 250/84.

²⁰⁸ „Жујовић је имућан, образован, интелигентан, симпатичан човек, којем су драже студије од политике, нарочито српске политике, будући да мисли и осећа као какав Западњак“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guiccioli a Tittoni, 27 luglio 1905, N. 491/164.

²⁰⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Avezzana a Tittoni, 3 ottobre 1905, N. 651/311.

Гвичоли сазнао да је у разговору пуковника Дел Маистра, италијанског војног аташеа, позваног да присуствује војним маневрима, и пуковника завереника Машина, српски официр саопштио колеги да је пожељно да се Србија и Бугарска уједине против потенцијалне аустријске претње, да „једном када кроче ногом на српско тло, Бугари из њега више неће изаћи, те да политика Србија мора бити супростављање како аустријским, тако и бугарским претензијама“, Гвичоли је уочио да су завереници и даље опасна претња по мир на Балкану.²¹⁰ Сличну оцену изнео је и краљ Петар у разговору с Гвичолијем 23. октобра 1905, на понуду да, у случају инвазије Монархије на Македонију, преко Србије или Санџака, Италија изврши војни противудар на Јадрану како не би дозволила да ово море постане „аустријско језеро“.²¹¹ Гвичоли није веровао да ће доћи до брзог успостављања отворених дипломатских односа Британије и Србије. Он је писао да је „политичком режиму тешко да негира чињенице из којих је проистекао злочин и људе који су му допринели“ и да је тешко „да они који су извршили државни удар не желе да уживају у његовим плодовима и да се не може очекивати да се Влада, која нема велику базу у земљи, без велике опасности, одрекне оних који, из сопствених интереса и прошлих саучесништва, имају сваки интерес да је подрже.“²¹² Италијански конзул у Сарајеву, Ђузепе Ђаки, на почетку заоштравања трговинских односа Србије са Монархијом и затварања граничних прелаза за извоз стоке 1906, јављао је у Рим да су се босански Срби држали смирено, јер су знали да „у случају компликација Беча са Београдом“, они имају неупитну подршку Италије, која „никада неће дозволити промену *status quo* у корист Аустрије“; они су о томе говорили француском конзулу у Сарајеву, а Ђаки се питао из чега произилази овако „неодрживо“ мишљење.²¹³ Гвичоли је замерао због про – аустријског става који су поједини утицајни листови заузели током отварања трговинске кризе Двојне Монархије и Србије. Усудио се да министру Гвичардинију саопшти како „би било наивно помислити да италијанска штампа у питањима спољне политике увек прати логично, одмерено држање, својствено нашим правим интересима“, да се српско мњење жали на држање Италије од које је очекивало дипломатску и политичку заштиту. Подсетио је да се листови, „без превеликог трошења новца и интелигенције, задовољавају тиме да механички примају наводе из аустро – угарских новина, како се не би уморили објављивањем својих вести“, и правећи тенденциозно смишљене чланке које прослеђују италијанском читаоцу. Осим тога, указао је да је положај италијанског

²¹⁰ Гвичоли се жалио на непосреднији тон разговора који је краљ Петар водио са Дел Мастром, сазнавши да му је српски владар саопштио да Италија и Србија имају заједничког непријатеља, о чему није говорио са самим Гвичолијем. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guccioli a Tittoni, 24 ottobre 1905, N. 715/229.

²¹¹ „Одговарам врло нејасно, тако да моје речи не звуче као обећање или охрабрење, уз напомену да Србија мора да обезбеди своју војну одбрану, систем наоружавања и пронађе споразум с Бугарском“. Бележи да краљ негује „старе словенске предрасуде“ према Немачкој, да изражава негативно мишљење о степену развоја француске армије, уз оцену да је краљев положај трагичан. Након посете Титонију у лето 1905, тражио је премештај. Поводом протеста барона Думбе 1. јула 1906. влади у вези претње затварањем границе, уколико се нарудбине за војне потребе (пушке и топови) не буду испоставиле влади у Бечу, Гвичоли бележи да „Аустријанци сваки чак и епизодни успех страног народа увек сматрају страшном увредом нанете њиховој земљи“ и да се Италија налази у изолацији. A. Guiccioli, *Diario di un conservatore...*, 309 – 310, 319.

²¹² „Влада инсистира да се обнове односи са Британијом, од које Бог зна какве помоћ се очекују, док с друге стране се не чини ништа да се разуме њихова ситуација, да би послали свог посланика у Београд“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guccioli a Tittoni, 29 dicembre 1905, N. 870/293.

²¹³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, f. 1906, Giacchi a San Giuliano, 30 gennaio 1906, N. 83/7.

представника у Београду тежак, јер је његов задатак да измири потребу за очувањем аутономије балканских држава и њихово међусобно споразумевање са политиком Аустро – Угарске, која настоји да поткопа балканске државе, превасходно Србију.²¹⁴ Српски народ се налази у средњој фази свог моралног и политичког развоја, „више се не повлачи лако пред апсолутним режимом, али још му не одговара режим слободе“, што ће упоредити са политичко – уставним стањем у царској Русији. Изненађује да није био упознат са развојем општинске самоуправе, или је није довољно ценио са афирмативног гледишта, будући да су закони који су регулисали ту област били на снази од Устава 1888. Критиковао је дуготројан подређен положај Срба у Османском царству, који је оставио дубоке ожиљке на политичку свест народа и представника власти.²¹⁵

За разлику од неколико својих претходника, Гвичоли је у својим извештајима и комуникацији са министром Титонијем често излазио из строгих оквира усредсређености на спољнополитичке теме или белешки о стању финансија, политичкој клими и војној спремности земље, проширујући своје анализе о унутрашњим приликама у Србији кроз размишљања о колективној етнопсихологији Срба. У извештају који је министру послао 30. августа 1904, Гвичоли бележи да је „Србин, пре свега, по својој природи, променљив у укусима, жељама и мишљењу“ и да „воли, изнад свега, промене“.²¹⁶ Истакао је да се „краљу Петру спочитавају исте оне добре особине које нису у складу са тежњама овог народа“, јер „Србин има аутократију као свој идеал власти, демократску једнакост као друштвени идеал, док је краљ, с друге стране, природно либералан, поштује устав и премда једноставан и љубазан, с разлогом жели да одржава потребну дистанцу од учешћа у власти како би Монархија постала окружена оним спољашњим облицима уважавања који су јој својствени.“²¹⁷ Гвичоли је истицао да се политичка супротстављеност странака у Србији дијаметрално разликује по структури и садржини од идеолошких концепата странака у Европи и да је идејно – политичка подељеност у Европи неприменљива на прилике у Србији; према Гвичолију, „придеви радикалан, либералан, напредан, фузионистички, умерен, непопустљив“ имају „потпуно српско значење, које не одговара оном под истим овим именима у другим земљама“. Он пише да „уместо апсолутних и теоријских принципа, реч је о личним питањима, политичким сећањима, тренутним приликама; то је

²¹⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, f. 1906, Guiccioli a Guicciardini, 18 febbraio 1906, N. 139/39.

²¹⁵ Гвичоли пише у марту 1906, анализирајући владе млађих и старих радикала у периоду 1904 – 1906: „Морамо поразмислити да овим људима не недостаје само концепт државе, већ и концепт општине, градске општине. Четири века Турци нису дозвољавали Србима власништво над земљом, вршење било каквог права, право окупљања на било ком месту, чак ни ради богослужења, чак су им забрањивали да живе у градовима било где. опасан зидовима. Може се, дакле, без страха да се погреша, рећи да су бабе и деде свих садашњих Срба били земљорадници расути по селу, у земљи без комуникационих путева, без школа, који су се бавили само обрађивањем туђих њива или испашом стада, осим понекад, када би се, зграбивши пушку, бацили у планине да преузму живот ајдука“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guiccioli a Guicciardini, 3 marzo 1906, N. 197/50.

²¹⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guiccioli a Tittoni, 30 agosto 1904, 533/167.

²¹⁷ Гвичоли у истом извештају додаје: „У Београду је број промашених људи, који живе од политике и за политику, веома велики, и они преживљавају или путем новца из државе, која их плаћа, или кроз дугове, у нади да ће се точак политичке среће окренути у њихову корист. Револуционарно министарство из 1903. године отерало је све пријатеље Обреновића са јавних функција, који више нису знали како да наставе даље. Они желе било какву промену и спремни су да се и лично за то заложу“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guiccioli a Tittoni, 30 agosto 1904, 533/167.

папазјанија у којој се локални политичари лакше сналазе него у странци“.²¹⁸ Спољнополитички курс краља Петра, према Гвичолију, суштински се разликовао од владавине Обреновића, јер је тежио да Србији да једну „независну, националну, балканску политику“ и да нема „протекторе нити у Бечу, нити у Петрограду.“²¹⁹

Пашић је показивао забринутост због аустријско–италијанских преговора о одржању status – a quo на Балкану, верујући да је политика обе државе била окренута против интереса српског народа и садржавала непознат прећутни договор о територијалним аспирацијама. Он је још 1905. године покренуо иницијативу да Италија преузме политичко покровитељство српско–бугарског споразума, под условом да оно буде усмерено против „продирања Аустро–Угарске у Новопазарски санџак, до иза Митровице“. У мају 1905. Пашић је Миловановићу наговестио да постоји подударност циљева италијанских аспирација према северном Јадрану и незавидног и тешког дипломатског положаја Србије, од које ће „пангерманска политика (немачког цара)“, у својој политици потискивања аустријских интереса и „парчања“ Балкана тражити подршку за добијање Трста и Истре.²²⁰ Узнемирен Титонијевим наступом у парламенту и говором, у којем је италијански министар напоменуо да би требало издејствовати да се „Пећки и Призренски крај (санџак) придодају Арбанији“, Пашић је од Миловановића захтевао информације о овоме, указујући да српска влада неће одустати од реформи за Стару Србију, да су Арнаути плански насељени у те области протеривањем Срба, и да се залаже за припајање Старе Србије (Косовског вилајета) Србији, ревизијом одредби Берлинског конгреса на дуго ишчекиваном новом конгресу. Пашић се интересовао да ли би такав конгрес био могућ. Штавише, он је Миловановића замолио да испита у којој мери је Италија спремна да помогне балканске државе и ступи с њима у савез, уколико би дошло до немира и ратног сукоба на Балкану.²²¹

У другој половини 1904. и током 1905. интензивирани су покушаји српске владе да искористи углед италијанске дипломатије да се измири са Британијом, тј. да се од британског *Foreign Office* сазнају тачни услови за обнављање дипломатских односа Британије и Србије, у контексту проблема официра–завереника. Гвичоли је, заједно са бароном Авецаном, настојавао да издејствује веће ангажовање код агента британске владе Тесицера у Београду, после разговора са министром Жујовићем. Тесицер је рекао да се очекује да српска влада учини први потез, док је Миловановић код Барера и Титонија наишао на разумевање и подршку италијанске дипломатије, али без

²¹⁸ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, f. 1904, Guiccioli a Tittoni, 5 dicembre 1904, N. 704/218.

²¹⁹ „Не смемо заборавити како и зашто се попео на Престо. Не смемо заборавити природу овог народа у коме је личност Монарха све, у којем постоји слабо поштовања закона, осећај за легитимитет је конфузан, а парламентарни режим се слабо разуме. Бугарској и Србији ће бити потребно најмање две године да обнове своје наоружање, Русија је тренутно немоћна да уравнотежи аустријску надмоћ, Француска делује равнодушно, а Турска се држи непријатељски“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, f. 1905, Guiccioli a Tittoni, 4 gennaio 1905, N. 6/2; в: С. Ghisalberti, *Adriatico e confine orientale dal Risorgimento alla Repubblica*, Napoli 2008, 92 – 94.

²²⁰ Пашић је, анализирајући планове Тројног савеза, осветлио најтежи могући развој ситуације по српски народ у будућности. Предвиђање је подразумевало да се српски народ, после борби и одбијања да буде „распарчаван“, у случају пораза, потчини привремено Аустро – Угарској, како би се „придружили браћи, која су у ропству, те да заједно робујемо до бољих прилика“. Под „бољим приликама“ Пашић је мислио на укрупњавање броја Јужних Словена на 12 милиона, чију ће колективну снагу Аустро – Угарска бити у будућности немоћна да осујети или уништи. „Германи би све радо дали само да будемо на њиховој страни да добију Трст и Истрију“. Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), Фонд Ј. Јовановић – Пижон, Пашић Миловановићу, Београд 4. мај 1905, 80 – 47 – 222.

²²¹ АЈ, ФЈЈП, 80 – 47 – 222, Пашић Миловановићу, Београд, 13 јануар 1905, Ст. Пов.

конкретних резултата.²²² У Лондону се током 1905, у разговорима са министром Чедомиљем Мијатовићем и лордом Ленсдауном, за решавање проблема заложио амбасадор Панса, премда му је из Рима остављена слобода деловања и одлучивања, тј. одабира најподеснијег начина да приволи британске дипломате на уважавање планираних српских захтева или понуде.²²³ Гвичоли је упућивао прекоре влади у Риму због писања штампе о Србији, која не иде у прилог „малог народа, налази помало храбрости да се одупре моћи суседа“.²²⁴ Гвичоли није желео да британско одуговлачење иде у прилог поспешивању црногорског уплива у догађаје у Србији и да се издејствује да британска влада успостави концесију за градњу железничке мреже од Бара до Ниша преко Пријепоља.²²⁵ Авецана је почетком маја вршио отворено наваљивање на Пашића да Србија удаљи неколико завереника из активне службе и да их пензионише, уверен како се аустријски притисци и условљавање давања зајма уз набавку топова у Монархији на Србију интензивно појачавају.²²⁶

Пашић је још од 1905. радио на концепцији активног укључивања италијанске дипломатије на Балкан и подржавања заједничких интереса две државе против германског плана „Drang nach Osten“.²²⁷

Следбеник умереног радикализма, упућен у политичку историју модерне Италије, Миловановић је током последње деценије XIX века и свог службовања у Риму (1902–1909) разрадио свеобухватну концепцију нове спољнополитичке оријентације Србије, чији је циљ било изношење и представљање српског националног питања на крупнији, европски ниво великих сила, посредством идејно–теоријског ослањања на процесе и modele који су, после неколико војних пораза Сардиније, довели до италијанског националног уједињења. „Српско питање“ изложити на међународној конференцији, попут Кавура који је италијанско питање изнео на Париској мировној конференцији 1856; избећи директан војни сукоб са Аустро – Угарском како би се избегао пораз који је Краљевина Сардинија претрпела 1848–1849; повезати „српско питање“ за европским покровитељима, Русијом и Британијом, као што је Кавур урадио 1859–1860. са Француском и Енглеском (у морално – политичком погледу). Према Миловановићевом мишљењу, пораз краљевине Сардиније 1848–1849. код Кустоце и Новаре био је неочекиван, јер се Пијемонтска краљевина налазила у бољем положају од Србије 1908. Након анексије и „привременог“ пораза идеје о територијалним компензацијама у Новопазарском санџаку, Миловановић је почео критички да сагледава домете „пијемонтизма Србије“, уочавајући да је Пијемонт у предводништву италијанског националног покрета имао неупоредиво боље геополитичке, економске, финансијске и морално – културне предиспозиције од Србије, у њеној тежњи да оствари уједињења Срба.²²⁸

²²² Жујовић је, према британском агенту, италијанском отправнику послова помињао не само Машина и Поповића, већ још неколико (4 до 5) завереника – официра, које би, да он сам одлучује, одмах био спреман да пензионише и удаљи из војске. Љ. Алексић – Пејковић, „Допринос обнављању српско – енглеских односа (1903 – 1906), *Историјски часопис*, XVIII (1971), 433 – 434, 437 – 438.

²²³ Панса је саветовао влади у Риму да се држи уздржано и да се чека повољан тренутак, јер политички и економски интереси Британије у Србији нису били толико високи да би налагали хитност решавања проблема обнављања дипломатских односа. Љ. Алексић–Пејковић, „Допринос обнављању српско – енглеских односа (1903 – 1906)...“, 439 – 440.

²²⁴ *Ibidem*, 443 – 444.

²²⁵ *Ibidem*, 445 – 446.

²²⁶ *Ibidem*, 447.

²²⁷ АЈ, ЈЈП, 80–47–222, Пашић Миловановићу, 4. маја 1905.

²²⁸ D. Đorđević, „The influence of the Italian Risorgimento on Serbian Policy during the 1908 – 1909 Annexation Crisis“, *Balkanica* (1972), Vol. III, Belgrade 1, 339 – 346.

Титонију је посебну пажњу привукао извештај Гвичолија о дочеку мађарске омладине, студената, новинара и неколико посланика Угарског сабора у Београду 5. и 6. јуна 1906, где су истакнуте пароле о српско – мађарском савезништву „против оних који израбљују Босну и Херцеговину“, на коју Срби имају „достојно право.“²²⁹ Италијанска дипломатија рачунала је да ће искористити утицај на угарске кругове, противне продубљивању кризе са Србијом, да измири две државе. Маркиз ди Сан – Ђулијано, италијански амбасадор у Лондону, уочавао је 1906. све већи притисак Монархије на Србију у економско – железничкој сфери. Премда првобитно није подржавао идеју железничке мреже од Дунава до Јадранског мора, јер је веровао да је пројекат прескуп, да се неће наћи извођачи и финансијери пројекта и да је Porta тешко обезбедити пристанак Порте. Саветовао је српског посланика у Лондону Михаила Милићевића да Србија искористи и појача речну транспорту снагу Дунава са паробродима који би превозили робу од Београда до Браиле, те д, „иако је до сада морала бити похваљена због начина на који су румунске и бугарске владе и и отоманске железнице олакшале њен извоз“, он је ипак несигуран, када се сети какви политички утицаји преовлађују у управљању солунском железницом и како су Румунија и Бугарска извозници производа сличних онима из Србије. Влада Србије треба да се потруди да овај природни и величанствени водени пут постане главна веза са светским тржиштем. Милићевић се сложио, износећи предлог да се формира паробродско речно англо – српско или италијанско – српско друштво за транспорт говедине и воловског меса.²³⁰ Румунско – српска конвенција из 1898, према Гвичолију, била је „мртво слово на папиру“ и није имала ефекат стварног савеза две земље, додатно и због окренутости Карола I хабсбуршкој династији. Према Гвичолију, Србија није требала да расипа своје државне снаге на подржавање српског националног покрета у Босни и Херцеговини, заоштравању односа са Софијом и наставку трвења у Македонији, у току трајања Царинског рата. Што се тиче српских банди, нема сумње да међу њима сада долази до оживљавања активности и борбености, али је истина и да су по броју и смелости и даље далеко инфериорне у односу на Бугаре.²³¹

Сан – Ђулијано је, у својству посланика у Лондону, у име италијанске владе, одговорио Голуховском да италијанска влада није могла да се противи српско – бугарској царинској унији будући да је у тровинском уговору са Бугарском, који је ратификовала 13. јануара 1906, прихватила, заједно са другим овлашћењима, клаузолу која то предвиђа. По Гвичолију, уздржан став према српско – бугарској царинској, економској или политичкој неће дуго моћи да траје. Почетком 1906. најавио је „потребу да се изађе из стања резервисаности, када ће антиномија супротстављених тенденција неминовно изаћи на видело, јер од лакомислених речи нема много користи.“²³²

У Београду је недуго након извршеног државног удара и свргавања династије Обреновић, боравио дописник италијанског социјалистичког листа *Avanti!* Одино Моргари, чији су текстови и афирмативни утисци о српском народу, као и необични утисци о краљу Петру, „истомишљенику италијанских социјалиста“, допринели да се

²²⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guiccoli a Tittoni, 7 giugno 1906, N. 433/125.

²³⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, San Giuliano a Tittoni, 5 novembre 1906, N. 1544/467; Ibidem, Beccaria a Tittoni, 17 dicembre 1906, N. 2325/259.

²³¹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Guiccoli a Tittoni, 17 dicembre 1906, N. 950/259.

²³² L. Albertini, *Le origini della guerra...*, 153.

јави интересовање за јачање дипломатске сарадње са Србијом.²³³ Моргари је на седници парламента 23. јуна 1909, приликом расправе о извештају о буџету Министарства иностраних дела, који је парламенту на увид поднео Титони, критиковао најаву потенцијалне посете руског императора Николаја II Италији и „сервилно“ понашање италијанске дипломатије према Аустро-Угарској, која је „отелаза себе покрајину српске националности“, док је Италија „појурила да јој наздрави, да јој потврди да је могуће кршити дату реч, цепати међународне уговоре и гушити отаџбине других народа, у овом случају српског народа.“²³⁴ У време Гвичолијевог службовања, Србију је посетио и гроф Карло Сфорца.²³⁵

Негодовање због инфериорног положаја Италије према Мирцштегском споразуму Русије и Аустро-Угарске и балканском простору²³⁶, посланик у XXI сазиву скупштине Ђероламо Соми Пиченарди (1869-1926) поднео је крајем 1903. интерпелацију министру Титонију, којом је министра упозорио да Италија не треба да мисли само на одржавање статуса кво на Балкану, већ „припремање активне политике“ и сузбијање „штетног“ аустро-угарског утицаја. Током расправе 1904. у којој су учествовали Кимири и Барцилаи, Соми Пиченарди је сматрао да хришћанство становништво у Македонији, којим „тако лоше управља Порта“ припада ономе ко на Балкану показује да је у организацији побуне најмоћнији, а то је Бугарска. Бугарско јачање изазваће најдужи и најмучнији рат због неравнотеже, „рат љубоморе“, јер у Македонији постоје српске, грчке и румунске аспирације, „много слабије“ од бугарских. Он је рекао да руска заштита Бугара и Србија потпада у славенофилски континуирани покрет, али да ће једног дна пови народи постати „незахвална деца према свом великог заштитнику“. Србија, „која се осећа слабијом од Бугарске“, неће остати равнодушна према бугарским аспирацијама и експанзији, те ће вероватно „притрчати Турској у помоћи“, предвиђајући потпадање Албаније под Бугарску.²³⁷ Посланик Кимири је сматрао да се дипломатска иницијатива Италије на Балкану појавила у време Принетија, када су унапређене поштанска служба отворн нови конзулат у Скопљу и два каријерна виценконзулата у Драчу и Валони, нова школа уметности и занат у Скадру и две основне школе у Валони и Превети, поновивши да у Далмацији постоји 141 народна словенска школа наспрам 14 италијанских.²³⁸ На њихову интерпелацију, Титони је своје 18. маја обраћање започео констатацијом да је у тренутку преузимања министарства, италијанско јавно мњење према балканском питању било „подозриво, узнемирено, превише осетљиво“, понављајући да је циљ Италије била мирољубива политика, у континуираном споразумевању са Аустро – Угарском. Титонијево образлагање подржали су депутати Фортис и Принети.

Устанак у Вардарској Македонији (*Илинденски устанак*) 1903. био је пропраћен великим интересовањем италијанске дипломатије, штампе, јавности.²³⁹ Последица

²³³ „Lettera dispersa: in difesa del patriottismo dell'on. Oddino Morgari“, *La Vita Italiana. Rassegna mensile di politica interna, estera, coloniale e di emigrazione* (15 novembre 1916), Fasc. XVII, 473.

²³⁴ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Discussioni, Tornata del 23 giugno 1909, 2877-2878.

²³⁵ C. Sforza, „Pierre Ier de Serbie et Nikola Pašić“, *Monde Slave* (1937), Vol. II, 1937, 8. (1-15).

²³⁶ О директним последицама утицаја споразума на јадрански контекст италијанске спољне политике, в: M. Vernassa, *Opinione pubblica e politica estera. L'interessamento italiano nei confronti dell'area balcanica (1897-1903)*, *Rassegna storica del Risorgimento*, vol. LXIII, 1976, N. 3 358 – 364.

²³⁷ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXI, 2° Sessione, Discussioni, Tornata del 17 maggio 1904, 12618-12623.

²³⁸ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXI, 2° Sessione, Discussioni, Tornata del 17 maggio 1904, 12614-12616.

²³⁹ Ограничићемо се на научно – путописни есеј географа Вика Мантегаце из 1903. године, који је у марту и априлу те године посетио Београд, Софију, Скопље, Призрен и друга места Косовског вилајета и

устанка била је реорганизација управе и постављање међународне жандармерије у три европска вилајета, којом је командовао италијански генерал Емилио Де Ђорџис²⁴⁰, именован на ту функцију у јануару 1904; указом султана Абдул - Хамида, добио је титулу паше Османског царства и седиште жандармеријске управе у Солуну.²⁴¹ Његов рад био је обележен константном борбом за проширење права надлежности жандармеријских официра у правно – политичком односима хришћанског и муслиманског становништва према Порти и османским властима.²⁴² Наследио га је

Новопазарског санцака. У Београду Мантегаца је разговарао са краљем Александром I Обреновићем, дипломатом Јеснићем и другим политичким личностима. О етничком пореклу становништва Македоније писао је да оно није ни стриктно српско ни стриктно бугарско, већ „словенско“: „Они знају и осећају да су Словени и ништа друго и, као такви, нетолерантни су према грчком свештенству, од којег су тако дуго морали да трпе малтретирања и злостављања, које скоро увек виђају у најбољим односима са Турцима. ... Зато су вољни да рашире руке првима који им покажу наду да ће их одузети од грчког свештенства и грчке школе, да им дају свештенство које уме да се с споразуме, и ко неће покушавати, кроз религију, да спроводи хеленску пропаганду. Његово Величанство Краљ, опширно расправљајући о македонском питању, објаснио ми је врло јасно разлоге који су парализовали српску пропаганду у Македонији“. Различити политички комитети за промовисање материјалне, моралне и друге помоћи хришћанским народима у вилајетима европске Турске, али и у Јерменији, организовани су у Риму; запажену улогу у комитетима имали су антрополог Ђузепе Серги (1841 – 1936), књижевник и републикански депутат у парламенту (1900 – 1903) Карло дел Балцо (1853 – 1908), споредну и песник Антонио Фогацаро, криминолог Чезаре Ломброзо и др. V. Mantegazza, *Macedonia (marzo – aprile 1903)*, Milano 1903, 45 – 52; M. Dogo, *La dinamite e la mezzaluna: la questione macedone nella pubblicistica italiana 1903 – 1908*, Udine 1983, 59 – 69; „Armenia e Macedonia“, *La Rassegna Internazionale. Pubblicazione mensile* (15 maggio 1903), Vol. XIII, Fasc. II, 131 – 158.

²⁴⁰ Емилио де Ђорџис (Emilio de Giorgis) (1844 – 1908), потпоручник у рату против Хабсбуршке монархије (1866), официр, предавач на престижној војној академији у Торину, именован 1903. за команданта жандармеријских одреда у Македонији (Битољском и Солунском вилајету, и специјалном мисијом у Скопском санцаку). У свом раду, посвећивао је пажњу изградњи касарни за школовање и обучавање хришћана и тражио да се одреду којим командује, и јединица жандармерија, повећа опсег надлежности, које Porta није дозвољавала. Према извештају посланика у Цариграду Маласпине, имао је намеру да се ослања у раду на шведске и белгијске официре, како би извршио инспекцију и реорганизацију жандармерије у различитим казама и за свој рад добио је подршку Аустро – Угарске и Русије. Жандармерија је чинила један од најмање ефикасних корпуса турског војног апарата и обухватала је 71 пук, подељен у 122 батаљона, а жандарми су регрутовани добровољним пријемом са стажом од најмање две године. Војна упутства нису постојала или нису била адекватна, а администрацију је карактерисала запуштеност. Де Ђорџис је захтевао да се једноставнијом процедуром омогући регрутовање приватних лица у жандармерију, да се број припадника жандармерија повећа и попуни до мере утврђене између великих сила и Порте. DDI, Serie III, 1896-1907, Vol. VIII (3 novembre 1903 – 28 marzo 1905), Tittoni a Malaspina, Costantinopoli, 19 gennaio 1904, N. 126/14, 111 – 112; ДАС, МИД ПО, микрофилм 325/ Ф – IX, 1908, Дос IV, М/5 (Прилог броју 3, „Одговор г. Титонија маркизу ди Сан Ђулијано на предлоге о Македонији“); A. Biagini, „I militari e la politica italiana nei Balcani (1875 – 1912)“, *L'Esercito italiano dall'Unità alla Grande Guerra (1861-1918)*, Stato Maggiore dell'Esercito, Roma 1980, 421. (393 – 429).

²⁴¹ Према одлукама из октобра 1903. године, као и према предлозима генерала Де Ђорџиса, које је Хилми Паша у потпуности прихватио и телеграфски саопштио Узвишеној Порти на коначно одобрење, сви страни официри, укључујући и војне помоћнике, били су одговорни за реформу жандармерије у три вилајета, уз уздржавање од преузимања било какве активне команде, или материјалне интервенције у сузбијању нереда које изазивају комитети; њихов рад требао је да послужи као делотворан водич, са одговарајућим сугестијама, како војним властима, тако и османским цивилним, у њиховом раду на заштити јавног реда.; A. Biagini, „I militari e la politica italiana nei Balcani (1875 – 1912)“..., 420 – 424; G. Amadori Virgilj, *La questione rumeliota (Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro) e la politica italiana*, Bitonto 1908, 398 – 399; R. Foà, „Dopo la morte del generale di Giorgis“, *L'Italia all'estero. Rivista quindicinale di politica estera e coloniale* (16 aprile 1908), Anno II, N. 8, 115 – 117; M. Dogo, *La dinamite e la mezzaluna*..., 165 – 179.

²⁴² Према страни официри нису имали стварну команду над жандармеријским корпусом, Де Ђорџис је 1907. тражио да им се требају дати већа овлашћења. Генерал је у марту 1906. упутио захтев да може

1908. генерал де Марио Николис де Робилант, који је на тој функцији остао до 27. септембра 1911, када је добио наредбу да се врати у отаџбину због објаве ултиматумске ноте Порти од стране Консулте; рад жандармерије у овом периоду додатно је био отежан, због тврдокорног става Комитета и младотурског режима да нова „демократизација“ и изједначавање националних права османских поданика не захтева присуство високог броја официра и њихово мешање у цивилно – војну управу Царства.²⁴³ Потпуковник Просперо Маро потврдио је у априлу 1911. интерес Османског царства да задржи стране официре у реорганизацији управе у европским вилајетима.²⁴⁴

Новинарски кругови који су пратили ова збивања нису крили своје отворене бугарофилске аспирације решења „македонског“ питања, попут Емилија Спањуола (Emilio Spagnuolo), чије тезе из 1903. постају једна од упоришних чворишта за каснија тумачења овог питања у италијанском политичком спектру. Спањуоло је бугарску пропаганду у Македонији описивао као најснажнију и најутицајну, испред српске и грчке, која ће „снагом своје идеје надвладати остале“. Он пише да ће „бугарска акција, без обзира на мотиве и ма како се одиграва, допринети да се Бугари окруже новим и већим престижем: престижом који произилази из опасности с којима се суочавају, из показане снаге и из тог истог недостатка скрупула, који вас тера да не обраћате пажњу на избор средстава, а на крају изазива дивљење чак и онима којима је теже аплаудирати“; српску комитско-четничку акцију није забележио да постоји.²⁴⁵ Са српским националним питањем у Старој Србији упознао се преко дела „Стара Србија и Македонија“ Спиридона Шпире Гопчевића (1855 – 1928), чије је тезе назвао „неумереним“ и „претераним“, одбијајући, ипак, да српско историјско право обезвреди као непостојеће, нарочито када је реч о горњем току реке Вардар и областима око Скопља, критикујући презир које „други народи“, у овом случају Бугари, имају према Србима. Иако је Спањуолово решење било конституисање федерализоване Македоније, одбио је да се упушта у детаље. Није занемарио утицај Русије која ће наплаћивати своју војну помоћ балканским државама њиховим условно потчињеним статусом и

одлучити о броју официра и подофицира који ће се доделити Македонији, да страним официрима буде дата извршна власт и да извршна власт може добити право да отпушта османске чиновнике који се нису повиновали наредбама страних чиновника. Портината нота од 19. априла 1907. саопштила је да су прихваћене тачке наведене у последњој колективној ноти амбасадора од 28. фебруара у вези са реформама македонске жандармерије: страни официр кога је одредио генерал Де Ђорџис мора од сада да присуствује свакој истрази о одбијању војне службе или притужби на непоштовање прописа цивилних власти, али већину осталих захтева нису испунили или су одуговлачили с одговором. G. Amadori Virgilj, *La questione rumeliota...*, 414 – 415; F. Rudi, *Soglie inquiete. L'Italia e la Serbia all'inizio del Novecento (1904–1912)*, Milano 2020, 72.

²⁴³ О генералу де Робиланту се позитивно изјашњавао и амбасадор Миловановић. Писао је о њему као „старом добром познанику“, хвалио његов рад на мировној Хашкој конференцији 1907. и описивао га као искусног војног експерта. Подсетио је Пашића да његово именовање Србима може бити од највеће користи у Старој Србији и Македонији и да његов избор показује да се италијански и српски интереси на Балкану у великој мери поклапају. А. М. Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche...*, 71 – 74; Државни архив Србије (у наставку ДАС), Министарство иностраних дела, Политичко Одељење (МИД ПО), микрофилм 322/VII – 82 (Ф – VII Дос II, И/ 1 – X – XIII, 8. март 1908, Пов. Бр. 521).

²⁴⁴ Када је 28. септембра генерал де Робилант кренуо са жандармеријским официрима у Италији, написао је Угу Брузатију, генералштабном официру краљевског дома и првом краљевом ађутанту, да је и сам „био преварен у вези стварних маневара турске морнарице“ и да на основу службених извештаја „није веровао да ће Турска желети или се спремати за рат“. А. Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche*, Roma 2012, 74.

²⁴⁵ E. Spagnuolo, „Il nodo macedone“, *L'Italia moderna rivista dei problemi della vita italiana*, (ottobre 1903), N. 8, 1-21.

улогом посредника у руском обрачуна са Османским царством.²⁴⁶ Спањоло је руско-турску конвенцију из 1897. године видео као логични дериват Рајхштатске конвенције која је претходила руско – турском рату и из које је проистекла аустријска окупација Босне и Херцеговине. „Русија није изгубила из вида Катаринин велики циљ: она ради само за то са практичнијим намерама, остављајући својим балканским муштеријама да се побрину да изгледе њен будући бес.“²⁴⁷ Етногеографским и етнолошким истраживањима на Балкану, као последице „отварања македонског проблема“, бавио се и географ Франческо Музони, који је одбио да област историјске Македоније сврста у искључиво бугарску или српску етничку средину, критикујући „шовинистички приступ македонском питању“, и ослањајући се на етнографско – путописне радове и есеје француског путописца Ами Буеа и других аутора, који су фаворизовали Бугара и бугарофилске опције Источног питања.²⁴⁸ Музони је промовисао научни рад Јована Цвијића у Италији, чијим је делом и начином пионирског организовања географске науке у Србији био одушевљен, популарисао је резултате његових антропогеографских истраживања, и подупирао стварање славистике на катедрама у Италији; Србе је видео као „најјачи“ политички фактор на Балкану.²⁴⁹

Пажњу италијанске јавности на испреплетаност балканског проблема са геополитичким интересима Италије скренуо је 1908. у обимној студији *Румелијско питање* новинар, публициста и високо позициониран саветник у више влада Ђовани Амадори – Вирђили (1883–1958), који је први пионирским научним истраживањем, с политичким циљем, указао на важност италијанског присуства у Косовском, Скадарском и Битољском вилајету.²⁵⁰

Премда је констатовао да су њихови интереси „неизмирени“ и међусобно супростављени у вези Балкана, понукан вестима о сусрету Титонија и Голуховског у Абацији (Опатији) у марту 1908, за који је навео да представља покушај „слабљења значаја пријема француског председника Лубеа у Напуљу и зближавања Француске и Италије“, Пашић је јасно уобличио свој амбивалентан став према циљевима италијанске политике на Балкану – за Србију она нити је пријатељ нити непријатељ. Пашић је замолио Миловановића да, ослањајући се на Барера, француског посланика у

²⁴⁶ *Ibidem*, 14-16.

²⁴⁷ *Ibidem*, 17.

²⁴⁸ *Atti del Sesto Congresso Geografico Italiano, adunato in Venezia dal 26 al 31 maggio 1907, Volume Primo, Venezia 1908*, 178-179.

²⁴⁹ *Ibidem*.

²⁵⁰ Рођен у Чезени. У младости публициста, полемичар, есејиста, сарадник листова *Popolo Romano*, *Scuola Positiva*, *Revue Scientifique*. Изабран је 1905. за члана омладинског либералног кружока Виторио Емануеле (Circolo Giovanile Liberale Vitorio Emanuele II) у Чезени. После неколико чланака објављених о Источном питању 1906. године, грчка влада донела је одлуку да га одликује орденом витеза Краљевског реда Спаситеља Грчке. Године 1908. објављује своје најпознатије дело *La questione rumeliota e la politica italiana*, које је изазвало посебно интересовање грчке владе. На Венизелосов захтев, грчка делегација тражила је десет примерака ове књиге током Лондонске конференције 1913. године. Почетком 1909. боравио је у Београду, као опуномоћени краљевски представник италијанског министарства трговине и индустрије, с мисијом испитивања тржишта у Србији и потенцијала за стварање италијанско – српског кредитног завода и заједничке банке, о чему је оставио спис *Movimento bancario serbo e l'opportunità di un banco italo-serbo*. Исте године пропутовао је Скадарски и Солунски вилајет и био именован за трговачког делегата и представника Италије у Солуну, где ће написати спис *Programma per una maggiore attività economica italiana nei vilayet di Salonico, Monastir, Kossovo, Giannina e Scutari*. Учесник Првог светског рата, након што је био рањен, написао је под псеудонимом историографско дело *La politica estera italiana 1875 – 1916*, у којој обрађује феномен веза панславизма у доктрини италијанске спољне политике. После рата обављао је дипломатске мисије у СССР-у, Пољској, Абисинији, и у историографско-дипломатској канцеларији министарства спољних послова фашистичке Италије. M. Abati, F. Bazzochi, 'Giovanni Amadori Virgili', *La Vita dei Ceseni*, Vol. XI, Cesena 2017, 265 – 312.

Риму, „прокопа шта се све крије иза здравица и преговарања Титонија са Голуховским.“²⁵¹

Царински рат и Италија (1906–1911)

Гроф Аварна, поводом царинског споразума Србије и Бугарске, коју је склопила влада Љубомира Стојановића (1905–1906), приметио је да предмет споразума у погледу царинских олакшица неће бити сточни производи, „јер је Србија добро знала да ако се и овај производ укључи у царинску унију, више не би било могуће склопити уговор са Аустријом“.²⁵² Маркиз Гвичоли је одбио као „надмен“ и „готово детињаст“ тон којим је лист *Neue Freie Presse* у чланку од 5. јануара 1906. напала краља Петра да је „лицемерно пристао на савез са онима који су изазвали битку код Сливнице, коју је заборавио“; Гвичоли је сматрао да предводници аустро – угарске дипломатије, „забринути због промене личности која води италијанску спољну политику“ (алузија на Сан Ђулијана), желе да угрозе независност балканских држава, Србије и Бугарске“, питајући се зашто се ствара непотребна полемика о споразуму, о којем се преговарало две године раније у Београду; јасно је било да Аустро – Угарска придаје велики значај „ћошку земље“ као што је Србија.²⁵³ Гвичоли је сматрао да је аустријску дипломатију руководила законитост и легалност потребе да „надмаши у свему Србију“; Аустро – Угарска је, према италијанском представнику, могла да сачека 1. март 1906, датум истека трговинског уговора са Аустријом од 1881, како би покренула нове дипломатске разговоре о трговинском уговору.²⁵⁴ Монархија је третирали у економској сфери Србију као колонију.²⁵⁵ Идеја да се Србија натера на модификације плана трговинског уговора с Бугарском (у члановима 1, 2, 7, 13 и 14) према италијанском посланику почивала је на идеји да се Србија економски потчини монополу аустријске привреде; негативан ефекат могао се одразити, таквим поступком, и на Румунију.²⁵⁶ Гвичоли је Сан Ђулијану указао да ће Србија ипак бити у могућности да поднесе притисак забране извоза пољопривредних и сточних производа у Двојну Монархију. Појаснио је да су „производи тла, житарице, шљиве, који се продају у јесен, већ извезени“, осим у погледу мање количине свиња; пренео је да се забрана може односити на 20.000 свиња, чија ће продаја на локалном тржишту донети губитак од 30%, што представља „жртву од 600.000 лира“, али да то није сума која треба да брине. Маркиз Гичиоли је у белешци од 24. јануара прецизирао да је Аустроугарски министар пољопривреде проширио је наредбу о блокирању увоза живине, што је имало за циљ да изазове „значајно повећање цена“ на тржишту и тешкоће које би општинске власти надлежне

²⁵¹ АЈ, ЈП, 80 – 47 – 222. „Милован Миловановић“, 1. Писма упућена Миловану Миловановићу, Пашић Миловановићу, Београд, 26. март 1908.

²⁵² F. Rudi, „L'Italia e il conflitto doganale austro-serbo (1906–1911)“. *Previsioni, strategie, soluzioni*“, *Историјски часопис* (2022), књ. 71, 474 – 475.

²⁵³ F. Rudi, „L'Italia e il conflitto doganale austro – serbo (1906 – 1911)...“, *Историјски часопис* (2022), 476 – 477.

²⁵⁴ Италија и Француска биле су једине силе које нису чиниле примедбе на српско – бугарски царински уговор. Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро – Угарске и Србије 1906 – 1911*, Београд 1962, 155.

²⁵⁵ ASDMAE, Serie politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia, f. 1906, Guiccioli a Tittoni, 5 luglio 1906, N. 500/150.

²⁵⁶ Гвичоли је у депеши од 26. априла писао да је Монархија ставила Србију под уцену и због трговине сољу. Преноси да је Београд уговорио трговину сољу с Османским царством, у годишњој вредности од око 300.000 лира. F. Rudi, „L'Italia e il conflitto doganale austro – serbo (1906 – 1911)...“, 487.

за снабдевање капиталом“ предузеле „мере да надокнаде недостатак увоза mesa“.²⁵⁷ Тврдио је да је Аустро–Угарска „прибегла делу насиља путем обмане, и уз ниско поштовање примене одредби Ветеринарске конвенције“. Маркиз је изнео и личне опаске, после бугарског одбијања да Аустрија унесе модификације у царински уговор – Гвичоли ће написати како „бугарска политика има посебну склоност да се упуту скривеним и вијугавим путевима, иако је захваћена осетљивошћу препуном сумње и готово морбидним карактером“: „мржња у душама ових народа, чак и када изгледа угашена, тиња под пепелом. Никада не праштају, а увреде су им лаке, вера неутемељена, па је свака прилика погодна да једни друге растргну“. Гвичоли није прижељкивао пад владе Саве Грујића, са Пашићем на челу министарства спољних послова. Према његовом мишљењу, да је влада успела да очува стабилност, „Србија не би несрећно изгубила целу једну годину и не би се нашла у тако болном теснацу“. Гвичоли је увиђао да су критике Балплаца према Србији неоправдане. „Како уверити јавност да су између 22. и 23. јануара свиње, говеда, овце, кокошке, па и дивљач, изненада погођене разним врстама епизоотија, и да је свеже и усолјено заклано месо иструнуло и постало отровно? А истовремено се каже да ће, ако Србија одустане од конвенције са Бугарском, граници опет бити отворена, па да се ће, захваљујући чудесном додиру и здрављу, свим српским четвороношцима и птицама бити враћено здравље?“; предлагао је влади да Италија упуту техничаре да испитају тржишне могућности на тлу Србије и да је неопходно да имају консолидовано знање немачког језика, којим ће настојити да привуку улагаче у земљу.²⁵⁸ Гвичоли је препознао да је Србија била више него у „тешкој ситуацији“: узнемиравана од стране Монархије, била је препрека за формирање балканске лиге, нарочито због „недостатка топова, пушака, муниције, обучености војника, слоге у официрском кору.“²⁵⁹ Руска штампа промовисала је и охрабривала идеју да Италија и Британија потпомогну извоз српских руралних производа.

Након одлуке Балхаусплаца да заустави увоз српске стоке и живине, у јулу 1906, Гвичоли је активније коментарисао њене услове за обнављање новог трговинског уговора са Србијом. Према његовим увидима, „услови у које она жели да стави Србију су веома различити од оних на које она има право на основу Санстефанског и Берлинског уговора, који, из разлога политичке равнотеже и општег интереса, дефинишу да је Србија савршено аутономна држава у пуноћи својих суверених права“; посланик додаје да Монархија од Србије захтева оно што „Турска не би смела да тражи од Бугарске иако је везана вазалским везама, па чак и избор оружја којим ће бранити своју отаџбину.“²⁶⁰

Италија је 11. фебруара 1906. потписала уговор о пловидби и трговини са Аустро – Угарском, три месеца након Титонијевог повратка у Консулту и формирања треће Ђолитијеве владе. Уговор је обезбедио једнак третман за обе стране, као и трговцима, који не би били подвргавани додатним порезима и дажбина осим постојећих за транзит и проток робе. Осим тога, закључен је и уговор са Бугарском о међусобној трговини и пловидби 13. јануара 1906. који је потпомогао спасавању српског извоза од аустро – угарске блокаде. Закључивање италијанско–бугарског трговачког уговора 13. јануара 1906. и прекид извоза српских пољопривредно –

²⁵⁷ ASDMAE, Serie politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia, f. 1906, Guiccioli a San Giuliano, 24 gennaio 1906, N. 131/15.

²⁵⁸ F. Rudi, L'Italia e il conflitto doganale austro– serbo (1906 – 1911)...“, 481.

²⁵⁹ *Ibidem*, 487.

²⁶⁰ ASDMAE, Serie Politica P 1891 - 1916, b. 197, Belgrado, 7 luglio 1906, Guiccioli a Di San Giuliano, N. 503/152,

сточарских производа преко Дунава навело је Леониду Бисолатија, социјалистичког посланика и противника Тројног Савеза, да објави у листу *Темпо* 24. јануара 1906. чланак у којем је констатовао пасивност италијанске дипломатије према царинском сукобу, али и позитиван предзнак продубљивања економске размене Италије са Србијом и Бугарском²⁶¹. Конзул Србије у Палерму објавио је 26. јануара 1907. извештај у вези са прометом српских производа на Сицилији. У мају 1906. године, конгрес италијанских трговаца у Милану прокламовао је слободну трговину са Албанијом, подразумевану конзуларну-дипломатску помоћ за постојеће подухвате на Балкану, већа улагања у лучку инфраструктуру на источном Јадрану, снажење поморских услуга и оснивање развојне банке за трговину са балканским и турским Оријентом, оснивање лука у Валони и Драчу и њихово железничко повезивање са Србијом, Бугарском, Солуном и Цариградом.²⁶² Продубљивање дипломатских и економских веза Италије и Србије постигнуто је склапањем трговинског споразума у 17 чланова између две земље 14. јануара 1907. Уговор су потписали Алесандро Гвичоли, посланик у Београду, Лудовико Лучоли, директор и шеф одељења у Министарству финансија и Ернесто Кох, шеф одсека у Министарству иностраних послова, с италијанске стране, односно Раша Милошевић, Генерални управник Државних монопола и Сава Кукић, начелник Управе царина, са српске стране.²⁶³

²⁶¹ Бисолати је писао: „Сукоб Аустрије и Србије око српско-бугарске царинске конвенције и одредбе италијанско-бугарског трговачког уговора јесте огроман пораз за аустријску политику и величанствен знак за италијанску политику. Та заједница југословенске расе, у којој је Аустрија увек видела велику препреку својим балканским циљевима, та унија, коју су са свим аустријским државницима свим средствима радили да спрече, данас је у процесу остваривања“. Бисолати је сматрао да нови италијанско-бугарски уговор, инспирисан критеријумима већих олакшица које су Бугарској дате за италијанска добра, врло јасно показује „са колико симпатија и колико поверења младе снаге се окрећу Италији“. L. Bissolati, *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920. Scritti e discorsi*, Milano 1923, 122 – 123.

²⁶² E. Maserati, 150-151.

²⁶³ Чланом 1 регулисано је постојање пуне и потпуне слободе трговине и пловидбе између Италије и Србије. Члан 2: „Држављани једне од уговорних страна биће слободни да користе, под истим условима и плаћајући исте порезе као држављани, насипе и друге путеве, канале, преводнице, трајекте, мостове и окретне мостове, луке и пристајалишта, сигнална светла, за означавање пловних вода, пилотаже, дизалица и јавних тегова, складишта и објеката за спасавање и складиштење терета и других објеката, уколико су ти објекти или установе намењени за јавну употребу, било да су под управом државе или приватних лица. Изузев посебних прописа о светионицима и фењерима и о пилотажи, неће се наплаћивати порез ако се ове установе не буду ефективно користиле. Члан 3: Уговорне стране се обавезују да забранама увоза, извоза или транзита ни на који начин неће ометати реципрочну трговину двеју земаља. Изузеци од овог правила, у мери у којој се примењују на све земље и на земље под идентичним условима, могу бити само у следећим случајевима: 1) у изузетним околностима у вези са ратним одредбама; 2) из разлога јавне безбедности; 3) за државне монополе који су тренутно на снази или би могли бити успостављени у будућности; 4) имајући у виду примену, на страну робу, забрана или ограничења утврђених унутрашњим законима у погледу домаће производње сличне робе, или продаје или транспорта у земљи сличне робе националне производње; 5) у погледу здравствених прописа и у циљу заштите животиња или биљака од болести, инсеката и штетних паразита. У погледу стоке, као и сирових животињских производа и предмета који могу послужити као носиоци заразе, одредбе резервисане су посебне конвенције о епизоотијама. Члан 4: Трговци, произвођачи и други индустријалци, који доказују, показивањем легитимације, коју издају власти њихове земље, да су у држави у којој имају пребивалиште овлашћени да обављају своју трговину или индустрију и да плаћају законске порезе и дажбине, имаће право, лично или преко путника у њиховој служби, да врше куповину на територији друге Уговорне стране, од трговаца, или из јавних продајних објеката, или међу људима који производе ову робу. Они такође могу да примају наруџбине, чак и на узорцима, од трговаца или других лица у чијим индустријским операцијама се роба понуђеног типа налази. Ни у једном ни у другом случају од њих се неће тражити да плаћају посебан порез. Члан 5) Висина обезбеђења и наплате увозних и извозних дажбина, везана за транзит, реекспорт, складиштење, локалне дажбине и царинске

формалности, претовар робе, превоз на железници и уопште за све што се односи на трговину и индустрију, свака од две уговорне стране се обавезује да ће она друга имати користи од било које услуге, било које привилегије или смањења стопа на превоз или извоз производа земље и индустрије двеју земаља, које би једна од њих могла одобрити трећој страни. Такође, свака услуга или имунитет дат трећој држави, биће одмах, безусловно и самом овом чињеницом, проширена и на производе тла и индустрије друге уговорне стране овог уговора; Члан 6) Производи земље и индустрије Италије који ће се увозити у Србију и производи земље и индустрије Србије који ће бити увезени у Италију, намењени за потрошњу или за складиштење, било у реекспорту или у транзиту, биће подвргнути истом третману и неће бити подложни царинама вишим од или другим од производа најповлашћеније нације у овим аспектима. Штавише, производи земље и индустрије Србије, наведени у тарифи А, приложеној уз овај уговор, при увозу у Италију, и производи земље и индустрије Италије, наведени у тарифи Б, приложеној уз овај уговор, на дан њиховог увоза у Србију, неће бити подложни улазним царинама, осим или вишим од оних које су консолидоване наведеним тарифама. Члан 7) друге или веће излазне дажбине на извоз у Италију неће се наплаћивати у Србији, као што се дажбине на италијански извоз у Србију неће наплаћивати у Италији, осим на извоз истих предмета у земљу с најповољнијом тарифом. Исто тако, свака друга услуга коју једна од страна уговорница омогући трећој сили у погледу извоза биће одмах и безусловно проширена на другу уговорну страну. Члан 8) Подразумева се да се клаузула о најповољнијој нацији неће примењивати на посебне погодности које произилазе из царинске уније, нити на погодности које се тренутно одобравају или које се накнадно могу одобрити другим суседним државама ради олакшавања граничног саобраћаја. Члан 9) Роба свих врста која долази или иде у једну од две државе биће реципрочно ослобођена сваке транзитне дажбине у другој, било да је у транзиту директно, или да ли се током транзита мора истоварити, депоновати и напунити. Члан 10) Унутрашње дажбине, које се наплаћују у име државе, општина или корпорација, које оптерећују или ће оптеретити производњу, производњу или потрошњу артикла на територији једне од страна уговорница, неће бити наметнуте ни под којим изговором производи другог на јачи или досаднији начин од аутохтоних производа исте врсте. Производи земље и индустрије једне од земаља увезени на територију ториј с друге и намењене за складиштење или транзит неће бити предмет било каквог интерног закона. Члан 11) Одредбе које се у Италији примењују на најповлашћеније нације у погледу плаћања царина и споредних дажбина важе и за производе земље и индустрије Србије, производе земље и индустрију Италије, осим ако није другачије уговорено; оне ни на који начин неће подлећи у Србији царинским дажбинама, локалним или било које друге врсте, или другим новим дажбинама, или дажбинама вишим од оних које тренутно постоје у односу на најповлашћеније нације, а то су: за доставу 20 пара динара за 100 кг, на местима где услугу обављају царински службеници; царина превоза: 10 динара за 100 кг; накнада за складиштење: 5 пара динара за 100 кг по дану; ова царина се може повећати за 10 пара на 100 кг. дневно за лако запаљиву и експлозивну робу. Подразумева се да се споредни порези могу наплатити само ако су услуге за које се морају платити заиста пружене у складу са царинским захтевима и законима. Остаје разумљиво да ће се свако смањење ових додатних дажбина датих на робу која долази с треће стране такође применити на сличне производе италијанског тла или индустрије. Члан 12) Акционарска друштва (анонимна) и друга комерцијална, индустријска или финансијска удружења, са седиштем у једној од две земље и под условом да су тамо основана у складу са законима на снази, признаће се међусобно и имаће право да предузимају тужбу пред судовима, у својству тужиоца или онога ко се брани. Наведене компаније и удружења уживаће у другој земљи иста права која су, или би била дата, сличним компанијама у било којој земљи. Члан 13) Италијански бродови и њихов терет у Србији, и, обрнуто, српски бродови и њихов терет у Италију, по доласку, било директно из земље порекла, било из друге земље, и без обзира на место порекла или одредиште њиховог терета, уживаће, у сваком погледу, исти третман као национални бродови и њихов терет. Свака привилегија и право које је у том погледу дала трећој Сили од стране једне од Страна уговорница биће одмах и безусловно додељене другој Сили. Ако се појаве спорови у вези са тумачењем или применом овог Уговора, укључујући тарифе и завршни протокол, као и сва питања која се односе на обављање трговине између две земље, и да једна од страна уговорница захтева да се иста поднесу одлуке арбитражног суда, друга Страна мора дати сагласност, чак и за прелиминарно питање да ли се спор може упутити арбитражном суду. Арбитражни суд ће бити конституисан за сваки спор на начин да свака од две стране мора да именује за арбитра свог држављана и да две стране изаберу за трећег арбитра држављана пријатељске треће силе. Чланови 15 – 17 регулисали су обавезу ратификације споразума до 1. априла и рок важења уговора до 31. децембра 1917. године. Истог дана потписана је и конвенција за спречавање појаве епизоотије (8 чланова и Завршни протокол). „Legge del 30 marzo 1907, n. 115, che dà esecuzione al trattato di commercio e navigazione stipulato il 14 gennaio 1907 tra l'Italia e la Serbia”, *Bollettino del Ministero dell'agricoltura, industria e*

У поменутом периоду изостао је увоз живе стоке из Србије на Сицилију, због високих трошкова транспорта железницом до Солуна и поморском рутом до Месине и Катаније, а решење се морало наћи, јер је потражња била велика; свеже месо недостајало је и у остатку Италије. Остала робна размена требала је да чине дрво, пиротски ћилими, луксузни предмети, који ће се одговарати увозу сицилијанских природних ресурса и производа, попут уља, сувог воћа, масти и вина.²⁶⁴ Уговор о трговини и пловидби од 14. јануара 1907. садржавао је седамнаест чланова и регулисао је питање економске сарадње и робну размену две државе. Уговором је била санкционисана пуна и потпуна слобода трговине и пловидбе између Италије и Србије, све таксе које се односе на утовар или истовар робе не би били подложни никаквом посебном повећању, већ једнаки националним порезима.²⁶⁵ Будући да се одговор српске владе од 11. октобра 1906, на аустријски захтев, да се за потребе увоза (куповине) аустријских производа обезбеди 26 милиона динара, састојао у ставу да се њихове цене и квалитет прилагоде ценама других земаља са којима Србија има потписане трговинске споразум, Ерентал се показао склон да настави преговоре, па је 29. јуна 1907. након тродневне кризе крајем маја, Скупштина одобрила наставак трговинских преговора са Аустро–Угарском.²⁶⁶ Италијанске власти имале су бојазан од ризика одбијања предлога да царинска тарифа за одређене италијанске производе буде снижена, али то се није догодило. Нови уговор са Аустро – Угарском који је постигнут 27. јула 1910. и ратификован у јануару 1911. у Народној скупштини у Београду, Аварна је окарактерисао да спада у „уговоре који се у Београду доживљавају као они који су најнеповољнији по саму Аустро – Угарску“. Србија је увезла 1911. и 1912. из Италије значајне количине шешира од сламе, крзеног филца и вуне, као и беретке, док је извезла импозантан број чаура свилене бубе; Србија и Бугарска увезле су током 1912. из Италије више од 7 милиона лира прерађене робе од вуне.²⁶⁷

Феномен италијанског иредентизма: перцепција Јужних Словена (1861 – 1911)

Свеобухватно истраживање генезе и структуре италијанског иредентизма, политичке идеологије засноване на принципу придобијања територија насељених италијанским становништвом осталим изван граница уједињене Краљевине Италије (након 1870) није био предмет опсежнијег броја студија у домаћој историографији.²⁶⁸

commercio, Nuova Serie, Anno VI, Vol. II, (1907), 600 – 620; AP, Camera dei Senatori, Discussioni, Legislatura XXII, 1° Sessione, Tornata del 22 marzo 1907, Roma 1907, 5527 – 5541.

²⁶⁴ F. Rudi, *L'Italia e il conflitto doganale austro – serbo (1906 – 1911)*..., 497 – 498.

²⁶⁵ Д. Ђорђевић истиче да уговор није садржао све погодности, јер је смањено 26 позиција италијанске и 31 позицију српске општинске царинске тарифе; Србија је добила спуштене царине на свиње, месо, пекмез и шљиве, док је за волове остала висока (38 динара, наспрам 37, 60 динара у случају Монархије. Смањене су и царине на увоз винских производа из Италије, што се у извесној мери одразило негативно на српско виноградарство. Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро–Угарске и Србије*..., 322 – 323; F. Rudi, *„L'Italia e il conflitto doganale austro – serbo (1906 – 1911). Previsioni, strategie, soluzioni“*..., 496 – 500;

²⁶⁶ Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро – Угарске и Србије*..., 284 – 285.

²⁶⁷ R. Broglio d'Ajano, „Le relazioni commerciali tra l'Italia e gli stati balcanici“, *L'Industria. Rivista Tecnica ed Economica Illustrata*, N. 42 (19 ottobre 1913), Vol. XXVII, 670 – 671.

²⁶⁸ П. Лазаревић ди Ђакомо у својим истраживањима и докторској дисертацији најдетаљније је обрадила културне везе Срба у Трсту у XIX веку са италијанским интелектуалним, књижевним, културним јавним мњењем. П. Лазаревић ди Ђакомо, „Тршћански културни круг“: појам и значај за историју и књижевност Срба (и Јужних Словена), *Serbian Studies Research* Vol. 9, No. 1 (2018), 15–30. Другу значајну студију урадио је у југословенској историографији Драгован Шепић. У својој анализи, као пионир те области проучавања, пружио је на увид целовит, општи историјат тог покрета и оних његових представника из XIX века чија су писана заоставштина, размишљања, мисаони рад и политичко деловање били

Изазов за истраживаче је утолико већи због тога што је то био разнолик, динамичан, хетероген друштвени покрет, чију мисаону компоненту од друге половине XIX века карактерише противречно, сложено, осетљиво питање крајњих, источних граница Италије, и проблем неумитног, неизбежног додира италијанске нације и Јужних Словена, односно Срба, с којима су Италијани неколико векова живели заједно у Јулијској крајини (Венеција Ђулија, у оквиру ње Истра) и, превасходно, Далмацији. Занимљивост лежи у чињеници да је борба за заштиту, очување и афирмацију права италијанске мањине у покрајинама Аустро–Угарске, у неujедињеним италијанским државама отпочела културном афирмацијом далматинских италофонских писаца и публициста, општим револуционарним догађајима из 1848. године, али и отварањем тзв. Аутономистичког питања (1861) у Далмацији. Треба истаћи да се појављивање првих публикација намењених доказивању „италијанства” источне обале Јадранског мора, дефинисању културних достигнућа латинске цивилизације на тим просторима и подизању колективне свести о количини незнања, необавештености и непознаница које у Италији постоје о јужнословенском свету хронолошки везује за последње деценије XVIII века.²⁶⁹ Наклоност иредентизму као идеолошком концепту исказивао је немали

делимично или детаљено везани за јужнословенске територије под Аустро – Угарском. Убројивши у њих Катанеа, Мацинија, Томазеа, Валусија, Комбија и др. већи нагласак ставио је на њихова етногеографска истраживања и геополитичку перцепцију источне обале Јадранског мора и Балкана. Његово истраживање обухватало је период од карбонарских удружења (1820 – те године) и Мацинијевских *Словенских писама* (1857) до краја Другог светског рата и момента отварања Тршћанске кризе (1945–1954); иредентистички однос према Јужним Словенима остао је хронолошки уоквирен и у општим цртама осветљен, али без детаљније анализе појединости самих дела, осим истраживања порекла и идеолошких корена иредентистичких списа Анђела Вивантеа, в.: D. Šepić, „Angelo Vivante i talijanski iredentizam na Jadranu“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 5 (1963), 89–105. Потребно је напоменути и студију М. Бертоше о Карлу Комбију, истарском публицисти, једном од првих заговорника италијанства Истре и њеног припајања Италији. Студије хрватских научника подробније проблематизују међусобну условљеност италијанске иреденте са далматинском публицистиком и политичком културом у Далматинском сабору, в.: I. Pederin, „Italia iredenta i Dalmacija do 1919“, *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata*, (2001), 303 – 348. Монографија посвећена анализи циљева, планова и деловање италијанске спољне политике током Првог светског рата и мотиве који су је водили политичком програму Лондонског уговора 1915. међу првима у југословенској историографији обрадио је Милан Марјановић, в: M. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915: prilog povijesti borbe za Jadran 1914 – 1917*, Zagreb, 1960. У складу са овом темом, поглед.: D. Šepić, „Talijanski iredentizam na Jadranu. Konstante i transformacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 7 (1975) 5-30; M. Bertoša, „Pogledi D. Šepića na jadranski iredentizam“, *Arhivski vjesnik XXXII* (1989), 35-40; M. Bertoša, „Pogledi Carla Combija na povijest Istre i etnički sastav njezina pučanstva“, *Časopis za suvremenu povijest*, VI, 3, (1974), 25 – 37; С. Јанковић, „Италијански иредентизам у оквиру народноослободилачких покрета у Аустроугарској“, *Politeia* 4(8) (2014) 217 – 234; К. Гизалберти, „Између Србије и Далмације: за поновно читање Д'Анунцијевог интервентизма“, *Летопис Матице српске*, Год. 172, Књ. 458, 5 (1996) 657 – 680.

²⁶⁹ Литература која подразумева италијанско упознавање Балканског полуострва веома је широка и обухвата различите врсте публикација: историографска, путописна, дела из природних наука. Пример за то може бити популарност Фортисовог дела, али и недовољна истакнутост епистоларних путописа биолога и етнографа Франческа Гизелинија (Francesco Gisellini) (1717 – 1787) који је 1774., чинећи део пратње млетачког грофа Ђузепеа Бригида у путовању од Трста до Темишвара, бележио разнолике утиске о становништву два погранична царства. У политичкој брошури насловљеној *Osservazioni di un genuo cittadino sopra l'Istria e la Dalmazia* из 1797, штампаној на италијанском и француском језику, под покровитељством Друштва за јавну наставу Венеције (La società d'Istruzione pubblica di Venezia), позива се Француско царство Наполеона да не дозволи припајање венецијанских посела Далмације и Истре Хабсбуршкој монархији, из стратешких, војних и цивилизацијских разлога. *Osservazioni sopra l'Istria e la Dalmazia di un cittadino ingenuo*, Venezia, Dalle Stampe di Antonio Rosa, 1797. Од других дела, можемо поменути списе Пјетра Гризогона, мемоаре Карла Гоција, и чувени спис Алберта Фортиса о Далмацији.

део италијанске интелектуалне елите (научни кругови из области друштвено-хуманистичких наука, историографије, политичке јавности, мислиоци револуционарног периода Ризорђимента, дневно-периодична публицистика) и разноврсна културно-уметничка удружења, чији су се утицај и присуство у италијанском друштву током година поклопили са порастом интересовања за положај, судбину и будућност Италијана у Аустро-Угарској. Првобитан покушај синтезе библиографије о италијанском иредентизму учињен је тек крајем 70-тих година XX века.²⁷⁰ Пионири проучавања ове области у Италији пажњу су значајније усмерили на интерпретацију Словенаца, народа који ће Италијанима због географске близине служити као парадигма за формирање представа о етнопсихолошким, фолклорним, књижевно-уметничким, цивилизацијским и политичким особеностима свих Јужних Словена. Истакнути предводници тог покрета, као што су Руђеро Тимеуш Фауро, Салваторе Барцилаи и Шипио Златапер, три иредентистичка мислиоца чији су политички списи, мисао и деловање подразумевали истицање тзв. неминовне „словенске опасности” или приближавање Италије Словенима, откривали су забринутост италијанске јавности због преуређења Двојне монархије, компликованим односима међу балканским државама и анализу моћи српске нације на Балкану, у оквиру четврте, најзрелије, завршне фазе процеса борбе за италијанско уједињење и ослобођење (1870–1918), са Трстом као његовим духовним, друштвеним и културним центром.

Примарни корени иредентистичке анти-славистичке идеологије могу се пронаћи у годинама Велике источне кризе (1875 – 1878), током које се италијанска јавност, посредно или преко добровољаца, напрасно поново укључила у ратне прилике на Балкану, настојећи да промовише своје ривендикације к Оријенту. Не одустајући од пружања подршке Јужним Словенима у устанку против турске власти, лист тзв. Екстремне левице *Capitale* из Рима у августу 1875. благонаклоно је гледао на идеју потенцијалног припајања Далмације Италији, али није прихватао ициденте између италијанских радника и хрватског народа, оптужујући хрватски народ да настоји да протера Италијане; у оваквом тону наступао је кратко време и лист *Secolo*.²⁷¹ На перцепцију католичких Словена из Аустро-Угарске као традиционалних непријатеља Италије утицала је традиција Ризорђимента, која је у учешћу припадника хрватских регименти у аустријској опсади Милана (1848) и поморској бици код Виса (1866) приметилa „негативан“ феномен етничких Јужних Словена. На раст српско-хрватске сарадње у народњачком покрету, као и на антагонизам Срба и Хрвата у Далмацији и могуће промене у приступу Италије и Аустро-Угарске према аутономистичком

Lettere odepistiche di Francesco Grisellini. Ove I suoi viaggi e le di lui osservazioni spettanti all'istoria naturale ai costumi di vari popoli e sopra più altri interessanti oggetti si descrivono, Tomo I, Milano: Gaetano Motta, 1780; C. Gozzi, *Memorie inutili*, a cura di G. Prezolini, Bari 1910.

²⁷⁰ Најзначајнија студија посвећена био-библиографској анализи италијанског иредентизма, генези научних студија, полемика, есеја и наративно – документарне грађе посвећене носиоцима иредентистичке идеје, иредентистичким удружењима и покретима у Италији урадила је Марија Гарбари, у раду M. Garbari, „La storiografia sull'irredentismo apparsa in Italia dalla fine della Prima guerra mondiale ai giorni nostri“, *Studi Trentini di Scienze Storiche*, (LVIII), 1979, 149–221. Наглашавајући историографски допринос Ђузепеа Волпија и Луиђија Салваторелија проблематици италијанске спољне политике и италијанског уплитања на Балкан, упркос одређеној политизацији њихових погледа, они су допринели критичком и објективном приступу, разврставању и анализи иредентизма на три хронолошке фазе, ризорђименталну, постризорђименталну (које се обе окончавају 1882. са Оберданом) и последњу, „империјалистичку“ која иде до Првог светског рата, коју одликује национализам, милитаризам, али и прирастање уз интересе државе, невезано за идеолошки предзнак. M. Garbari, „La storiografia...“, 213 – 221.

²⁷¹ A. Pitassio, „L'Estrema sinistra“..., 119 – 120.

покрету и политичкој равнотежи снага на источном Јадрану, италијанској дипломатији указано је још 1879. године у влади коју је предводио Бенедето Каироли.²⁷²

Иако су аспирације према ослобођењу Трста, буђењу италијанства Далмације и њеном приближавању свету италијанске нације били присутни од почетка XIX века, о јасно уобличеном иредентизму пре 1877, када је Матео Ренато Имбриани (Matteo Renato Imbriani), оснивач удружења *Pro Italia Irredenta* први званично употребио термин *terre irredente* тешко је говорити.²⁷³ Имбријанијево геополитичко поимање јадранских источних територија Италије подразумевало је Тренто, Трст и Истру (укључујући и Кварнерска острва), али не и Далмацију, нити далматинске градове на обали, који 1879. у његовој брошури, замишљеној као одговор на политичке ставове барона Хајмерлеа, брата аустро-угарског амбасадора у Риму, не постоје као план територија које треба припојити.²⁷⁴ Дуготрајност тог историјског прелаза може се приписати опрезној прагматичности Италије да не угрози свој положај у Тројном савезу изазивањем сумњи у Бечу да тајно потпомаже удружења и групе који су деловали на отцепљивању спорних територија од Аустро-Угарске, али и вештом маневрисању интересима истих тих удружења, чији број и утицај у италијанском друштву у последњој деценији XIX века није био безначајан (*Lega Nazionale, La Società*

²⁷² Отправник послова Дурандо у Црној Гори јавио је председнику владе Бенедету Каиролију 19. јуна 1880. године да постоје непремостиве, непомирљиве разлике у политичким аспирацијама Србама и Хрвата према концепту заједничке државе Јужних Словена. Став је образлагао хрватском приврженошћу хабсбуршкој династији и настојањима да се порекне право на постојање Срба у Монархији. Он је Каиролију сугерисао да Срби и Далматинци „немају шта да уче од Хрвата, древних оруђа аустријске тираније у Италији“, алудирајући да би српско – аутономистички савез могао бити препрека анексионистичким плановима Народне странке. Дурандо је сматрао да ни бискуп Штросмајер ни кнез Михаило нису схватили незрелост тренутка, ни корените разлике у заједничким хрватским и српским интересима“, док је бискуп „приписивао хегемонију Југославије кнежевини Србији“, „истовремено је радио на одвајању Хрватске од Аустрије“. Разлике су се испојиле приликом последњег босанско-херцеговачког устанка: „Хрвати су се забринули за удео који су у њему узели не само Срби из две кнежевине, Србије и Црне Горе, већ и Аустрије, док су се они дурили и одбијали да помогну том устанку“. Херцеговина је била напола припојена Аустријском царству, а „напори Срба били су готово у потпуности осујећени, док су Хрвати, који ништа нису урадили, профитирали од тога преко Аустрије. Успели су да уведу многе своје људе у нову управу те две покрајине, почели да уклањају све тамошње православце и Србине, и преко новина и у саборима промовисали агитацију за уједињење Далмације, Босне и Херцеговине са Хрватском. Далматински православци, који себе називају Србима, устали су против хрватске идеје, посебно против сједињења Далмације. Далматински Хрвати тврдили су да у Далмацији нема Срба и да се таквој националној идеји могу супротставити само италијанистичка странка и италијански интриганти. Далматински Срби одговорили да су италијанизатори и италијански интриганти измишљотина далматинских Хрвата, смишљена с циљем да уђу у милост бечке владе и да би се они који нису били Хрвати међу њима разбили“. Дурандо је, преносећи вест о затварању српске читаонице у Котору, сматрао да је проблем од изнимне важности за Италију, будући да је реч о „подручју спора које се одвија у земљама које су скоро на граници са Италијом“. DDI, Seconda serie, 1870 – 1896, Vol. XII (14 luglio 1879 – 2 maggio 1880), Roma 1987, console a Trieste Magliano a Cairoli, 18 agosto 1879, R. 140, 81 – 82; *Ibidem*, Durando a Cairoli, 18 gennaio 1880, R. 30, 444 – 446.

²⁷³ Прелом у приближавању две стране Јадрана означава револуционарна 1848. година. Љ. Алексић – Пејковић, *Политика Италије према Србији...*, 32 – 59; AP, Camera dei Deputati, Legislatura XVI, 3° Sessione, Discussioni, 1° Tornata del 10 giugno 1889, 2347 – 2365; S. Morosini, *Sulle vette della Patria. Politica, guerra e nazione nel Club alpino italiano (1863 – 1922)*, Milano 2009, 61 – 64; M. Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale...*, 31; E. Melchiori, *La lotta per l'italianità delle terre irredente (1797-1915)*, Firenze 1916, 131

²⁷⁴ *Pro Patria. Alcune pagine di Matteo Renato Imbriani dettate nel 1879, con prefazione di G. Bovio*, Napoli: Tip Gennaro Cozzolino, 1915; P. G. Celozzi Baldelli, *L'Italia e la crisi balcanica (1876 – 1879)...*, 106 – 107. Синтезу литературе о иредентизму в.: у: M. Garbari, „La storiografia sull'irredentismo apparsa in Italia dalla fine della prima guerra mondiale ai nostri giorni“, Studi Trentini di scienze storiche, LVIII (1979) n. 2, 149-221; *Ibidem*, n. 3, 301-357

Dante Alighieri и сл). „Одоцнелости“ брзог, темељног и масовног уплитања Италијана у јужнословенски проблем потпомогло је и то што дуже време славистика као универзитетски научна делатност у Италији уопште није била развијена, бар не до средине друге половине XIX века, када је са Анђелом де Губернатисом и другим научницима кренула са развојем.²⁷⁵

Тршћанска интелектуална јавност од средине XIX века расправљала је о италијанско–словенским односима на Јадрану, било кроз научне студије посвећене истраживању раног и позног средњег века, било кроз политичке брошуре, есеје и памфлете, а незаобилазан чинилац у том мозаику представљају личности попут Паћифика Валусија, Сигисмонда Бонифаља, Ђованија де Кастра, Рикарда Фабриса, Анђела Нанија, Антонија Лубина. Мултиетничка, културно шаренолика атмосфера Трста и тињајући антагонизми између три водеће националне заједнице у граду, појачани општинским изборним борбама, допринели су учесталом тематизирању Јужних Словена у дневно – политичкој штампи, али и поларизацији антисловенске реторике међу Италијанима.²⁷⁶ Валусијеви наводи о културној историчности Срба из уже Србије као јединог цивилизованог етничког елемента међу Јужним Словенима, односно недостатку цивилизације међу далматинским и босанским Словенима, имали су за циљ да италијанску јавност упозоре на *југословенску нацију у настајању*.²⁷⁷ Близина Јужних Словена и њихов утицај у граду, али и ширем залеђу, Италијанима је предочавала опасност потенцијалне културне и политичке премоћи јужнословенских народа, због чега је један део њих дошао на идеју да ће Беч, у спрези са социјалистима, омогућити Словенцима и јужнословенској идеји коначну победу. Ово се односи на период након Сарајевског атентата, који је уско везан за идеолошко и политичко супарништво две најјаче италијанске странке, социјалисте и национал–либерале, преко чијих гласила су гласноговорници често коментарисали и анализирали крупне политичке промене у Османском царству, Краљевини Србији, и спољној политици Двојне монархије, у које спадају *Lavoratore*, *Piccolo* и *Indipendente*.²⁷⁸

²⁷⁵ E. Lo Gatto, “Gli slavi studi in Italia”, *Rivista di letteratura slave* (1927), 2, 455 – 468. S. Santoro, „L'Europa Orientale". Conoscenza e cultura dell'Europa centro – orientale e balcanica in epoca liberale e fascista”, in *Uomini e nazioni. Cultura e politica nell' Italia del Novecento*, a cura di G. Petracchi, Udine 2005, 68–79. Чињеница да хеуристички комплеметаран, методолошки вишедимензионалан, полихисториски непристрасан приступ, обogaћен најсавраменијим библиографским знањима о Јужним Словенима у Италији није постојао све до краја Првог светског рата, с обзиром на његову условљеност пропагандом политичких кругова из Рима, довео је до релативно наглог развијања те гране друштвене науке. Допринос јужнословенској балканистици у оквиру оријенталних студија, дали су добри познаваоци Србије, њених ратних аспирација у Првом светском рату Аурелио Палмијери, Умберто Заноти Бјанко и Амадео Ђанини, али и Волф Ђусти и Чезаре Спаланзон. О научној разгранатости италијанске славистике, њеним коренима и свим публикацијама водећих славистичких института и научних центара у пост-ратној и фашистичкој Италији, са нагласком на водећи Институт за Оријенталну Европу в.: G. Mazzitelli, *Le pubblicazioni dell'Istituto per L'Europa orientale (1921 – 1941)*, Firenze: Firenze University Press, 2016.

²⁷⁶ Детаљнији приказ антисловенског наратива у италијанској публицистици пре Првог светског рата могуће је пронаћи у раду Тулије Каталан. T. Catalan, *Linguaggi e stereotipi dell'antislavismo irredentista dalla fine dell'Ottocento alla Grande Guerra*, in T. Catalan, (a cura di), Fratelli al massacro. Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale, Viella, Roma, 2015, 39-68; Abate Anna S. Abate, „Questione nazionale e confini territoriali nella Trieste asburgica del primo Novecento“, in Bianca Maria Da Rif (a cura di), *Civiltà italiana e geografie d'Europa. XIX Congresso AISLLI 19-24 settembre 2006 Trieste Capodistria Padova Pola*, Trieste 2009, 83 – 91.

²⁷⁷ P. Valussi, *L'Adriatico in relazione agli interessi nazionali...*, 44–56, 57 – 58, 118-119.

²⁷⁸ Три водећа и најутицајнија листа у Трсту до 1914. године. *Il Piccolo* основао је Теодоро Мајер (1860 – 1942), банкар, публициста, новинар. Лист *L'Indipendente* основао је Енрико Матковић, излазио је од 1877. до 5. децембра 1914, када је одлуком аустријских власти забрањен; по снази иредентистичких

Историографски покушаји Ђузепеа Сенице (Giuseppe Senizza), следбеника истарске католичке штампе и публицисте из Трста, чија стереотипне генерализације, произвољни закључци и лични утисци произишли из идеолошких конструкција национал – либерала, уметнути у методолошки оквир науке, о кретању Јужних Словена, њиховој прошлости и сусрету са Трстом преко Истре пресудно утичу на Руђера Тимеуша Фаура.²⁷⁹ Сеница је, оставши непогођен дубоком препирком антиклерикализма Ризорђимента и Католичке цркве, Словенима приписивао улогу проблематичних придошлица у Европу, „ужасних“ уљеза. Фронтални напад његове критике представља морално деградирање Словенаца, али и Ускока, „непријатељски настројених пљачкаша“, који попут својих предака, а преко њих и Јужних Словена.²⁸⁰ Платформа за одвајање Трста од аустријске власти нашироко се обрађује у мисли различитих иредентиста широм Италије. Преовлађујуће становиште код ових аутора и идеја – водила подразумевали су отклон од политике аустријских управних бечких власти према Словенцима и оштру критику репресија над италијанским становништвом, које су понекад драматизоване и преувеличаване.²⁸¹ Трст је био центар *Гарибалдијевског круга* (тзв. *Circolo Garibaldi di Trieste*).²⁸² Анонимни политички памфлет посвећен будућем изгледу трговачке политике Трста оставља могућност да се Хрватска припоји Србији, и да српски део Далмације буде све до Цетине, са огромним бројем лука с којима ће нова, ослобођена Италија сарађивати и размењивати робу.²⁸³ У Трсту је основано неколико иредентистичких покрета, група и удружења, чији су комитети (огранци) деловали у Италији, првобитно у Милану и Венецији, касније у Риму, Напуљу, Палерму и Фиренци. У априлу 1915. основан је у Риму *Централни покровитељски комитет за тријанске и јадранске прогнанике* (*Comitato Centrale Patronato fra fuoriusciti trientini e adriatici*), финансирану новцем друштва „Данте Алигијери“. Италијанска историографија тек је од 20-тих година XX века, после неповољног исхода Рапалског уговора по јадранску политику Савојске краљевине, почела са синтезом иредентистичких списа посвећених Балкану.²⁸⁴

Употреба терминолошке одреднице *Slavi* код појединих италофонских аутора обележена је случајним или свесним избегавањем њене јасне дистинкције и ближег појашњења. Пренебрегавање националних специфичности међу Јужним Словенима карактеристична је за публикације окренуте панславистичком проблему и могућем

концепција, био је од свих листова најутицајнији. *Memorie e soliloqui. Diario 1922-1923 di Gaetano Salvemini*, a cura di Roberto Pertici, Bologna 2001, 83; A. Riosa, *Adriatico irredento. Italiani e slavi sotto la lente francese* (1793-1918), Napoli 2009, 94.

²⁷⁹ A. Scartabellati, *Poietiche nazionaliste. Un itinerario giuliano tra testi, storiografie, identità, emozioni*, Torino 2018, 367; E. Collotti, „L'irredentismo adriatico tra Slataper e Timeus“, *Occidente*, XI (1955), 426 – 439.

²⁸⁰ G. Senizza, *Storia di Trieste, con riflesso a quello d'Istria*, Venezia 1895, 156 – 159. A. Scartabellati, *Poietiche nazionaliste...*, 372 – 374.

²⁸¹ A. Tamaro, *Storia di Trieste*, Vol. II, Trieste 1924, 524 – 570.

²⁸² Почетком 1888. у Болоњи је основано удружење „Ђовани Прати“ (Giovanni Prati) намењено ослобођењу „Трста, Горице и Далмације“; њен председник био је некадашњи Мацинијев саборац Аурелио Сафи, који је и сам био познат по иредентистичким концепцијама. L. Giuseppe Manenti, *Massoneria e irredentismo. Il Circolo Garibaldi di Trieste tra Ottocento e Novecento*, Università degli Studi di Trieste, Trieste, Anno accademico 2012/2013, Dottorato di ricerca, 163.

²⁸³ *La conquista di Trieste : il problema economico del dominio italiano sull'Adriatico*, Roma 1914.

²⁸⁴ Подупирање намере да се синтетизује, научно обради и ускладиште списи посвећени Балкану настали на прелазу два века и у току Првог светског рата међу првима је учинио Артуро Крониа (Arturo Cronia), професор српско-хрватског језика, и експерт за историју јужнословенских народа на Универзитету у Падови. В.: А. Cronia, „Pubblicazioni italiane sugli slavi meridionali nella prima guerra mondiale“, *Sudost-Forschungen*, 1956, 458 – 471.

расном сукобу у Европи. Занемаривање већ уобличених, изграђених подвојености Срба, Хрвата и Словенаца проистекла је из уверења да ће упркос међусобним религиозним, језичким и обичајним различитостима, они остати уједињени у нетрпељивости, анимозитету и мржњи према италијанској мањини и култури; ипак, већина тршћанских аутора почетком XX века пише само о Словенцима, Хрватима и Истри.²⁸⁵ Одбијање уврштавања Далмације у иредентистички случај није био необичан, као што показује случај депутата Густава Кјезија.²⁸⁶ Новинар Родолфа Фоа неретко је појашњавао је да термин „словенство“ поистовећивао са хрватством, те да се сличан поступак усвајао и у другим круговима у Италији.²⁸⁷ Један од првих публициста и интелектуалаца који је најпре ужу научну, а затим и ширу италијанску јавност упознао са Далмацијом био је секретар културног друштва *Данте Алигијери* Ђузепе Маркоти у свом делу посвећеном Босни и Херцеговини *La Nuova Austria* (1895).²⁸⁸

Идеологија иредентизма ослањала се на идеју синхроног процеса ослобађања грађана Аустро – Угарске италијанске народности (тзв. *irredenti*, по напуштању територије Монархије *fuoriusciti*) и поданика Краљевине Италије који су привремено живели и радили у Двојној Монархији (тзв. *regnicoli*, *Reichitalianer*), за које се повећала опасност да буду интернирани, процесуирани и заробљени избијањем рата.²⁸⁹ У свим аустријским провинцијама, које су иредентисти ставили у центар свог програма (Трст са околином, Горица и Градишка на Сочи – источни Фриули, Јулијска Крајина, Истра, Трентино–Алто Адиђе, Аделсберг – Постојна, Ријека са околином и Далмација), према аустријским подацима, које је Златапер узео у процену и условно прихватио, живело је 782.088 Италијана, 794.607 Србо – Хрвата и 311.757 Словенаца.²⁹⁰ Тршћански публициста Златапер је прихватио тезу да је укупан број Срба у Далмацији 105.000 и да они чине шестину популације, иако је број Јужних Словена у јадранским провинцијама сматрао преувеличаним.²⁹¹ Према аустријском попису о језику становништва из 1910, италијанским језиком као матерњим говорило је 18.028 становника, или 2.84% становништва, што може представљати приближан удео броја италијанског народа у Далмацији²⁹²; то је два или три пута мање од броја којим су се

²⁸⁵ F. Papafava, *Dieci anni di politica italiana (1899 – 1909)*. Cronache, Bari 1913, 753 – 754.

²⁸⁶ G. Chiesi, *Italia irredenta: impressioni storiche*, 1889, 350 – 354.

²⁸⁷ R. Foà, „Balciana Slava“, *L'esplorazione commerciale: rivista mensile, Società italiana di esplorazioni geografiche e commerciali* (1915), Fasc. VII, 249 – 255.

²⁸⁸ G. Marcotti, *La Nuova Austria. Impressioni*, Firenze 1885, 346 – 370.

²⁸⁹ D. Luigia Caglioti, *Stranieri nemici. Nazionalismo e politiche di sicurezza in Italia durante la Prima guerra mondiale*, Roma 2023, 43 – 44.

²⁹⁰ *Dal Brennero alle Alpi Dinariche*, compilato da F. Bianco, Firenze – Roma [1915?], 69 – 71.

²⁹¹ Аустријски статистички државни подаци за 1910. годину показују да је у свих 14 политичких котара Далмације, у односу на укупан број становника покрајине (645.666), број православних Срба био 105.338. У удеоном процентима, број православних Срба био је 16.31 %. Ниво урбанизованости становништва Далмације показује да је укупан број православних урбаних становника био 5.40% (укупан процентуални удео целокупне урбане популације био је 12.88%, што је показивало да је друштвена структура круновине претежно сеоског карактера). Златапер је навео да од укупног броја становника од 85.000 у три котара на југу Далмације (Метковић, Дубровник и Котор), живи 27.000 Срба, а да се остали налазе у котарима северне и централне Далмације. Подаци које Златапер објављује о броју Срба у три котара приближно се подудара са аустријском државном статистиком, иако он греши у процени броја становника (сва три котара имају 97.549 становника, а не 85.000). Број православних Срба у овим котарима био је 26.394) Нино Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике*, Београд 2021, 362 – 363, 471; *Dal Brennero alle Alpi Dinariche*,...71.

²⁹² Д. Живојиновић, *La Dalmazia o morte...*, 16 – 17.

служили иредентистички публицисти националистичке идеологије.²⁹³ Констатује да у котарима јужно од Неретве живи „600 Италијана“, којима предвиђа останак у проширеној српској држави, док прихвата број од 500.000 Срба и Хрвата (око 950.000 укупно, са Словенцима) који ће, као највећа национална мањина, припасти увећаној италијанској држави. Дудан је тврдио да „хрватски политиканти“, а не Срби, фалсификују и негирају историографске чињенице о континуитету италијанске културе од латинских времена.²⁹⁴

Професор књижевности и историје на лицејима у Чезени и Бреши Франческо Паоло Честаро (1845-1909), у делу *Frontiere e terre irredente* (1891) расправљао је о идеологији национализма, односима нације и расе. Дело је посветио свом пријатељу, историчару Ђустину Фортунату (1848-1932), меридионалисти, публицисти, дугогодишњем посланику и сенатору из редова *Историјске левнице*, који је током балканских ратова и Првог светског рата био близак Салвеминију, често расправљајући о проблемима Балкана.²⁹⁵

Географ Франческо Музони је 1894. представио идеју повезивања Јужних Словена у једну политичку целину, која би била противтежа доминацији Аустро–Угарске и Русије на Балкану. Нагињући у већој мери „бугарском“ решењу Македоније (Косовског и Монастирског вилајета), уз одређене уступке за Србе (Скопска област) и избегавајући да предочи јасније одређење српско – бугарске сфере утицаја (и етничких зона) у тој области (још мање политичке границе између Србије и Бугарске), Музони је сматрао да се с Србијом морају ујединити Хрвати и Словенци из Далмације, Корушке, Славоније, Босне, Херцеговине и да тај покрет свим политичким средствима мора подржати Италија.²⁹⁶ Исте године, у оквиру миланског огранка комитета „Гарибалдијевог кружока“ из Трста (*Circolo Garibaldi di Trieste*) депутат из Трста у италијанском парламенту, Салваторе Барцилаи, поспешивао је сарадњу са Еуђенијем Поповићем, будућим конзулом Црне Горе у Риму, с којим се супроставио плану упућивања 250 добровољаца у диверзиону акцију против Аустро – Угарске, због нереалне основе извођења на којој почива.²⁹⁷

Почетно занимање за словенски геополитички простор Барцилаи је показао као краткотрајни сарадник и дописник римских новина *Tribuna*. У то време он је већ био истакнути члан Републиканске партије и члан Дома заступника (посланика) (*Camera*

²⁹³ Делић напомиње удео од 2.79%. Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата...*, Београд 2021, 362.

²⁹⁴ *Dalle Brennero alle Alpi Dinariche...*, 266.

²⁹⁵ У писму из новембра 1912, упућеном Салвеминију, Фортунато је, неповерљив према аустро–угарској политици на Балкану, подвргао критици италијанске планове у Албанији. Написаће како страхује да би Албанија и њена „хваљена аутономија“ у будућности могла да постане, за Италију, извор „непрекидне бриге“. Деловањем Аустро – Угарске, она ће постати „нова, непролазна Картагина“. Као најповољније решење за Италију, предложио је поделу Албаније између Србије и Грчке и одустајање од освајачких планова. Фортунато је, ипак, до 1915. био триплициста, уверен да ће блиски односи са Бечом омогућити Италији несметан развој Југа и рад на унутрашњем развоју земље, називајући „сулудим“ и „погубним“ идеје о иредентистичком рату против Двојне Монархије. У једном парламентарном говору из 1909. изнео је предвиђање да ће Монархија „дуго трајати“ и да она Италију штити од „две велике претње“: „наметљивог германизма на граници Тирола и Горице и преливања Словена у Истру и Далмацију“. Fortunato a Salvemini, 21 novembre 1912, *Gaetano Salvemini. Carteggio (1912 – 1914)*, a cura di E. Tagliacozzo, Vol 5, Roma 1984, 270; G. Fortunato, *Il Mezzogiorno e lo stato italiano. Discorsi politici* (1880 – 1910), Bari 1911, 445 – 450.

²⁹⁶ Музони у делу расправља о етнографским резултатима истраживања до којих су у питању два вилајета Османског царства постигли Спиридон Гопчевић, Виктор Берар, Франц Миклошич и Карло Маранели, али и други научници; расправља и о резултатима рада у Старој Србији српског географа Владимира Карића (1848–1894). F. Musoni, *La Macedonia e la Questione d'Oriente*, Udine 1894, 26 – 28.

²⁹⁷ E. Falco, *Salvatore Barzilai, un repubblicano moderno tra massoneria e irredentismo*, Roma 1996, 40.

dei deputati) из Трста²⁹⁸, познат по брошури *Ecco il irredentismo* (*Ево иредентизма*)! Био је члан удружења за афирмацију права Албанаца *Pro Albania*.²⁹⁹ Он је у септембру 1891. године обишао неколико балканских држава (Грчка, Бугарска, Румунија, Србија, Османско царство) и утиске и запажања са путовања објавио у неколико бројева листа, исказујући приврженост народним идеалима Срба.³⁰⁰ Уочи путовања, информисао се код свог пријатеља и саборца Евгенија Поповића у вези ситуације на истоку Европе, жалећи се како јавност у Италији има слабу представу о догађајима у тим подручјима.³⁰¹ Након Кавалотија, био један од првих посланика у Италијанском парламенту који је нашироко уводио као тему балканске земље у спољну политику Италије. Касније је сарађивао у листовима *Messaggero* и *Giornale d'Italia*. Барцилаија је лично познавао Јован Дучић, током свог службовања у посланству у Риму у својству отправника послова. Похвално се изражавао о његовим ораторским способностима у парламенту, утицају на бираче, ауторитету у политичким круговима, иредентистичкој идеологији и запаљивој анти – аустријској реторици. Дучић га је описивао као „великог беседника талијанског парламента“ и „човека којег пажљиво слушају и читају.“³⁰²

У септембру 1892. поднео је интерпелацију министру спољних послова де Робилану, заједно са три посланика (Пападополи, Гали, Имбриано – Поерио) тражећи објашњење поводом инцидента над групом италијанских рибара који су почини

²⁹⁸ Барцилаи није био први члан Дома посланика који је у парламентарним дебатама покренуо питање геополитичког очувања Јадранског мора у италијанској интересној сфери и потенцијалног отпора Јужних Словена таквом типу спољне политике. Током расправе о предлогу закона о продужењу Конвенције са Полуострвним и источним друштвом за пловидбу између Венеције и Александрије у Египту, у јуну 1890, посланик Кавалето рекао је да „очување Венеције и луке Лиде ди Језоло кључно за држање Медитерана даље од Француске, али и од оних који би желели да Јадранско море постане у целости словенско“. AP, Camera dei Deputati, Discussioni, Legislatura Tornata del 13 giugno 1890, 3919.

²⁹⁹ A. Maria Isastia, *Il progetto liberal-democratico di Ettore Ferrari un percorso tra politica e arte*, Milano 1997, 68, 105.

³⁰⁰ *Tribuna* је објавила августа 1891. Барцилаијев интервју са Николом Пашићем. Барцилаи је у репортажи од 14. октобра 1891., под насловом *La Civiltà in Bosnia-Erzegovina*, за овај лист описао и разговор са српским избеглицама из Босне и Херцеговине, из Градишке, Брода, Бање Луке и Бијељине у Београду, који су се због репресија аустро-угарског режима исељавали у Цариград и Малу Азију. Барцилаи је урадио интервју са, како их је ословио и представио, „Србима мухамеданског обреда“ (*serbi di culto maomettano*), који су му описали „погубну“ хрватско-католичко-аустријску пропаганду према Србима исламске и православне вероисповести у Босни и Херцеговини. Ова репортажа из Србије, као и репортаже из других престоница балканских држава са поменутог путовања (Букурешт, Атина, Цариград), објављене су у каснијем Барцилаијевом мемоарском делу, *La Vita Internazionale*, 1911. године. Salvatore Barzilai, *La Vita Internazionale*, Firenze 1911, 373-377, 385-388; Emilio Falco, *Salvatore Barzilai. Un repubblicano moderno tra massoneria e irredentismo*, Roma 1996, 29-35, 40; Mario Dassovich, *I molti problemi dell'Italia al confine orientale. Dall'armistizio di Cormons alla decadenza del patto Mussolini – Pašić (1866-1929)*, Vol. I, Udine 2006, 127.

³⁰¹ Civico Museo di Storia Patria Trieste (CMSPTs), fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 100, f. Barzilai Salvatore 1884-1915, N. doc. 8811/1098.

³⁰² У извештају који је послао 12. септембра (26. септембра) 1913, Дучић се осврнуо на питање посете великог рабина Бугарске (из Софије) Риму, организовану у циљу поспешивања пробугарске кампање за ревизију мировног уговора у Букурешту, кроз захтев да се уведе посебна клаузула о конфесионалним питањима и верским правима. Говорећи о утицајним јеврејским политичким круговима у Италији, скренуо је Министарству пажњу на политичаре јеврејског порекла – Барцилаија и Луиђија Луцатија, с којима је велики рабин ступио у контакт. Дучић је навео да се у Риму налазио и Табаков, бугарски дипломата. У присуству бугарских личности у Риму уочио је да „Бугарска својим махинацијама у Албанији мисли да помогне своју акцију и представи неопходном интервенцију сила у верским стварима међу Арнаутима и македонским егзархистима“. ДАС, МИД ПО, микрофилм 386, 1913, III/143 – 146 (Ф – III, II/1 – IX, Дос II, 12. септембар 1913, Пов. бр. 6117).

Хрвати у околини Шибеника. Хрватске сељаке назвао је „фанатичним.“³⁰³ Барцилаијев пријатељ и познаник Имбриано тематизовао је у Дому заступника често питање угрожене италијанске мањине у Далмацији, сваљујући кривицу на погубну великохрватску пропаганду. У полемици са министром спољних послова Бланком у вези рањених Италијана у Шибенику, Имбриано је јуна 1894. назначио да „добро зна да постоји велика разлика између словенских националних тежњи Русије и словенских тежњи балканских Кнежевина“, будући да су то „тежње једног народа пред новим животом нација“, ограђујући се од отворене и непосредне подршке било каквом облику словенске агитације, уз индискретној стигматизацији професора Доменика Чамполија, водећег италијанског слависте, сарадника хрватског часописа *Hrvatsko pravo*; годину дана касније, поновио је да постоји разлика између „словенске националне идеје“ и „славизације Истре коју спроводе аустријске власти на штету Италијана.“, идентификујући славенизацију са „подмуклом кроатизацијом.“³⁰⁴

Због оштрог критиковања аустро-угарске спољне политике и заговарања снажне и неупитне италијанске сарадње са Русијом, чијом би наклонолошћу Италија могла стећи „иредентистичке“ („подјармљене“) територије на Балкану, наишао је на категорично одбијање већег дела социјалистичке Екстремне Левице, која га је оптужила за „непотребну аустрофобију.“³⁰⁵ Учествовао је на конгресу „Данте Алигијери“ у Удинама, 28. септембра 1903, подневши реферат, заједно са Ђованијем Мичелијем, о балканском питању и Италији, захтевајући федерализацију Македоније и очување независности балканских земаља од политике Аустрије и Русије.³⁰⁶

Према председнику друштва *Данте Алигијери* Виларију, Далмација и проблеми с којим се италијанско становништво у њој суочавало били су недовољно познати јавности у матици. За судбину далматинских Италијана били су слабо заинтересовани Тршћани и Истрани.³⁰⁷ Вилари је 1905. посетио неколико градова на источнојадранској обали и указао на смернице борбе против Јужних Словена.³⁰⁸ У свом познатом говору

³⁰³ AP, Camera dei deputati. Legislatura XVII, 31 marzo 1892, 7546.

³⁰⁴ AP, Camera dei deputati, Legislatura XIX, Tornata del 26 luglio 1895, 1950.

³⁰⁵ „Due parole all' on. Barzilai“, in *Avanti!*, 15 ottobre 1903.

³⁰⁶ L. Veronese..., 210 – 212.

³⁰⁷ Питање *незаинтересованости* италијанских Тршћана и Истрана за судбину њихових сународника у Далмацији, проналазимо и у писму Феличеа Венецијана Ернесту Натану из 1897. Венецијан је сматрао да управо из тог разлога што Далмација, због своје словенске већине, не представља „баук италијанског иредентизма“, у њој постоји већа слобода деловања, већа могућност да се „помогне мањини која је представљала богатство и образовање“, како би јој се омогућило да закључи повољне уговоре са Србима из Црне Горе, који им могу бити природна заштита. Вилари је Венецијанова гледишта унеколико „радикализовао“ у погледу одклона од Срба и Хрвата. *Atti della Società 'Dante Alighieri' per la lingua e per la cultura italiana fuori del Regno* (dicembre 1902), Num. 9, 14 – 15; G. Volpe, *Italia moderna 1910 – 1914*, Firenze 2002, 175.

³⁰⁸ Вилари описује сусрет са далматинским професором словенског порекла у Фиренци, који му је скренуо пажњу да етнографски и демографски подаци говоре у прилог чињеници да је Далмација словенска, а не италијанска покрајина. Вилари пише: „Пре неколико година имао сам посету у Фиренци једног Словена, професора у далматинској гимназији. 'Дошао сам, рекао ми је, да вас тражим, председниче друштва Данте Алигијери, да вам кажем да се Италијани веома варају када верују да смо им непријатељи, и непријатељи италијанског језика. Али ми смо у Далмацији већина, а Италијани би да нас третирају као мањину: ево неслагања.' Ове речи су на мене оставиле велики утисак, јер се чинило да су изговорене са искреним убеђењем. Разговарао сам о томе са неким Тршћанином или Истријаном, и одмах ми је речено: 'Он је Словен, немојте му веровати. Сви су они наши непријатељи, такође говори. Чињенице не одговарају речима...' Ако су ми неки пријатељи, на моје испитивање, саветовали да не слушах речи својих словенских саговорника, за које су рекли да их занимају, други високомеродавни су ми одговорили да ови су говорили отворено, али да је све то бескорисна прича...'“ P. Villari, *Discussioni critiche*, Bologna 1905, 521.

из 1902. пред комитетом друштва *Данте Алигијери* у Сијени, Вилари се заложује за умерени иредентизам: промовисање утицаја Друштва у Монархији, појачано финансирање пројеката отварања нових италијанских школа у Котору, Трогиру, Хвару, подстицају аустријској влади да изврши привредно–инфраструктурне реформе у региону Шибеника и Сплита (улагање у кречане, дрвну индустрију, градњу железничке мреже од Сплита до Сења) и обазриво држање према Србима и Хрватима, који се према Италијанима „држе једнако непријатељски“, и поред њихових унутрашњих подела.³⁰⁹

Публициста Виторио де Лути, близак умереним иредентистичким круговима, предлагао је још 1904. да се решење проблема очувања независности балканских држава и заустављања аустро – руског конфликта реши кроз јачање тзв. „Дунавске Конфедерације“, политичке уније Србије, Румуније и Бугарске, под номиналном управом владара који би био именован из дома Хабсбурга, као гарант да ће ове државе, уз очување независности, моћи да економски просперирају, без уплива Русије, и као средство да се панславистичка претња на Балкану одбаци, уз неминовно повлачење Турске империје.³¹⁰ Предвидео је да Угарска остане без Јадранског мора (осим у виду комерцијалног пристаништа преко словенских територија).³¹¹ Аустријска окупација Македоније могла би, према Лутију, произвести далекосежно правило уређење међусобних односа балканских националности и уредити њихову конфедерацију, чак и у случају да Монархија престане да постоји у том обиму.³¹² Поједини аутори на почетку Првог светског рата, попут, позивали су се на Лутијева истраживања и закључке.

Истарски лингвиста Матео Ђулио Бароли, иредентиста анти–словенских концепција о „великој, анти–латинској Илирији“, скренуо је 1903. пажњу да аустријске власти, упркос цензури коју спроводе, свесно дозвољавају, финансирају и промовишу излагање анти–српски усмереног дубровачког листа *Crvena Hrvatska*, у којем се пропагирају границе Далмације и Хрватске до Дубровника и Црне Горе, док се, у исто време, врши цензура листова на италијанском језику у Трсту и Истри, због исказивања привржености италијанској тробојци.³¹³ Бароли је, слично потоњим иредентистима, преувеличавао примат супресије италијанских националних права наспрам словенских у Монархији, али је скренуо пажњу да се хрватски листови фаворизују против српских, због анти – аустријских планова српске иреденте о уједињењу Срба изван Аустро–Угарске.³¹⁴ Објављујући своје политичке есеје уочи рата у Либији, и Ђино Пива,

³⁰⁹ Вилари је сматрао да иако су, уједињени мржњом према Италијанима, „неко време заједно гласали на административним и политичким изборима“, Срби и Хрвати „ипак остали подељени вером и различитим политичким тежњама; Хрвати су католици, а Срби, у великој већини, православци, што није мала ствар, поготово ако се узме у обзир да поход на Италијане води [католичко] свештенство.“ Према Виларију, Срби нагињу Србији, док Хрвати, који су упола пангерманисти, а упола проруски панслависти, теже формирању тзв. Велике Хрватске. Позвао се на франковачке антисрпске демонстрације у Загребу (1 – 3. септембар 1902) као доказ да између два народа не може бити заједничке националне политике. *Atti della Società 'Dante Alighieri' per la lingua e per la cultura italiana fuori del Regno* (dicembre 1902), Num. 9, 17.

³¹⁰ V. de Lutti, *La questione Austro – Balcanica e l'Italia*, Genova 1904, 12, 23 – 33.

³¹¹ „Србо–Хрвати на Западу, у Крањској, Хрватској, Славонији, Србији, Босни, Херцеговини, истри, Далмацији, централног и западног Македонији све до Солуна; Угари у центру са постојећим етнографским границама; Румуни на истоку, уз Трансвалнију; Бугари са источном македонијом и обала на Егеју. Без анализе судбине Цариграда, и Албаније, чију је будућу политичку статус Лути одбио да дефинише. V. de Lutti, *La questione Austro – Balcanica e l'Italia...*, 24 – 25.

³¹² *Ibidem*, 41 – 42.

³¹³ *Lettere giuliane. Per la storia dell'italianità nostra*, Capodistria 1903, 12 – 13, 16 – 17, 31 – 32.

³¹⁴ Бароли пише: „*Crvenu Hrvatsku* поспешују полиција, финансијске власти, и уопште сви државни функционери, јер врши притужбе на радикалне Србе, у њиховим демонстрацијама које иду у корист

социјалдемократски италијански журналист и политички делатник, са приметним ксенофобним предрасудама према словенској раси, с тешкоћом је разликовао „српски и хрватски иредентизам“, и тврдио да два национална словенска покрета немају крајње јасан дефинисан циљ према концепту државе Јужних Словена, као и да постоје италијански публицисти и политичари у Монархији који су издали борбу за италијанска права.³¹⁵

Не узимајући у разматрање стање у Трсту и Истри, где је италијанска народност била присутнија у етнички већем броју³¹⁶, Италијани су као политички фактор и етницитет постојали у Далмацији, донекле и међу хрватским народњацима, касније правашима. Италијански национализам у Далмацији настао је као закаснела реакција на „хрватизацију“ Далмације и као имитација некадашњег далматског славофилизма и покушај супростављањ гушењу аутономистичких школа на италијанском језику. Заштита италијанске културе и језика за предводнике Аутономистичке странке постаје врста *културног* иредентизма, а не обавезно залагање за политичко припајање краљевини Италији.³¹⁷ Од појаве Антонија Бајамонтија³¹⁸, прве истакнуте фигуре

Црне Горе, а који су недавно окончани у једном процесу који је био уперен против нашег колеге Фабриса. Треба рећи да се и сама Влада гади тога када се српски лист *Дубровник* усуђује да направи разлику у територији некадашње дубровачке републике од Далмације, којој данас правно припада.“ Осим тога, Бароли приписује да аустријске власти врше привид анти–словенске борбе, иза које се „крије“ план о гажењу и уништењу права италијанског народа у Монархији: „Који је разлог за ову разлику у приступу према нама? Можда је у питању фаворизовање, како многи тврде, или чиста љубав према Хрватима и Немцима, односно мржња према Италијанима? Ово, ипак, није разлог, већ следећа ствар: нас је једва милион, Румуна три пута више, Немаца десет пута, а Словена двадесет пута више, али само тај један, мали милион, вам задаје више муке него сви ти други милиони заједно.“ *Lettere giuliane. Per la storia dell'italianità...*, 31 – 32; А. А. Миљковић, „Антун Фабрис и 'Маћедонско питање', *Вардарски зборник* (2006) бр. 5, 85 – 91.

³¹⁵ „До сада је борба била неравноправна: Хрвати напредују, потпомогнути владом, са заставом троједног краљевства које би требало да обухвати Хрватску, Славонију и Далмацију; Срби агитују за велику Србију којој треба припојити део Далмације; а Италијани ... се надају. Својевремено су се назвали једноставно Италијанима, као што су се други прогласили Хрватима, и свели су своје акције на фрагментарно деловање и на то да сваку прилику која им се пружи да испоље себе дочекају са најиздашњијим ентузијазмом“. G. Piva, *Per le vie d'una quarta Italia*, Biella 1911, 27 – 29, 149 – 151.

³¹⁶ Недефинисаност стриктног етничког разграничења између 295.000 Италијана (којима је требало додати 20.000 грађана суседне Краљевине) и 360.000 Словенаца и Хрвата који насељавају регион Јулијске Крајине, било је много теже од ситуације у Трентину, према подацима аустријског пописа из 1890. године. Различите националности, укључујући и скромну групу која је говорила немачки, живела је у многим селима и великим урбаним центрима, услед чега је административна реформа Царства заснована на принципу територијалне аутономије била прилично неизводљива. Последица ове етничке реалности била је акутна радикализација националног сукоба у коме су се кандидати свакодневно упуштали у проверу снаге ради боље заштите и јачања сопствене позиције и структуре. E. Maserati, „Un documento francese sull'irredentismo e la questione adriatica al finire dell'Ottocento“, *Rassegna Storica del Risorgimento* (ottobre dicembre 1974), Fascicolo IV, Anno LXVI, 66 – 67. (63 – 72).

³¹⁷ L. Monzali, „Le origini dell'irredentismo italiano in Dalmazia“, *L'irredentismo armato, Gli irredentismi europei davanti alla Guerra*, Atti del convegno di studi Gorizia, 25 maggio, Trieste, 26-27 maggio 2014, a cura di Fabio Todero, 99. (85 – 145).

³¹⁸ Антонио Бајамонти (1822 – 1891), дугогодишњи начелник сплитске општине (1860 – 1880), аутономист, водећа фигура идеологије италославистичког далматизма. Противник правашке идеологије и плана сједињења Далмације у Троједну краљевину Хрватску и Славонију. Био је од 1867. посланик у Далматинском сабору и Рајхсрату (Царевинском већу) у Бечу. Током Источне кризе, у говору од 9. новембра 1876. оптужио је Беч да настоји да се свим средствима „реша“ аутономистичких кругова, општина и политичких првака у Далмацији. Покренуо је 1884. лист *Difesa*, и пред крај живота одржавао блиске везе са удружењем *Pro Patria* из Трста, у намери да издејствује да се Италија прогласи петом италијанском провинцијом у аустријском делу Монархије. Основао је 1886. *Società Politica Dalmata*, а две године касније и удружење *Società economica di Spalato*. O. Randi, „Antonio Bajamonti“, *Archivio storico per la Dalmazia* (marzo 1928), Fasc. 24, Anno III, Vol. IV, 263–275; L. Monzali, *Antonio Tacconi e la*

аутономаша, Аутономистичка странка није сасвим кренула стопама подршке Хабсбуршкој круни ради заштите италијанске нације, културе, језика.³¹⁹ Италијански „аутономаши“ били су подељени на националисте и тзв. *регионалисте*.³²⁰ Идеолошка позадина Аутономистичке партије био је славодалматизам, који се може дефинисати кроз дефиницију коју је дао Антонио Бајамонти, дугогодишњи градоначелник (начелник градске управе) Сплита: „Slavi anche domani, Croati giammai“ (Словени колико сутра, Хрвати никада!), али и идеологију Николе Томазеа.³²¹ Салваторе Барзилаи у марту 1892. године упутио је оштре критике влади због слабог одзива Италије на континуиране прогоне италијанског становништва у Далмацији. Он је оптужио аустријску владу да, користећи панславизам, и нарочито хрватско свештенство, омета и спречава слободан развитак италијанског националног идентитета.³²² Упозоравајући на тешко и неповољно стање италијанства у Далмацији, Антонио Бајамонти је 1889. обавестио географа и иредентистичког агитатора Етора Толомеија да чвршће подупре рад на пропаганди за заштиту италијанског народа на другој страни Јадрана.³²³

О привременој блискости Срба и Италијана у Далмацији, њихових заједничких политичких тежњи у међусобном очувању признања националног језика и идентитета, које је трајало од средине 80 – тих година до 1905. године (у виду сарадње аутономашких кандидата и Саве Бјелановића, уредника *Српског листа*), и отпору који су стварали хрватским националним странкама и владама у Бечу писали су многи италијански аутори у времену до 1918. *Српски лист*, гласило Српске народне странке на Приморју, пре 1885, тврдило је да италијански иредентизам постоји у Далмацији; један аустријски чиновник, правећи алузију на присуство Срба и Италијана у Боки Которској, тврдио је да „ова два иредентизма један другом пружају руку.“³²⁴ Оптужба да је Италија из недемократских, уских интереса владајуће елите и аустрофилског напуштања мацинијевског принципа одбране балканских националности „срамно“

comunità italiana di Spalato, Venezia 2007, 30 – 65; J. Pirjevec, *Niccolo Tommaseò tra Italia e Slavia*, Roma 1977, 200.

³¹⁹ L. Monzali, „L’origini dell’irredentismo“..., 89 – 90.

³²⁰ *Ibidem*, 92.

³²¹ Николо Томазео (1802–1874), највећи далматински песник XIX века, етнолог, књижевник, реформатор италијанског језика, историчар, етнолог, идеолог славодалматинског идентитета, заговорник културно – политичког препорода народа у Далмацији (Италија и Словена) на бази латинско – словенског заједништва и блискости са српским књижевним романтичарским круговима. Био је противник припајања Далмације Италији, али и попуштању „панхрватским“ тежњама. Објашњавао је да би губитком аутономног положаја под аустријском управом, Далмација била лишена економских, политичких и културних привилегија и да би се изгубио њен регионални идентитет, који је „итало – словенски“, а не стриктно панхрватски. У Србији и Пољској видео је катализаторе ширења истинске словенске цивилизације. V. Milic, *Niccolo Tommaseò. I Dalmato – slavi ossia i quesiti di patrio interesse*, Fiume 1861, 72 – 77. N. Tommaseò, *La questione dalmatica riguardata ne’ suoi nuovi aspetti*, Zara 1861, 15–110; П. Monzambano e Sebenico. *Italia e Dalmazia*, Firenze 1969; J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX stoljeću*, Zagreb 2002, 122; L. Voinovitch, *Dalmatia and the Yugoslav movement*, London 1920; 199 e passim; J. Pirjevec, *Niccolo Tommaseò tra Italia...*, 205 e passim.

³²² L. Monzali, *Le origini dell’irredentismo italiano...*, 108; AP, Camera dei deputati, Tornata del 31 marzo 1892, XXVII Legislatura, 7546-7547.

³²³ Бајамонти је Толомеију писао: „Опасност за нас Талијане из Италијане је заиста максимална; постављени смо сасвим или скоро ван закона: све наше школе су затворене; укратко, свако национално право нам се оспорава, политичко и, рекао бих, грађанско. А ако нам ванредне околности и нове снаге не притекну у помоћ, на ивици смо да се запитамо да ли ћемо једног дана морати да се предамо, кад би то бар била пристојна предаја!“ . Delich, *L’ Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti...*, 8.

³²⁴ У последњој тврдњи историчар А. Тамаро се позива на Мантегацино дело *L’altra sponda: Italia ed Austria sull’Adriatico*. A. Tamaro, *La Dalmatie*, Vol. III..., 621.

препустила јужнословенски народ у Босни и Херцеговини аустро–угарској власти појавила се у циркуларном летку *Удружења за узајамну помоћ и материјалну подршку емиграната Јулијских Алпа* (*Associazione di mutuo soccorso e sussidio fra gli emigrati delle Alpi Giulie*), које је имало функцију извршног одбора *Друштва Јулијских Алпа* (*Associazione delle Alpi Giulie*) из Милана; председник извршног одбора био је гарибалдински пуковник Ергисто Беци, а истакнути чланови иредентисти Рајмондо Батера и Ђузепе Манцани, који ће основати *Circolo Garibaldi* 1885. у Милану. Поменути иредентисти били су под истрагом аустројског министарства унутрашњих дела, а летак је у панегиричном тону позивао на устанак против Аустрије, преневши да је „народ Босне и Херцеговине, девичански поносан, осетио сву неправду аустројске ароганције“, док је италијанска влада „стиснула руку аустројском самодршцу који се црвенео од крви коју није нико осветио.“³²⁵

За Евгенија Барбарића, поручника италијанске армије, истакнутог војног познаваоца армијског стања у балканским земљама, који је посетио Црну Гору 1897, прилике у Далмацији указивале су да је споразум Италијана и Срба остварљив и изразито пожељан. Он је писао да су „такозване самосталне или независне странке у Далмацији једино италијанска и српска, подразумевајући под овим именом југословенску православну странку“, док „хрватско становништво тежи хегемонији над осталима, ослањајући се на ауторитет царске владе“.³²⁶ Барбарић уочава да, упркос томе што етничке разлике нису од великог значаја између Срба и Хрвата, „договор између ове две расе постаје све тежи, док снови о срдочној и јакој коалицији између Италијана и Срба постају све осетнији.“³²⁷ Допринос италијанско–српском зближавању даће, према Барбарићу, брак црногорске принцезе са престолонаследником Виторијом Емануелом, које ће „хрватску партију у Далмацији приморати да се зближи Србима, или потпуно бацити у наручје Мађарима“.³²⁸

Како би придобила европску дипломатију за легитимисање аспирација према *terre adriatiche*, Италији је било кључно да обезбеди финансијску и политичко – моралну подршку и прећутну сагласност Француске. Пресудну улогу у приближавању ставова две земље у вези територија под Аустро–Угарском у којима су живели Италијани, одиграо је публициста и географ Шарл Лоазо (Charles Loiseau), француски интелектуалац који ће пропагандо деловати током 1914 – 1915. на придобијању Италије за улазак у Први светски рат, публициста чији је утицај у часопису *Revue de Deux Mondes* и другим интелектуалним круговима у Паризу блиским министру спољних послова Делкасеу и славенофилској заједници, био запажен у Италији. Његова дела с краја XIX века представљају платформу пропагирања словенске државе на Јадрану, према којој ће своје противне концепције да усмерава италијанска либерална елита у потоњем периоду, нарочито када је реч о ривендикацијама након Јулске кризе и првих понуда Савезника.³²⁹ Лоазо је живео у Дубровнику и 1898.

³²⁵ A. Sandonà, *L'irredentismo nelle lotte politiche...*, 6 – 9.

³²⁶ Барбарић отворено прижељкује темељно италијанско – српско „приближавање“ у Далмацији, из којег видно искључује Хрвате: „Сада остаје да се надамо да ће разумевање Срба и Италијана трајати снажно и континуирано, да ће бити подупрто и да ће наћи прави баланс између права и дужности, заједничких тежњи и интереса, чак и када се развију нови догађаји унутар српске расе на Балкану.“ A. Biagini, *Note e relazioni di viaggio nei Balcani (1879 – 1898)...*, 219 – 220.

³²⁷ A. Biagini, *Note e relazioni di viaggio nei Balcani (1879 – 1898)...*, 219.

³²⁸ *Ibidem*, 219.

³²⁹ Лоазо је био присталица италијанско – словенске економске, политичке и културне сарадње, у духу анти – германизма. Писао је да „географска сродност позива на зближавање између Италијана и Балкана, и да је разређеност њихових комерцијалних односа „увреда за природу, која их спаја танким краком мора“, што упућује да им је заједнички интерес да оспоре пут до Солуна Аустро – Угарској: „Србији,

објавио своју студију *Le Balkan Slave e la crise autrichienne*. Делкасе је специјалним декретом 26. јуна 1899. одредио Лоазоа да изради студију о узроцима непријатељстава Аустро-Угарске и Италије на Балкану и природи националних сукоба у Трентину и јадранској обали.³³⁰ Лоазо је током боравака у Риму упознао представнике *Lega Nazionale* и *Dante Alighieri*, међу којима је био и гроф Донато Санминијатели, секретар друштва Данте Алигијери.³³¹ Његов извештај из јуна 1899, у којем позива на италијанско – словенско споразумевање није наишао на подршку владе у Риму, упркос чињеници да је Сан-Ђулијано одао признање француском аутору на пропаганди за италијанске интересе у Француској. Санминијатели је имао високо мишљење о Србима у Дубровнику, њиховој култури и разгранатој трговачкој активности, коју је описао као „оштроумну“ и „марљиву“. Дубровачку општину описао је као већински српску, и индиректно поручио да она треба да остане у политичкој орбити Црне Горе, односно Србије.³³² Упозоравао је да, уколико српски иредентизам тријумфује под окриљем моћне Русије, са оснивањем велике независне краљевине, пропадање италијанских цивилизацијских државотворних облика би лишило Србе најбоље везу коју могу имати са западним светом.³³³ Санминијатели је 1899. указао да, за разлику од хрватских политичара, који воде „упорну“ борбу против италијанског народа у Монархији, Срби „не придају превелику пажњу“ проблемима Трста, Истре и Горице и да су „спремни“ да ове области признају као неупитно италијанске.³³⁴ Уз симпатије

Црној Гори, чак и Бугарској, важно је да влада Рима осети свој утицај на другој страни Отрантског канала; и реципрочно, Италији је важно да ове мале државе својом специфичном тежином допринесу албанско-македонској равнотежи“. C. Loiseau, *L'Equilibre adriatique. L'Italie et la question d'Orient*, Paris 1901, 256 – 259.

³³⁰ E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896-1914)*..., 9-11.

³³¹ E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896-1914)*..., 12; *Ibid*, „Un documento francese sull'irredentismo“..., 64 – 65.

³³² Санминијатели пише: „Интелект ових јужњачких Срба је веома оштар и суптилан. Они су мало склони ручном раду и добровољно избегавају умор: али у уметности зарађивања новца на тржишту они су мајстори; а није неуобичајено и да неки сељанин из села у Дубровнику, Бренезу или Каналу успе да заради обилан новац у Америци. Какав јаз између ових људи српске крви и хорди хрватских зликоваца сплитског села! Напротив, изненађујуће је да у Дубровнику [Рагузи], центру етнички српске регије и граду који свој грађански живот дугује традицији италијанске културе, може бити људи који су послушни сигнаlima полугерманизованих Хрвата Загреба. Тако барем кажу Хрвати. Како год да су такви маневри настали, извесно је да српска фракција, иако и даље много инфериорнија од хрватске, бележи континуирани пораст снага последњих петнаестак година, посебно у јужној Далмацији где сеоско становништво углавном чине Срби. по градовима и селима има бројних грчких православних поклоника књазу црногорском. И као доказ пословице једна трешња води другој, и сами Хрвати су се поделили на умерене (стара национална странка инспирисана монсињором Штросмајером) и радикале, односно присталице хрватског права (следбенике данас покојног загребачког демагога Старчевића). Профитирајући од ових подела, савезујући се овде са Србима, тамо са разумнијима међу Хрватима, аутономаши су дискретно успели да стану на ноге; а последњих година су успели да са угледним мањинама уђу у управу разних општина. Да су избори спроведени на поштенији и искренији начин, Сплит би био враћен, а неколико аутономашких посланика би седело у задарској скупштини. И то је тако тачно да су на недавним политичким изборима прошлог марта за Савет Царства, три словенске странке, заборављајући на тренутак на несугласице које их раздвајају, сматрале да је неопходно да се уједине у савез како би спречиле успех, у изборни округ великих посела и градова, грофа Марина Бонде из Рагузе, веома цењеног господина широм Далмације, а у Бечу у истим круговима Двора. Напад на грофа Бонду значио је још једном борбу против оснивања италијанске ниже гимназије у Сплиту, одобрене у Бечу, коју је Сабор одбио, иако је захтев био правно мотивисан, а накнада врло мршава у поређењу са оснивањем паралелне хрватске гимназије у италијанском Задру. D. Sanminiatielli, „Noterelle dalmate“, *Nuova Antologia*, (1 giugno 1897), Fasc. XI, 491. (484-500).

³³³ D. Sanminiatielli, *Noterelle dalmate*, *Nuova Antologia*, (1 giugno 1897), Fasc. XI, , 500.

³³⁴ D. Sanminiatielli, *In giro sui confini d'Italia*“, Roma 1899, 22–25; D. Sanminiatielli, „L'Italia e gli Slavi del sud“, *L'Unità* (12 gennaio 1917), Anno VI, N.2, 13.

према српској националној идеји и „славизму“, Санминијатели ипак упозорава да Италија опрезно дочека конституисање будуће државе Јужних Словена. Он сматра да „поменута несразмера у ставовима Срба и Хрвата треба бити узети у обзир“, како на источној обали Јадрана не би произишло непредвиђено решење националног питања Монархије на штету Италије, која може ићи у прилог пангерманизму.³³⁵

Осмишљавајући стратегију борбе против хрватизације народних (пучких) школа у Задру на италијанском језику, посланик Аутономистичке странке Луиђи Цилиото указао је на заједничку угроженост далматинских Италијана и Срба од идеологије хрватског праваштва. Новембра 1895. Цилиото је у Сабору изјавио да се против Италијана у Далмацији „ствара и шири расна мржња“, која је идентична „верској мржњи према Србима“, одбацујући наводе да странка којој припада ради на „иредентистичком плану припајања Далмације Италији“.³³⁶ Критикујући став народњачког посланика Клаића да Италијани морају да „жртвују своја интимна осећања, традиције и обичаје“ већинском становништву, као посланици који „представљају италијанску мисао“, Цилиото је устао у заштиту права националности и објаснио да аутономисти нису противници, већ присталице словенског напретка, али да је анти-анексионизам (противљење припајања круновине Далмације Краљевству Хрватске и Славоније) погрешно означен „као антинационална идеологија“, која се може оспорити чињеницом „да су и Срби антианексионисти“, те да им нико због тог политичког става не одриче опште словенске националне тежње.³³⁷ У истом говору оценио је да је културно – пропагандни рад у сфери заштите језика и просветне аутономије најисправнији начин којим Италијани, уз помоћ матице Италије, могу поправити свој положај у покрајини; оптужбе за иредентизам упоредио је са природним осећајем за националност, који је исти као код Срба, који „штите своја сећања на претке са Косова или се распитују за здравље црногорског књаза“.³³⁸

Према обавештајним документима поморске команде одбране аустро-угарске војске, један од водећих инспиратора Друштва *Данте Алигијери*, у Италији био је Паоло Босели.³³⁹ Извештавајући о изборима за Сабор и Царевинско веће у јануару 1901, задарски конзул Милацо подсетио је Висконтија Веносту да Срби немају симпатија за Хрвате и да су притисцима аустријских власти и хрватских политичара

³³⁵ Санминијатели пише: „Уколико се јединство југословенског народа не би остварило, не по уском концепту Хрвата, који би се за сада задовољили великом аустријском Хрватском, него по врло широком идеалу Срба, то би довело до успостављања пространог јужнословенског краљевства, од Љубљане до Цетиња, од Београда до Дубровника. А с обзиром на ову непредвиђену ситуацију, треба избећи да по нас на било који начин проистекне било каква штета, заснована на будућем (сигурно не тренутном) колапсу Аустрије“. D. Sanminiattelli, „L'Italia e gli Slavi del sud“, *L'Unità* (12 gennaio 1917), Anno VI, N.2, 13.

³³⁶ „Discorso. Appendice“, *La Rivista Dalmatica*, Fasc. I – II (marzo – giugno 1932), Anno XIII, 113 – 114 (111 – 117).

³³⁷ Цилиото је похвалио Душана Баљка, Кнежевића, Петровића као „Словене аутономисте“ од раније. Истакао је да Италијани немају националну нетрпељивост према Словенима, већ да је управо супротно. *Ibidem*, 112 – 115.

³³⁸ Цилиото је изјавио: „Будући да нас [далматинске Италијане], од Италије дели читав Јадран, нас неколико хиљада, који смо распршени, без континуитета једне територије, међу народом, који се не броји у стотинама хиљада, него милионима Словена, како би се онда могло помислити да се ми ујединимо с Италијом?“. G. Prezzolini, *La Dalmazia...*, 44; „Discorso. Appendice“, *La Rivista Dalmatica*, Fasc. I – II (marzo – giugno 1932), Anno XIII, 113.

³³⁹ Босели је 4. јануара 1914. на функцији председника *Дантеа* упутио апел влади поводом захтева који су Друштву упутила национална италијанска удружења за заштиту права њихове мањине у „суседним и далеким земљама“, које одлучно бране италијански идентитет. S. Delich, „L'irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti della polizia austriaca“, *La Vita Italiana. Rassegna mensile di politica* (marzo 1925), Fasc. CXLVII, 194. (176 – 198).

приморани да уђу у „спонтани компромис“ против умерених аутономиста.³⁴⁰ У извештају из октобра 1902, Милацо је драматичним тоном упозорио Принетија на растући утицај хрватизације свих далматинских градских општина, и „потпуно уништење“ које планирају у вези италијанске народности. Он је указао да аустријске власти, осим италијанског иредентистичког покрета, страхују од „природне“ политичке сарадње „аустријских поданика српске народности“ и Италијана, будући да су Срби у јужној Далмацији, у Котору и Дубровнику, како је конзул назначио, гајили велике симпатије према Италији и италијанском националном покрету. Према Милацу, аустријски циљ био је да максимално искористи хрватске аспирације у спречавању те сарадње, уз наметање „хрватског језика у свим државним пословима, и у Сабору, где се може очекивати да се „право на коришћење италијанског језика потпуно укине.“³⁴¹ У својим ранијим извештајима из 1902, Милацо је указивао да је водећи инспиратор италофобије у Далмацији Бјанкини, који је тражио забрану „Националне лиге“, који је напао Бовија који је на сахрани Имбријанија говорио у корист иредентизма.³⁴²

Радикалнији део италијанских иредентиста био је више од две деценије „опседнут“ бројем становништва италијанске народности, верујући да се њихов број вештачки умањује, брише и да српско – хрватска већина, уз намеснички режим, врши константан прогон њихових сународника. Поводом пописа становништва које су спровеле аустријске власти 1912, по којима се број Италијана (грађана италијанске народности) попео са 15.279 (из 1900) на 18.028, италијански националисти су коментарисали да је тај „утешни резултат ефекат оштријег надзора од стране Италијана у већим местима“, тврдећи да је прави број Италијана у овој покрајини преко 20.000.³⁴³ Лист је додао опажање да „уколико Хрвати Далмације за педесет година жестоких прогона, потпомогнути најфлагрантнијим кршењима уставног права, нису успели да искорене италијанску националност“, они неће бити у могућности да протерају или потисну италијански језик из Далмације.³⁴⁴ Замерали су вођству италијанских аутономиста да заузимају пасиван став према „дивљању хрватске руље“ и да нису пронашли ефикасан начин за борбу против њихове пропаганде. Предложили су да се оснује „политичка федерација“ Аутономистичке партије, која би развила велику, „народну“, децентрализовану, дисперзивну организациону мрежу ширења италијанске пропаганде против Хрвата „и у најудаљенијим местима“.³⁴⁵

Географски домет италијанских територијалних ривендикација појављује се у раду секције удинског комитета друштва *Данте Алигијери* из 1908. године, у оквиру

³⁴⁰ Милацо је писао да је Влада успела да, обећањима и намештењима, натера „српске изборнике из Котора и Дубровника да гласају против аутономиста, иако Срби немају готово никакве симпатије Хрватима“. Указао је на опасност од анти-италијанског деловања хрватских странака и њихову политичку борбу против Цилиота и Лубина. DDI, Terza Sezione 1896 – 1907, Vol. IV (26 luglio 1900 – 15 febbraio 1901), Roma 1973, Milazzo a Visconti Venosta, 9 gennaio 1901, R.r. 27/3, , 409.

³⁴¹ DDI, Terza Sezione, Vol. VII (1 luglio 1902 – 2 novembre 1903), Milazzo a Prinetti, 27 ottobre 1902, R. Riservato Confidenziale 1405/160, 20 – 121.

³⁴² DDI, Terza Sezione, Vol. VII (1 luglio 1902 – 2 novembre 1903) Milazzo a Prinetti, 23 luglio 1902, R. Riservato 1003/104, 26.

³⁴³ Чланак је навео да постоје и они који се осећају Италијанима, али из различитих политичких и личних интереса пристају уз српско – хрватске странке. „Али овоме можемо додати још неколико хиљада људи, који се стално служе италијанским и који су, дакле, национално Италијани, чак и ако их мали интереси или оштре животне потребе, равнодушност или срамотна малодушност, наводе да изразе своју приврженост словенским политичким партијама Тако би се врло лако уз мало добре воље и енергије могло доказати да је Италијана у Далмацији најмање 30.000, или недалеко од те бројке.“ „Gli italiani di Dalmazia e l'ultimo censimento“, *L'Idea Nazionale*, 15 agosto 1912, N. 33, 3.

³⁴⁴ *Ibidem*.

³⁴⁵ „La necessità d'un' azione popolare tra gl'italiani di Dalmazia“, *L'Idea Nazionale*, 5 settembre 1912, N. 36, 3.

које је анонимни далматински аутор италијанског порекла саставио трактат о политичком, економском и културном положају италијанског народа у Далмацији, у којем је разложио тежак положај италијанске мањине наспрам аустријске владе и српско-хрватске већине и предложио решења за поправљање њиховог статуса.³⁴⁶ У духу компромисне међунационалне политике, пред очекивани слом Монархије, предложио је да граница између италијанско и јужнословенског света иде долином Сежане–Бузета–Пазина до планине Мале Учке (*Monte Maggiore*), којом би већи део Истре припао Италији, уз поседовање Цреса и Лошиња, док би преостала источнојадранска обала (од Ријеке и Опатије до Котора, са пратећим острвима) била уступљена Хрватима и Србима.³⁴⁷

Далмација се, као територија која улази у програм тзв. „империјалистичког национализма“ у Првом светском рату и која постаје саставни део концепта повраћаја „отуђених, неослобођених“ земаља „мајци отаџбини Италији“, поред Истре, први пут недвосмислено појављује у чланцима Енрика Корadiniја 1910. године, који су објављени након обиласка источнојадранске обале и Трста, који је оснивач Националистичке партије организовао почетком исте године.³⁴⁸ Путовање су уприличили сусрети са великим бројем културно – политичких радника, новинара, уметника, професора, припадника трговачке буржоазије, банкара и финансијских саветника, блиских иредентизму, као што су Маркокије, Силвио Бенко, Зампијери.³⁴⁹ Корadini је приговорио либералној политичкој јавности у матици на фрагментирану страначку – идеолошку подељеност и непотребну дисперзивност ид, указујући на мотив национализма као фактора над – идеологије која може објединити различите идеолошке групе Италијана у расејању и емиграцији, на првом месту аустријских Италијана.³⁵⁰

О повезаности српског и италијанског „иредентизма према Монархији“ сведочи и један документ аустро–угарског Генералштаба из септембра 1911, у којем се наводи да „иредентизам није ствар унутрашње политике, већ озбиљан проблем спољашње политике, будући да за циљ има одвајање територија Монархије“, уз коментар да је рат са Италијом, која „тежи да одвоји аустријске провинције“ пре или касније „неизбежан.“³⁵¹

Мејеров лист *Piccolo* из Трста у неколико наврата коментарисао је „запрепашћеност“ да тршћански Срби прихватају словеначко – хрватску агитацију, али да није цела српска колонија у Трсту прихватила политику „рата“ против Италијана.³⁵²

³⁴⁶ *Condizioni degli italiani in Dalmazia. Relazione d'un dalmata*, Comitato Udine Società Dante Alighieri, Udine 1908.

³⁴⁷ *Ibidem*, 54 – 55.

³⁴⁸ E. Corradini, „Nel mare dell'Aquila e del Leone. Da San Giusto all' Arena“, *Il Marzocco*, Anno XV, N. 7, 13 febbraio 1910, 1; E. Corradini, „Nel mare dell'Aquila e del Leone. Dall'Arena al palazzo dell' Imperatore“, *Il Marzocco*, 20 febbraio 1910, Anno XV, N. 8, 1.

³⁴⁹ E. Corradini, „Nel mare dell'Aquila e del Leone. Da San Giusto all' Arena“, *Il Marzocco*, Anno XV, 13 febbraio 1910, N. 7, 1;

³⁵⁰ ³⁵⁰ E. Corradini, „Nel mare dell'Aquila e del Leone. Dall'una all'altra sponda“, *Il Marzocco*, Anno XV, 27 febbraio 1910, N. 9, 3; G. Sabbatucci, „Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia“, *Storia contemporanea* (1970), n.3, 85.

³⁵¹ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, Vol. VII – VIII (30 marzo 1911 – 18 ottobre 1912), Spingardi al San Giuliano, 4 settembre 1911, Nota Riservatissima 7984, Allegato Irredenta Akt, 185 – 189.

³⁵² „Dopo i croati, i serbi! La rinuncia ad una tradizione?“, *Il Piccolo*, 5 giugno 1913, N.11464, 2.

Положај Италије на међународној сцени

Италијанска спољна политика, почетком XX века, настојала је да се извуче из „превеликог загрљаја Аустро – Угарске“, тражећи путеве за самостално стицање нових савезника, нарочито на Балкану и у западноевропским државама, Енглеској и Француској, у чему је министарски кабинет Ђулија Принетија предњачио.

У време припреме обнове Тројног пакта 1896, италијански министар, маркиз де Рудини, тражио је да се у нови текст уговора унесе министарска декларација (размена мишљења аустро – угарског и италијанског министра спољних послова, Калнокија и Манчинија, преточена у форму уговора, да се уговор о Тројном савезу ни под једним околностима не може сматрати упереним против Британије) из 1882. године, али се Немачка томе оштро успротивила, наводећи да би то добило обресе уговора усмереног против Русије.³⁵³ Рудини је настојавао да објасни да Италија због свог географског положаја не може сматрати да настаје *casus foederis* у случају да Француска и Енглеска склопе савез за отварање непријатељстава против једне од две Централне силе. Голуховски, аустроугарски министар иностраних послова, изјавио је да није против овог прећутног прихватања, „јер је реч само о лојалности од стране италијанског кабинета да изјави да Италија није способна да интервенише као противник Енглеске и Француске, ако би се ове силе удружиле против Тројног пакта“, но ипак је попустио када је сазнао за одлучно противљење Берлина.³⁵⁴

Аустро–угарски министар иностраних послова Голуховски био је противник заједничког политичког и трговинског споразума Аустро–Угарске и Италије и та питања сматрао је одвојеним. Италија, пред обнављање споразума 1902, предложила је да се одредбе које се тичу Албаније примене и на Македонију (одредбе 6. и 7. уговора о Тројном Савезу потписаним у Берлину 6. маја 1891), док је Билор приликом посете Принетију 1902. упозорио да се одустане од политике модификација. Принети попустио, али нада се да ће се две силе договарати у свему и око „Македоније“. Потврда Тројног пакта није исцрпила политичко деловање Консулте: било је неопходно увезати Италију, где год је то могуће, са аустро–руским акцијама на Балкану, у Македонији и у Албанији и добити потврду и признање Беча. Верујући да само триплицистичка ограничења гарантују италијанске циљеве и да су довољна да одреде повољан развој и редуктивни приступ, према Принетију, било је потребно радити на повезивању са Бечом у свим околностима, било да Италија делује сама или с другим силама; Италија има право да се њен глас чује у свим балканским питањима.³⁵⁵

Како у првом уговору о Тројном Савезу није регулисано питање италијанских територијалних интереса у северној Африци, а у другом из 1887. признање Немачке да *casus foederis* постоји у случају француског ширења, тек је током трећег обнављања уговора 1891. Рудинијев захтев резултирао деветим чланом, којим се Немачка обавезује да призна да Италија има право да у Киренаици, Триполитанији и Тунису заведе ред ако буде нарушен мир. Принети је 1902. добио признање од Аустрије и од Француске (слободан развој италијанске сфере утицаја), а 1909. у Ракониђију од Русије.³⁵⁶

³⁵³ A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]: ricordi e pensieri*, Milano 1928, 91 – 92; „Un commento autentico alle dichiarazioni di Governo“, *Rassegna Contemporanea* (10 dicembre 1914), Anno II, N. 23, 459. (457 – 460).

³⁵⁴ A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]*..., 92.

³⁵⁵ A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo-austriaci*..., 65, 67.

³⁵⁶ L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 358 – 359.

Именовање Сан – Ђулијана на место министра спољних послова у влади финансијског саветника Луиђија Луцатија отворило је наду у петроградским и лондонским круговима да ће се Италија приметније дистанцирати од Тројног савеза. Током састанка Сан – Ђулијана и Ерентала у Салцбургу 29. августа 1910, италијански министар изјавио је да је циљ Италије да има поред себе „јаку Аустрију“, уместо „словенског груписања.“³⁵⁷

Први корак који је предузела влада у којој се нашао Сан – Ђулијано била је отклони сумње које су долазиле из Беча и Берлина да се Италија неће придржавати својих обавеза према Аустроугарској и Немачкој. Министар је то саопштио немачком канцелару Теобалду фон Бетман-Холвегу, али и Еренталу, с којима је у току 1910. године разменио неколико кључних порука и гледишта, али и неколико састанака уживо, увек пропраћених званичним саопштењима и незваничним прокламацијама о чврстости односа између чланица Тројног савеза, што није прошло незапажено у Русији.³⁵⁸ Испитујући одредбе новог министра, после посете немачког канцелара Долгорукија, упитао је Болатија да ли ће влада убудуће упорније заступати своје интересе и да ли ће се Немачка заузврат обавезати да ће их подржати, али је Болати одговорила избегавајући да је током недавних догађаја немачка влада оставила Еренталу слободу деловања без предузимања корака за заштиту италијанских интереса.

Обнављање Тројног уговора уследило је у децембру 1912, две године пре предвиђеног истека рока. Уговор је продужен за четрнаест година, до 1926. Преурањено склапање уговора била је последица неутралног и првобитно противног става и непријатељског држања Аустро – Угарске према анексији Либије.³⁵⁹

³⁵⁷ L. Albertini, *Venti anni di vita politica, Parte Prima. (L'esperienza democratica italiana dal 1898 al 1914)*, Vol. II (1909 – 1914), Bologna 1951, 92.

³⁵⁸ Кнез Долгорукиј је упозоравао да именовање Сан – Ђулијана може имати слаб ефекат за Русију, јер се наводило да је он „убеђени присталица споразума са Аустријом“ и савеза са Централним силама, у толико мери да је „одмах“ искористио прилику Бетман-Холвеговог присуства у Италији „да појури да га јури у Фиренци“. *Ibidem*, 92.

³⁵⁹ G. Mammarella, P. Sacace, *La politica estera dell'Italia...*, 61.

ПРВИ ДЕО: Анексија Босне и Херцеговине и Италија (1908 – 1909)

Опасност од догађаја на Истоку

Италијанску дипломатију од 1903. године, с кратким прекидом, водио је либерал Томазо Титони³⁶⁰, чија је политика била усмерена на јачање независности балканских држава, приближавање Британији и одржавање непомућених веза с Балхаусплацом. Питање Еренталове најаве анексије Титонију веома је занимало италијанску стручну јавност. Да је италијански министар био упознат са тачним датумом извршења анексије, према мишљењу историчара Пјетра Силве, он би успео да припреми анексију Триполија већ током лета 1908.³⁶¹ Аварна је још у марту 1904. упозорио Титонија да Аустро – Угарска има намеру да изврши свеобухватно припајање Босне и Херцеговине, кроз анексију, или неким другим путем, и да не дозволи да територија Новопазарског санџака припадне било Србији или Црној Гори, упркос мирољубивим изјавама грофа Голуховског.³⁶²

Титони је након Младотурске револуције у јулу 1908. упутио ноте у Беч и Берлин како би нагласио приврженост Италије свим споразумима у оквиру Тројног Савеза који се тичу одржавања непроменљивог стања на Балкану и обавезности заједничког консултовања све три владе о евентуалним политичким изменама на том простору. Официрски аустријски кругови сумњичили су да Италија подржавала територијалне аспирације Србије на Монархију.³⁶³ На састанку са државним немачким секретаром за спољне послове, Шоном, Титони је инсистирао на потреби да три

³⁶⁰ Томазо Титони (Tomaso Tittoni) (1855–1931) министар спољних послова (1903 – 1905), (1906 – 1909), амбасадор у Паризу (1910 – 1916), председник Сената (1919 – 1929). Студирао је право у Риму, а историјске и правне студије продубио у Лијежу, похађајући предавања Емила де Лавелеја; студирао и у Оксфорду. Сарађивао је у листу *Opinione*, чији је суоснивач био његов отац, а уз финансијског стручњака Квинтина Селу био је секретар италијанске уставне асоцијације. Изабран за саветника Брачано-Кампањана 1881. године, дуго је био председник Провинцијалног већа Рима. Године 1882. први пут је изабран на општинским изборима у Риму на либералној листи и постао одборник. Изабран за посланика 1886. године у вишечланој изборној јединици у Витербу, обавезао се на изградњу железничке пруге Рим-Витербо и развој луке Чивитавекија. Критичан према надзору општинске аутономије и колонијализму у источној Африци, изабран је за сенатора 1902. на предлог Цанарделија, а у марту 1906. постављен за амбасадора у Лондону, где је радио за англо-француско-италијански споразум о сфери утицаја у источној Африци. Титонија су левица, иредентисти и Французи сматрали триплицистом, а савезници Централних сила анти триплицистом. G. Tassani, 'Tittoni Tommaso', *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 95, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2019.

³⁶¹ Пјетро Силва анализирао је књигу британског публицисте Викхама Стида *The Habsburg Monarchy* (London 1913). P. Silva, „La politica estera dell'Austria – Ungheria“, *L'Unità*, Anno III, 29 maggio 1914, N. 22, 249 – 250. У истом броју позвано је на поделу Албаније између балканских суседа и да се заустави итали – аустријски кондоминијум. *Ibidem*, „La questione albanese“, 29 maggio 1914, N. 22, 250.

³⁶² Аварна је сматрао да Аустро–Угарска жели да се придржава договора са Русијом у вези поделе интересне сфере на Балкану и одржавања статуса кво, али тако да „она не искључује да себе сматра главном силом која има право да се окористи профитом који би могао произаћи ако дође тренутак за решење Источног питања.“ „Неразумно је, истицао је Аварна, и погрешно журити са иницијативама да се наметне у постојећој равнотежи снага идеја да се Италија уплете у аустро – руски споразум да за себе тражи нове територије; било би опасно.“ A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo – austriaci...*, 94, 100 – 101.

³⁶³ Конрад фон Хецендорф је на састанку у Зимерингу с Еренталом 28. јула 1908. поновио да се балканско питање не може решити никако другачије „осим анексијом Србије“. Он је, међутим, страховао да ће Двојна Монархија „наићи на опозицију Италије која се игра са Србијом под једним, заједничким кровом и која свесно спроводи сопствене циљеве“. Хецендорф је у свом писменом извештају додао да верује „да ћемо морати да се позабавимо тиме да бисмо имали слободне руке на Балкану“, и да се „оружана интервенција Русије не очекује“. L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 209.

савезничке владе буду у контакту једна са другом и тражио да се Италија позове да учествује у дискусијама које би се могле одржати између Немачке и Аустрије о општим питањима на Балкану, иако није знао у ком обиму ће доћи до анексије.³⁶⁴ Ерентал је Титонију 4. септембра предочио да се питање компензација односи на привремену или сталну окупацију нових турских територија, а не постојећих, појашњавајући да је право мандата у Босни и Херцеговини добијено пре потписивања првог споразума којим је Италија ушла у Тројни Савез (1882). Ерентал је италијанског министра држао у незнању о разменама мишљења које је обавио с Извољским о плану напуштања Новопазарског санџака и руском праву на слободан пролаз Дарданелима; осим тога, Ерентал и није отворено наговестио анексију, већ дао уопштenu констатацију да ће се о свим питањима Беч унапред споразумевати са Римом.³⁶⁵ Ерентал је 24. августа имао састанак са италијанским министром у Салцбургу, коме је на прилично неодређен начин објаснио потенцијалну анексију Босне и Херцеговине, док је слично, двосмислено гледиште заузео и према Извољском 15. и 16. септембра у замку Бухлау.³⁶⁶

Титони се ограничио да понови како је неопходно да о свим модификацијама Рим буде обавештен унапред, како би припремио јавно мњење, али на такав начин да је „прећутно“ признао право на Босну и Херцеговину Бечу, без озбиљнијих притужби; дискутовало се о дунавско–јадранској железници, политичкој управи у Мароку и посети чланове аустријске династије Италији. Након састанка и размене мишљења са Ерентала и Извољског у дворцу Бухлау 16. септембра, Титони о анексији бива обавештен 25. септембра у писму које му је послао Ерентал, у којем је министру наговестио планове, на „академски начин.“³⁶⁷ Извољски се 28. и 29. септембра 1908. састао са Титонијем у месту Дезио, на којем бива обавештен о намерама бечке владе. Албертинијев водећи приговор Титонијевим реакцијама тицао се изостанка помињања става Русије, да се анексија мора стриктно и искључиво решити међународном конференцијом, која није постављена на ултимативни начин у Титонијевом писму Еренталу од 4. октобра³⁶⁸. После опсежне комуникације коју је обавио у Салцбургу, Титони је Еренталу написао писмо које је, заједно са изјавом о сагласности за анексију, садржало три питања и покушај придобијања Монархије за трилатерални споразум о

³⁶⁴ *British Documents on the Origins of the War* (у даљем тексту BDOW), 1898-1914: *The Near East: The Macedonian problem and the annexation of Bosnia*, 1903 – 9, Vol. V, London 1928, Bertie to Grey, 4th October 1908, Doc. 293, 384 – 386; L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 214.

³⁶⁵ Ерентал је Титонију пренео да „Двојна Монархија неће бити у стању да дуго трпи опасност која долази од подривања њеног суверенитета које врши Србија“. A. Duce, *La crisi bosniaca del 1908*, Milano 1977, 211 – 214.

³⁶⁶ F. Tommasini, *L'Italia alla vigilia della guerra*, Vol. IV, Bologna 1941, 261 – 265, 280, 290.

³⁶⁷ A. Duce, *La crisi bosniaca ...*, 304.

³⁶⁸ Ова саопштења су садржана у писму Еренталу од 4. октобра у којем је постављена премиса да је у току разговора у Салцбургу Ерентал рекао Титонију да питање Босне и Херцеговине нема међународни карактер и да оно мора бити решено између Аустро–Угарске и Турске. Према Титонијевом сведочењу, аустро – угарски министар није саопштио своју намеру у вези са анексијом, због чега се, по сопственом признању, ограничио на молбу да га Ерентал унапред обавести о одлуци „коју ће можда донети у будућности“. Ова последња реченица не одговара тврдњама које Титони износи у присећањима објављеним у марту 1928, у којима наводи да му је у Салцбургу Ерентал напоменуо да је анексија догађај „резервисан за будућу размену мишљења између Аустрије и Италије“. Титони је у писму саветовао да се за Црну Гору направи споразум идентичан оном о Албанији из 1897 и 1900 – 1901, која би се заснивала на међусобној незаинтересованости двеју сила. Италијански министар напоменуо је да би се књаз Црне Горе путем формалне изјаве, обавезао на пристанак под условом компензације да се у Бару створи црногорска војна лука. L. Albertini, *Le origini della guerra...*, Vol. I, 225 – 228.

Балкану.³⁶⁹ Разлог због чега Титони у писму аустро-угарском министру није пренео речи руског колеге је у томе што је веровао да ће се питање анексије одуговлачити између Монархије, Русије и Италије, да је „анексија још далеко“; брзина догађаја предупредила је његова очекивања и план, што је показало неконзистентност италијанског става.³⁷⁰ Титони је добио условно, али не и коначно прихватање Ерентала да се три силе саме обавежу да реше то питање. Прва реакција Италије била је инсистирање да се поштују одредбе Берлинског уговора и да се изнесе предлог о извесним компензацијама, које је Титони свео на исправку границе код Аквилеје и организовање италијанског универзитета у Трсту.³⁷¹

Титони је још 1907. говорио руском амбасадору у Риму, Муравјову, о жељи да Русија и Италија раде „у сагласности и солидарности“ у свим „међународним питањима од значаја за њихове земље“, превасходно оним које се тичу „Медитерана и Балканског полуострва“, и да две владе „отворено размењују мишљења“, уз уверење да је Италија „спремна да нема никакве тајне према Русији“.³⁷² Два дана након смрти Муравјова, 16. септембра 1908, Титони је послао садржај свог разговора са покојним руским послаником амбасадору Мелегарију, форматирану у четири тачке, тражећи од свог колеге у Петрограду да му јави да ли је Извољски спреман да их прихвати, као полазну основу за италијанско–руски споразум.³⁷³ Одговор Извољског био је уопштен

³⁶⁹ Три питања била су следећа: „1) Да ли је Извољски обавештен? 2) Да ли ми је дозвољено да разговарам са њим о том питању на нашем састанку у Италији? 3) Да ли би Аустрија имала нешто против ако би Италија радила на споразуму између Русије, Аустрије и Италије о заједничком понашању у балканским питањима? Ерентал је на прва два одговорио потврдно, а на последње да је неопходно одређено време како би и оно добило позитиван исход. О овом Титонијевом одломку нема трага ни у аустријским документима, а Томазини је веровао да потврда не постоји ни у италијанским документима. L. Albertini, *Le origini della grande guerra...*, Vol. I, 224 – 226.

³⁷⁰ Албертини је, у анализи Титонијевог дипломатског понашања према догађајима који су водели анексионој кризи истакао да је министрова грешка била што на састанку са Еренталом у Салибургу није категорички инсистирао на обавези сазивања међународне конференције. „Покушао је да игра лукаво, и да изигра Ерентала, а доживео је да сам буде преварен и остављен са скромним добицима“. L. Albertini, *Le origini della Guerra*, Vol. I..., 224 – 228; A. Duce, *La crisi bosniaca* ..., 262 – 264.

³⁷¹ Историчар Луиђи Салваторели је, у својој оцени Титонијевих дипломатских потеза, оценио да је италијански министар починио катастрофалну грешку попуштањем Балпацу, уз неуспешно организовану одбране легитимних права Србије и Италије. Примедба је подразумевала нејасан, чудно „милостив“ и неодређен захтев за врло малим територијалним компензацијама и стварање италијанског универзитета у Трсту (у чему је Беч наговештавао да неће попустити) и свођење Италије на другоразредну преговарачку силу унутар Савеза. Према Салваторелијевим увидима, да је Титони посумњао шта се дешава између два кабинета Централних сила, усвојио би српску забринутост да анексија Босне претходи анексији Србије од стране Аустрије или Бугарске, са којом се, иначе, „бечка влада уротила да нас уништи“; он би схватио да је реч о нечему „што је много више“ од неке мале компензације као што је исправљање границе око Аквилеје на италијанској територији, што је амбасадору Луцову назначио као милостив чин који је Аустрија могла учинити према Италији. Сличну примедбу учинио је и Андреа Торе, описујући да је Аустро – Угарска, заједно са Немачком, остала у чврстој намери да изложи порузи Титонијев покушај да преко Лондона издејствује одређене уступке. L. Salvatorelli, *La Triplice alleanza: Storia diplomatica, 1877–1912*, Milano 1939, 350; A. Duce, *La crisi bosniaca...*, 313.

³⁷² G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea. Russia e Italia dall'accordo di Racconigi al patto di Londra 1909-1915*, Tesi di Dottorato, Roma: Sapienza Università, 2019/20, 44 – 45.

³⁷³ У Титонијевом саопштењу стајало је следеће: 1) Италија и Русија треба да се ангажују, у првом реду, на одржавању интегритета Османског царства; 2) за све евентуалне измене стања на Балкану, обе државе се слажу да се подржи развој и примена принципа националности; 3) морају се заједничким деловањем супроставити сваком деловању супротно горе наведеним циљевима; 4) у случају да Аустро – Угарска предложи Италији или Русији склапање новог, посебног споразума који би се односио на Источно питање, сила која је примила позив треба да га прихвати искључиво уколико би у споразуму били

и недефинисан. Наклоњен споразуму, Извољски је истицао да је међународна ситуација „збуњујућа“ и да Италија није била свесна аустро – руског споразума, као и тога да Русија није знала клаузоле италијанско – аустријског споразума у вези Албаније. Под термином „принцип националности“ Титони је подразумевао очување независности „малих, балканских држава“, признајући да израз „развој“ може бити „претеча опасних последица“ на Балкану и изјављујући да је спреман да га елиминише. Титонијева политика тако је осцилирала између жеље да Италију „углави“ у аустро – руски споразум о Балкану (поделу интересних сфера три државе у вези Балкана), и идеје сазивања европске конференције, којом би се регулисало питање компензација Италији и очување независности Србије и Црне Горе.

На дан анексије, 6. октобра, Титони је одржао говор у Карате Брианци, у Ломбардији, у којем је заузео неутралан став, захвалан што се „одржао мир“ између великих сила; поновио је да Италија није неприпремљена ни „усамљена“ пред догађајима, ма какви да буду, али да не треба обраћати пажњу на суптилне проблеме у дипломатији, који неће нарушити мир успостављен Берлинским конгресом.³⁷⁴ Титони већ 7. октобра на конференцији са Лицовом, аустријским амбасадором у Риму, најављује да се противи конференцији. На састанку са Лицовим 8. октобра коначно се опредељује за конференцију, наговештавајући да ће њене одлуке бити повољне по Двојну Монархију – „јасно је да Европа не може да не санкционише анексију и да неће тражити повлачење из Босне.“³⁷⁵ Луцати посећује Лицова 9. октобра и говори да је Титонијев положај опасан и угрожен због италијанског јавног мњења, и поставља питање може ли му се изаћи у сусрет на пољу италијанског универзитета у Трста, што амбасадор одбија критиком Титонијевог амбивалентног држања: „Ако је знао, саучесник је; ако није знао, онда је неспособан“.³⁷⁶ Дана 13. октобра, Титони, у све тежој позицији, шаље писмо Еренталу, и пита га може ли се обезбеди италијански универзитет у Тренту, уместо у Трсту, јер су тамо Италијани угрожени од пангерманиста. Ерентал „узвраћа ударац“ и 19. октобра шаље Титонију копију ноте Извољског у којој руски министар каже да су сва спорна питања имала европски карактер, али да је руска влада била спремна да прихвати дискусију о њима у пријатељском духу узајамности, и копију његовог одговора (Еренталовог), додајући да је та размена мишљења о конференцији Аустрије, Италије и Русије потврђена у Бухлауу и Дезију и да су се они сложили с тим. Титони је 21. октобра рекао Лицову да ће Ерентал имати средство да „малом надокнадом обештети Србију“, испољивши жељу да се конференција европских сила одржи у у Напуљу или Палерму, али да се не зна да је идеја потекла од њега.³⁷⁷

Титони је настојао да приволи немачког амбасадора Билова да изврши притисак на Беч да пристане на конференцију, очекујући да ће избити англо – аустријски конфликт, што се није десило, будући да су Билон и Ерентал наставили да „прете“ Италији на принципу „будите савезници или непријатељи Аустрије, јер ако будете непријатељи – нико вам неће помоћи, ни Француска, ни Британија, ни Русија“.³⁷⁸

обезбеђено учешће и друге силе. F. Tommasini, *L'Italia alla vigilia della guerra*, Vol. IV, Bologna 1939, 532.

³⁷⁴ G. Volpe, *Italia moderna 1910 – 1914*, Vol. III, Firenze 2002, 91; S. Cilibrizzi, *Storia parlamentare politica e diplomatica d'Italia : da Novara a Vittorio Veneto*, Vol. IV (1896 – 1909), Napoli 1939, 423.

³⁷⁵ L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914...*, Vol. I, 246.

³⁷⁶ Томазини је веровао да Луцатијев чин имао аутономан карактер, за разлику од Албертинија, који тврди да је Титони стајао иза Луцатијеве посете Лицову. A. Duce, *La crisi bosniaca...*, 310. L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914...*, Vol. I, 246 – 247.

³⁷⁷ L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914...*, Vol. I, 248 – 249.

³⁷⁸ S. Ghelli, *L'Austria nemica...*, 165 – 168.

Након што је Миловановић 17. октобра кренуо пут европских престоница да издејствује признање права Србије на повреду Берлинског уговора и сазивање конференције, војвода од Аварне је чин анексије назвао „првим кораком једне далеко сложеније и претеће акције.“³⁷⁹ Титони је, према Албертинију, био „понижен“. Миловановић се састао са Титонијем 9. новембра 1908. у Риму, и обојица су се сложили да улазак британске флоте у Јадран и притисак британске владе може приморати Беч на уступке; Титони је уз „немалу уздржаност“ обећао да ће руском амбасадору рећи да пренесе Петрограду да изврши подесан корак на владу у Лондону.³⁸⁰ Титони није инсистирао на компензацијама, већ „чину добре воље“ којим би цар Франц Јозеф пристао да обештети Италију у границама од неколико десетина километара (Аквилеју, Червињано, Градо и Изолу Морозини) према Италији, што би произвело позитиван ефекат у јавности“, али не успева да издејствује остварење захтева; ускоро је упутио замерку да се ове одредбе нису раније појавиле у уговорима о Тројном савезу.³⁸¹ Биров је био против идеје да се конференција организује у Италији, због чега Титони почетком децембра 1908. посустаје. Услед инцидента студената и питања италијанског универзитета у Монархији, Титони је искористио анексију Босне и Херцеговини да Аварни 26. новембра предочи у Бечу потребу отварања италијанског универзитета у Трсту, јер у супротном, „неће имати снаге да се одупре агитацији у Италији и оправдању своје политике у јавности“.³⁸² Титони у телеграму Аварни индиректно признаје да ће, неуспехом издејствовања питања универзитета у Трсту, доживети напад у Парламенту због попустљиве политике око анексије.³⁸³ Титони је веровао да ће за Турску бити боље да се граничи са Србијом у Санџаку и обећао је отправнику послова Суботићу да ће учинити све да преко својих амбасадора у Лондону и Паризу потпомогне српске и црногорске захтеве за исправкама границе.³⁸⁴ Миловановић је успео да заједно с Барером и Долгорукијем одржи конференцију 20. новембра у Риму са Титонијем, на којој је постигнут једногласан договор да се траса (одлука о обавези грађења) јадранске железнице мора решити пре одржавања конференције, и да она не може представљати уступак учињен Србији у виду компензације за пристанак на анексију.³⁸⁵ Посебан договор у вези Балкана постигли су Муравјев, амбасадор у Риму и Титони у децембру 1908.³⁸⁶

³⁷⁹ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 – 1938, b. 195, f. Trattazione generale giugno-dicembre 1908, Avarna a Tittoni, 19 ottobre 1908, s. n, s. p., s.p.r.; F. Rudi, *L'Italia e la Serbia...*, 136.

³⁸⁰ Тројица министра (Титони, Миловановић и руски амбасадор Долгорукиј) договорили су одржавање заједничке конференције. Миловановићу је Титони ипак саопштио да Италија не може ратовати на страни Србије, али да ће се залагати за одржавање европске конференције. ДСКПС, Књ. III, св. 3 (24. септембар/7. октобар 1908 – 31. децембар/13. јануар 1909), прир. М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 269, 478 – 479; L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914*, Vol. I, Milano 1942, 253.

³⁸¹ B. Everly Schmitt, *The annexation of Bosnia 1908 – 1909*, Cambridge 1938, 83; A. Duce, *La crisi bosniaca...*, 312 – 313;

³⁸² L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I, 257-258; A. Duce, *La crisi bosniaca...*, 319 – 320.

³⁸³ L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 259.

³⁸⁴ Документи о спољној политици краљевине Србије 1903 – 1914 (у даљем тексту ДСКПС), Књ. III, св. 3 (24. септембар/7. октобар 1908 – 31. децембар/13. јануар 1909), прир. М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 100, 287.

³⁸⁵ ДСКПС, Књ. III, св. 3 (24. септембар/7. октобар 1908 – 31. децембар/13. јануар 1909), прир. М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 339, 589.

³⁸⁶ Размена нота је укључивала следеће: 1) Италија и Русија морају пре свега радити на одржавању интегритета Отоманског царства; 2) у сваком случају који би могао настати на Балкану, морају подржати примену и развој принципа националности; 3) морају се заједничком акцијом супротставити сваком предузећу супротном горе наведеним циљевима; 4) ако би Аустроугарска предложила Италији или Русији склапање новог посебног споразума који се односи на источна питања, једна од две силе које су

Миловановић је обавештавао у неколико наврата грофа Аварну и Камбиасо о току септембарских разговора са грофом Еренталом. Уочи објављивања акта о анексији, Камбиасо је преносио влади у Риму вести о држању српске штампе према све учесталијим оптужбама бечког листа *Neue Freie Presse* о нарушавању мира на граници са Османским царством од стране Србије³⁸⁷. Камбиасо се оградио од оптужби Ерентала који су ишли у правцу српске штампе и Миловановићеве анти – аустријске, „пансрпске“ политике. Камбиасо је писао да „ратоборне декламације српске штампе нико не би смео да схвати превише озбиљно, а да власт у Бечу, уместо да мирно сагледа ситуацију, не би смела да дозволи да се руководи предубеђењима и непријатељством“. Италијански дипломата одбијао је помисао да ће доћи до војног сукоба због дешавања у Босни и Херцеговини. Сматрао је да је „свима познато право стање Србије и несразмера њених војних снага и финансијских средстава у односу на Аустро – Угарску да би се оружани сукоб две земље сматрао могућим“.³⁸⁸ Како Камбиасо истиче, „можда је управо такво убеђивање оно што српској штампи улива храброст и омогућава јој да без устезања напада свог моћног суседа, непрестано покрећући изузетно деликатно спољнополитичко питање“. Према Камбијасу, није било једноставно претпоставити који циљ су Срби себи поставили таквом кампањом, „осим ако не верују да ће, извештавајући на овај начин, покренути равнодушност европског јавног мњења у корист босанске ствари и одржати у животу, у окупираним покрајинама, семе побуне“. Срби не беже од идеје о рату са Аустријом за ослобођење две српске земље, али њихови „ратоборни ентузијазми, иако их дели само мала мањина и осуђује најразумнији део јавности, нису лишени опасности по достојанство Србије“. Камбиасо уочава да је „чињеница да штафете између две земље сваким даном попримају карактер хладноће и закаснелог непријатељства које би у другим околностима, као и између било ког другог народа, представљало разлоге за озбиљну забринутост. Неправде и одговорност, за оне који желе да суде непристрасно, нису све на страни Србије. Аустро – Угарска је, како Камбиасо уверава Титонија, „превише година навикла да потоњу посматра као сателит државу“, како би могла, „не трепнувши, да посведочи њеним покушајима политичке независности и економског препорода, из чега се јављају незадовољство, ситни инат, кампања омаловажавања која почиње из Беча и наставља се у Београду од свих аустријских представника који се у овом делу смењују“.³⁸⁹

Краљ Виторио Емануеле III упутио је писмо краљу Петру, у којем му је пренео речи да је најважније очувати „мир, уз уздржавање од акција које би покренуле рат“; те изјаве нису се поклопиле са разговором Миловановића и краља Виторија у Сан Росореу 11. новембра 1908. Миловановић је саопштио да му је краљ рекао да „је потпуно сагласан са нашим програмом, жели му успех, каже да ће му помоћи“ и да се Италија понаша у пуној сагласности са Русијом, односно да ће предузети потезе истоветне руским.³⁹⁰ Црну Гору није требало оставити по страни, али „требало је да се потрудимо да је задржимо на правом путу и да останемо уједињени са њом, како би је спречили да не јури напред, да се окористи својом похлепом“; посаветовао је да се

примиле позив не би требала да га прихвати осим ако није обезбеђена сагласност и учешће друге. L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I, 277.

³⁸⁷ ASDMAE, b. 199, Serbia – rapporti politici 1911–1914, f. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 197, Serbia – rapporti politici, p. 23, Serbia, Cambiaso a Tittoni, 20 settembre 1908, N. 803/214.

³⁸⁸ ASDMAE, Serbia–rapporti politici 1907 – 1910, b. 198, f. Serbia 1908, Cambiaso a Tittoni, 17 settembre 1908, Num. 794/211.

³⁸⁹ ASDMAE, Serbia–rapporti politici, b. 198, f. Serbia 1908, Cambiaso a Tittoni, 17 settembre 1908, Num. 794/211.

³⁹⁰ L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I, 275.

власти не поверавају превише Цетињу, а да се говори само оно што је апсолутно неопходно.³⁹¹

Бароли је разговарао 27. новембра 1908. у Београду са Миловановићем о ситуацији на Балкану, последицама анексије и следећим дипломатским потезима Србије, дан након што се српски министар вратио из Рима. Бароли је пренео Титонију да се „не може сумњати у мирољубиве намере министра Миловановића“ и министрово залагање за сазивање међународне конференције. Бароли је додао да је српска влада свесна опасности од војног интервенисања али и „општег огорчења становништва“. Имао је утисак да народ „не размишља, не жели да зна за разборитост док истрајава у свом немиру“. Кабинет Велимировића, према Баролију, „држи тај немир под контролом, искључиво добрим утицајем које врши на народ“, утицај који би, према утиску Италијана, „могао бити мање делотворан са појавом неког неочекиваног догађаја који би ситуацију учинио још напетим.“³⁹² Према Негроту Камбиасу, Србија је пружила довољно доказа да има мирољубиве намере и да „апсолутно“ не жели рат, иако је Србија, због огромног присуства аустријских шпијуна, имала разлога на оправдане жалбе на понашање Балплаца.³⁹³ Престолонаследник Ђорђе саопштио је Камбиасу да ни минималне компензације које би Монархија учинила Србији не би могла да „надокнади“ штету проурзоковану анексијом, потврђујући да су изгледи за организовање конференције слаби. У разговору који су водили 6. децембра, Бароли је назвао „опасном илузијом“ уверење владе у Београду да ће „руски сентименти“ у Петрограду реаговати у корист Србије, али да то нема везе са симпатијама које Србија стиче.³⁹⁴ Упркос уверавањима које је генерал Вукотића у Цариграду давао италијанском посланику у вези држања Црне Горе, и пацифистичким вестима од Аварне, Титони је, узнемирен делимичном мобилизацијом XV корпуса аустро – угарске армије у Босни и Херцеговини и вестима о српским и црногорским групама на граници, издао упустава се Црна Гора уздржава од провокација, али да Италија не може пристати на војну интервенцију против Црне Горе.³⁹⁵ Уверен да би Италија у корист Србије могла одиграти „важну посредничку улогу“ на конференцији „којој се сви у Србији надају“, Камбиасо је Титонију поверио своје сумње у вези Новаковићеве и Пашићеве визије у Цариграду и Петрограду. Камбиасов први утисак, након серије разговора са дипломатама, новинарима и представницима странака, био је се осећа „анимозитет према пасивном руском ставу“ и да Пашићеве „ратоборне“ изјаве немају „изгледа да се остваре“, због тога што би „политичке странке у Србији, тако дубоко подељене и непријатељски настројене једна према другој“ тешко постигле договор између себе у одсуству вишег спољног чиниоца за пробуђене сентименте угрожености отаџбине.³⁹⁶

Томановић и Поповић, у својству овлашћених црногорских делегата, појавили су се 24. октобра 1908. код Титонија, који им је од почетка изнео платформу на којој је

³⁹¹ *Ibidem*, 275 – 276.

³⁹² ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 - 1916, Avvenimenti balcanici, b. 732, f. Avvenimenti balcanici 1908 II, Baroli a Tittoni, 28 novembre 1908, N. 1035/281.

³⁹³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 - 1916, Avvenimenti balcanici, b. 741, Cambiaso a Tittoni, 8 novembre 1908, N. 974/259.

³⁹⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 - 1916, Avvenimenti balcanici, b. 732, f. Avvenimenti balcanici 1908, Baroli a Tittoni, 6 dicembre 1908, N. 1066/299.

³⁹⁵ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 - 1916, Avvenimenti balcanici, b. 732, f. Avvenimenti balcanici 1908, Telegramma in partenza, Tittoni a R. Legazione Cettigne, 11 dicembre 1908, N. 72702 (N. 1129/196).

³⁹⁶ Јављао је да је израду нацрта планираног предлога компензација за Србију на северу Новопазарског санџака израђује географ Јован Цвијић. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici b. 731, Negrotto Cambiaso a Tittoni, 21 ottobre 1908, N. 914/242.

радио, споразумевања Србије, Бугарске и Црне Горе. Делегати су тражили да се Италија заузме за њен положај, да се Црној Гори доделе Спич и граница ка Херцеговини, гарантује дунавско – јадранска железница, преко трасе Бар–Подгорица–Нови Пазар (уз искључење трасе према Медови); остали захтеви били су да се конституише друштво за делимично исушење Скадарског језера, да Италија обезбеди подршку код Турске да се исправи граница и регулише ефективност тока Бојане, те да се област Валданос код Улциња предодреди као пристаниште за италијанску флоту.³⁹⁷ Титони се с првом тачком усагласио, у вези друге напоменуо је да Монархија неће моћи да врши полицијску службу у Бару, док је за трећу и четврту навео да ће заинтересовати италијанске капиталисте, као и турску владу.³⁹⁸ Титони касније демантује да је саветовао да се принц Данило упуту у Лондон како би обезбедио подршку Енглеске за чин непризнавања анексије. Истраживачи указују да су Италијани показали разумевање за српске ставове, али нису преузели никакву обавезу. Сквити је имао недовољно поуздане информације о српско – црногорском закључењу војног или политичког уговора. Империјали, амбасадор у Цариграду, указивао је у својим депашама да аспирације Црне Горе иду ка Санџаку, а не према Босни, док је циљ Вукотићеве мисије у Цариграду, према Сквитују, био да Турску увери у пријатељски став Црне Горе у супростављању извршеном чину анексије.³⁹⁹ У конверзацији Вукотића и Империјалија и руског посланика у Цериграду Зиновјева поновљени су савети за мир. Сквити је процењивао да Црна Гора може добити Спич и мање исправке границе ка Херцеговини.⁴⁰⁰ На пријему 15. октобра 1908. књаз Никола Сквитују истиче да је незадовољан држањем Италије и да 29. члан није довољна компензација, али је Титони то одбацио, подсећајући да је Италија прва покренула заштиту црногорских интереса.⁴⁰¹

Италијани су били узнемиренем предстојећим статусом Спича. Уколико пристаниште остане под аустријском контролом, (а аустријски одговор биће, према италијанској перцепцији, да се Спич инкорпорира у Далмацију), неколико сати раздаљине делиће аустријску морнарицу од италијанске обале и луке Бар. Сквити је, ипак, веровао у европску конференцију и праведну компензацију. Писао је да се несташница робе и бојкот аустријске робе позитивно одражавају на италијанско – црногорске односе, а идеја коју књаз износи руском представнику Штајну да Црна

³⁹⁷ Српски посланик на Цетињу Ј. Јовановић добио је листу црногорских захтева упућених Консулти: хоће ли се црногорска територија гарантовати, у случају њеног војног пораза; Спич, Барска железница, исушивање Скадарског блата, слободна пловидба Бојаном, територијална надокнада. Према Јовановићевим информацијама добијеним од Томановића, Титони се једино интересовао за Спич и надокнаду, верујући да ће се остали захтеви тешко издејствовати. Црногорски делегати добили су одговор из Консулте да Италија неће моћи да ратује за црногорске интересе против Аустро–Угарске нити да је војно помаже у случају избијања рата, осим што ће прогласити неутралност. С. Бурзановић, „Италија и Црна Гора у Анексионој кризи 1908 – 1909“, *Историјски записи*, година LXXXVI (1-2/2013), Подгорица 2013, 90 – 91. (85 – 110); ДСКПС, Књ. III, св. 3 (24. септембар/7. октобра 1908 – 31. децембар/13. јануара 1909), прир. М. Војводић, Београд 2014, бр. док. 216, 427 – 428.

³⁹⁸ С. Бурзановић, „Италија и Црна Гора у Анексионој кризи 1908 – 1909“, *Ibidem*, 91 – 92.

³⁹⁹ *Ibidem*, 95.

⁴⁰⁰ ДСКПС, Књ. III, св. 3 (24. септембар/7. октобар 1908 – 31. децембар/13. јануар 1909), прир. М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 358, 609 – 610.

⁴⁰¹ Сквитијев утисак био је да Црна Гора неће ићи до тачке изазивања рата, већ да ће стварати притисак због компензација. Говорио је да рат у Црној Гори желе сви, осим књаза који контролише ситуацију, иако „би му један рат могао свезати руке“. У време док је Мијушковић боравио код Извољског у Петрограду, Титонија није одушевила идеја да књаз пошаље мисију у Рим. С. Бурзановић, „Италија и Црна Гора у Анексионој кризи 1908 – 1909“, ..., 89 – 90.

Гора изради ратну флоту уз помоћ Италије и Русије Италијане затиче мало неспремне.⁴⁰²

Након повратка са мисије у Петрограду, Лазар Мијушковић састао се 3. децембра на Цетињу са послаником Сквителијем, којем је предочио ургентност територијалних компензација Србији и Црној Гори. Сквители је задржао неутралан став, јављајући Титонију да ће Црна Гора имати моралну и материјалну подршку Русије у случају аустријског притиска и да неће одустати од ступања у рат у случају неповољног исхода кризе.⁴⁰³ Сквители је често био изложен нападима црногорске јавности да Италија, у дослуху са Аустро–Угарском, занемарује и не штити интересе Црне Горе, повређене чином анексије. Ослоњен на званичан став Русије, Сквители је постепено утицао на измену таквог мишљења, не желећи да се недвосмислено обавезе да ће Италија безрезервно подржати све црногорске захтеве за компензацијама.⁴⁰⁴ Књажеве захтеве у вези навођења Двојне Монархије да додели Спич Црној Гори, којом би се олабавио аустријски војно - политички притисак на луку Бар, Сквители је протумачио оправданим, али тешко изводљивим, јер је Спич припадао формално по Берлинском уговору Далмацији (члан 29).⁴⁰⁵ Током боравка Томановића и Јова Поповића (директора поште и телеграфије) у Риму крајем октобра, Титони је црногорском министру предложио да књаз Никола покрене дипломатску иницијативу у Лондону да Британија присуством своје флоте у Јадранском мору обезбеди гарантовање заштите црногорских захтева, сугеришући да је за мисију погодно одабрати престолонаследника - кнежевића Данила.⁴⁰⁶ Уздржан став према насталим „политичким приликама“ у Црној Гори, изазваних анексијом, показивао је и Галанти, конзул у Скопљу, који је одбио да на више пута поновљену молбу црногорског генерала Вукотића, додели високом госту, у својству пратње на путу од Призрена до Скадра, драгомана италијанског вице – конзулата.⁴⁰⁷

Поздравни телеграми поводом говора Томановића 9. јануара 1909. упућени су на Цетиње од стране италијанског посланства. Анализирајући говор председника владе, Сквители је указао на чињеницу да је идеја да Босна и Херцеговина припадне присаједињењем Србији и Црној Гори апсурдна и неактуелна, али да је „договор могућ, ако се оставе по страни идеалне жеље министра и чињеница да се Аустрија противи свакој концесији.“ Мелегари је уочио да се „Мијушковић охрабрио да тврди да има аргументе како руска помоћ малој краљевини неће бити само моралне природе“, због чега је сумњао да црногорски двор не одржава контакте с неким од вођа панславистичког покрета, што представља „опасну илузију, која мора да нестане“ и на Цетињу и Београду, будући да „Извољски неће водити несрећену земљу ка рату“.⁴⁰⁸

⁴⁰² *Ibidem*, 95 – 96.

⁴⁰³ Сквители је високо ценио Мијушковића као „особу од највећег политичког угледа“ у Црној Гори. ASDMAE, Serie Politica “P” 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 732, Squitti a Tittoni, 4 dicembre 1908, N. 419/179.

⁴⁰⁴ У једном од извештаја, Сквители је Титонију појаснио своје мишљење: „Теже је схватити да жељене сатисфакције и награде морају бити оивичене границама политичких могућности, иначе, са или без подршке Италије, Црна Гора неће имати шансе да их добије.“ ASDMAE, Serie Politica “P” 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 732, Squitti a Tittoni, 14 novembre 1908, N. 392/168.

⁴⁰⁵ Указао је да је у италијанском интересу, за трговину и слободну луку, било да Спич буде под влашћу црногорског књаза. ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 731, Avvenimenti balcanici, Squitti a Tittoni, 10 novembre 1908, N. 388/165.

⁴⁰⁶ ASDMAE, Serie Politica “P” 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 731, 4 novembre 1908, Squitti a Tittoni, N. 384/162.

⁴⁰⁷ ASDMAE, Serie Politica “P” 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 732, Galanti a Tittoni, 11 dicembre 1908, N. 668/226.

⁴⁰⁸ *Ibidem*, 98 – 99.

Књаз је молио Титонија да не истиче предлог да се новцем обештети задовољење Црне Горе.⁴⁰⁹ Крајем фебруара, посланик јавља да су изгубљене наде у ефикасну интервенцију сила, те да је сукоб неизбежан, будући да је књаз је у Ријеци Црнојевића „тешко комуницирао с дипломатама“.⁴¹⁰ Барон Сквити је био убеђен да би адекватна компензација била Дунавско – јадранска железница.

Ерентал је истовремено разговарао са Аварном у Бечу крајем марта 1909, о изменама члана 29, те 23. марта јавља у Рим да Балхаусплац предлаже ревизију извесних суверених права у књажевини (вршење поморске и санитарне полицијске власти), али не и забрану грађења утврђења дуж црногорске обале, јер се по Еренталу та одредба тичала свих потписница Берлинског конгреса. Италијанска дипломатија тако је постала посредник, између предлога да се укину одредбе 5, 7, 8 и 9 и 10 у оквиру члана 29. Берлинског уговора и промена одредбе да лука Бар мора остати само комерцијална, а не да буде намењена војном постројењу.⁴¹¹

Италијани су покушавали да се задржи формулација о очувању комерцијалног статуса луке Бар. У Риму су били задржани британским оклевањем према поништењу члана 25. Берлинског уговора и детаљној измени 29 члана. Сквитију су 1. априла 1909. издата упуста како треба деловати, док би текст декларације о измени ових чланова, као уступка за признање чина анексије, унели у писмо које би Титони упутио аустријском амбасадору у Риму („Књажевска влада је спремна да се потчини одлуци коју велике силе допnose у погледу чл. 29 Уговора, она ће од сада одржавати односе пријатељства и добосуседства са Монархијом“).⁴¹² Последње недоумице произишле су из различитог тумачења које су црногорски књаз и италијански дипломати имали према садржају и правном смислу термина „добросуседски односи“. Према књазу Николи, он је желео да та одредница проистиче из суверених права Црне Горе, а не међународне обавезе, али није успео да убеди Сквитија.⁴¹³ У перцепцији потенцијалног конфликта, Сквити је сматрао да поражена Црна Гора не би била анектирана од стране Двојне Монархије, већ прво „осакаћена“, а онда стављена у службу победника на посредан начин.

Сан-Ђулијано, амбасадор у Лондону, није благонаклоно гледао на идеју сепаратног споразума Османског царства и Аустро–Угарске о обештећењу и утврђивању спорних територијалних питања на Балкану, који би избегао правну форму међународне гаранције свих европских сила. У разговору са Рифат–пашом, Портиним представником у Лондону, Сан – Ђулијано се успротивио аустријском предлогу да Двојна Монархија зајемчи интегритет Новопазарског санџака Порти кроз билатерални аустро–турски уговор. Италијански посланик је истакао да би италијански пристанак том предлогу омогућио да се „пониште предности које за Италију произилазе из укидања члана 25. Берлинског уговора“, додајући да је ово било и мишљење руског амбасадора Бекендорфа. Двојица дипломата сложили су се да би Двојна Монархија у будућности могла да лако изигра такав једностранни уговор, како би остварила свој примарни интерес, спречавање успостављања заједничке границе Србије и Црне Горе.⁴¹⁴ Италијански дипломата подржао је идеју да се Италија прикључи предлогу

⁴⁰⁹ *Ibidem*, 99 – 100.

⁴¹⁰ *Ibidem*, 100 – 101.

⁴¹¹ *Ibidem*, 103.

⁴¹² *Исто*, 105.

⁴¹³ *Исто*, 106.

⁴¹⁴ Сан – Ђулијано је Титонију поручио да „све силе, укључујући и Италију, које имају интерес да спрече нарушавање равнотеже Јадрана и Балканског полуострва, морају устрајно настојавати да наведу Србе, Бугаре, Грке, Турке и Румуне на праведне нагодбе, које ће чак и без формалних преговора обезбедити у свом политичком правцу преовлађујућу свест о виталним интересима који су им заједнички, а који су и

којим би Монархија могла да као уступак на анексију, на Порти покрене питање одустајања од протектората над католицима у Албанији, премда су очекивања од такве иницијативе била мала и нереална.

Интерес за босанско-херцеговачки проблем почео је да се рапидно смањује у јануару 1909. године, након земљотреса на Сицилији и проблема отварања италијанског универзитета у Трсту. Титони је отправнику Суботићу пренео да је преговарање Османског царства и Аустро – Угарске позитивна чињеница, али да су могућности за одржавање конференције значајно смањени; слични савети дати су и Вујићу 26. фебруара, када је Титони признао да су српске аспирације апсолутно легитимне, али да Француска и Британија одбијају помисао о започињању преговора о територијалним накнадама и да стога саветује Србији и Миловановићу лично да се уздрже од провокација Двојне Монархије.⁴¹⁵ Краљ Виторио Емануеле III такође је апеловао да се Србија и Црна Гора држе подаље од једностраних акција и да чекају повољнији моменат за остварење својих националних идеала.⁴¹⁶ У тренутку могућег избијања рата са Аустро-Угарском, у марту 1909, италијанска влада је, суочена са вестима из Београда да краљ Петар планира да пошаље сина Александра у специјалну мисију краљу Виторију Емануелу III, како би задобио отворену подршку Италије за српске циљеве у Босни и Херцеговини и против притисака бечке владе, истакла да ништа не зна о тој мисији. То се поклопило са састанком министра Титонија и аустроугарског посланика Луцова у Риму, када је Консулта објавила лажном вест да постоје несугласице у сарадњи аустро-угарске и италијанске владе и да ће због инцидента са Србијом Италија у договору са Русијом, Француском и Енглеском кренути у реализацију својих ратних циљева. Потврђено је да Италија „ради ни више ни мање од осталих сила“, укључујући Немачку, на томе да европски мир не буде нарушен и да никада није ни „сањала“ да преузме било какву улогу која није улога миротворна. У случају да сукоб избије, Италија би предузела кораке да ограничи његов обим и последице и трајање.⁴¹⁷

Титони је крајем марта 1909. Вујићу рекао да је циљ Италије било сазивање европске конференције, која би расправљала о чину анексије и „одложила решавање српског питања у будућности“, признајући да је попуштањем Русије и Британије идеја о конференцији доживела неуспех, али да Србија оваквим исходом, који штети и Италији, неће доживети потпуни дипломатски пораз. Титонијев циљ био је да се Србија, таквом конференцијом, „поштеди од обавезивања давања непосредне изјаве Аустро – Угарској“, којом би званично признала чин анексије.⁴¹⁸ Вујића је у марту

наши.“ ASDMAE, *Seria Politica „P“* 1891 – 1916, b. 732, *Avvenimenti balcanici*, San Giuliano a Tittoni, 20 dicembre 1908, N. 2003/688.

⁴¹⁵ Вујић је 5. марта разговарао са Ђолитијем. У депеши министарству, навео је да је Ђолити био много искренији од Титонија у признању легитимности српских аспирација, али да је и он саветовао да се чека бољи тренутак којим ће се то питање решити у будућности; као алтернативу, предложио је рад на стварању неког облика балканског савеза. Обелодањивање прихватања анексије од стране српске владе дочекано је у Консулти с олакшањем; Вујић је то пропратио коментаром да су „и јавне и државне симпатије несумњиво на нашој страни, али је италијанска балканска политика спутана тројни савезом, и отуд за нас слаба вајда“. ДСКПС, Књ. III, св. 4 (1/14. јануар – 31. март/14. април 1909), прир. М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 44, 171; *Ibidem*, бр. док 208, 351 – 353; *Ibidem*, бр. док. 243, 389 – 390; *Ibidem*, бр. док 281, 438 – 439.

⁴¹⁶ ДСКПС, Књ. III, св. 4 (1/14. јануар – 31. март/14. април 1909), прир. М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 164, 301 – 303.

⁴¹⁷ ‘Il punto di vista del governo italiano’, *La Stampa*, 18 marzo 1909, Num. 77, Anno XLIII, 1-2.

⁴¹⁸ На Вујићево питање да ли је најаву о повлачењу конзула у северној Македонији, која се појавила у говору италијанског вице-конзула у Скопљу истинита, Титони је одговорио да му такав план није

посетио и генерал Ричоти Гарибалди, који је Србији желео да понуди услуге добровољаца у случају рата са Бечом. Гарибалдијев предлог био је да они у Србију дођу преко територије Османског царства, али, како је закључено да мисија носи опасност, предлог је био да се упуте у Црну Гору без оружја, а да Србија за њихов евентуални долазак унапред обезбеди довољну количину оружја, у споразуму са Цетињем.⁴¹⁹

Италијански војни аташе у Београду, скупљајући обавештења о току војних припрема Србије за рат, добио је вест да Комитет из Београда (питао се да ли је то Народна одбрана) намерава да упутити молбу иредентистичком удружењу *Pro Patria* у Милану да омогући набавку експлозива и друге муниције из Италије за потребе претећег сукоба са Двојном Монархијом. Аутор документа упоредио је да су циљеви, програмски манифести и политички ставови *Pro Patria* и српског Комитета истоветни. У њима долази до изражаја анимозитет према аустријској владавини, прогону Италијана са јадранске обале, идеја заједничког окупљања српског народа у Србији и Црној Гори у један велики национални покрет, као и елементи анти-хрватске пропаганде.⁴²⁰

Поводом изгласавања ратног кредита од 16 милиона динара у Народној скупштини, отправник послова Негрото Камбиасо писао је да су таквом резултату допринели, поред елоквенције министра иностраних послова, „нада у међународну конференцију и убеђеност у моралну подршку већине сила“, будући да је „унутрашње стање у земљи достигло тачку без повратка“. Према Камбиасу, исход кризе могао је бити признање права Србије на компензације, задовољавање повређеног поноса извесним дипломатским путем или неизбежном експлозијом патриотизма.⁴²¹

Током седнице парламента (3 – 4. децембра 1908), министар је изјавио да ће оног тренутка када балканске државе буду формирале компактну групу која ће понудити „ваљану одбрану свакоме ко буде желео да нападне њихово јединство“, престати опасност по европски мир.⁴²² Титони је 4. децембра 1908. у Дому посланика исцрпно представио околности анексионе кризе. Објаснио је да би за Италију било неприхватљиво да призна акт о анексији Босне и Херцеговине, а да истовремено буде потврђено право Аустро–Угарске да настави да извршава чланове 25. и 29. Берлинског уговора, наговештавајући да је ревизија била нужна и да је кључну улогу у одлуци Монархије да укине поменуте чланове имао Рим.⁴²³

Од средине фебруара 1909. Извољски је, преко Мелегарија, захтевао да Титони врши притисак на Балплац и Ерентала да умање захтеве према Србији, али се Титони, начелно прихватајући идеју посредовања, уздржао, због изостале подршке Немачке таквој иницијативи.⁴²⁴ Ово се поновило и након што је Милован Миловановић 3. марта

познат, а и да Италији таква одлука не би одговарала. АС, МИД ПО, микрофилм 341, IX/589-590 (Ф-IX, 1909, П/6-I, Дос VIII, Пов. бр. 847).

⁴¹⁹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 341, IX/587-588 (Ф-IX, 1909, П/6-I, Дос VIII, Пов. бр. 846).

⁴²⁰ „Хрвати су сурови клерикалци, нецивилизовани политиканти, а у нижим друштвеним слојевима сирови, дивљи, варварски настројени“; непријатељство према идеји стварања велике хрватске краљевине унутар Аустро-Угарске. Archivio dell'Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito (у наставку AUSSME), G-33, b. 24, fasc. 235, П-4-C, Ufficio Coloniale Promemoria, Num. 65 (928), Roma 2 novembre 1908, n° 661.

⁴²¹ F. Rudi, *Soglie inquiete...*, 135.

⁴²² G. Cassi, *Il mare adriatico. Sua funzione attraverso i tempi*, Milano 1915, 419 – 420.

⁴²³ Титони је 6. октобра 1908. телеграфисао Сан Ђулијану у Лондон да саопшти Греју како је интерес Италије поштовање Берлинског уговора, али да би „Аустрија, одрицањем од 25. члана о Санџаку, и 29. члана о Црној Гори, изгубила много више од онога што ће добити, те да ће Италија бити задовољна таквом одлуком“. Сама теза је упитна с обзиром на реакцију Русије и Извољског. Т. Tittoni, *Nuovi scritti di politica interna ed estera*, Milano 1930, 34 – 35; L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 275.

⁴²⁴ L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. II..., 440 e passim.

дао помирљиво саопштење, које није задовољило Беч – Извољски је поново утицао да Титони започне иницијативу, али су министар и генерални секретар у Консулти, Болати, изразили сумњу да могу нешто да ураде „без подршке и помоћи Немачке.“⁴²⁵ Према Титонију, једини начин да се спречи војна акција против Србије био би да Русија и Енглеска утичу преко својих амбасадора у Бечу да саопште Еренталу да „неће остати равнодушни према војном решавању постојеће кризе“. Када је Пашићевој влади саопштена одлука великих сила (нота коју су уредили Жил Камбон и Килдерлен Вахтер) да се одрекне територијалних претензија према Босни и Херцеговини, и након телеграма Извољског у којем позива владу у Београду на попуштање, крајем фебруара 1909, Титони је показао наклоност према руској иницијативи да се преговори окончају, из бојазни да би га „срамна улога жандарма Аустро Угарске и Немачке“ довела у незгодну позицију пред италијанским аутофобним јавним мњењем, али и руским, који је био наклоњен споразуму са Римом. Након новог аустро–угарског ултиматума којим се захтевало признање анексије од Србије, у марту 1909, Титонијев план „сужене европске конференције“ обухватио је проблем анексије и независности Бугарске, нерешених права Црне Горе из чланова 25. и 29. Берлинског уговора, уз искључење српског питања.⁴²⁶ На критику Извољског да је ограниченом конференцијом желео само да постигне да не уследи аустројска окупација Србије, Титони је поновио да је „упозоравао“ да би једини начин подршке за Србију била јасна и одлучна интервенција „Британије и Русије“, али да „дух његовог предлога није био схваћен“ и да се италијанска влада нашла на милост и немилост европских кабинета који су је „игнорисали“.⁴²⁷ Када је немачка влада уложила „ултиматум“ на изјашњавање о аустројском предлогу 21. марта 1909, Титони је остао незадовољан и „затечен“ брзом реакцијом Петрограда, који је признао анексију, без претходног консултовања са Италијом. Из руског министарства спољних послова уследила је критика да Италија није обавестила Русију о заједничкој декларацији са Бечом којом би се укинула аустројска права на црногорском приморју из члана 29. Берлинског уговора, на шта је Титони одоворио да је Русија дозволила укидања члана 25 без претходног обавештања италијанске владе.⁴²⁸ У разговорима са фон Лицовим у Риму, у фебруару 1909, Титони се непрекидно враћао на потребу сазивања конференције по принципу Берлинског конгреса, што је Беч условно прихватио, као и Берлин, али без пресудне иницијативе Француске и Британије. Након формалног пристајања Србије на анексију, Титони је немачком амбасадору Монцу изјавио да би било пожељно да Аустро – Угарска новчаним прилогом књаза Николу због става помирљивог који је заузео, а 12. марта Луцову је изјавио да „на конференцији нисмо могли да говоримо ни о каквом одштетном захтеву од Србије, јер је и сама изјавила да га нема“; ускоро је почео поново да заговара сазивање конференције која ће санкционисати нови поредак.

⁴²⁵ Титони је 12. марта 1909 рекао Лицову: „Србија је у својој циркуларној ноти пред целим светом изјавила да не жели територијалну, политичку или економску компензацију. Тим боље! Европа мора да прими к знању ову декларацију и одмах сазове конференцију. Наравно да у њој не може бити питање било каквог захтева за одштету од Србије јер је сама изјавила да га нема“. Амбасадору Монцу додао је да би питање конференције могло узети у обир јадранску железницу, и укидање члана 29. за Црну Гору, који ограничава суверенитет мале краљевине. L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 296.

⁴²⁶ Ерентал је, упркос противљењу Билова, с одушевљењем дочекао Титонијев предлог да на конференцији буду искључени разговори о компензацијама Србији, и да се преговара о модалитетима ревизија члана 29. Берлинског уговора за луку Бар (Црна Гора) и коначној форми турско – бугарског споразума. A. de Gasperi, *I cattolici trentini sotto l'Austria. Antologia degli scritti dal 1902 al 1915 con i discorsi al parlamento austriaco (1909 – 1915)*, Vol. II, Roma 1964, 28 – 31;

⁴²⁷ F. Tommasini, *L'Italia alla vigilia della guerra*, vol. V, Bologna 1941, 115 – 117.

⁴²⁸ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 58.

Окончањем кризе, Италија је само делимично успела у свом покушају да се директно укључи у управљање балканском ситуацијом. Она у томе није успела ни преко споразума у Ракониђију са Русијом, који је Титони замислио као увод у целовит, свеобухватан споразум Петрограда, Беча и Рима о Балкану (одбачен од стране Извољског почетком 1910), као ни разменом нота Гвичардинија и Лицова између 30. новембра и 19. децембра 1909. о Новопазарском санцаку и обавези унапред припремљеног обавештавања о међусобним акцијама на Балкану две силе, што је сугерисало да једини функционални споразум остаје онај о Албанији.⁴²⁹ Одлука Франческа Гвичардинија, министра спољних послова у Сониновој влади, да не обавести руску владу о условима новог споразума са Бечом у погледу балканских питања (обавезивање да никакав споразум са трећом силом неће бити уговоран, а да друга влада не учествује у њему на основу једнаког паритета) одражавала је контрадикторно настојање италијанске либералне дипломатије да успорава погоршање односа са чланицама Тројног савеза, али и да продубљује постепено односе са Антантом, посебно у светлу политике тајних споразума, што је уговорне стране стављало у уверење да ће „моћи да играју на више столица и за више столова у исто време.“⁴³⁰ Неколико месеци касније, Приликом разговора Миловановића и Титонија 3. новембра 1909, италијански дипломата је, пред крај свог мандата, рекао да је „Санцак европско, а не само српско питање, и да у будућности може бити само турски или српски,“ сложивши се са својим српским колегом да би Порти требало саветовати да Санцак препусти Србији.⁴³¹

У Београду је крајем октобра 1908. боравио маркиз Алфредо Капече Минутоло ди Буњано, некадашњи подсекретар у Министарству спољних послова Италије (1905-1906) и посланик у парламенту, који је желео да упозна политички амбијент у Србији и о томе обавести италијанску јавност.⁴³² Упркос скептицизму према аспирацијама Срба, по доласку у Београд, ди Буњано је променио мишљење и схватио да се „европска дипломатија заваравала ако конгресима и конференцијама верује да може дефинитивно да угуши тежње југословенских Срба“.⁴³³

Титони је 1909. настојао да постигне „споразум три министра“ (Беч, Петроград, Рим) о одржавању равнотеже снага на Балкану. Према Албертинијевом мишљењу, италијански министар је починио „велику грешку“, настојећи да балансира између отворених немогућности и не уочавајући аустријске офанзивне намере према Балкану: тајни споразум са Аустро–Угарском од 30. новембра 1909, који није саопштен Русији, ревалоризовао је могућност поновне аустријске окупације Новопазарског санцака, којој се Италија, по цену добијања компензација италијанских провинција у

⁴²⁹ R. Dinu, „L'Italia e l'Oriente europeo: iniziative politiche entro e fuori la Triplice Alleanza. Le relazioni con la Romania 1908 – 1911“, *Balcani 1908. Alle origini di un secolo di conflitti*, a cura di A. D'Alessandri e A. Basciani, Trieste 2010, 63 – 64. (59 – 79).

⁴³⁰ G. Mammarella, P. Cacace, *La politica estera dell'Italia. Dallo stato unitario ai giorni nostri*, Roma – Bari, 2010, 49.

⁴³¹ ДАС, Лични фонд Милована Миловановића, ММ – 21, 2 – 8. (21. Октобар/3. Новембар 1909).

⁴³² AUSSME, G-33, b. 24, fasc. 235, II-4-C, Ufficio Coloniale, Promemoria n°629, Num. 926, Roma 26 ottobre 1908.

⁴³³ Капече Буњано, као депутат из Напуља, близак одређеним католичким круговима на југу, 23. новембра 1914. био је примљен од секретара у немачком министарству иностраних послова, Цимермана. Италијански депутат настојао је да разувери немачку дипломатију да пошаље кнеза Билова као новог амбасадора у Рим, уместо Флотова, пошто би таква одлука изазвала непредвиђене акције републиканског дела јавности. AUSSME, G-33, b. 24, fasc. 235, II-4-C, Ufficio Coloniale, Promemoria n°631, 26 ottobre 1908 (stiglio 27 ottobre), num. 884; A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana 1914 – 1915*, Bologna 1971, 126.

Монархији, не би унапред категорички противила.⁴³⁴ Он је још 25. јуна 1909. предложио Еренталу да се споразум Италије с Монархијом постигне на начелу обавезне узајамне консултације две савезнице у случају преговарања с Русијом око питања на Балкану и проширивања аустријске окупације на Санџак. Ерентал је интервенисао код посланика Луцова да се утиче да се након пада Ђолитијеве владе (децембар 1909), на место председника савета не доведе председник парламента, републиканац Ђузепе Маркора. Одлука ће пасти на Сонина, који ће за министра спољних послова поставити Франческа Гвичардинија.⁴³⁵

Одједи анексије у Консулти и јавности

Анексија Босне и Херцеговине у октобру 1908. године изазвала је узбуђење и динамичне дискусије у италијанској политичкој јавности и парламенту. О противљењу Титонијевој аустрофилској политици у неколико наврата извештао је и секретар српског посланства у Риму, професор Миодраг Т. Ристић, чији се фокус анализе усмерио на републиканце, социјалисте и радикале.⁴³⁶ Барцилаи се супроставио попустљивом и аустрофилском говору депутата Фузината, чије је ставове о корисности аустро – угарских уступцима у Новопазарском санџаку и Црној Гори по европски мир подвргао критици, указујући на скривене, агресивне, милитаристичке истинске намере Беча према Солуну, Македонији, Тракији и Егеју.⁴³⁷ Барцилаијеву критику попустљивости италијанских посланика на Берлинском конгресу према територијалном увећању Србије и Црне Горе делио је и његов пријатељ Роберто Гали, али и Гаetano ди Лауреанца, који су још 1904. поднели године интересантну интерпелацију у вези балканског питања.⁴³⁸

Парламентарна седница, која је трајала од 1. до 4. новембра 1908, била је обележена нападима опозиције на Титонијеву „аустрофилску политику“ и критиком спољне политике Аустро – Угарске на Балкану; на седници су запажено учешће узели

⁴³⁴ L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. II (1909 – 1914)..., 84–86, 89.

⁴³⁵ L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. II..., 88.

⁴³⁶ Ристић је образлагао (документ „Италијанска штампа о спољашњој политици министра Титонија“) да су, повом анексионе кризе, јавно противљење Титонијевој политици исказали Филипо Турати и Клаудио Тревес (као лидери социјалистичке групе у парламенту) и „монархистички лист *La Vita* (једини међу монархистички опредељеним гласилима, који „симпатично пише о нама и прижељкује да сутра избије рат противу Тројног савеза“), чији је уредник, Луиђи Лоди, „својевремено желео да буде добровољац на страни Србије у српско – турском рату“. Према Ристићевим наводима, републикански лист *Ragione* потпуно се сврстао на страну српских националних аспирација. Осим Лодија, Ристић напомиње да су противници Титонијеве спољне политике били и депутати Паоло Виаци, Де Кристофорис, Албани Сирозати. Бергаминијев либерал–конзервативни лист *Giornale d'Italia* такође је критиковао држање министра, уз напомену да је Италија у балканским стварима постала *quantité négligeable*. Титонијеву политику бранио је клерикални депутат Карло Отавио Корнађа. Ристић извештава да је републиканска странка приредила манифестације против Титонијеве политике у Болоњи, на којој је Паоло Скинети, један од предводника странке у граду, изјавио да је Титони „мали клерикалац“ који води политику потчињену аустријским интересима. Српски дипломата преноси и вест о скуповима у Фаенци и Мачерати. Социјалистички лист *Avanti!* био је изузетак: упркос противљењу Титонијевој политици, „нема нимало симпатија за Србе и српске аспирације према Јадранском мору, које доживљава као опасност по Италију“ и руководе се разлозима унутрашње политике у борби против министра. Ристић наводи да је у огранку Социјалистичке партије у Риму „велика мржња према Србима“, за коју није био сигуран одакле долази. ДАС, МИД ПО, микрофилм 322, VII /94 – 1010 (Ф – VII, 1908, Дос II, И/ 1 – X – XIII, новембар 1908, Пов. Бр. 3653/908).

⁴³⁷ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXII, Tornata del 1 dicembre 1908, 24157.

⁴³⁸ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXI, Tornata del 14 maggio 1904, 12541 - 12549.

посланици Фузинато, Барцилаи, Фортис и Сонино.⁴³⁹ Фузинато је поставио реторичко питање да ли се од Италије „очекивало да буде захтевнији, огорченији критичар Монархије од њених противника.“⁴⁴⁰ Сонино се успротивио „илузорним уступцима Аустрије“, али не наговештавајући којим путем би Италија требала да крене. Титони је у свом говору 4. октобра измене члана 29. Берлинског уговора које су се тичале Црне Горе и црногорске обале представио као дипломатски тријумф Италије, који је зауставио потчињеност Црне Горе Аустро – Угарској.⁴⁴¹ Социјалиста Бисолати упозорио је да се анексијом остварује „опасност од пангерманске визије Европе“⁴⁴² Седнице парламента биле су посвећене и компликацији Источног питања и сложенем положају који се пред Италију поставио услед догађаја на Криту, уједињења и проглашења независности Бугарске и анексије Босне и Херцеговине. У интерпелацијама и полемикама истакли су се депутати Фузинато и Салваторе Барцилаи. Фузинато је констатовао да је „стварна анексија“ провинција извршена 1881, када су „посебним законом Босанци и Херцеговци били подвргнути обавезној војној служби за одбрану монархије“ и да Италија нема маневарског простора за отворено супростављање; Барцилаи је, међутим, напоменуо да се више од тридесет година води попустљива политика према Монархији (од грофа Робиланта) и да уступци напуштања гарнизона у Санцаку, „унапред“ договорени с Портом, неће нимало ослабити војну премоћ аустријских снага.⁴⁴³ У расправи о правцима спољне политике, положају Италије у Тројном савезу и територијалним променама на Балканском полуострву, учествовао је и посланик Републиканске партије (Partito Repubblicano italiano) Еуђенио Кјеза (1863–1930), који је врло опширно представио своје тумачење општег политичког стања у Босни и Херцеговини, поткрепљујући га описом положаја становништва пред аустро-угарском управом. Кјеза је у скупштинској расправи са министром Титонијем 4. децембра 1908, представио методе злостављања српског народа у Босни и Херцеговини, сузбијања права православних Срба и карактеристике полицијског режима аустро-угарских власти.⁴⁴⁴ Замерио је Консулти и парламенту занемаривање апела српских националних организација и негацију легитимних српских народних права у Босни и Херцеговини, и предложио да Италија подржи додељивање ових провинција Србији, уз подршку бугарској уједињењу и ширењу Грчке.⁴⁴⁵ Оштром реторика напада „злостављања, мучења и терор“ којем се излаже

⁴³⁹ AP, Legislatura XXII, Discussioni, 1° Sessione, Tornata del 1 dicembre 1908, 24149 – 24152; A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo – austriaci...*, 319–320; V. Mantegazza, „Una grande manifestazione della Camera contro la Triplice“, *L'Italia all'Estero. Rivista di politica estera e coloniale*, (5 dicembre 1908), N. 21, Anno II, 309 – 329.

⁴⁴⁰ Историчар Волпе сенатора Фузината, уз министра Титонија, сврстао је у адвокате и заговорнике анексије и савеза са Аустро – Угарском, критикујући њихову пасивност према бечкој политици. Волпеова критика Фузинатове изјаве осветљава негативну перцепцију Титонијеву „неуспешне“ политике супротстављања Еренталовим циљевима и амбицијама у Салцбургу 1907. G. Volpe, *Italia Moderna* 1910 – 1914, 95.

⁴⁴¹ AP, Camera dei Deputati, Tornata del 4 dicembre 1908, Discussioni, Roma, 24283 – 24284.; T. Tittoni, *Sei anni di politica estera* 1903 – 1909, 428 – 429 ; A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo – austriaci...*, 325.

⁴⁴² L. Bissolati, „Esame di coscienza“, *L'Avanti*, 17 ottobre 1908.

⁴⁴³ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXII, Tornata del 1 dicembre 1908, 24148 – 24161.

⁴⁴⁴ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXII, Tornata del 4 dicembre 1908, 24293-24305; G. Macchia, „L'irredentismo repubblicano dal 1876 al 1914“, *Rassegna Storica Toscana* (1971), Anno XVII, Fasc. 2, 258 (243 – 267).

⁴⁴⁵ Кјеза је први депутат у италијанском парламенту који отворено пристаје уз српски национални програм. Осим што дефинише контуре српских националних аспирација („Мађарској, у Хрватској-Славонији, у Далмацији, у Македонији, у Србији, у Црној Гори, у Босни и Херцеговини, са дивном националном савешћу: негде у борби за језик, негде за школу, негде за цркву, негде у одбрани права аутономије, у решавању аграрног питања, - којим би се показало витално етнографско јединство“), Кјеза

народ у Босни и Херцеговини и захтева да полицијски режим, који секвестрира оружје од народа, забрањује слободу изражавања, изгуби сваку подршку и легитимитет.⁴⁴⁶ С запрепашћењем је констатовао да се свуда укида српско национално име, да је дозвољено да се говори *бошњачки језик*, да је број фрањеваца увећан а да православни епископи морају од цивилних полицијских власти да траже потврду о моралној подобности, да је привредно стање у катастрофалном стању, те да је Петар Кочић две године у затвору, због тога што је написао да „Аустрија није учинила ништа за сељаштво“.⁴⁴⁷ Своје тумачење општег политичког стања у Босни и Херцеговини Кјеза је поткрепио описом положаја становништва под аустро-угарском управом. Осим

предвиђа политичко уједињење српског народа у будућности. На седници 4. децембра рекао је да се „Босанци никада нису покорили Аустрији откако су своју петицију упутили Берлинском конгресу, изражавајући своје тежње да се поново уједине са својом матицом Србијом, или барем да имају националну аутономију, пошто никада нису престали да окупацију сматрају злочином који је почињен уз саучесништво Европе“. У говору се реферише програм српског националног организовања, који је од 27. до 31. октобра 1907. године донела Скупштина народних представника Босне и Херцеговине. Ослања се на извештаје свог интелектуалног саборца Вика Мантегаце и упућује примедбе на рад хрватских и немачких драгомана конзулату у Сарајеву, којима спочитава да пропагандо делују против интереса Срба и свеукупног народа у Босни („морално је жалосно што Италија бира своје званичне представнике међу онима који су у овим околностима непријатељи Босанаца“). AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXII, Tornata del 4 dicembre 1908, 24293-24305.

⁴⁴⁶ Кјеза је рекао: „У Босни и Херцеговини нема политичких права, ово је сумарна тврдња коју није тешко доказати. Режим тих покрајина је варварство, мучење, злостављање. Право удруживања не постоји. Кривични закон који је тамо на снази од 7. јула 1879. године заснива се војном закону који је био на снази у Аустроугарској и на драконским одредбама које су већ примењене на војне границе. Неповредивост пребивалишта не постоји. Жандарм може да уђе кад хоће у вашем дом, на породичне славе, када се родбина окупља више него обично у кући, жандарми уђу и остану: тако на Васкрс и Божић. Није без везе што је 5 хиљада Босанаца било захвално Србији последњих месеци. Отпор насилном кажњавању је увек био узорно кажњен смрћу, често без суђења, а насилници су би остајали некажњени“. *Ibidem*, 24294 – 24305.

⁴⁴⁷ Кјеза критику усмерава на „хрватске језуите који долазе из Загреба“ и воде неку врсту „отвореног рата“ против српског сељаштва у Босни и Херцеговини. Спомиње затварање листова *Српска Ријеч* и *Отаџбина*, и „растурање“ аустријских клерикалних новина. *Ibidem*.

Кјезе, говорили су и Роберто Гали⁴⁴⁸, Роберто Вале⁴⁴⁹, Алфредо Бечели, Сидни Сонино.⁴⁵⁰

Кјеза је оптужио аустро – угарску власт да је дозволила смањење броја српских ученика и утицала на „уништење“ српског школства, те да је фаворизовала муслиманске верске школе; срж критике била је и феудална пореска аустријска политика, назадовање у пољопривреди.⁴⁵¹ Антун Тресих Павичић, хрватски либерални

⁴⁴⁸ У говору 2. децембра, Гали је, између осталог рекао: „Злослутни Берлински уговор! Наш представник је два пута гласао против Србије, два пута је препустио Црну Гору да буде жртвована. Аустрија је урадила све остало“. AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXII, Tornata del 2 dicembre 1908, 24180.

⁴⁴⁹ Вале је подсетио на ратне прилике и оружану побуну под којом су аустро–угарске снаге у августу 1878. отпочеле запоседање Босне и Херцеговине: „Аустријске снаге из III армијског корпуса ушле су у Босну 31. јула и 1. августа, праћене осамнаестом пешадијском дивизијом. Аустријанци су одмах нападнути на свим тачкама и почело је неумољиво десетковање: Аустрија је послала нова појачања: борили су се на улицама, тело уз тело, гинуло се вишеструко. У кратким цртама, до 20. октобра била је завршена „европска полицијска мера. Аустрија је тријумфовала најобичнијом силом бројева, уз следеће резултате: 179 убијених официра, 2223 војника који су умрли од болести, 5.600 убијених и несталих“. Није оповргао „грубости“ који су пратили успостављање аустријског режима, али је додао да је управа била благонаклона према интересима муслимана, и заснована на елементарној верској толеранцији: „Аустрија је, упркос можда неизбежним одступањима и грубостима, добро управљала двема покрајинама, помиливши становнике што у значајној мери с новим режимом: муслимани су више ценили му дрост аустријске администрације, која је заменила самовољу многих турских чиновника: свим становницима је обезбеђена најпотпунија слобода богослужења и пуна слобода у односима са њиховим духовним вођама, кодификовано је мухамеданско право које се односи на брак, породично право и наследство, дате су велике надлежности мухамеданским судовима да га примењују, са Врховним судом у Сарајеву. Била је то крајње непристрасна верска политика, толико да је између 1882. и 1885. , са једнаким поштовањем, да би се обезбедило школовање свештенства, створено три богословије, једна православна у Рељеву, једна католичка у Транвику и једна мухамеданска у Сарајеву“. AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXII, Tornata del 2 dicembre 1908, 24187.

⁴⁵⁰ Премда је већина говорника у већој или мањој мери осудила акт анексије као кршење Берлинског уговора, паралелно проучавајући реакцију Британије, чија су се гледишта обазриво пратила, због односа равнотеже снага на Медитерану (проблем потенцијалне анексије Египта или статус Крита), на седницама су се искристалисала два примарна гледишта. Радикални противници анексије и заговорници енергичних иступа Италије (иредентистички захтеви према Трентину и Трсту) били су радикали и републиканци (Кјеза, Барцилаи), који су доводили у сумњу позитивне тековине аустро – угарске управе, док су следбеници умерене реакције (део конзервативних либерала) (Фузинато, Сонино, Алберто Бекели, Де Маринис и др.) сматрали да је аустријски систем „завео ред“, пацификовао крајеве и у цивилизацијском смислу подигао општи статус провинција. Ови други објашњавали су да проглашење анексије „није неочекиван потез“, већ да је реч о неприпремљености италијанске дипломатије да прецизније дефинише своје циљеве у балканској политици. Де Маринис је „хвалио“ укидање чланова 25. и 29. Берлинског уговора, као „малу“ тековину, достојну револуционара Аурелија Сафија, који је 4. августа 1878. говорио на митингу у Чезени и 11. августа у Болоњи и оба пута објашњавао да не би било морално и достојно национал ослободилачке традиције Ризорђимента да је Италија на конгресу, по цену сужавања независности балканских народа, постављала захтеве према Тренту и Трсту. Сантини је сматрао да је „увредљиво“ поређење Србије као Пијемонта и да Италија није спремна да због сентименталних интереса запостави односе с Двојном Монархијом. AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXII, Tornata del 2 dicembre 1908, 24177 – 24218.

⁴⁵¹ Осим личних посета провинцијама, немали број информација о правно – економском статусу Босне и Херцеговине Кјеза је добијао од свог познаника, француског писца Андреа Бара (1878–1952), сведока Мајског преврата у Србији 1903, аутора књиге *La tragédie serbe* (Paris 1906). 29. новембра о другом том који је обећао о босанским финансијама: - ил не парайтра пас - Разлог је, објашњава он, тај што је аустријска влада тражила Бареве доушнике, прогонио их је, затварао: спречавао сваку даљу комуникацију: - зато треба да идемо да видимо Босну! Кјеза је рекао да муслимани поседују вакуфе, „богате фондације“, и да сарајевски има приход од тридесет милиона форинти: „ова сума се троши сваке године: Аустрија је именовала муслиманске управнике, своје поверенике, добро плаћене, који не воде бригу о новцу, и дозвољавају да Аустрија манипулише овим сумама. Турске школе морају да живе од веома малог дела ових великих прихода и бедне су; постоји само велика школа муслиманског права, такозвани Шеријат: здање служи да се прикрије пљачка, док све остало Аустрија увек присваја без

политичар и књижевник, идеолошки близак Српско – хрватској коалицији, оптужио је географе и научнике Балдачија и Мантегацу за „србофилију“ и да уз подршку уредника и публицисте Батистија Пелегринија, у римским научно–политичким гласилима шире нетачне увиде у етнографску слику Босне и Херцеговине, коју су у историјско – политичком и географском смислу приписивали искључиво српском народу.⁴⁵² Упркос недовољном истраживању у локалној средини и познавању веза политичких организација у Босни и Херцеговини с земаљском управом, географ Балдачи био је недвосмислен у вези тврдње да су Срби „једине жртве“ аустро – хрватске политике у Босни и Херцеговини: „Једини циљ Аустрије био је да замени Хрвате Србима, да оснује хрватске школе и цркве, ограничи оне српске и муслиманске, да прогони српску и муслиманску веру, укратко, да од Босне и Херцеговине направи нову хрватску покрајину, као у случају Далмације“.⁴⁵³

Критике на Титонијев пасиван став према бечкој дипломатији нису изостајале ни са либерал–конзервативне стране. Гроф Пјетро Ланцо ди Скалеа, високи дипломатски службеник и државни секретар Консулте, сматрао је недопустивим Титонијеве индиректне изјаве да Аустро – Угарској треба попуштати из једног мотива, избегавања рата. Он је критиковао Титонијеву изјаву, изречену у разговору са Извољским 27. септембра 1908, да уколико до анексије дође, она се не може остварити без компензација Турској и укидања члана 29. Берлинског уговора и напуштања гарнизонских постаја у Санџаку од стране Аустро – Угарске. Скалеа је приговорио да се „не може говорити о укидању неких чланова уговора за трећу страну, уколико уговор као такав крши једна од страна потписница“, наводећи да су оне биле у супротности са изјавама од 4. јуна, када је Титони изјавио да ће очување интегритета Османског царства бити приоритет Италије, без рестрикција и резерви; његово промењено гледиште окарактерисао је као „јерес која би била достојна спаљивања у пређашњим временима“.⁴⁵⁴

Око педесетак Италијана, који су били настањени у Србији, демонстрирало је, заједно са Београђанима, 18. октобра, против анексије, „заједно са једним старим, бившим гарибалдинцем“⁴⁵⁵, док је ток анексије из Београда испратио новинар листа *Gazzetta di Venezia* Ђино Дамерини (Gino Damerini), који је неколико година касније

икакве контроле. Све школе, сво јавно образовање су подвргнути најжешћој пријетњи коју Аустрија упућује Босни и Херцеговини. Према попису становништва, има 26.618 ученика, од којих су већина Срби, а с таквом школском популацијом, нема српске гимназије која је постојала пре 1878. године, где се учио и италијански језик, будући да је после окупације затворена“. Кјеза је, осим тога, рекао да се две трећине прихода у провинцији апсорбује од пореза, да влада изазива вештачке сукобе између муслиманских бегова и српских кметова. AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXII, Tornata del 2 dicembre 1908, 24298 – 24299, 24301 – 24305; A. Barré, *La tragédie serbe*, Paris 1906, 239; E. Chiesa, *La Triplice Alleanza, no!*, Roma 1913, 97 – 106.

⁴⁵² Тресић – Павичић предложио је да европска конференција легитимише „отцепљење“ једног дела Босне и Херцеговине у корист Србије и Црне Горе, и да су Босна и Херцеговина земље у којима Срби и Хрвати имају једнака права. Критиковао је Балдачија и Мантегацу због негативне перцепције бискупа Штадлера, Калајевог режима и оптужио их да износе неистине тврдње како се у Босни и Херцеговини прогоне Срби и како је искључиви циљ Хрвата про – бечка политика. A. Tresić – Pavićić, „L’annessione della Bosnia – Erzegovina dal punto di vista croato“, *L’Italia all’Estero. Rivista di politica estera e coloniale* (5 gennaio 1909), Anno III, N. 1, 4 – 23.

⁴⁵³ A. Baldacci, „Il primo natale della Bosnia e dell’Erzegovina austriache“, *L’Italia all’Estero. Rivista di politica estera e coloniale* (20 dicembre 1908), N. 22 – 23, 482 – 494.

⁴⁵⁴ P. Lanzo di Scalea, „La questione balcanica e la politica italiana“, *Rivista d’Italia* (dicembre 1908) Fasc XII, Anno XII, dicembre 1908, Roma 1908, 1036. (1028-1039); AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXII, Tornata del 3 dicembre 1908, 24240 – 24242.

⁴⁵⁵ AUSSME, G-33, b. 24, fasc. 235, II-4-C, Ufficio Coloniale, Promemoria n°631, 26 ottobre 1908, num. 884. (num. 57°).

постео истакнути националистички пропагандиста у листу *Dovere Nazionale*. Дамерини се средином октобра 1908. нашао у Београду, у који је дошао из Пеште, и сусрео се са Јованом Н. Томићем, управником Народне библиотеке у Београду и чланом Краљевске академије наука, песником Јованом Дучићем и професором Миодрагом Т. Ристићем. Они су му пренели жеље да Србија и српски народ у Италији пронађу савезника и гласноговорника српских националних тежњи, и да у Италији добију прилику за сусрете са људима из политике и културе, како би ојачали позиције Србије у пријатељској земљи.⁴⁵⁶ Сва тројица су недуго потом отишли у Италију, а Јован Н. Томић у Венецију, дајући интервјуе и објављујући чланке у *Gazzetta di Venezia*. Дамерини је подржавао припајање Босне и Херцеговине Србији, хвалио морал војске, али критиковао спремност и опремљеност војске за планински рат. Обишао је многа историјска места у Београду, а касније прешао у Сарајево. Истакао је да Аустрија није успела да оформи „муслимански национални идентитет“ и да су муслимани опредељени за уједињење са Београдом и Цетињем.⁴⁵⁷ Осим њега, у Београду је у марту и априлу 1909. боравио и новинар Вирђинио Гајда, и описао, током читавог трајања дипломатских напетости, манифестације у граду, расположење и реакција народа, обилазећи градске кафане (борави у *Кафани код Албаније*),⁴⁵⁸ разговарајући са посланицима, политичарима, официрима, новинарима, правећи белешке за фељтонистичке рубрике. Разговарао је са Јованом Скерлићем, Јованом Цвијићем, и Јованом Томићем, управником Универзитетске библиотеке. Цвијић је Гајди пренео своје разочарање због пасивног става италијанске владе према аустро-угарском спутавању права и слобода српског народа у Босни и Херцеговини и другим крајевима Монархије, али је изразио задовољство због публикација италијанских интелектуалаца у штампи, који, према Цвијићу, објављују афирмативне чланке о Србији, уз опаску да су покушаји италијанске штампе да измене курс владине политике „узалудни.“⁴⁵⁹ Његов став био је да дипломатска криза у вези са анексијом није прошла и да ће о судбини Србије одлучивати дипломатије Енглеске и Немачке. Настојећи да стекне представу о динамици уметничких дешавања у граду и етнопсихолошком профилу Срба, Гајда се зближио са приповедачем, сценографом и драматургом Браниславом Браном Цветковићем (1874-1942), чијом личношћу се одушевио, посећујући у неколико наврата Коларац.⁴⁶⁰

Политичар и новинар листа *Secolo* Ђовани Мичели нудио је конзулу Црне Горе у Риму Евгенију Поповићу италијанску помоћ Црној Гори у оружју и добровољцима да одбрани „право српске националности у Босни и Херцеговини“, у најбољој традицији гарибалдинске епохе.⁴⁶¹ У октобру 1908, Мичели и Кјеза, након кореспонденције са Поповићем, посетили су Србију.⁴⁶² Кјеза је, у својству покровитеља огранка друштва за

⁴⁵⁶ G. Damerini, „Inviati serbi in Italia per propugnare la causa nazionale“, *Gazzetta di Venezia*, 23 ottobre 1908, N. 294.

⁴⁵⁷ G. Damerini, „Tra la Sava e la Drina in regime di libertà“, *Gazzetta di Venezia*, 31 ottobre 1908, N. 302.

⁴⁵⁸ V. Gayda, „Fra soldati e fra banditi“, *La Stampa*, 28 marzo 1909, Num. 87, Anno XLIII, 3.

⁴⁵⁹ V. Gayda, „Destinati a morire. L'anima e il pensiero dei serbi“, *La Stampa*, 25. marzo 1909, Num. 84, Anno XLIII, 3.

⁴⁶⁰ V. Gayda, „Colaraz“, *La Stampa*, 14 aprile 1909, Num. 103, Anno XLIII, 3.

⁴⁶¹ Писмо преноси из Архива Музеја Ризорђимента Е. Масерати у својој студији. Идеју о италијанској помоћи Црној Гори Поповићу је понудио, позивајући се на демократску гарибалдинску традицију, и професор Батиста Гропа да Фрашинето из градића Косенце (Battista Groppa da Frascineto), члан *Comitato albanese Pro Patria* из Рима. Де Фрашинето је писао да је спреман да сарађује како би „браћа Албанци помогла Црногорцима у тешком искушењу“. Е. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896 – 1914)*..., 153 – 154.

⁴⁶² „Belgrado e Semlino“, *Il Fascio repubblicano*, 9 agosto 1914.

ослобођење Трста и Трента у Милану питао Комитет у Београду да ли ће италијански добровољци, регрутовани у српску војску, имати одећу и оружје, који облик војничке заклетве треба да дају, и да ли ће им бити дозвољено да носе заставу *За Трст и Тренто*; српски одговор био је да је њихова помоћ добродошла и да је не треба избећи, али да је важније да се боре за Трст и Тренто⁴⁶³. Према Камбиасовим информацијама, београдска општина дочекала их је 8. новембра с великом поштовањем, а уз подршку новинара и јавности, разговарали су с председником скупштине Љубомиром Јовановићем и престолонаследником, принцем Ђорђем Карађорђевићем. Сазнавши за Мичелијев и Кјезин боравак у Београду и узнемирен због навода о могућој појави гарибалдинаца, Титони је оштро негодовао, назначивши да су они „опасан елемент“ у парламентарном животу Италије, да не представљају званичне представнике владе; Кјезу је оптужио за „антиуставно понашање.“⁴⁶⁴ У анти-аустријским демонстрацијама 18. октобра пред Краљевим двором узели су учешће и припадници италијанске колоније у Београду.⁴⁶⁵ Ђовани Мичели је током балканских ратова критиковао одустајање Италије од активног помагања Србије и Црне Горе и њену дефетистичку политику, апострофирајући се као заговорник припајања Скадра Црној Гори, по цену предаје Ловћена (у нужном случају и Цетиња) Аустро-Угарској, пошто би овај град, према његовом тумачењу, постао нова престоница и „економско чудо“ будуће просперитетне Црне Горе.⁴⁶⁶ Мичели је напомињао да би другачија оријентација италијанске спољне политике приморала Аустрију да, због заједничког притиска Русије и Италије, и нерешеног проблема Словена у Монархији, одустане од притисака на Црну Гору; тврдио је да је „италијанска монархија спасила Аустрију“ и да би балкански савез, чији би патронатор била Италија, изазвао озбиљан противудар аустријским интересима.⁴⁶⁷ Доследан противник аустријског ширења на Балкан, Мичели је упозоравао да је Аустро – Угарска успела да „одстрани Србе са Јадрана, да понизи и упропасти Црну Гору, да развије семе братске неслоге између Југословена и славенизованих Бугара“ и да је таква политика оличење „надмоћног и злочиначког силеџијства“, у чему је царска аустријска власт свог пуног, неопходног савезника нашла у званичној, либералној Италији.⁴⁶⁸ Присталица активног италијанског присуства на Балкану и анти – аустријски полемичар, Мичели није с благонаклоношћу дочекао политички успон на власт грофа Луја Војновића и сенатора Мијушковића. Писао је да су они представници једне „позитивистичке политике“, „хладно расположени према Италији“ и да се појављују наводи да желе да Црну Гору усмере према Аустро – Угарској, окривљујући маркиза Сан – Ђулијана за допринос политици „одвајања“ Црне Горе од Консулте.⁴⁶⁹ Пажњу италијанске јавности на испреплетаност

⁴⁶³ AUSSME, Fondo G-33, b. 24, fasc. 235, II-4-C, Ufficio Informazioni, Promemoria N° 787, Roma 11 dicembre 1908. (Num. 2028, 22°).

⁴⁶⁴ Титони је Кјезу, осим као фактора „антиуставног чиниоца“, окарактерисао и као личност која припада „најжешћој“ опозицији влади и да је у свом јавном деловању често иступао и против краља Италије. Налозио је Камбиасу да пренесе српским властима да не придају важност политичком аспекту њихове посете и идеологији коју су заступали. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici b. 731, Tittoni a Legazione italiana Belgrado, Telegramma in Partenza, 10 novembre 1908, N. 3133.

⁴⁶⁵ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici b. 731, Cambiaso a Tittoni, 20 ottobre 1908, N. 909/241.

⁴⁶⁶ G. Miceli, „Italia e Austria nella guerra balcanica“, *Combattiamo*, maggio 1913 (s.d), Anno 1, Num. 1, 1-2.

⁴⁶⁷ *Ibidem*, 1 – 2.

⁴⁶⁸ G. Miceli, „Abbasso l'Austria!“, *Combattiamo*, 13 settembre 1913, Num. 19, 1.

⁴⁶⁹ Као противтежу Мијушковићу и Војновићу, Мичели је као „италофиле“ и „италијански оријентисане политичаре“ блиске двору на Цетињу означио „старог мацинијевца“ Лазара Томановића и генерала Митра Мартиновића. G. Miceli, „La monarchia italiana ai servizi dell'Austria“, *Combattiamo*, 18 maggio 1913, Num. 2, 1.

балканског проблема са геополитичким интересима Италије скренуо је 1908. у делу *Румелијско питање* новинар Ђовани Амадори – Вирђил, који је покушао да стручно дефинише појам *јавног мњења*.⁴⁷⁰ Подударност српско – црногорских аспирација и италијанских, угрожених анексијом Босне и Херцеговине и заједничким непријатељем, проналазимо и у мишљењу професора француског језика на Техничком институту у Тераму и преводиоца Ерколеа Моренија.⁴⁷¹

Пажњу италијанске дипломатије, након анексије, привукао је 1909. и тзв. *Велеиздајнички процес* првацима српске националне идеје у Хрватској и Славонији. Публициста Гвалтијеро Кастелини тврдио је да Загребачки процес из 1909. осуђеним Србима није наишао на разумевање у Италији, изузев фирентинског часописа *Voce*.⁴⁷² Загребачки процес и обележавање годишњице анексије Босне и Херцеговине у Београду пратио је службеник посланства Негрото Камбиасо, који је уочио да су манифестације биле прилагођене умиреном реаговању. Различити узроци допринели су одржавању расположења: умор, у комбинацији са неповерењем, које је највише завладало након периода узнемирености и нервозне напетости која је прошла кроз Србију, строге одредбе које је предузела влада да спречи да демонстрације наставе да поприме и најмањи званични карактер, толико да је забрањена свечана седница коју је Градско веће Београда планирало да одржи јуче и на којој је требало да се гласа о кредиту од двадесет хиљада динара за подизање одборничке куће у Београду. Надаље, чињеница да није изречена смртна казна за загребачке Србе свакако је допринела да се спусти ентузијазам, уз једва прикривено негодовање, мањине која се надала да ће у строгости казне пронаћи ваљано средство да покрене јавно мњење у Европи, у складу с тими српско питање“; додао је да мњење није било равнодушно.⁴⁷³

Годину дана пре анексије, дошло је до приближавања идејно–политичких гледишта српске и италијанске масонерије. Београдска масонска ложа „Побратим“ одржавала је контакт са италијанском масонеријом. Делили су исте вредности отпора клерикализму, наклоности идејама национално – демократског ослобођења народа. Васа У. Јовановић и С. Калић, делегати ове београдске ложе, присуствовали обележавању 1907. године 100 – годишњици рођења Ђузепеа Гарибалдија, у организацији Великог Оријента Италије у Театру Адријану, у Риму, 3. јула 1907. Том приликом српски изасланици разговарали су са Ернестом Натаном, Етором Фераријем и Уликсом Бачијем, главним уредником часописа *Rivista Massonica*, док је сам Јовановић добио прилику да одржи говор.⁴⁷⁴ Међу кандидатима за лектора за италијански језик на београдском универзитету био је познати италијански новинар и масон Фулгенцио Бруни, који је желео да се настани у Београду. Он је настојао током 1912. да за своју мисију културно – политичког зближавања два народа и место

⁴⁷⁰ Giovanni Amadori Virgilj, *La questione rumeliota (Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro) e la politica italiana*, Bitonto 1908.

⁴⁷¹ CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 34, f. Consolato del Montenegro 1909, sf. Inserito articolo di giornale 1909, Moreni a Popovich, 2 aprile 1909, N. 10992.

⁴⁷² G. Castellini, 'Lo scandaloso processo di Zagabria', *L'Italia all'estero. Rivista Quindicinale*, 1909, 2038.

⁴⁷³ Камбиасо је пренео да је становништво у Београду пратило све фазе процеса од почетка са великим интересовањем, уз „очување уздржаног става, хвале вредног, како не се би створио повод за репресалије“, и „давање слободу својим изразима саосећања према Рауховим жртвама, као и презиру и мржњи према утњетавачима“. ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 – 1938, b. 202, f. Dispacci Serie Politica Luglio – Dicembre 1909, Cambiaso a Tittoni, 8 ottobre 1909, N. 882/241 (R. Ministero degli Affari Esteri a R. Ambasciata Vienna, 19 ottobre 1909, N. 382).

⁴⁷⁴ АЈ, ф. Масонске ложе у Југославији, 100 – 3 – 8, F3 (228 – 346), F3 244 – F3 250. (писмо С. Калића Влади Друштва Оријента „Побратим“, 10. септембар 1907, Бр. 303).

предавача и лектора на универзитету добије подршку председника друштва Ђорђа Вајферта, али у томе није успео.⁴⁷⁵

Анексију је коментарисао и Сидни Сонино, депутат конзервативне оријентације. Спољнополитичка концепција Сонино почивала је на уверењу да је основни предуслов ефикасне присутности, иницијативе и напретка Италије у Европи ослањање на чврсто савезништво са Немачком и Аустро–Угарском. Дубоко укореван, филонемачки обрис његове интерпретације дипломатских односа на европском континенту и мишљење да билатерални споразуми са осталим силама не смеју да угрозе успостављену конструкцију сагласја са Бечом и Берлином, нису се одразили на апсолутизацију триплицистичког поимања италијанских савезника и њихових опонената у блоку Антанте. Сонино је прихватио политику отопљавања односа са Француском, а остао је подједнако непријатељски расположен како према руском, тако и према аустријско–хабсбуршком експанзионизму на Балкану.⁴⁷⁶ Анексија Босне и Херцеговине за Сонино је била сигнал да се Италија налази неспремна пред могућношћу европског рата, „осрамоћена“ значајним губитком утицаја у подручју континенталног залеђа Јадранског мора.

Новинарско – публицистичка јавност такође је била узнемирена анексијом Босне и Херцеговине. Директор листа *La Stampa* Алберто Фрасати критиковао је Албертинијево занемаривање значаја анексије Босне и Херцеговине за италијанску спољну политику, узму ли се у обзир потоњи сукоби *интервентиониста* и *неутралиста* 1914–1915. године.⁴⁷⁷ Фрасати је био противник обнављања новог уговора Италије у оквиру Тројног савеза, али снажење Италије није тражио у њеном сукобу са Централним силама, од чега су га одвраћали свест да Француска има нерашчићене „рачунае“ са Италијом, као и општа неприпремљеност италијанске армије. Премда су обојица заговарали јачање и осамостаљивање италијанске спољне политике, тј. мењање њеног пасивног положаја према већини европских сила⁴⁷⁸, сукоб са Албертинијем и ривалитет два најчитанија италијанска дневно–политичка листа одразио се на италијанско друштво. Фрасати је сматрао недопустивим да Албертинијев лист хвали „минимизаторске“ и „повољне“ услуге Аустрије, одајући признање говору Алесандра Фортиса⁴⁷⁹; Албертини је, с друге стране, сматрао да је Аустро–Угарска тим чином само исправила „нејасне односе са Турском”.⁴⁸⁰ Фрасати је писао да се

⁴⁷⁵ Бруни је одржавао активан контакт са Миодрагом Т. Ристићем у Риму, чија је предавања посећивао. АЈ, „Масонске ложе у Југославији“, 100–3–8, F3 – 341 (Пов. бр. 941); F3–343–344, F3–346 (Пов. бр. 1048).

⁴⁷⁶ R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo: L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*, Vol. I, Bologna 1991, 155, 175; L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. II..., 451 – 452.

⁴⁷⁷ S. Romano, „Albertini e Frassati : il peso dell'opinione regionale alla vigilia dell'intervento”, *Opinion publique et politique extérieure en Europe. I. 1870-1915. Actes du Colloque de Rome* (13–16 février 1980) Rome: École Française de Rome, 1981, 591–606.

⁴⁷⁸ E. di Biasio, *Alfredo Frassati un conservatore illuminato. Aspetti biografici editi ed inediti*, Milano 2006, 88 – 90; S. Romano, „Albertini e Frassati“..., 596.

⁴⁷⁹ Фортисов говор изазвао је одушевљење у црногорској влади и скупштини. Очекивали су да се Титони самоувереније заложи да Црна Гора добије Спич, и да ће захваљајући притиску италијанске јавности Консулта успети да издејствује територијалне компензације. Посланик Јовановић наводио је да црногорску јавност „боли“ што се Италија више залаже за укидање члана 29, уместо ревизији и укидању чланак 25. Берлинског уговора и да ће статус Бара (италијанских економских интереса) бити предмет преговора италијанско српске стране. ДСКПС, Књ. III, св. 3 (24. септембра/7. октобра 1908 – 31. децембра/13. јануара 1909), прир. М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 545, 854 – 855.

⁴⁸⁰ 'Un dietro scena', *Corriere della Sera*, 283, 11. ottobre 1908. *La Stampa* је, између осталог, објавила да је „у време анексије Босне и Херцеговине, на колумнама овог листа објављена подршка наступу Алесандра Фортиса (Alessandro Fortis), тј. подршка једном од најконтраверзнијих говора против Аустрије и италијанске владе, које је наишло на опште одушевљење Сената, Парламента и јавног мњења.” Фортис је

„Аустрија служи лажима да би оправдала свој продор на Балкан”, а да је „*Stampa* једини лист који је у Италији препознао на време ту опасну политику”, оптужујући Албертинија за „недостатак освешћености, савести и осећаја солидарности.”⁴⁸¹ Сличан став Фрасатијевом заузео је и издавач Клаудио Тревес, власник социјалистичког листа *L'Avanti*, који је 1908. године критиковао анти-српски и фило-аустријски став Виторија Питонија (1872-1933), секретара Аустријске социјалистичке партије, познатог по свом противљењу припајања Босне и Херцеговине Србији и називањем краља Петра и књаза Николе „авантуристима.”⁴⁸² Почев од 1908, Србијом се кроз анализу спољне политике бечког двора, као противник аустро-угарског продора на Балкан, бавио специјални дописник из Беча Франко Кабури (Franco Caburi)⁴⁸³, а много више Арналдо Типола (Arnaldo Cipolla), који је најпре 1908. био дописник из Србије, Црне Горе (1909), а потом из обе земље почетком 1915.⁴⁸⁴ Средином јуна краткотрајни дописник *Коријере дела Сераса* Цетиња био је публициста и теоретичар национализма Роберто Форгес Даванцати (Roberto Forges Davanzati, 1880–1936).⁴⁸⁵ Кабури је познат по томе што је у каснијем периоду, након 1912, критиковао Сан-Ђулијанову балканску политику, питајући се да ли је „жртвовање симпатије српског народа за Италију и погоршавање добрих односа са Грцима било вредно стварања државе осуђене *a priori* на немогућност икаквог постојања, осим за интерес Беча”, а критиковао је и упаде албанских комита на територију Србије након Балканских ратова, упркос „неутралности Албаније”.⁴⁸⁶

Утицајни сенатор Карафа д'Андрија није подржавао српски национални покрет у Босни и Херцеговини. Доживљавао га је као опасан „подривачки” елемент, са штетним „илузијама”, који неосновано прави драматизацију око чина анексије,

у говору 3. децембра 1908. упозорио на опасност анексије, захтевајући да Италија затражи укидање 29. члана Берлинског уговора који се односио на војни надзор Црне Горе, као и одржавање међународног конгреса и учешће Италије на њему, у чему су га делимично или потпуно подржали посланици Барзилаи (Barzilai), Гали (Galli), Ди Скалеа (Di Scalea), док је посланик Фраделето (Fradeletto) тврдио да тај догађај доноси „нови и озбиљан ударац италијанском утицају на овом (Јадранском, прим. аут) мору” те да то „оснажује хрватски елемент и чини га надмоћним, што можда непоправљиво угрожава судбину наше браће на далматинској обали, који се не боре за политички иредентизам, већ за очување своје цивилизацијске традиције.” *Atti parlamentari. Camera dei deputati*, Tornata del 3 dicembre 1908, Legislatura XXII, DLVI, 24235 – 23245.

⁴⁸¹ L. Frassati, *Un uomo. Un giornale: 1868 – 1961. Alfredo Frassati. Volume Primo. Parte seconda*, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1978, 298–300.

⁴⁸² „L'onorevole Pittoni, avvocato della politica che conduce agli armamenti”, *Il Piccolo*, 9 giugno 1911, N. 10737, 2.

⁴⁸³ Био је од 1902. новинар у листовима *Piccolo di Trieste*, *Tribuna*, *Corriere della Sera* и *Giornale d'Italia*.

⁴⁸⁴ Погледати нпр.: A. Cipolla, „Eccitazione ed attesa”, 282, 12. ottobre 1908, 1; „Uno scambio di disaccordi tra i Principi di Montenegro e di Serbia”, 284, 14. ottobre 1908, 5; „Una processione notturna a Belgrado”, 287, 15 ottobre 1908, 1; „Missione di propaganda per la causa nazionale serba”, 290, 18. ottobre 1908, 1; „I volontari serbi. Un'intervista con Jovanovic”, 320, 17. novembre 1908, 2; „E il Montenegro?”, 93, 3 aprile 1909, 3; „L'avvenire dei falchi della montagna”, 98, 8 aprile 1909, 1. Много веће интересовање за Јужне Словене Кабури ће показати тек у годинама Првог светског рата, када објављује књигу *L'Austria e l'Italia: note e appunti di un giornalista italiano a Vienna*, (Milano: Fratelli Treves, 1915). У тој студији је показивао наклоност историјским размишљањима историчара Анђела Перничеа (Angelo Pernice). Објавио је и студију *Italiani e Jugoslavi nell' Adriatico*, (Milano 1917). Типола је боравио у Србији почетком 1915, заједно са новинаром Мариом Собером, о чему је оставио сведочанства. В.: A. Cipolla, M. Sobrero, *A traverso sette popoli in guerra: visioni e impressioni di due corrispondenti*, Torino: Unione tipografico-editrice-torinese, 1915.

⁴⁸⁵ Погледати R. F. Davanzati, „La congiura nel Montenegro”, *Corriere della sera*, 169, 19 giugno 1908, 3; „Dopo la sentenza di Cettigne”, *Corriere della sera*, 185, 5. luglio 1908, 3.

⁴⁸⁶ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti di un giornalista italiano a Vienna*, Milano: Fratelli Treves, 1915, 91, 94.

„завршеног чињеничног стања једног процеса“; тај елемент, према сенатору, доприноси хаотичној ситуацији на Балкану, која Италији може штетити.⁴⁸⁷ Одбацивао је критике да се Титони понео недржавнички (још мање „несавезнички“ према Француској или Британији у току Анексионе кризе) или да је угрозио виталне интересе Италије, кривећи франкофиле да подривају Италију кроз фаворизовање анти – аустријских манифестација.⁴⁸⁸ Изражавао је дубоке сумње у концепт широке конферације балканских држава и писао да је „од Рајхштатског споразума заштита словенског елемента увек била изговор за руску дипломатију“.⁴⁸⁹

Засебна полемика о последицама анексије и тензичним италијанско – аустријским односима појавила се у научно – књижевно – политичком часопису *Critica Sociale* 1909, у којој је своје есеје и чланке често објављивао тршћански новинар и социјалист Анђело Виванте.⁴⁹⁰ Вивантеови уско – социјалистички погледи на анексију

⁴⁸⁷ У својим оценама, Карафа д'Андрија се позива на француског историчара Рене Пинона и његово дело *L'Europe e la Jeune Turquie* (1911), у којем се цитирају одређене аустријске тезе против српских аспирација. Карафа д'Андрија пише да се „Срби могу сматрати подељеним на две велике масе од по три и по милиона; они босанскохерцеговачки, рекли смо, представљају милион и седамсто хиљада душа; уколико би се ова маса једног дана бацила на страну српске краљевине, формирала би моћну српску државу на границама Монархије. Припајањем им Аустрија их је привукла у орбиту Царства и заувек их одвратила од сваке склоности ка Београду.“ Сенатор цитира анегдоту из Пиноновог дела: „Неколико дана после анексије, у Лондону је господин Миловановић, министар спољних послова Србије, рекао сер Чарлсу Хардингу, да је анексија пропаст свих наших нада!'; Кажите: свих ваших илузија! одговори Енглец. То су те илузије које смо морали пожурити да разбијемо; Аустрија је то прекинула успостављањем у Босни и Херцеговини владавине права у складу са чињеничним стањем које је постојало већ тридесет година.“ Сенатор пише и да се успостављању балканског федеративног режима противила и Османска Порта другим методама и другим средствима“. R. Carafa d'Andria, „L'On. Tittoni e la politica orientale d'Italia“, *Nuova Antologia* (luglio – agosto 1912), Vol. CLX, 89 – 90; R. Pinon, *L'Europe et la jeune Turquie : les aspects nouveaux de la question d'orient*, Paris 1911, 160.

⁴⁸⁸ Сенаторово искуство потврђује да нико у либералној елити велике Ђолитијеве коалиције, у првим годинама XX века, није помишљао на рат с Аустро – Угарском, али да су индиције о могућем конфликту ипак пристизале на њихов радни сто. Карафа д'Андрија преноси лично искуство из 1903. године: „Мислим да не чиним индискрецију присећајући се како ми је, уочи свог одласка из Напуља у Рим да први пут преузме ресор спољних послова, у приватном разговору који је имао са мнош, [Титони] рекао прецизно: 'Оног дана када нас Аустрија буде напала, Италија не би имала разлога да рачуна на интервенцију Француске у своју корист'. И каснији догађаји нису доказали да није у праву. У време анексије Босне и Херцеговине, *Le Temps*, који одражава размишљање Ке д'Орсеја, бацио је много хладне воде на ентузијазам неких наших новина које су чак говориле о савезу са Републиком. Француска влада, иначе, прва је признала анексију Босне и Херцеговине. И сам се сећам како сам у својим честим путовањима у Париз слушао из уста ауторитативних људи да ми понављају да Француска није имала разлога за неслагање са Аустроугарском“. R. Carafa d'Andria, „L'On. Tittoni e la politica orientale d'Italia“, *Nuova Antologia* (luglio – agosto 1912), Vol. CLX, 86 – 87.

⁴⁸⁹ Карафа д'Андрија одбија оптужбе за кривицу Италије или пасиван став, и наглашава примарност интереса властите земље: „Окривљавање Титонија за догађај на другој страни Јадрана није била права ствар на свету. Да је уместо Титонија на власти био било који други министар спољних послова, догађај би се такође десио, јер су услови у Европи били такви да он не би могао да их промени. (...) Шта је Италија могла да уради? Да остане сама као бунтовник? Министар који би своју земљу увукао у страшни рат због једне животне чињенице која се одиграла на другој страни Јадрана, и која је насилно претворена у закон (сигурно нико никада није помислио да ће Аустрија једног дана напустити Босну и Херцеговину) – постао би крив за злочин који му историја и цивилизација никада не би опростили“. R. Carafa d'Andria, „L'On. Tittoni e la politica orientale d'Italia“, *Nuova Antologia* (luglio – agosto 1912), Vol. CLX, 87.

⁴⁹⁰ Виванте није прихватио метод којим је извршена анексија, нити њене непосредне циљеве, али је, пратећи традицију аустријских социјалиста, прихватио да је њено пуно инкорпорирање у правни систем Монархије позитиван, јер ће водити тријалистичком решењу Јужних Словена, и омогућити брзо железничко повезивање Србије и Црне Горе, због одлуке Монархије да напусти Санџак. Салвеминију у јавном обраћању сугерише да Србија и Црна Гора „немају“ економски капацитет да „издрже“ присаједињење Босне и Херцеговине: „Ви боље од мене познајете средњи век две српске династије и

изазвали су негативну реакцију мацинијевских лево – центристичких интелектуалних кругова у Италији. У тексту *Irredentismo, Questione balcanica, Internazionalismo*, замишљен као реплика Вивантеу, Гаетано Салвемини се залаже за праведно решење српског националног питања, анализирајући последице аустријског потеза по Србију и Црну Гору.⁴⁹¹ Вивантеу је аутор замерио недовољну оштроумност у оцени унутрашњих политичких прилика у Аустро – Угарској, „аустрофилска, анти – словенска социјалистички гледишта“, истичући да су у припреми анексије суделовале све водеће политичке стране у Царству, а не само влада, и да ће тај процес изазвати њено слабљење, а не јачање, како је тврдио тршћански историчар и социјалиста. Осим тога, због „про – аустријских гледишта“, критикују се равнодушност, и прикривена одушевљеност аустријских социјалиста, предвођених Аугустом Бебелом, и италијански лист *Lavoratore*, који је бранио анексионистичка права Монархије, због панславизма и продужене руке Русије ка Европи.⁴⁹² Салвемини ипак није био једини социјалиста који је дигао глас у Италији против анексије Босне. Клаудио Тревес из *Tempo* и Бисолати из листа *Avanti* покренули су полемику, изреволтирани ставовима Валентина Питонија, који је, слично Вивантеу, сматрао да се економски статус потлаченог словенског становништва може поправити у систему Монархије, који ће их извући из свих облика феудализма.⁴⁹³ Социјалиста Марио Гови предвиђа настанак

знате да је Србија, иако напредује, још увек далеко од тога да се може назвати западном капиталистичком државом и да је Црна Гора један пољопривредни феуд који је запео у 20. век, стога делује сумњиво да ли до решења српског проблема може доћи апсорпцијом већине у мањину или обрнуто“. A. Vivante, „Balcani e Internazionalismo proletario“, *Critica Sociale* (16 febbraio 1909), Anno XIX, N. 4, 59 – 63.

⁴⁹¹ Салвемини је скретао пажњу да су гледишта бечких социјалиста опасна, да се окрећу против Мацинијевог принципа заштите права народности и да се усвајају Марксови анти – словенски погледи: „Напоменимо да за Србију и Црну Гору дефинитивно припајање Босне Аустрији не значи само уништење свих њихових легитимних националних тежњи: то значи мање-више краткорочни губитак сваког последњег реликта националне политичке аутономије. Довољно је погледати било коју географску карту да видите како је Црна Гора, свуда окружена морем аустријском земљом и завијена планираном пругом Увац-Митровица, као дете угушено у наручју дива; биће довољно да Аустрија надгледа луку Бар и измени њен царински режим, организује тарифе своје железнице на начин да спречава извоз било ког црногорског производа копном или морем, а Црна Гора ће морати само да одустане било каквог економског развоја, или ући на аустријску царинску линију и прогласити се политичким вазалом Аустрије. Аустрија, коју подржава Немачка, а приори изјављује да не намерава да се придружи овом могућем предлогу, јер не сме да утиче на интегритет Турске: Новобазарски санџак увек мора да буде јарак који дели Србију од Црне Горе и мора. , и коридор који води аустро-немачки капитализам ка монопољу Западног Балкана. А социјалисти Аустрије ћуте. Највише у својим новинама репродукују „претензије“ сиромашних балканских држава са неким подругљивим наговештајима. Тужно је приметити, наставља Салвемини, да аустријски социјалисти, а међу њима и италијански Питони, нису подигли никакав протес против анексије. XXX, „Irredentismo, Questione Balcanica, Internazionalismo“, *Critica Sociale* (16 gennaio 1909), Anno XIX, N. 2, 24 – 29.

⁴⁹² XXX, „Irredentismo, Questione Balcanica“..., 28 – 29; A. Frangioni, *Salvemini e la Grande guerra. Interventismo, wilsonismo, politica delle nazionalità*, Soveria Mannelli 2011, 34 – 37; о последици анексионе кризе у Трсту: L. Veronese, *Vicende e figure dell'irredentismo giuliano*, Trieste 1938, 34 – 54.

⁴⁹³ Салвемини је писао да радикални иредентизам није пожељан за аустријско – италијанске односе и да „огорчени тонови иредентистичке контроверзе претварају Италијане у провокаторе, уместо оне који су испровоцирани“ те да долази до ометања италијанске спољне политике, „која би нас, да је далековида, требала да води к томе да Аустрију привучемо Лондону, удаљујући је од Вилхелма II“. Салвемини, међутим, осуђује покушај оправдања анексије који долазе са стране италијанских социјалистичких тршћанских политичара и публициста. Салвеминијев колега који је објављивао у часопису, социјалиста Марио Гови, није штеео критичке оценое за држање италијанских социјалиста према анексији: „наша земља, а посебно социјалистичка партија, не могу остати пасивни посматрачи, нити се ограничавати на несувисле протесте и демонстрације, предодређене да избледи у ништавило; неопходно је да сви почну да осећају веће интересовање за међународну политику, и жељу да се око ње формира јаснији и

„словенско – илирске државе“, чији статус смешта у федералну повезаност с краљевином Угарском: он пише да је становништво Босне и Херцеговине насељено Србима и Хрватима, двома народима исте расе, „који говоре истим језиком“, осим незнатних разлика, које аустријска политика намерно продубљује, користећи католичко свештенство и део клерикалних Хрвата, да спроведе „трагикомедију о свесрпској завери која се одвија пред загребачким судом.“⁴⁹⁴

Професор Ђовани Праитано, из Барија, аустрофил, следбеник идеја Балба и Ђобертија, о историјској мисији „аустријског учвршћивања на југоистоку“, која ће пацификовати балкански простор од побуна и тиме допринети развоју италијанске привреде и политичке ситуације, критиковао је као нелогичан и погрешан анти – аустријски оријентир италијанске дипломатије, који се управо појавио у време Ђолитија и Титонија. Сенатор Енрико де Маринис, којем је Праитано поднео на анализу и рецензију своје дело о крају турске империје у Европи, Праитану је пренео да „изузев ди Рудинија, ни Ђолити, ни Титони, а ни он (де Маринис) никада нису подржавали аустријску експанзију на Балканско полуострво.“⁴⁹⁵ Праитано је критиковао Пелегринија и његове фило – словенске и руске ставове, тврдећи да циљ источне политике Италије не може да буде задовољавање амбиција Црне Горе и упуштање у хаотичне, „неразумне“ планове иза којих стоји Русија, већ дипломатска потпора Балхаусплацу да изврши окупацију преосталих османских територија у Европи.⁴⁹⁶ Сугерисао је преображај усмерења династије Петровић к Аустрији, како би

кохерентнији систем идеја“. F. Senardi, Slataper, „1909: la polemica Vivante-Salvemini. Marx contro Mazzini?“ *Angelo Vivante e Il Tramonto Della Ragione*, a cura di L. Zorzenon, Trieste 2017, 54 – 60 (43 – 65); G. L. Bettoli, *Il Friuli occidentale dalla fine Ottocento alla dittatura fascista*, Vol. 2, *Una terra amara: Nel vortice della Prima Guerra mondiale*, Udine 2003, 32 – 33.

⁴⁹⁴ Марио Гови, који је био под извесним утицајем тријалистичким концепцијама Антуна Тресића Павичића, предвиђа да ће се створити услови које воде настанку велике државе Јужних Словена од Крањске и Штајерске до Македоније, али не подржава план „сепаратизма до независности“. Он сматра да таква држава може да се конституише, под извесним очувањем федералних веза с Угарском или под врховним суверенитетом хабсбуршког дома (у форми „треће краљевске државне целине“), будући да би додељивање провинција Србији и Црној Гори произвело контра – ефекат на односе Срба и Хрвата: „Ова аутономија не би требало да иде тако далеко до апсолутне независности; јер је довољно посматрати карту Аустроугарске монархије да би се схватило да би таква словенско-илирска држава, која би заузела читаву источну обалу Јадрана, од италијанске границе до Албаније, требало да остане, из више разлога уједињена федеративном везом за Краљевину Угарску, која је њено залеђе; а то је било и у интересу словенске државе и у интересу угарског краљевства“. Гови додаје да би унија Босне и Херцеговине са Србијом за провинције била економска пропаст, јер представља залеђе Далмације, а одвојена од ње више не би имала излаз на море осим преко Црне Горе. Критикује држање италијанске дипломатије, чији је циљ требао бити апеловање на сазивање конференције, којим би се Босна и Херцеговине правно – формално спојиле са Далмацијом, Хрватском – Славонијом, деловима Крањске и Штајерске, и јужне Угарске у трећу аутономну државу. M. Govi, „L’annessione della Bosnia – Erzegovina e il Partito socialista“, *Critica Sociale* (1 maggio 1909), Anno XIX, N. 9, 136 – 140.

⁴⁹⁵ G. Praitano, *La fine dell’Impero turco...*, 195.

⁴⁹⁶ Ако Црна Гора, као и друге хришћанске државе, има славне странице у борби за независност, то не значи да од ње треба да направимо Астурију или Македонију, Пруску или Пијемонт, да би данас могла да претендује на хегемонистичку функцију међу народима полуострва. Балкан, канцеларија која несумњиво припада Аустрији. Кнез Никола у својим драмама има племените речи против окова турског ропства, и то му је на част, јер у својој држави ужива велику слободу, шта год да кажу немачке новине. Он жали због јадне конкуренције која држи народе тог полуострва у вечној међусобној борби. Која се не може преточити у миран суживот без деловања јаке и велике државе каква је Аустрија. др Ђироламо Кобилдо, напоменуо је да ће Црна Гора, сићушна, сиромашна и тако слаба економски, увијек бити немоћна и да ће морати да трпи својеврсно покровитељство Аустријске монархије. Истина је, међутим, да се духовни афинитети и урођене традиције спајају да Црну Гору приближавају Србији и Бугарској, али без обзира на циљеве поноса династије G. Praitano, *La fine dell’Impero turco...*, 199 – 202, 204.

се изградила железница од Котора до црногорске обале.⁴⁹⁷ Есенцијални мотив експанзије Двојне Монархије лежао би у пацификавању балканског полуострва, пошто је политичко – културно уједињења Словена с Албанцима неизводљиво, па и немогуће између Срба и Хрвата, Бугара или Грка, Румуна и Срба.⁴⁹⁸

Прве значајније информације о рефлектовању анексије на становништво у Босни и Херцеговини оставио је конзул Ђузепе Таки. Он се у свом повећем статистичком извештају о економско–демографско–агрикултуралним, институционалним и социјалним приликама у Босни и Херцеговини (из 1910, настао као збирни резултат ранијих извештаја и истраживања на терену), одуставши од личних увида, ограничио на то да што боље представи стање провинција у сфери података и чињеница; у закључку је подсетио да Босна и Херцеговина представљају неискоришћено, богато поље за италијанску трговину и привреду, у којој би се могла отворити нова продајна места за италијанске производе, иако су италијански трговци мало урадили да их уводе на тржиште.⁴⁹⁹ У анализи верско–националног слике становништва, Таки је навео да „стално напредовање српске расе“ сведочи да су они најзначајнији бројчани елемент становништва (преко 800.000) и да управо на тој бројчаној супериорности „Срби из Србије и Црне Горе заснивају своје тежње према овим покрајинама.“⁵⁰⁰

Конзул Таки у Сарајеву није имао детаљне информације о степену и врсти реаговања становништва у Босни и Херцеговини на сам проглас анексије због полицијске цензуре вести. Пратећи званичну управу заједничке владе која је забранила писање о томе у иностраној штампи, Таки је, ипак, констатовао да су једини који су повређени тим потезом Срби – „незадовољни Срби се у тишини спремају, али мало могу да ураде јер им недостаје оружје“. Таки константује да им је влада забранила оружје и „непрекидним потрагама оно је скоро немогуће сакрити“. Таки је навео да се „аустријска полиција плаши бомби јер је за њихово увођење надзор много мање контролисан него за пушке и револвере“, и да аустро-угарска управа „шири приче да је њихов циљ (Срба) у Босни да створе ситуацију истоветну као у Македонији.“⁵⁰¹ Писао је да су Срби полагали велику наду у мисију Фирдус–бега у Цариграду, у турски проглас против анексије, и да је „српски живаљ био потресен неуспехом њихове мисије, видевши како последње сидро наде измиче“⁵⁰². Таки је, међутим, био добро обавештен о струјањима националних идеја међу муслиманима, Србима и Хрватима. Он је, након краткорајног боравка у Загребу, пренео Титонију разговор са „једним од најфанатичнијих“ представника „хрватске партије“, у којем му је хрватски саговорник пренео да су, према саопштењима надбискупа Штадлера и адвоката Мандића од 18.

⁴⁹⁷ *Ibidem*, 201 – 202.

⁴⁹⁸ *Ibidem*, 242 – 245.

⁴⁹⁹ G. Giacchi, *La Bosnia–Erzegovina sotto l'aspetto storico, giuridico, economico*, Bolletino del Ministero degli affari esteri, Roma 1910, 196.

⁵⁰⁰ Муслимане назива „Словенима исламске вере“, који говоре српско–хрватски језик и „помало“ знају турски, наводи да их има око 600.000, док њихов статус, друштвену и политичку улогу упоређује са Помацима у Бугарској. G. Giacchi, *La Bosnia–Erzegovina sotto l'aspetto storico, giuridico, economico...*, 32, 36; G. Scotti, *Adriatico, Balcani, slavi e italiani. Vicende e personaggi di una lunga storia*, Mariano del Friuli 2008, 147 – 149.

⁵⁰¹ Таки је пренео да се у владајућим круговима управе верује у рат са Србијом, који би избио на пролеће 1909. „Бирокарски и грађански кругови оптимистичнији су и сматрају да је снег који је пао био провиђење јер би, прекидањем комуникације преко планина, послужио да пригуши жар тренутка“. ASDMAE, Serie Politica „P“, Avvenimenti balcanici, b. 732, f. Avvenimenti balcanici 1908, Giacchi a Tittoni, 29 novembre 1908, N. 1118/75.

⁵⁰² ASDMAE, Serie Politica „P“, Avvenimenti balcanici, b. 732, f. Avvenimenti balcanici 1908, Giacchi a Tittoni, 7 dicembre 1908, N. 1156/80.

августа, Хрвати желели да постану „пуноправни“ (*fedelissimi*) поданици Франца Јозефа, док су се Срби и муслимани из аграрне партије томе придружили. Према информацијама које је добио, Ђаки је пренео да су „несагласни“, „противни“ Срби и муслимани, које су предводили Јефтановић и Фирдус – бег, остали „неумољиви непријатељи аустријског режима“, који су уручили министру Буријану меморандум којим траже да се за Босну и Херцеговину донесе устав.⁵⁰³

Ђаки је Титонију објашњавао да „све до 1890. у Босни и Херцеговини није постојао ни најмањи симптом српске пропаганде“, и да је православни елемент „мирно“ ишчекивао да напредује у свом политичко – културном развоју, а да је борба за црквено – школску аутономију била само „изговор“ који ће прерасти под управом барона Буријана у борбу српског народа против аустро – угарске власти. Индикативно је да је кривицу за неуспех решавања националног питања у Босни и Херцеговини видео у намери Калајевог режима да створи босански језик и босанску нацију, што је условило да под бароном Буријаном „српска опозиција својом револуционарном тежњом одмах схвати ситуацију и искористи прилику да обнови своје захтеве, тако да су слободе које су јој дате, сматране као слабости власти.“⁵⁰⁴ За разлику од Срба, Хрвати су се „одувек држали релативно мирно“ знајући да ће „провинције бити инкорпориране, чим околности дозволе, великој мајци Хрватској, која, како су они наводили, почива на историјском праву од краља Звонимира“.⁵⁰⁵ Ђаки је, у анализи корена хрватског националног покрета у Босни и Херцеговини, писао да Калајев режим, „не желећи да напада ничију осетљивост, никада није употребљавао појам хрватски или српски, већ је увек говорио о босанском језику и националности“, док је Буријан сматрао да је „прикладније обезбедити да се српски елемент организује и превлада, будући да није благонаклоно гледао ни на минималне хрватске демонстрације, видевши у њима клерикални покрет који је водио непопустљиви надбискуп монсињор Штадлер“. Ђаки је пренео да је Штадлер подржавао сво католничко свештенство које је за заједничку ствар са Хрватима Далмације, свештенство које је „кроз уста вијећника Вуковића имало да изјави да у Хрватској, Славонији и Далмацији као и у суседним земљама, живи хрватски народ који тежи да се поново уједини у једно тело у Хабзбуршкој монархији“. Из овог разлога су „ови Хрвати, изнервирани српским успесима и уморни од гледања да их централна власт спутава, почели да агитују, стварајући организацију широм Босне, у оквиру које су делегати одржали прву општу скупштину у Сарајеву 19. јануара 1908. Предвођени Николом Мандићем; преноси тачке њиховог програма и наводи да је циљ те организације убрзање прикључења провинција осталим хрватским територијама“.⁵⁰⁶

⁵⁰³ У оригиналном аутографском документу, црвеном маргином означени су пасуси који се односе на део текста у којем се говори о гледиштима Хрвата, Срба и муслимана у Босни и Херцеговини према анексији. Претпоставља се да су маргине дело Титонија. У закључку, Ђаки је навео да није имао средства ни времена ни могућности да провери све добијене информације. Дотакнуо се и информација које је добио у вези перцепције држања Италије према Монархији након анексије, да је водила рачуна према Екстремној Левици да се не приближава превише Бечу. Ђакијеви извештаји од 29. августа и 17. септембра индикативни. ASDMAE, Serie Politica „P“, Avvenimenti balcanici, b. 732, f. Avvenimenti balcanici 1908, Giacchi a Tittoni, 16 novembre 1908, N. 1068/74.

⁵⁰⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, Giacchi a Tittoni, 25 gennaio 1908, N. 46/3.

⁵⁰⁵ ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, Giacchi a Tittoni, 11 febbraio 1908, N. 111/5.

⁵⁰⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, Giacchi a Tittoni, 11 febbraio 1908, N. 111/5.

Консулти је конзул послао 30. јануара 1908. депешу у којој је навео како има информације да су „сви српски листови у Босни и Херцеговини финансирани тајним путем од стране српске владе“, и да такво политичко деловање „одавно више није тајна“.⁵⁰⁷ Таки је пренео да је мотив због којег је Григорије Јефтановић одбио да учествује у церемонији 1. марта 1908. отварању православног храма и проглашењу новог епископа Летице био тај што није желео да пружи политичку подршку Хрватима (бискупу Штадлеру), што је представљао јасан сигнал како се ситуација заоштрава „понашањем“ српске странке.⁵⁰⁸ О дешавањима у Рогатици, сукобу турских земљопоседника и српских сељака, Таки је био слабо информисан, као и доласку пуковника Липошчака и и царског генерала Винзора, указујући да је био „сигуран да постоје претеривања у свим вестима: „зато се уздржавам од тога, јер се због стања духа у којем се све стране налазе лако закључити да се пушта машти на вољу.“⁵⁰⁹ Ипак, био је уверен да јеу питању последица „сложених и нерешених аграрних питања“ и верског сукоба.⁵¹⁰ Поводом одласка српске депутације на преговоре у Беч (митрополит Летица, Јефтановић, Дамјановић и Димовић), Таки је обавестио Титонија да је Буријанов одговор депутацији, телеграфски објављен у новинама, да ће се Босна и Херцеговина бранити оружјем како је и задобијена, произвела запрепашћење међу Србима, „Хрвати су то похвалили јер су увидели да је то уверење да ће влада почети да се бави тежњама њихове странке“, али да се „заваравају што то увиђају.“⁵¹¹ „Овде нико није озбиљно схватио меморијал за који се каже да је упућен барону Еренталу, којим је Босна и Херцеговина требала бити успостављена као независна држава под суверенитетом надвојводе Аустрије“. Меморандум Али бег Фирдуса и Григорија Јефтановића, који је поднесен од стране 25 највиђенијих муслимана и Срба, Таки је оценио као изузетно важан политички чин. Описао је процес доношења меморандума кроз став да су се „по први пут, Срби и муслимани удружили, спајајући своје струје у истоветан политички чин, што до сада никада нису радили“, будући да до тог тренутка, премда склапају мање или више очигледне договоре између себе, „они увек делују независно“.⁵¹² Часопис *Муслимански свијет* за Такија нема вредност ни значај. У једном од извештаја, Таки је навео да су српски политички представници у Босни и Херцеговини, с којима је долазио у контакт, погрешно веровали да је лист *Italie* званичан орган италијанске владе и да је италијанска влада осуђивала и кривила „пансрбизам“, тј. про–српску пропаганду као узрок унутрашњих криза у провинцијама.⁵¹³

⁵⁰⁷ F. Tommasini, *L'Italia alla vigilia della guerra. La politica estera di Tommaso Tittoni*, Vol. IV, Bologna 1941, 171. .

⁵⁰⁸ ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, Giacchi a Tittoni, 2 marzo 1908, N. 180/14.

⁵⁰⁹ Пренео је да је верски састав насеља Рогатице, са 2600 становника, био састављен од 2000 муслимана, 400 православаца, 20 католика, 40 израелита (Јевреја) и неколико протестаната. ASDMAE, Serie Politica „P“, 1891 – 1916, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, Giacchi a Tittoni, 7 maggio 1908, N. 375/27.

⁵¹⁰ „Све жешћа борба неповерења према религије, али се онда све смирило уз фрустрацију коју главни агитатори имају једни према другима. Навече су се одвијали маневри, па је уследило три дана вежби с преко хиљаду педесет људи“. ASDMAE, Serie Politica „P“, 1891 – 1916, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, Giacchi a Tittoni, 10 maggio 1908, N. 398/29.

⁵¹¹ ASDMAE, Serie Politica „P“, 1891 – 1916, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, 4 giugno 1908, N. 477/33.

⁵¹² ASDMAE, Serie Politica „P“, 1891 – 1916, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, 11 settembre 1908, N. 828/45.

⁵¹³ ASDMAE, Serie Politica „P“, 1891 – 1916, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, 15 settembre 1908, N. 855/47.

Ђаки је инсистирао да чињенице о привредним реформама Монархије у Босни и Херцеговини представља што веродостојније и оспорава, како је веровао, погрешне или недовршене наводе у италијанским стручним часописима о есенцији реформи и тешком положају босанских сељака.⁵¹⁴

У извештају који је проследио Титонију 29. августа, Ђаки подробније објашњава непосредне мотиве и политичке циљеве три национална покрета у Босни и Херцеговини. Најпре, он предочава своју перцепцију Хрвата: Хрвати „добро знају да анексија није згодна за Монархију јер би пореметила њену равнотежу: идеју Велике Хрватске.“⁵¹⁵ Немци анексију не могу прихватити све док би она изазивала „заоштравање“ словенског противљења у Сабору, а жестоко јој се противе Мађаре јер би мађарски карактер њихове државе овом идејом био умањен.“⁵¹⁶ Муслимани „добро знају“ да су позиције окупираних покрајина у односу на монархију дефинисане Берлинским уговором, који у члану 25. не садржи никакав термин за окупацију нити указује на услове под којима би она требало да се изврши; у целом Уговору, како преноси конзул, не помиње се правна несигурност покрајина, већ све потврђује

⁵¹⁴ Ђаки је реаговао на чланак који је објавио публициста и географ Родолфо Фоа у свом часопису *L'Italia all'Estero* септембра 1908. године (12. септембар), као тенденциозно написан есеј усмерен да шири неистине о карактеру реформи у Босни и Херцеговини. Ђаки је напоменуо да су нетачни наводи Фое да се наплата пореза врши путем принудног извршења, у којем се хапсе порески обвезници, напомињући да виши органи управних пореских власти ригорозно надзиру извршне органе, строго кажњавајући оне који прекорачују овлашћења, што се чини „више из политичких принципа него из хуманитарног расположења, јер им је намера да придобију к себи становништво“. Ђаки је, такође, оспорио тврдње да земљорадник мора да плаћа аги годишњи данак према висини десетине, јер је десетина укинута и да се данак уместо тога обрачунава према стварном приходу у години. Истакао је да је „лаж да сељак мора да плати додатних 2% на десетину, уз школски порез, јер оваквих намета у Босни и Херцеговини уопште нема; неистинито је да је овде сваки мушкарац од 15 до 60 година обавезан да ради шест дана“. Ђаки је пренео да права и привилегије сељака нису укинута, како тврди Фоа, премда су османски пољопривредни закони и прописи и даље на снази, већ је „њихова примена регулисана савременијим критеријумима“, као и да је неосновано тврдити да су иселјавања (емигрантски покрет) задобила алармантне пропорције“. R. Foa, „I benefici della occupazione austriaca in Bosnia Erzegovina“, *L'Italia all'Estero*; ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496.

⁵¹⁵ Противник „хрватског преузимања“ Босне и Херцеговине био је и Родолфо Фоа, главни и одговорник уредник научно – политичког часописа *L'Italia all'estero* и већи део његове редакције. Фоа је посебно протествовао против „јадног“ стања српског сељаштва у Босни и Херцеговини. Указивао је да уколико сељак не плати порез у предвиђеном року, више не подлеже хапшењу, како то налаже турски закон, „али последице постају много погубније, јер аустријска управа неумитно иде са запленом, принудном продајом, бацањем пореског обвезника у најјадније сиромаштво“. Његов лист у јуну 1908. објавио је текст, у којем је наглашено да се у Босни и Херцеговини „води немилосрдни рат против српских побуњеника“, да „бечки листови промовишу праву кампању против српског иредентизма“, у чему се тражи подршка Хрвата у Босни, који добијају подршку врховних кругова Аустрије, који „помажу у осмишљавању крупних издаја Срба“; текст указује да се „свакодневно плене српске новине (од 103 издања *Српске ријечи* чак 57 бројева узапћено), претресају се манастири, хапсе се и протерују уредници новина, чак се настоји да се преко плаћених агената изазову нереди и сељачки немири и унесу наводне српске пушке, обележене орлом српске војске, које су купили агенти провокатори“. Уз константне позива на прогон српског народа, чланак закључује да „у Сарајеву власт именује хрватског агитатора који представља малобројну хрватску мањину за првог заменика градоначелника, а да Срби, који су завршили студије на два факултета, не могу да нађу посао у отаџбини, док деца страних уопсленика, и са завршеном средњом школом, зарађују високе плате“. ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia Erzegovina– rapporti politici 1907–1910, b. 496, Giacchi a Tittoni, 29 agosto 1908, N. 786/42; „L'Austria contro i Serbi della Bosnia e dell'Erzegovina e per l'annessione delle due provincie“, *L'Italia all'Estero. Rivista Quindicinale di politica estera e coloniale* (16 giugno 1908), N. 12, Anno II, 184 – 185; R. F., „I benefizi della occupazione austriaca in Bosnia e Erzegovina“, *Ibid* (1 settembre 1908), N. 17, Anno II, 259 – 260.

⁵¹⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia Erzegovina– rapporti politici 1907–1910, b. 496, Giacchi a Tittoni, 29 agosto 1908, N. 786/42.

стабилност, толико да се ниједна власт не буни када гроф Андраши, неколико дана након потписивања уговора, „говори делегацијама да су недавно стечене провинције представиле правичну надокнаду за две изгубљене покрајине (Санџак и утицај у Црној Гори).“ Према Ђакију, „овдашњи Турци нису били несвесни да их неће подржати цариградски Младотурци, који морају да уложе све своје напоре да прогласе неповредивост Берлинског уговора, јер тај уговор гарантује целовитост Османског царства.⁵¹⁷ Срби, према конзулу, „немају превише илузија“; они познају снагу Аустрије и знају да би били „преплављени у случају револуције“ или „простог устанка“; они су тек недавно искусили сву жестину репресије ових власти после прекора због афере Накић, тако да сво поверење полажу Силама потписницама Берлинског уговора, у које се полаже нада да „никада неће дозволити припајање покрајина Монархији“, из тог разлога што би се његовим кршењем морала проблематизовао статус других народа и народности, чија би решења могла озбиљно да угрозе одржавање мира у Европи. Из разлога сврсисходности они морају да говоре и делују у складу са оним што наизглед захтева њихов сопствени интерес, па стога „све што се овде дешава гледано издалека и страсним оком изгледа потпуно одвојено од онога што заправо јесте“. Ђаки уочава да „сва питања која је европска штампа поставила последњих дана су чисто академска и од целог овог покрета за сада ништа неће произаћи“, осим што се стиче утисак да се конвенција покрајинске скупштине помери за неколико месеци, што је, штавише, „и намера министра Буријана.“ Аустрија је тамо ојачала своје гарнизоне, али не намерава да прекорачи границу у повећању оружаних снага у области Новопазарског санџака, већ више воли да концентрише много трупа у Фочи и Вишеграду како би по потреби дала мање снаге новопазарском округу, и зато што у овом тренутку не сматра корисним давати Младотурцима прилику да их подсећају на одредбе често помињаног Берлинског уговора. У закључку он наводи да се „сви се узнемиравају, крећу, вичу, али на крају крајева нико није убеђен да ће за сада добити било шта од онога што траже“.⁵¹⁸

Конзул је проучавао програмске статуте Мусавата и Муслиманског свијета. Ђакијев утисак био је да муслимани највећим делом не желе доношење устава: њихово материјално благостање зависи од односа земљовласника и надничара, па „страхују да Устав не изједначи ове класе“, док ови други „страхују да ће устав фаворизовати и заштити бегове“.⁵¹⁹ Он је писао да муслимани по природи не воле новине“ и да покрет Младотурака, школован у Европи и прожет либералним идејама, „неће наћи бројне прозелите у овим покрајинама, где су Османско царство, па Аустрија одувек спутавале идеје слободе и напретка, а онда и нешто врло мало аутохтоних Турака, који су имали директне контакте или односе са странцима“.⁵²⁰

Када је реч о концептима аутономије Босне и Херцеговине и облицима њене унутрашње управе, италијански дипломати уочавали су да Срби и Хрвати немају нимало подударна гледишта. „Хрватско питање“, према маркизу Гвичолију, у Београду се искључиво посматра кроз призму будућности Србије и Босне и Херцеговине, а не као издвојен и диференциран политичко – идеолошки процес националног ослобађања Јужних Словена. Описујући почетком марта 1908. позитивно расположење јавности у

⁵¹⁷ Ibidem.

⁵¹⁸ ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia Erzegovina– rapporti politici 1907–1910, b. 496, Giacchi a Tittoni, 29 agosto 1908, N. 786/42.

⁵¹⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia Erzegovina– rapporti politici 1907–1910, b. 496, Giacchi a Tittoni, 29 agosto 1908, N. 786/42.

⁵²⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia Erzegovina– rapporti politici 1907–1910, b. 496, fasc. p. 122, Giacchi a Tittoni, 17 settembre 1908, N. 866/50.

Србији према победи српско–хрватске коалиције на изборима за Хрватски сабор, изнео је мишљење да српска влада нагиње идеји „аутономне Босне и Херцеговине“, а не Старчевићанској идеји „припајања провинција будућој тројединој краљевини Хрватске, Славоније и Далмације“.⁵²¹ „Аутономна Босна и Херцеговина“ ће, због своје традиције и религије, гравитирати према Србији, док би словенско краљевство са центром у Загребу могло у будућности да представља опасност за независност Србије, коју би настојало да привуче себи“.⁵²² Бароли је писао да је после „тридесет година окупације“ несумњива чињеница да „семе српске идеје шири се на повољном терену као никада пре“ и да је политика одузимања оружја „Босанцима“ немогућа, јер би одузимање оружја била највећа срамота. Он је упоредио иредентистичке позиве на ослобођење Трста и Трента са позивима на ослобођење Босне,водећи их на минималне изгреде који немају стварни значај.⁵²³

Прве вести које Таки доноси о реакцији становништва су „умирујуће“ – „становништво у Сарајеву, Турци, Срби, католици, разговарају о својим пословима на пијаци, као да се ништа није догодило“, покрета „има“ у Сарајеву, али Срби „чекају“ потез Београда. Уочи анексије, Таки је описивао путовање лидера босанских странака (клубова) у Беч и Будимпешту. Григорије Јефтановић, према Такију, је „најузбуђенији“, „шири претње револуцијом ако се не донесе устав“, иако има „малобројне следбенике“, док више следбеника има Димитријевић, који је „умеренији“, сви политички прваци иду у посете Буријану и Еренталу (Јефтановић, Мандић, Димитријевић, Али – бег Фирдус)⁵²⁴ Овде је занимљиво истаћи реакцију бугарског и српског становништва у Скопљу. Бугарска заједница у Скопљу, према конзулу Странијерију, има 10-12. 000 душа, одушевљено дочекује вест о анексији, муслимани су „равнодушни“, док Валија од везира добија упутства да одржи ред, а једини који су „екстремно узнемирени“ јесу Срби, „којих има мало у Скопљу“ и који упркос „пансрпској пропаганди“ до сада нису чинили никакве непријатељске демонстрације против Аустрије и аустријских званичника који бораве у Скопљу.⁵²⁵

Пратећи напise о припреми заједничких власти за сазивање сабора, организовање избора за саборске чланове (91 место) и доношење првог устава, Таки је маја 1909. саопштио Титонију да је „непопустљива“ српска партија Григорија Јефтановића, Војислава Шоле и адвоката Димовића добила уверења барона Буријана да ће Срби моћи да се ослоне на нове власти. Таки је закључио да је на овај начин „власт, делом на удицу, делом на превару, сада обећавајући награде, а понегде и претећим казнама на крају добила покорност, додуше привидну“, „свих елемената ових народности“, чак и оних који су се показали као најжешћи противници том поретку.⁵²⁶

Такијеви извештаји поклапају се по својој садржини, духу у којем су писани и стилизовани са путописно–есејистичким белешкама географа Вика Мантегаце, који је

⁵²¹ ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, Guiccoli a Tittoni, 3 marzo 1908, N. 187/57.

⁵²² Ibidem.

⁵²³ Бароли је пренео да је Спалајковић, „млад и интелигентан, образован и предузимљив“ човек, имао жену и родитеље из Босне и да је одувек спадао у активне пропагандисте те идеје. Није знао да ли је краљ и принц Ђорђе примили уредника листа „Народ“. ASDMAE, Serie Politica „P“, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, Baroli a Tittoni, 26 febbraio 1908, N. 165/53.

⁵²⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 731, 2 ottobre 1908, Giacchi a Tittoni, N. 929/58.

⁵²⁵ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 731, Avvenimenti balcanici, Stranieri a Ministro per gli affari esteri, 8 ottobre 1908, 516/180.

⁵²⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Bosnia – rapporti politici 1907–1910, b. 496, f. p. 122 (1909–1910), Giacchi a Tittoni, 7 maggio 1909, N. 280/29.

крајем 1909, поред Црне Горе, посетио и Босну и Херцеговину. У овим провинцијама боравио је и у касно лето 1906. године. Мантегаца је оставио веома негативне оцене о раду сарајевског надбискупа Јосипа Штадлера и хрватском клерикализму. Бележио је да се аустро – угарске власти континуирано служе идеологијом хрватског историјског права и хрватским католичким удружењима да би онемогућили сваки израз и деловање српског националног покрета и поновио своје тврдње да је стварање тзв. Велике Хрватске, због лојалности Хабсбурзима, опасност по остатак југословенског света и Италију.⁵²⁷

Непосредна временска близина проглашења анексије Босне и Херцеговине и уједињења Бугарске и Источне Румелије, проглашавања бугарске независности, навела је Рубена де Червина, војног аташеа италијанског посланства у Софији да децембра 1908. сугерише, у извештају Алберту Полију, начелнику Генералштаба копнене војске, да између бугарске владе и грофа Ерентала постоје „озбиљни знаци међусобног споразумевања, да су две земље уједињене обостраном мржњом према Србији“, признавши да не може то конкретно да докаже.⁵²⁸ Према Кукију Боасу, посланику у Софији, предуслов српско–бугарског измирења у тренутку анексије било је приближавање краља Фердинанда Порти, и стварање турско – балканског савеза, који би подржала Русија.

Анексија Босне и Херцеговина учртала је пут за потребу непосредног споразума Италије и Русије. Како би убедио Ерентала да не постоји посебан договор са Русијом, гроф Аварна је саопштио да не постоји посебан уговор Италије и Русије, осим једне размене мишљења да се, у случају немогућности одржања статуса кво на Балкану, подрже принцип националности балканских држава, по оном договорном принципу који је утврђен на састанку Голуховског и Титонија у Абацији (Опатији) 1904.⁵²⁹ Титони је, обрадован Еренталовом потврдом да ће у случају поновне окупације Новопазарског санџака Италија добити територијалне надокнаде, у посебном писму које је преко посланика Аварне упутио аустро – угарском министру 14. септембра 1909. појаснио да циљ Италије није био само „обострано разумевање две силе у погледу предлога неке треће силе“, већ целовит споразум о европском Истоку.⁵³⁰ Титони је

⁵²⁷ „На окупираним територијама, на пример, и у Босни и Херцеговини, хрватски елемент је фаворизован у сваком погледу... јер представља борбени елемент против Срба и онај који кочи њихове националне и иредентистичке тежње. У Босни — узимајући у обзир промењена времена и околности које нису потпуно исте — Хрвати сада имају исту ону улогу коју су имали у Ломбардији у првој половини прошлог века. Не би се могло рећи да им је за све те велике услуге империјална политика била нарочито захвална. Године 1837. Хрватска је са великом лакоћом жртвована и укључена, уз симулакрум аутономије, у Краљевину Угарску“. Мантегаца је посетио и Загреб и пропутовао Хрватском. Током боравка у Сарајеву, Мантегаца је разговарао са Николом Мандићем (1869–1945), председником Хрватске народне заједнице, Хрватског певачког друштва „Требевић“ и градоначелником Сарајева. Извлачи закључак да власти подупиру хрватско – муслиманско зближавање и политички споразум на штету српских организација. У Загребу је разговарао са адвокатом Лавом Маџуром (1876 – 1930), чланом Хрватско – српске коалиције, који му преноси вести о Хедерваријевом режиму, прогонима Срба у „Велеиздајничком процесу“, супресији слободе штампе и угарској цензури. Критичке оцене италијански географ усмерава према „хрватским прогонима“ Италијана у Далмацији. V. Mantegazza, *Questioni di politica estera*, Milano 1907, 198 – 202; Ibid, *Questioni di politica estera (anno quinto)*, Milano 1910, 279 – 286, 291 – 294.

⁵²⁸ Червин је написао да треба искључити помисао да се „принц Фердинанд, чији је карактер колебљив, одлучио на чин проглашавања независности без подршке једне од великих сила, која може бити само Аустрија“, чему су допринеле „преблаге“ реакције аустро-угарске владе на кршење желеничког система Societa Orientale, олакшице у транспорту Creusot-a за Бугарску.

⁵²⁹ L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 323.

⁵³⁰ Титони је само условно поменуо Русију, водећи рачуна да Аустро – Угарској не предочи у потпуности италијанску намеру и припремљене предлоге да са Петроградом продуби споразум;

своју идеју о колективном споразуму Аустрије, Русије и Италије о Балкану поновио у инструкцијама послатим Аварни 30. октобра 1909, ако су изјаве да ниједна не жели освајања на Балкану искрена, шта је спречавало да се постигне колективни договор, наглашавајући да „ако се иза тих изјава крију планови за нова територијална освајања, неће бити кривица његова што је споразум пропао.“⁵³¹

Ефекат утицаја анексије на италијанску јавност био је, ипак, огроман, упркос покушајима да се пригуши.⁵³² Видљив учинак у одбрани повређених интереса Србије чинио је Леонида Бисолати, депутат социјалиста. Бисолати је, напавши Титонијево држање, изјавио да иако социјалисти одбацују милитаризам, „рат постаје свет чак и за социјалисте, онда када живот једне државе постане угрожен претњом“.⁵³³ У периоду 1909–1910. веровао је да балканске државе „нису занемарљив“ фактор и да је Аустро – Угарска, упркос штетних последица од анексије по Италију, одустала од даљег ширења ка Солуну; критиковао је иредентизам, али је навео да је за Италију најбоље решење неутралност између два блока, што је подразумевало излазак из Тројног савеза.⁵³⁴ У ово време дошло је до првих турбуленција у Социјалистичкој партији Италије. Године 1908. на конгресу Социјалистичке партије дошло је до поделе између струја, када је усвојен реформизам као опредељење партије, што је подразумевало да се одустане од учестале употребе генералних штрајкова и осуди револуционарно – екстремистички синдикализам.⁵³⁵ Ову струју изнедрили су Леонида Бисолати и Тревес, који ће се, после конгреса партије 1910, приближити Ђолитијевој влади и започети пропагирање „умереног социјализма“ (у спољној политици, активнији државни уплив Италије на Балкану, активно залагање за интересе Србије у Првом балканском рату – пристаниште на Јадрану и неутрализована железница), док ће после конгреса у Модени 1911. Иваное Бономи и Леонида Бисолати добити назив „реформисти“ наспрам „идеолошких фундаменталиста“ (Тревес и Турати).⁵³⁶ Бисолати је у овом периоду дефинисао постулате својих погледа на спољнополитички положај Италије. У говору 1910. године, Бисолати је под појмом „неутралне Италије“ подразумевао државу која из економских бенефита и политичких мотива добрих односа са Француском и германским силама не учествује у војним савезима Антанте и Тројног савеза, правдајући став тиме да мађарско противљење повећању словенског становништва у

штавише Аварна је негирао да постоји посебан споразум са Русијом, већ само размена мишљења о потреби очувања статуса кво, на бази закључака постигнутих у Абацији. Ерентал је тражио да у Титонијев предлог уђе измена речи „без тога да другој страни буде дозвољено да учествује у погледу апсолутне једнакости“ са синтагмом „да учествује“, због тога што је Ерентал веровао да би Титонија верзија текста могла да се протумачи тако да су две уговорне стране имале право да саме независно једна од друге закључе споразум са Русијом, а потом ону другу питају да учествује. Та измена ушла је у текст аустро-италијанског споразума о Новопазарском санџаку који је потписан 19. децембра 1909, потписао га је Гвичардини као нови министар спољних послова (ако мора да се измени статус кво и да Аустрија окупира Санџак, то се неће десити без претходно утаченог споразума са Италијом о накнадама). L. Albertini, *Le origini della guerra...*, 323 – 324, 333.

⁵³¹ Титони је ове тврдње поновио под псеудонимом *Veracissimus* у часопису *Nuova Antologia* 1928. године. Албертини је Титонијево настојање да се не понове аустро – руски споразуми из 1897. и 1903. оправдао је као „исправан и легитиман потез“. L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 330.

⁵³² Према иредентистичком далматифилском публицисти, познатом новинару Оскару Рандију, о анексији се доста расправљало у италијанској јавном мњењу, „нажалост страствено и без објективности, због атакистичког остатка љутње према Аустрији“, што је довело до тога да се „италијанска влада криви за пасивност“. O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 290.

⁵³³ L. Bissolati, *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920...*, 167.

⁵³⁴ L. Bissolati, *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920...*, 190 – 192, 202.

⁵³⁵ D. Mack Smith, *Storia d'Italia...*, 304.

⁵³⁶ *Ibidem...*, 305.

границама Аустро – Угарске наводи на мишљење да до аустријске експанзије на Балкану неће доћи.⁵³⁷

Последице Анексионе кризе на развијање анти – аустријских осећања у кружоцима националистичких иредентиста био је упечатљив и јединствен. Као непосредна последица анексије, у Риму је у јануару 1909. почео да излази политички часопис *Caroccio*, чија је оријентација била примарно анти–аустријска, фило–словенска и анти – триплицистичка: Италија, подстакнута француско–британским савезом, имала би за циљ да сарађује са балканским државама, како би зауставила претњу германизма, уз одржавање коректних односа са Аустро–Угарском, док околности то буду дозвољале.⁵³⁸ Часопис је у априлу 1909. започео с објављивањем полемичких текстова о славизму које је покренуо новинар Ђино Бертолини, публициста анти–славистичке оријентације.⁵³⁹ Његове про–германске интервенције настале су као одговор на став да стварање федералне државе Јужних Словена од 14 милиона људи по Италију неће представљати опасност: „Италија овај сан, о којем се машта у Русији, може само да подржи, под условом да се та федерација не понаша супротно нашим интересима у сфери наше језичке зоне, која мора остати добро разграничена.“⁵⁴⁰ Бертолини је 1909. објавио фељтонистички путопис, у форми есеја, о свом обиласку Босне, Хрватске, Далмације, Словеније и Херцеговине.⁵⁴¹ У том делу подвргао је оштрој критици појаве про– славистичких струја у италијанској штампи и дипломатији, указујући на вековно политички непријатељско држање Јужних Словена према Италији. Бертолини је сматрао да Италија, заједно с Немачком, има цивилизацијску мисију да одржава јединство немачког и латинског елемента и „држи под контролом“ словенско „огњиште“.⁵⁴² У путопису, који садржи прегршт етнографских података и афирмативних империсија о етнопсихологији Словена⁵⁴³, изнео је утисак да су Хрвати „трајно непријатељски“ настројени према Србима у Монархији, које перципирају као једине Словене с којима не могу и не желе да остваре

⁵³⁷ Бисолати је навео да је било какав облик аустријске експанзије на Балкану (на рачун Османског царства) неприхватљив: индустрија памука са севера, захваљујући ниским турским царинама, изгубила би тржиште таквом експанзијом и протекционистичком политиком Монархије. AP, Camera dei Deputati, Vol. XLIX, Discussioni, Legislatura XXIII, 2ª Tornata di 9 giugno 1909, 2177.

⁵³⁸ G. Sabbatucci, „Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia“, *Storia Contemporanea* (1971) II, n. 1, 64 – 65.

⁵³⁹ Бертолини је критиковао „про–јужнословенске“ чланке Л. Б. – а, који су објављивани у листу током марта и априла. Сабатучи покушава да испита који се политичар, новинар или публициста, који је проучавао аспекте европске и италијанске спољне политике, налази иза иницијала и утврђује да је то није могуће с сигурношћу одредити. Из различитих мотива, одбацује претпоставку да може бити реч о Леониди Бисолатију, Луиђију Барцинију, Леонарду Бјанкију или Лелију Бонин – Лонгареу. G. Sabbatucci, „Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia...“, 66–67.

⁵⁴⁰ G. Sabbatucci, „Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia...“, 66.

⁵⁴¹ Бертолини је, са енглеским колегом Стралтоном, обишао, између осталог, Истру, Обровац, Задар, далматинска острва, Херцеговину, Сарајево. G. Bertolini, *Tra Mussulmani e Slavi in automobile a traverso Bosnia ed Erzegovina, Dalmazia e Croazia*, Milano 1909.

⁵⁴² Аутор развија теорију која је заснована на културној и цивилизацијској диференцијацији раса – по латинску расу „погубан“ је савез са Словенима, који представљају „женски, феминистички“ принцип у историји: ојачавање латинске снаге и моћи могуће је постићи само са „мушким“ расама, у које убраја англасоксансу и тевтонску. Сабатучи Бертолинијеве ставове назива „гротескним“ (идеја да ће сепесија покрајина с италијанском већином од Аустро – Угарске омогућити чвршћи антисловенски савез Италије и Двојне Монархије) и приписује их утицају Корadiniја и Боргезеа, који су сличне концепте публиковали још 1904. у свом листу *Regno*. G. Bertolini, *Tra Mussulmani e Slavi...*, 207–210; G. Sabbatucci, „Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia...“, 67.

⁵⁴³ Бертолини исказује поштовање сентименталности словенских жена у Хрватској, дубини психолошке перцепције емоција код словенског народа, „анестезираног музиком“. G. Bertolini, *Tra Mussulmani e Slavi...*, 43, 66 – 67.

политичко јединство.⁵⁴⁴ Проглашење анексије Бертолинија је затекло у Сарајеву. Он преноси да између муслимана и Срба постоји „дубоко неслагање“ и неповерење о концепцији и доживљају уједињења Јужних Словена и односа према Србији.⁵⁴⁵

Осим римског *Caroccio*, у Милану је 1909. почео са излагањем лист *Grande Italia*, чији су сарадници и дописници (Артуро Колаути, М. П. Негрото, и, у мањој мери, либерални политичари попут Луцатија, Фортиса, Боселија) заступали приметнију анти–аустријску пропаганду, фаворизујући идеје о федеративном преуређењу Балканског полуострва, који ће постати „латинско – словенски“ бедем против германизма.⁵⁴⁶ Примећују се мацинијевско–ризорђименталска традиција демократског мацинијанизма, у духу Имбријанија, с примесама политичког прагматизма либералног иредентизма: неопходно је унапред дефинисати италијанску „зону“ у национално „спорним“ подручјима Монархије, како би се избегли погубни међунационални сукоби између латинског и словенског света и остварила федерација балканских држава, којој би приступиле Италија, Русија и Турска.⁵⁴⁷

Споразум у Ракониђију (1909)

Италија и Русија неколико година пре Анексионе кризе пропитивале су терен међусобног споразума о обостраној заштити интереса у медитеранском басену и Балкану. Почетком јуна 1909. Мелегари и Титони били су скептични према могућностима организовања посете руског цара Николаја II, због нерешеног питања статуса Ватикана и католичког прозелитизма против православља, социјалистичко – анархистичке агитације у земљи и питања сигурности копненог и поморског пута доласка. Приликом сусрета Титонија и Билова у Венецији јуна 1909, потврђен је триплицистички курс Италије. Титони је Билову саопштио да у случају рата са Аустро – Угарском, „англо–руско–француски блок“ не би упутио помоћ Италији, оптуживши Извољског за недоследност у вођењу политике према Еренталу, услед првобитног попуштања притисцима руских панслависта и супротстављања анексији, до прихватање исте.⁵⁴⁸

Панславистички конгрес у Москви (12–25. мај 1909) није заобишао интересовање италијанских дипломата. Аварна, попут Мелегарија, није успевао да уочи кохезивни фактор пансловенског покрета, који би надишао етничке партикуларизме и различите идентитетске традиције. Признао да је панславизам „поново добио снагу“, попримајући све више „антинемачки карактер“, али је веровао

⁵⁴⁴ Бертолини условно подржава отклон Хрвата од Срба, али предвиђа да ће процес „коалиције словенских народа на хоризонту“ Балкана ипак бити остварен, у одложеном времену. *Ibidem...*, 36 – 38.

⁵⁴⁵ Он пише да су, када је дошло до анексије, „Срби гледали у Београд, а њихови неистомисљеници муслимани у Цариград.“ *Ibidem*, 192 – 193.

⁵⁴⁶ Артуро Колаути је изнео мишљење да се Италија може одрећи од потраживања Трста и Истре, али да због геостратешке позиције одбране североисточне границе, она не сме да одустане од Бренера и Соче. G. Sabbatucci, „Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia...“, 68–69.

⁵⁴⁷ О томе детаљније пише М. Негрото у тексту који је објављен у листу *Grande Italia* у децембру 1909: „Како би латинскословенски савез постао могућ, неопходно је да се поменуте позиције јасно разјасне, како пангерманистичку опасност не би заменила панславистичка... како би у Јулијској Крајини и Далмацији престао одвратан и свиреп рат који су панслависти тих крајева водили против италијанског становништва, подстакнути мајмун лукавством и снажно потпомогнути централном владом из Беча... Неопходно је да се што пре постигне договор у тим земљама, помирљиви *modus vivendi*. И ми ћемо, са своје стране, такође посветити наше јадне снаге овој светој ствари“. G. Sabbatucci, „Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia...“, 70.

⁵⁴⁸ F. Tommasini, *L'Italia alla vigilia della Guerra*, vol. V, 223 – 225.

да „нови жар крхкости покрета није био у стању да пронађе позитивну формулу која би била способна да превазиђе унутрашње ломове између различитих словенских националности“.⁵⁴⁹

Титони је сматрао да је разговор о начелу примене члана VII уговора о тројном савезу изгубио на вредности 1897, када је Аустро – Угарска направила договор са Русијом у вези поделе интересних сфера на Балкану, не консултујући Италију и држећи сакривеним одредбе Миршштегског споразума од владе у Риму, што је представљало, према министровом тумачењу, кршење тог члана.⁵⁵⁰ Титони је 6. јула 1909. преко службе руског посланства у Риму, поново покренуо идеју трипартитног споразума Русије, Аустро – Угарске и Италије у вези Балкана. Тврдећи да „на искуство подучава да је неопходно мало више опрезности“ када је реч о балканским проблемима, италијански министар предложио је да би било прикладно „обавезати Ерентала да своја обећања предочава у написаним и прописно потписаним изјавама“.⁵⁵¹ Незадовољан окаснелим порукама из Петрограда и суочен с Еренталовим предлогом да се Италија и Аустро–Угарска обавезу на унапред организовану консултацију у случајевима добијања предлога о промени стања на Балкану од треће силе, Титони је јула 1909. прекинуо даље преговоре о трипартитном споразуму, напоменувши да то не означава крај блиских дипломатских веза с Русијом и одрицање од жеље да ти односи буду „интимнији, срдачнији и плодоноснији.“⁵⁵² Извољски је, изненађен потенцијалним неповољним исходом губитка италијанске подршке, средином септембра предузео иницијативу да Италија и Русија започну рад на склапању анти – аустријског споразума.⁵⁵³ Титони је у свом одговору од 3.октобра 1909, уверавао Извољског да у италијанској спољној политици није дошло до промена, да је Италија спремна за договор са Русијом у вези Балкана и да савез у којем се налази не спречава да се то постигне. У вези Дарданела Титони је Извољског упутио да Русија главно одобрење мора добити од Британије. Потврдио је да постоји договор о Албанији, али је прећутао део споразума којим су се Италија и Аустро – Угарска обавезале да ће у случају промене *statusa quo* вилајети Османског царства насељени албанским становништвом добити аутономију.⁵⁵⁴

Италијанску делегацију у Ракониђију, поред краља и краљице Јелене, чинили су Ђолити, Мелегари, градоначелник Рима Ернесто Натан и Титони, док су руску, поред императора, представљали Извољски, шеф дипломатске канцеларије министра спољних послова Савински, амбасадор Долгорукиј и саветник у посланству у Риму Константин Николајевич Гулкијевич. У току разговора, Извољски је упитао Титонија да ли постоји клаузула у оквиру Тројног савеза којом се гарантује ширење Аустро – Угарске на Балкан у замену за компензације Италији. Уколико је одговор потврдан, резонувао је Извољски, сваки споразум са Италијом био би илузоран и погрешан, јер

⁵⁴⁹ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea* ..., 67 – 68.

⁵⁵⁰ Треба имати у виду да је Ерентал 6. јула 1909. саопштио Аварни да се разматрања компензација из члана VII уговора о Тројном савезу имају односити искључиво на период после анексије Босне и Херцеговине. G. Donnini, *L'accordo italo – russo di Racconigi*, Milano 1983, 92 – 106.

⁵⁵¹ F. Cataluccio, *Balconi e Stretti nella politica russa (1700-1909)*, Firenze 1950, 105–106; G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea*..., 68.

⁵⁵² G. Donnini, *L'accordo italo – russo*..., 117 – 119.

⁵⁵³ Да је имао могућност да буде министар 1897, како саопштава Титонију, Извољски би инсистирао да Италија чини интегративни део аустро – руског споразума о Балкану. У својој иницијативи, Извољски је напоменуо да ће прихватити све Титонијеве захтеве, и да би променио Титонијев предлог „о заштити начела националности“ у „заштиту држава на Балкану“. G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea* ..., 74.

⁵⁵⁴ G. Donnini, *L'accordo italo – russo*..., 153 – 154.

би противречио доктрини Русије да „Балкан припада балканским народима“. Титони је негирао да постоји члан који говори о компензацијама, али је изјавио да постоји један члан који је формулисан на „неодређен“ начин, према којем би у „случају промене statusa quo на полуотрву, интереси Италије били узети у обзир“.⁵⁵⁵ Обојица министра сложила су се да клаузоле уговоре држе тајним, а да својим савезницима саопште како је одржана уопштена, уобичајена размена мишљења о одржању неутралности Балканског полуострва и подржавању принципа националности.

Споразумом Извољског и Титонија у Ракониђију од 23. октобра 1909. Италија и Русија постигле су договор у следећим тачкама: 1) Русија и Италија поштују одржавање status quo на Балкану; 2) у случају нарушавања статуса кво, обавезују се да ће подржати примену принципа народности у корист балканских држава, без „било чије доминације са стране“; 3) заједничким деловањем Италија и Русија ће се супроставити било каквој промени постојећег поретка који би дошао са било чије стране; 4) уколико буде дошло до предлога са треће стране (првенствено се овде мисли на Аустро – Угарску) да се склопи ново савезништво или споразум у вези Источног питања, сила којој је упућен предлог неће пристати на споразум без обавештавања и учешћа оне друге⁵⁵⁶; 5) Русија признаје италијанске интересе у Триполитанији и Киренаици, док се Италија обавезује да призна руске интересе у Дарданелима, слободан пролаз за руске бродове (на Босфору).⁵⁵⁷ Значај последњег члана био је у томе што је Италија постала једина од свих потписница Берлинског уговора која је у писаној форми дала одобрење на ревизију уговора о Дарданелима у корист Русије.⁵⁵⁸ Према мишљењу савремених историчара, Титонију није одговарала претерана „антиаустријска нота споразума“, али је био свестан да је он ипак ограничио ризик руског напредовања на Јадрану.⁵⁵⁹ Руски император овим путем желео је и да узврати посету италијанском краљу, који га је посетио у Петерхофу 1902. године.

Британска дипломатија, преко руске амбасаде у Лондону, веровала је да је Титонијева намера била да, након споразума у Ракониђију, обезбеди формалну, писану

⁵⁵⁵ Титони је додао да аустро – угарско повлачење из Новопазарског санџака и њено обавезивање да се неће нарушавати интегритет полуострва инвазијом, новим анексијама или окупацијама, као и потврђено обећање да се неће једнострано окупирати Албанија, представљају довољну гаранцију да не постоје препреке склапању италијанско – руског споразума. G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 91 – 92; G. Giolitti, *Memorie della mia vita*, Vol. I, Milano 1922, 253 – 256.

⁵⁵⁶ Како би заштитио правно–политички легитимитет постојећег уговора о Тројном савезу са Аустро – Угарском (посредно и Немачком), Титони је додао да се то односи на „нове споразуме, ван оних постојећих“. У овом члану види се немерљив утицај Извољског на садржај споразума – за разлику од размена мишљења из 1908, којим се само „гарантовало“ да ће друга страна потписница бити обавештена о начину реаговања оне којој је упућен предлог, и бити загарантована заштита њених интереса, у самом тексту споразума то је оснажено. G. Donnini, *L'accordo italo – russo*, 190; *Un viaggio, un'epoca la visita dello zar Nicola II a Racconigi (23-25 ottobre 1909) : atti del convegno nazionale*, Racconigi, 22-23 ottobre 1999, cura di B. Gariglio, Società per gli studi storici, archeologici e artistici della provincia di Cuneo, Cuneo 2002, 28 – 30.

⁵⁵⁷ L. Albertini, *Le origini della guerra...*, Vol. I, 325 – 326.

⁵⁵⁸ G. Giolitti, *Memorie della mia vita*, Vol. I, Milano 1922, 255.

⁵⁵⁹ Ђулија Бјанки, позивајући се на дело Петракија, износи мишљење да је, током преговора са Извољским и руском делегацијом, у интересу Италије било да се избегне претерано јачање Србије и Црне Горе. Ова формулација захтева додатно разјашњење и може деловати непрецизно. Она се може условно прихватити, ако говоримо о супростављању идеји насилне измене постојећег поретка на Балкану, триптистичкој политичкој опредељености већине либералне владајуће италијанске елите, идеји уједињења Србије и Црне Горе у једну државу, које би изазвале реакцију Аустро – Угарске, чему се Италија безрезервно противила. Италија је, међутим, снажно бранила економски суверенитет обе словенске државе и поспешивала њихово привредно и финансијско јачање. G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 54.

и дипломатски потврђену ноту свих европских сила о њиховој незаинтересованости за унилатералне акције на Балкану и једностране промене граница, што је Титони демантовао.⁵⁶⁰ Непосредно пред крај свог другог мандата, и након постигнутог договора с Русијом, Титони је настојао да не дозволи да Србија и Бугарска започну дипломатску „препирку“ са Портом, настојећи да обезбеди њихову сагласност да обуставе комитске активности у Македонији, те да Турска, због повећања војног наоружавања ове две земље, престане да потеже ово питање. Након разговора са Миловановићем, Титони није желео да придаје превелику пажњу новембарској посети краља Фердинанда Београду, верујући да се политика Собрања и бугарске спољне политике условно окреће Русији, што је оценио позитивним.⁵⁶¹

Убрзо након Ракониђија, Ђолитијева влада је, услед хроничних унутрашњих проблема пала, а краљ је мандат за састав владе поверио Сиднију Сонину, конзервативном либералу, који је на место министра иностраних дела поставио грофа Франческа Гвичардинија, умешног познаваоца балканског простора⁵⁶². Гвичардини је, желећи да потврди триптистичку оријентацију нове владе и одагна Еренталове сумње у „верност“ Италије према свом суседу и обавезама из Уговора који је обновљен 1907, потписао посебан, тајни споразум 19. децембра 1909. са аустро – угарским министром, на основу размене мишљење двојице министара од 30. новембра до 15. децембра.⁵⁶³

⁵⁶⁰ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 268, fasc. Crisi balcanica, Tittoni a Imperiali, SP. R., N. 3066.

⁵⁶¹ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 268, fasc. Crisi balcanica, Tittoni a San Giuliano, 7 novembre 1909, N. 2982.

⁵⁶² Франческо Гвичардини (Francesco Guicciardini) (1851–1915) гроф, историчар, писац, дипломата и краткотрајни министар спољних послова (1909–1910) Италије, својим интелектуалним промишљањем, политичком праксом и публицистичким радом неретко се освртао на феномен Балканског полуострва, историјског и геополитичког значаја Албаније за Италију. Сарадник Сонино, пропутовао је Далмацију и Албанију. У децембру 1912. године објавио је чланак *Serbia e Grecia in Albania*, а оставио је и запажен говор у Фукекију о питању албанске независности 1912. Гвичардини је 1898. обишао Далмацију, 1900. Албанију, 1903–1904. године Македонију (Солунски и Битољски вилајет) и Цариград. Гвичардини се на седници италијанског парламента 14. маја 1904. заузео за одвајање албанских области из Солунског и Косовског вилајета и њихово припајање посебном албанском вилајету. Тада је тражио да Италија активније подржи и наметне програм реформи, и да се они прошире на Скадарски и Јањински вилајет. Сматрао је да су Плав и Гусиње, као и Врање неправедно додељени Црној Гори, односно Србији на Берлинском конгресу, на уштрб националних права Албанаца, којима „тутор“ у изградњи националне свести мора бити Италија. Приликом посете Албанији 1900. године, писао је да Црна Гора не може да буде задовољна судбином коју јој је доделио Берлински уговор и да се због аустријског притиска окреће северној Албанији: „не само да није добила награду, коју је стекла вековном борбом против Турака, већ није стекла ни најскромније услове да гарантује своју независност и просперитет; затворена између аустријских клешта које је стишћу из Новог Пазара и Котора и без економских средстава, она носи терет двоструког ланца аустријских претњи и донација које долазе од цара и које понекад заиста доносе субвенције.“ Обилазећи Скадар, записаће како је „у Скадарском округу једина распрострањена и добро дефинисана политичка манифестација анимозитет према Црној Гори“, услед чега му је деловало да су „у томе муслимани и католици, грађани и горштаци били сложни“. Промовисао је идеју албанске аутономије и независности. F. Guicciardini, „Impressioni d’Albania“, *Nuova Antologia* (maggio – giugno 1901), Vol. XCIII, Fasc. 708, (577 – 612); *Ibid*, *Nuova Antologia* (luglio–agosto 1901), Vol. XCIII, Fasc. 709, 17 – 58; AP, Camera dei deputati, Legislatura XXI, Discussioni, 14 maggio 1904, 12546 – 12558; *Inventario dell’Archivio di Francesco Guicciardini (1851 – 1915)*, a cura di R. Boldrini, Roma 2003, 135.

⁵⁶³ Аустро–Угарска и Италија сагласиле су се да се члан VII уговора о Тројном савезу допуни и прошири гаранцијама у вези Новопазарског санцака: 1) ова област не може бити предмет привремене или сталне окупације од стране Аустро – Угарске без претходног усаглашавања са Италијом и уобличавања договора којим ће Италија добити обештећење у компензацијама; 2) утврђује се немогућност склапања договора са трећом страном у вези балканских питања, без обезбеђивања равноправног учешћа друге стране; 3) утврђује се обавеза разматрања и консултовања било којег предлога, који би учинила трећа

Најважније афирмативне последице споразума у Ракониђију на аустро – италијанске односе тицао се обавезивања Балплаца да Двојна Монархија неће окупирати Новопазарски санџак без претходне консултације са Италијом, и одређивања компензација које би јој се морале доделити у случају ступања у војну акцију. У светлу енглеско – руско споразума (1907), маневарски простор Титонија је значајно проширен, премда његова иницијатива да се Аустро – Угарска, Русија и Италија „утроје“ споразумно договоре о неутрализацији Балкана, није прихваћена од Ерентала.⁵⁶⁴ Ерентал није био обавештен о споразуму у Ракониђију.

Италија према Србији и Црној Гори: од Титонија до Сан – Ђулијана (1909 – 1911)

Односи Италије према српским државама добили су на замаху после склапања споразума у Ракониђију с Русијом, упркос политици стриктног подржавања *statusa quo* на Балкану. Највећи изазов представљале су нестабилне прилике у Албанији. Гвичардини је конципирао идеју да „окупација може имати и друге облике осим војне“ и да изјаве и споразуми о незаинтересованости према Албанији нису довољни да се овај регион заштити од неиталијанског империјализма. Ипак, Гвичардини је остао приклоњен идеји останка уз Тројни савез, уместо напуштање истог, у корист руског напредовања ка Јадрану. Када је Гвичардини сазнао 11. фебруара 1910. за ноту Извољског Еренталу, у којој се Аустро–Угарска позива да пристане на предлог да ревидира споразум из 1897. о неутралности на Балкану и очувању интегритета Османског царства, чији би одржање гарантовале све европске силе, пренео је Мелегарију да је Италија „јадранска сила, која има интересе који нису ништа мање важни од интереса Русије и Аустрије“ и да сваки споразум којим се успоставља преимућство за две монархије на Балкану не би били у складу са жељама Италије, чак и ако се саопштавају „отворено и заснивају на принципима које све силе сматрају прихватљивим.“⁵⁶⁵ Због Еренталовог дискретног одбијања предлога, гроф Аварна, амбасадор у Бечу, саветовао је Гвичардинија да се одустане од покретања политичке иницијативе у Петрограду. Покушај Извољског да направи руско – турски савез, уперен против Немачке, такође није заживео. Настојања да се створи анти–германски савез од балканских држава у пролеће 1910, чијим се архитектом сматрао Чариков, није наишао на одобравање Мелегарија, који је остао неповерљив према апстрактним и невешто дефинисаним плановима окаснеле руске славистичке политике. Мелегари је веровао да је ту дипломатску кампању, која се у Русији одвијала усред „бучних славенофилских демонстрација“, Извољски осмислио ради личног успеха, не

страна, а који би био у супротности са принципом немешања (одустајања од интервенције) и који би довео до промене status –a quo на Балкану. Уговор је актуализован почетком 1915. Током почетне фазе преговора са бароном Макијом у Риму, јануара 1915, о условима под којима би Италија одржала неутралност, или прешла на страну Централних сила, уз добијање аустријских територија са италијанским становништвом, Сонино је аустро – угарског посланика подсетио да током размене мишљења са Еренталом 1909. аустро – угарски министар ни у једном тренутку није помислио да оспори право Италије да издејствује компензације и ван Балкана, тј. да Италија несметано окупира територије које су припадале Османском царству, „на другим деловима Царства“, алудирајући на Триполитанију. G. Ambrosini, *L'Albania nella comunità imperiale di Roma*, Roma 1940, 39; S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916*, a cura di P. Pastorelli, Roma Bari 1974, 155; P. Guicciardini, *Cento giorni alla Consulta: diario e ricordi*, Firenze 1943, 17–27.

⁵⁶⁴ G. Volpe, *Italia Moderna 1910 – 1914...*, Vol. III, 111 – 112.

⁵⁶⁵ G. Giordano, *Tra marsine e stiffeliius. Venticinque anni di politica estera italiana 1900-1925*, Roma 2012, 157. G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 112; F. Guicciardini, *Cento giorni alla Consulta. Diario e ricordi*, a cura di Paolo Guicciardini, Firenze 1943, 51.

размишљајући о последицама које би из тога могле произићи; Извољски је, према увидима италијанског посланика, „ризиковао да поново пробуди илузије Београда“, које би дале подстрека „новој српској агитацији“, на коју су Аустро – Угарска и Немачка биле посебно осетљиве, што би ове државе упутило на нове претње, пред којима би Русија била „принуђена да капитулира као две године раније.“⁵⁶⁶

Сан – Ђулијано и Ерентал састали су се у Салцбургу и Ишлу 30. августа и 2. септембра 1910, а касније и у Торину и Ракониђију 29 – 30. септембра 1910; на састанцима искључили су могућност директног уплива две државе у ратне операције на Балкану и потврдили истоветност гледишта у погледу консолидације Османског царства и наставком политиком реформи.⁵⁶⁷ Упркос формалном савезништву, бројне противречности остале су неразјашњене – инциденти према италијанским грађанима у градовима на обали (Задар, Трст), иредентистичке демонстрације против Двојне Монархије у Италији, актуелизовање статуса Ватикана, оптужбе кругова надвојводе Фердинанда да је Италија непоуздан савезник, критике аустријске штампе упућене италијанском министру да спроводи „прикривени“ план анти – аустријских акција.⁵⁶⁸

Аварна је у писму Гвичардинију од 2. марта 1910. упозорио на планове Аустро – Угарске да окупира Санџак и потчини Србију, што је изискивало да се Бечу јасно предоче услови под којима се италијанска неутралност и обезбеђивање војних поморских база за њене акције може обезбедити. Услови су подразумевали одвајање аустријских територија настањених Италијанима (око Горице, или Трентино, или оба) и демилитаризацију албанске обале. Чиршки је у разговору са Аварном 1911. поништио наду да је могуће издејствовати препуштање било које територије Аустрије настањене Италијанима, саветујући да Италија себи надокнаду нађе у Триполију, или у случају рата са Француском, у Тунису, па су разговори доживели неуспех.⁵⁶⁹

Гвичардини је руском амбасадору, који му је прочитао основне смернице аустро – руског споразума о Балкану, саопштио фебруара 1910. да Италија подржава програм мирног развоја балканских националности и трансформације европске Турске, али да Русија треба да има на уму да „Италија има извесне примарне интересе на Јадрану“, да није незаинтересована за судбину патроната над европским хришћанима на Балкану и да би настојала да издејствује формално признање склопа тих есенцијалних права на Балкану у аустро– руском споразуму.⁵⁷⁰ Мелегари је то „приближавање“ оценио таквим да ће он одговарати интересима Италије на истоку, али да се мора избећи ситуација да она „опет остане изолована, као у Мирцштегу“; према посланику, споразумевање „доноси нову ефективну подршку том програму који је одувек био основа наше политике: одржавање мира“, како се не би ушло у ситуацију да се проблеми на Балкану „решавају у тихој борби замки и интрига у којој би Извољски, много мање оштроуман од свог противника Ерентала, на крају извукао дебљи крај“.⁵⁷¹

⁵⁶⁶ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea ...*, 115.

⁵⁶⁷ У званичном саопштењу, додато је да ће две државе „с највећом симпатијом разматрати просперитет балканских земаља“. Историчари указују да је Сан – Ђулијано потврдио пуну и недвосмислену приврженост аустрофилским гледиштима. DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, Vol. V – VI, San Giuliano al Luzzatti, 31 agosto 1910, T. S. N. 474; C. Alexandre – Cailler, *La politique balkanique de l'Italie entre 1875 et 1914*, Lausanne 1951, 185.

⁵⁶⁸ G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo. Vita di Antonino di San Giuliano (1852-1914)*, Soveria Mannelli 2007, 345 – 350.

⁵⁶⁹ L. Albertini, *Le origini della Guerra...*, Vol. I, 335.

⁵⁷⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 735, Telegramma in Partenza, 13 febbraio 1910, Guicciardini a Ambasciata Pietroburgo, N. 414.

⁵⁷¹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 735, Telegramma in Arrivo, p. 1129, Melegari a Guicciardini, 27 gennaio 1910, N. 84/28.

Српско–црногорске и италијанске интересе на Балкану приближио је план ратних операција које је Конрад фон Хецендорф, заједно са аустријским војним круговима, припремао у склопу идеје о превентивном рату против Италије, Русије и Србије и Црне Горе.⁵⁷² Конрад је 2. фебруара 1910. послао цару Францу Јозефу меморију за претходну годину у којој је потврдио да је „боља опција разрешити конфликт са Италијом што пре могуће“, пре него што Русија буде спремна. Ерентал је одбацио такве планове, барем док не истекне важење уговора о Тројном Савезу, планирано за 1914. годину.⁵⁷³ Чиршки је уочио да ће Аустро – Угарска, уколико се Италија, најавама о проширењу операција у Егеју, не буде придржавала VII члана уговора о Савезу, тражити његово елиминисање приликом следећег обнављања Уговора, и да би се тиме Еренталу учинило пожељним да се члан потисне, јер би се тиме заувек „укинуло незгодно питање компензација, које може да пробуди мутне и опасне илузије код италијанских државника“.⁵⁷⁴ Русија против заузимања Лемна и Митилена, страх Енглеске, Француске и АУ да Италија неће напустити острва и продире превише на Исток. Одлука да се из обновљеног споразума о Тројном савезу из 1907. изостави клаузола о неутралном држању према Британији трауматизовала је Консулту да би рат против најспремније поморске силе могао постати изванредан.⁵⁷⁵ Сан – Ђулијано је у почетку игнорисао Аварнину иницијативу, у октобру 1910, да се покрене процес превремене ревизије уговора, на основу клаузула услова које је војвода изложио одлазећем министру Гвичардинију (март 1910): препуштање италијанских територија (Горица и Градишка, или Трентино, или оба) Италији, као предуслов за њено немешање према аустријској окупацији Новопазарског санџака и неутрализацију Албаније.⁵⁷⁶

На прве најаве да би, албанском побуном против младотурског режима, у пролеће 1910, Црна Гора могла да окупира Скадар, а тиме буде доведен у питање постојећи поредак и могућност интервенције Двојне Монархије, Аварна је забринутим Сан – Ђулијану предочавао да би Аустро – Угарска тешко пристала на давање компензација Италији у Албанији, али да би била расположена за уступање провинција са италијанским становништвом, тек на крају „изгубљеног рата“. То је, према Аварни, подразумевало да Италија треба да јасно стави до знања да је спремна да преузме обавезу да пружи моралну и материјалну подршку Аустро–Угарској у њеном ширењу на Балкан, све док она прихвата и буде обавезана да уступи хабсбуршке територије са италијанским становништвом и потпише споразум о неутрализацији Албаније.⁵⁷⁷ Уколико би одбила да гарантује „подесну надокнаду“, онда би, према Аварни, Италији „било природно да покаже симпатије према проширењу малих балканских држава, уместо аустријске окупације.“⁵⁷⁸ Саветник у руској амбасади у Риму, Корф, питао је у мају 1910. Сан – Ђулијана које је његово мишљење у вези гласина да ће кнез Никола, у савезу са Бугарском, напасти Османско царство. Сан – Ђулијано је рекао да „не треба веровати изјавама кнеза, који не би предузео кораке који би могли да доведу земљу до пораза“ или проузрокују да она изгуби подршку оних сила „које су јој се показале као

⁵⁷² A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro – Ugarske i Nemačke 1908 – 1918*, Beograd 1981, 73.

⁵⁷³ L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 367.

⁵⁷⁴ *Ibidem*..., 370.

⁵⁷⁵ Ниједна влада од времена Депретиса до Ђолитијевог епохе није прижељкивала рат са Британијом. G. Spadolini, „Albertini e Giolitti“, *Archivio Storico Italiano*, vol. 126, no. 3/4 (459/460) (1968), 526. (517-534).

⁵⁷⁶ T. de Vergottini, „Missione Avarna a Vienna“ (1904 – 1915), *Rivista di Studi Politici Internazionali*, vol. 59, no. 1 (233) (1992), 86 – 88. (73–102).

⁵⁷⁷ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo*..., 334 – 338.

⁵⁷⁸ *Ibidem*, 337 – 338.

пријатељске.⁵⁷⁹ Корф се распитивао да ли би албански вилајет могао да прихвати да буде припојен Црној Гори, али је Болати, с којим је руски службеник претходно разговарао, био скептичан, сматрајући да „презир“ који су Албанци осећали према Црногорцима спречава сваки вид њиховог међусобног зближавања.⁵⁸⁰

Приликом првог сусрета са маркизом Сан Ђулијанијем, у априлу 1910, Вујић је сазнао да Италија неће пристати да буде условљена градњом јадранске железнице и добијањем гаранције одлуком Порте да повиси царине на артикле и робу који стижу из Италије, и да ће у томе наићи на подршку других европских сила. Колико год то питање лежи од непосредног интереса за Италију, она не може да иде испред Порте.⁵⁸¹ Гвичардини као министар није много допринео унапређењу односа: додирне тачке биле су наставак преговора о јадранској железници, супростављање новим аустријским иницијативама и уклапање италијанских политичких и економских интереса у аустро – руски споразум поделе интереса на Балкану. При првом сусрету са маркизом ди Сан Ђулијаном, министар је посланику Вујићу пренео своје задовољство због успешне посете краља Петра Цариграду, рекавши да Србија има круцијално место од свих балканских држава за италијанске интересе. Србија је благонаклоно гледала на појављивање италијанске ескадриле у луци Бар крајем маја 1910 и настојање да се улажу већа издавања у градњу морнарице.⁵⁸²

Италијански посланик Бароли увиђао је, попут свог колеге, руског посланика у Београду, да је Миловановићева влада запала у кризу у односима с Црном Гором, због питања црногорских емиграната и осуђеника у Колашинском процесу, које је, према Италијану, требала да задржи у Србији. Сквити није био до краја уверен у оправданост хапшења преостаје тројице Ивановића учесника Васојевићке афере, верујући да постоји принцип изнуде признања, који се не може узети као ваљан да се српско – црногорска сарадња прекине. Председник црногорске владе, Лазар Томановић жалио се Сквитију, блатећи Београд као новинарски центар у којем се напада династија Петровић. Сквити је сматрао да поменута хапшења „представљају нову епизоду мрачне драме која би се у иностранству могла спремити против живота кнеза Николе, у односу на незадовољство које све више расте у кнежевини, због грубости и немилосрдности садашње службе, ауторитарне и страначки бескомпромисно настројене“ које доприносе удаљавању Београда и Цетиња: „оне уносе нову ватру неповерења, љубоморе, нетрпеливости, а да не говоримо ни о мржњи, која већ неко време тиња између две земље српске расе.“⁵⁸³ Понављајући да је непристрасни посматрач унутрашње политике Књажевине, Сквити је, на тражење Министра да испита гласине, инсистирао на тези да је народ апсолутно привржен Књазу, да не постоји незадовољно економском политиком и погрешним усмерењем владе, као ни могућност народне побуне. Лично се интересовао за помиловање осуђених у Бомбашком процесу у разговору почетком јуна 1910 код Књаза. Према Баролију, незадовољство емиграната није непожељно да се види у Београду, који ће настојати да их потпомаже, али не по цену атентата на Кнеза, што је за жаљење односи две српске државе.⁵⁸⁴ Бароли је сугерисао да је учешће Маринковића, једног од противника

⁵⁷⁹ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea*..., 97.

⁵⁸⁰ *Ibidem*, 101.

⁵⁸¹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 344, I/316 – 317 (Ф – I, 1910, Дос VI, Ж/26, 1 – 2, Пов. Бр. 547)

⁵⁸² ДАС, МИД ПО, микрофилм 346, II/561 – 563 (Ф – II, 1910, Дос VII, I/1 – X – XII, Пов. Бр. 755).

⁵⁸³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro – rapporti politici, 1910, Squitti a San Giuliano, 18 maggio 1910, N. 292/78.

⁵⁸⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro, 1910, Baroli a San Giuliano, 17 giugno 1910, N. 526/142.

Карађорђевића, којег је именовао Књаз на свечаној седници певачког друштва Станковић, не доприноси споразумевању две владе.⁵⁸⁵ За осморицу који су пуштени, Бароли је сматрао да би у Србији били лакше надгледани и држани под присмотром.⁵⁸⁶ Бароли је категорички обавештавао министра да српска влада нема додирних тачака са програмом Ивановића, једног од емиграната, да их српска влада није сматрала аустријским агентима, али да је прижељкивала њихов одлазак из Србије.⁵⁸⁷ Бароли је 3. марта 1911. пренео Миловановићу поруке које је сазнао од бугарског посланика Тошева (које је бугарском колеги пренео српски посланик са Цетиња), да постоје разговори о сфери утицаја и поделе интересних сфера између краља Николе и Србије.⁵⁸⁸

Када је реч о проглашењу Црне Горе краљевином, догађај којем ће италијанска јавност посветити пажњу, Сквити је веровао да Србија и Бугарска могу уложити протест против одлуке да се књаз Никола прогласи за краља. Италијански посланик писао је да се односи две земље неће поправити ни да „Пашић буде удаљен с власти“ и да се „не треба чудити ако се Црна Гора приближи Аустро – Угарској“, али никада по цену раскида са својом вековном заштитницом.⁵⁸⁹ Црногорски владар желео је да се окористи Италијом у припреми краљевских свечаности, те је тражио десет аутомобила из Торина по повлашћеној цени, што је Италија прихватила, али је министар јавних радова одбио, правдајући ригорозношћу закона и великим трошковима.⁵⁹⁰ У пролеће 1910. године, Сквити је писао да му је Књаз саопштио како припремање за прославу педесетогодишњице владавине захтева да се оставе по страни „значајна питања спољне и унутрашње политике“, што је италијанског посланика уверило да се односи са Србијом, уз све проблеме, ипак побољшавају, али условно и уз ограничења. У јулу 1910, поводом педесетогодишњице владавине, лист далматинских Италијана, *Dalmata*, донео је кратку и сажету историју Црне Горе под књазом Николом Петровићем, чија је политика, након анексије Босне и Херцеговине 1908 – 1909. оцењена као „ремек-дело суптилности, мудрости и моћи предвиђања“, а сам књаз упоређен са данским краљем.⁵⁹¹ Доласци краља Фердинанда бугарског и краља Петра у Петроград и Цариград, и одлука руских власти да у руску престоницу не позову црногорског књаза, те одбијање да се повећа годишња контрибуција за црногорску војску изазивају, према Сквитијевим белешкама, благо незадовољство Русијом; Сквити истовремено уочава да су „антипатија и неповерење српске и црногорске државе дубоке и чврсте, и да се не могу решити одлуком о протеривању емиграната“, акутним питањем којим се италијанска дипломатија активно бавила у зиму и пролеће 1910. године. Књаз Никола тражио је од Сквитија, у току трговинских преговора са Бечом, савет да ли би могао да у погледу економских интереса од Монархије, захтева слободан проток црногорске златне монете и перпера у Скадру и Котору. Акутан проблем биле су и несређене

⁵⁸⁵ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro, 1910, Baroli a San Giuliano, 6 luglio 1910, N. 575/155.

⁵⁸⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro, 1910, Baroli a Guicciardini, 27 febbraio 1910, N. 185/46.

⁵⁸⁷ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro, 1912, Telegramma in arrivo, Baroli a San Giuliano, 19 agosto 1912, N. 969024.

⁵⁸⁸ Н. П. Шкеровић, *Црна Гора на освитку XX вијека*, Београд 1964, 573.

⁵⁸⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro, 1910, Squitti a Guicciardini, 22 marzo 1910, N. 181/44; Squitti a Guicciardini, 9 aprile 1910, N. 214/55.

⁵⁹⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro, 1910, San Giuliano a Squitti, Direzione Generale degli affari politici, 7 maggio 1910, N. 16; ... a san Giuliano, 14 maggio 1910, N. 109 Div. 3; Squitti a San Giuliano, 22.aprile 1910, N. 235/62.

⁵⁹¹ „Il giubileo del principe del Montenegro“, *La Dalmata*, 20 luglio 1910, Num. 57.

прилике у Скадарском вилајету. Конзула у Терапији, Мајора, на састанку 5. септембра 1910, Пренк Биб Дода, албански првак са севера Албаније, упозоравао је да Црна Гора жели да освоји Скадар и да има експанзионистичке намере све до Јањине, молећи да Италија, упркос династичким везама са цетињским двором, помаже „латинску“ расу Албанце.⁵⁹²

Италијански краљ Виторио Емануеле III и краљица Јелена Петровић Савоја, уз мноштво новинара, дипломатског кора и инжењерских предузимача запослених у Бару и другим местима, присуствовали су свечаностима које су организоване 28. августа 1910. године на Цетињу, којима је црногорска држава уздигнута у ранг краљевине.⁵⁹³

Италија је одржавала, финансијски потпомогала и промовисала привредно – културне изложбе у земљама чију је спољну политику сматрала блиском. Отварање Италијанске изложбе на Цетињу 1910, организовану у склопу краљевских свечаности, која је обухватила културна и индустријска достигнућа Италије, помогли су председник Изложбеног италијанског Комитета Ортенцио Виталини (Ortensio Vitalini), а њен значај промовисао дугогодишњи дописник *Giornale d'Italia* на Цетињу Енрико Корadini, који је у то време био познат под псеудонимом Ђулио де Френзи (Giulio de Frenzi); Корadini је провео више од месец дана у августу 1910. обилазећи источну јадранску обалу, „од Трста до Цетиња“, о чему је писао свом пријатељу, публицисти Гвалтијеру Кастелинију.⁵⁹⁴ Промовисање рада Италијанске изложбе на Цетињу организовао је кроз публикације и ботаничар Антонио Балдачи, један од почасних чланова Извршног комитета изложбе.⁵⁹⁵

Током већег дела 1910. године, Италију су узнемиравали турско–румунско споразумевање и гласине да би у Македонији дошло до побуне, чији би инспиратор била или Бугарска, или Грчка. Империјали је из Лондона износио предвиђање да би била дефинитивна несмотреност „апсолутно искључити да Турска, ослањајући се на своју уверену добронамерну аустро-немачку снисходљивост, увек тражи лако доступне

⁵⁹² ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro, 1910, Mayor a San Giuliano, 5 settembre 1910, N. 2785/920.

⁵⁹³ Приређена је кинематографска забава у палати књаза Данила, у присуству краљице Италије. На освећењу новог здања Владе, с митрополитом Митрофаном Баном, који је предводио богослужбену процесiju, окружен својим помоћницима, књазом Николом, присуствовали су књаз Данило, чланови Скупштине, министри и ветерани са заставом, и мноштво италијанских официра, предузетника, новинара. Краљ Италије је принцу Петру доделио свети Благовештенски орден, у облику оковратника, као највише одликовање савојске куће (Collare del L'Ordine Supremo della Santissima Annunziata). Кнез Никола је пољубио италијанску заставу. Министар војни, генерал Спинђарди, саветовао је да се међу официрским италијанским кором, који буде присуствовао свечаностима, не појављују црвенокошуљаши, или истичу алузије на гарибалдинску традицију, како се не би „изазивала“ провокација аустријског посланства. Краљевски италијански пар напустио је Цетиње 29. августа и преко Бара се на крстарици *Тринакрија* вратио у Венецију. *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 29 agosto 1910, Num. 210; V. Mantegazza, „Le feste montenegrine per la proclamazione del regno“, *Corriere della Sera*, 20 agosto 1910, N. 230, 1; *Ibid*, „Il nuovo Montenegro. Savoia e Petrovich“, *Ibidem*, 23 agosto 1910, N. 233, 1; *Ibid*, „La proclamazione del regno al Montenegro. Scene d'entusiasmo a Cettigne“, *Ibidem*, 30 agosto 1910, N. 240, 1; „Il mancato intervento dei garibaldini spiegato dal Ministero della Guerra“, 23 agosto 1910, N. 233, 1; „Le feste nel Montenegro. Arrivi e visite“, *La Stampa*, 27 agosto 1910, Num. 237, 6.

⁵⁹⁴ „L'Esposizione Italiana a Cettigne e il suo Presidente Comm. Ortensio Vitalini“, (Anno VII), Fasc. X, 1910, *Picenum – Rivista Marchigiana Illustrata*, 368-370; G. Licata, „Il sindacalismo rivoluzionario italiano nel 1914“, *Aevum*, Vol. 41, Num. 3/4 (1967), 320. 304–326.

⁵⁹⁵ CMSPTs., fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 34, f. Consolato del Montenegro a Roma 1910, Baldacci a Popovich, 10 maggio 1910, N. 344.

изговоре за напад на Грчку“, што би Италију затекло неприпремљено, јер би јавност тражила да влада упути подршку Хеленима.⁵⁹⁶

Гвичардини се посебно занимао за путовања краља Фердинанда и краља Петра у Петроград и пажњу коју Србија и Бугарска поклањају односима са Портом. Његова намера била је да поспешу „убацивање“ Италије у аустријско – руске преговоре о Балкану и да за њу обезбеди стално присуство у разменама мишљења две стране, како би сачувала „одређене стратешке интересе на Јадрану“. ⁵⁹⁷ Миловановић је фебруара 1910. рекао Баролију да је упознат са садржај уговора у Ракониђију и да га поздравља, али да Србија неће чинити ништа да поремети мир на Балкану.⁵⁹⁸

Гроф Аварна је, као триплициста, кроз разговоре са турским и британским дипломатама, али и Еренталом, сумњао у могућност стварања Балканског савеза и његову одрживост. Ово је постало изражено након посете краља Фердинанда Балхаусплацу крајем 1909. године; италијански дипломата писао је министру Гвичардинију да би подела Македоније била најизвеснији и једини смисао таквог савеза, али да су препреке које се пред савез постављају потенцијално аустријско противљење (са свим последицама које носи) и гледиште Бугарске, које може бити двоструко: споразумевање са Србијом или приближавање Бечу, односно дилема одабира најбољег савезника за остварење вишедеценијских аспирација.⁵⁹⁹

Посета краља Петра Карађорђевића Италији актуализовала је, у круговима блиским умереној антиђолитијевској, конституционалној десници, окупљеној око Сиднија Сонино, сензационалистичке вести и извештаје о потенцијалном италијанском кандидату немањихког порекла за претендента на престо будуће аутономне или независне *Vecchia Serbia*, области коју су истомишљеници тих кругова замислили као државну творевину, која би војном побуном хришћанског становништва и ратним дејствима суседних држава, Србије и Бугарске, могла да се одвоји од Османског царства и вољом европских сила заслужи међународно признање или висок степен аутономије, али не и нужно уједињење са Србијом. Креатори пропагаторитих вести били су Луиђи Федерцони и напуљски гроф Руђеро Буонокоре де Видман, као и историчар Карло Падиљоне, пријатељ самозваног претендента, аутор неколико генеалошких студија о потомству Немањиха у јужној Италији, чије су тезе упитне, а у доцнијој историографији, српској, оспорене. Позадина актуелизовања неоснованих аспирација на наводно изгубљени, у емиграцији сачуван престо Немањиха, чији потомак, судија Апелационог суда Дионисије Орозије (Урош) Капоне-Немањих у граду Лече, припада породици Капоне – Немања (*Capone Nemaña*) и јавно прокламује права на престо српског средњовековног царства⁶⁰⁰, требала је да послужи умереној

⁵⁹⁶ Један од противника аустро – руског „ексклузивног“ споразума о Балкану био је депутат Де Маринис, који је привукао пажњу аустријског листа *Zeit. ASDMAE, Serie Politica* „P“ 1891 – 1916, *Avvenimenti balcanici*, b. 735, *Telegramma in Arrivo*, p. 1129, *Imperiali a San Giuliano*, 16 agosto 1910, N. 2642; *Ivi*, *Avarna a Guicciardini*, 1 marzo 1910, N. 376/175.

⁵⁹⁷ Гвичардини о тим интересима говори у телеграму који је послао Мелегарију фебруара 1910. *ASDMAE, Serie Politica* „P“ 1891 – 1916, b. 735, *Avvenimenti balcanici*, p. 1129, *Telegramma in partenza*, *Guicciardini a Ambasciata Italiana Pietroburgo*, 13 febbraio 1910, N. 414.

⁵⁹⁸ *ASDMAE, Serie Politica* „P“ 1891 – 1916, *Avvenimenti balcanici*, b. 735, *Telegramma in arrivo*, p. 1129, *Baroli a Guicciardini*, 7 febbraio 1910, N. 107/32.

⁵⁹⁹ Аварна је преносио своје сумње у одрживост српско – црногорског савезништва. Веровао је да ће неспоразуми између династија, питање завереника у Црној Гори продубити антагонизам две српске државе. *ASDMAE, Serie Politica* „P“ 1891 – 1916, b. 735, *Avvenimenti balcanici*, 1910 – 1912, *Telegramma in arrivo*, *Avarna a Guicciardini*,

⁶⁰⁰ Тезу је популарисао новинар националистичке оријентације Луиђи Федерцони у Сониновом листу *Giornale d'Italia*. Како би легитимисао аспирације у историографском погледу, Капоне Немања се позивао на меморандум свог претка, припадника аустријске војске у рату против Османског царства

десници као подсећање на јачање уплива италијанске дипломатије у турбулентна дешавања на Балкану и као врста притиска да, после неуспеха са генералом Де Ђорџисом, здруженим шефом европске комисије за надзор административних и правних реформи у вилајетима Османског царства, Италија поново задобије кључно место у европској дипломатији окренутој решавању османског наслеђа у Европи. Краљ Виторио Емануеле III дубоко је ценио и поштовао свог породичног рођака, краља Петра Карађорђевића – било је „мало људи“ у политици које је искреније и дубље поштовао од њега.⁶⁰¹

О посети краља Петра Риму, о којој су српски дипломати дуго размишљали и припремали је, у циљу јачања анти-аустријског блока, негативно се изражавао аустријски геолог, палеонтолог и тајни аустро – угарски агент у Албанији Франц Нопча. Критичан према слабљењу економско–трговачких привилегија Аустрије на Балкану, оптужио је Ерентала да води попустљиву, нејасну, дефетистичку политику према италијанском империјализму на Балкану и да дозвољава Италији да тајно наоружава албанска племена и да се промовише као примарни заштитник права албанског народа.⁶⁰²

(1789-1790), који је 1808. цару Наполеону послао меморандум о директној генеалошкој повезаности породице Капоне-Немања са потомком Симеона Синише Немањића, полубрата цара Стефана Душана, а даље све до Беле Уроше, у чему се назире утицај *Летописа пона Дукљанина*. G. De Frenzi, 'Un ex-magistrato italiano pretendente al trono della Vecchia Serbia', *Giornale d'Italia*, 26. febbraio 1911, N. 57, Anno XI, 3.

⁶⁰¹ Према британском амбасадору у Риму Роду, италијански краљ је за српског монарха тврдио да је био „погрешно процењен и да је имао тежак живот“, али да је „увек остајао усправан и чистан“ и да је поставио „високе стандарде у земљи која, лишена већег дела ресурса, никада није била просперитетна као под његовим вођством“. Поред похвала престолонаследнику, према амбасадоровим сећањима, Виторио Емануеле III навео је да је „мали српски народ показао велике особине у свом часу искушења, и да треба одати признати краљу који је настојао да у један сиров народ усади осећај достојанства и обавезе“. J. R. Rodd, *Social and Diplomatic Memories 1902 – 1919...*, 131.

⁶⁰² Франц Нопча (1877–1933), члан тајних аустро–угарских мисија и предводник научних експедиција у Албанији, радио је активно на промовисању и легимитизацији албанског националног идентитета. Године 1911. објављује у листу *Die Ziet* 1911. године текст о проблематици *status -a quo* на Балкану и износи платформу оптужби према италијанском „прекомерном“ утицају на Јадрану, чија ће полуга бити Србија: „Јавно мњење у Италији сада је почело да гледа на Јадран као на италијанско језеро. Од македонске реформске акције, Италија је такође развила везе са Србијом, очигледно као нови фронт против наше Монархије (уп. тајни циркулар од 20. јуна 1904). Односи Србије и Монархије нису побољшани од тог времена, што се види по отказивању посете краља Петра. Занемарујући краљеву посету Риму, види се како су се српско-италијански односи од тада интензивирали. Италијанска трговина са источном обалом Јадрана је у последњих двадесетак година нарасла до те мере да озбиљно угрожава комерцијалне интересе, односно извор богатства Монархије. Од 1909. године црногорска артиљерија, наводно набављена у Италији, котрља се црногорским путевима поплочаним средствима Монархије да би извршила опсаду наше тврђаве у Котору. У недавном турско-италијанском рату, италијански агенти били су активни међу албанским католичким становништвом, били су снабдевани војним залихама и динамитом, упркос свечаним обећањима италијанске владе. Железничке везе између Монархије и делова Балканског полуострва ван њених граница нису се нимало побољшале, упркос свим плановима за Санџачку железницу“. Под утицајем Јулиуса Андрашија и Конрада фон Хецендорфа, Нопча је тврдио да Италија преузима примат црногорско – албанске национал револуционарне побуне против Османског царства и ради на слабљењу аустријског престижа: „Својим гранатирањем Превезе и Медове, гроф Ерентал је сада препустио примарну улогу шампиона хришћана на источном Балканском полуострву Италији. Младотурци, на које се рачунала Монархија, изневерили су нас и своју земљу. Наша Монархија је жртвовала своју улогу поморске полиције дуж црногорског приморја да би задовољила краљевске владаре Италије и Црне Горе, а наша садашња ситуација је дефанзивна у односу на самоуверену Италију која је била заузета ширењем на источни део Балкана у последњих двадесет година.“ *Traveler, Scholar, Political Adventurer. The memoirs of Franz Nopcsa. A Transylvanian Baron at the Birth of Albanian Independence*, ed. By R. Elsie, Budapest 2014, 127 – 129 – 131.

Српски посланик у Риму, Вујић, упорно је покушавао да предочи маркизу Сан – Ђулијану драматичност положаја српског народа у вилајетима, али није наишао да одобравајућу реакцију. Маркиз је тврдио, приликом сусрета 11. октобра 1910. године, да, на основу извештаја конзула, нема утисак да се стање српског народа погоршава и да су „арнатуски напади на Србе“ великим делом престали.⁶⁰³ Вујићева настојања да увери Сан – Ђулијана у потребу ангажовања Италије на заустављању репресија младотурског режима према Србима у Старој Србији и Македонији, нису наишла на позитиван одјек. Сан – Ђулијано остао је при уверењу да се „не сме узимати никаква самостална иницијатива“ и да ће насиље, чије су жртве више Албанци него Срби, престати, како га извештавају конзули у вилајетима.⁶⁰⁴ Српска дипломатија подозревала је да је Италија правила тајни договор са Бугарском, Грчком и Црном Гором о подели албанских територија у Османском царству. Димитрије Ризов, посланик Бугарске у Риму, у намери да убрза српско – бугарски споразум, пренео је, јануара 1911, свом српском колеги Вујићу да је током посете италијанског краља краљевским свечаностима 1910. у Црну Гору тајно допремљено 15.000 пушака и око 30 брдских топова и да је око 7000 Арбанаса спремно да пређе границу и започне устанак против младотурског режима.⁶⁰⁵

Консулта је имала информације о незавидном положају српског народа у Косовском вилајету. Италијански конзул у Солуну, Примо Леви, после обиласка Скопља и Митровице, и Косовског вилајета, саставио је експозе о стању у Македонији у октобру 1909, који је послао министру Титонију. У експозеу Леви образлаже стање економских прилика у Солунском, Косовском и Битољском вилајету, указује на доминацију Аустро – Угарске у овим областима и испитује могућности за увећање економске активности Италије у поменутих областима. Леви указује на „Србе и влашка острва у Епиру“ као оне који су највише расположене за сарадњу са Италијом“, док је одрицање Беча од Новопазарског санџака само привременог карактера, јер власти Двојне Монархије неће одустати од градње пружне деонице од Увца до Митровице. Према Левијевим увидима, Аустро – Угарска и Бугарска подржаваће се међусобно све док их не раздвоји питање излаза на Егејско море, а то за Италију представља латентну опасност. Леви је саставио акциони програм који би Италија морала да усвоји у вези свог економског продирања у унутрашњост Балкана, и он се састојао од пет тачака: дуготрајно одлагање нестанка српске независности економским учвршћивањем Србије (развој трговине са Србијом, стварање италијанских – српских банке) и разбијање окружења који је Аустрија покушала изградњом своје верзије дунавско – јадранске железнице; јачање италијанске позиције на Јадрану, гаранције Барском Друштву и спречавање аустријског продора у Црну Гору; завршетак Дунавско – јадранске железнице на деоници Валона – Битољ – Скопље; интензивирање италијанске активности у Софији и отпочињање политике у Букурешту по формирању нове владе; повећање поморских односа са Солуном и Кавалом ослањањем на трговачку агенцију у тим градовима и институције које ће бити створене. Леви је закључио да, иако је споразум „са Аустријом неизбежан, пакт који правимо с њом мора

⁶⁰³ ДАС, МИД ПО, микрофилм 346, II/579 – 580 (Ф – II, 1910, Дос VII, I/1 – X – XII, Пов. Бр 1448).

⁶⁰⁴ ДАС, МИД ПО, микрофилм 346 II/579-580 (Ф- II, 1910, Дос VII, I/1-X-XII, Пов. бр. 1448).

⁶⁰⁵ „Да је већ приликом путовања краља Италијанскога на Цетињску прославу тајно спроведено било 15.000 пушака и брдских топова, намењених арнаутском устанку. Кад се томе дода, да, као што овдашњи извештају пише, у Црној Гори има 7000 арнаута, спремних за на пролеће, онда јасно излази да је у свему овоме, да ће на пролеће у Турској да се изазову крупни догађаји.“ ДАС, МИД ПО, По, р3/1911, Вујић Миловановићу 20. јануар 1911; Ђ. Микић, „Србија и Црна Гора у малисорској кризи 1910–1911“, *Историјски записи*, година XXXVIII, LVIII (1985/2), 10 – 11.

бити равноправан“, јер, у супротном, Италији не преостаје ништа друго до споразумевања са Русијом.⁶⁰⁶ Погледи на упоредни статус Косовског вилајета и италијанских покрајина у Монархији нису били страни грофи Аварни. Италијански амбасадор предвиђао је да ће аустријско ширење на Косовски вилајет, као наставак анексије, неминовно уследити, чему Италија, у случају добијања тражених компензација, не би имала разлога да се супроставља.⁶⁰⁷ Примо Леви је остао противник аустријских аспирација, и српска влада желела је и настојала да с италијанским конзулатом одржава чврст и непомућен контакт. О томе сведочи и чињеница да је албанску побуну у Косовском вилајету, која је угушена код Призрена и Ђаковице, Леви доживео да је подстакнута бугарским акцијама, и да је уплив Аустро – Угарске несумњив.⁶⁰⁸

Да обнављање добрих руско-црногорских односа није било могуће, акција Италије могла је да се одвија под двоструким аспектом новчаних субвенција и економских, административних и школских иницијатива, које би се регулисале италијанским субвенцијама, преко италијанских званичника и институција.⁶⁰⁹ Примарни италијански циљ био је да се парира аустро-угарским трговачким и финансијским активностима, како би се обезбедила надмоћ италијанског привредног монопола у земљи. Отправник послова Борданаро из Русије нашао се пред дилемом како да Италија „попуни“ место монопола у црногорској привреди и финансијама уколико се Русија се повуче, или смањи утицај на двор и пројектима. Држао се мишљења да она не би имала потребу да води другачију политику према Црној Гори од досадашње.

Влада на Цетињу тражила је октобра 1910. да Италија пошаље експерте за поморско право и компететна лица за одређивање граничног појаса у поморским миљама између држава, како би се утврдило на ком нивоу се простире црногорско–аустријска граница у појасу Барске луке и зауставили прекршаји повреде граница од стране морнарице Двојне Монархије. Сквити је на захтев одговорио да Италија не може да одобри, ни спроведе позитивно решење одлуке, без претходне консултације са Аустро–Угарском.⁶¹⁰

Сквити је био добар позвалац унутрашњих црногорских прилика. Био је критичан ауторитарном систему власти, објашњавајући да „није сав народ одушевљен режимом личне власти и да се прилагођава без огорчења, које им није дозвољено да изразе“; систем је био у супротности са нормама уставног режима, који ће временом нужно бити погажен у некој енергичној, претераној афирмацији народних права.⁶¹¹ Био је противник аустро – угарског привредног продора у Црну Гору, предлога

⁶⁰⁶ D. J. Grande, *L'Italie et le Méditerranée 1896-1911: les fondements d'une politique étrangère*, Rome 1994, Vol I – II, 1270-1271.

⁶⁰⁷ Занимљиво је да је немачки посланик у Бечу, Чиршки, грофу Аварни у априлу 1911. саопштио да Монархија неће пристати на уступање Трентина или Горице–Градишке Италији. Албертини износи негативну оцену аустрофилских погледа Аварне, којег је дискредитовао као дипломату који је размишљао о „трговини“ вилајетима европске Турске за јадранске провинције у Монархији. L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. II..., 87.

⁶⁰⁸ „Чак и претпоставком да Аустро – Угарска није активно сарађивала тамо, барем је ишчекивала да понуди индиректну, али сигурну подршку.“ DDI, Quarta Serie, 1908-1914, Vol. V-VI, Levi a San Giuliano, Salonicco, 8 giugno 1910, N. 315.

⁶⁰⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, 1913, Bordanaro a San Giuliano, 2 dicembre 1913, N. 1903/697.

⁶¹⁰ S. Burzanović, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici...*, 318 – 320.

⁶¹¹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro, 1911, Squitti a San Giuliano, 29 settembre 1911, N. 610/200.

посланика Вајнцета да се изгради пут од Никшића до Грахова од 46 км, наговарао краља да одустане од давања концесије аустро-угарском друштву.⁶¹²

Према Аварнином мишљењу, решење Источног питања, које би задовољило све интересе балканских држава, могло би се издејствовати само на основу темељног, целовитог споразума између Србије и Бугарске, чији је предуслов да буде постигнут тај да Русија предузме директну акцију у Софији у његову корист; „уместо тога“, према грофовим речима, „Русија је увек раније занемаривала Србију, потпуно је препуштајући Аустроугарској“.⁶¹³ Даљи принципи сарадње Италије и Србије потврђени су сусретом Миловановића и грофа Аварне у Бечу крајем септембра 1910, усред повратка српског министра из Берлина, где је боравио у посети државном секретару за спољне послове Кидерлен – Вахтеру. Миловановић није задобио потпуно поверење Аварне у закључку да се бугарска влада потпуно окренула про– аустријском деловању (деловање бугарског министра Љапчева)⁶¹⁴. Док је био посланик у Лондону, Сан – Ђулијано је охрабрио Миловановића да успостави и настави да одржава добре везе са Лондоном и да предуслов будућег српско – бугарског споразума не сме да буде „преурањен“, тј. он мора да елиминише тачке све неслагања у сфери и подели утицаја у Македонији; разговарали су о железници Увац – Митровици, Миловановићевој мисији код Бетман Холвега (захтев да утиче на Двојну Монархију да се не шири у правцу Новопазарског санцака) и мисији за зајам у Француској.⁶¹⁵

Поједини истакнути представници италијанског социјалистичког, социјал-демократског и синдикално- радничког покрета нападали су вишедеценијску попустљивост и неснађеност италијанске дипломатије према политици Аустро – Угарске на Балкану. Артуро Лабриола (Arturo Labriola) сматрао је да је инсистирање на окретању медитеранским, а не јадранским поморским интересима, из којих су стајали прваци италијанске дипломатије, условило дубоку разједињеност Италије и Француске, која се могла избећи. Тројни Савез назива „најгротескнијим документом интелектуалне декаденције Италијана“, упирући прстом на, како пише, „главне архитекте катастрофе“: Робилан, Криспи, Умберто I и Нигра и указујући да је постојање Црне Горе спречило Аустро-Угарску у походима.⁶¹⁶ За Лабриолу, паннемачка теорија подразумевала је да немачки народи имају само два пута ка југоистоку Европе: егејски и јадрански. Да би се дошло до Егеја, неопходан је судар са англо – руско – османским интересима, док је на Јадрану било много лакше „укротити Италију“.⁶¹⁷

Средином фебруара 1911. године постало је јасно да се италијанска дипломатија неће сагласити нити одобрити улазак трупа Краљевине Србије у Новопазарски санцак, уколико аустријске трупе претходно буду заузеле ту област. Преносећи Миловановићу свој став да се поводом избијања ратних дејстава „не заваљава“, Сан Ђулијано је био мишљења да ни Русија ни било која друга сила не би могле да ратују, и да би Србија била „срушена“; министар је, ипак, потврдио да је упркос таквим изјавама, његов

⁶¹² ASDMAE, Serie Politica P, b. 483, 1911, Squitti a San Giuliano, 6 dicembre 1911, N. 888/234.

⁶¹³ Разговор Миловановића и Аварне 28. маја 1909. у Бечу. ASDMAE, Serbia – rapporti politici, b. 198, f. Serbia 1909, Avarna a Tittoni, 29 maggio 1909, N. 1313/536.

⁶¹⁴ ASDMAE, Serbia – rapporti politici, b. 198, f. Serbia, Avarna a Sangiuliano, 27 settembre 1910, N. 1922/847.

⁶¹⁵ ASDMAE, Serbia – rapporti politici, b. 198, f. Serbia, San Giuliano a Tittoni, 29 ottobre 1909, N. 1431/556.

⁶¹⁶ A. Labriola, *Storia di dieci anni (1899-1909)*, Milano 1910, 154-158.

⁶¹⁷ *Ibidem*, 157.

утисак био да Србија не жели нигде, па ни у Албанији ни у сандаку компликације, побуне или рат.⁶¹⁸

Први покушаји посете српског краља Риму чињени су 1905, али нису окончани успешно.⁶¹⁹ Миловановић је вршио крајем 1910. дипломатске напоре у Риму да до посете дође што пре, како би сарадња Италије и Србије смањила притисак Аустро–Угарске на Србију. У фебруару 1911. године дошло је до посете краља Петра Карађорђевића Риму, што је представљало симболичан гест наклоности према земљи која је обележавала пет деценија уједињења.⁶²⁰ Краљ Петар је 15. фебруара стигао у Италију, путујући железницом преко Падове, и најпре је накратко посетио Фиренцу (а у њој и краљевску палату, Palazzo reale), где га је дочекао конзул Србије у Фиренци Мацанти, да би се у поподневним часовима обрео у Риму и у њему остао још пет дана. О тој посети писали су најугледнији италијански листови различитих политичких струја. У свечаној краљевској поворци кочија, која је кренула ка железничкој станици да сачека воз из Фиренце, испраћеној овацијама публике, налазили су се краљ Виторио Емануеле III, Милован Миловановић, генерал де Ревел, генерал Брузати, Јанковић, секретар краља Петра.⁶²¹ На насловној страни *Corriere della sera* појавио се у два стубца чланак Вика Мантегаце посвећен српском краљу под насловом *Dopo sette anni di regno re Pietro* (После седам година владавине краља Петра), а у том броју преношене су и објављиване различите вести везане за посету: траса путовања, припремне активности за дочек у Риму, различите занимљивости и изјаве.⁶²² Мантегаца је сажето приказао план краљевог путовања и намеру да посети Париз, његово детињство, школовање, али и домете у досадашњој владавини. У Риму су, уочи посете, спровеле опсежне припреме за свечан, величанствен и срдчан дочек краља Србије, којег је на железничкој станици 15. фебруара дочекао готово целокупан државни врх Италије – краљ Виторио Емануеле III, министри, председник Сената, председник Заступничког дома, државни секретари, генерал Фругони, командант IX војног корпуса затим поморски генерал Теон ди Ревел, градоначелник Рима Ернесто Натан.⁶²³ У пратњи краља Петра били су Миловановић, шеф краљевог кабинета Јанковић, посланик Србије у Риму Михаило Вујић. Српски владар је разговарао са Луцатијем, председником Сената Манфредијем и Финалијем. У Квириналу Краљ Петар свечано је поздравио краљицу Јелену Савојску, и њену свекрву, краљицу Маргариту. Занимљиво је да су од два угледна католичка листа, *Osservatore Romano* и *Giornale d' Italia*, други лист „прећутао посету“. Краљ Петар је обишао елитне војне касарне у Риму, зоолошки врт, посетио културне манифестације. Немали број српских новинара био је у пратњи српског краља, што су њихове италијанске колеге испратиле са задовољством.⁶²⁴ Последњег дана посете, после обиласка изложбе у Вили Картони

⁶¹⁸ DDI, Quarta Serie V – VI, San Giuliano alle ambasciate di Berlino, Costantinopoli, Londra, Parigi, Pietroburgo, Vienna, e alle legazioni ad Atene, Belgrado, Bucarest, Cettigne e Sofia, T. Risservatisimo Personale 598, 816.

⁶¹⁹ Д. Живојиновић, *Краљ Петар Карађорђевић*, књ. 2..., 380.

⁶²⁰ A. Caracciolo, *Roma capital dal Risorgimento alla crisi dello Stato liberale*, 1956, 272 – 274; 'La riabilitazione di un re', *Scintilla giudiziaria, settimanale, illustrata*, 23 febbraio 1911, Anno VI, N. 24, 2.

⁶²¹ L'arrivo di Re Pietro di Serbia a Roma', *Giornale d'Italia*, 16 febbraio 1911, Num. 47, Anno XI, 1.

⁶²² V. Mantegazza, „Dopo sette anni di regno. Re Pietro“, *Corriere della Sera*, 15 febbraio 1911, Num. 46, 1; „Gli ultimi preparativi per l'arrivo del Re di Serbia“, *Ibidem*, 6.

⁶²³ „L'arrivo del re di Serbia a Roma. Le manifestazioni di simpatia della popolazione“, *Corriere della sera*, 16 febbraio 1911, Num. 47, 1; „La visita di re Pietro a Roma, la situazione nei Balcani e le relazioni italo – serbe“, *Ibidem*, 18 febbraio 1911, Num. 49, 1.

⁶²⁴ У Castello dei Caseri организован је пријем за српске новинаре, који су приредиле њихове римске колеге. Међу званицама, осим депутата, републиканца Салватореа Барцилаија, као председника удружења новинара, били су новинари и политичари адвокат Ветори, Ђ. Кјежа, Валвасори – Перони и

Палате ликовних уметности у парку Боргезе где је обишао градњу Српског павиљона, на железничкој станици испратили су га председник Сената Манфреди, председник Заступничког дома Маркора, министар Сан Ђулијано и сенатор Луиђи Луцати, као и градоначелник Рима Ернесто Натан⁶²⁵, и друге званице.⁶²⁶

Краљ Петар тражио је од италијанске дипломатије да утиче на црногорског краља Николу да не уруши мир и не започне на своју иницијативу освајање северне Албаније, Скадра; био је забринут и за будућност градње железнице трансбалканске железнице; Сан Ђулијано је српском владару врло јасно изложио циљеве дипломатије своје државе: најпре, да су све изјаве и акције Аустрије данас намењене одржавању *status quo*, да би српска објава рата Аустрији била самоубиство и да је ниједна велика сила неће спасити оружјем, али да ће се наставити, од стране Италије, давање мировних савета краљу Црне Горе. Осим тога, Сан Ђулијано је истакао да је веровао да би Русија могла утицати на краља Николу ефикасније него Италија, додавши да ће, у погледу градње железнице, дати упутства амбасадор у Паризу да истражи терен у смислу који жели Његово Величанство, што би такође било добродошло за италијанску владу да, уколико се споразум о градњи целе пруге не би постигао међу силама, чак би изградња дела Сан Ђовани ди Медуа – Приштина већ била корак ка изградњи целокупне пруге Дунав-Јадран, а пре или касније, веза са српском железницом биће неопходна последица такве градње.⁶²⁷

Миловановић је разговарао са краљем, а 16. и 17. фебруара, у три наврата, с Сан – Ђулијаном. Двојица дипломата постигла су сагласност у свим најважнијим политичким питањима: обуздавање „авантуристичких планова“ Црне Горе да преко Арнаута нападне турске гарнизоне, војно снажење Србије, мирољубиви односи с Аустро – Угарском и Турском, и припрема за аустро – угарску интервенцију у Санџак, која се морала избећи и зауставити.⁶²⁸ Миловановић је италијанском министру пренео да жали што до сада није постигнут споразум између Србије и Бугарске и изнео претпоставку да је црногорски краљ Никола, нетолерантан на одлагање и жељан да делује, склопио споразум са Аустроугарском.⁶²⁹ У оваквој констелацији Аустро–Угарска би извршила инвазију на Новопазарски санџак, а Црна Гора би заузела Скадар и извршила инвазију на горњу Албанију, чиме би и Србија морала да изврши инвазију на Санџак (део старе Србије) и тиме била увучена у рат. Миловановић је од министра тражио неку врсту активније подршке Италије: Србија би желела да Русија и Италија обезбеде одржавање *status quo* на Балкану (по схватањима Меронеа, изгледа да су намере Србије заправо да избегне компликације, бар још две године), због чега би било прикладно да Италија предузме акцију у смислу да наведе Француску – за зајам који од ње тражи Турска – да као сине куа нон стави изградњу те железнице. Италијански

Подрека, од српских новинара и официјалних кругова српског посланства у Риму Душан Синобад. „Un banchetto ai giornalisti serbi“, *Corriere della Sera*, 18 febbraio 1911, Num. 49, 1.

⁶²⁵ О Натановом утицају на масонерију и јадрански проблем в.: В. Pisa, „Ernesto Nathan e la Politica Nazionale“, *Rassegna Storica del Risorgimento*, (1997), 17–66.

⁶²⁶ „La partenza di Roma di re Pietro di Serbia“, *La Stampa*, Num. 51, Anno XLV, 2.

⁶²⁷ DDI, Quarta Serie 1908 – 1914, V – VI, Roma 2001, San Giuliano alle ambasciate di Berlino, Costantinopoli, Londra, Parigi, Pietroburgo, Vienna, e alle legazioni a Belgrado, Cettigne e Sofia, 17 febbraio 1911, T. 614, 817 – 818.

⁶²⁸ Италијански министар је истакао да би Србија требала да избегне рат с Аустријом и у случају аустријске војне окупације Санџака, али Миловановић се није у потпуности сложио с тим гледиштем, правдајући свој став да Србија неће имати избора да прихвати нова ограничења. ДСПКС, књ. 4, св. 3/1 (1/14. јануар – 31.март/13. април 1911), прир. К. Џамбозовски и Љ. Алексић - Пејковић, Београд 2009, бр. док. 123, 360 – 368.

⁶²⁹ Наводи Меронеа, војног аташеа у Софији. *Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria attraverso i documenti*, 2019, Merone a Pollio, 18 febbraio 1911, doc. 724, 71 – 72.

министар иностраних послова је одговорио да му је познато да Аустро – Угарска жели да задржи статус кво на Балкану и да би рат између Србије и Аустрије био самоубиство за Србију, јер се не зна која би јој сила притекла у помоћ, додавши да би Русија могла више него Италија да утиче на Црну Гору да избегне компликације и да ће се она на најбољи начин позабавити питањем балканске железнице са излазом на Јадран. Овакав став навео је Меронеа да истакне како је то „период у којем Србија делује изразито заплашена од наводних зала Црне Горе, Албаније и Аустрије“.⁶³⁰

Српски дипломата разговарао је и с Угом Брузатијем и Луиђијем Луцатијем, који су одобрили његове погледе и подржали мирољубив развој Србије.⁶³¹ Важно место у пратњи краља Србије Римом имао је и географ, професор и новинар Вико Мантегаца. Миловановић је у интервјуу новинару Собреру 17. фебруара у Риму указао на одређене аспекте посете, позадину и припрему исте као и утиске о пријему српског монарха у Италији. Он је истакао да нису постојали конкретни мотиви за посету, осим утврђивања италијанско-српског савезништва и блиских династичких веза. Посета је требала да реафирмише идентитет ставова који постоје између Италије и Србије у погледу балканских питања и плана о јадранској железници, чије би крајње тачке на Јадрану биле Бар или Сан Ђовани ди Медуа.⁶³² Састајање два монарха, без потребе за посебним споразумима, била је жеља Србије да у трећем члану Тројног Савеза пронађе снажно упориште за очување мира на Балкану и своје националне интересе.

Миловановић је веровао да је извесно да Италија у форми споразума подржи дефанзивни савез Бугарске и Србије и да је „несумњиво крупни интерес Италије да сачува своју надмоћност на Јадранском мору, да је прва погодба за то да не допусти да се аустроугарска власт рашири дуж приморја албанског“, да Италија преузме обавезу према балканским државама да их војно заштити, а заузврат да се балканске државе обавезу да је подрже ако би је напала Двојна Монархија⁶³³. Миловановић је прибележио у фебруару 1911, у белешкама које су настале током посете Риму, да је италијанска политика према Србији пријатељска, али не безусловно – „Италија дели бриге Србијине, радује се њеним успесима, куражи је да издржи у добро упућеним својим напорима, саветује јој да се снажи војнички“, подржава српско–бугарском зближавање, али све чини „дискретно, поверљиво“, да не би „изазвала срцбу аустријску“.⁶³⁴

Иако је европска дипломатија посету описивала као „породичну“, француски амбасадор у Риму Барер сматрао је да је њом увећан углед Србије у Европи.⁶³⁵

Поводом посете краља Петра италијанској престоници у фебруару 1911, Бисолати је поновио да Италија свим дипломатским средствима мора подржати градњу трансбалканске железнице која ће повезати Црну Гору, Грчку и Србију, и утицати, уз

⁶³⁰ За војног аташеа Меронеа у Софији, то је био знак да би „у том погледу требало много размишљати; како на ефекте уступака које је Турска учинила Албанији након прошлогodiшње побуне, тако и на несмањене интересе Бугара, Срба и Грка у Македонији, на садашње кретање Албанаца и на гласине које ових дана круже чак и о пропаганди коју је направио комитет „Про Албанија“ на ступцима листа *La Terza Italia* који се штампа у Италији“. *Ibidem*, 72.

⁶³¹ ДСПКС, књ. 4, св. 3/1 (1/14. јануар – 31.март/13. април 1911), прир. К. Џамбозовски и Љ. Алексић - Пејковић, Београд 2009, бр. док. 123, 366 – 368.

⁶³² „Le impressioni di re Pietro e la politica italo-serba nei Balcani in un colloquio con il ministro Milovanovic“, *La Stampa*, 18 febbraio 1911, Num. 40, Anno XLV, 1.

⁶³³ АЈ, ФЈЈП, Службене белешке и концепти Милована Миловановића 1902 – 1912, 17. 3. 1912, 80 – 47 – 222.

⁶³⁴ ДСКПС, ДСПКС, књ. 4, св. 3/1 (1/14. јануар – 31.март/13. април 1911), прир. К. Џамбозовски и Љ. Алексић - Пејковић, Београд 2009, бр. док. 123, 364 – 368.

⁶³⁵ Д. Живојиновић, *Краљ Петар Карађорђевић*, књ. 2..., 381.

помоћ Француске, да се спречи железничка мрежа која би, из чисто војних мотива, повезала албанску обалу Турске са Портом (преко Приштине до албанске обале на Јадрану, и од Валоне до Солуна). Премда је додао да је посета српског монарха италијанском краљу од изузетне важности и да очекује развој односа са Србијом, навео је да Италија не сме да искористи посету како би изазвала или покренула промене граница на Балкану у корист било чијег иредентизма, промене које би довеле до „успостављања премоћи било које силе.“⁶³⁶ Осим тога, навео је да се инциденти у Триполију у вези италијанских држављана са турским властима не смеју оправдати за колонијалну експанзију ка северу Африке, која ће спречити сваки привредни продор Италије на Балкану против Двојне Монархије и приближавање Србији и другим балканским земљама.⁶³⁷

Година 1911. била је обележена павиљоном Србије на изложби у Торину 1911.⁶³⁸ О павиљону надахнуто је писао новинар Марио Баси, одушевљен представљеним и приказаним природним лепотама, богатством рудних и пољопривредних ресурса, древношћу културног наслеђа, укорењеношћу српског народа у обичајној традицији. Басијев циљ био је да италијанској јавности предочи предности интензивирања привредне и културне сарадње Италије са Србијом. Баси је веровао да су рударство и пољопривредне делатности, попут сточарства и риболова у повоју, мотор развоја српске привреде, и да би искориштавање рудног блага на Копаонику, Космају, планинама Западне Србије помогло развоју италијанске индустрије, а нетакнуте сировине поспешиле увоз индустријских производа Италије⁶³⁹. Баси је сугерисао да су „Крајински округу и Копаоничком рејон“ области у којима постоје примарни и алувијални рудници злата, док на Авали код Београда постоје бројни рудници олова, да су рудама богати крајеви око Кучева, Космаја, Такова да на другим местима има седимената, чији је значај још увек у великој мери непознат, као и цинка, бакра, никла, антимона, хрома, гвожђа.⁶⁴⁰ Осврнуо се на *славу* као главну компоненту српске обичајне културе, детаљно описујући изглед и унутрашњост просечног српског домаћинства, наглашавајући да је *слава* „искључиво и универзално српски празник: „нема другог народа који је познаје, нема Србина који не одржава своју традицију, чак и ако није хришћанин“, те да снажна симболична обредна компонентна српског народа упућује на Мицкијевичеву парољу да је „Србима суђено Провиђење да буду песници целог словенског рода“; додао је да се Срби у будућности као нација неће доказивати искључиво кроз песništво.⁶⁴¹

⁶³⁶ *Ibidem*, 221 – 22.

⁶³⁷ L. Bissolati, *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920...*, 221–224.

⁶³⁸ *Краљевина Србија и Краљевина Италија. Il Regno di Serbia e il regno dell'Italia. Документи*, Архив Србије, Београд 2019, 369 – 374; В.: *Esposizione di Roma 1911: padiglione delle belle arti del Regno di Serbia*, Zagreb 1911.

⁶³⁹ Баси је написао да се Павиљон Србија налази се на десној обали реке По, уз упориште Изабелин моста, у близини павиљона Сијам. Подигао га је београдски архитекта Танашевић, у оном српском народном стилу који до сада подсећа на строгу византијску архитектуру. У посети ме прати секретар изложбе, илуструјући њене карактеристике и намере. Изложба је веома разнолика: садржи примере производа од земље и примере индустријских производа: овде су примерци житарица и воћа, тканина услед домаће делатности; овде су минералне воде и предмети од кованог гвожђа; ево фосилног угља и метала који долазе из рудника расутих по целој планинској земљи, и свилених чачура, овде су ћилими обрађени за вашу употребу, и веома бројни узорци дрвета: ево, коначно, репродукција унутрашњости једне српске куће, дан у који се празнује слава. М. Bassi, 'Attraverso l'Esposizione. La Serbia', *La Stampa*, 19 maggio 1911, Anno XLV, Num. 137, 3.

⁶⁴⁰ М. Bassi, 'Attraverso l'Esposizione. La Serbia', *La Stampa*, 19 maggio 1911, Anno XLV, Num. 137, 3.

⁶⁴¹ М. Bassi, 'Attraverso l'Esposizione. La Serbia', *La Stampa*, 19 maggio 1911, Anno XLV, Num. 137, 3.

Размена утисака о могућности рата на Балкану била је у првим месецима 1911. предмет преписке италијанских војних опуномоћеника и војних аташеа. Такав пример тиче се војног аташеа у Софији Меронеа који је 18. фебруара 1911. послао Алберту Полију, начелнику италијанског генералштаба, своје виђење геополитичке ситуације на Балкану, у којем окосницу размишљања чини анализа активности Србије и Црне Горе, у контексту могућег избијања рата, поводом поверљивог разговора Миловановића са италијанским министром спољних послова Сан-Ђулијаном. Меронеов извештај сачињавао је његову краћу анализу Миловановићевих саопштења, молби и захтева,⁶⁴² и одговора италијанског министра, из којих се види оштро противљење рату Србије и Аустроугарске, поспешивање руско – српске сарадње и обећање да ће се у изградњи балканске железнице до Јадранског мора италијански капитал и италијанска држава укључити и интензивније.⁶⁴³ Мероне је сматрао да „Србија показује да страхује – и то не из малих разлога – због наводних проблема Црне Горе, Албаније и Аустрије.“ Он је имао у виду уступке које је Турска направила у Албанији после „прошлогодишње албанске побуне“, и интереса Бугара, Срба и Грка које полажу право на Македонију и гласина да Одбор „За Албанију“ (Comitato Pro Albania) прави планове за нови устанак, на ступцима новина *Terza Italia*; ипак, сви „показатељи говоре да се, бар за сада, немамо чега бојати: за сада су то само страхови и претпоставке Србије која је узнемирена због наводне политике народа у њеном суседству, чак помало и поносна због пута њеног краља у Италију.“⁶⁴⁴ Мероне је такође пренео да је, у разговору са де Боздаријем, послаником у Софији, имао прилику да разговара врло често, као човеком „дубоке културе и добро познате и снажне интелигенције“ - о актуелним проблемима на Балкану, будући да му је он (де Боздари) дозволио да прочита целокупну збирку дневних извештаја које амбасадори, опуномоћени министри и конзули Балканског полуострва шаљу не само Министарству спољних послова, већ и историјском одељењу Главног војног генералштаба, у којем су се ти документи и пратећи извештаји подвргавали анализи. У једном другом извештају, Мероне је балканске државе описао као „вулкан из чијих кратера прети да избије лава, али са свега неколико редова дима, без праве потпоре, без праве ерупције“.⁶⁴⁵ Мероне је сматрао да Србија страхује због могућег покрета Црне Горе, албанских група и Аустрије. Указивао је да на такав став утичу гласине и расправе о пропаганди коју је Одбор „Про Албанија“ чини у листу *Terza Italia* у Италији; према његовом мишљењу,

⁶⁴² Миловановић је почетком фебруара изложио концепт предстојећег разговора с Сан – Ђулијаном: „наша формула за Русију и Италију кратка – не дати Аугарској да се меша у балканске односе, активно узети у своје руке зближавање балканских држава“; о томе је разговарао с Баролијем, који му је изнео крупну сумњу да ће Двојна Монархија „радити на рушењу Турске с балканским државама“. Миловановић је италијанском министру спољних послова жалио на кашњење српско – бугарског споразума, претпоставио је да је црногорски краљ Никола, нетолерантан на кашњење и жељан акције, склопио споразум са Аустро-Угарском. Српски министар је истакао да би Србија волела да се Русија и Италија побрину за одржавање статуса кво на Балкану (намере Србије да избегне компликације, најмање две године). Србија мора, како је Миловановић пренео маркизу, на било који начин, пронаћи излаз на Јадрану, због чега се стиче утисак да се Турска противи изградњи те железнице. Њено кочење требало би зауставити енергичнијим деловањем Русије и Француске. ДСПКС, књ. 4, св. 3/1 (1/14. јануар – 31.март/13. април 1911), прир. К. Џамбозовски и Љ. Алексић - Пејковић, Београд 2009, бр. док 98, 312 – 315.

⁶⁴³ DDI, Quarta Serie V – VI, Merrone a Pollio, , Sofia 18 febbraio 1911, R. Riservatissimo Personale 2, 822 – 824.

⁶⁴⁴ *Ibidem*, 822 – 824.

⁶⁴⁵ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, V – VI, Merrone a Pollio, R. Riservatissimo Personale 4, Sofia 12 marzo 1911, 852.

то су само „страхови и претпоставке Србије, која је узнемирена због политичког држања народа у њеном суседству, помало поносна због пута свог краља у Италију“.⁶⁴⁶

Мероне је 12. марта 1911. из Софије послао опширан извештај начелнику Генералштаба Алберту Полију, у којем му је представио слику кретања политичких догађаја на Балкану, посебно у Албанији и вилајетима Османског царства. Пренео је да турске власти (највише у Митровици и Приштини, према извештајима италијанских конзула) сматрају да пушке и муниција које се допремају у Албанију имају „италијанско порекло“: пушке и муниција прелазе Јадран, добијају се у Црној Гори, а одатле преносе турским територијама, посебно на територији Пећи и у региону Шаља (Скадарски вилајет), као и да младотурски режим верује да су италијански добровољци спремни да крену на другу страну Јадрана.⁶⁴⁷ Негирао је постојање тајног савеза Црне Горе и Бугарске. У Мероневом извештају, примећује се одсуство вести о значају активности српске пропаганде у Старој Србији, и констатација да у Македонији успешно делују искључиво грчки и бугарски национални покрет. Сматрао је, међутим, на основу података које је прикупљао, да „бугарска пропаганда има озбиљне разлоге за стрепњу у вези са снажном имиграцијом босанских муслимана у Македонију“, које је османска влада успоставила у „главним бугарским центрима и обезбедила им земљу која припада држави или је експроприсана од хришћана (новембра 1910. године у Скопском санџаку већ је било 7000 муслимана из Босне (1500 породица), а у Солунском вилајету 6657 лица (2107 породица), док се очекивао долазак још 6000 људи.“⁶⁴⁸ Мероне је увиђао да Porta има разлога да брине од јачања бугарско – албанског зближавања, пре него од грчко – бугарског. Саопштавао је да би се „турске власти с правом бринуле о могућности бугарско-албанског споразума који би у пракси могао имати много значајније последице, јер су то два заиста јака и енергична покрета, веома различита по природи, али добро дефинисана, с интересима који нису супротстављени један другом“, тако да њихов добар договор не би био лако нарушен међусобним неповерењем, нити сумњом да би један од њих временом могао да има превагу над другим или да га чак апсорбује“.⁶⁴⁹ Када је реч о црногорско – турској граници, и улози Албанаца, као и неспоразуме унутар турско – црногорске комисије Јанка Вукотића и Бедри – паше око Језерског врха, Мероне сматра да су конфликти последица неисправног и неправилног разграничења границе и да би могли да престану исправљањем саме границе, на шта је Porta пристала (да сруши турску посаду на врху). Албански емигранти, међутим, били су други сегмент Мероневе пажње. Пратећи активности албанских првака у Црној Гори, и њихове напоре да издејствују признање аутономних права и амнестије од Порте, италијански војни аташе је сугерисао да краљ Никола „жели да се појави као једини заштитник тог незадовољног становништва, и непрестано предузима, између осталог, финансијске жртве веће од финансијских потенцијала државе, да би афирмисао и одржао висок свој престиж међу њима“.⁶⁵⁰ Преноси да је у време одласка албанских исељеника, сваком мушкарцу дат златник од 20 круна, свакој жени и сваком детету сребрњак од 5 круна исте ковачке производње, уз коментар да се Црна Гора противи закључивању споразума о екстрадицији са Турском, али и привременог споразума - за међусобну

⁶⁴⁶ DDI, Quarta Serie 1908 – 1914, V – VI, Merrone a Pollio, R. Riservatissimo Personale 2, Sofia 18 febbraio 1911, 822 – 824.

⁶⁴⁷ *Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria attraverso i documenti diplomatici italiani*, a cura di Stefano Baldi, Sofia 2019, Doc. 747, Merrone a Pollio, 12 marzo 1911, 76 – 77.

⁶⁴⁸ *Ibidem*, 80.

⁶⁴⁹ *Ibidem*, 80.

⁶⁵⁰ *Ibidem*, 82 – 83.

предају оптужених за заједничке злочине, које би Турска могла да политички искористи и злоупотребу за неосноване оптужбе против црногорске државе.⁶⁵¹ Он пише да остаје чињеницом да краљ Никола „ни по коју цену не жели да отуђи симпатије суседног српског и албанског народа, чијим расположењима придаје велику вредност и значај“; искључен је „изненадни напад Црне Горе на Турску“, јер краљ Никола није човек који би омаловажио све силе, а посебно Русију, бацивши се безглаво у политику авантуре“, али да треба имати на уму да аустрофилска расположења претолонаследника Данила и окренутост владарског дома на неку врсту ратне економије Црну Гору може одвести на пут ратне опције.⁶⁵²

Итало – албански покрет (1897 – 1913)

Арберешке интелектуалце одликовала је неупитна приврженост италијанском културно – политичком обрасцу ризорђименталне, лаичке, световне, демократске традиције, у којој су видели природног заштитника будуће албанске државе. Повезивало их је школовање на италијанским универзитетима, прихватање италијанске мацинијевске теорије о слободним народностима, гарибалдинске ослободилачке традиције потлачених народа и лаицизам. Сан–Ђулијано је Арбереше сматрао „једним од најмоћнијих оружја на располагању Италије за ширење италијанског утицаја у земљама преко Јадранског мора“, те је из тих разлога њихова политичка и пропаганда акција морала да се подстиче и финансира.⁶⁵³ Протагониста албанске пропаганде у Италији био је адвокат Анселмо Лорекио, оснивач листа *La Nazione Albanese*. Он је учествовао на Првом албанском лингвистичком конгресу у Кориљану Калабру 1– 2. октобра 1895. године, који је сазвао песник Јероним де Рада. На конгресу је свечано проглашено Албанско национално друштво (*Società nazionale albanese*), чији је почасни председник постао де Рада, а Лорекио именован за потпредседника; велики допринос раду друштва дао је арберешки песник, публициста и фолклориста са Сицилије Ђузепе Широ (албанизовано име Зеф Скирои).⁶⁵⁴ Политичка максима која је прокламована на оба конгреса била је да је „Јадранско море италијанско и албанско море“.⁶⁵⁵ О Лорекијевом листу и итало – албанофилским гледиштима била је упозната и влада Ђорђа Симића.⁶⁵⁶

⁶⁵¹ *Ibidem*, 82.

⁶⁵² Мероне се ослања на Сквителијеве закључке: „Краљ Никола чврсто је уверен да је тих, постепен и уредан грађански и економски напредак Црне Горе немогућ као и просперитет њених финансија; а то је због трајне, непоправљиве неравнотеже између потреба и захтева таквог напретка и средстава и ресурса земље. Црна Гора нема ништа: ни индустрије, ни трговине, ни становништва, нити територије довољне за живот модерне државе. То је земља војника. Своје постојање дугује оружју, своје територијално проширење оружју, рачун на коме се – упркос својој малености – држи. Само из оружја може тражити будућност. Такав је осећај суверена, такав је колективни осећај народа“. *Ibidem*, 83.

⁶⁵³ A. D' Alessandri, „Il tormentato percorso della indipendenza albanese (novembre 1912 – luglio 1913). Anselmo Lorecchio e il punto di vista arbëresch“, *Il veltro: rassegna di vita italiana* A. 56, n. 3/6 (mag/dic 2012), 97 – 98 (81 – 98); G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 804 – 805.

⁶⁵⁴ Анселмо Лорекио је за председника Друштва изабран на седници Другог албанског лингвистичког конгреса у Лунгру (20 – 21. фебруар 1897). Уредништво *La Nazione Albanese* прве три године (1897 – 1900) објављивало је часопис у Кориљану Калабру, а од 1900. до Лорекијеве смрти 1924. часопис је излазио у Риму. G. Volpe, *Italia moderna 1815 – 1898*, Vol. I, Firenze 1958, 322.

⁶⁵⁵ Р. Савић, *Арбанаси на српском тлу*, Београд 1989, 53 – 56.

⁶⁵⁶ У дипломатској заоставштини Краљевине Србије први значајнији осврт на Арбереше и итало–албански колективни идентитет, као интегративни део струје албанског националног покрета укљученог у процес решавања Источног питања, проналазимо у депеши коју је Милутин Гарашанин, посланик Србије у Паризу, упутио председнику владе и министру спољних послова Ђорђу Симићу у априлу 1897,

У првим годинама излажења листа, Лорекио је подржавао Хуана Аладра Кастриота⁶⁵⁷, самозваног претендента на албански престо, верујући да би могао да задобије симпатије султана да га именује за управника аутономне Албаније и уз подршку Великих сила, чији је поборник у Италији био Манлио Беничи (Manlio Benicci), уредник листа *Gazzetta albanese*. Беничи је 1901. објавио памфлет о аустро – албанским односима. О Беничију је Миленко Р. Веснић, посланик Србије у Риму, имао негативно мишљење, описујући га као „неозбиљног човека“, за којег је веровао да добија „подршку Аустрије“. Веснић се код Принетија и руског министра Нелидова у Риму 1902. распитивао о утемељености вести о подршци коју Беч пружа претенденту, али су двојица државника одбила да поверују у озбиљност случаја.⁶⁵⁸ Беничи је почетком јула 1902. посетио Веснића, тражећи адресе српских листова, којима је желео да шаље прогласе и саопштења главног итало–албанског одбора. Том приликом српском посланику саопштио је да у циљу албанске пропаганде намерава да посети Беч, Пешту, Букурешт и Трст, али и балканске земље, и да „Србији признаје право првенства“ на Босну и Херцеговину, али да жели да одређеније дозна циљеве српске политике према Далмацији.⁶⁵⁹

Албанско питање добило је на замаху у италијанско научно – публицистичкој сфери, превасходно на универзитетима, научним центрима и седиштима новинских и

у којем га је обавестио о покретању часописа *Nazione Albanese*, оснивању катедре за албански језик на Институту за оријенталне студије у Напуљу, политичким идејама „талијанских Албанаца и правцима итало–албанске пропаганде“. Гарашанин је Симића, након прегледања прва два изашла броја, упозорио на утицај који часопис има на развијање националне самосвести Албанаца и опасности које би могле проићи по Србију и друге балканске државе из италијанске заштите: „Дух којим је надахнут (часопис) показује да је створен у циљу пропаганде у Албанији, противу Грка, Срба, Црногораца и Аустрије, а у корист Италије. (...) У бројевима које сам имао у рукама у чланку „Арбанези и Грци“, а говорећи о претензијама Срба, Црногораца и Аустрије између осталог вели: „Албанези знају да нису ни Грци, ни Бугари, ни Срби, ни Црногорци, ни уосталом Словени ни Аустријанци. Албанези знају да је status quo, ма колико се говорило да је мрзак, ма колико се одржавао у противности са модерном цивилизацијом и са сталним напредовањем народа – за сад посредна гаранција за њихову народност, која би без сваке сумње била апсорбована уништењем ма каквим догађајима који би потеметили садашњи политички ред, ма којим од претензијама народа. (...) Када се с једне стране узме да је талијанска влада отворила катедру за албански језик (ваљда једина на свету) а с друге стране да талијански Албанези не дају да се доведе у сумњу њихово држављанство талијанско, може се са основом побојавати, да то све не буде означавање једне званичне талијанске пропаганде.“ Увиди су реактуелизовани током 1912. и 1913. године, жустром пропагандом коју је Лорекио заподенуо против српских, грчких и црногорских аспирација у рату с Портом. Иван Павловић је контактирао Лорекија, покушавајући да га убеди да Албанци и Срби имају дугу, заједничку историју суживота и да се њихови интереси поклапају, склопивши договор да ће *Nazione Albanese* објавити материјал који даје апологију пријатељству и сарадњи у национал – ослободилачким циљевима два народа. ДАС, МИД ПО, 1897, микрофилм 171, IV/485–488. (Гарашанин Симићу, 9. април 1897, Пов. бр. 1054 (Ф-IV, Дос VII, И/9,10,11, 7 април 1897, Пов. бр. 1054); F. Bego, „Beyond the Albanian – Slav Divide. Political Cooperation and National Identities in the Balkans at the Turn of the Twentieth Century“, *East European Politics and Societies and Cultures*, (2019) Vol. 34, Num. 1, , 31. (25 – 47).

⁶⁵⁷ В. Веснићев извештај из Рима (10/23. јул 1902) о бившем шпанском дипломати дон Хуану Аладри ди Кастриоту, који је живео у Паризу, (шпански посланик у Хагу и Букурешту до 1886), који је „изводио своје порекло од неког претка који је имао жену из породице Кастриота“, и водио огранак албанске националне пропаганде у граду. *Посланство Краљевине Србије у Риму 1882 – 1902...*, 536 – 540.

⁶⁵⁸ АС, МИД ПО, 1902, микрофилм 249, III/475 (Ф-III, И/11 – 13, 15, Дос VII, Пов. бр. 1114); *Посланство Краљевине Србије у Риму 1882 – 1902...*, 540 – 541.

⁶⁵⁹ Беничи је Веснићу на састанку 3. јула 1902. пренео и да прижељкује албанско – српски споразум у Старој Србији и да има намеру да посети Београд. Веснић се држао уздржано према свим тврдњама и питањима „чије је решавање још далеко“. Вујићу је у телеграму изнео претпоставку да је Беничи агент италијанског министарства спољних послова, „да прима 3000 – 4000 лира годишње субвенције“. *Посланство Краљевине Србије у Риму 1882 – 1902...*, 530 – 531.

издавачких кућа у јужним покрајинама Италије. Отварање и популарисање права албанске нације популарисали припадници или потомци албанске нације, настањени на Сицилији, Напуљу, Ређо–Калабрији.⁶⁶⁰ Албанијом и балканским питањем бавио се обимно најзначајнији италијански албанолог тог доба, и сам албанског порекла, Ђузепе Широ (Зеф Скирои) (1865–1927), професор албанологије на Универзитету у Палерму. Уводну посвету једне од својих најзначајнијих студија посветио је Друштву *Данте Алигијери*, која је „пуноважно доприносила албанској култури у Италији“.⁶⁶¹ У том делу он је донео значајне податке о реаговању, писању и деловању италијанске јавности према Албанцима, њиховом националном покрету и широј слици балканског геополитичког простора, бранећи албански национални покрет. Велику пажњу посвећивао је говорима, наступима и политичкој активности оних италијанских депутата и политичара који су отворено, позивајући се на демократски карактер Ризорђимента, бранили албанску нацију кроз заштитничку улогу коју Италија има према њима, „дајући ветар у леђа“ њиховом суптилном, мудром и вештом отпору Османској империји. Један од најдоследнијих противника федералистичких планова за решавање албанског националног питања, (територијалне поделе албанских територија између Србије, Грчке и Црне Горе), био је писац Ђироламо де Рада, италијанизирани Албанац, чији је рад био неодвојив од албанофилских институционалних кругова италијанске државе, у којој је живео.⁶⁶²

Уго Ојети, новинар, историчар уметности и дугогодишњи дописник листа *Corriere della sera*, саставио је 1902. етно–историографску репортажу о Албанији, у пропагандне сврхе њеног приближавања Италији. У том делу заговарао је културну и политичку окупацију Албаније, оправдавао политику финансијске помоћи италијанске владе подизању италијанских образовних установа у градовима (Валона, Драч, Превеза), ширењу италијанског језика, италијанске трговине, у виду блокаде опадајућем аустријском утицају.⁶⁶³ Критиковао је малобројност италијанских дипломатских представника и конзула у вилајетима Османског царства, наглашавајући „жалосну“ ситуацију да италијански конзули постоје само у Скопљу, Јанини, Скадру, са два вицеконзула у Драчу и Валони.⁶⁶⁴

Титони и Голуховски састали су се у Венецији 29. и 30. априла 1905. Аустро–угарски дипломата детаљније је образложио свом колеги план подупирања албанског националног покрета, кроз отварање албанских националних школа.⁶⁶⁵ Конзул

⁶⁶⁰ P. Gaetano Petrotta, *Saggio di bibliografia albanese 1500 – 1930*, Palermo 1931; M. Marchiandò, „I confini del nuovo stato albanese,“ *Rivista d'Italia* (marzo 1913) vol. I., fasc. III, a. XVI, 333- 370.

⁶⁶¹ G. Shirò, *Gli albanesi e la questione balcanica*, Napoli 1904, 253, 277.

⁶⁶² „Introduzione“, *L' Albania indipendente e le relazioni italo – albanesi (1912 – 2012)*, *Atti del Convegno in occasione del centenario dell'indipendenza albanese*, (Sapienza 22 novembre 2012), anno III, n. 6, a cura di A. Becherelli e A. Carteny, Roma 2013, 15.

⁶⁶³ U. Ojetti, *L' Albania*, Torino 1902, 177 – 180.

⁶⁶⁴ *Ibidem*, 165 – 166.

⁶⁶⁵ Голуховски је тражио италијанску подршку за програм административног преуређења вилајета, у којима би се постигло „праведније“ решење за албански народ, који би, у блиској будућности, добио високу политичку аутономију од Порте. Захтевао је да се Елбасан одвоји од Манастирског вилајета, за који није усвојен програм реформи. Аварна преноси размишљања Голуховског, која сугеришу да их је прихватио у Венецији и Титони: „Говорећи о Албанији, гроф Голуховски је приметио да су у садашњој административној подели македонских вилајета различити окрузи који припадају тој области били произвољно укључени у исту, као што су Елбасан и неки други, у вилајету Манастир, за који, међутим, , реформе сада нису биле примењиване. У интересу будућности Албаније, царски и краљевски министар иностраних послова препознао је потребу да се код ове народности развије национална свест, како би се у датом тренутку омогућило њихово конституисање у аутономну државу, што је и била сврха за коју се тежило у Аустроугарској и Италији. У том циљу, чинило му се прикладним да две владе треба да раде на

Странијери из Скопља је Титонија у августу 1904. извештавао о религиозном анимозитету хришћана и муслимана у Косовском вилајету и њиховим сукобима, које „османска власт једва успева да обузда“, уз вести да су хришћани у Призрену изложени злочинима које муслимани Албанци чине из „просте зверске злобе.“⁶⁶⁶ Титонијева дипломатска служба била је забринута због потенцијалног тајног аустријско – грчког споразума у вези јужне Албаније и јужне Македоније. О аустро–руском споразуму 15. октобра 1904. Италија није била обавештена. У новембру 1906, Аварна је Титонију предложио да се расположење новог министра, Ерентала, искористи како би Италија склопила споразум са Бечом у прецизнијим цртама о Албанији.⁶⁶⁷

Експанзијски настројена Италија изазвала је аустријску културну хегемонију оснивањем италијанских школа у Албанији. У већини школа се говорило албански, али је 1888. Италија основала две основне школе у Скадру, традиционалном центру хабзбуршког утицаја, са италијанским језиком наставе.⁶⁶⁸

Мајор, посланик у Цариграду, пренео је Сан–Ђулијану у априлу 1910. да Албанци представљају „елемент равнотеже на Балканском полуострву“ између „Словена и Грка у данашњици“, и „Словена и Немаца у будућности“.⁶⁶⁹ Мајор је прихватио објашњења Хаки – паше и Махмуд –Шефкет паше у вези „привидно“ помирљиве политике Србије и Бугарске према албанском националном питању – ове државе су, како је пренео Сан – Ђулијану, „свесне да би њихов покрет против Турске ујединио и измирио Турке и Албанце, док би борба између њих, док год се продужује, водила њиховом обостраном слабљењу“; саветовао је да Порта опозове управнике које је албански народ „замрзео“, прогласи амнестију за вође побуњеника и успори темпо реформи.⁶⁷⁰

Русија није прижељкивала трипартитни споразум о Балкану, све док је Италија потпуно зависна од Аустро – Угарске, што је Сан – Ђулијано на почетку свог мандата приметио, настојећи да ублажи руски став. За разлику од Мелегарија, Аварна је уочавао недостатке „претераног“ везивања Рима за Петроград у балканским питањима, нарочито оним која су вођена без знања Беча, и саветовао да се делује заједнички, али да Русија не може да поремети већ постојећи договор Беча и Рима о демилитаризацији и статусу кво у Албанији.⁶⁷¹ На вест да је почетком 1912. српска дипломатија скренула пажњу Балхаусплацу на албански покрет и могуће сукобе, противник Мелегаријевих

томе да у Албанији успоставе не своје националне школе, већ чисто албанске школе преко којих би се могао постићи поменути циљ.“ DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. IX (29 marzo 1905 – 28 maggio 1906), Roma 2013, Avarna a Tittoni, 5 maggio 1905, R. Confidenziale, 77 – 79.

⁶⁶⁶ A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo-austriaci...*, 82 – 83.

⁶⁶⁷ Аварна је предложио да би две владе, потврђујући постојећи споразум, преузеле обавезу: 1. да признају институте било које врсте, сада постојеће, које су основали; 2. да привремено обуставе оснивање других института, обавезујући се на заједнички договор за стварање нових института, ако се то сматра неопходним за интересе једне од њих; 3. да замени присутне конзуле другим званичницима којима треба дати идентична упутства у складу са овим споразумом; 4. да предузму заједничке кораке у Узвишеној Порти, а могуће и код других Сила, да се постигне да се, када буде потребно да се приступи разграничењу административних јединица предвиђених Мирцшегским програмом, приступи спровођењу декларација Голуховског и Титонија 1905, са конференције у Венецији, у вези стварања албанских округа претежно насељених албанским становништвом, уједињених са македонским вилајетима. A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo-albanesi...*, 146 – 147.

⁶⁶⁸ J. D. Treadway, *The Falcon and the Eagle. Montenegro and Austria – Hungary 1908 – 1914*, West Lafayette 1983, 67.

⁶⁶⁹ Мајор је писао да „Турчин у Албанцу има савезника против два непријатеља који му прете чак и на сопственој територији, Грка на југу, Словена на северу. Уместо да га прогони, требало би да га држи близу, фаворизује, учини приврженим и вредним поверења.“ *Ibidem*, 221, 223.

⁶⁷⁰ A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo – albanesi...*, 224 – 226.

⁶⁷¹ *Ibidem*, 270 – 271.

„фило – руских“ планова о „тријумвирату над балканским питањима са Русијом“, Аварна је, позивајући се на Сазоновљеве тврдње, давао негативне оцене о комуникацијама српске владе, тврдећи да је „Београд мала фабрика за производњу лажних вести, где се све посматра кроз оквир страха“ и производе „груба претеривања“ о наводним аустро – угарским албанским плановима.⁶⁷²

Чврст заговорник територијалног интегритета Османског царства на Балкану, Сан – Ђулијано састао се са новим министром Бертхолдом и краљем Виториом Емануелом III крајем октобра 1912. у Сан Росореу, Пизи и Фиренци (21 – 23. октобар) , али ти разговори нису водили ниједном новом конкретном новом споразуму. Историчар Салвемини је сматрао да италијанско – аустријски договор који је предвиђао настанак „аутономне“ албанске државе није подразумевао сукоб Рима и Беча са балканским државама, у чему су се Бертхолд и Сан – Ђулијано сложили.⁶⁷³

Депутат у парламенту Маљано је на седници Дома посланика 5. јуна 1913. позвао владу да реорганизацијом Оријенталног института у Напуљу уведе стипендије за студенте албанског и словенског порекла у Италији, како би се преко њиховог знања балканских језика олакшало јачање италијанског утицаја на Истоку. Маљано је подсетио да у Италији живи преко „100.000 албанских грађана, расутих по Сицилији, Пуљи, Аbruцима, у Молизеу, као и да постоји огроман број српских општина, којих има у регионима Венето и Молизе.“⁶⁷⁴ У априлу 1913, Сан-Ђулијано је, у својству министра спољних послова, председнику владе Ђолитију изнео план да ослонац италијанског продора у Албанији буду Итало-Албанци, око 200.000 припадника албанске заједнице у Италији, чија „моћна снага почива у познавању језика својих сународника“ на Балкану. Њихова културна изобразљивост образовањем и школовањем на италијанском језику помоћи ће да Италија очува премоћ у Албанији у сфери администрације, културе, привредних институција, конзулата и школа. Сан – Ђулијано је тражио Ђолитијево одобрење за 250.000 лира као средство ублажавања „тешке беде албанског становништва“, како би се „маса привукле опипљивим користима“ и с циљем прављења протврте Аустро-Угарској.⁶⁷⁵ Неколико месеци касније, од Ђолитија је тражио да се установи фиксна субвенција за политичке прилике у Албанији која не би била мања од 400.000 лира. Тада је председнику владе сугерисао да је аустро-угарски продор олакшан „урођеном подмитљивошћу Албанаца“, признајући да за Италију такмичење са Балпацом том брзином није могуће, али да се „корупционашком“ деловању Монархије Италија може супроставити оштроумном локалном политиком, кориштењем разних фактора, попут слања емисарија и умерених субвенција у право време, активан и прикривен рад италијанске пропаганде и разноврсан економски продор.⁶⁷⁶ На финансирање активности Пренк Биб Доде, вођа племена Малисора, бегова средње и јужне Албаније издвојено је 110.000 лира, а италијанска влада финансирала је и рад албанског комитета у Милану, чији је члан био Едем Влора, син Исмаил-Кемал беја.⁶⁷⁷ Артиљеријски мајор Силвио Еђиди, након специјалне мисије у Албанији у јесен 1913, као председник техничке комисије италијанских аграрних стручњака и геолога, сматрао је да ће један од начина за привлачење Албанаца Италији

⁶⁷² *Ibidem*, 280 – 281.

⁶⁷³ Сан – Ђулијано је страховао од сепаратног територијалног споразума Монархије и Црне Горе о Скадру и Ловћену. A. Duce. *L'Albania nei rapporti italo – albanesi...*, 306; G. Salvemini, *La politica estera dell'Italia dal 1871 al 1915...*, 193 – 194.

⁶⁷⁴ AP, Camera dei deputati, Discussioni, Legislatura XXIII, Tornata del 5 giugno 1913, 26314.

⁶⁷⁵ Archivio Centrale dello Stato (у даљем наставку ACS), f. Presidenza del Consiglio dei Ministri (PCM), b. 431, fasc. 4-5, (9/2), San Giuliano a Giolitti, Roma 4 aprile 1913, protocollo 270.

⁶⁷⁶ ACS, PCM, b. 431, fasc. 4-5, fasc. 9/2, San Giuliano a Giolitti, 11 ottobre 1913, prot. num. 927.

⁶⁷⁷ ACS, PCM, b. 431. fasc. 4-5, „Provvedimenti e spese urgenti e transitorie per l'Albania“, 9 maggio 1913.

бити олакшавање албанским студентима похађање јавних школа у Барију, на албанском језику, и оснивање универзитета у том граду, који би у почетку био састављен из медицинског и правног факултета, чиме би се преокренула традиција њиховог одласка на студије у Беч и Атину.⁶⁷⁸

Италијанско аутономаштво: кратке црте идејног развоја

Политичку уздржаност према хрватским националним представницима у Далматинској дијети и обазривост према њиховим захтевима да се Далмација присаједини Хрватској и Славонији, Италијани су показивали још од револуционарних догађаја 1848/49. године, штитећи име „Далмата“ и борећи се, у име ускобуржоаског, ситнотрговачког и грађанско – племићког, урбаног изолационизма, против сузбијања регионалистичког – културолошког идентитета „далматинског народа“ и потврђивања националне свести и права Хрвата и Срба.⁶⁷⁹ Један број италијанских „далматских“ интелектуалаца показивали су анимозитет према уједињењу Далмације са Хрватском⁶⁸⁰; као пример може да нам послужи писмо италијанских депутата и угледних првака, поводом депутације троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, упућено императору Францу Јозефу и објављено у априлу 1848. године у листу *Gazzeta di Zara*.⁶⁸¹

Анимозитет према фаворизовању Словена у Далмацији као етничке групе чија неупитна демографска већина у круновини може представљати основу за историјско право легитимности њеног припајања Краљевини Хрватској и Славонији оштро је напао у историјско – критичком осврту *Против анексије Далмације Хрватској (Contro l'annessione della Dalmazia alla Croazia, 1898)* италијански историчар, песник и књижевни теоретичар Антонио Лубин (Antonio Lubin 1809–1900), поборник очувања посебне италијанско – словенске „расе“ у Далмацији. Лубин у својој студији прави

⁶⁷⁸ ACS, PCM, b. 431. fasc. 4-5, San Giuliano a Giolitti, 4 novembre 1913, Num. 60176/274, „Memoariale del maggiore d'artiglieria Egidio Cav. Silio circa l'Albania“, copia.

⁶⁷⁹ Константин Војновић противио се аутономашкој идеологији, „туђинској“ и анационалној, заступајући став да облаготворена, билингвална размена идеја, знања и дијалога неће пореметити, већ обогатити у цивилизацијском погледу, српско – хрватско већинско становништво Далмације, али и онај малобројни део италијанског народа који познаје словенски језик. К. С. Vojnovic, „La questione croata in Italia“, *La Rassegna Nazionale* (gennaio 1884), Vol. XVI, Anno VI, Fasc. I, 95 – 99.

⁶⁸⁰ Један од њих био је драматичар, књижевник и публициста Ђулио Солитро (Gulio Solitro, 1822–1893), родом из Сплита. Објавио је есеј *Osservazione sulle Domande della Nazione Croata* 1848. у Трсту, у којем је оштро устао против наметања хрватског језика и припајања Далмације Краљевини Хрватској и Славонији. Политичар Винченцо (Вицко) Дупланчић (1818 – 1888) контекстуализовао је „славо – далматинску већину“ у Далмацији, хибридни, колективни идентитет Словена и Италијана који чува своју регионалну самобитност од „Хрватске, која никада не би дозволила било какву превагу италијанској култури и језику“: „Напротив: све што јесте италијанско, или мирише на италијанско у Далмацији, као што су култура, језик, народ, сви образовани, племићки или земљопоседнички слојеви, постају сумњиви и сматрају се непријатељима и странцима који штете развоју словенске народности, због чега би били прогоњени, презрени, деградирани, с циљем да се десеткују и коначно униште“. Противници аутоном *Izvišća Brzopisna i analitična X zasjedanja Zemaljskog Sabora Dalmatinskog od dneva 14 rujna do 15 listopada 1871*, Zadar 1871, 86 – 88; S. Jurisic, „Ai margini dell'impero. L'antirisorgimento in Dalmazia“, *Italies* (2011), N. 15, 139 – 140. (135 – 153); V. Duplanchich, *Della civiltà italiana e slava in Dalmazia*, Trieste 1861, 27 – 30; „I Dalmati per Dante Alighieri“, *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Vol. V (1966), 175 – 176. (171 – 176); J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret...*, 90.

⁶⁸¹ У револуцији 1848. аустријски листови оптуживали су уредништво *Gazzeta di Zara* да је било настројено републиканско и да је хушкало становништво Задра и Сплита на „тробојку“, „републиканство државе Св. Марка“. *Il giornalismo dalmato dal 1848 al 1860*, appunti di P. Kasandrić, Zara 1899, 40 – 41, 60 – 62.

дистинкцију између две врсте Словена – једне којој припадају Хрвати, и друге којој припадају „преостали“ Словени. Изворни поборници отпора анексији су „Далмати који говоре изворним босанским дијалектом, а не хрватским језиком, који се говори у Хрватској“; он примећује да се Истра брутално „славизира“, док хрватски писци не пишу језиком којим говоре у једном делу Хрватске, већ српским“⁶⁸². По Лубиновом мишљењу, Далматинци „који говоре чист словенски босански дијалекат потомци су освајача Далмације“ и земљаци оне већине далматинског становништва која води порекло од Илира; спас у очувању италијанске културе и заједничке судбине Италијана и Далматинских Словена, који већински нагињу италијанској култури, видео је под жезлом аустријског двора, једине гаранције њиховог опстанку. Овде треба разумети и незавидан положај Консулте, стешњене између мирнодопске реторике и константог притиска иредентистичких удружења на северу и североистоку земље. О извесној, слабој одушевљености за савез с Двојном Монархијом међу италијанским дипломатама сведочи и преписка амбасадора Нигре у Бечу са Криспијем крајем XIX века, у вези аустријских притисака да се забране друштва *Pro Patria* и подружнице друштва *Dante Alighieri*.⁶⁸³

Полемика између аутономаша и анексиониста (народњака) поводом прикључења Далмације Хрватској и злоупотребе доминације становништва словенског порекла (Хрвати и Срби) над италијанском мањином, почела је да се формира већ 60 – тих година XIX века, по конституисању Далматинског сабора (1861), формирању првих политичких странака и трајала је све до Првог светског рата. Највећи непријатељи италијанске културе, продору и присуству италијанског језика и аутономашких идеја били су Хрвати⁶⁸⁴, док су Срби то били у неупоредиво мањој мери. О томе сведочи и интелектуално – политичка расправа Константина Војновића и Николе Томазеа.⁶⁸⁵ На саборској седници 7. новембра 1890, посланик Народне странке Михо Клаић изнео је предлог да се у Задру уведе хрватски језик у средњим школама као наставни, уместо италијанског, што је изазвало бурне реакције Николе Тригарија, градоначелника Задра, професора Беневеније и надбискупа задарског Дојма Маупаса, док је стање у граду било напето.⁶⁸⁶ У саборској расправи 4. фебруара 1894, хрватски народњачки посланик Перих напао је српског посланика Душана Баљка да намерно подрива сарадњу са Хрватима „себичним интересима са аутономашима“, док је Перо

⁶⁸² A. Lubin, *Contro l'annessione della Dalmazia alla Croazia incidentemente contro la slavizzazione delle provincie tedesche e italiane dell'Austria: studio storico critico*, Trieste 1898, 6, 11, 17.

⁶⁸³ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 102 – 105.

⁶⁸⁴ На саборској седници 1. фебруара 1894, аутономистички саборски посланик, др Ерколано Салви, оптужио је Бјанкинија да пориче права и постојање италијанске народности у Далмацији, да тражи хрватизацију пучких школа, супресију поморских школа у Котору и Дубровнику и укидање наставе на италијанском језику. Салви је тражио да се поштује двојезични паритет на бази уредбе намесништва од 21. децембра 1867. *Brzopisna izvješća XXIX zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskoga*, Zadar 1894, 238 – 243; „Punti di contatto fra Italiani e Serbo – Croati“, *L'Italia all'Estero. Rivista Quindicinale di politica estera e coloniale* (16 maggio 1908), anno II, N. 10, 152 – 153; *Brzopisna izvješća XXII zasjedanja Sabora Kraljevine Dalmacije od dneva 9 do 21 prosinca 1886*, Zadar 1887, 439 – 441; O. Randi, „Cronologia ed episodi della croatizzazione della Dalmazia“, *Rivista dalmatica*, vol. LIX, n. 3 (luglio – settembre 1988), 225 – 233.

⁶⁸⁵ G. Paladin, *La questione dalmata vista dal Nicolò Tommasea e Antonio Bajamonti*, *Rassegna storica del Risorgimento* (gennaio – giugno 1951), Anno XXXVIII, Fasc. I – II, 537 – 538. (536 – 546)

⁶⁸⁶ Треба напоменути да од целе Далмације престоницу још треба да освоји словенство и то је управо оно што ће већина далматинског сабора учинити. Током ове бурне сесије подеста из Заре, цав. Тригари, који је истицао право грађана Заре да имају италијанску националну школу. Професор. Беневенија је статистичким подацима показао да су већина ученика који похађају гимназију и средњу школу Италијани. 'Le scuole italiane di Zara in pericolo', *Il risveglio educativo*, Num. 6, (Milano 16 novembre 1890), Anno VII, 34.

Чингрија напао Николу Тригарија, посланика из Задарске општине и Салвија, да не представљају „изворну италијанску културу“, која би се, алудирајући на Мацинија и Гарибалдија, ставила на страну Јужних Словена и уједињења Далмације са Хрватском и Славонијом. Салви је, с друге стране, добацио Чингрији „да ли сте ви прави Хрвати“, а онда је полемисао са послаником Борчићем, тврдећи да италијанска странка у Сабору, почев од прве седнице у априлу 1861, никада није забрањивала „словенски језик“ и да хрватска већина није, како Борчић наводи, великодушна према Италијанима.⁶⁸⁷

Афирмативно мишљење о улози српског политичког фактора у Далмацији, посматрано кроз тињајући анимозитет српске и хрватског елемента унутар словенског покрета 80 – тих година XIX века имао је и Луиђи Лапена (1825 – 1891)⁶⁸⁸, италијански политичар, публициста, присталица Аутономистичке странке. Он је сматрао да хрватски политички представници раде на одвајању Срба од Италијана, односно спречавају повезивање словенског и италијанског националног нуклеуса у одбрани аутономне далматинске националне културе. Замишљен као полемички есеј са народњачким прваком Натком Нодилом, Лапена је образлагао да се „Хрватска странка противи Далматинцима који говоре италијански и српски, и њиховом изједначавању, чак и постојању“, заговарао је сарадњу италијанског и српског националног вођства у оквиру одбране особених, специфичних карактеристика које Далмација има и којима је пресудан печат дала италијанска култура.⁶⁸⁹ Лапена је приметио да хрватска странка одриче многа права Србима.⁶⁹⁰

Почетак 80 – тих година XIX века доноси рапидан пораз аутономистичке странке у највећем броју котара и градова у Далмацији. У јулу 1886. Антонио Бајамонти, бивши начелник Сплитске општине, са групом истомишљеника, оснива *Società Politica Dalmata*, нову странку далматинских Италијана, незадовољних ставом и деловањем Аутономистичке партије.⁶⁹¹ Њихов план био је организација темељне борбе за задржавање италијанског језика у државним установама и школама, анти – хрватска реторика, постепена радикализација решавања питања заштите италијанске народности у Далмацији. За разлику од Николе Тригарија и других лидера аутономиста (окупљених око листа *Dalmata*, који нису желели да све чланове и симпатизере партије прогласе за Италијане), напустили су идеологију Виченца Дупланчића о нужном

⁶⁸⁷ Салвија је на подсећање о двојном идентитету „Далмата“ понукао говор Антуна Пуљезија, којег је због „србо-католичанства“ напао посланик Шарић. Индикативно је да је већ 1896. дошло до подизања споменика Николи Томазеу у Шибенику, који је подржао највећи део италијанских посланика у Сабору. *Brzopisna izvjesca XXIX zasjedanja od dneva 10 siječnja do dneva 17 veljače 1894*, Zadar: 1894, 290-291; *Niccolò Tommaseo e il suo monumento in Sebenico*, Sebenico 1897, 163.

⁶⁸⁸ Луђи Лапена (Luigi Lapenna) (1825–1891), саветник Земаљског суда у Задру (од 1858), од 1861. више пута је биран за посланика у Далматинском сабору и Царском савету. Био је дворски саветник и владин повереник у Сабору. Уз одобрење бечке владе противио се увођењу хрватског језика у јавни живот и школе, као и сарадњи либералног крила аутономиста, под вођством А. Бајамонтија, са народњацима. После смене владе Антона фон Шмерлинга (1865), постављен је за председника Земаљског суда у Задру, а 1866. и за судског саветника Врховног суда у Беч, касније члан Врховног суда у Бечу. J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret...*, 117 – 118; Lj. Vuličević, *Partiti e lotte in Dalmazia...*, 60 – 62.

⁶⁸⁹ У листу *Dalmata* Лапена је, у неколико бројева (7, 10, 14, 17, 21, 24. фебруар 1885.) објавио свој широк есеј посвећен српско – хрватском питању. A. Musaffia, M. Kušar, *La letteratura della Dalmazia* (1892). Traduzione, introduzione e note di F. Senardi, Trieste 2017, 18 – 23.

⁶⁹⁰ *Ibidem*, 23.

⁶⁹¹ Њихово гласило био је лист *La Difesa*, који је излазио у Сплиту до 23. априла 1887. Био је последњи лист на италијанском језику који је излазио у граду, све до италијанске окупације Сплита у Првом светском рату. *Brzopisna izvješća XXIII zasjedanja pokrajinskoga sabora dalmatinskoga (od dneva 26 studenoga do 19 prosinca 1887)*, Zadar 1888, 321 – 322; G. Menini, „Spalato [1919-20]“, *Rivista dalmatica* (1990), v. LXI, n. 4, 281. (241 – 321).

припајању Далмације Италији, али су појачали борбу за потврђивање италијанства. Губе већину у представничким телима општина и остају већина у Задру – Бајамонти је изабран 30. новембра 1886. на поновљеним изборима уместо А. Радмана за представника у Далматинском сабору, где је започео са политичким говорима у којима је тврдио да је Далмација „наша земља (terra nostra).“⁶⁹²

Условно, тактично и међусобно „разумевање“ (размене гледишта, појединачне одбране мишљења на саборским седницама, међусобна преписка, чланство у Аутономистичкој странци) у ставовима између Италијана и Срба (аутономиста, у чијим саборским редовима је било и оних који се нису сматрали Хрватима, већ „Славо–Далматинцима“ или Србима) потиче из периода који је уследио након Аустро–Угарске нагодбе (1867) и територијалног преструктурисања Аустро – Угарске. Водеће политичко питање, у том тренутку, у Далматинском сабору, било је рушење аутономистичке већине, њена делегитимизација, и захтев за правним изједначавањем и прихватањем народног словенског, српског или хрватског језика у службеној, законској употреби. У пионире тог покрета спадао је и Људевит Вуличевић, далматински свештеник, ерудита и историчар српског порекла из Дубровника, који је активно пратио политичка кретања у Далмацији и неретко оптуживао „панхрватство“ и хрватске политичаре за отуђење од високих идеала „славизма“ и српства.⁶⁹³ Врхунац мржње против „хрватско – аустријских“ претензија Народне странке у Сабору и противљење њиховом захтеву да се Далмација прикључи Хрватској и Словенији (Троједној краљевини), Вуличевић је објавио 1879–1880. у тзв. *Порукама далматинској омладини* (*Messaggi alla gioventù dalmata*) у Милетићевом листу *Застава*, радикализујући српски идентитет „Далматинаца.“⁶⁹⁴ Многе Вулићевићеве идеје (посебан далматински идентитет, анти–праваштво, културни, самообразни идентитет латинске и словенске културе, приближавање Далмације Србији и анти–клерикалној Италији) постале су саставни елемент потоње аутономистичке идеологије.⁶⁹⁵ Крајем последње деценије XIX века, приближивши се идејама Супила и Трумбића, Вуличевић се условно оградио од анти–хрватске и анти–правашке реторике, почевши да заступа политичко приближавање Срба и Хрвата, у националној борби против Двојне Монархије.⁶⁹⁶

⁶⁹² Члан Царевинског већа био је од 1867. до 1870 и од 1874 до 1879, где је био укључен у рад Италијанског клуба у Бечу (*Club degli abitanti delle provincie meridionali*). J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret i XIX stoljeće...*, 147.

⁶⁹³ Анђело Тамбора делимично усваја закључак В. Стајића да је Вуличевић, током отварања Источног питања (1875–1878) бранио вредности устанка „као словенског и претежног српског“, а Србе хвалио као истинске и „једине“ носиоце борбе против Османског царства, за разлику од Хрвата, који су „подстицали Аустрију да освоју Босну“. Тамбора примећује да је у борби за национална права Хрвата у Истри Вуличевић ипак подржавао и Хрвате и Словенце у борби за њихова национална права. A. Tamborra, *Ljudevit Vuličević tra Italia e Slavia*, Roma 1986, 65 – 68.

⁶⁹⁴ Вуличевићева теза била је да су Далматинци (они који се не изјашњавају као Хрвати, али могу имати словенско порекло) до устанка у Босни и Херцеговини 1875. доживљавали Хрвате као „браћу“, али да се од тог тренутка све променило. Тамбора примећује да се Вуличевић радикално оградио од ставова које је изнео у књизи *Partiti e lotte in Dalmazia* (1875), поставши, као антиклерикални заговорник „слободног исповедања личне вере“, поборник припајања Далмације Србији („Далматинци нису ништа друго до Срби, она је цвет српске Босне и Херцеговине“). На измену тог става пресудно су утицали српско–турски рат и дубоко укореењени анти–папизам, супростављање папству као „хрватском“ и, по својој суштини, „антисловенском“ политичкој снази. A. Tamborra, *Ljudevit Vuličević tra Italia e Slavia...*, 67–70; G. Spini, *Studi sull'evangelismo italiano tra Otto e Novecento*, Claudiana, Torino 1994, 159 – 161.

⁶⁹⁵ A. Tamborra, *Ljudevit Vuličević tra Italia e Slavia...*, 68 – 71.

⁶⁹⁶ На Вуличевићево приближавање ширим, југословенским духовним струјањима у српском и хрватском националном покрету, утицао је хрватско – италијански патриота Имбро Ткалац и посланик Србије у Паризу Миленко Веснић, с којим је Вуличевић ступио у контакт. *Ibidem...*, 70 – 76.

Сарадња италијанских и српских посланика у Сабору интензивирала се након одвајања српских посланика из Народне странке (1880), стварања самосталне Српске странке на Приморју и заступања аутономашког начела да се не захтева сједињење Далмације с Хрватском и Славонијом.⁶⁹⁷ Током 80-тих година аутономисти су изгубили власт у већини општина и градова у Далмацији.⁶⁹⁸ Један од покретача сарадње био је православни епископ Никодим Милаш, који је превео на српски језик и објавио инаугурациони говор (са пленарне седнице Сабора од 1881) дугогодишњег начелника сплитске општине Антонија Бајамонтија, водећег идеолога аутономизма и „далматинског идентитета.“⁶⁹⁹ Поред њега, српско-аутономистичку сарадњу бранио је православни епископ Стефан Кнежевић. Бајамонтијева критика „Хрвата који су настојали хрватизовати целу покрајину“ понављала се на саборским седницама током 80 – тих година XIX века. На изборима од 4. августа 1881. у курији велепорезника изабран је заједничким гласовима Срба и аутономаша професор Задарске богословије Љубомир Вујновић.⁷⁰⁰ На седници од 14. јануара 1895, на којој је Јурај Бјанкини, депутат Хрватске странке права, заједно с колегама Шарићем, Паштровићем, Перићем, Љубићем и Мишетићем, захтевао изгласавање хитне адресе о предлогу редовног уврштења расправе и гласања о сједињењу Далмације с Хрватском на саборским седницама, посланици Аутономистичке и Српске странке, за разлику од Хрватске народне странке и Хрватске странке права, гласали су против.⁷⁰¹ Историчар Тихомир Рајчић, проучавајући везе Бајамонтија са Српском странком, али и других аутономистичких одборника, извео је закључак да је „Српска странка негирала постојање италијанског иредентизма, тврдећи како Италија нема никаквих аспирација према Далмацији, да је она пријатељ Срба и подупиратељ ујединитељске мисије српског народа на Балкану“ и да су разлози те сарадње били бојазан да ће народњаци, а касније праваша извршити хрватизацију ова два народа.⁷⁰² На редовним изборима за Рајхсрат 1891, Српска странка је у коалицији са Аутономистичком странком изашла на

⁶⁹⁷ Михо Клаић писао је Јосипу Штросмајеру 1883. да Хрватској нема спаса без „спојења Далмације с Хрватском“ и да се питање сједињења не покреће више услед „несретног раздора између Срба и Хрвати“. I. Perić, *Dalmatinski sabor...*, 121; K. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760 – 1914*, Novi Sad 1973, 315–317; T. Rajčić, Sava Bjelanović i njegova struja u Srpskoj stranci u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća (vjerska gledišta), *Croatica Christiana Periodica*; Vol.58 (2007), 178 – 180. (167 – 186).

⁶⁹⁸ Аутономисти су изгубили власт у котару Шибеник 1873, на Корчули 1875, Сињу 1876, Сплитску општину 1882. F. Pagnacco, „Italiani di Dalmazia“, *La Porta Orientale*, I (15 febbraio 1931), N. 2, 170. (164 – 180).

⁶⁹⁹ Бајамонти је, поводом расуштања сплитске општине, говорио о „симпатичној Србији“. Он је саборској седници 8. септембра 1881. изјавио да је његов политички програм током управљања сплитском општином био „развијање словенске народности кроз италијанску цивилизацију“. Поменуо је да метафорична слика прве фонтане на градском тргу говори у прилог Сплита који је „испружује руке“ ка „конзулској греди“ (Италији) и Балкану и „симпатичној Србији“, будући да је статуа младића лицем окренута пријатељској Србији, „којој су резервисане блиставе судбине у не превише далекој будућности“. *Brzopisna izvješća XVIII Zemaljskoga Sabora Dalmatinskoga (od dneva 22 Kolovoza do 10 rujna 1881)*, Zadar 1881, 202–203. K. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760 – 1914...*, 315; *Sullo scioglimento del Comune di Spalato. Discorsi del deputato Dr. Antonio Bajamonti tenuti nelle tornate ordinarie della Dieta del Regno dei 7, 8 e 9 settembre 1881*, Zara 1881.

⁷⁰⁰ Како истиче Д. Шепић, у Далмацији је посебно „одјекнула“ победа Српске странке у Дубровнику 1890, која је издејствована захваљујући подршци Аутономистичке странке. D. Šepić, „Političke koncepcije Frana Supila“, F. Supilo. *Politički spisi: članci, govori, pisma, memorandumi*, Zagreb 1970, 8.

⁷⁰¹ I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861 – 1912 (1918)*, Zadar 1978, 125 – 126; Љ. Јовановић, „Саво Бјелановић и Српство на Приморју“, *Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књ. XV (1897), Београд 1897, 286 – 288 (101 – 119, 284 – 294, 405 – 428).

⁷⁰² T. Rajčić, *Srbi u Dalmaciji od preporodnog tradicionalizma do nacionalnog radikalizma*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2012, 32, 85 – 98.

изборе у изборној јединици сеоских општина Боке Которске, где је победио Радослав Квекић.⁷⁰³ Када је реч о српско – италијанској парламентарној сарадњи, Квекић је добијао политичку подршку начелника задарске општине Николе Тригарија. Обележавање педесетогодишње владавине цара Франца–Јозефа, 1898. године није протекла без политичких тензија народњака и аутономиста. У Сабору састала парламентарна већина која је одлучила да, преко комисије од 7 чланова, састави текст свечане адресе (обраћања), у којој би дискретно била, осим изјава лојалности, изражена и молба за покретањем питања државноправног односа Далмације према Хрватској и Славонији, одборници Аутономистичке и Српске странке одбили су да је подрже.⁷⁰⁴ Сабора 1898. Лист *Српски глас* протествовао је против захтева хрватских партија да се забрани италијанско иредентистичко друштво *Pro Patria*, исказујући поштовање лику и делу утицајном политичару и иредентисти Руђеру Бонгију, врсном познаваоцу политичких прилика на Балкану од Берлинског конгреса.⁷⁰⁵ У борби против италијанског иредентизма предњачила је дубровачка *Crvena Hrvatska*.⁷⁰⁶ Овај лист оптужио је у децембру 1894. дубровачке Србе да су изабрали у Царевинско веће аутономисту Марија Бонду.⁷⁰⁷ Захваљујући гласовима Срба–католика у Дубровнику, начелник Дубровачке општине био је пуну деценију аутономиста барон Ђанино Геталди Гондола.⁷⁰⁸ Циљото је у новембру 1890. организовао протестни скуп у Teatro Verdi у Задру, где је, заједно са грађанима, протествовао против одлуке саборске већине о укидању италијанских школа у Задру.⁷⁰⁹ Душан Баљак, припадник радикалније струје унутар Српске странке, позвао је, пред изборе за Царевинско веће 1901. српске гласаче у изборној јединици сеоских општина Книна, Дрниша и Врлике да

⁷⁰³ Српска странка је похвалила избор Ерколанија Салвија за посланика у Задру, изабраног у колегијуму трговачко–обртничке коморе. М. Ђинђић, *Talijanski zastupnici u Dalmatinskom saboru: okvir za kolektivnu biografiju 1883 – 1912 (1918)*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar 2016, 227.

⁷⁰⁴ Тригари је подржао Квекићев предлог да у адреси буду наведени само изрази лојалности и оданости, и да се изостави „било који други предмет“. I. Perić, *Dalmatinski sabor...*, 130.

⁷⁰⁵ Народњачки заступник Гајо Булат настојао је да демистификује тајно деловање удружења *Pro Patria* против хрватских националних права у покрајини и њихову перцепцију хрватског језика као „linguaggio straniero“. Реплицирајући на седници 14. децембра 1887. Бајамонтију, који је за то друштво рекао да спада у „племениту институцију“ која се бори за „редовно финансирање италијанских школа и њихово пуно признање“, Булат је на седници изјавио да у Далмацији „талијанска народност не постоји“ и да сваки захтев за „талијанским школама“ не може да се прихвати, јер потиче из пуког личног сентимента. *Brzopisna izvješća XXIII zasjedanja od Pokrajinskog sabora dalmatinskoga od dneva 26 studenog do 19 prosinca 1887*, Zadar 1888, 395, 429; М. Ђинђић, *Talijanski zastupnici u Dalmatinskom saboru...*, 227; в.з. С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас 1880 – 1904*, Београд 2001.

⁷⁰⁶ „Lega nazionale“ у Dubrovniku“, *Crvena Hrvatska*, 15 decembra 1894, br. 50, 1.

⁷⁰⁷ Противници „хрватске Далмације“, и Истре је друштво Данте Алигијери: „које има задатку, да раширује талијански језик ван граница домовине. Cavalotti, Barzilai, Imbriani i drugi prvaci iredentizma duša su toga društva, које је с Legom у великом – моралном savezu. На конгресима „Dante Alighieri“ не говори се о другом него о неспаšenim талијанима Trsta (!), Gorice (!), Istre (!!!) i Dalmacije (!!!) i о pogibelji која талијанском језику у тим земљама од славенства прети“. Даље лист наводи: „U Dubrovniku ima dosta šarenjaštva. Oni su se s njime i s našim dubrovčanizmom u obilnoj mjeri okoristili. Poslaše u Beč Bondu, njemačko dijete dubrovačko, koji svejedno bez srpskih glasova ne bi nikada bio zastupnikom. Srbi su im se još bolje privrježili. Osokoljeni tako prvim uspjesima, okupiše se i ustrojiše Gabinetto di lettura, pak napokon i glazbu. (...) U Gabinetu pak većinu sastavlja dalmatinska nenarodna burokracija, koju su nam nakrcali po svim uredima, počam od suda unaprijed. Ond aje stranci direktivu, ona snuje Lege, a njoj je na čelu Roznerov ljubimac umirovljeni c. k. Savjetnik Avoscani, korčulanski agitator i perfidni tlačitelj svega što je hrvatsko i slavensko. Njega su Srbi, po ugovoru, posadili na mjesto prvog prisjednika općine dubrovačke!“ „Lega nazionale“ у Dubrovniku“, *Crvena Hrvatska*, 15. decembra 1894, br. 50, 1.

⁷⁰⁸ ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), „L'elemento italiano nella Dalmazia meridionale“, pro-memoria, n. 14, 2.

⁷⁰⁹ E. Dario Rustia–Traine, „Irredentismo di ieri e oggi“, *Rivista dalmatica*, (1986) LVII, n. 4, 261–265.

гласају за италијанског кандидата грофа Марина Бонду.⁷¹⁰ Гиљановић, Крекић и Цилиото захвалили су се фебруара 1909. фриулском посланику у Рајхсрату Бугату за чланак који је објавио о стању италијанског језика у Далмацији. Тројица посланика Далматинског сабора учествовали су 1909. на конференцији у Бечу и пред министром Штурхом бранили аутономију Далмације, њена историјска, аутохтона, „неотуђива“ права.⁷¹¹ Бугато је на седници Царевинског већа од 21. марта 1911. довео у питање одредбу о језику из 1909, тврдећи да није дозвољено да употреба италијанског језика у канцеларијама и уредима буде органичена, што је у супротности с правилима одредбе.⁷¹² Шибеник се, са породицама Фенци, Мацолени, Мијагостовић, Инкијостри, Фоско, Пини „храбро опирао“ „аустро – хрватским“ нападима на италијанску традицију и културу.⁷¹³

Овде треба истаћи да је глотолог Исаија Асколи⁷¹⁴ уживао беспоговорни ауторитет међу аутономистичким италијанским политичарима у Далмацији крајем XIX века.⁷¹⁵

Салваторе Барцилаи у марту 1892. године упутио је из италијанског парламента оштре критике влади због слабог одзива Италије на упорна прогањања италијанског становништва у Далмацији. Он је оптужио аустријску владу да, користећи панславизам, и нарочито хрватско свештенство, омета и спречава слободан развитак италијанског националног идентитета.⁷¹⁶ Оснивачки конгрес Далматинског политичког друштва (*Società Politica Dalmata*) одиграо се 1899. у Задру, на којем су учествовали водећи представници италијанске политичке мисли и деловања у Далмацији – од

⁷¹⁰ М. Ђинђић, *Talijanski zastupnici u Dalmatinskom saboru...*, 230.

⁷¹¹ I. Santeusano, „Lettere inedite di Roberto Ghiglianovich e Gino de Benvenuti all'on. Giuseppe Bugatto sulla questione linguistic in Dalmazia tra il 1908 e il 1912“, *Quaderni Giuliani di Storia*, Anno IX (1988), n.1, 79 – 91.

⁷¹² М. Ђинђић, *Talijanski poslanici u Dalmatinskom saboru...*, 213.

⁷¹³ ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), Jugoslavia e Dalmazia. Appendice sugli Italiani della Dalmazia, pro-memoria, 3.

⁷¹⁴ Асколи је, на основу аустријских званичних пописа и сопствених истраживања, испитивао демографско стање Италијана у Далмацији и бројност школа на италијанском језику. Сматрао је да пад броја Италијана у Далмацији није случајан (са 11% становништва 1860, на 6% 1880. године, када је било 440.279 Срба и Хрвата, односно 27.305 Италијана), тј. да смањење није последица иселавања, већ континуиране славизације. Утврдио је да у Јулијској Крајини има 294.580 Италијана наспрам 348.280 Словена (207.163 Словенаца и 141.117 Хрвата, у мањој мери Срба). G. Ascoli, „Gli irredenti“, *Nuova Antologia* (1895), Vol. LVIII, 53 – 54.

⁷¹⁵ Као пример може нам послужити говор италијанског депутата Роберта Гиљановића који је одржао у Далматинском сабору 5. фебруара 1896. Гиљановић се позвао на Асколијеве податке, да у школама реалкама у Далмацији има 50 италијанских ученика, а у гимназијама 155, од 16.000 Италијана, али да, упоређујући бројеве о ученицима са италијанским становништвом у Истри и Трсту, стваран број Италијана мора бити трипут већи. Хрватски заступници Народне странке Борчић и Чингрија и довели су питање Асколијеве наводе, и навели да мањина од 3%, која има право на културну заштиту свог језика, не може одлучивати о свом употребном језику у образовним установама у Далмацији. Они су критиковали да Италијани желе наметање „бирокарске повластице“ уске мањине и да не желе да разликују политичку од културне акције свог деловања. Асколи је погрешно веровао да „условно“ подједнак број италијанских и српско – хрватских ученика у гимназијама (527 наспрам 155) проистиче из трипут већег броја италијанског живља, а не чињенице да су Италијани били трговачко – ситнобуржоаски слој становништва (готово нимало рурални), ограничен на приморске трговачке градове, који су, за разлику од већине сеоског словенског становништва, могли да лакше финансијски подупиру похађање гимназија и даље школовање својих ученика и студената. *Brzopisna izvješća XXXI Zasedanja Pokrajinskoga sabora dalmatinskoga* (od dneva 25 siečnja do dneva 10 veljače 1896), Zadar 1896, 510 – 511, 512 – 518.

⁷¹⁶ Интерпелација коју су поднели у парламенту посланици Барцилаи, Имбриани, Пападополи и Р. Гали. L. Monzali, „Le origini dell'irredentismo italiano in Dalmazia“..., 108. AP, Camera dei deputati, XVII Legislatura, tornata del 31 marzo 1892, 7546 – 7547.

Николе Видовића из Скрадина, грофа Емануела Фенција из Шибеника, грофа Марија Бонде из Беча и сплитског адвоката Ерколана Салвија.⁷¹⁷

О хрватско-српском спору у Далмацији извештавали су италијански конзули у Трсту још од 1879. године. У телеграму из августа 1879, конзул Маљано је министра Р., обавештавао да Хрвати Далмацију перцепирају као хрватску покрајину у којој не живе Срби. У познатије присталице „италијанског решења далматинског питања“ убрајамо Ланчилота Томпсона, једног од покретача Гарибалдинског круга у Фиренци, колумнисте листа *Idea Democratica*, који је још 1891. објавио брошуру *Salviamo Dalmazia*, а 1914, под псеудонимом Лупо дела Монтања књигу о Трентину, Венецији Ђулији и Далмацији у Ризорђименту, за коју је предговор написао славни италијански републикански иредентистички депутат Салваторе Барцилаи.⁷¹⁸

Аутономашки посланици били су, почев од 1883, узнемирени континуираним потискивањем италијанског језика из службене употребе у Далмацији и супресијом различитог обима права њихове народности, за које су, првобитно, кривили хрватски део Народне странке, а касније искључиво Хрвате.⁷¹⁹ Питање службеног језика, образовног језика у школама⁷²⁰, канцеларијама и државним установама више деценија била је главна тема саборских расправа, у којима су посланици хрватских странака тврдили да „наметање италијанског језика (против српско – хрватског, или „славо–далматинског“, како су га називали аутономисти⁷²¹) није у складу са правима већинског становништва“ као и да је реч о „насиљу којим се увезени, туђи, страни“ језик користи као облик политичког угњетавања Јужних Словена, на првом месту Хрвата.⁷²² Италијанска национална заједница била је сконцентрисана у приморским градовима (Задар, Сплит, Трогир, Шибеник) и далматинска острва, где је живео највећи број италијанских трговаца, адвоката, надничара, припадника ситне и средње буржоазије.⁷²³ У периоду од неколико саборских изборних циклуса (1870–1896) њихов број у Сабору континуирано се смањивао, због лоших резултата на изборима и општег подизања јужнословенске и националне свести међу Србима и Хрватима. Већ 1897. године нису имали ниједног посланика у Царевинском већу у Бечу (Рајхсрату), док се укупан број њихових посланика у Сабору свео на шест, број који су задржали до последњег заседања Сабора 1912. године. У Далматинском сабору 1900. године утицај Италијана био је готово безначајан: од релативне већине са 45 места, спали су на апсолутну мањину са 6 посланика: Гиљановић, Смерчинић, Салви, Крекић, Пини и Цилиото.⁷²⁴

⁷¹⁷ За првог председника изабран је Никола Видовић, а за потпредседнике Роберто Гиљановић и Луиђи Цилиото. М. Ђиндић, *Talijanski zastupnici u Dalmatinskom saboru...*, 253 – 254.

⁷¹⁸ Lupo della Montagna, *Trentino, La Venezia Giulia e la Dalmazia nel Risorgimento Italiano*, L. G. Manenti, 190-191.

⁷¹⁹ I. Perić, *Dalmatinski sabor...*, 162.

⁷²⁰ Године 1861. Од 157 основних школа, 9 су биле италијанске, 125 двојезичне (настава на италијанском и српском или хрватском језику) и 23 чисто хрватске. Године 1914. број италијанских основних и средњих школа био је свега четири: по две мушке и женске основне и средње школе у Задру. Бартолијев податак, који усваја Мецелтин, јесте да их је 1906. у Далмацији било укупно три (све у Задру). А. Dudan, *Italia e Dalmazia*, Milano 1915, 25; Michele Metzeltin, „Le varietà italiane sulle coste dell’Adriatico orientale“, *Balceni occidentali, Adriatico e Venezia* fra XIII e XVIII secolo. *Der westliche Balkan, der Adriaraum und Venedig (13.–18. Jahrhundert)*, a cura di/herausgegeben von Gherardo Ortalli e/und Oliver Jens Schmitt, Venezia Wien 2009, 234. (199 – 237).

⁷²¹ I. Perić, *Dalmatinski sabor...*, 175.

⁷²² *Ibidem*, 174 – 175.

⁷²³ Перић наводи да међу Италијанима није било ниједног пољопривредника, који је живео и радио на селу. *Ibidem*, 174.

⁷²⁴ F. Pagnacco, „Gli italiani di Dalmazia...“, *La politica orientale* (1931)..., 171.

Након што је постигнут 1905. споразум између далматинских Срба и Хрвата о међусобном признању народности и заједничком наступу за уједињење Далмације са Краљевством Хрватске и Славоније, положај италијанских политичких представника према расту јужнословенског покрета додатно се погоршао. Аутономисти су наставили да захтевају правну једнакост за италијанске школе и језик, признавање италијанског језика у институцијама у школама као обавезан предмет и потврду да ће италијанске народне школе бити финансире јавним средствима. Италијани су тражили да буде основан изборни колегијум за изборну котарску јединицу града Задра, како би, у изборима за парламент у Бечу, Италијанима био обезбеђен један представник. У фебруару 1906. Салви и Цилиото тражили су од Трумбића да све странке у Далмацији подрже идеју да италијански представник из Задра представља Далмацију у Царевинском већу у Бечу, док би заузврат задржи „пасиван став“ према уједињењу Далмације са Хрватском и Славонијом.⁷²⁵ Сметњи италијанско–хрватског зближавања били су спорадични, али континуирани инциденти између италијанске и хрватске омладине и грађанства, од којих су изразито насилни били инциденти у Задру од 31. августа до 5. септембра 1906, које су организовали франковци праваши дон Продана (уредника листа *Хрватска круна*); италијански конзул у граду Марио Камича сматрао је да инциденте против Италијана подупире аустријска влада.⁷²⁶ Аустријска изборна реформа (1906–1907) предвидела је и спровела одлуку за 11 изборних места за депутате из Далмације (Хрвати 9, Срби 2), али ниједно за представника Аутономистичке партије.⁷²⁷

Италијански народ више од две деценије, од губитка власти у највећем броју далматинских котарских општина и градских центара, улазио је у спорадичне, али интензивне сукобе са хрватским политичким странкама и клубовима. Сукоб са Хрватима продубио се 1898, када су упутили захтев Францу Јозефу у виду меморандума о припајању Далмације Краљевству Хрватске и Славоније и укидање италијанског језика у државним институцијама.⁷²⁸ Према мишљењу тршћанског публицисте Атилија Тамара, хрватске анти – италијанске демонстрације у градовима Далмације почеле су да се умножавају од 1897, иако су први озбиљнији инциденти против Италијана у Далмацији уследили након победе Народне странке у Сплиту (1882). Други важан инцидент везан је за сукобе у пролеће 1887. у Шибенику, уличним нередима у којима су рањени патриоти Пасквалети и Ђовани Мијагостовић.⁷²⁹

Тензије Италијана са хрватским правашима и хрватским народњацима продужиле су се дубоко у време до анексионе кризе и касније, али су биле ублажене пасивнијим држањем аутономистичких посланика. Када је депутат Ерколано Салви

⁷²⁵ L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia...*, 76.

⁷²⁶ „Dopo il funesto passar dei croati“, 7 settembre 1906; M. Dassovich, *I molti problemi dell'Italia al confine orientale...*, 145; L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia...*, 76.

⁷²⁷ „Палицу“ одбране италијанских права од Хрвата преузео је у Рајхсрату Ђузепе Богато (1873–1948), родом из Задра, изабран у Горици, као католички депутат италијанске партије из Фриулија. У одбрани права Италијана од хрватске доминације у Далмацији помагао му је посланик Луиђи Фаидути. Бугато је својим бирачима у Фриулију 1907. изјавио да је у том крају „лако“ бранити италијанску националност, где је нико „не оспорава“, за разлику од Далмације, где је „чист хероизам испољавати своје италијанство“, где је „мучеништво за потврду сопственог језика и школа“, где се „пролива крив како би се на силу постало Хрватима“. N. Agostinetti, „L'attività dei cattolici isontini nel primo ventennio del Novecento (1900 – 1919)“, *I cattolici isontini nel XX secolo*. Vol. I, Gorizia 1981, 50 – 52 (41 – 55); R. Sestini, „L'ordinanza Ministeriale sulle lingue in Dalmazia“, *L'Italia all'Estero. Rivista di politica estera e coloniale* (5 ottobre 1909), Anno III, N. 19, 1739 – 1742 (1738 – 1752); L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia...*, 77.

⁷²⁸ T. Sillani, „Roberto Ghiglianovich“, *Rassegna italiana, politica letteraria* (aprile 1941), Vol. LIV, Fasc. CCLXV, 200–201 (199 – 204).

⁷²⁹ A. Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie*, Vol. III..., 608.

захтевао на седници Сабора у јесен 1905⁷³⁰ да надлежне бечке државне институције признају потпуну правну уједначеност високошколских диплома стечених у Италији, Перо Чингрија, председник саборског клуба Хрватске странке, прихватио је Салвијег предлог, који је био једногласно усвојен.⁷³¹ Салвијева иницијатива уследила је након склапања Ријечке и Задарске резолуције – италијански заступници прихватили су, начелно, одустајање од противљења сједињења Далмације са Хрватском, „под условом да се Италијанима призна право народне мањине“.⁷³² На седници 2. октобра 1909, италијански посланици гласали су за резолуцију којом се „с огорчењем протестује против прогањања Срба у Хрватској и Славонији“, изазваних тзв. „Велеиздајничким“ загребачким судским процесом.⁷³³

Албанска побуна (1911)

Малисорски устанак против младотурског режима ефективно је трајао непуна два месеца, и био сузбијен акцијом трупа Шефкет Тургут паше, који је, након смене Бедри – паше, у бици код Дечића, операцијама код Скадра и на Тузима са 8.000 војника успео да маја месеца порази већину малисорских побуњеника. И поред општег прогласа којим је понудио амнестију за све побуњенике, гнев Арнаута због губитка привилегија (изостављање из система наплате пореза, пореске олакшице и укидање обавезе слања малисорских мушкараца у војску) и ограничене амнестије, није био неутрализован. Предводници побуне који су емигрирали у Црну Гору одбацили су, на састанку у Подгорици 18. маја, предлог Тургут Паше о повратку у њихове домове.⁷³⁴ Италијанска дипломатија непосредно је пратила ове догађаје.

Конзул у Скопљу, Цукулин, одбијао је сваку претпоставку да Италија доставља оружје побуњеницима. Уочавао је, међутим, да се међу побуњеним Арнаутима и албанским комитетом из Бугарске шире гласови да се кријумчаре пушке италијанске производње, и да иза таквих навода и гласина стоји, извесно, Двојна Монархија, чији су војни гарнизони из Санџака донекле и охрабривали ток побуне.⁷³⁵

Посланик Бароли сматрао је да се намерно шире наводи о самосвојном деловању краља Николе, који пред побуном не жели да се споразуме са Србијом, већ да искористи покрет Малисора за војно ширење у санџачку и скадарску област. Став Сан – Ђулијана у малисорској кризи био је недвосмислен: подршка Еренталу за правно – политичку амнестију устаника, избегавање провокација према султану, и специфичан однос припреме рата против Отоманског царства; интензивирање су везе Исмаил Кемалом, којем је сугерисано да преко својих веза с бугарским парламентом сазна домете граница будуће албанске државе или јединственог албанског вилајета.⁷³⁶

⁷³⁰ Саборско заседање које је трајало од 16. октобра до 21. новембра 1905.

⁷³¹ Перо Чингрија је, упркос благонаклоном односу према правима италијанске мањине у Далмације, оштро осуђивао „непостојеће италијанско државно право“ на Далмацију. На седници 28. октобра 1910, полемичујући са правашем М. Дринковићем, и критикујући идеологију хрватског државног права као непрактичну и опасну у борби Јужних Словена против супрематије Немаца и Мађара, навео да се италијанско државно право „не разликује ни по чему од хрватског или мађарског“. I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861 – 1912...*, 155–156, 158 – 159.

⁷³² *Ibidem...*, 156.

⁷³³ *Ibidem...*, 157.

⁷³⁴ Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века: од чифчијства до банкарства*, посебна издања САНУ, ур. Р. Самарџић, Београд 1988, 78 – 79.

⁷³⁵ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861-1950, b. 284, Zuculin a Di San Giuliano, 24 gennaio 1911, N. 30/11.

⁷³⁶ M. Dogo, „Questione albanese e questione macedone nella politica estera italiana alla vigilia delle guerre balcaniche, *Storie balcaniche. Popoli e stati nella transazione alla modernità*“, Gorizia 1999, 94-109.

Сквити је 11. фебруара указивао да Србија планира да своју интересну зону прошири на Дебар, Скопље и Драч, а Црна Гора на Пећ, Призрен и Скадар, и да постоји идеја „рушења Османске империје и аустријске империје“.⁷³⁷

Генерал Рићоти Гарибалди (1847-1924) залагао се за албански национални покрет⁷³⁸ и оружани устанак против младотурског режима. У Италији је је још од априла 1900. постојао парламентарни одбор за Албанију са 60 посланика на челу са републиканцем Етором Сигијеријем (Ettore Sighieri).⁷³⁹ Приближавање Цетиња републиканском делу италијанске јавности (омладине и Про-албанског комитета) омогућило је и деловање Теренција Точија (Terenzio Tossi), адвоката из Калабрије, албанског порекла, који је на Цетињу у пролеће 1911. постао председник самопроглашене избегличке Привремене владе северне Албаније, изабране на политичком јединству Мирдита и Малисора; Точи је био члан италијанске Републиканске партије и близак депутату Барцилаију.⁷⁴⁰ О Точијевом бављењу у Риму и разговорима које је водио са Ричотијем Гарибалдијем, као „самозвани“ председник „влада Италије“ био је упознат и посланик Вујић.⁷⁴¹ Точи је повезао питање албанске независности са ослобађањем италијанских аустријских територија у латинско-албанском савезу, које ће „одстранити“ германизам са Јадрана. Упркос пријатном дочеку на Цетињу, Точи је сматрао да Црна Гора, под маском краља Николе Петровића, игра „троструку игру“: проглашава се неутралном, док владар „изиграва пријатеља Шкипетарима“, и планира да, под патронатом Русије, освоји албанске земље и прогласи се сувереном Албаније. Точи је тврдио да је краљ Никола „позивима и гостопримством подстиче албанску имиграцију на своју територију, истовремено протестујући код сила да спрече усељавање које је реметило јавни ред његовог краљевства“; он је „давао оружје Албанцима, и викао да жели мир“.⁷⁴² Точијев циљ био је уједињење свих Албанаца, без обзира на њихову вероисповест, у једну аутономну, касније и независну државу, „од Пиве и Бабине Пољане, до Монастира, Скопља и Плужина.“⁷⁴³ Тврдио је да су сва четири вилајета „апсолутна албанска“, изузев града Јањине у којем је „5% становништва не-албанско“, док Србија једино

⁷³⁷ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861-1950, b. 284, Squitti a San Giuliano, 11 febbraio 1911, N. 110/44.

⁷³⁸ Гарибалдијев син планирао је још у периоду 1900 – 1903. искрцавање добровољаца на албанску обалу. Марта 1904. Ричоти је, уз Беничијеву помоћ, почео да припрема нови албански савет Италије који је стављен под окриље *Federazione Nazionale per l'Italia irredenta*. F. Guida, „Ricciotti Garibaldi e il movimento nazionale albanese“ *Archivio Storico Italiano*, (1981), vol. 139, no. 1 (507), 101 – 102. (97 – 138)

⁷³⁹ *L'Archivio Leone Caetani all'Accademia Nazionale dei Lincei*, a cura di P. Ghione, V. Sagaria Rossi, Roma 2004, 399; T. Tocci, *Il Governo Provvisorio d'Albania*, Cosenza 1911, 57.

⁷⁴⁰ „Il calabrese Terenzio Tocci capo del governo provvisorio dell' Albania“, *Giornale d'Italia*, 10 giugno 1911, Num. 160, Anno XI, 2.

⁷⁴¹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 363, X/237 – 238 (Ф – Х, П/6 – IV, 1911, Дос III, Вујић Пашићу, 16. јун 1911, Пов. Бр. 1095).

⁷⁴² Точи се позивао на француског сенатора Пола Балуса Д'Естурне де Констана (1852–1924), који је био секретар Комисије за разграничење Црне Горе 1879. године и противник додељивања албанских територија Црној Гори. У ширем смислу, бранио је ставове немачког патолога Рудолфа Виршофа о томе да је словенска раса „инфериорна“ наспрам германске. Точи је писао да је краљ Никола имао само један циљ: „пљачкање и подела Албаније.“ Објашњавао је да је у ноћи 10. априла краљ Никола снабдео турску тврђаву Шипчаник, коју су опседали Албанци, „како не би дошли у посед оружја које је тамо прикупљено“. Точи пише да је краљ Никола рекао: „Ослободићемо те лавове Малисоре који се боре за своју слободу, да се придруже Црној Гори“, што је пропратио коментаром: „то би било као када би Наполеон III изјавио италијанским борцима да добију слободу, како би пристали уз Француску!“. Црна Гора оличава, према Точију, „освајачку управу, достојну варварског народа“. A. Tucci, „L'Albania e la guerra balcanica“, *L'Avanti*, 16 ottobre 1912, Anno XVI, N. 288, 2; . G. Lo Iacono, *L'Italia in Albania (1914 – 1920). Saggio introduttivo e cura di V. Scalia*, Palermo 2010, 17 – 18.

⁷⁴³ *Ibidem*, 2.

„морално право“ има на Нови Пазар; нису изостале похвалне речи аустро–угарском залагању за права Албанаца, који би „радије пристали да живе у њој“, него под „варварском расом“.⁷⁴⁴ Точи се крајем јуна 1911. налазио у Андријевици, где се сусрео са управником Андријевичке области Радомиром Вешовићем, који му је тражио информације о току устанка „Привремене владе проглашене у Мирдители“ и издао неопходна документа за наставак пута ка Италији.⁷⁴⁵ У Подгорици је Точи од тамошњих италијанских добровољаца добио обавештење да је Ричоти Гарибалди „негирао славну традицију Црвених кошуља, дефинитивно одустао од експедиције, што је представљало увреду за херојску и витешку италијанску омладину.“⁷⁴⁶

Чиприано Факинети, уредник листа *Cacciatore delle Alpi*, стигао је у Трст у јулу 1911. У главном граду Јадрана ступио је у контакт са мацинијевском средином и основао локални тајни комитет, на челу са Габријелом Фоскијатијем, за прослеђивање добровољаца у Малесију. Пошто су све луке Монархије биле под строгим војним надзором, црвене кошуље би се концентрисале у Трсту, укрцале за Котор и одатле кренуле у Подгорицу, на ободима црногорске границе са Албанијом, где би функционисао штаб експедиције. Из седишта мацинијевског гласила, *L’Emancipazione*, Факинети је послао упутства свим републичким центрима на полуострву позивајући младе људе да се састану у планинама Малисора.⁷⁴⁷

Ричоти Гарибалди сусрео се са српским послаником Михаилом Вујићем 25. марта 1911. и обавестио га да је припремио и организовао добровољце (око 2000–3000 људи) за прелазак у Албанију и Стару Србију, као и неопходну количину оружја, за помагање албанског устанка. Од Вујића је желео да сазна дomet заинтересованости српске владе да подржи устанак „гарибалдинско – арнаутске хетерије“ слањем наоружаних добровољачких чета или да, „чекањем прати развој догађаја.“⁷⁴⁸ Миловановић је одговорио да ће Србија према „Турској“ водити неутралну политику све док догађаји у тој земљи не би „угушили народне интересе“, а касније је његов предлог и одбио.

Малисорско питање било је једно од горућих тема у црногорско – турским односима током 1911. године. Према саопштењима немачког посланика на Цетињу, Екарта, неколико стотина Црногораца и „педесетак“ Италијана борило се на страни Малисора.⁷⁴⁹ Они су, крајем маја 1911, заједно са Црногорцима из Затријепче и Фундине, учествовали у бици за Дечић, будући да су тамошња утврђења подигли Италијани.⁷⁵⁰ На основу сазнања које је добио од Ерентала, Аварна је саопштио Сан – Ђулијанију да уколико дипломатска акција Беча, Петрограда и Рима не би успела да спречи сукоб Црне Горе и Турске, имала би ту предност да добије могућност да сукоб

⁷⁴⁴ *Ibidem*, 2.

⁷⁴⁵ Т. Тосци, *Il governo provvisorio d’Albania...*, 56

⁷⁴⁶ Пре одласка у Италију, свестан неуспеха устанка, Точи је написао два писма која је упутио римским гласилима *Tribuna* и *Ragione*, у којима је одвраћао „италијанску омладину да иде на црногорско – албанску границу.“ *Ibidem...*, 55, 57 – 58.

⁷⁴⁷ Е. Масерати, „Riflessi triestini della questione nazionale albanese“, *Rassegna storica del Risorgimento* (1979), а. LXVI, n. 2, 171.

⁷⁴⁸ Иста питања Гарибалди је упутио и Ризову, бугарском посланику. ДАС, МИД ПО, микрофилм 363, IX/566 – 567 (Ф – IX, П/6 – IV, 12. март 1911, Пов. бр. 432)

⁷⁴⁹ *Montenegro und das Deutsche Reich. Dokumente aus dem Politischen Archiv des Auswärtigen Amtes in Berlin, 1906 – 1914*, Band 2: 1910 – 1914. *Crna Gora i Njemački Rajh. Dokumenti iz Političkog arhiva Službe inostranih poslova u Berlinu, 1906 – 1914*, Tom II (1910 – 1914), R. Popović, K. Clewing, E. Pezo, S. Raspopović, Berlin 2019, Telegramm Nr. 12, 129 – 130.

⁷⁵⁰ Информације посланства Османског царства у Берлину од 1. јуна 1911., достављене немачком Министарству спољних послова (политичкој архиви Службе иностраних послова). *Ibidem*, 160.

локализује.⁷⁵¹ Занимљиво је да је српска влада, по речима Баролија, а нарочито Миловановић, веровала да ће се у Цариграду стећи утисак како је Италија та која охрабрује Црну Гору на фаворизовање устанка Албанаца.⁷⁵² У жељи да српска влада буде информисана о негативном исходу војног укључивања краља Николе у малисорску побуну, Сан – Марцена, војни аташе Италије у Бечу, пренео је Миловановићу 29. јула 1911. да се Аустро – Угарска наоружава и да ће нагомилати (пребацити) одређене трупе из предострожности на своје границе.⁷⁵³

Побуна у Скадру и ширем подручју горње Малисије против турске власти у марту и априлу 1911. изазвала је у италијанској јавности помешане утиске. Новинари, трговци и дописници који су боравили у Скадру, попут Арналда Типоле, дописника листа *La Stampa*, увидели су несразмеру између преувеличаних садржаја пропаганде, ширених у Италији о мотивима албанске борбе, и стварном, оскудном моћи устаничких група и њиховим унутрашњим, племенским и политичким поделама. Типола је устанике оптуживао за недостатак воље да нападну турску касарну у Сан Ђовани ди Медуи, узалудно ишчекивање искрцавања италијанских добровољаца у Драчу, претерано ослањање на интервенцију великих сила и индиферентност избеглица у Црној Гори према судбини својих сународника осталих у Скадру и околини. Упркос тражењу *casus belli* за сукоб са Османским царством, Типола је похвалио акцију краља Николе на збрињавању избеглих, као и патриотизам италијанских чиновника и учитеља у граду, чију делатност је усмеравао конзул гроф Манчинели Скоти, који је „ефикаснао поправљао евидентну предност Аустрије у Албанији.“⁷⁵⁴

На лечењу рањених, избеглих малисорских бораца на Цетињу радила су двојица италијанских лекара, доктори Нигра и Болоња, који су сарађивали са гарибалдинским Црвеним Крстом, који је водила Костанца Гарибалди. Британска новинарка Едит Мери Дархам је у писму Италији Гарибалди, ћерки генерала Рићотија, упућеној у јулу 1911, похвалила пожртвованост сељака у Црној Гори на хуманом третирању избеглица из северне Албаније, што је Италија прочитала и похвалила у свом говору у позоришту *Арђентино* у Риму, на скупу сакупљања помоћи и подршке албанском народу.⁷⁵⁵ Филипо Налди, извештач из Подгорице, одбацио је оптужбе да Црна Гора жели рат са Османским царством, због бројчане инфериорности војника и питао се да ли албанска побуна сме да буде „унутрашња ствар Турске“.⁷⁵⁶

Албански политички вођа Николај Иванај–беј одржао је говор 25. јануара 1911. у седишту торинског листа *Stampa*. У говору је навео је да су се „Дод Пренчи и Дед Гјон Лули“ склонили са неколико хиљада својих следбеника у Црну Гору, која их је „братски дочекала“, истакнувши да је црногорска влада, под притиском Немачке и Аустрије, покушала да убеди Албанце да се врате у њихову домовину, успевши да за њих од Порте издејствује општу амнестију, олакшице, смањење пореза и поновно отварање школа. Проблем је, према Иванај – беју, настао када је Порта преварила Албанце и „великодушну и гостољубиву Црну Гору“, неправедно је оптуживши за

⁷⁵¹ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, T. Riservatissimo Personale 3291/306, Avarna a Di San Giuliano, Vienna, 12 luglio 1911, 100 – 101.

⁷⁵² DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, V – VI, Baroli a San di Giuliano, 8 febbraio 1911, T. Riservato 561/15, 801.

⁷⁵³ Н. П. Шкеровић, *Црна Гора на освитку XX вијека*, Београд 1964, 574.

⁷⁵⁴ A. Cipolla, „Dall’uno all’altro campo“, *La Stampa*, 19 aprile 1911, Num. 108, Anno XLV, 1.

⁷⁵⁵ „La conferenza di Italia Garibaldi al Teatro Argentino“, *Giornale d’Italia*, 12 luglio 1911, Num. 192, Anno XI, 4.

⁷⁵⁶ F. Naldi, „Situazione critica in Montenegro. I 14 mila rifugiati al Montenegro. I malissori rifiutano di sottomettersi“, *Giornale d’Italia*, 2 agosto 1911, Num. 213, Anno XI, 2.

побуну и исељавање Албанаца са османске територије.⁷⁵⁷ Иванај – беј је Ломброзу и италијанским новинарима пренео да су, осим муслиманских Арнаута, турски намесници и војни изасланици наређивали злостављања и мучења хришћанских (бугарских, грчких, српских националних патриота) у градовима европске Турске. Позивајући се на Мацинија и замерајући на недовољној вишедеценијској активности да промовише права албанског народа, Иванај беј позвао је Италију да, у договору са Француском, Енглеском и Русијом, примора Порту да промени понашање према Албанцима и другим балканским народима, истичући да „Аустрија има добро оружје у руци да превари Албанце, како би окупирала њихову земљу“.⁷⁵⁸ О боравку арнаутских бораца и првака у Црној Гори сведочи и потпуковник Убалдо Матоне ди Беневело, који је био дописник листова *Corriere d'Italia* (из Рима), *Avvenire d'Italia* (из Болоње) и *Corriere di Sicilia* (из Палерма).⁷⁵⁹

Зеф Ночи, мирдитски првак, деловао је у јужној Италији и настојао да придобије италијанске кругове (посебно итало–албанске прваке) за шверц оружја на север Албаније, али није добијао адекватну помоћ и разумевање. Аустријски агент Нопча одвраћао је Ночија, крајем 1911. године, након отпочињања турско – италијанског рата, од идеје да се користи италијанском оружаном помоћи и организацијом за дизање устанка у Мирдитији.⁷⁶⁰

Гарибалди покушао је 1911. да организује широки покрет добровољаца који би помогао албанским племенима, међутим, услед политичког пада Луцатија, поновног доласка Ђолитија на место председника владе, одбијања Консулте да се компромитује у балканским догађајима, недостатка материјалних средстава, недовољно разрађене акционе идеје и супротстављених интереса албанских комитета у Италији, план је пропао.⁷⁶¹ С друге стране, бојазан од заоштравања спољнополитичких односа са Бечом и подељеност албанских племена и немогућност да се уједине у јединствене, тактички добро организоване јединице натерала је Ричотија да одустане од акције и да је не саветује омладини, спремној на одлазак; категорички је одбио да шаље топове, због планинског рељефа северне Албаније и герилског начина борбе.⁷⁶² У једном интервјуу из маја 1911, Гарибалди је потврдио да је укупан број добровољаца спремних да пођу у Албанију 4160, и да је међу њима доста омладине итало-албанског порекла.⁷⁶³ Конзул у Скадру Манчинели Скоти сазвао је 25. маја представнике италијанске колоније настањене у граду да им саопшти да се уздрже од било какве акције или демонстрација уочи најаве Шефкет Тургут –паше да ће, по истеку времена датом вођама малисорске побуне да се предају, прећи у отворени напад; због оптужби појединих полу-званичних турских листова да гарибалдинци подржавају побуну и да Италијани охрабрују сукобе,

⁷⁵⁷ A. Lombroso, „Memorie di un condannato a morte“ (inedita conferenza di Ivanaj bey), *Rivista di Roma* (settembre 1911), Fascicoli XXV – XXVII, Anno XV, 296. (291 – 301).

⁷⁵⁸ *Ibidem*, 300 – 301.

⁷⁵⁹ Матоне ди Беневело похваљује рад црногорске управе на збрињавању избеглица (њих око 8000) („храбри и смели синови Црне Горе који показују да имају срце које је осетљиво на несрећу“) и преноси да им Црногорци „дају две круне дневно“. Борави у северној Албанији крајем 1910, потом у Скадру у јануару 1911, а недуго касније прелази у Вир Пазар и одатле у Подгорицу и Бар, где прати економске активности Барског друштва. U. Matone di Benevello, *Albania e Montenegro nell'ora presente. Note e appunti di viaggio con numerose illustrazioni*, Roma 1911, 31 – 36, 87 – 94.

⁷⁶⁰ *Traveler, Scholar, Political Adventurer. The memoirs of Franz Nopcsa...*, 121 – 122.

⁷⁶¹ F. Guida, „Ricciotti Garibaldi e il movimento nazionale albanese“..., 127 – 132.

⁷⁶² Lettera polemica del generale R. Garibaldi. L'opera della Croce Rossa', *Giornale d'Italia*, 11 luglio 1911, Num. 191, Anno XI, 7.

⁷⁶³ La spedizione albanese non parte. Intervista col generale R. Garibaldi', *Giornale d'Italia*, 9 maggio 1911, Num. 128, Anno XI, 1.

конзул Црне Горе протестовао је у корист Италије код Тургут-паше.⁷⁶⁴ Међу онима који су се противили италијанском мешању у албанску побуну био је утицајни либерал – социјалиста Наполеоне Колајани, који је на страницама часописа *Ragione* осуђивао омладину која жели да се укључи кроз гарибалдинске „црвене кошуље“, чије би појављивање изазвало неизбежан рат са Аустријом и аустро-угарску анексију Албаније, по принципу Босне и Херцеговине. Он је нагласио да постоје озбиљни разлози који саветују Италијане да у њој не учествују, јер су „Албанци католици ђаци фрањеваца, агената Аустрије, који у Италијанима виде прогонитеље папе, док су за муслиманске Албанце Италијани 'ђаури', а и љубоморна Аустрија би била против“.⁷⁶⁵

Поводом напете ситуације на турско – црногорској граници и независне позиције опкољених малисорских првака, али и судбине арнаутских избеглица у Црној Гори, тема албанске побуне појавила се и на седници италијанског парламента. Државни секретар Консулте, кнез ди Скалеа, на седници од 17. маја 1911. умањео је тежину ратне психозе и навео да је Црна Гора водила рачуна о постављању кордона трупа како би спречила побуњенике да и даље прелазе границу или да се не могу снабдевати оружјем и муницијом у Краљевини.⁷⁶⁶ Тон комуникација које су размениле Порта и влада на Цетињу никада није престао, према секретару, да буде савршено пријатељски. Додао је да је османска влада саопштила влади Црне Горе да је амнестирао око 1200 православних Срба која су 1910. прешли у Црну Гору из беранског санџака. Посланик опозиције, радикал Гали, међутим, није прихватио ди Скалејина „поједностављена“ тумачења. Гали је сматрао да Порта води дубоко неискрену политику према влади на Цетињу. Напоменуо је да је ситуација далеко озбиљнија и да је секретар „прећутао“ нелојалност Тургут Шефкет – паше, који није испоштовао временски рок дат побуњеницима да се предају, преко депеше гувернеру Подгорице. Осим тога, секретар је, према Галијевом мишљењу, „прећутао“ чињеницу да Црна Гора прима избеглице и да их третира хумано, што га је навело да њену мисију упоређи с Швајцарском током француско – пруског рата; италијански министар, због настојања да одржава добре односе с „дивљом турском државом“, „коју одржава једино систем европских капитолација“, није осудио инцидент којим су Турци, пре истека рока за предају оружја и избеглих малисорских првака, прекршили сопствена обећања и напали устанике, угрозивши поново мир на ионако нестабилној граници две државе.⁷⁶⁷ Гали је подсетио да је црногорска влада водила рачуна о томе, и да је резултат њеног рада (одговора на апел Шефкет – паше) био да наведе одређен број устаника да узме у обзир Тургут-пашин апел, што доказује да није прижељкивала рат, али да је италијанско министарство спољних послова то сакривало од јавности.⁷⁶⁸

Италијанска влада планирала је у фебруару 1911. искрцавање у Албанију, и план војне операције поверен је начелнику штаба копнене војске, генералу Кадорни. Кадорна се суочио са чињеницом да би му за такву операцију биле поверене две пешадијске дивизије опремљене са 60 топова (24 пољска топа 75 А) и 36 брдских топова, те процењујући операцију у Босни, оценио је да би Аустро – Угарска мобилисала више од 260.000 људи, услед чега би се италијанска офанзива показала неуспешном: „ограничени циљеви, наборане планине паралелне с обалом и поносне,

⁷⁶⁴ I Mirditi fanno causa comune con I Malissori', *Giornale d'Italia*, 26 maggio 1911, Num. 145, Anno XI, 1.

⁷⁶⁵ Ricciotti Garibaldi, le camicie rosse e I pericoli di una iniziativa sconsigliata", *La Stampa*, 24 aprile 1911, N. 113, Anno XLV, 1; „Giovani, non andate in Albania...“, *Corriere delle Puglie*, N. 115, 26 aprile 1911, 3.

⁷⁶⁶ AP, Camera dei Deputati, Discussioni, XXIII Legislatura, Tornata del 17 maggio 1911, 14162 – 14164.

⁷⁶⁷ *Ibidem*, 14163 – 14164.

⁷⁶⁸ *Ibidem*, 14163 – 14164.

несаломиве популације“ спречиле би такву акцију.⁷⁶⁹ Студија је подразумевала искрцавање корпуса две дивизије од 38.000 људи обале Албаније, чији би командант био Луиђи Кадорна, али је пројекат напуштен због неадекватног разрађеног плана, ограничених снага које би биле активирани, личног противљења генерала Кадорне, али и потоњег избијања рата на територији северне Африке и балканских ратова.⁷⁷⁰

Ричоти Гарибалди сусрео се са српским послаником Михаилом Вујићем 25. марта 1911. и обавестио га да је припремио и организовао добровољце (око 2000 – 3000 људи) за прелазак у Албанију и Стару Србију, као и неопходну количину оружја, за помагање албанског устанка, који се у пролеће исте године разбуктао. Од Вујића је желео да сазна домет заинтересованости српске владе да подржи устанак „гарибалдинско–арнаутске хетерије“ – да ли ће послати добровољачке чете или ће одустати од истих, „чекањем развоја догађаја.“⁷⁷¹ Миловановић је одговорио да ће Србија према „Турској“ водити неутралну политику све док догађаји у тој земљи не би „угушили народне интересе“, а касније је његов предлог и одбио.

Мост италијанско – словенских веза током албанске побуне у пролеће и лето 1911. и потоњих активности Консулте, који ће довести до италијанске интервенције у Триполитанији и Киренаици, проналазимо и у новинарско– политичком раду Михаила Андрејевича Осоргина (1878–1942), руског новинара, песника, књижевника, блиског анархистичким и слободоумним круговима руске емиграције у Италији, у којој је и живео. Као дописник петроградских *Руских Ведомости*, у сталном контакту с круговима италијанских републиканаца (посебно Еуђенијом Кјезом), Осоргин се у мају

⁷⁶⁹ R. Drioli, „L'intervento italiano in Albania prima e durante il conflitto mondiale“, *La Porta Orientale* IX (1939), 196 – 197. (195 – 213). Ове информације преноси и артиљеријски потпуковник Анђело Равени. А. Ravenni, „Cenni sull'azione italiana in Albania dal 1914 al 1918“, *Rivista Militare Italiana*, Anno V (Luglio 1931), N. 7, 984 – 985. (978 – 998).

⁷⁷⁰ Кадорна је указивао да су ограниченост војних средстава и људства главна сметња, као и анимозитет неиталијанског становништва, према таквој операцији. Требало је напустити планове о великим пешадијским плановима инвазије на другој страни обале. Кадорна није одобравао такве планове на североистоку Италије према Аустро – Угарској, ни према искрцавању у Босни и Херцеговини, а још мање према Албанији: „Дана 25. фебруара 1911. године, док сам се у то време налазио на челу VI армијског корпуса (Ђенова), начелник генералштаба ме је обавестио да сам одређен за „команданта специјалног армијског корпуса који је био предодређен да делује у планинском подручју прекоморја; армијски корпус састављен од две пешадијске дивизије и опремљен са 60 оруђа, од чега 24 пољска (75 А) и 36 брдских (70 А). (...) У свом писму од 5. новембра 1911. године, након што сам констатовао недовољност артиљерије за операције кампање и за наоружавање десантне базе, додао сам: за освајање Босне, приближно једнаке по површини, становништву, природи земље и становништву Албанији, Аустрија би мобилисала преко 260.000 људи, и имала би територију заокружену границама на Сави и у Далмацији, после чега би наша мобилизација са армијским корпусом од 38.000 људи може имати само ограничене циљеве“. Кадорнини војно–експертски извештаји наслањају се на размишљања Танкредија Салете, ранијег начелника Генералштаба, који је 1903. сачинио војну брошуру *Sbarchi sulle coste dalmate per operazioni verso la Bosnia e l'Erzegovina*, оперативни, поверљив извештај о стању путева, инфраструктуре, далматинских лука, климе и географског простора Далмације и Босне и Херцеговине за инвазију или противудар италијанске флоте и пешадије. L. Cadorna, *Altre pagine sulla Grande guerra*, Milano 1925, 102 – 103; R. Sciarone, *Sbarchi sulle coste dalmate per operazioni verso la Bosnia e l'Erzegovina*, 1903, 39° *Congresso della Commissione Internazionale di Storia Militare, Le operazioni interforze e multinazionali nella storia militare*, Ministero della Difesa, Roma, Atto di congresso in volume, (2014), 1 – 18.

⁷⁷¹ Иста питања Гарибалди је упутио и Ризову, бугарском посланику. АС, МИД ПО, микрофилм 363, IX/566 – 567 (Ф – IX, П/6 – IV, 12. март 1911, Пов. бр. 432)

нашао у Албанији 1911. заједно с Кјезом, с којим је делио заједничка мацинијевско – гарибалдинска гледишта о слободи балканских народа од турске власти.⁷⁷²

На северу Скадарског вилајета, у областима Малисора, осим Осоргина, боравио је и новинар Гвидо Мацоки, дописник гласила републиканаца *La Ragione*, који је средином маја отишао у посету Ричотију Гарибалдију у Риму, приметивши са разочарањем његова прва оклевања.⁷⁷³ Гвидо Мацоки, сликар и новинар, отишао је 19. маја са Е. Кјезом у Подгорицу, где су се састали са Корадом Золијем, дописником *Il Secolo*. Убрзо су прешли у Албанију, одакле су испратили и описали битку на Тузима и Дечићима.⁷⁷⁴ Кјеза је јављао да Малисори желе да младотурски режим очува њихову аутономију и сет националних права. Подсећао је да Албанија има неистражена богатства, са шумама које се протежу од Медове до реке Мат, као и руднике антиномијума и гвожђа, налазишта антрацита, асфалта, битумена, нафте.⁷⁷⁵ Мацокијев циљ био је да упозна Теренција Точија, Италијана-Албанца који је формирао привремену владу у Малисорима, и који се, разочаран неуспехом побуне, вратио у септембру у Рим.⁷⁷⁶ Корато Золи боравио је недељу дана у Подгорици и бележио утиске о побуни од албанских рањеника, бораца, устаника.⁷⁷⁷ Одбијање про – албанске пропаганде.⁷⁷⁸ Осоргин је, за разлику од Мацокија и Золија, успео да дође до Точија у Подгорици, и забележи размишљања итали – албанског адвоката и свој утисак о његовом раду, идејама и плановима; осим тога, Рус је интензивно читао сижее из италијанске штампе и пратио њено реаговање на албанску побуну, у контексту све затегнутијих односа Петрограда и Беча поводом ситуације на Балкану, Србији и Црној Гори.⁷⁷⁹

⁷⁷² Осоргин се након боравка у Црној Гори упутио у Ријеку преко Србије, а у Загребу је лета 1911. учествовао на славистичком журналистичком конгресу. А. Becca Pasquinelli, *La vita e le opinioni di M. A. Osorgin (1878 – 1942)*, Firenze 1986, 58 – 59, 65.

⁷⁷³ *Ibidem*, 61.

⁷⁷⁴ У овим окршајима, на страни Малисора, учествовали су италијански добровољци Едуардо Земпт и Уго Разо. Кјеза описује: „Успели су да одрже планину Дечић 14. маја, водећи епску битку, будући да батерије тврђаве Тузи, испод Дечића, нису успеле да савладају очајну одбрану Албанаца, који су тек тада ноћу напустили положај, због недостатка хране и муниције“. „Dell’Albania“, *L’Illustrazione Italiana*, 25 giugno 1911, Anno XXXVIII, N. 26, 634.

⁷⁷⁵ „Dell’Albania“, *L’Illustrazione Italiana*, 25 giugno 1911, Anno XXXVIII, N. 26, 634.

⁷⁷⁶ Точи је 27. априла успео да формира привремену владу Мирдитије, региона Малисори, која је тек касније, у септембру, поставши од других племена признат председник привремене албанске владе, иако је побуна била практично завршена. Премда је на изврстан начин испунио задатак, Точи ће се тада вратити у Италију, у атмосфери оптуживања која су пратила неуспех тог италијанског подухвата и чињеница да је стање у Италији изузетно деликатно због реперкусија које би интервенција у Албанији изазвала у односима са Аустријом. А. Becca Pasquinelli, *La vita e le opinioni di M. A. Osorgin...*, 62.

⁷⁷⁷ Золи је писао да је „подгоричка болничка касарна пуна рањених устаника, којима ограничена средства овог санитета често не дозвољавају да пружа неопходну негу“. Дао је кратку двомесечну хронику догађаја везаних за племена Груда, Хоти, Кастрати, Шаља, Клементи и Шоши и припрему њихових операција и планова. С. Zolli, „La rivolta in Albania“, *L’Illustrazione Italiana*, 2 luglio 1911, N. 27, 6.

⁷⁷⁸ О томе илустративно сведочи М. А. Осоргин: „Генерал Гарибалди се спрема да пошаље јединице италијанских добровољаца у Албанију да је одбрани од турског насиља. Италијанској влади се не свиђа овај подухват: заиста, чак и без превише веровања у успех Гарибалдијеве пропаганде, влада је принуђена да смири незадовољство Турске и Аустрије одлучним акцијама против проалбанаца“. А. Becca Pasquinelli, *La vita e le opinioni di M. A. Osorgin...*, 63.

⁷⁷⁹ Осоргин је писао да је Русија пронашала заједничку тачку споразумевања о албанском питању с Италијом преко Србије. Он пише: „Русија је још увек преслаба да размишља о рату са Аустријом, али с друге стране, ослабљена недавним суштински неповољним дипломатским преговорима, заузела је према побуни став благонаклоности - преко Србије - што се поклопило, макар и са потпуно другачијим мотивима, са оним у Италији: Италијанска штампа, која се обично са великим симпатијама позива на

Точи изражава Осоргину своје разочарење због Гарибалдијевог одуговлачења, „понавља своју чврсту намеру да настави да води побуну“, упркос чињеници да су снаге Арнаута биле поражене. Осоргин га описује као „арогантног и самоувереног младића“, који по тону гласа и начину изражавања, подсећа на „младе италијанске опозиционаре, републиканце, синдикалце, који у сваком тренутку позивају на „један добар трзај којим би се Италија пробудила“; руски новинар преноси да је Точи оптуживао Гарибалдија и Црну Гору за пропаст устанка.⁷⁸⁰

Њихово путовање је завршено, повратком у Рим, 30. маја, По повратку у Италију, Кјеза је јуна 1911. одржао ватрен говор у Дому посланика (скупштини) о потреби италијанско – албанског зближавања на основи мацинијевске и гарибалдинске традиције. Осоргин је прецизирао да је реч о трговачком – културном италијанском продору у Албанију, који би почивао на уважавању, промовисању и легимитсању албанске аутономије, националне идеје, народних права у Османском царству. идеолошке границе, што природно одговара изразитој аверзији према Аустрији и Тројном пакту уско повезана са традицијом Мацинија и Гарибалдијева солидарност са потлаченим мањинама, у њима је била присутна мацинијанска идеја да су италијански интереси концентрисани на Балканском полуострву, као и став самог Гарибалдија, који је још 1863. године прогласио да је «албанска ствар

Турске власти шириле су вести да муниција која се допрема албанским побуњеницима не долази из Босне, већ из Италије, у чему велику улогу игра и Црна Гора, преко чије територије се врши транспорт у Скадарски вилајет.⁷⁸¹ Осим појединости које се тружио да пажљиво прибележи, Мероне је записао да је Турска била у страху од ширења вести о потенцијалним италијанским добровољцима спремним да дођу у Албанију и пруже подршку побуњеницима.⁷⁸² По Сквитију, Италија није показивала интересовање да се детаљно позабави проблемом албанских избеглица на црногорско – турској граници, осим као део општег плана за умиривањем области.⁷⁸³

Сан-Ђулијано је Мелегарију пренео своје мишљење у вези албанске побуне и потенцијалног рата краља Николе. Он је сматрао да не треба дословно веровати његовим изјавама, узимајући у обзир сличне изјаве из 1908. које је давао поводом анексије Босне и Херцеговине. Ђулијано је поново признао да је једина земља која је у стању да утиче на мирољубиво држање Црне Горе Русија, али само уколико објави јасно упозорење да се мала краљевина држи подаље од започињања војних сукоба, на тај начин да се „краљ Никола не нађе затечен на опасној литици, на коју, по сопственим речима, жели да се смести.“⁷⁸⁴ Сквити је у релативно опширном телеграму

албански покрет (као и на интервенцију Русије по овом питању), ипак саветује омладину да буде разумна. и да своју енергију усмере ка унутрашњем просперитету Италије“. *Ibidem...*, 63.

⁷⁸⁰ Осоргин, боравећи на Цетињу, описује и своју и реакцију народа и јавности на Точија: „Добар младић, пун самопожртвовања и енергије, али лош политичар да би био вођа. Какав смешан неспоразум! На Цетињу смо га, ипак, сматрали великом фигуром.“ *Ibidem...*, 64.

⁷⁸¹ DDI, Quarta Serie V – VI, Merone a Pollio, R. Riservatissimo 4., Sofia 12 marzo 1911, 851.

⁷⁸² A. Biagini, A. Carteny, *Alla vigilia delle Guerre Balcaniche: l' Italia di fronte alle rivolte per l' indipendenza albanese*, 68.

⁷⁸³ Италијански посланик водио разговор са Садрудин– бејом, послаником Порте на Цетињу. DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, Vol. V – VI, Squitti a di Giuliano, R. 98/39, Cettigne 21 febbraio 1911, 826 – 827.

⁷⁸⁴ „Међутим, не смемо заборавити да су се услови сада значајно променили; будући да је ово сада питање напада не на Аустрију, већ на Турску, која се суочила с великим потешкоћам; како је унутрашња ситуација Црне Горе постала отежана у ове три године, толико да је излаз изван ње пожељан границе; и пошто су, најзад, осећаји Албанаца доживели радикалну трансформацију, иако су пре мрзили и презирали Црногорце, сада, чини се, гоњени грешкама *Младотурака*, траже помоћ и савезништво у

с почетка фебруара 1911. описивао своја настојања да у пријатељском разговору са краљем Николом црногорског влада одговори од намере да уђе у рат са Турском. Посланик је преносио да се краљ носио мишљу да доведе Русију пред свршен чин, која ће тим путем бити приморана да прихвати затечено стање и морати да се повинује обавези давања подршке проширивању словенске државе, док се с Аустријом „мора ризиковати“.⁷⁸⁵ Црногорска влада сумњичила је да је италијански циљ политичка злоупотреба устанка. Министар иностраних дела, Греговић, рекао је немачком посланику Екарту да је Италија за време малисорске побуне обећала новчану помоћ Цетињу, у случају мировног исхода кризе, али да је „све порекла“.⁷⁸⁶

Посланик Сквити настојао је да, услед политичких трзавица међу албанским племенима на граници Црне Горе и Турске, од краља Николе добије што чвршћа уверавања да неће ући у војни сукоб са Османским царством. Премда је своју владу помно извештавао о војним вежбама и делимичној мобилизацији коју је владар Црне Горе спроводио, оличеној у позиву да се војска одмах одазове на могуће проглашење ратног стања, Сквити је сматрао да је тај потез краља Николе непромишљен, јер окупљање војске на граници може да се спроведе за пар сати до пар дана, пошто повод за евентуални сукоб треба сачувати на страни Црне Горе, да она не нападне прва.⁷⁸⁷

С друге стране, бојазан од заоштравања спољнополитичких односа са Бечом, подељеност албанских племена и немогућност да се уједине у јединствене, тактички добро организоване јединице натерала је Рићотија да одустане од акције и да је не саветује омладини, спремној на одлазак; категорички је одбио да шаље топове, због планинског рељефа северне Албаније и герилског начина борбе.⁷⁸⁸ У једном интервјуу из маја 1911, Гарибалди је потврдио да је укупан број добровољаца спремних да пође у Албанију 4160, и да се међу њима налази доста омладине итало-албанског порекла.⁷⁸⁹ Конзул у Скадру Манчинели Скоти сазвао је 25. маја представнике италијанске колоније настањене у граду да им саопшти да се уздрже од било какве акције или демонстрација уочи најаве Шефкет Тургут –паше да ће, по истеку времена датом вођама Малисорске побуне да се предају, прећи у отворени напад; због оптужби појединих полу-званичних турских листова да гарибалдинци подржавају побуну и да

Црној Гори. DDI, Quarta Serie 1908 – 1914, V – VI, San di Giuliano a Melegari, 20 febbraio 1911, T. Riservatissimo 652, 825–826.

⁷⁸⁵ Албанци ће одбити да се повинују захтевима отоманске владе, а ова ће силом желети да се сведе на послушност, што ће довести до крвавих сукоба и варварског насиља турских војника на више локација. Ово ће бити сигнал опште побуне, или, у најмању руку, веома раширене побуне широм Албаније. Јадно становништво које живи у близини црногорске границе ће несумњиво потражити уточиште на територији ове државе, а потражиће га и прогнани хришћани православне вере и српског рода из околних округа. Црну Гору ће тада повући талас бегунаца и инциденти који ће се десити, да пређе границу и једном трасом крене директно на Скадар, а са друге на Ипек. На свом путу није наишла на озбиљан отпор отоманских трупа, пошто је, након повлачења батаљона послатих у Јемен, мало снага остало у Албанији и раширило се на релативно велике удаљености. (...) Штавише, он сматра да Србија, са или без споразума са Црном Гором, неће моћи да се уздржи од интервенције својим снагама оног дана када буде видела да Црна Гора окупира турске територије. Онда ће договор доћи сам. DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, V – VI, Squitti a San di Giuliano, 6 febbraio 1911, R. Riservato Personale 68/ 24, 796 – 798.

⁷⁸⁶ Екарт је додао да су, упркос „вековној мржњи“, симпатије краља и јавности – на „турској страни, тим пре што би таква насиља могла да постану и узор, на несрећу малих балканских земаља“. *Montenegro und Deutsche Reich*, Tom II..., Dokument A 16778, 14 Oktober 1911, 198 – 200.

⁷⁸⁷ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Squitti a di San Giuliano, 11 luglio 1911, R. Riservato 414/146, 91 – 92.

⁷⁸⁸ „Lettera polemica del generale R. Garibaldi. L’opera della Croce Rossa“, *Giornale d’Italia*, 11 luglio 1911, Num. 191, Anno XI, 7.

⁷⁸⁹ „La spedizione albanese non parte. Intervista col generale R. Garibaldi“, *Giornale d’Italia*, 9 maggio 1911, Num. 128, Anno XI, 1.

Италијани охрабрују сукобе, конзул Црне Горе протествовао је у корист Италије код Тургут-паше.⁷⁹⁰ Међу онима који су се противили италијанском мешању у албанску побуну био је Наполеоне Колајани, који је на страницама часописа *Ragione* осуђивао омладину која жели да се укључи кроз гарибалдинске „црвене кошуље“, чије би појављивање изазвало неизбежан рат са Аустријом и аустро-угарску анексију Албаније, по принципу Босне и Херцеговине. Он је нагласио да постоје озбиљни разлози који саветују Италијане да у њој не учествују, јер су „Албанци католици ђаци фрањеваца, агената Аустрије, који у Италијанима виде прогонитеље папе, док су за муслиманске Албанце Италијани 'ђаури', а и љубоморна Аустрија би била против“.⁷⁹¹

На парламентарној седници 7. јуна 1911, депутат Франческо Гвичардини, бивши министар иностраних дела у Сониновој влади, приметио је у свом говору да Сан-Ђулијановој спољној политици недостаје јасан оријентир и чињеница да Италија није пронашла стварне савезнике у Европи. На мети критике нашла се и политика *status quo* стања на Балкану, која се не може унедоглед подржавати. Гвичардини је навео да се „ниједно балканско питање, које се тиче територија и националности“ не може сматрати унутрашњим и да Италија не може да, без јасног резервног или допунског плана, одржава вештачко стање које ће у кратком времену доживети значајну трансформацију.⁷⁹² Приметио је да је триполитанско питање за Италију истоветно балканском: у оба случаја, циљ је да се не дозволи да османска територија потпадне под утицај или власт неке треће стране (у случају Балкана, приморје од југа црногорске границе до Превезе, и широко залеђе од планина које деле јадрански басен до сливова Црног и Егејског мора).⁷⁹³ Упитао је шта ће се догодити са општим италијанским положајем, политичким и економским интересима Италије уколико „развој балканских држава не би могао да се одвија мирним путем“, будући да „национална борба на том простору не јењава“, док „трају албанска побуна, финансијске бламаже, окоришћавање национализмима“; била је то критика на рачун непостојања стратешког плана очувања италијанских интереса на Балкану.⁷⁹⁴ Гвичардини је споменуо Србију, Грчку и Бугарску као земље које су најзаинтересованије за судбину њихових сународника у вилајетима Турске. Према увидима грофа, Србија је дала „сјајан пример поштовања савета и воље Европе“, због чега Италија не може да „занемари да српски народ, подељен у три државе, тежи националном јединству“ и да поједини политичари желе да то јединствено остваре унутар Хабсбуршке монархије, видевши да другачију политику не дозвољавају велике силе.⁷⁹⁵ Депутат републиканаца, Еуђенио Кјеза, бранећи права албанског народа на националну самоидентификацију и признање њихових захтева у Османском царству, упитао је министра због чега није детаљније и пажљивије размотрио меморандуме који су Консулти упућени са Цетиња, у којима се напомињу штете које су Црној Гори причиниле прилике у Албанији.⁷⁹⁶ Кјеза је опорвгао наводе да је Црна Гора подстрекач албанског побуњеничког покрета. Нагласио је да због малог броја становника, економског сиромаштва, недовољне наоружаности устаника и неадекватних услова за смештај избеглица, на које се морало

⁷⁹⁰ I Mirditi fanno causa comune con I Malissori', *Giornale d'Italia*, 26 maggio 1911, Num. 145, Anno XI, 1.

⁷⁹¹ Ricciotti Garibaldi, le camicie rosse e I pericoli di una iniziativa sconsigliata", *La Stampa*, 24 aprile 1911, N. 113, Anno XLV, 1; „Giovani, non andate in Albania“, *Corriere delle Puglie*, N. 115, 26 aprile 1911, 3.

⁷⁹² AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Discussioni, Tornata del 7 giugno 1911, 15351; R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers. Italian foreign policy before the First World War*, Cambridge 1979, 147 – 148.

⁷⁹³ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Discussioni, Tornata del 7 giugno 1911, 15350.

⁷⁹⁴ *Ibidem*, 15350 – 15352.

⁷⁹⁵ *Ibidem*, 1531.

⁷⁹⁶ *Ibidem*, 15342.

рачунати пре сукоба, Црна Гора није била у стању да организује побуну. Као посебан разлог, Кјеза је навео могућност „промене већински етничке српске структуре Црне Горе, придодавањем сто хиљада Албанаца“.⁷⁹⁷ Он је индиректно оптужио Сан – Ђулијана за одсуство дипломатске иницијативе да се меморандуми о штетним последицама албанске побуне на источне границе Црне Горе и њен развитак, које је Црна Гора послала великим силама у октобру 1910. и марту 1911, узму у разматрање. У расправу су се укључили посланици Ернесто Атом и Франческо Гвичардини.

Вујић је у јулу 1911, у току смиривања последица албанског устанка, пренео Ј. Јовановићу да је најживљи заговорник јадранске железнице у италијанском парламенту био кнез Скалеа, али да је он био „песимистичан“ према исходу градње, због анархије која влада у Албанији и претње да се поново распламса. Вујић је пренео забринутост италијанских политичких и новинарских кругова у вези одлуке младотурског режима да концесију одобри, али да је, како је наведено, „помери ка албанским интересима, одступајући од српских“, уз додатно проширење од 200 километара ка Кукушу и Црном Дриму, што четири силе непосредно заинтересоване за изградњу нису прихватиле.⁷⁹⁸ Дописник листа *Corriere d'Italia* слао је уз Вирпазара крајем децембра 1911. узнемирујуће вести да се малисорска племена (Шијаку и др.), наоружана Маузер пушкама, припремају за устанак на пролеће, и да воде повреме разговоре с црногорским властима о пружању стратешке помоћи. Римска *Трибуна* добијала је информације из Пловдива да је краљ Никола постао веома популаран у Албанији, и да се избегле арнаутске вође, њихове присталице и чланови породица, у Црној Гори третирају с поштовањем.⁷⁹⁹

⁷⁹⁷ *Ibidem*, 15344.

⁷⁹⁸ Вујић крајем јула 1911. преноси чланак из листа *Corriere della Sera* и закључује да „све то јасно показује италијанском народу да се иде на германско завојевање Балкана, док се Италија хоће да намири знантим обећањима у Африци“. У питању је траса пруге Мердаре – Приштина – Мат – Сан Ђовани ди Медова. ДАС, МИД ПО, микрофилм 363/I-354/687 (Ф–Х, П/6–IV, 1911, Дос IV, 6.6); „La ferrovia Danubio – Adriatico e il suo nuovo tracciato“, *Corriere della Sera*, 26 luglio 1911, Anno 36, Num. 205, 1; *Ibidem*, микрофилм 363, I – 330/332 (8. јул 1911, Ф–Х, П/6–IV, 1911, Дос IV, Балугџић Јовановићу, 18. јула 1911, Пов. Бр. 1313)

⁷⁹⁹ „La calma alle trincee. La pericolosa situazione nei Balcani“, *Gazzetta di Venezia*, 16 gennaio 1912, Anno CLXX, Num. 16, 1.

ДРУГИ ДЕО: Рат у Либији, Италија према Србији и Црној Гори (1911 – 1912)

Општи ток рата

У последњој деценији XIX века дошло је до окончања деценијског царинског рата са Француском, и постављени су услови да се, уз приближавање Великој Британији, 1900. признају интереси Француске у Мароку, односно интереси Италије у Либији, који ће бити потврђени у споразумима Принетија и Барера 1902. о француско–италијанској узајамној неутралности у случају рата између блокова сила.⁸⁰⁰ Тврдње либерал – конзервативаца да ће колонизација Либије, као простора који може послужити као место апсорпције вишка становништва биле су, махом, неосноване, будући да је преко 40% емиграната из Италије одлазило у САД.⁸⁰¹ У поређењу са другим европским силама, Италија је имала мали, готово непостојећи удео у државним финансијама Османског царства, који се почео значајније подизати у периоду након балканских ратова. Италијани су поседовали мање од 1% државних обвезница Турске, а укупна спољнотрговинска размена достигала је 3% њихове укупне трговине, упркос чињеници да су били њихов четврти трговински партнер, након Британије, Немачке и Аустро – Угарске.⁸⁰²

У пријатељском и неформалном разговору Луцатија и Рода, италијански председник владе британском саговорнику нашироко је објашњавао специфичан положај Италије у Европи и разлоге британско – италијанског савезништва, потврђеног кроз заједничке, подударне поморске интересе на Медитерану. Италија је, према Луцатију, одувек подржавала интегритет Османског царства, иако су постојећи услови у Турској, у стварности, били услови „војне аутократије, прерушене у уставну форму“, аутократије која се „дивила војним елементима у Немачкој“ и чије је деловање резултирало „имитирањем њеног произвољног понашања“.⁸⁰³ Поновио је да државе засноване на либерал–демократским принципима морају да се супротстављају „двема агресивним империјама“; на Родово питање како ће Италија реаговати уколико би јој Двојна Монархија понудила надокнаду, Луцати је одговорио да „то није начин на који Аустрија делује у спољној политици“ и да она, у крајности, неће понудити ништа.⁸⁰⁴ На констатацију британског амбасадора да је Италија у „срећнијој позицији“ од Британије, у погледу претње од германских сила, док год остаје у Тројном савезу, Луцати је приговорио реторичким контра–питањем: „Да ли заиста мислите да би Аустрија, ако би направила даље кораке на Балкану, оклевала да нас нападне?“⁸⁰⁵

Сенатор Андрија де Карафа је у сенатској расправи 1905. године указао да су потенцијална анексија северноафричке либијске територије и присвајање Либије одвојена и независна питања од економског и политичког јачања Италије на Балкану.

⁸⁰⁰ D. Mack – Smith, *Storia d'Italia*..., 313 – 314.

⁸⁰¹ *Ibidem*..., 323.

⁸⁰² R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers*..., 352.

⁸⁰³ *British Documents on the Origins of the War 1898 – 1914*, Vol. VI, *Anglo – German Tension. Armaments and Negotiation 1907 – 1912*, ed. by G. P. Gooch, London 1930, Rodd to Grey, 12 January 1911, Doc. 426, 577–578.

⁸⁰⁴ Род је пренео Греју да је Луцати „све време говорио како је Италија савезник Велике Британије и Француске, а не Аустрије и Немачке“ и да су клерикални утицаји у Европи (превасходно у Немачкој и Аустро–Угарској, премда се ослонио и на питање ирских католика) изразито опасни, против којих се либералне државе морају чврсто борити. BDOW 1898 – 1914, vol. VI, Doc. 426, 577 – 578.

⁸⁰⁵ *Ibidem*, 578.

Карафа се заложио за мирну окупацију Триполија. Писао је да „ми не желимо да нам ова окупација буде нека врста утешног чипа који ће нам зачепити уста у дану када дође до корених промена у тренутној ситуацији на Балканском полуострву“. Самоуверено је износио гледиште да акције на северу Африке „никако не треба мешати са балканским питањем: Триполи мора да нам буде компензација, мршава надокнада за оно што смо изгубили на Медитерану, али никако не сме да служи као утеха за оно што бисмо могли изгуби на Јадрану“.⁸⁰⁶

Именовање маркиза Сан-Ђулијана⁸⁰⁷ на место министра спољних послова Италије (март 1910) у влади Луиђија Луцатија била је заслуга краља Виторија Емануела III.⁸⁰⁸ Одлука Луиђија Луцатија да 1910. именује на место министра спољних послова Антонина Патерна Кастела, маркиза Сан-Ђулијанија (1852-1914) била је знак да Италија, закупљена изградњом колективног система безбедности на Медитерану и тражењем гаранција за свој колонијални подухват у северној Африци, намерава да у будућности посвети већу пажњу балканском подручју. Маркиз Сан-Ђулијано је у лето и јесен 1902. обишао Скадарски и Јањински вилајет (Драч, Валону, Скадар, Јањину, Превезу, епирска села и др.), односно територије насељене албанским, грчким

⁸⁰⁶ „Наша права на Медитерану разматрамо одвојено од оних које морамо остварити на Јадрану“. У истом говору упозорио је да ће Русија после „пораза на Далеком Истоку“, окренути своју политику према балканским народима, „за шта Италија, уз недовољну припрему, може бити неспремна“. AP, Camera dei Senatori. Senato del Regno, Discussioni, 1^a Sessione 1904-1905, Legislatura XXII, Tornata del 14 giugno 1905, 1437-1438.

⁸⁰⁷ Антонино Патерно ди Кастело, маркиз од Сан-Ђулијана (1852-1914) рођен у Катанији 10. децембра 1852, умро је у Риму 16. октобра 1914. Пореклом из племићке породице из Катаније, од ране младости учествовао је у административном животу свог родног града. Префект у 30. години, 1882. године, одмах се етаблирао у Комори због своје стручности у страним и колонијалним питањима. Године 1892. био је подсекретар за пољопривреду у првом министарству Ђолитија; године 1898. држао је портфељ поште и телеграфа у министарству Пелуа. Члан и извештач истражне комисије о еритрејској колонији; председник првог конгреса Италијанског географског друштва у Асмари, био је енергичан заговорник афричке експанзије, проучавалац политичких проблема Блиског истока. Држао је министарство иностраних послова у мандату Александра Фортиса од 24. децембра 1905. до 1. фебруара 1906, био је амбасадор у Лондону од 1906. до 1909. године; 1909-1910 амбасадор у Паризу; и коначно од марта 1910. до октобра 1914. министар иностраних послова у три узастопна кабинета Луцатија, Ђолитија и Саландре. Таква активност почела је да се одвија када је Италија, због споразума закључених почетком 20. века са Француском и Енглеском, ојачала и унапредила свој међународни положај до тада заснован само на савезу са Централним силама, и стекла нове могућности за акцију посебно на Медитерану. Током свог првог боравка у Консулти имао је времена да одреди маркиза Е. Висконти-Веносту за италијанског представника на конференцији у Алгесирасу и да дубље проучава природу уговора са Централним силама, Британијом и Француском. У Лондону и Паризу као амбасадор ефикасно је радио на учвршћивању веза створених између Италије и западних сила након споразума из 1900. и 1902. Вративши се у Консулту у пролеће 1910, нашао се да руководи италијанском спољном политиком у изузетно важном периоду. која иде од либијског подухвата до проглашења италијанске неутралности по избијању светског рата. Био је то период у којем су помно праћени француско-немачка мароканска криза у Агадиру и ратови на Балкану, уз триполитанску војну. Према тврдњи историчара Пјетра Силве, „у овом периоду Сан Ђулијано је успео да кроз освајање Либије и насељавање Додеканеза увиди своје младалачке тежње ка италијанској експанзији у Африци и на Истоку. Желео је да италијанска политика буде политика велике силе, и бринуо се о одржавању аутономне позиције са достојанством и чврстоћом како пред силама Антанте тако и пред Централним силама“. Овај став остао је „урезан“ у изјави коју је дао пред парламентом у децембру 1913: „За Италију су дани покорне политике заувек прошли и никада се неће вратити“. G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 28 – 255; Giuseppe Astuto, „San Giuliano, Antonino Paternò Castello, marchese di“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Enciclopedia Treccani, Vol. 90 (2017), 716; P. Silva, „San Giuliano, Antonino Paternò-Castello, marchese di“, Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti, Vol. XXXII (1936) ([https://www.treccani.it/enciclopedia/san-giuliano-antonino-paterno-castello-marchese-di_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/san-giuliano-antonino-paterno-castello-marchese-di_(Enciclopedia-Italiana)/)).

⁸⁰⁸ R. Webster, *L' imperialismo industriale italiano. Studio sul prefascismo 1908 -1915*, Torino 1974, 461 – 462.

и цинцарским живљем, и временом у италијанским дипломатским круговима стекао репутацију врсног познаваоца албанског питања, проблематике националних сукоба у Аустро-Угарској, и сложених односа међу балканским државама. Условни противник панславизма⁸⁰⁹, искуство са путовања по Албанији преточио је у књигу коју је издала новинарска агенција *Giornale d'Italia*, чији је уредник био конзервативац Сидни Сонино и лист у којем су Сан – Ђулијанове репортаже с овог путовања излазиле. У поменутом делу, Сан-Ђулијано је изнео неколико увида о проблему албанских граница и будућности Албаније, односу Срба, Грка и Италијана, јужнословенском федерализму у Двојној монархији, италијанском привредном монополу на Балкану. То су увиди који ће се реактуелизовати током балканских ратова, избијања Првог светског рата и крупних политичких промена постављених пред италијанску дипломатију и управљачки врх земље. Сан Ђулијано је тврдио да било која експанзија Италије у медитеранској Африци не би могла ни да надокнади ни да ублажи штету од погоршања италијанског положаја на Јадрану, те да је пожељно одржање *status quo*, али да је неопходно да се Италија припреми у случају да таква политика доживи неуспех. Питао се да ли Италија и Аустрија треба да испитају могућности јасне разграничене поделе сфере утицаја у Албанији – аустро-угарски интереси, према аутору, налазе се у Косовском и Битољском вилајету, док се италијански ограничавају на Скадарски и Јањински, уз упозорење да није прихватљиво да Италија нема ниједан конзулат у Косовском вилајету, који би био врста политичке „осматрачнице“ према Аустро-Угарској.⁸¹⁰ Сан-Ђулијано је припадао тзв. „дворској странци“, уживао је безрезервно краљево поверење, с којим је одржавао редовну комуникацију о свим важнијим аспектима спољне политике, превасходно оним која су се односила на Балкан, Малу Азију, Егејска острва. Ђолити, као председник италијанске владе од марта 1911, сматрао је да ће успех либијске кампање зависити од недовољне заинтересованости осталих европских сила за тај део афричког континента, у моменту решавања мароканског питања, те да ће Италија вештом дипломатском стратегијом Италије убедити европску јавност да су њена трговине, економских интереса и италијанских грађана који су живели у Триполију угрожени.⁸¹¹ Италијански министар уочио је још 1910. планове Беча и Берлина да, без учешћа и консултовања Италије, Османско царство увуку у Тројни савез преко Румуније, у циљу шире коалиције анти – словенског савеза на Балкану, али не могавши да их спречи, остао је да се нада да такви преговори неће успети и да развије аутономну политику према Порти наспрам својих савезника.⁸¹² Ђолити је сматрао да су главни „креатори“, али и заговорници, италијанског продирања у Либију из стратешких разлога били он и Сан-Ђулијано, о чијем се карактеру изражавао врло похвално.⁸¹³

Поморска снага Италије, због протекционистичке економске политике и незавидне, немодернизоване морнарице у односу на друге европске силе, није одговарала географској позицији државе.⁸¹⁴ Сан Ђулијано је као министар пошта и

⁸⁰⁹ Сан-Ђулијано је сматрао да окосницу Италије на Балкану треба да представљају Грци, Румуни, Албанци и Мађари, као „природна противтежа славизму“, иако није наступао као противник политичке и економске независности Србије и Црне Горе, с којима је било пресудно да Италија потхрањује и одржава присне везе. S. Giuliano, *Lettere sull'Albania*, Roma 1903, 52-53.

⁸¹⁰ *Ibidem*, 50-51.

⁸¹¹ G. Giolitti, *Memorie della mia vita*, Vol. II..., 336 – 338.

⁸¹² G. P. Ferraioli „Giolitti e San Giuliano di fronte alla questione della chiusura dell'impresa di Libia: annessione o protettorato?“, *Africa* (Roma), 56/3 (2001), 333 – 334.

⁸¹³ G. Giolitti, *Memorie della mia vita*, Vol. II..., 333 – 335.

⁸¹⁴ Daniel J. Grange, *L'Italie e La Méditerranée (1896–1911). Les fondements d'une politique étrangère*, École Française de Rome, Palaise Farnese, 1994, 37.

телеграфије у другој Пелуовој влади 1899 – 1900. веровао да су бродске линије, школе и поште главне активности преко којих држава може да подржи националне колоније и трговину, а сектори које треба ојачати Тунис и Триполитанија, источни Јадран и Левант. Италијанска држава подржавала је политику давања субвенција различитим компанијама, трговачким друштвима у поморској, медитеранској трговини, како би ојачала своје везе са подручјима која је сматрала италијанским и да подлежу колонизацији.⁸¹⁵

Упркос континуираном спречавању италијанских привредних активности у Триполитанији и Киренаици, турском противљењу градњи путева, водовода, телеграфске мреже, издавању концесија на обрађивање земље и дизање лука у обалском појасу Римској банци (*Banco di Roma*) и „злостављањима“ италијанских трговаца, Италија је у периоду 1910 – 1911. забележила пораст у трговини са овим регионом Османског царства.⁸¹⁶ Италијанска држава није била у стању да претрпи притисак оружаног сукоба, а да не увиди да ће бити поткопани или узнемирени темеље њене политичке моћи и структура њене владајуће класе. Притисак да се објави ултимативни рат Османском царству давала је и *Banco di Roma* чије је руководство отворено претило влади финансијским уступањем („продајом“) свог пословања у Триполију аустријским и немачким банкама.⁸¹⁷

Историчар Мекколум истиче да су се за Италијане „империја и нација преклапале, из разлога што би експанзија на Медитерану могла да им обезбеди већа средства за поновно присаједињење емигрантског дела њихове нације.“⁸¹⁸ Територија је за Османлије била подељена на три вилајета (Западни Триполи), вилајет Фезан и санџак Бенгази.⁸¹⁹ Овде треба истаћи да је између 1880. и 1915. преко тринаест милиона Италијана напустило је земљу у потрази за животом у Северној и Јужној Америци, и другим земљама Европе. Према гледишту Е. Корadiniја, националистичког публицисте, оправдање колонијалне експанзије била је у мањој мери борба за ресурсе и сировине, којих на северу Африке није било превише, већ подстицај „економском ширењу“ за раднике, и борба против пауперизације италијанског пролетаријата, превасходно оног у емиграцији.⁸²⁰ Почетна идеја либералне елите, односно Сан – Ђулијана, али и других политичких личности који су били у сенци Ђованија Ђолитија, кристалисана крајем 1910. године, била је да се над либијском територијом, уз потписане међународне уговоре, обезбеди економски монопол и привредна премоћ за италијанску индустрију и трговачку елиту, уз очување номиналне власти султана. Сицилијански државник је своју идеју формулисао у скупштинском говору 2. децембра 1910, када је изјавио да Италија не жели да заузме Триполи, већ да тамо обезбеди монополну економску сферу утицаја, што би поспешило комерцијалну италијанску иницијативу, уз непостојање конкуренције на

⁸¹⁵ *Ibidem*, 71 – 72.

⁸¹⁶ Италијански извоз према Триполитанији се током 1910. повећао за више од 66% (са 2.900.000 лира на 4.400.000 лира), док је увоз порастао са 4 милиона на 7.600.000 liea. F. Malgeri, *La guerra libica (1911 – 1912)*, Roma 1970, 27.

⁸¹⁷ E. Ragionieri, *La storia politica e sociale*, Tomo III, *Storia d'Italia. Dall'Unità ad oggi*, vol. IV, Torino 1972, 327.

⁸¹⁸ J. McCollum, „Reimagining Mediterranean Spaces: Libya and the Italo-Turkish War, 1911 – 1912“, *Diacronie* [Online], *Studi di Storia Contemporanea*, N°23, 2015, documento 1, online dal 29 ottobre 2015.

⁸¹⁹ Назив „Либија“ уведен је тек 1934. када су фашистичке власти све три провинције спојиле у једну административну област. S. Bono, *Storiografia e fonti occidentali sulla Libia (1510-1911)*, Roma 1982, 11.

⁸²⁰ A. Del Boca, *Gli italiani in Libia. Tripoli bel suol d'Amore*, Vol. 1, Bari 1986, 51 – 53.

том простору других великих европских сила.⁸²¹ Било је појашњено је да Италији није циљ припајање провинције Триполиса, већ да тамо успостави протекторат, по узору на Француску у Тунису, остављајући владу формално аутономну и теоретски зависну од Цариграда.⁸²²

Притисак јавног мњења на процес доношења политичких одлука феномен је који карактерише сваку државу, нарочито ону чија спољна политика није обнародована јасно дефинисаним речником и прокломованим циљевима, и која не показује да се прихвата лако у ширим друштвеним круговима. Италијанска спољна политика налазила се у сличном стању, бар како признаје Сан – Ђулијано.⁸²³ Утицај јавног мњења на одлуке владе или потенцијалне реакције на исхитрен начин одвијања догађаја бринуо је Сан–Ђулијана, али и друге италијанске дипломате и државне службенике. У промеморији коју је саставио и упутио председнику владе Ђолитију 28. јула, Сан Ђулијано је, свестан дипломатског признања присуства Француске у Мароку од стране Немачке, указао на примораност потенцијалног „брзог“ италијанског уласка у Либију, уз све опасности коју би поменути подухват могао да по Италију изазове на Балкану, покретом балканских народа против „сулудог“ Младотурског режима и реакцијом Беча.⁸²⁴ Анализирајући Аварнин извештај Сан–Ђулијану од 28. јула 1911, у којем је амбасадор упозорио да ће потези Италије према Триполију изазвати одговарајуће кораке Аустрије према Балкану, подсекретар де Скалеа је, супротно од њега, навео да „суштинска тачка италијанске спољне политике мора да буде одвајање балканског питања од Триполија“ и да је ризик за аустријску интервенцију низак.⁸²⁵ Савет Русије из августа 1911. био је да Италија енергично и брзо делује и да неће чинити ништа да омета италијанску акцију у Либији.⁸²⁶ Када је Ахмет Тевфик паши, амбасадору Порте у Лондону саопштено да Османско царство неће моћи да рачуна на подршку Британије, Сан Ђулијано је 25. септембра промтно обавестио Титонија да, „уколико се италијанско–турски спор не реши, свађа између две земље додатно ће се погоршати“ и оставити печат за сукобе који ће се јавити у „епохи у којем ће последице на Балкану бити далеко вероватније него сада“ – овај став италијанског дипломате

⁸²¹ Сан – Ђулијано је у говору навео да је од 1904. до 1909. Ререб Паша био владар Триполија „који је постављао највеће могуће препреке свим италијанским пословима“. Министар је поновио да је Порта ометала систем капитулација за италијанске трговце, да је забранила или ометала археолошку мисију у том појасу Африке. Истакао је да се у европској Турској, „наши економски и политички интереси поклапају са интересима Турске“, јер „са комерцијалне тачке гледишта желимо економски развој тих покрајина и ширење наших производа“. Осим тога, напоменуо је да је италијански извоз у Турску надмашио аустријски извоз: „Италијански извоз у Турску, који је 1907. износио 78 милиона лира, порастао је 1909. на 84 милиона, аустријски је смањен са 114 милиона на 97 милиона, Немачки са 102 милиона на 98 милиона. Дакле, док је аустријски и немачки извоз опао од 1907. до 1909. године, италијански извоз је порастао. Аустрија је 1909. пала са другог на треће место, Немачка се попела на друго, Италија, која је у петогодишњем периоду 1896–1900. извезла 38 милиона, 1909. извезла је 84 милиона, односно више него удвостручила извоз у Турску. Укупно кретање трговине, дато увозом и извозом заједно, између Турске и Италије, Аустрије и Немачке, износило је 1909. године за Немачку 169 милиона, за Италију 158 и за „Аустроугарску 143 милиона, тако да смо претекли Аустрију и остали незнатно инфериорнији у односу на Немачку.“ *La Libia negli atti del Parlamento e nei provvedimenti del Governo*, Parte prima 1881 – 1911, Milano 1912, 308 – 318; AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, 1° Sessione, Tornata del 2 dicembre 1910, 10178 – 10179.

⁸²² G. Castellini, *Tunisi e Tripoli*, Torino – Milano 1911, 122.

⁸²³ DDI, Quarta Serie, VII – VIII, Di San Giuliano a Avarna, Roma 25 luglio 1911, T. Riservato 2811.

⁸²⁴ G. Astuto, *La decisione di guerra. Dalla Triplice Alleanza al Patto di Londra*, 2019, 153.

⁸²⁵ Скалеа је позвао министра да се акција не одлаже, запретивши да ће поднети оставку ако се одлука убрзо не донесе. T. W. Childs, T. W. Childs, *Italo – Turkish Diplomacy and the War over the Libya*, Leiden, New York, København, Köln: E. J. Brill 1990, 53.

⁸²⁶ *Ibidem*, 56.

оцењен је у делу историографије као уско опортунистички и „непоштен.“⁸²⁷ Титони је био за акцију пре коначне ликвидације мароканског питања, будући да би француска колонијална политика могла одбити да подржи италијански подухват. Ђолити је, с друге стране, фаворизовао чекање до јесени и зиме, док не прође мароканска криза, када ће бити мање опасности од компликација за развој догађаја на Балкану.⁸²⁸ Италија је, стога, брзим свршетком припајања Триполиса желела да постигне два циља - стварање боље, независније позиције на међународној политичкој сцени и поништавање аргумента Аустро-Угарске да територијалне компензације свог јужног савезника Тројни Савез треба да обезбеди на јужном Медитерану и у северној Африци, а не на балканском подручју, коју би Беч резервисао искључиво за себе. Сам Сан – Ђулијано био је свестан да су дипломатске трзавице међу државама нужно повезане са расположењем јавног мњења, нарочито у етнички и национално „осетљивим“ подручјима. То се, на пример, огледа у поверљивој дипломатској депеши, у којој је министар спољних послова тражио мишљење од опуномоћеног отправника послова у Цариграду, де Мартина, о потенцијалним реакцијама османских званичника на евентуалну италијанску окупацију Триполитаније и Киренаике, а нарочито мишљење о могућем расположењу становништва на Балкану и ефектима таквог чина на целокупно Балканско полуострво.⁸²⁹

На седници Сената 21. јуна 1911, посвећеној финансијској расправи о економским приликама италијанских трговачких исељеника и економских повластица у Триполитанији, сенатор Карафа д'Андрија изјавио је, анализирајући природу младотурског режима, да уставна повеља није довољан гарант промене традиције и менталитета једног народа и да Италији не иде у прилог да аплаудира „једној влади која је у сукобу са свим народима који су подложни њеном суверенитету“, јер би то означило „изазивање и стварање антипатија оноликог броја националности које су у непријатељским односима с Портом“.⁸³⁰ Д'Андрија је навео да „образовани Арапи“ веома добро познају стање „угњетавања“ у Албанији и да су својевремено презирали султана Абдул – Хамида.⁸³¹

⁸²⁷ Историчар Чајлдс тврди да је „Сан-Ђулијанова линија расуђивања била непоштена“, јер је нестабилна ситуација на Балкану из јула (Малисори и Албанија), у разговорима министра са Ђолитијем (крај јула), оцењена као разлог да „Италија не ремети мир“, док је у септембру, сасвим супротно, претворена у разлог да се Италија покрене на акцију, како се мир касније не би нарушио. *Ibidem*, 64.

⁸²⁸ W.Clarence Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya 1911-1912*, Durham 1942, 48 – 49.

⁸²⁹ Сан Ђулијано је од де Мартина тражио одговоре на следећа питања: 1. Шта италијанска влада треба да уради како би покушала да избегне ову крајност, а да не доведе у питање заштиту и развој италијанских економских интереса у Триполитанији и Киренаици; 2) какав облик акције оцењује прикладнијим и ефикаснијим; 3) какву би последицу ова евентуалност могла да има на ситуацију у Албанији, Македонији Балканском полуострву; 4) каква се реакција османске владе може очекивати у погледу Италијана који живе у Османском царству, бојкота италијанске робе и др. 5) да ли постоји велика разлика између последица, ризика, могућих штета од наше ограничене или привремене акције и оне која произилази из одлучне окупације Триполитаније и Киренаике. DDI, Quarta Serie, VII – VIII, Di San Giuliano a di Martino, Constantinopoli, 9 agosto 1911, D. Confidenziale 8, 136–137.

⁸³⁰ *La Libia negli atti del Parlamento e nei provvedimenti del Governo*, Parte Prima 1881 – 1911, Pubblicazione a cura del Collegio di Scienze Politiche e Coloniali, Milano 1912, 364.

⁸³¹ Д'Андрија је изјавио: „Арапи се осећају веома поносни на своју расу; они знају да је ислам арапског порекла, да је Мухамед био Арапин. Сећам се да сам чуо једног Арапина на прилично еминентном положају како каже, говорећи о Абдул Хамиду: 'Ко је овај калиф, који не говори арапски, који са 65 година још није био на ходочашћу у Меки?'. Сенатор је додао да Арапи знају да „Порта с Арапима држи покорене Албанце, да Арапе користе да угњетеним држи Курде, а да Курде користи како би масакрирала Јермене“. Подсетио је на своју посету Триполију 1902. и утисак који је стекао, да је „мржња Арапа према Турцима била раширена, као што ће увек бити“. Сенатор је изнео мишљење да су Арапи предвидели план немачке крупне индустрије (и Дојче банке) да изнуди од Порте добије концесије за

Национализам, футуризам, идеје галопирајућег модернистичког преобликовања друштва и колонијалне експанзије, чији су гласоговорници били научници попут Гаетана Моске и Вилфреда Парета, допринели су да Либијски рат у јавности буде дочекан са великим одобравањем и ентузијазмом, за разлику од подухвата у Еритреји, Абисинији и Сомалији, вођени средином последње деценије XX века.⁸³² Непосредан повод за рат била је италијанска реакција на противљење Немачке француској анексији Марока и одлука кајзера Вилхелма II да пошаље крстарицу „Пантера“ у луку Агадир 1911. године⁸³³. Јавно мњење приметило је да је Италија „знала како да добије рат на медитеранској сцени“, што је произвело висок узлет поверења Италијана у снагу отаџбине и „одлучујући импулс ка иредентизму, који се ширио попут пожара.“⁸³⁴ Ђакомо де Мартино, отправник послова у италијанском посланству у Цариграду, обавестио је 9. августа у посебној, поверљивој депеши министра да Италија мора хитно да реагује у Триполитанији, да искористи привремену „незаинтересованост“ сила за поменуто подручје и како не би дозволила Аустро – Угарској да „стекне нове територијалне добитке“ на Балкану.⁸³⁵

У првим месецима рата, де Боздари, посланик у Софији, задржао се на тајном аустријско – бугарском уговору из 1897, који му је био делимично познат, како би навео Сан – Ђулијана да се, у циљу поспешивања нарушених односа са Бечом, изгради италијанско – аустријско – бугарски савез, чија би окосница била Бугарска, али се Аварна успротивио овом плану.⁸³⁶ Ултиматум упућен Порти „разљутио је“ Ерентала – према мишљењу Картрајта, поновила се Анексиона криза, али са обрнутим улогама, у којој је Сан Ђулијано „изиграо“ аустро – угарског министра, на исти начин на који је Ерентал „изиграо“ Извољског.⁸³⁷ Немачки амбасадор у Риму, у разговору са председником владе Луцатијем, отворено је признао 1911. да италијански предлог, о томе да Немачка, након конференције у Алгесирасу, буде гарант неповредивости италијанских граница од потенцијалног аустријског напада, није ни узет у разматрање у Берлину и да не би био прихваћен.⁸³⁸ Маршал фон Биберштајн је изјавио да Немачка има дипломатску одговорност да спречи турско-италијански сукоб. Поред тога, Немци морају заштитити своје разгранате, концесионарско – привредне инвестиције у Османском царству. Маршалов став према непосредним непријатељима Османског царства био је изразито уверљив, будући да је султан Мехмет V лично затражио од цара Вилхелма II, на основу саветовању Маршала да се делује у правцу примиривања

градњу Багдадске железнице, под изговором помоћи султану у бржој мобилизацији и трансферу војске у провинцијама Царства.“ *Ibidem*, 364 – 365.

⁸³² G. Mammarella, P. Casace, *La politica estera dell'Italia...*, 56.

⁸³³ *Ibidem*, 57.

⁸³⁴ Ерентал је војводи Аварни, на почетку италијанских операција, изразио неслагање и „аустријску озлојеђеност због одлуке Италије да напусти терен дипломатије“, указујући на проблем ратног вихора који може погодити балкански простор. Аварна је пружио усмене гаранције да је план италијанског генералштаба и Ђолитијеве владе стриктно придржавање афричког континента као простора војних дејстава. T. de Vergottini, „Missione Avarna a Vienna (1904 – 1915)“, *Rivista di studi politici internazionali*, Vol. 59, No. 1 (233) (Gennaio – Marzo 1992), 89; G. Giolitti, *Memorie della mia vita*, Vol. II..., 351.

⁸³⁵ F. Malgeri, „Aspetti politici, diplomatici e militari nella preparazione della guerra libica“, *Rivista di studi salernitani* (luglio – dicembre 1969), N. 4, 347 – 349.

⁸³⁶ Према де Боздаријевим речима, „стари војвода ми је замерио што сам давао неутемељене и пристрасне вести, што је пореметило идилу мира и љубави коју је вртео са Балплацем“. T. de Vergottini, „Missione Avarna a Vienna (1904 – 1915)“..., 90 – 91; A. De Bosdari, *Dalle Guerra balcaniche della grande guerra e di alcuni fatti precedenti ad esse*, Milano 1928, 46.

⁸³⁷ G. Volpe, *Italia moderna 1910 – 1914...*, 375 – 376.

⁸³⁸ Луцати је ово званично открио тек 1921. Године. G. Volpe, *Italia Moderna 1910 – 1914...*, 99.

Сан – Ђулијана, да помогне у спречавању сукоба Османског царства са Италијом.⁸³⁹ Слањем бојног брода *Дерна* у Триполи, Порта је пружила повод Италији да убрза план за инвазију. Како би ублажио противљење Немачке и Аустро–Угарске и рат окончао у „најкраћем“ року, Сан – Ђулијано најавио је прихватање ревизије уговора о Савезу, након успешно завршеног рата, упутивши позив Немачкој да заштити италијанске интересе у Турској и буде посредник у склапању мира.⁸⁴⁰

Србија и Италија дошле су у додир, на самом почетку рата, непосредним интересом заштите своје међусобне трговине која се одвијала преко турског територија у Европи. Када је Порта објавила декрет о принудном исељавању 50.000 италијанских држављана који су живели у Османском царству, од којих је око 12.000 живело у Цариграду, конзул и виценконзул Италије у Солуну прибежиште су већ 8. октобра 1911. нашли у Србији, као и медицинске сестре италијанске националности које су радиле у болници Црвеног крста у овом граду, затечене уличним демонстрацијама и инцидентима, које је италијанска јавност осудила као кршење Женевског уговора о делатности Црвеног крста из 1881, чији је потписник било и Османско царство. Конзул у Скопљу Галанти протествовао је код турских власти због забране наметнуте италијанским породицама да добијају вести италијанске владе о њиховом статусу. Галанти 1. октобра саветовао да напусте царство Они су напустили Скопље 4. октобра у атмосфери, према сведоцима, прожетој „исламским фанатизмом“ и „расистичким испадима“ становништва, а на граници са Србијом затекли су изгладнелих 200 апулијских рибара, остављених у изгладнелом стању, који су акцијом српске владе и италијанског посланства у Београду, спасени, на чему су остали захвални Србији.⁸⁴¹ Српска влада је донела одлуку да целокупна железничка мрежа буде отворена за Италијане које су желели да избегну у Србију, да им се олакша процедура за прелазак границе, дајући пуна овлашћења италијанском посланству у Београду да финансијски и у другим видовима помаже избеглим лицима.⁸⁴² Управа полиције у Ристовцу упутила је Министарству иностраних дела телеграм 21. маја 1912. о хитном обезбеђивању помоћи сиромашним Италијанима, довољног броја вагона за њихово брже репатрирање и надзор над њиховим стварима у Нишу.⁸⁴³ Ова одлука наишла је на одобравање и симпатије солунских и цариградских Италијана, и јавности у Италији. Међу избеглим лицима били су карабињерски мајор Ридолфи, који је био инструктор турске жандармерије, као и аташе у италијанском посланству, Амелио, али и директор поштанске службе Солуна Вимеркати, који се у време прогона налазио у Смирни.⁸⁴⁴

Разлоге за рат против Османског царства у Либији Сан Ђулијано правдао је намерним кршењем италијанске пријатељске политике према Турској и правом на

⁸³⁹ D. W. Wrigley, „Germany and the Turco-Italian War, 1911-1912.“ *International Journal of Middle East Studies* 11, no. 3 (1980), 319.

⁸⁴⁰ *Ibidem*, 353.

⁸⁴¹ „Intervista con un profugo dalla Turchia. L'odio dei Turchi verso Italiani. Duecento pescatori pugliesi lasciati morire di fame“, *Giornale d'Italia*, 15. ottobre 1911, Num. 287, Anno XI, 4.

⁸⁴² Сведок на београдској железничкој станици описао је толерантан став српске владе према италијанским лицима и топао дочек који су италијански поданици приредили конзулу и виценконзулу из Солуна у Београду: „Сваки Италијан који се данас нађе на овој храброј земљи одмах примећује симпатије становништва: исказују му се све љубазности, све погодности и у сваком погледу: царина не прегледа пртљаг, не траже се пасоши, он више ни не врши здравствени преглед, који је до пре три дана био веома строг и који се сада одржава само за оне који долазе из Солуна, где је проглашена колера“. *I medici della Croce Rossa espulsi*, *La Stampa*, 9 ottobre 1911, Num. 280, Anno XLV, 2.

⁸⁴³ АС, МИД ПО, 1912, микрофилм 378, X/588 (Ф- X, 1912, П/6-VII, ДосVII, Пов. бр. 3218).

⁸⁴⁴ „Particolari sui tumulti antiitaliani di Smirne“, *La Stampa*, 18 ottobre 1911, Num. 289, Anno XLV, 2.

слободну економску трговину.⁸⁴⁵ Сан Ђулијано у телеграму Титонију, понављао бојазан да ће „одлагање хитног решавања Триполитаније у корист Италије“ изазвати опасност европског рата, са реперкусијама на Балкану.⁸⁴⁶ Послуживши се стратегијом упоредне војне претње и дипломатског притиска, суочен са економским мерама којима је Порта прибегла како би, бојкотујући италијанске трговце и робу, издејствовала подршку Немачке, али и Аустро – Угарске, у одбрани Триполитаније и Киренаике од италијанског империјализма, Сан Ђулијано се обратио владама Антанте како би испитао њихово расположење према идеји италијанске окупације тих подручја и рата са Турцима. Обезбедивши начелан британски пристанак, усмерио се на добијање прећутне подршке Париза и Петрограда. До краја августа, у разговорима дела Торете, Нератова и Мелегарија, произишла је сагласност да обавезе Тројног савеза нису могле да се примене на политичку ситуацију на Балкану и да је реч о два одвојена, независна, аутономна процеса којима се неће нарушити „споразуми“ Италије са Русијом.⁸⁴⁷ Премда је Русија прогласила „строгу неутралност“ када је италијанска влада 28. септембра упутила ултиматум Порти, Сан–Ђулијано је у каснијим недељама одуговлачио са одговором на руски захтев да се, кроз допуну споразума у Ракониђију, потврди италијанска подршка руском начину изношења питања Дарданела и мореуза пред европске канцеларије и Порту.⁸⁴⁸ За разлику од Барера, Ерентала и Јагова, Сазонов и руска дипломатија нису изражавали апсолутно противљење војним акцијама Италије у Превети, Сан – Ђовани ди Медуи, Јонском мору и јужном Јадрану.⁸⁴⁹ У главни повод који је пресудио да се влада одлучи на објаву рата Порти били су одлука турских власти да примене нову царинску тарифу на италијанску робу, без претходних преговора са Римом.⁸⁵⁰ Према Ђолитијевом наређењу, Тобрук је заузет 4. октобра, са основном намером да се заустави кријумчарење оружја из Египта преко Киренаике. Две недеље касније, заузети су и окупирани Дерна (13. октобар), Хомс (18. октобар), а уследило је и искрцавање трупа у Бенгазију.⁸⁵¹

У телеграму који је прослеђен посланствима у балканским престоницама 26. септембра, стриктно је издато упутство да се спречава свако подстицање немира на Балкану и да је питање Триполитаније и Киренаике одвојено од европске Турске.⁸⁵²

⁸⁴⁵ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, San Giuliano a Pansa e Avarna, 22 settembre 1911, D., 233 – 236.

⁸⁴⁶ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, San Giuliano a Tittoni, Roma, 25 settembre 1911, T. 3632, 253.

⁸⁴⁷ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 134 – 141.

⁸⁴⁸ W. Clarence Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya...*, 128 – 135, 208 – 210.

⁸⁴⁹ L. Monzali, „A Half – Hearted Friendship: France and Italian Conquest of Tripolitania and Cyrenaica 1911 – 1912“, *The Libyan War 1911 – 1912*, ed. by L. Micheletta and A. Ungari, 100. (91 – 113).

⁸⁵⁰ G. Giolitti, *Le memorie della mia vita*, Vol. II..., 342 – 346.

⁸⁵¹ G. Giolitti, *Le memorie della mia vita*, Vol. II..., 370 – 371.

⁸⁵² Министар иностраних послова, маркиз Сан Ђулијано, издао је 26. септембра следећи телеграм краљевским посланствима Атине, Београда, Цетиња, Софије и Букурешта и конзулатима у Солуну, Адријанопољу (Једрену), Јанини, Валони, Скопљу, Призрену, Скадру, Битољу, Канеји и Драча: „Упорно противљење Турске било којој легитимној италијанској економској активности у Триполитанији и Киренаици и опасност са којом се суочавају наши сународници у тим провинцијама могли би у сваком тренутку натерати краљевску владу да предузме озбиљне мере које би могле резултирати тренутним избегањем оружаног сукоба између Италије и Турске. „Краљевска влада је одлучна да питање Триполитаније реши у складу са интересима и достојанством Италије, али без обзира на средства којима ће морати да прибегне у ту сврху, основа њене политике увек остаје одржавање територијалног status – a quo на Балканском полуострву и консолидација европске Турске. Ваша екселенција мора, чим се укаже прилика, ускладити своје понашање и језик са овим намерама политике краљевске владе. Стога, не само да не желимо да подстичемо било какав покрет на Балканском полуострву против Турске, већ смо одлучнији, више него икад, да удвостручимо наше напоре, како се, посебно у овом тренутку, такви догађаји не би одиграли и како такве наде или илузије, ако су већ формиране или су у опасности да се

Српска и италијанска дипломатија, од почетка италијанске акције на северу Африке, одржавале су редован контакт. На питање да ли ће евентуална новчана компензација Порти уследити у току ратних операција, Болати је 5. октобра 1911. посланику Вујићу одговорио да ће до тога доћи тек пошто се призна пун суверенитет Италије над Триполисом.⁸⁵³ Живојин Балугџић је у неколико наврата преносио Миловановићу уверење да становништво Солуна није било заинтересовано за сукоб у Триполису, али да је Младотурски комитет прогласио настојао да подигне ратоборну атмосферу. У разговору неколико дана касније, Вујић је Болатију саопштио да мир са Турцима неће моћи да се постигне све док се не осигура унутрашњост Триполитаније и Киренаике, којом владају ратоборна арапска племена, и поред освојеног Бенгазија, али да разлога за конфликт на Балкану нема, што је Болати потврдио.⁸⁵⁴ Вујић је имао оскудне информације о детаљном току ратних операција и често се информисао у руској амбасади од кнеза Долгорукова и секретара Гулкијевича о степену напредовања италијанске војске. Стекао је утисак да Немачка има преовлађујући утицај у Риму.⁸⁵⁵ У разговору отправника послова Димитријевића и кнеза Скалее, који је вођен крајем јануара 1912, када је сукоб у Триполитанији ушао у другу, „мирнију“ фазу, уочи посете Киндерлен – Вехтера Сан Ђулијану, државни подсекретар сугерисао је српском дипломати да посета „није донела ништа ново“ Италији у погледу окончања рата, али да је он (кнез) немачком министру сугерисао да Италија жели да оконча сукоб у Триполитанији у што краћем временском року, како не би дошло до нарушавања *status quo* на Балкану. Због учесталог спомињања потенцијалне војне интервенције Италије против Османског царства на обалама јужне Албаније, у информације добијене од кнеза Скалее, Димитријевић, након разговора са британским и белгијским послаником, није сасвим поверовао.⁸⁵⁶ Кнез ди Скалеа је саопштио Димитријевићу почетком јула 1912. да Италија не придаје велику пажњу арбанашком покрету, већ опасностима од побуне у турским гарнизонима. Надао се да ће управу на Порти преузети Ђамил – паша и изразио жељу да се рат у Триполитанији и Киренаици ниједним потезом не одрази на „балканске догађаје.“⁸⁵⁷

Црна Гора је током 1911. и прве половине 1912. године остала неутрална према италијанско– турском сукобу, што је потврђивао посланик Сквити у својим телеграмима о сусретима са краљем Николом и министром спољних послова Душаном Грегорићем; у телеграму од 18. октобра 1911. изнео је занимљиву опаску о природи односа краља Николе према посланицима иностраних земаља.⁸⁵⁸ Италијански

формирају, буду брзо распршене.“ “ „La nota per i Balcani“, *Rivista Coloniale. Organo dell'Istituto Coloniale Italiano* (25 ottobre – 10 novembre 1911), Anno VI, Fasc XV – XVI, Vol. II, 411; G. Amadori – Virgilj, *La politica estera italiana 1875 – 1916*, Bitonto 1916, 797.

⁸⁵³ Вујић је владу известио да су заузети Хомс а да је Бенгази пред падом. ДСКПС, Књ. IV, св. 4/II, (1/13. октобар 1911 – 31. децембар/13. јануар 1912), прир. К. Цамбазовски и Љ. Алексић – Пејковић, Београд 2009, бр. док. 523, 1024 – 1025.

⁸⁵⁴ ДСКПС, Књ. IV, св. 4/II, бр. док. 533, 1045 – 1046.

⁸⁵⁵ У телеграму од 16. октобра 1911, Вујић је пренео анализу историчара Гуљелма Ферера, да Италија није уништила турску флоту и да арапска контра – офанзива није одбијена, упркос контингенту од 15.000 војника које је Италија пребацила на либијску обалу, констатујући да је рат прешао у дефанзивну фазу. Вујић је саветовао да се до краја године затвори српски уметнички павиљон у Риму због ратне ситуације (сви други павиљони су напустили Рим). *Ibidem*, 1087 – 1089.

⁸⁵⁶ АС, МИД ПО, микрофилм 377, IX 463/464 (Ф-Х, П/6-III, 1912, Дос I, Пов. бр. 94).

⁸⁵⁷ АС, МИД ПО, микрофилм 378, 1912, X/1267-1270. (3. јула 1912, Ф-Х П/6- IV, Дос III, Пов. бр. 72, на полеђини Пов. бр. 1066).

⁸⁵⁸ У телеграму од 18. октобра Сквити је писао: „Наше препоруке и опомене у овој се ситуацији нису могле упутити директно краљу Николи, већ његовом министру спољних послова, јер је Његово Величанство отишло на одмор у Бар у зграду принца Данила и тамо је остало дуго времена, можда

дипломата није одобравао самоиницијативне покушаје Црне Горе да започне решавање турско – црногорских граничних проблема. У децембру 1911. Сквити је јавио да се у земљи шири пропаганда за брисање граница између Србије и Црне Горе, којој потпомаже „долазак 2000 Црногораца који су стигли из Америке“ и да ова пропаганда не представља опасност по династију Петровић, али јесте опасност за будућност.⁸⁵⁹ Према речима немачког посланика Екарта, барон Сквити био је „веома задовољан безобзирним поступањем своје владе“, жалећи што при објави рата Италија није располагала „лепим изговором који би понудило неколико Италијана са пререженим грлом“, заложивши се за искренију политику тројног савеза Италије, осуђујући про–британске и про – француске ставове у Тројном савезу.⁸⁶⁰ Сквити је у више наврата крајем 1911. поручивао краљу Николи да Италија жели мир на Балкану и да неће ниједном својом акцијом или дипломатском иницијативом подупирати улазак Црне Горе у рат са Турском.⁸⁶¹ Аустро – угарски посланик на Цетињу ширио је гласове да Италија управо преко Црне Горе спрема војну офанзиву и тактику против Османског царства, са чим се турски и француски посланик углавном нису сагласили.⁸⁶² Мухтар беј, турски отпрвник послова у Бечу, рекао је Еренталу 17. новембра 1911. да Италија утиче на Црну Гору против Турске и да су грчке и бугарске револуционарне групе субвенционисане од стране италијанске владе, због чега је изразио уверење да ће се упутити протестна нота Риму. Аустро – угарски министар усвојио је овај предлог и саветовао Турску да примени политику помирења и реформи у Албанији.⁸⁶³

Преносећи начелнику штаба своје земље вести о догађајима на црногорско – турској граници, у контексту питања албанских избеглица и његовог решавања, италијански војни аташе у Софији Мероне Црну Гору видео је као горштакку земљу која нема обрадиву земљу и велику индустрију, већ јаког владара и војнике снажне воље.⁸⁶⁴ Он је сматрао да такво понашање краља Николе проистиче из његовог уверења да европске силе неће реаговати на муњевиту реакцију његове војске, те да све што се може десити јесте безопасна дипломатску преписку, будући да неће бити спремне да реагују.⁸⁶⁵

Турци нису имали намеру да прихвате Чариковљеве предлоге у вези отварања мореуза за ратну флоту, у замену за руску подршку политици конфронтације с Балхаусплацом. Велики везир, Саид-паша, био је заузет политичком борбом између Комитета уније и прогреса и новог опозиционог фронта, (*Либерална унија и друштво*) и преферирали су мешање Британије, док ће се касније показати да је Чариков деловао самоиницијативно и без чврсте подршке Сазонова, Нератова и Некљудова.⁸⁶⁶ Изволски је у Паризу закључио да би рат у Триполису био користан за Русију ако би се могао

такође и из тог разлога да се избегане лично добијање савета Сила, из којих проистиче да се осећа увређеним, рекавши да кад дођу без разлога, они исказују незаслужено непоштовање његове личности.“ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, (30 marzo 1911 – 18 ottobre 1912), Roma 2004, Squitti a San Giuliano, 2 ottobre 1911, T. 5134/ 144, 307 – 308; Squitti a San Giuliano, 18 ottobre 1911, R.730/210, 377 – 378.

⁸⁵⁹ S. Burzanović, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici...*, 350.

⁸⁶⁰ *Montenegro und das Deutsche Reich*, Tom 2..., 194 – 197.

⁸⁶¹ Према саопштењу српског посланика Гавриловића, краљ Никола је „изјавио да је италијанска влада издајник према његовој земљи, када неће да се користи помоћу коју му нуди Црна Гора“. ДАС, МИД ПО, микрофилм 365, XI/430 (Ф – XI, 1911, Дос IV, П/6 – VI, Пов. бр. 2403)

⁸⁶² ДАС, МИД ПО, микрофилм 365, XI/419 – 420 (Ф – XI, 1911, Дос IV, П/6 – VI, Пов. бр. 2338).

⁸⁶³ W. Clarence Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya...*, 124.

⁸⁶⁴ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, V – VI, Merrone a Pollio, T. Riservatissimo 4., 858.

⁸⁶⁵ *Ibidem*, 858.

⁸⁶⁶ D. W. Wrigley, „Germany and the Turco-Italian War, 1911-1912“, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 11, N. 3 (May 1980) 325 – 326 (313 – 338).

локализovati; то би створило проблеме унутар Тројног савеза, и показало би Турској грешку њене политике. Он је фаворизовао Титонијеву сугестију да треба да дође до размене мишљења између Русије, Италије и Аустрије како би се Аустро – Угарска зауставила у плану продора на Балкан, али није наишао на одобравајуће мишљење Коковцова.⁸⁶⁷ Могућност руско – турског споразума у вези Дарданела и мореуза пропала је због противљења Едварда Греја и Камбона, али и преурањеним настојањем Чарикова, посланика у Цариграду, да се што пре склопи директан руско – турски споразум, без учешћа или посредовања Италије, и младотурском режиму наметне део услова које би Русија поставила у вези мореуза.⁸⁶⁸ Иако су преговори у Лозани почели 12. јула 1912. године, италијанска флота, предвођена адмиралом Енриком Милом, упловила је у мореуз током ноћи 18. јула. Иако овај потез није постигао значајније резултате, његов психолошки ефекат је био огроман; једна од последица овог чина била је дефинитивна одлука да савез балканских земаља убрзо ступи у акцију.⁸⁶⁹

Аустро–италијанске тензије угледале су светлост дана на самом почетку дејствовања флоте. Већ 30. септембра италијански разараачи *Artigliere* и *Corrazziere* напали су турске торпедне чамце Алпагот и Хамид-Абад који су били усидрени у Превези и потопили их. Приспевши у луку Превеза, гарнизон је отпочео с копна рафалну паљбу на бродове. На захтев аустријске владе Италијани су опозвали војводу од Абрџа са свим италијанским бродовима са те обале.⁸⁷⁰ Аварна је имао великих потешкоћа да Еренталу објасни да операције у Превези и на албанским обалама нису имале за циљ нарушавање *status quo* на Балкану, већ стварање предуслова за несметану акцију у Триполитанији, будући да је Царска влада у Бечу упорно инсистирала да се, услед турске мобилизације Јанинског вилајета, Италија не држи постигнутог договора о непроменљивости албанског питања.⁸⁷¹ Ерентал је тражио одговор од Аварне зашто нисмо блокирали ту луку, подсећајући га на свој недавни састанак са Решид – пашом који му је рекао да Турска није имала никакав разлог да нападне Италију.⁸⁷² Мишљење Сан Ђулијана било је другачије. Он је сматрао да турски бродови нису уперени против албанске побуне, већ против италијанске поморске трговине.⁸⁷³ Сан Ђулијано је признао да је од српског министра добио уверавања да ће Србија у сукобу остати неутрална, али да неће остати непомична уколико АУ уђе у Новопазарски санџак. Осим тога, потврдио је да је Србија желела да Италија утиче на примиривање Црне Горе.⁸⁷⁴ За Италију је било важно да политички докаже да евентуално отпочињање

⁸⁶⁷ W. Clarence Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya 1911-1912...*, 72.

⁸⁶⁸ С. Д. Станојевић, „Утицај италијанско–турског рата на прилике у Србији, према извештају руског посланика у Београду Н. Г. Хартвига“, *Зборник радова Филозофског факултета* XLIII/2 (2013), 189. (183–193).

⁸⁶⁹ М. Videnović, *The Outbreak of the First Balkan War and the Italo-Turkish Peace Negotiations in Lausanne in 1912*, *Balkanica* LIV (2023), 109. (103 – 128); „Д. Ђорђевић, „Италијанско–турски рат 1911–12 године и његов утицај на Балкан“ („The Italo-Turkish War of 1911-12 and its impact on the Balkans“), *Историјски преглед* 4 (1954), 46–54.

⁸⁷⁰ М. Gabriele, *La Marina nella guerra italo – turca. Il potere marittimo strumento militare e politico (1911-1912)*, Roma 1998, 36 – 38.

⁸⁷¹ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Avarna a San Giuliano, T. 5177/454. Vienna 2 ottobre 1911, 308.

⁸⁷² DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Avarna a San Giuliano, T. 5177/454. Vienna 2 ottobre 1911, 309.

⁸⁷³ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, San Giuliano a Avarna, 2 ottobre 1911, T. 3833, 310.

⁸⁷⁴ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Di San Giuliano alle ambasciate a Berlino, Londra, Parigi, Pietroburgo, Vienna e alla Legazione a Belgrado, 322 – 323.

сукоба на Балкану неће имати везе са војним сукобом у Триполитанији, и многи извештаји то показују.⁸⁷⁵

Немали број докумената из дипломатске преписке италијанских посланика и амбасадора у Турској и Русији у касно лето 1911. показују да је Русија највише притискала Италију да не дозволи одуговлачење своје војне акције у Либији, како не би компромитовала нарушавање *status quo* на Балкану. Сан – Ђулијано је британском амбасадору у Риму Роду 30. септембра 1911. изјавио да је Италија свој напад на Триполитанију планирала „чекањем да се невоље у Албанији стишају“, како би „одмакло време које би изазвало неки покрет на Балкану“, али и повољним временским околностима. Истакао да је „мала вероватноћа да на Балкану дође до озбиљног развоја догађаја“, преносећи Роду да је објавио инструкције италијанским представницима у балканским државама, којима је јасно предочено да „Италија неће охрабрити никога ко се усуди да искористи садашњу прилику да промени тамошњи *status quo*.“⁸⁷⁶ Сан – Ђулијано је у јануару и фебруару 1912. започео дипломатску иницијативу да преко Немачке обезбеди неутралност иу прећутну подршку Бертолда за италијанске операције у „азијском“ делу острва Егејског мора. Циљ је био избећи покретање 7. члана постојећег уговора о Тројном Савезу од стране Беча, јер италијански министар није желео да се одрекне Додеканеза и операција у Егеју.

Посланици у Софији и Атини потврдили су да ће и Грчка и Бугарска, упркос проблематичној ситуацији у вилајетима и одбијању да обуставе подршку комитским организацијама, остати ван било какве идеје о сукобу, подржавајући у начелу италијанске интересе.⁸⁷⁷ Аустрија је била забринута због италијанских операција у Јонском мору пред обалама Албаније, из страха да не дође до побуне албанског становништва, услед чега је уследила суспензија путовања италијанских бродова трговачких друштава у Јадранско море.⁸⁷⁸ У телеграмима амбасадорима, Сан Ђулијано је тврдио да Превеза представља турску војну базу, са којом је обустављен трговачки саобраћај, али да се о разматрању искрцавања италијанских копнених трупа није размишљало.⁸⁷⁹ Сан Ђулијано није веровао да би акција италијанске окупације неког грчког острва под османском влашћу са циљем притиска на Турску да брже закључи примирје, повредила члан 7, нити да би то изазвало неке „последнице на Балкану, осим што би Немачка морала да од Аустрије захтева да остане уздржана и солидарна.“⁸⁸⁰

⁸⁷⁵ Отправник посланства Де Мартино тако је реферисао министру ди Сан Ђулијану истичући сугестије руског посланика Чарикова да су намере Русије да италијанска акција у Либији и Медитерану остане стриктно одвојена од балканског питања, са чиме се Де Мартино сложио. DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, VII - VIII, Di Martino a San Giuliano, 26 settembre 1911, T. Riservatissimo, 4728/945, , 259; San Giuliano a Avarna, Roma 26 settembre 1911, 266.

⁸⁷⁶ *British documents on the origins of the War 1898 – 1914, The Balkan Wars. The Prelude; The Tripoli War*, Vol. IX, edited by G. P Gooch and H. Temperley, London 1933, Rodd to Grey, 30 September 1911, No. 257, 289 – 291.

⁸⁷⁷ DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, VII – VIII, De Bosdari a San Giuliano, L. 1106, 7 ottobre 1911, 344.

⁸⁷⁸ DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Avarna a San Giuliano, 1 ottobre 1911, T. Segreto 5100/445,303 – 304, 305.

⁸⁷⁹ DDI, 307; F. Malgeri, *La guerra libica...*, 302 – 303.

⁸⁸⁰ Сан Ђулијано пише Аварни: „Могли бисмо, примера ради, истовремено или сукцесивно заузети Родос и Митилену или друга острва, и дати Немачкој и Аустрији формално уверење да не намеравамо да задржимо ниједно османско острво за себе, већ да намеравамо да их вратимо Турској на крају рата, али да такво уверење остане тајно како се Турска, напротив, не би уплашила њиховог губитка. Поуздане информације сугеришу да, како би се помирила са губитком Либије, Турска прижељкује моралну сатисфакцију – да јој се врати нека територија коју смо окупирали. Стога бисмо заузели нека острва само да бисмо им пружили прилику да нам врате територију. Предност ове окупације била би и умањивање тежине разлога који би могли натерати Краљевску владу на војне операције чије би политичке последице, иако данас нису врло застрашујуће, могле забринути наше савезнике, док таква

Упркос уверавањима која су преко Аварне достављена Еренталу да Италија нема намеру да шири конфликт на мора Балканског полуострва, већ да жели да се неутралише турска поморска база у Превези, Ђолити је, како би избегао непредвидљиву реакције Беча, издао наредбу војводи од Аbruца да ограничи снаге на надгледање Јадранског и Јонског мора и да се уздржи од десанта, искрцавања и бомбардовања.⁸⁸¹ Декрет о апсолутном суверенитету Италије над Либијом (4. новембар), социјалисти противни.⁸⁸² Нацрт мировног предлога који је Консулта упутила силама 15. марта није се разликовао од постављених циљева анексионог акта из новембра 1911. Италија је тражила да се силе обавезу да ће признати њен суверенитет над два провинцијама, уз давање финансијске надокнаде Порти, али да Османско царство има право да одложи формални акт о признању, и прилагоди се околностима које ће произићи током догађаја. Ђолити је премештање војних операција на источни Егеј оправдао „опсежним шверцом“ ратног материјала и муниције који је са овог подручја долазио турским бродовима у Киренаику, у коју је почетком 1912. дошао и Енвер – бег, како би преустројио и појачао бројност трупа.⁸⁸³ Британија и Аустро – Угарска противиле су се италијанским акцијама у Егеју, које би довеле до затварања Дарданела, изненадне неравнотеже у светској трговини; Балплац је протестовао против потапања турских крстарица у водама око Бејрута 24. фебруара.⁸⁸⁴ Сазонов је одбио да да подршку на Грејеву иницијативу да се велике силе меморандумом обрате италијанској влади да потврди своју незаинтересованост према Дарданелима. Porta је прекршила Уговор из 1871. о забрани примене затварања мореуза за трговачке бродове у Дарданелима.

Тему заједничких интереса Италије и Русије на Балкану покренуо је Сан Ђулијано, у писму Мелегарију од 30. августа 1911. Министар је веровао да треба убедити руску владу да односи Италије и Аустрије немају антируски карактер, али и да замена министра Нератова не би била добра.⁸⁸⁵ Италијанско – руски односи претили су да се наруше крајем 1911. неспоразумима проистеклим из делимичног италијанског занемаривања Лондонског споразума из 1871., чије је одредбе о слободи кретања трговачких бродова Дарданелима и мореузима Турска желела да суспендира, што је било забрањено у међународно – правном смислу.

Де Мартино, отправник послова у Цариграду, саопштио је Сан Ђулијану 21. августа 1911. своје уверење, подупрто изјавама амбасадора Карлотија у Атини, да „после дванаестогодишњег искуства службовања на Леванту, рат неће изазвати покретање балканских држава“; историчари су се сложили да је ово била заблуда италијанске дипломатије.⁸⁸⁶ Већ 12. априла 1912. Сан – Ђулијано је указао на

окупација може бити од користи само за мирне циљеве. Да ли немачка влада, у интересу чврстине Тројног савеза и мира, требала да пожуре да отклони сваку евентуалну примедбу Аустрије у вези с тим?“. DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, San Giuliano a Avarna, 8 aprile 1912, T. Gab. Personale 521, 799.

⁸⁸¹ G. Giolitti, *Le memorie della mia vita*, Vol. II..., 373 – 374.

⁸⁸² *Ibidem*..., 381 – 382.

⁸⁸³ Ђолити је у разлоге убројио и лакше снабдевање горивом за разараче, који не би били приморани да се „враћају“ у базу у Тобруку. *Ibidem*, 390 – 391.

⁸⁸⁴ *Neue Freie Presse* подигао је узбуну због догађаја, који може наштетити комерцијалним интересима Монархије у Сирији. W. Clarence Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya 1911-1912*, Durham 1942, 192.

⁸⁸⁵ DDI, Quarta Serie VII – VIII, San Giuliano a Melegari, Roma, 31 agosto 1911, 180 – 182.

⁸⁸⁶ „Ово мишљење јуче је изнео маркиз Карлоти, министар у Атини, чије искуство у балканској политици сви препознају. Војвода Аварна ми је у управо у Бечу говорио да се тренутна реперкусија може искључити“. Де Мартино је у свом извештају додао да је приметио да ако „реперкусије не буду тренутне, брзи ток догађаја ће са нас скинути одговорност, а није извесно ни да ће доћи до невоље,

трговинске и економске проблеме које је рат стварао трговцима, италијанским извозницима, као и на епидемију колере у Македонији и Албанији, која је стварала проблеме махом нехришћанском становништву у европским градовима Турске, чије је економска позиција била тешка.⁸⁸⁷ Неколико дана касније италијански отправник послова у Петрограду дела Торета, преносећи информације о држању руске штампе према војним акцијама Италије у Егејском мору и Дарданелима, указује на став Русије да ће, „уколико Србија и Бугарска буду агитовале након Дарданела, Силе морати да раде на њиховом смиревању“.⁸⁸⁸ Занимљив опис тешког унутрашњег стања Турске навео је Мароа, војног аташеа у Атини, након разговора са војним аташеима Србије, Бугарске, Шпаније, Румуније, који су присуствовали грчким маневрима.⁸⁸⁹ Сан Ђулијано је 14. августа 1912. разаслао амбасадама у Европи телеграм у којем је истакао да се, оцењујући телеграм аустријског амбасадора у Риму, балкански народи плаше разграничења које би изазвало додељивање аутономије Албанији од стране Порте, због страха да би то разграничење ишло на штету нација у Македонији, на коју полажу етничко право.⁸⁹⁰

оживљавања банди у Македонији или немира у Албанији. Устанак у Албанији је у латентном стању, мора почети пре или касније, а Турци су спремни да га угуше, те стога ниуко није могао да замери оваква кретања нашој акцији у Триполитанији; могло би се рећи да су она пожељна...“ DDI, Vol. VII-VIII, Roma 2004, De Martino a San Giuliano, 21 agosto 1911, R. Confidenziale S.N., 165 – 166.

⁸⁸⁷ Сан Ђулијано пише: „На почетку рата, комерцијална и финансијска ситуација, већ врло озбиљна, постала је критична до те мере да је неколико пошиљки робе из иностранства обустављено, делом на захтев самих компанија клијената, а делом због обазривости произвођача, који су затражили авансно плаћање, не рачунајући поруџбине усмерене к италијанским производима, које су све отказане након повећања царине на 100 одсто за све италијанске производе осим сумпора. Тренутно је цела земља, а посебно тргови у унутрашњости у најтужнијим условима: сиромаштво, национални немири, борбе између политичких партија и разне епидемије пустоше Турску. Бројне немуслиманске породице, с обзиром на увек вероватну могућност новачења неких својих у војску, такође морају да размисле о добијању суме од најмање педесет турских лира (фр. 1150) за плаћање пореза на изузимање од службе војног рока“. DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, San Giuliano a Avarna, D. Circolare, 12 aprile 1912, 23 aprile 1912, 807 – 808.

⁸⁸⁸ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Della Torreta al San di Giuliano, T. 2651/66, 827 – 828.

⁸⁸⁹ Војни аташе у Атини, Маро, писао је мајору Баратијерију, из Генералштаба, да „унутрашња ситуација у Турској постаје сваки дан све тежа због несугласица које су избиле и прете да ће избити међу челним људима Комитета Уније и Напретка“. Сматрао је да Турци немају сазнања о ситуацији у којој се Италија налази и да многи „добронамерно верују да ће се народ у Италији побунити против терета рата ако се непријатељства наставе још неколико месеци и да ће доћи до револуције.“ Указивао је да су се многи официри који су били део поменутог удружења „побунили или да су у процесу побуне; више немају веру у методе владања, у искреност, у способност Младотурака; спремни су да позову било кога да спаси земљу од пропасти према којој корача“. Указивао је да виши официри, команданти армијског корпуса, користе врло озбиљан језик на „штету странке која тиранизира Турску“ и да влада велико незадовољство међу поморским официрима, који би, суочени са све већом италијанском инвазијом на острва, желели да делују са флотом, премда „влада мишљење да се флота за сада неће померити из луке у којој је усидрена, за помоћ копненим батеријама у случају да Италија форсира Дарданеле“. Писао је да „османски управљачи изјављују да су равнодушни према италијанској окупацији егејских острва (уверени да ће Италија на крају рата вратити окупирана острва), али да су, у ствари, били „веома потресени оним што се догодило“; Махмуд Шевкет паша лично је изјавио војним аташеима да би Турска у случају окупације Хиоса, затворила луку Смирна, а у случају окупације Митилене, и Дарданеле. Маро није веровао да турска флота и војна команда имају спремности да изврше такав чин: „Људи из османске владе оцењују спољашњу ситуацију и унутрашњу као неповољну. Они су врло опрезни према Русији, у мањој су мери, али ипак и даље опрезни према Аустрији, нису баш сигурни у Немачку и не осећају се толико везано као што би желели за Енглеску“. DDI, Marro a San di Giuliano, Quarta Serie, VII – VIII, Marro a Barattieri, 4 giugno 1912, T. Riservato 478/119, 939 – 940.

⁸⁹⁰ DDI, Quarta Serie, 1908–1914, VII-VIII, San di Giuliano alle Ambasciate a Berlino, Londra, Parigi, Pietroburgo, Vienna, 14 agosto 1912, T. Riservato 3220, 1066 – 1067.

Амбасадор у Атини, Карлоти, разговарао је са новим министром Русије у Берлину Швербеовом, који је пренео да „није скривао своја страховања због тока албанске побуне и окупљања јаких аустроугарских контингената (више од 130 000 људи) на границама Србије, Санџака, Новог Пазара и Црне Горе“, што је навело Карлотија да сугерише како је њихов број далеко премашио све потребе одбране“, додајући да се његов саговорник „сложио у закључку да су аустријске војне мере предострожности имале за циљ више да произведу морални утисак на суседе него да организују ратне иницијативе“ и да се оне „супротстављају апсолутно мирољубивој вољи цара Франца Јозефа, његовој оштрој жељи да се не понови аустро-руски сукоб из 1908.⁸⁹¹ Карлоти је додао да је Швербев истакао да је Русија поздравила зближавање Грчке и Бугарске, без веровања у блискост стварног разумевања између њих; „веровао је мало и у српско-бугарски споразум“, што је Карлотија уверило да је постојала општа тенденција у балканским владама да побољшају своје реципрочне односе.⁸⁹²

Велики инцидент који је изазвао пометњу у току рата, као и поремећај у француско – италијанским односима, било је пресретање поштанско–путничког француског пароброда Картагина (*Carthage*) 16. јануара 1912, којим је командовао капетан Темезе, и који је преусмерен, уместо у Тунис, у Каљари, одакле је после неколико дана отпуштен, на интервенцију амбасадора и француске владе. Пароброд је превозио авион за Триполис, који су Италијани сумњичили да служи у војне сврхе.⁸⁹³ Други пароброд који је пресренут, *Manouba*, 18. јануара, на отвореном мору, у близини Сардиније, био је заустављен од стране бојног брода *Agordat*, чији је службеник приметио присуство 28 турских официра, за које је тражио да се предају поморској војној команди Италије. Пошто је капетан пароброда одбио да то учини, одведен је у Каљари. Поенкаре је затим телеграфисао вицеконзулу у Каљарију, истичући да 28 Турака припада, како се види у документима, муслиманском Црвеном крсту и да понашање Италије није у складу са чл. 10 Хашке конвенције од 18. октобра 1907.⁸⁹⁴

Сан – Ђулијано је настојао више од два месеца да обезбеди Берхтолдovu подршку за италијанску окупацију егејских острва, на начин који неће изазвати покретање 7. члана уговора о Тројном савезу; одобрење је стигло у априлу 1912, када је Италија окупирала острва Родос, Стампалију, и архипелаг Додеканез.⁸⁹⁵ Бертолд је ставио вето на италијанску окупацију Хиоса, условљавајући је акцијом у Новопазарском санџаку, што је за италијанског министра било чудно, будући да се члан 7. односи само на југоисточну Европу. Дипломатски успех Сан – Ђулијана да „извуче“ формалну потврду да се члан VII Уговора искључиво односи на Балкан, а не на Егеј, омогућио је три године касније Сонину да формулише право на компензирање Италије на Балкану током Јулске кризе (1914) али и раније.⁸⁹⁶ Сан–Ђулијано никада није помишљао на стварну окупацију Додеканеза, како због Британије, тако због поштовања међународних уговора и обезбеђивање повлачења Турске из Либије.⁸⁹⁷

⁸⁹¹ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Carloti a San di Giuliano, 2 agosto 1912, N. 1474/790, 1043 – 1044.

⁸⁹² DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Carloti a San di Giuliano, 2 agosto 1912, N. 1474/790, 1044.

⁸⁹³ Према италијанском тумачењу неутрална влада о којој је реч, у овом случају Французи, имала је право да оспорава одлуке зараћене стране, али не и да тражи скоро општу репарацију или боље речено смањење с италијанске стране права контроле над Медитераном. L'incidente franco – italiano del 'Manouba' e del 'Carthage', *Rivista Coloniale Italiano*, (10 novembre 1912), Vol. II, Num. 9, 317 – 319.

⁸⁹⁴ „L'incidente franco – italiano del 'Manouba' e del 'Carthage', *Rivista Coloniale Italiano*, (10 novembre 1912), Vol. II, Num. 9, 317 – 319; G. Volpe, *Italia moderna 1910 - 1914...*, 480 – 481.

⁸⁹⁵ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia XIX e XX secolo...*, 476 – 477.

⁸⁹⁶ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 480.

⁸⁹⁷ *Ibidem*, 482 – 483.

Гроф Де Боздари, опуномоћени амбасадор у Софији, био је против предлога да италијанска морнарица започне операције напада с мора на Солун и Дарданеле; сматрао је да би таква „мера имала неизвесан ефекат и била опасна за спровођење“ и да би одлука Турске, „принуђене, да на појаву италијанских морнаричких снага испред Солуна, део својих трупа позајми од војног контингента стационираног у Једренама, произвела неочекивани, изненадни потез Бугарске, која би одмах довела до оружане интервенције Аустрије на Балкану.“⁸⁹⁸ Како преноси француски амбасадор Палеолог у Софији, Боздари је истакао да, уколико поменута операција не успе, Италија „више не би имала никакво оружје против Турске, па би једина ефикасна тактика остала пасивно и тврдоглаво продужавање непријатељстава: тако бисмо потрошили стрпљење Европе, која би на крају приморала Турску на договор.“⁸⁹⁹

Ћолити је категорички одбио нацрт споразума за примирје који је предложио Саид Халим – паша, да се Италија одрекне Фезана и унутрашњости и задржи обалу, уз аутономију Либије; тражио је пуну анексију.⁹⁰⁰ Ћолити је имао неповољно мишљење о Бертолдовим „непринципијелним приговарањима“ начину вођења операција и ставовима владе у Риму да тежиште сукоба пребаци на малоазијска егејска острва. Желео је да министра подсети да су његове „притужбе“ које су се односиле на критику изостајања унапред припремљеног обавештавања Балплаца о планираним италијанским операцијама око егејских острва (Хиос и др.) проистекле из искривљене перцепције Тројног споразума и планова да се оправда опортунистичка и делимично анти – италијанска спољна политика на Балкану.⁹⁰¹ Из једног Спалајаковићевог извештаја из Софије предочава се анти – немачко расположење италијанског посланика де Боздарија, који је критиковао комунике немачке владе о обавезивању италијанске владе да неће окупирати острва Митилену и Хиос, како не би приморала Порту на затварање Дарданела – де Боздари је, у разговору са Гешовим, оптужио

⁸⁹⁸ DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome I (4 novembre 1911 – 7 février 1912), Paris 1929, Paléologue à de Selves, 18 novembre 1911, T. n.° 103. Très confidentiel, 131.

⁸⁹⁹ Палеолог је био мишљења да де Боздаријево мишљење неће имати великог ефекта на одлуке које доноси Консулта и да ће се италијанска флота ипак појавити у Дарданелима. DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome I (4 novembre 1911 – 7 février 1912), Paris 1929, Paléologue à de Selves, 18 novembre 1911, T. n.° 103. Très confidentiel, 131.

⁹⁰⁰ *Ibidem*, 487.

⁹⁰¹ Ћолити, под утицајем Сан – Ђулијана, негативно оцењује Бертолдову политичку улогу у спољној политици Монархије и у италијанско – турском рату. Подсећа да је својим двосмисленим изјавама према Аварни поткопавао аустријско–италијанске односе и одржање Споразума. Према Ћолитију, Сан – Ђулијано је „уочио да постоји“ противречност између „захтева Аустрије да не признаје наш суверенитет у Либији (док год се Турска континуирано опири)“ и навода да „Монархија спречава Италију да употреби средства која би приморала Турску да одустане од отпора“. Ћолити пише: „Никада нисам имао прилику да упознам Бертолда; Сан Ђулијано, који га је упознао на конференцији у Пизи, пренео ми је веома осредњи утисак о њему, као да је реч о особи која нема сопствене идеје, особи потпуно потчињеној дворској и војној камарили, која би сматрала сасвим исправним да искористи ову ситуацију да спроведе своје пројекте у Албанији и Санџаку. Необичност и двосмисленост његове позиције и ставова резултирала је на веома чудан начин у последњој епизоди ове дипломатске борбе, која заслужује да буде упамћена. У једном тренутку, Главни штаб наше морнарице сматрао је прикладним да заузмемо Хиос и још два или три мања острва, како би наш надзор био лакши и мање напоран. Пошто је Бертолд веровао да смо према уговорима дужни да га унапред обавештавамо и да се унапред консултујемо са њим о било ком нашем плану за окупацију, замерајући нам то што смо на овај начин кршили наше обавезе и у претходним приликама, упутили смо посланика Аварну да га обавести и да се с њим посаветује. Бертолд је тада променио своје гледиште, изјавивши да су наша упозорења имала ефекат да га ми повезујемо са нашом акцијом, и да он одбија овај компромис. Ми смо деловали у своје име; да је наш поступак био у супротности са обавезама које смо преузели, он би себе, такође, сматрао ослобођеним обавеза из савеза и тајне балканске конвенције из 1909“. G. Giolitti, *Memorie della mia vita*, Vol. II..., 402 – 404.

Немачку да финансира оружјем Османско царство.⁹⁰² Отправник послова, гроф Нани Мочениго, саопштио је Спалајковићу да је Италија одложила окупацију Хиоса и Митилене и да је обуставила акције у архипелагу, да би видела како ће се развијати стање у турској војсци и побуна Албанаца.⁹⁰³

У писму сенатору Паницардију у фебруару 1912, Ђолити је категорички навео да се противи Волпијевом предлогу да се османске трупе ослабе подупирањем малисорске побуне у северној Албанији и акција црногорског краља.⁹⁰⁴ Овде напомињено да је, у тренутку када су малисорски побуњеници у јулу 1911. одбили да прихвате повластице које су им понуђене (смањење пореза, амнестија), у помирљивом гесту према Италији, османска влада донела одлуку да опозове валију Триполија, Мушир Ибрахим-пашу, на чији се рад Сан-Ђулијано изразито жалио.⁹⁰⁵ Мелегари је у телеграму 28. јуна 1911. Сан-Ђулијану указао на незавидност позиције црногорског владара због претећег „албанског питања“ и војних дејстава у Триполису. Под озрачјем русофилских струја, предложио је министру да ублажи став према краљу Николи и да ревидира подршку Еренталовим гледиштима на Црну Гору: „Краљ Никола се налази у најнеугоднијој ситуацији: својим средствима не може дуго да издржава 10.000 Албанаца нити их може отерати стрељањем. Да би спонтано отишли, они траже гаранције, јер само гаранцијама може да се обезбеди пацификација Албаније. Краљ Никола је доказао свој дух помирења овлашћујући министра Турске на Цетињу да преговара са устаницима, сада када су услови ових последњих саопштени Цариграду Порти, не сме да избегне озбиљност тренутка, већ да се заузврат покаже помирљивим.“⁹⁰⁶

У промеморији коју је послао Ђолитију 28. јула 1911. Сан Ђулијано је назначио да Триполитанско питање мора да буде решено искључиво као „италијанска ствар“, у својству *fait accompli*, а не као предмет међународне арбитраже.⁹⁰⁷ Свестан ризика од давања повода Аустро-Угарској да војно интервенише на Балкану, Сан Ђулијано објаснио је председнику владе да је циљ окупације севера Либије „јачање позиција“ према чланицама Тројног савеза у стицању могућности да се лакше воде „преговори о територијалним надокнадама Италији које би уследиле у случају било којих промена на Балкану“. Ово је подразумевало да Италија сматра да Триполитанија и Киренаика не смеју да буду предмет никаквог новог дипломатског преговорања или компензација, већ неупитна и међународно призната италијанска зона интереса.⁹⁰⁸ Извољски је у Паризу упитао Титонија да ли ће „преурањен“ потез Италије, притиснуте јавним мњењем, према Триполију, изазвати једностране акције на Балкану. Италијански министар одговорио је да је једина „непознаница“ Бугарска, али да се „може рачунати да ће Румунија блокирати њено напредовање“ према Цариграду.⁹⁰⁹ Иако је у почетку био присталица идеје „протектората“ над Либијом, Ђолити је веровао да би

⁹⁰² ДАС, МИД ПО, микрофилм 369, III/476 - 477, 1912, (8. јун 1912, Ф – III, И/1 – XII, XIII, Дос IV, Пов. бр. 796); A. de Bosdari, *Dalle guerre balcaniche...*, 69.

⁹⁰³ АС, МИД ПО, микрофилм 369, III/495, 1912, (22. јун 1912, Ф – III, И/1 – XII, XIII, Дос IV, Пов. бр. 963).

⁹⁰⁴ F. Caccamo, „Italy, Libya and the Balkans“, in *The Wars before the Great War. Conflict and International Politics before the Outbreak of the First World War*, Cambridge University Press 2015, 34 (21 – 41).

⁹⁰⁵ T. W. Childs, *Italo – Turkish Diplomacy and the War over the Libya*, Leiden, New York, København, Köln: E. J. Brill 1990, 50.

⁹⁰⁶ A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo – albanesi...*, 259.

⁹⁰⁷ F. Malgeri, „Aspetti politici, diplomatici e militari nella preparazione della guerra libica“..., 343 – 347.

⁹⁰⁸ Превасходно се мисли на политику према Балплацу. G. Mammarella, P. Cacace, *La politica estera dell'Italia...*, 58.

⁹⁰⁹ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 139.

италијанска поморска акција против Турака у Триполију и анексија Триполитаније и Киренаике у северној Африци изазвала поремећај равнотеже на Балкану и дуготрајан европски рат. У разговору са историчаром Гуљелмом Ферером, Ђолити се, неколико месеци уочи италијанске објаве рата Порти 1911, питао да ли је у интересу Италије да се „разбије један од камена темељаца овог старог здања“, тако што би, „нападом на Турску, могло доћи до померања на Балкану.“⁹¹⁰

Одлуку о слању прве војне експедиције у великој тајности утаничили су краљ Виторио Емануеле III и Ђовани Ђолити у дворцу Ракониђи 17. септембра 1911. Након окупације Триполија 6. октобра, Сан – Ђулијано је био приврженији идеји посредовања Немачке него Русије за примирје.

Акт о анексији Триполитаније и Киренаике разљутио је европске кабинете, због најаве Порте да ће, као контра – меру, применити блокаду пролаза кроз мореузе за све трговачке бродове, што би последично изазвало застој извоза житарица и других пољопривредних производа из јужне Русије. Ђолити је декрет о анексији Триполитаније и Киренаике (обелодањен 5. новембра 1911) оправдао страхом од мешања других сила (нарочито савезничких) у преурањено наметање решења која не би одговарала Италији, правданих жељом за миром.⁹¹¹ Италијански историчар Фереро критиковао је одлуку да се одабир војне тактике и начина борбе против арапских племена и турских јединица подреди „непримишљеном“ акту о анексији, који је преурањено обавезао Ђолитијеву владу да постигне брзу и убедљиву победу; избијање „балканског рата“ Фереро је описао као спасоносно за Италију, у дипломатском и оперативном – тактичком смислу.⁹¹² Немачка и Аустро – Угарска противиле су се неколико месеци да признају акт анексије као први предуслов за примирје, док је Русија исказивала благонаклон став према италијанским акцијама у Егејском мору и донекле прихватљив став о акту.

Нечовечно поступање према заробљеницима, извештаји о злочинима над муслиманским становништвом у Триполију и другим градовима, прекомерна употреба мера ратног суда против арапског бедуинског становништва постали су предмет анти-италијанске кампање у земљама чланицама Тројног савеза, али и Британији. Анти-британске сентименте у Италији изазвала је серија чланака историчара Џорџа Тревелијана, објављиваних у *Times*-у, који је оптужио Италију да је „злочиначком политиком у Либији“ погазила вредности гарибалдинске традиције и мацинијевске филозофије. Публициста Ђакомо Емилио Куратуло повезао је Тревелијаново противљење италијанском освајању Триполитаније и Киренаике са његовим панславистичким пропагандним радом и осудио његове тврдње да Италија „нема разлога да страхује од словенске опасности, јер су Словени предалеко од ње.“⁹¹³ Након

⁹¹⁰ Ђолити се такође питао да ли је мудро да на Италију „падне одговорност и кривица за изазивање европског пожара рата“. В. Vandervort, *To the Fourth Shore. Italy's War for Lybia (1911 – 1912)*, Rome 2012, 45;

⁹¹¹ F. Malgeri, *La guerra libica...*, 310 – 311.

⁹¹² Фереро је био мишљења да је из противречности циљева, који су постављени актом о анексији Триполитаније и Киренаике и начина полугерилске тактике, за коју се „оправдано“ определила војна команда по заузимању градских насеља на обали, настао проблем временски дугог и заморног рата, чији су високи трошкови финансирања почели да се одражавају негативно на јавне финансије. Он пише: „Лозански мир потписали су Турци, јер је балкански рат сада притиснуо : балкански рат, тада је био попут провиђења, јер нам је омогућио да се што боље извучемо из те немогуће противречности у којој смо се нашли, да желимо да уништимо непријатеља, али тако да никако не успемо да му задамо смртни ударац. G. Ferrero, *La Guerra europea...*, 179 – 180.

⁹¹³ G. Emilio Curàtulo, *Francia e Italia. Pagine di storia 1849 – 1914*, Torino 1915, 206; J. Tasato Mellone, „An Edwardian's Search for Meaning: Trevelyan's Garibaldi“, *The Journal of the The Historical Society V* (2005), 148. (119 – 153).

објаве анексије Триполија, краљ Никола понудио је Италији своју оружану помоћ, у замену за освајање и припојење „турске Албаније“, где би се водила главнина операција, али је на то добио одричан одговор.⁹¹⁴ Социјалриформиста Бисолати упозоравао је да је акт о анексији „везао руке“ Италији у погледу брзог окончања сукоба, да је опасност од потпуног урушавања позиције Италије као гаранта постојећег стања на Балкану (превасходно у Албанији), због претећег држања Аустро – Угарске, веома висока, упркос чињеници да 250.000 припадника турске војске у европском делу Царства стављају у изглед да у Македонији неће доћи до неочекиване побуне, која не би била брзо заустављена.⁹¹⁵

Припрема подухвата освајања Триполитаније и Киренаике одвијала се у приметном непознавању географских, културних и политичких прилика на северу османске Африке. Уочи и након почетка ратних операција, и током већег дела 1912, свестан верског, „фанатичног“ отпора Сенуса покушајима италијанског продора у арапску територију, Сан–Ђулијано је конципирао да административни режим који би требало успоставити у Либији буде изграђен на програму „француске тунификације Туниса“ и принципа аустро – турског уговора о Босни и Херцеговини из 1879.⁹¹⁶ За

⁹¹⁴ Новинар и географ В. Мантегаца овако је видео црногорске понуде за помоћ у триполитанској војни крајем 1911: „Италијанско-турски рат је окренуо Европу наглавачке и наставља да изазива горко-слатке манифестације у штампи разних земаља, које се смењују с истинским саосећањем; одушевљења чак и међу оним земљама које су водиле вековне борбе против Турака, као што је Црна Гора. Пре неки дан се шест Црногораца искрцало у Бари, са намером да одмах оду у Триполитанију и крену у борбу са нашим војницима. Није то прва манифестација ове врсте која нам долази из мале и храбре српске краљевине чија је династија Италији дала другу краљицу. У црногорској војсци, нарочито до пре неколико година, било је релативно много официра који су се школовали у Италији: између осталих, генерал Мартиновић, дојучерашњи министар војни, који не само да одлично зна наш језик, већ и пијемонтски говори са акцентом правог Торинца. Након Адуде, многи су тражили дозволу од свог суверена понуде своју руку Италији и да оду да се боре у Еритреји заједно са својим италијанским колегама, са којима су наставили да одржавају везе“. V. Mantegazza, *La guerra per la Libia*, Milano 1913, 230 – 231; J. D. Treadway, *The Falcon and the Eagle...*, 90.

⁹¹⁵ Бисолати је упозоравао да би било који непромишљен, иредентистички акт преко граница Јулијске Крајине, са стране италијанског народа (омладине), само ишао у прилог Хецендорфовим анти – италијанским пројекцијама о брзом рату против Италије. На парламентарном заседању 23. фебруара 1912. рекао је да је то био акт предухтрености, преурањености, који је требало извести кроз форму преговарања, а не на почетку, као безуслован услов победе, без знања које ће исход произаћи на Јадрану и на Балканском полуострву. L. Bissolati, *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920...*, 245 – 248, 252 – 253.

⁹¹⁶ Премда је аустро – турска конвенција очувала суверенитет султана у Босни и Херцеговини, употребу османског новца, слободу кретања и рада муслимана или обавезу узимања чиновника са територије покрајине у нову управу, у многим члановима остао је недефинисан или недовољно правно појашњен. Сан – Ђулијано је очекивао да сличан систем управе примени на Либију, где би се постепено успоставила чисто италијанска управа, уз саветодавна тела верских муслиманских поглавара, која би се бавила религијским правима арапског и турског становништва. Историчар Ферајоли наводи да је Чајлдс у својој студији о итало – турском рату погрешно приписао Сан – Ђулијану намеру да у меморандуму краљу с краја јула 1911. представи решење либијског питања по моделу аустро – турског уговора о Босни и Херцеговини из фебруара 1909. Сасвим супротно, Сан – Ђулијанов првобитни план био је „мирни“ протекторат (који не би подразумевао трошење претераних војних, људских и финансијских ресурса, већ ослањање на позив Хасан – паше Караманлија, градоначелника Триполиса, да италијанске снаге сачувају његов аутономни положај, односно положај Сенуса у Киренаици), а не анексија: „уговор по моделу Аустрије и Турске из 1878, или Немачке и Кине“. Анексионистички модел управе постаће план тек после октобра 1911. А. В. Николић, *Аустроугарска Босна и Херцеговина и британски Египат: управа, политика, култура (1908 – 1918)*, докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет, 2022, 87 – 88; G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 423, 425; G. Ferraioli, „Giulitti e San Giuliano di fronte alla questione della chiusura dell'impresa di Libia: annessione o protettorato?“, *Africa: Rivista Trimestrale di Studi e Documentazione dell'Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente* (2001), vol. 56, n. 3, 343 – 345.

разлику од Ђолитија, забринут због француских и немачког потенцијалног ширења на Триполитанију и Киренаику, Сан – Ђулијано је био заговорник политике успостављања протектората, и постепене италијанске доминације у овим провинцијама. Желео је да искористи Критско питање како би се поставио као гарант очувања италијанских интереса у Африци – Италија ће, преко Тројног савеза, гарантовати Османском царству контролу над острвом, а заузврат би Porta морала да прихвати италијанске интересе у Либији.⁹¹⁷ У Шар – ел Шату, арапски побуњеници масакрирали су око 400 берсальера, што је изазвало одмазду које су извршиле италијанске трупе. Да би се осветили за заседу претрпену претходног дана, извршили су нехуману одмазду: 4.000 цивила Арапа и више од 3.400 њих депортовали у двадесет пет казнионица.⁹¹⁸

Број трупа је са почетних 35.000 морао да буде повећан на 100.000 услед динамичног и жилавог отпора Турака и Сенуса. Званичне турске регуларне снаге у Триполитанији и Киренаици крајем 1910. године имале су око 4.000 људи и педесетак топова, док је 1911. становништво Либије нарасло је на милион становника, углавном концентрисаних у приморским градовима.⁹¹⁹

У лето 1912. дошло је до заузимања Мизурате и битке код Занзура (јужно од Триполија), којом је потиснут отпор преосталих арапских снага. Мањи поморски инциденти одиграли су се и у Црвеном мору, где је Италија желела да спречи достављање оружја преко Судана, уз помоћ египатског кедива и арапског вође Идриса Саида. Начелник генералштаба италијанске армије генерал Алберто Полио упутио је 29. јуна 1912. промеморију о политичко – војној ситуацији у Европи и на Медитерану министру војном генералу Паолу Спинђардију, у којој је предочио ургентност урушавања Османске империје и обавезу Италије да искористи ратоборно расположење балканских држава против младотурског режима како би се заузела Смирна, јужноегејска острва и обезбедило њихово додељивање Италији у току дипломатских преговора са Портом.⁹²⁰ Ђолити је одбацио Полиов предлог. Напуљски лист *Матино* у то време вршио је пропаганду против закључења мировног споразума и апеловао да се Италија прикључи балканском савезу у новим поморским операцијама против младотурског режима.⁹²¹

Рат је Италију коштао око 3500 мртвих, губитка велике количине ратног материјала, и трошкове веће од милијарду лира. Заоштрени су односи са Паризом, пошто је Италија пресрела код обала Сардиније два француска брода, *Carthage* и *Manouba*, за које се сумњало да турским трупама кријумчари оружје. Новинар и географ Вико Мантегаца је оптужио француску владу да је тајно снабдевала оружјем арапско – турске снаге у Триполитанији, као што су француски војни саветници војно опремали абисинијску војску 1896.⁹²² Салвемини је писао да Киренаика и Триполитанија чине огроман пешчани понор између Египта и Туниса и да ће у

⁹¹⁷ Аустро – Угарска и Немачка никада озбиљно нису разматрале да у уговорне акте Тројног савеза унесу Триполитанско питање. G. P. Ferraioli, „Giolitti e San Giuliano di fronte alla questione della chiusura dell'impresa di Libia: annessione o protettorato?“, *Africa: Rivista Trimestrale di Studi e Documentazione dell'Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente* (2001), vol. 56, n. 3 331 – 334. (325 – 363).

⁹¹⁸ F. Fabbri, *L'alba Del Novecento. Alle Radici Della Nostra Cultura*, Bari – Roma 2022, 192.

⁹¹⁹ V. P. Maltese, *La Terra Promessa. La guerra italo-turca e la conquista della Libia, 1911-1912*, Milano 1968, 13.

⁹²⁰ Полио је сматрао да ће појављивање веће количине турских трупа у Албанији произвести позитиван ефекат за Италију, јер ће „мале балканске државе“ бити „покренуте“ на акцију, услед „потпаљивања пожара у Македонији“. F. Malgeri, *La guerra libica...*, 340 – 343.

⁹²¹ F. Malgeri, *La guerra libica...*, 352 – 353.

⁹²² V. Mantegazza, *La guerra per la Libia...*, 46 – 48.

привредном смислу слабо погодовати развоју италијанске привреде. Наглашавао је да су у природним ресурсима обалски крајеви мање сиромашни, док у највећем делу свог ширења представљају праву ненастањиву пустињу.⁹²³

Рат са Турском, од самог почетка, показао је да италијанска морнарица има недостатак лаких бродова. Потпуни недостатак извиђачких борбених бродова спречавао је да се непријатељски покрети примете и прате и захтевао је дуге и бескорисне мере предострожности против могућих напада турских торпедних чамаца. Недостатак лаких летелица које би служиле као пратња или извиђачи приморао је да се за ове задатке користе велике јединице, што је резултирало неоправданим трошковима и опасном поделом снага.⁹²⁴ Отпор берберских арапских племена није престао ни после потписивања мировног споразума. Почетком јануара 1913, канцеларије (уред) за информисање Команде Генералштабног корпуса армије обавестила је Рим да је ал – Баруни, један од вођа отпора у Фасату, „доживео разочарање због немогућности Турака да му, услед развоја у балканском рату, помогну у достављању оружја из складишта.“⁹²⁵

У међувремену, у земљи је објава рата, изузев социјалиста, изазвала талас општег одушевљења и сагласности, који је превазишао Римску банку и националисте – који су га међу првима заговарали; ојачан је утицај католичке крупне финансијске буржоазије. Либијским подухватом националисти су преузели водећу улогу у процесу реструктурирања политичких веза, јер су били у могућности да организују и усмере, заједно с католицима, тежњу италијанске владајуће класе к експанзионистичким, па и колонијалистичким импулсима нарастајуће индустријске крупне привреде.⁹²⁶ Републиканци су се поделили, док су радикали нагласили своју подршку Ђолитијевој политици, чиме су створени услови за укрупњавање широког блока снага распоређених у заговарању експанзионистичке политике и антисоцијализма. Либија је тако створила, поред спољног фронта, и унутрашњи фронт који је предодређен да радикализује политичку оријентацију владајуће класе у конзервативном и ауторитарном смислу.

Националисти су били заговорници рата. За националисту Федерцонија анексија Либије имала је есенцијални стратешки значај за раст италијанског престижа у Европи. Интервенцијом на северу Африке постигло би се то да Италија према својим савезницима стекне снажно политичко и морално преимућство у будућим територијалним захтевима који ће усмерити на источну јадранску обалу и Трентино.⁹²⁷ Националисти су веровали да ће „муњевитом“ акцијом у Триполитанији Италија добити „слободан простор“ на Балкану и успети да предупреди план Немачке да либијски проблем одложи за време после нове обнове уговора о чланству Италије у Тројном савезу или за период у којем ће „Аустрија стићи до Солуна“ и својим ојачаним положајем унапред ограничити италијанска потраживања.⁹²⁸ Националисти су били посебно озлојеђени „туркофилијом“ хрватских политичких правашких листова и њиховим анти – италијанским ставовима и позивима да Porta нанесе убедљив пораз

⁹²³ F. Fabbri, *L'alba Del Novecento...*, 193.

⁹²⁴ P. G. Halpern, *The Mediterranean Naval Situation 1908 – 1914*, Harvard University Press 1971, 198.

⁹²⁵ C. Pagano, *Emergere ed evoluzioni di un discorso etnico nella Tripolitania coloniale: la questione berbera (1911 – 1923)*, Dottorato in Scienze Politiche XXX Ciclo, Roma Tre Università degli studi, 2017, 123.

⁹²⁶ E. Ragionieri, *La storia politica e sociale*, Tomo III, *Storia d'Italia*, Vol. IV..., 329.

⁹²⁷ T. W. Childs, T. W. Childs, *Italo – Turkish Diplomacy and the War...*, 90. F. Malgeri, *La Guerra libica...*, 41 – 42.

⁹²⁸ G. de Frenzi, „Tripoli e l'irredentismo. Un dilemma che non esiste“, *L'Idea nazionale*, 4 giugno 1911, N. 14, 2; F. Malgeri, *La Guerra libica...*, 42.

италијанској пешадији и морнарици.⁹²⁹ Овде треба истаћи да је Елио Луцато, дописник листа *Gazzetta di Venezia*, блиског националистима, био један од првих новинара који је пажњу јавности усмерио на симболичку и политичку подударност италијанске мисије на северу Африке и ослободилачких планова балканских држава против Порте и њеног вишевековног владања над балканским хришћанима. Луцато је уочио повезаност два историјска процеса, упозоравајући да аустријска штампа тенденциозно и „злонамерно“ шири гласине о италијанском „потпаљивању“ пожара на Балкану, како би, прижељкујући неуспех Италије, убрзала окончање рата и кривца за такву политику пронашла у Сан – Ђулијану, упркос чињеници да Италија и балканске државе имају заједничког непријатеља.⁹³⁰ Луцато је подсетио да је италијанска влада одбила да подржи измену политичког стања на Балкану, страхујући од неконтролисаног развоја ситуације. Уколико би ако италијанска акција, према Луцату, „нашла одскок у словенској души, у којој се, да тако кажемо, преламају сви феномени међународног живота, та последица на крају не би била ништа друго до логичан производ једног утврђеног историјског закона, психолошких услова и услова окружења оних популација које жуде да разбију гвоздени централни положај младо –турског режима султана Абдула Хамида.“⁹³¹ Еторе Марони, новинар листа *Stampa*, похвалио је неутрално и помирљиво држање Србије, Црне Горе, Грчке и Бугарске током италијанских операција у Триполију, Бенгазију и приобаљу северне Африке и истакао да у „Македонији и Албанији нема покрета“, те да се на вести о најављеном

⁹²⁹ Националисти нису желели да „поштеде“ хрватску политичку јавност, која није отворено пристала уз циљеве италијанског рата против Турске. Од априла 1911. води се кампања италијанских националиста против „расно – клерикалне хрватске мржње“ коју према италијанској народности у Далмацији (и у Риједи) показују хрватски праваша, на првом месту Иво Продан и саветник Обаљен. Хрвати су „оптужени“ да су „незахвални“, јер су одбили да јавно подрже борбу против Османског царства. Они су тврдили да су Италијани, „у тренутку када су подигнута мађарска вешала у Хрватској, показали велику симпатију према Хрватима, згаженим мађарском петом“, али да није уследила узвратна подршка. Оптужили су хрватске десне листове да су позивали на наоружавање Хрвата против Срба у току анексионе кризе: „Ти исти Хрвати, када је Србија после анексије Босне хтела врло снажно да ступи на терен против Аустрије, наоружавали су корпусе добровољаца за борбу против Срба, њихове браће. Ови Хрвати су дакле исти они насилници из 1848, они су увек слуге Аустрије, спремни на сваки злочин, па и братоубиство, само да покажу своју приврженост господару Беча“. „I croati e la guerra“, *L'Idea Nazionale*, 16 novembre 1911, N. 38, 3; „Diffamatori croati. Primavera elettorale“, *L'Idea Nazionale*, 20 aprile 1911, N. 8, 3.

⁹³⁰ E. Luzzatto, „Da Tripoli a Balcani“, *Gazzetta di Venezia*, Anno CLXIX, 1 ottobre 1911, N. 271.

⁹³¹ У чланку који је објавио у гласилу националиста округа Венето, *Gazzetta di Venezia*, Луцато је додао да је поменута аналогија могла да се разуме и „из сугестивног шарма који је Италија одувек на те (балканске) народе имала у вихорном развоју политичких збивања, и оног животног узбуђења које је наш подухват одмах изазвао на Балкану.“. Према Луцатовим увидима, „балканска популација је осетила како у Италији пулсира словенска душа и у ткиву епских тренутака нашег препорода хтела је и да тамо (на Балкану) одзвања њен национални лик, па су из тог блиставог комплекса чињеница црпели обећање за будућност“. Луцато је био уверен да је „природно“ да балканске популације тумаче италијански афрички подухват као увод у ширу војну акцију, која ће у историји означити „тренутак оправдања увређеног хришћанства“. Тврдио је да балкански народи „афричком подухвату дају димензије које су чак и веће од живота, јер тај подухват подразумева политичке идеале и властите тежње и наклоности, које се промишљају изван призме националне страсти, која италијанску акцију окружује светлима и сјајем“. Турска, када би се упустила у ратни подухват са Италијом, вероватно била суочена и са „овим словенским и хеленским енергијама, спојеним у савез против исламизма, који је њихов наследни непријатељ“. Сан – Ђулијано је „тактом и мудрошћу разборите и интелигентне политике“ желео да одвоји италијанску ствар од балканске, како Италија на себе не би накалемила жигосање Европе, и тиме изазвала блесак револта на Балканском полуострву“. Луцато је (правим именом Ецио Ламберти) публиковао радове о антисемитизму, од којих је познатији рад који је објавио 1889. E. Luzzatto, „Da Tripoli a Balcani“, *Gazzetta di Venezia*, Anno CLXIX, 1 ottobre 1911, N. 271; E. Luzzatto, *L'Antisemitismo*, Trieste 1889.

италијанском бомбардовању Смирне, окупацији Митилене, Родоса и Хиоса балканске државе „разборитошћу и снагом претварају да игноришу сукоб.“⁹³²

Повезаност Либије са процесима на Балкану

Бојазан италијанске дипломатије лежала је у страху да неуспешно вођење рата у Триполитанији и немогућност да се Турска примора на капитулацију не изазове његову растегнутост и дуго трајање, које ће пореметити мировну равнотежу у Европи.⁹³³ Одмах на почетку италијанско – турског рата, италијански посланик у Београду, Карло Бароли, почео је да истражује да ли постоји основа за стварање широке балканске конфедерације, у коју је требала да уђе и Турска, како би лакше заштитила своје интересе, непосредно угрожена ратом на Медитерану. У разговору са Хартвигом, руским послаником, 5. новембра 1911, Бароли је добио уверења руског колеге да су пројекти конфедерације „утопија“, али да зближавање Србије и Бугарске, с циљем стварања камена отпора Аустро – Угарској делују извесним. Бароли је преносио да Хартвиг „врши сав свој превасходни утицај да одржи ову владу у страху од сталне акције Аустрије у правцу спуштања у Санџак и Македонију“, и стога неуморно ради на настојању да наведе словенске државе да се међусобно споразумеју. Према италијанском дипломати, Русија са Србијом „може да ради шта хоће“, али је пренео да није сигуран да ли она врши исти, непомућени утицај у Софији и на Цетињу, „како би разбила неспоразуме, неповерења и сумње које постоје између Црне Горе и ове земље (Србије)“.⁹³⁴ Мелегари је новембра 1911. писао да добија информације од Сазонова да се Црна Гора може нагодити с Двојном Монархијом за нека проширења у Санџаку, у корист њеног ширења у тој области, ако догађаји у Албанији поприме непредвиђени обрт. Ни Аварна, попут својих колега, није у целини веровао уверавањима Извољског, да је циљ Русије миран просперитет малих словенских држава на Балкану.

Представници српске дипломатије прижељкивали су да италијанско – турски рат потраје, како би моћ Османског царства и присуство турских јединица у Европи у што већој мери било нарушено и ослабљено. Мирослав Спалајковић, посланик Србије у Софији, разговарао је крајем маја 1912. са француским амбасадором Панафјеом о ефектима рата, аустријско – бугарским односима, стању у Македонији. Посланик Србије саопштио је свом француском колеги да, осим у погледу Турске, „Србија мора да жели да се рат продужи, како би се ослабила и Италија“, која је „могући конкурент у подели европских покрајина Османског царства“ и политички такмац Србији, предочавајући му да италијанске амбиције према источној обали Јадрана нису безначајне.⁹³⁵ За разлику од Пашића, председник бугарске владе Данев, током посете Сазонову и Коковцову крајем маја 1912, јавно је изразио жељу да Италија пошље контингент војних снага на обале Македоније, као једино средство да се Турска приволи

⁹³² Bergeret, „Ricapitoliamo“, *La Stampa*, 23 ottobre 1911, Anno XLV, Num. 294.

⁹³³ Индикативан је телеграм Сан Ђулијанија Аварни 8. октобра 1911. DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Di San Giuliano a Avarna, 8 ottobre 1911, T. 3997, 345.

⁹³⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 735, Telegramma in Arrivo, p. 1129, Baroli a San Giuliano, 5 novembre 1911, N. 1092/248.

⁹³⁵ Спалајковић је Панафјеу споменуо „случајну“ опаску у размишљању италијанског амбасадора у Софији де Боздарија, који је, у разговору са британским колегом Бакс – Ајронсадом о последицама рата на балканско подручје, изјавио: „Али, у том случају, ми нећемо добити ништа на Балкану!“. DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome III (11 mai 1912 – 30 septembre 1912), Paris 1931, Panafieu à Poincaré, 28 mai 1912, D. n° 74. Très confidentiel, 67.

на мир.⁹³⁶ Отправник послова Србије Михаиловић био је уверен да је, суочена с потенцијалним кочењем или успоравањем војних успеха у Триполитанији, Италија унапред усагласила клаузоле за давање пристанка на аустријску окупацију Санцака. Сан-Ђулијано је, заједно са Болатијем, био приморан да такве наводе и идеје демантује српском дипломати.⁹³⁷

Страховања српске владе да ће доћи до изненадних, симултаних акција изазваних конфликтом у Африци била су великим делом оправдана. Срби су били узнемирени због извештаја о намерама Двојне Монархије да заузме Санцак и аустријских војних маневара. Страховали су и да Аустрија подстиче Бугарску на агресивне тежње према српској интересној сфери у вилајетима Турске. Миловановић је ставио до знања Хартвигу, руском посланику у Београду, да ће Србија бити спремна да се бори уколико Бугарска заузме Македонију, ако Аустрија окупира Санцак или уколико дође до побуне у Косовском вилајету, због чега је Хартвиг писао алармантне извештаје о аустријским војним припремама у Босни и дуж граница Србије, чију је вредност једним делом минимизирао Н. Гирс, руски амбасадор у Бечу, оптужујући Хартвига за неодговорно понашање.⁹³⁸ Уверени да ће падом Бенгазија престати сваки активан отпор турских снага у Триполитанији, и превасходно у Киренаици, кнез Скалеа и Болати уверавали су крајем октобра 1911. Ризова и Вујића да Бугарска и Србија не предузимају на своју иницијативу акције против Турске, изражавајући наду да ће Британија одустати од могуће анексије Египта.⁹³⁹ Посланик Србије у Паризу, Миленко Веснић, добио је још у новембру од Титонија уверења да италијанска влада не тежи никаквим политичким компликацијама на Балкану. Двојица дипломата разменила су гледишта о ефектима рата на Балканско полуострво. Титони је саопштио да ће римска влада бити принуђена да прошири своје акције на извесна турска острва и мало – азијску обалу, како би се „Триполитанија освајала стопу по стопу“, где ће, за потребе војске, услед недостатка хране и воде за даље напредовање к унутрашњим областима, саградити „стратешка“ железница. На Веснићево питање да ли ће рат поништити италијански уговор с Монархијом о Албанији, Титони је дао одричан одговор: споразум о Албанији је потпуно самосталан политички акт, који није условљен другим документима и уговорима који дотичу италијанску спољну политику.⁹⁴⁰ Титони је своје министарство известио и о новембарској посети краља Петра Француској, истичући да је „краљ био лепо примљен“, али да његово путовање „нема никакву политичку важност ни политичке последице“, резимирајући делове разговора са министром Миловановићем.⁹⁴¹ У разговору са премијером Луцатијем

⁹³⁶ Према саопштењу које је руски император Николај II 29. јуна дао Жоржу Луису, француском амбасадору, Данев је, приликом пријема које је цар приредио њему и Пашићу, изјавио супротно: да се нада да „Италијани неће пребацити терет војних акција на европске обале, јер ће, у супротном, бити немогуће задржати народе од реаговања“. Према Луису, жеље Данева су у складу са саветима које је Извољски „давао Италијанима од јануара до априла“, и „чији се одјек проналази и у неким Сазоновљевим изјавама“. DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome III (11 mai 1912 – 30 septembre 1912), Paris 1931, George Luis à Poincaré, 1er juin 1912, D. n° 157, 84 – 85; *Ibidem*, Louis à Poincaré, 29 juin 1912, T. n° 330, 188.

⁹³⁷ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 735, Avvenimenti balcanici, p. 1129, San Giuliano a R. Ambasciata Berlino, Londra, Parigi, Pietrgoburgo, Vienna, Legazione Belgrado, 20 gennaio 1912, N. 284.

⁹³⁸ W. Clarence Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya...*, 74.

⁹³⁹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 365, XI/361 – 362 (Ф – XI, 1911, Дос IV, П/6 – VI, Пов. бр. 2100).

⁹⁴⁰ Титони је, међутим, српском дипломати пренео бригу због начина на који већи део аустро – угарске штампе негативно пише о рату у Триполитанији. ДАС, МИД ПО, микрофилм 365, XI/385 (Ф – XI, 1911, Дос IV, П/6 – VI, Пов. бр. 2184).

⁹⁴¹ Титони је писао: „Миловановић је дошао да ме види, рекао ми је да се Србија мирно држи, и зато што су овом тренутку сви муслимани уједињени; преноси да би рат против малих балканских држава

1911, италијански председник владе саопштио му је да Србија треба да настави да води опрезну политику, да ради на зближавању са Бугарима, и да не иницира отварање балканске кризе.⁹⁴²

Преузевши министарски кабинет од заменика Нератова у децембру 1911, Сазонов је успоставио јасније држање Русије према рату, настојећи да издејствује, у што краћем року, склапање примирја и почетак мировних преговора. Свестан компликација на Балкану, понудио је 20. децембра Мелегарију да се обе трупе повуку са ратом захваћеног подручја, да Италија повуче трупе преко Египта, да се Турска обавезе да формално призна суверенитет Италије, али да Италија направи одређена прилагођавања у вези акта о присаједињењу Либије.⁹⁴³ Када се Долгорукиј обрео у Консулти 2. јануара 1912, добио је одговор да Сазонов није могао да се изјашњава о предлогу без консултовања Ђолитија и министра рата, али да је сумњао у вољу Порте да склопи мир и пристане на признање анектираног подручја.

Италијанском представнику у Београду, Баролију, у зиму и пролеће 1911–1912. стизале су различите незваничне понуде за војну помоћ у Македонији, у случају да се Италија одлучи да организује комбиновану, проширену акцију напада на турске трупе у европском делу Османског царства. Италијански посланик одговарао је, међутим, да је политика његове владе одржавање постојећих граница на Балкану непромењеним, уз савете Србији да се држи уздржано.⁹⁴⁴

Према признању Гешова, председника бугарске владе, избијање италијанско–турског рата променило је оклевање бугарске дипломатије да склопи савез са Србијом и Грчком и да фокус свог деловања усмери на рат против Порте; другим речима, у питању је био страх да ће руско–турски преговори о мореузима, аустро–румунски договор о одвајање Добруџе од Бугарске и немогућност ефективне заштите хришћана од младотурског режима у Македонији и Тракији, са сукобом Италије и Турске у Либији, произвести по Бугарску неповољне последице.⁹⁴⁵ Познато је да је грчки министар спољних послова Коромилас подсећао велике силе уочи рата да је принцип неповређивости граница Османског царства повређен италијанском инвазијом на Либију, коју силе нису спречиле, из чега произилази да је немогуће, из истих мотива, зауставити балканске државе у њиховом плану да ослободе своје сународнике.⁹⁴⁶ Генерал Митар Мартиновић покушавао је да искористи познанство са конзулом

био веома популаран у Турској и зато што верује да се европска ситуација данас не разликује много од времена анексије Босне и Херцеговине. Верује да би од било какве револуције Аустрија–Угарска једина могла профитирати. Страхује од било које акције коју предузмемо у европској Турској, јер има утицаја или је уверен да Аустро – Угарска неће успети да од ње профитира у своје сврхе“. DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Tittoni a San di Giuliano, 19 novembre 1911, T. 7169/714, 476.

⁹⁴² ДАС, ЛФ, ММ – 12, 22.

⁹⁴³ DDI, Quarta Serie 1908 – 1914, VII – VIII, Melegari a San Giuliano, 20 dicembre 1911, T. segreto 8213/240, 565 -566; G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 447 – 448.

⁹⁴⁴ Вест о наводном, непотврђеном италијанско – српско – бугарском савезништву или заједничкој размени мишљења о рату против Турске, Греју је изнео британски амбасадор у Београду Колвил Барклај. Амбасадор је пренео, на основу незваничних информација које добија, да „Србија и Бугарска жуде за италијанском акцијом“ на Балкану, али износи негативан закључак о италијанском уплићању: „Да ли је тачно да је Италија одбила ове предлоге Србије, или се заправо воде преговори између Србије и Бугарске, с једне, и Италије, с друге стране за истовремену акцију, немогуће је рећи. Међутим, мало је вероватно да би Италија беспоговорно расплесла такво гнездо стршљена“. *British Documents of the Origins of the War 1898 – 1914, Vol. IX, The Balkan Wars. The Prelude. The Tripoli War*, Part I, ed. by G. P. Gooch, London 1933, Barclay to Grey, 28 March 1912, Doc. 565 563; *Ibidem*, Barclay to Grey, 9 Octobre 1912, Doc. 711, 685.

⁹⁴⁵ С. Скоко, *Други балкански рат 1913. Узроци и припреме рата*, књ. прва, Београд 1968, 78 – 79.

⁹⁴⁶ *Ibidem...*, 106.

Евгенијем Поповићем у Риму и мајором Евгенијом Барбарићем, како би добио информације о спремности италијанског Министарства војске, начелника генералштаба Полија, да прихвати идеју потенцијалне црногорске војне помоћи Италији у Триполитанском рату.⁹⁴⁷ Потпуковник Енрико Мероне, војни аташе у Цариграду, известио је Генералштаб у октобру 1911. да је краљ Никола саопштио посланику Сквитију да је стигао одлучујући моменат за „заједничку акцију свих балканских држава и Италије“, акцију у чији је исход Мероне слабо веровао, због снаге и опремљености турских трупа на Балкану.⁹⁴⁸ Упркос почетном одушевљењу брзином одвијања поморско – копнене офанзиве у Триполитанији, високи чиновници црногорског министарства спољних послова у пролеће 1912. посумњали су, после седам месеци рата, у војну спремност Италије да у кратком року оконча сукоб и наметне Турској „понижавајуће“ услове примирја.⁹⁴⁹

На могућност да се ратни вихор прошири и на Балкан упозоравао је и потпуковник Просперо Маро, војни аташе у Цариграду, у септембру 1911, који је уочио да део „османског народа“ Италијане „не познаје, не плаши нас се, не воли нас“ Према мишљењу Карла Папе, војног аташеа у Србији и Румунији, румунска штампа показивала је туркофилске ставове, што није одговарало јавном мњењу, које је охрабривало Италију, која је Румунији, посредно, обезбеђивала неутрални положај.⁹⁵⁰ Страховања од компликација на Балкану јавила су се у децембру 1911, на вести да би краљ Никола могао да искористи рат да, притиском на турског посланика на Цетињу, издејствује размену територија са Османским царством. Де Боздари⁹⁵¹, посланик у

⁹⁴⁷ У писму које је послао Поповићу 4. маја 1912, Мартиновић се захвалио у име краља Николе на књизи „Родос“ коју је Барбарић послао црногорском владару. У писму је напоменуто да се италијански генералштаб интересовао за стање у Албанији и тражио од Министарства војног Црне Горе редовно извештавање кроз депеше о стању у тим областима. Мартиновић је писао: „Како господин министар војни Бригадир Вукотић, тако и ја, као васпитаници италијанских војних школа, испуњени најдубљим осјећањима благодарности према Велећтној Италији и племенитом њеном народу, једва чекамо да нам се укаже прилика наше скромне услуге ставимо нам расположење нашим витешким колегама италијанским официрима и њиховој славној отаџбини (...) Али што ћеш драги пријатељу, ми смо мали према Италији, да се можемо усудити, да јој понудимо наше услуге, а Италијанцима можда се чине мале услуге, које им може мала Црна Гора учинити, па се размишљајемо, без да један другоме руку пружимо. Но се вара, сваки онај, који мисли, да би мале биле услуге које Црна Гора може на Балкану дати својим пријатељима и савезницима“. CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 35, f. Consolato del Montenegro a Roma 1912, Мартиновић Поповићу, 4. маја 1912, N. 4357.

⁹⁴⁸ A. Biagini, „Simeon Radev, le nazioni balcaniche e la guerra italo – turca (1911–1912)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, (aprile-giugno 1977), anno LXIV, fasc. II, 206.

⁹⁴⁹ Индикативно је писмо Душана Греговића конзулу Поповићу из априла 1912, у којем Греговић замера што црногорски конзули у Италији не достављају „током цијелог времена ратовања“ извештаје и депеше о стању у јавном мњењу према рату, у местима у којима су службовали. У истом обраћању, поред саопштавања вести о северној Албанији и припремању новог малисорског устанка, он напомиње да је уверење на Цетињу да Италија одавно „више“ није велесила, да је „спала“ на ниво Грчке или Португала и да се ток њених војних акција исмева. Греговић пише да „од театралних сценарија у скупштини талијанској, као год и фанфаронанских чланака италијанске штампе, то само може усхићивати, задовољавати и обмањивати наивни и запаљиви темперамент италијанског народа, али дио остали озбиљни свијет свему се томе само потсмејева и руга“. CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 35, f. Consolato del Montenegro a Roma 1912, sf. Ministero degli Affari Esteri del Montenegro Cettigne 1912, Греговић Поповићу, 29. април 1912, N. 5661. (Пов. бр. 15).

⁹⁵⁰ „A. Biagini, „Simeon Radev, le nazioni balcaniche e la guerra italo – turca...“, 205 – 207.

⁹⁵¹ Алесандро Де Боздари (1867-1929), дипломата, племић, родом из Болоње. Био је опуномоћени министар у Софији између 1910. и 1913. године; касније је био амбасадор у Грчкој, Бразилу, гувернер Родоса и амбасадор у Берлину. Залагао се за увођење сталне мисије италијанског Црвеног крста у балканским земљама, након што је у октобру започео конфликт. Службујући у Софији од 1910, открио је постојање тајног аустријско – бугарског уговора из 1898. године и сматрао да Италија не треба да се противи овој политици, већ да покуша да се уједини у стварању аустро-италијанског блока око Бугарске,

Софији, крајем децембра известио је да су аустријски агенти били активни на Балкану и да је аустријско посланство у Софији било у контакту са Революционарним македонским комитетом. Он је апеловао да се у што краћем склопи примирје, и по цену великих уступака и одрицања, јер рат није успео да „измени слабост Турске, Македоније, Албаније, балканских држава“ и да ће продужавањем сукоба настати безизлазна ситуација, јер је Аустрија одлучила да води „смелију“ политику.⁹⁵² У разговору са Спалајковићем 4. новембра 1911, српски дипломата је Баролију рекао да се нада да ће италијанско – турски конфликт трајати дуго, како би државе напаале Турску. Он му је пренео да је владино понашање такво да Миловановић није за акцију, а Пашић јесте. Одуговлачењем италијанско – турског рата Србија ће стећи услове да са, балканским савезницима, нападне Турску; Бароли је пренео да је ове информације примио „хладно, уздржано и с неодобравањем.“⁹⁵³ Извештавајући о парламентарним неслагањима и критикама које су Новаковић и Рибарац упућивали Пашићу и Миловановићу у вези „попустљиве“ спољне политике, Бароли је стекао уверење да је једини контунирани ослонац српских националних тежњи Русија. Он је сматрао да се позиви на сарадњу упућени Софији у Бугарској дочекују „хладно, и без потребе за журбом“. После разговора са Хартвигом у лето 1911, Бароли стиче утисак да се из Русије „призивају, осим савета, и прецизна и категоричка упутства, која би, у било ком случају, морала да се следе.“⁹⁵⁴ Након разговора са Миловановићем, италијански посланик Бароли својој влади пренео је да је „српска влада имала обавезу будности, али да нису предузете војне мере које би могле у даљем периоду водити идеји о мобилизацији“. Изнео је уверење да ће „Србија у сваком случају бити последња од балканских држава која ће разбити неутрални статус, што због неприпремљености пред евентуални изговор за аустријску интервенцију, што због страха да ће се тиме удвостручити у штампи помињање аустроугарске после лажних вести о бомбардовању Превезе. Додао је и мишљење руског посланика да је неутрални став Србије могао бити нарушен повредом неутралности од стране Бугарске, муслиманским масакрима хришћана у Македонији и окупацијом Санџака од Аустро – Угарске.“⁹⁵⁵ Сличан став потврђен је и у разговору Баролија са краљем Петром, из којег се види да је српски монарх сумњао, у случају компликације *status quo*, у лојалан став Грчке, али и Баролијев, макар формалан, отклон од сумњи у намере Аустро – Угарске.⁹⁵⁶ Гроф Нани

чију је хегемонију на Балкану сматра најмање опасном за Италију. Није веровао вестима, које су и до њега стизале унапред и од различитих страна, у вези са конвенцијама између балканских држава између фебруара и септембра 1912. године, Е. Decleva, *Da Adua a Serajevo. La politica estera italiana e la Francia, 1896-1914*, Bari 1971, 461; G. Imperiali, *Diario (1915 – 1919)*, Soveria Mannelli 2007, 171; V. Clemente, „Alessandro De Bosdari“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, Enciclopedia Treccani, Vol. 33 (1987) ([https://www.treccani.it/enciclopedia/alessandro-de-bosdari_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/alessandro-de-bosdari_(Dizionario-Biografico))); A. Vento, *In silenzio gioite e soffrite. Storia dei servizi segreti italiani dal Risorgimento alla guerra fredda*, Milano 2010, 427.

⁹⁵² О покушају личног сусрета Боздарија и Асим– беја, и намери италијанског посланика да преко румунског дипломате Дијамантидија Италија лично испита могућности примирја са Портом, били су добро обавештени Спалајковић и Гешов. Боздари је, по повратку из Рима у Софију, крајем децембра 1911, навео Гешову да ће „рат трајати месецима, па можда и годинама“, да Италијани „немају намеру да попусте“, на шта је Гешов сугерисао српском посланику да је „то утолико боље по нас (Србију и Бугарску)“. ДАС, МИД ПО, микрофилм 365, XI/441 (Ф – XI, 1911, П/6 – VI, Дос. IV, Пов. бр. 2451); Т. W. Childs, *Italo-Turkish Diplomacy...*, 106–107.

⁹⁵³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Baroli a San Giuliano, 4 novembre 1911, S. N.

⁹⁵⁴ ASDMAE, Serie politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, 15 marzo 1911, Baroli a San Giuliano, N. 264/49.

⁹⁵⁵ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Baroli a San Giuliano, 6 ottobre 1911, T. 5375/69, 331.

⁹⁵⁶ Бароли је пренео Сан Ђулијану део из разговора са краљем Петром: „Нисам видео зашто се мора сумњати у аустријска уверавања у смислу одржавања балканског *status quo*, али признајући добро утемељене претпоставке Његовог Величанства о намерама аустријског кабинета, чинило ми се да је у

Мочениго, отправник послова у италијанском посланству у Софији, саопштио је Спалајковићу крајем новембра 1911, поводом посете краља Фердинанда Бечу, да Аустро – Угарска има план да потпуно одстрани Италију из балканских питања, да је „предухитри“ док је заузета „триполитанском афером“ и да спречи италијанско споразумевање са Русијом у погледу остварења заједничких интереса балканских народа. Додао је да амбиције краља Фердинанда не сежу даље од Вардара, и да је спреман на ширење Бугарске само и искључиво у договору са Бечом; последње констатације Спалајковић није узео за озбиљне.⁹⁵⁷

Албер Легран, отправник послова Француске у Риму, неповерљив према италијанским оправдањима да неће ширити ратне операције на Егеј и Јонско море, као и према коначним циљевима италијанске политике на Оријенту, разговарао је 10. децембра 1911. у Консулти са маркизом Сан – Ђулијаном о ситуацији на Балкану. Министар му је рекао да се на Балкану „већ осећају последице италијанско – турског рата, у виду наставка и почетка озбиљних агитација у Македонији и у Албанији“, указавши на стање колективне свести српског и бугарског народа.⁹⁵⁸

Поручник Просперо Маро, војни аташе у Цариграду, предвидео је проширење сукоба на Балканско полуострво, имајући у виду чињеницу да се „османски народ“ „не боји Италије“, „нити нас воли“; он пише да су „Турци зазирали од нас“, да су „раздражени су али да се не боје“; предлаже да се предузме акција и покаже Турској да Италија није деловала под туторством великих сила, већ да је сама архитекта своје спољне политике.⁹⁵⁹ Аташе у Софији, генерал Енрико Мероне, октобра 1911. обавестио Генералштаб да је црногорски краљ Никола изјавио италијанском конзулу у Цетињу барону Сквителију да је дошло време за усаглашену акцију свих балканских држава. помоћ Италије.⁹⁶⁰ Међутим, италијански официр је искључио да би Бугари могли да предузму било какву иницијативу због опремљених турских копнених пешадијских капацитета стационираних у европском делу земље. Војни аташе у Београду и Букурешту, пуковник Карло Папа ди Костиљоле, писао је да је питање неутралности у италијанско – турском рату био превасходно бугарски проблем, јер су се Србија, Грчка и Румунија изјасниле и определиле за неутралност.⁹⁶¹

За разлику од Срба, бугарски пропагандисти активније су настојали да искористе италијанска војна дејства против Османског царства, да приметну конфликт

интересу балканских држава да не нуде изговор за интервенцију која би им могла донети катастрофалне последице“. DDI, Quarta Serie VII – VIII, Baroli a di San Giuliano, T. 5595/74, 11 ottobre 1911, 360.

⁹⁵⁷ ДСПКС 1903 – 1914, Књ. IV, Св. 4/II, прир. К. Џамбазовски и Љ. Алексић – Пејковић, Београд 2009, бр. док. 683, 1304 – 1306.

⁹⁵⁸ Сан – Ђулијано је додао: „Природно је да Аустрија, у очекивању озбиљних догађаја на Балкану, предузима неопходне мере да заштити своје интересе. Не сумњам у искреност мирољубивих намера суверена и влада Србије и Бугарске; али људи су мање мирни од својих влада и увек можемо да се плашимо, у случају да наш рат потраје још неко време, да ће полуострво постати поприште озбиљних невоља. Морамо се, за сваки случај, суочити с тим да је Аустрија предузела своје мере предострожности, али можете бити сигурни да она јесте и да остаје чврсто везана, као и ми, за принцип *статуса кво* на Балкану, који је основа наше заједничке политике“. DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome I (4 novembre 1911 – 7 février 1912), Paris 1929, Legrand à de Selves, 11 décembre 1911, D. n° 386. Très confidentiel, 324.

⁹⁵⁹ A. Biagini, „Simon Radev, le nazioni balcaniche e la guerra italo – turca“..., 206.

⁹⁶⁰ *Ibidem*, 206.

⁹⁶¹ Папа је посебно наглашавао важност румунског става. Он је, у депешама Генералштабу, сугерисао да се Румунија позитивним држањем Италије у рату, може привући у орбиту Тројног савеза управо присуством Италије која је представљала „заштиту интереса ове земље на Балкану, гаранција за одржавање *statusa quo* и кочница аспирација немачког елемента ка југу“. A. Biagini, „Simon Radev, le nazioni balcaniche e la guerra italo – turca“..., 207.

Бугара са Портом и активно искористе италијанску тактичку подршку. Председник бугарске скупштине Данев изјавио је приликом посету Сазонову у мају 1912. да ће бити немогуће задржати Бугарску у случају да Италија нападне обале европске Турске, што је он охрабривао да уради.⁹⁶² Бугарски публицисти и професори, Љубомир Милетић и Иван Георгов, представили су 23. априла 1912. меморандум заменику начелника у Консулти, Салватореу Контаринију, у којем су изложили план потенцијалне оружане акције у Косовском и Солунском вилајету, и своју одлучност да се оформи аутономија Македоније, од бугарске границе до Албаније. Изразили су жаљење што је италијанска флота оклевала да започне с јачим нападима на Дарданеле и Солун, подсетивши Контаринија да би таквом војном диверзијом Италија омогућила Бугарској да ступи у акцију и спречи сабирање турских пешадијских батаљона стационираних у Малој Азији и њихово довлачење у Солунски вилајет.⁹⁶³ У про – меморији коју су поднели и у Консулти, навели су да Бугарска македонска организација захтева ургентно мешање сила у непосредну управу Македонијом, и да после изведених масакара у Штипу (децембар 1911), Кичеву (јануар 1912) и Скопљу (фебруар 1912) стање захтева хитне мере.⁹⁶⁴ Бугарски новинар Симеон Радев, који је, током свог боравка у Италији, вршио пропаганду за бугарске интересе у Македонији, добио је подршку за свој рад од економисте Мафеа Пантелеонија, с којим је ступио у контакт.⁹⁶⁵

Овде истичемо да прокламација генерала Каневе, који је преузео команду над Триполијем 13. октобра 1911, упућена арапском становништву, по својој садржини подсећа на проглас који је краљ Петар упутио муслиманском (албанском) и неспрском становништву уочи, али и након ослобођења Старе Србије.⁹⁶⁶ Извештавајући о доласку генерала Каневе у Рим, Димитријевић је 14. фебруара сазнао да турске и арапске чете и снаге из унутрашњости настављају да врше герилски, убојити, континуиран притисак на италијанске обалске јединице и да се рат не „назире крају“. Осим тога, сазнао је и да Италија ради на „тихом“ подбуњивању Јемена и арапских провинција на Арапском полуострву, како би приморала Порту да што пре напусти афричке провинције. Болати, начелник у Консулти, рекао је Димитријевићу да Италија не планира да преноси тежиште операција на Балкан (у „воде европске Турске“), изузев у случају да на том

⁹⁶² L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 392.

⁹⁶³ Двојица бугарских пропагандиста тражили су да виде Де Скалеу, који је био на службеном путу у Венецији. Осим њих, посланик Ризов активно је сондирао ставове у Консулти по овом питању. Контарини је пренео да су Милетић и Георгов пренели да Бугарска може 300.000 људи да мобилише у најкраћем могућем року. ASDMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b. 383, doc. De Martino, 23 aprile 1912, p. 75/I, s. n.; *Љубомир Милетић до Ватрослав Јагич : Писма 1896-1914*, саст. Р. Божилова, Софија 1996, 334 – 335.

⁹⁶⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 383, Macedonia – rapporti politici, doc. De Martino, 23 aprile 1912, 75/1; *Ibid*, Pro – memoria, n. 3 (allegato, R. Ministero degli Affari Esteri, Direzione generale degli Affari Politici, N. 75/1, n. 27106)

⁹⁶⁵ A. Biagini, „Simon Radev, le nazioni balcaniche e la guerra italo – turca“ ..., 209.

⁹⁶⁶ У прогласу генерала Каневе од 13. октобра истицало се да „нико неће бити позван да служи под оружјем против своје воље“, да ће бити гарантовани заштита имовине и право на слободан сеоски рад и трговину домицилног становништва, као и право на слободно исповедање ислама. Неколико недеља касније, Канева је издао неколико прогласа у којима је запретио побуњеницима ратним судом и тешком одмаздом уколико одбију да положе оружје. Генерал Канева, познат по ставу да су Арапи и Турци имали солидарну политику отпора Италији, у допису од 13. децембра Ђолитију је навео да су се Арапи из племена Сахел и Тађура борили на страни турске армије против пешадијске италијанске извиднице само због тога што је њихова територија остала под османском контролом. S. Romano, *La quarta sponda. La guerra di Libia 1911 – 1912*, Milano 1977, 188. A. de Martino, *Tripoli italiana. Guerra italo-turca*, New York 1911, 63 – 64; Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић...*, 418.

подручју избије сукоб и промена status quo.⁹⁶⁷ Дан касније, кнез Де Скалеа рекао је Димитријевићу да се краљ Црне Горе може лако „материјално или морално“ потпомоћи, уколико остане при ставу да не нарушава мир на Балкану; признао је да се италијанска акција у Албанији „одвија с стране“ али да не очекује веће немире.⁹⁶⁸

Бојазан од истовременог избијања конфликта у Триполитанији и на Балкану појавила се у преписци најутицајнијих новинара, политичара и сарадника владе непосредно уочи италијанске објаве рата Османском царству. Италијански локални конзулати су, по избијању рата у Триполитанији, упозоравали Сан Ђулијана да Аустрија користи „италијанску срамоту“ да појача своје акције у Албанији, непријатељски расположеној према Италији. Како је саопштавао посланик Поповић у Цариграду, италијански амбасадор на Порти сматрао је да је положај Италије у триполитанском питању „тежи од положаја Аустро – Угарске у тренутку анексије Босне и Херцеговине, будући да Италија, за разлику од Двојне Монархије, нема савезницу, налик Немачкој, која би у одсудном тренутку интервенисала у корист италијанских анексионих права.“⁹⁶⁹ Мелегари је рекао црногорском отправнику послова у Петрограду Поповићу да је италијански положај у триполитанском положају много тежи од положаја Двојне Монархије у Анексионој кризи, отуда што Италија нема изгледа да ће било која држава у „одсудном тренутку интервенисати у корист ње, као што је Немачка учинила за свог савезника при крају босанске кризе“.⁹⁷⁰

Веснић није лако веровао вестима да војну у Триполитанији поспешује Балплац. Он је држао до тога да је Титони непрекидно устрајао на трипартитном споразуму, упркос информацијама које је добијао са стране, од Ризова, и француске дипломатије, да је маркиз Сан – Ђулијано непрекидно двосмислено говорио да „питање присуства Аустрије у Солуну спада у чињеницу коју нико неће моћи да заустави“.⁹⁷¹

Негативан ефекат рата одразио се и на прекид комуникационих линија италијанско – српске трговачко – поморске везе у Солуну. Изазивање прекида пословања, уочи италијанског ултиматума, довели су до тога да буду суспендоване везе српских трговаца са *Società Navigazione Generale Italiana* и да се тиме тешко наруши међународна размена регулисана између Београда и Рима.⁹⁷²

Посланик на Цетињу Михаило Гавриловић био је узнемирен држањем турског посланика у Црној Гори, Садредин-беја и Вајнцетла, аустро-угарског отправника послова, који су категорички тврдили да Италија планира проширивање војних операција на Балкану; Садредин беј је тврдио да му је барон Сквити изјавио како „је његово (Сквитијево) мишљење да Италија треба да створи Порти „посла на Балкану да би је принудила на своје услове“.⁹⁷³ Сквити је имао улогу посредника у приволавању османског дипломате да прихвати повластице које би се у 12 тачака обнародовале малисорским првацима, што је он одбио. Краљ Никола је захтевао да Арсењев, руски

⁹⁶⁷ ДСПКС 1903 – 1914, Књ. V, св. 1 (1/14. јануар – 14/27. јули 1912), прир. М. Војводић, Београд 1984, бр. док. 77, 255 – 257.

⁹⁶⁸ *Ibidem*, бр. док. 83, 262.

⁹⁶⁹ ДСПКС, Књ. IV, св. 4/II, Београд 2009, бр. док. 591, 1157 – 1158.

⁹⁷⁰ ДАС, МИД ПО, микрофилм 365, XI/404 – 405 (Ф – XI, 1911, Дос IV, П/6 – VI, Пов. бр. 2269).

⁹⁷¹ „На Орсејској обали верују међутим да АУгарска гура Италију у Триполис. Ако је то веровање међутим основано, онда је јасно да бечка влада то не чини ради лепих очију Италије, већ да у томе гледа свој интерес“. ДСПКС, Књ. IV, св. 4/I, Београд 2009, бр. док. 341, 738 – 739.

⁹⁷² Конзул Душан Протић жалио се на губитак италијанских трговачких повластица у граду и ефекте које ће таква мера турских власти изазвати на српску трговину. ДСПКС, Књ. IV, св. 4/I, (1/14. јул – 30 септембар /13. октобар 1911), прир. К. Џамбазовски и Љ. Алексић – Пејковић, Београд 2009, бр. док. 372, 797 – 799.

⁹⁷³ ДСПКС, Књ. IV, св. 4/II, Београд 2009, бр. док. 627, 1211 – 1212.

посланик, Сквити и Гизл, сачине записник да је османски посланик у њиховом присуству одбио краљеву иницијативу, при чему је изразио жељу да добије примерак тако потписаног записника, али то није прихваћено.⁹⁷⁴

Спалајковић је Баролију рекао почетком новембра 1911. да је пожељно да италијанско – турски сукоб потраје, јер постоји „тренутак погодан за предузимање заједничке акције балканских држава против Турске“ – италијанска влада могла би да упутити подршку српско – бугарском савезу, чиме би се поправило стање хришћана у Македонији; влада у Риму би пружила повод за оружану интервенцију балканских држава. Бароли је, уочивши да се то не поклапа са мирољубивим изјавама које му је даје Пашић, одбио даљи предлог.⁹⁷⁵ Сквити је још у децембру 1911. био уверен да краљ Никола има извесне „аустрофилске тенденције“, које би могао да „активира“, управо због италијанско – турског рата. Држећи се према двору, и краљу лично, веома уздржано, Сквити је тврдио да тајни аустро – црногорски договор не постоји, али да извесно разумевање за заједнички „прећутан“ упад у турске територије (мисли се на Санџак) с Монархијом постоји у неком облику, и да је то последица захлађења односа с Петроградом.⁹⁷⁶ Конзул Манчинели – Скоти писао је Сан – Ђулијану 30. септембра 1911. из Скадра да је албанска популација већински наоружана и спремна за нови устанак и побуњеничку акцију, док је Ђолити упозорио краља Николу да је нужно „уздржати се од било какве акције која би пореметила стање на Балкану“.⁹⁷⁷ Греговић је у извештају од 10. априла тврдио да је један од разлога због којег су се два османска батаљона појавила у околини Скадра, „на страну приморске области“, кроз вид притиска на границу, и тај што се у Турској страховало од „изненадног упада добровољаца из Италије“, који би у област око града дошли из правца Улџиња.⁹⁷⁸

Напетим односима Беча и Рима потхрањивале су Еренталове сумње да Италија, „немајући никакав утицај у Београду, Софији и Атини“, „потпирује“ Црну Гору на акције у корист подизања албанског устанка. Према информацијама које је почетком јануара 1912. добио Шеризе, отправник послова Француске у Софији, италијанско посланство у Бугарској обавестило је Гешова да Италија „предлаже бугарској влади предности од склапања целовитог споразума између Рима, Петрограда и свих балканских држава“, до чије би реализације дошло по окончању рата, и у који би могла

⁹⁷⁴ Малисорски захтеви, садржани у 10 тачака од 23. јуна у тзв. Гречанском меморандуму (који су обухватили захтеве за школском – језичком административном аутономијом, независном управом, бирањем албанских службеника на цивилне управне положаје у Царству и др.) нису били прихваћени, али неколико недеља касније, уз интервенцију Русије, Италије и Аустро– Угарске, 28. јула Црна Гора и Османско царство потписали су споразум о обавези да Црна Гора ради на повраћају албанских избеглица у Царство. Портин прокламација од 12 тачака била је, упркос сумњама краља Николе да младотурска редакција неће бити прихваћена од Малисора, била удонекле измењена у корист побуњеничких избеглица (тачка 2: обавеза да служе војни рок у Скадарском вилајету, а не у Цариграду). Прокламација је, после измена, 3. августа дочекана од албанских избеглица и вођа с пригушеним одобравањем, делом и због чињенице да им је краљ Никола запретио у прекиду снабдевања храном и намирницама уколико је не прихвате. Н. Ракочевић, „Црногорско-албански односи 1878–1914. године, Србија и Албанци у XIX и почетком XX века : циклус предавања 10-25. новембар 1987, ур. Вл. Стојанчевић, Београд 1990, 142 – 147.

⁹⁷⁵ З. Д. Бајин, Мирослав Спалајковић (1869–1951): Биографија, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 169.

⁹⁷⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 735, Squitti a San Giuliano, 17 dicembre 1911, N. 900/238.

⁹⁷⁷ F. Malgeri, *La guerra libica...*, 304.

⁹⁷⁸ Д. Л. Бакић, „Опасност од избијања црногорско – османског рата 1911. године“, *Историјски часопис*, књ. LXIX (2020), 383.

ући и сама Турска.⁹⁷⁹ Титони је предложио да се „настави с ампутацијом Турске“ и „коначним решавањем Критског питања“. Средином фебруара 1912, Сазонов је увидео да Русији не иду у прилог компликације односа са Италијом, до којих је могло доћи услед настојања француске и британске дипломатије да приволе руску дипломатију на формалну изјаву којом би се Италији наложило одустајање од права на ратне операције у Егејском мору, Дарданелима и блискоисточној сиријској обали Османског царства. Сазонов је Бјукенену 2. марта 1912. пренео да се се не би „повезивао ни са каквим притисцима на Италију“, јер му „није намера да се свађа са том државом“, са којом „мора да остане у најбољим односима, из више разлога, ако ништа друго, а оно да би се нашла противтежа Аустрији у Албанији и на Балкану“.⁹⁸⁰ Према мишљењу француског посланика у Београду, Дескоа, „посланства Италије и Русије у Београду настојала су да одрже у животу бриге краљевске српске владе“, док су „две германске мисије имале потпуно резервисано држање“ према одблесцима и утицају италијанско – турског конфликта. Он је додао је да „руској дипломатији очигледно било угодно да удружи снаге на Балкану са италијанском дипломатијом, која је на том подручју играла двоструку игру идентичну руској, између германских и западних сила“.⁹⁸¹

Познато је да су Сазонов и Мелегари крајем 1911. године делили слична гледишта према опасностима и непредвидивим околностима потенцијалног аустријског продора или војне акције у Албанију. Обојица су сматрали да Аустро–Угарска жели да се окористи италијанским заузећем на северу Африке за своје унилатералне акције.⁹⁸² Сазонов је италијанском амбасадору пренео и да га забрињава став Црне Горе, која покушава да се, у интересу заступања „српства“ на Балкану, у тајности договара с Аустро – Угарском о делимичном проширењу својих граница, као и потези краља Фердинанда, којег би требало усмерити у правцу споразумевања са Србијом и Русијом.

У извештају који је предузимач и финансијер Ђузепе Волпи послао 26. јануара 1912. Ђолитију, напоменуо је да ће „нова балканска чињеница“ утицати на даље поступање Порте, не прецизирајући о којој чињеници се ради – можда српско – бугарско зближење за рат.⁹⁸³ У писму које је послао Луиђију Албертинију 15. септембра, новинар Андреа Торе, либерални корисподент овог гласила миланске буржоазије, упозорио је главног уредника на Бисолатијеве тврдње да је опасност од преливања рата на балканско подручје извесна и да лист *Corriere della sera* не би смео да објављује никакве текстове у којима би се таква могућност категорички негирала.⁹⁸⁴ Торе је утврдио да се „може рећи“ да је триполитанско питање „одвојено“ од

⁹⁷⁹ Шеризе је пренео де Селвесу да „та политика није ни по укусу ни по интересима Бугара“, јер не желе да се супростављају Аустро–Угарској, упркос томе што се њихово „пријатељство тражи са свих страна“. Documents Diplomatiques Français (у наставку DDF) (1871 – 1914), Troisième Série (1911 – 1914), Tome I (4 novembre 1911 – 7 février 1912), Paris 1929, Chérissey à de Selves, D. n ° 1, 2 janvier 1912, 430.

⁹⁸⁰ DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome II (8 février 1912 – 10 mai 1912), Paris 1931, Vieugué à Poincaré, 3 mars 1912, T. n° 112, 139.

⁹⁸¹ Деско је пренео да је Хартвиг, амбасадор Русије у Београду, „немилосрдно исмејавао балканске тежње Италије“. Француски посланик додао је да је Хартвиг говорио да би, „судећи по садашњим испољавањима своје немоћи, Италија требала да се на Балкану задовољи улогом Црне Горе, Луксембурга, па чак и кнежевине Монако“. Француз је уочио да „Срби имају осећај да су развој рата, покушаји посредовања, које је умножавао Сазонов, довели до значајног зближавања Рима и Петрограда“, којима Србима иде у прилог. DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome II (8 février 1912 – 10 mai 1912), Paris 1931, Descos à Poincaré, 19 mars 1912, D. n° 36, 229 – 230.

⁹⁸² ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 735, Avvenimenti balcanici, Telegramma in arrivo, Melegari a San Giuliano, 21 dicembre 1911, N. 5230.

⁹⁸³ T. Winston Childs, *Italo – Turkish Diplomacy...*, 115 – 116.

⁹⁸⁴ L. Albertini, *Epistolario 1911 – 1926*, Vol. I..., 10.

балканског питања у смислу речника дипломатске теорије, али да се „никада“ не може преузети обавеза да се тврди како италијанска акција у Либији неће произвести никакве последице и ефекат на Балкан.⁹⁸⁵

Сан – Ђулијано је схватио да је „заокупираност“ ратом у Африци изместила привремено Балкан из видног поља Консулте, услед чега је закључио да је неопходно да се што брже затвори либијско питање, како би се пажња дипломатије усмерила на праћење стања на Јадрану.⁹⁸⁶ Овластио је отправника послова у посланству у Петрограду, дела Торету, средином новембра 1911, да приволи Сазонова идеји да руска влада прва призна италијански суверенитет над Либијом, наводећи тим примером Париз и Лондон да учине исто. Како је договорено, 16. октобра, након турског препуштања провинција, Сазонов је саопштио дела Торети да је Русија „спремна да призна“ италијански суверенитет, у виду прелиминарног акта о признању, али да се чека коначно одобрење цара; тај чин Русије, као прве силе која званично признаје ове провинције као италијанске, изазвала је опште одушевљење у Италији.⁹⁸⁷ Републикански депутат у парламенту, Барцилаи, веровао је, међутим, да Аустро–Угарска, због отварања војне у Триполитанији и Киренаици, неће покретати отварање балканског питања, али да се ниједан исход не сме искључити унапред и да влада мора сагледати из свих углова тежину међународне ситуације.⁹⁸⁸

Италијанска влада није правила планове о војној и политичкој подршци тзв. „македонском устанку против младотурског режима (устанку хришћана и муслимана), а још мање ширила отворену пропаганду у земљи да се подиже устанак у вилајетима европске Турске. О томе сведочи упит који је Сан – Ђулијано послао 6. априла 1912. генералној управи министарства унутрашњих дела, о тројници „агитатора Македонског комитета“, грчког порекла, који је полицијска служба приметила да бораве у Риму и сондирају јавно мњење и кругове блиске влади за логистичку помоћ.⁹⁸⁹ Према информацијама које су стигле две недеље касније, била је реч о Грцима са Крфа и из Пиреја; префектурама у Барију, Анкони, Лечеу, Венецији, Риму, Анкони и Удинама наређено је да ступе у траг поменутих лицима и ставе их под надзор.⁹⁹⁰

Подударност два ратна процеса можемо посматрати и кроз призму управе над муслиманским становништвом у припојеним областима. Краљ Виторио Емануеле III је, приликом опроштајне посете отправника послова Михаиловића, српском дипломати саопштио да благодоклоно гледа на исељавања муслиманског турског становништва из

⁹⁸⁵ L. Albertini, *Epistolario 1911 – 1926*, Vol. I..., 10 – 11; O. Barri „La politica nazionale della Corriere della Serra dalla guerra di Libia alla Grande guerra“, *Il Risorgimento : rivista di storia del Risorgimento e storia contemporanea*, (1968), Vol. XX, 173 – 174 (172 – 199).

⁹⁸⁶ G. Volpe, *L'impresa di Tripoli*, Roma 1946, 45.

⁹⁸⁷ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 188.

⁹⁸⁸ У републикански усмереном листу *Ragione* Барцилаи је објавио септембра 1911: „Не верујем да се у Бечу и докле год седокоси цар управља судбином царства, могу подгревати некакве намере источног ширења; не верујем ни да би, с обзиром на то да је *status quo* у Македонији санкционисала Тројна алијанса и – у конкретним споразумима – *status quo* у Албанији, у Аустрији може пробудити намера да се, док балканско питање мирује, оно отвара због италијанске акције у Триполију... али ако у том погледу остане само и једна сумња, онда би акција у Триполију заиста постала најопаснија авантура“. S. Barzilai, „La più pericolosa delle avventure“, *La Ragione*, 24 settembre 1911, 1; *La grande illusione: opinione pubblica e mass media al tempo della guerra di Libia*, a cura di I. Nardi e S. Gentili, Perugia 2009, 341 – 342.

⁹⁸⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 383, Riservatissimo, San Giuliano a Ministero dell'Interno Generale Direzione, 6 aprile 1912, N. 21056/1333.

⁹⁹⁰ Николај Леополос, Апостолос Караниакас, Георгес Николаидес, који су из Пиреја и са Крфа стигли у Италију у марту 1912. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 383, Macedonia – rapporti politici, Ministero dell'Interno, 25 marzo 1912, N. 11093.

Старе Србије.⁹⁹¹ Албертини наводи да Ђолити у пролеће 1911, када је оформио владу, није размишљао о слању војне експедиције у Либију.⁹⁹² У бици код Шара-ел Шата 23. октобра, изненадни арапски напад из заседе на италијанске трупе из 11. пешадијског пука, довеле су до губитка 21 официра и 482 војника, што је изазвало огромно узбеђење у влади и јавности.⁹⁹³ Суочена са дипломатском акцијом Порте да оптужи Италију за нехумано бомбардовање неутврђеног Бејрута и кршење Хашке конвенције о правилима ратовања, Италија је предузела да обезбеди декларативну подршку према својим ратним циљевима у Либији у неутралним европским земљама, између осталих, и у Србији, како би се политичким снажнијим аргументима одбациле жалбе Порте европским кабинетима. Бароли је из поменутог разлога пренео Миловановићу вести о арапско – турским нападима 23. и 26. октобра 1911, „скрнављења и злочина“ арапско-турских јединица према италијанским војницима погинулим или рањеним у та два напада.⁹⁹⁴ Посланик Ј. Ненадовић у Цариграду лично се 27. фебруара 1912. информисао код Шефкет – паше, Талат – паше и Џавид – паше, и министра спољних послова, Асим – беја, о италијанском бомбардовању града Бејрута, који је извршила италијанска морнарица и мотивима који су турску дипломатију саветовали да случај бомбардовања изнесе пред суд у Хагу, којим би доказали повреду ратног права.⁹⁹⁵ Милитантнији спектар журналистичког света, попут Доменика Оливе, уверен у надмоћ италијанске флоте⁹⁹⁶, поводом бомбардовања Бејрута, напао је попустљиво држање генералштаба, војне команде и министарства војног, које није смело да заподене операције на широком простору Егејског мора и Балкана против „дивљачког“ непријатеља, чиме је жртвована могућност неупитних поморских победа.⁹⁹⁷

⁹⁹¹ Михајловић је пренео да је италијански краљ изјавио: „Оставите их нека иду, то је најбоље; они се и иначе не би могли привикнути да буду добри грађани“, алудирајући на тешкоће које италијанска управа има са становништвом у Триполитанији и Киренаици. ДАС, МИД ПО, микрофилм 416, IV /451 (Ф – IV, И I/10, 11, Дос VII, 15. Јун 1914, Пов. бр. 2450)

⁹⁹² Албертини наводи да се Ђолити са Сан – Ђулијаном одлучио на акцију пре склапања споразума Француске и Немачке око Марока (23. септембар), што је супротно ономе што је изнесено у његовим мемоарима, да је тај уговор био пресудан за покретање флоте. Албертини преноси да је то био споразум о потреби склапања договора, који ће уследити тек 4. новембра, када је рат у Триполитанији већ увелико избио. L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. II..., 118 – 119, 121.

⁹⁹³ J.Gooch, *The Italian Army and the First World War*, Cambridge 2014, 44 – 45; L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. II..., 128 – 129.

⁹⁹⁴ АС, МИД ПО, микрофилм 378, X/385 (Ф-Х, П/6-V, VI, Дос IV, 1912, N. 197, Пов. бр. 227/199).

⁹⁹⁵ Порта је, као одговор, донела одлуку о протеривању италијанских држављана из Бејрута, Јерусалима, Алепа и Дамаска, којима је остављен рок од 15 дана да то сами учине. ДСПКС 1903–1914, Књ. V, св. 1 (1/14. јануар – 14/27. јули 1912), прир. М. Војводић, Београд 1984, бр. док. 128, 316 – 317.

⁹⁹⁶ Овде дајемо упоредни пресек турске и италијанске флоте. Италија је располагала са 12 бојних бродова (чувени су: *Vittorio Emanuele*, *Regina Elena* и *Napoli* из 1. ескадриле, *Benedetto Brin*, из 3. ескадриле), 3 околпна брода за одбрану обале, 11 оклопних крстарица, 8 заштићених крсташа, 12 разарача, 16 торпедних чамаца, 4 топовњаче. Италијанска морнарица је била прилично модерна, са новим дизајном бродова, индустријски опремљена и подржана новом технологијом. Османска флота састојала се од 3 борбена брода (међу њима *Barbarossa Haireddin* и *Torgut Reiss*), 4 оклопна брода за одбрану обале, 2 заштићена крсташа, 13 разарача, 15 торпедних чамаца и 24 топовњаче, док на располагању није имала оклопне крстарице. W. H. Beehler, *The History of the Italian – Turkish War, September 29, to October 12, 1912*, Annapolis 1913, 9 – 12.

⁹⁹⁷ Олива пише: „Зашто нисмо узели Хиос и Лезбос који су нам на дохват руке? Зашто Лемнос и Тенедос нису наши? Зашто, са тако моћном и храбром морнарицом као што је наша, не ширимо терор нашег оружја и свог имена на обалама Анадолије и Сирије? У Смирни бисмо нашли Немачку и Енглеску, а у Бејруту Француску, атеисту код куће, побожну на Истоку, а пре свега ону која је у близини светих места Палестине. Поштедели смо Балканско полуострво које смо могли да ставимо на ватру и мач по свом нахођењу: висока политика, каже се, разлог је томе; иако се може ставити на расправу да ли се високом политиком може назвати политика која тежи не само да спасе, већ да заштити и сачува нетакнутим и

Поједини италијански аутори указивали су на одређене подударне аспекте друштвено – политичког живота албанског живља на Балкану и арапског у Триполитанији и Киренаици наспрам хришћанских држава с којима су дошли у додир у ратном вихору. Ипак, разлике су биле немале. Оптерећеност италијанске дипломатије могућностима дестабилизације политичке ситуације на Балкану одразила се, посредно, на намеру Ђолитија и Сан - Ђулијана да у проблему прикључивања Триполитаније и Киренаике Италији примене, како су веровали, „подударан“ и „саобразан“ аустро–угарски правно–политички поступак из 1909, којим је Двојна Монархија регулисала, међудржавним уговором и исплаћивањем новчане одштете, питање анексије Босне и Херцеговине са Османским царством. Италијански државници веровали су да је протоколарни уговор из 26. фебруара 1909. који су потписали велики везир Хусеин Хилми паша, министар спољних послова Порте Габријел Ефенди Нурадунгијан и маркиз Палавичини, посланик Аустро – Угарске у Цариграду⁹⁹⁸, веродостојна подлога и правни оквир на којима треба издејствовати споразум са Портом и брзо успостављање мировних преговора, којима би Италија остварила своје ратне циљеве. Италијанске трупе су, уочи европског рата, биле принуђене да се повуку у градове на либијској обали, док је нови, побуњенички ратни вихор започело братство Сенуса, непомирљивих противника италијанског колонијализма. Енрико Инсабато, лекар и дописник листа *Corriere d'Italia*, Ђолитијев специјални повереник, саветовао је још почетком августа 1911. из Триполиса председника владе да Италија учини све да пацификује и различитом врстом привилегијама издејствује („купи“) наклоност Сенуса – Арапа за заједничке циљеве у борби против Турака, али су римске власти мало шта учиниле на том пољу.⁹⁹⁹

У ширем погледу, Босна и Херцеговина је на седницама владе и парламента, и у јавним дискусијама, често довођена у везу са Либијом, због свог колонизованог статуса, преовлађујућег муслиманског становништва које „трпи“ колонизацију, и, како се веровало, „лабавих“ веза становништва са Портом.¹⁰⁰⁰ Аугусто Странијери, конзул у Сарајеву, скренуо је почетком 1912. пажњу Аварни да су политичка гледишта депутата Бенедета Чирменија, блиског радикалима, који је упоредио бенефите аустро – угарске управе над Босном и Херцеговином и муслиманским словенским становништвом са италијанском војно – цивилном управом у Триполитанији и односом према арапским племенима споран и недовољно прецизан, склон изазивању погрешних утисака. Чирмени је похвалио „срећну управу“ и нагласио да је Аустро – Угарска успешно решила питање „религиозног ауторитета Султана са суверенитетом Двојне Монархије над Босном и Херцеговином“. Број становника две области био је

здравим тог непријатеља који у Африци ратује против нас као разбојници и дивље звери. Уколико је то висока политика, онда је то је несумњиво политика жртвовања.“ Зашто нисмо узели Хиос и Лезбос који су нам на дохват руке? Зашто Лемнос и Тенедос нису наши? Зашто, са тако моћном и храбром морнарицом као што је наша, не ширимо терор нашег оружја и свог имена на обалама Анадолије и Сирије? Јер у Смирни бисмо нашли Немачку и Енглеску, а у Бејруту Француску, атеисту код куће, побожну на Истоку и пре свега у близини светих места Палестине. Поштедели смо Балканско полуострво које смо могли да ставимо на ватру и мач по свом нахођењу: висока политика је то, каже се; премда је подложно за расправу да ли се то може назвати високом политиком која тежи не само да спасе, већ да заштити и сачува нетакнутим и здравим тог непријатеља који у Африци ратује против нас као разбојници и дивље звери. Међутим, ако је то висока политика, то је несумњиво политика жртвовања“. D. Oliva, „Alleanze e amicizie“, *Rivista di Roma* (10 settembre 1912), Anno XVI, Vol. II, N. 5, 130 – 131.

⁹⁹⁸ „Protocol between Austria – Hungary and Turkey“, *The American Journal of International Law*, Vol. 3, no. 4 (1909), 286–289.

⁹⁹⁹ F. Malgeri, „Aspetti politici, diplomatici e militari nella preparazione della guerra libica“..., 377.

¹⁰⁰⁰ C. Pagano, *Emergere ed evoluzioni di un discorso etnico nella Tripolitania coloniale: la questione berbera (1911 – 1923)*, Dottorato in Scienze Politiche XXX Ciclo, Roma Tre Università degli studi, 2017, 123.

различит по национално – верској структури, а словенски муслимани, према Странијеријевом гледишту, били су на „вишем степену цивилизације“ од Арапа, али нису били одлучујући национални фактор, јер су представљали 32,28% становништва. Аустро – Угарска је „железном управом“ од тридесет година обезбедила подршку муслимана, за разлику од Триполитаније, где италијанска власт није досегла шире и дубље размере.¹⁰⁰¹ Конзул у Сарајеву, Странијери, неколико пута је у јесен 1911. протестовао код гувернера Бенка због негативног писања сарајевских листова *Sarajevo Tageblatt* и *Hrvatski Dnevnik* о италијанско – турском рату и тражио да се писање против Италије, као савезнице Беча, ублажи, због могућих последица на живот неколико стотина Италијана који су живели у Сарајеву и другим варошима, „неистине написане с бруталном бестидношћу“ повуку и демантују.¹⁰⁰² Социолог и професор уставног права на универзитету у Торину Гаetano Моска уздржавао се од процена да ли ће италијанска окупација Триполитаније бити пропраћена аустријском окупацијом Новог Пазара, Солуна или Албаније, али је такав исход догађаја на Балкану оценио изразито негативним по Италију и упозорио на могуће последице од избијања рата.¹⁰⁰³ Не поседујући непосредне изворе о муслиманском питању у Босни и Херцеговини, Моска је направио паралелу између верских слобода које је Аустро – Угарска уступила босанско – херцеговачким муслиманима уговором са Турском од 26 априла 1909. и потенцијалним верским слободама на које би се обавезала Италија споразумним уговором у Триполитанији. Према Моски, формула коју је Двојна Монархија прихватила „не може бити беспрекорна“ са становништва оне слободе религије коју Италија треба да примени у анектираном подручју, због постојања либијских „јеретичких муслимана“, муслиманских верских братстава, попут *Чома*, *Зуџа* и других верских група, које не поштују ниједан од четири дозвољена правца исламског учења у Османском царству.¹⁰⁰⁴ С друге стране, предводних десних либерала у Дому посланика, барон Сидни Сонино предложио је да Италија примени принцип којим су аустро – угарске власти регулисале питање верске политике према муслиманима и Порти у Босни Херцеговини. Идеја је била да Италија у Триполитанији и Киренаици самостално поставља врховског исламског верског поглавара, без мешања и дозволе Порте, која би отворила конзуларна представништва.¹⁰⁰⁵ Овде истичемо још један аспект посматрања овог проблема, непосредног везаног испитивање политичког статуса статуса Босне и Херцеговине. Немали део италијанске јавности осудио је „хипокризију“ аустријских ставова. Непринципијелна одбрана права на Босну и Херцеговину и истовремена оспоравања италијанске војне у Либији која су контунирано стизала од стране аустријске штампе и „двоструки стандарди“ у примени права на деобу Османског царства нису пролазили непримећено међу триплицистички италијанским опредељеним новинарима.¹⁰⁰⁶

Сан – Ђулијано је, у виду формалне депеше, упутио средином марта 1912. државама Антанте и Централних сила, преко британског амбасадора у Риму Рода,

¹⁰⁰¹ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 – 1938, b. 223, f. Rapporti da Sarajevo, 1912, Stranieri a Avarna, 21 gennaio 1912, N. 31/6.

¹⁰⁰² ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna, b. 219, f. Rapporti da Sarajevo, Stranieri a Avarna, 1911, 29 novembre 1911, 3591/1911, N. 787.

¹⁰⁰³ G. Mosca, *Italia e Libia. Considerazioni politiche*, Milano 1912, 15–16.

¹⁰⁰⁴ Моска је своју тврдњу оценио тиме да не може са сигурношћу да утврди да ли у Босни и Херцеговини постоје „јеретички муслимани“, али да их у Триполитанији има. *Ibidem*, 80 – 81.

¹⁰⁰⁵ S. Sonnino, *Carteggio (1891 – 1913)*, a cura di Benjanim F. Brown, Roma 1981, (Sonnino to Bergamini, 4 ottobre 1912), 551 – 552.

¹⁰⁰⁶ Случај новинара Андреје Канталупија. A. Cantalupi, „La morale per la Bosnia e la morale per la Tripolitania“, *Il Mattino*, 5 ottobre 1911, N. 277.

званичну листу уступака које би Италија била спремна да испуни у погледу проглашавања примирја, касније и трајног добијања Триполитаније и Киренаике и међународног признања те анексије. Ти уступци били су замишљени као одговор (комунике) на питање које су владе Немачке, Аустро–Угарске, Француске, Велике Британије и Русије поставиле Ђолитијевој влади – који су минимални услови под којима је Италија спремна да омогући посредовање ових сила за окончање непријатељства између Порте и Рима. Ослањајући се на чланове протоколарног споразума из фебруара 1909, Сан–Ђулијано је дефинисао да Италија има помирљиве намере према Османском царству и да је потпун суверенитет Италије над Триполитаније и Киренаиком, проглашен законом од 27. фебруара 1912, услов око кога се не могу водити преговори, нити би га Италија, у виду признања, тражила од Порте. У преамбули предложене промеморије одговора, Турска би требала да поново успостави „status quo ante bellum“ у погледу положаја и права италијанских поданика на њеној територији (режим капитулација, трговачки односи, поште, школе, болнице), док би Италија, заузврат, елиминисала придодате таксе за увоз и дистрибуцију турских производа у Италију.¹⁰⁰⁷ Уступци које би Италија учинила били су: 1) признање верског ауторитета калифа, у аналогној форми са IV чланом аустро – турског протокола из 1909, у мери у којој су применљиви на локалне обичаје и прилике, и под условом да се одржавају на верској основи, тако да се искључи било каква политичка злоупотреба или политичке аспирације; 2) обавезе које се односе на повећање царина, успостављање трговинског монопола италијанских пошта и система капитулација (трговинских привилегија), у форми аналогној одредбама VI, VII и VIII аустро – турског уговора; 3) надокнада, у износу који треба утврдити, вредности непокретне имовине разних врста, коју је Османска држава поседовала; 4) потврда изјаве коју је влада издаја у вези са гаранцијом интереса које заступа Османски одбор за јавни дуг (регулација дуга са територије); 5) решевање приватних потраживања италијанских субјеката у Турској, упућивањем на Хашки суд, или усвајањем било ког другог решења које би предложиле силе, у вези штета коју је Турска нанела италијанским држављанима, њиховој трговини и италијанској институцији током рата; 6) декларација о одрицању примене „казнене политике“ на арапско становништво, у циљу намере да се примени либералан режим управе, уз поштовање навика и обичаја „њихове расе“; 7) споразуми који се склапају са другим великим силама у циљу декларације или одредбе принципа одржавбања територијалног интегритета Европске Турске.¹⁰⁰⁸

Иако је руски амбасадор у Риму упозоравао Сан – Ђулијана на опасност од проширивања поморских акција у пролазима и водама око Цариграда и Егеју, Италија је у току рата и даље рачунала на Аустро – Угарску, погоршавајући односе са Француском после инцидената са француским бродовима. Приликом сусрета кајзера Вилхелма II и краља Виторија Емануела III 24. и 25. марта 1912. у Венецији, италијански монарх замолио је немачког цара да изврши притисак на Беч да се не противи италијанским операцијама око Дарданела и у Егеју против Порте, што би „неслућено“ подигло престиж Двојне Монархије у Италији.¹⁰⁰⁹ Италијански краљ тада је пренео немачком цару да краљ Никола „неће учинити ништа да изазове негодовање

¹⁰⁰⁷ BDOW 1898 – 1914, Vol. IX, Rodd to Grey, March 15, 1912, No. 382, 378 – 380.

¹⁰⁰⁸ G. Giordano, *Tra marsine e stiffeus. Venticinque anni di politica...*, 215, в.: DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, Vol. VII – VIII, Avarna a San Giuliano, 7 marzo 1912, T. Gab. Segreto 306/53, 728 – 729; *Ibid*, San Giuliano alle ambasciate a Berlino, Londra, Parigi, Pietroburgo e Vienna, 3 marzo 1912, T. Gab. Segreto 331, 717 – 718.

¹⁰⁰⁹ L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 376 – 377.

великих сила“.¹⁰¹⁰ Уверењу да на Балкану неће произићи сукоби допринео је и став турског министра војног Мехмед Шефкет паше, који је крајем априла пренео Сан – Ђулијану да Русија и Аустрија чувају status quo, и да је Порта довољно војно снажна да се одбрани на континенту.¹⁰¹¹ Берхтолд је дао „условно“ одобрење за акцију у Дарданелима, задржавајући право да Монархија интервенише у случају непредвиђеним италијанске операције, док је за егејска острва морало да се појасни на која се односе – Родос, Стампалија, Скарпанто. Дана 20. априла Турска протерује све италијанске држављане, а 12. маја Италија окупира цео Додеканез (острва Скарпанто, Касос, Тилос, Нисирос, Калимнос, Лерос, Патмос, Кос, Сими и Халки, као и јужне Спораде).¹⁰¹² Италијани су били нестрпљиви да анектирају неколико кључних острва која су заузели у Егејском мору, посебно Астипалеју и Родос. Они су захтевали да се у склапању мира ова два острва уступе Италији у надокнаду за протеривање Италијана из малоазијских и блискоисточних делова Османске империје. Заузимањем ових острва, по њиховом мишљењу, не би био прекршен Берлински уговор, јер је тај уговор практично „већ био поништен аустријском анексијом Босне и Херцеговине“, а осим тога ова острва су заплена као резултат ратних операција.¹⁰¹³

Димитријевић је 26. јуна 1912. упозорио начелника у Консулти, Болатија на бојазан од градње аустро–угарских војних утврђења на дунавским острвима; италијански дипломата вест је дочекао уз начелно неодобравање аустријских намера и спремношћу да се о том проблему Консулта позабави уколико постоји основа због кршења међународних уговора, у шта је лично сумњао, не доводећи у питање мирољубиву политику Дунавске Монархије.¹⁰¹⁴ Кнез Скалеа је почетком маја 1912. у разговору са отправником послова Димитријевићем сугерисао да је Италија „морала да пренесе ратне операције у Егејско море“, да она од тога не може да одступи, свесна да се тиме могу затворити Дарданели и пловидба трговачких бродова. Он је Димитријевићу саопштио да је француском и британском посланику рекао да Италија „не може да води пустињски рат у Африци“, који нема никаквог стратешког значаја. Према кнезу, „не може се у безизглед водити рат у Африци“, јер „није оправдано тражити да Италија осваја пустиње, где и Турци нису никада били“; циљ Италије јесте, да уз помоћ флоте, прокрчи пут кроз Дарданеле до Цариграда, и примора Турску на мир, уз значајне добитке на мору. Димитријевић је упитао Скалеу да ли би Аустро – Угарска имала освајачких намера ван својих граница, на шта је италијански дипломата одговорио да уважава чињеницу да постоји брига међу балканским земљама у вези понашања Монархије, али да не очекује њену реакцију, будући да је Монархија „самим Берлинским уговором упућена на исток.“, који би морала да поштује.¹⁰¹⁵ Питање грчких острва у Егејском мору, тензија у италијанско – грчким односима и грчка противљења италијанским аспирацијама на острва Суми, Калимнос и Родос, пратио је посланик у Риму Љуба Михаиловић, који је одржавао контакт са Кокаманосом, грчким отправником послова.¹⁰¹⁶

¹⁰¹⁰ J. D. Treadway, *The Facon and the Eagle...*, 98.

¹⁰¹¹ T. W. Childs, *Italo – Turkish Diplomacy...*, 138.

¹⁰¹² *L'Azione dell'esercito italiano nella Guerra italo – turca (1911 – 1912)*, Roma 1913, 53.

¹⁰¹³ W. H. Beehler, *The History of the Italian – Turkish War...*, 85.

¹⁰¹⁴ ДСКПС, Књ. V, Св. 1 (1/14. јануар– 14/27. јул 1912), прир. М. Војводић, Београд 1984, Димитријевић Миловановићу, 13/26. VI 1912, Пов. бр. 58, 841 – 842.

¹⁰¹⁵ ДАС, МИД ПО, микрофилм 369, 1912, III/312 – 314 (18. април 1912, Ф – III, И/1 – IX, Дос II, Пов. бр. 582).

¹⁰¹⁶ Михаиловић је септембра 1912. јавио да је Италија одбацила меморандум делегата Бенијамина, Кавајоса и Константинодоса у вези острва Суми, Калимнос и Родос. Претпоставка је да њихови захтеви могу да „засметају“ преговорима о миру са Портом. Делегати су захтевали присаједињење острва

Италијански посланик у Петрограду пренео је отправнику послова Поповићу да је италијански положај у Триполитанији неупоредиво тежи од положаја Двојне Монархије у Анексионој кризи, због тога што Италија нема изгледа да ће било која држава у „одсудном тренутку интервенисати у корист ње, као што је Немачка учинила за свог савезника при крају босанске кризе“.¹⁰¹⁷ Белгијски амбасадор у Риму ден Стин ширио је гласове да би Двојна Монархија окупирала Новопазарски санџак у војном садејству с Италијом, која би тежиште операција пребацила у јужну Албанију, али је Димитријевић након разговором са кнезом Скалеом јануара 1912. добио уверења да ће састанак с Килдерлен Вахтером протекао у духу планирања што бржег окончања рата – зашто европске силе не признају акт о анексији Триполитаније.¹⁰¹⁸

Разговори о децентрализацији европске Турске у лето 1912. наводили су Сан – Ђулијана и Ђолитија да уобличи италијанску „привремену“ окупацију Додеканеза и планове о конференцијама на којима би се „одлагало“ распарчавање Османског царства и обезбедио простор за италијански „продор“ у поменути простор империје.¹⁰¹⁹

Посредно, проширивање операција на мору утицало је и на проширивање албанског устанка у Косовском вилајету, који је трајао до августа 1912. Из извештаја војног аташеа у Софији, Меронеа, насталих од средине 1911. и већег дела 1912. године, стиче се утисак да италијански представник побуну албанског народа у Косовском вилајету, у којем су заузети Скопље, Дебар, Призрен, Приштина и друга места, види као проблем који ће бити решен измирењем бугарских и албанских интереса, од чијег „поклапања“ и усаглашавања Порта има највеће страхове. Премда албанске тежње дефинише таквим да изазивају превелику опасност, нагласак ставља на бугарско – албанско решење за Косовски вилајет, у којима српске аспирације на ово подручје фигурирају у нешто спореднијем виду, ограничене на северни део ове управне области, такве да, према Меронеу, остају недовољно снажне да буду примењене у рејону Битоља и јужних крајева вилајета.¹⁰²⁰

Мировни преговори који је италијанска делегација отпочела у септембру 1912. са Портом и све узнемирујуће и непријатељско држање престоница балканских држава према Османском царству стајали су непосредној вези. Дописник болоњског листа *Giornale del Mattino* са Цетиња, Мацоти–Фоље, међу првима је у италијанској штампи известио одредбе планираног мировног споразума Италије са Портом и договор сила у вези тзв. „европске Турске“, чијој је изradi, посредно, допринео и краљ Никола Петровић, после сусрета са италијанским краљем.¹⁰²¹ Генерал Фичев, начелник

Грчкој, или остварење аутономије. ДАС, МИД ПО, микрофилм 369, 1912, III/328 – 329 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 6 септембар 1912, Пов. бр. 1415)

¹⁰¹⁷ ДАС, МИД ПО, микрофилм 365, XI/404 – 405 (Ф – XI, 1911, Дос IV, П/6 – VI, Пов. бр. 2269).

¹⁰¹⁸ ДАС, МИД ПО, микрофилм 377, IX/463 – 464 (Ф – IX, 1912, Дос IX, П/6 – I – II, Пов. бр. 94); Исто, IX/460 – 462 (Ф – IX, 1912, Дос IX, П/6 – II, Пов. бр. 57)

¹⁰¹⁹ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 353.

¹⁰²⁰ Мероне је средином јула 1912. године писао да ће стварањем „великог албанског вилајета“, на који би под притиском побуне коју су предводили Хасан Приштина и Бајрам Цури и друге вође, бити примарно повређени бугарски интереси у Охриду и Битољу, као и концепт Санстефанске Бугарске, па тек онда, у мањој мери и српски. Мероне непрекидно указује на претећи став Аустро – Угарске да се војним трупама, агентима или другом врстом војних одреда „умеша у догађаје у Македонији и Албанији“. A. Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche*, 2012, 32 – 33.

¹⁰²¹ Мацоти – Фоље (Mazzoti Foglier), у својству дописника листа *Giornale del Mattino* са Цетиња, саопштио је, у свом чланку који је објављен 28. септембра 1912, да ће одредбе мировног уговора изазвати у италијанској и иностраној штампи „узбуђење“. Одредбе су, како их он саопштава, следеће: 1) Италији се признаје суверенитет над Триполитанијом и Киренаиком и слободна контрола над острвима Родос и Стампалија. Италија не треба да се упушта у балканска питања, осим у случају окупације Новопазарског санџака од стране Аустро – Угарске (у том случају, Италија треба да искрца

генеталштава бугарске армије, преко италијанског војног аташеа Меронеа тражио је у јулу 1912. од Боздарија информације о времену могућег окончања или наставка трајања италијанског – турског рата; када је добио вест о мобилизацији грчке, бугарске и српске војске, Боздари је Гешову 29. септембра саопштио да је „жалосно“ што су балканске државе „одбиле“ да послушају савете великих сила.¹⁰²² Пошто су ефективна непријатељства заустављена од краја августа, влада се суочила са алтернативом – обнављањем поморских операција или склапањем мира. Италија је, стога, обавестила Турску и силе да ће деловати у Егејском мору или другде ако мир не буде закључен до 12. октобра, што је касније продужено до 15. октобра, и да италијанска морнарица има наредбу да моментално започне акције уколико се не буде постигао мир.¹⁰²³

Мали печат српско–италијанским разменама мишљења о току сукоба Италије са Османским царством дала је једнодневна посета предузетника Ђузепеа Волпија, специјалног Ђолитијевог изасланика за преговоре са Портом, Београду, на његовом путовању у Цариград. Волпи је 8. јуна у Београду добио српски дипломатски пасош и том приликом посетио Милована Миловановића, с којим је разговарао о аспектима примирја и рефлектовању рата на Балкан.¹⁰²⁴ Миловановић је Волпију саопштио своје мишљење да крај италијанско–турског рата није био на видiku, јер османска влада и Партија унија и прогреса „нису имали довољно снаге да преузму одговорност за мир“, који би сам по себи довео до расформирања извршне власти у Цариграду.¹⁰²⁵ Везу између Либије и проблема италијанског становништва на Јадрану под аустро – угарском влашћу уочавао је шеф Сан – Ђулијановог кабинета Томазо де ла Торета. Он је покушао да Нератову 12. септембра појасни политичку везу положаја италијанског народа у Монархији са „драстичним мерама“ које су предузете у северној Африци: таква политика у Либији одабрана је управо из разлога боље „заштите Италијана који

експедициони корпус у Валони и заузме 5 км околног подручја); 2) балканске државе донеће одлуку да поведу рат против Турске и поделе њене европске територије према раније успостављеном споразуму; 3) Русија треба да се држи неутрално осим у случају ако Аустрија започне експанзију, и да упозори Румунију на њено држање; у Балтичком мору Русија ће држати своју флоту са британском, где ће се склопити споразум, у случају европског рата; 4) Поморска супрематија резервисана је за Француску и изградња путно- железничке мреже на Балкану, Француска је дала милијарду франака Русији као посреднику за послове које ће предузети; 5) За Црну Гору је резервисан један део Албаније – део Скадарског вилајета и део Новопазарског санџака; 6) Бугарској се уступа Источна Румелија са Једренским вилајетом; 7) Грчкој ће бити припојен Епир и део Битољског вилајета и острва; 8) Србији ће бити уступљен део Битољског вилајета и Косовски вилајет; 9) по окончању рата, балканске државе се обавезују да исплате 100 милиона Румунији као награду за неутралност; 10) Руска флота у Црном мору добија право слободног пролаза кроз мореузе; 11) Велика Британија анектира Египат и заузима једно егејско острво као складиште за угљ; 12) Крит неће бити прикључен Грчкој већ препуштен управи сила и моћи ће да добије аутономију. Уговор ће ступити на снагу када балканске државе објаве рат Турској. Двојица принчева, српски и црногорски, размењени су на обостраним дворовима, како би својим присуством оснажили гаранцију савеза. Чланак је као прилог Министарству иностраних дела послао Михаиловић. ДАС, МИД ПО, микрофилм 369, III/332 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 17. септембар 1912, Пов. бр. 2180).

¹⁰²² Према де Боздаријевом признању, он није био уверен у извесност рата балканских држава против Османског царства. A. de Bosdari, *Delle guerre balcaniche...*, 36 e passim.

¹⁰²³ Сматрало се да је Италија наштетила свом дипломатском положају перманентним захтевима за формално признање анексије нових провинција од стране европских сила. W. Clarence Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya...*, 243.

¹⁰²⁴ Giovanni Giolitti: *al governo, in Parlamento, nel carteggio. (1906-1928) : discorsi extraparlamentari (1919 e 1924)*, a cura di Aldo A. Mola e Aldo G. Ricci, Vol. III/2, Foggia 2010, (Volpi a Giolitti, 20 giugno 1912), 308 – 309; T. W. Childs, *Italo – Turkish Diplomacy...*, 155.

¹⁰²⁵ *Ibidem...*, 155.

живе с друге стране Јадрана“, са свешћу да Рим никада неће изгубити из вида споразуме са Русијом о Триполитанији и балканским питањима.¹⁰²⁶

Први мировни предлог с италијанске странке уследио је 16. марта 1912: признање италијанског суверенитета, повлачење трупа, повраћај права италијанских држављања у Османском царству (статус пре избијања рата), признање Калифата, исплаћај одштете (која ће се утврдити) за две провинције, проглашење амнестије за све становнике Либије и обећање Италије да ће остати привржена каснијем демаршу у вези с укидањем капитулација.¹⁰²⁷ Након што је Решид-паша оклевао да се сусретне с Ђолитијем лично у Торину током лета 1912, председник владе Италије препоручио је да се, као вид додатног притиска на Порту, изврши, осим поморске блокаде, и окупација нових егејских острва (Хиос и Лезбос), али је Сан – Ђулијано то одбио. Министар је посаветовао да се бомбардују тврђаве испред луке Измир, али да она уследи тек након прекида преговора и рата на Балкану, како Италија „не би сносила одговорност што је допринела избијању рата“.¹⁰²⁸ Италијанска делегација рекла је Решид – паши у Ошију да ће, уколико избије рат на Балкану, Италија проширити операције изван Либије, и да је 10. септембар коначан уступак ултиматума.¹⁰²⁹ Када је, током мировних преговора, постало јасно да Ђолитијева влада неће тражити од султана формално признање анексије, и да ће султан, као врховни калиф исламског света, задржати право да именује верске достојанственике у Триполитанији, лидер десних либерала Сидни Сонино се, очекујући расплет балканске кризе, успротивио попуштању Порти. Уреднику је поручио да је Италији било стало да „путовање до Триполија буде коначно ликвидирано пре него што се заоштри балканско питање“, али да је била илузија да компликације на Балкану неће избити током трајања рата. Сонино је поручио Бергаминију, уреднику листа *Giornale d'Italia*, да је прижељкивао да се „мир не склапа одмах, како бисмо, индиректно или директно, могли да помогнемо балканским државама у њиховој борби за ослобођење“, будући да је „опстанак Турске у Европи гадост која срамоти нашу драгоцену цивилизацију“, и то на начин да „не отрујемо наше односе с Аустријом, као предуслов за споразумевање са Немачком“.¹⁰³⁰

Мировни уговор у једанаест тачака потписали су, 18. октобра 1912, у име Италије, парламентарни заступници Пјетро Бертолини и Гвидо Фузинато, и финансијски предузимач Ђузепе Волпи; у име Порте, Наби Беј и Фахредин Беј.¹⁰³¹ У другом члану уговора, утврђено је да се изврши опозив официра и трупа из Киренаике и Триполитаније, односно егејских острва, у четвртном да се успостави општа амнестија за све учеснике рата, а у последњим члановима уговора да Италија пристаје на повећање са 11 на 15% *ад валорем* царина у Турској, као и на успостављање нових монопола или наметање доплата на потрошњу на следећих пет артикала: уље, папир за цигарете, шибице, алкохол, карте за играње, под условом да се исти третман примени истовремено и без разлике на увоз робе из других земаља. Најважнији, десети члан, регулисао је питање обавезе италијанске владе да на османског јавног дуга исплати новчану одштету за одузете провинције у Африци, према количини распоређеног дуга,

¹⁰²⁶ F. Onelli, „La Russia e la guerra di Libia: 26 agosto – 5 novembre 1911“, *Africa: Rivista Trimestrale di Studi e Documentazione Dell'Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente* (2000), vol. 55, n. 3, 390. (385 – 397).

¹⁰²⁷ T. W. Childs, *Italo – Turkish Diplomacy...*, 127.

¹⁰²⁸ *Ibidem...*, 207 – 208.

¹⁰²⁹ *Ibidem...*, 209 – 210.

¹⁰³⁰ S. Sonnino, *Carteggio (1891 – 1913)...*, 549 – 550.

¹⁰³¹ ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna, b. 230, f. Dispacci Politici Gennaio – Giugno 1913, Trattazione Generale, f. Trattato di pace fra l'Italia e la Turchia, s. n.

на основу трогодишњег периода који је претходио рату.¹⁰³² Износ суме био би утврђен мешовитом комисијом, или пресудом друге две силе у случају немогућности постизања споразума унутар комисије.

Историчар Салваторели сматрао је да је у историографији „пренаглашена“ условљеност везе између либијског рата и првог балканског рата, чији су узроци потпуно различити, без обзира на чињеницу да је рат убрзао процесе на Балкану.¹⁰³³ Супротно његовим гледиштима, у волуминозној историографско –хроничарској студији, обogaћеној фотографијама, репортажама, дневничким белешкама, о италијанској војни у Либији, која интензивно дотиче и хронику борби балканског савеза против турских снага крајем 1912, проф. Енрико Меркатали, аутор прве велике илустроване енциклопедије о рату у Либији, бележи да су прве црногорске победе и први успех црногорског наоружања, осим есенцијалног подстрека који је стигао италијанским оружјем, делом последица „сарадње арнаутских племена Хота, Груда и Кастратија, као и других малисорских племена“, који су се ставили на располагање трупама којима је командовао принц Данило“, из чега закључује да је влада на Цетгињу унапред „била обавештена о ставу који ће, у току рата, заузети албанска племена“.¹⁰³⁴

Како би утемељио тврдње да је рат у Триполитанији био директан и непосредан повод, али и узрок Првог балканског рата, и како би оспорио Бисолатијеве и Салвеминијеве тврдње да ће „последнице тог рата бити исувише опасне“, утицајни уредник торинске *Stampa* Алфредо Фрасати позвао се на репортаже које је у *Тајмсу* током 1912. и 1913. објављивао ирски бугарофилски пропагандиста, дописник и новинар из Софије Џејмс Дејвид Баучер (1850–1920). Према Фрасатијевом увиду, да Италија није покренула војну операцију против Арапа и младотурских трупа на северу Африке, балканске државе никада не би између себе постигле договор који би им омогућио трајно решење питања опстанка Османске империје на Балкану.¹⁰³⁵

О вези утицаја италијанске акције и Првог балканског рата писао је, међу првима, новинар Масимо Рока, познатији под псеудонимом Либеро Танкреди¹⁰³⁶, проминентни припадник националистичког покрета. Рока је анализу балканских ратова и утицаја на Италију започео констатацијом да је анексија Босна и Херцеговине са становишта моралног и политичког престижа представљала осветољубиви чин

¹⁰³² ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna 1862 - 1938, b. 230, f. Dispaggi Politici Gennaio – Giugno 1913, Trattazione Generale, f. Trattato di pace fra l'Italia e la Turchia, s. n.

¹⁰³³ L. Salvatorelli, *Un cinquantennio di rivolgenti mondiali (1914 – 1971)*, Firenze, 1972, 9.

¹⁰³⁴ У волуминозној историографско –хроничарској студији, обogaћеној фотографијама, репортажама, хроникама, дневничким белешкама, о италијанској војни у Либији, која интензивно дотиче и хронику борби балканског савеза против турских снага крајем 1912, проф. Енрико Меркатали бележи да су прве црногорске победе и први успех црногорског наоружања делом последица „сарадње арнаутских племена Хота, Груда и Кастратија, као и других малисорских племена“, који су се ставили на располагање трупама којима је командовао принц Данило“, из чега закључује да је влада на Цетгињу унапред „била обавештена о ставу који ће заузети албанских племена“. E. Mercatali, *Tripoli – Cirenaica. Note descrittive, illustrate, dei paesi, dei costumi, della storia libica, alternate con le cronache della guerra italo – turca e della conquista della Libia, seguite dalla rassegna dalla guerra balcanica*, Vol. Secondo, Milano 1912, 882 – 883.

¹⁰³⁵ L. Frassati, *Un uomo, un giornale: Alfredo Frassati (1868 – 1961)*, Roma 1978, Vol. I, 91.

¹⁰³⁶ Масимо Рока (Massimo Rocca) (1884 – 1973) у младости анархиста, напустио је анархистички пацифизам и антимилиитаризам, како би подржао колонијални рат у Либији. Заговарао је идеологију „пролетерског национализма“ који противио „експлоататорском“ немачком државном систему и монархијско клерикалним државама, близак Мусолинију. Повезао се са националистима и револуционарним синдикалистима, али је постао „либерално-револуционар“, ревалоризујући капитализам; узалуд је покушавао да се приближи слободарским круговима. G. Salvemini, M. *Dai ricordi di un fuoriuscito 1922 - 1933*, Torino 2002, 48; E. Fimiani, „Massimo Rocca“, *Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 88* (2017) ([https://www.treccani.it/enciclopedia/massimo-rocca_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/massimo-rocca_(Dizionario-Biografico))).

„разметања и јуначења“ аустро – немачког блока против Европе (укључујући и Италију), због исхода конференције у Алгесирасу.¹⁰³⁷ У оцени Танкредијевих теза, публициста Алдо Валори навео је да оне припадају „антифрипицизму“, али да су удаљене од тршћанског иредентизма, будући да је Танкреди сматрао да је „лудост“ водити рат за „ослобађање“ ових земаља.¹⁰³⁸ Валори је подсетио да је Танкреди у свом делу истакао да је статус кво на Балкану био повезан са „себичном и кратковидом ароганцијом великих европских народа“, који су, у жељи да не наруше тешку равнотежу својих финансија са оријенталним импликацијама, приморали мале балканске државе да трпе било какво малтретирање од стране Турске.¹⁰³⁹ Први ударац овој мирољубивој камори међународних финансија био је (невољно) италијанско – турски рат, а други добровољно створен Балкански савез против жеља свих великих сила. Османско царство, ослабљено у својој последњој преживелој структури распадом демократских Младотурака, није могло да се одупре савременом утицају малих и храбрих савезничких војски. Рока је хвалио војну организацију и моралну припремљеност српске, црногорске и бугарске војске. Ослањајући се на мемоаре Шериф-паше, Рока је тврдио да „бугарски и српски војници, на неприступачним путевима и без пруга, свакодневно добијају топлу храну, стотинама километара од границе“, док Турци „једва“ успевају да обезбеде полазак два воза муниције и хране ка зараћеним деловима фронта.¹⁰⁴⁰ Рока усваја Шериф – пашин закључак да су Срби у Куманову, захваљујући надмоћи у употреби артиљерије, „крваво победили код Куманова“, потискујући непријатеља „у неред“ према Битољу.¹⁰⁴¹ Он је још од 1912. тврдио да Беч без, сагласности Италије, која осигура своје колонијално присуство у Африци, неће успети у намери да издејствује објаву рата Русији и балканским народима.¹⁰⁴²

Међу првим публицистима који су хронолошки прецизно и историографским, хеуристичким приступом тематизовали и анализирали феномен балканских ратова и њихову повезаност са италијанским ратом у Либији, били су адмирал Ђовани Ронкаљи и педагог Илдебрано Бенчивени.¹⁰⁴³

Војни историчар и хроничар Чезаре Кауза пише да је рат на Балкану био неминован и да је он природни наставак војне започете пре годину дана. Он је сматрао да би европске силе „дозволиле да балкански народи буду масакрирани, уколико не буду имали потребну снагу отпора, без интервенције са стране“, сугеришући да

¹⁰³⁷ L. Tancredi, *Dopo Tripoli e la Guerra balcanica. Appunti storici per fissare la responsabilità*, Lugano 1913, 205.

¹⁰³⁸ A. Valori, „Un volume di Libero Tancredi sulle due guerre della vigilia“, *Il Resto del Carlino*, 9 febbraio 1915, Anno XXXI, N. 40, 3.

¹⁰³⁹ *Ibidem*, 3.

¹⁰⁴⁰ Chérif-Pacha, *Quelques réflexions sur la Guerre turco – balkanique*, Paris 1913; L. Tancredi, *Dopo Tripoli...*, 212 – 213.

¹⁰⁴¹ Рока цитира Шериф – пашу: „Пешадија није могла да покрије артиљерију, а артиљерија није могла да заштити пешадију. Борили су се одвојено. Батерије су плуштале гранате не знајући циљ“. L. Tancredi, *Dopo Tripoli...*, 214 – 215.

¹⁰⁴² У листу *Rivolta*, који је излазио у Лугану, у октобру 1912, Рока је објавио чланак *Per la Guerra d'Oriente*, у којем је изнео мишљење да Двојна Монархија „никада неће ризиковати сукоб са балканским народима и Русијом, ако не буде сасвим уверена у неутрално и помирљиво држање Италије“. *Ibidem*, 226.

¹⁰⁴³ I. Bencivenni, *La guerra degli stati balcanici contro la Turchia*, Firenze: Salani, 1913; G. Roncagli, C. Manfroni, *Guerra Italo-Turca, (1911-1912) : cronistoria delle operazioni navali*, Vol. I – II, Milano 1918 – 1926, 187, 205.

„распарчавање Турске империје није згодно за Европу“.¹⁰⁴⁴ Он уочава да „на балканске државе траже да се коначно, после 30 година, примени чувени Берлински уговор којим су утврђене обавеза увођења грађанске реформе у европским, хришћанским земљама“, још увек подвргнутим „поквареном, монголском јарму“ и аутономија македонских провинција; то су „леgitимне тврдње, јер су санкционисане људским и светим, Божјим уговорима, будући да је турски јарам у Европи срамотан, а политика није сентиментална“.¹⁰⁴⁵ Поједини триплицистички усмерени новинари, попут Ђузепеа Бевионеа, новинара који је у периоду 1911 – 1912. већи део ратних збивања провео као дописник у Триполитанији, нису сматрали да потенцијално аустријско ширење ка Солуну може имати негативне ефекте по Италију.¹⁰⁴⁶

Историчар тзв. „националистичке оријентације“, публициста и полемичар Анђело Перниче држао се мишљења да постоји посредна, а не директна узрочно – последична веза између рата у Либији и догађаја на Балкану. Он је писао да је Италија, предузимајући либијску експедицију, имала за циљ само „да потврди своје медитеранске интересе, а не да усмрти Турску или да изазове нове компликације на истоку“. У том циљу, према Перничеу, она се увек уздржавала од било каквог акта који би могао превише ослабити Турску или имати опасне последице на Балканском полуострву, одбивши прво „да уништи османску флоту – а било би јој лако да је хтела“ и не прихвативши да прошири поље војних операција у предњој Азији и Европи.¹⁰⁴⁷

Поједини београдски листови сензационалистички и узбуђено писали су да је између Италије, Бугарске и Грчке потписан тајни споразум против Турске, и да Бугарска већ улази у Македонију.¹⁰⁴⁸ Позната су гледишта М. Миловановића о непосредном утицају турско - италијанског рата на догађаје на Балкану. Посланицима је 1. октобра писао да рат може означити да Аустро – Угарска, упркос изјава о „неутралности о одржавању постојеће ситуације, заподене оружану побуну међу Арбанасима или на други начин искористи свој утицај да „сиђе у Новопазарски санџак“, како је српском државнику говорио бугарски колега Данев.¹⁰⁴⁹

Политички преглед *Српског књижевног гласника* био је веома добро обавештен о почецима и току рата који се водио у Триполитанији и Киреници. С подробном пажњом примећени су методи којима се Италија деценију пре рата служила да постепено издејствује неутралан став или „прећутну“ подршку осталих држава у Европи; анализирано је француско „изазивање“ Италије и спор са Немачком у Мароку,

¹⁰⁴⁴ Четири државе које су тежиле да се отресе јарма татарског угњетача удружиле су снаге, формирајући такозвану „четвороструку војску“, са укупном војском од 800.000 људи, од којих 400.000 Срба, 150.000 Грка, 50.000 Црногораца: без бројне банде нерегуларних трупа, нагомилане дуж целе линије турске границе. Бугарски цар Фердинанд био је изабран за генералисимоса четири конфедеративне војске, пред којима се Турска нашла у далеко од срећних услова, са својим финансијама у расулу, ратом код куће и у Либији, флотом блокираном на Босфору; спречили су поморски транспорт његових азијских трупа, на Егејском мору су доминирале италијанска и грчка флота. С. Causa, *La guerra italo – turca e la conquista della Tripolitania e della Cirenaica. Narrazione storica*, Firenze 1912, 757 – 758.

¹⁰⁴⁵ *Ibidem*, 757 – 759.

¹⁰⁴⁶ Бевионе је писао да се значај Балкана у италијанској оптици спољне политике преувеличава и да „свет неће пасти ако Аустрија запоседне Солун“. Италија, према овом аутору, има само одређене мале интересе на Јадрану; веровао је да се с Аустро – Угарском могу постићи одређени заједнички циљеви анти – турске политике, којима би се морале последично прилагодити и балканске државе. G. Bevione, *Come siamo andati a Tripoli*, Milano 1912, 159 – 160.

¹⁰⁴⁷ A. Pernice, *Origine ed evoluzione storica delle nazioni balcaniche*, Milano 1915, 405.

¹⁰⁴⁸ „Рат између Италије и Турске“, *Застава*, 18. септембар (1. октобар) 1911, год XLVI, бр. 203, 4; „Рат између Италије и Турске“, *Ibidem*, 23. септембар (6. октобар) 1911, год XLVI, бр. 206, 1 -2.

¹⁰⁴⁹ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро – Угарске у XX веку*, Београд 1992, 378 – 380.

а прикупљале су се и информације о економским приликама провинције северне Африке.¹⁰⁵⁰

На оснивачкој седници националиста 4. децембра 1911, националистички публициста и агитатор Енрико Корadini подробије је покушао да објасни аспект повезаности континуираног сузбијања италијанског утицаја од Турске и Аустро – Угарске на Балкану и империјалног наратива о колонизацији Либије. Он је навео да је младотурски режим („самозвана либерална Турска“), чији је „долазак хваљен“, заједно с Двојном Монархијом, осујећивао од 1909. економски продор Италије у Триполитанију, и да су обе силе покушавале да демонстрирају војну активност на Јадрану и Егејском мору против италијанских интереса и спрече градњу Дунавско–јадранске железнице.¹⁰⁵¹ Корadini тврди да је француска плутократија, због разгранте мреже економског капитала уложеног у европски и азијски део Турске, и поред свог „хуманистичког републиканизма“, давала лажну наду балканским народима да ће се ослободити турске доминације у Европи.¹⁰⁵² Корadini је у обраћању на седници II конгреса националиста, 18. децембра 1912, сажео закључке своје анализе тока либијске операције : рат у Либији водили у људи „старе Италије, оне из 1896“, „велики у оружју, мали у операцијама“, који су дозволили да их „претерана попустљивост“ према локалном, „презриво“ расположеном, ратоборном арапском становништву, одведе до

¹⁰⁵⁰ Политички преглед доноси вест да је у „1900 години је целокупан привредни обрт у овим афричким провинцијама био 23 милиона динара; у 1909 години само 15 милиона“ и да су главни производи били суданско перје, слонове кости, коже, ђилибар и златни прах, али да се ова роба све више упућивала преко Нигера и Конга. Износи се претпоставка да ће Италија успети да колонизује источни део Либије, плодну, мочварну и за већим оазама бољу регију Киренаику: „Ако је Триполитанија пуста, није Киренаика, источни део триполитанске пустиње. Киренаика, стари Пентаполис, је плодна земља, која је боља од Туниса. Њена је обала врло развијена, а има два пристаништа, која ће бити од велике важности доцније кад Италија утврди своју власт. Киренаика може постати колонија, у коју ће долазити иселјеници и стварати насеобине.“ Иностранци, „Турско – талијански рат“, Политички преглед, *Српски Књижевни Гласник* (1911) књ. XXVII, Свеска седма, уред. Ј. Скерлић, Београд 1911, 550 – 554.

¹⁰⁵¹ Према Корadiniју, немогућност уобличавања војно – стратешког плана о доминацији Јадраном, због континуираног притиска Аустро – Угарске и ризика директне конфронтације, допринела је да се влада определи за војну инвазију Либије. Негирајући могућност поморског споразума, Корadini је, као и остали националисти, у свом анти– аустријском сентименту, отишао до одређених граница: није предлагао обавезни излазак из Тројног савеза, већ његову темељну трансформацију. Корadini је публикувао чланке као исламофоб, противник радикалног исламизма и турског феудализма, заступајући колонијалистичку реторику борбе за ресурсе, трговачки монопол на Медитерану и пацификацију „дивљих“ Арапа, али је италијански продор означио као „мали“ и одбацивао епитете да заступа „мегаломански империјализам“. Тврдио је да је уплив националистички, а не империјалан: „На северној обали Африке, у великој драми, Италија игра ону малу улогу о којој смо већ говорили, а нужно ћемо морати поново да поменемо: један малени део мирног продора“. Корadini је сматрао, како преноси његов колега П. Окини, да „на Балкану и у Либији земља није била под праведном влашћу, већ под неком врстом ропства које ју је исушило“, додајући да „природа не жели да умре, те стога делује по божанској вољи, као инструмент живота“. *Il Nazionalismo italiano. Atti del Congresso di Firenze*, Firenze 1911, 113 – 118, 123 – 125; E. Corradini, *L'ora di Tripoli*, Milano 1911, 101, 104; P. Occhini, *Enrico Corradini e la nuova coscienza nazionale*, Firenze 1925, 211 – 214; E. Corradini, *Il nazionalismo italiano*, Milano 1914, 174 – 175, 185.

¹⁰⁵² Корadini пише: „Француске владајуће породице данас, коју оличавају Поенкаре и његови сапутници, републиканска, демократска, хуманитарна Француска, светли предводник свих идеала сањара, Француска данас тежи само голом и сировом капиталу. Пред плутократским народима жели, или барем је желела да буде, гласник конференција и интервенција на Балкану, у корист мира, у корист Турске, укратко, а против балканских савезника, укратко, у корист своје плутократије“. Корadini прави невеште, али занимљиве алузије на пролетерску судбину „либијског и македонског „пролетера“, чије праведне тежње настоји да оспори део европског социјализма. „Највећи непријатељ нас и наших балканских савезника била је и јесте европска плутократија.“ E. Corradini, *Il nazionalismo italiano...*, 176, 184 – 187.

континуираног, болног продужетка непријатељстава на неодређено време, попут побуне у Шар–ел Шату, што је ефективно заустављено избијањем балканског рата и почетком сламања османске моћи у Европи.¹⁰⁵³

Синдикалистички теоретичари и идеолози (Лабриола¹⁰⁵⁴, Оливети, Орано, Танкреди), подржали су анексију Либије, као и Барцилаи, док су други (де Амбрис, Леоне, Мантика) остали противни.¹⁰⁵⁵ У италијанској војсци у Либији ратовали су и далматопхили из Задра, међу којима је најпознатији био Одоне Накић д'Осљак, коњички поручник из Лодија, током чије сахране је у далматинском граду први пут развијена италијанска тробојка.¹⁰⁵⁶ Према задарском конзулу д'Алији, оно што је крајем 1912. забрињавало иредентисте био је страх да се „тријалистичка идеја не потврди на штету Далмације.“¹⁰⁵⁷

Последице либијске експедиције у Италији биле су махом неповољне: успоравање темпа развоја у текстилној и машинској индустрији, пораст буџетског дефицита, максималан пораст емиграционог процеса (872. 588 лица у току 1913), пораст цена хране и криза у социјалним односима, које су се одразиле на политичке тензије.¹⁰⁵⁸

Узрочна веза Албаније и Триполија потврђена је и у белешкама српских дипломата.¹⁰⁵⁹ Томазо дела Торета, пратећи рат из Петрограда, примећује да је Италија у тежем положају због Триполитаније него Аустро – Угарска због Босне и Херцеговине, јер не постоје изгледи да ће „било која држава у одсудном тренутку интервенисати у корист Италије“, као што је Двојној Монархији помогла Немачка при крају босанске кризе.¹⁰⁶⁰ Титони је Веснића обавестио о плану да се Триполитанија осваја „стопо по стопу“, изгради железничка мрежа кроз пустињу, од обале ка унутрашњости, и да су Немачка и Аустро – Угарска биле обавештене о „триполитанским намерама Италије, чему се нису противиле“; потврђујући да је аустријска штампа „непријатељска према Италији“, Титони је исказао бојазан да се неутрално и условно позитивно писање француске штампе не промени под утицајем британских ратних дописника.¹⁰⁶¹ Болати је Вујићу пренео да су изјаве Асим – беја,

¹⁰⁵³ Корadini не истиче да је балкански рат „империјалистички“, већ да тај епитет носи само операција у Либији, али је категоричан да „италијанска војска сама“ не би могла да умири провинцију без помоћи балканских армија: „Паметније судбине и наши бољи пријатељи изазвали су други рат и тако ставили тачку на први. Без тога, с великим делом изгубљене прошле године, ми му не бисмо видели краја.“ E. Fonzo, *Storia dell'Associazione Nazionalista Italiana (1910–1923)*, Napoli 2017, 56; E. Corradini, „La condotta della guerra di Libia“, *L'Idea Nazionale*, 18 dicembre 1912, Anno II, N. 51, 1 – 2.

¹⁰⁵⁴ Артуро Лабриола (1873–1959), синдикални револуционар, теоретичар синдикалистичког реформистичког марксизма, био је најпроминентнији протагониста теорије о „ослобађању“ италијанског пролетаријата преко колонијалне интервенције на северу Африке. Њеним успешним окончањем, пролетаријат ће економски оснажити и добити прилику да заподене борбу против „незреле буржоазије“, која га је „варала на путу класне борбе“ и онемогућавала му организационо јединство. M. Gervasoni, „La rivoluzione per fare che? I sindacalisti rivoluzionari italiani e le rappresentazioni del mondo nuovo (Stato, mercato, sindacato)“, *Marginalismo e socialismo nell'Italia liberale 1870 – 1925*, a cura di Marco E. L. Guidi e L. Michelini, Roma 2001, 211 – 212.

¹⁰⁵⁵ R. S. Cunsolo, „Libya, Italian Nationalism, and the Revolt against Giolitti“, *The Journal of Modern History* 37, no. 2 (1965), 192.

¹⁰⁵⁶ A. d'Alia, *La Dalmazia nella storia e nella politica nella guerra e nella pace*, Roma: Optima, 1928, 87 – 88.

¹⁰⁵⁷ *Ibidem*, 88.

¹⁰⁵⁸ E. Gentile, *Le origini dell'Italia contemporanea. L'età giolittiana*, Roma – Bari 2003, 235 – 237.

¹⁰⁵⁹ И Јован Јовановић, генерални конзул Србије у Скопљу, сматрао је да Италија, због Триполитанског питања, може да помаже арнаутски покрет против Порте, после Цавид – пашине и Тургут – пашине експедиције. АС, МИД ПО, микрофилм 363, IX/582 (Ф – IX, П/6 – IV, 14. март 1911, Пов. бр. 452)

¹⁰⁶⁰ ДАС, МИД ПО, микрофилм 365, XI/404 – 405 (Ф – XI, 1911, П/6 – VI, Дос IV, Пов. бр. 2269)

¹⁰⁶¹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 365, XI/385 (Ф – XI, 1911, П/6 – VI, Дос IV, Пов. бр. 2184)

које му је српски посланик саопштио, у вези непостојања намере Порте да започне са војним операцијама у Нопозараском санџаку, корисне за одржање мира на Балкану, чему су одговарале и изјаве Ризова и посланика Рода, да Британија не размишља о анексији Египта и компликацији ситуације.¹⁰⁶² Асим бег је 5. децембра обавестио Аустрију да је, према сигурном извору, Италија издвојила два милиона франака да би изазвала немир у Македонији, док је Ферид-паша, бивши велики везир, био уверен да је Италија умешана у бомбардовања у Македонији, и да је имала потврду Муфид-беја, албанског посланика у Цариграду, да је Италија понудила Албанцима оружје за револуцију.¹⁰⁶³ Сан Ђулијано је негирао сваку званичну везу са балканским интригама. Италија није могла бити одговорна за дела својих приватних грађана. Италија је позивала на мир у Албанији. Министар није веровао да се оружје шверцује на Балкан, али ће разговарати са Ђолитијем о надгледању обала и лука Италије како би спречио одлазак оружја.¹⁰⁶⁴

Мишљење о Младотурцима, и нарочито Османској империји, у то време, није било увек повољно, пошто је произишало из политички одмереног и рационалног процењивања догађаја, и релативно целовитог увида у то да комплексност националних проблема у Царству није решена. Без обзира на чињеницу да је таквом ставу допринела и својеврсна „принципијелна“ наклоност италијанске јавности према потлаченим хришћанским народима и одбојно држање према исламским друштвеним и културним тековинама, она нису увек одражавала јединство и хомогеност. Размишљање Феличеа Сантинија (1850–1922), сенатора и војног лекара, учесника рата у Либији, активног присталице Криспијеве политике, о кризи унутар Османског царства занимљива је по врсти коментара коју доноси о реакцијама хришћана на младотурске реформе и узроцима општег турског опадања. У кратком излагању, објављеном у часопису *Nuova Antologia* 1913. године, он је жестоким речима оптужио турску власт да спроводи масакр над јерменским становништвом, али и европску јавност, која и поред писања штампе о том проблему, није уопште реаговала.¹⁰⁶⁵ Младотурци су настављали истоветну политику претходних владара, не доносећи суштински никакву нову промену; пошто је снажно подржао хришћанске захтеве и националну борбу, тврдио је да хришћани из европских провинција, попут Грка, Бугара, Срба, Словена и Влаха постају „нестрпљиви и уморни од досадних начина реформи“.¹⁰⁶⁶ Сантини је тврдио да је једна од последица либијског рата отварање

¹⁰⁶² ДСПКС 1903 – 1914, Књ. IV, Св. 4/II, прир. Љ. Алексић – Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2009, бр. док. 533, 1045 – 1046.

¹⁰⁶³ W. Clarence Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya...*, 125.

¹⁰⁶⁴ *Ibidem*, 125.

¹⁰⁶⁵ F. Santini, „Cose di Turchia. Alla vigilia di nuovi eventi“, *Nuova Antologia* (luglio – agosto 1913), Vol. CLXVI, 303 – 312.

¹⁰⁶⁶ Сантини износи неповољне оцене о уставном, политичком систему младотурског режима: „Османско царство је данас једва упола мање од онога што је било у прошлости, из простог разлога што њени државници нису хтели или никада нису могли озбиљно да схвате потребу Империје да се реформише, и да реформе заснују на принципима другачијим од оних до сада. Политичке и друштвене реформе се не спроводе уз моду у облачењу, замена феса за турбан, широке одеће за уску одећу, са префињеношћу париских порока. Садашњи свет захтева много других принципа и других закона, супротно онима које је усвојио стари режим и које су усавршили Младотурци.“ Додаје и да је менталитет Турака допринео њиховој стагнацији: „д укупног броја државних службеника, хришћани чине једва један одсто, а муслимани других раса, Арапи, Албанци, Курди, заступљени су са свега 9%, тако да осталих 90% има запослење искључиво зато што су Турци, који припадају доминантној раси. Турчин се не бави трговином, гнуша се индустрије, уверен у право да живи о трошку владе само зато што га менталитет наводи да сматра својим правом да профитира од награде коју производи доминација“. *Ibidem*, 304 – 306.

ратне конфронтације на Балкану, која је разобличила погрешан систем регрутовања и обучавања војника.¹⁰⁶⁷ Сантини је још 1910. године анализирао важност дипломатских путовања цара Фердинанда и краља Петра I у Цариград, преговоре о економским питањима, линијама комуникације, железници и конзулатима између Османског царства, Србије и Бугарске и дошао до закључка да ће српске претензије на Стару Србију наићи на далеко веће противљење европских сила него бугарске аспирације ка Солуну и Битољу. Овакав став правдао је „далеко инфериорнијим“ дочеком који је султан приредио краљу Петру у односу на цара Фердинанда, квалитетнијом, обученијом бугарском армијом и тешком одговорношћу које собом носи „тужно краљеубиство“.¹⁰⁶⁸

У размени мишљења италијанског посланика Империјалија и отправника послова Србије у Лондону, с почетка октобра 1912, повела се дискусија о садржини и есенцији реалног, политичког положаја Либије у европској политици и међусобним односима Италије и Србије према Османској империји. Српски дипломата изразио је сумњу да ће Порта пристати на реформе које би поништиле Мирџштегски споразум (хришћански гуверенер за целу стару Србију, Косовски вилајет административно проширен до Љеша и Скадра), али је навео да Турска, у односу на италијанске захтеве према Триполису, не може да избегава да прихвати много скромније захтеве балканских држава од оних „екстремних“ италијанских на северу Африке. Империјали је енергично протествовао, наводећи да су ратне операције у Либији неупоредиве са било којим обликом сукоба на Балкану, „различите и одвојене“ од „балканског рата“, понављајући да је влада у Риму позивала на одржање status-a quo¹⁰⁶⁹. Аварнин став био је да је за Италију лоше да изађе из Тројног савеза, да се супротставља обнављању десетогодишњег уговора са Аустро – Угарском, који је истицао 1914. године. У пошироком телеграму упућеном Сан – Ђулијану, он је објашњавао да не може имати поверење у пријатељску наклоност сила Антанте према Италији.¹⁰⁷⁰ Треба подсетити да би Уговор о Тројном савезу престао да важи 8. јула 1914. да није претходно обновљен 5. децембра 1912; овом уговору придодат је протокол који је обновљен четврти пут, чиме су потврђени претходни споразуми из 1900. и 1909. између Италије и Аустроугарске, у погледу Албаније, очувања непромењеног стања на Балкану.¹⁰⁷¹

¹⁰⁶⁷ Сантини је писао да „повучени резервисти нису били способни за руковање савременим оружјем, а регрути нису имали никакво војно образовање“ и да су 49 милиона турских лира, ван буџета, прогутали војни трошкови“. *Ibidem*, 305.

¹⁰⁶⁸ F. Santini, *Cose di Oriente. I Balcani, Nuova Antologia* (maggio-giugno 1910), Vol. CXLVII, 284-291.

¹⁰⁶⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 736, Imperiali a San Giuliano, Telegramma in arrivo, 5 ottobre 1912, N. 6077.

¹⁰⁷⁰ Аварна је подсетио на писмо послато министру Гвичардинију марта 1910. године, где је указао на немогућност да Италија добије територијалне накнаде, „јер се не може предвидети да ће Двојна Монархија би дозволити уступање поменутих региона осим након несрећног рата или уочи неких озбиљних европских компликација“. Саветовао је да се избегава покретање тог питања „за сада или у блиској будућности, како се не бисмо довели у деликатнију ситуацију и компромитовали обнову уговора“, који Монархија жели да обнови под истим условима као и претходни. Изриче сумњу да би Антанта „с добродошлицом“ прихватила Италију, уколико би она покренула процес за изласком из Тројецарског савеза. Индикативно је да наговештава да би спољнополитички положај Италије био узрок европског рата: „Наше одвајање од Тројног савеза, које би нас природно довело до уједињења са силама Антанте, имало би за последицу такву неравнотежу снага да би у извесној мери умањили потенцијал и утицај Аустро - Угарске и Немачке на континенту, што би могло временом довести до озбиљних компликација, а можда чак и до сукоба између две групе по којима је Европа подељена.“ DDI, Quatra Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Avarna a San Giuliano, 12 agosto 1911, R. Personale S.N., 143 – 149.

¹⁰⁷¹ Прецизирајућим одредбама утврђени су, „на мање-више нејасан начин“, како је истицао премијер Саландра, принципи очувања status quo, локалне аутономије, обавезе утврђивања компензација и међусобног разумевања, на основу паритета равноправности. Од 1887. године, односно од прве обнове

Социјалистички новинар Рафаеле Отоленги, противник интервенције у Либији, у часопису *Critica Sociale*, отворено је указивао на штетне паралеле које ће произаћи по Италију њеном интервенцијом у Либији и националног комешања хришћана у вилајетима Османског царства и узнемирености која је завладала међу владама балканских држава. Његова критика била је усмерена на наводну италијанску подршку избијању Првог балканског рата и Титонијеву „грешку“ имитирања католичке Аустрије у овладавању „муслиманском земљом“, оценивши је као „погубну“ по Арапе. Хвалећи Турке као најтолерантнији режим на свету, Отоленги је писао да „онда када се турски отпор показао много озбиљнијим него што се мислило, Титони је из Париза започео ремек-дело балканског савеза, које је довело до данашњег рата“.¹⁰⁷² Слободним оценама, лишеним дипломатске аутентичности, Отоленги је кривио Титонија због подстицања рата против „најтолерантнијег народа на свету“ – управо је Италија са подвигом у Триполију изазвала све невоље данашњице. Када се осрамотила, инспирисала је, преко Титонија, балканске народе да притекну у помоћ. То је био тренутак да се Европа рехабилитује, обуздавајући апетите победничких држава и обуздавајући их у границама националних захтева.¹⁰⁷³

Доменико Олива (1860–1917), књижевни критичар листа *Giornale d'Italia* и један од оснивача Удружења италијанских националиста, критиковао је и осуђивао намеру Ђолитијеве владе да ступи у превремене и „преурањене“ мировне преговоре са Портом, без видљивог плана „правог“ тријумфа, и њено одбијање да се „окористи“ покретом „Словена и Грка на Балкану“ против Османског царства, како би задржала трајно у свом поседу егејска острва, обезбедила далекосежнија права над афричким провинцијама и и задобила још неке територије.¹⁰⁷⁴ Олива је изричито нагласио да је „либијски рат директан, непосредан узрок балканских ратова“ и да је несхватљиво зашто Италија, са „несагледивим“ преимућствима у опремљенијој морнарици, јачем оружју, „повољној“ политичкој клими, није искористила пријатељски став Русије и оправдано, „ратоборно“ анти – турско расположење балканских народа, Срба, Бугара, Грка, како би продужила рат до тачке с које би Турској било немогуће да потражује верска права за муслимане (Калифа) у изгубљеним провинцијама (оно што, како је нагласио, не постоји ни у Босни и Херцеговини, ни у Тунису ни Египту), и намеће друге „понижавајуће“ услове, попут исплате новчане одштете, иако је прерасла у губитничку страну.¹⁰⁷⁵

Тројног пакта, Италији је признато право да учествује у решавању политичко – територијалних и других проблема на Балкану, и ширем Оријенту. A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]: ricordi e pensieri*, Milano 1928, 25 – 26.

¹⁰⁷² R. Ottolenghi, „L'Europa, la Turchia e la Guerra santa“, *Critica Sociale*, Anno XXIV, N. 23 (15 dicembre 1914), 359 – 361.

¹⁰⁷³ *Ibidem*, 359 – 361.

¹⁰⁷⁴ D. Oliva, „La pace con la Turchia“, *Rivista di Roma*, Anno XVI, Vol. II, N. 8 (1912), 296 – 297.

¹⁰⁷⁵ Олива пише: „Нисмо имали намеру, штавише, нисмо желели да се народ Балканског полуострва наоружа за тријумф своје праведне ствари, али они су се, у међувремену, наоружали, спремајући се да се боре, као што се боре и данас – понадајмо да ће они и победити; онај ко каже да наш либијски рат нема никакве везе са данашњом балканском ватром, преварен је или жели да превари друге. Тај рат био је узрок, а овај који се сада води је његова последица: било је немогуће да, поставивши Турску на ивицу провалије, њени древни непријатељи не узму оружје у руке – то је требало предвидети и искористити. Прича се да су мировни пактови договорени пре него што су Словени и Грци одлучили да заратују. (...) Чини се да је било довољно пожелети да се усудимо да, чврсто, одлучно, тврдоглаво запретимо, да претимо увек, не заборављајући да имамо посла са непријатељем који је на ивици провалије и да око себе имамо неизвесну и нескладну Европу, пријатељску Русију која с правом промишља о судбини хришћана Истока, и ратоборне балканске народе који су се дигли на оружје. Спасити непријатеља у тренутку када пада, и нудити му уз то још и добре споразуме, а ми смо га спасили, осим ако се под тим

Фирентински часопис *La Voce*, чији је главни уредник био Ђузепе Прецолини, противио се „империјалистичкој“ колонизацији Либије, неретко се користећи подацима из истраживања италијанских и других европских научника и публициста о минималном или непостојећем степену развијености биогеолошких, хидролошких, рељефних и других географских погодности које би омогућиле обимно коришћење ресурсних потенцијала поменутог, слабије насељеног дела северне Африке, неопходних за стабилно одржавање колоније. У полемици са националистима, Прецолини и Салвемини усвојили су мишљење Џ. Валтера Грегорија, британско–шкотског професора геологије на универзитету у Глазгову, који је упоредио природно – географске и демографско – инфраструктурне ресурсе Далмације и Триполитаније (са Киренаиком) и закључио да је Далмација област која би Италији, у будућности, била исплативија за неки облик економске колонизације од Либије.¹⁰⁷⁶

Новинар Вирђинио Гајда у пролеће 1912, приликом посете Балкану, пише да Срби „искрено воле Италију“, указује да је рат у Триполитанији неупоредиво популарнији у Србији, него у Бугарској и Румунији, иако се то не примећује у београдској штампи.¹⁰⁷⁷ „Туркофилију“ српске штампе Гајда је приписао чињеници да Србија, због континуираног аустријског притиска, мора одржавати блиске дипломатске везе са Портом, како би осигурала слободан економски пролаз за своју робу преко Солуна, али да и таква политика спада у одржавање „привременог мира“. ¹⁰⁷⁸ У марту 1912. године налазимо га у Скопљу и другим, околним варошима. Гајда стиче утисак да бугарске комите и чете имају преовлађујући утицај у области; сукобе у вилајету представља као „бугарску терористичку побуну македонског народа против турског насиља“. ¹⁰⁷⁹ Крајем априла 1912, прикупљајући податке о миграцијама, економским приликама и националним сукобима, Гајда је обишао границу Србије са Новопазарским санџаком, „чистим српским, сељачким крајем“ из којег потиче „две трећине данашње Шумадије, срца Карађорђевићевске Србије“. ¹⁰⁸⁰ Описао је негативне

не подразумева да га Словени и Грци додатно не смање, како доликује ономе ко се налази у опасности – то није политика хвале вредна“. D. Oliva, „La pace con la Turchia“, *Rivista di Roma*, (1912), Anno XVI, Vol. II, N. 8, 292 – 297.

¹⁰⁷⁶ Грегори је 2. јуна 1911. у часопису *The Jewish World* објавио сажете, компаративне тезе и закључак о могућностима за колонизацију Либије и Далмације, на који су се позвали Прецолини и Салвемини, без жеље да политизују питање статуса Далмације. Грегори је 1910. пропутавао Далмацијом, Црном Гором и Херцеговином, с циљем да се упозна с геолошким тереном. Он је установио да Далмација, упркос крашког рељефа, обилује планинским врховима чије топљење снега подиже ниво речних риба у континенталном залеђу, неупоредиво вишим просеком падавина и квалитетнијим рељефним положајем за пристаништа него приморска обала Либије. Грегори је такође закључио да у „политичком смислу, Далмација никада није била подвргнута Турцима као Либија и да разуђеност становништва не може да се објасни османском владавином“, те да су сељаци марљиви и интелигентни и да је „Аустрија пуно уложила у градњу железнице и путеве“, које на северу Африке не постоје. *La cultura italiana del'900 attraverso le riviste. Volume terzo. „La Voce“ (1908 – 1914), a cura di A. Romanò, Torino 1960, 357 – 358.*

¹⁰⁷⁷ Гајда пише: „Међутим, ако прочитате четрнаест-петнаест новина које свакодневно излазе у Београду, не можете наћи, осим врло мало изузетака, ниједан прави знак, чак ни опипљиву сенку овог пријатељства, ове симпатије коју Срби кажу да имају према Италијани. У Триполитанском рату, београдски листови једноставно изгледају као сићушни тужни репринти бечких новина, који су продате Турцину, и који су жртвовани послу убризгавања трајног италијанског расположења народа је „више занимљив, него изненађујућ“, јер то представља одраз „мале или велике трагедије између сна и стварности“. V. Gayda, „La Serbia e il problema d'Oriente. Sogni e catene“, *La Stampa*, 4 aprile 1912, Num. 95, 1 – 2.

¹⁰⁷⁸ V. Gayda, „La Serbia e il problema d'Oriente. Sogni e catene“, *La Stampa*, 4 aprile 1912, Num. 95, 1 – 2.

¹⁰⁷⁹ V. Gayda, „Terrorismo bulgaro e repressione turca al confine della Macedonia“, *La Stampa*, 28 marzo 1912, Num. 88, Anno XLVI, 3.

¹⁰⁸⁰ V. Gayda, „Nell'orbita dell'Impero“, *La Stampa*, 15 aprile 1912, Anno XLVI, Num. 105, 1 – 2.

аспекте муслиманске колонизације по Србију, коју је у Санџаку поспешивао Мехмед Назим – беј, члан Комитета Уније и Прогреса. Политика колонизације имала је за циљ, према Гајди, да „српски сељаци затворе у круг малих муслиманских колонија, дуж стратешких путева између Аустрије и Турске“, и наводи податак да је таквих колонизованих породица 190 у Пљеваљској и 56 у Пријепољској кази.¹⁰⁸¹ Гајда је пренео допис који је рашко – призренски епископ поднео турским властима о 66 забележених убистава хришћана, преносећи да се Срби, Арнаути и муслимани међусобно жестоко сукобљавају.¹⁰⁸² Описао је да је аустријска пропаганда у Санџаку радила на одвајању српског сеоског и ситно – трговачког елемента у варошима од уједињења са Србијом, представљајући се као управа која „фаворизује трговце и осигурава ред“.¹⁰⁸³ У априлу 1912. је у Београду разговарао са Миловановићем, који му је пренео уверавања да Србији није циљ изазивање рата.¹⁰⁸⁴ Истог месеца Гајда је посетио Пријепоље, Сјеницу и Прибој, и мноштво околних села, разговарајући са локалним становништвом, анализирајући снагу аустро – угарских гарнизона у области и бележећи инциденте српско-турског сукоба, изазване наглим пристизањем муслиманских досељеника и економском оскудицом српских сељака. Гајда је забележио да у „Новопазарском санџаку живи „чист српски народ сељака“, као и да „две трећине Шумадије, срца оног јуначког Србина који је подигао велику побуну под Карађорђевићима, припада Санџаку“.¹⁰⁸⁵ Уочавао је да је проблем за турске власти у томе што Срби јачању своја национална осећања. Гајда је тврдио да „муслимански колонисти, фанатизовани и фаворизовани од Младотурака, раде против Срба; српска маса почиње да се услед тога физички раздваја и и ту и тамо се већ нађе у бројчаној мањини испред муслиманске фаланге.“¹⁰⁸⁶ Српски сељаци губе своје земље, угрожени су систематском муслиманском колонизацијом коју је турска влада предузела у њиховим земљама. Уместо чифлука почела је да дели комуналне земље насељеницима. Али то је био „нови смртни ударац“, задат малом економском сиромашном свету.¹⁰⁸⁷ У мају 1912. прешао је на Цетиње, где је разговарао са Лазаром Томановићем, председником владе, Душаном Грегорићем, министром иностраних дела, и Јанком Вукотићем, министром војним. Сва тројица државника су италијанском новинару пренела жеље да Црна Гора живи у миру са својим суседима, као и то да је она одиграла кључну улогу у примиривању малисорског устанка из 1911. Грегорић је Гајди пренео да уколико Италија „својим акцијама изазове покрете у европској Турској, Црна

¹⁰⁸¹ Гајда пише да је Србија „почела да осећа терет овог јадног емигрантског народа, који не жели да умире, који гладан одлази да тражи земљу за обраду и за живот“. Он описује додељивање пашњака и земље колонизаторским породицама које изазивају многе српске породице да „пропадну“ и да своје земље „уступе придошлицама“. *Ibidem*, 1.

¹⁰⁸² Гајда описује убиство српског учитеља у Неродимљи, злочине албанских чета из Рибара према Србима у околини Приштине, и друга страдања Срба од арнаутских банди. *Ibidem*, 1.

¹⁰⁸³ Гајда пише да су аустријске власти радиле на разоружавању народа: „Аустрија је већ у време окупације 'обрадила' масе и њихове вође, тим чудесним, вишеструким, суптилним радом колонизатора, студозним до сваког детаља, продорним и непогрешивим, који и по свом духу карактерише прве године босанске управе. Босанске железнице посебним тарифама фаворизују робу усмерену ка Санџаку, чиме се, посебно у северном подручју, надвладава свака конкуренције робе која се шаље из Солуна.“ *Ibidem*, 2.

¹⁰⁸⁴ V. Gayda, „La Serbia e la Turchia nella situazione balcanica“, *La Stampa*, 1 aprile 1912, Num.92, Anno XLVI, 2.

¹⁰⁸⁵ V. Gayda, „Nell' orbita dell' Impero“, *La Stampa*, 15 aprile 1912, Num. 105. Anno XLVI, 1 – 2.

¹⁰⁸⁶ *Ibidem*, 1 – 2.

¹⁰⁸⁷ Гајда пише да су српским сељацима „општинске земље биле су њихово драгоцено богатство. Гајда је детаљно описао покушај откупа старе феудалне земље коју је спровела Порта, и њиховом продајом муслиманским колонистима, чији се број нагло повећао у Пријепољу. *Ibidem*, 1 – 2.

Гора не може остати равнодушна на избијање пожара око своје куће“.¹⁰⁸⁸ Гајдин закључак са путовања по балканским престоницама, укључујући и Букурешт, био је да се преувеличава значај покрета отпора против Османског царства, али да не постоје индиције да рат за ослобођење хришћана неће избити: „тврдоглаво чекање балканских држава, које их држи на опрезу, попут стражара, увек представља опасност“; државе које могу допустити самоиницијативну акцију су Аустро – Угарска и Бугарска. Гајда предвиђа да је хришћански народ у европској Турској „уједињен у несвесној или признатој мржњи према Турцима“, али да је дубоко „подељен“ у својим политичким линијама: македонски Бугари „прижељкују албанску сарадњу јер би она могла послужити њиховом непопустљивом шовинизму“, како би у потпуности паралисала утицај српске пропаганде на северу и продор грчке пропаганде у јужној Македонији. Он пише о „суптилном ривалству Србије и Црне Горе“, и песимистичном виђењу царинске уније балканских држава: „једноставна царинска унија не би вредела, јер су балканске државе све пољопривредне, све производе исте ствари и увозе исте индустријске производе из иностранства“, док би политичка конфедерација без Турске имала „превише отвореног непријатеља“.¹⁰⁸⁹ Гајда наводи да је „рат у Триполију гурнуо ситуацију у акутну фазу и да мир није озубиљно угрожен, али да постоји неравнотежа који сваким даном с италијанским ратом расте и припрема претећу кризу“, појачану изразито негативним аспектом финансијског стања Османске империје.¹⁰⁹⁰

А. Занети, један од новинара – дописника из Београда, приметио је да мировни споразум Италије и Османског царства није оставио добар утисак на политичке личности у српским владајућим круговима, ни на београдске Италијане који су живели у граду.¹⁰⁹¹ Географ В. Мантегаца се супроставио тумачењу Пјетра Бертолинија, једног

¹⁰⁸⁸ Томановић је Гајди саопштио да је Цетиње 1911. године било „преплављено албанским емигрантима, који су долазили на стотине“, што је исцрпило финансије државе, док је сва трговина и рад на селу обустављена или смањена због окупљања преко 40.000 турских војника на црногорско–турској граници. Осим тога, пренео је да Црна Гора није поспешивала устанак, и да би Италија морала да стекне увид у то да су они саветовали Малисоре да предају оружје и да не очекују подршку са Цетиња, у случају гушења устанка. Томановић је демантовао да постоји тајни уговор између Аустро – Угарске и Црне Горе који је он потписао са Голуховским и да су односи између две земље коректни, те да Италија не треба да буде забринута због блиских веза краља Николе са двором у Петрограду. V. Gayda, „La questione balcanica nel pensiero dei ministri montenegrini“, *La Stampa*, 5 maggio 1912, Anno XLVI, Num. 124, 3.

¹⁰⁸⁹ Гајда пише да непријатељства између Србије и Црне Горе активно потхрањује Аустро – Угарска, нарочито између односа два владарска дома: „Сукоб, који ће увек прећуткује, али који није никада уташен, углавном је вештачки: ако проникнете у сву његову мистерију, ако истражите његове најсуптилније варијације, наћи ћете и тајну канцу аустријског орла који дели и осваја.“ V. Gayda, „L'incognita dei Balcani“, *La Stampa*, 29 maggio 1912, Num. 148, Anno XLVI, 1.

¹⁰⁹⁰ *Ibidem*, 1.

¹⁰⁹¹ Занети је писао да се у Београду (и на Универзитету) очекивао наставак рата Италијана са Турцима, чији би продужетак био потврђен ратом Балканског савеза, којим би Италија могла да стекне неупоредиво бољу преговорачку позицију и потврди своје политичко савезништво са земљама на Балкану, превасходно Србијом. У супротном, показало се да Италија нема дефинисану балканску политику. Занети пише: „(...)Насамом, чак и најауторитативнији људи признају не само да је то било разочарење (пре неколико дана се чак веровало да ће Италија напустити Тројни савез, и да ће, уједињена са Француском, доћи преко Трста и Ријеке да војно помогне балканске државе), већ да слобода коју је Турска овим путем стекла у Егејском мору представља знатну предност, која се можда не може уравнотежити акцијом грчке флоте. (...) Не желим да кријем утисак београдских Италијана: никакав обзир на хуманост и витештво међу народима, па чак ни симпатије које нас неоспорно везују за земљу која нас угошћује, не може бити у интересу наше земље. (...) Недостајала је далековида и разборита политика која би дисциплиновањем кретања ових држава од њих извукла максималну корист, закључила много повољнији мир и стекла морални утицај међу народима.“ A. Zanetti, „La pace veduta improvvisa a Belgrado“, *Il Giornale d'Italia*, 20 ottobre 1912, N. 293, 1.

од потписника мировног споразума, да је споразум у Лозани у основи истоветан аустријским уговорима са Портом о статусу Босне и Херцеговине, посебно оном из 1909; географ је заступао гледиште да су узроци и околности различити – Аустрија није водила рат са Османским царством да би „добила“ покрајине на Балкану, а султан је званичним актом, у посебном формулацији, признао нов правни систем створен анексијом.¹⁰⁹² Немачка штампа преносила је вести да је Турска могла да пристане на уступак да у Либији одржавање реда повери локалној милицији, којој би, уз претходно повлачење италијанских трупа, било дозвољено да им командују италијански официри, предвођени генералом Робиланом (Робилан – пашом), који је Порти остао у „добром сећању“ током реформе жандармерије у Македонији.

Италијански парламент недуго након споразума у Ошију ратификовао је мировни уговор, а 20. новембра дошло је до успостављања Министарства колонија. Недуго потом, 9. јануара 1913. створене су две управне владе Триполитаније и Киренаике, обе директно зависне од Рима.¹⁰⁹³ Политичке снаге и јавно мњење престали су прате интензивно догађаје у Либији, будући да је дошло до „смиривања“ стања у унутрашњој политици, тријумфом деснице и наглим, тактичким повлачењем радничког покрета. Дошло је до продора Италије у унутрашњост Триполитаније и Киренаике. Премда је парламент у фебруару 1914. започео дискусију о трошковима рата, јавност је све мање била заинтересована за стварну колонизацију нових територија.¹⁰⁹⁴ За разлику од дела Арапа и Јевреја настањених у урбаним срединама на обали, арапска племена у унутрашњости нису смела да допусте да висораван Гебел (јужно од Триполија) и област Гефара (равница дуж обале, западно од Триполија) припадне италијанској војсци, јер су те области биле извор за оскудну, али живалу номадску пољопривреду, узгој камила и оваца – њихов отпор је био очекивана реакција против оних који су дошли да поткопају темеље друштва увек на ивици опстанка.¹⁰⁹⁵

Титони је 26. септембра предао свечану изјаву своје владе представницима европских сила, у којој је било наведено да је влада у Риму посланствима у балканским државама наложила да саопште представницима тих држава да је триполитанско питање и начин којим га Италија решава одвојен од политике очувања *status quo* на Балкану „који остаје основа италијанске спољне политике“.¹⁰⁹⁶ У изјави од 3. новембра, Титони је навео да је „упркос томе што смо непопустљиви по питању нашег суверенитета у Триполитанији и Киренаици, мир између Италије и Турске могућ само пре него што уследи слом односа између Калифата и балканских држава“, будући да би у супротном „Италијани били морално обавезни да наставе непријатељства како не би напустили хришћанске балканске државе у тренутку њиховог напада на полумесец“.¹⁰⁹⁷ Сан – Ђулијано није подржавао проширење ратних операција, али је уочио погоршавање дипломатске позиције Италије и продубљивање јаза између јавног мњења и триплицистичке оријентације високих кругова либерала. У разговору са

¹⁰⁹² V. Mantegazza, „La pace a queste condizioni si poteva concludere dieci mesi fa. Si scontano gli errori della guerra. A proposito dell'intervista Barzilai“, *Il Giornale d'Italia*, 20 ottobre 1912, N. 293, 1 – 2.

¹⁰⁹³ Генерал Отавио Рањи био је војни гувернер Триполитаније, а генерал Отавио Бриконе војни гувернер и управник Киренаике. G. Cicerone, *La terza colonia italiana. Notizie storico-archeologiche della Libia e cronistoria della guerra italo-turca*, Roma 1913, 446.

¹⁰⁹⁴ G. Rochat, *Il colonialismo italiano*, Torino 1973, 65.

¹⁰⁹⁵ *Ibidem*..., 66 – 67.

¹⁰⁹⁶ DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome IV (1er octobre – 4 décembre 1912), Paris 1932, Note du Directeur des Affaires politiques. Déclaration de M. Tittoni, 3 octobre 1912, 27.

¹⁰⁹⁷ DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome IV (1er octobre – 4 décembre 1912), Paris 1932, Note du Directeur des Affaires politiques. Déclaration de M. Tittoni (d'après un télégramme que M. Tittoni venait de recevoir de son Gouvernement), 3 octobre 1912, 25.

отправником послова француског посланства Ларошом, почетком октобра, пре мобилизације савезничких балканских армија, италијански министар му је рекао да „изузме ли се питање Триполитаније, Турска нема искренијег пријатеља од Италије“ и да ће, чим мир буде склопљен, „Италија уложити све напоре да заштити турски интегритет од напада који јој прете“.¹⁰⁹⁸

Сквити је обавестио владу у Риму да је вест о закључењу мира између Османског царства и Италије била очекивана, и да није критикована или у службеном погледу нападана, осим што је пренео утисак да би Италија, заустављањем сукоба, могла да у одговарајућем тренутку боље заштити интересе балканских народа.¹⁰⁹⁹ Вест о окончању рата оставила је приметно негативну реакцију међу јавности у Београду и лоше је примљена у земљи, упркос томе што је Пашић рекао Ринели да не придаје превелики значај непријатељским изјавама опозиционе штампе, изражавајући наду да ће односи Рима и Београда остати непомућени, тј. пријатељски.¹¹⁰⁰

Чланци, прогласи и манифести који су објављивани током 1911. у мацинијевском, републиканском листу *Terza Italia* позивали су протеривање „Турске и Аустрије“ са Балкана. Полемика о слању добровољаца у Албанију између Бисолатија у *Secolo* (против) са уредништвом *Terza Italia* Ђованија Плинија, листом који је промовисао идеју савезништва балканских земаља под предводништвом Италије против „аустријског, турског и руског деспотизма“; у писму Аделе Албанију, мацинијевац Феличе Фиљиолиа уочиће да је балкански покрет и рат у Либији помало одвојени, написаће како антитурски покрет на Балкану потпирује Аустрија, да би заузела Нови Пазар и околне градове“, питајући се да ли Италија треба да им помогне због Русије.¹¹⁰¹ О повезаности рата у Либији са Балканским ратовима сведоче ставови и мишљења неколико утицајних сенатора и скупштинских посланика, међу којима су били Сонино, Гаetano Моска и Леонида Бисолати.¹¹⁰² Бисолати је у чланку *Punto critico* (Одсудни тренутак) објављен у листу *Secolo* 5. јануара 1912. истакао да се „критичка тачка подухвата Триполија састоји у томе да се спречи ширење аустријске

¹⁰⁹⁸ Сан – Ђулијано је Ларошу рекао да за Италију „сваки напад на територијални статус кво на Балкану ризикује да покрене албанско питање и самим тим отвори пут аустријским амбицијама“. Он је приметио да је јавност у Италији изразито наклоњена новом рату у који ће бити увучено Османско царство против коалиције балканских држава. Министар је рекао: „Јавно мњење, тренутно заслепљено националистичким страстима изазваним ратом, то више не схвата најбоље: оно би се брзо сабрало на први аларм и повукло саму Владу даље од онога што би се без сумње желело. То разумеју људи који имају одговорност власти. Они би желели да поштеде да своју земљу ставе пред алтернативу пуну опасности, у коју би их довео аустријски продор ка Солуну, који би натерао да бирају између раскида са Бечом и пристанка који би цео италијански народ сматрао неподношљивим понижењем“. Ларош је приметио да је Сан–Ђулијано посебно био узнемирен због проблема Новопазарског сандака. DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome IV (1er octobre – 4 décembre 1912), Paris 1932, Laroche à Poincaré, 9 octobre 1912, D. n° 478. Confidential, 98 – 99.

¹⁰⁹⁹ S. Burzanović, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici...*, 347.

¹¹⁰⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 736, Telegramma in arrivo, Rinella a San Giuliano 18 ottobre 1912, n. 6417.

¹¹⁰¹ E. Lodolini, „Mediterraneo, Adriatico, Intervento nella politica del Partito Mazziniano italiano“ (1900 – 1918)“, *Rassegna Storica del Risorgimento*, Vol. 29 (1951), 479 – 480 (473 – 486).

¹¹⁰² Сонино је напомињао да територијално или економско пристаниште за Србију има мањи значај од чињенице да би га, напосто, требало обезбедити и гарантовати. Говорио је о непосредном утицају војне у Триполитанији на балканске догађаје. Уредништво Албертинијевог листа није се сасвим усагласило с Сониновом констатацијом, тврдећи да постоји Аустро–Угарска, чији став „вероватно“ неће бити прихватљив за Србе, за разлику од операција на северу Африке, где су могућности за жалбе Риму постојале, али после извесног времена попустиле. „La questione libica e la questione balcanica“, *Corriere della sera*, 3 dicembre 1912, N. 337, 1; „La seduta“, *Ibid.*

моћи у Албанији заузимањем јадранске обале.¹¹⁰³ На непосредну повезаност два рата указали су, седници Парламента 4. децембра 1912. посланици Фера и Ђузепе Ђирардини из Удина. Присталица јачања привредно-политичких веза за балканским простор, Ђирардини је сматрао да Италија не треба да помогне балканским народима због држања у тајности њиховог савезничког уговора од дипломатско-политичког врха у Италији.¹¹⁰⁴

Једно од кључних питања које се поставило завршетком рата у Триполитанији и Киренаици била је жеља Ђолитија да се издејствује чврста, непомућена позиција Италије пред нове преговоре о обнављању Тројног уговора са Централним силама. У погледу обнове уговора о Тројном Савезу, Сан – Ђулијано се још у новембру 1911. предомислио и саопштио да ће процес за обнову успорити због нејасне ситуације у Триполитанији и оштрих напада аустријске штампе на Италију. Разлог је био двострук: извршити притисак на савезнице да не настављају да упућују непрекидне забране италијанским ратним операцијама ван Либије, и да не дозволи да Италија буде омражена Антанти због претераног заговарања обнове. Сан – Ђулијано је под притиском Ђолитија тражио да у новообновљени споразум уђе уговор о Албанији из 1900 – 1901 и онај из 1909. о Санџаку. Албертини, директор *Corriere della sera*, убеђивао је Ђолитија да не треба журити са обнављањем споразума, због балканских амбиција Аустро – Угарске, али је председник владе задржао уверење да Двојна Монархија нема непријатељске циљеве према Италији и да је обнављање споразума, потписан 5. децембра 1912, од преке важности заостанак у Тројном савезу.¹¹⁰⁵ Противници обнављања споразума били су Конрад фон Хецендорф, амбасадор у Риму Мереј и Франц Фердинанд, док је Ерентал био заговорник.

Према мишљењу појединих амбасадора, Италија је могла стећи бољу преговарачку позицију према Бечу одлуком да одложи обнављање уговора о чланству у савезу за јун 1914, када је уговор формално истицао.¹¹⁰⁶ Публициста, новинар и политичар Силвио Гели објашњавао да се италијанска либерална елита још од 1912. и турбулентних ратних операција на Медитерану колебала на који начин да изведе обнављање Тројног уговора. Необнављање уговора означило би да ће доћи до рата између Аустро – Угарске и Италије, због чега су политика барона Маршала у Цариграду, туркофилске демонстрације маршала фон дер Голца и немачко „поздрављање“ руске иницијативе за мир између Италије и Турске током 1912. учиниле да односи с Немачком не буду популарним у Италији.¹¹⁰⁷

¹¹⁰³ Бисолати је у чланку *Србија и Триполи* (објављен у листу *Secolo* 16. фебруара 1911) тврдио да италијанска политика, у својим демонстрацијама симпатија према српском народу, мора „остати ригорозно удаљена од сваке намере, и сваког изгледа намере, да подстакне било какав план територијалног проширења на Балкану“, заснивајући, уместо такве политике, план стратегије развијања олакшица у трговачким односима два народа. L. Bissolati, *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920...*, 221 – 223.

¹¹⁰⁴ AP, Legislatura XXIII, 1° Sessione, CDLXXXVI, Tornata del 4 dicembre 1912, 21946-21953; F. Rudi, *Soglie inquiete...*, 218.

¹¹⁰⁵ L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 450 – 453.

¹¹⁰⁶ Реч је о ставу британском амбасадору у Италији Џејмса Рајнела Рода. BDOW 1898 – 1914, ed by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. IX, *The Balkan Wars. The League and Turkey*, London 1934, Rodd to Grey, May 4th 1913, Doc. 949, 767.

¹¹⁰⁷ S. Ghelli, *L' Austria nemica...*, 271.

ТРЕЋИ ДЕО: Италија према Србији и Црној Гори у Првом и Другом балканском рату (1912 – 1913)

Почетни увиди: заоштравање односа са Османским царством

До Консулте су у пролеће 1912. почеле да стижу вести да ће се формирати српско – бугарски војно–политички дефанзивни савез. Државни подсекретар, Салваторе Контарини, тражио је од отправника послова Димитријевића информације о путовању краља Фердинанда у Беч и Берлин, изражавајући дозу неповерења према бугарској спољној политици. Осим тога, желео је да добије потврду навода да су Србија и Бугарска постигле споразум у вези Македоније и Старе Србије, што Димитријевић није оповргао нити потврдио.¹¹⁰⁸ У прве италијанске дипломате који су успели да сазнају одредбе и садржај српско – бугарског уговора из марта 1912. био је амбасадор Титони, који је са „апсолутном сигурношћу“ тврдио да уговор има војно обележје, али да Срби страхују да уђу у отворени сукоб са Портом, без обезбеђене заштите с позадинске стране, ризикујући аустријску инвазију.¹¹⁰⁹ Отправник послова Ринела почео је у децембру да шаље вести у Рим којима је демантовао и оповргавао писање италијанске штампе да Србија, кроз публикации у београдској штампи, „провоцира“ Двојну Монархију током рата против Турске. Он је описивао да „друга, аустријска страна, оваквим поступцима жели да изазове неки непријатан инцидент, који би онда био преувеличан и искоришћен да се Србија прикаже у лошем светлу, као што се десило у афери Прохаска“; према Ринели, Србија је одлучна да не дозволи да је ухвате овакве провокације.¹¹¹⁰

После парламентарних избора у априлу 1912, када су победу однели „стари“ радикали над самосталцима Љубе Стојановића, Бароли је уочио да постоје два разлога која стварају оданост радикалима, што се посредно одражава и на континуитет српске спољне политике: „дуго опстојавање на власти због којег нестају начела, програм који постаје програм људи“, из чега произилазе „размирице и лична питања која странку слабе пред опозиционим партијама које се заједно представљају у борби.“ Други узрок слабости, према италијанском представнику, произилази из велике и евидентне корупције која влада у свим гранама управе. Садашња изборна борба се углавном „води на основу оптужби за непоштење на рачун најистакнутијих личности владајуће странке и господина Пашића“, што се неће променити „и да опозиција дође на власт“, јер је земља „уморна од таквог система“.¹¹¹¹ Бароли све до краја јуна 1912. није имао никакве детаљне информације о споразуму Србије и Бугарске. Писао је 31. јула да „не постоји формални споразум, али да су ставови такви да до њега може доћи у сваком тренутку“. Сквити је септембра 1912. преносио да уговор Црне Горе с Бугарском постоји, да ће Црногорци примати 700.000 франака месечно од Бугара у току трајања

¹¹⁰⁸ АС, МИД ПО, микрофилм 369, 1912, III/316 – 317 (21. мај 1912, Ф – III, И/1 – IX, Дос II, Пов. бр. 740)

¹¹⁰⁹ На основу информација које је добио од Станчова, представника Бугарске у Лондону, Титони је 24. септембра балканску ситуацију назвао „несигурном“. A. Pitassio, F. Guida, „La politica estera italiana e gli slavi del sud nei rapporti delle legazioni di Belgrado e di Sofia nei periododi 1904 – 1908 e 1911 – 1913“, *Materiali di Storia* 3 (1978 – 1979), n. 15, 96. (59 – 103).

¹¹¹⁰ ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna, b. 230, f. Dispacci politici Serbia, Rinella a San Giuliano, 31 dicembre 1912, N. 1491/286.

¹¹¹¹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, f. Trattazione Generale, Baroli a San Giuliano, 18 aprile 1912, N. 442/91.

целог рата, као и да између Грчке и Црне Горе постоји размена гледишта, али да постоји страх да Бугари „не изневере целу ствар“.

У ово време појавила се иницијатива Бертхолда за децентрализацијом европске Турске. Док је Ринела крајем августа 1912. писао да је Бертхолдова нота изазвала слаб одјек у београдској штампи, Аварна је наглашавао да не дели мишљење с краљем Николом, да ће на први знак оружја против Османског царства Монархија војно реаговати. Посланик у Бечу био је мишљења да Ерентал даје опрезне, па чак и скривене, двосмислене изјаве, и да се војно мешање Монархије може, под одређеним условима, догодити само уколико начин распада европске Турске проузрокује директан престанак турске власти у Санџаку и улазак српских и црногорских трупа, али да ни тада интервенција не мора бити извесна.¹¹¹² Када је Бертхолд у Цариграду у августу 1912. сугерисао да Порта започне са децентрализацијом у Македонији, Италија је потврдила своје право и жељу да буде укључена у све предлоге својес савезнице—како је Карлоти објаснио из Атине, Италија је настојала да „постане источна сила од прворазредног значаја на Балкану“.¹¹¹³ Предлог грофа Бертхолда, замишљен у виду нота иза које би стале европске државе у засебним обраћањима Порти (због противљења Русије да се створи превелика аутономна Албанија), да се изврши аутономизација и децентрализација европске Турске у њеним европским вилајетима, и обавезе да се балканске државе уздрже од сваке акције која би ометала спровођење такве политике, наишао је на помешан и недовољно срдчан пријем у Консулти.¹¹¹⁴

Италијанска дипломатија подозревала је да је краљ Никола, након повратка из посете цару Францу Јозефу у јуну 1912, уговорио посебне повластице за своју династију и двор, и одређене бенефите за државу, који би могли испасти штетни по италијанске привредне и политичке интересе. Болати, секретар Консулте, сматрао је да се краљ Никола по повратку на Цетиње „затворио у ћутање са намером“, како би „натерао људе да поверују да се из Аустрије вратио с озбиљним тајнама“, додавши да аустријска влада даје краљу савете умерености и мудрости.¹¹¹⁵ Болати је од француске амбасаде у Риму тражио информације о савезничком уговору Србије и Бугарске. Италијански дипломата, триплициста по убеђењу, несклон идеји руског покровитељства над балканским Словенима и мишљењу да би Србија могла да изнесе терет рата против Турака, без провокације Двојне Монархије, изнео је француском оправнику послова Ларошу мишљење да би, чак и када би дошло до споразума ове врсте, „он задржао само фиктивну вредност, с обзиром на осећања и интересе који раздвајају ова два словенска народа“.¹¹¹⁶ Болати је, међутим, из разлога географске близине Дарданелима и Егеју, оптирао да се постигне споразум између Бугарске и Грчке, наглашавајући да „верује да зна да се на томе ради у Атини и Софији“.¹¹¹⁷ Прикупљајући обавештења о посети краља Николе грофу Бертхолду, Италијан је образлагао да је „оног дана када је Аустрија предложила краљу Николи да јој се придружи у ратној акцији која би осигурала територијално проширење Црне Горе, тог

¹¹¹² ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 735, Telegramma in Arrivo, Avarna a Guicciardini, 15 febbraio 1912, N. 320/120.

¹¹¹³ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 221.

¹¹¹⁴ ДАС, МИД ПО, микрофилм 377, X/67 – 69 (Ф – X, 1912, Doc I, П/6 – III, Пов. Бр. 1257).

¹¹¹⁵ DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome III (11 mai 1912 – 30 septembre 1912), Paris 1931, Barrère à Poincaré, 17 juin 1912, D. n° 284. Confidentiel, 138.

¹¹¹⁶ DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome III (11 mai 1912 – 30 septembre 1912), Paris 1931, Barrère à Poincaré, 17 juin 1912, D. n° 284. Confidentiel, 138.

¹¹¹⁷ Болати је сматрао да „бриге Србије у вези аустријских војних маневара у близини границе са Новопазарским санџаком нису основане“. DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome III (11 mai 1912 – 30 septembre 1912), Paris 1931, Barrère à Poincaré, 17 juin 1912, D. n° 284. Confidentiel, 138.

дана би се, не обазирјући се на Русију, Црна Гора ставила под окриље свог суседа, ма какве последице уследиле“.¹¹¹⁸ Сквити је Консулти скретао пажњу на важност Пламенчеве посете везиру Ахмед Мухтар – паши и министру спољних послова Норандугијану у лето 1912. Пренео је министру да у Црној Гори влада уверење да османска власт није нимало вољна да прекине пријатељске односе са Црном Гором, и да ће инциденти у Бијелом Пољу, и други „немили догађаји, који су се дешавали у прошлости, наћи пут до мирног решења“.¹¹¹⁹

Никола Лабија, конзул у Јањини у лето 1912. године, анализирајући ниво албанске политичке свести и узрока њихових побуна против младотурске власти, у областима у којима су живели, назначио је да су, за разлику од ефикасног деловања бугарске и грчке пропаганде, српска и црногорска пропаганда у Косовском вилајету и Скадарском „слабе“, „несигурне“ и „нејасне“,и да немају никакав утицај на промену негативног става Албанаца према овим државама.¹¹²⁰ С друге стране, имао је дојам да у областима око Охрида и долине Шкумбе Албанци немају вољу за побуну. Галанти је у лето 1912. подробно извештавао владу о заузимању Митровице од стране Исе Бољетинца, побуњеничком заузимању Скопља, преласку османских регуларних трупа на страну побуњеника и фракцијама које су поделиле вође; конзул је писао да су „османске трупе једва су утекле пред народним гневом.“¹¹²¹

Начин извештавања српске штампе, међу којима је предњачио званични орган *Самоуправе*, поводом инцидената и убистава Срба у Сјеници, Беранама, Пљевљима и Старој Србији Бароли није у потпуности одобравао и у разговору са министром Јовановићем напоменуо је да се тон писања прилагоди ситуацији. Сматрао је да су вести често „преувеличане“ како би се изазвале реакције становништва. Био је уверен да је „у овим дипломатским круговима је најраспрострањеније мишљење да Пашић, као најауторитативнији арбитар и саветник у држави, жели да искористи овај инцидент да формира већину у скупштини која ће му омогућити да настави са радом“, додајући да „не треба заборавити да је унутрашња политика у Србији једина која опчињава и која преовладава над било којим другим питањем: инцидент у Сјеници треба стога сматрати епизодом која је добро искоришћена за отклањање разлика између странака и политичких клубова.“¹¹²² Док је Бароли интензивно пратио наоружавање српске војске, Ринела је остао уверен у пацифистичке намере Пашића, нарочито када је председник српске владе саопштио да укида забрану пшенице и житарица.¹¹²³ Црна Гора је потом предала ноту силама потписницама Берлинског уговора у којима се формално тражи њихова интервенција у граничном спору. Италијански министар на Цетињу Сквити и његов аустријски колега, аустријски отправник Вајнцетл, предочили су примедбе на формулацију последњег параграфа белешке, која је тражила временски лимит за поравнање спора; то се погрешно могло протумачити као ултиматум који је Пламенац одбацио.¹¹²⁴ Како би истакли своје захтеве, Црногорци су наредили распуштање

¹¹¹⁸ Италијанска дипломатија веровала је да се посетом аустријским комерцијалним интересима у Црној Гори пружа већа и ефикаснија заштита, али да „интересе трговаца неретко занемарују или чак им се супротстављају краљевске власти, када су позване да их заштите.“ ASDMAE, *Ambasciata a Londra* 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Squitti a San Giuliano, N. 5.

¹¹¹⁹ ASDMAE, *Ambasciata a Londra* 1861 – 1950, b. 324, fasc. 1912 – 13, Squitti a San Giuliano, 8 agosto 1912, N. 470/114.

¹¹²⁰ ASDMAE, *Seria Politica P*, b. 675, Albania – rapporti politici 1912, Labia a San Giuliano, luglio 1912.

¹¹²¹ A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo – albanesi...*, 284 – 285.

¹¹²² ASDMAE, *Seria Politica „P“* 1891-1916, b. 199, Baroli a San Giuliano, 27 agosto 1912, N. 962/181.

¹¹²³ A. Pitassio, F. Guida, „La politica estera italiana e gli slavi del sud nei rapporti delle legazioni di Belgrado e di Sofia nei periodi 1904 – 1908 e 1911 – 1913“, *Materiali di Storia* 3 (1978 – 1979), n. 15, 96.

¹¹²⁴ J. D. Treadway, *The Falcon and the Eagle...*, 103.

мешовите граничне комисије, која се састајала ради решавања дуготрајног спора. Порта је, међутим, одбила да призна безусловни црногорски корак и наредила пуковнику Али Риз бегу и његовом штабу да остану на Цетињу.

Сан-Ђулијано забринуто пише Ђолитију 1. октобра да ће Аустрија, уколико Србија у предстојећем сукобу против Османског царства оствари победу, „бранити своје будуће планове и садашње интересе“, и да се не сме искључити да ће, ради очувања престижа и моћи, окупирати Новопазарски санџак, делове Косовског вилајета и Албаније, а „можда делове или целу Србију“.¹¹²⁵ Председника владе подсетио је да Италија не сме, суочена са предстојећим збивањима, Двојној Монархији дати мотив, подстрек или изговор да изађе из обавеза и клаузола уговора о Тројном савезу који се тичу Јадрана, Санџака и Албаније и да је у апсолутно италијанском интересу да се Аустро – Угарска што дословније придржава уговора.¹¹²⁶ Маркиз је Дмитрију Ризову, бугарском посланику, саопштио 6. августа да Италија неће подржати у оружју и новцу балкански савез против Османског царства и да су сваке наде балканских држава у активну сарадњу Италије узалудне.¹¹²⁷

Евгеније Поповић је 19. августа 1912. кнезу де Скалеи предао ноту црногорске владе која је захтевала хитно учешће великих сила у преговорима око границе са Портом. Саопштио му је да је Порта прекршила договор о потенцијалном преуређењу границе и да је велики везир Муктар – паша, „који мрзи Црну Гору“, био главнокомандујући турских снага у црногорско – турском рату 1876–78. Он је протествовао против написа дела италијанске штампе, махом социјалистичке оријентације, за коју је веровао да је тенденциозним чланцима, у жељу инцидента на црногорско – турској граници, настојала да потпирује раздор Србије и Црне Горе инсинуацијама да је „још 1907. Црна Гора потписала тајни политички споразум с Аустро–Угарском“.¹¹²⁸ Након анализе Бисолатијевог чланка који је објављен у листу *Messaggero*, под насловом *La rivoluzione balcanica* и после консултовања са црногорским конзулом Поповићем, Димитријевић је сугерисао министру Јовановићу на пропагандни тон којим се италијански социјал – реформиста усмерио на критику „аустрофилске“ политике црногорске владе у албанском питању. Поповић је одговорио да је, према његовим сазнањима, Бисолати успоставио везе са Ђолитијем и Сан – Ђулијаном и да чланак представља њихове ставове, одраз „њиховог незадовољства према Црној Гори“.¹¹²⁹ Према Контаринију, Бисолатијев чланак „инспириран је“ честим сусретима са бугарским послаником Ризовим; Контарини није одобравао нападе на Црну Гору у штампи.

¹¹²⁵ G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia nel secolo XIX e XX...*, 545, 550.

¹¹²⁶ *Ibidem*, 545 – 546.

¹¹²⁷ G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia nel secolo XIX e XX...*, 547.

¹¹²⁸ Мисли се на лист *Corriere d'Italia*. ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 483, Montenegro – rapporti politici, Di Scalea a San Giuliano, 20 agosto 1912, s. n; Estratto di rapporto del Consolato Generale del Montenegro in Roma dal 30 agosto 1912 a S. E. il principe di Scalea, N. 175.

¹¹²⁹ Бисолати је аустријске територијалне аспирације према северној Албанији поистоветио са црногорским. Чланак је био усмерен против младотурског часописа *Mecheroutiette* (који је уређивао Шериф паша у Паризу, као званичан орган Османске радикалне партије) и њиховог оспоравања националних права Бугара, Срба и Грка на Балкану. Аустро–црногорски рад на гушењу албанског националног покрета, према Бисолатију, имао је подршку у „званичној Турској“, јер је циљ Порте био да она „гурне Црну Гору на акт интервенције како би против себе одвратила побуњенички расположене албанске снаге“. АС, МИД ПО, микрофилм 369, 1912, III/323 – 324 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 4 август 1912, Пов. бр. 1209); L. Bissolati, „La rivoluzione balcanica“, *Il Messaggero*, 14 agosto 1912, N. 226; L. Bissolati, *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920*, Milano 1923, 272.

Дописник торинске *Stampa* Гајда, током обиласка балканских држава у пролеће 1912¹¹³⁰, писао је да Италија има на располагању могућност да за мање од „двадесет четири сата“ претвори у своје савезнике различите народе на Балкану, анти-турски настројене (на првом месту Албанце и Бугаре), уз чију би помоћ и војну акцију приморала Порту на неумитан и брз пораз и остварење својих ратних прокламованих циљева.¹¹³¹ Гајда се у априлу 1912. у Београду састао са Стојаном Новаковићем, који му је пренео да се на „Балкану ништа не би могло постићи без воље и сарадње великих сила“.¹¹³² Гајда преноси да је у Србији велико незадовољство повлачењем амбасадора Чарикова из Цариграда“ и да се Русија „задовољава да српским експанзионистичким тежњама даје само теоријске симпатије“, будући да према Русији, од времена анексионе кризе, влада „горко разочарање“.¹¹³³ Гајда је сматрао да је српски народ, „премда бесплодно подељен у унутрашњој политици“, има „добро дефинисане идеје у спољашњем проблему свог постојања, у којем су сви уједињени“; он сматра да ниједна балканска држава, осим Србије, „није тако смрвљена и паралисана од великих сила“, док, за разлику од Бугарске, која има могућност слободног простора „морског излаза“ и лакшег „маневрисања против Аустрије и Русије“, Србија остаје „без мора, затворена на копну, у вечној претњи гушења, под директном и застрашујућом трајном контролом Аустрије“.¹¹³⁴ Песимистичан је у погледу српско – бугарског споразума о Македонији: „остаје велико неповерење и лоше воља на једној и на другој страни“, упркос „пролазним пламенима срданости“: Бугари афирмишу „природно“, а Срби „историјско право“.¹¹³⁵

Поводом посете краља Николе Берхтолду у јуну 1912, Сквити је јављао влади у Риму да ће та посета дати подстрек развијању трговинских односа Монархије и Црне Горе. Брхтолд је, према речима Сквитија, привукао пажњу црногорског суверена изјавама да је неопходно заштитити привредне интересе Монархије у Црној Гори, разговором о изградњи пута Никшић – Рисан и бољем уређењу заједничке границе. Краљ је италијанском посланику саопштио да престолонаследник Данило ужива велике симпатије на бечком двору. Ипак, утисак италијанског представника био је да посета неће изменити спољнополитички курс земље, која се ослања на Русију, земљу чији је приступ словенским народима такав да она „не осећа да је неопходно да негује самопоштовање најслабијих“ из „велике словенске породице“. У сваком случају, површно и пролазно незадовољство двора, па и малог дела народа према Русији, „пролазна негодовања проистекла из стварног и тобожњег недостатка поштовања, лако поправљива“, нису довољни да удаље младу краљевину од њеног „моћног заштитника

¹¹³⁰ Разговор Гајде и Миловановића, у форми интервјуа, о ситуацији на Балкану, односима Србије са Аустро – Угарском и савезу (споразумевању) са Бугарском. V. Gayda, „La Serbia e la Turchia nella situazione balcanica“, 1 aprile 1912, Num. 92, 2.

¹¹³¹ Гајда пише да су „бугарски револуционари (комите) Македоније одмах припремили широки план акције, тражећи од италијанске владе оружје и новац.“ Сугерисао је да „су хришћански Албанци били спремни да подрже искрцавање наших трупа у Албанију и на дан поморског сукоба у Медови, њих три хиљаде се већ концентрисало да нападне велико складиште оружја и муниције у земљи.“ Бугари, Срби, Црногорци су, према Гајди, припремили своје војске, ишчекујући сваког тренутка да крену – „да је Италија хтела, могла је све балканске земље да уброји међу своје савезнике за двадесет и четири сата: наш подухват је обављен за неколико недеља, турски отпор се сурвао на дно а мир је угледао црне облаке, бремените олујама, који пролазе и прете.“ V. Gayda, „L'incognita dei Balcani“, *La Stampa*, 29 maggio 1912, Anno XLVI, Num. 148, 1; L. Frassati, *Un uomo, un giornale. Alfredo Frassati*, Volume Primo. Parte prima, Roma 1978, 370.

¹¹³² V. Gayda, „La Serbia e il problema d'Oriente. Sogni e catene“, *La Stampa*, 4 aprile 1912, Num. 95, 1 – 2.

¹¹³³ *Ibidem*, 1.

¹¹³⁴ V. Gayda, „La Serbia e il problema d'Oriente. Sogni e catene“, *La Stampa*, 4 aprile 1912, Num. 95, 1 – 2.

¹¹³⁵ Гајда је сматрао да Пирот треба да припадне Бугарској. *Ibidem*.

на северу.“¹¹³⁶ Црна Гора се надала да ће, преко италијанског посланства, моћи да привуче европске силе да се заинтересују за уређење и исправку турско – црногорске границе и заустави честе упаде и задржавање турских јединица на црногорској територији. Идеја је била да Италија да снажнији допринос резултату рада мешовитих комисија, али је Сквити био скептичан према позитивном исходу такве иницијативе краља Николе, не спорећи да Црна Гора има право да уреди своју северозападну и североисточну границу.¹¹³⁷ Поводом сукоба у Беранама у августу 1912 и напада на српско становништво, Сквити је остао уверен да су „покољи и паљења српског православног живља“ „најоправданији повод за објављивање рата“ и да је Црна Гора водила опрезну политику према Порти, због недовољно отворене подршке Русије за објаву рат, пасивног држања малисорских племена и неодобравајућег става Србије и Бугарске. Сматрао је да Порта „сталним преварама и непрекидним кашњењима увек избегавала да дође до исправљања границе“, упркос закључцима разних мешовитих комисија, које је Црна Гора прихватала, укључујући и последњу, којом је председавао Риза – бег. Занимљиво је да је пренео да је краљ био уверен да се Србија и Бугарска неће покренути на рат, што сведочи да италијански посланик није био упућен у намере балканског савеза.¹¹³⁸

Заједно са посланицима Аустро – Угарске, Немачке и Русије, након сукоба у околини Колашина, амбасадор Сквити подржао је ултиматум турског посланика, који је претио да ће отићи са Цетиња, уколико се припадници црногорске војске не повуку на црногорску страну, на шта је краљ пристао, али не признавши да су они боравили у тој области, после инспекције генерал – сердар Вукотића.¹¹³⁹ Сан-Ђулијано је остао самоуверен: италијанска влада је уверена да ће спор између Турске и Црне Горе бити решен мирним путем. У сваком случају, међутим, италијанска влада сматра да је тај спор чисто локалне природе и такав да не би требало да има реперкусије на другим местима. И жели да га на исти начин третирају и владе балканских држава.¹¹⁴⁰ Карлоти је, пак, сматрао да би велике силе требале да утичу на Порту да попусти захтевима Црној Гори, како би дошло до задовољења аспирација краља Николе, чиме би се решио и спор католичке Малисије на северу Албаније и муслимана из Скадра, будући да су католици се ослањали на очекивању помоћ са Цетиња, а муслимани на ону из

¹¹³⁶ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Londra 1861 – 1950, f. Rapporti politici Montenegro 1912 – 1913, San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 12 luglio 1912, N. 50735. (Squitti a San Giuliano, 18 giugno 1912, N. 353/90).

¹¹³⁷ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Londra 1861 – 1950, b. 324, f. Rapporti politici Montenegro 1912 – 1913, San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 27 agosto 1912, N. 60627 (10 agosto 1912, N. 475/115).

¹¹³⁸ Сквити је пратио немире низама и српског становништва у Беранској нахији. Како је италијански посланик преносио, на територији Васојевића било је концентрисано 5000 војника, по наређењу Јанка Вукотића, а биле су спремљене житарице и сточна храна, реквирирани коњи и појачана артиљерија. С друге стране, „Турска никада нису били тако дезоријентисани, дезорганизовани и узнемирени као сада, са народима и војскама који се буне, ратом са стране и владом без ауторитета“. ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Londra 1861 – 1950, b. 324, f. Rapporti politici Montenegro 1912 – 1913, San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 11 settembre 1912, N. 63903 (25 agosto 1912, N. 524/122); G. Cora, „La penisola balcanica nel momento attuale. Impressioni di viaggio“, *Nuova Antologia* (1912), Vol. CLXII, Fasc. 981 (1 novembre 1912), Serie V, 293. (287 – 296); Ђоко Д. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затапњу и Горњем Полимљу 1878 – 1912*, Титоград 1973, 118 – 130.

¹¹³⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 - 1916, b. 483, Montenegro – rapporti politici, 1912, Squitti a San Giuliano, Telegramma in arrivo, 5 agosto 1912, N. 4892.

¹¹⁴⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 - 1916, b. 483, Montenegro – rapport politici, Telegramma in partenza, San Giuliano a Baroli, Bosdari e Boasso, 8 agosto 1912, N. 3213.

Цариграда.¹¹⁴¹ Сквити се жалио што му није омогућена употреба аутомобила, који би се из Италије допремио на Цетиње, како би могао да лакше прати ток ратних операција на истоку земље, и да се упути у Ријеку, где би имао чешће сусрете са краљем Николом, који је боравио у свом ратном штабу.¹¹⁴²

Први балкански рат, Лондонска конференција и одговор Италије

Италија је, пратећи реакцију Британије, и других сила, према новим ратним операцијама, прогласила неутралност 28. октобра 1912.¹¹⁴³ Италијанско посланство у Београду у том тренутку у Србији чинили су специјални посланик Карло Бароли, секретар Сабино Ринела (Sabino Rinella, од 3. септембра 1911 први секретар), војни аташе, официр при Команди Генералштабног корпуса италијанске армије, гроф, капетан-мајор Карло Папа ди Костиљоле д'Асти (Carlo Papa di Costigliole d'Asti) (1869-1955), и тумач и преводилац Дионизијо Де Сарно ди Сан Ђорђо (Dionisio de Sarno di San Giorgio).¹¹⁴⁴ Папа ди Костиљоле је функцију војног аташеа Италије у Србији и Румунији, са седиштем у Београду, обављао од 1908. до 1913. године.

У освит Првог балканског рата, у октобру 1912, посланик Србије у Риму Љуба Михаиловић водио је у Консулти разговор са Салватореом Контаринијем, шефом кабинета државног подсекретара у Министарству спољних послова кнеза Ди Скалее. Контарини је Михаиловићу поручио да Италија „нема никаквих завојевачких претензија на Балкану“, али да у случају ратног сукоба и претње од учешћа Аустро – Угарске, италијанска влада не би могла остати „неактивна“ и пасивна, будући да би се јавно мњење побунило против такве одлуке. Поводом протеста Народне одбране у Београду због напада на српско становништво у Сјеници почетком септембра посланик Ринела није био одушевљен окупљањем и последицама које би оно могло да изазове – сматрао је да је у питању покушај „политичког искоришћавања догађаја“ који показује унутарполитичке раздоре и поделе међу странкама, а не стварну и јасну опредељеност за рат.¹¹⁴⁵ Боздари, посланик у Софији, био је сумњичав према искрености бугарско–српског споразума у вези Македоније. Спалајковића, посланика у Софији, описивао је као човека који има „неодољиву тенденцију да повећава значај сваке пријатељске демонстрације између две земље и да снагом своје страсне речитости покуша да убеди да је сваки неспоразум сада нестао пред свешћу о заједничкој опасности.“¹¹⁴⁶ Боздари није веровао у одрживост српско – бугарског споразума ни јединство српске и бугарске „расе“. Империјали се, неколико дана пред црногорско ступање у офанзиву, 2. октобра 1912. сусрео са отправником послова Србије у Лондону.¹¹⁴⁷

¹¹⁴¹ Телеграм је министар проследио Ђолитију. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 - 1916, b. 483, Telegramma in arrivo, Carloti a San Giuliano, 8 agosto 1912, N. 950.

¹¹⁴² Указивао је на чињеницу да је пловидба Скадарским језером онемогућена, и да ће се црногорски суверен упутити и у Бар, али да он неће моћи да то лично испрати. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto, b. 159, Telegramma in Arrivo, Squitti a San Giuliano, 14 novembre 1912, N. 7055.

¹¹⁴³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 743, San Giuliano, R. Ministero degli Affari Esteri, Telegramma Minute, 28 ottobre 1912, N. 81896/1988.

¹¹⁴⁴ „Serbia“, Appendice II (Ambasciate e Legazioni del Regno d'Italia all'estero), DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, 1210.

¹¹⁴⁵ A. Pitassio, F. Guida, „La politica estera italiana e gli slavi del sud“..., 95.

¹¹⁴⁶ ASDMAE, Seria politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, De Bosdari a San Giuliano, 3 giugno 1912, N. 1279/174.

¹¹⁴⁷ Империјали је писао: „Отправник послова Србије сматра да је сукоб неизбежан уколико не дође до енергичне интервенције сила за постизање радикалних реформи од османске владе чији би циљ био

Након неколико разговора које је водио са краљем Николом средином септембра 1912, у вези инцидента, обрачуна и жртава на црногорско–турској граници, Сквити је дошао до закључка да црногорски суверен, одлучан да објави рат Порти, гаји неповерење према Бугарима, који би могли на први наговор великих сила да одмах обуставе војне акције, после чега ни Србија ни Грчка не би ушле у рат.¹¹⁴⁸ Иако је одржавао протоколарно пријатељске односе с посланицима Француске и Русије на Цетињу, Сквити је августа 1912. писао да је одлазак Гандракса и Андријева условљен чињеницом да нису обезбедили симпатије краља Николе.¹¹⁴⁹ Заједно са посланицима Аустро – Угарске, Немачке и Русије, подржао је ултиматум турског посланика (који је претио да ће отићи са Цетиња), након сукоба и инцидента у околини Колашина, позвавши припаднике црногорске војске да се повуку у границе признате Берлинским конгресом, на шта је краљ пристао, али без тога да признаје да на спорном подручју има црногорских војника, после инспекције генерал – сердар Вукотића.¹¹⁵⁰ Сан-Ђулијано, готово „хладнокрван“, остао је убедљив: италијанска влада остаје чврсто уверена да ће спор између Турске и Црне Горе бити решен мирним путем. Влада, ипак, сматра да је тај спор чисто локалне природе и такав да не би требало да има реперкусије на другим местима и жели да га тако сагледавају и владе балканских држава.¹¹⁵¹ Карлоти је, пак, сматрао да би велике силе требале да утичу на Порту да попусти према захтевима Црној Гори, како би дошло до задовољења аспирација краља Николе, чиме би се решио и спор католичке Малисије на северу Албаније и муслимана из Скадра, будући да су католици се ослањали на очекивању помоћ са Цетиња, а муслимани на ону из Цариграда.¹¹⁵²

Уочи избијања Првог балканског рата, посланик на Цетињу Сквити обавестио је владу у Риму о држању и ставу краља Николе, не верујући у могућност избегавања војног сукоба. Сквити је нагласио да је „Краљ одговорио да свој план уопште неће променити и да се, у сваком случају, Силе морају окренути Бугарској, а не Црној Гори, како би се препоручио мир“.¹¹⁵³ Приликом достављања текста објаве рата Турској, Сквити је истакао три тачке вредне пажње за владу у Риму: 1) свечана изјава о савезу и заједници намера балканских држава; 2) поновљене тврдње да је циљ рата углавном ослобађање од османског ропства и варварства браће старе Србије, „где ће се синови Црне Горе упознати са драгом браћом Краљевине Србије“, на челу са својим краљем; 3) потреба да се допре до „племените Малисије“, која се већ две године бори за своја права и за заједницу са Црном Гором.¹¹⁵⁴

окончање несносне ситуације у којој се налази хришћанско становништво европске Турске.“ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Imperiali a San di Giuliano, 2 ottobre 1912, T. 5978/261, 1137–1138.

¹¹⁴⁸ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e Gabinetto (1915–1919), b. 157, Montenegro, fasc. Trattazione generale 1914 – 1917, p. 109, Telegramma in arrivo, Squitti a San Giuliano, 23 settembre 1912, N. 5805.

¹¹⁴⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 - 1916, b. 483, Montenegro – rapporti politici, 1912, Telegramma in arrivo, Squitti a San Giuliano, 24 luglio 1912, N. 438/108.

¹¹⁵⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 483, 1912, Telegramma in arrivo, Squitti a San Giuliano, 5 agosto 1912, N. 4892.

¹¹⁵¹ ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 483, Telegramma in partenza, San Giuliano a Baroli, Bosdari e Boasso, 8 agosto 1912, N. 3213.

¹¹⁵² Телеграм је министар проследио Ђолитију. ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 483, Telegramma in arrivo, Carlotti a San Giuliano, 8 agosto 1912, N. 950.

¹¹⁵³ Већ 24. септембра, Сквити је указао краљу Николи на опасности од рата са Турском супротно вољи великих сила. Истог дана, министар је дао упутства да инсистира у име италијанске владе у Црној Гори да користи разборитост и умереност. DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, Squitti a San Giuliano, 27 settembre 1912, Telegramma in arrivo, T. 5882/140, 1128.

¹¹⁵⁴ „DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Squitti a San di Giuliano, 10 ottobre 1912, T. 6183 / 157, 1156.

По споразуму с Аустро–Угарском из 1911, црногорска војска није смела да оперише на територији Новопазарског санџака („линија преко које није смела да пређе“), али је, објавом рата Порти, постало видљиво да је немогуће придржавати се такве одредбе. Краљ је преко италијанског посланика Сквителија покушавао да оправда своје намере и добије ширу дипломатску подршку, тврдњама да је то могуће дозволити у случају „комитских акција или операција које би српска војска започела у тој области“; Сквители је подржао барона Гизла и ставио вето на ту одлуку, без даљег уплитања.¹¹⁵⁵

Када је Црна Гора објавила рат Порти 8. октобра, Болати је у разговору са Михаиловићем, рекао да не разуме разлоге због којих је Црна Гора отпочела рат. Жалио се да је Италија била „непријатно дирнута“ држањем француске штампе, која је „пуштала гласове“ да је Црна Гора започела напад на Османско царство по инструкцијама и савету из Италије. Болати је додао да ће силе остати неутралне под условом да „Србија не улази у Новопазарски санџак, јер се не верује да се Аустро – Угарска неће умешати“, и да од свих влада најмирољубивије изјаве дају српска и грчка влада.¹¹⁵⁶ Посланик Сквители редовно је извештавао о заузимању Плава, Гусиња и Пљеваља, као и Пећи 30. октобра. Прве вести о упућивању трупа генерала Вукотића према Скадру и српских снага ка албанској обали, где је Црна Гора заузела Медову и Љеш, нису дочекани са изричитим одобравањем у Риму. Манчинели – Скоти, конзул у Скадру, обавестио је Сан – Ђулијана да је Црна Гора имала намеру да води обазриву политику према малисорским племенима, погођеним несташицама, болестима и ратним разарањима и да ће им омогућити аутономију, након што буду присаједињени држави краља Николе.¹¹⁵⁷

Миловановићева смрт узнемирила је италијанску дипломатију. Посланик Бароли је сматрао да је Миловановић „имао драгоцену и јасну визију огромне несразмере која постоји у овој земљи, између пространства националних тежњи и стварног недостатка снага које би могле да буду позване да саме тежње преточе у дело“; приморан да следи националистичку политику, „увек се трудио да не преувеличава значај сопствене земље и никада се није упуштао у опасне авантуре.“¹¹⁵⁸

Маркиз је Мереју, аустро–угарском посланику, већ 29. октобра саопштио да се територијална проширења балканских држава „морају редименизионирати“, како би пронашла задовољавајући одговор с аустријске стране, али да се не могу избрисати или укинути. Неколико дана касније, 1. новембра, подсетио је у Берлину Јагова да италијанско–аустријски проблем није само Албанија, већ и Новопазарски санџак.¹¹⁵⁹ Почетком новембра, подржавши Поенкареов предлог о европској конференцији којом би се решило територијално питање на Балкану, маркиз је изашао са идејом да на њој

¹¹⁵⁵ Н. П. Шкеровић, *Црна Гора на освитку XX вијека*, Београд 1964, 583.

¹¹⁵⁶ ДАС, МИД ПО, микрофилм 369,III/ 335 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 28. септембар 1912, Пов. бр. 2226).

¹¹⁵⁷ Према писању новинара Кастелинија, Манчинели – Скоти је био „човек достојан дивљења, који се мирно одупрео вишемесечној опсади, затворен у Конзулату“, потпомажући сиромашно становништво града, учествујући, преко италијанске школе у граду, у расподелу хлеба и новчане помоћи морнарима, „бедницима“ и сељацима, ширећи свест о хуманитарној помоћи Италије. G. Castellini, *I popoli balcanici nell' anno della guerra: osservati da un italiano*, Milano 1913, 174 – 175; S. Burzanović, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici...*, 349.

¹¹⁵⁸ ASDMAE, Seria politica P 1891 – 1916, b. 199, Baroli a San Giuliano, 2 luglio 1912, N. 742/149.

¹¹⁵⁹ Јагов је маркизу саопштио да би увећања додатно „ослабила“ Двојну Монархију, али Сан – Ђулијано се није сагласио с таквим мишљењем. G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia tra XIX e XX secolo...*, 552 – 553.

учествују како Турска тако и Румунија, остале балканске државе и европске силе, и да се „проширеном“ конференцијом реше сва спорна питања на Балкану.¹¹⁶⁰

На самом почетку сукоба, 11. октобра, Аварна се сусрео са руским колегом Гирсом у Бечу поводом ратне ситуације. Он је Гирсу изразио бојазан да би провокација из Србије, попут заузимања Новопазарског санџака, могла да наведе Балплац да поступи на начин који не би био пожељан ни за Италију ни за Русију. Русија је вршила притисак на италијанску владу да попусти у признавању аспирација Србија на луку и излаз на Јадранско море, која се наметала проблематичном за Рим због споразума који је Италија имала са Двојном Монархијом у вези одржавања *status quo* у Албанији, односно територијалних компензација према Бечу у случају измене постојећег стања, чему Италија није стремела. Крупенски, посланик Русије у Риму, тврдио је да, према Ђолитијевом мишљењу, питање излаза Србије на Јадран „није било толико важно, како се мислило у Београду“, јер је Србија, по Ђолитију, могла да добије излаз на Егејском мору, преко Солуна, који би постао слободна лука, или коришћењем луке Бар, кроз трговачку и царинску унију са Црном Гором.¹¹⁶¹ Амбивалентност става била је очигледна- Италија је желела да Русија преузме заштиту и одбрану српских интереса, без обавезивања да сама потпомаже легитимне, али преопасне аспирације чије би остварење, без одобрења Беча, значило нарушавање италијанско-аустријског споразума око Албаније; овај став навео је руску дипломатију да уочи да Консулта игра „двоструку игру“ и да јој је циљ да „збуну“ Београд. Сан Ђулијано је признао у разговору са Крупенским да Србија не може бити задовољна предлогом Беча да користи Сплит као луку за своје економске потребе и да царинска унија Двојне Монархије са Србијом није прихватљива ни за Србију ни за Италију, чији интереси захтевају „пуну економску и политичку независност“.¹¹⁶²

Одмах након победа савезничких војски и српског ослобођења Старе Србије, и успеха Црне Горе, италијанска дипломатија осетила се рањивом због недавно завршеног сукоба и претећег држање Аустро–Угарске. Сан–Ђулијано је условно пристао на дискусију о „минималним исправкама“ граница у корист Аустро – Угарске, који морају бити одобрени с италијанске стране, и забрани економског подјармљивања балканских држава. Титони је више пута наводио да се противи царинској унији Аустро – Угарске с било којом државом на Балкану. Поенкареу је пренео 18. новембра да би се италијанска влада заложила за план у три тачке: подела Новопазарског санџака између Србије и Црне Горе; отварање луке Бар за Србију, која ће бити повезана железницом са овим пристаништем; отварање другог пристаништа за Србију на албанској територији, неутрализованог статуса, и повезивање путем железнице која би такође имала неутрализован статус.¹¹⁶³ Два дана касније, Титони је прецизирао италијански став и додао нове чланове: обавеза „апсолутне политичке и економске независности Србије“ и уступање Призрена, Ђаковице и Пећи Србији.¹¹⁶⁴

У инструкцијама Империјалију, од 18. децембра 1912, Сан – Ђулијано је признао да би „било тешко одвојити Пећ, Ђаковицу и Призрен“ од оних који су их

¹¹⁶⁰ *Ibidem*, 553.

¹¹⁶¹ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 195.

¹¹⁶² *Ibidem...*, 197 – 198.

¹¹⁶³ Поенкаре је пренео својим амбасадорима да му је Титони рекао да ће Италија предложити тај план Бечу. DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome IV (1er octobre – 4 décembre 1912), Paris 1932, Poincaré à Ambassadeurs à Rome, Saint – Pétersbourg, Londres, Vienne, Berlin, T. n° 782 871 875 548 680, 489; V. Pavlović, *De la Serbie vers la Yougoslavie...*, 166; R. Poincaré, *Les Balkans en feu 1912*, Paris 1926, 344.

¹¹⁶⁴ Титони је отприлике у исто време ове услове саопштио и барону Шоену. DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome IV (1er octobre – 4 décembre 1912), Paris 1932, Poincaré à Ambassadeurs à Saint – Pétersbourg, Londres, Berlin, Vienne, Rome, 20 novembre 1912, T. n° 882–883, 687, 555, 789, 508.

војно заузели, премда су то „албанска места“, и да ће у погледу Скадра, за чији статус унутар Црне Горе не би постављао примедбе, „да их не потеже“ Аустро – Угарска, бити проблема; упозорио је да ће управо с Двојном Монархијом морати да се тражи заједничко решење.¹¹⁶⁵ Титони је из Париза писао да „ће бити тешко приписати Скадар Црној Гори, а Јањину Грчкој док их Турска окупира“, као што ће подједнако тешко бити вратити их Црној Гори и Грчкој након што их оне буду војно заузеле. Титони је стога предлагао да би за силе „било боље да сачекају док се ове тачке прво не реше између зараћених страна“, додајући да је споразумом о албанској неутралности и о српској луци, Конференција амбасадора је отклонила најопасније питање и учинила велику услугу за мир“.¹¹⁶⁶

Када је реч о иницијативима Консулте у погледу првих територијалних измена у корист Србије и Црне Горе, од прворазредног је значаја акт (про – меморија) који је министар поднео 26. новембра 1912. аустро – угарском амбасадору Мереју. Сан – Ђулијанов план, сажет у промеморији која је достављена Бертолду 26. новембра, о додељивању Ђаковице, Пећи и Призрена Србији, Љеша и Сан Ђовани ди Медве Црној Гори, уз остављање могућности за додатне аквизиције за Србију у Косовском вилајету, одговарала је, у потпуности, по свом духу и садржају, ноти коју је руски посланик у Немачкој Швербејев предложио Панси у Берлину неколико недеља раније, премда тада није нашла на министрово одобравање.¹¹⁶⁷ У првобитним плановима Сан – Ђулијана из овог периода, Скадар је могао доћи у посед Црне Горе.

Српска влада је крајем децембра 1912. сондирала мишљење Консулте у вези одбијања аустријских предлога о северној албанској граници, и тражила подршку за план природне, стратешке, географске границе на Црном Дриму до Охридског језера, и Дрима до ушћа у Бојану, односно Јадранско море.¹¹⁶⁸ Почетком јануара, Империјали је, анализирајући предлоге које је Нератов поднео Торети, у вези придружених области (Медова) које би требало припојити краљу Николи у случају остављања Скадра Албанији (који, према италијанском грофу, не треба проглашавати за престоницу, због близине Аустро – Угарске), писао да треба сумњати да ће Двојна Монархија дозволити уступање Ђаковице Црној Гори, и да ће се, уколико Скадар остане Албанији, тешко моћи издејствовати да читаво Скадарско језеро или његов већи део потпадне под контролу владе на Цетињу.¹¹⁶⁹

Конзул Србије у Фиренци Маканти покушавао је да окупи заинтересоване италијанске добровољце и да им олакша трошкове за пут и пребацивање у Србију; префект фирентинске области био је обавештен о овом потезу, надгледао је рад конзула, и настојао да процес заустави и спречи веће уплитање Италије у рат балканских савезника против Турске.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁵ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 333, Telegramma da Roma, San Giuliano a Imperiali, 18 dicembre 1912, N. 2382 (N. 4850).

¹¹⁶⁶ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 333, Telegramma da Roma, San Giuliano a Imperiali, 22 dicembre 1912, N. 2446 (N. 4901).

¹¹⁶⁷ Ферајоли истиче да се на овај начин Сан – Ђулијаново мишљење о североисточним границама будуће албанске државе у великој мери поклопило са мишљењем Сазонова и Пашићевом владом, уместо Аустро – Угарском. G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 567.

¹¹⁶⁸ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 333, Telegramma da Roma, San Giuliano a Imperiali, 29 dicembre 1912, N. 5027 (N. 4988).

¹¹⁶⁹ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 333, Telegramma da Roma, San Giuliano a Imperiali, 11 gennaio 1913, N. 273/179.

¹¹⁷⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 737, Avvenimenti balcanici 1912, p. 1129, Ministero dell'Interno a Ministero degli affari esteri, 2 novembre 1912, N. 29650.

Карлоти је, након разговора са српским послаником Богићевићем, имао утисак да Срби неће правити проблем око бугарско–грчког спора око Солуна и да ће, у циљу одржања савезништва, настојати да одрже помирљив став између две земље, који би подразумевао да се подрже грчке аспирације ка граду, а бугарске према Једрену. Карлоти је министра подсетио да су Срби упутили „у помоћ“ 80.000 војника за опсаду Једрена.¹¹⁷¹ Пуковник Валентино Марафини писао је 6. новембра да ће упућивање трупа III армије генерала Јанковића ка Призрену и северној Албанији имати за циљ спречавања окупљања турских снага поражених на Куманову и у Скопљу у околини Дебра и Дрима, али да ће прави циљ Срба бити запоседање Драча, „излазак из оквира одбране права на прокламовану аутономију“ и заостравање дипломатских сукоба са Италијом и Аустро–Угарском, које су међусобно уговориле да штите Албанију од трећих политичких фактора.¹¹⁷²

Аварна је симпатисао идеју да се Дебар и Корица препусте Србији и Грчкој, али и плодна долина Тарабоша и мочварне равнице око Бојане Црној Гори. У разговору који је водио с Бертхолдом 18. јануара, писао је да има утисак да се ове вароши „налазе иза природних граница Албаније“ и да оне неће пореметити функционисање албанске државе.¹¹⁷³ Сан–Ђулијано активирао је, фебруара 1913, Карлотија и Аварну да код Сазонова и Бертхолда пораде на томе да се унапред истакне противљење било којој идеји размене земљишта и територија у Новопазарском санџаку у корист Двојне Монархије, у замену за извесна проширења која би Црна Гора добила на својим западним границама, ка Херцеговини. Проблем је био везан за пораст аустријског утицаја на Цетињу и планове Балхаусплаца да спречи заједничку границу Србије и Црне Горе. Министар је образложио да ће остварење таквих „наводних“ планова, којима се купује наклоност Црне Горе, продубити раздор између Србије и Црне Горе и бити извор нових жаришта и сукоба.¹¹⁷⁴

Окосница преговора, расправа и размене мишљења обухватила је територијалну поделу новоослобођених територија на Балкану. Фокус је био усмерен на области око Једрена, Драча, Солуна и Монастира, и грчких острва, као и на питање финансијских дугова османске владе. Територијална подела између балканских савезника

¹¹⁷¹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 737, Avvenimenti balcanici, Telegramma in arrivo, Carlotti a San Giuliano, 15 novembre 1912 (Ric. Ministero degli Affari Esteri, 23 novembre 1912, N. 096804).

¹¹⁷² ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 737, Avvenimenti balcanici 1912, Comando del corpo di stato maggiore, Ufficio Coloniale, Bollettino giornaliero d'informazioni, 6 novembre 1912, N. 37, N. 211 di protocollo.

¹¹⁷³ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma da Roma, 19 gennaio 1913, N. 442 (N.289)

¹¹⁷⁴ Министар се одлучио на ову дипломатску интервенцију након Сквитијевог извештаја од 12. јануара 1913, у којем италијански посланик говори о бојазнима црногорског суверена да не изгуби трон пред анексијом Србије, тајним разменама мишљења о нагодби с Монархијом у Херцеговини, услед притисака који стижу из Аустрије : „Застрашујућа визија такве династичке катастрофе ремети спокој старог суверена и тера га да тражи превентивне лекове. Стицање Скадра му се чини погодном да задовољи свој народ, и сматра је елементом снаге у својим рукама. Прелазак Ловћена у Аустрију чинило му се као премија осигурања за егзистенцију, али план је, временом осујећен и пропао, и сада би се окренуо другом владару, према ономе што ми је предочено“. Сквити је нагласио да би „то би била прва непремостива препрека српским амбицијама“. Наклоњен идеји заједничке државе Србије и Црне Горе, Сквити је разуверавао министра да такво уједињење (или стварање заједничке границе, као први корак), изузев Аустро – Угарске, не би наишло на противљење Италије, да је то природан, спонтан, па и пожељан корак у историји две државе истог народа: „Не видимо суштински разлог зашто Србија и Црна Гора, поставши суседи, не би могле да стегну најинтимније братске везе, да се разумеју, да се удруже и да одагнају кобну и лажну мисао да оно што је добро за једног, мора бити зло за другог“. ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma da Roma, Squitti a San Giuliano, 12 gennaio 1913, N. 22/5 (Telegramma da Roma, febbraio 1913, s.n., Allegato).

претпостављала је и поделу османског јавног дуга, који је настао после револуције Младотурака и њиховог неискуства у управљању територијама и наслеђеним кредитним трошковима и зајмова од европских држава и финансијско – кредитних акционарских друштава. Француска и Русија предложиће да се проблем наслеђа дугова равноправно подели међу балканским државама.

Михаиловић се 21. јануара 1913. састао с Сан–Ђулијаном с којим је разговарао о предстојећим расправама о албанским границама. Министар је изрекао да ће „50.000 Арнаута бити тежак елемент за Црну Гору, јер су сви непријатељски расположени“, с чим се српски дипломата није усагласио, тврдећи да ће, због Србије, политика према Арнаутима бити попустљива. Михаиловић је навео да Србија неће одустати од праведног разрешења својих граница. Двојица дипломата сложили су се да се сузбију прекомерни захтеви Аустро – Угарске; министар је обећао да ће употребити напор да одбрани српска права (право да не буде приморана на нове уступке) и да не дозволи стварање велике Албаније, те да утиче да бечка влада буде попустљива.¹¹⁷⁵

Михаиловић није благонаклоно дочекао предлог Сан – Ђулијана да се утврди основа за бугарско – румунско измирење након државног преврата у Цариграду у јануару 1913, али се позитивно изненадио министровом тврдњом да би Румунија могла да се одвоји, под деловањем Русије, од озрачја Централних сила. Италијански министар од Михаиловића и бугарског посланика Ризова тражио је детаљније информације о потезима, чињеницама и тезама које би ишле у прилог таквом мерењу (Бугарска да изврши ректификацију граница према Румунији, а ова да се обавезе на слање 40 – 50.000 војника на Чаталцу, уколико би дошло до непријатељстава).¹¹⁷⁶ Балканско питање, међутим, морало је што пре да буде окончано.¹¹⁷⁷

Републикански депутат Салваторе Барцилаи се октобра 1912. својим ауторитетом у Сенату и везама са иредентистичким удружењима укључио, заједно са Еуђенијем Кјезом, у покушај организовања слања добровољаца у Србију. Његов наступ у парламенту у новембру и децембру 1912. изазвао је велику пажњу интелектуалне римске јавности, чак и кругова блиских Парламенту, којима је припадао адвокат Антонио Роси.¹¹⁷⁸ Барцилаијев однос према Јужним Словенима био је парадигма општег, амбивалентног и хетерогеног односа италијанског јавног мњења према нерешеном националном питању географски блиске етничке групе. Он је истовремено одражавао зебњу и страх због могуће, а због идеолошке компонентне Ризорђимента удахњивао идеју међусобне сарадње и зближавања. У скупштинском излагању и директном обраћању председнику владе Ђованију Ђолитију, Барцилаи је децембра 1912. године јасно истакао да се Италијани не плаше оних Словена који нису

¹¹⁷⁵ Према Михаиловићевој интерпретацији, Сан – Ђулијано је рекао да Аустро – Угарска неће започети демобилизацију док не регулише сва питања њених интереса на Балкану, а посебно оних према Србији. ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 39, 148 – 149.

¹¹⁷⁶ ДСПКС 1903–1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 74, 177–178.

¹¹⁷⁷ Михаиловић пише: „Ван сваке сумње је да талијанска влада нити жели какве озбиљније компликације нити би била много у стању да у њима узме какво видније учешће. И сувише је заузета са својим лбијским питањем, а знатно истрошена у последњем рату, она би хтела да и балканско питање што пре буде свршено.“ ДСПКС 1903–1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 75, 179 – 180.

¹¹⁷⁸ Адвокат Антонио Роси покренуо је почетком 1912. утицајно научно и политиколошко гласило блиско Парламенту и водећим политичким представницима либерала и републиканаца - *L'eloquenza*. У њему је објављен коментар поводом Барцилаијевих наступа у вези аспирација Јужних Словена током 1912.

инструмент бечке политике.¹¹⁷⁹ Повод дискусије и расправе било је питање обнављања уговора са Немачком и Аустро–Угарском у Тројном Савезу, које је изазивало велике недоумице у јавном мњењу Италије. Барцилаи је скренуо пажњу да се страх од политичке премоћи Јужних Словена сузио на мере предострожности и опреза у виду могућег настанка Велике Хрватске (*La Grande Croazia*), чији формирање фаворизује Аустрија, политичког пројекта који представљају „они Словени, отргнути од природног центра ка којем би гравитирали“, „погурани да униште италијанство“.¹¹⁸⁰ На седници Парламента 18. децембра 1912. Барцилаи је рекао да је циљ Италије прекидање економске трансверзале која спаја Рим, Беч и Цариград, односно Варшаву и Петроград, са линијом која би ишла од Бриндизија, и преко српског трговинског излаза на Јадрану достигла источна тржишта и обновила престиж италијанске робне индустрије у тим областима. На поменутој седници реаговао је и посланик Наполеоне Колајани, који је рекао да је на Балкану боље имати две нације које се боре између себе, него једну велику словенску нацију која би могла да буде величанствена оружана сила окренута против Италије.¹¹⁸¹ Барцилаи је својевремено упозоравао да Србија „негује пројекат експанзије према Босни, Старој Србији и Македонији“, осветљавајући чињеницу да *Друштво Св. Саве* троши 100.000 франака годишње на одржавање српске народности ван Србије, са 10.000 уписаних чланова, у земљи која једва броји 2 милиона становника.“¹¹⁸²

Карлоти, посланик у Атини, веровао је да званична саопштења које представници четири државе дају европским силама у вези својих намера да спроведу аутономију Македоније не одговарају истини и да служе томе да ублаже реакцију сила којима се обраћају.¹¹⁸³ Бугарском посланику у Берлину Панса је замерао тврдње да је Монастир већински бугарски град, због чега је бугарски дипломата био приморан да даје изјаве како у граду Бугари нису већина, али у околини јесу.¹¹⁸⁴

У децембру 1912. Италија је испитивала расположење српске дипломатије према њеним ратним аквизицијама и аспирацијама. На Пашићеву тврдњу да су Ђаковица, Пећ и Дебар били у природној, географско – политичкој ближој вези са Старом Србијом, а не Јадранским морем, и да су их насељавали православни Срби и „поарбанашени Срби“, посланик у Београду Бароли се условно, делимично сагласио, изражавајући сумњу да ли би плебисцит о дефинитивном статусу ових вароши, који му је председник српске владе напоменуо као споредну, хипотетичку околност, чији би резултат ишао „у корист“ Срба, заиста имао такав исход.¹¹⁸⁵

¹¹⁷⁹ S. Barzilai, *Dalla Triplice Alleanza al Conflitto Europeo: discorsi parlamentari e scritti rari*, Roma 1914, 43.

¹¹⁸⁰ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Discussioni, 18 dicembre 1912, 22519.

¹¹⁸¹ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Discussioni, 18 dicembre 1912, 22519.

¹¹⁸² Барцилајеви статови с почетка 1890 – тих година. У то време финансијску ситуацију Србије описивао је као жалосну, констатујући да „краљица Наталија ужива симпатије Срба, за разлику од краља Милана, који представља неодгојену окрвављену претњу по јавност.“ S. Barzilai, *Vita Internazionale...*, 376 – 377.

¹¹⁸³ Повод су биле изјаве Дмитрија Ризова, бугарског посланика у Риму. ADSMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 737, Avvenimenti balcanici 1912, p. 1129, Carlotti a San Giuliano, 31 ottobre 1912, N. 2347/1200.

¹¹⁸⁴ ADSMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 737, Avvenimenti balcanici 1912, p. 1129, Telegramma in arrivo, Pansa a San Giuliano, 9 novembre 1912, N. 6935.

¹¹⁸⁵ Бароли је пренео Сан – Ђулијану да је Ђаковица „албански центар где има неколико десетина српских породица“, да у Дебру „живи неколико Бугара“, а у Пећи „неколицина српских трговаца“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 677, Albania – rapporti politici 1913, Albania – rapporti politici (gennaio maggio 1913), Rinella a San Giuliano, 31 dicembre 1912, N. 1490/285.

Италију је на мировној конференцији у Лондону представљао њен амбасадор, маркиз Гуљелмо Имperiјали ди Франкавила.¹¹⁸⁶ Италијански захтеви за Албанију на Лондонској конференцији 1912 – 1913. могу се свести на неколико тачака.¹¹⁸⁷ Меморандум – предлог Имperiјалија и Менсдорфа о организацији (статутарном уређењу) будуће Албаније као области са високим степеном аутономије под сизеренством Османског царства, сувереном (управником) којег би изабрале велике силе, на предлог Аустро – Угарске и Италије, и интернационализованом жандармеријом, који је поднет амбасадорској конференцији у Лондону 8. маја 1913. изазвао је сумње Веснића да они неће бити прихваћени од стране осталих сила и да српски захтеви у вези северне Албаније неће бити узети у обзир, о чему је говорио Титонију, који га је уверавао у супротно.¹¹⁸⁸ Маркиз Имperiјали и гроф Менсдорф саставили су у мају 1913. нацрт првог статута за Албанију. Предлог је подразумевао да је Албанија аутономна држава под сизеренством Турске, албанска влада руководи новом државом заједно са међународном комисијом и да систем капитулације остаје на снази, као и мешовита судска власт.¹¹⁸⁹

Представници сила су 13. априла поднели ноту балканским кабинетима у којој су, након што су одобрили „са задовољством добро расположење савезника“, ставили до знања да без тешкоћа прихватају захтев Бугарске у вези са турско–бугарском границом и оквирну руту албанске границе, али да су, што се тиче питања обештећења и острва у Егејском мору, савезници морали без резерве да одустану од одлука Европе за њих и од стране Техничке комисије која би састала у Паризу. Два дана касније Бугари су, прекинувши тактику одлагања својих савезника, усменим споразумима са Турцима обуставили непријатељства у Чаталги и започели директне преговоре за склапање мира. Грци и Срби су се договорили да потпишу примирје (20. априла),

¹¹⁸⁶ Гуљелмо Имperiјали ди Франкавила (Салерно, 19. август 1858 – Рим, 20. јануар 1944), правник, у дипломатској каријери служио је у италијанским амбасадама у Паризу, Берлину, Вашингтону и Бриселу. Био је генерални конзул у Софији, краткотрајни опуномоћени министар у Београду и вишегодишњи амбасадор у Цариграду. Током службовања у Берлину радио је на побољшању односа са Великом Британијом. У погледу односа с Француском, Имperiјали је се држао јаким резерви, како у погледу политике Туниса, тако и према империјалистичким претензијама Париза на Леванту, сматрајући да је било неопходно да француска влада узме у обзир политички и трговачки продор Немачке у Османско царство (а такође и италијанска очекивања). Настојао је да задржи пријатељски однос према енглеској влади; имао је „опуштенији“ приступ према триплицизму и недогматски, „слободоумни“ став према силама Антанте, преважно Британији: поред реалистичког и недогматског става у погледу савеза, био је дубоко убеђен да се италијанска интервенција мора одвити у контексту сарадње са силама Антанте. Био је истакнута личност компликованих преговора за потписивање Лондонског уговора којим је 1915. године утврђен улазак Краљевине Италије у Први светски рат. Учествовао је привремено у раду италијанске делегације на Париској мировној конференцији. После 1922. повукао се из политичког и дипломатског живота. F. Grassi Orsini, „La vita diplomatica del Guglielmo Imperiali“, *Guglielmo Imperiali. Diario (1915 – 1919)*, Soveria Manelli 2006, 3 – 73.

¹¹⁸⁷ Албанија ће бити аутономна, под номиналном влашћу султана, али само формално; биће демилитаризована и неутрална област, коју ће гарантовати шест Великих сила. Посао одржавања јавног реда и мира биће поверен жандармерији из неколико европских земаља; предлог је да то буду Белгија, Холандија, Швајцарска, Шведска, Норвешка и Шпанија, а не официри из шест сила, балканских држава или влада које би се директно мешала у балканска питања; принц за Албанију ће бити предложен од стране Аустро – Угарске и Италије великим силама, Албанцима треба оставити слободу да изразе своје жеље. Италија предлаже принца који не би био оне религије коју исповедају Албанци, али да то не буде члан куће Бурбона или Браганца. Сан Ђулијано је истакао да то не сме да буде владар католичке вере, већ протестант, у противљењу одабиру католичког претендента Италија и Русија су се сложиле. A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo – albanesi...*, 314–318.

¹¹⁸⁸ ДСПКС, Књ. VI, Св. 2 (1/14. април 1913 – 30. јун/13 јул 1913), Београд 1981, Веснић Пашићу, 28. IV/11 V., Пов. бр. 1996, 253–256; G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia tra XIX e XX secolo...*, 643 – 646.

¹¹⁸⁹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 403, XV / 540 – 545 (Ф – XV, 1913, Дос V, P/6 – VIII, Пов. Бр. 1996).

обративши се влади у Букурешту са питањем да ли је вољна да закључи споразум, савез против Бугарске. Коначно су 21. сви савезници, укључујући и Црну Гору, ставили до знања великим силама да су прихватиле њихово посредовање без икакве друге резерве.

Пристаниште за Србију на Јадранском мору (1912 – 1913)

За разлику од Сан – Ђулијана, који је био одушевљен чињеницом да Аустро – Угарска неће војно интервенисати и да се њени захтеви (компензације Румунији, гаранције аустријске железничке мреже, стварање Солуна слободном луком и заустављање српско – црногорских аспирација према Албанији) у начелу могу прихватити, Болити није с неодобравањем гледао на експанзије Србије према Албанији.¹¹⁹⁰ Маркиз је своје противљење територијалном излазу за Србију поновио француском и британском амбасадору у Берлину почетком новембра.¹¹⁹¹ Програм противљења подразумевао је следеће: непристајање на „распарчавање Албаније, славизацију њене обале и сузбијање начела националности које Србија води“.¹¹⁹²

Посланик Италије у Софији, Де Боздари, сазнао је од грофа Тарновског у новембру 1912. за Спалајковићеву идеју да се Србија са Аустро – Угарском споразуме о аутономији Албаније, без Италије.¹¹⁹³ Гроф Тарновски је италијанском посланику био важан извор информација о руској и аустријској политици. Боздари је, према сећању, пренео да је „Гешов забринут питао Тарновског зашто Аустро–Угарска није обуставила мобилизацију након што је Србија удовољила жељама великих сила у питању јадранске луке“, али да није добио адекватан одговор, те да је „Аустрија, поражена и изненађена Балканским савезом, спрема да се освети и сломи српство, ослањајући се на сталну бугарску аустрофилију и збрисавши све што је русофилско могло да остане у земљи.“¹¹⁹⁴

Начелник генералштаба аустро – угарске армије, генерал Блаж Жемва (Блазијус Шемуа) (1911 – 1912), противник италијанских аспирација на Балкану, предложио је 28. септембра 1912. окупацију Косовског вилајета, како би се спречило уједињење Србије и Црне Горе и направило војно–стратешко повезивање с Албанијом, која

¹¹⁹⁰ G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia tra XIX e XX secolo...*, 555 – 556.

¹¹⁹¹ *Ibidem*, 556.

¹¹⁹² Маркиз пише: „Не би се могло рећи да нам је потребно да са јасном прецизношћу знамо које су аспирације Србије према луци на Јадрану, будући да је јасно да, из географских потреба, то могу бити само Драч или Медова“. *Ibidem*, 558.

¹¹⁹³ З. Д. Бајин, *Миротлав Спалајковић (1869 – 1951): Биографија...*, 192.

¹¹⁹⁴ Важан мотив Сан – Ђулијановог „неутрализма“ било је упаривање спољнополитичких циљева Италије са циљевима Румуније, која се налазила у деликатној позицији према Балхаусплацу, слично као и Италија. Боздари пише да је имао посебна упутства у вези с тим у Софији: „У том тренутку, Аустрија је гурала напред Румунију, која је, као компензацију за уздржавање од мобилизације, тражила важан део суштински бугарске територије, и то након што је одбила понуђени савез са балканским земљама и након што је у почетку ставила јасно до знања да не жели територијалне аквизиције, већ једноставно гаранције за своје садашње поседе. Суочен са тако ефективно препорођеном аустријском акцијом, министар Русије, добри господин Неклудов, да би Бугарима на неки начин доказао руску политику која им се чинила слаба и готово кукавичка, говорио је, будући да је Аустро – Угарска предодређена да нестане, да није вредело супроставити се њеним жељама, били они легитимни или не. Следећи упутства маркиза Сан – Ђулијана, који је, претпостављам, пратио триплицистичку концепцију од које се тада још није дистанцирао, који је дозволио да буде убеђен да подупре румунске претензије и тиме подржи аустријску политику која је тежила неповратно да заплете Бугарску, предузимао сам разне кораке према Гешову да га наведем да прихвати румунске захтеве“. A. de Bosdari, „Lo scoppio della guerra balcanica visto da Sofia“, *Nuova Antologia*, Vol. CCLV (1927), 97–98. (90 – 98).

представља „витално питање за будућност Монархије“, и остварила идеја да територија на којој живе Албанци, због „веома јасних тежњи Италије ка источној обали Јадрана“, „благовремено“ постане аустријска.¹¹⁹⁵ Шемуа је 9. новембра указао да ће било какво појављивање Срба на Јадрану означити формирање анти – аустријског савезништва између Србије и Италије: „Србија ће моћи у било ком тренутку да пружи руку Италији“, кроз спољнотрговинске економске повластице у набавци сировина и чврсту економску и политичку сарадњу.¹¹⁹⁶

Средином новембра маркиз Сан-Ђулијано пренео је руском амбасадору у Риму Крупенском да разлоге свог понашања и става „данас не може у потпуности да објасни јавно“, али да ће, уколико му буде остављено време за рад, Србија у његовим поступцима пронаћи разлог за задовољење. Маркиз се плашио да би Србија, у циљу добијања пристаништа, могла да се помири и склопи некакав договор са Аустријом, по цену губитка своје економске независности (питање царинске уније са Двојном Монархијом), што је министар желео да спречи по сваку цену.¹¹⁹⁷ Сугерисањем да се Србија користи луком Бар, овакав поступак открива да је маркиз веровао да је дугорочно водио антиаустријску политику, да је смањивао простор који је Беч добио да хегемонизује Балкан и уместо тога ојачавао пансловенске пројекте.¹¹⁹⁸

Ђолити је 8. новембра рекао Роду да уколико се Србији дозволи да апсорбује велики део северне Албаније, она ће бити праћена сталним стањем немира и побуне, све до тренутка неизбежне аустријске и италијанске интервенције; решење албанског питања требало би тражити у подели ове земље на племенске кантоне, по швајцарском моделу, са принцом на челу, којег би изабрала Европа.¹¹⁹⁹ Поновио је да је најбоље решење за Србију царинска унија са Црном Гором и коришћење барског пристаништа, уз слободан пролаз ка Егејском мору.¹²⁰⁰ Маркиз Имperiјали је у приватном разговору Греју 5. децембра рекао да се Италија усагласила са Аустро – Угарском да се ниједна тачка на обали између Драча и Валоне подведе под српски, црногорски или грчки суверенитет, иако у својој изјави није укључио места северно од Драча, која је перципирао као простор намењен за неутрализовану железницу и екстериторијалну економску луку за Србију.¹²⁰¹

Притискање Монархије да Србија, уместо луке на доњем Јадрану (северна Албанија), добије право трговачког излаза на море преко луке у Метковићу, којом би Аустро – Угарска стекла непосредно право надзора и контроле српске робе, наишао је на неодобровање и критике италијанског виценконзула у Метковићу, који је

¹¹⁹⁵ A. Torre, „Italia e Albania durante le guerre balcaniche“, *Rivista d'Albania*, Fasc II (luglio 1940), Vol. XVIII, 181. (174 – 184); A. Mitrović, *Prodor na Balkan i Srbija...*, 100 – 101.

¹¹⁹⁶ A. Torre, „Italia e Albania durante le guerre balcaniche“, *Rivista d'Albania*, Fasc III (settembre 1940), Vol. XVIII, 227. (223 – 234).

¹¹⁹⁷ Примећује се да су страхови од аустријске реакције превагнули, будући да се тешко може прихватити чињеница да Сан – Ђулијано није разумео да је територијално пристаниште за Србију на Јадранском мору најбоља гаранција за одрживост економске независности Србије. С друге стране, подршка аустријском одбијању српског територијалног пристаништа на северу Албаније требала је да послужи као мотив и потврда за њену подршку италијанском супростављању грчким претензијама ка Валони на југу. G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia tra XIX e XX secolo...*, 559 – 560, 563.

¹¹⁹⁸ *Ibidem*, 561.

¹¹⁹⁹ Род је закључио да је италијанско супростављање територијалној луци за Србију на Јадранском мору (на албанској обали) мотивисано страхом од аустријске интервенције, а не страхом од ширења славизма, које постоји у споредном виду. *BDOW 1898 – 1914*, Vol. IX, *The Balkan Wars. The League and Turkey*, Part II, ed. by G. P. Gooch and H. Temperley, London 1934, Rodd to Grey, 9th November 1912, Doc. 172, 129.

¹²⁰⁰ *Ibidem*, 129.

¹²⁰¹ *BDOW 1898 – 1914*, ed. by G. P. Gooch, Vol. IX, *The Balkan Wars. The League and Turkey*, Part II, Grey to Rodd, 5th December 1912, Doc. 334, 249.

италијанског конзула у Задру Антонија д'Алију обавестио о инфраструктурним, географским и економским штетностима и непогодностима преусмеравања српских извозних артикала на луку слабог интензитета, лоше поморско саобраћајне мреже и неадекватне ширине, каква се налази на ушћу Неретве у Јадранско море.¹²⁰² Дописник листа *Gazzetta di Venezia* Елио Луцато састао се у неколико наврата са Јованом Цвијићем, Душаном Синобадом, аташеом Министарства иностраних дела за штампу и представницима Самосталне радикалне странке током новембра 1912, с којим се усагласио о принципима балканског савеза, исказујући подршку српским националним циљевима.¹²⁰³ Преносио је вести о забринутости српске владе и јавног мњења због става Консулте, која може подржати пресудну подршку Балплацу да се забрани пристаниште Србији на северу Албаније.¹²⁰⁴ „Конзервативни, али не и националистички настројен“ секретар у Министарству спољних послова, познат под псеудонимом *Civis Italicus*, сматрао је да је Италија одбила да прихвати српску луку у Драчу због страха од излаза Русије на Јадранско море и да се сврстала уз Аустро-Угарску искључиво да би могла да анектира Албанију, односно Валону. Занимљиво је да овај аутор одбијао „шовинистичко“ тумачења јужнословенско – италијанских односа.¹²⁰⁵

Конзула у Будимпешти, Орсинија, посетио је 16. новембра Јован Д. Миланковић, српски конзул у граду, који га је обавестио о напорима које је улагао да у мађарској влади пронађе подршку за планове Србије у вези пристаништа на Јадранском мору. Сазнавши да постоји пропаганда делатност у корист уједињења са Србијом у југословенским земљама Монархије, италијански конзул похвално се изразио о Миланковићевом држању и плану да одржава контакт са осталим конзулима.¹²⁰⁶

У телеграмима Болатију и Карлотију, Сан Ђулијано упозоравао је Петроград на опасности које би могле настати из аустро-руског сукоба око јадранске луке која ће бити додељена Србији: између осталог, Рим не може ускратити подршку свом савезнику у овом питању. Неопходно је дати пријатељски савет Русији да не инсистира на луци, што не имплицира да јој противречи. Према речима италијанског министра, с обзиром на могуће даље фазе албанског питања, неопходно је да „Немачка и Аустрија стекну утисак да ову другу у потпуности подржавамо“ у питању луке Србији“; Србија „не може имати луку на Јадрану, а да не распарча Албанију.“¹²⁰⁷ Инсистирање на овој тачки било би изузетно опасно, чекајући предвидљиву непопустљивост Аустрије; Русија је италијанско противљење територијалној луци за Србију одлучно

¹²⁰² ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna, b. 230, f. Dispacci Politici Gennaio – Giugno 1913, Trattazione Generale, R. Ministero degli Affari Esteri a R. Ambasciata Vienna, 28 febbraio 1913, N. 10946; о пловности Неретве, железничком потенцијалу босанског залеђа и лукама у Далмацији, из италијанске перспективе в.: E. Barbarich, *Per l'altra riva dell'Adriatico*, Roma 1904, 87 – 92.

¹²⁰³ E. Luzzatto, „Il programma nazionale serbo“, *Gazzetta di Venezia*, 7 novembre 1912, N. 309, 1; *Ibidem*, „La Serbia al mare!“, novembre 1912, N. 317, 1.

¹²⁰⁴ E. Luzzatto, „Verso l'Adriatico“, *Gazzetta di Venezia*, 16 novembre 1912, N. 318, 1 – 2.

¹²⁰⁵ R. Faucci, „Elementi di fascismo nell'Italia prefascista“, *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del Convegno italo-jugoslavo. Ancona 14 – 16 ottobre 1977*, Urbino 1978, 59; C. Italicus, „L'Italia e i popoli jugoslavi“, *Nuova Antologia* (luglio – agosto 1915), Vol. CLXXVIII, 34-46.

¹²⁰⁶ Српски конзул индиректно је тражио подршку Италије за планове Србије. Министру је пренео да се конзул апсолутно противио предлозима да се трговачка лука за Србију додели у Ријеци или другим лукама Монархије. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, b. 737, Avvenimenti balcanici, Telegramma in arrivo, Orsini a San Giuliano, 18 novembre 1912, N. 1684/350.

¹²⁰⁷ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 590.

критиковала.¹²⁰⁸ Занимљиво је мишљење Титонија, у то време посланика у Паризу. Он је у телеграму министру Сан-Ђулијану 14. новембра 1912. изнео мишљење и предвиђање да ће се формирати независна Албанија, под туторством и утицајем Аустро-Угарске око Валоне, Тирана, Берата, Елбасана, области Мат (муслиманска област), на челу са принцом којег ће одредити Беч. Направиће се договор са Исмаилом Кемалом и Ђерид пашом, тако да ће католички Албанци из Скадра (Малисори) и хришћани из Јањине, бити препуштени Црној Гори, односно Грчкој. С друге стране, двојица дипломата ушла су у „благ“ сукоб: Сквити истиче да је потребно инсистирати да се Беч повуче са својих позиција и уклони „вето“ на припајање Скадра Црној Гори, док је Сан Ђулијано развио друга уверења – желео је да се Сазонов „удаљи“ да не би отворио врата озбиљним последицама.¹²⁰⁹

Сан-Ђулијано рекао је 5. новембра 1912. Жилу Камбону, француском амбасадору у Берлину, да је „у интересу Србије да не ствара албански иредентизам“, који ће бити узрок будућих конфликта: нужно је да се Србија одрекне права на пристаниште, јер ће, уколико „Срби окупирају Албанију, споразум између Италије и Аустро – Угарске из 1900 – 1901 престати да важи“, што би Италију приморало на нове преговоре са Дунавском Монархијом „који би могли значајно да се одуже“.¹²¹⁰ Сан-Ђулијано је аустријском посланику у Немачкој Кидерлен – Вехтеру, на вест да се Берхтолд успротивио изласку Србије на Јадранско море, саопштио да је имао разумевања за позицију Беча, питајући се да ли би Србија могла бити задовољена поморском луком „у близини Солуна“ и одлучно одбијајући, у комуникацији са Камбоном (француски посланик у Берлину) и руским послаником да ће уколико Србија „окупира албанску територију, довести у питање цео постојећи систем на којем почива Албанија, услед Србија треба да „одустане“.¹²¹¹ Према речима државног секретара спољних послова Немачке и бившег амбасадора у Риму Готлиба фон Јагова, Ђолити је подржао ставове Сан – Ђулијана, тврдећи да српске аспирације могу представљати опасност“, што ће подржати и краљ.¹²¹² Према саопштењима Крупенског, Ђолити је веровао да питање изласка Србије на Јадран „није толико важно“ како се сматрало у Београду – Србија је, према председнику владе, могла добити економски излаз на Егејском мору, под претпоставком да Солун постане слободна трговачка лука, или да користи постојећу луку Бар, кроз трговачку и царинску унију са Црном Гором. Страх да би Албанија била повод рата Аустро-Угарске и Русије забрињавао је Поенкареа, који је покушао да дозна став Италије и тражио додатна обавештења од Титонија, чија уверавања нису изашла из оквира триплицистичке политике.¹²¹³ Према Бареровим

¹²⁰⁸ Сазонов се, крајем 1912, жалио да „Рим подржава Беч против Срба и против Црне Горе“, док Беч „подржава Рим против Грчке“, „италијанско – руски споразум из Ракониђија се свео ни на шта, нема сарадње италијанско – руске“. A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo – albanesi...*, 292 – 293, 297.

¹²⁰⁹ *Ibidem*, 315.

¹²¹⁰ По повратку из Немачке, Сан – Ђулијано је исто поновио и Бареру. DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IV (1er octobre – 4 décembre 1912), Paris 1932, Cambon à Poincaré, 5 novembre 1912, T. n° 401, Confidential, 367–368; *Ibidem*, 7 novembre 1912, T. n.° 404, 405, 407, 387–388; A.Torre, „Italia e Albania durante le guerre balcaniche...“, *Rivista d'Albania* (Settembre 1940), Fasc. III, 228.

¹²¹¹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону*, Београд 1956, 43 – 45; L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 439 – 440.

¹²¹² *Ibidem*, 441 – 444.

¹²¹³ Титони је Поенкареу 20. новембра 1912. саопштио да би, у случају сукоба Русије и Аустро – Угарске због стања на Балкану и Албаније, уговори Висконтија – Веносте из 1900 – 1901 обавезали владу у Риму да стане на страну Беча, упркос споразуму у Ракониђију. На Поенкареову примедбу да би Француска, у случају навођења да подржи Русију, због напада или држања Немачке, очекивала да Италија према њој примени одредбе француско – италијанског споразума из 1902, Титони је одговорио да то није

увидима, главни заговорници противљења изласка Србије на Јадранско море, али и упуштања у „било коју заједничку акцију“ са Двојном Монархијом, упереном против балканских држава, били су маркиз Висконти Веноста и сенатор Луиђи Луцати.¹²¹⁴ Британски амбасадор Род је нагласио да „старији државници“ у Италији, укључујући и њега као представника Британије, нису одобравали политику Сан – Ђулијановог противљења српском пристаништу на Јадранском мору, које је могло да представља препреку даљем аустријском напредовању на Балкану.¹²¹⁵ Маркизова изјава да подржава став аустријског амбасадора у Берлину и Болатијева саопштења која су бранила гледишта Аустро – Угарске и Немачке у вези српског пристаништа у Албанији наишли су на отпор дела јавности у Италији.¹²¹⁶

Контарини је 6. новембра саопштио Михаиловићу да би Италија помогла балканске државе, уколико би оне учиниле предлог да са присаједињењем заузетих области приме обавезу реципрочног плаћања османског дуга и „назначењем тачних граница тих територија“, а да питања о Цариграду, Дарданелима и албански проблем оставе на решавање великим силама. Контарини је појаснио да „Солун мора припасти балканским државама“, да је противан међународној конференцији о европским територијама Порте, да би Србија требала да перцепира тежину чланства Италије у Тројном савезу али да подржава, заједно са Скалеом, договор о Албанији са Србијом.¹²¹⁷ Сан – Ђулијано је Михаиловићу неколико пута пренео да ће „упорност“ у потезању питања српског пристаништа на албанској обали изазвати реакцију Балплаца, „до границе рата“; Италија ће потпомагати српске аспирације, али поступно, кроз став да је „по сваку цену“ неопходно да се избегне уплитање Аустро – Угарске.

Барер преноси да му је Висконти – Веноста 15. новембра 1912. рекао да је Тројни Савез увек био тежак за практиковање, „данас још више“, и да се нико није могао преварити да верује да би Италија могла да учествује у рату који би изазвала Аустрија (појашњење о офанзивном рату, не дефанзивном што би требала да буде суштина Тројног Савеза).¹²¹⁸ Влада је посланику у Београду наложила да пренесе да је Италија спремна да обезбеди луку између црногорске границе и Сан Ђовани ди Медуе.¹²¹⁹

На притисак Сазонова да Консулта утиче на Балплац да дозволи Србији да оствари своје „праведне интересе“, италијанска дипломатија остала је нема – представници италијанске дипломатије одговорили су да се Италија обавезала да „неће дозволити распрачавање албанске националности које би произвело стање да Драч

изводљиво, јер они „не претходе уговорима Висконтија – Веносте и не могу да их униште“. L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. II..., 339.

¹²¹⁴ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IV (1er octobre – 4 décembre 1912), Paris 1932, Barrère à Poincaré, 16 novembre 1912, doc. 474, T. n° 649, 484 – 485; R. Poincaré, *Les Balkans en feu 1912...*, 314.

¹²¹⁵ Род пише: „(...) Многи су мислили да је он био прилично непопустљив у свом противљењу грчким претензијама у Епиру. Његова политика подразумевала је стварање непријатеља у Србији и Грчкој, и изазвала је извесно нестрпљење у Француској и Русији, док у Великој Британији вето на српску луку није добро примљен“. J. R. Rodd, *Social and Diplomatic Memories 1902 – 1919*, London 1925, 202.

¹²¹⁶ Анђело Перниче пише да „у Италији није недостајало оштрих критика маркиза ди Сан Ђулијана због оваквог става.“ Он пише да би „неки волели да он подржава Србе, сматрајући да њихов долазак на Јадранско море погодује интересима Италије“. Питање се, међутим, по мишљењу публицисте, не би могло разматрати са ове стране, већ са оног које говори о „обавезама које је наша влада преузела у вези са Албанијом и унутрашњом ситуацијом“. A. Pernice, *Origine ed evoluzione storica...*, 450 – 451.

¹²¹⁷ Михаиловић је напоменуо да му је Контарини рекао да Србија „похита да војнички заузме Албанију“, како би после „лакше, у Риму, могло да се говори да будете задовољени“. АС, МИД ПО, микрофилм 369, III/354 (, Ф – III, И/1 – IX, 23. октобар 1912, Дос II, Пов. бр. 3965).

¹²¹⁸ L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 441, 443.

¹²¹⁹ *Giornale d'Italia*, 17 novembre 1912,

запоседне Србија“. Титони је 14. новембра изнео идеју да Медуа (Медова) буде неутрална лука повезана са Србијом неутрализованом железницом. Ђолити је 9. новембра, заплашен могућношћу тзв. *casus foederis* (повода за рат) разговарао са Барером и Родом: првом је изјавио да би Србија могла да буде задовољна пристаништом (излазом) на Јадрану посредством Црне Горе, или трговачком луком на Егејском мору, а другом да ће тројни савез остати „јединствен у инсистирању на албанској аутономији, без тога да Србија добије део обале“.¹²²⁰

Италија се, као све европске силе, усагласила са нацртом који је руски делегат Бекендорф поднео на првој сесији Лондонске конференције, 17. децембра 1912, о комерцијалној трансбалканској железници, чије би пристаниште, којим би се Србија у трговинском погледу слободно користила, било у луци Албаније.¹²²¹ Италијанска влада, заједно са француском и британском делегацијом, стала је на страну Русије када је Бекендорф предложио да се Србији дозволи право да преко комерцијалне луке увози ратну опрему, наоружање и ратне залихе у ратним условима, а не само у мирнодопском периоду, јер би у супротном Србија изгубила сваку самосталност пред покушајем инвазије.¹²²² Право на увоз бесцаринске ратне опреме и наоружања, у ратним условима, Србија је добила 1. јула 1913, када је конференција потврдила и формално ратификовала децембарско усаглашавање на ову тему.¹²²³

У присталице политике одобравања изласка Србије на Јадранско море и слободан развој албанске народности, не под аустро – угарском, већ аутономном или независном управом, који би се заснивао на чврстој сарадњи са проширеном Србијом, убрајамо листове *Messaggero*, *La Preparazione*, *Giornale d'Italia* и друге.¹²²⁴ Италијанско сврставање уз Двојну Монархију у питању пристаништа за Србију и албанске аутономије географ Вико Мантегаца кометарисао је као одабир „мањег“ ризика: италијанска јавност била је „изразито“ подељена, док је циљ Консулте остао да увери Београд да је „њена интонација другачија од бечке, с мањом огорченошћу“.¹²²⁵ Професор Алесандро Бакијани, уредник у *Трибуни* и књижевни критичар, критиковао је „просрпске“ и „прохеленске“ ставове и гледишта демократско – либералног депутата Леонеа Каетанија. Катени је апеловао да се Албанија подели између Србије, Бугарске и Грчке или да у целој својој територији припадне једној од ових држава, што би представљало довољну одмбрамбену гаранцију од аустријских претњи и хегемоније; Бакијани је, међутим, ово оштро критиковао и сматрао неприхватљивим да се албанска територија дели „међу освајачима“, те да се аргумент како су Албанци „дивљи“ и

¹²²⁰ A. Torre, Italia e Albania durante le guerre balcaniche...“, *Rivista d'Albania* (Settembre 1940), Fasc. III, 229 – 230.

¹²²¹ Аустро – Угарска је одмах предложила да шест великих сила, заједно са Србијом и Албанијом, договоре споразум којим би се прецизирало да ће пругу са терминалом у албанској луци изградити и управљати Оријентална железничка компанија, власништво немачких и аустријских финансијских капиталиста. Стварна концесија била би, у формално – правном смислу, уступљена од стране албанске владе, док би капитал за предузеће долазио из аустријских, српских, италијанских и албанских извора. G. Amadori – Virgilj, *La politica estera italiana...*, 888.

¹²²² A. J May, „Trans-Balkan Railway Schemes.“ *The Journal of Modern History*, vol. 24, no. 4, (1952), 365. (352–367).

¹²²³ A. J May, „Trans-Balkan Railway Schemes.“..., 365.

¹²²⁴ „Dove andiamo?“, *Il Messaggero*, 12 novembre 1912, Anno XXXIV, N. 316.

¹²²⁵ Мантегаца се позива на про-ђолитијевски лист *Tribuna* који је 16. новембра 1912. објавио чланак у којем је истакнуто да Италија подржава пријатељство са Србијом и да никада не би могла да „подстиче или дозволи економску и финансијску политику која би тежила да ограничи права Србије на аутономну економску еволуцију“ (комерцијално пристаниште), али да је пожељно да се оно оствари италијанским усаглашавањем са Двојном Монархијом и српским опредељивањем за Медову, а не за Драч. V. Mantegazza, *Il Mediterraneo e il suo equilibrio*, Milano 1914, 197–198.

њихова област „муслиманска и анархистичка“ не може потезати као аргумент против њиховог националног ослобођења.¹²²⁶

Војни аташе у Бечу, Албричи, живо је коментарисао „пасивно“ држање Двојне Монархије према Новопазарском санџаку. Он је сматрао да је та одлука привремена и да се Србији, због претећег држање аустријске политике, мора обезбедити излаз, односно пристаниште на мору.¹²²⁷ Албричијево мишљење делио је и аташе Мероне, који је говорио о потреби пружања подршке начелу народности у подунавском басену Балкана и посредно критиковао став европских кабинета, који „нису веровали да буђење треба да буде тако изненадно, а резултати борбе тако брзи.“¹²²⁸

Титони је Бареру саопштио 20. новембра да су уговори Принетија уговорени и потписани касније у односу на споразум Веноста –Голуховски и да ће упркос споразуму Ракониђију, Италија морати да стане уз Аустрију, уз напомену да Италија не жели никакав рат и да би за њу све то било срамотно.¹²²⁹ Ради појашњења, Ђолити, Сан – Ђулијано и сам Висконти – Веноста потврдили су Бареру да пројекат о Албанији укључује само неутрализацију, аутономију и демилитаризацију, а не рат са и Аустријом.

Крајем новембра, Сан – Ђулијано је, сазнавши да се немачка дипломатија не противи економском пристаништу на албанској обали за Србију, „ублажио“ своје противљење: писао је Аварни да би „Аустрија могла добити извесна проширења у зони Котора, у замену за уступке српско – црногорским аспирацијама“, али тек након што се у Италији јавно мњење, анти – аустријски расположено, умири.¹²³⁰

Барцилаи је почетком новембра 1912. у Консулти разговарао са саветником у српском посланству у Риму и професором италијанског језика Миодрагом Т. Ристићем,

¹²²⁶ Леоне Каетани (1869 – 1935) либерални посланик Демократско уставне партије у парламенту, изабран у римском колегијуму (1909 – 1913). Проучавао је историју религије, и промовисао слободарски, верски национализам потлачених народа на Балкану, неретко критикујући индиферентан став западне Европе према питањима Блиског истока, Русије или Балкана. Bach, „È utile una Polonia balcanica? All' on. Leone Caetani“, *Il Giornale d'Italia*, 17 novembre 1912, Num. 321, 6; L. Caetani, *Islam e cristianesimo*, con introduzione di F. Tessitore, Soveria Mannelli 2002, 91 – 96.

¹²²⁷ Албричи у промеморији од 27. октобра 1912 упозорава на неопрезност која може произићи из недовољног разумевања политике Балплаца. Он пише: „Пасиван став Аустрије је тактички потез. Мишљења великих сила по питању по територијалне компензације ускоро ће бити позната. Једини начин да се успостави мир на Балкану јесте да се постигне правична територијална расподела у компензацијама, која задовољава Аустрију и мале балканске државе. Србија жели излаз на море и то неће бити могуће порећи, чак и ако то Аустрији одузме пут ка југу. Русија и Француска проучавају тзв. „македонску формулу“, којој ће се Бугарска, међутим, успротивити, ако не добије добар део Македоније као надокнаду. A. Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche...*, 95.

¹²²⁸ Мерони је у извештају од 29. октобра 1912 написао: „Наша политика мора бити инспирисана принципом националности, и стога ићи уз народе који се надају у тај принцип. Ова политика може се активно и енергично изразити у сливу Дунава, где словенски народи покушавају да се групишу око свог природног центра, где сазрева побуна против турске власти, која ће, по природном закону, морати да попусти под теретом, на тај начин да направи места за политичку целину која окупља бугарску, српску, грчку и албанску браћу, који више не представљају некакве збркане жеље или неповезане крике бола, већ читав низ идеја, воље, крви и култова који их гура ка славној будућности. Ни тада није било велике заслуге у предвиђању ове врсте, јер су сви познати писци о стварима Истока износили сличне оцене, са мање-више сличним речима, али их се сећам управо да бих показао колико је општа савест други су већ дуго били успон балканских народа. За историјску истину мора се рећи и да заслуга тријумфа, изненадног преображаја који прети да промени мапу Европе не треба у потпуности давати балканским народима, њима су несвесно помагали Младотурци, који су показали , како у политичкој тако и војној припреми, да немају ни програма ни човека“. Слично виђење и у извештају Карла Папе из Београда од 4. новембра. A. Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche...*, 98, 101.

¹²²⁹ L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 441.

¹²³⁰ G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia nel XIX e XX secolo...*, 565 – 566.

преневши му своје противљење српском заузимању севера Албаније и инсистирањем да Албанци имају своју независну државу.¹²³¹ Барцилаи је изнео мишљење да се Албанији остави аутономија под покровитељством султана и да се не дозволи продирање Аустро – Угарске. Саопштио му је да је Иванај – бег није аустријски агент, каквим га често представља лист Политика, и понудио Србији да се војно стратешки утврди у Медови или Љешу. Италија, пренео је плаховити Тршћанин, неће дати да се изађе на Драч. Ристић му је истакао економске разлоге који приморавају Србију да обезбеди директан територијални излаз на Јадранско море, ова два места нису погодна за трговачке луке, Србија никада неће пристати да се с Дунавском Монархијом „споразумева“ о Албанији. Српска влада рачунала је на Барцилаија и Бисолатија као истакнуте посланике, блиске српском гледишту у италијанском парламенту.¹²³²

У исто време, у лево оријентисаним круговима подизали су се гласови да Италија не дозволи трајну штету која би произишла из блокаде Србије. Премда је Бисолати критиковао спољнополитички курс Двојне Монархије, његово залагање за интересе Србије и јачање балканских држава потврђено је тек крајем 1912, упркос

¹²³¹ Ристић влади у Београду преноси садржај разговора с Барцилаијем. Сугерише да његова политичка репутација и делатност у парламенту може бити од велике користи за Србију, упркос извесним неслагањима. Он износи Барцилаијева гледишта у вези Албаније и српских захтева према пристаништу: „Примивши ме, г. Барцилаи је одмах, без икаква околишавања изразио своју велику бојазан евентуалним озбиљним депешама због Албаније. –Шта ће Србији Албанија? Било је прво питање које ми је он укривио. Балкански народи су ушли у рат са девизом: Балкан балканским народима, наставио је г. Барцилаи. Откуда сада да ви Срби тежите да потчините Албанце? Ми овде у Италији, не можемо никако да се помиримо са том мишљу, да један балкански народ, који устаје да ослобађа своју браћу од турског господарства, долази да потчињава други један народ, њему стран да му намеће своје господарство. Мени се чини, рекао је г. Барцилаи, да је много боље и политички и идеолошки, оставити Албанији аутономију под покровитељством султана, како би се унеколико сачувао неки траг турског господарства на Балкану. Овом приликом, у току разговора, г. Барцилаи је рекао и то да Италија неће никако, да не сме допустити да у Албанију уђе, ма у ком виду било, Аустроја. Треба пак, да Вам додам, више узгред, јер то је и вама, господине отправниче, познато да је ово последње најобичније lieu commun у Италији, то се налази, већ толико година, сваког дана у сваком листу, то се чује у приватним разговорима, то се не крије, претпостављам, јер ми није лично познато, ни у званичним италијанским круговима. Још ми је г. Барцилаи додао две ствари: а) он је, још пре почетка рата, саветовао неким албанским патриотима, између осталих Иванај-бегу, за кога, узгред буди речено, он изгласи да има доказа како није аустријски шпијун, како га је београдска „Политика“ у јулу ове године, оптужила да уђу у споразум са државама Балканског савеза. Али, додао је г. Барцилаи, Албанци још нису толико развијени да имају људе да схвате да им у тој заједничкој акцији лежи спас, и од тих савета његових није било ништа; б) неки моји пријатељи, рекао је даље г. Барцилаи, говорили су ми последњих дана, од како се јавило у штампи питање о тежњама Србије на Албанију, да те тежње треба сузбијати, из тога разлога што Црна Гора и Србија на јадранском мору значе: Русија на Јадранском мору. Правда захтева да поменем овде да ми је г. Барцилаи, одмах сам додао да он такво гледиште сматра за неозбиљно, детињасто, остатак старе европске плашње од панславизма. Најзад, г. Барцилаи је, за време целог овог разговора о Албанији, и у почетку, и доцније, убеђено признавао Србији неминовну потребу да изиђе на Јадранско море. Ето Вам, рекао је он, прецизирајући поименично ето вам Сан Ђовани ди Медуа или Љеш. Завршио је ипак тиме да је уверен да нам се никако неће дати да изиђемо на Драч“. ДАС, МИД ПО, микрофилм, X/378 (АС, МИД, ПО, 1912, Ф-Х- П/6-VII, дос. VII, Пов.бр. 4006).

¹²³² Ристић пише 12. новембра (26. октобра) 1912. отправнику послова Љубомиру Михаловићу: „Гипка духа, врло еластичан, са једном ретком карактеристиком туђом за Италијански Парламент, у коме се у већини врло мало ствари зна и доста непознато, нарочито у питањима спољашње политике, особено балканске политике – тршћански грађанин, који је прошао кроз солидну новинарску школу, као сарадник листа *La Tribuna* Г. Барцилаи је у Парламенту посланик који је себи створио одређену репутацију човека који се разуме у питањима спољашње политике. ово последње у толикој мери да није ни најмање претерано рећи, да се, доста пута, његово мишљење усваја се од стране званичних представника Италије. Леонида Бисолати, социјалистички посланик и г. Барцилаи, једном речи, имају највише утицаја у италијанском парламенту у питањима спољне политике.“ ДАС, МИД ПО, 1912, микрофилм 378, X/691. (Ф – Х – П/6 – VII, дос. VII, Пов. бр. 4006).

чињеници да је током ранијих година остао резервисан према идеји конституисања словенске државе на Јадрану.¹²³³

У расправи о мировном споразуму Италије са Османским царством (уговору у Лозани) и његовој ратификацији у италијанском парламенту, почетком децембра 1912, нису изостале живахне и енергичне реакције и коментари о балканском савезничком рату. На седници 3. децембра, Сонино је изјавио да, у изворном духу поштовања начела „Балкан балканским државама“, стварање албанске државе не сме да постане средство за спречавање или ометање комерцијалног пристаништа на Јадрану за унутрашње области Балканског полуострва, превасходно оних области које припадају Србији и да се не сме дозволити да будућа Албанија постане „нови Шлезвиг–Холштајн“ између Аустро–Угарске и Италије.¹²³⁴ На Сонино се надовезао депутат Гали, који је рекао да је пожељно да се „испуне легитимне жеље Србије, како би имала све што је потребно за развој своје индустрије и трговине“, уз изградњу „пруге, којима ће се на Јадран долазити са Дунава“, али да је питање територијалне луке осетљиво. Гали се позвао на мишљење Ђованија Бетоло, бившег министра морнарице и председника удружења *Lega Nazionale Italiana*, да је „српско пристаниште“ на Јадрану излишно питање, али да постоји могућност његове фортификације.¹²³⁵ За Бетоло је проблем српске луке за Јадранском мору био од споредног значаја, војно – стратешки изазов који Италију слабо дотиче. Бивши министар и адмирал писао је да је српски „излазак“ на Јадран неупоредиво мање опасан проблем по италијанске поморске границе, од „увелико“ присутне, континуиране, аустријске славизације источнојадранске обале и присуства Словена у Трсту и Истри.¹²³⁶ Бетоло је сматрао да

¹²³³ На седници парламента, Бисолати је изјавио да у Италији нема „озбиљних политичких струјања која доводе до сукоба са Аустро–Угарском“. Он је подржао депутата Атилија Брунијалтија и истакао да „ратоборни иредентизам и агресивни национализам нису ништа друго до нестварни дух“, те да је интерес Италије да не „дозволи да Јадран постане немачки доминион или да потпадне под словенску власт“. У прилог својој тези навео је да је Републиканска партија, на свом последњем конгресу, гласала против повећања војних издатака, на предлог Ђуђенија Кјезе. AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Discussioni, Tornata del 1 dicembre 1910, 10143 – 10144.

¹²³⁴ Сонино је Сан–Ђулијану поручио да се морају постићи нови, бољи споразуми о Албанији који ће гарантовати апсолутну једнакост услова Италије и Аустро–Угарске, заштиту албанског језика, избегавање фаворизовање Монархије у било ком сегменту изградње институција албанске државе, али да њено конституисање и разграничење, без обзира на коначан исход, не би смели ићи против трговачких интереса Србије: „Наши интереси су апсолутно супростављени с непопустљивим ставом аустријске дипломатије према Србији“. AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Discussioni, Tornata del 3 dicembre 1912, 21922–21924.

¹²³⁵ Гали је предлагао да се Епир додели Грчкој, али да целокупна територија Мирдита и Малисора припадне будућој албанској држави. AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Discussioni, Tornata del 3 dicembre 1912, 21927 – 21928.

¹²³⁶ Бетоло је био мишљења да Италија нема разлога да се супроставља изласку Србије на Јадранско море, али ни да га охрабрује. Као разлог навео је чињеницу да „излазак Србије на Јадран не мења чињеницу да су Словени већ присутни у Трсту, Истри, Сплиту, Шибенику. Бетоло је приметио да би Србији могле припасти и Медова и Драч, али да то мало има везе са стварним „претњама“ по Италију на северном Јадрану: „Зато је јасно зашто питање српске луке, која је за нас безбедна, пратимо равнодушно и без превише антипатија или симпатија. Ми већ имамо друге словенске обале и сличне словенске луке које су нам, дакле, веома близу и које нас много директније занимају. Да је српска лука прва, наш осећај неприкосновеног латинског можда би морао да реагује и са велике удаљености. Али није ни прва, ни најважнија, ни она која би припала јачој власти. И без учешћа Србије, Јадранско море је нарушено за дуго низ година. Дакле, опасности од робовања на мору имамо у толиком броју у близини и утолико веће да је немогуће да их изгубимо из вида, само да би проучавали проблем ропства на Јадрану кроз... потенцијално пристаниште које би се дало Србији“. G. Bettolo, „Perchè ci è indifferente il porto serbo“, *Il Piccolo*, 29 novembre 1912, Anno XXXI, N. 11276, 3; *Atti Parlamentari*, Vol. XVIII, Legislatura XXIII, Camera dei Deputati, Discussioni, Tornata del 3 dicembre 1912, 21927.

српско пристаниште за италијанске границе није опасност „ни већа ни мања“ од црногорске барске луке, „која Италији није донела ништа лоше“, и да полемика представља пренаглашено, сензационалистичко питање за штампу и јавност у краљевини, која је далеко мање важна за аустријске Италијане, непосредно угрожене „хрватско – морлачком обалом, од Трста и Кварнера до Сплита и Дубровника“.¹²³⁷ У корист слободног, неспутаног политичко – економског развоја балканских народа говорили су 4. децембра депутати Фера и Ђирадини.¹²³⁸ Ђирадини је упоредио рат у Либији са балканским сукобом. Према његовом мишљењу, „дух националности дише у оба“: италијански рат био је колонијални, вођен у удаљеној земљи на начин који не „наметнут нуждом“, специфичним условима земље и опасностима њених становника, док је балкански рат био „грандиозан сукоб народа“ у којем су балкански народи пронашли и афирмисали сопствено јединство и независност.¹²³⁹

Италијански анти–грчки став према будућим границама јужне Албаније, током Конференције амбасадора, стајао је у тесној вези са намером Србије да се избори за територијално добијање ушћа Белог и Црног Дрима код Кукеша, границе на Црном Дриму и дела остатка тока Дрима ка Бојани, како би се стратешки обезбедила траса јадранске железнице која би повезала Драч са Призреном и Охридом. Титони је, посматрајући географску карту, изразио сумњу да ће европске силе подржати тај предлог, осим у погледу „ректификације од неколико километара“ у Љумској области, везујући то противљење са италијанским противљењем аспирацијама Грчке, главног такмаца Италији на југу. Иако је у начелу симпатисао српски предлог, Титони је Новаковићу у Паризу изјавио да ће Италија бити уз остале силе које ће „наметнути“ Грчкој границе и да услед тога не може подржати српски предлог.¹²⁴⁰ Преостали део значајнијег обима италијанске подршке за Србију свео се у намерама Сан–Ђулијана да осигура, преко посланика, право на заштиту трговачких повластица Србије на Јадранском мору (пристаниште и слободан увоз и извоз робе), упркос немогућности да та одредба уђе у мировни споразум.

Аустрофилски листови у Италији настојали су почетком 1913. да продубе сукоб између Срба и Италијана у Албанији и њихове тежње покажу непомирљивим. Поједини листови пренели су нетачну вест да је дописник листа *Secolo*, Магрини, истеран из Драча одлуком српских војних власти, што је конзул Долфини демантовао. Он је навео да је Магрини није протеран, већ да је напустио град спонтано, пошто су му Срби одбили пасоше за посету унутрашњости.¹²⁴¹ С друге стране, италијанску јавност забринули су чланци који су се појавили у српској *Трибуни* и *Самоуправи* средином фебруара 1913, уперени против италијанског учешћа у одбрани аустро–угарског става да се Скадар, Дебар и Ђаковица доделе Албанији и да се утиче на учвршћивање албанске државе. О овоме је полемисао радикалски министар правде у Миловановићевим владама (1911 – 1912) Драгољуб Аранђеловић, чије је полемичке

¹²³⁷ G. Bettolo, „Perchè ci è indifferente il porto serbo“, *Il Piccolo*, 29 novembre 1912, Anno XXXI, N. 11276, 3;

¹²³⁸ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII – 1^a Sessione – Discussioni, Vol. XVIII, Tornata del 4 dicembre 1912, 21950 – 21951.

¹²³⁹ *Ibidem*, 21951.

¹²⁴⁰ Титони је, у погледу српско – бугарског спора, рекао да полаже наде у Русију као врховног арбитра у том питању. ДСПКС, Књ. VI, Св. 2 (1/14. април 1913 – 30. јун/13 јул 1913), Београд 1981, бр. док. 172, 251 – 253.

¹²⁴¹ Долфини је подвукао да „уколико је режим капитулација (привилегија) и даље на снази, мере против италијанских поданика може предузети само конзуларна власт“. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, Telegramma in Arrivo, Dolfini a San Giuliano, 31 gennaio 1913, N. 350.

текстове о подударним димензијама триполитанског и балканског рата и непријатељском држању Рима према Београду у београдској штампи, Ринела достављао Сан – Ђулијану. Италијански отправник послова коментарисао је да „иако српске новине не могу да утичу на ток италијанске политике, чланак се мора сматрати изразом бола који интелигентни Срби осећају сагледавајући став Италије у стварима које су толико важне за српску расу“.¹²⁴²

Стварање Албаније: италијанска заштита, нови крајеви и неразумеваше са Србијом

Дуготрајне размене мишљења Аварне, Бертолда и Сан - Ђулијана у вези аутономне Албаније и српског пристаништва могу се синтетисати у разговору Империјалија и Греја током децембра 1912: италијански амбасадор изјавио је да „принцип националности захтевао аутономну Албанију, и да не сме бити дозвољено да тај принцип наруше српски захтеви“, али да се „леgitимни интереси Србије“, укључујући и њену слободну економску трговину на бази реципроцитета морају спровести и омогућити усаглашавањем са неутрализованом и аутономном Албанијом.¹²⁴³ Барер је, као добар познавалац прилика у Консулти, уочавао дихотомију и неусаглашеност ставова по питању Србије, између већинске, аустрофилски оријентисане дипломатије и анти-аустријског мишљења јавности. Француски посланик писао је да „италијанско јавно мњење није нашло свој пут“, да „противречи себи“ и да „противљење српским циљевима на Јадранском мору ни на који начин није инспирисано одбојношћу према овом народу, већ да проистиче из неповерења према Аустрији.“¹²⁴⁴

Највише проблема појавило се поводом недефинисаног статуса Ђаковице и Дебра. Стојан Новаковић, први делегат на Конференцији амбасадора, сматрао је да је Аустроугарска захтевима за Призрен, Ђаковицу, Пећи за Албанију желела да створи баријеру између Србије и Црне Горе, између Србије и мора"; Пашић је истицао да Србија, иако је 8. децембра дала изјаву о поштовању аутономне Албаније, никада неће напустити Дебар и Ђаковицу, без обзира на одлуку великих сила, и да само јача војна сила може да разбије српску војску са ових простора.¹²⁴⁵ Приликом сусрета с италијанским министром 15. фебруара, и подношењем разлога из којих сматра да је Ђаковица српска (метох манастира Високи Дечани, економске везе с Призреном) Михаиловић је инсистирао да се категорички уступаје на тврдњама и формулацијама да

¹²⁴² Ринелин коментар на Аранђеловићев чланак „Србија и Италија“ који је објављен у београдској *Трибуни* 14. фебруара 1913. (1. фебруара по старом календару). Уз овај текст, Ринела је пренео и текст из *Самоуправе* од 13. фебруара (31. јануар) „Римска Трибуна и опсада Скадра.“ Ринела је навео да Аранђеловић подсећа на наклоност и дивљење које Срби гаје према Италијанима. Уз то, наводи да Аранђеловић у свом полемичком чланку није претпоставио да ће се италијанска политика удаљити од својих директива и смерница, али да „не изгледа претераним ако каже да се нада да ће Италија, премда солидарна са својим савезником у главним питањима, кренути независним и мање штетним путем за Србију у споредним питањима.“ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 739, Avvenimenti balcanici, p. 1129, f. Trattazione generale, Rinella a San Giuliano, 15 febbraio 1913, N. 179/50.

¹²⁴³ A. Torre, „Italia e Albania durante le guerre balcaniche“, *Rivista d'Albania*, Fasc IV (dicembre 1940), Vol. XIX, 363 – 384.

¹²⁴⁴ Барер је у телеграму од... сугерисао министру на општар тон анти – аустријских и пробалканских чланака Ђованија Амендоле у болоњском листу *Resto del Carlino*. DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome IV (1er octobre – 4 décembre 1912), Paris 1932, Barrère à Poincaré, 12 novembre D. n° 506, 449.

¹²⁴⁵ D. T. Bataković, „The Great Powers, Serbia and the Albanian Question“, *Balkanica. Annuaire de l'Institut des études balkaniques* XXII (1991), 121 – 122 (111 – 125).

ниједна српска влада не може одступити по питању ова два града. Изразио је очекивање да се министар може „приволети“ да делује у српском интересу (посебно у Немачкој), иако је навео да је маркиз био уверен да је Ђаковица арбанашко насеље.¹²⁴⁶ Већ. 3 марта министар је српском дипломати поновио да Србија ризикује рат, верујући да Аустро – Угарска неће попустити; Михаиловић је пренео да пријатељски настројени део Консулте одобрава такву изјаву, будући да иза њега стоји Русија.¹²⁴⁷ Након што је средином марта 1913. издејствована на конференцији начелна сагласност Аустро – Угарске да се Дебар, Призрен и Пећ доделе Србији (који је она условљала у замену за албански Скадар, гаранције за католичку мањину), италијанско–српске размене мишљења су се интензивирале. Карлоти је српском дипломати у Петрограду Поповићу 18. марта саопштио, слично као и Сазонов, да би Ђаковица Србији могла да се додели из географских, а не етнографских разлога (високе планине које варош одвајају од запада, где је Албанија).¹²⁴⁸ Сан – Ђулијано је саветовао Михајловића да се Србија консултује и са немачком владом у погледу Ђаковице, како би лакше приморала Аустрију на попуштање у том питању; Скалеа је пренео Михаиловићу да Италија „не би волела да види како се краљ Никола и његов двор настањују у Италији“, у случају неуспеха скадарске операције и проблематизације питања опстанке династије Петровић.¹²⁴⁹ Према речима Михаиловића, „Италија се компромитовала својим двосмисленим држањем“ у питању Скадра. Турска купила две ратне лађе, које ће заједно са Намидије стићи Арбанасима. Убиство свештеника Луиђија Палића код Ђаковице.¹²⁵⁰

Скептично гледиште према одрживости независне албанске државе Сан – Ђулијано исказао је још 1903 у збирци путописних репортажа *Lettere sull' Albania*. Премда је у књизи бранио мишљење да је геополитички простор албанског народа „веома широк“, најидеалнијим решењем 1912. године сматрао је сузбијање идеје велике Албаније, која би била у сталним конфликтима са Београдом, Цетињем и Атином.¹²⁵¹ На конференцији у Пизи, октобра 1912, он понавља Бертхолду да су „Албанци у основи били збир кланова, који би тешко могли да формирају одрживу унитарну државу способну за напредак“.¹²⁵² Првобитни планови Сан – Ђулијана, међутим, из новембра 1912. подразумевали су да будућа територија независне албанске државе буде ограничена на ужи унутрашњи простор са муслиманском већином, у облику неутрализоване државе, са главним градом Елбасаном, под гарантом заштите Аустро – Угарске и Италије.

Империјали није присуствовао првој седници 17. децембра Конференције министара у Лондону; његово одсуство тумачило се као жеља „италијанске владе да се не оглашава против интереса владе на Цетињу.“¹²⁵³ Другог дана рада конференције, поводом предлога аустро– угарског представника Менсдорфа да Скадар и Дрим остану

¹²⁴⁶ ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 158, 247 – 248.

¹²⁴⁷ ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 230, 310.

¹²⁴⁸ ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 332, 404.

¹²⁴⁹ Јагов се о држању краља Николе у случају не добијања Скадра информисао код Ризова. ДАС, МИД ПО, микрофилм 403, XV/ 113 – 115 (Ф – XV, 1913, Дос I, Р/6 – VII, Пов. бр. 622).

¹²⁵⁰ ДАС, МИД ПО, микрофилм 403, XV/244 – 245 (Ф – XV, 1913, Дос II, Р/6 – VII, Пов. Бр. 1070).

¹²⁵¹ G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia nel XIX e XX secolo...*, 566 – 567.

¹²⁵² G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia nel XIX e XX secolo...*, 566.

¹²⁵³ Мишљење Пола Камбона. DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome V (5 décembre 1912 – 14 mars 1913), Paris 1933, Cambon à Poincaré, D. n° 540, 94.

у Албанији, Империјали је се држао уздржано, истичући да „посебно жали“ због препрека које се супростављању проширењу Црне Горе на југ.¹²⁵⁴

На парламентарној седници 7. децембра 1912, повом дискусије о грчком бомбардовању Валоне и грчке окупације острва Сасено, депутат Роберто Гали критички је говорио о српском наступању у северној Албанији и део присутних посланика оптужио да су пристрасни према Србији, којој одбијају да поставе приговор на акције према Драчу, док се исте замерају Грчкој поводом „стратешки небитног острва“, са којом Италија има много непосредније интересе; говор је наишао на неодобравање дела присутних.¹²⁵⁵

Српске војне власти у Драчу долазиле су у сукоб са италијанским конзулом Долфинијем. Поводи су били различити: заузимање италијанских школа од стране трупа за смештај рањеника и војне опреме, захтеви да се конзул лично обраћа штабу управе и команданту Поповићу, забрана италијанском броду *Капрера* да одржава комуникацију са обалом, српски захтеви да се уз присуство драгомане италијанског конзулата секвестрира за потребе војске намештај из куће трговца Пизонија, где је Долфини протествовао¹²⁵⁶. Новинар Лучано Магрини, који се у то време налазио у Драчу, у својству новинара, критиковао је одлуку италијанске владе да се у град као конзул упути Ђовани Батиста Долфини, сумњајући у његову способност да одржава добре односе са Албанцима и Србима.¹²⁵⁷ Пуковник Дамјан Поповић саопштио је Магринију 22. новембра да је појава брода *Капрера* створила негативан утисак код српске команде и трупа, који су веровали да је њен задатак био блокада луке, у договору са Аустријанцима (аустријским стационаром *Граф Вурмбрандом*), и спречавање да се Срби снабдеју залихама брашна.¹²⁵⁸ Поповић је 27. децембра 1912, у разговору са Фалбом, у седишту команданта Драчке дивизије, напоменуо да Италија испољава „непријатељски“ став према аспирацијама Србије, да није поштовала принцип аутономије Триполитаније и Киренаике, за разлику од Албаније, али да простор за ближи договор између две земље постоји, превасходно у блокади аустријске претње.¹²⁵⁹ Већини инцидентата дипломатске службе две земље нису придавале превише значаја, настојећи да, у специфичним околностима, успоставе добронамерну комуникацију – Ринела је, пратећи Пашићева упутства секретару МИД –а Стефановићу, изјавио да су радио – телеграфске могућности пароброда *Капрера* биле разлог задржавања брода у драчкој луци, те да су изјаве које је Долфини давао против

¹²⁵⁴ DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome V (5 décembre 1912 – 14 mars 1913), Paris 1933, Cambon à Poincaré, 18 décembre 1912, D. n° 543. Absolument secret, 103.

¹²⁵⁵ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Discussioni, Tornata del 7 dicembre 1912, h22075-22076.

¹²⁵⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 739, Avvenimenti balcanici, b. 739, p. 1129, f. Trattazione generale, Dolfini a San Giuliano, 2 gennaio 1913, N. 6/4; F. Guida, *La Bulgaria dalla guerradi liberazione sino al trattato di Neuilly (1877–1919)*, Roma 1984, 204.

¹²⁵⁷ Магрини пише: „Грешка италијанске владе била је што је овамо послала новог конзула, који није био упознат са окружењем. Он није успео да задобије симпатије Албанаца у Драчу, а допринео је заоштравању италијанско – српских односа, на тај начин што се с тако мало такта опходио према окупаторима.“ L. Magrini, „La penetrazione austriaca in Albania“, *Il Messaggero*, 24 – 25 dicembre 1912, N. 358, 1.

¹²⁵⁸ Бојазан је потхранила чињеница да је више од седам дана каснило пристајање брода на редовној трговачко – путничкој линији компаније Пуља која плови за Драч. L. Magrini, „La penetrazione austriaca in Albania“, *Il Messaggero*, 24 – 25 dicembre 1912, N. 358, 1.

¹²⁵⁹ На Фалбово питање, Поповић је италијанског новинара информисао да је држање краља Николе „непоуздано“ и да се „није у свему показао као пријатељ Србије“, те да није јасан разлог због чега је заузео Медову (Шенђин), када је „познато да та лука није добро полазиште за пристаниште“. I. C. Falbo, „Le relazioni fra la Serbia e il Montenegro. Intervista col comandante serbo di Durazzo“, *Il Messaggero*, 1 – 2 gennaio 1913, Anno XXXV, N. 1, 1.

српске војне области у Драчу везане за околности које нису могле да се избегну, али да нема разлога да се то дешава у будућности.¹²⁶⁰ За Ринелу, српско јавно мњење, иритирано већ учињеним уступцима, решено је да подржи по сваку цену права стечена на „окупираним територијама“, превасходно у погледу Призрена, Ђаковице, Пећи и Дебра - сви ови елементи расуђивања су подређени ставу Русије, како по питању луке, тако и по питању дефинисања и разграничења албанских граница.¹²⁶¹

Осетљивост према српским интересима у Албанији манифестовала се кроз гласине да је конзул Алиоти шпијунирао Живојина Балугџића, конзула Србије у Солуну, који се од краја марта налазио у Драчу, његов рад и активност. Према информацијама француског посланика у Београду, италијански конзул обавестио је владу у Риму да је Балугџић дошао да припреми кандидатуру кнеза Александра за престо Албаније и персоналну унију Албаније и Србије, што је Сан-Ђулијано морао да испита.¹²⁶² Алиоти је почетком марта 1913. пренео вест да се Балугџић састао са Феим-бејем, коме је дао писмо за Исмаила Кемала, а Сан Ђулијано сматрао да је „Србија пошла опасним путем“; српске власти увериле су Ринелу да Србија није планирала анексију Албаније, већ да је било немогуће повући гарнизоне из Драча и са албанске обале у току трајања рата. Балугџић је током свог боравка у Драчу ступио у контакт са Беничијем, дописником из Италије албанског порекла. Албански публициста Никола Иванај – беј рекао је Манчинели – Скотију почетком новембра 1912. да католички и муслимански Албанци никада неће дозволити да Скадар доспе под црногорску власт и да је немали део Албанаца разочаран ставом Италије у вези њихове намере да прогласе независност.¹²⁶³

Албански конгрес у Трсту (одржан од 27. фебруара до 6. марта 1913)¹²⁶⁴ подвргао је критици, у априлу 1913, у извештају упућеној команди Генералштаба у Риму, војни аташе при италијанском посланству у Бечу пуковник Алберико Албричи (1910-1915), указујући на његов анти-италијански карактер, и анти-српску компоненту аустријске пропаганде, која је на истом нашироко прихваћена. Албричи је указао да су идеолози конгреса били Капа Порт, бивши аустро-угарски конзул у Македонији, Фаик Коница, председник конгреса, и барон Леополд фон Хлумецки, „познати италијанофоб“.¹²⁶⁵ Конгрес је коментарисао и конзул у Сарајеву, Странијери, који је

¹²⁶⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 739, Avvenimenti balcanici, b. 739, p. 1129, f. Trattazione generale, Dolfini a San Giuliano, 4 gennaio 1913, N. 5/3.

¹²⁶¹ Ринела је на крају додао да ће се Србија приклонити умеренијој одлуци великих сила када се таквој приклони и кабинет у Петрограду. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, Rinella a San Giuliano, 20 febbraio 1913, N. 207/58.

¹²⁶² DDF, Descos à Pichon, D. n. 110, 30. avril 1913, Tome VI (15 mars – 30 mai 1913), 501-503.

¹²⁶³ ADSMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 737, Avvenimenti balcanici 1912, p. 1129, Telegramma in arrivo, Mancinelli Scotti a San Giuliano, 7 novembre 1912, N. 6539.

¹²⁶⁴ *Adriatico contemporaneo. Rotte e percezioni del mare comune tra Ottocento e Novecento*, a cura di S. Trinchese e F. Caccamo, Milano 2008, 152; B.: *La questione albanese per un cittadino di Scutari : nel marzo 1913*, Trieste 1913, 3 - 20; E. Maserati, „Riflessi triestini della questione nazionale albanese“, *Rassegna storica del Risorgimento* (1979), a. LXVI, n. 2, 166 – 178.

¹²⁶⁵ Албричи је навео да је међу учесницима конгреса било пуно аустријских шпијуна, доушника, аустрофилских пропагандиста, међу њима Зурани, агент друштва Лојд у Скадру и spiritus movens конгреса, Јачовић, публициста и трговац из Скадра, Тафел, функционер Министарства спољних послова Монархије и др. У свом извештају, Албричи је описао састанак у палати Харах у Бечу, одржан 7. априла 1913, коме су присуствовали Хлумецки, Коница, гроф Харах, принц Едуард Лихтенштајн и други представници најбогатијих аристократских породица Аустрије (Виндишгрец, Шварценберг, Палавичини), где су доносене дугорочне одлуке о претварању Албаније у проширен део Монархије, износећи закључак да је Албанија нека врста протектората Монархије, чији је циљ да доминацијом на Јадрану надокнади изгубљене позиције у Македонији. ACS, PCM, b. 431, fasc.4-5, Albricci al Sig. Comand. In 2° del Corpo di Stato Maggiore, 14 aprile 1913, N. 35/84.

писао да су Зурани и Дервиш Хима аустријски плаћеници и агенти, Ђакомо Саређи, надбискуп Скадра, познати италијанофоб“, док је најопаснији према Странијерију био Фазил паша Топтани који заговара аустријски интервенцију и аустријско заузимања Драча и Драчке долине.¹²⁶⁶ Према тврдњама Ф. Нопче, „београдску штампу представљао је Јово Вајс из Београда који је, причало се, хтео да прода пушке Албанцима по цени од деведесет круна по комаду“, који је био „српски агент“.¹²⁶⁷ Конзул у Скопљу Странијери је као „италофобе“ означио и Николу Саређија, унука надбискупа Скадра Ђакома Саређија; признавши да би било „наивно да се замера Аустрији што се користи агентима и средствима које сматра најподеснијим за споровођење властите политике“, Странијери је указивао на опасност од албанског аустрофилског расположења.¹²⁶⁸ Одбијао је да поверује у пропагандне тврдње албанских првака о злочинима које је спроводила српска војска над албанским становништвом, промовисане на конгресу у Трсту у марту 1913, видевши у њима печат аустријског деловања.¹²⁶⁹ Навео је као пример наступ Бајрама Дакланија, који је боравећи у Сарајеву, успротивио се листу *Sarajevo Tageblatt* да је био сведок поменутих злочина. Тршћански конзул Виторио ди Ревел признао је да су поједини учесници конгреса и Албанци из Трста прижељкивали долазак италијанске струје албанских публициста из Италије, који би направили „противтежу“ преовлађујућим аустрофилским тенденцијама.¹²⁷⁰ Контакте с католичким пропагандистима Арнаута који су деловали у албанској колонији у Трсту покушао је да успостави Лазар Мијушковић, црногорски делегат на конференцији амбасадора, али без значајнијег успеха.¹²⁷¹ Конзул ди Ревел напоменуо је да појављивање брошуре *Албанско питање*

¹²⁶⁶ И Странијери је пренео да су изјаве Бајрама Дакланија непоуздане, будући да је листу *Sarajevo Tagelblatt* изјавио да је био сведок српских злочина у Ђаковици, а да их је потом демантовао. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, Stranieri a San Giuliano, 5 marzo, N. 106/11 (Stranieri a Avarna, 5 marzo 1913, N. 105).

¹²⁶⁷ *Traveler, Scholar, Political Adventurer The memoirs of Franz Nopcsa...*, 155.

¹²⁶⁸ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 – 1938, b. 229, f. Rapporti da Sarajevo, Stranieri a Avarna, 1913, 14 gennaio 1913, N. 116/1913. (N. 23).

¹²⁶⁹ *Ibidem*. Председавао је Фаик бег Коница, политичар и књижевник. Подржали су га и пратили Дервиш Хима, бивши османски генерал Фазил паша Топтани и Пандели Еванђели, председник албанске колоније из Букурешта. Из Италије је стигла велика делегација, коју је предводио Ђовани Кастриота Скендербег, маркиз од Аулета, а с њим и професор Ђузепе Широ, новинар и уредник Анселмо Лорекио, публициста Теренцио Точи, Луиђи Маски, Гаetano Ферара, Ђовани Ферара, Франческо Мусакија, Марко Какариђи, Франческо Кини Иријано, др Мауреа. Међу најзначајнијим личностима издвајали су се Никола Иванај, свештеник Ван Ноли, Фоти Баламац, делегат Куцовлаха, Идиз Мануши, Хаки бега Фиорај, представника Битоља и Флорина, Филипо Краја и Марко Иварађи из Скадра, Бајрам Дуклани из Ђаковице, публициста Васели Диаманди из Јањине, Булах ефендија из Струге, банкар Васил Догани, гроф Енрико Тафе, син бившег премијера Аустрије, мађарски барон Франц Нопча и др. Политика Срба, Црногораца и Грка према Албанији нашироко је осуђивана, наишла је на неодобравање и осуду, док је исказано поверење владама Беча и Рима за њихову акцију за очување албанске независности. E. Maserati, „Riflessi triestini della questione nazionale albanese“, *Rassegna storica del Risorgimento* (1979), a. LXVI, n. 2, 175; ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 – 1938, b. 229, f. Rapporti da Sarajevo, Stranieri a Avarna, 1913, 14 gennaio 1913, N. 116/1913. (N. 23).

¹²⁷⁰ Међу њима су „италофилски Албанци“ означени Теренцио Точи, Ђузепе Широ и Анселмо Лорекио. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, di Revel a San Giuliano, 15 febbraio 1913, 301/89.

¹²⁷¹ Мијушковић је преко Биб Доде, Гуракуђија и других чланова тршћанске албанске колоније, тражио да ступи у контакт с неком утицајном личношћу из Скадра, преко које би легитимизовао прихватање црногорских територијалних аспирација, како би ојачао преговарачку позицију Цетиња у предстојећим преговорима. Албанци, припадници католичке вероисповести, тешко су се приклањали перспективи одвајања горње Албаније и нису прихватили предлог. E. Maserati, „Riflessi triestini della questione nazionale albanese“, *Rassegna storica del Risorgimento* (1979), a. LXVI, n. 2, 174.

од грађанина из Скадра, коју је Конгрес апологетски промовисао, изразито штети „албанском питању“ и ствара проблеме оправданој забринутости „југословенских народа“ против таквих екстремних ставова.¹²⁷² Један од важнијих учесника конгреса са италијанске стране био је Ђузепе Широ (Скирои), који је, у својству професора Института за оријенталне студије у Напуљу, тврдио да су етнографске границе Албаније одређене још за време Берлинског конгреса и да конференција амбасадора у Лондону нема разлога да решава питање границе нове албанске државе.¹²⁷³

Учесници албанског конгреса у Трсту одлучили да пошаљу два одвојена телеграма у којима изражавају своје поздраве Бертхолду и Сан – Ђулијану, које обавештавају о састанку који је у току, циљевима и краћим садржајем расправе и излагања; италијански министар одговорио је телеграмом захвалности и поздравом.¹²⁷⁴ Исмаил–Кемал беј, приликом сусрета с српским амбасадором Јованом Јовановићем у Бечу, потврдио је да су Италија и Аустро–Угарска негативно утицале на развој албанског народа, изражавајући се негативно и о учесницима албанског конгреса у Трсту.¹²⁷⁵

Румунски принц албанског порекла, Алберт Гика, већ 1905. од конзервативних италијанских либерала, због своје италиофилије, бива промовисан у „неписаног“ предводника албанског народа и човека преко којег ће Ричото Гарибалди остварити своје револуционарне везе с албанским побуњеницима.¹²⁷⁶ Након што је завршио своју мисију код власника Баллплатз-а, Исмаил Кемал се нашао у Трсту са Луиђом Гуракукијем, Пандели Цалеом и Дон Капорријем, који су га, стигавши директно из румунске престонице, чекали да га отпрати у Албанију и са још једним блиским пријатељем његовог сарадника, Дервишом Химом; мала група је отишла 19. новембра са чамцем који је Берцхтолд ставио на располагање. 28. тог месеца албански национални конгрес окупљен у Валони под председништвом Исмаила Кемала прогласио је независност.¹²⁷⁷

¹²⁷² Де Ревел је написао да је та брошура „несрећан покушај историјског евоцирања, која иде далеко више на штету албанској ствари“, „вређајући југословенске народе Монархије, одвећ изиритиране појединим изјавама учесника конгреса“. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, Di Revel a San Giuliano, 7 marzo 1913, 1762/127; *Il Piccolo*, 5 marzo 1913.

¹²⁷³ Аустројски плаћеници учесници, Нопча, архимандрит Балмачи, и 100 других албанских првака, новинара и главара учествовало је на конгресу. Упутили су критику на рад политике кнеза Хоенлоеса. ДАС, МИД ПО, микрофилм 403/206 – 207 (Ф – XV, Р/6 – VII, Дос II, Пов. бр. 927).

¹²⁷⁴ A. Bishaj, *La dimensione internazionale del nazionalismo: Le istituzioni internazionali nella formazione dello Stato albanese (1908-1918)*, Tesi di perfezionamento in discipline storiche, Scuola Normale Superiore, Padova, 2017/2018, 115; о конгресу в.: *ДСПКС 1903 – 1914*, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 258, 337; *Исто*, бр. док. 294, 336.

¹²⁷⁵ *ДСПКС 1903 – 1914*, Књ. VI, св. 2 (1/14. април – 30. јун/13. јул 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 19, 127 – 128.

¹²⁷⁶ Фебруара 1905, Бергаминијев лист *Giornale d'Italia* објавио је интервју с Гиком, који је изјавио да прави непријатељи Албаније нису ни Бугарска, ни Србија, ни Црна Гора, већ Аустрија. „Наше несреће“, рекао је он да би удовољило Италијанима, „потекле би од Аустрије, да се она не плаши Русије и Италије“. Навео је да је био „врховни поглавар“ Албаније и да се залаже за тотални рат за слободу. Хвалио се постојањем моћне унутрашње и спољашње организације. Принц Гика је изјавио да ће он сам командовати револуционарима, који ће бити појачани са више од 12.000 европских добровољаца. Власи ће, како је рекао, направити заједнички циљ са Албанцима. Ра зумљиво је да је после таквог интервјуа италијански подсекретар Фузинато изјавио аустројском посланику да Италија не стоји уз авантуристичке изјаве принца. Гика је у априлу 1905. посетио Подгорицу, и био дочекан од књаза Николе, као и од албанске емигрантске колоније у Црној Гори, који су му материјално и политички помогли. S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, Princeton 1967, 327 – 328.

¹²⁷⁷ Maserati, „Riflessi triestini della questione nazionale albanese“, *Rassegna storica del Risorgimento* (1979), a. LXVI, n. 2, 174.

На конгресу је преовладала оријентација да се поврати суверенитет нове државе над целим селима Скадра, Јањине, Монастира и Косова, према плану велике Албаније, који је делегатима ауторитативно илустровао Фан Ноли, док је свештеник Фоти Баламачи, међутим, предложио да се, алтернативно, размотри и могућност уже Албаније и паралелног успостављања аутономне тампон зоне према Србији, Грчкој и Бугарској; гласало се и за заједничку границу са Бугарском, тако да се ова албанска држава „формира као клин између Србије и Грчке, два највећа непријатеља Албанаца“.¹²⁷⁸ На друго питање, Фоти Баламачи, Пандели Еванђели, Василиј Дијаманди и други говорници су потврдили су жељу Куцовалаха из Епира и Македоније да се уједине са Албанцима.

Рођендан краља Италије, прослављен свечано у Скадру у децембру 1913, био је прилика да се искажу аустрофилске манифестације италијанског официјерског кора и јавно потврди темељна усаглашеност ставова о раду међународне контролне комисије за Албанију.¹²⁷⁹

Албански национални пропагандиста Иванај – беј, који је деловао у Италији, имао је подршку појединих кругова у Италији за тезу да се Бугарска испречи између Србије и Грчке и добије границу са источним деловима Албаније.¹²⁸⁰ Лига Итало – Албанаца из Палерма била је заговорник оснивања албанске државе у сва четири вилајета Османског царства и основала је извршни комитет *Pro Indipendenza Albanese* чији је циљ био борба против српских, црногорских и грчких претензија на албанске земље.¹²⁸¹ На седници комитета од 26. јануара, којој је присуствовао и сенатор, градоначелник Палерма Ђироламо де Martino и која је добила подршку градских општинских власти, утврђено је да *Национална албанска лига* има за циљ да упуту позив да је „у највећем интересу Италије да створи чврсту и јаку албанску државу која ће поставити моћну баријеру против надирућег славизма, које прети осталим обалама Јадранског и Јонског мора“. Италија мора обезбедити коначно репозиционирање држава на Балканском полуострву, „без даљих поремећаја“, неупитном подршком

¹²⁷⁸ E. Maserati, „Riflessi triestini della questione nazionale albanese“, *Rassegna storica del Risorgimento* (1979), a. LXVI, n. 2, 177.

¹²⁷⁹ Пуковник Марафини је истакао „савршено братство по оружју“ које је током „не лаке мисије“ увек владало између официра и трупа два италијанска и аустроугарска одреда. Организован је пријем у италијанском конзулату у Скадру, где је присуствовало око 500 угледника укључујући енглеског гувернера, све конзуле, све официре италијанског одреда и бројне друге одреде и чланови општине. Први пут бискуп Середи са свештенством присуствовао је пријему, коме су присуствовали кадија, муфтија и сви угледници и представници избегличких Малисора. Генерални конзул Италије Гали дао је општини петсто франака да се подели сиромасима поводом свечане прославе: „процењује се да је око 1400 људи присуствовало школској забави. Бакљада која је ишла до италијанског конзулата изазвала је неописиво одушевљење“. У конзулату је организован свечани ручак. Конзул Гали и пуковник Росати одржали су „патриотске говоре“. На молбу конзула, на тргу је говорио професор Широ (Скирон). Он је говорио на албанском, подсећајући на стално пријатељство и везе између Албаније и Италије које су помогле „васкрсавању“ албанске домовине. „Dall'estero“, *Rivista di carcerarie e correttive* (1 dicembre 1913), Parte Seconda, Anno XXXVIII, N. 12, 495 – 496.

¹²⁸⁰ „Il congresso Albanese“, *Il Piccolo*, 3 (5?) marzo 1913.

¹²⁸¹ Председник комисије био је Ђовани Кућа (Giovanni Cuccia), а други чланови Томазо Фалконе (Tommaso Falcone), Мусакија (Musacchia), Вито Стаси (Vito Stassi), Гаetano Ферара (Gaetano Ferrara), Ђорџо Залапи (Giorgio Zalapi), Фиrolамо Ферара (Firolamo Ferrara), Гаetano ди Кристина (Gaetano di Cristina), Силвио Тучи (Silvio Tucci), Касели Салваторе Ариото (Caselli Salvatore Arioto) и Ињацио Бјанкоросо (Ignazio Biancorosso). ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, Siglioni – Direzione Generale del Ministero dell'Interno a M. degli Affari Esteri, 20 gennaio 1913, N. 512.

албанском плану целовите државе на територији Битољског, Јањинског, Скадарског и Косовског вилајета.¹²⁸²

Из разговора који је секретар у посланству у Риму, Миодраг Т. Ристић, водио са депутатима Бисолатијем и Барцилајем о албанском конгресу у Трсту и албанском питању, почетком априла 1913, уочљиво је нерасположење двојице политичара према албанским политичарима. Ису Бољетинца назвали су „обичним бандитом“ (*bandito volgare*), а Исмаил Кемал Беја као „трговца који продаје своју отаџбину како Риму, тако и Бечу“; ипак, њихов став није променио генерални курс италијанске политике према идеји самосталне Албаније.¹²⁸³ Док је Барцилаи покушавао да, у анти–аустријском тону наступа, критикујући држање Малисора (и других албанских племена) према „праведном“, „ослободилачком“ рату савезничких војски против Порте, помири право на неутрализовано пристаниште Србији и статус албанске аутономије, његов колега, републикански депутат из Рима Леоне Каетани сврстао се у потпуности уз гледиште Србије, тврдећи да је „неважно да ли ће Албанија бити српска, бугарска или грчка“, да је „читава Италија, од рта Лилибео до Алпа, на страни Срба против Аустрије“ и да су уговори са Бечом о Албанији, услед промене стања на Балкану, изгубили у целини сваку вредност, апелујући да се што пре напусте и обуставе од даље примене.¹²⁸⁴ Каетани је због ставова о Албанији исказаних у Дому посланика (Доњем дому парламента) завршио на судском процесу против уредника листа *Popolo romano*, уз мноштво критика и претњи у јавности.¹²⁸⁵

Сан–Ђулијанов пацифизам и тежња да мирним путем обезбеди реципрочан паритет за Аустрију и Италију у грађењу институција албанске државе, имао је за циљ да прикрије намеру супротстављања аустро – угарском капиталу: паритет је требало обезбедити у железници, лукама, путевима, јавним зградама, комуникационој инфраструктури, банкама, рударским правима, праву на експлоатацију шума. Сан – Ђулијано је, међутим, у питањима верског протектората остао непомирљив аустријском империјализму. Крајем фебруара 1913. Империјалију издао упуства да се строго придржава одбране предлога за одбацивање права аустро – угарског протектората над католицима у Албанији.¹²⁸⁶

Италијански конзул у Драчу Долфини обавестио је Консулту у марту 1913. да Срби намеравају да испитају политичке намере Исмаила Кемала и да му предложи идеју царинске уније Србије и Албаније или именовање српског кнеза на шефа албанске државе, у замену за подршку албанској независности. Сан Ђулијано телеграфише следећег дана Ринели да обавести владу Београда о томе колико је став Србије опасан против албанске аутономије, која би такође могла да изазове аустријску

¹²⁸² ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, Siglioni – Direzione Generale del Ministero dell'Interno a M. degli Affari Esteri, 31 gennaio 1913, N. 973.

¹²⁸³ ДАС, МИД ПО, микрофилм 404, XVI/50-52 (Ф-XVI, 1913, Дос I, P/6-VII)

¹²⁸⁴ Барцилаи се позвао на изјаве Стојана Данева, председника бугарског Собрања (1911–1913), лидера Прогресивно либералне партије, који је, током посете Бертолду у новембру 1912, изјавио да се Србији може доделити лука без албанског залеђа и без права да се у њој подиже војно утврђење. S. Barzilai, „L'ora delle grandi responsabilità“, *Il Messaggero*, 15 – 16 novembre 1912, N. 319, 1; L. Caetani, „Le pretese dell'Austria e il dovere dell'Italia“, *Il Messaggero*, 16 – 17 novembre 1912, Anno XXXIV, N. 320.

¹²⁸⁵ Каетани је тужио директора листа *Popolo romano* због клевете да је „негирао албанску националност“ у својим чланцима у листу *Messaggero* и говорима у Дому посланика, као и да је састављао књиге у којима пише против ислама, с професором Гвидијем. *Querela Caetani popolo romano : estratti delle recensioni sugli annali dell'Islam*, Roma 1912, 5 e passim.

¹²⁸⁶ G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia tra XIX e XX secolo...*, 640 – 641.

интервенцију, и стога позива италијанског представника да пружи пријатељски, али чврст савет умерености.¹²⁸⁷

Право Србије на „делове“ албанске територије оспорио је публициста Фердинандо Нунцијанте, који је сматрао да Италија не може дозволити да се Србија успостави и учврсти на албанској обали, због тога што би „услед афинитета које испољава њена раса лако могла да буде увучена у политичке комбинације или групације које су Италији супротне“.¹²⁸⁸

Најутицајнија личност итали – албанског покрета, Анселмо Лорекио, противио се српском пристаништу и железници и називао несхватљивим идеју да се Трговачка комора из Београда обрати Сан – Ђулијану да јој у томе помогне.¹²⁸⁹ Лорекио је опсежно сарађивао и био под приметним утицајем итали–албанског језикословца, филолога и националног албанског радника Микелеа Маркијана.¹²⁹⁰

Рат који су против Османског царства покренуле Бугарска, Грчка, Србија и Црна Гора била је, према Лорекијевом тумачењу, „балканска агресија“ на штету Порте, а највише на штету Албанаца. Према Лорекију, водећу улогу у решавању албанског питања морала је да има Италија, у одбрани граница новопроглашене државе и њене унутрашње, „слабе“ и неизграђене политичке организације. Подржавао је програм Семија Фрашерија за Сенат који би изабрао председника независне албанске државе; популарисао је његову брошуру из 1899. објављену у Букурешту на страницама свог листа током 1913.¹²⁹¹ У листу *Nazione Albanese* објављено је неколико чланака којима се истицало да су аспирације српских, грчких и црногорских суседа неоправдане и неприхватљиве. Оштрину критике упућивао је због одлуке конференција амбасадора да се области Косовског вилајета не припишу новоствореној држави, оспоравајући идеју да су припадници албанског народа били „славенизовани или хеленизовани“ и да уопште не постоје.¹²⁹²

Полазна основа Лорекијевих анти–словенских концепција о територијалном и националном преуређењу Балкана наговештена је у публицистичкој делатности албанског песника и књижевника Јеронима де Раде и његовог часописа *Bandiera dell' Albania*, који је излазио у Козенци, средином 80 – тих година XIX века и представљао први интелектуални центар окупљања Итало–Албанаца. Де Радина туркофилски концепти надовезали су се на федералистичке планове Пјетра Кјаре (Pietro Chiara) и Марка Антонија Канинија о хеленско–албанском савезу који би имао политичку усмереност против Словена.¹²⁹³ Де Рада се супроставио идеји балканске федерације, и

¹²⁸⁷ Истовремено, италијански министар је замолио Карлотија, недавно постављеног за амбасадора у Санкт Петербургу, да предложи Сазонову да упозори Србију на опасне тенденције о царинским предлозима. S. Zanotto, *L'Italia e la prima guerra balcanica. Diplomazia e opinione pubblica*, Tesi di Laurea, Università di Torino, Facoltà di lettere e filosofia, Anno accademico 2001/2002.

¹²⁸⁸ Нунцијанте је био поздравио закључење примирја у Ошију, али је критиковао начин на који су остављене широке концесије Порти и егоистично, брзоплето „повлачење“ Италије пред праведним тежњама балканских народа. F. Nunziante, „La pace di Losanna e la guerra balcanica“, *Rassegna Contemporanea*, Fasc. XII (dicembre 1912), 494. (485 – 495); F. Malgeri, *La guerra libica...*, 357.

¹²⁸⁹ A. Lorecchio, „La ferrovia dalla Serbia all'Adriatico“, *La Nazione Albanese* (15 maggio 1914), N. 9, Anno XVIII, 1 – 2.

¹²⁹⁰ „Elenco delle opere del prof. Michele Marchianò“, *La Nazione Albanese* (1 ottobre 1913), Anno XVII, N. 18, 3; M. Marchianò, „L'Albania e la questione albanese“, *Rivista d'Italia* (1911), 898 – 929; M. Marchianò, „I confini del nuovo stato albanese“, *Rivista d'Italia* (marzo 1913), 333 – 337.

¹²⁹¹ A. D'Alessandri, „Il tormentato percorso della indipendenza albanese (novembre 1912 – luglio 1913). Anselmo Lorecchio e il punto di vista arbëresch“, *Il veltro: rassegna di vita italiana* (mag/dic 2012), A. 56, n. 3/6, 87. (81 – 98).

¹²⁹² *Ibidem...*, 88 – 89.

¹²⁹³ A. Tamborra, „La crisi balcanica e l'Italia“..., 342, 345.

преуређења Балкана на основу федеративног савеза независних балканских држава, неретко охрабрујући османску управу и нападајући „апетите“ Грчке, Србије и Црне Горе на територије насељене Албанцима, „народом који је последњи подлегао Турцима“. Страх од хеленизације, Де Радици напади на грчке аспирације према Епиру и Тесалији и Македонији, и наводном хеленском фаворизовању „словенског језика“ на штету Албанаца појачали су се током кризе 1885–1886, и наишли су на критику историчара славенофила Чезаре Кантуа и филозофа хеленофила Лоренца Микеланђела Билије.¹²⁹⁴ На Кантуово питање због чега се противи идеји Балканске федерације, де Рада је 20. фебруара 1886. одговорио да ће поменута федерација „бити потчињена савезу Словена или господарима које стоје иза њих“, тематизујући хеленско – словенски анимозитет за превласт у њој, док су за „Шкипетарију унапред одредили да она представља дивљи субјект у који ће ставити свој језик и своју власт да се помеша“.¹²⁹⁵

Лорекио је промовисао концепт *Велике Албаније*, настојећи да укаже на неутемељеност српских и грчких претензија на територије за које је, на основу својих историографско – етнографских истраживања, веровао да припадају Албанији.¹²⁹⁶ У листу *Nazione Albanese* објављено је неколико чланака којима се истицало да су аспирације српских, грчких и црногорских суседа неоправдане и неприхватљиве. Оштрину критике упућивао је због одлуке конференција амбасадора да се области Косовског вилајета не припишу новоствореној држави, оспоравајући идеју да су припадници албанског народа били „славенизовани или хеленизовани“ и да уопште не постоје.¹²⁹⁷ Жалио се да учесници албанског конгреса у Трсту 1913. ниједним актом нису истакли јасан начин „пружања „практичне и делотворне помоћ Исмаил – Кемал бегу у Валону“. Позивао се на тврдње британског амбасадора Гошена у Цариграду од 1880. о албанском карактеру Косова и Метохије; тезу да „цела област од Митровице до Косова припада албанским коренима, а не словенским“, што је искористио да обавести директора листа Малагодија *Трибуна* 26. децембра 1912.¹²⁹⁸

Поводом гласина и најава да би заједничка седница министара спољних послова чланица Балканског савеза, посвећена решавању територијалне поделе новоослобођених области могла да, уместо Солуна, буде одржана у италијанском граду на јадранској обали, на неутралној територији, Анселмо Лорекио упутио је Ђолитију 11. јуна 1913 захтев, у име чланова Итало–албанског комитета, из седишта уредништва часописа *La Nazione Albanese* у Риму, којим се индиректно тражило да се конгрес не одржи, или да се, у супротном, пронађе подесан начин да се заштите „права 250.000 Албанаца који живе на Сицилији, у Базилимати, Пуљи“, као и права

¹²⁹⁴ У полемици са листом *Riforma* де Рада је у новембру 1885. написао да ће „Албанија, ослоњена на себе саму и окупљена на својим разбацаним гранама, бити стена о коју ће се разбити словенски таласи који данас узнемиравају Аустрију и настоје да јој представљају брану“. Билија је Евгенија Поповића, директора листа *Diritto*, молио да објави одговор на Де Радину критику његовог списа Грчка и Албанија, у којем је де Рада, по Билијином мишљењу неосновано оптужио Грке да намећу грчко-словенски савез против Албаније. CMSPTs, b. 19, *Collaborazione con il Diritto 1877–1888*, fasc. 1886, Billia a Popovich, 13 novembre 1886, N. 4732; A. Tamborra, „Il primo ingresso degli italo – albanesi nella politica balcanica (1885 – 1886)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, 344; F. Guida, „Ricciotti Garibaldi e il movimento nazionale albanese“..., 108.

¹²⁹⁵ A. Tamborra, „Il primo ingresso degli italo – albanesi nella politica balcanica (1885 – 1886)“, 344.

¹²⁹⁶ A. D' Alessandri , „Il tormentato percorso della indipendenza albanese (novembre 1912 – luglio 1913). Anselmo Lorecchio e il punto di vista arbëresh“, *Il veltro: rassegna di vita italiana* A. 56, n. 3/6 (mag/dic 2012), 85 – 86.

¹²⁹⁷ A. D' Alessandri , „Il tormentato percorso della indipendenza albanese (novembre 1912 – luglio 1913, 88 – 89.

¹²⁹⁸ „La Grande o piccola Albania?“, *La Nazione Albanese*, 31 dicembre 1912, N. 24, Anno XVI.

македонских Албанаца.¹²⁹⁹ Лорекио се отвореније сврставао уз провизорну владу у Валони него уз Есад – пашу, али је сматрао да је проглашење *диктатуре* Есад – паше најбоље решење за сређивање унутаралбанских прилика. Лорекио није подржао унутарполитички раздор између Исмаил – кемал беја и Есад – паше, описујући њихов сукоб као природну последицу политичких збивања на Балкану, критикујући недостатак јединства Албанаца, не опредељујући се ни за једну страну, поредећи их са сукобом око власти Милоша Обреновића и Карађорђа.¹³⁰⁰ Након аустро – угарске објаве рата Србији у јуну 1914. године, секретар комитета Франческо Аргондица и Лорекио упутили су позив, у име Националног друштва Албанаца (*Società Nazionale Albanese*), да се придржавају примера Италије, очувају неутралност и чекају исход рата који им може вратити територије бившег Косовског вилајета.¹³⁰¹

Најживљу пропаганду против Србије и Црне Горе (и Грчке) и њихових територијалних аспирација на некадашње вилајете Османског царства, насељене албанским живљем, одржавао је Централни албански комитет (*Comitato Centrale Albanese d'Italia*), са седиштем у Напуљу, чији је председник био адвокат Франческо Мауро.¹³⁰² Такомо Кочи, Итало–Албанац из Скадра, учесник албанског конгреса у Трсту у марту 1913, писао је да су Лесковац, Врање и Ниш неправедно додељени Србији на Берлинском конгресу, јер су ова места била „насељена муслиманима Албанцима“, да су њихови „угледници протерани на Косово“, апелујући на представнике албанске народности у Италији да појачају пропаганду у корист борбе за етничка права Албанаца на конференцији у Лондону за сва четири вилајета Османског царства.¹³⁰³ Дописник римског листа *Tribuna* из Скадра пренео је 21. априла са отвореним симпатијама да малисорски вођа Гјон Лули Дедвукај (старешина Хоти племена), један од предводника албанске побуне 1911, настоји да се од међународних снага издејствује да Малисија не буде додељена Црној Гори. Он је пренео да је Дедвукај у Скадру, после „тајног састанка“ старешина Хотија и Кастрата, тражио од адмирала Бернеја да се црногорске трупе што пре повуку са вековне албанске земље и да је њихова жеља останак у новој албанској држави.¹³⁰⁴ Лорекијев часопис подржао је албанско – бугарске преговоре (Сандански, бугарски комита, у разговорима са владом у Валону, крајем јуна 1913) и изјаву Исмаил – Кемал беја, да се Албанци надају бугарској победи против Србије.¹³⁰⁵

¹²⁹⁹ Лорекио је вести о различитом тумачењу српско – бугарског уговора из 1912. и почетак рата између дојучерашњих савезника дочекао тврдњом да је „очигледна њихова немоћ да процене шта је чији део“ и позивом да се „konaчно призна албански идентитет Македоније“ и она додели Албанији. „I primi ministri degli Stati balcanici si riunirebbero in una città italiana“, *La Nazione Albanese* (18 giugno 1913), Anno XVII, N. 11, 7 – 8; *Ibidem*, A. Lorcchio, „Bulgaria e Serbia accettano l'arbitrato della Russia“, 1 – 2.

¹³⁰⁰ Лорекио прави грешку: у тренутку питања Хетерије, Карађорђе нема власт, за разлику од Есад – паше. A. Lorcchio, „Il dissidio tra Essad pascià e Ismail Kemal bey“, *La Nazione Albanese* (15 ottobre 1913), N. 19, Anno XVII, 1 – 2; *Ibidem*, „Essad Toptani e l'attuale momento politico in Albania“ (31 maggio 1914), Anno XVIII, N. 10, 1 – 2.

¹³⁰¹ A. Lorcchio, „La nota dell'Austria – Ungheria alla Serbia“, *La Nazione Albanese* (15 agosto 1914), N. 15, Anno XVIII, 4 – 5. (1 – 5).

¹³⁰² Почасни председник удружења био је Ђовани Кастриота Скендербег, маркиз од Аулете. Memorandum degli Albanesi d'Italia alle LL. EE I rappresentanti delle Grandi Potenze nella Conferenza di Londra“, *La Nazione Albanese*, Anno XVII, N. 3, (15 febbraio 1913), 3.

¹³⁰³ Захтевани су Улцињ и Бар. G. Cocci, „L'Albania nel momento politico attuale“, *La Nazione Albanese*, Anno XVII, N. 3, (15 febbraio 1913), 3 – 4.

¹³⁰⁴ „L'atteggiamento risoluto delle tribù degli Hoti e dei Kastrati“, *La Nazione Albanese* (30 giugno 1913), N. 12, Anno XVII, 7.

¹³⁰⁵ „La Macedonia ai macedoni“, *La Nazione Albanese* (15 luglio 1913), N. 13, Anno XVII, 4.

Социјалистички реформиста Леонида Бисолати критиковао је „пројекат стварања аустрофилске албанске државе, која ће представљати извор сталних тензија. Он је писао да је „Албанија, која нам се чинила дивним средством да спречи силазак Аустрије дуж Јадрана, а тиме и да реши сваки сукоб са њом, постала поље жестоког аустријско – италијанског такмичења“, за шта је као узрок послужио „недостатак искреног договора између сила“.¹³⁰⁶

Секретар Консулте, Ђакомо де Martino, држао се мишљења да италијански државни и приватни капитал, из најважнијих института и институција земље, мора да постигне примат у одржавању албанске државе. Привредна комора, директори главних италијанских банака, председници водећих италијанских пословних и трговинских концерна, државних железница, као и поморских линија које се дотичу Балкан и председници националних патриотских институција као што су Краљевско италијанско географско друштво и *Istituto Coloniale Italiano* морали би имати улогу покретача и предводника неизграђене и нестабилне албанске државе.¹³⁰⁷

На конференцији за подршку балканским народима, одржаној 16. новембра 1912 у сали Пикети, учествовали су републиканци, риформисти и радикали, а говорили су проф. Анђело де Губернатис, као председавајући, Подрека (уместо Бономија), Барзилаи. Републиканци су истицали да их слобода за балканске народе уједињује са политичким опонентима, али да заговарају рушење монархије. Усвојена је декларација да Италија потпомогне балкански покрет, а после скупа дошло је до инцидента између националиста, републиканаца и социјалиста испред посланства Аустро-Угарске у Риму, када су националисти повикали: *Доле Аустрија*.¹³⁰⁸

Националисти су подржали аспирације Србије. Маравиља се на скупу групе римских националиста 4. новембра 1912. изјаснио задовољним што ће победа балканских земаља остарити „не у омаж апстрактном принципу националности“, већ зато да „увећана Србија спречи аустријску експанзију на штету италијанских интереса“; слично се изјаснио и Либио маркети, који је подржао право Србије на пристаниште.¹³⁰⁹ Маравиља афирмише „праведан“ принцип балканских народа, који је стран начину размишљања Корadiniјевих следбеника, и верује да раст Србије заувек може блокирати експанзионистичке тежње Аустрије у региону; Федерцони, са своје стране, сматра да опасност од руског напредовања на Медитеран не постоји, и из тога изводи закључак да није згодно да Италија заузима одлучан став против Антанте, с тим би уместо ње било неопходно да она одржава добре односе. На другом конгресу скупштине националиста у децембру 1912. представљен је дневни ред, који су потписали Де Френзи (Федерзонијев псеудоним), Кастелини и Форгес Даванзати, с темом националне политике Италије у балканској кризи, где је Консулта нападнута да се ограничава на имитативну акцију подређену аустроугарској политици, без адекватне одбране италијанских интереса.“¹³¹⁰

Влада у Београду овластила је војне аташее европских сила да личним присуством обележе ослобођење Скопља, тадашње седиште Генералштаба српске армије. У исрпном извештају од 1. јануара 1913, на основу прикупљених података с

¹³⁰⁶ G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 a 1915...*, 394.

¹³⁰⁷ R. J. B. Bosworth, „The Albanian Forests of Signor Giacomo Vismara: A Case Study of Italian Economic Imperialism during the Foreign Ministry of Antonino Di San Giuliano“ *The Historical Journal* 18, no. 3 (1975), 574. (571–86).

¹³⁰⁸ „Tumultuoso comizio pro popoli balcanici“, *La Stampa*, 17 novembre 1912, Num. 320, Anno XLVI, 6.

¹³⁰⁹ A. Roccucci, *Roma capitale del nazionalismo (1908 – 1923)*, Roma 2001, 141.

¹³¹⁰ Један део учесника на конгресу изјаснио се против „славофилне политике Италије“. F. Gaeta, *Il nazionalismo italiano*, Roma-Bari 1981, 170 – 171.

попришта борби и из седишта Генералштаба, од српских официра и службеника Министарства Војног, Папа је описао стање у српској војсци, своја непосредна сазнања о ратном сукобу током обиласка ослобођених градова, Скопља (13-14. новембра 1912), Куманова, касније и Солуна, као и узроке, ток, позадину, статистичку компоненту и динамику рата Србије са Османским царством; други извештај саставио је након посете Скопљу, Призрену и Митровицу, које се одиграло од 14. до 26. марта 1913.¹³¹¹

Империјали је предложио, на седници која је отпочела 26. јануара 1913, да Црна Гора надокнаде за изгубљен Скадар добије у Санџаку, али се том предлогу супроставио руски делегат Бекендорф, са мишљењем да Црна Гора не треба да се шири на уштрб Србије.¹³¹² У извештају од 29. јануара, отправник послова италијанске амбасаде у Петрограду, дела Торета, писао је да је у разграничењу албанских граница био „згуснут сав престиж који је Русија уживала у Србији и Црној Гори“ и да је решеност Аустро – Угарске да створи Велику Албанију на њихову штету опасан пројекат, чије се последице не могу предвидети.¹³¹³ Италијански министар раздвојио је проблем положаја Србије и Црне Горе према Двојној Монархији и бележио да су црногорски захтеви према Скадру опаснији а понашање црногорског краља изразито непредвидљиво, па је покушао да их ограничи начелном подршком српској Ђаковици, која би, иако „албанска“, била окружена српским селима и важним „православним институцијама.“¹³¹⁴

У марту 1913. италијанска влада покренула је иницијативу да се правно заштите поданици Османског царства јудаистичке вероисповести (Јевреји) који су потпали под јурисдикцију нових власти балканских савезница. Поводом заштите верских права Јевреја на новоослобођеном подручју савезничких држава, италијанска влада изразила је мишљење да треба узети у обзир да интервенисање сила „у стварима које се тичу унутрашњег поретка балканских држава не би требало да буде изражена у облику и у мери која би вређала праведну осетљивост самих држава“, уз савет да се „избегавају ситуације у којима би се у корист било које етничке или верске групе створио узрок за семе будућих сукоба између различитих мањина у истој држави“. Италијански предлог био је да се силе уздрже од интервенисања у случају евентуалних „тешкоћа у односима између различитих балканских држава“, која би била последица различитог законодавног приступа који би се применио, у свакој од њих, према Јеврејима.¹³¹⁵ Сан – Ђулијано био је мишљења да би ограничавање клаузоле мировног споразума на Јевреје било „мање опасно и с мањим последицама“, него она која би се односила на све етничке и верске мањине и која би изазвала велике тензије међу силама.¹³¹⁶

Према војном аташеу Карлу Папи, главна брига балканских војски није била да победе противничку војску, већ да „окупирају регион који чини предмет њихових тежњи“; чим је циљ постигнут, они се „једноставно постројавају у одбрани оно што су

¹³¹¹ A. Becherelli, *Serbia e crisi balcanica...*, 13-14.

¹³¹² DDF, Troisième Serie (1911 – 1914), Tome V (5 décembre 1912 – 14 mars 1913), Paris 1933, Cambon à Jonnart, 25 janvier 1913, D. n° 56. Absolument secret, 329 – 331.

¹³¹³ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 206.

¹³¹⁴ Ову тезу у својим студијским монографијама усвајају Ферајоли и Бјанки. У марту, Сан–Ђулијано је подржао Грејев предлог да се оснује међународна мешовита техничка комисија за испитивање национал – етничког састава Ђаковице.

¹³¹⁵ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 743, f. Protezione degli israeliti nei territori occupati dai Governi balcanici, Pro – memoria, Minsitero degli affari esteri a Ambasciata I. e R. D'Austria – Ungheria, 4 aprile 1913, s. n.

¹³¹⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 743, f. Protezione degli israeliti nei territori occupati dai Governi balcanici, Telegramma in Partenza, San Giuliano a Ambasciata italiana a Vienna, 18 marzo 1913, N. 1589.

освојили, не обазирати се ако их то може одвести до сукоба са другом непријатељском војском.¹³¹⁷ С обзиром на концепт балканских народа да војна окупација дате територије носи са собом право на трајну окупацију исте, вероватно би, да није дошло до примирја у току рата, десно крило Треће српске армије наставило офанзивна дејства до освајања Царевог села.¹³¹⁸ Срби су, према Папи, одустали од искориштавања предности стечене Брегалничком битком, настављајући напредовање ка истоку – Шумадијска дивизија I позива упућена је на појачање код Рајчана, уместо да је била на дејству према Штипу, на десном боку. Четири дивизије Треће армије не ступају у одлучну акцију, а то Папа приписује недостатак извиђачке службе дозвољава делу бугарских снага да се неометано повуку са Штипа, где III српској армији н бу било тешко да оствари значајан успех.¹³¹⁹

Папа је редовно обавештавао начелника генералштаба италијанске војске о кретању српских трупа кроз Стару Србију, вардарску Македонију, поразима турских јединица и изласку српске војске у Сан – Ђовани ди Медуу, Драч и Елбасан. За Папу је „освојен регион био релативно миран“, посебно у јужним деловима, насељен Мирдитима, док је северни, насељен „Дукађинима (муслиманима“, био „немирнији, терајући српску команду да организује мале казнене експедиције“.¹³²⁰ За кретање трупа III Армије од Ђаковице и Призрена до мора „Дуж путева ка Албанији, који се на великим потезима свде на уске стазе на уске стазе за мазге, српски војници немају могућност да се склоне током ноћи и због тога трпе озбиљне губитке“.¹³²¹

У завршним разматрањима о српском наступању у Старој Србији и Македонији, мајор Карло Папа пише да су „владајуће сфере имале лак задатак популаризације рата, тако да је сваки Србин дао допринос да се превазиђу изазови неочекиваних догађаја на најбољи начин“. Мобилизација, прикупљање и извођење операција показали су да је српски Генералштаб „проучио и адекватно припремио организацију сукоба, и да је енергија појединаца била оријентисана ка успеху крајњег циља“.¹³²² Проценат избегавања регрутације био је минималан, и војска је имала на располагању одржеан број људи већи него што је потребно. Према Папи, „широко распострањено антитурско расположење допринело је добром наступу српског војника пред непријатељском ватром“ које је надоместило извесно „удаљавање“ и комуникацију поздаинских трупа са оним које су отишле најдаље од границе. Захваљујући томе, „српски војник је осећао недостатке позадинских служби, које иако су добро функционисале, нису имале ни брзину ни најбољу организацију за ратне операције које отишле брзо од границе и железничке пруге, и у великој мери у планински терен – главни фактор остварених победа“.¹³²³ Противник Срба био је опремљен добрим оружјем, али не поседује „моралне и материјалне квалитете“, основне за добро организовану војску“. Заслуга српске победе у Кумановској бици лежи у активности и иницијативи српских команданата нижих чинова и храбрости трупа које, док се одупиру непријатељу, на десном крилу и у центру крећу у одлучну офанзиву“.¹³²⁴ Папа је крајем јануара 1913. упозорио италијанске војне кругове да ће „пре или касније, рат Аустро – Угарске са Србијом кобно експлодирати, које не поздрављају став политичких сфера, које, можда

¹³¹⁷ A. Becherelli, *Serbia e crisi balcanica (1908 - 1913), Il carteggio dell' addetto militare italiano a Belgrado*, Roma 2015, 217.

¹³¹⁸ *Ibidem*, 217.

¹³¹⁹ *Ibidem*, 218 – 219.

¹³²⁰ *Ibidem*, 159.

¹³²¹ *Ibidem*, 158 – 159.

¹³²² *Ibidem*, 169.

¹³²³ *Ibidem*, 168 – 169.

¹³²⁴ *Ibidem*, 171 – 172.

избегавајући непријатељства данас, припремају теже непредвиђене ситуације за будућност“¹³²⁵. У извештају из 13. јануара 1913, Папа објашњава да „погодност одлагања решавања спора са Аустро – Угарском, до згоднијег тренутка, наводи српски народ да држи потиснутом мржњу према свом моћном суседу и да избегава сваки повод за свађу“, али да ово „стање ума садржи семе које би у будућности могло попримити посебну тежину“, јер су „недавне победе пробудиле у српском народу свест о његовој сопственој вредности“; додаје да постоји општи осећај потребе да се народ припреми за евентуалне компликације према аустријској граници.“¹³²⁶

Према Папи, српско–грчки односи били су блиски; тумачио је кроз укрцавање српских трупа у Солуну за Скадар, али и саучешћем краљевској породици због убиства краља Ђорђа од Грчке.¹³²⁷ Српске јединице, након рата, имају капацитет у погледу људства и муниције, иако им недостаје коња – морал висок, док српско становништво, посвећено пољопривреди, и даље је у стању да издржи последице рата и дуже одсуство мушкараца способних за рад на њивама, због кратких периода одсуства, које војне власти одобравају великом броју људи. Србија и даље има финансијска средства да се носи са тешким ситуацијама.¹³²⁸

Папа је детаљно испратио војни и политички аспект Битољске битке. Навео је да је градско становништво града (укључујући и муслимане), деморалисано и помирено с поразом, тражило од османских трупа и команданата Али Ризе–паше и Зеки–паше да се предају Србима, како би избегли бомбардовање града и извесни масакр који може уследити; детаљно је описао састав јединица који наступају с командом у Прилепу, нарочито пет дивизија, Моравску Прву и Другу, Дринску Прву, Дунавску Прву, Тимочку Другу, као и подршку коњице.¹³²⁹ Други балкански рат пратио је из штаба српске војске у Скопљу, где је боравио десетак дана крајем јула 1913, и показивао коректно држање према војним властима у односу на аустро – угарског војног аташеа мајора Јелинека, који је, увидевши да су француски и енглески војни аташеи добили дозволу за посете, инсистирао да лично обиђе Брегалницу и попрешта борби са Криволака, што је Папа сматрао излишним.¹³³⁰

Црвени крст Италије помагао је, од почетка ратних дејстава у Старој Србији, српском Црвеном крсту, укупно пославши 264 кутије санитарне помоћи различите врсте. На челу санитарног особља које је стигло у Београд 23. децембра 1912. налазио се професор Бурчи, начелник Хирурушке клинике у Фиренци. Указом краља Петра, двојица италијанских лекара, доктор Занини и доктор Лованина, одликовани су витешким орденом Св. Саве за заслуге и допринос у лечењу рањеника у београдској тврђави.¹³³¹ Дописник *Трибуне* из Београда А. Касули похвалио је њихово равноправно третирање и српских и турских заробљеника и велико знање из медицинске хирургије у спасавању рањеника.¹³³²

¹³²⁵ *Ibidem*, 182 – 183.

¹³²⁶ A. Becherelli, *Serbia e crisi balcanica (1908 - 1913), Il carteggio dell' addetto militare italiano a Belgrado*, 184; AUSSME, G- 33, b. 29, f. 270, doc. Num. 12, Circa situazione generale in Serbia, 14 gennaio 1913.

¹³²⁷ A. Becherelli, *Serbia e crisi balcanica (1908 - 1913), Il carteggio dell' addetto militare italiano a Belgrado*, 188.

¹³²⁸ *Ibidem*, 196 – 197.

¹³²⁹ *Ibidem*, 164 –167.

¹³³⁰ ASDMAE, Serie Politica “P” 1891 – 1916, b. 741, Avvenimenti balcanici, Galanti a san Giuliano (Ministro degli affari esteri), 7 agosto 1913, N. 352/75.

¹³³¹ „Medici italiani in Serbia“, „La Croce Rosse Italiana in Serbia“, *Il policlinico. Sezione pratica periodico di medicina, chirurgia e igiene*, (19 gennaio 1913), Anno XX, Fasc. 3, 110-111.

¹³³² *Ibidem*, 111.

Ринела је ценио умерено држање Марка Н. Трифковића, бившег председника владе, као личност из политичког живота Србије која је желела измирење са Аустро – Угарском, с којим се сreo у јануару 1913. године. Пашић је, с друге стране, за Ринелу остао „горући русофил“ који се у свему „потчињава и слуша“ Хартвига.¹³³³ Један свој извештај из јануара 1913. Ринела је завршио констатацијом да би Беч и Будимпешта требали да се „привикну да Србију не доживљавају као неко занемарљиво мноштво људи које ће нужно потпасти под аустријску доминацију“, већ као земљу која поседује „неизбројиве енергије и поуздану свест да је у стању да их развија слободно.“¹³³⁴ У погледу „непопустљивих“ српских захтева за Пећ, Ђаковицу, Призрен и Дебар, Ринела је у фебруару 1913. остао видљиво уздржан, одбијајући да предочи личне утиске и запажања о њиховој оправданости. Изузетак је била тврдња да ће држање Србије у Лондону, поводом територијалних уступака, искључиво зависити од Петрограда, и да ће се „непопустљив“ став српске владе променити увиђањем да ће Русија пронаћи „средње решење.“¹³³⁵ Михајловић је био уверен да Сан – Ђулијано неће бити непопустљив по питању Ђаковице, али да му је неопходно да се о томе детаљно споразуме са Немачком и Аустро – Угарском.¹³³⁶

На састанку Јовановића и Аварне 22. фебруара, италијански дипломата распитивао се код српског колеге да ли ће Србија обновити нови трговински уговор са Аустро – Угарском и под којим околностима, примивши обавештење да српска влада разматра предлоге закона о прављењу споразума с Ватиканом и да испитује да ли постоји могућност укидања аустријског протектората над албанским католицима који ће ући у саставни део Србије.¹³³⁷

Италијански конзул у Драчу Долфини обавестио је Консулту у марту 1913. да Срби намеравају да испитају намере Исмаила Кемала и да му предложи идеју царинске уније Србије и Албаније или именовање српског кнеза на шефа албанске државе, у замену за подршку албанској независности. Сан Ђулијано телеграфише 18. марта Ринели да обавести владу Београда о томе колико је став Србије против албанске аутономије опасан, и да може изазвати аустријску интервенцију, те стога позива италијанског представника да пружи пријатељски, али чврст савет о умерености.¹³³⁸

Публициста Батиста Гуарини реафирмисао је, током трајања Скадарске кризе и конференције у Лондону, друштвено – политички контекст планова и нацрта шпанског кардинала италијанског порекла Ђулија Алберонија (1664–1752), министра Филипа V, о политичко – територијалној трансфигурацији Османског царства, као историјски подседник за константно, хронично неспоразумевање и неслогу хришћанских земаља Европе да „истерaju“ политички ислам из Европе и пружи анализу за решавање проблема турског присуства на Балкану. Батисти – Гваринију није промакао историографско–публицистички рад Миленка Веснића на тему Алберонијевих нацрта и предлога о стварању хришћанских држава, које је српски дипломата током 1911 –

¹³³³ ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Orsini a San Giuliano, 5 gennaio 1913, N. 24/12.

¹³³⁴ ASMDAE, Documenti Diplomatici, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Rinella a San Giuliano, 16 gennaio 1913, N. 57/14.

¹³³⁵ ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Rinella a San Giuliano, 20 febbraio 1913, N. 207/58.

¹³³⁶ ДАС, МИД ПО, 1913, микрофилм 403, XV/94 – 95 (Ф – XV, 1913, Дос I, P/6 – VII, Михајловић Пашићу, 2. фебруар 1913, Пов. Бр. 587).

¹³³⁷ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 333, Telegramma da Roma, San Giuliano a Imperiali, 22 febbraio 1913, N. 1140 (N. 711).

¹³³⁸ Истовремено, италијански министар је замолио Карлотија, недавно постављеног за амбасадора у Санкт Петербургу, да предложи Сазонову да упозори Србију. В.: S. Zanotto, *L'Italia e la prima guerra balcanica. Diplomazia e opinione pubblica*, Tesi di Laurea, Università di Torino, Facoltà di lettere e filosofia, Anno accademico 2001/2002.

1913. објављивао у угледним научним листовима Европе.¹³³⁹ Веснић се позивао на анти- турска гледишта правника Ф. П. Контуција, који је тврдио да „је Турска у Европи парадокс, аномалија, анахронизам“ и да није реч о њеном управном реформисању, већ „скидању њеног имена са листе европских држава“.¹³⁴⁰

Главни уредник најтиражније миланског листа, Л. Албертини, октобра 1912, није се сложио да се обнови споразум у Тројном Савезу, услед „нејасног исхода“ Балканског рата; Албертинијев став подржали су Леонида Бисолати (Leonida Bissolati) и Гаetano Салвемини (Gaetano Salvemini), у извесној мери и Бенедето Чирмени¹³⁴¹, а пресудан чланак објављен је 12. новембра.¹³⁴² Из Тореове кореспонденције са Албертинијем сазнајемо да је директор био на почетку индиферентан по питању отворене подршке Балканском савезу, а да је управо Торе, као дописник листа из Рима, највише утицао на главног уредника да заузме одлучан став подршке.¹³⁴³ Торе је писао 23. октобра да „очекује и нада се победи Балканског савеза“, а да ће од става који *Коријере* буде заузео исход учешћа Италије на будућој конференцији мира бити пресудан.¹³⁴⁴ Из преписке са Гвалтијером Кастелинијем види се да Албертини није прихватио идеју поделе Албаније између Србије и Грчке, коју је Кастелини сматрао мање опасном по италијанске интересе од аутономне албанске државе под аустро-угарским утицајем.¹³⁴⁵ Албертини је бранио одлуку Сан Ђулијана, као политичара којег француска дипломатија није превише симпатисала, да се „Ђаковица, Пећ и Призрен“ доделе Србији, „уз још нека увећања“, а да се питање српске луке на Јадранском мору реши додељивањем Сан Ђовани ди Медуге, Алесије (Љеша) и Скадра Црној Гори, које

¹³³⁹ CMSPTs, f. Eugenio Popovich, b. G. Battista, „Il testamento balcanico del cardinale Alberoni“, *Giornale d' Italia*, s. n, N. 10992; M. Vesnitch, „Cardinal Alberoni: An Italian Precursor of Pacifism and International Arbitration“, *The American Journal of International Law*, vol. 7, no. 1 (1913), 51 – 82.

¹³⁴⁰ M. Vesnitch, „Cardinal Alberoni: An Italian Precursor of Pacifism and International Arbitration“..., 76.

¹³⁴¹ Чермени се није противио да Србија добије комерцијално пристаниште у Црној Гори или Албанији, али оштро је протестовао да се територијалну власт Србији додели над лукама Сан Ђовани ди Медуга, Љеш и Драч, јер би то „означило инвазију балканских држава на Јадранско море“ и кршење права албанског народа. Указивао је на потенцијално стварање српске морнарице у Драчу. B. Cirmeni, „L'Italia e la guerra nei Balcani“, *Patria e colonie*, (gennaio 1913), Anno II, Sem. I, n. 1, 5-7.

¹³⁴² Историчар Барије истиче да је позиција *Коријере* све до јула 1914. била „стварање једне тзв. Балканије“, тј. Балканске федерације која би спречила обнову турских насиља, еманциповала балканске народе, и зауставила продор и укоренивање Аустро-Угарске на Балкану, чак и по цену да таква политика листа не донесе подршку политици одређених територијалних проширења Италије. O. Barié, „La politica nazionale del Corriere della sera, dalla guerra di Libia alla grande guerra“, *Risorgimento, Rivista di Storia del Risorgimento e di storia Contemporanea*, XX (1968), 177–178. O. Barié, *Luigi Albertini*, Torino 1972, 286–288.

¹³⁴³ L. Albertini, *Epistolario 1911–1926. Dalla guerra di Libia alla Grande Guerra (1911–1914)*, Vol. I, Milano, 1968, 162.

¹³⁴⁴ L. Albertini, *Epistolario. Dalla guerra di Libia alla Grande Guerra...*, 163.

¹³⁴⁵ Албертини је том приликом истакао да је бранио „балканску“ политику коју је лист заузео 1908. Гвалтијеро Кастелини (Gualtiero Castellini) (1890–1918), тршћански новинар, публициста, путописац и познавалац геополитике Балканског полуострва му је, између осталог писао 12. новембра 1912: „У ствари, дозволите ми да кажем да је то моје сасвим поуздано уверење, стечено током балканског путовања које сам имао прилике да обавим у августу и септембру: Балкански савез је одлучио да делује. (...) Берхтолдов гаф је због тога, својом алармантном важношћу, условио балканску акцију, а то је за Аустрију било кобно колико и повлачење из Санџака које је прижељкивао Ерентал. Два велика, тиха пораза два канцелара. У Србији је министар Јовановић дозволио да се ово разуме још у септембру, и сасвим случајно, са радосћу, могу да Вам кажем да ми је са великим задовољством говорио о чланцима господина Тореа, који су иначе према том предлогу били сумњичави: реч је о чланцима који се свакодневно бележе и читају у Министарству спољних послова.“ (Србије, прим.аут). (прев. аут). *Ibidem*, 167–168.

би Србија могла да користи.¹³⁴⁶ Похвалио је Ђолитијеву тактичност према Сан–Ђулијановој иницијативи код грофа Лихновског да се питање Скадра разреши аустријско–италијанским посредовањем у Црној Гори, при чему је директор *Corriere della Sera* замерио Ђолитију да није био обавештен о тој иницијативи и да је у својим *Мемоарима* прећута опланове о подели Албаније (мај 1913) са Аустро–Угарском, који су се косили са одмереним ставом изреченим месец дана раније поводом Црне Горе.¹³⁴⁷ Албертини се у јануару 1913. успротивио дипломатском „ћутању” италијанског министра спољног послова због, како је тврдио, аустријског „уцењивања” црногорског краља Николе око препуштања Ловћена Аустрији, тврдећи да се његов лист борио против „ексклузивног етничког права албанизације оних простора који су пре седамдесет година били српски, а више нису, услед турског насиља”.¹³⁴⁸ Док је *Corriere della Sera*, кроз низ чланака, тврдила да „питање Скадра за њу није етничко, како Аустрија тврди, већ чисто политичко питање, дотле је лист *La Provincia di Padova* отворено заступала гледиште да би разменом Ловћена за Скадар, „Бококоторски залив постао аустријска Бизерта”.¹³⁴⁹

Италијански погледи према Црној Гори (1912 – 1913)

Посету краља Николе Бертхолду и цару Францу Јозефу, у јуну 1912, амбасадор Аварна није дочекао повољним утиском: описао је држање црногорског суверена нестабилним, тврдећи да он шири „театралну, ратоборну буку о нади да ће са италијанским војним одликовањем дејствовати на бојном пољу и с њим тријумфално ући у Солун”.¹³⁵⁰

Према информацијама које је саопштио Сан – Ђулијану, Сквити је у телеграму од 25. октобра 1912. објаснио да је краљ Никола осећао незадовољство због препуштања Сјенице и Новог Пазара српским трупима, и да је „кривицу” за тај уступак свалио на Италију и савете које је влада у Риму од 2. октобра упућивала на Цетиње, да се „не проширују ратне операције у Новопазарском санцаку, чак и под условом да Срби започну оружаном освајање те области” – позив да се одуговлачи с војним активностима у тим крајевима.¹³⁵¹ Краљ Никола је истакао да је, желећи да у максималној мери поштује савете Италије, освојио Бијело Поље и Пљевљу, те да је друге градове препустио Србији. Сквити је одговорио да је „преурањено говорити о границама аспирација и да није било погрешно следити савете Италије” које су биле у корист Црне Горе.¹³⁵²

Италијански војни аташе у Лондону, Бањани, већ 6. октобра изнео је разлоге и узроке о којима је писала лондонска штампа, због којих је сукоб балканских држава са Османским царством на Балкану неминован – „слепа политика младотурског режима” и италијанска окупација Либије.¹³⁵³ У првим данима октобра 1912, Команда

¹³⁴⁶ L. Albertini, *Venti anni di vita politica...*, Vol. II, 339–340.

¹³⁴⁷ *Ibidem*, 369–372;

¹³⁴⁸ *Ibidem*, 362.

¹³⁴⁹ J. D. Treadway, *The Falcon and the Eagle...*, 131.

¹³⁵⁰ *Ibidem*, 100 – 102.

¹³⁵¹ ASDMAE, Serie Politica „P” 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 736, Telegramma in arrivo, Squitti a San Giuliano, 25 ottobre 1912, N. 6621.

¹³⁵² ASDMAE, Serie Politica „P” 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 736, Telegramma in arrivo, Squitti a San Giuliano, 25 ottobre 1912, N. 6621.

¹³⁵³ Законе, војни аташе у Паризу, навешће да су „суманути захтеви Турске” током преговора са Италијом изазвали општу промену јавног мњења Француске према Порти и политици младотурског режима, и приморали је да констатује да ће у коначно регулисање односа с Турском морати да се

италијанског Генералштаба прикупила је информације о помоћи коју је Црна Гора добила од дела албанских наоружаних племена око Скадра.¹³⁵⁴ Почетни напад с Тарабоша на град нису били успешни, према саопштењима информационе службе италијанске Генералштабне команде, али Црногорци постижу значајне резултате јер примењују добру ратну тактику.¹³⁵⁵ На основу вести које је прикупио италијански војни аташе на Цетињу, у освит почетка ратних операција, Команда Генералштабног корпуса обавестила је посебном промеморијом 4. октобра министра војног, првог краљевог ађутанта и министра Сан-Ђулијана да је стање на северу Албаније и на турско-црногорској граници опасно и да су погранични сукоби у току. Наведено је да „многи црногорски официри и војници већ неко време ратују у редовима малисорских устаника“, да је „подељено преко 25.000 пушака, од којих је неколико хиљада старијег модела“, да, упркос инцидентима у области Тузи који се појачавају, Црна Гора Малисорима „дели хлеб, пружа помоћ рањеницима“, иако „цела Малесија није наклоњена Црној Гори“, већ искључиво „јадни планински герилци, који живе од пљачке и који су се заклели Турцима на мржњу, па прихватају помоћ с било чије стране“.¹³⁵⁶ Истакнуто је да ће при таквим условима малисорске старешине прихватити присаједињење Црној Гори, али да су спремни да у било ком тренутку подигну устанак против ње. Наведено је да је, изузев племена Хоти, „племе Груда најоданије Црној Гори“, док племе Кастрата „за разлику од осталих, има чврсте тежње: тежи аутономији, али не симпатише Црну Гору, која је такође субвенционише и наоружава“.¹³⁵⁷

Обученост и припремљеност црногорске војске за рат против Османског царства и начин на који су Црногорци водили офанзивна дејства Италијане је подсетило на улогу италијанских војних школа у којима су се једно време школовали,

укључи италијанска морнарица, што би по Француску, која је имала висок проценат економско – банкарских интереса у Турској, изазвало лош ефекат. A. Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche...*, 74.

¹³⁵⁴ У промеморији од 13. октобра наведено је: „Албанске чете, које су ушле у савез са Црном Гором, појавиле су се јуче под Петрошанијем, отпочевши борбу против тамошњег турског гарнизона у претходници црногорских трупа, које делују дуж источне обале Скадарског језера; одред генерала Мартиновића потиснуо банде албанских устаника у позадину Скадра, са јасном идејом да пруже руку устаничким четам на територији Дукађинија; понашање Мирдита и даље остаје неутрално, на основу одлучног става свештенства католичких Албанаца, субвенционисаног од Аустрије, да не олакшава црногорску офанзиву на северну Албанију“; A. Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche*, Roma 1990, 82.

¹³⁵⁵ „Из поузданог извора изгледа да Црногорци дуж источне и западне обале Скадарског језера још увек не могу постићи повољне резултате; стигли су у планину Тарабоша до хиљаду метара од турских ровова, али чекају долазак топова средњег калибра, које не могу брзо да успну до тих брда. На линији Плавнице и Враније Црногорци су забринуте за одбрамбено уређење места, док стижу наводи да су Турци јуче покушали контраофанзиву на Вранију, крајње лево према језеру, претећи да заобиђу линије. Званична вест потврђује заузимање Берана, одакле су Црногорци одвели 700 заробљеника, 14 топова и знатну количину наоружања и залиха. Наређено је да се брда Добре Воде са погледом на Барски залив поставе у одбрамбену позицију, како би се заштитили у случају евентуалног дејства османских бродова.“. *Ibidem*, 86 – 87.

¹³⁵⁶ У промеморији је указано на чињеницу да је племе Хоти подељено на два табора, који воде двојица „туркофилских“ главара који су „против припајања Црној Гори.“ Додато је да „старешине села имају различита мишљења, неки мешају слободу са пљачком и боре се само с тим циљем, док неке плаћа Црне Гора, али већина се противи анексији и у случају црногорске инвазије окренули би се против ње.“ Закључак промеморије био је да се „очекује да ће се, уколико дође до сукоба између Црне Горе и Турске, Албанци поделити у два супротстављена табора и да се албански хришћани највероватније не би борили за Црну Гору.“ ASDMAE, b. 735, fasc. Comando del Corpo di Stato Maggiore, 5 ottobre 1912, N. 2651 del protocollo, Ris. (Promemoria „Notizie deal Montenegro e dalla Malisia“, n. 1038).

¹³⁵⁷ ASDMAE, b.735, fasc. Comando del Corpo di Stato Maggiore, 5 ottobre 1912, N. 2651 del protocollo, Ris. (Promemoria „Notizie deal Montenegro e dalla Malisia“, n. 1038); G. Castellini, *I popoli balcanici nell' anno della guerra...*, 178 – 179.

обучавали и своја знања из војно – техничке науке ширили поједини црногорски официри. Пјер Емилио Боси (Pier Emilio Bosi) (1864-1933), пешадијски пуковник и песник, присетио се официрске службе у Кремони са Петром Пламенцем и генералом Поповићем, и тројицом других официра. Боси је био инструктор шесторици црногорских официра у официрској школи у Казерти, где су они дошли још 1889. После стицања чина каплара у Ђенови, они су пребачени у 10. пук у Кремони, где су на препоруку пуковника Чезаре Тардитија, додељени Босију на учење италијанског језика, географије и војне науке, да би касније прешли у Казерту. Боси је са њима развио снажно пријатељство, учећи српски језик, хвалећи њихову одважност и храброст, уз одушевљење епским песмама о кнезу Лазару, Косову, и историји Црне Горе.¹³⁵⁸

Почетком 1913. постало је очигледно да Консулта неће безрезервно ни дуготрајно подржавати црногорске аспирације према Скадру и његовом залеђу. Према саопштењима француског посланика на Цетињу, Ајнара, с почетка јануара 1913, барон Сквити је, заједно с њим, сазнао за наводне планове црногорског делегата у Лондону, Мијушковића, да се изложи идеја по којој би делови Ловћена били уступљени Двојној Монархији у замену за уступање Скадра. Сазнавши од краља Николе да је реч о „поптуно погрешно интерпретираним разменама мишљења“, које никада нису издате у форми званичних инструкција, и категоричким Мијушковићевим одбацивањем оптужби, Сквити је задржао сумње: критиковао је „план“ краља Николе да тајно преговора са Аустро–Угарском и да се послужи „преваром“, како би добио по сваку цену Скадар, под условима који ће се показати штетним по руске и италијанске интересе.¹³⁵⁹ Сквити „није крио задовољство“ када је сазнао да ће Француска и Русија интервенисати на Цетињу и ослободити његову владу од обавезе да сама делује према краљу, у погледу наставка супротстављања било каквој територијалној модификацији у циљу јачања стратешког стања у Бококоторском заливу.¹³⁶⁰ Италијанска делегација подржала је аустро – угарску про–меморију на седници од 22. јануара, која је упућена Петрограду, да се Скадар сачува у Албанији.¹³⁶¹ Краљ Никола добио је 25. јануара телеграм од краља Виторија Емануела III, у којем га италијански суверен обавештава да „италијанска влада улаже највеће напоре да се решење питања Албаније одвије тако да задовољи Црну Гору, препуштајући Скадар Албанији, али да се не угрози хомогеност Црне Горе“, после чега је црногорски владар алармирао француско и руско посланство.¹³⁶² Империјали је 24. фебруара саопштио Бекендорфу да постоји начин да се Ђаковица и Дебар препусте Црној Гори, и да аустријска влада попусти, под условом да се силе обавезу бечком кабинету да неће пружити помоћ краљу Николи у случају да Црногорци заузму Скадар.¹³⁶³

¹³⁵⁸ Боси је хвалио и познате црногорске официре који су касније дошли у Италију, попут Димитрија Мартиновића, Радовића, Церовића, Вукотића, Божовића, Пејановића, Ђуровића, Лабовића, Милачића. Није прихватао мишљење да је Црна Гора вазална држава према Русији. P. Emilio Bosi, 'Gli eroi montenegrini narrati di un loro istruttore italiano', *Noi e il mondo rivista mensile de La tribuna*, (giugno 1913), Anno III, N. 6, 577-584.

¹³⁵⁹ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome V (5 décembre 1912 – 14 mars 1913), Paris 1933, Aynard à Poincaré, 5 janvier 1913, D. n° 1. Très confidentiel, 215.

¹³⁶⁰ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome V (5 décembre 1912 – 14 mars 1913), Paris 1933, Aynard à Poincaré, 5 janvier 1913, D. n° 1. Très confidentiel, 215.

¹³⁶¹ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome V (5 décembre 1912 – 14 mars 1913), Paris 1933, Cambon à Jonnart, D. n°49. Absolument secret, 310.

¹³⁶² DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome V (5 décembre 1912 – 14 mars 1913), Paris 1933, Cambon à Jonnart, T. n° 9, 26 janvier 1913, 333.

¹³⁶³ Империјали је замолио грофа Бекендорфа да му дозволи да постави питање на овај начин на следећем састанку амбасадора. Руски амбасадор Бекендорф одговорио је да такво питање није у

Црногорској делегацији на Лондонској конференцији помоћ у лакшем промовисању званичних ратних циљева и бржем протоку информација о правима на аспирације у иностраној штампи нудио је новинар Салваторе Кортези.¹³⁶⁴ Званичан став Рима да се води „попустљива“ политика према Порти током ратова 1912 – 1913. и одржава неутралност према „дојучерашњем непријатељу“ био је на мети критике гарибалдинског ветерана, иредентистичког патриоте и лицејског наставника физике у Фиренци Алберта Екера дел' Ека (1842 – 1925), Поповићевог познаника и саборца, који је у чврстом савезу Италије са Србијом, Грчком и Француском видео гаранцију италијанских интереса на Балкану, али и у Црној Гори.¹³⁶⁵

Неколико стотина универзитетских студената и полазника средњих школа протестовало је у Болоњи 8. априла 1913. испред аустро–угарског конзулата у граду, изражавајући симпатије према Црној Гори, испред чијег су конзулата тражили да се истакна црногорска застава. Болоњски префект је у телеграму министарству унутрашњих послова изнео мишљење да је црногорски конзул у Болоњи, адвокат Атилио Скоти, био организатор манифестација (скупљање прилога за помоћ у одећи и опреми, скупљање новчаних средстава) и да је био у присним односима са Еторијем Сакијем, министром за јавне радове, радикалом.¹³⁶⁶ Истоветне манифестације одржале су се истог дана у Напуљу, на тргу краља Умберта I, 11. априла у Пизи, и 23. априла у Перуђи, у свечаној сали Универзитета. Централна управа министарства унутрашњих послова издала је већ 9. априла наредбу да се све манифестације у корист Црне Горе у Италији сузбију. У циркуларном телеграму назначено је да су манифестације излишне јер Црна Гора не води одмбрамбени рат, већ „освајачки рат за Скадар, чији су становници Албанци, који Црну Гору сматрају страним освајачем.“¹³⁶⁷ Манифестације студената и омладине и краткотрајни сукоби са снагама реда забележени су средином априла 1913. у Луки, Модени, Павији, Верони; у Милану су 24. априла око 200 студената покушало је да уђе у црногорски конзулат, али су одбачени.¹³⁶⁸

надлежности састанка, и да би Сан – Ђулијано могао да упутити италијанског амбасадора у Петрограду да о томе разговара са Сазоновим. , *Troisième Série* (1911–1914), Tome V (5 décembre 1912 – 14 mars 1913), Paris 1933, Cambon à Jonnart, 24 février 1913, D. n° 110. Secret, 542–543.

¹³⁶⁴ CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 35, f. Consolato del Montenegro a Roma 1912, 9 dicembre 1912, Cortesi a Popovich, s. n; O. Malagodi, B. Vigezzi, *Dal Piave a Versailles*, Roma 1960, 529.

¹³⁶⁵ Екер је, током трајања Скадарске кризе, Поповићу, уз достављен исечак листа *Nazione* од 24. јуна 1912, писао: „Шта ће бити са нама у блиској будућности? Фатално је што нас наша политика води до разумевања са Турском, кад бих бар могао да нашег вечног непријатеља подучим лекцији! Међутим, да бисмо боље били сједињени, биће нам потребна Србија, која ће, уместо тога, желети да помогне Грчкој. Ова последња, која се толико жали на нас, нас који смо јој увек помагали! Шта рећи за Француску, према којој, нашој драгој сестри, дугујемо толику захвалност“. CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 35, f. Consolato del Montenegro a Roma 1913, sf. Carteggio 1913, Eccher a Popovich, 7. aprile 1913, N. 4747 ms.

¹³⁶⁶ Новинар, дипломата и публициста Еуђенио Бођано Пико посветио је свој есеј *Il Montenegro alleato* (1918) радикалском политичару Еторију Сакију. Саки је, уочи италијанске акције у Валони у јесен 1914, у разговору са Сонином изнео жаљење због чињенице да акција није планирана у краћем и бржем року, како би „омогућила већу слободу“ Италији у преговорима са балканским државама, на чијем придобијању за савез је посебно инсистирао. ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 483, 1913, Sigliani a Giolitti, Ministero dell'Interno, Direzione Generale della P. S, N. 8705, 19 aprile 1913; S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 42 – 43.

¹³⁶⁷ ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 483, 1913, Sigliani a Giolitti, Direzione Generale della P. S, 14. aprile 1913, N. 26190; Sigliani ai prefetti del Regno, 11 aprile 1913, N. 26188.

¹³⁶⁸ ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 483, 1913, Sigliani a Giolitti, Direzione Generale della P. S, 27 aprile 1913, N. 9140.

Вести према Босни и Херцеговини (1912)

У пролеће 1911, када је Варешанинов положај постао упитан, сарајевски конзул Странијери се није ограничио да његову управу окарактерише као „тврду анти-српску политику“, напомињући да је по националности био Србин, тврдећи да је његов пад с места гувернера био повезан са намером заједничке владе да обезбеди толерантнију политику према Србима.¹³⁶⁹

Током трајања италијанско – турског рата, конзул Странијери био је опрезан према апелима турског посланика у Берлину, Исмаил – Хаки беја, који су објављивани у неколико наврата у гласилу Уједињене муслиманске организације „Земан“, да подигну свест међу муслиманима Босне и Херцеговине да јавно критикују Италију; апели су били спорадични, а није забележен нити документован ниједан напада на италијанске зидаре и раднике који су живели и радили у покрајини.¹³⁷⁰

У јесен 1912, италијански конзул у Сарајеву Странијери је министра спољних послова подсетио да је Босна и Херцеговина насељена већинским словенским становништвом, српским, које исповеда хришћанство и ислам, муслимани већина у варошким центрима, да је албански живаљ у кази Нови Пазар и Беране није аутохтон, осим у кази Митровица. Странијери је био опрезан према деловању бројчано занемарљиве, али присутне албанске „аустрофилске“ пропаганде у Босни и Херцеговини. Извештавајући о малој албанској „колонији“ у Сарајеву и Мостару, састављеној од албанских првака избеглих из Ђаковице, Пећи и Призрена, Странијери је нагласио да Дервиш Хима, уредик листа „Албанија“ из Цариграда, који је учествовао у састављању меморандума Бертхолду у вези одбране независних албанских територија „није мислио на Италију“ када је писао да помоћ за Албанију треба да стиже из Будимпеште, Беча и Берлина.¹³⁷¹ Странијери није имао сумње да је одлука власти од 9. маја 1913 довести до формирања „још компактније и непопустљивијег“ српског става према властима, које су предводили „Српска Ријеч“ и „Народ“. Конзул је закључио да „није искључено да Хрватска либерална странка и Српска странка, подједнако изнервиране начином на који се поступа према јужнословенском становништву Монархије, с већим успехом наставе са покушајима њиховог зближавања, што влади не би требало да превише одговара“, будући да је увек манипулисала ривалствима и разликама између та два елемента“.¹³⁷² Странијери је бранио право британског новинара Мекферена, дописника листа *Daily Telegraph* из Сарајева, којег су аустро–угарске власти сумњичиле за „претерано и пристрасно извештавање о Србима“, да објективно преноси вести о борби српског народа за своја национална права у Босни и Херцеговини.¹³⁷³ Странијери је муслимански елемент у Босни и Херцеговини описивао као неспреман на аграрне и финансијске реформе које је аустро – угарска влада замислила. Писао је да „нема знака да је муслимански елемент нашао сигуран и независан правац којим ће следити, али изгледа једноставно предодређена, сходно приликама тренутка, да обезбеди већину једној другој од две

¹³⁶⁹ ASDMAE, Rappresentanza di Vienna, b. 219, f. Rapporti di Sarajevo, 1911, Stranieri a Avarna, 10 maggio 1911, 1395/1911, N. 362.

¹³⁷⁰ ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, b. 219, f. Rapporti di Sarajevo, Stranieri a Avarna, 11 dicembre 1911, 3703/1911, N. 828.

¹³⁷¹ ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, b. 229, f. Rapporti da Sarajevo, Stranieri a Avarna, 1913, 14 gennaio 1913, N. 116/1913. (N. 23).

¹³⁷² ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, b. 229, f. Rapporti da Sarajevo, Stranieri a Avarna, 1913, 26 giugno 1913, 1697/1913, N. 411.

¹³⁷³ ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, b. 229, f. Rapporti da Sarajevo, Stranieri a Avarna, 1913, 26 giugno 1913, 1697/1913, N. 411.

странке које се боре за превласт у земљи, Србима. и Хрвати. Влада, ако не са апсолутном равнодушношћу, ипак не види са претераном забринутошћу да се муслимански елемент у Босни сваким даном смањује.¹³⁷⁴ Конзул је описивао продор модерне управе са традиционалним схватањима повлашћење муслиманске класе. Према Странијеру, „та класа била је прожета древним концептом апсолутне и неупитне доминације муслиманског господара над хришћанским колонистима“ и нашла се суочена са „методама грађанске и модерне администрације у живописном контрасту“, која је имала за циљ постепено друштвено и економско унапређење сиромашнијих слојева. Странијери је сматрао да је аустро – угарска управа, док је настојала да боље регулише односе између две стране, да „дефинише њихове спорове у духу правде и непристрасности непознатом прошлој османској администрацији“, „фаворизовала“ у корист насељеника или колониста ослобађање обрадивног земљишта кметова, олакшавајући им овим средствима да постану власници.¹³⁷⁵ Овај постепени процес, према конзулу, „мора да је довео до правог превирања у идејама старих ага или муслиманских земљопоседника, који никада не би помислили да ће се једног дана наћи суочени са бројним хришћанским земљопоседницима, који су се уздигли до средње класе“. Странијери је подржавао аграрне колонисте у Босни и Херцеговини: „у напредном становништву, где се љубав према пољопривреди истински и дубоко осећала и где се расположење аустријске администрације у корист колониста није сводило на обичну ствар атакизма“.¹³⁷⁶ Они ће допринети подмлађивању и јачању целокупног организма руралне привреде циљајући „на правично разбијање и расподелу имовине“; сумњао је да муслимани, осим у пољопривредним шпекулацијама, покушавају да располажу новцем у било којој грани индустријске и комерцијалне делатности.¹³⁷⁷ Писао је да српске новине теже одлучном циљу да докажу да после анексије ствари иду још горе него раније, али да су му „изнели своје мишљење да је то потпуно пролазна појава“. Неспремност муслимана за бирократски живот, он преферира сједилачки живот у канцеларијама него живот који захтијева кретање и активност. Странијери је сматрао да управа мора да фаворизује Хрвате или Србе: „нема знака да је управа нашла сигуран и независан правац који ће следити, али изгледа једноставно предодређена, сходно приликама тренутка, да обезбеди већину једној или другој од две странке које се боре за превласт у земљи, Србима и Хрватима“.¹³⁷⁸ Заједничке административне власти, према његовим увидима, „ако не са апсолутном равнодушношћу, ипак не виде“ са претераном забринутошћу да се муслимански елемент у Босни сваким даном смањује.¹³⁷⁹

¹³⁷⁴ ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, b. 219, f. Rapporti da Sarajevo, Stranieri a Avarna, 31 luglio 1911, N. 509, 2144/1911.

¹³⁷⁵ ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, b. 219, f. Rapporti da Sarajevo, Stranieri a Avarna, 31 luglio 1911, N. 509, 2144/1911.

¹³⁷⁶ *Ibidem.*

¹³⁷⁷ „Муслиман уопште, због фаталистичке концепције коју има о људском животу, одбацује рад. Ако сам поседује и обрађује своју земљу, ради колико год може да избегне изгладњивање себе и своје породице, ако је дао да је обрађују други, занемарује колико је то могуће бригу и сарадњу која би захтевала рационалну обраду своју имовину, уверен сам да је, пошто је своју земљу поверио колонисти, а овај да искључиво мора да тежи да од тога извуче што већи профит и да њему, власнику, правовремено и редовно обезбеди средства за живот“. *Ibidem.*

¹³⁷⁸ *Ibidem.*

¹³⁷⁹ *Ibidem.*

Конзул у Сарајеву оспоравао је тврдње бечке штампе да је број католичких Албанаца у Косовском вилајету изразито висок и указивао да је намера Монархије да Пећ и Призрен сместе у границе будуће албанске државе.¹³⁸⁰

Анализирајући друштвено-политичку климу у Босни и Херцеговини, публициста Е. Сантафиор уочио је да за италијанске спољнополитичке интересе на Јадрану стварање „југословенске државе“ није опасност, али само уколико та држава буде заснована на федерализму и секуларизму. Критиковао је „мађарофилске – унгарофилске“ тенденције међу Италијанима, описујући Мађаре као „нацију која денационализује поданике других народности“. По Сантафиору, већи непријатељи југословенског уједињења су Хрвати него Срби. Хрвати се показују „и данас као најверније и најватреније присталице аустријског империјализма“, додајући да и ако постоји „грешка на страни Срба, већа је на страни Хрвата, јер ови никада нису дали доказ да желе да се одвоје од Аустрије“.¹³⁸¹ Уз то, сматрао је да и у словенском и у италијанском интересу протеривање Немаца са Јадрана, износећи похвалне оцене о италијанско-руском споразуму у Ракониђију, чији „плод“ у будућности може да буде велика југословенска држава, заснована на поштовању мацинијевских принципа на којима почива „трећа Италија“. Сантафиор је сматрао да се Хрвати чешће окрећу против „треће Италије“ као порицатеља хрватске државности, уместо против Мађара, и нарочито Немаца, који „заводе“ Хрватима плановима о великој Хрватској унутар Аустро-Угарске.

Мрежа дописника и извештача

Популарисању српске националне историје и народне културе, и политичкој пропаганди у корист Јужних Словена доприносио је професор Бруно Гујон. Он је нашироко писао о историји српске народне књижевности.¹³⁸² Његово истраживање етногенезе, историје и етнокултурологије Срба у Молизеу и јужној Италији спада у први италијански научно кодификован приступ проучавању обичаја и прошлости Јужних Словена настањених на Апенинском полуострву.¹³⁸³ Под утицајем Дучића, Гујон је критиковао аустро – угарску управу у Босну и Херцеговини, истичући да су Срби, као најбројнији народ, били у потпуности искључени из административно – управних надлежности, „прогоњени и убијани“.¹³⁸⁴ Пре тога, Гујон је 1912. године отишао у Београд захваљујући заштити глтолога и лингвисте Грацијадидја Исаије Асколија, да би држао наставу италијанског језика, али се у престоници Србије није предуго задржао; у оквиру Института у Напуљу Гујон је предавао српскохрватски

¹³⁸⁰ Број католичких Албанаца у Косовском вилајету, према Странијерију, био је 15.000, а муслиманских око 600.000. ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 4 gennaio 1913, N. 62.

¹³⁸¹ E. de Santafior, „Jugoslavia“, *L'Italia all'estero. Rivista di politica estera e coloniale*, Anno III, N. 20, 20 ottobre 1909, 1846-1847.

¹³⁸² B. Guyon, „Relazioni fra serbi e bulgari nella tradizione letteraria“, *Il Marzocco*, 2 febbraio 1913, Anno XVIII, N. 5, 2-3; B. Guyon, „Mazzini e Garibaldi nella poesia dei serbi“, *Il Marzocco*, 27 aprile 1913, Anno XVIII, N. 17, 1; B. Guyon, „I canti del Montenegro“, *Il Marzocco*, 25 maggio 1913, Anno XVIII, N. 21, 2.

¹³⁸³ B. Guyon, „I Serbi del Molise“, *Marzocco*, Anno XVII, N. 31, 4 agosto 1912, 4.

¹³⁸⁴ B. Guyon, „Documenti di dolore dei bosniaci e degli erzegovesi“, *Il Marzocco*, 26 luglio 1914, Anno XIX, N. 30, 2.

језик италијанским официрима, пре него што је 1915. распоређен у Министарство рата као тумач.¹³⁸⁵

Приметан траг у проучавању политичко – друштвених, обичајних, културолошких феномена, као и етнографских прилика на балканском подручју, оставио је болоњски професор ботанике, природњак, географ и етнолог Антонио Балдачи.¹³⁸⁶ Био је први професор природних наука у Италији који је започео исцрпна, теренска истраживања археолошких локалитета и природних резервата у Албанији и Црној Гори. Ступајући у непосредан сусрет с аустријским званичницима, словенским светом у Далмацији, политичким круговима Црне Горе и албанским главарима од средине 80 – тих година XIX века, Балдачи је износио своја разнолика политичка гледишта о приликама на Балкану, етничким сукобима, друштвеним уређењима. Догађаје 1912. и 1913. године пратио је из Болоње, и у Према мишљењу појединих истраживача, Балдачи је постао убеђени заговорник тзв. идеје илиризма, потребе формирања конфедеративне државе између Албаније и Црне Горе која би поново ујединила два народа на основу заједничког порекла из антике; ставове је промовисао у току ратова.¹³⁸⁷ Конфедералним спајањем Албаније с Црном Гором, и одбацивањем анексије албанских територија од стране Црне Горе, према Балдачију, „неће бити нарушени витални интереси Црне Горе ни морал Албанаца“.¹³⁸⁸ Обезбедиће се њиме повољан трговински уговор са најширим привилегијама и скретање тока емиграције у нову кнежевину, што би могло бити „прилично осетљиво с обзиром на запуштеност у којој се земља налази и девичанску плодност тла“. Осветлио је феномен „пропаганде међу Мирдитима“, „најкласичнијим, најратоборнијим и најутицајнијим племеном у северној Албанији“.¹³⁸⁹ Значајан удео гледишта о потреби црногорско – албанске сарадње, о којима је писао у ратним годинама, могуће је пронаћи у промеморији

¹³⁸⁵ Као србофил, Б. Гујон (1868 – 1943) је дао мартиролошки приказ судбине српског народа у Босни и Херцеговини. F. Jesné, *Le face cachée de l'empire...*, 311; B. Guyon, *Balkanica*, Milano 1916, 243 – 257.

¹³⁸⁶ Трагом Алберта Фортиса из позног XIX века, професор ботанике и географије н универзитету у Болоњи Антонио Балдачи (1867 – 1950) постаје пионир италијанског научног проучавања балканског природног света и геополитичког простора. По сопственом признању, 1877. године, као дечак, дошао је у додир с „најсензационалнијим епизодама војске Црне Горе и Србије против Турака“, кроз белешке једне миланске публикације коју је сваке недеље добијао од оца, која је покренула „нехотичну покретачку снагу моје балканске судбине“. У Црну Гору долази први пут 1885, где започиње биолошка и геолошка истраживања. Књаз Никола је почео да помаже Антонија малим дотацијама за његове прве екскурзије у Црној Гори, и позвао га да заједно са Далматинцем Константином Дендом организује државну зоотехничку и ветеринарску службу. Уследила су годишња путовања у Албанију 1891 – 1892, од 1894. до 1898. док се 1893. и 1899. Балдачи посветио екскурзијама на острву Крит. Прво дипломатска мисија поверена му је 1897. године од стране маркиза Висконтија – Веносте, с циљем да обиђе Беч, Петроград и Берлин. Путовање 1902. које је представљало „прву италијанску научну мисију у Црној Гори“, финансирао је Министарство просвете, којим је руководио Нунцио Нази, након одобрења специфичног пројекта који је представио Балдачи. Године 1902. Балдачи је од кнеза Николе добио суму од хиљаду франака као надокнаду за посредничке послове који су црногорске власти обављали са високим личностима у италијанској војсци у вези са снабдевањем Црне Горе наоружањем и барутом. Након Првог светског рата, постао је заговорник очувања црногорске независности, приближавајући се фашизму. A. Baldacci, *Scritti adriatici*, Vol. I, Bologna 1943, XVII; *Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale : il fondo Antonio Baldacci nella Biblioteca dell'Archiginnasio (1884-1950) / inventario e indici a cura di Maria Grazia Bollini*, Bologna 2005, 14 – 15, 18, 21 – 23; A. Baldacci, *Itinerari albanesi (1892)*, Roma 1897; F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*,

¹³⁸⁷ *Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale...*, 18.

¹³⁸⁸ Ђ. Слијепчевић, *Српско – арбанашки односи кроз векове с посебним освртом на данашње вријеме*, Минхен 1974, 212 – 213.

¹³⁸⁹ DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. II (1 maggio 1897 – 23 giugno 1898), Roma 1958, Baldacci a Visconti Venosta, 27 ottobre 1897, 191 – 194.

поднесеној Висконтију – Вености 1897.¹³⁹⁰ У периоду 1910 – 1912. био је консултован у вези давања високих зајмова Србији и Црној Гори; важан нови задатак који је Балдацију поверио министар иностраних послова Антонино ди Сан Ђулијано била је мисија у Албанији са циљем да се Италија припреми за државни облик те земље“, након чега је 1914. уследило именовање за „организатора јавне службе“ на захтев нове албанске државе.¹³⁹¹ У периоду од 1910. до 1912, по налогу министра Гвичардинија, у тзв. мисије „балканске операције“ испитивања економских, финансијских и политичких кретања у Скадарском и Косовском вилајету укључио је два своја рођена брата, Луиђија и Ђованија.¹³⁹² Подржавао је ослобађање Босне и Херцеговине од „аустријског јарма“. ¹³⁹³ Током лета 1897. Балдаци је обишао са професором Куртом Хасертом северну Албанију. Изразио је жељу дао биће становништво Новопазарског санџака, али није у томе успео. Упоредио је мирдитско и словенско становништво у Црној Гори, и похвалио путее цивилизације којима иде Црна Гора.¹³⁹⁴ Италијанска научна заједница пратила је етнографско путовање Карла Таубера, швајцарског филолога, који је посетио Ђаковицу, Призрен и Дечане. Исте године, њему је назначио правце деловања. На седници Петог Географског друштва Италије 9. априла 1904, који је одржан у Напуљу, Музони је, након предавања Балдација о мисијама у Црној Гори, предложио да Конгрес упуту апел влади да се балканским студијама у Италији, слању истраживачко – научних мисија да већи замах и финансијско – логистичка подршка, као и да се посвети већа пажња свим преосталим регионима полуострва где Италија

¹³⁹⁰ Крајем октобра 1897, Балдаци преноси Висконтију – Вености опис својих истраживачких и научних путовања у Албанији: од границе са Црном Гором до Амбратионског залива (Арта), од ланаца Пинда (на југоистоку) до теснаца Ђаковице, Пећи и Гусиња, „између Косова и Црне Горе“, где – објаснио је он министру – албански елеменат живи компактно и где га не угрожавају мала насеља Грка, Бугара-Влаха и Срба. У овим земљама, додао је, сумирајући своја претходна друштвено-политичке гледишта, „Албанци се налазе у савршено примитивном стању анархије [...], они су варвари, плаћеници, нетолерантни према било каквој политичкој власти, несвесни патриотских осећања и, обрнуто, фанатици религије која их дели непремостивим препрекама на три религије“. Упозорио је да „уколико би Аустрија успела у Албанији, то би изненада уништило будућност Црне Горе, посебно пријатељског српског Пијемонта, сада дупло драгог Италији“. Балдаци је указивао да неколико италијанских школа, неколико поморских линија у Пуљи, два италијанска конзулата (у Јањини и Скадру), само је „на крају повећао апетит Аустрије за те земље“. Изнео је предлог да Црна Гора према југу реконструише древну српско-албанску кнежевину са равницом и морем, и да Италија подржи такав план за „ослобођење самих Албанаца“. Предуслов је да се припреми терен: 1) акцијом и новцем („Албанци су увек били плаћеници“) Црне Горе према пограничним племенима; 2) доводећи флоту сачињену од албанског елемента Италије пред црногорску обалу. Скадар је требао постати престоница нове албанско – црногорске уједињене, конфедералне државе. DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. II..., 192 – 194; F. Martelloni, „Antonio Baldacci: Italia e Austria alleate-concorrenti in Albania e Adriatico orientale (1896-1903)“, *Itinerari di ricerca storica* XVII (2013), n. 1, 126 – 131. (109 – 139); F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 378 – 382.

¹³⁹¹ *Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale...*, ..., 28.

¹³⁹² *Ibidem*, 32 – 34.

¹³⁹³ Балдаци је био заговорник изласка из Тројног савеза, продубљивања трговачких и економских веза с Србијом, Црном Гором и Румунијом, и чврсто је стајао уз идеју додељивања Босне и Херцеговине Србији и делимично Црној Гори. У време анексионе кризе, залагао се да се то легитимише европском конференцијом. A. Baldacci, „Il primo Natale della Bosnia e dell'Erzegovina austriache“, *L'Italia dell'Estero. Rivista di politica estera e coloniale* (20 dicembre 1908), N. 22–23, 482 – 494; A. Baldacci, „Il serbismo, l'hinterland adriatico e l'Italia dopo l'annessione della Bosnia-Erzegovina“, *Ibid*, (20 ottobre 1908), N. 18, 46 – 51.

¹³⁹⁴ „Тако смо и ми поново видели милу црногорску земљу из много и много разлога који су нам се веома свидели: она, јадна, али јака и завидна, показује шта све може љубав и вера једног народа у грађанске законе слободне земље и како многа упутства може да извуче од омражених сокола Карадаха, лозе Гегуја, плаћеника на аукцији. A. Baldacci, „Escursione botanica nell'Albania, lettera del dott. Baldacci al marchese G. Doria“, *Bollettino della Società Geografica Italiana*, Serie III, Vol. X, Fasc. X, Roma: 1897, 359–362.

има економске и политичке интересе које треба заштитити; Балдачи је у мају 1904. писмом обавестио Титонија о конгресу, указавши да је Македонија окосница будућег уплива Италије на Балкан.¹³⁹⁵

Један од првих скупљених извештаја/репортажа објавио је још 1913. новинар Еуђенио Гварино (Eugenio Guarino, 1875–1938) за социјалистички часопис *Avanti!*.¹³⁹⁶ Гварино је пренео срдчане поздраве италијанске реформистичке леве омладине српском народу у борби против Османске империје.¹³⁹⁷ Изразито аустрофобан, уз Барилија, био је један од најгласовитијих предводника штампе која је у хроникама чврсто заступала и легимитисала аспирације српског народа.¹³⁹⁸

Своје дописнике током балканских ратова у државама Балканског савеза, првенствено у Србији и Црној Гори, имао је лист *Tribuna*, чији је дописник Бруно Барили (Bruno Barilli, 1880–1952), познати сликар и супруг сликарке Милене Павловић-Барили, од 1912. до 1915. боравио у Србији, сарађујући истовремено у *Corriere della sera* и *Il Resto del Carlino*. Посетио је јужну Србију, боравио у Куманову,

¹³⁹⁵ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 392, Macedonia, 1904, f. Prof. Baldacci. Sulla compilazione di una carta etnografica della penisola balcanica e specialmente della Macedonia, „Diario del V Congresso Geografico Italiano“, 12 – 13; Baldacci a Tittoni, 20 maggio 1904, N. 38256.

¹³⁹⁶ Еуђенио Гварино (1875 – 1938), новинар, публициста, социјалиста. У младости се придружио напуљској секцији Социјалистичке партије под утицајем Антонија Лабриоле. Био је директор републичко-социјалистичког листа *La Martinella*. Учествовао је у устанцима који потресају 1898. земљу и створио *Segretariato popolo* (Народни секретаријат), снажну радничку организацију у Напуљу. Године 1901. постао је социјалистички општински одборник у свом граду. Био је уредник напуљског социјалистичког листа *La Propaganda*. 1904. придружио се националном руководству ПСИ. Касније се придружио револуционарном синдикализму са Лабриолом. Године 1906. учествовао је на оснивачком конгресу Генералне конфедерације рада. Остао је у партији, постепено се приближавајући реформистичким позицијама. Сарађивао је са *Avanti!* за који је био упућен као дописник у Либију, и касније Балкан. Е. Guarino, *Nei Balcani durante la guerra: lettere dal Montenegro, dalla Serbia, dalla Bulgaria, dalla Rumenia, dalla Turchia*, con prefazione di Claudio Treves, Milano 1913; В. Fortichiari, *Comunismo e revisionismo in Italia. Testimonianze di un militante rivoluzionario*, Milano 2006, 231.

¹³⁹⁷ Гварино одступа од тврдокорних антимилитаристичких социјалистичких гледишта. Диви се отпору сиромашне Црне Горе, посећује Ријеку, Цетиње, Подгорицу, владарски дом, стварне и импровизоване болнице, описује живот рањеника, војника, обичног народа. Критикује црногорски став да забрани ратним дописницима посете поприштима ратног фронта. Међу првима пише о топографији црногорских ратних циљева, „ка Драчу, Новопазарском санџаку и ка Македонији“. Пише о економској „удављености“ коју Двојна Монархија, преко Санџака, „шири“ на Србију и Црну Гору. Борави у Нишу, пре одласка за Софију. Дискретно, али приметно исказује симпатије српским националним циљевима и преноси расположење у Београду: „Позивање на рат за стварање Србије, велике Србије која није онај мали део који чини садашњу Краљевину, позив је коме се не можемо одупрети. Патриотска струна још увек може да да високе и живахне звуке међу овим људима. Ишчупана је са жаром и ентузијазмом. Без тога се не би могло, кажу овдашњи ентузијасте. Сада или никада. Ово је био тренутак да ударите Турску у срце, након што сте је ви Италијани ослабили. Заиста, узгред, нимало нам није жао што сте закључили мир. Ви сте нам помогли водећи свој рат“. Приликом боравка у Београду, посетио је Драгишу Лапчевића и седиште *Радничких новина*, скретајући пажњу на истоветност заједничких циљева италијанских и српских социјалиста. Гварино, ипак, подржава ратне напоре Србије. Е. Guarino, *Nei Balcani durante la guerra: lettere dal Montenegro, dalla Serbia, dalla Bulgaria...*, 8 – 27, 60 – 86.

¹³⁹⁸ Гварино о стању у Хрватској и Далмацији, али и Босни, пише: „У Котору војници, у Дубровнику војници, у Ријеци војници, али су и војници и на дугим станицама дуге железничке пруге у тој Хрватској, о којој су ме клевете Матее Имбријанија навеле да поверујем да је то скровиште пљачкаша. Овде у Загребу, елегантном и модерном граду, војници и свуда војска. Плаво-црни лонци угарских трупа, фесови босанских трупа: овај јужни део Аустроугарске монархије је читава гомила наоружаних људи који се крећу, постављају, спремају. У Босни и Херцеговини је све спремно. Карактеристично Сарајево, чудан муслимански град у који је Аустрија улила милионе да покаже како може да трансформише освојене земље, то је полазно место концентрисања читавог војног блока који може бити спреман да се прелије у Новопазарски санџак да би „по потреби успоставио ред“. *Ibidem*, 55.

хвалио модерност српске артиљерије.¹³⁹⁹ У децембру 1914. Барили је боравио у Ваљеву, у који је стигао возом из Београда преко Младеновца и Лазаревца, описујући рањенике, децу, ратну болницу, живот сељака у рату, свакодневни живот; имао је сусрет са Пашићем, од којег је добио дозволу за посету начелнику Генералштаба у Ваљеву.¹⁴⁰⁰ Док је боравио у Солуну у децембру 1914, започео је са критиковањем бугарске неутралности и понашања бугарске дипломатије „која само даје растресене и избегавајуће одговоре на питања о уласку у рат на страни Савезника, и упркос привржености току преговора, задржава став пун подругљиве равнодушности, под којом кипи преплављена озлојеђеност“; оптужио је Бугарску да преко комитских одреда и албанских чета Исе Бољетинца напада источне и југозападне границе Србије и води отворену пронемачку политику. За Барилија је у Првом светском рату било пресудно да Русија објави рат Бугарској.¹⁴⁰¹

За *Il Secolo* дописник из Србије и Црне Горе био је живахни новинар Ђулио Барела (Giulio Barella), који је сарађивао у болоњском листу *Il resto del Carlino*, а био је главни дописник и за тршћански лист *Piccolo*.¹⁴⁰² Други важан дописник са турско-балканског фронта који је често коментарисао Србију био је Капасо Торе ди Капрара Ђовани (Capasso Torre di Caprara Giovanni), који је под нашироко употребљаваним псеудонимом Ђубело Мемоли (Giubello Memmoli) објављивао репортаже у листу *Giornale d' Italia*; на истом фронту боравио је и Корато Золи (Corrado Zoli), сарадник *Stampa* и *Secolo*. Маринети, Васало и Золи боравили су на бугарско – турском фронту

¹³⁹⁹ Б. Барили, *Српски ратови*, Нови Сад 1996, 40 – 47, 50 – 70 (оригинално издање: B. Barilli, *Le guerre serbe*, a cura di G. Pellegrini, Roma 1993).

¹⁴⁰⁰ B. Barilli, „Alla vigilia della riscossa serba. Sulle vie della ritirata“, *Il Resto del Carlino*, 12 febbraio 1915, Anno XXXI, Num. 43, 3.

¹⁴⁰¹ Бугарски „притајени“ рат против Србије Барили је описао као „подмукли и издајнички герилски рат“; оружане бугарске чете, помешане са турским комитама и официрима из Цариграда, према Барилију, „никада Србији нису дале предаха“. Описао је да су покушали минирају мостове, да подигну становништво Македоније против српске власти, формирају револуционарне комитете, нападну војне гарнизоне: „Потом су одлучили да крену кроз нову Србију и даље од Битоља (Монастира), све до Албаније, изазивајући и грчевите устанке и крваве антисрпске немире. Влада Ниша, која, у нормалним временима, не би оклевала да објави рат Бугарској, налази се принуђена да поверљиво изнесе неке пријатељске жалбе и показује да не противи да учини неке превремене територијалне уступке Бугарској, чак и иако то значи да може имати мир на тој страни, али Бугарска формулише огроман и неприхватљив захтев и поново га сада војнички, интернационално, износи с подругљивом понизношћу. Чини се да напори које Италија и Русија улажу да Бугарску извуку из вероватне аустро-бугарско-турске комбинације морају бити постигнути против тајне, али коначне одлуке која се сада отворено манифестује повећањем герилског рата који поприма огромне размере и карактер националне одмазде. Четири стотине Бугара из Струмице, наоружани митраљезима, упали су на српску територију, минирали два моста и пресекли телеграфску линију; затим су се окупили и утврдили на Демир Капији на планини која гледа на клисуру кроз коју пролази *via ferrata* која спаја Србију са морем. Мали српски гарнизон од 100 људи био је савладан бројном агресијом после дуге борбе; Управо тада су стигли рањеници, ношени на носилима, међу којима је био и капетан озбиљно погођен у разне делове тела мецима и натопљен водом након што се бацио у реку да би се спасао препливавши до супротне обале; десет лешева српских војника са унакаженим носовима и ушима остављено је на земљи. У исто време са овим бугарским упадом, бројне албанске чете на челу са Исом Бољетинцем нападају наоружане аустројским пушкама и добро снабдевене царским дукатима, покушавајући да пробију западну српску границу, али су поражене; Коначно је јуче у улици Књажевца бугарска банда ухваћена док је покушавала да минира железнички тунел“. B. Barilli, „La sfinge dei Balcani“, 14 febbraio 1915, *Il Resto del Carlino*, Anno XXXI, Num. 45, 3.

¹⁴⁰² CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 35, f. Consolato del Montenegro a Roma 1913, sf. Carteggio 1913, Barella a Popovich, 28 aprile 1913 (28 – 4 – 1913), N. 856 ms.

(пратили су битку на Старој Загори).¹⁴⁰³ Леонардо Ацарита (Leonardo Azzarita) био је дописник листа *Gazzetta di Venezia*, али је слао репортаже и извештаје у *Secolo*, *Messaggero*, *Piccolo*, *Corriere della Puglia*, пошто је од 1911. до 1915. путовао Балканом. Дописник листа *Messaggero* из Србије, ослобођене Вардарске Македоније (1912) и Црне Горе (1913) био је Итало Карло Фалбо (Italo Carlo Falbo), главни уредник овог римског гласила (1909–1912) угледни новинар. Фалбо је у новембру 1912. обишао већи део ослобођене Вардарске Македоније, настојећи да читаоцима неколико илустративних часописа пренесе рефлектовање и последице ратних операција на локални живаљ Старе Србије и Македоније. Обишао је Скопље, Призрен и забележио сусрете са локалним сељацима и варошанима. Показивао је симпатије према покрету балканских народа, описивао народна музичка кола, обичаје.¹⁴⁰⁴

Новинар листа *Secolo* Корадо Золи, који је неколико месеци провео на поприштима различитих борби турске и бугарске војске, у својој анализи узрока рата не прецењује Берхтолдovu иницијативу за децентрализацијом вилајета, већ пристаје уз мишљење да младотурски режим никада не би дозволио целовит склоп реформи за Албанце, Србе, Бугаре, хришћане и муслимане, без обзира на притиске европске дипломатије, и да је рат био једино изводљиво решење агоније.¹⁴⁰⁵ Демократско – социјалистичких уверења, Золи је горљиво бранио права потлачених балканских народа и нападао младотурски режим (посебно „војну странку“, део који је до краја заступао непопустљив став према Италији) као потпуно неефикасан, коруптиван, „огрезао у државном криминалу“ и неспособности да помири националне противречности у Царству.¹⁴⁰⁶ Золи је непрекидно истицао „моралну, спасоносну улогу“ Црне Горе у заштити 15.000 „гладних и обесправљених“ албанских избеглица, државе која није наишла на одговарајућу помоћ других европских сила и била суочена са демографским, стратешким, економским и војним изазовима и претњама.¹⁴⁰⁷

¹⁴⁰³ ADSMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 737, Avvenimenti balcanici 1912, p. 1129, Telegramma in partenza, 7 novembre 1912, N. 4305.

¹⁴⁰⁴ I. Carlo Falbo, „Figure e Paesi della Guerra Balcanica. Canti, danzi e funerali“, *Il Secolo XX. Rivista popolare illustrata*, Anno XII (1913), Milano: Società Editoriale Italiano, 321-326.

¹⁴⁰⁵ У уводу своје студије, посвећене начелнику Генералштаба генералу Алберту Полију, Золи пише: „Неко се може запитати да ли би се балкански пожар могао избећи, да су Силе прихватиле предлог Берхтолда и да је уследила интервенција. Можете о томе имати различита мишљења. Неки могу веровати да је, изнуђена заједничким притисцима сила и саветована вечитим ратом који је носила у својим недрима, Турска дозволила да буде убеђена да одобри, бар делимично, неопходне реформе; може се, такође, закључити да би чин закаснеле правде послужио да се одбије, ако не и уклони, избијање урагана. Неко други, ко можда боље познаје Турску, каква је била шест месеци пре тога и бесмислени понос Младотурака, може исто тако логично да верује да би османска влада одолела свим притисцима, да не би одобрила никакве значајније реформе, или да би одобрила оне привидне, те да би, упропаштена, наставила са истом слепом одлучношћу да маршира ка сопственој пропасти. Став иде у прилог потоњем мишљењу“. С. Zoli, *La guerra turco-bulgara : studio critico del principale episodio della conflagrazione balcanica del 1912*, Milano 1913, 10 – 11.

¹⁴⁰⁶ Золи је истицао да је „турска влада била непрекидан низ грешака, пук у коме су се смењивале бруталне и неоправдане привилегије, бедне и недовољне реформе, крвава репресија, лажне наде, трагичне стварности; стрпљење различитих националности, подвргнутих овом режиму насиља, терора и злостављања је достигло свој крај, не месецима или годинама, већ деценијама и вековима!“. Присећа се свог боравка у Црној Гори и Албанији у касно пролеће 1911: „Свако ко је посетио европске провинције Османског царства, на пример, у пролеће 1911, приметио је такву неорганизованост, такав неред, такво запуштеност, и толико разлога за распад, и толике клице смрти и труљења, да би човек имао осетио жељу да дигне крик узбуне, који је можда чекало европско јавно мњење...“ С. Zoli, *La guerra turco-bulgara...*, 13.

¹⁴⁰⁷ Золи пише: „Феномен који смо видели да се одвија у малом краљевству Црне Горе – егзодус прогоњеног, гладног, огољеног албанског становништва, а самим тим и потреба да се не дозволи да умру од глади и хладноће у клисурама планина; потреба да се дочекају вође побуњеника, да се

Дописник и новинар неколико листова (*Messaggero*) и присталица Радикалне италијанске партије, Арналдо Гати, боравио је у Црној Гори од октобра 1912. до јуна 1913. Живахним репортажама пратио је ратни сукоб и отворено подржавао циљеве Црне Горе за ослобођење Словена од турске власти, појаснивши да је народ „великодушан и непоражен, пун ентузијазма, који га гони на жртву и победу.“¹⁴⁰⁸ Промовисао је право Црне Горе и Србије да добију Љеш, Медову и Драч као трговачке, неутрализоване луке, напомињући да ће, у случају попуштања „несхватљивим“ протестима Аустро–Угарске због лажног изговора „заштите националности“, који је Италија „одувек бранила“, Србија, ипак, моћи да рачуна на постојећа пристаништа у Бару и Улцињу (лука Милена, испред Зогајског језера).¹⁴⁰⁹ У Риму је одржавао контакт са конзулом Црне Горе Евгенијем Поповићем и заступао гледиште да Јадранско море може бити само „италијанско или италијанско – словенско“, „ни под којим случајем аустројско“; своје дело посветио је генералу Митру Мартиновићу, жалећи се на одлуку да се Скадар одузме „херојском народу и краљу песнику – ратнику.“¹⁴¹⁰ Гати је отворено оптужио Аустро–Угарску да је неправедно одузела Скадар од Црне Горе, наоружавајући албанска племена, и занемарујући чињеницу да је краљ Никола нудио „три пута предају града, под условом евакуације цивилног муслиманског и хришћанског становништва.“¹⁴¹¹

У Скадру је у марту и априлу 1913. у име листа *Stampa* боравио и Франческо Саворњан ди Браца (Francesco Savargnan di Brazza, 1883–1964); дописништво са Балкана од 1907. у том листу обављао је и Родолфо Фоа (Rodolfo Foà), сарадник листа *Tribuna*. Фоа је био оснивач *Italia all'estero*, угледног научног часописа посвећеног проблемима италијанске емиграције и спољне политике, живо је пратио промене на Балкану, будући да је пре 1912. боравио у Македонији и Албанији. Фоа, присталица француског теоретичара Лоазоа, сматрао је да Италију оптерећује неповољан и нејасан систем спољнополитичког савеза који је изградила почетком XX века. Када је реч о Османском царству, осим критике запостављања и недовољног улагања у школе на италијанском језику у градовима Османског царства (попут Цариграда и Солуна), Италија се лишила слободе деловања између аустро-руско-британске заштите хришћана и аустро-немачке заштите права султана, разоткривајући рањиву страну своје балканске политике; Фоа је био уверен да ће се тако наклоност и природне симпатије за италијански либерализам и демократске друштвене тековине међу балканким народима природно изгубити, што не би смело да се дозволи.¹⁴¹² Фоа је био

саслушају њихове жалбе, да се подрже њихови захтеви; потреба за заштитом и охрабривањем прогнаника, из хуманистичких разлога или из верских и расних разлога или суштинских разлога унутрашње политике; коначно, потреба да се у сваком тренутку заштите границе од увек могућих упада отоманских војника – ова опасна и забрињавајућа појава, због непожељног суседства царства, била је заједничка за све суседне балканске државе“ *C. Zoli, La guerra turco-bulgara...*, 14 – 15.

¹⁴⁰⁸ A. Gatti, *Al Montenegro. Piemonte dei Balcani*, Genova 1913, 21.

¹⁴⁰⁹ Гати подсећа да је „Порта Милена“ у Улцињу стратешки значајно место за будући развој једне велике трговачке луке. Спомине позитиван рад италијанског Пољопривредно–индустријског друштва за мелиорацију Улциња (Società Agricola Industriale per le Bonifiche di Dulcigno), основаног 1912 у Ђенови, које се бави мелиорацијом, обрадом и експлоатацијом земљишта у Албанији и Црној Гори. Друштво је годину 1913. завршило са профитом већим од 153 хиљаде лира. A. Gatti, *Al Montenegro...*, 26 – 27; „In Italia e fuori“, *Patria e Colonie. Letture mensili sotto gli auspici della Società Nazionale „Dante Alighieri“* (novembre 1915, N. 11), Anno IV – Sem. II (1915), 382. (379 – 386).

¹⁴¹⁰ A. Gatti, *Al Montenegro...*, 1, 53 – 58.

¹⁴¹¹ A. Gatti, „Il Montenegro, L’Austria e il principio di nazionalità“, *Circolo di Scienze Politiche e Sociali* (28 marzo 1913), Genova 1913, 6 – 8.

¹⁴¹² R. Foà, „C’è il posto per l’Italia nel impero ottomano“, *Rivista d’Italia*, Anno XIII, Fasc. VII, (luglio 1910), 156-157 (155-166)

чест посетилац српског посланства у Риму од 1908. до 1913. године и српска влада је користила услуге његових научних конференција за промоцију својих политичких тежњи у балканским ратовима.¹⁴¹³ Српска влада је донела одлуку да упути новчану накнаду за услуге Фое, како би промовисао у научним круговима оправданост захтева Србије на Конференцији амбасадора, и приволео италијанске дипломатске и публицистичке кругове пишу повољно о Србији; Михаиловић је сматрао да се Фоа, у својим радовима, мора служити провереним библиографским изворима које би му достављало Посланство.¹⁴¹⁴ Љуба Михајловић, отправник послова у Риму, препоручио је српској влади ангажовање Фое за промовисање идеја јадранске железнице и одбрану српских интереса у Македонији. Ђузепе Бевионе (Giuseppe Beviоне) био је такође дописник *La Stampa* и боравио је на Балкану 1912. године, а написао је студију о политичко-економском присуству Италије у Османском царству (*Italia e Asia minore*, Torino: Bocca, 1914), у којој је изложио погледе на Младотурску револуцију. Дописник најчитанијег тршћанског листа *Piccolo* из Србије током Првог балканског рата био је Марио Нордио (Mario Nordio); дописник листа *Mattino* из Напуља на Балкану Карло Скарфољо (Carlo Scarfoglio)¹⁴¹⁵, док је Ело Луцато (Ello Luzzatto) извештавао за листове *Nazione* (из Фиренце) и *Gazzetta di Venezia*.¹⁴¹⁶ Искуства у балканским ратовима помогло је да у Првом светском рату дописник листова *Messaggero* и *Secolo*

¹⁴¹³ ДАС, МИД ПО, микрофилм 406, XVII/558 (Ф XVII, Дос VII, 1913, Пов. бр. 22). 16. јануар 1913.

¹⁴¹⁴ Михаиловић је предложио Министарству да му пошаље преписе чланака које је у „Самоуправи“ објављивао секретар Министарства народне привреде Милан Тодоровић, као оне који су „добро документисани“, које би Фоа могао да употреби у својим есејима и научним радовима. ДАС, МИД ПО, микрофилм 386, III/123 – 124 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 2. јануар 1913, Пов. бр. 3111).

¹⁴¹⁵ Скарфољов отац, Едоардо Скарфољо (1860 – 1917), био је оснивач славног напуљског гласила *Mattino*. Едоардо је пропутовао балканским престоницама 1889 – 1890. године, када је боравио у Београду (септембар 1889) и разговарао с председником владом Савом Грујићем, али и Николом Пашићем. Интересовао се за железничка питања и трасе којима ће Србија подупрети мрежу железничких пројеката у Османском царству. Састанак је уприличио италијански посланик у Београду Франческо Галвања. Био је велики присталица грчког предводништва Балканског савеза: сматрао је немогућим да се тај савез оствари око Софије, због превеликог утицаја Русије у Бугарској. Скарфољо је сматрао да би се грчким посредништвом остварио најсигурнији начин да се привуку Јужни Словени у западна либерално-демократска друштва, будући да је тврдио да је Атина потпуно ослобођена штетног утицаја Немачке и Аустроугарске. Међутим, за разлику од Луиђија Пенација, учесника грчког устанка у Епиру 1877, Скарфољо је био критичар грчке спољне политике: сматрао је да су Грци превелики идеалисти у погледу „узалудног“ очекивања крсташког похода који ће западне силе морати да организују преко Грчке против Отоманског царства. У разговору са министром спољних послова Драгумисом, Скарфољо је схватио да је циљ грчке политике да се стави на чело западне коалиције против словенске инвазије (пре свега Бугарске) Судбину кнегиње Олге упоредио је са српском краљицом Наталијом Обреновић, будући да су обе водиле проруску политику (191 – 204). Криспијеву политику и политику италијанских влада од Берлинског конгреса 1878. критикује због потпуног губитка италијанског утицаја у Источном питању. Балканско полуострво је видео као место за руске дипломатске агенције, указујући на могуће јачање панславизма на рачун Италије. Улогу националног свештенства међу Бугарима и Србима описао је као кључну у буђењу и одржању њихове националне свести од Османлијама, који су „неупоредиви“ са слабијим одјеком такве реторике међу италијанским католичким прелатима у контексту италијанско – аустријских односа. Апеловао је на продубљивање политичке и економске сарадње са Србијом. ASDMAE, Serie Politica „A“ 1888 – 1891, b. 112, Serbia, f. 2 Rapporti politici, Galvagna a Crispi, 25 settembre 1889 (Ministero degli Affari Esteri, N. 050804); E. Scarfoglio, *In Levante e attraverso i Balkani. Note di viaggio*, Milano 1890, 14 – 20, 121 – 128, 191 – 205, 235 – 246; U. Urošević, „Between Orientalism and Realpolitik: Serbia in Writings of Edoardo Scarfoglio and Carlo Sforza“, *Serbian – Italian Relations. History and Modern Times*, ed. By S. Rudić, A. Biagini and B. Vučetić, Belgrade 2015, 105 – 109 (101 – 119).

¹⁴¹⁶ Један део Нордијевих путописа из 1912–1913. могуће је пронаћи у књизи Mario Nordio. *Inviato speciale in Europa*, Istituto Giuliano di storia, cultura e documentazione, 1992

постане Иво Ћипико (1869–1923), српски књижевник италијанског порекла из Далмације, који је своја искуства објавио у књигама *Утисци из рата* и *Из ратних дана*.¹⁴¹⁷ У Црној Гори, као ратни дописници, боравили су у овом периоду и новинари Ђулио Барела и Гвалтијеро Кастелини. Ђулио Барела се, заједно са Леонардом Ацаритом (милански *Secolo*) и Паолом Ђорданијем (римска *Tribuna*), почетком октобра 1912, по приспећу у Бар, упутио на Мурићан, преко Добрих Вода и брдског пута кроз село Печурице.¹⁴¹⁸ У Мартиновићевој дивизији било је италијанских добровољаца.¹⁴¹⁹ Барела је у новембру обишао Вирпазар, Ријеку Црнојевића и посетио одељење службе Црвеног крста у Плавници, где су лечени рањеници са скадарског фронта – после посете, записао је да је морална карактеристика народа који се бори на високом нивоу.¹⁴²⁰

Леонардо Ацарита, као дописник неколико различитих гласила, описао је да пријем италијанских дописника у Црној Гори није био лишен непријатности и проблема.¹⁴²¹ Ацарита је хвалио рад скадарског конзула Манчинели – Скотија. Писао је да је гроф Манчинели био у Скадру од 1902. године и да се вратио се након италијанско-турског рата, те да је, иако је у међувремену био предодређен за Атину, у тренутку потписивања Лозанског уговора, италијанска влада сматрала да је најбоље да пошаље Манчинелија у Скадар. Према Ацарити, „Манчинели је добро познавао околину и људе који су се у њој кретали, уживао је опште симпатије и био је више од деценије на челу међународног конзуларног италијанског особља у Скадру“, што је подразумевало да ће бити „користан својој влади у опкољеном граду“, где су живели бројни Италијани и Итало – Албанци, и где је Италија имала школе и упадљиве интересе за одбрану. Описао је долазак Берија и Манчинелија у Скадар из Бара и са Цетиња, преко Медове, и тешкоће слање вести путем телеграфа и ослањање на речну паробродску поштабску службу до Медове, а а одатле у Италију да се телеграфишу, биле су „толике“ док су се очекивао улазак црногорске војске у Љеш.¹⁴²²

¹⁴¹⁷ И. Ћипико, *Утисци из рата*, Београд 2020; *Ibid*, *Из ратних дана (1912–1917)*, Крф: Министарство просвете и црквених послова, 1917.

¹⁴¹⁸ G. Barella, *La guerra turco – balcanica vista e vissuta agli avamposti montenegrini*, Venezia 1913, 17 – 19.

¹⁴¹⁹ Барела наводи да је „упознао двојицу: грофа из Порта и Гастана Капеларија из Виченце“. G. Barella, *La guerra turco – balcanica...*, 30 – 31.

¹⁴²⁰ Барела пише: „Народ који се бори, жртвујући на олтару своје отаџбине све што има, све што је свето и драго, износећи на поље, у борбу, оно најсветије што може имати, смејући се у лице смрти, падајући са именом своје отаџбине на уснама, призивајући испељење, како би се вратили у борбу да умру, јесте народ чији су људи, одважни, доброћудни, хероји. *Ibidem...*, 60.

¹⁴²¹ Према извештају Ацарите, црногорске војне власти (нарочито Мартиновићев штаб) сумњичиле су поједине новинаре за шпијунажу, аустрофилско деловање или тајно достављање поверљивих података. Може се изнети претпоставке да су оне напосто желеле да се пренеси, из црногорског, а не албанског или турског угла, стање опседнутог града и опис борби у околини с западне и источне стране језера. С Ацаритом су се у новембру 1912. у Приштану (хотел Марина), крај Бара налазили и Паоло Ђордани и Ахиле Бенедети. Ацарита преноси: „Хотел Марина. Мој колега Бенедети из *Giornale d'Italia* припремио је сопствени план бекства, који, пошто више није био подстакнут информацијама које је добијао од Албанца, извесног Мелгушија, више није планирао; Ђордани из *Tribune* је пазео на Бенедетија и претварао се да одлази за Мурићан, док је кренуо ка Риму да добије нове информације од свог директора; наше енглеске колеге одлазиле су помало уморне и засићене небројеним оковом којим су црногорске власти биле на сваком нашем кораку; пријатељски Бјанкини из *Graphic* ухапшен је у Пентару, мислим, и његов бесни протест је покренут преко телеграфских жица генералу Мартиновићу у име не знам колико десетина хиљада читалаца Графике, читалаца јаке Енглеске, додајући да је он, Артуро Бјанкини, као Римљанин, био „специјални дописник листа“, а не „специјална стража“, док смо ја и још један колега, пошто су догађаји касније потврдили неку индискрецију, планирали пут у Сан Ђовани ди Меду...“ L. Azzarita, „L'assedio di Scutari d'Albania nel libro di unico giornalista che lo ha vissuto“, *Illustrazione popolare – giornale delle famiglie*, (2. ottobre 1913), Vol. I, Anno. 44, 698. (696–698).

¹⁴²² *Ibidem*, 697 – 698.

Кастелини у Црној Гори борави од августа 1912.¹⁴²³ У септембру одлази у Бугарску (у Софији), где разговара са бугарским генералом Александром Протогеровим и Димитријем Владовим, лекаром–психијатром и чланом комитета Унутрашње македонског револуционарне организације, који му исказују жељу да се Италија активније укључи у процес ослобађања народа под османском влашћу, превасходно на страни Бугарске.¹⁴²⁴ Током боравка у Пловдиву, уочава да се рат у Либији пратио интензивно, и бележи да су „Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора до јуче биле парије европске дипломатије које су се њима окориштавале као пионима, али да оне више не желе да играју улогу непокретних пиона“.¹⁴²⁵ Кастелини је опрезан: упозорава да Италија не треба да се прекомерно меша у рат и примећује да ће италијанска незаинтересованост за албанску аутономију, „која нам увек омогућава контролу над тим регионом“, означити пораст грчких и словенских претензија на југ Албаније и североисточну обалу Јадрана; та обала би, једном претворена у „словенску ривијеру, полако апсорбовала нашу Далмацију“.¹⁴²⁶ У преговору књиге, он стереотипизује народе савеза и покушава да прикаже како их воде „себични“, „епигонски“ интереси, у мањој мери словенско – хеленистички идеал ослобођења од ислама; ипак, не умањује вредности ослободилачког процеса: тврди да не зна да ли ће доћи до рата, али потврђује да ће се аутономија Македоније остварити на један или други начин.¹⁴²⁷ Оставља белешке и утиске о расположењу народа с којим разговара.¹⁴²⁸

Кастелини, међутим, оштро критикује, како наводи, погрешно засновану концепцију италијанске спољне политике, која се удаљава од материјалне, економске и политичке помоћи балканским државама и пружања подршке њиховом заједничком отпору Порти или Бечу.¹⁴²⁹ У септембру, Кастелини борави у Београду. Пашића и

¹⁴²³ Кастелини је 19. маја 1912. у поподневним часовима разговарао на Цетињу са председником владе Митром Мартиновићем, који му је рекао да ће Црна Гора објавити рат Порти уколико она не испуни црногорске захтеве у вези исправке границе. Кастелини преноси да краљ Виторио Емануеле III није био одушевљен идејом Црне Горе да по сваку цену ступи у рат са Турском и да је између два дворска дома постојало међусобно неповерење. G. Castellini, *I popoli balcanici nell' anno della guerra...*, 40 – 47.

¹⁴²⁴ G. Castellini, *I popoli balcanici nell' anno della guerra...*, 77 – 81.

¹⁴²⁵ Кастелини показује занимање за снагу бугарске армије и износи мишљење да је од свих савезника Бугарска најспремнија, да „највише подсећа“ на Италију у припреми и организацији војске и државе, те да су природни, географски услови (излаз на Црно Море и стварање мале флоте) омогућили Бугарској бољи положај од Србије, која „ни за један век није успела да достигне циљ онога што је Бугарске, која се поноси својим развојем, постигла за трећину века.“ Castellini, *I popoli balcanici nell' anno della guerra...*, 90 – 93.

¹⁴²⁶ G. Castellini, *I popoli balcanici nell' anno della guerra osservati da un italiano*, Milano 1913, 8.

¹⁴²⁷ *Ibidem...*, 6 – 7, 114.

¹⁴²⁸ „Када вам Црногорац говори о политици, о њој увек говори са великом оштроумношћу, он потпуно открива свој темперамент, пре свега, једно чудно стање у које га је довео постепени успон његове земље међу европским народима. Ова мала покрајина, међу најсиромашнијим на свету, неоспорно има значај прворазредне државе. Појавио се овај феномен: да је земља која искључиво има војнике претворена у народ дипломата. Данас морају на силу да буду дипломате, јер не могу да се боре, а као Словени – они то раде с укусом“. *Ibidem...*, 49.

¹⁴²⁹ Кастелини замера Консулти непостојећа или погрешна,недовољно „активна“ упутства италијанским представницима на Цетињу, у Софији и Београду, која су „блокирана“ и пасивизирана у свом раду, те осуђује стратегију која је усмерена на очување status quo, без опипљивих, конкретизујућих, афирмативних резултата по Италију. У тренутку избијања рата Црне Горе и Османског царства, „због догађаја у Беранам и Сјеници“, италијански дипломатски представници нису могли да се студиозније позабаве радом на продубљивању веза држава са Италијом: на Цетињу се налази посланик који се већ припремао за наређен премештај, у Београду „обичан секретар“, а у Софији човек који је ишчекивао премештај.“ Према Кастелинијевом мишљењу, Италија је успела да „проигра“ позитивне ефекте који је „локални“, готово „споредни“ сукоб у Либији имао на догађаје на Балканском полуострву: „Аустрија

његов начин управљања земљом упоређује са Ђолитијем,¹⁴³⁰ а краља Петра описује као „политички најслабијег монарха“ балканског савеза: он не ужива ону врсту популарности у земљи коју има краљ Никола, нити поседује ону врсту важне улоге коју врши краљ Фердинанд, па свој углед суверена, који нема „насилних склоности“, може повратити једино кроз патриотски рат.¹⁴³¹ У Београду је разговарао са Јованом Јовановићем (Пижоном), министром спољних послова у влади Марка Трифковића, који му је саопштио да „односи међу балканским државама никада нису били бољи“, што је Кастелини похвалио као мудар потез, којим ће Србија „сузбити“ аустријски утицај и у сарадњи с Бугарском и другим државама остварити своје циљеве на Балкану.¹⁴³²

Када је реч о будућности Албаније, Кастелини је предложио и анализирао примену три решења. Прва се састојала у српско–грчкој подели албанске територије, друга аустријско–италијанска подела утицаја са изабраним кнезом (сувереном) и трећа стварање изворно аутономне државе. Прво решење било би „најјасније“: Албанци би се „полако прилагодили двоструком јарму, како су га називали“, а примедба да би се тиме прекршила национална права албанског народа за Кастелинија била су „релативна“, с обзиром на „релативност албанске свести, нарочито на југу“.¹⁴³³ Друго решење није желела Антанта, али би могла да замени трећу, која има „најмање шансе за успех“.¹⁴³⁴

Дописник римске *Трибуне* из Црне Горе био је и новинар Паоло Ђордани, корисподент више листова из Либије. Уочи опсаде и заузимања Плава и Гусиња, приближио се непосредном окружењу престолонаследника Данила и самог краља Николе, који се распитивао о Ђорданијевим искуствима у Либији и подсетио на значај „пријатељског држања италијанских новинара“ према црногорској војсци, као и на заслуге у обавештавању света о успесима италијанског оружја у Триполитанији.¹⁴³⁵

Црну Гору посетио је у августу 1912. новинар *Giornale d'Italia* Ђино Калца Бедоло, који је упозоравао италијанску јавност на погрешне информације о „наводно“

води данас наопаку политику и угњетавање, па се сакрива иза мрачних предлога грофа Берхтолда (...) Италија данас има интересе који се поклапају са интересима балканских држава и не зна како да искористи свој положај; бескорисно је понављати да на полуострву, у залеђу Јадрана, ми не смемо имати намере територијалног ширења. Нисмо имали овакав став и радије смо остали у једној непријатној, сибилској ситуацији. Мир који ћемо склопити са Турском одузеће нам сваку могућност да делујемо. Зашто нисмо реаговали када је било време? Ситуација на Истоку нас је затекла потпуно неспремне, и нажалост, морам да кажем, да ни Цетиње, ни Софија, ни Београд тренутно нису опсерваторије из којих се италијанска политика може увек са страху и генијалношћу водити. Не мислим на наше представнике, већ на главне критеријуме које им је дао Рим. Ах, наше дипломате у поређењу са нашим војницима у милостивим годинама 1911. и 1912. Боље да о томе не причамо!“ *Ibidem*..., 94–96, 126.

¹⁴³⁰ „Пашић је заиста диктатор, више него што је то уважени г. Ђолити у Италији. Најпре отуда што је Пашић, у буквалном смислу, водио владу чак и када би био далеко од ње: у Министарству спољних послова и у представништву Русије само се он могао видети. Он није само, попут Ђолитија, особа „неопходна“ у неким изузетним тренуцима: он је човек који контролише сваки сат националног живота“. *Ibidem*, 102–103.

¹⁴³¹ *Ibidem*, 103–104.

¹⁴³² Кастелини описује незавидну позицију италијанског представништва у Београду: секретар посланства обавља све есенцијалне послове сам, без значајније подршке своје владе, и без италијанских агената, путника и личности које би долазиле у Србију, за разлику од немачког или аустријског посланства, које „врви“ од таквих агената и личности. *Ibidem*, 108–112.

¹⁴³³ G. Castellini, *I popoli balcanici nell' anno della guerra*..., 209–210.

¹⁴³⁴ *Ibidem*, 210.

¹⁴³⁵ G. Licata, *Storia e linguaggio dei corrispondenti di guerra: dall'epoca napoleonica al Vietnam*, Milano 1972, 87; P. Giordani, „Parla il Gospodar!“, *La Tribuna*, 27 ottobre 1912; P. Giordano, *Sui campi d'Africa a Tripoli e a Bengasi*, Roma 1912.

благонаклоном пријему и дочеку на који наилазе Италијани у тој земљи. Фелтон његовог боравка у Бару и другим местима лист је објављивао у тренутку црногорске објаве рата Порти. Калца Бедоло је критиковао споразум у Ошију и указивао на неповољности одлуке да се одустане од поморских акција у Превези, чиме је дат стимуланс аустријској „офанзиви“ да сама наоружа малисорске главаре, чиме Италија неповратно међу њима губи утицај., „тако да наше деловање чак и међу оним народима, који се по старој традицији називају нашим пријатељима, застрашујуће ниско“. ¹⁴³⁶ А ови су се грохотом смејали, пошто су у Црној Гори и Албанији чак и глуви знали да, пошто ју је Италија натерала да прекине своје канонаде на турске бродове Превезе, Аустрија, преко добро дисциплиноване војске својих свештеника, помаже у истом . Наша политика савесне наивности и застрашујуће детињастог поверења довела је до тога да нам је још горе после мировног споразума који је, чини се, закључен и који означава коначно изневеравање балканског поверење које је било ослоњено, у овом тренутку, на појављивање наше флоте“. ¹⁴³⁷

Армандо Зенари (Armando Zenari) тврдио је, путујући од Бара до Цетиња и правећи путопис о црногорским селима, да је „одвајање планина од народа Црне Горе као одвајање од његове душе“, пружајући разлоге о стратешкој важности црногорског поседовања Ловћена; боравио је и у Његушима. ¹⁴³⁸ Уочи доласка међународне поморске војне мисије у Скадар, Зенари је истакао да „не без разлога“ Црногорци имају право да по цену толике проливане крви „Европу приморају“ да чини мање притиске на Црну Гору. Он је нагласио да је професор Нигризоли, командант италијанске војне болнице, основао јавну амбуланту у Подгорици у којој су сви рањени

¹⁴³⁶ CMSPTs, fondo Eugenio Popovich d' Angeli, b. 78, f. Guerra balcanica: ottobre 1912, ritaglio – G. Calza Bedolo, „Sentimentalità italiane e interessi balcanici. Ricordi di viaggio nel Montenegro“, *Giornale d'Italia*, 9 ottobre 1912, N. 10992.

¹⁴³⁷ Калца Бедоло је критиковао успореност италијанских економских инвестиција у Црној Гори и неиздржљивост италијанске конкуренције са аустријском у трговини и превозу путника и робе на Скадарском језеру. Писао је да Италији није било потребно избијање рата да би „схватила несрећну позицију у коју се доводе наши интереси на Балкану.“ У Италији постоји опште уверење да Црну Гору из многих политичких и династичких разлога чине готово искључиво наши веома страствено срдачни пријатељи. Међутим, окружени смо срдачном антипатијом. Политичко занемаривање које смо показивали у вечну корист Беча и Санкт Петербурга, комерцијална дискредитација сваке наше компаније, уз почетну жртву, атмосфера неповерења и баријера од хиљаду препрека који се вечито супротстављају широм земље интересима наших сународника, они су одличан показатељ нашег неповољног положаја. Калца Бедоло је навео да је умешност барона Сквитија довела до тога да он „наложи надлежном министарству да изда циркулар главним италијанским привредним друштвима да им се црногорско тржиште отвара као обећана земља“, али да је, због аустро – угарског овладавања кредитирањем црногорских путева, царинске политике у Котору и кредитирањем инфраструктуре, Италија попустила. „Било је стидљивих покушаја, одмах осујећених упорним аустријским радом и осуђених стидљивом иницијативом наше трговине и недостатком помоћи Владе. Углавном, за годину дана ниједан наш производ није успео да се афирмише на тржишту. На путу до Котора , где тече сва трговина Краљевине, градећи путеве и мостове природно стављене под будно око царских утврђења: тако да покрет Бара, где Италија сигурно није превише мудро бацила милионе, чами сваким даном све више. (...) Потрошили смо милионе: они су потрошени непромишљено, стидљиво, без прецизних директива и без чисте савести, на начин који је створио незадовољне и оне који су од тога несумњиво имали користи“. G. Calza Bedolo, „Sentimentalità italiane e interessi balcanici. Ricordi di viaggio nel Montenegro“, *Giornale d'Italia*, 9 ottobre 1912, 3.

¹⁴³⁸ Зенари пише: „Пар километара од границе, спуштајући се источном страном са Ловћена, долази се до Његуша, села у коме је рођен краљ Никола. Улица се граничи са једноставном краљевском кућом, додирујући њен кров: морала је пролазити изнад ње, до пре неколико година, пре него што је подигнута за један спрат. (...) Црногорци превише воле своје планине: оне су те које му обликују тело и дух. На најизврснији начин он осећа ту нераскидиву зависност. Отргнути једну планину значи отргнути цео народ.“ A. Zenari, „Da Antivari a Cettigne“, *Corriere della sera*, 3. febbraio 1913, Num. 34, 2.

добили бесплатну здравствену негу и лечење, али није разумео зашто је болоњски тим Црвеног крста остао у Подгорици, а не ближе попришту борби.¹⁴³⁹ Председник Црвеног крста Италије, хирург проф. Бартоло Нигризоли (Bartolo Nigrisoli) (1858-1948) такође се налазио у то време у Црној Гори.¹⁴⁴⁰ Нигризоли је био санитетски мајор и предводио је италијанску мисију Црвеног крста, чија се болница налазила у Подгорици (у згради Монопола дувана), а амбуланта на Груды и у Доброј.¹⁴⁴¹

Зенари је апологетски је писао о учешћу црногорских жена у рату и њиховој улози као болничарки (убројивши међу њих и ћерке краља Николе), које су својим присуством помагале санитетском особљу хирурга проф. Нигризолија, а краља Николу као државника који не жели да узалудно пролива крв ратника на фронту.¹⁴⁴² На Цетињу је крајем марта био сведок доласка генерала Мартиновића са фронта, чији су га извештаји о стању трупа уверили да се „Аустрија служи триковима да би спречила обнову непријатељстава.”¹⁴⁴³ Боравио је у Скадру уочи уласка међународних снага почетком маја 1913, описујући одушевљење католичког дела становништва италијанском хуманитарним помоћи.¹⁴⁴⁴ Зенари је коментарисао „српски романтизам”, и херојску борбу Словена за опстанак на том подручју, али је уз похвале српској борби истакао опасности од ширења Србије на Црну Гору. Србија „иако је расадник мушкараца са исто толико бајонета, није неисцрпна радионица оружја”, те „је истина да када ови људи буду исцрпљени херојском, али неумољивом борбом, вапај за позивом Србији проломиће се њиховим срцима страсном спонтаношћу.” Тврдио је да ће, ако Црна Гора не успе да добије Скадар, „династија Петровић бити осакаћена, да ће бити неспособно спречити критике и обнову опозиције у земљи, пошто Црногорци имају утисак да Европа њихове изјаве тумачи изливима сентименталне реторике”. „Србија поседује наоружање, богатства, вишак силе, смеле снове и челичну вољу; све то пружиће Црној Гори. Нема сумње да ће то учинити из љубави. Али, љубав која упија је љубав је која убија.”¹⁴⁴⁵ Зенари је тврдио да су сва средства подређена рату приликом жестоких артиљеријских напада на Мурићан и Тарабош, а да је принц

¹⁴³⁹ A. Zenari, „Laconico congedo alla Croce Rossa Italiana inviata al Montenegro”, *Corriere della sera*, 123, 4. maggio 1913, 7.

¹⁴⁴⁰ Припадници Црвеног крста Италије несебично су нудили Црној Гори санитетску помоћ. Познат је случај Ђенара Јанонија, из места Сконтронца, који је служио у Либијском рату у оквиру Црвеног крста Италије, и нудио помоћ „храбром црногорском народу“. CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 35, f. Consolato del Montenegro a Roma 1912, Jannone a Ministro del Montenegro, 29 ottobre 1912, N. 10992; „B. Nigrisoli, Osservazioni e pratica di chirurgia di guerra. Campagna del Montenegro ed attuale. Bologna. Zanichelli. 1915“, *Giornale di medicina militare*, Fasc. X (31 ottobre 1915), 792-805. Сећања из службовања и мисије у Црној Гори објавио је у поменутој књизи: Bartolo Nigrisoli, *Osservazione e pratica di chirurgia di Guerra. Campagna del Montenegro contro la Turchia (1912-1913) e notizie ed impressioni sui primi feriti della guerra nostra contro l'Austria (maggio-luglio 1915)*, Bologna 1915.

¹⁴⁴¹ У Нигризолијевој екипи налазили су се др Р. Муциоли, др Ф. Пантоли, др Ф. Роси, др Ј. Ђованини, др К. Паљарело, др Ј. Бенели, др К. Прасос и др Ф. Мати, један апотекат, један комесар, један медицинар, 8 санитетских подофицира и 25 болничара, док је амбулантом управљао др Торквато Скочани (у чијој су екипи били др Ј. Гобето, др Ј. Фратино, 2 санитетска подофицира и 13 болничара). S. Martinović, „Crnogorski vojni sanitet“, *Matica. Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu* (2018), br. 74, 553. (521 – 568)

¹⁴⁴² A. Zenari, „Le montenegrine alla guerra”, *Corriere della sera*, 38, 7. febbraio 1913, 2.

¹⁴⁴³ A. Zenari, „Il Montenegro deciso ad intensificare le operazioni”, *Corriere della sera*, 85, 27. Marzo 1913, 2.

¹⁴⁴⁴ A. Zenari, „L' angoscia e la risolutezza del Montenegro”, *Corriere della sera*, 92, 3 aprile 1913, 2; A. Zenari, „Entusiastiche accoglienze alle missioni di soccorso italiana ed austriaca”, *Corriere della sera*, 132, 13 maggio 1913, 6.

¹⁴⁴⁵ A. Zenari, „Il dramma di Scutari”, *Corriere della sera*, , 6. marzo 1913, Num. 65, 3.

Мирко уживао огромну популарност у народу и међу официрима, наводећи да пријатељска сарадња Мирка са Есад пашом није представљала „ништа необично“.¹⁴⁴⁶

Комеморацију мајору Поповићу, убијеног код Мердара, 23. октобра 1912. испратио је у Нишу, на војној станици, новинар *Giornale d' Italia*, описујући живот војника.¹⁴⁴⁷ Осим Барилијевих извештаја, *Tribuna* није имала свог сталног дописника – новинара са попришта борби у Србији. Под псеудонимом „Станко“, у том листу о Србији афирмативно је писао новинар Франческо Бјанко, за чије је писање, намењено одбрани српских гледишта у спору са Бугарском, праву на изградњу српске железничке мреже до Јадрана и питању североисточне албанске границе, отправник послова Михаиловић предложио да буде, попут Фалба и Чивининија, одликован орденом Св. Саве IV степена.¹⁴⁴⁸ Михаиловић је више пута морао да интервенише дописима у Министарству иностраних дела како би Бјанко добио одликовање које заслужује.¹⁴⁴⁹

Опсаду Скадра најдетаљније је испратио Ђино Бери (Gino Berri)¹⁴⁵⁰, дописник *Коријере* из Црне Горе, који је више од шест месеци (децембар 1912 – мај 1913) боравио у опседнутом граду. Његове репортаже хвалио је новинар Леонардо Ацарита у

¹⁴⁴⁶ A. Zenari, „Lo sforzo del Montenegro. Sosta negli assalti. Concentramento d'artiglieria contro Brdica“, *Corriere della sera*, 45, 14. febbraio 1913, 1.

¹⁴⁴⁷ Био је, уз Бјанка, лектор за италијански језик на Београдском универзитету током 1911 – 1912. Попут Чивининија, Зенари је често писао о психолошком утицају рата на војнике. Дивио се уздржљивости и савесности официра на војној станици у Нишу и одбијао да даје морални суд о Србији, правдајући се чињеницом да је земља у рату и да жели да остане непристрасан. Писао је да је цела Србија „стављена у рат“ и да постоји савршена симбиоза свих генерацијских позива у војној служби: „јадни старци, ипак, неће ићи у рат, али ће их расути по селу, крај мостова, раскршћа, барутана; поставиће их на стражу по касарнама и јавним канцеларијама, и они ће своју корисну и стрпљиву дужност обављати, као и најмлађи, на бојном пољу“. CMSPTs, fondo Eugenio Popovich d' Angeli, b. 78, f. Guerra balcanica: ottobre 1912, A. Zanetti, „Il diario della guerra serba“, ritaglio, 24 ottobre 1912; *Calabresi sovversivi nel mondo. L'esodo, l'impegno politico, le lotte degli emigrati in terra straniera (1880 – 1940)*, a cura di A. Paparazzo, Soveria Mannelli: Rubbettino, 2004, 71 – 72.

¹⁴⁴⁸ Посланство у Риму достављало је телеграме и обавештења из Београда Бјанку, који их је, у оквиру рубрике вести дописништва из Београда, анонимно, редовно објављивао у Трибуни. Посланство у Риму предложило је, на основу савета Министарства просвете Италије, чији је он био кандидат, да Франческо Бјанко постане лектор за италијански језик при Универзитету у Београду, а да се поништи избор Ђузепе де Луиђија (Giuseppe de Luigi), уредника часописа *L'Esplorazione Commerciale* и секретара италијанског истраживачког друштва (*Società Italiana di Esplorazioni*) којег је предложио професор Н. Вулић, са Филозофског факултета у Београду. Посланство је, такође, предложило да се Бјанку додели „поклон“ (новчана накнада) од 1000 динара за путне трошкове, када буде дошао у Србију. *Краљевина Србија и Краљевина Италија. Документи*, прир. М. Перишић, Ј. Рељић, А. Марковић, Београд 2019, 392 – 395; Stanco, „Come i turchi hanno attaccato la frontiera serba“, *La Tribuna*, 16 ottobre 1912, n. 289; F. Bianco, „Le ferrovie della Macedonia ed il problema dei traffici nei Balcani“, *La Tribuna*, 26 dicembre 1913, n. 359; АС, МИД ПО, микрофилм 386, III/136 – 137 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 21. јула 1913, Пов. бр. 5699)

¹⁴⁴⁹ Индикативан је допис Михаиловића из октобра 1913, којим је поновио своје раније захтеве, да би због „лених услуга“ које је учинио током балканских ратова у листу *Tribuna*, у корист промовисања Србије, Бјанко морао бити одликован. Други разлог била је бојазан да би изостанак одликовања Бјанка одвео у отворену бугарофилију, у тренуцима када бугарска пропаганда у Риму достиже свој врхунац. Михаиловић пише: „Г. Бјанко је с правом очекивао да ћемо према њему показати бар онолико пажње колико према његовим колегама из *Messenger* – а и *Corriere della Sera* који су одликовани орденом Св. Саве IV степена. Ово узалудно очекивање учинило је да је г. Бјанко почео мање да се интересује нашим питањима, а ако не будемо хтели ничим показати наше признање за његове услуге, онда ћемо га зацело сасвим отуђити од нас. Бугари годинама растурају овде и новац и одличја и може се рећи да још данас имају увек добро расположену рисмку штампу за њих. Посланство је имало великих тешкоћа да се пробије кроз овај бугарски златни зид, и може бити задовољно досадашњим успехом“. После овог дописа, Пашић је пренео да је краљ одобрио давање одликовања. ДАС, МИД ПО, микрофилм 388, IV/427 (Ф – IV, О/5, 1913, Дос. VI, Михаиловић Пашићу, 29. септембар 1913, Пов. бр. 6484).

¹⁴⁵⁰ G. Licata, *Storia del giornalismo...*, 113.

листу *Illustrazione popolare – giornale delle famiglie*.¹⁴⁵¹ Бери је своја сећања и искуства опсаде преточио у мемоарску грађу, објављену под именом *L'assedio di Scutari*.¹⁴⁵² О Македонији и Балкану писао је у неким каснијим радовима.¹⁴⁵³ Он је већ од октобра 1912, извештавао је о различитим аспектима рата: покушају уједињења 600 Мирдита са Црногорцима у Вирпазару, турским дезертерима који су долазили у Црну Гору, сусрет „српске и црногорске војске у Сјеници” Бери је описао речима да се „цела душа Старе Србије подигла да поздрави и захвали ослободиоцима.”¹⁴⁵⁴ Са фотографијом италијанског конзулата окруженим изнуреним становништвом града, Бери је способношћу да натуралистички опише ток драматичних догађаја, писао о глади и несташици намирница, и односима међу мештанима. Занимљив је случај Ђузепеа Занонија, вајара који је живео у Скадру и кога су турске власти ухапсиле као црногорског шпијуна. И Зенари и Бери су живо пратили други напад на Бардањолт и битку на Брдици – Зенари није искључивао могућност да погибија Ризан–Паше доведе до лаког пада града, пружајући описе жена искључених из ратних операција, као и кореспонденцију начелника штаба Дринске дивизије Марковића и Есад–Паше.¹⁴⁵⁵ Црногорци су „благосиљали рат”, при чему се многи сами наоружавају без уредбе Министарског савета. „Борити се против Турака, освојити Скадар, спустити се у Албанију – то је сан сваког Црногорца”, тврдио је Бери.¹⁴⁵⁶ Заједно са њим у Скадру се налазио и дописник Бенедети.¹⁴⁵⁷ У интервју са генералом Мартиновићем, приликом обиласка утврђеног логора на обронцима Мурићана 31. октобра 1912, Бери хвали његово познавање италијанског језика и наклоност Италији у којој је боравио, и наглашава чињеницу да је његов задатак био да „олакша допремање муниције и опреме” и рушење околних ровова где се налазе Турци.¹⁴⁵⁸ Том приликом присуствовао је и турском нападу на село Сорока, на ушћу Бојане, преносећи вест да Црногорци контролишу целу линију снабдевања од Скадра до Сан Ђовани ди Медее.¹⁴⁵⁹ Преноси вест о ослобођењу Ђаковице 8. новембра. Описујући артиљеријску пучнаву на Бардањолту и Тарабошу, Бери је 17. и 18. новембра описао пијачни дан, „како обилни производи са пашњака у долини Дрима нису стигли на пијацу, некада богату, сада готово уништену, док мушкарци и жене очајног изгледа, страдалних и упалих лица одлажу робу на земљу”, описујући сукоб Есад–Паше и Хасан Риза–паше око

¹⁴⁵¹ L. Azzarita, „L'assedio di Scutari d'Albania nel libro dell'unico giornalista che le ha vissuto”, *Illustrazione popolare – giornale delle famiglie*, Vol. I, Anno. 44, 2. ottobre 1913, Milano: Fratelli Treves, 696–698.

¹⁴⁵² G. Berri, *L'assedio di Scutari : sei mesi dentro la città accerchiata : diario di un corrispondente di guerra*, Milano: Fratelli Treves, 1913.

¹⁴⁵³ О подухвату на Ријеку писао је у делу *La gesta del Fiume* (Firenze: Bemporad, 1919). У делу *I Balcani inquieti* (Milano: Alpes, 1924) осуђивао је италијанско подупирање хрватског сепаратизма, тврдећи да је у циљу италијанске спољне политике очување добросуседских односа са Краљевином СХС, чије је продирање било Егејско море, а не Јадран. С. Tomaselli, „I Balcani inquieti di Gino Berri”, *I libri del giorno, Rassegna mensile internazionale* (1924 ago, Volume 7, Fascicolo 8), 414–416.

¹⁴⁵⁴ G. Berri, „Trionfale ingresso a Sienitza dei serbi e montenegrini uniti”, *Corriere della sera*, 28. ottobre 1912, Num. 300, 1.

¹⁴⁵⁵ Дневник покрива време од 12. до 18. децембра и говорио је о српско-турским борбама; затим покрива време од 24. децембра до 3. јануара (што је објављено 8. јануара 1913). G. Berri, „Fame, guerra e miseria a Scutari”, *Corriere della sera*, 12. febbraio 1913, Num. 43, 1.

¹⁴⁵⁶ G. Berri, „I disertori turchi invadono il Montenegro”, *Corriere della sera*, 281, 9. ottobre 1912, 1.

¹⁴⁵⁷ Уз Берија, још један италијански новинар пратио је црногорску војску у опсади Скадра – Ахиле Бенедети (Achille Benedetti, 1881–1951), као дописник *Giornale d'Italia*, због чега је одликован Сребрном медаљом за војну храброст. L. Azzarita, „L'Homo novus. Il corrispondente di guerra”, *Varietas rivista illustrata* (agosto 1913), N. 112, 624 (618 – 624).

¹⁴⁵⁸ G. Berri, „Nostra intervista con generale Martinovic”, *Corriere della sera*, 2. novembre 1912, Num. 305, 6.

дистрибуције хлеба редивима и башибозуцима.¹⁴⁶⁰ Већ у децембру је писао да „муслимани због глади не желе да умиру за славу команданта Риза – паше”, убрајајући у њих немали број Албанаца; описивао је несташице хлеба, оскудице основних намирница, нарочито брашна, ситан криминал и различите злоупотребе власти; описао је и црногорски пароброд који је упловио у град, са којег је стигао услов за предају, који је Хасан – Риза одбио, изјављујући да се неће предати ни по цену склопљеног примирја.¹⁴⁶¹ Описао је и његово убиство, као и компликован однос са муслиманским становништвом града, које је показивало отпор његовим ратним пореским наметима. Обнову непријатељстава почетком фебруара 1913, „фанатични муслимани и Младотурци дочекали су с одушевљењем”, док су други муслимани и католици били у жалости. Бери је 20. априла 1913. написао:

*Војници Брдице су чак дословно помишљали да пређу на страну Срба. Неки муслимани из Скадра који су се борили у тим рововима пришли су непријатељу питајући га да ли ће пропустити војнике. Срби су одговорили да ће их дочекати раширених руку; одговорили су да су се борили против Турске, а не појединачно против њених војника који су завредели њихово поштовање и дивљење. Обезбедивши себи тако слободан пролаз, војници Брдице рекли су својим официрима да ће, уколико не буде повећано следовање хлеба, напустити положаје.*¹⁴⁶²

Један од најзначајнијих описа Бери је пружио приликом уласка црногорске војске у Скадар:

Спуштајући се према Базару, Црногорци су се састајали са турским војницима који су ишли ка мосту, одакле ће из отићи града. Застали су да размене неколико речи; Црногорци су нудили комаде белог хлеба, а Турци су их са захвалношћу прихватили, понекад им узвраћајући цигаретом. Понеки од јучерашњих непријатеља се руковаше. Ове мале епизоде понављале су се сваког тренутка пред људима, који су остајали по страни и код којих се није примећивао ни најмањи знак дирнутости. (прев. аут).¹⁴⁶³

Описао је улазак принца Данила, генерала Вукотића и генерала Мартиновића, као и министра Пламенца и других високих црногорских државника:

Црногорци су улазили у групицама, осим једног батаљона на чијем су челу јахали генерали Мартиновић и Вуковић. Пријем је био уљудан: два генерала примише много поздрава на које су љубазно одговорили. (...) Јавност, међутим, није учествовала топло у клицању војницима: тек што је присуствовала краткој церемонији, вођена, више од свега, осећајем радозналости;

¹⁴⁵⁹ G. Berri, „Scutari bloccata. I montenegrini vittoriosi in due combattimenti”, *Corriere della sera*, Num. 305, 2. novembre 1912, 3.

¹⁴⁶⁰ G. Berri, „La lenta agonia di Scutari. Stretta del nemico, angustata dalla carestia e minacciata da una rivolta di redifs”, *Corriere della sera*, 26. novembre 1912, Num. 329, 2.

¹⁴⁶¹ Бери је, између осталог, под датумом 5. децембар, под насловом *Дани глади (Giorni della fame)* записао: „Несумњиво, народ трпи штету због размене добара и здравствене ситуације, али кривица не лежи на пекарима. На селу, пшеница је муњевито пожњевена, месец дана раније него што је уобичајено, транспортована у класју и клиповима, нагомилана у складишта. Било је утврђено је да је значајно оштећена, влажна и већ помало трула, али су издата наређења да то не представља проблем. Власти хигијенско питање решавају тако што га занемарују; што се тиче дрвета, пекари су га набавили, ложећи га помало, можда се чак и претварајући да пеку хлеб, премда је продаја морала остати отворена, у супротном се ризиковао одлазак пред војни суд. Први који су негодовали због стања које се погоршава из дана у дан била је сиротиња, која се и даље увећава“. G. Berri, „Aspetti tragici ed episodi comici dell'assedio di Scutari”, *Corriere della sera*, 27. dicembre 1912, Num. 359, 3.

¹⁴⁶² G. Berri, „L'agonia e la fine di Scutari turca. Essad si arrende”, *Corriere della sera*, 29. aprile 1913, Num. 118, 1–2.

¹⁴⁶³ G. Berri, „L'agonia e la fine di Scutari turca. Essad si arrende”, *Corriere della sera*, 29. aprile 1913, Num. 118, 1–2.

нити су сами Црногорци, разумљиво, могли тражити више од оних које су бомбардовали. „Можда ће се ђуд променити” – каже ми данас један официр, који пак ни сам не крије да је добродошлица била хладна“¹⁴⁶⁴

Дописник Олиндо Битети (Olindo Bitetti) се у Црној Гори налазио од почетка априла до прве половине јуна 1913. Боравио је на Цетињу, обишавши више пута Бар, Скадар, али и Ђаковицу. Испратио је одлуку црногорске владе од 14. априла 1913. да, упркос међународној блокади, настави са опсадом Скадра.¹⁴⁶⁵ Он је пренео свој разговор са генералом Митром Мартиновићем, који је изјавио да ће Црногорци „скупо платити своју кожу, али да се неће цењкати.”¹⁴⁶⁶ Битети је описао да је краљ Никола био дубоко узнемирен одлуком српске владе да се повуче из Скадра, иако су услови за превласт на језеру и вијорење заставе на планини Тарабош били повољни знаци за скорашње освајање града. Битети је истакао да Црногорци желе да „посеју терен нових лешева, својом фанатичном, слепом храброшћу, која мора потврдити њихову славу одважности”; упркос изврсном ратном моралу, Црногорци немају ни средства, ни технике, ни довољно дисциплине за опсаду Скадра, а на питање шта ако европске силе буду искрцале трупе на копно, добио је одговор: „логинућемо сви, јер Бог чува Црну Гору!”¹⁴⁶⁷ Битетијево познанство са Карлом Катапанијем, италијанским официром који је са групом италијанских војника пружао војничке услуге црногорској војсци, омогућило му је да добија информације о напредовању опсаде и угрожености становништва.¹⁴⁶⁸ Запажање о реакцији црногорског народа на блокаду своје обале Битети је помно и детаљно испратио.¹⁴⁶⁹ Шест дана касније, 20. априла, написао је да постоји мали број елоквентних људи који се противе даљој опсади Скадра, а да краљ Никола има велики утицај на војну странку.¹⁴⁷⁰ Битети је испратио пад Скадра 23. априла у Цетињу, описујући ноћ „радости”, прослављање победе испред Краљевске

¹⁴⁶⁴ *Ibidem*, 1–2.

¹⁴⁶⁵ Олиндо Битети (Olindo Bitetti, 1886–1973) новинар, спортски радник, председник Италијанског пливачког друштва.

¹⁴⁶⁶ O. Bitetti, „Il Montenegro continuerà da solo la lotta contro Scutari e contro le Potenze”, *Corriere della sera*, 104, 15. aprile 1913, 1.

¹⁴⁶⁷ O. Bitetti, „Il Montenegro continuerà da solo la lotta contro Scutari e contro le Potenze”, *Corriere della sera*, 104, 15. aprile 1913, 1.

¹⁴⁶⁸ O. Bitetti, „L'ultimo assalto al Tarabosc, narrato da un testimone italiano. La strage d'un reggimento montenegrino”, *Corriere della sera*, 11. aprile 1913, Num. 100, 6.

¹⁴⁶⁹ Битети пише: „Док се Европа припрема да донесе одлуку о озбиљним мерама против бунтовне Црне Горе, а европска јавност замишља да на Цетињу влада запрепашћење, уместо тога, овде се живи у најблаженијем незнању о свему, и становништво, увећано бројним војницима и официрима пристиглим из Скадра, самоуверено наставља да ужива у радостима успеха, мирно шетајући улицама које су и даље обележене заставама, бринући се врло мало о могућностима новог рата, са потпуном сигурношћу у личности које чине Владу. Руски генерал који овде ужива велику популарност рекао ми је јутрос: „Сви су ови Црногорци полудели. Уживао сам у разговору са неколико војника из Скадра и наговештавао сам им могућност рата са понеком од тих великих сила. Одговорили су ми да би их такав рат забавио; више не би било оног досадног чекања у рововима као око Скадра, већ би се борили активном герилом као што су то увек чинили вековима, у којима не ризикују ништа. Натерао сам их да разумеју да могу остати без муниције, без хране; ипак, уместо забринутости, они се смеју и кажу да ће све одузети непријатељу који је богат и добро снабдевен. То говори језик страдалног народа, народа чије су одеће покидане од дугог напора, а међу њима је неколико рањених и болесних, за које се стиче утисак да је свега пет или шест дана проведених у својим домовима довољно да поново узму пушку у руке и врате се у даноноћну борбу.“ У поменутој репортажи описао је сукоб мањинске „пацифистичке” и већинске „милитаристичке” струје у црногорској скупштини. O. Bitteti, „Il consiglio della Corona montenegrino per la resistenza a oltranza. Dichiarazioni del Presidente del Consiglio Martinovic”, *Corriere della sera*, , 4 maggio 1913, Num.123, 7.

¹⁴⁷⁰ O. Bitetti, „Gli indugi del Montenegro e le riserve per la risposta alle Potenze”, *Corriere della Sera*, 21. aprile 1913, Num.110, 7.

палате и потписивање примирја у селу Зогају између изасланика Есад Паше и генерала Вукотића.¹⁴⁷¹ Неколико дана након што је Скадар дошао под међународну управу, Битети је описивао спорадичне инциденте и нетрпељивости између преосталих Црногораца у граду и албанског живља, називајући их „примитивним” због настојања да се допадне међународним снагама, а преносио је потресне сцене ужаса са сукоба на Тарабошу.¹⁴⁷² Битети пише и да „Црногорци и Албанци учествују у ситним чаркама, измишљајући једни о другима невероватне злочине, несразмерно претерујући у оним стварним, под илузијом да се тим начином може променити мапа и импресионирати велике силе у њихову корист.”¹⁴⁷³ Битети је након боравка у Скадру отишао у малисурска племена Хоти и Груда и центар Хотија Трабојну, где је описао њихову гостољубивост, искуства у рату и одбијање да дођу под црногорску власт, тачније њихово претеће држање у случају да један део севера Албаније буде припао Црној Гори.¹⁴⁷⁴

Лист *Giornale del Mattino* из Болоње, новинара Ђина Пиве, који је уређивала демократски оријентисана масонерија у граду, објављивао је, почетком маја 1913, вести да је мисија Црвеног крста наишла на гнев локалног становништва, које ју је „отерало“ из Црне Горе, због отпора који је италијанска влада показивала црногорском заузимању града. Ослањајући се на извештаје Нигрисолија, универзитетског професора хирургије из Болоње и шефа мисије Црвеног крста у Италији, „мисија је, после седмомесечне делатности, наишла на хладан и равнодушан третман, који је „касније прерастао у отворено непријатељство“, како је извештавала немачка штампа.¹⁴⁷⁵

Непосредно уочи избијања сукоба око Скадра, у јесен 1912. Црну Гору је обишао дописник *Трибуне* Итало Сулиоти, аутор репортажа из Албаније; посетио је Краљевски двор.¹⁴⁷⁶ Сулиоти је критиковао књигу Владана Ђорђевића *Арнаути и велике силе*.¹⁴⁷⁷

Балканске ратове редовно је, уз богате, веродостојне илустрације и упечатљиве фотографије, пратио и недељни додатак миланског листа, *La Domenica del Corriere*, покренут 1899, чији је колорит насловних страна и високопрофесионални тираж био читан, тражен и хваљен и ван Италије. Највећи допринос илустрованости додатка пружио је Акиле Белтрам (Achille Beltrame) (1871 – 1945), цртач, илустратор, фотограф. Насловна страна првог броја листа била је посвећена Црној Гори, у којој је

¹⁴⁷¹ Битети пише: „Кад сване, све куће су осветљене. Постепено излазе мушкарци показујући најсликовитију одежду, војници носе сјајну униформу са обилним медаљама и одликовањима. Пуцњава се наставља непрекидно: сваки болесник или онај који се опоравио жели да пуца из пушке и исцрпи залихе метака.“ О. Bitteti, „Le condizioni della resa. Il presidio libero di ritirarsi con tutto il materiale“, „Notte d'entusiasmo a Cettigne“, *Corriere della sera*, 24. aprile 1913, Num. 113, 1.

¹⁴⁷² О. Bitetti, „Gli Albanesi dei dintorni di Scutari contro i serbi e montenegrini. L'ultima lotta sul Tarabosc“, *Corriere della sera*, 24. maggio 1913, Num. 143, 7.

¹⁴⁷³ О. Bitetti, „Gli Albanesi dei dintorni di Scutari contro i serbi e montenegrini. L'ultima lotta sul Tarabosc“, *Corriere della sera*, Num. 143, 24. maggio 1913, 7.

¹⁴⁷⁴ О. Bitetti, „Nel paesi di Malissori“, *Corriere della sera*, 154, 3 giugno 1913, 1; О. Bitetti, „Fra il Montenegro e il nuovi sudditi albanesi“, 156, 5 giugno 1913, 7. ; О. Bitetti, „Viaggiando da Gruda a Rioli“, Num. 157, 6 giugno 1913, 3.

¹⁴⁷⁵ „Негативан“ третман, по међународном ратном праву неутралном Црвеном крсту, приредио је и престолонаследник Мирко. Ово су пренеле и Келнске новине (Kölnische Zeitung, 14. 5. 1913). *Montenegro und Deutsche Reich*, Tom II..., 388 – 390.

¹⁴⁷⁶ А. Italo Sullioti, 'L'aquila del Lofchen', *Varietas rivista illustrata*, (gennaio 1913), N. 105, Anno X, 45- 50.

¹⁴⁷⁷ „То није раса која је, у соматском смислу, немоћна да се цивилизује, како води да тврди у својој књизи В. Ђорђевић, то је, једноставно, људска биљка којој је недостајала исхрана, која је превише погођена олуја и којој је потребан стакленик да поново започне да бујно вегетира“. А. Italo Sullioti, „Su chi riposerà l'Albania di domani. Il problema della proprietà e il quarto stato“, *La Tribuna*, 25 febbraio 1914.

Белтраме боравио двапут (први пут 1896. године), а био је пропраћен илустрацијом црногорских војника заглављених у снежној олуји.¹⁴⁷⁸ Већ у првој недељи ратног сукоба, крајем октобра 1912, *La Domenica* је на једној страни донела шест запажаних фотографија, уз краћи текст који је Турску окарактерисао као „варварску, покварену и издајничку” државу коју треба „избацити из Европе” ; три од те фотографије биле су посвећене Србији и Црној Гори, а немали део текста војничком држању краља Николе и Црне Горе.¹⁴⁷⁹ У истом тексту истакнуто је да су Црногорци успели да победе на Туцима и код Берана, те да је краљ Никола, као и његови министри, био обучен у народну ношњу. Фотограф дел Монте направио је неколико занимљивих, готово филмских фотографија железнице Бар– Вирпазар, којом је превозено наоружање и други војни материјал.¹⁴⁸⁰ У броју који је изашао почетком новембра, лист коментарише да ће победа и подела османског територијалног наслеђа у Европи „бити извојевана само када велике силе не би браниле милијарде позајмљеног капитала Турцима.”¹⁴⁸¹ У неколико бројева Ахил Белтрам је веродостојно и оригинално направио преко целе насловне стране цртеже црногорских војника у традиционалној ношњи. У погледу фотографског материјала, лист је већу предност давао турско–бугарском попришту борби (Чаталга, Кирк–Клисе), док се у неколико бројева појављују слике ослобођеног Скопља и београдске чаршије која нестрпљиво чита новине. У броју 46, објављена је слика краља Николе на коњу као „најстаријег заповедника балканских војски”, а у броју од 15–22. децембар објављена је слика чланова Италијанског Црвеног крста у црногорској војсци, и илустрација српске коњице на мору у Драчу која узвикује: „Ово је српско море!”¹⁴⁸² Пригодном илустрацијама и серијом неколико значајних текстова било је пропраћено и црногорско освајање Скадра. Новинар Маринеи питао се колико финансијских средстава изискују војни издаци четири државе, наводећи процентуално ратне трошкове четири војске, о чему је саставио кратку белешку.¹⁴⁸³ Једна од занимљивих фотографија је и она на којој краљ Никола руча са аустро–угарским војним аташеом, недалеко од Скадра.¹⁴⁸⁴ Додатак је објавио и фотографију Срба који напуштају Драч, као и фотографије од глади исцрпљеног становништва испред италијанског конзулата у Скадру и црногорских жена у народној ношњи на плажи у Сутомору. Поред овог додатка, постојао је и додатак *Lettura*, месечни часопис из области друштвених наука и културе, који је објавио неколико краћих историографско – културолошких есеја посвећених тематици Балканских ратова.¹⁴⁸⁵ Премда је по есејистичкој концепцији

¹⁴⁷⁸ „Bufera di neve nel Montenegro – trecento soldati bloccati”, *La Domenica del Corriere*, 8. gennaio 1899, Num. 1.

¹⁴⁷⁹ На првој фотографији приказан је београдски митрополит који благосиља српску армију и почасну заставу, на друге две краљ Никола испред двора у Цетињу, окружен министрима, присталицама, народом, почасном стражом. У истом броју, на последњој страни, Белтрам је насликао краља Николу како уздигнуто стоји испод српске тробојке и као затвореника прима турског команданта. „Inizio di guerra nei Balcani”, *La Domenica del Corriere*, 42, 20–27. ottobre 1912, 7.

¹⁴⁸⁰ „La guerra nel piccolo aspro e pittoresco Montenegro”, *La Domenica del Corriere*, Num. 44, 3–10. novembre, 11.

¹⁴⁸¹ „Quattro piccoli contro un grande”, *La Domenica del Corriere*, 27 ottobre–3 novembre 1912, Num. 43, 8.

¹⁴⁸² „Il più vecchio dei re al campo”, *La Domenica del Corriere*, 10 –17 novembre 1912, Num. 45, 9; „La Provvidenza dei campi di battaglia”, *La Domenica del Corriere*, 15–22. dicembre 1912, Num. 50, 10.

¹⁴⁸³ „Quanto costa la guerra balcanica”, *La Domenica del Corriere*, Num. 46, 17–24. novembre 1912, 7.

¹⁴⁸⁴ „Le fotografie non comuni”, *La Domenica del corriere*, 48, 1 – 8 dicembre 1912, 9.

¹⁴⁸⁵ Овде ћемо навести неколико есенцијалних радова посвећених балканској тематици објављених у додатку *Lettura*, а који се посредно или непосредно дотичу тематике Балканских ратова, иако су објављени након 1913. и писани под утиском Првог светског рата. Први значајни историографски есеј под насловом *Da Cossovo al patto di Roma*, у сажетој форми, посвећен проблематици косовског мита и

заостајао за научним часописима као *Vita Internazionale*, не успевајући да постигне хеуристичко–полихисторску димензију зборника *Nuova Antologia*, објављивао је дела значајних аутора и путописаца са Балканског полуострва, у које спадају Гвидо Кора (Guido Cora) и Гвалтијеро Кастелини. У децембру 1912. питања у којима је тематизован сукоб са Турском био је предмет краћих осврта официра Ђорђа Бомпијанија и далматинског песника Артура Колаутија; Бомпијани је хвалио мобилизацију црногорске војске, тврдећи да ће „мобилизација армија балканских народа послужити као подука мобилизацији Италије, чија војска чини петину наше нације” са пригодним фотографијама.¹⁴⁸⁶ У *Lettura* је децембра 1913. италијански публициста и проучавалац словенско–латинских односа Еуђенио де Лупи (Eugenio de Lupi) објавио свој спис *Српска жена (La donna serba)*, а 1916. године есеј *Gl'interessi d'Italia e l'avvenire del popolo Serbo* у часопису *Nuova Antologia*.¹⁴⁸⁷ Де Лупи је себе сматрао великим пријатељем српског народа, а крајем 1913. боравио је у Београду и пренео афирмативне утиске о граду и свом боравку.¹⁴⁸⁸ Занимљиве погледе на унутрашњу природу Балканских ратова и њихову повезаност с догађајима после 1914. године пружали су различити публицисти и коментатори часописа *La Vita Internazionale*. Међу њима могу се издвојити Ђузепе Касаца и Франческо де Лука.¹⁴⁸⁹

У децембру илустрованом додатку листа, под називом *Corriere dei piccoli*, изашао је марта 1913. омањи текст, са пригодним илустрацијама и фотографијама, посвећен најмлађим добровољцима у Црвеном крсту земаља учесница Балканског савеза.¹⁴⁹⁰ Као доследни противници феудалног османског система и политичког ислама Османског царства који је вековима балканске хришћане држао у различитим облицима потчињеног статуса, рат који су чланице Балканског савеза повеле песници, уметници и интелектуална омладина Италије доживела је с одушевљењем, на таласу победе у Либијском рату. Песник Луиђи Сичилиани (Luigi Siciliani) (1881-1925) евоцира

верско–културног аспекта Косова у српској историји објавио је 1918. историчар Пјетро Силва (Pietro Silva, 1887–1954), стручњак за дипломатску историју Италијанске краљевине у XIX веку. Осим овог, истичу се и следећи осврти: V. Mantegazza, *La Macedonia*, (*Lettura*, Fasc. 10, 1916, 913–920), Carlo Erera, *La Ressurrezione di Serbia* (*Lettura*: Fasc. 11, 1918, 789–794), Viator, *Monastir – la Reims dei Balcani*, (*Lettura*, Fasc. 9, 1918, 679–680).

¹⁴⁸⁶ G. Bompiani, „Come si raduna un esercito in tempo di guerra”, *Lettura: Rivista mensile del Corriere della sera*, Fasc. 12, 1912, 1067–1076 ; A. Colautti, „L' agonia d'un impero”, *Lettura: Rivista mensile del Corriere della sera*, Fasc. 12, 1912, 1057–1066.

¹⁴⁸⁷ Еуђенио де Лупи инсистира у есеју у *Nuova Antologia* не само на древним везама између Италије и Србије, већ додаје снажну италифилију српског становништва у периоду уочи Првог светског рата: „У међувремену, бојкотовало се све што је аустријско; трговци су отказивали провизије направљене у Бечу, потрошачи су тражили италијанску робу, влада је основала катедру за италијанску књижевност на Универзитету у Београду, у позориштима су биле заступљене само наше драме и комедије, нарочито оне патриотске; а за бароном Форгачем, тадашњим аустријским министром, узвикивали су: Viva Garibaldi – живео Гарибалди! У тим тренуцима, узвикивали су име нашег јунака, оног који представљао нешто најславније, нешто попут самог Краљевића Марка из словенске националне епике“. По литерарно – културном значају, броју сарадника, тежина есејама, *Nuova Antologia* је један од најугледнијих, најважнијих културних гласила деветнаестовековне Италије. Часопис је основао италијански економиста Франческо Протонатари. Почетком XX века, у часопису су објављивала највећа имена италијанске културе: Бенедето Кроче, Луиђи Пиранделло, Антонио Лабриола, песници Ђовани Пасколи и Антонио Фогацаро. Е. де Лупи, „Gl'interessi d'Italia e l'avvenire del popolo serbo”, *Nuova Antologia* (luglio – agosto 1916), Vol. CLXXXIV, 335–343.

¹⁴⁸⁸ В.: Е. де Лупи, 'Ricordi balcanici', *Patria e colonie*, Anno II, N. 12, (dicembre 1913), 441-445.

¹⁴⁸⁹ G. Casazza, „La Guerra balcanica“, *La Vita Internazionale*, (20 ottobre 1915), N. 20, 477 – 478; F. De Luca, „Internazionalismo e le cause del presente conflitto“, *Ibid*, N. 13 (5 luglio 1915), 329 – 331.

¹⁴⁹⁰ 'I piccoli eroi della guerra', *Corriere dei piccoli*, 16. marzo 1913.

узвишен лик Марка Краљевића и Ђорђа Кастриот – Скендербега, и епове древне Хеладе у борби којом ће крст победити полумесец.¹⁴⁹¹

Дописници и новинари имали су важну улогу у приближавању Италије словенском свету. Увидевши да италијанска штампа заузима у европском јавном мњењу значајно место, због разгранате сарадње италијанских листова са Немачком и Француском, и другим силама, те да телеграфска агенција Стефани¹⁴⁹², као поуздан извор новости, може представљати главно средство за пласирање веродостојне слике о наступању српске војске, циљевима српске политике (у Албанији, на Јадрану, према Порти и савезницима), посланство у Риму молило је министарство да не касни са слањем депеша о ратним операцијама, дипломатским мисијама и политичким одлукама, да прошири организациону структуру и увећа финансијску помоћ намењену „пропагирању за српску ствар. Михајловић је био уверен да је неопходно да Србија, преко помоћника Јована Дучића, и других сарадника посланства, искористи широку мрежу ратних дописника италијанских листова на српском фронту и „условно“ благонаклон став италијанске публицистичке и дипломатске јавности како би у Италији представила оправданим своје ратне тежње.¹⁴⁹³

Осим новинара, било је и италијанских добровољаца у српској војсци. У почетним операцијама српске војске у Старој Србији и Македонији, у Битољу, учествовао је новинар Умберто Банкели (1891 – 1975).¹⁴⁹⁴

Дописник листа *Messaggero* у Србији Итало Фалбо, који је након интервјуа са Пашићем у Београду, отпутовао средином новембра 1912. за Тетово из Скопља, одбацио је као „претеране“ наводе локалних тетовских бегова о зверствима српске војске према албанском живљу у селима око вароши, апелујући да Италија прихвати Пашићев план за албанску аутономију.¹⁴⁹⁵ Њиховом, „фило–српском“ кругу припадао

¹⁴⁹¹ L. Siciliani, „Per la Quadruplici balcanica“, *Patria e colonie*, (Febbraio 1913), Anno II, 89-92.

¹⁴⁹² Помоћ у објављивању и преносу саопштења, комуникаа и вести из Србије, са фронта и из владиних кругова, понудио је Михаиловићу директор агенције Стефани, новинар Еторе Фридландер, који се на челу агенције налазио пуних 37 година (1881 – 1918). Он је понудио да сваку депешу која би из Пресбиро службе МИД –а Србије била искључиво отпремљена посланству у Риму, агенција Стефани објави као своју званичну. Михаиловић је у обраћању Министарству 25. октобра (11. октобра по јулијанском календару) написао: „Њен директор, с којим сам више пута разговарао, понудио се да нам учини још већих услуга. Он мисли да бисмо многа саопштења, која друге телеграфске агенције непотпуно или никако не доносе, могли прогурати преко његове агенције која би [их] као своје депеше слала одавде Бечу, Берлину и Паризу“. Везе Фридландера са балканским светом потичу из времена почетка његове новинарске каријере, када је радио као један од уредника у римском листу *Diritto* Евгенија Поповића. ДАС, МИД ПО, микрофилм 369, III/352 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 11. октобар 1912, Пов. бр. 3882); A. Chierici, *Il quarto potere a Roma. Storia dei giornali e dei giornalisti romani*, Roma 1905, 302 – 303.

¹⁴⁹³ ДАС, МИД ПО, микрофилм 369, III/350 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 2. октобар 1912, Пов. бр. 3810).

¹⁴⁹⁴ Српске војне власти (начелник среза митровачког) и потпредседник Савеза добровољаца капетан П. Поповић) заложили су се да се се Банкелију, као италијанском добровољцу и резервисти I чете, обезбеди превоз до Београда, на лечење, будући да се разболео крајем октобра 1912. О Банкелију пише и Е. Гварино, који га је посетио у новембру у болници у Београду: „Он је zgodни младић из Фиренце...дошао је пре четири године овде када се чинило да је рат против Аустрије неминован, али је морао да се врати са нетакнутом пушком и са истом савешћу. Отишао је у Триполи, али су га околности га спречиле да буде у борби. Сада се вратио овамо, решен да своју душу преда ђаволу, не би ли уништио Турчина и Арнаутина“. ДАС, МИД, Конзулат у Фиренци (К-Ф), Ф I, p5/1913; E. Guarino, *Nei Balcani durante la guerra: lettere dal Montenegro, dalla Serbia, dalla Bulgaria...*, 86.

¹⁴⁹⁵ Фалбо се сагласио са Пашићем да Албанија добије „ограничен“ географски простор за територијалну аутономију, или независност. Фалбо је сугерисао, позивајући се на интервју са Пашићем, да Аустро – Угарска одустане од свог радикалног програма за Албанију који је уперен против Србије, будући да је влада у Београду показала спремност на попустљивост: „Нова кнежевина би, дакле, могла имати следеће границе: на Јадрану од Драча до Саранде – у висини Крфа, ка унутрашњости до тока реке Дрим, која

је и Леонида Бисолати, гласовит критичар триплицизма, који је правио дистинкцију између споразумне „заштите албанске нације“ од једностраног мешања и забране које би Италија и Аустро–Угарска, без сагласности преосталих европских сила, примениле против балканског савеза у новонасталим околностима, где Италија показује да „попушта застрашивањима које Беч испољава према Србији“.¹⁴⁹⁶ Фалбо је подсећао да је Скадар албанска варош, да нема „мешовито становништво“ као Ђаковица или Призрен, али да Црна Гора не може да пристане на аустријску понуду да планинску висораван Ловћена, која штити Цетиње, „изложи аустријским топовима“, у замену за добијање плодне равнице око Скадра; тврдио је да се „Скадарски проблем мора решити између Аустрије и Италије, без икаквих захтева да за преправљањем аустро – црногорске границе.“¹⁴⁹⁷

Најсвестранији, најпроминентнији познавалац историје балканских народа, оријенталних студија, политичке и културне историје Јужних Словена, као и њихове етнографије, био је историчар и публициста Вико Мантегаца (Vico Mantegazza) (1856–1934) који је дуго важио за највећи италијански друштвено – научни ауторитет у овим областима. Целокупни његов рад био је прожет изучавањем етнолошких, историјских и културних особености Балкана, али и Оријента уопште.¹⁴⁹⁸ Целовит увид у његово познавање и анализу тока, исхода и важности Балканских ратова може се стећи у делима *Албанија* (*L'Albania*, 1912), *Велика Бугарска* (*La Grande Bulgaria*, 1913), и у збирци есеја *Балкански рат* (*La guerra balcanica*, 1914), објављиваних у *Corriere della*

пролази испод Дебра и улива се у Охридско језеро. Нова кнежевина би суштински обухватала округ Елбасан, округ Берат са луком Валона – да би истински велика војна лука Албаније остала на располагању будућим освајачима кнежевине, о чијем дугом и успешном аутономном животу Пашић не гаји илузије – и округ Ерген или Арђирокастра, који је у договорној подели требало да припадне Грчкој, која би, са своје стране, попуштајући на инсистирање Италије, морала да се задовољи Јанином и Превезом. Из поменутих изјава проистиче да је доказано како Србија напушта свој максималистички програм и своју непопустљиво гледиште – поделу или уништење Албаније – чије су границе, дакле, предмет подложен даљим дискусијама, осим уз инсистирање на већем или мањем копненом појасу, који ће је повезати с морем“. I. Falbo, „Pasic e il punto di vista italiano. Il nuovo principato d'Albania“, *Il Messaggero*, 20–21 novembre 1912, N. 324, 1.

¹⁴⁹⁶ L. Bissolati, „Il giuoco austriaco e l'Italia“, *Il Messaggero*, 14 – 15 novembre 1912, N. 318, 1; „Un vincolo divenuto più grave e pericoloso. Il pensiero dell'on. Bissolati“, *Il Messaggero*, 9 – 10 dicembre 1912, N. 343, 1.

¹⁴⁹⁷ Фалбо је писао да је у екскурзији коју је предузео по градовима у Албанији „могао да се увери да Црногорци – са изузетком дела планинских Малисора – не могу рачунати ни на какво чврсто и искрено пријатељство у свету Шкипетара“. Подсетио да је Црна Гора изгубила висок проценат становништва у двомесечној опсади града и указао на то да би припајањем Скадарског вилајета Црна Гора, уз повећање становништва за трећину, добила слабост: несломив албански иредентизам“. I. C. Falbo, „Il problema di Scutari“, *Il Messaggero*, 26–27 dicembre 1912, N. 360, 1.

¹⁴⁹⁸ О Мантегаци погледати следећи рад: G. Mattioli, „Contribution du journaliste et publiciste Vico Mantegazza – la connaissance de l'histoire et des questions des pays de l'Europe du sudest en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle“, *Balcanica*, XXIV (1993), 87–100. Најважнији Мантегацини радови посвећени Балкану: V. Mantegazza, *Due mesi in Bulgaria: ottobre e novembre 1886: note di un testimonio oculare*, Milano: Treves, 1887; V. Mantegazza, *Al Montenegro: note ed impressioni: agosto – settembre 1896*, Firenze: Successori Le Monnier, 1896 (*Ibidem*, Milano: Libreria editrice milanese, 1910); V. Mantegazza, *Macedonia: marzo – aprile 1903*, Milano: Fratelli Treves, 1903; V. Mantegazza, *La Bulgaria contemporanea: il risveglio di una nazionalità*, Milano: Società di guide ed annuari, 1906; V. Mantegazza, *La Turchia liberale e le questioni balcaniche*, Milano: Fratelli Treves, 1908; V. Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno secondo (1908)*, Milano: Fratelli Treves, 1908; V. Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quarto (1909)*, Milano: Fratelli Treves, 1910; V. Mantegazza, *La Rumunia durante la guerra balcanica*, Roma V. Mantegazza, *L'altra sponda: Italia e Austria nell'Adriatico*, Milano 1906; V. Mantegazza, *La grande Bulgaria*, Roma, 1913; V. Mantegazza, *Il porto di Antivari: iniziative italiane al Montenegro*, Milano:, 1919.

sera.¹⁴⁹⁹ Есеј *Балкански рат* (*La guerra balcanica*, 1912) завршио је мацинијевском констатацијом да је Италија од свих држава прва „бацила рукавицу у лице монголским хордама утабореним у Европи, олакшавајући рат словенским и хеленским народима и условљавајући њихов (турски) изгон преко Босфора“, те да ће име Италије због тога међу балканским народима „бити благословено у наредним вековима.“¹⁵⁰⁰ Одлуком краља Петра I Карађорђевића, за допринос у одбрани националних интереса српског народа у Италији и културном зближавању две земље, одликован је марта 1906. Орденом Белог орла III степена.¹⁵⁰¹ Као научник сарађивао је у многим италијанским научним часописима као што су *Nuova Antologia*, *Rassegna Contemporanea*, *Il Monitore del commercio*, *Rivista coloniale*, био сарадник неколико десетина различитих новинских агенција, листова, уредништава. Размишљања о Македонији и Оријенту систематично је излагао још крајем XIX века, али и у делу *Macedonia* (1903), док ће се на своје резултата истраживања позивати и 1912–1913; од 1906. године пише дела о политичким дешавањима на Балкану, у оквиру издавачке куће *Fratelli Treves* из Милано, посвећена питањима опште спољне политике.¹⁵⁰² Боравио је у Земуну уочи почетка борби 1912, а пропутовао је Софију и Београд у току 1913. О питању српске луке на Јадрану писао је још 1903; попут свог колеге Батисте Пелегринија, био је критичан према недовољним активностима италијанске конзуларно – дипломатске службе у балканским престоницама и градовима у вилајетима Османског царства, нарочито у првој деценији XX века.¹⁵⁰³

¹⁴⁹⁹ V. Mantegazza, *L'Albania*, Roma: 1912; V. Mantegazza, *La guerra balcanica*, Roma: Bontempelli, 1912; V. Mantegazza, *La guerra balcanica. Questioni di politica estera: anno otavo*(1913), Milano: Fratelli Treves, 1914.

¹⁵⁰⁰ V. Mantegazza, *La guerra balcanica...*, 1912, 56–57.

¹⁵⁰¹ ДАС, МИД, ПО, 1906, микрофилм 299, VI/47. (Ф-VI-O/15/-1-7, дос. I, Пов. бр. 567).

¹⁵⁰² Први рад посвећен спољнополитичким дешавањима у Европи, свету и Балкану Мантегаца је објавио 1907. године. У осам наредних годишњих бројева, скупљао је фељтонистичке своје есеје, путописе и научно – историографску грађу, и објављивао их до 1915. V. Mantegazza, *Questioni di politica estera*, Milano 1907.

¹⁵⁰³ Мантегаца је у својој студији посвећеној Македонији, приликом боравка у Београду у пролеће 1903, чијим је новим европским изгледом био одушевљен, упознавши лично краља Александра Обреновића, писао о српској луци у Цариграду на чијем челу се налазио српски посланик у име аутономне Кнежевине Србије, као и о губитку права на њено коришћење после избијања српско–турског рата 1876. За око му је запала личност капетана Франасовића, Србина католика, управника луке и оца генерала Драгутина Франасовића. Указао је на значај питања Македоније и Старе Србије за Италију, и стварања што шире аутономије те области, као и јачања Србије и Бугарске. Мантегаца је лично упознао Хусеина Хилми Пашу, Генералног инспектора балканских вилајета (1903–1908) у Скопљу, који га је уверавао у већинску мирољубивост албанског народа. Описао је путовање железницом од Софије, преко Ниша до Скопља и непријатан третман при уласку у Турску. У једном писму Албертинију из 1903, објављеном у својој студији, описао је успостављање италијанског конзулата у Скопљу 1902. и тешкоће првог конзула Русија у обављању својих дужности, као и чињеницу да је конзулат био смештен у „кућицу“ која није одговарала његовој намени, наспрам чега је стекао утисак су конзулати Србије и Грчке били „палате у поређењу са нашим.“ Русијев наследник био је Антионио Лука (Antonio Lucca), чије је „ношење феса“ приликом дочека Мантегаце, али непостојање властите курирске службе, неистакнутост италијанске заставе на конзулатском здању, продавање намештаја у тренутку појачаних тензија у граду и општа успореност у раду Конзулата наишла на ауторове жестоке осуде; сличне критике поводом некомпетентности драгомана (тумача) у функцији представника (посланика) Италије упутио је и поводом описа рада италијанског посланства у Београду. Батиста Пелегрини је критиковао што билтени трговачко–економских извештаја за Албанију и Македонију нису штампани за 1904. и 1905. годину од стране италијанског Министарства иностраних дела (изузео је извештај конзула Макијора из Драча из 1903). Тврдио је да је италијанско Министарство „немарно, да одбија да предузме иницијативу“, да дозвољава да француска конзуларна активност у извештајима буде активнија од италијанске, наводећи случај грофа де Визарта у Монастиру: „Један пријатељ ми је пре неколико дана писао из Монастира да је гроф де Визарт, наш конзул тражио од министарства одређени број примерака свог најновијег извештаја

Мантегаца је у периоду 1903-1914. неколико пута путовао вилајетима Османског царства, Бугарском, Црном Гором и Србијом. Присетио се разговора из 1903. са принцем Александром Карађорђевићем, који му је, како наводи, поводом одбијања великих сила да разоружа албански покрет у Старој Србији, изразио бојазан да ће Срби с тог простора ишчезнути.¹⁵⁰⁴ Критиковао је анти – словенско расположење Албанаца у току трајања балканских ратова и заступао право Србије да отвори пристаниште на Јадранском мору.¹⁵⁰⁵

Географ је и пре отпочињања ратних дејстава против турских снага, апелујући да се проблем националне аутономије реши у корист Арнаута и хришћана, и да Италија не остане пасивни посматрач ових политичких процеса, своје погледе ка Македонији фокусирао кроз сочиво бугарске спољне политике. Упркос свести о постојању Бугарског егзархата (од 1870), Мантегаца је 1912. писао да је бугарско становништво у Македонији, за разлику од српског, далеко касније стекло свест о сопственој етничкој припадности.¹⁵⁰⁶ Био је уверен да се насиље и масакри неће дуго трпети и да „пацифизам краља Фердинанда“ неће имати стрпљења, те да реакција Порте, али ни осталих држава на Балкану не може да се предвиди.¹⁵⁰⁷

Мантегаца је износио запажање да је „у Београду штампа са протоком ратних дешавања престала да буде цензурисана“, и да је „нормално и природно да Црна Гора страхује за губитак свих предности своје независности утапањем у већу словенску државу“, али да „у Србији воља за остварењем тог великог идеала тренутно не постоји.“¹⁵⁰⁸ У чланку *Lo sbocco al mare. La questione di Monastir* пише да би се „Србија осећала увређеном да примети како се у светској дипломатији третира на тај начин да се приказује како не нуди јемство за слободан развитак вероисповести на својој територији“, те да би Скадар услед деловања аустро–угарских агената постао центар антисрпског деловања као и Скопље. Дотакао се и питања бискупских центара на Балкану; католици у Србији желе да се одвоје од клера који је непријатељски настројен према њиховој отаџбини, упозоравајући на могућност „језивог братског рата“; Пашића је описао речима да „уме да се супротстави олуји.“¹⁵⁰⁹ Занимљиво је да је бугарски ентнички карактер Македоније бранио историчар Анђело Перниче, који се у својој

о Монастиру, копије које су од њега тражили наши службеници задужени за реорганизацију жандармерије у том вилајету; Министарство му је послало, дванаест примерака, уз упозорење да не може да пошаље већи број, јер других примерака нема!“. Слично гледиште и код Антонија Балдација. V. Mantegazza, *Macedonia...*, 53–54, 62–64, 146–149, 300–305; B. Pellegrini, *Verso la guerra?*..., 358–359; F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 277.

¹⁵⁰⁴ V. Mantegazza, „Italia e Serbia“, *Rassegna Contemporanea*, (Fasc. VII), (Anno VI Serie II), (10 aprile 1913), Roma: Bontempelli & Invernizzi, 1913, 1-11.

¹⁵⁰⁵ V. Mantegazza, „Lettere dai Balcani. La situazione rovesciata“, *Rassegna Contemporanea*, Fasc. III, 10 febbraio 1913, Anno VI, Serie II, 378 – 379 (369 – 381); *Ibidem*, „La questione di Scutari“, *Rassegna Contemporanea*, Fasc VIII, Anno VI, Serie II (25 aprile 1913), 228 – 240.

¹⁵⁰⁶ Мантегаца пише: „Претходних година бугарско становништво које се издавало за грчко или српско, а које се у претходним устанцима борило у конфузији са Грцима и Србима, стекло је свест о сопственој националности. И ту је реч, пре свега, о школским учитељима, од којих су неки касније постали прави државници попут Стамбулова, који су изазвали снажно буђење бугарске националности“. V. Mantegazza, „La questione balcanica“, *Touring Club italiano* (aprile 1912), Anno XVIII, N. 4, 213. (209 – 217).

¹⁵⁰⁷ „Краљ Фердинанд не жели рат, а тренутно је на власти министарство састављено од пацифиста, који желе то да остану по сваку цену. Међутим, суверен и влада могу бити увучени у рат због озлојеђености и индигнације јавног мњења суочених са настављеним масакрима. И овога пута, осим ако о томе касније не буду разговарале, остале балканске државе неће остати инертне, из страха да ће, ако Бугарска победи, узети лавовски део територија“. *Ibidem*, 216 – 217.

¹⁵⁰⁸ V. Mantegazza, „La Serbia e i suoi alleati“, 82, 22 marzo 1913, 1–2; V. Mantegazza, *La guerra balcanica (anno ottavo)*..., 222;

¹⁵⁰⁹ V. Mantegazza, „Lo sbocco al mare e la questione di Monastir“, *Corriere della sera*, 88, 30. marzo 1913, 2.

најзначајнијој студији позивао на резултате истраживања Мантегаце. Перниче је критиковао „милитаристички” начин управе новоосвојеним крајевима, оптужујући Србе за стравичне злочине према бугарском народу, али без знатне историографске грађе која би такву тезу могла да оправда.¹⁵¹⁰ Мантегаца је бранио албанску националост и право на независну територију.¹⁵¹¹ Подсећао је на учешће италијанских добровољаца из *Легије Гарибалдинске* у црногорско–турском рату 1876. и италијански култ у Црној Гори.¹⁵¹² Сматрао је да Битољ треба да припадне Бугарској, те да учествовање 24.000 српских војника у опсади Једрена и слање преко 60 топова бугарској војсци немају никакве везе са оптуживањем Бугарске да је крива за њено недавање подршке Србији поводом српског повлачења из Драча, додавши да би интернационализација Солунске луке за балканску федерацију одговарала само Србији, а не и Бугарској, која је од свих држава у Првом балканском рату поднела највећи терет борбе.¹⁵¹³ Мантегаца је сматрао да вођама албанског покрета на северу Албаније и њиховој побуни, управљеној и против Срба, помажу аустро–угарски агенти и конзули, и да је албанска грешка била окретање против хришћана 1878., уместо усмеравања борбе против Турака, што их је спречило да постану „пета балканска сила.”¹⁵¹⁴ Истиче да је „Италија показала добру вољу у случају Призрена, Ђаковице и Пећи, признајући их као легитимне аспирације Србије.”¹⁵¹⁵ Тврдио је да су од свих етничких група у Старој Србији најугроженији и „најизмученији” Срби; Србија је земља са јаким италијанским осећањима, што за „нашу (италијанску, прим. аут) индустрију може бити одлична извозна станица”; опасност од панславизма и јужнословенског изласка на Јадранско море, чије негативне аспекта ширења и утицаја према Италији није умањено, видео је као мању претњу у односу на пангерманизам.¹⁵¹⁶ Истичао је заслуге српско– италијанског комитета (Comitato Italo–Serbo) са седиштем у Београду за две државе, залажући се за српско–италијанско пријатељство. Упркос размимоилажењима, идеја Миловановића о пријатељству Србије и Бугарске ће опстати. Сматрао је да Срби греше што се позивају на ништавност ранијих споразума о подели Македоније са Бугарском, будући да осетљиво питање Драча, иако нема никакве везе са обећаним територијама Бугарској, без основа постаје предмет спора две земље и оптужби да Србе Бугарска није подржала. Ипак, хвалио је племениту оданост савезничким војним циљевима, и српско слање војне помоћи Црногорцима; Црногорци и Срби припадају истом „стаблу народа” које раздвајају две династије. Током боравка у Београду у марту 1913, похвалио је и оснивање катедре за италијански језик и културу на Универзитету у Београду.¹⁵¹⁷

Фокус Скадарске кризе у пролеће 1913. Мантегаца је усмерио на истраживање дипломатских корака Русије према Црној Гори, и промени става Петрограда према њеној штићеници. По његовом мишљењу, да је Скадар доспео под власт Црне Горе два месеца пре 23. априла, у време ослобођења Једрена, Аустро–Угарска не би ризиковала рат, односно поморску блокаду. По сазнању из дипломатских кругова Немачке да

¹⁵¹⁰ Иако је дело објављено 1915. у контексту промењених међународних околности, Перниче је образлагао тезу да читава Македонија мора да се врати Бугарској, што је аутора навело да се запита „хоће ли Србија променити мишљење у тренутку када Аустријанци марширају према Ваљеву.” А. Pernice, *Origine ed evoluzione storica ...*, 1915, 584.

¹⁵¹¹ V. Mantegazza, „Gli stati balcanici e l' Albania”, 299, 27. ottobre 1912, 5.

¹⁵¹² „Note e ricordi”, *Corriere della sera* 312, 9. novembre 1912, 3.

¹⁵¹³ „Le difficoltà della spartizione e l' andamento della guerra”, 54, 23. febbraio 1913, 5.

¹⁵¹⁴ V. Mantegazza, *La guerra balcanica (anno ottavo 1913)...*, 111–112.

¹⁵¹⁵ V. Mantegazza, *La guerra balcanica (anno ottavo 1913)...*, 201.

¹⁵¹⁶ *Ibidem*, 200.

¹⁵¹⁷ V. Mantegazza, „Serbia e suoi alleati”, *Corriere della sera*, 81, 22. marzo 1913, 1

Русија неће ризиковати улаз у сукоб са Берлином, а посредно и са Аустро-Угарском, Двојна Монархија је отпочела са притисцима на Цетиње да обустави освајање града. Мантегаца је био уверен да Италија није могла да избегне учешће у поморској блокади великих сила против Црне Горе, али да је могла да заузме далеко пасивнији став, да остане по страни, и не обезвреди поверење балканских народа, уз подсећање да, упркос савезништву, Беч није могао да наметне Италији учешће у казненем војном походу против Србије, на који се неколико пута припремао, те да британски војни командант флотиле „прима, како изгледа, наређења из Беча.“¹⁵¹⁸ У преписци са француским новинаром Рене Пиноном, Мантегаца је напао аутономни статус будуће албанске државе, у којем је наслутио превласт аустрофилског католичког клера, дајући предност идеји *потпуно независне* албанске државе, *ослобођене* аустријског утицаја.¹⁵¹⁹ За Мантегацу, Црна Гора била је „трн у оку“ Аустро-Угарској, због географског положаја који је Бечу онемогућавао директан пролаз до Солуна и немогућности да контролише црногорске путеве и линије комуникација, а читав балкански рат „аустријско понижавање српског народа“, тражење изговора (уз штампу која преувеличава или измишља пограничне инциденте) за интервенцију на Балкану. Упркос „жртвовању“ које је Русија учинила према Црној Гори, Мантегаца је чврсто остао уверен да Русија неће напустити балканске Словене, и да је њен споразум са Аустро-Угарском привремена „обустава непријатељстава“.¹⁵²⁰

Италијанско посланство у Београду захтевало је јануара 1913. да српске власти не примењују „високу“ општу царинску тарифу на робу која морским путем долази у Солун, где се плаћала царина од 11% бугарским властима, одакле се отпремала ка новоослобођеним крајевима, већ да се прилагоди бугарској тарифи.¹⁵²¹ Ђолити је тражио да европске силе оставе слободу зарађеним балканским државама да саме одреде висину царинских тарифа у речним и морским водама које ће им припасти након рата, и у току ратних дешавања, као и то да право на трговину робом ратни и трговачки бродови обављају без дозволе сталног присуства бродова европских сила у њиховим лукама, што је био аустријски предлог.¹⁵²² У питању међународне пловидбе Дунавом и Левантом, Рим је на Лондонској конференцији оспорио ставове Беча и Берлина, који су намеравали да забране балканским државама да намећу царине – реч је била о томе да се удовољи захтевима балканских народа, све док ти захтеви не угрожавају непосредно италијанске интересе.¹⁵²³ Ђакомо де Мартино, државни секретар Министарства спољних послова, у обраћању Камију Пеану, шефу кабинета Ђолитија, 13. јула 1913. појаснио је да је у општем словенском интересу на Балкану да се интензивира комерцијални саобраћај са Балкана, преко Црне Горе и Албаније и преко Јадранског мора; француски капитал је лојалан руским политичким директивама, док је аустријска финансијска и железничка политика настојала да

¹⁵¹⁸ V. Mantegazza, „La questione di Scutari“, *Rassegna Contemporanea*, Anno VI, Fasc. VIII, Serie II, (25 aprile 1913), (228-239).

¹⁵¹⁹ V. Mantegazza, „La questione di Scutari“, *Rassegna Contemporanea*, Anno VI, Fasc. VIII, Serie II, (25 aprile 1913), (228-239).

¹⁵²⁰ V. Mantegazza, „La questione di Scutari“, *Rassegna Contemporanea*, Anno VI, Fasc. VIII, Serie II, (25 aprile 1913), (228-239).

¹⁵²¹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 411, XXI/2, Aide-mémoire (Ф – XXI,Ц/І 1913, Дос I, Пов. Бр. 116, 3 janvier 1913).

¹⁵²² ASDMAE, Avenimenti balcanici, b. 744, 1913 – 1914, Fasc. Navigazione nelle acque territoriali degli Stati balcanici, Giolitti a San Giuliano, 16 febbraio 1913, N. 176.

¹⁵²³ F. Jesné, *La face cachée de l'empire. L'Italie et les Balkans...*, 431 – 432.

изолује јадранску обалу, интензивира унутрашњи балкански саобраћај на југ до Солуна и тиме наштети италијанским интересима.“¹⁵²⁴

Када је реч о уласку српских трупа у Драч почетком децембра 1912, најживописнији утисак пренео је новинар Армандо Зенари (Armando Zenari), познат по свом свакодневном извештавању током фебруара, априла и маја 1913. из Црне Горе. Он је похвалио „дисциплину и одговорност“ српске војске која није изазвала ниједан инцидент и која се према аустријском конзулу држала помирљиво и попустљиво. Пренео је да православни елемент једини који је отворено исказао своје одушевљење уласком српске војске, „муслимански је онај који се, изгледа, прећутно, мири са свршеним стањем, док католички, с друге стране, не крије готово непријатељску хладноћу“.¹⁵²⁵ Зенари је уочио да је „српска колона прокрчила себи пут користећи врло енергичне и сурове системе стаза, са различитим племенима. Бројни Срби су на том путу пали, од исцрпљености и глади, пошто би неки били доведени до жалосне, прекомерне изнурености.“, али да и сами Срби признају да је изразито груб пут, увек ометан снегом, нанео много патњи трупима, изазвавши праву кланицу коња.“¹⁵²⁶

Италијанска влада позитивно је одговорила на молбу начелника санитета српске Врховне команде да Србији понуди још један брод који би евакуисао 700 рањеника из Драча у Солун, пошто је хуманитарним услугама пароброда *Regina d'Italia* Пашић лично био задовољан. Услови за препуштање брода *Regina d'Italia* били су да се примају искључиво болесни рањеници, а влада се обавезала да ће из разлога пријатељства према Србији све трошкове бродског превоза сносити сама. Отправник послова у Риму, Љуба Михајловић, сматрао је да српске војне власти у Драчу и Љешу треба да укажу почаст италијанској лађи и унапред припремити свечани дочек за брод *Regina d'Italia*. Због обавезе према рањенима у Триполису, обавестила је српску владу да ће на други брод морати да сачека десет дана.¹⁵²⁷ Конзул Алиоти у Драчу тражио је средином јануара 1913. да се српски рањеници иселе из зграде италијанске школе, која је функционисала као болница, у другу зграду, али је после реакције српске владе, италијанска влада наредила Алиотију да се болница не премешта.¹⁵²⁸

Географ Арканђело Гислери одржао је 3. новембра 1912. у општинском позоришту у Форлију предавање о политичким мотивима и аспектима балканског рата и колективним правима народа у ратним приликама, пожелевши успех Словенима и Грцима у националном ослобођењу од „турског ропства“, у духу „најбоље традиције италијанских мислилаца“ и тековина мацинијевске идеологије.¹⁵²⁹

Ринела је писао да Србија има несрећу да је „географски затворена и окружена“, приморана да трговину усмерава према приликама у граничним земљама. Након разговора са аустро – угарским послаником, који му је саопштио своје противљење да Призрен припадне Србији, Ринела је министру у Рим пренео да му се чини тешко

¹⁵²⁴ F. Jesné, *La face cachée de l'empire. L'Italie et les Balkans...*, 433.

¹⁵²⁵ A. Zenari, „Come i serbi si sono stabiliti a Durazzo. La partenza del „Graf Wurmbrandt“, 343, 10. dicembre 1912, 5.

¹⁵²⁶ A. Zenari, „Come i serbi si sono stabiliti a Durazzo. La partenza del „Graf Wurmbrandt“, 343, 10. dicembre 1912, 5.

¹⁵²⁷ АС, МИД ПО, микрофилм 406, XVII/676, 1913, 6. фебруар 1913 (Ф-XVII P/6 VII, 1913, Дос VII.), Пов. бр. 574, 575.; XVII/609 (3. фебруар 1913, Пов.бр. 6411).

¹⁵²⁸ АС, МИД ПО, микрофилм 406, XVII/517 (Ф-XVII P/6 - VIII, 1913, Дос VI, Пов. бр. 5104).

¹⁵²⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 737, Avvenimenti balcanici 1912, p. 1129, Sigliani (Ministero dell'Interno) a Ministero degli affari esteri, 9 novembre 1912, N. 29844.

изводљивим да ће се Србија одрећи од пристаништа на Јадрану, али да нико у влади не размишља о попуштању према било каквим аустријским захтевима.¹⁵³⁰

Гвелфо Чивинини (Guelfo Civinini) (1873–1954) био је песник, путописац, новинар.¹⁵³¹ Од свих ратних дописника, провео је највише времена у Србији, али и Македонији, а 1913. године боравио је у Црној Гори. Најисцрпније је извештавао о напредовању српске војске кроз Косово и Метохију и области Старе Србије. У Србији је боравио и 1915. године. О боју код Мердара и Преполца извештава из Врања, преносећи вести о „арнаутској превари” и обилазећи Ћеле кулу.¹⁵³² Више пута је тврдио да су насилни отпори Арнаутима последица „зверских покоља над српским, хришћанским живљем”, о чему је сазнавао из непосредних извора из главног штаба српске војске, описујући „гомилу турских и арнаутских заробљеника која је стизала у Врање.”¹⁵³³ Детаљно је описао железничку станицу у Куманову, околна села, сусрет са српским сељацима и војницима, преносећи утиске и доживљај о чувеној бици.¹⁵³⁴

¹⁵³⁰ ADSMAE, Serie Politica „P” 1891 – 1916, b. 737, Avvenimenti balcanici 1912, p. 1129, Rinella a San Giuliano, 5 novembre 1912, N. 1239/228.

¹⁵³¹ Био је утицајан књижевник, песник, новинар, драмски писац, авантуриста, публициста, од 1907. сарадник *Corriere della sera*. Један од писаца либрета *La Fanciulla di West* за оперу Ђакома Пучинија као и бројних романа и краћих прича. Заједно са Луиђијем Барцинијем, био је ратни дописник из Либије, балканских ратова и Првог светског рата, пет пута одликован. У Либију је 1911, 1912. и 1914. био слат са задатком да прати борбена одељења. Види в.: F. Del Beccari, 'Guelfo Civinini', *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 26, (1982), [http://www.treccani.it/enciclopedia/guelfo-civinini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/guelfo-civinini_(Dizionario-Biografico)/). О Чивининију в.: С. Merlini, *Ricerca sulle sue opere e sulla sua personalità*, Pedrazzini, 1966.

¹⁵³² У војној болници у Нишу Чивинини је добио исказ о рањавању пуковника Милана Поповића (Лапски четнички одред, Моравска дивизија II), од кога је чуо причу о војном лукавству Арнаута у поменутој бици. G. Civinini, „Lacontrastata avanzata dai serbi tra battaglie, mischie e agguati”, *Corriere della sera*, 298, 26. ottobre 1912, 1; О бици код Мердара в.: С. Стојановић, „Битка код Мердара – почетне борбе за ослобођење Старе Србије у Првом балканском рату”, *The Battle of Merdare – the Initial Clashes in the Fight for the Liberation of Old Serbia, Косово и Метохија 1912–2012, Kosovo and Metohija, 1912–2012*, Филозофски факултет: Универзитет у Приштини, Косовска Митровица, (2012): 729–751.

¹⁵³³ G. Civinini, „Le stragi di Kumanovo”, *Corriere della sera*, Num. 304, 1. novembre 1912, 2.

¹⁵³⁴ Чивинини боравећи у Куманову пише: „Са граница : ужасни окршаји окрвавише села и подрејаше вековну мржњу. Примећује се како људи обезбедени, одрасли градским животом, инжењери, адвокати, трговци, студенти, напуштају све, облаче сликовиту народну ношњу, постављајући се у селима за вође група ових герилаца, претварајући се у романтичне и романескне хероје чије крваве подухвате гуслари опевавају. Узбуђени духови, заслепљени, сурови, више не виде јасно. У срцу Македоније мржња је заоштрена. Срби и Бугари, Бугари и Грци, ступивши у додир, губе из вида заједничког непријатеља, масакрирајући једни друге, у некој врсти дивље опијености, испуштајући мутно нагомилано огорчење међу собом у немирној неизвесности својих судбина. (...) Проводим вече у једној кафани, сведену на војни логор. Војници спавају, заваљени, на билијару, на земљи, у угловима велике просторије, где се спотиче преко торби, пушака, бајонета, преко опанака, српских „чоча” (врста опанака у Чочерији, област крај Рима, прим. аут) од очврсле коже коју сви војници носе на вуненим чарапама са цветовима јарких боја. За сваким столом је бучна гомила која пије или тражи да пије, гласно ударајући кундацима о земљу и сабљама о мермерне столове. „Пива, пива”... Али пива више нема, остало је само црно вино, густо као мастило, готово опако. Испиа се и оно, као да је важно. Онај ко није попио, наставља са вицом, онај ко је пио и наставља да пије, пева. Халабука је нестварна. Чинило ми се као да сам притворен усред неке дружине „комита” застрашујућих бркова и брада, напуњених пиштоља, бодежа, реденика. „Новинар?” упита ме један од њих, лупајући ме по леђима огромном шаком. Висок је два метра, крупан као ормар, као насмешени велики ђаво. „Јесте господине, новинар, италијански новинар” „Италијански?”, „Viva Italia!, Viva Garibaldi!”, заурла овај див смејући се и пијући, терајући и друге, па и мене, да пију. Један започиње с песмом, други га прате громким гласом, од чијег праска прозори подрхтавају. У паузи између две строфе мој див подиже чашу, узвикујући: Viva Garibaldi!” и пије. „Живела Србија”, узвраћам, дајући све од себе да не одударам од осталих. „Живела” понавља помахнители хор. И песма опет започиње. Врућина, дим, врева, умор од толиких сати јахања, чине ме поспаном. У некој врсти полусна, чујем песму која помахнитало наставља „Живео Гарибалди”, а са дна просторије виолину циганског војника који без прекида изводи један сладан и успорен мотив, око кога други гласови испевавају једну

Извештавао је лист о српском освајању Македоније, Прилепа, Битоља. Боравећи у ослобођеном Скопљу, изнео је да је био „заведен посебан режим који је свуда налазио скривено оружје.” Поводом Кратовске битке, написао је да су „као и обично, Турци и Арнаути опљачкали град пре него што су га напустили, кољући српске породице и палећи њихове куће.”¹⁵³⁵ Присуствао је свечаном уласку краља Петра у Скопље 2. новембра, када је поставио реторичко питање „да ли ико може да очекује од ових победничких стројева“, који обнављају Душаново царство, „да се врате пређеним путем и стазом прекривеном толико крви, како би одустали од онога што су с толиким жртвама и вредношћу узели у име цивилизације и правде“.¹⁵³⁶

Прилепску битку, коју је пратио из Скопља, због узвишених положаја турских батаљона на планини Бабуни, Чивинини упоредио је са италијанском битком код Дерне.¹⁵³⁷ Чивинијев дневник Битољске битке трајао је од 16 до 21. новембра. Боравио је, заједно са новинаром дописником из француског листа *Matin* Матјеом и капетаном Маринковићем на попришту борби недалеко од Битоља, у селу Тополчани, недалеко од Прилепа, али и у селу Стари Српци.¹⁵³⁸ Хришћанске гробнице у селу Вашарејца описао је као ниске и да подсећају на арапске, напомињући да се „вод ратних дописника од Скопља до Прилепа смањило”; описао је и комите који су помагали српској војсци – „чудне врсте комита, са назаренским брадама, разбарушени, мутних очију, који су пристизали су на својим малим коњима, пушака пребачених преко рамена.”¹⁵³⁹ „Да Срби већ у Прилепу нису показали способност командовања и невероватну храброст, Турци би сачували предност, што због планинских препрека, бујица, што због мочварног тла које су Срби имали пред собом.” „Српска артиљерија је чудесна, у стању је да се такмичи са нашом; већу похвалу од ове нисам могао да учиним” присећајући се артиљеријских борби италијанске војске код Сиди-Месрија и Гаргареша у Либији. По уласку трупа у Битољ, боравио је и у селу Новак.¹⁵⁴⁰ Занимљиво је да хрватски сликар и карикатурист Јозо Кљаковић, који је једно време живео у источној Србији као учитељ цртања, у својим мемоарима спомиње познанство

тешку жалопојку, болну, пуну чудноватих јецаја. Буди ме лом испревртаних столица и бурно лупкање ногама: „комите” су ме напустиле, читаву кафану; комитски војници, готово избезумљено играју коло, виолина Циганина трепери као каква заљубљена зеба која рецитујући, на поскакујуће ноте врти бројаницу. Они успавани се буде, устају, придружују „ланцу”, други истрчавају напоље, док под одзвања као под буком жустрог галопа.“ (прев. аут). G. Civinini, „La vendetta di Kosovo”, *Corriere della sera*, 317, 15. novembre 1912, 3.

¹⁵³⁵ G. Civinini, „La battaglia di Kratovo. L'accerchiamento e la sconfitta delle truppe turche”, 312, 9. novembre 1912, 3.

¹⁵³⁶ G. Civinini, „La consacrazione della conquista. L'entrata solenne di Re Pietro ad Uskub”, *Corriere della sera*, 313, 10. novembre 1912, 1.

¹⁵³⁷ G. Civinini, „All arma bianca contro l' artiglieria turca. Come fu conquistata Prilep”, *Corriere della sera*, 313, 10. novembre 1912, 1.

¹⁵³⁸ Чивинини пише: „Кад сам стигао тамо, све је било уроњено у блато и таму, и повише него што смо могли да видимо, наш животињски инстинкт одвео нас је до неке врсте стајњака где су неке српске комите спавале са пушкама поред себе и дугим бодежима затакнутим у чизме. У горњој соби су већ били смештени, на простиркама од сламе, неки официри, од којих је један био рањен, док је други био бивши министар Генчић, који је, попут нас, пратио рат као новинар. Висок и стамен, са својим поносним лицем уоквиреним седом брадом, пушком на рамену и муницијом о појасу, више од еминентног политичара, овај шездесетогодишњи ратни аматер изгледао је попут војводе. Јака ватра пламтела је на огњишту на коме су двојица резервиста полако окретали јагње забодено на два бајонета, што је била наша вечера. Хомеров оброк је тако утонуо у сламу.“ (прев. аут). G. Civinini, „Le terribili gloriose giornate dai serbi a Monastir. La lotta fra I monti e nella piana allagata sotto il fuoco di formidabili posizioni”, *Corriere della sera*, 27. novembre 1912, Num. 330, 3.

¹⁵³⁹ *Ibidem*, 3.

¹⁵⁴⁰ *Ibidem*, 3.

са Чивининијем.¹⁵⁴¹ Разговори које је Ћивинини водио са Кљаковићем, обилазећи источну Србију, о нужном ослобођењу Јужних Словена у Далмацији, наишли су на критички став Ђорђа Тамина, сарадника листа *L'Indipendente*, који је Ћивининију у лето 1913. упутио јавно писмо, замерајућиму пристрасно потпадање под утицај хрватског сликара и његове јужнословенске пропаганде. Тамино је оптужио Кљаковића за умањивање „злочиначних“ хрватских акција против Италијана у Далмацији.¹⁵⁴² Други италијански дописник *Giornale d'Italia* и Ћивининијев колега био је Антонио Армандо Занети (Armando Zanetti), који је у Србији боравио од октобра до новембра 1912., и који је предавао италијански на Београдском универзитету, али је био протеран из Призрена и Србије, због негативног писања о Србији.¹⁵⁴³ Дописник римског гласила *Messaggero* Итало Фалбо обишао је, у првој половини новембра 1912, заједно са руским колегом Табурновим, дописником листа *Нова время*, након Скопља, и вароши Велес и Битољ, и попришта непосредних борби. Из непосредне близине планине Бабуне пратио је битку за Прилеп, коју је оценио као „бриљантну и посебну победу српске пешадије“, за разлику од „Куманова, која је била победа српске артиљерије“, док је у Велесу скупљао информације о турској управи од јеврејских и српских трговаца; пут од Велеса до Прилепа је лошији од оног од Скопља до Велеса.¹⁵⁴⁴ Трудио се да задржи непристрасан став у процени „зверстава“ српских трупа према Арнаутима у Урошевцу (Феризовићу), који су, по објави да ће се град предати и уласка српских трупа (22. октобар /4. новембар), дан касније испалили ватру из заседе на српске јединице.¹⁵⁴⁵

¹⁵⁴¹ J. Kljaković, *U suvremenom kaosu*, Zagreb 1992, 46, 72–75.

¹⁵⁴² G. Tamino, „Sulle orme della guerra. Verso la libertà”, *L'Indipendente*, Anno XXXVII, N. 176, 31 luglio 1913.

¹⁵⁴³ „Un conflitto a Prizrend tra il console austriaco e soldati serbi“, *Corriere della Sera*, 8. novembre 1912, Num. 311, 1.

¹⁵⁴⁴ Фалбо је добио од престолонаследника регента Александра посебну пропусницу за пролазак кроз Стару Србију. I. Falbo, „Una battaglia fra la neve“, *Il Messaggero*, 21 – 22 novembre 1912, N. 325, 1 – 2.

¹⁵⁴⁵ Фалбов опис „арнаутског напада из заседе“ поклапа се са дневничким забелешкама и ратним сећањима које је о уласку српских јединица (Моравске дивизије II позива) у варош оставио генерал Јеша Ј. Дамјановић. Индикативно је да се на Фалбов опис и репортажу из Урошевца, без помињања дописниковог имена, позива бечки публициста, социјалдемократ и про – албански пропагандиста Лео Фројндлих у свом политичком спису о „Албанској голготи“ из 1913, који је почивао на снажној, чињенично противречној, милитаристичкој анти – српској мотивисаној пропаганди Балплаца. Фројндлих је непрецизно и политички тенденциозно, изостављајући многе делове из репортаже италијанског дописника (оне о албанском противудару након предаје града), пренео, у два наврата, Фалбове описе „српских масакара над Албанцима“, први пут у уопштеном контексту, а други пут на начин да је Фалбо изнео како је „страдање (покољ) 400 албанских бегунаца, по њиховом повратку и предаји оружја, извршила српска војска“ у многим селима око Феризовића и граду. Фалбо је, пак, пренео да је чуо од својих саговорника да је број жртава између 300 и 400, али да су оне последица „напада из заседе“, да нису настале својеволјном одлуком српских трупа и да су се мање одвијале у граду, који је био поприште борби. Дописник преноси, да је, по речима дон Петра Бариша, „три дана трајала борба са арнаутским побуњеницима у граду“, у који су прве коњичке јединице (коњичка извидница) ушле 22. октобра, под свечаном обавезом да поштују верске слободе хришћана и муслимана. Фалбо је у својој репортажи навео тежину „ужасног ратног истребљења“ над Албанцима (у селима Варош Село, Гатње, Бабушан, Липљан, Неготино, које спомиње и Фројндлих), али да је она уследила након што је отпочела побуна коју је инспирисао бег Мехмед Тузи; скупљао је информације с различитих страна о догађајима (највише од фратарског свештеника дон Томаза и католичких Албанаца). О почетку побуне италијански дописник пише: „Срби нису поновили заборављена дела Турака на земљи. Али позадину колоне која је напредовала ка Качанику сустигла је извиђачка патрола код Вароша (касније и Липљана), која им је саопштила да се одмах врате, како би појачали своје борце, који су морали да се супротставе арнаутским колонама које су са свих страна ударале на град. Крвави обрачун. Јадне кућице рушиле су се под олујом граната и метака, а Арнаути су се борили иза најотпорнијих зидова, иза гомила рушевина који су служили као ровови. Још живља и смртоноснија била је битка на оближњим брдима, где су се многи

Утиске, запажања, лични доживљај Србије и српског народа, и улоге коју она мора одиграти у затегнутом, ратом захваћеном геополитичком простору Балканског полуострва, Чивинини је релативно опширно представио у својим путописним мемоарима и историјским есејима под насловом *Viaggio intorno alla guerra: Dall' Egeo al Baltico (luglio 1915-marzo 1916)*. Премда је по хронолошкој и тематској одредници и години издања ово дело писао након Балканских ратова, нема сумње да су боравак у Србији 1912–1913, искуства стечена у својству дописника *Коријере*, значајно допринели обликовању изнесених идејама, политичким погледима и расположењу према зараћеним странама, посебно италијанско– словенским и аустријско – јужнословенским односима.¹⁵⁴⁶ Боравећи средином јула 1915. у Нишу, у поглављу *Serbia ammalata (Оболела Србија)*, излажући у кратким појединостима особености историјског развоја Србије, Чивинини је изложио своје виђење учешћа Србије у Првом и Другом балканском рату, као и њен сукоб са Бугарском.¹⁵⁴⁷

Чивинини је у оптимистичном тону дочекао потписивање примирја у децембру 1912. у Београду. Истакао је да не верује да је „Аустрија при помисли да се на својој територији штити од српске инвазије и да је извесно да она врши ратне припреме на граници са Србијом, али да Београд не показује да га то много забрињава“.¹⁵⁴⁸ Обишао

Арнаути из села стационирали са онолико оружја и муниције колико су могли да прикупе. Био је то снажан отпор. Али су их у далека села потерали Срби, који су мртвима засипали планинске путеве и бескрајне ливаде. (...) Дон Томазео прича да су Срби дошли побуђени најбољим светским намерама: али су после изненадне побуне у четвртак дали на вољу свој својој окорели жуди за осветом, против вештих кољача слабих и немоћних хришћана. Срби су послали гласника, да траже повратак Арнаута њиховим кућама и селима, обећавајући опроштај и правду, након предаје оружја, док су они који су их представили многи поклани и стрељани. Питао сам дон Томаза како се поступа са католичким Албанцима, око педесетак породица, а он је изгледа био задовољан поверењем које су у њега имали војни командант трга и нови српски градоначелник. Иако су разоружани, нико није доживео ма какву непријатност. (...) На крају сам питао Дон Томаза и многе друге, међу њима и господина Идриса, да ли су жене, старци и деца имали ма каквих проблема, и сви су се сложили и одговорили ми одрично.“ I. Falbo, „Una impari lotta. Fra gli albanesi di Kossovo“, *Il Messaggero*, 26 – 27 novembre 1912, N. 330, 1 – 2; L. Freundlich, *Albanians Golgatha. Anklageakten gegen die Vernichter des Albanervolkes*, Wien 1913, 8, 19; Јеша Ј. Дамјановић, *Из мога ратног дневника. Забелешке из ратова 1912 – 1918*, Осијек 1929, 12; С. Станојевић, *Српско – турски рат 1912 године*, Београд 1928, 139.

¹⁵⁴⁶ G. Civinini, *Viaggio intorno alla guerra: Dall' Egeo al Baltico (luglio 1915-marzo 1916)*, Milano 1917, 36 – 71; G. Civinini, „La fiera guerra serba. Grandi racconti d'umili testimoni“, *Corriere della sera*, 305, 2. novembre 1912, 3.

¹⁵⁴⁷ Чивинини пише: „Када је свет добио прилику да се њоме опет позабави, сенке краља Александра и краљице Драге већ су због minulости испариле у далекој магли: припадале су некој другој Србији. Оно што је сада постало очевидно била је једна нова, нељубазна Србија, земља чије се постојање игнорисало. Ако је неко подсетио на то крваво сећање, то је било још само као пролазни одраз. Куманово је било довољно да се оно поништи. После Куманова, и још неколико недеља рата, и ова земља ће обавити свој груб задатак. Европа гледа запрепашћено и зачуђено. На Балканском полуострву је познавала само једну земљу која се могла сматрати војно прихватљивом: Бугарску. А онда јој се открила једна друга, која се, без да ишта каже, не галамећи, организовала на такав начин да стекне једну војску оспособљену да у месец дана потуче турску армију у Македонији, почисти са половине Балканског полуострва остатке турског господства, да стигне да избије једним делом на Јадранско море и да отрчи у припомоћ Бугарима у мучној опсади Једрена (...) Спознао сам оно о чему сам говорио: доброћудну, малену земљу, чврсте снаге, лепо грађену, здравог срца, земљу уозбиљену, отреситу, али не и набуситу, ћутљиву и спокојну, самозадовољну, равнодушну на дивљење других, која на изразе задивљености као да пружа одговор: Шта вас то задивљује? Па Србија није учинила ишта друго до оно што је знала да је у стању да учини. G. Civinini, *Viaggio intorno alla guerra*, dall'Egeo al Baltico (luglio 1915-marzo 1916)..., 36–37.

¹⁵⁴⁸ Чивинини пише: „Напротив, нервози са друге стране обале, град одговора смирености за коју се не зна да ли је ближа пукој необавештености или оштроумности... Једна врста разметљивости која одликује обе стране, за једне је била сасвим узнемирујућа, за друге умирујућа: да ли су ови други били у праву? Сасвим извесно G. Civinini, „Intermezzo di riposo a Belgrado“, 6. dicembre 1912, Num. 339, 1.

је насеља и вароши на Косову и Метохији. Чивинини је 15. новембра 1912. под насловом *Vendetta di Kossovo* објавио живописну, узбудљиву, реалистичну репортажу са Косова и Метохије, Старе Србије и Македоније, области кроз које је путовао. Те репортаже прожете су сентиментално–романтичарским тоновима, снажним авантуризмом, пуним емпатије за тешке губитке српске војске и поново уздигнути национални понос Срба. Пружио је веродостојне описе турског и ромског становништва, железничких станица, путева, цивила, официра.¹⁵⁴⁹ Својим књижевним талентом и авантуристичким искуством Ћивинини преноси драматичан опис боравка на железничкој станици у Табановцима и Куманову и поред доживљаја у кафани са српским војницима и повицима Гарибалдију истиче:

*У овом управо умиреном, широком пејзажу, под мирним небом, пошто је прошла громовита олуја, над којим су кружила црна јата врана, лежала је сва лепота славе. Оно што су пет векова Срби чекали остварило се управо овде: Кумановом је освећено Косово. Такав је доживљај. Пет векова епике пуне жестоког и љутог бола из нараштаја у нараштај преносили су завет освете. У пастирским и сељачким домовима деца су одрасла играјући се с кубурама и сабљама, док су увече, око огњишта с ватром, слепи гуслари и луталице певали гостима о чину древних хероја, очеви синове учили да руководе сечивима, а жене се осмехивале. Дан освете је окасио. Турско господство, похлепно, гнусно, сурово, све више се учвршћивало. Сеоским гуслама одвраћали су из изолованих минарета и великих касарних трубе војника и повици мујезина. Вера није згаснула. Са граница мале краљевине (Србије, прим. аут) прегршит авантуриста бацило се на Стару Србију, поносеним гневом за борбу: страшне препирке окржавиле су села, поново потпаливши вековну мржњу.*¹⁵⁵⁰

Ушавши у ослобођено Скопље, престоницу средњовековног српског царства, Чивинини у еуфоричном заносу описује позитивно расположење локалног становништва, српску војску, а симболику ослобођења упоређује са уласком Италије у Триполи и тврди да су улице „преплављене српским тробојкама.”¹⁵⁵¹ Након потписивања примирја у Лондону 1912, почетком децембра, Чивинини пише да „Шар планина представља природну границу албанског и српског живља”; армија генерала Јанковића прешла је без већих проблема преко Шар–планине, „непроходне” по зими; „заиста је штета што виши разлози морају учинити узалудним поклич српских ескадрила које су, силазећи одатле, ушле у море на коњима, поздрављајући га својим исуканим сабљама.”¹⁵⁵² У време пада Скадра 24. априла, Чивинини се, с групом новинара, налазио у селу Облика.

Кумановску битку пратио је уживо и маркиз Луиђи Солари (1873-1957), официр морнарице, пионир италијанске радио-телеграфије, којег је српска влада позвала да унапреди радио-телеграфске комуникационе везе у Србији и на фронту. По његовим речима, од престолонаследника Александра добио је на поклон књигу *Албанци и Срби* Владана Ђорђевићу у преводу на француски језик, како би се боље упознао са

¹⁵⁴⁹ G. Civinini, „Vendetta di Kossovo”, , 15. novembre 1912, Num. 317, 3.

¹⁵⁵⁰ *Ibidem*, 3.

¹⁵⁵¹ G. Civinini, „Da Vrania a Uskub sull insanguinata via della guerra. Il campo di battaglia di Kumanovo”, *Corriere della sera*, , 3. novembre 1912, Num. 306, 7.

¹⁵⁵² У истом тексту Ћивинини је, износећи запажања о географској карти Велике Албаније, тврдио да се „словенска села мешају са албанским на Преспанском језеру”, примећујући да се „етнички чиста Албанија завршава равницом која иде од Призрена до Пећи”, и да у оба града већину чине Срби. Сматрао је да вароши попут Скопља не могу припасти Албанији, као ни Приштина, ни Куршумлија, где један део становништва чине Албанци. Охрид је приписивао Албанији, али не и други, већи део Старе Србије. G. Civinini, „Quale sarà l'Albania di domani? Una delimitazione imbarazzante”, *Corriere della Sera*, 10. dicembre 1912, 5.

ослободилачким плановима српске владе у Вардарској Македонији, чије је аспирације до 1918. условно подржавао. Иако је сматрао да је књига била објављена у „неслућеном времену, када Срби нису били уроњени у актуелна извртања историје како би заборавили захвалност према спасавању Италије“, након Првог светског рата, постао је оштар критичар српске спољне политике према Албанцима, називајући књигу „луном историјских грешака“, тезу о истоветности албанске и српског народа апсурдном, а спољну политику Србије према Албанцима „катастрофалном“.¹⁵⁵³ Као пријатељ престолонаследника Александра, Солари је Кумановску битку испратио из штаба у Врању, где је дошао ...октобра, и где га је лично дочекао престолонаследник Александар, у чијем ће окружењу бити по његовом уласку у ослобођено Скопље¹⁵⁵⁴.

Утицајни националиста Енрико Корadini сматрао је да ће „успех балканских држава, хришћанских народа који одавно чине део Европе, који су живи, активни, продуктивни, зависити од супростављања европском плутократско – турско – европском систему, иза којег стоји Француска. Корadini је сматрао да су „либијски и балкански рат два света рата, два рата за искупљење“, која се воде против феудализма, правећи паралелу између узрока.¹⁵⁵⁵ Корadini је мотиве балканских народа да се ослободе турске власти упоредио са мисијом Италије да на северу Африке донесе економски и провредни просперитет, оптужујући „европску плутократију, француски капитал, да је била подједнако непријатељски настројена према балканским народима и Италији. Балкански народи, према Корadiniју, нису „декадентни и инертни, они су живи, продуктивни и активни чланови хришћанске цивилизације, а сви њихови мотиви за ослобађање својих сународника имају истог непријатеља – плутократски европско – турски систем.“¹⁵⁵⁶

Став италијанских социјалиста према балканским ратовима био је идеолошки профилисан, политички специфичан, али недовољно уједначен и пречесто конфузан. Постојану антимилитаристичку, антибуржоаску и пролетерску пропаганду социјалиста, намењену унутрашње политичким проблемима државе, почели су од почетка XX века да нарушавају продирање Аустро-Угарске на Балкан, кризе око Марока и све тежи међународни положај Италије у Европи. Италијанско супростављање Османском царству, које ће довести до рата у Либији, изазвало је прву поделу међу социјалистима, да ли рат треба подржати или не. Предводништво *Partito Socialista Italiano* (PSI) и уредништво социјалистичких листова, *L'Avanti* и *Critica Sociale* поделило се по питању какав став према рату који су балканске државе повеле против Османског царства треба заузети – апологетски, као отворену подршку афирмацији права балканских нација и пролетаријата у тим земљама, негативан, у виду радикалне критике ратне опције, или индиферентан, као реакцију која би имала за циљ да покаже да ће судбина пролетаријата, у земљама којима је нужно „спољашње ослобођење“, бити подједнако тешка и у случају уништења турског феудализма. У присталице балканских народа сврстали су се Леонида Бисолати, Гаетано Салвемини и Артуро Лабриола, као и колумниста листа Франческо Чикоти, док су противници рата били Клаудио Тревес, уредник листа *Critica Sociale*и Филипо Турати, лидер партије а у

¹⁵⁵³ L. Solari, „Albanesi e serbi“, *Le vie dell'mare e dell'aria*, (1920), Vol. IV, Fasc. 24, 437 – 438.

¹⁵⁵⁴ L. Solari, „Sul campo della più grande vittoria serba. Appunti e impressioni di un ufficiale italiano“, *La Stampa*, 5 novembre 1912, Num. 308, Anno XLVI, 3.

¹⁵⁵⁵ E. Corradini, „La morte e la guerra“, *Il Marzocco*, 3. Novembre 1912, Anno XVII, N. 44; E. Corradini, „Tra la guerra libica e la guerra balcanica“, *Il Marzocco*, 20 ottobre 1912, Anno XVII, N. 42, 1.

¹⁵⁵⁶ E. Corradini, „La Tripolitania, i Balcani, la plutocrazia turco – europea“, *Il Giornale d'Italia*, 11 ottobre 1912, Num. 284, Anno XII, 1.

трећу групу спадао би реформиста Роландо Балдучи.¹⁵⁵⁷ Балдучи је указивао на опасност од панславизма у случају победе Балканског савеза; противник „московског“ решења балканског питања био је и Едоардо Чимбали, али је он отворено подржао протеривање Османског царства и затражио међународно правну гаранцију за осигуравање независности балканских краљевина.¹⁵⁵⁸

Значајан допринос сагледавању ослобођења Старе Србије и Македоније дао је мацинијевски социјалдемократски извештач Ђовани Мичели¹⁵⁵⁹, познат од раније српским дипломатским круговима. Ђовани Мичели подсећао је из Цетиња да су злочини и бруталност турске војске према српском и хришћанском становништву били слични репресијама према Идрису Саферу и Рустем Кавашу 1909. у Феризовићу (Урошевцу), чијем је погубљену присуствовао.¹⁵⁶⁰ Он је из Ријеке Црнојевића детаљно пратио ослобађање Призрена и Ђаковице и писао да „отпор фанатичних арнаутских муслимана“ српско – црногорском напредовању „није изненађујућ“, будући да су они вршили „препаде, убиства и силовања по српским селима“; пише да су Србија и Црна Гора у годинама које су претходиле сукобу „мало шта“ могле да ураде против „правих господара Старе Србије“, према којима су чак и страни конзулати били немоћни, односно потчињени турској власти.¹⁵⁶¹ Мичели, такође, преноси верско–духовни значај Пећи за српски народ, као седиште патријаршије, и сусрет генерала Живковића и Вукотића са митрополитом скопским Никифором по ослобађању града.¹⁵⁶²

Паоло Ђордани, дописник римског гласила *Tribuna*, близак круговима краља Николе, сматрао је да се бечка штампа веома оштро супротстављала италијанском и црногорском отпору Османској империји на Медитерану и Балкану, порасту утицаја и моћи ових земља, и да се служила истоветним средствима дезавуисања, којима је прибегавала током либијске војне, али и крајем 1912. године, да обмане европску јавност лажним, непотврђеним и неистинитим вестима о тешким ратним злочинима ових армија против муслиманских цивила.¹⁵⁶³

Новинар и извештач Ђубео Мемоли, током свог боравка на Балкану (превасходно у Софији) крајем 1912, у неколико политичких колумни, у листу *Giornale d'Italia*, чији је био дугогодишњи сарадник, почео је да тематизује тзв. „словенску претњу“ која се динамично појављује на Јадрану и којој Италија, без благовремене припреме, неће успети да се одупре. Мемоли је у полемичком, псеудо – научном

¹⁵⁵⁷ B. Cavallotti, „I socialisti italiani e la guerra balcanica – fra la *Critica Sociale* e l'*Avanti* !“, *Revue des Études sud-est européennes*, XIV, 3, 1976, p. 389-40 (393-397).

¹⁵⁵⁸ E. Cimballi, „Il mio pacifismo e la soluzione della questione balcanica“, *L'Avanti*, 11. novembre 1913, Anno XVI, N. 314, 3.

¹⁵⁵⁹ B.: E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896 – 1914)*... 171; A. Staderini, „Rivendicazioni territoriali e mobilitazione nazionale nei documenti del 1919 di Giovanni Giurati e Oscar Sinigaglia“, *Storia Contemporanea* a. XIV (1983), N. 1, 96, 104. (89 – 143).

¹⁵⁶⁰ G. Miceli, „Gli ultimi documenti della ferocia turca. Dalle scure al palo; dall'incendio all'eccidio“, *Piccolo della Sera*, 30 novembre 1912, N.11277, 2.

¹⁵⁶¹ G. Miceli, „Da Novibazar al mare. Ypek la santa. Da Ipek a Djakova. Gli arnauti musulmani. La Serbia nell'Adriatico“, 12 novembre 1912, N. 11259, 2.

¹⁵⁶² *Ibidem*, 2.

¹⁵⁶³ Ђордани је био дописник *Tribuna* и у Либији, током италијанске кампање. У Триполитанији се, као и у Подгорици, сусрео са дописником листа *Neue Freie Presse* Еугеном Биндер фон Кригелштајном (1873 – 1914). Због негативног и политички „обојеног“ извештавања о поступцима италијанске војске, Кригелштајн је био протеран одлуком италијанске команде. Током боравка у Подгорици, сазнао је од краља Николе да је Кригелштајн био протеран и са црногорске територије. Навео је да га је краљ Никола окарактерисао као новинара који у својим телеграмима „описује фантастичне сцене покоља жена и деца и пљачкања“, које чини црногорска војска, које не одговарају истини, већ служе даљим провокацијама; Ђордани га је описао као „аустријског шпијуна који је починио идентичну срамоту“ у Либији. P. Giordani, „Parla il Gospodar!“, *La Tribuna*, 29 ottobre 1912, N. 3.

приступу имагинарној „јединственој“ политици Јужних Словена (Срба, Хрвата и Словенаца) пошао од отвореног триплицизма, сврставања уз аустријске и немачке интересе и потребе недвосмисленог одбацивања свих иредентистичких и „империјалистичких“ планова Србије која „прети“ да оствари суверенитет, у непокиданом појасу, над целокупном територијом од Трста до Драча. Италија, према Мемолију, „треба да се сврста уз Аустрију у одлучном ускраћивању ове предности београдској влади“.¹⁵⁶⁴ Противљење славизму и подели Албаније између Грчке и Србије и у случају Мемолија може се осветлити идеолошким, духовним и политичким блискошћу националиста и конзервативних либерала немачком свету, од чије економске моћи, увоза индустријских производа, техничких иновација у наоружању, науци, високом образовању, царинској политици Италија зависи у значајној мери. Анти–француски сониновски, антиђолитијевски наратив допринео је реторици напуштања „француске политике помагања московске империје“ и Словена: Мемоли усваја Колочијев став да су Срби „планински, унутрашњи народ“, налик Швајцарцима, Чесима, Мађарима којима „ничим умањене“ привилеговане социо – економске потребе колективног живота у континенталном поднебљу Европе (царинска права на транзит робе, специфичан географски положај) не захтевају поседовање приморских крајева.¹⁵⁶⁵ На примедбу да би одбијање тих планова наштетило италијанским трговинским интересима са Србијом и другим регионима Балкана, Мемоли је одговарао да заштиту ових интереса гарантује трговачка лука коју Аустрија начелно не одбија: Двојна Монархија ће стати иза јадранско–дунавске пруге, а интернационализована железница „отворена за свакога“, даће српским производима жељени излаз, независно од аустријске контроле.¹⁵⁶⁶ Био је гласовит противник територијалног пристаништа за Србију на Јадранском мору и критичар њеног „одбијања“ да се окористи лукама суседних држава.¹⁵⁶⁷ По доласку у Лондон, zaloжио се да Италија усвоји британску политику да се не фаворизује ниједна балканска држава на штету друге савезнице.¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶⁴ G. Memmoli, „La minaccia all'amarissimo mare. L'ora torbida“, *Il Giornale d'Italia*, 26 novembre 1912, N. 330, 2.

¹⁵⁶⁵ Мемоли и Колочи нису били оснивачи Италијанског националистичког удружења, и не могу се сматрати у уском смислу националистима: били су ближи традиционалном либерал – националном ђолитијевском кругу, иако су активно одржавали контакте са уредништвом *L'Idée Nationale* и размењивали с њима слична или истоветна гледишта (франкофобија, триплицизам, фило – германизам, колонијализам). G. Memmoli, „Il pericolo slavo“, *Il Giornale d'Italia*, 5 dicembre 1912, N. 339, 2; B. Vigezzi, *Da Giolitti a Salandra*, Firenze 1969, 24, 31; „Perché l'Europa è stata impotente contro la Lega Balcanica“, *Rivista popolare di politica, lettere e scienze sociali*, (15 dicembre 1912), Anno XVIII, N. 23, 569.

¹⁵⁶⁶ Мемоли је умањивао значај „мале“ територијалне компензације за Србију на Јадранском мору између Црне Горе и Албаније, тврдећи да се њен значај у италијанској јавности намерно преувеличава: „Чак и да нам уступак у погледу мале српске области не буде донео никакву очигледну штету, сама чињеница да нам одбијање овог уступака не штети довољна је да савезнику пружимо тражену дипломатску подршку, ако дипломатска подршка подразумева, у краћем или дужем року, корист за онога који је даје, и, уопште, корист за политичку групу којој неко припада“. G. Memmoli, „La minaccia all'amarissimo mare. L'ora torbida“, *Il Giornale d'Italia*, 26 novembre 1912, N. 330; B. Vigezzi, *Da Giolitti a Salandra...*, 20.

¹⁵⁶⁷ Мемоли пише: „Србија инсистира да има излаз на море, јер се без мора осећа угушено. Може се приметити да овај захтев, који је до пре два месеца био веома коректан, данас губи много на својој вредности када балканска штампа не крије намеру да формира конфедерацију са својим золверајном између четири државе“. Мемолијево образложење било је да ће српска трговина попримити улогу корисника држава конфедераната, слична „баварској, саксонској и виртембуршкој трговини која свој природни излаз налази у Хамбургу и Бремену“. G. Memmoli, „La minaccia all'amarissimo mare. L'ora torbida“, *Il Giornale d'Italia*, 26 novembre 1912, N. 330.

¹⁵⁶⁸ G. Memmoli, „L'epilogo del duello balcanico a Londra“, *Il Giornale d'Italia*, 16 dicembre 1912, N. 350.

Лист италијанских католика у Тренту, *Il Trentino*, једно од читанијих штампаних гласила италијанске заједнице у Трентину, није подржавао ослободилачки карактер балканских ратова, јер је у њима видео опасност од тријалистичке трансформације Аустро – Угарске, која би проблематизовала статус италијанске народности у покрајини, која је била у близини немачког говорног подручја. У чланку под насловом *Il pericolo slavo 1912*, хвалећи делатност словеначког католичког политичара Шустершича, предводник католичке италијанске партије, Алчиде де Гаспери, указивао је на истовестност „албанског“ и „словенског“ проблема, исмевајући делатност и залагање посланика у Царевинском већу, Крамера и Масарика, за јужнословенски концепт.¹⁵⁶⁹

Михаиловић је захвалио лично Сан – Ђулијану на говору који је одржао 23. фебруара у парламенту у корист очувања економске и политичке независности Србије. Сан – Ђулијано је српском отправнику послова саопштио да је у Скадарској кризи угрожена и Србија, на шта је Михаиловић одговорио да је то за Србију секундаран проблем, а да ће Црногорци напустити град уколико добију адекватну територијалну компензацију.¹⁵⁷⁰ Сан – Ђулијано је 12. марта 1913. послао телеграм Сквигију, у којем изричито саопштава да су нетачне гласине, којима је поверовала српска влада, да Италија жели да у предстојећим преговорима одузме Ђаковицу Србији, замоливши га да својим ауторитетом познаваоца балканских прилика демантује те гласине и нагласи да Италија и даље настоји да у том питању буде против Аустро – Угарске.¹⁵⁷¹ Признавши Јагову исправност става да би било боље да Солун припадне Бугарској него Грчкој, а да Бугарска препусти Силистрију Румунији, Болати је изразио резерве према идеји да се тим поступком Бугарска привуче Тројном савезу, јер ће она „увек остати везана за Русију заједничком племенском расом, али и за Француску, новчаним разлозима.“¹⁵⁷²

Уредник, колумниста најпрестижнијег гласила либералне ломбардијске буржоазије, миланског *Corriere della sera*, Андреа Торе, постаје присталица идеје стварања независне албанске државе, али ограничења „албанског максималистичког програма“, критикујући *великоалбанске* идеје. Као помирљиво решење, предложио је да области северно од Белог Дрима припадну Србији и Црној Гори, а оне јужно од реке Каламас Грчкој. Торе је приметио да Балпац заступа непринципијелну политику – одриче Србији право да поседује Сан – Ђовани ди Медуу, а признаје га у начелу Црној Гори, у виду политике раздвајања поморских јадранских аспирација двома српским државама.¹⁵⁷³ Либерално демократски публициста Гаetano Салвемини напао је Е. Скарфоља и његов лист *Матино* да шире „аустро – немачку пропаганду“ који штете италијанским интересима – циљ Италије је споразумом у Лозани морао да буде тај да Италија, заједно са Русијом, постане „стражар на Балкану против Аустрије“, што би

¹⁵⁶⁹ A. de Gasperi, *I cattolici trentini sotto l'Austria*, vol. II 1909-1915, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1964, 351 – 353.

¹⁵⁷⁰ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 23 febbraio 1913, N. 1156.

¹⁵⁷¹ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), San Giuliano a Squitti, Telegramma spedito, 12 marzo 1913, N. 1445.

¹⁵⁷² ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 9 marzo 1913, N. 1397.

¹⁵⁷³ A. Torre, „I rivolgimenti balcanici e l'Austria – Ugheria“, *Rassegna Contemporanea*, Fasc. XII (dicembre 1912), 482 – 483. (474 – 484).

створило неопходан предуслов да „балканска четворка“ остане војно заштићена на Дунаву и да своје снаге неометано усмери против Османског царства.¹⁵⁷⁴

Националисти су жустро оповргли Бисолатијеве тезе да су противници излаза Србије на Јадранско море и његове примедбе приказали као неистините. Нису оспоравали да је Србија нападнута и да води морално исправан рат против освајача, али су се устезали да мотиве њене борбе, у којој „тврдоглаво одбија“ да уступи Македонију Бугарској пре „него што добије Босну“, дефинишу као довољан разлог да се ступи у мобилизацију.¹⁵⁷⁵

Према новинару Мемолију, разлог „инсистирања“ Србије да се територијално повеже са Јадранским морем лежи у чињеници да ова држава, која себе доживљава „Пијемонтом југозападне Славије“, попут свих других Јужних Словена, перципира Јадран као већинско словенско море: она жели да се инфилтрира између Црне Горе – која је „премала да буде центар зрачења словенске цивилизације“ - и Албаније, са евидентним циљем да изведе спору и методичну славизацију јадранског региона и постане „светионик и центар привлачења читавог јадранског словенства од Трста до последње далматинске увале“.¹⁵⁷⁶ Не прикривајући сагласност са умереним гледиштима одређених славофилских кругова у Италији, Мемоли, ипак, објашњава да се интереси италијанства на Јадрану поклапају са политиком Аустро-Угарске која тежи да „пригуши поновно распламсане иредентистичке духове својих словенских поданика: Словенаца, Хрвата, Босанаца и Далматинаца“.¹⁵⁷⁷ Србија је блиско повезана са Црном Гором и Бугарском, те чак и ако „није уједињена са њима федеративним пактом“, представља потенцијалну војну опасност по Италију, оснажена кохезивним фактором интегративног националног сентимента. Србија је апсолутни носилац моралног капитала јужнословенства, док је Београд место које ће с великим изгледима „постати престоница Балканске конфедерације“. „Уједначена боја“ етнографских карата, које ревитализују слику Душановог царства, изложених у књижарама у Београду, у којем је боравио пре доласка у Софију, покривају, како преноси, читаву источну обалу Јадрана од италијанског Трста до албанског Драча, док су „италијанске оазе у њима намерно потопљене под словенским обележјем“.¹⁵⁷⁸ Када легитимни комерцијални интереси Италије буду осигурани (интереси Србије биће заштићени и

¹⁵⁷⁴ G. Salvemini, „Pace italo-turca e questione balcanica“, *L'Unità*, 12 ottobre 1912; F. Malgeri, *La guerra libica...*, 360.

¹⁵⁷⁵ Лист *Idea Nazionale* критикује Бисолатијево промовисање српске луке у Драчу, која је „повреда“ албанских права и тврди да излазак Срба на Јадран јесте „фаталан“ и да „може бити све, само не штетан по Италију“. „Србија, економски и војно исцрпљена аустријском војском, одбија да испружи руку к Македонији пре него што освоји Босну. Бисолати без протеста прихвата ову тврдоглавост, штавише он предлаже да се она задовољи, ратовањем против Аустрије за Босну против Србије, како би Србија била задовољна и прибавила услове које је самовољно себи поставила, уместо да Бугарској дати оно што јо по националним правима припада. (...) Србији јесте, заправо, потребна помоћ, али она не мора ничега да се одрекне. Италија би то могла и сама да уради, али мора да се одрекне свега што сваки маштовити Словен из Србије и Италије сања да пожели да од ње затражи.“ „Politica italiana nei Balcani o politica balcanica in Italia?“, *L'Idea Nazionale*, 15 novembre 1914, Num. 83, 1.

¹⁵⁷⁶ G. Memmoli, „La minaccia all'amarissimo mare. L'ora torbida“, *Il Giornale d'Italia*, 26 novembre 1912, N. 330.

¹⁵⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁷⁸ Словенство је поново добило неочекивану снагу. Из српског језгра, посебно, ослобађа се моћна центрипетална сила која већ хвата све ове расуте молекуле словенског света Почев од Набрежине, цело полуострво је словенско, као и далматинско приморје. Да ли се још чудите што Задрани не желе да узвикују хвалоспеве Србији, јадранском народу, као њихова културна и славна браћа у краљевини? Већина народа сматра да нашу опасност на Јадрану представља не словенство, већ германизам, као у Трентину. G. Memmoli, „La minaccia all'amarissimo mare. L'ora torbida“, *Il Giornale d'Italia*, 26 novembre 1912, N. 330.

признати, обезбеђени кроз концесију економског пристаништа и интернационализоване железнице), Мемоли подсећа да ће морати да уследи тренутак да се Италија „уједини са Аустријом, како би заједно спречили Србију да постане јадранска нација“ ; јадранска Србија, пре или касније, неминовно ће постати непријатељ Италије. Италија ће морати, осим ако не жели да се одрекне свих својих права на Јадрану, „стати уз Аустрију“ и спречити довршење програма југословенског јединства коме тежи „Балкански народ“ и којем ће се Аустрија и Угарска свим својим снагама супротставити.¹⁵⁷⁹ Мемолијева гледишта подударају се са анти – славистичким концептима Вирђинија Гајде, Етора Понтија и Луиђија Барцинија.¹⁵⁸⁰

Противљење Аустро – Угарске легитимним захтевима Србије није прошло незапажено у италијанском парламенту. Током расправе у парламенту о буџету министарства спољних послова, депутат с леве Кјеза¹⁵⁸¹ је у фебруару 1913. године, анализирајући негативне податке о међусобним пропорцијама увоза и извоза италијанске робе и учешћу италијанске привреде у европској робној производњи, рекао да је економска зависност Италије од Двојне Монархије по разним параметрима погубна и штетна. Поменуо је изјаву руског министра Горчакова из 1878. са Берлинском конгресу, о „дефинитивној“ гробници Аустрије на Балкану, обистинити. Кјеза је сматрао да се Аустро – Угарска, која се одрекла сваке колонијалне експанзије да би себи резервисала продор на Балкан, задесла у историјској нужности свог пропадања. Цела полувековна политика те државе доживљавала је непоправљив крах: балкански народи су протерали њен утицај, а словенство, култивисано у њој, „постала је змија, која је уједа и трује.“ Полемишући са Ђолитијем и министром Сан – Ђулијаном, Кјеза је подсетио да је Сан – Ђулијано током 1885. био заговорник тесне сарадње Италије са балканским земљама, нарочито Србијом и Бугарском, и да је оштро критиковао спољнополитичку оријентацију тадашње владе Депретиса и министар Робиланта, која се уздржавала да продубљује савез са балканским државама. Алузија на напуштање свете мацинијевске доктрине о пружању помоћи нацијама без државе или нацијама чији слободан процес самоидентификације кроз национално уједињење још увек није био завршен код Кјезе је била очевидна. Он је замерио Сан Ђулијану да је у време избијања филипопољског устанка, суочен са чињеницом да је Италија ускратила Србији, Грчкој и Бугарској било какву подршку, изјавио да није разумео због чега се италијанска влада заљубила у повратак на статус кво анте, решење чија је немогућност свима била јасна и која била у супротности са принципима, у чије име се Италија уздигла до достојанства нације“. Осим тога, Кјеза је идеју супротстављања Србији и српским аспирацијама на Јадранском мору, у тренутку све заоштренијих и недефинисаних односа Рима са Бечом, описао као погрешну и „слепо“, а Босну и Херцеговину као „Ломбардију-Венецију“ Србије и српског народа, која на несрећу по Србе, а и Италије, није припала Србији.¹⁵⁸² Кјеза категорички напомиње: „Тријумф словенског народа пред нашим Апулијом не може нас уплашити; напротив, то би

¹⁵⁷⁹ Мемоли је упозоравао да се позиви на „распеће“ Хабсбурговаца пријатно дочекују у словенским престоницама Балкана, што је један део колумниста у Италији дочекао са одобравањем, уместо да то перцепира као предзнак за удаљавање од славофилске пропаганде. G. Memmoli, „La minaccia all'amarissimo mare. L'ora torbida“, *Il Giornale d'Italia*, 26 novembre 1912, N. 330.

¹⁵⁸⁰ V. Vigezzi, *Da Giolitti a Salandra...*, 23 – 24.

¹⁵⁸¹ О мацинијевској републиканској „филосрпској струји“ и про-српским говорима у парламенту и јавности секретара Републиканске партије Италије и републиканског депутата у италијанском парламенту Еуђенија Кјезе (1863 – 1930), (посебно оним у којим Босну и Херцеговину карактерише као „српску Ломбардију – Венето“ и у којима критикује царинску унију Двојне Монархије и Србије), в: E. Chiesa, *La mano nel sacco, e altri scritti, editi e inediti*, a cura di M. Tibaldy Chiesa, Milano 1946, 79 – 85.

¹⁵⁸² AP, Camera dei deputati. Discussioni, Legislatura XXIII, 21 febbraio 1913, 23275.

требало да нас радује, јер се слажемо да померање утицаја словенског света на југ може бити само у корист нама. Сад не знамо, спољна политика је састављена од мистерија, не знамо какви су договори око изласка Србије на Јадран. О томе се још прича, ово питање још постоји; да ли је часно и корисно решено?“ Говор Еуђенија Кјеза 21. фебруара 1913. остао је запажен у јавности, због полемике са Ђолитијем о балканском питању, економским односима Италије и Аустро – Угарске и критиком коју је радикалски депутат упутео на рачун либералне владе, да Италија не чини довољно за економско и политичко осамостаљивање словенских држава од аустријског притиска, нарочито Србије.¹⁵⁸³ Кјеза је Сан – Ђулијану рекао да политика супротстављања Србији „делује као слепа политика“: „са те стране имамо све да добијемо, јер нас тријумф словенског народа пред нашим Пуљом не може уплашити“; додао је да тријумф Србије на Јадрану треба да Италију „радује“, јер померање утицаја словенског света на југ Италији може донети само корист.¹⁵⁸⁴ Радикалски депутат осврнуо се на последице српско – италијанског трговачког уговора из 1907 и међутрговинску размену две земље, и закључио да је она, упркос константном расту и повољном биласну, далеко од идеалне.¹⁵⁸⁵ Осим тога, Кјеза је Ђолитију замерио захлађење односа са Грчком, због окупације егејских острва, чије препуштање Италији Британија „није желела“ да гарантује, и чињенице да је на њима било неопходно организовати плебисцитарно гласање, како би се утврдило да ли на острвима живе Грци и да ли желе уједињење с матицом.¹⁵⁸⁶ Критиковао је успореност и пасивност италијанске политике која није искористила протекционистичку политику Аустро-Угарске према Србији да значајно унапреди извоз српских пољопривредних производа, нарочито живог меса и сировина. Од Србије до Ђенове до Солуна потребно је 27 дана: преко Јадрана би било довољно пет до осам дана; највише осам. Пут од Србије до Напуља преко Јадрана је три пута краћи од оног до Солуна. Сматрао је да најснажнији ослонац италијанска економска и спољнополитичка оријентација на Балкану може имати у Србији, о чијој историји се похвално изражавао и Мацини, у контексту залагања за рушење Османске империје.¹⁵⁸⁷ Иако је подржавао независност Албаније под заштитом „федерације балканских нација“, Кјеза је упозорио на аустро-угарску конзулску анти-италијанску пропаганду у овој земљи и министра Сан-Ђулијана да

¹⁵⁸³ Кјеза је, између осталог, рекао: „Ова сила, која се одрекла сваке колонијалне експанзије да би резервисала свој продор на Балкан, историјском нуждом се налази на путу ка декаденцији и нестанку. Цела њена политика од пола века доживљава непоправљив крах: балкански народи су протерали њен утицај, а словенство, култивисано у њему, постаје змија, која га уједа и трује. И у таквим условима смо своју судбину везали за ту земљу!“. Осим тога, упутео је министру упозорење, да се не игра око Албаније, као што смо играли око Босне и Херцеговине. Према Кјезинов схватању, италијанска политика је морала да тежи томе да формира албанску слободну државу, уједињену у федерацију балканских народа, али не на штету других. Подсетио је да су, сагледавајући вредност утицаја, „сви парохијски свештеници Албаније аустријски конзули“ који „знају да раде свој посао“. AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Tornata del 21 febbraio 1913, Discussioni, 23274.

¹⁵⁸⁴ *Ibidem*, 23275.

¹⁵⁸⁵ Кјеза наводи да је у периоду од 1907. до 1910. извоз италијанске робе у Србију скочио са вредности од 100.000 лира на 2.667.203 лира, док је извоз српске робе у Италију, са почетних милион лира из 1907, премашио 17 милиона у 1910. години. Услед балканских ратова, српски извоз опао је скоро три пута у ову земљу, а италијански у Србију за два пута. Исте податке доноси и Карончини. AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Tornata del 21 febbraio 1913, Discussioni, 23275.

¹⁵⁸⁶ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, Tornata del 21 febbraio 1913, Discussioni, 23276; A. Cabiati, „L'equilibrio dell' Adriatico e l'economia balcanica“, *Critica Sociale*, (16 – 30 novembre 1914), Anno XXIV, N. 22, 344. (342 – 345).

¹⁵⁸⁷ AP Camera dei deputati, Discussioni, Legislatura XXIII, 21 febbraio 1913, 23275-23276; „La politica estera alla Camera. Un vivace discorso dell' on. E. Chiesa“, *Messaggero*, 22 febbraio 1913, N. 53, 1.

Италија не буде и овде, као у Босни и Херцеговини, доведена пред свршен чин.¹⁵⁸⁸ У расправу се укључио и посланик Кимијети, који је подробно анализирао значај балканског рата за Италију. Кимијети је сматрао да¹⁵⁸⁹ Сан Ђулијано је у одговору Кјези поновио да политика Италије према Србији није „слепа“, већ да настоји да усклади безбедност граница аутономне Албаније са трговачком српском луком на Јадранском мору. У скупштинској расправи која је уследила дан касније, посланик Грацијадеи повезао је историјску нужност политичког краха Османског царства у Европи и на северу Африке, правдајући италијанску интервенцију у Либији. Противник апсолутног добијања поморских права Србије на Јадранско море и злоупотребе албанског питања које би Србија извршила, „опијена својим војним успесима“, Грацијадеи је рекао: И овде, у садашњим условима Европе, морамо се запитати да ли, имајући у виду да је Русија могла да стоји иза Србије, узимајући у обзир шта је Русија данас и каква је њена Влада данас, италијанска држава не треба да тражи да спречи Србију од реализације ове тачке свог програма на основу чисто територијалне својине. А пошто су се стари споразуми о Албанији поклопили са овим утврђеним новим интересом, да се Србији ускрати територијални посед луке на Јадрану, мислим, са становишта више правде, да италијанска влада није погрешила, ако се ограничила искључиво на спречавање територијалног власништва над Јадраном од стране Србије.

Гроф Пјеро Фоскари је био заговорник целовитог италијанског – словенског политичког „јадранског“ споразума, уз резерве према успостављању независне српске луке у близини југоисточних граница Црне Горе. Фоскари је јединственом будућом српском инфраструктурном луком сматрао град Бар, чија би претежна контрола остала под ингеренцијом владе на Цетињу, а не Сан Ђовани ди Медуа или неко друго лучко место на албанској обали. Он је сматрао да „не би било умесно да Србија данас тражи излаз на море у Албанији, кршећи велико начело националности“, без икаквог убедљивог економског разлога (веровао је да такав разлог за северну Албанију не постоји). Тврдио је да поморска будућност Србије на северу Црне Горе, „у једној од сјајних далматинских лука, у најплеменитијој српској покрајини, Херцеговини, која је колевка српства“, не прецизирајући подробније о којим местима је реч. Критичан према српском пројекту луке на јужном Јадрану, и „чисте српске балканске железнице“, Фоскари је веровао да Црна Гора, упркос чињеници да је њен народ по етничкој структури истоветан народу у Србији, и будућим заједничким економским интересима у Новопазарском санцаку (заједничка експлоатација рудника угља у Беранама), није могла да прихвати железничку луку Србије, без уплива и надлежности Црне Горе. Фоскари је то правдао тезом да би се „мали и храбри народ у Црној Гори, који је с нама повезан многоструко“ нашао „затворен и изгубљен после рата између велике Србије и велике Аустрије“, што би их приморало да постану „вазали једног или другог“, исход који Италија није прижељкивала.¹⁵⁹⁰ Тврдио је да Италија и Аустрија не смеју да „своје претензије на независност Албаније проширују и на то да Албанија добије С. Ђовани

¹⁵⁸⁸ AP, Camera dei deputati, Discussioni, Legislatura XXIII, 21 febbraio 1913, 23276.

¹⁵⁸⁹ О Кимитијевом наступу у парламенту писао је лист *Corriere delle Puglie*. На важност наступа указао је и конзул Србије у Бриндизију Еуђенио Д'Иполито, који је у два наврата депешама обавестио Пашића на садржај Кимијетијевог говора и реакцију министра Сан-Ђулијанија. ДАС, МИД ПО, микрофилм 408, XVIII/581 (Ф-XVIII, 1913, Дос VI, P/6-VIII, Пов. бр. 3804); микрофилм 408, XVIII/633 (Ф-XVIII, 1913, Дос VII, P/6-VIII, Пов. бр. 3341); AP, Camera dei deputati. *Discussioni*, Legislatura XXIII, 21 febbraio 1913, 23285.

¹⁵⁹⁰ CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 78, f. Guerra balcanica: novembre 1912, ritaglio, „L'Adriatico nella guerra. Intervista con l'on. Foscari“, *Giornale d'Italia*, 17 novembre 1912, N. 10992.

ди Медуу, која и не може из техничких и просторно географских разлога да буде лука, јер је нелогично да суверен целог Скадарског језера Скадра и Бојане не поседује и тај улаз на ушће реке, које је њен природни додатак.“¹⁵⁹¹

Политику подршке припајања Босне и Херцеговине Србији подржавао је и Франческо Папафава (Francesco Papafava) (1864 – 1912), економист и историчар, у својој брошури *Dieci anni di vita italiana (1899 – 1909)*, историјско – политичком есеју који синхронизовано, тематски и хронолошки, обрађује круцијалне теме из деценије италијанског политичког живота: иредентизам. Последње поглавље дотиче метафоричко – политичко поређење положаја који Тренто и Трст имају за Италију везом коју Босна одржава према Србији.¹⁵⁹²

У приметне противнике српских интереса на северу Албаније спадао је и Амадео Бордига, члан Социјалистичке партије и новинар, који је наводе и гласине о плановима Србије да прикључи делове турских територија сматрао „недопустивим крсташким походом против територије која није ни албанска, ни грчка, ни српска“, и против земље чију слободу народа Србија и Грчка „гуше у крви“.¹⁵⁹³ Изазван полемиком коју је започео Корadini, Бордига је италијанском националисти приписао настојање да у српско – грчком савезу против Албаније уочи „патриотске, родољубиве“ мотиве за акцију, оптуживши Бисолатија за својеврсну издају социјализма због отворене подршке балканским народима у борби против младотурског феудализма. Према Бордиги, у чланцима који су објављивани у листу *L'Avanguardia* током 1912 – 1913, Србија и Бугарска фигурирају као „цивилизације“ земље од „Турске“, али италијански социјалисти „не доводе у питање да ли је балкански рат у овом случају праведан или неправедан“, јер се „историја не може оправдати, већ само посматрати“. У својим чланцима наступао је критички оштро против ослобођења Старе Србије, шаљући поздраве српским социјалиста, због тврдњи да ће доћи до „интензивирања расне мржње“ у „освојеним областима“. Критиковао је „националистички милитаризам“ четири балканске државе за буржоаске, „похлепне“ мотиве који, према његовим увидима, немају везе са стварним ослобођењем народа од „владавине полумесеца“. Борбе око Домокоса из 1897, у којима је учествовало око 240 гарибалдинаца под вођством Амилкара Чипријанија, упоредио је са „чишћењем оаза

¹⁵⁹¹ Поменуте ставове Фоскари је предочио у интервјуу који је дао П. Пазетију, новинару редакције Сониновог листа *Giornale d'Italia* у новембру 1912. „L'Adriatico nella guerra. Intervista con l'on. Foscari“, *Giornale d'Italia*, 17 novembre 1912, N. 321, 2.

¹⁵⁹² Папафава објављује свој чланак из јула 1909, у којем апелује на српско – италијанско политичко зближавање: економска сарадња, обострано уједначена царинска политика, отпор аустро – мађарским претензијама на Балкан: „Упркос свему што се може рећи против краљевуубства, замена која је с Карађорђевићима стигла, наместо Обреновића, била је добра ствар. Под краљем Петром Србија је водила политику која је, без агресивности према Аустрији, јасно циљала на идеал националних захтева, и ослањала се на Русију. Турски устав, касније аустријско присвајање Босне и Херцеговине и присилно потчињавање Србије не мењају основне линије српске политике. Србија је морала да попусти вишој сили, али је трајно решена да поново крене са припремама за борбу, борбу која се може извести, јер се цео проблем сукоба између словенског света и германског света ковитла око мале Србије. Решење проблема је, по Србима, стварање државе која Аустрији препречује пут силаска у Егеј, југословенске државе, Велику Србију. Ми Италијани смо природни савезници ове будуће државе, ми смо најпозванији и најзаинтересовани за њено формирање. Тренто и Трст су наша Босна и Херцеговина: Аустрија је наш заједнички непријатељ. Историја света се не завршава са господином Еренталом или Вилхелмом II“. F. Papafava, *Dieci anni di vita italiana (1899 – 1909)*..., 1913, 827 – 831.

¹⁵⁹³ Чланак *La guerra balcanica* објавио је 1. децембра 1912, чланак *La farsa garibaldina?* Бордига је објавио у листу *L'Avanguardia* 22. децембра 1912, а онај у којем тематизује српско-бугарски сукоб, под називом *I delitti del nazionalismo* 6. јула 1913. A. Bordiga, *Scritti 1911 – 1926. Dalla guerra di Libia al Congresso socialista di Ancona 1911 – 1914*, a cura di L. Gerosa, Genova 1996, 138 – 141, 150 – 152, 273 – 274.

код Триполија“, а екстремни став био је да се „криве четири балканске државе и четири круне и њихово злочиначко удружење, које под именом слободе прикривају своје подле зле намере.“¹⁵⁹⁴

Праведно и компромисно решење граничних спорова међу балканским државама снажно подржава и социјалистички новинар Бенито Мусолини. У чланку под називом *Rinascita slava* (*Словенски препород*) 10. новембра 1912. у листу *Avanti!*, позивајући се у начелном виду на резултате истраживања француског географа Елија Реклиса о измешаности нација на Балканском полуострву и његову *Универзалну географију*, те анализирајући историјат балканских народа од 1878. и одмеравајући истрајност већ ослабљене турске армије, заговара повратак „Балкана балканским народима. Позива на „праведан“ повратак Косовског вилајета Србији, али и „бугарског дела Македоније“ Бугарској.¹⁵⁹⁵ Наклоност према српским ратним циљевима Мусолини показује и у чланку под називом *Verso la pace?* (*Према миру*), објављеном 25. децембра 1912. године, анализирајући резултате дотадашњих напора да се заустави сукоб и започне мировна конференција. Мусолини није оспоравао право Србије да добије излаз на Јадранско море, иако је упућивао критике на рачун максималистичких захтева, залажући се за неповредивост аутономије Албаније.¹⁵⁹⁶ У истом чланку Мусолини закључује да ће стварање луке на мору за српску пољопривреду довести до јачања индустрије, а са њом и пролетеријата, из чега се види да није био довољно добро обавештен о стању у Србији.¹⁵⁹⁷ Позитиван однос према Првом балканском рату променио се после склапања Лондонског мира, када је Мусолини, позивајући се на бугарске социјалисте и Благоева, устао против изједначавања традиција Ризорђимента са националним аспирацијама балканских савезница, видевши у њиховој „свађи“ око Македоније узрок нових невоља.¹⁵⁹⁸

Један од наугледнијих политичко –књижевних часописа *La Rivista di Roma* у децембру 1912. започео је кампању против „панславистичких“ идеја радикала и демократа у италијанском парламенту и јавности, чије би „погубно“ ширење и прихватање могло довести до трајног губитка поверења у есенцијалне спољнополитичке интересе Италије на Јадранском мору. Уредништво часописа назначило је Барзилаија, Бисолатија, новинара Итала Фалба, Каетанија (Caetani) и Феру (Fera), и њихов круг око листа *Месацерио* као идеалистичке славенофиле који из необјективне, антиклерикалне и пренаглашене мржње према Аустрији „заслепљено“ подржавају нелегитимне аспирације Срба на јадранску обалу и северни део Албаније. Уредништво овог листа злоупотребило је Мацинијева становишта у вези *Источног*

¹⁵⁹⁴ *Ibidem*, 151, 273 – 274.

¹⁵⁹⁵ B. Mussolini, „Riscossa slava“, *Opera omnia di Benito Mussolini, Dal primo complotto contro Mussolini, alla sua nomina a direttore dell' Avanti!* (7 maggio 1911 – 30 novembre 1912), Vol. IV, Firenze, 1952, 228; 225 – 228.

¹⁵⁹⁶ Верујемо да је теза о излазу Србије на Јадран на неки начин била компромитирана Пашићевим понашањем које је било - у одређеном тренутку - превише причљиво да се не говори о језику, али сада када је Србија смањила своја потраживања на минимум, треба да буде задовољена, а не пресечена или жртвована. Ми социјалисти са симпатијом и из разлога који се савршено слажу са нашим доктринарним просторима видимо трговачки наступ Младе Србије у Јадранском мору. B. Mussolini, „Verso la pace“, *Opera omnia di Benito Mussolini, Dalla Direzione dell' "Avanti!", alla vigilia della fondazione di "Utopia"* (1 dicembre 1912 – 21 novembre 1913), Firenze 1953, 35, 34 – 36.

¹⁵⁹⁷ B. Mussolini, Verso la pace“, *Opera omnia di Benito Mussolini...*, 1935, 35.

¹⁵⁹⁸ B. Mussolini, *La rinuncia di gran Consiglio e il bilancio della guerra*, *Opera omnia di Benito Mussolini, Dalla Direzione dell' "Avanti!", alla vigilia della fondazione di "Utopia"* (1 dicembre 1912 – 21 novembre 1913), 77 – 79.

питања.¹⁵⁹⁹ Каетанијевим просрпским и прогрчким становиштима у бази будућег статуса Албаније, Ломброзов часопис супротставио је идеје Виторија Веторија (Vittorio Vettori), новинара листа *Giornale d'Italia* и Спектатора (*Spectator*-а) из напуљског листа *Mattino*.¹⁶⁰⁰ Нејасноће су избиле око опсега права и слободе мешања које Италија треба да има у креирању и вођењу политике балканских народа после 1912, превасходно Албанаца. Док је Бисолати, као демократски социјалиста, оправдавао коришћење албанске територије за борбу против Османлија, уредништво Ломброзијевог листа његове ставове напало је као антипацифистичке, жалећи због „словенске инвазије на Задар, Шибеник и Дубровник“, инвазије против које се Италијани свакодневно боре и због које Италија мора „оспорити Србима право да се спусти на море које припада (нама) Италијанима.“¹⁶⁰¹ Уплив клерикализма као нерешивог питања италијанског друштва такође није био безначајан. Ломброзов лист је алегорички тврдио да је потребно напустити илузију да борба против Католичке цркве у унутрашњој политици подразумева безрезервно пристајање на заштиту интереса народа који је под ударом те исте Цркве (у овом случају Срби).¹⁶⁰² У броју листа који је овом претходио, новинар Умберто Ангели (Umberto Angeli) питао се да ли ће крајњи исход сукоба на Балкану захтевати да Италија на видљив начин започне са заштитом интересе Османског царства, као брану експанзији Савеза.¹⁶⁰³

Консулта и Скадарска криза (1913)

Д. Живојиновић исправно примећује да италијанска дипломатија у току Скадарске кризе није размишљала нити правила план о потреби обавезе војне заштите Црне Горе и њене династије, у случају изненадне аустријске интервенције, прекида преговора и потенцијалне делимичне или целовите окупације државе краља Николе. Примарни интерес Италије био је редослед брзих потеза којим би се, при таквом исходу, привремено окупирале стратешке позиције у јужној Албанији (Драч, Валона) и напустила политика придржавања Уговора о Тројном савезу.¹⁶⁰⁴

Виторио Емануеле III се није сагласио са идејом да Скадар припадне Црној Гори. Руском посланику Крупенском, италијански монарх 31. децембра 1912. саопштио је да би план прикључивања града са знантним албанским становништвом

¹⁵⁹⁹ Ово се односи на тврдњу да је Мацини категорично захтевао припајање Далмације Краљевини Италији. „Note di Storia contemporanea“, *La Rivista di Roma*, (dicembre 1912), Anno XVI, N. 11, 476-481.

¹⁶⁰⁰ Vittorio Vettori, *Giornale d'Italia*, 23 novembre 1912; *Spectator*, *Il Mattino*, 2 dicembre 1912.

¹⁶⁰¹ У случају Итала Фалба, који је био дописник листа *Messaggero* из Србије, Ломброзов лист је одбацивао његове закључке и утиске о Србији. Уредништво је сматрало да Фалбо припада групи јавних делатника који свесно обмањују јавно мњење тиме што допушта да, својим боравком у Србији, подлегне српској пропаганди. „Note di Storia contemporanea“, *Rivista di Roma*, (10 dicembre 1912), Anno XVI, N. 11, 477 – 478.

¹⁶⁰² „Свештеници су за Аустријанце и против Срба, ми смо против свештеника, дакле, ми смо самим тим за Србе, против Аустријанаца“, сковао је новинари правник Едуардо Чимбали (Eduardo Cimbali). Он закључује да италијанска демократија не пориче принцип националности, већ дозвољава ограничавање „апстрактног принципа Албаније“, на задовољство Србије. В.: *La Tribuna*, 23 novembre 1912.

¹⁶⁰³ U. Angeli, 'La guerra pacifista nei Balcani', *La Rivista di Roma* (Vol. II), Anno XVI, N. 9-10 (novembre 1912), 397-406.

¹⁶⁰⁴ О томе индикативно сведочи телеграмска преписка Сан – Ђулијана и Титонија од 30. априла 1913. Титони је у одговору министру предочио идеју да Италија, у случају аустријске окупације, „без оклевања“ заузме Драч и Валону и потврди престанак важења уговора, чије ће принципе повредити управо Двојна Монархија. Т. Titoni, *Il giudizio della storia sulla responsabilità della guerra*, Milano 1916, 15 – 18.

слабо насељеној држави означило стварање „опасног иредентизма“ који би угрозио миран просперитет мале балканске краљевине, али је предложио да је Црној Гори апсолутно неопходно увећање територије као награда и накнада за учешће у рату. Краљ је сматрао да су Црној Гори неопходне плодне и обрадиве земље, којима оскудева, и којима ће надокнадити губитак Скадра; њих је видео у наводњеној долини Бојане.¹⁶⁰⁵ Маркиз Империјали говорио је да је „Скадар душа Албаније“, али да се Италија налази у изразито деликатној позицији, због уговора са Двојном Монархијом из 1897. и 1900, али и чињенице да се мора постићи такав облик договора међу силама који неће нанети штету црногорској династији.¹⁶⁰⁶

Према почетним Сан – Ђулијановим плановима, идеја је била да се град препусти Албанији, а Црна Гора добије плодну равницу у околини и одређене повластице у железничком питању и регулисању буџетских средстава, будући да јавност стоји на страни краља Николе и тражи адекватну надокнаду.¹⁶⁰⁷

Руски министар иностраних дела Сазонов је преко руског посланика у Цариграду испитивао крајем децембра 1912. и почетком јанара 1913. мишљење италијанске владе о препуштању Скадра Црној Гори. Сан – Ђулијано је одговорио да се Италија придржава споразума са Аустро – Угарском, али је обећао да ће поради на томе да Двојна Монархија попусти, преко инструкција посланицима у Лондону и Бечу; италијански краљ је слично саопштио Крупенском.¹⁶⁰⁸ Титони је тврдио да ће одбојност италијанске јавности према италијанској акцији против Скадра и црногорских аспирација на град нестати оног тренутка када Италија, кроз заједничку акцију са Аустро – Угарском, буде сачувала Црну Гору од „једностране“ аустријске инвазије ове земље, и да је у том ставу имао подршку Сазонова и Пишона.¹⁶⁰⁹ С тим је био сагласан и Империјали, који је указао на непријатељски став који ће чланице Антанте (поготово Француска) заузети према италијанској акцији у јужној Албанији, где граница у мају 1913. још није била утврђена, уколико дође до аустријске акције против Црне Горе. Скадар се мора препустити интернационалним снагама, Црна Гора очувана као независна, гаранција свих сила, и да буде акција искључиво ограничена само на простор Скадра. Јовановић, посланик Србије у Бечу, био је обавештен да је краљ Никола размишљао о понуди Штировника и Крстаца (на Ловћену) Аустро – Угарској, у замену за неке високе привилегије, али да је од ствари одустао кад се „уплашио српства и Италије“, после чега је почео да се жустрије супроставља таквим понудама и енергичније брани црногорска права на Ловћен.¹⁶¹⁰

¹⁶⁰⁵ DDF, Troisième Série (1911-1914), Tome V, Barrère a Pichon, 8 janvier 1913, D. n. 7, Paris 1933, 244.

¹⁶⁰⁶ BDOW 1898 – 1914, ed by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. IX, The Balkan Wars. The League and Turkey, Grey to Rodd, 1 January 1913, Doc. 433, 328.

¹⁶⁰⁷ BDOW 1898 – 1914, ed by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. IX, The Balkan Wars. The League and Turkey, 5 January 1913, Doc. 453, 356.

¹⁶⁰⁸ У Михаиловићевом „строго поверљивом“ извештају, на основу информације које је добио из руског посланства у Риму, стоји да Русија мобилише трупе због аустријског притиска на српску и руску границу, да је руски министар војни потврдио добре односе са Немачком, да је Беч тражио од Петрограда да јадранска железница буде неутрална само за време мира, што је Русија одбила, руски савет влади у Софији да буде попустљива према поправци границе са Србијом, као и вест да су исти савети дати и Софији и Атини. АС, МИД ПО, микрофилм 369, 1912, III/368 – 370 (22. децембар 1912, Ф – III, И/1 – IX, Дос II, Пов. бр. 4956); G. Bianchi, *Russia e Italia nella diplomazia della Belle Époque*, Roma 2022, 104 – 120.

¹⁶⁰⁹ ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania-rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p.844, Tittoni a San Giuliano, Telegramma in Arrivo, 2 maggio 1913, N. 179.

¹⁶¹⁰ Деша Јовановића од 23. јануара 1913. ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док, 159.

Италијански војни аташе при посланству у Бечу упозоравао је на погубне последице по Италију, од италијанског заузећа Крстаца: „На Крстац се може доћи директно из Црне Горе и снажнијим коадима калибарске муниције могуће га је заузети без већих тешкоћа“, чиме би се рапидно повећао морнарички потенцијал Котора. За Црну Гору не би било значајне штете њеним одбрамбеним интересима уколико би Крстац допао Двојне Монархије, али је ипак подсећао да је то ризична одлука.¹⁶¹¹

Почетком фебруара, Сан – Ђулијано је говорио да се краљ Никола може, уместо града, обештетити територијама око града; министар је осмислио да иницијатива пође из Немачке, која би у том смислу издала упутства Бечу, али тако да се ниједним актом, потезом или дипломатском нотом, па чак ни разменом мишљења, црногорском суверену било шта саопштава.¹⁶¹² Истовремено, Ринела је подсећао на „опасна“ подстрекавања која врши Хартвиг на владу у правцу задржавања српских одреда у Албанији. Пренео је да му је „Хартвиг једног дана рекао да се судбоносни ток историје не може променити“ и „да ће доћи време када ће се Црна Гора ујединити са Србијом, са Скадром“, што је Ринела доживео као непријатност. Писао је да се стичу сви обриси „програма формирања велике Србије, која ће укључивати све Јужне Словене“. Као решење, понудио је да поморска демонстрација има пун ефекат, како се „више не би нудило ново подстицање илузија и испразних нада“. ¹⁶¹³ Када је реч о зајму којим би се исушили мочварни предели у долини Бојане и области око Скадра, и помогла обнова црногорских финансија, Аварна је предлагао да Црна Гора, својим средствима, такође учествује у истим и да се не ослања у свему на Аустрију и Италију.¹⁶¹⁴

Карлоти је сматрао да је добитак Скадра „бедна“ аквизиција, упореди ли се с препуштањем Ловћена Аустро – Угарској. Он је сумњао да, на основу неуверљивих или непотпуних информација које је добијао у Петрограду, Мијушковић у Лондону тврди да Ловћен нема ону важност за Цетиње као неке друге области, и да се одржава у Црној Гори само због замерања или приговарања Италије, која не би волела да види Монархију на тој позицији, и да су праве намере Црне Горе усмерене на Скадарску долину.¹⁶¹⁵

Сан – Ђулијано је био веома узнемирен сазнањем које је добио од Империјалија да је немачки посланик у Лондону изложио енглеској влади меморандум о потреби обезбеђивања мандата једној или више сила да „приморају“ Србију и Црну Гору да поштују одлуке о додељивању Скадра Албанији, донесене 13. марта 1913. на конференцији. Италијански министар одмах је обавестио Болотија, предочавајући му да је саопштио Болотију да изнесе Јагову како Италија неће пристати на такав потез, по цену „сврставања“ на страну Антанте у гласању.¹⁶¹⁶

¹⁶¹¹ Упозоравао је да с полагаја Крстаца, на западној страни Ловћена, лако може да се врши ефикасна артиљеријска акција. ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma da Roma, 4 gennaio 1913, N. 60 (N. 44).

¹⁶¹² ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma da Roma, 8 febbraio 1913, G. 82 (N. 535).

¹⁶¹³ Сан – Ђулијано је признао да се „мало шта“ може учинити у сурпотном правцу, осим инструкција Карлотију да утиче на Сазонова да измени држање Хартвига. ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma da Roma, 6 aprile 1913, N. 2034 (N. 1184).

¹⁶¹⁴ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma da Roma, N. 916 (N. 549).

¹⁶¹⁵ Анимозитет према плану овакве констелације територијалне „међуразмене“, с италијанске стране, траје од јануара 1913. ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma da Roma, 4 gennaio 1913, N. 21 (N. 60); М. Војводић, *Скадарска криза 1913...*, 46.

¹⁶¹⁶ М. Mazzetti, „L'Italia e la crisi albanese del marzo-maggio 1913“, *Storia Contemporanea* (1973), Anno IV, n. 2, 221. (219- 262).

Након конференције амбасадора 22. марта, којом шест великих сила додељује Таковицу Словенима и обавезује се да Србија и Црна Гора позову да прекину опсаду Скадра и повуку се из Албаније, Двојна Монархија убрзала је припреме да у свом интересу заврши и оконча проблематичну ситуацију око Скадра. Берхтолд предлаже да се Цетињу нареди да обустави бомбардовање града док се цивилно становништво потпуно не евакуише, и размишља о принудним мерама у случају да одговор Црне Горе буде негативан, у ком случају тражи активну подршку Италије. Међутим, Сан Ђулијано није баш одушевљен идејом и много сумња у њену изводљивост операција евакуације. Црна Гора у почетку одбија да пристане на то, а када се онда више покори, против аустријског захтева се противи командант опкољених снага Скадра, Есад-паша. Консулта је настојала да у априлу 1913. ублажи негативне тонове и гласове према Србији и да Балхаусплацу понуди довољну количину гаранција, дипломатских потврда и уверавања да Србија нема интерес нити намеру да прати Црну Гору у подухвату на Скадар, и да је већ повукла своје трупе из северне Албаније. Према ставовима који су долазили из Консулте, „понашање Србије не даје посебне разлоге за притужбу, јер је Пашић већ дао опсежна уверавања“, поновивши да је најефикаснији начин да се убрза одлазак трупа тај да се „што пре Србији обезбеде оне гаранције које она с правом тражи“, премда у овој ситуацији није потпуно јасно на који ниво гаранција италијански министар мисли.¹⁶¹⁷ Изазов је постојао и због тајног снабдевања оружја. Питање арнаутског шверца оружја из јужне Италије бринуо је српску владу, која није желела да у формалном виду подноси представке Консулти, не знајући да ли директно италијанска влада стоји иза таквих акција.¹⁶¹⁸

Берхтолдов аргумент да би финансијском помоћи Црној Гори, којом би се приволела да одустане од територијалних компензација у случају приморавања да напусти Скадар (теза коју је Сан – Ђулијано прихватио после оклевања), она прибави оружје и муницију Сан – Ђулијано је одбацио као неозбиљан, наводећи да би их Црна Гора набавила на други начин, због својих веза са Русијом и Србијом, те да је потребно постићи компромис између Беча и Петрограда.¹⁶¹⁹

Руска влада захтевала је да спозна оријентир Консулте, ниво спремности њеног попуштања и политичке храбрости, да стане у неупитну одбрану суверенитета црногорске династије и њених привредних и политичких права. Крупенски је питао Сан – Ђулијана да ли је могуће да у питању зајма од 30 милиона и исправке границе на Бојани (додељивање обе обале реке Црној Гори, са ужим залеђем) Русија може да рачуна на подршку Италије. Италијански министар је на зајам одговорио потврдно, али у погледу исправке границе одрично, због савезничког уговора који Италија има са Аустро – Угарском.¹⁶²⁰ Сквити је још у априлу утврдио на које финансијске операције треба потрошити средства од зајма од 30 милиона (који је Сквити предложио, после самосталних консултација на двору). Он је сматрао да постоји седам основних праваца

¹⁶¹⁷ ASDMAE, Serie Politica „B“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 740, Telegramma in partenza, San Giuliano a Ambasciate a Vienna, Pietroburgo, Parigi, Londra, Berlino, 15 aprile 1913, N. 2300.

¹⁶¹⁸ Фуад – Беј, Мазхар – Беј и Целал беј одлучили су да, према Михаиловићевим обавештењима из фебруара 1913, пребаце 30.000 пушака сакривених у вреће с брашном на албанску обалу, у Драч, бродом компаније *Аугуста* из Напуља. ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 117, 209.

¹⁶¹⁹ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), San Giuliano al Rappresentanza a Londra, Telegramma spedito, 3 febbraio 1913, N. 767.

¹⁶²⁰ Једини мали „уступак“ с италијанске стране могла је бити нота Балхаусплацу да се будућим делегатима изда инструкција да, након обиласка терена, размотре ову могућност; и нота је била под „знаком питања“, због потенцијалног аустријског одбијања. ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedito da Roma, 3 giugno 1913, N. 3776 (N. 3123).

наменског коришћења зајма: Плаћање разних дугова и ратних уговора, трошкови помоћи, лечења и подршке повређенима; ослабађање пореских обвезника од плаћања пореза на земљиште на одређено време; јавно – комунални радови; уређење новостечених територија; оснивање пољопривредне хипотекарне банке; трошкови саобраћаја и инфраструктурне равнотеже.¹⁶²¹

Када је Мереј у Риму предложио заједничку италијанско – аустријску поморску блокаду Црне Горе, Сан – Ђулијано је изменио првобитан став, напомињући да је потез Немачке „можда“ предвиђао само блокаду, а не и „привремену окупацију од стране Аустрије“, која се мора избећи по сваку цену; овде је Сан – Ђулијано показао толерантнији став према идеји блокаде. Она се може датирати у циркуларни телеграм од 8. фебруара, где је министар изложио противречности италијанског положаја према Скадарском питању.¹⁶²² Ђолити је идеју блокаде одбио, правдајући је тврдњом да ће се она „завршити подсмехом, ако не буде праћена искрцавањем трупа, или ће представити почетак европског рата, у стилу праве војне акције.“ У новом одговору Ђолитију, министар је навео да би неучешће у блокади могло угрозити углед Италије пред савезницима пред Антантом.¹⁶²³ Већ 21. марта Сан – Ђулијано је посумњао да би потенцијална аустријска поморска блокада била „тајно уговорена са Црном Гором“ из разлога „који нису распознајљиви“, понављајући да упорно наставља да врши притисак на Русију и Немачку да делују у правцу попуштања Беча и Цетиња. Ђолити је и даље био одлучан: у новом телеграму од 22. марта, он напомиње да уколико

¹⁶²¹ Сквителијев закључак једноставан је: додељивање зајма значи да ће се уједињење Црне Горе са Србијом одложити, чиме ће се смањити притисак да дође до нових сукоба ових земаља с Двојном Монархијом, што се уклапа у италијански интерес: „Не видим зашто Силе не би могле Црној Гори обезбедити тако велику суму. Ако се Црној Гори у овом тренутку ефективно не помогне, веће су шансе за њено спајање са Србијом, а шта то значи за Аустрију, може се само нагађати“. Мантегаца је тврдио да кредитирање Црне Горе од 30 или 40 милиона франака има пуну, обострану сагласност италијанских приватника и предузимача и представника италијанске државе. ASDMAE, *Ambasciata a Londra 1861 – 1950*, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedito da Roma, 7 aprile 1913, N. 2066 (N. 1217); L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 469 – 471; V. Mantegazza, 114.

¹⁶²² Сан – Ђулијано пише: „Нема сумње да Аустрија никада неће пристати да Скадар, ма по коју цену, препусти Црној Гори. Бескорисно је имати илузије и одбијати да сагледате истину онаквом каква јесте. Таква је ситуација и опасности се не могу избећи осим ефикасном акцијом Немачке у Бечу и Петрограду. У ствари, ако Аустрија одлучи да употреби силу, последице ће бити несагледиве. У ствари, било би немогуће да Русија то толерише, а и Италија би се нашла у једном од најтежих услова који би непоправљиво и радикално угрозио италијанско-аустријске односе. У ствари, с једне стране, Италија није могла удружити своје војне снаге са аустријским за деловање против Црне Горе, како због династичких односа, тако и због општег осећања нације које Јагов веома добро познаје. С друге стране, није могла да пусти Аустрију да ради саму, јер би то било еквивалентно остављању као искључиви или готово искључиви господар Албаније и абдицирању ситуације једнакости са Аустријом у Албанији. Штавише, Албанци би Аустрију сматрали спасиоцем интегритета Албаније, а Италију готово саучесником најжешћих непријатеља албанског народа. Италија би стога требало бар да окупира неки други део Албаније без тако очигледно прихватљивог разлога какав би Црна Гора понудила Аустрији. Штавише, не може се порећи да било каква окупација било ког дела Албаније од стране једне од две силе представља опасност за другу с обзиром на географске услове Јадрана, па стога мир између њих није могућ осим ако се не избегну војна окупација или се та окупација, уколико буде потребно, учини групно. M. Mazzetti, „L'Italia e la crisi albanese del marzo-maggio 1913...“, 223.

¹⁶²³ „Морамо да наставимо да чинимо напоре да до поморских демонстрација не дође, али ако Аустрија, упркос свему, то жели, чини ми се да би пуштање да то ураде сами, чак и ако се то отворено не одобрава с њихове стране, компромитовало нашу целокупну ситуацију у Албанији и на Јадрану, баш као што се десило Француској у Египту 1882. године. То би нас ставило, и у медитеранским питањима, у дискрецију према Тројној Антанти, јер би наши односи са савезницима били дуготрајно угрожени. Претпостављам да ће се Аустрија лакше уздржати од тога ако зна да ћемо и ми то учинити јер више не би имала предност да обезбеди доминирајућу ситуацију у Албанији. Наравно, прво је неопходно договорити модалитете тог потеза“. *Ibidem*, 222.

„Аустрија не буде сигурна у италијанско учешће, избећи ће по сваку цену рат“, да „Мереј чини све како би нас увукао у рат“ и да је „аустријска хуманитарност веома сумњива, тим пре што, по праву народа, Црна Гора, која је у рату са Турском, има право да напада турске тврђаве“.¹⁶²⁴ И краљ, који је веровао да краљ Никола има тајни споразум са Аустријом, и Спинђарди и Сан – Ђулијано су за то да се спроведе блокада, уз европски мандат који би се доделио двома силама, али уз изричито обавезивање на противљење војној окупацији. Ђолити је одговорио да би блокада имала разлога само ако би све силе дале одобрење за такав поступак, чиме је Сан – Ђулијано обезбедио привремено Ђолитијев пристанак. Болати је сматрао да треба узети учешћа у блокади, и без европског мандата сила, слично као и Сан Ђулијано – нешто је неопходно да се уради, а не да се „не чини ништа“.¹⁶²⁵

Бертхолд је 10. априла тражио мишљење од Аварне да ли би Италија пристала на оружану интервенцију да, у случају анексије Црне Горе од стране Србије и унионистичког покрета две словенске државе, сачува династију Петровић од губитка положаја. Аварна је одговорио одрично, напоменувши да становништво у Црној Гори не би ишло уз династију која је оружаном силом спољних чинилаца остала на власти. Други разлог је била бојазан од међународне реакције. Најбољи метод биле би економско – финансијске повластице и кредити малом краљевству.¹⁶²⁶ Критичан према руској пасивности¹⁶²⁷, Сан – Ђулијано је веровао да Цар може извршити притисак на војвоткињу Милицу, како би ублажио став краља Николе.¹⁶²⁸

Пишон је Титонију говорио да Француска нема директан интерес у Скадарској кризи, али да не жели проширивање конфликта, ургирајући да се Русија што пре недосмислено одлучи на притисак према Цетињу. Француски државник замерио је Титонију да италијански став није искрен, због „великог броја демонстрација у прилог Црне Горе“ у италијанским градовима, што је италијански дипломата демантовао, упутивши свог колегу да прати вести и објаве које се штампају у римској *Трибуни*.¹⁶²⁹ Сан – Ђулијано је 28. априла саопштио немачком амбасадору да Италија не може

¹⁶²⁴ *Ibidem*, 224.

¹⁶²⁵ *Ibidem*, 224 – 225.

¹⁶²⁶ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 10 aprile 1913, N. 2157 (N. 1263).

¹⁶²⁷ Већ почетком фебруара, црногорски делегат на Конференцији Ђ. Поповић, жалио се Грујићу да му је италијански представник рекао да ће Италија радо помагати Црну Гору у питању Скадра, али да не може бити предузимљивија ако Русија не заузме одлучнији став (Русија која тражи да се питање остави за период после утврђивања преосталих албанских граница). Овакав став је видно упитан, будући да италијански документи сутеришу да је Сан – Ђулијано и раније донео одлуку да се Скадар у основи препусти Албанији. Министар је још 19. децембра 1912. писао да Италији одговара да Скадар припадне Црној Гори, како би се смањио број католика у аутономној Албанији, како се не би додатно иритирала Русија, те како се не би додатно слабила црногорска династија. Међутим, због претходних уговора с Двојном Монархијом из 1900 – 1901. о Албанији, италијанско инсистирање да град, чије је становништво албанско, довело би у питање тај споразум, из чега би проистекле непредвиђи потези Аустро – Угарске према Италији на Јадранском мору и самој Албанији, због чега она не може да истиче у први план тај захтев. Министар је још 23. децембра навео да би Италији одговарало да Скадар припадне Црној Гори, али не по цену давања Ловћена Аустро – Угарској, будући да је предвиђао да се то може поставити као два нераздвајна процеса у једном сету захтева. ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. , 204 – 205; ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 19 dicembre 1912, Telegramma Gab. 2401; *Ibidem*, 23 dicembre 1912, Telegramma Gab. 2566.

¹⁶²⁸ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, N. 2156 (N. 1283)

¹⁶²⁹ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 28 aprile 1913, N. 2714. (N. 1644).

прихватити унилатералну акцију Двојне Монархије, али да, уколико изостане учешће Антанте у међународној блокади, Италија мора добити на времену да проучи модалитете под којима би могла да пристане на поморску демонстрацију са Аустро – Угарском и Немачком.¹⁶³⁰ Нови министар у Петрограду, Андреа Карлоти ди Рипарбела, помирљив према извесним Сазоновљевим „славенофилским“ политичким концепцијама, сматрао је да за Италију није погодно да се придружи поморским демонстрацијама Аустро – Угарске, јер би то угрозило њену популарност у Црној Гори и водило неубедљивом оправдавању „непријатељске“ политике према „рођачком двору.“¹⁶³¹ Већ 29. априла, министар је званично пренео Мереју да би Италија могла да узме учешћа у поморској блокади Тројног савеза, под искључивим условом да се територија Црна Гора не доведе у питање (неповредивост њене територије) и да се детаљно размотре сви уговори који постоје с Аустро – Угарском у вези Албаније од времена Висконтија Веносте и Голуховског (1897, 1901).¹⁶³²

Сан-Ђулијано је 26. априла саопштио инструкције Сквитују, које су имале изразито негативан призив. Поновио је да Црна Гора не треба да очекује војну помоћ ни од Русије ни од Италије, нити од једне друге европске силе, уколико одбије да испоштује одлуке конференције. Навео је да „ми не можемо губити време на колебања, која су толико драга источном менталитету“ јер ће „Аустрија започети самосталну акцију.“¹⁶³³ Исти дан, министар је навео да Италија не може прихватити европски мандат за евакуацију Скадра без учешћа Британије.¹⁶³⁴ Дан касније, појачао је притисак на Империјалија да ургира код Греја и Асквита да се Британија што пре укључи у пројекат међународне поморске интервенције, и да савлада „руска оклевања“. Тада је навео да му се чини „апсурдним замислити да би краљ Никола могао да попусти без компензација, што се за сада не чини могућим“; министар је навео да „оно што краља Николу наводи на отпор јесте уверење да такав притисак од стране европских сила уопште неће бити извршен“.¹⁶³⁵ Гизл је поручио Сквитују да би најлакшији начин да

¹⁶³⁰ Истог дана министар је отправнику послова Србије Михаиловићу рекао да „Аустрија може напасти Скадар и преко Албаније, да не угрожава територију Црне Горе“, док је министар сматрао да је апсолутно сигуран да ће до напада доћи. Српски дипломата није знао који ће план Консулте бити у развоју ове ситуације. ASDMAE, *Ambasciata a Londra* 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, N. 150 (N. 1641).; *ДСПКС 1903 – 1914*, Књ. VI, св. 2 (1/14. април – 30. јун/13. јул 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 77, 175 – 176.

¹⁶³¹ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 210.

¹⁶³² Италија је тражила да се унапред договоре заједничке одлуке које ће се донети пред свим последицама које могу произићи из такве акције. Питање Скадра не треба држати изоловано, већ се прво договорити о јужним границама Албаније, као и о ставу који две државе треба да заузму према Есад – паши и и о новонасталој ситуацији коју стварају аустријски споразуми са Црном Гором. Наглашено је да је акција и даље преурањена и да би унапред требало постићи сагласност о месту, локацији, броју трупа где би се извршила поморска демонстрација. M. Mazzetti, „L'Italia e la crisi albanese del marzo – maggio 1913“..., 233.

¹⁶³³ Министар је поновио да не треба губити наду да ће, позитивним одговором са Цетиња, међународна контролна комисија бити у стању да покаже благонаклоност Црној Гори. ASDMAE, *Ambasciata a Londra* 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 26 aprile 1913, N. 2643.

¹⁶³⁴ ASDMAE, *Ambasciata a Londra* 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 26 aprile 1913, N. 2658 (N. 1601).

¹⁶³⁵ „Греј би требало да поради на превазилажењу руских заблуда. Ако Русија верује да може да добије на времену кроз даље инсистирање на територијалној компензацији, вара се“. Сан – Ђулијано је и 28. априла 1913. упорно настојао да од Јагова добије потврду да Аустро – Угарска неће деловати самостално и да Италија ни у ком случају неће деловати изоловано с Монархијом, односно да ће, у случају аустријске самоиницијативне акције, предузети „мере да заштити своје интересе на Јадрану“. ASDMAE, *Ambasciata a Londra* 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 27 aprile 1913, N. 2688.

се издејствује излазак црногорских трупа из града била брзопотезна (блицкриг) окупација Цетиња, што је Сквити критиковао као „изузетно опасан акт, који би изазвао непредвиђене реакције у словенском свету“.¹⁶³⁶ Аварна је био сличног мишљења. Тврдио је да је за Италију „најбоље да спречи изоловану акцију по сваку цену, која би озбиљно наштетила нашим интересима у Албанији и на Јадрану“. Пренео је да су „различите демонстрације у корист балканских народа, које су се одиграле у Прагу, Загребу и Далмацији, демонстрацијама у корист Црне Горе, које је полиција потиснула“ сведоче да царске власти не знају како да одговоре на нарастајући словенски покрет. „Ако Аустрија остане неактивна“, писао је Аварна, „то би имало несумњиве реперкусије међу словенским становништвом и потврдило би уверење да су снаге царске власти парализоване од стране самих словенских елемената, што ће последично уздрмати структуру Монархије у том делу становништва“.¹⁶³⁷

Покушај аустријске окупације Цетиња и самосталне акције према Скадру натерао је Консулту да потражи „помоћ“ Британије, којој је саопштено да само здружена акција великих сила на реци Бојани може одвратити Балхаусплац од самосталног деловања против Црне Горе, приморавања Италије да је у том подухвату испрати, као и изазивања реакција Србије, која неће препустити Црну Гору било чијој инвазији.¹⁶³⁸

Маркиз Сан – Ђулијано је Роду пренео 28. априла да заједничко учешће Италије са Аустро – Угарском у демонстрацији и блокади Црне Горе не би ни у једној варијанти допустила италијанска јавност, и да је једини начин умиривања ситуације обезбеђивање британског и француског учешћа, које би се, уз аустријску флоту, појавиле у водама барске или улцињске луке.¹⁶³⁹ Непрекидним указивањем на „изоловану ситуацију Црне Горе“, Сан – Ђулијано врши притисак на Ђолитија да пристане на мандат европских сила за блокаду, „чак и по цену да Русија не пристане“, што председник владе чини невољно, уз стриктне ограде.¹⁶⁴⁰ У разговору са немачким амбасадором фон Флотовим 28. априла, Сан – Ђулијано је сазнао да Немачка, увидевши неуспех да се осигура мандат свих европских сила за акцију против краља Николе, инсистира да Италија узме учешћа у решавању албанског питања заједно са Аустро – Угарском, и по цену „минималног учешћа“, и да ће, уколико то одбије, подржати идеју да Двојна Монархија сама реши питање Скадра. Сан – Ђулијано је

¹⁶³⁶ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 28 aprile 1913, N. 2696.

¹⁶³⁷ Аварна је нарочито био нерасположен према понашању бечке дипломатије. Италија је била противна свакој унилатералној акцији Црне Горе. Аварна је и пре 25. априла више пута упозоравао Бертолда на опасност од изолованог дејства Монархије. Посланик Србије у Бечу, Јовановић, пренео је 7. маја 1913 да је Аварна, због намера Беча да издејствује пристанак Консулте на једну заједничку акцију две земље у Албанији (окупација или подела интересних сфера), „закопчан као какав кицош из тридесетих година прошлог века, био толико љут на савезника, да љутину није крио“. ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 28 aprile 1913, N. 2712 (N. 1643); ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 2 (1/14. април – 30. јун/13. јул 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 151, 232 – 233.

¹⁶³⁸ BDOW 1898 – 1914, ed by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. IX, The Balkan Wars. The League and Turkey, Part II, Rodd to Grey, 30th April 1913, Doc. 907, 735 – 736.

¹⁶³⁹ BDOW 1898 – 1914, ed by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. IX, The Balkan Wars. The League and Turkey, Rodd to Grey, April 28th 1913, Doc. 895, 726.

¹⁶⁴⁰ Ово се разлика са тврдњама изреченим у мемоарима, где се Ђолити представио као апсолутни противник одвојене италијанско – аустријске акције. Мацети тврди да је Ђолити „попустио“ упорним маркизовим „притисцима“, али по цену да интервенција Италије, уз учешће осталих сила, не доведе до избијања европског конфликта. М. Mazzetti, „L'Italia e la crisi albanese del marzo-maggio 1913...“, 229–231; G. Giolitti, *Memorie della mia vita...*, vol. II, 487.

одбио предлог, тврдећи да ће Италија употребити сва средства да се супростави једностраној акцији Монархије, изневши магловит одговор да ће размислити о модалитетима сепаратне акције са Аустро – Угарском само у случају да се званично потврди да силе попуштају у погледу колективног наступа према Црној Гори. Већ 29. априла италијански министар саопштио је Мереју промеморију у којој су били садржани следећи услови и запажања за сепаратну акцију: 1) акција је преурањена и не треба губити из вида да ће краљ Никола попустити; 2) разрађивање детаљног плана контингента трупа који би се упутили, план операција, одабир места за искрцавање и начин уласка у Скадар; 3) црногорска територија не сме бити нападнута и повређена окупацијом или упадом; 4) унапред је неопходно договорити заједничке одлуке и могуће последице; 5) питање Скадра не сме бити изоловано од питања јужних граница Албаније и Есад Паше, због његових договора са Црном Гором и проглашавањем за албанског принца.¹⁶⁴¹ Подвучено је и да споразуми о Албанији претходе италијанско – турском рату, и да две савезнице треба да се ослањају на договоре из 1897. и 1901. године, у супротном Италија задржава слободу акције. Италијански министар неће брзоплета решење од Бертхолда, и тражи од Флотова да јави Јагову да Немачка натера Беч да прихвати италијанске услове. Према Аварни, једини проблем у разговорима са Бетхолдом био је став Италије у вези тешкоће да „се не сме ни у једном случају деловати директно против Црне Горе“. Грејова изјава да неће пружити подршку црногорској династији и да игнорисати судбину земље, пресудила је да се Италија одлучи на акцију. Италијани су били спремни да пошаљу трупе (око 45.000 војника, у две дивизије, махом алпиниста; биле су то размене мишљења у Генералштабу, без конкретне одлуке)¹⁶⁴² искључиво у јужну Албанију, док су Аустријанци захтевали да се акција изведе на северу Албаније. Прве новости о томе да ће Црна Гора попустити, од 5. маја, нису изазвале моментални престанак преговора о акцији у Албанији, будући да је министар јавио Болатију истог дана да ће Италија реаговати на југу Албаније, уколико дође до промене одлуке са стране Аустро – Угарске. Извољски је Сазонову потенцирао тезу да је иако је Италији са аустријске стране нуђена окупација Родоса (или неког другог егејског острва), италијански непопустљив став по питању угрожавања независности Црне Горе, бечка влада је, свесна да неће моћи да спречи искрцавање Италије у Албанију, попустила – ипак Извољски је „фабриковао“ вест, јер је понуда егејског острва учињена само једном, од стране немачког посланика у Риму. Сан – Ђулијанови службени папири показују да су постојали убедљиви разлози за и против окупације јужне Албаније, али да око поседовања Валоне није било спора, како у италијанској јавности, тако ни међу локалним становништвом.¹⁶⁴³

¹⁶⁴¹ J. D. Treadway, *The Falcon and the Eagle...*, 149.

¹⁶⁴² О томе су расправљали Уго Брузати и Полио, начелник Генералштаба. Полио се жалио на министрову одлуку да га држи у незнању у вези преговора са Бечом. Немачки војни аташе у Риму преносио је својој влади да је му је генерал Полио пренео да је 1. маја издата наредба за мобилизацијом три пешадијска батаљона, ескадриле и батерије, чије ће трупе бити упућене у Бриндизи, спремне да чекају да се њихов транспорт преко мора обави после 8. маја. M. Mazzetti, „L'Italia e la crisi albanese del marzo-maggio 1913...“, 253; M. Montanari, *Politica e strategia in cento anni di guerre italiane*, Vol. 2, *Il periodo liberale*, Tomo Secondo. *La grande guerra*, Roma 2000, 21.

¹⁶⁴³ У промеморији – извештају под насловом *Rapporto di missione nell'Albania meridionale*, у другом одељку, који се бави пројекцијом италијанско – аустријске окупације Албаније, побројани су чиниоци унутарње и спољне политике који би Италију одвратили од окупације. У негативне разлоге за такву одлуку, улазили су свест о потреби регрутовања, мобилизације и слања 40.000 војника, за шта Италија није била спремна (због колонијалних проблема у Африци и трошкова одржавања трупа у том подручју), незахвална ситуација јавног буџета и финансијских средстава и трошкова мисије, нетрпељивост Грчке и Француске, и тешкоћа да се са Монархијом прецизирају границе окупационих зона, као и питања која ће проистећи из војне окупације. С друге стране, наведени су и негативни чиниоци локалних прилика на

Конзул у граду, Манчинели – Скоти, добио је, преко службе доушника, информацију да престолонаследник Данило оптира и делује у правцу уступања Ловћена Монархији у замену за препуштање Скадра, те да је Есад – паша Топтани са 22.000 људи напустио град, одлучио да Кроју прогласи за нову престоницу и упозорио да Италија постаје изразито обазрива према „аустро – црногорско – албанским“ плановима.¹⁶⁴⁴ Сквити је упозоравао да ће напад на Црну Гору кренути и преко области Санцака, и да ће аустро – угарски циљ бити изазивање глади, спречавање линија комуникација са Србијом и да Албанија може постати активно поље борбених дејстава.¹⁶⁴⁵ Када је Крупенски повео питање да ли Италија и Аустро – Угарска заједно настоје да спрече Србију да дефинитивно избије на Јадранско море, тиме што утврђују околности заједничке окупације Албаније, Сан – Ђулијано је наводе демантовао.¹⁶⁴⁶

Италија је, заједно с Русијом, пре уласка црногорских трупа у Скадар, средином априла иницирала да се на конференцији амбасадора расправља о финансијским компензацијама Црној Гори, у виду међународног гарантованог зајма. Сквити је барону Гизлу, када му је овај предочио услове под којима би Двојна Монархија пристала на додељивање зајма Црној Гори, саопштио да је захтев за међународном контролом (комисије) трезорских трошкова и новчаних прилива у финансије краљевине било „претерани и понижавајући акт“, који би, осим прескупих трошкова, могао повредити црногорски суверенитет.¹⁶⁴⁷ Додељивање зајма успорило се због одбијања црногорске владе да мандат за контролу додељеног зајма повери високом чиновнику Барског друштва, што је изношено као предлог.

Шеф кабинета Сан–Ђулијана, изложио је Михаиловићу 6. маја све околности које су Италију доводиле у негудоан положај због Скадра и потенцијалне аустријске инвазије на Црну Гору, и последично, њену војну интервенцију у Албанији. Он је пренео да би аустријско освајање Црне Горе „узбунило мало осећање италијанског народа“, али да се Италија не би превише „узбунила“, јер су ту „присутни и интереси других сила“; у питању саме Албаније, ствари су другачије, јер Италија не може допустити ширење Монархије под условима које би она наметнула или унилатерално

југу Албаније: активна грчка пропаганда, тешкоћа да се избегавају инциденти између локалног становништва и народа, потенцијалне казнене мере против побуњених, анти-италијанских расположених Албанаца. У документу је категорички апострофирано да се Двојна Монархија неће придржавати ниједног лојалног става према свом савезнику и да због своје унутрашње структуре, која држи подјармљеним народе освајачким правом, она неће синхронизовати акцију са Италијом. Наведено је да ће албанско становништво са већим симпатијама дочекати италијанске, од аустријских трупа. M. Mazzetti, „L'Italia e la crisi albanese del marzo-maggio 1913...“, 259 – 261.

¹⁶⁴⁴ Скоти је 30. априла пренео да ће детаљније информације Консулти о „штетним, непријатељским комбинацијама против Италије“ донети Карло Катапани, дописник, новинар и подофицир у Мартиновићевом штабу, који је био непосредни учесник окупације града и који се упутио у Рим. Генерал Мартиновић именован је командира Карла Катапанија 24. априла 1913. начелником штаба у својој дивизији, због запажене улоге коју је имао у минирању моста на Бојани, у подножју Тарабоша, с циљем прекидања позадинске комуникације турских трупа пред заузимање Скадра. ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 30 aprile N. 2763 (N. 1674); Guelfo Civinini, „Il mistero della resa di Scutari. Ammutinamenti in città?“, *Corriere della sera*, 26.aprile 1913, Num. 115; „La spedizione sanitaria meridionale ritorna nei Balcani“, *Il Policlinico (Sezione Pratica)* Anno XX, Fasc. 5 (1913) 187.

¹⁶⁴⁵ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 2 maggio 1913, N. 2788 (1689).

¹⁶⁴⁶ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 2 maggio 1913, N. 2811 (N. 1719).

¹⁶⁴⁷ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 14 giugno 1913, N. 4048 (N. 3286).

изменила.¹⁶⁴⁸ Титони је средином маја 1913. Веснићу саветовао да Србија не инсистира на исправљању границе према Албанији пре него што се уреди питање границе јужне Албаније, које је Италију непосредно дотицало. Италијански амбасадор у Паризу изнео је мишљење да након тога може доћи до задовољења Србије и Црне Горе.¹⁶⁴⁹

Олиндо Битети, у својству дописника са Цетиња, преносио је да су дани у којима се краљ Никола премишљао на који начин да попусти били веома озбиљни и да се нашао под својеврсним „ударом“ ратне странке на двору.¹⁶⁵⁰ Сквити је, с друге стране, описујући четири батаљона која су ушла у град, скретао пажњу на црногорска званична саопштења да ће седишта посланстава бити поштеђена било каквих непријатности.

Титони је предлагао да би најбоље, изнуђено решење била симултана акција италијанског искрцавања (блокаде) у Медови и аустријске у Скадру. Уочивши мањкавости таквог предлога, Титони је поновио да у случају запоседања Црне Горе од стране Аустро – Угарске, Италија има право и обавезу да „оде у Драч и Валону без потребе за њеним пристанком“.¹⁶⁵¹ Позиве Сазонова да се у Балхаусплацу Италија прво заложу за ниво концесија под којима ће Црна Гора уступити Скадар Албанији, Сан – Ђулијано није узимао у детаљнија разматрања. Титони је увидео да би добро, али не и дугорочно одрживо и најбоље решење била италијанско–аустријска операција неутрализовања северне Албаније (Скадра и околине) под патронатом преосталих сила, слањем трупа у Сан Ђовани ди Медуу (у којој би остали док се Аустријанци не повуку из Скадра) и категоричким условом да се Беч обавезе да неће повредити, окупирати или заузети делове признате црногорске државе. Ово би, према Титонију, навело Италију да започне акцију моменталног, привременог заузимања јужне Албаније, неутрализовање Кфрског канала и грчких претензија у том подручју. Свестан да би Аустро – Угарска могла подићи приговор да и сама узме учешће са Италијом у освајању и контроли јужне Албаније, указао је на проблеме и тог решења.

У случају аустријске окупације Црне Горе, уговор о Тројном Савезу престао би да важи и Италија би имала право да заузме не само Валону, већ и Драч и шире залеђе

¹⁶⁴⁸ Овде је приметно на који начин су либерални кругови блиски влади и министру настојали да умање, негирају или оспоре свако расположење које је у јавности исказивано у прилог права Црне Горе, широм многих италијанских градова, махом од стране омладине. Михаиловић је, пак, веровао да Србија може „сејати раздор“ (да „потпирујемо неповерење“) између две савезнице. Подсетио је да је италијански иницијативни предлог био ослобођење Скадра од црногорских трупа преко албанске територије. ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 2 (1/14. април – 30. јун/13. јул 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док 146, 228 – 230.

¹⁶⁴⁹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 403, XV/534 (Ф – XV, 1913, Дос V , P/6 – VIII, Пов. Бр. 1935); Исто, XV/536 – 537 (Ф – XV, 1913, Дос V , P/6 – VIII, Пов. Бр. 1985)

¹⁶⁵⁰ Битети је јављао Албертинијевом листу: „Аустрија апсолутно није хтела да чује више иједан разлог за правдање, објавивши и да ће непријатељства почети у понедељак. Одлука је била утолико озбиљнија што Аустрија три дана више није имала никакву комуникацију са својим министром на Цетињу, сматрајући да је фаза дипломатских преговора завршена. Краљ је одмах показао да разуме тежину ситуације, али је неко време остао под кошмаром ратноговорничке странке која је, предвођена генералом Мартиновићем и министром унутрашњих послова Пламенцем, апсолутно хтела да се бори, пре да изгуби Црну Гору него да попусти“. А. Pernice, *Origine ed evoluzione storica...*, 500; О. Bitetti, *Corriere della sera*, 6 maggio 1913.

¹⁶⁵¹ Према овом гледишту, Аустрија би извршила акт којим постаје излишна поморска демонстрација свих сила; жалбе којима би Берхтолд и Флотов прибегли, држећи се тога да се поштују слова члана 7. неће имати никакву вредност“. ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 2 maggio 1913, Gab. 170 (N. 1707); М. Војводић, *Скадарска криза 1913*, Београд 1970, 164.

ова два града.¹⁶⁵² Сквити се уздржавао од саветовања о одабиру средстава којима се Црна Гора може приморати на напуштање опсаде града.¹⁶⁵³ Италијанска дипломатија била је веома незадовољна континуираним депешама и информацијама о достављању муниције, оружја и друге војне опреме Албанцима у централној и јужној Албанији из аустријских лука.¹⁶⁵⁴ Ђолити је Сан Ђулијану поручио да „ни Скадар ни Крфски мореуз нису вредни европског рата“ и да уколико дође до европског рата, „Сан Ђулијано не треба се осећа одговорним за његово избијање.“¹⁶⁵⁵

Дописник листа *Messaggero* Итало Фалбо је, заједно са принцем – кнежевићем Николом Н. Петровићем, на италијанском пароброду *Nettuno*, стигао из Вирпазара у село Зогај 24. априла, надомак Скадра, а потом у команду црногорских трупа у граду, где се сусрео са принцем престолонаследником Данилом Петровићем. Од њих је добио информације о начинима и околностима који су довели до предаје града Црној Гори, преговорима са командом Есад – паше, евакуацији српских трупа.¹⁶⁵⁶ Фалбо је писао да су црногорске трупе са великом опрезношћу обављале „посао пацификације између разних народа које насељавају град“, што је изазвало да сви, са већим или мањим ентузијазмом, и дубоком лојалношћу, прихвате црногорску цивилну и војну власт, која је спасила град од шестомесечних патњи и глади.¹⁶⁵⁷ О уласку црногорских трупа у Скадар, и стању у граду током вишемесечне опсаде, важно сведочанство из италијанске перцепције оставио је извештај језуита, који су сачинили краћу хронику догађаја из опсаде по датумима и нагласак ставили на судбину католика (фрањеваца и језуита) у граду. Бележили су штету коју су здањима и опкољеном становништву причињавали „Албанци муслимани редифи Есад– паше“, злоупотребе и реквизиције турске војске према градском живљу, као и последице бомбардовања и „непочинства“ црногорске и српске војске. Прибележили су да су италијански и аустријски конзули, предвиђајући да ће све потрајати, 21. априла „на време се опскрбили многим

¹⁶⁵² ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania–rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, Tittoni a San Giuliano, Telegramma in Arrivo, 1 maggio 1913, N. 178.

¹⁶⁵³ Сквити је писао Сан Ђулијану да би било „тешко замислити како би изгледала спремна и ефикасна средства којима би се краљ Никола приморао на напуштање опсаде, без опасности од изазивања међународних компликација, с обзиром на то да би колективне поморске демонстрације са или без блокаде Барија пре подигле престиж Црне Горе него јој нанеле било какву значајнију штету“. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), Squitti a San Giuliano, 1 aprile 1913, N. 205/33.

¹⁶⁵⁴ Гроф Аварна је добио информације од грофа Каче, конзула Италије у Ријечи, да је пароброд „Фаусто Козулић“, запремине 300 тона залиха, 5. марта допремио пушке Маузер на албанску обалу. Декларисано одредиште био је Бриндизи, а не албанска обала. Сличне информације имао је и гроф ди Ревел, конзул у Трсту, који је обавештавао Аварну током фебруара и марта 1913, да су пароброди „Вилијам“ и „Скадар“ из Трста допловљавали, преко Бара, Улциња, Медове, Драча, Валоне, Крфа и Патраса до албанске обале (пароброд „Вилијам“ доставио је велики број пушака 3. марта у Валонском заливу). Аварна је, не могавши да у потпуности утврди да ли иза одлука о слању оружја стоји Балхаусплац, изнео закључак да је реч о финансирању слања наоружања из приватних средстава. Пароброд „Либурнија“ Аустријског поморског друштва „Далмација“ уочен је у Валонском заливу почетком априла, аустрофилски Албанци на њему. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio–maggio 1913), Avarna a San Giuliano, 13 marzo 1913, N. 563/253; *Ibidem*, de Revel a Avarna, 5 aprile 1913, N. Gen. 2960.

¹⁶⁵⁵ Ђолити је министру спољних послова поручио да „не треба да буде укључен у то“, јер све остало „за нас нема вредност“, појашњавајући да се лично не би никада трудио „да другима вади кестење из ватре“. ASDMAE, Archivio Gabinetto, b. 28, fasc. Conferenza di Londra. Guerra fra gli Stati balcanici e la Turchia, I. Giolitti a San Giuliano, Roma, 6. aprile 1913.

¹⁶⁵⁶ C. F., „Come si è arresa Scutari“, *Messaggero*, 30 aprile–1 maggio 1913, N. 120, 1.

¹⁶⁵⁷ *Ibidem*.

житарицама да би их потом поделили својим штићеницима“.¹⁶⁵⁸ У извештају је осветљено да је, уочи предаје града генералима Вукотићу и Мартиновићу, Есад-паша кривицу за тај чин приписао нелојалности муслимана у граду.¹⁶⁵⁹ Улазак црногорских трупа у првим данима био је коректан и без већих инцидената.¹⁶⁶⁰ „Придошлице више нису изгледале тако љубазне као пре, напротив, постале су грубе и заповедне. Због изолације и даље трпимо несташице, посебно житарица“. Пренели су да је почетком маја „наређено свим грађанима да у року од два дана предају оружје, а доушницима који пријаве оне који га крију буде обећана награда од 200 до 300 флорина“; војска се касније окренула спорадичном пљачкању, нарочито у Бардањолту и подметању пожара.¹⁶⁶¹ Српска војска у Бушатима, Шкјезима и Трушима није „разликовала католике од муслимана, иако су католици истакли крст“ и било је убијено њих 32; војници краља Николе „пљачкали су све што је припадало Турцима у свим местима кроз која су пролазили“, али се од парохијских свештеника дознало да су у Пећи и Ђаковици хтели да натерају Турке да постану „шизматичи“, а пошто су то одбили, 85 католичких породица, „заstraшених толиким масакрима“, отишло је у „шизматике“.¹⁶⁶²

Одлуком краља Николе да се обустави црногорска управа Скадром, маркиз Сан – Ђулијано је пожурio да истакне немачкој дипломатији да је свака даља војна акција непотребна, а осталим представницима да је Италија одиграла велику миротворну улогу у окончању кризе.¹⁶⁶³ Сквити је, у тренутку када је краљ Никола донео одлуку да Скадар препусти великим силама, одвраћао суверена од идеје да се личним писмом

¹⁶⁵⁸ *Sette mese di terrore in Scutari: relazione intorno all'assedio di Scutari in Albania dall' 8 ottobre 1912 al 14 maggio 1913*, mandata dai PP. della Compagnia di Gesù, dimoranti in Scutari, ai loro superiori, benefattori ed amici, Padova: Arti grafiche P. Prosperini 1913, 45.

¹⁶⁵⁹ Опис је био следећи: „Пошто је речено да ће Вали сада морати да се преда због недостатка хране, неки муслимани су устали и рекли да имају хране за још шест недеља. Огорчени Вали им је одговорио: ако се предам, кривица је у потпуности ваша, муслимани: требало је да вас буде 3.000 под оружјем, а никада вас није било ни 1.500 у рововима; налазили сте сваки изговор да будете изузети од војске или да међу првима напустите место напада; сакрили сте храну, што је јасно из онога што кажете, да је имате за још шест недеља: под претпоставком да нема хране, наложио сам да се убијају коњи из војске, а ви сте одбили да једете ту храну која се једе у сваком главном граду Европе: тражио сам од вас 500 крава, које имате, да наставимо с отпором, а ви сте претили да ћете подићи устанак. Ако се предам, моја срамота је искључиво ваша. Нисам изгубио ниједан утврђени положај, а изаћи ћу из овога под веома тешким споразумима.“. *Sette mese di terrore in Scutari: relazione intorno all'assedio di Scutari in Albania dall' 8 ottobre 1912 al 14 maggio 1913*, mandata dai PP. della Compagnia di Gesù, dimoranti in Scutari, ai loro superiori, benefattori ed amici, Padova: Arti grafiche P. Prosperini 1913, 46 – 47.

¹⁶⁶⁰ Опис пружа увид да је црногорска војска поштовала обичаје ратовања и становништво које је затекла: „Тачно је да је Црна Гора другог и трећег дана послала нешто брашна, али пошто јој је недостајао, није могла више. Прва четири дана Црногорци који су ушли у хиљадама почели су да посећују град, посебно Саборну цркву, показујући се веома љубазни, трудећи се да се побратимљују и прихвате као ослободиоци“. *Sette mese di terrore in Scutari: relazione intorno all'assedio di Scutari in Albania dall' 8 ottobre 1912 al 14 maggio 1913*..., 48.

¹⁶⁶¹ *Sette mese di terrore in Scutari: relazione intorno all'assedio di Scutari in Albania dall' 8 ottobre 1912 al 14 maggio 1913*..., 49 – 52.

¹⁶⁶² У хроници је дат занимљив опис реакције црногорског официра према католицима: „Једног дана је један црногорски генерал позвао парохијане из околине и прекорним речима им замерио да својим утицајем држе планински народ одвојен од Црногораца, рекавши им да ће знати како да их наведе да подрже црногорске снаге пушком и топовском паљбом. На ове речи прекинуо га је један фрањевац рекавши: 'Овакав језик још нисмо чули, чак ни од Турчина.' Генерал је тада променио тон и упитао колика је субвенција коју су добијали од Аустрије, па чувши одговор, рече: Црна Гора ће вам давати 8000 круна годишње.“ *Sette mese di terrore in Scutari: relazione intorno all'assedio di Scutari in Albania dall' 8 ottobre 1912 al 14 maggio 1913*, mandata dai PP. della Compagnia di Gesù, dimoranti in Scutari, ai loro superiori, benefattori ed amici, Padova: Arti grafiche P. Prosperini 1913, 54.

¹⁶⁶³ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers*..., 230.

обрати цару Францу Јозефу или Поенкареу, већ да ноту „прихватљиве садржине“ телеграфише директно Греју.¹⁶⁶⁴ Одмах након одлуке, Сан – Ђулијано је био приморан да Крупенском, али и Болатију, пренесе да Италија неће имати маневарског простора да одмах иницира разговоре о компензацијама, иако их не одбацује. Разлог је била бојазан да би Немачка и Аустро – Угарска могле да посумњају да изјава црногорског краља крије намеру да одлаже евакуацију и да је угроженост територије Црне Горе, али и Албаније, и даље на веома високом нивоу.¹⁶⁶⁵ Италијански посланик на Цетињу имао је важну улогу на двору – краљ му је поверио „неформалну“ улогу посредника између њега, двора и владе, с једне, и осталих амбасадора на Цетињу у размени информација о начинима евакуације града и утврђивања линија преко којих ће се оно одвијати; Сквити је имао важну улогу у преношењу информација о спремности цивилног црногорског гувернера Скадра који се налазио у Медови да постигне договор са командантом међународне флотиле.¹⁶⁶⁶ Осим тога, Сквити је веома добро познавао краљево породично окружење, ставове принцеза Милице, Ксеније, али и других. Писао је да је он „приморан да се бори против утицаја људи у породици који га гурају на дела супротна здравој и разумној политици“ алудирајући на женске „русофилски“ определене чланове; краљу је говорио не о компензацијама, већ „погодностима“ које ће Црна Гора добити.¹⁶⁶⁷

Након окончање Скадарске кризе, Карлоти је саветовао да се Црној Гори остави време да консолидује унутарполитичку ситуацију у земљи после великог пораза, пре нових уступака и „болних разграничења“ која ће уследити делимитацијом Албаније. Сумњао је да трупе у Скадру располажу довољном количином официра који би одмах могли да крену у обилазак спорних граничних подручја.¹⁶⁶⁸ Министар је „пожуривао“ напуштање црногорских трупа из околине града, из бојазни да би малисорска племена отворила ватру и започела нови конфликт.

Непосредно након што је краљ Никола дао уверавања да ће црногорске трупе напустити Скадар, Михаиловић је, изневши мишљење да Двојна Монархија „неће мировати“ ни у будућности, добио уверење од кнеза Скалее да ће Италија подржати економску независност Србије у финансијским и економским питањима, железници и трговинским повластицама, која се морају изнети у оквиру предстојеће финансијске комисије у Паризу.¹⁶⁶⁹ Повлачење Есад – паше у Тирану након уговора о предаји Скадра трупама краља Николе италијанска јавност није осудила, већ оценила као промишљен и одговоран маневарски потез, којим се учвршћују позиције најприроднијег италијанског савезника у албанској анархији (ово је обухватило и Есадов предлог да се Албанија стави под суверенитет Мехмеда V).¹⁶⁷⁰ Министар је

¹⁶⁶⁴ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 5 maggio 1913, Urgente, N. 2903.

¹⁶⁶⁵ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 6 maggio 1913, N. 2943; *Ibidem*, Telegramma spedita da Roma, 6 maggio 1913, N. 2922 (N. 1779).

¹⁶⁶⁶ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 10 maggio 1913, N. 3047 (N. 1853).

¹⁶⁶⁷ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 10 maggio 1913, N. 3054 (N. 1858).

¹⁶⁶⁸ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma, San Giuliano a Montenegro, 20 maggio 1913, N. 2002 (N. 3348).

¹⁶⁶⁹ Михаиловић је пренео и да ће Србија моћи да рачуна на Италију у погледу супростављања аустријском захтеву за право протекције над католичким Албанцима. ДСПКС, Књ. VI, Св. 2 (1/14. април 1913 – 30. јун/13 јул 1913), Београд 1981, прир. Д. Лукач, 260 – 261.

¹⁶⁷⁰ „L'ex – comandante di Scutari si proclamerà principe di Albania? I propositi di Essad pascià“, *Messaggero*, 27 aprile 1913, N. 117, 1.

саветовао Србију да не прави компликације у вези финансијске комисије и експозеа који (за османски јавни дуг) није адекватно прихваћен од осталих европских сила.¹⁶⁷¹

Окончање кризе посланик Сквити је пропратио кроз пад Мартиновићеве владе и формирање нове владе сердара Јанка Вукотића. Уочио је да циљ нове владе, у погледу спољне политике, настојање да се „повуку оне нити, које су Црну Гору раније повезивале интимно са Русијом, на пријатељски начин и са Аустро – Угарском и са Русијом“. Циљ владе био је да се Црна Гора врати „старом систему клацкалице између те две државе, ривала у придобијању симпатија малог краљевства“, уз наду да ће се у будућности из тога извући предности које су постојале у прошлости. Сквитијев крајњи закључак био је негативан. Према његовом мишљењу било је оправдано сумњати да ће „поновљена игра имати повољан успех, јер су се недавно догодиле сувише радикалне промене на Балканском полуострву, са нанесеним горким искуствима, осећањима разочарања, несталим илузијама, рођеним новим огорчењима и сукобима“. Други сегмент Сквитијеве оцене тицао се положаја италијанског утицаја у земљи, перцепције јавности према Италији и личних утисака о извесним противречностима колективног менталитета народа. Према италијанском посланику, италијански положај у Црној Гори је из рата изашао „све само не ојачан и побољшан, због једне чудне тврдње Црногораца“ испољен током рата са Турском. Тврдио је да су „Црногорци од Италијана очекивали, тешко је знати зашто, оно што нису очекивали ни од кога, чак ни од Русије, отворену, безусловну, неограничену и континуирану подршку у сваком њиховом политичком и војном акту“, без обзирања на могућност, сврсисходност, погодност, интерес који би Италија могла да има или да пружи такву подршку.¹⁶⁷² Стереотипна оцена посланика, пренесена министру Сан – Ђулијану, била је да би било потребно да се модификује „суд који је формиран у главама овог неразвијеног народа, који се храни једноставним идејама заснованим на херојству, мало разума, народа који површно размишља, ништа не разуме и много прича о политичким стварима.“¹⁶⁷³ Констатовао је да ће „Црногорци схватити да Италија, ако није могла више и боље, сигурно није ускратила помоћ због недостатка воље, већ због деликатне ситуације“ у коју су је довела њена досадашња опредељења и ток догађаја на Балкану.¹⁶⁷⁴

Италијански дипломата предочавао је претпостављенима у Риму да је Скадар „животно“ питање за Црну Гору, које ће решити привредно заостајање земље и увећати приходе државног буџета развијеним речним и језерском транспортом извоза

¹⁶⁷¹ ДСПКС 1903–1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 236, 313.

¹⁶⁷² Сквити пише: „Став краљевске власти, који је идентичан, мање – више, у зависности од случаја, ставу Аустрије, био је такав да су они вређали нас [Италијане], оптуживали за издају, не само профане масе, већ и мање некултурни људи, као и двор. Када и данас говорим о великом интересовању и симпатијама наше земље за Црну Гору као и о не увек очигледном раду краљевске владе у њено име, моје реченице се дочекују са ироничним осмесима, а само из разлога личног обзира нису дочекиване са грубим противуречјем. Ипак, не очајавам што ће они [Црногорци]ускоро препознати своју грешку. Период уздизања, који је уследио због ратоборних дела, који су помутили расуђивање, ускоро ће бити замењен смирењем, а то ће допринети да оне који су незадовољни међу нама позовемо на тачније сазнање и процену чињеница, да увидимо очима и додиром, нашим рукама, каква је велика и промишљена била брига краљевске владе, под високим руководством Ваше Екселенције, да Црној Гори пружи све предности које су прилике дозвољавале.“ ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna 1863 – 1938, b. 230, f. Dispacci politici gennaio–maggio 1913, Trattazione generale, Squitti a San Giuliano, 16 maggio 1913, N. 382/60 (R. Ministero degli Affari Esteri a R: Ambasciata a Vienna, 3 giugno 1913, N. 30462).

¹⁶⁷³ *Ibidem*.

¹⁶⁷⁴ ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna 1863 – 1938, b. 230, f. Dispacci politici gennaio – maggio 1913, Trattazione generale, Squitti a San Giuliano, 16 maggio 1913, N. 382/60 (R. Ministero degli Affari Esteri a R: Ambasciata a Vienna, 3 giugno 1913, N. 30462).

сировина. Објашњавао је да неповољан исход неће нужно утицати на обарање (или пад) власти краља Николе, али да може подићи незадовољство међу официрима и у „изгладнелом“ народу, које се може лоше одразити на стабилност владе и положај суверена. Италијан је сугерисао да ток незадовољства може да се преточи у захтеве за либералним реформама и демократском управом, каква постоји у Србији, које потпирује „2000 емиграната који су се вратили у Црну Гору да се боре у њеним редовима, и који раде на уједињењу Србије и Црне Горе“.¹⁶⁷⁵ Он је писао да је расположење у народу такво да се „придаје мало или недовољно пажње областима на североистоку“ које су Мартиновићеве и Вукотићеве трупе ослободиле, и да је главна пажња јавности усмерена искључиво на Скадар. Према Италијану, „жеља краља Николе састоји се у томе да свом народу пружи задовољство заузимања Скадра, не као радикалан лек за колективну болест, већ као задовољење једне живе жеље, жељени плод многих жртава, видљив залог повећане моћи и скорог повећања богатства државе.“¹⁶⁷⁶

Депутат Виторио Котафави¹⁶⁷⁷ жалио је због непријатељског става који су европске државе заузеле према краљу Николи у скадарској кризи. Либерални посланик Ђолитијевог круга, поздравио је акцију Црне Горе. Он је апеловао да се Скадар препусти Црној Гори, због огромних губитка у људству, финансијама, општој исцрпљености земље, и чињеници да ће град под контролом државе доживети економски, културни и политички просперитет. Писао је да је неприхватљив начин на који су се силе „супротставиле испуњењу судбини мале словенске државе која тежи ка слободном мору“; уочавао је непремостив јаз и диспарат у све слабијим војним резервама земље и страховитом друштвеном потресу који би одустајање од града изазвао у црногорском друштву.¹⁶⁷⁸ Потенцијалну оружану окупацију земље назвао је чином „колективног насиља“ и нечим „што се граничи са лудилом“.¹⁶⁷⁹

Италијански амбасадор саветовао је Јована Поповића, црногорског делегата у Лондону, да у Форин Офису упути изјаву да Црна Гора пристаје на неке територијалне компензације за губитак Скадра, али Поповић није смео то да саопшти због ранијих изјава, које би довеле земљу у још тежи, компромитујући положај.¹⁶⁸⁰

Безрезервну подршку црногорским претензијама на Скадар и одбрани легитимних права Црне Горе против, како је наводио, „жалосне комедије европске дипломатије,“ конзулу Поповићу у Риму дао је Ђузепе Астуто (1841–1919),

¹⁶⁷⁵ ASDMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b.738, Avvenimenti balcanici 1912, p. 1129, Squitti a San Giuliano, 11 dicembre 1912, N. 802/172.

¹⁶⁷⁶ ASDMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b.738, Avvenimenti balcanici 1912, p. 1129, Squitti a San Giuliano, 11 dicembre 1912, N. 802/172.

¹⁶⁷⁷ Vittorio Cottafravi (1862–1925), потиче из богате земљопоседничке породице у Коређу; по струци правник, одборник општине Коређо и покрајински одборник. Више пута биран за посланика у редовима либерално-уставне странке, касније и сенатор, члан Ђолитијеве либерално–центристичке уније. Био је подсекретар за финансије Ђолитијеве владе 1907. године, подсекретар за државна улагања у пољопривреду. После рата председник највећег штедионичарског удружења у покрајини Ређо Емилија. G. Mosca, *Discorsi parlamentari*, Bologna 2003, 126.

¹⁶⁷⁸ Котафави пише: „Свака црногорска колиба има неког свог мртвог, или своје мртве; постоје породице у којима су преживели само деца или онемоћали старци; а међу њима има не само војника таквих година, већ и четрнаестогодишњих младића и седокосих мушкараца који су навршили пола века. У њих убрајамо све, без разлике друштвених класа, од пастира до ситног земљопоседника, али и до великих земљопоседника, од народних посланика до свих оних који су били оличење свега најбољег у земљи, рада и храбрости коју је мала и небогата земља могла дати“. V. Cottafravi, „Molti grandi contro un piccolo“, *L'Illustrazione Popolare – Giornale delle Famiglie* (1 maggio 1913), Anno 44, N. 22, 338–339.

¹⁶⁷⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁸⁰ ДСПКС, Књ. VI, Св. 2, (1/14. април – 30.јуни/13. јул 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, 150 – 151.

контраадмирал ратне морнарице Италије у резерви и члан Краљевског Географског друштва Италије.¹⁶⁸¹ Поштовалац „завидљујуће славе“ црногорске војске био је ферарски архитекта Адолфо Магрини, главни пројектант амбициозно замишљеног нацрта Барског позоришта у класицистичком стилу (1911), као и нацрта и скица неколико резиденција и вила црногорских министара на Цетињу.¹⁶⁸² Један од берсаљера и учесник Другог италијанског рата за независност (1859–1861), Ђузепе Рабало, у приватној кореспонденцији са Поповићем, изложио је конзулу став да Албанци нису колективно зрели за политичку сувереност и самосталност: њихова права и слободе обезбедиће црногорски владар, „способан“ и „достојан“ суверен, од којег не постоји ниједан „који је бољи.“¹⁶⁸³ Извршни савет националиста из Луке оптужио је европске канцеларије да желе „самовољно да намећу своју вољу у рату, у којем нису зараћена страна“, „спречавајући малу јадранску државу да предузме подухват од своје националне потребе“ Према националистима из Луке, Црна Гора поново потврђује, у супротности са „апсурдним и неправедним принципом динамичког застоја“, „природни закон елиминације у бори за живот различитих раса“, што је услов освајања независности од стране „зрелих народа, васкрсења палих који се рехабилитују и експанзије оних који бујају у животу на рачун исцрпљених“, творећи историјске догађаје који подстичу напредак цивилизације.¹⁶⁸⁴ Црногорски конзул Скоти морао је да се појави 8. априла 1913. пред студентима у Болоњи, на тераси здања црногорског конзулата, и окупљене, који су клицали краљу Николи и династији Петровић, као и читавај Црној Гори, поздрави срдачним речима.¹⁶⁸⁵ Генерал Ричоти Гарибалди, осетљив према положају и судбини градског албанског живља, на вест о паду Скадру поздравио је „херојску“ Црну Гору, упутио оштре коментаре према држању италијанске дипломатије и подсетио да долази време скорашњег ослобођење Трента и Трста.¹⁶⁸⁶

¹⁶⁸¹ Астутто је био близак астроному Елији (Илији) Милошевићу српског порекла и Луиђију Балдацију у оквиру Краљевског географског друштва. CMSPTs, fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 95, f. Assedio di Scutari 1912 – 1913, Astuto a Popovich, 11 ottobre 1912, N. 10992.

¹⁶⁸² Остало је неразјашњено да ли је то био пројекат наручен са црногорског двора или поклон италијанског уметника. S. Burzanović, „The Italian Contribution to the Development of Bar over the first two decades of the 20th century“, *Interconnections in the Mediterranean Through Time: Montenegro and Italy*, ed. By L. Alberti, Roma 2019, 166 – 167. (147 – 173); M. Stojović, „Neodigrana predstava. Kraljevsko pozorište Nikola I u Baru“, *Pogled. Časopis inženjerske komore Crne Gore*, god. 6 (oktobar 2016) (18), Podgorica 2016, 102 – 105; CMSPTs, fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 95, f. Assedio di Scutari 1912–1913, Magrini a Popovich, 2 maggio 1913, N. 10992.

¹⁶⁸³ Рабало у писму Поповићу контекстуализује албански отпор предаји Скадра Црној Гори кроз реминисценцију на спољнополитички положај војводства Емилије и Тоскане према Краљевини Сардинији током Другог италијанског рата за независност и Похода хиљаде 1859 – 1861. Аутор употребљава алузију на одустајање војвода Тоскане и Емилије да пружају делотворан отпор војсци краљевине Сардиније и узалудност супростављања концепту јединствене италијанске државе. Рабало пише: „Чување привилегија? Да су се [Албанци] понели онако као што су се Тоскани и Емилијани понели овде 1860. године, не би ли сваки проблем био решен за све, а посебно за сиромашне Скадрани? Зар ово не би могло створити срећно стање за све остале?“. CMSPTs, fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 95, f. Assedio di Scutari 1912 – 1913, Raballo a Popovich, 15 aprile 1913, N. 10992.

¹⁶⁸⁴ CMSPTs, fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 95, f. Articoli di giornale 1913 – 1915, ritaglio „Da Lucca“.

¹⁶⁸⁵ Догађај је попримио релативно шире размере, будући да је полиција била приморана да интервенише, како би студенте, непријатељски настројене према Двојној Монархији, удаљила од здања аустријског конзулата, у чијем правцу су се упутили. CMSPTs, fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 95, f. Articoli di giornale 1913 – 1915, ritaglio „Dimostrazione di studenti a favore del Montenegro (*Resto del Carlino*, 9 aprile 1913).

¹⁶⁸⁶ Гарибалди је у свом званичном саопштењу навео да је пад Скадра „чињеница која говори у прилог сјајног, упорног отпора црногорског народа кукавичкој бахатости европске дипломатије, која је дозволила да буде заведена том срамотом званом Аустрија“. Гарибалди је додао да црногорски народ

Консулта је, у најкраћем, током трајања Скадарске кризе, настојала да одлаже аустријске, једностране планове акција уперених против Србије и Црне Горе. Маркиз је често у разговорима с немачким дипломатама волео да каже како је „мало вероватно да ће српски иредентизам икада моћи бити под контролом, док Срби остају под Хабсбуршком империјом“.¹⁶⁸⁷

Део јавног мњења веровао је да је резултат пада Скадра под власт црногорских трупа искључиво последица тајног споразума краља Николе и Есад – паше Топтанија, по којем ће у замену за предају града и смиривање на црногорско-албанској граници, Есад – паша добити признање и финансијску и оружану помоћ двора на Цетињу у циљу преузимања власти над територијом Албаније.¹⁶⁸⁸ Иако је већина италијанске политичке елите остала уздржана или противна припајању Скадра Црној Гори, дисонантни тонови према оваквим ставовима су, ипак, постојали, нарочито међу омладином и појединим интелектуалцима. Током Скадарске кризе, ботаничар и професор Антонио Балдачи у приватној кореспонденцији и објављеним радовима апострофирао је права Црне Горе на Скадар и понављао да је „слободна Албанија, под управом краља Николе“ једино могуће решење албанског питања.¹⁶⁸⁹ Балдачијева перцепција црногорско – албанских односа обликовала се током посете овим областима 1897. године. Италија би имала две предности: обезбеђивање повољног трговинског уговора и уплив својих емиграната у нову кнежевину. Италија би добила примат да контролише и брине о „најратоборнијим Мирдитима“, као што би и стекла могућност „заштите од руске стране“: албанско питање за Црну Гору је питање живота, као и плодна равница за Црну Гору, будући да је древна албанско – српска кнежевина Немање“ била духовна и историјска претеча такве државе; zaloжио се за ојачавање путничког саобраћаја компаније „Пуља“ између Италије, Превезе и Котора.¹⁶⁹⁰

Појединци, удружења, заводи, нудили су војну помоћ Црној Гори преко конзулата у Риму. Рачуновођа Ђовани Комини из Бреше, пуковник војске у оставци, нудио је Црној Гори израду ручних бомби (граната) погодних за планинско ратовање, уз надокнаду трошкова производње, а не кроз формалну куповину, као израз благонаклоног става према пријатељској земљи.¹⁶⁹¹

Колико је актуализовање и очување Скадра у италијанској сфери утицаја било од огромне важности за потврђивање италијанске дипломатије, сведочи и чињеница да је начелник генералштаба морнарице, Паоло Теон ди Ревел (1859-1948), настојао да утиче у владиним круговима у Риму да уместо дотадашњег конзула у Скадру, Карла

заслужује „све наше емоције и мора да нас, тридесет четири милиона Италијана, натера да уздахнемо од стида“. „Ricciotti Garibaldi per la presa di Scutari. Un'apostrofo agli italiani“, *Gazzetta del Popolo*, 24 aprile 1913, N. 113, 1.

¹⁶⁸⁷ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 233.

¹⁶⁸⁸ *Rassegna politica*, *La Rassegna Nazionale* (maggio-giugno 1913), Vol. CXCI, 160-162.

¹⁶⁸⁹ Балдачи се у писму Евгенију Поповићу од 11. априла 1913. дотакао проблема престола будуће албанске независне државе. Жалећи због смрти свог пријатеља Петра Пламенца, који је погинуо при опсади Скадра, Балдачи је конзулу саопштио да је сагласан са тврдњом да од краља Николе „не постоји ни достојанственија, ни способнија“ личност за изборног кнеза (владара) Албаније. Изјавио је да је спреман да организује конференцију у Италији поводом Албаније, у више градова, чија би сврха била истицање тезе да се „управа албанске државе повери краљу Николи“, који због порекла и традиције своје земље, може понудити истински развој новој држави, али да му је потребна помоћ. CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 35, f. Consolato del Montenegro a Roma 1913, sf. Carteggio 1913, Baldacci a Popovich, 11 aprile 1913 (11. IV 1913), N. 3431.

¹⁶⁹⁰ DDI, Terza Serie 1896 – 1907, Vol. II (1 maggio 1897 – 23 giugno 1898), Baldacci al Visconti Venosta, L. P., 27 ottobre 1897, 191 – 194.

¹⁶⁹¹ CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 35, f. Consolato del Montenegro a Roma 1913, sf. Carteggio 1913, Comini a Popovich, 30 aprile 1913 (30 – 4 – 1913), N. 10992.

Манчинелија¹⁶⁹², на то место буде постављен службеник конзулата у Трсту, Карло Гали (Carlo Galli), будући посланик Италије у Краљевини Југославији и добар познавалац аустро-угарске спољне политике, пропаганде и и, превасходно, аустро-угарске полицијско-обавештајне службе. Гали је током марта 1913, ишчекујући одлазак у Скадар, проучавао албанске брошуре, памфлете, текстове, пропаганду, и јадранско питање. Анселмо Лорекио, најпроминентнија фигура албанске пропаганде у Италији, одржавао је контакт са учесницима конгреса у Трсту и у свом часопису бранио границе албанске државе.¹⁶⁹³ Тршћански конзул Виторио ди Ревел признао је да су поједини учесници конгреса и Албанци из Трста прижељкивали долазак италијанске струје албанских публициста из Италије, који би направили „противтежу“ преовлађујућим аустрофилским тенденцијама.¹⁶⁹⁴ Конзул ди Ревел напоменуо је да појављивање брошуре *Албанско питање од грађанина из Скадра*, коју је Конгрес апологетски промовисао, изразито штети „албанском питању“ и ствара проблеме оправданој забринутости „југословенских народа“ против таквих екстремних ставова.¹⁶⁹⁵ Гали је, такође, критиковао албански конгрес у Трсту (одржан од 27. фебруара до 6. марта 1913), као аустро-угарски пројекат, којем лично присуствује син грофа Тафеа, председника аустријске царске владе. Гали је постао конзул у Скадру 20. маја 1913, а већ 6. јуна у Риму се сусрео са Сан Ђулијанијем. У том разговору, упркос потврди да се Скадар припоји Албанији, обојица су постигла сагласност да никако нарушавање територијалне целовитости Србије од стране Аустро-Угарске „не сме бити доведено у питање“.¹⁶⁹⁶

У преписци са Лазаром Томановићем новинар листа *Secolo* Ђовани Мичели је у дефетистичком расположењу признао да је највећи део италијанске (превасходно римске) штампе „опијен“ некритичком албанофилијом и горљивим залагањем за међународно признање албанске нације, и да се у Италији, упркос напорима, не може пуно урадити на промовисању српско – црногорских гледишта у вези Албаније; изузетак су, према италијанском новинару, били римски републиканци.¹⁶⁹⁷ Томановић

¹⁶⁹² Карло Манчинели Скоти (1862-1920) био је конзул Италије у Скадру од 1907. до 15. јуна 1911. Подупирао је рад италијанских школа и институција у граду, посебно уметничко – занатске школе, која је основана током Криспијевог мандата, 1895. године. V. Mantegazza, *Questioni di politica estera, anno quinto* (1910), Milano 1911, 165–166; A. Cipolla, C. Pettinato, „Una fucina d’arte italiana nelle Alpi albanesi“, *Ars e labor. Rivista mensile illustrata*, (novembre 1911), Num. 11, 809 – 815.

¹⁶⁹³ Хил Моси упутује Лорекију 19. фебруара 1913. депешу којом га обавештава о тачкама и садржају тема на седницама које ће бити организоване током предстојећег конгреса, молећи га да предложи „познатије“ Италијанце, који би дали допринос у раду на конгресу и „успостављању организације Нове Албаније“. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, Hil Mosi a Lorecchio, 19 febbraio 1913, 3/2, s. n.

¹⁶⁹⁴ Међу њима су „италофилски Албанци“ означени Теренцио Точи, Ђузепе Широ и Анселмо Лорекио. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, di Revel a San Giuliano, 15 febbraio 1913, 301/89.

¹⁶⁹⁵ Де Ревел је написао да је та брошура „несрећан покушај историјског евоцирања, која иде далеко више на штету албанској ствари“, „вређајући југословенске народе Монархије, одвећ изиритиране појединим изјавама учесника конгреса“. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio – maggio 1913), p. 844, Di Revel a San Giuliano, 7 marzo 1913, 1762/127; *Il Piccolo*, 5 marzo 1913.

¹⁶⁹⁶ C. Galli, „Missione in Albania dal diario di un Regio Console (1913-1915)“, *Storia e politica internazionale* (31 dicembre 1939) (Fasc. IV), Vol XVIII, Milano 1939, 729.

¹⁶⁹⁷ Лазар Томановић обратио се Ђованију Мичелију са молбом да у италијанским новинама промовише погледе црногорске политике на албанско питање. Томановић је своје историографско – научно тумачење историјског права албанске народности сажео у есеју – меморијалу коју је италијанском новинару послао крајем јануара 1913. Мичели је у свом одговору Томановићу од 11. априла саопштио да је „приказ достојанства и свежине коју даје Црна Гора заиста вредан дивљења“ и да „нова земља

се негативно изразио о албанској националној свести, тврдећи на она не постоји, позивајући се на Сан – Ђулијана, идеолошку композицију мацинијанизма и далматинску нацију Томазеа, излажући критици ставове Франческа Гвичардинија о политичким границама албанске нације.¹⁶⁹⁸

Националисти су током Скадарске кризе упозоравали да Италија одустане од подржавања црногорских и грчких аспирација према Албанији. Почели су с појачавањем антиславистичке реторике у току трајања Другог балканског рата, тврдећи да је конфликт „развејао илузије о зрелости, независности и хармонији балканских држава“.¹⁶⁹⁹

Прижељкујући интернационализацију проблема Скадра и неку врсту „асистенције“ Британије, Сан–Ђулијано је став италијанске дипломатије и владе сумирао констатацијом да се у Паризу и Петрограду „погрешно“ верује да Аустро–Угарска „неће изазвати рат због Скадра“, док се у „Аустрији погрешно верује да га Русија неће објавити управо због Црне Горе“.¹⁷⁰⁰ Познато је да је после почетног француског одбијања за поморску блокаду, Сан–Ђулијано тражио мандат интервенције тре силе (Аустро–Угарске, Британије и Италије).¹⁷⁰¹ Сквити је пар месеци касније саопштавао да је црногорски владар проиграо поверење руског цара, да се аустријски посланик Гирс с „презиром“ изражавао о владару, да је руски цар био незадовољан „претераном“ самоиницијативом краља Николе и одбијањем да руску владу обавештава о својим намерама према Цариграду.¹⁷⁰²

У интернационалној блокади Скадра, која је отпочела 14. маја, са стране италијанске ратне морнарице, учествовали су оклопни крсташи *Гарибалди* (капетан брода Уго Ромбо, и контрадмирал Ђовани Патрис, командант италијанске флоте), *Ф. Феручо* (капетан Ђорђо де Понс) и *Варезе* (капетан Марио Левера).¹⁷⁰³ Према дописнику Кастелинију, њихово присуство (уз 200 италијанских морнара) ојачало је позицију конзула Манчинели–Скотија, који „месецима није напуштао конзулат“, учествујући у дељењу намирница, лекова и помоћи опкољеном становништву.¹⁷⁰⁴ Капетан фрегате Алесандро Ђано, командант брода *Гарибалди*, стављен је на чело италијанског десантног одреда који се, заједно са енглеском, француском, аустријском и немачком флотом, искрцао у Скадар 14. маја 1913, а 4. јуна изабран је да замени поручника Парисија Перотија, као официра при оштини града Скадра.¹⁷⁰⁵ У поморској

[Црна Гора] заслужује светле судбине“, објаснивши да изузев римских републиканаца нико неће стати на црногорско стајалиште. Томановић се због Мичелија, као новинару који је „до примирја био међу нама и чинио лијепе услуге нашој ствари“, обратио и конзулу Поповићу 12. фебруара 1913, интересујући се када ће му стићи одговор на писмо које је Италијану послао у јануару исте године. CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 35, f. Consolato del Montenegro a Roma 1913, sf. Carteggio 1913, Miceli a Tomanovich, 11 aprile 1913, N. 10992; *Ibidem*, Томановић (Лазар) Поповићу, 12. фебруар 1913 (12 – 2 – 1913), N. 1225.

¹⁶⁹⁸ CMSPTs, f. Eugenio Popovich d'Angeli, b. 35, f. Consolato del Montenegro a Roma 1913, sf. Carteggio 1913,

¹⁶⁹⁹ A. Roccucci, *Roma capitale del nazionalismo (1908 – 1923)...*, 142 – 143.

¹⁷⁰⁰ ASDMAE, b. 335, Archivio di Segretario generale, Telegramma in Partenza, San Giuliano a Ambasciata italiana a Parigi, Londra, Vienna, Berlino, Pietroburgo, 1 aprile 1913, N. 1919.

¹⁷⁰¹ ДАС, АС, МИД ПО, микрофилм 399, XII/688 (Ф–IV, Дос I, 1913, Јовановић Пашићу, 13 априла 1913, Пов. бр. 1788);

¹⁷⁰² ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro – rapporti politici, 1913, Squitti a San Giuliano, 26 agosto 1913, N. 559/94.

¹⁷⁰³ L. Fulvi, G. Manzari, T. Marcon, T. Ottone Miozzi, *Le fanterie di marina italiane*, Roma 1998, 64 – 65; G. Castellini, *I popoli balcanici nell' anno della guerra...*, 173 – 175; в.: G. Castellini, „La nuova Albania“, *La Lettura. Rivista mensile del Corriere della Sera* (agosto 1913), Anno XIII, N. 8, 738 – 745.

¹⁷⁰⁴ G. Castellini, *I popoli balcanici nell' anno della guerra...*, 174 – 175.

¹⁷⁰⁵ C. Rizza, „Missione senza ritorno“, *Rivista marittima* (2020), 89. (83 – 90).

демонстрацији сила у Барском заливу, учествовали су италијански бродови *Saint Bon* и *Ferruccio*.¹⁷⁰⁶ Непопустљивост става владе према Скадру била је одраз уверења црногорске владе да Аустро–Угарска неће смети да нападне Црну Гору без одобрења других сила.¹⁷⁰⁷

Новинар Гвелфо Чивинини из листа *Giornale d'Italia* боравио је у Бару у априлу 1913, где је описао застрашивање међународних поморских снага и блокаду Црне Горе, успорену телеграфску комуникацију, преносећи реакције становништва.¹⁷⁰⁸ Приликом посете скадарском фронту, боравио је у селу Стодри, обилазећи обале Бојане и Брдицу, описавши гостољубивост српских и црногорских официра, као и херојство народа, док је са једног брежуљка посматрао ток борбе; „мирна равнодушност којом су ми ти официри говорили више је него изненађујућа; рекли су да од Скадра неће одустати ни по коју цену”, завршиши своју репортажу утиском да ће „упркос манама, из разлога наклоности, које буди овај малени и одважни народ, том народу више користити када буде прекинуо са борбама.”¹⁷⁰⁹ Преносећи разговором са генералом Пламенцем, који му је изнео да ће Албанци бити способни да сами собом управљају, Чивинини је исказао скривено одушевљење.¹⁷¹⁰ И Чивинини и његов колега у Црној Гори, Зенари, писали су о улози Црвеног крста Италије; као израз захвалности за допринос лечењу рањених, Црвени крст Италије и професор Нигризолли добијају од краља Николе орден заслуге.¹⁷¹¹ Описао је да многи Црногорци говоре турски, да многи Турци говоре српски, као и да постоји поштен третман обичних војника у рововима (мотив размене цигарета) те да војници трпе људску бол.¹⁷¹² После Скадарске кризе, боравио је у Вирпазару, граду „пржене пастрмке”, где је упознао земљопоседника заставника током борби на Тарабошу, али и Риједи Црнојевића, путујући са другим колегама новинарима бродом преко Скадарског језера, железницом до Цетиња, бележећи утиске о земљи, људе и обичаје: Црну Гору је назвао „Швајцарском Балкана, која има море.”¹⁷¹³

Скадарска криза изазвала је бурне реакције у римској штампи, опречна мишљења и супротстављене ставове. Негативан одјек оставили су учесници и сведоци опсаде, који су писали о патњама становништва у опседнутом граду, глади, болестима,

¹⁷⁰⁶ F. Ratti, *L'Adriatico degli altri. L'Albania nell'ora presente*, Firenze 1915, 71 – 72.

¹⁷⁰⁷ Предају Скадра великим силама Сквити је анализирао као црногорско „избегаване ужасних последица неразумног отпора вољи сила.“ *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1861 – 1923...*, 2019, 361.

¹⁷⁰⁸ Чивинини пише: „Европа на њих упире прстом, упозорава и прети. Балканско дете, као што је обичај у сваког детета, не слуша и не обазире се. С друге стране, пошто има мало тога што може изгубити, малена Црна Гора је увидела да су њена браћа из Србије, Бугарске и Грчке, тиме што нису послушала сва упозорења и одупирући се свим претњама, стекли победе“. G. Civinini, „Mentre il blocco s'inizia a Scutari riprende la lotta“, *Corriere della sera*, 12. aprile 1913, Num. 101, 1; G. Civinini, „L'Europa nelle acque di Antivari“, *Corriere della sera*, 12. aprile 1913, Num. 101, 3.

¹⁷⁰⁹ G. Civinini, „L'indomabile volontà dei montenegrini di impossessarsi di Scutari. Una visita alle truppe combattenti“, *Corriere della sera*, 105, 16 aprile 1913, 7.

¹⁷¹⁰ G. Civinini, „Il ritorno del Roumija. Un colloquio con Plamenatz“, *Corriere della sera*, Num. 131, 12. maggio 1913, 6.

¹⁷¹¹ О искуству лечењу рањених као лекар Нигризолли је оставио у брошури *Cenni sulle ferite vasali da arma da fuoco osservate. Durante la Campagna del Montenegro Contro la Turchia (1912-13)*, Roma 1915. Касније је то објавио као студију под насловом B. Nigrisoli, *Osservazioni e pratica di chirurgia di Guerra : Campagna del Montenegro Contro la Turchia (1912-1913), e notizie ed impressioni sui primi feriti della Guerra nostra Contro l'Austria (Maggio-Luglio 1915)*, Bologna 1915 (Coop. Tip. Mareggiani).

¹⁷¹² G. Civinini, „L' indomabile fermezza dei montenegrini nell'espugnazione di Scutari“, *Corriere della sera*, 106, 17. aprile 1913, 2.

¹⁷¹³ „Il Montenegro dopo la rinuncia. Dall'arruffio del presente alle speranze dell'avvenire“, *Corriere della sera*, 130, 11. maggio 1913, 5.

недостатку сировина и намирница за свакодневни живот. Сведочанства су понекад излазила из оквира хроничарске непристрасности и преображавала се у ускополитичка сврставања.¹⁷¹⁴ У полемици „римских листова“ учествовали су *Tribuna* и њен најпрепознатљивији уредник, Растињак, и Сонинов лист *Giornale d'Italia*. Полемика је отпочела око војних циљева Црне Горе у рату, и питања „оправданости“ освајања Скадра. Док је Растињак на колумнама *Tribuna* тврдио да би било „више од глупости, злочина и лудила да се око колевке аутономне Албаније ствара амбијент неповерења према Италији“, обезвређујући ратне напоре црногорске војске на сентиментални чин естетике и показујући анимозитет према Србима и Грцима као равноправним такмацима у борби за албанско територијално наслеђе, *Giornale d'Italia* осудио је Растињакову реторику и настојање да се црногорском суверену, притиснутом поморском блокадом великих сила, „најнесрећнијом и најнепријатнијом војном акцијом тог доба у којој Италије учествује“, издају нечасне, „уцењивачке“ и ничим оправдане наредбе о повлачењу из града, заузетом после губитка 15.000 људи и моралне „тежине“ позадине сукоба, чији је исход дефинитиван пораз Турака.¹⁷¹⁵ Растињак је, пак, из ових тврдњи закључио да је Сонинов лист напустио „политику одбране Италијана у Далмацији“, из разлога који „не могу бити начело националности“ и „славофилија“, јер је Скадар у потпуности албански, „анти-црногорски“ град.¹⁷¹⁶ Овом ставу прикључили су се и неки други листови, који су започели кампању против Црне Горе, из страха од међународне изолације Италије, губитка поверења аустро-угарске штампе и „издајничког“ нарушавања односа са Бечом (кршење уговора о Албанији), Берлином и Лондоном. Овим листовима придружио се и *Secolo*, који је категорично одбацио морална и економско – политичка права Црне Горе на Скадар, уз констатовање да су Албанцима већ одузете просперитетне историјске области око Пећи, Ђаковице, Косова поља, те да би губитком Јањине и Скадра Албанија остала сведена на Валону. Лист *Secolo* је одбацио тврдње о цивилизованој култури Црногораца наспрам „неписмених, сирових“ албанских племена, тврдећи да се ове две области у својим примитивним обичајима не разликују превишеједна од друге, и наглашавајући да економско сиромаштво тера краља Николу да заузме плодне долине Скадра како би своје становништво извукао из стања привредне заосталости.¹⁷¹⁷ Торински лист *La Stampa*, подржавајући притисак Аустро-Угарске на Црну Гору да препусти град међународној управи, умањивао је постојање анти-аустријских и филословенских демонстрација организованих широм Италије, тврдећи да они и не постоје и сугеришући да „амбасадор Аустро-Угарске нема разлог да посећује Консулту и протестује у Квириналу због услова јавног мњења у Италији.“¹⁷¹⁸ Политички пропагандисти спајали су идеолошки приступ са аматерским кроки историографским сижеима. Публициста Артуро Педрацоли (Arturo Pedrazzoli) сматрао је да би Аустро – Угарска имала оправдану бојазан од ширења панславистичких утицаја припајањем Скадра Црној Гори. Покушао је да националну нетрпељивост Срба, Грка и Албанаца у Скадру и околини умањи тезом да је Албанија заслужила поседовање овог историјског града.¹⁷¹⁹

¹⁷¹⁴ T. Rosati, „La beneficenza italo-austriaca in Scutari d'Albania dopo l'assedio maggio-luglio 1913“, *Annali di medicina navale e coloniale*, Anno XIX, Vol. II, Fasc. V, (novembre 1913), 483 – 495.

¹⁷¹⁵ Spectator, 'Rassegna dei quotidiani', *Rassegna Contemporanea*, Anno VI, Fasc. IX, Serie II, (10 maggio 1913), 505-508.

¹⁷¹⁶ *Ibidem*, 506 – 507.

¹⁷¹⁷ Spectator, 'Rassegna dei quotidiani', *Rassegna Contemporanea*, Anno VI, Fasc. IX, Serie II, (10 maggio 1913), 505-508.

¹⁷¹⁸ „Il dovere degli italiani“, *La Stampa*, 4 maggio 1913, Num. 122, Anno XLVII, 1.

¹⁷¹⁹ A. Pedrazzoli, 'Scutari', *Lega Navale*, Anno IX, N. 8, (aprile 1913), 175-177.

Треба истаћи да су примери добровољног слања новчане помоћи црногорском краљу у овом кризном периоду. Заслужни председник Удружења новинара Лечеа, адвокат Франческо Мореа међународном је упутницом послао црногорском краљу Николи суму од 1349 лира, прикупљену, на његову иницијативу, јавном добротворном акцијом прикупљања помоћи за добробит рањених црногорских војника.¹⁷²⁰ Блискост две краљевине огледала се и у културним пројектима. На изложби уметности Италије у Цетињу 1913. године, краљ Никола изразио је одушевљење архитектонским нацртима и грађевинама архитекте А. Магринија, којег је замолио да буде главни пројектант прве зграде Националног позоришта у Бару.¹⁷²¹

Приликом одавања почasti Мацинију у Ђенови 5. маја 1916. године, говором одржаном у позоришту Карло Феличе, Салваторе Барцилаи, министар за колоније и неослобођене територије, дотакао се Србије и кризе из 1913. године, подвлачећи да је есенцијална, иницијална каписла за продубљивање италијанско – српског споразума у текућем рату била мудрост коју је италијанска дипломатија показала у настојању да одврати Србију од помагања црногорске окупације Скадра 1913. године, појаснивши детаље предстојећег италијанско – српског споразумевања. Додао је да је очување независности Србије за Италију неопходно, и да су српство и италијанство у суштини два помирљива национална програма: између интереса италијанства и српства нема нужне супротности: напротив, „уз обострану добру веру, отворен је пут најискреном помирењу“; предуслов је био да Србија „не дозвољава неодговорним агентима неумереног програма, са инструментом статистике и прича које је лажирала Аустрија, да у престоницама Европе настоји да дискредитује и поткопа програм италијанских потраживања.“¹⁷²²

Последице Лондонске конференције на Италију

У току трајања балканских ратова, Италија и Русија су из различитих позиција, покушавале да примене у пракси дух Ракониђијевог споразума, размењујући обостране услуге. Док је Италија условно и уз велике почетне резерве, подржавала са стране руски притисак на Беч да се Србији доделе Ђаковица, Призрен, Пећ и Дебар, Русија је слично урадила у корист Италије у дефинисању јужне албанске границе, пред захтевима Британије и Француске, као и у изради албанског статута.¹⁷²³ Обе државе имале су за циљ да зауставе даља аустријска напредовања, из другачијег оквира: док је Италија желела да добије аутономнији и „независнији“ положај у Тројном савезу и лакше осигура моћност покретања права на компензације по члану VII Уговора, дотле је Русија фаворизовала јачање територијално проширених балканских држава на рачун Османског царства. У питању мореуза, као у случају турско-бугарског спора за Једрене, било је немогуће постићи сагласност, јер је Русији било тешко да прихвати да ће град, на уштрб бугарских интереса, остати Турској, која би се могла оснажити да поставља нове, неприхватљиве захтеве или услове према мореузима. Ставови Италије и Русије су се поново сусрели тек када је Русија била принуђена да прихвати да град

¹⁷²⁰ „Notiziario“, *Rassegna pugliese di scienze, lettere ed arti*, (Febbraio 1913), Vol. XXVIII, N.2, Anno XXX, 79.

¹⁷²¹ „Progetto del Teatro Nicola I in Antivari“, *L'architettura italiana*, 1913, 129.

¹⁷²² Il ministro Barzilai rievoca a Genova le origini e le finalità della guerra attuale. Un accenno alla Serbia. La fede nella vittoria, *Corriere della sera*, N. 125, 6 maggio 1916, 2.

¹⁷²³ G. Bianchi, *Russia e Italia nella diplomazia della Belle Époque*, Roma 2022, 142 – 143.

остане у Турској, због ратних дешавања али и, пре свега, одбијања европских сила, укључујући Француску и Велику Британију, да присиле османску владу на попуштања.

Током трајања Конференције, Италију и Русију раздвајали су и нешто другачији погледи на Солун и улогу Румуније на Балкану, који су посредно били условљени медитеранским италијанским потраживањима и интересима: док је Сазонов тражио да се Солун остави Грчкој, наишао је на супротан став италијанског министра, који је апеловао да се град препусти Бугарској, а Румунија обештети на рачун Бугарске у Силистрији.¹⁷²⁴ Неусаглашеност ставова очитовала се и током завршне фазе Букурешке мировне конференције и периода до потписивања турско – бугарског уговора (29. септембра 1913), када је италијанска дипломатија настојала да у бугарско – турском спору сачува Турској Једрене, што се није допадало Сазонову.¹⁷²⁵

Имајући у виду француске аспирације у Сирији и отварање поделе малоазијских територија Порте, Сан–Ђулијано се, упркос притисцима Крупенског и Греја, али и блискости немачког двора са грчким краљем Константином, залагао да спорна острва не припадну Грчкој, већ да остану под италијанском управом, док се не предају Турској. Сан – Ђулијанова нада била је да ће „одбраном“ Турске, успети да се формира „Балкански савез“, чији ће увод бити препуштање Једрена Бугарској.¹⁷²⁶ Након вишенедељних тешких преговора и увиђања да не може да „истргује“ потпуно преузимање Крфског канала с предајом малоазијских острва Атине, Сан – Ђулијано је, невољно, 20. априла пристао да „максималан уступак“ Грчкој, на притисак Берлина и Лондона, постане извор реке Каламас, те да Италија прихвати да територије до рта Стилос препусти Грчкој (линија Стилос – Корица).¹⁷²⁷ Министар је веровао да ће задржавање острва у италијанском поседу служити као врста уцена над Портом да евакуише трупе из Триполитаније, али и као залог за добијање високих економских и других експанизионистичких планова у Анатолији.¹⁷²⁸ Италија је одбијала да изврши повлачење Додеканеза и након доношења тзв. Протокола из Фиренце (17. децембра 1913), којим је утврђена коначна грчко – албанска граница: разлози су били притисак на британску дипломатију да се сагласи са италијанским захтевима према економско – железничким концесијама у Адалији и пруги Измир – Аидин.¹⁷²⁹

¹⁷²⁴ Карлоти се, крајем марта 1913, упорно изјашњавао у корист румунских потраживања и обештећења Солуна Бугарској, док је Сазонов, уз подршку новог француског амбасадора Теофила Делкасеа и британског посланика Бјукенана, тражио да се обештећење Бугарској добије на терет Турске, како се не би распиривали сукоби између балканских држава. Италија, међутим, није могла да подржи такво решење, како из разлога одржавања равнотеже на Медитерану, тако и због тога што је имала интерес да негује турско пријатељство, док младотурски режим не спроведе евакуацију Либије и италијанских интереса у Малој Азији. G. Bianchi, *Russia e Italia nella diplomazia...*, 139.

¹⁷²⁵ Титони и Карлоти су сматрали вероватним да изјаве руског амбасадора Крупенског имају за циљ да тестирају спремност италијанске владе да предузме заједничку акцију како би навела Турску да се повуче из Једрена. G. Bianchi, *Russia e Italia nella diplomazia...*, 141.

¹⁷²⁶ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 608 – 611.

¹⁷²⁷ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 614 – 615, 621; M. Petricioli, *L'Italia in Asia Minore. Equilibrio mediterraneo e ambizioni imperialiste alla vigilia della Prima guerra mondiale*, Firenze 1983, 221.

¹⁷²⁸ Италија се посебним уговором обавезала 2. октобра да ће, поред враћања Додеканеза, помоћи Турској да поврати Хиос и Митилену, док се Порта обавезала да Италији препусти Родос и Стампалију. G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 617 – 618; , Troisième Série (1911–1914), Tome VIII (11 août – 31 décembre 1913), Paris 1935, Pichon aux Représentants diplomatiques à Londres, Saint – Pétersbourg, Vienne, Rome, Berlin, Constantinople, 2 octobre 1913, T. n° 1072 (947, 800, 905, 886, 936) Très Confidentiel, 306.

¹⁷²⁹ Италија и Аустро – Угарска сагласиле су се да се процес повлачења грчких трупа из јужне Албаније продужи до јануара 1914. Османско царство одбацило је одлуку да се одрекне архипелага и три острва

Примарни Сан–Ђулијанов концепт могао би се сажети у следећем: Албанија под високим суверенитетом султана (номиналним), неутрализација под патронатом шест сила, међународна жандармерија поверена неутралним државама с мањом војском (Белгији, Холандији, Швајцарској, Шведској, Норвешкој, Шпанији), међународна комисија за политичку и административну управу, укидање капитолација (Турске и Албаније), што Берхтолд није прихватио.¹⁷³⁰ У румунско – бугарском спору око Силистрије и Добруце, подржао је румунске захтеве, како не би додатно компликовао односе са Портом, иако није прижељкивао да се аустријски план додељивања Солуна Бугарској и компензације Румунији у Добруци оствари на штету балканског савеза у будућности.¹⁷³¹ Маркиз Сан – Ђулијано се у румунско–бугарском спору током пролећа и лета 1913. залагао да Солун припадне Бугарској, а Силистрија Румунији, тражећи посредовање и мешање Сазонова у односе две државе. Престиж Италије у дипломатским круговима потврђен је када су 12. августа Француска, Русија и Британија издале декларацију којом су прихватиле у основи Империјалијев предлог разрешења грчко – албанске границе (рт Стилос – Корица), острво Сасено Албанији, егејска острва Грчкој (неутрализована), са изузетком Тасоса, Имброса и Тенедоса (Турској), а за Додеканез напуштање италијанских трупа, које је било условљено евакуацијом османских трупа из Либије.¹⁷³²

Италија је 23. јуна 1913. потписала поморску конвенцију у оквиру Тројног савеза, која је Италији загарантовала подршку аустроугарске флоте органичену на заштиту њених националних обала, а 10. новембра уследило је потписивање друге поморске конвенције све три чланице савеза, којом је предвиђено да италијанске луке Напуљ, Гаета, Месина и Августа могу да буду коришћене за поморске војне активности све три државе.

Научно – критичка јавност испитивала је ефекте мировног споразума у Лондону и далекосежне последице његових одредби, али и примене истих, на политичка кретања и одлуке у балканским државама. Уз опште констатације о позитивним аспектима мира и новим привредним и политичким потенцијалима које су балкански савезници добили, одушевљења или разлога за мирно одвијање међусавезничких односа није било. Алесандро Дудан (под псеудонимом *Illyricus*) пише да ће економска будућност Србије и Црне Горе морати да зависи од показивања смирености коју ће „авантурама склонији савезници“ чинити (алузија на Бугарску и Грчку). Према овом аутору, „Србија може само да се нада економској независности дуж вардарских праваца у правцу Солуна“, те, уколико јој ти путеви буду затворени неповољним царинским конвенцијама, моћи ће да извуче само „хипотетичке предности из борбе против Порте у Македонији“.¹⁷³³ Овоме треба додати да ће политичка ситуација у Албанији, супротна српском продирању, „умножавати препреке тој трговини, од Старе Србије, дуж пута великих језера или дуж Дрина, према јадранској обали“.¹⁷³⁴ *Illyricus* је о изазовима Црне Горе писао на сличан начин. Црна Гора ће морати да се избори са конкуренцијом својих братских земаља и конкуренцијом страног капитала избори „чврсту, праведну и аутономну основу за своју будућност“; аутор је „решење“

поред Дарданела, уз Тенедоса, Имброс и Кастелориза, у чему је имало подршку италијанске дипломатије. G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 688 – 692,

¹⁷³⁰ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 634 – 635.

¹⁷³¹ *Ibidem...*, 658 – 660.

¹⁷³² *Ibidem*, 660 – 661.

¹⁷³³ *Illyricus*, „La ripresa della guerra balcanica“, *Rivista Marittima* (giugno 1913), Anno XLVI, N. VI, 448. (439 – 453)

¹⁷³⁴ *Ibidem*, 448 – 449.

пронашао у проналажењу излаза ка мору, као примарне економске потребе, за недавно стечене територије у долини горњег Лима и Пећком округу, који би се постигли железницом која би од „црногорских Алпа“ дошла до Бара и Улциња. Пловидбеност Бојане, исушивање Скатарског језера, рекултивација приморских поља у долини Подгорице, ушћа Бојане и широке низије Задриме, између Љеша и Скадра, представљаће примарне задатке и планове за економски привређивање у будућности.¹⁷³⁵ Држава краља Николе мораће да схвати да ће њен економски развитак зависити од развоја привредних потенцијала области јужно од Улциња и Скадра: развојем економске енергије албанске државе према Драчу, од којег ће се морати одвојити велика централна железничка пруга Албаније, према долини Шкумбе, и она која ће трасама Виа Егнације водити до Солуна, Црна Гора може допринети „балканском поморском царству Егејског мора“.¹⁷³⁶

Према мишљењу публицисте *Illyricus*-а, у тренутку када је, почетком маја 1913, „албанско залеђе било одсечено од контакта са спољним светом, а црногорски регион почео да пати од недостатка основних добара“, мудрост краља Николе дошла је до изражаја. Овај публициста сматрао је да би „неоправдана тврдоглавост црногорског владара довела до тога да не само Европу него и најнесводљивија албанска племена подигне против малог краљевства“ била апсолутна погубна и неприхватљива, и да би продужење непопустљивог става Црне Горе ставило на искушење солидарност балканског савеза“ –који је већ „био нарушен из других, важнијих разлога“.¹⁷³⁷

Маја месеца наговештено је да би се италијанско–аустријски односи поново нашли у својеврсном запећку због неугашеног фитиља иредентизма. Италијански листови, слично аустријским, служили су се непровереним информацијама како би подigli иредентистичку свест у земљи и отежали аустријско – италијанске односе.¹⁷³⁸

Италија и Србија током Другог балканског рата (1913) : затегнутост односа

Српско – бугарско утврђивање интересних сфера у Македонији између „спорних области“ (области источно од Родопа и Струме, која би припала Бугарској, оној северно и западно од Шар планине, коју би добила Србија, као и централне, између Шара, Родопа, Егејског мора и Охридског језера, која би се дијагонално поделила од планине Голем и Криве Паланке до Охридског језера, и у случају немогућности одржања аутономног положаја или неуспеха договора, у оквиру уговора поднела на арбитражу руском цару¹⁷³⁹), није пролазило незапажено код друштвених теоретичара. Историчар и националистички публициста Анђело Перниче изнео је тезу да балканске државе посредно, уз младотурски режим, доприносе таласу међусобног насиља, оружаних сукоба и покоља који су над хришћанима започели у лето 1912. године.¹⁷⁴⁰

¹⁷³⁵ *Ibidem*, 448 – 449.

¹⁷³⁶ *Ibidem*, 449.

¹⁷³⁷ *Illyricus*, „La ripresa della guerra balcanica“ *Rivista marittima* (giugno 1913), 441 – 443. (439 – 451).

¹⁷³⁸ Лист *Corriere Adriatico* објавио је да је да су становници , путници из Ровига, боравећи у Трсту 11. маја 1913, правили иредентистичке демонстрације, што је било демантовано од тршћанске полиције и Бернасконија, службеног вође пута на пароброду „Босна“ . ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1863 – 1938, b. 230, f. Dispacci politici (Gennaio – Giugno 1913), Trattazione Generale, R. Ministero degli Affari Esteri a R. Ambasciata Vienna, 2 giugno 1913, N. 30347/394.

¹⁷³⁹ Деспеша Пашића Спалајковићу од 9/22. фебруара 1913. ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 187, 272.

¹⁷⁴⁰ Перниче, у својој студији из 1915. године то описује на следећи начин: „... Да ли су за то криве насилне методе Младотурака или тајне завере балканских влада и агената провокатора? Можда су криви

Михаиловић је у телеграмском обраћању од 27. априла навести да ће окружење у којем делује бити веома нерасположено према српским захтевима за ревизијом српско – бугарског уговора и тежњом (оптужбом) да Србија ради на подривању Балканског савеза, због чега је тражио детаљније инструкције, обавештења, научни материјал којим би лакше поткрепио своју мисију у разговорима и ставове Србије (указивање на чињеницу да је Србија одстрањена с Јадрана, војна помоћ Бугарској, српско етничко становништво у спорним пределима) у разговорима с истакнутим људима Консулте, али и представницима других посланстава.¹⁷⁴¹

У периоду од завршетка Скадарске кризе до краја Другог балканског рата и капитулације бугарских снага пред коалицијом Румуније, Грчке, Турске, Србије и Црне Горе, Титони је из Париза предлагао да Италија не дозволи да било која европска сила, на штету једног дела или свих осталих сила, искористи балканску кризу за своју превласт и територијално ширење. Ово се превасходно односило на Аустро – Угарску, али и на то да „неумерени захтеви“ балканских држава у погледу територија не изазову реакцију било које европске силе.¹⁷⁴²

Јагов, министар спољних послова Немачке, вршио је притисак на Беч да се не интервенише у српско–бугарском сукобу, одбијајући Берхтолдovu идеју да се конференцијом реши питање српско – бугарског спора (и спора осталих чланица савеза против Бугарске). Сан – Ђулијано је подржао немачки став, и Ђолитију 9. јула 1913. саопштио да се Балхаусплацу саопшти званичан одговор Италије, који подразумева да за Италију, у контексту ратне коалиције против Бугарске, не постоји повод за објаву рата, јер „ми не сматрамо такву акцију дефанзивном“.¹⁷⁴³ Мереју је 11. јула саопштио да ће „рачунање на пасивност Русије бити велика грешка Аустрије“, јер ће „аустријска интервенција у Србији изазвати рат и бити офанзивна“, одбацивши оштрим тоном дискретне, али упорне Мерејеве констатације и оптужбе да Италија не испуњава савезничке дефанзивне обавезе. Тврдње да било која објава рата Аустрије против Србије за Италију не би представљала повод за рат нити да би савезницу подржала у таквом војном походу, Сан – Ђулијано је поновио 19. јула 1913. у Фјуђију и немачком амбасадору Флотову.¹⁷⁴⁴

У пролеће 1913. су забележени и непосреднији и ближи контакти са бугарским дипломатама, који су настојали да се окористе Италијом у супростављању српским аспирацијама на новоослобођеним територијама, кроз дефанзиван политички савез. Гешов је у неколико наврата износио де Боздарију идеју да Бугарска склопи савез са Италијом; Боздари је сматрао да је предуслов споразума претходни договор Балплаца и

и једни и други. Сигурно је, у сваком случају, да инциденти, који су некада пролазили незапажено или су се брзо решавали, сада попримају огромне размере и имају опасан одјек у народу, изазивајући жива превирања. Ствара се ратна атмосфера. Свако заузима своје борбено место. У Београду, Софији, Атини и Црној Гори демонстрације и митинзи у корист рата постали су веома чести и попримили су императивни тон. Владе осећају подршку народа и припремају се, чекајући прави тренутак, чин који може да оправда непријатељства у формалном смислу.“ А. Pernice, *Origine ed evoluzione storica...*, 410 – 416.

⁶ ДСПКС 1903–1914, Књ. VI, св. 2 (1/14. април – 30. јун/13. јул 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 71, 170–172.

¹⁷⁴² Титони је писао: „Вреди размислити, управо зато што нам то налажу наша жеља интерес, да испитамо, да ли било опасно дати балканским државама формално уверење које искључује сваку могућност интервенције, јер би то могло довести до тога да буду гурнуте на неумерене захтеве. Ако пристанемо да задржимо за себе извесну слободу деловања у случају да италијански интереси уђу у игри, истрајавајући у нашој крајњој жељи не само да не интервенишемо у своје име, већ и да не дође до интервенције других сила. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, b. 741, Telegramma in Partenza, Tittoni a Ambasciate Londra, Parigi, Pietroburgo, Vienna, Berlino, 12 luglio 1913, N. 4741.

¹⁷⁴³ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 663.

¹⁷⁴⁴ L. Albertini, *Le origini della Guerra del 1914*, Vol. I, 481 – 482.

владе у Софији. Де Боздари је био уверен да Бугарска води спољну политику у дослуху са Аустро–Угарском и да аустро–бугарску солидарност „не треба сматрати случајном ствари која се може исправити“, већ „перманентим обрасцем понашања краља Фердинанда“, у чему је добио подршку Радева, уредника стамбуловског листа „Воља“ и посланика Бугарске у Букурешту, који му је саопштио да је краљ Фердинанд имао страх од русофилије многих министара.¹⁷⁴⁵

Поводом доласка Јанка Вукотића, председника црногорске владе, у Београд и навода да ће Црна Гора војно потпомоћи Србију у случају уласка у рат са Бугарском, Ринела је био мишљења да је „разумно претпоставити да ова помоћ није пружена бесплатно, нити да је треба тумачити искључиво као враћање помоћи добијене у Скадру“, већ да је „дошло до неког посебног договора који Црној Гори даје одређене предности, изнад очекиваних, у расподели освојених територија.“¹⁷⁴⁶

Отправник послова, Михајловић, указао је на аустрофилски карактер новог балканског савеза, о којем се преговара у Консулти, и неповерење Срба у бугарске намере, питајући новинара листа *Giornale d'Italia* због чега Италија инсистира да зна коме ће припасти Штип, Кочане или Битољ, када нема територијалне претензије на том делу Балкана, и када зна да ће Срби бити једини савезници Италији на другој обали.¹⁷⁴⁷

Вест о бугарском нападу на српске положаје 30. јуна и почетку нових ратних дејстава Сан–Ђулијана дочекала је на путу по Шведској и Немачкој.¹⁷⁴⁸ Током боравка у Шведској, Сан–Ђулијано је телеграфисао 9. јула Ђолитију, изражавајући сагласност да се аустро–угарском посланику Мереју саопшти како ће Италија учинити неопходне кораке у Букурешту да умири Румунију, али да *casus foederis* не може да се појави, будући да би била „лудост дозволити да нас увуку у европски рат изазван хистеријом у Бечу.“¹⁷⁴⁹ По повратку, министар се састао 12. јула са Мерејем, којем је указао да би се „било каква акција Аустрије против Србије не може дефинисати као дефанзивна, нити да је она предвиђена Уговором о Тројном савезу“, што претпоставља да Италија свакако не може дозволити да се због тога увуче у европски рат.¹⁷⁵⁰ Истог дана саопштио је Константину Дијамантидију, румунском посланику у Риму, да би Румунија и Србија требало да умање своје захтеве према Бугарској, како се не би пружио повод Аустро – Угарској да продубљује планове са Бугарском против

¹⁷⁴⁵ A. de Bosdari, *Delle guerre balcaniche...*, Milano 1928, 49.

¹⁷⁴⁶ ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Rinella a San Giuliano, 27 giugno 1913, N. 747/178.

¹⁷⁴⁷ „Il pensiero dei serbi e l'azione dell'Italia nella Balcania“, *La Stampa*, 13. novembre 1914, Num. 314, Anno XLVIII, 2.

¹⁷⁴⁸ Током боравка у Килу, италијански дипломата добио је потврду Немачке да ће се укључити интензивније у преговоре о интересној зони Италије и Аустро – Угарске у малоазијским деловима Османског царства, превасходно у Адалији и Алаји. G. Andrè *L'Italia e il Mediterraneo alla vigilia della prima guerra mondiale I tentativi di intesa mediterranea. (1911-1914)*, Milano 1967, 166; G. Ferraoli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 730 – 737.

¹⁷⁴⁹ У италијанској историографији водила се дуго полемика да ли су телеграми које је Сан–Ђулијано размењивао са Ђолитијем током боравка у Шведској послужили председнику владе да у парламентарном обраћању 5. децембра 1914. утиче на обарање Саландрине владе. Ђолитијева „замка“ била је да се кроз похвални опис одржања кабинета из јула 1913 доведе у питање легитимитет Саландре, и да се истиче да је влада била спремна да ни по коју цену не дозволи да се рат прошири аустријском инвазијом на Србију због албанског упада. Док је Б. Вигеци сматрао да је Ђолити није имао намеру да „руши“ поверење у Саландрину владу, каснија истраживања (одлука да се прочитају телеграми у скраћеном виду), Ђолитијев став довела је у питање – он је имао за циљ да, из положаја неутралисте, наруши интегритет Саландрине владе. G. Ferraoli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 663 – 664.

¹⁷⁵⁰ Министар је аустро – угарском амбасадору пренео да је Италија „потпуно свесна својих дужности, као и својих права“ и да ће, без обзира на састав чланова владе, испуњавати своје савезничке дужности лојално и свом снагом. *Ibidem...*, 664.

Србије.¹⁷⁵¹ Уочи рата са Бугарима, Ринела је претпоставио да споразум са Бечом неће бити олакшан уклањањем Протића и Пачуа, што је Беч прижељкивао, већ одласком руског амбасадора Хартвига. Ринелин утисак био је да је у Србији „лако променити курс јавног мњења онда када је то воља власти, која је сигурна да ће већина у парламенту изнети формуле које одговарају њеној намени“.¹⁷⁵²

Када је Грујић, отправник послова Србије у Лондону, замолио Империјалија за мишљење о концесији коју би Грчка могла да направи за Србију на Егејском мору у погледу трговачког пристаништа, због бојазни од преливања конфликта с Бугарима на Вардар, италијански посланик остао је уздржан, индиректно одбивши да иницира ток преговора о тој теми у Лондону и упутивши српског колегу да чује мишљење Греја и других дипломата.

Михаиловића је узнемирило бугарофилско писање адвоката и новинара Винченца Морела, сарадника римског листа *Tribuna*, који је оштро бранио право Бугарске на отпор „српској Македонији“ и српским аргументима о ревизији српско–бугарског уговора. Михаиловић је захтевао од Сан – Ђулијана појашњења и демантије, што је министар учинио у разговору, рекавши да Морелови наводи не одражавају став италијанске владе, али уз оgradu да Италија не оптира за рат као решење српско – бугарског спора.¹⁷⁵³ Михаиловић се жалио на пасиван став у који је посланство у Риму доспело према вестима о току Конференције, преговорима у Лондону, спору са Бугарском и седницама финансијске комисије у Паризу, чињеници да се од Министарства не добијају инструкције у вези подупирања српских интереса у Консулти, недостатку иницијативе са стране српске владе за Италију и томе да се посланство држи у необавештености о већини догађаја, о којима се сазнаје из новина.¹⁷⁵⁴ Сан Ђулијано је у јуну 1913. изнео предлог да Куки Боасо или италијански краљ учине дипломатски корак према влади у Софији или према краљу Фердинанду, да заузму попустљив и помирљив став према Србији и осталим савезницама, али је од тога одустао, на наговор Боаса да би такав корак имао сасвим супротно дејство.¹⁷⁵⁵ Нагли преокрет гледишта полузваничне римске *Трибуне*, са тврђих бугарофилских на анти – бугарске пропагандне чланке, у којима се апострофирала потреба да се Италија заузме за принцип националне равнотеже на Балкану, и заштита легитимних интереса савезничке коалиције против Бугарске и оправданост српског захтева да се изврши ревизија српско – бугарског уговора и сачувају ослобођене области, није прошао непримићено код отправника послова Михајловића, који је о томе известио Министарство, напомињући да је про – бугарска активност у Италији и даље бројна и веома утицајна и да неће лако ишчезнути.¹⁷⁵⁶ Размишљања ђолитијеваца окупљених

¹⁷⁵¹ *Ibidem*..., 666.

¹⁷⁵² ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Orsini a San Giuliano, 5 gennaio 1913, N. 24/12.

¹⁷⁵³ Михаиловић је предложио да београдски лист „Самоуправа“ оспори Морелове наводе, али је додао да би боље решење било да секретар посланства, Јован Дучић, наводе оспори у неком од римских листова. ДСПКС, Књ. VI, Св. 2 (1/14. април 1913 – 30. јун/13 јул 1913), Београд 1981, 4/17. V, Михаиловић МИД-у Србије, Пов. бр. 125, 288–289.

¹⁷⁵⁴ ДСПКС, Књ. VI, Св. 2 (1/14. април 1913–30. јун/13 јул 1913), Београд 1981, 15/28. V 1913, Пов. бр. 132, 360.

¹⁷⁵⁵ ДСПКС, Књ. VI, Св. 2 (1/14. април 1913–30. јун/13 јул 1913), Београд 1981, 3/16. VI 1913, Пов. бр. 150, 513 – 514.

¹⁷⁵⁶ Аутор чланка *Egemonia o equilibrio*, који се појавио у листу *Tribuna* 13. јула 1913. навестио је намеру италијанске владе да не одступа од заједничке политике европских сила (Француске и Енглеске) да дође до бугарске капитулације. Писао је да је „Бугарска погрешила, и са стране правичности, када ни на који начин није хтела да призна исправност српских аргумената против ригидног придржавања предатног уговора, и када је могла да поверује да би Србија пристала да напусти територије које су

око овог листа приметио је и посланик Крупенски, који је анализирао Морелове похвале царској, руској политици. Морело их је уоквирио у антиђолитијевску полемику – сматрао је да је директном „поруком разуверања“ и одвраћања, коју је Русија упутила Србији и Црној Гори поводом рата на Балкану и српско – бугарског раздора, цар „јасним, отвореним, звучним, самоувереним језиком“, наспрам „прикривреног, променљивог, лукавог“ језика других „више или мање парламентарних“ држава, спречио избијање рата у Европи.¹⁷⁵⁷

Империјали је од Греја тражио да све европске силе, заједничком нотом и акцијом, делују да се заустави рат између бивших савезника, рекавши да је то једино средство да се избегне сукоб, али је Греј одбио предлог, уз образложење да је питање спора између Србије и Бугарске регулисано уговором који је предвиђао коначну арбитражу Русије и да то питање није за велике силе, осим уколико оне не би одлучиле да делују против европског мира.¹⁷⁵⁸

Драгомир Стевановић, начелник МИД–а пренео је почетком јула 1913. Ринели забринутост Србије због учесталих чланака у листовима *Tribuna* и *Corriere della sera* против гледишта Србије о српској Македонији и сврставање италијанске штампе уз бугарску перцепцију сукоба и аспирације. Ринела је пренео Сан Ђулијану да „језик наших главних органа само заоштрава неповољне тврдње против нас, што ми више него икада отежава задатак, који сам годину дана предано и са великом марљивошћу трудио да обављам и отклоним неспоразуме“, додајући да непристрасност саветује „држање неутралности просуђивања и уважавања: потпуно удаљавање од симпатија у овој земљи једнако је угрожавању наших интереса који се још увек развијају, упркос толиком препрекама.“¹⁷⁵⁹

Пуковник Валентино Марафини, члан међународне комисије за Албанију, тумачио је успоравање тока операције српске војске после Брегалничке битке страхом да би улазак на бугарску територију испровоцирао реакцију Аустро – Угарске, жељом да се сачека исход офанзиве грчке војске и очекивање да ће румунска војска одвратити тежину бугарских трупа на североисток Бугарске.¹⁷⁶⁰

Ринели је било блиско становиште српских војних и политичких власти, да су бугарске аспирације према Битољу (Монастиру) „преувеличане“ и да упркос помоћи Србије да Бугарска добије Једрене на Лондонској конференцији, Бугарска није испоштовала одредбе споразума о подршци Србији за излазак на Јадранско море. Ринела се о овим питањима распитивао код Стефановића, државног секретара министра иностраних дела.¹⁷⁶¹ У марту 1913. приклонио се мишљењу српских власти да је бугарски посланик у Београду, Точев, кочничар споразума Србије и Бугарске о „подели Македоније“, споразум који Точевљевим инсинуацијама постаје практично немогућ.¹⁷⁶² Поводом полемике српских и бугарских листова о приписивању заслуга о

раније биле њене и где су сахрањени њени мртви из последњих битака“. ДАС, МИД ПО, микрофилм 409/336 – 339 (Ф–XIX, Р/6 – VIII, Дос V, 2 jul 1913, Пов бр. 4804).

¹⁷⁵⁷ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 243.

¹⁷⁵⁸ BDOW 1898 – 1914, ed by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. IX, The Balkan Wars. The League and Turkey, Part II, Doc. 1082, June 23th 1913, 863.

¹⁷⁵⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, Avvenimenti balcanici, b. 741, Rinella a San Giuliano, 8 luglio 1913, N. 792/191.

¹⁷⁶⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, Avvenimenti balcanici, b. 744, Comando del Corpo di Stato Maggiore, „La guerra contro i Bulgari nel luglio 1913. Le operazioni dell'Esercito Serbo“, ottobre 1914, N. 100.

¹⁷⁶¹ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Rinella a San Giuliano, 11 febbraio 1913, N. 171/48.

¹⁷⁶² Ринела је известио да је Точев у више наврата „имао оштре разговоре са Пашићем, који је морао да му приговара да је Србија слободна и независна земља, чији интереси не могу да буду подређени било коме“. ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Rinella a San Giuliano, 6 marzo 1913, N. 244/67.

заробљавању Шукри – паше једној или другој страни, приликом опсаде Једрена, Ринела се такође држао уздржаним.¹⁷⁶³

Отправник послова Србије у Риму однео је 11. јуна 1913- про-меморију о узроцима српско-бугарског спора и списком злочина бугарских трупа над српских војним и цивилним жртвама у Македонији. Сан-Ђулијано није томе придао превелику пажњу, али је, опет на српску молбу, пристао да у бугарској престоници учини корак у корист демобилизације.¹⁷⁶⁴ Из разговора са секретаром Стефановићем, Ринела је извукао закључак да се у српским владајућим круговима, упркос победама, осећа „сажаљење за Бугарску, која је, у тренутку када јој се отварала најсветлија будућност, била гурнута на ивицу провалије невиђеном небригом њених водећих људи.“¹⁷⁶⁵ Забринут због српско-бугарског сукоба, Сан-Ђулијано је 12. јула 1913. аустро – угарском амбасадору у Риму Мереју пренео да Италија неће следити Аустро-Угарску уколико одлучи да спроведе акцију против ширења Србије на рачун Бугарске и да се неће појавити *casus foederis* којим би, у име Тројног савеза, могла да се оправда таква акција.¹⁷⁶⁶

Током Другог балканског рата, фокус Сан-Ђулијана у посматрању процеса на Балкану био је усредсређен у већој мери према Грчкој, односно на могућност изненадног ширења Грчке према Албанији, Солуну и Кавали, него на српско-црногорско питање. Тежио је да што већим бројем аргумената оправда задржавање трупа на спорним малоазијским острвима која је према одредбама споразума у Ошију и Лондонске конференције предати Грчкој. Прихвативши у начелов Грејов предлог од 1. августа, Ђолити и Сан – Ђулијано нису смели да дозволе да велике силе, без Италије, одлуче коме ће дати Додеканез.¹⁷⁶⁷ Италијанску дипломатију занимао је у већој мери грчко-бугарски сукоб, положај Солуна, судбина италијанске трговине на Егеју. Карлоти је демантовао написе руских листова да је италијанско посланство у Цариграду охрабривало Османско царство да запоседне поново Једрене, у замену за препуштање острва Стампалије Италији.¹⁷⁶⁸ Генерални конзул у Солуну, Макијаро – Вивалба, испитивао је последице ратних операција на трговинско – привредну ситуацију у граду и успоравање робне размене у највећој луци на Балкану. Од три савезника, према Вивалби, „највише симпатија“ становништва да овладају градом и поправе економски положај у њему имали су Срби, иако је то било „неизводљиво“.¹⁷⁶⁹

¹⁷⁶³ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Rinella a San Giuliano, 20 febbraio 1913, N. 207/58.

¹⁷⁶⁴ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 660 – 661.

¹⁷⁶⁵ Италијански представник настојао је да добије информације о потенцијалном преласку делова трупа румунске војске на територију Србије, али Стефановић је то демантовао, наводећи да би за такав акт било неопходно одобрење Скупштине. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, Avvenimenti politici, b. 741, 1913, p. 1129, Rinella a San Giuliano, 11 luglio 1913, N. 801/193.

¹⁷⁶⁶ M. Rosi, *L'Italia odierna. Due secoli di lotte, di studi e di lavoro per l'indipendenza e la grandezza della Patria*, Volume Secondo, Tomo II, Torino 1926, 2149; C. Capasso, *Italia e Oriente*, Firenze 1932, 124. L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. II..., 396–399.

¹⁷⁶⁷ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 627.

¹⁷⁶⁸ ASDMAE, Serie Politica “P” 1891 – 1916, b. 741, Avvenimenti balcanici, Carlotti a San Giuliano, 31 luglio 1913, N. 1146/337.

¹⁷⁶⁹ Вивалба је сматрао да ће Солун изгубити економску моћ уколико се град на конференцији додели Грчкој, и да би могућност да дође под бугарску управу оставила просперитет на градски трговачки потенцијал. Што се тиче идеје солунског слободног градског (или међународног) решења, Вивалба је подсетио да се питање сагледава у зависности од тога да ли се роба која долази из Солуна може или не може без царине давати у суседне балканске државе: у првом случају, „Солуну би се најавила изузетно просперитетна будућност, у другом, пад овог места би био брз и сигуран“. ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna 1863–1938, b. 230, Macchioro – Vivalba a San Giuliano, 13 dicembre 1912, N. 540/116 (R. Ministero degli Affari Esteri a R. Ambasciata Vienna, 14 gennaio, N. 02181).

Сан – Ђулијано се у румунско–бугарском спору током пролећа и лета 1913. залагао да Солун припадне Бугарској, а Силистрија Румунији, тражећи посредовање и мешање Сазонова у односе две државе. Престиж Италије у дипломатским круговима потврђен је када су 12. августа Француска, Русија и Британија издале декларацију којом су прихватиле у основи Империјалијев предлог разрешења кризних подручја Италије: грчко – албанске границе (рт Стилос – Корица), препуштање острва Сасено Албанији, егејска острва Грчкој (неутрализована), са изузетком Тасоса, Имброса и Тенедоса (која се уступају Турској), док је за Додеканез предвиђено напуштање италијанских трупа, које је било условљено евакуацијом преосталих османских трупа из Либије.¹⁷⁷⁰

За разлику од француског, руског и британског конзула, конзул Галанти није присуствовао црквеној свечаности обележавања владавине краља Петра у Скопљу 25. јула 1913, пославши драгомана посланства да представља Италију, у чему је следио пример Аустро – Угарске.¹⁷⁷¹

Италијански конзули достављали су извештаје о злочинима бугарске војске у крајевима које су Бугари привремено заузели, највише из региона грчко–турске линије сукоба, у мањој мери и преосталих.¹⁷⁷² Галанти је сматрао да су злочини бугарске војске према заробљеницима и цивилима у долини Књажевца неупитни, али је, за разлику од француског и руског конзула, одбио да обиђе рањене заробљенике у Скопљу, правдајући да се српске власти, које су се увек показивале „слабо коректне према конзуларном кору, позивају на његов ауторитет само онда када им то може бити од посебне користи“.¹⁷⁷³

Неколико дана уочи потписивања споразума у Букурешту, Ринела се жалио да су париски и бечки листови (превасходно француски *Temps*) проносили наводе, који су читани и коментарисани у Београду у изразито анти – италијанском тону, да се Италија

¹⁷⁷⁰ DDF, Troisième série (1911 – 1914), Tome VII (11 août – 31 décembre 1913), Paris 1935, Cambon à Pichon, D. n° 477. Absolument secret, 14–15.

¹⁷⁷¹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti politici, b. 741, 1913, p. 1129, Galanti a San Giuliano, 25 luglio 1913, N. 331/67.

¹⁷⁷² Михаиловић је средином јула обавестио Пашића да италијански конзули ревносно преносе извештаје о злочинима бугарске војске над цивилним становништвом у крајевима где су ратовали с Грцима, али да Бугари успевају да умање утисак својих злочина према заробљеницима, рањеницима и осталим у Италији, где имају одређених симпатија. Михаиловић је тражио да се прикупљају фотографије, докази и извештаји о бугарским злочинима, достављају посланству, како би се њихова пропаганда у Италији („Бугари још рачунају на наивност европске публике, коју је њихов цинизам умео годинама очаравати“) умањила. Српски отправник послова доставио је служби Консулте 4. августа извештај о бугарским злочинима у околини Књажевца који је, на позив српске владе, обавила међународна комисија (др Албер Перон из Париза, др Лудвиг Шлајб из Берлина, др Зибнер Молер из норвешке морнарице и Жан Пелисије, новинар, у пратњи адвоката Васе Ј. Јовановића) од 15. до 16. јула (2. до 3. јула по старом календару) 1913. ДСПКС 1903 – 1914, књ. VI, св. 3 (1/14. јули – 31. децембар /13. јануар 1914), прир. К. Џамбазовски, Београд 1983, 120–121; ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, Avvenimenti politici, b. 741, 1913, p. 1129, Legation Royale de Serbie à Ministère Royal des Affaires Étrangères, 4 août 1913, P. 203 (N. 059134).

¹⁷⁷³ Галанти је у извештају од 18. јула пренео да, за разлику од француског и „србофилног“ руског конзула, он и конзул Аустро–Угарске неће обићи рањенике. Правдао је тај поступак мишљењем „да конзули не могу званично да утврде бугарске злочине, када им није дозвољено да утврде шта су друге заражене стране учиниле у округу њихове надлежности“. Галанти је додао да му се чини „чудним“ да Срби „сада подижу тако гласне вапаје“, узме ли у обзир да су неколико недеља након уласка у Скопље, у време рата са Турском, „практиковали убијање и бацање у Вардар предатих муслимана“. Галанти се и у овом случају придржавао у значајној мери гледишта аустријског конзула. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, Avvenimenti politici, b. 741, 1913, p. 1129, Galanti a San Giuliano, 18 luglio 1913, N. 323/62.

одлучно противи било каквом територијалном излазу (и пристаништу) Србије на Егејско море и да наставља да одваја Румунију од балканског савеза.¹⁷⁷⁴

Галанти је сматрао да „бесрамна подмитљивост функционера, злоупотреба у управи, корупција“ отежава управљање новим крајевима, иако су, према њему, муслимани прихватили сарадњу са Србима против Бугара.¹⁷⁷⁵ У поменутом извештају из августа 1913. Галанти је пренео да склапање мировног споразума (у Букурешту) није произвело ону врсту „отвореног задовољства које би било природно претпоставити после великих успеха српског оружја и у недавном рату“. Напротив, према Галантију, то је последица пре осећаја запрепашћености коју Срби осећају пред војним успесима који су затекле, можда, неспремне, у међународној ситуацији којој би пре само годину дана било „лудило да се надате“. Они почињу да схватају свој положај на територији скоро већој од Србије, усред њима страног и жестоко непријатељског становништва; схватају да је њихова ослободилачка мисија потпуно опала и да ће само силом моћи да покоре и управљају свим становништвом центара као што су Штип, Кочани, Велес, Битољ, где је „пожњевена велика мржња против нових господара“.¹⁷⁷⁶ Нашао се пред дилемом да ли ће Србија увек моћи да држи под оружјем довољан број становништва територија које је заузела. Галанти је напоменуо да је српско – бугарски рат зближио Србе и муслимане у новоослобођеним областима због обостране нетрпељивости и мржње према Бугарима; забележио је да ће Срби и убудуће бити принуђени да се ослањају на муслимански елемент.¹⁷⁷⁷ Разлог тога је видео у помирљивом приступу српских војних и политичких власти да се приближе муслиманима, што Србију може, „иронијом судбине“, довести у позицију „турске владе“ према македонском становништву, у исти онај положај који је према македонском становништву имала „Турска“, становништво које је Србија, намеравала да, вероватно „у доброј вери на почетку“, ослободи.¹⁷⁷⁸ Конзул Лабија је извештавао да српске општинске власти у Битољу намеравају да се обрате Пашићу с молбом да се град Лерин, који су заузеле грчке снаге, преда Србији, због свог словенског становништва. Захтев је упућен у тренутку када је дошло до „забрана бугарских банди и чета у Битољу“ и сузбијања бугарских чета у Охридској кази, у селима Лазарополо, Селце, Гаири и Тресонче.¹⁷⁷⁹

Отправник послова Ринела у позитивном светлу описао је реакције становништва и владе у Београду на завршетак рата и мировни споразум, и истакао велику наклоност српске јавности према Румунији, искрене намере према поштовању суверенитета Албаније и спремност да се поправе односи са Софијом.¹⁷⁸⁰ Уврстио је

¹⁷⁷⁴ Ринела је јавно порекао те наводе, што је произвело бољу реакцију штампе према Италији, којој је допринео и разговор који је италијански дипломата имао са Лазаром Пачуом. Београдска *Самоуправа* у броју од 2. августа (20. јула по старом календару) пренела је да бечка штампа настоји да изазове сумње српске владе према Италији и њеним намерама на Балкану, подсећајући на позитивну улогу италијанских новинара и дописника, који су често говорили, писали и заступали ставове у корист Србије, често другачије или различите од гледишта владе у Риму. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, Avvenimenti politici, b. 741, 1913, p. 1129, Rinella a San Giuliano, 2 agosto 1913, N. 907/222.

¹⁷⁷⁵ ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 742, 1913, Galanti a San Giuliano, 11 agosto 1913, P. 360/78; *Ibidem*, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Galanti a San Giuliano, 11 agosto 1913, P. 360/78 (N. 1942, XXII).

¹⁷⁷⁶ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Galanti a San Giuliano, 11 agosto 1913, P. 360/78 (N. 1942, XXII).

¹⁷⁷⁷ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Galanti a San Giuliano, 11 agosto 1913, P. 360/78 (N. 1942, XXII).

¹⁷⁷⁸ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Galanti a San Giuliano, 11 agosto 1913, P. 360/78 (N. 1942, XXII).

¹⁷⁷⁹ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Labia a San Giuliano, 17 agosto 1913, N. 210/68.

¹⁷⁸⁰ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Rinella a San Giuliano, 1 settembre 1913, N. 1011/245; *Ibidem*, Rinella a San Giuliano, 1 settembre 1913, N. 1012/246.

Пачуа и Протића у министре који се противе зближавању Србије са Аустро–Угарском и који су желели да поднесу оставке, али је веровао да без њих тројице ниједна влада не може имати поуздано упориште у стабилности земље.¹⁷⁸¹ Ринелин став био је да „тријумфални улазак трупа у Београд, предвођених престолонаследником, и свечано отварање споменика првом Карађорђевићу достојно затворио овај срећни период ратова, стрепњи и бојазни из којег Србија, материјално и морално, излази са великом чашћу, ојачана, васкрсла славом“, пошто је изашла из „мрака створеног 1903“.¹⁷⁸² Ништа мањи престиж који династија стиче: о томе су доказали и прославе ових дана, победе војске узвисују кнежевске врлине. Ово је можда први пут да модерна Србија у својим принчевима персонификује националну славу. Талас истинске, спонтане и неоспорне захвалности, према Ринели, „диже се из сваког слоја становништва према Румунији, која се сматра упоришном тачком најновијих догађаја и главним фактором повољних резултата за земљу.“ Наводи да је Пашић о Румунима говорио са „топлином и са акцентима значајне преданости кад год би му се указала погодна прилика и у Букурешту и у Београду, и изјавио да су односи двеју држава засновани на срдачном разумевању“. Према италијанском представнику, легитимно је тврдити да Румунија, која ужива толики престиж међу савезницима, нема никакву предност у склапању пактова, који се, ако је потребно, могу лако закључити у правом тренутку, већ ће, уместо тога, желети да задржи слободу деловања која одлично служи њеним интересима. Свака идеја о освети са бугарске стране, према Ринели, била би у „овом тренутку“ у сукобу са компактним блоком савезника које подржава Румунија“.¹⁷⁸³ Када је реч о односима са Аустро – Угарском, Ринела је био уверен да је неопходно да Двојна Монархија укине у потпуности сва ограничења на извоз у Србију и увоз српске робе, који су јој нанели значајну штету, политику која ће је, уколико се настави, одвести губитку привилегованог положаја у привредним односима и ојачати руске тенденције.“¹⁷⁸⁴ Када је реч о екстремној бугарофилији, потврђеној уочи и, посебно, након Другог балканског рата, можемо је пронаћи у мисли публицисте Ђорђа Нуриђанија. Ђорђо Нуриђани (1892-1981), публициста јерменског порекла из Ливорна, често је у годинама Првог светског рата објављивао чланке у којима је позивао италијанску јавност да призна бугарски идентитет Вардарске Македоније. Његови анти-српски ставови наилазили су на одобравање уредништва гласила националиста *L'Idea Nazionale*. Нуриђани (понекад се потписивао Нурицаноф), против чијег екстремног филобугарског етничког принципа решења македонског питања су били поједини часописи у којима је објављивао своје текстове (пример часописа *Rassegna Contemporanea*) тврдио је да у бугарске градове спадају Охрид, Прилеп, Штип.¹⁷⁸⁵

Други Балкански рат испратио је из Београда и новинар – дописник Гвелфо Чивинини. Коментаришући 8. јула 1913. српску одбрану Штипа, тврдећи да је „цела територија од Вардара до Струме под контролом Срба“, описујући колеру у бугарским редовима, као и то да ће главнина удара бити на Ћустендилу и Сливници, подсећајући читаоце да ће, „као што су у октобру 1912. певали да ће осветити Косово, српски

¹⁷⁸¹ ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Rinella a San Giuliano, 1 settembre 1913, N. 1012/246.

¹⁷⁸² ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Rinella a San Giuliano, 1 settembre 1913, N. 1011/245.

¹⁷⁸³ ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Rinella a San Giuliano, 1 settembre 1913, N. 1011/245.

¹⁷⁸⁴ ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Rinella a San Giuliano, 1 settembre 1913, N. 1011/245.

¹⁷⁸⁵ Поменути Нуриђанов текст био је у деловима који говоре о етничким претензијама суседних држава на историјски простор Македоније и одбраном бугарског решења као најправеднијег цензурисан у појединим реченицама. G. Nurigiani, „I bulgari e la Macedonia“, *Rassegna Contemporanea*, 1913, 263.

војници сада узвикују да иду да освете Сливницу.”¹⁷⁸⁶ Ћивинини је са великим занимањем пратио писање београдске штампе, *Вечерњих Новости*, *Одјека* и *Самоуправе*, нарочито у време Другог балканског рата. Лист је у то време извештавао о муслиманским избеглицама из Македоније; занимљиво је да је дописник из Солуна објавио још 2. фебруара кратку вест о масовном „покрштавању” муслиманских породица у Македонији, као и томе да Албанци избегавају Србе.¹⁷⁸⁷ Ћивинини је упечатљиву репортажу средином јула написао из Зајечара.¹⁷⁸⁸ Улога Ћивининија била је да разувери српску јавност у неискрен став италијанске дипломатије према Србији повом бугарско – румунских преговора. Борави у српској престоници 8.августа 1913. коју драматично описује:

*Читав Београд постао је велика болница. Чим се изађе на централне улице, на сваком кораку су беле заставе са црвеним крстом. Београд има 35 болница. Од сваког здања од којег је могла да се начини болница, она је и направљена: од јавних установа, школа, семинара, Војне академије, чак и од кафе концертних салона. Запрежна кола хитне помоћи, ручна носила, камиони, трамвајска кола, превозе, из дана у дан, хиљаде рањеника са железничке станице. Међутим, како се оскудева у средствима јавног превоза, повремено се виде дуги редови омршавелих војника како се полако пењу железничком пругом, неки обешени о врат двојице, неки као о штаке ослоњени на кундак пушке, шапајући и вукући рањену ногу; о врату или на леђима носача, седећи преко пушака, са рукама склопљеним у седећи положај, показивали су преко својих отрцаних откопчаних униформи своја прса, превијана завојима која су првом негом бивала испуњена крвљу (...) Жене у Београду све су постале болничарке.*¹⁷⁸⁹

Публициста Андреа Торе испољавао је одређене антипатије према српским циљевима, што је наишло на осуду Алберта Албертинија, уредниковог брата, који је сматрао да су Тореове тврдње „иако не србофобне, преоштре” , саветујући га да подробније објасни важност споразума Италије са Србима, те да се фељтони посвећени српско–италијанским односима морају писати на основу Ћивининијевих репортажа и дописа. Торе је тврдио да Срби „не треба никад да забораве” држање Италије према Аустрији 1908. која није дозволила аустријско ширење у Новопазарски санџак.¹⁷⁹⁰ Он је писао да прва „прва и највећа кривица припада Србији која је, кроз Пашићеве речи, лагала о садржају уговора, и охрабривала јавно мњење против Бугарске“, јер Бугарска нема шта да добије ратом, а све би изгубила.“ Сматрао је да ће мир на Балкану бити привремен уколико „Србија овлада Македонијом, која је у свом највећем делу чисто бугарска“; Срби ће отпочети са „систематским уништавањем Бугара, које ће бити много гнусније него турска репресија.“¹⁷⁹¹ Торе је износио виђење да постоји директна веза српско – бугарског спора са политичким кретањима Срба и Хрвата у Двојној Монархији. Писао је да, „задобије ли Србија велику победу, неће ли онда Србо – Хрвати из Аустрије подићи главу, Аустрија бити приморана на тријализам и неће ли Италијани из Аустрије опет патити, будући да ће вредност за коју се Словени боре умањити вредност и мишљење Италијана који су већ у борби са Словенима у Трсту, и

¹⁷⁸⁶ G. Civinini, „Il piano d' azione serbo per l' invasione della Bulgaria. La marcia su Sofia”, *Corriere della sera*, 191, 10 luglio 1913, 1; G. Civinini, „Istip espugnata dai serbi. I bulgari incalzati da serbi e greci”, *Corriere della sera*, 191, 10. luglio 1913, 1.

¹⁷⁸⁷ Orrore in Macedonia, *Corriere della sera*, *Corriere della sera*, 33, 2. febbraio 1913, 3.

¹⁷⁸⁸ G. Civinini, „Sulle orme della guerra. Verso la frontiera”, *Corriere della sera*, 210, 29. luglio 1913, 3.

¹⁷⁸⁹ G. Civinini, „Bandiere nere e bende bianche”, *Corriere della sera*, 8. agosto 1913, Num. 220, 3.

¹⁷⁹⁰ Luigi Albertini. *Epistolario 1911-1926*, vol. I: *Dalla guerra di Libia alla Grande Guerra*, Milano 1968, 193–194.

¹⁷⁹¹ *Ibidem*, 192–193.

једном делу Истре и Далмације?“¹⁷⁹² По речима историчарке Коларици, Торе је био узнемирен због „разузданог српског национализма“ и убеђености да би „увећана Србија била претња не само за Аустрију, већ и за Италију, као што показују незаконити српски преступи у Албанији.“¹⁷⁹³ Албертини је, с друге стране, сматрао да су „интереси Срба у многим тачкама истоветни нашим“, подржавајући Србију и тиме иритирајући владе у Бечу и Риму због „поспешивања одјека српског јавног мњења.“¹⁷⁹⁴ Овакав став испољиће се годину дана касније: Торе је у једном писму Албертинију из 30. октобра 1914. сумирао циљеве италијанске политике на Јадрану, упоређујући значај ширег залеђа источне обале и Трентина и антиципирајући антагонизме са Јужним Словенима у будућности. Написао је да се италијанско „велико питање не тиче толико Трентина“, колико „доминације Јадраном“ и „етничке превласти италијанства или словенства на овом мору“ као и трговачке доминације у односима између источног Балкана и источне Азије. Због овог троструког значаја, по Тореу, „Јадран се не може препустити ни Аустрији ни јужној Сланији.“¹⁷⁹⁵

Тореове „балканске“ пројекције о усклађивању тежњи неутралних држава и новој измени граница између њих нису биле усмерене на очување Србије у границама признатим Букурештанским мировним уговором. Бугарску хегемонију као узрок новог конфликта не помиње ни Ђузепе Прецолини, Тореов сарадник, који у „идеалистичком“ маниру поништава вредности српско – румунско – грчког савеза. У писму тршћанском песнику Ђанију Ступарићу од 13. јула 1913. он наводи да има жељу да „научи српски језик“, коментаришући снажан економски продор европских сила, међу њима и Италије, на Балкан, који ће уследити након склапања мира. Међутим, лични утисак о рату предочава у вешто склопљен еуфемизам о потреби уређења „варварских крајева“, уз наглашену метафору чишћења и „цивилизовања варвара“.¹⁷⁹⁶ Занимљиво гледиште имао је и иредентиста Ђовани Мичели. Кривицу за немогућност споразума савезника сносила је, према Мичелију, искључиво Бугарска, која је водила „криминалну“ аустрофилску политику, настојала да изазове раздор између Србије и Грчке, и радила на томе да балкански савез прилагоди интересима Двојне Монархије.¹⁷⁹⁷

Међу интелектуалцима који су осудили бугарске аспирације у Другом балканском рату, оптужујући европску дипломатију за прећуткивање ужаса „братоубилачког рата“ Срба и Бугара и сваљујући кривицу на европске силе које су охрабривале османску управу, нашао се и гроф Емилиано Паравичино (Emiliano di Parravicino). Он се јула 1913. са језера Комо дописом обраћа директору *Rassegna Nazionale* и од њега тражи реаговање на континуиране злочине над хришћанима у Македонији. Иако бугарски народ карактерише као „полу-дивљачки“, апелује да се стане у заштиту хришћана.¹⁷⁹⁸ У ову групу морамо убројити и публицисту

¹⁷⁹² *Ibidem*, 192–193.

¹⁷⁹³ S. Colarizi, *Il corriere nell'età liberale. Profilo storico*, Vol. I, Milano 2011, 204–205.

¹⁷⁹⁴ *Ibidem*, 204–205.

¹⁷⁹⁵ M. Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale...*, 77; L. Albertini, *Epistolario 1911–1926. Dalla guerra di Libia alla Grande Guerra*, Vol. I..., 295.

¹⁷⁹⁶ Прецолини пише: „Читава Европа рада и капитала ће, након рата, своје снаге прелити на то подручје. Балкан Мораћемо да почистимо ту прљавштину, цивилизовати те варваре, посећи планине, пређемо реке челичним мостовима, подучити их учтивости. Замишљах већ читав капитализам који је усмерио властите снаге у те области и волео бих да се Италија тамо не појави у дроњцима каквог емигранта, већ да ту буде као духовност.“ G. Bosetti, *De Trieste à Dubrovnik. Une ligne de fracture de l'Europe*, Grenoble 2006, 231.

¹⁷⁹⁷ Мичели преноси вести о „величанствој победи код Овче поља“. G. Miceli, „L'Austria nefasta e le monarchie“, *Combattiamo*, 12 luglio 1913, Num. 10, 1.

¹⁷⁹⁸ „Notizie italiane ed estere“, *Rassegna Nazionale*, (luglio-agosto 1913), Vol. CXCII, 499.

националистичке оријентације Масима Року. Рокини политички увиди представљали недвосмислену подршку Србији у Другом балканском рату, што га је приближило гледишту географа Мантегаце. Рока је подржао ревизију изворног српско – бугарског уговора о савезу из марта 1912. Тврдио је да би са границом на северном Вардару и Струми, Бугарска поново добила највећи део освојеног подручја, и да јој Битољ, с обзиром на плодну долину Тракије, није био неопходан.¹⁷⁹⁹ Рока је правдао бугарске претензије на Солун, у којима је видео решење за бугарске економске проблеме на западним границама земље, али је осуђивао и критиковао непопустљивост коју је софијска влада показивала према Београду. Писао је да је софијска влада дуго била неодлучна, „растрзана између супротстављених струја“ и да је „суманута политика која је донета да се никоме не попусти, ни Румунима, ни Грцима, ни Србима“, док је још трајао сукоб са Турском, изазивала сумњу да су кругови бугарске власти одавно рачунали на нечији подстицај са стране.¹⁸⁰⁰ Рока не крије одушевљеност дипломатским поступцима Србије током 1913. године: истиче да је српски народ „себе учинио достојним највећег саосећања“, да је од свих чланова коалиције Србија била једина у стању да „покаже херојску храброст на бојном пољу“, достојну Бугарске и „супериорност“ у односу на Грчку, те да јој није недостајало ни дипломатске чврстине и независности којом се Румунија могла похвалити, „ни разборитости у тешким временима, ни умерености у победама“.¹⁸⁰¹ Правдао је Пашићево залагање за ревизију споразума са Бугарском због „неправедне“ позиције у коју је Србија стављена заједничким дејством Аустро – Угарске и Бугарске, наводећи да је Србија „једина земља која због својих тенденција има традиционалну политику, на коју Италија може рачунати“, за разлику од Грчке, чије „кријумчарење оружја у време италијанско – турског рата“ за интересе Порте удаљава Италију од ове земље, чија је политика „непостојана мегаломанија народа трговаца, народа који нема никакву коначну историјску мисију и који живи у сенци имена од пре више векова“.¹⁸⁰²

Уочи заостравања српско – бугарских гледишта у јуну 1913, новинар Итало Фалбо позвао је Консулту да се придржава афирмативне, помирителске улоге руског цара, која је једина у стању да „умањи претензије Срба и Бугара“, изнесећи мишљење да „Русија никада није подстицала ратоборне инстинкте Јужних Словена“ и да је „до последњег тренутка покушавала да избегне покретање рата с Турском.“¹⁸⁰³ Новинар

¹⁷⁹⁹ L. Tancredi, *Dopo Tripoli e la Guerra balcanica...*, 250 – 251.

¹⁸⁰⁰ Рока је сматрао да су уверавања Штуркха и Тисе, упућена софијској влади, да ће Румунија остати неутрална, била вешто осмишљен блеф којим је Бугарску требало навести да што пре објави рат Србији: „Колико год мегаломанско лудило одвело софијске кругове на странпутицу, у време док је мир према Турској још увек био суспендован споредним питањима, они се (Бугари) никада не би упустили у подухват против уједињених Срба и Грка, да су веровали у румунску интервенцију“. *Ibidem*, 252.

¹⁸⁰¹ *Ibidem*, 257.

¹⁸⁰² Рокин антихеленизам у извесној мери подудара се са негативном перцепцијом спољне политике Грчке у путопису Едуарда Скарфоља L. Tancredi, *Dopo Tripoli e la Guerra balcanica...*, 256 – 257; E. Scarfoglio, *In Levante e a traverso i Balkani...*, 201–205.

¹⁸⁰³ Наклон обиласка Враћа, Софије, Цариброда и Скопља, Фалбо није имао дилеме да Срби и Бугари испољавају најдубља русофилска осећања. Имао је недоумицу да ли ће цар Николај II успети да смисли решење које се неће замерити Бугарима и Србима, већ им се наметнути у виду „болне обавезе, од које он, као врховни абитар словенских питања, није могао да побегне.“ Сматрао је да се не може очекивати да ће моћи у потпуности да прихвати једно или друго гледиште и да није мало вероватно да „ће се његова пресуда показати тешком за Србе, који желе много, и за Бугаре, који не желе ништа да препусте“. Falbo, „Ci penserà lo czar“, *Il Messaggero*, 13 giugno 1913, N. 163, 1.

Лучано Магрини испратио је лично поједина попршта битака.¹⁸⁰⁴ Професор Антонио Тромбини, на предавању одржаном фебруара 1913. у сали *Омладинског хришћанског друштва* (Associazione Cristiana della Gioventù) у Риму, посвећеном историји Бугара и улози бугарског народа у балканској и османској прошлости, рекао је да су неистовестности у националном темпераменту и етно-психолошким особеностима Срба и Бугара довеле до знатно каснијег отпора ових других „турским репресијама“, али да Бугаре одликује снажна посвећеност војној организацији и војном образовању. Према Тромбинију, за разлику од Бугара, Срби су „причљивији, дружељубивији, склонији весељу и забавама“, док су Бугари смиренији и штедљивији, али и „стрпљивији“; због своје „плаховите природе“, Срби су чешће подизали устанке против Османске империје, јер док „Бугарин резигнирано сагиње чело“, „Србину је теже обуздати гнев због османске владавине.“¹⁸⁰⁵ Религиозном димензијом балканског рата бавио се и Аурелио Палмијери, чији је велик број есеја и студија посвећен православљу и православној Русији.¹⁸⁰⁶ Палмијери је пажњу својих есеја посвећивао кризи православља у Старој Србији и анализи утицаја сукоба са Бугарима и пропагандом бугарских егзархиста у Вардарској Македонији, настојећи да задржи непристасан став¹⁸⁰⁷. У децембру 1913. познати публициста Ђузепе Ђентилица изложио је визију стварања Балканске конфедерације под политичким патронатом Тројног Савеза, у којем би Италија и Аустро-Угарска имале одлучујући фактор. Он је у „поражене народе“ убацио Србе и Албанце, чије ће државе бити ослабљене италијанским фаворизовањем Бугарске и Румуније.¹⁸⁰⁸ Националистички писац и иредентиста Алесандро Дудан је, под псеудонимом *Illyricus*, још у свом делу *Dalmazia e Italia* (1915) поставио реторичко питање у вези одушевљења („делиријума“) „Далматинаца“ за ослобођење српских земаља и победе на Куманову и Битољу.¹⁸⁰⁹ Дудан је настојао да умањи кривицу Бугарске за избијање Другог балканског рата и минимизовао одговорност бугарског народа и бугарске војно – политичке елите за рт са осталим чланицама Балканског савеза. Он је тврдио да узрок бугарске интервенције лежи у неразјашњеним борбама у источној и југоисточној Македонији између српских и грчких, с једне, и бугарских трупа с друге стране (источно од Битоља, почетком маја сукоб Срба и Бугара између Кочана и Штипа, односно у долини Нигрите, на територији Кочана) и „моралном неподношљивом“ оспоравању другој страни да поседује Вардарску долину и Битољ.¹⁸¹⁰

Занимљиво је да је генерални директор Трговачке коморе Примо Леви, у телеграму Сонину из новембра 1914, изнео страховање да су управо територијалне

¹⁸⁰⁴ Магрини је био у местима Нигрити и Сепу. Mario, „Cinque giorni e cinque notti di battaglia sul fronte serbo – bulgaro“, *Il Messaggero*, 7 luglio 1913, N. 187, 1; L. Magrini, Le soldatesche bulgare riabilitano i turchi“, *Il Messaggero*, 15 luglio 1913, N. 195, 1.

¹⁸⁰⁵ A. Trombini, „I Bulgari nel passato e nel presente“, *Conferenze e prolusioni* (1913), Vol. VI, N. 20, 388. (381-391)

¹⁸⁰⁶ A. Palmieri, „Il conflitto greco-bulgaro e l'avvenire dell'ortodossia nell'Oriente“, *Rivista Internazionale Di Scienze Sociali e Discipline Ausiliarie*, (1913), vol. 61, n. 244, 433–458.

¹⁸⁰⁷ A. Palmieri, „L'ortodossia serba“, *Rivista internazionale di scienze sociali e discipline ausiliarie: pubblicazione periodica dell'Unione cattolica per gli studi sociale in Italia*, (30 giugno 1913), Vol. 62, 176 – 190.

¹⁸⁰⁸ G. Gentilizza, „Gli stati balcanici e la Triplice Alleanza“, *L'Esplorazione Commerciale* (20 gennaio 1914), Fasc. I, 12 – 15.

¹⁸⁰⁹ *Illyricus*, *Dalmazia e Italia. Consigli ed Avvertimenti*, Roma 1915, 30.

¹⁸¹⁰ Дудан пише да су српске „банде“ на територији источно од Битоља, охрабрене примером грчко-бугарских сукоба у области Кавалског залива, кренуле да „пустоше куће и села“ у којима су живели Бугари. *Illyricus*, „Considerazioni sul secondo periodo della guerra nei Balcani“, *La Nuova Rivista di Fanteria*, (marzo 1914), Anno VII Fasc. III, 1914, 221-222.

промене Другог балканског рата потпомогле војно снажење Грчке, њено освајање Солуна и Кавале, ширење по Егејском мору, аспирације према Јадрану и Јонском мору, које по Италију у будућности може бити опасно, те стога од Србије не треба зазирати.¹⁸¹¹ Као стари, идеолошки следбеник Криспија, Леви је у августу 1913. за маркиза Сан – Ђулијана саставио меморандум у којем је навео да је Албанија била вештачка држава, чије стварање нема морално, политичко, религиозно или географско оправдање, и да она треба да има улогу између Италије и Аустрије једнаку оној коју је имао Шлезвиг – Холштајна између Пруске и Аустрије, с напоменом да је италијанска мисија у томе да подражава историјску Пруску.¹⁸¹²

Филипо Налди, дописник *Resto del Carlino* из Петрограда и руски министар иностраних дела Сазонов разговарали су у лето 1913. године о природи италијанско-руских односа, албанском питању и ситуацији на Балкану. На примедбе руског министра да је италијанска политика према Аустро-Угарској превише попустљива, аустрофилска и да тежи одржавању „непостојеће“ творевине Албаније, „измишљене“ у Риму и Бечу, Налди је стао у одбрану принципа Сан-Ђулијанове балканске политике. Рекао је да Сан-Ђулијано није могао да се не сложи са Аустро-Угарском у нацрту спасавања Албаније од „апетита Балканског савеза“, али да се Италија од 1908, упркос чланству у Тројном савезу, постепено одрицалапогодности које јој је Беч нудио у замену за италијанску незаинтересованост према аустро-угарској интервенцији на Балкану. У те уступке, учињене према Јужним Словенима, Налди је убројио напор Италије да Аустро-Угарска, после анексије Босне и Херцеговине, напусти гарнизоне у Новопазарском санџаку, противљење интервенцији Аустро-Угарске на Балкану у јесен 1912, гарантовање очувања независности Црне Горе и учешће у отклањању опасности од интервенције Двојне Монархије у пролеће 1913. током Скадарске кризе. Налди је додао да је руска политика према Јужним Словенима допринела њиховом разједињавању и била препуна антагонизама – од „бугарофилске“ до „србофилске“ струје. У циљу измирења руско-италијанских односа, било је потребно да Русија схвати „природу италијанских жртви“ и не дозволи да је занесу претеране амбиције неких њених штићеника.¹⁸¹³

Консулта је пратила и размишљања болоњског професора ботанике, природњака и професора Антонија Балдачија о новоослобођеним областима. Балдачи је, након Букерештанског уговора, упозорио да ће Црна Гора морати, као „грчко-шизматичка држава“ да води „веома опрезну политику“ према новостеченим крајевима (Плав, Гусиње) насељеним муслиманским становништвом. Балдачи је више пута између 1892. и 1901. обишао ове крајеве и о њима писао у научним часописима посвећеним географији, антропологији, биологији, геологији, етнологији.¹⁸¹⁴ Држао се

¹⁸¹¹ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma 1984, Levi a Sonnino, 23 novembre 1914, 23 novembre 1914, Appunto (2), 226-229.

¹⁸¹² R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 243.

¹⁸¹³ F. Naldi, „Un colloquio con Sazonoff a un anno di distanza“, *Il Resto del Carlino*, 23 agosto 1914, Num. 232, 3; B. Vigezzi, *L'Italia di fronte alla Prima guerra mondiale. L'Italia neutrale*, Milano-Torino 2017, 280.

¹⁸¹⁴ Пише да су Црногорци „најнесаломљивији представници свих Срба, и свих Јужних Словена“ и да „српска идеја, сећање на огњишта предака остављене на узвишене врхове Кома, осим да сачекају право време да униште Турке, да се припреме за распламсалу, најсмелију освету“. Након посете Књажевини 1896. године, Балдачи пише да се успоставља редовна путничко – трговачка бродска линија између Црне Горе, Албаније и Италије, која је каснила „због неопростиве непажње владе и италијанских трговаца“, и која ће „имати да се доведе до висине италијанско-црногорских потреба и обостраних интереса“. A. Baldacci, *Crnagora. Memorie di un botanico*, Bologna 1897, 15 – 16, 87 – 89; „Esplorazioni“, *Rivista Geografica Italiana* (novembre 1898), Anno V, Fasc. IX, 487; A. Baldacci, *Scutari d'Albania*, Torino, 1913. (Estr. da: Italia, fasc. 1, a. 2).

мишљења да је интервенција Румуније на Балкану одржала територијалну равнотежу на којој се заснивају наде у релативно смирење на полуострву. Балдачи је предосетио да ће „12.500 католика, углавном Албанаца, из старе Црне Горе, којих данас новим освајањима постаје ни мање ни више него 30.000“, наметнути политику обазривости и тешких изазова новим властима. Географ пише да додавањем становништва Ђаковице и племена Малисије, Црна Гора добија 400.000 становника неправославне вере која су принуђена да толеришу нови поредак ствари.¹⁸¹⁵ Описујући исламизоване Словене он користи израз „*mohagier*“, под којим подразумева „бивше Србе“ који уместо српског матерњег често радије користе албански језик: „Можда ови мухацири имају у себи и богумилску крв, што би било у вези са њиховом 'дивљом природом'“. ¹⁸¹⁶ Географ је од 1903. инсистирао на политичком разграничењу уплива суседних народа на Македонију. Залагао се за политички програм припајања Новопазарског санџака, Босне и Херцеговине и делова Старе Србије до Скопља и Призрена Србији, Бугарској је предодредио ширење од Струме до Вардара, а за Грке захтевао да им буде додељен Крит.¹⁸¹⁷ Негирао је штетне последице од стварања албанске државе за словенске народе, али није подржао концепт Призренске лиге у целости.¹⁸¹⁸

Балдачи није веровао у трајност савеза балканских држава након потписивања примирја у Букурешту и сматрао је „утопијом“ савез Грчке и Србије, а балканску конфедерацију трајно „немогућом“, чак и у петроградским про-балкански настројеним круговима. Балдачи је сматрао да се Србија труди да својим „добрим именом“ одржи престиж који је стекла у рату испред шест држава са којима се граничи. Испитујући статистичке податке Де Магистриса, Балдачи је стекао уверење да се упркос порасту територије и становништва сваке од балканских држава, ништа није променило у моћи тих држава, јер је њихов однос снага остао уједначен. Иако су статистички и пописни подаци о броју народа које је Краљевине Србија задобила ослобођењем Старе Србије и Вардарске Македоније а на које се Балдачи позива упитни, он закључује да ће Србија, иако има традицију да буде одличан организатор на демократском принципу,

¹⁸¹⁵ Географ говори о поданицима муслиманске вероисповести под црногорским суверенитетом, и онима који живе на граници, или у областима додељеним Албанији, у појасу од реке Цијевне, Љуме, Ругове до Скадра. Балдачи пише: „Понеки од освојених региони су најдивљи и најанархичнији које је Турска својевремено држала. Гусиње и Плава као Ругова, као малисорска племена Ђаковица, били су независни под османским режимом и та места нико није познавао. Црна Гора има разборитог и интелигентног владара; он има тежак задатак да обезбеди интеграцију нових области, која никада нису познавала законе или друштвене поретке осим оних најварварскијих.“ Балдачи се питао: „Ко може да порекне да Ђакова или Ђаковица немају 50% чистих Албанаца?“ Ценио је ваљаност статистичко – пописних књига српске државе, за разлику од Грчке, која „не жели“ да призна новоослобођено становништво као нехеленско: „Становништво Грчке је у великој мери неогрчко, састављено од мешавине различитих хеленизованих елемената од којих Албанци чине петину. За разлику од Србије и Бугарске, чија званична статистика се не устручава да са извесном прецизношћу укаже на ненационалне елементе и њихов бројчани значај, Грчка не објављује никакве сличне статистике, желећи да негрчке расе прикрије у грчке и узимајући као изговор, православну религију, у којој се рачунају све националности, осим Турака, Јевреја и Рома“. A. Baldacci, „La Nuova Balcania“, *Nuova Antologia* (maggio – giugno 1914), Vol. CLXII, 708, 710.

¹⁸¹⁶ A. Baldacci, „La nuova Balcania“..., 1914, 709–710.

¹⁸¹⁷ A. Baldacci, „Un' altra parola sulla questione Macedone“, Roma 1903, Estr. da: *L'Italia coloniale*, a. 4, vol. 2, fasc. 8 (ago.-set. 1903), 22.

¹⁸¹⁸ Програм Призренске лиге назвао је максималистичким. Предложио је да Албанци не одустану од захтева за реформама у свих пет вилајета, али је одбио да се изјасни о крајњим дometима граница те државе. Прави алузију да је „легитимни епицентар“ албанског народа од Драча до Валоне, да Италија има „морално покровитељство“ над тим подручјем, и да су „Албанци значајна већина у околини Скопља и Битоља“, те да Јањина и Корица имају значајан постотак албанског становништва. *Ibidem*, 8–14, 17–21–23.

несумњиво „имати велике потешкоће да асимилије земљу освојену са толико патриотизма и толико вештине.“¹⁸¹⁹ По Балдачију, проширена Србија је земља која је била и још увек је у потпуној анархији и у којој ће важеће војно законодавство моћи да добије резултате само неподобним системом репресије, који је, нажалост, већ направио „довољно мученика током рата“. После избијања Првог светског рата, Балдачи је, ослањајући се на сопствена истраживања и резултате до којих су дошли Цвијић, Хан и Екер, тврдио да су малисорска племена пореклом српска, због традиционалних обичаја, као и муслиманска села која у „породичном огњишту прослављају хришћанске свеце кроз обичаје блиским српској слави“.¹⁸²⁰ Српска влада била је упозната са Балдачијевом перцепцијом албанског живља, и гледиштима Евгенија Барбарића, и њиховим честим посетама овим крајевима.¹⁸²¹

Прве последице Другог балканског рата били су спорадични, и све чешћи, непомирљиви сукоби албанских група са трупима српске војске у августу и септембру 1913. Италијански конзули и посланици са великим интересовањем пратили су ове сукобе, који ће довести до напуштања северне Албаније од стране српске војске. Став Италије у овим догађајима био је специфичан: Италија је прижељкивала избегавање сукоба, али, наставши се пред дилемом како да издејствује споразум о положају „италијанских“ територија под Двојном Монархијом који би јој повратио значајну самосталност у Тројном Савезу, „пребацивала“ је тежиште „смиривања“ Београда на Русију, правдајући се да је немоћна да утиче на то да Беч попусти у питању повлачења српских трупа из северне Албаније. На захтев Нератова за помирљивом акцијом Италије у Бечу, Сан Ђулијано је истакао да је он већ предузимао кораке том правцу, али да су сви начини пропали, те да је једини начин да се Србија спасе тај да се она повинује захтеву Аустро-Угарске.¹⁸²² Крајем 1913. године, куцовлашке, арбанашке и бугарске организације и удружења активирала су своје протесте против српске владе у Македонији, у чему су наишле на подршку и позитивне сигнале из Консулте; познато је да је влада у Риму тражила на мировним преговорима у Букурешту да Власи на Пинду припадну Албанији.¹⁸²³

Од овог времена немали део италијанске јавности заузео је непријатељски став према „српској окупацији“ Македоније. То се испољавало и међу интелектуалцима, чији су текстови и написи долазили у Консулту. Пошавши од претпоставке да је услед непрецизних османских пописа немогуће утврдити тачан етнички састав територија које су поделиле Србија, Бугарска и Грчка, утицајни књижевни критичар Ђузепе С.

¹⁸¹⁹ A. Baldacci, „La Nuova Balcania“..., 706.

¹⁸²⁰ A. Baldacci, „L'Albania“, *Bollettino della Società geografica italiana* (1916), Serie V., Vol. V, Num. 2, , 88-89.

¹⁸²¹ У извештају под насловом „Српски обичаји и српска крв Арбанаса северне Арбаније од црногорске границе до развођа између реке Шкумбије и Арзена“, који је највероватније сачинио начелник оркуга дебарског или реканског, даје се и кратак списак европских путописаца и научника (барон Нопча, Курт Хасерт, Карл Штајмнец) који пишу о Арбанасима, зверствима и убиствима која чине у пограничним областима, уз анализу друштвених обичаја Малисора. Ту је поменут и Балдачи и његова теза о држању Арабанаса: „Талијански професор A. Baldacci, који је више путовао по Албанији но ико, тврди: Арбанаси не трпе никакву управу. Не знају ни за најобичније културне тековине осим пушака“. Стављена је и белешка за Барбарићев опис за стање у Малисији: „Италијански официр E. Barbarich тврди да од 100 смртнијех случајева, 25 долази у Арбанашким Алпима, а у Мирдитима 70“. ДАС, МИД ПО, микрофилм 406, XVIII/392-395, (Ф-XVII, р/6 – VII, 1913, Дос V, б. д.). В.: Ђ. Слијепчевић, *Српско – арбанашки односи кроз векове...*, 209 – 214.

¹⁸²² G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 249.

¹⁸²³ Б. Храбак, „Македонија 1902 – 1915 у италијанско – бугарским суочењима 1903 – 1915“, *Македонија во војните 1912-1918 : прилози од научниот собир во МАНУ на 16 и 17 ноември 1988 година*, Скопје 1991, 258. (251 – 266).

Гаргано, близак Цвијићевим „најмање пристрасним“ закључцима, предлагао је да се проблем Македоније реши неутралним, плебисцитарним гласањем народа са новоослобођених крајева; предлог је индиректно био уперен против интереса Србије.¹⁸²⁴

Сан – Ђулијано је 1914. истакао, поводом питања верско – националних права мањина у новоослобођеним областима и дефинитивног поравнања политичке нестабилности на Балканском полуострву, да одредбе Берлинског уговора које се односе на заштиту верских мањина и даље имају снагу на територијама које су припојиле балканске државе, осим ако „законодавство ових држава не садржи одредбе за које силе могу сматрати да довољно гарантују оне интересе које је Берлински уговор желео да заштити, или да балканске државе пруже потпуно *нове* довољне гаранције.“¹⁸²⁵

На гласине да би Велика Британија могла да се сагласи са захтевима Аустро – Угарске да Лондонски и Букурештански уговор доведу у склад са одредбама Берлинског уговора, Сан – Ђулијано је понудио Михајловићу правне услуге италијанских институција у вези идеје српског Министарства спољних послова да великим силама, по узору на италијанску Либију, нотификује посебном нотом ослобођена (анектирана) подручја Османског царства. Сан – Ђулијано је предложио да се посланство Србије у ту сврху обрати Артуру Ричију Буцатију, шефу одељења за законодавство при влади Италије и размотри начине на који је Италија припремала нотификацију анексије Либије великим силама. Полазиште је било да се таквим актом додатно оснажи важење Лондонског и Букурештанског мировног уговора и тиме отклони опасност од њихове ревизије.¹⁸²⁶

У упоредној анализи резултата Лондонске и Букурештанске мировне конференције и територијалних измена на Балканском полуострву, гласовити историчар националистичке провенијенције и експерт за међународну дипломатију и политичко – друштвене прилике у земљама Балканског полуострва, Анђело Перниче, полази од гледишта да су расправе на Лондонској конференцији биле у складу са принципом националности и у супротности са степеном друштвеног развоја народа позваних да формирају слободну државу, док је конференцији у Букурешту била у супротности са принципом националности и у усклађености са политичким потребама балканских држава.¹⁸²⁷

Националистички писац А. Перниче отворено напада проширења Србије и Грчке, критикује режим војне управе на новоослобођеним територијама и ограничење Бугарске доживљава као „неправду“ према земљи која је поднела највећи терет отпора турској империји. Грчка и Србија су, наиме, морале да крену са „окупацијом“ Македоније не кроз увођење сопствених либералних институција, већ „као на освојеним територијама, издавањем изузетних закона, затварањем школа и цркава, одузимањем оружја и имовине, протеривањем дела становништва ван нових политичких граница, затварањем појединаца осумњичених за антидржавно расположење и репресијом према они који су одбили да буду денационализовани.“¹⁸²⁸ У време када пише своје

¹⁸²⁴ Ignotus, „La questione macedone“, *Il Marzocco*, 28 febbraio 1915, Anno XX, N. 9, 3.

¹⁸²⁵ ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, San Giuliano a Imperiali, 6 aprile 1914, N. 19244/75, (N. 2046, XXII).

¹⁸²⁶ ДАС, МИД ПО, микрофилм 413, 1914, II/249-250 (Ф- II, А/II-1, 1914, Дос III, Пов. бр. 1777).

¹⁸²⁷ A. Pernice, *Origine ed evoluzione storiche...*, 574.

¹⁸²⁸ Перниче критикује држање грчке владе: „Грчка није погрешила што је објавила такве драконске законе и подвргла окупиране земље изузетном режиму, пошто није хтела да званично призна да су насељене негрчким народима: али насиље које је починила у јужној Македонији и Епиру, припојени или

дело (крај 1914), Перниче, ослањајући се на наводе из иностране штампе и у контакту с личностима из Консулте, тврди да су Срби и Грци „постигли мали резултат својим радом на денационализацији у албанским и бугарским земљама“. Албанске и бугарске нападе на грчку и српску управу доживљава као синхронизован процес – „пре неколико недеља Албанци су напали Ђаковицу, као што су годину дана раније напали Србе у Дебру; сада се поново појављују бугарске банде које изазивају крваве реакције и репресију у дојранском округу Валандова и Ђевђелије“; описује хеленску војску која, „стављајући тачку на комедију револуционарне владе којом је председавао Зографос, напредује на Корицу и Ђирокастру, терајући у избеглиштво гомилу гладних и јадних, примораних да се склоне од насиља и пронађу уточиште у Валони под стидљивом заштитом Италије“.¹⁸²⁹

Перниче испитује могућност стварања новог Балканског савеза под предводништвом Италије и проматра узроке историјских, политичких и друштвених околности због којих износи мишљење да савез није могућ у условима европског рата и одбијања да се изврши ревизија мировног споразума из Букурешта. „Јурећи ка јужној Македонији“, Срби су, према Перничеу, били „вођени убедљивим политичким разлозима и посебним стањем духа које је међу њима било распрострањено у то време: потреба да се обезбеди кратка и сигурна рута до Солуна, након што су били одбијени са Јадрана и страх да се у будућности не нађу угушени између непријатељске Аустроугарске и премоћне Бугарске“.¹⁸³⁰ Главна окосница размишљања била је идеја да је Италија погрешила (или није довољно чинила дипломатског напора) што није извршила притисак на Антанту, а раније Аустро – Угарску, да ширење Србије усмери на северозапад, ка Босни и Херцеговини, уместо на југ, где је дошло до „судара“ с бугарским интересима, који су се показали „непремостивим“.¹⁸³¹ Публициста Ђермано Валерио (Germano Valerio) позитивну последицу окончања Другог балканског рата и потписивања Букурештанског мира видео је у умањеном утицају Русије на судбине балканских држава, али и Немачке, позивајући Италију да преузме вођство у доприносу уравнотежавању односа међу тим државама, како би се оне окрениле медитеранској политици.¹⁸³²

Новинар ђолитијевске *Трибуне* Винченцо Морело се нашао пред дилемом на који начин је могућ ефективан балкански савез, у који би била укључена Бугарска, о

не, нису били ништа мање озбиљни и крвави од оних код Срба у централној Македонији и источној Албанији. Свуда су следили исти методи однарођавања и уништавања: у Солуну“, *Ibidem...*, 575 – 577.

¹⁸²⁹ *Ibidem...*, 578–579.

¹⁸³⁰ *Ibidem...*, 580–581.

¹⁸³¹ Због екстремних бугарофилских гледишта, уверен да ни у Скопљу ни у Призрену нема Срба или српске националне свести, Перниче у свом делу запоставља и минимизира учинак српских конзула, културних радника, дипломатског особља у Македонији крајем последње две деценије XIX века и занемарује чињеницу да је влада Милана и Александра Обреновића, због Тајне конвенције, усмерила своје институционално – културне активности ка југу, као и да су оба географска правца деловања била саставни део српског национал – ослободилачког програма. Отуда слободоумно пише: „Пут Срба ка експанзији била је Босна и Херцеговина и то смо више пута говорили, али је Аустрија била непремостива препрека. С обзиром на праве интересе Србије, схватамо да је за њу окретање са северозапада на југ била огромна грешка, јер је, да би остварила овај резултат морала да разбије Балканску лигу, која је једина могла да избегне напредовање Аустрије. , а такође од Бугарску учинити непомирљивим непријатељем; али систем равнотеже успостављен у то време, споразуми закључени са Грчком и Руиненијом, поверење у руску подршку морало је изгледати као довољна гаранција за будућност. Сигурно је да је промена правца тада произвела праву револуцију у идејама и политичким директивама владе и образованијег слоја становништва и сматрана је добром и апсолутно неопходном“. A. Pernice, *Origine ed evoluzione storiche...*, 581 – 582.

¹⁸³² G. Valerio, „La porta d' Oriente riaperta“, *Il Dalmata*, 10 settembre 1913, Num. 72.

којем „популарно“ говори Бисолати у име социјалриформиста у парламенту и јавности, уколико Србија и Грчка одбијају да учине неопходне, „очекиване“ и „пожељне“ компензације према влади у Софији, на основу првобитног споразума Србије и Бугарске из марта 1912. године. Помислио је да прогласи, манифести и брошуре којима се италијанска влада, од стране тзв. „легистичке“, махом леве јавности у Италији, позива да узме веће учешће у грчко–бугарским, бугарско–српским и румунско–бугарским преговорима о међутериторијалним границама, једино служе легитимизацији политике одрицања и „одустајања“ од „оправданих“, „нужних“ интереса које Италија има у Далмацији и на егејским острвима.¹⁸³³ Довео је у сумњу сврсисходност балканског савеза за Италију и категорички, недосмислено поручио да се не могу прихватити дипломатски сигнали из Ниша да се, „због етнографске доминације словенског становништва у Далмацији“, о којима је писао Бисолати, Италија, зарад „апстрактног“ балканског савеза, чији финални циљ није дефинисан, одрекне својих аспирација у овој области.¹⁸³⁴ Упркос симпатијама према Бугарској, Морело је сматрао апсурдним и „апстрактним“ тврдње да ће Италија финансијским донацијама, кредитима, новчаном и политичком помоћи владама балканских земаља „искупити своју кривицу“ према негацији српског пристаништа на Јадрану, запоседању егејских острва против Турске (и Грчке) и неутралном позицијом у балканским ратовима.¹⁸³⁵ Према Морелу, Србија води „увредљиву пропаганду преко Хрвата“ против Италије, упоредо са Грчком, која се не одриче од поморског запоседања Отранског канала. Морело је изнео оптужбе да су националисти из листа *Idea Nazionale* и Бисолатијеви социјалриформисти, премда из различитих мотива и побуда, имали истоветна „погрешна“ гледишта према обавези „морално – политичког“ покровитељства Италије над пројектом балканског савеза. Док је риформисте критиковао због непрактичног „идеализма“ и негирања стварних интереса Италије, националистима је замерио инсистирање на рату против Аустро – Угарске, чији би

¹⁸³³ V. Morello, *Il libro della guerra...*, 115.

¹⁸³⁴ Морело се суочио са контрадикторним информацијама. Према првим, непотврђеним, неформалним и неутемељеним дипломатским вестима, које је ширила бугарска дипломатија на челу са Ризовим и које су наводно долазиле из Ниша, Морело је добијао обавештења да ће Србија „одустати од својих претензија на далматинске земље, уколико Италија претходно призна легитимност аспирација Србије на југословенске земље Двоје Монархије“. Примећујемо да је вест продукт италијанско – бугарских новинских гласина, а не званичног става српске владе. С друге стране, Морело није пристајао да Италија новчано, финансијски помаже формирање бугарских војних гарнизона у Македонији нити да ради на формирању тог савеза, уз „неминовна“ одрицања која би учинила у корист Срба и Грка, у Далмацији, Епиру и на егејским острвима. Он пише: (...) Почињем да верујем да је Италија заиста превелика за Италијане, и да ћемо, не будемо ли брзо вратили наша дипломатска посланства папи, као и посланство Венето – Ломбардије Аустрији, завршити, у летњој ноћи, као они који умиру од сломљеног срца. Отуда почива наша манија да толико тога уступамо, Албиону и другима, до те мере да нам се, ако се не варам, више и не чини вероватним да бисмо могли да задржимо на располагању једва неки педаљ земље на који бисмо поставили своје шаторе и одморили уморне кости. Реч је о томе да легисти желе да се одрекну чак и онога што би Србија, хипотетички, желела да нам да. (...) Али не, моји добри пријатељи из Србије, Италијани то одбијају. 'Није могуће да се то догоди – да се ствара утисак да се Италија свети за права на националност балканским народима – то не може да буде тако', како пише Бисолати, 'све док Италија тврди да хипотетички полаже право на суседну далматинску обалу, која је насељена огромном већином Словена.' Није реч о томе да ли верујем у то да ли ће Италија добити Далмацију, која јој припада и која јој је неопходна, на тањирју интервјуа и путем новинских кореспонденција, јер сам већ неко време један од оних који верују да Италија мора да оде и својом руком и крвљу заузме земље које су јој потребне; међутим, није ли много чудно што на овој страни обале постоје Италијани који изводе такве искрене вежбе одрицања од живота и света, у исто време у којима би желели да се другима представе као њихови заштитници?'. V. Morello, *Il libro della guerra...*, 114, 118.

¹⁸³⁵ *Ibidem*, 113–114.

примарни предуслов било конституисање савеза, у којем би фигурирала Србија, савез који би служио као активна баријера бугарским настојањима да се ставе на страну Централних сила.¹⁸³⁶

Наступајући са неутралистичких позиција, Морело сугерише да Италија „никоме неће плаћати улазну карту за битке на бојном пољу“ и да ће се борити за савезништво с Русијом, али не и „ривалима Србијом и Грчком“.¹⁸³⁷ Италија је морала да следи политику Британије. Према Морелу, Италија нема ниједан политички разлог да подржи савезнике, из разлога што су Немачка и Аустро – Угарска донеле одлуку да Италију искључе из свих потоњих одлучивања о ултиматуму и објави рата Србији, и да је не консултују, као трећег члана савеза, о свим питањима која могу пореметити европски мир одлукама које доносе „у тајности“, без њеног знања и сагласности.¹⁸³⁸ Почетком 1915, почео је да оснажује анти – аустријске тонове у својим политичким чланцима. Пошавши од уверења да „Криспи пред Бизмарком никада не би допустио аустријско ширење премоћи на Босну и Херцеговину“ и да су се околности Тројног савеза измениле у периоду од три деценије, писао је да је процес обостране борбе против српског и италијанског утицаја на Балкану Аустро – Угарска започела неколико дана након потписивања Букурештанског уговора и да је посетом генерала Каневе Бечу (август 1913) покушала да прикрије своје намере да Хоенлоовим декретима и припремама за рат против Србије потисне обе опасности за интегритет Монархије.¹⁸³⁹ Ценио је одбијање које су Ђолити и Сан – Ђулијано пренели Бертолду 9. августа 1913, да Италија пристаје на неутрално држање у инвазији коју би Аустрија превентивно припремила против Београда, како би Штип и Кочане одвојила од Србије.¹⁸⁴⁰

Привремени мир: Италија и Србија (1913–1914)

Прва карактеристика у италијанско – српским односима био је обострани, прикривени анимозитет према стварним намерама друге стране пред анархичним стањем у Албанији. Део српске дипломатије страховао је да је Италија, због свог одбојног става према грчким претензијама у питању Крфског канала, Валоне, али и архипелага и егејских острва, спремна да увуче Турску и Бугарску у рат против Грчке, из чега би произишла обавеза Србије да се у сукоб умеша и заштити свог савезника. Посредно, Италија би, након што би Србија и Грчка биле поражене, радила на аутономији Македоније или њеној подели између Бугарске и Србије.¹⁸⁴¹ Српска влада

¹⁸³⁶ Морело је сматрао да српске концесије Бугарској неће бити довољне за формирање чврстог блока против Аустро – Угарске, већ да ће Француска, Русија и Британија поставити Италији неку врсту ултиматума којима ће је присилити да се одрекне својих претензија на већем делу Балканског полуострва, у циљу бржег стварања савеза, у којем је требало задовољити интересе Србије, као стране која може бити највише угрожена: „Али ако Србија не верује да уступањем дела Македоније може да избегне ову опасност (прелазак Бугарске на страну Централних сила и јачање офанзиве Аустрије на Србију прим. аут) за себе, треба ли онда Италија да својим уступцима одагна ову опасност за Србију?“. *Ibidem*, 119.

¹⁸³⁷ *Ibidem*, 120.

¹⁸³⁸ V. Morello, *Il libro della guerra di Rastignac*, Torino 1915, 35–38.

¹⁸³⁹ *Ibidem*, 232–233, 242–243.

¹⁸⁴⁰ *Ibidem*, 327.

¹⁸⁴¹ Информације које је српски посланик у Бечу Јовановић прикупио почетком новембра 1913, а за које се веровало да потичу од аустро – угарског амбасадора у Цариграду, марк грофа Палавичинија. *ДСПКС 1903 – 1914*, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули – 31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. док. 457, 478.

оčekивала је, истина посредно и у назнакама, благонаклон став Италије у истицању противтежа бугарским аспирацијама и противљењу покушајима ревизије уговора, нарочито након мировног уговора у Букурешту, када је у тзв. „Једренском питању“ Консулта стала на страну Порте, против Бугарске, због стварања притисака на Грчку и хитније отварање турске трговачке флоте и трговачких економских лука за италијанске бродове.¹⁸⁴² Консулта је обавестила српско посланство 5. септембра да има намеру да пошаље апелинистички берсаљерски одред који би пратио италијанске чланове комисије по северној Албанији, уз долину Дрима, до Охридског језера, као заштиту и војну пратњу.¹⁸⁴³

Ђолити је још 9. августа 1913. године категорички одбацио помисао да заједно са Двојном монархијом изискује *casus foedereis* за војно деловање против Србије.¹⁸⁴⁴ Када је септембра 1913. питање аустро–угарског ултиматума Србији због задржавања српских трупа у северној Албанији постало извесније, Сан – Ђулијано одлучио је да не подржи Берхтолдове планове.¹⁸⁴⁵ Направио је јасну дистинкцију између „српске“ и „грчке“ претње по интегритет Албаније – грчке претензије, по својој структури и циљевима, биле су много опасније од српских.¹⁸⁴⁶ Италијански министар тврдио је да би Србе требало третирати „у доброј вери“ када су изјавили да намеравају да само привремено окупирају северне албанске територије; према његовим речима, „београдска војска само покушава да се супротстави албанској герили, која је деловала у пограничним областима, које је Лондонска конференција доделила Србији“, те су, стога, Аустрија и Италија требале да предузму „само пријатељске кораке према српској влади“, а да сваки даљи и енергичнији корак буде уклопљен у притисак који би био изведен са осталим европским силама.¹⁸⁴⁷ Упркос томе што је био љут због

¹⁸⁴² ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули – 31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. док. 284, 331.

¹⁸⁴³ У својој депеши, Михаиловић спомиње да је италијански пуковник у Скадру, који је у граду боравио више од месец дана, не наводећи му име, тражио од владе да одреди један одред који би, специјализован за тешке терене, стајао на располагању у пратњи кроз села и логоровање на терену. Донекле скептичан према присуству страних војника, Михаиловић је размишљао о упућивању захтева Француској и Русији да и саме доведу своје трупе намењене мисијама овог типа. ДСПКС 1903–1914, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули–31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. док. 286, 334 – 335.

¹⁸⁴⁴ „Аустрија саопштила нама и Немачкој своју намеру да делује против Србије и ову акцију дефинише као одбрамбену, надајући се да ће применити *casus foederis* Тројног савеза за који сматрам да није примењив“. Ђолити је одговор додатно срочио на следећи начин: „Ако Аустрија нападне Србију, очигледно је да се *casus foederis* неће јавити. То је акција коју она спроводи самостално, будући да нико не помишља да је нападне. Неопходно је да се ово на најформалнији начин саопшти Аустрији“. Ђолити је ово саопштио на седници парламента 5. децембра 1914. O. Malagodi, *Conversazioni della Guerra. Da Sarajevo a Caporetto*, Vol. I, Milano Napoli 1960, 37; AP, Camera dei Deputati, Vol. VI, Discussioni, Legislatura XXIV, Tornata del 5 dicembre 1914, 5650.

¹⁸⁴⁵ L. J. Woolemborg, *Politica estera italiana anteguerra e guerra (1882-1917)*, Roma 1938, 88.

¹⁸⁴⁶ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 676 – 677, 684.

¹⁸⁴⁷ Телеграми Сан – Ђулијана Франклину, Аварни, Русполију, Боргезеу, Ринели и Бордонару од 26, 27, 29 септембра и 1, 2, 4, 8, 11 и 18. октобра 1913. Према министровом мишљењу, грчка политика у јужној Албанији није могла и није смела да изгледа мање опасна од српске политике на северу, нити се разлог за стање хаоса у којој се нашла Албанија могао приписати искључиво активностима Србије, а не Грчке. У званичној ноти упућеној француској влади из Консулте, истакнуто је да Србија „преувеличава догађаје“ у Албанији: „Српска влада је изгледа склона да преувеличава догађаје и да их искористи за поновну окупацију албанских територија, трежњи право на одштету у нади да ће одлуке Лондона бити модификоване у њену корист. Било би неопходно да се угасе ове опасне илузије и да Силе делују тако да Србија схвати да су одлуке из Лондона непроменљиве. Било би пожељно да републичка влада да таква упуства свом представнику у Београду.“ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 677; DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome VIII (11 août – 31 décembre 1913), Paris: Imprimerie

Бертхолдове одлуке да не саопшти датум слања ултиматума Србији (18. октобар)¹⁸⁴⁸, Сан–Ђулијано је ипак 20. октобра изјавио секретару аустро – угарског посланства Амброзију да Италија не може да не буде на страни своји савезника, у случају избијања аустројско–српског рата.¹⁸⁴⁹ Ултиматум је дотакао и француске дипломатске представнике. Француски отправник послова у Београду, Клемен–Симон, сазнавши од српског министарства да су црногорске власти извршиле заплону 30 сандука муниције на броду аустро– угарске компаније *Адалсберг*, намењених албанским четама, разговарао је у приватној форми са Ринелом о ефекту аустројског ултиматума Србији. Италијански отправник послова рекао му је да је ултиматум „безобзиран корак, који одражава опасну нервозу“ бечких кругова.¹⁸⁵⁰ Нератов је у Петрограду секретару италијанског посланства Бордонару у шаљивом тону рекао да је „то први пут да у албанском питању, Италија не иде у сагласности са својом савезницом“.¹⁸⁵¹

Ђолити се у разговору са руским председником владе Коковцевим у новембру 1913. сложио са тврдњама руског колеге да се Србија држала „веома паметно“ током трајања балканске кризе и да је „аустројски ултиматум потпуно неразумљив.“¹⁸⁵² У разговору са Сан – Ђулијаном, Коковцева је занимало мишљење и став италијанске владе према потенцијалном уједињењу Србије и Црне Горе. Сан–Ђулијано је одговорио да се Италија томе неће противити, већ да прижељкује повећање и јачање Србије, а на примедбу Руса да би се италијански краљ могао умешати због питања судбине црногорске династије, италијански министар је одговорио да се краљ неће у то питање мешати – Црна Гора нема могућности да живи и напредује као самостална држава и њено сједињење са Србијом је „неминовно“.¹⁸⁵³

Сан – Ђулијано је 23. септембра послао упутства Бордонару, отправнику послова у посланству у Петрограду, да затражи од руске владе да Русија реагује на Пашићеву владу у Београду да поштује одлуке Лондонске конференције у вези албанских граница, будући да је италијанском министру деловало да Србија има пуну подршку Русије против Аустро – Угарске; према његовим речима, било је потребно „разбити ову опасну илузију“.¹⁸⁵⁴ Коковцов и Нератов су то одбили, као што су одбили и италијански захтев да се изврши утицај на умирење Црне Горе, препуштајући ту иницијативу Србији. У разговору који су Крупенски и Сан – Ђулијано водили почетком октобра 1913, Сан–Ђулијано је показао благо толерантно мишљење према међународном положају Србије. Након што је руски амбасадор изјавио да се Србији мора признати право да одбије албанске нападе и да се заштити од будућих конфронтација на својим граничним прелазима, италијански министар одговорио је да се таквим руским ставом могу потхранити „српске претензије на Јадран“, да су

Nationale, 1935, Note de l'Ambassade de l'Italie, 30 septembre 1913, Doc. 221; *Ibidem*, Pichon aux Représentants diplomatiques à Londres, Rome, Vienne, Berlin, Saint – Pétersbourg, Constantinople, Belgrade, 30 septembre 1913, T. n° 1067 (902, 798, 884, 945, 932, 517), 289 – 290.

¹⁸⁴⁸ Сан – Ђулијано је чињеницу да није био обавештен о ултиматуму од осам дана саопштио и председнику руске владе Владимиру Коковцову, приликом посете руског државника Риму.

¹⁸⁴⁹ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 678.

¹⁸⁵⁰ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome VIII (11 août – 31 décembre 1913), Paris 1935, Clément–Simon à M. Pichon, T. n° 405, 454.

¹⁸⁵¹ Бордонаро је том приликом министру представио предлог којим би Италија морала да заузме „упражњен“ простор у Црној Гори (у финансијама, монополизацији институција кроз кредитно – монетарну и субтитутарну политику) у случају да се односи ове државе с Русијом додатно погоршају, и да она Црној Гори обустави сваку помоћ. ASDMAE, Ambasciata italiana a Londra 1861 – 1938, b. 324, 11 ottobre 1913, N. 1574/491.

¹⁸⁵² ДАС, МИД ПО, микрофилм 386, III/148 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 9. октобар 1913, Пов. бр. 6707).

¹⁸⁵³ АС, МИД ПО, микрофилм 386, III/151(Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 24. октобар 1913, Пов. бр. 6974).

¹⁸⁵⁴ G. Bianchi, *Russia e Italia nella diplomazia...*, 146.

компликације „превазиђене“ уверавањима Србије да је спремна да поштује одлуке Лондонске конференције и да је на основу тих изјава Консулта пред Балплацом изразила уверење да би се могла прихватити „одређен, краткотрајан ниво“ окупације, „за проверене одбрамбене потребе“, чиме би се ублажило незадовољство српске владе.¹⁸⁵⁵ Сан – Ђулијано је Амброзију, секретару аустро – угарског посланства у Риму, изјавио да ће Србија повући своје трупе из Албаније тек пошто добије јасна и недвосмислена упутства од сила Антанте и након што се дефинитивно утврде границе албанске државе, што би се морало окончати у најкраћем року; поновио је да је присуство грчких трупа у Корици и Саранди ургентнији проблем.¹⁸⁵⁶

Богићевић, отправник послова Србије у Берлину, сматрао је да је Италија неупоредиво активнија од Аустро–Угарске у Албанији и непријатељски расположена према Србији, а да интересовање Немачке за албанско питање произилази из њене жеље да помогне Италији, због извесног „захлађења“ у односу Италије према Двојној Монархији.¹⁸⁵⁷ Италијански министар је дела Торети издао 27. јануара 1914. инструкције у којима је речено да се од Србије очекује да свој положај на Балкану доживи као велики успех, будући да се, *управо* захваљујући ангажману Италије, издејствовало одустајање Двојне Монархије од „казнене експедиције“ против ње, као и право да добије „слободну железницу кроз Албанију“ до трговинског пристаништа на Јадрану.¹⁸⁵⁸ Након сусрета Сазонова са Цимерманом и Болатијем у Немачкој 21. октобра и потоњих консултовања са Бордонаром у Петрограду у истом месецу, Сан–Ђулијано је поновио да му „није јасно“ како је могуће да Русија „не разуме“ да ће подела Албаније између Србије и Грчке произвести неминовну интервенцију Аустро–Угарске и да дозвољава себи да „реагује у последњи час“ да не дође до војне конфронтације.¹⁸⁵⁹ Став да би „јасно и одлучно“ оправдао политику Аустро – Угарске према Србији, чак и „да није био обавештен о ултиматуму“, и да разуме зашто га је Аустро – Угарска предочила, потврдио је и лично министру Коковцову, приликом њиховог сусрета 19. новембра у Риму. Сан–Ђулијано је сматрао да Русија није озбиљно схватила планове Балплаца, изузев у случају Грчке (којој су Руси дали савете да примири своју пропаганду према албанској граници) и да ће искључиво будућност показати да ли ће Албанија бити способна да опстане као независна држава. Њено стварање била је, према министру, политичка нужност, једино средство „да се избегне прекомерно увећање Србије и Црне Горе“, које Беч не би признао, поготово у погледу Црне Горе.¹⁸⁶⁰ Посета Коковцова министру и Ђолитију у руској штампи произвела је позитиван утисак, упркос Сазоновљевом мишљењу да потврђено италијанско – руско

¹⁸⁵⁵ *Ibid*, 152–155.

¹⁸⁵⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 745, Avvenimenti balcanici, Telegramma in Partenza, San Giuliano a R. Ambasciate Parigi, Londra, Vienna, Berlino, Pietroburgo, 18 ottobre 1913, N. 7198.

¹⁸⁵⁷ Богићевић је Цимерману изложио план који би подразумевао да се постигне исправка граница са Албанијом и жељу Србије да склопи нови трговински споразум са Бечом. DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome VIII (11 août – 31 décembre 1913), Paris: Imprimerie Nationale, 1935, Cambon à Pichon, 11 octobre 1913, T. n° 445, 380.

¹⁸⁵⁸ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 742.

¹⁸⁵⁹ У депешама који је послао Бордонару 2. новембра 1913, Сан – Ђулијано пише: „Изгледа невероватно да Сазонов ово још није разумео и да је чак три пута у години у последњи час одлучивао да Аустрији одузме изговор или разлог за деловање. Сва три пута, у питањима српске луке, Скадра и става Србије [према аустро – угарском ултиматуму од 18. октобра], ми смо упозоравали Русију да ће се то догодити и Сазонов никада није веровао све док не би сам увидео, из прве руке“. Министар је поновио да би „више него икада било потребно навести“ Србију и Грчку да поштују резолуцију Лондонске конференције. G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 252, 257.

¹⁸⁶⁰ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia nel XIX e XX...*, 807 – 812; G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 252–257 e passim.

пријатељство није било лишено недостатака који обухватају италијанску склоност наметању ултиматума на Балкану у сарадњи са Аустро – Угарском, нарочито према успостављању грчко – албанске границе.

На Ђолитијево откриће да је Италија „спасила“ Србију од аустријске интервенције у августу 1913, реферише и политичар и члан Југословенског одбора Никола Стојановић, током свог боравка у Риму у новембру 1914.¹⁸⁶¹

Отправник послова у Петрограду Бордонаро, у разговору са аустријским дипломатом, грофом Чернином, није био уверен да би жалба аустро – угарској влади због ултиматума Србији, поводом српско–албанске границе, коју би покренуле силе Антанте, „могла да се изведе у пракси.“¹⁸⁶² Триплицистички „ђолитијевски“ новинар Винченцо Морело ултиматум Пашићевој влади упоредио је са непријатељским, анти–државним (задирање у суверенитет друге државе), анти – савезничким и „неприхватљивим“ захтевима које је Наполеон III упутио Кавуровој влади у вези обавезе распуштања мацинијевских удружења и сузбијања мацинијевско – републиканске пропаганде на територији Пијемонтске краљевине, након Орсинијевог покушаја атентата на француског цара.¹⁸⁶³

Консулта је послушала жалбе српског посланства, у вези неприхватљивог присуства страних, махом бугарских официра у арбанашким четатама, и реаговала депешом 28. септембра 1913. код свог посланика у Софији, али без чвршће иницијативе: корак против бугарске владе требало је предузети само у садејству с осталим силама.¹⁸⁶⁴ Два дана касније, министар је Михаиловићу рекао да би било пожељно да српска влада пружи на увид званичну изјаву којом исказује да поштује све одредбе Лондонске конференције, док је заузета војним трупима на простору Црног Дрима. Тиме би се, према министровом мишљењу, лакше могло издејствовати умиривање Беча, будући да је арбанашки противудар деловао снажно у правцу Призрена, Охрида и Дебра, с Исом Бољетинцем и Бајрамом Џуријем на челу покрета.¹⁸⁶⁵ При новом сусрету 4. октобра, Сан – Ђулијано је Михаиловићу поновио важност доношења декларације српске владе, чија је основна сврха пацификација аустријских гледишта. Министар је српском дипломати рекао да је приоритет придржавање одредби Конференције и строга контрола независности Албаније, али да извесни гранични проблеми Србије и Албаније, упркос својој осетљивости, нису такви

¹⁸⁶¹ Стојановић пише: „Иза Ђолитијевог открића о намераваној акцији Аустрије у августу 1913. ми можемо изигравати улогу жртве на олтару савезника. По кратким саопштењима овдашњих листова о енглеском јавном мишљењу изгледа да се тамо већ почело у том правцу судити. То уверење треба учврстити и проширивати, јер наша улога као проузроковача европског рата није била многима симпатична“. АЈ, ФЈЈП, 80–4–21, 80–4–289, Стојановић Пашићу, 3. XII 1914.

¹⁸⁶² Бордонаро је пренео министру у Риму да му је гроф Нератов рекао да владе Антанте нису учиниле притисак или званичан приговор аустро – угарској влади, осим што су „поједини кабинети изразили своје чуђење таквим потезом“, а да је грофу Чернину пренео да је аустријски корак „неправедан“. ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913–1915, Bordonaro a San Giuliano, 23 ottobre 1913, N. 1636/521, (N. 1975 XXII); *Ibidem*, 25 ottobre 1913, N. 1648/528, N. 1976 (XXII).

¹⁸⁶³ Наполеон III захтевао је од Кавурове владе да се укине издавање мацинијевског часописа *Italia e Popolo*, протеривање мацинијевских публициста из Торина, реформу закона о штампи и осуђеницима за политичка дела. Морело спомиње писмо које је краљ Виторија Емануела II упутио генералу Дела Роки, војном аташеу и опуномоћеном представнику италијанског посланства у Паризу, у којем је суверен Пијемонтске краљевине напоменуо да „настоји да очува пријатељство с француским царем, али да никоме неће дозволити да га натера да не држи главу високо постигнутом, и да за своја дела одговара Богу и народу“. V. Morello, *Il libro della guerra...*, 29.

¹⁸⁶⁴ ДСПКС 1903–1914, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули–31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. Док. 334, 375.

¹⁸⁶⁵ ¹⁸⁶⁵ ДСПКС 1903–1914, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули–31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. док. 337, 376 – 378; Исто, бр. док. 342, 381–382.

да би Италија постављала препреке утврђивању и исправљању границе од 5 – 6 километара у корист Србије, и да око тога не треба стварати инцидент, већ бити обазрив, због Беча.¹⁸⁶⁶ Италијански дипломата дао је прецизнија упозорења 17. октобра, приликом новог састанка с Михаиловићем, наведши да Италија не може допустити преправљање граница, због једностранних акција Грчке и Црне Горе према Албанији, и перманентног противљења Аустрије, иако не би правила препреку одређеним незнатним изменама. Аварна је 19. октобра сугерисао Бертолду да није прихватљиво проблематизовати српско – арбанашку границу и опредељивати се за мере уперене против Србије, која је дала изјаву о поштовању неповредивости Албаније, у тренутку док се грчке трупе налазе на југу у деловима Албаније који нису додељени Грчкој.¹⁸⁶⁷

Како показују документи из руских архива, Сан – Ђулијано није био против могућности „укидања“ династије Петровић и уједињења Србије и Црне Горе, али је сматрао да је неопходно „добити на времену“ како би се од Аустро – Угарске „извукао“ споразум о *terre irredente* узамену за пристанак Италије да Двојна Монархија на Балкану води политику коју жели као одговор на савез две словенске земље.¹⁸⁶⁸ Након сусрета Сазонова са Цимерманом и Болатијем у Немачкој 21. октобра и потоњих консултовања са Бордоном у Петрограду у истом месецу, Сан–Ђулијано је поновио да му „није јасно“ како је могуће да Русија „не разуме“ да ће подела Албаније између Србије и Грчке произвести неминовну интервенцију Аустро–Угарске и да дозвољава себи да „реагује у последњи час“ да не дође до војне конфронтације.¹⁸⁶⁹ Став да би „јасно и одлучно“ оправдао политику Аустро – Угарске према Србији, чак и „да није био обавештен о ултиматуму“, и да разуме зашто га је Аустро – Угарска предочила, потврдио је и лично министру Коковцову, приликом њиховог сусрета 19. новембра у Риму. Сан–Ђулијано је сматрао да Русија није озбиљно схватила планове Балплаца, изузев у случају Грчке (којој су Руси дали савете да примири своју пропаганду према албанској граници) и да ће искључиво будућност показати да ли ће Албанија бити способна да опстане као независна држава. Њено стварање била је, према министру, политичка нужност, једино средство „да се избегне прекомерно увећање Србије и Црне Горе“, које Беч не би признао, поготово у погледу Црне Горе.¹⁸⁷⁰ Посета Коковцова министру и Ђолитију у руској штампи произвела је позитиван утисак, али је мишљење Сазонова било да потврђено италијанско – руско пријатељство није лишено недостатака који обухватају италијанску склоност наметању ултиматума на Балкану у

¹⁸⁶⁶ Том приликом министар је пренео и своје телеграфисање да се холандска жандармерија позове у Албанију, ради одржавања реда. Михаиловић се срео и са државним подсекретаром, кнезом Скалејом, који је поновио да албански проблеми нису озбиљни, упркос уверавањима српског дипломате да је привремена влада из Валоне преко Тамил Беја финансирала Бољетинчеве оперативне акције. *ДСПКС 1903–1914*, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули – 31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. док. 356, 392 – 394.

¹⁸⁶⁷ *ДСПКС 1903 – 1914*, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули – 31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. док. 396, 422–423.

¹⁸⁶⁸ G. Bianchi,

¹⁸⁶⁹ У депеши који је послао Бордону 2. новембра 1913, Сан – Ђулијано пише: „Изгледа невероватно да Сазонов ово још није разумео и да је чак три пута у години у последњи час одлучивао да Аустрији одузме изговор или разлог за деловање. Сва три пута, у питањима српске луке, Скадра и става Србије [према аустро – угарском ултиматуму од 18. октобра], ми смо упозоравали Русију да ће се то догодити и Сазонов никада није веровао све док не би сам увидео, из прве руке“. Министар је поновио да би „више него икада било потребно навести“ Србију и Грчку да поштују резолуцију Лондонске конференције. G. Bianchi, .

¹⁸⁷⁰ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia...*, 807 – 812;

сарадњи са Аустро – Угарском, нарочито према успостављању грчко – албанске границе.

Ринела је био условно уздржан у осуди реакција и понашања Пашићеве владе када је давао процену стања у Србији након угушене Охридско – дебарске побуне. Аустро – угарски отправник послова у Београду Сторк уверавао је га да су српске трупе у далеко већем броју мобилисане и одвучене на границу са Албанијом, али је Ринела те тврдње одбацио као „преувеличане“.¹⁸⁷¹ У опширном извештају од 24. октобра 1913. поновио је своју приврженост триплицистичким начелима Сан – Ђулијанове спољне политике на Балкану, али није пропустио да укаже да је став који је Италија заузела током балканских ратова према Србији изазвао „дубок осећај горчине у срцима Срба према Италијанима“.¹⁸⁷² Ринела је писао да је „неоспорно је да је наглашена извесна неусаглашеност међу декларацијама којима је поновљено поштовање воље власти и деловања на војном и дипломатском плану“.¹⁸⁷³ Из извештаја конзула произилази да је како су трупе напредовале на албанску територију са циљем успостављања српске администрације и да су власти међу застрашеним становништвом шириле глас да је Србија добила мандат од Европе да успостави ред у Албанији. А када је побуна била жестоко угушена и трупе заузеле важне положаје, влада је припремала белешку којом је од надлежних затражено да испитају погодност давања граница које више одговарају практичним потребама и у интересу Србије и аутономне Албаније“, што је сугерисало да Србија неће остати у Албанији.¹⁸⁷⁴ Ринела је спочитавао претеће држање Беча према Србији, алудирајући на такав став неправедан и опасан по нарушавање мира произишлог из Букурештанског уговора. Ринела пише да „после Букурештанског мира, српска влада није могла да се одупре инсистирању војног елемента и да је журно приступила потпуној демобилизацији војске.“¹⁸⁷⁵ Скупштини су упућени снажни захтеви и влада се надала да ће моћи да ојача своју ситуацију, прво војним успесима, а затим и компензацијом која ће бити добијена у Албанији, да захтева надокнаду претрпљене штете. Ринела се старао да „стално подсећа да је у интересу Србије да одржи мир“,и да су се његови савети често занемаривали и недовољно добро уважавали. Ринела пише да је „Аустрија увек претила, али никада није деловала из страха од озбиљнијих компликација на своју штету“, питајући се да ли је могла да натера Београд да изрази да ни по коју цену неће толерисати пролазак српских трупа кроз Новопазарски санџак“, који је већ ослобођен. Дипломата закључује да „ни овога пута Аустрија није хтела да спроведе своје претње у дело“, али да није могуће установити опсег утицаја руског посланика у Београду: „какву је и колику улогу имао господин Хартвиг у распиривању таквих илузија Србије,

¹⁸⁷¹ ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Rinella a San Giuliano, 24 ottobre 1913, N. 1201/285 (N. 1978, XXII)

¹⁸⁷² *Ibidem*.

¹⁸⁷³ *Ibidem*.

¹⁸⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁸⁷⁵ Ринела пише: „Пре само 10 дана, мушкарци су се, после 10 месеци веома напорне кампање, вратили својим кућама и одмах су се посветили најхитнијим пословима у пољу како би сачували што већи део жетве; већ је почео утовар воћа, посебно шљива које чине један од главних прихода града, док још увек влада бол што се село затекло у рушевинама, као што влада жалости у кућама због смрти у рату више од једног члана породице, када је из Београда стигла наредба за нову мобилизацију. Српску владу су жестоко нападе све опозиционе странке, горко су јој замерили да је на незамислив начин изложила земљу новим, веома озбиљним, непредвидљивим жртвама“. *Ibidem*.

не могу са сигурношћу да кажем, али мени и мојим колегама његово понашање је деловало сумњиво и двосмислено“.¹⁸⁷⁶

Српским војним властима Подримске дивизије привукло је пажњу путовање које је по централној Албанији организовао шеф Одељења за Албанију при италијанском министарству спољних послова Бартоломео Личенци, бивши члан италијанског жандармеријског корпуса у Македонији.¹⁸⁷⁷ Приспевши у Драч у октобру 1913, преко Кроје, упутио се у Дебар, да се прикључи раду међународне комисије за утврђивање граница Албаније. У Дебру је био приморан да се покаже војним и цивилним српским властима, и примио га је окружни начелник Ћирковић, а потом је упућен код вицеконзула у Солуну пуковника Живковића, који је разговарао са њим. Личенци је саопштио да је циљ Италије био стварање независне албанске државе, а не њено освајање. Та држава би, уз сагласност свих великих сила, и пријатељски договор са балканским земљама, у првом реду са Србијом, представљала природан бедем могућности да иједна друга држава у будућности поморски ојача на „турском медитеранском литоралу“ до те мере да буде у стању да угрози апенинску обалу.¹⁸⁷⁸ Србија не сме да има погрешну слику о италијанској албанској политици, јер она није антисрпска, већ усмерена на одржавање такве политике која не би изазвала интервенцију Аустро-Угарске, све до момента „обрачуна народа романског и англосаксонског порекла, у савезу са Словенима, против Германа“. Према наводима Личенција, Италија је намеравала да „укротити дивљачке Албанце“, тако што би уклонила неспоразуме између Есад-паше и Исмаил-Кемал беја, две личности од чијег споразумевања зависи измирење Тоска и Гега, уз предлог да Елбасан, због свог неутралног географског положаја и подједнаке удаљености од Драча и Валоне, буде нова престоница Албаније. Син Суреј-беја, брат бившег великог везира Ферид-паше, школовао се у Риму и због свог ауторитета међу племенима јужне Албаније показивао наклоност да представља поуздан италијански ослонац у тим областима, где је италијански утицај био најјачи. Успехом Италије у Албанији Личенци је сматрао и симпатије које су према његовој земљи показивала мирдитска племена Грудити, Хотити, Каштрити, и Пренк Биб Дода, премда је италијански утицај на северу Албаније био слаб (нарочито у Мату), а поверење Италије према Исмаил Кемалу лабилно. Истакао је да Италија није одушевљена избором Вилхелма од Вида и да би трошкови његовог издржавања на власти требали да падну на подједнак терет свих великих сила, не само

¹⁸⁷⁶ Ринела је писао да су бројке и информације које је прикупио аустријски генералштаб о стварној локацији српских трупа, из различитих елемената прикупљених из различитих извора, преувеличане. Писао је да су „потпуно уништене само Моравска и Дринска дивизија“, процењивао да број трупа може бити око „тридесет хиљада“ и хвалио мудро позивање српске владе на међународне уговоре о заштити аутономног, независног положаја Албаније. Прихватао је реалну чињеницу да проширена држава мора одбијати нападе противника и одражавати бес и анимозитет земље према Аустрији, против које су „Срби увек спремни да устану“; с друге стране добио је одобравање и реafirмисао симпатије Европе која је расипала похвале и знаке задовољства. О италијанском ставу, Ринела је сматрао да је влада „разумела наш константно благонаклон и брижан однос према Србији“, али да јавно мњење, које није могло да буде тачно обавештено, није видело у овим последњим дешавањима, са својом уобичајеном „симплицизмом“, да је Италија још једном подржала аустријске кораке у очувању независне Албаније, чинећи тако користан посао за српске интересе уместо да их безусловно подржава како се то уобичајено очекивало за све време балканске кризе. Ринела је поновио да је неопходно да се „марљивим радом и вредним и примереним манифестацијама временом исправи овај фонд горчине који је остао у срцима Срба према Италијанима“, али да ће међусобни односи ићи узлазном путањом. *ASMDAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Rinella a San Giuliano, 24 ottobre 1913, N. 1201/285 (N. 1978, XXII).*

¹⁸⁷⁷ У српским документима, погрешно идентификован под презименом Виченци. АС, МИД ПО, микрофилм 406, XVIII/138-145 (Ф-XVII P/6 - VII, 1913, Дос II, Пов. бр. 7007)

¹⁸⁷⁸ АС, МИД ПО, микрофилм 406, XVIII/138-145 (Ф-XVII P/6 - VII, 1913, Дос II, Пов. бр. 7007)

Аустро-Угарске и Италије. Италија је одбила аустро-угарски предлог о подели Албаније у зиму 1912-1913. године, видевши у таквом потезу опасност од рапидног раста моћи Двојне Монархије у јужном Јадрану. На питање српских власти да ли је имао сазнања о снази албанског покрета против Србије на њеним границама, Личенци је дао уздржан одговор. Није веровао да су за такву политику одговорни Есад-паша или Исмаил Кемал, већ „албанске усијане главе“, попут Дервиш Химе и Исе Бољетинца, Аустро-Угарске и бугарских комита.¹⁸⁷⁹ Начелнику округа дебарског је напоменуо да су највећи непријатељи Италије у Албанији Фаик и Мехмед беј Коница.¹⁸⁸⁰

Аустро – италијански преговори о постављању албанског принца изазвали су забринутост саветника у српском посланству у Цариграду, Павловића, који је средином септембра 1913, Пашићу предочавао могућност да би за Србију било добро да има турског протежеа на албанском престолу, а не кандидата којег би предлагале Италија и Аустро – Угарска (нарочито не Фуад - пашу, којег је предлагала Италија).¹⁸⁸¹

Приликом прве предаје акредитива краљу Петру, 5. новембра 1913, гроф Никола де Сквити Палермити де Гвалтијери¹⁸⁸², у својству новог опуномоћеног посланика Италије у Београду, изразио је општу захвалност Србији на цивилизаторској мисији доприносу миру у Европи после два тешка рата. Долазак Сквитија и свечани пријем на Двору поводом предаје акредитива у новембру 1913. потврдио да је Италија жели да настави одржавање дипломатских односа са Србијом на високом нивоу. Сквити је рекао да Србија „мора да се покаже као мудра, разборита и далековида у уметности мира, као што се показала и афирмисала храбром и јаком на ратиштима“.¹⁸⁸³ Није пропустио да се осврне и на чињеницу да ће Италија пратити начин на који Србија буде управљала новоослобођеним територијама и несрпским становништвом које је

¹⁸⁷⁹ АС, МИД ПО, микрофилм 406, XVII/138-145 (Ф-XVII P/6 - VII, 1913, Дос II, Пов. бр. 7007).

¹⁸⁸⁰ АС, МИД ПО, микрофилм 406, XVII/125-127 (Ф-XVII P/6 - VII, 1913, Дос II, Пов. бр. 80).

¹⁸⁸¹ ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули–31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. док. 323, 365.

¹⁸⁸² Никола Сквити, барон Палермитија и Гуарне (1853 – 1933), родом из јужњачке племићке породице из Катанцара, студирао је и дипломирао право на Универзитету у Напуљу. Започевши конзуларну каријеру, боравио је у Александрији, Порт Саиду (29. јуна 1877.), Рушчуку (31. децембар 1877.), где је постао вицеконзул 3. класе (18. априла 1878) и послат у Софију (29. августа 1879). У Варни, Бугарска, унапређен је у вицеконзула 2. класе (20. априла 1884.). Премештен је у Филаделфију (9. јула 1884.), где је проглашен за вицеконзула 1. класе 1888. У Филаделфији, у доба масовне имиграције, истакао се тиме што је пружао уточиште наде за новопритошле италијанске емигранте. Боравио је у Тунису и Мелбруну, Одеси, а од 1902. до 1908. године, обављао је „изазовну“ улогу генералног конзула у Трсту, у време све тврђих конфронтација Италијана, Словенаца и Немаца у граду. У то време сматран је једним од најбољих функционера у каријери, са двадесетседмогодишњим искуством иза себе. Задатак је вршио са изузетном пажњом, толико да је унапређен у дипломатску каријеру и именован за ванредног изасланика и опуномоћеног министра у Цетињу. У Црној Гори (1908–1912) имао је прилику да заслужи сву поверљиву интиму монарха, „трезвеном и дискретном елеганцијом свог карактера у предузимању својих деликатних функција“ и успевши да пружи запажене услуге Црној Гори. Приликом смрти барона Сквитија, и комеморативних говора у Сенату фашистичке Италије 21. марта 1933, председник Сената Луиђи Федерцони навео је да је Италија изгубила великог дипломату, човека који се, током „сурових и бурних година које су претходиле светском рату, истакао тактом, оштроумношћу и неограниченом приврженошћу земљи“. Наведено је и ово: „Изненађен у српској престоници трагичним догађајима након избијања великог сукоба, он је пратио старог суверена и његове трупе у дугом мучном повлачењу до луке за укрцавање, где су чекали италијански бродови. Вреди исказати и по коју реч о веома оштроумном и, у исто време, веома ревносном послу који је обављао, између 1902. и 1908. године, као генерални конзул у Трсту: дело на којем ће му тршћански грађани заувек остати захвални“. AP, Senato del Regno, Legislatura XXVII, 1ª Sessione 1929 – 1933, Tornata del 21 martedì 1933, 5906; „Ricordo del Senatore Nicola Squitti“, *Il Messaggero*, 8 marzo 1933, N. 57, 2.

¹⁸⁸³ ASMDAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913–1915, 6 novembre 1913, Squitti a San Giuliano, N. 1229/291, N. 1982 (XXII).

придобила и да се нада да ће се то одвијати „кроз грађански рад заснован на правди и толеранцији“. На изјаву краља Петра да ће се народи Црне Горе и Србије ујединити у будућности, упркос другачијем мишљењу краља Николе по том питању, Сквити је одговорио „да му се чини да је прикладно да два народа и две династије између себе успоставе најближе везе братског пријатељства, узајамне помоћи и размене услуга за опште добро.“¹⁸⁸⁴ Сквити је краљу Петру саопштио да се „Србија сада мора показати мудра, разборита и далековида у уметности мира, као што се испољила и потврдила као храбра и јака на ратиштима“. Напоменуо је да је „успешно вођен рат створио нову Србију, која носи тешка бремена, јер ће њена будућност зависити од рада заснованог на толеранцији и правди према становништву на које је проширила своју власт“. Краљ Петар је похвалио рад отправника послова Ринеле, задовољан његовим држањем током ратних операција и дипломатских преговора.¹⁸⁸⁵ По ступању на дужност новог амбасадора, француски отправник послова Клемен–Симон, приметио је да је гроф гајио дубоко неповерење према аустријској политици на Балкану, али да му није била страна идеја да се Италија ослони на Србију у њеном изазивању Монархије и супростављању политици барона Гизла фон Гизлингена како би изазвала реакцију Аустро–Угарске и тиме, посредно, разрешила у своју корист, спор са Османским царством на северу Африке.¹⁸⁸⁶

Сквити је на почетку своје дипломатске службе поручио Сан–Ђулијану да ће настојати да се окористи пријатељским држањем Хартвига према њему, да ће се приближити Русији, али уз строго придржавање савезничке политике према барону Гизлу, познанику са службовања на Цетињу. Сквитијев циљ био је да у Београду разувери српску јавност и политичке кругове да Италија води анти – српску триплицистичку политику. Написаће да „Италијане Срби не оптужују да смо са Аустријом против њих, не из зле воље против нације и расе, већ из слепог поштовања према савезнику а из страха наследни од тога. У својим патриотским и непромишљеним поривима, овај народ је замишљао да је данашња Италија Италија од пре много година и да може олако да јуриша у најризичније подухвате, не мислећи на последице, у подршку и подршку племенитим стварима за које су се борили. далеко од својих граница. Мој утисак је, међутим, да она нема дубок и трајан карактер, и да ће мало-помало бледети, до те мере да ће се смиреност неопходно за непристрасне расуђивања вратити духовима, и представити се очима овај народ, посебно кроз

¹⁸⁸⁴ ASMDAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913–1915, 6 novembre 1913, Squitti a San Giuliano, N. 1229/291, N. 1982 (XXII).

¹⁸⁸⁵ ASMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, Squitti a San Giuliano, 6 novembre 1913, N. 1229/291.

¹⁸⁸⁶ Клемен–Симон објашњава да је Сквити делегитимисао тежину претњи Монархије према Србији: „Наравно, не бих се усудио да испитујем новог министра Италије, барона Сквити ди Палермитија Гверна о његовим осећањима према новом аустријском колеги. Видевши их заједно у раду на Цетињу, могао сам да проценим колико су им различите природе и манири и не верујем да грешим када кажем да италијански дипломата мора бити само умерено задовољан да сарађује са таквим савезником. Истина је да се добар Италијан потајно радује сваком аустријском пеху. Чини се да би његова концепција била следећа: Италија би гурањем Србије у акцију издејствовала лако окончање триполитанске афере, а затим би Аустрија, претећи упадом у Санцак, ако треба и инвазијом, спречила балканске државе да се окористе својим предностима и ствари би остале у реду. 'Неизвођењем', у право време, претње која је већ толико пута помињана (претња инвазије на Санцак) Аустрија је, рекао ми је барон Сквити, 'лишила своје потоње демонстрације сваке вредности'. DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome VIII (11 août – 31 décembre 1913), Paris: Imprimerie Nationale 1935, Clément – Simon à M. Pichon, 11 novembre 1913, D. n°195, 606.

штампу, јасну визију стварности ствари“¹⁸⁸⁷. Отправник послова Кора био је наклоњен идеји да Пашић не подноси оставку и да остане на челу владе; тврдио је да влада коју би формирали независни (самостални радикали) и напредњаци у Скупштини не би имала већину, а да је краљ Петар био противан њеном распуштању. Може се претпоставити да су на ово утицали и анти – италијански ставови Љубе Давидовића, како их је Кора пренео.¹⁸⁸⁸

Посета руског премијера Коковцова Риму имала је извесно значење за трансформацију дотадашњих односа две земље. Познато је да су током премијерове посете, пажњу руског амбасадора Крупенског привукли ставови адвоката Виченца Морела, публицисте листа *Tribuna*, који је похвале царској политици уоквирио у суптилну антиђолитијевску реторику – сматрао је да је директном „поруком разумевања“ и одвраћања, коју је упутио Србији и Црној Гори поводом рата на Балкану и српско – бугарског раздора, цар „јасним, отвореним, звучним, самоувереним језиком“ наспрам „прикривреног, променљивог, лукавог“ језика других „више или мање парламентарних“ држава, спречио избијање рата у Европи.¹⁸⁸⁹

Консулта је тражила обавештења о степену договора који су владе на Цетињу и у Београду достигле према утврђивању граничне линије у Санџаку и према Метохији и Косовском Поморављу. Ринела није дизао узбуну због српско – црногорских преговора око утврђења граничне линије и појаса између две земље, и „ситне“ замерке с једне или друге стране приписивао инцидентима који неће пореметити савезничке односе две земље. Ипак, почетком септембра 1913. писао је да су „упркос дефинисаној линији Пљевља Ђаковица, која је неспорна, преговори о територијалном разграничењу зашли су у ћорсокак“, јер „овде нема намере да се мења граница коју је поставио г. Пашић и у његовом одсуству је било каква дискусија немогућа“.¹⁸⁹⁰ Територија која је требало да буде додељена другој страни била је пропорционално већа од 40.000 људи за које је Цетигне тврдило да их је ставило на ратну основу: Ринела преноси реакције из Београда, да су црногорске тврдње изгледале преувеличане и неоправдане, поготово „што је било пет досељавања људи из крајева, у српске покрајине, које су очигледно биле префериране“. Када је реч о царинској унији, Ринела је сматрао да би Србија имала слаб интерес да формира такву заједницу, с обзиром на велику несразмерност држава и забринутости и опасности које би таква одлука произвела на Балкану.¹⁸⁹¹

¹⁸⁸⁷ Сквити ће додати како је Двојна Монархија, током балканске кризе, водила изразито антисрпску политику, којом, штавише, није спречила Србију да добије два рата и повећа се до „познатих размера“. Додао је да из тога треба закључити да не треба да се чуђи ако сада убире плодове онога што је посејала на већ припремљеном тлу међусобне антипатије и неповерења према свом суседу. ASDMAE, Serie politica P 1891 – 1916, Serbia, b. 199, p. 109, 24 novembre 1913, Squitti a San Giuliano, N. 1296/301.

¹⁸⁸⁸ Кора је сматрао да је слабост Србије непостојање стабилног двопартијског система власти. „Слабост ове земље је управо у недостатку људи кадрних за власт, али и то што не постоје две јаке организоване политичке партије способне да се смењују на власти“. У Новаковићу и Давидовићу није видео политичаре који имају Пашићев ауторитет. ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913–1915, Cora a San Giuliano, 29 dicembre 1913, N. 1410/332 (N. 1998, XXII).

¹⁸⁸⁹ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 243.

¹⁸⁹⁰ С црногорске стране делегације, у Београду је остао секретар Матановић. Ринела пише: „Ако је то пореметило очекивања о брзом решавању спора, није поколебано уверење да ће се споразум постићи без већих потешкоћа и да ће се моћи избећи арбитража, која, премда вероватно не би донело никакву суштинску разлику у односу на основе које је предложила београдска влада, свакако би отворила извор кашњења и досадних, стерилних пракси“. ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Rinella a San Giuliano, 5 settembre 1913, N. 1018/244.

¹⁸⁹¹ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Rinella a San Giuliano, 5 settembre 1913, N. 1018/244.

Јуна 1913. за италијанског делегата у комисији за одређивање северних граница Албаније одређен је пуковник Валентино Марафини¹⁸⁹², који је на том положају остао до јануара 1914, када га је заменио пуковник Просперо Маро. Рад међународне контролне комисије за разграничење Албаније, као што ћемо видети касније, стварао је тензије у односима Београда и Рима. Познато је да је Империјали, током приватних разговора са Грејом, у току рада Конференције у Лондону, изразио резерву према предлогу аустро–угарског члана међународне комисије, да се Скадар, Ђаковица и Дебар препусте Албанији. Незадовољни радом италијанских официра у Међународној контролне комисије за разграничење северне Албаније, на штету српских интереса, београдска штампа је у децембру 1913. напала Италију да, уз Аустро–Угарску, не води пријатељску политику према Србији, што је био предмет интересовања Баролија, који је указао да је српска штампа искористила краткотрајни боравак пуковника Марафинија у Београду да нападне Тројни савез.¹⁸⁹³

Сквити није делио одушевљење и уверење београдске штампе, понукане писањем петроградског *Новое Время*, да је француско – немачки – руски савез против Балплаца изванредан, и да је политичко расформирање Аустро–Угарске неминовност у блиском историјском периоду. За Сквиту је такав став београдских листова била чињеница да „такве ствари све више улазе у српску националну свест, што нас учвршћује у осећању да се мора водити рачуна у игри балканске политике. Оне представљају и опасност за Србију, која, по мом скромном мишљењу, води ка последицама сувише површним, убрзаним, страсним и непотпуним посматрањем сложених појава које, иако имају упориште у стварности, не изгледају довољним да се предвиди непосредна и извесна пропаст Аустроугарске монархије.“¹⁸⁹⁴ Након општинских избора у Србији почетком фебруара 1914, Сквити је истакао да су радикали „господари политичке ситуације у земљи“, који ће им омогућити останак на власти, изузев неочекиваних догађаја.¹⁸⁹⁵ Де Боздари се похвално изражавао о креаторима уређења српско–грчке границе, српско–грчког споразума и блиских политичких односа између две земље, у које је убројио Бошковића и Балугџића.¹⁸⁹⁶ Ово се поновило 10. фебруара 1914, када је Де Боздари упозорио Сан–Ђулијана на одређене аустро – угарске планове да спречи сваки облик балканског савеза у којем би важно место играла Србија. Де Боздари је пренео „измишљотину“, коју је употребио грчки министар спољних послова, Стрејт, у вези намере Венизелоса да избегне сусрет

¹⁸⁹² Валентино Марафини је био шеф колонијалне канцеларије Команде Генералштабног корпуса у Триполију. По повратку у Рим, јуна 1913. године, послат је у Скадар, у Албанији. Био је италијански делегат у комисији за одређивање граница северне Албаније до јануара 1914. A. Becherelli, *Serbia e crisi balcanica (1908-13) Il carteggio dell'addetto militare italiano....* 90-99, 107.

¹⁸⁹³ У извештају отправник послова Кора је навео да је *Самоуправа* у чланку „Италија и Србија“ имала благонаклон тон према Италији, за разлику од *Трибуне* и *Штампе*, истичући да је у „недавном говору пред Домом посланика Сан Ђулијано дао смернице према којима ће се италијанска политика, приближити осећањима велике масе италијанског народа“, а то је пријатељство са Србијом. ASDMAE, Serie politica P 1891 – 1916, b. 199, 24 dicembre 1913, Squitti a San Giuliano, N. 1398/328; *Ibidem*, ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, 24 dicembre 1913, N. 1398/328 (N. 1996, XXII).

¹⁸⁹⁴ ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913–1915, Squitti a San Giuliano, 27 marzo 1914, N. 293/57 (N. 2040, XXII).

¹⁸⁹⁵ ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913–1915, Squitti a San Giuliano, N. 112/24, 4 febbraio 1914, N. 2014 (XXII).

¹⁸⁹⁶ „Бошковић је, као што је познато, био један од главних архитеката грчко–српског савеза, и ја сам га познавао и ценио од свог првог доласка овде, као политичког духа ретке проницљивости и велике умерености, који је, ништа мање од својих сународника, у свом раду поспешивао зближавање са Грчком и мржњу према аустријском и бугарском суседу, сумњичећи их за удружено сплеткарење“. ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, De Bosdari a San Giuliano, 1 gennaio 1914, N. 1/1, N. 2000 (XXII).

са Пашићем у Петрограду, јер не жели да да потврду је спреман за политички савез. Де Боздари је указао да је Стрејт то изјавио у намери „допадања“ аустро – угарском посланику у Атини, грофу Силашију, и да Србија има с Грчком споразумне уговоре који су преживели Други балкански рат“; једини разлог због којег се Грчкој не допада нови балкански савез је Бугарска, а не Србија.¹⁸⁹⁷

Познато је да је де Боздари Сан – Ђулијану још у априлу 1913. пренео део својих размишљања у вези могућности српско–грчког споразумевања и сукоба са Бугарима. Он је истакао да је „Бугарин суров и свемоћан, лишен културе и цивилизованости“ и да мало шта има заједничко са Прусима на које се позива, и да не верује да ће „Београд и Атина икада пристати на доминацију Софије“. Италијанском министру он је пренео да „солидарности Грчке према Србији, која се манифестује у Атини на прилично сензационалан начин, свакако не недостаје основа, јер је поседовање Манастира разлог српско–бугарског неслагања. Грчка би свакако више волела да види Србе који управљају Битољом него Бугаре. Разлог томе, према де Боздарију, био је у томе што се српска пропаганда генерално у Грчкој „сматра мање делотворном и мање насилном од бугарске.“¹⁸⁹⁸ Неопходно је да се европски поредак, док год постоји, закупи и забрине, и да одустане од тврдње да је рат словенства против хеленизма природан.¹⁸⁹⁹ Боздари износи претпоставку да ће, уколико се буде повео рат против Бугарске, сви српски елементи Македоније бити постројени против ње, чак и ако су том тренутку били против Хелена. Окривио је софијску *Вечерњу пошту* за аустрофилизам и предвидео да ће Бугарска, сходно чињеници да је „увређена“ Русијом која је није желела превелику, постати бранилац Аустроугарске на Балкану у „својој вечној борби са српским елементом на својој територији и са Србијом и Црном Гором“, чиме би повратила своју нормалну ситуацију да германизам напредује на Истоку.¹⁹⁰⁰

Титони је разговарао са Венизелосом и Веснићем у Паризу у јануару 1914. о могућности грчко – турског рата, чега су се прибојавали и испитивали Титонијево посредовање за мир. Том приликом Титони је саопштио Сан – Ђулијану да су се два балканска државника сложила са његовом оценом да се одређеним уступцима Бугарској могла постићи обнова балканског савеза у свом пуном обиму, али су му они одговорили да би јавно мњење у Србији и Грчкој непријатељски реаговало на те одлуке. Титони је истакао, да је „уместо да понизе Бугарску, Букурештанским уговором да јој уступе граничну линију Вардара и Брегалнице, уз жртвовање неколико квадратних километара територије, уз препуштање Кавале Софији, могли су да добију од Бугарске обнову балканског савеза и, у сваком случају, обавезу да се супротставе проласку турских трупа преко њихове територије.“¹⁹⁰¹

Поводом Пашићеве посете Букурешту, у фебруару 1914, где се налазио Венизелос, и након разговора са грчким председником владе, италијански посланик у Румунији Фашоти стекао је уверење да грчки дипломата „држи до споразума са Србијом“, иако на Србију гледа са „одређеном сумњом“, изневши очекивање да ће се, уколико икада дође до српско–бугарског споразума, Грчка и Румунија споразумети

¹⁸⁹⁷ ASMDAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913–1915, De Bosdari a San Giuliano, 10 febbraio 1914, N. 56 (N. 2019, XXII).

¹⁸⁹⁸ ASMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, b. 740, Avvenimenti balcanici, De Bosdari a San Giuliano, 18 aprile 1913, N. 695/295.

¹⁸⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁹⁰⁰ Проверити да ли се потписао де Боздари. ASMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 740, Avvenimenti balcanici, De Bosdari a San Giuliano, 18 aprile 1913, N. 695/295.

¹⁹⁰¹ ASMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b. 744, Avvenimenti balcanici, 1913, f. 1914. Balcani, Tittoni a San Giuliano, 21 gennaio 1914, N. 175/75.

„како би се зауставио словенски савез“, али да не постоји претерани изгледи за такву политику.¹⁹⁰² Пашић није желео да потврди или демантује постојање споразума са Грчком, али је Сквителија обавестио да верује да турско–бугарски споразум постоји, као и да мир на Балкану, ипак, није угрожен.¹⁹⁰³

Када је реч о ефектима српско – грчког споразума с пролећа 1914, Сан – Ђулијано је страховао да он не уруши Букурештански мировни уговор. Послао је циркуларни телеграм 9. априла посланствима у којем је написао да се чини „подједнако вероватним, готово извесним, да пакт потписан између Грчке и Србије нема офанзивни карактер, већ да је успостављен искључиво на основу потребе да се заштити од могућег потеза Турске, који би подразумевао директно или индиректно учешће Бугарске.“¹⁹⁰⁴ Истог дана, Сан – Ђулијано је послао и други телеграм посланицима у Берлину, Лондону и Паризу, у којем их је обавестио о опасностима од захтева који је Аустро – Угарска упутила грчкој влади, у вези регулисања трговачког положаја и трговачких права Двојне Монархије у солунској луци, у чему је италијански министар видео намеру да се она избори за свој привилеговани статус.¹⁹⁰⁵ Сквителија долази до закључка да Србија, која је ослободилачким ратовима проширила своју територију и добила становништво других религија и нација, постаје „окружена бројним и опасним непријатељима, који се осећају смртно оштећени и увређени њеним успесима“, „који мрзе нове господаре“; лишена моралних оруђа подесних за управљање, Србија се, према Сквителији, самозаварава ако верује да ће јој Бугари, Албанци и Аустријанци, а можда касније и Грци, пустити да без узнемиравања ужива у плодовима својих освајања.¹⁹⁰⁶ У извештају који је из Битоља Сан – Ђулијану послао конзул Бенарди 14. јуна 1913, уочавају се оптужбе на рачун српске и грчке цивилно–војне власти да „србизују“, односно „хеленизују“ бугарско становништво“, посебно у местима Попољани, Врбјани, Варош (код Прилепа), да се бугарски учитељи приморавају да облаче српске униформе, а бугарски свештеници одрекну своје „егзархијске вере“.¹⁹⁰⁷ Посебна брига италијанских представника била је посвећена томе да ли клаузола грчко – српског споразума садржи реферисање на потенцијални напад Аустро–Угарске на једну од тих држава. Према мишљењу Сквителија, „није вероватно да је Грчка олако преузела тако озбиљну обавезу само да би удовољила Србији, с којом је била у дубокој политичкој неслози, из етнографских разлога, да није

¹⁹⁰² ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913–1915, Fasciotti a San Giuliano, 9 febbraio 1914, N. 44 (N. 2016, XXII).

¹⁹⁰³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 744, Avvenimenti balcanici, fasc. Rapporti politici, Telegramma in arrivo, Squitti a San Giuliano, 16 febbraio 1914, N. 1415.

¹⁹⁰⁴ У оригиналу документа (нацрта телеграма) Сан- Ђулијано је препртао део реченице који гласи: „Србије и Грчке, две земље које имају толико разлога за неслагање међу собом“. ASMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, f. Trattazione generale, Sangiuliano per RR Ambasciate Londra, Parigi, Berlino, Vienna, Pietroburgo, Cospoli, e RR Legazioni Cettigne, Sofia, Bucarest, Atene, Belgrado, 9 aprile 1914, N. 19926.

¹⁹⁰⁵ Захтеви су укључивали да у солунској луци постоји слободан проток роба, да се Грчка обавезе да ће изградити привезишта за бродове, veleprodajna складишта, складишта и магацине у слободним зонама луке и проширети железничку пругу. био је да концесија која би се уступила аустро – угарском железничком или трговачком друштву обухвати увозне олакшице, изузев оне робе која је намењена локалној потрошњи у Солуну. За Сан – Ђулијана је било спорно мишљење Балплаца да се у свим питањима која се тичу организације, управе, уређење слободне солунске луке, управа луке консултује са Двојном Монархијом. ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, San Giuliano a Bollati, Imperiali, Tittoni, 9 aprile 1914, N. 2051 (XXII).

¹⁹⁰⁶ ASMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, f. Trattazione generale, Squitti a San Giuliano, 19 marzo 1914, N. 245/45.

¹⁹⁰⁷ ASMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 740, Avvenimenti balcanici, Bernardi a San Giuliano, 14 giugno 1913, N. 136/43.

међу њима веза заједничког интереса да се заштите од Бугарске“.¹⁹⁰⁸ Ово краљевство, осим амбициозних тврдњи несвесне и заблудне отоманске власти, јесте и остаће сигурни непријатељ и Бугарске и Османског царства, никада неће заборавити штету коју су претрпеле Србија и Грчка и и одустати од освете.¹⁹⁰⁹ С друге стране, Сквити је указао да природа дипломатских положаја Србије и Грчке према Аустро–Угарској није истоветна. Грчка, према Сквитијевом мишљењу, може да представља снажну баријеру славизму у савезу са Балпацем, док Србија својим граничним подручјем директно може да угрози егзистенцију Двојне Монархије. Из тога је закључио да „Грци тога нису несвесни и зато ће Србима обећати онолику помоћ, и не више, колико је можда потребно за очување стечених добара, односно територија које су две државе освојиле. Ипак, легитимно је сложити се са мишљењем људи зрелог расуђивања, према којима грчко-српски пакт посредно штети и Аустроугарској, која је све наде у оружану сарадњу за будући балкански сукоб полагала у Бугарску.“¹⁹¹⁰

Поводом гласина да Италија 1914. организује нови Балкански савез, савез неутралних балканских држава (Грчке, Бугарске и Румуније) под њеним покровитељством, како би лакше остварила своје интересе, и подупрла бугарске претензије на Македонију (услов да Србија приступи таквом савезу, подупирао Ризов), италијанска политичка сцена се поделила. Кругови блиски очувању неутралности, либерали и националисти, нису желели Србију у проширеном балканском савезу, из различитих мотива: први због учешћа Србије на страни Антанте и компликација који би произишли за Италију и њену политику неутралности, други због иманентно славофобне политичке оријентације. Тај став, међутим, није одобравао Леонида Бисолати, који је заговарао улазак Србије у поменути савез, упозоравао да без учешћа Србија балкански италијански савез није потпун, и пледирао, од времена Јулске кризе, да се активно подржи словенски интереси на Јадрану, који по Италију не могу бити штетни, већ продуктивни, јер „што већи број елемената буде учествовао у животу тог мора, политичка равнотежа биће сигурнија“, а разлози за антагонизам измеу Италије и Словена се значајно смањити.¹⁹¹¹ Вирђинио Гајда је демантовао поменуте наводе, јер би таква политика изоловала Србију на Балкану, пошто из својих „македонских покрајина Србија црпи непосредна људска и финансијска средства која јој се не могу одузети док је у свом трећем рату“, те да Италија не сме да се изаже незадовољству било које балканске државе; ипак, није одбацио миротворну улогу Италије у будућим преговорима Србије и Бугарске, којима би Србија морала да коригује део својих територија, али и да Бугарска попусти, не прецизирајући у ком обиму.¹⁹¹²

Сквити је веровао да је циљ српске политике био обнова савезништва Грчке, Црне Горе и Румуније са Србијом као „најприроднијег и најлакшег начина“ да се направи отклон од Бугарске, упркос саветима из Петрограда да се и ова држава укључи

¹⁹⁰⁸ ASMDAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913–1915, Squitti a San Giuliano, 7 febbraio 1914, N. 127/26, N. 2021 (XXII).

¹⁹⁰⁹ „Стога је сасвим природно да се две државе, које су предмет бугарске мржње, чврсто држе једна другу у одбрамбеном споразуму.“ ASMDAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, Squitti a San Giuliano, 7 febbraio 1914, N. 127/26, N. 2021 (XXII).

¹⁹¹⁰ *Ibidem*.

¹⁹¹¹ „Il piano di un'intesa balcanica sotto gli auspici d'Italia secondo un uomo politico italiano“, *La Stampa*, 17 novembre 1914, Num. 318, Anno XLVIII, 2; Љ. Алексић – Пејковић, „Италијанско јавно мњење и аустроугарски ултиматум Србији...“, 468.

¹⁹¹² „Difficoltà e fini della politica balcanica d'Italia“, *La Stampa*, 9. novembre 1914, Num. 310, Anno XLVIII, 2; „Il compito dell'Italia“, *La Stampa*, 11. novembre 1914, Num. 312, Anno XLVII, 2.

у тај савез.¹⁹¹³ Титони је, пак, у фебруару 1914. саопштио Веснићу и Венизелосу да Букурештански мировни уговор није морао да „понижи Бугарску“, и да су Србија и Грчка могле да добију од Бугарске обавезу и чврсте гаранције да ће она спречавати прелазак турске војске у њихове земље, као и пристанак на улаз у новообновљено савезништво, под одређеним условима. Италијански амбасадор предложио је да Србија и Грчка пристану на територијалне модификације у корист Бугарске (Грчка да се одрекне Кавале, а Србија одређених пограничних територија источно од Вардара, у правцу Брегалнице).¹⁹¹⁴

С протоком времена и заоштравањем међунационалних борби уз Трсту, Бергамини је у листу појачавао империјалистичку реторику националиста, с елементима расних стереотипизација, с чланцима у којима су се сви Јужни Словени (Срби, Хрвати и Словенци) карактерисали као „стадо неуких сељака“, које врши „насилну“ славизацију јадранске обале од Трста до Котора, које се ослања се на банкарске хрватско–словеначке заводе у Трсту против италијанског народа и покушава да Италијанима унапред „постави“ границу на Сочи.¹⁹¹⁵ Сонино је тим поводом интервенисао 27. августа 1913. и Бергаминију скренуо пажњу да такви текстови захтевају модификацију: иако не доводе у питање есенцијалне циљеве спољне политике коју следи лист, они „наносе огромну штету Трсту“, док се „хрватским славенофилима даје јак аргумент и оружје у руке“, што представља „срамоту“.¹⁹¹⁶

Први сусрет Карлотија и Спалајковића у Петрограду 16. фебруара 1914. протекао је у пријатној атмосфери и изразима обостраног разумевања за заједничке интересе две земље. Дотакли су се питања српске трговачке луке на Јадрану и формирања Албаније. Напомињући, „ма колико нејасно“, у Карлотијевој интерпетацији, подршку коју би Србија могла да пружи Италији у случају компликација и поделе Албаније, Италијан је истакао „да је ситуација у Албанији коју желе Аустрија и Италија показала њихову чврсту вољу да следе заједничку објективну политику.“¹⁹¹⁷ Карлоти је веровао да је Пашићево путовање у Петроград у јануару 1914. било мотивисано жељом да се од Русије добије подршка за српско – турски споразум, а да је Сазонов вршио притисак на приближавање Софији.

Када је реч о рефлектовањима спољашње политике на унутрашње политичке процесе у Србији, ствар није стајала сасвим идеално. Почетком 1914, Сквити је неколико пута реаговао протестним писмима и хитним аудијенцијама код Пашића против негативних чланака који су се о Италији (анти – српским пројектима и плановима њене балканске политике) појављивали у београдској штампи, најчешће у *Трибуни* и *Штампи*. Поменуте реакције италијански посланик приписивао је необавештености, „дрскошћу напада“ да се чињенице искривљују, уз констатацију да српска влада и српска јавност, ипак, имају непомућене симпатије према Италији.¹⁹¹⁸

¹⁹¹³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, b. 744, Avvenimenti balcanici, fasc. Rapporti politici, Telegramma in arrivo, Squitti a San Giuliano, 5 febbraio 1914, N.1005.

¹⁹¹⁴ Венизелос и Веснић пренели су Титонију да је такав потез немогућ, због притиска противљења јавног мњења у Србији и Грчкој. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 744, Avvenimenti balcanici, fasc. Rapporti politici, Telegramma in arrivo, Tittoni a San Giuliano, 21 gennaio 1914, N. 175/75.

¹⁹¹⁵ „A Trieste si difende l'integrità del territorio nazionale“, *Il Giornale d'Italia*, 27 agosto 1913, N. 237, Anno XIII, 1.

¹⁹¹⁶ S. Sonnino, *Carteggio (1891 – 1913)*, a cura di B. F. Brown, Roma 1981, 564 – 565.

¹⁹¹⁷ ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, Carlotti a San Giuliano, 16 febbraio 1914, N. 70 (N. 2023, XXII).

¹⁹¹⁸ У извештају од 24. Јануара 1914, Сквити је оштро протествовао против чланка који је објављен 21. јануара (по јулијанском календару 8. Јануара) у *Штампи*, којом се италијанском краљу спочитавало давање одликовање III степена некадашњем конзулу Прохаски у Призрену. Сквити је сумњао да иза

Сматрао је да слабост земље почива у недостатку компететних, довољно образованих и стручних људи који би одговарали репутацији коју има Пашић и ауторитету будућег председника владе. Пренео је Риму да је Љуба Давидовић изјавио да се „Италија не убраја у пријатеље Србије.“¹⁹¹⁹

Сан – Ђулијано је желео да од Империјалија у Лондону да сазна какве је ставове и намере заступао Грујић према Италији, који је именован на место генералног секретара Министарства спољних послова, али је Империјали одговорио да с њим није био у блиским односима, док је био отправник послова у Лондону, преносећи му, ипак, да је „тврдокорни противник Аустрије“.¹⁹²⁰

Састанак Михајловића и Сан – Ђулијана у Консулти 7. маја 1913. протекао је у непријатној атмосфери, због супростављених погледа на ситуацију у Албанији и могућности аустро – угарске интервенције. Италијански министар, ипак, одбијао је помисао да Италија нема право на утврђивање својих позиција у Албанији, али искључиво у случају нарушавања *statusa quo* које би уследило једностраним актом бечке политике; потврђујући да подржава политику гаранције свих великих сила за статус Албаније, тврдио је да је Италији неопходно да обезбеди одређене „стратешке тачке“, али је обећао српском посланику да ће Италија учинити све да Србија добије јемство српских трговачко – економских права на Јадранском мору, остајући неодређен по питању територијалне трасе јадранске железнице.¹⁹²¹ Услед притисака Аустро – Угарске, и анимозитета које су триплицистички оријентисани кругови показивали у Консулти према измени територијалног статуса Албаније, Италија је и током касног пролећа 1914. задржала одбојно гледиште према могућности да Србија добија територијално пристаниште на албанској обали, бивајући приморана да образлаже разлоге за своје поступке према Србији на Лондонској мировној конференцији.¹⁹²²

Позитиван искорак у односима две земље било је и потписивање Конкордата с Светом Столицом, јуна 1914. године, којим је Србија регулисала питање поданика католичке вероисповести и регулисала права и обавезе Католичке цркве у Србији.¹⁹²³ У

таквих написа стоје „они који се боје италијанске конкуренције на Балкану“. граница. Свако у Србији може да штампа шта хоће, уколико уме, не превише тешком уметношћу, да заобиђе ивице кривичног закона, и не прекорачи га“. ASMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Squitti a San Giuliano, 24 gennaio 1914, N. 76/17; Squitti a San Giuliano, 12 febbraio 1914, N. 134/29.

¹⁹¹⁹ ASMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Squitti a San Giuliano, 29 dicembre 1913, N. 1410/332.

¹⁹²⁰ ASMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, f. Trattazione generale, San Giuliano a Imperiali, 14 marzo 1914, N. 13820.

¹⁹²¹ Према Михајловићевом извештају, италијански министар му је поручио: „Ви Балканци сте као деца немирни, и ми морамо као старији да дођемо да вас спасавамо од опасности у коју падате због немирности“. Михајловић је одговорио да су Италијани хтели да „казне Србију затвором, по цену окупације Валоне“, на шта је Сан – Ђулијано демантовао да постоји план о окупацији Албаније или поделе сфера у њој. Српски дипломата подсетио је колегу да су Србија, Русија и Грчка спремне да се успротиве италијанским плановима. ДАС, МИД ПО, микрофилм 403, XV/538 – 539 (Ф – XV, Р/6 – VII, Дос V, 1913, Пов. бр. 1993).

¹⁹²² Разговор Барера са секретаром де Мартином. Он је француском амбасадору 29. јуна напоменуо да Италија није имала избор између две политике и да је њен став био диктиран императивном неопходношћу. Према његовим речима, када се поставило питање српског излаза на Јадран, „Аустрија је ставила до знања да је одлучна да ратује, а не да Србији пружи сатисфакцију коју тражи, што је одобрила и Немачка“. Да је Италија пристала на тезу коју подржавају Срби, нашла би се у формалном неслагању са својим савезницима и неслагање би се морало изродити у сукоб, иако је де Мартино пренео тежину савезништва са ове две земље. DDF, Troisième Serie (1911 – 1914), Tome X (17 mars–23 juillet 1914) Paris 1936, Barrère à Rome, 29 juin 1914, D. n° 270, 653.

¹⁹²³ Поред материјалне користи за свештенство и култ, и заштиту парохијских школа на албанском језику постојао је захтев да се обезбеде за католичке цркве и религијске установе традиционална „права части“.

Београду је постојала потреба да се, услед новостечених територија, рад католичка организације реконструише и постави на здраве основе, услед претећих проблема аустријске пропаганде међу Албанцима, издавања верског протектората Монархије над католицима, проблема мешовитих бракова и питања верског положаја католика у новим крајевима.¹⁹²⁴ Проблем католичке пропаганде постојао је и у сфери српско – хрватских односа и католичког прозелитизма, у коју је непосредно био укључен и Лујо Бакотић, главни преговарач српске стране у споразуму с Ватиканом.¹⁹²⁵ Лујо Војновић је као опонумоћени посланик Црне Горе, заједно са барским надбискупом Симеоном Милиновићем, у новембру 1901. поднео интерпелацију папи Лаву XIII због преимовања језуитског семинаријума Св.Ћироламо из „илирског“ у „хрватски.“¹⁹²⁶ Због пријатељства кардинала Рамполе и грофа Војновића, као и тежње да не наруши своје блиске везе са цетињским двором, Италија је подржала захтеве књаза Николе у вези „једнаког третирања српске и хрватске националности у сфери католичке вере“. Војновић је Поповићу због постигнутог успеха у римској Курији и пружених услуга за црногорску ствар предвидео неслагање „Хрвата и њихових заштитника“, док је сам Војновић, у интервју листу *Avanti* 1908. рекао да је Аустро-Угарска била највише погођена тим споразумом.¹⁹²⁷

Мантегаца је хвалио одредбе споразума, којима се сузбијају аустријски покушаји да се преко скадарског бискупа и католичког аустрофилског прозелитизма на северу Албаније Монархија свети Србији.¹⁹²⁸ *Osservatore Romano* је крајем 1914.

Ова права састојала су се, између осталог, у молитви за цара Аустрије током мисе у свим садашњим и будућим црквама, у прослави и обележавању његовог рођендана и других династичких јубилеја, излагању његовог портрета у парохијама. Србија није могла да прихвати ове захтеве, који су били штетни по њен суверенитет. Кардинал државни секретар Мери дел Вал, и сам их је препознао као неодрживе. Конкордатски споразум потписали су 24. јуна у Риму кардинал Мери дела Вал и Миленко Веснић, Осим слободног исповедања католичке вероисповести, признања на слободну верску и духовну науку, омогућено је слободна делатност жупних католичких школа на ослобођеним територијама, као што су приватне школе, и утврђено да се часови катихизиса одржавају на језику разумљивом ученицима. Наставници катихизиса постали су државни плаћени чиновници, а епископима је дато овлашћење да отпуштају наставнике катихизиса из школа, укључујући и државне, ако сматрају да је то потребно, „подложно саопштавању“ министра народне просвете и црквених дела. A. Rigonni, „Il concordato serbo vaticano nel 1914“, *Archivio Storico Italiano* (1975) 133, no. 1/4 (483/486), 159–78; V. Pavlović, „La Serbie dans les plans du Vatican et de l’Autriche-Hongrie 1878- 1914“, *Европа и Срби. Међународни научни скуп 13-15. децембра 1995*, ур. С. Терзић, Београд, Нови Сад 1996, 373 – 376. (351 – 378).

¹⁹²⁴ Папа је 3. новембра 1913. рекао кнезу од Шенбурга да су Албанци, упркос гласинама о мирољубивим намерама српске владе, Албанци никада неће дозволити да су Срби у тим крајевима остали господари, као и да католичко становништво у Црној Гори није није имало намеру да остане под владом Црне Горе. Шенбруну је ово изгледало као мање-више отворен позив Аустроугарској да се не одриче својих права на те територије. A. Rigonni, „Il concordato serbo vaticano“..., 163.

¹⁹²⁵ Мисли се на мисију Евгенија Поповића и Луја Бакотића 1901 – 1902, и дипломатској акцији у Риму 1901-1902. да име католичког Завода св. Јеронима остане са илирским, а не хрватским официјелним предзнаком. Папа Лав XII (1878-1903) променио је посланицом *Slavorum gentem* од 1. августа 1901. име илирски у хрватски завод Св. Јеронима. Ennio Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896 – 1914)*..., 141-144;

L. Jelić, *L’Istituto Croato a Roma*, Zara 1902, 103 – 105.

¹⁹²⁶ E. Maserati, *Momenti della questione*, 142.

¹⁹²⁷ E. Maserati, *Momenti della questione*, 143-144. „Nei paesi dell’agitazione“, *Avanti*, 14 ottobre 1908.

¹⁹²⁸ Мантегаца је хвалио рад бискупа Милиновића и Лује Војновића на конкордату који је Црна Гора склопила с Ватиканом 1886. Оценио их је као противнике хрватске пропаганде. У анти – аустријској перцепцији тумачи важност Конкордата, делом и због ратних прилика, и промовише смањивање аустријског утицаја у Србији, апелујући на „про – српски“ патриотизам католичких поданика краља Петра: „... Са ове тачке гледишта, питање Скадра је од великог интереса за Србију. Нико у Београду не крије тешкоће које ће нова, проширена Србија имати на страни Албаније. Она има сав интерес да се нова

упозорио зараћене стране да не забораве да су национални интереси морали бити подређени интересима Цркве и човечанства уопште, што је била индикација да се спречи опасност од сукоба између свештенства различитих националности, и подвуче тежња да се Света Столица делује потпуно аутономно.¹⁹²⁹

Болити је 5. децембра 1914. у парламенту изјавио да је Аустро – Угарска у августу 1913. донела одлуку да објави рат Србији и да је Италија спречила испуњење њеног ултиматума два месеца касније.¹⁹³⁰

Италијански конзули у новоослобођеним крајевима

Прве детаљније увиде о етнографској слици вилајета европске Турске даје почетком 1903. гроф Маласпина, опуномоћени италијански представник у Цариграду, који је председнику владе Принетију изнео предлог да се концепт замишљених и предвиђених административно – верских и правних реформи које се тичу Македоније и Албаније раздвоје и посматрају одвојено, због етничке измешаности становништва и чињенице да хришћани и муслимани имају различито сагледавања степена, типологије и начина извођења реформи.¹⁹³¹ Он преноси да Србија, чије су тежње према ужој

албанска држава смањи у величини, да се њен главни град помери што је даље могуће од границе са Србијом и да се спречи да Скадар буде изабран као место где католички елемент, стављен под заштиту Аустро-Угарске, преовлађује, кроз делотворну и континуирану непријатељску пропаганду према православним Србима. Скадар би постао, пред лицем нове Србије, оно што је био до сада, на лицу мале Србије, Скопље, где је антисрпска пропаганда нарочито усмерена на религију, посебно након изградње католичке цркве која је постала центар привлачења албанских католика, изграђена такорећи јавном претплатом, јер никоме није била мистерија да је четири петине потребне суме обезбеђено из средстава државног покрајинског буџета Босне и Херцеговине. Познато је да је славни гувернер Калај могао да организује аустријску пропаганду и политику на Балкану, а да не одговара никоме осим цару. Штавише, исто се дешава и у Београду, где је једина католичка црква аустријска црква, која је, како кажу, припојена Посланици Његовог Апостолског Величанства“. V. Mantegazza, *Questioni di politica estera, La guerra balcanica. (Anno ottavo) 1913*, Milano 1914, 212 – 214.

¹⁹²⁹ Због ратних прилика дужности београдског надбискупа поверене су привремено јула 1915. године скопском бискупу. A. Rigonni, „Il concordato serbo vaticano“..., 175.

¹⁹³⁰ F. Carli, *La Ricchezza e la Guerra*, Milano 1915, 244 – 245.

¹⁹³¹ Маласпина у свом извештају наводи који су региони стриктно албански (муслимански), који хришћански и сугерише правац који би италијанска дипломатија требала да има на уму када приступа поменутим регионима: „Пре свега је потребно запамтити да ако Албанци немају историјско право да се супротставе онима које Срби, Грци и Бугари својатају над Старом Србијом и ужом Македонијом, ипак је тачно да су они у ствари расути по целом вилајету, у Монастиру и, још више, широм Косова, чинећи у појединим областима компактне хомогене групе, док у другим живе уз Словене у истим градовима и истим селима. У солунском вилајету број Албанаца је незнатан. У Монастирском вилајету велики албански центри су области Елбасан, Грамос, Паким, Диоре, Мат, Колонија и Старово; у Косовском вилајету окрузи приштински, призренски, љумски, митровички, вучитрински, пећки и ђаковачки; сви остали окрузи су насељени, у променљивим размерама, Албанцима и Словенима. Што се тиче укупног становништва сваке од две покрајине, више од половине становништва Монастирског вилајета чине хришћани, углавном Словени, а остатак муслимани, било Албанци или Турци, или преобраћени Словени; у Косовском вилајету две трећине су тренутно муслимани, скоро сви Албанци, а једна трећина Словени, велика већина Срби. Према најпоузданијој статистици, хришћанско становништво овог вилајета било је много веће пре двадесетак година; од турско-руског рата па надаље, оно се непрестано смањивало, што се може објаснити континуираним емиграцијама у Босну и Србију хришћана уморних од албанских прогона“. Маласпина закључује тешкоће етничког раздвајања у измешаним областима: „Лако је уверити се, с обзиром на претходно речено, да се потпуно одвајање албанске и словенске области не може извршити без иселења знатног броја Срба и Бугара у областима које треба припојити Албанији и без присиљавања Албанаца да се повуку према регионима који би им били додељени, што се чини неостваривим“. Преноси да „српски језик подједнако говоре и Словени и Албанци у Косовском

Македонији спутане активношћу бугарске пропаганде, „све своје напоре концентрише на Косовски вилајет да би тамо припремила своје будуће ширење“; предлаже да се уместо аустро – руског наметања решења, уведе колективна интервенција сила, која би „изазвала мање неповерења и стрепње, посебно код муслиманских Албанаца“. Маласпина констатује да Аустро – Угарској „није згодно да раскине са Албанцима, иако јој прави интереси саветују да не повређује Словене Старе Србије и Македоније које сматра мање озбиљном препреком својим политичким циљевима“.¹⁹³²

Недовољна, по броју оскудна и ретка специјалистичка, теренска истраживања на Балкану приморала су се италијанске дипломате да се о балканском простору (посебно његовој унутрашњости) информишу споредним путем, новинара и научника, као и да се ослањају на Беч. Неретко су се ослањали на научне резултате немачких професора. Заинтересован за питање етнографске слике новоослобођених области, Сан – Ђулијано је од Аварне у пролеће 1913. тражио податке о броју становника Косовског вилајета (и броја становника Бугарске, Грчке и Србије). Дугогодишњи дипломата у Софији, Куки Боасо (Cucchi Boasso) (1904-1910;1913-1915) у многим телеграмима апеловао је да Софија и Београд склопе међусобни споразум о разграничењу у Косовском вилајету. У једном телеграму из фебруара 1907. године Боасо констатује да између две земље никада није могла да се развије права дискусија на тему будућности Македоније, будући да се „није видела никакву могућност да се две владе договоре како да зауставе дивљу пропаганду крвавих оружаних банди“ и да их замене мирољубивим начином политичког деловања. Негодовање Рима због изјава Србије да су договори склопљени са Мунир – пашом у Београду такви да ће у случају рата Турске и Бугарске, Србија бити на страни Порте, нису сасвим наишли на одобравање Рима. Дугогодишњи пријатељ са тадашњим скретаром Министарства спољних послова Бугарске Димитровим (којег је упознао у Београду 1891), Боасо је подвлачио да се Срби, Грци и Куцо-влахи плаше бугаризације, а Бугари одрицања од Скопља, где су основали прву епископију егзархата и где их „има око 150.000“.¹⁹³³ Поред Димитрова, Боасо је био пријатељ са Ђорђем Симићем, послаником у Софији, чије је деловање на зближавању два народа високо ценио.

Мотиве српско – бугарског удаваљавања Фаусто Куки Боасо тражио је, након анексионе кризе, у нерешеним споровима око Македоније, потенцирајући тезу да Русија „неће допустити да Бугарска нападне Србију“ и да ће, уколико би се такав план спровео, руска влада то спречити простим „слањем своје флоте у бугарске луке“. Боасо је истицао да је у последње три године анимозитет Бугара према Србима „нажалост, обостран“ и наглашен „до те мере, да би рат са Србијом и данас био веома популаран код Бугара“.¹⁹³⁴ Италијански дипломата јављао је да, ипак, „мора да се има на уму да у Бугарској нема партије која допушта могућност политичке сарадње са Аустријом“, пошто „сви страхују“ од њеног превеликог јачања на рачун Србије. Војска је већ била опијена идејом о лаким победама које ће извојевати у рату против Србије. Чак и у војсци постоје нејасне тежње за „укрштањем разних балканских држава“ – Боасо је предлагао да се конфликти између Срба и Бугара реше инсистирањем на турско–

вилајету, где српска влада субвенционисе значајан број школа.“ DDI, Terza Serie, 1896 – 1907, Vol. VII (2 luglio 1902 – 3 novembre 1903), Roma 2000, Malaspina a Morin, 2 giugno 1903, R. Riservato 690/280, 394 – 399.

¹⁹³² Ibidem.

¹⁹³³ *Storia delle Relazioni Diplomatiche tra Italia e Bulgaria...*, Cucchi Boasso a Tittoni, 20 febbraio 1907, R. Confidenziale 224/72, 54 – 55.

¹⁹³⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 739, f. Trattazione generale, 23 novembre 1908, Cucchi Boasso a Tittoni, N. 1899/439.

бугарско измирењу у свим спорним питањима две стране и следствено томе, стварању велике балканске конфедерације балканског савеза и Османског царства, уз прећутну сагласност Беча и Петрограда.¹⁹³⁵

Овде треба истаћи да су многи италијански географи и етнологзи одбијали да изнесу јасан став о етничкој припадности становништва Косовског вилајета и области Старе Србије. Они су писали да су „Арнаути поарбанашени Срби“, али да њихов идентитет није ни српски ни арнаутски.¹⁹³⁶

Сан – Ђулијано је, много година пре именовања на место министра, писао да су Битољски, Јањински и Косовски вилајет само делимично албански, исказујући резерве према иредентистичким плановима албанског националног покрета, формулисаног у Призренској лиги, не скривајући симпатије према Црној Гори, „угроженој на исти начин као и Италија“, књазу Николи, и црногорској спољној политици, „малом језгру живог и радног југословенског света“, чији однос према Албанцима увелико утиче на балканске италијанске планове. Албанска национална свест била је у повоју и готово непостојећа међу муслиманским Албанцима на северу¹⁹³⁷. Батиста Пелегрини, путописац, социолог и проучавалац балканских прилика, посетио је Косовски и Солунски вилајет 1905. године и утврдио да егзархисти „масакрирају“ српско становништво и српске комитске групе, али да ривендикације Срба не могу да обухвате простор даљи од „појединих делова Скопског вилајета“.¹⁹³⁸

Главне смернице у проучавању етнографских прилика у вилајетима европске Турске с италијанске тачке гледишта поставио је дворски саветник, етнолог, новинар Ђовани Амадори Виргил у обимном делу посвећеном *Румелијском питању* које је објављено 1908. године. Када је реч о „македонској политици“ Србије, Виргил сматра

¹⁹³⁵ *Ibidem*.

¹⁹³⁶ C. Maranelli, Sui rapporti economici con l'altra sponda dell'Adriatico (Dalmazia, Bosnia-Erzegovina, Montenegro, Albania), *Atti del VI Congresso geografico Italiano del 1907*, Venezia 1908, I, 180-181. (144-209)

¹⁹³⁷ S. Giuliano, *Lettere sull'Albania...*, 78-81.

¹⁹³⁸ Пелегрини описује утиске с путовања по Скопљу, Битољу, Солуну 1905. године и изриче амбивалентне утиске о српским етничким правима на Стару Србију и Вардарску долину до Солуна: „Чињеница да нема националне цркве ван матичне државе штети српској пропаганди. Срби Македоније зависе од цариградске грчке патријаршије и да би се из редова Срба изабрао припадник скопске патријаршије, прошле су године борбе и преговора, као што је показао случај борбе за постављање епископа Фирмилијана 1902. године. (...) У православној цркви у Скопљу служи се једном на српском, једном на грчком; недавно је одлучено да се та црква преда српском ћириличном обреду и да се изгради нова црква намењена литургији на грчком језику: у сваком случају, ова верска зависност Срба од Цариградске патријаршије може им само шкодити. Ово је утолико штетније због тога што постоји чисто верски разлог за борбу између Срба, односно Словена који су остали верни Цариградској патријаршији, и словенских егзархиста, односно Бугара, који су се придружили Бугарском егзархату. Срби покушавају, уз претње банди, да отргну од егзархата што више Бугара или, тачније, што више словенских егзархиста; Бугари раде супротно. Прошле године, док сам био на том подручју, у сукобу турских трупа са српском четом, код Кратова и Паланке, 9 војника је погинуло, убијена су два турска официра, 11 је било рањено, а 40 Срба који су чинили банду, и која је имала за циљ да неке словенске егзархисте преведе, уз претње, у патријаршију, доживела је истребљење. Из овога се види колико је злочиначки рад вера у Македонији. Илузија је и грешка оних у коју је, између осталих, упао и професор Универзитета у Београду Андоновић, који је у једној од својих етнографских карата Србије, поред уже Македоније, својој земљи приписује и цео Дримски басен с Призреном, Пећи и Ђаковицом, који су апсолутно, неспорно албански градови. На Косову, као и скопском, као и у манастирском, као и у солунском вилајету, албанско становништво је веома значајно. Може се претпоставити да само у Скопском вилајету Албанци, од око 1.250.000 становника, броје не мање од 350.000 душа, а да у Манастирском вилајету од око 900.000 становника достижу бројку од 300.000, не рачунајући и оне у солунском вилајету. Ко узима у обзир овај веома важан етнички и политички фактор? Сама Србија, која се и поред неоспорних расних права над делом Скопског вилајета, толико шири да се неминовно сукобљава са, више него легитимним, албанским потраживањима“. B. Pellegrini, *Verso la guerra?*..., 539.

да је она последица хаотичних политичких прилика, обележене котнинуираним сукобом суверена и народа, аустрофилске и русофилске партије и победом уверења да је једини начин да се изађе из стања „угушености“ активирање српске пропаганде у Косовском вилајету, поглавито Скопском санџаку. За Виргила, македонска политика Србије је „неизвесна, конфузна политика и оживљавање успаваних традиција“. Она се састоји од слабе, али помирљиве, умерене школске пропаганде у Косовском вилајету, где се сукобљава са егзархистичким бугаризмом и патријархистичким (патријаршијским) хеленизмом.¹⁹³⁹ Њено прво обележје, према Виргилу, јесте историјска задоцелност: Бугари су монополизовали под својом заставом антихелене, „незадовољнике сваке врсте“. Србији није преостало ништа друго него да спроводи пропаганду међу Словенима који су остали патријаршисти; према увидима Виргила, „ова акција није могла бити насилна јер је Србин увек представљао патријаршијске интересе у Румелији, и није намеравао, није имао верску душу, нити би имао потребну снагу и подршку Сила, да изврши нови раскол у православној вери“; „Србин је, дакле, у својој македонској политици, која је почињала оживљавање своје античке оријенталне политике, тражио сагласност са хеленизмом, тим пре што му образовање, његова цивилизација није дозвољавала оне насилне и сурове ексцесе који су спадали у најмоћнија средства бугарске пропаганде“.¹⁹⁴⁰

Акција према Македонији, објашњава Виргил, је одлучно антиаустријска политика; а њен развој указује српском народу, а преко њега и радикалној странци, сву потребу за променом темељне политичке оријентације државе; македонска политика „делује као пробни камен за Србију, као тачка за коју се везује читава даља трансформација колективне политичке мисли“.¹⁹⁴¹

Виргил сматра да се може приметити да између Црне Горе и Србије, и између Србије и Грчке, у међусобној подели интересних сфера, постоје неупоредиво мањи контраст од оних које свака од ових држава има са Бугарском.¹⁹⁴² Виргил пише да разлози анимозитета између Београда и Цетиња могу почивати у томе што би српска влада „више кроз формалну ексцесивност, него суштински, занемаривала црногорске интересе у европској Турској.“¹⁹⁴³ Ово је примарно порекло трвења између два словенска народа 1907. и 1908.

Виргил пише да српско-грчка комбинација представља облик деловања националне пропаганде који је „мање заснован на насиљу него онај који је специфичан за Бугарску“ и плановима словенске уније – у којој би, уколико дође до њеног конституисања, према Виргилу—превагнула Бугарска.¹⁹⁴⁴ Српска и грчка акција, према Италијану, руководе се слободном вољом; бугарска на принуду воље. У питању је „етнички темперамент“, и Бугарска, склона реметилачкој политици, „унутрашњим политичким или комитским борбама, показује какав би облик њена акција попримила на Балкану“. Грчка и Србија су умереније, спремне – ако се постарају да ће њихова права бити поштована у будућности – да посвете дужну пажњу великим силама; а такође и да се користе облици политичке транзиције, који би послужили да се дато уређење на Балкану одвија уз мање сукоба и антагонизама.¹⁹⁴⁵ Он сматра да је бугарска политика у Македонији изразито непредвидљива, али далеко ратоборнија од српске и

¹⁹³⁹ G. Amadori Virgilj, *La questione rumeliota (Macedonia, Vecchia Serbia...*, 565 – 566.

¹⁹⁴⁰ *Ibidem*, 565.

¹⁹⁴¹ *Ibidem*, 566.

¹⁹⁴² *Ibidem*, 822.

¹⁹⁴³ *Ibidem*, 829.

¹⁹⁴⁴ *Ibidem*, 931.

¹⁹⁴⁵ *Ibidem*, 931.

грчке, будући да „Србија и Грчка желе равноправну поделу зона утицаја на основу слободне воље аутохтоних националности“.¹⁹⁴⁶

Сваки аутономни продор Италије у Косовски или Скадарски вилајет и настојање да се преко мреже конзулата изгради мрежа економске, културне и политичке сарадње с хришћанским и муслиманским становништвом и промовише идеја заштите српског народа од насиља наилазила је на противљење, отпор и хладан пријем Балхаусплаца.¹⁹⁴⁷ Виргил је закључио да ће грчки отпор у Македонији „изнервирати“ бугарске кругове, и учинити Бугарску нетолерантном према српској пропаганди у Косовском вилајету 1907-08, као и да ће тај став утицати на „бугарску пропаганду у једином вилајету, где се до сада сматрала неприкосновеном; београдско пансрпство обновљено под окриљем руског утицаја изазваће сумњу у круговима на Цетињу 1907-1908, који ће се, по савету Беча, оријентисати на Аустрију као могућу одбрану од Србије; процесом нагодбе покушаће да компромитују званичне српске кругове пред Европом; Бугарска ће се заузврат више оријентисати према Румунији: али све ове тенденције и трвења условна су, и зависе од става самих држава.“¹⁹⁴⁸

Аварна је доставио извештај Андреја Канталупија, дописника из Беча и публицисте који је о балканској политици¹⁹⁴⁹, који је саставио две промеморије о етнолошкој слици новоослобођених крајева, рађених на основу немачког резултата географа и етнографа Александера Геогра Зупана (1847 – 1920), уз консултовање Балдацијевих радова. Канталупи, на основу Зупанових података, наводи да је Косовски вилајет „особен по својој структури становништва“, наводи да у њему живи 227.073 муслимана (Албанаца, Турака, муслимана Бугара), католичких Албанаца 16.604, Бугара који припадају „бугарској цркви“ 213.000, „хеленизованих Бугара“ 1584, Срба

¹⁹⁴⁶ Ibidem, 936.

¹⁹⁴⁷ О томе сведочи славни италијански дипломат К. Сфорца, који се у време 1909 – 1910. налазио запослен у италијанском посланству у Цариграду. Индикативни су описи сусрета с српским амбасадорима у Цариграду: „У том периоду два пута сам био члан италијанске амбасаде у Цариграду. Упркос одличним личним односима које смо одржавали са нашим аустријским колегама, они су само слање додатног италијанског вицеконзула у Косовски вилајет сматрали као тешку увреду. Српски министри на Порти — прво генерал Грујић, а касније Ненадовић — долазили су код нас и код Зиновјева, руског посланика, ради утехе. Њихов положај је био трагичан. У Цариграду смо схватили, можда чак јасније него они у Београду, да је Аустроугарска најчвршће решена да угуши Србију. Од Пашићеве земље, мале Србије Миланових дана, настојала је да направи нацију без икаквог престижа“. С. Sforza, *Fifty Years of Diplomacy*..., 61.

¹⁹⁴⁸ G. Amadori Virgilj, *La questione rumeliota (Macedonia, Vecchia Serbia...*, 936 – 937.

¹⁹⁴⁹ Андреа Канталупи (1853-1914), новинар и публициста, родом из Падове. Уверени триплициста, присталица Криспијеве спољне политике, био је директор листа *Corriere di Napoli* (1891 – 1894) и *Corriere della sera* (1894 – 1895), од 1908. живео је у Бечу одакле је слао различите извештаје, репортаже листовима у Италији и обављао за италијанску владу различите мисије трговачко – економске природе. У напуљском листу *Mattino* објавио је у децембру 1912. чланак „Le esagerazioni antiserbe“ у којем се успротивио тврдњама аустро – угарске штампе да ће Русија напустити Србију у њеним захтевима за демилитаризовану трговачку луку на Јадрану. Написаће да се противи подели Албаније од стране Грчке, Србије и Црне Горе, указавши да Аустро – Угарска настоји да измени статус кво на штету балканских држава, посебно Србије, што италијанска дипломатија не би смела да допусти. Измена статуса кво, према Канталупију, не би смела да се дозволи ни аутономном одлучивању самих балканских држава после сукоба са Портом, а без сагласности Беча, Петрограда и Рима. Он пише: „Да ли је икоме у Европи стало да Србија буде угушена тајном, војном или економско и политичком предајом?(...) Ми са своје стране само тражимо да Београд не истрајава у захтевима који би сутра представљали опасност по нашу позицију на Јадрану, али не можемо а да не желимо да видимо да ова држава буде доведена у стање да далеко слободније дише и безбедније живи, онако како никад није живела још од Берлинског уговора“. А. Cantalupi, „Le esagerazioni antiserbe“, *Il Mattino*, 19 – 20 dicembre 1912, N. 353; А. Cantelupi, „Fra Vienna e Belgrado“, *Il Mattino*, 21 dicembre 1912, N. 355; М. Missiroli, G. Prezzolini, *Carteggio 1906 – 1974*, a cura di А. Botti, Roma 1992, 63.

„грчке цркве“ 282.539, Срба бугарске цркве 27.313, муслиманских „туркизованих“ Срба 50.168, муслиманских „поарбанашених“ Срба 202.168, Грка 120, Влаха 1454 и Рома 1986.¹⁹⁵⁰

Конзул у Битољу, Бернарди, средином децембра 1909, подизање српских школа у Битољу, у насељу Јени–Махала, и у Прилепу, приписао је благим отопљавањем односа између младотурске управе и Срба, и покушајем да се у обостраном интересу две стране „које се слабо трпе, сузбије раширена, доказана и оправдана бугарска пропаганда, која је привремено слабила“. Према Бернардију, како би интензивирали своју акцију, Срби су морали бити убеђени и концепцијом да бугарска акција помало слаби у овом вилајету, како због неповерења становништва уморног од дуготрајних жртава, без икаквих опипљивих компензација, тако и због њиховог одлучно непријатељског става према османским властима. Бугари „никада“ неће дозволити Србима да потврде било који „српски елемент, било какво право на Битољски вилајет“. Према Бернардију, „грчка патријаршија подржава Србе само зато што јој помаже против Бугара да одржава раскол у словенском елементу“, који је „повољан за хеленизам“, али не би оклевала „да их напусти у случају њиховог разумевања са Бугарима“: „сада би такво напуштање имало сувише озбиљне последице по српски елемент да се они о томе озбиљно не би забринули.“¹⁹⁵¹

Један од упечатљивијих доживљаја нових српских војних и цивилних власти проналазимо у извештају битољског конзула Бернардија¹⁹⁵², с краја 1912. Он пише да „олош хришћанског становништва, уплашен због ужаса које чине Турци, упада је у јавне зграде и касарне, пљачкајући све што се тамо налазило, присиљавајући на бег многе домове и подруме муслимана и Израелаца и чинећи тешка дела насиља и пљачке.“¹⁹⁵³ Према Бернардију, долазак српских трупа, дочекан је са великом радошћу од свих хришћана без разлике (који чине две трећине градског становништва), али оне нису биле у стању да одмах поново успостави „озбиљно нарушени ред“.¹⁹⁵⁴ Потом су енергија војних власти, и драконска строгост опсадног стања савладали сваки покушај нереда, вратили мир и сигурност свим грађанима и обезбедили релативни мир чак и међу становницима села да многе избеглице већ припремају повратак. Хришћани у вароши, према Бернардију, нису погодни да препознају потребу за међусобним уступцима и одрицањима која би једино могла да избегну штетно оживљавање њихових древних ривалстава“. Грци су много дана са нестрпљењем чекали долазак грчке војске и ако нису осетили разочарење што су видели град окупиран од стране Срба, то је било зато што „су се заваравали да ће Срби, који тамо немају никакву политичку или етничку основу, ускоро да га напусте, да направе места за хеленске трупе. Српско-грчко неслагање тада је попримило акутнији и очигледнији облик у продуженој обустави саобраћаја на железничкој прузи Солун Битољ и Лерин Битољ.

¹⁹⁵⁰ ASMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 740, Avvenimenti balcanici, Avarna a San Giuliano, 10 aprile 1913, 15/4.

¹⁹⁵¹ ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna 1863 – 1938, b. 202, f. Dipacci Serie Politica Luglio – Dicembre 1909, sf. Dispacci politici Bulgaria, R. Ministero degli Affari Esteri a R. Ambasciata Vienna, 4 gennaio 1910, N. 75/L. (Bernardi a Garroni, 14 dicembre 1909, N. 271/65).

¹⁹⁵² Темистокле Фелипо Бернарди (конзул 1909 – 1913), наследио је на том положају енергичног и предузимљивог Такома де Визарта. Бернардија је наследио Чезаре Лори. Публициста Батиста Пелегрини позива се на истраживања конзула де Визарта, који је 1905. утврдио да је број Срба у Битољском вилајету 24.000. S. Gallon, *Il Consolato d'Italia a Bitola...*, 128 – 129; B. Pellegrini, *Verso la guerra?...*, 539 – 540.

¹⁹⁵³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 739, f. Trattazione generale, Bernardi a San Giuliano, , 24 dicembre 1912, N. 12/6.

¹⁹⁵⁴ *Ibidem*.

Бугари задржавају прећутно, али опрезно очекивање, гајећи наду да ће се ускоро политички поново ујединити са палим бугарским становништвом. Опште незадовољство, према конзулу, повећавају и „недостатак симпатија које српске власти показују према другим националностима, неизбежни административни неред првих времена војне окупације и наношење превеликог повећања трошкова живота, последица разарања села и потпуна изолације у којој се град и одржава у односу на остатак вилајета“.¹⁹⁵⁵

Поводом акта о проглашењу новоослобођених крајева Србије и њиховом припајању конзул у Битољу Пинета је, у извештају Сан-Ђулијану, прибележио да су сви несрпски становници крајева, изузев Влаха, који су се према акту држали „хладнокрвно“, били „горко разочарени“ том одлуком.¹⁹⁵⁶ Навео је и да је битолски епископ у свечаном говору 10. септембра жажао због свих жртава у рату, али да ће нови становници краљевине бити под заштитом Србије“.¹⁹⁵⁷ Конзул у Скопљу, Џукулин, жалио се влади у Риму на понашање српских власти према католицима. Писао је да је парох Урошевца, Томазо Бериша, био под непрестаним надзором српских војника и да су српске власти настојале да притисцима и уцењивањем приморају католике да пређу у православље. Навео је да је надбискуп Мидија екскомуницирао дон Пасквалеа Чибара, који је живео у Србији, након што је он изабран за начелника општине Јањево. „Под изговором здравствених мера, изоловали су село Јањево, спречавајући становнике да оду и странце да уђу, и успевши да подигну трошкове живота превисоко“; оптужио је власти у Србији, али и Црној Гори да поспешују прелазак католика на православну веру, али да се то не одвија „насилним путем“.¹⁹⁵⁸ Протествовао је против одлуке српских власти да за начелника села именује Пасквалеа, хвалећи супротстављање српским властима надбискупа скопске дијецезе, Лазар Миједа (1869 – 1935), који је био познат као противник српског националног уједињења.¹⁹⁵⁹ Непријатељско држање несрпских народности према властима појачало се после одлуке да се уведе максимална тарифа на царину увозних производа, упркос приговорима трговаца који су желели да се не нова царинска тарифа не примењује на робу која је кренула из места добављања пре проглашења акта о присаједињењу.¹⁹⁶⁰

Џукулин се често залагао за права Албанаца који су избегли на албанску територију са територије између Ђаковице и Митровице, критикујући курс политике који су Србија и Црне Гора заузеле према њима и упозоравајући Сан Ђулијана да ће привремена окупација северне Албаније од стране Србије бити подстицај немира који

¹⁹⁵⁵ *Ibidem.*

¹⁹⁵⁶ Он пише да је „акт произвео катастрофалан утисак и горко разочарење међу становништвом које није могло да се навикне на идеју о дефинитивној окупацији Срба: муслиманима и Израелцима, не искључујући муслиманске Албанце / међу којима ће верски интереси и осећања трајати још дуго да превагну над националним осећањем / надали су се аутономији посебно после напредовања Турака у Тракији. Бугари су гајили исту наду после протеривања Бугарске у Македонију, док су Грци очекивали да Монастирска области пређе у састав Грчке“. ASMAE, Rapporti politici „P“, 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, Pinetta a San Giuliano, 12 settembre 1913, N. 237/85.

¹⁹⁵⁷ *Ibidem.*

¹⁹⁵⁸ ASMDAE, DD, Serbia, Confidenziale, 1913 – 1915, Zuculin a San Giuliano, 25 settembre 1913, N. 418/106.

¹⁹⁵⁹ ASMDAE, Rapporti politici „P“, 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, Zuculin a San Giuliano, 20 settembre 1913, N. 406/100.

¹⁹⁶⁰ Пинета је био посебно оштар у оцени ове одлуке: „Политичке страсти различитих раса нису још угашене, па је разборитост захтевала да се свака нова мера која утиче на економску ситуацију једне оволико погођене земље за сада избегава или макар примењује са мање ригорозности. Нимало. Овакву немарност власти никада нисмо видели у свакој грани управе. Апсолутна равнодушност у свему“. ASMDAE, DD, Serbia, 1913 – 1915, Pinetta a San Giuliano, 19 settembre 1913, N. 246/87 (N. 1955, XXII).

долази из ове две словенске државе. Цукулин је писао да је „симптоматично да се тренутно формира покрет који је више против Европе него против Србије и Црне Горе“; своју мисао правдао је тиме да су „ове две државе оштроумно шириле међу становништвом уверење да ће, ако заузму албанске територије, та одлука донесена по вољи Европе, чему не могу да попусте“, као што попустиле у питању Скадра.¹⁹⁶¹ Овим политичким поступцима Србија и Црна Гора „стварају струју врло снажног непријатељства према Комисији за разграничење северне границе“, тврдећи да Албанци не желе да пређу под словенску власт.¹⁹⁶² Писао је да је циљ Србије да се применом бруталних метода „униште“ Албанци, и да ће спровођењем поменуте политике Срби добити „полупразну земљу“ где ће хиљаде километара квадратних бити запуштено, укључујући и њиве, због недостатка радника.¹⁹⁶³ У извештају од 11. септембра 1913. потенцирао је тему српско – црногорског спора око Призрена. Црногорски мотиви за овладавање Призреном су само „поетски“, али не и стварни, јер је град било био једно од „седишта Душановог царства“. Навео је да је српско становништво у Призрену било противно династији Петровић, и да је „српски елемент у Призрену“ Црногорце сматрао „инфериорнијим“ од себе, и да тај град не може бити, како због пограничног подручја, нова, будућа престоница Србије, тако ни место који би, из стратешких разлога, могло да припадне Црној Гори, због велике албанске заједнице у њему.¹⁹⁶⁴ Он пише да су Албанци (нарочито националистички расположени Албанци, који се држе „пасивно“ према српско – црногорском спору), због економског просперитета, преферирали да остану у Србији, осим у случају да Црна Гора у Призрен не премести своју престоницу, што је такође, према Цукулину, било немогуће, због устројства црногорске војске и албанских околних племена.¹⁹⁶⁵ У поменутом извештају Цукулин је навео да од 22.000 становника у Призрену живи око 6000 православаца. Разлози због којих Призрен не може да постане престоница Србије је у томе што се град налази у „географском кутку“, „на неколико километара од српско – албанске границе“, коју је тешко одржавати. Према Цукулину, град не поседује услове за темељну инфраструктуру престонице.¹⁹⁶⁶

¹⁹⁶¹ ASDMAE, Seria Politica P 1891 – 1916, b. 199, Piculin a San Giuliano, 24 settembre 1913, N. 413/104.

¹⁹⁶² У извештају од 24. септембра 1913, Цукулин напомиње да је око 1300 Албанаца избегло у место Хас, код Круме, „са територије између Ђаковице и Митровице“. ASDMAE, Seria Politica P 1891 – 1916, b. 199, Piculin a San Giuliano, 24 settembre 1913, N. 413/104.

¹⁹⁶³ ASDMAE, Seria Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, Zuculin a San Giuliano, 25 settembre 1913, N. 419/107.

¹⁹⁶⁴ ASDMAE, Seria Politica „P“ 1891–1916, b.742, Avvenimenti balcanici Zuculin a San Giuliano, 11 settembre 1913, N. 401/95.

¹⁹⁶⁵ ASDMAE, Seria Politica „P“ 1891–1916, b.742, Avvenimenti balcanici, Zuculin a San Giuliano, 11 settembre 1913, N. 401/95.

¹⁹⁶⁶ Цукулин је овим разлозима придодео и непријатност географских услова и неуједначеност вароши са високо развијеним градовима какве захтева појам престонице. Навео је да се „Призрен налази на изузетно нездравом положају, где маларија и туберкулоза праве пустош, где је вода лоша и изазива гушавост, где је зима веома крута, јер се град угнездио на огранцима ланца Шар - Дага, до чијег врха се стиже тек за четири сата, врха који достиже границу сталног снега“. Цукулин је нагласио да град је далеко од главних комуникационих путева и не нуди могућност „грађанског живота“. Навео је да у граду „нема више од четири-пет кућа од цигала (укључујући и краљевски конзулат – конзулат Италије, који је уједно и „најлепша приватна резиденција“), док су све остале „направљене од блата и дрвета“ што утиче на чињеницу да би било „потребно неколико година да град буде доведен у стање да у њему буду смештени суд, министарства и посланства“. *Ibidem.* ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, Zuculin a San Giuliano, 11 settembre 1913, N. 401/95 (N. 1952, XXII).

Према саопштењима Цукулина, становништво Ђаковице желело је да добије црногорску, а не српску управу, будући да су се црногорске власти с пуним обзиром опходиле према албанском становништву у тој области.¹⁹⁶⁷

Након избијања Првог светског рата, српске војне власти новоослобођених области биле су, преко преписке конзула Цукулина у Скопљу, добро упознате о интернирањима, хапшењима и различитим облицима сузбијања националних права којима су били изложени Италијани у Монархији, уочивши подударност у српској националној идеји и иредентистичком италијанском покрету у Истри и Трсту. Душан Стефановић, министар војни, доставио је Пашићу препис и превод писма које је из Тореана (Таворјане, у Фриулију) 13. октобра упућен Цукулину, у којем се описује тешко стање у Истри и Трсту.¹⁹⁶⁸

Цукулин је испитивао и проблем губитка муслиманских земљишних права на новоослобођеним територијама. Преносио је да „узму ли се у обзир сви власници непокретности којима је наређено да поднесу редовне исправе о власништву“, свако ко их не поседује „не може се признати као легитимни власник“, чиме је стотинама земљопоседника одузета сва имовина под изговором да су насилно отели земље и куће аутохтоног српског становништва у XIV и XV веку.¹⁹⁶⁹ Аргумент који износе Срби, према Цукулину, можда је делимично и историјски тачан, али његова примена постаје „толико трагикомична да делује неуверљиво“; овом политиком мотивисања неколико вучитрнских села је постало потпуно очишћено.¹⁹⁷⁰ Осим тога, Цукулин је оштро протествовао против појединих официра, који су у Скопљу јавно захтевали „протеривање шпијунских и непријатељских конзула Аустро – Угарске и Италије“, у контексту најаве српских власти да ће конзулати, после припајања новоослобођених области, морати да се затворе; у поменутом извештају оптужио је српску војску да благонаклоно гледа на комитске групе које врше „незаконита хапшења муслимана“ у Ђилиану (180 лица) и селима надомак Приштине.¹⁹⁷¹ У извештајима је, у општим цртама, описивао паљења албанских села између Гостивара и Кичева, у долини Призрена, и порицао да претерује када тврди да српске војне власти желе да ухапсе стране конзуле у Скопљу.¹⁹⁷²

Галанти је био критичан према српским властима, које је оптуживао да се обрачунавају са албанским трговцима. Галанти је пренео да Црногорци као компензацију за помоћ Србији у рату против Бугара неће тражити Ђаковицу (завучену и непроходну), већ неки део Новопазарског санџака. Србија још увек не размишља да евакуише албанске територије пред опоменама великих сила. Ако Србија препусти Ђаковицу Албанији (према Галантију), могли би јој се направити уступци у Љуми – она ће тако добити стратешку заштиту Призрена, а Ђаковица за Албанију има огроман

¹⁹⁶⁷ ADSMAE, Archivio Politico Ordinario e Gabinetto, b. 157, Montenegro, fasc. Trattazione generale 1914 – 1917, p. 109, Zuculin a San Giuliano, 10 novembre 1913, N. 615/164.

¹⁹⁶⁸ ДАС, МИД ПО, 1914, микрофилм 430, XIV / 449 – 450 (Ф- XIV, 8, Дос. VII, Пов. бр. 2033).

¹⁹⁶⁹ ASDMAE, Seria Politica P 1891–1916, b. 199, Serbia–rapporti politici, Zuculin a San Giuliano, 25 settembre 1913, N. 419/107.

¹⁹⁷⁰ ASDMAE, Seria Politica P 1891–1916, b. 199, Serbia–rapporti politici, Zuculin a San Giuliano, 25 settembre 1913, N. 419/107.

¹⁹⁷¹ ASDMAE, Seria Politica P 1891 – 1916, b. 199, Serbia–rapporti politici, Zuculin a San Giuliano, 15 ottobre 1913, N. 480/128.

¹⁹⁷² У извештају од 12. октобра Цукулин је признао да информације о планинским борбама албанских чета и српских трупа добија од конзула Аустро – Угарске и да су губици у мртвима и рањенима преко 17.000. Појаснио је да постоји велика тешкоћа у добијању прецизних података о стању на поприштима локалних борби са албанским и бугарским четама. ASDMAE, Seria Politica P 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, Zuculin a San Giuliano, 12 ottobre 1913, N. 467/120.

значај док Србија нема никакав значај, којој не треба урбани градски центар са искључивим албанским живљем.¹⁹⁷³ Цукулин се позитивно изражавао о бригадиру Р. Вешовићу, команданта пећко – ђаковичког војног округа и Ј. Спасојевићу, обласном управитељу у Пећи, „умереном и интелигентном човеку“, чији је предлог био да се Ђаковица додели Србији као компензација за уступке у Новопазарском санцаку.¹⁹⁷⁴ Бригадир Радомир Вешовић, командант Пећко – ђаковичког војног округа, известио 13. августа 1913. Министарство унутрашњих дела да је дознао како је преко Драча у Албанију унесена извесна количина италијанских брзометних пушака.¹⁹⁷⁵

Конзули су потхрањивали слику о дубоком анимозитету који тиња између српских и црногорских војних власти, проузрокованом неусаглашеношћу о подели ослобођених крајева. Цукулин је крајем августа 1913. описивао стање у одредима црногорских трупа које су напуштале Митровицу, где су биле стациониране у војном логору, за упућивање на фронт против Бугара (11.000 преживелих војника од 12.500). Конзул пише да су били смештени у логор у близини станице Митровица где су били подвргнути петодневном карантину, с обзиром на то да је колера харала међу њиховим редовима. Италијански конзул у Скопљу се негативно реферише на стање у редовима црногорске војске, описује тензије између српских и црногорских подофицирских комананата и тврди да би њихово ефективно учешће имало слаб ефекат у фронталној борби против Бугара.¹⁹⁷⁶ Конзул у Скопљу бележио је на који начин црногорске војне власти третирају муслиманско и католичко становништво у метохијском крају. Јавио је депешом почетком јуна 1913. да је „влада Црне Горе последњих дана из корена променила начин понашања на окупираним територијама, и да је смењен префект Ђаковице“; писао је да су „свим муслиманима који су били присиљени да се преобрате, остављена слобода да се врате у ислам, што је неколико хиљада учинило са великим весељем“; исто се догодило и са католицима. „Нагла промена међу Црногорцима“ приписује се, према Цукулину, потреби помирења са становништвом у погледу поделе окупиране територије са Србијом.¹⁹⁷⁷

Конзул у Битољу Чезаре Лори крајем јула преносио је да се српске цивилно – војне власти неупоредиво толерантније односе према Грцима (Куцо–Власима,

¹⁹⁷³ ASDMAE, Serie Politica “P”, Avvenimenti balcanici, b. 741, Galanti a San Giuliano (Il Ministro degli affari esteri), 21 luglio 1913, N. 326/63.

¹⁹⁷⁴ Цукулин је навео за генерала Вешовића да је војне студије похађао у Италији. ASDMAE, Serie Politica “P”, Avvenimenti balcanici, b. 741, Galanti a San Giuliano (Il Ministro degli affari esteri), 21 luglio 1913, N. 326/63; M. Šćekić, „Stanje na crnogorsko–albanskoj granici uoči Prvog svjetskog rata (1913–1914), *Arhivski zapisi*, 2017, br. 1/2, 67 – 86.

¹⁹⁷⁵ M. Šćekić, „Stanje na crnogorsko – albanskoj granici...“, 67–68.

¹⁹⁷⁶ Цукулин је писао да црногорска војска пати од „апсолутног недостатка дисциплине у својим редовима, чему доприноси и силне губитке, пошто војници никада нису хтели да пуцају лежећи и једини пут су били смештени на предстражама, са тешким последицама по њих и српске одреде које су штитили“. Описује неусаглашеност током боравка у Митровици између две команде: „Током карантина у Митровици, који су лоше подносили, одлучно су одбили да сами припремају своје оброке, тако да је српски гарнизон био принуђен да им обезбеди храну и кува за свих 11.000 Црногораца. У војним сферама, на помоћ Црне Горе није се благонаклоно гледало, јер је српска војска морала да им обезбеди све возове, санитарске услуге и тако даље, а да није могла да извуче никакву предност од храбрих војника који су били вешти у планинском ратовању, али нису били навикли на дисциплину организоване војске“. Ово је Цукулина навело на закључак да „националисти и албански свештеници треба да преферирају да ће Црна Гора увек моћи да има онолико војника под оружјем колико је потребно да буде кочница било каквој побуњеничкој амбицији коју подстичу планинари из аутономне Албаније“. ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Zuculin a San Giuliano, 29 agosto 1913, N. 392/91.

¹⁹⁷⁷ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma, San Giuliano a Montenegro, 3 giugno 1913, N. 3127 (N. 3774).

романском или „хеленизованом“ словенском становништву) него према Бугарима.¹⁹⁷⁸ Галанти је сматрао да је држање вицеkonzула Цукулина у Призрену, и драгомана његовог конзулата, био „и више“ него „увиђаван“ према Србији. Спор са српским војним властима приписао је чињеници да је у јуну 1913. генерал Живковић забранио драгоману Шелди, Албанцу по националности, да путује из Призрена за Скадар, под изговором посматрања војних положаја српских снага, због чега се Галанти укључио у писање молбе служби Министарства иностраних дела Србије, која је дозволила пут.¹⁹⁷⁹

Конзул у Битољу, Лоди Фе¹⁹⁸⁰, протествовао је због привођења сина драгомана аустријског конзулата у Битољу, де Коха, наводећи да је то еклатантан пример кршења капитулационог режима према страним конзулима, њиховој кореспонденцији, правима представника страних држава; протествовао је неколико пута и због разоружања каваса, који су били у служби заштите службеника конзулата и „некоректног“ опхођења према конзулатима Аустро – Угарске и Италије, којих су били поштеђени француски и руски конзулат.¹⁹⁸¹ Лоди Фе је сматрао да је разоружавање каваса увод у план да се укину правне јурисдикције и царинске повластице које су од турског времена важиле за италијанске држављане који су остали на новоослобођеним територијама.¹⁹⁸² За такав поступак секретар Консулте Скалеа сумњичио је Марка Новаковића, начелника Битољског управног округа, о чему је захтевао додатне информације од Ринеле.¹⁹⁸³

¹⁹⁷⁸ Лори је писао да српске власти „са ригорозношћу поступају према Бугарима“, док према Грцима (и погрченом становништву), српске власти имају врло толерантан став, „што је објашњавао политичким околностима зближавања Србије и Грчке (сусрет Венизелоса и Пашића у Скопљу), иако то није спречило Грке да се „размеђу манифестацијама хеленизма, кроз обиље хеленских застава, поворки грчке школске деце, клицање Грчкој, које је учесталије него Србији и појава грчког митрополита који их је поздрављао са балкона.“ Лори преноси да је митрополит пренео да ће Манастир (Битољ) „остати српски и да се морамо повући, препоручивши грчком становништву да се добровољно потчини српским законима и новој држави, и да, ако не желе да се словенизују, могу да се придруже Куцо – Власима и Румунима; позвао је и учитеље грчких школа, којима је рекао да ће бити исплаћени до краја јула, пошто у овим земљама више неће постојати грчке школе.“ Лори је пренео министру да су Срби изјавили да ће у Битољу прихватити постојење само српских, румунских, муслиманских и израелских школа, које, према њиховом виђењу, одговарају аутентичним етничким елементима становништва, будући да „Срби не признају Бугаре у области као такве већ их, ослањајући се на недоследност њихових етничких и језичких карактеристика, сматрају изворним Србима, или барем као Словене, подједнако сродне Србима и Бугарима.“ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti politici, b. 741, 1913, p. 1129, Lori a San Giuliano, 19 luglio 1913, N. 187/58.

Они се заснивају на добро познатим разматрањима која се односе на фундаментална начела Православља. Поделе између различитих православних цркава / нису разлике вероисповести, већ једноставне политичке поделе. Православна црква је уско повезана са државом и њено окружење се поклапа са њеном територијом

¹⁹⁷⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti politici, b. 741, 1913, p. 1129, Galanti a San Giuliano, 18 luglio 1913, P. 320/61.

¹⁹⁸⁰ Луиђи Романо Лоди Фе је за конзула у Битољу изабран јануара 1914. године, након што је положај напустио Лабија који се 8. септембра 1913. упутио у Бриндизи. Избијањем Првог светског рата, био је приморан да штити и интересе аустријских држављана у граду. S. Gallon, *Il Consolato d'Italia a Bitola. Историја на италијанскиот конзулат во Битола*, Битола 2001, 131, 140.

¹⁹⁸¹ Лабија наводи да је Кох, за кога се сумњичило да је у вези с бугарским комитама, био, после кратког трајног боравка у притвору, „протеран с територије државе“. У италијанском конзулату тада су боравили, поред Лабије, официр Кастолди, инжењер Бернасони и немачки командант Тјери. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 744, Avvenimenti balcanici, Lodi Fe a San Giuliano, 6 ottobre 1913, 274/93; *Ibidem*, Lodi Fe a San Giuliano, 18 ottobre 1913, N. 298/100.

¹⁹⁸² ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, b. 744, Avvenimenti balcanici, 24 ottobre 1913, Lodi Fe A San Giuliano, N. 305/101

¹⁹⁸³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, b. 744, Avvenimenti balcanici, Scalea a R. Legazione Belgrado, 9 ottobre 1913, N. 55554/130.

Не одричући право Србије да, сходно 49. члану уговора Хашке конвенције, успостави право на наплату ратних контрибуција (доприноса) у новоослобођеним областима, италијанско Посланство у Београду упозорило је српску владу на опасност од смањења економских права, која припадају странцима у поменутим областима, и наметања нових царинских ограничења, без сагласности и консултовања заинтересованих влада.¹⁹⁸⁴ Влада у Риму противила се затварању занатских радњи чији су власници или радници били Италијани настањени у Скопљу, поводом обележавања прославе православног Божића и Нове године.¹⁹⁸⁵

Поводом обележавања годишњице ослобођења Скопља у октобру 1913, Цукулин је настојао да одржи пријатељске односе са начелником градске управе Хаци-Ристићем.¹⁹⁸⁶ У писму посланству у Београду, Цукулин је напоменуо да је био у пријатељским односима са драгоманом српског краљевског конзулата у Скопљу, који му је једини узвратио посету, за разлику од других представних српских војних и цивилних власти, који су га избегавали.¹⁹⁸⁷ Критичан према хапшењима трговаца у Митровици и начину третирања албанског живља у Љуми, „репресалијама и паљењима у Љуми и областима до Црног Дрима, које је вршила српска војска“, Цукулин је отворено показивао симпатије према Аустро-Угарској. Тврдио је да ће „уколико Аустрија, пркосећи нападима штампе целог света, ултиматумом буде хтела да придобије симпатије ових албанских популација на граници, резултат надмашити очекивања“; додао је да су муслимански албански верски ауторитети постале „ревносне присталице Аустрије“, и да ће „расположење према Аустрији у несрпском становништву“ у великој мери утицати на будућу политику Двојне Монархије.¹⁹⁸⁸ За разлику од Цукулинових тврдњи о прогону католичког становништва, Ринела је био обазривији у проценама и није *a priori* тврдио да постоји организован план за прогон католика у новоосвојеним крајевима. После разговора са Пашићем 25. октобра 1913, Ринела је јавио Сан – Ђулијану да се „више него по унапред одређеном систему или програму власти, жалбе на непријатности морају приписати личном раду мало савесних или претерано ревносних службеника, што, нажалост, није реткост у овим тренуцима у којима Србија, у недостатку одговарајућих кадрова за административне потребе нових региона, мора искористити људе који нису увек за сваку похвалу.“¹⁹⁸⁹

Када је реч о упућивању трупа које су из Битоља дошле у Охрид и Стругу на српско – албанску границу у октобру 1913, конзул у Битољу Лабија није тврдио да

¹⁹⁸⁴ ДАС, МИД ПО, *Aide Memoire*, микрофилм 406, XVII/645 (Ф-XVII, 1913, дос VII, P/6 VII, 19 février 1913)

¹⁹⁸⁵ Нове године по јулијанском календару. ДАС, МИД ПО, микрофилм 406 XVII/501(Ф-XVII, 1913, дос VI, P/6 VIII, *Aide Mémoire*).

¹⁹⁸⁶ ASDMAE, *Serie Politica* P 1891–1916, b. 199, *Serbia – rapporti politici*, Zuculin a San Giuliano, 26 ottobre 1913, N. 514/137.

¹⁹⁸⁷ Б. Храбак износи мишљење да је Цукулин, због пријатељских односа с генералом Б. Јанковићем, на „Арбанасе гледао као на дивљачан народ“, а да је његов анимозитет према Јужним Словенима био личне природе, и да није проблематизовао коректно држање које је одржавао новим цивилним властима. ASDMAE, *Serie Politica* P 1891 – 1916, b. 199, *Serbia–rapporti politici*, Zuculin a San Giuliano, 26 ottobre 1913, N. 514/137; Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912 до краја 1915 : национално неразвијени и нејединствени Арбанаси као оруђе у рукама заинтересованих држава*, Врање 1988, 24.

¹⁹⁸⁸ Срби су саопштили краљевском драгоману у Призрену да број масакрираних само у Љумском крају процењују на 9.000. Како истиче Цукулин, официри пукова не крију дубоку раздраженост због одлуке о повлачењу и намеру да се што пре освете. ASDMAE, *Serie Politica* P 1891 – 1916, b. 199, *Serbia – rapporti politici*, Zuculin a San Giuliano, 27 ottobre 1913, N. 518/138.

¹⁹⁸⁹ ASDMAE, *Serie Politica* P 1891 – 1916, b. 199, *Serbia – rapporti politici*, Rinella a San Giuliano, 25 ottobre 1913, N. 1206/287.

постоји тајни грчко – српски споразум о подели јужне Албаније и заједничкој војној акцији, али није искључио такву могућност.¹⁹⁹⁰ Чезаре Лори, конзул у Битољу, извештавао је током трајања рата, јула 1913, да српске власти врше притисак на бугарски део становништва да напусти стару Србију или да прихвати „србизацију“ (serbizzare), због чега су „многи Бугари размишљали о унијаћењу, како би избегли да буду србизовани“.¹⁹⁹¹ Лори је у извештају од 19. јула описао да су бугарски учитељи били позвани од полицијских власти, који су их обавестили да могу да пређу у службу српске владе, задржавајући плате које су до сада уживали, докле год дају уобичајену изјаву о преласку у српство; „чак би им се у пензију урачунавале и године стажа које је већ одслужио у бугарским школама“.¹⁹⁹² Наставници су то одбили, позивајући се на питање савести. Позвани су да своје одбијање дају у писаној форми, што су обећали да ће учинити уз образложену изјаву; Лори је предосећао да ће у супротном, сви бити протерани. Док са таквом ригорозношћу поступају према Бугарима, према Грцима – тачније, према погрченим Куцо влашким Бугарима – српске власти су до сада задржале врло толерантан став; они су, „можда стварајући ко зна какве илузије, то искористили да истакну сваку прилику да се размећу манифестацијама хеленизма.“¹⁹⁹³ Конзул је указивао да ће процес србизације сада ићи лакше, након што бугарске цркве и школе буду потиснуте, а акције комитских група спречене.¹⁹⁹⁴

Занимљиво је да је у ослобођеном Битољу децембра 1912. боравила грофица Ерсилја Каетани Лователи (1840-1925), која је путовала за Корицу у оквиру мисије грчког Црвеног крста. Њен пролазак кроз српску територију искористио је конзул у Битољу, Бернарди, да уложи званичан протест против српских власти без јасног политичког повода, изузев настојања да дискредитује српске војне и цивилне власти влади у Риму.¹⁹⁹⁵

Приликом посете престолонаследника Александра, министра војног Бојановића, министра пољопривреде Јанковића, и председника владе Пашића Битољу 19. новембра 1913, конзул Лабија је прибележио да су војне и цивилне власти вршиле притисак на становништво да, „под претњом казне од 200 динара“, изузев болесних, присуствују свечаном доласку.¹⁹⁹⁶ Према саопштењима конзула, пријем становништва био је веома хладан, а организација прославе привидна. Он пише да су „страни поданици онемогућени да истакну своје заставу заједно са српском“.¹⁹⁹⁷ Како су неки

¹⁹⁹⁰ ASDMAE, Seria Politica P 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, Labia a San Giuliano, 15 ottobre 1913, N. 293/98.

¹⁹⁹¹ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia, 1913 – 1915, Lori a San Giuliano, 19 luglio 1913, N. 187/58.

¹⁹⁹² Лори се у истом извештају позабавио питањем обима територија на који полажу право бугарски егзархисти и српска црква. Према њему, „поделе између различитих православних цркава, нису разлике вероисповести, већ једноставне политичке поделе, будућида је православна црква уско повезана са државом и њено окружење се поклапа са њеном територијом“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti politici, b. 741, 1913, p. 1129, Lori a San Giuliano, 19 luglio 1913, N. 187/58.

¹⁹⁹³ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia, 1913 – 1915, Lori a San Giuliano, 19 luglio 1913, N. 187/58.

¹⁹⁹⁴ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia, 1913 – 1915, Lori a San Giuliano, 19 luglio 1913, N. 187/58.

¹⁹⁹⁵ Грофицу Лователи дочекао је 22. децембра (по старом календару) окружни начелник Битољског округа Бранислав Нушић, који јој је организовао превоз кочијама и преноћиште у граду. Ерсилја Каетани Лователи била је једна од најобразованијих припадника аристократских породица у Италији, бавила се археолошким истраживањем античког света. AC, МИД ПО, микрофилм 406, XVII/500 (Ф – XVII, 1913, Дос VI, р VIII/ 6, 26.децембар 1912, Пов. бр. 1029).

¹⁹⁹⁶ ASDMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b. 199, Labia a San Giuliano, 24 novembre 1913, N. 368.

¹⁹⁹⁷ Лабија пише да је инцидент био што је код здања Отоманске банке жандари спустили енглеске и француске заставе, који су били подигнути да би указали на заштиту те две земље, толико да је било потребно интервенисати од стране одговарајућих конзула како би се избегао даљи инцидент. ASDMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b. 199, Labia a San Giuliano, 24 novembre 1913, N. 368.

ауторитативни европски листови већ објавили, овде су на снази закони по којима се сви они који не прокажу побуњенике кажњавају са пет година принудног рада. Ово последње је пропраћено „непримећено“: нико не може изостати без посебне дозволе из свог села, јер следе казне. Лабија пише да српској влади недостају функционери и принуђена је да места на новим територијама уступа људима који нису ни способни ни достојни. Поред тога што свуда „влада најеклатантнија корупција, полиција или српске банде свакодневно користе окрутна и огромна средства за потчињавање становништва“; описао је хапшења побуњених бугарашких елемената у селима поред Крушева и око Прилепа.¹⁹⁹⁸ Полицијски агенти су „бивше српске комите“, „навикнути на разна непочинства“, који се прихватају посла у полицији како би избегли сиромаштво и скупоћу цена. Циљ српске власти је да се лише „интелектуалног слоја, осумњичених за антисрпску агитацију, која се теже може привићи на србизацију, у односу на сељачке масе“. Замерао је да се намећу новчане контрибуције влашким селима Гопеш и Маловиште у битољском округу, као и да се уводе реквизиције и обавезање довлачења сировина, без накнаде.¹⁹⁹⁹ Преноси да су Срби „масакрирали муслимане и Бугаре у казама Кичево, Прилеп и Крушево“ и доставља листу албанских уништених села после 1. октобра у областима Кичево, Струга и Дебар: тврди да су подаци за Кичево тачни, а за друга два да су у питању апроксимативни подаци.²⁰⁰⁰ Према Лабији, српску управу негативно су дочекали Аромунци, Бугари, Грци и муслимани, поготово Албанци.²⁰⁰¹ Осим тога, пренео је и да су конзули Аустро – Угарске, Британије, Румуније, уз њега, одлучили су да заједничком нотом обавесте своје владе о догађајима и инцидентима у Кичеву, Крушеву и Прилепу које се воде против Бугара и муслимана, замерајући што је руски конзул унапред одбио учешће у таквој ноти.²⁰⁰²

Лоди Фе, наследник Лабије од 1914, био је посебно критичан према српским аспирацијама на источну Албанију. Он је писао да се „Срби не умарају да констатују да су услови у Албанији такви да не дозвољавају одрживу државу, па чак ни добросуседске односе“, што изискује да морају бити спремни да заузму албанску територију до оне природне границе која може да гарантује безбедност и спокојство Србија.²⁰⁰³ Износио је мишљење да Срби „намеравају да својим пријатељским силама припреме европско јавно мњење способно да разуме и оправда њено напредовање на територију нове државе“; чак и они који о Албанији суде са одлучним песимизмом, друштвени услови нове Србије морају изгледати још тужније.²⁰⁰⁴ Понавља да се репресија наставља према несрпским елементима и пише да „ко прође улицама Српске Македоније, види читава албанска села уништена у пожару који су подметнули Срби, док сиромашни становници, који су се склонили у град, остају да умиру од глади, немаштине и патње.“ Сугерише да, уколико унутрашњи немири у Албанији забрињавају Европу, они у српској Македонији, са хуманитарне тачке гледишта, „не смеју оставити мање дубок утисак“; и ако с једне стране ратни инстинкти албанске расе ремете спокојство Срба“, које конзул не негира, „Срби не морају да траже

¹⁹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹⁹ ASDMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b. 199, Labia a San Giuliano, 24 novembre 1913, N. 368.

²⁰⁰⁰ *Ibidem*.

²⁰⁰¹ *Ibidem*.

²⁰⁰² *Ibidem*.

²⁰⁰³ ASDMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b. 199, Labia a San Giuliano, 24 novembre 1913, N. 368.

²⁰⁰⁴ *Ibidem*.

подручје толике мржње у свом понашању које им непрестано побуђује жељу за осветом према том народу“.²⁰⁰⁵

У оквиру истог извештаја, Лоди Фе обавестио је министра да је у округу Кичево, у периоду од две недеље (средином новембра 1913) пребијено 550 лица.²⁰⁰⁶ Такве мере намењене су изазивању побуна и протеривању становништва: у дистрикту Крушева (село Прибилци, двоје мртвих, седамнаесторо лица изложена плаћању казне), док су посебно пострадали села Вардино, Свето Митрани, Долно Дивјаци, Оберешани, Бирино, Бараково, Руце. У Резуји петорица усељеника из Румуније су нападнута, од којих је само један преживео.²⁰⁰⁷ Према Лоди Фе –у, такви системи власти (управе) „немају за циљ успостављање реда и мира у овим земљама, већ су замишљени да изазову нове побуне“; муслиманима је, према његовим утисцима, „онемогућено да секу дрва, па њихово једино богатство остаје оно у планинским селима, тако да су лишени не само средстава за заштиту од хладноће, већ и сваког извора прихода“; конзул истиче да српска влада намерава да их натера да се иселе и тако натера да се одрекну својих имања“.²⁰⁰⁸ Овај извештај навео је Сан-Ђулијана да пренесе Империјалију у Лондон да британска влада, преко свог посланства, утиче на Србију да успостави „хуманију“ приступ бугарском и муслиманском становништву.²⁰⁰⁹ Сан Ђулијано је у децембру 1913, поводом догађаја у Кичеву, Крушеву и Прилепу, упутио телеграм и Сквитију, у којем га је саветовао да се „српској влади сугерише да је у њеном интересу да власти заузму хуманије понашање према муслиманској и бугарској популацији.“²⁰¹⁰

Корупција, лоша организација железничке инфраструктуре биле су на мети критике Цукулина, који је новоослобођене крајеве називао „колонијама за експлоатацију“.²⁰¹¹ Цукулин је српску управу оптужио за корупцију и неефикасан систем рада железничке трасе Солун – Скопље Он пише да „административни системи Срба, који онемогућавају живот на окупираним територијама, чине да сви желе да се иселавају. Власти су почеле да брину о томе и желеле су да успоре емиграцију, дајући дозволе за одлазак само онима који су имали посебне личне разлоге за емигрирање. О законитости овог услова за добијање дозволе могло би се расправљати, али то је на крају мудра мера која има за циљ да спречи потпуну депопулацију и последичну финансијску пропаст нових територија.“²⁰¹² Цукулин је показивао отворене симпатије према циљевима албанско – бугарског Охридско – дебарског устанка и трупе српске војске приказивао у деморалишућем, морално неприхватљивом и негативном светлу, невољне да пружају отпор устаницима. Поводом другог пензионисања генерала Живојина Мишића, непосредно након што су албанске комите заузеле Дебар и Охрид, Цукулин је истакао да је пензионисање генерала Мишића „учињено искључиво ради задовољења јавног мњења које је преко опозиционе штампе тражило жртвеног јарца“;

²⁰⁰⁵ *Ibidem.*

²⁰⁰⁶ Лоди Фе наводи појединости убистава у неким од села у битолском округу: у Новоселу петоро лица претучено је на смрт, у Плавници пет кућа запаљено, насиља забележена и у селима Тухин и Зајас. *Ibidem.*

²⁰⁰⁷ ASDMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b. 199, Labia a San Giuliano, 27 novembre 1913, N. 371/112.

²⁰⁰⁸ *Ibidem.*

²⁰⁰⁹ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Londra 1861–1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), San Giuliano a Imperiali, 16 dicembre 1913, N. 68011.

²⁰¹⁰ Обавестио је и владе у Берлину и Паризу. ASDMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b. 199, Telegramma in reparto, San Giuliano a Bollati, Squitti, Pansa, Carlotti, 16 dicembre 1913, N. 68011.

²⁰¹¹ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Zuculin a San Giuliano, 8 dicembre 1913, N. 609/161 (N. 1992, XXII).

²⁰¹² ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Zuculin a San Giuliano, 8 dicembre 1913, N. 609/161 (N. 1992, XXII).

према конзулу, официри нису показивали превисок осећај дужности и масовно су напуштали своје трупе чак и пре него што је демобилизација завршена.²⁰¹³ Уочи гушења устанка, Цукулин је уочио да се „жар који је настао међу албанским елементом града Скопља и околине гасио пред јасном и прецизном визијом озбиљних последица које би и најмањи устанички покрет имао“.²⁰¹⁴

Посебну пажњу опуномоћеног представника у битољском конзулату М. Пинете привукли су догађаји у Дебру и упади албанских чета у овај град у септембру 1913. У својим извештајима Пинета је показивао наклоност албанском националном покрету, који се удружио са бугарским на „ослобађању од српског јарма“.²⁰¹⁵ Нико не може да предвиди коначан исход овог албанског покрета. „Са слањем бројних трупа Срби ће можда успети, за сада, да одбију освајаче и освете своје пале паљењем насеља и убијањем, као и обично, свих Албанаца, жена, деце и мушкараца, а посебно вођа“. Међутим, према Пинети, оправдано је сумњати у трајни успех, пошто Албанци са севера, без уобичајених јесењих упада и јуриша, не би могли да преживе зимску сезону; затим долазе „казне, таксе свих врста и на крају царинске тарифе, које су с таквом ригорозношћу примењивали Срби, чак и на оне који долазе из Албаније, који су изазвали „баснословно“ поскупљење свих врста робе, а пре свега основних животних намирница, као што су со, шећер, кафа и уље“. Срби тврде да су Албанци наоружани новим моделима пушака, које предводе аустријски официри, а поврх тога и аустријским новцем, плаћеним вођама који потом обећавају својим следбеницима „плен од српских територија“. Пинета није поклањао пажњу истинитости ових тврдњи. Према његовим увидима, српски јарам „толико оптерећује Албанце“, да сви становници Дебра „страхују од напредовања Албанаца“, од чијег покрета очекују и надају се успостављању аутономије „древних“ османских покрајина.²⁰¹⁶

Бернарди, конзул у Битољу, у априлу 1913, пратио је попис становништва који су српске војне власти, „од куће до куће“ брижљиво спроводиле. Писао је, међутим, да границе управних јединица, које српске власти стварају у Битољском округу не одговарају казама из турског времена, и да Срби настоје да административним реформама и манипулацијом података у пописним књигама смање број Бугара у том крају, чему илустративно може да послужи и пример „потпуног укидања разлике између егзархиста и патријаршиста (васељениста)“.²⁰¹⁷

Конзул Галанти у Скопљу сматрао је да је Цукулиново држање према српским војним властима, од почетка балканских ратова, било коректно и удружано, чак и пријатељски настројено. Генерал Живковић, командант војне области Призрена, одбио је да изда дозволу драгоману да путује у Скадар (путовање у јуну 1913), премда је

²⁰¹³ Цукулин је додао да је био уверен да би било који други генерал „тешко могао да одоли притиску официра и војника који су, уморни од једанаестомесечне кампање, захтевали да одмах буду демобилисани“. ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, Zuculin a San Giuliano, 1 ottobre 1913, N. 441/115 (N. 1961, XXII).

²⁰¹⁴ ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, Zuculin a San Giuliano, 6 ottobre 1913, N. 452/117 (N. 1962, XXII).

²⁰¹⁵ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia, 1913 – 1915, Pinetta a San Giuliano, 24 settembre 1913, N. 251/88 (N. 1960, XXII).

²⁰¹⁶ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia, 1913 – 1915, Pinetta a San Giuliano, 24 settembre 1913, N. 251/88 (N. 1960, XXII).

²⁰¹⁷ Подградец, који је чинио део казе Старово, припојен је Охридској кази, док је Кичево изгубило статус казе и припојено префектури (округу) Тетово. Бернарди, пак, сутерише да се још увек не зна „која ће села припасти којој општини“ (бившој нахији) и да српске податке не треба узимати као апсолутно тачне. Поменуће мере Бернарди је приписао „малобројном мањином коју Срби представљају у Битољу у односу на остале, тако и њиховом намером да убудуће не признају ниједну другу националност“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 383, Bernardi a San Giuliano, 16 aprile 1913, N. 75/28.

претходно драгоман путовао у Скадар, уз дозволу војних власти у Скопљу (начелника штаба Вучковића), о чему Живковић није био благовремено обавештен.²⁰¹⁸ О Цукулиновом „некоректном“ и „непријатељском“ држању према српским управним и војним властима и одлуци српске владе да не призна драгомана италијанског вице–конзулата писао је, у неколико наврата, и отправник послова Михаиловић, који је о томе разговарао са Сан – Ђулијаном у августу 1913.²⁰¹⁹ Галанти се сукобио са војним властима у Скопљу, када је 8. јуна 1913. дошло до хапшења неколико жена бугарске националности које су протествовале испред зграде италијанског конзулата, због оптужбе да је драгоман Конзулата потегла пиштољ на војне власти.²⁰²⁰

Конзул у Битољу Лоди Фе јављао је министру да информације које преноси београдска штампа о отпору на који су наишле српске трупе приликом уласка у Дебар нису тачне. За разлику од Охрида, где је било хапшења и убијања побуњеника, у Дебру је све протекло мирно; на почетку устанка, српске трупе су успеле да ликвидирају Рамиз беха, Хисен беја и Садулах беја да Страцинијера.²⁰²¹ У извештају од 12. октобра, Цукулин је навео да није могао да провери вести о жртвама у борбама око Кратова и Валандова, као и да је информације о борбама са албанским четама у региону Ђаковице (Бериша, Реза, Краснићи) добијао од аустро–угарског конзула. Навео је да су се у свом повлачењу ка Гостивару албански одреди нису чинили штету становништву, за разлику од српских трупа које су присиљавале делове албанског становништва на прелазак у православље, под претњом „истребљења“, и да је део села „попаљен“ (попут Равена у близини Гостивара, и Симнице, у околини Кичева); многи становници Гостиварске казе „спонтано и слободно, повиновани набоју свог срца“ прешли су на православну веру.²⁰²²

Драгоман вицеконзулата у Призрену А. Шелда обавестио је августа 1913. конзула у Скопљу да су црногорске трупе починиле над албанским племенима Никај и Мартури у северној Албанији „разне масакре“, не наводећи ниједан конкретан случај поменутих злочина. Према Шалди, трупе су приморале преживеле да се склоне у

²⁰¹⁸ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 741, Galanti al Ministro degli affari esteri a Roma, 18 luglio 1913, N. 320/61.

²⁰¹⁹ Михаиловић је навео да је „од раније с приватне стране знао да се представници талијански у Солуну и Призрену држе некоректно према нама, о томе сам раније имао прилике да разговарам са познаницима у Консулти, али ми се чинило да је то недовољно да се против њих стави отворена, званична оптужба“. Полемика је дала повода да Министарство упуту ногу Посланству да „не представља судију и саветодавца“, већ да извршава налоге. ДАС, МИД ПО, микрофилм 386, III/139 – 140 (Ф–III, И/1–IX, Дос II, 7. август 1913, Пов. бр. 5541).

²⁰²⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 740, Avvenimenti balcanici, Galanti a San Giuliano, 8 giugno 1913, N. 216/45.

²⁰²¹ „По њиховом уласку град је потпуно опустошен, а Албанци су се с породицама повукли у Малисију, односно у предграђе Дибра иза Дрина. Процењује се да су градски бегунци заједно са онима који су чинили борбене банде достигли четрдесет хиљада, али се цифра мора сматрати преувеличаном ако се узме у обзир да становништво Дибра не прелази двадесет хиљада душа. Међутим, мора се искључити да је дошло до отпора и борбе прса у прса, чиме би требало оправдати експесе Срба, ако не у Дибри, онда другде. Српске трупе су ушле без иједног метка и искористиле одсуство становништва да опљачкају све: житарице, намештај, ћилиме. Албанци су, међутим, остали наоружани у Малезији. Масакри, насиље и пожари су се десили од стране трупа у Окриди и околним областима; процењује се да је убијено двадесет и двоје хришћана и знатно већи број муслимана, док су сви свештеници похапшени и осуђени. У Велесту је запаљено неколико албанских кућа. ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, Lodi a San Giuliano, 9 ottobre 1913, N. 277/95 (N. 1964, XXII).

²⁰²² Жалбе да су комуникационе линије до Призрена и Скадра пресечене и пресретане. У наредним непосредним извештајима, Цукулин се жалио на држање српских трупа према католицима и Албанцима у околини Приштине. ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, Zuculin a San Giuliano, 12 ottobre 1913, N. 467/123 (N. 1967, XXII); *Ibidem*, N. 490/133, N. 1970 (XXII).

област племена Шалџа.²⁰²³ Иако је драгоман тврдио да „нису познате никакве епизоде или мање-више конкретне чињенице о тим догађајима“, навео је да су црногорске трупе „масакрирале становништво, не правећи никакву разлику између пола и старости убијених, а било је бројних пожара и крађа кућа“. Истакао је да је такав начин поступања црногорских трупа иритирао и „наставио да иритира српске војне власти“ које су „усвојиле сасвим другачију тактику“ према Албанцима – оне су прибегле мирним средствима, чинећи све „да удовоље Албанцима из крајева које је Србија недавно окупирала“; слично мишљење о напетим српско – црногорским односима поводом стања у Албанији имао је и конзул Галанти, који је писао да „Срби, војне власти у Призрену, не крију извесно задовољство тешкоћама на које су наилазили Црногорци области Хаси, и хвале се својим брзим и мирним успесима у Албанији“.²⁰²⁴ Шелда је крајем јула, без одобрења српских војних власти, напустио Призрен и отишао на неколико дана у Скадар, што је, по његовом повратку, изазвало краткорочне тензије између италијанског конзулата у Скопљу и српског делегата Министарства спољних послова.²⁰²⁵

Режим капитулација и правно – имовинске заштите поданика иностраних држава који су радили на новоослобођеним територијама, такође је бринуо италијанску владу. Конзул Галанти се придружио протестима и захтевима конзула Аустро – Угарске, Француске и Британије да се режим капитулација, који се дотицао и положаја конзула у Османском царству, очува у неизмењеним околностима на новоослобођеној територији, до коначног мировног споразума и уређења тог питања са сваком државом билатерално.²⁰²⁶ Сан – Ђулијано је, суочен са продужавањем сукоба с Грчком, настојао да проблем капитулација реши у најкраћем року, апелом да конзули не изазивају непотребно инциденте против српских власти, као и да Србија одржава помирљив став по овом питању до његовог коначног уређења; министар је навео да је Италија спремна да отпочне преговоре.²⁰²⁷ У марту 1914. енергично је протествовао да се италијански држављани, који су живели на новоослобођеним територијама које су припале Бугарској, Црној Гори Грчкој и Србији и били под формално – правно заштитом конзулата и вицеконзулата, позивају на војну службу и регрутују противно њиховој вољи.²⁰²⁸

Секретар Де Скалеа негирао је приговоре које је Михајловић упутио Консулти у вези некоректног понашања вицеконзула у Призрену према српским војним властима, ослонивши се на Галантијеве извештаје да је вицеконзул добио одобрење да посети

²⁰²³ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915– 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Galanti a Sonnino, 23 giugno 1915, N. 355/30.

²⁰²⁴ У истом извештају, Галанти је предочио да су Црногорци „послали у Малисију, неки кажу као таоци, неки кажу да убеди Албанце да се предају, католичког ђаковачког жупника Стефана Краснића и пећког жупника жупника оца Клементеа, фрањевца, као и неке муслиманске хоце, како би убедили Албанце да се предају, али је сумњао да ће се то остварити, католичким делом Албанаца који је и „даље био под утиском убиства оца Палића“. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Galanti a Sonnino, 23 giugno 1915, N. 355/30.

²⁰²⁵ ASDMAE, Serie Politica “P”, Avvenimenti balcanici, b. 741, Galanti a San Giuliano (Il Ministro degli affari esteri), 1 agosto 1913, N. 339/69.

²⁰²⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 737, Avvenimenti balcanici, Telegramma in arrivo, Galanti a San Giuliano, 24 novembre 1912, N. 7278.

²⁰²⁷ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, Avvenimenti balcanici, b. 744, Telegramma in Partenza, San Giuliano a R. Legazione Belgrado, 23 ottobre 1913, N. 7262.

²⁰²⁸ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 744, Avvenimenti balcanici, San Giuliano a R. Legazioni Belgrado, Cettigne, Sofia, Atene, 23 marzo 1914, N. 15743.

Скадар; Пашић је сматрао да италијански политички поступци и пропаганда против српских захтева у северној Албанији нису били коректни према Србији.²⁰²⁹

Скопски конзул Галанти известио је 1915. Сонина, на основу података виценконзулата у Призрену, о албанском нападу у Враништу и нападу Хасан беја на Приштину.²⁰³⁰ Конзул Галанти је, попут свог претходника Цукулина, наставио и у овом времену да оптужује српске власти за непотизам, антибугарско деловање, преке војне судове, полицијски терор и нехуман третман ухапшених лица, „управу која је гора од турске пре 1903“; жалио се на слабе комуникације, услед којих не добија прецизне информације. Бележи нападе одреда бугарских комита.²⁰³¹ Оптужио је Трифуновића, који је именован на место начелника Брегалничког округа (уместо Скопског), да има „фанатичан карактер и оскудну интелигенцију“ и да неће допринети смиривању тензија. Бугаро-муслимани спремају напад на Струмицу. Борбе против српске војске у Кочанима, Штипу, Кратову. Сукоби у Доброшанима и Селчу, извештава.²⁰³²

Упад бугарских одреда у источну Македонију и рушење моста на Струмици 7. децембра 1914, у којем је учествовало око 200 бугарских комита, Галанти је писао да не делују по налогу из Софије, већ Беча.²⁰³³

Цукулинови екстремни бугарофилски ставови у извештајима подвргавани су неколико пута анализама и коментарима, у спољнополитичким круговима у Риму и Београду, што је конзула приморало да истакне како се брани од дојава, написа и уверења да је „радикални србофоб.“²⁰³⁴ Цукулин је српске војне и цивилне власти често нападао да „тероришу становништво, уводе ванредне мере, омогућавају корупцију“, да фалсификују статистику, и да се чека „дан када ће Аустро – Угарска и Бугарска, анђели слободе, ослободити неспрско становништво од трулог, неспособног српског јарма“; овакви ставови наишли су на критику отправника послова Ринеле.²⁰³⁵ Отправник послова у битољском конзулату, Пинета, тврдио је у септембру 1914. да „ватра гори испод пепела“: „свуда се чује само вапај очаја и клетве против лоповског и вандалског

²⁰²⁹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 386, III/110 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 22. јула 1913, Пов. бр. 2333.

²⁰³⁰ Чланак „Српског југа“ о арнаутском нападу (27. јануара, 9. фебруара 1915, чланак од 1/14. фебруара), којем се говори да су албански становници села на албанском делу територије захтевали останак српских трупа, и који је Галанти приложио у свој извештај, Сонино је означио са стране. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), b. 177, f. Serbia. Trattazione generale 1914 – 1916, Galanti a Sonnino, 13. Febbraio 1915, P. 106/8.

²⁰³¹ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915–1918), b. 177, f. Serbia. Trattazione generale 1914 – 1916, Galanti a Sonnino, 27. Febbraio 1915, N. 129/9.

²⁰³² ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915–1918), b. 177, f. Serbia. Trattazione generale 1914 – 1916, Galanti a Sonnino, 27. Febbraio 1915, N. 129/9.

²⁰³³ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, f. Trattazione generale, Galanti a Sonnino, 13 dicembre 1914, N. 449/127.

²⁰³⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, f. Trattazione generale, Zuculin a Sonnino, 13 dicembre 1914, N. 449/127.

²⁰³⁵ У поменутом извештају, Цукулин је написао да Срби не чине већину становништва ни у Скопљу, ни у Призрену. Позивајући се на званичне изворе пописа Краљевине Србије, навео је да у Скопљу структура изгледа: 28.604 муслимана, православних 13.331, Јевреја 1500, католика 401, протестаната 11, укупно 43847, тврдећи да су сви побројани муслимани Албанци и да их има 29.000, а да православно становништво већински припада Бугарима (њих око 10.000), а да Срба има око 3000; негирао је постојање „муслиманских Срба“. Бројеви за Призрен не поклапају се у потпуности са подацима које доносе Јефто Дедијер и Јован Цвијић, али су по етнографској слици слични (муслимански Албанци 12.000, католици 1000, Грци 1500, Цигани 1500, Срби 5000), укупан број 21.000. Дедијер наводи да је у Призрену 1910. Било 23.800, Срба 4350, Грка 725, католика 950, Цигана 460, укупан број: 30.285 душа. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, f. Trattazione generale, Zuculin a Salandra (20 ottobre) 1914, N. 350/101; Ј. Дедијер, „Стара Србија“, *Српски Књижевни Гласник*, књ. 29, бр. 9,

српског режима.²⁰³⁶ Према Пинети, сви се заклињу на успех аустро-немачког наоружања са надом да ће бити ослобођени „српског јарма.“ Садашњи рат донео је повод за „нова шиканирања, и за нове изнуде, међу којима су две главне субвенције за српски Црвени крст и служење војног рока. Нико не може да плати ове огромне порезе и они ће на крају напустити земљу чим се разјасни политичка ситуација Срба како би трајно остали на новим територијама.“²⁰³⁷ Пинета је писао, у октобру 1914. да је морал српске војске, и цивилних власти у Битољу, значајно „опео“, да се оскудева у намирницима, оружју и потрештинама, те да бугарски сељаци у битолском округу припремају „свечани тренутак ослобођења“; том ослобођењу, према речима Пинете, може помоћи и „окупација Италије, ових простора, чему се подјармљено становништво однедавно нада.“²⁰³⁸

Галанти је неретко умањивао размере, последице и околности страдања српских заробљеника и цивила од бугарских трупа током Другог балканског рата, поједностављујући српско – бугарски сукоб на слику „апсолутне“ неупоредивости димензије сегрегације бугарског становништва у вардарској Македонији, током једногодошњег трајања српске војне управе, и „повремених“, несинхронизованих злочина над Србима у јулу 1913. Не порекнувши да су се злочини бугарских трупа над Србима догодили и да их је италијански конзулат у Скопљу осудио, Галанти је у јулу 1913. писао да су „масакри које су Срби извршили над македонским бугарским становништвом у центрима које су заузели, као што су Кочани, Штип, Радовиште, ужасни“, али да ће докази о томе бити „доступни врло касно, с обзиром да су Срби остали победници и обнављају градове“.²⁰³⁹

Цукулин је, уз оптужбе да су српски службеници подмитљиви (на железничким станицама, царини итд.), оштро критиковао *Уредбу о јавној безбедности у ослобођеним*

²⁰³⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, f. Trattazione generale, Pinetta a San Giuliano 10 settembre 1914, N. 227/83.

²⁰³⁷ Пинета је ипак признао да постоји економски напредак у односу на стару, турску управу. Он пише да и поред дезертерства, које такође поспешују грчке власти, 90% погрчених младих људи у граду и влашким општинама сме да напусти или остане у својим занимањима кроз напојнице које варирају између 200 и 2000 динара, подељених између цивила и војске, инфериорних и надређених. Од 24 припадника Јевреја, који су овог пута требало да буду позвани, само су четири заробљена. Диспропорција између турске прошлости и српске садашњости је таква да не трпи никакво поређење. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, f. Trattazione generale, Pinetta a San Giuliano 10 settembre 1914, N. 227/83.

²⁰³⁸ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, f. Trattazione generale, Pinetta a San Giuliano, 4 ottobre 1914, N. 237/87.

²⁰³⁹ Галанти је писао: „Овим не желим ни на који начин да оправдам понашање бугарске војске и заиста сам чврсто уверен да ће злочини, за које је оптужена у Књажевцу над српским становништвом и у солунском вилајету над грчким становништвом, бити апсолутно доказани. Ако у овом [скопском] округу Бугари нису могли да почине злочине над српским становништвом, то је због чињенице да их нема у местима где су се борбе водиле. С друге стране, руски конзул, који се у свим приликама показао као изразити србофил, признао ми је да су у наведеним местима сви угледнији Бугари били потиснути. Мој колега из Аустро – Угарске и ја смо се уздржали од посете поменутиим српским рањеницима [у Скопљу] из следећих разлога: 1) да се српске власти, које су се увек показивале као мање него фер према конзуларном кору, позивају на његов ауторитет само када им то може бити од посебне користи; 2) да конзули не могу званично констатовати бугарска зверства када им није дозвољено да констатују шта су друге зарађене стране чинили у округу своје јурисдикције; 3) да изгледа чудно да Срби подижу тако гласне вапаје, узмемо ли у обзир да су они, неколико недеља након уласка у Скопље, у време рата са Турском, наставили да масакрирају и бацају у Вардар извесне муслимане који су се предали, и да је након окупација, власт, нећу рећи наставила да толерише, већ отворено подржава тзв. „националну заштиту“, да су до пре неколико дана радили на мучењу и злостављању невиних људи“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, Avvenimenti balcanici, b. 741, Galanti a Ministro degli affari esteri, 18 luglio 1913, N. 323/62.

областима, која је донесена 4. октобра, њене чланове 7 и 8, називајући је документом „ироничног назива“, осуђујући „непотребну“ репресију, цитирајући бугарски листа *Мир*.²⁰⁴⁰ Критика чланова те уредбе (посебно члана 14, који је пандан члану 467, према којом се с 20 година принудног рада кажњава ношење експлозива, за разлику од италијанског закона од казне од 50 лира) обележила је неколико конзулових депеша.²⁰⁴¹

Цукулин је указивао на штетан талас емиграције муслиманског становништва из Старе Србије и вардарске Македоније по економско стање тих крајева и преносио министру Сан – Ђулијану да српска влада поспешује долазак колониста, српских сељака из северне Шумадије као и словенских сународника из Аустро–Угарске. Питао се да ли ће се они привићи на нове услове пољопривредног живота.²⁰⁴² У истом извештају од 17. априла 1914, Цукулин је описао да се на новоосвојеним територијама одвија снажна емиграција према Једренском вилајету, да је више од 150.000 муслимана напустило српску територију. Емиграција, према конзулу, „јача из дана у дан“; огромна подручја су доживела депопулацију, „посебно у пространој равници Косова, где преовлађује муслимански албански елемент, посебно у селу Вучитрн“.²⁰⁴³ Он пише да је „веома висок и проценат муслимана који напуштају Скопље, где у турским квартовима целе улице остају без становника, а огромне празне куће налазе онај ко их изнајмљује или купује чак и за кору хлеба.“ Муслимани који су остали одлучни су да оду и одлажу одлазак само да би „угасили своје послове, покушали да продају своја имања по занемарљивој цени (постало је нормално да се земљиште продаје по цени која се до сада плаћала за годишњу закупнину) и оставили на страну нешто новца за пут и неопходне трошкове инсталације. Број становника нових територија износио је око 1.500.000 на површини од око 39.500 км². Цукулин је сугерисао да трећина становништва емигрира, што ће бити густина од 25 становника по километру квадратном, док је густина Краљевине Србије 61 становник на територији која је „више у планинама“, и достиже 113 становника у Шумадији. Српска влада проучава начине да натера пољопривреднике из старих, најнасељенијих покрајина (посебно оних у Београду и Смедереву) да се иселе у стару Србију која је сада постала нова Србија. Указивао је да српске власти воде живу пропаганду да се десетине хиљада Срба који су емигрирали у Америку врате у домовину, али да је исход био оскудан. Цукулин закључује да је „пољопривредницима навиклим на удобности које нуди европска држава тешко да се прилагоде дивљем животу ових земаља.“²⁰⁴⁴ За Цукулина је било тешко да процени резултате исхода колонизовања нових крајева.²⁰⁴⁵

²⁰⁴⁰ ASDMAE, Serie Politica P 1891 – 1916, b. 199, Zuculin a San Giuliano, 15 novembre 1913, N. 576/152; М. Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије 1912 – 1914: правни оквир*, Београд 2010, 67–74.

²⁰⁴¹ ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, Zuculin a San Giuliano, 15 novembre 1913, N. 576/152 (N. 1984, XXII).

²⁰⁴² ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, Serbia, b. 199, f. Trattazione generale, Zuculin a San Giuliano, 14 ottobre 1914, N. 119/22.

²⁰⁴³ *Ibidem*.

²⁰⁴⁴ Цукулин је врло детаљно објаснио план колонизације нових крајева. Нагласио је да се влада побринула и да спречи привреднике да откупе земљу коју су напустили емигранти који не могу да је продају, као што је објавила уредбу о колонизацији, према којој свако ко жели да се настани у новој Србији мора да контактира Министарство народне привреде да затражи одобрење. Овим ће се, према конзулу, дати предност пољопривредницима и занатлијама од 16 до 60 година; предност ће имати домаћи појединци из ових региона; Срби са територије предратне краљевине, а као треће, Словени ће после шест месеци постати српски држављани; Свака породица ће добити 5 хектара, са повећањем од 2 хектара за сваког мушкарца старијег од шеснаест година, чије земљиште потпада у његово власништво након петнаест година плодоуживања. Имигранти ће имати право на бесплатан превоз, своју стоку и своја пољопривредна средства; они ће бесплатно користити шуме за изградњу својих домова и биће

Цукулин се у својим извештајима неретко позивао на резултате до којих је у својим истраживањима долазио његов претходник, конзул Странијери, који је крајем 1908. тврдио да у скопској области живи 180.000 Бугара, 160.000 муслимана и 30.000 Срба, Грка и Аромуна (Куцовлаха), док Бугари представљају „6/7 становништва православног.“ Признајући да му је тешко да прибавља информација са места дешавања, Цукулин је у извештају од 17. јуна 1914. написао да у пограничним крајевима (Скопље, Кратово, Кочана, Царево Село) бугарски сељаци бивају „подвргнути цивилним чиновницима и непрекидном малтретирању“, чиновницима који су „једни гори од других“, при чему су „пљачкани, пребијани, хапшени и убијани.“²⁰⁴⁶ У истом извештају затражио је од Сан-Ђулијана дозволу да посети поменуте крајеве, испита расположење народа и лично се увери у истинитост догађаја, упркос, како је навео, „неприликама које би могле направити српске власти“. Сан Ђулијано је категорички одбио Цукулинов предлог.²⁰⁴⁷ Цукулин је оптужио српске власти за „најгори могући третман поданика муслиманске вере“. Поводом мисије муфтије Кинана, Фуад беја и Хусеин и Раиф ефендије из Битоља у Београд, којим су захтевали бољи третман муслимана и заштиту од прогона, и искључивање из секвестрирања имовине (24. Април 1914), Пинета је писао да се континуирано наставља емиграција, да је Битољ са 70.000 спао на 40.000 становника и да ће Бугарска и Албанија „задати главобоље“ Србима.²⁰⁴⁸ За разлику од српских власти, Цукулин је хвалио третман који муслиманско становништво у Пећи доживљава од црногорских власти, које, „да не би биле принуђене да држе стално мобилисану војску, у области где су муслимани апсолутна већина, да се према њима односи опрезно и пријатно“²⁰⁴⁹ И Сквити је био сличног мишљења. Поводом писања софијског листа „L'Echo de Bulgarie“, Сквити је написао да би у писању софијског листа „могло би да буде тачно или преувеличано у специфичностима чињеница“ али да се „не може се сумњати да је бугарски елемент у српској Македонији, као и сваки други несрпски елемент, указао на злоупотребе, злостављања и узнемиравања од стране власти“. Истакао је да би Срби би хтели да брзо асимилију бугарско становништво које је потпало под њихову власт, „свим средствима која сматрају подесним, не искључујући прогон и насиље“. Према Сквитијевом тумачењу, Срби сматрају да македонски Бугари нису прави Бугари, већ их називају бугарским Србима, који само треба да се врате етничкој групи из које су

ослобођени свих пореза - осим школарине – на три године. ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale, 1913–1915, Zuculin a San Giuliano, N. 119/22, 17 aprile 1914 (N. 2056, XXII).

²⁰⁴⁵ „Није могуће предвиђати: међутим, мора се напоменути да је до сада врло мало имиграната, док свакодневно одлазе возови пуни емиграната који са собом носе стотине хиљада франака... и доносе само једну предност влади: лакше управљање земљом која постаје национално хомогенија. Наравно, трговина разних центара (а посебно Скопља) такође пати од ове веома снажне депопулације, јер муслимански елемент највише троши док су хришћани „шкрти и штедљиви“. Многе радње су зато затворене, а многи други трговци ликвидирају и одлазе. Више од једног трговца из Београда долазило је овде да отвори експозитуре и одлазило, уверено да за сада ништа не може да се уради, док се други муче да се снађу са својим новим радњама у којима се свакаква роба продаје по запањујућим ценама. Србија сада има изузетно тежак тренутак да преброди, али ако успе, моћи ће да извуче највећу корист са ових територија на којима још све треба да се уради: железница, путеви, куће, фабрике свих врста. Поље за индустријска предузећа је посебно велико. *Ibidem*.

²⁰⁴⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia–rapporti politici, f. Trattazione generale, Zuculin a San Giuliano 17 giugno 1914, N. 195/51

²⁰⁴⁷ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia–rapporti politici, f. Trattazione generale, Zuculin a San Giuliano 17 giugno 1914, N. 195/51.

²⁰⁴⁸ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, f. Trattazione generale, Pinetta a San Giuliano, 24 aprile 1914, N. 163/64.

²⁰⁴⁹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, f. Trattazione generale, Zuculin a San Giuliano, 30 aprile 1914, N. 142/42.

настали „током дугог периода конфузије коју је у Македонији одржавао османски режим“. Сан – Ђулијану је указивао на опасност од могућности прикривеног активирања бугарских комита од владе у Софији и новог рата на Балкану. А онда Србија верује да ће системом ригорозности према непослушним и покорнима, којих до сада мора бити мало, моћи да избрише бугарско национално друштво тамо где оно постоји.²⁰⁵⁰ Сквити није веровао у истинитост тврдњи да су регрутовани бугарски војници у Крагујевцу и Ристовцу, који су одбили да се зајакну на верност краљу Петру, били подвргнути „казненим, крвавим, варварским методама војног суда.“²⁰⁵¹

Упркос признању новонастале ситуације, и извесног фаворизовања Албанаца и Бугара, Италија је и даље посматрала новоослобођене крајеве као области с којих може букнути нови етнички конфликт, који ће „повући у амбис“ и Италију. Министар је 3. децембра 1913. рекао Михаиловићу да је Србија „погрешила што је много инсистирала на анексији територија насељених арнаутским и бугарским становништвом“, указујући на могућност појаве њиховог иредентизма на српској територији. Михаиловић је тезе оспорио, рекавши да у новоослобођеним крајевима нема бугарског живља и да ће Арнаутима бити обезбеђен миран живот, с пуним економским и личним правима.²⁰⁵²

Српске војне власти новоослобођених области биле су, преко преписке конзула Цукулина у Скопљу, веома добро упознате о интернирањима, хапшењима и различитим облицима сузбијања националних права којима су били изложени Италијани, уочивши подударност у судбини. Српских националних тензија и иредентистичком италијанском покрету у Истри и Трсту крајем 1914. Душан Стефановић, министар војни, доставио је Пашићу препис и превод писма које је из Тореанта 13. октобра упућено Цукулину у којем се описује стање у Истри и Трсту.²⁰⁵³

Проблем Албаније (1913 – 1914)

Према Саландриним утисцима и личним увидима, албански проблем се у унутрашњој италијанској политици „нимало“ није осећао; он се доживљавао као важно, али не примарно одређење јадранске политике, осим у погледу аустријске доминације.²⁰⁵⁴ Саландра је сматрао да није довољно уздигнути територију – и то ону чије су границе још увек неизвесне – у независну државу „да би јој се обезбедили нормални и мирни услови живота“, јер се веровало да ти услови у Албанији нису постојали; веровало се да је потребно да прође одређено време како би се изградио грађански живот.²⁰⁵⁵

У поређењу са аустријским продором, продор Италије у Албанију био је мање систематичан и мање ефикасан. Двојна монархија је имала шансе у односу на Италију – као што је италијански министар спољних послова Сан Ђулијано препознао – у

²⁰⁵⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia-rapporti politici, f. Trattazione generale, Squitti a San Giuliano, 9 maggio 1914, N. 536/98.

²⁰⁵¹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia-rapporti politici, f. Trattazione generale, Squitti a San Giuliano, 8 giugno 1914, N. 648/118.

²⁰⁵² ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули – 31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. Док. 531, 545.

²⁰⁵³ ДАС, МИД ПО, 1914, микрофилм 430, XIV / 449 – 450 (Ф- XIV, 8, Дос. VII, Пов. бр. 2033).

²⁰⁵⁴ Саландра је сматрао да се у земљи није осећала „неразмрсива албанска збрка“, али да је он, у својству депутата подржао политику забране да Валона постане туђа база за поморске операције. A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]*..., 38; J. Томић, *Аустро – Бугарска и Арбанаско питање*, Београд 1913, 29 – 39.

²⁰⁵⁵ Саландра није био одушевљен избором Алиотија за посланика у Драчу, јер је страховао да он често излази из овлашћења која му се издају у Консулти. A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]*..., 41 – 43.

предностима територијалне близине, издашне употребе новца, трговачког монопола, организованије морнарице, поштанске службе, срдачнијих односа с Ватиканом. Метод продора Италије, пак, био је остварен личним везама водећих првака албанског народа и, потпомогнут емиграцијом Албанаца у Италију. Поједини истраживачи сматрају да је најуспешнији италијански продор био у форми образовања, јер је број ученика који су похађали италијанске школе у Валони, Јанини и Скадру био око три пута већи од броја ученика који су похађали аустријске школе у истим местима; док је аустријски утицај био јачи у северној Албанији, утицај Италије се посебно осећао на југу, што је чињеница која је одређена релативним географским положајем две силе.

Уплашен вестима о албанској побуни на јесен, Сан-Ђулијано је предлагао да међународни контингент трупа из Скадра привремено окупира Тарабош, и одузме Црногорцима мотив за интервенцију. За Сан – Ђулијана Скадар је, и у времену пре ратова и балканске кризе, био „насељен Албанцима који су били непријатељски расположени према Црној Гори, а њихов број исувише велики да би их омање црногорско становништво могло асимиловати“; њихово асимилирање произвело би неповољан утисак на Цетињу, јер би краљ Никола „ослабио своју земљу тим албанским језгром иредентизма.“²⁰⁵⁶

Позиве на поделу Албаније између Србије и Грчке, који су из Петрограда стизали у јесен 1913, Сан – Ђулијано није узимао озбиљно; критиковао је их, осуђивао њихову „непромишљену“ димензију, која превиђа проблем наметнуте аустријске интервенције на Балкану при таквом исходу. Министар је то доживљавао и као лични пораз руског министра, човека чију је дипломатску вештину, рад и оштроумност веома ценио.²⁰⁵⁷ Сан-Ђулијано се противио српским и грчким аспирацијама на Албанију, јер је тај простор конципирао као почетно место неометаног ширења италијанског привредног утицаја на Балкан.²⁰⁵⁸ У јуну 1914. италијанска дипломатија додатно је била разочарана аустро – немачким приближавањем Грчкој, које је претило да наруши италијански стуб политике у јужној Албанији, Додеканезу и Малој Азији.²⁰⁵⁹

Сан – Ђулијанова спољна политика описана је као „ексклузивистички триплицизам“ који Италију удаљава од Лондона и Париза, уз строго придржавање Тројног уговора и споразума о Албанији.²⁰⁶⁰ Сан – Ђулијано је изјавио да се намећу три решења: подела зона утицаја у Албанији, заједничка окупација Албаније и неутрализација Албаније под великим силама, иако он, са своје стране, жели потпуно независну Албанију.²⁰⁶¹ Италијански циљ било је стратешко позиционирање у јужним деловима Албаније и заустављање грчких претензија према Валони, Крфу, Корици.²⁰⁶²

Током рада Међународне контролне комисије на утврђивању, проверавању и контроли граница новостворене Албаније и стварању установа нове државе, у јесен 1913, до италијанских власти долазиле су вести о сукобима и акцијама српске војске

²⁰⁵⁶ *Montenegro und das Deutsche Reich*, Tom. II..., 43.

²⁰⁵⁷ „Изгледа невероватно“, прокоментарисао је Сан Ђулијано, „да Сазонов ово још није разумео и да је три пута у једној години, готово у последњи час доносио одлуку да одузме Аустрији изговор или разлог за деловање. Сва три пута, било да је реч о српском пристаништу, Скадру и садашњем ставу Србије, претходно смо упозоравали [Русију] да ће се то догодити, а Сазонов никада није веровао, док то сам не би увидео из прве руке“. G. Bianchi, *Russia e Italia nella diplomazia...*, 151 – 152.

²⁰⁵⁸ Војислав Г. Павловић примећује да „албанска држава служи као капија за економску експанзију Италије на Балкану“. V. Pavlović, „Le conflit franco-italien dans les Balkans 1915–1935. Le rôle de Yougoslavie“, *Balkanica* XXXVI (2005), 165.

²⁰⁵⁹ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 246.

²⁰⁶⁰ G. Amadori – Virgilj, *La politica estera italiana...*, 720 – 724.

²⁰⁶¹ G. Amadori – Virgilj, *La politica estera italiana...*, 730.

²⁰⁶² B. Kondis, *Greece and Albania 1908 – 1914*, Thessaloniki 1976, 85 – 105.

против албанских племена. Италијански делегати обавештавали су де Мартина и друге политичаре да је српска војска спаљивала албанске куће и водила „својеврсни“ рат против албанског народа, али Сан – Ђулијано тим вестима није придавао велики значај. Он је тврдио да се „Срби у Албанији држе веома добро“, прихватајући у начелу Михајловићеве констатације да нису постојале притужбе на рачун српске војске и да је била реч о оправданом гушењу разбојничких бугарско – албанских чета (случај чете Ђамила Даце), управљених против Србије.²⁰⁶³

Србија је настојала да од Италије, као и од других међународних сила (превасходно Француске и Русије, чији су делегати у Комисији за Албанију подржавали српског делегата) добије подршку за захтев да се одређене пограничне области на српско – албанској граници измене у корист Србије. Србија је тражила повраћај планине Паштрик, уз обавезивање на плаћање новчане надокнаде Албанији, села око Љуме (област Топојан) и десет километара насеља и територије уз Црни Дрим до села Блата, поред Дебра. Ове захтеве Сан-Ђулијано је одбио, али је појаснио да „није препоручљиво да се стављамо у први план, већ да дозволимо да одбијање прихватања захтева из Србије у вези с границом дође из Аустрије“. Телеграмом од 19. јула министар је отправнику послова у Београду послао саопштење од Алиотија од 15. јула о српским упадима на албанску територију и наложио да српске трупе напусте ту област, уколико се вест потврди истинитом.

Комисија у Валони заседала је пет пута (од 14. октобра 1913. до 15. априла 1914), како би утврдила коначан статус грчко – албанске границе. Комисија је у почетку подржавала Есад – пашу, али се потом окренула против њега (холандска жандармерија), док принц од Вида преузима. власт у земљи, дајући Албанији први статут (10. април 1914).²⁰⁶⁴ Односи се постепено погоршавају. Аустро–Угарска је оптуживала Италију да жели да збаци кнеза Вилхелма од Вида и стави Албанију под власт Међународне контролне комисије (капетан Фортунато Кастолди бива отпуштен као саветник принца од Вида у јуну 1914), после чега ће проћи неколико месеци пре него што Есад – Паша Топтани заузме Драч 3. септембра.²⁰⁶⁵ Италијански министар, уз своје непосредно окружење, био је свестан да је неопходно припремити „идеолошки терен“ и не поновити грешку из Либије, када италијанске власти нису успеле да „привуку“ утицајне верске и политичке арапске племенске лидере – Итало – Албанци су тако морали постати „катализатори“ италијанске окупације Валоне.²⁰⁶⁶

Управо у ово време је своју активност по питању дефинисања јужних граница Албаније развио и официр Еуђенио Барбарић. Барбарић је имао важну улогу да Ђолитијевој влади појасни војно – стратешке разлоге непопуштања грчким територијалним аспирацијама на југу Албаније и Крфском каналу. Он је захтевао да Италија добије Фтелијски залив и острво Сасено, док би Саранду, Арђирокастро, Корица и Тепелен били уступљени Албанији.

Сан-Ђулијано, према сопственом признању, „никада није веровао у захвалност Албанаца“, али је уверавао Ђолитија да ће италијански изостанак у финансирању албанских институција, покрета и будуће државе Албанце удаљити од Рима, „потпуно их окренути против Италије“, сврстати их уз Аустро–Угарску, која ће обилато

²⁰⁶³ ДАС, МИД ПО, микрофилм 404, X/640 (Ф-ХV, P/6-VII, Дос VI, 1913, Пов. бр. 2480).

²⁰⁶⁴ A. Bollati, „Gli italiani in Albania dal 1914 al 1939“, *Rivista delle Colonie. Rassegna dei possedimenti italiani e stranieri d'oltremare* (giugno 1939), Anno XVIII, N. 6, 722.

²⁰⁶⁵ F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 444 – 445.

²⁰⁶⁶ F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 447.

искористити то преимућство.²⁰⁶⁷ Тајна конвенција Аустро – Угарске и Италије потписана је 8. маја 1913 и регулисала је привремену поделу утицајних зона.²⁰⁶⁸ Сан Ђулијано пише Ђолитију у децембру 1913. да је циљ „интернационализација Албаније, а не дуална превласт Италије и Аустро – Угарске“.²⁰⁶⁹

Дипломатски агент српског конзулата у Драчу, Гавриловић, сугерисао је конзулу Алиотију да Аустро–Угарска настоји да „унесе пометњу“ у албанске ствари прећутном и скривеном подршком епиротском устанку. Алиотија је то навело да пренесе министру у Риму да такве гласине, које му је пренео „доказани непријатељ Аустрије“ нису неосноване, и да постоје четири основна разлога према којима би такав став Аустро – Угарске могао бити стваран. Аустрија покушава да придобије православне да повећа свој утицај у Албанији, чак и у регионима где аустријска влада још није проширила своју мрежу обавештајаца и плаћених вођа; Аустрија покушава да повеже Грчку да сарађује у њеним огромним плановима за економски продор железнице на Балкан и да задржи отвореним средство деловања у солунском питању. Као трећи разлог, Алиоти је навео да се Аустрија нада да ће „забити клин“ између Србије и Грчке, те да фаворизује план успостављања разних аутономних центара у Абанији како би задржала готово потпуно слободне руке међу албанским племенима, где преко свештенства има веома моћна и готово неоспорна средства деловања.²⁰⁷⁰ Алиоти је у априлу 1914. придавао слабу пажњу упадима албанских чета у Призренски округ, о којима га је известио Гавриловић, и наложио је Фашотију да утиче на румунску владу да она покуша да одврати Србију од новог слања трупа преко српско–албанске границе. Алиоти је упад бележио као „повратак Албанаца из Призрена и с Косова који су тражили освету због старих увреда“. Он није порицао постојање албанско – бугарског споразума у вези борбе против аспирација Србије и деловање њихових агитатора, али је тврдио да, услед непостојања ефикасне жандармерије, „албанска влада у Драчу влада не охрабрује такве агитаторе, јер зна да не би могла да их избаци“; поновио је да влада у Драчу није могла да обезбеди ефикасан надзор који би „елиминисао сваки изговор за српске притужбе“, верујући да би Румунија, боље од било које друге балканске силе, „можда успела да спречи Србију од злоупотреба и насиља на штету Албаније.“²⁰⁷¹ Алиоти је Сан – Ђулијану изнео предлог од четири тачке пута који је Италија требала да преузме пред догађајима у Албанији, од којих је један подразумевао активно „обуздавање српске и бугарске акције, полицијским

²⁰⁶⁷ Телеграм Сан – Ђулијана Ђолитију од 7. априла 1913. F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 432 – 433.

²⁰⁶⁸ Две земље су имале између себе и потписану поморску конвенцију (заједно с Немачком), чије је ступање на снагу биле резервисано за 1. новембар 1913: аустро – угарска морнарица морала је да изађе из Јадрана и придружи се италијанској између Таранта и Месине, у случају напада англо–француске морнарице. F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 437; G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915...*, 415.

²⁰⁶⁹ F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 435.

²⁰⁷⁰ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1863 – 1938, b. 233, f. 1, Questioni relative all'Albania gennaio – agosto 1914, Aliotti a San Giuliano, 13 giugno 1914, N. 981/227. (Segretariato Generale, N. 35862/563, 24 giugno 1914).

²⁰⁷¹ Алиоти је пренео вест да се у Драчу налазе браћа Татарчев, бугарски иредентисти, од којих је један организовао напад на Солунску банку, и да их има у Елбасану, а да се тајна организација налази у Корици. ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 – 1938, b. 233, f. 1, Questioni relative all'Albania gennaio – agosto 1914, Aliotti a Avarna, Durazzo 2 aprile 1914, N. 218/67. (N. 23247/372, 25 aprile 1914).

надзором њихових агитатора.²⁰⁷² Познато је да је на Алиотијев рад нису гледали позитивно у Балхаусплацу.²⁰⁷³

Итало Сулиоти, дописник римског листа *Tribuna*, предложио је, боравећи у Скадру у фебруару 1914, да италијанска дипломатија одустане од тога да овај мултиконфесионални град, близак црногорској граници и трговачким комуникационим линијама на Скадарском језеру. Идеја је била да преусмери своје напоре да новом престоницом учини Драч, који би требао да постане главни центар окупљања албанске нације.²⁰⁷⁴

Италијанска влада била је критична према наметању принца Вилхелма за кандидата на албански престо, али није уложила званичан протест, већ је тајно радила на подупирању свог кандидата. Њен кандидат био је египатски кедив Фуад-паша, који се сматрао италофилом –питомцем италијанске официрске школе и по томе што је припадао масонској ложи *Grande Oriente d'Italia* у Риму.²⁰⁷⁵

Италијански амбасадор у Петрограду демонтовао наводе о томе да Италија и Аустро-Угарска заједнички припремају окупацију Албаније, без обзира на исход догађаја.²⁰⁷⁶

Алиоти је промовисао идеју румунске политичке и културне експанзије у независној Албанији (у њеном јужном делу), и грчком Епиру, у виду платформу заштите етничких права Куцо-Влаха, као противтеже панславизму, с једне, и грчко – српском одмбрамбеном споразуму против Бугарске и Османског царства, с друге стране; анимозитет према аспирацијама Грчке ка југу Албаније биле су очевидне. У разговору са Михаелом Бургелеом, опуномоћеним представником Букурешта при двору кнеза од Вида, Алиоти је марта 1914. дошао до закључка да „постоје елементи подударна између интереса Италије и Румуније и такође, бар за сада, интереса Аустрије“, али да је немогуће прецизирати да ли би аустријско – румунско – италијански савез против Грчке, у одређеној мери и против Србије, имао дејства и смисла, због неспособности да се распознају планови спољнополитичке оријентације Румуније.²⁰⁷⁷ Бургеле му је саопштио да Румунија не жели да се меша у потенцијални

²⁰⁷² Преостала три предлога Алиоти је формулисао на следећи начин: одбијање помагања Есаду и борбе против њега, уместо тога развити активно праћење његових активности како би се спречило његово обарање и државни удар; настојање да сузбијање могућност недопадања Италије и њене политике Есадовим противницима, показивање опипљивих знакова италијанске војне моћи, у савезништву са Бечом, преко ратних бродова, стационарно - међународних трупа, мисија у унутрашњости. ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 – 1938, b. 233, f. 1, Questioni relative all'Albania gennaio – agosto 1914, Aliotti a San Giuliano, Durazzo 1914, 29 marzo 1914, N. 164/55. (N. 23965/383, 29 aprile 1914).

²⁰⁷³ Након ширења гласина да присталица Есад – паше подстичу заверу против принца од Вида, од маркиза Сан-Ђулијана затражено је да интервенише код Есада како би одагнао опасност. Барер преноси да је Мереј одговорио: „Шта, већ сте убили пуковника Томпсона, а сада желите да учините да принц од Вида нестане.“ Француски амбасадор преноси да се Мереј стално жалио Сан – Ђулијану на поступке Италије у Албанији (у Драчу) и да не крије од својих колега неповерење које гаји према римском кабинету. Руском амбасадору Мереј је пренео да је „политика господина Алиотија одвратна и да Италијани чине све да кнез од Вида повуче“. DDF, Troisième Serie (1911 – 1914), Tome X (17 mars – 23 juillet 1914) Paris 1936, Barrère à Bienvenu – Martin, 16 juillet 1914, D. n° 305. Confidentiel, 753.

²⁰⁷⁴ A. Italo Suliotti, „La fittizia agitazione per Scutari e l'opportuna scelta di Durazzo“, *La Tribuna*, 9 febbraio 1914, Num. 40, 1.

²⁰⁷⁵ ДАС, МИД ПО, микрофилм 404, XV/661-662(Ф-XV, 1913, Дос VI, P/6-VII); L. Albertini, *Le origini della guerra...*, Vol. I, 545.

²⁰⁷⁶ ДАС, МИД ПО, микрофилм 403, XV/516 – 517 (Ф – XV, 1913, Дос V, P/6 – VIII, Пов. Бр. 1898).

²⁰⁷⁷ Алиоти је у свом извештају на два места подвукао синтагму „бар за сада“, када говори о подударности извесних спољнополитичких циљева Италије, Румуније и Аустро – Угарске, што је сугерисало на уверење да би такав савез био политички нестабилан и неодржив. Алиоти пише: „Кажем бар за сада јер ће можда ускоро доћи тренутак у којем ће се Румунија, пратећи тежњу сваког народа да

сукоб између Срба и Грка, с једне, и Бугара и Турака с друге стране, и да грчку политику не толерише превише.²⁰⁷⁸ Крајем марта, ослањајући се на разговоре са Есад – пашом и информације које је добијао од њега, али и од пуковника Мурикија и Левентала, Алиоти је јављао Аварни да Срби „покушавају да сеју раздор међу албанским племенима, слањем новца и изасланика, код Мата и других Малисора“. Пренео је вест да је Есад тврдио да му је Србија својевремено нудила велике суме новца ако се огласи против принца од Вида, те да не би отворено раскинуо са Србима, одговорио је одуговлачећи, у нејасним оквирима за будућност. Алиоти је додао да се прибојава да ће, „изгубивши сваку наду да ће га корумпирати“ Срби водити отворени рат против њега и албанске владе“, те је неопходно да Италија буде на опрезу. Италија се мора припремити се за одбрану, избегавајући, с друге стране, било какву провокацију која би Србима дала изговор да „поново отпочну кршење граница и крваву репресију.“²⁰⁷⁹ Ариф Хикмета, локалног господара у источној Албанији, који се побунио против Есад–Топтанијеве власти у Драчу, српска влада је помагала, а то је изазвало бурне критике Алиотија, који је сматрао недопустивим мешање Србије у унутрашње ствари Албаније. Италијански конзул је Хикмета сматрао „смутљивцем“ и „злочинцем“ и предлагао да италијанско – аустријска комисија помогне народу у намирницама и лекарској помоћи у пограничним подручјима Мата, Малисије и ка источној граници, али Есад Топтани је то одбио, због опасности мисије.²⁰⁸⁰

Потврду да се италијанска влада (италијански и француски члан Међународне контролне комисије) противила намери аустро–угарске владе да се побуњеници у Драчу против принца од Вида искористе за циљеве Двојне Монархије налазимо и у извештају отправника послова Србије у Драчу српској влади из августа 1914.²⁰⁸¹ Дан прославе Св. Саве у Скадру 28. јануара 1914. изазвао је незадовољство становника у граду, па су патроле италијанске и немачке команде међународне комисије спречиле веће инциденте и сукобе.²⁰⁸² Велики проблем представљале су континуиране информације које су стизале у Консулту о повећању броја аустријских агената. Бискупи у Скадру и Драчу Саређи и Качори били су, према италијанским сведочењима, аустријски агенти; како извештава дописник Рати из Албаније, сва „активност аустро–угарског посланства у Драчу има за циљ уједињење и покретање

шири свој утицај изван своје границе, запитати на коју страну је најбоље да се ослони да би стекла неопходну подршку: према Русији, да добије наклоност у Трансилванији на штету Аустрије, или према Аустрији да се консолидује на Балкану на штету балканских Словена и Русије“. ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913–1914), San Giuliano a Imperiali, 6 aprile 1914, N. 19294. (Copia rapporto 21 marzo 1914, Legazione Durazzo al Ministero Esteri N. 75/22).

²⁰⁷⁸ *Ibidem*.

²⁰⁷⁹ Алиоти је добио инструкције од владе у Риму да убеди владу у Драчу да избегава споразуме са бугарским комитама у Албанији. ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna 1863 – 1938, b. 237, f. 7 – Dispacci Serie Politica Serbia, Aliotti a San Giuliano, N. 26 marzo 1914, N. 141/47 (Ministero degli Affari Esteri a Regia Ambasciata Vienna, 24 aprile 1914, N. 22746).

²⁰⁸⁰ Пинета, отправник конзула у Битољу, писао је да „српске власти не очајавају у наставку своје тврдоглаве политике, која има за циљ да мами муслиманске албанске масе новцем и обећањима, преко изасланика, налик Арифу, који наставља да лавира између Београда, Цариграда и Дебра“. ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna 1863 – 1938, b. 237, f. 7 – Dispacci Serie Politica Serbia, Aliotti a San Giuliano, 11 maggio 1914, N. 677/188 (Ministero degli Affari Esteri a R. Ambasciata Vienna, 2 giugno 1914, N. 31215); *Ibidem*, f. Trattazione generale gennaio – dicembre 1914, Pinetta a San Giuliano, 7 maggio 1913, N. 171/66. (R. Ministero degli Affari Esteri a R. Ambasciata Vienna, 25 maggio 1913, N. 29436); Д. Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније...*, 283, 287.

²⁰⁸¹ Сусрет отправника послова са младотурским официром Ирфан – бегом. АЈ, ФЈП, МИД Посланству у Лондону, 31. август 1914, 80 – 7 – 481.

²⁰⁸² „Provocazioni slave a Scutari“, *La Nazione Albanese* (1 febbraio 1914), Anno XVIII, N. 3, 5.

Албанаца против Србије“, због чега је власт Монархије одлучила да га „жртвује“ с циљем војне инвазије на Србију и Црну Гору.²⁰⁸³ Рати је због тога приметио да расположење народа у Црној Гори према Италији није благонаклоно, због њеног пасивног држања према индицентима са бродском трговином на Бојани, у Љешу и Медови, али и због честих спорова који су избијали око бродске трговине, честим незаконитим задржавањима или секвестрирању робе на италијанским бродовима које врше Црногорци, као и „пљачкањима“ и незаконитом царињењу робе које врше Албанци, а који су се интензивирали након августа 1914.²⁰⁸⁴

Конституисање владе у Драчу и долазак Вилхелма од Вида нису прекинули српско – италијански преговарачки процес о железници. Турхан паша пренео је Алиотију у априлу 1914. да се председник албанског савета министара не противи српском комерцијалном пристаништу у Драчу, у оквиру планиране трасе дунавско – јадранске железнице, и да је то заједнички интерес Италије и Албаније, али да препреке подухвату могу пристизати од Двојне Монархије. Алиоти је министру предложио да се упути захтев у Београд, којим би се српски представник, Гавриловић, овластио да уђе у званичне разговоре о пристаништу са албанском владом.²⁰⁸⁵ Српско трговачко пристаниште у Драчу подржао је отворено и Марио Лупорини, директор Италијанске трговачке и индустријске федерације, као и цео управни одбор и комитет федерације, са седиштем у Милану. Лупорини је од секретара Консулте, де Мартина, тражио редовна обавештења о току преговора и одлукама о овом питању, обавештавајући га да су италијански и српски индустријалци и предузимачи видно давали подршку пројекту.²⁰⁸⁶ Пројекат трговачког српског пристаништа у Драчу и јадранске железнице подржао је и Савез привредних и индустријских комора Италије, који је на 17. заседању скупштине савеза, на предлог комитета из Венеције, донео одлуку да се подржи целовит привредно – инфраструктурни развој лука Анконе и Барија и да се оснује Комитет тзв. „широке базе“, који би промовисао заједничке интересе свих италијанских лука на Јадрану.²⁰⁸⁷ Италијанска трговачка и индустријска федерација, из Милана одлучила је још 30. Марта да се кроз „неутрализовани коридор“

²⁰⁸³ Рати пише: „Сва активност аустријске мисије у Драчу има за циљ уједињење и покретање Албанаца против Србије: аустријски конзул одлази са албанским вођама Косова на границу да подигне регион против Срба и, где зачуђујућих вести – младотурски агенти путују Албанијом проповедајући рат Србији и послушност Аустрији. (...) Аустрија, која сада у Кнезу види препреку свом плану да целу Албанију претвори у јединствену оружану групу која би кренула против Црногораца и Срба, одлучује да га жртвује“. F. Ratti, *L'Adriatico degli altri*, Firenze 1915, 79, 114.

²⁰⁸⁴ „Не може се рећи да Црногорци гаје претерано поштовање и дубоке симпатије према нама. Да ли се Црна Гора, од времена удаје једне од њених кнегиња за нашег суверена, заваравала да извлачи корист веће од оних које су јој стварно стизале, да ли је карактер Словена био толико далеко од нашег, да ли су њихове јадранске тежње често било у сукобу са нашим, да ли, опет, понашање Италије у балканском рату тако што је помогла Аустрији да одузме Скадар од Црне Горе и формира ону Албанију према којој су Црногорци одувек гајили непријатељска осећања и у којој назиру озбиљну опасну будућност, остаје чињеница да сам у Бару, као и на Цетињу, у Вирпазару, као и у Ријеци и Подгорици, и на самом Скадарском језеру, неколико пута имао прилике да својим очима видим знаке неповерења, а понекад и анимозитета Црногораца према нама.“ F. Ratti, *L'Adriatico degli altri...*, 63; в.: Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 73 – 74.

²⁰⁸⁵ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e Gabinetto 1915–1918, b. 177, Serbia, Aliotti a San Giuliano, 4 aprile 1914, N. 237/75.

²⁰⁸⁶ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e Gabinetto 1915–1918, b. 177, Serbia, Luporini a De Martino, 1 maggio 1914 (Ministero degli Affari Esteri, 5 maggio 1914, N. 003805).

²⁰⁸⁷ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e Gabinetto 1915–1918, b. 177, Serbia, p. 1129, Salandra a San Giuliano, 2 luglio 1914, N. 482; G. Cassi, *Il mare Adriatico...*, 468 – 469.

омогући Србији трговачки излаз на Јадранско море на албанску обалу.²⁰⁸⁸ Уместо планиране трасе Струга – Елбасан, Консулта је очекивала да Србија пристане на изградњу железнице од Радовишта до Драча преко Скадра, обалским албанским појасом, и да се одустане од трасе Призрен – Дебар која би прелазила преко албанске територије у Љуми.²⁰⁸⁹

Алиоти је сматрао да српско–црногорске и грчке акције у Албанији проистичу из њихове бојазни од уласка Бугарске у рат на страни Антанте. Описујући стање на северу Албаније након уласка црногорских трупа у Скадар 27. јуна и незавидан положај Есад – паше²⁰⁹⁰, Алиоти је указао на неповерљиво држање Пренк Биб Доде, који је „одједном“ постао црногорски савезник. Конзул је навео да, „не жели да придаје превелики значај претвртљивом и подмуклом балканском петљању“ које треба редовно пратити како би се пронашао подесан начин којим би се „избегла непријатна изненађења“; конзул ће министру недвосмислено пренети да је „слаба страна свих српско – црногорских и хеленских махинација могућност бугарско–румунског споразумевања са Антантом“.²⁰⁹¹

Првак Мирдита, Биб Дода, настојао је у Риму да осигура подршку Аустро–Угарске и предузимача Визмара из Милана на уносне послове експлоатације шума на северу Албаније, а према речима Михајловића, на његово деловање Италијани су гледали с „неповерењем“; касније је са братом Анселма Лорекија, Луиђијем, отпутовао за Париз, како би промовисао кандидатуру Фуад–бега за изборног кнеза Албаније.²⁰⁹²

У ово време обликовани су највећим делом ставови итали – албанских политичара према формирању Албаније и раду Међународне контролне комисије. Велики допринос популаризовању институција, националних права, историје, културе и народних обичаја, али и иредентистичких концепција о „напуштености“ албанског народа под Србијом и Црном Гором, као и Грчком, дао је Анселмо Лорекио. Лорекио је опсежно сарађивао и био под приметним утицајем итали–албанског језикословца, филолога и националног албанског радника Микелеа Маркијана.²⁰⁹³ Микеле Маркијано²⁰⁹⁴ био је итали–албански пропаганди национални радник који је 1913. оштром реториком напао српске аспирације ка Јадрану и „вековним“ албанским

²⁰⁸⁸ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e Gabinetto 1915 – 1918, b. 177, Serbia, Federazione Commerciale ed industriale italiana, Luporini e ex deputato di Parlamento a San Giuliano, 30 marzo 1914, s. n.

²⁰⁸⁹ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e Gabinetto 1915 – 1918, b. 177, Serbia, Telegramma in Partenza, San Giuliano a R. Legazione Belgrado, 18 maggio 1914, N. 2749.

²⁰⁹⁰ Алиоти је писао да је Есад – паша замерио пуковнику Гавриловићу што је „желео да имитира хеленску перфидност, коју, нажалост, нису потиснуле, већ наградиле силе у Епиру“. С друге стране, Алиоти је приметио да је Есад – паша истицао да не жели да постане политичка „марионета“ између Италије и српско – црногорских снага: „Јасно је ставио до знања да не жели да постане несвесна играчка оних који га, с једне стране терају да кажњава побуњене Албанце, а с друге стране да га натерају да се, перфидном дволичношћу, појави у очима становништва као тиранин који сарађује с Италијом.“ DDI, Quinta Serie, Vol. IV, Aliotti a Sonnino, T. Gab. Posta 4772/378, 27 giugno 1915, 172 – 173.

²⁰⁹¹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Aliotti a Sonnino, T. Gab. Posta, 4772/378, 27 giugno 1915, 172–173.

²⁰⁹² АС, МИД ПО, 1913, микрофилм 403, XV/106–107 (Ф – XV, 1913, Дос I, Р/6 – VII, Михајловић Пашићу, 1. фебруар, Пов. Бр. 619).

²⁰⁹³ „Elenco delle opere del prof. Michele Marchianò“, *La Nazione Albanese* (1 ottobre 1913), Anno XVII, N. 18, 3; M. Marchianò, „L’Albania e la questione albanese“, *Rivista d’Italia* (1911), 898 – 929; M. Marchianò, „I confini del nuovo stato albanese“, *Rivista d’Italia* (marzo 1913), 333 – 337.

²⁰⁹⁴ М. Маркијано (1860–1921), припадник албанског националног покрета у Италији, албанолог, глтолог, професор латинског и грчког у Фођи (лицеј Винченцо Ланца), проучаваоца дела Ђиролама де Раде, сакупљач народних песама Албанаца (Арбереша) са југа Италије (округ Капитаната). Објавио 1901. политички есеј *L’Albania e gli Stati balcanici* (Trani 1908). T. Rovito, *Letterati e giornalisti italiani contemporanei. Dizionario bio – bibliografico*, Napoli 1922, 244.

земљама, покушавајући да девалоризује, у италијанској јавности, учешће Србије у балканском рату и морално га „обезвреди“, а прикључање Старе Србије и Драча назове „безвредним“. Његова идеологија, била је уједињење свих Албанаца у једну државу, кроз сва четири бивша вилајета Османског царства и апсолутизација ривендикација на Битољ, Скопље, Прилеп, Скадар, Јањину.²⁰⁹⁵ Његов радикализам огледао се у тврдњама да су Албанци владали средњовековном Србијом и да поједини римски листови у „наивној злонамерности“ пишу да су „Арнаути потомци Срба, који су после Косовске битке извршили чин потчињавања султану“.²⁰⁹⁶ Он пише да је „Европа била превише великодушна према Србима, дајући им право на комерцијално пристаниште и интернационализовану железницу од Скопља до Драча.“²⁰⁹⁷ Решење је видео у луци на Егејском мору: у заливу Кавале или заливу Лагоса, које се „не би тако оштро сукобило са непомирљивим правима и интересима албанског народа, Аустрије и Италије“.²⁰⁹⁸ Маркијано је упозорио да је на видику стварање „моћног словенског царства, од Моравске Чешке до Егеја“, у које ће ићи сви аустријски Словени, потенцијално Бугарска²⁰⁹⁹ и Црна Гора, и да ће једина противтежа „овом огромном организму“, који су „на исток гурнуле Немачка и Русија“, бити Мађарска, Румунија и Албанија – сан Словена лежи у експлоатацији железнице Измир–Багдад и у потпуној доминацији Јадраном и источним Медитераном. Маркијано је тврдио да је то последица дуготрајних заблуда Јужних Словена у Русију.²¹⁰⁰ Писао је да је „моћно словенско царство“, о каквом маштају Србо – Хрвати „најстрашнија опасност која се може надвити над Италијом.“²¹⁰¹ Он пише да је мудар савет Албанаца био да се „држе по страни“, што је Европа „надокнадила признањем њихове аутономије“, премда недовољно, због здружених српско – грчко – бугарско – црногорских претензија на „вековне“ албанске земље. Маркијано је окривио политичку штампу у Риму да води активну и невеликодушну“ пропаганду у корист уступања Скадра Црној Гори, која је требала да тражи „плодне земље“ у Херцеговини, а не у долини Бојане, а да слично „параубилачко“ мишљење против Албанаца износе двојица Италијана, „један из Болоње, и други албански Италијан из Напуља“.²¹⁰²

²⁰⁹⁵ M. Marchianò, „I confini del nuovo stato albanese“, *Rivista d'Italia* (marzo 1913), Fasc. III, Anno XVI, 360 – 361.

²⁰⁹⁶ „Право Срба на некадашњу територије старе Србије биле би равне праву Немаца на Ломбардију“. M. Marchianò, *L'Albania. L'opera di Girolamo de Rada*, Trani 1902, 314 – 315.

²⁰⁹⁷ M. Marchianò, „I confini del nuovo stato albanese“..., 341 – 343.

²⁰⁹⁸ M. Marchianò, „I confini del nuovo stato albanese...“, 343.

²⁰⁹⁹ Осудио је аспирације Бугара према Манастиру (Битољу) и тврдио да њихов број не утврђује да су већина, а и да јесу, „њихов број увек остаје испод“ Турака, Албанаца и Грка, који су „увезени или колонисти“ и који су „хеленизовали“ Албанце. M. Marchianò, „I confini del nuovo stato albanese...“, 344 – 346.

²¹⁰⁰ „Русија је заборавила на њу и словенску расу када је дозволила административно санкционисање Босне и Херцеговине, српских земаља Аустрији, а мала краљевине није имала снаге да стави вето присаједињењу тих земаља Аустрији, док Русија није ради ње нити померила вратом или савила своју обалу. Србија се сада бори за земље које јој не припадају, уз лажне историјске, етничке и економске изговоре, само зато што у Русији налази незаслужену, а не незаинтересовану заштиту“. M. Marchianò, „I confini del nuovo stato albanese“..., 342 – 343.

²¹⁰¹ Маркијано пише да би уступање Скадра Црној Гори Албанију изложило беспомоћно њеној инвазији. Тражио је да Скопље и Призрен не буду подељени ни Србији ни Црној Гори, јер ће „одсећи од Горње Албаније сваки бедем против похлепе тих држава, на исти начин као Манастир и Јањина, у рукама Срба, Бугара и Грка“. 341 – 343.

²¹⁰² Може се претпоставити да је један од њих географ Антонио Балдачи. Маркијано пише да су обојица исповедају „неједнак скуп идеја“, за које су добили „почасти“ које „терају да се поцврвени, више него да се стиди“. M. Marchianò, „I confini del nuovo stato albanese...“, 338 – 341, 336.

На састанку Сан – Ђулијана и Бертолда у Абацији (од 14. до 18. априла) 1914, италијански министар поново је потегнуо проблем италијанских провинција у Аустрији. Предложио је да Италија обезбеди пристанак на аустро–угарско заузимање Ловћена у замену за уступање провинција, чиме би се успешно зауставила „словенска плима“, која се назирала на хоризонту кроз активности Србије да преко Црне Горе дође до Јадранског мора. Осим провинција, тема разговора биле су и јужне границе Албаније, преговори владе у Драчу са панхеленским републиканским побуњеницима у Епиру, набављање капитала за централну банку Албаније и односи на Балкану. Са компликацијом позиције Есад – паше Топтанија, његовим падом и хапшењем, и тешком позицијом принца од Вида, Сан – Ђулијано је немачком посланику Хансу фон Флотову изјавио да би највише желео да види Албанију „подељену између Србије и Грчке“, али је нагласио да Италија прижељкује Трентино као територију, а не Албанију.²¹⁰³ Осим тога, министар је пренео да би „Италија, без подршке Двојне Монархије, одустала од јуришања словенске бујице“; својеврсни министров цинизам подразумевао је да за Италију не постоји проблем славизма Србије и Црне Горе (онако како га је представљао Бертолд), већ славизма на западним границама Јадранског мора, у Двојној Монархији.²¹⁰⁴ Болати је већ 15. априла подсетио министра да нова опасност од рата може доћи с Балкана, и да Италија, упркос томе што треба да остане у савезу с Двојном Монархијом, не треба да одустане од потраживања Трентина и других територија с италијанским говорним подручјем.²¹⁰⁵ Сусрет није довео ни до каквих конкретних резултата, планова о Балкану или помака у аустро – италијанским односима. Поводом састанка Бертолда и Сан – Ђулијана у Опатији, априла 1914, лист *Secolo* протествовао је најотвореније против политике „потчињавања Аустрији“, захтевајући, као и *Corriere della sera*, да се издејствују правно–политичке гаранције за права Италијана у аустријском делу Монархије.²¹⁰⁶ Постојали су наговештаји да би Консулта могла да покрене размене мишљења са грчком и српском владом о подели Албаније, уз добијање одређених привилегија и концесија, иако званичан потез са италијанске стране никада није учињен.²¹⁰⁷

²¹⁰³ G. Bianchi, *Diplomazia balcanica...*, 277.

²¹⁰⁴ Скоко усваја Прибрамов став да је заједнички циљ Рима и Беча био „супростављање хегемонији Словена у погледу Јадранског мора“. С. Скоко, *Други балкански рат 1913. Узроци и припреме рата*, књ. 1, Београд 1968, 36; R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 250.

²¹⁰⁵ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 251.

²¹⁰⁶ Силвио Гели је пренео да је атмосфера у Опатији била „хладна, да се осећало да се, упркос настојањима двојице министара, везе између две земље успоравају“ и да је „начелник општине Волоског поздравио Сан – Ђулијана на хрватском језику“, у име „хрватске земље и хрватске општине“, што је била „груба неразборитост“; Гели је „инцидент“ приписао „заплени неких италијанских новина и чланака, који су говорили о Конференцији, и ускраћеној дозволи за истицањем италијанских националних застава“. Тршћански иредентиста Руђеро Фауро, коментаришући састанак у Опатији, указивао је на могућност да, уколико Аустрија не промени своју политику према Риму, Италија може, у име склапања савезништва с Немачком, да раскине или ограничи дипломатске односе са Монархијом и упути сваку подршку српско – румунским аспирацијама. Фауро је дефинисао да је Снежник (Monte Maggiore) природна граница Италије, да се Србија и Румунија наоружавају, и да Аустрија „мора следити медитеранску политику Тројног пакта чак и ако то не одговара њеној италофобији“. DDF, Troisième Serie (1911 – 1914), Tome X (17 mars – 23 juillet 1914) Paris 1936, De Billy à Doumergue, 20 avril 1914, D. n°1 171, 207; S. Ghelli, *Austria nemica...*, 334 – 335; R. Fauro, „L’Austria nella Triplice“, *L’Idea Nazionale*, 16 aprile 1914, Anno IV, N. 16, 1.

²¹⁰⁷ О томе пише француски посланик у Атини Девил. Он је преносио да је грчка влада према таквом ставу Италије била неповерљива, због проблема са Додеканезом и уверења да је то средство за одлагање напуштања архипелага, с којег се италијанске трупе нису евакуисале. DDF, Troisième Serie (1911 – 1914), Tome X (17 mars–23 juillet 1914) Paris 1936, Deville à Viviani, 25 juin 1914, D. n° 244, Très confidentiel, 635 – 636.

Русија је сумњичила да Италија покушава да створи од Албаније ексклузивну зону интереса и да, користећи свесрдну аустријску логистичку подршку, умањи интензитет сарадње с Петроградом и одустане од преговора који су потписани 23. октобра 1909. у Ракониђију. Крупенски, амбасадор Русије у Риму, жалио се Бареру због опадања руско–италијанске сарадње која је свечано промовисана тим споразумом. Де Martino, генерални секретар министарства спољних послова Италије, правдао се да питања Епира, Додеканеза, Албаније „морају остати отворена“, што је имплицирало наставак разговора са Двојном Монархијом.²¹⁰⁸

Сан-Ђулијано одржао је упечатљив говор о Албанији 27. маја 1914. на парламентарној седници посвећеној анализи новонасталих прилика на Балкану.²¹⁰⁹ На парламентарној седници Дома посланика 25. маја 1914. посланици Левице Гали, Чирмени, Грацијадеји, Кјеза и Барцилаи критиковали су попустљиво држање италијанске владе према аустрофилском принцу од Вида и аустро-угарској доминацији у албанском питању. Грацијадеји је, у име свог колеге, социјалисте Тревесе, изјавио да не увиђа ништа спорно и штетно у идеји о подели Албаније између Србије и Грчке, идеји „либералног интернационализма“ наспрам плана о равнотежи на Јадрану које би створиле искључиво две заинтересоване европске силе. Идеја је наишла на неодобровање посланика, иако је Грацијадеји истакао да, уколико би догађаји у Албанији захтевали оружану интервенцију са стране, у таквој интервенцији морале би да учествују све велике силе, укључујући и Србију и Грчку, што је, начелом „европеизације албанског питања“ подржао и Барцилаи. Кјеза је рекао да је Nagian Busri Bey изјавио да је Сан Ђулијано саветовао Албанији савез са Бугарском против Србије и Грчке, што је министар категорички одбацио.²¹¹⁰

Замерке и примедбе упућене министру Сан-Ђулијану поводом дешавања у „хаотичној“ Албанији, критике за неуспешно одупирање аустријском наоружавању албанских племена и подстицању немира на нису изостајале са клупе републиканаца. Депутати Кјеза и Грацијадеи су на седници 26. маја 1914. пренели министру да паритет односа између две савезнице у Албанији не постоји, и да привремена или трајна подела Албаније између Србије и Грчке није морала а priori бити одбачена с италијанске стране. Кјеза је Сан-Ђулијана оптужио да је од 1912. „планирао“ савез Бугарске и албанских револуционарних кругова против Србије и Грчке и да је његова политика на Балкану искључиво следила аустријске циљеве.²¹¹¹ Посланик Грацијадеи,

²¹⁰⁸ Барер закључује: „На ове жалбе (руског амбасадора) де Martino је одговорио изјавама које представљају мешавину скептицизма и наивности која је толико специфична за италијанске дипломате.“ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1er janvier–16 mars 1914) Paris 1936, Barrère à Doumergue, 26 février 1914, D. n° 81, 478.

²¹⁰⁹ О овом говору известио је и Михаиловић, који је навео да се за време министровог говора „нису чули никакви знаци протеста“ и да ће „Аустрија и Италија заједнички радити“ на организовању албанске државе, али да је Италији стало да организује учешће и других заинтересованих сила у организацији у албанском питању, посебно Русије. ДАС, МИД ПО, микрофилм 416, IV /449–450 (Ф – IV, И I/10, 11, Дос VII, 15. мај 1914, Пов. бр. 1967).

²¹¹⁰ Replica degli interroganti“, *La Stampa*, 27 maggio 1914, Num. 145, Anno XLVIII, 2.

²¹¹¹ Кјеза је на седници, између осталог, изговорио: „Каква су била ваша размишљања о локалној ситуацији? Она зависе од критеријума који пратите у целокупној балканској политици, у којој је Италија требала да следи принцип поштовања националности. Међутим, најкасније до пре недељу дана, стари револуционарни агитатор из 1912, изјавио је да је часни ди Сан Ђулијано, у разговору који је водио с њим, саветовао Албанију да склопи савез са Бугарском против Србије и Грчке. Ви показујете да то поричете, а ја наравно имам само доказ овог разговора из експлицитне тврдње њеног саговорника; али не могу да сумњам, пошто је то, такође, принцип целе италијанске владе том питању: ви сте се, поштовани Сан Ђулијано, одувек противили политици Србије и Грчке; очигледно је да саговорник није могао ништа друго да каже до истине, а истина те политике је да се спроводи искључиво политика

указујући на италофобију католичких албанских племена, скренуо је пажњу да се Двојна Монархија на „двострук“ начин „служи“ Јужним Словенима на штету италијанских интереса: „навела нас је да сарађујемо с њом“, како бисмо „спречавали излаз Словенима на јужном Јадрану“, док их „против нас“ фаворизује на горњем Јадрану.²¹¹² Барцилаи је поновио да је „прекомерно“ противљење српској луци Беч представио као италијанску дипломатску иницијативу и да је Италија својим погрешним деловањем у Албанији и аустрофилским деловањем изазвала непријатељске реакције у балканским државама према њеној политици.²¹¹³ Силвио Гели је писао да је аустријска влада погрешила што није фаворизовала да се Србија и Грчка окрену према Јадрану преко Албаније, уколико је желела да не дозволи да јој путеви на Балкану „остану затворени“.²¹¹⁴

Када је реч о подели Албаније између Србије и Грчке, упркос критичким оценама да је циљ Ерентала био да, на штету Србије, заокружи дипломатски притисак на Порту промовисањем резултата рада албанске скупштине у Скопљу лета 1912, Кабури није прихватао као пожељну идеју цепања проглашене албанске територије у корист београдске и атинске владе, усвајајући гледиште историчара и публицисте Анђела Перничеа да су Албанци „најхомогенија, древна, етнички самостална и одвојена целина“ од остатка балканских народа.²¹¹⁵ Дописник из Беча и Трста, ипак, признаје да је стриктно придржавање савезништва с Аустријом изразито погоршало односе Италије са Србијом и Грчком, до мере да су, са српске стране, „изгубљени поверење и симпатије за Италију“.²¹¹⁶ Занимљиво је да Кабури, у историјској анализи дипломатских односа две савезнице, не пориче да је Аустро – Угарска могла да се ослони на помоћ Италије у противтежи словенским аспирацијама.²¹¹⁷ Захтев за укидањем аустријског протектората над католицима у Албанији, поспешивање мирољубиве сарадње албанског народа са Србијом и Грчком и нови, крупни привредни пројекти били су за Кабурија основа нове, италијанске „албанске“ политике.²¹¹⁸

Аустро – угарски амбасадор Флотов је током маја и јуна 1914. покушавао да објасни и подстакне Сан Ђулијана да прихвати план по којем би измена дела црногорске обале у корист Албаније, па чак и уступање Ловћена Аустрији, нису некомпатибилни са дугорочним италијанским интересима. Министар је парирао таквим аргументима претњом руско-италијанског савеза и напомињао да постоји само један могући начин на који би се Италија могла убедити да прихвати аустријску анексију Ловћена : уступање Трентина, срца италијанске *terre irredente*.²¹¹⁹

Аустрије!“. Грацијадеи је признао да је са становишта непосредног интереса Италије, али и међународног либерализма, „делимично“ могао да се оправда став да Србија и Грчка привремено поделе Албанију – „за нас ту, у крајњој линији, и не би била велика штета“. AP, Discussioni parlamentari, Legislatura XXIV, Discussioni, Tornata di 26 maggio 1914, 3256.

²¹¹² У прилог интернационализацији Сан – Ђулијанове албанске политике говорили су и посланици Чирмени и Барцилаи. AP– Discussioni parlamentari – Legislatura XXIV, Discussioni, Tornata di 26 maggio 1914, 3258,

²¹¹³ AP, Discussioni parlamentari, Legislatura XXIV, Discussioni, Tornata di 26 maggio 1914, 3259 – 3260.

²¹¹⁴ S. Ghelli, *Austria nemica...*, 308.

²¹¹⁵ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 95– 96; A. Pernice, *Origine ed evoluzione storica delle nazioni balcaniche*, Milano 1915,

²¹¹⁶ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 111.

²¹¹⁷ Кабури пише: „Нико неће порећи да је Аустрија, да је била опрезнија, с обзиром на присуство озбиљне словенске опасности за њу, требала да покуша да се сложи са нама и да мудро унутрашњом политиком ради на првој линији фронта, како би наш народ заборавио све њихове раније грешке“. F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 147.

²¹¹⁸ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 97–98.

²¹¹⁹ J. D. Treadway, *The Falcon and the Eagle...*, 181.

Италија је желела да сачува континуитет у међународној гаранцији Скадра и своју активну улогу у њему, тј. активно присуство у обезбеђивању и очувању тог града. Депеше показују да је Италија настојала да Бечу предочи своју намеру да очува поредак уопостављен након Првог балканског рата. Сан – Ђулијано је почетком августа 1914. јавио амбасадорима у Берлину и Бечу да је италијански предлог био да, по одлуци Британије, повуче сопствени контингент из Скадра, инсистира у свим европским кабинетима да међународни контингенти у Скадру остану, као знак поштовања према принципу очувања албанске неутралности и као гаранцију од могућих претњи Србији и Црној Гори.²¹²⁰ Италија је одуговлачила са повлачењем своје војно – санитарне мисије из Скадра. Није било јасно какве ће последице таква одлука произвести и који ниво особља присутног у Скадру треба повући, као и то да ли треба следити пример других сила, односно да ли ће се италијанске трупе повући заједно са француским. Де Фачендис је преносио да „становништво Скадра посебно плаши Црногораца који видљиво лутају границама и по граду, који може бити препуштен сам себи.“²¹²¹

Сложену унутрашњу и спољнополитичку ситуацију у којој се нашао албански народ после завршетка балканских ратова и доласка на престо принца Вилхелма од Вида покушао је да опише, протумачи и анализира новинар Еуђенио Ваина де Пава (1888-1915) у делу *Albania che nasce* (1914).²¹²² Ово дело изашло је у едицији *La Giovine Europa* издавача из Катаније Франческа Батијата, чији је уредник био познати књижевник, новинар и публициста Умберто Заноти-Бјанко.²¹²³ Де Ваина је био заговорник српско-италијанске сарадње и присталица економских интереса Србије на источном Јадрану.²¹²⁴ Еуђенио де Ваина Пава радио је публицистичкој промоцији идеје повезивања Италије са балканским земљама (Албанија и Србија) у духу супростављања Аустро – Угарској. Током својих посета упознао се и са проблемима балканских народа, који су имали значајно место у његовим погледима на свет. На почетку Првог светског рата био је специјални извештач за Србију торинског дневника *La Stampa* од августа 1914. до маја 1915. са Цетиња и из Београда, а у то време залагао се за улазак Италије у рат против савезничких сила. Боравио је на Цетињу 29. јула 1914, обилазећи Бар, Цетиње и места око Скадарског језера, пратећи почетак опште мобилизациј. Де Павин утисак био је да људство Црне Горе, упркос брзим ефектима мобилизације, онеспособљено за нови сукоб, десетковано опсадом Скадра у два балканска похода, претрпело је даље слабљење од прекоокеанске емиграције која је постала интензивнија услед економских последица рата.²¹²⁵ Провео је последњу недељу јула и прву недељу августа у Београду, пре одласка у Ниш, обилазећи италијанско посланство и разговарајући са Београђанима. Ваина де Пава је описао

²¹²⁰ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma 1954, San Giuliano a Bollati e Avarna, 8 agosto 1914, T. 4557, 67-68.

²¹²¹ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, De Facendis al Saniguliano, 8 agosto 1914, T. 7485/301, 68- 69.

²¹²² Више о животу Еуђенија Ваине де Паве: В. Марушић, „Publicist Eugenio Vaina de' Pava, padel na Batognici v pogorju Krna leta 1915”, *Prispevki za novejšo zgodovino* XLVIX - 1/2009, 119-128.

²¹²³ Умберто Заноти Бјанко (1889–1963), археолог, мацинијевски публициста, новинар, један од оснивача Националног удружења за интересе јужне Италије (Associazione nazionale per gli interessi meridionali). У Првом светском рату пратио је раст југословенског покрета, и зачео научну систематизацију знања о источној Европи у Италији. U. Zanotti – Bianco, *Carteggio 1906 – 1918*, a cura di V. Carinci, Bari 1987, 92, 102 – 103, 210 - 212; U. Zanotti – Bianco, *L'Italia e la questione d'Oriente. Memorandum pro isole Egee*, Reggio Calabria 1912.

²¹²⁴ E. Vaina de Pava, „Gli interessi italiani e la Serbia“, *La vita italiana all'estero rivista mensile di emigrazione, politica estera e coloniale*, Anno III, (15 gennaio 1915), Fasc. XXV, Roma, 1915, 13-29.

²¹²⁵ E. Vaina de Pava, „Il Montenegro esausto vigila in armi“, *La Stampa*, 2 agosto 1914, Num. 211, Anno XLVIII, 3.

атмосферу у италијанском посланству.²¹²⁶ Посла одласка, дошао је у Ниш, и анализирао тамошње прилике у граду. Хвалио је морал српске војске.²¹²⁷ Писао је да ће „неизвесна ситуација нових припојених територија такође наводи Црну Гору на опрез, како међу незадовољним Албанцима из Ђаковице и Пећи, тако и у местима у Санџаку“: у Беранама, у Пљевљима, у Пријепољу и градовима пуним босанских муслимана који „свакодневно емигрирају“, 15 хиљада људи је „већ отишло“ (три хиљаде најновијим турским паробродом) из Бара, а само из области Пљеваља добрих четрдесет хиљада ће се евакуисати услед ратних дешавања и напада Аустро–Угарске на Србију. У поменутом извештају, Ваина де Пава доноси занимљиве демографске погледе на становништво вароши Косовског вилајета (Пећи, Призрена и Скопља) и етничитета који их насељавају.²¹²⁸

Дописник торинске *La Stampa* Арналдо Ћипола није благонаклоно гледао на хапшење Михаила Ђурашковића, начелника Драчке општине²¹²⁹, које су извршили припадници холандске жандармерије 12. јуна 1914, на челу са пуковником Лодевијком Томсоном, под изговором да је он „сумњиви агент Црне Горе, Србије и Русије“ и да преко рођачких веза са династијом Петровић и Карађорђевић настоји да сузбије независност Албаније.²¹³⁰ Ћипола је описао да је Ђурашковић „нежан човек“, који је „три пута биран за начелника општине плебисцитарним гласањем“, који је „окожуен универзалном наклоношћу свих представника и група“, и да су околности хапшења биле истоветне онима у којима су, од стране холандског огранка жандармерије, слободе лишени потпуковник М. Мурикио и професор Чиниго, под оптужбом да су подстрекивали побуну на град.²¹³¹ Ћипола је скренуо пажњу да је хапшење било праћено претресом Ђурашковићеве куће, и Томсоновим оптужбама да је његов брат Вук боравио у Митровици како би „направио договор са Србима, који би га предложили за драгомана руског посланства“, које су Руси имали у плану да отворе у Драчу.²¹³²

Случај Карла Галија: Италијани у комисији за одређење граница Албаније

Вице–конзул италијанског конзулата у Трсту, Карло Гали, од 1907. године почео је интензивније, брижљивије и са већим интересовањем да прати развој јужнословенског покрета у граду, не слутећи да ће у годинама 1913 – 1914, након либијске војне, добити поверење Консулте у балканским пословима.

²¹²⁶ E. Vaina de Pava, „Ricordi della settimana tragica di Belgrado“, *La Stampa*, 22 agosto 1914, Num. 231, Anno XLVIII, 2.

²¹²⁷ E. Vaina de Pava, „La capitale provvisoria“, *La Stampa*, 24 agosto 1914, Num. 233, Anno XLVIII, 2.

²¹²⁸ E. Vaina de Pava, „La capitale provvisoria“, *La Stampa*, 24 agosto 1914, Num. 233, Anno XLVIII, 2.

²¹²⁹ Есад – паша је био у добрим односима с православцима у Албанији. Именован је Петра Ђурашковића за начелника градске општине. ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули – 31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. док. 406, 432 – 433.

²¹³⁰ ДСПКС, књ. VII, св. 2 (1/14. мај–22. јули/4. август 1914), прир. В. Дедијер и Ж. Анић, Београд 1980, бр. Док. 194, 326.; A. Cipolla, „Il sindaco di Durazzo arrestato per ordine del comandante della gendarmeria olandese“, *La Stampa*, 14 giugno 1914, Num. 162, 4;

²¹³¹ Мешовита италијанско–албанска комисија, после протестовања барона Алиотија, утврдила је да Мурикијева преписка не садржи компромитујући материјал и заједно са официром капетаном Кинијом пуштен је 7. јуна из притвора. Туркан – паша лично се залагао у италијанском посланству да се двојица службеника италијанске мисије пусте на слободу, жалећи због инцидента. AP, Discussioni, Camera dei Deputati, Legislatura XXIV, Tornata del 10 giugno 1914, 3932–3934.

²¹³² A. Cipolla, „Il sindaco di Durazzo arrestato per ordine del comandante della gendarmeria olandese“, *La Stampa*, 14 giugno 1914, Num. 162, 4.

Гали је током 1912. заступао став да италијанско–аустријска сарадња и савезништво нису препрека да општа словенска кретања на Балкану и на Јадрану, чији је предводник Србија, буду измирена са интересима Италије, али да се то не може утврдити и за Двојну Монархију.²¹³³ Гали је наводио да је Аустро – Угарска „двотрећинска словенска земља која је деценијама подржавала акцију славизације“ својих јадранских покрајина, која ће бити „принуђена да све више појачава овај рад, како би пружила Словенима надокнаду да одустану од неумерене тежње за стварањем велике словенске државе“.²¹³⁴ Тријализму је оспоравао самоодрживост на дужи временски рок, осветљавајући његове штетне последице по судбину италијанског народа у аустријским покрајинама.²¹³⁵ Закључио је да Италијанима словенство може бити „пријатељ у два хипотетичка случаја“ –први, да Аустро – Угарска објави рат Италији, како би „за кратко време пронашла елемент кохезије са међусобно омраженим народима царства“ и други, да дође до њеног расформирања.²¹³⁶ У дневничким белешкама од 27. јануара 1913. Гали антиципира аустријско – српски сукоб кроз намеру надвојводе Франца Феринанда „да окрене оружје“ против Србије и истовремено заподене рат против Италије, под утицајем генерала фон Хецендорфа, главног заговорника превентивног напада на Италију у времену разорног земљотреса у Месини 1908. Гали предлаже да Италија унапред постигне „пријатељство“ и разумевање о заједничким јадранским интересима две земље пре сукоба једне или друге стране са Аустро – Угарском. Циљ такве политике је да се склопи темељни савез са Србијом, будући да ексклузивитет Јадрана подразумева да је то „италијанско-словенски проблем“, који мора бити решен „компромисним балансом“ Рима и Београда, до чијег ће остварења лакше доћи ако се на време обезбеди „српско пријатељство“.²¹³⁷

Гали је, заједно са пуковником Марафинијем, предузео путовање преко Скадарског језера и посетио Сквителија 8. априла 1913. на Цетињу, где се сусрео и са краљем Николом. Конзул је у разговору са црногорским владаром утврдио да су односи две државе добри, а са Сквителијем размотрио моделе ширења уплива капитала у Барско друштво.²¹³⁸ У телеграму који је проследио Сан – Ђулијану 20. августа 1913, Гали је истакао да „сматра нетачним вести о интригама које се у Скадру припремају против Црне Горе“, већ да је извесније „да су Црногорци покушавали да искористе

²¹³³ Гали је учовао да је једина сврха италијанско – аустријске сарадње спречавање аустријске доминације у Албанији. Гали пише: „Немојте мислити да ову Аустрију гледам очима страсти, немојте мислити да је мој песимизам јачи него што је потребно. Пушка је иста за све аустријске војнике, али је срце у њих другачије, у њима трепери национално осећање, које мрзи друге народности, срце које жели, до огорчења, тријумф властите националности. У Босни се словенске трупе замењују Мађарима, а Немци и Словени се шаљу међу Италијане, и сви осећају да се школују за рат у којем би бранили интерес који није њихов“. C. Galli, *Diari e lettere. Tripoli 1911 Trieste 1918, Firenze 1951*, 141 – 142.

²¹³⁴ C. Galli, *Diari e lettere. Tripoli 1911...*, 142.

²¹³⁵ Гали пише 1912. године: „Неће ли тријализам, који занемарује Италијане и гуши их, уместо да постане једно од средстава аустријске експанзивне политике, постати самом себи циљ, да унутар саме Аустрије створи центар који ће живети независно од Београда?“. Ibidem, 142.

²¹³⁶ О два исхода по којима би Италија могла и требала да буде „пријатељ“ Словенима Гали је разговарао 7. децембра 1912. са новинаром и публицистом Енриком Корadiniјем, чланом националистичке партије (ANI). Корadini се обавезао да ће о начинима заштите италијанског народа у Трсту и правцима могуће „славистичке“ политике Италије разговарати са Ђолитијем, по повратку у Рим. Ibidem, 142 – 143, 145.

²¹³⁷ Ibidem, 142 – 143.

²¹³⁸ Галијева дневничка забелешка: „Долазимо тамо на важан дан прославе славе и многа врата су отворена добронамерницима који дефилију у гомилама. Свуда влада породична атмосфера, а зграде страних представништва су смешни анахронизам у планинској скромности и једноставности, од које не бежи ни Краљевски двор“ Ibidem..., 206.

муслиманске скадарске елементе за ширење интрига против албанског јединства“.²¹³⁹ Гали је 1913. обезбедио 12. 000 лира за Пренк Биб Доду и мирдитског опата Пренк Дочија, а исте године и 28 000 лира религиозним институцијама (5000 фрањевцима), жртвама црногорског бомбардовања.²¹⁴⁰

Гали је, у својству конзула, почетком септембра 1913, заједно са пуковником Марафинијем, капетаном Арбарелом и поручником Мацолијем, уз топографске експерте, предузео ново путовање преко Скадарског језера, на броду *Маргера*, како би испитао подручје и стао на чело групе алпских трупа (италијански војни алпинисти) које би поставиле војни логор у горњем току реке Дрим, с циљем проучавања граничног рејона са Србијом.²¹⁴¹ Заменио је у јуну 1914. пуковника Леонија као члан Међународне контролне комисије. На другом састанку комисије, 1. октобра 1913, италијанску делегацију представљали су и конзул Винченцо Галанти, капетан Оресте Ферари – Браво, у својству секретари, и топографи – кептани Франческо Реали и Ђулио Чезаре Парвис.²¹⁴²

Током почетне фазе рада комисије, Сан – Ђулијано је 6. октобра 1913. издао Сквитију инструкције да истражи да ли би црногорска влада била вољна да дозволи међународном одреду да заузме Тарабош пре него што се на њему позиционирају Црногорци, и да мисија буде поверена војним одредима међународних трупа пет сила у Скадру. Министар се водио размишљањем да Црногорци „не би напали тако састављен војни контингент“. Сан – Ђулијано је на крају депеше додао да без обзира на крајњи исход, од „црногорске окупације Тарабоша“ могу настати неупоредиво мање опасности и компликације од оне изазване Скадарском кризом.²¹⁴³ Комисија за северне границе почела је рад 23. септембра, а трупе су у Скадар стигле 28. септембра 1913. Град су су напустили 11. октобра, док су пуковници Марафини и Мицл путовали копном до Охридског језера, остали делегати стигли су до Драча морем.. После састала се у Тирани 15. октобра, комисија је наставила према граду Охридском језеру. Делегати су одлучили да почев од 22. октобра 1913. првог дана рада на терену сачине Дневник о раду и одлукама комисије.²¹⁴⁴

После састанка у Тирани 15. октобра, делегати су донели одлуку да се питање албанске границе одвија кроз два нивоа: општег дела, који ће изградити комесари (описи региона кроз које су прошли), и другог, техничко – граничног, у којем ће се навести тачна гранична линија. Сложили су се да ће настојати да одрже интегритет

²¹³⁹ V. Sommella, *Un console in trincea. Carlo Galli e la politica estera dell'Italia liberale (1905–1922)*, Soveria Mannelli, 2016, 149 – 150.

²¹⁴⁰ F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 457.

²¹⁴¹ Италијански и аустријски алпинистички одред, од којих је сваки био састављен од 200 људи, имао је задатак да пружи заштиту и сигурност члановима Међународне контролне комисије за Албанију, посебно у северној Албанији. Са италијанске стране послато је 137 војника и 5 официра из 8. алпског пука и 54. пешадијског пука Краљевске армије Италије. Они су обишли целу зону Охридског језера до Призрена, ток Црног Дрима и преко Љуме, до Бојане, Тарабоша, Скадарског језера, стигли и до долине ријеке Цијевне, Лима и Ђаковице. V. Sommella, *Un console a trincea. Carlo Galli...*, 150 – 151; G. di Cargiagio, „La commissione per la delimitazione dei confini tra le alpi albanesi“, *La Lettura: Rivista mensile del Corriere della sera* (settembre 1914), Fasc. 9, 848 – 850.

²¹⁴² Преостали чланови делегације за одређивање граница северне Албаније, поред Марафинија, били су: Едвард Ц. Гренет (Велика Британија), пуковник Аугуст Мицл фон Штенде (Аустро – Угарска), пуковник Пјер В. Фурнијер (Француска), генерал Николај Потапов (Русија) и Карл Аугуст фон Лаферт (Немачка). Марафини је на свом месту остао до јануара 1914, када га је заменио пуковник Просперо Маро.

²¹⁴³ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, San Giuliano a Squitti, 16 ottobre 1913, N. 6806.

²¹⁴⁴ В.: В. Стојић, „The international dimensions of a local problem: Serbian goals versus Italian aspirations in Albania (1912 – 1914)“, *War, Peace and Nation-Building (1853–1928)*, 218–219.

села тако што их неће делити међу суседним државама.²¹⁴⁵ Несугласице су се појавиле око питања којој држави – Србији или Албанији – треба доделити село Лин, на западној обали Охридског језера. Француски и руски делегати бранили су позицију Србије, али иако су се у почетку делегати сложили да га доделе Србији, након прикупљања података с терена, сложили су се да се општина подели између Србије и Албаније. Делегати су се сложили да граничне линије исцртавају према природним границама (рекама, планинским ланцима). Из Лина су прешли у Родолиште, а у новембру су обишли Јабланицу, Локово, Нерези и град Дебар и даље на север долином реке Дрим. Средином децембра 1913. прекинули су на предлог немачког мајора фон Лаферта рад, и седницу заказали за април 1914. у Скадру.²¹⁴⁶ Почетком децембра стигли су у Призрен и потврдили да град припада Србији, исцртавајући границу између области Горе и Љуме. Протоколом у Фиренци од 17. децембра 1913 окончан је рад комисије за одређивање јужних граница Албаније, док је рад комисије за одређивање северних граница Албаније, започео с радом поново од 25. априла 1914. до 29. Јула, када је, због рата, завршено. Током рада другог периода комисије, француски делегат Фурнијер предложио је британском делегату, пуковнику Гранету, да заједно са руским колегом формирају струју противну аустро – угарском и италијанском делегату, али је то Гранет одбио. Између 2. и 3. маја обишли су села Рапш, Грабом и Броје, а највећи спор представљали су Горица, Мурићани, Зогај и Тарабош – Марафини је сматрао да сва наведена села треба да припадну Албанији.²¹⁴⁷

Капетан Франкавила и потпоручник доктор Малис, из међународног експедиционог корпуса Скадра, заједно са својим аустријским колегама, обилазили су регионе племена Гаши и Краснићи, у којима су биле стациониране српско–црногорске снаге, и слали помоћ у францима (33.000 франака) за обнову порушених домова, као и медицинску помоћ.²¹⁴⁸ Потпуковник Мурикијо предводио је санитарну мисију у област Дебра, на граници са Србијом, а Ђузепе Широ у Скадру.²¹⁴⁹ Проблем с мањком конзула – док их Италија у Скадру, Драчу и Валону има по једног, Двојна Монархија имала је додатно два вице-конзула у Скадру, и по још једног у преостала два града.²¹⁵⁰

Професор и географ Балдачи интензивно је пратио рад на новоалбанским границама, како у току трајања Конференције амбасадора, тако и након ње. Он је писао да би „било прикладно да регион до Белог Дрима, укључујући и Призрен, пређе Црној Гори“, због симпатија које су малисорска племена показивала према црногорској држави; Црна Гора требала је, према мишљењу географа, да добије и Пећ, Ђаковицу, Гусиње, Беране, Бијело Поље и делове Санџака где је „у последњих сто година насељено много Срба или србизовавих Албанаца“.²¹⁵¹ У питању српске луке, Балдачи је сматрао да питање није могло да се реши „осим на потпуну штету Албаније, која је ипак морала да изгуби Дебар и велики део своје територије која је одувек била у

²¹⁴⁵ A. Bishaj, „La dimensione internazionale del nazionalismo: Le istituzioni internazionali nella formazione dello Stato albanese (1908 – 1918), Tesa di perfezionamento in discipline storiche, Scuola Normale Superiore, Pisa, Classe di Lettere e Filosofia, 2017/2018, 178.

²¹⁴⁶ Чланови (делегати) Комисије за потврђивање јужних граница Албаније свој рад завршили су кроз 14 седница које су се одиграле од 4. октобра до 17. децембра 1913. Представници Италије били су конзул у Битољу Натале Теодато Лабија и капетан Фортунато Кастолди. E. Pierpoint Stickney, *Southern Albania Or Northern Epirus in European International Affairs, 1912-1923*, Stanford 1926, 36.

²¹⁴⁷ B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912 – 1914*, Cetinje 1984, 77.

²¹⁴⁸ F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 449.

²¹⁴⁹ I. Sullioti, *In Albania. Sei mesi di regno*, Milano 1914, 135.

²¹⁵⁰ F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 453.

²¹⁵¹ A. Baldacci, „I confini della nuova Albania“, *Nuova Antologia* (novembre – dicembre 1913), Vol. CLXVIII, 689.

потпуности албанска“. Балдачи је сматрао да би опсег граница нове Албаније требао да се дефинише између Бојане и Дрима и њене две притоке (Црног Дрима који се спушта са Охридског језера и Белог Дрима који се спушта са Призренске висоравни) и сливова река које се уливају у море између Бојане, Дрина и Каламаса; оваква Албанија би, према географу, одговарала делу старог турског вилајета Скадра, значајном делу јанинског вилајета и јадранском делу монастирског и косовског вилајета, која би, „иако није задовољавала потпуне тежње нације“, имала довољно становништва и територија да „цвета и напредује“.²¹⁵²

Географ констатује да оно што је међународној комисији отежавало рад, али и далекосежном споразумевању Срба и Арнаута, чињеница да многа места у дефинисаној албанској држави имају српску топонимију. Балдачи закључује да „тамо где су ова српска имена најбројнија, огромна већина становништва говори и зна само албански језик“. Он пише да ће „исти Малисори који ће отићи у Црну Гору и племена Крајна и Анамалит у пределу између слива Скадра и мора, који ће следити исту судбину, не знају ни једну реч српског ни у породици ни ван ње“, те да ће усред ових веома озбиљних захтева, биће компликовано захтевати трајни мир, посебно дуж граничне линије.²¹⁵³ Позивајући се на легитимност меморандума о слободним албанским земљама из 1879, који је стигао у кабинет лорда Беконсфилда, Балдачи је критиковао оно што је називао „територијалним аспирацијама“ Србије и Грчке на албанску територију, и настојања да се албанска нација дефинише инфериорнијом од словенске или грчке цивилизације.²¹⁵⁴

Односи са Црном Гором до јуна 1914.

У јулу 1913, Сквити је предложио да Италија у извесној мери ревидира своје односе са Црном Гором, али да не напусти политику залагања за интересе очувања њене независности у пуном обиму. Појашњавао да „српски елемент, који у Бечу и Будимпешти остаје презрен и исмејан, сада постаје естаблиран као сила која нипошто није занемарљива пред Аустријом, а на овој је да то узме у обзир“. Изнео је предвиђање да ће „Црна Гора несумњиво наставити да гравитира, заједно са Србијом, ка Петрограду, а њени односи са суседном монархијом, уколико она не измени своје садашње антисрпске склоности, остаће под доминацијом обостраног осећаја неповерења и антипатије“. Италији то не би одговарало јер би „нас довело у тешку и двосмислену ситуацију у овој земљи и Србији“. Сквити је тврдио да „балкански народи не разумеју деликатне ситуације. Да би им био пријатељ, мора се или поседовати

²¹⁵² *Ibidem*, 690.

²¹⁵³ *Ibidem*, 692.

²¹⁵⁴ Балдачи пише: „Срби и Грци говоре о цивилизацијској премоћи над Албанцима. Овај разлог нема никакву вредност јер поштовање националности данас сви морају признати без поговора и не представља никакво право на освајање веће или мање цивилизације неког народа, нити већ оформљене балканске државе могу захтевати, за кратко време своје независности, да оду толико далеко да могу да се представљају као цивилизаторски елементи за један народ који је тако различит од њих.“ Његов закључак је оптимистичан; позива Италију да својим ресурсима и капацитетима и инситутиционалном подршком стане иза нове државе: „Албанија стога почиње да постоји као држава коју жели и креира Европа, која мора да је храни и подржава. Нова држава Албанија каква је сада има око 28 хиљада квадратних километара површине, отприлике исто као и Сицилија, и са популацијом која се процењује на 800 до 900 хиљада становника. Рођен је као гаранција сигурности и равнотеже на Балканском полуострву и Јадрану и Италија морају да га дочекају са великим поверењем.“ A. Baldacci, „I confini della nuova Albania“..., 695 – 697; Слично становниште даје и Г. Кастелини. G. Castellini, „La nuova Albania“, *La Lettura. Rivista mensile del Corriere della Sera* (agosto 1913), Anno XIII, N. 8, 738 – 745.

преовлађујућа независна снага, од које они нечему да се надају или да нечега страхују, или сврставање у непријатеље њихових непријатеља.²¹⁵⁵

На захтеве које је Црна Гора поставила у вези исправљања граница и обезбеђивања стабилне, финансијске кредитне подршке у јуну 1913, Сквити је писао да је то погрешан дипломатски чин. „Црна Гора неће имати ниједну од тражених територијалних компензација јер ризикује, уз преувеличавање захтева финансијске природе, да угрози предности које јој Европа спрема, предности до којих би дошло под условом да ублажи своје захтеве привредне природе.“²¹⁵⁶

Сквити није подржао намеру краља Николе да у спор с Србијом укључи грчког краља. Црногорски суверен обратио се за мишљење италијанском посланику, који му је пренео гледиште да „сукоб око пограничних територија са Србијом не изгледа превише озбиљан“, да би две стране требало да направе уступке, и да би свака арбитража са стране водила политичком подривању савезништву Србије и Црне Горе.²¹⁵⁷

Када је реч о новодобијеним територијама, конзул у Скопљу Цукулин писао је да су становници Ђаковице и околине са већим задовољством прихватили црногорску, уместо српске управе, у чему се назире италијански покушај да преко албанског питања створи утисак двојакости две српске државе. Писао је да су разлози очигледни: „Албанци који насељавају те крајеве мисле само на реванш, па више воле да на својој територији имају црногорски гарнизон него српски, с обзиром на то да је у мирнодопским условима црногорска војска таква само по имену. Сада нема говора о преобраћењу и црногорске власти се према Албанцима односе са сваком љубазношћу, знајући да би у случају опште побуне оскудне трупе које су гарнизирале нове градове могле пружити врло мали отпор.“²¹⁵⁸

Противљење црногорске владе и краља Николе да надгледање извршења и примене додељеног зајма буде поверено представнику Барског друштва на Цетињу отежало је комуникацију двора на Цетињу и у Риму. У разговору који је 15. децембра 1913. водио са Сан – Ђулијанијем, Пламенац је молио да природа зајма европских сила Црној Гори буде у виду донације, а не кредита, те да, уколико је то немогуће постићи, камата и вишегодишње време отплате буду ниски, односно прилагодљиви и сходно материјалним слабостима Црне Горе, уједначени. Сан – Ђулијано је био велики заговорник додељивања финансијских средстава двору на Цетињу, условљавајући га гаранцијама које би Црна Гора дала у погледу инфраструктурних пројеката, посебно оних везаних за Скадарско језеро; уверавао је црногорског колегу да је тај зајам немогуће добити у кратком року.²¹⁵⁹ Сквити је остао уздржан и по питању аустријског

²¹⁵⁵ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 741, Avvenimenti balcanici, Squitti a San Giuliano, 22 luglio 1913, N. 504/81.

²¹⁵⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 740, Avvenimenti balcanici, Squitti a San Giuliano, 20 giugno 1913, N. 449/71.

²¹⁵⁷ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma, San Giuliano, 8. settembre 1913, N. 4887. (N. 6196).

²¹⁵⁸ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro – rapporti politici, Zuculin a San Giuliano, 10 dicembre 1913, N. 615/164.

²¹⁵⁹ Италијански министар је у инструкцијама Болатију с почетка јуна 1913. нагласио да је зајам неопходан и да не би требало да буде одлагања у његовом извршењу. Сматрао је да рекултивација Скадарског језера један од подухвата који ће морати да се обезбеде кредитом, који ће послужити и за друге „хитне потребе земље“. Зајам мора бити окружен одговарајућим мерама предострожности и гаранцијама како би се осигурало да приходи од њега неће отићи у краљев буџетлар, већ ће бити распоређени на продуктивне подухвате од јавног интереса“. ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 324, f. 1 Rapporti politici Montenegro 1912 - 1913, 6 giugno 1913, N. 3830. Разговор на ову тему вођен је и 2. децембра исте године, када се Пламенац у Риму појавио са Волпијем и италијанским отправник

захтева да Двојна Монархија има право надзора међународне комисије која би, са седиштем на Цетињу, испитавала распоређивање средстава из кредита од 30 милиона франака, који би се Црној Гори и њеном економском опоравку одобрио као противуслуга због одрицања од Скадра.²¹⁶⁰

Сан-Ђулијано је Пламенца одвраћао од идеје да дође до исправке севернозападне албанске границе у области Тарабоша, наглашавајући да ће се Беч и Рим томе одлучно успротивити, али да идеја ректификације није страна Италији у даљој будућности.²¹⁶¹ Руском министру Крупенском, на инсистирање Сазонова, Сан – Ђулијано је категорички рекао да Русија не може да рачуна на подршку Италије у додељивању обе плодне обале реке Бојане Црној Гори, и да се противи било чијим једностраним решењима, али да је могуће да у току рада Међународне контролне комисије буде издејствовано да се Аустро–Угарска не противи одређеном степену модификација.²¹⁶² Противник „откидања плодних делова“ Малисије у корист Цетиња био је и конзул у Скадру, Манчинели Скоти.²¹⁶³ Наклоњен руском предлогу у вези исправке црногорско – албанске границе, Карлоти је преносио обавештења из Петрограда, да се Црногорцима додели мањи део територија Хота, у долини Скадарског језера, који не би пореметио опште одреднице Лондонске конференције. Карлоти је писао да би се ова одлука уклопила у план да се Скадарско језеро подели по принципу да Црна Гора добије 5 км по ширини и 20 километара по дужини језера; право на испашу стоке, уколико их Хоти немају, могло би се дати тим племенима како би се угушило незадовољство које је настало међу њима као и Грудима због преласка на страну Црне Горе.²¹⁶⁴ Сквити је остајао веома уздржан, донекле и критичан, према „детињастој политици“ коју је црногорска влада усвојила након окончања кризе, а која се састојала у томе да се захтева неутрализација реке Бојане, додељивање обе речне обале Цетињу, и Тарабош, уз противобећање и уступак да се Хоти и Груде препусте Албанији.²¹⁶⁵ Манчинели – Скоти такође је био гласовито критичан према руском предлогу, изражавајући мишљење да се племена Малисије не могу лишавати природних, економских ресурса реке и језера и излагати поновној црногорској артиљеријској доминацији.²¹⁶⁶ Нове захтеве за додељивањем Тарабоша и десне обале

послова са Цетиња, Патерном. АС, МИД ПО, микрофилм 386, III/158 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 20. новембар 1913, Пов. бр. 7362).

²¹⁶⁰ Сквити је писао да „не доводи у питање корист да се обезбеди заштита од могућег расипања велике суме новца, каква би била стављена на располагање Црној Гори“ и да подржава идеју контроле, али да се захтев који је осмислио барон Гизл „чини претераним“. Сквити је Сан Ђулијану пренео да је краљ Никола „то није хтео да прихвати“. „Његова земља би била третирана неуспешном, а силе које би хтеле да предузму кораке да ублаже несрећне услове његове земље, пристале би да му нанесу велико понижење“. ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna, 1863 – 1938, b. 230, Squitti a San Giuliano, 16 maggio 1913, N. 383/61 (R. Ministero degli Affari Esteri a R. Ambasciata Vienna, 31 maggio 1914, N. 29974).

²¹⁶¹ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 324, f. 1 „Rapporti politici Montenegro 1912–1913, San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 15 dicembre 1913, N. 8229.

²¹⁶² ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 324, f. 1 Rapporti politici Montenegro 1912 – 1913, San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 3 giugno 1913, N. 3776.

²¹⁶³ Писао је да би одлука о затварању приступа обалама Бојане малисорска племена лишила плодне равнице и наштетили њиховом тешком економском стању. ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 324, f. 1 Rapporti politici Montenegro, 1912 – 1913, 6 giugno 1913, N. 3845.

²¹⁶⁴ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 3 giugno 1913, N. 3755 (N. 3219).

²¹⁶⁵ Сквити је веровао да се иза ових нових, „мирољубивих“ захтева крију инструкције послате из Петрограда. ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 5 giugno 1913, N. 3755 (N. 3162).

²¹⁶⁶ Манчинели Скоти пише у телеграму почетком јуна 1913: „Руски пројекат је неприхватљив јер би се становништво Малесије нашло затворено у својеврсном загрижају под надзором Црне Горе, одвојено од

Бојане, изрече у септембру 1913, Сквити није узимао ни у какво озбиљније разматрање.²¹⁶⁷

Након обавештења да постоје „позитивне“ размене мишљење владе на Цетињу са Балхаусплацом, и разговора немачког секретара у министарству спољних послова Немачке Цимермана и Нератова, Сан – Ђулијано је 16. октобра 1913. Болатију изричито саопштио да ће се Италија успротивити сваком аустро – црногорском споразуму (или *споразумевању*), који нам „изгледа опасно и за нас остаје апсолутно неприхватљив“, чак и под условом да се покаже да може донети бенефите малој краљевини на Балкану.²¹⁶⁸ Посланик на Цетињу држао се у јесен 1913. уверења да ће Русија морати да обнови своје редове годишње издатке за црногорску војску, како не би дозволила да држава потпадне под супротан, аустријски утицај.

Аустријски агент Нопча, услед неразумевања са аустријским адмиралом Беријем из међународне комисије у Скадру, писао је октобра 1913. начелнику генералштаба Конраду фон Хецендорфу да између Италије и Србије постоји тајни споразум, чију карику представља Пренк Биб Дода.²¹⁶⁹

Пламенац је приликом сусрета са Сан – Ђулијанијем 15. децембра 1913, осим разговора о условима међународног кредита, говорио и о исправци границе према Скадру, конкретно у погледу Тарабоша. Министар је свом саговорнику саопштио да је исправка сама по себи прихватљива, али да се о њеном прихватању може говорити једино у будућности, јер би у супротном, представљала опасан преседан којем би „Италија и Аустрија биле принуђене да му се супротставе, што би такође модификовало решење које је повољно за Црну Гору“.²¹⁷⁰

Инцидент са хапшењем италијанских војних лица у Драчу изазвао је подозрења депутата радикалске струје у парламенту према стварним разлозима настанка албанске државе. На седници која је одржана 10. јуна, радикалски депутат Марио Маљано обратио се министру Сан–Ђулијану речима да је „мала албанска држава, коју је Италија желела, веровала да може да увреди Италију хапшењем потпуковника италијанске артиљерије“, који је вршио мисију „људске солидарности помажући сиромашним избеглицама из Дебра“, упозоривши да је стварање Албаније „отуђило југословенско становништво“ од Италије.²¹⁷¹ Инцидент је министра додатно убедио у оправданост постојање Албаније, и став да је неопходно јачим средствима обезбедити њену неутралност и заштиту кроз деловање свих сила.²¹⁷²

осталих саплеменика. Били би принуђени да користе суседно земљиште уз велики утрошак времена, велике неповољности и већу цену. Изгубили би и веома важан приход од риболова; од Враке Црна Гора би доминирала равницом Фуша.“ ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 5 giugno 1913, N. 3845 (N. 3183).

²¹⁶⁷ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 2 settembre 1913, N. 6084 (N. 4833).

²¹⁶⁸ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1938, b. 324, Telegramma spedita da Roma, San Giuliano a Bollati, 16 ottobre 1913, N. 5263.

²¹⁶⁹ Нопча је писао да се „просрпске политика Пренк Биб Додџ“ почела јављати у фебруару 1914, када је страховао да ће његове групе запленили аустријско оружје у Келметију или у Мирдители. *Traveler, Scholar, Political Adventurer. The memoirs of Franz Nopcsa*..., 171, 192.

²¹⁷⁰ У погледу кредитирања, Сан – Ђулијано је нагласио да је реч о кредиту, а не донирању или уступању бесповратних средстава, али да ће циљ Италије бити да учествује свим средствима у омогућавању финансијске подршке малој краљевини, „чак и ако друге силе се не буду с тим сагласиле“. ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. 1912 – 13, Telegramma spedito da Roma, San Giuliano, 15 dicembre 1913, N. 8229.

²¹⁷¹ AP, Discussioni, Camera dei Deputati, Legislatura XXIV, Tornata del 10 giugno 1914, 3935.

²¹⁷² AP, Discussioni, Camera dei Deputati, Legislatura XXIV, Tornata del 10 giugno 1914, 3934.

Поглед из Консулте на замисао уједињења Србије и Црне Горе (1913 – 1914)

На потребу италијанско-црногорског, италијанско-јужнословенског зближавања и савезништва указивао је Сан Ђулијано 1903. у књизи *Lettere d'Albania*, промовишући идеју сарадње српских и аутономистичких посланика у Далматинском сабору и заједничких преговора Црне Горе и Италије у вези статуса Албанаца на пограничним подручјима Скадарског језера. Тезе изнесене у делу, у којима се спорадично, посредно аутор дотиче политичке уније две државе „исте расе“, у књизи која је била замишљена у виду синтезе фељтонистичких репортажа и политичке есејистике, актуелизоване су током пролећа 1913. и Скадарске кризе, будући да је по налогу аутора, у међувремену, књига повучена са тржишта.²¹⁷³

Занимљиво је да је о „пансрпским“ активностима Сан-Ђулијана извештавао и конзул у Будимпешти Орсини. Почетком јануара 1913. он је, пратећи писање угарске штампе и деловање Ласла Лукача описао српске учитеље и српске свештенике као најживље „апостоле пансрпске идеје“, а вршачког епископа Гаврила (Змејановића) означио као предводника српске националне идеје, који је, ипак, приморао црквене великодостојнике на уздржанији став према угарским властима, а Вршац као „град препун српских шпијуна“ у којем угарске власти могу у било ком тренутку да успоставе „диктатуру“ како би те активности зауставиле.²¹⁷⁴ Сквити је благонаклоно гледао на идеју уједињења Србије и Црне Горе. У обраћању министру током јануара 1913, италијански посланик сугерише да разлози који говоре у прилог чињенице да Србија и Црна Гора имају различите унутрашње политичке системе и институционалне традиције не подразумевају немогућност њиховог државно – правног формалног спајања у неки облик политичке федерације или конфедерације, јер је реч о „држави истог народа и истоветне вере и језика“.²¹⁷⁵ Сквити је у истоветном извештају навео да је од „поверљиве особе“ сазнао да постоје размене мишљења о уступању делова источне Херцеговине Црној Гори у замену за њен пристанак на аустријски улазак у територију Новопазарског санџака. Сан – Ђулијано се успротивио таквом решењу, наводећи да би најжешћи противници били Србија и Русија, да би оно створило извор нових проблема и сукоба и било у супротности са италијанским виталним интересима.

Питање српско–црногорског уједињења формално је покренуо престолонаследник Данило у марту 1913, који се, преко министра унутрашњих дела Ј. Пламенца, обратио посланику Србије на Цетињу, Гавриловићу, да започне иницијални разговор за размену мишљења са српском владом о начину уједињења и гаранцијама које би династија Петровић и двор могли да добију у замену за пристанак; Пашић је, у инструкцијама Гавриловићу од 28. марта 1913, подржао идеју о разговорима, али је

²¹⁷³ „Il Montenegro, l'Albania e l'Italia. Una lettera dell'on. San di Guliano“, *La Stampa*, 1 gennaio 1913, Num. 1, Anno XLVII, 3.

²¹⁷⁴ ASDMAE, Documenti Diplomatici, Confidenziale, Serbia 1913 – 1915, Orsini a San Giuliano, 5 gennaio 1913, N. 24/12.

²¹⁷⁵ Сквити министру пише да је процес уједињења неумитан: „Зашто се неспојивост суживота две српске државе мора сматрати неоспорним аксиомом? Чињеница да је један субјект мален наспрам другог није довољна да потврди да ће уследити апсорпција мањег субјекта у већи, што се ни у ком случају законом материјалног света не може применити на политичке организме. Иако су једнаки по раси, језику и вери, свако за себе, и једни и други, имају своје посебне карактеристике, физиономију, историју и традицију, које их разликују и карактеришу, а да их не раздвајају. Истина, ми не видимо суштински разлог зашто Србија и Црна Гора, ако би постали суседи, не би могли да успоставе најинтимније братске везе међу собом, да се разумеју, удруже и да одагнају кобну и лажну помисао да је оно што је добро за једну страну нужно лоше за другу“. ASDMAE, Ambasciata Londra, b. 324, Telegramma in Arrivo, Squitti a San Giuliano, 12 gennaio 1913, N. 22/5.

истакао да он не покреће иницијативу, него да се остави простор да Црна Гора сама изнесе предлоге.²¹⁷⁶

Како би умирио духове у Италији, краљ Петар пренео је фебруара 1914. одлазећем италијанском војном аташеу да, премда су Црногорци Срби, и поред чињенице да многи желе сједињење, Србија неће покретати питање уједињења све док је краљ Никола жив.²¹⁷⁷

Проблематизација потирања (свргавања или укидања династије Петровић) у склопу планова за уједињење Србије и Црне Горе појавила се у разговорима Јагова и посланика Болатија током октобра 1913. Према информацијама француског министра Пишона од 13. октобра, размена мишљења италијанског и немачког дипломате имала је огромну важност за словенско питање на Балкану и рефлектовање тог проблема на односе Русије са Немачком и Аустро–Угарском. Он је амбасадорима пренео да је Јагов рекао Болатију да му се чини да Русија намерава да препусти краља Црне Горе „његовој судбини“ и можда чак фаворизује заједницу Црне Горе и Србије, додавши да је то супротно интересима Аустро–Угарске и Италије.²¹⁷⁸ Болати је навео да је срдачна размена мишљења између Рима и Беча „тешка“ због тензија у Трсту изазваних Хоенлоовим мерама. Веровало се да је престолонаследник Фердинанд био инспиратор Хоенлоових²¹⁷⁹ декрета којима 1913 гувернер Трста искључио из јавних функција града Италијане без аустро – угарског држављанства.²¹⁸⁰

Маркиз од Сан Ђулијана затражио је од Болатија да немачкој влади отворено појасни италијанску тачку гледишта: Италија жели да Црна Гора остане слободна, али, пре свега, жели да буде независна од Аустрије. Она би желела да Црна Гора буде пре уједињена са Србијом него да се повезује са Аустријом; Ловћен мора остати у Црној Гори, како Аустрија не би од Котора направила поморску базу; била би омогућена економска помоћ црногорском краљу, у намери „да га одвратимо од покушаја државног удара против Албаније“ и из страха да ће Аустрија то узети као изговор за војно деловање, због чега „на Тарабошу морају остати да се вијоре европске заставе“.²¹⁸¹ Болати је додао Италија „не одобрава славенизацију Јадрана, на којој ради Аустрија“, што је узрок разилажења осећања и интереса две земље“.²¹⁸² Сличан

²¹⁷⁶ Н. П. Шкерковић, *Црна Гора на освитку XX вијека...*, 587 – 588.

²¹⁷⁷ J. D. Treadway, *The Falcon and the Eagle...*, 172.

²¹⁷⁸ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome VIII (11 août – 31 décembre 1913), Paris 1935, Pichon à Londres, Saint – Pétersbourg, Berlin, Vienne, D. n° 1331, 755, 1078, 519. Secret. 13 octobre 1913, 394–395.

²¹⁷⁹ Кнез Хоенлоос Шилингфурст донео је уредбе (које су по њему назване „Хоенлоови декрети“) којим су поданици (држављани) краљевине Италије искључени из запослења у државним установама општине Трст. Циљ је била денационализација тршћанске општине и смањење општинских овлашћења градске управе. Бројан део италијанског становништва у граничним подручјима декрете је описивао као легитимизоване препреке оснивању нових националних школа, као изборне прописе са антииталијанском политиком. Додатно, проблем су биле и „денационализација судске управе, питање Универзитета, који је био и предмет дипломатских преговора, денационализација бродарских компанија, полицијски режим и политичка суђења која имају тенденцију фаворизовања других националности на штету италијанске; методична, неоправдана и све бројнија протеривања држављања краљевине Италије из града“. L. Salvatorelli, *Storia del Novecento*, Milano 1958, 426; G. A. Andriulli, *I documenti della guerra italiana*, Milano 1915, 208 – 210.

²¹⁸⁰ G. Giolitti, *Memorie...*, vol. II, 258 – 259; DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome VIII (11 août–31 décembre 1913), Paris 1935, de Billy à Pichon, 29 août 1913, D. n° 307, 119 – 120.

²¹⁸¹ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome VIII (11 août – 31 décembre 1913), Paris: Imprimerie Nationale, 1935, Pichon à Londres, Saint – Pétersbourg, Berlin, Vienne, D. n° 1331, 755, 1078, 519. Secret. 13 octobre 1913, 394–395.

²¹⁸² Пишон је амбасадорима пренео да би било мудро да „три савезника саопште своје ставове једни другима о питању уједињења Србије и Црне Горе како би се избегла, уколико буде потребно, супротстављена акција Аустрије и Италије“. DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome VIII (11 août – 31

дискурс појавиће се у разговору министра са руским државником Коковцевим 6. новембра 1913. и француским публицистом Шарлом Лоазом 26. фебруара 1914.²¹⁸³ Лоазо је у разговорима са Сан – Ђулијаном, маркизом Патерном, отправником послова Италије на Цетињу, Михајловићем и Примом Левијем, директором трговинског сектора Консулте сазнао да италијанска дипломатија нема разлога ни иницијативу да спречава постепен процес уједињења Србије и Црне Горе, али и то да Србија активно рачуна на италијанску дипломатску подршку.²¹⁸⁴ Михајловић је пренео Лоазу да су „Италијани осетљиви на нападе српске штампе“, због чега га је де Мартино молио да интервенише у Београду. Саопштио му је и изјаву Сан–Ђулијана, да се питање уједињења мора решити „протоком времена“, када буде постигнуто једногласно мишљење у Европи, која неће пристати да због питања природног исхода уједињења две српске државе, „отвара еру нових међународних тешкоћа.“²¹⁸⁵ Лоазо је у мају 1913. у интервјуу италијанској штампи осветлио позитивне ефекте од проширивања сарадње Италије са Србијом.²¹⁸⁶ Сан Ђулијано је, на питање председника Руског министарског савета Коковцова 6. новембра 1913 шта мисли о српско-црногорској унији, одговорио да Италија не само да се томе неће противити, већ ће свако увећање и јачање Србије

décembre 1913), Paris: Imprimerie Nationale, 1935, Pichon à Londres, Saint – Pétersbourg, Berlin, Vienne, D. n° 1331, 755, 1078, 519. Secret. 13 octobre 1913, 394–395.

²¹⁸³ Сан–Ђулијано је француском публицисти и научнику рекао: „Црна Гора није ништа друго до анахронизам, Србија ће је апсорбовати. Једино чему се треба надати је да се тај прелазак не одигра нагло“. Министар је Бареру 30. октобра 1913. рекао да се „Црногорци диве Србији“, да ће „краљ Никола бити последњи краљ своје династије“ и да они прижељкују уједињење са Србијом; Италија се таквом исходу неће противити, иако наставља да одржава политику *status quo*. L. Albertini, *Le origini della guerra...*, 534; DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome VIII (11 août–31 décembre 1913), Paris 1935, Barrère à Pichon, D. n° 378. Très confidentiel, 518.

²¹⁸⁴ Лоазов поднесак амбасадору Бареру под називом *Affaires italo-serbes*. Документ садржи опис разговора са угледним дипломатама о стању у Србији и Црној Гори. Према саопштењима француског научника, Примо Леви, бивши конзул у Солуну, му је саопштио следеће: „Када предлажемо, као у овом случају, да побољшамо економску ситуацију Црне Горе, ми у суштини радимо за Србију“. Маркиз Патерно је одговорио: „Од Црне Горе каква јесте, нема шта да се добије. Све би морало да се променити. Штавише, промена ће произићи из силе ствари“. Лоазо преноси утисак који му је описао Михајловић: „Када се враћам на моје разговоре са господином Сан – Ђулијаном, за време балканског рата, сматрао сам да је у том времену био приступачан разлозима који су италијанску владу требали да наведу на став који је наклоњен мојој земљи. По мом мишљењу, господин Ђолити био је тај који се одлучио за супротан правац, одлучивши да је потребно по сваку цену избећи компликације. Председник италијанског савета само је разматрао ризике од раздора са Аустријом; ово је, пак, можда била само политика околности, и ако се тако може рећи, једне фазе. Када буде почела друга фаза, Италија ће вероватно променити став“. Српски отправник послова додао је да Италија и Србија имају заједнички циљ да минимизирају офанзивни потенцијал луке Котор, док год је под аустријском влашћу. Лоазо је том приликом разговарао и са Лујем Бакотићем, специјалним изаслаником српске владе за склапање Конкордата (уговора са Светом Столицом) о формално – правном статусу католичких верника у Србији и њиховом изузимању из аустријског протектората. DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914), Barrère à Doumerge, D. n°82, 26 février 1914, 479–480; E. Maserati, „Un documento francese sull’irredentismo e la questione adriatica al finire dell’Ottocento...“, 64 – 66.

²¹⁸⁵ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914), Barrère à Doumerge, D. n°82, 480.

²¹⁸⁶ У интервјуу који је Лоазо дао болоњском листу *Resto del Carlino* (мај 1913) француски аутор навео је и следеће: „Верујем да је ваша влада претерано жртвовала будућност својих односа са Србијом одређеним потребама аустријског савеза. Последица тога јесте да је Италија изгубила место у јавном мњењу не само Срба у краљевини, већ и свих становника југословенских земаља са српским становништвом који су подвргнуте дуалистичкој монархији. Чини ми се сада да би Италија, напротив, имала сав интерес да негује симпатије српског света, који се, нимало различито од Италије, славно и делотворно борио за начело националности; света који има или понекад може имати политичке интересе који су у складу са интересима Италије, и који је предодређен да у будућности буде природни излаз за ваше индустрије у развоју“. G. Cassi, *Il mare Adriatico...*, 449.

размотрити као „повољан чин“и да краљ Виторио Емануеле III неће постављати препреке том процесу из династичких разлога. Нерасположен према „компромитијућим“ моментима црногорске династије у прошлости, Сан–Ђулијано је правдао потребу за уједињењем у одложеном, будућем времену: „Црногорска династија није заслужила поштовање“, док Црна Гора није имала шансе да постоји као независна држава и напредује; унија би се морала одложити за неколико година док Аустрија не буде у стању да више не изазива компликације.“²¹⁸⁷ Барер је пренео министру Домергу 26. фебруара 1914. да је Сан – Ђулијано у Риму изјавио француском публицисти Шарлу Лоазоу да „Црна Гора није ништа друго до анахронизам; Србија ће је апсорбовати, а једино чему се треба надати да се тај прелаз не одигра нагло.“²¹⁸⁸

Рикардо Болати је, међутим, с негодовањем гледао на унионистичке тежње које су долазиле из Србије и Црне Горе. Заједнички интерес Аустрије и Италије био је, према амбасадору у Берлину, да се одржи династија Петровића на Цетињу и да се спречи уједињење Црне Горе са Србијом. У супротном, створиле би се опасности које су две силе инче хтеле да избегну својом дипломатском акцијом прошлог пролећа. Срдачна и ефикасна размена идеја између Рима и Беча у овом тренутку, писао је Болати, олакшана је „поремећајем који је у односима двеју влада изазвала лоше промишљена одлука о изванредним мерама (одредбама) у Трсту“.²¹⁸⁹ У свом одговору, министар је показао толерантније гледиште. Писао је да „желимо да Црна Гора буде независна, али пре свега да буде независна од Аустрије“. Додао је да би Италија веома радо видела Црну Гору уједињену са Србијом,“ а не потчињену Аустрији“; далеко важнији проблем био је положај Ловћена, који мора остати уз Црну Гору тако да Аустрија не може од Котора направити велику поморску базу.“²¹⁹⁰ У истом одговору, министар је први пут изричито напоменуо да „ми не желимо славизацију Јадрана, у чему имамо сагласност с Аустријом“, као и у вези догађаја у Албанији, иако „Аустрија у исто време ради на томе да врши славизацију на нашим границама, што је један од узрока раздора у односима два суседа.“²¹⁹¹ Министар је веровао да би претходна размена идеја између Италије, Аустрије и Немачке била адекватна да се избегне конфликтно међусобно деловање две јадранске силе.

Крајем 1913, Сквити је, пратећи расположење јавности, остајао уздржан према учесталим вестима о неминовном уједињењу Црне Горе са Србијом, указујући на тежину последица нестајања династије Петровић са политичке позорнице.²¹⁹² Подстакнут извештајима Сквитија, који је у разговорима са руским послаником на

²¹⁸⁷ Сан – Ђулијано је ово замислио као одговор на Берхтолдова упутства Мереју, у којем је аустро – угарски министар спољних послова посланику у Риму назначио да италијанском министру пренесе да Двојна Монархија очекује пуну кооперативност и сагласност Италије у питањима одбацивања српско-црногорске уније, препуштања Бара и Улциња Османском царству и свакој подршци акцијама које би имале за циљ да ојачају позицију краља Николе, на штету Србије. L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I, 534

²¹⁸⁸ L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. I..., 534.

²¹⁸⁹ ASDMAE, *Ambasciata a Londra 1861 – 1950*, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, *Telegramma spedito da Roma, San Giuliano a Bollati*, 8 ottobre 1913, N. 6876.

²¹⁹⁰ *Ibidem*.

²¹⁹¹ *Ibidem*.

²¹⁹² Сквити није имао дилему да је апсолутно расположење јавности у Црној Гори било оријентисано ка уједињењу са Србијом, због осећања истоветне народности, али и политичким и економским предностима. Имао је резерве према „унионистичкој“ политици која би произвела неповољне околности по краља Николу и међународни положај Црне Горе, али и по Италију, па је заговарао да би очување независности требало да остане приоритет италијанске спољне политике. ASDMAE, *Ambasciata Londra 1861 – 1950*, b. 324, f. 1 *Rapporti politici Montenegro 1912 – 1913*, San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 14 settembre 1913, N. 51239 (27 agosto 1913, N. 562/96).

Цетињу стекао уверење да је Русија незадовољна држањем краља Николе, „бесна“ због необавештавања руског посланства о планираним дејствима у балканским ратовима, смањила годишње финансијске издатке, благонаклоно гледајући на уједињење његове државе са Србијом, Сан – Ђулијано је стекао уверење да је неопходно очувати црногорску независност. Поучен Сквителијевим упозорењима, да ће, уколико се не обезбеде хитна финансијска средства, бити „у кратком року компромитована династија са свим политичким последицама по Црну Гору“, Сан Ђулијано је назначио да је „унију Црне Горе са Србијом“ потребно одложити за будућност; она би, према министру, била „у најмању руку преурањена, и гурнула би Аустро – Угарску на акцију.“²¹⁹³ Ипак, у телеграму Болатију од 8. октобра 1913, Сан – Ђулијано је пренео да ће Италија са мањом бригом „гледати на уједињење Црне Горе са Србијом, него њено поробљавање од стране Аустрије“. Додао је да Ловћен мора да остане Цетињу (како Монархија не би у Котору правила велику поморску војну луку), да се мора пронаћи адекватна финансијска помоћ династији, којом ће очувати независност, и наставити отпор „аустријској славизацији.“²¹⁹⁴

Из поверљивих разговора са председником владе Коковцевим и Нератовим, крајем 1913, отправник послова Бордонаро сазнао је да Русија прижељкује уједињење Србије и Црне Горе, али да га, због противљења Аустро – Угарске, одлаже за будућност, када се створе повољније прилике. Пренео је да Русија тежиште на уједињење, уместо на династију Петровић, почиње да пребацује на владу у Београду. Нератов је сумњао у потајни договор Аустро – Угарске и Црне Горе, али је италијанском дипломати истакао да Русија свим снагама подржава Црну Гору. Бордонаро је предложио да Италија повећа своја финансијско – материјална улагања у Црну Гору, коју ће индиректно подржати и Русија, док је Сан – Ђулијано тражио мишљење из посланства на Цетињу о најподеснијим средствима којима Италија може заменити Русију, у случају њеног „захлађења“ односа са братском краљевином.²¹⁹⁵

Када је реч о конституисању Албаније и дефинисању њених граница, као и Албанцима који су дошли под српску управу, Ринела је критиковао „претеране сентименталистичке панславистичке аспирације“ посланика Хартвига.²¹⁹⁶ Италијански чланови Међународне контролне комисије за Албанију, која је своју прву седницу одржала 16. октобра 1913, били су Алесандро Леони, некадашњи конзул у Скадру (1896–1908), који је на том месту остао до 4. јуна 1914, и Карло Гали, конзул у Скадру.

²¹⁹³ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 324, f. 1 Rapporti politici Montenegro 1912 - 1913, San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 25 agosto 1913, N. 5936. Сан – Ђулијано је ово поновио и отправнику послова Михаиловићу 2. децембра 1913, речима да Италија „неће бити против фузије Црне Горе са Србијом“. Михаиловић се сусрео том приликом са Волпијем, који се, попут италијанског министра, жалио на непријатељство црногорске владе према италијанским предузећима. ДАС, МИД ПО, микрофилм 386, III/160 – 161 (Ф – III, II/1 – IX, Дос II, 21. новембар 1913, Пов. бр. 7369)

²¹⁹⁴ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 324, f. 1 Rapporti politici Montenegro 1912–1913, San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 8 ottobre 1913, N. 6876.

²¹⁹⁵ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e Gabinetto (1915 – 1918), b. 157, Montenegro, fasc. Trattazione generale 1914 – 1917, p. 109, Telegramma in arrivo, Bordonaro a San Giuliano, 21 ottobre 1913, N. 077066; *Ibidem*, Ministero degli Affari Esteri, Direzione Generale degli affari politici a Legazione Cettigne, 10 novembre 1913, N.61306/77.

²¹⁹⁶ Ринела је неретко оптуживао Хартвига да често касни са одговором на одлуке сила конференције у Лондону; познат је случај дефинисања верских слобода мањина у Србији (чији је број увећан новоослобођеним територијама) – Ринела је имао различит став од Хартвига у овом питању: уместо правног израза „ефективна заштита“, Хартвиг се, под притиском, сложио да се она измени у „пуна, неометана слобода вероисповести“, коју је промовисао италијански представник. ASDMAE, Albania – rapporti politici, b. 677, Albania – rapporti politici (gennaio maggio 1913), Rinella a San Giuliano, 29 marzo 1913, N. 328/82.

Гали није подржавао политику безрезервне италијанске подршке муслиманским Албанцима у подручју Скадарске долине и северне Албаније. У комисији за разграничење албанско – црногорске границе, ргi Међународној контролној комисији за Албанију, приметну улогу имао је мајор Стефано Сантучи (Stefano Santucci), војни лекар, начелник санитетског одељења италијанске војне мисије, који је учествовао у раду на збрињавању и лечењу рањених и оболелих лица и сузбијању болести. У периоду од 2. новембра 1913. до 16. фебруара 1914. предузео је „хуманитарно путовање“ по северној Албанији, пре него што је у марту 1914. постао члан италијанске делегације у међународној комисији за дефинитивно утврђивање и исцртавање албанско–црногорске границе. У својству члана поменуте комисије, провео је неколико месеци у обилажењу граничних подручја Албаније и Црне Горе, од маја до августа 1914. Користећи се знањем из топографије и картографије, и природних наука, описао је географске карактеристике поднебља, али и етнографске, социјалне, културне аспекте друштвеног живота, који су се непосредно дотicali и Црне Горе. Сантучи је обишао, осим Скадра, Подгорицу, племена Хоти и Клементи, села у долини реке Цијевне, Гусиње, Андријевицу, долину Мораче, Колашин и Маташево, а пролазећи кроз подручје у близини српско – црногорске границе, боравио је у Пећи, Јунику, Ђаковици, долини Црног Дрима.²¹⁹⁷

Француски посланик на Цетињу Деларош–Верне преносио је својој влади мишљење италијанског амбасадора Негрота Камбијаса: на уједињењу Србије и Црне Горе ради управо српска влада, која ће „купити“ наклоност Аустро–Угарске и обезбедити њену сагласност пристанком да Двојна Монархија заузме Ловћен.²¹⁹⁸ Отправник послова у италијанском посланству на Цетињу Патерно описивао је идеју о спајању две српске државе да „Црногорцу пада на памет као лек који одговара потребама народа, као остварење идеала велике српске нације“; сматрао је да би у случају српско – црногорске уније, дошло до тајног договора којим би Аустрија правно откупила Ловћен од Црне Горе, чиме би избегла рат, поштујући савете Немачке.²¹⁹⁹

Аустро–угарска и немачка дипломатија предосећале су да се Италија држи благонаклоно или неутрално према потенцијалном уједињењу Србије и Црне Горе.

²¹⁹⁷ S. Santucci, „Un viaggio nell'Albania settentrionale“, *Bollettino della Società Geografica Italiana*, Serie V, Vol. V, Num. 8, 9, 10, Fasc. VIII, Fasc. IX, Fasc. X, (1916), 646 – 672; 749 – 777; 805 – 823.

²¹⁹⁸ DDF, Troisième Serie (1911–1914), Tome X (17 mars – 23 juillet 1914) Paris 1936, Delaroché à Doumergue, D. n° 74. Secret, 26 mai 1914, 424.

²¹⁹⁹ Патерно је то образлагао следећим разлозима: а) Аустрија има сваки интерес да се Европи представи са чињеницом која би проистекла из једне мирне конвенције, а не са бруталним пучем који би попримио општи прекор. 2) Напор Аустрије био би мањи, јер би остао ограничен на одбрану посела чија би куповина постала правно неоспорна, а самим тим и „мање дипломатски“, уз могућ војни напор. 3) Русија, гурнута јавним мњењем, која би енергично журила да стане у одбрану брутално нападнуте словенске државе, нашла би се дипломатски неспремна и неизвесно је да ли би кренула у рат. 4) Ловћен нема исти значај за Србију као за Србију Црна Гора. Суочена са алтернативама мирне анексије и рата, вероватно би се задовољила оствареним добитком. Аустро–црногорски односи показују знаке побољшања. Овај предлог овде нису избегле чак ни друге дипломате. У вези са односом владе и црногорског становништва у односима уније са Србијом, позивам се на свој извештај бр. 163 и данашњи 9 (л). Срби који живе у Црној Гори не крију своје тихо поверење у будућу унију и уверени су да је за њено спровођење боље чекати, без предузимања исхитрених и неуверљивих дела, тренутак када Аустрија неће бити у стању да се помери и супротстави њиховом пројекту. Не знам да ли се ово гледиште дели у Београду, да је то случај, вероватноће за појаву хипотезе немачког амбасадора би се смањиле. Стога би остало да се објасне привођења немачке владе, осим да се претпостави државни удар заснован на другим изговорима или хипотезама развијеним у овом телеграму. Да бих ометао остваривање таквог догађаја, дозвољавам себи да питам Вашу Екселенцију да ли је прикладно свако средство да се Црна Гора све више гура према Русији или да је привлачимо к нама. DDI, Quinta Serie, 1908 – 1914, vol. I, Paterno a San di Giuliano, 14 luglio 1914, T. Gab. S. Per. Posta, Cettigne, 164.

Флотов је 4. априла ставио до знања Сан – Ђулијану да је „цар Франц – Јозеф противан тој идеји по сваку цену“, док је надвојвода спреман да се оно прихвати под условом да проширена Србија нема излаз на Јадранско море, односно да се Бар и Улциљ уступе Албанији.²²⁰⁰

Немачки посланик у Београду, барон Јулиус Гризингер, тражио је 10. марта 1914. мишљење Сквителија о могућностима српско–црногорског уједињења. Италијански посланик одговорио је немачком колеги релативно неодређено, с нагласком да Италија не би равнодушно гледала да Срби припоје себи и Бар, али да је уједињење у будућности извесно. Уједињење „није било могуће за живота краља Николе“, премда се, речима Сквителија, „не може апсолутно искључити“: очување црногорске краљевине умногоме ће „зависити од мудрости и далековидости њених владара и од њихових односа са Русијом, од чијег става све зависи.“²²⁰¹

Конзулима нису измицале тешкоће католичког становништва у новоослобођеним крајевима. Цукулин, конзул у Скопљу, у плану склапања конкордата, који је Србија желела да приведе крају с Ватиком на пролеће 1914, уочио је дугорочан план српске владе да обезбеди прећутну подршку „панславистичких Хрвата“, који ће у будућности бити „припојени“ српској држави, одузимањем права верско – управног протектората Аустро – Угарске над католицима у Србији, али је процењивао да ће конкордат изазвати емиграцију католичких Албанаца из новоослобођених крајева у Албанију.²²⁰²

²²⁰⁰ Слично интересовање за став италијанске владе показао је и гроф Чернин, посланик Аустро – Угарске у Букурешту, који је 7. маја о потенцијалном анектирању Црне Горе од стране Србије и ставу који ће према том чину заузети Италија разговарао са италијанским представником Фашотијем. Он је желео да зна да ли би Италија пристала да целокупно приморје Црне Горе пређе Албанији. L. A. Marescotti, *Guerra Diplomatica. Ricordi e frammenti di diario (1914 – 1919)*, Milano 1936, 30 – 31.

²²⁰¹ Сквити је пренео: „Тешко је предвидети шта ће се даље дешавати, поготово ако тенденција спајања две српске државе у једну буде раширена и појачана. Што се нас тиче, ако нисмо хтели да видимо Србе као господаре на другим крајевима Јадрана, на који начин бисмо онда равнодушно могли да посматрамо како преузимају Бар. Све нас наводи да верујемо да ће се једног дана уједињење две краљевине представити Европи кроз снагу једног закљученог споразума.“ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), b. 159, Montenegro, fasc. Prestito Montenegrino, p. 109, Telegramma in Arrivo, Squitti a Gabinetto Ministro, 10 marzo 1914, N. 1977.

²²⁰² Може се изнети претпоставка да је Цукулин сматрао да ће Хрвати бити нерасположени према влади у Београду склопљеним конкордатом, због привржености хабсбуршком двору и бечкој политици једног дела хрватске саборских заступника, иако о томе Цукулин не говори, нити даје назнаке у свом извештају. ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1863 – 1938, b. 237, f. Trattazione generale gennaio – dicembre 1914, Zuculin a San Giuliano, 9 maggio 1914, N. 156/40. (R. Ministero degli Affari Esteri a R. Ambasciata Vienna, 23 maggio 1914, N. 28999).

ЧЕТВРТИ ДЕО: Економски продор Италије на Балкан и пројекти трансбалканске Јадранске железнице (1903 – 1915)

Барско друштво

Почетком XX века, италијанска привредна и финансијска моћ над Црном Гором, оформљена је преко Италијанско-црногорског привредног друштва (*Sindacato italo-montenegrino*) (синдиката), основаног јануара 1903. у Венецији,²²⁰³ чија је прва привредна делатност била монопол над трговином дувана (увоз и извоз црногорског дувана), ради чега је основана подружница— *Regia Cointeressata dei Tabacchi* 15. јула 1903. у Венецији. Друштву је била поверена изградња железничке мреже у Црној Гори, од Скадарског језера до Јадранског мора, у дужини од 62 километра. Проминентни покретачи пројекта били су гроф Пјеро Фоскари, председник подружнице, и гроф и индустријалац Ђузепе Волпи, познаник Милована Миловановића и Миленка Веснића.²²⁰⁴ стране црногорске владе и поменутог друштва именован за Генералног директора.²²⁰⁵ Волпи се појавио први пут у Црној Гори 1903, где је отишао на наговор свог свог пријатеља, Миленка Веснића.²²⁰⁶ Акционарско друштво је 5. децембра 1905. прерасло у *Барско друштво* (*Compagnia di Antivari*), највеће инострано привредно концесионарско предузеће у Црној Гори почетком XX века.²²⁰⁷ Волпи је 1908. указивао на важност супростављања аустријским пројектима тунелске железнице до Спича, а с друге стране, конципирао широк трговински избозни потенцијал Италије у Скадар, управо преко црногорске железнице.²²⁰⁸

²²⁰³ Подгоричка мануфактура за прераду дувана, започета 1903. године, завршена је 1905. године. Фабрика, која је са својим огранцима заузела површину од 7.000 квадратних метара, била је подељена на два велика одељења. Њом је руководио инжењер Тито Буколини. Предузеће је имало капитал од 4 милиона круна, и добило је право на концесију фабрике и инфраструктурне пројекте развијања луке Бар (на 60 година), која ће се градити као слободна лука; било је предвиђено припајање огромне индустријске слободне зоне и пруге од Бара до Скадарског језера и навигацијске службе на самом језеру. E. Coen Cagli, „L'opera degli italiani nel Montenegro“, *Nuova Antologia*, Vol. CXLIX (settembre – ottobre 1910), 51 – 73; A. Tamborra, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1800-1920)...*, 349; D. J. Grande, *L'Italie et la Méditerranée (1896-1911): les fondements*, Vol. 2..., 1221–1229.

²²⁰⁴ Утицајни банкари и предузимачи били су поред Фоскарија, оснивачи предузећа: сенатор инжењер Роберто Паганини, инжењер Виторио Отоленги, гроф сенатор Николо Пападополи Алдобрандини, гроф Руђеро Реведин. E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896-1914)...*, 143-145; V. Mantegazza, *L'Albania*, Roma 1912, 65-67.

²²⁰⁵ „Società italiana per monopolio tabacchi in Montenegro“, *L'economista: gazetta settimanale di scienza economica, finanza, commercio, banchi, ferrovie e degli interessi privati* - A. 30, N. 1529 (1903) 563.

²²⁰⁶ Волпи је Томаза Титонија и Сан-Ђулијанија означио као пионире идеје италијанског економског продора на Балканско полуострво, нарочито у Црној Гори, идеје на коју, по Волпијевим речима, у Италији готово нико није обраћао пажњу. Giuseppe Volpi di Misurata, „Ricordi e orizzonti balcanici“, *Rassegna di Politica Internazionale*, Fasc. VI (1937), 449-450.

²²⁰⁷ Волпи је од владе Црне Горе добио концесију за стварање Подружнице за стварање компаније дувана Црне Горе, основане 15. јула 1903. S. Burzanović, *Italijansko-crnogorski sindikat - Barsko društvo (1903-1916) : magistarska teza*, Beograd, Univerzitet u Beogradu, 33–40.

²²⁰⁸ Волпи је сматрао да је железнички пројект одаје почаст Италији и „часном дизајнеру Роберту Паганинију, председнику компаније. То ће бити готово искључиви пут извозног продора широм Црне Горе и горње и средње Албаније, према нетакнутој територији, а опет пуна многих ресурса, коју данас већ насељава преко пола милиона становника. Скадар је посебно и за сада велико тржиште на којем је Италија већ остварила велики комерцијални напредак у последњих неколико година, упркос томе што је била принуђена да користи непроходне и тешке путеве коју нуди река Бојана.“ ASDMAE, Gabinetto Tittoni, b. 5, N. 21724, Volpi a Tittoni, Roma, 28 settembre 1908, A

Барско друштво формално је оформљено 14. јуна 1906.²²⁰⁹ Компанија је, осим концесије за железницу, желела да успостави монопол на трговину, дистрибуцију, увоз и извод дувана, о чему сведочи занимљив документ.²²¹⁰ Мотиви покретања привредне иницијативе у Црној Гори за Италију су били војни и политичко – привредни, и имали су стратешку важност која је превазилазила елементе ширења трговачке мреже, већ постајала епицентар политике стварања противтеже Аустро – Угарској. О овоме је пред Консултом крајем 1908. сведочио бивши посланик на Цетињу Кузани Конфанолијери.²²¹¹ Управа црногорског дуванског монопола била је подељена на агенцију за узгој дувана и производну секцију; било је запослено 300 црногорских рандица из Подгорице и околине (од 12 до 16 година) и четредесетак радника, док су Италијани били учитељи, механичари и електричари.²²¹²

У оснивању *Барског друштва* је, поред грофа, финансијски учествовао, заједно с Мантегацом (један од финансијера и саветника) као саветник и Лазар Мијушковић, министар финансија и председник Државног савета Црне Горе; Волпи је од стране црногорске владе и поменутог друштва именован за Генералног директора.²²¹³ Волпи је, како сам наводи, први пут дошао у Црну Гору 1903, на предлог свог пријатеља, Миленка Веснића, будући да је од 1903. Волпи био вицеконзул Србије у Венецији.²²¹⁴ Српска дипломатија сумњичила је Волпијеве активности као иредентистичке, пошто је он перцепиран као будући противник јадранских интереса Србије. Посланик у Атини, Матија Бошковић, почетком новембра 1912. рекао је Пашићу да је, према властитим сазнањима, Волпијев утицај на италијанску владу изузетно висок и да ће, због интереса које поседује у монополу над црногорском железницом и привредним капацитетима

²²⁰⁹ A. Basciani, *L'Italia liberale e l'espansione economica nel Sud-est Europa. Alcuni aspetti della Compagnia di Antivari (1906-1911)*“, *Quaderni monografici di Proposte e Ricerche*, V. 41, 2017, 80 – 82.

²²¹⁰ С тим у вези, прилично је занимљив поверљиви извештај који је Министарство унутрашњих послова послало Министарству спољних послова 1906, где је истакнуто како је институција монопола створила широко расположење међу великим слојевима становништва у малом балканском краљевству: „сиромашни по природи места [црногорски народ] који се хранио и хранио хлебом и млеком, пушио је добар дуван који је могао слободно да узгаја и тргује. Успостављање монопола дувана, монополизовањем домаће продаје и извоза [...] одузело је људима могућност пушења доброг дувана, бесплатно или по непријатној цени. Отуда дубока, немилосрдна мржња према оснивачима ове компаније, који су нажалост Италијани“. A. Basciani, „*L'Italia liberale e l'espansione economica nel Sud-est Europa. Alcuni aspetti della Compagnia di Antivari (1906-1911)*“..., 82.

²²¹¹ Кузани Конфанолијери је рекао да је „Аустрија већ неко време Црну Гору сматрала плодом који сазрева на комшијиним дрвету, спремна да испружи руку да је убере“. Кузани наставља: „Али, када је достигао свој циљ, успели смо да га неочекивано пресечемо тако што смо ни из чега створили ову компанију, која је данас постала душа целокупне економске енергије Кнежевине. Иако смо наклоњени свим авантурама, не смемо заборавити да нам Црна Гора (поготово сада када је Берлински мртво слово на папиру) представља једину могућу тачку ослонаца на другој обали. Такође, иако желимо и надамо се миру, мудро је предвидети предности које би нам таква тачка ослонаца обезбедила ако мир буде нарушен“. D. J. Grande, *L'Italie et le Méditerranée*, Vol. 2..., 1216.

²²¹² Пелегрини је, приликом посете 1906. фабричком постројењу за дуван и пољима за узгој у Подгорици, записао да се на једном хектару може узгојити до 150.000 садница, чиме се добија 13 – 15 квинтала дувана, док је 1903 – 1904. било прикупљено више од 5000 квинтала; килограмом дувана могло се добити 800 цигарета. Пелегрини је похвалио рад директора компаније Буколинија, главног инжињерског надзорника Лаурентија и Ђованија Балдација, секретара и оперативног управника. B. Pellegrini, *Verso la guerra?*..., 284– 288.

²²¹³ „Società italiana per monopolio tabacchi in Montenegro“, *L'economista: gazzetta settimanale di scienza economica, finanza, commercio, banchi, ferrovie e degli interessi privati* - A. 30, N. 1529(1903), 563.

²²¹⁴ Волпи је Томаза Титонија и Сан-Ђулијанија означио као пионире идеје италијанског економског продора на Балканско полуострво, нарочито у Црној Гори, идеје на коју, по Волпијевим речима, у Италији готово нико није обраћао пажњу. G. Volpi di Misurata, „Ricordi e orizzonti balcanici“, *Rassegna di Politica Internazionale*, Fasc. VI (1937), 449-450.

ове краљевине, владу у Риму окретати против аспирација Србије, даље од јадранске обале, због чега је Пашић био приморан да реагује и изда инструкције посланству у Риму да испита, проучи и прибави детаљна сазнања о тим наводима.²²¹⁵

Железница Бар – Вирпазар²²¹⁶ пуштена је у рад 1. јуна 1909, шест месеци пре планираног завршетка изградње. Барско друштво располагало је са пет трговачко – путничких пароброда и два аутомобила марке Ланча. Један од најважнијих уговорних чланова према црногорској држави, који је регулисао обавезе Друштва, била је обавеза превоза црногорске поште, заробљеника и војника, као и стављање на располагање жељезнице, опреме и особља влади у време рата уз одговарајућу накнаду.²²¹⁷ Представник црногорске владе у Друштву имао је, између осталог, право да извештава владу о актима и одлукама Управног одбора Друштва за које сматра да су у супротности са предвиђеним одредбама.²²¹⁸

Свечано отварање пристаништа и железнице Бар – Вирпазар 23. октобра 1909. није протекло без Мантегациних афирмативних констатација о добрим односима католика и православних у Црној Гори.²²¹⁹ Мантегаца је 23. октобра 1909. на броду *Molfetta*, у власништву Компаније, заједно са послаником Италије на Цетињу, грофом Сквитијем, упловио у луку Бар, на свечано отварање железнице.²²²⁰ Међу италијанским предузимачима и конструкторима постојала је и идеја изградње сталне путничке трамвајске линије од Бара до Вирпазара и повезивање железницом до Скадра, али се од пројеката одустало, или нису узети у разматрање, због неприлагођености терена, противљења турских власти и примарности градње железничке, возне инфраструктуре.²²²¹

Због појачаног притиска бечке штампе на италијанске привредне интересе у Црној Гори (*Zeit, Gross Österreich*) Титони је посланика на Цетињу у марту 1907. подсетио да италијанска влада не контролише и не управља директно луком Бар, што

²²¹⁵ ДАС, МИД, ПО, микрофилм 379, X/731 (Ф-Х, 1912, П/6-VII, Пов. бр. 4115).

²²¹⁶ Пруга је имала седам малих станица: Бар, Зубци, Туђемиле, Суторман, Добрава, Лимљани, Бољевићи и Вир. Географ Балдачи предлагао је да траса од Приштан - Бар – Вир постане веома популарна туристичка пруга и да се капитална средства из Италије улажу у правцу туризма. Балдачи указује на бањски и лечилишни потенцијал, који би се развио градњом железнице: „Црној Гори би били потребни капитал и одговарајући индустријалци за стварање и просперитет лечилишта, као имитација онога што смо ми градилина многим местима у централној Италији“. A. Baldacci, „La prima ferrovia nel Montenegro“, *Rivista Marittima* (1908), vol. IV, n. 10, 23 – 36.

²²¹⁷ Следећи пароброди били су у функцији: *Немуно*, *Вранијана*, *Антивари*, *Дрин* и *Даница*. A. Gullini, „Comunicazioni e trasporti nel Montenegro“, *Rivista Tecnica delle Ferrovie Italiane*, Vol. I, Anno I, (febbraio 1912), N. 2, 87, 96; „Imprese italiane all'estero“, *Giornale dei lavori pubblici e delle strade ferrate*, (6 ottobre 1910), Anno XXVII, N. 40, 650.

²²¹⁸ „Имао је право да присуствује седницама Управног одбора, надгледа радове и услуге, затражи објашњења о свим поступцима Компаније, да проверава, када је потребно, сву документацију и рачуне у вези са услугама које пружа Компаније, али и стање на залихама и услуге, као и годишње финансијске извештаје. A. Gullini, „Comunicazioni e trasporti nel Montenegro“, *Rivista Tecnica delle Ferrovie Italiane*, Vol. I, Anno I, (febbraio 1912), N. 2, 94, 96.

²²¹⁹ Мантегаца је писао да су „у Црној Гори католички и православни свештеници у најбољим односима“ и хвалио држање надбискупа Милиновића, који је подржао италијанске привредне пројекте и заговарао италијанско – словенски савез: „Тог дана на богослужењу католички надбискуп је стајао недалеко од православног свештеника, који је служио литургију, пративши богослужење и прекрстивши се када су то чинили и остали. И православни и католички свештеници знају како да патриотско осећање устрепти у право време између једне и друге молитве“. V. Mantegazza, „Sull' altra sponda. Una impresa italiana al Montenegro“, *La Lettura. Rivista mensile del Corriere della Sera* (febbraio 1910), fasc. 2, 149 – 150.

²²²⁰ V. Mantegazza, *L'Albania*, 68; ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 482, Montenegro – rapporti politici, Squitti a Tittoni, 26 ottobre 1909, N. 319/135.

²²²¹ V. Mantegazza, „Sull' altra sponda. Una impresa italiana al Montenegro“, *La Lettura. Rivista mensile del Corriere della Sera* (febbraio 1910), fasc. 2, 151 – 152.

би било противно члану 29. Берлинског уговора, да ни на који начин се није уплitala у процес којим се Друштво добило концесију од црногорске владе.²²²²

Директор поделења Друштва у Подгорици, Буколини, супроставио се 1907. захтеву владе на Цетињу да се изврши инспекција пословања и рада Друштва од стране црногорске државе, што је створило додатне тешкоће, неповерење и сумњичавост на релацији компаније и државе, које ће се протезати до почетка Првог светског рата и 1915. године. О непријатељству народа у Црној Гори према италијанским привредним подухватима и Барском друштву писао је у јесен 1908. посланик Никола Сквити. Предочио је Титонију размере жалби црногорских политичара и министара, али и одлучан став да је раскид уговора, који је влада предложила у августу 1908, могуће само уз адекватно обештећење потраживања друштва у износу који би одговарао уложеним средствима у градњу луке, пруге и друге инфраструктурне пројекте. Сквити је већ 1909. страховао да би аустријско – црногорско зближавање након окончања Анексионе кризе могло драстично наштетити италијанским привредним захтевима и активностима. Био је става да би Црногорци, „сумњичави и неповерљиви, навикли на једносмерну зараду, задивљени редовном организацијом рада и услуге, хтели да од италијанских предузећа добију обилан плод без обрачунавања накнаде са своје стране“, што Аустро – Угарска неће пропустити да искористи за себе.²²²³

Недовољна економка активност, недовољна количина путника, учестале неповољне временске прилике, и приметан, али континуирано слаб раст међутрговинске производње, навео је Волпија да предложи Кармину Галу, председнику поморског друштва *Puglia*, да се одустане од саобраћаја са Црном Гором кроз Бојану. Галло је био против ове идеје, пре свега због „огромних жртава које је направила компанија за учешће у црногорској трговини, заједно с Барским друштвом“.²²²⁴

Након неколико година, Барско друштво суочило се са слабљењем техничких потенцијала железнице и пароброда које је користило, а анимозитет између управе компаније и црногорске владе се повећавао. У рано пролеће 1910, Пази, из управништва Компаније, изашао је из оквира својих овлашћења, наредио обуставу услуга, па је краљ Никола захтева његов опозив. Притужбе на рад Компаније, „објављене с намером да се италијанска влада уцени и имовина Друштва пређе у имовину црногорске државе“, претераним су сматрали Рубин де Червин, барон де Сквити и делегат Друштва на Цетињу Лерко.²²²⁵

Када је реч о позитивним ефектима Барског друштва на привредни раст у црногорском друштву и повољних аспеката италијанског монопола на производњу, извоз и дистрибуцију дувана, Маранели је, слично као и публициста Батиста Пелегрини, писао да је у долини Подгорице изграђен индустријски погон који

²²²² Бечка штампа ширила је, према писању италијанског министра, овакве вести. Титони је у телеграму подсетио на свој говор у Дому посланика од 8. фебруара 1907. ASMAE, Serie Politica „P“, b. 482, Telegramma in partenza, Tittoni a Avarna, 5 marzo 1907, N. 12097/200; AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXII, Tornata del 8 febbraio 1907, 11772 – 11773.

²²²³ ASDMAE, Serie Politica „P“, Montenegro – rapporti politici, b. 482, p. 109, Squitti a Tittoni, 17 aprile 1909, N. 155/62.

²²²⁴ ACS, PCM, Ministero del Tesoro, Compagnia di Antivari, b. 13, Gatto a Volpi, lettera privata, Bari, 23 ottobre 1910.

²²²⁵ Рубин де Червин је сматрао да иза таквих притужби могу стајати акције владе неке од европских сила, која би угрозила италијанске економске интересе у Црној Гори. Червин је приговорио да је администрација Друштва лоша, два пароброда на језеру *Даница* и *Врањина* у неадекватном стању. AUSSME, Fondo G-33, b.24, II-4, Rubin de Cervin al Comando in 2° del Corpo di Stato Maggiore, Cettigne 24 aprile 1910, Num. 692.

запошљава око 340 црногорских радника (300 жена и 40 мушкараца, што је унапредило „богатство за чак 7.000 породица сељака произвођача, који се баве узгојем дувана, који су не само од монополске компаније, већ и преко огледних поља које су држали досељеници из Лечеа, научили како да рационално узгајају дуван“.²²²⁶

Сквити је саопштавао почетком 1910. да црногорска влада критикује управу Друштва и подиже притужбе на њен рад, и да је становништво сумњичаво и непријатељски настројено према Друштву; у именовању Лерка, видео је прилику да се односи изгледе.²²²⁷ Ђузепе Менада, управник у Барском Друштву од 1910, познати грађевински и железнички предузимач и директор Друштва за железнице покрајине Ређо-Емилија, анализирајући финансијско пословање Друштва, утврдио је да је Аустрија, која је уз подршку Немачке отворала излаз на Истоку железничком мрежом Увац – Митровица, као део трасе пруге од Сарајева до Солуна, „настојала да осујети сваки италијански корак на Балкану“. Италија мора да остане на свом месту по цену сваке жртве, „трудећи се да будућа трансбалканска железница, чије се враћање у разговоре на међународну сцену дугује путовању краља Србије у Италију“ има излаз на Јадран, уз активно кориштење луке Бар. Према Менадиным речима, политичка и комерцијална будућност Италије била би угрожена у њеним односима са Истоком, уколико трансбалканска железница чија би крајња станица био Скадар или Сан Ђовани ди Медуа, не буде повезана са трасом Скадар – Бар, коју је требало изградити.²²²⁸ Противник аустријских пројеката железнице, упозоравао је још 1904. на намеру Беча да се градњом линије Спич – Бар, и Бар – Скадар, железница у Црној Гори повеже са трасом која Будву спаја с Котором, чиме би Двојна Монархија, са трасом од Сарајева до Митровице преко Увца потпуно потисла Италију брзином дистрибуције робе.²²²⁹ Показујући недовољну добру вољу према сиромашним и ограниченим потенцијалима црногорске државе, управа Друштва је у децембру 1912. донела одлуку да се унесу одређене измене у Конвенцију из 1906, чије су најважније одредбе обухватале захтев за померање временског рока права на откуп – са 15 година на 60 година. Сквити је још у фебруару 1913. упозоравао владу у Риму да управа Друштва не би смела да врши притисак на црногорску владу да прихвати пројекат заштите интереса Друштва према влади, већ да „успори почетак преговора“, због тешког финансијског, привредног и политичког стања у земљи.²²³⁰ Конзулати у Задру и Сплиту пратили су анти-италијанско писање листова „Србобран“ и „Слобода“, који су у деловању Барског друштва видели поробљавање Црне Горе и уношење раздора у српско-црногорско савезништво. Вицеконзул конзулата у Задру Савета похвалио је, после неколико недеља, писање сплитског листа „Слобода“ и „србофилску“ штампу у Далмацији у вези привредних интереса које је Италија остваривала у Црној Гори преко Барског друштва. Чланак је указивао на штетне последице по дуготрајно италијанско-српско пријатељство које би изазвало инсистирање на разрешењима „деликатних и компликованих привредних питања“ чији би циљ био да се Друштво, „сасвим

²²²⁶ C. Maranelli, „Sui rapporti economici con l'altra sponda dell'Adriatico“..., 160.

²²²⁷ ASDMAE, Archivi di personalità, Fondo Primo Levi, b. 29, f. 3, Compagnia d'Antivari. Guerra turco-montenegrina, sf. 1910, Promemoria Squitti gennaio 1910.

²²²⁸ ASMAE, Archivi di personalità, Fondo Primo Levi, b. 29, f. 3, Compagnia d'Antivari. Guerra turco-montenegrina, sf. 1910, Promemoria sulle condizioni della „Compagnia di Antivari“, 22 febbraio 1911, 10-11.

²²²⁹ „Un pericolo evitato“, *Corriere della sera*, 15 giugno 1904, (в. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891–1916, b. 482, *Ibidem*.)

²²³⁰ ASMAE, Archivi di personalità, Fondo Primo Levi, b. 28, cartella 1 (montenegrino 1910–1915), Squitti a San Giuliano, 4 febbraio 1913, N. 57/12.

неосновано“, оптужи за економско потчињавање Црне Горе и подстакло „шовинистичке испаде“ према Италији.²²³¹

Стање у односима црногорске владе и италијанске компаније погоршало се током 1913. и 1914. године. У јуну 1913. италијанској привредној елити постало је очигледно да у Црној Гори јача противљење монополу уступљеном Барском друштву, што се италијанским финансијским предузимачима није допало. Лађино Гали, из *Società Commerciale d'Oriente* преговарао је почетком јуна 1913. са особом од поверења краља Николе у вези нове појазмице од два милиона лира Црној Гори. Волпи је захтевао да се у услове давања кредита уврсти и одрицање црногорске владе од права на откуп предузећа Барског друштва на петнаест година, што је краљ Никола, после свих прихваћених услова, одбио.²²³²

Неповерење Ђолитијеве владе према Мартиновићевој и Вукотићевој влади произишало је и из жалби челника Барског друштва да црногорска влада није узела више од осам месеци у разматрање ратне финансијске позајмице које је Друштво, не кршећи одредбе Уговора из 1905 и пронашавши финансијску подршку међу банкарима у Италији, обезбедило Црној Гори. Идеја је била да се Црној Гори олакша коришћење пловидбених, транспортних, привредних, инфраструктурних и других услуга у ратним приликама, иако је по Уговору влада у таквим околностима имала право да се користи тим услугама, али о сопственом трошку. У промеморији Вукотићу од 13. фебруара 1914, представник Друштва је истакао да „влада није пристала да призна износ дуга, премда је била реч о ликвидним износима који произилазе из појединачних рачуна за превоз“, и да је Друштво влади обезбедило два кредита, у укупном износу од 7,5 милиона франака, од којих је други служио за исплату дела ратних реквизиција. У то време, Црна Гора је потраживала нови зајам од 3 милиона франака. Друштво је истакло да за та два кредита Друштво није поставило никакве услове, замерајући влади да је сакривала од црногорске јавности доприносе Друштва Црној Гори и да је представник Друштва укорен у Италији због другог зајма, а да „Краљевска влада није нимало променила свој непријатељски став према Друштву“.²²³³ Истакавши да Друштво не тражи ништа што није засновано на клаузулама уговора, наведени су доприноси који би се учинили становништву Црне Горе о трошку Друштва, у шта је спадала спремност да се обезбеди бесплатна струја и вода за град Бар, мелиорација терена, изградња луке и инфраструктуре Бара, траса пруге од Плавнице до Подгорице и оне од Скадра до Бара, улагање у трансбалканску железницу. Због пасивности одговора владе на преузету обавезу из 1908. да Скупштина изгласа закон о слободној зони Бара, Друштво је негодовало и на увођење транзитне таксе за робу намењену Скадру. Влада је одговорила да ће испунити све услове, да су односи између Владе, Краља и Друштва срдачни и истакла да је генерални директор Друштва у Бару, инжењер Ле Мер, одликован Орденом Књаза Данила III степена.²²³⁴

Вико Мантегаца, током аустријског бомбардовања луке Бар у фебруару и марту 1915, одбацио је оптужбе да Барско друштво ради за интересе Двојне Монархије, похваљујући рад италијанског посланика на Цетињу Луђија Кузана, министра од

²²³¹ ASMAE, Archivi di personalità, Fondo Primo Levi, b. 28, cartella 1, Sabetta a San Giuliano, 1. ottobre 1913, Num. 624/63.

²²³² ACS, PCM (Presidenza del Consiglio dei Ministri), b. 431, fasc. 9/2, Squitti a San Giuliano, 6 giugno 1913, N. 5449.

²²³³ ACS, Ministero del Tesoro, Ispettorato Generale per gli affari e per la gestione del patrimonio degli enti soppressi, b. 21, Compagnia di Antivari, Promemoria s.n., 13 febbraio 1914.

²²³⁴ ACS, MT, Ispettorato Generale per gli affari e per la gestione del patrimonio degli enti soppressi, b. 21, Risposta Cetinje, 18 febbraio 1914, doc. n. 4041.

„поверења“ књаза Николе, уз чију помоћ и Волпијево ангажовање је на балканској конференцији у Паризу 1914. спречено привредно преузимање Скадарског језера од Беча. Компанија је субвенционирала са 50% учешћа поштанску службу од Бара до Скадра, и изградила је пругу од 45 километра од Вирпазара до Бара.²²³⁵ Аустро-Угарска оснивачима тог предузећа, Фоскарију и Паганинију, забранила улазак у Монархију уз оптужбе да они нису аустрофили.

Један од саветника одбора Друштва, инжењер Лањино, обавестио је Волпија средином јануара 1914. да су демонстрације и протести против Барског друштва у земљи све већи. Лањино је анализирао спорне тачке преговора Друштва са владом. Он је сматрао да је „Уместо да саветује народ да лопату и чекић замени традиционалним пиштољем за појасом, он их је опоменуо да не дозвољавају да им оружје зарђа у пијанству победе“; „земљи потпуно недостају образовани људи, а овај апсолутни недостатак способних људи и капитала учинио би неопходним прибегавање страним земљама да би се могла експлоатисати земља и створити привредни послови и индустрије, али незнање се плаши замке и изазива одбојност према свему страном.“²²³⁶ Лањино је појачао анти – црногорску реторику у периоду 1914 – 1915. Он је био веома критичан према држању које је Црна Гора заузела у односу на Италију. Писао је да „министри и генерали имају на уму само свој лични интерес“, док се земља налази у ужасном стању, док „жито и хлеб и даље остају у Медови и Пећи, јер министар Пламенац још није прихватио албанске захтеве у вези слободне трговине на Бојани, као и због тога што нису започети озбиљнији радови на тешко проходним путевима непроходног на путевима између Андријевице и Пећи.“²²³⁷ Пренео је да, премда руске пшенице има у Солуну, добављачи и пренос робе у Црну Гору непрекидно касни, чему доприноси „оријентална индолентност и међусобна љубомора ових људи“, док глад постаје веома озбиљна и порције брашна и кукуруза се смењују са пиринчем и кромпиром“. Лањино ове дворске љубазности и народне демонстрације не смеју нас заварати о правим осећањима ових људи према нама. Не пориче се корисност наше интервенције, која се догодила док су Аустријанци били у Галицији са јаком предношћу над Русима, али посебно међу интелектуалним и владајућим елементом, који су србофили, остаје снажно неповерење према нама и разлогу за њихове безграничне тежње на Јадрану.²²³⁸ Националисти су хвалили економски монопол Италије у Црној Гори.²²³⁹

²²³⁵ „Il bombardamento e la Compagnia di Antivari“, *Gazzetta di Venezia*, 16 marzo 1915, N. 74, Anno CLXXIII, 3.

²²³⁶ ASDMAE, Archivi di personalità, Fondo Primo Levi, b. 28, cartella 1, Lanino a Volpi, 22 gennaio 1914, Num. 3680/66.

²²³⁷ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915–1918), b. 159, Montenegro, f. Compagnia di Antivari, Lanino a R. Ministero degli Affari Esteri, (Rapporto Lanino, 5 giugno 1915). N. 35568/1222.

²²³⁸ *Ibidem*.

²²³⁹ Филипо Карли, делегат на оснивачком конгресу националиста у Фиренци, децембра 1911, изрекао је став да Италија узалудно очекује повољан исход преговора о трансбалканској железници и албанско – македонском региону, који ће се завршити постепеним и трајним избацивањем Италије из свих преговора о њеном учешћу у привредним и финансијским синдикатима посвећеним експлоатацији ресурса на Балкану. Једини успех био је монополизација италијанског капитала у Црној Гори: „Радујмо се на помисао на оно што смо урадили у Црној Гори, где имамо успешну фабрику дувана, пругу Бар Вирпазар, као и луку Бар. Ми смо то урадили у Црној Гори јер је пажњу јавности на малу државу привукао низ догађаја. То показује да потенцијала не недостаје: оно што недостаје је мотивација, познавање могућности, интегрална визија наших интереса, то је недостатак методе и програма.“ *Il Nazionalismo italiano. Atti del Congresso...*, 173.

Економски односи Италије са Србијом и Црном Гором: монопол на Балкан

Титонијева економска политика „баланса и равнотеже Италије између два блока“ почивала је на уверењу да ће британско – француски савез спречавати италијанску флоту да увози пшеницу, угаљ, месо, памук са Балкана и обала јужног и источног Медитерана и ометати италијанске поморске комуникационе линије између Гибралтара, Суецког канала и Црвеног мора.²²⁴⁰

Међутрговинска робна размена Италије и Србије достигла је вртоглав пораст крајем прве деценије XX века. Укупна вредност италијанског робног увоза из Србије порасла је више од 800 пута за седам година (период од 1903 – 1910), чиме је Србија постала једина земља с којом Италија остварила троцифрено умножену вредност увоза од било које друге европске државе у истом периоду.²²⁴¹ Италијанска државна статистика брижљиво је пратила раст кретања пољопривредне и индустрије производње у Србији и Црној Гори, и југословенским покрајинама Монархије, испитујући modele повећања међутрговинске размене и тражења есенцијалних недостајућих производа и сировина којима би две државе (укључујући и Црну Гору) могле да „попуне“ празнине у свом демографско – економском разоју, облаготворе индустријску производњу, нахране становништво, задовоље тражњу, прибаве производе за мануелни, фабрички, пољопривредни и кућански рад, и по јефтиним ценама прибаве неопходан материјал за лаку и тешку индустрију. Владајућа либерална класа уочавала је подређену позицију своје трговачке морнарице на Јадранском мору у првој деценији XX века. Њена зебња била је да би аустро – италијанским сукобом, Монархија у целости монополизовала Јадранско море, што је био процес који већ увелико отпочео: италијанска трговачка морнарица почела је да потпада под монопол аустријске трговачке морнарице, која своју превагу у извозу и увозу на Блиском истоку, све до лука на Дунаву, Црном, Азовском и Егејском море, односи паробродима који су добављачи пшенице и других житарица за Венецију, као и многих других сировина, од дрвне грађе, грађевинских материјала, угља до поврћа и воћа.²²⁴²

Разлози због којих је Италија одлучила да почетком XX века интензивније улаже у Црну Гору могу се потражити у дугогодишњој независности Црне Горе, црногорским трговцима у Италији, активним присуством ове Кнежевине у балканској политици. Италијанске предузимаче привукло је црногорско одбијање да буде економски зависна од Аустроугарске, што се поклопило с намером црногорске владе да лоше стање финансија унапреди и преко других тржишта, без искључивог ослањања

²²⁴⁰ С. Скоко, *Други балкански рат 1913...*, 35.

²²⁴¹ Укупна вредност увезене робе (роба која не укључује племените метале) из Србије 1903. била је скромних 21. 000 лира (Србија је тада била једина европска земља с којом је Италија имала најмању увозну квоту), а 1910. године 17. 075.000 лира. Овим је Србија, у поређењу са другим европским државама, према укупној годишњој вредности робе коју је Италија увозила у датом периоду, престигла Малту, Норвешку, Грчку и Португал. Уз увоз из Холандије и Швајцарске, увоз из Србије бележио је у овом периоду непрекидан константни раст. Најбржи раст увоза из Србије забележен је у периоду 1907 – 1909. *Annuario Statistico Italiano*, Seconda Serie, Vol. I (1911), Roma 1912, 150; F. Catalano, „Il contrasto italo – austriaco nel primo anteguerra“, *Nuovi quaderni del Meridione*, Vol. 5 (1967), 5.

²²⁴² Извоз комине из лука Пуље и Сицилије у Аустрију одвијао се искључиво аустријским бродовима. Извоз сумпора и лимуна Сицилије у великој мери обављали су италијански пароброди од три до шест стотина регистрованих тона, у власништвумалих бродовласника из Катаније, Порто Емпедоклеа, Палерма, уз активну подршку немачких и енглеских пароброда. Девет десетина угља који се троши у Монархији увозе аустријски и мађарски пароброди: другу десетину енглески и холандски пароброди, чиме је италијанска морнарица трпела велики неуспех. V. Gayda, *L'Italia d'oltre confine: le provincie italiane d'Austria*, Torino 1914, 363.

на примат Русије. Формирање дуванског монопола од стране Синдиката био је једини начин, бар на почетку, да црногорске финансије добију сигуран и стабилан приход. Међу првим конкретним резултатима била је изградња у Подгорици фабрике дувана са преко 340 радника и огледних поља за узгој дувана у којима је учествовало око седам хиљада породица. Капитал се повећава између 1905. и 1910. године, а консолидована економска позиција фирме навела је финансијског предузимача Волпија да размотри да Црну Гору претвори у италијанску економску испоставу за потоњи економски и комерцијални продор на Балкан.²²⁴³

Упечатљиве разлоге којима је Италија настојала да монополизује своје економске повластице на Балканском полуострву проналазимо и у размишљањима маркиза Сан – Ђулијана, потоњег амбасадора у Лондону и министра спољних послова, који је посетио Албанију 1902. и исте године публиковао свој есејистички путопис *Lettere d'Albania* (1903), најпре кроз фељтонистичке репортаже у Бергаминијевом листу *Giornale d'Italia*, који је био под велом конзервативних идеја Сиднија Сонино. Критичан према перманентом губитку италијанског утицаја у италијанским школама у Валони и Драчу, Сан-Ђулијано је био заговорник проширивања разгранате поштанско – телеграфске, путничке и трговачко-робне италијанске бродске службе, оличене у компанији *Puglia*, чији би задатак био да потисне аустроугарску конкуренцију *Lloyd Austriaco* и Угарско- хрватско (поморско) друштво (*Compagnia ungaro-croata*) мањим, технички прилагођеним паробродима који би лакше пловили Бојаном, и кој аби, осим на обалама Албаније и ушћу Бојане, деловала на Скадарском језеру, с циљем бржег увоза и извоза робе из Скадра и Ријеке Црнојевића.²²⁴⁴ Осим тога, заговарао је стимулисање директне поморске трговачке размене са Италијом, у контексту француске поморске трговачке доминације и плана аустроугарске железнице (Беч-Солун).²²⁴⁵ Оптужио је италијанске индустријалце да су због недостатка иницијативе и храбрости, и одвратности прилагођавања ценама, укусима и трговачким обичајима Оријента, као и злоупотребе политике царинског протекционизма и погрешном уређењу навигационих линија, лишили Италију природних ресурса и богатства у унутрашњем простору вилајета Османског царства; тршћански трговци и аустријске поморске службе превозили су робу у Венецију.²²⁴⁶

Продубљивање дипломатских и економских веза Италије и Србије постигнуто је склапањем Трговинског споразума између две земље 14. јуна 1907, који су потписали амбасадор у Београду Алесандро Гвичоли, Раша Милошевић, Генерални управник Државних монопола и Сава Кукић, начелник Управе царина.²²⁴⁷

Италијански извоз у Црну Гору у периоду 1901 – 1905. није могао да премаши количину увезене робе из Црне Горе, која се састојала од производа сировинске природне базе, чији су највећи део чиниле домаће животиње, риба, сточни фонд, као и материјали од животињског порекла.²²⁴⁸ Италијански извоз у Црну Гору утростручио

²²⁴³ A. Biagini, „I rapporti tra l'Italia e il Montenegro durante la Prima guerra mondiale (1914-1918)“, *Rassegna Storica del Risorgimento*, LXVIII 4 (1981), 444-445.

²²⁴⁴ S. Giuliano, *Lettere sull'Albania...*, 40-43.

²²⁴⁵ *Ibidem*, 110-112.

²²⁴⁶ S. Giuliano, *Lettere sull'Albania...*, 108-110; G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 581.

²²⁴⁷ „Legge del 30 marzo 1907, n. 115, che dà esecuzione al trattato di commercio e navigazione stipulato il 14 gennaio 1907 tra l'Italia e la Serbia“, *Bollettino del Ministero dell'agricoltura, industria e commercio*, Nuova Serie, Anno VI, Vol. II, 1907, 600-620.

²²⁴⁸ У 1905. години највећи увоз чинили су коњи (643.000 лира), краве (165.000 лира), опрана вуна (21.000 лира), овце (19.000 Л), слатководна риба (17.000 Л.). трска (16.000 лира), од коза и говеда (14.000 и 11. 000 лира), као и друге животиње. Италијански извоз је, међутим, био далеко нижи од увоза. У овом

се у 1909. години у односу на 1908. годину, јер су после бојкота извоза аустријске робе у Црној Гори постали тражени производи италијанског порекла, попут брашна, тестенине, шећера, уља, сапуна и свећа. Од 1904. извоз грнчарија, цигле, гвожђа и дрвеног оруђа у Црну Гору је значајно порастао. Према извештају посланика на Цетињу Рикарда Болатија из 1901, постојана италијанска емиграција у Црној Гори није .постајали, осим сезонских радника при градилишним радовима, из Венета и Пуље, док су Италијани са пребивалиштем на Цетињу било их је 35 на Цетињу, то су били столари, конобари, трговци бинон, берберин, ветеринар, учитељ, трговачки представник и шест свештеника. Када је реч о Србији, увоз српских производа до 1904. у Италију је био занемарљив: пшеница и свињетина, док се из Италије увозе предиво, пиринач, тканине, папир, стабла поморанце и лимуна, филцани шешири, уље, инструменти, метали, предмети за хортикултуру. Од 1905. извоз италијански значајно опада, а увоз српских производа бележи пораст. Србија је током 1909. извезла у Италију живе стоке и прехрамбених производа у износу од 11,327,000 лира.²²⁴⁹ Србија је у Италију 1910. извезла 29,767 грла живе стоке преко солунске луке у Бари и Бриндизи.²²⁵⁰

Када је реч о Црној Гори, њен спољнотрговински промет 1906. године достигао је укупно 7.301.000 франака, од чега је 5.475.000 франака представљао увоз, а 1.826.000 вредност извозног биланса. Ова трговина скоро се у потпуности обављала у Аустроугарској, која сама апсорбује 5 милиона. После Аустроугарске, друго место заузима Турска са укупно 1.675.000 франака, од чега 175.000 за извоз, док је треће место заузимала Италија са укупно 462.000 франака, (вредност увезене робе из Италије 118.000 франака).²²⁵¹

У једном извештају из 1905, посланик Гвичоли је пренео статистичке податке у о трговинском увозу и извозу између Србије и Италије. Међу земљама из којих Србија увози робу, Италија је држала шесто место, а међу онима у које је извозила, Италија је држала осмо место (вредност српско увоза из Италије опадао је после 1893, и растао од 1903). Предложио је да роба коју би Италија могла да извози буду рукавиц, јер се сматрају „лукузним предметом и носе их само богати људи“, чија би процена годишњег увоза била 60.000 франака.²²⁵²

У периоду од 1907. до 1912. укупна вредност италијанског извоза у Србију, Румунију и Бугарску петоструко се увећала, достигнувши суму од 39 милиона лира,

периоду, који је карактеристичан и за период после избијања италијанско – турског рата, удео извезене италијанске робе чинили су, највећим делом, како примећује географ Маранели, метали и машинерије (скок са 3000 лира на 33.000 лира 1905), затим свилене тканине, вина и жестока пића, папир и књиге (19.000 лира), брашно и тестенине (14.000 лира), дрвена роба, возила (13.000 лира). Восак, конфете, конзерве и слаткиши, као и кишобрани и галантерија, које је Црна Гора масовно увозила из Италије (и повећала с протоком времена), као и сапунски производи достизали су вредност од око 3000 лира годишње. С. Maranelli, „Sui rapporti economici con l'altra sponda dell'Adriatico“..., 156.

²²⁴⁹ F. Corridore, „Le relazioni economiche dell'Italia con gli stati balcanici“, *Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline*, Vol. 54, Fasc. 216 (Dicembre 1910), 509-511.

²²⁵⁰ „L'importanza commerciale della città di Salonicco“, *La Nuova Italia*, 4 giugno 1913, Anno II, Num. 155.

²²⁵¹ Четврто место заузима Велика Британија, на следећим местима Француска и Белгија и др. Извоз из Црне Горе су углавном чиниле сардине и димљена меса, сир, вуна, кожа, дрво, маслиново уље, дуван. Извоз оваца, говеда, коња и коза је 1906. био ограничен. Увозна трговина се односила на све индустријске производе јер у Црној Гори до данас постоји само дуванска индустрија, монополизована италијанско-црногорским акционарским предузећем. А. Baldacci, „Il Montenegro secondo le ultime statistiche“, *Rassegna dei Lavori Pubblici e strade ferrate* (25 ottobre 1910), N. 43, 725.

²²⁵² „Serbia“, *Annuario d'Italia per l'espertazione e l'importazione*, di L. Pasqualucci, Sesta Edizione, Roma 1905, 1442-1443; 843, 846.

док се увоз из ових земаља повећао на 177 милиона лира.²²⁵³ Међутрговинска размена с Италијом 1911. године увелико је „каскала“ за привредним монополима које је постављала Аустро – Угарска. Употребимо ли вредност робе изражену у српским динарима, италијански извоз порастао је у 1911. за 3.324.399 динара, као и увоз сировина из Србије (1.215.686), због набавке соли, која је додељена италијанској солани Порто Емпедокле, али, услед разних ограничења и кашењења, није започела с експлоатацијом и радом.²²⁵⁴ Италијански извоз у Србији, наглашавали су привредници и индустријалци, могао је да се повећа у сектору пиринча, воћа, вина, сапуна, тканина и свих индустријских производа; идеја је била да се италијански индустријалци непосредно уверили у предности које нуди тржиште, које показују профити неких ретких компанија из Италије. Економски стручњак Брољо д'Ајано је изнео погодности трговинске размене Италије са балканским земљама. Д'Ајано је навео да је увоз италијанске робе у Србију био у прогресивном расту до 1912. године.²²⁵⁵ Прогресивна трговинска размена Србије и Италије у 1909. години сведочи због чега је Италија заинтересована за очување економске независности и суверенитета Србије. Економски експерт објавио је табелу производа увезених из Србије.²²⁵⁶ Економиста Карончини критиковао је аустријске планове да се ограничи или забрани промена међународне царинске тарифе од 11%, која је постојала на бившим турским територијама, па нахођењу балканских држава, истакавши да је циљ Монархије спречавање успостављања најкраће трговинске руте између Италије и Србије на северу Албаније и увећање даљег увоза српске робе (посебно говеда), која су југ Италије извукла из акутне, прехранбене кризе 1910. године.²²⁵⁷

Балдачи је указивао да је спољнотрговинска размена Италије и Србије 1903. с обе стране износила испод милион лира (извоз Србије у Италију мање од 500.000 лира), жалећи се да у Београду не постоји велика трговачко привредно друштво и непостојање конзула, док их Србија има у више градова Италије. Од 1906, извоз Србије у Италију премашује 4-5 милиона лира, а извоз Италије у Србију око 2-3 милиона. Извоз Србије чине говеђе и свеже месо, месне прерађевине, сирови метали, масти. Извоз Италије у Србији чини памук и памучни производи, готова одећа, вунену и свилену тканину, одећа од конопље, пиринач, сезонско воће, хемијске производе имедицинску опрему.²²⁵⁸ Привредници и предузимачи предлагали су да Италија више учествује у у извозу папира за завијање, папира за цигарете, папирне кесе и папира за

²²⁵³ Историчар Вигеци примећује да је италијански извоз у Србију, Бугарску и Румунију, у свом највећем пику, једва досегао 2% учешћа у укупном италијанском извозу. В. Vigezzi, *Da Giolitti a Salandra...*, 18.

²²⁵⁴ „Il nostro commercio con la Serbia“, *Rassegna dei Lavori Pubblici e delle strade ferrate*, (25 marzo 1913), N. 13, Anno VI, 197 – 198.

²²⁵⁵ R. Broglio d'Ajano, „Le relazioni commerciali tra l'Italia e gli stati balcanici“, *L'Industria – rivista tecnica ed economica illustrata*, (Vol. XXVII), N. 42, Milano, 19 ottobre 1913, 670-671.

²²⁵⁶ F. Paolo Cortese, „Lo sviluppo degli scambi commerciali fra l'Italia e la Serbia“, *L'Italia all'estero*, Anno III, N. 13, (5 luglio 1909), 1212-1220.

²²⁵⁷ Карончини је приметио да ће повећање увоза говеђег меса из Србије допринети приходном повећању прерађивачке месне индустрије, која би могла да избори бољи статус у извозној статистици према Монархији. Осим тога, прерађивачка индустрија на југу добила на замаху и стекла више место према извозу нових производа к Француској и другим земљама Европе. Био је присталица повећања увоза пољопривредних производа из балканских држава и отварања италијанског тржишта према том региону. Бољитак би осетио сиромашни југ, превасходно Пуља и Калабрија, а позитиван ефекат одразио би се и на унутрашњу емиграцију радника ка југу. А. Caroncini, „L'Italia e la futura economica balcanica“, *Rivista delle Società Commerciali* (giugno 1913), Fasc. VI, Anno III, 485 – 493.

²²⁵⁸ Балдачијев чланак „Il commercio fra l'Italia e la Serbia“ објављен је 15. новембра 1910. у болоњском листу *Il Resto del Carlino*. ДАС, МИД ПО, микрофилм 346, II/589-590. (Ф- II, 1910, Дос VII,И/1-Х-ХII, Пов. бр. 1619).

штампање, кромпира, махунарки, памучних и вунених предива, тканине и трикотаже од вуне и полуване, намештаја, рамова, огледала, уметничких предмета, кандираног воћа, ушећерених бадема, сланих производа, лекова, хемијских производа које Србија конзумира, као и бадема, кестења, сувог воћа, маслина; они су с запрепашћењем констатовали 1905. године да у потицајној и растућој италијанској привреди памука и индустрији вуне и свиле, Двојна Монархија извози вредност робе за око 11 милиона лира, док се Италија појављује са скромних 224.000 лира.²²⁵⁹ Боналдо Стрингер, директор *Banca d'Italia*, био је промотер српско – италијанског трговинског уговора из 1907. године. Наводио је да директна, преко повољна последица уговора постају ограничења општих и конвенционалних царинских тарифа на увоз сировинске робе из Србије у Италију, у које спадају црна конопља, лан, простирке за ноге од сирове и чешљане чауре, вуна, сирово свилено дрво, говеђе месо, шљива, овце, козе, свиње, сољена и димљена живина, јаја, мед и сирови жути восак.²²⁶⁰ И поред зависности српског тржишта од аустријског, која је италијанским привредницима видно сметала, међутрговинска размена преко солунске луке од 1911. до 1914. није била занемарљива: укупна вредност од 4.300.000 италијанских лира за увоз из Србије и 4.000.000 за вредност извезене робе у Србију.²²⁶¹

Према подацима које је брижљиво прикупљао и проучавао географ А. Балдачи, Италија је у Србију до краја 1908. извозила памук и памучна вуна (1.100.000 лира), одећа по мери (200.000), свила (150.000), тканине од вуне, конца и конопље (100.000), периодично воће, док је Србија извозила стоку и сточне производе (1.300.000 лира), свеже месо, производи од жита (1.000.000), сирови метали (100.000), пшеница и друге житарице (300.000).²²⁶² Србија је своје почасне конзулате имала у Напуљу, Фиренци, Барију, Ђенови, Бриндизију, Онељи, Милану и Риму, као и винце конзулат у Ређо Калабрији. Балдачи сугерише да је обавезно отворити трговачку агенцију, чији би рад био, у оперативној пракси, независан од конзулата и посланства, као и ургентно отварање конзулских канцеларија у другим градовима, који би потпогли унапређење привредне сарадње и упознавање са привредним потенцијалима локалних средина, за шта је, с италијанске стране, недостајао довољан број обучених људи, и оних који познају српски језик.²²⁶³

Економске везе између Италије и Аустро – Угарске нису давале „ветар у леђа“ радикалном иредентизму у матици, будући да је вредност међуробне размене повећана пољопривредним, трговинским споразумима из 1891. и 1906. Негативни аспект била је, међутим, комерцијална и поморска конкуренција; у осигурању, јадранском поморству или инвестицијама на Балкану, Аустрија је имала повољнији трговински биланс, упркос чињеници да је до 1913, вредност увоза и извоза у и из Аустрије била слична трговини Италије са Француском.²²⁶⁴ Аустро–Угарска, ипак, није била примарни спољнотрговински партнер Италије. Према подацима за 1910. годину, Двојна

²²⁵⁹ „Serbia“, *Annuario d'Italia per l'esportazione e per l'importazione*, di L. Pasqualucci, VII Edizione, Roma 1908, 733 – 735.

²²⁶⁰ B. Stringher, „Gli scambi con l'Estero e la politica commerciale italiana dal 1860 al 1910“, *Cinquant'anni di storia italiana*, Vol. III, pubblicazione fatta sotto gli auspici di governo per cura della R. Accademia dei Lincei, Milano 1911, 89.

²²⁶¹ R. Delli Colli, „Il porto di Salonico nei commerci italo-serbi ed italo-jugoslavi“, *L'Europa Orientale* (31 gennaio 1926), Anno VI, N. 1, 51.

²²⁶² ДАС, МИД ПО, микрофилм 346, II/596 – 597 (Ф – II, 1910, Дос VII, I/1 – X – XII, Пов. Бр. 1692).

²²⁶³ Балдачијев чланак „Il commercio italo-serbo“, од 15. новембра 1910, објављен у болоњском листу *Resto del Carlino*, налази се у Вујићевом извештају од 5 (18. новембра) 1910. године. ДАС, МИД ПО, микрофилм 346, II/589 – 590 (Ф – II, 1910, Дос VII, I/1 – X – XII, Пов. Бр. 1619).

²²⁶⁴ R. Bosworth, *Italy and the Approach of the First World War*, London 1983, 58.

Монархија се, у својству увозника, налазила тек на петом месту, са уделом од 8,92% у укупној, збирној увозној статистици италијанске трговине; када је реч о извозним потенцијалима Италије, Аустро–Угарска фигурирала је тек на шестом месту, с уделом од 7,91%, после Немачке, Сједињених Америчких Држава, Француске, Швајцарске и Велике Британије.²²⁶⁵

Када је реч о Црној Гори, подаци за 1910. годину указивали су да Италија заузима друго место у укупном збиру увезене робе, одмах иза Аустро – Угарске.²²⁶⁶ Црна Гора је у Италију извозила живу стоку (краве и коње), док су за волове важиле високе царинске таксе, које су, због економског протекционизма, биле три пута веће од царине за остатак стоке. У периоду од 1897. до 1909. Италија је десет пута увећала извоз у Црну Гору, док је Црна Гора свој извоз задржала на сличном нивоу, осим што је три пута успела да га увећа за једну календарску годину (1905), што се донекле може приписати чињеници да је 1. јуна 1904. ступио на снагу нови трговински уговор на принципу најповлашћеније нације, који се обнавља на сваких шест месеци.²²⁶⁷ Пораст трговинске размене уследио је после отварања Барског друштва (1905), када је Италија почела да у већим количинама извози гвоздене и дрвене машине, алате, грнчарију, цигле и експлозив.²²⁶⁸ Увоз српских производа у Италију до 1904. био је занемарљив: пшеница и свињетина, док су главне ставке италијанског извоза у Србију чиниле поморанце и лимуни, филцани шешири, папир, ужад, предива, уље, пиринач, тканине, вино, одећа, трикотажа, машине, инструменти, научни предмети и оружје, метали, као и различити хортикултурни и пољопривредни производи с југа.²²⁶⁹ После 1905, италијански извоз у Србији значајно је опао, док је увоз српских производа бележио пораст. Италијански увоз из Србије састојао се из сточарства (жива стока), минерала, текстила, поврћа, намирница животињског порекла, дрвета. Италијански економисти упозоравали су да је у Србији, после отварања царинског рата, наступио „повољан“ тренутак, али да италијанским извозницима недостаје заштита и безусловна помоћ владе, какву имају аустро–угарски и немачким трговцима, док су пораст српског увоза тумачили као последицу непостојања трговинског уговора са Аустро–Угарском.²²⁷⁰ Број италијанских имиграната почео је да се скромно повећава од момента градње прве железнице у Србији (Београд – Ниш, 1884), али је за више од двадесет година порастао само за стотину; у питању су били радници из Удина, Ломбардије Пијемонта, Абрुца, Пуље и Сицилије, који су дали највећи број досељеника.²²⁷¹ Имиграција италијанских радника у Србију остала је до 1909. изразито ниска, иако за италијанске државе, по уговору од 28. октобра 1879. између Италије и Србије, није било обавезно поседовање

²²⁶⁵ Изражено у милионима лира, аустро – угарски извоз 1910. године у Италију износио је 289,7 милиона лира, док је италијански извоз у Монархију био 164 милиона лира. У оба случаја, спољнотрговинска размена с Немачком била је скоро двапут већа (524,6 и 293,1 милион лира). В. Stringher, „Gli scambi con l'Estero...“, 108.

²²⁶⁶ *Italia e Jugoslavia*. A cura d' un gruppo di scrittori italiani e jugoslavi, Firenze 1918, 174.

²²⁶⁷ F. Corridore, „Le relazione economiche dell'Italia con gli stati balcanici“, *Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline Ausiliarie*, vol. 54, no. 2016 (1910), 505 – 506.

²²⁶⁸ Највећи део италијанског извоза (који се рапидно повећао након 1907, периода бојкота аустријске робе) отпадао је на фабричке производе (са 81.000 лира на 532.000 у 1909. години), док је црногорски порастао у сегменту извоза живе стоке (са 63.000 лира токо 1907. на 234.000 у 1909). F. Corridore, „Le relazione economiche dell'Italia con gli stati balcanici“, *Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline Ausiliarie*, vol. 54, no. 2016 (1910), 505 – 507.

²²⁶⁹ F. Corridore, „Le relazione economiche dell'Italia con gli stati balcanici“..., 508 – 509.

²²⁷⁰ *Ibidem*..., 509 – 510.

²²⁷¹ У питању су махом били клесарски и зидарски радници. *Ibidem*, 511.

пасоша за боравак у Србији.²²⁷² На Цетињу је постојала једна италијанска школа, у Србији ниједна.²²⁷³ Публициста Пелегрини предложио је да се на Цетињу или Подгорици отвори пољопривредна и комерцијално – кредитна банка.²²⁷⁴ У то време јавила се идеја стварања кредитног Италијанско–српско друштва, будући да је извоз Србије преко солунске луке у Италију износио 30 милиона франака, а увоз 5 милиона.

У току Анексионе кризе, председнику владе Ђолитију стизали су поверљиви извештаји о привредној кризи у Црној Гори, изазваној одлуком владе на Цетињу да се увећају увозне царине на робу из Турске, услед бојкота аустријске робе у Солуну и Скадру. У појединим извештајима се тематизовало питање неспремности италијанске бродско – трговачке линије да истисне аустро–угарску поморску компанију Lloyd на јужним обалама Јадранског мора и прихвати увећање наруџбина из Црне Горе, која се у плаћањима служила аустријским крунама. Указивало се на привредну кризу, и решења како да се унапреди недостатак улагања у поморско бродарско друштво Пуља из Барија и трговина са Истоком.²²⁷⁵

Аустро–Угарска је у потоњим годинама покушавала да оптужи Италију и њену политику отворених тржишта за смањен увоз стоке у Монархију и фаворизован трговачки положај Србије према Италији. Лучоли, генерални директор у бироу за трговинске уговоре и царинско законодавство при италијанској влади, негирао је септембра 1910. наводе да је Италија Србији одобравала смањени извоз стоке од које би Двојна Монархија извукла економске беневите. Вујић је настојао да обезбеди Луцатијеву подршку за увођење сталне паробродске линије која би повезала јужну са северном Италијом, намењену транспорту српских говеда.²²⁷⁶

О економским предностима међусобне трговинске сарадње Италије и Србије која би се значајно повећала обезбеђивањем једне или више лука на Јадранском мору за Србију писали су поједини економски публицисти. Е. Отави наглашава да су свињски производи атрибут којим се може предупредити недостатак меса на југу земље, и да Србија не сме да се „исмева због извоза живих свиња“, који су Италији преко потребни, али да главне излазне артикле сачињава воће и житарице.²²⁷⁷ Саветник за трговину конзула у Солуну, Марио Модигано, изнео је идеју стварања заједничке српско – италијанске банке у тренутку када је Примо Леви именован за шефа трговачког одељења при Министарству спољних послова Италије, што је преговорима дало на значају.²²⁷⁸

²²⁷² Аустро – Угарска је често злоупотребљавала ту клаузолу уговора између Италије и Србије, тако што је привремено притварала раднике који би, ради доласка у Србију или повратка у Италију, прелазили преко њене територије, задржавајући их док о њиховом држању не стигне потврда одговарајућих италијанских конзулата и дипломатских власти. А. Cabrini, *Emigrazioni ed emigranti. Manuale*, Bologna 1911, 223.

²²⁷³ А. Cabrini, *Emigrazioni ed emigranti. Manuale*, Bologna 1911, 223.

²²⁷⁴ В. Pellegrini, *Verso la guerra?...*, 277 – 278.

²²⁷⁵ Један од аутора извештаја питао се због чега поморско бродарско трговачко друштво Пуља није одредило Улциљ као централну базу за своје робно – трговачке активности на Балканском полуострву, имајући у виду близину Бара и Сан Ђовани ди Медве. ASDMAE, *Seria Politica* „P“ 1891 – 1916, b. 732, *Avvenimenti balcanici*, Giolitti – Il Presidente del Consiglio dei ministri a Tittoni, 22 dicembre 1908 (28 dicembre 1908), N. 88933.

²²⁷⁶ ДАС, МИД ПО, микрофилм 363, IX/601 (Ф – IX, П/6 – IV, Пов. бр. 515)

²²⁷⁷ Е. Ottavi, „Il porto serbo sull’Adriatico e gli i interessi nostri“, *Il Coltivatore regionale di agricoltura pratica*, (30 luglio 1915), Anno 61, Num. 21, Casale Monferrato, 65-69.

²²⁷⁸ О плановима за стварање српско – италијанске банке в.: G. Amadori Virgili, *Il movimento bancario serbo e l’opportunità di un Banco italo-serbo*, relazione al Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio, Roma 1910, 27 – 55 e passim; в.: ДАС, МИД ПО, микрофилм 349, V/366 (Ф–V, И/8–XXXVII, XXXIX, XLVI, XLVIII – XLIX, Дос V, 1910, Пов. бр. 1486).

Полазећи од истраживања економских путева којима би Италија увећала своју трговинску размену са Балканским полуострвом, вице-конзул у Дубровнику, Уго Салета, чврсто је заговарао припајање Дубровника Србији, које би помогло бржој и сигурној размени робе између Апенинског полуострва и Србије, Салета је осветлио штетне последица пада прихода од привредне размене које иду преко ове луке и њеног залеђа са Србијом, услед протекционистичке политике Двојне Монархије.²²⁷⁹

Претпоставља се да је укупан број Италијана настањених у Србији у јулу 1912. износио око 300 лица, од којих је већина дошла из покрајине Венето; били су скулптори, уметници, радници, ситни трговци.²²⁸⁰ Када је реч о вилајетима европске Турске, италијанска емиграција значајно се увећала (за око 2000 лица) у периоду 1892 – 1894 у Битољском вилајету, састављена махом од железничких радника и надничара.²²⁸¹

Значајно територијално проширење које је Црна Гора остварила балканским ратовима продубило је и поспешило италијанске инвестиције у овој земљи. Суочена са земљом ослабљеном ратом, Италија је одлучила да се определи за велика улагања у транспорт, индустрију и мелиорацију, у којима би учествовали италијански капитал, предузећа и финансијска средства. Уз италијанску, руску и француску подршку, Црној Гори је обећан вишемилионски кредит, у чијој су реализацији учествовали *Banca Commerciale d'Oriente* из Милана и *Società Commerciale d'Oriente* из Венеције, у износу од 30 (касније и 40 милиона франака), уз услов да се продужи период концесије Барском друштву, одобре концесије за пруге Подгорица – Пећ и Бар – Скадар.²²⁸²

Рибарство на Скадарском језеру имало је велики значај за трговинске односе Црне Горе са Италијом. Према информацијама немачког амбасадора, половина годишњег улова укљеве (годишњи улов 30.000 килограма) (привилегија племена Цеклин) извезе се у Италију, а половина у Србију.²²⁸³ Од узгоја 24.000 грла арапске расе малих коња, 2000 – 3000 се извозило за Италију.²²⁸⁴

Још једна важна грана природних ресурса имала је немерљив значај за ситносопственичку и високуиндустријализовану италијанску привреду – дрво. Географ Антонио Балдачи се и пре рата профилисао као научник који је, пратећи конзуларно – економске извештаје Странијерија и Д'Алије, али и конзула Ђакија, и економске податке о карактеристикама аустро – угарске привреде, заговарао да се италијански капитал активно улаже у шумарска предузећа у Босни и Херцеговини, експлоатацију дрвне грађе из ових покрајина, „ризнице“ најквалитетнијих дрвних сировина и напуштање иницијатива да се, пре Босне, капитал улаже у политички и правно нестабилну северну Албанију.²²⁸⁵ Географ Балдачи је наглашавао да је Италија главна земља за увоз дрвета из Босне, директно морем (преко луке у Метковићу), или

²²⁷⁹ Салета доноси податак да је током 1911. Италија из луке Груж увезла дрвну грађу у количини од 51.000 тона, у приближној вредности од 44 милиона аустријских круна, и да протекционистички режим Монархије у Далмацији иде у прилог бохемијских индустријалаца и аграрних производа из Угарске, који спречавају да се по мањој царинској дажбини увезе квалитетнија стока из Србије. G. Roca, „La questione Balcanica dal punto di vista tedesco“, *La Riforma Sociale. Rivista critica di economia e di finanza* (aprile-maggio 1915), Fasc. 4 – 5, Vol. XXVI, 358.

²²⁸⁰ *Rivista coloniale organo dell'Istituto coloniale italiano*, (gennaio 1915), Anno VIII, Vol.I, Fasc.I, N.1,15.

²²⁸¹ S. Gallon, *Il Consolato d'Italia a Bitola...*, 125.

²²⁸² S. Burzanović, *Il Montenegro e l'Italia (1861 – 1923)*, 40.

²²⁸³ *Montenegro und Deutsch Reich*, Tom II, AA II M 2087, 30. 3. 1912, 229.

²²⁸⁴ *Ibidem*, 229.

²²⁸⁵ Балдачи је подсећао да је у шумарској индустрији, али и другим привредним делатностима, било запослено преко 25 хиљада радника, од којих око 600 припадника италијанске националности (скоро сви из покрајине Венето), који су радили као дрвосече, пиљари, надничари, радници, остајући у Босни од октобра до марта сваке године. *Italia e Jugoslavia*, a cura d'un gruppo di scrittori..., 215–217.

индиректно преко тржишта Мађарске, Славоније, Хрватске и јужне Аустрије; иза ње били су Египат, Француска, Шпанија, Грчка. Извоз дрвне грађе из Босне у Италију током 1907. године чинио је приближно 40 посто укупног извоза ове сировине која се довозила и допремала у Италију.²²⁸⁶ Балдачи је скретао пажњу да 93 – 95% индустријског дрвета које Босна производи извози, чиме је сугерисао да би производња могла да се увећа два или три пута, да радна снага не би била оскудна и да мрежа комуникационих путева, посебно у високим планинама, није захтевала проширења.²²⁸⁷

Када говоримо о италијанским привредним активностима, експлоатацију и извоз дрвне грађе пре рата у Босни и Херцеговини обављала је компанија Фелтринели у Кобиљој Глави (код Вогошће), која је давала годишњу производњу од 80-100 хиљада кубних метара резане грађе четинара и букве. Компанија је је на Кобиљој Глави поседовала три парна котла енергије 200 коњских снага и у Хацићима, где је имала филијалу, 15 кружних тестера, котао од 60 коњских снага, 9 држача за тестере, 4 обичне тестере и машину за рендисање, у којој је било запошљено око 700 радника.²²⁸⁸ Поред компаније Фелтринели, постојала је и компанија за скупљање и обраду четинарске дрвне грађе у Сарајеву.²²⁸⁹ Економиста Рока примећује да италијанска привредна активност у Босни и Херцеговини добија на значају преко компаније Фелтринели, за трговину дрветом, са 3 милиона круна капитала; саветује да Србија одустане од претензија према Драчу, и своје дипломатске напоре усмери на добијање Дубровника, луке преко које ће италијанско – српска директна међутрговинска размена после рата доживети запањујући успех, пошто је дуго била потиснута царинском, протекционистичком политиком Монархије.²²⁹⁰

Први већи број италијанских индустријалаца који је дошао у Србију да изврши набавку производа шунке, масти, саламе, или сточних и свињских грла, појавио се 1907. године, када је Србија на солунску луку усмерила највећи део робе за извоз, док је последњих девет месеци 1908. године зарада српских железница порасла за 17.450.000 франака.²²⁹¹

²²⁸⁶ *Italia e Jugoslavia*, a cura d'un gruppo di scrittori italiani..., 209–213.

²²⁸⁷ *Ibidem*, 211.

²²⁸⁸ Пристаништа у Дубровнику, Метковићу и Шибенику годишње су увозила дрво из Босне и Херцеговине у распону од 200.000 до 544.000 квинтала дрвне грађе. *Ibidem*..., 213; G. Segala, „La provenienza del legname importato dall’Austria in Italia“, *L'alpe rivista forestale italiana fondata dalla Società emiliana pro-montibus et sylvis* (marzo 1915), Anno II, N. 3, 115 – 119.

²²⁸⁹ *Ibidem*, 213.

²²⁹⁰ Рока пише да је становништво Дубровника и његове околине „у потпуности српске расе“, и да би уступање Дубровника Србији олакшало трговину између Србије и Италије и обогатило тај крај. Рока пише: „Као што се види из лепог извештаја нашег Кр. вицеконзула у Рагузи, др. Салете, транзитна трговина са Херцеговином и Србијом обогатила је Дубровачку републику у просперитетним и срећним годинама свог врхунца, док данас, због протекционистичких царина Аустрије, ова трговина јењава; занемаримо ли извоз дрвета (само у 1911. Италија је из луке Груж увезла око 51.000 тона, са приближном вредношћу од 44 милиона круна), може се рећи да је дубровачка лука у апсолутној комерцијалној зависности од тршћанског.“. Рока се позива на резултате истраживања вицеконзула Салете: „Далматинско тржиште је жртвовано боемским индустријалцима и мађарским аграрима. Познато је да страно жито плаћа царину од 6,80 по квинталу и да се стока, која се некада у Далмацију увозила у одличним условима и по повољним ценама из Србије, сада набавља у лошим условима и по претераноприступачним ценама из Мађарске!... Претерани протекционистички режим, који као оловни покривач тежи општој економији ове земље, углавном и искључиво користи другима“. G. Rossa, „La questione balcanica da un punto di vista tedesco“, *La Riforma Sociale. Rivista critica di economia e di finanza*, Vol. XXVI, (aprile – maggio 1915), Fasc. 4 – 5, 358 – 359.

²²⁹¹ G. Amadori Virgilj, *La questione rumeliota*..., 844.

Коста Стојановић, министар трговине краљевине Србије, био је председник привредног акционарског *Италијанско – српског друштва (Comitato Italo – Serbo)*.²²⁹² Стојановић је у јуну 1913. контактирао Антонија де Тулија, председника Привредне коморе Италије, у намери да затражи пријем у чланство привредне коморе Барија у Италијанско – српском комитету. Стојановићеву идеју стварања мреже трговачких агенција у Европи, коју су подржали посланици Визмара и Канарса. Де Тулио је замолио италијанско посланство у Београду да му саопшти публикације и штампане материјале италијанско – српског комитета, што је утицало да се неколико недеља касније оснује Апулијско балкански комитет. Стојановић је у мају 1915. потврдио римској штампи да ће Србија после рата за Италију постати отворено тржиште размене разноврсне пољопривредне робе и сировина са Балкана и из Русије, нарочито пшенице.²²⁹³

Трговачка комора Милана, на седници од 5. јуна 1914, усвојила је резолуцију која је упућена влади и у којој је наведено да би италијанска влада требала да узме у обзир политичку трансформацију Балканског полуострва и нове друштвено – економске околности како би интензивирала привредну сарадњу италијанских банака, трговинских комора и предузећа са новоувећаним тржиштем балканских држава. Две недеље пре тога, на седници свих трговачких комора Италије у Милану, 23. маја 1914, којом је председавао сенатор Салмораи, усвојена је резолуција о српском пристаништу на Јадрану.²²⁹⁴ Економски стручњаци осветљавали су тежак, подређен, неразвијен економски положај Србије и давали предлоге за најподеснију врсту индустријске робе коју би Италија, грађњом трансбалканске железнице, могла да извози у Србију. Филипо Карли је, анализирајући пад италијанског извоза у Србију од 38.4% у периоду 1910–1913, саветовао да италијански производи, намењени пласирању на српско тржиште, буду производи од текстила, сеоско оруђе, месингани млинови, млинске машине, вагони, шешири, гумени артикли и папир.²²⁹⁵ У периоду 1910 – 1913, дошло је до троструког смањења увоза Србије у Италију, док се извоз робе из Италије

²²⁹² E. Vaina, „Gli interessi italiani e la Serbia“, *La vita italiana all'estero*, (15 gennaio 1915), Fasc. XXV, Anno III, 19.

²²⁹³ „Serbia e Italia. Conversando con un ex ministro serbo“, *Il Messaggero*, 10 maggio 1915, N. 129, 2.

²²⁹⁴ La Finanza Italiana (1914); АС, МИД ПО, микрофилм 416, IV /446 (Ф – IV, И I/10, 11, Дос VII, 8. мај 1914, Пов. бр. 1755).

²²⁹⁵ Укупна вредност извезене италијанске робе у Србију износила је 1910. године 2.600.000 лира, а 1913. свега 1.000.000 лира. Главни узрок пада извоза били су балкански ратови. Италија је у периоду 1906 – 1910, у годишњем српском увозу (изражену у лирама, 60 милиона) заузимала свега милион лира. Увоз Бугарске може се проценити на годишњи просек од 140 милиона лира, Румуније 404 милиона, Грчке 150 милиона; удео који је Италија заузимала у овом увозу била је 17,6 милиона (Румунија), 5,5 милиона (Бугарска) и 6 милиона (Грчка). Проценат укупне извезене италијанске робе у Румунију, Србију, Бугарску и Грчку износио је у овом периоду 6.05% укупне просечне вредности увоза балканских земаља (30 милиона од 766 милиона). Карли је уочио да у свим балканским државама (изузев Османског царства), Италија заузима 5. или 6. место у међутрговинској размени, што је, с обзиром на географску близину Италије Балканском полуострву и последица „расне мржње“ која постоји између Аустро – Угарске и Србије, и продора немачког капитала у Румунију, оценио као недопустиво и штетно. Он је подсећао на важност повећања увоза висококвалитетних прехранбених сировина из Србије, попут шљива, свиња и житарица. Предложено је да роба која би се извозила у Бугарску буду, поред предива, свиле, конопље, који су већ стизали на бугарско тржиште, и сољене и сушене припремљене коже, вагони, папир за писање, сапуни од вуненог предива, маслиново уље. Роба намењена извозу у Румунију били би производи од коже, текстилни производи, машине, амбалаже, папир, гума, док би за Грчку извоз сачињавали предива и тканине, хемијски и фармацеутски производи, папир, производи индустрије шећера, конзерве и кекси и обрађена кожа. Трансбалканском железницом ова роба могла је да долази с Јадранског мора у Румунију и Бугарску преко Србије и Грчке. F. Carli, „Gli interessi economici dell'Italia nei Balcani“, *L'Idea Nazionale*, 19 novembre 1914, Num. 84, 2.

у Србију преполовио за 57%.²²⁹⁶ Важан допринос извозу живине, као другог главног артикла животињског порекла, који се извозио у Италију, давао је и предузимач и финансијер Ђузепе Волпи, почасни конзул Србије у Венецији. Волпи је у Нишу 1902. отворио привредно друштво под својим именом, које је учествовало у извозу живине (пилићи, ћурке, гуске и патке) за Европу и Италију.²²⁹⁷

Србија је извезла у Италију 1914. године робу у вредности од неколико милиона лира, снабдевајући државу на Апенинима чаурама за свилене бубе за око милион лира; свиње, месо и свињско сало (преко 1.000.000 лира), месо и живина (2.500.000) чинили су значајан удео у извозној тарифи, док је извоз коња и говеда био на улазној путањи 1911. (увоз коњских грла од 1,2 милиона лира и говеда за скоро 5 милиона).²²⁹⁸ Италијанско-српска трговина износила је 1898. укупно 736 хиљада лира; ова трговина у кратком времену од 14 година (од 1898. до 1911.) порасла је у размери 1 према 19.²²⁹⁹ Од септембра 1909. до краја јануара 1910. још више се развија извоз српске стоке у Италију на тиренску обалу, који ће до јуна 1911. цифру од 29.000 комада грла стоке, извезених из Србије преко солунске луке за Италију.²³⁰⁰

Новоослобођени крајеви имали су огромну важност за италијанску привреду. Италија је 1910. године, у општем увозу робе у Битољском (Монастирском) вилајету, упоређена с другим земљама, заузела тек девето место; пажња индустријско – економске елите била је да се повећа извоз робе и опреме за војску.²³⁰¹ Како је

²²⁹⁶ Поједини економски публицисти, попут Атилија Ђабатија, приписивали су негативан одраз у спољнотрговинској размени фактору „сиромашног балканског тржишта“ и непостојању адекватних железничких траса у Далмацији, Босни и Албанији, не узимајући у обзир поремећај који су у трговини изазвали ратови у Либији и на Балкану против Османског царства. Ђабати је био неутралиста и противник „дуготрајног, крвавог рата“ којим би Италија присвојила Трст, Истру, Далмацију; био је уверен да су те провинције сиромашне и да неће допринети економском просперитету југа Италије, те да директна, непосредна комуникација између Италије и балканског залеђа неће моћи да замени укупну количину робне размене која се одвија преко Трста и Солуна. A. Ciabati, „L'equilibrio dell'Adriatico e l'economia balcanica“, *Critica Sociale*, N. 22 (16 – 30 novembre 1914), Anno XXIV, 342 – 345.

²²⁹⁷ Главни превозници живине и јаја, под Волпијевог друштва, биле су и велике кланице Ерпорт у Великој Плани, Јагодини и Београду, поред Савске и Експортбанке у Београду. *Mitteilungen der Deutschen Landwirtschafts-Gesellschaft*, Beilage Nr. 31 zu Stück 36 vom 5. September 1903, 115.

²²⁹⁸ Италијанским привредницима привукле су пажњу шуме у западној Србији и значајна количина брашна и пшенице која се може увести (житарица и житаричних производа). Наглашавали су да годишње Србија може да извезе у просеку 60 милиона франака пшенице и 150 до 200 хиљада свиња. U. Leonesi, „La Dalmazia e le nuove ferrovie balcaniche“, *L'Ingegneria ferroviaria. Rivista dei trasporti e delle comunicazioni* (31 luglio 1916), N. 14, 174.

²²⁹⁹ Србија је највећим делом увозила из Италије индустријске производе, па ју је Италија снабдевала памучним предивом, памучним, вуненим и свиленим тканинама, капама, аутомобилима. Вредна пажње је продаја вина која је 1911. године била на нули, али већ 1914. године достигла 128.000 лира, што је био сигнал да српско тржиште постати погодно за винаре у обе земље. *Ibidem*, 174 – 175.

²³⁰⁰ Подаци говоре да је 350 животиња транспортовано недељно у Катанију, 100 у Месину, 150 у Палермо, 150 у Напуљ и отприлике 500 у Чивитавекију и Ђенову од септембра 1909. до јануара 1910. Ови веома значајни транспорти су обављани не само са паробродима италијанске опште пловидбе, већ и са онима појединих бродовласника, премда ови други нису давали задовољавајуће резултате због нередовне службе. Министарство унутрашњих послова Италије је у фебруару 1911. ради отклањања штете проузроковане забраном извоза српске стоке, послало лучког ветеринара у Солун на привремену мисију да прегледа животиње за извоз у Италију. На овај начин трговина је могла да се настави, а до последњих десет дана јуна 1911. било је отпремљено преко 5.700 животиња. „L'esportazione del bestiame serbo in Italia“, *L'Italia all'estero. Rivista Quindicinale di politica estera e coloniale* (15 – 31 luglio 1911), N. 11 – 12, 150.

²³⁰¹ Конзул Италије у Монастиру, у извештају од 20. фебруара 1911, обавестио је владу у Риму да ће овај град постати седиште војног корпуса и стога је предвидео, у кратком року, значајно повећање трговине у односу на главне артикле који би могли бити потребни трупама, као што су тканине, метална дугмад ,

италијанска статистика истицала, Косовски вилајет произвео је 1911. године, 560.000 квинтала пшенице, 150.000 квинтала ражи, 720.000 јечма, 600.000 кукуруза, 510.000 зоби, 380.000 квинтала махунарки, такође и високе количине грожђа, различитог воћа, опијума (10.000 килограма); дуван (6.500.000 кг.). Шуме су углавном биле у власништву државе, локалних и верских органа: њихова експлоатација била је отежана недостатком саобраћајних комуникационих линија. Укупна вредност производње српског рударског богатства, есенцијалне примарне сировине за италијанску хемијску и грађевинарску индустрију, израчуната је на 315/3 милиона лира, од чега 8.166.000 бакар, 3.776.000 лигнита и угља, 1.435.000 антимона; 1.280.000 цемента. У Косовском вилајету постоје налазишта (у великој мери мало или слабо експлоатисани) хрома, среброносног и златоносног олова и лигнита. У Монастирском вилајету, италијански индустријалци приметили су узгој житарица и дувана, производњу јаја, сирева, минерала (магнезита, пирит, хром, манган и др, док је индустријска грана била фокусирана на млинове, фабрике алкохолних пића, пиво, шећерну репу, а од индустријских постројења на ситно текстилну, кожну, металуршко-машинску.²³⁰² Италијани су у Скопљу у септембру 1910. основали трговачку подружницу (ложу) *Stella della liberta*, која је касније била угушена, односно предата у рад немачким и турским финансијерима и привредницима. Најпознатија масонска ложа с италијанским печатом деловања била је Стела дела Либерта у Скопљу, као и *Хераклеја* и *Тера дела Соле* у Битољу.²³⁰³

У извештају о увозу, дистрибуцији, извозу италијанске робе у Косовском вилајету за 1910. годину, конзул Бруно Цукулин (Bruno Zuculin) указује да ће „продавац који говори искључиво италијански, француски или немачки језик“ успети да закључи врло мало послова у Скопљу, јер ниједан од ових језика није распрострањен међу трговцима, због чега је познавање неког од словенских језика (српског или бугарског)“ неопходно. Цукулин додаје да је лако постићи учење тих језика, јер велики број италијанских путника путују кроз Србију и „уче српски језик“, али да италијанске извознике треба уверити да је немогуће пословати у Вилајету, а да се заступање њихових трговачких интереса не повери добро обавештеном агенту у Скопљу.²³⁰⁴

Краљевство италијанско посланство у Београду жалило се током 1913. да италијански индустријалци у сектору тканина не обраћају довољно пажње на повољне могућности за укупњавање извоза италијанске тканине и свиле у ову земљу. Истицано је да је Србија значајно потрошачко тржиште тканина (преденог, мерцеризованог, обојеног памука; сировог, белог, фарбаног, штампаног, упреденог и обојеног материјала), али да италијански индустријалци често „и одбијају пословање у корист конкуренције из других земаља“, што не умањује чињеницу да су италијански артикли

сирово платно за лан, платно за завесе, музички дувачки инструменти, конач и пертле, конач за ципеле, вунена ћебад итд. Он је такође истакао да су неке компаније на ивици тога да од османске владе добију уговоре за одговарајуће набавке. Конзул је тврдио да се италијанска индустрија налази, у поређењу са многим страним фабрикама, у повољним условима за производњу штофа и производа од тканине који могу представљати иницијалну робу којом би ушла на ово тржиште. Италијански производи се појављују међу неколико артикала, као што су индиго, брашно, штављена кожа за ципеле, црно и обојено обојено предиво и бело платно за подставе. L. C., „Le importazioni nel vilayet di Monastir (Macedonia) nell'anno 1910“, *Rivista Coloniale . Organo dell'Istituto Coloniale Italiano* (10 giugno 1911), Fasc. VI, Vol. II, 138 – 139.

²³⁰² Подаци које доноси економиста Ђино Боргата. *Italia e Jugoslavia*, a cura d'un gruppo di scrittori italiani..., 173 – 174.

²³⁰³ Б. Храбак, „Македонија 1902 – 1915 у италијанско – бугарским суочењима“..., 258.

²³⁰⁴ „Il Vilayet di Cossovo nel 1910“, *Bollettino del Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio. Atti e Notizie per l'agricoltura, l'industria ed il commercio*, Vol. I, Anno X, Fasc. 7, (Roma 1 aprile 1911), 253-256.

погодни за Балкан и по квалитету и по дизајну.²³⁰⁵ Идеја је била да италијанске вунене тканине, као и производи свиларске индустрије (нарочито из фабрика Биела и Шио) могли повољну да у Србији надмаше конкуренцију.²³⁰⁶ Једна од непријатности која омета италијански увоз у Србију била је и чињеница да многи индустријалци имају своје представништво у Бечу, па пословни односи с Београдом трпе кашњења и „тешкоће другачије природе“, које би се решиле директним преговорима.²³⁰⁷

Гласноговорник поспешивања привредних активности на Балкану био је професор економије Алберто Карончини. У анализи производних капацитета балканских држава, Карончини је хвалио српске пољопривредне могућности, које могу представљати окосницу бржег италијанско – српског развоја.²³⁰⁸ Привредни положај Србије према Италији упоредио је положајем Данске према Британији; Србија ће „постати неизоставни снабдевач сваког пољопривредно-прехрамбеног производа, нарочито рафинисаног, који ће се добијати интензивном и модерном прерадом.“²³⁰⁹ Часопис *Risveglio commerciale*, у којем је Карончини сарађивао, залагао се још од 1913. за омогућавање стварања ширег залеђа за извоз и дистрибуцију барских производа, који би се „без уплива страног фактора“ могли непосредно извозити и продавати на Балкану; овај часопис промовисао је политику економске противтеже Либији, односно измештању фокуса италијанске привреде на поседе у Либији као извору економске добробити. Уредништво листа инсистирало је да се напори, уместо на сиромашну северну Африку, чија експлоатација ограничених ресурса захтева непредвиђене и високе трошкове одржавања, усмере на балкански привредни простор.²³¹⁰

Италијанска комерцијална и индустријска федерација, којом је председавао Еторе Кандијани, с обзиром на одлуке Лондонске конференције, којом је одлучено да се Србији додели коридор за неутрализацију, кроз аутономну Албанију, захтевала је да се интереси италијанских трговаца и индустријалаца узму у обзир на конференцији, јер се без реализације наведених одлука, праведне тежње италијанских трговаца и индустријалаца не би могле крунисати конкретним и задовољавајућим исходом за заштиту националне индустрије и трговине у њеним извозним правима на Балкан. Са нотом министра Ди Сан Ђулијана од 6. маја, упућеном Федерацији, италијанска влада, свесна значаја који ће тај излаз имати за развој италијанских економских интереса у различитим регионима Балкана, уверила је ово удружење да је активно укључена у брзом спровођењу ових захтева током разматрања на састанку амбасадора у Лондону.²³¹¹

Оснивање Српско-Италијанског Комитета поздравио је и подржао гроф Ернесто Гарули, сарадник листа *La Nuova Italia* из Триполитаније и Киренаике. Искazuјући жаљење због приморавања Србије да повуче трупе из Драча, позвао је италијанске

²³⁰⁵ „Serbia“, *Rassegna dei Lavori Pubblici e delle strade ferrate*, (8 luglio 1913), N. 28, Anno VI, 437.

²³⁰⁶ *Ibidem*, 437.

²³⁰⁷ *Ibidem*.

²³⁰⁸ Карончини скреће пажњу на узгој шљиве која је 1911, према његовим подацима, заузимала 148 хиљада засађених шљивика. A. Caroncini, „L'Italia e la futura economica balcanica“, *La Società per azioni. Rivista pratica quindicinale* (giugno 1913), Anno III, N. 11 – 12, 193 – 195; B.: A. Caroncini, *L'Italia e la futura economia balcanica*, Roma 1913.

²³⁰⁹ Карончини је сугерисао да не само увоз западне производње и руских минералних сировина, већ и активну пољопривредну размену са производима средњедунавске долине и најјужнијег дела Балканског полуострва, чине окосницу српске трговачке размене. *Ibidem*.

²³¹⁰ F. Imperato, *La 'chiave dell'Adriatico'. Antonio Salandra, Gaetano Salvemini, la Puglia e la politica balcanica dell'Italia liberale durante la Grande Guerra (1914 – 1918)*, Soveria Mannelli, 2019, 35.

²³¹¹ „Per il porto serbo all'Adriatico“, *Cronaca politica, La vita italiana all'estero, rivista mensile di emigrazione e politica estera*, Anno II, Fasc XVII, (25 maggio 1914), 1914, 395.

власти да политички подрже српски национални програм и осигурају своје поштовање у народу који негује „велике симпатије према италијанској слободи.“²³¹²

Società Commerciale d'Oriente основана је 1907. и представљала је велику италијанску финансијску институцију, подружницу (источни крак) *Banca Commerciale* у Милану.²³¹³ Најистакнутије име ове финансијске институције био је Ђузепе Волпи. Волпи је 1902. основао рударску компанију коју је купио концесијом за експлоатацију сумпора и цинка на границама између Османског царства и Бугарске, користио је рудник угља у близини Хераклеје

Привредно друштво под називом „Финансијско, трговачко и индустријско друштво“ (*Società Finanziaria, Commerciale, Industriale*) које је основао предузетник и банкар Ногара у Цариграду (фебруар 1913), желело је да издејствује од Порте добијање ексклузивног права првенства у пројектовању и у концесијама на железницу, луке, успостављање хидроелектричне мреже, слободну трговину, у јужној Анадолији, зони високог италијанског привредног интересовања.²³¹⁴ Италијани су условљавали Порту да, уколико потражују кредит од италијанских банака, морају да препусте уговоре италијанској бродоградњи и железарама. Укупан дуг Порти, која би се извршио преко француске Империјалне Отоманске банке, обухватила би 10% учешћа италијанских финансијера, од 500 милиона зајма, док би на Италијане спало 50 милиона, уз камату од 5%²³¹⁵.

Аустро – Угарска и Немачка гледале су с неодобравањем на уплив италијанског капитала у Адалију и јужну Анадолију, видевши у тој политици угрожавање интереса Багдадске железнице. Немачки посланик Флотов напао је 23. маја 1913. Сан – Ђулијана да италијанско пословно присуство у јужној Анадолији представља кршење права немачких предузећа и немачких интереса у тој области, што је Сан – Ђулијано одбацио као неосновано, настојећи да објасни да је циљ Италије „мир на Медитерану и Балкану“, али да су балкански ратови увећали грчку територију на штету италијанских интереса и да се проблем територијалног редефинисања Мале Азије може брзо појавити. Сан – Ђулијанова идеја била је да Немачка призна италијанске интересе у јужној Анадолији по истом принципу којим је Рим склопио договор о подели интересних сфера у Албанији.²³¹⁶ Споразум о сфери интереса Немачке и Италије у јужној Анадолији постигнут је у јуну 1913. у Килу, разменом мишљења Сан Ђулијана

²³¹² E. Garulli, „Serbia-Italia“, *La Nuova Italia. Giornale Quotidiano Illustrato della Tripolitania e Cirenaica*, 17 giugno 1913, Anno II, Num. 168, 1.

²³¹³ Банка је била повезана са немачким финансијским институцијама од 1902, када је са учешћем од 1 милиона франка (од 50 милиона) учествовала у заједничком кредиту уговореном са Царском отоманском банком у додељивању кредита за изградњу Багдадске железнице (*Banca Commerciale* је купила 1480 акција по 500 франка вредности у финансијској унији, од 24.000 акција ове железнице). Била је ангажована у многим банкарским пословима на Леванту, полагала је права на важне руднике олова и цинка преко тзв. *Société Minière de Bulgarie*. G. Conte, „The Italian Bank Società Commerciale D' Oriente and Its Business in Ottoman Istanbul (1907 – 1915)“, *Osmanlı İstanbulu, Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 20-22 Mayıs 2016*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi editörler Feridun M. Emecen Ali Akyıldız Emrah Safa Gürkan, 32 – 33.

²³¹⁴ Предлог уговора који је предложен Порти од стране Ногариног финансијског концерна, био је да, уколико се занемари ово италијанско друштво, Порта се обавезе на исплаћивање каматне надокнаде у утврђеном износу трошкова изградње планиране инфраструктуре у јужној Анадолији, уз камату од 12 процената. R. Webster, *L'imperialismo industriale italiano 1908–1915. Studio sul prefascismo*, Torino 1974, 464 – 466.

²³¹⁵ *Ibidem*, 497 – 499.

²³¹⁶ *Ibidem*, 473.

и Јагова; била је то „дуготрајна свађа“ са Немцима чијој зони утицаја припада Алаја.²³¹⁷

Економски погледи Косте Стојановића популарисани су у италијанској научној јавности, како би подробније представили гледишта Србије у вези њеног права на слободну поморску трговину.²³¹⁸ Економски теоретичари промовисали су циљеве Италијанско–српско трговачког комитета.²³¹⁹ За економисту Ђузепеа де Луиђија, Србији би требало предложити градњу пруге од Призрена до Превезе, преко Охрида и Јањине (и Кукеша), која би је повезала директном линијом са северозападном Грчком, а остварила би бенефите и за албански народ.²³²⁰ Италијанско – српски трговачки комитет основан је у јуну 1913.²³²¹

Италијански коментатори нису губили из вида упоредну важност Солуна, Бара и Драча за ратом оштећену и економски неразвијену Србију. Присталица обезбеђивање италијанске подршке за спољнополитички продор Србије према Солуну, солунској регији и Егејском мору, као будућем привредном чворишту за српску привреду, (уместо ка најзападнијем приобаљу Јадрана), био је и Едуардо Шот, познатији као *Desico*, који је о овоме разговарао са Слободаном Јовановићем у Солуну током 1916. године. Шот је истакао да је Јовановићева идеја замисао била да Италија подржи „одређене“ српски претензије према Егејском мору, како би се „смањио српски притисак на расе које су живеле на северозападном Јадрану“, којих се Јовановић прибојавао, чиме би се односи две државе након потписивања Лондонског уговора

²³¹⁷ *Ibidem*, 475–476, 480.

²³¹⁸ Италијанским економским теоретичарима и публицистима били су прихватљиви Стојановићеви наводи о трипут бржем превозу сточних производа (грла живе стоке) и других сировинских производа из Србије до луке у Напуљу, који би се остварили железничким изласком Србије на Јадранско море (у случају Напуља, уместо 27, свега осам дана). Популарисани су и резултати истраживања професора економских наука М. Тодоровића, о уштедама робног транспорта који би се с Италијом (и другим западноевропским државама) остварили бродским услугама преко Јадранског мора (6–8 сати); критикован је затворени систем трговачких, комуникационих мрежа Србије (Београд – Солун, и дунавска рута Београд – Сулина) и апеловано да се ово питање хитно стави пред европске силе. Коста Стојановић активно се залагао да се продубе трговинске везе Италије са Србијом, и другим балканским државама. Предложио је 1913. италијанским колегама да се у специјализованим трговачким школама и институтима за трговину на југу земље уведе предмет српског језика, како би сарадња са јужнословенским економским простором била ефикасније и бржа. С. Stojanovitch, „L'uscita della Serbia sul Mare Adriatico“, *L'Esplorazione Commerciale* (15 gennaio 1913), Anno XXVIII, Fasc. I, 1 – 6; М. Todorovitch, „Le vie commerciale serbe“, *L'Esplorazione Commerciale* (15 gennaio 1913), Anno XXVIII, Fasc. I, 17 – 20; Е. Л. А., „Una intervista con S. E. Costa Stoianovitch“, *Ibidem*, Anno XXVIII, Fasc. IV (24 aprile 1913), 127 – 134.

²³¹⁹ Високо је цењен картографски рад Драгутина Дерока, који је за потребе Италијанско – српског комитета израдио 1913. специјалну карту планиране и постојеће железничке инфраструктуре у региону Јонског, Јадранског и Егејског мора, и централних и јужних делова Балканског и Апенинског полуострва. Према карти, у плану је било повезивање луке Драч са Охридом преко Елбасана и повезивање Митровице са Баром. Линијска трговачка комуникација из Драча ишла је према Италији и назад у четири правца: Анкона, Бари, Бриндизи и Месина. Е. Л. А., „Una intervista con S. E. Costa Stoianovitch“, *L'Esplorazione commerciale*, (24 aprile 1913), Anno XXVIII, Fasc. IV, 129.

²³²⁰ G. de Luigi, „L'Altra sponda“, *L'Esplorazione commerciale* (24 maggio 1913), Anno XXVIII, Fasc. V, 162 – 163.

²³²¹ Потпредседник Друштва био је Коста Ризнић (председник Трговачке коморе Србије), Сабино Ринела (отправник послова италијанског посланства у Београду), проф. Јован Томић (члан Краљевске српске академије), Коста Јовановић (секретар Трговачке коморе у Београду), гроф Антонио Конестабиле дела Стафа (делегат *Società Commerciale d'Oriente* у Србији), Јован Лончарић (секретар српске Индустијске коморе у Београду), проф. Драгутин Дероко, картограф, Душан Синобад, публициста и Рафаеле Гвера дел Рио, индустријалац у Београду. Генерални секретар Друштва био је Е. Л. Аскијери, професор и публициста. „Il Comitato Italo-Serbo“, *L'Esplorazione commerciale*, (27 giugno 1913), Anno XXVIII, Fasc. VI, 225–226; V. Mantegazza, *Questioni di politica estera. La politica balcanica* (1913), Milano 1914, 203.

уравнотежили и довели у ред.²³²² Шот је заједно са Ђорђом Питакком боравио у августу 1914. у Риму и у разговорима са Саландром проблематизовао недовољно дефинисане јадранске интересе Италије, исход рата и незавидан положај Италијана у Трсту. По сопственом сведочењу, републикански депутат Еуђенио Кјеза предлагао је да се гарибалдинци „хитно“ повуку из Француске и организује „револуционарни покрет“ који би их упутио, уз подршку Француза, у Истру или Далмацију. Десико је, попут Ђелија Касија, бранио идеју анексије Далмације до ушћа Неретве.²³²³

Према мишљењу Ђ. Е. Ди Палме Ди Кастиљонеа, опуномоћеног инспектора министарства спољних послова за надзор трговачко – економских прилика у иностранству, који је боравио у Београду, развој привредног живота у Србији прогресивно растао и стварао услове за побољшање, јер Србија поседује многа природна богатства која још увек нису експлоатисана, а велики део њене територије остаје необрађен. Према том мишљењу, политички разлози, унутрашњи и спољни, а не природни недостаци, спречили и успорили повећање богатства Србије. Клање стоке, прерада и замрзавање меса, млевење житарица, производња шећера, штављење и прерада коже, производња сира, прерада конопље и лана, прерада дрвета биле су само неке од привредних грана у које су били заинтересовани италијански предузимачи, финансијери и привредници.²³²⁴

Франческо Саверио Нити, водећи италијански економски стручњак и министар пољопривреде, индустрије и трговине приговорио је аустријском предлогу о интернационализацији железнице Валона – Битољ у јужној Албанији. Нити је увидео да Италија тежи економском продору који иде даље од јадранске обале и да би сваки споразум којим би се искључила или кажњавала Румунија – што је према Нитију, „био прави циљ аустријских маневара“ – био у супротности са националним интересима Италије. У ствари, Италија је могла да рачуна само на могућу трансбалканску линију као на средство за приступ Румунији, док је Аустрија могла да користи друге канале.²³²⁵ До маја 1914. италијанска грађевинска предузећа су већ добила у Србији подуговоре под закуп за 86 километара пруге уског колосека, полазну основу која је свакако била скромна, али ипак обећавајућа. Штавише, у овом периоду амбициозни планови за оснивање италијанске банке у Београду постали су јавно познати. Чини се да је Волпи био најдиректније укључен у ову операцију и извесно је да су Срби са своје стране тежили да редовно добијају кредите од италијанских банака како би се отресли сваког подаништва према другим бечким финансијама.²³²⁶

Критике због ограниченог добављања најквалитетнијих природних ресурса с Балкана нису изостајале међу економским аналитичарима. Економски стручњак Ђовани Прециози критиковао је што Консулта, у својој политици „амнезије“, подржава аустро–угарске планове да се Србија зауставља у настојањима да оствари трговински

²³²² Ево како се један од италијанских иредентиста изражавао о економским односима Италије и Србије: „Споразуми двеју држава за Далмацију постаће врло лаки за спровођење, јер ће Србија без тешкоћа моћи да одустане од свог тежње на поједине градове и обале на које Италија претендује из моралних и материјалних разлога Мисао славног професора Београдског универзитета је веома здрава: волео бих да нађе ватрене присталице међу својим сународницима као што би је сигурно пронашла међу Италијанима. Desico, *La vita di domani nelle terre adriatiche 'redente'*, Milano 1917, 157-158.

²³²³ Desico, *Trieste italica*, Rocca S. Casciano, 1915, R. Palmarocchi, „Il problema dell'Austria negli scrittori italiani...“, *Archivio Storico Italiano*, (1918), V. 76, no. 1/2 (289/290), 141.

²³²⁴ G. E. di Palma Di Palma Di Castiglione, „L'Oriente d'Europa quale mercato per la mano d'opera italiana (Rumania Bulgaria - Serbia). Relazione di un'ispezione compiuta nei mesi di Maggio, Giugno e Luglio del 1912“, *Bollettino dell'Emigrazione, Ministero degli Affari Esteri* (anno 1912), n. 11, Roma 1913, 138 – 141.

²³²⁵ R. Webster, *L'imperialismo industriale italiano...*, 546.

²³²⁶ *Ibidem*, 547.

излаз у Драчу или неком другом другом албанском пристаништу. Позвао је управу Трговачке банке Италије (*Banca Commerciale Italiana*) да помогне стварање нове, српско – италијанске банке и помогне својим капиталом експлоатацији природних ресурса Србије (на првом месту пољопривредних производа и руда) и градњу трансбалканске железнице.²³²⁷

У разлоге отварања прве италијанско–српске банке у Београду, осим супростављања француским²³²⁸ и аустро – немачким финансијским притисцима, Амадори – Виргил је навео висок потенцијал обима неискоришћености јавних радова у Србији (железница, развој индустријске производње, мелорациони радови, изградња објеката – кућа и станова, изградња путева, речних лука, пољопривредних задруга), чијим би се покретањем кредити и финансијско пословање такве банке без већих проблема загарантовали, а друштво потакло на активан економски развој, којим би се подигла и трговинска размена са Италијом. Амадори – Виргил је сматрао да Срби „убацују мало новца у касе банака“, одбијајући да га директно пласирају у индустријска предузећа, док банке „заузврат налазе веће профите у малим кредитима.“²³²⁹ Пројекат је подржао радикалски посланик из Јагодине и некадашњи министар правде Драгутин Пећић (1871–1948), који је с Аматором – Виргилом правило статут и усаглашавао предлог прве Италијанско – српске банке.²³³⁰ Виргил је покушао, средином јула 1913, да заинтересује управу *Banca Commerciale* да финансијски потпомогне развој Италијанско–српског трговинског комитета у Београду, али су преговори трајали споро. Михајловић, отправник послова Србије у Риму, био је против одлуке да банка отвори филијалу у Београду, јер је само трећина капитала припадала италијанским банкарима и акционарима, а две трећине немачким и аустријским.²³³¹ Приликом посете Београду 3. јуна 1909, делегат италијанске трговачке коморе у Солуну, Ђовани–Амадори Виргил zaloжио се да индустријска италијанска производња учествује активније у подизању пољопривреде у Србији, извођењу јавних радова и успону српске прерађивачке (и друге) индустрије, као и да се оснује стално привредно

²³²⁷ „Gli interessi nei Balcani e l'incubo della banca tedesca nella politica estera italiana“, *La Vita Italiana all'estero*, Anno II, Fasc. XX, (25 agosto 1914), 83 – 85.

²³²⁸ Амадори – Виргил навео је да је скупштина Србије расправала о оснивању француске пољопривредне хипотекарне банке са 20 милиона капитала (касније ће уследити предлог концесије од париског банкарског концерна *Lost et Comp*), али да је изазвао оштре полемике у јавности, због критике да ће створити неугодности конкуренције за *Управу Фондова* и постати „арбитар малих пољопривредних газдинстава и богатстава пољопривредника“. „Il movimento bancario serbo e l'opportunità di un Banco italo – serbo a Belgrado“, *L'Economista. Gazzetta Settimanale. Scienza economica, finanza, commercio, banchi, ferrovie, interessi privatim* (23 luglio 1911), Anno XXXVIII, N. 1942, 469.

²³²⁹ Амадори – Виргил је сматрао да српске банке, попут *Народне банке*, *Управе Фондова*, *Експортне банке* не одговарају виталним и плодноним потребама државе, а да Управа Фондова и *Савез земљорадничких задруга* не могу да гарантују пољопривредне кредите, којима би се подигла пољопривредна производња, организована, једним делом, и кроз задружне пројекте. Он пише да се „новац у провинцији користи директно у трговини, и да слаб део новца остаје на располагању банкама“, како за кредите, тако и за међународну трговину. Писао је да банке у Србији (државне, оне са државном помоћи, и приватне) наплаћују просечну камату од 12 – 15% на кредитне менице за унутрашњу трговину, док су камате на депозите на 5-5,86%, чиме банке занемарују друге изворе профита. „Il movimento bancario serbo e l'opportunità di un Banco italo – serbo a Belgrado“, *L'Economista. Gazzetta Settimanale. Scienza economica, finanza, commercio, banchi, ferrovie, interessi privatim* (23 luglio 1911), Anno XXXVIII, N. 1942, 468 – 471.

²³³⁰ Пећић је сматрао, као и Амадори–Виргил, да банка мора бити „аутономна“ и да би италијански део (удео италијанског капитала) могао бити 600.000 или 700.000 лира, што би олакшало материјализацију пројекта, док би српски улагачи били спремни да дају „не мање од четвртине“. *Ibidem*, 470 – 471.

²³³¹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 386, III/114 (Ф – III, И/1 – IX, Дос II, 7. јул 1913, Пов. бр. 2340).

представништво Италије у Београду, које би поспешивало увоз италијанских индустријских производа у земљу са изузетним привредним потенцијалима.²³³²

Неповерење према француском финансијском упливу у Београд било је веома изражено, посебно међу банкарима, финансијерима и предузимачима из Ломбардије и Венета. Поводом одлуке да се у Београду, заједничким финансијским капиталом од 12 милиона франака отвори француско - српска банка, чији би главни кредитори били *Banque Ottomane*, *Banque de l'Union parisienne* и *Société financière d'Orient*, италијански представник у Београду жалио се 1910. да се италијански капиталисти уздржавају од било каквог учешћа у оваквим предузећима, која поред тога што „обезбеђују значајне приходе, након неколико година постају корисни само за оне који су били непосредно заинтересовани и служе како за одржавање високог престижа своје земље тако и за повећање економске експанзије.“²³³³ Сан-Ђулијано је, на почетку свог другог министарског мандата (од 1910), био веома добро обавештен о степену насиља, злоупотреба и гушења права српске народности под младотурском управом у Косовском и Солунском вилајету.²³³⁴

Српска и црногорска влада имале су срећу да гласноговорник њихових привредних права на нискоцаринску економску размену и трговину буде, у извесној мери, и председник владе. Саландра је, заједно са историчарем Салвеминијем, својим земљаком из јужних провинција, представљао „нову струју демократског либерализма с југа земље“; био је заговорник активног продубљивања економске сарадње с Истоком, нарочито балканским подручјем, пошто је тврдио да ће из Бара и Бриндизија кренути економски вал италијанског економског монопола на Драч и Валону, и чија ће неумитна окосница бити лука Бар, те да ће, „без обзира на исход територијалног уређења након рата“, Италија успети да отвори сарадњу са дунавским *hinterland* – ом.²³³⁵

Када је реч о италијанским привредним операцијама на северу Албаније, у њима је делимично фигурирала и Црна Гора. Најпознатији су они који су обухватили настојања ломбардијског предузимача Ђакоме де Визмара да концесионира и експлоатише шумске пределе и дрвне ресурсе у планинама северно од Црног Дрима. Упркос начелној сагласности којом је Визмара добио у фебруару 300.000 лира за подухват, одуговлачење се продужило до избијања балканског рата. Краљ Никола одбацио је проблеме Албанаца и захтеве Биб Доде за новчаним издацима или кредитирањем његових привредних послова. Он је италијанском посланику Сквитију рекао да је Биб Дода „сумњив лик, неповерљив, подмитљив и без утицаја међу својим

²³³² G. Amadori – Virgilj, „L'ambiente economico serbo, e le iniziative italiane“, *Bollettino del Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio*, Vol. II (luglio 1909), Anno VIII, Fasc. 1, 72 – 73; „Gli interessi economici della Russia e dell'Austria nei Balcani“, *La Vita Finanziaria* (20 novembre 1912), Anno VI, N. 194, 365 – 366.

²³³³ ASDMAE, Serbia – rapporti politici, b. 198, f. Serbia, Cambiaso a San Giuliano, 17 maggio 1910, N. 433/114.

²³³⁴ Један извештај Силвија Камбијађа, првог секретара посланства у Београду, из октобра 1910, о случају забране држања наставе професорима српске гимназије у Скопљу, који су били поданици краљевине Србије, и кршењу 7. члана Српско – турске конзуларне конвенције, посебно је индикативан. На маргини првог пасуса извештаја, Сан-Ђулијано је дописао коментар „непопустљиви (екстремистички) национализам“ (*nazionalismo ad oltranza*). ASDMAE, Serbia – rapporti politici, b. 198, f. Serbia, Cambiagio a San Giuliano, 17 ottobre 1910, N. 903/229.

²³³⁵ Антонио Саландра (1853–1931), члан *Историјске Деснице*, представник тзв. меридионалистичке мисли, правник, адвокат и публициста, близак Сонину и сицилијанском маркизу Антонио Стараби ди Рудинију. Активан заговорник економских права сиромашног југа Италије. Председник владе Италије од 1914. до 1916. године. A. Salandra, „Una nuova era nella storia della Puglia“, *La Rassegna Pugliese di scienze e delle arti* (gennaio 1913), Vol. XXVIII, n. 1, 1 – 2; A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 355 – 356.

народом”.²³³⁶ Визмара је у октобру 1913. посетио северну Албанију, закључио да су шуме у добром стању, али се у то време појавио проблем аустријског притиска, који се изразио кроз личност Прима Дочија, локалног прелата, преко којег је Монархија штитила своје интересе и тражила обештећења за Визмаров пројекат, или паритетно учешће, што је поново на неколико месеци, све до пролећа 1914, обуставило почетак експлоатације.²³³⁷ Сан – Ђулијано није желео да обустави планове, али је међународна ситуација створила нове компликације, па је Први светски рат прекинуо даље планове.²³³⁸

Италијанско економско постигнуће могло би, како је у априлу 1913. конципирао маркиз Сан – Ђулијано, да се постигне у Албанији у „шумама Мирдита“, које су, од време Титонијевог мандата, постале предмет истраживања и планова о могућој обимној експлоатацији и дистрибуцији. Најзаинтересованији је био предузимач Ђакома де Визмара из Милана.²³³⁹ У контексту Србије, планови италијанских предузимача и капиталиста наглашавали су важност близине луке у Медови (Шенђен) (200 км од Барија).²³⁴⁰ О Визмаровим пројектима био је обавештено и посланство Србије у Риму, и отправник послова Михаиловић, који је пратио путовања Биб Доде. Проблеми су настали у периоду 1909 – 1911, када се Порта успротивила намерама продора италијанског капитала, упркос чињеници да је Пренк Биб Дода повољно гледао на поменути подухват.²³⁴¹ Биб Дода је постављао, преко ломбардијског предузимача Визмара, с којим је одржавао контакт, одређене услове најмоћнијим финансијским институцијама Италије (*Banca Commerciale Italiana*, и њеном директору, Ото Јоелу), у вези новчане исплате и градње железнице (која би превозила искључиво дрвну грађу, што би одговарало и Порти), али више од две године нису могла да се пронађу одговарајућа новчана средства и издаци за операцију.²³⁴²

²³³⁶ С тим се сложио и Сквити, који је напоменуо да та особа „покушава да профитира на свакој ситуацији за своје приватне интересе“. R. J. B, Bosworth, „The Albanian Forests of Signor Giacomo Vismara“..., 580.

²³³⁷ Конзул у Скадру Гали је у фебруару 1914. је и даље тражио да почне експлоатација не би ли аустријска или немачка компанија преузела контролу. Висмари је било потребно више новца да заврши преговоре са Примом Дочијем, па је у марту добио 200.000 лира. Стрингер је 2. априла објавио намеру да се повуче из пројекта. R. J. B, Bosworth, „The Albanian Forests of Signor Giacomo Vismara“..., 581- 583.

²³³⁸ Висмара је од 1912. године добио укупно 790.000 лира, углавном од Стрингера, који је од пролећа 1914. почео да захтева свој новац назад. Министарство спољних послова је „гарантовало“ Стрингеров капитал, али је Сан Ђулијано у више наврата неутрално одговарао о наставку подухвата. *Ibidem*, 582 – 585.

²³³⁹ D. J. Grange, *L'Italie et la Méditerranée (1896-1911): les fondements*, Vol. 2..., 1260.

²³⁴⁰ R. J. B, Bosworth, „The Albanian Forests of Signor Giacomo Vismara“..., 579.

²³⁴¹ Турски министар рударства и шума, очекујући неку новчану корист, успротивио се плановима, напоменувши да Турска треба да се одупре сваком повећању италијанског утицаја у Албанији. Карло Манчинели Скоти, конзул у Скадру, интервенисао је је код Биба Доде; и италијански посланик у Цариграду барон Едмондо Маиор дес Планхес обратио се османском великом везиру. Италијани су ипак погрешили, јер су у Цариграду и Скадру каснили уговори и њихово потписивање. Висмара је почео негативно да говори прича о 'страним утицајима', вероватно Французима, који су настојали да спрече продор италијанског финансијског – предузимачког капитала у Албанију. R. J. B, Bosworth, „The Albanian Forests of Signor Giacomo Vismara“..., 576.

²³⁴² Када је Боналдо Стрингер 26. септембра 1911. јавио министру да су средства пронађена, избио је рат у Триполитанији који је закомпликовао привредне планове о експлоатацији дрвних и шумских ресурса северне Албаније.

Учешће у међународном кредиту

Сан – Ђулијано је контрирао Јагову да је рок за међународно зајемчен кредит Црној Гори истекао или изгубио на вредности због вишемесечне непопустљивости црногорског владара у питању Скадра. Сматрао је да постоји одређена врста обавеза великих сила према уступцима које је краљ Никола учинио, али да његово трошење одобреног новца мора бити под строгим контролом и надзором.²³⁴³ Средства из зајма, који је обезбедило *Società Commerciale Orientale* из Милана, уз подршку италијанске и француске владе, и који је био потврђен уговором на Цетињу од 21. септембра 1913, била су намењена да се користе за откуп бонова, исплату реквизиције, опоравак финансија, јавне и путне инфраструктуре, и друге државне разлоге, у који је спадало и питање решавања дугова према Барском друштву.²³⁴⁴ Италијанска страна притискала је црногорску владу да у што краћем року пристане на неопходне концесије за њена предузећа и привредни монопол, али и европске силе, како би у најкраћем периоду донеле одлуку о кредитирању Црне Горе са 40.000.000 франака²³⁴⁵ Ђолитијева влада је, у замену за своје деловање и ангажовање у црногорском зајму, настојала да добије посебне економске предности: продужење концесије Барском друштву, откуп од стране владе акција Црногорског дуванског монопола и политика спречавања црногорских концесија француским финансијским заводима (*Crédit française*).²³⁴⁶

У питању зајма од 40 милиона франака Црној Гори, Сан – Ђулијано је пред амбасадорима бранио право да се Црна Гора и њене државне финансије потпомогну повољним, нискокаматним међународно гарантованим кредитом. У марту 1914, краљ Никола је тражио, преко италијанског посланства и једне француске банке предујам од 3 милиона франака; Сан – Ђулијано се постарао да се обезбеди учешће италијанских банкарских института. Суочен са одбијањем Немачке да узме учешћа у планираном зајму, он је стајао на становишту да „није могуће ускратити финансијску помоћ Црној Гори након чињенице да су велике силе преузеле више пута ту обавезу, посебно обавезу коју смо и ми преузели на себе“, сматрајући да је неопходно „хитно испитати да ли је примерено ограничити кредит на пет сила, од којих би свака преузела доспели део Немачке, у износу од 8 милиона франака.“²³⁴⁷ Министрова намера била је да се питање ратне одштете, коју су савезничке владе покренуле, у случају Црне Горе, одвоји од питања финансијске помоћи, и да једно не зависе од другог. Сан – Ђулијано

²³⁴³ Треба приметити да Сквити, као и маркиз Сан – Ђулијано, нису с одобравањем гледали на Јаговљеви идеју да се одустајање од додељивања зајма Цетињу компензује исушивањем већег дела језера у корист Црне Горе. Инструкције италијанског министра издате Болатију 6. јуна 1913: „Рекултивација Скадарског језера вероватно ће бити један од послова који ће морати да се обезбеде кредитом који ће се користити и за друге хитне потребе земље. Зајам такође мора бити окружен одговарајућим мерама предострожности и гаранцијама како би се осигурало да приходи од њега неће ући у џепове краља Николе, већ ће бити намењени за продуктивне радове од јавног интереса“. ASDMAE, Ambasciata a Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912–13, Telegramma spedita da Roma, 6 giugno 1913, N. 3830 (N. 3175); *Ibidem*, Telegramma da Roma, 12 giugno 1913, N. 4007 (N. 3261)

²³⁴⁴ Уговор су потписали министар финансије Ристо Поповић, Лазар Мијушковић и генерални конзул Црне Горе у Паризу Брине, у име *Società Commerciale d'Oriente* био је то Антонио Констабл дела Стафа, Едоардо Ланино и Ото Јоел, а са стране Париско – холандске банке Х. Финали и Ед. Нетцлин. *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1861 – 1923...*, 365, 369.

²³⁴⁵ *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1861–1923...*, 369 – 371.

²³⁴⁶ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911–1914) (1er janvier–16 mars 1914) Paris 1936, Tailhand à Doumergue, 1er janvier 1914, T. n°1, 1.

²³⁴⁷ ASDMAE, b. 335, Ambasciata Londra 1861 – 1950, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), Telegramma spedito, Sangiuliano a Imperiali, 11 giugno 1914, No 4044.

је желео да Италија задржи и ојача привилегован статус у монопољу над извозом и увозом робе у Србију на пројектованој трансјадранској железници, кроз практичнију примену трговинског споразума из 1907. Сквители је у мају 1914. саопштио да очекује од српске владе да Италији пружи уверење „да ни једној другој сили Србија неће дати предност у погледу транспорта на српским железницама, од чега италијанска трговина и индустрија истовремено не могу имати користи и да неће бити учињен ниједан уступак који би имао за резултат искључење било које гране италијанске индустрије из снабдевања сировинама и робом из српске државе у корист једне или више других држава“, те да Србија неће примењивати у саобраћајним везама са другим државама, било директно или индиректно, повољније таксе на јединичну транспортну километражу или било које друге олакшице или предности које се не примењују истовремено на саобраћај између Италије и Србије на поменутој планираној железничкој трансверзали.²³⁴⁸ Сан – Ђулијано није хтео да се Италија лиши подршке Аустро – Угарске и Немачке у својим трговачко – индустријским плановима у Малој Азији, и због тога је подупирао заједнички наступ свих сила у Скадарској кризи према Црној Гори, али тек када се „исцрпе сва пријатељска средства“.

Другачији став имао је председник владе. Ђолити је сматрао да би био велики губитак не дати међународни зајам влади на Цетињу, али да се не сме склопити на штету италијанских кредитно – монетарних завода. Ђолити је осећао да, пошто је то једна од тема о којој се разговара у Паризу, Волпи неће оклевати да обавезе Италију да пружи помоћ Црној Гори, због чега је изјавио да не би дозволио да било који од Волпијевих пословних сарадника буде део италијанске делегације. Поставио је услов да министар одабере Волпија или Ногару за учешће на конференцији, али ни под којим условима обојицу, па се Сан – Ђулијано одлучио за Волпија због његових веза са министрима у Црној Гори и Србији.²³⁴⁹

Зајам није био предвиђен да има функцију „поклона“ династији због попуштања у питању Скадра, већ је био замишљен као јасно дефинисан финансијски издатак којим би се, уз гаранцију европских сила, поправило стање у земљи и регулисали видно оштећени буџетски трошкови. Италијански министар је о компензацијама размишљао на начин да их Црна Гора добије од Србије исправком границе у Санџаку, док је Аварна убеђивао Бертолда да се Србија финансијски обештети уколико пристане на такву исправку границе, на шта аустро – угарски министар није пристао. Идеја о добијању обе обале Бојане и „значајна увећања на северном делу Скадарског језера“ Сан – Ђулијану се није чинила изводљивом, већ је Карлотију издавао инструкције да Русија утиче на Србију да пристане на промену границе у корист Црне Горе, будући да је реч о „областима које ће пре или касније бити део јединствене српско – црногорске државе“, јер су области по етнографији српске.²³⁵⁰ Сквити је убеђивао престонаследника Данила да Црногорци одустану од намере да буду обештешени добијањем Тарабоша, али није успео у жалбама; принц Данило тврдио је да ће Црна

²³⁴⁸ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913–1914), San Giuliano a Imperiali, 16 maggio 1914, N. 28020.

²³⁴⁹ Неповећење створено у италијанским финансијским круговима према Волпију да не прода италијанске акције аустројским улагачима, да миланска банка у случају кризе не прода своје акције аустројским финансијерима. R. Webster, *L'imperialismo industriale italiano...*, 563 – 565; Giovanni Giolitti. *Quarant'anni di politica italiana: Dai prodromi della grande guerra al fascismo, 1910-1928*, Vol. III, a cura di C. Pavone, Milano 1962, 87.

²³⁵⁰ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 14 aprile 1913, N. 2237 (N. 1345).

Гора „завршити уједињена са Србијом“ јер неће имати средстава да настави даље после претрпљених губитака.²³⁵¹

Како би појачао активност италијанских привредних компанија и оснажио италијански привредно – финансијски утицај у српском Повардарју, Алиоти је предлагао својим претпостављенима да Италија, заједно са француским и британским трговачко – привредно – обртним друштвима, кроз приватни потицај, али уз асистенцију владе, започне с куповином једног дела напуштених имања бивших муслиманских феудалаца, који су побегли пред ослободилачком српском војском, махом у Драч и Валону, где су ступили у додир с Италијанима. Потпуковник В. Муричо саставио је опширан извештај о чифлуцима у областима између Дебра и Охрида, Струге и Охрида, око Дебра и у другим областима Македоније (Охридска каза), нјдалеко од великих језера, који су били спремни за куповину.²³⁵² Муричиова идеја била је да се откупе латифундије (имања) Мехмед паше Дерала, избеглог из Тетова, која су се налазила у горњем току Вардара, погодне области за узгој пшенице и дувана, и других производа.²³⁵³

Привредни значај Далмације често је пренаглашаван, али континуирано уврштаван у различите програме привредно – финансијских операција, активности и планова за ширење монопола на Балкану. Географ Карло Маранели²³⁵⁴ представио је на VI Италијанском географском конгресу, одржаном у Венецији маја 1907. године извештај о географским, економским, геолошким потенцијалима и карактеристикама Босне, Далмације, Херцеговине и Србије, на конгресу који је привукао пажњу великог броја научних и војних кругова.²³⁵⁵ Писао је студиозно и методично о квалитету и

²³⁵¹ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 324, fasc. Montenegro 1912 – 13, Telegramma spedita da Roma, 19 aprile 1913, N. 2403.

²³⁵² Навео је преко 20 чифлука, са 13.560 дунума (по 1600 м²) оранице, 250 дунума пашњака и ливада и 6000 дунума шума. Б. Храбак, „Македонија 1902 – 1915 у италијанско – бугарским суочењима“..., 260 - 262.

²³⁵³ *Ibidem*, 262 – 263.

²³⁵⁴ Карло Маранели (1876–1939), био је професор економске географије у Барију, од 1904. до 1921. на Универзитету у Напуљу, где је основао и руководио Институтом комерцијалних наука до 1925, када је због свог манифеста неслагања с фашистичким режимом био смењен с тог положаја. Проучавао је трговачке, економске односе Италије и јадранско–дунавског залеђа, географију југа, етнографију, демографију Балканског и Апенинског полуострва; писао је студије посвећене социо–географским аспектима јужне Италије. Са Гаетаном Салвеминијем објавио је популаран (за националисте контроверзан) политички есеј *La questione dell'Adriatico*, који се у штампи појавио тек 1918. године (дело је било предвиђено да изађе 1916, али се услед цензуре, чекао крај рата; друго, прерађено издање појавило се 1919. године). Ова есејистичка збирка научно – публицистичких радова бранила је права Јужних Словена на национално, плебисцитарно самодефинисање, компромисно решење јадранског питања између Словена и Италијана, и позив на ослобођење народа од Аустро – Угарске, уз критичко, негативно сагледавање националистичко – империјалистичких гледишта према јадранским покрајинама Монархије, нарочито Истри и Далмацији. *La Questione dell'Adriatico*, a cura di C. Maranelli e G. Salvemini, Roma – Firenze 1919, 262 – 287; *La cultura economica tra le due guerre*, a cura di P. Barucci, S. Misiani, M. Mosca, Milano 2015, 349; Е. Апић, *Carlo Schiffrer*, Pordenone 1993, 15.

²³⁵⁵ На конгресу су присуствовали или узели учешће представници војске и министарства спољних послова за географске студије, као и представници Генералног директората за колонијалне послове Министарства иностраних послова, Италијанског колонијалног института, Краљевског војногеографског института (Regio Istituto geografico militare), Војног комитета за колоније, *Rivista Marittima* („Поморског часописа“) (месечник Краљевске морнарице), Краљевске ратне школе и Краљевске морнарице, а њима се придружило и иредентистичко удружење „Тренто е Трст“. F. Martelloni „Geografia, economia e politica dell'Adriatico orientale: i rapporti italo-balcanici in uno studio di Carlo Maranelli del 1907“, *Eunomia. Rivista semestrale del Corso di Laurea in Scienze Politiche e delle Relazioni Internazionali*, (2012), Anno I, Num. 1100. (99 – 130); C. Maranelli, „Sui rapporti economici con l'altra sponda dell'Adriatico (Dalmazia – Bosnia – Erzegovina – Montenegro – Albania – sponde adriatiche)“, in *Atti del VI Congresso Geografico Italiano*.

садржини роба које из Србије и Црне Горе улазе у Италију. Производи који морају чинити основу трговинског споразума су сточарство, вино и индустријски производи, посебно текстил; указивао је на заостатак којим је Стара Србија „потпуно занемарена“, због недостатка адекватних путева и железнице; писао је да у целој области Драча постоји само један новији колски пут, од Драча до Тиране, дуг око 40 км, и да осим тога, постоје само неадекватне стазе.²³⁵⁶ Предлагао је да се италијанска финансијска улагања усмере у градњу путне мреже од Призрена, Скадра и Ђаковице, с једне, и Дебра, Охрида и Елбасана, с друге стране, а да се компензују кроз концесије на шуме и водопаде, које би обезбедиле довољне гаранције за прећену километражу италијанских улагача и трговаца, и које би цело пословање учинило профитабилним.²³⁵⁷ Економске предности Далмације биле су бадеми, винова лоза, маслине, хризантеме; недостатак круновине биле су неколико осредњих пруга које су је повезивале са Босном и Херцеговином преко планинског венца, иако „Задар, главни град, још није чуо звиждук пароброда.“²³⁵⁸ Према географу, индустрије су се могле лако развијати у присуству бољих жељезничких веза: писао је да транспорт коже и вуне чешће одвија морским путем пре него што се прераде, док многе металне руде и даље остају неискоришћене. Традиционална производња мараскина у Задру и хризантема у праху у Шибенику били су изузеци. Италијани нису учествовали значајније у извозу из Далмације, али је римски капитал био уложен у електрокомпанију за производњу карбида, производњу која је користила снагу реке. Италијанска компанија која је поседовала најбогатији рудник антрацита у околини Дрниша продала га је немачкој компанији 1901. године. Трговина и рибарство остали су главне италијанске економске активности у Далмацији.²³⁵⁹

Маранели је проучавао привредне везе југа Италије са јадранском балканском обалом и апеловао на успостављање тешње економске сарадње Барија и Напуља и југа Италије са Црном Гором и Далмацијом. Узрок слабом италијанском извозу у Црну Гору (шећер) и вилајете Османског царства (Јањински је Маранели изузео због повољних резултата) били су услови производње и превоза робе., Италија је из Далмације увозила сировине, као што су дрво, лигнит и коњи, а у Црну Гору је извозила пиринач, кафу.²³⁶⁰ Маранели је објавио 1913. извештај под насловом *Бари од 1813. до 1913.* у којем је као приоритет назначио инфраструктурни развој луке у Барију, уместо улагања у инфраструктуру у словенским земљама. Полазна основа била је да је апуљска престоница, због свог стратешког положаја, савештено погодна за међународни јадрански саобраћај, без тога да Италија прибегне великим напорима у погледу економских ресурса, времена и финансијских зајмова на балканској територији; тиме ди „добар део трговине уљем, дрветом, које иду преко Трста, Венеције и Анконе, могли да се централизују у Барију.“²³⁶¹

У анализи привредних аспеката Босне и Херцеговине, Маранели је писао да је италијанско економско присуство изгледало занемарљиво, нарочито у сектору експлоатације шума, које су скоро у потпуности у рукама аустроугарских капиталиста,

Adunato in Venezia dal 26 al 31 maggio 1907, Vol. I, Notizie, Documenti, Rendiconti e Relazioni, Venezia, Premiate officine grafiche C. Ferrari, 1908, 145-209.

²³⁵⁶ C. Maranelli, „Sui rapporti economici con l'altra sponda dell'Adriatico“..., 163, 179.

²³⁵⁷ *Ibidem*, 182.

²³⁵⁸ Маранели је скретао пажњу на трговинско – путнички монопол који аустро – угарска паробродска друштва остварују на Јадрану (Lloyd, Ungaro-Croata, Ragusea), *Ibidem*, 146.

²³⁵⁹ *Ibidem*, 148 – 149.

²³⁶⁰ C. Maranelli, „Verso l'altra sponda“, *Corriere delle Puglie*, 6 giugno 1909, Num. 155, 1-2.

²³⁶¹ M. Fornari, *La questione adriatica sui quotidiani in lingua italiana e in lingua serba alla vigilia della Grande guerra*, Dottorato di Ricerca, (Università degli studi di Trieste), Anno Accademico 2011/2012, 345.

наводећи да је једина италијанска компанија која учествује у прикупљању, обрађивању и извозу дрвне грађе фирма Фелтринели из Милана. Специфичан значај имали су ресурси животињског грла стоке.²³⁶² Италија је имала са

Увоз из Далмације, према Маранелију, у 1906. години обухватио је вредност од 2 милиона лира, што је 2,2 милиона квинтала робе и 827 грла стоке. Извезла је у Далмацију за само 1,7 милиона лира за око 360.000 квинтала робе. Највећи увоз Италија је остварила преко увоза дрвне грађепреко 1,5 милиона квинтала, али и увоза (у Венецију и Кјођи, Равену, Римини и Пезаро) лигнита и каменог угља (око 602.000 к.), комина (16.125 к.) и цемент (12.600 к.) се набављају са југа, преко компанија и луке из Барија које их масовно купују. Остали увозни производи на далеко су нижем нивоу, попут сушене рибе, коња, мараскина, вуне и коже.²³⁶³ Премда трговачки уговори Италије са Аустро – Угарском није био по пропорцијама међусобне спољнотрговинске размене истоветан споразумима са Црном Гором и Србијом, важно је истаћи који су производи доминирали у тој размени и шта је Италија извозила у покрајине Монархије, који нису превише одударали од постојећих или планираних извоза у Црну Гору или Србију. Маранели је навео да „прво место заузимају производи од поврћа (свеже поврће и воће, сушено воће, поморанце итд.), који се углавном отпремају из јужноталијанских лука [...] у Задар, Сплит и Дубровник Рагузу (27.000 квинтала), сумпори (24.500 квинтала); мекиње (23.000 к.); комина (11.000 к.) и на крају сено и слама (5.700 к.), у мањој мери вино и грађевински материјали (попут цигле).²³⁶⁴

Поједини иредентистички аутори нашли су се пред дилемом да ли је Ријека била потребна будућој југословенској држави као економски излаз на западном Јадрану. Неки од њих тврдили су да је 1912. године укупан увоз и извоз те луке износио је, у количини међуразмењене робе, 3.822.183 тоне, „у чему Хрватска учествује само са 4 одсто“, из чега су закључили да је усмеравање активности на Огулин боље, јер је много ближи Сењу него Ријечи. Па чак и ако будућа велика Југославија буде имала већи промет и веће потребе, лука Сењ се може проширити и увек ће јој остати луке јужног Јадрана између Неретве и албанске обале.²³⁶⁵

Трансбалканска јадранска железница (Danubio Adriatico)

Прве планове о трансбалканској железници италијански привредници и политичари проучавали су активно од последње деценије XIX века. Идеја повезивања Француске, Швајцарске и Италије са балканским подунавским регионом, без коришћења централноевропског транзита, потиче од Шарла Лоазоа, и италијанског економисте Јакопа Трокија из периода 1899 – 1901.²³⁶⁶ Они предност у плановима за железницу дају српској варијанти пруге у односу на црногорску (Сан Ђовани наспрам

²³⁶² Маранели указује да је у Далмацији број оваца нарастао на 888.000 грла, а говеда на 108.200, док се у Босни и Херцеговини се попео на 3.231.000 грла, односно 1.416.000 грла. Већ 1905. године извезено је око 18.000 коња; 104.000 говеда; 89.000 оваца; скоро 57.000 коза и 40.000 живих или закланих свиња. Индустрија животињских производа је континуирано напредовала и достигла шесто место (око 6 милиона круна) у количини извезене робе. Штавише, 2.000.000 килограма вуне и 300.000 комада коже нису били безначајан аспект привредних могућности ове покрајине за италијанско становништво. *Ibid*, 152 – 153.

²³⁶³ Маранели пише да италијански кожари, претежно пијемонтски и напуљски, производе од коже, као и сировински кожни материјал, набављају у Трсту. *Ibid*, 156 – 157.

²³⁶⁴ *Ibid*, 157.

²³⁶⁵ Adriacus, *Da Trieste a Valona: il problema adriatico e i diritti dell'Italia*, Milano Roma 1918, 57.

²³⁶⁶ A. Tamborra, „The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900–1914)...“, 95.

Бара), што одговара попуштањем интереса албанском становништву, али се пројекат води споро, због бојазни италијанских банкара и привредника. Активно залагање за градњу железнице од Митровице преко Призрена и Скадра до пристаништа Сан Ђовани ди Медуа, и крак од Митровице до српске границе (Кладово – Ниш – Куршумлија) започела је влада Владана Ђорђевића крајем 1897.²³⁶⁷ Италијани су активно дејствовали од 1911. године да Porta одобри и изда концесију на градњу пруге од Валоне до Битоља, али до градње није дошло због континуираних, непрекидних ратних сукоба на Балкану (од албанске побуне и турско – италијанског рата до 1918. године).²³⁶⁸ Познато је да је албански пропагандиста, итали – албански новинар Анселмо Лорекио упутио Консулти промеморију 19. марта 1901. у вези градње трасе Валона – Битољ – Прилеп, која би се наставила на пругу Битољ – Солун – Цариград, која је била у процесу изградње.²³⁶⁹

Генерал Сава Грујић очекивао је још током 1890. да Италија може бити кључан преговарач у турско-српском политичком дијалогу о железници. Криспи је поздравио предлог, наглашавајући да ће проток и размене робе бити неколико пута скраћени и транспарентнији, узме ли се обзир трасирање робе од Бриндизија до првих лука у Турској, где би железничким мрежама у дужини од преко 400 километара, италијански производи стизали директно стизали до Црног мора.²³⁷⁰

Према разговорима које је географ Мантегаца водио у краљевском српском двору у марту 1903, министар за јавне радове Ђироламо Ђиусо у Цанарделијевој влади подржао је 1901. предлог да се српска делегација активно укључи у преговоре о плану градње железнице која би повезала Медову са Цариградом, преко српске и турске територије, како би и Србија, уз друге балканске државе, добила право на приметнији и лакши промет робе, али пројекат је, због противљења одређених кругова у Порти, који су оптуживали Италију да има империјалистичке планове према Албанији, после начелног прихватања, ипак био одбијен.²³⁷¹ Де Планш је 15. марта 1901. разговарао са Миловановићем о пројекту дунавско – јадранске железнице.

Иако је италијанска дипломатија још од 1901. започела интензивније разговоре о теми железнице која би повезала Одесу и Дунав са црногорском обалом,²³⁷² конкретнији планови предузети су после посете Мунир – паше Београду крајем 1906. године, када је Porta пристала да отвори поље железничког повезивања европског дела Царства. Сан-Ђулијано је 1906. саветовао британској влади да прихвати пројекат, док су иста упутства издата и представнику Италије на Порти, којим би утицао да се решење које би задовољило потребе Србије такође прихвати и од стране Османског

²³⁶⁷ Ђорђевић је сматрао да ће „анархија трајати у Арбанија све док се Porta не одлучи да сагради железницу до Јадранског мора“, којој ће се у Цариграду противити Аустро – Угарска, али да верује да се може обезбедити подршка Русије, Италије и Француске. Истакао је да је краљ Милан, расположен према усмеравању градње железнице ка средњој Европи, имао резерве према том пројекту, али да се није противио званичном упућивању предлога Порти, да се Тимочка железница веже са трасом која би „кроз Турску“ водила ка Јадранском мору и тиме поспешила односе Србије и Румуније. В. Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије*, Књ. Прва 1897 – 1898, Београд 1905, 123–124.

²³⁶⁸ Б. Храбак, „Македонија 1902 – 1915 у италијанско – бугарским суочењима“, *Македонија во војните 1912 – 1918*, Скопје 1991, 256.

²³⁶⁹ Б. Храбак, „Македонија 1902 – 1915 у италијанско – бугарским суочењима“, ..., 256.

²³⁷⁰ ASDMAE, Gabinetto Tittoni, b. 5, Crispi a Blanc, Roma, 16 agosto 1890, N. 29799/200

²³⁷¹ V. Mantegazza, *Macedonia...*, 52 – 53.

²³⁷² Односи се на извештаје Мајора де Планша, опуномоћеног представника Италије у Београду. Прва запажања италијанске дипломатије о железничкој трансверзали која би повезала Валону – Драч, Елбасан – Манастир и Јадранско море преко Новопазарског санџака потичу од посланика на Цетињу из 1890. G. Volpe, *Italia moderna 1898 – 1910*, Vol. II, 1973, 105.

царства.²³⁷³ О дунавско – јадранској железници, која би за 24 сата повезала Букурешт и Напуљ распитивао се и новинар Алесандро Дудан, потоњи иредентист, који је као дописник листа *Tribuna*, у посети Србији 1909, разговарао са Пашићем.²³⁷⁴

Османска влада је од 1890. године задужила Дојче банку да уради релевантне студије сврху пројекта железничких мрежа у европским вилајетима, али их није завршила. Ове студије је наставило 1893. године привредно друштво *Società Generale di Credito Mobiliare Italiano*. Ова компанија се изјаснила у корист руте Драч – Каваја – Елбасан и касније је проучавала, за разлику од *Deutsch Bank*, много погоднији пут кроз регион великих језера, од Елбасана, до Струге, Охрида, Клавенизе и Монастира. За ову пругу, дугу око 265 километара, било би потребно 85 милиона лира: просечна цена сваког километра пруге, дуж целе трасе, била би, дакле, 320.000 лира. Везни пут између Валоне и Печиња није представљао никакве потешкоће у долини Шкумбе, преко река Војуша, Семени и њихових притока.²³⁷⁵ Италија је 1893. званично ступила у акцију, а у јесен те године почела су проучавања траса за железницу Монастир – Валона, која су због противљења Порте прекинута.²³⁷⁶

Војни топограф поручник Еуђенио Барбарич подржавао је железничко повезивање Пуље с Солуном, Румунијом, Дунавом и Цариградом. Полазио је од премисе да је најисплативије пратити античке римске путеве кроз централну Албанију у срце Солунског вилајета: пратити главне линије римских комуникација, од Драча и Валоне, идући уз Шкумбу, према Елбасану, Монастиру, Македонији и Левантијском мору; и да ове линије прилагоди потребама нашег времена, на начин да олакша становништву унутрашњости како прилив њихових производа ка два најбоља продајна места на обали, тако и извоз страних производа у провинцију, па чак и даље, кроз брзе и непрекидне линије продора – повезивање Монастира железничком линијом - за регион великих језера и долине Шкумбе.²³⁷⁷ Барбарич је проучавао топографију и картографију Призрена и шире околине вароши, укључујући и Гору и Љумску област. Писао је да је то „град који се налази у чудесном амфитеатру планине Шара, окружен својим високим врховима белим од снега“, који поседује „прелепу историјску традицију за резиденцију коју су ту успоставили стари краљеви Србије“ и да са округом, који од њега привредно зависи, има око 30.000 становника, од којих већину чине „истурена одељења храброг шкипетарског патриотизма“.²³⁷⁸

Италијани су веровали да мултинационални финансијски пројекат, којим би се зауставила пенетрација немачког капитала на Исток, има веће шансе од пројекта који иза себе има само једног кредитног улагача. Штавише, саветовали су српску владу да поступ у складу са овом претпоставком. Истовремено, Италијани су контактирали и Отоманску банку у Цариграду и француске инвеститоре у вези предложеног

²³⁷³ G. Volpe, *Italia moderna 1898 – 1910*, Firenze 1973, 105.

²³⁷⁴ 'La ferrovia fra il Danubio e l'Adriatico', *L'Italia all'estero*, 5 ottobre 1909, N.19, 1796-1797.

²³⁷⁵ E. Barbarich, *Albania: monografia antropogeografica...*, 250 – 252.

²³⁷⁶ Османска влада је 1890. године задужила Дојче банку да изгради план трасе Солун-Монастир и том предузећу наложила обавезу да представи пројекат Порти за изградњу железничке пруге Монастир-Валона. Банка је, извршивши студије, тражила километражну гаранцију од 30 хиљада лира, али се у Цариграду овај захтев сматрао претераним, па се од пројекта одустало. *Credito Mobiliare Italiano*, као италијанско предузимачко друштво, деловало је на овом плану од 1893. Било је удружено са *Società Generale di Credito Mobiliare Italiano*, fratelli Allatini и предузимачем Алмагијом (Almagià). Оно је наставило студије за линију Монастир Драч. Италијански инжењери, углавном пратећи руту коју су предложили Немци, открили су да је претпостављена дужина трасе 265 км. Тражили су гаранцију од 29.600 лира по километру, али ни то није прихваћено. „Libri e riviste“, *Rivista tecnica delle ferrovie italiane* (15 luglio 1916), Vol. X, N. 1, 43.

²³⁷⁷ E. Barbarich, *Albania: monografia antropogeografica...*, 250.

²³⁷⁸ *Ibidem...*, 289.

железничког пројекта, верујући у пуну сарадњу француских и руских акционарских друштава.²³⁷⁹ Италијани нису у потпуности делили снажан утисак да шансе за успех нису велике, барем у почетном периоду. Упркос малим шансама за успех, италијанске дипломате су се и даље залагале за пројекат. Штавише, италијанска подршка била је ограничена на с финансијске тачке гледишта, због чега је било неопходно француско финансијско учешће, док је након конференције у Алгесирасу, Италија имала тенденцију да кооптира Француску на водећу позицију ове привремене коалиције која је стајала иза предложене Јадранске руте.

Почетком 1901. године, црногорска влада се показала веома узнемирена због аустроугарских пројеката, па је предложила италијанској влади изградњу железничке деонице која би повезивала Ниш са Урошевцем и Призреном до Пећи: одатле би један крак ишао на Подгорицу, кроз планинске крајеве, а други кроз шумовите пределе и лакши инфраструктурно – ортографско подручје; од Подгорице пут би се наставио до Скадра, где би се траса рачвала према Бару и Сан Ђовани ди Медуа.²³⁸⁰

Инжињер Еуђенио Скалароне, постављен је на чело једне финансије групе која је била задужена да у име предузимачке компаније Ансалдо и преко капитала испита у које железничке подухвате у Турској би била уложена значајна сума од 50 милиона лира, указивао је да то не може бити Сан Ђовани ди Медуа, како због непогодности терена, тако и султановог противљења да она буде крајња станица мрежне трасе.²³⁸¹

Титонијев први мандат (1903 – 1905), био је обележен идејом изградње пруге Бар – Никшић, као прве деонице трансбалканске пруге, којом ће се доћи у близину великих минералних богатстава Црне Горе и поспешити опције за њихову експлоатацију. Према Миловановићевим речима, Титони је изјављивао „да ће свим силама, најенергичније, подржавати градњу јадранске железнице“ до румунске границе, и да је спреман да „демонстрацијом силе“ у водама Солуна или Дарданела, Италија, заједно с Русијом и Француском, изврши притисак на Порту на пристајање за давање концесије.²³⁸² Пројекат барске луке израдио је и осмислио инжењер Енрико Коен Каљи. Један од главних руководиоца инфраструктурне градње у луци Бар и опуномоћени пројектант Барског друштва био је инжењер Енрико Коен Каљи, идејни творац различитих грађевинских, јавних и привредних пројеката у Црној Гори. Уз помоћ инжењера Андреје Пелоза из Венеције, Коен Каљи је успео да спроведе постављање јавне електрификације у луци Бар у марту 1914.²³⁸³

²³⁷⁹ M. Vojinović, „Breaking the Isolation. Kingdom of Serbia and the Adriatic Railroad 1906–1908“, *Balkanica* LIV (2023), 94 – 96.

²³⁸⁰ ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 496, Montenegro–rapporti politici, Castelbianchi a Visconti Venosta, Cettigne, 4 gennaio 1901.N. 6/4.

²³⁸¹ Милован Миловановић, у својству министра пољопривреде, 1901. године, пренео је Мајору де Планшу идеју о конзорцијуму за јадранску железницу, коју би подупрли италијански предузимачи, капиталисти и финансијско особље. Ово се сматра иницијалним српским уобличењем поменутог пројекта у погледу активне сарадње с италијанским сарадницима. Мајор де Планш писао је да предлог српског учешћа од 2.500.000 франака вероватно „не би био довољан за све трошкове изградње железнице“, који би нарасли на вредност од 60 до 80 милиона франака“. Мајор де Планш ипак је заговарао да железница повеже Радујевац и Медову а не Бар и Кладово. ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 496, Montenegro – rapporti politici, Mayor a Prinetti, Belgrado, 1 maggio 1901. N. 636/159; *Ibidem*, Mayor a Prinetti, Belgrado, 6 maggio 1901. N. 655/167; Mayor a Prinetti, Belgrado, 19 marzo 1901, N. 1627/1,

²³⁸² ДАС, МИД ПО, микрофилм 325, IX/341 – 342 (Ф-IX, Дос IV, 1908, М/5, Пов. Бр. 620).

²³⁸³ Свечаном проглашењу постављања јавне електрификације присуствовао је, поред Коен Каљија и Пелоза, и државни саветник Радевић као представник црногорске владе у уговорима са Барским друштвом. „L'illuminazione elettrica del Porto di Antivari“, *L'Esplorazione Commerciale. Organo mensile della Società italiana di esplorazioni geografiche e commerciali*, Fasc. III (25 marzo 1914), Anno XXIX, 116.

У Венецији је 19. фебруара 1907. основана *Società Commerciale d'Oriente* . са почетним капиталом од три милиона златних франака, са председник Ото Јоелом (директором *Banca Commerciale*) и пратећим седиштима – филијалама у Цариграду и Бару.²³⁸⁴ Железнички инжењер Виторио Рака упозорио је фебруара 1908. да ће Еренталов амбициозни план према Црној Гори, „великој“ Бугарској и Албанији „под протекторатом“, увезаних железницом Сарајево – Митровица – Цариград озбиљно оштетити трговачки потенцијал Венеције, Равене, Анконе, Бриндизија, Барија и Бара.²³⁸⁵ Ђузепе Волпи је сугерисао 1908. да италијански капитал неће самостално издржати притисак деловања на градњу железничког чвора од Вирпазара , без учешћа конзорцијума *Società per le Miniere d'Oriente* и *Компаније за Оријенталне железнице*.²³⁸⁶

Пројекат трансбалканске, јадранске железнице постао је званичан програм италијанске спољне политике 1908. Први пројекат укључивао је трасу од црноморске обале до албанске обале, Бугарска са Драчом и Валоном преко пута који би повезао Битољ са Бератом. Други је подразумевао јужну Русију, Румунију, Србију са пристаништем у долини Скадра. Обе су имале за циљ да прођу преко османске територије и северне Албаније. Империјали је сугерисао Титонију 1908. да ће било која врста жалбе на утицај аустро – угарских званичника на Порти у фаворизовању аустројског железничког пројекта бити за Италију контрапродуктивна.²³⁸⁷ Титони је у Дому посланика (парламенту) 11. марта 1908. изговорио да аустројски железнички пројекат од Сарајева до Митровице није уперен против интереса Италије и да се железничко повезивање може решити на корист обе државе, и да Двојна Монархија признаје да не постоји железнички монопол.²³⁸⁸ Србија је 12. марта 1908. упутила Порти званичан молбу за дозволу отварања студијских преговора о пројектима трансбалканске железнице, 17. марта то су учиниле Француска, Русија и Италија. За само једанаест сати од румунске границе до Јадрана за Италију. Мехмед Ферид – паша је италијанском посланику одговорио да је дунавско – јадранска железница прескупа, опасна да се изгради. Проблем је настао у суочавању са великим утицајем Империјалне Отоманске Банке (са француским и британским капиталом), која је претендовала да буде једино страно друштво (уз железничко друштво *Jonction Salonique*) које може добијати концесије за железнице и уговоре о набавкама, у погледу пристаништа француски финансијери спремни да поделе улог са другом страном, конкуренција, Боналдо Стрингер и Титони француске финансијере слабо успевају да убеди да попусте. Титони је од Пишона тражио да у будућем конзорцијуму постоји једнакост места у гласању и равноправно учешће. Једини посредник за преговоре остала је Империјална Отоманска банка, као главни гарант. Али *Jonction*

²³⁸⁴ Поред Волпија, који је био директор, остали чланови управног одбора ове финансијске установе били су Пјетро Фенољо, председник Италијанске уније произвођача и потрошача за ђубриво и хемијске производе и директор четири електроиндустријске компаније, председник *Fabbriche riunite degli Agricoltori italiani* из Милана; Ђузепе Сахадун, директор *Società per le Industrie forestali* и други, док су руководиоци били инжењери Бернардино Ногара и Анђело Заноти. А. Tamborra, „The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900 – 1914)...“, 105 – 106.

²³⁸⁵ V. Racca, „Le progettate ferrovie austriache nei Balcani e l'Italia“, *L'Ingegneria ferroviaria. Rivista Italiana delle Comunicazioni e Trasporti* (1 febbraio 1908); А. Tamborra, „The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900 – 1914)...“, 112 – 113.

²³⁸⁶ ASDMAE, Gabinetto Tittoni, b. 5 Volpi a Tittoni, Roma, 28 settembre 1908, N. 21724.

²³⁸⁷ Према Вебстеровом мишљењу, преговори о јадранској железници, који су коначно постигнути 1908, означили су „дефинитиван раскид савеза Италије са Аустро – Угарском“. R. Webster, *L'imperialismo industriale italiano...*, 398 – 399; Д. Ђорђевић, „Пројекат јадранске железнице у Србији“, *Историјски гласник* IX (1956), 3-4, 228 – 259.

²³⁸⁸ G. Amadori – Virgilj, *La politica estera italiana...*, 690 – 691.

(Друштво Цариград – Солун) би и даље остао ексклузивни носилац концесије за јадранско-дунавску линију и, да су му је отоманске власти дале, добио би од компаније коју су формирале четири групе одштету од најмање милион и по франака: што је било еквивалентно посебно превеликој брокерској провизији. Када се за *Jonction* буде издејствовала концесија, оно ће (према уговору са међународним конзорцијумом за Јадранску железницу) кренути у прелиминарна истраживања, и свом пројектном комитету природати двојицу италијанских, инжењера једног руског и једног српског. Било је предвиђено и да италијански представник присуствује приватним разговорима унутр Савета за контролу османског јавног дуга.

Пети по реду национални конгрес привредника, трговаца и индустријалаца Италије, који се одржао у Милану, у мају 1906, на седници од 19. маја, усвојио је закључак о давању подршке железничким пројектима у Османском царству, који би повезали Јадранско и Јонско море са Солуном, Србијом, Бугарском и Румунијом и конкретне предлоге за увећање трговинске сарадње Италије са Балканским полуострвом.²³⁸⁹

Тензије у питању права учешћа и иницијативе у преговорима о финансијској конструкцији железнице између српске и италијанске стране појавиле су се услед написа лондонског *Times* - а да је италијанска страна кочила учешће британског капитала због формалног савеза Италије са Немачком унутар Тројног савеза. Титони је, на основу Барерових тврдњи, дознао да је извор тих непроверених и нетачних гласина био Веснић и 1. јула 1908. упутио оштру ноту Гвичолију, „после свега што је Италија урадила за српско гледиште“ унутар преговорачког тока процеса у Паризу. Гвичоли је одговорио 9. јула да је министар поступио „плаховито“ и да „говори ствари које не одважи у процени“, а лошу Веснићеву процену Гвичоли је приписао његовој супрузи, која припада „високој немачко – семитској“ финансијској елити чији су планови дубоко противни трансбалканској железници.²³⁹⁰

Генерални директор *Banco d'Italia*, Боналдо Стрингер, на седници финансијског савета који је одржан у Милану 16. јуна 1908, изнео је став да Италија не сме остати по страни у питању „Дунавско–јадранске железнице“, да је примарни приоритет улагача из Италије да се омогући повезивање Дробете Турну Северина на речној граници Србије и Румуније са Баријем, преко „Србије, Косовског вилајета и Албаније“²³⁹¹, у тренутку док се воде преговори између Отоманске Отоманске империјалне банке и њеног француско–британског конзорцијума (подружнице)

²³⁸⁹ Закључци који су усвојени били су следећи: 1) влада мора да обезбеди потпуну слободу трговине у Албанији, уз искључење превласти других страних сила; 2) да се деловање владе и италијанских дипломатских представника и конзулата у балканским државама посебно усмери на олакшавање италијанске трговине на било који начин; 3) да се промовише развој индустрије у регијама италијанског Јадрана и оживљавање јавне привреде; 4) да главне италијанске луке буду побољшане, а друге да буду доступне међународном саобраћају; да се поморске услуге између две обале Јадрана реорганизују, тако да италијанске луке имају континуирану, економичну, брзу и лаку комуникацију са лукама на источној обали преко локалних компанија, и одговарајућим материјалом; 5) да се оснује банка у циљу унапређења италијанске трговине на Балканском полуострву; 6) да се предвиди изградња лука Валона и Драч, као и железничких пруга које би из ових места ишле према Србији и Бугарској, Солуну и Цариграду, али и према Грчкој, уз напомену да је неопходно организовати транзит товарне робе из Индије преко Италије и Јадрана, Албаниј и Грчка, до Пиреја. В. Pellegrini, *Verso la guerra? Il dissidio fra l'Italia e l'Austria*, Roma: Enrico Voghera 1906, 633; Zuliani, „I contrasti per la Danubio – Adriatico. Le orme degli antichi romani“, *Il Messaggero*, 2 giugno 1911, Anno XXXIII, N. 152, 1;

²³⁹⁰ R. Webster, *L'Imperialismo industriale italiano...*, 410 – 411.

²³⁹¹ Премијер Ђолити такође је дао подршку преговорима о железници. *Giovanni Giolitti: al governo, in Parlamento, nel carteggio. (1906-1928)...*, 94.

Jonction Salonique Constantinople Railway са Портом.²³⁹² Стрингер је имао намеру да у то друштво укључи кредитне заводе, приватне банке, конструкторе железнице, и Волпијеву венецијанску групу у *Società Commerciale d'Oriente*. Према мишљењу италијанских финансијера, целокупна изградња железнице коштала би више од француске процене (50 милиона) и износила око 103 милиона лира, док је за пристаниште било предвиђено 18 милиона. План је пропао кад је представник Империјалне Отоманске банке признао да Порта неће гарантовати такву концесију, а потом је дошла и младотурска револуција. Младотурци су према Италијанима заузели одбојније држање.

Линија предлога српске железничке трасе била је подељена на два дела: један унутар српске територије, други унутар османске територије. Прва деоница је обухватала деоницу која је водила од Кладова, на Дунаву, до Ниша (175 километара, 155.000 франака), а друга траса од Ниша до Мердара (130.000 франака), али би пролазила кроз османску територију. По Гвичолијевом мишљењу, рута преко Санџака до Бара требала би да добије предност што је избегавала што је дуже могуће могуће муслиманске и албанске територије и недостатак преласка оних територија над којима је Аустроугарска потврдила своја права по Берлинском уговору.²³⁹³ Амбасадор Ди Бекарија, делују заједно са српским министром Ристићем, покушао је да аплицира код румунске владе за модификацију српског железничког уговора, који ступио на снагу 1898, како би се ближе Радујевцу, а не Кладову (код Дробете Турн Северина) изборио наставак пруге, и скратила траса за више од 100 километара.²³⁹⁴

Пашићев предлог за железницу, за коју је тражио подршку италијанске владе, обухватао је трасу од Преполца, од Дунава тимочком долином до Ниша, преко Преполца, Приштине, Призрена на Драч или Медуу, и испитивање могућности да се успостави стално италијанско паробродско италијанско друштво за извоз стоке и меса друге робе за Италију.²³⁹⁵ Он је веровао да ће италијанска влада пре приступити српском предлогу за железницу (који не иде преко Новопазарског санџака, што су биле честе жалбе кнеза Николе петроградском двору) него црногорском и био великилканским државама, заговорник италијанско – српског синдиката за железницу. Идеја за оснивање италијанско – српског акционарског паробродског друштва, Коста Стојановић јавља Миловановићу, које би регулисало пловидбу на линијама Солун – Александрија и Солун – Малта – Италија, о томе разговарао са Салватореом Раиниеријем, представником куће за грађење бродова у Ђенови, српска држава на име годишње субвенције да даје 600.000 динара, код законодавног тела издејствовати решење о давању годишње субвенције, да ли италијанска влада жели.²³⁹⁶

Велике силе (Русија, Италија, Француска) предале су заједничку ноту 17. марта 1908. Порти, у којој је наведено да се потпомогне пројекат градње Јадранске железнице; ноту је подржала и Немачка. Порта је у јуну давала изјаве да ће сама

²³⁹² Стрингер је као финансијски експерт и успешан банкар уживао високо поверење министра Титонија, који га је називао „чврстим, строгим Фурланцем, човеком изузетних способности“, човеком „који је био и непоколебљив патриота и од 1900. године чврстом руком управљао економским и финансијским животом Италије“. Титони му је дозволио да буде надлежан за прикупљање капитала неопходног за веће учешће у добијању концесије за трансбалканску железницу. А. Tamborra, „The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900–1914)...“, 114; Љ. Алексић – Пејковић, „Италија и јадранска железница“, *Историјски часопис* (1987), књ. XXXIV, 264 – 265.

²³⁹³ ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 496 San Giuliano a Tittoni, Londra, 10 gennaio 1907, N. 63/23.

²³⁹⁴ ASDMAE, Serie Politica P, b. 122, , Di Beccaria a Tittoni, Bucarest, 14 aprile 1907 N. 601/79.

²³⁹⁵ AJ, ФЈП, 10. октобар 1906, 80– 47–222.

²³⁹⁶ Стојановић је тада био на челу Министарства народне привреде. AJ, Ф. Ј. Јовановић Пижон, Стојановић Миловановићу, 30. јануар 1908, 80 – 47 – 222

одредити трасу железнице, да траса може укључивати станице као што су Призрен или Штимље, а не Мердаре. Јуна месеца потписан је споразум о формирању концесионарног друштва за градњу Дунавско – јадранске железнице, која је предвиђала учешће француског, италијанског, руског и српског капитала; било је одређено да италијански капитал буде повећан на 55% у пристанишном излазу пруге.²³⁹⁷ Стојану Новаковићу султан је предложио образовање једве војне конвенције између Османског царства и Србије, али је Порта, суочена с британским индиферентним ставом према железничким пројектима у Царству, и притисцима из Беча и Берлина, након Младотурске револуције, одустала од склапања споразума о давању концесије. Преговори су настављени 1909, због чега је српска влада закључила зајам у Паризу од 150 милиона за нови кредит за наоружавање и градњу железнице. Порта у октобру дозволила француским инжењерима рад на терену и обавезу подношења изјава о трошковима градње. Постигнут је договор да се утврди траса од Мердара до мора, али је 1910. султан Мехмед V поново блокирао пројекат, захтевајући да излазна лука буде у обалском појасу који је под османском суверенитетом.²³⁹⁸ Почетком 1911, деловање француске бирократско – банкарске структуре омогућило је да се издејствује сагласност о позајмици Порти од 25 милиона лира, у замену за финансијска преимућства у вилајетима европске Турске и високе финансијске интересе Француске, и градњу јадранске трасе пруге. Француски предузимачи фаворизовали су севернију трасу пруге (Мердаре–Призрен) за разлику од Италијана, који нису с тим били у потпуности сагласни. Уговором који је потписан 16. јула 1911. године између Порте и заједничке железничке режије утврђена је траса преко Призрена и Дебра до Медове. У априлу 1912. године утврђено је трасирање пет основних траса.²³⁹⁹ Србија је у новембру 1912. године захтевала од Сазонова да се напусти пројекат крака до Урошевца и Ферзовића, и да се изврши притисак на Бертхолдове намере из лета исте године да се пруге повлаче и мапирају преко Санцака. Позитивнији финансијски биланс Србије омогућио је 1908. да се преко Веснића и Титонија започне с озбиљнијим преговорима за заједнички трансбалкански конзорцијум европских држава. У јуну 1909. Турска је одобрила прелиминарне мере за линију Дунав-Јадран.

Пашић се противио намерама да Бар, као неадекватна лука, учини крајњим пристаништем јадранске железнице, и да је циљ да се долином Црног Дрима доспе до Драча.²⁴⁰⁰ Поповић и Вујић били су незадовољни Титонијевим пребацивањем кривике за успоравање процеса градње железнице на Османско царство и Русију. Титони је жалбе српског и црногорског министра правдао тезом да Турској треба времена за давање концесије и да изађе у обзир интересима Албанаца.²⁴⁰¹

Примарни интерес Италије био је да од Албаније и њеног ширег залеђа (Македоније која ће припасти Србији после 1913) створи економску колонију или поље доминантног привредног монопола, с циљем брзог и јефтиног извлачења и набавке обимне количине најквалитетнијих природних ресурса, робе и сировина за своју прерађивачку, наменску, модну, прехранбену и другу индустрију. Италијанским индустријалцима и предузимачима веома су биле привлаче резерве вуне и коже у Скадру, Јанини, Премету и Коница, као и приморске луке, који су центри ове трговине;

²³⁹⁷ *L'Imperialismo italiano e la Jugoslavia: atti del Convegno...*, 54 – 56.

²³⁹⁸ Д. Ђорђевић, „Пројекат Јадранске железнице у Србији 1896 – 1912“..., 25 – 29.

²³⁹⁹ Мердаре – Призрен (преко Ђаковице), Скадар до Призрена, Битољ – Охрид и Дебар, Охрид–Јањина (преко Корче), Битољ до Штипа и Кочана, односно бугарско–турске границе.

²⁴⁰⁰ *ДСПКС 1903 – 1914*, Књ. VI, св. 2 (1/14. април – 30. јун/13. јул 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981 бр. док. 63, 163–164.

²⁴⁰¹ ДАС, МИД ПО, 1914, микрофилм 331, I/344 – 345 (Ф – I, Ж/26, 1909, Дос V, Пов. бр. 1589).

Албанија је производила и коже од лисице, куне и медведа. Године 1898. извоз коже дао је 2.260.000 франака, а вуне 600.000 франака.²⁴⁰² Осим овога, Италији су пажњу усмерили на могућности експлоатације дувана из Скадра, Пећи и Ђаковице, маслина из околине Љеша, Каваје, Елбасана, Валоне, Парге и Превезе, кукуруз, јечам и овас и жетва житарица из косовско – метохијске долине; акценат је био стављен и на рударску индустрију, нарочито на налазишта хрома која су била пронађена у окрузима Скопља, Пећи, Призрена и бакра у области Корче.²⁴⁰³

На многобројне привредне, финансијске погодности градње дунавско – јадранске железнице за италијанску трговину и словенски балкански свет, и могућност успешног сузбијања аустро – угарских планова о новопазарско – солунској железничкој линији указивао је Филип Добрецић, брат српског католичког примаса Бара Николе Добрецића (1872-1955), који је у Италији одржавао познанства са истакнутим личностима римског интелектуалног живота, објављујући у италијанским часописима различите прилоге и брошуре о Црној Гори. Добрецић је фаворизовао уплив италијанског капитала у луку Бар, делом и због присуства католичког живља на обали.²⁴⁰⁴

Питање железничких мрежа на Балкану и италијанског учешћа у њиховој изградњи покренуто је на седници Парламента 10. марта 1908, када је посланик Кимијети (Chimietì) указао на апсолутну доминацију Двојне Монархије железничком мрежом на Балкану, и чињеницом да „друге националности које живе и напредују на Балкану нису имале, као што немају ни до сада, излаз на Јадран“. На тој седници Ди Скалеа је изјавио да се у Митровици воде огорчени спорови између словенског и албанског елемента, „претвореног“ у аустрофилију, те да су и Митровица и Ђаковица насељени немачким трговцима, а да питање деловања организације Долче Шулверајн у Бугарској ствара додатне економске тешкоће Италији, што је окарактерисао као германску „инвазију“ Аустро-Угарске, односно Немачке, којој се искључиво супротстављала Црна Гора. Ди Скалеа је сматрао да се аустријско-германски утицај у Албанији протеже не кроз свест становништва, већ кроз „похлепно и сиромашно свештенство“, и да Италија не сме да дозволи да „јучерашња Рајна, која је постала данашње Егејско море, постане Јадран сутрашњице“.²⁴⁰⁵ У пролеће 1908. године, публициста Родолфо Фоа разговарао је у Бечу са Антуном Тресићем–Павичићем и похвалио спремност демократски оријентисаних Хрвата да се охрабри градња железнице Бар – Скадар – Скопље.²⁴⁰⁶ Конзул Галанти је из Скопља слао телеграме у којима је велику пажњу придавао реакцији српског и албанског становништва на пројекат Аустро – Угарске да изграде железничку трасу од Митровице до Увца,

²⁴⁰² „Alcune indicazioni economiche sull’Albania“, *Bolletino della Reale Società Geografica* (1 settembre 1914), Vol. III, N. 9, 1021. (1019 – 1024).

²⁴⁰³ О економским потенцијалима ових области писао је анонимни аутор у Скадру, Италијан који је живео у граду. *L’Albania: nozioni geografiche statistico-amministrative*. Scutari 1911, 30 – 59.

²⁴⁰⁴ Филип Добрецић био је један од чланова далматинске депутације која је у Риму учествовала у јавном исказивању протеста против бечке политике испред аустро-угарског посланства крајем јула 1901. Повод за демонстрације била је свечана миса у Задру којом се 29. јула 1901. у Задру у театру „Бузепе Верди“ одржавала помен-годишњица убиства краља Умберта I Савојског, врло посећен догађај. Далматинску депутацију, која је заједно са делегатима из Трента и Трста организовала протест, чинили су између осталог, гроф Тит Алачевић, Симеон Пјеротић, Рикардо Бонавија, свештеник Ђовани Вилић. F. Dobrecich, „La ferrovia Danubio – Adriatico e le comunicazioni ferroviarie e terrestri nel Montenegro“, *Rivista Coloniale*, Anno V, Serie II, Fasc. X, Vol. I (25 luglio 1910), 229-231; S. Delich, „L’irredentismo in Dalmazia“, *La Vita Italiana*, (Fasc. CXLVII), 1925, (15 marzo 1925), Roma, 188.

²⁴⁰⁵ AP, Camera dei Deputati, Discussioni, Legislatura XXII, Tornata del 10 marzo 1908, 20127.

²⁴⁰⁶ „Italiani e slavi della monarchia e le ferrovie balcaniche“, *L’Italia all’estero. Rivista di politica estera*, (16 maggio 1908), N. 10, 152-153.

демантујући као неистините наводе бечке штампе, на првом месту листа *Neue Freie Presse*, да српски учитељи и свештена лица припремају заверу за обарање пројекта пруге (ухапшени „опаки пропагатори“ Јевстатић и Прота Караматијевић). Галанти је сматрао да „српске вође се, међутим, не усуђују да гурају ствари предалеко јер се плаше да би побуна ишла на руку Аустрији, која би то искористила да војно заузме нове положаје“. Монархија је, према Галантију, и у железничкој политици, па и у контрирању италијанским пројектима, водила потпуно пријатељску политику према муслиманима, припремајући, уз донације и услуге вођама, повољан терен за реализацију својих пројеката“.²⁴⁰⁷

О железничким пројектима немогуће је заобићи мишљење географа Карла Маранелија. Есенцију његових погледа на три пројекта („српску“ трасу, од Кладова до Медове или Бара, преко Пећи и Призрена; друга од Драча и Валоне до Монастира, старим путем Виа Егнације; трећа, „грчка“, дуж реке Војуше до грчке границе) чинило је уверење да су они прескупи и неоствариви у кратко постављеном времену. Били су то, према увидима географа, дугорочни пројекти који зависе готово у потпуности од нестабилне политичке ситуације у Османском царству. Анализирајући значај три трасе, писао је да се чинило неизбежним да се албанско залеђе привуче до Солуна железничким трасама до Митровице и Монастира (Битоља), због велике активности солунске луке, која је бележила међутрговачки промет робе од 8 милиона тона.²⁴⁰⁸

Током 1909. јавила се потребна да се прецизније трасира рута јадранска железнице. Према италијанским предлозима, траса полази од Мердара и излази преко Дебра на Сан Ђовани ди Меду и сасвим је независна од пројекта за продужење пруге Битољ Јадранско море, док крак Битољ Дебар није саставни део железнице. Галанти, конзул у Скопљу, био је мишљења да би траса морала да пролази кроз Призрен као „највећу тржницу“ Балкана. Траса би ишла од Мердара, преко Приштине и Ђаковице, до долине Дрима и Скадра, и предвиђено рачвање две трасе оф Ђаковице ка Призрену и Пећи, док би Албанци волели да линија од Приштине иде преко Пећи и Ђаковице на Призрен, и одатле на долину Дрин, и противе се двама траса од Ђаковице.²⁴⁰⁹ Саветник Трговачке коморе Барија, банкар и утицајни предузетник Емануеле Фицароти, на I конгресу италијанских извозника ка Оријенту, одржаном од 21. до 24. октобра 1909 у Венецији, изнео је предлог тзв. „латинско–словенског повезивања“ железничком

²⁴⁰⁷ Галанти пише: „Треба, међутим, приметити да би се и садашње добро расположење муслимана могло променити за кратко време ако би их османска власт, или можда чак и српска странка, охрабрила у опозицији упадљивијим донацијама и обећањима о другим наградама. За кратко време, дакле, у Митровици је основана велика класа прилично богатих трговаца и комисионара; али, с друге стране, град се у овом времену није тако развио да би му се гарантовао значајан комерцијални значај када железничка линија стиже до много бројнијих центара као што су Нови Пазар и Сјеница; тако да становници немају илузија о будућности свог града који ће само претрпети штету од проширења железничке пруге, смањујући његов значај упоредо са другим селима која су сада додирнута железничком пругом као нпр. она од Вучитрна- Урошевца до Качаника“. ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1863 – 1938, b. 194, f. Rapporti Uskub, Galanti a Tittoni, 2 maggio 1908, N. 186/69.

²⁴⁰⁸ Маранели је разуверавао научну јавност од могућности да Бриндизи као лука изгуби своју геостратешку и економску важност на трговачкој рути која је Британију повезивала са источним Медитераном и луком Александријом у Египту Због „хаоса“ који се хронично јавља у вилајетима у којима живе Албанци, писао је да ће још дуго времена Бриндизи остати полазна тачка за преусмеравање робе у Османско царство, јер је линија од Лондона до Бриндизија краћа од оне до Солуна, али и међународно посматрано безбеднија. C. Maranelli, „Sui rapporti economici con l'altra sponda dell'Adriatico“..., 180 – 182.

²⁴⁰⁹ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1863 – 1938, b. 202, Galanti a Tittoni, f. Dispacci politici Ferrovie, 29. novembre 1909, N. 547/139 (R. Ministero degli Affari Esteri a R. Ambasciata Vienna, 17 dicembre 1909, N. 854).

мрежом која би подразумевала два правца: једног, који би обухватио трасу од Медове (Шенђена) до Ниша, преко Митровице и Дрима, и другог, који се ослањао на италијански железнички пројекат из 1893, који би спојио Валону, а не Драч, са Монастиром.²⁴¹⁰

Као представник италијанске групе у Унији Дунавско – Јадранске железничке компаније, пошто је именован на ту функцију 26. септембра 1909, од стране директора Банке Италије Боналда Стрингера и управе БИО, финансијер Алберто Теодоли известио је да је „после аустријске анексије Босне и Херцеговине, Италија, у договору са Русијом, планирала изградњу дунавско – јадранске железнице, која је требала да блокира пут за Солун хабсбуршким тежњама.“²⁴¹¹ Када је створен улагачки конзорцијум за изградњу железнице који је предвиђао 45% за Француску, 35% учешћа за Италију (италијански финансијери, лично ганатује Стрингер) и преосталих 20% подељених између Србије и Русије, у Риму су изнета опречна мишљања о пројекту. У јуну 1908. створен је финансијски конзорцијум „Дунав–Јадран“, у којем су, поред француског, руског и српског капиталног учешћа, са 35 % учествовале италијанске банке, капитал и финансијски заводи, које је предводила *Banca d'Italia*.²⁴¹²

Империјали, посланик у Цариграду, саветовао је српског амбасадора да Србија настави да захтева на Порти дозволе за трасирање железничких рута и прве студије изводљивости, али да не очекује превише, и да ће, уколико одговор буде негативан, мало шта моћи да се постигне на привољавању Порте да измени став.²⁴¹³

У својству посланика у Лондону, Сан –Ђулијано лично се ангажовао код Едварда Греја да Порта одобри и усвоји концесију за изградњу читаве трасе железничке пруге од Јадрана до Дунава, а не само деонице од Мердара до Штимље, коју су фаворизовали Беч и Берлин.²⁴¹⁴ У говору који је одржао пред Домом посланика 2. децембра 1910, набрајајући злоупотребе над италијанским трговцима у Османском царству и трговачким интересима Савојске монархије, маркиз је споменуо тешкоће

²⁴¹⁰ E. Ritrovato, *Alle origini dei corridoi pan-europei. La ferrovia transbalcanica italiana (1890–1940)*, Bari 2006, 101.

²⁴¹¹ A. Theodoli, *A Cavallo di due Secoli*, Roma 1950, 52.

²⁴¹² Договор о финансијском учешћу између Француске, Италије, Русије и Србије (њиховог капитала) постигнут је 6. јуна 1908, у оквирну концернa предузећа под називом „Дунавско – јадранска група.“ Удео италијанске структуре био је расподељен на следећи начин: Banca Commerciale Italiana (32 %), Credito Italiano (23%), Banco di Roma (23%), Società Bancaria Italiana (10 %), Banca Zaccaria Pisa (7%), Società Commerciale d'Oriente (4%), док је 1% отпадао на приватне улагаче. Било је предвиђено да председник финансијске групе буде Француз, а потпредседник Италијан. Приватни улгачи били су, између осталог, сенатор Луиђи Медичи дел Вашело (Luigi Medici del Vascello), председник Савонских челичана и директор *Società Bancaria Italiana*, Ђузепе де Цара (Giuseppe de Zara), председник *Società Veneta*, маркиз Г. Дурацо Палавичини (G. Durazzo Pallavicini) и др. Индикативно је да је Унија за градњу железнице нагласила да железнички конзорцијум Солун-Цариград неће имати право на било какву надокнаду за концесију која би подразумевала градњу железничке пристаниште станице на Јадранском мору. По споразуму Отоманске банке и Стрингера, и компаније *Jonctio Salonique – Constantinople* Србија би у градњу пристаништа учествовала са 15%, односно 1,500,000 франака. Према протоколу од 17. априла 1908. године, било је предвиђено да италијанска група преузме на себе 35% обавеза које произилазе из учешћа у железничкој компанији, и 55% оних намењеној изградњу луке. ДСКПС 1903 – 1914, Књ. 3, в. I/II (16/29. март – 31. мај/13. јун 1908), ур. В. Крестић, Београд 2010, бр. док. 592, 1197 – 1199; A. Tamborra, „The rise of Italian industry and the Balkans“, *The Journal of European Economic History*, Vol. 3 (1974), n. 1, 115–116; V. Pavlović, *De la Serbie vers la Yougoslavie...*, 106 – 107; Љ. Алексић – Пејковић, *Односи Србије с Француском и Енглеском...*, 401 – 402.

²⁴¹³ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1863 – 1938, b. 194, Tittoni ad Avarna, N. 52270/919, Roma, 6 settembre 1908.

²⁴¹⁴ ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna 1863 – 1938, b. 195, f. Trattazione generale giugno-dicembre 1908, San di Giuliano a Tittoni, 15 maggio 1908, N. 870/288.

градње јадранске железнице. Изјавио је да амбасадор Гарони телеграфише како Порта није донела одлуку за градњу трасе Манастир-Валона, али да изгледа да ће пратити линију од Караферије до Јанине; у погледу дунавско – јадранске пруге, немири у Албанији су одложили приступ инжењерима да испитају географски терен, те да треба узети у обзир да постоје и технички и финансијски мотиви који коче преговоре и закључење споразума о концесији. Министар је додао да француски инжењери преферирају руту Медова – Ђаковица са огранцима до Пећи и Призрена, додајући да је турска влада спремна да изгради ту пругу, али да питање везе са Србијом остаје да се испита и расправи.²⁴¹⁵

У априлу 1910, посланик Вујић тражио је од новог министра, маркиза од Сан-Ђулијана нове информације о напредовању преговора о јадранској железници. Поред очекиваних констатација о жељи за просперитетом балканских народа, Сан – Ђулијано је изјавио да Италија, суочена са условљавањима младотурског режима да се на давање гаранције за градњу пруге преко територије Османског царства повисе увозне робне царине, неће пристати на такву понуду и да ће тражити споразум са другим силама, Великом Британијом, Немачком и Аустро – Угарском.²⁴¹⁶ Италијанска либерална јавност горљиво је саветовала да Србија изврши откуп и повраћај државних акционарских компанија у Компанији за оријенталне железнице, како не би дозволила да трасе од Митровице до Ђевђелије, и Ристовца до Скопља потпадну под аустријски утицај.²⁴¹⁷

Тевфик Паша и Хилми Паша, као најодговорнији људи Царства, донели су у лето 1909. да замене међународни финансијски комитет за Турску Централним националним комитетом, и да смање улогу силе Антанту у контроли турских финансија у европским вилајетима. Упркос гласовима да се напусти пројекат сарадње с конзорцијумом Дунаско – Јадранске железнице, три силе у управи конзорцијума тражиле су да се за прихватање иступања из комисије за финансије, Порта обавезе на нов споразум у погледу јадранске железнице и да се економска права тог друштва откупе по цени од 3 %.²⁴¹⁸

У јуну 1910. године, нови италијански амбасадор у Цариграду, Мајор, жалио се да је Порта у „рату“ са свим народностима и да не жели градњу јадранске железнице: она се се бори против ционизма у Палестини и Месопотамији, за железницу од Јадрана до Призрена „жели француски капитал“, и по речима самог великог Везира, у поменутом железничком пројекту не жели ни Италијане ни Аустријанце“. Циљ је био ослањање на француски и немачки капитал. Први разлог је био да ометају француске

²⁴¹⁵ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIII, 1° Sessione, Tornata del 2 dicembre 1910, 10178.

²⁴¹⁶ АС, МИД ПО, микрофилм 344, I/316-317 (Ф-I, Ж/26 I - II, 1910, Дос VI, Пов. бр. 547).

²⁴¹⁷ Далматински иредентиста А. Дудан гласовито је подржао вести о споразуму (јун 1914) по којем ће Србија откупити већ постојеће железничке линије и оне којима је одобрено да буду изграђене од Компаније Источних железница, по цени од 42,7 милиона франака, након што су утврђене фиксне директне и транзитне тарифе на 10 година и обавеза да се трасе из бившег Новопазарског санџака повежу са босанским. Дудан пише: „Аустроугарска је том традиционалном и фаталном збрком своје мегаломанске спољне политике са економском и финансијском политиком обезбедила током балканских ратова 1912-1913 да њене финансијске институције за себе стекну преко половине акција Источних железница, да би – тако се мислило на Балплацу– имала у својим рукама управу над српским и балканским железницама. Србија је, наравно, освајањем територија, а такође и освојених железница, и без превише размишљања започела царски рат против Аустроугарске као одговор на узнемиравање на аустроугарској страни, и сукоб се драстично погоршао (...)“. „L’Austria e la Serbia e la questione delle ferrovie orientali“, *Corriere della sera*, 9 dicembre 1913, N. 343, 2; A. Dudan, *La monarchia degli Asburgo* Vol. II, Appendici..., 269.

²⁴¹⁸ ASDMAE, DD, Confidenziale, Serie CVII, Seconda Parte, Macedonia, 1908, Melegari a Tittoni, Pietroburgo, 28 maggio 1909, N. 4894.

пројекте у Сирији, уз помоћ Американаца, и због „страха од Немаца“ у Малој Азији, због чега се, следствено томе, активно супростављају и италијанским интересима у Киренаици.²⁴¹⁹

У периоду од 1911. до 1914. пројекти градње железнице готово су у потпуности обустављени, уз спорадичне контакте Јоела и Стрингера са финансијским круговима у Цариграду. Железнички пројекат коју је Porta одобрила почетком 1911. показала се задовољавајућом искључиво за Османско царство и негативном по српско–италијанске интересе: уместо 310 километара, одобрен је план за 430 километара (уз све трасе), главно пристаниште Медова, а не Бар, без повезнице ка Скадру.²⁴²⁰ Италијански отправник послова у посланству у Цариграду добио је 6. августа 1911. копије уговора о Дунавско – јадранској железници и декларације о експлоатацији расе Мердаре – Приштина, коју је обезбедило *Друштво за оријенталне железнице*.²⁴²¹ Проширивање италијанског учешћа у изградњи пројектоване трасе Скадар – Антивари (Бар) било је у изнимном, непосредном фокусу за једног од предводника компаније, инжењера Паганинија, који је био у тесној комуникацији са црногорском владом. О томе сведочи документ од 19. септембра 1911.²⁴²²

У току рада конференције амбасадора у Лондону, италијанска дипломатија пратила је и питање јадранске железнице. Аварна је пренео разговор Јовановића са круговима у Бечу у вези Јадранске железнице и евентуалног повезивања трасе српске железничке мреже са железницом у Босни и Херцеговини, под условом да Монархија да сагласност за јадранску трасу, што је Сан – Ђулијано у начелу подржао.²⁴²³

Како би се у потпуности сачували економски интегритет и независност Србије, према Аварнином мишљењу, ниво финансијског учешћа Србије у интернационализованој јадранској железници треба да одговара висини стопе њеног укупног увозно–извозног трговачког биланса који ће остварити том железницом, а не да се одређује сходно унапред дефинисаној финансијској обавези на коју се Србија обавезала за њену градњу.²⁴²⁴ Бертхолд овај предлог, међутим, није прихватио, наводећи да је немогуће утврдити размере трговинског обима који би Србија постигла таквом железницом, док је отворено противљење аустро–угарског министра изазвало и Аварнино попуштање.²⁴²⁵

Италијанска влада била је заинтересована за проширење градње железничке мреже у Црној Гори у марту 1912. Волпи је писао да би се могао искористити потенцијал железничке трасе од Вирпазара (Подгорице) до Даниловграда, једине трасе (од три које је влада на Цетињу имала у плану) која „има изгледа“ да повеже

²⁴¹⁹ DDI, Quarta Serie, 1908-1914, V-VI, Mayor a Guicciardini, Costantinopoli, 6 giugno 1910, N. 312.

²⁴²⁰ R. Webster, *L'imperialismo industriale italiano...*, 422 – 423.

²⁴²¹ Истог дана, француски амбасадор у Цариграду Бомпар склопио је са турском владом три уговора о концесији за градњу железничких траса од Мердара до Медове и Скадра, преко Призрена, уз градњу луке у Медови; од Битоља до Јањине преко Ресне и Корице, са одвајањем Ресна – Дебар, и друго ка Крфу, те од Битоља до бугарске границе преко Прилепа, Штипа и Кочане. DDF, Déuxième Série (1901 – 1911), Tome XIV (1er juillet – 4 novembre 1911), Paris 1955, Bompard à de Selves, 6 août 1911, D. n.° 368, 176 – 179.

²⁴²² DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, VII – VIII, Paganini a San di Giuliano, L., 19 settembre 1911, 213 – 214.

²⁴²³ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 4. febbraio 1913, N. 787.

²⁴²⁴ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), b. 335, fasc. 1, Affari balcanici 1913 – 1914, Telegramma, 17 gennaio 1913, San Giuliano a Ambasciata in Serbia, n. 156.

²⁴²⁵ *Ibidem*.

сиромашну Црну Гору с територијом Новопазарског санџака, али су готово сви пројекти заустављени избијањем балканског рата.²⁴²⁶

Војни аташе Рубен де Червин писао је крајем 1910. године да се на „престижном такмичењу“ за најподеснију економску луку на Јадранском мору боре четири места – Бар и Медова на северном делу јадранске хемисфере, и Драч и Валона на јужној. Дилема није постојала: Италија би могла да инсистира на Медови, за чију лучку инфраструктуру су „неопходна значајна, готово непремостива средства“, под условом да умањи интензитет захтева ка прикључењу на Бар, јер Порто и султан одбијају сваку помисао на такав економски подухват.²⁴²⁷ Де Червин, готово „пророчки“, упозорава на застрашујуће компликације које ће произићи из аустријског силаска у Солун. Уочава да Србија, због „притиснутости“ Монархијом и претећим албанским држањем у Косовском вилајету мало може шта учинити, па пажњу усмерава на Бугарску, очекујући да она, због „боље војне организације“, буде мост италијанског економског продора у Валону и даље у Румунију.²⁴²⁸

Италијанки предузимачи и капиталисти схватили су, од пролећа 1910. године, да са трасом Валона – Монастир, коју су изнели као противтежу новим притисцима аустријских инжењера за концесију Увац – Митровица (Санџачка железница) мало шта може да се конкретизује.²⁴²⁹ Последњи значајнији покушаји чињени су у и током јануара 1911. године. Ристић, поланик у Румунији, признао је Баролију да не „постоје разлози да се стварају препреке или супростављања новој и директној линији комуникације, и интензивира трговачке размене између две суседне државе“, за који се Италија интересовала, али Мајерескуова влада свој пристанак на градњу моста код Радујевца условљавала темељним мерењем нерешених питања Србије с Портом, због чега је и ова иницијатива остала неуспешна.²⁴³⁰

Министарство отоманских јавних радова начелно је пристало на изградњу трасе Монастир-Валона крајем 1910. године, али ју је ставило у други план, због упоредне градње линије Карапериа-Еласон, чију је концесију желело да повери француској компанији *Vitalis*.²⁴³¹

Отправник послова Србије Михајловић упитао је маркиза Сан – Ђулијана да ли би у прелиминарни мировни уговор могла да се унесе клаузола која ће прецизирати и потврдити ангажовање сила у погледу изградње Дунавско – јадранске железнице.

²⁴²⁶ Пруге од Вирпазара до Цетиња, линија Плавница Подгорица (и продужетак до Вирпазара) и Подгорица – Даниловград. ACS, Ministero del Tesoro, Compagnia di Antivari, b. 8, Pasi a Volpi, Roma, 12 ottobre 1912, s.n.

²⁴²⁷ AUSSME, Fondo G-33, b. 9, Rubin de Cervin al Comando il 2° del Corpo di Stato Maggiore, Senza numero di protocollo né posizione, Belgrado, s.d.

²⁴²⁸ Рубин де Червин одриче могућност искрцавања у Валону у случају аустријске експанзије и пише: „Добро је имати на уму, у покушају да сагледасте дубоко значење спољне политике коју би Италија водила под предводништвом маркиза Сан Ђулијана према Балкану, ове речи. Они који у овој чињеници [Солун као лука под аустрогерманским утицајем] не виде једну озбиљну опасност за нас, нека не мисле да ће, након што егејска лука и део Македоније буду освојени, и каналом повезани с Босном, пенетрација у Албанији и поседовање њених обала бити ништа друго до питање времена. Говорити о Албанији, независно од Аустрије која стоји иза целокупне њене линије, то може бити само резултат наивности или веште фикције.“, *Ibidem*.

²⁴²⁹ Титони је пренео Империјалију да би изградња трасе од Ђовани ди Медве до Скадра коштала преко 125 милиона лира, и да би могла да се компензује банкарском експлоатацијом дрвне грађе у северној Албанији. У операцију би се укључила италијанска компанија шуме, са инжењером Визмаром, и финансијски подржана грофом и улагачем Висконтијем од Модроне, али без подршке *Banca Commerciale d'Italia*.

²⁴³⁰ ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna 1862 - 1938, b. 195, San Giuliano ad Avarna, febbraio 1911, N. 137/23

²⁴³¹

Италијански министар, уз симпатије према предлогу, одбио је да се категорички изјасни, изразивши жељу да консултује мишљење Британије. Николсон је Империјалију пренео да би таква клаузола у уговору између савезника и Турске била бесмислена и депласирана, али је Греј остао отворен: Србија не би морала да се плаши да ће Силе на крају повући своју дату реч и да би таква клаузола могла да се нађе у тексту уговора под одређеном формулацијом.²⁴³²

У железничком питању, конзул у Скадру Карло Гали имао је почетком 1914. антиаустријско гледиште. Указивао је министру иностраних послова да је „потпуно јасно да Беч, који тежи или да уништи Србију или да је неутралише тријализмом, никада, у основи, неће пристати на изградњу пруге која ће дати ваздуха Србима и која ће бити од велике користи нашој трговини“.²⁴³³ О министру Сан – Ђулијану имао је речи похвале, превасходно о његовом плану приближавања силама Антанте.²⁴³⁴

Питање српске луке поспешивао је и конзул у Драчу Алиоти. Овде наводимо један случај из 1914. године. После разговора са Туркан пашом, који се није противио идеји, Алиоти је 4. априла 1914. посебном депешом замолио Сан Ђулијана да обавести српску владу како је влада у Драчу била расположена за преговоре о железничкој линији Дунав – Јадран, и како би агент Гавриловић у Драчу требало да ступи у преговоре са албанском владом, како би се питање изнело пред велике силе.²⁴³⁵ Алиоти је подупирао идеју да траса железнице Ниш – Прокупље – Мердаре – Приштина – Призрен иде директно на Скадар или Сан Ђовани ди Медуу, преко Дрима од Кукеша, а не узводно, уз Црни Дрим, до Дебра (где би опет ушла на територију Србије) па после на Елбасан (противио се српском предлогу Вије Егнације). Навео је да су главне препреке српском предлогу (за који признаје да је јефтинији за изградњу) права Битољске железнице на пругу; права која је стекао Дунавски јадрански синдикат за изградњу линије према Скадру и Сан Ђовани ди Медуи, и најзначајнија од свих, противљење албанске владе траси која би била „ужасна претња“ кази Љуми и источној граници Албаније.²⁴³⁶ Сан Ђулијано одговора: никакви приговора с наше стране са линију која иде до Радошта или Призрена, и без приговорања да Срби дођу у Драч, али од Радовишта железничка линија треба да иде директо до Јадрана преко Скадра и у Драч. Србија треба да дође обалским путем од Скадра, а не путем Струга Елбасан. Ако буду ишла линија Призрен – Дебар, преко долине Белог и Црног Дрима, иде преко Љуме и наићи ће на протесте албанске владе, што треба спречити.²⁴³⁷

Дебате и полемике о правцима градње траса трансбалканске железнице, које су интензивирале после 1912. године, трајале су све до краја Првог светског рата, а

²⁴³² BDOW 1898 – 1914, ed by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. IX, The Balkan Wars. The League and Turkey, Part II, Grey to Rodd, May 23th 1913, Doc. 998, 810.

²⁴³³ V. Sommella, Un console a trincea. Carlo Galli..., 160.

²⁴³⁴ Гали пише: „Био је велики министар иностраних послова са прецизним, сигурним, далековидим посматрањем италијанских судбина. Обдарен најквалитетнијом вештином, пун знања, изузетно студиозан, познавалац неколико европских језика, поставио је веома чврсте темеље италијанској политици на Јадрану и Медитерану. Величанствено су му у том послу помогли Контарини и ди Скалеа. Речено ми је, када сам последњи пут био у Риму, да је у ишчекивању нашег могућег уласка у рат против садашњих савезника већ припремио основне услове за наш савез са Француском и Британијом. После Кавура, засигурно није постојао други министар већег интелекта, ватреније душе и далекосежније визије од њега“. C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 228–229.

²⁴³⁵ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), b. 180, Aliotti a San Giuliano, 4 aprile 1914, N. 237/75.

²⁴³⁶ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), b. 180, Aliotti a San Giuliano, 1 maggio 1914, N. 485/148.

²⁴³⁷ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), b. 180, Telegramma in partenza, San Giuliano a Squitti, 18 maggio 1914, N. 2749.

продубиле се након војног слома Србије и Црне Горе, у зиму 1915/1916. године. Окосница размимоилажења у полемикама инжењера железнице било је неслагање око питања у правцу ког мора треба изградити најподеснију, најкраћу и економски најисплативију трасу, чија би сврха била да повеже континентални део централног Балкана и Цариград са Италијом. Железнички инжењер и публициста Умберто Леонези, члан Националног колегијума италијанских инжењера железнице и уредник листа, промовисао је идеју брзог повезивања Србије са „западном Балканијом“, тј. идеју изградње трасе од Вирпазара до Ниша преко Митровице (продуженог наставка линије Бар–Вирпазар), уместо оне коју је почетком 1916, након вишемесечних испитивања, предложио напуљски инжињер Ђакомо Буономо, која би обухватила трасу од Валоне до Битоља.²⁴³⁸ Леонези је објашњавао да ће траса преко Митровице, осим непосредне користи за развој пољопривреде и експлоатације ресурса у Србији, омогућити Италији да за своје ратне и индустријске потребе обезбеди количински транспарентније и веће снабдевање рудама којима Црна Гора и Босна значајно обилују (лигнитом и фосилним угљем, али и сољу), и предупредити недостатке који произилазе из недовољне и споре набавке угља из Сједињених Држава и Британије (12 милиона тона годишње).²⁴³⁹ Критиковао је Буономијев план фаворизације железнице Скопље – Дебар – Охрид – (крак ка Битољу) – Валона као неисплатив: Валона није подесна лука за укупљавање целокупне италијанске увозно – извозне робе са Балкана, трошкови преноса робе трајектним бродовима до Бриндизија и железницом до Емилије – Ромање скупљи су од директног бродског транспорта од Солуна до северних италијанских јадранских лука (линија је дужа од пруге Ниш – Солун), док би географски терен централне и јужне Албаније изискивао би много више новца са италијанске стране; исто је важило и за део трасе од Урошевца, Призрена и долине Дрима до Љеша или Медове, који је Леонези одбацио као непрактичан. Леонези је био заговорник железничке осовине Београд – Сплит, која ће, користећи се постојећом железничком трасом у Босни и Херцеговини, убрзати, појачати и поспешити директну размену сировина, робе и услуга између Италије (преко далматинских лука) и Босне, Херцеговине, Србије и Румуније; њен је значај био у заобилажењу простора Старе Србије, Македоније и Албаније.²⁴⁴⁰ оспорио значај трасе Сталаћ – Гравоза (Груж) за италијанску трговину, истичући да се иде на Вардиште – Ужице и повезивање са Босном (предлог да се изгради повезна траса Вардиште – Ужице).²⁴⁴¹

У разговорима финансијских италијанских експерата Волпија и Адлера у Паризу, на мировној финансијској конференцији, средином лета 1913, постало је јасно да Аустро – Угарска не жели да питање железничког повезивања Србије са Албанијом и Јадранским морем интернационализује, већ реши међусобним, билатералним италијанско – аустријским уговорима. У јулу је Двојна Монархија обећала пуно признање права првенства Италији на градњу железнице Битољ – Валона и Битољ – Драч, под условом да Италија прихвати модификације 6. члана Албанског статута, пристане на уговор о трговачким италијанско – аустријским односима у Албанији и да сагласност за изградњу Санџачке железнице; Сан – Ђулијано је 31. октобра одбацио овакав начин решавања железничког питања на Балкану, нагласивши да је повезивање

²⁴³⁸ U. Leonesi, „La sistemazione ferroviaria nella Balcania occidentale“, *L'Ingegneria Ferroviaria. Rivista dei trasporti e delle comunicazioni* (30 aprile 1917), Vol. XIV, N. 8, 88 – 89.

²⁴³⁹ U. Leonesi, „La sistemazione ferroviaria nella Balcania occidentale“..., 88 – 90.

²⁴⁴⁰ U. Leonesi, *La Dalmazia e le nuove ferrovie balcaniche*, Roma 1916, 10 – 35.

²⁴⁴¹ U. Leonesi, „La sistemazione ferroviaria nella Balcania occidentale“, *L'Ingegneria Ferroviaria. Rivista dei trasporti e delle comunicazioni* (30 aprile 1917), Vol. XIV, N. 8, 85 – 86.

Битоља са Јадранским морем политичко питање од прворазредног значаја за Италију.²⁴⁴²

О железничком питању у новоослобођеним крајевима Ринела је помно извештавао Сан – Ђулијана, али без претераног сензационализма. Ринела је навео да је главни циљ српске владе било железничко повезивање Београда са Подгорицом преко трасе Митровица – Пећ – Подгорица, чија градња не би захтевала преобимна средства и претешке георељефне услове.²⁴⁴³ Стручни, економски часописи и научници упозоравали су, пратећи стање у Албанији и новоослобођеним крајевима, да се проблем јадранске железнице не сме решити монополом Аустро – Угарске и Русије, без консултовања Италије. Они су писали да „свако ко верује да се Балкан може пацификовати националним питањем, пре економских, се грдно вара“, будући да је независна привреда предуслов националног развоја. Ако Русија учини тај огроман уступак Аустрији, Аустрија ће остварити све победе, јер ће наставити да држи апсолутни суверенитет на Балкану, са политичке и економске тачке гледишта.²⁴⁴⁴

Задарски конзул д'Алиа такође је подржавао градњу траса од Валоне до Битоља и оне од Бара до Ниша. Образлагао је да је суштина да се створе услови којима ће Венеција стећи све погодности да може да апсорбује трговачки саобраћај Ломбардије, Швајцарске, Француске и горње Аустрије на Јадранско море, преко којих ће роба са Црног мора за непуна два дана пристизати до Медове или Бара.²⁴⁴⁵

Чланак инжењера и економског публицисте Ђорђа Моле о потенцијалној српској – црногорској федерацији и железници са барском луком понукао је Сан Ђулијана да крајем 1913. посланицима на Цетињу и Београду изда упутства у вези испитивања могућности железнице која би ишла директно кроз Црну Гору и Србију.²⁴⁴⁶ Маркиз Сан – Ђулијано је посланику у Бечу, Аварни 24. новембра 1913. сугерисао да је у економском интересу Италије да унапред искључи из капиталног учешћа у пројекту градње железничке пруге од Битоља до Јадрана (Валоне и Драча) треће стране (треће државе) и да право прече куповине (добивања концесије) примарно оствари аустријско – италијански концерн, док је Волпи, након разговора са Викенбургом и Ипенем, сматрао да трећим странама треба омогућити капитално учешће, али уз обострану усаглашеност аустро-угарске и италијанске стране.²⁴⁴⁷ Берхтолд је италијански предлог прихватио под условом да Италија прихвати све услове за железницу Дунав-Јадран из Беча из и да се у добијању концесије од албанске централне владе наступа с једнаким паритетом. Јоел је сматрао да се за градњу линије од Битоља до Јадрана мора обезбедити пристајање Аустро-Угарске на ранији концесионарски синдикат свих заинтересованих европских сила, да међународни капитал буде 80% подељен по 20% на Француску, Русију, Италију и Аустрију, а да 10%

²⁴⁴² C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 198 – 200.

²⁴⁴³ Било је наведено да „уколико се железничка друштва у којима доминира аустро-угарски капитал не буду прилагодила условима које српска влада буде поставила у вези мреже и траса, српска влада ће их откупити“. ASDMAE, DD, Confidenziale, Serbia, 1913 – 1915, Rinella a San Giuliano, N. 1059/259, (N. 1954, XXII).

²⁴⁴⁴ „Affare e capitali“, *Rassegna dei lavori pubblici e delle strade ferrate* (1 marzo 1910), Anno III, N. 9, 149 – 150.

²⁴⁴⁵ A. d'Alia, *La Dalmazia, le regioni limitrofe e l'Adriatico*, Bologna 1914, 162 – 165.

²⁴⁴⁶ Поменути документ садржи Сан – Ђулијанову опаску да би требало испитати да ли постоји могућност да Италија омогући „федерацију Србије и Црне Горе“. Пошто је прецртана, писана у брзини или грешком, у коментару са леве стране министар спољних послова дописао је: „Овај последњи захтев заиста ми се чини излишним“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, Telegramma in reparto, San Giuliano a Bollati, Squitti, Pansa, 10 dicembre 1913, N. 66943.

²⁴⁴⁷ ACS, PCM (Presidenza del Consiglio dei Ministri), b. 431, fasc. 9/2, San Giuliano a Avarna, 24. novembre 1913; Volpi a San Giuliano, 20. Novembre 1913.

припадне Србији и Албанији. Сан- Ђулијано је Болитију назначио потребу да Италија на финансијској конференцији у Паризу обезбеди учешће својих финансијских стручњака чије је „познавање балканских проблема“ завидно, за разговоре о питању железничке мреже у Албанији.²⁴⁴⁸ Сан – Ђулијано је био изричит да у пројекат иградње железнице преко Албаније уђе француски и српски капитал, како би се тиме лакше осигурала заштита италијанске трговине са балканским државама. Поводом најаве да би се париске и бечке банке могле споразумети у вези балканске трансверзале железнице у Албаније, без знања других, Сан - Ђулијано је сматрао да би самостална аустро-француска финансијска комбинација била озбиљна политичка штета по Италију и да би је гурнула у други план, нарочито тамо где италијански интереси, потенцијално угрожени, морају да уживају једнак третман.²⁴⁴⁹ Из инструкција министра Берхтолда 28. фебруара 1913 де Мереју види се да је италијанска влада одбила да учествује у подршци аустро-угарском пројекту железнице, јер се позивала на план о дунавској железници из 1908.²⁴⁵⁰

Железничко предузеће *Società Anonima Ernesto Breda* понудила је српској влади да код ње отвори рачун, преко *Società Commerciale d'Oriente*, од 10 милиона српских динара којима би се извршила набавка локомотива италијанских државних железница, али је дирекција јавних железница одбила да фаворизује, без јавне набавке, једног понуђача.

Крајем 1913. поново су стизали сигнали из Консулте да би било пожељно да Србија отпочне иницијативу за грађење јадранске железнице, којом би Италија обезбедила бржи проток робе, повећање увоза сировина за своју индустрију, привредно повезивање са Србијом и Румунијом и чвршћу економску позицију према Аустро – Угарској на балканском поднебљу. Италија је поново сугерисала Србији да би требала да обезбеди концесију Друштву оријенталних железница за градњу јадранске железнице. Дописник листа *Giornale d'Italia* Озеа Феличи тражио је од посланика Михајловића информације и податке о стању железница на Балкану и у Србији. Према наводима српског посланика, Феличи је желео да одбрани „српско гледиште на железнице“ и стекне увид у динамику процеса проширивања железничке мреже у Србији. Михајловић је у овој новинарској иницијативи приметио да је поменути лист покушао да сузбије своју „бугарофилску“ негативну перцепцију о Србији, коју је лист неговао и промовисао током балканске кризе.²⁴⁵¹

Посланик у Берлину, Рикардо Болати, износио је предлог да би идеју трансјадранске железнице требало у потпуности да финансира Србија, превасходно из политичких, а не економских разлога.²⁴⁵² Гроф Аварна, почетком јануара 1913, бранио је пред Берхтолдом мишљење да учешће Србије у међународној контроли над јадранском железницом треба да буде сразмерно њеном промету и укупној вредности робне размене, у односу са другим чланицама Балканског савеза, а не финансијском доприносу самој железници, што Берхтолд није желео да прихвати.²⁴⁵³ С друге стране, Италија, сагласно осталим силама, није желела да Србија захтева право на ратну одштету од Порте, којим би, како је Пашић веровао, моћи да се покрије део који ће се

²⁴⁴⁸ ACS, PCM, b. 431, 1912, fasc. 9/2, Giolitti a San Giuliano, 17 aprile 1913, N. 21736/114.

²⁴⁴⁹ ACS, PCM, b. 431, 1912, fasc. 9/2, San Giuliano a Regi Ambasciatori di Parigi, Vienna, Berlino, Londra, 16 aprile 1913, N. 334/124.

²⁴⁵⁰ ACS, PCM, b. 431, 1912, Berchtold a de Merey, 28 febbraio 1913, N°12347/9, copia.

²⁴⁵¹ ДАС, МИД ПО, микрофилм 410, XX/268-269 (Ф-XX, 1913, Дос III, Р/6-VIII, Пов. бр. 7388).

²⁴⁵² ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 6 gennaio 1913, N. 124.

²⁴⁵³ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 7 gennaio 1913, N. 156.

морати преузети према османском јавном дугу.²⁴⁵⁴ Волпи је почетком 1914. био задужен од Сан – Ђулијана да у разговору са аустријским банкарима (попут д'Адлера) ублажи последице притиска аустријских капиталиста да Србија њима препусти главницу железничке концесије и да Италија, заједно са руским и француским финансијским предузећима, оствари приближно подједнак удео у концесији гаранције железнице. Црногорска влада дала је 28. маја 1914. железничке концесије конзорцијуму коју су чиниле *Società Commerciale d'Oriente*, *Régie Generale di Parigi* (коју је водио Жорж Виталис) и Руско – азијска банка, што се сматра највећим Волпијевим привредним успехом. Два плана за трасу су била у опцији: Бар – Скадар и Подгорица – Пећ, од којих Волпи није желео да одустане, по цену довођења Двојне Монархије пред „свршен чин“, на њену изградњу и обезбеђивања стабилних дотока новца француских финансијера.²⁴⁵⁵

Волпи је крајем јануара 1914. претио да ће, у случају одбијања захтева Италије да добије право на капитално учешће у пројекту Друштва оријенталних железница, контактирати Немачку да изврши притисак на Србију да откупи концесиона права од тог друштва.²⁴⁵⁶ Овај став потврђен је у службеној ноти коју је Ђолитијева влада поднела финансијској конференцији у Паризу 29. јануара 1914. Нота је одражавала бригу италијанских привредних кругова да се градња железничке мреже на Балкану (трансбалканске јадранске железнице) до Румуније не реши међусобним договором аустријских, француских и српских капиталиста, уз учешће Немачке и Русије, а без равноправног или приметног присуства италијанског капитала.²⁴⁵⁷ Да би покушала да превазиђе ово одбијање, италијанска дипломатија је узастопно настојала да се ослони на претходни и приватни споразум (Виталис– Русо–*Società Commerciale d'Oriente*, посебно усмерен на железницу Дунав–Јадран), али управа Друштва Оријенталних Железница саопштила је италијанским концесионарима да „линије немају ни исту почетну ни исту крајњу тачку“, да разговори између група различитих приватних страна немају никакве везе са плановима Друштва Оријенталних Железница, да је Лондонска конференција интернационализовала Албанију, али „не и све балканске послове“, да је интерес Италије у дунавско – јадранској железници признат, али да се не може наметати „за пруге које ће прелазити балканске државе према Егејском и према Црном мору.“²⁴⁵⁸

У јануару 1914. црногорска влада је, због тешког стања државних финансија, затражила додатни кредит од *Società Commerciale d'Oriente* од 3 милиона франака, којим би се укупан аванс кредита који је ова банка, заједно са француском *Banque de*

²⁴⁵⁴ Ринела је Пашићу 22. јануара 1913. саопштио да Италија неће моћи да у питању права Србије на потраживање ратне одштете од Порте, слично другим чланицама савеза, има другачији став од осталих европских сила, које се томе противе. Едвард Греј и Пол Камбон су сматрали да балканске државе немају право на ратну одштету. ASDMAE, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 335, f. Rapporti politici. Affari Balcanici (1913 – 1914), San Giuliano al Rappresentanza a Londra, 28 gennaio 1913, N. 637; Б. Стојић, *Француска и балкански ратови (1912 – 1913)*, Београд 2017, 258, 328.

²⁴⁵⁵ Пројекат је подржала *Banque de aris et de Pays Bas*. Према изворима француске дипломатије, добијене од Извољског, Волпи је претио да ће навести Србију да одбије било који споразум о железници у којој Италији не буде загарантовано уједначено место у гаранцији таквог пројекта. R. Webster, *L'imperialismo industriale Italiano...*, 570 – 571, 574.

²⁴⁵⁶ Титони је пренео Домергу 22. јануара да Италија тражи учешће у Друштву Оријенталних железница. DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914) Paris 1936, 29 janvier 1914, 226.

²⁴⁵⁷ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914) Paris 1936, Note de l'Ambassade d'Italie, 29 janvier 1914, 225 – 226.

²⁴⁵⁸ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914) Paris 1936, Doumerge à Descos, T. n.° 12, 3 février 1914, 263 – 264.

Paris et des Pays-Bas одобрила Црној Гори (6 милиона), попео на 9 милиона. Услови које је *Società Commerciale d'Oriente* поставила пред црногорску владу били су проширење дуванског монопола на нове црногорске територије, продужење концесионих права за луку Бар (са петнаест на тридесет година) и забрана Црној Гори да изврши откуп железничке пруге од Бара до Вирпазара пре истека временског рока од тридесет година, као и давање концесија за италијанске држављање за све железничке пруге у земљи.²⁴⁵⁹ Осим тога, италијанска влада је тражила уступање концесионих права на трасу железничке линије од Подгорице до Пећи и Бара, преко Бара и Скадра. Француски председник владе Домерг издао је упутства кнезу Русполију, отправнику послова у Паризу, да Француска има примедбе на одлуку италијанске владе да сама уговора услове о позајмици од три милиона, у замену за концесију над железницом од Подгорице до Скадра.²⁴⁶⁰ Француски кредитори замерали су влади и краљу Николи да не може преговарати о зајму само с италијанским партнерима, због уговора у којем је учествовала и *Banque de Paris et de Pays-Bas*.²⁴⁶¹ Италијанске банке објавиле су крајем фебруара 1914. да ће пристати на концесију за железничку пругу Скадар – Бар и давања права прече куповине за пругу Подгорица – Пећ, уколико се јави друга инострана група за њихову конструкцију.²⁴⁶² У питању јадранске железнице, Титони је веровао да ће неминовно француско – аустријско концесионарско зближавање у Црној Гори, на штету Италије, настати оног момента када краљ Никола „прекине давања концесија италијанском капиталу“ или он истекне по уговору, док ће питање учешћа у железничком пројекту, у овом случају, довести до постепеног повлачења српског и руског капиталног учешћа у њеној реализацији, о чему је разговарао са Веснићем.²⁴⁶³

²⁴⁵⁹ Француски отправник послова на Цетињу закључио је да је то био начин да италијански капитал, потпомогнут званичном државном политиком, оствари преовлађујући утицај у земљи: „Укратко, краљевска влада чини све да одбије свако сувишно мешање Италијана у земљи, али потреба за добијањем нове новчане помоћи, чини се, приморава је да заузме помирљив став. Стога она поздравља италијанске предлоге, једине који су јој упућени откатко француски кредит није пратио владине пројекте, будући да су краљ и садашњи министри једва италифили, осим из нужде. Што се тиче Италијана, они верују да ће им за финансијски аванс износ бити надокнађен међународним зајмом који ће се пре или касније десити, и, не налазећи тренутно пред собом конкуренте, они то искориштавају; игра им се чини наклоњена, али им несумњиво оставља разочарање.“ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914) Paris 1936, Tailhand à Doumergue, 12 février 1914, D. n° 10; *Ibidem*, Tailhand à Doumergue, T. N.°3, 16 février 1914, 368–369, 392–393.

²⁴⁶⁰ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914) Paris 1936, Domergue à Tailhand, 24 février 1914, T. n° 9, 445.

²⁴⁶¹ Пламенац је у Паризу тражио да укупан износ међународног зајма Црној Гори буде 40 милиона. Одговорено му је да ће то зависити од услова који се поставе, а који ће обухватити обавезу црногорске владе да средства уложи у прецизан програм економског развоја земље. DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914) Paris 1936, Note du Département, 23 février 1914, 441 – 442.

²⁴⁶² DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914), 27 février 1914, T. n° 10, 483.

²⁴⁶³ Сан-Ђулијано је амбасадоре у Паризу, Цетињу и Бечу упитао какве би ефекте имало аустријско – француско финансијско зближавање у Црној Гори. На то су га навеле Титонијеве вести да краљ Никола ради на успостављању француско–аустријске банке у Црној Гори. Пренео им је постулате и тезе од којих Италија не сме одустати нити их занемарити у својој економској политици према пројекту јадранске железнице: 1) да ће француске интересе политички подржавати Русија и Србија; 2) да се у погледу железница у Албанији, са економске тачке гледишта, италијански интереси више поклапају са руским него са аустријским директивама; 3) да је нужно задржати повлашћен положај не само за луку Бар, већ и за железничку трасу Скадар – Бар. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), b. 159, Montenegro, fasc. Prestito Montenegrino, p. 109, Telegramma in arrivo, Tittoni a San Giuliano,

Лодовико Лучиоли, генерални директор царинске и пореске управе, издао је Аварни инструкције у вези преговора Аустро – Угарске и Србије о новом, железничком уговору у пролеће 1914. Он је прецизирао да Италију, у случају да дође до закључења железничког споразума између Монархије и Србије, занима искључиво то да ли ће моћи да затражи за своју робу царинске тарифне и друге олакшице, у оквиру система тарифних олакшица које би две државе саме регулисале.²⁴⁶⁴ Разлоге због којег је српска влада на пролеће 1914. успорила планове о изградњи дунавско – јадранске железнице Сквити је приписивао финансијској исцрпљености земље и неуравнотеженој спољнополитичкој ситуацији на Балкану којом су Срби били забринути. Он је навео да у Србији „не постоји нико ко не види или не препознаје велику предност брзе и безбедне комуникације између најунутрашњијих делова земље и Јадранског мора“, али да су „друге бриге опхрвале српску мисао“.²⁴⁶⁵ „Преокретом“ у железничком питању била је одлука Сан – Ђулијана да италијанске банке и капиталисте укључи у пројекат градње железнице од Валоне до Битоља (Монастира), уз трасу која би ишла до Драча, пројекат у којем су аустријски финансијери из Друштва Оријенталних Железница имали примат.²⁴⁶⁶ Прикупљајући податке, вести и дипломатске белешке о планираним железничким рутама којима Аустро – Угарска настоји да се повеже са Солуном, посланик у Петрограду Карлоти послао је, маја месеца 1914, своју забринутост у вези аустријских планова да се „поморском трасом“ од Херцег – Новог до Јањине и Пиреја изгради траса уз црногорско – албанску обалу, која би била директна противтежа и удар на италијанску намеру да се Драч повеже с Дунавом.²⁴⁶⁷

Ото Јоел, директор *Banca Commerciale*, у приватној преписци са Бировим, није крио гледишта блиска антиславизму и подршку аустријско – италијанској заштити од панславизма на Јадрану и немачким привредним интересима.²⁴⁶⁸

23 marzo 1914, N. 429; *Ibidem*, Telegramma in Partenza, San Giuliano a R. Ambasciata Parigi, Vienna, R. Legazione a Cettigne, 20 marzo 1914, N. 409.

²⁴⁶⁴ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna, b. 237, f. Dispacci Politici Ferrovie, Direzione Generale degli affari politici a Avarna, 2 agosto 1914, N. 44544/692 (Copia di lettera dal Lucioli al Regio Ministero degli Affari Esteri, 25 giugno 1914, Direzione Generale degli affari politici a Avarna, 25 giugno 1914, N. 36223).

²⁴⁶⁵ Сквити је приметио да „расходи расту, да су приходи све мањи, због тога што су порески обвезници искварили у рату, док траје процес обнове земље и захтеви за уговарањем нових дугова“. Земља је управо изашла из најтеже кризе, али влада којој би била осигурана стабилност политичке структуре и која би могла дати храброст да се мирно и марљиво носи са бројним потребама проистеклим из најновијих балканских догађаја, није ушла у пуно и нормално функционисање. То објашњава њен слабашан напредак у појединим питањима највишег реда у економској области, попут јадранског. Инстинктивно, без превише напора рефлексног мишљења, Србин схвата и практикује максимум да је прво потребно одбрани и консолидовати егзистенцију, а затим научити како да се прибаве средства да она та егзистенција буде просперитетна и плодна“. Преурањено и превелики трошкови. ASDMAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, Squitti a San Giuliano, 8 aprile 1914, N. 364/69, N. 2052 (XXII).

²⁴⁶⁶ Министар је сматрао да ће уплив и улазак Италије у железничку трасу од Битоља до Валоне отворити пут ка интернационализацији целокупне балканске железнице. ACS, Carte Giolitti, b. 22, fasc. 55, „Promemoria di [San Giuliano], 7 giugno 1913; G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 745, 747.

²⁴⁶⁷ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), b. 177, Carlotti a San Giuliano, 13 maggio 1914, N. 1265/356 (20 maggio 1914, N. 038301).

²⁴⁶⁸ Писмо које је Ото Јоел упутио Бирову 31. децембра 1914. У писму које је Јоел послао Јагову 8. децембра 1914. из Милана, италијански финансијски предузимач и банкар објашњава тешку позицију Италије, суочену са нереалном и штетном димензијом иредентистичке пропаганде, чији се програм с протоком времена радикализује без стварних основа. Осуђује анти – немачке манифестације у градовима, истиче да Италија има одличне привредне и политичке односе са овом државом и одбија помисао да се рат Двојној Монархији објављује како би се припојио Трст, који „није чист италијански град“. Јоел пише: „Ситуација се толико променила, до те мере да би национална савест била сада тешко

Одлука о уласку у преговоре са црногорском владом око зајма од 40 милиона франака донесена је 2. марта, када су црногорској влади предочени услови додељивања и списак намена у које ће новац бити трошен.²⁴⁶⁹ Волпи се упутио на Конференцију у Паризу која је била намењена решавању финансијских и економских питања. *Banca Commerciale* ушла је у процес обезбеђивања међународног зајма Црној Гори – када буде добила зајам од *Società Commerciale d'Oriente* влада на Цетињу омогућиће градњу трасе од Скадра до Бара, веће концесије Барском друштву (које ће бити у повољној позицији да отпочне са градњом линије Плавница – Подгорица – Пећ), а њиме ће се привремено спречити анексија Црне Горе од стране Србије. Први светски рат прекинуо је преговоре о учешћу италијанског капитала у Друштву Оријенталних Железница.²⁴⁷⁰ Сан – Ђулијано је предвиђао крах француско – аустријских преговора о балканским железницама,²⁴⁷¹ и прижељкивао је да српска влада не дозволи да се Србији наметне аустријско решење концесија српске железнице до Солуна, већ да се омогући учешће италијанског капитала; пројекат јадранске железнице од српско – румунске границе до Драча популарисан је и у јуну 1914.²⁴⁷²

Крупенски, амбасадор Русије у Риму, жалио се Бареру због опадања руско–италијанске сарадње која је свечано промовисана у Ракониђију. Де Martino је почетком марта 1914, у разговору са Барером, образложио да се политички и економски интереси Италије са Аустро–Угарском на Балкану не поклапају: док се у политичком савезу заступа јединствен став, у економским он одудара један од другог. Упитао је због чега се француске банке противе учешћу италијанског капитала у оријенталним железницама, зашто Француска не увиђа да су циљеви Италије истоветни с француским: политика која иде у корист економског јачања Србије и

задовољена предавањем Трента и провинције којој припада. Жеља да се поред ње задобије и Истра постаје све јача, чак и међу најуравнотеженијим политичарима, који полазе од идеје да продор словенских елемената на обале Јадрана, систематски подстакнут од стране Аустрије, представља изузетну опасност за Италију; дужност самоодржања захтева од нас да искористимо тренутну ситуацију како бисмо пронашли трајни лек. Неки тврде да се италијански и немачки интереси поклапају управо овде, како би се зауставио панславизам на обали; овоме се придодаје концепт свих заједничких интереса у сфери Медитерана и Јадрана, интереса који су обострано повезани више него што је то икада било између две земље“. Луиђи Канци (1839 – 1922), сенатор, близак Сониновом кругу, такође је био неутралиста, који је сматрао да ће остајањем у савезу са Аустро – Угарском и Немачком и „умереним ставовима према својим савезницима“ Италија успети да преброди проблеме „непријатељства са Француском, ривалитета на Медитерану и антагонизма са Словенима, који представљају тачке од којих се не може побећи“. Канци је истицао да Италија „има мало заједничких интереса са Антантом“ и да владајући кругови треба да ограниче своје захтеве на Трентино и „исправку“ границе на Сочи. B. Vigezzi, *Da Giolitti a Salandra...*, 211, 237 – 240, 282, 307.

²⁴⁶⁹ Било је предвиђено да се од планираног зајма, одвоји: 6 милиона за плаћање реквизија, 1 милион за хитне потребе државе, 9 и по милиона за отплату зајма Boulton frères (1909), Boden Kreditanstalt (1911) од 3 милиона, 6 милиона за трошкове регулисања реке Бојане и делимичног исушивања Скадарског језера, и преосталих 15.5 милиона за стварање 1) хипотекарне банке; 2) фонда за инвалиде и породице жртава рата; 3) предузеће за јавне радове и изградњу путева на новим територијама. Влада је била замолена да приложи став о расподели 15.5 милиона на три сектора. Истакнуто је да Црна Гора мора обезбедити приходе од јединствене, нове царинске службе, у циљу отплате зајма. DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914), Tailhand à Domergue, Annexe, 2 mars 1914, D. n° 18, 498–499.

²⁴⁷⁰ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo...*, 752 – 753.

²⁴⁷¹ Давање концесије француском железничком друштву да изгради трасу од Ниша до Мердара, преко Прокупља, имала је рок до 1918, дочекана позитивно у стручној јавности. „Ferrovia Danubio – Adriatico“, Anno XI, *L'Ingegneria ferroviaria* (30 giugno 1914), N. 12, 190.

²⁴⁷² „Nuove ferrovie in Serbia“, Anno XI, *L'Ingegneria ferroviaria* (15 giugno 1914), N. 11, 173.

дунавско–јадранске железнице.²⁴⁷³ Под притиском Беча и Париза, италијански преговарачи и капитал су изостали приликом договора који је српска влада усагласила с француским Друштвом Оријенталних Железница и аустријским финансијерима о оснивању српске подружнице поменутог друштва, у априлу 1914 – градњи трасе према Босни и Херцеговини (Ужице и Вардиште).

Црна Гора омогућила је 28. маја 1914. концесију за железницу француско-руском заједничком предузећу (конзорцијуму) на чијем је челу стајао Волпи, чиме је покренут правно – финансијски процес градње транс–балканске железничке мреже, али је све даље планове и пројекте прекинуо рат.²⁴⁷⁴ Она је одобрила је концесију за студијско проучавање железничких траса Бар – Скадар и Подгорица – Пећ друштвима *Società Commerciale d'Oriente*, *Régie générale des chemins de fer à Paris* и *la Banque Russe – Asiatique*.²⁴⁷⁵

Након балканских ратова, Србија је желела да осигура, обезбеди и инфраструктурно потпомогне железницу Београд – Солун преко француског капитала. Јадранска железница била је у нешто спореднијем фокусу, али је Италија очекивала да Србија све снаге усмери у том правцу. Секретар Консулте, де Мартино, српском отправнику послова поновио је 18. новембра 1913. своје најискреније жеље да се проблем јадранске железнице реши у што краћем року.²⁴⁷⁶

Шира научна и политичка јавност такође се занимала за пројекте железничке мреже на Балканском полуострву. Публициста Родолфо Фоа, чест гост српског посланства у Риму, чврсто се залагао за изградњу трансбалканске железнице, због чега је поздравио потписивање уговора о студији изградње пројеката железница унутар вилајета европске Турске, између Порте и француских компанија у јуну 1911.²⁴⁷⁷ Подсетио је, међутим, да је примарни интерес Италије избављење Србије из економског јарма Аустро – Угарске. Истакао је да би најкраћи пут за спајање Србије са Јадранским морем требало да прође кроз Босну до лука у Сплиту и Дубровнику, чему би одговарала пруга од Крагујеваца преко Краљева до Мокре Горе на босанској граници, одакле је већ била у функцији железница која преко Серајева стиже до Јадранског мора, али је осветлио и значај друге линије, оне од Крушевца до долине српске Мораве, током Ибра до Митровице, одакле је преко Колашина и Подгорице могла да се спусти на Бар.²⁴⁷⁸ У анализи пројекта траса Радујевац – Ниш – Мердаре – Призрен – Медова и трасе преко Црне Горе, Фоа је истакао да је она која се спушта на Бар дужа за 120 километара и скупља за 30 милиона франака, али да нуди небројене

²⁴⁷³ DDF, Troisième Série (1911–1914), Tome IX (1911 – 1914) (1er janvier – 16 mars 1914), Barrère à Domergue, 9 mars 1914, D. n° 99. Confidentiel, 539.

²⁴⁷⁴ Италију су 1913. представљала два „дипломатска делегата“ и три „техничка делегата“, од којих је први био Волпи, а један од друге двојице Алберто Теодоли, банкар повезан са финансијама Ватикана, који је од 1905. био италијански делегат за управу османског дуга. Избијањем рата ова финансијска комисија прекинула је рад. Италију су у комисији за Балкан од 1913. представљали и Ернесто Кош и Марио Русполи ди Пођо Суаза (дипломатски делегати) и тзв. „технички делегати“ (Карло Конти Росини, шеф одељења у Министарству за благајник краљевине Италије и Тито Кановаи, директор Генералног секретаријата Banco d'Italia. Росинија је касније заменио управо Алберто Теодоли F. Jesné, *La face cachée de l'empire...*, 430, 434.

²⁴⁷⁵ DDF, Troisième Série (1911 – 1914), Tome X (17 mars – 23 juillet 1914) Paris 1936, Annexe, Delaroche – Vernet à Domergue, D. n° 81. Très confidentiel, 30 mai 1914, 463 – 464.

²⁴⁷⁶ ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 3 (1/14. јули – 31. децембар/ 13. јануар 1914), прир. К. Џамбозовски, Београд 1983, бр. док. 492, 510.

²⁴⁷⁷ Студија пројекта за изградњу траса од Куманова до Ћустендила, од Манастира до Дебра и Охрида, од Приштине до Дебра, преко Мата до Медове и у Малој Азији Ангора-Цезареја.

²⁴⁷⁸ R. Foà, „La ferrovia dal Danubio all'Adriatico e gli interessi dell'Italia“, *L'Italia all'estero. Rivista Quindicinale di politica estera e coloniale* (15 – 31 agosto 1911), N. 13 – 14, 153 – 154.

привредне и финансијске потенцијале. Држао се, међутим, да свака железничка пруга северно од Шар – планина према Јадранском мору може погубно бити увучена у орбиту политичког, економског, па и војног утицаја Аустроугарске монархије“, због чега је, са безбедносног становишта, најмање ризична градња трасе од Валоне и Драча до Битоља.²⁴⁷⁹

Социјалреформистички депутат Леонида Бисолати од пролећа 1911. апеловао је да младотурски режим пристане на градњу два крака јадранске железнице, од којих би оба, сходно свом геостратешком значају, одговарала Италији. Како би се влада у Порти брже привукла идеји железнице, предложио је да се иницира идеја градње трасе Ниш – Приштина – Призрен – Медова (Шенђин), која би више одговарала интересима Порте, од северне руте Ниш – Пећ – Андријевица – Бар, чију је изградњу фаворизовао део италијанског дипломатског врха, која омогућава брз прелазак из Србије у Црну Гору; сугерисао је да противљење Турске изградњи оба правца не би било ни на који начин оправдано.²⁴⁸⁰ Саобраћајни и авио инжењер Ђино Бастоги, заговорник повезивања Италије са удаљеним трговачким центрима у централном делу Балканског полуострва, предложио је влади да полазиште јадранске железнице буде Скадар, а не Валона или Драч. Његова идеја била је да се Букурешт, Бургас, Софија и Ниш повежу најкраћом железничком рутом са албанском обалом. Опрељеност за Скадар образлагао је јефтинијим трошковима изградње траса, изразито повољним, плодним окружењем равнице у којој град лежи и ефикаснијим економским погодностима које ће произићи практичнијом повезаношћу овог места са трговачким центрима у Македонији и Старој Србији. Валону као пристаниште је одбацио због удаљености, немогућности да се трговачки аспекти града прилагоде тамошњем војном логору, али и близином „непредвидиве“ Грчке, која не одустаје од освајања целог јужног, Албанији додељеног Епира. План да Драч, као „челна станица“ дунавске и понтске линије, буде главно пристаниште железнице, Бастоги је такође одбацио, због превисоких трошкова изградње трасе, неприлагођености планинског терена и предугог времена неопходног за реализацију пројекта.²⁴⁸¹ Писао је да би за линију Драч – Елбасан –Охрид – Монастир – Демиркапија – Родопи –Татарпазарџик (Пазарџик) било потребно изградити 548 километара планинске пруге и прећи велики масив Родопског Дага, савладати два врха преко 1000 метара и изградити трасу Охрид –Дебар –Гостивар – Скопље од 136 километара (укупно 684 километара пруге), која би се преко Митровице спојила са Дунавом, и под претпоставком да се Битољ врати Бугарској.²⁴⁸² Пре него што би Скадар постао полазиште за железнички саобраћај, Бастоги је напомињао да би се морао регулисати водни режим језера и исправити ток Бојане, те поред тога ускладити правац градње трасе са токовима река Кири и Дримом и учинити га стално пловним за све бродове. Таквим поступком повећала би се вредност Скадарске равнице и добило око 50.000 хектара високо квалитетног земљишта, који би значило повећање приноса за Црну Гору и Албанију. Траса од Скадра до Црног Мора скратила би проток робе са 80 и 72 сата на 52 и 43 сата, најкраћим путем преко Призрена, Ђаковице, Пећи, Урошевца и косовско – метохијске равнице; на тај начин би се повезала са Ристовцем и Митровицом. Од Скадра, сто двадесет километара линије долином Дрима траса би водила до Призрена, савладавајући висинску разлику од 419 метара, са општим просечним нагибом терена од три и по промила. Према Бастогију, ова траса би била

²⁴⁷⁹ *Ibidem*, 153 – 154.

²⁴⁸⁰ L. Bissolati, „La ferrovia Danubio – Adriatico“, *Il Messaggero*, 7 marzo 1911, N. 66, 1.

²⁴⁸¹ G. Bastogi, „La ferrovia Danubio – Adriatico e l'avvenire dell'Albania“, *L'Idea Nazionale*, 31 gennaio 1915, Num. 31, 4.

²⁴⁸² *Ibidem*.

неупоредиво боља и практичнија, јер би њом цео регион Косова био ближи Јадранском мору (170 километара) него Солуну (270 километара), који је удаљен 270 километара; Ниш би био ближи за 50 километара мору. Истовремено би се направило неутрализовано пристаниште, под гаранцијом свих великих сила, у Скадру, „на најприроднијој рути за одлазне сировине и за увозну робу прерађивачке индустрије“: „на тај начин врата су увек отворена за Србију, што за Италију представља прозор са којег би вршила свој умерени утицај на Балкан“.²⁴⁸³ Палентеолог и географ Винаса де Рењи подржавао је пројекат трансбалканске железнице, и навео је неколико разлога за њено формирање: ломбардијско тржиште може пронаћи нови излаз за извоз својих производа; путем Барија, Србија, Црна Гора и Албанија могу да шаљу жито у Апулију, коју ова покрајина има у недостатку, стоку, дрвну грађу и минерале; Француска, Швајцарска и Италија избегавају железничке германске везе централне Европе, Срби ће се повзати са својим сународницима у Далмацији и Црној Гори. Анализирао је три пројекта пруге.²⁴⁸⁴ Како је железничко питање био акутан, готово „неразрешив“ проблем, који би морао да буде разрешен како би Италија створила независну економску линију са земљама Балканског полуострва, оно није заобишло и размишљања појединих новинара, публициста и политичара. Публициста Ђузепе Прецолини указивао је на недоследност приступа националистичких иредентиста железничком питању у Босни и Далмацији. Док је Федерцони био заступник идеје да би траса Сарајево–Сплит привредно потпомогла Анкони и бржем транспорту робе кроз централни део Апенинског полуострва, према Прецолинијевим наводима, он није уочио да би она умањила трговински значај Трста, града чијих је интереса гласноговорник био његов саборац, иредентиста Марио Алберти.²⁴⁸⁵ За далматифилске

²⁴⁸³ G. Bastogi, „La ferrovia Danubio – Adriatico e l'avvenire dell'Albania“, *L'Idea Nazionale*, 31 gennaio 1915, Num. 31, 4; Giovanni Giolitti, 446, 478; Giovanni Giolitti: *al governo, in Parlamento, nel carteggio. (1906-1928)*..., 446, 478.

²⁴⁸⁴ Геолог Паоло Винаса де Рењи (који је 1902 – 1903 био у Црној Гори, где је вршио геолошка и палеонтолошка истраживања) предложио је још 1903. идеју дугачког коридора трговачког поморско–речно–железничког саобраћаја који би, преко северне Италије, долином реке По, повезао француско – италијанску границу са Јадранским морем и Венецијом, односно Ђенову, Вал д'Аосту, Пијемонт и Француску са Црном Гором (пристаништем у долини између Улциња и Бара), Нишем и Дунавом. Винаса де Рењи проценио је да ће укупна дужина поменуте руте бити 1200 километара, што би према процени било 400 километара краће од постојеће трасе која је Француску преко аустријских и немачких железница водила на Балкан. Основни проблем било је питање да ли је река По могла да се стави у активну, вишенаменску пловидбену намену за веће теретне бродове са робом. Уместо краће деонице, од Бара до Вирпазара преко обронака Румије, предложио је дужу, заобилазну трасу од Улциња (рта Валданос, северно од Улциња) као полазно и долазно пристаниште које би, преко Фраскањела, Оботија и долином Бојане, повезало Скадар са Копликом, Тузима (југоисточна страна Скадарског језера) и Подгорицом. Траса би од Подгорице ишла, преко Биоча, Андријевице и Рожаја, долином Лима и Ибра, кроз Бањску, Куршумлију и Топлицу, до Прокупља и Ниша. Та рута би, од рта Валданос до Ниша износила 369 километара и не би представљала, према рељефном терену, претешки захтев за инжењерско извођење. P. Vinassa de Regny, „Dall' Adriatico al Danubio“, *La Rassegna Nazionale*, Vol. CXLVII (1906), Firenze 1906, (Fascicolo 16 gennaio), (337-347), 347; P. Vinassa de Regny, „La ferrovia transbalcanica“, *Giornale di Geologia Pratica* (marzo 1903), Vol. I, Fasc. II, 90 – 103; E. Ritrovato, *Alle origini dei corridoi pan – europei*..., 101–102.

²⁴⁸⁵ Прецолини је критиковао Албертијево „аустро – тршћанско“ поимање географске одвојености Далмације од Босне која узрокује немогућност да се, услед природних планинских препрека, савлада железничко повезивање средње и јужне Далмације са централном Босном. Албертијеву перцепцију „одвојености“ Далмације од Босне заступао је и Вирђинио Гајда, који је овим правдао тезу да је „Босна једина права српска земља“, а не Далмација. У прилог својој тези, да је комуникационо – транспортна веза Далмације са Босном најприродније решење за раст италијанског привредног, трговинског потенцијала у унутрашњости Балканског полуострва, Прецолини се позвао на географе А. Торниола (*La*

иредентисте железничко питање на Балкану био је проблем „живота или смрти“; Алберти је потенцирао привредне ресурсе којих се Италија не сме одрећи – Далмација има високо развијену индустрију карбида, калцијум-цијанамида и азотних производа, снажне хидролошке потенцијале, „има толико велика лежишта лапора да је постала један од најзначајнијих светских центара за производњу цемента.“²⁴⁸⁶ У тежњи да дођу до рудних богатстава Далмације, писали су се „не смеју одрећи далматинских рудника угља, живе, асфалта и гвожђа“; Алберти се заложио за градњу железничке трасе од Трста, Ријеке до Шибеника, тзв. истро – далматинске трајектне пруге, током чије би се изградње подигле транзитне луке у Прелуци и Новаљи на острву Паг и спојна жељезничка чворишта Матуљи Кантрида (предграђе Ријеке) Прелуци и Новаљи, како би се и острво Паг учинило прикладним транзитним путем за поморску комуникацију са Апенинским полуострвом.²⁴⁸⁷ Прецолини је, међутим, с жаљењем указивао да су Мађари и Италијани имали заједнички интерес да се спречи изградња траса железничке линије од Сарајева (или других места у Хрватској и Босни) до Сплита, јер би том одлуком био угрожен економски статус Ријеке и тршћанског трговачког потенцијала. Сугерисао је да је италијанска научна и политичка јавност не буде слепа пред чињеницом да је примарни аустријски циљ изградња дугачке, приобалне линијске трасе од Ријеке до Котора, која би имала војно – комуникациону и безбедоносну сврху, с циљем прикључења трасама које ће с Балкана водити, преко Цариграда, у Багдад, а не темељно железничко повезивање централне Босне са јужном Далмацијом, која би у будућности за Италију означила немерљиве економске предности.²⁴⁸⁸ Лучка инфраструктура Драча била је најпогоднија с хидрографске тачке гледишта за слободан илаз трговачке железнице за нецарићену или ниским царинским тарифама оптерећену српску робу, што није смело да проблематизује статус Бара, као друге, „природне“ српске луке.²⁴⁸⁹

Новинар Заноти – Бјанко био је гласоговорник „разграђавања“ железничке мреже на Балкану, с приметним учешћем италијанског капитала. Активно се залагао да се пројекти убрзају, а разговори крунишу јасним споразумима – Италија, ради поспешивања привредне ситуације у Апулији, Молизеу и другим покрајинама на југу, мора стећи велике повластице таквом железницом. Премда је упућивао апеле да се Консулта, из бенефитарних економских мотива експлоатације значајних ресурса, определи за црногорско – српску трасу Дунавско – јадранске железнице (трасе која би од Куршумлије ишла преко Пећи и Андријевице, долином Мораче, до Бара), уместо оне која би преко Приштине и Призрена, ишла на долину Црног Дрима и Медову), преферирао је градњу трасе од Валоне до Солуна, преко Битоља или Берата, као оне која ће најкраћим путем повезати Цариград са Баријем и Бриндизијем.²⁴⁹⁰

Политичка проблематика јадранске железнице дотакла је и размишљања саветника Амадори Виргила о узајамним односима Београда и Цетиња. Он је писао да је железничко питање 1908. Црну Гору ставило пред дилему да ли да се прихвате српски предлози, остављајући црногорске интересе у другој линији („српска пруга кроз

Dalmazia. Studio di geografia antropica ed economica, 1914) и Г. Карачија (*Rivista geografica italiana*, feb, marz, aprile 1915), али и на географа Мантегацу (*L'Altra sponda*). G. Prezzolini, *La Dalmazia...*, 54 – 55.

²⁴⁸⁶ „La sponda orientale dell'Adriatico è necessaria all'Italia. La conferenza di Mario Alberti alla 'Dante Alighieri', *Il Resto del Carlino*, 15 dicembre 1914, Num. 346, Anno XXX, 3.

²⁴⁸⁷ M. Alberti, „La Dalmazia, il suo valore economico – marittimo e l'Italia adriatica“, *La Vita Italiana all'estero*, (15 giugno 1915), Fasc. XXX, Anno III, 429 – 430.

²⁴⁸⁸ *Ibidem*, 54 – 55.

²⁴⁸⁹ Ausonio, „Il porto commerciale serbo sull'Adriatico“, *Patria e Colonie*, (agosto 1914), Anno III, N. 8, 97 – 98.

²⁴⁹⁰ *L'Italia e la questione d'Oriente. Memorandum pro isole egee*, Reggio Calabria 1912, 53 – 55.

горњу Албанију) или прихватити „аустријске предлоге гушењем своје могуће слободе деловања и моралне независности“ што би повећало „иритацију владе на Цетињу према Београду до невероватног интензитета“.²⁴⁹¹

Стубови унутрашње политике (1909 – 1914)

Италија је у првој деценији XX века већински била пољопривредна земља. Радно оспособљено становништво Италије 1911. године било је подељено на тај начин да су 59,1% чинили радници у пољопривредној производњи, 23,6% у индустрији и 17,3% у сектору услужних делатности. Удео привредних грана у структури националног дохотка пољопривреду је стављао на прво место, са 42,7%, индустрију на 23,2%, а услуге на 34,1%.²⁴⁹² Висок ниво емиграције (6 милиона Италијана у иностранству) нису пореметили континуирани раст становништва, упркос сиромаштву југа. На прагу сукоба, Италијана је било око 34,7 милиона, према попису из 1911.²⁴⁹³

Парламентарни избори одржани у марту 1909. потврдили су консолидацију политичких процеса у Италији, који се одвијали током прве деценије XX века. Италијанска социјалистичка партија (PSI), масовна странка са чврстом бирократском структуром, оснажена синдикалним организацијама, задругама, радничким саветима, представљала је опасност за либералну већину која је почела да тражи могућност споразумевања с католицима, како би зауставила социјалисте да преузму владу. Уставни либерали су претрпели озбиљне губитке у напреднијим областима и напредне области земље, као што су Ломбардија, Пијемонт, Лигурија, Емилија и Марке. Сонино је гласао у парламенту у корист предлога закона који је поднео министар војни Паоло Спинђарди 12. јуна 1909, којим је предвиђено нагло повећање војних расхода.²⁴⁹⁴

Избори 1909. године оснажили су радикалну, републиканску и социјалистичку партију у парламенту, премда је Ђолити²⁴⁹⁵, препознат као либерал „отворен“ према републиканцима и делу левице, саветовао краља да мандат подари Сонину и

²⁴⁹¹ G. Amadori Virgilj, *La questione rumeliota...*, 834.

²⁴⁹² P. Malanima, *L'economia italiana. Dalla crescita medievale alla crescita contemporanea*, Bologna 2012, 143.

²⁴⁹³ Италијана је било око 34,7 милиона према попису из 1911.

²⁴⁹⁴ L. Monzali, „Sidney Sonnino e la vita politica italiana prima della grande guerra (1909-1914).“ *Nuova Rivista Storica* (maggio – agosto 2023) Fasc. 11, 530 – 531.

²⁴⁹⁵ Ђовани Ђолити (1842 – 1928), најистакнутија личност либералне политичке италијанске епохе до 1915, и касније, у деценији након Првог светског рата. Четвороструки председник владе, министар, реформатор државне управе, зачетник крупних реформи у здравству, јавном образовању, организацији префектура и економском повезивању северних и јужних крајева Италије. У мандату своје треће владе, у којој је преовладала либерална десница, донети су важни закони, попут закона о конверзији прихода, закона о правном статусу запослених, посебни закони за Калабрију, Сицилију и Сардинију, мере за унапређење законодавства о раду жена и деце. У четвртој влади (1911 – 1914), више оријентисаној према левици, покренут је пројекат државног монопола животног осигурања, основне школе стављене су под контролу државе и изборним законом, издатим 30. јуна 1912. године, проширено је бирачко право (право гласа увећано је с 3.329.147 на 8.672.249 људи). Услед сузбијања извесних елемената либерално – демократског покрета (слободни избори, непотизам и сл.), против Ђолитија је временом створена широка анти – ђолитијевска коалиција, која је укључила републиканце, социјалисте, националисте, који су деловали аутономно. E. Gentile, „Giovanni Giolitti“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, LV, Roma 2000, 168- 183; Aldo A. Mola, *Giolitti. Il senso dello stato*, 2019, 380 – 420; E. Gentile, *La Grande Italia: The Myth of the Nation in the Twentieth Century*, Madison 2009, 51 – 94.

десничарским либералима.²⁴⁹⁶ Луцати, као његов наследник, нагињао је десници, али је његова влада укључила два радикала (Сакија и Кредара) – под утицајем радикализма, његова влада укинула је зараде у натури у рудницима и донела закон о обавезном осигурању и градњи јавних станова.²⁴⁹⁷

Либерална већина имала је после избора 1913. 304 посланика, католици 20 посланика, а левица (социјалисти, реформистички социјалисти, радикали и републиканци) 169 места наспрам 115 са претходних избора 1909.²⁴⁹⁸ На изборима 1913, Ђолитијеви уставни либерали добили су 318 места у парламенту, уместо дотадашњих 370, док су успех забележили католици и четири различите леве изборне групације, међу којима је доминирала Републиканска партија, добила 78 места.

У мају месецу (25. мај) Ђолитијева влада спровела је изборну реформу и увела проширено изборно право гласа за мушкарце, чиме се број оних који су могли да гласају увећао са 3 на готово 8.600.000 људи. Сматра се да је настала као уступак реформских социјалистима Леониде Бисолатија, за њихову подршку италијанско–турском рату.²⁴⁹⁹ Опште право гласа које је Ђолити увео, у контексту епохе која је најављивала победу демократије над либерализмом, како су се изражавали италијански политичари, наишао је на подршку немалог броја класичних либералних идеолога, политичара, бирократа, чији се пут оцртавао јасно од епохе Криспија.²⁵⁰⁰ Саландра је веровао да напредак Италије лежи у цементирању сарадње демократских либерала, социјариформиста и радикала против старих и млађих ђолитијеваца.²⁵⁰¹ Друга последица Ђолитијеве владе била је иницијатива сарадње католика са његовом либералном већином, потврђена кроз тзв. *Ђентилони пакт* (Patto Gentiloni) из 1913, којим је омогућено да, упркос забране Ватикана да католички профилисани политичари учествују на изборним листама, они подрже „министарску“ већину и створе јак фронт против социјалистичке партије.²⁵⁰²

Ђолитијев закон о општем мушком правом гласу давао је право гласа свим мушкарцима који су навршили тридесет година или су служили војску – Ђолитијева тактика била је да се проширењем бирачког права градски радници придобију за социјални мир, као и да се одузме главни аргумент социјалиста, да „буржоаски парламент“ не води рачуна о најсиромашнијим масама сељака, међу којима је било пуно симпатизера католицизма.²⁵⁰³ Успех Ђолитијеве владе био је и закон о државном

²⁴⁹⁶ Према мишљењу Смита, Сонино је имао „мало парламентарних способности пијемонтског државника“, а његов „протестантизам и јеврејско порекло“ деловали су против њега у католичким круговима. D. Mack Smith, *Storia d'Italia...*, 302.

²⁴⁹⁷ D. Mack Smith, *Storia d'Italia...*, 303.

²⁴⁹⁸ E. Gentile, *Le origini dell'Italia contemporanea...*, 246 – 247.

²⁴⁹⁹ *Sette mese di terrore in Scutari: relazione intorno all'assedio di Scutari in Albania dall' 8 ottobre 1912 al 14 maggio 1913*, mandata dai PP. della Compagnia di Gesù, dimoranti in Scutari, ai loro superiori, benefattori ed amici, Padova: Arti grafiche P. Prosperini 1913, 46.

²⁵⁰⁰ Саландра сликовито приказује своју сагласност с Ђолитијевим идејама „увлачења масе“ у политички и парламентарни живот: „Да будемо поштени, мора се додати да ни ја ни било ко други са либералне стране нисмо одолели предлогу општег права гласа, који је изненада најавио Ђолити. Још горе: од 1888. године, када се расправљало о реформи општинског и покрајинског закона, и сам сам у говору предложио давање општег административног права гласа, изазвавши прозивку, на којој је мало ко из Центра и деснице гласао са крајњом левицом. Уљуљкали смо се у нади да би учешће маса у власти, посебно сеоских, могло донети право подмлађивање локалне администрације. Али Криспи није хтео да чује за то“. Саландра је навео да је Сонино отишао корак даље и размишљао о идеји уступања права гласа женама. A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 202 – 203.

²⁵⁰¹ F. Imperato, *La 'chiave dell'Adriatico'. Antonio Salandra, Gaetano Salvemini ...*, 42.

²⁵⁰² G. di Capua, *Achille Grandi e la laicità della politica*, Soveria Mannelli 2004, 109.

²⁵⁰³ D. Mack Smith, *Storia d'Italia...*, 306.

монопољу над животним осигурањем, који је „ударио“ на приватне интересе великих приватних осигуравајућих кућа на северу земље, и донео му подршку дела социјалиста с југа, међу којима је био Нити.²⁵⁰⁴ Штрајк металских радника Пиомбина и Елбе и аутомобилских радника Торина, увећање радничких сукоба, пораст револуционарне синдикалистичке струје, које су предводили Филипо Коридони и Алчесте де Амбрис (Унија италијанских синдиката) утицали су на увећање социјалних немира током 1911 – 1912.²⁵⁰⁵

Сонинова влада (1909–1910) предвидела је сет конкретних и важних административних и друштвених реформи, дајући приоритет реорганизацији јавних финансија и интервенисању за помоћ развоју јужних региона, али није успела да обезбеди подршку у парламенту.²⁵⁰⁶ Луцатијева влада (март 1910–март 1911) утврдила је дефинитиван улазак радикала у извршну власт, што је била последица Ђолитијевог утицаја и плана да се у систем власти укључе елементи крајње левице. Луиђи Луцати ће водити владу од марта 1910. до марта 1911, и предложити програм проширења изборног права гласа, реформу Сената и секуларни приступ односима Државе и Цркве, што је произвело широки парламентарни консензус, посебно на левици: 386 гласова за, 19 против и 10 уздржаних. Луцати, као његов наследник, нагињао је десници, али је његова влада укључила два радикала (Сакија и Кредара) – под утицајем радикализма, његова влада укинула је зараде у натури у рудницима и донела закон о обавезном осигурању и градњи јавних станова.²⁵⁰⁷ У Луцатијевој влади министар иностраних послова постао је Антонино Патерно Кастело, маркиз од Сан – Ђулијана. Он је, као и Сонино, био присталица савеза са Немачком колонијалног ширења у Африци и на Медитерану, коректних односа са Великом Британијом. Сан Ђулијано је наставио да користи друштво *Данте Алигијери* као неформални инструмент италијанске спољне политике (и као извор обавештења, али и као средство повезивања са италијанским политичарима у Монархији, одржавајући блиске односе са челницима удружења, на пример Донатом Санминијателијем), док је званично прокламовао апсолутну незаинтересованост за питање Италијана у Монархији и статус њених провинција, превасходно јадранских.²⁵⁰⁸

У периоду од 1899–1910 индустријска производња се удвостручила; Ђенова је постала трећа највећа лука на Медитерану, а спољна трговина порасла са три на шест милијарди лира до 1910.²⁵⁰⁹ Две трећине италијанске поморске трговине одвијало се уз коришћење страних бродова, док је доходак по глави становника у Италији у периоду од 1911 до 1913. био мањи од половине француског, трећине британског и четвртине прихода у САД. У периоду од 1900. до 1912. разлика негативна разлика (дефицит) између увоза и извоза износио је милијарду и 300 милиона лира.²⁵¹⁰ Забележен је раст аутомобилске производње (настанак Фијата у Торину, Алфа Ромео у Милану), али и чврста протекционистичка политика.²⁵¹¹ Италијанска ратна морнарица надмашила је аустро– угарску већ 1903. у броју торпедних бродова и разарача.²⁵¹² Одлука о градњи

²⁵⁰⁴ *Ibidem*..., 308.

²⁵⁰⁵ E. Gentile, *Le origini dell'Italia contemporanea*..., 243.

²⁵⁰⁶ L. Monzali, „Sidney Sonnino e la vita politica italiana prima della grande guerra (1909-1914)...“, 533.

²⁵⁰⁷ D. Mack Smith, *Storia d'Italia*..., 303.

²⁵⁰⁸ L. Monzali, „Sidney Sonnino e la vita politica italiana prima della grande guerra (1909-1914)...“, 539.

²⁵⁰⁹ D. Mack Smith, *Storia d'Italia. Dal 1861 al 1997*, Roma – Bari 1997, 293.

²⁵¹⁰ D. Mack Smith, *Storia d'Italia. Dal 1861 al 1997*, Roma – Bari 1997, 293; D. J. Foursyth, *The Crisis of Liberal Italy. Monetary and Financial Policy 1914–1922*, Cambridge 1993, 50.

²⁵¹¹ D. Mack Smith, *Storia d'Italia*..., 296.

²⁵¹² Италијанска ратна морнарица је 1903. имала је укупно 346 ратних бродова, од чега 140 торпедних бродова, против 133 аустријска брода, од којих 86 торпедних. На почетку рата Италија је имала 322

четири оклопњаче – *Данте, Јулије Цезар, Кавур и Леонардо* – које ће бити довршене између 1912. и 1914. године, донесена је 1908. и изражавала је вољу Ђолитијеве владе да Италија темељно реформише морнаричке снаге, у јеку недостатка буџетских средстава и хроничних проблема са јавним финансијама.

Радикали су у фебруару 1914. прешли у опозицију, упркос чињеници да је део њиховог чланства почео да подржава Ђолитијеве реформе и начин управе, што је допринело паду Ђолитијеве владе. Водећи експонент либералне деснице, Антонио Саландра, пореклом из јужних крајева, уверен да је могуће ревитализовати тенденције и идеологију класичног буржоаског либерализма, на супрот Ђолитијевом експерименту постепеног укључивања левих снага у трансформистички концепт власти, формирао је нову владу у пролеће 1914. године (21. марта). Влада се суочила са тешком побуном радника и сељака у Емилији Ромањи, који су прогласили анархистичку републику, полицијским терором, док се побуна, кроз генерални штрајк, проширила на водеће градове северне и централне Италије, где су нападане су и девастиране владине зграде, институције и цркве.²⁵¹³ У марту су избили сукоби са сељацима и земљопоседницима у провинцији Емилија–Ромања, претње генералног штрајка железничара, најаве увођења високих пореза чији је циљ био да се надокнади део трошкова војне кампање у Либији. Сустрет Виторија Емануела III Вилхелма II у Венецији 29. марта 1914. означио је да ће Италија наставити да тражи политичку и економску подршку од својих савезника.²⁵¹⁴ Штрајкови, „дрвена недеља у Болоњи“, истицање црвене заставе на већници у Болоњи, сукоби железничара са карабињерима, радника у лакој индустрији са органима реда и полицијом, изазвали су огромне проблеме Саландриној влади уочи и након ступања у ратну акцију и показали да рат неће донети аутоматско „утишавање“ социјалистичког, радничког, анархистичког покрета. У државним железницама и поштанско-телеграфским службама шефови препуних савеза истицали су и стварали отворено социјалистичке групе; у неким случајевима, према Саландри, „лидери су били исти политичари који су исповедали доктрину која није крила своје циљеве субверзије према институцијама“. Посебан проблем били су радници у услужним делатностима (медицинске сестре, жетеоци, пекари, возачи трамваја, снабдевачи водом и струјом) којима закони нису давали никакву радничку или социјалну гаранцију.²⁵¹⁵ Сеоска жакерија у Емилији и Ромањи и побуна безземљаша уздрмали су темеље и општи програм на којем је почивала Саландрина влада.²⁵¹⁶

брода, од којих 46 бојних бродова и 123 торпедњаче и 17 подморница, против 204 аустријске ратних бродова, од којих 30 великих бродова, 114 торпедњача и 11 подморница. *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920. Scritti e discorsi di Leonida Bissolati*, Milano 1923, 89.

²⁵¹³ E. Gentile, *Le origini dell'Italia contemporanea...*, 254 – 255.

²⁵¹⁴ Према дописима листова које је пратио Барер, италијански краљ није „заборавио увреду“ коју је немачки цар упутио италијанском монарху поводом његове одлуке да, уместо принцезе са немачких дворова и племићких кућа, одабере за супругу црногорску кнегињу. DDF, Troisième Serie (1911 – 1914), Tome X (17 mars – 23 juillet 1914) Paris 1936, Barrère à Domergue. D. n° 135, 29 mars 1914, 61; S. Ghelli, *Austria nemica...*, 320.

²⁵¹⁵ A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 210 – 212.

²⁵¹⁶ D. Mack Smith, *Storia d'Italia...*, 342 – 343.

ПЕТИ ДЕО: Италија према Србији и Црној Гори у Првом светском рату (1914 – 1915)

Италијанске реакције на Сарајевски атентат, Јулску кризу и почетак сукоба

Присутан, али не и пресудан фактор, који су допринели да се либерал – конзервативна већина определи за интервencionизам, био је њен приметан страх од распиривања социјалне револуције широких размера. Уочи атентата у Сарајеву, Сонино је контактирао Пасквале Виларија, некадашњег председника друштва *Данте Алигијери* и пренео му своје разочарење последицама „штетне деценијске ђолитијевске спољне политике“.²⁵¹⁷ Сонино је, експлицитно се позивајући се на Црвену недељу, писао Пасквале Виларију 29. јула 1914, да би се „могло упасти у невоље“ нереаговањем на синдикални покрет, и да је неопходно спровести превентивну мобилизацију (о чему је писао Саландри у писму од 9. августа), како би се смањила незапосленост, предупредио ризик од друштвених немира и противљења хитним мерама међу ширим слојевима становништва; двојици политичара одговарала је динамика различитих политичких група, која је доприносила јачању теза о превентивном рату у односу на народну и социјалистичку револуцију.²⁵¹⁸ Ипак, упркос лавини антинародних увреда, не чини се да је владајућим класама био потребан рат да би победили „револуцију“: победа католичке, либералне и националистичке коалиције, која је свог вођу нашла у Саландри, на општинским изборима јуна 1914, показала је да у немалом броју италијанских индустријско – трговачких градова, од Торина до Рима, од Ђенове до Фераре, постоји наклоност либералном поретку. Иза њиховог успеха није стајала само узбуна коју је у редовима умереног јавног мњења подигао револуционарни преокрет Црвене недеље, већ и одлука и суровост којом су владине снаге које су подржавале конзервативно – либералну власт, том приликом реаговале на народне побуне.

Смрт надвојводе Франца Фердинанда у италијанским званичним државним круговима примљена је с изненађењем и благом забринутости, уз извесан оптимизам и неочекивано олакшање, као позитиван наговештај да ће, упркос трагичном чину, односи две земље кренути бољим путем и успети да реше све неспоразуме, посебно оне који су дотицали проблеме у Албанији. Рачунало се на спречавање аустријских самоиницијативних потеза на Балкану, трговачко – економских односа и правној заштити италијанског народа у Монархији.²⁵¹⁹ Аварна је, међу првим италијанским дипломатским службеницима који су пратили догађаје у Бечу, а према многим сведочењима, био мишљења да надвојвода показује елементе србофилске политике, да би Срби у Монархији могли имати корист од његовог преузимања престола, због тврдог гледишта који је заузео према мађарској опозицији.²⁵²⁰ На сам дан убиства

²⁵¹⁷ F. Amatori, „L'interventismo anconitano“, *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia...*, 153.

²⁵¹⁸ E. Ragionieri, *La storia politica e sociale*, Tomo III, *Storia d'Italia*, Vol. IV..., 356 – 357.

²⁵¹⁹ Барер преноси да је „осећај задовољства италијанских народних класа, иако се не изражава гласно, био дубок“, и да ће смрт надвојводе створити уверење да ће аустро – италијански односи моћи да буду постављени на бољим основама, нарочито по питању заштите италијанског народа у Далмацији, Трсту и другим покрајинама Монархије.“ DDF, Troisième Serie (1911 – 1914), Tome X (17 mars – 23 juillet 1914) Paris 1936, Barrère à Viviani, 30 juin 1914, D. n.° 294, 660.

²⁵²⁰ Према сећањима Карла Сфорце, Аварна је до таквог гледишта дошао 1909. године, истичући да се Фердинанд противио мађарској племићкој аристократији и феудалцима, који су прижељкивали рат са Србијом: „Аварна никада није пропустио да наведе надвојводин мирољубив однос према Србији 1909. године. Говорио је: 'Његова мржња према Мађарима је толико јака, да у његовом срцу више нема места

Фердинанда, министар је уобличио телеграм Аварни, у којем је напоменуо да јавно мњење неће допустити било какав поремећај у равнотежи снага који би Аустро – Угарска учинила у прилог слабљења италијанског утицаја на Јадрану, и да се не сме веровати да Италија није спремна да одлучно реагује како би те интересе заштитила.²⁵²¹ Он је веровао да ће нови престолонаследник Карл, ожењен италијанском принцезом из династије Бурбон, поспешити обнову италијанско – аустријских односа.²⁵²²

Сан Ђулијано се лично залагао за умиревање две стране активирањем својих дипломатских веза и утицаја у Букурешту и Берлину, али и у Београду преко посланика Коре, („моје пријатељско упозорење Пашићу“), сматрајући да ће румунска влада имати више утицаја на држање српске владе према Двојној монархији од Италије: „потребно је да Србија буде пажљива у избегавању свега што Аустро-Угарској може послужити као изговор да се окрене против ње“.²⁵²³ Понављао је да Аустрија не може наставити са сталним или привременим окупацијама, и било каквим територијалним променама на Балкану, без нарушавања успостављеног поретка и консултације са савезницима.

Титонијев разговор са Миленком Веснићем у јуну 1914. у Паризу, навео је бившег италијанског министра да упозори италијанску владу на опасност од избијања рата.²⁵²⁴ Сан – Ђулијано је био мишљења да је Србија „уплашена“ и да „страхује да је Русија не напусти или не жртвује“, док је извор неочекиваних реакција и догађаја до којих може доћи из Београда приписао активностима „опасних“ личности Пашића и Хартвига.²⁵²⁵ Није веровао да је извесно да Русија попусти аустро–угарским притисцима, јер би тиме „нагло изгубила позицију коју је на Балкану успоставила после пола века дипломатског пропагандно – политичког рада“.²⁵²⁶

Преко посланика на Цетињу, Београду и Петрограду, покушао је да поменуте владе упозори на аустријске намере према Ловћену, којима се Италија дубоко противи. Одбио је понуду Флотова 9. јула да Италија, у замену за добијање одређеног дела аустријских територија, што је по речима амбасадорима било изразито тешко изводљиво, али не и немогуће (Трентино) пристане да упути војну помоћ Аустрији у случају избијања рата.²⁵²⁷ Након разговора са Флотовим у Фјуђију 16. априла, министар је послао циркуларну ноту посланствима да ће Италија „учинити све“ да спречи аустријска територијална увећања на Балкану. Подсетио је Саландру да напори треба да се усредсреде на Трентино. Фердинандо Мартини, иако није био радикал, подсетио је 27. јула Саландру да је италијанска политика била „превише аустријска“ и да је најбоље решење давање изјаве о неутралности, засноване на Принети – Бареровим

за мржњу према Србима. Мађарски господари својом србофобијом га нервирају преко сваке мере.“ С. Sforza, *Fifty Years of War and Diplomacy in the Balkans. Pashich and the Union of the Yugoslavs*, New York 1940, 74.

²⁵²¹ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 379.

²⁵²² *Ibidem...*, 380.

²⁵²³ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, Vol. XII (28 giugno – 2 agosto 1914), Roma 1964, San di Giuliano a Fasciotti, T. 3993, 60.

²⁵²⁴ Титони је 22. новембра 1914. Малагодију пренео следеће: „Када је стигла вест о атентату у Сарајеву, видео сам српског министра Веснића, који ми је, врло узнемирен, поверио да има разлога да верује да Аустрија намерава да започне рат. Телеграфисао сам Сан Ђулијану, да бих му скренуо пажњу на опасности ситуације, предлажући му да упозори Аустрију да је Италија неће следити у политици која би угрозила мир. О. Malagodi, *Conversazioni della guerra 1914 – 1919*, Tomo I, *Da Sarajevo a Caporetto*, Milano – Napoli 1960, Vol. I, 29.

²⁵²⁵ *Ibidem*, 15.

²⁵²⁶ *Ibidem*, 15.

²⁵²⁷ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 382.

договорима из 1902, али министар то није прихватио, не желећи да „претвара“ Италију у француски протекторат.²⁵²⁸

Италијански министар упитао је 5. јула посланика у Берлину Рикарда Болатија, искусног познаваоца јужнословенског питања, „да ли Беч тражи изговор да га изведе против Србије“. Поновио је да је „важно спречити погоршање напетости између јавног мњења две земље: „Стога молим Вашу Екселенцију да незванично делује у Бечу с одговарајућим умереним саветима“.²⁵²⁹ Сан – Ђулијано је посебно био забринут због отварања питања Ловћена и српско – црногорске царинске уније. У разговору са Флотовом, он је истакао да аустријска намера да заузме Ловћен није прихватљива; она може добити прећутну неутралност Италије само у случају да се италијанске провинције Аустрије припоје Италији.²⁵³⁰ Уочивши динамику побуне албанских племена, ратног хаоса и тежак положај принца од Вида, занимљиво је да је Сан – Ђулијано, у разговору са фон Флотовим, изјавио да би најрадије волео да Албанија буде подељена између Србије и Грчке, јер Италија „и није тежила за албанским територијама“, већ Трентином, али да би у том случају добијање Трентина било плод компензације, који би Италија морала да обезбеди у случају препуштања северне Албаније Аустро-Угарској и јужне Албаније Грчкој; како то није било могуће, преферирао је да се одржи постојеће стање, уз слање међународне флоте у Драч као гаранције за принца Вилхелма, што Русија све до јуна 1914. није подржала.²⁵³¹ Сматрао је да српска влада треба да распусти пансрпске организације у Босни и Херцеговини, али не по цену „озбиљних опасности које би по Србију проистекле услед престанке такве пропаганде“. Ђулијано се плашио да би одлазак принца Вилхелма од Вида из Драча увећао апетите Србије и Грчке на Албанију, упркос умирујућим обавештењима конзула Алиотија из Драча да принчев одлазак не би био девастирајући по италијанске интересе.²⁵³² Алиоти је избијање рата прокоментарисао да би „Аустро-српски рат

²⁵²⁸ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 393.

²⁵²⁹ DDI, Quarta Serie, 1908–1914, vol. XII, citazione 1, 37.

²⁵³⁰ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, vol. XII, San Giuliano a Avarna, Bollati, Carlotti, Cambiaso, Squitti, T. gab. 703, 88 – 89.

²⁵³¹ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia...*, 807-813; G. Bianchi, *Politica mediterranea e balcanica...*, 277.

²⁵³² Сан Ђулијано је у телеграму прослеђеном посланику Болатију у Берлин, али и Аварни и Саландри, 14. јула 1914. објашњавао Алиотијево виђење албанске ситуације и с њим у вези своју забринутост у вези статуса балканског подручја. Ђулијано пише: „Тако сведена на оно што ми се чини њеним истинским значајем, утицајем Ловентала и Алиотија о италијанско-аустријским односима, не оклевам да потврдим да делим мишљење Ваше Екселенције о Алиотијевом понашању и жао ми је што стање јавног мњења у Италији још увек не дозвољава да га опозovem. Алиоти има нека лична мишљења о ситуацији у Албанији која су делимично основана. Он с разлогом верује: 1) да Виед вероватно неће остати, 2) да ће, ако остане, бити неповратно више Аустријанац него Италијан, 3) да тренутно стање у Албанији, са принцем који је лишен власти, неспособан и са трајном анархијом, погоршава опасност ситуације у Епиру и подстиче Грчку и Србију на опасне акције, 4) да се, не желећи европску или италијанско-аустријску војну интервенцију, можемо надати привременом побољшању ситуације од владе у режији Европске комисије за контролу. Премда ми се ова разматрања од Алиотија чине исправним, с друге стране, чини ми се да „он не види недостатке принчевог одласка, односно недостатак интереса за Румунију који помаже да се Грчка и Србија држе под надзором, непознанице и компликације за избор новог принца, привременост и неефикасност владе несугласице међународне комисије без ефикасног и сталног вође“. Анти – аустријско деловање Алиотија и непрекидна, „тиха“ и отворена подршка коју је пружао Есад – паши била је и оцена приватног саветника принца од Вида, Карла Бухбергера (1887 – 1974), који је писао да су Аустријанци „Есад – пашу третирали са дечијим рукавицама и трудили да створе утисак да не знају колико је озлоглашено повезан са Италијом и Србијом“. Бухбергер је у својим мемоарима указивао на штетан Алиотијев рад по аустријске интересе у Албанији. Дао је занимљив опис италијанског конзула у Драчу: „Барион Алиоти потицао је из левантинске породице, био је веома независан по природи и водио је сопствену политику која је далеко превазилазила смернице око

такође би могао имати врло важне последице на унутрашњу албанску ситуацију. Многи становници Косова већ су напустили или желе да напусте Драч да би организовали нападе преко границе како би ослободили Албанце из Србије. Тада ће доћи до компликација на граници. Принц се нада да ће тамо пронаћи диверзију како би спасио своју личну ситуацију.²⁵³³ У истом телеграму, Ђулијано је подцртао важност да је за „Италију је неопходно да се одржи равнотежа Јадрана и да тренутни удео снаге, проширења и броја становника између Италије и Аустро – Угарске остане непромењен или барем не модификован на нашу штету“; осим тога, подсетио је на „паритет и равноправност моћи“ две силе у Албанији, признавши да је постојало размимоилажење између њега и агената владе : моја лична тенденција, коју наши агенти у Албанији нису делили, увек је била да проширим поље договора и ограничим поље конкуренције. Циљ италијанске политике мора бити „спречавање територијалног проширења Аустрије“, али не по цену „штета и опасности које се не требају спречавати“, изнео је и виђење да ће Србија бити у фокусу италијанске спољне политике према Аустро – Угарској и могућност изласка Италије из Тројног Савеза. *Унија између Србије и Црне Горе не може се предуго одлагати: она ће сигурно бити узрок · Сукоб, можда не само дипломатски, између Италије и Аустрије, ако претходно не буду закључени споразуми. Не можемо дозволити да видимо како Ловћен прелази у руке Аустрије, нити да га видимо увећаног, нити да Албанија постаје сусед Аустрије, без одговарајуће територијалне компензације, како у италијанским покрајинама Аустрије тако и у јужној Албанији. Немачка влада мора уклонити све илузије у вези с тим, ако их има.*²⁵³⁴

Премда Аварна у почетку није веровао да ће Србији бити постављени „неразумни“ захтеви, окривљавао је аустро – угарску владу што је намерно дозвољавала јавном мњењу да од свакодневног језика у штампи створи услове за стварање ултиматума, који би довео до рата.²⁵³⁵

којих су се договориле владе двеју сила одговорних за Албанију. Имао је своје методе у дипломатији и чинило се да се није превише замарао директивама своје владе. У својим извештајима давао је негативну слику Албаније под кнезом, далеко негативнију него у стварности, како би истакао њене недостатке. Суштина његових извештаја била је да је Албанија осуђена на неуспех. У свему што је радио, био је одлучан да води пропаганду за Италију и да себи заузме јаку позицију код италијанске штампе, код италијанских представника у Драчу и међу члановима италијанског парламента у Риму. У Албанији су на њега гледали као на „Гарибалдија“. Наравно, он се увек ослањао на Есад – пашу као најмоћнијег лидера у земљи, којег је плаћала Италија, снажећи његову позицију. С обзиром на своје активности и харизму коју је донео с великом финоћом, убрзо је стекао велики углед у Риму, тако да је могао да држи под контролом свог министра иностраних послова Сан – Ђулијана. Алиоти је пружао Есаду сву потребну подршку, али принцу ниједну. Никада нећемо сазнати да ли је била званична италијанска политика да даје слободу свом званичном представнику у Албанији јер је, дубоко у себи, ишла истим курсом, а то није могла да учини отворено због савеза са Аустро – Угарском“. DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, XII, San Giuliano a Bollati, L. P., 14 luglio 1914, 157 – 158; C. Buchberger, „Erinnerungen aus meinen albanischen Jahren 1911 – 1914“, *Studia Albanica* (1973), Vol. I, 248 – 254.

²⁵³³ DDI, 1908 – 1914, Quarta serie, XII, Aliotti a San di Giuliano, T. U. 6824/741, 438.

²⁵³⁴ „Вероватно је, али не и сасвим сигурно, да ће за четири или пет година Русија бити много јача него данас, као што ће Румунија ће бити неупоредиво више непријатељска рема Аустрији. Прогнозе за Србију и Бугарску су тешке, док верујем да ће Грчка, због економског интереса, гравитирати потреба за зајмовима, услед своје географске ситуације, интелектуалног и културног афинитета према Француској, те да ће Шпанија гравитирати ка Тројној антанти ако Француска и Енглеска остану уједињене и биће скрупулозније остати неутрална ако се Француска и Енглеска не усагласе. Такође верујем да Аустрија тежи да се распадне, али за сада је војно врло добро припремљена и сигурно способна да нанесе много штете; није могуће предвидети колико то распаѓање може трајати, али је оно тешко избећи“. DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, XII, San Giuliano a Bollati, L. P., 14 luglio 1914, 160.

²⁵³⁵ BDOW 1898 – 1914, ed by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. XI, *The Outbreak of War. Foreign Office Documents June 28th – August 4th 1914*, London 1926, Bunsen to Grey, July 18th 1914, Doc. 59, 46.

Италијански представник у Београду известио је 4. јула да се у Монархији негује мишљење да је атентат последица „огромне завере са огранцима из Београда“, али је готово неприметно додао да је то теза према којој Беч „жели да усмера своје јавно мњење“.²⁵³⁶ Конзул у Будимпешти, Мартин Франклин, пренео је 4. јула да би било „прикладно да језик штампе, а посебно незваничне, буде такав да умири јавно мњење, а не да га узбуђује“, под претпоставком да царска влада „не жели да се упусти у изразито озбиљне компликације и авантуре“.²⁵³⁷ Италијански представник остао је импресиониран држањем отправника послова фон Шторка, којег је покушавао да „умири“ и „врати у мирнији живот“; пренео је да је српска штампа „објављивала разумне и уравнотежене чланке“, упркос ексецима руље против Срба у Босни и Херцеговини, оптужбама на рачун мајора Прибићевића, генерала Јанковића, „председника и душе Народне Одбране“ и „познатог аустрофоба Спалајковића“, наспрам „најокрутнијих оптужби и увреда аустро – угарске и германске штампе који су Београд описивали као јазбину убица“.²⁵³⁸ Италијански посланик Кора рачунао је на споразумевање с Хартвигом о основним правцима заједничког деловања у кризи.²⁵³⁹

Највећи део јавности, дипломатског кора и утицајних личности осудио је кршење дефанзивног карактера уговора о Тројном савезу од стране Аустро – Угарске, тајно припремљену и од Италије скривану провокацију Србије. Додатан разлог одустајања од подржавања Двојне Монархије, према уредништву *Corriere della sera*, био је у томе што је аустријски став према позној фази турско – италијанског рата био дубоко „лицемеран“: „она је спречавала Италију да има слободне руке на јадранској обали против Турске“.²⁵⁴⁰

Сан Ђулијано је тражио мишљење посланика Гвида Фузината²⁵⁴¹, професора међународног права и искусног познаваоца италијанске спољне политике, који је својевремено обављао функцију подсекретара за спољне послове у кабинету Висконтија–Веносте, о степену одговорности српске владе за атентат у Сарајеву. Болати је 18. јула обавио размену мишљења са Јаговом, који је, очекујући захтеве, изразио наду да ће они бити умерени.²⁵⁴² Берхтолд је немачком амбасадору рекао да је Мереј давао уверавања да је избегавао било какву расправу с италијанским министром у вези са српским питањем, будући да је био свестан министровог србофилског и антиаустријског осећања, у који је несумњиво упућена руска дипломатија. Мереј је,

²⁵³⁶ G. Merlicco, *Luglio 1914: L'Italia e la crisi austro – serba*, Roma 2018, 117.

²⁵³⁷ *Ibidem*..., 122.

²⁵³⁸ *Ibidem*, 135 – 136.

²⁵³⁹ Посланик Кора у Београду дао је специфичан опис околности у којима је преминуо руски посланик Хартвиг: „То је вероватно био први случај у историји да народ одаје почаст министру иностраних послова друге државе, тражи његово тело и подиже му споменик као вечни подседтник на његову захвалност и опомену својим непријатељима. Гест је величанствен и страшно значајан“. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia 1913 – 1914, 15 luglio 1914.

²⁵⁴⁰ BDOW 1898 – 1914, ed by G. P. Gooch and H. Temperley, Vol. XI, *The Outbreak of War. Foreign Office Documents June 28th – August 4th 1914*, London 1926, Rodd to Grey, August 4th 1914, Doc. 668, 349.

²⁵⁴¹ Саландра је имао похвално мишљење о Фузинатовом доприносу теорији међународних правних односа: „човек доказане физичке храбрости, био је веома слабашиног нервног темперамента; Ђолити га је позвао у Министарство просвете, али тамо није дуго издржао због дубоких поремећаја који су долазили од одговорности канцеларије“; на сличан начин је и одбио да буде у Министарству спољних послова. Занимљива су Фузинатова предвиђења тока ратних дешавања у којем посредно фигурирају и Словени: „Непоколебљиво сам уверен у коначну немачку победу, будући да су Немци најјачи на земљи против свих и свега; германска цивилизација је прва у целом свету; Словени још нису сазрели да их замене, а Француска пропада...“. L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914...*, Vol. II, 228; A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 141 – 142.

²⁵⁴² Саландра истиче да је Јагов у том тренутку „веома врло добро знао да ће бити захтеви намерно бити „претерани“. A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 70 – 72.

слично као и Бертхолд, писао да ће Сан Ђулијано „блефирати“, али да Италија, због своје војне и унутрашње политичке ситуације, не може да размишља о активној интервенцији.²⁵⁴³ Сан-Ђулијано је пренео немачком посланику у Риму 14. јула мишљење Фузината, стручњака за међународно право, да није могуће тражити опозив или укидање права на вођење националне пропаганде као средства деловања једне државе у њеним међународним односима (нарочито не када изостаје извршење неког конкретног дела као последице те пропаганде), и констатацију да Италија не би могла да прихвати борбу против начела националности.²⁵⁴⁴ Свестан да организације иредентистичког типа постоје и у Италији, министар је 22. јула најавио да Италија неће подржати захтеве супротне „либералним принципима јавног права“, „начелу народности на коме се темељило италијанско уједињење“ и да се „не може од државе тражити да делује другачије од онога како ми радимо“.²⁵⁴⁵ У истом телеграму, поделу Албаније између Аустро – Угарске и Грчке и надокнаду територије око Валоне (замислијене као независан протекторат) у областима насељених Италијанама у Аустро – Угарској, није прихватао због тога што би „статус Јадрана био модификован у корист Аустроугарске, која би стекла појачан утицај и силу у том мору на нашу штету“, понављајући да се не сме дозволити територијална експанзија Монархије после атентата.²⁵⁴⁶ Сан Мартино, секретар у Министарству спољних послова, по речима Мереја, изјавио је да „никада не би могао да помисли да су у сарајевској драми кривица може приписати и доказати српским официрима и званичницима.“²⁵⁴⁷

Сазнавши за садржај ултиматума, двојица италијанских државника нису крила своје нерасположење према истом. Навели су да је влади немогуће да држави обезбеди сигурност при негативном исходу реакције на ултиматум, и да неће моћи да се савлада отпор јавног мњења рату, и друге друштвене компликације.²⁵⁴⁸ Боравећи у бани Фјуђи, где се лечио од гихта, користећи време за разговоре са Флотовим, Сан – Ђулијано је конципирао, у неколико тачака, гледиште које би италијанска влада морала да заузме према Балхаусплацу и ултиматуму. Истакао да је „веома тешко, можда немогуће, а свакако опасно, увући Италију у рат који изазива Аустрија и који се води у интересу Аустрије“; додао је да „Италија нема обавезу да учествује у било каквом рату“, да се морају обезбедити компензације на територијално проширење Аустрије, или „макар и мања надокнада, или гаранције, да италијански интереси ничим неће бити оштећени, за било какву подршку коју бисмо дали савезницима“.²⁵⁴⁹ Саландра је уочавао да је циљ

²⁵⁴³ A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 72 – 73.

²⁵⁴⁴ В. Ђоровић, *Односи Србије и Аустро–Угарске...*, 704; L. Albertini, *Venti anni di vita politica. L'Italia nella guerra mondiale: La crisi del luglio 1914, la neutralità e l'intervento*. Parte Seconda, Volume Primo, Bologna 1952, 42.

²⁵⁴⁵ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, San Giuliano a Bollati e Avarna, 22 luglio 1914; Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925. Студија о изневереном савезништву...*, 1998, 33.

²⁵⁴⁶ Аварна је председника владе подсетио да су узроци неслагања између Италије и Аустро – Угарске отпочели у „несрећно доба Принетија“, у временском периоду пре и након Миршћеског споразума, када су почели да се нижу неспоразуми. Аварниним речима: „Упркос напорима које смо уложили, тада нисмо успевали да се договоримо, све док је гроф Голуховски боравио на Балплацу, како да искоренимо неповерење које је овде постојало и како да поновимо успоставимо односе с Монархијом, услед разлитог сагледавања реформи у Македонији, затварања италијанског универзитета у Инсбруку, анексије Босне и Херцеговине, одбијања да се покрене питање италијанског универзитета у Трсту“. DDI, 1908 – 1914, Quarta serie, XII, Avarna a San di Giuliano, 20 luglio 1914, L. 14, 247.

²⁵⁴⁷ Реч је о про – меморији коју је Де Мартино касније, на захтев Сонина, уобличио у форму званичног документа 20. августа 1915. DDI, 1908 – 1914, Quarta serie, XII, Promemoria del Segretario generale agli esteri De Martino, 20 agosto 1915, 317.

²⁵⁴⁸ A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 75 – 78.

²⁵⁴⁹ *Ibidem...*, 79 – 80.

ултиматума и провокације за рат „ширење германизма“, који би „Италију све ефектније окруживао, продирао и гушио“; био је уверен да би Краљевина Италија, чак и да оствари победу с својим савезницима, „постала прва вазална држава Монархије“.²⁵⁵⁰

Треба истаћи да је садржај ултиматума који је упућен Србији, у току завршне фазе Јулске кризе, који Пашићева влада није могла да прихвати, пронашао подударно отелотворење кроз акције аустријског посланика Мереја у Риму, којима је он у мају континуирано упућивао жалбе секретаријату Консулте, и самом Сан – Ђулијану, у вези непријатељских (махом омладинских) манифестација на југу Италије (област Напуља) против Монархије и деловања друштва Данте Алигијери, чије је моментално укидање у више наврата тражио.²⁵⁵¹ Према Саландрином сведочењу поводом ових дипломатских перипетија и напетости, италијанска јавност, уочи избијања светског рата, није једнако посматрала улогу Мађара и Хрвата, као огранка Јужних Словена, у европској и балканској равнотежи снага. За Мађаре су Италију, према Саландри, „повезивала сећања на заједничке антиаустријске тежње и поједине племените случајеве братства по оружју“, док је нека врста „надгорњавања“ за превласт на Јадрану и у пограничним областима (са мешовитим становништвом) са Словенима, „било древно и кобно“.²⁵⁵²

Торинска артиљеријска школа појавила се, током Јулске кризе, у плановима пуковника Душана Стефановића, министра војног, као војно–образовна установа у којој би могло да се одшколује неколико нижих официра, за усавршавање војних потреба земље.²⁵⁵³

Аварнину пажњу привукао је чланак објављен у часопису *Militärische Rundschau*. Посланик је имао намеру да обавести Сан – Ђулијана у вези идеја изнетих према држању Италије у новонасталим околностима. Аварна је истакао да је важност тог чланка лежи у чињеници да је као решење нудио споразум о посредовању. Подржава тезу да Аустроугарска монархија не сме да погреша супротстављајући се остварењу тежњи Србије за придруживањем Црној Гори, јер постоје историјски закони против којих нема потребе да се бори. Али Аустроугарска, да би дозволила српско-црногорску

²⁵⁵⁰ A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]*..., 87 – 88.

²⁵⁵¹ О томе пише сликовито Саландра у својим мемоарима. Он напомиње да су Мерејеве активности биле сведене на укидање суверенитета Италије, „мешање у наше политичке ствари“, што, у измењеним околностима, одговара садржају и околностима касније аустро – угарског ултиматума Србији, захтевима за распуштање Народне Одбране и отварањем полицијске истраге на тлу Србије. Италијански премијер наводи: „Мереј је стално тражио разлоге да се меша у наше ствари и да се жали. У Министарство унутрашњих послова дошао је лично да донесе неку увредљиву разгледницу, упућену аустријском цару, која му је стигла од нижеразредних најамних доушника. Морао је да буде уверен да ће разгледнице бити заплењене, али не без упозорења да ће то вероватно утицати на њихово поновно штампање, које ће бити праћено повећањем њихове цене. Речено му је да општина Рима жели да назове улицу по „мученицима из Белфиореа“, инсистирајући да се то не сме дозволити. Отишао је у Савет да се жали јер се чета официрских кадета 8. пешадијског пука, састављена од 120 људи пријавила за Дантеа Алигијерија и да је коришћена за сузбијање антиаустријских демонстрација. (...) Сан Ђулијано ми је пренео жалбу, додајући да је Мереју одговорио да Данте Алигијери није ни политичко ни иредентистичко друштво. Ја сам, међутим, изгубио стрпљење, написавши Сан Ђулијану: „Официрски кадети 8. пешадијског пука, по мом мишљењу, добро су прошли. Молим вас да размислите да ли није дошло време да Мереј схвати да ни он ни било ко други нема право да контролише нашу кућу. Они имају право да се жале само када су увређени. Ствар, одвећ, постаје неподношљива“. Мереј је крајем маја 1914. приговарао због политичког „анти – аустријског“ деловања републиканског депутата Наполеона Колајанија, познатог гласноговорника српских националних интереса. A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]*..., 47 – 49.

²⁵⁵² Премијер напомиње да „није било имена које је у Италији одвратније дочекивано од 'хрватског', што су Јужни Словени осећали“. A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]*..., 57 – 58.

²⁵⁵³ ДСПКС, књ. VII, св. 2 (1/14. мај–22. Јули/4. август 1914), прир. В. Дедијер и Ж. Анић, Београд 1980, бр. док. 446, 601 – 602 (Стефановић МИД – у Србије, 7/20. VII 1914, Пов. Ф/Б. Бр. 1545).

унију, мора да стави услове: препуштање Ловћена, затим обавеза дела Србије и Црне Горе да уништи све тврђаве дуж аустријске границе и да не подиже друге и обавезивање да не ствара луке на Јадрану и да нема војну флоту. Аварна је додао у телеграму да новине примећују да ће се Италија вероватно успротивити поседовању Ловћена од стране Аустроугарске, али додаје да се задатак дипломатије мора састојати у убеђивању Италије да је у њеном властитом интересу да аустро – угарска флота задржи безбедном базу у Котору, што ће јој омогућити брже придруживање италијанској флоти у Средоземљу.²⁵⁵⁴ Мартин Франклин је јављао да у Будимпешти није био антисрпских демонстрација, али да би било пожељно да се вести о српско-црногорској унији утишају. Кора је 5. јула обавестио Сан Ђулијана да је генерални секретар у Министарству спољних послова Србије британском отправнику послова уверљиво говорио о реалности подухвата „српско – црногорске уније“, која ће се остварити „пре или касније“, док је њему дан раније „било какву намеру Србије у том погледу одлучно порекао.“²⁵⁵⁵ Сан – Ђулијано је, позивајући се на руско – италијанску размену мишљења и савезништво, уверавао Флотова да Италији нимало не одговара аустријска намера да запоседне Ловћен, коју би Аустријанци оправдали уз намеру да се Црној Гори омогући територијално проширење ка Албанији. Такав исход био би, према Италијану, могућ само у случају да се у корист Италије Двојна Монархија унапред одрекне Трентина.²⁵⁵⁶

Берхтолд је издао упутства Мереју да се Консулти вести о ултиматуму саопште дан пре уручивања ноте београдској влади, али је 20. јула променио одлуку, и дозволио да се саопшти вест следећег дана.²⁵⁵⁷ Аварнин став да ће до рата између две суседне државе доћи уколико српска пропаганда у Босни и Херцеговини не буде заустављена, поклопило се са одбијањем помисли да би Италија могла учествовати у аустријском рату против Србије и Црне Горе, не искључујући „моралну или материјалну подршку“ против неке друге силе, која не подразумева словенске државе на Балкану.²⁵⁵⁸ Поделу Албаније између Србије и Грчке није сматрао опасним и немогућим чином, из политичке обазривости према другим балканским нацијама.²⁵⁵⁹

Михаиловић је Пашићу пренео да у Риму нису гајили симпатије према Францу Фердинанду због његовог клерикализма, фило–словенства и политичких ставова усмерених против Италије.²⁵⁶⁰ Сан–Ђулијано обавестио је средином јула Пашића да ће

²⁵⁵⁴ DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, XII Avarna a San di Giuliano, R. 1397/681, 4 luglio 1914, 47 – 48.

²⁵⁵⁵ DDI, Quarta Serie, XII, 1908 – 1914, Cora a San di Giuliano, 5. luglio 1914, T. Conf. 5960/ 137, 54.

²⁵⁵⁶ J. D. Treadway, *The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria – Hungary 1908 – 1914*, West Lafayette 1983, 181.

²⁵⁵⁷ L. Valiani, *The end of Austria – Hungary*, London: Secker & Warburg, 1973, 50.

²⁵⁵⁸ DDI, 1908 – 1914, Quarta serie, XII, Avarna a San di Giuliano, 18 luglio 1914, T. Gab. 753/60, 218.

²⁵⁵⁹ Аварна је 20. јула написао министру следећу депешу: „Међу разним решењима које је Ваша екселенција поменула у случају да независност и интегритет Албаније више нису могли да се одрже, чини ми се да би решење које би нам могло највише одговарати лежи у подели између Србије и Грчке. Тачно је да би то могло створити тешке непогодности за будућност Јадрана, јер би се таквим потезом омогућило Русији да, с једне стране, у случају ратних прилика, постави поморску базу у некој од албанских лука уступљених Србији и оним уступљених Грчкој, за коју се не очекује, бар за сада, због властитих интереса, да се помакне к Тројном савезу, већ да гравитира к Антанти. Ово решење би у сваком случају било пожељније од поделе Албаније између Аустро – Угарске и Италије, Уколико би се и обезбедила равнотежа Јадрана поделом Албаније између Аустро – Угарске и Италије, она би нам створила озбиљне потешкоће пред разним балканским државама. Штавише, не може се претпоставити да би такво решење признале силе Антанте.“ DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, XII, Avarna a San di Giuliano, 20 luglio 1914, L. 14, 246.

²⁵⁶⁰ Михаиловић пише: „Рекло би се пре да публика осећа ако не баш задовољство, а оно да им је уклоњена непријатност. Надвојводу Фердинанда нису волели у Италији. Овде су га представљали као човека који нагиње Словенима и према томе нерасположеног према Талијанима; као великог католикога

Двојна Монархија захтевати распуштање пансрпских удружења, позвавши га да тај захтев предухитри одлуком да их самоиницијативно расформира; предлог с италијанске стране био је да, након одређеног времена, та удружења добију могућност да се организују под другим именом.²⁵⁶¹

Сан – Ђулијано је 22. јула дао специфично тумачење кризе, у којем је поновио да Италија, због одбране либералних вредности своје унутрашње и спољне политике, неће дати сагласност за уништење Србије и Румуније.²⁵⁶² Истог дана пренео је српском отправнику послова, на његову констатацију да Италија, као и Русија, има циљ да не дозволи слом Србије, да ће Италија дипломатским средствима помоћи Србији у кризи изазваној атентатом, али да због тога неће улазити у рат; италијански министар га је посаветовао да се српска влада „повуче“ према Аустро – Угарској, и да се Србија „не залуђује да ће Русија због ње ући у рат“, на шта је добио одговор да ће се то ипак одиграти, због притиска „руског јавног мњења на владу у Петрограду“.²⁵⁶³

Криза се продубљивала а Италија налазила пред тешким, неповољним тренуцима. Државном саветнику Марескотију гроф Форгач је крајем јула 1914. суптилно и индиректно ставио до знања да би Италија требала да изађе из неутралне позиције и стане уз Централне силе и да не постоје разлози због којих она треба да страхује од Монархије по питању Јадрана, јер ће, задржи ли тај став, уследити претња

и заступника папских права и као шефа војне аустријске струје, која ни мало није пријатељски расположена према Италији. Такав будући аустријски цар задавао је бриге свим талијанским круговима, и његов нестанак није их непријатно дирнуо. Као чланови једног културног народа, Талијани не могу отворено да изјављују то задовољство, али се оно осећа.“ Михаиловић је Пашићу пренео да је радозналост новинара била толика да су многи од њега тражили интервју о догађају и да нису скривали симпатије и наклоност према Србији. Он наводи да је „један озбиљан новинар, који је Министарству одлично познат из последњих наших ратова отишао у својим осећајима – чисто талијанским – да ми је послао неколико речи: *Grazie, Givela Srbija*“. Садржај извештај поклапа се готово у целини са ставовима Саландре, Ђолитија и Малагодија – Франц Фердинанд био је „непријатељ Италије“, „фанатични, тврди, шкрти апсолутиста који презире подјармљене народе“, „противник италијанства“. Слично мишљење проналазимо и у писму Андреа Тореа Луиђију Албертинију од 1. августа 1914: „Да је престолонаследник поживео, рат који се сада води против Србије, био би управљен против нас. А Сан – Ђулијано се шалио и правио лакрдије пред понором!“. ДАС, МИД ПО, микрофилм 411, I/114 – 115 (Ф–I, AI/3, 1914, Дос IV, Михаиловић Пашићу, 23. јуна 1914, Пов. Бр. 2488); O. Malagodi, *Conversazioni della guerra...*, vol. I, 11; A. Salandra, *La neutralità italiana...*, 16 – 20; G. Giolitti, *Memorie...*, Vol. II, 257 – 259; L. Albertini, *Epistolario...*, Vol. I, 253–254.

²⁵⁶¹ G. Merlicco, *Luglio 1914: L'Italia e la crisi austro – serba...*, 200 – 201.

²⁵⁶² Формулација италијанског министра пренесена је на следећи начин: „Што се тиче питања која ће Аустро – Угарска поставити Србији, јасно је да их можемо подржати само у мери у којој се они придржавају либералних принципа нашег јавног права. Стога нећемо моћи да се придружимо аустроугарском кораку у оном делу у којем се од српске владе тражи да ограничи слободу штампе и удруживања, као и пропаганду идеја, јер не можемо тражити од једне државе да ради другачије од онога што радимо ми који управо имамо такве слободе и намеравамо да их задржимо. Дакле, ако се таква питања изнесу, нећемо их моћи подржати зато што би то створило преседан против либералних метода које наша влада користи у сличним случајевима и које ће увек користити интерно. Што се тиче аустроугарске војне акције која ће, према Јагову, морати да крене одмах и директно против Београда, а не према Ловћену или било којој другој тачки у правцу Јадрана, наш је интерес да Србија не буде сломљена и да се Аустро Угарска не увећа или, да не дође до стварања ситуације која ће касније олакшати њено проширење, што би подразумевало да не можемо да водимо политику супротну нашим интересима. У вези са ограничавањем ширења сукоба, примећујем да ће навођење Аустро-Угарске да верује да ће сукоб бити локализован помоћи да се подстакне на акцију која је супротна нашем интересу. Што се тиче понашања Русије, вероватно ће бити изнуђена да делује, ако види да Србији прети опасност да буде сломљена; Румунија такође има исти интерес као и ми, да Србија не буде сломљена“. DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, XII, San Giuliano a Bollati e Avarna, 22 luglio 1914, T. Gab. 741, 270 – 271.

²⁵⁶³ DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, XII, San Giuliano a Avarna, Bollati, Imperiali, Carlotti, T. Gab. 749, 278.

појављивањем француске морнарице на јужном Јадрану, близу црногорске границе, на коју Италија неће моћи да остане равнодушна.²⁵⁶⁴

Сан – Ђулијано је 27. јула издао налог Болатију да се ступи у контакт са фон Јаговом с циљем да Немачка уђе у аустријско – италијанске преговоре, којима би се избегао сукоб између две државе, будући да директни преговори између Беча и Рима нису били могући.²⁵⁶⁵ Министар је 27. јула појаснио Болатију да Јагову саопшти да никакав споразум између Аустрије и Италије по питању територијалних уступака није могуће остварити, и да би претварање Котора у аустријску поморску базу било рушење равнотеже снага на Јадрану.²⁵⁶⁶ Веровао је да Румунија може зауставити Бугарску у намери да побуни бугарски део становништва у Македонији по доласку владе у Ниш, али и да преко посланика Фашотија може деловати код румунске владе да учини све како би Србија попустила, верујући да последњег тренутка да рат може бити избегнут, нарочито сазнањем „да Србија даје наду да ће попустити тренутним аустријским захтевима, онда када би је затражиле све силе.“ Флотову је 28. јула Ђулијано саопштио да „морамо да гледамо на стварност каква она јесте и да за нас постојање јаке и независне Србије као елемента равнотеже и главног ослоњаца против могуће аустријске освајачке експанзије на Балканском полуострву јесте интерес првог реда.“²⁵⁶⁷ У разговору са отправником послова у Риму Михаиловићем, Ђулијано је подржао идеју да ће, по његовим речима, појашњења која би Русија или друге силе могле да затраже (у вези обима и карактера истраге аустријских званичника) у великој мери олакшати Србији да прихвати аустријске захтеве.²⁵⁶⁸ После разговора са Нац-бејом, турским послаником у Риму, који није крио задовољство због слабљења Русије, и разговора са Ризовим, који је нагласио извесност побуне у македонским крајевима Србије након повлачења владе у Ниш и неминовност уласка Бугарске у рат против Србије, Сан Ђулијано је упутио телеграм у Букурешт да Румунија спречи овај план Бугарске директним посредовањем.²⁵⁶⁹ У више наврата понављао је да је препрека аустријским

²⁵⁶⁴ Марескоти је у телеграму Сан – Ђулијану од 1. августа пренео да му је Форгач саопштио да има „велику веру у савршену војну организацију Немачке и да је задовољан аустро – немачким ратним успесима“, те да постоји „сагласност у Монархији између Чеха, чешких Немаца, Пољака и „патриотских“ Италијана из Трста у вези енергичног деловања против Србије“. Марескоти пише: „(...) да ли из приметног неповерења у коначну победу или због прикривеног покушаја да нас извуче из неутралности, [Форгач] је изрекао и ову реченицу: 'Ви који сте се толико бојали Аустрије на Јадрану, у чему јамачно није било никакве опасности по вас, будући да је она означавала праву италијанско – аустријску равнотежу у том мору, ви ћете се наћи у сасвим другачијем положају када Французи буду у Котору“. Описујући сусрете са Берхтолдом пре 25. јула, Марескоти у мемоарима наводи да је Форгач био „један од главних инспиратора рата против Србије“. L. Aldrovandi Marescotti, *Guerra Diplomatica. Ricordi e frammenti di diario (1914 – 1919)*, Milano 1936, 38, 40 – 42.

²⁵⁶⁵ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 40.

²⁵⁶⁶ Сан Ђулијано је Болатију и Аварни саопштио: *Директни преговори између Италије и Аустрије нису могући. Они би произвели потпуни слом. Веома је хитно да ове преговоре покрене Немачка. Једина могућа територијална компензација за нас је уступање дела италијанских аустријских покрајина, што би одговарало њеном територијалном проширењу на другој страни. Аустријска анексија Ловћена или обавеза Црне Горе да не изврши фортификације на њему, трансформисала би Котор у велику поморску базу, модификујући на нашу штету равнотежу Јадрана и никако не би наишла на противљење Мађарске коју спомиње Јагов. С друге стране, без одговарајуће територијалне компензације, ово би непоправљиво сломило Тројни савез, а такође би могло изазвати такво узбуђење у италијанском јавном мњењу да би натерало Владу да ратује против Аустрије. Хитно апеловати на умирујући став, то може само Немачка.*“ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, XII, San Giuliano a Bollati e Avarna, 27 luglio 1914, T. Gab. S. 767, 362.

²⁵⁶⁷ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, XII, San Giuliano a Bollati e Avarna, T. Gab. 787, 398.

²⁵⁶⁸ DDI, San Giuliano a Imperiali, Avarna, Bollati, Carlotti, Fasciotti, Squitti, Ruspoli, 408 – 409.

²⁵⁶⁹ *Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria...*, 104.

територијалним експанзијама члан VII Уговора о Тројном Савезу, који, изузев Албаније, регулише балканска питања. По сазнању одбредби ултиматума, Титони је, изненађен, грофу Сечењу, аустро–угарском посланику у Паризу, пренео да му се чинило као „да Аустрији није довољно да греши“, већ да „жели да иде за тим да се неправда која јој се чини пред очима целог света представи као највећа могућа“.²⁵⁷⁰

Саландра је назначио да је у вези са избијањем сукоба делио став посланика Империјалија у Лондону, да ће приступање Италије Антанти очувати позиције Италије на Балкану и Медитерану и да је одлука о неутралности мудра; Империјалијев телеграм од 14. августа 1914. наводи као пример политичког става који је у целини подржавао.²⁵⁷¹ Саландра описује као „фанстастичне“ и неистините тврдње листа *Idea Democratica*²⁵⁷², непријатељски окренутом према влади, да се Италија „*usque ad finem*“ одрекла Трста и Далмације у корист добијања Валоне и Трента од Аустрије.²⁵⁷³

Са различитих страна стизали су гласови да опхођење италијанске дипломатије према Црној Гори није било задовољавајуће. Маркиз Патерно, отправник послова Италије на Цетињу, упозорио је Гавриловића да се аустро–угарске трупе окупљају у области Бокоторског залива, за здружени напад на црногорску границу. На Гавриловићево питање због чега није директно упозорио црногорску владу, италијански представник је одговорио да не може на официјалан начин да „потказује“ савезничку силу.²⁵⁷⁴ Камбијасо је 24 и 25. јула, у разговору са Пламенцем настојао да приволи Црну Гору да остане неутрална – влади је преносио да ће краљ и влада одуговлачити са доношењем одлуке, због неповољне ситуације државних финансија.²⁵⁷⁵ Аварна је 26. јула истакао: „Уколико је тачно оно што се тврди, да покрет за такву унију постоји не само у Србији већ и у Црној Гори, краљу Николи биће тешко да самоиницијативно утаначи сличну конвенцију супротну општем расположењу, будући да би страним силама уступила део своје територије, који је био предвиђен да гради српско национално јединство. С друге стране, ако би до овог територијалног уступања дошло у самом тренутку заједништва две Краљевине, онда би се то могло одиграти и након приступања Србије. Иако Ловћен нема исти значај за ову државу као за Црну Гору, сумња се да би то дозволила, с обзиром на непријатељство које постоји у Србији према Аустро-Угарској, чак и ако би тај трансфер представљао компензацију која се даје монархији због њеног придруживања поменутој унији..²⁵⁷⁶

²⁵⁷⁰ Титони је описао да је „ултиматум представљен у форми такве нечувености и презира сваког облика.“ T. Tittoni, *Il giudizio della storia sulla responsabilità della guerra*, Milano 1916, 10; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро – Угарске...*, 720.

²⁵⁷¹ A. Salandra, *La neutralità italiana [1914]...*, 152.

²⁵⁷² Лист масонско – републиканске оријентације, с афилијацијом према идејама демократског интервенционизма, који је уређивао новинар Ђино Бандини. T. Rovito, *Letterati e giornalisti italiani contemporanei. Dizionario bio-bibliografico*, Napoli 1922, 421.

²⁵⁷³ A. Salandra, *La neutralità italiana [1914]...*, 235.

²⁵⁷⁴ У документу је употребљен израз *dénoncer*, који може означити и „пријављивање“ и „отказивање“ (прекид). DDF, Troisième Serie (1911 – 1914), Tome X (17 mars – 23 juillet 1914) Paris 1936, Delaroche – Vernet à Bienvenu – Martin, 17 juillet 1914, T. n° 64. Très confidentiel, 756.

²⁵⁷⁵ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 36 – 38.

²⁵⁷⁶ Аварна је на крају делеше додао да није извесним претпоставити да би Аустро – Угарска у таквом случају могла сматрати продају Ловћена одговарајућом компензацијом, пошто не би могао представљати ону гаранцију коју монархија жели да стекне против опасности којима би је унија две Краљевине могла изложити у будућности: „Према томе, иако се чини да су односи између Аустро-Угарске и Црне Горе сада нешто бољи, горе поменуто хипотезу, ако је не треба апсолутно искључити, не треба је лако ни прихватити, , као што претпоставља отправник послова у Цетињу.“ DDI, Quarta serie, XII, 1908 – 1914, Avarna a San di Giuliano, 26 luglio 1914, T. Gab. S., 834/75, 348 – 349.

Секретар министарства спољних послова Бјанкијери одржао је разговор са Мерејем, аустроугарским послаником у Риму, и том приликом му саопштио своје тумачење јулске кризе. Указујући на политичку опрезност Сан – Ђулијанове политике, које је утицало да се италијанско јавно мњење за деценију промени у помирљивом смислу према Аустрији, навео је да би „уколико Србија не прихвати аустријске захтеве, то повукло за собом такве последице, о којима ни Аустриј нема дефинисано крајње мишљење“; став који би заузела Русија и оно што би имали Црногорци, Бугари и пре свега Румуни непознат је фактор.²⁵⁷⁷

Крајем августа, Михајловић је у Консулти имао састанак са министром колонија Фердинандом Мартином. Влади у Београду пренео је да је министар има велики утицај у влади и да „владине кругове веома занима улазак српске војске у Босну“, те да се политика неутралности мора напустити.²⁵⁷⁸

Објаву рата Србији и избијање непријатељстава на лицу места, као сведок турбулентних догађаја, испратио је и секретар посланства Ђулијано Кора (Giuliano Cora) (1884–1968), који је у то време службовао у Београду. Прослава Видовдана у Београду 28. јуна 1914. за Кору је била дан за памћење. Он је био фасциниран начином организовања свечаности и привржености српског народа обележавању највећег национално-верског празника. Описао је масу сељака у „живописним ношњама“, мушкарце „препланулог лица, од којих су многи били унакажени од последњег рата“, окружени „топлим дивљењем народних маса“.²⁵⁷⁹ Вест о убиству надвојводе Фердинанда Кору је затекла у посети посланству Русије, код посланика Хартвига, о чијој је дипломатској вештини имао високо мишљење и чију је смрт, од срчаног удара, индиректно видео као последицу негативне кампање коју је против руског посланика започео бечки лист *Reichpost*. Према Кориним речима, „после Пашића, Хартвиг је био најомиљенија личност у српском народу“. Аустро-угарског отправника посланика у Београду Стока описао је као „нервозног човека“, недавно отпуштеног са дуготрајног лечења у санаторијуму због „менталних проблема“, који је одмах заузео изразито непријатељски став према српском народу. На посмртној миси 2. јула, поред Коре је стајао пуковник Јелинек, војни аташе Двојне монархије, који је наглас коментарисао поједине министре у влади као чланове „Народне одбране“ и „убице“. Кора је у Београду у извештају од 1. јула назначио је да је расположење српске јавности у Београду на вест о атентату дочекано „с неверицом и дубоким запрепашћењем, али очигледном равнодушношћу“. Он наводи да је хапшење Јефтановића (таста министра Спалајковића) и Шоле изазвало велики немир у Србији, а да су по повратку у Земун Срби који су дошли на прославу Видовдана у Београд хапшени и претресани. Преноси да је Чабриновић „био запослен у београдској штампарији, а Принцип на студијама“, што је створило непостојано уверење и претпоставку постојања огромне завере чији је огранак био из Београда.²⁵⁸⁰ Додаје да је то преовлађујуће мишљење у Аустрији. Наклоност аустријских листова, као и разговора који је Кора водио са Ди Сторком, отправником послова аустријског посланства, пружају на увид, како извештава Кора, да је војни аташе посланства који је био у Сарајеву пренео да су бомбе у форми боце

²⁵⁷⁷ DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, XII, Bianchieri per di Sangiuliano, 26 luglio 1914, 354 – 357.

²⁵⁷⁸ ДАС, МИД ПО, микрофилм 430, XIV/417 (Ф-XIV, 1914, Дос VII, 8, Пов. бр. 4828).

²⁵⁷⁹ Утисак „безбрижне будућности“ Кора је појачао описима народних игара на Калемегдану и забавама приређеним у част прославе Видовдана, којима је тог дана лично присуствовао. DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, XII, Cora a San Giuliano, 1 luglio 1914, R. Ris. 747/133, 25–27; G. Cora, „Belgrado 1914.“ *Rivista Di Studi Politici Internazionali* 8, n. 4 (1941), 513–518.

²⁵⁸⁰ DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, XII, Cora a San Giuliano, 7 luglio 1914, R. r. 767/136.

прављење у фабрици оружја у Крагујевцу.²⁵⁸¹ Из извештаја 7. јула Кора спомиње два инцидента везана за боравак престолонаследника Александра у аустријском посланству и одбијање руског посланства да спусти заставу на пола копља. Поред признања да је лично допринео смиривању личне нетрпељивости де Сторка према Грујићу, додаје да је понашање српске владе „изузетно“ и „здивљујуће“.²⁵⁸² У истом телеграму, Кора је као документ придодео посебну ноту српске владе о негирању умешаности у скривање, учешће у завери. Кора је био убеђен да се мржња српског народа против Аустро – Угарске додатно увећала, и дачак и ако аустроугарска влада затражи од српске владе да спроведе истрагу у Београду, биће готово немогуће утврдити било какву одговорност; чињеница да су бомбе српског порекла није довољна да сугерише постојање завере.²⁵⁸³ Кора је живо коментарисао смрт руског амбасадора Николаја Хартвига у аустријском посланству 10. јула приликом посете барону Гизлу од Гислингена, и дао је опис његове сахране у Београду, уз симпатије према његовој личности.²⁵⁸⁴ Кора је 10. јула добио упутства од Сан- Ђулијана да Пашића обавести како је италијанска влада, тачније сам италијански министар спољних послова, од немачког амбасадора Флотова у Риму добио информацију да ће Аустро-Угарска као казнену меру против Србије и Црне Горе на препад извршити напад на Ловћен.²⁵⁸⁵ Кора је преносио и вести о сусрету и разговору са Пашићем на Теразијама, којима је присуствовао преводилац и тумач Дионизије де Сарно Сан Ђорђи (1856-1937), которски професор музикологије, педагог, аутора демографско - економског извештаја о Србији из 1909²⁵⁸⁶, које је описао дубоко емоционалним, при чему је председник српске владе захвалио Италији на забринутости за могуће избијање рата. Мисија код барона Гизла прошла је неуспешно, будући да аустро-угарски посланик није желео да прихвати деловање Коре на смиривању тензија. После неочекиваног сусрета са Сторком у центру Београда, Кора је тврдио да је уз посланика Русије, био први дипломатски представник стране државе у Србији који је сазнао за садржај ноте и детаљно своју владу, као и друга посланства у Београду упознао са њом. За ноту је сазнао пре барона Сквитија, који се у Београд вратио 24. јула и који, према речима секретара, није желео да поверује у озбиљност ултиматума. Кора је у Београду остао до краја 1914. Према извештају који је добио Михајловић, Кора је јављао у Рим

²⁵⁸¹ Вест о сусрету стигла је у Рим пре Кориног извештаја, из телеграма војног аташеа у Београду. Стога је 4. јула Сан Ђулијано брзојавио Аварни: „Оцењује се да је политичка ситуација у Београду донекле деликатна због међусобног националног узбуђења. Молим вас, телеграфишите ми што више о томе“. Кора пише: „У свим коментарима, међутим, приметио сам значајну нијансу: стигматизацијом злочина превише се инсистира на штети која се од тога може проузроковати Србији, у овом тренутку који јој налаже да буде у мирним односима с Монархијом“. *Ibidem*, 25 – 26.

²⁵⁸² „Понашање српске владе и целокупног јавног мњења било је одиста здивљујуће у овим тужним околностима. Без обзира на узбуђеност духова због експреса руље против босанскохерцеговачких Срба, упркос најгрознијим оптужбама и увредама аустроугарске и германске штампе која је Београд описивала као брлог убица, упркос инсинуацијама о сагласности саме српске владе у завери која се овде организује, и влада и јавно мњење одржавају мирно и коректно држање, настојећи да избегну било какав повод да оптуже Аустрију, чији поступци покушавају да компромитују Владу и српски народ, експлоатишући сарајевску трагедију за политичке циљеве, што је постало јасно од почетка овим оштроумним оријенталним умовима, који сви до једног познају политички и дипломатски систем суседне монархије.“ DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, XII, Cora a San Giuliano, 7 luglio 1914, T. 767/136, 72 – 73.

²⁵⁸³ *Ibidem*, 73 – 74.

²⁵⁸⁴ DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, XII, Cora a San Giuliano, R. 787/ 140, 138 – 140; G. Cora, „Belgrado 1914.“ *Rivista Di Studi Politici Internazionali* 8, no. 4 (1941), 513– 530.

²⁵⁸⁵ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, XII, Cora a San Giuliano, 11 luglio 1914, T. Gab. S. 732/141, 114.

²⁵⁸⁶ D. di Sarno San Giorgio, Cenni storico-statistici sulla Serbia, *Bollettino del Ministero degli Affari Esteri* (Aprile 1909), N. 373.

да је „срамна паника у посланству Аустро–Угарске у Београду неоправдана“ и да није било „ни најмањег инцидента“ који би оправдао хитне мере за одлазак аустро–угарског амбасадора, са породицом, из српске престонице.²⁵⁸⁷

Никола Сквити 8. августа својој влади јавио је да је одлука да Италија прогласи неутралност изазвала опште одушевљење и задовољство у Србији, истакавши да су српска влада и јавно мњење сагласни у давању највеће могуће оцено понашању Италије у „садашњем трагичном тренутку“.²⁵⁸⁸ После атентата у Сарајеву, конзул у Скадру, Карло Гали, продубио је своје увиде из 1912. да је свеобухватан програм компромиса између Италијана и Словена неопходно постићи у што бржем року, указујући на ургентност постизања темељног заједничког ратног програма са Србијом. Гали је додао да ће тријалистичким решењем Аустро–Угарска пацификовати словенску опозицију у Бечу и „сву тежину непријатељстава“ у Албанији и Балкану окренути против Италије.²⁵⁸⁹

Попут свог колеге Коре, друштвено – политичке последице атентата пратио је и конзул у Сарајеву Натале Лабија. Поводом неколико инцидентата у којима је учествовала омладина у Сарајеву и Мостару у мају 1914, конзул Лабија дошао је до закључка да у Босни и Херцеговини постоји „високи знак националистичког буђења које би карактерисала намера да се сви словенски елементи, без разлике вероисповести, уједине кроз један иредентизам“.²⁵⁹⁰

Напуљски лист *Il Mattino*, чији је уредник био Едуардо Скарфољо, убиство Франца Фердинанда доживео је као трагедију, због очекиване политике реформи и ублажавања анти-италијанске реторике коју је престолонаследник индиректно најављивао. У тексту који се појавио у броју за 29-30. јул лист је дао коментар за Србе и Хрвате и показао разумевање за разлоге због којег су „српски националисти“ мрзели надвојводу.²⁵⁹¹

Након атентата, конзул у Сарајеву Натале Лабија желео је да информише Сан – Ђулијана о стању у српском националном покрету у Босни и Херцеговини и његовим почецима, односно политичким коренима „пансрпске пропаганде“, која је, према мишљењу конзула, била „вешта, жилава, упућена у одговарајуће директиве“, пропаганду коју деле „муслимани и католици“, а пре свега млади људи, у сразмери

²⁵⁸⁷ ДСПКС, књ. VII, св. 2 (1/14. мај–22. Јули/4. август 1914), прир. В. Дедијер и Ж. Анић, Београд 1980, 586. (Михајловић МИД – у Србије, 4/17. VII 1914, Пов. Бр. 2696).

²⁵⁸⁸ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma 1954, Squitti a SanGiuliano, Nisch, 8 agosto 1914, T. 7830/32, 68.

²⁵⁸⁹ C. Galli, Missione in Albania dal diario di un Regio Console (1913-1915), *Storia e politica internazionale* (dicembre 1939), VI, n. 4, 733.

²⁵⁹⁰ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna, b. 236, f. Rapporti di Consolato Sarajevo, Labia a Avarna, 7 giugno 1914, N. 211/1455.

²⁵⁹¹ „Хрвати су се одувек посредством коришћења религије, држани удаљени од своје српске браће, која је једина која спречава српске националисте да у њима пронађу савезнике за свој иредентизам. Уплитање клерикалне странке у српски свет стога се наставља; природно је да су Срби идентификовали репресију њиховог националног осећања у својим манифестацијама са превладавајућим аустријском клерикалном странком и са његовим претпостављеним вођом, надвојводом. Њему су, више него самом цару, српски националисти потом приписивали континуирану борбу иза које стоји влада и њени агенти, сузбијање школа, православних цркава, гимнастичког друштва, новина, штампаних руским словима, а не на латиници; управо њему је приписивана дугогодишња политика непријатељства према Србији која је почела са анексијом Босне и Херцеговине, и која се сада завршава у програму албанске аутономије, створене како би се потиснуле српске испоставе које су, како подсећамо, већ окренуте Јадранском мору, у њиховом чудесном маршу.“ U. Frasca, „*Il Mattino*“, *la stampa europea e la crisi austro-serba del luglio 1914*, Napoli 2012, 13-14; Упоред.: М. Ковић „Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (19. јун-2. јул 1914)“, *Глас. Српска академија наука и уметности. Одељење историјских наука*, CDXXVIII, Књ. 18, Београд 2018, 363 – 373.

коју је тешко и грубо проценити. Упутио је и грофу Аварни исти меморандум у којем расправља о четири питања аустроугарске политике у Босни и Херцеговини и „пансрпској пропаганди“. Они „одушевљено“ иду уз националистичку идеологију Срба, из које, захваљујући поменутој пропаганди, изјављују да се разликују само по разноликости религије, а не по раси и по идеалима који су јој својствени.²⁵⁹² Сарајевски атентат и последице проистекле из нерешеног српског националног питања у Босни и Херцеговини навеле су италијанског конзула у Сарајеву, Лабију, да у извештају од 4. јула 1914. напомене да „чак ни муслиманско становништво, које је бројчано друга по величини заједница у земљи, не гаји велике симпатије према Двојној монархији, пошто је подељено између оних који су 'одлучни Срби' и оних који су 'индиферентни'“. Лабијин утисак је да међу млађим припадницима муслимана преовлађује прва од две оријентације, јер их у том правцу „гура“ српска пропаганда, која има за циљ да покаже да „иако су различите вере, припадају истој раси – што се види из језика и изгледа, а као такви треба да имају исте патриотске идеале.“²⁵⁹³ У поменутом извештају, Лабија проучава домете српске иредентистичке идеје и тврди да оне нису ограничене само на православне Србе, већ и на католике и муслимане, међу којима многи млади деле „одушевљено националистичке идеје Срба“.²⁵⁹⁴ Констатује да су Срби најјачи фактор у Босни и Херцеговини, с обзиром на њихово имовинско – материјално стање и пњихов самосталан карактер“ и да у њиховом покрету „делује да све више учествују млади академци и средњошколци из Босне, као и многи млади наставници.“²⁵⁹⁵ Лабија се питао да ли је могуће да Аустро-Угарска примени „реакционарну политику“, с обзиром на последње догађаје, под претпоставком да би то могло „да се уради без озбиљних опасности“, како да „поништиме вишегодишњи извор свесрпске идеје и агитације која, следствено томе долази из Београда?“. Лабија је Аварни саопштио да сумња у озбиљност гаранција које би Србија дала Аустро – Угарској.²⁵⁹⁶ Италијански конзул у Сарајеву Лабија прокоментарисао је атентат 28. јуна утиском да су се у Сарајеву и Мостару одиграли спорадични улични инциденти против Срба, тј. српских дућана и трговаца, а да је опште расположењу у Сарајеву било анти – српско.²⁵⁹⁷ Лабија је инциденте у вечери и ноћи 28. и 29. јуна описао као „ограничене“, у којима је учествовао извештајан број људи, које су довеле до наглог уништавања имовине сарајевских Срба и њиховог наглог сиромашења, од којих је најпознатији био

²⁵⁹² ADSMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 - 1938, b.104, Labia a Sangiuliano, 24 luglio 1914, s.n.

²⁵⁹³ G. Merlicco, „Alle radici della grande Guerra“, *A venti anni dagli accordi di Dayton*, a cura di G. Motta, Canterano 2017, 25.

²⁵⁹⁴ *Ibidem*, 31.

²⁵⁹⁵ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna, b. 236, f. Rapporti di Consolato Sarajevo, Labia a Avarna, 7 giugno 1914, N. 211/1455.

²⁵⁹⁶ ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, b. 236, f. Rapporti di Consolato Sarajevo, Labia a Avarna, 24 luglio 1914, N. 308 /1936.

²⁵⁹⁷ Лабија у телеграму Сан Ђулијану пише: *Преовлађује мишљење да је атентат био организован од пансрпских националиста. Чак и власти, а да још нису дале званично саопштење, то признају. Утврђено је да су бомбе дошле из Београда где је све било припремљено по унапред утврђеном плану. (...) Надвојводина смрт импресионирала је званични свет и несрпско становништво. Српско становништво остало је равнодушно. Синоћ су антисрпске демонстрације резултирале мањим инцидентима. Саопштено је јутрос, премда о томе немам сазнања, да су неки Срби поцепали плакате намењене жалости које су поставиле власти. Међутим, од јутрос, руља, премда не многобројна, наставља потпуно неометано да пустоши и уништава све што припада Србима, у кафанама, хотелима, продавницама и приватним кућама. Ови експеси трају и данас. Штета је већ огромна. Чак се и у провинцији одиста слично догодило, наводно је спаљено неколико српских кућа у Мостару. Страхује се од озбиљних реакција Срба који су овде врло бројни и поприлично храбри.* Labia a San Giuliano, 29 giugno 1914, T. 5786, Quarta serie, Vol. XII (28 giugno – 2 agosto 1914), 8 – 9.

случај затварање „полу–уништеног хотела Европа“, у власништву Глигорија Јефтановића. Закључио је да су власти намерно допустиле инциденте. Писао је да је гомила од „неколико стотина лоших дечака и руље“, делујући „потпуно неометано“ „пљачкала и уништавала све што је припадало Србима“, процењујући материјалну штету причињену српском живљу на око 10 милиона аустријских круна.²⁵⁹⁸ За Франческа Молику, дописника који је пратио ове инциденте, жртве „аустријског терора“ су недужни српски цивили, који због „неизбројивих велеиздаја“ према војним властима доживљавају тешке прогоне, упоредиве са „неким обликом герилског рата“; „вешање људи који бивају осумњичени и због држања упаљеног светла у својим домовима“ у Сарајеву одраз је „немачке мржње према Србима“, док је рат против Срба последица „свирепих метода власти“ Беча.²⁵⁹⁹

Посебну „драму“ у Консулти крајем јула изазвала је тзв. афера Гарони. Италијански амбасадор у Цариграду, сенатор Гарони, примио је 15. јула у Цариграду изјаву немачког амбасадора Вангенхајма поверљивог карактера, за коју се Гарони двоумио да ли да је по повратку у Италију саопшти влади, на шта је, као дипломата првог ранга, био обавезан.²⁶⁰⁰ Тежину кривице на Гаронија пребацио је, осим Сонино, и Салваторе Барцилаи, који ће јула 1915. постати министар за нове колоније, у говору који је одржао 26. септембра 1915. у Напуљу. Према обавештењима које је Консулта добила, немачки амбасадор је најавио, осам дана пре него што је нота упућена Србији, да ће она бити таква да ће рат учини неизбежним.^{2601 2602} Војни аташе италијанске

²⁵⁹⁸ G. Merlicco, *Luglio 1914...*, 71 – 72.

²⁵⁹⁹ F. Mollica, „Il regno del terrore in Bosnia Erzegovina“, *Corriere delle Puglie*, 18 ottobre 1914.

²⁶⁰⁰ Ову информацију први је италијанској јавности саопштио у октобру 1915. Салваторе Барцилаи, тадашњи министар без портфеља у Саландриној влади, задужен за ресор „ослобођених земаља“ (*delega alle Terra liberate*), први функционер Републиканске партије Италије (републиканац) који је преузео неку дужност у извршној власти Савојске монархије. S. Barzilai, „La vittoria sarà delle nostre bandiere“, *Conferenze e Prolusioni* (1 ottobre 1915), N. 19, Anno VIII, 374.; В- Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро–Угарске у XX веку*, Београд 1992, 702. У својим мемоарима, Саландра наводи да се Гарони, пошто се вратио у Италију у позно лето 1915, заједно с још једним чланом амбасаде који је знао за разговор који је вођен с Вагенхајмом, плашио да ће овај то испричати, па је настојао да се о томе не говори. Полемика око Гаронијевог „нетелеграфисања“ тако важне информације протекла се и до 1917. године, када се у полемику укључила и торинска *La Stampa*, „традиционално нерасположена према Саландри“ и у време Јулске кризе „неутралистички расположена“, али с намером да одбрани Гаронија, који је своје шифроване телеграме и документацију амбасаде вратио по повратку у Италију у јесен 1915. Одлука да се уместо шифрованог телеграма, телеграм о сазнањима које је добио од Вагенхајма 15. или 16. јула у Италију допреме бродом била је идеја да би садржај телеграма могао бити пресретнут и откривен. Идеја је била да извештај буде телеграфисан исте вечери 15. или 16. јула: али, након „темељног прегледа“ и сагледавања ситуације, и уз промишљено разматрање, договорено је да је мудрије послати га италијанским паробродом који полази - случајно - истог дана, него да то повери телеграфу. У ствари, шифровани извештај био је затворен у дипломатском коферу, „прописно запечаћен печатом амбасаде и поверен капетану италијанског пароброда који је пловио за Италију“. Разлог зашто је уместо телеграфа изабран пароброд била је сумња да би нека страна амбасада могла сазнати за шифровани телеграм или га разоткрити на погрешан начин, и направити додатне компликације. Торинска *La Stampa* кривицу је свалила на Сан – Ђулијана, који није промјетно реаговао на време, јер је „из других извора“ сазнао за оквиран, ултимативни тон ноте која ће бити уручена Београду. „Il marchese Garroni e von Wangeheim. Una confidenza, una leggenda ed una enormità della censura“, *La Stampa*, 16 agosto 1917, N. 226; S. Barzilai, *Luci ed ombre dell passato. Memorie di vita politica*, Milano 1937, 153.

²⁶⁰¹ L. Frassati, *Un uomo, un giornale: Alfredo Frassati (1868-1961)*, Volume I Parte Seconda, Roma 1978, 207 – 208.

²⁶⁰² Ову информацију први је италијанској јавности саопштио у октобру 1915. Салваторе Барцилаи, тадашњи министар без портфеља у Саландриној влади, задужен за ресор „ослобођених земаља“ (*delega alle Terra liberate*), први функционер Републиканске партије Италије (републиканац) који је преузео неку дужност у извршној власти Савојске монархије. S. Barzilai, „La vittoria sarà delle nostre bandiere“,

амбасаде у Бечу Албричи није имао сумње да је одабир посете Сарајеву на Видовдан „политички мотивисан“ и да су жеље за одржавањем војних маневара „последича политичких, а не војних разлога“, јер су, према његовим увидима, команде армија Монархија имале „од раније“ неколико прилика да испитају способности јединица стационираних у Босни и Херцеговини.²⁶⁰³ Конзул у Сарајеву Лабија сматрао је да је присуство надвојводе имало за циљ да се „направи демонстрација“ према Србији и Црној Гори, због успеха ових држава у балканским ратовима, али и да се „уживо да политичка изјава тамошњем становништву, која није учињена 1910, када је надвојвода одбио наставак посете, после хладног пријема у Дубровнику.“²⁶⁰⁴ Лабија је Сан – Ђулијана обавестио о детаљима атентата и карактеру, моралном држању атентатора током чина и након хапшења.²⁶⁰⁵ Током боравка у Србији 1915, славни новинар Лучано Магрини дознао је одређене појединости о атентату од мајора Воје Танкосића.²⁶⁰⁶

Подударне извештаје о компликованим инцидентима и тешким српско – хрватским односима у Босни и Херцеговини проналазимо и код новинара Амадеа Морандотија. Непосредан увид у последице атентата и српско – муслиманске и српско – хрватске односе у Сарајеву, и у целој Босни и Херцеговини, имао је новинар Амадео Морандоти, који се у јулу 1914, пре одласка за Немачку, накратко задржао у овим областима. Придржавајући се позиције неутралног посматрача, обављајући разговоре са српским, хрватским и муслиманским саборским посланицима, трговцима, новинарима,²⁶⁰⁷ описао је односе између три верске групе Јужних Словена и констатовао да су тензије између Срба и Хрвата „хладне“, али да југословенски покрет међу омладином задобија поверење и присталице.²⁶⁰⁸ Морандоти пише да Срби, иако су „опустошени и милионски оштећени“ у про – хрватским инцидентима против њихових радњи, кафана, трговачких објеката и нападима на личну имовину (превасходно у Сарајеву), „не желе да признају“ да иза њих стоје искључиво Хрвати,

Conferenze e Prolusioni (1 ottobre 1915), N. 19, Anno VIII, 374.; В- Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку...*, 702.

²⁶⁰³ G. Merlicco, *Luglio 1914: L'Italia e la crisi austro – serba*, Roma 2018, 42 – 43.

²⁶⁰⁴ Лабија је писао да је током посете Босни и Херцеговини надвојвоткиња Софија Котек у Сарајеву обилазила болнице, образовне и верске установе, али да је показивала „разметљиву наклоност према католичким установама“, док према православним институцијама није показивала „нимало пажње“. Мерлико уочава да се Лабијини закључци поклапају са увидима војног аташеа Србије у Бечу и конзула у Будимпешти. G. Merlicco, *Luglio 1914...*, 43 – 44.

²⁶⁰⁵ Лабија је дао кратак опис чланова *Младе Босне*. Чабриновића је описао као „немирног и насилног“ темперамента, „осредње и несређене интелигенције“, који би био спреман „да све призна“, док се опис Принципа знатно разликује – он је „неуобичајене интелигенције, домишљат, резервисан и циничан“, особа која „не би на испитивању одала ниједну реч која би га компромитовала“. G. Merlicco, *Luglio 1914...*, 46.

²⁶⁰⁶ Танкосић је Магринију и британском новинару Стивенсону, према сведочењу италијанског дописника, у октобру 1915. демантовао наводе да су Народна одбрана и српска влада били умешани у осмишљавање, планирање и организацију Сарајевског атентата. Нагласио је да је била реч о измишљеним наводима аустро – угарске владе и да српске власти нису имале никаквог додира са учесницима – атентаторима. Магрини је пренео да им је Танкосић саопштио да су „неки одлучничувари Србије“ знали да ће до атентата доћи, одбијајући да каже о коме је реч. L. Magrini, *Il dramma di Sarajevo...*, 94 – 95.

²⁶⁰⁷ У Морандотијеве саговорнике, током његовог боравка у Мостару, убрајамо новинара Ристу Радуловића. Морандоти је пренео да су, без формалне забране, због екстрадиције, протеривања или уништења српских штампарија, са радом престале да излазе српске новине *Српска Ружа*, *Отаџбина*, *Народ*, као и да је Васиљ Грђић био приморан да, због притисака власти, поднесе оставку и напусти уредништво *Просвјете*. A. Morandotti, *Germania in guerra. Diario berlinese (agosto 1914 – aprile 1915)*, Milano 1915, 13.

²⁶⁰⁸ *Ibidem...*, 12 – 14.

како се не би „увредила њихова свесрпска концепција, која подразумева да и њихови уништитељи чине део те исте концепције“.²⁶⁰⁹ Италијански новинар пише да је циљ Хрвата стварање тријалистичке, „аустрофилске“ државе са Славонијом и Далмацијом у којој ће Хрвати однети етнографску превагу над српским становништвом (у Хрватској и Славонији, како преноси, 2.900.000 Хрвата против 800.000 Срба; у Далмацији 400.000 Хрвата против 80.000 Срба).²⁶¹⁰ Морандоти закључује да „ни непристрасни несрпски и нехрватски посматрачи нису имали утисак да се ради о неодољивом изливу националног негодовања“, али да се не може негирати постојање свеопште „тињајуће мржње“.²⁶¹¹ О босанским муслиманима оставио је коментар да имају „аморфни“ идентитет, да у Босанском сабору „држе страну“ хрватским заступницима, али да су у основи ближи српском, него хрватском националном концепту.²⁶¹² Осим тога, Морандоти је пренео да су српска национална друштва *Просвјета* и *Привреда* имале изузетан значај за развој српске националне свести у Босни и Херцеговини.²⁶¹³

Сасвим супротно од Морандотија, постојали су и опречни гласови. Оштар, про – германски наратив, аустрофилски наратив о одговорности српске владе за злочин у Сарајеву бранио је капетан војске Салваторе Сагро, који је атентат видео као последицу слабости европске дипломатије да призна „незакониту“ владу краља Петра 1903. године.²⁶¹⁴

Август 1914. био је обележен грозничавим преговорима Беча и Рима о структури садржаја појма „балкански регион“ из члана 7 уговора о Тројном савезу. Италија се придржавала тумачења које је сугерисало да се тај појам не односи само на европску Турску (услед територијално – политичких промена произишких из ратова 1912 – 1913), како је то приказивао Берхтолд, већ на све државе Балканског полуострва.²⁶¹⁵ Премда су вођене размене мишљења о компензирању Италије Тунисом за оружану интервенцију на страни Антанте, централно питање остало је Јадранско

²⁶⁰⁹ A. Morandotti, *Germania in guerra. Diario berlinese...*, 13.

²⁶¹⁰ *Ibidem*, 11.

²⁶¹¹ Морандоти пише: „На другим местима су Хрвати, вероватно мухамеданци, пунили путире Српске цркве течношћу која није вино. У нормалним временима односи између Срба и Хрвата су исто тако хладни. У сваком граду постоје хрватска и српски кафана, али сада српска кафана имала разбијене прозоре и од гарнизона била бојкотована“. Новинар је индиректно сугерисао да је анти – српска реторика хрватских политичара и публициста повезана са њиховим одређењем према католичком прозелитизму и клерикализму. Док су личности попут надбискупа Штадлера и Сунарића биле мање за сарадњу са Србима, личности попут Супила, Мацуре и Бадаија отвореније су прихватале сарадњу са Србима. *Ibidem*, 13 – 14.

²⁶¹² Морандоти преноси разговор са младим босанским мухамеданским студентом, који му преноси своје „српске сентименте“ и који описује добровољно уписивање муслимана из Босне у српску војску која је ратовала против Османског царства. *Ibidem*, 14 – 15.

²⁶¹³ Морандоти пише: „*Просвјета* има девет хиљада чланова, годишње издваја сто хиљада круна за стипендије за младе Србе и њихово средњошколско образовање и универзитете и шаље их у Праг, Беч, Загреб и Париз. Друштво *Привреда* субвенционисао занатлије, успоставља мрежу земљорадничких задруга; дистрибуира брошуре, календаре; постоји сто четрдесет земљорадничких задруга раштрканих по Босни и сто четири банке са једанаест милиона капитала; затим четрдесет пет националних гимнастичких соколских клубова, анти – алкохолистички кружоци и сл.“ *Ibidem*, 12.

²⁶¹⁴ Брошура је писана у строгом неутралистичком духу, као позив да се не узима учешће у рату, и критика панславистичких концепција које Русија остварује преко Србије: „Понављање злочина, не обичне анархичне секте, већ извршене вољом народа и Владе, Србија, која је због недостојности требало да буде изолована од људског друштва, данас је уједињена у Великој тројној антанте које Европа диже против Централних сила, које су тражиле кажњавање одговорних за стравичан злочин. Монструозна комбинација“. S. Salvo, *La guerra. La neutralità dell'Italia e Giuglielmo II*, Palermo 1914, 30 – 31.

²⁶¹⁵ M. Toscano, *Il Patto di Londra. Storia diplomatica dell'intervento italiano (1914 – 1915)*, Bologna 1934, 28.

море: Италија је морала бити сигурна да Антанта неће оставити већину аустријских снага у њеном наручју, бринући се искључиво о поразу Немачке.²⁶¹⁶

Покушај да Србија добије муницију и експлозиве у Италији није уродио плодом: Сан – Ђулијано је захтев одбио као немогућ, пожелевши, међутим, успех Србији у отпору освајачу. Михајловић је ценио Ђолитијеву изјаву у парламенту да се Италија успротивила 9. августа 1913. акцији Балплаца против Србије, да за Италију провокације Аустрије неће бити *casus foederis*; очекивао је сличан став и поводом објаве рата.²⁶¹⁷ Гарони, посланик у Софији, пренео је, строго поверљиво, отправнику послова у Софији Милану Ђорђевићу да је италијанско савезништво са Бечом по природи дефанзивно и да Италија, уколико, „Аустрија нападне Србију“, неће учествовати у сукобу, по цену уласка Француске и Немачке у рат, ограничавајући своју активност искључиво на дипломатско изналажење решења проблема. По Гаронијевом мишљењу, Русија неће ризиковати улазак у рат због Србије. Гроф Нани Мочениго, саветник италијанског посланства у Софији, саопштио је Ђорђевићу 14. јула да ће Аустро-Угарска напасти Србију кроз неколико дана и потврдио му да Италија неће ратовати.²⁶¹⁸

Други дописник који је посетио Србију 1914. био је новинар Едуардо Ксименес, који се у Београду дружио са сликаром Стеваном Тодоровићем.²⁶¹⁹ Ксименес је боравио у Земуну и Београду 1906. године. У Београд је дошао из Земуна, описујући живот људи у граду. Преносио је вести о српском националном духу, који је потенцијално угрожен провокација с аустријске стране. Осим Србије, Ксименес је боравио и у Црној Гори.²⁶²⁰

Неколико Италијана у августу 1914. ухапшено је у Београду под оптужбом да су аустријски шпијуни, али су брзо отпуштени, захваљујући интервенцији италијанског посланства. Мала италијанска колонија у Београду одмах је напустила Београд и кренула за Ниш по отпочињању бомбардовања.²⁶²¹ Други новинар из Београда у августу 1914. и сведок аустро-угарског бомбардовања града био је Ахиле Бенедети, дописник листа *Giornale d'Italia*, који је у град стигао 6. августа из Ниша. Био је, уз Брешковског из листа *Birgeria Vedomosti*, и Херберта Балдвина из *The Central News*, први инострани новинар у опкољеном граду. Описивао је живот у граду под пројектилима, судбину, понашање и расположење народа, као и живот пар стотина италијанских држављана - махом радника (зидара и тесара) – којима је секретар посланства Кора саветовао да напусте град. Бенедети је, по сопственом сведочењу, упознао на Калемегдану Воју Танкосића.²⁶²² Бенедети је писао да је „комитски лов на аустро-угарске шпијуне довео почетком августа до хапшења секретара Коре и бившег куvara краља Петра – ди Франка, као и неколико италијанских радника, јер су сви који

²⁶¹⁶ Сан – Ђулијано је 17. септембра изнео став да „Антанта не сме да жели да поштеди Аустрију“. *Ibidem*, 48.

²⁶¹⁷ Михајловић је у телеграму Пашићу саопштио да „изјава Ђолитијева показује да је Аустрија спремала рат против Србије и да су данашњи рат изазвали и хтели Аустрија и Немачка“. ДАС, МИД ПО, 1914, микрофилм 430, XIV / 477 – 478 (Ф- XIV, 8, Дос. VII, Пов. бр. 8301)

²⁶¹⁸ ДАС, МИД ПО, микрофилм 412, I/ 594-596 (Ф- I A I/3, 1914, Дос X, Пов. бр. 3205).

²⁶¹⁹ E. Ximenes, „Popoli balcanici. Note d'attualità“, *Emporium*, (novembre 1914), Vol. XL, N. 239, 355. (352 – 366)

²⁶²⁰ Ed. Ximenes, „Attorno al Lovcen“, *Emporium*, (settembre 1914), Vol. XL, N.237, Fasc.XL 192-203.

²⁶²¹ „La guerra austro – serba. Combattimenti a Belgrado e davanti a Belgrado“, *La Stampa*, 17 agosto 1914, Num. 226, 5.

²⁶²² A. Benedetti, „Le fortificazioni romane di Belgrado devastato da cannoni austriaci. Entro le mura della città bombardata“, *Giornale d'Italia*, 23 agosto 1914, N. 231, Anno XIV, 3.

нису говорили српски сматрани потенцијалним шпијунима“, али су ослобођени.²⁶²³ С групом новинара, обишао је Ресник, Раљу, села око Београда.²⁶²⁴

Појачавању анимозитета Беча и Рима допринела је вест о судбини четворици припадника италијанске националности и италијанских држављана, рударских радника настањених у Београду, које је команда аустро-угарске војске у повлачењу са српског фронта узела као таоце и одвела у логор у Богд Гашкоњи, крајем децембра 1914, где је избила епидемија шарлаха међу неколико хиљада заточених и интернираних Срба. Већина италијанских држављана који су живели у Београду (њих око 80, радници на земљаним радовима и пољоделци), по савету посланика Коре, повукла се у Ниш. Како су они одбили да се евакуишу из Београда у Ниш, по савету италијанског посланства, секретар посланства Кора се вратио из Ниша да спроведе истрагу о њиховој судбини са бароном Сквитијем код српских војних власти. Сквити је владу у Риму известио да су ухапшени браћа Ђовани, Франческо и Карло Валдевит, и Луиђи Херман, што је Италија тумачила као повреду ратног права, јер Италија није учествовала у рату. Упркос валидним документима, аустро-угарске војне власти су их одвеле у логор, а тешкоће око њиховог пуштања на слободу произашле су из објашњења карантина.²⁶²⁵ Италијанска интервентионистичка штампа је овај инцидент означила као крај сваке могућности да се с Аустро – Угарском разговара на равноправном нивоу; за колумнисту болоњског листа *Resto del Carlino*, „аустријска влада као да је надахнута насилним испадима и незадовољством према нама“. Чињеница да је ухапшеницима забрањено да предоче властима да су Италијани, пре него што су одведени у Аустрију као таоци повећава трновитост решења, а само кашњење са којим је ненамерно стигла вест о хапшењу, нанела нам је штету.²⁶²⁶

Тршћански лист *Piccolo della Sera* показао је нескривену симпатију према намерама српске владе да задовољи аустро – угарске намере и да се оштро супростави било каквом облику рата који би угрозио одвећ нестабилан мир.²⁶²⁷ Аустрофилско – клерикални лист *Popolo romano* сврстао се уз либерално – конзервативне листове (попут миланске *Perseveranze* или полуофицијелне *Tribune*) по којима је кривица српске владе у већој или мањој мери постојала; уредници клерикалног римског листа сматрали су да је Аустрија „у стању нужне одбране од пансрбизма који се против ње подмукло бори свим средствима“и да „нико не може да оспори оправданост аустријске акције“.²⁶²⁸

Када је започео сукоб Аустро–Угарске са Србијом, познати новинар либералне оријентације Франко Кабури окренуо се испитивању феномена степена развијености

²⁶²³ A. Benedetti, „Le fortificazioni romane di Belgrado devastato da cannoni austriaci. Entro le mura della città bombardata“, *Giornale d'Italia*, 23 agosto 1914, N. 231, Anno XIV, 3.

²⁶²⁴ A. Benedetti, „Tra la vecchia e la nuova Serbia. L'incognita bulgara“, *Il Giornale d'Italia*, 26 agosto 1914, Anno XIV, 3.

²⁶²⁵ V. Gayda, „Il Ministero dà spiegazioni sugli ostaggi italiani presi dagli Austriaci a Belgrado“, *La Stampa*, 21 gennaio 1915, Num. 21, Anno XLIX, 4, 7.

²⁶²⁶ „Un incidente italo – austriaco? Quattro italiani fra gli ostaggi presi dagli austriaci in Serbia“, *Il Resto del Carlino*, 6 gennaio 1915, Anno XXXI, Num. 6, 2; „I quattro italiani di Belgrado sono moribondi in Austria“, *Il Resto del Carlino*, 20 febbraio 1915, Anno XXXI, Num. 51, 7.

²⁶²⁷ Осим тога, исти број листа пренео је изјаве Херцегоње о потреби да путем атентата изазове политичку и националну револуцију у Хрватској, у контексту покушаја атентата на бана Скерлеца. Лист је пренео Херцегоњину изјаву да Србија не жели насилно припајање Хрватске, и да би се чак и српски регент одрекао трона уколико би Срби зажелели републику. „Il passo di Vienna a Belgrado, e le due Triplici“. *Il Piccolo della Sera*, 20 luglio 1914, N. 11874.

²⁶²⁸ Љ. Алексић – Пејковић, „Италијанско јавно мњење и аустроугарски ултиматум Србији“, *Велике силе и Србија пред Први светски рат, одржан 13 – 15. септембра 1974*, ур. В. Чубриловић, Београд 1976, 470 – 471.

националне свести Јужних Словена. Уверен да су Словенци национални самоидентитет добили преко аустријског клерикализма, у циљу раздвајања кохезивне моћи италијанског народа у Јулијској Крајини, Кабури је писао да су Хрвати после хрватско – угарске нагодбе 1867. постали „аустрофилско средство у рукама бечког двора“, које се њима „користило“ против притисака угарске владе.²⁶²⁹

Специјални дописник из Београда листа *Piccolo della sera* био је новинар и познати публициста иредентистичке оријентације Марио Алберти. Заговорник заузимања Ријек,²⁶³⁰ прошао је почетком 1914. кроз Србију, Бугарску и Румунију и описао добробити примарно пољопривредне структуре привредног живота ових земаља у ратним условима. Он је сматрао да је становништво ових земаља, које су остале недовољно индустријализоване, могло безболније да издржи тежину узастопних ратних кампања активном разменом прехранбених намирница којих има у довољној количини, мањим штетама које проузрочује пропаст великих фабрика и индустријских погона и коришћењем плодног, количински многобројног обрадивог земљишта.²⁶³¹ Алберти је сматрао да земљиште у пољопривредним „младим“ економијама, упркос броју регрутованих мушких лица, не може остати неискоришћено и необрађено: према његовим речима, „пољопривреда у овим земљама током балканских ратова није показала никакве знаке дубоке нелагодности, евидентног умора или исцрпљености“.²⁶³² Његови утисци, размишљања и закључци о српској политици, војсци, менталитету и целокупном народу у том времену откривају извесну, нескривену, одушевљеност и наклоност према Србима. Писао да је „просто невероватно како је истрајан и снажан народ превазишао страхоте два рата“, истичући да балкански ратови нису пореметили сељачку српску привреду нити угрозили њен демократски карактер. Осим тога, Алберти је похвално нагласио чињеницу да у Србији не постоје латифундисти, да је мали посед спасио Србију, и да војне обавезе наметнуте становништву нису угрозиле пољопривредни и уопште привредни систем.²⁶³³ У анализи јадранске политичке равнотеже, Марио Алберти предвиђао је настанак хрватско – словеначке или самосталне хрватске државе, одвојене од Угарске, коју ће Мађари покушавати да ослабе војним или економским притисцима, како би дошли у посед Ријеке и задржали контролу у царинској поморској увозној трговини.²⁶³⁴

У Принциповом акту и деловању младобосанаца републиканац Костанцо Премут из римске секције Републиканске партије препознао је обнову видовданског косовског култа Срба и заговарао активну помоћ Италије земљи којој се претило ратом.²⁶³⁵ Ултиматум упућен Србији за дописника *Avanti*-ја из Рима Франческа Чикотија представља „акт међународног бандитизма“ и „деловање лудачких злочинца из Беча“, чији је циљ да Србија постане „осуђеник, са омчом око врата, аустријских

²⁶²⁹ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 20 – 23.

²⁶³⁰ M. Alberti, „Fiume dev'essere italiana“, *L'Idea Nazionale*, 19 febbraio 1915, Num. 50, 1.

²⁶³¹ M. Alberti, „L'economia nazionale e la guerra“, *L'Idea Nazionale*, 4 febbraio 1915, Num. 45, 4.

²⁶³² Алберти је навео да је „пољопривредно становништво, међутим, у међувремену стекло нешто уштеђевине: опозвани, који су живели о трошку Владе и уз то примали новац, повремено су слали новац својим породицама“. *Ibidem*, 4.

²⁶³³ M. Alberti, „La vita economica – finanziaria in Serbia dopo la guerra“, *Il Piccolo della Sera*, 30. gennaio 1914, N. 11703, 30. gennaio 1914.

²⁶³⁴ Алберти је упоређивао статистичке податке о вредности робе која се увезе и извезе из лука на Балтичком и лука на Јадранском мору (према подацима за 1907 и 1911 годину). Предложио је да Аустро – Угарска извоз својих производа усмери на луке Хамбург, Бремен, Амстердам, Авр и Ротердам, чија је укупна вредност (у тонама, количински) транзитне робе била шест до десет пута већа од оне која пролази кроз Трст, Венецију и Ријеку. *Dalle Alpi Dinariche al Brennero...*, 144, 149 – 150.

²⁶³⁵ A. Répaci, *Da Sarajevo al maggio radioso. L'Italia verso la prima guerra mondiale*, Milano – Mursia 1985, 96.

полицајаца“. Он је одлучно одбацио ултиматум као кршење међународно признате независности Србије, укидање њене националне слободе, националних патриотских удружења, и политичког јединства. Позвао је италијанску владу да ниједним поступком не учини ништа у корист Аустро- Угарске, тематизујући погоршавање проблема италијанске неутралности потенцијалним уласком Русије у рат на страни Србије. Он је довео у питање демократски легимитет свих уговора о чланству у Тројном Савезу на који је Италија пристајала од 1882, пошто они нису изгласани на референдуму нити имају потврду у стварном демократском изборном систему, заснованом на општем праву гласа. Чикоти је ултиматум упоредио са аустријским ултиматумом Краљевини Пијемонт из 1859. године.²⁶³⁶

Сарајевски атентат и последице тог чина коментарисали су се у штампи. Ђубело Мемоли из листа *Giornale d'Italia* задржао је резервисан став и позвао на очување италијанско – аустријског споразума, критикујући наводе римског дописног огранка француског листа *Action Française* да су српски иредентисти за атентат имали подршку италијанских иредентиста. Поставио је питање да ли Французи у оваквом чину траже простор за анти-италијанску политику, да ли знају шта пансрбизам суштински значи и да ли је такав навод знак да „Французи желе да се утеше тиме што родно место сарајевског атентата није било у Трсту.“²⁶³⁷ Сам лист је предлагао да Србија мора да изабере између два „понижења“: потчињавања аустроугарским захтевима, далеко прихватљивијим, и могућношћу губитка независности.²⁶³⁸ Уредник и колумниста Гофредо Белончи, запрепашћен нестабилном унутарполитичком ситуацијом у земљи, штрајковима и манифестацијама социјалиста, назвао је лицемерним Туратијев социјалистички пацифизам у чијем средишту се налазе непомирљиве крајности: прва, да се Италији обезбеди стабилна неутралност, кроз коначан излаз из Тројног Савеза, приближавање Француској и Британији, и друга, која је оличавала „неразумно наметање обавезе да Италија штити аутономију и независност Србије“, кроз тзв. „активни пацифизам („италијанска војска не сме ни једним актом да доведе у питање учествовање Италије у рату“), без осврта на супремат заштите италијанских интереса у северној Африци, Медитерану, и поврх свега јадранском приобаљу, где ти интереси могу да буду угрожени надирућим Словенима.“²⁶³⁹ Према Белончију, „Срби се сабирају у народно јединство, које несумњиво треба да направе, јединство које треба да сазре у узвишену грађанску идеју, без причињавања икакве штета Италији“, будући да се одбрана принципа националности, које Турати „доживљава“ апстрактним, састоји у очувању и увећању већ формираних нација, а не увлачењем Италије у опасност одбране „још неоформљеног организма, као што је Србија.“²⁶⁴⁰ Он је констатовао да је „београдска штампа пропустила прилику да са већом политичком оштроумношћу покаже већу моралну осетљивост“ и да је имала обавезу да, упркос правичном одбијању захтева из Беча о отварању истраге на територији Србије, „раздвоји и олакша оне судске поступке које, у име правде и међународне солидарности, београдска влада има прецизну дужност да иницира“, позивајући руску штампу да „заћути“ када говори да су симпатије целог света на страни Србије.

²⁶³⁶ „Se la Russia intervenisse, L'Italia dovrebbe marciare con l'aquila bicipite?“, *L'Avanti*, 26 luglio 1914, Anno XVIII, N. 204; B. Vigezzi, *L'Italia di fronte alla Prima guerra mondiale...*, 157.

²⁶³⁷ G. Memmoli, „Dopo il delitto“, *Il Giornale d'Italia*, 8 luglio 1914, Anno XIV, N. 184, 6.

²⁶³⁸ „La Situazione“, *Il Giornale d'Italia*, 26 luglio 1914, N. 203, Anno XIV, 1.

²⁶³⁹ G. Bellonci, „L'ultimatum' di Filippo Turati“, *Il Giornale d'Italia*, 29 luglio 1914, Num. 206, Anno XIX, 2.

²⁶⁴⁰ G. Bellonci, „L'ultimatum' di Filippo Turati“, *Il Giornale d'Italia*, 29 luglio 1914, Num. 206, Anno XIX, 2; B. Vigezzi, „L'opinione pubblica italiana e la Francia nell'estate 1914“, *Nuova Rivista Storica*, Vol. 59 (1975) 174.

Свест о помагању угроженој Србији и Белгији и хитној мобилизацији против Аустро– Угарске подизао је професор права и иредентистички публициста Ђакомо Венецијан, који је у Болоњи одржао велики број конференција у корист ове два народа, који су „сабрани у сепарајућем болу“.²⁶⁴¹

Гаврило Принцип, сагледан кроз атентат на Фердинанда и лично саможртвовање, као и идеологија *Младе Босне*, наишли су на одушевљење међу многим демократским интервенционистима, анархистима, радикалним социјалистима, омладинском иредентистичком покрету и различитим левичарским, анти– аустријским групама: Принцип је често упоређиван са Оберданом и Орсинијем.²⁶⁴² Познато је да је Јован Јовановић Пижон, након Првог светског рата, у разговору са Луиђијем Албертинијем, који је прикупљао историографску грађу за монографију о узроцима Првог светског рата, изјавио да српска влада „није могла одати заверенике, чак и да је знала да су припремали атентат“, када су се налазили преко границе“, као што ни италијанска влада или било која личност од угледа „није могла да ода“ Обердана 1882, да је знала за његов покушај атентата.²⁶⁴³

У чланку *La genesi dell'assassinio* лист *Il Mattino* објашњава незавидну позицију српског православног народа у Босни и Херцеговини и природу непомирљивог сукоба латинске и православне цркве који се рефлектује кроз потпуно фаворизовање Хрвата и потискивање српске културе и егзистенције, односно кроз надвојвину концепцију да се католички Словени Аустро – Угарске морају супростављати православцима:

„Сукоб између источне цркве и западне цркве попримио је своје најприкладније поприште управо у овој словенској земљи. Бечка влада је посматрала ову поделу и покушавала да увећа и подели јужнословенску масу и елиминише могућу српску иредентистичку опасност, стављајући се на страну Хрвата који су у Босни мањина наспрам Срба.

²⁶⁴¹ L. Rava, „I nostri morti in guerra“, *L'Università Italiana. Rivista dell'istruzione superiore* (dicembre 1915), Anno XIV, N. 12, 180.

²⁶⁴² Занимљив је случај Умберта Постилонеа (1883–1924), италијанског анархисте, синдикалисте, синдикалног борца, који је живео у САД. Он је у децембру 1916. написао да анархисти морају да славе Принципа, уз Гуљелма Обердана, Геатана Брешија, Чезаре Батистија, и Феличеа Орсинија, због њихове жртве, храбрости, *херојства*, смелости и борбе против буржоаског морала и тиранске власти. Њиховој храбрости придодео је и личност Роџера Кејсмета (1864–1916), ирског националиста и британског дипломату, који је уз помоћ Немачке настојао да издејствује ослобођење Ирске од британске власти и због тога био погубљен (1916). Постилоне пише: „Када говоримо о херојима, нешто друго ми пада на памет. Мислим да су ови јунаци, рођени у различитим епохама и различитим земљама, иако се разликују по својим делима и посмртној вери, имали исти заједнички идеал, јединствену веру, исто мучеништво: и под претпоставком да су починили истоветно дело, користили су исто оружје, усмерено ка истом циљу. (...) Обердан, Орсини, Принцип, нама анархистима – без земље и без бога, ван закона и морала, нама који смо ван закона и ван морала, нама који не поштујемо симболе и знакове било које вере – они су драги и вољени због своје храбрости, своје одважности, своје пожртвованости. Они произилазе из истих услова: тираније; они иду ка истом циљу: они су прекретнице напретка које осветљавају наш. Они су света тебанска легија, која никада не умире.“ U. Postiglione, *Scritti sociali*, a cura di V. Valleria, Pistoia 1972, 250–252; V. Cuttin, *Giuglielmo Oberdan*, Firenze 1915, 38. 9

²⁶⁴³ Јовановић је Албертинију изјавио: „Чак и да је српска влада знала шта се спрема, она није могла да ода заверенике кад су већ били с оне стране границе и послати их на вешала у Аустрију. Замислите да је римска влада сазнала за атентат који је спремао Гуљелмо Обердан. Ја мислим да ниједна политичка личност не би могла да га ода пошто је прешао границу, а да не проузрокује гнев и моћан револт јавног мишљења“. Албертини, који је сматрао да „Италијани не могу просуђивати кривицу српске владе са истих становништа као они којима је главна ствар ставити осуду за рат свима другима осим Аустрији и Немачкој“, закључио је да је Јовановићева „примедба на месту“. L. Albertini, *Le origini della guerra*, Vol. II, Milano 1943, 111 – 112; D. Ljubibratić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Sarajevo 1964, 185.

Елементи истребљивања српског националног елемента могу се тачно разјаснити. Државом доминира војска, која је контролише у свим њеним аспектима, у сваком покрету политичке полиције. Католичка црква, коју углавном чини ред језуита, коме је и поверена пропагандна мисија, преовлађује у блажој мери и покушава да нападне по ободу српске православне заједнице. Српска школа је сузбијена, економска активност судара се са стотину забрана, свака слободна манифестација мишљења, чак и у малим свакодневним манифестацијама штампе је ускраћена цензуром.(...) Човек који је починио тај гнусни чин не може се ничим оправдати. Оно што је нејасно у овом убиству, у овом трагичном часу, поставља пред Европу један од највећих историјских проблема Аустрије, проблем у којем један народ оштро противречи систему.“²⁶⁴⁴

Ђовани Амадори – Виргил у својој историографској студији из 1916. први је скренуо пажњу на „српски и италијански иредентизам“ као факторе које је Аустро – Угарска желела да неутралише на Балкану, који је сматрала својом искључивом зоном утицаја.²⁶⁴⁵ Услег ограничених привредних ресурса и сировина, недовољно високе војне опремљености, Италија је морала да „усклади мање зло са најбољом користи“.²⁶⁴⁶ Амадори–Виргил критикује Титонијеву неприпремљеност према аустријским потезима, као и Гвичарднијеву „претерану валоризацију концепта апсолутног мира и статуса кво, који су довели до избијања рата.“²⁶⁴⁷ Он је сматрао да Србија и Грчка нису непријатељски настројене према Италији, јер немају ни војни ни политички капацитет да поремете европску равнотежу; Сан–Ђулијано је погрешно у томе што је желео да блокира њихово напредовање, које је изазвало губитак њиховог савезништа, на корист „Велике силе.“²⁶⁴⁸

Атентат су испратили и водећи аутономистички листови из Далмације, *Risorgimento* и *Dalmata*. Према писању листа *Risorgimento*, у првом броју објављеном након атентата, истакнуто је да су антисрпске демонстрације показале „сву лаж“ југословенског национализма, који је био заснован на хетерогеном и слабо увезаном сентименту, који је „нестао у крви“. Извргнуто је руглу братство Срба и Хрвата, уз тврдњу да су промотери југословенске идеје заборавили колико су различити људи који треба да формирају нову нацију и став да су се Хрвати, током балканских ратова, „придружили тријумфу српске војске као паразити“.²⁶⁴⁹ Упућене су критике одрживости аустрославистичког концепта и питање лојалности Хрвата и њихових недвосмислених изјава против краља Петра Карађорђевића.²⁶⁵⁰ Нереди и анти-српске демонстрације и инциденте у Дубровнику, лист *Risorgimento* приписао је хрватским правашима, за клерикалну мржњу према Србима, али и немоћи Смодлаке и присталица његове странке да им се одупре. Лист је био изненађен степеном насиља и

²⁶⁴⁴ U. Frasca, „Il Mattino“ ..., 14-15.

²⁶⁴⁵ G. Amadori – Virgilj, *La politica estera italiana...*, 655.

²⁶⁴⁶ *Ibidem*, 663.

²⁶⁴⁷ „Титони, желећи да искористи две гаранције, али само у сфери статуса кво, није се припремио довољно да спречи поремећаје на Балкану мимо тог статуса, мимо делимичне ликвидације status-a quo које спроводи Аустрија. Године 1908. примио је к знању да се конституисала Тројна Антанта, само да би се заваравало о италијанској позицији коју је оквафиликовао таквом да има водећу позицију између савеза и пријатељстава у најјачој могућој одбрани status-a quo и мира.“ Критиковао је његову пасивност да сузбије сваку иницијативу која би наизглед пореметила савез с Двојном Монархијом, односно отворила простор за независнију спољну политику. *Ibidem*, 674, 680, 716 – 718.

²⁶⁴⁸ *Ibidem*, 732 – 733.

²⁶⁴⁹ A. Bralić, „Beginning Of The First World War In Dalmatia“, *Review of Croatian History* (10/2014), No. 1, 57 – 58.

²⁶⁵⁰ *Ibidem*, 58.

демонстрација у Дубровнику, који је окарактерисан као „републички“ град и „центар далматинског српства“, у којем су „демонстрације биле озбиљније него у Сплиту.“²⁶⁵¹ Задарски Италијани држали су се по страни у српско – хрватском спору, иако су се антисрпске паролe појавиле након свечане седнице задарског Општинског већа 29. јула, када су Задрани изразили лојалност владару; градоначелник Цилиото се, током трајања седнице, оградио од изјава „доле Србија“.²⁶⁵²

Погледи на неутралност и рат

Италијанска влада је почетком 1914. обновила војну конвенцију са Немачком из 1888. године, која је подразумевала да италијанске трупе могу да буду послате на Рајнски фронт против Француске, али и да буду ангажоване на источном фронту против Русије.²⁶⁵³ Ова одлука није се показала далекосежно исправном, због ангажованости италијанских јединица на смиривање локалних побуна у Либији, али и због опасности од неконтролисаног избијања рата на Балкану као последице Јулске кризе.

На парламентарној седници 31. јула, маркиз Сан – Ђулијано започео је свој говор анализом међународне ситуације, додајући одређене закључке и увиде, којима је сугерисао да унутрашњи нерешени и акутни проблеми политичке кризе саветују да се прогласи неутралност.²⁶⁵⁴ Депутат Ђ. А. Чезаро, потоњи заговорник анексије Далмације, критичар „упрошћене формуле иредентизма Тренто–Трст“²⁶⁵⁵, напао је Сан – Ђулијана да је предлогом да Србија прихвати ноту ултиматума, под условом да нота влади буде саопштена кроз формални комунике европских сила, и да се питање истраге пансрпске пропаганде и одговорности за атентат постави пред европску конференцију, „извршио саботажу на штету политике своје земље“ и „отворено подржао аустријски ултиматум“.²⁶⁵⁶

²⁶⁵¹ *Ibidem*, 58.

²⁶⁵² Цилиото је замолио присутне да „гледају да њихове патриотске изјаве осликају културни свет и да нико не меша државу Србију, против које смо претходног тренутка чули повику, са делом наших суграђана који су локални поданици државе и цара, и који су спремни као и ми да зграбе оружје против земље са којом смо сада у рату“. *Ibidem*, 60.

²⁶⁵³ A. Monticone, *Gli italiani in uniforme, 1915-1918 Intellettuali, borghesi e disertori*, Bari 1972, 24.

²⁶⁵⁴ Према Саландри, међу министрима није било противљења одлуци о неутралности, упркос „гласовима“ који су се сводили на приватне белешке, разговоре и размене мишљење министара о томе да се у неком тренутку може ући у рат. Краљ Виторио Емануеле III обавештен је 2. јула, а наредног дана, када је Британија званично објавила да улази у рат против Немачке, проглашена је италијанска неутралност. A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 107 – 108.

²⁶⁵⁵ Чезаро је у новембру 1916. писао да „Срби, Хрвати и Словенци, чак и да се окупе сви заједно, никада не би успели да створе велику силу“, додајући да би могли једног дана „заувек пасти под утицај Беча“. Чезаро је, међутим, додао да пријатељство Југословена „не би требало одбацити: Србија заправо заслужује сваку утеху и сваку подршку за дугогодишњу и неправедну борбу против Двојне Монархије“, а и Хрвати могу постати „национални елемент који заслужује сваки обзир“. G. A. Cesarò, „Per la Dalmazia italiana“, *Nuova Antologia* (novembre – dicembre 1916), Vol. CLXXXVI, 225.

²⁶⁵⁶ Чезаро цитира телеграм који је британски амбасадор Рајнел Род упутио Греју 30. јула 1914, у којем помиње свој разговор са маркизом, који му је саопштио да „би било бесмислено захтевати од Аустрије да одступи од било које ноте у ултиматуму, или да Немачка прихвати предлог којим би Аустрију изложила неуспеху“. Чезаро је, са своје стране, сматрао да је било недопустиво да Италија дозволи аустријско ширење на Балкану, узимајући у обзир њено непријатно попуштање на анексију 1908, и усаглашавање са „аустријским оправдањима да није реч о ширењу, већ кажњавању одговорних група пансрпске пропаганде“, односно „од раније утврђеног чињеничног стања окупације Босне и Херцеговине од стране аустро-угарских трупа“. Чезаро цитира и телеграм од 27. јула, који је британски амбасадор у Риму Рајнел Род послао Греју, у којем саопштава садржај разговора с италијанским

У промеморији коју је доставио и предочио краљу 30. септембра 1914, Антонио Саландра је представио стање на фронту, односима Италије са зараћеним блоковима, потенцијални исход преговора с једном и другом страном, и последице распламсавања сукоба на Италију. Савезништво с Тројном Антантом земљи би, осим заједничке победе, донело, у највећој могућој мери, остварење „националних тежњи ка Трентину и Истри“, док сваки други „уступак“ као гест добре воље (Албанија, Додеканез, Мала Азија), без оних на северозападу Балкана и граници на Алпима, Италија „не би сматрала адекватном компензацијом за напоре и штету од рата“.²⁶⁵⁷ Саландра наводи да постоји „слобода избора између две линије деловања“: слобода може бити обезвређена или „евентуалностима које се не могу нарочито предвидети“, али које се увек морају сматрати могућим у садашњем општем преокрету. То укључује опадање моћи Двојне Монархије, њена дезинтеграција или знатно смањење у прилог територијалном увећању словенских држава, интензивне операције англо–француске флоте у Јадрану, посебно у Истри, а додатно и напредовање Срба и Црногораца у Далмацију, као и друге озбиљне балканске компликације (потенцијални улазак Турске и Румуније у рат).²⁶⁵⁸

Индикативан је телеграм који је Сан – Ђулијано проследио амбасадорима 9. јула 1914, у којем се проблем уједињења Србије и Црне Горе директно везује за аустријски „пуч“ (удар) према Ловћену, као последицу која би могла произићи из словенског уједињења две државе и која би могла произвести потпуно непредвиде акције бечке дипломатије према Црној Гори. У истом телеграму, у делу који је искључиво био резервисан за Карлотија, маркиза Камбијаза и Сквитија, министар је издао инструкције да се „без могућности да се на било који начин открије да то долази од нас“, владе „упозоре“ на опасност од аустријских акција и да „најтајнијим могућим војним поступцима, које не би имали провоцирајући карактер“ отежа исход аустријских планова.²⁶⁵⁹ Министар је изложио своју начелну сагласност са планом уједињења: „неопходно је уверити владе Србије и Црне Горе у потребу да се њихова унија одложи, и да се спроводи постепено, споро и неосетљиво, и премести за време у којем Аустрија уопште неће бити у стању да одреагује на такво решење“.²⁶⁶⁰ У телеграму који је разаслао италијанским посланствима у Берлину и Бечу 30. јула, министар је навео да ће „потчињавање Србије, изолација Црне Горе, довођење Албаније под аустријски протекторат, морално унижење Румуније и подастирање Бугарске Аустро–Угарској пореметити равнотежу на овом полуострву и озбиљно наштетити италијанским интересима“, који морају узети у обзир и реакцију Русије.²⁶⁶¹

министром, који му преноси да се „Србија може навести да прихвати ноту“. Чезаро је 8. октобра, на седници секције друштва римских радикала, рекао да „Словени руше темеље Монархије и доводе у питање њено постојање“ и да „не постоји уговор који би могао забранити Италији да интервенише и тражи назад своје италијанске земље“. A. di Cesarò, „La responsabilità del marchese di San Giuliano“, *Rassegna Contemporanea* (10 ottobre 1914), Anno VII, Serie II, Fasc. XIX, 22 – 23; G. A. Cesarò, „Il dovere dell'Italia nell'ora presente“, *Conferenze e prolusioni* (16 ottobre 1914), Anno VII, N. 20, 385 – 386.

²⁶⁵⁷ A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]*..., 331.

²⁶⁵⁸ *Ibidem*, 330 – 332.

²⁶⁵⁹ DDI, Quarta Serie, 1908–1914, Vol. XII, San Giuliano ad Avarna, Bollati, Carlotti, Negrotto Cambiaso e Squitti, 9 luglio 1914, T. Gab. 703, 88 – 89.

²⁶⁶⁰ У телеграму Болатију од 14. јула, Сан – Ђулијано афирмисао је идеју да се, посредством Немачке, избегну директни преговори Беча и Рима о статусу Албаније и „уопште балканским питањима“. V. Sommella, *Un console in trincea. Carlo Galli...*, 163 – 164.

²⁶⁶¹ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), b. 159, Montenegro, fasc. Telegrammi guerra 1914, p. 109, Telegramma in Partenza, Sangiuliano a R. Ambasciata Berlino e Vienna, 30 luglio 1914, N. 829.

Камен спотицања било је компликовано и не претерано обећавајуће стање у војсци. Генерал Полио сматрао је, слично као и генерал Луиђи Кадорна, начелник Генералштаба, да италијанска војска мора бити припремљена пред неизвесним изазовима у којима може да се нађе.²⁶⁶² Уочи рата, италијанска војска налазила се у незавидној позицији, с великим мањкавостима, ограниченостима и недостацима. Према мишљењу генерала Кадорна и службеним извештајима које је прикупљао, за потребе опште мобилизације недостајао је одређен број официра, како у активној служби, тако и на одсуству (недостатак од преко 26.000 лица); овај недостатак се највише осећао у артиљерији, у којој је достигао 44 одсто радне снаге и у санитетском корпусу у коме је прелазио 50 одсто.²⁶⁶³ У главне недостатке убрајани су следећи чиниоци: недовољан број тврђавских артиљеријских чета, које нису биле довољне да покрију све армијске корпусе, батаљони задужени за пацификацију Либије, оскудан број батерија брдских хаубица, неуједначен и недовољан број пушака (750.000 пушака мод. 1891, и поред 1.200.000 пушака старог Ветерли модела, од којих је 500.000 било продато по занемарљивој цени), недостатак војних болница, униформи, аутомобилског возног армијског парка.²⁶⁶⁴ Проблеми с којима се војска суочавала били су, између осталог, недовољна координисаност војних служби, недоследност и ригидност оперативних планова и стратешких праваца у односу на потребе масовне војске.²⁶⁶⁵ Начелника Главног штаба француске морнарице, генерала Боуе де Лаперера, посетио је Чирио, изасланик Е. Скарфоља, уредника листа *Mattino* из Напуља, и изложио му идеју појављивања добро опремљене ескадриле француских бродова у Тршћанском заливу. Лаперер је предлог одбио, сматрајући га превише опасним, изневши сумње у крајње намере Италијана, и ефективну моћ њихове морнарице.²⁶⁶⁶ Италијанска морнарица завидела је на неупоредиво боље позиционираним поморским базама и бољим стратешким условима царства; увиђала је да Венеција, најопремљенија војна поморска база, није конкурентна Риједи, Котору, Трсту или Пули.²⁶⁶⁷ Из француске дипломатске службе, међутим, стизала су и другачија схватања. Према француском конзулу у Милану, Италија ће „одлагати што дуже може свој интервенционизам“ и „тек онда када Аустрија заиста буде ослабљена својим неуспехом“.²⁶⁶⁸ Добивши поверљиве извештаје од италијанских Далмата (политичких избеглица из Далмације) о француско – британским плановима операција на Јадрану, Барер је својој влади преносио да ће

²⁶⁶² L. Cadorna, *La guerra sulla fronte italiana fino all'arresto sulla linea della Piave e del Grappa (24 maggio 1915 – 9 novembre 1917)*, Vol. I, Milano 1921, 12.

²⁶⁶³ L. Cadorna, *La guerra sulla fronte italiana...*, 12 – 14.

²⁶⁶⁴ Кадорна примећује да од 36 пољских пукова, 5 још није било формирано, док 5 нису успеле да функционишу као мобилизациони центри, јер им нису основана адекватна складишта. Било је неопходно да се конституише 12 батерија брдских хаубица. Када је реч о пољским пуковима, они су имали хаубице, али не и топове – недостајало им је 12 батерија тешких пољских топова за које је парламент у то време издвојио средства. Кадорна је напоменуо да је током рата било могуће повећати производњу малокалибарског оружја на скоро 100.000 пушака месечно. *Ibidem*, 14 – 21.

²⁶⁶⁵ E. Ragionieri, *La storia politica e sociale*, Tomo III, *Storia d'Italia*, Vol. IV..., 368 – 369.

²⁶⁶⁶ C. Manfroni, *I nostri alleati navali. Ricordi della guerra adriatica 1915 – 1918*, 1927, 19 – 20. F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans. 1914 -1919. Le contentieux adriatique*, Paris 2006, 59.

²⁶⁶⁷ „Аустро-Угарска ужива привилегован положај на Јадрану у односу на Италију. У ствари, док ова друга има само слабу поморску базу у том мору, Венецију, која се налази на крајњем северу дуге небраћене обале, и која се лако може бомбардовати са мора, Аустрија са Пулом лако одбрањива [...], и са далматинским архипелагом и Котором [...]поседује поморске базе неоспорне стратешке надмоћи“. F. Martelloni „Geografia, economia e politica dell'Adriatico orientale: i rapporti italo-balcanici in uno studio di Carlo Maranelli del 1907...“, *Eunomia. Rivista semestrale del Corso di Laurea in Scienze Politiche e delle Relazioni Internazionali*, 102.

²⁶⁶⁸ Извештај од 26. новембра 1914. F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans...*, 60.

сарадња 20.000 Срба и Црногораца створити такве услове који ће битно изменити позицију Италије у корист тријумфа интервенционистичке опције.²⁶⁶⁹

Именовање Сонино²⁶⁷⁰ за министра иностраних послова у новембру 1914. био је врло јасан знак Саландрине жеље да се ослободи туторства Ђолитија којем је скоро половина посланика и даље остала лојална.²⁶⁷¹ Као лукави прагматичари, они су судбину монархијских институција повезали са повратком на власт либерално-конзервативне струје коју су и сами представљали, за разлику од Ђолитијевог демократског либерализма. Сонино је размишљао о рату као јединој формули која је у стању да размрси чвор његових противречности – рат би оправдао ауторитет државе, рат би друштву дао осећај заједничке мисије.²⁶⁷²

Сонинов дневник и преписка доказују да је најмање неколико недеља након почетка рата сматрао апсурдним и неприхватљивим да Италија испољава своје ривендикације на Трст. Крајем септембра 1914., међутим, Сонино је дозволио да га Саландра убеди да би италијанске монархијске институције биле у опасности да буду збачене, политичким фузионаштвом републиканског левог и крајње десног национализма и да држава, са својим алармантним економским недостацима и узаврелим друштвеним поделама, дозволи да остане без територијалних аквизиција и „праведне награде“. Тада су разумели да једино јасно дефинисаном стратетијом у спољној политици Италија мора бити у стању да преузме околности европског рата за проширење територија, што се могло учинити једино на уштрб Аустро – Угарске.²⁶⁷³

Италија је желела да сачува континуитет у међународној гаранцији Скадра и своју активну улогу у њему, тј. активно присуство у обезбеђивању и очувању тог града. Дешетке показују да је Италија желела да Бечу предочи своју намеру да очува поредак упостављен након Првог балканског рата. Министар је почетком августа 1914. јавио амбасадорима у Берлину и Бечу да је италијански предлог био да, по одлуци Британије, повуче сопствени контингент из Скадра, уз инсистирање у европским кабинетима да међународни контингенти у Скадру остану, као знак поштовања принципа очувања

²⁶⁶⁹ F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans...*, 61.

²⁶⁷⁰ Сидни Сонино (1847 – 1922), „ратни премијер“, творац концепта максималистичког ратног италијанског противника, правник, депутат у парламенту, припадник конзервативно- десне струје италијанског либерализма. Године 1880. је изабран за посланика, где стаје на страну умерене деснице. Био је, уз краће прекиде, министар финансија од 1893 до 1896, , где се суочио са економско-финансијском кризом земље и обновио државни буџет повећањем дажбина, увођењем нових пореза и већом контролом и јачањем улоге *Banca d'Italia*. Од краја 90 – тих година XIX века залагао се за строго чување либералне државе од двоструке социјалистичке и клерикалне опасности, кроз ригидно тумачење Албертинског статута, уз потпуну рестаурацију овлашћења суверена и реафирмацију одговорности министара краљу. Након што је предводио либерално-конзервативну опозицију владама којима су председавали Цанардели (1901-03) и Ђолити (1903-05), био је премијер у два кратка периода (фебруар - мај 1906; децембар 1909 - март 1910.). Министар спољних послова од октобра 1914. године. После војног слома Србије 1915/1916, постао је гласовит противник Крфске декларације 1917. године, и касније, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. P. Carlucci, „Sidney Sonnino (1847-1922). Nota biografica“. *Quaderni Sidney Sonnino per la storia dell'Italia contemporanea*. vol. 1, A cura di Pier Luigi Ballini e Rolando Neri, Firenze 2008, 9 – 21; D. Živojinović, „The war aims of Serbia and Italy (1917)“, *Italy's Balkan Strategies (19th – 20th century)*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2015, 137 – 159.

²⁶⁷¹ „Rapport de monsieur Valiani“, *La France et l'Italie pendant la Première Guerre mondiale : actes du colloque tenu à l'Université des sciences sociales de Grenoble les 28, 29 et 30 septembre 1973*, Grenoble 1976, 368.

²⁶⁷² S. Romano, *Storia d'Italia dal Risorgimento ai giorni nostri*, Milano 1977, 211.

²⁶⁷³ „Rapport de monsieur Valiani“, *La France et l'Italie pendant la Première Guerre mondiale : actes du colloque tenu à l'Université des sciences sociales de Grenoble les 28, 29 et 30 septembre 1973*, Grenoble 1976, 368 – 369.

албанске неутралности и гаранције од могућих претњи Србији и Црној Гори.²⁶⁷⁴ Италија је одуговлачила са повлачењем своје војно – санитарне мисије из Скадра. Није било јасно какве ће последице таква одлука произвести и који ниво особља присутног у Скадру треба повући, као и то да ли треба следити пример других сила, односно да ли ће се италијанске трупе повући заједно са француским, јер како наводи Де Фачендис, „становништво Скадра посебно се плаши Црногораца који видљиво лутају границама и по граду, који може бити препуштен сам себи.“²⁶⁷⁵

Балхаусплац је, на основу извештаја добијених из Рима, наставио да до последњег момента верује да Италија „блефира“ и да никада неће ући у рат; ово мишљење било је заступљено до те мере да је мало трупа било концентрисано на италијанској граници.²⁶⁷⁶

Аварна је средином новембра 1914. пренео Антону де Монцу, бившем немачком амбасадору у Италији (1903 – 1909), да је анти – триплицистичко расположење у земљи на толико високом нивоу, да једино недовољна припремљеност војске (која би се превазишла кроз неколико месеци) спречава Италију да одмах ступи у рат; италијански дипломата изразио је жељу да се Италији уступи Трентино, зарад очувања неутралности и као израз поштовања беневољентног става Консулте према Балхаусплацу.²⁶⁷⁷ Искусни дипломата био је мишљења да се са упорним, континуираним инсистирањем на јадранским позицијама Италије које преовлађују у италијанском јавном мњењу губи из вида проблематика шире средоземно–медитеранске политике Италије, у којој би јадранско питање било секундарно и од споредне важности; одбио је да поверује да би Двојна Монархија препустила Риму Трентино, због проблема Трансилваније и румунско–италијанских преговора.²⁶⁷⁸ Своја условна „триплицистичка“ уверења о потреби неутралности Италије поновио је дискретно у телеграму Болатију, посланику у Берлину, 7. марта 1915. године, написавши да су Саландра, Сан Ђулијано и Сонино од августа 1914. показали „слепо политичког света“ које није разумело опасност од проширивања сукоба на Дарданеле, енглеско-француске акције и могућег потискивања медитеранских интереса Италије, њиховим „халуцинацијама“ и „задубљеношћу“ у „једну једину идеју“ – стицање јадранских територија на Балканском полуострву.²⁶⁷⁹ Болати је делио Аварнина гледишта у важност очувања неутралности, по цену гушења револуције у земљи и изазивања друштвене кризе, чији су изгледи за избијање деловали далеко мање опасности него компликације од уласка у рат против Аустро-Угарске. У преписци са Аварном, Болати је написао да се „могу добити значајна повећања територије“ и остваривање „вековних националних тежњи, без испаленог метка“, али да многи „ризикују да се изгуби стотине хиљада људских живота и новца“, због тога што се људи у Консулти, Палати Браски и Квириналу плаше пропаганде *Idea Nazionale* и *Corriere della sera*, који „свакодневно вичу да је неутралност самоубиство Италије као велике силе.“²⁶⁸⁰

Аварна је у писму Болатију од 15. децембра 1914. указао на опасности од победе Антанте по Италију, и победе Русије на Медитерану и Балкану – „ако би Русија

²⁶⁷⁴ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, I, San Giuliano a Bollati e Avarna, 8 agosto 1914, T. 4557, 67-68.

²⁶⁷⁵ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, I, De Facendis al Saniguliano, 8 agosto 1914, T. 7485/301, 68- 69.

²⁶⁷⁶ J. R. Rodd, *Social and Diplomatic Memories 1902 – 1919...*, 247.

²⁶⁷⁷ A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 106 – 107.

²⁶⁷⁸ DDI, Quinta serie 1914 – 1918, I, Avarna a Bollati, Vienna 5 ottobre 1914, L.P., 529-530.

²⁶⁷⁹ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma 1985, Avarna a Bollati, 7 Marzo 1915, L. P., 34 – 37.

²⁶⁸⁰ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, III, Bollati a Avarna, 9 – 11 marzo 1915, L. P, 60-64.

победила Аустрију, иако бисмо можда могли и тада да добијемо део иредентистичких покрајина, морали бисмо да се боримо на Бжалкану и на Јадрану са Србијом, младом силом, страшнијом од Аустрије, која ће се узохолити због стечених добитака и која ће бити потпомогнута Русијом, која ће настојати да јој помаже у напредовању на нашу штету.²⁶⁸¹ Болати је своје противљење интервенционизму уклопио у критику понашања „кафанских политиканата из Београда, Цетиња и Милана“, алудирајући на Албертинија, који желе рат против Аустрије, не схватајући да је АУ неопходна као противтежа „словенској доминацији“ на Јадрану и аустро – француској доминацији на Медитерану, иако Француска и Британија не желе њен нестанак.²⁶⁸² Титонијево уверење да Антанта (на првом месту, Енглеска и Француска) неће помоћи Србији у случају аустро-угарског пораза било је засновано на обавештењима до којих је дошао у Бордоу.

На питање које је руски посланик поставио Браћијануу, да ли би се Италија супроставила српском излазу на Јадранско море, Фашоти је, у разговору са румунским политичарем, избегао јасан одговор. Рекао је да би Италија у садашњем рату „задржала лојалну неутралност, али да не би дозволила нарушавање равнотеже позиција на Балкану и Медитерану“, додајући да су одбрана и очување Италијана на другој страни обале, стање у Албанији и, нарочито, Валоне, од суштинског војно – безбедоносног значаја за Италију.²⁶⁸³

Пратећи рефлектовања српског одмбрамбеног рата, посланик у Београду, Сквити, писао је да се „сада морају консолидовати и неговати сва законита средства и у свакој повољној прилици подизати оно живо осећање симпатије које се у Србији подигло према нашој земљи после нашег уздржавања од учешћа у рату на страни Аустроугарске и Немачке“, у контексту молбе да прими 10.000 златних франака које је српска влада желела да исплати Српском представништву у Риму, а није успевала да изврши уплату и изврши трансфер новца²⁶⁸⁴. Сквити је средином августа 1914. био изненађен руском дипломатском акцијом у Букурешту о којој је извештавао амбасадор у Букурешту Фашоти, јер, према речима посланика у Београду, „српска влада нема никакву намеру да бугарску Македонију уступи Бугарској под условом да Бугарска не нападне Русију“. Фашоти је сматрао да је таква политика наметнута Бугарској „невезано од жртвовања Македоније, на коју би српска влада била можда приморана“. Бугарска војна акција против Србије или Русије несумњиво би била праћена руским икрцавањем у Варни или негде другде на бугарској обали и то би требало да буде јасно политичким властима у Софији. Сквити је изнео запажање да ће Русија после победничког рата желети да обнови балкански блок и да подстакне Србију на помирење са Бугарском кроз задовољавајуће прилагођавање граница.²⁶⁸⁵

Сазонов је 1. августа 1914. добио депешу Извољског из Париза, који је пренео мишљење председника Поенкареа да би Италију требало привући Антанти територијалним проширењима у Валони и слободом акције у Албанији, с чим се Сазонов сложио, сугеришући да Француска отпочне први корак у том правцу, као природно „најзаинтересованија“ медитеранска сила. Карлоти је одмах потом обавестио Сазонова да је жеља Италије да добије „надмоћну позицију“ на Јадранском мору,

²⁶⁸¹ *Il Carteggio Avarna – Bollatti (luglio 1914 – maggio 1915)*, a cura di Carlo Avarna di Gualtieri, Napoli 1953, 32.

²⁶⁸² Болатијево писмо Аварни од 15. априла 1914. *Il Carteggio Avarna – Bollatti (luglio 1914 – maggio 1915)*..., 84.

²⁶⁸³ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, I, Fasciotti al Sangiuliano, 13 agosto 1914, T. Gab. 1070/74, I, 132-133.

²⁶⁸⁴ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, I, Squitti a San Giuliano, I, 13 agosto 1914, T. 7856/43, 136.

²⁶⁸⁵ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, I, Squitti a Sangiuliano, 22 agosto 1914, T. Gab. 1173/64, 216.

освајањем Валоне и заузимањем Трентина, али да се неће противити компензацијама Србији и Грчкој на Јадрану. Сазонов је поновио захтев Извољском да реагује у француском министарству спољних послова, како би Француска преузела ток главних преговора. Након што су се Француска, а затим и Велика Британија нашле у рату са Немачком, Форин офис је предложио да се удовољи тежњама иредентистичке штампе, и да се италијанским захтевима, уз Валону, додају и Трст, Трентино и обећање о „превласти“ на Јадрану. Сазонов је изнео два услова која је предложио француској и британској влади да представе Консулти, и пораде на њеном брзом одлучивању у вези учешћа у рату на страни Антанте: италијанска армија и морнарица морају да започну моментални напад на аустро–угарску морнарицу и пешадију и да се усагласе с „понудом“ да после рата Италија добије Трст, Валону (и преимућство у представљању Албаније) и област Трентино.²⁶⁸⁶ По Карлотијевом мишљењу, али и ставовима дипломатских представника Француске и Британије, Сазоновљев захтев могао је бити одбијен с италијанске стране, због неадекватног узимања у обзир времена неопходног за мобилизацију и војну припрему. Поенкаре је у својим мемоарима навео је већ 11. августа да се „маркиз Карлоти није трудио да сакрије да ће, осим Трентина, Валоне и Трста, Италија захтевати и далматинску обалу“. Ово се поклапа са тврдњом Ситон Вотсона да је Е. Греј први понудио Италији Трст, Трентино и Валону. Сан – Ђулијано је одговорио да је једини услов са италијанске стране био да се „преговори о италијанском учешћу одвијају тајно у Лондону, и да британска, француска и италијанска флота делују заједнички и симултано, као и да се све три обавезу да неће склапати сепаратни мир са Централним силама.²⁶⁸⁷ Сан–Ђулијано је, осим тога, поручио Сазонову да изричито одбија да се преговори воде у Риму, због активности немачког и аустро – угарског посланика, запретивши и руској и британској страни да ће се Италија повући из преговора уколико дође до јавног објављивања њиховог садржаја док не буду окончани.

Своју неутралност Италија је оснажила склапањем тајног уговора са Румунијом 23. септембра 1914, који је допуњен, ревидиран и проширеном прецизнијом конвенцијом од 6. фебруара 1915.²⁶⁸⁸ Титони је 4. октобра телеграфисао Сан Ђулијану да „Италији не одговара да напусти неутралност, уколико је не напусти ни Румунија“. Према уговору, владе су се обавезале да неће напустити неутралност без унапред припремљеног најављивања другој страни у периоду од осам дана, и да ће се споразумевати о једнаком одражавању неутралности, или промени тог положаја, уколико прилике буду захтевале укључивање у сукоб“. Овај договор подразумевао је заједнички наступ у деловању према очувању неутралности две државе или евентуални

²⁶⁸⁶ Према саопштењима Карлотија, Сазонов је у првим понудама као компензацију спомињао и обалу од Задра до Дубровника. М. Boro Petrovich, „Italo – Yugoslav Boundary Question“, *Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914 – 1917*, New York 1963, 166 – 168 (162 – 193); Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977, 184 – 185; F. Caccamo, „Italy, the Adriatic and the Balkans: from the Great War to the Eve of the Peace Conference“, *Italy in the Era of the Great War*, ed. by V. Wilcox, Boston: Brill, 2018, 127.

²⁶⁸⁷ G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia in XIX e XX secolo...*, 910 – 911.

²⁶⁸⁸ Италија и Румунија склопиле су тајни споразум о консултацији и сарадњи, којим су се, имајући у виду заједничке интересе, договориле да се међусобно обавештавају пре спровођења било којих дипломатских акција, потеза и поступака којим би нарушиле проглашену неутралност. Неспоредно му је претходио долазак Дијамандија, специјалног румунског изасланика у Рим, који је с великим одобравањем пропратила интервесионистичка штампа. С њим је дошао и Истрати, други изасланик. Тајну мисију није подржавао председник владе Браћануу. Преговори су укључивали размену гледишта о статусу Бесарабије, која би могла постати цена за очување неутралности, уколико је Русија препусти Букурешту. G. E. Torrey, „The Rumanian-Italian Agreement of 23 September 1914.“ (1966), *The Slavonic and East European Review*, vol. 44, n. 103, 403–20.

прекид те неутралности заједничком објавом рата Аустро-Угарској. Тај споразум имао је антисловенску ноту, јер је предвиђао отпор целовитом урушавању Аустро-Угарске који би ишао у прилог Јужних Словена. Из разговора румунског министра у Петрограду Дијамандија и Карлотија, произишло је споразумевање да, након добијених територија, „балкански славизам треба прикочити противтежом коју би чинио савез Албаније, Турске, Румуније и Грчке, са румунско-италијанским предводништвом“, односно идеја да је неопходно спречити стварање независних „војводства Бохемије и Хрватске.“²⁶⁸⁹ У својим мемоарима, Саландра не спомиње тајне италијанско – румунске споразуме од 23. септембра и 6. фебруара.²⁶⁹⁰ Према Карлотију, вредност уговора с Румунијом лежала је у ограничавању претераног ширења славизма.²⁶⁹¹ Италија се тада усагласила с Сазоновљевим захтевом да се Црној Гори не отежава политика увоза оружја.

Саландра је тврдио да је одлучна акција англо-француске флоте довела у положај да своје море поново освајамо сопственим оружјем, што се у њему одражава, и да спречимо да се ослобођење од аустријског господства одигра уз једини допринос Срба. Спремни на све, томе смо се надали тренутно.²⁶⁹² Саландра наглашава значај притиска италијанског јавног мњења на иницијативу за склапање споразума између Србије и Бугарске, чему је допринео бугарски министар Ризов, „човек интелигентан, предузимљив и обазрив“, „пореклом из Битоља, који је уверавао да је пореклом комита“ и који се снажно залагао за одвајање македонских земаља. Истиче да је настала „замршена ситуација“ приликом телеграма који је као председник владе послао 4. новембра 1914. посланствима у Букурешту, Софији, Атини и Нишу, с обзиром да је Београд био под аустријском окупацијом, у вези са планом да једино Италија може да приближи и измири Србију и Бугарску.²⁶⁹³ Саландра је, такође, истакао да аустрофилске тенденције кабинета Радославова представљају препреку за споразум. Намера Ризова да Италију учини снажним подржаваоцем бугарских аспирација изазвало би промену италијанско – српских односа, што Италији не би одговарало, јер она има интерес да у што „пријатељском облику наступа“ према Србији, као што је

²⁶⁸⁹ M. Toscano, „Il Patto Di Londra“, *Annali Di Scienze Politiche* (1931), vol. 4, n. 3, 1931, 208-209, 171-218; M. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914 – 1917*, Zagreb 1960, 48 – 50; C. Diamandy, „La grande guerre vue du versant oriental: ma mission en Russie II: octobre 1914-mai 1915“, *Revue des Deux Mondes*, (1930), vol. 60, no. 2, 427 – 428.

²⁶⁹⁰ Према Титонијевим наводима, за садржај тој споразума знали су само суверени Италије и Румуније, и Саландра, и није био саопштен министрима и представницима у иностранству. M. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 55.

²⁶⁹¹ „У циљу добијања територија Двојне монархије на које имају право, заједнички интерес је да се спречи смањење Аустро – Угарске и потпуни распад ове државе равнотежом са словенством и стварањем војводства Чешке и Хрватске. Постоји интерес да се балканско словенство обузда противтежом Грчке, Румуније, Албаније, Турске, под превагом Италије и Румуније“. Ово је био став румунске делегације, а слично мишљење испољавао је и Фашоти. Тоскано, који пише своју монографију у време фашистичке епохе, износи став да се ова политика Сан Ђулијана показала „фино конструктивном и вредном највеће похвале“ и да би и данас могла (реч је о 1934. години) да „служи као водич одређеним политичарима у Букурешту, који су потпуно заборавили вредност традиције“ и дозволили да буду „поборници Малом Антантом“, чије почетне темеље, с искуством догађаја после 1919. године, Сонино „извесно“ не би дозволио. M. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 58 – 59.

²⁶⁹² A. Salandra, *La neutralità italiana [1914]...* 419 – 420.

²⁶⁹³ „Не заварам се у погледу озбиљних потешкоћа који би такав план акције могао да има. Извештаји посланика у Нишу показују да је Србија непопустљива у препуштању територијалних уступака Бугарској. Мисија г. Савинског у Нишу окончана је негативним исходом. У сваком случају, чини се да би Срби, тек у случају завршетка рата, Бугарима препустили највише Кочане и Штип. Када је реч о Битољу, на основу Фашотијевог телеграма од 26. прошлог септембра, Грчка је изјавила да би се оружаном супроставила препуштању овог града Бугарској“. A. Salandra, *La neutralità italiana [1914]...* 419 – 420.

Титони у телеграму 31. октобра сматрао и чији је став Саландра подржавао.²⁶⁹⁴ Према истом пројекту, Саландра је подржао став Боздарија, посланика у Софији, који је сматрао да би тај савез за Италију био погубан из два разлога: евентуалног успеха Аустрије у његовом уништењу и комплетне славизације балканског простора. Саландра је отуда сматрао да је, препуштајући министарство спољне политике Сонину, вођење међународне политике поверио човеку обазривог држања. Саландра као значајан истиче Титонијев извештај од 15 – 20. септембар 1914, у којем овај прогнозира да ће без обзира на исход рата, Албанија после рата бити подељена између Србије, Црне Горе и Грчке. Титони је, слично Империјалију, истакао потребу да Италија заштити своје јадранске интересе, уз напомену да би уколико дође до „распарчавања“ Албаније, које би Русија наметнула у корист Србије и Црне Горе, Италија морала да обезбеди Валону, Додеканез и у залог окупира острво Сасено. Карлоти је, с друге стране, остао привржен ставу да се према Србији и Црној Гори заузме добро дефинисана позиција, како се Италија не би нашла у сукобу са ове две државе и Антантом.²⁶⁹⁵

Империјали је у септембру 1914. изнео предлог Сан – Ђулијану да се Берлину не предочава спремност Италије да се италијанско – аустријски преговори о Албанији побољшају уз помоћ Немачке, будући да је Греј показивао „велику наклоност“ италијанским аспирацијама за Трст и Тренто, али и Валону. Империјали је захтевао да се изврши окупација Валоне блокадом њених поморских излаза док су зараћени блокови окренути својим ратним приликама; у трећој тачки свог нацрта предлога, Империјали је поменуо да је неопходно задобити симпатије Грчке саопштењем да је Италија спремна на поделу Албаније између ње и Србије.²⁶⁹⁶ Сан Ђулијано, који се од септембра занимао за српске планове према Далмацији и Јадрану²⁶⁹⁷, у упутствима Империјалију понављао је да англо – француска флота мора снажније да делује на Јадрану и да се претња германизмом на мору не сме заменити потенцијалном „претњом славизмом“. Поновио је да се ни Тренто ни Трст не могу сматрати уступцима које би Тројна Антанта учинили Италији, у замену за аустријске територијалне аквизиције на Балкану.²⁶⁹⁸ Словенска претња на источној обали Јадрана на штету становништва италијанске националности, заправо, могла је да представља *casus belli* за Италију, о чему је врх италијанске дипломатије размишљао.²⁶⁹⁹ Потенцијално напредовање српске и црногорске војске према „спорној зони“ (министар је истакао да то може бити „Шибеник“), упоредо са дуго прижељкиваним (са италијанске стране) акцијама англо-француске флоте на Јадрану, створило би легитиман мотив и разлог Италији да уђе у рат на страни сила Антанте. Империјали је у Лондону наишао на британско противљење (Викхам Сид) италијанским акцијама

²⁶⁹⁴ *Ibidem*, 420.

²⁶⁹⁵ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, I, Tittoni a San Giuliano, 15 settembre 1914, T. Gab. P. Conf 1361/88/23, 402 – 404; *Ibid*, Imperiali a San Giuliano, 16 settembre 1914, T. 1312/342, 408; *Ibid*, Carlotti a San Giuliano, 16 settembre 1914, T. 1314/83, 405.

²⁶⁹⁶ Империјали је поделу условио неупитним признањем италијанског суверенитета над Валомом: „Од тренутка када смо се овде изјаснили да пристајемо на могућу поделу Албаније између Србије и Грчке, подређених познатим ограничењима за Валону и Крфски канал, не видим никакву предност да настављамо да чинимо горке примедбе Грчкој, чије би симпатије касније могле да се покажу корисним по нас.“ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Imperiali a Sangiuliano, 5 settembre 1914, T. Gab. 1267/325, 341 – 342.

²⁶⁹⁷ DDI, Quinta Serie, Sangiuliano a Imperiali, Tittoni, Carlotti e Squitti, 22 settembre 1914, T. Gab. 1061, 458.

²⁶⁹⁸ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Sangiuliano a Imperiali, 16 settembre 1914, T. gab. 1040, 411-412.

²⁶⁹⁹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Sangiuliano a Imperiali, 17 settembre 1914, T.gab.s.rr.1049, 426; *Ibid*, Sangiuliano a Imperiali e Tittoni, 22 settembre 1914 T. Gab.rr.s. 1060, , 457-458.

према Јужним Словенима на јадранском приморју, па је тврдио да ће у случају да те крајеве Италија преузме, „Италија знати како да обезбеди савршено материјално благостање њених становника“, иако је британски новинар Стид већ 1914. Апеловао да се Италијани споразумеју са вођама југословенског покрета.²⁷⁰⁰ Италијански амбасадор у Лондону страховао је у одређеној мери од последица самосталног деловања адвоката Ћипика у Лондону на пропаганди за италијанску Далмацију, признавши да би таква акција наштетила италијанским националним интересима, свака преурањена расправа о Далмацији изгледа би „бескорисно“ и последично би створиле срамоту Влади, с обзиром на чињеницу да је Стид био прожет „морбидном славенофилијом“²⁷⁰¹ Саландра је у телеграму Империјалију 5. октобра 1914. тражио да Викхаму Стиду пренесе да је учешће Италије на страни Антанте немогуће без гарантовања права на Истру, која представља италијански *sine qua non*, али да ће Словенци у демократским институцијама Италије пронаћи неопходне гаранције за свој напредак у будућности.²⁷⁰²

Недуго након што је Саландра на место министра спољних послова довео Сиднија Сонина, нови министар је показао да жели одлучније, брже, активно и динамичније решавање проблема италијанско-јужнословенског спора. Сонино је у својем *Дневнику* забележио да се противио политици неутралности и политици „супростављању спуштању Јужних Словена на Јадранско море по сваку цену“, али да није било једноставно убедити јавно мњење да Италија мора ући у рат „искључиво базирањем на штети која је Италији могла да дође од сламања Србије, у корист Аустрије“, те да је приступ заштити јадранских интереса морао бити од почетка другачији.²⁷⁰³ У разговору са руским отпавником послова Крупенским, који је од Сонина тражио објашњења о посети бившег бугарског министра спољних послова Генадијева, италијански министар је поновио да, за разлику од Русије, Италија на Балкану има „безначајан“ утицај и да уопште не жели „да гура прст у тај уски простор“, те да није стварала антисрпски бугарско-румунски савез. Сонино је на крају поновио да Италија није противна ширењу Србије према Јадранском мору на рачун територија Аустро-Угарск, али је прецизирао да коначну одлуку о судбини Албаније морају да донесу европске силе и да је до тада неопходно поштовати одлуке Лондонске конференције.²⁷⁰⁴

Одлука италијанске владе да се окупира Валона у децембру 1914, приморала је Пашића да саопшти како ће Србија бити принуђена да окупира Елбасан, Мат и Драч и да су те две акције биле у синхроној вези.²⁷⁰⁵ Сонино је сматрао да би одлучна италијанска војна акција у заливу Сасена и Валоне Италију измирила са Србијом, а Грчку с Бугарском, с тим што би споразум са Србијом био лакши, а да би то италијанску владу „одвукло пажњу с других питања“, олакшавајући ослобођење из стања ропства Јадранско подручје.²⁷⁰⁶

У првој половини 1915. године Консулта је предосећала да би ефективан начин елиминисања италијанске претње био аустријско – српски сепаратни споразум. Недовољно добро обавештена, италијанска дипломатија очекивала је да ће фаворизовањем поменутог исхода преговора с Србијом, аустријска дипломатија

²⁷⁰⁰ DDI, Quinta serie, Vol. II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma 1984, Imperiali a Salandra, 22 ottobre 1914, T. Gab 1469/375, 14.

²⁷⁰¹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, II, Imperiali a Sonnino, 23 gennaio 1915, T. gab. rr. 144/17, 567.

²⁷⁰² ACS, *Carte Salandra* (у наставку CS), b. 1, fasc. 5, Salandra a Imperiali, 5 ottobre 1914, Num. 67.

²⁷⁰³ S. Sonnino, *Diario 1914 – 1916*, a cura di P. Pastorelli, Bari 1972, 34 – 36.

²⁷⁰⁴ G. Bianchi..., *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 376 – 377.

²⁷⁰⁵ ДАС, МИД ПО, 1914, микрофилм 430, XIV / 490 – 491 (Ф- XIV, 8, Дос. VII, Пов. бр. 8854.)

²⁷⁰⁶ A. Salandra, *La neutralità italiana [1914]...*, 396.

настојати да склопи сепаратни мир са њом и Русијом, како би све своје снаге сконцентрисала на италијански фронт.²⁷⁰⁷

Суочавање са плановима Србије

Када је руска влада у октобру 1914. објавила званичну одлуку да отпусти аустро – угарске заробљенике италијанског порекла, који су стекли право да се врате у Италију, симпатије трентинских, истарских и далматских иредентиста према Русији нагло су порасле. Социјалистичка уверења Батистија почела су да се уклапају у панегирике демократској мисији Русији у рату, док су се анти-словенске предрасуде, као последица еуфорије, парадоксално, појачале на предавањима које је организовао Трентински кружок у Милану.²⁷⁰⁸ Русија се одмах на почетку рата категорички позиционирала: противила да се Далмација остави Италији.²⁷⁰⁹

Српско посланство у Риму (отправник послова Михаиловић) саопштило је, преко инструкција из Ниша, посланству у Петроград 12. августа 1914. да „директори многих италијанских листови тајно прате (шпијунирају) повољан тренутак којим би се алармирало јавно мњење и понудило оправдање за излазак из неутралности“; дипломата је пренео да је у „интересу Србије да се избегава све што може алармирати Италију, јер ће она бити приморана да, буде ли изазвана, реагује акцијом у Албанији или Далмацији, која би по нас била штетна“.²⁷¹⁰

У тону извесног анимозитета према Јужним Словенима, Аварна је разматрао проблем „увећања велике Србије“ и упозорио Сан-Ђулијана да је аутономни или независни „пансрбизам“ (пансрпска идеја) „пука апстракција која спољним деловањем неће изазвати распад војно надмоћне Двојне Монархије, али да присуство те идеје није без значаја.“²⁷¹¹ Аварна је сугерисао да је у будућности извесно остварење једне другачије врсте пансрпске идеје, која би добила своју потврду као градивни елемент тријалистичког преуређења Аустро – Угарске; до таквог исхода дошло би кроз претходну аустријску анексију или војну окупацију „територије под контролом владе у

²⁷⁰⁷ Аустро – угарски амбасадор Палавичини 6. априла 1915. обратио се Буријану речима да ће Србија, „која се протеже до Драча захваљујући подршци Аустро, касније имати сав интерес да се супротставља италијанским тежњама на северном Јадрану и у Албанији, чиме би остварила свој ратни циљ“. Тоскано наводи да је то било „стање духа“ у којем се нашла Саландрина влада када је одлучила да се „горко“ одрекне Сплита, „дома славне латинске цивилизације и ватреног италијанског патриотизма“, (мисли се на 27. Март када је пристала да ограничи аспирације на рт Плоче, уз сва острва, осим оних која су била географски позиционира испред Сплита, Корчуланским архипелагом и полуострвом Пељешцем. М. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 105.

²⁷⁰⁸ R. Monteleone, „La politica dei fuoriusciti irredenti nella Guerra Mondiale“, Udine 1972, 43 – 44; „Le conferenze di ieri a Milano“, *Il Corriere della sera*, 7 dicembre 1914, Num. 338, 4.

²⁷⁰⁹ C. Manfroni, *I nostri alleati navali. Ricordi della guerra adriatica 1915 – 1918*, Milano 1927, 26.

²⁷¹⁰ M. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 66.

²⁷¹¹ Историчар Гизалберти изнео је мишљење да је Аварнина одбојност према про – српском и анти – аустријском јужнословенском покрету подударна и блиска размишљањима политичког филозофа Чезаре Балба, који се противио идеји да Јужни Словени, без уплива Хабсбуршке Монархије, сами, уз помоћ или благонаклон став Русије, формирају суверену, правно – формалну и политички аутономну државну целину на Балкану. Аварна је подржавао политику условног ширења Аустро – Угарске на Балкану, како би оправдао неометан процес деловања Италије у остатку Медитерана, уз нужне територијалне компензације које би Италији, уз пратећи процес евентуалног расформирања Османске империје на том подручју, морале да припадну. C. Ghisalberti, „La scelta del 1915: L'Italia fra la grande Serbia e una più grande Austria“, *Clio: trimestrale di studi storici*, XLII (2006), n. 4, 580, 582.

Београду“.²⁷¹² Поменуто преуређење, чији би носилац био хабсбуршки двор, имало би у Загребу и хрватском елементу, а не Србима, главно тежиште ослонца.²⁷¹³

Историчар славофилске оријентације Гуљелмо Фереро упознао је Супила, приликом боравка хрватских политичара и политичких емиграната у Венецији (Трумбић, Хинковић, Супило, крајем јула 1914) са Антонијем Фраделетом, радикалским депутатом у италијанском парламенту из редова „умерених“.²⁷¹⁴ Конзул у Трсту Сонину је саопштио да су Хинковић, Трумбић и Супило, дошли до Француске преко Венеције и да се Хрвати и Словаци из 37. пука „показују симпатије према Србима“, а да је ситуација у војсци Монархије катастрофална, од недостатка хране до лекова и опреме, и да се то осећа у Трсту и Пули.²⁷¹⁵ Овде треба нагласити да је Трумбић и Супило, и сарадници *Jedinstva* из Сплита и *Novog Lista* из Ријеке одржавали су почетком XX века везе с италијанским либерал – умереним иредентистичким интелектуалцима и размењивали конспиративна мишљења о устанку против Монархије. Професор Универзитета у Перуђи, Луиђи Павија, био је повезан са Иваном Андоровићем, са Тресијем Павичићем и са другим хрватским политичарима, којима је посветио памфлет о италијанско – хрватским везама.²⁷¹⁶

Пашић је сматрао да савезнице Италији треба да предоче да не заузима самоиницијативно својом војском спорне аустријске територије, које су „најосетљивије и најопасније“ због словенског или измешаног становништва, пре него што се споразуме са Србијом.²⁷¹⁷

Од септембра до децембра 1914. ни српска ни италијанска влада нису желеле да ступе у директне преговоре о уређењу статуса јадранских провинција Аустро – Угарске и званично једна другој саопште опсег својих аспирација и ратних циљева. Сквити је у новембру и децембру приликом различитих сусрета с Пашићем одбијао да говори о Далмацији као делу италијанских потраживања, најпре због тога што није месецима добијао упутства у вези тог питања, а делом и зато што Консулта није желела да открива праве мотиве својих планова, што је навело Пашића да поверује како ће аспирације неће ићи даље од Трста, Трента и пола Истре.²⁷¹⁸ Поменути неспоразуми очитовани су и када је Сквити 21. августа испитивао расположење српске владе према уступцима Бугарској у Македонији за њену неутралност, што је за Веснића и Пашића био знак да Италија превише „рачуна“ на Бугарску против српских интереса, а без

²⁷¹² C. Ghisalberti, „La scelta del 1915...“, 581.

²⁷¹³ DDI, Quarta Serie, 1908 – 1914, vol. V – VI, Avarna a San Giuliano, 16 ottobre 1910, R. 2147/937, 592 – 599.

²⁷¹⁴ Супило је 28. новембра 1914. писао Фереровој супрузи, Ђини Ломброзо Фереро, да Јадран мора бити поље разумевања међу Италијана и Словена против заједничког непријатеља, а не поље борби или отровне мржње. Нагласио је да није у могућности да „чита Гуљелмове чланке, али да он дели Супилово мишљење по многим основама“., L. Valiani, *The end of Austria – Hungary...*, 85, 101.

²⁷¹⁵ Он је саопштио да се циљеви Србо-Хрвата могу сажети у захтеву заприпајање Дубровника, који би са Пељешцем чинио независну републику (каква је постајала до 1797); Црној Гори би се препустио Бокоторски залив са Херцеговином, а Србији Далмација са већим делом Хрватске, Славоније, укључујући и Ријеку. Према конзуловим информацијама, Трст би (без или са Истром) чинио слободан, аутономан град под заштитом и управом Француске, Британије и Италије, док би Италија добила Трентино и источни Фриули. ACS, *Carte Salandra*, b. 1, fasc. 1, sf. 6, Lebrecht a Sonnino, 30 novembre 1914 N. 7337/484.

²⁷¹⁶ T. Ganza – Aras, „Il rapporto della politica croata in Dalmazia nei confronti degli italiani nel periodo della grave crisi che investì il dualismo austro – ungarico agli inizi del XX Secolo“, *Atti. Centar za povijesna istraživanja* XV, br. 1 (1985), 175 – 179.

²⁷¹⁷ AJ, Ф ЈП, кутија 24, 80 – 4 – 612 – 613, Пашићева нота, 22. април 1915.

²⁷¹⁸ Екмечић закључује: „И кад Далмацију није тражила за себе, није је препуштала ни Србији него је тамо хтјела створити једно стање с Хрватима које најбљое одговара њеним интересима, а Србији најгоре“. М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд 1990, 292 – 294.

директних преговора на ту тему.²⁷¹⁹ Сонино је ипак већ 21. новембра увидео угрожавање виталних интереса Италије „сламањем Србије и јачањем Бугарске која би постала савезник Аустријанаца и Турака“; два дана касније, са де Мартином је дефинисао да се „даље чекање не исплати“.²⁷²⁰ Према де Мартину, секретару Консулте, Италија је чинила услугу српској војсци тиме што је окупирала Валону, спречавала албанске упаде у Србију и спроводила одредбе Лондонске конференције у вези неповредивости албанских граница.²⁷²¹

Приликом првог разговора са Крупенским, нови министар Сидни Сонино није сакрио своје симпатије према Србији и потенцијалној објави рата Аустро–Угарској; неколико пута исказао је забринутост због стања српске војске на фронту, после чега га је Крупенски позвао да јој Италија упути материјалну помоћ.²⁷²²

По доласку делегације Срба и Хрвата у Рим у новембру 1914, Никола Стојановић је, заједно с Душаном Васиљевићем, обавестио Пашића да се Мештровић састао са Бисолатијем, који се налази на челу „струје која хоће будуће пријатељске односе“ Италије са Јужним Словенима; српски политичар покушао је да ступи у контакт са публицистом Вирђинијем Гајдом, али није успео.²⁷²³ На условно „србофилство“ и „фило–југословенске“ погледе независних социјалиста и републиканаца указао је Никола Стојановић.²⁷²⁴ Он је навео да Италијани „не мрзе Србе“, да међу њима има „доста појединаца који нас воле – уколико њихови интереси то допуштају“, али да треба рачунати на елементе њихове унутрашње политике, којом доминира „диктатор Ђолити“.²⁷²⁵ Изражавао је сумњу у непопустљиво држање Италије

²⁷¹⁹ *Ibidem*, 292.

²⁷²⁰ F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans...*, 62.

²⁷²¹ Разговор Барера и де Мартина од 18. јануара 1915. Делкасе није прихватао овакво објашњење. Сонино је своје противљење уласку српских трупа у Албанију поновио и Јовановићу истог дана. F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans...*, 70.

²⁷²² Добивши информацију о напредовању аустро – угарских трупа кроз Србију почетком новембра 1914, Сонино се информисао код влада Антанте да ли су рачунале на обезбеђивање материјалне помоћи Србији.

²⁷²³ Стојановић је навео да се у Риму налазе Далматинци (адвокати и трговци) Де Ђули, Свилокос, Мичић, Лупис, браћа Газари, Грегорић, Мештровића, Хинковић и Тодоровић. АЈ, Ф. Ј.Ј. Пижон, 80 – 4 – 21, 80 – 4 – 288, Стојановић Пашићу, 7. XI 1914; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије...*, 318; Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 2, Београд 1985, 20 – 21.

²⁷²⁴ Стојановић пише: „Код великог дела тих присталица Саландрине (нарочито код републиканаца и независних социјалиста) постоји незадовољство против завојевања Далмације. То треба искористити. Код Талијана треба задобијати у првом реду њихове озбиљне и паметне људе, противнике шовинизма. Њих није мали број. У штампи се иначе против воље владине не може ништа од вредности учинити.“ АЈ, ЈЛП, 80 – 4 – 21 (кутија 21), 80 – 4 – 338, 4 – 5, Стојановић Пашићу, 6. јул 1915.

²⁷²⁵ Стојановић је дао и анализу унутрашње политике Италије. Он уочава да постоји извесна диспропорција интереса Севера и Југа према мотивима за рат и ратним циљевима, и метафорично говори о Сан – Ђулијану и Саландри, као политичарима, носиоцима интереса југа у Парламенту: „Италија воли да тргује. Воли без велика рада да има велики ћар. У њеној политици воде јужњаци велику реч – они имају левантински морал. Рат су хтели људи са севера, који су осетили опасност у будућности за своју индустрију, кад би Немци победили. Јужњацима је требало представити ћар у садашњости, да се задобију за акцију. Најопипљивији је ћар добитак нових територија. Аустријанци су нудили нешто за неутралност, требало је много више имати за аквитност. Маса њихових политичара неће да мисли да је за Италију ово превентиван рат. Она га сматра као заједничко предузеће великих и малих сила за деобу територија“. Стојановићеве увиди били су необично оштроумни, тачни и прецизни. Салваторе Контарини, кнез ди Скалеа и Сан – Ђулијано (сва тројица у врху дипломатије), осим личног познанства и заједничког дугогодишњег познанства, били су пореклом са Сицилије. Представљали су интересе сиромашније ниже буржоазије и осиромашеног племства из јужних италијанских провинција и генерацију бирократа који су, суочени с нарастајућим крупним капиталистичким интересима Ломбардије и Пијемонта, настојали да потврде „глас југа“ у парламенту. Лични мотиви о каријерном успеху, свест о најхитнијим потребама решавања аграрног питања на југу и искорењивања

према Далмацији. Сугерисао је да се Италијани плаше велике српске ратне луке у Шибенику, која би се могла исправити договором о неутрализацији. Скренуо је пажњу да Италијани „добро познају српске националне идеје“ и да се ослањају на „врло вешту дипломатију“ која „нам може бити од користи у македонском питању“, и да је у питању Далмације договор могућ.²⁷²⁶ У августу 1915. говорио је да с Италијанима ипак треба бити опрезан, „због њиховог макијавелизма“ и да је ургентна потреба налаже директно договарање о јадранском питању.²⁷²⁷

У разговору са Лазаром Мијушковићем, црногорским послаником у Београду, који је прибележио Ј. Јовановић - Пижон, Сквити је предочио италијански програм и циљеве у рату: Италија ће тражити Трст, Истру и пристаниште Пулу (из војно стратешких мотива), Тирол и Валону. Залагаће се да дође до територијалног уједињења „свих српских земаља“; остали предлози били су: „непостојање Албаније, Хрватска и Словеначка прелазе у аутономну провинцију“, аутономна Далмација, „Конфедерација Србије, Хрватске и Далмације и улазак у рат против Аустро – Угарске“.²⁷²⁸ Мијушковић је 12. октобра имао нови разговор са Сквитијем. Италијански посланик се занимао за будућност територијалних граница Србије и Црне Горе на Балкану. Мијушковић је Сквитију скренуо пажњу да Црна Гора настоји да „добие Херцеговину до Метковића, Скадар до ушћа Дрима“, Србија „Босну и Далмацију од Метковића до Пуле у Истрији“, саветујући га да Италија преузме „Албанију од Шкумбе до испод Валоне“. На то му је Италијан одговорио да Албанија „више не може постојати“, и да треба Италији уступити Валону и нешто од „hinterland – а, а Србији дати остало“. Далмација, према Сквитију, треба да остане аутономна као и Хрватска, а у Италији нико озбиљно не мисли на то да Далмација треба да јој припадне; Мијушковић је поновио да Италија треба да уђе у рат „што пре“.²⁷²⁹ Пашић је очекивање италијанских захтева свео на Трст, Тренто, „половину Истрије са Пулом“, образлажући да треба у разматрање узети гласове да ће „Италија ући у Далмацију и анектирати Далмацију“, и сондирајући наводе да енглеско–француска флота у Јадрану остаје пасивне, због Далмације и обзира према Италији.²⁷³⁰ Председник српске владе био је уверен да ће становништво Далмације, у најнеповољнијем исходу рата, пре бити за Аустро–Угарску него за Италију, уверен извештајем да британско јавно мњење оптира за спајање аспирација независне Мађарске и Италије у један политички циљ – „Мађари у Ријечи, а

неписмености, али и криминала (*brigantaggio*), давали су им ореол лево либералних политичара („левичара“), упркос њиховој идеолошкој блискости с конзервативним политичким структурама. Ј, ЈЛП, кутија 21, 80 – 4 – 21, 80 – 4 – 338, Стојановић Пашићу, 6. јул 1915; F. Gaeta, *La crisi di fine secolo e l'età giolittiana. Storia d'Italia dall'unita alla fine della prima repubblica*, vol. 21, Milano 1996, 396 – 397.

²⁷²⁶ Стојановић пише: „Говоре да су њихови војни кругови такође захтевали границе предвиђене у конвенцији Италије с Тројним Споразумом. Не бих рекао да су то били услови *sine qua non*. Они су вешто изманеврисани и постављени су у време руских неуспеха. У том погледу била је карактеристична њихова кампања у новембру 1914. за Далмацију. Истицали су сваки дан у листовима талијанство Далмације. Други (републиканско- демократични) листови су одбијали идеју завојевања Далмације. Стратегијски разлози чули су се само за поједина острва далматинска. Иза изјаве Сазонова дописнику „Corriere della Sera“ цела је кампања као ножем пресечена, али су ипак исти листови продужили заговарати улазак Италије у рат. Значи да Далмације није била за Италију неопходно потребна стратегијски.“ АЈ, ЈЛП, 80 – 4 – 21 (кутија 21), 80 – 4 – 334 – 335, Стојановић Пашићу, 6. јул 1915.

²⁷²⁷ АЈ, ЈЛП, 80 – 4 – 21 (кутија 21), 80 – 4 – 349, Стојановић Пашићу, 7/20. август 1915.

²⁷²⁸ Прибележено 16. септембра 1914. АЈ, Ф. ЈЛП, 80 – 4 – 531.

²⁷²⁹ АЈ, ФЈЛП, МИД 1912 – 1916, Забелешке Ј. Јовановића, 12. X 1914, 80 – 4 – 536.

²⁷³⁰ АЈ, ФЈЛП, МИД 80–7– 452, Посланству у Лондону, 19. септембар 1914, Пов. бр. 5533, 80 – 7 – 450; 10/23. октобар 1914.

већи део Далмације Италији.²⁷³¹ Пашић је то сумирао на следећи начин: „Ако тврђење *Corriere della sera* не буду демантоване са руске стране успех наше ствари биће имаће још веће тешкоће“, због чега је критиковао изјаву руског амбасадора.²⁷³²

Конзул у Далмацији, Емилио Манфреди, писао је да је, након почетка сукоба, српски отпор произвео опште одушевљење у Далмацији, учврстио јединствену „српско–хрватску националну свест“, као и да су гласине о напредовању црногорске војске изазвале манифестације јавне подршке у Дубровнику.²⁷³³

Леонардо Азарита, дописник *Gazzetta di Venezia*, апеловао је из Медове (Шенђина) на Саландрину владу да напусти позицију неутралности, упути поглед на припремање српско – црногорске војне офанзиве, која би започела у Босни и Херцеговини, према рејону Сарајева, и да европском, а пре свега балканском фронту понуди адекватан италијански одговор, чији би циљ била координација с овом акцијом у циљу заштите италијанског обалског појаса у Истри и Далмацији.²⁷³⁴ Он је веровао и апеловао да би здружена војна акција црногорских трупа Мартиновић и Вукотића на Горажде, Чајниче и Фочу, и српске војске на Вишеград, уз савезничке акције према Котору, била кључан фактор који би Италију приморао да напусти политику неутралности.²⁷³⁵

Међусобна билатерална заштита о неутрализацији Јадранског мора доживљена је као најнеефективнија гаранција против претензија једне или друге стране. Неутрализација Јадрана води „несагледивим“ предностима за Србију и Италију: економске повластице („огромне уштеде“ у државним финансијама за Србију), неометан, непосредан сусрет две културе, менталитета, традиције, узајамна заштита да се једна или друга земља неће окренути војним дејствима против оне друге.²⁷³⁶

²⁷³¹ АЈ, ФЈЈП, МИД 80–7–452, Посланству у Лондону, 19. септембар 1914, Пов. бр. 5533, 80 – 7 – 450; 10/23. октобар 1914.

²⁷³² „Доиста, ако и сам руски дипломати тако говорео Далмацији, какве ми изгледа можемо имати убедити Енглеze с нашим правима у Далмацији и Истрији“. АЈ, ФЈЈП, Бр. 364, „Преписка владе у Нишу и посланства у Лондону“, 80 – 7 – 492, 20 октобра 1914.

²⁷³³ G. Merlicco, *Luglio 1914: L'Italia e la crisi austro – serba...*, 104 – 105;

²⁷³⁴ L. Azzarita, „Anglo – francesi e serbo – montenegrini agiscono di conserva contro le forze austriache“, *Gazzetta di Venezia*, 27 settembre 1914, N. 264, 1 – 2.

²⁷³⁵ L. Azzarita, „Serbi e montenegrini avanzano in Bosnia“, *Gazzetta di Venezia*, 20 settembre 1914, , N. 257, 1.

²⁷³⁶ Овде је неопходно једно мало разјашњење. Гласовити противник националиста био је Матија Бустини Фађи. који је контрирао националистичким неисторијским и неутемељеним тезама, и Далмацију и већи део источнојадранске обале смештао у политички и географски оквир Србије и Словена. Његов истомишљеник, Гуљелмо Загари, ипак, не измиче контрадикторностима: пише да Србија мора пристати на неутралност целе источнојадранске обале, у замену за ограничење италијанских захтева, али не говори да ли ће Италија пристати на обавезу поштовања неповредивости будућих српских приморских граница. Он признаје да ће пристанком на неутрализацију за Србију наступити „ограничавање суверенитета“, али тврди да би оно било надокнађено уштедама којима би се избегли огромни трошкови за поморске конструкције, утврђења и војне луке, док би мали народ „убрзо надокнадио трошкове три узастопна рата“. Фађи, с друге стране, не износи далекосежне пројекције и не елаборира у ком правцу Србија може изградити своју трговачку флоту и да ли треба да поседује поморску војну флоту у неком обиму; Загари то „скривено“ констатује. Фађи пише да „Словени имају славну егзистенцију, ако се узме у обзир да нису народ састављен само од пастира“. Не прецизира ниво италијанских домета на далматинском приморју, већ се апстрактно позива на присуство италијанства на архипелагу, и на и закључке војног историчара Енрика Баронија (1859 – 1924) да је, преко архипелашких острва (не говори која) потребно „имунизовати се од Гружа, Дубровника, Котора, који ће бити у српским рукама“. Приметно је да се не спомињу Ријека, Сплит, ни Шибеник. Фађи пише : „Што се тиче далматинског приморја, оно што је потребно, сматрамо, јесте само посед италијанских локалитета, најславнијих уточишта преживелих староседелаца Латина и истовремено прворазредних емпоријума. Не чини нам се исправним и није у складу са нашом традицијом слободе, која не познаје традицију

Упркос анти-јужнословенској реторици и митологизацији наслеђа млетачке културе, далматински песник, новинар, књижевник и пропагатор Антонио Ћипико појачао је своју анти – јужнословенску реторику у другој половини 1914. Он је инсистирао на прављењу јасне дистинкције између Срба и Хрвата, појашњавајући карактеристике дипломатских, културних и политичких односа које Италија треба да има и према једнима и према другима, чије је међусобне интересе доживљавао дубоко неусаглашеним.²⁷³⁷ Мета и предмет Ћипикових полемичких текстова с јесени 1914. најчешће је била про-југословенска оријентација француске и британске штампе. Упркос инсистирању на популаризацији про-италијанских ставова Викхама Стида, он је често нападао *Times*, али и француског новинара Ербета из листа *Echo de Paris*, оптужујући их да искривљују број Италијана у Далмацији, угрожавају британско-италијанско „пријатељство“ на Медитерану и потпомажу противдантеовску, „примитивну“ хрватско-аустријску пропаганду, која је, аустријском милитаризацијом друштвеног живота у приморским градовима и махинацијама хрватских организација и партија на општинским изборима, извршен „масакр“ и „дављење“ италијанства на источној обали Јадрана; посебну кривицу сваљивао је на Бјанкинија и Нарделија.²⁷³⁸ Понављајући да Италија жели искрени споразум са Србијом у вези Јадранског мора, и Британијом, у погледу истоветних интереса на Медитерану, Ћипико је главну кривицу за потенцијалан губитак подршке Италије међу силама Антанте свео на „неразумно“ попуштање прохрватским елементима југословенске пропаганде у Британији и Француској. Руси и Срби, према Ћипику, нису непријатељи Италије, осим у случају „панславистичких апетита“, а главни разлог за заузимање читаве обале и залеђа видео је у политичким мотивима империјалних држава, узимајући за пример британску управу на Малти, Кипру, Египту, где нису живели аутохтони Британци. Тиме је алудирао на српску управу у новоослобођеним крајевима после 1913, где је живело „милион Бугара и милион Албанаца“.²⁷³⁹ Територије у Далмацији које би припале Италији Ћипико је сместио од Ријеке до Обровца, са свим пратећим острвима, укључујући градове Задар, Шибеник и Трогир, док би се о Сплиту преговарало. Ћипиков тврдокорни отпор попуштању Јужним Словенима у преговорима о Далмацији, непопустљивост у иредентизму и анти-југословенска кампања, коју је водио у Лондону 1915, лишена формалне подршке владе у Риму, окренута честој критици про-југословенских ставова британских новинара, политичара и јавности, навео је део италијанске дипломатије, заплашене могућношћу непотребног усађивања раздора у италијанско-енглеске односе, да посумња у његову аустрофобију и да га дискретно оптужи за тајно службовање у корист Беча.²⁷⁴⁰ На опасност од Ћипикове неутемељене пропаганде, као признатог „непријатеља Словена и Срба“ указивао је социјалиста Леонида Бисолати. Он је апеловао на Сонина да му не дозволи пропагирање идеја које ће Италију одвести у „смртноносан сукоб“.²⁷⁴¹

Сазнавши за преговоре Италије и Савезника, Пашић је веровао да се српско-италијански споразум може постићи у разумном року. У телеграму Спалајковићу од

националних монопола, да идемо изван овога“. G. Zagari, „La neutralizzazione dell' Adriatico“, *Rinascenza* (giugno 1915), Lucera, 17 – 18; M. B. Faggi, „Il problema della Dalmazia“, *ivi*, 18 – 19.

²⁷³⁷ F. Amatori, „L'intervento anconitano 1914-1915“, *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia...*, 165-166.

²⁷³⁸ A. Cipicco, „L'Adriatico dell' Italia. Petrarca, Machiavelli, Manzoni, Tommaseo“, *Il Giornale d'Italia*, N. 290, 21 ottobre 1914, 3.

²⁷³⁹ A. Cipicco, „L'Adriatico dell'Italia“, *Il Giornale d'Italia*, 7 ottobre 1914, Anno XIV, N. 276, 2; A. Cippico, „L'Adriatico dell'Italia. Ancora al Times e agli altri“, *Il Giornale d'Italia*, 8 ottobre 1914, Anno XIV, N. 277, 2.

²⁷⁴⁰ Према наводима, Ћипико је рекао да би помисао да Дубровник и Сплит могли да припадну Србији у Италији изазвала „пакао“. Imperiali a Sonnino, T. Gab. S. 874/270, 1 luglio 1915, DDI, Quinta Serie, IV, 193.

²⁷⁴¹ CS, microfilm 49, f. Carteggio Bissolati – Sonnino 1916-1918, Bissolati a Sonino, Roma 12 luglio 1916.

21. септембра 1914. године, председник српске владе прихватио је да од свих територија које је Србија захтевала, Карниола (Крањска) и Истра могу да постану предмет поделе са Италијом, у случају њеног уласка у рат на страни Савезника, одбивши да попусти по питању Далмације. У телеграму Спалајковићу од 28. септембра, тврдио је да ће се Италија задовољити Трстом, Трентом, Пулом и Истром.²⁷⁴² Ове области, уз Валону, као најдаље услове Италије који се могу прихватити у преговорима са руске стране, поновио је Сазонов у јануару 1915, наишавши на отпор италијанске штампе његовим изјавама.²⁷⁴³

У понудама које је бугарска влада нудила Есад-паши да се са својим војним снагама окрене против Србије, Италија је такође задржала резервисан и посматрачки обазрив став, тражећи од Алиотија да испита околности тих преговора. Куки Боасо је сматрао да су понуде „дате Есад - паши инспирисане стамбуловистима који су лако могли да покрену акцију поверену бандама, које би тим поступком сачувале привидну неутралност бугарске владе“.²⁷⁴⁴

Пролеће 1915 било је обележеном полемиком између оних који су од почетка желели споразум са Југословенима, па су били вољни да смање италијанске захтеве, и оних који су тражили радикално решење за Јадран, без бриге о етничком броју Словена које ће Италија „морати да прогута“.²⁷⁴⁵ Гиљановић је сведочио да су многи листови били противни иредентистичким аспирацијама, а да су се у отпору ривендикацијама далматинског комитета посебно истицали римски *Messaggero* и милански *Secolo*, „као и други часописи и листови“.²⁷⁴⁶

Сквити је покушавао да сазна да ли је између Савинског, руског посланика у Софији, и Пашића било преговора да се Бугарској уступи Македонија и на који начин би Албанија могла да буде подељена између Србије и Грчке. Према забелешци Јовановића, Сквити је изјавио да је „потпуно је неосновано да се бојимо Срба који ће поштовати језик и културу нашег становништва као што су Задар, Сплит“, што указује да Далмација није у октобру 1914. била дефинитиван циљ италијанског спољнополитичког програма.²⁷⁴⁷ Пашићу је Сквити 29. октобра пренео да Италија „са највећим задовољством“ хоће разговор са Србијом о подели Албаније, али да окупацију још увек сматра преурањеном и непотребном акцијом“; слично је поновио и почетком фебруара 1915, судбина Албаније да се реши европским конгресом, до тада Лондонски уговор.²⁷⁴⁸ Коментаришући сусрет Михајловића и Сонина у Риму и њихову усмену размену мишљења о далматинском проблему, француски посланик у Београду Огист Боп рекао је Јовановићу да Србија буде попустљива и пристане на компромис са Италијанима, који такође воде „попустљиву“ политику, и да се сагласи с предајом енклаве Задра. Јовановић се није сагласио, али је упитао Боп да ли има истинитости у

²⁷⁴² M. Cattaruzza *L'Italia e il confine orientale...*, 83.

²⁷⁴³ „Sazonoff e l'Italia“, *Il Giornale d'Italia*, 9 gennaio 1915, Num. 9, Anno XV, 1.

²⁷⁴⁴ *Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria...*, Cucchi Boasso a Sonnino, 21 novembre 1914, doc. 263, 133 – 134.

²⁷⁴⁵ Израз који употребљава ријечки иредентист Е. Бурић. Е. Burich, „Momenti della polemica per Fiume prima della guerra 1915 – 18“, *Fiume* (Roma) (gennaio – giugno 1961), n. 1 – 2, a. IX, 31.

²⁷⁴⁶ O. Randi, „Il senatore R. Ghiglianovich, mezzo secolo di storia dalmata“, *Rivista dalmatica* (luglio – settembre 1965), fasc. III, a. XXXVI, 32.

²⁷⁴⁷ АЈ, ФЈЈП, МИД 1912 – 1916, Забелешке Ј. Јовановића 13. X 1914, 80 – 4 – 537.

²⁷⁴⁸ Јовановић је у проценама могућности окупације Албаније био опрезан. Сматрао је да Албанија треба да остане питање изван преговора, и да се не даје преурањен повод Бугарској да интервенише у Македонији на основу тумачења уговора од 29. фебруара 1912. Упозорава да Италија не приговори због апирација у Далмацији. АЈ, ФЈЈП, МИД 1912 – 1916, Забелешке Ј. Јовановића, 29. X 1914, 80 – 4 – 538; 80 – 4 – 552.

тврдњи да Италијани потражују од Француске Тунис и Корзику, што је француски посланик демантовао, додавши да Француска такво решење никада не би прихватила.²⁷⁴⁹

Спор о етничкој припадности становништва Далмације и историјском праву на ту покрајину водио се преко водећих листова обе земље. Брошура Пјетра Фоскарија (Piero Foscari) *Спасимо Далмацију (Salviamo la Dalmazia)*, и чланак који се појавио у *Giornale d'Italia* у октобру 1914. изазвао је непријатне реакције у београдској јавности, па је српска влада замолила професора Луја Бакотића, посланика у далматинској Дијети, да напише одговор у *Политици*, који је Италија коментарисала.²⁷⁵⁰ Титони је проблем „препуцавања“ српских и италијанских листова сматрао безначајним и индиректно је критиковао непопустљивост италијанске стране.²⁷⁵¹

Национални иредентисти понављали су да поједини чланови Консулте „падају“ под пропаганду „прословенских далматинских агитатора који нуде своје услуге“, уместо да их „одбаце“; очекује се да им управо италијанска влада „задовољи апетите“. Понављају да „ти људи и њихова пропаганда нису они да наруше добре односе Италије са Антантом и посебно са Русијом“, које знају „колико Италија вреди у овом тренутку“. Негирали су оправданост примене националног самоодређења или демократског плебисцита, тврдећи да су национални стратешки мотиви одбране државе пречи од принципа националности, упутивши замерке Русији да нема морално – историјско право да штити „српски империјализам“ према Далмацији, док под својом царском влашћу држи Пољаке, Јермене, Иранце, Финце и друге народе.²⁷⁵² У тексту од 4. априла, замишљен као полемички одговор на петроградску штампу, националисти су отворено истакли да би Далмација морала постати италијанска, „из тог разлога што су Срби мањина у Далмацији, док би Хрвати више волели италијански него српски режим, познавајући италијанску толеранцију и балканску толеранцију“.²⁷⁵³

Полемике око статуса Далмације нису заобишле ни међусобну комуникацију штампе две државе. Пашићев лист „Самоуправа“, као реакцију на Фоскаријеве тезе у *Giornale d'Italia*, пренео је 22. октобра 1914. текст посланика Далматинског сабора, који је навео да је Србија спремна да са Италијом учествује у подели интереса на Јадранском мору, али да је Далмација већински словенска и да ништа неће спречити њено припајање Србији. Фоскаријево оглашавање у вези Далмације пренели су

²⁷⁴⁹ АЈ, Ф. Ј. Ј. Пижон, МИД 1912 – 1916, Забелешке Ј. Јовановића, 24. III 1915, 80 – 4 – 563.

²⁷⁵⁰ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. II, Squitti a Salandra, T. 10234/129, 19 ottobre 1914, 3.

²⁷⁵¹ Дакле, парламентарцима и новинама које желе да угрозе Србију зато што су српске новине афирмисале чињеничну истину, да већински Далмација није италијанска него словенска, било би боље да са Србијом, која има највеће симпатије за Италију и највеће поштовање наших интереса, успоставе пријатељске форме односа, а не да шире претње. DDI, Quinta serie, Vol. II, Tittoni a Salandra, 31 ottobre 1914, T. Gab. 1501/232, 64.

²⁷⁵² Аргументи су се ослањали на шовинистичке тезе о „природној заосталости“ Словена, чија „сеоска“ култура нема „историјско или морално“ право да политички присваја приморску цивилизацију латинских градова. Напомињали су да неколико десетина хиљада староседелаца Далмације монополизују цивилизацију, културу, богатство, индустрију и трговину Далмације. Ово је пратило гледиште да словенски досељеници у Далмацији не чине значајна национална језгра, већ да су „расути“ по планинским пределима и живе у „праисторијским условима“. Други аргументи сугерисали су да „су скоро сви Словени Далмације двојезични“, да је висок проценат садашњих Словена Далмације италијанског порекла (многи су славенизовани Апулани), односно Италијани „који су због гушења италијанских школа које су у Далмацији спроводиле аустријске власти, морали да похађају словенски образовни систем. Понављали су да су „многи од садашњих самозваних Словена заправо Италијани који не знају ни реч хрватског, али се проглашавају Словенима из разлога политичке користи“ или опортунизма. M. Alberti, *Irredentismo senza romanticismi*, Trieste 1936, 592 – 596.

²⁷⁵³ M. Alberti, *Irredentismo senza romanticismi*, Trieste 1936, 595.

најчитанији листови у Италији, од *La Stampa* до римске *Tribune*. Реакције на писање *Самоуправе* изазвале су бурне реакције у Италији. Торински лист *La Stampa*, упркос жељи да се постигне трајни споразум између Србије и Италије, констатује да је Италија апсолутно пасивна, неорганизована и необавештена према веома активној пропаганди Србије за јадранско питање међу европским силама те да Србија „чудновато“ преферира аустријске статистичке пописе који „манипулишу“ подацима о италијанском становништву. Срби, према писању овог листа, не могу да се надају да ће решити све своје проблеме непопустљивошћу, а интереси које Италијани имају у Далмацији нису само из националног разлога, већ и политичких, еквивалентни онима који су навели Србију да окупира Македонију или источну Албанију, где највећи проценат становништва нису Срби, већ Бугари и Албанци.²⁷⁵⁴ Фоскаријево становиште садржавало се у идеји да је поморски рат Велике Британије и Француске против Аустро-Угарске немогућ и безизлазан без активне помоћи италијанске флоте на мору, али и на копну, те да Британија и Француска одбијају да започну поморске операције на Јадранском мору јер нису у стању да осмисле јасан план ратних операција и план заузимања далматинских лука и градова, без којих, укључујући и Котор, није могуће заузимање Трста и Истре, односно уништење аустријске флоте у Пули и Трсту.²⁷⁵⁵ Обезбеђивање заштите у „залеђини“ савезничког контролисања целе далматинске обале, према Фоскарију, носило је опасност од српско-црногорског „притискања“ на то подручје, због победа у Церској бици, могућег уласка српске војске у Босну и Херцеговину и извесног споразума Британаца и Француза са Србима око међусобне контроле гарнизона на обали Далмације, споразума из којег ће Италија, због свог „неутралног оклевања“ бити искључена.²⁷⁵⁶ Фоскари је сматрао да ће „улазак Срба у Сарајево значити пресецање једине железничке пруге која је повезивала Далмацију са Аустријским царством“, а то би за последицу имало брзу комуникацију српских трупа са савезничким снагама.

У октобру 1914. тендензивно се појавила и контекстуализација бугарских аспирација. Лист *Giornale d'Italia* супротстављао се наводима бугарских листова *Препореца* и *Радикала*, чији су уредници били Малинов и Занов, да италијанско – бугарска сарадња треба да почива на супротстављању српским и грчким интересима у Албанији и Јадранском мору. Констатацијом да „пријатељи из Софије претерују у наглашавању спорова и разлика у српско-италијанским и италијанско-грчким односима“ и позивајући их да верују Италији да ће она сачувати легитимне бугарске интересе, лист је закључио да би, у случају пораза Аустро-Угарске, „било апсолутно апсурдо и неправедно помислити да се поново Србији затвори пут ка Јадрану“, саветујући бугарску штампу да напусти „неплодну зловољу“ према балканским државама.²⁷⁵⁷

Нова иницијатива за формирање балканског савеза под покровитељством појавила се крајем 1914. Док се Империјали уздржавао од предлога било какве изоловане акције, Титони је 5. новембра предложио следећи корак: оно што ће спречити Италију да трпи негодовање Србије и омогућити јој да буде препозната као

²⁷⁵⁴ „La strana affermazione“, *La Stampa*, 23 ottobre 1914, Anno XLVIII, Num. 293, 4.

²⁷⁵⁵ P. Foscari, „La Dalmazia e il problema strategico dell'Adriatico“, *L'Idea Nazionale*, 13 marzo 1915, Num. 72, 3.

²⁷⁵⁶ „Salviamo la Dalmazia“, Lettera dell' on. Piero Foscari“, *La Stampa*, 24 settembre 1914, Anno XLVIII, Num. 264, 6.

²⁷⁵⁷ „Italia e Bulgaria“, *Giornale d'Italia*, 30 ottobre 1914, Num. 299, 2.

суштински актер у балканској политици, јесте усклађеност с потезима Француске.²⁷⁵⁸ Идеју иницијативе о покретању савеза Сонино је напустио 13. новембра.²⁷⁵⁹ Саландра није веровао да постоје градивна основа и кохезиони фактор који би такав савез, уз све симпатије италијанске дипломатије, могли да имају, понајвише због грчко – бугарског спора око Македоније и апсолутног противљења Србије и Грчке да чине концесије у правцу Софије. У циркуларном телеграму од 4. новембра 1914, надовезујући се на Титонија, тврдио је да је план Ризова да „Италија постане предводник бугарских тежњи против Србије“, што би изазвало тешке поремећаје у италијанско – српским односима.²⁷⁶⁰ Саландра је сматрао да су „познате аустрофилске тенденције краља Бугарске и кабинета Радославова“, које „представљају озбиљну препреку споразуму између Бугарске и Србије, која је у рату против Аустрије“ и да разне странке сумњају на тајни споразум краља Фердинанда и Аустрије, „непознат бугарским министрима“.²⁷⁶¹ Куки Боасо је говорио да би реконституисање балканског блока са Бугарском могло да се постигне само Антантом која би, ако „би јој се богатство оружја наставило смешити, имала престижа и снаге да доведе Бугарску до споразума са Грчком и Србијом“, чији би непопустљиви ставови о свему што се тиче преноса територије Бугарској били елиминисани преко оне политичке снаге које ће заиста моћи да располажу територијама за евентуалну надокнаду“.²⁷⁶²

Конзул у Будимпешти, Мартин Франклин, упозоравао је на опасност од избијања рата са победничким јужнословенским елементом Двојне Монархије и предочавао озбиљност стратешких припрема које Италија мора предузети како би се супротставила тежњама Јужних Словена и могућности да њена потраживања на Јадрану буду доведена у питање. Он је написао да „чак и под претпоставком да наш подухват успе, требало би се припремити за одбрану наших освајања на Јадрану у још једном неизбежном рату у року од неколико година, будући да би се и Аустро – Угарска и државе које би је наследиле у случају катастрофе (Немачка, Хрватска, Мађарска, Србија) сложиле у свом стремљењу ка мору, и природно би се нашле уједињене наспрам нас.“²⁷⁶³

Ток „непостојећих“, али присутних италијанско – српских тензија активно су коментарисали и венецијански националисти, чија је пропаганда била наглашенија од неких других новинарско – интелектуалних кругова, делом и због географске близине регије Венето аустријској граници. Проблем „нерешеног јадранског питања“ са Јужним Словенима појавио се и у расправама полемичара који су живели и радили, осим у Венецији, Трсту, Фиренци и Риму, као великим културно-политичким центрима, и у областима Марке, на источној обали Италије, у градовима Анкони, Пезари и Мачерати, али и Пуљи, на југу Италије.²⁷⁶⁴ Поједини аутори из ове области тврдили су да

²⁷⁵⁸ Посланици у балканским престоницама тумачили су да Италија неће успети да лако оформи савез, било због уверења да је неутралност приоритет курса којег се Италија мора придржавати (Фашоти, Карлоти), било због неуспеха усаглашавања свих спорних питања између Русије и Италије (Боздари, Карлоти). F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans 1914 – 1919...*, 60.

²⁷⁵⁹ Свест да ће Венизелос одбити уступке у корист Бугарске на североисточним границама Грчке уверила је Сонино да је иницијативу потребно одбацити. F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans...*, 60.

²⁷⁶⁰ *Storia delle Relazioni Diplomatiche tra Italia e Bulgaria...*, 124 – 125.

²⁷⁶¹ *Ibidem*, 124 – 125.

²⁷⁶² *Ibidem* (Cucchi a Sonnino, 7 novembre 1914, doc. 153), 125 – 126.

²⁷⁶³ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. II, Martin-Franklin al Sonnino, L.P, 20 novembre 1914, 213.

²⁷⁶⁴ C. Diomedi –Marini, „Aspetti del nazionalismo nelle Marche“, *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia...*, 130-150; F. Amatori, „L'interventismo anconitano 1914-1915“, *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia...*, 151-175; F. Imparato, *La 'chiave dell'Adriatico'. Antonio Salandra, Gaetano Salvemini ...*, 25 – 65.

националисти и републиканци имају заједничку мисију, без обзира на идеологију, и да је то план тражења одрживог решења са Словенима. Поједини аутори из ове области тврдили су да националисти и републиканци имају заједничку мисију, без обзира на идеологију. Дамеринијев лист објавиће у априлу 1915. да би проблеми са владама у Нишу и Петрограду били, заједно са руским захтевом у вези Дарданела, готово непостојећи, да је Саландрина влада објавила рат Централним Силама осам месеци раније и послушала савете и прогласе националиста, реформиста, републиканаца и мусолинијеваца.²⁷⁶⁵ Овакви апели имали су куриозитет, јер су настојали да „избришу“ идеолошке диференције између потенцијалних савезника међу интелектуалцима, који су били окренути иредентизму и „јадранском политичком аспект егзистенције Италије“. Позив је упућен Вирђинију Гајди, Салвеминију, Прецолинију Ђулију Боргезеу (Giulio Borgese), синдикалистима окупљеним око Де Амбриса и Коридонија.²⁷⁶⁶

Депутат с деснице, Пасквале Грипо, почетком октобра 1914, упитао је јавно какве би политичке последице уследиле уколико би Срби, „поред Босне, отишли у Далмацију“; Грипов закључак, који је у начелу одобравао и Албертинијев лист, био је да се не сме толерисати да се градови Далмације пословене“.²⁷⁶⁷

Миленко Веснић, посланик Србије у Француској, крајем децембра 1914. дао је у Бордоу интервју новинару Федеригу Ђиолију, уреднику у националистичком листу *L'Idea Nazionale*, у којем је италијанској јавности предочио да српска влада негује толерантан приступ решавању далматинског питања и да има намеру да с Италијом, као неутралном силом, одржава блиске односе. Демантовао је наводе да српска влада охрабрује анти-италијанске инциденте и манифестације у Дубровнику и Пули и оспорио да она стоји иза хрватског негирања анти – италијанства, уздржавајући се од откривања плана и начина извођења ратних циљева Србије; приметио је да су стереотипне генерализације према Јужним Словенима, које се примећују у делу италијанске штампе, опасне.²⁷⁶⁸

Сонино није желео да Италија остане ускраћена у учешћу и посредовању у дипломатским преговорима Бугарске и Србије чији је иницијатор била Русија.²⁷⁶⁹ Италијански посланик у Софији тврдио је средином новембра 1914. да се Спалајковић

²⁷⁶⁵ „I grandi interessi italiani che attendono la loro soluzione“, *Gazzetta di Venezia*, 2 aprile 1915, N. 91, Anno CLXXIII, 1.

²⁷⁶⁶ L. Pomoni, *Il dovere nazionale. I nazionalisti veneziani alla conquista della piazza (1908–1915)*, Padova 257 – 258.

²⁷⁶⁷ Албертинијев лист упитао се да ли ће Италија, суочена са српским напредовањем у Далмацији, ризиковати да чува неутралност, и под предусловом победе сила Антанте, доживети тежак дипломатски пораз. „L'Italia e il conflitto europeo. I pericoli di una attesa lungamente remissiva. Formula deficiente“, *Corriere della sera*, 3 ottobre 1914, Num. 273, 2.

²⁷⁶⁸ Интервју није оставио благонаклон утисак на уредништво листа. Веснић је изјавио да су Италијани у Далмацији сведени на градске центре, сугеришући у општим цртама да би коначан исход стања могао бити уставом загарантована аутономија италијанске народности у будућој проширеној српској држави. Ђиоли је кроз питање Веснићу приметио да би „омаж који Веснић жарко одаје нашој култури много ласкао Италијанима, када се они не би присетили да су у пансрпском покрету Хрвати очигледни порицатељи латинског генија“. Коментар уредништва био је да „благонаклоно поступање према Италијанима“, које се обећава у име идеалног спајања два народа, не сматра довољним и коначним решењем далматинског питања. Према њиховим речима, „Италија нема намеру да попусти *ipso facto* ни пред постулатима ни пред српским захтевима за које „немамо ни идеолошко поштовање демократа ни страх од италијанске умерености; ми желимо и заговарамо формирање независне Србије, али никада нећемо толерисати мегаломанију на нашим границама“. F. Giolli, „Italiani e slavi sull'altra sponda. Un colloquio col Ministro di Serbia a Bordeaux“, *L'Idea Nazionale*, 22 dicembre 1914, Num 120, 2.

²⁷⁶⁹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. II, Sonnino a Carloti, Fasciotti, Squitti e Cucchi, T.6728, 26 novembre 1914, 241 – 242.

„супротставља свим помирљивим предлозима“ који долазе из Србије или Русије и да врши бугарофобску кампању код највиших кругова руског Царског двора.²⁷⁷⁰

Попут већег дела владе и највиших политичких представника, и Сонино је крајем 1914. страховао од могућности склапања сепаратног мира Србије и Аустро–Угарске и преговора које је Антанта водила са српском владом у вези препуштања Македоније Бугарској у замену за северну Албанију.²⁷⁷¹ Министар је Сквителију у телеграму од 9. новембра поручио да искрено цени Пашићеву жељу да у односу на Албанију поступа у договору са Италијом, али му је сугерисао да између Италије и Грчке не постоји споразум за Епир и да су хуманитарни разлози у вези са муслиманским епиротским избеглицама из Валоне приморали Италију да од Грчке захтева декларацију о привременој природи напредовања, те да ти разлози не важе за Србију; Србију је одвраћао од извршења војне окупације у Албанији.²⁷⁷² Сонино је врло јасно у више наврата подсећао да Италији одговара смањивање и ублажавање тензије између Атине и Софије, очекујући од румунске владе да изврши притисак на две балканске државе да не уђу у међусобни сукоб.²⁷⁷³

Када је реч о Албанији, конзул Алиоти веровао је да укључивање Албаније у озбиљан сукоб са суседима представља јасно кршење постојећих споразума Италије и Аустрије. Он је своју владу обавештавао да Италија није била упозорена на континуирано искрцавање аустријског оружја на северним обалама Албаније, ни на „интриге Косовара и католичких племена која се подстичу на устанак против Срба и Црногораца“. Своје предвиђање закључио је тиме да у случају аустро-немачке победе, „можемо очекивати аустријску надмоћ која би била непомирљива с нашим интересима“, док у супротном случају пораза, Албанија неће моћи лако да избегне своју судбину пред праведним негодовањем Србије.²⁷⁷⁴ Српском представнику у Драчу Гавриловићу је сугерисао да не би било умесно придавати превелик значај кретањима албанских главара на српској граница које влада у Драчу тешко може да испрати. С друге стране, утицај и политички ауторитет који је имао Есад – паша Топтани Италија је желела да искористи за своје интересе.²⁷⁷⁵ Његове везе са српском владом, умерен политички став, одбојност према радикалном исламизму, исказана наклоност Италији, нетрпељивост према Аустро – Угарској, Италији су могли да помогну да, како се веровало, добије Валону и допринесе осујећивању и паралисању Епирота и грчке владе да заузму Валону.²⁷⁷⁶ Сквити је у разговору са Пашићем 14. септембра 1914. назначио да би интерес Србије могао да се поклопи са интересима Есад – паше око „отклањања компликација“ у Албанији, што би Италија подржала, иако је Пашић рекао да је „Србија чврста у намери да поштује територијални

²⁷⁷⁰ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. II, Cucchi a Sonnino, 24 dicembre 1914, T. Gab. S. 1732/84, 393 – 394.

²⁷⁷¹ , DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. II, Sonnino a Tittoni, Imperiali e Carlotti, 9 dicembre 1914 T. Gab. s. 1226, 296.

²⁷⁷² DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, vol. II, Sonnino a Squitti, 9. novembre 1914, T. 6341, 144.

²⁷⁷³ DDI, Quinta serie, Vol. II, Sonnino a Fasciotti, 13 novembre 1914, T. Gab. 1167, 165.

²⁷⁷⁴ Алиоти преноси вести да се у Елбасану окупило око 1.500 наоружаних људи тражећи ослобађање Ђамила Елбасанија, „познатог криминалца“. Преноси да је из Елбасана послат телеграм аустријском конзулу у којем се тражи заштита Аустрије, у којој се изјављују тежње побуњеника да се боре за Турску и да се по потреби крене против Драча: „Есад је пресретнуо и запленио телеграм у Валони и одбија да преда Ђамила. Целим овим покретом руководе аустро-турски емисари. Есад, охрабрен хапшењем Ејуба Сабрија и крстарењем наших бродова, покушава да учврсти свој престиж потврђујући свој ауторитет и у Скадру“. DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. II, Aliotti a San Giuliano, 11 novembre 1914, T. 11255/1079, 153; DDI, Quinta Serie, Vol. I, Aliotti a San Giuliano, 15 agosto 1914, T. 7906/806, 155.

²⁷⁷⁵ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845 - 1926*, књ. 2, 245 – 246.

²⁷⁷⁶ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Sangiuliano a Squitti, 13 settembre 1914, T. r. 5264, 385.

интегритет Албаније, али је решена да с највећом одлучношћу одбаци сваки албански напад на границу“, упркос томе што га је сматрао човеком „без карактера, лажним, подмитљивим, без утицаја у својој земљи.“²⁷⁷⁷ Алиоти је још 29. августа упозорио Сан Ђулијана на опасност од младотурске политичке акције у Албанији, земљи коју Рим ефективно не контролише, чији крајњи политички циљ може бити анти-италијански, али и антисрпски, будући да се албански народ свесно ставља у службу аустријске пропаганде и њихове оружане и новчане помоћи, док аустријска подршка кнезу од Вида видно опада због његовог апсолутног непоседовања било каквог ауторитета међу албанским главарима, вођама и народу. Младотурци, према Алиотију, показују претензије према територији Ђакова, Призрена; конзул Консулти замера спор начин реаговања, који се може показати фаталним, уколико оружане албанске банде искористе присуство аустријских трупа да нападну Србију с јужне и југозападне стране.²⁷⁷⁸

Ипак, аустријско подупирање албанске побуне против Срба зближило је пред јесен 1914. Италијане и Србе. Посланик Алиоти сусрео се са српским конзулом у Драчу који му је сугерисао да је добио инструкције од српске владе за преговоре са Италијанима у вези два писма Хасан – бега, који се налазио у доњем Дибру, која су 22. августа стигла једном члану владе Драча, а друго његовом пријатељу, који је упозорен да би два племена Дибре, Љума и Сати, благонаклоно одговорила на план да изврше препад за подизање Албанаца у Србији. Ово је навело Алијотија да закључи да Аустрија наставља да шаље средства за организовање устанка, да је упадљиво како сами Аустријанци напуштају кнеза Вилхелма од Вида, јер га сматрају сметњом својим плановима за устанак против Србије, којем би требало да послужи и побуњеници из Дибре и племена Нати, и младотурски емисари који су дошли да измире албанска племена како би се покренуо напад на Србе.²⁷⁷⁹ Италијанима су у Албанији главни спољни такмаци и противтежни чиниоци били Грци и епиротско албанско становништво које се окретало Грцима, у мањој мери Срби. На мишљење муфтије Тиране Мусе Ђазима да би Албанци, по избијању рата Русије и Турске, морали да се окрену против Србије и Грчке, конзул Алиоти је помислио да би, у случају немогућности да се таква албанска акција спречи, уз помоћ Италије је требало усмерити против Грчке, а не Србије.²⁷⁸⁰

²⁷⁷⁷ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Squitti a Sangiuliano, 14 settembre 1914, T.rr. 9169/91, 394 – 395.

²⁷⁷⁸ Алиоти пише: „То је један од оних тренутних савеза чије резултате није лако предвидети. Вести саопштене мојим телеграмима 825, 826, 827 (л) као да показују усклађену акцију између Аустријанаца, доброг дела Албанаца из Дибра и Љуме, који имају моралну помоћ Турака против Срба. Овде кружи глас да је Бећир Ага добио субвенције од аустријског посланства; ствар коју ми гарантује добар извор је симптоматична чак и ако није сасвим утемељена, више је треба посматрати као симптом општих дешавања. Верујем да су принца Аустријанци напустили из два разлога: прво, јер се доживљава као неспособан, иако је пријатељ Аустрије; друго, јер побуњеници централне Албаније ни по коју цену нису прихватили помирење са Сувереном; заиста, они би изјавили да немају чега да се плаше од Срба и да нису вољни да се боре преко границе, док Албанију не нападну странци. У садашњем стању ствари, муслиманским или католичким Албанцима из Љуме, доњег Дебра, као и многим Малисорима, намамљеним великим количинама додељеног аустријског новца, врло је лако да одлуче да крену у нападе на Призрен, Ђаковицу, Косово, на прве вести о победоносном напредовању Аустријанаца у Србији или Санџаку. Овај покрет ће се теже прошири у централну Албанију између Тиране, Елбасана и Каваје. Очигледно је да ће Италија наићи на извесно непријатељство, макар привремено, према елементима који су плаћени, или подстакнутим од стране Аустријанаца и Младотурака. На крају, треба напоменути да дуга пасивност Италије делује на озбиљну штету нашем престижу. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol.I, Aliotti al Sangiuliano, 29 agosto 1914, T. per posta 8565/840, 277-278.

²⁷⁷⁹ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Aliotti al Sangiuliano, 26 agosto 1914, T.per posta 8447/825, 251.

²⁷⁸⁰ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. II, Aliotti a Salandra, 1 novembre 1914, T. posta 10833/1032, 78.

Пашић је Сквитују 5. новембра рекао да становници Елбасана траже интервенцију Србије како би се окончало стање анархије које влада у том албанском округу и напоменуо да је влада Србије вољна да заузме „одређене локалитете“ у Албанији ради одржавања реда и да по том питању жели да поступа у сталном договору с Италијом.²⁷⁸¹

Идеја да Срби и Италијани преко Есад-паше Топтанија сарађују у Албанији како би отклонили претње младотурске про-османске пропаганде и аустрофилске католичке акције по Србију појавила се као природна потребна у касну јесен 1914. Замисао је била да се створи коридор којим ће се пронаћи разумевање да се спречава активно донирање новца, увозна политика, привредне повластице и снабдевање оружја, којима су из Турске и Аустрије финансиране вође албанског националног покрета. Пјачентини (Piacentini), помоћник и заменик италијанског конзула у Драчу, излажући хаотично стање у Албанији после одласка Вилхелма од Вида, указао је на опасност да „туркофилске и аустрофилске снаге победе у Албанији, и изведу напад на Србију“, што би се, према његовом предлогу, могло избећи фаворизовањем Србије, односно, склапањем споразума Есад-паше са српском владом, чији би гарант била Италија, у случају да Албанија покаже немогућност да управља самом собом.²⁷⁸² У разговору са министром Јовановићем 27. децембра, Сквити је сазнао за одлучност српске владе да заустави нападе албанских чета на области Дебра, Призрена и Охрида под геслом заустављања анархије у коју је упала Албанија. Подсетивши га на залагање српске владе да се слаже са Италијом у свему што се тиче албанског питања, Јовановић је одговорио да његова влада не одустаје од тог опредељења и да ако стицајем околности буде принуђена да се брани од Албанаца на поменути начин, да то не треба сматрати супротно жељи за будућим српско-италијанским споразумом.²⁷⁸³

О томе да је Краљевина Србија била упозната са активношћу *Pro Dalmazia Italiana* сведочи и допис конзула краљевине Србије у Фиренци, који је у децембру 1914. обавестио своју владу кратким дописом о састанку који је то друштво одржало у Фиренци, наглашавајући да је важно да се Пашић упозна са именима чланова друштва и садржајем састанка.²⁷⁸⁴ Вицеконзул српског конзулата у Фиренци, Алфредо Рипарбели, испитивао је политичко деловање комитета, прикупљајући информације из фирентинског листа *Idea Nazionale*, наводећи да познаје „шесторицу“ од десет чланова, за које је истакао да припадају независним младим републиканцима, који имају подршку већине „званичних“ републиканаца; према вицеконзулу, републиканци „никада нису помишљали на делимичну или целовиту италијанизацију Далмације, већ на изричито припајање Трста и Трента“.²⁷⁸⁵ Извршни комитет, чији је председник био

²⁷⁸¹ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol II, Squitti a Salandra, 5 novembre 1914, T.rr. 10971/150, 102.

²⁷⁸² DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. II, Piacentini a Sonnino, 7 novembre 1914, Appunto., 126-131.

²⁷⁸³ ACS, CS, b. 3, fasc. 32, Telegramma in arrivo, Gab. min, Squitti a Sonnino, 27 dicembre 1914, N. 2781.

²⁷⁸⁴ ДАС, МИД, К-Ф, Ф I, р 5/1914.

²⁷⁸⁵ Вицеконзул Рипарбели је Министарству иностраних дела 13. децембра 1914. саопштио следеће: „Овде извештавам о исходу своје мисије. Нисам одступио од савета који ми је дао конзул. Познајем шесторицу од десет чланова извршног одбора који је основан 4. овог месеца увече, на оснивачкој скупштини „*L'Idea Nazionale*“, и знам да припадају независној републичкој омладинској партији; не знам какву би другу подршку могли да имају ако немају иза себе масу? Што се тиче званичних републиканаца, они до сада никада нису имали идеју о италијанизацији делова или целе Далмације, већ само Трента и Трста.“ Додао бих да су ови нови пропагатори веома млади, талентовани, стручни, способни за сваки подухват; али у овом случају ми се чини да им недостаје сваки елемент да наставе даље, пошто их видим као превише изоловане саме по себи. (добро поштовање). Уз допис конзул је доставио и исечак из листа *Idea Nazionale* који је пренео вест. Из тог исечка види се да су у раду оснивачког комитета и дискусији учествовали проф. Антонио Ћипико (Antonio Cipicco), prof. G. E. Parodi, prof. Calò, Signorini, Della Torre Arnaldo, avv. De Bacci Venuti, il dott. Levi Nunzi, il sig. Thomson,

Пароди, 2. јануара 1915. у Фиренци издаје манифест посвећен питању Далмације, чији је садржај упућивао на благо помирљиве поруке према Јужним Словенима. На почетку је назначено да није „могуће пронаћи елоквентније и жилавије чуваре права која су странци полагали против Италије од самих Италијана“, и да, ако потреба „Срба и Хрвата за њиховим националним животом захтева да и они имају свој удео на Јадрану“ Комитет и Италија се томе неће супростављати, већ ће тражити путеве за споразумевање са Србима и Хрватима, који, како је наведено, „припремају или замишљају своју будућност без икакве примисли о постојању италијанског иредентизма“, уз напомену да „се безвољни и глупи народи унапред одричу својих права, уздижући туђа“ и да се од Далмације не сме одустати, и по цену испостављања максималистичких претензија.²⁷⁸⁶

После неколико месеци деловања далматинских иредентиста у различитим групама, иредентистичко удружење *Pro Comitato Dalmazia* основано је у марту 1915, али је званични, оснивачки конгрес одржало 9. маја 1915. године у Риму, у дворани Collegio Romano. У раду тог конгреса узели су учешће Колона ди Чезаро, Еторе Паис, Алесандро Дудан и Марио Алберти, бивши начелник Ријечке општине Армандо Ходниг, адвокат Томазо Венути де Бачи²⁷⁸⁷, професор Амадео Орефичи из Фиренце, као и професори Артуро Галанти и Ерколе Ривалта.²⁷⁸⁸ Чланови тог удружења били су позната имена иредентистичких кругова, а његов председник Ђовани Колона ди Чезаро, депутат радикала. Секретар удружења био је Томазо Силани. Упркос инсистирању на супериорности латинске приобалне културе у Далмацији, незаменљивој естетици и савршенству латинског као универзалног средства комуникације Далмације с остатком Европе, и инсистирању на стереотипним конструкцијама о „уљезима словенским сељацима“, Силани је спадао у иредентистичке активисте који је, налик Тамару, правио чврсту дистинкцију између историјске улоге Срба и Хрвата. Томазо Силани Србе није оптуживао за прогон италијанске националности и негацију латинске културе; ценио је владавину цара Стефана Душана који, са политичким утицајем Српског царства, није „нарушавао“ посебност млетачке културе и венецијанских поседа.²⁷⁸⁹ Премда су припадали истом

prof. Amadeo Orefici. Комитет је заговарао очување италијанског карактера Далмације и исказивање противтеже њеном могућем припајању Србији. Извршни комитет чине „prof. Parodi, prof. Della Torre Arnaldo, Prof. Amadeo Orefici, De Bacci Venuti, il dott. Levi Munzi, ed il sig. Beretta“. (Riparbelli, 13 dicembre 1914, Consulat Royal de Serbie en Florence). ДАС, МИД, К-Ф, Ф I р 5/1914 ДАС, МИД, К-Ф, Ф I, р 5/1914.

²⁷⁸⁶ „Il manifesto dell'Associazione Pro Dalmazia italiana“, *Corriere della Sera*, Num. 3, Anno 40, 3 gennaio 1915, 4.

²⁷⁸⁷ Tommaso Venuti de Bacci (1888 – 1916), један од најмлађих и најактивнијих чланова комитета. Адвокат, интересовао се за историју религије. Погинуо је на планини Лебрио у Трентинским Алпима. Под великим утицајем А. Дудана. Написао је књигу *Dalla grande persecuzione alla vittoria del Cristianesimo* (Milano 1915), као и рецензију Дуданове студије о Хабсбуршкој монархији. Т. De Bacci Venuti, [Recensione di *La Monarchia degli Absburgo. Origini, grandezza e decadenza: con documenti inediti*, voll. 2, di A. Dudan]. *Archivio Storico Italiano*, vol. 73, n. 4 (280), 1915, 376–390.

²⁷⁸⁸ „Il convegno nazionale pro Dalmazia italiana“, *Gazzetta di Venezia*, 10 maggio 1915, N. 127, Anno CLXXIII, 1.

²⁷⁸⁹ Силани је био мишљења да „хрватски политиканти“ (не српски) негирају неупитну постојаност италијанства Далмације и да они погрешно тврде како је Венеција убацила Италијане у Далмацију, као и да негирају споменике римске културе у Румунији и Грчкој. Оптужио је хрватске политичаре Морпурга, Карамана и Булата за изборну крађу приликом избора за сплитску општину 1882. Он је предложио да је уместо фаворизовања хрватизације, Аустрија требала да направи у Далмацији јасну административно-управну поделу између „словенских“ и „италијанских“ територија, као што је то урадили са немачким градовима у Буковини, Бохемији и Моравској, пољским градовима у Галицији, мађарским у

кругу тзв. кругу далматинских анексиониста, Силани је испољавао екстремније антисловенске ставове у односу на Артура Галантија²⁷⁹⁰, члана Комитета, с којим није делио мишљење да је Србима и Хрватима неопходно „оставити“ одређене делове аустријске јадранске обале.²⁷⁹¹ Галанти је 1915. изнео предлог да будућој самосталној хрватској држави припадне део обале од Ријеке (изузев Букарског залива) до Стариграда (до ушћа реке Зрмање у Новиградско море), док би за Србе био предвиђен појас од ушћа Неретве (са Гужом, Дубровником и Котором) до Црне Горе.²⁷⁹² Италија би тиме обезбедила за себе обалу од Задра до Неретве са свим острвима и полуострвима, који нису смели да буду предмет попуштања у предстојећим преговорима.²⁷⁹³ Галанти је тврдио да принцип националности, који је Италија бранила кроз вишедеценијску мацинијевску традицију, могуће напустити из два разлога: очувања колонијалних поседа и специфичних зона утицаја (право на анектирање географских области у којима живи народ који спада у „полудивилизовани“ или „дивљи“, и који може бити географски близак културно „напреднијим“ нацијама) и одбране тзв. *сивих зона* (подручја која имају етнички измешано становништво).²⁷⁹⁴

Ово удружење окупило је велики број интелектуалаца, новинара, истакнутих адвоката и јавно – политичких радника, књижевника и песника, и других сарадника међу њима су били и Луиђи Пирандело, књижевни критичар Ђузепе Антонио Боргезе (Giuseppe Antonio Borgese), посланик радикала Ромоло Мури, и новинари окупљени око националистичког листа *L'Idea nazionale* Роберто Форгес Даванцати и Маурицио Маравиља.²⁷⁹⁵ Допринос тзв. омладинској „далматинској“ иредентистичкој пропаганди дао је правник Еуђенио Козелки, који се ангажовао да фирентински *Pro Dalmazia* комитет организује своју болоњску секцију; у поздравном летку упућеној болоњској омладини у јануару 1915, навео је да ће становници Задра и Пераста „целивати тријумфални барјак републике св. Марка, са побожним и емотивним емоцијама, преданом љубављу, барјак који светогрдна рука странца још није стигла да опогани“.²⁷⁹⁶ Истакнути члан фирентиске секције удружења био је и Томазо де Бачи

Трансилванији, који имају, по мишљењу Силанија, статус „придошлица“. Т. Sillani, *Lembi di Patria*, 1915, 175-179.

²⁷⁹⁰ Артуро Галанти (1854-1920), историчар и географ. Посветио се ширењу мисије италијанске књиге међу италијанским заједницама у иностранству, држећи улогу председника „Књижне комисије“ при управи комитета, основане на конгресу Друштва који је одржан у Удинама 1903; један од оснивача друштва *Dante Alighieri* и *spiritus movens* покрета. А. Di Iorio, *Virginio Gayda, The Yugoslav Question...*, 34; А. Avancini, „Per il prossimo congresso della Dante in Padova“, *Patria e Colonie*, N. 8, Anno III (agosto 1914), 110.

²⁷⁹¹ Т. Sillani, „La questione della Dalmazia. Cronaca dei libri“, *Rassegna contemporanea* (10 marzo 1915), Anno VIII, Serie III, Fasc VII, 335.

²⁷⁹² Хрвати би, према Галантију, од пристаништа на Јадранском мору добили Карлобаг и Сењ, што би одговарало снази њихове дотадашње привредне моћи у Дунавској Монархији. Границу унутрашњег залеђа који би Италија добила у Далмацији Галанти је уопштено сместио да подручје ланца планинског масива Велебит. А. Galanti, *I diritti storici ed etnici dell'Italia sulle terre irredente*, Roma 1915, 22 – 24.

²⁷⁹³ Галанти је подразумевао да у италијански посед мора доћи полуострво Пељешац. А. Galanti, *I diritti storici ed etnici dell'Italia...*, 23.

²⁷⁹⁴ Галанти је био противник идеје Велике Албаније и сматрао је да Албанци немају оправдање да из мотива историјског права заговарају припајање Скопља, Епира и Битоља. *Ibidem*, 6.

²⁷⁹⁵ Потпредседници Комитета били су Енрико Корadini, националиста и новинар, Алесандро Дудан, новинар *Трибуне*, географ и професор Артуро Галанти, члан Централног Савета удружења Данте Алигијери, и барон Алберто Лумброзо, главни и одговорни уредник листа *Rivista di Roma*. А. Ventrone, *La seduzione totalitaria: Guerra, modernità, violenza politica (1914-1918)*, Roma 2003, 56-60.

²⁷⁹⁶ М. Cuzzi, „L'irredentismo dalmata di Eugenio Coselchi“, *Quaderni*, Vol. XIX (2008), 187 – 208. (191 – 192); „Per una sezione bolognese dell'Associazione Pro Dalmazia Italiana. Un appello ai giovani“, *Il Resto del*

Вентури (1888-1916), адвокат и публициста, познаник Сонино и поборник иредентистичких далматифилских идеја Типика и Дудана. У престижном научном листу *Archivio Storico Italiano* објавио је 1915. приказ Дуданове историје Хабсбуршке монархије. У приказу је, написао да опасност од јужнословенског потискивања Италијана долази искључиво с аустријског двора и да се мађарска национална свест, угарски концепт политичке нације и политика немачког двора супростављају јужнословенској тријалистичкој идеји из Беча, што је подвео под историјску случајност. После Садове, престиж Аустрије могао се уздићи само на рату против Италије. „Ударна“ снага анти-италијанског деловања представљају Јужни Словени, а међу њима се истичу Хрвати, „вечна хоклица несигурног надвојводског и царског двора“, прототип „југословенске Вандеје, осмишљене у Бечу за борбу против Угарске“; рат против Србије 1914. је изазван залагањем Угарске.²⁷⁹⁷

Међу оснивачима венецијанске секције *Комитета за Далмацију*, формиране на позив фирентинске секције поменутог комитета, налазили су се Ђино Дамерини, главни уредник *Gazzetta di Venezia*, Анђело Перниче, професор историје на Лицеју „Марко Фоскарини“, и гроф, новинар Елио Зорзи (1892-1955); њих тројица чинили су Извршни одбор Комитета у Венецији. На оснивачком конгресу, одржаном у тајности у палати Морозини на тргу Св. Стефана у Венецији 13. марта 1915. учествовали су, међу осталим, Роберто Феруци (са сином Феручиом), гроф Пјетро Орси, Антонио де Дифнико, Натале Филипи, професор Ђилберто Секретан, професори Анђело Томазели и Марио Алберичи, адвокат Амадео Масари, професор Дуилио Торес, а подршка је стигла од новинара Макса Раве, професора Пјера Либерале Рамбалдија и Фоскарија.²⁷⁹⁸

Почетком новембра 1914. италијанска штампа почела је са написима који су сугерисали да Италија треба да постане медијатор и инспиратор новог, преуређеног савеза балканских држава. Идеја је била да Италија, слично као и током Другог балканског рата у освит Букурештанске конференције, буде земља која ће измирити непомирљиве ставове Румуније и Бугарске, односно Србије и Бугарске. У покретаче ове идеје спадао је бугарски политичар Ризов, а Саландра је у телеграму од 4. новембра тражио од својих амбасадора, Титонија, Империјалија, Карлотија, де Босдарија, Фашотија, Сквитија и Кукија мишљење о овом питању, наглашавајући да би споразум између Србије и Бугарске и успостављање балканског блока, уз укључивање Грчке и Румуније било корисно за опште смернице италијанске политике.²⁷⁹⁹ Саландра је, ипак, проблем стварања таквог савеза повезао са анти-српском реториком Ризова и германофилским тежњама Радославова и бугарског цара; Ризов је, према Саландри, требао да постане „шампион бугарских тежњи против Србије“, чиме би италијанско – српски односи били у великој мери „измењени“, што би водило занемаривању упутстава које је давао Титони о очувању српско-италијанских односа.²⁸⁰⁰ Титонијево мишљење било је да ће, ако Тројна Антанта победи, Бугарска наметнути своју очувану неутралност како би добила компензације на рачун Румуније, Србије и Грчке,

Carlino, 16 gennaio 1915, Num. 16, Anno XXXI, 4; „Pro Dalmazia italiana“, *Il Resto del Carlino*, 15 febbraio 1915, Anno XXI, Num. 46, 1.

²⁷⁹⁷ T. De Bacci Venuti, [Recensione di *La Monarchia degli Absburgo. Origini, grandezza e decadenza: con documenti inediti*, voll. 2, di A. Dudan]. *Archivio Storico Italiano* (1915), vol. 73, n. 4 (280), 385 – 389.

²⁷⁹⁸ „Venezia per l’italianità della Dalmazia“, *La Gazzetta di Venezia*, 15 marzo 1915, N. 73, Anno CLXXIII, 3.

²⁷⁹⁹ *Када би то било могуће, узимајући у обзир наше обавезе неутралности и бодећи рачуна о могућности да се не излажемо неуспесима који нарушавају наш престиж, и потребу да не заузимамо непријатељски став према било којој од балканских држава, не бих оклевао да започнем дипломатску акцију у том циљу.* DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, vol. II, Salandra a Tittoni, Imperiali, Carloti, de Bosdari, Fasciotti, Squitti, i, T.Gab. 1158, 4 novembre 1914, 91-93.

²⁸⁰⁰ *Ibidem*, 91-93.

закупљених Трансилванијом, Босном и Епиром, док ће у супротном случају, Бугарска напасти Србију, и то би за Италију представљало непремостиву препреку.²⁸⁰¹ Он је сматрао да Италија треба да делује у правцу темељног споразума између Бугарске и Србије, али да не делује изоловано и самостално, већ паралелно и у сагласју са Паризом и Петроградом, као најбољи начин афирмације посебног положаја Италије у свему што је у вези са балканском политиком, јер би такав став обезбедио бугарске симпатије, а не би изазвао српско или грчко огорчење, пошто би се деловало у договору са Француском.²⁸⁰² Сквити се сагласио са таквом перцепцијом балканске ситуације. Он је недвосмислено поручио Сонину, новом министру спољних послова у Саландриној влади (1914-1919), да је иницијатива Италије у помирењу Србије и Бугарске немогућа, због досадашњег неуспеха Русије на том плану, непромишљеног деловања Ризовљеве пропаганде у Риму и потенцијалног изазивања огорчења у Србији, с којом Италија мора да има најбоље могуће односе.²⁸⁰³ Де Боздари, посланик у Атини, показивао је веће разумевање за српске политичке ставове у вези Македоније него бугарске. Он је Ризова познавао лично, али му није било јасно шта би Србија добила у замену за препуштање Битоља Софији, односно шта би се препустило Грчкој, понављајући да се „фантастичним тврдњама Бугарске о изласку на Јадран Италија мора свим силама супротставити.“²⁸⁰⁴ Карлоти је неуспех Балканског савеза из 1912. приписивао ограниченом временском трајању заједничког великог интереса држава чланица, чији су народи обележени међусобним традиционалним, инстинктивним, неизлечивим љубоморним непријатељством, искључујући могућност да би словенско братство, опасност од Аустрије или отпор руској хегемонији поново ујединили те државе.²⁸⁰⁵ Занимљиво је да је бугарски лист *Мир* оптужио дописника листа *Giornale d'Italia* из Софије Паола Боталика у пролеће 1915. да шири анти-бугарску кампању апеловањем Бугара да успоставе попустљиву политику према Атини у оквиру Балканског савеза и направе значајне територијалне уступке Грцима у Тракији и

²⁸⁰¹ DDI, Quinta Serie 1914 – 1918, vol. II, Tittoni a Salandra, T. Gab. 1518/236, 104-105.

²⁸⁰² DDI, Quinta Serie 1914 – 1918, vol. II, Tittoni a Salandra, T. Gab. 1518/236, 105.

²⁸⁰³ Сквити је своје уверење оправдао опасностима од самосталне италијанске акције у условима распламсавања рата: *По мом скромном мишљењу, оснивање новог балканског савеза је без сваке сумње немогућ из два главна разлога. Пре свега, европски сукоб је још увек у акутној фази и не укључује, са својим застрашујућим непознаницама, извођење помирљиве акције од стране сила. Став Бугарске је такав да она настоји да издејствује све, да стекне знатне предности, без било каквог попуштања. Пошто је заузела став против Србије у актуелној међународној кризи и радила против ње свим могућим средствима, Бугарска би сада захтевала уступање огромних суседних региона искључиво зарад своје [неутралности], што није довољно. Због тога су Срби одбијали и одбијају да се споразумеју с њима, упркос добронамерним саветима Русије. Сада када Русија подбацује, Италија не би имала никакве шансе за успех.(...) Дакле, струја која је успостављена у италијанској штампи и коју подстиче господин Ризов, удаљава се од реалности ситуације и не води рачуна о сложености балканских питања или менталитету овог народа. Уверен сам да би Италија, ако би преузела иницијативу у складу са Ризовљевим сугестијама, постигла два жалосна резултата: потпуни неуспех у покушајима помирења између Србије и Бугарске и огорченост Србије због наше интервенције, која би у њеним очима деловала као привид покровитељства бугарских интереса. (...) Стога би ми се чинило zgodним да Италија покуша да постигне што пре договор с Русијом, како би и (Италија) понудила своје учешће у право време. Не видим други начин на који би се такав савез постигао“.* DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. II, Squitti a Sonnino, T. Gab. 1530/152, 6 novembre 1914, 107-108.

²⁸⁰⁴ De Bosdari a Sonnino, T. Gab. 1526/22, 6 novembre 1914, Quinta serie, Vol. II, 110-111.

²⁸⁰⁵ Једини изузетак Карлоти је оставио у погледу: *Остало би да се размишља да ли би лига могла да оживи захваљујући изгледима за повећање Бугарске и Грчке на рачун Турске, и Румуније, Србије и Црне Горе на рачун Аустрије, што би можда као индиректну последицу омогућило низ интерних трансакција међу тим државама, упркос трновитој деликатности насталих проблема.* Carlotti a Sonnino, T. Gab. 1522/102, Vol.II, 6 novembre 1914, 111-112.

Пиринској Македонији, како би Италија задовољила своје претензије према територијама које се додирују са грчким. Боталико је, међутим, одбацио све оптужбе, и поновио да га тај лист „прозива као агитатора и непријатеља сваког разумевања између Бугара и њихових бивших савезника“.²⁸⁰⁶ Додао је да „Италија мора да задовољи своје властите империјалне националне потребе и ни најмање не размишља о сејању раздора међу балканским народностима“, те да су и Бугарска и Србија, Грчка и Румунија за Италију државе подједнако вредне пажње и разумевања.²⁸⁰⁷ Боталико је поновио да је онолико колико било могуће, Италија увек давала своју подршку да олакша нормалан развој ових народа, али да као велика сила, не може да призна претеране жеље и претеране апетите када могу да имају погубан утицај на њен национални и политички развој. Међутим, Италија ни на који начин неће ометати напредак и пријатељско разумевање балканских држава.²⁸⁰⁸ Боталико је у јануару 1915. из Софије писао да Италија не може бити оштећена савезом неутралних балканских држава, на чијем би се челу формално налазила, сматрајући неоснованим гласине да ће влада Радославова ући у рат на страни Централних сила и Османског царства, „дозволити Турцима пролаз преко властите територије ка Србији и Угарској, против Руса“, изражавајући задовољство што највећи део италијанске штампе Македонију доживљава као бугарску и праведним бугарске захтеве према Србији.²⁸⁰⁹ Бугарофилске тенденције испољавао је и гроф Капасо Торе ди Капрара Ђовани (познатији под псеудонимом Ђубео Мемоли), који је, током свог другог боравка у Софији, у децембру 1914, хвалио рад Карнегијеве комисије и промовисао рад Пирса Чарлса де Лејси О' Махонија, ирског протестантског националог радника и филантропа који је у Софији основао сиротиште за децу Светог Патрика, и његову књигу *Bulgaria and the powers*, индиректно оптужујући Србију за протеривање бугарских епископа из Скопља и Дибре, непоштовање уговора две државе о подели интересних сфера у Македонији, и припајање Битоља и околине Охридског језера Србији.²⁸¹⁰ Боталико је оснивање часописа избеглих Албанаца у Софији, *L'Indipendence albanaise*, оценио као негативан потез према Италији и злоупотребу борбе Албанаца за просперитет своје државе, злоупотребу у корист АустроУгарске.²⁸¹¹

Тежишни проблем у српско–италијанским односима до краја 1914. била је, најпре, чињеница да Италија није смела да преговара или закључује било какав посебан споразум са Србијом која се налазила у рату. Ипак, занимање за мишљење српске владе према Италији било је на високом нивоу, оно сведочи да је врх италијанске дипломатије желео да детаљно и прецизно буде упознат са мишљењем српске владе о италијанској политици, ставом српских политичара према овој земљи и унутрашњом ситуацијом у Србији.²⁸¹² Сквити је у септембру знао да влада Србије још

²⁸⁰⁶ „Per una intesa italo-slava“, *La Vita Internazionale rassegna quindicinale*, Anno XVIII, N. 10, (20 maggio 1915), 281.

²⁸⁰⁷ „Per una intesa italo-slava“, *La Vita Internazionale rassegna quindicinale*, Anno XVIII, N. 10, (20 maggio 1915), 281.

²⁸⁰⁸ „Приватно сам, дакле, као новинар радио у том правцу и у многим својим чланцима указивао сам италијанском јавном мњењу на потребу да се питање балканских националности реши на правичан начин, тако да свака од њих добије оно што јој припада према историјском праву, етнографском, политичком и националном“. *Ibidem*, 281.

²⁸⁰⁹ P. Bottalico, „L'Italia e la neutralità balcanica secondo le impressioni bulgare“, *Il Giornale d'Italia*, 5 gennaio 1915, N. 5, Anno XV, 1.

²⁸¹⁰ G. Memmoli, „La questione nazionale bulgara“, *Giornale d'Italia*, 8 gennaio 1915, Num. 8, Anno XV, 3.

²⁸¹¹ P. Bottalico, „Gli albanesi di Sofia e l'azione dell'Italia“, *Il Giornale d'Italia*, 4 marzo 1915, Num. 63, Anno XV, 7.

²⁸¹² Индикативан је Сан Ђулијанев телеграм посланику Сквитију од 6. октобра 1914: „Биће умесно да ме Ваша Екселенција и даље ревносно обавештава о тежњама које владају у овој Влади и у овим

увек није истакла ратне циљеве свог програма, о чему је известио Консулту, али је спровео дипломатску акцију да утврди да ли су краљ Петар и краљ Никола предузели кораке у Паризу и Петрограду да замоле владе Француске и Русије да поштеде Далмацију у планираним војним акцијама Антанте.²⁸¹³ Сквити је у том погледу сугерисао маркизу да ће о свакој чињеници од неког интереса бити упознат са највећом бригом и марљивошћу, али да је „свака ствар унутрашње и спољнополитичке природе потпуно занемарена од момента избијања рата, који је потпуно апсорбовао активност овог народа“.²⁸¹⁴ Карлоти је био мишљења да Србија и Црна Гора немају разлога да брину о могућем ограничењу њиховог ширења и да се вест о дипломатској акцији два суверена односи на време које је Антанта понудила Италији да заузме „оне тачке на Јадрану које Италијани сматрају неопходним, како би се обезбедила превласт на мору.“²⁸¹⁵ У телеграму од 28. септембра Сквити оцењује да у Србији, „у политичким и круговима владе постоји извесно разочарање због упорног уздржавања Италије да узме учешће у рату против Аустроугарске, како би себи прибавила Тренто, Трст, Горицу, Истру“, провинције на које ће, у случају италијанске неутралности, „право полагати Словени“; он преноси да би Срби пристали на италијанску Валону, али да се независна Албанија неће формирати, већ да ће тај регион бити подељен између Србије, Грчке и Црне Горе.²⁸¹⁶

Саветник при влади и познавалац балканских прилика Амадори – Виргил позитивним је оцењивао тзв. српско–грчки „експанзионизам“, који ће Италију, која нема непосредних територијалних интереса на Балкану, довести до тога да са Србијом, али и силама Антанте, учврсти савезништво.²⁸¹⁷

Незаобилазно место у италијанској перцепцији активности хрватских и словеначких емиграната, симпатизера јужнословенске идеје и сарадника Пашићеве владе, али и концепта српске Далмације и Србије као промотера јужнословенске идеје имао је Карло Гали, вицеkonzул у Трсту. Ђино Скарпа, у својству секретара у министарству индустрије, трговине и пољопривреде, био је послат од италијанске владе у Истру и Трст како би испитао реакције Словенаца и Хрвата Горишке, Трста и Истре према италијанској окупацији тих подручја.²⁸¹⁸ Приметан положај држали су и иредентисти у Трсту, од којих су неки тајним каналима успели да пређу у матичну

политичким круговима с обзиром на могући коначни пораз Аустрије. Ви знате одлучујућу формулу става Италије: „неутралност све док витални италијански интерес не буде угрожен или оштећен“. Дакле, због наше неутралности, сада нисмо у могућности да преговарамо или закључимо било какав споразум, чак и превентивни, са Србијом која ратује. Али то вас не спречава да самоиницијативно одржавате контакт са овом владом и наставите разговоре о темама које су толико интересантне за нашу земљу са политичког, етничког и стратешког становишта. Такође вас молим да ме редовно телеграфски обавештавате о стварној политичко-војној ситуацији у Србији, Босни, Херцеговини и докле год ваше информације могу допрети.“ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Sangiuliano a Squitti, 6 ottobre 1914, T. Gab. 1104, 537.

²⁸¹³ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, I, Squitti a San Giuliano, 24 settembre 1914, T. Gab. 1364, 464.

²⁸¹⁴ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Squitti a San Giuliano, 7 ottobre 1914, T. Gab. 1433/119, 545.

²⁸¹⁵ DDI, Quinta Serie 1914 – 1918, Vol. I, Carlotti a San Giuliano, 24 settembre 1914, T. Gab. 1356/85, 465.

²⁸¹⁶ DDI, Quinta Serie 1914 – 1918, Vol. I, Squitti a San Giuliano, 28 settembre 1914, T. 9645/111, 497.

²⁸¹⁷ G. Amadori – Virgili, *La politica estera italiana...*, 735.

²⁸¹⁸ Шепић напомиње да о разговорима Скарпе са словенским представницима ништа детаљније није познато. Скарпа је објавио памфлетистички спис *Trieste, L'Italia e la Mediaeuropa* (1917) у којој узгредно говори о својим сусретима у Трсту. Ипак, Салвемини доноси тумачење да је Скарпа припадао тзв. „тријалистичким Италијанима“ – онима који су, као антипод идеолозима тријалистички оријентисаних Југословена – заговарали споразум са немачким и мађарским представницима унутар Монархије, а да је Скарпина идеја подразумевала да „Словенија или припадне Италији или буде подељена између Италије и Аустрије“. G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916 – 1925)*, Milano 1964, 121; D. Šepić, *Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje (1914 – 1918)...*, 45.

државу. Алберти је Србе у Трсту уочи рата 1914. идентификовао као једину етничку групу (једину између Немаца, Словенаца, Јермена, Чеха, Грка) која се, упркос малобројности, отворено и већински сврстала уз италијанске ставове, пружајући снажну подршку италијанском иредентизму.²⁸¹⁹ Алберти је учествовао, заједно са Шпиром Ксидијасом и Фауром, у оснивачкој скупштини Друштва за италијанско пријатељство. Албертијев наступ у театру Политеама Росети у мају 1914. јасно изражава дивљење Србима и стереотипно расуђивање о Словенцима.²⁸²⁰

Упоредо са сусретима и контактима са представницима тршћанског иредентистичког покрета (Хортис, Питако, Мејер, Сегре и др.), Гали анализира статус српске колоније у граду, њене активности и циљеве, о чему, поред извештаја министру у Риму, оставља и дневничке забелешке. Српско-хрватско расположење, међутим, има неке разлике у односу на словеначко. Иако су оба Словена, међу собом имају јаке психолошке и образовне разлике. Словенци су скоро сви сеоског порекла и сви су дубоко католици. Срби Хрвати су трговачког порекла и као Далматинци су одувек били везани за живот на мору. Српски православни Словени осећају више солидарности са Јужним Словенима, односно са Босанцима и Херцеговцима и такође Црногорцима и Србима, него са Северним Словенима, такође из верских разлога. Пошто православна веронаука даје појединцу сасвим другачији печат од католичког. Хрватски „Срби имају своју српску православну цркву у Трсту и подржава их сплитска Јадранска банка која углавном финансира далматинско-хрватске бродовласнике који нису неосетљиви на јасно српски покрет у Босни и Херцеговини који подржава Београд“. Постоје флукуације на једном или другом детаљу, „али то је основа на којој се креће политичка мисао Србо – Хрвата који раде у Трсту којих има свега 2550, односно 3000, али који много рачунају јер су живахни и предузимљиви. Међу познатим бродарима, у Трст често долазе и бококорторски Каменаровићи, патријархална породица“; све ово наводи Галија да прокламује како уједињење Јужних Словена не би требало да произведе негативне реперкусије на италијанско запоседање овог града.²⁸²¹

Италијански посланици у парламенту у Бечу упозоравали су на славенизацију њихове етничке заједнице, која је, према њиховом схватању, посебно била наглашена након окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, и чији су главни носиоци, како су истицали, били Словенци, Хрвати, и у далеко мањој мери, Срби. Према речима Едоарда Гаснера, посланика у Царевинском већу, та политика наметнула је „Италијанима жестоку борбу за свој престиж, права и егзистенцију“, чији ће национална судбина, ако се допусти тријалистичко преуређење Царства, бити будући нестанак у великој југословенској држави.²⁸²² Повод за његово анти – словенско опредељивање било је оснивање Инжењерске коморе у Аустрији. Министарство јавних радова је уредбом утврдило да се инжењери Крањске и Далмације морају ујединити у Инжењерску комору са седиштем у Трсту, чиме је приморало Комору инжењера у Трсту на оснивање словенске секције. Гаснер је сматрао да је свака од националности од којих се састоји Двојна монархија љубоморна на повластице које су додељене

²⁸¹⁹ У уводном разматрању о реакцијама на избијање рата, Алберти је о реакцији српске заједнице у Трсту написао: „Срби бејаху подељени између расне наклоности аустрофилним Словенцима, и живе симпатије за иредентизам Италијана. Најбољи међу Србима завршили су у отвореној подршци италијанским иредентистима“. M. Alberti, *L'irredentismo senza romanticismi...*, 40.

²⁸²⁰ „Il Comizio dei giovani al Politeama Rossetti“, *Il Piccolo*, 11. Maggio 1914, N. 11804, 1.

²⁸²¹ C. Galli, *Diari e lettere. Tripoli 1911 Trieste 1918*, Firenze 1951, 10 – 11.

²⁸²² La politica italiana verso i sudditi italiani dell'Impero“, *La Vita italiana all'estero*, Rassegna mensile di, Fasc. XIV, (Roma, 25 febbraio 1914), 82-83.

другој, те да Италијани чинећи изразиту мањину у Царству, наилазе на најозбиљније противљење оних јачих националности које су јој настројене непријатељске. Полазећи од претпоставке да аустријска аристократска и клерикална влада не може имати симпатија за демократску и либералну Италију, други посланик, из Ровиња, Кандуси Ђардо (Candussi Giardo), изнео је своје предлоге за јачање италијанске идеје међу Италијанима у аустријском делу Царевине: давање пуне аутономије Трентину, уједињење Фуланије и Истре са Трстом са политичким областима за смањење националне борбе, Италијански универзитет у Трсту, као центар италијанске културе и италијанског образовања; у Далмацији признавање италијанском становништву право сразмерне заступљености у Далматинском сабору и управи покрајине и места у парламенту у Бечу, одржавање и оснивање довољног броја италијанских школа, признавање права на употребу сопственог језика у канцеларијама, право на равномеран економски развој.²⁸²³

Добровољци

Учешће италијанских гарибалдинских добровољаца на фронтовима у Србији у лето 1914. године унело је извесно освежење и отопљавање дипломатских односа две земље, тензичних услед проглашења Албаније. Саландрина влада је прогласила неутралност и поступала опрезно према балканском питању, уз нескривене симпатије према нападнутој Србији. У својим сећањима, гарибалдински борац Камило Марабини (1887-1965) седморицу гарибалдинаца који су 25. јула кренули за Србију назвао је „нестрпљивим епигонима гарибалдинства“ (Марио Корвизијери, Чезаре Колица, Вићенцо Бука, Никола Горети, Франческо Конфорти, Уго Колица, Артуро Реали).²⁸²⁴ Ричоти Гарибалди је овластио новинара Марија Равазинија да започне разговоре са посланством Србије у Риму о начинима и могућности организовања гарибалдинских добровољаца у Србију. Били су у чети добровољаца коју је водио пуковник добровољачких одреда, потпуковник Чедомир А. Поповић. По доласку у Солун 8.августа, они су послали писмо Гарибалдију, захтевајући да се пошаље већи број добровољаца и да он сам пође, међутим, након консултације са српским посланством у Риму, Гарибалди је послао телеграм у којем је захтевао да одустану од одласка у Србију, збогзахтева Србије да им додатни борци нису потребни, али они су тај захтев одбили. По доласку у Крагујевац, где су добили упуства и војну опрему, упутили су се у Ужице, одакле је 17. августа Чезаре Колица јавио Равазинију да је чета којом је командовао заједно са Корвизијером састављена од дезертера из аустро-угарске војске, словенских студената и Италијана и да се упућује на фронт према граници са Босном и Херцеговином. Сви добровољци потписали су писмо: навели су да су „наоружани бомбама, обувени у опанке, сељачку војничку униформу“, а једини захтев им је био да на руци носе црвену свилену траку како би истакли своје гарибалдинство.²⁸²⁵ На фронту у Вишеграду, на превоју Бабина Глава, штитећи одступницу српског одреда који се повлачио, погинула су 20. августа 1914. петорица гарибалдинаца: Чезаре

²⁸²³ „La politica italiana verso i sudditi italiani dell’Impero“, *La Vita italiana all’estero*, Fasc. XIV, (Roma, 25 febbraio 1914), 87-89.

²⁸²⁴ C. Marabini, *La rossa avanguardia dell’Argonna : diario di un garibaldino alla guerra franco-tedesca (1914-15) : fotografie e documenti inediti*, Milano 1915, 2 – 3.

²⁸²⁵ C. Marabini, *La Rossa Avanguardia dell’Argonna...*, 210 – 211.

Колица, Франческо Конфорти, Марио Корвизијери, Виченцо Бука и Никола Горети.²⁸²⁶ Марабинијева оцена била је да су дали живот за, „народ који је био нападнут, и који је, гледајући у своју децу преко границе, био угроженим издајничким, осмишљеним планом истребљења“; Марабини је сматрао да борба за Србе значи гледање у Италију и „цементирање крвљу везу љубави и братства Словена и Италијана.“²⁸²⁷ Порекло и друштвени статус „српских гарибалдинаца“ није био једнак; док је Конфорти припадао средњем, богатом аристократском сталежу бурбонске напуљске монархије, други су били скромнијег, ситнобуржоаског или сељачког порекла.²⁸²⁸

Овде треба нагласити да је политичку подршку поменутих добровољцима обезбедио радикалски депутат Салваторе Барцилаи. У октобру 1914. критиковао је попустљивост италијанске политике према настрајима бечке политике на италијанске територије на Балкану, сугеришући да ће поражена Аустрија, без обзира на опасност од словенске или немачке инвазије на Италију, бити „мање страшна“ од победничке Антанте.²⁸²⁹ Он је подржао идеју Карла Марибелија, да се добровољци пошаљу у Бугарску или Србију, али је саветовао опрез у примени потеза.²⁸³⁰ Марибели је заједно са Такомом Папелијем тражио политичку потпору од Барзилаија, при чему је изнео запажање о „Великој Славији“, надахнут Мацинијевом теоријом о балканским Словенима, и рекао је да је Барзилаи био разочаран идејом да се промени план за Грчку, а и сами то нису крили. Делио је мишљење Леониде Бисолатија да Италија избијањем Првог балканског рата мора прекинути подређену улогу у Тројном Савезу и подржати излазак Србије на Јадранско море; текстови у листовима *Secolo* били су пресудни.²⁸³¹

На комеморативном говору у Риму 14. септембра 1914. посвећеном палим гарибалдинским добровољцима на Вишеграду говорили су и Марија Ригер, адвокат Рафаеле Леви, социјал – риформисти, мацинијевски републиканци и анархисти; поновљен је захтев за ослобођењем Трста и Трента.²⁸³² Били су познати по категоричком ставу да не желе „подјармљивање Хрвата, Срба и Албанаца“, противећи се плану слања војног корпуса у Валону и активно промовишући идеју искрцавања добровољаца у Далмацији, с циљем ослобођења Србије и Црне Горе и њихових сународника.²⁸³³

Помоћ Србији у децембру 1914. понудио је Луиђи Пизани, један од капетана гарибалдинских добровољаца у Легији странаца француске армије, који се обучавао у Ниму и Монтелимару за борбу на Западном фронту, али је напустио службу због жеље да служи у Србији. Пашић, ипак, понуду није прихватио.²⁸³⁴

²⁸²⁶ A. Mannucci, *Volontarismo garibaldino in Serbia nel 1914: nel solco della prima guerra mondiale*, Roma 1960, 35; „Cinque italiani caduti in Serbia. L'eroica morte di Cesare Colizza“, *Il Messaggero*, 2 settembre 1914, N. 241, 2; A. D'Alessandri, „Italian Volunteers in Serbia in 1914.“ *Balkanica* XLIX (2018) 17 – 26.

²⁸²⁷ Марабини је навео да „борба за Србе значи гледање у Италију и стварање традиције, братске везе између Словена и Италијана, крвљу зацементиране везе љубави“. Предговор за Марабинијеве мемоаре написао је Габријеле Д'Анунцио. C. Marabini, *La rossa avanguardia dell'Argonna : diario di un garibaldino alla guerra franco-tedesca (1914-15) : fotografie e documenti inediti*, Roma 1915, 19-20.

²⁸²⁸ C. Marabini, *La rossa avanguardia dell'Argonna*, 16 – 18; F. Giuliotti, *Gli anarchici italiani dalla grande guerra al fascismo*, Milano 2015, 30.

²⁸²⁹ S. Barzilai, *Immemori, no!*, Messaggero 2. ottobre 1914.

²⁸³⁰ C. Marabini, *Dietro la chimera garibaldina. (diario di un volontario alla guerra greco – turca del 1912)*, Roma 1914, 4 – 5.

²⁸³¹ Spectator, „Rassegna dei quotidiani“, *Rassegna Contemporanea* (dicembre 1912), Fasc. XII, 559 – 562.

²⁸³² „I caduti in Serbia commemorati a Roma“, *L'Iniziativa*, 19 settembre 1914, N. 98, 3.

²⁸³³ „A Vallona, no!“, *L'Iniziativa*, 10 ottobre 1914, N. 101, 1.

²⁸³⁴ ДАС, МИД ПО, микрофилм 433, XVIII/161 (Ф-XVIII, 1914, Дос III, 25, Пов. бр. 8464); M. Coltrinari, *Le Marche e la I Guerra Mondiale: Il 1914*, Roma 2014, 68-69.

Демократски интервencionисти, на челу са Бономијем и Кађезеом, оклевали су да се на почетку изјасне о италијанско-словенском антагонизму; „са словенским светом, двобој се може или споразумно решити, или одложити за неколико генерација.“²⁸³⁵ Лист *Azione* био је против слања добровољаца у Италију, јер Далмација „више није била италијанска“. Сматрали су да „поражена Аустрија и даље мора бити неопходна баријера против Русије“, а захтев за војном акцијом у „словенској земљи“, у којој би, поред Аустрије, морали да се боре против Угарске и „католичке Хрватске“ било би узалудно расипање снага²⁸³⁶.

Михајловић је добио уверења из републиканске опозиције у парламенту да би се могла организовати бригада добровољаца (из Француске) која би била послата у Црну Гору. Пашић принципијелно није био против ове идеје, јер није веровао да би она изазвала сукоб Италије са Аустро – Угарском, будући да би добровољачки одреди били под командом српско – црногорских трупа или генералштаба француске армије.²⁸³⁷ У време када је гарибалдинска секција укинута у Француској, због немогућности гарибалдинских бораца да наставе са рововском борбом, постојао је план слања добровољаца у Србију и Црну Гору у марту 1915, али је и он пропао, а један од разлога била је бојазан Ричотија Гарибалдија да би учешће нових добровољаца ојачала српско-руске страхове у вези италијанског решења Далмације, направило проблем влади у Риму и заострило односе с Италијом, која је тада преговарала о уласку у рат на страни Савезника.²⁸³⁸

Многи италијански хуманитарни радници, лекари и санитетско особље, понудили су посланству Србије у Риму помоћ у бризи, нези, лечењу и збрињавању рањеника, на захтев Министарства спољних послова да се у Италији пронађу искусни хирурзи и лекари који би помогли земљи у ратним приликама.²⁸³⁹

Ричоти Гарибалди је по избијању рата Аустро-Угарске и Србије 1914, упутио позив „италијанској омладини“ за војно учешће у одбрани ове балканске државе, али и план о искрцавању „црвенокошуљаша“ у Истри или Далмацији, који је због супростављања француских масона касније осујећен.²⁸⁴⁰

Број италијанских добровољаца, патриота и хуманитарних радника, као и припадника санитетског особља, који су желели да дођу у Србију и лично учествују у одбрани нападнуте државе и организовању помоћи интензивирао се након званичне

²⁸³⁵ B. Vigezzi, *L'Italia di fronte alla Prima guerra mondiale...*, 416.

²⁸³⁶ *Ibidem*, 453.

²⁸³⁷ ДАС, МИД ПО, 1914, микрофилм 430, XIV / 439 – 441, 27. IX 1914 (Ф- XIV, 8, Дос. VII, Пов. бр. 5861).

²⁸³⁸ „Perchè la legione garibaldina è stata sciolta“, *La Stampa*, 10 marzo 1915, Num. 69, Anno XLIX, 2.

²⁸³⁹ Један од њих био је Арнолдо Болси (Arnoldo Bolsi), фармацеут и потпоручник италијанског Црвеног крста, који је понудио Посланству да дође у Србију као апотекар. АС, МИД ПО, 6 октобра 1912, микрофилм 366, I/495 (Ф - I, 1912, Ж/26 – I, Дос VI, Пов. бр. 3849).

²⁸⁴⁰ Гарибалди је рачунао на помоћ масона у француској влади. Његов син, Пепино Гарибалди, дао је француској штампи први значајнији интервју уз посредовање председника Савета Реда Великог Оријента Француске, новинара Жоржа Корноа, који је као представник Радикалне партије Француске, био у добрим односима са бившим премијером Жоржом Клемансоом и премијером Ренеом Вивијанијем, који је важио за масона. Осим шефа владе, стиче се, према истраживањима, утисак да су четири француска министра у његовом кабинету били масони. Друго Корнеово посредовање би се догодило 26. новембра, када су регрутације већ биле завршене и када се Пепино срео с Вивијанијем и министром француске морнарице, узалуд тражећи да пошаље добровољце у Далмацију. Због осетљивог положаја италијанске владе, али и француске опрезне политике, од плана се одустало. Историчар М. Куци оба покушаја (први је био средином августа) упоређује с Трећим ратом за независност, који је иницирао Ливио Замбекари, оснивач *Великог Оријента Италије*, који је тражио од Кавура да отвори јадрански фронт против Аустрије искрцавањем добровољаца на далматинску обалу. M. Cuzzi, *Dal Risorgimento al Mondo Nuovo. La massoneria italiana nella prima guerra mondiale*, Milano 2017, 58 – 90.

објаве рата Италије Централним силама. Почетком јула 1915, молбу српском посланству у Риму упутио је адвокат Филипо Волф (Filippo Wolff), службеник и консулант Удружења слободне Морнарице (Federazione della Marina libera), пореклом из српско-италијанске породице из Макарске, заступник овог предузећа пред Парламентом у Бечу и аустријским Министром трговине, који је 1. маја 1915. пребегао из Трста у Италију, како би избегао регрутацију; српској влади понудио се као познавалац зидарског заната, тумач европских језика или помоћник у административном надзирању рада болница и других војничких предузећа.²⁸⁴¹ Мантегаца уверљиво преноси да су „нашироко“ проношени гласови да ће се Пепино Гарибалди са својим добровољцима искрцати „негде на Јадрану“, али „да се не зна где“, како би се „помогло браћи Црногорцима и Србима“.²⁸⁴²

Реакције јавног мњења

Поводом аустријског ултиматума Србији, Републиканска партија издала је апел својим члановима да упозоре народ на обавезу противљења „било каквој помисли у штампи или влади, којим би се изазвало вештачко оправдање за учешће италијанског оружја на страни Аустрије“, чиме би се стекли услови да се „организује најжешћи отпор против спровођења подлих намера Монархије“.²⁸⁴³ У републиканској брошури, издатој у Лугану 1914, упућен је, на традицији Мацинијевих, ризорђименталних идеја о демократској конфедерацији европских народа, апел италијанској јавности да се „поврати слобода Балкану“ и поспешује „реализација југословенског сна“, која би постала препрека панславизму, али и сваком „агресивном повратку Мађара или Турака“.²⁸⁴⁴ Овај догађај поклопио се с масовним штрајковима који су од априла и маја погодили централне регионе земље. Социјалисти, анархисти, републиканци настојали су да промовишу масовна окупљања у Торину, Риму, Парми, Ређо Емилији како би покушали обнављање „дрвене недеље“ неколико недеља раније. У Ређо Емилији и Милану догађаји од 25. фебруара завршавају се крвавим сукобима, након чега Саландра наредног дана издаје наређење префектима да забрани догађаје високог ризика за јавну безбедност. Велики интервенционистички скупови одржани су 31. марта у Милану, у Ђенови 7. априла, у Риму 8. априла, касније и Бреши, Напуљу, Фиренци и Верони. Остали чланови у нацрту од 4. марта дотицали су се области у Малој Азији, Блиском Истоку и Медитерану.²⁸⁴⁵ Болоњска секција друштва Данте Алигијери

²⁸⁴¹ Његов отац учествовао је у револуционарној 1848/49. као сарадник Арналда Фузината (Arnaldo Fusinato) (1817-1888), песника и италијанског патриоте, а по властитом сведочењу, био је научен да је „Далмација одвајкада славенска земља“. ДАС, МИД, ПО, микрофилм 449, V/274 (Ф – V, 1915, Дос IV, 3/V, 3/VI, 3/VII, 3/VIII, Пов.бр. 343).

²⁸⁴² V. Mantegazza, *Storia della guerra mondiale, con note militari di E. Barone*, Vol. III, Milano 1915, 284, 287.

²⁸⁴³ Међу потписницима апела били су секретар Социјалистичке партије Оливијеро Цукарини, депутат Еуђенио Кјеза. G. Zichi, „Dal pensiero all'azione. L'interventismo dei repubblicani italiani agli albori della grande guerra“, *Studi Storici* (2017), Vol. 58, no. 3, 788–789.

²⁸⁴⁴ G. Zichi, „Dal pensiero all'azione. L'interventismo dei repubblicani italiani agli albori della grande guerra“..., 792.

²⁸⁴⁵ Члан 12. Сониновог предлога гласио је да се Енглеска и Италија обавезују на међусобну гаранцију независности Јемена, противљење анексији било ког дела западне Арабије; члан 13. о обавези компензација Италији у Африци на рачун немачких колонија; члан 15. говорио је о супростављању интервенцији папе на мировној конференцији после рата, и захтев да споразум остане тајна, а да ће по објави рата Италије (или уколико рат буде објављен Италији) бити објављена клаузула која се односи на обавезу да се не закључује сепаратни мир. М. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 84 – 86.

организовала је у Болоњи, у градском позоришту скуп на којем је М. Факини, један од говорника, нагласио да Италија никада неће остати безбедна док не поврати своје границе на Алпима и у Далмацији.²⁸⁴⁶

Италијански социјалриформисти, одвојени од социјалиста и блиски појединим круговима Саландриних либерала, пропагирани су идеју италијанског учешћа у рату на страни Антанте, покровитељско – мисионарску улогу Италије у новом, проширеном балканском савезу словенских држава и Румуније и помирење различитих гледишта у односима са Србијом. Њихови представници, Бисолати, Бономи, Гови и Марини нису одустали од захтева за присвајањем Далмације (и осталим „неослобођеним“ земљама), али су, за разлику од националиста, показивали спремност ка флексибилнијем начину вођења преговора. Бономи је као основни предуслов да се отвори простор за Италију као предводника и инцијатора балканског савеза поставио склапање темељног уговора између Србије и Бугарске, којим би Србија Македонију источно од Вардара препустила Софији, у замену за добијање Босне и Херцеговине и одређених компромиса у преосталом делу јадранских територија.²⁸⁴⁷ Марио Гови се задржао на апстрактном залагању за начелан италијанско– словенско– румунски споразум, којим ће се Немци заувек „одбацити“ са Јадрана, склопити „пријатељство“ са Србијом и задржати „претерани“ захтеви „нарастајућег“ славизма према будућој граници са Италијом – његови предлози остали су, ипак, недефинисани у детаљима начина спровођења такве политике и конкретним предлозима.²⁸⁴⁸ Ђузепе Марини критиковао је план стварања панславистичке „Велике Србије“ под патронатом Русије и предочавао опасност од српско – црногорског заузимања Котора по јужну источну обалу Апенинског полуострва. Предложио је да Италија омогући Србији специјалан трговачки уговор, којим ће јој, као суседна гранична држава, зајемчити привилеговане царинске, концесионарне и друге економске извозне олакшице за увоз и извоз робе у јадранским градовима који би припали суверенитету владе у Риму, уз сугестију да Бар, заједно са још једном луком на северној албанској обали, остане главно територијално пристаниште за трговачке и економске потребе Србије и Црне Горе.²⁸⁴⁹

По избијању ратних дејстава, Прецолини је, запрепашћен количином нелогичних потеза власти и дефетистичким расположењем у делу италијанске нације, сматрао да ће добијање Истре изазвати јужнословенски иредентизам – истакао је да су Срби, Хрвати и други Јужни Словени – „они који, не увек без разлога, презиру Италију и њену управу.“²⁸⁵⁰

Заговорник интернационализације Албаније²⁸⁵¹, Бисолати се недвосмислено определио против идеје о уступању планинског превоја Крстац на Његушима Аустро – Угарској. Писао је да би „тај чин Аустрије насилно раскинуо споразум о примирју“, постао „сигнал дивљачке борбе између сила, од којих би свака могла да тражи право на свој део плена“ и онемогућио свако мирно и озбиљно решење деликатног проблема

²⁸⁴⁶ A. Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie . Histoire de la nation italienne sur ses frontières orientales. La Dalmatie*, Roma 1918-1919 , vol . III, 628.

²⁸⁴⁷ I. Bonomi, „Quale è il pensiero del Governo?“, *Azione Socialista*, 14 novembre 1914, N. 46, 1.

²⁸⁴⁸ M. Govi, „Per un'intesa italo – slavo – rumena“, *Azione Socialista*, 17 ottobre 1914, N. 42, 3 – 4.

²⁸⁴⁹ „Il pensiero dei socialisti riformisti sulla questione della Dalmazia“, *L'Idea Nazionale*, 4 aprile 1915, Num. 94, 7; G. Marini, „Il più sentito interesse nazionale“, *Azione Socialista*, 12 settembre 1914, N. 37, 2.

²⁸⁵⁰ G. Prezzolini, *Il paese è responsabile*, Lacerba, Firenze, 15. ottobre 1914, N. 21.

²⁸⁵¹ L. Bissolati, „Protettorato europeo sull'Albania o protettorato italo – austriaco?“, 10 febbraio 1913, Num. 41, 1.

албанских граница.²⁸⁵² Правдао је да Србије има право на поседовање Прилепа и Битоља, као „награде“ за помоћ коју су српске трупе послале бугарским снагама у опсади Једрена; током Другог балканског рата, упозоравао је да Италија не сме да се сврстава ни на једну зараћену страну, с обзиром на деликатност позиције која ће, евентуалним избијањем рата Аустро–Угарске и Русије, Италију довести пред рат за туђе интересе.²⁸⁵³ Бисолатијева јавна подршка Србији и Русији, на почетку рата, изазвала је негодовање Артура Лабриоле, теоретичара револуционарног синдикализма, који је упозорио да Србија „води руску политику“ и да ће њене победе довести до „притиска“ царистичке, недемократске руске аутократије на „италијанско“ море, где ће се градити луке за руску флоту.²⁸⁵⁴ Лабриолина перцепција независне федерације балканских држава била је блиска Вивантеовој идеји „мирног“ продора Италије на Балкан, уз ту разлику што је тршћански новинар подржао тријалистичко преуређење монархије, под условом да Словени из Србије и Црне Горе не буду апсорбовани од стране Аустро – Угарске.²⁸⁵⁵

Паоло Аркари и Алберто Карончини, уредници национал–либералног гласника *L’Azione*, осудили су Пишоново поистовећивање Србије са Пијемонтом, одбијајући да прихвате франкофилску струју демократских интервенциониста и наводећи да је „срамно“ поредити славну традицију Кавура са Пашићем.²⁸⁵⁶

Професор историје у Белуну, публициста Ђелио Каси критиковао је аустријско „одвлачење“ италијанских „погледа“ са територија јадранских провинција Монархије на север Африке и Медитеран.²⁸⁵⁷ Он је сматрао да је мржња Словена према Италији „вештачки производ бечких интрига“, те постављајући ову тезу као аксиом својих размишљања, он тврди да Италија нема разлога да страхује од повећања малих држава на источнојадранској обали – опасност од проширене Србије не може настати, све док је она искључена са острва и већег дела далматинске обале.²⁸⁵⁸ Пише да би у „најгорем“ сценарију за Италију, успостављање „државе од 10 милиона становника, која би тек морала да изврши улазак у поморство историје“, предстаљала „мање зло од очувања велике силе од 50 милиона становника, као што је Аустрија, опремљене респектабилном ратном флотом“.²⁸⁵⁹ Декларише се као присталица политике умерености, али одбија да прецизира обим излаза који ће на Јадрану бити додељени словенским народима.²⁸⁶⁰ Каси се позивао на текстове и француског *Matin*–а из јануара 1915 (које је преносила и *Corriere della Sera*), у којима се истицало да „Италија, у циљу одржања своје хегемоније, не сме да остави Аустрији, западно од Балкана, ниједног савезника“, у чему јој је потребна помоћ Србије и сагласност Грчке, како би „затворила

²⁸⁵² Интервју Лује Војновића од 11. јануара, у којем потврђује опредељеност Црне Горе да не уступа пред притисцима Балплаца. L. Bissolati, „La questione del Lowcen“, *Messaggero*, 8 gennaio 1913, Num. 8, 1; „Che dice un plenipotenziario montenegrino“, *Messaggero*, 11 gennaio 1913, Num. 11, 1.

²⁸⁵³ L. Bissolati, „Le responsabilità dell’Europa“, *Il Messaggero*, 8 luglio 1913, N. 188, 1.

²⁸⁵⁴ A. Labriola, „La democrazia e la guerra“, *Il Messaggero*, 31 luglio – 1 agosto 1914, N. 208, 1.

²⁸⁵⁵ R. Palmarocchi, „Il problema dell’Austria negli scrittori italiani...“, 137.

²⁸⁵⁶ „Serbia, non Piemonte“, *L’Azione*, Anno I, N. 13, 2 agosto 1914, 1.

²⁸⁵⁷ Интервју који је дао Ђула Андраши дао 26. јануара 1915. за лист *Neue Freie Presse*, у којем напомиње да су Словени акутна и трајно претећа опасност по Италију: „Ако би Црно море постало руско језеро, и ако би Русија постала господар Дарданела, постепено би стекла искључиву власт над обалом Мале Азије и источним басеном Средоземног мора. Близина словенског великана била би опаснија за Италију од наше“. G. Cassi, *Il mare Adriatico...*, 454 – 456.

²⁸⁵⁸ G. Cassi, *Il mare adriatico: sua funzione attraverso i tempi*, Milano 1915, 462 – 463.

²⁸⁵⁹ *Ibidem*, 463.

²⁸⁶⁰ Каси тематизује „стратешку димензију илирске обале“, али не упушта се у прецизније дефинисање обима италијанских претензија. G. Cassi, *Il mare adriatico...*, 470 – 482, 518 – 530; R. Palmarocchi, „Il problema dell’Austria negli scrittori italiani...“, 139.

све медитеранске путеве ка Аустрији“ и поспешила „продају својих индустријских производа широком тржишту балканских држава.“²⁸⁶¹ Каси прави категоричку дистикцију између словеначко – хрватских и српско – црногорских политичких одлука управљених на италијанске јадранске интересе: док први „као аустријски грађани, демонстрирају мржњу према Италијанима“, други, укључујући и Бугаре, показују симпатије према нама и „имитирају наш Ризорђименто“.²⁸⁶² Ове две словенске групе „понекад се договарају у сузбијању италијанске надмоћи на јадранској обали“. Новембра 1914. започео објављивање чланака у којима је позивао на формирање чврстог балканског савеза, који би предводила Италија и чији би предуслов био моментално ступање у рат против Централних сила и примена принципа поштовања националности: враћање Додеканеза Грчкој и обезбеђивање да Далмација постане у потпуности „словенска“.

Штампа у Фриулију показивала је симпатије према Србији у Јулској кризи, због тога што је италијанско становништво, наклоњено иредентизму, било приморано на мобилизацију, због чега су уследила дезертирања и тајна емиграција у Удине, први најближи италијански град Аустро – Угарској. нарочито од 25. јула када је водећи лист те регије, *Giornale d' Udine*, отпочео са „ударним“ доношењем вести са Балкана.²⁸⁶³ Подршку ратним циљевима Србије недвосмислено је пружао и лист Италијанске Републиканске партије (*Partito Repubblicano Italiano*), *L'Iniziativa*, који је у неколико наврата 1914-1915. објављивао различите апеле послате из Србије за италијанску помоћ, или пропагандне текстове о непостојању словенске опасности и демократско-националним ратним циљевима Србије.²⁸⁶⁴

У групу интелектуалних, публицистичких кружока који су нестали Двојне Монархије са политичке мапе Европе сматрали извесним били су *Unità* из Фиренце, *L'Ora Presente* из Торина, *L'Azione* из Милана и *L'Azione* из Чезене. Професор историје Ромоло Кађезе, следбеник Салвеминијеве и Фортунатове школе мишљења, био је мишљења да је савез Јужним Словенима неупоредиво мање штетан по италијанске интересе од Централних сила, и прижељкујући њихову победу у рату, осудио је потенцијалну доминацију Централних сила на Балкану; додао је и да ће Италији и њеном привредном просперитету након рата одговорати тренутна индустријска заосталост јужнословенских земаља.²⁸⁶⁵ Упркос бугарофилским ставовима, Ромоло

²⁸⁶¹ Под утицајем румунског професора Илије Барбулескуа са Универзитета у Јашију, Каси је заговарао српско – грчко – румунски споразум на Балкану (чија би једна од окосница били Аромуни у Македонији) и савез чији би патрон и промотер била Италија. G. Cassi, *Il mare adriatico...*, 464, 470.

²⁸⁶² Каси цитира одломак из говора Ђорђа Питака од 21. маја 1913. у Рајхсрату, у којем је истакнуто да се „не могу негирати тријалистичке тежње Јужних Словена, које су фаворизоване од веома високих фактора у држави, чији је циљ славизација Трста и целокупне обале“, које се све чешће достављају на увид цару. Каси Мацинијев идеал „итало – словенског савезништва“ тумачи као одјек минуле епохе Ризорђимента, која је изгубила доста на својој непатвореној утопистичкој визији Балкана, ослобођеног сваког притиска клерикалне, антинационалне Аустрије. (отуда фаворизује ставове Паћифика Валусија). Каси је обазривији – заговора савезништво са Србима у Србији и Црној Гори, али указује на опасност од словенско – немачког савеза против Италијана у будућности и проблем поморске надмоћи коју би Јужни Словени (на првом месту Словенци и Хрвати) могли да „приграбе“ у будућности. *Ibidem*, 434, 444 – 445.

²⁸⁶³ E. Putti, „I jugoslavi e l'Italia“, *Giornale di Udine*, 11 ottobre 1914, N. 280, 1.

²⁸⁶⁴ Индикативно је погледати текст B. Borshev, „Le speranze della giovane Serbia“. *L'Iniziativa*, 20 dicembre 1914, N. 111, 2. Лист је у лето 1915. објављивао у фелтону текст „Esiste un pericolo slavo?“ Д. Анђелковића, посланика у скупштини Краљевине Србије. „Esiste un pericolo slavo?“, *L'Iniziativa*, N. 139, 10 luglio 1915, 1.

²⁸⁶⁵ Ромоло Кађезе је увидео да „са словенским светом игра може бити или пријатељски решена или одложена за неколико генерација, пре свега зато што ниједан словенски народ, чак и ако дође до коначне победе, неће моћи да води неумољиву утакмицу против државе попут Италије која већ је направила прве кораке у области индустријске производње и која има доказаније, флексибилније национално тело,

Кађе́зе довео је у непосредну везу излазак Србије на Јадранско море и српске уступке Бугарској и процес формирања балканске лиге, под патронатом Италије. Кађе́зе је директно оптужио италијанску спољну политику да је допринела „крвавим, непрестаним сукобима на Балкану“ својим пасивним и негативним држањем према „праведним“ и „оправданим“ захтевима Србије да стекне излаз на Јадранском мору.²⁸⁶⁶

Дезинтегративни фактор оличен у „словенском рушењу Двојне Монархије“ примећујемо у размишљањима Ђоакинија Волпеа, либералног националистичког публицисте и професора историје, које се делом обликујем под идеолошким сводом часописа *Idea Nazionale*. У преписци са Николаем Јоргом, 1913. године саопштио је румунском историчару да Италија нема жељу да освоји Албанију, али да жели да осигура подршку Румуније у настојању да се спречи да албанска земља постане оружје против слабо брањених италијанске обале у рукама Аустро – Угарске, Србије или Грчке, и да не желе да се „Аустрија успостави као господар на Балкану“; тематизовао је питање италијанско – румунског савеза против „германске и словенске“ опасности.²⁸⁶⁷ У другом писму из прве половине 1914. Волпе је исказао незадовољство идејом да се Аустро – Угарска, као баријера провали етничког национализма, распадне и отвори продор „огромној маси немачких и словенских група“; Аустрија мири у добри у злу интересе различитих етничких елемената од којих се састоји и пита се, признајући штету од милион Италијана, пита какав је став Румуније.²⁸⁶⁸ Али, провизорно је ово поправљенотачка, има и других који су веома озбиљни. С обзиром на обновљени пакт са Аустроугарском, колико далеко можемо да пратимо њене спекулације о Албанији? Јер дијаболична игра Аустроугарске је ова: она у проширењу Србије и Црне Горе види пе. Подсетио је да је католичка црква у Италији ради против интереса италијанске државе, описујући деловање аустро-угарске католичке пропаганде на северу Албаније као анти-италијанско.²⁸⁶⁹

Идеолошки противници аустријског клерикализма и бечке ратне пропаганде, демократски интервентионисти јавно су протестовали у корист очувања независности Србије. Група новинара листа *Intervento* и чланови комитета *Pro Patria* из Падове објављивали су у пролеће 1915. чланке у том недељнику афирмативне чланке о јужнословенској идеји у Далмацији и Србије, нападајући максималистичке аспирације

погодније за међународну утакмицу. У суштини, Србија која се буде утврдила увек ће морати да се освежава, да остаје окретна, да производи и стабилизује своје финансије; Русија, чак и ако стекне флоту на Медитерану, неће моћи да заборави да ће се оног дана када пожели да том флотом удари на неког наћи суочена са Енглеском и Француском, својим тренутним савезницима. На Јадрану, дакле, засад не постоји никаква словенска опасност: горки би, пак, постали таласи нашег мора више него икад да је Србија остане заувек ослабљена, а од Балтика до Егеја се протегне мудра мрежа тријумфалног германизма“. R. Caggeese, „Gli slavi e l'Adriatico“, *Il Secolo*, 28 agosto 1914; „Il pericolo slavo“, *La Vita Internazionale*, Anno XVII, N. 17 (1914), 468.

²⁸⁶⁶ Кађе́зе је писао да је велика грешка Италије била непрепознавање приморских интереса Србије, који су могли постати „окидач“ за „праведније“ преуређење односа међу балканским државама, на првом месту Србије и Бугарске, али и Бугарске и Грчке. Он пише: „Да нисмо дозволили да ометамо Србију у остварењу једног од њених најдубље доживљених потреба, а што је најважније, праведних и нормалних националних циљева, излаза на Јадран, и да смо препознали пуноћу таквог права и светост такве жеље, можда би било могуће елиминисати македонско питање и нека друга мања питања са жаришта балканске политике, и остварити сан многих да Италија буде хегемон балканског савеза, која би допринео у европском сукобу“. R. Caggeese, „Le nazioni balcaniche e la guerra“, *Il Marzocco*, 11 aprile 1915, N. 15, Anno XX, 2 – 3.

²⁸⁶⁷ Писмо Јорги од 10. септембра 1913. E. di Rienzo, *La storia e l'azione: vita politica di Gioacchino Volpe*, Roma 2008, 129.

²⁸⁶⁸ E. di Rienzo, *La storia e l'azione...*, 131.

²⁸⁶⁹ *Atti Parlamentari. Camera dei Deputati. Discussioni*, Legislatura XXIII, 22 febbraio 1913, 23303-23304.

Рокових националиста. Еуђенио де Лупи, један од новинара и члан комитета, упутио је 22. марта 1915. Сонину писмо у којем му предочава потребу темељног споразума са Јужним Словенима у току прекида ратних операција на балканском ратишту. Де Лупи је понудио себе да, у својству некадашњег дописника листова *Adriatico*, *Piccolo* и *Resto del Carlino* са Балкана, и доброг познаваоца српских политичара и професора, влада потпомогне његов поновни одлазак у Србију, како би започео извештавање за новине и владу, и потпомагао министарство у Риму у намери да продуби војну, политичку и економску сарадњу са Београдом у борби против Беча и за јадранске интересе Италије, усмерене на источни Фруили и Трст.²⁸⁷⁰

Ратни циљеви Италије

Саландра није веровао у италифилска расположења Јужних Словена.²⁸⁷¹ Ценио је, међутим, Империјалијево мишљење да влада никада није отворено заступала, финансирали или подупирала про-далматинску анексионистичку политику. Више пута је понављао да Сан – Ђулијано „никада није помишљао на анектирање Далмације“ и да се ослањао на *наполеоновске границе Краљевине Италије* исцртане споразумом у Фонтеблоу 1807.²⁸⁷² За разлику од председника владе, као човек наклоњен повременим струјањима либералних и демократских гледишта, министар спољних послова је, анализирајући судбину италијанске заједнице у Двојној Монархији, сматао да Срби нису „случајни савезници Италијана у Далмацији, против Хрвата“, већ да српско-италијанско савезништво има ширу позадину постојања.²⁸⁷³

На почетку би требало осветлити чињеницу да у Консулти нису сви чиновници, секретари и високо позиционирани начелници одељења веровали у оправданост истицања било каквих захтева према Јулијској Крајини, а још мање према Далмацији.²⁸⁷⁴ Италијански иредентизам према Далмацији симболично је, у другој

²⁸⁷⁰ Де Лупи је у писму навео да је у Србији боравио 1908. године и током балканских ратова, да познаје српски језик и да је упознао „значајан број угледних личности“ у Далмацији, својој родној земљи, чије би знање и рад допринели измирењу Италијана са Јужним Словенима. Подсетио је да су у оквиру комитета и сарадници недељника *Intervento*, који су промовисали план ослобођења *terre irredente* : Нино Тамасија, Паоло Камерини, Енрико Тедески и Теодоро Мајер, власник листа *Piccolo* из Трста. Сонино је ову понуду одбио. ASDMAE, Archivio Politico. Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), b. 177, p. 23, f. Serbia. Trattazione generale 1914 – 1916, De Lupi a Sonnino, 22 marzo 1915 (31 marzo 1915, N. 024734). L. Pomoni, *Il Dovere nazionale...*, 434.

²⁸⁷¹ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 159 – 160.

²⁸⁷² Саландра је Сонину напоменуо да се „много пута, кроз разговоре са Сан – Ђулијаном, сагласио са њим да је немогуће против себе имати цео словенски свет“. Признао је да је одбијао Њипикове и Тореове молбе да далматинског иредентисту прима у кабинету. Према споразуму у Фонтеблоу, који је склопљен 10. октобра 1807, источна граница Краљевине Италије била је постављена на реку Сочу. Северна наполеоновска граница, на коју се позива Саландра у писму Сонину од 25. јануара 1915, је она која је поменута у уговору од 28. фебруара 1810. којим је Баварска препустила Краљевству Италије делове италијанског Тирола, градове Болцано, Кортину д'Ампецо и Ливиналонго. На тој политичкој мапи Далмација не улази у простор италијанске краљевине или италијанских земаља које би јој се прикључиле. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916*, 167 – 169.

²⁸⁷³ S. Giuliano, *Lettere sull'Albania...*, 94.

²⁸⁷⁴ У прилог овој констатацији можемо се послужити сведочењем новинара листа *Corriere della Sera*, листова *Tribuna* и *Piccolo* из Трста Франка Кабурија, који је писао да му је 1914. „високи дипломатски чиновник“ сугерисао да Италија „мора одустати“ од поменутих територија, на којима „нема шта да тражи“, због премоћи словенског живља: „Знам, на пример, да је пре годину дана један од наших веома ауторитативних дипломата, покушавао да ме убеди да су аустријска влада и њени функционери апсолутно неупућени у рат који Словени воде против наше браће с друге стране Јадрана, и да би

половини 1914, почео да добија „зелено светло“ и подршку италијанске владе Санђулијанијевим телеграмом Империјалију од 30. септембра 1914, у којем министар спољних послова бележи да се „већ неко време примећује панславистичка пропаганда која тежи стварању лажних мишљења о етничкој важности појединих региона јадранске обале“. У истом телеграму, Сан – Ђулијано је увидео значај дистрибуције италијанских публикација из ове области у свету (нарочито у Енглеској, касније у Француској) и ефекте које такви радови, али и дипломатске, културне активности могу имати на сузбијању анти-италијанства у европском јавном мњењу. По његовом мишљењу, потребно је обезбедити „делотворну контрапропаганду“ иза које би стајали италијански писци који „припадају овим крајевима.“²⁸⁷⁵ Руска штампа није благонаклоно гледала на идеју италијанске анексије Трста.²⁸⁷⁶ Ни сви предводници савезничких држава, у првим месецима рата, нису делили мишљење да ће задовољавање италијанских тежњи омогућити ефикасно ступање италијанских трупа у рат, нити да ће Италија значајно допринети поразу Централних сила, на првом месту Немачке. Познато је да је Поенкаре изражавао бојазан у оправданост сламања Аустро–Угарске и уласка Италије у рат против Монархије и потоњег задовољења италијанских тежњи. Он је веровао да би тај потез продужио рат и омогућио „васкрсење германске конфедерације“, против чијег је конституисања француска влада деловала одлучно.²⁸⁷⁷

Као критичар неутрализма, новинар Андреа Торе, близак министарским круговима, у приватној преписци оптужио је на оштар начин генералног секретара Консулте Ђакома де Мартина да води апсолутно нејасну, недефинисану и погубну политику и да се амбивалентним ставом италијанске дипломатије нимало не распознаје став који ће Италија заузети према Централним силама; оптужио је и краља да одбија да саопшти своје гледиште и да оличава недостатак иницијативе у корист Антанте.²⁸⁷⁸ Професор универзитета у Болоњи, Карло Ерера, на предавању које је одржао 9. јануара

Италијани Јулијске Крајине морали да се помире с тим, како би умириле оне у Далмацији, с обзиром да никаква средства неће моћи да зауставе природну словенску инвазију. Рекао ми је и многе друге лепе ствари, да би ми показао да је апсолутно неопходно да престанемо да бринемо о нашој браћи и њиховим прогонитељима, како не бисмо наштетили раду који се води у циљу унапређења једног савршеног споразума између Аустрије и Италије“. F. Caburi, *L'Austria e l'Italia : note e appunti di un giornalista italiano a Vienna*, Milano 1915, 99.

²⁸⁷⁵ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, I, Sangiuliano a Imperiali, 30 settembre 1914, 30 settembre 1914, T. Gab. 1084, 507.

²⁸⁷⁶ Случај петроградског листа *Русское Слово*, који је оценио да би анексија Трста за Италију „била синоним за економску пропаст, јер би се једина аустријска лука, одсечена од свог залеђа, нашла ускраћена за већину прихода од садашње успешне трговине“. G. Merlicco, *Luglio 1914: L'Italia e la crisi austro – serba...*, 128.

²⁸⁷⁷ V. Pavlović, „Le conflit franco-italien dans les Balkans 1915–1935. Le rôle de Yougoslavie“, *Balkanica XXXVI* (2005), 172.

²⁸⁷⁸ Мисли се на писмо које је Торе упутио Албертинију 6. септембра 1914. Торе у писму, осим изражавања неслагања са политиком Консулте, саопштава свом уреднику да је од Мартина сазнао за прве компензације које би Италија добила на источном Јадрану, у којима фигурира Србија: „Он је Левантинац, човек *без усмерења*, без карактера, склон лагању, прикривању, играч на речима, лукав и склон обманама. Његовим обавештењима придајем мало значаја. У сваком случају, саопштићу Вам их. (...) Признао је да ће нам све силе Антанте дозволити да освојимо другу обалу Јадрана до Задра, па и даље. Једино ограничење била би поморска регија која би се имала приписати Србији, регија која би могла да почне од Шибеника или Сплита и да се протеже до границе будуће (проблематичне) Албаније. Он је такође признао да су постојали преговори за уступање Трентина Италији. Притисак, или уопштен предлог, стигао је из Немачке, не из Аустрије. Услов за то био је да учествујемо у рату на страних наших савезника! Да се не поверује! Додао је и да је Сан–Ђулијано аустрофобичан! Какав преображај! (...) Питао сам де Мартина шта мисли краљ. Одговорио ми је уз осмех: „Краљ је прави уставни северен: он мисли оно што мисле његови министри“. Као што видите, он је велики мислилац“. L. Albertini, *Epistolario...*, 276–277.

1914 у Атенеју Универзитета (Ateneo dell'Università), указао је на повећано присуство јужнословенске пропаганде међу словенским становништвом на источнојадранској обали и пораст утицаја, опремљености и моћи српске војске, која је доказала своју ефикасност и стратешку покретљивост појављивањем на обалама Јадранског мора. Ерера није заговорник, али ни противник италијанско – српског (италијанско – словенског) савезништва: с позиције научника и следбеника позитивистичких гледишта, проучава стварне и потенцијалне последице раста утицаја Србије на приморју, апелује на повећање војних издатака, и упозорава да Италија неће моћи да „поврати“ венецијански утицај на Јадрану, али да темељном стратегијом правног и културног преговарачког процеса за заштиту италијанског народа и латинског наслеђа на другој страни обале може да издејствује очување италијанског присуства на Балкану, суоченог са неминовним, али историјски оправданим „ширењем словенства на заједничко приморје“.²⁸⁷⁹ Не прецизира територијални дomet италијанских потраживања, но ипак сугерише да је реч о обалским градовима и појединим острвима у Далмацији и северној Истри.²⁸⁸⁰

Када је реч о Далмацији, ова покрајина није улазила у перцепцију врха италијанске дипломатије као територија коју Италија мора добити за своје учешће у рату, најмање неколико месеци од проглашења неутралности, нити се о њој расправљало, осим у ванпарламентарним, фрагментарно разбијеним иредентистичким публицистичким круговима. Санђулијано је септембра 1914. желео да чује мишљење од Карлотија и Титонија о могућим италијанским претензијама у Далмацији и да ли их треба подржати, имајући у виду опасност од будућих озбиљних сукоба са јужнословенским државама, као и према којим далматинским острвима Италија има право да истакне своје претензије. Карлоти је, у свом одговору, сматрао да ако, као што је вероватно, аутономна Хрватска-Славонија остане Аустрији, тој држави би припала острва која се налазе наспрам ње, те би у том случају Италији била потребна острва која гледају на обалу од Задра до Сплита што се, како је веровао, могло првенствено постићи споразумом са Србијом. Остала острва би се приписала Србији и Црној Гори на основу међусобне расподеле херцеговачког територијалног залеђа, а „највећи део би природно додиривао Србију која не би могла да уступи Метковић“.²⁸⁸¹ Он излазак Србије на Јадранско море није сматрао погубним или опасним по италијанске јадранске интересе, будући да је Црну Гору перципирао као економску противтежу Србији, додајући „да чак и када би та држава добила своје етничке границе у потпуности (у шта се овде не верује с обзиром на потешкоће присаједињења католичке Хрватске-Словеније Србији), она не би прешла десет милиона становника и увек би је обуздавале балканске државе, Мађарска и Аустрија“.²⁸⁸² Црној Гори би припао Скадар, Епир Грчкој, а између ових зона би се налазила муслиманска албанска држава под италијанским протекторатом, док би Италији

²⁸⁷⁹ Ерера је на предавању указао на чињеницу да су Србија и Црна Гора састављене од „народа једне расе“ (popolo di una razza). На Ереру се позивају каснији далматински иредентисти, без обзира на чињеницу да није делио националистичка гледишта у вези анексије Далмације, већ своје погледе усмерио ка територијалној заштити Трста, али и и култур – политичкој аутономији градова на обали, попут Шибеника, Задра и Трогира. C. Errera, „L'Italianità dell'Adriatico“, *Conferenze e prolusioni* (16 aprile 1914), N. 8, Anno VII, 150 – 155; G. Occhoferri, *I futuri confini d'Italia*, Livorno 1917, 28.

²⁸⁸⁰ C. Errera, „L'Italianità dell'Adriatico“..., 151, 153 – 155.

²⁸⁸¹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. II, Carlotti a Sangiuliano, 28 settembre 1914, T. Gab. RR. S. 1386/89, 490-491.

²⁸⁸² DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. II, Carlotti a Sangiuliano, 27 settembre 1914, T. Gab. RR. S. 1379/88, 487.

припала Валона. То је изискивало решење према којем ће италијански споразум са Србијом и Црном Гором бити неопходан како би се постигао далекосежан мир на Јадранском мору. Титони је, с друге стране, био противник италијанског заузимања Далмације. Он није прецизирао о којим далматинским острвима би се преговарало, изузев што би Италија окупирала Валону, Задар и „далматинска острва“ која би одредио Генералштаб Краљевске морнарице. Он се противио и анексији Истре (иако је у телеграму од 29. септембра повукао појам „Истра“), тврдећи да би се у обе покрајине „где је свега неколико градова италијанско, а све остало словенско, створио иредентизам у нашој кући, чиме се исправно могу предвидети опасности за будућност“. О питању додељивања поморске обале Србији, јасно је истакао да Србија не треба да има и далматинску и албанску обалу, већ једну од те две, док би Скадар и Сан Ђовани ди Медуо предао Црној Гори.²⁸⁸³ У каснијем телеграму из Бордоа, Титони је „обичним лудостима“ назвао идеју да се цела јадранска обала (од Трста до Санти Кваранте) припоји Италији, чиме би било какав излаз на море Аустрији, Мађарској или Србији био блокиран. Том приликом је изразио уверење да ће Русија сачувати Задар и Ријекузу Аустрију или окрњену Мађарску, понављајући да не жели „поседовање словенских земаља“, али и сагласност са ставовима из интервјуа хрватског посланика у *Temps* да је план Русије о подели јадранске обале између Италије, Србије и Аустро-Угарске и усклађености румунско – италијанских повода за улазак у рат на страни сила Антанте за Рим апсолутно прихватљив.²⁸⁸⁴

Карлоти је заступао став да се на допуну, измену и ревизију споразума из Ракониђија у Русији гледа благонаклоно, и да би руски захтеви обухватили давање „слободних руку“ Италији на Јадрану, уз одређене компензације Србији.²⁸⁸⁵ Сазонов је у Карлотију одмах пронашао подесног саговорника за преговоре о условима под

²⁸⁸³ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Voll. II, Tittoni a Sangiuliano, 28 settembre 1914, T. Gab. rr.s. 1380/208, Quinta serie, I, 495 – 496.

²⁸⁸⁴ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Tittoni a Sangiuliano, 6 ottobre 1914, T. Gab. r.s. 1429/215, 540-541.

²⁸⁸⁵ Карлоти је на следећи начин 16. јула дефинисао потенцијални сет руских захтева према учвршћивању италијанско – руског савеза: 1) Оживљавање духа срданости и поверења који је доминирао конференцијом у Ракониђију, као потреба међусобног војно – политичког контраосигурања; 2) у случају не испуњавања обавеза из споразума, због руског тумачења Тројног савеза, неће се употребити слободу одлучивања која би ишла против Русије; 3) дефиниција заједничких додорних тачака у питањима балканске политике; 4) „одрешене руке“ Италији на Јадрану, и општа подршка италијанској хегемонији, осим неких уступака Србији; Русија нема директне интересе на Јадрану; 5) допуна чланова који стоје у вези с могућношћу уласка Русије у Медитеран и компензацијама које би Италија добила у источном басену; 6) узајамно поморско осигурање на Медитерану, комбиновано са сличним пактом између Италије и Француске. Филоруске оријентације, Карлоти је био наклоњен овом потенцијалном решењу. Занимљиво је да је Морис Палеолог написао 11. августа депешу својој влади да Карлоти нема никаква овлашћења да самоиницијативно преговара о било чему. Карлоти указује да Двојна Монархија мора да поштује благонаклоно реакцију Италије и да балкански догађаји сугеришу да се оно неко време и даље одржи: „С друге стране, проблематична стабилност поравнања, суштинска слабост Турске, могућност будуће нове источне кризе, претећа еволуција српства, заокрет бугарске политике, не могу а да не забрину ионако проблематичну Аустро Угарску. Влада интерно и много више него на себи, осећа како јој оптерећује огромно наоружање Русије. Са таквом забринутошћу, бечки кабинет може само да цени веома високу вредност нашег пријатељства и да тежи даљим споразумима са нама.“ Србија и Грчка зависе од става Бугарске и Румуније и „нема бојазни“ од изненадних анти – италијанских политика у овим државама. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Carloti a San Giuliano, 16 luglio 1914, T. Gab. Segreto / Gab. Segreto 3, 187 – 188; G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 286; G. Petracchi, *Da San Pietroburgo a Mosca : la diplomazia italiana in Russia 1861-1941*, Roma 1993, 120.

којима би Италија ушла у рат.²⁸⁸⁶ У телеграму од 8. августа, Карлоти је министру пренео да је Сазонов напоменуо да Аустро – Угарска неће моћи да се ефективно супротстави „окупацији Трентина, Трста, Далмације и Валоне“. Ово је био куриозитет, јер се Далмација први пут споменула и није узимала у разматрање. Историографија не може да утврди ко је у преговорима италијанског амбасадора и руског министра први дошао на идеју да захтевима прикључи и Далмацију.²⁸⁸⁷ Далмација се не помиње ни у нацрту Сазонова и Шилинга од 14. августа, који је лично преправљао Карлоти, чија се интервенција односила на поништавање става да ће се „Србији обезбедити, у једном делу, кроз будући споразум, излаз на Јадранско море“ и задржавање формулације да ће Италија „добити препој на Јадрану од Трста до Валоне.“²⁸⁸⁸ Карлоти је тумачио да је подела Албаније неделотворна надокнада за Србију и Грчку и да је одбијање Пашића и Венизелоса да направе уступке према Бугарској у Македонији потпуно оправдано и легитимно. Ово је био куриозитет. Он је веровао да задовољавање бугарских интереса води грубом „поједностављивању“ и запостављању српских интереса у Македонији и да ће подела Албаније, којој је нагињала руска дипломатија, у таквом исходу, за Србију бити „штетан поклон и узрок слабости“.²⁸⁸⁹ Показујући увереност у веродостојност гласина о тајном уговору Црне Горе и Аустро – Угарске, по којем би Црна Гора предала Монархији Ловћен, у замену за аустријско прећутно држање или прихватање Скадра под црногорском управом, и подозревајући да је то маневар Русије којим би се Италија навела да уђе у рат, Карлоти је покушао да скрене Сан – Ђулијану пажњу на ову опасност, али министар није прихватио такво мишљење.²⁸⁹⁰ Крупенски је средином августа дао интервју листу *Corriere della sera* у којем је изразио резерве према тврдњи да ће „Италија добити целу источну обалу“, али поновивши уверење да ће доминација Италије на том мору бити обезбеђена. Сан–Ђулијано је подржао ставове из интервјуа, уз чињеницу да је као заговорник неутрализма ушао у тињајући сукоб са Фердинандом Мартинијем, Луиђијем Кадорном, Империјалијем и Карлотијем, за које је сматрао да

²⁸⁸⁶ Према Саландриним мемоарима, Сазонов је од почетка „излазио у сусрет Италији са великим понудама, чак и оних који су се тицали Далмације, понудама које су нам после толико оспораване“. A. Salandra, *L'intervento [1915] : ricordi e pensieri*, Verona 1930, 162.

²⁸⁸⁷ Ђ. Бјанки наводи да у документима руских архива, током јулске кризе, и првих недеља сукоба, не постоји траг или доказ о руском иницијативном реферисању на Далмацију као покрајину која би Италији морала да припадне након рата. Штавише, у почетним инструкцијама које је Сазонов упутио у Париз и Лондон од 11. августа, у вези приморавања Италије да ступи у војна дејства и објави рат Централним силама, о Далмацији се такође не говори, будући да руски министар спомиње само Трентино, Трст и Валону. Куриозитет лежи у чињеници да је 8. августа Сазонов водио разговор са Карлотијем, о којем је сведочанство оставио и италијански посланик. Карлоти је Сан – Ђулијану пренео да је руски министар изнео предлог који је поред Трентина, Трста, Валоне и „одређених уступака за Србију на Јадрану и за Грчку у Епиру“, укључивао и Далмацију. Према мишљењу историчарке Бјанки, да је амбасадор вршио притисак на Сазонова да уврсти и Далмацију у листу компензационих захтева, у телеграму од 10. августа који је Сазонов припремио и упутио савезничким владама појавила би се алузија, реферисање или директно помињање Далмације, што није случај. Може се изнети претпоставка да је то била Карлотијева лична интервенција, или да је реч о Сазоновљевом слободном тумачењу преговора, будући да је Према Карлотију, ни по једном ни о другом питању, Сазонов није имао конкретне ставове, док се у вези са „добитком Далмације од Задра до Дубровника“ надао да ће Италија гарантовати словенском становништву верске и културне слободе. G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 309.

²⁸⁸⁸ Тоскано је датум настанка нацрта сместио у период од 20. до 22. августа, али је Ђ. Бјанки детаљнијом анализом изнела процену да је то 14. август. M. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 50 – 51; G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea...*, 318.

²⁸⁸⁹ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 95 – 97.

²⁸⁹⁰ Сан Ђулијано је сматрао да је Аустро – Угарска позвала на блокаду црногорске обале, али да се тим актом неутралност Албаније не би могла сматрати прекршеном. G. Bianchi,

поспешују дух Антанте у јавном мњењу и круговима власти и чије је изјаве „сматрао ратоборним.“²⁸⁹¹

Како би започео процес ревизије издатих упушта у вези компензација, Сан Ђулиано 22. септембра шаље Империјалију, Титонију и Карлотију инструкције да испитају који начин „се посматрају словенски интереси у погледу Далмације у престоницама Антанте“; Сквитију је упућена депеша која је садржавала упит о томе какав је став српске владе према Далмацији.“²⁸⁹² Мало касније додао је да ревизија подразумева да „минимална граница мора бити до Кварнера“, прецизирајући да је потребно да имају на уму да ће „наша потраживања у Далмацији изазвати опасност од сукоба са словенским државама“ и да испитају „која острва у Далмацији треба да тражимо“. Сквити је јавио да се српске аспирације тичу Босне, Херцеговине, Далмације, Хрватске и Словеније, али да званичан програм још не постоји.²⁸⁹³ Титонијева упозорења у вези „словенског иредентизма“ нису поколебала Сан – Ђулијана да настави да размишља о италијанској позиционирању у Далмацији.

Извољски је почетком августа пренео Сазонову став Поенкареа, да би се Италија могла привући добицима у Валони и слободи деловања у Албанији, на основу чега је већ 4. августа руски министар тражио дозволу да сам отпочне преговоре са Консултом.²⁸⁹⁴ Руски амбасадор је у октобру 1914. навео да ће „снажно и уједињено српско – хрватско краљевство, са Далмацијом и Истром, бити неопходна противтежа Италији, Мађарској и Румунији“, док је 25. септембра Карлоти дефинисао шеснаест тачака захтева територијалног проширења, који су укључивали и италијански улазак у Далмацију. Према мишљењу Тоскана, нацрт италијанских захтева од 25. септембра 1914. „фундаментални је документ, који са јединственом интуицијом предвиђа клаузоле“ потоњег Лондонског уговора.²⁸⁹⁵ Прве четири клаузоле тог нацрта ући ће у италијански меморандум од 4. марта 1915, касније и у сам текст Уговора (премоћ на Јадрану, обавеза да се не закључује сепаратни мир, војна и поморска конвенција); у нацрту Сан – Ђулијано, отворен према проблему Далмације, констатује да ће за потребе осигурање граница на Кварнерима, „бити неопходан наш улаз у Далмацију“.²⁸⁹⁶

Упечатљиви су ставови и погледи новинара Андреа Тореа. У писму које је послао Албертинију 30. октобра 1914, Торе је напоменуо да суштина италијанских ратних циљева није ослобођење Трентина, чији се политички и стратешки значај за Италију не доводи у питање, већ решавање сложеног јадранског проблема.²⁸⁹⁷ На састанцима које је имао са Де Мартином, Мартинијем и Саландром, од 27. до 30. октобра, Торе је предложио да италијанским учешћем мора бити разрешена дилема чија ће премоћ бити обезбеђена на Јадранском мору – италијанства или славизма.²⁸⁹⁸

²⁸⁹¹ G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia*, 917 – 920.

²⁸⁹² G. Giordano, *Tra marsine e stiffeliius...*, 295.

²⁸⁹³ P. Pastorelli, *Dalla Prima alla Seconda Guerra Mondiale...*, 20.

²⁸⁹⁴ M. Toscano, *Il patto di Londra, storia diplomatica dell'intervento italiano (1914 – 1915)*, Bologna 1934, 33.

²⁸⁹⁵ Тоскано наводи да овај нацрт није први, и да су два већ постојала у архиви петроградске дипломатске службе, без навода о пореклу документа, у којима се говори о војно – техничкој конвенцији унутар споразума (први нацрт од 10. августа), док су у другом само говори о премоћи италијанске војске на Јадрану, поред добијања Валоне, Трста, Трентина. У време писања монографске студије, Тоскану није био познат Карлотијев одговор. M. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 50 – 51, 55.

²⁸⁹⁶ Други захтеви били су тражење уступака од Британије и Француске у Африци, анексија немачких колонија, део добијања права на ратну одштету сразмерно уложеним трошковима и напорима, подела Османског царства. M. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 53.

²⁸⁹⁷ L. Albertini, *Epistolario 1911 – 1926*, Vol. I..., 295, 297.

²⁸⁹⁸ Торе је сматрао да Јадранско море не сме бити „препуштено ни Аустрији, ни Јужној Слатији“. L. Albertini, *Epistolario 1911 – 1926*, Vol. I..., 295.

Окосница његовог плана, који је изложио министрима и председнику владе, састојала се у томе да се Бугарској обезбеди излаз на Јадранско море (од Валоне до Каваје), преко југоисточне Македоније и Охридског језера, чиме ће се постићи њено непосредно повезивање са Италијом и формирати противтежа „претераним“ аспирацијама Србије на северном Јадрану.²⁸⁹⁹ Италија не би смела да започне иницијативу предлога Србији, већ да Бугарска Италији „изрази ту жељу“, коју ће Консулта пренети влади у Нишу.²⁹⁰⁰ У писму Албертинију од 30. априла 1915, неколико дана након склапања уговора, Торе је са жаљењем изразио своје негодовање због исхода којим је споразум окончан Сониновим „грешкама“, које су састојале у препуштању Ријеке Хрватској, одустајању од задржавања Сплита (додељен Србији), превиђању да се инсистира на клаузоли обавезујућег уласка Румуније у рат, изостајању договора са Француском о заштити Италијана у Тунису и граници са Триполитанијом.²⁹⁰¹

Италијански погледи према Трсту били су специфични. Био је то мултиетничан, мултиконфесионалан град, специфичне приморске, славо – италијанске, аустрофилске буржоаске културе, развијеног осећаја аутономистичког идентитета, регионалистичког концепта слободног царског града који је, према националистима и иредентистима, протоком времена добио национално, самоосвешћено, профилирано италијанство. Према попису становништва 1910, Италијани су чинили 0,7% укупног становништва Аустро-Угарске Монархије, у поређењу са 24,1% Словена, 10,1% Мађара и 2,9% Румуна, што је могло допринети потцењивању италијанског патриотског врења од стране „царске аустројске краљевске“ полиције. У Трсту су чинили релативну већину: било је 118.959 Италијана, 56.916 Словенаца, 11.856 Немаца и 2403 Србо – Хрвата.

Како би на што безболнији начин превазишла све већи јаз између позива на стратешку одбрану поморских граница, и поштовања начела националности, секретар Консулте, Такомо Де Мартино, саветовао је да се италијански територијални услови поставе на Кварнерска стрва и далматински архипелаг, где је „опасност од словенског иредентизма мање озбиљна“ и где ће се ризик постављања флоте исплатити, због могућности распоређивања малих, мобилних поморских јединица, упоредивих са аустро – угарском флотилом, намењеној „поморској герили“ против Антанте.²⁹⁰²

²⁸⁹⁹ Тореов план подразумевао је Србија препусти југоисточну Македонију Бугарској. Овим планом се неће угрозити легитимне аспирације Србије у северној Албанији. Он је писао да би се Србија само „одрекла дела који су Бугари највише оспоравали у Македонији, дела који је истински и потпуно бугарски“. Грчка би изгубила Валону и део територије од Валоне до Каваје. Излазак Бугарске на Јадран, према Тореу, „уклесане између Србије и Грчке, био би за Италију од велике предности, јер би Бугарску везао за Италију не само политички, већ и трговачки“. У писму директору, навео је да је подршка наишла на „одушевљену“ подршку де Мартина и Мартинија, који су предложили да италијанска влада започне са дипломатском иницијативом у Софији посредством приватног лица, а не званичног представника. L. Albertini, *Epistolario 1911 – 1926*, Vol. I..., 297; M. Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale...*, 77 – 78.

²⁹⁰⁰ Торе је предложио себе као представника који би у својству приватног изасланика римске владе допутовао у Софију и испитао могућности таквог споразума. L. Albertini, *Epistolario 1911 – 1926*, Vol. I..., 297 – 298.

²⁹⁰¹ Последње две грешка које је Торе приписао Сонину састојале су се у томе што је министар пристао на „уопштене формулације“ о територијално – интересним сферама намењених Италији за Азију и Африку и што споразум није условио обавезом да англо – француска флота заузме острво у Јадранском мору које би служило као чврста база за савезничке поморске операције, пре италијанске интервенције. L. Albertini, *Epistolario 1911 – 1926*, Vol. I..., 348 – 349.

²⁹⁰² Жесне примећује да је далматински архипелаг, поред Трста и Валоне, требао да има „неку врсту продужене“ улоге Додеканеза, у стварању италијанске таласократије. F. Jesné, „Des Neutralités imbriquées: L'Italie et les Balkans (août 1914 – mai 1915).“ *Relations Internationales, États neutres et neutralité dans la Première Guerre mondiale* – II n. 160 (janvier – mars 2015), 25.

Британски амбасадор писао је у мемоарима да су италијански државници морали да размотре могућност успостављања поморских база независно од њихове контроле, одлучивши се за Корчулански архипелаг као идеалну базу која се није смела препустити другим силама.²⁹⁰³

Титони је остао противник припајања Далмације и у последњој фази окончања преговора у пролеће 1915. године, подржавши француско-руско гледиште. Он је сматрао да је, с изузетком неколико градова на обали, Далмација словенска, да би било пожељно да Италија „не гаји илузије у вези с тим“, „да не гаји тежње које су неоствариве“, и да Далмација не може припасти Италији, без обзира на коначан исход рата и победе једног или другог војног савеза, додавши да Мала Азије као поље политичке и привредне експанзије треба да надомести губитак ове провинције.²⁹⁰⁴

Тршћански посланик у аустријском парламенту, Ђорђо Питако, у августу 1914, током разговора са Саландром, у палати Браски у Риму, скренуо је пажњу председнику владе на главне линије националног програма Јужних Словена и план стварања њихове краљевине у Аустро-Угарској, која би обухватала Истру, Горицу, Далмацију, Хрватску и Славонију. Информације које је Питако пренео Саландри поклопиле су се временски са Супиловом мисијом слања четири промеморије руском конзулу у Марсеју Салвиатију у вези јужнословенских аспирација, али није јасно да ли је Питако био упознат с њиховом садржином.²⁹⁰⁵

Сан – Ђулијано је свој предлог нацрта споразума између Италије и Тројне Антанте (укупно 17 тачака) послао 4. октобра 1914. на разматрање Империјалију. У том нацрту, истиче се да минимална територијална потраживања Италије морају, на источном Јадрану, обухватити Трст, Истру и Кварнерска острва, док би се о осталим територијама на далматинској обали (градови и острва) који би евентуално припали Италији расправљало у зависности од начина одвијања рата.²⁹⁰⁶ У погледу Албаније, Сонинов нацрт подразумевао је Валону, Сасено и целу обалу која окружује залив и територију ове две области, али додељивање Скадра Србији или Црној Гори. По том нацрту, Пула је била укључена у будућу проширену Италију, али Ријека не, док би се додао члан о посебној политичкој аутономији за Италијане у Далмацији и Ријеци. Сонинов нацрт подразумевао је посебне одреде које би се односиле на гаранцију италијанског елемента Ријеке, Задре и других далматинских градова.²⁹⁰⁷ У допуни свог нацрта Сонино је за 6. тачку прецизирао да се не искључује стварање „мале муслиманске албанске неутралне државе“, са седиштем у Драчу и италијанским патронатом, и излазак Србије на море преко луке Сан Ђовани ди Медуа (читава босанско-херцеговачка обала Јадрана као територија која би се доделила Србији се

²⁹⁰³ Род је одлучно бранио процес који је довео до потписивања Лондонског уговора, као и његову важност за италијанску политику: „Нити су италијански државници могли да се одлуче да оклевају и да своју подељену нацију уведу у рат таквих размера и опасности, а да претходно не добију уверавања за која су веровали да су неопходна за очување будућности њихове земље, која би била позвана на огромне жртве“. J. R. Rodd, *Social and Diplomatic Memories 1902 – 1919...*, 246.

²⁹⁰⁴ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma 1985, Tittoni a Sonnino, 15 marzo 1915, R.r. 1263/315, 87-88.

²⁹⁰⁵ G. Pitacco, *La passione adriatica nei ricordi di un irredento*, Bologna 1928, 12-13; M. Toscano, *La Serbia e l'intervento in guerra dell'Italia*, Milano 1939, 10; B. Coceani, „L'azione degli irredenti dalla tragedia di Sarajevo al 24 maggio“, *La Porta Orientale* (novembre – dicembre 1964), anno IV, Fasc. 11 – 12, 646.

²⁹⁰⁶ Према Пасторелију, ова депеша показала је да је Сан Ђулијано укључио, поред стратешких разлога, и етничке мотиве у прикључивање Далмације италијанским ратним циљевима. P. Pastorelli, *Dalla Prima alla Seconda Guerra Mondiale...*, 21.

²⁹⁰⁷ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. II, Il Ministro degli Esteri all'Ambasciatore a Londra, 4 ottobre 1914, T., Allegato I, 132-136.

подразумевала, како пише Сонино).²⁹⁰⁸ Сонинова замисао о (умањеној) неутралној албанској муслиманској држави одговарала је по својој структури плановима Есад-паше Топтанија из 1913: стабилна албанска већина у држави религијски хомогеног становништва, без већег дела католика и прохеленских елемената на југу, држави која ће прилагодити своје границе Србији, Црној Гори и Грчкој, као гарант мира на Балкану.²⁹⁰⁹ На ове тачке Саландра је уложио примедбу да би, на задовољство јавног мњења Италијана Ријеке и Далмације, реченицу која се односи на гаранције требало прецизирати додавањем формулације „посебно за оно што се тиче општинских аутономија и за одбрану италијанске културе и језика путем државних и општинских образовних институција, као и приватних“, што је сугерисало да је свест о притиску иредентистичких кругова који су популарисали италијанску културу Далмације у влади била незанемарљива.²⁹¹⁰ Генерални секретар министарства спољних послова, Де Martino, разликовао је минималне и максималне захтеве за јадранску источну обалу. Минималним је сматрао захтеве Сан-Ђулијана, предвиђене за мирнодопско решење неутралне Италије, који нису прелазили Кварнерска острва, а Сонинов нацрт, који ће допунити, сматрао је максималистичким, који ће проистећи из уласка Италије у рат на страни Савезника. Примедбом о разматрању опасности од словенског иредентизма у „нашој кући“, појаснио је да је на острвима опасност од Словена „мање озбиљна“, док је стратешки фактор (одбрана италијанских лука и равне апенинске обале на Јадрану) апсолутно преовлађујући. Појаснио је да „у вођењу рата морамо имати циљ, мимо освајања италијанских земаља, превласт на Јадрану, у супротном не вреди ратовати“.²⁹¹¹ Ипак, Де Martino није оспорио постојање словенског иредентизма на који Италија мора да рачуна током преговора са Британијом и силама Антанте.²⁹¹² Противник припајања Пуле, Котора и далматинских острва проширеној Србији или будућој југословенској држави био је и Теон де Ревел, начелник Генералштаба ратне морнарице, који је Сонину изложио концепт по којем ће Италија постати „другоразредна јадранска сила“, упркос томе што поседује Валону.²⁹¹³ Вицеадмирал и министар морнарице Леоне Виале у промеморији о истарским и далматинским острвима и обалама, коју је упутио Сонину у новембру 1914, назначио је минималне италијанске захтеве. Према његовом мишљењу, минимални захтеви подразумевали су Истру иза Опатије са околним острвима или „садашње аустроугарске границе“ уз „спољна острва која се протежу од Истре до Шибеника“, затим „поједина острва из Корчуланског архипелага и посебно Хвар, Вис, Корчула, Ластово и Мљет“.²⁹¹⁴ Подсетио је да ће поморска трговина будуће аустријске државе представљати потенцијалну конкретну опасност за Италију. Виале пише да „хрватска обала до краја Морлачког канала не делује да поседује интерес и вредност да буде запоседнута“: „тамо нема добрих пристаништа, растојање планина малог растојања од обале је кратко и канал је под утицајем буре“. Никада неће бити погодна за стварање „нама непријатељских поморских база, које бисмо, осим тога, лако могли да надгледамо

²⁹⁰⁸ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. II, Sonnino all'Salandra (2), ottobre 1914, 139-140.

²⁹⁰⁹ D. T. Bataković, „Serbian Government and Essad – Pasha Toptani 1914 – 1920“, *Срби и Албанци у XX веку : циклус предавања 7-10. мај 1990* [Serbs and Albanians in the 20th Century], ур. А. Митровић, Београд: САНУ 1991, 61.

²⁹¹⁰ Саландра је у 8. тачки додао предлог да се убаце острва Вис и Хвар, као две стратешке тачке које би Италији обезбедиле доминацију на Јадрану и лакшу поморску одбрану Валоне.

²⁹¹¹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. II, De Martino a Salandra, 31 ottobre 1914, Allegato IV, 138-139.

²⁹¹² Sidney Sonnino. *Carteggio 1914-1916...*, 61-63.

²⁹¹³ DDI, Quinta Serie, Vol. II 1914 – 1918, Theon de Revel a Sonnino, 28 dicembre 1914, L. P (Memoria), 416 – 419.

²⁹¹⁴ L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia...*, 93.

поседовањем острва. Мала популација, све састављена од Хрвата, врло је непријатељски настројена према нама“.²⁹¹⁵

Саландрине, Сонинове и Де Мартинове примедбе на Сан – Ђулијанов нацрт од 4. октобра Империјалију укључују, као што смо настојали да покажемо, подробније рапчлањивање комплексног проблема италијанске доминације у Далмацији, односа према њеним потенцијалним савезницима на Балкану и устројства политичке равнотеже на источном Јадрану. Споредно, оне одражавају и забринутости, стање свести и дух који је владао у представничким круговима. У првобитном нацрту, у члану 5, Сан – Ђулијано је предвидео да ће граница бити на Кварнерима и да ће бити неопходно склапање посебних споразума којима ће се „гарантовати италијански елемент у Ријеци, Задру и другим далматинским градовима“, што је била непосредна алузија и апел на очување тог елемента. У де Мартиновој преправљеној верзији, додато је да је неопходно прецизирање у погледу гаранција које се односе на општинске аутономије и одбрану културе и италијанског језика кроз школске државне, али и приватне институције“. Навео је да неће бити јасно како да се узму Кварнерска острва, а не и Ријека, па је предложио општију формулу, да уместо тих острва, Италија узме Вис и Хвар. Када је реч о Сониновим коментарима, он је тражио да се независни део Албаније обавезе на споразум којим ће се раскинути управа (покровитељство, патронат) Аустрије над католицима у Албанији. Као и де Martino, тражио је да се избегне формулација „у случају финалне победе“, да се она замени изразом „у мировном споразуму“. заузимање целе обале која окружује Валонски залив, појашњавајући да се источна граница Италије налази у домену Пуле, „која је италијанска“; расправа није укључивала статус Ријеке.²⁹¹⁶ Де Мартинове тачке биле су да поморске операције не буду ограничене на Котор; упозорење на претеће напредовање Срба на јадранском приморју; активно праћење унутрашњих догађаја у Двојној Монархији након војног пораза; могућност разматрања војне помоћи Савезницима против Турске, и програм „природних граница“. Према Де Мартину, циљ заузимања далматинских острва, где ће опасност од словенског иредентизма бити сведена на минимум, мора бити уравнотежена упоредним разматрањем опасности од стварања словенског иредентизма унутар ширег далматинског подручја и плановима за стратешку одбрану далматинске обале.²⁹¹⁷

По сазнању да је аустро-угарска војска доживела пораз на балканском фронту у децембру 1914, гроф Фортунато Мараци био је мишљења да би рат против Аустро-Угарске требало повести у Херцеговини, пребацивањем осамдесет до сто хиљада војника поморским путем преко Јадранског мора, и довршити га на северозападним границама Италије. Идеју да се Аустро-Угарска нападне у Трентину гроф је одбацио као непрактичну, због тога што би тај план проузроковао већи број жртава и нанео несагледиве губитке италијанској армији. Марацијева идеја састојала се у томе да се здруженим обједињеним снагама са војскама Црне Горе и Србије продре у Сарајево, долином Неретве, и преко црногорско-аустријске границе дође у средишњи део Босне

²⁹¹⁵ S. Sonnino, *Carteggio 1914-1916...*, 64-67.

²⁹¹⁶ Сонино је на следећи начин уобличио нацрт захтева: „Тамо где се говори о Кварнерима као минималној граници, потребно је споменути и Пулу, или барем прецизирати докле би сезала граница.“ У тачки 4, „напоменути специјалне гаранције за Италијане који ће остати у Ријеци, Задру и дрч. Местима“. У погледу Валоне, „нама би припало острво Сасено, цела околна обала, укључујући и Звернец“. За тачку 7, тражио је поред Палагруже и острва Виса, „понеко острво додатно“. У тачки 10 и 13. Сонино је уобличио проширење признања права и исправки границу за Киренаику и Триполитанију, слободу транзита према Чаду и обавезивање да ниједна страна сила не може да заузме Либију. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 59 – 61.

²⁹¹⁷ *Ibidem*, 61 – 63.

и Херцеговине, чиме би се створила широка одступница за лакше заузимање далматинских градова и острва, поправио пољуљан ауторитет Италије у српском народу, обезбедиле симпатије других неутралних држава на Балкану за објаву рата Двојној Монархији и стекле морално-политичке и војно-стратешке предиспозиције за брже окончање сукоба.²⁹¹⁸ Зауевши Сарајево и Херцеговину, и јадранску обалу од Котора до Неретве и околних острва, прва фаза операција би била завршена и сви балкански интереси Италије остали би сачувани. Предочивши Сонину политичко-војне компоненте уласка Италије у рат на страни Антанте, Мараци се zaloжио за активну војну сарадњу са Црном Гором. Мараци је дошао до закључка да би Италија на овај начин потврдила своју традиционалну заставу слободе и независности балканских народа. Италијанском искрцавању у Бару треба да претходе споразуми о потпуној усаглашености политичких и војних интереса Италије, Србије и Црне Горе, којима би дипломатску подршку дале Грчка, Бугарска и Румунија. Мараци је сматрао да би српско-црногорске трупе могле да сачињавају десно крило италијанског савезничког експедиционог корпуса, и да би се, користећи се искуством црногорских официра, који су познавали планински терен, и алпинистичким италијанским пешадијским јединицама берсаљера могли лако заузети велики делови Херцеговине и Далмације. Аустро-Угарска не би очекивала италијанску офанзиву на Балкану, већ у Венету, и фактор изненађења допринео би победи италијанско-јужнословенске војске, потпомогнуте француско-британским поморским снагама. Италијанска флота активно би деловала као заштитница те пешадијске армије, а план је подразумевао да би се брзо могле заузети стратешке позиције на далматинским острвима, као залог будућих преговора, „уколико нас мировна конференција затекне са недовршеним пословима.“²⁹¹⁹ Терен на коме би се рат одвијао одлично одговара квалитетима италијанског војника, пешадија се у њој може добро показати, а морално-професионални квалитет српског војника је неупитан; Трст је ближи аустријским пругама, које могу лакше снабдевати фронт свежим војницима, него југ Херцеговине, иако је заузимање железничке мреже у Босни и Херцеговини Мараци сматрао једним од главних тактичких циљева поменутог корпуса. Експедиционом корпусу претходило би слање војне италијанске комисије у Црну Гору која би припремила неопходне предуслове за искрцавање. Мараци је увидео да би највећи проблем биле диверзије аустро-угарске флоте, која би ометала пребацивање војске из Бриндизија и Барија на црногорску обалу. Он је истакао да је Црна Гора веома сиромашна држава, и да се према њој треба опходити као према „најближем пријатељу“; нуђење црногорској војсци хране, оружја, муниције, барута обезбедиће да Италијани лакше дођу до водича

²⁹¹⁸ Мараци је о овом плану разговарао са бившим министром морнарице у Пелуовој и другој Сониновој влади (1909-1910) Ђованијем Бетолом. У писму које је Сонино послао Саландри 24. септембра 1914, будући италијански министар напомиње да му је Бетоло у недавном разговору саопштио да се „против Аустрије не може ништа делотворно учинити осим да се крене од Котора, да се изврши придруживање Црногорцима и да одатле дође, након заузимања Котора са Ловћеном, спајање са српском војском у Босни“. Бетоло је додао да у Пули „немамо средстава да делујемо, а ни у Трентину.“ *Carte Sonnino* (Sonnino Papers), microfilm 47, f. Intervento: Documentazione 1914-1915, Marazzi a Sonnino, 14 dicembre 1914, *Memoria per una azione guerresca dell'Italia nei Balcani*; S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 31 – 32.

²⁹¹⁹ Треба напоменути да су Мараци и Сонино, као и Саландра, били заговорници стварања Јадранске компаније, великог предузећа, „осигуравајућег друштва и путничко – трговачке компаније која би, на бази уштеђеног капитала италијанских индустријских поморских предузимача и капиталиста, али и „ситних трговаца“, непосредно заинтересованих за Јадран, унапредила развој поморског саобраћаја на источном Јадрану, поред друштава *Puglia* и *Veneziana*, посебно у Далмацији. CS, microfilm 47, f. Intervento: Documentazione 1914-1915, Marazzi a Sonnino, 14 dicembre 1914, *Memoria per una azione guerresca dell'Italia nei Balcani*; AP, Camera dei deputati, Discussioni, Tornata del 3 luglio 1909, 3607 – 3617.

и кључних информација о непријатељским јединицама размештених у Боки Которској, трупамa у Котору и околини залива. Препоручивао је да је повољна ствар да италијанска војска има на располагању двадесетак алпских официра за извиђање путева и положаја, као и техничара за постављање депоа, магацина и болница и да план припремања и доласка корпуса обухвата три месеца.²⁹²⁰ За Мараџија, „Црна Гора је орловско гнездо где, како учи историја, отпор може бити упоран и дуг“; клима на ратишту је повољнија него у Алпима, а на операције ће утицати спорост којом се напредује у планинама. Сарајево је, због италијанског положаја, „ексцентрична тачка: али његово заузимање значи овладавање Херцеговином, значи везу и магнет који привлачи Србију и Црну Гору, поседовање једине пруге која би могла да олакша аустријске маневре против нас.“ Црногорску и српску акцију би било боље обојити у односе са италијанским напредовањем, фиксирати циљеве, фазе, међулиније до којих треба доћи сукцесивно, пре постизања коначног циља“. Потом би политика и дислокација армија захтевала да експедициони корпус да гравитира ка Дрини и Сави или ка Ријеци. План је одбачен, због недовољно разрађених тактичких планова о потенцијалном повлачењу корпуса, тврде линије аустријске копнене одбране у Босни и пасивног деловања француско-британских поморских снага на Јадранском мору.

Саландра, као што смо навели, није био склон да поверује да су симпатијска расположења према Италији присутна код Јужних Словена. Штавише, Саландра је у јануару 1915. Сонину указао да влада није давала подстрек Ћипиковој новинарској кампањи за припајање Далмације. Тврдио је да је одбијао да прими у посету Ћипика, да није прихватао Тореова наваљивања да прими задарског публицисту и да „Сан Ђулијано никада није мислио на Далмацију“, јер су се обојица делила заједничко мишљење да је немогуће да се „поставе против целог словенског света.“²⁹²¹ Сонино је 28. новембра у нацрт италијанских захтева укључио острва које је споменуло министарство морнарице, свесно изостављајући клаузулу о гаранцијама за италијанску народност у Далмацији, како би избегао обавезивање на давање гаранција за Јужне Словене који би остали под италијанском влашћу.²⁹²² У Сониновом дневнику, далматинско копнено залеђе од Задра до ушћа Неретве појављује се први пут 27. децембра, у виду напомене, која ће бити уврштена у 5. тачку инструкција послатих Империјалију 16. фебруара 1915.²⁹²³ Према Сониновој пројекцији „расподеле“ источне јадранске обале, она је подразумева три целине: од места Волоско до Далмације, који би припао „Хрватској, уједињеној са Аустро – Угарском или одвојеном од ње“, другу, од Задра до ушћа Неретве, која би била препуштена Италији, и трећу, од Неретве до ушћа Дрима, уступљену „Србији и Црној Гори, које ће се вероватно сјединити.“²⁹²⁴

У приметне противнике продора јужнословенских аспирација према северозападном Јадрану и „својатању“ Ријеке убрајамо и Фламинија Спинелија, који је у брошурици објављеној 1914. године у Бергаму упозорио да су ријечки Хрвати „изложени борби против два непријатеља“ и да ће „суманута концепција за насилном

²⁹²⁰ Мараџи пише: „Што пре Котор доспе у савезничке руке, то ће бити боље: са првим ешалонима, у састављању експедиционих снага, мораћемо у великој мери доделити алпске трупе берсаљера, планинске топове, врло мало коњице, добре и стручне мотоциклисте, развијену телефонску и телеграфску мрежу. (...) Не делује да би требало придавати превелики значај евентуалном повлачењу, онда да када залихе и муниција буду обезбеђени.“ *Ibidem*.

²⁹²¹ S. Sonnino, *Carteggio 1914-1916*, 1914, 64-67; Д. Р. Живојиновић, „Сан-Ђулијано и италијанске претензије на Јадрану на почетку Првог светског рата“, *Историјски часопис XX* (1973), 316 – 317. (307 – 317).

²⁹²² P. Pastorelli, *Dalla Prima alla Seconda Guerra Mondiale...*, 26 – 27.

²⁹²³ P. Pastorelli, *Dalla Prima alla Seconda Guerra Mondiale...*, 27.

²⁹²⁴ *Ibidem*, 27.

мађаризацијом Ријеке“ произвести „снажну хрватизацију“ града, после чијег ширења неће бити могуће спасити „стари италијански карактер“ града.²⁹²⁵ Обострани противник хрватско – мађарских аспирација према Ријеци био је и доктор Антонио Гросић.²⁹²⁶ Фердинандо Мартини, министар за колоније у Саландриној влади, гласовити интервencionиста, сматрао је преурањеним да Италија јавно прокламује тежње ка Ријеци, а показивао је и скептичне ставове према Супиловим аргументима у корист српско – хрватског решења Далмације и његових планова да се постигне темељан договор са Италијанима.²⁹²⁷ Према сећањима Едуарда Шота, Мартини је приликом сусрета са тршћанским иредентистом октобра 1914. саопштио да је Саландра рекао „како би осећао кајање током целог живота да је допустио Италији да пропусти прилику да ослободи *terre irredente*“; био је то став који је Мартини снажно подржао.²⁹²⁸

Незаобилазан став било је и мишљење „ћутљивог“ Ђолитија. Ђолитијево вишемесечно опирање да прихвати проширење италијанских аспирација на Далмацију²⁹²⁹, може се објаснити либерал–конзервативном идеологијом, чврстом неутралистичком позицијом у Парламенту, сарадњом са Сан - Ђулијаном и гледиштем

²⁹²⁵ Марјановић истиче да је Спинели тврдио да би Ријека „у рукама Аустрије или Угарске, или Хрватске, или Југославије била експонент Немачке“, те да је указивао да Хрватска „није антигерманска“, и да би са формирањем Југославије била разорена протинемачка вредност како Ријеке, тако и Србије, па би најбољи део народа био потиснут аустрофилским Хрватима и Словенцима, који су повезани са пријатељима Обреновића“. Овај цитат, који Марјановић случајно погрешно приписује Спинелију, не стоји у оригиналном делу које се појавило у Бергаму 1914, већ се налази есејистичко –пропагандном спису Арманда Ходнига, *Fiume italiana e la sua funzione antigermanica* (1917), које Марјановић такође цитира и проучава, али чије је објављивање уследило три године касније. Ходниг Спинелијеве концепције у вези италијанске Ријеке разрађује и проширује, додајући им своју перцепцију. F. E. Spinelli, *Il calvario di una città italiana*, Bergamo 1914, 36 – 38; M. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915 ...*, 81 – 82; A. Hodnig, *Fiume italiana e la sua funzione antigermanica*, Roma 1917,

²⁹²⁶ Гувернер Ријечке области, гроф Викенбург, распустио је 23. јуна 1913. градско веће града. Гросић је, као посланик, на завршној седници изјавио да је „Мађарска превише далеко да би нас угушила, али да чак и у случају да овде дође 100.000 Мађара, они би пре постали Италијани него ми Мађари. И када буде у Ријеци нестало сећања на ову погубну владу, и даље ћемо бити Италијани: али, догодили се икада да Ријека мора да мења своју народност, она никада неће бити ни мађарска, ни хрватска“. A. Ballarini, *L'antidannunzio a Fiume: Riccardo Zanella*, Trieste 1995, 80.

²⁹²⁷ На препоруку депутата из Анконе, Пачетија, Мартини је примио 17. октобра 1914. у свом кабинету Ичилија Бачића (Бачи/Васци) (1879 – 1945), иредентистичког публицисту из Ријеке и бившег заменика градоначелника (1910). Бачи је био идеолошким близак националистима окупљеним око Корadiniја и Федерцонија. Мартини је у свом дневнику оставио белешку о разговору: „Он је веома интелигентан човек. Повод за разговор са мном био је да Италија не сме да одвоји судбину Трста од судбине Ријеке. Према Трсту гравитира западна Истра, а према Ријеци источна Истра; одвојен од Ријеке, Трст губи сваку вредност итд. Све ове аргументе објаснио је у памфлету који ми је послао – каже – али који ја нисам добио. То су лепе ствари... али мало преурањене, није на мени да их разматрам, него да их само предложим“. Мартини је 8. децембра 1914. у кабинету примио Супила, уз белешку: „Да напоменем: посета Фрања Супила, рођеног у Дубровнику, дуго је живео у Загребу, бивши члан Мађарске скупштине. Жели да се Хрватска отвори за италијанску културу. Духовна заједница два народа. Србија и Хрватска једно краљевство итд. Пријатељ Извољског. Иде у Лондон. Вратиће се, жели да разговара са Сонином итд“. F. Martini, *Diario 1914 – 1918...*, 184, 275.

²⁹²⁸ Desico, *La passione di Trieste. Ottobre 1914 – maggio 1915*, Roma 1981, 20.

²⁹²⁹ Индикативно је да је током Версајске мировне конференције, али и непосредно уочи потписивања споразума у Рапалу (12. новембра 1920), у својству председника владе (1920 – 1921), Ђолити задржао став да Далмацију, изузев Задра, острва Црес и Лошинь, треба у целини, због већинског српско – хрватског становништва, доделити Краљевини СХС. Главни заговорници „одустајања“ од Далмације и инсистирања на проглашењу „Слободне државе Ријеке“ били су, поред њега, министар војске Иваное Бономи и Карло Сфорца, министар спољних послова. G. Giolitti, *Memorie della mia vita...*, vol. II, 578 – 581.

да је постизање коначног договора о „ограниченим“ компензацијама са Бертолом, касније и Буријаном, уз све препреке, ипак извесно. Свестан да су реформе јавне управе, финансија (буџетског система), морнарице, изборног система (опште право гласа уведено 1913) и консолидација у Либији, кроз велике новчане и материјалне издатке, недовршени елементи нагло отпочетог процеса преображаја друштвено – економског и политичког стања у држави, који би изнуђеним ратом са Двојном Монархијом био на дуг временски рок заустављен, Ђолити је одбио да продубљује јаз између Балплаца и Консулте и отежава дипломатску позицију Италије у Берлину, на чију се подршку рачунало у будућности. Према извештајима и вестима специјалног изасланика барона Хлумецког, који је боравио 12. априла 1915. у Милану, где је разговарао са Албертом Албертинијем и Алфредом Фрасатијем о расположењу јавности и политичких група у Посланичком дому и Сенату, Ђолити је предложио да се Италија (Саландрина влада) ограничи само на Трентино и Фурланију (Фриули) и прихвати ове области од Аустро–Угарске, уз захтев да се Трст и Ријека, уз неопходне гаранције, прогласе слободним градовима, под номиналним аустро–угарским суверенитетом.²⁹³⁰ Одуговлачење барона Макија и Буријана да предоче Ђолитију, свом „неупитном“ савезнику, уз асистенцију Ватикана, пристанак на Биловлев предлог²⁹³¹ у дефинитивној форми (4 – 9. мај), навело је бившег председника владе да постепено одустане од стриктног придржавања неутралистичких ставова и прихвати, у већем сегменту, интервенционизам, без обавезивања на лично учешће у влади.²⁹³² Ђолити је у разговору са Малагодијем утврдио да би споразум о очувању неутралности уродио плодом да је Италија наставила преговоре са Балплацом.²⁹³³

Саландра се ипак није стриктно држао оваквог начина размишљања. Он је Сонину 22. јануара 1915. послао писмо непознатог „истакнутог италијанског патриоте из Далмације“ као доказ да су италијанске аспирације Јужних Словена заблуда и да међу Италијанима с друге стране Јадранског мора постоји бојазан да ће бити издани и напуштени од италијанских власти, заборављени, да њихови легитимни интереси, тежак економски положај, сиромаштво, губитак националних права неће бити уважени у Рим у и да ће у коначном бити препуштени Србији и будућој јужнословенској држави. Повод за писмо упућено председнику италијанске владе био је интервју пуковника Баронеа у листу *Giornale d'Italia* у којем је овај, на запрепашћење аутора писма и једног дела италијанског становништва у Далмацији, поновио став да се италијанске аспирације морају ограничити до Кварнерских острва, „дантеовских граница“. „Непознати аутор из Далмације“ пише:

Сви образовани Словени Далмације жуде за Италијом, уверени да њиховско проширење Србије није изгледно, нестрпљиви због живота под аустријским јармом. Само половина се враћа, изнурена; остали кроз патње и злостављање умиру на путу.

²⁹³⁰ Аустро – угарске власти су почетком маја пристале да размотре идеју да грађане италијанске народности не подвргну мобилизацији. L. Valiani, *The end of Austria – Hungary...*, 68 – 69.

²⁹³¹ Мисли се на предлог о о Трентину, Фриулију, италијанском универзитету и слободној луци у Трсту, Валони и аустријској политици „незаинтересованости у Албанији“.

²⁹³² Овоме треба додати чињеницу да Ђолити није био активно укључен у ток италијанских преговора са Антантом. Од Ђолитија се држао скривен планиран датум потписивања споразума у Лондону. Макио је Биловлев предлог условио проширењем клаузоле да италијанска влада плати дугове и одштету за уступљене територије, али да се обавезе да неће, у току или на крају рата, покретати поновно „активирање“ члана VII, по којем би се довели у питање новостечени територијални добици Монархије. L. Valiani, *The end of Austria – Hungary*, 70 – 71.

²⁹³³ Макио је 15. маја предложио да се Италији „без одлагања“ уступи Тренто, али Буријан то није прихватио. *Ibidem...*, 72.

Све то рађа мржњу и нестриљење за осветом, за ослобођење. Побогу, Италијо, не оклевај, не касни! Далмацију не држи ниједан гарнизон. Италија мора да запамти како је Венеција (која је одувек имала Трст и хрватску обалу) доминирала Јадраном захваљујући Истри и Далмацији, који су неопходни за оне који желе да поседују ово море. Сада, док енглеска, француска, па и руска штампа признаје следеће право Далмације на Италију, нечувено је да политичари, новинари, па чак и италијански званичници, једини расправљају о овим доказима.²⁹³⁴

План поделе аустро-угарског територијалног наслеђа на Јадрану и сукцесију војних поморских база Монархије који је објавила петроградска штампау априлу 1915. изазвао је снажан револт италијанске штампе, нарочито *Giornale d'Italia*, али и торинске *La Stampa*, које су у том плану виделе намеру Русије да оспори Италији поморску премоћ на Јадранском мору и услови савезничку помоћ Италији њеним нужним попуштањем Србима и Хрватима. Сонинов лист је руске наводе окарактерисао као последицу деловања „хрватских агената у Петрограду“, због којих ће Италија добити „само Трст и Пулу“, али не и „Ријеку, Шибеник, Задар, Сплит, Котор и Дубровник“.²⁹³⁵

Једногласан став о уврштању Далмације као територије која безусловно мора припасти Италији у преговорима са Централним силама, нису делили сви сенатори. Сенатор Ђовани Кадолини (1830-1917), учесник гарибалдинских похода, у писму Саландри изразио је противљење застоју преговора са Аустро-Угарском, који је уследио после одбијања Италије да се одрекне права на Трст. Подсетио је председника владе да је Мацини у делу „Дужности човека“, источну границу Италије сместио на Сочу, да је Трст престоница огромне, словенске територије и да ће припајањем тог града Италија добити велики број Словена, чији ће иредентизам бити констатна претња влади у Риму.²⁹³⁶ За разлику од њега, у једном писму, упућеном Боселију, истакнуто је да је сенатор Алесандро Матиоли Пасквалини (1863-1943) непопустљиво бранио мишљење да се „изворно италијанство“, иако сведено на минимум, налази у Дубровнику и Котору, алудирајући да би те градове Италија морала да поседује после рата.²⁹³⁷

Погледи Срба и Италијана на немире у Албанији (1913 – 1914)

Извештаји које је конзул Алиоти у Драчу слао министру Сан Ђулијанију током Јулске кризе о стању Албанаца на северу Албаније, сведоче да дипломатске активности Италије нису поспешивале албанску побуну против Србије. Хасан бег Приштини Алиоти је поручио да одустане од побуне албанског становништва које је остало под влашћу Србије и да део становништва над којим има политички ауторитет пацификује, да служи интересима кнеза Вилхелма од Вида уз видни опрез, „како не би угрозио албанску неутралност“. У телеграму италијанском министру спољних послова од 5. августа 1914, саопштио је да „Косовари (у тексту *Cossovesi*, алузија на албанско

²⁹³⁴ Microfilm Sidney Sonnino

²⁹³⁵ 'I diritti e gli interessi dell'Italia nell' Adriatico. Una risposta dell'Giornale d'Italia alla stampa russa', *La Stampa*, 19. aprile 1915, Num. 108, Anno XLIX, 2.

²⁹³⁶ ACS, CS, b. 2, f. 19, Cadolini a Salandra, Roma 18 aprile 1915, s.n.

²⁹³⁷ У писму се дипломатско руководство Италије, међу њима Рикардо Болати, посланик Италије у Берлину, дискредитују као апсолутни непознаваоци прилика на Оријенту, нарочито у Задру и Далмацији. Archivio Storico Dante Alighieri (у наставку ASDA), b. 1914, Fasc. 1914/B Manoscritti, Fasc/1914 B 8, 28 agosto 1914. (Perignano).

становништво са простора Косова и Метохије и оне који су желели повратак политичке власти над том облашћу) желе да имају „одрешене руке“ у свом продору на територију Косова; побуњеници би се, по Алијетовим речима, задовољили уклањањем „њима непријатељског окружења Принца, укључујући и тзв. националисте које је у овом тренутку напустила Аустрија, пошто њихова привидна покорност није ништа друго него смицалица.“²⁹³⁸ Неколико дана касније, Алиоти је јавио да је представник Србије упутио албанској влади протест због одласка Хасан бег Приштине, чији је циљ био да подигне устанак Албанаца у Србији, па су надлежни критиковани што нису предузели неопходне мере за неутралност.²⁹³⁹ У разговору Флотова са Санђулијаном обојица су се сложили да Албанија не сме да постане семе раздора између две суседне монархије и да мора да се постигне сасвим нов споразум, без обзира на исход рата, који увелико мења тежину постојећег споразума, будући да је независна Албаније, по мишљењу двојице дипломата, немогућа.²⁹⁴⁰ Сан Ђулијано је назначио да би *casus belli* којим би Италија ушла у рат могла да буде претња преплављивања словенских интереса на штету припадника италијанске народности, којим би се етничка и политичка равнотежа на Јадрану пореметила, понављајући да је синхрона акција српско-црногорског заузимања Котора и поморске британско-француске иницијативе кључна за Италију.²⁹⁴¹ Маркиз Гарони, посланик у Цариграду, пренео је почетком јуна 1914. српском отправнику послова Милану Ђорђевићу да је „насилно стварање Албаније била погрешка великих сила, која им се сада свети“, те да је Италија од почетка била противна аустријско – италијанској окупацији Албаније. У оптимистичном тону Гарони је уверавао да ће у тренутку када велике силе уоче да су „Арбанаси неспособни за самосталан државни живот“, оне донети одлуку о међународној управи Албанијом, у којој Србија легитимно може узети учешћа. Суочен са кризом Есад-пашине управе и непријатељски настројен према „аустријским интригама“, понављао је да је пријатељ политичке и економске независности Србије и интереса српске владе. Гарони је препоручио да, уколико Аустро – Угарска и Бугарска буду наставиле са организовањем упада, да их Србија енергично сузбија, али да српске трупе не прелазе албанску границу, јер је у интересу Србије да „игнорише изазивања званичне и незваничне Бугарске“ и да својом „нервозношћу, претераним војним мерама или непотребном пропагандом у Албанији“ не пружи Аустро – Угарској изговор за окупацију, од чега је Италија страховала.²⁹⁴² Неколико дана касније, Гарони је Ђорђевићу саопштио да се Италија не би противила препуштању северне Албаније Србији, што је изазвало велику заинтересованост Пашића, који је упутио телеграм посланствима у Европи да „сондирају“ мишљења амбасадора Антанте у вези могућности остварења поменуте идеје.²⁹⁴³ Слично размишљање пренео је Балугџићу у Софији и де Боздари. Он је додао да би се Аустро – Угарска противила припајању северне Албаније Србији, али да

²⁹³⁸ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Aliotti al Sangiuliano, 5 agosto 1914, T. 7279/769, 43.

²⁹³⁹ „Турхан паша чини све да избегне непријатну полемику која би могла имати озбиљне последице по Србију“. DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Aliotti a Sangiuliano, 7 agosto 1914, T. per posta 7488/778, 66-67.

²⁹⁴⁰ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Sangiuliano a Avarna e a Bollati, 11 agosto 1914, T. Gab. 890, 105 – 106.

²⁹⁴¹ ACS, CS, b. 2, f. 17, SanGiuliano a R. Ambasciata Londra, N. 1049/62.

²⁹⁴² Одбијање Италије да пристане на самосталну окупацију Албаније од стране Аустро – Угарске или заједничку савезничку „поделу“, која би изазвала „расцеп“ у њиховим односима, Ђорђевићу је потврдио, у виду свог личног мишљења, и француски посланик у Цариграду Морис Бомпар. ДАС, МИД ПО, микрофилм 424, X/96-98 (Ф-Х, 1914, Дос II, П III/15, Пов. бр. 1852); X/101, Ф-Х, 1914, Дос II, П III/15, Пов. бр. 1837.

²⁹⁴³ ДАС, МИД ПО, микрофилм 424, X/115 (Ф-Х, 1914, Дос II, П III/15, Пов. бр. 1929); X/117, Пов. бр. 127.

Италија у начелу не би уложила протест, под условом постизања извесних гаранција од грчке владе у погледу пристаништа у Јадранском мору и италијанских установа у Албанији.²⁹⁴⁴ Контарини, бивши шеф кабинета де Скалее, именован на место посланика у Лисабону, састао се још неколико пута са Михајловићем. У једном од разговора, Контарини је напоменуо да су парламентарни кругови у Риму увидели да је стварање Албаније у којој се води перманентни грађанско – верски сукоб између различитих албанских племена, оснажен тешким положајем принца од Вида према муслиманским Албанцима, била грешка, али да је италијански циљ био постојање Албаније са Валоном. Додао је да је услов за поменути исход лежао у формирању мале муслиманске албанске државе у централним деловима земље, са муслиманским принцом као сувереном. Северни делове према увидима Контаринија, требало је доделити Србији и Црној Гори, а јужне делове Грчкој; на тај начин би сви „албански суседи били задовољени а равнотежа у Јадранском мору не би била поремећена.“²⁹⁴⁵ Гарони је, заједно са Бомономи Маноом, послаником Румуније у Цариграду, развијао дипломатску акцију чији је циљ био да се испита да ли би Србија пристане на деобу Албаније са Грчком, под условом да уступи Штип и Кочане, Брегалничку долину, Бугарској. Након Букурештанског уговора, Гарони се показао као приврженик политике помирења између Србије и Бугарске. У разговору са Андрејем Тошевом, својим бугарским колегом, крајем 1913, он је предложио да се механизам процеса измирења оствари тиме што би Србија „требало да буде обештећена на рачун Грчке за уступке које би добровољно учинила Бугарској.“²⁹⁴⁶

Посланик Сквити је 12. августа 1914. дојавио да се „прочуло да Срби желе да искористе тренутни европски сукоб да заузму албанску територију до Драча“, али да му је уважени члан владе ту гласину демантовао као неосновану. Идеја Србије, по речима Сквитија, била је да се с Италијом постигне договор у вези Албаније, нарочито у случају да по завршетку рата буде неопходно да се решење албанског питања помери на ниво новог поретка балканских односа.²⁹⁴⁷ У другом телеграму с истим датумом, Сквити је пренео садржај разговора с Пашићем, који му је сугерисао да уколико би Албанци напали Србију, како су и намеравали, „ова држава би их једноставно одбила уздржавајући се од напредовања на њихову територију, јер је влада Србије одлучила да у Албанији не ради ништа без сагласности Италије.“²⁹⁴⁸

Саландра је 20. октобра 1914. пренео европским силама, али и Турској и Грчкој одлуку да се албанске обале подвргну надзору италијанске морнарице, како би се спречило искрцавање оружја и муниције (шверц оружја) намењених агитацији, пропаганди страних елемената од почетка европског рата.²⁹⁴⁹

²⁹⁴⁴ ДАС, МИД ПО, микрофилм 424, X/168 (Ф-Х, 1914, Дос II, П III/15, Пов. бр. 2383).

²⁹⁴⁵ Михајловић није био сасвим уверен у истинитост поменутих Контаринијевих навода, због званичног програма Сан-Ђулијанове спољне политике споразума са Аустро-Угарском у албанском питању. Тражио је од Пашића времена да испита њихову веродостојност. ДАС, МИД ПО, микрофилм 424, X/157-158 (Ф-Х, 1914, Дос II, П III/15, Пов. бр. 2182).

²⁹⁴⁶ С. А. Радоева, „Бугарско-српски односи у фокусу европске дипломатије (1913 – 1915), *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе*, Београд 2015, 73.

²⁹⁴⁷ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Squitti a Sangiuliano, 12 agosto 1914, T. 7885/370, 126.

²⁹⁴⁸ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Squitti a Sangiuliano, 12 agosto 1914, T. 7746/39, 127.

²⁹⁴⁹ Саландра је веровао да је таква одлука у складу са предратним међународним уговорима, посебно Лондонском конференцијом 1913. године, али и Лондонском конвенцијом из 1909. У одлуци је било наведено да „Италија, као једина неутрална сила међу потписницама Лондонске конвенције, једина је способна да предузме горе наведене мере у циљу гарантовања ваљаности ових разматрања“. F. Jesné, „Des Neutralités imbriquées: L'Italie et les Balkans (août 1914 – mai 1915).“ *Relations Internationales*..., 29.

За Италију је питање Епира посебно кључно пошто би грчка контрола овог пограничног региона дозвољавала ова држава угрози излазак са Јадрана. Од 1913. Италија јесте ангажован у Албанији у својеврсној стратегији обуздавања у погледу Грчке, а у мањој мери Србије и Црне Горе. У мају 1914. Аустроугарска и Италија су, међутим, упркос међусобном анимозитету према привредним, школским и другим иницијативама (аустријска клерикална пропаганда) успеле да заједно искрцају трупе у Драчу, како би обезбедиле заштиту немачког принца, угроженог муслиманским побуњеницима из централне Албаније. Друге силе су такође послале трупе, али са избијањем рата, мултилатерални протекторат над Албанијом је *де факто* био завршен, и сви контингенти неутралних држава повукли су своје гарнизоне.

Бојазан од директне конфронтације италијанске и српске војске у Албанији појавила се на обе стране у подједнакој мери током и након италијанског заузећа Валоне и острва Сасено. Начелник генералштаба италијанске армије, генерала Кадорна, изразио је своје неслагање са планом инвазије на Валону, док је начелник српске армије, војвода – генерал Путник, одбио Пашићев предлог да се војно реагује на присуство италијанских трупа у Валони.²⁹⁵⁰ Други феномен била је личност Есад – паше Топтанија, који је одвојеним споразумима са српском владом (од 17. септембра 1914) и споразума у Тирани (28. јул 1915) издејствовао помоћ у новцу, оружју и војном материјалу од Србије, у замену за признање титуле владара Албаније након рата и царинског савеза две државе.²⁹⁵¹

Да би унапред спречила унапред других сила да окупирају албанску територију и стварање ситуације слабо повољне по италијанске јадранске стратешке планове, влада је одлучила да војно заузме Валону и залив око града; тамо је прво распоређен 10. пук берсалеџера, супротно препорукама италијанских конзула на терену, који су проценили да Валону може ефикасно бранити само 6.000 до 10.000 људи.²⁹⁵²

И у телеграму од 15. децембра који је послао Карлотију, Сонино је задржао резерве према Сазоновљевој изјави да се одлуке Лондонске конференције о Албанији не могу сматрати релевантне, поновивши да онај део централне албанске државе којем се предвиђала независност не сме да припадне ниједној другој држави.²⁹⁵³

Алиоти је Сонину у фебруару 1915. писао о негативном утицају Двојне Монархије на албанске побуњенике, која ће продубити јаз на Балкану; приметио је да

²⁹⁵⁰ Кадорна је у својим мемоарима споменуо да се Сонино у почетку делимично сагласио са његовим мишљењем (Саландра је од почетка делио Кадорнино противљење) да је слање трупа у јужну Албанију опасан подухват, за који италијанска армија није адекватно припремљена, али да је мишљење променио због претећег става Грчке на шири округ Валоне и најаве да ће Французи извршити слање трупа у јужну Албанију, како би обезбедили трасу пута за снабдевање трупа стационираних у Битољу и савезничког центра у Солуну. Једини пут био је од Елбасана преко Охрида до Битоља; Кадорна је указивао на непогодност терена и претеће држање добро наоружане албанске планинске гериле, која је с неповерењем гледала на Италију. Крајем октобра 1914, Есад – паша понудио је Италији да она у коалицији са осталим Савезницима пошаље трупе у јужну Албанију, којима би на располагање ставио 50.000 официра и војника, наоружаних Маузер пушкама. Кадорна је 22. октобра телеграмом одговорио да би италијанске трупе, у веома ограниченом броју, могле са француским снагама да заузму понеки град у Албанији (попут Тиране или Елбасана), без обавезивања на даље ширење на албанској територији. D. Fundić, „The Albanian Question in Serbian – Italian Relations 1914 – 1918“, *Serbia and Italy in the Great War*, Belgrade 2019, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2019, 191.; L. Cadorna, *Altre pagine sulla grande guerra*, Milano 1925, 115 – 118.

²⁹⁵¹ У последњем члану споразума из Тиране, Есад – паша се обавезао да српску владу информисе о потенцијалним војним плановима Италије да окупира Драч, и мерама које се морају предузети да се тај подухват спречи. D. Fundić, „The Albanian Question in Serbian – Italian Relations 1914 – 1918“..., 192.

²⁹⁵² F. Jesné, „Des Neutralités imbriquées: L’Italie et les Balkans (août 1914 – mai 1915).“ *Relations Internationales*..., 32.

²⁹⁵³ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916*..., 105.

се Монархија ослања на младотурски покрет, који би имао изразит анти – српски тон политичко – оружаног деловања.²⁹⁵⁴

Интервенционисти и неутралисти

Универзитетска средина, студенти и наставници, књижевно – уметничка елита и професије у правном и јавном сектору нагињале су интервенционизму, али је уочи избијања рата већински део либералне, конзервативно–либералне и католичке јавности, укључујући и социјалисте (Социјалистичка партије Италије), традиционално окренуте интернационализму, пристајала уз неутралност. Део либералне, центристичке позиције, коју су оличавали Албертинијев лист *Corriere della sera* и Сонинов лист *Giornale d'Italia* такође су заговарали анти – аустријски политички програм и улазак у рат на страни Антанте. Болоњски лист *Resto del Carlino* критиковао је неутралност и промовисао ограничени демократски интервенционизам. Интервенционизам је био присутан и на десници, где су главну реч водили националисти, под вођством Енрика Корадинија и Луиђија Федерцонија, који су били *spiritus movens* најпознатијег гласила националиста, часописа *L'Idea Nazionale*. Новине на десници, попут листа *Il Tricolore* у Торину, *La Grande Italia* у Милану, *La Nave* у Напуљу такође су били интервенционистичке афилијације, али су имали империјалистичке планове, анти – аустријска, анти – француска, али не увек и анти–немачка осећања.²⁹⁵⁵ Главне индустријске групе, у сектору производње челика и механичке производње (Фијат, Ансалдо, Илва) подржавали су интервенционистички покрет, због финансијске подршке коју су им давали.²⁹⁵⁶ Водећи лист који је остао на позицији неутралности била је *La Stampa* Алфреда Фрасатија, због Ђолитијевог утицаја.

Интервенционистичка јавност била је подељена у две основне политички профилисане групе: на левици, тзв. демократски интервенционисти (*interventisti democratici*, Салвемини, Бисолати, Батисти) и тзв. револуционарни интервенционисти (*interventisti rivoluzionari*, Мусолини, Коридони, Алчесте де Амбрис), а на десници националистички и либерални интервенционисти (*nazionalisti/liberali*). Обе групе на левици доживљавале су Централне силе као милитаристичке, клерикалне и империјалистичке силе које се дубоко противе егзистенцији Италије на политичкој мапи Европе и њеној поморској, трговачкој и политичкој моћи. Разлика између две групе на левом интервенционистичком пољу састојала се у томе што су први инсистирали на спољнополитичким разлозима за рат, у име демократског решавања националног питања и стварања демократског поретка у Европи, док су други заговарали унутрашњу револуцију, решавање синдикалних питања и тешког положаја радничке класе (штрајкови 1913 – 1914), обарање буржоаског поретка, као прву последицу уласка у рат и предуслов његовог окончања против монархизма.²⁹⁵⁷ Националистички интервенционисти заступали су идеју стварања италијанског империјалне доминације на Јадранском мору, франкофобију и анти – демократизам.

²⁹⁵⁴ Депенша од 25. фебруара 1915: „Ништа позитивно се није могло приметити ни у погледу присуства аустријских официра међу устаницима, нити у погледу директног деловања аустријских агената који су имали за циљ да подигну Албанце против Србије. Аустријски конзули и агенти користили су ову врсту средстава прошле године пре него што је Турска ушла у рат. Од сада су Младотурци на челу покрета и то је довољно за Аустрију која пушта своје пријатеље да делују.” F. Jesné, „Des Neutralités imbriquées: L'Italie et les Balkans (août 1914 – mai 1915).” *Relations Internationales*..., 35.

²⁹⁵⁵ G. Mammarella, P. Cacace, *La politica estera dell' Italia*..., 71 – 72.

²⁹⁵⁶ *Ibidem*, 70 – 71.

²⁹⁵⁷ B. Vigezzi, *Da Giolitti a Salandra*..., 43 – 45.

Странке и партије демократске, републиканске и радикалне левице биле су интервенционистичке. Екстремну левицу представљали су револуционарни синдикалисти (Алчесте де Амбрис, Микеле Бјанки), као и Бенито Мусолини, чији је „спектакуларан“ излазак из Социјалистичке партије и оснивање листа *Popolo d'Italia* био нашироко пропраћен у јавности. Поједини аутори, политичари и критичари дневнополитичке сцене потоњи развитак фашизма приписивали су екстремном, „непопустљивом“, „ултра – интервенционизму“, који није бирао средства да Италију увуче у рат.²⁹⁵⁸

Премда су се и маркиз Сан – Ђулијано и Соннино имали триплицистичку оријентацију, први који је напустио овај правац, па чак и узео у обзир могућу темељну промену курса спољне политике за Италију, био је сицилијански политичар. Као што су националисти уобличио тезу о интервенцији уз Антанту, након свог првобитног триплицизма (усклађивање спољне политике са политиком Централних сила), откривајући да су спремни да учествују у рату не толико ради остварења конкретних циљева, колико ради преокретања ефеката кризе у којој се налазило италијанско друштво, у њихову корист, интервенционисти су окупили људе и политичке тенденције различитог порекла, идеолошких позадина и ставова. Размене гледишта, неусаглашени ставови и сукоби међу интервенционистима често су се дотicali преговора које је Саландрина влада водила са зараћеним блоковима.²⁹⁵⁹

Неутралисти су били либерали, подељени у тзв. *ђолитијевце* (*giolittiani*) и *саландријанце* – *сонниновце* (*salandriani – sonniniiani*). Њихов став према рату може се дефинисати кроз идеологију буржоаског умерењаштва. Либерални интервенционизам делио је мишљење националиста да је питање угледа и части улазак Италије у рат против Централних сила, а са левицом идеолошку блискост Британији и Француској и отклон од клерикалног аустријског и немачког милитаризма. Присталице Саландре и Сонино нису желеле повратак Ђолитија у извршну власт. Немачка је крајем новембра

²⁹⁵⁸ Овде се реферишемо на мемоаре Виторија Емануела Орланда (1860 – 1952), премијера Италије (1917 – 1919), министра унутрашњих послова током Боселијевог мандата (1916 – 1917). Орландо је припадао Ђолитијевом кругу либерала. Сматрао је, како ће писати после рата, да је струја „италијанског интервенционизма допринела рађању фашистичког покрета. Писао је да је интервенционистичка јавност одмах и одувек била „ултраинтервенционистичка“, што значи да је захтевала „политику прогона својих противника, и да је у условима ограничених права слободе – што је била нужна последица рата“, тражила „сузбијање сваке власти и успостављање диктатуре која за њихов укус није могла бити ништа друго до војна“; она је „требало да странкама које су биле против рата ускрати било какво право на постојање на политичком пољу, да распусти званичнике социјалистичке партије, угуши њихове новине, забрани њене митинге, затворити њене вође, прогласити штрајк злочином и тако даље, са свом терапијом деспотских диктатура“. Занимљиво је да Орландо учествовао у израдама нацрта белешке, заједно са Саландром и Сонином, којом би Италија оправдала денунцирање (отказивање) Тројног савеза који је нарушила Аустро – Угарска (није обавестила Консулту о нападу на Србију) и када се посветио обради нацрта прогласа којим би се краљ обратио оружаним снагама најављујући почетак непријатељстава. Орландо је учествовао и у изради извештаја који је пратио владин захтев за пуна овлашћења за вођење рата који ће бити представљен парламенту 20. маја. С. Ghisalberti, „Vittorio Emanuele Orlando e la Grande Guerra“, *Mediterranea - ricerche storiche* – (aprile 2015), n.33, Anno XII, 174.; Р. Alatri, „L'Italia nella Prima guerra mondiale.“ *Studi Storici* 2, no. 1 (1961), 136; V. E. Orlando, *Memorie (1915-1919)*, Milano 1960, 48 – 49.

²⁹⁵⁹ Републикански лист *L'Iniziativa* оптуживао је владу да тежиште своје позиције у рату није требала да ставља на преговоре, већ припрему уласка у рат против Централних сила, за разлику од социјал – демократског *L'Idea democratica*, који је у почетку подржавао идеју о компензационим преговорима. *L'Osservatore*, „Deviazioni democratiche. Replica all' Idea Democratica“, *L'Iniziativa*, 17 aprile 1915, N. 128, 2.

1914. планирала да уложи 100.000 марака у лобирање за очување неутралности Италије међу депутатима у Риму (случај Нити), али пројекат није успео.²⁹⁶⁰

Дубљи мотиви који су допринели расту интервенционистичке политику лежали су у притиску крупне индустрије и великих индустријских центара са севера на центар одлучивања у Риму, али и читаву земљу – да се не допусти привредно – финансијска монополизација њихове капиталистичко–индустријске производње, „мотора“ развоја италијанске привреде, од стране аустро – германских економских пројеката и планова.²⁹⁶¹ Публицисти, радикали и републиканци, уочи атентата, предосећали су да Двојна Монархија користи Тројни савез како би додатно припремила планове за инвазију на Венето и Ломбардију.²⁹⁶² Одобравање нових војних кредита и одлука војне управе у Трентину да отпусти италијанске држављане из свих служби додатно је погоршала аустро – италијанске односе.²⁹⁶³ Снажно ослањање на Британију и потајна жеља да рат доведе до обостраног пораза Француске и Аустрије била је присутна код многих аустрофоба на интервенционистичкој десници, и делу левице.²⁹⁶⁴ У интервенционистичкој реторици Мартини, *Corriere della Sera*, републиканци и револуционари видели су средство којим ће лакше поразити ђолитизам, а пресудан догађај који их је навео да поверују да Италија мора ступити у акцију била је битка на Марни.²⁹⁶⁵

Историчар и теоретичар друштвених процеса Гаetano Салвемини описује две врсте неутрализма које су се искристалисале средином 1914. године– неутралистичка позиција сенатора и посланика, на челу са председником владе, „старим диктатором“ Ђованијем Ђолитијем, „прорачуната“ позиција, која чека поседан тренутак за пристајање уз Централне силе и страх од „освете изданих савезника“ и неутрализам Социјалистичке партије (*Partito Socialista Italiano*), заснован на марксистичким аксиомима интернационалног пацифизма.²⁹⁶⁶ Осим овог, постојао је и владајући неутрализам (*governativo*) подељен на конзервативце (заговарају неутралистичку политику због привржености Немачкој) и католици (због Двојне Монархије). Социјалисти не подржавају политику Централних сила, али одбијају да се сврстају уз анти – немачки блок, док католички кругови око Ватикана бране неутрализам, да би спречили да Италија објави рат Аустро – Угарској и да Двојна Монархија на крају победи.²⁹⁶⁷

²⁹⁶⁰ Немачка је годинама финансирала у Риму два часописа, *Il Popolo romano* (уредник Костанцо Шове) и *La Vita* (уредник Луиђи Лоди, други имао мањи значај), као и значајна средства што су дата за *Nazione* из Фиренце. Финансирали су и лист *Concordia* (уређивао Криспијев унук, Паламенги – Криспи) и лист *Vittoria*. Одређена средства добијао је и Едоардо Скарфољо за свој *Mattino* у Напуљу. А. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 91 – 94, 100.

²⁹⁶¹ F. Piazza, *La politica interna di Giolitti e i socialisti*, Bologna 1986, 96 – 97.

²⁹⁶² Гели је сажео анти – триплицистичка схватања тврдњом да је у Аустрији „постојао свет који нам је претио, који се спремао за рат против Италије; сва техничка и духовна припрема методично је тежила рату и у ишчекивању тога аустријски милитаризам се надвио над унутрашњу политику да искушењима насилно потисне италијански народ у пограничним областима; био је то систем који је открио да је наслан, неумољив и да спроводи тврдоглав прогон, који је подстакао бунтовнички дух међу Италијанима у Аустрији“. S. Ghelli, *Austria nemica...*, 283 – 284.

²⁹⁶³ S. Ghelli, *Austria nemica...*, 313.

²⁹⁶⁴ Разговор Сан – Ђулијана и Малагодија од 3. августа: „Наша одлука зависи превасходно од Енглеске“, и разговори вођени неколико недеља касније. R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 397.

²⁹⁶⁵ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 409.

²⁹⁶⁶ G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915...*, 498 – 500.

²⁹⁶⁷ Католичких посланика у италијанском парламенту било је 29 (од 508), али је већина (око 300 посланика) изабрана на парламентарним изборима у новембру 1913. уз помоћ католичких организација. G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915...*, 499 – 501.

Ђолити је, као најснажнији глас међу либералима, био противник екстремног триплицизма али и пристајања уз Антанту. Неоспорно најутицајнија личност парламентарног политичког живота, Ђолити је у фебруару 1915. објавио у римском листу *Tribuna* одговор посланику Камију Пеану, у којем је образложио разлоге због којих је неопходно да Италија сачува неутралност. Они су подразумевали, између осталог, опасност од уништења армије која је неприпремљена, катастрофалне последице по разарање привреде, неозбиљност понуђених територијалних накнада од стране Антанте; почетком маја захтевао је да Саландра одбаци Лондонски уговор, а да се у парламенту законски ојача позиција неутралности и формално прихвате аустријски услови за преговоре.²⁹⁶⁸ Саландра је 13. маја понудио оставку краљу, коју он, после разговора са Ђолитијем није прихватио, чиме је изазвао ситуацију специфичног уставног „државног удара“. Парламент, који је већински био за неутралност, гласао је са 407 гласа за и 74 против за Саландрину владу, чиме је осујећена институционална криза и опасност од супротстављања нарастајућем интервенционистичком покрету и примарном спољнополитичком оријенту.²⁹⁶⁹

Симпатије према Немачкој, раширен утицај немачке културе, дивљење индустријских кругова према немачкој војсци и привредним реформама пруске државе, као и монопол немачких друштвених и природних наука на правни систем, економску социјал либералну теорију и систем јавне управе, били су чврсто упориште већине триплицистички умерених политичара у Ђолитијевој (1911–1914) и Саландриној влади (1914–1916) да, ослањајући се на поверење указано Берлину да ће заштити егејска острва у италијанској сфери утицаја против тежњи Балплаца да изврши освајања ка Солуну, сузбијају, све до почетка 1915, покрете демократског интервенционизма и републиканско – реформистичких иредентиста.²⁹⁷⁰ Британски амбасадр Род писао је да су Аустро – Угарска и Немачка од првог тренутка кризе биле заплашене тиме какав ће бити став Италије, чију су реакцију и одговор желеле да предупреду одређеним уступцима, као што је била идеја стварања италијанског универзитета у Бечу, што је из Рима одбијено.²⁹⁷¹

„Неутралистима“ би се тешко могли описати они припадници италијанског народа који су ратови у аустро – угарској војсци, али било је и таквих покушаја. Поједини истраживачи примећују да одзив италијанског народа, под присилом или добровољно, на мобилизацију у Аустро – Угарској није био безначајан (другачије од онога што се дешавало истих дана у другим регионима Царства), и да је међу њима преовладало осећање дужности, васпитање у послушности, инерција пред командом, страх од последица непослушности и нада у кратки рат, а код неких чак и вера да је вођен праведни сукоб за одбрану аустријске отаџбине.²⁹⁷²

Време обележено од италијанског проглашења неутралности (3. август 1914) до прекида преговора с Аустро – Угарском (4. мај 1915) и објаве рата истој (24. мај 1915) могао би се симболички посматрати кроз кованицу *sacro egoismo*, којим ће се служити

²⁹⁶⁸ G. Mammarella, P. Cacace, *La politica estera dell' Italia...*, 73.

²⁹⁶⁹ A. Ciotti, *1914-1918 perché quella guerra : l'Italia nel conflitto*, Roma 2015, 191.

²⁹⁷⁰ G. Spadolini, „Albertini e Giolitti“, *Archivio Storico Italiano*, vol. 126, no. 3/4 (459/460) (1968), 527. (517 – 514).

²⁹⁷¹ J. R. Rodd, *Social and Diplomatic Memories 1902 – 1919...*, 205.

²⁹⁷² A. di Michele, „Patrioti irredenti o fedeli servitori dell'imperatore? Immagini e realtà dei soldati di lingua italiana nell'Esercito austro-ungarico durante la Grande Guerra“, *L'Italia e la grande guerra. Il 1918. La vittoria e il sacrificio. Congresso di studi storici internazionali*, Atti del Congresso, a cura di Ministero della Difesa, Roma 2019, 322.

и Саландра, у оправдању интервенционистичког курса.²⁹⁷³ Од самог почетка сукоба, Француска и Британија су од августа 1914. биле сагласне са Сазоновим да се Италија привуче савезничком блоку, иако су задржале резерве према обећање које је руски министар почео да предлаже од августа, да ће предуслов добијања Трста, Валоне и Трентина, бити обавеза да италијанска армија и флота нападне Аустро – Угарску без одлагања.²⁹⁷⁴

Не узимајући у обзир утицајне делове интервенционистичке Екстремне Левице (републиканци), прокламованом неутрализму социјалиста придружиле су се тзв. *партије поретка* или *партије реда*, националисти, либерали и католици, премда су задржали отклон од социјалистичке идеологије и социјалистичке политичке акције, коју су критиковали, осуђивали и оптуживали за издају националних интереса Италије. Иако је већина земље била против учешћа у рату, мали број утицајних новинара стао је уз Централне силе: међу њима су били националистички новинар Марио Мисироли из болоњског *Resto del Carlino* и Едоардо Скарфољо из напуљског листа *Mattino*, а тон германофилском правцу оријентира спољне политике давао је и филозоф Бенедето Кроче.²⁹⁷⁵

Од тврде струје националиста (Корадини, Федерцони, Рока) одвојила се, у другој половини 1914, умеренија струја тзв. „национал–либерала“ (Ђовани Амендола, Ђузепе Антонио Боргезе, Ђовани Борели, Антонио Анцилоти и др), који су остали антисоцијалисти и антиђолитијевци, али мање конзервативни у приступу идеје стварање шире коалиције са социјал – реформистима, радикалима, како би се постигла пуна друштвено – политичка интеграција периферних крајева земље, бржи економски просперитет кроз колонијалну трговину на Медитерану, „обарање“ старе, либералне елите и постигло ослобађање територија под Монархијом и Италији омогућили услови за развијање уписа њене енергије према Балкану и Подунављу. Група се залагала за „активни неутрализам“, а њој је припадао и публициста Ђовани Волпе, који је 4. октобра пренео да учешће Италије на страни било којег од два блока неће донети Италији просперитет.²⁹⁷⁶

Анархиста Луиђи Фабри критиковао је Ђолитијев предлог као „минималистички“ и радикализовао план: било је неопходно да се прогласи слободна

²⁹⁷³ *Sacro egoismo* – „света себичност“, термин који је сковао националиста Франческо Копола, којим би се италијански циљеве за улазак у рат против Централних сила свели на мотиве шире од иредентизма – стварање економске премоћи у поморској трговини на Медитерану, чврсту медитеранску политику и пут ка изградњи елемената империје.

²⁹⁷⁴ DDF, 1914 – 1919, (3 août – 31 décembre 1914), Paris 1999, Doumerge à destinataires non désignés, 11 août 1914, D. s. n°, 43; Doumerge à Cambon, Barrère, Paléologue, 8 août 1914, T. n° 534 (439; 571), 25; V. Pavlović, *De la Serbie vers la Yougoslavie...*, 200.

²⁹⁷⁵ R. Colapietra, *Benedetto Croce e la politica italiana*, Bari 1969, 285 – 286.

²⁹⁷⁶ Волпе је записао да би „победа аустроугарског блока, односно германизма, била крај италијанског Трентина, наше политичко, војно и економско сламање на Јадрану“, док би победа Антанте „била етничко уништење италијанског елемента у Далмацији, Ријеци, Истри и, зашто не рећи, појава словенства у нашем дому, међу оних 40 или 50.000 Словена италијанске Фурланије“. Ово мишљење готово у потпуности се поклапа са ставом амбасадора Империјалија, који је 14. августа изнео идентичне негативне погледе према неутралности и последицама одржавања те политике. Волпе се није двоумио да је други исход далеко недовољнији по Италију и тежину те неповољности свео на чињеницу да силе Антанте имају аргумент у прилог демократског плебисцита, на које Италија неће моћи да се позове, осим у појединим регијама: „Ова последња могућност је далеко гора. Прва би се и могла поправити за сто година; друга не би имала никакав правни лек, јер би уклонио сваки разлог или право на интервенцију. У сваком случају, и једно и друго су тужне могућности: после овога бисмо морали да затворимо наше педесетогодишње међународно деловање, проглашавањем полубанкрота.“ *Gioacchino Volpe. Il popolo italiano nel primo anno della Grande Guerra*, testo inedito, a cura di E. Di Rienzo e F. Rudi, Roma 2019, 20 – 21.

држава Истре и Трста, а не аутономија, како би ова независна држава постала културни и политички мост између јужнословенског света и Италије.²⁹⁷⁷ У свом ратном дневнику коментарисао је „помахниталост“ националистичких империјалиста, који својом реториком, брошурама и пропагандном делатношћу чине неку врсту против – услуге италијанском народу, „сулудим“ захтевима чији оправданост буди сумње да им је циљ вечно конфронтирање с силама Антанте и будућим победницима на Балкану.²⁹⁷⁸

У својим сећањима, Антонио Саландра анализирао је, посредно, улогу националиста у постепеном припремању нације за рат, током периода неутралности, и пренео свој утисак да су они прецењивали своје снаге и моћи. Писао је да су преувеличавали свој утицај према одлукама владе и општим политичким ставовима интелектуалне елите и народних маса. Националисти су, према Саландри, „били далеко мањи по броју, од шачице изабране, културне и духовите омладине која је обећавала будућност“: сама реч „неутралност“ звучала је „лоше за њихову доктрину“. Саландра пише да су на једном од својих „најнепромишљенијих говора одржаних у Риму“ крајем јула 1914. наступали с увредљивим изразима против „аустрофобичног сентиментализма“ и „сентименталног просрбизма“, чиме су хтели да владу „убаце“ у невоље заједно с њеним савезницима.²⁹⁷⁹

Индикативни су, у анализи идеолошког, политичког, друштвеног сукоба између две подељене групе и увиди филозофа Ђованија Папинија. Филозоф и друштвени теоретичар Ђовани Папини иредентистичку италијанску пропаганду подређивао је апсолутизацији идеалистичке анти – немачке реторике и радикализованом концепту борбе против Немачке: Италија из универзалних принципа елементарних начела либералне демократије, али и равнотеже у европским односима, мора ратовати против немачке хегемоније у Европи, и искоренити, или макар драстично сузбити њен империјализам. Реагујући на мисију кнеза Билова у Риму и „неискреност“ његових понуда, Папини тврди да је Двојна Монархија у „другом плану“ и да Италија нема разлога да улази у војни конфликт са њом, до одређене тачке. Италија се, према Папинију, превасходно због политике немачке доминације, коју окривљује за рат и која се ослања на Аустро – Угарску, налази непосредно угрожена овим империјализмом. Ослобађање италијанских провинција стога не може бити у фокусу италијанског напуштања неутралности – без обзира на начин вођења или исход политичке трговине

²⁹⁷⁷ M. Antonioli, *Sentinelle perdute. Gli anarchici, la morte...*, 176 – 177.

²⁹⁷⁸ Фабријев дневник сликовито преноси вишебојност политичких препуцавања, ситних интелектуално – политичких завада, спорова, али и оштријих и мање помирљивих полемика, сукоба и „свађа“ између идеолошких група и политичких странака у периоду неутралности Италије. Када је реч о својој критици империјалистичке реторике према Јужним Словенима, ово записује под датумом 1. јун 1915: „Готово сви, а посебно републиканци, протестовали су против свакога ко им је приписивао империјалистичке намере; посебно су уверавали да немају никаквог циља према далматинским земљама, у којима живи само мала мањина Италијана. Апетит, пак, долази са јелом. Италијанска војска једва је заузела појас од неколико палми територије иза границе, када су суманути гласноговорници лажног јавног мњења, које сами себи измишљају редакције, већ проширују границе земаља које треба освојити. Сада више не желе само Тренто и Трст, а више ни Ријеку, с једним или два острва! Сада им постаје привлачна ништа друго него цела далматинска обала и архипелаг према њој! Уколико у гигантској утакмици победи Тројна Антанта, постаће потпуно јасно како ће велики део Далмације припасти Србија уз подршку Русије; ако уместо тога победе Централне империје... Италија неће имати ни Далмацију, ни Трст, ни Тренто: једва ће ишта добити!... У мало вероватној хипотези да Италија, сама по себи, осваја оно што за њу жели националистички империјализам, поседовање далматинске обале значиће да се у будућности мора стално борити против Србије или против Аустрије. [...]“ M. Antonioli, *Sentinelle perdute. Gli anarchici, la morte...*, 179.

²⁹⁷⁹ A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 137.

јадранским или алпским провинцијама, Папини констатује неминовост социјалне револуције и сламање „бирокупатске тираније“, у виду оружане побуне, због издаје националних интереса у корист германофилских гледишта.²⁹⁸⁰ Папини анализира интервенционистичке програме, партије и политичке групе и дефинише пет основних, међусобно подударних, али ипак различитих и супростављених „ратова“, који одређују интервенционистичку сцену у пролеће 1915: идеалистички, империјалистички, иредентистички, револуционарни и лажни рат.²⁹⁸¹ Заговорник „идеалистичког“ рата, и делимично „иредентистичких“ гледишта, Папини предлаже да се од Далмације мора одустати због већинског српско – хрватског становништва и поштовања права других народа, и ограничити циљеве на Трст и делове Истре.²⁹⁸² „Лажни рат“ дефинише као „најсрамнији“ – његов је циљ да се направи превентивни споразум са Немачком, уз мобилизациони ултиматум Аустрији који би довео до краткотрајног рата са Двојном Монархијом, тзв. „ускоколосечни рат“ за добијање Трентина и дела Истре, да би се одмах потом склопио сепаратни мир са Аустријом и нови савез са Немачком; Папини пише да ово решење подржавају многи који су желели да избегну будуће компликације и да „уклоне изговоре за унутрашње друштвене немире“, да малим ратом добију италијанске покрајине, али да остану у орбити немачке политике.²⁹⁸³

²⁹⁸⁰ У „одрицању“ од територија које се нуде Италији, Папини је радикалан и тврди да оне не могу бити услов, нити предуслов напуштања политике неутралности. Премда не образлаже конкретне степенце заокрета италијанске спољне политике, Папини тврди да се она мора напустити с циљем рушења читаве „лажне“ немачке структуре у Европи. Папини пише: „Није нас брига за Тренто и Трентино. Није нас брига за Трст и Истру. За Задар и Далмацију не маримо. За Трст, за Тренто и за Далмацију не бисмо дали ни грам крви, ни паре. Против Аустрије морамо ратовати само зато што су данашњи интереси Аустрије повезани са интересима Немачке. Да је Аустрија била против Немачке, морали бисмо у марш са Аустријом. У овом тренутку постоји само један рат: против Немачке. Ако не кренемо против Немачке, изгубљени смо и осрамоћени увек и заувек. Постоји само један непријатељ: Немачка. Постоји само једна опасност: Немачка. Постоји само један могући крај: сламање Немачке. Ако ово сламање доведе до раста и освајања Италије, тим боље. Али сва посебна и локална питања иредентистичке врсте су смешна и јадна. Ни Тренто ни Трст, ни оба заједно, ни Далмација, поврх тога, нису вредни најколосалније издаје у историји Италије. (...) Буде ли се то догодило, верујемо да ниједна казна, ма колико страшна, неће бити довољно велика за оне који су одговорни.“ G. Papini, „Vergogna“, *Lacerba* (13 marzo 1915), Anno III, N. 11, 1 – 2.

²⁹⁸¹ Идеалистички рат, према Папинију, усмерен је на победу духа, општих принципа, филозофских начела против Немачке и уједињење са силама Антанте у победи над Немачком, без иједног политичко – територијалног циља (предуслов није „ослобађање сународника“, већ пристајање уз силе које воде рат против германизма). „Иредентистички рат“ прихватљив је до мере у којој заступа рат за ослобођење италијанског народа у Тренту, Трсту и Истри, али не даље од тога. Империјалистички рат прижељкују „германофилски“ националисти, који „мрзе“ Аустрију, али не и Немачку. Њихов циљ је стварање империје, од Алпа до Либије, Албаније и Мале Азије, и рат доживљавају као степену, станицу на том путу. Због своје оштре, непомирљиве, „фанатичне“ реторике често добијају већи број непријатеља него што би их стварно заслужили. „Револуционарни“ рат заговарају анархисти, синдикалисти, пацифисти, антимилитаристи и део социјалиста, избачених из Социјалистичке партије. За њих је спољни рат средство за постизање унутрашње обнове. Ако рат крене лоше, династију је лако уздрмати или уклонити усред рата, у противном ће заједно са савезницима тријумфовати најнапредније странке које ће имати највећи удео у власти у земљи. Папини објашњава да за револуционарне интервенционисте рат има задатак да идеје слободе и разоружања тријумфују над дисциплином и милитаризмом Немачке и да се створе услови за последицу припремања вечног или дуготрајног мира. Ови револуционари користе иредентистичке или културолошке аргументе како би лакше „распалили“ духове, али на крају немају за циљ ни италијанско јединство ни немачки пораз, већ тријумф демократије, можда у облику републике и могућност следећег Сједињених Држава и Европе. Папини сугерише да „у Немачкој мрзе оно што мрзе и у Италији: касарне, полуфеудалну власт, династички режим, клерикализам, шовинизам“. G. Papini, „Le cinque guerre“, *Lacerba* (20 marzo 1915), Anno III, N. 12, 1

²⁹⁸² G. Papini, „Le cinque guerre“, *Lacerba* (20 marzo 1915), Anno III, N. 12, 1 – 2.

²⁹⁸³ *Ibidem*, 2.

Масонерија се, с друге стране, држала на средњем путу између неутрализма и интервенционизма, уз приметну одбојност према клерикалном милитаризму. Велики мајстор Великог Оријента Италије (*Grande Oriente d'Italia*) Еторе Ферари, упутио је, у име масона Италије, 6. септембра влади и јавности резолуцију коју је изгласао Велики Оријент Италије. У њему је први пут експлицитно наведена потреба за италијанском интервенцијом, али је препознато „да је на Влади земље да изабере тренутак хитне и ефективне акције“.²⁹⁸⁴ Масонерија се држала анти – славистичког наратива и почетком XX века.²⁹⁸⁵

Прва странка која се, након аустријског ултиматума Србији, определила за рат на страни Централних сила били су националисти (*Associazione Nazionale Italiano*). Доктрина, програм и идеологија партије почивали су на прусијанизму (прусизму Хајнриха фон Трачкеа), Морасовом „интегралном национализму“, антипарламентарном монархизму и патернализму државе. Њихови предводници, Енрико Корadini, Маурицио Маравиља, Масимо Роко, Роберто Форгес Даванцати у почетку су билиу „заслепљени“ мржњом против Француске, али су, проглашењем неутралности, и неколико недеља касније, нагло променили реторику и почели да заступају анти – аустријско, гледиште, у далеко мањој мери и анти – немачко.²⁹⁸⁶ Захтевима за Тренто придодали су и аспирације према Алто – Адиђу (северно од Трента), насељеног немачким становништвом, Болцану и Бресанонеу (Бриксен).²⁹⁸⁷

Историчар и публициста Микеле Рози (1864 – 1934), близак неутралистима и Болитију, огорчени противник масонско–републиканске–антиклерикалне и „проруске“ Француске, „највећег непријатеља“ италијанских интереса на Медитерану, сматрао је да се италијанско јавно мњење „безумно“ нада да ће у рату који је неизбежан доћи до аустријског пораза, а тиме и до претварања Јадрана у „италијанско море“.²⁹⁸⁸ Према Розијевом схватању, јавност у Италији не уочава обресе јасне, недвосмислене претње снажног словенског елемената, који мора остати под

²⁹⁸⁴ A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 220.

²⁹⁸⁵ Записник са једног састанка Великог Оријента Италије (*Grande Oriente d'Italia*) из априла 1900, на којем је учествовао Енрико Тедески, универзитетски професор, публициста и масон, близак тршћанским иредентистима и тзв. Гарибалдијевом кругу, открива нам анти-словенску реторику иредентиста. Тедески је сматрао да постоји панславистичка подршка из Русије „експанзији“ Словена Аустро-Угарске, јер су се многи од њих школовали у Русији и добијали различиту врсту помоћи за свој културно-политички пропагандни рад. Ту подршку упоредио је деловању друштва *Данте Алигијери* на заштити италијанског становништва у Монархији. Упозорио је да славизам представља „блокаду“ развоја италијанског народа у источном Фриулију, Трсту, Истри и Далмацији, „италијанским територијама до пре неку годину“, означивши социјалистичке идеје, Тројни савез, аустријску „про-словенску“ управу и деловање Русије као главне узроке тешке судбине италијанског народа у овим областима. Позвао је масонски иредентизам и све ложе Италије да уобличи план ослобађања ових области од Словена. Након Тедескија, узео је реч Барцилаи, који је подвукао да иза промовисања „словенског решења тријализма у иредентистичким областима“ стоји престолонаследник Франц Фердинанд и да тај програм одговара аустријском плану да „освоји Македонију и избије на море код Солуна“. Позитивни исход оваквог плана значиће „потпуни крах сваке италијанске политике на Оријенту“, па је неопходно да представници Масонерије хитно привуку пажњу челника владе у Риму и владајуће елите на расламсавање иредентистичке политике у јавности и свести о потреби ослобађања ових територија. L. Giuseppe Manenti, *Massoneria e irredentismo. Il Circolo Garibaldi di Trieste tra Ottocento e Novecento*, Università degli Studi di Trieste, Trieste, Anno accademico 2012/2013, Dottorato di ricerca, 149 – 150.

²⁹⁸⁶ G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915...*, 502 – 503.

²⁹⁸⁷ Салвемини је приметио да је проширивање аспирација на Алто – Адиђе од стране националиста за већинску демократски оријентисану иредентистичку јавност у Италији, која је стремилa ослобођењу Трента (Трентина) била изненађење и „чиста лудост“. *Ibidem*, 505.

²⁹⁸⁸ M. Rosi, *Appunti personali (1901 – 1933)*, a cura di C. Ferrara degli Uberti, Pisa 2015, 147.

„некаквом“ контролом или озрачјем Аустро–Угарске.²⁹⁸⁹ Заговорник договора са Двојном Монархијом, он је сматрао да Италији не иде у прилог потраживање Трста, града који „не може да се одвоји од источних провинција, а да не постане сиромашно село“ и да га треба препустити Словенима, под контролом Двојне Монархије, како не би остао економски упропаштен. Када је у парламенту 20. маја 1915. обелодањен садржај *Libre verde* (садржај тока преговора о компензацијама с Аустро–Угарском, вођен од 9. децембра 1914. до 4. маја 1915) и с убедљивом већином изгласано ступање Италије у рат²⁹⁹⁰, Рози је записао да се стиче утисак да је „Италија тражила много мање него што се веровало да су природне границе нације“ и да став који „оставља одрешене руке Аустрији под условом добијања непотпуне накнаде“ јесте „ускогруда и опасна политика“, која није имала за циљ „целовит национални програм који би покушао да ограничи деловање Аустрије против балканских народа.“²⁹⁹¹

Филотриплицизам делио је и Сонино током јулске кризе. Протоком времена, и након размене мишљења са Јаговим преко интервјуа које је немачки државник дао италијанским новинама, Сонино је почео да критикује немачку спољну политику да је „у незнању“ држала Италију о плановима против „српског проблема“.²⁹⁹² Бетман Холвег и Цимерман настојали су да предоче Саландри и Сонину да опасност од англо – француских снага за Италију не постоји у северној Африци и да у том региону, као и на Балкану (уз Трентино, упркос значајној резерви с немачке стране да би исход уступања пре рата био афирмативан, и уз обавезу ратног доприноса италијанских снага аустро - немачким), од Немачке могу очекивати сагласност за компензације.²⁹⁹³

Салвемини је напао Скарфоља и његов лист *Матино* да шире „аустро – немачку пропаганду“ који штете италијанским интересима – циљ Италије је споразумом у Лозани морао да буде тај да Италија, заједно са Русијом, постане „стражар на Балкану против Аустрије“, што би створило неопходан предуслов да „балканска четворка“ остане војно заштићена на Дунаву и да своје снаге неометано усмери против Османског царства.²⁹⁹⁴

Салвемини је привукао гнев агресивног дела националистичког спектра политичких снага у земљи, великим делом због тога што је бранио незавидан и урушен спољнополитички положај Србије. Уважио је ратне циљеве Србије као легитимне и zaloжио се да након завршетка рата Италија и проширена, поморска, јадранска српска-јужнословенска држава снажно сарађују.²⁹⁹⁵ Иако је сматрао да је попустљивост са српске стране могла да подстакне већу умереност према Македонији и олакша српско-

²⁹⁸⁹ Ради прецизности, истичемо да су то ставови које је Рози заступао у августу 1914. *Ibidem*, 147.

²⁹⁹⁰ Парламент је на седници коју је водио Ђузепе Маркора, донео одлуку о уласку у рат и изванредним овлашћењима краља, са 407 за, 74 против и 1 уздржаним. *Atti Parlamentari*, Camera dei Deputati, Legislatura XXIV, Tornata del 20 maggio 1915, 7907 – 7922.

²⁹⁹¹ Рози је у својим дневничким белешкама прибележио мисао да ће због анимозитета према балканским народима, Италија, у оквиру свог интервенционизма који се одуговлачио, „зарадити“ озбиљне замерке од стране балканских народа и држава Тројне Антанте. Проблеми ће, према Розију, произићи после рата. („Пошто се тражио рат, питање је требало постављати на вишој основи“). М. Rosi, *Appunti personali (1901 – 1933)*..., 160.

²⁹⁹² Сонино је све до септембра 1914. сматрао да је учешће Италије на страни Централних сила оправдано и да „смрт неколико стотина“ људи у потенцијалној, очекиваној побуни народа против одлуке Консулте не би променило одлуку која је донета или утицало на њену исправност. А. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana*..., 59.

²⁹⁹³ А. Monticone, *La Germania e la neutralità*..., 64 – 65.

²⁹⁹⁴ G. Salvemini, „Pace italo – turca e questione balcanica“, *L'Unità*, 12 ottobre 1912; F. Malgeri, *La guerra libica*..., 360.

²⁹⁹⁵ G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia e altri scritti dal 1900 al 1915*, a cura di A. Torre, (*Opere di Gaetano Salvemini*, Vol. III), Milano 1963, 74, 78, 241 – 268, 342 – 350.

бугарски споразум²⁹⁹⁶, самим тим и позицију целој Тројној Антанти, Салвемини у стварању „Велике Србије“ није видео опасност по италијанске интересе, иако је задржао одређене резерве према могућности да она може склопити споразум са „смањеном“ Аустријом против Италије. Напротив, због чињенице а ће услед слабе инфраструктуре, зависне привреде и лошег руковођења ресурсима и логистиком будуће државе, која би у свему морала да се ослања на Италију, то би представљало „одскочну даску“ за Италију.²⁹⁹⁷ Салвеминијев „јадрански“ план подразумевао је да „увећана Србија“ (од 10 милиона становника) добије Босну и Херцеговину, Далмацију, Хрватску и Славонију, да јадранска обала буде подељена између словенских, италијанских и мађарских интереса (у Ријеци), (Италији Трст и Истра) чиме ће одбрана од аустро – мађаризма бити лакша са Србима и Хрватима, него без њих.²⁹⁹⁸

Д'Анунцијев интервенционизам није припадао ни националистичком, ни либералном, ни демократском спектру, већ је био *sui generis*. Крајем априла 1915, Д'Анунцио је Словенима предвидео видљиву улогу у предстојећем „латинском“ преустројавању постојећег система политичких савеза у Европи. Он је сматрао да је улога „словенске расе“ незаобилазна у афирмативном преображају политичке мапе Европе и Балкана која ће наступити после рата. Замислио је оснивање античког грчког Амфитионског савеза балканских држава, чије би седиште било у Риму, које би потпомогло да Италија „гвозденим кључем отвори блистава врата будућности обновљеним, помиреним и федеративно настројеним југословенским народима“. Д'Анунцио је кључ јадранског питања видео у историјском помирењу италијанског и српског иредентизма, будући да су Италијани и Срби једини народи који су ствараоци историјске судбине.²⁹⁹⁹ На Балкану се води историјска борба између „германизма, славизма и италијанства“, а посредно та борба захвата Албанце, Мађаре и Грке. У песниковој перцепцији националне слободе, централно место на Балкану заузима Србија, док „алпски Немци, Словенци с Карса, Мађари из пуста, Хрвати из Истре и Далмације, па чак ни маометанци преобраћени у Албанце никада неће моћи да зауставе фатални ритам историје“.³⁰⁰⁰ Позвао је балканске нације да прихвате да Италија према балканским државама оствари историјску функцију аналогну оној које су Француска и Британија имале према италијанском Ризорђименту. Не доводећи у питање латински културни идентитет у Далмацији и њено припајање Италији, напомињући да су Хрвати предстража католичанства, Д'Анунцио пише да „Италија има начин да измири свој национални интерес са слободом егзистенције и привредних активности других народа“.³⁰⁰¹ Споредне обрисе контекстуализовања јужнословенског питања могу се уочити у околностима који су допринели настанку Д'Анунцијевог *Поеме о Дарданелима*, чије је појављивање везано за његов уметничко– пропагандну подршку

²⁹⁹⁶ Салвемини је то прокоментарисао речима да су националисти исти у свим земљама: лишени сваког осећаја за меру и реалност, спремни да униште нацију за коју тврде да су једини легитимни чувари.

²⁹⁹⁷ Салвеминијев текст објављен је у његовом часопису *Unità* у Фиренци 18. децембра 1914. Овде цит. према: *Questioni del giorno, La Vita Internazionale*, (Anno XVIII), N. 1, (5 gennaio 1915), 23-24.

²⁹⁹⁸ G. Salvemini, „Fra la Grande Serbia ed una più grande Austria“, *L'Unità*, Anno III, 7 agosto 1914, N. 32, 561 – 562.

²⁹⁹⁹ C. Ghisalberty, „Tra Serbia e Dalmazia. Per una rilettura dell'interventismo dannunziano“, *Clio: rivista di studi trimestrali* XXXI(aprile–giugno 1995), n. 2, 237 – 238.

³⁰⁰⁰ C. Ghisalberty, „Tra Serbia e Dalmazia...“, 238; L. Carnovale, *Why Italy Entered Into a Great War/Perché l'Italia è entrata nella grande guerra*, Chicago 1917, 536 – 537.

³⁰⁰¹ G. D'Annunzio, „La très amère Adriatique“, *La Petite Gironde*, 25 april 1915, N. 15637; „Le ciment romain“, *La Petite Gironde*, 30 avril 1915, N. 15642; A. Répaci, *Da Sarajevo al maggio radioso...*, 136 – 138; C. Camizzi, „Caratteri e motivazioni dell'impegno 'dalmatico' di Gabriele d'Annunzio“, *Rivista dalmatica* (1988), v. LIX, n. 4, 267–268.

акцији италијанских бојних бродова на северу Африке кроз приметан анти-аустријски и анти-немачки тон у „запаљивим“ стиховима. Песник је поему послао Албертинију на објављивање у децембру 1911, али је директор листа *Коријере дела сера* одбио. Замолио је Д'Анунција да не шаље и не инсистира на објављивању поеме у другим листовима, како би се избегли сви потенцијални „непријатни трачеви“ и могући инциденти са Бечом. Она одражава његово неповерење према аустријском запостављању италијанске народности и Хрвата, као њихових „потчињених“, који су се појавили у царским региментима у Ломбардији 1848/49.³⁰⁰²

Међу интервенционистима десне оријентације нашао се и Масимо Рока. Он понавља свој антитриплицизам и предлаже окретање силама Антанте. Истиче да „Аустрија тражи у савезу са Италијом потребно време да уништи италијанство приморских провинција“ и стави све будуће иредентистичке освајачке амбиције пред „свршен чин“: „лицемерно је кривити само Словене“ за такву политику, будући да њиховим „клерикалним и антииталијанским фанатизмом манипулишу владајуће класе Царства.“³⁰⁰³ Износи предвиђање да ће опстанак Италије у савезу са Двојном Монархијом имати несагледиве штетне последице по италијанску привреду и политичку самосталност, и да ће се питање одржања тог савеза доказати искључиво на подручју Балкана. Рока сматра да постоје два исхода: „или ће Балканска конфедерација постати свршен чин, и против воље Аустрије ослободити Италију од аустријске опасности, или ће Балкан постати феуд Хабзбурговаца“, који ће им послужити у борби против Италије. У евентуалној аустро – српском конфликту, борби, Италија ће, према Роки, „остајући уз Аустрију, или поделити пораз постати сведоком како ће се заједничка победа окренути на њену штету“.³⁰⁰⁴

Афирмативно виђење прогреса Јужних Словена имао је и либерал–национални новинар и публициста Ђузепе Антонио Боргезе, који је сматрао да циљ и сврха италијанског учешћа у рату јесте Медитеран, а не Јадранско море, због чега је Италијанима неопходна компромисна политика према Словенима у сврху трајног удаљавања Двојне Монархије са тог простора, који ће омогућити несметану окренутост медитеранској политици. Боргезе је учачавао да Италијанима „доликује да се договоре са оним снагама, за које не може постојати нада да ћемо их укинути“: у анализи праваца кретања на Балкану, он пише да су „Словени неодољива бројчана енергија, која постаје кобна за све оне који желе да је превише притисну“.³⁰⁰⁵ Боргезе саветује да је „далеко боље охрабрити, колико год се може, ове младе конкуренте, који су сиромашни, похлепни, нестрпљиви пред будућношћу, и стога вољни да не праве компромисе у преговорима за будућа царства“; есенција италијанске политике мора бити да се „они спрече да постану вазали било којих других великих сила“.³⁰⁰⁶

Револуционарни интервентионисти, попут мацинијевских републиканаца, окупљених око часописа *Iniziativa* и Републиканске партије Италије, промовисали су идеју политичке сарадње и споразума са Јужним Словенима, уз гледиште да је обазриво чување „капија Јадрана“ неумитно у борби против „неумереног руског панславизма на Балкану“.³⁰⁰⁷ Непрекидно су понављали да се на ружан и

³⁰⁰² C. Ghisalberty, *Da Campoformio a Osimo. La frontiera orientale tra storia e storiografia*, Napoli 2001, 157;

³⁰⁰³ Рока је износио мишљење да ће словенство бити „мање опасно ако би било препуштено само себи“ по Италију, него ако остане под доминацијом хабзбуршке династије, бирократије и војске. *Ibidem*, 270.

³⁰⁰⁴ *Ibidem*, 270 – 271.

³⁰⁰⁵ L. Tosi, „Giuseppe Antonio Borgese e la prima guerra mondiale (1914 – 1918)“, *Storia Contemporanea. Rivista trimestrale di studi storici* (1973), a. IV, n°2, 269 – 270.

³⁰⁰⁶ *Ibidem*, 270.

³⁰⁰⁷ Став би се могао пренети њиховим мишљењем да Италија мора настојати да спречи победу Централних сила, али и „неумерено увећање Србије“, које ће довести до тога да „врата Јадрана остану

неприхватљив начин врше злоупотребе Мацинијевих теза о Источном питању од стране Ђолитијеваца и националиста.³⁰⁰⁸ У својим мемоарима, иредентиста и тврдокорни заговорник интервенционистичке политике, депутат Салваторе Барцилаи тврдио је да је у првим месецима рата у парламенту био једини депутат који је отворено тражио интервенцију, сврставање уз силе Антанте и ривендикације према „другој обали“, и да је, парадоксално, имао једину начелну и отворену подршку Луиђија Федерцонија, свог идеолошког опонента, који је био познат по реторици о угроженом италијанству на супротној страни Јадрана.³⁰⁰⁹ Леонида Бисолати, предводник социјалриформиста, критичар „апсолутистичког“ социјалистичког пацифизма, упркос начелном противљењу милитаризму, сврстао се до краја лета у отворене интервенционисте.³⁰¹⁰

Односи Италије и Србије до јуна 1915.

Општинско веће Пистоје упутило је 21. децембра 1914. изразе подршке Србији у рату са Аустро – Угарском, док је конзул Србије у Фиренци молио да се вести о седници општинског већа Пистоје, на којој је донесена та одлука, јавно објаве.³⁰¹¹ Министар спољних Михајловић се преко конзулата у Фиренци захвалио градоначелнику Пистоје.³⁰¹²

У октобру 1914. посланик Сквити је веровао да би Србија, под снажним притиском Русије око корекција граница према Бугарској, овој држави требала да уступи живку. Подвукао је да споразум владе граничних држава постаје веома тежак, упркос могућем будућем проширењу Србије.³⁰¹³ Фердинандо Мартини се у свом

затворена за нас“. Показују разумевање за незавидну позицију Јужних Словена, осуђују неприкладне нападе на царизам у ратним условима и „наводну“ панруску опредељеност Словена, описујући афирмативно њихову анти – колонијалну и анти – империјалистичку, и анти – германску улогу у Европи. Ипак, тврде да „историја није немачка ни словенска, она припада Латинима“. В. Vigezzi, *L'Italia di fronte alla Prima guerra mondiale. L'Italia neutral...*, 386 – 387, 390; М. Rygier, „Esiste un pericolo slavo?“, *L'Iniziativa*, 26 settembre 1914, N. 99, 2.

³⁰⁰⁸ А. Cuccurullo, „Dalle 'Pagine di Vita' di Giuseppe Mazzini“, *L'Iniziativa*, 27 marzo 1915, N. 125, 2.

³⁰⁰⁹ Барцилаи је споменуо да је имао подршку својих колега и истомишљеника Кјезе, Мирабелија и Колајанија, као и Федерцонија: „Наравно, често сам морао, готово потпуно сам, да вршим задатак који сам себи поставио, док је на супротним клупама био једино Луиђи Федерцони, који је, тек након што је посетио неослобођене провинције, постао онај којег је стање у њима дубоко потресло, до мере да је почео да их пропагира у свом деловању“. S. Barzilai, *Dalla Triplice Alleanza al Conflitto Europeo. Discorsi parlamentari e scritti vari*, Roma 1914, 63 – 64; М. Dassovich, *Molti problemi dell'Italia al confine orientale...*, 164.

³⁰¹⁰ Саландра спомиње Бисолатија као човека који је, пре опредељења за интервенционизам, бранио неутралистичке погледе на Италију и рат. Иванос Бономи, Бисолатијев колега у партији, изнео је 1926. мишљење да је Бисолати од самог почетка био противник „неутрализма према сваком“ и да је то погрешна интерпретација (коју је заступао једним делом Саландра) о политичким погледима човека који је на конгресу у Ређо Емилији „гласовито“ 1912. избачен из партије. Став је правдао писмом које му је Бисолати упутио 2. августа, у којем му је навео да ће је „социјалистичка партија и дезоријентисана и парализована својом немоћи, чак и тамо где је веома јака“ и да ће карактер ратног сукоба обележити „трансформација Немачке, Аустрије и Русије“. I. Bonomi, „Bissolati e la neutralità del 1914“, *Corriere della sera*, 2 settembre 1926, N. 209, 2.

³⁰¹¹ ДАС, МИД, К-Ф, Ф I, р 8/1914.

³⁰¹² ДАС, МИД, К-Ф, Ф I, р 8/1914.

³⁰¹³ У истом телеграму, Сквити је напоменуо да Бугарска наставља да иритира Србију оптужбама о насиљу и систематском малтретирању Бугара у српској Македонији, уз упорно показивање симпатија према Немачкој. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. II, Squitti a Salandra, 23 ottobre 1914, T. Gab. 1474/132, 20.

дневнику са slabим одушевљењем присетио разговора вођеног 10. септембра 1914. са послаником Михаиловићем, поводом молбе српског посланика да је у интересу Италије да уђе у рат, који је оценио као „досадан и губитак времена“, захваливши му се на саветима и одбивши његов план о савезу Србије и Бугарске који је Србија нудила Софији, уз коментар: „зар посланик Михајловић запоставља или се претвара да запоставља чињеницу да Бугарска има уговор са Аустријом“.³⁰¹⁴

Проблем додељивања пристаништа за Србију на Јадранском мору изненада се појавио у политичко – есејистичким полемикама крајем 1914, и изазвао оштре полемике између Бисолатија и националиста. Политика је била одраз шире политичке супростављености демократских и националистичких интервенциониста о начину, околностима, уступцима на које Италија треба да пристане пре уласка у рат, а који су се посредно дотицали њихових различитих идеолошких усмерења. Националисти су замерили Бисолатију „неутемељену“ попустљивост према захтевима Србије да сачува интересе у Драчу, добије Босну и Херцеговину, задржи Битољ, без обавезивање на територијалне уступке према Бугарској.³⁰¹⁵ Други вид полемике обухватио је идеју стварања балканског савеза под предводништвом Италије, којој се успротивио Винченцо Морело из римског листа *Tribuna*. Морело је средином новембра 1914. оптужио националисте да не примећују штету и губитке који ће по Италију произићи од пружања подршке политичком пројекту савеза, чији ће предуслов бити пристанак римске владе на препуштање Далмације и Додеканеза (острва Додеканеза) Србији и Грчкој, области замишљених као компензације за уступке које ће ове државе направити у Македонији.³⁰¹⁶

Последњег дана децембра 1914. Гали је у Консулти од Сонино добио инструкције да испита расположење Словенаца и Хрвата у Трсту и Истри према

³⁰¹⁴ F. Martini, *Diario 1914 – 1918*, a cura di G. di Rosa, Mondadori, 1966, 85.

³⁰¹⁵ Уредништво листа *L'Idea Nazionale* оптужило је Бисолатија да „жали због вета Италије на српску луку на Јадрану“ и да „жали што је Италија спречила Србију у најочигледнијем кршењу албанске националности“. Истакли су да Бисолати показује „тврдоглавост“ у ставу да Србија не треба врши уступке према Бугарској док не добије Босну и Херцеговину и да је то одраз његове демократске прошлости. „Politica italiana nei Balcani o politica balcanica in Italia?“, *L'Idea Nazionale*, 15 novembre 1914, Num. 83, 1.

³⁰¹⁶ Националисти су категорички одбацили Морелово мишљење. Њихов аргумент био је да „Растињак“ полази од погрешних премиса и изражава неформално мишљење Консулте (као уредник листа блиског Ђолитију), која се придржавала политике неутралности и сузбијања сваке озбиљне дипломатске иницијативе на Балкану, која би довела до целовитих војно – политичких споразума са Бугарском, Србијом и Грчком. Умберто Фракија је, одговарајући на Морелове тврдње, утврдио да „Србија од Италије никада до сада није тражила Далмацију, ни као поклон, ни као надокнаду, ни као нешто што јој припада“ и да „нико, осим неколико разумних Италијана, никада није говорио о Егејским острвима од избијања европског сукоба“. Фракија је упутио критику Консулти због начина вођења „албанске политике“ – политику која се „две године води без позитивног исхода по Италију“. Албанија је, према Фракији, „ћорсокак у италијанској политици“ – тај став подразумевао је критику „апстрактних одредби Лондонске конференције“ и предлог да Албанија „плати трошкове стварања Балканског савеза“, алијансе која би Италији у будућности значајно користила као увод у проширивање економских, трговачких и политичких веза са балканским државама. Он је веровао да у прилог италијанском пасивном држању у Албанији говоре „грчка окупација и црногорска претња на Скадар“, на које Италија није умела да одговори на подесан начин, изузев учвршћивања савезништва са Аустро–Угарском. Фракијеви наводи делимично су противречили ставу који ће националисти заузети неколико месеци касније према присуству српских трупа у централној и северној Албанији. U. Fracchia, „Tanto per discutere. A proposito della lega balcanica“, *L'Idea Nazionale*, 18 novembre 1914, Num. 86, 1.

ратним циљевима Србије и југословенској идеји, али и према могућности да Италија, уколико ступи у рат, запоседне ове крајеве. Ослоњен на подршку Теодора Мајера, Гали је признао да је под његовим утицајем и даље словио за присталицу концепта да се италијанске аспирације на североисточном Јадрану завршавају са Истром, и да укључују једино Трст и Јулијску Крајину.³⁰¹⁷ Према дневничким белешкама, „жалио је што Далмацију није било могуће прикључити аквизицијама“ и да је немогуће „бавити се опасним и тешко остваривим замислима“.³⁰¹⁸ Са Мајером је разговарао о италијанско – словенском споразуму. Позвавши се на Сан – Ђулијанов говор од 23. фебруара 1913 у парламенту, Гали је установио да је подршка бившег министра политици „Балкан балканским народима“ имала недовољно добро дефинисану границу италијанског утицаја. Примарна недоумица била је како ће интереси на Јадрану бити боље и трајније заштићени: да ли ће се то остварити „са целом Истром и целом Ријеком“, „да ли са целом Далмацијом или неким њеним делом“, или ће решење бити потпуно одрицање ове покрајине у замену за политички споразум неограниченог трајања са будућим југословенским суседом.³⁰¹⁹ Рибарс, Лагиња, Грегорин и други словеначко – хрватски лидери саопштили су Галију да је „древни“ сан Словенаца и Хрвата у јадранским провинцијама Монархије био да задрже већински демографски статус. Истакли су да југословенска ствар не може да тријумфује без учешћа Италије у рату против Аустро – Угарске и да одустају од Трста и других италијанских зона унутар Јулијске Крајине, али да траже да се потврде гаранције словеначко – хрватској мањини која ће остати под италијанском влашћу.³⁰²⁰ Мандић је пренео да је ће заштита права словенског живља у Јулијској Крајини под Италијом бити обезбеђена, али да све зависи од договора Италије са Београдом и става да Италија треба да одустане од присвајања права на Ријеку и Далмацију.³⁰²¹ Гали је подсетио да хрватско – словеначки либерали, заједно са Трумбићем, Супилом и Суботићем, раде у договору са Београдом и шаљу про – меморије британској влади, којим траже гаранције од опасности италијанске инвазије.³⁰²²

Према Галију, погрешно је поистовећивање културног идентитета са етничком бројношћу. Етничка премоћ једне националне групе, у демографској структури покрајине, уравнотежена је културном премоћи друге групе, у обалским, трговачким, урбаним центрима, с којом прва кореспондира вековима.³⁰²³ Примарни или најважнији образац културне идентификације у Далмацији су латинска култура, италијански језик, италијанске друштвене установе и књижевност, пропраћени општим поверењем у италијанске државне, научне и уметничке институције. Гали је сматрао да ће „Италија морати да у подесном тренутку склопи споразум Београдом“ и да би најповољнији исход био „заједнички полазак у антиаустријску борбу са Словенима (Чесима, Словацима, Словенцима, Србима, Хрватима, Пољацима) који ће остати у рабоша Аустрији и онима који се налазе се у словенским колонијама Америке“.³⁰²⁴ Када се једном успостави територијална подела Јадрана, пропагандно деловање на јавно

³⁰¹⁷ C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 237 – 239.

³⁰¹⁸ C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 238.

³⁰¹⁹ C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 239 – 240.

³⁰²⁰ C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 244 – 246.

³⁰²¹ C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 249.

³⁰²² Гали је веровао да ће италијански продор у унутрашњост Албаније и „превентивно“ заузимање целокупне албанске територије, о чему је разговарао са Сонином, имати позитиван ефекат на поправљање дипломатских односа Италије са Србијом и Црном Гором и олакшати преговоре о јадранском питању. C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 251.

³⁰²³ C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 253.

³⁰²⁴ *Ibidem*, 253.

мњење аустријских Словена мора попримити општи карактер. Отклон од националистичке реторике је неминован и преко потребан. Гали примећује да би „допуштање да постоји неслагање са Словенима би жалосна грешка“, док би „потпиривање“ екстремног национализма Тамара и Албертија било „неопростиво.“³⁰²⁵ Упоредивши максималистички Тамаров програм са минималистичким Салвеминијевим, Гали је признао да је био наклоњен предлозима и решењима тршћанског иредентисте (као бивши присталице националиста), али да су објективне околности налагале да се подржи помирљива опција одрицања од анектирања ове области, као и Трумбићеви планови о стварању чврстих веза Италије са будућом југословенском државом.³⁰²⁶ Сусрео се 6. априла са Алдровандијем Марескоттијем, којем је покушао да објасни да продубљивање тешкоћа око Далмације поспешују неусаглашен приступи генералштаба копнених снага и морнарице: док је морнарица бранила тезу о нужној стратешкој одбрани земље запоседањем целе источне јадранске обале, генералштаб копнених снага био је против тога.³⁰²⁷

Италијански посланик у Букурешту Фашоти оставио је кратко сведочење о разговору са Михаилом Ристићем, послаником Србије у Букурешту, непосредно пред његов одлазак на службу опуномоћеног представника у Рим 1915. (функција на коју је постављен још 1907) у вези италијанско – српских односа, који нису били увек карактерисани обостраним разумевањем.³⁰²⁸ Италијанска штампа имала је разумевања за Ристићевог претходника, Михаиловића, којег је хвалила као мудрог, способног и дипломату отворених ставова, са великим бројем пријатеља у Италији.³⁰²⁹ Фашоти је председнику италијанске владе пренео одређене појединости везане за Ристићева тумачења јулске кризе и изјаве које му је пренео, везане за чињеницу да је Србији „потребан дуг период мира“, како би преуредила своје финансије и управу, уредила новоослобођене крајеве и склопила нов, повољан уговор са Аустро – Угарском.³⁰³⁰ Фашоти је пренео и став бугарског посланика у Румунији, о узроцима албанске побуне

³⁰²⁵ C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 252 – 253.

³⁰²⁶ Гали је писао : „Трумбић је, такође, желео да постоји нераскидива унија између Италије и Србије, проширена у нову Југославију после рата. Није ли то био најбољи начин за одбрану нове границе, за мир према Словенима Венеције Ђулије, за стварање наше сигурне мирне превласти на Јадрану? Албанска независност коју подржавамо и уздижемо у балканским оквирима, била би нам, као сигурносни вентил, у великој мери довољна“. C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 254.

³⁰²⁷ C. Galli, *Diarii e Lettere. Tripoli 1911...*, 257.

³⁰²⁸ „Он није претерано декоративан, већ уравнотежен, одан и обдарен другим солидним политичким квалитетима, као што су, на пример, савршено познавање балканског питања и дуга пракса дипломатско-конзуларне службе. Господин Ристић ме је уверио да у Рим долази са јаком жељом да ојача италијанско – српске односе и да се такмичи за дело мира за које зна да се уопштено налази у програму италијанске политике и превасходно у програму Ваше Екселенције. Нисам пропустио да чујем вест о неправедним коментарима српске штампе на италијанску политику током балканске кризе, а такође сам поменуо и мале непријатности које су се догодиле у Београду када је тамо стигао нови министар Италије. DDI, Quarta serie, 1908 – 1914, Vol. XII, Fasciotti a San di Giuliano, Sinaja 11. luglio 1914, L. P. 54, 121.

³⁰²⁹ Торинска *La Stampa* писала је крајем јануара 1915. да је актуелни дипломатски представник Србије у Риму Михаиловић: он ће напустити своју резиденцију и замениће га, као што сам вам већ најавио, господин Ристић, садашњи министар Букурешту. Колико се може сазнати, господин Ристић је посетио Рим са мисијом обимнијег и коначног преговора са италијанском владом. У међувремену, ваш господин Михаиловић може рећи да оставља много добрих пријатеља у Риму, „пољу добро разрађеном споразумима између Италије и Србије. Господин Михаиловић је у свима нама остаје близак, у веома лепом сећању и памтићемо га као интелигентног, искреног, ватреног, срчаног, човека неоптерећеног утапањем у шовинизам.“ „La missione di Ghenadieff e il problema balcanico“, *La Stampa*, 22 gennaio 1915, Num. 22, Anno XLIX, 1.

³⁰³⁰ DDI, Quarta serie, vol. XII, Fasciotti a San di Giuliano, Sinaja 11. luglio 1914, L. P. 54, 121.

у Дебру, и да она не би могла да потраје ако би Срби обезбедили жито и храну у граду у већим количинама.³⁰³¹ Инцидент у Валандову за *Gazzetta di Venezia* представљао је потврду да ниједна од балканских земаља није била у таквој моралној и политичкој надмоћи над свим осталим, и да ће, без обзира на статус међусобних граница, односи Србије, Бугарске и Грчке бити прожети међусобним сукобима.³⁰³² После граничног инцидента у Валандову, националисти су запретили влади у Софији да ће Италија ускратити подршку бугарским аспирацијама ка источној Македонији и одрећи сваку врсту материјалне и моралне помоћи, и да је неприхватљиво бугарско оклевање да се објави рат Османском царству.³⁰³³

Војни аташе у Софији, Жилбер де Винкел, распитивао се код војног изасланика Србије у Бугарској у јануару 1915. докле сежу границе аспирација Србија у рату на Јадранском мору, у Далмацији. Коментаром да су „Срби бујан народ“, де Винкел је навео да су се Италијани „осећали сигурно и спокојно у суседству са Аустријом“, али да ће променом тренутног стања будућност Јадрана бити неизвесна.³⁰³⁴

Љуба Михајловић присуствовао је свечаној сахрани посмртних остатака Бруна Гарибалдија 6. јануара 1915, у Риму, заједно са француским амбасадором Барером, британским послаником Родом и грчким послаником Коромиласом, положивши цвеће на изложен ковчег.³⁰³⁵ Сахрани су присуствовали Барцилаи, Бисолати, Кјаравиља, Паис Сера, Роберто Гали, мноштво гарибалдинаца – ветерана, публициста интервентионистичке и антиаустријске оријентације (попут Винченца Морела), радника, грађана, чланова Гарибалдијеве породице. Сахрани је присуствовало око 300.000 људи, што је ово окупљање сврстало у један од најмасовнијих скупова у историји града током трајања Великог рата. Љуба Михајловић упутио је средином јануара 1915. захтев Консулти да италијанска влада што хитније помогне српској војсци са 30.000 пројектила калибра 75 мм. Српском министру дат је негативан одговор, уз савет да се обрати систему индустрије цивилне одбране; добио је уопштено усмено обећање да обезбеђивање одређене количине муниције у будућности не би требало да представља проблем.³⁰³⁶ Том приликом известио је да пре извесног времена италијанска влада је дозволила да буде застрашена немачким пријавама и запленила је 150.000 униформи које су биле намењене Србији.

Љуба Михајловић је већ крајем јануара 1915. покушавао да дозна да ли Италија води тајне преговоре са Аустро–Угарском о препуштању Трентина.³⁰³⁷ Саландра је

³⁰³¹ DDI, Quarta serie, vol. XII, Fasciotti a San di Giuliano, T. 6158/121, 131

³⁰³² „Incidente di frontiera o guerra guerreggiata?“, *Gazzetta di Venezia*, 4 aprile 1915, N. 93, Anno CLXXIII, 1.

³⁰³³ „L'incidente serbo – bulgaro fu preparato dai Tedeschi. Il pericolo di un conflitto pare scongiurato“, *L'Idea Nazionale*, 6 aprile 1915, N. 96, 5.

³⁰³⁴ ДАС, МИД ПО, микрофилм 452/59 (Ф – VIII, 8/1, Дос I, Пов. бр. 921).

³⁰³⁵ „L'imponente dimostrazione di tutto il popolo di Roma per l'esequie de l'eroica salma di Bruno Garibaldi“, *Il Resto del Carlino*, 7 gennaio 1915, Anno XXXI, Num. 7, 2.

³⁰³⁶ Барер је ове информације пренео Делкасеу 30. јануара 1915. Француски амбасадор у Риму навео је: „Језимо се при помисли шта би се десило да Аустријанци на свом фронту покупе гранате са печатом италијанске војске“. Он је пренео и да је под притиском Немачке италијанска влада одустала од слања 150.000 униформи за српску војску и да је Француска настојала да привуче Италију да учини овај уступак Србији: „Пре извесног времена италијанска влада дозволила је да буде застрашена немачким пријавама и запленила је 150.000 униформи које су биле намењене Србији. Тренутно покушавамо да решимо ово питање; али онон доказује да не можемо имати апсолутно поверење у могућност слања.“ DDF, 1915, Tome I (1er janvier – 25 mai), P.I.E – Peter Lang, 2002, Barrère a Delcassé, 30 janvier 1915, D. s.n.°, 168 – 169.

³⁰³⁷ Сонино је веровао да таква иницијатива Михајловића стоји у непосредној вези са проблемом неутралности Румуније и да су је „покренули други“, а не српски дипломата. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 171 – 172.

приписивао Михајловићу непријатан, штетан тајни рад на упоредном „увлачењу“ Италије и Румуније у рат на страни Антанте и угрожавање политике неутралности. Писао је да је Михајловићев утицај на интервенционистичку пропаганду листа *Коријере дела сера* до те мере несумњив и велики и да је српски отправник послова подстакнут на такво деловање блискошћу са новинаром Тореом; информације које се пласирају у штампи у вези планиране синхроне војне акције две земље против Аустро–Угарске српски дипломата, према Саландри, добијао је из француског посланства у Риму.³⁰³⁸

Полицијски комесаријат аустријске полиције вршио је у Дубровнику притисак на локалне Италијане да спречавају окупљања Срба, пријављују случајеве њиховог дезертерства и задрже лојалан став према царској влади и властима, како не би погоршали свој општи положај у круновини.³⁰³⁹ Порасту симпатија италијанске иредентистичке јавности ка Србима допринело је хапшење црногорског официра у Дубровнику и покушај компромитовања Италије у случају. Аустријске владе подмитиле су Италијана из провинције Бари, који је живео у Дубровнику, да буде извршилац смртне пресуде. Против ове одлуке успротивио се вицеконзул у Дубровнику, који је протестовао седишту аустријске војне управе у Задру.

Крајем марта 1915. Веснић и Титони су се састали у Паризу, у који је Веснић дошао из Рима, где није успео да издејствује пријем код краља Виторија Емануела III.

Српски отправник послова у Драчу, француски конзул и чланови италијанске колоније евакуисани су на ратне бродове „Сардинија“ и „Мизурата“ италијанске краљевске морнарице . јануара 1915. због појачаног напада побуњеничких група на Есад–пашине трупе у граду.³⁰⁴⁰ Отправник послова Србије имао је дуг разговор са Сонином 6. јануара 1915. у Консулти у вези албанског питања, којом је присуствовао и де Мартино. На састанку је утврђено да Италија и Србија начелно имају сагласност у вези Албаније; српски дипломата Сонину је изразио захвалност због гостопримства који је конзулу Србије у Драчу приређен на италијанском броду *Misurata*.³⁰⁴¹

Према обавештењима које је добио амбасадор Куки Боасо у Софији, Бугарска је с највећим занимањем пратила вести о плановима Италије да упути ескадрилу у Драчки залив: Бугари су с „одушевљењем“ очекивали да Италија заузме целу Албанију, на штету Срба и Грка.³⁰⁴² Из конзулата у Драчу саопштено је још почетком јануара 1915. да се Србија не противи италијанском заузимању Валоне и да се размишља о заузимању Елбасана.³⁰⁴³

³⁰³⁸ Према Саландри, Михајловић је био „у одличним, присним односима са многим новинарима, нарочито са Андреом Тореом“, а окарактерисан је и „као продужена руке палате Фарнезе“. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 218.

³⁰³⁹ „Dalle provincie irredente. La leva dei riformati. Lusinghe agli italiani. Fiducia per forza! 'Volontari' battuti...Gli ostaggi in Dalmazia“, *L'Idea Nazionale*, 7 gennaio 1915, Num. 7, 6.

³⁰⁴⁰ Оба брода одговорила су на нападе побуњеника краћом разменом ватре и паљбом на њихове положаје у околини града. Одлуци да се привремено евакуишу из града претходио је захтев „Муслиманског комитета“ да им се француски и српски дипломатски представници у Драчу предају као таоци у замену за пристанак на преговоре, што су Есад – пашине власти одбиле да учине. „Un colpo di cannone della 'Sardegna' riduce al silenzio i ribelli“, *L'Idea Nazionale*, 6 gennaio 1915, Num. 6, 1; „Il valore della nostra azione“, *Ibidem*.

³⁰⁴¹ „Il punto di vista serbo per l'Albania concorda con quello italiano“, *Corriere delle Puglie*, 7 gennaio 1915, Num. 7.

³⁰⁴² F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans...*, 69 – 70.

³⁰⁴³ Сонину је сугерисано да је „непосредна опасност којој је изложена актуелна власт на челу са Есадом мора да је забринула Владу Београда која се плаши да увиди угроженост својих граница са Албанијом и ситуацију са Албанцима на Косову. Има разлога за претпоставку да ће српска влада, добро схватајући дипломатску вредност де факто окупације, сада размотрити идеју о напредовању у Албанију, можда чак

Услед компликовања ситуације у Албанији, националисти су променили став према проблему српског пристаништа: од јануара 1915. почели су да заступају мишљење да Италија нема интерес да спречава Србију у питању излаза на Јадран, јер би се тако „отворио директан пут италијанској трговини на Балкану“, уз услов да се он постигне „посебним споразумима са Римом.“³⁰⁴⁴

Сквити је средином фебруара 1915. оповргавао тезе да је српска војска уништена, које је ширио румунски председник владе Браћану, како би навео Антанту на брже уступке у вези Баната. Сквити је у тим полугласинама уочио деловање Бугарске, а писао је да је „морал војске на изразито високом нивоу“ и да је тај морал потврђен „победама у претходне две године над Турцима, Албанцима, Аустријанцима и Бугарима“.

Велики допринос промоцији ратних циљева Србије, њеног програма и гледишта управљених против Аустро–Угарске, као и допринос у организацији различите врсте политичке, правне и материјалне помоћи за Србију пружао је адвокат и новинар Ђовани Горини³⁰⁴⁵, конзул Русије у Торину, добар познавалац балканских прилика.³⁰⁴⁶ Своја размишљања о Србији, Црној Гори, политичкој позицији српског народа и будућности италијанско – српских односа публиковао је и током рата, приметније од 1917. Заговорник руско – италијанског савеза, које би се потврдило кроз Србију и Црну Гору, Горини је писао да ниједна држава у Европи није имала тако деликатан и „несрећан положај као Србија, стиснута“ између вештачких граница и одсечена од сваког приступа мору.³⁰⁴⁷ Горини је окривио Немачку и Аустроугарску за избијање рата, пронесећи да је састанак Вилхелма II и престолонаследника Фердинанда у Конопишту „ставио завршну тачку на завршен споразум за рат“.³⁰⁴⁸ Решење јадранског питања тражио је у чврстом савезништву Италије и Србије (уз Црну Гору, „Тоскану српског народа“), не изјашњавајући се о детаљима уговора и расподеле територија, осим упућивања снажне критике на рачун Хрвата и Словенаца као „загрижених Аустриканата“ и бојазни да би конституисање независне хрватско–словеначке држава било субверзиван, штетан акт према савезу Србије, Црне Горе и Италије.³⁰⁴⁹

до Елбасана. Мислим да није паметно то помињати српској влади, како се ствари не би пожуривале, тако и да се избегне стварање тешке ситуације за Есада који жели да одржи добре односе са Пашићем, осим ако Краљевска влада не сматра за сходно да уђе у конкретне преговоре о будућем устројству Албаније“. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in arrivo, Legazione italia a Durazzo a Sonnino, 2 gennaio 1915, N. 177.

³⁰⁴⁴ „La situazione politica. Lo sbocco serbo in Adriatico“, *L'Idea Nazionale*, 10 gennaio 1915, Num. 10, 6.

³⁰⁴⁵ Горини је крајем Првог светског рата постао конзул Црне Горе и противник њене политичке уније (сједињења) са Србијом. G. Gorrini, *Per il Montenegro che risorge*, 1919.

³⁰⁴⁶ На заслуге које Горини чини у корист Србије указивао је српски почасни конзул у Торину Еразмо Безостри фебруара 1915: „Поменуо сам услуге које нам је господин Горини пружио, и морам да додам да је он веома достојна и угледна особа: не могу да нађем довољно речи да га похвалим. Господин Горини је један од највернијих пријатеља наше земље, дели и са убеђеним ентузијазмом прати наде које гајимо у будућност Србије. Он је дубок познавалац балканског питања, које је тренутно компликовано, а о коме је већ написао и објавио неколико веома цењених чланака за које жалим што нисам могао да пошаљем. Г. Горини топло подржава Балканску Конфедерацију против претерано преувеличаних и неправедних тврдњи Аустроје. То ћете моћи да схватите по две приложене брошуре које су имале велики успех пошто су их репродуковале прворазредне новине, и које су једни приписали угледном дипломати, а други једном старом државнику. Он брине о најбољем интересу српског конзулата“. (оригинални текст писма на француском). ДАС, Посланство Краљевине Србије у Риму, 1915, МИД, ПсР, А, п5/1915.

³⁰⁴⁷ G. Gorrini, *La Serbia nelle presenti e future relazioni con l'Italia*, Torino 1917, 9 – 11.

³⁰⁴⁸ Попут Горинија, истоветно мишљење испољава и Кабури. F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 36.

³⁰⁴⁹ G. Gorrini, *La Serbia nelle presenti e future relazioni con l'Italia*, Torino 1917, 51 – 55.

Сквити је 22. и 23. априла слао умирујуће поруке да Италија прижељкује договор са Србима, а крајем априла 1915. поновио да је Саландрина влада „инспирирана најбољим намерама“ према Србији и да ће дефинисати споразум две земље по окончању рата. Додао је да јавност у Србији не треба да придаје важност новинским написима, чланцима и прогласима које објављује штампа у Италији у којима се оштро критикују српске аспирације према Далмацији, објашњавајући да став владе не зависи од тих публикација.³⁰⁵⁰ Незадовољство преговорима са Италијом преточено је у интерпелацију коју су поднели посланици народне скупштине, В. Вељковић, Б. Поповић, Михаило Ђорђевић, Р. Агатоновић, Љубомир Ђорђевић и Живојин Рафајловић 17. априла 1915. Интерпелација је садржавала упит о томе да ли су гласови истинити и шта је влада предузела да то спречи и смеју ли се оваква питања решавати без консултовања Србије.³⁰⁵¹ Пашић је био мишљења да Италији треба пренети да са својом војском не улази у крајеве који су „најосетљивији и најопаснији“, док се са Србијом „нарочито не споразуме“, „јер прети судар и крвопролиће“. Упозорио је на то да силе Антанте не смеју да склапају сепаратни мир и крше начело народности непромишљеним додељивањем концесија неутралним државама.³⁰⁵² Супило је такође водио приметну анти – италијанску пропаганду, обраћајући се Сазонову, али и Греју, да зауставе италијанску политику која ће натерати „огорчено славенско пучанство да тлачитеље Талијане дочека најочајнијим отпором.“³⁰⁵³ Сазонов је био невољно расположен да попусти Супиловим тврдњама у вези опасности од препуштања „хрватских територија“ на Јадрану Италији – хрватски политичар наглашавао је да је неправедно што се Србија и Црна Гора, с једне стране, другачије третирају од Хрватске у плановима Савезника за придобијање Италије. Сазонов је то сматрао природном појавом, јер није желео превагу католичког елемента у будућој југословенској држави, у којој би се Хрвати сјединили са Србима и тиме „увели западњачке тенденције“.³⁰⁵⁴ У разговору барона Шилинга и посланика Карлотија 12. марта 1915, италијански посланик говорио је о свом недавном сусрету са Супилом, чије је одређене коментаре и ставове, упркос супротстављеним гледиштима, у вези претераних тежњи Италије на далматинску обалу, назвао достојним пажње. Обојица дипломата сложила су се да је заједнички интерес Србо – Хрвата и Италијана борба против германства и његовог изласка на Јадранско море.³⁰⁵⁵ У време када се појавио амбасадор Ристић у Риму, и када су до Срба почели да „допрису“ гласови о преговорима Антанте с Италијом, ни Барер ни Карлоти нису афирмативно писали о Супиловој „србофилији“ и жељи да ултимативно остане при гледишту уједињења са Србијом. Француски амбасадор описао је Супила као некадашњег клерикалног политичара и члана клерикалне хрватске странке која се супростављала Србији, Црној Гори и Италији, док је Карлоти минимизирао значај његове посете Петрограду и политици отпора уступања „југословенских“ територија Италији.³⁰⁵⁶ Овде истичемо да

³⁰⁵⁰ АЈ, ФЈЛП, МИД 1912 – 1916, Забелешке Ј. Јовановића, 27. IV / 1. V 1915, 80 – 4 – 559.

³⁰⁵¹ АЈ, ФЈЛП, МИД 1914 – 1916, „Материјали о уједињењу и границама државе после I светског рата“, 80 – 4 – 610, 17. април 1915.

³⁰⁵² АЈ, ФЈЛП, МИД 1914 – 1916, „Материјали о уједињењу и границама државе после I светског рата“, 80 – 4 – 611, 80 – 4 – 614 (22. IV 1915).

³⁰⁵³ АЈ, ФЈЛП, Пов бр. 4216, Супило Сазонову, 80 – 4 – 653.

³⁰⁵⁴ М. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915...*, 157 – 159.

³⁰⁵⁵ *Ibidem*, 160 – 161.

³⁰⁵⁶ Барерове депеше од 5. и 16. априла. Депеша од 16. априла преноси и негативно писање листа *Giornale d'Italia* о Супиловој мисији. F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans...*, 88 – 89.

је Спалајковић, српски посланик у Петрограду, био у коректним односима са Карлотијем у току месец пред потписивање пакта.³⁰⁵⁷

Београдска *Правда* је крајем 1914. и почетком 1915. донела неколико чланака у којима се одбијала помисао да Далмација, нарочито њен северни део, може припасти Италији, позивајуће на руску заштиту и Сазонова, и преносећи извештаја Александра Амфитеатрова, руско – италијанског публицисте, о аспирацијама италијанских националиста.³⁰⁵⁸ „Србофилски“ настројени професори на универзитету у Риму и другим научним центрима пишу да Италија и Србија имају, због своје аустрофобије, мисију одбране Јадранског мора, универзалних вредности, мирољубиве међунационалне политике.³⁰⁵⁹

Противник нових ратних конфликата на Балкану и критичар албанске верско – племенске подељености, дописник римске *Tribune* Е. Тедески, обилазећи Драч и разговарајући са турским и аустријским дипломатским агентима и службеницима, уочивши слабе ефекте управе изабраног принца од Вида, отворено је предлагао челницима у Консулти да у случају немогућности одржања Албаније у границама Лондонске конференције, што би представљао примарни и главни циљ италијанске спољне политике, Италија прихвати план поделе Албаније између Србије, Црне Горе и Грчке, уз обавезу постављања компензација Бугарској у српској Македонији и грчког одрицања од територија у Тракији и Солуну.³⁰⁶⁰ Тедески није истицао да је план размене албанских територија од стране балканских држава пожељан, али је тражио начин за далекосажно решење спорова међу њима. Није веровао да ће Европа успети да оконча албанску анархију, истичући мишљење да ће Италија економски и политички профитирати ако се албанско питање реши за дуже време, будући да ће одредбе мировног споразума у Букурешту бити „привремене“. Пред италијанско јавно мњење постављао је дилему, какво би гледиште оно заузело према „фантазијама и хипотезама којима данас нагињу народи Истока, жељни озбиљног мира“.³⁰⁶¹ Писао је да се „оптужбе Србије против Аустрије, која се не умара да осуђује акцију аустријских агената као оних који сеју мржњу, свуда прихватају с изненађујуће добром вољом“.³⁰⁶²

Тедески је у јануару 1915. боравио у Нишу и Београду. Прикупљао је и бележио вести о стању војске, привреде, расположењу становништва, описивао је ратне штете, аустро – угарске заробљенике и морал народа афирмисан после победа над аустро –

³⁰⁵⁷ „Разговори који су у тој намери вођени још од самог почетка рата, тада су се претворили у формалне преговоре који су завршени Лондонским пактом. Из тих разлога Сазонов је био противан доласку Трумбића у Петроград 1915 године. Он и на Сугило није гледао њ много поверења. Једног дана упитао ме је, да ли је Сугило дошао у Петроград са знањем Пашића. На мој потврдни одговор, Сазонов, вртећи главом, додао је: 'Јавите Пашићу, да сам приметио да Сугило мени говори једно, а маркизу Карлотију друго'. Тадашњи италијански амбасадор Карлоти био је симпатичан човек и између нас су постојали пријатељски односи. Знајући за његове методе, као и за његове двосмислене разговоре са Сугилом, рекао сам Сазонову, да ме Сугилова тактика не чуди, јер и Карлоти говори њему једно а Сазонову друго.“ М. Спалајковић, „Успомене на А. Трумбића“, *Правда*, 6 – 9. јануар 1939, Бр. 12268 – 71, Год. XXV, 2.

³⁰⁵⁸ *Правда*, 31. март 1915.

³⁰⁵⁹ G. Battaglini, „Il mondo slavo dell'altra sponda“, *L'Unione Liberale: corriere dell'Umbria*, 2 giugno 1915, Num. 125, 1 – 2;

³⁰⁶⁰ Е. С.Тедески, „L'ipotesi del 'partage'. E l'Italia?“, *La Tribuna*, 15 giugno 1914, 3.

³⁰⁶¹ Према Тедескијевом предлогу, Црна Гора добија Скадар, а Србија северну Албанију и „дугу жељену луку на мору, у које су њени војници већ заронили своје лице“. Цена тога била би предаа бугарске Македоније Бугарима, који је се неће одрећи. Тедески, ипак, примећује да су политичари на Оријенту „превише реалистични у својим концепцијама, и хипотезама које постављају, да не би имали на уму да не смеју да изгубе две главне заинтересоване силе, Италију и Аустрију“. С италијанским потраживањима ишло би релативно лако, јер би своје концесије и захтеве Италија ограничила само на Валону. *Ibidem*, 3.

³⁰⁶² *Ibidem*, 3.

угарском војском крајем 1914.³⁰⁶³ У Нишу се сусрео са секретаром посланства, Кором, који је „знао да вешто маневрише како би у мом интересу деловао код љубазног српског државника, господина Грујића“, у настојању да брже дође до Београда.³⁰⁶⁴ У Београду је боравио и у децембру 1914, непосредно пред ослобођење, преносећи вести о страхотама материјалне штете, људским жртвама, и аспектима „заstraшујућих“ пљачки и материјалног уништавања имовине (занатлијско – трговачких радњи, двора, и других објеката) оних Београђана који нису могли да напусте град.³⁰⁶⁵ Тедески је у лето 1915. почео да се приближава Гешовљевим тезама о српској одговорности за проблем Македоније.³⁰⁶⁶

Италија је 21. маја 1915. потписала војну конвенцију са Савезницима у Петрограду, кроз форму руско – италијанског војног уговора, која је имала 6 чланова и обавезала владу на координисане заједничке акције са преосталим владама Антанте.³⁰⁶⁷ Сонино је, преко пуковика Рополе, војног аташеа у Русији, захтевао да се одустане од клаузоле бр. 4 да Италија намирницима снабдева српску војску, с образложењем да италијанска армија и сама оскудева у потрештинама (житарице) које добија из САД.³⁰⁶⁸ Карлоти није био против идеје да лично обавести Спалајковића о италијанском ставу у вези снабдевања српске војске, али је предложио да је прикладније да се комуникација о том питању упуту из Рима Пашићу, погрешно верујући да српски посланик није био упознат са преговорима, као и са садржајем Лондонског пакта.³⁰⁶⁹

Амбасадор у Петрограду, Карлоти, реферисао је 5. маја из Петрограда о мисији универзитетских професора Белића и Стојановића, које је примио Гулкјевич, и њиховом покушају да увере руску дипломатију у опасности од напуштања српских и хрватских интереса у Далмацији. Карлоти је Сонину пренео да је Гулкијевич „изразио изненађење њиховим неповерењем према Русији“, чије је дело, како је пренео италијански посланик, „било и јесте јасан доказ очинских осећања Русије према

³⁰⁶³ Тедески је описао Ниш као град који поприма европски изглед и добија на економском значају, хвалећи улагање у инфраструктуру: „Око првобитног турског села које се распада, они су направили план за нови град са шиоким аспектима, од стране оних који верују у своју будућност. (...) Широки простори, још увек травнати, ускоро ће постати тргови. Чисте приземнице, с мало зеленила околу, међу којима скоро има и вила. Ту и тамо понеке јавне зграде с уобичајеним руско – бечким силуетама, али удобне, прозрачне и неке са одређеним скромним монументалним амбицијама. Српска и бугарска општинска привреда богата је колико и привреда приватника: градови драговољно троше да би се окитили и напредовали“. Е. С. Tedeschi, „Nel Belgio degli Slavi. Indomani della vittoria serba“, *La Tribuna*, 20 gennaio 1915, 3.

³⁰⁶⁴ Е. С. Tedeschi, „Attraverso il campo della vittoria serba“, *La Tribuna*, 28 gennaio 1915, 3.

³⁰⁶⁵ Е. С. Tedeschi, „L'ultima tragedia di Belgrado. Il dolente spettacolo delle case violate“, *La Tribuna*, 4 febbraio 1915, 3.

³⁰⁶⁶ Поводом доласка Станчова, новог посланика Бугарске у Риму, Тедески се, анализирајући проблем Македоније и бугарског представника, позвао на књигу Гешова *L'Alliance balkanique*, у издању на француском језику. Цитирао је документ из књиге, који се реферише на 20. новембар 1911, и сусрет Станчова и Ризова са Миловановићем у Паризу, када је дошло, у интерпетацији бугарског државника, до непријатног вербалног сукоба око одговорности, односно кривице за кашњење склапање споразума – Бугари су захтевали унапред аутономију Македоније у свом интересу, на шта Миловановић није *a priori* пристајао. Е. С. Tedeschi, „Il ministro di Bulgaria alla Tribuna“, *La Tribuna*, 13 agosto 1915, 1.

³⁰⁶⁷ М. Marjanović, *нав. дело*, 250 – 251; М. Toscano, *Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale*, *Nuova Antologia* (1965), Fasc. 1978, Vol. CDXCV, 306 – 307.

³⁰⁶⁸ S. Cilibrizzi, *Storia parlamentare politica e diplomatica d'Italia da Novara a Vittorio Veneto*, Napoli 1983, 97; A. Biagini, *In Russia tra guerra e rivoluzione: la missione militare italiana 1915 – 1918*, Roma 1983, 18.

³⁰⁶⁹ М. Toscano, *Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale*, *Nuova Antologia* (1965), Fasc. 1978, Vol. CDXCV, 307.

Србији“.³⁰⁷⁰ Гулкијевич је назвао „преурањеним и неочекиваним“ вести које су објавиле поједине новине о споразуму са Италијом за који се, међутим, надао да ће ускоро бити постигнут, поновивши своју најтоплију препоруку да задрже потпуно поверење у Русију и Италију, које ће створити велика богатства за српски народ, али које захтевају „концентрисање свих напора српског народа против Аустрије, а не његово слабљење бескорисним и штетним унутрашњим споровима“.³⁰⁷¹ Гулкијевич је Карлотију након разговора са Белићем и Стојановићем саопштио да су „саговорници отишли незадовољни добијеним одговорима, али да су пренели уверење да неће осрамотити Русију нити покушати да шире пропаганду у националистичкој штампи.“³⁰⁷² Карлоти се сагласио са Гулкијевичем да је неопходно предузети најозбиљније мере предострожности; руски дипломата му је изразио мишљење да је пожељно да италијанска страна постане делимично „осетљивија“ према српским интересима и да италијанска војна акција „можда неће започети тренутним заузимањем територија које су Италији додељене у Далмацији.“³⁰⁷³

Пашић је желео да се постигне италијанско – југословенски споразум, односно споразум Италије са Србијом и Црном Гором у погледу западних граница будуће државе, као залог трајном удаљавању аустро – немачких и мађарских интереса са Јадрана. Упозоравао је да Италија не треба да присваја територија насељене Србима, Хрватима и Словенцима, „продирањем које хвата корена у Трсту“ и да би такав став изазвао стварање тзв. „југословенске иреденте у Италији“, „квасца за нередовно стање на Балкану, које би имало утицаја на опште стање у Европи“.³⁰⁷⁴ Пашић је сматрао да ће „завађени, Југославени и Италијани олакшати продирање Немаца у правцу Јадрана“, да Италија неће бити сама у стању да спречи тај долазак и да је Савезницима у интересу да имају „уједињене, а не раскомадане у две, три државе Југословене.“³⁰⁷⁵ Био је спреман на поделу Истре, коју је условио моменталним ступањем италијанске војске на фронт. Опмињао је на планове Савезника да, у неблагонаклоном ставу према Србији, посебним уговором Италији „неправедно“ доделе територије на којима живи јединствен народ (уз Драву, до утока Муре, а одатле до Лајбница, па вододелница која обухвата Крањску, одатле до Соче и Јадрана, 7.000.000 Срба, Хрвата и Словенаца).³⁰⁷⁶ Питање концесија Италији није непоправљив проблем, према Пашићевом уверењу, ако би Савезници дали такво уверење српском народу.³⁰⁷⁷ Пашић је Бошковићу јавио да Италија, према говору Сквителија, Италија „не тражи ништа даље од Трста, Трента и половине Истрије“, чудећи се даа „руски амбасадор у Лондону нуди више него што она тражи“.³⁰⁷⁸ Бошковић је саветовао Пашића да на „револуционарни рад за југословенске интересе“ у Рим треба Франца Поточњака, и да српска влада мора да скрене пажњу југословенски оријентисаним политичарима из Аустро – Угарске да не

³⁰⁷⁰ M. Toscano, *Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale*, *Nuova Antologia* (1965), Fasc. 1978, Vol. CDXCV, 308.

³⁰⁷¹ M. Toscano, *Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale*, *Nuova Antologia* (1965), Fasc. 1978, Vol. CDXCV, 307 – 308.

³⁰⁷² *Ibidem*, 307 – 308.

³⁰⁷³ *Ibidem*, 307 – 308.

³⁰⁷⁴ Пашић је у упутству посланствима у Петрограду, Паризу, Лондону и Риму 24. марта 1915. Прецизирао да Италији не сме да се „присаједини ниједан део Далмације, Хрватске, Истре, Словеначке“, јер би такав потез изазвао аутоматски „извор непрекидних борби и трзавица“. Архив Југославије, фонд Јован - Јовановић Пижон, Пов. бр. 3085, 80 – 1 – 2 (80 – 1 – 136, 80 – 1 – 132).

³⁰⁷⁵ АЈ, ФЈЈП, 10 април 1915, Пов. бр. 3932. (80 – 1 – 139).

³⁰⁷⁶ АЈ, ФЈЈП, 80 – 1 – 141.

³⁰⁷⁷ АЈ, ФЈЈП, 80 – 1 – 145, 28. април 1915, Пов. бр. 4586.

³⁰⁷⁸ АЈ, ФЈЈП, Телеграм 31 октобра 1914, Бошковић Пашићу, без Пов. бр. 80 – 2 – 186.

злоупотребљавају српско право на Македонију како би убрзали процес заштите Јужних Словена на западу Балкана (Истра, Далмација) пред савезничким владама.³⁰⁷⁹ Бошковић је Николсону предочио 14. априла 1915. тезе о етнографији Далмације и Истре, нагласивши да у тим подручјима живи хомогено словенско становништво, и да „талијанских присталица“ има само у „неколико“ градова, у малом броју, и да би долазак Италије у те области означио почетак „нове народне борбе“.³⁰⁸⁰ Пар дана касније, Бошковић је Пашићу јавио да ће Србија морати „озбиљно да приступи спремању за народни отпор Талијанима“, изразивши наду да ће деловање југословенских публициста из Аустро – Угарске на пропаганди у Лондону и Европи бити озбиљно и утемељено.³⁰⁸¹ Греј је, као и Николсон, одбијао да Бошковићу и Цвијићу саопштава прецизан обим територија које би се уступиле Италији, изузев начелних тврдњи да ће Италија добити „један део северне Далмације“ а да се питање Ријеке треба решити српско – хрватским споразумом.³⁰⁸² Пашић је тражио да се испита који је минималан део далматинског приморја који ће се уступити Србији (шта је рекао за Хрватску, Банат, Бачку, шта за Босну). Бошковић је у телеграму од 18. маја 1915, анализирајући Киченеров став да би акције српске војске у Албанији биле штетне по имиџ Србије и да не постоји „реална претња“ по граничне прелазе, отишао најдаље у критици италијанских аспирација на Балкану, кривећи Италијане да су вршили пропагандни утицај на Киченера. Он је истакао да ће односи Србије и Италије у будућности бити штетни и неплодотворни, због „италијанских интрига, које ће бити уперене против Србије, не само у питању повећања Црне Горе, у питању одвајања Хрватске у аутономну државу, већ и уступања Македоније Бугарској и спречавања да Србија добије северну Албанију и приморја“, као и да „Италија ради како да бугарску границу што више примакне арбанашкој“, „будућа политика Италије биће уперена против раздвајања и јачања Србије“, и да због Италије не треба жртвовати војне снаге.³⁰⁸³

Отправник послова Љуба Михајловић дошао је 2. априла у опроштајну, службену посету Сонину. Изневши околности које су налагале да се постигне целовит споразум две стране, министру је рекао да је услов компромиса у вези са Далмацијом да Италија пристане на спајање Србије са Хрватском. Сонино се о извесности постизања споразума није изјаснио, осим констатације да ће „због превеликих претензија и илузија свих“ бити тешко постизање истог. Министар је навео да Италија није била у рату и да није било оправдано размишљати о уласку у рат ако међу циљевима које треба постићи није била њена апсолутна поморска надмоћ на Јадрану“, док је у погледу трговине и трговачког уговора обећао „широко“ разумевање.³⁰⁸⁴ Михајловић је поново поновио своја гледишта, да је неопходно да Италија „прихвати принцип сједињења Србије са Хрватском“. Сонино је, међутим, на то поново одговорио уопштеном поруком одобравања, уз магловито и приметно неслагање са изреченим ставом српског посланика.³⁰⁸⁵ Истог дана, министар се састао са Родом, који

³⁰⁷⁹ АЈ, ФЈЛП, Бошковић Пашићу, 5 април 1915, Пов. бр. 3723, 80 – 2 – 218.

³⁰⁸⁰ АЈ, ФЈЛП, Бошковић Пашићу, 14 април 1915, Пов. бр. 4127, 80 – 2 – 228.

³⁰⁸¹ АЈ, ФЈЛП, Бошковић Пашићу, 16 април 1915, Пов. бр. 4250, 80 – 2 – 230.

³⁰⁸² АЈ, ФЈЛП, Бошковић Пашићу, 30 април 1915, Пов. бр. 4798; 80 – 2 – 264; Пов. бр. 4789, 80 – 2 – 262.

³⁰⁸³ АЈ, ФЈЛП-Пижон, Бошковић Пашићу, 18. мај 1915, Пов. бр. 5514, 80 – 2 – 292.

³⁰⁸⁴ S. Sonnino, *Diario 1914 – 1916...*, 121.

³⁰⁸⁵ Пасторели Сонинов одговор смешта у контакт дубоке „кризе неповерења“ која је пратила понашање италијанске дипломатије током преговора Италије са Србијом, који никада нису попримили целовит и директан преговарачки оквир, већ су се одвијали посредно и неуједначено, преко Антанте. М. Paulová, *Jugoslavenski odbor: povijest jugoslovenske emigracije za svjetskog rata od 1914 – 1918*, Zagreb 1925, 48; Р. Pastorelli, *Dalla Prima alla Seconda Guerra Mondiale...*, 31.

га је упитао да ли би читаво далматинско копно могло да се стави у неутрализован статус. Сонино је одбио, објашњавајући да источна обалска граница никако не би смела да остане „небрађена“ према копненој Хрватској.³⁰⁸⁶

Империјали је упорно истрајавао. Непрекидно је бранио максималистичке погледе у вези са Далмацијом, настојећи да истакне италијански витални стратешки интерес, који је захтевао да „затражимо и део друге обале Јадрана, правдајући слабост италијанског етничког елемента у овој покрајини, непријатељском аустријском политиком убацивања словенских елемената у крајеве који су Венецији припадали шест векова“.³⁰⁸⁷

Греј је 22. маја Империјалију пренео жалбе српског посланика у Лондону у вези преговора који се воде са Румунијом око опсега аспирација у Банату (река Тамиш) и Далмације. Британски министар спољних послова, како Империјали преноси, са жаљењем је констатовао „неутаживу похлепу читавог Балкана уопште“, рекавши да је умирио Србију изјавама о смањењу захтева које је упутио румунској влади и тврдњом да ће Србија, у случају тријумфа савезника, стећи „неочекиване територијалне предности“, да ће више од 6 милиона Југословена бити ослобођено страног јарма, уз „ефективни допринос Италије“ те да сходно томе Срби, Словени уопште, не би имали никаквог основаног разлога да се жале на могуће искључење релативно малог броја Словена који живе у срединама мешовите етничке средине, на које Италија полаже право ради легитимне заштите примарно сентименталних и стратешких интереса.³⁰⁸⁸

Непосредно након потписивања Лондонског споразума и ступања Италије у рат, челници италијанске дипломатије нису престали да гаје неповерење и анимозитет према аспирацијама и поступцима Србије у Далмацији и Албанији, нервозни због тежине нерешених спорова. Искључивање Србије из активног учешћа у преговорима о компензацијама Италији и учесталост навођења у Лондону и Паризу да се Србији призна право на Хрватску додатно је отежало и захладнило комуникацију између две земље. Парадокс судара два различита концепта национална ослобођења, веома слична по духу и идеолошко-политичкој идеји борбе за право народног, плебицвитарног суверенитета и слободну, демократске нације против спољашњег непријатеља, показао се тешко премостив.

Пашић је 4. маја упутио ноту савезничким посланицама, у којој је наведен прекор због концесија Италији и у којој је изнесен захтев да ће српски ратни циљеви бити испуњени.³⁰⁸⁹ Пашић и Сквити састали су се 10. маја у Нишу и у пријатељском тону размотрили могућности за склапање једног свеобухватног италијанско–српског споразума. Пашић је италијанском посланику пренео да би влада Србија требала да има увид у опсег италијанских тежњи, како би Србија могла да утврди даљи ток преговора са савезницима, у који је убројила и Италију. У супротном, Пашић је упозорио да ће бити „тешко успорити гнев народног незадовољства који ће уследити након изненадног напада Италије на јадранске земље“, а посебно на далматинско подручје. Додао је да ће „још теже бити спречити изливе непријатељских демонстрација према Италији од српских националиста и аустријских агената“ у самој Далмацији, закључивши да је потреба за склапањем италијанско – српског споразума хитна. Сквити је одбијање да утврди временски термин за споразум правдао

³⁰⁸⁶ S. Sonnino, *Diario 1914 – 1916...*, 122 – 123.

³⁰⁸⁷ M. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 96.

³⁰⁸⁸ Империјали је у начелу одобрио држање Греја.

³⁰⁸⁹ В. Казимировић, *Србија и Југославија 1914 – 1945*, Књ. прва, Београд – Крагујевац 1995, 142 – 143.

чињеницом да је Италија званично у неутралном статусу, али није негирао позитиван ефекте склапања истог у будућности.³⁰⁹⁰

Чувени новинар, извештач, песник и књижевник Арналдо Фракароли био је у првим месецима 1915. године у Србији. Пре преласка у Србију, боравио је крајем 1914. у Албанији, обишавши Валону, Драч, Медову и Скадар. Указивао је на опасности од активног наоружавања албанских католичких племена на северу, које врши Аустро – Угарска преко своје флотиле. Приликом обиласка Скадра 9. новембра 1914, написао је да је више од 20.000 пушака и неколико милиона патрона са мецима допремљено у северну Албанију и да се највећи број тог оружја чува у католичкој цркви Св. Крунице (Бројанице) Девице Марије у Скадру, „која је претворена у складиште оружја“.³⁰⁹¹ Током свог боравка у Србији упознао је мајора Војислава Воју Танкосића, којег је описао као „романтичног хероја српске националне идеје“.³⁰⁹²

У својству дописника торинске *La Stampa*, Марио Баси се од априла 1915. налазио у Србији, најпре у Ђевђелији, у коју је возом из Солуна дошао са групом санитарне француске мисије, предвођене доктором Бертраном, а потом у Нишу, где се сусрео са потпредседником Народне скупштине и другим личностима политичког живота. Описивао је пределе, сељаке, ширење епидемије тифуса и борбу против заразе, бележио расположење народа. Обишао је Крагујевац и за свој лист описао путовање железницом од Ниша до Крагујевца капетаном Ђорђевићем и супругом Живојина Балугџића, посланика у Атини. Том приликом Баси је чуо причу о херојству Живојина Д. Бацића, команданта 13. пука „Хајдук Вељко“ II позива Тимочке дивизије на положају Камаљ код Љига, уочи Колубарске битке, и уредништву и листу пренео околности његове херојске смрти и епску храброст српског народа.³⁰⁹³ У Крагујевцу, у Врховном штабу армије, Басија је примио начелник Штаба Врховне армије генерал Радомир Путник, чијом је личношћу и пожртвовањем, упркос болести, италијански новинар био задивљен; обишао је Београд, Раковицу и описао војничку традицију породице Бирчанин.³⁰⁹⁴ Баси је разговарао у Нишу средином маја 1915. са Пашићем и секретаром министарства спољних послова, Миланом Ђорђевићем, својим „водичем“ и тројицом француских новинара, о наставку ратних операција и ситуацији на балканском фронту, преносећи италијанској јавности ставове и планове српске владе у вези појачавања војне помоћи савезника Србији. Доставио је Пашићу, заједно са француским колегама, документе које је прикупио као доказ да Немачка и Аустро-Угарска плаћају бугарске комите и обећавају им високе награде за прекид железничке мреже у Старој Србији, кроз рушење мостова на Вардару, моста преко Струми и прекиду железничке линије Скопље-Солун. Упркос Пашићевим похвалним речима о

³⁰⁹⁰ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 486 – 487.

³⁰⁹¹ A. Fraccaroli, „L’Austria ha armato gli Albanesi per fali marciare alle spalle dei Serbo – Montenegrini“, *L’Ora di Palermo*, 9 novembre 1914, N. 313, 6.

³⁰⁹² Фракароли је Танкосића описао као храброг човека авантуре, који свој „живот проиграва с истом подругљивом хладноћом с којом увежбани коцкар ставља сву своју имовину на билијарски сто“. Танкосића је касније, исте године, упознао и новинар – дописник Лучано Магрини, који ће учествовати у повлачењу српске војске преко албанских планина. Магрини је Танкосића упознао у трећој недељи октобра 1915. у Азањи, тадашњем штабу Шумадијске дивизије, којом је командовао генерал Божидар Терзић, где се налазио заједно са новинаром и дописником британског листа *Daily Telegraph* Џорџ Стивенсоном. A. Fraccaroli, *La Serbia nella sua terza guerra. Lettere del campo serbo*, Milano 1915, 118; G. Merlicco, *Luglio 1914...*, 54; L. Magrini, *Il dramma di Seraievo. Origini e responsabilità della guerra europea*, Milano 1929, 92 – 93.

³⁰⁹³ M. Bassi, „Attraverso la Serbia guerriera. La bella morte“, *La Stampa*, 20 maggio 1915, Num. 138, Anno XLIX, 3.

³⁰⁹⁴ M. Bassi, „Attraverso la Serbia guerriera. Il maresciallo Putik“, *La Stampa*, 20 maggio 1915, Num. 146, Anno XLIX, 3; M. Bassi, *Come muoiono i Bircianin*“, *La Stampa*, 6 giugno 1915, Num. 155, Anno XLIX, 3.

улози Италије у историји и критичком ставу према њеном одуговлачењу да уђе у рат против Аустро-Угарске, Баси је ушао у неспоразум са секретаром Ђорђевићем, који му је изјавио да Србија неће ни из једног разлога одустати од Далмације, од ослобађања простора од Ријеке до Котора, и да ће Италију српски народ доживети као новог поробитеља, „горег од Аустрије“, ако се не постигне договор.³⁰⁹⁵

У Нишу је у марту исте 1915. боравио и новинар листа из Барија *Corriere delle Puglie* А. Луцани, који је објавио неколико својих извештаја и репортажа о боравку у Србији.³⁰⁹⁶

Поводом новинског чланка „Варварска жртва“, објављеном у *Новостима* и противљења српске штампе енглеско-француском плану да „већи део Далмације“ преда Италији, Сквити је оценио да „претерана амбиција величине и непознавање компликованих питања којима је Европа тренутно измучена отупљују ум Срба и удаљују их од осећаја реалности“, и да ће, одлуче ли да наставе путем супростављања италијанским тежњама, „наићи на горка разочарања.“³⁰⁹⁷ Током разговора који је водио са министром Јовановићем 3. маја, Сквитија је српски министар напао за рушење италијанско-српског пријатељства, напоменом да му је позната садржина склопљеног споразума о Далмацији, утаченог без знања Србије, те да је то „смртни ударац у срце, којим се газии принцип националности“, на шта је његов италијански колега одговорио да су му одредбе споразума непознате и да се о озбиљним стварима не може расправљати од стране неодговорних и некомпетентних фактора, алудирајући на чланке из београдске *Трибуне*, писане под утицајем власти.³⁰⁹⁸ Приликом сусрета Пашића и Сквитија 10. маја, председник српске владе је нагласио да је постизање непосредног италијанско – српског споразума неопходно и могуће, како би се обуздали народни устанци који могу уследити од потенцијалног напада Италије на јадранске земље, и зауставила пропаганда српских и италијанских националиста, као и аустројских агената, што је Сквити подржао.³⁰⁹⁹ Сквити је, међутим, приговорио „на личној основи“ да је уочавао препреку за непосредну размену мишљења, како је Пашић предложио, због чињенице да се Италија и даље налази у деликатној позицији неутралности.³¹⁰⁰ Сквити је уочавао Пашићев ауторитет у питању политичке пропаганде штампе у Србији, признајући му заслугу за умиривање јавног мњења у погледу српско-италијанског разграничења и споразума у Далмацији. Признао је, с друге стране, да „не крије тежину подухвата потпуног усмеравања српске штампе у корист Италије, како због њиховог (српског) скорашњег става према Италији, тако и због опасности од изазивања локалне полемике између партијских часописа, од којих су неки такви да код њих усмерење никада неће бити могуће.“³¹⁰¹ Сквитију су почетком јула пажњу привукли текстови у којем се Италија позива да се одрекне Далмације у име принципа националности, како у будућности не би, поред Немачке,

³⁰⁹⁵ M. Bassi, „Attraverso la Serbia guerriera. A colloquio con il primo ministro Pasic“, *La Stampa*, 18 maggio 1915, Num. 136, Anno XLIX, 4. M. Bassi, „Serbia leggendaria ed eroica“, *La Stampa*, 1 maggio 1915, Num. 120, Anno XLIX, 3.

³⁰⁹⁶ Луцанију је министар војни, артиљеријски пуковник Радивоје Бојовић издао специјалну пропусницу за путовање кроз земљу и обилазак стратишта и попришта борби. A. Luzzani, „Note di Viaggio in Serbia“, *Corriere delle Puglie*, Num. 92, 2. aprile 1915, 2.

³⁰⁹⁷ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma 1985, Squitti a Sonnino, 1 maggio 1915, T. 3033/116, Nisch, 417.

³⁰⁹⁸ DDI, 1914 – 1918, Quinta Serie, III, Squitti a Sonnino, T. Gab. R. SP. 360/14, 3 maggio 1915, 436-437.

³⁰⁹⁹ , DDI, 1914 – 1918, Quinta Serie, III, Squitti a Sonnino, T. Gab. R. SP. 443/16, 10 maggio 1915, 512.

³¹⁰⁰ M. Toscano, „Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale“, *Nuova Antologia* (1965), Fasc. 1978, Vol. CDXCV, 309 – 310.

³¹⁰¹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, III, Squitti a Sonnino, T. 3495/18 gab., 22 . maggio 1915, 595-596.

стекла новог непријатеља –један од таквих чланака је прихватио римски лист *L'Iniziativa*, али услед цензуре штампе није објављен на италијанском језику, док је Сквити описао „сулудо смешним“ покушаје да Србија виш притисак док се суочава са потенцијалном инвазијом³¹⁰²

Италијанска дипломатија је у пролеће 1915. потпомагала румунско-српско споразумевање о граници у Банату пратећи поступке и деловање владе у Петрограду и настојећи да Румунију укључи у рат против Аустро-Угарске. Сонино је Гики, посланику Румуније у Италији, сугерисао да би било пожељно да Румунија направи компромис у погледу залеђа леве територије Дунава наспрам Београда, области у којој живи српски елемент и који представља витални интерес за Србију, с обзиром на специфичну локацију њеног главног града; учини ли такав уступак на Тиси, према Сонину, Румунија неће, жртвујући свој секундарни циљ, пропустити прилику да удвостручи број становника и општу снагу земље у будућности.³¹⁰³ Фашоти је био уверен да ће Русија направити одређене уступке према румунским захтевима у Буковини и Банату, док је италијански посланик лично веровао да „није потребно говорити о уступању целог Торонталског округа Србији“, због противљења румунског мњења, већ само његов трећине или мало више од половине, оног дела „најближег Београду“ и „насељеног искључиво Србима.“³¹⁰⁴ Титони је такође подржавао умањивање српских аспирација према Банату и задовољавање румунских захтева, и имао је подршку Француске, док се тражила подршка Енглеске, у виду заједничког меморандума руској влади³¹⁰⁵. Титони је подржавао српске захтеве у Банату, али сужене, саветујући пуковника Рудеануа у Паризу да утиче на Браћануа да препусти трећину „Торонталског округа“ Србији, где живи српски живаљ, чињеница која је, по Титонију, „произилазила и из румунских пропагандних брошура“.³¹⁰⁶ Титони је, већ крајем јуна 1915, постао гласноговорник уласка Румуније у рат против Централних сила, указујући министру да се напори Италије морају сконцентрисати на преговоре са владом у Букурешту, и да се на Бугарску не може рачунати. Према амбасадору, постојала су два начина да се Румунија „приволи на рат“, која су била условљена падом тврђаве Пшемисл.³¹⁰⁷ Први начин био је да се „Србија приволи на жртву“ одрицањем од Баната („мање зло“) како би сачувала Македонију, и да се, узевши у обзир одбијање Антанте да пружи декларације које би могле да прејудуцирају њен будући став према Македонији, „Србији тајно саопшти колико ће добити у Далмацији, и, додатно јој обећати и Хрватску“.³¹⁰⁸ Други метод био би да се Румунији саопшти да се њени предлози прихватају, али да је неопходно да се величином обештећења у Бесарабији направи уступак у територији Баната ка Србији.³¹⁰⁹

³¹⁰² ASDMAE, Seria Politica „P“ 1891 – 1916, Ambasciata Londra 1861 – 1950, b. 364, f. Rapporti politic – Serbia – Telegrammi in arrivo e in partenza, Telegramma Sonnino, 2 luglio 1915, N. 2390,

³¹⁰³ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, Sonnino a Imperiali, T. Gab. R. SP. 326, Tittoni, Carlotti, Fasciotti, 6 maggio 1915, 474.

³¹⁰⁴ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, Fasciotti a Sonnino, T. Gab. R. SP. 425/210, 9 maggio 1915, 501-502.

³¹⁰⁵ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, Tittoni a Sonnino, T. Gab. R. SP. 501/149, 17 maggio 1915, 553-554.

³¹⁰⁶ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV (25 maggio – 23 ottobre 1915), Roma 1973, Tittoni a Sonnino, 1 giugno 1915, T. Gab. R. SP. 514, 33-34.

³¹⁰⁷ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, „Прутова линија, да се пад тврђаве није догодио, у потпуности би задовољила Румунију.“ Tittoni a Sonnino, T. Gab. R. SP. 785/253, 28 giugno 1915, 178.

³¹⁰⁸ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Tittoni a Sonnino, 28 giugno 1915, T. Gab. R. SP. 785/253, 177-178.

³¹⁰⁹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, 28 giugno 1915, T. Gab. R. SP. 785/253, 177-178.

Други ниво сарадње односио се на потенцијалну помоћ италијанске војске у снабдевању житом послатим из Русије у Србију. Посланик Карлоти је Спалајковићу истакао да Италија није била у стању да снабдева српску војску житом, нити да преузме апсолутну обавезу да јој пошаље оно што је Русија послала, али је рекао да, уколико две војске дођу у контакт, италијански генералштаб ће се заинтересовати.³¹¹⁰ Спалајковић је за италијанског посланика у Петрограду испољавао „шовинизам“ у одбијању да дозволи одрицање од интереса Србије у Македонији у корист Бугарске, и Сонину је пренео утисак да су због „горчине и жудње за осветом Бугарске“ пацификација и побољшање односа између две државе практично немогући; осим тога, одбијао је да поверује у Спалајковићеве наводе да је српско-бугарски споразум из 1912. престао да важи самим током и завршетком баланских ратоваи да је понуда Антанте Србији, због чега се и жалио Карлотију, неправедна.³¹¹¹

„Трн“ у међусобној перцепцији Балкана била је и Албанија. Конзул у Драчу, Алиоти, јављао је да Србија не би толерисала дефинитивно успостављање Грчке у деловима Албаније, из чега је закључио да „Пашићеве идеје остају основа српске акције до мировног споразума“, иако се бројне индиције „слажу“ да је Србија имплицитно признала окупацију Валоне и да би прихватила Есадову државу између италијанскихседа и Србије.³¹¹² И краљ Виторио Емануеле III сугерисао је министру Сонину 11. јуна да му се чини да је намера српске владе да Италија војно помогне пребацивање црногорских трупа у Босну и Херцеговину неумесна, док они сами „напуштају положаје према Аустрији.“³¹¹³ Осим тога, италијанска дипломатија није била одушевљена споразумима, договорима и усаглашавању ставова Есад-паше и Пашићеве владе. Премда није познавала све одредбе тог уговора (два укупно), она је страховала да ће Пашићева влада искористи Топтанија за своје циљеве.³¹¹⁴ Србија је сарадњом с Есад – пашом Топтанијем покушавала да створи платформу одупирања аустро – угарском и италијанском утицају близу својих граница и умири арбанашко становништво, и створи услове за неометан прилаз Јадранском мору.³¹¹⁵ Есад – паша био је под заштитом италијанских власти у Бриндизију и као штићеник конзулата у Драчу.³¹¹⁶ Познато је да су преко овог албанског политичаре ишле важне комуникационе линије о претећем ставу албанских чета на српско – албанској граници. Бугарске комите су обучавали Албанце за герилску борбу, док је Есад-паша унапред обавестио српску владу да се њихова оружана темељна акција (10.000 Албанаца које су

³¹¹⁰ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, Carlotti a Sonnino, T Gab. R. SP. 609/146, 24 maggio 1915, 609.

³¹¹¹ ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 364, f. Serbia – rapporti politici – Telegrammi in arrivo e in partenza, Telegramma Sonnino, 4 giugno 1915, T. gab. 529/226,

³¹¹² DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Aliotti a Sonnino, 10 giugno 1915, T. Gab. 4183/319, 82.

³¹¹³ Сонино се сложио са мишљењем краља и апеловао да утиче на краља Николу да се заустави у намерама. Краљево мишљење, међутим, променило се крајем јуна, после добијања телеграма из Петрограда да Црна Гора нема намеру да окупира Скадар, осим у случају провокације. Тада је позвао Сонина и ставио му до знања да су понашања конзула де Фачендиса била неразумљива током последњив догађаја, да он не сумња у намере Црне Горе и да се мора учинити све како се конзулово држање, и држање владе, не покаже непријатељским према Црној Гори. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Vittorio Emanuele III a Sonnino, 11 giugno 1915, T. Gab. 754/1, 88; *Ibidem*, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti, Cambiaso e Squitti, T. Gab. 370, 12 giugno 1915, 91; *Ibidem*, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti e Cambiaso, 25 giugno 1915, T. Gab. 430, 162 – 163.

³¹¹⁴ Према тајном уговору са Есад-пашом од 17. септембра 1914, било је предвиђено да се успостави војна сарадња Србије и Албаније, изгради јадранска пруга до Драча, да Србија подржи Есадов избор на трон владара Албаније и војно интервенише на позив да спречи потенцијалну инвазију са треће стране. D. T. Bataković, „Serbian Government and Essad – Pasha Toptani 1914 – 1920...“, 64, 69.

³¹¹⁵ Д. Т. Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање“, *Баштина* бр. 7 (1996) 200 – 201.

³¹¹⁶ D. T. Bataković, „Serbian Government and Essad – Pasha Toptani 1914 – 1920“, 64.

предводили Иса Бољетинац, Бајрам Цур и Касим Лика) припрема у тајности, одбивши да им се придружи.³¹¹⁷

Почетком јуна 1915, Карлоти је тражио од Сазонова да руска дипломатија преко великог надвојводе и Гулкијевича изврши притисак на владу у Нишу да српске трупе напусте Албанију и Елбасан, објашњавајући му да питање „плављења река“ које одлажу контраофанзиву и „српске жалбе“ због става Антанте према Румунији и Бугарској представљају „два питања сасвим одвојена од обавеза које је Србија преузела да изврши“ у вези поштовања Лондонског уговора.³¹¹⁸ Италијани су стратешки заузели Фијер, у намери да се чвршће устале у Драчу и потенцијално зауставе даље српско напредовање.³¹¹⁹ У телеграму од 19. јуна, Карлоти је изнео мишљење да би притисак Антанте на Србију требало да обухвата искључиво гаранцију тачног датума офанзиве српске армије на територију Аустро-Угарске, без садржаја британске ноте (позива на територијалне уступке Бугарској), јер би, у супротном, могло доћи до „озбиљних непријатних изненађења и зловоље“.³¹²⁰ Познато је да је генерал Кадорна у јуну 1915. критиковао неактивност српске офанзиве на Сави и Дунаву и веровао у постојање тајног војног споразума Двојне Монархије и Србије о „смањивању“ притиска аустро – угарских трупа на фронт према Србији, којим би се значајан број аустро – угарских пребацио на италијански фронт.³¹²¹ Та страховања Карлоти је поткрепљивао уверењем да је много лакше навести Србију да се одрекне аспирација у Банату, него у Македонији, „коју је два пута освојила“, јер ће у првом случају пристанком Србије Румунија извесно ући у рат против Двојне Монархије, док је бугарска објава рата Турској у случају добијања српских територија неизвесна и проблематична.³¹²² Титони је подржао Поанкароеву идеју да се одредбе Лондонског предуговора, а касније и самог уговора, саопште Пашићевој влади, како би се умирило комешање јавног мњења у Србији, напомињући притом Сонину да лист *Giornale d'Italia* мора да прекине штампање чланака којима се тражи припајање Ријеке и Сплита Италији, чиме се подгрева анти-италијански став међу Србима; подржао је Поанкароеву идеју да су румунски захтеви у вези припајања Буковине и „српског Баната“ претерани и да је неопходно навођење Румуније у Антанту, уз обазриво укључивање Русије у румунско

³¹¹⁷ D. T. Bataković, „Serbian Government and Essad – Pasha Toptani 1914 – 1920“, *Serbs and the Albanians in the 20th Century*, ed. by A. Mitrović, (Vol. LXI), Beograd 1991, 62.

³¹¹⁸ Ambasciata Londra 1861–1950, b. 364, f. Serbia – rapporti politici – Telegrammi in arrivo e in partenza, Telegramma Sonnino, 9 giugno 1915, Gab. 554/247,

³¹¹⁹ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912 до краја 1915...*, 176.

³¹²⁰ Карлоти је прецизирао да о територијалним уступцима Бугарској коју би учинила Србија треба разговарати касније и да она нису приоритет. Ambasciata Londra 1861–1950, b. 364, f. Serbia – rapporti politici – Telegrammi in arrivo e in partenza, Sonnino Telegramma, 19 giugno 1915. Gab. 407/210.

³¹²¹ Кадорна вест није могао ни да потврди ни да демантује, премда је Саландру 17. јуна обавестио о својим сумњама у овом погледу. *Vedetta d'Italia*, лист из Ријеке, првих дана маја 1920. године, објавила је чланак у којем покушала да докаже да је Србија 1915. године „издала“ своје савезнике тако што је направила тајни уговор са Аустријом, који би обавезао Србију да не нападне Аустрију у тренутку италијанског уласка у рат и овој потоњој оставио слободу да против Италије „превезе снаге које се налазе на српском фронту“. Кадорна наводи: „У чланку се цитира да је Аустрија смањила 250.000 људи на српском фронту на 48.000, преносећи остатак против нас. Немам елемената да потврдим или демантујем вест о тајном споразуму између две државе, иако сам у то време, године 1915, имао осећај да постоји. Оно што је, међутим, извесно је да је вест о веома значајном смањењу аустријских снага на нашу штету које су ратовале са Србима веома истинита, о чему сам информисао писмом од 17. јуна и председника владе о којем говорим. Тачно је такође да Срби, упркос војним конвенцијама, ништа нису урадили да спрече овај транспорт трупа, који је отежавао први период нашег рата“. L. Cadorna, *La guerra sulla fronte italiana...*, 107.

³¹²² ASDMAE, Ambasciata Londra 1861–1950, b. 364, f. Serbia – rapporti politici – Telegrammi in arrivo e in partenza, Telegramma Sonnino, 19 giugno 1915, Gab. n. 408/211,

питање.³¹²³ Титони је имао и лични разлог да се супроставља националистичкој пропаганди и Сонину је истицао оправданост и важност српско-италијанског споразума и дуготрајне пријатељске сарадње. Пашића је сматрао „најмудријим и најумеренијим човеком којег Србија има“ и истицао да је у интересу Италије да му се „олакша задатак да остане на власти“, чему би, осим подршке британске и француске владе, помогао званични коминике Сквитија да изјаве и пропагандна делатност друштва *Pro-Dalmazia* и националистичких кругова не одговарају политици владе, која жели добре односе са Србијом и узима у обзир српске тежње; Титони је сматрао да митинге поменутог Комитета у Италији треба забранити.³¹²⁴ Сличну реакцију имао је Империјали, којем се новинар Сид, приликом боравка у Паризу, пожалио да лист *Giornale d'Italia* напада његове пријатеље Трумбића и Трумбићеве пратиоце, „бесне“ због уступака које би Италија добила у Далмацији; Империјали је сугерисао да би било у интересу Италије да се штампа што мање бави југословенским пропагандистима.³¹²⁵ Ипак, информисан о боравку Трумбића и Бакотића у Паризу и плану да се супроставе аспирацијама Италије у Далмацији, Сонино је телеграфисао Империјалију, Титонију и Карлотију да утичу у разговорима са министрима спољних послова сила Антанте да српска влада предузме кораке да заустави ту врсту пропаганде, који би могли да негативно утичу на италијанско-српску војну сарадњу.³¹²⁶

Узрок неспоразума могуће је тражити у неспособности италијанске дипломатије да прихвати и растумачи оне одредбе ратних циљева Србије прокламованих у Нишкој декларацији (децембар 1914) који су се односили на Словенце, Трст, Венецију Ђулију, и Далмацију и да јасније води отворенију и мање анти – славистичку политику, која је била одраз друштвених напетости и потврде да угрожена антиђолијевска, конзервативна либерална елита потврди своју доминацију у унутрашњој политици.³¹²⁷ У јулу 1915. године, Сквити је писао да повољно дејство војне акције Италије „не изазива у Србији оно једнодушно осећање задовољства које би се очекивало“; ослоњен на стереотипизацију одређених менталитетских слабости балканских народа, написаће да су Срби, „због јединственог слепила велике већине овог незрелог народа за сложене концепте међународне политике и практичан осећај мере и сврсисходности“ утврдили да италијанско оружје представља опасност за српство и проруски став српског народа.³¹²⁸ Сквити је додао да Срби „све ове крајеве већ виде ослобођеним од аустријске доминације уз помоћ Русије“ и да се „њихов сан завршава са напредовањем Италије“, због чега је „незадовољство евидентно“, а последица таква да италијанска дипломатија буде свесна „да нам српска војска вероватно и неће кренути у помоћ“.³¹²⁹

Сонино је протествовао против отварања Мештровићеве „про-југословенске“ изложбе уметничких слика у Викторија Алберт музеју у Лондону крајем јуна 1915. Он

³¹²³ Титони је, у телеграму од 5. маја, потврдио да му је Поенкаре сугерисао да Италија сама мора да одлучи када Србија може да буде упозната са Лондонским споразумом, за део који се тиче Далмације, и да би било пожељно да се то догоди што пре, како би прецизно познавање услова споразума, бити довољни да се Србија „умири“. DDI, Quinta Serie, vol. III, Tittoni a Sonnino, 3 maggio 1915, T. Gab. R. Sp. 359/129, 437-439; Tittoni a Sonnino, 4 maggio 1915, T. Gab. R. Sp. 373/132, 446-447.

³¹²⁴ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, Tittoni a Sonnino, T. Gab. R. SP. 404/133, 7 maggio 1915, , 482.

³¹²⁵ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, Imperiali a Sonnino, T. Gab. R. SP. 413/165, 9 maggio 1915, 495-496.

³¹²⁶ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carloti, T. Gab. 307, 3 maggio 1915, 434.

³¹²⁷ L. Monzali, „Una difficile scelta. Il Patto di Londra e la politica estera italiana 1914-1915“, „Acta Histræ, 2017, n. 4, 919-938

³¹²⁸ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV Squitti a Sonnino, T. Gab 947/52, 12 luglio 1915, 244.

³¹²⁹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV Squitti a Sonnino, T. Gab 947/52, 12 luglio 1915, 244.

је амбасадору сугерисао да је то „изложба која има за циљ да покаже како Далмација није италијанска“ и да је „неприкладно“ да се подупиру јавне манифестације против Италије, чија је „тежина“ утолико већа што се најављује да ће конференцијом изложбе председавати подсекретар државног секретара лорд Сесил.³¹³⁰ Неколико дана касније, Империјали је саопштио да у свом инаугурационом говору лорд Сесил није помињао Далмацију и Италију („није правио ни алузије“), али да је био приморан да реагује код Николсона и да му пренесе да ће се Југословенски одбор „послужити лажним тумачењем“ присуства британског дипломате. Као додатак, Империјали је приложио одговор лорд Круа Југословенском одбору, који је био „ни мање ни више хладан туш“ - довољан да „умири узнемирене британске аустрофилске, југословенске присталице“ који „скоро сви припадају Балканском комитету“, тј. оној групи „доктринарних британских радикала“ који све своје активности посвећују „регулисању питања из целог света, мешањем у послове који их се уопште не тичу“.³¹³¹

Одбијајући да поверује „уобичајеним уверавањима из Србије“, „непоузданим државама“ и суочен са „непријатним изненађењима на Балкану, простору политике свршених чинова“, Империјали је предложио Сонину да се у виду декларације Антанте, чији би потписник и иницијатор била Италија, Београду хитно предочи италијански споразум са силама Антанте и дозвољен обим територијалних аквизација у овим областима, како би се постигло да Срби те одредбе у будућности стриктно поштују.³¹³² Како би разуверио гласине против Италије у српској јавности и шпијунску активност Централних сила, Сонино је посебним телеграмом Сквитију 28. маја издао упутства да српској влади пренесе демантије „лажних и тенденциозних вести“ које у Србији шире „непријатељи“ Италије, као и вести о доброј моралној чврстости, ентузијазму и припремљености италијанске војске, уз подсећање на значај дипломатске акције коју је Италија водила у корист Србије у јулу и октобру 1913, и у лето 1914. године, чији је циљ било очување политичке и економске независности Србије, која је представљала капитални интерес италијанске политике, савезништва на Јадрану и „братског односа две савезничке војске“.³¹³³

Сонино се противио да се одредбе споразума које се тичу Дубровника и Сплита саопштавају у формалном комуникеу Србији, правдајући да Срби „добро знају суштину онога што је договорено у Лондону“, и да би, у том случају, такво саопштење узели као изговор да „условљавају свако своје напредовање против Аустрије“ инсистирањем на томе да им се обећају Ријека и Хрватска. Осим тога, јавно проглашавање Лондонског уговора изазвало би узбуну у Италији, „изазивањем гнева међу заговорницима италијанске Далмације“, што је министар сматрао апсолутно непотребним. Додатни анимозитет појачан је утиском да Србија „није кренула против Аустрије“, што је Сонино приписивао српском незадовољству због захтева о компензацијама Бугарској у Македонији, попуштањем Русије у румунско-српском спору око Баната, аустро-угарској политици „свршеног чина“ у Албанији и „страху“ да се не види како њихову (српску) војску „чим пређу Саву, нападају велика аустријска и немачка војска које се враћају из Галиције“.³¹³⁴

³¹³⁰ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, 4 luglio 1915, T. Gab. 2427, 200; A. Растовић, *Британски интелектуалци о српском и југословенском питању (пример Роберта Ситона Вотсона)*, Београд 2023, 472–473.

³¹³¹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Imperiali a Sonnino, 5 luglio 1915, T. Gab. 4936/1214, 209 – 210.

³¹³² DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Imperiali a Sonnino, 7 giugno 1915, T. Gab. R. SP. 681/223, 63.

³¹³³ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Squitti, 28 maggio 1915, T. 1642, 15-16.

³¹³⁴ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti, 28 giugno 1915, T. Gab. R. Sp. 631, 176-177.

О значају филосрпске и пројужнословенске пропаганде у Италији током Првог светског рата сведочи деловање уметника, нарочито сликара. Вишеструковано награђивани српски сликар из Далмације Пашко Вучетић (1871-1925), аутор споменика Карађорђу на Калемегдану, уметничким изложбама које је приређивао у Италији током 1915. и 1916. и сусретима са личностима из културног и политичког живота Италије доприносио је пропаганди за ратне аспирације окупиране Србије. Као избеглица, крајем јануара 1916, Вучетић се, осим у Риму, обрео и у Барију³¹³⁵, пар дана касније и у Фођи, где је представио свој стваралачки опус. У Барију га је упознао публициста Федерико Ђентиле, који га је пратио до Фође, где је Вучетић у просторијама Института за технику и лепе уметности „Никола Паризи“, заједно са професором Валентинијем и проф. Натолијем отворио изложбу својих слика, одржао полазницима института поздравне беседе о Италији, италијанско-српском савезништву и својој уметности, наишавши на безрезервну подршку својих саговорника за праведне циљеве Србије у рату.³¹³⁶ Пре повратка у Рим, Вучетић је упознао сенатора Перонеа и префекта области Форгиуела. Саверио ла Сорса (1877 – 1970), фолклорист и етнолог из Молфете у Пуљи подржавао је економско отварање Србије и Црне Горе према Италији, балканских земаља и припадао групи италијанских интелектуалаца, окупљених око историчара Винченца Роба и новинара Леонарда Ацарите, и научника Ђулија Петронија, који је 1912. Утврдио да се „будућност саобраћаја у Барију мора одвијати према Балкану“.

Констатујући да је „довољно приметити да се приближавање руске офанзиве италијанској против Аустро – Угарске удаљило од италијанске за више од годину дана, услед материјалних немогућности, све до 1916“, Саландра се осврће на питање офанзиве српске војске на северозапад, споменуте у војном споразуму Италије и Русије из маја 1915, која је „остала мртво слово на папиру“.³¹³⁷

Мисија Леонарда Карпија (1915)

У Србији је у првим месецима 1915. боравио железнички и саобраћајни инжењер и конструктор Леонардо Карпи. Он је ступио у специјалну мисију прикупљања информација од општег значаја за службу италијанског министарства

³¹³⁵ Више различитих извора потврђује да су популарност и углед Пашка Вучетића у сликарским, уметничким круговима у Барију, али и међу становницима тог града били на високом нивоу. Новинар Ђоакино Поли Вучетића је назвао „генијем“. G. Poli, „Pasco Vucetic. Il pittore serbo, genio e sventura“, *L'Idea. Periodico settimanale-artistico-letterario*, Anno III, N. 4, 23 gennaio 1916.

³¹³⁶ „Le feste d'arte all'Istituto N. Parisi“, *Ars et Labor*, Anno I, N. 2, (15 febbraio 1916), Foggia: Tipografia Arturo de Nido, 1916, 16.

³¹³⁷ „Русе за то је немогуће кривити, надјачаним јачом војском, нису били вољни за то. Такође је немогуће кривити и Србе. Њихова војска неко време се опорављала, а нису се покренули. Као разлог су навели раст водотока Саве и Дунава услед обилних киша, и ужасно стање путева: оне разлоге које је наш Генералштаб сматрао техничким изговорима. Урадили су, међутим, нешто горе: са значајним снагама напредовали су у Албанији како би се суочили са препадима разбојничких банди убачених од Аустрије и Турске. Окупирали су Елбасан и Тирану, претећи Драчу, подижући Црногорцима амбиције за Скадар и Грцима за Берат. Били смо приморани на интензивну дипломатску реакцију у Лондону, Паризу, Петрограду, и одлучне изјаве српском посланику у Риму. Сонино му је рекао да се поступак Србије може протумачити као слабо пријатељски према Италији. 'Да је Србија била у савезу са Аустријом, опет не би поступила другачије од онога што је учинила. Чим је приметила да смо заузети борбом са Аустријанцима, уместо да оснажи борбена дејства са те стране, она нам је створила нову срамоту и непријатности окупирајући целу Албанију.' Упозорења савезничких сила и наше претње су их зауставиле, али их то није навело да се покрену против Аустрије. Она се осетила сигурном да на италијански фронт пребаци оне трупе које су биле на српској страни као стража. A. Salandra, *L'intervento [1915]*..., 324 – 326.

спољних послова, којем је слао извештаје о српско – албанским односима, положају неутралности балканских земаља, као и вести о стању у српској војсци, привреди, али и околностима ширења југословенске идеје и ратним циљевима Србије.³¹³⁸ Карпи је први италијански инжењер јеврејског порекла који је учествовао у отварању и надгледању изградње прве српске железничке мреже 1884, због чега је одликован Таковским орденом.³¹³⁹ Прву скраћенију верзију извештаја о политичким, привредним и демографским приликама у Србији, и последицама ратних прилика саставио је у фебруару 1915, а допуњенији извештај у априлу 1915, који је послао министру Сонину. Карпи је тврдио да „за Србе не постоји албанско питање“. Према његовим увидима, ни у Србији, ни на Балкану, не верује се у могућност једне независне и аутономне Албаније, већ се верује да Албанијом треба да се управља од стране једне европске државе „која би јој отворила путеве“, та држава може једино бити Италија. Према мишљењу Карпија, Срби немају тежње за освајањем или доминацијом у Албанији, и исказали су задовољство због италијанске окупације Валоне. Њихови нескривени циљеви су, поред Босне, и Котор, Дубровник, Сплит, до „граница с претежно хрватским делом Далмације“. Евентуална окупација Драча и Скадра од стране Италије стога не би изазвала никакво противљење или незадовољство у Србији у овом тренутку. Међутим, после успеха против Аустријанаца и последичног опоравка Београда, Срби су (било за просту одбрамбену меру од албанских насртаја, како тврде, или у неку другу сврху) издвојили брда око Охридског језера – за које тврде да припадају Србију, где су разместили 5000 људи, за стратешку одбрану. Карпи се залагао за италијанско – српски војни споразум у северној Албанији. Писао је да тамо где италијанска влада сматра да треба да војно обезбеди Драч, а можда и веће упориште у Албанији, „ово представља прави тренутак да не наиђемо на било какве препреке или незадовољство на српској страни“.³¹⁴⁰

Србија је недавно представљала привид мира у време рата, али крије грозничаву припрему за нове нападе. Нови регрути, и резервисти старији од 50 година, који су претходно упућени на фронт са 8 дана обуке, сада се обучавају и обучавају и попунили су празнине претходних великих губитака. Наоружани су и обучени, углавном, пушкама и капутима узетим од аустријских заробљеника. Са овим контингентом Србија очекује да ће имати 300.000 људи на ратној нози. ОПЛтре 100.000 рачуна од намета декретом међу Албанцима и Турцима који су примили нове територије упркос Лондонском уговору који их је изузео на три године. Али ови ће, да кажем да су сами, одбити да се боре, запаливши се. У Србији после рата остаје све да се уради, па је стога од непроцењиве вредности економски продор којим ће Италија моћи да послује у области комерцијалних и индустријских предузећа и радне снаге.

Карпи је прикупљао поверљиве информације о стању српске ратне привреде. Заложио се за стварање пловидбеног предузећа Охридског језера, које би, без обзира на свој стратешки значај – обезбедило транспорт рибе, индустријски профит, постављање електране у Призрену, где би импозантан бистрички хидраулички систем служио индустрију у повоју широм Косовског округа. Сугерисао је да постоји рафинерије

³¹³⁸ У својству корисподента и новинара из Србије, али и по повратку у Рим, одржавао је преписку са Гастаном Манцонијем, главним начелником (Direttore Generale) секретаријата Министарства спољних послова у ASDMAE, Archivio Politico ordinario e di Gabinetto 1915 – 1918, Albania, b. 5, fasc. 131, N. 19/329, Ing. Carpi, relazione sulla Serbia – Informazioni, „Sommaro di alcuni fra i dati di fatto raccolti nella missione del sottoscritto in Serbia“, Carpi a Manzoni, 5 febbraio 1915, s. n.

³¹³⁹ „Notizie diverse“, *Il Vessilo Israelito*, Anno XXXII (1884), Casale 1884, 383 – 384.

³¹⁴⁰ ASDMAE, Archivio Politico ordinario e di Gabinetto 1915 – 1918, Albania, b. 5, fasc. 131, Ing. Carpi, relazione sulla Serbia – Informazioni, „Sommaro di alcuni fra i dati di fatto raccolti nella missione del sottoscritto in Serbia“, Carpi a Manzoni, 5 febbraio 1915, s. n.

шећера у Монастиру, на чијој територији постоји огромна производња шећерне репе, која се сада извози у Солун, а која би, измештена у Битољ, дала превагу италијанску трговину у Србији и Грчкој. Критиковао је што италијанских предионица на новим српским територијама (Македонија) готово и нема, где је производња чахура знатна, које се сада продају на грчком тржишту, или извозе, због недостатка домаће прерађивачке индустрије.³¹⁴¹ Указујући на значај железничке трасе од Охрида до Гостивара (у оквиру планиране трасе од Охрида до Драча, преко Битоља и Струге), Карпи је Манцонију пренео да би за Италију било од највеће важности да „мотри на концесије које су издате за ову трасу“. Полазна идеја била је да ће после рата, Италија моћи да преузме примарни економски монопол, како би допринела својим интересима, тим пре што ће, због предстојећег завршетка Грчке деонице трасе Солун – Лариса, Пиреј одузети Италији део саобраћаја ка Солуна.³¹⁴²

Изазови у Црној Гори (1914 – 1915)

Од пролећа 1914, Камбиасо је готово свим пограничним војним инцидентима између Црне Горе и Аустро–Угарске приписивао ефекат јачања „српске странке“ у црногорској скупштини и убрзавање неминовног уједињења Србије и Црне Горе. Упркос наводима о уједињењу, Сан–Ђулијано је остао изразито уздржан, позивајући све стране да одустану од компликација, које ће имати последице по читаву Европу.³¹⁴³ Поводом краткотрајне размене оружане ватре између црногорског батаљона и аустријске пограничне команде у селу Метаљка, на висоравни Сјенокос, у Пљеваљском округу, 7. марта 1914, и потоњег спора две стране око права над овом територијом, Камбиасо је од председника владе добио опсежне информације о аустријском покушају провокације. Министру у Рим пренео је да је, чак и ако се инцидент на било који начин разреши и „данашња ситуација умири“, „сасвим извесно да ће национално осећање у Црној Гори бити дубоко повређено, а акција све коректнијих и срдачнијих односа са суседном Монархијом, која се уобличавала, нужно зауставити“.³¹⁴⁴ Италијански посланик, заједно са немачким колегом, примио је молбу

³¹⁴¹ *Ibidem*.

³¹⁴² ASDMAE, Archivio Politico ordinario e di Gabinetto 1915 – 1918, Albania, b. 5, fasc. 131, Ing. Carpi, relazione sulla Serbia – Informazioni, „Sommario di alcuni fra i dati di fatto raccolti nella missione del sottoscritto in Serbia“, Carpi a Manzoni, 5 febbraio 1915, s. n.

³¹⁴³ Камбиасо је, пратећи заседање парламента крајем фебруара и почетком марта 1914, посланика Секулу Дрљевића назвао „једним од најјачих опозиционих елемената у Скупштини“, који према влади делује „најнасилнијим нападима“, и од којег она „страхује“. Споменуо је у телеграму Сан–Ђулијану од 3. марта да је у својој интерпелацији Дрљевић изричито тражио од Круне да се успостави царинска, дипломатска и војна унија са Србијом, али да је предлог одбијен, „не без уношења у предметну адресу могућности чврсте везе са Србијом кроз конвенцију, чије ће закључење уследити што пре.“ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro – rapporti politici, f. Trattazione generale 1913 – 1914, p. 109, Cambiaso a San Giuliano, 3 marzo 1914, N. 169/42; *Ibidem*, Telegramma in partenza, San Giuliano a R. Ambasciate a Vienna, Berlino, Cettigne, 11 marzo 1914, N. 1333.

³¹⁴⁴ Евгеније Поповић, конзул Црне Горе у Риму, лично се заложио, кроз неколико обраћања министру, да се вести о инциденту и о позадини освајања превоја Сјенокос у балканском рату 1912 – 1913 од стране одреда српске војске и њеном препуштању Црној Гори пренесу Консулти. ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, Montenegro – rapporti politici, f. Trattazione generale 1913 – 1914, p. 109, Cambiaso a San Giuliano, 12 marzo 1914, N. 208/54; *Ibidem*, Popovich à San Giuliano, 11 mars 1914 (12 mars 1914, N. 019022).

да се њихове владе укључе у захтев Црне Горе да се испитају околности инцидента, али је оно окончано због аустријског одустајања од наставка иницирања тензија.³¹⁴⁵

Недељу и по дана након атентата, посланик Патерно писао је са Цетиња Сан – Ђулијану да је аустро – угарско посланство заузело плански и привидно „помирљивији и ублаженији“ став према династији Петровић, због „примарног“ задатка заустављања покрета за уједињење са Србијом. Патерно је сматрао да је атентат „природно изазвао“ симпатије народа према Словенима, иако су припадници династије „изразили превише саучешћа да би се сматрали искреним.“³¹⁴⁶

Камбиасо је писао да се избијањем рата пред црногорском династијом и краљем Николом поставило двојако питање: ускоинтересно очување династије или служење општенародним циљевима једне заједничке истоветне колективне националне српске идеје и покрета. Камбиасо је десетомесечно вођење рата описао као „неопрезне окршаје“. Руско повлачење из Галиције отворило је тренутак за „психолошки тренутак“ да аустријски планови о споразуму са Црном Гором „изникну“ у први план преко аустрофилски настројене принцезе Ксеније, која се користи Пламенцем. Камбиасо је веровао да при сусрету принца Петра и мајора Хубке, аустријског војног аташеа, није било речи о прекиду бомбардовања отворених градова, већ и о другим плановима: питању окупације Скадра од стране Црне Горе, гаранције за независност Црне Горе и очување династије и компензације Аустро – Угарској. Услов је био да престо наследи најмлађи син Петар, „близак аустријским круговима“ и да се из редоследа наслеђивања престола искључе принчеви Данило и Мирко; заузврат би се можда обавезала да се одрекне неких делова у Санцаку и позиција око Котора.³¹⁴⁷

Сан – Ђулијано је покушавао да наведе краља Николу да остане неутралан и да се држи подаље од сукоба. Настојао је да испита да ли би посебна особа од поверења министарства морнарице преко италијанског посланства на Цетињу могла да дође у Црну Гору и буде на Ловћену, како би прикупљала непосредно све обавештајне податке.³¹⁴⁸

Консулта је била свесна тешког економског стања у Црној Гори, недостатака у исхрани војника и становништва. Краљ Виторио Емануеле III био је забринут због несташица изазваних ратним дешавањима. Саландра је у разговору с њим предложио да се упути захтев Французима и Британцима да испрате у луку Бар товар жита за Црну Гору, који би у међувремену чекао на Малти повољан тренутак за испловљавање.³¹⁴⁹

Познати новинар Франко Кабури оптуживао је барона Леополда фон Хлумецког, „италијанофоба“, и његове претпостављене, као једног од главних инспиратора и креатора, унутар аустријске администрације, тезе о италијанско – српском војно – поморском савезништву, које има за циљ да прода топове Црној Гори и усмери их на бомбардовање Котора са Ловћена.³¹⁵⁰

³¹⁴⁵ ASDMAE, b. 483, Montenegro – rapporti politici, fasc. Trattazione generale 1913–1914, p. 109, Telegramma in arrivo, Cambiaso (R. Legazione Cettigne) a Ministero degli Affari Esteri, 12 marzo 1914, N. 2049.

³¹⁴⁶ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 199, Serbia – rapporti politici, Paternò a San Giuliano, 9 luglio 1914, N. 512/163.

³¹⁴⁷ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора...*, 125 – 135.

³¹⁴⁸ Министарство морнарице додатно се интересовало који су војни бродови учествовали у бомбардовању Котора, као и то који аустријски бродови су учествовали у нападима око Котора. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto, b. 157, Montenegro, fasc. Trattazione generale, p. 109, San Giuliano a Legazione Cettigne, 10 settembre 1914, N. 5218.

³¹⁴⁹ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 176 – 177.

³¹⁵⁰ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 75 – 76.

Забринутост италијанског конзула Алијотија око планова Црне Горе за Скадар била је приметна.³¹⁵¹ Италија је неколико месеци у 1914. након отпочињања дејстава питање неутралности везала за долазак броја аустро – француске флоте у Јадранском мору и беспоговорну гаранцију да ће аустријска флота бити на удару савезничких поморских снага.³¹⁵² У неколико упечатљивих телеграма које је Сан Ђулијано слао посланицима у Европи, најчешће Болатију и Аварни, истиче се да је „италијанско јавно мњење снажно опредељено за неутралност“, да су „Италијани су увређени начином на који је почео рат“; Италијани „гаје симпатије према Србији и желе да Аустрија буде потучена, али до одређене тачке разумеју да је интерес Италије да се одржи довољно јака Аустрија, уз одређене симпатије према Немачкој, чије се понашање у кризи не одобрава“.³¹⁵³ Црногорски конзул у Скадру, Алекса Мартиновић, разговарао је 15. августа са пуковником Алесандром Виљанијем, командантом италијанских снага у Албанији, и замерио због искрцавања аустријског оружја у Медови који се достављао Албанцима.³¹⁵⁴ Посланик Црне Горе изразио је протест пуковнику Ваљанију због пристајања у луку Сан Ђовани ди Медуа аустроугарског брода са муницијом, што је Црна Гора сматрала потенцијалном претњом.³¹⁵⁵ Црногорска влада молила је Сан – Ђулијана да Италија помогне у дипломатском притиску на Беч да се из Црне Горе протера барон Нопча, кога су власти сумњичиле за албанску пропаганду и подстрекивање на побуну пограничних албанских племена против краља Николе; захтев је Сан – Ђулијано прихватио под образложењем да се Црној Гори не сме пружити повод за интервенцију против Албаније.³¹⁵⁶ Сан – Ђулијано је 1. септембра 1914. упутио телеграм конзулима Алијотију и де Фачендису, у којем је тражио да се разјасне наводи према којима Црна Гора шаље оружје албанским побуњеницима. Алијоти је установио да је реч о Албанцима у Улцињу који су тајно кријумчарили оружје побуњеницима, што је „црногорска влада толерисала“ и што је сматрао „убичајеним поступком који представља одговор аустријском наоружавању Гега Малисора“; Де Фачендис је одговорио да је „познато је да су устанички покрет проти несумњиво подржале Србија и Црна Гора“ како би помогле „елементима нереда и дезинтеграције“ и спречиле консолидацију Вилхелма од Вида да дефинитивно сузбије њихове тежње за Албанијом.³¹⁵⁷

Забринутост италијанског конзула Алијотија око планова Црне Горе за Скадар био је приметан.³¹⁵⁸ Италија је неколико месеци у 1914. након отпочињања дејстава питање неутралности везала за долазак приметног броја аустро-француске флоте у

³¹⁵¹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Aliotti a Sangiuliano, T. per posta 7902/802, 143-144.

³¹⁵² О томе, на пример, врло јасно сведочи упутство које је Сан Ђулијано предочио Империјалију. DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Sangiuliano a Imperiali, T. gab. ss. 977/228.

³¹⁵³ Sangiuliano a Bollati e Avarna, T. 4854, Quinta serie, I, 231.

³¹⁵⁴ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 54.

³¹⁵⁵ *Ibidem*, 146.

³¹⁵⁶ ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna 1863 – 1938, b. 240, f. Questioni relative all'Albania 1915 (con soc ani preveduti), f. (a) 1913 – 1915, Ministero degli Affari Esteri a Avarna, 30 ottobre 1914, N. 59943/881.

³¹⁵⁷ Вилхелм од Вида напустио је Албанију 3. септембра 1914. Де Фачендис је оптужио црногорског конзула у Скадру „да је спреман да помогне сваком мутном случају у Албанији“. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Aliotti a San Giuliano, 3 settembre 1914, T. 8856, 316; De Facendis a San Giuliano, 5 settembre 1914, T. 8788/343, 316, 335.

³¹⁵⁸ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Aliotti a Sangiuliano, 14 agosto 1914, T. per posta 7902/802, 143-144.

Јадранско море и беспоговорну гаранцију да ће аустријска флота бити на удару савезничких поморских снага.³¹⁵⁹

Боасо је сматрао да неспремност да се приклони овим предлозима би се можда могла утврдити чињеницом да се бугарска влада плаши да би прихватањем (таквог предлог аспоразума од стране Србије) угрозила витални приступ мору западне Бугарске, или чињеница да би Бугарска можда желела јасно дефинисану компензацију за свој однос према Србији. У истом телеграму, Боасо је подсетио да је у претходном телеграму писао о настојању Русије да паралише сваку акцију против Србије.³¹⁶⁰ Титонијев страх да би коначна победа Немачке и Аустро-Угарске потпуно изменила политички статус Србије и Црне Горе водио га је закључку да би се Италија „тешко могла супротставити уговорима које би Аустрија диктирала Србији и Црној Гори, који би укључила и предају Ловћена“ и немогућности да сагледа „како бисмо поражене Србију и Црну Гору могли да спречимо да територијалним уступцима исплати победника.“³¹⁶¹ С друге стране, Титони је веровао да Русија подупире територијалне аспирације Србије и Црне Горе према албанској обали, констатујући да Италија не може да се супроставља Русији и њеном концепту задовољавања ове две државе, осим што је истакао да би се у случају победе Антанте тај програм остварио само под условом да се Италија недвосмислено заложи припајање Валоне, острва Сасено и Додеканеза.³¹⁶²

Уочи рата, у Скадар је, преко Котора, крајем јула 1914. дошао новинар – дописник римског листа *Messaggero* Арналдо Ђанини (1885–1952). У граду је ступио у контакт са црногорским конзулом у граду Мартиновићем и грчким послаником на Цетињу Константиновићем, преносећи вести о италијанофобији која влада међу аустро–угарским агентима и хаотичном стању на периферији вароши, чијој безбедности прете албански побуњеници.³¹⁶³

³¹⁵⁹ О томе, на пример, врло јасно сведочи упутство које је министар предочио Империјалију. DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, vol. I, Sangiuliano a Imperiali, T. gab. ss. 977, 228.

³¹⁶⁰ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Boasso a Sangiuliano, 15 agosto 1914, T. Gab. 1084/38, 147-148.

³¹⁶¹ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Tittoni a Sangiuliano, 15 settembre 1914, T.gab.p.conf. 1361/88/23, 402.

³¹⁶² Титони је у телеграму министру написао: *Али, било да поражена Аустрија склопи мир сама, или да склопи мир са самом Немачком, нема сумње да ће најмања жртва коју ће морати да поднесе бити да уступи Галицију, пошто цар не може а да јавно не да реч да ће поново успоставити Пољску, и мораће да направи територијалне уступке Црној Гори и Србији. Треба очекивати да ће Црна Гора тражити Скадар, Спич и Херцеговину, а Србија Босну и појас Албаније до Драча. Могућност да Црна Гора и Србија у целини или делимично остваре оно што желе зависе искључиво од подршке коју ће њихови захтеви наћи у Петрограду. Стога би ми се чинило веома интересантним да Ваша Екселенција, преко амбасадора у Петрограду, покрене посебне истраге у вези с тим. Што се тиче Француске и Енглеске, они немају шта да питају Аустрију. Они ће се ограничити на изјашњавање о солидарности са Русијом у захтевима које она поставља и себи и Србији и Црној Гори. Осим што то најбоље може да утврди краљевски амбасадор у Петрограду, чини ми се вероватним да ће Русија сама за себе поставити српско питање, али под условом да Србија учини територијалне уступке Бугарској у ији коју би Русија желела да врати у балкански савез. Сада ми се чини да на исти начин као у случају победе Немачке и Аустрије морамо стриктно да се придржавамо тезе о интернационализацији и неутрализацији Албаније, док у случају пораза Немачке и Аустрије не можемо да се супротставимо Русији која жели да Скадар да Црној Гори, Драч Србији и Епир Грчкој, те стога ми морамо бити спремни да затражимо, као разматрање за нашу сагласност, Валону у односу на Скадар и Драч, и Додеканез у односу на Епир. Ми већ држимо Додеканез и биће добро да га задржимо до европског мира, а када је реч о Валони можда не би било неприкладно да почнемо да се залажемо која би у правом тренутку могла да буде основа наших даљих захтева. Његова Екселенција је већ имао дошла на ову идеју и размишљао је о окупацији острва Сасено. Ibidem, Tittoni a Sangiuliano, T. gab.p.conf. 1361/88/23, 402-404.*

³¹⁶³ Ђанини је пренео да је англо – француска флота потопила разарач *Занте* у водама Бара. Конзул Црне Горе тражио је од Ђанинија фотографски апарат, који би послужио за прављење фотографија аустро –

Камбиазо је био мишљења да је Аустро-Угарска дала обећање краљу Николи да би Црна Гора дипломатски могла добити Скадар као надокнаду за њену неутралност, али је из разговора са министром спољних послова Црне Горе, закључио да се може искључити да ће Црна Гора предузети било какву акцију против Скадра у присуству италијанских трупа, с обзиром на албанске претње које постоје и могућност да француско-италијански контингент напусте тај град.³¹⁶⁴ Нестабилна ситуација на североистоку Албаније и у Скадру приморала је конзула де Фачендиса да затражи од своје владе да задржи санитарно особље и болницу, јер би њихов одлазак наштетио италијанским интересима у граду, као и да се задржи радиотелеграфске везе, како Скадар, Цетиње и Бар не би остали изоловани. Већ 21. августа Камбиазо је поручио да се није могло искључити да је у прошлости краљ Никола желео да добије дуго прижељкивани посед у виду Скадра у контексту присвајања за које је веровао или се надао да неће наићи на чврст отпор Италије.³¹⁶⁵ Камбиазо није веровао да ће Црна Гора наставити са преговорима са Есад – пашом Топтанијем и добио је уверења о лојалним намерама Црне Горе по питању Скадра.³¹⁶⁶ Гласине о могућој италијанској окупацији Албаније крајем септембра и почетком октобра 1914. изазвала је позитивне реакције у Црној Гори, будући да би то изменило принцип интегритета потврђен кроз различите споразуме Беча и Рима о неутралности ове територије, али оне су биле неосноване: из преписке де Фачендиса и подсекретара Борсарелија видљиво је да је италијански конзул у Скадру сматрао да би распарчавање Албаније као могући резултат црногорске акције „непоправљиво нашкодило италијанским интересима“, јер је, како је навео, „српско-црногорско проширење на тим територијама било у супротности са истим словенским интересима који би се „прелили“ (*sovrapposti*) на добро дефинисану националност, која је имала право на своју државу“. Независна Албанија, закључио је, доказала би тиме да је није уништила иста она сила која ју је створила: италијанско-аустријски антагонизам.³¹⁶⁷ Занимљиво је и да је Одељење за информисање италијанске морнарице (*Reparto Informazioni della Marina italiana*) саопштило Колонијалној канцеларији Војске да је у Црној Гори веома живо незадовољство Француском, којој се замерала претерана лакомисленост по питању Котора и француских топова које је Црна Гора држала на тој планини, који су се показали потпуно неуспешни у одбрани против марке 305 аустроугарских топова.³¹⁶⁸ Састављач ових извештаја сматрао је да су Вукотићева и Мартиновићева кампања биле лоше организоване, у великој оскудици опреме и новог наоружања, иако њима као војним командантима није недостајало храбрости и патриотизма. С друге стране, он је уочио да је један од узрока црногорског неуспеха у Босни и ослобађању Котора и заоштравање већ постојеће напетости између Срба и самих Црногораца.³¹⁶⁹

угарских заробљеника на Цетињу. Giannini, „La situazione a Scutari“, 30 agosto – 31 agosto 1914, *Il Messaggero*, N. 238, 2.

³¹⁶⁴ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Cambiaso a Sangiuliano, 19 agosto 1914, T. 8042, 181-182.

³¹⁶⁵ „Али од садашњег тренутка у којем се аустријски пораз овде узима здраво за готово, а хипотетичке предности и проширења су већ одбачени, није могуће замислити да краљ Никола и његова влада размишљају да дају нешто у замену за Скадар који ће у подели плена морати да послужи као компензација Црној Гори за њен допринос у рату“. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Cambiaso al Sangiuliano, 21 agosto 1914, T. Gab. 1164, 205.

³¹⁶⁶ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Cambiaso a Sangiuliano, 23 agosto 1914, T. 8247/36, 222-223.

³¹⁶⁷ A. Biagini, „I rapporti tra l'Italia e il Montenegro durante la Prima guerra mondiale (1914-1918)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, 1981, 450.

³¹⁶⁸ *Ibidem* 451 – 452.

³¹⁶⁹ *Ibidem*, 452.

Италијанска влада опомињала је црногорску владу и слала јој упозорења да понашање црногорског конзула у Скадру буде умерено и одговарајуће, да се он не меша у албанске унутрашње ствари, да својим деловањем не утиче на муслиманско становништво града, како се не би изазивали непотребни инциденти чији исход не би могао да се предвиди. Оваква реакције италијанске владе произишла је, на пример, из телеграма конзула де Фачендиса који је 19. септембра јавио да се догодио инцидент на Скадарском језеру када су четири Црногорке унајмиле чамац да се врате у Скадар, али су биле малтретиране и вређане од стране албанских лађара, што је изазвало реакцију црногорског конзула, који је издао наредбу да се лађари ухапсе ван града, пошаљу у Црну Гору, без консултације са било којим другим конзулом, што је Фачендис окарактерисао да је „за осуду и иритирајуће понашање.“³¹⁷⁰ Наговештаје да би краљ Никола пристао на сепаратни споразум са Аустро-Угарском у погледу препуштања Ловћена Сквити је у начелу одбацивао, али није изоставио да укаже на две хипотетичке последице једне такве одлуке. Према првој, „ненормалној“ варијанти која „одступи од правила“, црногорски владар пристао би на уступање Ловћена под условом да одустане од даље борбе са Монархијом и потврди зајемченоправо на Скадар, док би према другој желео да „погура“ Италију да заузме став против Аустро-Угарске. Сквити је додао да краљ Никола веома добро зна да питање Ловћена у себе укључује, осим проблема Црне Горе, и питање славизма уопште, „србизма“ и проблема Италије.³¹⁷¹ Сквити је разобличио Браћануове наводе како је српска војска деморалисана и уништена после Колубарске битке и ослобођења Београда. Влади у Риму писао је да је српска војска данас јача и бројнија, боље наоружана и припремљена него што је била на почетку рата, богато снабдевена и са веома високим моралом, поверење у сопствену вредност доказано у многим победама над Бугарима, Турцима, Албанцима и Аустријанцима, те да је румунско „захлађење према Србији“ последица „бугарских интрига.“³¹⁷²

Црногорске аспирације према Скадру конзул де Фачендис описивао је опасним по италијанске интересе у Албанији. Сматрао је да су оне увод у распламсавање новог верског крвопролића. Он је писао у септембру 1914. да га „не би изненадило да се Есад –паша Топтани спрема да по други пут прода Скадар Црној Гори, не би ли придобио опозицију Италије према Енглеској“, додајући да су црногорски изговори за прикључење града „бахати“; Албанци нису незаслужни што имају више од других суседа, своју државу, премда је њихов „низак морални ниво резултат корупције коју су спровели страни утицаји“, на првом месту италијанско – аустријски антагонизам.³¹⁷³ Дописник листа *Corriere delle Puglie* Франческо Молика писао је из Сан Ђовани ди Медуе да је живот у Скадру, након што је изасланик принца од Вида Феиз-беј отеран, услед сукоба католика и муслимана постао „апсолутно немогућ“ и да су аспирације краља Николе на Скадар „оправдане“, уколико се сагледавају у контексту аустро-угарских агената у северној Албанији, којима ће се супротставити Есад- паша Топтани и Пренк Биб Дода, који је Топтанију и његовој влади у Драчу већ објавио покорност.³¹⁷⁴ Молика је био уверен да је Есад паша мудро пропагандом успео да привуче албанске вође са севера на споразум са њим и владом у Драчу, на њиховом привољавању да одустану од упада у Ђаковицу. Био је мишљења да су аустро-угарски

³¹⁷⁰ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Borsarelli a Cambiaso e de Facendis, 22 settembre 1914, T. 5508, 453.

³¹⁷¹ ACS, CS, b. 4, fasc. 32, Telegramma in arrivo, Squitti a San Giuliano, 19 agosto 1914, N. 8089.

³¹⁷² ACS, CS, b. 4, fasc. 32, Telegramma in arrivo, Squitti a Sonnino, Gab. Min, 20 febbraio 1915, N. 1417.

³¹⁷³ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, vol. I, De Facendis a Sangiuliano, 7 ottobre 1914, T. 9925/409, 546.

³¹⁷⁴ F. Mollica, „Essad Pascià marcia su Scutari“, *Corriere delle Puglie*, 7. ottobre 1914, Num. 278, 7.

агенти у Малисији и Дибру доживели неуспех у подбуњивању становништва против Србије, позитивно оцењујући тај исход, апелујући на измирење Пренк Биб Доде са Есадом.³¹⁷⁵

Од 7. октобра, када је најављено од стране Пламенца да ће продужетак унутрашњег распарчавања Албаније водити њеној дезинтеграцији и црногорској интервенцији у долини око Скадра, италијански посланик позвао је уздржаност, не кријући своје уверење да између Драча и Цетиња постоје разговори и да ће се црногорска окупација дела северне Албаније извести пре краја рата.³¹⁷⁶ Негрото Камбиасо се 9. новембра 1914. упутио код Пламенца и саопштио му да италијанска влада „не би гледала с неодобравањем на црногорско ширење у правцима овог града“, али да се предуслов прећутне подршке налази у томе да Црна Гора „не реагује исхитрено“ и да „остане стрпљива“.³¹⁷⁷

Цетиње је децембра 1914. посетио новинар Ђовани де Мео, дописник неколико познатих листова (*Secolo, Messagero, Corriere di Catania*) током либијског рата и пасионирани заговорник заузимања Триполитаније и Киренаике.³¹⁷⁸ Током боравка на Цетињу, описивао је расположење народа у варошици, ратне прилике и преносио вести о снази отпора Аустро – Угарској, не скривајући симпатије према угроженој краљевини. Апеловао је јавност у Италији да помоћ Црвеног крста Италије Црној Гори буде бржа и експедитивнија. Био је гост управника цетињске државне болнице „Данило I“, хирурга др Станка Матановића, који га је, у пратњи доктора Михаила Матановића, провео кроз једну од амбуланти болнице, где су лечени рањени официри, војници и заробљеници.³¹⁷⁹

Новинар Франческо Молика се противио српско-грчкој подели Албаније и идејама да Албаци одбаце страно мешање у унутрашње прилике у земљи. Заговорик ових идеја био је посланик Сједињених Америчких Држава у Грчкој и Црној Гори, сер Џорџ Фред Вилијамс, који је, после обиласка Епира саставио извештај крајем јуна 1914 о приликама у Албанији, без знања државног секретара, после чега је био смењен са положаја. Вилијамсов извештај и тезе о српско-грчком упливу у унутрашње прилике у Албанији Молика је напао као неосноване и штетне.³¹⁸⁰

Операције аустријске морнарице у Бару почетком марта 1915. и потапање брода краља Николе Петровића, као и бомбардовање Подгорице 7. априла 1915. дубоко су узнемириле Сонина, који је обавестио Аварну да су војне операције Двојне Монархије против Црне Горе у дубокој супротности са разменом нота од 22. фебруара 1915 и кршење свих постигнутих договора две државе.³¹⁸¹

Преговори Италије са Централним силама и Антантом: Лондонски уговор

Преговори који су довели до потписивања Лондонског уговора 26. априла 1915. могу се условно поделити на 3 фазе: период од проглашења неутралности (3. августа) до започињања преговора са Савезницима, од започињања преговора до првог

³¹⁷⁵ F. Mollica, „Per l’assetto del Regno albanese“, *Corriere delle Puglie*, 18. ottobre 1914, Num. 289, 3.

³¹⁷⁶ F. Le Moal, *La France et l’Italie dans les Balkans...*, 56.

³¹⁷⁷ *Ibidem...*, 57.

³¹⁷⁸ *La Libia negli atti del Parlamento e nei provvedimenti del governo*, Parte Terza (30 aprile 1912 – 31 dicembre 1912), a cura del Collegio di Scienze Politiche e Coloniali, Milano 1913, 1253 – 1356.

³¹⁷⁹ G. de Meo, „Cettigne assediata dalla neve“, *L’Ora di Palermo*, 25 dicembre 1914, N. 349, 5.

³¹⁸⁰ F. Mollica, „Per l’assetto del Regno albanese“, *Corriere delle Puglie*, 18. ottobre 1914, Num. 289, 3.

³¹⁸¹ *Il libro verde...*, 62, 93.

формулисаног предлога Италије (услова) за рат (5 март 1915) и од 5.марта до потписивања уговора (26. април 1915).³¹⁸²

Сан – Ђулијанова „чврста“ одлука да се преговори воде у Лондону, према мишљењу Поенкареа, била је детерминисана неповерењем које је имао преко руском амбасадору у Паризу Извољском, али и чињеницом да није желео да Сазонов води главну реч у преговарачком процесу и условима под којима ће Италија ступити у акцију.³¹⁸³ Италијански министар пренео је Бареру и Крупенском 27. августа да Италија „има намеру да остане неутрална“ јер је добила такве гаранције од Немачке и Аустро – Угарске које јој омогућавају да се „одагна сва забринутост“ и да се „ничега не плаши од њиховог држања“.³¹⁸⁴ Према Саландрином мишљењу, Аустро–Угарска је хтела да, у најбољем случају, понуди Италији Албанију и Валону, као и Тунис (заједно с Немачком), али никада да преговара о италијанским провинцијама подложним Монархији; Тунис би, према том плану, италијанске морнаричке снаге морале да освоје највећим делом ослањањем на сопствене снаге.³¹⁸⁵

Саландра је већ 12. априла пренео Малагодију да се показало, током разговора са Биловим, да су аустријски уступци „ништавни“, да у региону Алто Адиђа Аустро – Угарска „нуди долине и задржава врхове за себе, како би Тренто остао под ватром њених топова“ и да је јадранско питање „превазишао“ проблем Трентина; у случају да Аустрија буде поражена, Италија, према Саландри, мораће да се „заштити од спуштања Срба, који ће увек бити продужена рука Русије“.³¹⁸⁶ Јачање интервенционизма и постепено одбацивање „Ђолитијевог система“ показало је опште неповерење према парламентаризму, у неким случајевима и у саме демократске институције. Ђолити је остао противник уласка у рат, навевши да италијанској војсци недостаје борбени морал и мотив.³¹⁸⁷

Корени онога што ће представљати базу за преговоре о територијалним уступцима Италији за њено учешће у рату на страни сила Антанте, може да представља разговор италијанског посланика у Петрограду Карлотија са руским министром Сазоновим из августа 1914. Карлотију је Сазонов 5. августа рекао да ће се Русија и Француска ангажовати да наведу Британију да „сви заједно Италији обезбеде потпуну доминацију над Јадраном, уз све услове за то неопходне, осим неких уступака Србији“, под условом да Италија уђе у рат, заустави и одвуче значајне војне аустријске снаге на фронт у Трентино, који би имала право да заузме.³¹⁸⁸ О овој ноти Карлоти је тражио мишљење Сан Ђулијана, нарочито због тога што је Сазонов напоменуо да би уверљив разлог за улазак у рат Италији била претња аустро-угарске окупације Ловћена, која би потпуно пореметила равнотежу на Јадранском мору, против које би се Италија заложила. Неколико дана касније Карлоти је, по сопственом признању, из „поузданих извора“ добио обавештење да ће се Француска и Русија заложити да Италија добије право на Трентино и Трст, али и на доминацију на јадранској обали,

³¹⁸² Марио Тоскано међу првима је у својим студијама посвећеним историјским околностима и позадини потписивања уговора направио овакву поделу. M. Toscano, "Il Patto Di Londra." *Annali Di Scienze Politiche*, vol. 4, no. 3, 1931, 189.

³¹⁸³ Сазонов је био иритиран чињеницом да италијански министар жели да се преговори воде искључиво у Лондону. Бенекдорфу је 17. августа саопштио да не започиње „никакав разговор са Империјалијем, све док овај не изјави Греју да је овлашћен да с њим преговара“. M. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 40 – 41.

³¹⁸⁴ M. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 43.

³¹⁸⁵ A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]...*, 181.

³¹⁸⁶ O. Malagodi, *Conversazioni della guerra 1914 – 1919*, vol. I..., 52.

³¹⁸⁷ *Ibidem...*, 57 – 58.

³¹⁸⁸ DDI, Quinta serie, Vol. I, Carlotti al Sangiuliano, 5 agosto 1914, T. Gab. Ss. Rr. 1086/45, 37.

осим неколико уступака Грчкој и Србији.³¹⁸⁹ Сазонов је сматрао да ће рат обновити словенско – италијанско пријатељство и показати да је суживот два велика народа могућ, налик оној врсти цивилизације какву је желела да својевремено изгради Млетачка република. Ипак, у почетку је појављивање Италије у руским дипломатским документима (извештај Крупенског, од 30. августа и упутства Сазонова од 14. септембра) као државе којој треба доделити територијално увећање на рачун Аустро-Угарске било је врло ограничено и незнатно. У верзији Сазоновљених „14 тачака“, Италија се помиње само у случају анексије Валоне, а у другој у случају Трста, као место које би „уз резерву“ требало доделити Италији – питање Далмације било је, за Италију, искључено.³¹⁹⁰ На уверавања Сазонова да се Аустрија не може на ваљан начин супроставити Италији на тако дугачком фронту од Трста до Валоне, Карлоти је Сазонову рекао да Италијани не могу бити угрожени све док „колосалне руске снаге врше притисак на Галицију са севера, а српске снаге на југу, јер је Италија на мору већ супериорна.“³¹⁹¹ У преговорима са Карлотијем, Сазонов је, показујући благу руску тенденцију да изврши притисак да Италија напусти неутрални став, изразио жељу да Италија гарантује словенском становништву Далмације (од Задра до Дубровника) верске и културне слободе, а уступци Србији би подразумевали српско искрцавање на Јадрану, али тада ништа није прецизирано; ову понуду Санџулијано је схватио озбиљно, инсистирајући да се преговори о том питању воде у Лондону.³¹⁹² Карлоти је руском министру изјавио да се Италија налази пред раскршћем, и да, иако нагиње у свим погледима Савезницима, не жели да да повод Аустро-Угарској да је нападне. Санџулијано је инсистирао да се преговори са Савезницима не воде у Риму, већ у Лондону, и да буду апсолутно тајни; одлуку да се воде искључиво у Лондону правдао је чињеницом да је у Лондону потписано примирје Првог балканског рата и прећутним признањем да се „балкански проблеми“ за које је Италија заинтересована могу најбоље решити у овом граду.³¹⁹³

Санџулијано је 17. септембра у телеграму Империјалију уобличио свој став да *casus belli* постаје легитиман оног тренутка када ток рата буде озбиљно угрозио политичку и етничку равнотежу Италије на Јадрану, до чијег би поремећаја дошло у случају тешког аустријског пораза на том мору. Министар је навео да други, ништа мањи разлог, представља „претња превладавања словенских интереса на штету италијанског становништва“ која може довести у питање витални интерес Италије да обезбеди политичку и етничку равнотежу на Јадрану, што би „Краљевску владу довела пред могућност да га заштити на једини могући начин, договором са силама Антанте.“³¹⁹⁴

Сазонов је био уверен да ће Савезници постићи брзо договор са Италијом, па је већ 10. августа 1914. Француској и Британији понудио да изврше притисак на италијанску владу да склопе уговор којим ће се Италија обавезати да уђе у моментални рат на страни Савезника, уз руску гаранцију Трста, Валоне и Трентина, као будућих ратних добитака Италије. Сазонов је пожуривао предлог, али он није наишао на

³¹⁸⁹ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Carloti al Sangiuliano, 7 agosto 1914, T. Gab. Ss. R. 1125/47, 65.

³¹⁹⁰ G. Bianchi, *La politica mediterranea e balcanica...*, 339.

³¹⁹¹ DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. I, Carloti al Sangiuliano, 8 agosto 1914, T. s.n. 1029/50, 72.

³¹⁹² DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Carloti al Sangiuliano, 11 agosto 1914, T. Gab. SS. R. 1119, 109 – 110.

³¹⁹³ M. Toscano, „Il patto di Londra“, *Annali di Scienze Politiche* (1931), 194-195.

³¹⁹⁴ Тоскано је закључио да је у свести Сан – Ђулијана превласт словенских интереса на Јадрану била главни мотив за објаву рата Аустро – Угарској. M. Toscano, „Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale“, *Nuova Antologia* (1965), Vol. CDXCIV, 440 – 441.

одобрење Париза и Лондона, из страха од наглог погоршања положаја италијанске владе према Бечу, и обавезе (о којима се расправљало недељу дана касније) да у питању Валоне и Трста англо-француска флота помогне Италији.³¹⁹⁵

Сан – Ђулијанови захтеви од 25. септембра (Кварнери, далматинска острва, Валона признат суверенитет, подела Албаније између Србије и Грчке) садржавали су и економске и политичке аквизиције у Африци и Малој Азији. Већ 29. септембра, Сан – Ђулијано ургира код Саландре да се отпочне са стварањем најбоље могуће дипломатске позиције, којом ће се досегнути природне границе.³¹⁹⁶ У последњем обраћању пре смрти, 12. октобра, маркиз је говорио о словенској опасности на Јадрану и проблемима увлачења бројних италијанских породица у рат чији је крајњи исход неизвестан.³¹⁹⁷

Прва озбиљнија формулација јасних услова за улазак у рат на страни сила Антанте, коју је италијанска влада почела да уобличава средином августа 1914, садржи клаузулу која, у погледу Балкана, не укључује стицање и освајање Далмације: *Сазонов му је (Карлотију) понудио и Далмацију, али ми сматрамо да за нас није погодно да се ширимо на Далмацију, која је ван географских граница Италије*³¹⁹⁸. Овај Сан Ђулијанијев став послат Империјалију 11.августа не може оправдати тезу да Италија од почетка рата није размишљала о присвајању Далмације – била је реч само о томе како територијалне уступке дефинисати тако да буду истоветни и према Тројном Савезу али и према Антанти. Замисао је била да захтеви не изазивају сумњу у приступу и циљевима очувања принципа спољне политике; намере оба савеза Италија је детаљно преиспитивала, према којима још није могла војно да приступа, због ишчекивања исхода ратних операција; став није био дефинитиван.³¹⁹⁹ Империјали, посланик у Лондону, био је мишљења да ће савез с Британијом „ослободити Европу од ноћне море бруталног, надмоћног аустроугарског пруског милитаризма, и да ће Италији такав савез омогућити да обезбеди вековне националне тежње, заштиту медитеранских интереса“, док би позиција неутралности те интересе на Јадрану „учинила неоштећеним, али без користи или изгледима даљих предности.“³²⁰⁰ Занимљиво је да је Империјали у телеграму од 14.августа наводио да ће позиције Италије на Балкану и Јадрану у случају победе Савезнике „опстати“, али без нарочитих предности, док би у случају аустро-немачке победе, Италија била изложена трајној „диктатури тевтонског утицаја, без икакве могућности да се том утицају супротставља на Балкану.“³²⁰¹ Карлоти је веровао да би испуњење српских презентција у Босни и Херцеговини и Угарској олакшало уступке које би Србија морала да направи Бугарској, али „господин Пашић би их придодao тек након што се заврши рат, нарочито како се војска не би деморалисала“. Додао је да сматра да исход рата не зависи од балканског ратишта и да се у дипломатским круговима не верује да би

³¹⁹⁵ Марио Тоскано је Сазоновљево инсистирање на моменаталном уласку у рат на страни Савезника назвао „манијом“. M. Toscano, „Il patto di Londra“, *Annali di Scienze Politiche*, (1931), 192-193, 197.

³¹⁹⁶ R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers...*, 413.

³¹⁹⁷ *Ibidem*, 414.

³¹⁹⁸ Quinta serie, Quarta Serie, 1914 – 1918, I, Sangiuliano a Imperiali, T. Gab. u.s. 892, 114-116, P. Pastorelli, *Dalla Prima alla Seconda Guerra Mondiale*, 17-18; Д. Р. Живојиновић, „Сан-Ђулијано и италијанске претензије на Јадрану на почетку Првог светског рата“..., 313, 315 – 316.

³¹⁹⁹ Пјетро Пасторели сматра да је мотив искључивања Далмације из ноте 11. августа 1914. настојање да се умире гледишта Саландре, као председника владе, који је заговарао сарадњу са силама Антанте. P. Pastorelli, *Dalla Prima alla Seconda Guerra Mondiale...*, 17 – 19.

³²⁰⁰ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. I, Imperiali a Sangiuliano, 14 agosto 1914, T.Gab.Ss. 1083/240, 140-141.

³²⁰¹ M. Toscano, „Il patto di Londra“, *Annali di Scienze Politiche*, (1931), 202.

Бугарска напала Србију, али да је понашање балканских држава „условно“ и да ће ток рата променити велика ратишта на северу Европе.³²⁰²

Војном конвенцијом од 11. марта 1914. Италија је била дужна да, у случају рата Тројног савеза и Антанте, упути три корпуса пешадије и две коњичке дивизије на западни фронт и да учествује у поморским операцијама на Средоземном мору под командом аустријског адмирала.³²⁰³ Преговори Италије са Антантом, који су се водили од средине августа 1914. до 4. марта 1915. били су обележени различитим приступом два опречна гледишта унутар чланица савеза на ток, циљеве и природу преговора и учешћа Италије у рату.

Сонино је Бареру 3. јануара 1915. саопштио да Италија, жељна да сачека крај рата, како би се позабавила одлукама Лондонске конференције, нема планове за интервенцију или окупацију Албаније.³²⁰⁴ Сазонов је француском посланику у Петрограду крајем јануара 1915. саопштио оквиран обим концесија за Србију на Јадранском мору, које су подразумевале територију од „Бококоторског залива до рта Планке (Плоче), са Дубровником, Сплитом и пратећим острвима“.³²⁰⁵ На питање какву будућност види за Аустро–Угарску, Карлоти је француском амбасадору у Петрограду Палеологу изјавио да „Аустрије више неће бити“ (осим као провинција Немачке), али да ће постојати „нешто умањенија Мађарска“, која ће бити „сателит“ Немачке и да ће тај исход бити изразито неповољан по Италију, која ће се наћи „директно суочена“ са претњом немачке флоте на Трст.³²⁰⁶

У јануару 1915. на италијанску владу вршен је тихи притисак из Беча да се одлучно изјасни у вези са компензацијама које Италија треба да добије од неке од зараћених страна. Аварна је Буријана подсетио да је италијански циљ очување *status quo* у Албанији до коначне одлуке коју би Европа у вези са том државом донела на крају рата, док је Буријан указивао на некохерентност италијанске дипломатије да територијалне компензације тражи искључиво на рачун Беча, а не сила Антанте. Албанија је привредно заостала земља и италијанске намере су држање по страни других држава. Уз то, Аварна је поновио да Италија није желела да буде „ухваћена у

³²⁰² Carlotti a Sangiuliano, T. gab. 1112/60, Quinta serie, I, 156.

³²⁰³ Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977, 182 – 183.

³²⁰⁴ Овај став је потврђен и 25. јануара, када је Сонино саопштио Бареру да се нада да „Срби неће ући у Албанију и да Италија нема намеру да буде увучена у било какву акцију код Драча“. Барер је свој телеграм закључио да је понашање италијанске дипломатије у вези с јадранском политиком „контрадикторна и сложена игра“. DDF, 1915, Tome I (1er janvier – 25 mai), P.I.E – Peter Lang, 2002, Delcassé Barrère, 3 janvier 1915, f.1, 173; Barrère a Delcassé, 25 janvier 1915, télégramme non reproduit n°59, f. 1, 179.

³²⁰⁵ То је била ставка у оквиру првог нацрта заједничке ноте коју су уобличили Делкасе, Сазонов и Греј крајем јануара 1915, и која је била намењена да се представи српској влади, у виду споразума који би Србија потписала са силама Антанте: 1) српске територије у Македонији (јужно од линије Крива Паланка – Велес – Охрид биће припојене Бугарској онда када Србија, по успостављању мира, добије Босну и Херцеговину, широк излаз на Јадранско море и делове Албаније који ће гарантовати континуитет српских и грчких територија. У случају да српска влада не буде ценила вредност политичких мотива који су инспирисали овај дипломатски потез, три владе би се ипак сложиле да сматрају да је територијалне уступак Бугарској ипак неопходан за спас Србије, што је уско повезано са дугорочним миром на Балкану“. Делкасе је овим члановима додао и следеће: „Србија добија Темишвар са Банат и делове Срема за стратешку одбрану Београду, слободан економски излаз у луци Солун преко железнице, и заједничку границу са Грчком. DDF, 1915, Tome I, 2002, Cabinet du Ministre des Affaires Étrangères, à destinataires non désignés, 31 janvier 1915, N.s.n.°, 175 – 176; Delcassé a Cambon, Paléologue, Barrère, Boppe, Panafieu, Blondel, Deville, T. n° 307 à 312; 176 à 181; 181 à 185; 64 à 69; 56 à 61; 61 à 65; 42 à 46; 180 – 181.

³²⁰⁶ Карлоти је на крају разговора са жалошћу приметио да „влада у Риму то неће да разуме“. DDF, 1915, Tome I, 2002, Paléologue a Delcassé, 3 février 1915, T. n.° 171, 195.

точак унутрашњег Балкана и суочена са трајним сукобом са Србијом или било којом балканском силом“, што се може тумачити као делимично прећутно признање извесног легитимног утицаја Србије у Албанији.³²⁰⁷ Током аустријско – италијанских преговора у фебруару и марту 1915 око територијалних уступака, избила су на видело непомирљива гледишта.

Аустријска окупација Београда 3. децембра биле су последњи, ургентни сигнал да Саландра и Сонино у што краћем року отворе преговоре о компензацијама са Аустро – Угарском и утврде да ли је могуће, услед свеобухватног кршења члана VII, одржање позиције неутралности до краја рата. Премда је Јагов, слично као и кнез Биров³²⁰⁸, наговарао Бертолда да пристане на уступање Трентина, немачка дипломатија имала је резерве према позитивном исходу одржања италијанске неутралности, имајући у виду традиционално анти-немачко расположење међу ширим друштвеним круговима и народу.³²⁰⁹

Приликом првог сусрета 18. децембра у Риму, Сонино је подсетио Бирова на изјаве да је Тројни савез најбоље средство за спречавање рата између Италије и Аустрије; савез је морао да превазиђе све неспоразуме, чије ће нерешавање изазвати раскид у односима две владе, као и рат.³²¹⁰ Саландра је немачком државнику дан касније пренео да ће углед династије бити угрожен ако Италија не добије макар Трентино.³²¹¹ Краљ Виторио Емануеле III кнезу Бирову рекао је 20. децембра да ће, не добије ли тражена задовољења, Италија ризиковати социјалну револуцију, општи поремећај друштвених односа и неминовно проглашење републике. Следећег дана Биров се састао у вили Малта са Ђолитијем, чије је мишљење у немачким круговима, као и италијанским, сматрано најважнијим и најауторитативнијим. Бивши председник италијанске владе, уз велики анимозитет према учешћу Италије у рату, саопштио је Бирову да је дубоко незадовољан аустријским поступцима према Италијанима у Трсту, да је „прави болесник“ Европе Аустро – Угарска, која губи од Срба, и да је Савојска монархија „угрожена“ уколико се не постигне споразум о одржању неутралности уз одговарајуће компензације, о којима се није детаљније изјаснио.³²¹² Биров је скретао пажњу да италијански захтеви иду до Трентина и до исправљања границе на Сочи, и да се у погледу Трста, Ђолити и Сонино задовољавају са гаранцијом заштите правног положаја италијанског народа у граду; ипак, одуговлачење ће произвести увећање италијанских захтева.³²¹³ Напуљски новинар и публициста Едоардо Скарфољо сусрео

³²⁰⁷ Аварна је додао да су италијанске акције у Валони из 1914. биле мотивисане стањем нереда које је владало у Албанији и жељом да Италија заштити резолуције Лондонске конференције (1913), чији није била потписник. *Il Libro verde. Documenti diplomatici presentati al Parlamento Italiano dal Ministro degli Affari Esteri Sonnino nella seduta del 20 maggio 1915*, Milano 1915, 20-21.

³²⁰⁸ Ђолити је, како преноси у својим мемоарима, директору *Tribuna* Малагодију 3. новембра саопштио да се рат могао избећи да се кнез Биров налазио на месту канцелара Немачке, али да је цела влада Немачке пала под утицај медиокритета. A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 121 – 122.

³²⁰⁹ *Ibidem...*, 119 – 121.

³²¹⁰ *Ibidem...*, 154.

³²¹¹ *Ibidem*, 156.

³²¹² Према речима Бирова, Ђолити је немачком дипломати рекао да је Аустрија, како на војном, тако и на дипломатском пољу, неспособна, и да је доживела пораз од Срба. Немац је закључио да „господин Ђолити дозвољава себи, као и други Италијани, да упадне у замку потцењивања Аустријанаца“, премда важи за „одмереног политичара“. Биров је у свом извештају крајем децембра 1914. Јагову о резултатима мисије у Риму изјавио да се, и поред препуштања Трентина Италији, не може са сигурношћу тврдити да ће Италија одржати неутралност до краја рата, и да су шире територијалне аквизиције одлучна намера коју желе да испуни у рату. *Ibidem*, 158 – 160, 164, 203.

³²¹³ Немачка дипломатија је веровала да је боље да се преговори води директно у Риму између Макијоа и Сонино, уместо у Бечу, између Аварне и Бертолда, будући да се веровало да је аустријски амбасадор

са Биловим јануара 1915. и разговарао о италијанско – аустријским односима. Новинар и уредник из Напуља пренео је своје размишљања да је Трентино био у плану италијанских државника од средине XIX века (Висконти Веноста и Криспи), али да Трст није никада узиман у обзир, отуда што је италијанска дипломатија била свесна да на такав уступак Двојна Монархија никада неће пристати и чињенице да је без стицања ширег копненог залеђа Јулијске Крајине, град осуђен на економску пропаст.³²¹⁴

Почетком јануара 1915. убрзала су се настојања Балхаусплаца да Италију одврати од интервенције. Криза у аустро – италијанским односима већ је постала акутна. Експресне линије са Трстом и Венецијом су укинуте, као и она између Дубровника и Барија, док су линије са Ријеком смањене на три поласка седмично; став аустријске власти према Италијанима унеколико се побошљао, али не задуго.³²¹⁵

Берхтолдovu изјаву да Аустро – Угарска не планира „анектирање“ Србије Сонино није прихватио као задовољавајућу. Италијански министар подвукао је да „територијалне окупације, чак и делимичне, сталне или привремене, или било која предност нетериторијалне природе, предност самог политичког утицаја или економских привилегија, морају бити предмет претходно успостављених споразума на основи компензација“³²¹⁶. Генерални секретар Консулте Де Martino је у писму Сонину од 9. јануара 1915. анализирао исходе победа Антанте и Тројног савеза и реалних очекивања које Италија може, политиком неутралности, да добије од оба блока зараћених страна. Наставио је да инсистира искључиво на захтевима за Трст и Трентино, не проширујући списак, уочивши да је најнепријатнији исход по остварење ратних циљева сачувана неутралност и победа Антанте. Де Martino је министру пренео да „Повике које ће стизати из Истре и других италијанских земаља које се приписују Словенима узбудиће патриотску осетљивост земље, а лаки критичари ће насилно истаћи предности изгубљене због тога што нису узели оружје. Неупитни добитак од Антанте биће само Трентино, док ће доминација на Јадрану „прећи ће у руке Словена“, упркос италијанском запоседању Валоне и проширења једног дела источне обале; де Martino је то пропратио коментаром да ће „Словени имати Пулу, Котор и далматинска острва“, а да ће задржавање у поседу острва у Додеканезу остати нејасно. У случају победе Централних сила, према де Martino, Италија ће се, у погледу неослобођених територија, суочити са „утакмицом која ће се понављати“; биће неопходно „хармонизовати балканске интересе“ и постићи излазак из рата са Трентином, Валомом и Тунисом.³²¹⁷

Лакшем дистанцирању од Буријанове понуде да Италија затражи територије од трећих, „непријатељских“ држава допринела је и проблематизација одредби италијанско–немачко–аустријско–румунског споразума из 1883 и 1888, који је

попустљивији од свог министра. Заговорници уступања Трентина били су и гроф Хојос, шеф Берхтолдoвог кабинета, и гроф Лицов, бивши амбасадор у Риму, који је тврдио да се морају избећи грешке рата с Италијом из 1859. и 1866. За разлику од њих, у противнике уступања убрајамо грофа Форгача, аустријског председника владе Штуркха и председника угарског савета министара грофа Тису. Противник компензација Италији у Трентину био је и цар Франц Јозеф, који је сматрао да Италија треба да тражи надокнаде на Медитерану и у Албанији. A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 180 – 181, 184.

³²¹⁴ *Ibidem...*, 235.

³²¹⁵ A. Bencovich, *L'Adriatico in fiamme ...*, 185 – 186.

³²¹⁶ Ово је поновио и Аварна у разговору са Буријаном 18. Јануара 1915. Истакао је да независност Србије није угрожена само територијалним могућностима анексије од стране Аустро – Угарске, већ било којим обликом политичке или економске премоћи која би нарушила њену независност и слободан развој. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 107 – 108, 153.

³²¹⁷ *Ibidem*, 142 – 146.

обновљен 1913, и до које је дошло услед аустријског поступног напредовања у Трансилванији и Банату. Кршење овог уговора, које би Аустријанци починили, и борба против Срба, али и руских интереса у Буковини, за Фашотија, италијанског посланика у Букурешту, представљао би додатан повод за објаву рата Двојној Монархији.³²¹⁸

Вилхелмштрасе изнео је почетком 1915. мишљење да би Ватикан могао да пошаље у мисију у Беч кардинала Винченца Ванутелија³²¹⁹, доброг познаваоца „италијанске психологије“ и унутрашњих прилика Аустрије: одлука је на крају пала на кардинала Еуђенија Пачелија, који је упућен у Беч с мисијом да се сретне с прелатом Скапинелијем, који би аустријском цару пренео папине предлоге и „вести од ургентног значаја“.³²²⁰ Немачки издавач и књижар Ото Дитман, који је живео и радио у Риму, послао је Билову своје увиде о непрактичности Туниса за Италију, трошковима интеграције афричке територије и неупоредивим повољностима које ће Италија, уместо тога, добити аквизицијама на Балкану, где се налазе бројни ресурси за њену економију и политички положај.³²²¹

У разговору са аустро – угарским амбасадором Макијом 6. јануара 1915, Сонино је настојао да срж италијанских захтева преусмери на јадранске провинције Монархије, а не искључиво на Малу Азију или Албанију, где су такође постојали италијански интереси. Покушаји Бетман – Холвега да средином фебруара 1915. приволи Буријана на одрицања од територија Монархије у корист Италије или размену мишљења представника све три савезнице нису уродили плодом, због Буријановог одбијања, које је правдано „страхом од рушења империје по начелу принципа националности“.³²²²

У дугачком разговору који су водили Аварна и Буријан 28. јануара 1915, и који је окончан негативним исходом, Буријан је признао апсолутне „тешкоће“ и „немогућност“ да влада у Бечу дозволи сецесију сопствених територија, али је ствар условно „оставио слободном за даље консултовање“. Признавши, у начелу, право Италији да захтева компензације, упутио је италијанског колегу да Италија потражи компензације од других зараћених држава и на другим територијама, на шта Аварна није пристао, због „националистичког таласа“ који је преплавио земљу и директних инструкција које је добио од Сонина, да Албанија и територије „Аустрији непријатељских земаља“ не улазе ниједним делом у оквир компензационих захтева.³²²³ Већ 9. фебруара, Аварна се суочио са непомирљивим ставом барона Штурха,

³²¹⁸ *Ibidem*, 165 – 166.

³²¹⁹ Кардинал Винченцо Ванутели (1836–1930) високи прелат Католичке цркве, неколико пута боравио је на Балкану. Писао је о Црној Гори и манастирима на Светој Гори, заговорник уније две цркве. V. Vannutelli, *La penisola monastica sul mare Egeo. Soggiorno di un mese al monte santo di Macedonia*. Roma 1888, 209 – 223; *Ibid*, *Zernagora*, Roma 1893.

³²²⁰ A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 174 – 175, 197 – 198.

³²²¹ Дитман је издавао годишњак *Lega Italiana Navale*. Тврдио је да би се Саландра определио за рат у било ком тренутку уколико би добио јасна сазнања да је опстанак монархије угрожен. *Ibidem*, 223, 279.

³²²² У јануару и фебруару немачка дипломатија размишљала је да Италију привуче у рат на страну Централних сила кроз уступак Трентина, чији би губитак Аустро – Угарска могла да компензира на руским територијама Пољске, које би јој препустила управо Немачка. Ово је била идеја грофа Шећења (од 9. јануара 1915), у претходној деценији и грофа Голуховског. Идеју је подржавао и депутат Ерцбергер, кроз предлог да Немачка препусти Двојној Монархији Сосновјец у Шлеској (област с резервама угља) и право на навигационо уређење реке Елбе. Ово је преточено у аустријски предлог да угљенокопи око Сосновјеца пређу под власништво Аустро – Угарске, да уступак пољске територије у Шлеској не утиче на друге аквизиције Монархије у Русији, да Немачка гарант италијанског пристанка на „слободну“ политику Двојне Монархије на Балкану и да Берлин одобри кредит од 200 милиона марака свом савезнику. Предлог је одобрен с немачке стране, и 8. марта 1915. Буријан је саопштио да је Монархија спремна да преговора о уступању одређеног дела јужног Тирола. *Ibidem*, 246 – 249, 254 – 255, 260.

³²²³ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 177 – 181.

председника аустријског савета министара (1911 – 1916), који је недвосмислено одбио разговор о уступању аустријских територија Италији. Том приликом Буријан је покушао да, позивајући се на члан VII, опише италијанску употребу и коришћење поменутог члана уговора за запоседање острва у Егејском мору и Валоне, што је Аварна одбацио као неосновано. У прилог својој тези, Аварна је навео да је Италија реаговала због анархичног стања у Албанији, да је окупација Валоне имала за циљ заштиту одредби Лондонске конференције о независној Албанији, те да је на острвима у Додеканезу управа привремена, али да траје због непоштовања обавеза Порте према Италији из Ошијевског споразума.³²²⁴ Позивајући се на Берхтолдово противљење италијанским акцијама према егејским острвима у лето 1912, Сонино је 21. фебруара пренео да је „беспотребно“ настављати преговоре све док Двојна Монархија не пристане на сецесију својих територија.³²²⁵ Буријан је 22. фебруара саопштио Аварни да се разговор о компензацијама може одвијати искључиво након, а не пре закључења војних акција Монархије на Балкану, додавши да је Монархија тумачила члан VII тако да он није могао да постави *апсолутни вето* на војне операције Аустро – Угарске на Балкану, већ је увео право на компензацију за предности које би обе стране могле извући из таквог промењеног стања. Аварна је остао доследан, да је договор две државе, према члану VII, морао бити закључен у целости и у појединостима пре приступа мењању *statusa quo*.³²²⁶ Сонино је у упутствима Аварни од 4. марта поновио да Италија захтева компензације независно од тока и исхода војних дејстава Монархије на Балкану и да тражи утврђивање територијалне накнаде у степену који у целини одговара стању пре избијања рата.³²²⁷ У последњој понуди Бечу, Сонино ће предложити да у замену за уступање Трентина и померање граница на Сочу, и давање гаранција за италијанску националност у Трсту и обали Јадрана, Италија упутити финансијску, трговинску повлашћену помоћ Монархији, уз обавезивање Аустро – Угарске да све уговоре са Римом држи тајним и да склапање споразума пропрати истовременим извршењем истог. Барон Буријан није пристао на ово, суочивши се са одбијањем његовог захтева да италијанска окупација Валоне и Додеканеза буде потврђена обавезним компензацијама Аустро – Угарској.³²²⁸

За разлику од Саландре, који је већ средином марта био наклоњен идеји раскида савезништва са Централним силама, Сонино је водио опрезнију политику: у начелу прихвативши став председника владе, желео је да остави време Буријану да размисли о идеји тренутног уступања спорних области Италији.³²²⁹ Први, уопштени аустријски предлог (уступање Трента, задржавање неутралности Италије до краја рата, одустајање од захтева за новим компензацијама у случају аустријског успеха на Балкану) није наишао на добар пријем Сонино, који је, у свом одговору од 31. марта, навео да

³²²⁴ *Ibidem*..., 189 – 191.

³²²⁵ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916*..., 218 – 219.

³²²⁶ Сонино је дао пуно одобрење Аварнином начину заступања италијанског гледишта, инсистирајући на есенцијалној важности појма *accord préalable*, а не споразуму (утврђивању стања на основу члана VII) који би проистекао из потоњег развоја политичке ситуације на Балкану, на коју би утицала једна или друга страна споразума. *Ibidem*, 224 – 228, 236 – 237.

³²²⁷ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916*..., 264 – 265.

³²²⁸ *Ibidem*, 281 – 283.

³²²⁹ Буријан је „у помоћ“ призвао Јагова, који је овластио Билова да саопшти средином марта Сониноу да ће Немачка бити гарант уступања Трентина и делова територије ка Сочи након рата. Сонино је одустао од захтева за тренутним уступцима, уз објашњење да чека конкретне аустријске предлоге, који ће уследити тек 27. марта. Сонино и Саландра морали су да воде рачуна о држању социјалиста и других неутралиста и триплиста, чији утицај у земљи није био безначајан. A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana*..., 270 – 272, 317.

предлози неће довести до споразума којем обе стране нагињу, што је условило да Буријан Аварни 2. априла прецизира и појасни детаље.³²³⁰

На састанку Билова и Саландре 1. априла, немачки дипломата покушао је да одврати председника владе Италије од ступања у рат против Централних сила и ужасних последица које могу произићи по италијански народ од патњи, страдања, губитка цивила и изазивања непријатељства према немачком народу, наводећи га да прихвати Трентино и Сочу као максимум уступака, а да се о Трсту можда може говорити тек након рата, под условом немачко – аустријске победе, будући да ће при супротном исходу, овај град вероватно морати бити препуштен проширеној српској држави, коју ће заступати победничка Русија.³²³¹ Саландра је, међутим, у разговору навео да, осим Трста, постоје „друге луке и острва“ на Јадрану који би Италију интересовали.³²³²

Према мишљењу потпредседника Дома посланика, Рафаела Капелија, италијанска влада није желела рат, нити је желела зближавање са Антантом; Вилхелмштрассе је чврсто веровао да је италијанско – аустријски споразум остварљив, уз додатна проширења захтева и усклађивања.³²³³

Сонино је прецизне захтеве према Аустро – Угарској, за очување неутралног статуса Италије до краја рата, уобличио 8. априла. Они су састојали у следећем: 1) нова италијанска граница на северу (уступање Трентина, као и делова јужног Алто – Адиђа са Мерано и Болцаном, Гаргаценом, Ампецаном, границе Краљевства Италије од 28. фебруара 1810); 2) граница на Сочи, којом ће Толмино припасти Италији, граница излази на море између Монфалконеа и Трста, Трст (од Набережине до Пирана) – независна, аутономна слободна град држава, потпуно одвојена од Аустрије; 4) острва Вис, Хвар, Корчула, Ластово, Сушац, Мљет, Палагружа уступају се Италији; 5) моментално уступање поменутих територија, повлачење војних снага Аустрије из Трста; 6) признање Валоне Италији и острва Сасено и ширег залеђа града; са италијанске стране, осим неутралног статуса, биће загрантовано одустајање од покретања члана VII уговора за нове аустријске аквизиције на Балкану (истоветно као што ће Аустро – Угарска задржати исти став према Додеканезу) и плаћање 200 милиона лира за надокнаду уступања територија.³²³⁴ Саландра је у својим сећањима навео да су ови захтеви деловали јавности у потоњем времену као умањени, недовољни и скромни.³²³⁵ Титони је Мартинију изјавио 9. априла да ће свако продужавање неутралности погоршавати ситуацију и да је неопходно деловати на Балкану, алудирајући на склапање пријатељских уговора са неутралним балканским земљама.³²³⁶

Цар Франц Јозеф и министри усагласили су се да се, и поред уговора који би се потписао са Консултом, препуштање Трентина Италији одигра тек након завршетка ратног сукоба и да буде праћено исправком границе на Сочи, што би представљало

³²³⁰ A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 299 – 301.

³²³¹ *Ibidem*, 305 – 306.

³²³² *Ibidem*, 306.

³²³³ A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 321, 324 – 325.

³²³⁴ Италијански министар подвукао је да је 5. члан предлога (обавеза тренутног уступања поменутих територија) *conditio sine qua non* и основа за споразум. A. Monticone, *Ibidem...*, 332

³²³⁵ Монтиконе истиче да су захтеви у погледу северне границе с Аустријом били минимизирани или недовољно широки, док су били „претерани“ у погледу Јадранског мора. Јагов је, као и Билов, био мишљења да се део захтева може прихватити (Албанија, Трентино и Алто Адиђе, граница на Сочи), а да о осталим ваља преговарати. A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 333, 335, 348 – 350; *Il Carteggio Avarna – Bollati 1914 – 1915...*, 40 – 41, 66 – 75.

³²³⁶ A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 360.

максимум компензација на које би Монархија пристала.³²³⁷ Проблем се појавио када је Сонино 10. марта као услов поставио моментално препуштање назначених територија, апсолутну тајност преговора и обавезу одустајања од позивања на члан VII Уговора о савезу у даљем току рата.³²³⁸ Бетман Холвег је очекивао да би потпуно аустријско одустајање од Албаније навело Италију да одустане од потраживања острва на Јадрану.³²³⁹

У априлу 1915. Конрад фон Хецендорф, начелник аустријског Генералштаба, покушао је да изнесе предлог да Аустро–Угарска склопи сепаратни мировни споразум са Србијом и Русијом, како би добила на времену и уштеду војних снага, у припреми инвазије на Италију, чијој се неутралности и искреној политици према Балхаусплацу није могло веровати. Идеја је била да се Србији дозволе извесни, веома ограничени добити и повластице у Албанији и враћање на *status ante bellum*, уз нове, шире економске повластице Двојној Монархији.³²⁴⁰

У извештају који је Биров послао 9. априла Јагову, немачки изасланик покренуо је питање српских (и општих јужнословенских) претензија на западном Јадрану, као противтежу италијанским захтевима, којима је веровао да ће навести Консулту да попусти или ублажи анимозитет према Балхаусплацу; у извештају је поновио да постоје одређени контакти са националистичким круговима, што је био одређен доказ да и је и у тврдим анти – триплицистичким круговима (као што су националисти) постојала могућност темељног идеолошко – политичког заокрета, у случају промене ратних исхода у Европи у корист Централних сила.³²⁴¹

Немачка је настојала да преко депутата Ерцбергера, издејствује укључивање Свете Столице у преговоре Италије и Аустро – Угарске. Према Ерцбергеровим плановима, Ватикан би обезбедио пристајање Монархије да уступи Трентино Италији, у замену за правно признање католичкој држави излаза на Тиренско море и интернационализацију гаранција њене независности; папа Бенедикт XV био је скептичан према оваквим покушајима инструментализације Ватикана за италијанске националне циљеве.³²⁴² Кардинал Гаспари изнео је мишљење да се неспоразуми Балхаусплаца и Консулте могу отклонити само оном врстом понуде који би Аустро – Угарска учинили према Италији на тај начин да заузда њене широке аспирације према Трентину и Јадрану, али да их истовремено и задовољи.³²⁴³ Надвојвода Карло, претендент на престо Двојне Монархије, саопштио је Бетман Холвегу да ће се цар тешко приволети на компензације у Трентину и да се у Бечу говори да се италијански захтеви неће зауставити, већ обухватити Трст и Далмацију.³²⁴⁴

Министар краљевског дома, Матиоли Пасквалини, у разговору који је водио са Бировим 11. априла, пренео је немачком дипломати уверење краља да су италијански

³²³⁷ A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 264.

³²³⁸ Већ 13. марта Сонино је поставио као *conditio sine qua non* моментално препуштање области, али је изразио велику сумњу да је договор уопште могуће постићи. A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 265.

³²³⁹ A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 377.

³²⁴⁰ Саопштено Фалкенхајну. A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 311, 355.

³²⁴¹ Пратећи извештаје из Петрограда (српског изасланика), Биров је навео да је националистичким лидерима пренео да западне силе Антанте неће оспорити Русији право да за увећану Србију обезбеди Трст, Истру и Далмацију. У извештају није споменуто о којим лидерима националиста је реч. A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 343 – 344, 361.

³²⁴² A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 168.

³²⁴³ *Ibidem...*, 170.

³²⁴⁴ И Биров је сматрао да дипломатска политичка елита Италије није иредентистичка (најмање према Трсту, или према другим јадранским провинцијама Монархије), али да то може зависити превасходно од будућег правно – политичког положаја статуса Италијана у граду. *Ibidem...* 200, 224-230.

захтеви увећани кривицом одуговлачења Аустро – Угарске и да је Италији неопходна чврста, стабилна ситуација на источном Јадрану. Биров је покушао Пасквалинија да убеди у тзв. „словенску опасност“ и ризик од претензија према Трсту и другим подручјима.³²⁴⁵

Суочен са крахом споразума о италијанској неутралности, Буријан је 2. априла пристао да Аустро–Угарска уступи Италији Тренто, Роверето, Риву, Тионе, Борго и Лавис, као и језеро Гарду, али Консулта је то одбила.³²⁴⁶ Последња понуда упућена Буријану и Балпацу била је да Италији припадну корчулански архипелаг, Вис, Хвар, Пељешац, Валона, Болцано, Градиска на Сочи, шира околина Трента, Болцано и граница на Бренеру, док би Трст добио положај са новом, широком аутономијом. На седници владе, 20. априла, Саландра је, међутим, пренео да су ови услови одбијени, те да би се са иступањем било ког нивоа умањенијих захтева власт, али и краљ, суочили са енормним незадовољством јавности.³²⁴⁷ Салвемини је неуморно у штампи тражио да се одбаци Бировљев предлог у вези Трентина.³²⁴⁸

Када је реч о силама Антанте, проблеми нимало нису били једноставни. Постојао је план да се почетком 1915. године одустане од привлачења Савојске монархије у ратне операције, због уверења да њена недовољно опремљена армија, нестабилна унутар – политичка ситуација и споредан фронт не би значајније допринели војном краху Централних сила. Није прихваћен Сазоновљен предлог од 17. фебруара да се одустане од инсистирања на италијанској војној помоћи Антанти, јер је он „изгубила на својој вредности“, што није прихваћено.

Главни ток преговора Италије са силама Тројне Антанте трајао је од 12. марта до 14. априла 1915, током којег је дошло до Сониновог одрицања од Сплита, неслагања о будућем статусу Пељешца, неутрализацији обала и острва, око којих је постигнут споразум 14. априла. Главни противници италијанских тежњи били су Русија и Велика Британија. Сонино је био против неутрализације дела далматинске обале која би припала Италији, коју је формализовао Асквит у име Антанте почетком априла. Према Сонину, кључна тачка спора и неслагања било је што део српско – црногорске обале, који би обухватала и полуострво Пељешац (уз Брач и Шолту), изашла из плана неутрализовања, односно што би острва Вис, Хвар, Корчула, Мљет, која би припала Италији, остала незаштићене стратешке локације.³²⁴⁹ У телеграму Саландри од 2. априла, Сонино предлаже да се формулише одговор британском посланику Роду тако да се нагласи да би „позиција на Јадрану, у случају повољног исхода непријатељстава, остала таква да би било потпуно необјашњиво зашто смо ушли у рат преузимајући на себе тако огроман терет и опасност“.³²⁵⁰ Саландра је одговорио у помирљивом тону, да поседовање Пељешца није суштина италијанских војних циљева, већ „обезбеђивање војне супрематије Италије на Јадрану“ и да не жели компликовање односа са Србијом – „не можемо желети да ривалство са Србијом замени ривалством са Аустријом“, земљом, како Саландра истиче, која је по Италију тренутно „мање опасна јер се распада.“³²⁵¹

³²⁴⁵ A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana...*, 330.

³²⁴⁶ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 361 – 363.

³²⁴⁷ F. Martini, *Diario 1914 – 1918...*, 389.

³²⁴⁸ G. Salvemini, *Guerra o neutralità?*, Milano 1915, 21.

³²⁴⁹ „Sonnino e Salandra nelle trattative per l'intervento“, *Politica*, Vol. XIII (1922), Fasc. III, Num. XXXIX, 323.

³²⁵⁰ „Sonnino e Salandra nelle trattative per l'intervento“, *Politica*, Vol. XIII (1922), Fasc. III, Num. XXXIX, 322 – 325; G. Giordano, *Tra marsine e stiffeilus...*, 318.

³²⁵¹ G. Giordano, *Tra marsine e stiffeilus...*, 319; A. Salandra, *L'Intervento (1915)*...171.

Верује се да сечланови Лондонског уговора највећим делом садржавају у 15 тачака параграфа које је Сан Ђулијано упутио 14. августа. У тачкама 6 и 7. истакнуто је да се Италија неће супротстављати „подели Албаније између Србије, Црне Горе и Грчке“ и да ће „војно деловање Италије у Далмацији бити неминовно, због природе операција на Кварнерима и у Исти“, али да тек „треба утврдити који делови Далмације имају припасти Италији“.³²⁵²

Приликом првог разговора о условима које је доставио Греју, Империјали је британском министру појаснио да се „дуж далматинске обале налазе италијанска насеља и градови, од којих, због сећања на прошлост и природног осећаја заједништва“ италијанска јавност никада неће одустати нити пристати да влада од њих одустане.³²⁵³

Сонино је 22. априла званично саопштио да прихвата предлог модификација које су изложили Сазонов и Камбон у погледу одвајања Хрватске од Угарске. Сонино никада није био против тога да Ријека буде главна лука Хрватске. Када је од Карлотија наредни дан примио обавештење да је Сазонов назначио потребу посебне изјаве, којом би се прецизирало, да делови јадранске обале који неће бити припојени Италији буду означени као „територије које ће поделити између Хрватске, Србије и Црне Горе“, Сонино је апеловао на Греја да је то Сазоновљева конструкција, а не његова, али да јој се не противи.³²⁵⁴

Потребу стварања независне, самосталне муслиманске албанске државе, без номиналних хришћанских владара, чији би политички суверенитет био ограничен италијанским патронатом, Сонино је поновио у упутствима Империјалију средином марта 1915. године, рачунајући да ће северни део Албаније припасти Србији. Према његовој прогнози, Србији ће, након рата, у виду лука припасти Дубровник, Сан Ђовани ди Медуа, којима ће се придружити Котор и Бар, будући да ће доћи до спајања Црне Горе и Србије у једну државу.³²⁵⁵

Сонино је 16. фебруара 1915. Империјалију пренео нацрт услова за улазак у рат на страни Антанте – та потраживања обухватили су Кварнерска острва, поред Трентина, Истру, Валону и читаву Далмацију.³²⁵⁶ Империјали је 22. фебруара потврдио своју сагласност на Сонинов предлог од 16. фебруара, у којем се спомињу аспирације у Далмацији, као саставног дела будућег захтевног предлога; посланик у Лондону оправдао их је утиском који је о том питању стекао анализирајући британску штампу и уверењем да то питање треба искористити тако да се хомогенизује неопредељен део италијанског јавног мњења.³²⁵⁷ Сонино је 4. марта тражио да се у његов поверљиви телеграм Империјалију од 16. фебруара, који је садржавао списак насеља и области који је Италија на источној обали Јадрана тражила као обећану гаранцију за свој улазак у рат на страни Савезника, грдови Трибњ, Стиград, Нона, Љубац, Новиград, замене с Лисарицом и Трибњем и северу, као и да се 9. члан прошири тврдњом да ће Италија, у случају расподеле азијске Турске између Британије, Француске и Русије или других земља, заузети зону Адалије и региона. Сонино је концепт преговора Италије са

³²⁵² M. Toscano..., 206.

³²⁵³ S. Sonnino, *Cartaggio 1914 – 1916...*, 297 – 299.

³²⁵⁴ P. Pastorelli, *Dalla Prima alla Seconda Guerra Mondiale...*, 32 – 33.

³²⁵⁵ Sonnino a Imperiali, T. Gab. R. SP. 101/12, 14. marzo 1915, DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, 14 marzo 1915, T. Gab. R. S. P. 101/12, 82-83.

³²⁵⁶ F. Jesné, „L'Italie face à la question adriatique, 1861 – 1915...“, 115.

³²⁵⁷ Империјали је одговорио: „С друге стране, потпуно је јасно да, уколико се суочимо са веома озбиљним одговорностима за рат, за који није у једнакој мери сагласан цео народ, неопходно је оправдати одлуку Владе Његовог Величанства да се што више задовоље националне аспирације“. M. Toscano, „Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale“, *Nuova Antologia* (1965), Vol. CDXCIV, 442.

Аустро-Угарском конципирао у шест тачака, чије су најважније одредбе подразумевале да ниједна војна акција Аустро-Угарске на Балкану неће моћи да започне без претходно јасно дефинисаног, утаченог и потписаног уговора о територијалним накнадама Италији, да тај уговор неће бити валидан ако не подразумева територије Аустро-Угарске, што је представљало својеврсну новину у преговорима, те да, због саме чињенице да је Аустро-Угарска покренула војну акцију у јулу 1914, Италија захтева територијалне накнаде, без обзира на коначни исход и циљ операције.³²⁵⁸ Одлуку Беча да се пристане на уступање Трентина и исправљање граници на Сочи, али након завршетка рата, под условом неутралности Италије, Сонино није могао да прихвати. Империјали је Греју почетком марта 1915. поновио да циљеви италијанског учешћа у рату на страни Антанте подразумевају четири циља и да уколико њихово испуњење не би било могуће, италијанска влада „народу више не би могла да објашњава апсолутну неопходност ратног учешћа“; ти циљеви подразумевали су ослобађање јадранских територија са италијанским становништвом, обезбеђивање алпске границе у Трентину, добијање чврстих гаранција на Јадрану од опасности да се „предугачка обала остави у рукама Словена“ и признање зоне утицаја на Медитерану и азијском делу Османског царства.³²⁵⁹ У погледу Ријеке, израда италијанског предлога подразумевала је да се остави упражњеним питање статуса тог града, под формулом да се „не прејудуцирају одлуке Европе док се рат не заврши“, укључујући и друге делове јадранског приморја. Нова редакција, коју је у име Антанте предложио Камбон, донела је промену прецизирања статуса Ријеке и изменила италијански предлог – назначено је да „четири силе Ријеку и остатак територије који неће припасти Италији буде препуштен Хрватској, Србији и Црној Гори“.³²⁶⁰ Сазонов је Палеологу 5. марта пренео

³²⁵⁸ Упоследњој тачки упуства послатих Аварни и Болатију Сонино је написао да у питање територијалних накнада који имају припасти Италији не улазе Додеканез и Валона, који се сматрају одвојеним, и за Италију завршеним питањем. *Sonnino a Avarna e Bollati, DDI, III, Quinta Serie, 1914-1918, 4. marzo 1915, T. Gab. R. SP. 67, 14-15.*

³²⁵⁹ *DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, Imperiali a Sonnino, 9 marzo 1915, T. Gab. R. SP. 107/66, Londra, 47-49.*

³²⁶⁰ Новоизмењена редакција (појашњење става 5. за члан 4 уговора од 26. априла 1915) коју је Антанта усвојила, према Марескотију, „у последњем тренутку и на готово опште изненађење италијанских кругова“, гласила је да онај део обале, који неће припасти Италији, на источнојадранској линији Јадранског мора, бити „додељена, од стране четири Савезничке силе, Хрватској, Србији и Црној Гори“. То је појашњено овако: обала горњег Јадрана, од залива Волоско до северне Далмације, „читаво приморје Хрватске“, са ријечком луком и малим лукама Новим и Карлопагом, са острвима Првић, Крк, Св. Гргур, Голи Оток и Раб, имају припасти Хрватској, док ће на доњем Јадрану (у региону који интересује Србију и Црну Гору) од рта Плоча до реке Дрим (са Сплитом, Дубровником, Барем, Улцињем и Сан Ђовани ди Медуом и острвима Чиово, Шолта, Брач, Јакљан, Дрвеник Велики и Дрвеник Мали и Колочеп) ова област припасти Србији и Црној Гори. У обе верзије остала је клаузола да се лука Драч додели независној муслиманској албанској држави у њеном централном делу. Разлике су биле у следећем: у италијанској верзији, која није усвојена, стајало је да ће „обала горњег Јадрана, који не иде Италији, припасти било Мађарској или Хрватској“, и да ће острва, која ће на доњем Јадрану припасти Србији и Црној Гори, бити острва Јакљан, Колочеп, Лопуд и Шипан (остала нису споменута). Када се држава Хрвата, Словенаца и Срба Монархије ујединила 1918. са Краљевином Србијом и Краљевином Црном Гором, Италија је упутила захтев да јој се припоји Ријека. Према Орланду и Сонину, и министру иностраних дела Шалоји, одредба о припајању Ријеке „Хрватској“ престала је да има међународно правно важење стварањем Краљевине СХС, будући да у верзији Лондонског уговора која је на крају прихваћена није стајало да ће се Хрватска „ујединити са другим словенским државама“, већ да ће остати засебан политичко – правни субјективитет. Сонино је невољно прихватио ту клаузолу, коју је прецизирао Греј, под условом да се права Црне Горе да има не–неутрализовану обалу, искључиво „у својим досадашњим границама“, не проширују на луку Бар (која треба да остане неутрализована, према специјалном статусу који је потврђен разменом мишљења у нотама сила у априлу и мају 1909) и Котор, уколико би припао црногорској држави. Сонино је Грејев предлог прихватио 24. априла. „*Accordo di*

да ће бити „веома срећан ако Италија одлучи да нападе Аустрију у Трентину, Трсту или на обали Далмације, северно од Сплита“, али да учешће Италије и Грчке у питањима мореуза не долази у обзир, изузев слања трупа у Смирну.³²⁶¹

Почетком марта, умножили су се апели појединих италијанских дипломатских представника да се у што краћем времену склопи споразум са Антантом. Радославов ће изјавити грчком посланику у Софији да је интерес да Румунија, Бугарска и Грчка постигну споразум о учешћу у интернационализацији Цариграда, јер се у атинским дипломатским круговима неговала се идеја да Италију треба позвати, „макар и с једним бројем“. Фашоти је, на самом почетку марта, предочавао руском посланику у Букурешту да Италија „не сме да се цењка око територијалних накнада“, већ да Антанта мора да уважи њене захтеве, ако жели да добије корист од њеног учешћа; накнаде морају обухватити Трентино, Трст, „велики део Далмације“, Валону и „широку“ област у Малој Азији, као и то да јој Француска препусти Тунис.³²⁶²

Минималне захтеве о територијалним уступцима које је Сонино формулисао 20. марта 1915. и послао амбасадорима у савезничке престонице, наишле су на одобравање руске владе, уз потребу извесних појашњења у вези са далматинском обалом и острвима. После затегнутих разговора са бароном Буријаном, Италија се нашла на корак од потписивања споразума са Антантом и објављивања рата Аустро-Угарској и Немачкој, па је било неопходно да ниједан детаљ из преговара о источној обали Јадрана не остане недоречен. Сонино је под захтевима подразумевао обавезу да ниједна чланица Антанте не закључи сепаратни мир или примирје са Централним Силама. Захтеви су обухватили и тражење војног споразум акоји би Италији гарантовао континуитет руске војне акције против Аустро-Угарске, уступање Додеканеза, удео у евентуалној подели Османског царства и територијалну надокнаду уколико савезничке силе увећају број афричких колонија, поморску конвенцију за осигурање англо-француске поморске сарадње на Јадрану, те додељивање Италији територија Трентина (до Бренерског прелаза), Трста и Истре до острва Волоско, са истарским острвима Херса, Далмације од Стариграда до Неретве, са полуострвом Пељешцем и свим острвима, укључујући и Корчулу (и острвца око Корчуле), као и Валоне, од Војуше до Химаре. Италија ће се уз то обавезати на поделу Албаније између Црне Горе, Србије и Грчке, под условом да се створи мала албанска аутономна муслиманска неутрална држава, и да обала од Бококоторског залива до Војуше, и од Химаре до рта Стилоса буду војно неутралне.³²⁶³ Сонино је поновио да су италијански захтеви у вези са Далмацијом засновани на „очигледним историјским и националним разлозима“, и потреби „осигурања поморске сигурности на Јадрану“, која Италији недостаје, због обала које су „отворене и неодбрањиве“; Сонино је поновио да ће „Хрватској остати обала од Ријеке до краја Далмације, а Србији и Црној Гори обалсти од Неретве до Дрима“, понављајући да је Сазонов у разговорима са италијанским

Londra del 26 aprile 1915“, *Documenti Diplomatici presentati al Parlamento Italiano*, Legislatura XXV – Sessione 1919 – 20, Camera dei Deputati, Roma 1921, 2; L. A. Marescotti, *Guerra diplomatica. Ricordi e frammenti di diario...*, 62 – 65, 76 – 77; G. Salvemini, *Dal patto di Londra alla Pace di Roma*, Torino 1925, 21 – 22; Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 84 – 88.

³²⁶¹ DDF, 1915, Tome I, 2002, Paléologue à Delcassé, 5 mars 1915, T. n.° 374, 385.

³²⁶² Морис Палеолог је увидео да „Италија жели да уђе у нашу игру“. Последњи захтев за Тунис прокоментарисао на следећи начин: „Глупост ове последње опаске ослобађа нас од расправе о њој, али је ипак занимљиво приметити какав симптом осећања део италијанског народа гаји према Француској, која ми не можемо безопасно занемарити“. DDF, 1915, Tome I, 2002, Paléologue à Delcassé, 3 mars 1915, T. n.° 353, 361 – 362.

³²⁶³ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, III, Sonnino a Tittoni, Imperiali e Carlotti, 20. marzo 1915, T. Gab. R. SP. 116, 122-123.

представницима у августу 1914. признао право Италији на територију од „Задра до Дубровника“, те да не очекује да ће руска дипломатија правити потешкоће са захтевима који се не протежу до Дубровника.³²⁶⁴

Сонино је 21. марта дефинисао основне стратешке смернице и разлоге опредељивања Италије за интервencionистичку политику и улазак у рат на страни Антанте, опрезно наговештавајући обресе будућег антагонизма италијанско – јужнословенског разумевања јадранске политике. Навео је да је жеља Италије била да се „ослободи неподношљиве инфериорне ситуације на Јадрану, у односу на Аустрију“, због различитих физичко – географских услова две обале мора, које су оружје и облици модерног ратовања учинили пресудном, одлучујућом територијом која се мора поседовати и контролисати. Италија би, према упуствима министра, могла да оствари већину својих националних жеља уз посвећеност очувању неутралности и „без излагања ужасима рата“, али не по цену препуштања доминацији Јужних Словена; Сонино је ту премису своје спољне политике дефинисао речима да „не би вредело да идемо у рат за ослобађање од надмоћне аустријске доминације, ако бисмо се одмах вратили у исте услове инфериорности и сталне опасности пред лигом младих југословенских држава“.³²⁶⁵

Преговори у Лондону такође су ишли тешко, с обостраном неповерљивошћу. На Грејеву констатацију да Британија не може да запостави интересе Словена на Јадрану, и да се може очекивати руско противљење максималистичким италијанским претензијама, којима би се запречио пут слободном економском развоју словенских лука, Империјали је британског колегу упитао како се може рећи да би Словени „поново били затворени, када ће им, поред Дубровника и Котора, бити препуштене и многе друге мање луке.“³²⁶⁶ Пристанак на препуштање града и луке Сплит Јужним Словенима Сонино је условио добијањем ширег копненог залеђа сливова далматинских река Бутижнице, Цикоте и Крке и повлачењем границе која ће од рта Плоча направити крајњу граничну тачку, уз добијање полуострва Пељешац и неутрализацију обале од Дубровника до ушћа Војуше.³²⁶⁷ Империјали је Греју пренео да је увиђавност Италије да уступи острва око Сплита таква да италијанска влада „верује да је у великој мери предвидела привредни и економски развој Србије“ и да „нико ко је поштен не би имао право да Италији припише намеру да ограничава словенско становништво“, упркос инсистирању на задржавању преосталих острва и полуострву Пељешац из „суштинских разлога стратешке одбране.“³²⁶⁸ Делкасе није

³²⁶⁴ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, III, Sonnino a Tittoni, Imperiali e Carloti, 20. marzo 1915, T. Gab. R. SP. 116, 122-123.

³²⁶⁵ ACS, Carte Nitti, Delegazione Italiana al Congresso della Pace – Questione Adriatica 1919 – 1920, b. 37, f. 104, sf. Precedenti patto di Londra (19. 03. 1915 – 17. 05. 1915), Telegramma in Partenza, Sonnino alle Ambasciate Londra, Parigi, Pietroburgo, 21 marzo 1915, N. 125; V. Pavlović, „C'era una alternativa alla nascita della Jugoslavia?“, *La Lunga guerra. I Balcani e il Caucaso tra conflitto mondiale e conflitti locali (1912 – 1923)*, Milano 2020, 97.

³²⁶⁶ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916 ...*, 334 – 335.

³²⁶⁷ Сонино је предвиђену измену члана 5. из предложеног уговора о захтевима конципирао на следећи начин: „И доспевши на југ до линије која, полазећи од тачке рта Плоче на обали, наставља ка истоку према врховима брда дуж сливова, тако да Италији буду препуштене читаве долине свих водотокова који се спуштају се према Шибенику, као што су Цикота, Крка, Бутижница и њихова ушћа, уз цело полуострво Пељешац и сва лежећа острва“. Захтевао је да се Италији припоји острво Палагружа, али је пристао да се одустане од Малог и Великог Дрвеника, Јакљана, Чиова, Брача и Шолте. Неутрализација обале обухватала би и обалу од Валоне до рта Стилос. *Ibidem...*, 338 – 340, 346.

³²⁶⁸ У разговору који је водио са Грејем и Асквитом 31. марта, Империјали је, на Асквитово питање због чега је Италији стало да задржи Пељешац, одговорио: „Нама је важно да то полуострво, које, практично гледајући, спада у острво, сачувамо, не из офанзивних разлога, већ да елиминишемо сваку могућност да

веровао да је потребно јавно обећати Србији Дубровник или Сплит, јер таква нота „може изазвати осећај разочарања у Србији, будући да се амбиције Срба пружају на целу Далмацију, Истру и Хрватску“.³²⁶⁹ Познато је да је Делкасе био разочаран италијанским предлогом да се одржи независна албанска држава.³²⁷⁰

Карлоти је имао дуг разговор са Сазоновим 24. марта о условима које је поставила Италија, и није крио своје противљење да Далмација до Неретве и истарских острва припадне Италији, противећи се, такође, идеји неутрализоване зоне Боке Которске и црногорског приморја. Сазонов је правдао противљење тврдњом да се „мора посветити обзир према Србији, која је у херојској борби два пута победила Аустрију, подносећи жртве које су скоро исцрпеле“.³²⁷¹ Позивајући се на тешкоће античког Рима да успостави контролу над „шачицом илирских пирата“ који су се склањали у далматинска острва, Карлоти је одговорио да разуђена далматинска обала, „вијугавих лука“ и „бројних острваца“ не дозвољава Италији да је из стратешких разлога препусти некој другој сили. Поновио је да се Италија учврстила у тим крајевима увођењем цивилизације у обичаје, колективну свест и друштвени живот обалских центара, те не поричући заслуге Србије према Антанти, подвукао је важност коју Италија може да донесе својом интервенцијом, „а која ипак не би могла да буде остварена, уколико јој не буде загарантован до сада оспоравани положај на Јадрану“.³²⁷² Тада се појавио и непријатан проблем неутрализације обале које ће добити Црна Гора. Карлоти 26. марта упозорава шефа Консулте да ће ово питање бити проблем (Бока Которска и остатак обале), јер Сазонов сматра да је то ограничавање суверенитета Црне Горе и унижавање достојанства црногорског суверена које нема оправдања, класификујући озбиљност проблема по следећем редоследу: Далмација, неутрализација црногорске обале и питање Цреса.³²⁷³

Концепције руског амбасадора биле су по много чему специфичне и одударале су по смелости, па чак и по одређеној иновативности, од мишљења преосталих његових колега. Према Карлотију, Србија је могла да избегне притиске и нелагодности које јој је Антанта припремала у вези са македонским питањем, преузимањем „иницијативе да директно са Италијом, без посредника, преговара око Далмације“ и да тим путем, кроз непосредно сучељавање захтева две стране, „обезбеди себи жељене добитке“.³²⁷⁴ Амбасадор у Петрограду закључио је да у решавању далматинског проблема „Антанта мора препознати не само интерес Србије, него много шири утицај који она има на целокупну балканску политику“.³²⁷⁵

га други искористе за напад на нас“. Руски амбасадор у Лондону, Бекендорф, уверавао је Империјалију да је статус Пељешца секундарна, споредна ствар наспрам преимућства које Италија стиче преосталим аквизицијама и да је излишно око тога компликовати закључење споразума. *Ibidem*..., 347 – 349, 354 – 355, 358 – 360.

³²⁶⁹ Реч је о јануару 1915. М. Toscano, *Il Patto di Londra*..., 68.

³²⁷⁰ Изразио је изненађење сагласношћу који је на тај предлог дао Сазонов (независни албански муслимански протекторат под Италијом), који се објашњавао уверењем руског министра да ће на тај начин добити одрицање Италије од Далмације. Дан касније Делкасе је Извољском саопштио да је преговоре с Италијом требало убрзати и да је био спреман да да сагласност на све тачке о којима би се претходно усагласили Лондон и Петроград. М. Toscano, *Il Patto di Londra*..., 93 – 94.

³²⁷¹ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916*..., 321; A. Répaci, *Da Sarajevo al „maggio radioso“*..., 235 – 237.

³²⁷² L. A. Marescotti, *Guerra diplomatica. Ricordi e frammenti di diario*..., 68 – 69.

³²⁷³ Карлоти је известио да Сазонов није био упоран у питању додељивању Цреса Јужним Словенима, као у претходна два. М. Toscano, „Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale“, *Nuova Antologia* (1965), Fasc. 1978, Vol. CDXCV, 22 – 23.

³²⁷⁴ Карлотијев телеграм Сонину од 29. марта 1915. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916*..., 349.

³²⁷⁵ *Ibidem*, 349.

Париска дипломатија била је током прве половине априла 1915. веома узнемирена новинарским радом Луиђија Камполонгија, париског дописника римског листа *Messagero*, који је објављивао вести у којима се наводило да Француска безрезервно подржава захтев Италије да планирани део српске обале у Далмацији буде у целини неутрализован.³²⁷⁶ Делкасе је страховао да противречне информације, чији је садржај сугерисао да је Француска пристала на „англо – латински савез на Медитерану“ не узнемире Сазонова, који је тих дана вршио притисак да се Пељешац призна у права Србије.³²⁷⁷

Када је заједнички одговор Антанте на италијански меморандум 21. марта 1915. показао отклон од максималистичких италијанских аспирација у Далмацији, Империјали је прихватио могућност одустајања од Сплита и околних места, уз напомену да би Италија морала да сачува у свом поседу „нека од најважнијих острва на том делу обале.“³²⁷⁸ Империјали је сматрао да се на Грејову констатацију да „Задар и Шибеник треба да припадну Италији, али да Сплит остане Србима или Југословенима“ могло легитимно тврдити да тешкоће потпуног прихватања италијанских захтева у вези с Далмацијом не долазе само из Русије, већ наилазе на снажну подршку британске либералне владе, чији је камен темељац поштовање принципа националности.³²⁷⁹ На примедбе Сазонова да се противи припајању далматинске територије до Неретве и истарских острва Италији, да ће поморска безбедност Италије бити обезбеђена добијањем Трста, Пуле и Валоне, да је Балкан „подручје у којем Италија треба да има искључиво економске, а не територијалне интересе“, да је „читав рат био инспирисан одбраном принципа националности који није смео да штети праведним интересима Србије, двоструке победнице над Аустријом“, те да не постоје разлози због којих би се требало „плашити Србије, којој је море неопходно, из пловидбено-поморских и привредних разлога“, Карлоти је узвратио констатацијом да је разумљивост далматинске обале с „вијугавим лукама“ показала кроз историју тешкоће ефикасне поморске одбране Јадранског мора и тврдњом да то што „Србија данас није способна да створи моћну флоту“ не подразумева да у будућности племена која нагињу уједињењу са Србијом неће тим поступком створити државу „пет до шест пута снажнију од Грчке“, чија дисперзивност становништва није спречила успоставу поморске моћи.“³²⁸⁰ Италија нема тежње да политички доминира Балканом, већ жели „просперитетну Србију с којом ће одржавати најсрдачније односе“, као и с другим државама, а одбрана Далмације почива на моралном историјском праву – Италија се ту етаблирала уводећи цивилизацију у савест умова људи, у обичаје, у језик становништва градова, о чему свдоче грађевине, због чега је приморана да узме у обзир притисак јавног мњења. Империјалију није било јасно због чега Греј инсистира на томе да ће „Словени остати затворени“ италијанским захтевима, када ће им бити препутешно толико других мањих лука, поред Дубровника

³²⁷⁶ Сонино је изразио жаљење Бареру 7. априла увече због Камполонгијевог текста, неколико дана касније исто је учинио и Титони Делкасеу. DDF, 1915, Tome I, 2002, Barrère a Delcassé, 7 avril 1915, T. n.° 245, 569; *Ibidem*, Barrère a Delcassé, T. n.°252; T. n.° 253, 10 avril 1915, 570; L. Campolongo, „I diritti dell'Italia nell'Adriatico riconosciuti dalla Francia e dall'Inghilterra. Un blocco anglo-latino nel Mediterraneo“, *Il Messaggero*, 7 – 8 aprile 1915, N. 97, Anno XXXVII, 1.

³²⁷⁷ Ђ. Раденковић *Паушић и Југославија*, Београд 1999, 112 – 113.

³²⁷⁸ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, 21 marzo 1915, Imperiali a Sonnino, T. Gab. R. SP. 141/73, , 130-132.

³²⁷⁹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, Imperiali a Sonnino, 21 marzo 1915, T. Gab. R. SP. 144/75, 133-134.

³²⁸⁰ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, III, Carlotti a Sonnino, 24 marzo 1915, T. Gab. R. SP. 152/60, 147-149; V. Pavlović, *De la Serbie vers la Yougoslavie...*, 228 – 229.

и Котора; Греј је одговорип да је Сплит једина лука која би могла да буде излаз исплативе корисне пруге релативно лаке изградње, после чега је Империјали тражио упуства од Сонино, да се преговори не прекину.³²⁸¹

Убрзо је, 2 априла, уследила понуда лорда Аксвита који је, у име Британије и Француске, и уз консултацију са Сазоновим, Империјалију изложио предлог да Задар и Шибеник буду уступљени Италији, уз Бишево, Ластово, Вис и Сушац, али да Пељешац припадне српском далматинском приморју, уз клаузолу да обала од Задра до ушћа Неретве и Боке Которске, сходно обзирима према Пашићевој влади, српском програму и захтевима јужнословенске емиграције, буде неутрализована. У консултацији са Саландром, Сонино је ове захтеве одбио. У разговору са Родом 2. априла, који му је пренео Асквитово мишљење о максималистичкој димензији италијанских предлога, Сонино је навео да је „из поштовања према Греју и Сазонову“ одлучио да попусти у погледу Сплита и његовог залеђа, али да компромис у вези са Корчуланским архипелагом није долазио у обзир, те да о садржају одговора мора да обавести Саландру.

Сонино није прихватио клаузолу о неутрализацији обале од Задра до ушћа Неретве (укључујући и Боку Которску, која би припала Србији или Црној Гори) коју су му саопштили Асквит и Греј. Министар је то одбијање правдао разлогом што ће Хвар, Корчула и Мљет остати под директном војном претњом са Пељешца, будући да је предвиђено да „српски део обале не буде неутрализован“.³²⁸² Саландра поседовање Пељешца није сматрао неопходним, објашњавајући да се „сукоб са Аустријом која пропада“ не сме заменити непотребним сукобљавањем са Србијом.³²⁸³ Империјали је 3. априла пренео Сонину свој предлог од четири тачке, који је имао намеру да изложи Асквиту, у чему је добио министрову подршку. Идеја је била да ће Италија уступити Србији Пељешац и пристати на клаузолу да сва италијанска и српска острва јужно од рта Плоче буду неутрализована (под условом да Хвар, Мљет и Корчула, јужно од рта Плоче, припадну Италији и да се обезбеди неутрализован статус Дубровника и Котора), али да се не може прихватити услов да обала од Задра до Плоча буде неутрализована. Империјали је овај став, који ће Сонино прихватити, образложио тврдњом да би се управо овим уступцима „узели у обзир Сазоновљеви приговори, како у погледу непрекидне опасности коју би за Србију представљало италијанско поседовање позната три острва, тако и његовог устезања у погледу нашег поштовања суверених права Црне Горе.“³²⁸⁴ Империјалијев лични став о неутрализованом статусу Хвара, Мљета и Корчуле био је да то питање није од пресудне важности за склапање споразума и квалитет очувања односа са Србијом.³²⁸⁵ Асквит је пренео да је Британија, под притиском Русије, тражила да Италија пристане да обала од јужне тачке Пељешца до Херцег – Новог (тзв. „дубровачки појас“) не буде неутрализована, на шта би се заузврат порадило на руском пристанку за денеутрализован статус корчуланског

³²⁸¹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, III, Imperiali a Sonnino, 25 marzo 1915, T. Gab. R. Sp. N. 159/78, 161-162.

³²⁸² S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 364.

³²⁸³ Саландра је предложио Сонину да његово мишљење слободно изнесе Роду, британском амбасадору. *Ibidem*, 364 – 365.

³²⁸⁴ Мисли се на Хвар, Мљет и Корчулу. *Ibidem*, 366 – 368.

³²⁸⁵ Империјали је саопштио Сонину, после разговора са Николсоном и Аксвитом 6. априла: „Неутрализација свих тих острва код мене не изазива забринутост, јер пошто буду у нашим рукама, не могу више никоме да служе као поморска база; ако Србија убудуће не буде испоштовала своје обавезе о неутрализацији, ми бисмо имали свако право да са своје стране урадимо исто“. Том приликом у Форин офису сусрео је и Камбона, који му је пренео да руска штампа „изазива олују својим глупим полемикама“. *Ibidem*, 371 – 373.

архипелага.³²⁸⁶ Сонино је, међутим, изнео став да де-неутрализован статус далматинске обале који би припао Србији може обухватити веома узак простор, од јужне тачке полуострва Пељешац, до места које ће ићи „десет километара испод тачке старог Дубровника.“ Сонино је, у телеграму који је упутио Империјалију 14. априла, образложио тај став тврдњом да би прихватање Асквитове ноте, у којем је јужна гранична тачка предлога денеутрализоване српске обале фигурирала у Херцег–Новом, учинила „узалудном неутрализацију Боко – Которске“, од које Италија неће одступити и чијим „улазом управо доминира лука Херцег – Нови.“³²⁸⁷ У поменутом телеграму, Сонино је допунио и прецизирао члан 5. о територијалним добицима Италије у Далмацији и навео да ће острва Премуда, Силба, Олиб, Шкрда, Маун, Паг и Вир на северном делу покрајине, уз Мљет, Бишево, Вис, Хвар, Шћедро, Корчулу, Ластово, Сушац и Палагружу и преостала острвца на њеном јужном делу добити Италија, док ће Брач, Шолта, Чиово, острва Дрвеник, Јакљан и полуострво Пељешац припасти Србији.³²⁸⁸ Навео је да ће нова неутрализована обала ићи у два дела, која ће бити испредикана уским простором од јужне тачке Пељешца до старог Дубровника, који неће бити неутрализован; већински део неутрализоване обале, који ће припасти Србији, ићи ће од рта Плоче до Пељешца, и од старог Дубровника до ушћа Војуше, укључујући острва.³²⁸⁹

Последња Сазоновљева примедба на текст француске редакције уговора била је да се не сме дозволити укидање права Црној Гори на држање војне посаде на свом делу обале, која је, изузев неутрализованог статуса луке Бар, призната 1909. године, након анексије Босне и Херцеговине. Сонино је 21. априла прихватио да Бар не буде обухваћен неутрализацијом, уз формулацију коју је предложио, да се у ставу 2. члана 5. после речи „Сан Ђовани ди Медиа и Драч“, дода реченица: „поштујући специфичну ситуацију коју је Бар добио декларацијама Сила 1909. године“, уз четири друга захтева која су прихваћена.³²⁹⁰ Исте вечери, Сазонов је упутио нову ревизију члана 5. у којем је тражио да се истакне да ће „четири савезничке силе долеспоменуте јадранске територије доделити Хрватској, Србији и Црној Гори“ и да се „неће доводити у питање декларације великих сила о пристаништу Бар из априла и маја 1909“. Сонино је пристао да се у члану 5. о неутрализацији неиталијанског дела обале уведе формулација „очување посебних привилегија за луку Бар, потврђених одлуком великих сила“; ова измена није смела да се примењује на друге луке, попут Улциња или Котора.³²⁹¹ Руски министар је тражио да се уведе посебан став у члану 5. који ће прецизирати да ће четири силе доделити „предвиђене територије на Јадрану Хрватској,

³²⁸⁶ *Ibidem*, 376 – 377.

³²⁸⁷ *Ibidem*, 383 – 386.

³²⁸⁸ *Ibidem*, 383 – 386.

³²⁸⁹ Сонино је поновио предлог да Италија добије право да заступа независну албанску државу у спољним пословима и да јужна граница од Валоне до рта Стилос бити такође неутрализована. *Ibidem*, 385 – 386.

³²⁹⁰ Сонино је тражио да се изврше и следеће модификације: у члану 3, да се установи клаузола која ће прописати што хитније уобличавање конвенције о војно – поморској помоћи Антанте Италији; у члану 8, у погледу италијанских интереса у Додеканезу, да се поново стави члан који говори о „стварном праву власништва“ (уместо француског предлога); у члану 9, у погледу италијанских права на Блиском Истоку, „веће разумевање“ за италијанске интересе (које су, према мишљењу Сонино и Империјалија, „жртвоване“ у тексту француског предлога) и у члану 13, да се изостави помињање граничне линије Обок – Цибути у Африци као „непотребне“. *Giuglielmo Imperiali. Diario (1915 – 1919)*, Rubbettino 2006, 148 – 149.

³²⁹¹ Мисли се на чињеницу уколико би српско – црногорске снаге у рату успеле да заузму луку Котор, тада под аустријском контролом. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 425 – 427.

Србији и Црној Гори“.³²⁹² У контексту преговора о овој последњој спорној тачци, Бенекдорф је посетио Империјалија 22. априла и пренео му да ће Русија остати непопустљива уколико Италија дозволи било које нарушавање права суверена Црне Горе инсистирањем на утврђивању граница албанског залеђа.³²⁹³ Греј се умешао и утврдио да ће се „поменута права примењивати искључиво на обалу која у том тренутку припада Црној Гори“ и да та обала „неће смети да буде неутрализована, изузев ограничења предвиђених за пристаниште Бар, на које је сама Црна Гора пристала 1909“.³²⁹⁴ Ипак, уследила је 23. априла нова реакција Сазонова, који је, под притиском јавног мњења и двора, захтевао да Црна Гора и њен краљ не смеју да буду лишени одлуком да међународно признати део обале остане неутрализован. Француски посланик у Лондону Камбон је реаговао и сугерисао да се уведе став којим ће се утврдити да се неутрализација не односи на тренутно међународно признати део црногорске обале, изузев луке Бар, за коју ће и даље важити рестрикције.³²⁹⁵

Сонино је пристао да преда Сплит и Цетину Србији, и прецизирао да у члановима 5. и 7. дође до модификација споразумног текста: граница Италије се завршава на обали код рта Плоче (Пунта Планке), најистуреније тачке источне далматинске обале; гранична линија наставља се ка истоку, ка врховима Динаре дуж сливова река тако да Италији остану водотокови који се спуштају према Шибенику као што су Цикола, Крка и Бутижница, њихове притоке, полуострво Пељешац, и острва Велики и Мали Дрвеник, Чиово, Шолта и Брач, а да цела обала од рта Плоча до Војуше, укључујући Сплит, Дубровник, Котор остаје војно неутрализована и да припадне Србији и Црној Гори.³²⁹⁶ Након приговора руске дипломатије да је италијански захтев око неутрализације обале која ће припасти Србији и Црној Гори презахтеван и да Пешелац не треба да припадне Италији, и консултација са лордом Асквитом, Сонино је детаљније преуредио поменуте чланове, набројивши која острва припадају Италији у пределу јужне границе (од рта Плоча до динарских планина и река Крке, Циколе и Бутижнице); пристао је на препуштање Пељешца, понављајући да италијански захтеви за неутралисање српско-црногорске обале треба да обухвате подручје од рта Плоча до јужног дела Пељешца, укључујући и само полуострво, од Дубровника до реке Војуше, сва острва кој нису приписана Италији, уз област од Валоне до рта Стилос.³²⁹⁷ Саландра је првобитно Сониново одбијање да пристане на одрицање од Пељешца коментарисао тиме да не сматра да је поседовање Пељешца неопходно, али да је неопходно обезбедити италијанску војну премоћ на Јадрану.³²⁹⁸

³²⁹² S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 429 – 431, 436.

³²⁹³ *Giuglielmo Imperiali. Diario (1915 – 1919)...*, 149.

³²⁹⁴ M. Toscano, *Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale*, *Nuova Antologia* (1965), Fasc. 1978, Vol. CDXCV, 26 – 28; *Giuglielmo Imperiali. Diario (1915 – 1919)...*, 150.

³²⁹⁵ *Ibidem*, 439 – 441.

³²⁹⁶ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, III, Sonnino a Imperiali, 27 marzo 1915 Tittoni e Carloti, T. Gab. R. Sp. 149, 170-171.

³²⁹⁷ Острва која би била препуштена Италији у пределу рта Плоча су Премуда, Селве, Улбо, Скерда, Маон, Паг и Понтадур на северу, Млада, Света Андреја, Буси, Лиса, Хвар, Теркола, Корчула, Каца, Лагоста и Палагруга. Сонино је поновио да у поменути члан захтева не улазе Велики и Мали Дрвеник, Буа, Шолта и Брач. DDI, Quinta Serie, III, Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carloti, T. Gab. R. SP. 191, 14. aprile 1915, 258-259.

³²⁹⁸ Саландра је додао: „У супротном, не може се, барем за сада, оправдати наше учешће у рату. Пошто ми нисмо захтевали никакво жртвовање са њихове стране за наше учешће, силе Антанте морају да схвате да је, с обзиром да су у немогућности да нам тренутно обезбеде икакву предност на Источном Медитерану, једини озбиљан разлог да се ставимо на њихову страну, изузимајући Румунију, јесте искључивање било које поморске силе са Јадранског мора. Не можемо прижељкивати да супарништво са

У погледу српско–грчке границе и потенцијалних модификација које би на њој уследиле као последица формирања албанске државе са ревидираним статусом, Сонино је истакао да се не противи њеном одржању. Он је, међутим, приметио да о том питању „није могуће разговарати“ нити прецизирати његове појединости у смислу импликација на албанске источне границе без поседовања „потпуне“ информације о преузетим обавезама сила Антанте или договореном програму у вези уступака према Бугарској о трошку Србије.³²⁹⁹ Према Сонину, „веће или мање потискивање заједничке границе“ која постоји између Србије и Грчке зависиће највише од обима уступака Бугарској.³³⁰⁰ У телеграму који је послао Империјалију 20. априла, министар је приметио да ће та граница обухватити простор западно од Охридског језера, наводећи да то питање остаје привремено неразјашњено предстојећим споразумом, али да Италија неће пристати да Албанију лиши планина које доминирају долином реке Шкумбе, неопходним за одбрану Елбасана, који мора остати срце муслиманске Албаније.³³⁰¹ Титони је сматрао да Италија треба да подржи план Антанте да се, на основу првобитног српско – бугарског уговора из марта 1912, доделе делови Македоније Бугарској на рачун Србије, под условом да Антанта одржи обећање и Србију и Грчку обештети у деловима Албаније, где би се успоставила заједничка српско – грчка граница.³³⁰²

Напоменувши да је првобитни италијански предлог обухватио идеју заузимања целе Далмације, „из сентименталних мотива према Далматинцима“, Сонино је додао да уколико Италији не буде загарантована поморска превласт на Јадранском мору, у случају победе Савезника, „није ни вредело преузимати огромне ризике и терет рата“.³³⁰³ Род је упитао италијанског министра да ли би дозволио неутрализацију целог далматинског копна, на шта је Сонино одговорио да то није могуће из два разлога: проблема неутрализације Хрватске (копнена Хрватска неће бити неутрализована) и обавезе војне заштите „превоја ка Босни“ и дугачке источнојадранске границе од њеног залеђа.³³⁰⁴ Сонино је од стране амбасадора Рода био приморан да поближе дефинише појам неутрализоване албанске обале. Британски амбасадор упитао је италијанског министра да ли неутрализована обала подразумева да „обалским државама“ неће бити забрањено да у деловима које им припадну у Албанији „држе

Србијом заменимо ривалством с Аустријом, која је можда тренутно мање опасна, јер представља стару државу у опадању. Уколико си сагласан, можеш изричито Роду да пренесеш ово моје мишљење“. А. Salandra, *L'intervento [1915]...*, 171–172.

³²⁹⁹ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 391.

³³⁰⁰ *Ibidem*, 391.

³³⁰¹ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 423.

³³⁰² Титони је ово мишљење Сонину изложио у телеграму од 17. априла. Напоменуо је и да је за Италију много важнија јадранска од албанске обале, и да је у Албанији за Италију најважније да сачува преовлађујући интерес над оним централним, неутрализованим делом Албаније који ће остати независан. То ће бити могуће постићи, према Титонију, због тога што Италија, применом споразума са Антантом у вези источне јадранске обале, неће на том подручју имати непосредног непријатеља, што ће јој у будућности дозволити да се без опасности сагласи према заједничкој српско–грчкој граници у Албанији. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 409 – 410; D. Šepić, *Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje...*, 70 – 102.

³³⁰³ Тоскано уочава да је Сонино, за разлику од Сан – Ђулијана, ток преговора радикално изместио у апсолутизацију максиме „поморске премоћи“, занемарујући питање аустријског ширења на Балкану и проблема ограничених компензација из члана VII Тројног уговора. M. Toscano, „Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale“, *Nuova Antologia* (1965), Vol. CDXCIV, 437 – 438, 443.

³³⁰⁴ *Ibidem*, 443.

понеку топовњачу зарад одбране својих царинских права“, што је Сонино потврдио.³³⁰⁵ Сонинов нови, дипломатски маневар, којим је од британске дипломатије тражио да прихвати идеју да Италија у дипломатском, међународном оквиру добије право да представља албанску државу, директно је условљено његовим претходним пристанком на уступке у Далмацији.³³⁰⁶ Сазонов је тражио да Србија и Грчка очувају заједничку границу, уколико дође до промена статуса Албаније или измена њене унутрашње територије, са чим се Греј сложио, и тражио од Сонино размену мишљења о том питању. Сонино се условно сагласио, уз одређена појашњења, истичући да Италија није против одржања заједничке границе између Србије и Грчке, али да није могуће разговарати о том питању, без потпуног сазнања о обавезама које су силе Антанте преузеле на себе или о програму који су међусобно усагласиле у погледу граница уступака које ће се учинити Бугарској на рачун садашње српске територије у Македонији, које ће изазвати „веће или мање потискивање те границе“.³³⁰⁷ Сонино је упутио примедбу на предлог да граница Србије и Грчке буде западно од Охридског језера.³³⁰⁸ Греј је остао упоран у намери да не дозволи Сонино покретање питања албанских граница, што се објашњава жељом да стекне већу слободу у будућим преговорима са Бугарском и Србијом, али и британским интересима које је требало обезбедити за послератни период.

Уследио је непријатан разговор Карлотија и Сазонова 5. априла, када је италијански посланик запретио да „лондонски разговори могу да буду прекинати, ако Антанта буде истрајавала у својим амандманима“. Ипак, Сазонов није попустио, називајући италијанске захтеве „преувеличаним“ и претећи да споразум пропадне кривицом италијанске владе. Сонино није прихватао идеју неутрализованог Корчуланског архипелага. Аксвит је 10. априла понудио да Италија одустане од неутрализације крајње јужне границе Пељешца до Херцег Новог, за шта би се, у корист Италије, обезбедио заузврат руски пристанак да Корчулански архипелаг не буде неутрализован. Пошто Саландра није веровао да је поседовање Пељешца нужно, он је прихватио Аксвитову понуду, уз допуну (14. априла) да Италија добије право да представља малу албанску муслиманску државу.³³⁰⁹ Сонино је тек 14. априла утврдио основу за преговоре о датуму уласку Италије у рат, који би се извршио у периоду од 30

³³⁰⁵ У разговорима о будућем статусу Албаније, Сонино је у телеграму од 21. марта 1915. Империјалију пренео садржај разговора са Родом, и обавестио га да је британском амбасадору саопштио да Италија тражи да се „спречи градња војних утврђења и довлачење правога наоружања за поморску одбрану“ на албанску обалу, те да ће „највећа опасност“ доћи из проблема војног статуса луке Котор. *Ibidem*, 446 – 447.

³³⁰⁶ Мишљење које је разрадио детаљније М. Тоскано. Империјали је у телеграму од 14. априла 1915. саопштио да је молио Греја да не компликује дискусију у вези захтева Консулте да Италија представља у међународној дипломатији албанску државу, јер таква одлука не може да нашкоди ничијим интересима, саветујући га да наведе Русију и Француску да пристану на тај предлог, будући да је италијанска страна прихватила „помирљива“ Аксвитова решења да се „одрекнемо Сплита, а потом и Пељешца“. *Ibidem*, 448 – 449.

³³⁰⁷ Нацрт 7. члана уговора урађен је након дискусије Империјалија и Пола Камбона: „Италија је сагласна са тим да остави на истоку Албаније довољну територију која ће обезбедити постојање заједничке границе са Грчком и Србијом западно од Охридског језера“. *Ibidem*, 450 – 452.

³³⁰⁸ Сонино је истакао да би „формулација требала да остави ту географску локацију неодређеном, тако да оне које су већ поменуте не буду искључене, али ни унапред фиксиране“. Албанија не сме остати лишена планина које доминирају долином Шкумбе, кључне са чување Елбасана, срца муслиманске Албаније. *Ibidem*, 452.

³³⁰⁹ L. A. Marescotti, *Diario di guerra. Ricordi e frammenti di diario...*, 71 – 75.

дана након потписивања споразума, указавши на ризик да војне снаге започну са мобилизацијом, пре него што коначна верзија споразума буде склопљена.³³¹⁰

Дискусија о очувању заједничке српско – грчке границе и западним територијама Албаније произвела је, неколико дана пред потписивање пакта, поновну, краткотрајну проблематизацију граница италијанских аспирација у континенталном залеђу Далмације. Греј је 21. априла пренео Империјалију да ће, у случају упорности Италије да поставља детаљне примедбе на српско – грчку границу и источне територије Албаније (модификација члана 7), Велика Британија морати да удовољи Сазоновљевом захтеву да се граница унутрашњег залеђа Далмације између Италије и Србије остави неодређеном и да се њено прецизирање помери за послератни период мешовитој италијанско – српској комисији, чијем би раду, у случају потребе, могли да се придруже делегати три чланице Антанте.³³¹¹ Сонино је, уплашен могућношћу директних преговора влада у Нишу и Риму и потврђивањем недефинисаног опсега италијанских ривендикација, одустао од захтева за модификацијом члана 7.³³¹²

Сонино је, као што смо истакли, предвиђао да континентална Хрватска или Хрватска с ограниченим изласком на Јадран буде политички одвојена целина од проширене Србије, у чему је тражио подршку мађарских опозиционих политичара. Сонинови погледи на сепаратистичко–аутономистички покрет Мађара, грофа Михаља Каролија, поклапали су се у настојању да се створе услови за савез између Мађара, Италијана и Румуна који би представљао противтежу надирању славизма и германизма. На инсистирање француског амбасадора у Лондону, Сонино је одустао од директног помињања Мађара (Угарске) у члану уговора предвиђеном да одреди границу обале од Волоског до Далмације.³³¹³

Иако је споразум до 17. априла, у верзији на француском језику у потпуности утаначен, Сонино је 21 – 22. априла упutio ситније примедбе на текст француске верзије уговора који се налазио у члановима 3, 7, 8, 9 и 13. Последње у низу Сонинових примедби, које нису прихваћене, биле су да се југоисточне границе Албаније према Охридском језеру оставе флексибилним, како би се решиле после рата,

³³¹⁰ Сазонов се противио италијанским „оправдањима“ да се улазак у рат одложи за период од месец дана након потписивања споразума, али је Грејево помирљиво решење и сагласност пресудило да Сонинов предлог буде прихваћен. М. Toscano, *Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale*, *Nuova Antologia* (1965), Fasc. 1978, Vol. CDXCV, 18 – 19.

³³¹¹ Сонино је, након добијеног Карлотијевог мишљења да би се могло издејствовати италијанско решење за албанско – српско – грчку границу, 24. априла покушао поново да инсистира на модификацији, али је Греј дефинитивно одбио даљу расправу. *Ibidem*, 454, 456.

³³¹² Сониново „попуштање“, потврђено у телеграму од 22. априла 1915, веома је индикативно за даљи развој српско – италијанских дипломатских односа у Првом светском рату, најпре до 1918. године, а потом и до италијанске окупације Далмације, Д'Анунцијевог похода на Ријеку (1919), преговора на Версајској мировној конференцији и потписивања Рапалског уговора (1920). Оно је показало да италијански министар није желео да жртвује аспирације у континенталном залеђу Далмације, у којем су живели Срби и Хрвати, по цену потенцијалног губитка интереса у Албанији, и да је одбијао сваку помисао да организује непосредне преговоре са Пашићевом владом. Додатни мотив била је бојазан од послератних компликација са савезничким владама. М. Тоскано примећује да је одбијање ишло до те мере да је Сонино као главни проблем означио аспект мешовите италијанско – српске комисије, чије одржавање и формирање није желео да допусти. М. Toscano, М. Toscano, „*Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale*“, *Nuova Antologia* (1965), Vol. CDXCIV, 454 – 455; *Italy in the Era of the Great War...*, 132.

³³¹³ Мисија гркокатоличког свештеника Ј. Торока у априлу и мају 1915. и разговори са Сонином (измирење Угарске и Румуније) сведочи о настојању мађарске аристократије и чланова Независне партије, као и депутата Тивадарија Баћанија, Лајоша Бека и Мартона Ловачког, настоје да испитају расположење Консулте према мађарским аспирацијама у сукобу, независно од Беча. L. Valiani, *The end of Austria – Hungary...*, 123 – 128.

и инсистирање на убацивању термина „Угарска“, у члану који говори о „Србији, Црној Гори и Хрватској“ као земљама којима се признаје право на расподелу преосталих делова јадранске обале.³³¹⁴ Том иницијативом испољен је Сонинов фило–угарски политички сентимент и одбојност према „екстремизму“ јужнословенске идеје, преко којих је прижељкивао стварање независне, суверене Угарске, чије би одржавање на Јадрану после рата потпомагала новопроширена Италија, у функцији противтеже експанзионизму „претеће југословенске државе“.³³¹⁵ Сонинови контакти са мађарским политичарима појачани су у касно пролеће и током лета 1915, у тренуцима израда начелних стратешких планова и разменама мишљења у Консулти и круговима секретаријата министарства спољних послова о могућностима настанка једне хрватско – угарске целине, чија би форма могла да се отелотвори кроз настанак две одвојене државно – правне структуре, повезане приближно истоветним спољнополитичким циљевима, у виду континуираног притиска на аспирације које би према западном Јадрану долазиле са српско – црногорске стране.³³¹⁶

Сонино је тражио да се направе две верзије споразума – једна која ће остати тајна, и друга која ће се објавити након ступања Италије у војна дејства, чији ће садржај бити ограничен, и сведен на заједничке, опште циљеве четири силе и обавезу

³³¹⁴ Сонино је у телеграму од 25. априла тражио од Империјалија да појасни да обе клаузоле које је Италија тражила у својој промеморији Тројном споразуму морају да остану део одвојене ноте, и да не улазе у интегрални део чланова 4 и 5. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 452.

³³¹⁵ A. Cardini, „Sonnino, la questione adriatica e la 'vittoria mutilata'“, *Studi in onore di Remo Martini*, Milano 2008, 439, 433 – 450.

³³¹⁶ Овде је индикативно да укажемо на мисију двоструког аустријско- српског шпијуна, трговачког агента, франковца Рудолфа Бартулића, пореклом из Загреба, којег је 18. јула 1915. примио шеф Сониновог кабинета Луиђи Алдрованди Марескоти у Риму. Бартулић је Марескотију указао да осамостаљивање Хрватске од Угарске и Аустрије може бити у апсолутном интересу Италије, јер Мађари желе да се одвоје од Беча, по цену задржавања Ријеке и Хрватске, али да ће таква држава бити претња Италији. Марескоти је, према наводима које је Бартулић дао Милану Марјановићу и Божи Марковићу у српском конзулату у Женеви 2. августа 1915, навео да му је Марескоти одговорио да „хрватска самосталност није потребна да се спречи продирање Мађара и Аустријанаца, већ зато што су Хрвати, по традицији и и вери другачији народ од Срба, који морају да служе у борби против српских интереса“ како би обезбедили „слободан развој хрватске народности у Далмацији“, где су својевремено „били краљевина“; Марескоти је додао да су италијанске намере биле борба против „утопија Душановог царства“. Нудећи новац и муницију са италијанске стране, Марескоти је потом упитао Бартулића да ли постоје активни хрватски официри у аустријској војсци који би били спремни да створе независну Хрватску. Бартулић је потврдно одговорио, после чега је упућен, преко војног министарства, у генерални штаб италијанске војске у Падови, а одатле у Удине, где га је 20. јула примио пуковник Уракио, шеф војне канцеларије генерала Кадорне. У разговору са Уракијем, пуковник је Бартулића пропитивао о анти – аустријским и анти – српским расположењима међу Хрватима, саветујући га да се обавезе да ће Хрвати бити против свих српских претензија, „макар и на штету Срба“. Бартулић је, премда тврдећи да „Хрвати нису противни Србима“, навео да они желе самосталност хрватског народа, па „било то и туђом помоћи и кроз слободан уговор са Србијом“. Уракио је тражио да Бартулић потпише изјаву да ће да се обавезе на борбу против Аустрије и деловање против Србије, после чега је уследила препирка, јер Бартулић није прихватио да буде против Србије, због могућег губитка помоћи Русије. У закључку разговора истакнуто је да Бартулић може слати извештаје из Женеви италијанским властима. У Женеви се 1. августа Бартулић састао са Луђијем Гастанјем де Лоренцаном, италијанским конзулом у граду, који му је објашњавао да ће „победници у рату бити Немачка, Мађарска и Италија“, да Италија „води мали рат“, да ће „Аустрија нестати“ и да, према информација које поседује (да ће Бугари за осам дана напасти Србе) Србија мора бити кажњена због издаје Бугара, „задавањем ножа у леђа“, када су они „спасили“ Србију у Првом балканском рату. У својим мемоарима Алдрованди Марескоти не помиње сусрет са Бартулићем, а он није наведен ни у Сониновој преписци коју је приредио Пасторели. M. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915...*, 265 – 269.

да ниједна од њих не сме да поведе разговоре о склапању сепаратног мира или започне преговоре о примирју без консултације преосталих савезника.³³¹⁷

Непосредно након потписивања споразума у Лондону, 26. априла, пред италијанским министрима појавио се проблем реализације синхронизоване војне акције Румуније и Италије против Аустро – Угарске и жеља да обе државе у исто време напусте политику неутралности. Према Де Мартину, румунска објава рата деловаће благотворно на јавно мњење у Италији, имаће ефекта за коначну победу Антанте, али ће изазвати улазак Грчке и Бугарске у рат против Турске и убрзати и учинити извесном српску офанзиву северно од Саве и Дунава.³³¹⁸ Препрека заједничкој румунско – италијанској акцији био је нерешен статус румунских захтева према Буковини и Банату, изискивање дужег времена за мобилизацију и војне припреме, жеља да се Румунија, без Италије, договори са Антантом о својим претензијама али и Браћијануово оклевање да се обавезе на унапред одређен датум објаве рата, у чему је де Martino приметио елементе спољне политике који не иду у прилог Италији.³³¹⁹

Саландра је у својим мемоарима тврдио да је уговор у појединим члановима остао неодређен, да су многе одредбе „озловољиле“ Србе, али да Италија није могла да одустане од својих виталних интереса.³³²⁰ „Кривицу“ за недовољан успех преговора Тоскано, као историограф, свађује на улогу Сазонова, који се, нарочито крајем марта 1915, показивао и даље негативно расположеним према максималистичким претензијама Италије, али и начину на који је Греј водио преговоре. То је дошло до изражаја у руском меморандуму од 28. марта.³³²¹

Дефинитиван слом дипломатских односа и објава рата Италије Двојној Монархији уследила је после размене нота средином маја 1915. Италијанска депеша

³³¹⁷ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 392, 415 – 417.

³³¹⁸ *Ibidem*, 481.

³³¹⁹ *Ibidem*, 481 – 484.

³³²⁰ Саландра је појаснио да су одређене области дуж источне обале, од Ријеке до Улциња, остале недовољно разјашњење Лондонским уговором. У 7. члану Уговора, Италија се не противи да „по добијању Трента, Трста, Истре, Далмације, Јадранских острва, и залива код Валоне, тачно назначених члановима 4. и 5., са резервисањем централног дела Албаније за стварање аутономне муслиманске неутрализоване државе, Русија, Велика Британија и Француска поделе остали део северне и јужне Албаније између Србије, Црне Горе и Грчке, будући да је обала која иде од Бококоторског залива до ушћа Војуше, и од Химаре до Капо Стилос неутрализована. Када је реч о ефекту уговора на држање Србији према Италији, Саландра је написао: Критике су се усредсредиле на уступак далматинске обале и острва које смо узели, на одрицање од Ријеке. Тврдило се да је непосредни ефекат Лондонског споразума незадовољство Срба, што их је навело да остану инертни након нашег уласка у рат, пошто су наводили као изговор да не могу да врше пропагандо деловање против словенских елемената у аустроугарској војсци, згроженичињеницом да морају попустити италијанском империјализму. Не поричем озловољеност Срба, ли, све до сада је познато да њихова инертност није била једини, нити главни разлог за пружање ината Италији. док је у озбиљном и одлучујућем тренутку руски фронт и рат на Балкану њима ускратио учешће. Почев од самог избијања рата, ми смо за интересе Србије урадили, у дипломатском смислу, све што смо могли; нашироко смо извршили нашу дужност у тренутку њене катастрофе, нисмо због ње могли да жртвујемо (истог сам мишљења упркос протоку времена) онога што смо доживљавали виталним италијанским интересима. A. Salandra, *L'Intervento [1915]...*, 157 – 159.

³³²¹ Сазонов је дефинисао да Италија добије Задар и Шибеник, а Србија остатак Далмације са Сплитом, Метковићем и Дубровником, и да се италијански део обале прогласи неутралним, како би обе државе, у будућности, дале једна другој гаранцију безбедности. Тоскано не прихвата Сазоновљево аргументацију, и наводи мишљење руског министра да Греј сноси део одговорности због претераних италијанских захтева („вероватно је да би се Италија показала мање непопустљивом да је Греј показао већу чврстину током преговора). Бјукенану је 31. марта Сазонов рекао да никада не би дозволио да се преговори одржавају у Лондону, да је могао да предвиди начин на који ће их водити Греј“. M. Toscano, *Il Patto di Londra...*, 108.

оповргава аустријске тврдње да су активности Србије против целовитости Аустро – Угарске изазвале рат. Депеша понавља да се у члану 7 уговора о Тројном Савезу говору о статусу кво у „балканском региону“, који не укључује само европску Турску, већ и остале државе Балканског полуострва, и да садржај аустријског предлога није тачан. Депеша је поновила: „да је Аустрија хтела да ограничи своје деловање на питање Сарајева, задовољила би се прихватањем контрапредлога Србије, који је био увелико задовољавајући“, и да је неистина да је Италија тајно подржавала Србију против Беча; „помирљиви одговори Србије на италијанске предлоге (да не даје повод за рат) доказује да сугестије Италије у Србији нису остале неуважене.“³³²² У циркуларној ноти силама Антанте 23. маја 1915. Сонино је нагласио да је аустро – угарска влада имала изричиту обавезу да се унапред консултује са Италијом у случају привремене или сталне окупације у региону Балкана, и да Италија није могла да остане равнодушна на нарушавање независности Србије, која је чинила суштински елемент балканске равнотеже. Куриозитет представља Сонинова тврдња да би до смањења присуства Италије на Балкану дошло и да Аустро-Угарска није имала намеру да врши нове територијалне аквизиције, будући да је читав сложени програм деловања Двојне Монархије на Балкану, директно или индиректно, довео до поробљавања Србије, политичке и територијалне изолације Црне Горе и политичког пада Румуније.³³²³

Титони је био присталица идеје Тројне Антанте да се компензацијама Бугарској у Македонији и њеним напуштањем неутралности и приступањем савезницима, Србији и Грчкој обезбеди заједничка граница у Албанији. Карлоти је био уверен да Србија и Грчка желе међусобну границу у централноисточним пределима новостворене Албаније, како би спречили Бугарску да успостави границу са Албанцима и омогући лакшу бугарско-албанску комуникацију, како би се „неопозиво“ затворио Бугарској излаз на Јадран, и како две савезнице не би изгубиле стратешку предност лаког удруживања против потенцијалног бугарског напада. Карлоти је, међутим, Сонину сугерисао да је простор од Охрида до Елбасана, који је и лично обишао, са слабо плодним земљиштем и да неће бити предмет територијалних аспирација, али да Елбасан мора остати у новој албанској муслиманској држави.³³²⁴

Упоредо са Антантом, вођени су, у априлу и мају, више из формалних и тактичких, а не есенцијалних разлога, преговори са Аустро – Угарском. Сонино је Аустро – Угарској 8. Априла 1915. изнео коначну верзију контрапредлога трајног савезничког уговора Аустро – Угарске и Италије, који није наишао на разумевање у Бечу. Овај уговор подразумевао је да ће, зарад неутралности Италије, Двојна Монархија уступити Трентино са границама краљевине Италије из 1811, Сплит, далматинска острва, Горицу, али да ће Трст остати слободна лука.³³²⁵ Он је поновио да би Италија остала незаинтересована за евентуалне политичке промене које би Аустро-Угарска донела на Балкану. Разговори са Буријаном били су размена мишљења Сонино и Буријана о уступцима које је Аустро-Угарска морала да испуни, пре отпочињања самосталне акције на Балкану и дуготрајног савеза две државе. Сонино је 8. априла сачинио и упутио премеморију Буријану, у којој су били садржани уступци које је Аустро-Угарска требала да учини Италији – међу најважнијим били су 4., 6. и 7. члан – Аустро-Угарска препушта Италији корчуланска острва, Корчулу, Вис (са отрвцима Св. Андреје и Буси), Хвар (са Спалмадоријем и Торколом), Ластово, Мљет, Сушак и

³³²² *Il Libro verde...*, 120.

³³²³ *Il libro verde...*, 121-124.

³³²⁴ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, III, Carlotti a Sonnino, T. Gab. R. Sp. 251/84, 18 aprile 1915, 302-303.

³³²⁵ *Il Libro verde...* 94-96; E. James Woodhouse, C. Going Woodhouse, *Italy and the Yugoslavs*, Boston 1920, 34 -35.

Пељеша, АустроУгарска признаје италијанску власт над Валоном и обалом Сасена, Аустро-Угарска напушта свако занимање за Албанију али Буријан те захтеве није прихватио.³³²⁶

Лондонски уговор, који је потписан 26. априла, у стварности се састојао од три одвојена документа: примарног, редигованог уговора на основу италијанске промеморије (телеграм бр. 222), изјаве да ниједна страна неће склопити сепаратни мир и посебне изјаве којом се одређује да ће текст уговора (и обавеза да се не склапа сепаратни мир) остати тајна, али да ће, у тренутку када Италија буде објавила рат (или њој буде објављен рат), четири савезничке силе потписати нову идентичну декларацију која ће се предпочити јавности.³³²⁷

Већ 4. маја српска влада је оштром нотом изразила незадовољство и протест против Лондонског уговора. Сазнавши да намеру Савезника да наметне Србији преговоре са Бугарском, како би ову другу придобили да уђе у рат, Сонино је показао извесно разумевање за положај српске владе. Италијанска документација нам омогућава да прецизно констатујемо да Сонино у почетку није био против покушаја Србије да уради оно што је урадила и сама Италија. Сонино је оспорио да би Србија то тада могла да уради, јер за то, по његовом мишљењу, „нема ни политичку снагу ни повољну војну ситуацију“. Сонино је ставио до знања Пашићу у мају 1915. да ће Италија поступити у договору са осталим силама Антанте „без икаквог духа непопустљивости, али са циљем да се на најбољи могући начин избалансирају интереси Италије и Србије на Јадрану“, да „српска влада не обраћа пажњу на изјаве Про – далматинског комитета, који не одговарају ставовима владе у Риму“ и да би у будућности могло да се настави у савршеном договору са њом на принципу „правичног мерења аспирација и интереса Србије“.³³²⁸ Ово је презентовано у телеграму Сонина Сквितिју у којем је министар поновио да Италија не прижељкује „Пашићеву оставку или одлазак са власти“.³³²⁹

Српска влада упутила је представницима Антанте 4. маја 1915. оштру ноту против Лондонског уговора. Сонино је сматрао да положај српске владе у преговорима са силама Антанте не одговара положају Италије према Централним силама- Италија је преговарала са позиције неутралне државе, која није у рату, и чији војни положај није био угрожен, док је Србија била у незавиднијој позицији, као зараћена страна. Након оштрих нота српског посланства у Риму италијанској влади, Сонино је у јуну 1915. послао помирителску ноту Пашићу, наглашавајући му да поменути уговор „није био потписан ни у каквом духу непопустљивости, већ с јединим циљем да се на најбољи могући начин измире интереси Италије са Србијом на Јадрану“. Када је деловало да је Пашић могао да поднесе оставку, Сонино је реаговао ургентно. Посланику Сквितिју дао је до знања да Италија у Пашићу види потенцијалног савезника и повољног преговарача и да је неопходно да разувери српску владу у погледу изјава које о далматинском питању даје *Comitato italiano pro Dalmazia* (Италијански комитет за Далмацију). Пашић на изјаве Сонина о „италијанском признању равноправних српских аспирација на Јадрану“ реаговао повољно, тражећи да се у што краћем року постигне свеобухватно италијански – српски програм. Пре одласка Трубецког, посланика Русије у Србији, за Петроград, а у вези наставка напада на Италију у српској штампи, Сквити

³³²⁶ C. Astuto, „L'Adriatico nel 'Libro verde'“, *Gazzeta di Venezia*, 14 giugno 1915, Num. 162, Anno CLXXIII, 2.

³³²⁷ M. Toscano, *Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale*, *Nuova Antologia* (1965), Fasc. 1979, Vol. CDXCV, 151.

³³²⁸ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. III, Sonnino a Imperiali, T. Gab. R. SP. 343, 8 maggio 1915, 492.

³³²⁹ P. Pastorelli, *Dalla Prima alla Seconda guerra mondiale...*, 35.

је разговарао са руским послаником, који му је пренео да Италија не би требала да анектира оне регионе који нису наељени италијанском расом, на шта је италијански посланик одговорио да му није познато да је Краљевска влада икада направила програм територијалних претензија, чак ни да није утврдила да ли и када намерава да напусти неутралност.³³³⁰

Одбијајући да поверује „уобичајеним уверавањима из Србије“, „непоузданим државама“ и суочен са „непријатним изненађењима на Балкану, простору политике свршених чинова“, Империјали је предложио Сонину да се у виду декларације Антанте, чији би потписник и иницијатор била Италија, Београду хитно предочи италијански споразум са силама Антанте и дозвољен обим територијалних аквизација у овим областима, како би се постигло да Срби те одредбе у будућности стриктно поштују.³³³¹ Како би разуверио гласинепротив Италије у српској јавности и шпијунску активност Централних сила, Сонино је посебним телеграмом Сквитују 28. маја издао упутства да српској влади пренесе демантије „лажних и тенденциозних вести“ које у Србији шире „непријатељи“ Италије, као и вести о доброј моралној чврстости, ентузијазму и припремљености италијанске војске, уз подсећање на значај дипломатске акције коју је Италија водила у корист Србије у јулу и октобру 1913, и у лето 1914. године, чији је циљ било очување политичке и економске независности Србије, која је представљала капитални интерес италијанске политике, савезништва на Јадрану и „братског односа две савезничке војске“.³³³²

Спалајковић је 3. маја захтевао од Палеолога да Француска утиче на италијанску владу да одустане од плана окупације Далмације или да је одложи за период и преговоре после рата, те да ће српска влада војно реаговати на том подручју у случају да Италија искрца трупе. Палеолог је одговорио да „Далмација није Србија“ и да је Француска влада преузела обавезу да заштити интегритет и независност Србије, али да задатак француске владе није „проливање крви за неумерене снове славизма“, оштро приговарајући идеји да се војним средствима српска влада супростави Италији, оцењујући га као „акт преступништва“.³³³³ Делкасе је овластио Бопа да Пашићу 5. маја пренесе да ће Србија, поред Босне и Херцеговине, добити „широк излаз у Далмацији“, али не прецизиравши о којим географским крајевима и градовима је реч.³³³⁴

Сонино је одбио иницијативу британске владе да се саопште клаузоле уговора Србији о „додељивању лука на Јадрану Србији, Црној Гори и Хрватској“.³³³⁵ Министар се противио да се одредбе споразума које се тичу Дубровника и Сплита саопштавају у формалном комуникеу Србији, правдајући да Срби „добро знају суштину онога што је договорено у Лондону“, и да би, у том случају, такво саопштење узели као изговор да „условљавају свако своје напредовање против Аустрије“ инсистирањем на томе да им се обећају Ријека и Хрватска. Осим тога, јавно проглашавање Лондонског уговора изазвало би узбуну у Италији, „изазивањем гнева међу заговорницима италијанске Далмације“, што је министар сматрао апсолутно непотребним. Додатни анимозитет појачан је утиском да Србија „није кренула против Аустрије“, што је Сонино приписивао српском незадовољству због захтева о компензацијама Бугарској у

³³³⁰ ACS, CS, b. 4, fasc. 32, Telegramma in arrivo, Squitti a Sonnino, Gab. Min. 18 maggio 1915.

³³³¹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, vol. IV, Imperiali a Sonnino, 7 giugno 1915, T. Gab. R. SP. 681/223, 63.

³³³² DDI, Quinta Serie, 1914- 1918, Vol. IV, Sonnino a Squitti, 28 maggio 1915, T. 1642, , 15-16.

³³³³ DDF, 1915, Tome I, 2002, Paléologue a Delcassé, 3 mai 1915, T. n.° 616, Secret, 792.

³³³⁴ F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans...*, 103 – 104.

³³³⁵ Британска дипломатија правдала је своју иницијативу тешким ћорсокаком у који су запали преговори с Румунијом, због изричитог одбијања да се овој земљи саопште клаузоле о добијању Баната са Темишваром. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittioni, Carlotti e Squitti, T. Gab. 395, 15 giugno 1915, 109 – 110.

Македонији, попуштањем Русије у румунско-српском спору око Баната, аустро-угарској политици „свршеног чина“ у Албанији и „страху“ да се не види како њихову (српску) војску „чим пређу Саву, нападају велика аустријска и немачка војска које се враћају из Галиције.“³³³⁶ Одбијање Сонино да у непосредне преговоре о италијанским аспирацијама на источном Јадрану укључи српску владу, парадоксално, постало је предмет оштрих примедби, коментара и политичких чланака појединих далматинских иредентиста, у послератном периоду, који су као „погубну“ означили реторику тзв. *rinunciatari* (оних који су заговарали одрицање од Далмације).³³³⁷

Према увидима историчара Гаетана Салвеминија, Сонино никада није предложио или заступао идеју директног споразума са српском владом, без посредника, „било зато што је сагласност мале силе попут Србије сматрао непотребном или зато што је промишљао да је двосмерни, непосредни, директни споразум апсолутно немогућ.“³³³⁸ Осим тога, он је у пројекту од 16. фебруара изоставио Ријеку из захтева, у којој је живело 24.000 Италијана, што је био доказ да су њега и Саландру према Далмацији водили „стратешки разлози“ а не идеја етничког уједињења свих прекојадранских Италијана.³³³⁹ Демократски интервencionисти критиковали су

³³³⁶ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carloti, T. Gab. R. Sp. 631, 28 giugno 1915, 176-177.

³³³⁷ О томе релативно опширно пише Роберто Гиљановић, у недовршеном политичком чланку под називом *Le cause della disfatta diplomatica dell'Italia* (*Узроци дипломатског слома Италије*), који није датиран, али чији садржај упућује да је настао у другој половини 1919. Гиљановић је велику кривицу за тај неуспех приписао демократским интервencionистима – онима који су тражили „одрицање од Далмације“ у име пријатељске политике према Јужним Словенима и на које је Орландо, заједно са подсекретаром за пропаганду у иностранству Галенгом, током Версајске мировне конференције, одлучио да се ослони. Гиљановић је у њих, између осталог, убројио Гастонеа Кјезија (новијара листа *Secolo*), Гуљелма Емануела, Ђузепеа Боргезеа, и Салвеминија, као духовног учитеља овог мишљења. Главним виновцима „катастрофе“ у Далмацији и препуштања Сплита југословенској држави, пре 26. априла 1915, Гиљановић је означио Салвеминија, Бисолатија и Колајанија. Сонинова „кривица“ није била упитна: он је погрешно што није захтевао да у преговорима учествује Србија. Да је успео да укључи Пашића у преговоре, избегле би се потоње невоље око Ријеке, Сплита и коначног утврђивања границе између словенских и италијанских интереса. Гиљановић је погрешно веровао да је Сазонов о свим детаљима преговора са Италијом обавештавао Пашића. Он пише: „Сонино је, такође, могао да примети да је бављење различитим задацима у то време још увек било преурањено, због одсуства Србије, Хрватске и Црне Горе из самих преговора и њиховог последичног одсуства приликом закључивања и потписивања Конвенције. Суочен са упорношћу Савезника да се територије на које Италија не полаже право саопште онима који нису потписници, Сонино је, упркос овом изостанку, требало врло разумно да захтева и издејствује барем потпис Србије на ту Конвенцију, а не да се ослања на уверавање да ће Србија до краја рата бити привржена обавезама које је за то на себе преузела Русија. Сонино је морао да се, макар, суочи са сумњом у накнадну ратификацију уговора од стране Србије, уговора који је био у супротности са тежњама значајног дела јавног мњења словенских земаља и упркос чињеници да је било евидентно да је Сазонов тада радио „све у договору са Пашићем у току преговора“. Ни Русија ни друга два савезника не би могли да се супротставе захтеву Сонино за укључивање Србије у Конвенцију. Легитимност захтева је била апсолутна. Србија, која је тада била у рукама савезника, завршила би тиме да га потпише.“ R. Ghiglianovich, „Le cause della disfatta diplomatica dell'Italia“, *La Rivista Dalmatica* (dicembre 1931), Fasc. IV, Anno XII, 16–20, 29.

³³³⁸ G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915...*, 528.

³³³⁹ Саландра је одустајање од Ријеке правдао позивањем на традиционални ријечки аутономизам и политику ријечких италијанских иредентиста који су у високој аутономији града, а не у нужној анексији од стране Италије, видели најбољу заштиту својих права, слобода и интереса. Салвемини је Сониноу замерао да није разумео добробит од концепта јединствене, територијално недељиве југословенске државе (од 13 милиона становника), с којом би Италија (од 37 милиона становника) могла склопити одржив политички споразум против германске опасности, упркос опасностима које би произишле конституисањем таквог словенског суседа. Салвемини је сматрао да је Сонино погрешно проценио да ће по Италију корисније бити формирање две одвојене југословенске државе (Хрватске – Словеније – Аустрије, с једне стране, и Србије-Босне и Херцеговине- Црне Горе, с друге стране), јер није узео у

адмирала Теона де Ревела, који, према њиховом мишљењу, није разумео да стратешки мотиви за поседовање готово свих далматинских острва не леже у броју поморских острвских база и „усидравању“ бојних бродова у мале канале између архипелага, већ у опремљености флоте и функционалној, добро увежбаној авијацији.³³⁴⁰ Кадорна, начелник Генералштаба, био је противник војног заузимања покрајине, јер ће она приморавати Италију на перманентно слање трупа на линију одбране од 300 километара према континенталном залеђу и одвлачење снага од других тачака на поморским границама Италије.³³⁴¹

Кроз екстремистичке славофобне погледе, иредентиста Атилио Тамаро довео је у питање „погрешан начин“ преговора, садржај и домете које је у јадранској политици остварио Лондонски уговор. Пошавши од премисе да интерес Италије „није да се одбрани од претње која долази са источне обале Јадрана, већ да спречи појаву такве претње“ и да се морнарици омогући неометана могућност затварања Јадрана између Валоне и Бриндизија, уговор је имао одређене недостатке.³³⁴² У погледу континенталне Далмације, није било разјашњено да ли линија која иде од Пунта Планке (рта Плоче) ка унутрашњости треба да одваја слив Крке од слива Цетине; није наведено на којој висини мора ући у басен Чиколе, тј. да ли је део границе био подржан важним физиогеографским карактеристикама или границом политичких округа Шибеника и Книна, с једне стране, и Сплита и Сиња с друге стране.³³⁴³ Негативна реакција биле су и луке додељене Словенима, њих седам (Ријека, Сплит, Метковић, Котор, Дубровник, Бар, Улциљ, Медова, евентуално Сењ и Драч), с чијом повољном геостратешком позицијом и јачом конкуренцијом Задар и Шибеник, „упућени на локалну трговачку моћ“, не би могли да се пореде.³³⁴⁴

обзир процес могућег заједничког отпора ова два државна организма италијанском присуству у Далмацији и Истри. G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915...*, 534 – 535, 546 – 547.

³³⁴⁰ Салвемини је указивао да су поједини војни теоретичари и публицисти, попут пуковника Баронеа, сматрали да инсистирање на екстремној разуђености далматинске обале као примарног мотива за заузимање обале у читавој њеној дужини није никаква гаранција одржања поморске моћи Италије у Јадранском мору. Они су предлагали да се од тих планова одустане, и да се фокус усредсреди на Валону и на Пулу, које ће, равномерним развојем војне поморске базе, бити довољна да заштити главне стратешке интересе државе на мору. G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915...*, 530 – 532, 541.

³³⁴¹ G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915...*, 533.

³³⁴² Тамаро се на садржину уговора освртао после рата. У његовој перспективи, италијанска национална права на Јадрану нису разматрана, нити дефинисана у светлу пансловенске претње, „али су ограничена само да би се задовољиле пансловенске амбиције које је диктирала царска Русија“; „уступци учињени Словенима су, дакле, огромни, несразмерни уступцима Италији“. A. Tamaro, „Il Trattato di Londra e le rivendicazioni nazionali“, *Bollettino della Società Geografica*, (Dec. 1918), Series V, Vol. VII, Num. 11 – 12, 444 – 449.

³³⁴³ Тамаро је сматрао да уговор не појашњава одакле почиње тачка северне границе континенталног залеђа територије који је назначен, да ли се њиме добијају Лисарица и Трибањ. Писао је да је Словенима додељена „преобимна обала“, чија укупна дужина (далматинске обале од Вал Мадалене до Спича, са свим вијугама, износи скоро 2000 километара) и да је мање од једне трећине додељено Италији, док је остатак припао Словенима са додатком више од три стотине километара у Кварнару и у Албанији. A. Tamaro, „Il Trattato di Londra e le rivendicazioni nazionali“, *Bollettino della Società Geografica*, (Dec. 1918), Series V, Vol. VII, Num. 11 – 12, 445 – 450.

³³⁴⁴ Континентални део који је био предвиђен да припадне Италији: Регион реке Зрмање, са Обровцем и долином Крке, која је са својим водопадима делимично експлоатисана од стране италијанске индустрије; долине Чиколе и Бутижнице, са селима Скрадин и Дрниш, са рудницама угља Промина и Книном. Регион између Задра и Динарских Алпа, Тамаро је говорио да има славу насељеност становништва ((27 становника на два квадратна километра). Била су додељена и острва Задарског и Шибеничког архипелага. A. Tamaro, „Il Trattato di Londra e le rivendicazioni nazionali“, *Bollettino della Società Geografica*, (Dec. 1918), Series V, Vol. VII, Num. 11 – 12, 444 – 453.

Овде истичемо још један аспект. Сониново одбијање да призна легитимне интересе Србије на источној обали Јадрана ублажене су неколико месеци касније дипломатском офанзивом савезника на Бугарску у мају 1915, којом је овој земљи нуђена Вардарска Македонија, што је за Италију био сигнал да са Србијом постигне свеобухватан споразум у јадранском питању, уз сагласност Италије према оваквом захтеву Антанте.³³⁴⁵ Штавише, Сонино је постао гласноговорник „праведних“ захтева Бугарске, која би, према нацрту италијанског државника, „могла да се нађе усамљена у борби против Грчке и Србије, и истерана из Македоније“, а било је предвиђено да се бори против Османске империје. Сонино је ушао у сукоб са колегама из Русије, Британије и Француске у вези „бугарског питања“ и повукао се из заједничког одговора сила Антанте Пашићу од 15. августа 1915. Сонино је остао уверен да му је „било жао што је одговор који је Србија дала силама Антанте на њену ноту нанео велику срамоту у спровођењу ефективне акције привољавања Бугарске, чиме је изгубљено драгоцено време.“³³⁴⁶

На своје противљење српско-хрватској држави, која би „притискала“ и угрозила италијанске поседе дуж обале, указао је Империјали из Лондона, који је одузимање Хрватске „независној“ Угарској тумачио као пропуштање шансе за лакше постизање мира са Двојном Монархијом или неким другим политичко-правним субјектом који би из ње током рата произишао. Новост се састојала у симпатијама Империјалија према идеји обновљене независне држави Мађара, одвојене од Беча, у чијем би се поседу налазили и Банат и Трансилванија. Таква „обновљена Угарска“ била би држава с којом би могућност склапања мира била по Антанту, а превасходно Италију, далеко повољнија; Империјали је задржао анимозитет према независној „Хрватској“, односно Хрватској придруженој Србији, као накнади за изгубљену Македонију, током Браћануовог оклевања о територијалним одрицањима Румуније.³³⁴⁷

Упркос почетним саветима да се пристане на обећање давања Хрватске Србији, Титони је 7. јула, после разговора са Делкасеом, изразио сумњу да је Хрватска „изричито тражила да се придружи Србији.“³³⁴⁸ Империјали је, следећи Сонинова стриктна упутства, поново заузео 12. јула оштар тон према лорду Креву: Србији се морају дати само „уопштена“ обећања о излазу на Јадран, уз напомену да ће добити Босну и Херцеговину. Свако друго откривање изазваће изразито „оштре италијанско–српске оптужбе“, „југословенску агитацију“, „последично одбијање Србије не само да учини уступке Бугарској, него и да напредује против заједничког непријатеља“: разлога да им се не открива садржај споразума има „хиљаду“.³³⁴⁹

Српска влада тражила је од италијанског посланства да предузме кораке у Консулти да се дозволи извоз ратног материјала из Италије у Србију преко Солуна.³³⁵⁰ Сквити је 20. јула, након разговора са министром Јовановићем, добио информације да ће се трупе повући из Тиране и Елбасана, али је реаговао хладно: констатује да је

³³⁴⁵ P. Pastorelli, *Le relazioni dell'Italia con la Serbia dal luglio 1914 all'ottobre 1915, Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problemi della politica estera italiana (1914-1943)*, Milano 1996, 25 – 39.

³³⁴⁶ P. Pastorelli, *Le relazioni dell'Italia con la Serbia dal luglio 1914 all'ottobre 1915...*, 20 – 41.

³³⁴⁷ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Imperiali a Sonnino, T. Gab. R. SP. 807/271, 1 luglio 1915, 192–193.

³³⁴⁸ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, vol. IV, Tittoni a Sonnino, T. Gab. R. SP. 840/285, 7 luglio 1915.

³³⁴⁹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, vol. IV, Imperiali a Sonnino, 13 luglio 1915, T. Gab. R. SP. 881/297, 248 – 249.

³³⁵⁰ Сквити је питање повезао са судбином 6000 заробљеника, за које се распитивао и тражио да сазна да ли има Италијана међу њима (српска влада неће моћи да оне који су словеначког, хрватског или српског порекла да их натера да оду у Италију). DDI, Quinta Serie, vol. IV, Squitti a Sonnino, 10 luglio 1915, T. 5071/211, 230.

„Србија сматрала да може да занемари савет Италије о албанском питању“ и у Рим преноси мишљење да „игнорисање савета правих пријатеља“ није „без опасности“ – влада ће осетити последице таквог става.³³⁵¹ Сонино је 21. јула појачао притисак да се заустави одуговлачење процеса привлачења Бугарске у рат и преговора са Србијом: ова држава „забила је прст у стршљеново гнездо“ својим пасивним држањем, а Антанта погрешила што је пристала на политику „дењкања“ са балканским владама – док се не испуне обећања о уступцима Бугарској, уз Сер и Дразу, снаге на Балкану ишле би у корист италијанској ситуацији на фронту.³³⁵²

На жалбе српске владе да се Србији морају пружити прецизни планови гаранције о свим будућим територијалним добицима, и да су Срби неповерљиви према Антанти која им не пружа јасне гаранције, као Бугарској, због којих би била спремна и на неке уступке у Македонији, Империјали је Сонину саопштио да је разговарајући са лордом Круом и Делкасеом одговорио да није сигуран да ли ће се „Срби и Југословени, чија је похлепа позната, и када буду били свесни шта им је обећано и резервисано, хтети да се задовоље или не, да ли ће наћи разлога за нове оптужбе и нове захтеве, који би, с обзиром на очигледну немогућност њиховог задовољења, тада послужили као изговор за одбијање уступака који би били адекватни да умире Бугарску.“³³⁵³ Империјали је сматрао да Италија има неку врсту моралне обавезе да од Србије захтева повлачење из источне Албаније, јер је сачувала њену независност крајем 1914. и почетком 1915. године, уложивши протест на другу војну експедицију коју је припремала Аустро-Угарска.³³⁵⁴ Слично Империјалију, министар спољних послова Сонино је, у разговору са Барером 8. јула, сматрао неразумним чином затварање могућности да неке од сила преговарају са Угарском да је одвоје од Немаца оног дана када се рат буде окренуо у корист Италије и Русије, а против Аустрије, додајући да је питање Хрватске подразумевало и питање Ријеке, а да би уверавања да ће поменути град припасти Србији изазвала „несрећну и штетну агитацију међу јавним мњењем Италије“.³³⁵⁵ Министар је додао да се Румунија не би померила упркос великим уступцима за Банат, али да би неопозиво обећања Србији остала.³³⁵⁶

Титонијеви први оширнији телеграми након потписивања пакта откривају Поенкареов доживљај уласка Италије у савез и његову перцепцију међудипломатских политичких изазова. Током разговора са Титонијем 3. маја, Поенкаре је нагласио да се Пашић налази у великој нелагодности због тога што „српско јавно мњење страгује да су концесије које су предвиђене за Италију у Далмацији далеко веће од оних у стварности“, али да је уверен да ће у што краћем року моћи да саопшти одредбе уговора Србији и да ће „српске бриге нестати“, упркос томе што „се потхрањују“

³³⁵¹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Squitti a Sonnino, 20 luglio 1915, T. Gab. 5345/222, 271.

³³⁵² DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carloti, De Bosdari, Fasciotti e Squitti, 21 luglio 1915, T. Gab. R. SP. 731, 272 – 273.

³³⁵³ Занимљив опис Империјалијевог понашања даје августа 1915. и Фрањо Супило, који се преко посланика Србије у Лондону Бошковића обратио Пашићу. Он пише да је „Италија употребила све своје силе да Хрватску од Србије одвоји“ и да ће јој „бити лако, уз прилике како се питање Хрвата и Словенаца уопште решава и уз расположења и средства, која ће јој бити руци“ да постигне „све што жели, ако се на време ствар не удеси“. Супило наставља: „Посланик маркиз Империјали је неки дан као луд викао да Србија избије из главе да она Далмацију никад добити неће јер да се је Италија за то добро постарала . Ово значи одвајање ужже Хрватске и остатка Словенаца. Овајање је очито намењено за комбинације талијанско – угарске“. АЈ, ФЈП, 80–2–10, 80–2–368 (Супило Пашићу, 6. августа 1915, Пов. Бр. 8523); G. Imperiali, *Diario 1915 – 1919...*, 178–179; DDI, Quinta Serie, IV, Imperiali a Sonnino, 9 luglio 1915, T. Gab. R. SP. 862/287, 226–227

³³⁵⁴ Imperiali a Sonnino, T. Gab. 4114/1086., 8 giugno 1915, DDI, Quinta Serie, IV, 69.

³³⁵⁵ DDI, Quinta Serie, IV Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carloti, 8 luglio 1915, T. Gab. R. SP. 681, 220.

³³⁵⁶ DDI, Quinta Serie, IV Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carloti, 8 luglio 1915, T. Gab. R. SP. 681, 220.

континураним деловањем италијанске штампе која захтева целу Далмацију са свим острвима.³³⁵⁷ Титони је саветовао Сонина да утиче на уредништво листа *Giornale d'Italia* да прекине објављивање „подугачких текстова“ којима се износе тврдње да Ријека и Сплит припадају Италији, „будући да су управо Ријека и Сплит оно што изазива сумње српског јавног мњења.“³³⁵⁸

Ђовани Амендола, у својству римског дописника Албертинијевог листа *Corriere della sera*, у писму свом уреднику од 24. августа 1914. описује сусрете и разговоре са Барером и Крупенским о јадранском питању. Руски амбасадор је италијанском новинару пренео да ће Италија постати „господар Јадрана“ уколико „одмах ступи у акцију“, потврдивши претходно да ће моћи да учврсти своје позиције у Далмацији, поред Трентина, Истре и Валоне, независно од српског излаза на море, које остаје неупитно, и ограничавања права Србији да постане велика поморска сила.³³⁵⁹ Амендолино писмо Албертинију с краја августа 1914, прожето је недоумицама и питањима изазваних опречним интересима великих сила и прибојавањем да Италија, услед пасивне, „поспане“ и незаинтересоване политичке елите окупљене око Саландре и Ђолитија неће на време препознати шансу за потврђивање своје политичке улоге у Европи. Амендола се пита: „да ли ми то желимо да одустанемо од разјашњавања тога шта спада у трајне интересе Италије, због ризика и кукавичлука њене суздржаности од подухвата у коме чак и једна Србија учествује, и из којег ће произаћи нова Европа?“³³⁶⁰ Амендола је Албертинију напомиње разговор са руским амбасадором Крупенским, који му је саопштио да је циљ руске политике у рату обезбеђивање трговачке луке за Србију на Јадранском мору, али не и претварање исте у велику поморску силу, уз речи да је брз и одлучак улазак Италије на страну Антанте што пре неопходан – Амендола је извукао закључак да су влада и министри неактивни.³³⁶¹ У разговору који је водио са специјалним изаслаником немачке владе, принцем Биловим, у јануару 1915, Амендола је истакао да је жеља Италије да од словенских држава на Балкану формира блок који ће имати анти–руску димензију, у одвраћању Русије од притиска на Јадранско море.³³⁶² Торе Албертинију преноси своју огорченост због Саландрине неодлучности и неприпремљености, као и владе.³³⁶³ Недуго након склапања уговора, италијанска влада добила је информацију да се британски парламент неће сложити са одредбама споразума нити да ће влада САД –а пристати на напуштање принципа националности

³³⁵⁷ M. Toscano, *Rivelazioni e nuovi documenti sul negoziato di Londra per l'ingresso dell'Italia nella Prima guerra mondiale*, *Nuova Antologia* (1965), Fasc. 1979, Vol. CDXCV, 156.

³³⁵⁸ *Ibidem*, 155 – 156.

³³⁵⁹ Крупенски је саопштио Амендоли да се од Италије очекује допринос уласку Румуније у рат и потоња улога у обнови чврстог балканског савеза. Амендоли је приватни секретар Сан – Ђулијана, Бјанкери, потврдио „постојање таквих понуда“, али да све „зависи од Италије“. Амендола је изнео мишљење да интервенцију Италије не отежавају толико почетне понуде Савезника, већ „стање ума и духа људи који воде владу.“ Заговорник интервенције, Амендола је напао уздржаност утицајних неутралиста (Луцати, Фузинато, Шанцер), позвао Албертинија да допринесе улози зближавања са Русијом, од које „стижу једине конкретне понуде“, апелујући да Италија одустане од уздржане, „кукавичке“ политике која неће учинити да јој анти – италијански настројена Немачка обезбеди прекоморске колоније у северној Африци. L. Valiani, *The end of Austria – Hungary...*, 86 – 88; L. Albertini, *Epistolario 1911 – 1926*, Vol. I..., 260 – 264.

³³⁶⁰ *Ibidem*, 264.

³³⁶¹ *Ibidem*, 260 – 261.

³³⁶² *Ibidem*, 317 – 318.

³³⁶³ *Ibidem*, 274 – 275, 296 – 297.

као основе за решавање спорова проистеклих ратом, те да ће с америчке стране доћи до ускраћивања помоћи снабдевања муницијом.³³⁶⁴

Карло Сфорца је приметио да су се Сан – Ђулијанова и Сонинова перцепција Аустро – Угарске суштински разликовала. Он је писао да, за разлику од свог претходника, Сонино „није разумео да су за аустријску монархију отворена само два пута – нестанак или смрт“, или такав успех према којем ће постати тешка опасност за Италију и балканске државе. Сонино је пристао на „бедни дијалог“ о компензацијама или „разређење судбине савеза“, настојећи да издестује од Монархије територијалне добитке, али не увидевши од почетка оно што је предосетио Сан-Ђулијано – да је „уговор Тројног савеза само крхотина једног већег бродолома“, који неће решити тензионе и све напетије односе између две државе.³³⁶⁵

Улазак Италије у рат, последице уговора и односи са Србијом до октобра 1915.

Велико окупљање маса у Риму 16. маја 1915. приморало је владу да убрза процес уласка у сукоб. Универзални поклич био је „Напоље с варварима!“³³⁶⁶ Ристић се 16. маја 1915. са балкона посланства Србије, на тргу Независности (Piazza dell'Indipendenza) обратио окупљеној маси, која је клицала уласку у рат на страни Савезника и Србији.³³⁶⁷ Паоло Босели, посланик деснице, на седници Представничког дома од 20. маја 1915. године с великим нагласком говорио је о „болу италијанских земаља, одвојених од Италије узурпацијом силе“.³³⁶⁸ Саландра је, у свом говору истог дана у Савету министара, аустријску објаву рата Србији дефинисао као „потез који наноси штету виталним интересима Италије“, сугеришући да је Балкан био циљ италијанске спољне политике. Овај концепт прецизирао је и италијански министар спољних послова Сонино, који је признао италијанску намеру за окупацијом Далмације и Албаније. Саландра је, у свом говору истог дана у Савету министара, аустријску објаву рата Србији дефинисао као „потез који наноси штету виталним интересима Италије“, сугеришући да је Балкан био циљ италијанске спољне политике.

Према сведочењу Виторија Черутија, првог службеника у италијанском посланству у Бечу, гроф Аварна је свом сараднику, у приватном разговору, након саопштавања ноте о објави рата Монархији у мају 1915. и повлачења у Италију, сугерисао на опасност од распада Аустро – Угарске и будућу снагу „младе Србије“. Србија ће увелико ојачати и постаће сусед Италије, млада, импулсивна Србија, жељна ширења и никада до краја задовољена, опасан ривал, подстакнут искључиво дивљом жељом да поседује и преузима.³³⁶⁹

Након италијанске објаве рата Аустро – Угарској, крајем маја и почетком јуна 1915, отпочели су прогони и хапшења, интернирања италијанске интелектуалне,

³³⁶⁴ Информације које је новинар Пјетро Крочи пренео Алберту Албертинију 6. маја 1915, на основу информација које је дописник листа *Коријере дела Сера* Луиђи Барцини добио од Викхама Стида у Паризу. У њему се преносе вести да ће влада САД – а бити против додељивања широког јадранског обалског појаса Италији (који укључује део обале од Задра до Сплита) и да ће „разгнењена“ Србија пристати на сепаратни мир са Аустро – Угарском како би „поставила препреку“ даљим потезима Италије. L. Albertini, *Epistolario 1911 – 1926*, Vol. I..., 353 – 354.

³³⁶⁵ M. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915...*, 138.

³³⁶⁶ J. R. Rodd, *Social and Diplomatic Memories 1902 – 1919...*, 252 – 253.

³³⁶⁷ ³³⁶⁷ „Più di 200.000 romani inneggiano alla fortuna d'Italia“, *La Stampa*, Num. 135, Anno XLIX, 17 maggio 1915, 2.

³³⁶⁸ Il perché della nostra guerra. *Documenti del Libro Verde, nel testo integrale, raccolti e presentati al Parlamento dal Ministro degli Esteri, On. Sonnino*, 20 maggio 1915, Torino 1915.

³³⁶⁹ *Il Carteggio Avarna – Bollatti (luglio 1914 – maggio 1915)...*, XIV – XV.

трговачке и поморске елите. У познатија имена која су лишена слободе и интернирана у унутрашњост Монархије били су адвокат Ерколано Салви (послат у Грац), новинар Гаetano Феоли, и адвокат Натале Крекић (интерниран у Пулкау, на граници Моравске).³³⁷⁰ О тешкоћама италијанског народа, које је аустријска полиција почела да задржава, полицијски испитује и у ограниченој мери подвргава шпијунажи од августа 1914. године сведочио је и руски дипломата у Црној Гори.

Лето 1915. донело је нове изазове у међународној арени. У погледу придобијања Румуније на страну Антанте и задовољења њених територијалних аспирација до реке Тисе, Империјали је сматрао да кључ ситуације и коначне одлуке лежи искључиво на влади у Петрограду, где је било хитно потребно „порадити на убеђивању Сазонова, чије пристајање изгледа није нимало лако добити“; предложио је да Делкасе и Греј понуде помирљиво решење које би било прихватљиво за руског министра и којим би он, у име Антанте, навео Браћануа да смањи своје захтеве.³³⁷¹ Према претензијама Бугарске, Греј и Империјали имали су слична мишљења – италијански министар сматрао је да Битољ треба доделити Бугарској, као и Драму и Кавалу, и задржати линију Енос – Мидија према Турској; преостале захтеве, превасходно оне према Скопској долини, оценио је као претеране.³³⁷² Он је „оријенталној, балканској дипломатији“ приписао њена „убичајена околишања“, чија је главна карактеристика да се унапред „захтева много више, како би се на крају задовољило с мање“.³³⁷³ Када му је Николсон пренео садржај разговор са српским амбасадором у Лондону 5. јуна, Империјали је подржао став британског секретара, нагласивши да га много више забрињавају грчки, а не српски захтеви.³³⁷⁴ Подржавао је мишљење генерала Кадорне о штетности неактивности српске офанзиве на Монархију.³³⁷⁵ Италијански амбасадор упитао је 19. јула Николсона какав ефективни допринос савезници могу да очекују од Бугарске у рату против Србије, пошто се не може искључити могућност да се Србији придружи Грчка.³³⁷⁶

Уверење да Србија не жели независну и просперитетну албанску државу, већ аутономну и политички зависну област под контролном међународних сила, делили су војни аташеи и теоретичари италијански који су службовали на Балкану.

Драчки конзул је још у фебруару 1915. обавештавао да се не може довести у питање „упади албанских чета на подручје Метохије“, али да извор непријатељства није потекао од Албанаца, већ од Србије, „највероватније, која је желела да искористи тренутак успореног притиска аустријских снага на северу, како би распршила и одбила опасна језгра Албанаца на граници“; Као релевантне сматрао вести из штаба Есад – пашиних жандара у области Љуме, да Срби нису прешли границу са Албанијом (незнатни део ради осигурања границе), да се албански становници те области неће

³³⁷⁰ Други су, попут Антонија Марушића и Бруна Тосија, изгубили живот у аустријским концентрационим заробљеничким камповима, а мањи број успео је да пребегне у Италију, попут Франческа Рисмондија, Гиљановића, Дудана. А. Bencovich, *L'Adriatico in fiamme* ..., 193 – 194.

³³⁷¹ *Giuglielmo Imperiali. Diario (1915 – 1919)*..., 155.

³³⁷² У својим дневничким белешкама, Империјали је забележио да је 1. јуна разговарао са лорд Круом, председником Државног савета Британије, о Бугарској и Румунији. Италијански амбасадор забележио је: „Пребрзо се обраћамо Бугарској: врећамо Грчку и Србију и нисмо сигурни у сагласност оних људи на чије поштење нико не може да рачуна“. *Ibidem*, 165 – 167.

³³⁷³ Империјалијев телеграм Сонину од 26. маја 1915. DDI, Quinta serie, 1914 – 1918, Vol. IV ..., 164 – 165; 5 – 6.

³³⁷⁴ Италијански амбасадор саопштио је Николсону да је „Србија свакако у игри и да ће још морати да игра“, док је Грчка „још увек на раскрсници и делимично под аустро-немачким утицајем“. *Giuglielmo Imperiali. Diario (1915 – 1919)*..., 168.

³³⁷⁵ *Ibidem*..., 173.

³³⁷⁶ *Giuglielmo Imperiali. Diario (1915 – 1919)*..., 182.

удружити са Хасан беј Приштином, Бајрам Цуријем и другим „аустро – турским агентима“, већ ће се многи „Љумани уједини са Србима у протеривању, присталица „на рђавом гласу“, око 1500 следбеника Хасан Беја.“³³⁷⁷ Алиоти је веровао да је активност Биб – Доде на одбијању разоружавања племена Мирдита, које је наредила Есад – пашина влада у Драчу и прете нападу на Љеш, последица „спремања нове игре са Србима“ како се не би предало оружје.³³⁷⁸ Сонино је био мишљења да Биб Дода, ако хоће да осујети веће опасности по Албанију, мора да буде против непријатељских акција Малисора против Србије и Црне Горе, радећи на миру и „сузбијању аустријских интрига“.³³⁷⁹ Тврдње да су српске трупе ушле због упада албанских чета и преласка границе (9. јун 1915) конзул одбио је као „потпуно нетачне“, јер је окупације Љуме постигнута „лукавством“: у недостатку кукуруза и жита (не стиже из Скадра), ово становништво је позвано да се снадбе намирницама на пијаци у Призрену (наводи да је њих 2000 дошло), што су Срби искористили као изговор да заузму Љуму и Хаси. Саопштио је да је опште уверење у Скопљу да се „словенска окупације северне Албаније одвија уз одобравање Италије“, што ствара „најгори могући утисак код Албанаца“, који су се надали у „италијанску цивилизаторску окупаторску мисију“, која би им омогућила просперитет, у било ком тренутку у којем би Албанија, потврђена Лондонским споразумом, била угрожена.³³⁸⁰ У разговору са Гавриловићем, и пуковником Петром Мишићем почетком јуна 1915, Алиоти је стекао утисак да се српске трупе „начелно“ придржавају принципа изречених у прогласима албанском народу о поштовању суверенитета Албаније и повлачењу које ће уследити после окончања борби са анти – српским елементима и да много полажу на добар однос са Италијом, за разлику од грчких трупа, с којима неће могуће бити договор у вези јужне Албаније.³³⁸¹ Према Алиотију, „величина ангажованих трупа доказује да Србија није

³³⁷⁷ У телеграму који је послао 25. фебруара 1915. Сонину, Алиоти је назначио да већа кривица на албанско – српском граничном ратовању пада на Србију, тврдећи да је условно тачна тврдња да је побуна албанских племена последица одбијања регрутације, не оспоравајући да су свом непријатељству према Србији у области Љуми Албанци подједнако криви. „Испоставиће се и да су изјаве барона Буријана делимично тачне, јер нема ничег позитивног у присуству аустријских официра међу побуњеницима, као ни у директним хушкањима аустријских агената који су намеравали да подигну Албанце против Србије. Само би до извесне тачке било тачно да је муслиманска побуна била последица искључиво српске тврдње да се настави са масовним регрутацијом међу становништвом новоприпојених покрајина. Аустроугарска мисао да Албанци неће хтети да угрозе постојање своје земље кршењем њене неутралности изгледала би неоснована; сама опасност је довољна да обузда неукле фанатике Тиране, Елбасана и Каваје. Неправде Албанаца и Срба делују обострано и може се веровати да Срби својевољно злоупотребљавају свој положај. Ова разматрања дају већу снагу саветима о умерености које је Краљевска влада дала Нишовом кабинету, у циљу пре свега да албанско питање остане нетакнуто до тренутка европског мира. Есад се такође нада да су градови у Дибри поштовани и да ће их Срби поштовати и да би се они задовољили, у најбољем случају, да заузму стратешке тачке између Охрида и Старова иу Луми као предострожности и привремену меру. Али страх је да ће стратешке тачке бити изабране на веома напредним тачкама, на северу до Дрина и на југу до око три сата од Елбасана, на мосту Хаги Бекиар где су се већ утврдили пре две године. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in arrivo, Aliotti a Sonnino, 8 marzo 1915, N. 18043; Telegramma in arrivo, Aliotti a Sonnino, 25 febbraio 1915, N. 368/61.

³³⁷⁸ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Aliotti a Sonnino, 17 luglio 1915, N. 5272 (stampato: N. 136/22).

³³⁷⁹ Упућено конзулату у Скадру. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in partenza, Sonnino a de Facendis, 8 giugno 1915, N. 1885.

³³⁸⁰ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Galanti a Sonnino, 9 giugno 1915, N. 338/27.

³³⁸¹ У телеграму погрешно стоји откуцана година 1914. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in arrivo, Aliotti a Sonnino, 14 giugno 1915. N. 983/158.

имала у виду само казнену експедицију, већ много ширу и трајнију сврху, иначе би за заштиту граница била довољна највише два пука. Док је трајала борба са Аустријом, Србија не би задржала ни два пука за ову сврху, по речима потписника који ми је тада рекао Гавриловић“ Стављао је у изглед велику вероватноћу да 75% војника припада недавно припојеним крајевима Србије, „углавном су то Бугари подвргнути највећој дисциплини и испоставило се да су одлични елементи“, док има и муслимана, који су се борили у редовима војски које су браниле Скадар од Србо – Црногораца“. Као закључак и правде даљег деловања, Алиоти је сугерисао Сонину да је „Србима, међутим, суђено да пропадну у покушајима да стекну извесне симпатије код становништва које би, уместо тога, готово већински, сада више него икада осетило потајну наду да ће Италија заменити „наследног непријатеља“; Војни напор за Италију био би, уз помоћ Есада, нашег доказаног пријатеља, много мањи и исплативији него за Србе. И ово нам служи као траг и путоказ за сваку нашу могућу акцију у Албанији.“³³⁸² Алиоти је био заинтересован за однос Есад–паше према српским трупам и српској политици у Албанији и уверавао је Сонина да Италија, уз престиж који поседује, може да постане посредник у тим преговорима, како би временом истисла присуство српске војске из источне Албаније. У том погледу, Алиоти је сматрао да „албанско становништво с посебним занимањем коментарише покорни и помирљиви став који Срби већ неколико дана показују према Албанцима, чак и међу бившим побуњеницима, и за разоружање. Пре свега, примећен је континуирани долазак и одлазак подофицира и српских војника у Драч, који покушавају да помире Албанце говорећи им да се могу безбедно вратити у Тирану где ће бити добро третирани. С друге стране, Срби, у моралном погледу, приморавају Есада да строго казни све најопасније коловође револуције. Ову паметну тактику неки тумаче као тежњу да се становништво антагонизује против Есада како би га убедили да затражи српску заштиту. Други сматрају да је то знак предстојеће евакуације, којом би Срби, једном када буде спроведена, желели да сву мржњу репресије оставе на Есаду, уз будућу предност за своју инвазиону политику.“³³⁸³ Италија је тражила повраћај Каркано – пушака, модела 91, које су српске трупе заплениле у Елбасану, а које је Италија предала албанској влади у Драчу током владавине принца од Вида.³³⁸⁴ Поводом сукоба у Подградецу, у цркви Светог Наума, између српских трупа и албанских чета, 28. маја 1915. Сонино је послао телеграм посланику у Петроград и посланику Сквизију да Сазонову и Пашићу саопште како Италија саветује српску владу да се понаша „тако да ради на томе да се избегне било какав инцидент са Албанцима“, који би у садашњим околностима злонамерне и заинтересоване гласине искористиле да Албанцима представе да је то последица уласка Италије у европски сукоб на страни Антанте.“³³⁸⁵

Титонијево мишљење било је да уколико се српско напредовање у Албанији настави и појави опасност од српске окупације Драча, италијанска војска унапред мора

³³⁸² ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in arrivo, Aliotti a Sonnino, 3 luglio 1915, N. 1245/178.

³³⁸³ Алиоти пише: „Есад у том погледу није слеп и можда то (да оставим по страни мој савете да заузме помирљив став) не би био једини разлог зашто је помиловао 27 од 40 осуђених на смрт. Међутим, његов деликатан и нестабилан положај према Србима, који га приморава на ћутање и толерантност, није, чини се, могао да не убрза решење питања уклањања српских трупа“. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in arrivo, Aliotti a Sonnino, 26 giugno 1915, N. 4013.

³³⁸⁴ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915–1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in arrivo, Aliotti a Sonnino, 15 giugno 1915, N. 4362.

³³⁸⁵ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915–1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in partenza, Sonnino a Carlotti, Squitti, De Facendis, Aliotti, Lori, 1 giugno 1915, N. 1743.

преузети тај град од Срба, али да, попут српске акције, ни италијанска у унутрашњости албанског подручја не сме да прејудицира коначан статус ове земље до краја рата; додао је да му није јасно Веснићево „нерасположење“, будући да без уступака Румунији и Бугарској Србија неће добити Босну и Херцеговину односно Далмацију.³³⁸⁶ Сонино се противио уласку српских трупа у Пишкопеју и Подградец у јуну 1915. и придавао мало пажње оправдањима српске владе о нужности сузбијања албанских упада преко српске границе. Успротивио се намери да српске трупе заузму Елбасан, тврдећи да град не припада интересној сфери Србије; за судбину Драча показивао је мању непопустљивост, у контексту Титонијевог предлога да се демилитаризовани град остави Србији (а Скадар Црној Гори), што је навело Сонино да појасни да није умесно да се прејудицира коначна судбина тог града.³³⁸⁷ Није желео да поверује да постоје албански упади у Србију и погранични инциденти чији би инцидент био такав да оправда улазак трупа и организовање помоћи Есад – паши Топтанију, премда није негирао да аустро-угарска пропаганда међу албанским племенима континуирано расте. Конзулу Де Фачендису у Скадру Сонино је издао упутства да Биб Доди укаже да, као и било који други албански лидер, ако жели да избегне веће опасности, мора отворено да се супростави аустро-угарским „манипулацијама“, спречавањем свих акција Малисора против Србије и Црне Горе.³³⁸⁸ С друге стране, тврдио је да се српски покрет у Албанији одвија превише аутономно, упркос јаким примедбама и критикама из Италије, уз благонаклон став осталих чланица Антанте, равнодушне на италијанске жалбе. Као крајњу меру, размишљао је о покретању дипломатске акције у Паризу и Лондону да Британија и Француска запрете обуставом испорука хране и муниције Србији, чије напредовање „вређа озбиљно италијански положај, гарантован Лондонским споразумом.“³³⁸⁹ Инсистирао је да Србија, уместо на Албанију, своје трупе пребаци преко Саве и организује контра-офанзиву против Аустро-Угарске и смањи притисак на Италију, што је предлагао и Црној Гори, да напусти Скадар, користећи као главног посредника у одвраћању краља Николеод акција у северној Албанији морални ауторитет његовог зета, краља Виторија Емануела III.³³⁹⁰ Приликом Сазоновљевог саопштавања разлога кашњења српске контра-офанзиве, Карлоти је 8. јуна руском министру рекао да питање албанских упада у Србију и уступака Бугарској и Румунији немају „никакве везе са обавезама које је Србија преузела на себе тако да је морала да спроведе без одлагања у сопственом интересу“. Карлоти је онда изнео предлог да би најефикасније средство да се Србија наведе на поштовање својих негативних и позитивних обавеза био телеграм великог кнеза Николаја Николајевича Романова, начелника Генералштаба руске војске, престолонаследнику Србије Александру, а телеграфисао је и пуковнику Рополи при штабу Великог кнеза, да га замоли да задржи Кнежеву пажњу на важну тему.³³⁹¹ Дан касније, разговарао је и са Спалајковићем око ситуације у Елбасану, констатујући да је разговор, упркос

³³⁸⁶ ACS, CS, b. 3, fasc. 29, Tittoni a Sonnino, 8 giugno 1915, N. 684; в.: L. Riccardi, *Alleati non amici. Le relazioni politiche tra l'Italia e l'Intesa durante la prima guerra mondiale*, Brescia 1992, 109 e passim.

³³⁸⁷ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti e Squitti, T. Gab. R. SP. 548, 8 giugno 1915, 66; Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti, T. Gab. R. SP. 698/351, 11 luglio 1915, DDI, Quinta Serie, IV, 234-235; ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in arrivo, Squitti a Sonnino, 1 giugno 1915, N. 3897.

³³⁸⁸ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV Sonnino a De Facendis, T. 1885, 8 giugno 1915, 68.

³³⁸⁹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti, 9 giugno 1915, T. Gab. R. SP. 549, 73.

³³⁹⁰ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV Sonnino a Vittorio Emanuele III, Imperiali, Tittoni, Carlotti, Negrotto Cambiaso e Squitti, T12 giugno 1915, T. Gab. 370, 91.

³³⁹¹ ACS, CS, b. 3, fasc. 29, Telegramma in arrivo, Carlotti a Sonnino, 8 giugno 1915, N. 691.

различитим гледиштима, протекао у признавању потребе да се италијански и српски интереси што пре ускладе. Титонијево уверење било је да Италија треба да се директно споразуме са Србијом, на наговор Делкасеа и Извољског, као иницијатор преговора о повлачењу српских трупа из Албаније. Није веровао у „смиривање“ Србије, због „махнитог шовинизма“ које је преплавило све балканске државе.³³⁹² Карлоти је, веровао да је споразум са Србијом и Црном Гором могућ, али је уочио да одуговлачење српске контра-офанзиве делимично проистиче из недовољне придобијености Србије за циљеве и планове Антанте, што би Русија могла и морарала да исправи. Додао је да у одређеним круговима на Цетињу владају расположења против Београда и да је сукоб са Мирдитима у долини Дрима опасан, јер је реч о најбројнијем и добро наоружаном племену³³⁹³ Контра-офанзиву српске војске заговарао је и начелник Генералштаба Луиђи Кадорна, који плавање Саве и Дунава није узимао као довољан разлог за непокретање акције, упућујући владе Антанте да притисну Србију да у што краћем року нападне Аустро-Угарску у Славонији и Босни.³³⁹⁴ Притисак на владу у Петрограду вршио је и Карлоти, за којег су одлагања Србије да ступи у акцију била изговори, у чему се слагао са Империјалијем.³³⁹⁵

Током разговора са послаником Србије 15. јуна у Риму, Михаилом Ристићем, Сонино је на објашњења посланика Србије да Србији није намера окупација Албаније, већ отклон опасности од албанских упада и чекање на коначну потврду Великих сила да је повлачење безбедно, оценио да је заузеће Елбасана и Тиране представљало негацију италијанских интереса, осудивши политику Србије да је „слабо пријатељска“ према Италији, уз констатацију да би Србија своје акције у Албанији спровела и да је била у савезу са Аустро-Угарском.³³⁹⁶ Конзулу Алиотију је саопштио да је Есад-паша у „великој заблуди ако верује да ће Срби лако евакуисати окупиране територије“, позивајући га да не спроводи осветничке репресалије у Берату, и Италија, с обзиром на развој ситуације, нема намеру да окупира ни Драч, ни Берат, ни да проширује окупацију Валоне.³³⁹⁷ Алиоти је критиковао одлуку српске војне управе да право на разоружавање и умиривање побуњеника одузме Есад-Паши у Елбасану и Тирани. Алиоти је сматрао да српско-црногорске и грчке акције у Албанији проистичу из њихове бојазни од уласка Бугарске у рат на страни Антанте. Описујући стање на северу Албаније након уласка црногорских трупа у Скадар 27. јуна и незавидан положај Есад – паше³³⁹⁸, Алиоти је указао на неповерљиво држање Пренк Биб Доде, који је „одједном“ постао црногорски савезник. Конзул је навео да, „не жели да придаје превелики значај претвртљивом и подмуклом балканском петљању“ које треба редовно

³³⁹² ACS, CS, b. 3, fasc. 29, Telegramma in arrivo, Tittoni a Sonnino, 9 giugno 1915, N. 701.

³³⁹³ ACS, CS, b. 3, fasc. 29, Telegramma in arrivo, Carlotti a Sonnino, 14 giugno 1915, N. 768.

³³⁹⁴ DDI, Quinta Serie, IV Cadorna a Sonnino, T. Gab. R. SP. 704, 11 giugno 1915, , 86.

³³⁹⁵ DDI, Quinta Serie, IV, Carlotti a Sonnino, T. Gab. 817/189, 23 giugno 1915, , 148-149.

³³⁹⁶ Разговор Ристића и Сонино 15. јуна. Сонино је сматрао да је став Србије некоректан према Италији – „чим су видели да смо објавили рат против Аустријанаца, уместо да се ангажују на тој страни, само су чекали да нам направе нова срамоћења и угрожавања наших интереса, спроводећи инвазију Албаније“. DDI, Quinta Serie, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti, Aliotti, Squitti, T. Gab. 394, 15 giugno 1915, 109.

³³⁹⁷ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Aliotti, 14 giugno 1915, T. 2002, 103-104.

³³⁹⁸ Алиоти је писао да је Есад – паша замерио пуковнику Гавриловићу што је „желео да имитира хеленску перфидност, коју, нажалост, нису потиснуле, већ наградиле силе у Епиру“. С друге стране, Алиоти је приметио да је Есад – паша истицао да не жели да постане политичка „марионета“ између Италије и српско – црногорских снага: „Јасно је ставио до знања да не жели да постане несвесна играчка оних који га, с једне стране терају да кажњава побуњене Албанце, а с друге стране да га натерају да се, перфидном дволичношћу, појави у очима становништва као тиранин који сарађује с Италијом.“ DDI, Quinta Serie, Vol. IV, Aliotti a Sonnino, T. Gab. Posta 4772/378, 27 giugno 1915, 172 – 173.

пратити како би се пронашао подесан начин којим би се „избегла непријатна изненађења“; конзул ће министру недвосмислено пренети да је „слаба страна свих српско – црногорских и хеленских махинација могућност бугарско–румунског споразумевања са Антантом“.³³⁹⁹

Карлоти је био противник Делкасеовог предлога да се силе Антанте, уколико се Србија одрекне својих претензија на Банат, обавезу да олакшају унију Хрватске и Србије, по жељи заинтересованих страна – италијански посланик у Петрограду сматао је да би тим поступком дошло до ревизије Лондонског уговора у пракси, да би се умањиле могућности за брже склапање општег мира, или мира са независном Угарском (последично и Аустро-Угарском), те да размена два „спорна“ подручја није „нимало сразмерна“ и да је „воља Хрватске за уједињењем далеко од потврђене“, те да о њој не треба „просуђивати светлу онога што говоре лидери ограничене заинтересоване мањине.“³⁴⁰⁰ Титони је, два месеца након потписивања пакта, остао сагласан са идејом да Хрватска остане одвојена „целина“ од Србије и Црне Горе, и да се компензације Србији „пронађу“ у Албанији – неутрализована лука Драч за Србе; овом одлуком Италија „можда“ неће створити независну Албанију, али ће добити могућност да потврди широко залеђе иза Валоне.³⁴⁰¹ Титони је уверавао у озбиљност Веснићевих извештаја о „дуплој уцени“ истовременим уступцима Бугарској и Румунији и преносио речи српског посланика да ће, у случају компликација на фронту руским поразом, Србија пре морати да пристане на одрицања у Банату него у Македонији.³⁴⁰² Након разговора са лордом Круом и Ландсауом, Империјали је крајем јуна 1915. закључио да се Србија „не сме превише“ иритирати инсистирањима на одрицањима од својих аспирација, али да је компромис, ипак, нужан, и да се она „мора“ укључити у операције против Монархије.³⁴⁰³

Незаобилазна су и гледишта амбасадора у Паризу, искусног дипломате Томаза Титонија. Титони је бранио идеју аутономне, од Србије одвојене Хрватске, за коју не

³³⁹⁹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, vol. IV, Aliotti a Sonnino, T. Gab. Posta, 4772/378, 27 giugno 1915, 172-173.

³⁴⁰⁰ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, vol. IV, Carlotti a Sonnino, T. Gab. R. SP. 830/210, 5 luglio 1915, 207.

³⁴⁰¹ Сонино је био мишљења да није прикладно прејудуцирати коначну судбину Драча и Албаније, јер ће „увек бити времена да се уобличи питања уступака и даровања“, повезавши поменути проблем са неповерењем према контраофанзиви српске војске, „ма какви уступци да се учине српској влади.“ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti, 11 luglio 1915, T. Gab. R. Sp. 698/351, 234 – 235.

³⁴⁰² Сонино није био сагласан са Титонијевим мишљењем. Према министру, Бугарска је била једина балканска држава код које би „руски неуспех“ деловао у супротном смеру, у смислу покретања на интервенцију. Антанта је деловало неискрено у понудама за интервенцију Бугарске. DDI, Quinta Serie, Vol. IV, Tittoni a Sonnino, T. Gab. R. SP. 746/240, 18 giugno 1915, 119 – 120; *Ibidem*, Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti, 29 giugno 1915, T. Gab. R. SP. 635, 183 – 184; Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti, 30 giugno 1915, T. Gab. R. SP. 639, 187 – 188.

³⁴⁰³ Империјали је пренео: „Дозволите ми само да додам да у овом тренутку, ми који смо веома заинтересовани да наведемо Србију да не одлаже почетак војних операција у корелацији са нашим, имамо примарни и директнији интерес да Србију у воом тренутку не иритирамо. Индиректно ми се чини да овај српски министар не крију јаку огорченост своје владе према понашању сила. Он је свом колеги, који ми је то поновио пре неколико дана, рекао да ће Србија, ако силе размишљају само о томе да раде оно што им одговара, своје одлуке заснивати искључиво на заштити сопствених интереса. Говор министра у великој мери је у складу са информацијама које је Сквити пренео у телеграмима. Очигледно би било много снажних аргумената који би оповргли аргументе Срба, али Ваша Екселенција добро зна колико је тешко, ако не и немогуће, озбиљно разговарати са Балканом чији менталитет није у стању да схвати потребе уступака и погодности жртвовања у садашњости, да се обезбеде веће предности у будућности“. DDI, Quinta Serie, Vol. IV, Imperiali a Sonnino, 24 giugno 1915, T. Gab. R. SP. 771/253, 155 – 156.

би било предвиђено да буде уступљена проширеној српској држави. Он је био сагласан са Сонином да Италија не може да попусти у односу на Хрватску, која се у Лондонском споразуму помиње као засебан ентитет у односу на Србију и Црну Гору, „што мора да остане“ и у будућности.³⁴⁰⁴ Заузврат, Титони се питао да ли је могуће направити уступке према Србији, Црној Гори и Грчкој у Албанији, без жртвовања стварних, есенцијалних циљева Италије у тој области, који нису далекосежни и незаменљиви, како се представљало у јавности. Рачунајући на подршку Русије, Француске и Британије, он је изнео предлог да Драч, због техничких мањкавости и недостатака у лучкој инфраструктури града, није подесан за италијанску управу и да би, са неутрализованим статусом, у виду уступка који би уследио са италијанске стране, могао бити додељен Србији.³⁴⁰⁵ Сонино, ипак, није дело Титонијево мишљење. У одговору који му је послао 11. јула 1915, министар је напоменуо да не сматра прикладним да унапред прејудуцира коначну судбину Драча и Албаније и да „нема поверења да ће српска војска озбиљно напасти Аустро – Угарску ван сопствених граница“, без обзира на уступке који се буду учинили српској влади.³⁴⁰⁶

Мисија Косте Стојановића и Драгољуба Аранђеловића средином лета у Риму 1915. на раду за српске, југословенске интересе била је успешна. Аранђеловић је добио прилику да се оглашава преко републиканских листова и демантује тврдње да Србија и Црна Гора воде политику супростављену интересима силама Антанте.³⁴⁰⁷

Када је Сазонов крајем јула 1915. изнео предлог да савезничке снаге по ослобођењу (отварању) Дарданела заузму Сплит и Дубровник, као вид притиска на Србију да попусти у питању Македоније (којим би се избегла савезничка окупација Вардарске долине, Сазонову неприхватљива), Сонино је исказао противно гледиште. Италијански министар напоменуо је да ће то означити притисак на Србију „да одмах окупира Драч“, напредујући од Тиране коју већ има у свом поседу, што ће произвести ситуацију да ће сви темељи „Лондонске конференције бити пољуљани“, а Италија доћи у позицију директне конфронтације са земљом, пред којом ће остати могућност „очајног попуштања према аустро–немачким ласкањима за мир“ или рата са Италијом.³⁴⁰⁸ Почетком августа односи између Сонина и Греја додатно су закомпликовали. Упркос Грејовим благонаклоним предлозима да наведе Италију да пристане на заједничку ноту Нишу³⁴⁰⁹, италијански министар и даље је остао непопустљив у заступању тезе да се Пашићевој влади не саопштавају размере концесија из Лондонског пакта, а још мање да се мења њихов садржај или произвољно тумачи.³⁴¹⁰ Нестрпљив да се прошири отварање фронта на Монархију, 3. августа је,

³⁴⁰⁴ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 529 – 530.

³⁴⁰⁵ *Ibidem*, 529 – 530.

³⁴⁰⁶ *Ibidem*, 534.

³⁴⁰⁷ D. Arangelovic, „Esiste un pericolo slavo?“, *L’Iniziativa*, 10 luglio 1915, N. 139, 1.

³⁴⁰⁸ Тај став Сонино је предочио и Баперу. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti, T. Gab. R. SP. 761, 29 luglio 1915, 295 – 296.

³⁴⁰⁹ Министар је 6. августа појаснио да је сагласан да се саопште додатне клаузуле уговора, које говоре о неутрализованој обали од рта Плоче до Војусе (изузев обале која у том тренутку припада Црној Гори), искључиво под условом *апсолутног не довођења у питање* (гаранција) да ће Ријека и Хрватска изостати из тих понуда, саопштења и неутрђеног статуса до мировног споразума. DDI, Quinta Serie, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti, 8 agosto 1915, T. Gab. 622, 338. L. Riccardi, *Alleati non amici...*, 115 – 119.

³⁴¹⁰ Сонино је сматрао да је недопустиво да Греј „третира Хрватску као независну и већ успостављену државу, чиме се прејудуцира структура која ће се дати у том региону у тренутку примирја, наспрам Угарске или Аустро–Угарске, чије се становништво „не може уништити и које ће такође жудети за излазом на море“. Министар је приметио да се тиме отварају силне, непотребне тешкоће у коначном решењу Истре, која се доводи у питање, и да је проблем заједнице Хрватске (са Ријеком) и Србије веома

невољно, пристао да се текст објави, уз напомену да ће Србија добити Сплит и Дубровник, као неутрализоване луке, и под условом да евакуише трупе из Тиране и Елбасана.³⁴¹¹ Неколико дана касније, саветовао је да се Србија не прихвата у приступање декларацији о забрани склапања сепаратног мира, јер би „могао доћи дан када ће Србија, несвесна преговора у вези Баната, натерати силе да јој плате за ову посвећеност екстремним претензијама“.³⁴¹² Сонино је подсетио Греја да није умесно обећавати Србији учествовање у подели црногорске обале, која је резервисана за независну Црну Гору.

Империјали и Сонино жустро су се противили идеји Николсона и лорда Круа да се одредбе Лондонског пакта саопште у целини српској влади. Полазиште британских кругова било је да се предочавањем одредби споразума Пашићевој влади Србија лакше наведе да направи уступке Бугарској у Македонији, уз задржавање „отвореног питања“ будућег статуса Хрватске и Ријеке. У разговору који је вођен 9. јула између италијанског амбасадора и двојице британских дипломата, испоставило се да Сонино „не жели да чује за тај предлог“ из страха од „оптужби и немира у Италији“.³⁴¹³ Империјали је, са своје стране, објаснио да презентовање одредби „неће умирити незаситне Србе“, већ их додатно подстаћи на незадовољство.³⁴¹⁴ Почетком септембра, када су савезничке владе понудиле Бугарској да ће војно окупирати „неспорну бугарску зону Македоније“ након рата, Империјали је утврдио да је одговор српске владе очекивано „оријенталан“ и „поново условљавајући“ у погледу Ријеке: Италија је, према амбасадору, направила кардиналну грешку што Ријеку, као посебну ставку, није укључила у текст уговора и што се одрекла тог пристаништа.³⁴¹⁵

Италијанска објава рата Османском царству умањила је „незадовољство према Италији“ у Србији, према увидима Сквитија, премда оне нису поништиле оптужбе да је „наш циљ да их жртвујемо у Далмацији, да им ускратимо националну заједницу са Хрватском и Славонијом и да их искључимо из Албаније“ – успеле су само да створе повољан утисак да ће сарадња Бугарске у том подухвату бити „готово бескорисна.“³⁴¹⁶ Краљ Виторио Емануеле III послао је телеграм – писмо краљу Петру 31. августа, изражавајући наклоност српском народу и заједничким циљевима у рату, уз молбу да се прихвате одређене концесије, ради коначне победе.³⁴¹⁷

Српски посланик у Риму М. Ристић средином јула 1915. јављао је да на Србију италијанска дипломатија „гледа као на недовољно искрене савезнике“, да српски војни обвезници не добијају ниједну бесплатну карту на железницама, да се праве сметње црногорским захтевима за помоћ (Италији није могуће да намирницом и опремама

деликатно и трновито питање. Сонино је замерио што се у Грејевој ноти говори о „неутрализацији далматинске обале“ (која ће припасти Србији) као ставу који ће накнадно испитивати и утврдити, чиме се занемарују стриктне клаузоле Пакта. Италијански дипломата поновио је да ће Пашић изиграти споразум о уступању Македоније, чак и ако пристане на њега. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carloti, 1 agosto 1915, T. Gab. R. SP. 780, 309–31; L. Riccardi, *Alleati non amici...*, 116 – 120.

³⁴¹¹ F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans 1914 – 1919...*, 116 – 118.

³⁴¹² Нота је влади у Нишу саопштена 4. августа. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carloti, 6 agosto 1915, T. Gab. 603, 329.

³⁴¹³ *Giuglielmo Imperiali. Diario (1915 – 1919)...*, 178 – 179.

³⁴¹⁴ Сонино је у телеграму Империјалију од 11. јула поново пренео амбасадору у Лондону да су „питања која се тичу Јадрана она која с правом највише узбуђују јавно мњење у Италији“, и да би предочавање предлога Србији данас у Италији произвело погубан ефекат“. *Giuglielmo Imperiali. Diario (1915 – 1919)...*, 179.

³⁴¹⁵ *Giuglielmo Imperiali. Diario (1915 – 1919)...*, 196.

³⁴¹⁶ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Squitti a Sonnino, 26 agosto 1915, T. Gab. 1325/90, 413.

³⁴¹⁷ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Squitti a Sonnino, 31 agosto 1915, T. Gab. 1390/101, 425 – 426.

снабдева Црну Гору) и да се „уопште према Србима односе са сумњом и са нимало симпатија“, посебно према пребеглим хрватско–словеначким емигрантима.³⁴¹⁸ Емигрант и југословенски пропагандист Никола Мандић разговарао је у Риму јула 1915. са Карлом Галијем, начелником политичког одељења у Консулти, добрим познаваоцем прилика у Србији и Црној Гори, који му је индиректно саопштио да ће италијанске аспирације обухватити Ријеку, као и острва у Кварнерском заливу Улије и Сусак, и да српска јавност не треба да буде узнемирена италијанским претензијама.³⁴¹⁹ Специјални изасланик српске владе, Бранко Чачуга, родом из Далмације, имао је задатак да припреми и организује, заједно са Костом Стојановићем и Драгољубом Аранђеловићем, већ крајем 1914 (или почетком 1915) окупљање демократских, социјалистичких и радикалних италијанских интелектуалаца, који би, са својим српским, хрватским и словеначким колегама пристали да објаве научно – полемички зборник у којем би промовисали српске ратне циљеве, ослобођење Јужних Словена од аустријске власти, идеју италијанско – југословенске сарадње, мацинијевску и гарибалдијевску визију јадранског проблема и одрицање од империјалистичке пропаганде (превасходно италијанске).³⁴²⁰

Председник владе Антонио Саландра је показао умереније гледиште према незавидној позицији Србије. Анализирајући намеру Антанте да Бугарска буде привучена уступцима Србије у Македонији, он је Сонину саопштио да се не може прихватити решење по којем би се „Србија истовремено натерала да прогута препуштање целог Баната Румунији и Македоније Бугарској“, а да се онда од ње „тражи да уђе у Аустрију“.³⁴²¹ Саландра је веровао да ће српско – бугарски спор бити решен у споредној фази, након што поравнање интереса неутралних балканских држава и њихово сврставање уз силе Антанте започне италијанско–румунским споразумом и румунском објавом рата Двојној Монархији.³⁴²² Констатујући да „Србија, невољно или из страха да не буде уништена, не спроводи офанзиву на коју се обавезала“, Саландра је упозорио Британију и Француску да се брже и темељније ангажују у помоћи италијанској флоти у Јадранском мору, саопштивши да ће Италија, према својим потребама, суочена са притиском аустро – немачких снага на својим североисточним границама, самостално одлучити када ће и под којим околностима објавити рат Немачкој и Османском царству.³⁴²³ Најближи саветници високих италијанских војних и цивилних власти предлагали су границу према Словенима на Снежнику (Monte Nevoso; Снежник - Волоско) уместо границе на планини Учки, што је, према демократским интервенционистима, претило да за преко 200.000 припадника Словенаца и Хрвата повећа словенски иредентизам и међуетничке сукобе.

³⁴¹⁸ АЈ, ФЈЛП, 80 – 1 – 334/336 (Ристић Пашићу, 5. јул 1915, Пов. бр. 7343).

³⁴¹⁹ Ристић је у истом телеграму Пашићу пренео да му је „један битан човек, близак министру спољних послова (Сонину), саопштио да се очекује да Србија прва покрене питање о споразуму са Италијом“ АЈ, ФЈЛП, 80 – 1 – 5, 80 – 1 – 301/302 (Телеграм, Ристић Пашићу, 4. јул 1915, Пов. Бр. 3617).

³⁴²⁰ Чачуга је навео да су у Италији идеју српско – италијанске компромисне политике и демократско – плебисцитарно решење јадранског питања бранили Наполеоне Колајани, Леонида Бисолати, Салваторе Барцилаи, Артуро Лабријола и Гуљелмо Фереро. Они су имали задатак да за десетак дана припреме чланке за зборник. У тим разговорима учествовали су и Трумбић и Супило. Зборник се појавио тек 1918. под називом *Italia e Jugoslavia* и представљао је својеврсан „закасни“ одговор на пропагандна „максималистичка“ гледишта тзв. далматинских империјалиста и њихов зборник *La Dalmazia. La Sua italianità suo valore per la libertà d'Italia* из 1915. М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије...*, 312–313; *Italia e Jugoslavia*. A cura d'un gruppo di scrittori italiani e jugoslavi, Firenze 1918.

³⁴²¹ S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 515 – 516.

³⁴²² *Ibidem*, 516.

³⁴²³ *Ibidem*, 522 – 524.

Продубљивање неспоразума Србије и Италије током јула и августа месеца наставило се Сониновом иницијативом да се Србија обавезе на одрицања у југоисточној Македонији у корист Бугарске. Конзул у Београду Микеле Сера у извештају од 7. јула 1915, боравећи при штабу Врховне команде у Крагујевцу, оценио је да постоји веома јака антипатија према Италији, која је појачана услед „уображавања да испољавамо претензије пре него што предузмемо акцију“.³⁴²⁴ У телеграму који је послао Титонију, Карлотију и Империјалију 3. септембра, Сонино је навео да српска влада „показује да јој недостаје осећај за време“ јер „занемарује најважнији елемент садашње ситуације на Балкану, потребу да делује брзо и доноси брза и радикална решења“.³⁴²⁵ Он је замерио што Србија, у ноти коју је Пашић формулисао Савезницима крајем августа, „мирно ставља на сто низ нових питања, за чије би решавање били потребни месеци и месеци“ и чијем правилном разрешењу подређује своју сагласност на уступање било ког дела Македоније. Министар је навео да Пашић ревидира оригинални српско – бугарски споразум из марта 1912, смањује опсег територија који би могли бити препуштени Софији, „отвара ново питање у вези с Хрватском“, износи пред Савезнике проблем западног Баната (упркос обавезама које су они већ преузели према Румунији) и поставља нове проблеме за колективно гарантовање будућих граница Србије, без „жеље да се пристане на одрицања“.³⁴²⁶ Министар је у циркуларном телеграму од 3. септембра наговестио да су кораци неупотребљиви, упркос чињеници да је био врло категоричан у привржености идеје о концесијама које се у југоисточној Македонији морају учинити Софији. Италија се не може уклопљавати у било какве програме који би потпуно пореметили однос снага на Балкану и изазвали нова огорчења српске владе против Консулте, које би предложила Србија или неко други. Све док Србија не дозволи привремену окупацију, силе се, према Сониноу, „не могу за њу обавезати према Бугарској, а не могу чак ни да ратују са савезничком Србијом да је спроведе насилно, као што не могу дозволити било коме да им Србија наметне свој припремљен програм како би се постигао консензус“.³⁴²⁷ Сонино је, ипак, 5. септембра издао инструкције својим амбасадорима да савезничке владе не дају никакав одговор на српску ноту и да се уздрже од дискусије о питањима које је српска влада поставила. Тражио је да се влади у Нишу упути нота којом ће се захтевати привремена савезничка окупација источне Македоније до Вардара.³⁴²⁸ У појашњењима која је упутио Империјалију 7. септембра, након што је добио пристанак Сазонова³⁴²⁹ и Греја, Сонино је предочио да Италија ипак није могла да се обавезе да

³⁴²⁴ A. Biagini, „I rapporti tra l'Italia e il Montenegro“..., 452 - 453 (Бјађини цитира војног аташеа, Сера: Serra, addetto militare in Serbia, a Comando supremo Kragujevoz, 4 luglio 1915, prot. n. 66, oggetto; Circa le intenzioni operative dei serbi, SME-AUS, Addetto militare in Serbia, b, 1; lo., 6 luglio 1915, prot. n. 69, oggetto: Circa l'azione collettiva esercitata sul Comando serbo per indurlo ad intraprendere l'offensiva), 1981 452-453.

³⁴²⁵ *Ibidem*, 563.

³⁴²⁶ Сонино је телеграм закључио следећом констатацијом: „Дубоко сам уверен да је једино средство које Савезницима данас преостаје, у намери да осујете аустријске завере, које су због несмотрености српске владе постале још опасније, јесте да се одмах дају прецизне и одлучне понуде Бугарској, уз свечану гаранцију да ће она поседовати неоспорну зону Македоније ну краја рата и нужно увећане садашње границе изван линије Енос Мидија. Сваки корак који би се предузео у другом правцу је илузоран, а бескрајни наставак дискусије у Нишу са повећањем уступака и обећања према Србији не служи никаквом практичном резултату“. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 562 – 564.

³⁴²⁷ *Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria*, a cura di S. Baldi, 2019, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti, 2 settembre 1915, Cucchi Boasso, doc. 699, 182 – 183.

³⁴²⁸ L. Riccardi, *Alleati non amici...*, 106.

³⁴²⁹ У ноти и гаранцијама које је требало предочити српској и бугарској влади, Сонино је изразио неслагање са Сазоновим: италијански министар сматрао је да је погрешно на било који начин повезивати

учествује у „насилном, војном заузимању поменуте територије до Вардара против воље Србије.“³⁴³⁰ Одговорност за његово извршење, у случају одбијања српске владе, Сонино је „препустио Савезницима“, приставши да се изјава о одбијању таквог решења не појави у комуникеу влади у Софији, како би се избегле додатне, непотребне компликације.³⁴³¹

Нове концесије Србији и Грчкој, према привољавању Бугарске да се окрене Антанти, Сонино је тумачио излишним, кад је постало јасно да Србија почетком октобра 1915. неће пристати на даља понижења. Разговарајући с Родом о садржини и духу ултиматума који је руски амбасадор упутио влади у Софији, о прекиду политике неутралности и прекиду дипломатских односа, уколико Бугарска не отпусти немачке офицере и не раскрсти с непријатељском политиком према славизму, Сонино је напоменуо да „стално повећање цена са новим понудама сматра грешком“: „слепо се спремамо, давањем гаранција од случаја до случаја, надесно и лево, да створимо немогућом општу ситуацију за крај рата“.³⁴³² Навео је да су три силе признале Србији права над Славонијом под условом да уступи Македонију; она „није уступила ништа или само половину, а у међувремену је остало признање њених титула над Славонијом; исто је учињено и Румунији за Банат, а она у међувремену ништа не даје за рат и пропушта муницију, али ипак верује да има највећа права и тражи свој могући део плена; са Бугарском исто се делимично догодило и за Македонију“ – на који би начин, упитао се министар, било могуће имати исти став и према Грчкој.³⁴³³

Географ Арканђело Гислери³⁴³⁴ из листа *Secolo*, подстакнутим репортажама Лучана Магринија, крајем августа 1915. године демантовао је наводе женевског листа *Journal de Genève* да Италија покушава да отргне Србији право на одређене делове јадранског залеђа и да јој наметне отцепљење Хрватске, којој има да наметне војводу од Абруца као вођу. Поводом Магринијевог става (тада дописник *Secolo* из Петрограда) да је у јадранском питању неопходно постићи договор базираним на узајамним уступцима обе стране, Дамеринијев лист *Gazzetta di Venezia* коментарисао је да принцип националности, на који се Магрини позива, није применљив ако не чини основу за безбедоносни поредак очувања узајамних независности, чији Србија неће бити гарант, јер иза ње стоји Русија.³⁴³⁵

изјаву о гаранцији која ће се дати у Софији са српском нотом, односно са „одговором који нам буде дао Пашић“. У гаранцијама Софији, како је истакао, не треба помињати српски одговор. S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916...*, 566.

³⁴³⁰ *Ibidem*, 568.

³⁴³¹ *Ibidem*, 566 – 568.

³⁴³² *Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria*, a cura di S. Baldi, 2019, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carloti, De Bosdari, Fasciotti, Cucchi Boasso, Squitti, 3 ottobre 1915, doc. 858, 198 – 199.

³⁴³³ *Ibidem*, 199.

³⁴³⁴ Арканђело Гислери (1855 – 1938), географ и картограф, близак интервенционистичким круговима, изражавао се неповољно о Про-далматинском комитету. Близак Наполеону Колајанију и Салвеминију, и другим републиканцима. Био је цењен географ и картограф – није дозвољавао простор за експанзионистичке циљеве, тражио „поштовање националности других“ и аспирације Италије сводио на простор до Ријеке, спреман и да град препусти будућој југословенској држави. A. Ghisleri, *Per l'intesa Italo-Jugoslava. Scritti della vigilia (1915 – 1917)*, Lugano 1918, 15, 23–27; M. Novarino, „Imperialismo liberomuratorio? L'impatto della 'questione dalmata' sulla massoneria italiana (1914- 1919) Masonic Imperialism? The Impact of the 'Dalmatian Question' on Italian Freemasonry (1914-1919)“, *REHMLAC+*, (mayo-noviembre 2018), vol. 10, n. 1, 176 – 206.

³⁴³⁵ „Уколико је Магринију одвратна идеја италијанске доминације над Словенима нама је подједнако одвратна идеја доминације Словена над Италијанима“. „Per la nostra guerra“, *Gazzetta di Venezia*, Anno CLXXIII, N. 92, 3 aprile 1915, 1.

Ернесто Верчези, сарадник часописа *Vita e Pensiero*, у помоћи коју је Италија пружила десеткованој, измороној српској војсци на обалама Албаније, видео је остварење суштине италијанске спољне политике – мисију Италије да, поред очувања економских интереса на Балкану, спречи Бугарску да заузме луку Драч и избије на Јадранско море и преко своје филонемачке династије поремети савезнички систем односа, на чијем формирању је Италија предано радила пре 1914.³⁴³⁶ Веровао је да ће тај чин осујетити аустро-угарске планове да се унесе раздор у ионако тензичне односе Јужних Словена и Италијана на источној обали.

У октобру 1915. године Србију је, од границе са Бугарском до Грчке, пролазећи Ниш и Скопље, обишао новинар Нафтали Вољфович Емдин (Naftali Emdin) (1891-1975) руски Јеврејин, студент Медицинско-хирушког факултета Универзитета у Пизи, публициста, дописник листа *Il Mattaccino* из Пизе. Емдин је био позитивно изненађен моралном издржљивошћу српског народа.³⁴³⁷

О јадранском питању, почецима и току рата, говорило се и на неколико парламентарних седница које су одржане у периоду од 1. до 17. децембра 1915. у Дому посланика и Сенату, на којима су запаженим говорима остали примећени Наполеоне Колајани, Орацио Раимондо, Филипо Меда.³⁴³⁸ Социјалистички депутат из Болоње, и утицајан социјалистички оратор Клаудио Тревес упитао је присутне колико је досадашња политика тројног савеза у служби Аустрије допринела уништавању елемената за формирање жељене Балканске конфедерације, забраном Срба да изађу на Јадранско море. Према Тревесу, албански и српски интереси нису били непомирљиви, али су их триплицистички интереси Италије у значајној мери оштетили, због чега се Србија осетила угроженом.³⁴³⁹

Положај Италијана у Далмацији: њихове идеје и деловање (1911 – 1915)

Италијанска аутономистичка странка, за разлику од избора 1907 (где се усредредила на Задарски котар и општину), на другим изборима за Царевинско веће 1911 (13. 16. и 19. јуна) борила се за мандате у осам изборних котара (изузев Сиња, Макарске и Бенковца). У изборном погледу и етничкој структури, Срби су у Далмацији били већина у три изборна котара: Бенковац, Книн и Котор.³⁴⁴⁰ На изборима је добила 5949 гласова, или 7,43%, што је показало да су они представљали националну мањину у покрајини, настањену у Задру (где су добили 76% од свих гласова, 3828) и у неколико приморских градова, будући да их у залеђу и унутрашњости и није било.³⁴⁴¹

³⁴³⁶ E. Vercesi, „La Serbia, L'Italia e l'Albania“, *Vita e Pensiero*, 1915, V. 2, 416-418.

³⁴³⁷ N. Emdin, „Attraverso i Balcani“, *Il Mattaccino. Corriere della Provincia*, Anno XI, N. 44, Pisa, 30-31. ottobre 1915, 2-3.

³⁴³⁸ *Patto di Londra, firmato dall'Italia il 30 novembre 1915, col resoconto ufficiale delle sedute della Camera dei Deputati (1, 2, 3, 4 dicembre), e del Senato (16 e 17 dicembre)*, Roma 1915, 20 – 40.

³⁴³⁹ *Ibidem*, 37.

³⁴⁴⁰ Не рачунајући праваше, с којима се идеоошки и национално нису слагали, Срби су у далматинским котарима у којима нису били у већини били приморани да гласају за Хрватску странку и Хрватску пучку напредну странку. М. М. Живановић, *Дубровник у борби за народно уједињење 1908 – 1918*, Београд 1962, 21 – 23.

³⁴⁴¹ Праваш Иво Продан добио је, уместо Цилиота, место у Царевинском већу, на основу избора Задарског котара. Продан је, у првом кругу гласања, био први, а иза њега кандидат аутономиста Јеролим Божић, али је разлика у гласовима била мала (Продан је добио 5034, а Божић 3828 гласова). На накнадне изборе, Аутономистичка партија је позвала своје бираче да не гласају и повукла учешће свог кандидата, па је проглашена Проданова победа. М. М. Живановић, *Дубровник у борби за народно уједињење 1908 - 1918*, Београд 1962, 56, 60, 252.

Избори за Царевинско веће 1911. протекли су у сукобљавању Хрватске пучке напредне странке с Хрватском странком права – на изборима. У извештају намесника за Далмацију из 1911, о устројству и организационом раду политичких партија које учествују на изборима за Веће, за Италијанску аутономистичку странку наведено је да спада у партије „које се налазе у дефанзиви“, да је њен вођа др. Луиђи Цилиото, и да „нема никакав утицај“ на догађаје и процесе у круновини, те да организација *Società Politica Dalmata* постоји само по имену (будући да *Lega Nazionale* има стваран утицај) и да су највећи непријатељи ове партије праваши (Хрватска странка права, која у Земаљском сабору има 7 места, али је „далеко утицајнија“), као и и Хрватска странка, док Хрватска пучка напредна странка наступа према њој компромисно, а Срби имају резервисан став“.³⁴⁴²

Удружење *Lega Nazionale*, када је избио велики рат, представљало је у Трсту, Истри, источној Фурланији и Далмацији око 100 одбора. Само у Јулијској Крајини (у три покрајине Трст и Истра, Горица, Градишка) поседовала је више од 60 сопствених школа, субвенционисала 140 и трошила преко пола милиона круна годишње у одбрамбеном раду за школство италијанских националних школа.³⁴⁴³ Имала је више од 42.000 чланова од 800.000 Италијана који су били поданици Аустро – Угарске; накнада за чланство била је 50 центи годишње за сваког члана. Пред рат је њен приход премашивао пола милиона круна годишње, због прихода од празника и добровољних прилога.³⁴⁴⁴

Велики број италијанских публициста и истраживача, ослањајући се на аустријске државне статистике и самостална истраживања, покушавали су да, узимајући у обзир чињеницу да је 1914. задарска општина била једина у којој су на власти били Италијани – присталице Аутономистичке странке (*Partito Autonomista Italiano*), објасне и укажу на „ужасну“ чињеницу да је за мање од пола века (1861 – 1911), број Италијана у Далмацији опао са око 60.000 људи на 18.000 људи³⁴⁴⁵, док се број Јужних Словена (Срба и Хрвата) повећао двоструко, на 650.000 људи; овакво смањење они су објашњавали бечком политиком „денационализације и славизације аустријских покрајина.“³⁴⁴⁶ Од 9 депутата које је Далмација слала у Беч, до 1879. петорица посланика припадали су аутономашима, а од тада само један.³⁴⁴⁷ Географ, геолог и палеонтолог Ђото Даинели довео је у питање резултате аустријског пописа из 1910, тврдећи да на подручју територија које су Лондонским уговором обећане Италији

³⁴⁴² *Ibid*, 248 – 249.

³⁴⁴³ L. Carnovale, *Why Italy Entered Into a Great War/Perchè l'Italia è entrata nella grande guerra*, Chicago: Illinois 1917, 516.

³⁴⁴⁴ *Ibidem*, 517.

³⁴⁴⁵ Полемишући са књигом др. Ива Рубића (*Talijani na Primorju kraljevine Jugoslavije*, 1930), Федерико Пањак стао је у одбрану гледишта далматинских иредентиста да је „политиком денационализације“ број Италијана политичким средствима „вештачки“ смањен. Он наводи да је 1910. број Италијана у Далмацији био 18.028 (3% становништва), иако их је 1816. било 60.000 (од 295.000), што би износило скоро 20% удела у укупној демографској слици ове покрајине. Он је приметио да италијански далматински писци (Ђото Даинели, Антонино д'Алиа, Атилио Тамаро, Оскар Ранди, Умберто Нани, Де Микелис и др.) *никада* нису довели у питање већинску етничку демографску припадност Јужним Словенима у Далмацији, али да је читава покрајина вековима неговала посебне културне и политичке везе са Апенинским полуострвом. Наводи је да је у „Великом рату“ погинуло 219 италијанских добровољаца из Далмације. F. Pagnacco, „Italiani di Dalmazia“, *La Porta Orientale*, N. 2 (15 febbraio 1931) IX, 165, 179.

³⁴⁴⁶ Оскар Ранди је тврдио да је број говорника италијанског језика у Далмацији „преко 150.000“, али да „национално“ освешћених Италијана има „не више од 30.000“. *La Dalmazia. La sua storia e il suo martirio*, Verona 1911, 38; F. Pagnacco, „Gli italiani di Dalmazia“, *La politica orientale*, 1931, 170

³⁴⁴⁷ Гроф Марио Бонда из Дубровника био је последњи депутат (посланик) у Бечком парламенту (1879).

живи 46% говорника италијанског језика.³⁴⁴⁸ Задарска општина скупила је за друштво *Lega Nazionale* 1912. 56.810 аустријских круна.³⁴⁴⁹ Он је аустријске пописе називао је грубим фалсификатима, процењујући да је последњи исправан попис спроведен 1865, и да је број Италијана у Далмацији 1915. године био око 78.000.³⁴⁵⁰

Друштво Данте Алигијери, преко своје подружнице *Lega Nazionale*, финансирало је у континуитету, с мањим или већим разликама у количинама износа, италијанске далматинске политичаре и публицисте. У 1914. години, друштво је финансирало делатност и рад адвоката Роберта Феруџија, депутата и адвоката Роберта Гиљановића и његовог партијског колеге из Сплита Ерколана Салвија, као и рад колегијума (института за омладину) Николо Томазео у Задру.³⁴⁵¹ Силвио Делић је од фебруара 1912. године обављао је функцију секретара *Società Politica Dalmata*, најистакнутије италијанске политичке организације у Далмацији, док је 1912 – 1913. обављао функцију председника „Друштва италијанских студената Далмације“ (*Società degli Studenti italiani della Dalmazia*) и истовремено председника „Федерације италијанских студената потчињених Аустрији“ (*Federazione degli Studenti italiani soggetti all’Austria*).³⁴⁵²

Друштво тршћанских студената (*Società degli studenti triestini*) било „легло“ иредентизма и распуштено је декретом Управе полиције у Трсту 26. јуна 1912, док је, према белешкама и документима аустријске полиције, удружење „Друштво италијанских студената Далмације“ имало за циљ да уједини младе интелектуалце и промовише њихово образовање у италијанском иредентистичком смислу. Тенденција је била „изразито радикална“ – међу лидерима били су они који су чинили радикалну групу италијанске партије: др Силвио Делић, др Милковић, др Бучевић.³⁴⁵³

Нови „удар“ на Италијане догодио се одлуком аустријске намесничке управе да 1912. забрани у градовима продају дуванских шибица, са жигом и ознаком Лиге, у радњама намењених трговини дуваном; одлука је изазвала веома живе протесте, а комисија италијанских делегата отишла је у Беч на саветовање с аустријским министром финансија.³⁴⁵⁴ У јануару 1913, комисија италијанских делегата отишла је у Беч да се саветује са министром финансија, који је препознао да је реч о неспоразуму, и обећао да ће издати наређења како би забрана могла бити опозвана, али ништа се није предузело.³⁴⁵⁵ Лига је сваке године трошила 25.000 круна да одржава своје школе у Сплиту, Шибенику, Корчули, Старомграду, школујући 1000 деце са 55 наставника; до 1914. највећи број основних и средњих италијанских школа укинута или претворена у хрватске основне и средње школе, изузев оних у Задру.³⁴⁵⁶

Италијански финансијски капитал у обалским градовима Далмације, уочи избијања Првог светског рата, није био занемарљив. Као припадници ниже и средње трговачке буржоазије, италијански банкари скупљали су и улагали новац у економске

³⁴⁴⁸ G. Dainelli, *La Dalmazia: cenni geografici e statistici*, Novara 1918, 50 – 61.

³⁴⁴⁹ Даниели ће навести да цивилизацијски разлог мисије „освајања“ Далмације лежи у чињеници да је 64,67% процената словенског становништва било неписмено, наспрам 17,42% италијанског. G. Dainelli, *La Dalmazia*, 1918, 62 – 65.

³⁴⁵⁰ G. Dainelli, „Quanto sieno gli Italiani in Dalmazia“, *Rivista Geografica Italiana* (marzo – aprile 1917), Fasc. III – IV, Annata XXIV, 133–135; L. Federzoni, „Italiani e slavi in Dalmazia“, *Rivista dalmatica* (1985), vol. 56, n. 1, 35.

³⁴⁵¹ ASDA, 1915, Ghiglianovich, 9 giugno 1915, Fasc 1915 A/43.

³⁴⁵² S. Delich, *L’ Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 38.

³⁴⁵³ S. Delich, *L’ Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 38 – 39.

³⁴⁵⁴ A. Bencovich, *L’Adriatico in fiamme, La tragedia dell’italianità in Dalmazia*, Milano 1935, 165.

³⁴⁵⁵ V. Gayda, *L’Italia d’oltre confine...*, 271.

³⁴⁵⁶ A. Bencovich, *L’Adriatico in fiamme ...*, 164 – 165.

пројекте локалног карактера и оснаживали, у границама својих могућности, своју трговачку позицију. *Народна банка* (Banca Popolare) у Задру повећала је свој капитал са 200 на 250 хиљада аустријских круна, успевши да прикупи значајна средства на штедним уложима, и оствари промет од 45 милиона круна, уз добит штедишама од 7%; Сплитска трговачка банка, с истим капиталом, и резервом од 220 хиљада круна, давала је на депозитне суме добит од 10%.³⁴⁵⁷

Унапред ограничени надлежностима Далматинског сабора и степеном дозвољених слобода у покрајини, аутономашки посланици најчешће су расправљали о статусу и употреби италијанског језика као службеног у државним управним органима власти. Њихова борба за очување италијанског језика и жустру, упорну борбу против хрватизације и онога што су сматрали великокроатизмом трајала је, у Далматинском сабору, од победе Народне странке 1870. године у водећим општинама (Сплит, Дубровник) до последње седнице Далматинског сабора која је одржана 1912. године. Провокације Хрвата и инциденти према италијанском елементу у Задру, који су најчешће код аустријских управних власти бранили Гиљановић и Крекић, били су чест предмет извештаја италијанског конзула у Задру, који је о тим догађајима обавештавао Аварну.³⁴⁵⁸

Предводници иредентистичког италијанског покрета у Далмацији почетком XX века и деценији у којој је избио Први светски рат чини неколико занимљивих личности пореклом из породица ситне градске буржоазије, трговачко–адвокатског миљеа, старог патрицијата далматинских приобалних градова. У њих спадају Роберто Гиљановић, Ерколано Салви, Натале Крекић, дугогодишњи градоначелник Задра Луиђи Цилиото и италијански конзул у Задру Антонио д'Алиа. По мишљењу историчара Монцалија, избијање Првог светског рата ставило је у незавидан положај лидере *Partito autonomista italiano*. Околности блиских веза Рима и Беча навело је вођство странке да се подели на аустрофилско и про-савезничко крило. Аустрофилско су у почетку чинили Цилиото, Салви и Крекић, који су прижељкивали победу Двојне монархије против Србије, Русије и славизма, док су политику уласка у рат против Аустро – Угарске снажно подржавали конзул у Задру Алиа, новинар Антонио Ћипико (Antonio Cipicco) и гроф Пјеро Фоскари (Piero Foscari), који су неколико текстова на ову тему објавили у јесен 1914. у Сонинијевом листу *Giornale d'Italia*.³⁴⁵⁹

Почетком 1913, након Федерцонијевог путовања у Трст (децембар 1912), одржао се у Риму на иницијативу Фоскарија и групе римских националиста, тајни састанак депутата и новинара на којем се разговарало о јадранском питању.³⁴⁶⁰ Федерцони се у једном говору из јануара 1921. присетио да га је Сан Ђулијано „више пута“ звао у свој кабинет уочи 1913. године као повереника за „поједине Далматинце“ који су долазили у Рим, како би им „пружио поверљиву помоћ у саветима и новцу“ за „слутње које су имали у вези скорог разрешења њиховог мучеништва“.³⁴⁶¹

³⁴⁵⁷ Значајну улогу имала је и Узајамно кредитни завод на Корчули. (Cassa di mutuocredito). A. Bencovich, *L'Adriatico in fiamme ...*, 172.

³⁴⁵⁸ Д'Алиа је известио Аварну о инциденту који су изазвали Хрвати у Централном кафеу 20. фебруара 1912. у Задру, против суграђана италијанске националности. ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna 1863 – 1938, b. 223, f. Rapporti di Zara, D'Alia a Avarna, 29 febbraio 1912, N. 648/1912.

³⁴⁵⁹ A. d'Alia, *La Dalmazia nella storia e nella politica, nella guerra e nella pace*, Roma 1928, 92-100; L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia...* 97-98; F. Jesné, „L'Italie face à la question adriatique, 1861 – 1915“..., 116 – 117;

³⁴⁶⁰ На састанку су учествовали Атилио Тамаро, Спиро Ксидијас и Руђеро Фауро Тимеуш. R. Timeus, *Scritti politici*, Introd, XXIII; A. Roccucci, *Roma capitale del nazionalismo (1908 – 1923)*, Roma 2001, 148.

³⁴⁶¹ A. Roccucci, *Roma capitale del nazionalismo...*, 148.

Будући да је 1914. задарска општина била једина у којој су на власти били Италијани – присталици Аутономистичке странке, велики број италијанских публициста и истраживача, ослањајући се на аустријске државне статистике и самостална истраживања покушавали су да докажу да је за мање од пола века, број Италијана у Далмацији опао са око 60.000 људи на 18.000 људи, док се број Јужних Словена (Срба и Хрвата) повећао двоструко, на 650.000 људи; овакво смањење они су објашњавали политиком „денационализације аустријских покрајина.“³⁴⁶² Од 9 депутата које је Далмација слала у Беч, до 1879. петорица посланика припадали су аутономашима, а од тада само један. У Далматинском сабору 1900. године утицај Италијана био је готово безначајан: од релативне већине са 45 места, спали су на апсолутну мањину са 6 посланика: Гиљановић, Смерчинић, Салви, Крекић, Пини и Цилиото.³⁴⁶³ Салви је био правни саветник италијанског конзулата у Сплиту, дописник италијанских новина Краљевине за ту регију. Често је путовао у Италију, последњи пут након избијања рата; био је у добрим односима са елементима радикалне странке у Трсту. И поред малобројних средстава тамошњих Италијана, у граду су постојале две школе "Националне лиге", е Società Gabinetto. di Lettura, Bersaglio, Società di Scherma e ginnastica, Società Carlo Goldoni, la Banda Cittadina.³⁴⁶⁴

Раскол између хрватских и италијанских заступника у Сабору продубљен је у јесен 1909. изгласавањем закона о пребацивању надлежности жандармеријско – полицијске управе Задра (полицијска служба) са Задарске општине на Покрајинску владу. Против овог закона интерпелацију је поднео Ерколано Салви. За овај закон, којим се слабила аутономна власт Задарске општине гласало је 25 посланика хрватских странака. Против закона остали су, уз аутономистичке посланике, и посланици српске народности – Бакотић, Баљак, Кнежевић, Митровић и Срзентић.³⁴⁶⁵

Италијани су избегавали сукобе с аустријским властима, али су поједини случајеви експреса били неизбежни. Себастијано Аљано, трговачки агент италијанског пловидбено – путничког Друштва „Пуља“ жалио се конзулу у Задру и вицеконзулу у Дубровнику да му је царинска служба у Дубровнику 26. октобра 1911. неоправдано и неовлашћено запленила новине из Италије на пароброду *Галипољи* и да су аустријске власти спроводиле цензуру италијанске штампе.³⁴⁶⁶ Задарски конзул Д'Алиа био је критичан према одлуци окружног полицијског капетаната аустријске полиције да забрани одржавање бициклистичке туре у Задру и околини бициклистичког друштва *Veloce Club Zaratino*, чији је циљ, према сумњичењима аустријског намесништва, било промовисање циљева који нису одређени статутом друштва.³⁴⁶⁷

Конзул у Задру Ђовани Чезаре Мајони био је узнемирен инцидентом у Мандрији, приморском насељу на Пагу, где су 19. марта 1911. хрватски сељаци каменовали италијанске рибаре из Кјође и њихове барке, који су због олује морали да пристану на острво, због чега је упутио жалбу аустријским управним властима.³⁴⁶⁸

³⁴⁶² F. Pagnacco, „Gli italiani di Dalmazia“, *La politica orientale*, 1931, 170

³⁴⁶³ *Ibidem*, 171.

³⁴⁶⁴ S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 22 – 23.

³⁴⁶⁵ N. Krekich, „L'opera di Ercolano Salvi nella Dieta della Dalmazia“, *La Rivista Dalmatica*, Anno XII, Fasc III (1931), Zara 1931, 44-45.

³⁴⁶⁶ У питању су биле новине *Corriere delle Puglie*, *Il Mattino* и *La Tribuna*. ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna, b. 219, f. Consolato a Zara, 1911, Maioni a Avarna, 31 ottobre 1911, 3336/1911, N. 1032/20.

³⁴⁶⁷ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna, b. 219, f. Consolato a Zara, 1911, D'Alia a Avarna, 29 novembre 1911, 3596/1911, N. 1144/29.

³⁴⁶⁸ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 - 1938, b. 219, f. Consolato a Zara, Maioni a Avarna, 30 marzo 1911, 925/1911, N. 329/19.

Мајони је подржао најаву и вести да ће се на место намесника Далмације именовати гроф Микаел Атемс, верујући да ће под његовом управом притисак на Италијане попустити, уз констатацију да су Словени категорички противни Атемсовом избору.³⁴⁶⁹

У фебруару 1911. задарској општини укинута је право на самосталну полицијску управу, и она је замењена државном полицијом Аустрије, у коју су позвани Словенци, како би, по тумачењу Италијана, извршили додатни притисак на смањивање броја Италијана у граду.³⁴⁷⁰ Приликом свечаног проласка кроз Задар хрватског соколског омладинског друштва 13. августа 1911, инсценирани су инциденти и демонстрације, због чега је неколико људи ухапшено.³⁴⁷¹ Године 1912. италијански језик је укинут у свим званичним канцеларијама, а 1914. представљен је пројекат реформе Сабора, укључујући, између осталог, и предлог да се укину шест покрајинских представничких места које су имали Италијани, и да се сведу на два.³⁴⁷²

Цилиото је био један од најдоследнијих и најнепомирљивијих италијанских политичара у Далматинском сабору, уз Крекића, Салвија и Гиљановића четврти најистакнутији италијански политичар и публициста у Далмацији на размеђу два века. Цилиотов говор у Далматинском сабору, у фебруару 1896, у виду реплике посланику Бјанкинију о проблематици националне политике, злоупотребљен је касније, како би се читава италијанска народност у Далмацији оптужила за иредентизам, подривање аустријске власти и анти-хабсбуршку агитацију.³⁴⁷³ Цилиота су 1912. посетили публициста Ђулио Каприн и посланик радикала у италијанском парламенту, Наполеоне Колајани, који је о свом путу у Задар, марта 1912, где је одржао предавање о економским аспектима развоја Италије, говорио на седници италијанског парламента; Колајани је, осим са Цилиотом, обављао разговоре и са Гиљановићем и Делићем, док се Каприн сусрео са представницима аутономаша Милковићем и Бучевићем.³⁴⁷⁴ Према извештајима аустријске обалске контраобавештајне команде из 1916, у Задар је дошао „националистички посланик др Колајани, један од најватренијих агитатора за садашњи рат Италије против Аустрије“.³⁴⁷⁵ Задарски *Risorgimento* од 4. септембра 1912. написао је чланак „Колајани, ми и Аустрија“, који је пренео да су му се задарски Италијани жалили и молили да се преко италијанске владе активно умеша у унутрашња политичка питања Двојне Монархије.³⁴⁷⁶

³⁴⁶⁹ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 – 1938, b. 219, f. Consolato a Zara, 1911, Maioni a Avarna, 8 maggio 1911, 366/1911, N. 48/ris.

³⁴⁷⁰ Il regalo di Quaresima a Zara. La polizia di stato entra in ufficio domani', *Il Piccolo*, 28 febbraio 1911, N. 10637, 2.

³⁴⁷¹ S. Delich, „L'irredentismo italiano in Dalmazia“, 1925, *La Vita Italiana*, (Fasc. CXLVII), 192.

³⁴⁷² A. Brunialti, *Fiume, Zara e le isole*, Torino 1921, 85.

³⁴⁷³ A. Tamaro, *La Dalmatie...*, Vol. III, 621.

³⁴⁷⁴ ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna 1863 – 1938, b. 223, f. Rapporti di Zara, 25 marzo 1912, Num. 948/1912; S. Delich, *L'irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti*, Vita italiana 1925..., 118-119.

³⁴⁷⁵ Колајани је имао састанак са Гиљановићем, Делићем и Цилиотом. Кренуо је са њима кочијом до рта Плоче, где је пред њима вежбе изводило берсаљерско друштво Società dei Bersaglieri. Чим се вратио у Рим, Колајани је одржао говор у парламенту о Задру и рекао да се тамо саветовао са пријатељима који су били одушевљени идејама Италије, у срећној нади којој су „дела наших храбрих трупа у Триполитанском рату“. S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 18 – 19.

³⁴⁷⁶ „Чим је Колајани стигао у Рим, сетио се нас у парламенту Говорио је: 'Био сам у земљама у којима су били и Сан Ђулијано и Гвичардини, био сам у Задру, никад нисам мислио да ће се мени, старцу, пружити таква радост, да пронађем тако моћно италијанство у Далмацији. Ове ствари сам рекао пријатељима у Задру који су били одушевљени идеалима Италије у срећној нади која је у њима била

Каприн је још 1911. писао да „италијанску природу Далмације, од успостављања аустријске власти 1813. године, континуирано гуше Хрвати, који би хтели да превагну и над Србима.“³⁴⁷⁷ Циљото је одржавао преписку са песником Колаутијем, иредентистом, који је у августу 1880, као уредник листа *L'Avvenire* био нападнут у Сплиту, због текста који је написао, услед чега је једно време морао да се опоравља у Анкони.³⁴⁷⁸

Премда у готово свим бројевима изашлим за 1911. годину нема студија, полемика или чланака посвећеним искључиво српском питању у Далмацији, примећује се да се уредништво листа Аутономистичке странке оштро супротставља „хрватизацији“ друштва, гушењу и потискивању италијанског језика из јавних и културних установа које врше Хрвати, означени као главни носиоци „италофобије“ и „мржње према латинској култури“. У неколико вести о спорадичним сукобима и националним трзавицама, *Dalmata* стаје на страну Срба које прогони хрватство. Италијански и српски посланици у сабору заједно су наступали против гаранција које су тражили праваши по питању изгласавања нове реформе изборног закона, одбијајући да поднесу оставке.³⁴⁷⁹

Премда је Аутономистичка странка била у погледу заштите италијанских националних права у Далмацији јединствена, у октобру 1912. поделила се на умерено (тзв. опортунистичко) оличено у Циљотију, спремно на одржавање лојалног статуса према аустријским властима и условну сарадњу са њима и радикалнијем, које је основало тзв. Италијанску демократску партију, чије су вође били лекар Ђироламо Итало Боксић, адвокати Лудовико Милковић, Силвио Делић и адвокатски приправник Антонио Бучевић. Ово је био одвојени део Аутономистичке странке који је заступао потпуно анти – аустријско деловање и неретко критиковало Гиљановића и Циљота за „опортунистичко“ деловање и аустрофилизам.³⁴⁸⁰ Боксић је био главни уредник листа *Risorgimento* (од 1908), који је уређивао заједно са Раимондом Десантијем; Десанти је био, уочи избијања Првог светског рата, у активном контакту са Луиђијем Федерцонијем.³⁴⁸¹ Подела се продубила до избијања Првог светског рата: прва струја, „лојалистичка“, предвођену Циљотијем, Гиљановићем, Крекићем и Салвијем, тражила средњи пут између поштовања хабсбуршке династије и оданости италијанске државе, док је друга, „млађа“, била радикалнија и окренута национализму, блиске задарском часопису „*Il Risorgimento*“, у чије представнике убрајамо и Антонија Таконија (Antonio Tacconi) и Леонарда Пецолија (Leonardo Pezzoli). Године 1913 – 1914. за италијанску заједницу у Сплиту значиле су застрашивање, бојкот робе, културних и просветних установа и изливе националне нетрпељивости, будући да је одушевљење за балканске ратове било на високом нивоу, нарочито међу пројугословенски оријентисаним хрватским странкама.³⁴⁸² Осим на Србе и демократско–либералне Хрвате, позитивне реакције оставиле су у Далмацији, у Сплиту, Шибенику и Задру балканске победе и на део Италијана.³⁴⁸³

ојачана делима храбрости наших трупа“. S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 33.

³⁴⁷⁷ G. Caprin, „Zara la fedele“, *Marzocco*, 31 dicembre 1911, Anno XVI, N. 53, 3.

³⁴⁷⁸ S. Delich, *L'irredentismo italiano in Dalmazia...*, 120.

³⁴⁷⁹ *Il Dalmata*, 17. febbraio 1912, Numero 14, 2. Strana.

³⁴⁸⁰ A. Bralić, „Zadarski fin –de–siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvoga svjetskog rata...“, 736; L. Monzali, *Antonio Tacconi e la comunità italiana di Spalato*, Venezia 2007, 101.

³⁴⁸¹ A. Bralić, *Zadarski fin –de–siècle...*, 737 – 740.

³⁴⁸² L. Monzali, *Antonio Tacconi...*, 102.

³⁴⁸³ ДСПКС 1903 – 1914, Књ. VI, св. 1 (1/14. јануар – 31. март /13. април 1913), прир. Д. Лукач, Београд 1981, бр. док. 96, 193 – 194; Illyricus, *Dalmazia e Italia: consigli ed avvertimenti*, Roma 1915, 30.

Најважнија институција италијанског народа у Далмација била је тзв. *Lega Nazionale*, чије је седиште било у Задру, која је имала своје одборе у Шибенику, Книну, Сплиту, Дрништу, Вису, Корчули, Дубровнику, Трогиру и Котору.³⁴⁸⁴ Расподела новчаних средстава италијанским вођама у Далмацији и филијали Националне Лиге достигле су 1914. суму од 40.000 лира³⁴⁸⁵.

Публициста Ђироламо (Итало) Боксић, један од утицајнијих лидера млађе струје италијанских далматиста, протествовао је 17. јула 1912. у писму градоначелнику Цилиоту против пасивног држања Аутономистичке партије према кршењу *Правилника* (Уредбе) о језику, из 1909, с чим се Цилиото, због специфичног положаја начелника градске општине, није сагласио.³⁴⁸⁶ Поводом боравка италијанске делегације у Бечу (састанка Цилиота и аустријског министра Штурха), лист радикалне италијанске далматинске струје *Risorgimento* поново је напао Хрвате, констатацијом да „наши људи одлазе у Беч да распирују врућину хрватског права на диму крви мученика“.³⁴⁸⁷ У полемици са *Narodnim listom*, *Risorgimento* је заступао гледиште да Италијани „нису национална мањина“, сведена на 2–3% становништва, већ да је број Италијана у Далмацији неупоредиво већи, и да је више оних који „говоре италијански и имају италијанске обичаје“, али да због очувања мира прихватају да се изјашњавају као Словени.³⁴⁸⁸ Боксићев лист *Risorgimento*, окренут ситнобуржоаским елементима италијанског народа, доноси изразито увредљиве чланке о Хрватима, заговара радикално италијанство и иредентизам.³⁴⁸⁹ Гиљановић је указивао да припадници Хрватске странке права преувеличавају своје изборне поразе и штете које им наносе опоненти, који су готово „уништени“.³⁴⁹⁰

Далматинско-италијански посланици су писали председнику Далматинског сабора и шефу хрватске странке и 1912. године, тражећи постизање договора између разних покрајинских странака за право тумачења уредбе, али председник Дијете је због болести одлагао консултације, па су италијански посланици одлучили да дођу у Беч почетком 1913. да изнесу председнику аустријског Министарског савета Штургу своје жалбе у званичној форми. Цилиото је предао министру председнику грофу Старглију меморандум са притужбама италијанске стране због некажњених прекршаја. Гроф Штургл је замолио италијанске посланике да ту ствар потанко објасне министру унутрашњих послова барону Хајнолду. Последњи иступ Салвија у Далматинском сабору био је 23. фебруара 1912, када је захтевао да се објасне разлози због којих су финансијске власти покрајине забраниле продају маркица, разгледница и шибица, чији је приход био одређен за донирање *Lega Nazionale*.³⁴⁹¹

У једној рубрици листа 1897. наглашено је да су Хрвати „веома непријатељски настројени према националним осећањима Срба“ и да „величанствено служе Аустрији као елемент разградње на Балканском полуострву“.³⁴⁹²

³⁴⁸⁴ ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), Jugoslavia e Dalmazia. Appendice sugli Italiani della Dalmazia, pro-memoria, 6.

³⁴⁸⁵ L. Monzali, „Un contributo alla storia degli italiani di Dalmazia. Le carte Ghiglianovich“, *Rivista dalmatica*, Volume LXVIII, 1997, 201.

³⁴⁸⁶ M. Đinđić, *Talijanski poslanici u Dalmatinskom saboru...*, 213.

³⁴⁸⁷ *Ibidem*, 214.

³⁴⁸⁸ *Ibidem*, 214–215.

³⁴⁸⁹ A. Bralić, *Zadarsko novinstvo prema Istri i Rijeci pred Prvi svjetski rat*“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2002), vol. , br. 44, 191.

³⁴⁹⁰ *Brzopisna izvješća XXXXI zasjedanja Pokrajinskog sabora Dalmatinskog*, Zadar 1909, 473 – 475.

³⁴⁹¹ N. Krekich, „L'opera di Ercolano Salvi nella Dieta di Dalmazia...“, 45.

³⁴⁹² L. Gasparotto, „Il principio di nazionalità nella sociologia e nel diritto internazionale“, *Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche*, Vol. XXIV, Fasc. I-II (1897) 64.

У јануару 1913, Гиљановић, Крекић, Салви, у оквиру депутације на чијем челу је био Цилиото, као градоначелник Задра, у Бечу су предложили аустријској влади меморандум у вези кршења Уредбе о употреби италијанског језика у јавним службама Далмације, уредбе донете 1911. Захтевали су од владе да се спречи понављање овог прекршаја, које намећу државни органи у Далмацији.³⁴⁹³

Гиљановић је уживао снажну подршку конзула у Задру, д'Алије, будући да је преко конзулатске службе слао недељне извештаје о стању у Далмацији председништву друштва *Данте Алигијери*, у чијој далматинској секцији је деловао и сам конзул, као и његова супруга.³⁴⁹⁴

Бојазан од аустријског уплива у Црну Гору чита је код задарског конзула – у случају доласка Јосипа Метличича на помагању црногорском правном систему, за конзула је доказ и политичког утицаја. Д'Алиа је Аварни и Сан – Ђулијану указивао на опасност од ширења пословне мреже финансијских активности Јадранске банке из Трста на простор Црне Горе (могућност отварања филијале на Цетињу), као и на Дубровачку Трговачку банку (*Banca Commerciale Ragusea*), акционарско друштво које је организовала аутомобилски саобраћај између Котора и Цетиња.³⁴⁹⁵

Dalmata показује уздржаност и запитаност Првим балканским ратом, и позива се на публицисту Франка Кабурија и његово правдање важности стратешке сарадње Италије и Аустрије против „Словена“, нарочито „далматинских Словена.“³⁴⁹⁶ Лист бираним речима, али недвосмислено, осуђује политичке иступе правашких демонстраната у Задру поводом Првог балканског рата, стајући на страну Срба и других балканских народа.³⁴⁹⁷ Воде се оштре полемике са „*Narodnim Listom*“, гласилом Хрватске народне странке, што долази до изражаја у новембру 1912, када уредништво оптужује тај лист за дволичност и нескривену, бјанкистичку³⁴⁹⁸ мржњу према панславизму, прикривену наводном симпатијом за рат балканских народа против Турске³⁴⁹⁹ Српски историчар, дипломата и публициста Лујо Војновић афирмативним речима бивао је истакнут као поборник италијанско – словенског пријатељства. Лујо Војновић је, треба истаћи, био познаник са Умбертом Занотом – Бјанкијем. У првом броју изашлом 1912, *Dalmata* је пренела Војновићеву полемику са словеначким, тршћанским листом *Edinost*, произишлу из Војновићевог незадовољства начином на који је поменути лист пренео његове ставове у вези „италијанских злочина у Африци“. Позивајући се на књигу Буркхарта, Војновић је истакао да „Срби и Хрвати дугују италијанској култури“, и да се без италијанске улоге у европској политици Европа не може разумети.³⁵⁰⁰

³⁴⁹³Per l'uso della lingua italiana in Dalmazia e per la facoltà giuridica a Trieste', *La Stampa*, 11 gennaio 1913, Num. 11, Anno XLVII, 2.

³⁴⁹⁴S. Delich, *L'irredentismo italiano in Dalmazia...* Vita italiana, 1925, 121.

³⁴⁹⁵ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862 – 1938, b. 229, f. Rapporti di Zara, D'Alia a Avarna, 6 novembre 1913, Num. 680, 2693/1913.

³⁴⁹⁶„Nostre questioni“, *La Dalmata*, N. 98, 7. dicembre 1912.

³⁴⁹⁷*Il Dalmata*, „Il baccano di ieri a sera“, 13 novembre 1912, Num. 91.

³⁴⁹⁸Јурај Вицко Бјанкини (1847 – 1922), заступник Народне странке у Далматинском сабору, неформални „вођа“ Хрвата у Далмацији, у италијанским иредентистичким гласилима описиван је „као највећи, смртни“ непријатељ италијанског народа и идеолог прогона италијанског народа на Литоралу. A. Riosa, *Adriatico irredento. Italiani e slavi sotto la lente francese (1793-1918)*, Napoli 2009, 11; A. Battara, „Cronaca di vita italiana fuori dal regno“, *Rassegna Contemporanea* (10 marzo 1914), Fasc. V, Anno VII, 860; *Brzopisna izvješća XLII zasjedanja Pokrajinskog sabora Dalmatinskoga*, sv. I., Zadar, 1911, 585.

³⁴⁹⁹*Il Dalmata*, 16. Novembre 1912, Num. 92, Anno XLVII.

³⁵⁰⁰„L'Italia deve la gran parte della sua civiltà all'Italia“, *Il Dalmata*, 3 gennaio 1912, Anno XLVII, Num. 1.

Конзули Италије у Задру од 1903. до 1915.³⁵⁰¹ показивали су веће или мање симпатије за иредентизам, и подупирали заштиту италијанске народности кроз повремене јавне манифестације, предавања, уметничке представе, финансијску помоћ у градовима на приморју (Задар, у мањој мери Шибеник, Трогир и Сплит), прикривајући своје политичке идеје и прилагођавајући се лојалном држању према аустријским властима. Иако је према декрету од 26. априла 1909. хрватски (српски) језик постао главни и једини језик службене државне администрације и општинских (котарских) власти, била је дозвољена могућност да се у местима са италијанском већином предају и примају службени акти, уз корисподенцију канцеларија, на италијанском језику.³⁵⁰² Део радикалних италијанских националиста, „млађих“ иредентиста (Ђирало Итало Боксић, Умберто Нани, Раимондо Десанти, Ђино де Бенвенути), побунила се против лојалистичке струје Цилиота и основала часопис *Risorgimento* (1908), који је оштрије нападао аустријску управу, хрватску „словенску“ пропаганду и индиректно тражио припајање Далмације Италији.

Гиљановић је у писму Санминијателију 9. априла 1914. скренуо пажњу на „српско – хрватско „заstraшивање“ италијанског народа, које је проистекло из осећаја сигурности због „победа у балканским ратовима“ и чињеница да ће намесничка управа Марија Атемса морати да омогућава нове концесије Словенима: „они се упуштају се у борбу екстремног насиља против италијанског елемента јадранских крајева као што никада раније није било“; предводник овог „новог“ напада био је „српски елемент“, што је била последица „балканске политике Италије према Србији“.³⁵⁰³

Анимозитет италијанских конзула у Далмацији према хрватском клерикализму и хрватским правашима, и хрватском делу народњака у Сабору, није избрисао и прикрио идеолошко – политичке несугласице италијанских националиста и Ђолитијевих умерених, центристичких либерала о проблемима италијанске народности у Аустро – Угарској. Привидно окупљени око истоветне идеје иредентистичке спољне политике, националисти су одбијали помисао да је постизање споразума са Јужним Словенима у целини могуће. Присуство триплицистички оријентисаних дипломата у Ђолитијевој влади, попут војводе од Аварне³⁵⁰⁴, није задовољавало националисте, који су од владе захтевали одлучније вођење иредентистичке политике и активнију заштиту Италијана на источној обали Јадранског

³⁵⁰¹ Марио Камича (1903 - 1907), Густаво Заноти Бјанко (1907 – 1909), Чезаре Мајони (1909 – 1911) и Антонио д'Алиа (1911 – 1915). O. Randi, „Il servizio consolare italiano in Dalmazia“, *Archivio storico per la Dalmazia* (maggio 1928), Vol. V, Fasc. VI, Anno 71.

³⁵⁰² L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia...*, 78.

³⁵⁰³ Гиљанович је сматрао да је попустљиво држање Консулте и италијанске дипломатије према Балплацу природно изазвало неповерење Србије према њеној политици на Балкану. У писму је додао да је Србима и Хрватима „циљ да на следећим изборима Срби и Хрвати освоје Задарску општину, због чега интерес италијанских иредентистичких кругова мора бити да не напусте далматинске Италије.“ L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia...*, 84.

³⁵⁰⁴ Аустрофилска осећања Аварне, неупитну репутацију и уважавање које је имао код цара Франца Јозефа и високих дипломатских кругова у Бечу, његову „педатност да прикупља обавештења“, професионални формализам, „хладан брикротски тон у понашању“, „разборитост, савесно држање и заузимање неутралних позиција“ приметио је његов близак сарадник у италијанској амбасади Марескоти. Он напомиње да Аварна „није тежио да између предлога или одговора уметне било шта своје, нити да испитује дубину ствари“, „нити је икада прелазио даље од прецизно добијених упутстава“. Када је фон Билон посетио Рим у септембру 1914, Марескоти је, услед Аварнине тежње да се повуче са функције и инсистирање краља да задржи то место, изнео предлог Сонину да се на место опуномоћеног представника у Бечу и будућег преговарача са Аустријом постави предузимљивији Ђолити, али је Сонино тај предлог, „из различитих мотива“ одбио. L. Marescotti, *Guerra diplomatica. Ricordi...*, 20 – 22, 25, 43.

мора. Дамеринијев лист *Gazzetta di Venezia* негативно је оценио, марта 1914. појављивање вицеконзула у Сплиту, Ђина Кекија, на прослави гимнастичког сплитског Соколског друштва, одржаном 23. фебруара, у Градском позоришту. Критички осврт венецијанског листа изазвао је реакцију Кекија, који је конзулу д' Алији појаснио мотиве свог одласка на свечаност и стање Италијана у Далмацији. Кеки је истакао да ниједан од два водећа италијанска гласила, *Risorgimento* и *Dalmata*, нису приговорили тој одлуци, да *Piccolo*, који има дописника у Сплиту, није објавио ту вест, те да *Gazzetta di Venezia* спада у „провинцијске новине малог значаја, које објављују ситне, злонамерне трачеве“ и нападају политику Сан-Ђулијана. Описује демонстрације Хрвата (као реакцију на Пуцачку школу у Трсту) од 15. до 23. марта и истиче да од свог доласка у Далмацију (март 1913) до поменуте недеље није било сукоба између Хрвата и Италијана, која је уследила после соколске прославе. Подсетио је задарског конзула да је настојао да одржава добре односе са Србима и Хрватима, да је позивницу добио од Гаје Булата, председника Соколског друштва и посланика у Сабору, чији је политички утицај био значајан, и да је од свих „позивница јужнословенских културних друштава“ одабрао соколског гимнастичко друштво због његове политике неутралности.³⁵⁰⁵ Куки је истакао да је аутор чланка желео да обмане своје читаоце да се прослава Соколског друштва организовала као контрамитинг Lega Nazionale, што је била неистина, већ да је ту улогу имало Друштво Ђирила и Методија, „које хрватизује целу Истру“. Оспорио је наводе да су „досеткама исмејавали аустро – италијанску политику у Албанију.“³⁵⁰⁶

У октобру 1913. године, поводом повратка чланова једног хрватског друштва са путовања у Биоград на мору, организоване су у Задру непријатељске демонстрације. Полицајац је од камена тешко повређен у главу. У међувремену, полиција је терала демонстранте, који су певали химне Гарибалдију и Мамелију и узвикујући „Живела Италија“. Организатор демонстрација на улицама је скоро увек био кандидат адвокат Антонио Бучевић, док је демонстрације у друштвима организовао Силвио Делић.³⁵⁰⁷ Делић је писао да је бечка политика хтела да деиталијанизује Далмацију да би Италију ставила пред свршен чин.³⁵⁰⁸

Може се с истаћи да се током 1913. главни задатак италијанске аутономистичке партије свео се на отварање школа на италијанском језику и заштита постојећих у Сплиту, Корчули, Шибенику; у том раду истакао се проф. Виталиано Брунели.³⁵⁰⁹

Никола Алексић (Nicolo Alexich), студент Техничке школе у Риму, објавио је 1919. краћи полемички спис (у виду отвореног писма Николи Пашићу) у којем је, на основу кратког излагања историје Далмације из ранијих година, представио разлоге због којих сматра да Далмацију треба препустити Италији, упозоравајући на штетност

³⁵⁰⁵ Кеки је појаснио да није желео да се појављује на прослави Хрватског Дома, због „расадништва хрватизма“, а да се за Соколско друштво определио због његовог „аполитичког и интернационалног карактера“, који је подразумевао Хрвате, Чехе, Србе, Бугаре, Русе, Пољаци, њихово чланству у међународној гимнастичком савезу и учешћу на тркама у Торину 1911. Није негирао да су поједини соколисти хрватске народности чинили инциденте према Италијанима. ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862– 1938, b. 236, f. Rapporti di Zara, Cecchi a D'Alia, 8 aprile 1914, N. 233/29; „Un vice console italiano ad una festa croata di Spalato. Penosa impressione“, *Gazzetta di Venezia*, 1 marzo 1914, N. 59, 3.

³⁵⁰⁶ ASDMAE, Rappresentanza italiana a Vienna, b. 236, f. Rapporti di Zara, Cecchi a D'Alia, 8 aprile 1914, N. 233/29.

³⁵⁰⁷ S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 50 – 51.

³⁵⁰⁸ S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti della polizia austriaca*, Roma 1924, 7.

³⁵⁰⁹ „Le scuole italiane in Dalmazia“, *Il Piccolo*, 4 febbraio 1913, N. 11343, 2.

дуготрајне, контуниране хрватизације „далматинског народа“ и давања сагласности да се земља у којој су Срби и Италијани били изложени хрватским прогонима преда новој југословенској држави, у којој ће Хрвати имати немерљив утицај.³⁵¹⁰

Публициста Риналдо Кадео (Rinaldo Caddeo) (1881–1956) кривицу за потискивање италијанске културе видео је у агресивном кроатизму, похрваћењу италијанских топонима, културних институција и свеопште италијанске баштине у Задру, Сплиту, Шибенику, Дубровнику и Котору. Оптужује аустријске власти да су помогле Хрватима да насртљиво преотму власт у сплитској општини.³⁵¹¹ Кадеов колега, Алберто Манци (Alberto Manzi), после посете Задру, сматра да су Хрвати, разочарани српским победама у Првом балканском рату, у „пијаном делиријуму“ изазваном бојазни за остваривање свог независног словенског краљевства, одлучили да врше физичко и морално насиље над Италијанима.³⁵¹²

Д'Алиа је оптужио генерала Варешанина да је суспендовао уплив италијанског капитала, у случају Друштва за коришћење хидрауличних снага Далмације (*Società per la utilizzazioe delle forze idruliche della Dalmazia*), италијанских инжењера и економске активности у Далмацији континуираним жалбама влади у Бечу на италијански капитал.³⁵¹³

Национални сукоби задарских Хрвата и Италијана попримили су веће размере након Међупокрајинског конгреса италијанских студената (студенти из Трста, Горице, Далмације, Трентина, Истре), који је одржан 14. септембра 1913. у Задру. Сам Конгрес није прошао без изгреда и инцидената у граду, а на борбу против „италијанских провокација“ позивали су правашка *Хрватска круна* и *Народни лист*.³⁵¹⁴ Водећи италијански листови у Далмацији негирали су постојање хрватских противиталијанских протеста у граду, а на позив Јураја Бјанкинија, Иве Продана и Вицка Ивчевића намеснику Атемсу против физичких напада на задарске Хрвате, *Dalmata* је указао да је неопходно обезбедити толеранцију свих националности.³⁵¹⁵ За напад на хрватску соколску жупу Бан Палижна 19. октобра 1913. *Dalmata* је окривила провокације с хрвате стране на задарско грађанство, док је *Народни лист* назвао италијанске демонстранте „руљом“ која пева Гарибалдијеву химну, уз закључак да ће Хрвати успети да обезбеди поштовање својој националности. Напади на Италијане

³⁵¹⁰ Алексић је навео да се, након кратке посете Далмације (по сопственом признању, „након балканског рата 1912“) вратио у Београд, где је разговарао са својим пријатељем, министром образовања и школства Љубом Јовановићем, којег је описао као „Србина“ окренутог „Далмацији“. У противнике „аустријске хрватизације“ Алексић је сврстао књижевника Симу Матавуља, који је у својим „романима и новелама о далматинском животу често говорио како нису само хрватске жене оне које Хрватској сваке године дају нове Хрвате, већ је то и Аустрија.“ Искazuje се „ода“ краљу Милану, који није желео да прима у Србију „ове хрватске избеглице“, „аустријске агенте који су радили на однарођавању италијанског елемента.“ Себе је представљао као Србо–Италијана, „сина унесрећене мајке Србије“, који тежи српско–италијанском политичком компромису. Позивао је Пашића да не „спроводи никакав плебисцит“ о далматинском питању. Брошура се завршава оштром поруком да „ниједан Србин не може бити хрватски пријатељ.“ N. Alexich, *Fiat Iustitia!*, Roma 1919, 15, 18–22, 23.

³⁵¹¹ Чланак је, богато илустрован фотографијама грађевина и здања из доба Римске империје у далматинским градовима, био објављен у високо тиражном листу *Il Secolo XX*. R. Caddeo, *L'altra sponda*, Il Secolo XX: rivista popolare illustrata, 1914, 989 – 998.

³⁵¹² A. Manzi, *La Venezia dell'altra sponda: Zara*, *Rivista mensile*, 1916, *Touring club italiano*, 173 – 174.

³⁵¹³ Д'Алија је напоменуо да је венецијанском друштву додељено право да изврши електрификацију Котора, али да је бечка влада суспендовала акцију. ASDMAE, *Rappresentanza italiana a Vienna*, b. 229, f. *Rapporti di Zara*, 12 novembre 1913, D'Alia a Avarna, Num. 690, 2768/1913.

³⁵¹⁴ A. Bralić, „Zadarski fin –de–siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (2007), 770 – 771.

³⁵¹⁵ A. Bralić, „Zadarski fin –de–siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvog svjetskog rata...“, 770 – 773.

умножили су се током марта и априла 1914. у Сплиту, епицентру дешавања, уз нереди забележене у Шибенику, Болу, Имотском; један од повода сукоба била је спортска манифестација окупљања фудбалских италијанских клубова из Задра, Сплита, Трста у Задру 12. и 13. априла 1914, када је, према хрватским листовима, дошло до напада на хрватске ученике.³⁵¹⁶ Поред политичких личности, на којем су се појавили посланици у аустријском парламенту Питако и Рици, поздравне поруке стигле су од Артура Колаутија из Милана, Роберта Ардигоа, грофа Пјетра Орсија, италијанског посланика, из *Gazzetta di Popolo* из Торина и од Алесандра Дудана.³⁵¹⁷ На овом конгресу донета је резолуција да се позову сви студенти да предузму енергичну и снажну агитацију за успех Италијанског универзитета у Трсту. Тим поводом у Задру су организоване сензационалне демонстрације које су попримиле изразито иредентистички карактер; били су организовани банкети, концерти, популарни фестивали, процесije.³⁵¹⁸

Током расправе у октобру 1913. о пројекту изборне реформе покрајинске скупштине, којом би се број хрватских и српских посланика у Сабору повећао са 35 на 54, остављајући Италијанима шест мандата (посланичких места), различите хрватске новине тражиле су да се број италијанских посланика додатно смањи.³⁵¹⁹

Гиљановић је у аустријским полицијским извештајима описан као „вешт политичар веома високог интелектуалног профила“ који је ишао у вођству иредентизма са највећом вештином и великим опрезом“: „Тако је, држећи се по страни и избегавајући публицитет, политику италијанских партија усмеравао тако да нико није знао да је он вођа, да ниједна партијска резолуција није донета без његовог пристајања, једном речју, сви редови италијанских политика је била на челу у његовим рукама“.³⁵²⁰ У контакт са маркизом Сан – Ђулијаном ступио је у контакт још 1904. године.³⁵²¹

Ерколано Салви је, према увидима контраобавештајног одсека аустро – угарске војске, добио је и директиве од др. Гиљановича, и био је у директној комуникацији са Римом, и једини имао донекле самосталан положај.³⁵²² Команда аустро – угарског контраобавештајног војног одсека команде обалског одсека у Мостару навела је у извештају од 27. марта 1916. списак свих италијанских иредентиста, у Монархији и у Италији, који су „хушкали на рат против Аустрије, свим могућим средствима агитације, уз континуирано одржавање анти–аустријског раположења“.³⁵²³

³⁵¹⁶ А. Бралић закључује да би се „читајући *Dalmatu*, читалац могао стећи утисак да се у Далмацији врши прави погром Италијана“ и да се из броја у број овај лист „описује напада на Италијане широм Далмације и при томе уздиже сваки противиталијански исказ на највећу могућу меру“. А. Bralić, „Zadarski fin –de–siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvoga svjetskog rata...“, 772 – 773; в: „Quando?...“, *Dalmata*, 22 aprile 1914, Num. 21.

³⁵¹⁷ S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 42 – 43.

³⁵¹⁸ *Ibidem*, 42 – 43.

³⁵¹⁹ Гајда је бележио да је у ово време Сплитска општина ускраћивала право Италијанима на поизање једне основне школе у граду. V. Gayda, *L'Italia d'oltre confine...*, 309; „Virginio Gayda documenta lo spirito di sacrificio degli Italiani della Dalmazia“, *Dalmata*, 11 aprile 1914, Num. 18, 1.

³⁵²⁰ Овде се мисли на извештај војне команде обалског одсека «FMLT» *Freiher von Wucherer* у Мостару од 22. фебруара 1916. S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 10 – 11.

³⁵²¹ S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 23.

³⁵²² S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 12.

³⁵²³ То су били: Антонио Фраделето, Наполеоне Колајанни, професор Универзитета у Напуљу, Гуљелмо Фереро, политичар и новинар, гроф Пјетро Орси професор у Венецији и члан италијанског парламента, сенатор Гвидо Мацони, заменик Иноћенцо Капа, проф. Манци, професор Алберто Лумброзо, политички публицисти Ђ. А. Чезарео, Ђино Калца, адвокат Аугусто Белини, др Вирђинио Гајда, проф. Ђулио Каприн, Тулио Пантео, задарски песник Артуто Колаути и др. Антонио Њипико, професор на Универзитету у Лондону. S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 29 – 30.

Индикативно је да је након почетка рата, распуштање задарске општине увек тражила хрватска страна, истичући да су скоро све хрватске општине затворене без посебног разлога. Према мишљењу аустријске војне команде, „та жеља је у новије време све упорнија, уз образложење да општина Задар неоправдано фаворизује грађане италијанске националности у снабдевању становништва и тиме изазива стање сиромаштва међу сиромашним хрватским становништвом“.³⁵²⁴

Хрвати су од аустријских власти често оптуживани и за инциденте које нису направили и чији узрок није била хрватска пропаганда. У септембру 1913. године, дописништво листа *Stampa* добило је допис градоначелника Цилиота који је оповргао наводе да су хрватски студенти били узрок инцидента који се догодио 15. септембра, инцидента који се по Цилиоту уопште и није догодио, студентске прославе италијанства у Задру, предвођеве Питаком и Рицом.³⁵²⁵ У пролеће 1914. уличне демонстрације, изливи насиља, протести против Италијана у Сплиту и њихов континуирани прогон од Хрвата доживели су врхунац, а спласнули су након убиства Фердинанда у Сарајеву.³⁵²⁶ Националисти су протествовали против намере да се изграде *Hrvatski dom* у Задру и соколско хрватско позориште – били су уверени да иза свих финансијских операција хрватских и српских трговаца у Далмацији стоји Русија и да је италијанска минорна заједница осуђена на нестанак, уколико јој се активно не помогне.³⁵²⁷

У пролеће 1913. године, Г. А. Чезарео (G. A. Cesareo) је доказивао италијанство Задра. Тврдио је да *Lega Nazionale* нема владину подршку, а да се Хрвати, „варварске изјелице лоја“ хране мржњом према латинској културији потискују школе на италијанском језику, констатујући да им тај подухват није успео у Задру³⁵²⁸. Хвалио је делатност конзула д'Алије. То се подударало са мишљењем да су од стране Хрвата нападнуте све италијанске општине, да они користе свако оружје, и „сва средства угњетавања против Италијана, а тамо где није важила прикривена неправда, сијали су бајонети жандарма“.³⁵²⁹ Италијани су високо ценили новинарску и публицистичку делатност два „борбена“ листа, *Il Dalmata*, чији је уредник био Гаetano Феоли³⁵³⁰, син

³⁵²⁴ S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 16.

³⁵²⁵ „Одлучно демантујте вест која има бизарну и тенденциозну форму. Плебисцитарну демонстрацију солидарности и симпатија целокупног грађанства према студентима није пореметио ниједан покушај супротстављене реакције. — Потписано: Подеста Цилиотто.' Штавише, након што сам примио ову депешу из Заре, из другог извора ми је саопштено да је било нереда и провокација, које нису изазвала аустријска жандармерија и аустријска државна полиција, нанете Зари гнусним, бруталним кршењем аутономије те италијанске Општина. 'La manifestazione d'italianità a Zara', *La Stampa*, 16 settembre 1913, Num. 253, Anno XLVII, 1.

³⁵²⁶ G. Marcocchia, 'Spalato e la sua italianità', *Le vie dell'mare e dell'aria*, (marzo 1919), Voll. II, N. 2, 173.

³⁵²⁷ „L' assalto slavo alla Dalmazia. Il disperato appello all'italianità“, *L'Idea Nazionale*, 7 maggio 1914, Anno IV, N. 19, 1.

³⁵²⁸ Уредништво високо тиражног листа *Illustrazione Popolare* отворено је подржавало италијанску „племениту“ борбу против „кroatизма“ и Хрвата. G. A. Cesareo, „Dall'altra Italia a Zara“, *Illustrazione Popolare – giornale delle famiglie*, (N. 20), 17 aprile 1913, Milano: Fratelli Treves, 308-309; *Illustrazione Popolare*, N. 27 (5 giugno 1913), 423.

³⁵²⁹ A. Bellotti, „Cronache dalmate. Il bilancio nazionale della Dalmazia“, *Rassegna Contemporanea* (luglio 1910), Fasc. VII, 175 – 178.

³⁵³⁰ Гаetano Феоли (1856–1932), новинар и публициста. Био је уредник листа *L'Avvenire* одакле одлази на место уредника листа *La Difesa*, где је остао до 1889, када га је задарски градоначелник Николо Тригари позвао у уредништво листа *Dalmata*. Више од две деценије на челу листа, 1916. бива интерниран у село Пулков у Моравској, где ће остати до краја рата, када се вратио у Задар и преузео уредништво више листова на италијанском језику, као што су *La Voce Dalmatica*, *Corriere della Dalmazia* и *Littorale Dalmatico*. A. Bralić, „Zadarsko novinstvo prema Istri i Rijeci pred Prvi svjetski rat“, *Rad Zavoda povijesnih znanosti HAZU*, sv. 44(2002), 191.

познатог комичара Феолија, и *Il Risorgimento*, којим је руководио Де Санти.³⁵³¹ Међу најобразованије Италијане у Далмацији овог времена убрајамо Ђузепеа Шабалића, Уга Инкијострија, Антонија Типика, Итала Боксића, који су неретко и отворено подржавали аспирације Италије према овом подручју. Артуро Белоти Хрватима је замерао континуирано скидање са репертоара италијанских представа из Градског позоришта у Сплиту, наводећи да се лично уверио у „морбидни, слепи фанатизам Хрвата“, чији су естетски домети у позоришту „гори од најскромнијих италијанских кафе-концертних певача.“³⁵³² Тензије у хрватско-италијанским односима појачане су демонстрацијама у Загребу у мају 1914. године испред зграде италијанског конзулата, усмерене против Италије, изазване студентским анти-аустријским манифестацијама у Напуљу. Вести о овим догађајима коментарисани су и у парламенту, где је посланик левице Колајани напао хрватску загребачку штампу као антииталијанску.³⁵³³ Запаљиву антихрватску реторику заступала је и Ејми Бернарди (Amy Bernardy), британска новинарка италијанског порекла која је живела у Италији. Бернардијева је била мишљена да Ријечка и Задарска резолуција нису измениле антисрпски карактер присталица Старчевића у Далмацији, и да су реперкусије хрватске политике према Италијанима последица угарских уступака Хрватима у борби за превласт у Двојној Монархији.³⁵³⁴ Приликом изборне борбе за задарску општину, Италијани су били противници грофа Манфреда Борелија, који је напустио аутономаше.³⁵³⁵ Њега су Италијани сматрали издајником, јер се у националном погледу сврстао у Хрвате, „чији језик није познавао.“³⁵³⁶ Анонимни *Civis Italicus* је у јулу 1915. објавио есеј у којем је за италијанско-хрватски споразум у Далмацији оптужио Аустро-угарску нагодбу из 1867. Други противник Хрвата и хрватске омладине, коју је оптуживао за намерно уништавање симбола италијанске културе у Задру, Дубровнику, Шибенику и другим градовима био је књижевник Антонио Батара, чије је антихрватство ишло до те мере да је за анти-италијанску политику и план да се реформом изборног законодавства Италијани искључе из Далматинског сабора и изборне коморе у Бечу, оптуживао „наводног пријатеља Италије“ Јосипа Смодлаку. Батара је рат Хрвата против Италијана описао као „новински разглашен рат на нож“ који воде „безобзирне“ банде, чије је деловање омогућено дозволама покрајинских и

³⁵³¹ Белоти пише да су ова два листа „увек на опрезу“. A. Bellotti, 'Il bilancio nazionale della Dalmazia', *Rassegna contemporanea*, (luglio 1910), Fasc. VII, (Anno III), Roma: 1910, 175-178.

³⁵³² A. Bellotti, 'L'ambiente politico delle provincie adriatiche', *Rivista di Roma*, Fasc. XIX-XX, Anno XIV, (10-25 ottobre 1910), 639-640.

³⁵³³ 'I rapporti coll'Austria', *La Stampa*, 28 maggio 1914, Num. 146, Anno XLVIII, 1-2.

³⁵³⁴ A. Bernardy, 'Vita italiana in Austria. Note e impressioni', *L'Italia all'Estero. Rivista di politica estera e coloniale*, (5 luglio 1909), Anno III, N.13, 1198-1199.

³⁵³⁵ Отац Манфреда Борелија, Франческо Борели (1810 – 1884), био је градоначелник (начелник општине) Задра (1841 – 1843) и један од покретача идеје о аутономији Далмације о којој је, у споредном виду, расправљао у делу *Considerazioni sul quesito se la Dalmazia debba far parte del territorio doganale dell'Impero austriaco* (1851). Борели је у име далматинске депутације, као њен председник, заједно са Спиридоном Петровићем, председником Далматинског сабора, 7. фебруара 1861. (и 21. фебруара, поводом предлога аустријске владе да далматински депутати започну преговоре са банским сабором у Загребу о уједињењу) упутио цару Францу Јозефу меморијал о противљењу сједињења Далмације са банском Хрватском и Славонијом (Краљевством Хрватске и Славоније), док је гласањем у Далматинском сабору 18. априла 1861. одбачена идеја о сједињењу и слању депутације у „хрватско – словеначки Сабор“ у Загребу. „La Dalmazia si oppone all'annessione alla Croazia. Due importanti documenti relativi all'autonomia della Dalmazia“, *Archivio Storico per la Dalmazia*, (maggio 1926), Vol. I, Fasc. 2, 21 – 25.

³⁵³⁶ A. Battara, 'Cronaca di vita italiana fuori del Regno', *Rassegna Contemporanea* (10 marzo 1914), N.5 (Anno VII, Serie II), 860.

аустријских власти.³⁵³⁷ Противник хрватских странака и бечке анти-италијанске политике у Царству, па и у Далмацији био је и Вирђинио Гајда, који је сматрао да Аустрија, која „распарчава“ Словене Босне и Херцеговине, „стаје уз хрватске сељаке Далмације против Италијана.“, образлагајући, као изборну превару, начин на који је Народна странка 1882. освојила власт у Сплитској општини³⁵³⁸ Успех Царства, према Гајди, лежи у томе што Царство има свој начин политичке и националне власти. Њен централизам не лежи у униформности њеног система, већ у идентитету одредница и сврха његових различитих регионалних тактика, које се све приближавају интересима једног малог доминантног центра. Средином марта 1914, дошло је до инцидента у Трсту и Сплиту, уз појачан бојкот италијанске робе и трговине. каменицама. Напад је настао због чињенице да је Мејер, као дописник Пикола и Neue Fraue: Presse, једноставно обавестио своје новине о демонстрацијама против Италије.³⁵³⁹

Конзул Д'Алиа указивао је на бојкот италијанске робе, на који је позивао сплитски лист „Застава“. У извештају упућеном Аварни, од 9. априла 1914, посвећеном питању бојкота италијанске робе и позива на измене назива трговачких радњи на италијанском језику, Д'Алиа је расправљао о природи југословенског покрета. Конзул је констатовао да је тај покрет „достигао акутну фазу развоја и да заслужује да буде посматран са највећом пажњом“ јер, пратећи га у различитим појавним облицима, „води од тријализма до политичке концепције пансрбизма и српског иредентизма“. Конзул је на почетку констатовао да је „Хрватска била та која је донедавно веровала да има мисију да привуче све Хрвате и све Србе к себи“, али ствари су доживеле дубоку промену. Србија је сада та која ради на „освајању срца свих Срба, свих Хрвата, па чак и Словенаца. Последња мисао којом с руководе Срби је она која има за циљ формирање српско-црногорске државе која би обухватала, поред њихових матичних земаља, и територије Босне и Херцеговине, Хрватске, Славоније и Далмације, „велике државе с 9.758.551 становника“.³⁵⁴⁰ Борба између југословенског елемента и латинског и италијанског елемента Јадрана не може да се „не заоштри у таквој атмосфери zasiћеној електричном енергијом“. Тактика хрватских Срба, према конзулу, је следећа: 1) да све „више распирује југословенски фанатизам до осамостаљења и иредентизма“ 2) да „натера Италијане на аустроугарском приморју да верују у интимне споразуме с италијанством и да Италија преко Срба одржава у животу легло иредентизма који, пре или касније, може да користи њеним (Србијиним) тежњама“; 3) настојати да свим свим „средствима, па и неморалним, учини да нестане сваки траг латинитета на целом региону“. Конзул закључује: То ће нас довести у сукоб и отворено непријатељство са читавом Југославијом. Провалиће србизам, пансрбизам или неославизам, оснажен

³⁵³⁷ A. Battara, „Cronaca di vita italiana fuori del Regno“, *Rassegna Contemporanea*, (10 giugno 1914), Anno VII, Serie II, Fasc. XI, 853—854.

³⁵³⁸ V. Gayda, „Un massacro nazionale“, *La Stampa*, 13 marzo 1914, Num. 79, Anno XLVIII, 3.

³⁵³⁹ Гајда преноси вести о инцидентима у Сплиту 16. и 17. марта 1914. Писао је да је непосредан повод била посета познатог новинског уредника Теодора Мејера, оснивача *Piccolo* из Трста: „У Сплиту је нападнут млади Италијан Густаво Руђери; варварски га је напало двадесетак ђака словенских школа: извадивши, да се одбрани, кључ (...), у њега су уперени стил и револвер. Треба напоменути да он још нема 16 година. Пребијена су и два млада Италијана. Затим су у ноћи између 16 и 17. непознати људи су упрљали столове неких италијанских трговаца и италијанског кафића. (...) Против извесног Лаиција Штајера, који је са женом и децом живео дуги низ година у граду, дописника сплитског тршћанског „Пикола“ дошло је до демонстрација, а маса је гађала његову кућу.“ „Le provocazioni croate in Dalmazia“, 27 marzo 1914, Num. 86, Anno XLVIII, 7.

³⁵⁴⁰ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862–1938, b. 236, f. Rapporti di Zara, D'Alia a Avarna, 9 aprile 1914, N. 216 (926).

Русијом, док се влада у Бечу повлачи и попушта.³⁵⁴¹ Нови вицеkonzул у Сплиту Родоло обавестио је, почетком септембра 1914, задарског конзула да се међу хрватским делом градског живља јавило позитивно расположење на вест о аустро–угарским победама у Галицији, и да се повицима, уличним манифестацијама, истицањем аустријских застава, слављењем Тегенхофа и аустријске поморске победе код Виса (1866) испред италијанског конзулата 2. и 3. септембра говорило против Италијана. Пренео је да је писар сплитског конзулата, Наполеоне Теренци, и физички нападнут од стране неколико младића који су организовали демонстрације испред седишта конзулата, који су идентификовани као Никша Демарки и Милан Митровић (осуђени на 8 дана затвора). Родоло је догађај тумачио као покушај „српско-хрватске“ партије, пригушене акцијама аустријске жандармерије, завођењем полицијске репресије и избијањем рата, да се „служи свим средствима и свим начинима да поврати свој утицај у граду.“³⁵⁴²

Током управе намесника Атемса, у Котарском поглаварству Далмације, у одсеку за здравство, радио је др. Ђузепе Ђентилица, путујући учитељ пољоделства, ветеринар, грађевински инспектор, котарски школски надзорник, и публициста аустрофилске провенијенције, који је осуђивао иредентистичке намере Србије да одвоји Јужне Словене Монархије од Беча и Будимпеште и критиковао Миловановићева настојања да обезбеди Србији пристаниште на албанској обали, без уплива Аустро–Угарске.³⁵⁴³ Ђентилица је кривио српску владу за „нетолерантан“ однос према католицима у Србији, уз неистините оптужбе да су они били подвргнути сузбијању својих религиозних права.³⁵⁴⁴ Био је један од првих високо позиционираних службеника италијанске народности у аустријској управи у Далмацији који је писао о могућности да Италија војним путем заузме Далмацију, осветљавајући низ недостатака које би успешан исход такве операције произвео по Италију, напомињући да ће она наићи на колективно противљење Срба и Хрвата.³⁵⁴⁵

Велики заговорник италијанских права у Далмацији био је Ђузепе Бугато (Giuseppe Bugatto), посланик из Горице, родом из Задра, познат по својој анти – хрватској политици, односно критици панхрватских настраја на италијанска права.³⁵⁴⁶ Избијање рата 1914. навело је Колаутија да јавност у Италији упозори да југословенство међу Хрватима није угушило и потиснуло њихову оданост династичким вредностима Монархије, али да постоје две Хрватске, једна „Млада“, друга „иредентистичка“ и да обе, „прерађене“ стреме остварењу „хрватска освете.“³⁵⁴⁷

Укидање италијанског језика као службеног језика Адвокатске коморе града Задра и изгласавање српско-хрватског као јединог језика комуникације, изгласаног 23. новембра 1913. године у седишту Коморе, са четири гласа разлике, изазвао је бес чланова Гиљановића, Цилиота, Крекића, Полића, Мацоленија (њих 14 укупно) и италијанске јавности, која је у овом акту видела грубу повреду легитимних права италијанског народа, наставак хрватизације Италијана и беспотребну политизацију

³⁵⁴¹ ASDMAE, Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862–1938, b. 236, f. Rapporti di Zara, D'Alia a Avarna, 9 aprile 1914, N. 216 (926).

³⁵⁴² ASDMAE, Rappresentanza diplomatiche Vienna 1862–1938, b. 236, f. Rapporti di Zara, Roddolo a D'Alia, 6 settembre 1914, Riservata, s. n.

³⁵⁴³ A. Bralić, „Zadarski fin-de-siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji...“, 732; G. Gentilizza, *Il mare Adriatico e la questione balcanica*, Roma 1909, 5–9.

³⁵⁴⁴ G. Gentilizza, *Il mare Adriatico...*, 5 – 9.

³⁵⁴⁵ Изградња дугачког система војних логора и утврђења који би морали да штите обалу и острва од залеђа. G. Gentilizza, *Il mare Adriatico e la questione balcanica...*, 6 – 8.

³⁵⁴⁶ I. Santeusano, „Lettere inedite di Roberto Ghiglianovich e Gino de Benvenuti all'on. Giuseppe Bugatto sulla questione linguistica in Dalmazia tra il 1908 e il 1912“, *Quaderni giuliani di Storia*, 1988, n. 1, 79-88.

³⁵⁴⁷ A. Colautti, „Croazia vendicatrice“, *Il Giornale d'Italia*, 10 agosto 1914, Num. 218, 3.

установе. Део јавности је сматрао да се таква одлука никада не би покренула у време док су чланови Коморе били Вицко Ивчевић и Душан Баљак, који су, како је истакнуто, икао припадници хрватског и српског народа, бранили италијанска национална права, док су други доводили у питање адвокатску професију четворице чланова уз чију помоћ је постигнута већина: Томазеа, Обуљена, Кнежевића, Катнића.³⁵⁴⁸ Лист *Dalmata* подсетио је своје читаоце да политика тог листа није била имитација аустријанства *Народног листа* и да не заговара контуниране излива мржње према Србима. Поновили су да „нису они (Италијани) били ти који су, као што је то урадио Народни лист, инсинуирали да су Срби антиаустријски и антидинастични, само да би придобили неку општину или неког посланика у Бококоторском заливу „за своју разметљиво аустријску странку“, стављајући на терет Бјанкинијевом листу полицијско денунцирања Срба, захтевање забране прослава у корист балканских ратова, хапшење Срба који би обележавали Видовдан на Косову пољу код Книна“. Сасвим супротно, тврдили су да „ми нисмо ти који су у ту сврху деловали као инквизитори против сопствене браће и који су аплаудирали влади за распуштање угледне српске општине, чак и када би ово распуштање довело до трагичног краја једног еминентног противника, због чега смо одлучили да не нападамо противнике ниским инсинуацијама као што би то урадио Народни лист да су улоге обрнуте“.³⁵⁴⁹ Улични инциденти у Сплиту 15. марта 1914, приликом којих је повређен потпредседник Канцеларије читаонице Доимо Караман, изазвала је узбуну.³⁵⁵⁰ Такви инциденти уверили су уредништво листа да аустријска власт ради на изазивању вештачких подела између Италијана и Срба, тачније краљевине Италије и Срба. Према њиховим наводима, „да би их одвратила од других размишљања, власт покушава да им с времена на време пружа занимања код куће, дозвољавајући свађе, несташлуке и демонстрације попут оних у Трсту и Сплиту“, јер ширењем националне мржње отежавају пријатељске односе између Италијана краљевине и Словена, посебно Срба. У исто време, Аустрија мора да пази да не увреди преосетљивост Италије и да не подстиче даље гнев Србије.³⁵⁵¹ Поводом инцидента у Дубровнику крајем маја везаних за италијански оркестар 1914, аутономисти су жалили због пристајања листа *Дубровник*, који је уређивао Антун Фабрис, уз анти-италијанску реторику, жалећи због деценијског залагања Италијана за одбрану „леgitимних права Срба у Дубровнику.“³⁵⁵² Лист *Dalmata* је подробно известио о серији анти-српских манифестација у организацији хрватске омладине и хрватских организација у далматинским градовима, и одбио писање *Народног листа* да „талијанашка фукара“ учествује у демонстрацијама против Срба у Задру паролем да је реч о „лажима хрватских ниткова.“³⁵⁵³

³⁵⁴⁸ „Una violenza inaudita“, *Il Dalmata*, 26 novembre 1913, Anno XLVIII, Num. 94; „La Cronaca“, *Il Dalmata*, 3 dicembre 1913, Anno XLVIII, Num. 96.

³⁵⁴⁹ „Ai liberaloni del Narodni List“, *Il Dalmata*, 17 dicembre 1913, Num. 100, Anno XLVIII.

³⁵⁵⁰ „Gli avvenimenti di Spalato“, *Il Dalmata*, 18 marzo 1914, Num. 11, anno XLIX.

³⁵⁵¹ Истакнуто је да „Аустрија не верује својим италијанским или југословенским поданицима, али не због тога колико они сами вреде, већ због њихове иностране подршке. Превирања балканске кризе била су потребна да владајући кругови схвате да би и Југословени могли постати опасни. Сада им је и власт ставила зарез на снове... оријенталне, али их и даље обасипа услугама код куће, да се ту нађу као на меком кревету од перја“. „Da Scilla a Cariddi“, *Il Dalmata*, 23 maggio 1914, Num. 30, Anno XLIX.

³⁵⁵² Антун Фабрис је био релативно познат у италијанским иредентистичким круговима. Његова српско – католичка провенијенција, уреднички рад у листовима *Дубровник* и *Срђ*, била је блиска Италијанима, који су у њему видели противтежу хрватским културним и политичким акцијама против Италијана. „Nota stuonata“, *Il Dalmata*, 3 giugno 1914, Num. 33, Anno XLIX, 2; А. А. Миљковић, „Антун Фабрис и Маћедонско питање...“, 85 – 91.

³⁵⁵³ „Eccesi anti-srbi in provincia“, *Il Dalmata*, 8 luglio 1914, Anno XLIX, Num. 43.

Из мемоара Д'Алие сазнајемо да је у своју кућу уочи и током рата позивао Гиљановића, Крекића, Цилиота и Брунелија, и да су се састајали у кафићу *Caffe Centrale di Zara* где су расправљали о политичким питањима и будућности покрајине.³⁵⁵⁴

1. Роберто Гиљановић

Најистакнута фигура далматинског иредентизма био је адвокат Роберто Гиљановић³⁵⁵⁵, који је у младости остао под великим утиском „хрватизације“ сплитске гимназије (1881) и био у пријатељским односима са дубровачким Србима. Уз Тригарија, имао је кључну улогу у реорганизацији и трансформацији Аутономистичке странке у италијански профилисану националну партију. Утицао је да на место градоначелника Задра дође Луиђи Цилиото уместо „хабсбуршки оријентисаног“ Николе Тригарија, како би, сарадњом са Манчинијем, Феличем Венецијаном, Ернетом Натаном и Боналдом Стрингером, осим „лојалног“ понашања према аустријским властима зарад заштите језичких и националних права, дао дубљи потицај странци да одржава везе са Италијанима у матици, али и Трсту.³⁵⁵⁶

У обраћању грофу Донату Санминијателију августа 1897. године, потпредседнику Друштва Данте Алигијери, Гиљановић је опомињао да је неопходно да италијанска влада настави Криспијев програм активне спољне политике и осмисли целовит програм заштите права италијанског народа у покрајинама Аустро-Угарске, превасходно Далмацији. Подсећајући грофа да је Криспијево име било „свечано слављено у Далмацији“ и да је гроф Нигра Голуховском указивао да је Тројни савез омражен у делу италијанске јавности због питања „Истре и Далмације“, питао се да ли би програм заштите представљао мешање у унутрашњу политику савезничке државе. Сврха обраћања била је двострука. Најпре, Гиљановић је захтевао покретање дипломатске акције из Рима на Цетињу да Црна Гора утиче на Српску странку на Приморју да заустави сваки контакт и покушај сарадње са хрватском Народном странком. У замену, Аутономистичка странка би гласала за српске кандидте у Боки Которској и Дубровнику.³⁵⁵⁷ Гиљановић је нагласио да је странка нудила у освит

³⁵⁵⁴ A. D'Alia, *Anneddoti e episodi dell'irredentismo italiano in Dalmazia*, 10, 17, 20-22.

³⁵⁵⁵ Роберто Гиљановић (1863–1930), адвокат, правник, политичар, заступник посланик Далматинског сабора до 1912. године. Од 1885. био је у блиским односима с појединим политичарима из Српске странке (Душан Баљак) и преко Луиђија Лапене покушао да направи савез са Србима у Далмацији, јединог средства да се заустави хрватски покрет и избори шире место за Аутономистичку странку у Царевинском већу и Далматинском сабору. Деведесетих година активно сарађивао са Н. Тригаријем, градоначелником Задра и начелником аутономаштва у Далмацији, али је потврђивао своју лојалност хабсбуршким властима, којој су историјски вође аутономизма још увек били верни, у циљу заштите италијанског народа. Одржавао је везе с владом у Риму и радио на регруписавању италијанских политичких првака у Далмацији, али и шире, у Истри и Трсту. Либерално – националних гледишта, спонзорисао је оснивање друштва *Pro Patria* у Далмацији, а 1890. године основао је Националну лигу, чији је био први председник. Године 1899, након настанка Далматинског политичког друштва, које је довео у Задар, основао је заједно са адвокатом Цилиотом часопис *Rivista Dalmatica*, а са Цилиотом и Е. Салвијем радио је на томе да политички повеже студенте Далмације са тршћанским студентима. R. Tolomeo, „Da regione autonoma a terra irredenta. La Dalmazia di Roberto Ghiglianovich“, *Gli italiani dell'Austria-Ungheria e la Grande guerra - Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Vol. 37 (2015), 121-160; O. Randi, „Il senatore Roberto Ghiglianovich. Profilo aneddotico“ *Rivista dalmatica*, XII (1930), 1, 3 – 27; *Ibid*, L'opera politica del sen. Roberto Ghiglianovich“ XVI (1935), 4, 41-55; *Ibid*, Il senator Roberto Ghiglianovich, *Rivista Dalmatica* XXXIV (1963), 3, 15-26.

³⁵⁵⁶ L. Monzali, „Un contributo alla storia degli italiani di Dalmazia. Le carte Ghiglianovich“..., 199 – 200.

³⁵⁵⁷ ASDA, 1897, Fasc/1897 B 14, Ghiglianovich a Sanminiatielli, 13 giugno 1897.

избора за Сабор 1897. неколико места, под условом да се не сједињавају с Хрватима. Гиљановић је тада поновио да је неопходно да се делује на „старог лисца књаза Николу“ да утиче на далматинске Србе да прекину тенденцију „акутног приближавања Хрватима“.³⁵⁵⁸

Гиљанович се, по избијању Првог светског рата, одлучио да пређе у Рим и да активније поради на агитацији за припајање Далмације Италији, учествујући у новинарским полемикама, и објављујући за листове као што су *Giornale d' Italia*, *Idea Nazionale*, *Popolo d'Italia*.³⁵⁵⁹ У писму из септембра 1914. упућеном Санминијателију, Гиљанович је, поводом гостовања спортског омладинског фудбалског друштва из Вићенце у Сплиту, написао да је циљ хрватске омладине и свих хрватских странака темељно „уништење италијанске народности“.³⁵⁶⁰ Оптужио је хрватску штампу да је током рата у Либији била анти-италијански расположена. Салви је Санминијателију у марту 1914. јавио да су италијанску читаоницу у Сплиту и две школе *Националне лиге* (Lega Nazionale) напали Хрвати да је дописник тршћанског листа *Piccolo* Луиђи Мајер био предмет „срамне агресије“, и молио га за помоћу вези са поменутиим догађајима, да о „терору који траје 15 дана“ обавести Ернеста Натана и руководство Друштва.³⁵⁶¹ На састанку који је одржан 11. октобра 1914, у просторији канцеларије градоначелника Цилиота, којем су присуствовали Крекић, Гиљанович, Пјеро Домјакушић, Ђулио Либл, Силвио Делић и Гаetano Феоли одлучено је да Салви оде у Рим и започне пропагандну акцију за Далмацију у круговима италијанских сенатора, дипломата и новинара.³⁵⁶² *Срби и Хрвати, оснажени балканским победама* (мисли на победе српске војске у Балканским ратовима), уљуљкани аустријском владом која је желела да им учини уступке, чине страшна насиља против нас, који смо изложени смо више од осталих, што никада до сада није било. Да би покушали да нападну Задар на следећим општинским изборима (за три године од данас) све различите хрватске и српске политичке фракције недавно су удружиле снаге. А ко је у овом нападу преузео, супротно претходним, посебно насилничко држање је српски елемент, очевидно због балканске политике Италије према Србији. У овим околностима, не смете нас напустити. У интересу је и Истре, и Трста, и Фурланије и Албаније, као и италијанске политике на Јадрану, да нас задржите на овој источној обали Венецијанског залива.³⁵⁶³

Гиљановић је у својим сећањима и белешкама оставио значајне податке о питању става који Аутономистичке странке треба да заузме према избијању Првог

³⁵⁵⁸ B.: Renzo U. Montini, „Lettere inedite di Felice Venezian e di Roberto Ghiglianovich sulla difesa dell'italianità giuliana e dalmata“, *Rassegna Storia del Risorgimento*, f. 3-4, (1951), 517–522.

³⁵⁵⁹ Упркос својој репутацији „најпознатијег“ политичког изгнаника из Далмације и лидера далматинске Аутономистичке странке, по доласку у Рим, Гиљанович није одмах ступио у контакт са свим водећим политичким личностима Италије, нарочито не са свима онима који су били блиски Сонину или који су одржавали преписку са министрима у Саландриној, Боселијевој и каснијој Орландовој влади. О томе сведочи преписка новинара Боргезеа и уредника *Коријере дела сера* Луиђија Албертинија из јануара 1918. Након што је Гиљанович писао Албертинију почетком 1918. да његов лист одустане од критике анексије Далмације и споразумевања са Јужним Словенима, који „воде нову, проаустријску политику“, Албертини је упитао свог сарадника: „Ко је др Гиљанович?“. Боргезе је одговорио да је Гиљанович „добар човек“, који је „природно страствен за своју локалну ствар“, али да „није много интелигентан“. O. Randi, *I passati tempi letterari e giornalistici di Roberto Ghiglianovich*, *Rivista Dalmatica*, Anno XXI – Fasc I, Maggio 1940 – XVIII, Zara, Casa Ed. E. de Schönfeld, 1940, 6; R. Monteleone, „Socialisti e democratici irredenti in Italia nella grande guerra“, *Studi Storici* (1970), Vol. 11, no. 2, 321.

³⁵⁶⁰ ASDA, 1914, Fasc/1914 B Manoscritti, Ghiglianovich a Sanminiatielli, 3/9/ 1914, Fasc./1914 B9 bis.

³⁵⁶¹ ASDA, 1914 Manoscritti bis, Fasc/1914 B9 bis, Salvi a Sanminiatielli, Spalato, 23 marzo 1914.

³⁵⁶² N. Krekich, „L'opera di Ecolano Salvi nella Dieta di Dalmazia“, *La Rivista Dalmatica*, Anno XII, Fasc. III (1931), 46.

³⁵⁶³ L. Monzali, *L'irredentismo armato....*, 135.

светског рата и чијој победи треба да се нада. *Dalmata* у великом броју случајева показује наклоност Србима и њиховој запостављености у Далмацији од правашких хрватских странака, које шире нетолеранцију.³⁵⁶⁴

Непосредно након Сониновог ступања на дужност, Гиљановић је у новембру 1914. упутио писмо министру и обавестио га да су далматински Италијани с одушевљењем дочекали његов избор. Напоменувши финансијско-политичке заслуге друштва *Данте Алигијери* за афирмисање права далматинских Италијана, и пропагандни рад Паксвале Виларија, Луиђија Раве, Боналда Стрингера, Ернеста Натана, Паола Боселија и грофа Доната Санминијателија, Гиљановић је подсетио на опасности које, исходом рата, могу произићи по Далмацију и њен будући статус. Гиљановић је написао да Далмација „иако није искључиво италијанска земља, спада у земљу у којој живи италијански елемент, који је насељава вековима, од времена пре словенске инвазије“. Број припадника италијанског елемента у Далмацији је „далеко већи“ од података у аустријској државној статистици. Италијански елемент представља „културу покрајине“, елемент који би „победнички применио свој утицај“ на Србо-Хрвате у релативно кратком року, уз подршку владе чија би политика била реинтеграција покрајине у италијанску државу. Италијански језик савршено је познат образованијем и културнијем делу српско-хрватског елемента Далмације. Гиљановић се заложио да Италији припадну северозападне територије до Неретве, уз допуштање могућности да своју источну границу поправи у „корист Босне“. У случају победе Аустро-Угарске, створиће се „јадранску Југославија“, која ће заменити садашњи уставни облик јадранских покрајина Аустрије, Босне, Херцеговине, Хрватске, Славоније на основи тријализма, који је оценио као „озбиљну политичку и националну штету за Италију; у случају стварања „српске Југославије“, она ће по Италију бити још опаснија. Италија, освајајући Трст и Истру, никада није могла бити безбедна на мору, пред Србијом која је допирала до Јадрана, а да није имала северну Далмају до Наренте и Далматинског архипелага. И није тачно да би Далмација могла бити препрека за споразум између Италије и балканских држава, у погледу српских аспирација на Далмацију. Покушао је да разувери Сонина да Италија не треба да даје простор „српско-хрватским избеглицама, поданицима Аустро-Угарске“ које су нашле гостопримство у Италији и „радо давале интервјуе у веома читаним новинама Италије“. Гиљановић је написао и да су „угледни Срби и Хрвати, који би несумњиво више волели италијанску доминацију од наставка тиранске аустријске доминације Далмацијом, свесни да Србија без помоћи Италије и без претходног договора са њом никада неће моћи да оствари територијални излаз на Јадран“ те да би били „презадовољни да северну Далмацију до ушћа Неретве препусте Италији, а јужни остатак поделе са Црном Гором“.³⁵⁶⁵ У писму се јавља и идеја економског монопола италијанске трговине над будућом јужнословенском државом.

Крајем 1914. Гиљановић је Сонину послао писмо у којем му наводи да Италија, из стратешких разлога, поради на томе да прикључи Далмацију до Неретве – у анексионистичкој политици аутономисти су видели једину гаранцију против

³⁵⁶⁴ У броју од 28. маја 1910, *Dalmata* је у уводном тексту под насловом *Rappresentante*, анализирајући изјаве посланика Бјанкинија, изнела тврдњу да је допис посланика Бјанкинија био упућен хрватском народу, али не и Србима и Италијанима. „*Rappresentante*“, *La Dalmata*, Anno XLV, 28 maggio 1910, Num. 42.

³⁵⁶⁵ CS, microfilm 47, f. Patto di Londra, Documentazione, 1915, Ghiglianovich a Sonnino, 18 novembre 1914, s.n.

кроатизације.³⁵⁶⁶ Нису сви аутономистички лидери делили Гиљановићев ентузијазам за иредентистичку анти – аустријску политику. Познато је да је Ерколано Салви изразио уверење да ће исход рата бити аустро – немачка победа, али да ће „тријумф Србије приморати Хабсбурговце да промене политику у Далмацији, фаворизујући италијански елемент на штету Срба и Хрвата“.³⁵⁶⁷ Гиљановић је учествовао у промоцији, финансирању и материјалној подршци Дуданових, Силианијевих, Албертијевих, Тамарових и Делићевих публикација о Далмацији.³⁵⁶⁸ Роберто Гиљанович залагао се да Италија анектира централну и северну Далмацију и да јужна гранична тачка анектиране области буде ушће реке Неретве или линија између Башке Воде и Макарске. Аутономистичка странка донела је одлуку да Цилиото остане у Задру, како би ублажио последице незавидног положаја италијанског народа у ратним месецима, а да Гиљановић, због својих веза са политичким, дипломатским и новинарским високим круговима у Риму и богатог искуства у иредентистичким питањима, пређе тајно у Италију, што је он и учинио 22. марта 1915. По преласку у Рим 1915, наставио је да одржава добре односе са Сониним, Дуданом и Вирђинијом Гајдом. Дудан је преко Гиљановића одржао везе са владом у Риму, будући да се од друге половине 1915. налазио у Паризу. У тај град прешао је из Беча, где је радио на анти-југословенској кампањи; сарађивао је са италијанским француским публицистом из листа *Matin* и *Journal*, чији су чланци били познати у Италији, за којег је веровао да нагиње „католичкој, латинској Далмацији, не српско-православној“.³⁵⁶⁹

Гиљановић се од почетка Првог светског рата противио Салвеминијевој про-југословенској реторици, негативно коментарисао деловање часописа *Unità* и подржавао потискивање тзв. *rinunziatari*, „дефетиста“, склоних препуштању Далмације Јужним Словенима. Односе Италијана и Србо-Хрвата у Далмацији од краја XIX века до потписивања Лондонског уговора описао је у промеморији *Dalmazia e Jugoslavia* достављеној Сонину 1917. године, чије је тезе и основне смернице почео да преправља, дорађује и конципира три године раније.

У марту 1916. године, након годину дана боравка у Италији, сачинио је меморијал у којем је изнео претпоставку и очекивање да ће, у случају победе Антанте, доћи до формирања „Хрватско – српске државе“, у конфедералном односу са Угарском, која ће обухватити западну Босну, Хрватску, Славонију, српске територије у Угарској и делове западне Босне; та држава имаће излаз на море јужно од Ријеке, која ће припасти Италији. Гиљановић је прижељкивао да независна Србија изврши „конфедерацију са Црном Гором“, и да, у свом проширеном статусу, добије Херцеговину, источне делове Босне и територије до ушћа Неретве, док би остали делови Далмације, уз Истру, припали Италији, а словеначка Карниола Аустрији.³⁵⁷⁰ За

³⁵⁶⁶ Страх од асимилације од хрватске већине навела је аутономисте да се отворено сврстају уз иредентистичку, анексионистичку политику. Ово је тврдња коју истиче и брани Л. Монцали. L. Monzali, „Una contributo alla storia degli italiani di Dalmazia. Le carte Ghiglianovich“..., 203.

³⁵⁶⁷ Занимљиво је да је током Версајске мировне конференције, Гиљанович постао заступник умеренијег приступа и заговорник задржавања аспирација на Задру, док је Салви сматрао да се од текста и одредби Лондонског уговора не сме одступити ни у једној појединости, заговарајући припајање целе територије од Задра до Неретве. BS, b. A, R. Ghiglianovich, *Appunti del 1915*, Carte Ghiglianovich; L. Monzali, „Una contributo alla storia degli italiani di Dalmazia. Le carte Ghiglianovich“..., 203, 207.

³⁵⁶⁸ L. Monzali, „Una contributo alla storia degli italiani di Dalmazia. Le carte Ghiglianovich“..., 205.

³⁵⁶⁹ ACS, Archivi personali e di famiglie, *Carte Sonnino*, b. 1, fasc. 3, Ghiglianovich a Sonnino, 28 novembre 1915, num. 3.

³⁵⁷⁰ У другом меморијалу, који је послао Салвеминију 28. јула 1917, у својству „одговора на Крфску декларацију“, Гиљановић је представио нацрт две одвојене, независне југословенске државе – Хрватску Славонију (у којој ће доминирати католички елемент, са Словенцима, уз северозападне делове Босне) и други, православни, који би чинили увећана Србија са Банатом, Црном Гором и преосталим делом Босне

разлику од реторике националиста, код Гиљановића се не уочавају екстремне „ксенофобне“, расистичке, славофобне концепције према Јужним Словенима, већ неутралан и индиферентан став, прожет анимозитетом према вишедеценијској, континуираној кроатизацији и „оријентализму“ Срба. Разлика је у томе што Гиљановић толерише чињеницу да су Срби и Хрвати, уз Италијане, неодвојиви и признати део далматинског идентитета и што структура идеологије италијанског иредентистичког национализма, окренутог теоријама расељавању становништва или денационализација „Југословена“ не усваја, не познаје и не прихвата идеју културно – регионалног аутономизма. Ипак, неумољив је према „предавању“ Далмације Србима и конституисању велике југословенске државе (од Србије, Црне Горе и Хрватске): тај потез одвешће покрајину у „балканизацију“ и „убацивање метода, обичаја и пракси апсолутно туђих покрајини“, будући да су Срби „насилни, непопустљиви, брутални, тлачитељи различитих националности које насељавају (југословенску) земљу, нетолерантни према свим верама осим своје“ будући да се грчко-оријентална (православна) вера „код њих поистовећује са националношћу“.³⁵⁷¹ Гиљановићев светоназор проистекао је из Томазових теорија о „засебном, регионалном, аутономном далматинском идентитету“ и идеја културне одвојености Далмације од остатка јужнословенског света – тај идентитет није ни словенски, ни латински, већ хибридно – природна, вишевековна мешавина оба колективна самопоимања.³⁵⁷² Словенски елемент Далмације, према задарском аутономисти, по својој психологији „веома различит од Хрвата и Срба“, такође је растао и „развијао се“ у светлу латинске и италијанске цивилизације. Гиљановић је износио неутемељене процене да је број Италијана у Далмацији преко 100.000, убројивши у тај број и следбенике, чланове хрватских партија и све оне Далматинце са италијанским етничким пореклом, који су познавали италијански језик, али су ради запослења, привилегија, различитих друштвених мотива или личних разлога сврставали себе у припаднике хрватског народа.³⁵⁷³ Потцењивао је српско – хрватски сељачки елемент и бранио мишљење да ће буржоаска, средња класа сопственика, трговаца и интелектуалаца у обалским градовима, блиска Италији због културних и политичких веза, имати пресудан утицај на политичко обликовање покрајине.³⁵⁷⁴

Овде истичемо да је Гиљановић приписивао моралну и политичку кривицу Србима што су, после деценија потврђивања властите националне идеје, усвојили пан-хрватски национални програм, одустали од компромисне политике са Италијанима, на уштрб „непостојеће“, „хибридне“, „лажне“ југословенске идеје и нације, аболирајући политику хрватизације италијанског народа у Далмацији, чија је једина заштита било удружења *Lega Nazionale*.³⁵⁷⁵ Правио је значајну дистинкцију између Словенаца, „дубоко про – аустријски оријентисаних“ и становништва у Македонији, у којем не

и Херцеговине. L. Monzali, *La Dalmazia e la questione jugoslava nei scritti di Roberto Ghiglianovich ...*, 432 – 433;

³⁵⁷¹ L. Monzali, *La Dalmazia e la questione jugoslava nei scritti di Roberto Ghiglianovich ...*, 436 – 437; R. Monteleone, „La politica dei socialisti e dei democratici irredenti in Italia nella grande guerra“, *Studi Storici*, (1970), Vol. 11, 318 – 324.

³⁵⁷² D. Kirchner Reill, *Nationalists Who Feared the Nation. Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*. Stanford 2012, 62 – 70, 117.

³⁵⁷³ Према Дијегу де Кастру, број Италијана у Далмацији 1910. био је око 40.000. L. Monzali, *La Dalmazia e la questione jugoslava nei scritti di Roberto Ghiglianovich ...*, 437 – 438.

³⁵⁷⁴ *Ibidem*, 438.

³⁵⁷⁵ Критичка перцепција југословенског програма појачана је након Крфске декларације 1917. Archivio Storico del Senato della Repubblica (ASSR), fondo Roberto Ghiglianovich, b. 3, Serie 3, „I 'Jugoslavi' e la Jugoslavia“, 16 giugno 1917, promemoria 19, 3/19.

постоје „назнаке цивилизације“ и где је „јавна управа у ужасном стању“. УДруги вид критике био је концепт „српског империјализма“; Његова активност у Далмацији.³⁵⁷⁶

Гиљановић је своје иредентистичке политичке погледе сажео у спису под насловом *Jugoslavia e Dalmazia*, из јула 1917, који је упутио Салвеминију, једном од уредника листа *Unità*.³⁵⁷⁷ Заговорник анексије Далмације, он је навео у Италији живи „барем 100.000 Италијана“ и непознат број „чланова, кандидата, одборника у редовима хрватских партија који су по језику, обичајима и пореклу Италијани.“³⁵⁷⁸ Веровао је да се далматински сељаци (100.000 православних и 400.000 католика) у залеђу осећа „далматинским“ али и да „не испољавају мржу према италијанском елементу“, за разлику од хрватске буржоазије која већински делом остаје дубоко окренута „Хабсбурзима“. ³⁵⁷⁹ Он објашњава да је анексија Босне и Херцеговине изведена „уз пуну подршку Хрвата, којима се Аустрија служила да почини најразноврсније злочине“ против српског народа у Босни и Херцеговини, којем ове провинције „највећим делом“ природно припадају Србима – последица анексије била је да су се у јужној Далмацији Италијани ујединили са Србима у отпору аустријској власти и Хрватима.³⁵⁸⁰ Гиљановић описује да је Аустрија, „користећи се верским разликама, успела искористити католички елемент да створи непостојећу националност, Босанце (*Bosnese*), како би „подстичући знатан муслимански елемент, српске националности, да делује у договору са католицима, који су се касније преобразили у Хрвате“, водила борбу против Срба.³⁵⁸¹

Гиљановић наступа са отворено анти – југословенског становишта – противник је стварања велике државе Јужних Словена и помиње религиозну, регионалну, менталитетску подвојеност и различитост која ће онемогућити спонтано уједињење „међусобно супростављених“ Срба, Хрвата и Словенаца. У оцени политике Србије, Гиљановић је валоризовао њену спољнополитичку улогу против немачко – аустријске доминације, али је осудио њене „мегаломанске циљеве“. Он је навео да су Срби „херојски народ“, али да „српски парламент чине сељаци“, да им је организација државе и друштва „примитивна“, да су „насилни, непопустљиви, неповерљиви, свуда виде заверу и издају, нису искрени и лојални“, они су брутални тлачитељи различитих националности које живе код њих“, „нетолерантни према свим вероисповестима“; слична перцепција важи и за Црну Гору.³⁵⁸² Назвао је „богохуљем“ поређење процеса

³⁵⁷⁶ ASSR, fondo Roberto Ghiglianovich, b. 3, Serie 3, „Operato della Lega nazionale nella difesa della lingua e della civiltà italiana nella regione dalmata“, 1915, promemoria 10, 3/10.

³⁵⁷⁷ ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), R. Ghiglianovich, „Jugoslavia e Dalmazia“, n. 16, 3–7.

³⁵⁷⁸ *Ibidem*, 3.

³⁵⁷⁹ Гиљановић пише: „Недавна изјава депутата Корошца, да Словенци и Хрвати желе своје јединство и независност под жезлом хабсбуршке династије, била је искрена. Ова изјава била је потврђена другом изјавом коју је дао заступник Лагиња, хрватски посланик из сеоског колегијума у Истри, да су се Хрвати, управо због своје вековне верности Хабсбурзима, тако срчано борили на фронту на Сочи. Изјава Лагиње утолико је карактеристичнија, управо због тако лажне тврдње Југословенског одбора у Лондону да је неуспех хрватских пукова у дезертирању на фронту на Сочи био последица чињенице да је Италија хтела да узме део њихове територије.“ *Ibidem*, 11.

³⁵⁸⁰ *Ibidem*, 12.

³⁵⁸¹ *Ibidem*, 35–38.

³⁵⁸² „Црна Гора је земља која је остала без трунке цивилизације, у истом облику каква је била пре двеста или триста година, таква је и данас, са тиранским двором, који је окружен са педесет миљеника, спреман на сваку злоупотребу, свако насиље, одржава ову земљу у савршеном ропству.“ Трачак европске цивилизације, према Гиљановићу, није могао ни посредно да продре у Црну Гору, јер је тај народ био отпоран на све и имао крајње, неуништиво неповерење према свему споља“. Ипак им признаје војничку оданост и храброст, примећује да је „пренаглашеност“ њихове војничке организације одлика „примитивних народа“. *Ibidem*, 36 – 38.

уједињења италијанских земаља пре 1861. са југословенским покретом у Хрватској, Славонији, Корушкој и Босни и Херцеговини, а процес уједињења Јужних Словена „апсурдом“ и „историјском неспособношћу“, која ће бити немогућа због различитости вере, „њиховог међусобног неповерења“, потпуно различите организације локалног политичког живота.³⁵⁸³ Хрвати и Словенци „плебисцитарно ће се супроставити уједињењу њихових територији Србији, Македонији и Црној Гори“; био је уверен да ће „словеначко–хрватско–католичка струја“ „будуће Југославије“ однети превагу над „српско–грчко–источном“, због своје бројности и еволутивно – цивилизацијског „напретка“.³⁵⁸⁴ Тврдио је да ће Југославија бити експонент примата аустро–немачке привреде, индустрије и економског монопола, јер „Немци никада неће опростити Италијану издају“; „Југословени“ неће одустати од Трста, Горице и Истре. „Српска младост у Битољу и на Куманову пророковала је већ 1912“ излазак на јадранске италијанске провинције, Хрвати и Словенци „ништа мање од Срба“, негују и деле ове „мегаломанске идеје“, а сукоб две државе биће неминован.³⁵⁸⁵ Упозорио је Салвеминија да у будућности та држава може направити споразуме са Грчком и Бугарском на штету Италије. Решење је било стварање самосталне хрватско – словеначке државе (Крањске, Штајерске, Корушке, северозападни део Босне, Хрватске и Славоније), проширене Србије (највећи Босне и Херцеговине, Банат, Македонија, Црна Гора, уколико покаже жељу да се уједини), преко којих ће Италија имати сигурнији поморско – привредни пут за своју трговину на Балкану.³⁵⁸⁶

Према мишљењу Гиљановића, у Далмацији је постојало око 100.000 Италијана, 100.000 православних Словена и 400.000 католичких Словена; у Италијане он је убрајао и оне који су због напредовања у каријери, клијентистичког политичко-управног система аустријских власти и економског напредовања пристајали да буду уписани у хрватске странке или удружења, често на локалном нивоу, иако су по језику и култури припадали већински Италијани.³⁵⁸⁷ Разлике у хрватском и српском менталитету у Монархији, њихов анимозитет, националне проблеме ове државе уочио је публициста Кончето Петинато, који је у својству новинара обилазио Далмацију, Истру, и Трст, град у који је дошао у јулу 1915.³⁵⁸⁸ Према Петинатовим увидима, отпор јужнословенских народа регрутацији и одласку на фронт најснажнији је био међу Србима Босне и Херцеговине и Далмације, а најслабији у Хрватској, чију је приврженост Бечу тумачио преовлађујућим католицизмом, конзервативном пасивношћу хрватског сељаштва и снажним утицајем католичке клерикалне идеологије. Не скривајући антипатије и предрасуде према хрватском и словеначком народу, споразум Срба и Хрвата није сматрао немогућим, али тешко остваривим, због претежне наклоности хрватске интелигенције да се идентификује са католичком вером, која је Србима, већински посматрано, страна. Петинато је изричит, он сматра да српски експанзионизам не може тако лако успоставити озбиљан утицај на Хрвате, не зато што Србија представља претњу њиховој националној индивидуалности или се противи сну самосталне Краљевине Хрватске, краљевине која „једва да је постојала, сна који свакако не узнемирава ноћи ниједног хрватског сељака“, него због тога Срби нису

³⁵⁸³ *Ibidem*, 45 – 46.

³⁵⁸⁴ *Ibidem*, 49.

³⁵⁸⁵ Гиљановић је сматрао да исход рата неће утицати на анти-италијанску оријентацију будуће југословенске државе – према његовом мишљењу, она ће остати савезник Немачке против Италије. *Ibidem*, 49–55.

³⁵⁸⁶ *Ibidem*, 52–55.

³⁵⁸⁷ L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia...*, 106.

³⁵⁸⁸ C. Pettinato, *Russia, Balcani e Italiani*, Milano 1915, 3 – 25.

католици, „а камоли клерикалци“, а пре свега зато што „живот који тече хрватским венама није српски живот.“³⁵⁸⁹

У априлу 1915. Задар, Сплит, Шибеник и Дубровник обишао је новинар Ахиле Бенедети. Критичан према анти-италијанском расположењу које је постојало у редовима хрватских странака у Далмацији, описао је тежак положај Д'Алије и Родола, конзула и вицеконзула у Задру и Сплиту, окружених аустријском шпијунажом и цензуром. Ценио је италијанске ставове српске интелектуалне јавности из Дубровника и критиковао репресалије против Срба.³⁵⁹⁰ Био је противник Продановог листа *Хрватске круне*, који је италијанског конзула оптуживао за блиску сарадњу са намесником Туном, због чега је у октобру 1913. лист заплећен.

У априлу 1915. у Италији је основан Централни комитет за заштиту јадранских и трентинских избеглица (*Comitato Centrale di Patronato fra fuoriusciti adriatici e trentini*), чији је председник био Салваторе Сегре, административни саветник у управи Удружења националиста и њиховог гласила *Idea Nazionale*. Комитет је финансирало друштво „Данте Алигијери“, а од јуна 1915. терет финансирања преузела је римска префектура.³⁵⁹¹ Римски комитет друштва *Pro Dalmazia* одржао је седницу 25. фебруара 1915. и изабрао чланове извршног одбора. За председника Друштва изабран је Колона ди Чезаро, за вицепредседника Енрико Корadini, Алесандро Дудан, Артуро Галанти и Алберто Ломброзо.³⁵⁹²

2. Луиђи Цилиото и Алесандро Дудан

Од 1895. до 1899. Луиђи Цилиото је био председник „Националне лиге“ која је, како се несумњиво констатује, била повезана и субвенционисана од друштва *Данте Алигијери*.³⁵⁹³ Био је дугогодишњи начелник задарске општине.³⁵⁹⁴ Поступци Цилиота били су усмерени ка просперитету овог удружења: донирао је значајне суме из општинских прихода, доприносом из општинске имовине омогућио је „Лиги“ куповину појединих културно – верских института у граду и промовисао исплату накнада италијанским студентима.³⁵⁹⁵ Најважније седнице „Националне лиге“, које нису пријављене аустријском намесништву или обалској команди, одржане су у

³⁵⁸⁹ C. Pettinato, 'Schiavoni', *La Stampa*, 23 luglio 1915, Num. 202, Anno XLIX, 2.

³⁵⁹⁰ A. Benedetti, *La Dalmazia alla vigilia della nostra guerra*, Roma 1916, 15—29.

³⁵⁹¹ До уласка Италије у рат, број имиграната избеглих из Дунавске Монархије био је око 40.000. До краја рата број се попео на 86.000 лица. Од тога, број политичких избеглица из Трентина био је до маја 1915. око 6-7.000, док се процењује да је истоветан или сличан број важио и за оне из јадранских провинција. и R. Monteleone, „Socialisti e democratici irredenti in Italia nella grande guerra“, 314 – 315.

³⁵⁹² Саветници су били били Марио Алберти, Ђовани Амендола, Франческо Арка, Франческо Бјанко. ASDMAE, Archivio Gabinetto Politico e Ordinario 1915 – 1918, b. 70, fasc. Pro Comitato Dalmazia 1915, Ministero dell'Interno, Siglioni a San Giuliano, 8 marzo 1915, N. 9632.

³⁵⁹³ S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 17 – 18.

³⁵⁹⁴ Luigi Ziliotto (1863–1922). Представљао је умерену струју иредентизма међу Италијанима, градоначелник Задра од 1900. године. I. Tacconi, „Luigi Ziliotto. Patriota e irredentista“, *Rivista dalmatica* (mazo – giugno 1932), Vol. XIII, n. I - II, Fasc. 8 – 21; G. Pitacco, „Una figura storica: Luigi Ziliotto. A 25 anni da una battaglia memorabile“, *Ibidem*, 33 – 38; N. Krekich, „L'opera amministrativa e politica di Luigi Ziliotto“, *Ibidem*, 43 – 106.

³⁵⁹⁵ Лигу је финансирала и *Banca d'Italia*. Ова финансијска установа материјално је субвенционисала Националну лигу у Далмацији. Благајник Народне лиге Задар, Манфредо Персикали, потврдио је Роберту Гиљановићу, 25. октобра 1903. године, пријем 1000 лира од Банке Италије за Националну лигу S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 27.

кабинету градоначелника. Био је у сталној преписци са председником Тршћанске лиге др. Питеријем, који се потом склонио у Италију.³⁵⁹⁶ Сматран је конзервативцем и „покровитељем” „отаџбинских институција” (*Istituzioni patrie*).

Цилиото није веровао у хабзбуршку Аустрију, већ је решење одржања италијанског народа у Далмацији видео у континуираној финансијској и логистичкој помоћи која би континуирано стизала из Италије. Ипак, његова перспектива италијанског национализма и иредентизма у Задру није се поклапала са перспективом радикалних, непомирљивих националиста у Риму или Трсту, Фиренци и Венецији. У периоду од 1908. до 1914. он је учествовао у политичкој борби против дисидентских аутономиста, у које су спадали Ђироламо Итало Боксић и Раимондо Десанти³⁵⁹⁷ и којима је подршка стизала од истакнутих италијанских националиста на полуострву, Федерцонија и Корadiniја. За разлику од Цилиотијевог далматинског културолошког далматинског регионализма, они су били следбеници анексионистичке, радикалније, националистичке идеологије.³⁵⁹⁸

По избијању рата, Цилиото је, на челу делегације, уверио гувернера намесника у своју неограничену приврженост и лојалност цару и држави, док су задарски Италијани избегли све што би могло да имплицира увреду за „њиховог нелојалног” савезника.³⁵⁹⁹

Дудан је рођен 1883. у Врлици, у Далмацији, а његово етничко порекло је, као и у случају многих чланова *Partito autonomista dalmata*, највероватније словенско.³⁶⁰⁰ Рукопис Алесандра Дудана на француском језику под називом *Yougoslavisme* састављен 6. септембра 1916. за француске париске дипломатске кругове представља важан извор за италијанско иредентистичко виђење југословенске ратне пропаганде и националних стремљења српске владе. Као аргумент у прилог анти-италијанске и вештачког стварања југословенске нације, Дудан се позива на принца Алојза фон Лихтенштајна (Aloyz von Liechtestein, 1846-1920), председника Хришћанско-социјалистичке немачке партије Аустрије (1911-1918), наследника Карла Луегера, који

³⁵⁹⁶ *Ibidem*, 18.

³⁵⁹⁷ А. Бралић, М. Ђинђић, „Живот Ђиролама Итало Боксича – Јерка Божића“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2 (2016), 462 – 464.

³⁵⁹⁸ Maura E. Hametz, *In the name of Italy. Nation, Family and Patriotism in a Fascist Country*, Fordham University Press, New York 2012, 137 – 138.

³⁵⁹⁹ S. Delich, *L'Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 20.

³⁶⁰⁰ Алесандро Дудан (1883–1957) један од најрадикалнијих представника анексионистичке, про – далматинске струје. Добростојећег порекла (трговачко -властелинска породица Гацари, по мајци), школован у Сплиту, радио је као новинар листова *Messaggero* и *Giornale d'Italia*. Председник универзитетског студентског комитета у Бечу 1911. Бавио се војном и политичком историјом Хабзбуршке монархије. Био је потпредседник италијанског удружења Pro Dalmazia, које је основано 1914. под председништвом Колона ди Чезара. Противник југословенских аспирација, заговорник максималистичких претензија до Котора и Спича. У обимном историографско–политичком делу, *La Monarchia degli Absburgo* (1915), упутио је позив „Италијанима који су живели ван граница Монархије књигу историјских чињеница, којом би требали да изнађу добре поуке за легитимну одбрану својих националних и грађанских права и да део Италијана у Краљевини не омета својим контрадикторним радом, судбину италијанске националне баштине ван Краљевине“. То је директно реферисање на Сан – Ђулијана, којег је описао као човека који „познаје одлично јадрански проблем“, али који дозвољава да Италију „преплаве“ брошуре о у којима се нетачно преносе вести или историјске чињенице о правно – политичком устројству Монархије. Дудан легитимише старо Кошутово залагање за угарско – италијански савез. Критикује министра због „незнања које показује на сусрету са аустро-угарским министром у Абацији“, „упитавши да ли се у Опатији говори италијански“. ASDA, A/Documenti 1916, Fasc./1916 A 64, A. Dudan, „Yougoslavisme“, 5- 10; V. Calì, *Per l'università italiana in Austria: carteggio trentino, 1898-1920*, Trento 1990, 300; A. Dudan, *La Monarchia degli Absburgo. Origini, grandezza e decadenza*, vol. I, Milano 1915, VI – IX e passim.

је заговарао идеју трипартитну федерализацију Аустро-Угарске и „аустријско југословенство“, које би искључило Србију и Србе привело Бечу. Дудан напада Трумбића и Минковића да су бечки агенти који су заговарали рат и напомиње да је изненађујуће да Швајцарска, са Женовом као центром, постаје дом за „југославизам“ који изједначава са „украјинском пропагандом“, чији је центар у Лозани. Осим тога, Дудан се позива на размишљања грофа Санминијателија и Колону де Чезара, који су активност Југословенског одбора доживљавали као аустро-угарску пропаганду за стварање раздора између Француске и Италије.³⁶⁰¹ Документ садржи комбинацију Дуданових ранијих анти-хрватских тонова, категоричког порицања „југословенске нације“ као аустро-угарске „измишљотине“ и анимозитета према словенству, уз илустрацију нових дубоке подељености Срба и Хрвата. Његову акцију у Паризу ревносно су пратили и логистички подржавала Боселијева влада, заинтересована за сузбијање југословенске пропаганде у Француској, и утицајне личности италијанске јавности, попут Колоне де Чезареа (Colonna di Cesareo) и грофа Санминијатели, иредентиста из круга *Данте Алигијери*, на чија се мишљења Дудан позивао.³⁶⁰² Иако се залагао за одржавање добрих односа са независном Србијом и независном Црном Гором, Колона ди Чезаро је 1916. године, након пада Црне Горе под аустро-угарску окупацију, постао противник уједињења две српске државе.³⁶⁰³ Своје противљење том уједињењу правдао је посебношћу црногорске независности и настојањима владе Краљевине Србије у избеглиштву да кроз пансрпски карактер своје југословенске идеологије и анти-италијанском и анти-црногорском политиком аустро-угарска интернира лица у рату несрпске националности по аутоматизму проглашава за Србе (*српске иредентисте, serbi irredenti*), као што то ради са „сваким Тршћанином, Далматинцем или Хрватом“. Ди Чезаро је напао политику посланстава српске владе у Паризу, Лондону и Петрограду које својом активношћу свако интернирано лице проглашавају српским иредентистом, који „симпатише“ српске националне циљеве, за разлику од Италије, која такав поступак према Савезницима обавља „претераном опрезношћу“, како не би у своје редове привела шпијуне и људе непроверене патриотске вере; навео је случај Радмилија, који је постао секретар југословенског друштва у Лондону, иако је био дубровачки Италијан.³⁶⁰⁴ Након избијања Првог светског рата, он је, ипак, био поклоник идеје активне и дуготрајне сарадње Италије са балканским државама, критикујући безизлазност положаја Италије „слепим“ обавезивањем Аустро-Угарској. Он је рекао да је одузимањем Скадра Србији и Скадра Црној Гори, Аустрија подсекла крила српским народима жељним мора и експанзије, није помогло да се из Италије отклоне гнев и непријатељство балканских држава, довела до тога да Италија буде оптужена „да је имала везе са муслиманским елементом“.³⁶⁰⁵

Дудан наглашава да су Италијани после „19 година живота у Аустрији, схватили да југословенство (или, југославизам) не постоји“. Југославизам, по Дудану, је „неразумна химера“. Будућност јужнословенске државе Дудан метафорички

³⁶⁰¹ ASDA, A/Documenti 1916, Fasc./1916 A 64, A. Dudan, „Yougoslavisme“, 42–52.

³⁶⁰² ASDA, A/Documenti 1916, Fasc./1916 A 64, „Yougoslavisme“, 39–53.

³⁶⁰³ Индикативан је, у овом случају, говор Колоне ди Чезара у Дому посланика 16. априла 1916 године, у којем је анализирао политичке потезе Саландрине владе уочи ступања у рат, и односе Италије према Балкану, нарочито према Србији. *La politica estera di guerra dell'Italia discussa a Roma alla Camera dei Deputati*, Milano, 1916, 31–36.

³⁶⁰⁴ G. A. Colonna di Cesarò, „La Ricostituzione del Montenegro e le dichiarazioni del Governo“, *La Vita Italiana*, Roma 15 dicembre 1916, Anno IV, Vol. VIII, Fasc. XLVIII, 481–487.

³⁶⁰⁵ G. A. Colonna di Cesarò, „L'Italia e le sue alleanze nella questione albanese“, *Rassegna Contemporanea*, Anno VII, Fasc. XII, Serie II, (25 giugno 1914), 1914, 971–977.

упоређује са „побуњеном и крвавом Македонијом“, која неће успети да потраје више од 2 године, а да не изазове светски рат. По његовим речима, Италијани су се уверили да „не постоји нити један Словенац који би помислио да се одрекне своје потпуне лојалности аустријској држави, који би за своју државу желео режим другачији од аустријског, или који би помишљао на спајање са Хрватима, још мање са Србима у независну краљевину (*encore moins avec les Serbes dans un royaume indépendant*). Тон постаје оштрији и неумољив када је реч о хрватском покрету. Дудан пише да преко „150 образованих Хрвата, официра, професора, књижевника, власника, госпoде, не сећају се да постоји иједан Хрват који би се определио за спајање свих Јужних Словена, иједан који би тежио да Хрватима одузме доминацију Хабсбурга“. Дудан оптужује Хрвате да представљају „доушнике Аустријанаца“ који су починили стравичан погром над Србима у Сарајеву након атентата. „мање због мржње, а више да би испровоцирали рат Аустрије са Србијом“. Дудан затим појашњава да не постоји ниједан Хрват који „не гаји презир према Словенцима, народу које (Хрвати, прим. аут) сматра ништавним, и мржњу према Србима, које држе за непријатеље које треба уклонити, сломити, смањити, уз помоћ Аустрије и за проширење Аустрије“. (*haine des Serbes, tenus pour l'ennemi qu'il fallait perdre, écraser, réduire, avec l'aide de l'Autriche et pour l'agrandissement de l'Autriche*)³⁶⁰⁶.

Погледи Анђела Вивантеа

Тршћански новинар, историчар и публициста социјалдемократских гледишта Анђело Виванте ревидирао је и прихватио Валусијеве идеје о Далмацији као „неутралној“ зони између Италијана и Јужних Словена, чија би улога одговарала положају Белгије између Француске и Немачке – зона утицаја и историјска област која, уз делове Јулијске крајине, неће бити ни под чијим суверенитетом. Њено конституисање имало би за циљ да заувек заустави пангерманистичко ширење на Јадранско море и зајемчи трајан италијанско–словенски савез.³⁶⁰⁷ Био је први италијански публициста и научник из Трста који је отворено осудио идеологију националистичког италијанског иредентизма и њену славофобну компоненту – он није прихватио да уврсти Далмацију у италијанске земље које се морају припојити краљевини Италији.³⁶⁰⁸ Виванте је писао да „са опрезом треба узимати претерано песимистичне гласине о политичком положају Италијана у Далмацији“ и да „није нормално“ да они буду и даље господари ове круновине.³⁶⁰⁹ Противио се италијанским аспирацијама на аустријске јадранске провинције из два разлога: немогућности да се под економски суверенитет стави континентално залеђе источне јадранске обале и

³⁶⁰⁶ ASDA, A/Documenti 1916, Fasc./1916 A 64, „2-3.

³⁶⁰⁷ A. Vivante, *Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austro – italiani*, Firenze 1912, 112–113.

³⁶⁰⁸ Према Вивантеу, огромна „већина Далматинаца“ били су више од дванаест векова Словени, док је италијанска далматинска етничка заједница последица венецијанског поморског освајања и италијанизације од XV века. Она је успела да задржи политичку хегемонију над приморским општинама и градовима неколико векова, укључујући и подршку аустријских власти. Виванте је навео да су угњетавања једне над другом етничком групом била обострана, али да је и поред тога број Италијана увек био незнатан наспрам Срба и Хрвата. Далмација је, географски, изван Италије, њу је из иредентистичких италијанских планова „сепаратизма“ одстранио и Николо Томазео, на кога се Виванте позива; Томазео је наводио да не постоји Далматинац у којем „нема неколико капи словенске крви“. A. Vivante, *Irredentismo adriatico...*, 160.

³⁶⁰⁹ Виванте је навео да је највеће италијанско упориште град Задар и да су далматински Италијани „далеко од смртне опасности“, како њихов положај представља тршћански лист *Piccolo*. *Ibidem*, 160.

висок ниво капиталистичке развијености тог залеђа (железничка мрежа, путеви), нарочито у северозападном делу. Сматрао је да ће Трст изгубити економску конкуретност као лучко трговачко пристаниште припајањем Италије, а да не оно не буде праћено заузимање континенталног залеђа целе источне јадранске обале, жеелезничке и путне мреже ка Црном мору и лукама на Балтику. Виванте је писао да је јужнословенски свет „ухваћен“ између две супростављене струје: немачко – мађарске (дуализам) и руско – царистичке (која има национално – религијску компоненту) и да „Аустрија“ због историјског разлога постојања остварује равнотежу између одве две супростављене силе и „служи у тој функцији и италијанским интересима који би били угрожени у случају победе једне или друге“.³⁶¹⁰ Аустријски централизам „парадоксално“ спречава формирање велике Немачке од Балтика до Јадрана. Јужни Словени увиђају да је панславизам, „монструозна држава од Москве до Цариграда“ сентиментална „илузија“ без политичког садржаја. Према Вивантеу, „Југословени“ (Срби, Хрвати и Словенци) могу на два начина да дођу до уједињења: 1) привлачењем које независне државе (Србија и Црна Гора) врше на поданике Аустро – Угарске и Турске (у Хрватској – Славонији, Далмацији, Истри, Босни и Херцеговини, Новопазарски санџак, евентуално Стара Србија) и *обрнутим иредентизмом* (*irredentismo* а *rovescio*), који ће повести „Југословени Монархије“ након што успеју да формирају аутономну националну јединицу. Мађарска олигархија, која би претрпела највећу штету, „очајнички ће се борити против тријализма“ пошто би била одсечена од мора и ослабљена пред осталим народностима, „које једва држи у својим недрима“.³⁶¹¹ Пансрбизам је успео да сведочи о „прогресивном и фаталном спајању“ два близаначка, „једнојезична“ народа, подељена верском мржњом и лукавством владара, и „најгором корупцијом и најдрскијим насиљем“ и економском депресијом које Хабсбурговци врше над њима.³⁶¹² У питању је план „препун препрека“, којем би можда „три четвртине Европе, као и Русија, из разних разлога била противна“. „У Загребу се гледа с мањим неповерењем на Беч“ него на Будимпешту, која више страхује од Хрвата, „аустрофила“ него од Срба. Виванте рачуна на стварање хрватско – словеначке – српске државе ван Србије и Црне Горе. Италија „нема разлога да буде узнемирена“ могућим конституисањем „треће хабсбуршке државе“ или њеним издвајањем из Монархије, као елемент „спокоја и равнотеже“ све док не постане „толико јака и хомогена на постане привлачна за Србију и Црну Гору“.³⁶¹³

Мусолини, Златапер, Фауро: перцепција српског националног питања

Слично као и у периоду Првог балканског рата, Мусолини је са великим занимањем пратио политичка дешавања у Европи и на Балкану. Стил његових публикација одликују плаховитост, узнемирујући тонови, краћа форма изражавања, непомирљиви ставови, позиви на борбу, упућене потенцијалним бирачима и широком

³⁶¹⁰ *Ibidem*, 195–196.

³⁶¹¹ *Ibidem*, 198–199.

³⁶¹² Виванте пише да је Босна у потпуности „југословенска, пошто су муслимани по националности Словени“, и да је аустро – угарски централизам покушао да измисли босанску нацију. „Врхунац водвиља“ био је да је Калај, „који је написао историју Срба, у којој је изјавио да су Босанци Срби“, што „одговара стварности“, одлучио да, након што је постао заједнички министар за Босну и Херцеговину, „забрани дистрибуцију своје књиге“. *Ibidem*, 198.

³⁶¹³ У случају да Србија и Црна Гора „прогутају“ трећи јужнословенски ентитет, састављен од „хабсбуршких Југословена“, могућност индустријског продора Италије на Балкан био би ограничен. *Ibidem*, 195–199.

спектру читалачке публике. Као ватрени социјалиста, противио се обнављању уговора о Тројецарском савезу између Италије и Аустрије, сматрајући га штетним и погубним по италијанске интересе и интересе сиромашних слојева, оптужујући власт да је прикрила одредбе уговора како се не би открило колико је погубан.

Мусолини је „призивао“ култ Алфреда Оријанија, мацинијевског публицисте и књижевника, присталице идеје „трајног“ споразума Италије са „младом Славијом“. Према Мусолинију, Италија „само великим ратом може придобити симпатије Словена, посебно Словена који ће бити укључени под њену власт; он пише да су Срби – ови „величанствени војници три узастопна рата - могли да имају осећај поштовања према народу дванаест пута већем који радије преговара уместо да се бори. И како се то словенско становништво не би натерало на устанак, када би видело да „трговином“, а не врлином оружја, прелази под Италију? Ране на осећању достојанства народа су оне које се најтеже зацељују... Нека ово памте владари Италије!“³⁶¹⁴

Не може се занемарити чињеница да су социјалистички, пацифистички ставови будућег предводника фашистичког покрета били у то време апсолутни: често се позивајући на српске и бугарске социјалисте, и њихово противљење рату, он показује да социјалистички ставови које брани нису усамљени. Са друге стране, подржава укидање феудализма и праведан рат, а у идеји балканске републиканске федерације види будућност балканских народа. Ипак, Мусолини исказује приоритет албанском и турском националном питању, чиме проговора неотклоњивост од политике одбране италијанских виталних интереса. Када су сазнали да су аустријски социјалисти гласали за ратне кредите и исказали подршку влади у рату, лист социјалиста *Avanti* заузео је анти-аустријски став и објавио чланак против својих сународника, националиста из Пуле, „веома радо виђених у империјалистичкој Аустрији“; лист их је оптужио да „искључиво са циљем деловања против Словена и панславистичке Србије“, пристају да прихвате и одреде се за Тројни савез.³⁶¹⁵

Вест о сарајевском атентату Мусолини је дочекао коментаром подршке Словенима у Аустро – Угарској. Атентат је приписао експлозији националне мржње, оптужујући Аустрију за нехуман третман словенског становништва. Принципа је описао као „неустрашивог младића тужне славе“.³⁶¹⁶

У новембру 1914. године Мусолинијев прелаз на страну демократских интервенциониста дочекан је са похвалама од Салвеминија и Бисолатија, уз жестоку критику социјалиста, погођених његовим одласком.³⁶¹⁷ Упркос томе што је изашао из

³⁶¹⁴ B. Mussolini. *Scritti e discorsi 1904 – 1945*, a cura di D. Bidussa, 2022.

³⁶¹⁵ Чланак је указивао на аустрофилско расположење листа *Giornaletto di Pola* из Пуле, који је уређивао Ђовани Тимеуш (Giovanni Timeus) (1864-1946), члан иредентистичког Гарибалдинског круга у Трсту и најпознатији иредентистички италијански новинар у Истри. „Quei cari nazionalisti italiani in Austria... Lealismo dinastico a tutta prova“, *L'Avanti*, 2 agosto 1914, Anno XVIII, N. 211, 2; B. Vigezzi, *L'Italia di fronte alla Prima guerra mondiale...*, 157.

³⁶¹⁶ А ова мржња и омражена Аустрија сажета је и утјеловљена у овом човеку тужне славе који са осетом равнодушности одлази међу систематски присилно и увређено становништво. Како дивно ако изађе из гомиле типограф бомбаша и неустрашиви младић који зна како да правилно поступи сузбијање? Посматрано са овог становишта, данашња трагична чињеница изгледа као болна, али објашњива епизода те борбе између национализма и централне моћи која је снага и пропаст ове мучене земље B. Mussolini, „Commento al delitto di Sarajevo“, *Opera Omnia di B. Mussolini. Dalla fondazione di "Utopia" alla vigilia della fondazione de "Il popolo d'Italia" 22 novembre 1913-14 novembre 1914*, Vol. VI, Firenze, 1953, 240.

³⁶¹⁷ Салвемини је написао из Фаенце писмо Мусолинију, у којем подржава његову одлуку као „немали чин храбрости преласка на страну правога интернационализма“. Мусолини је писмо објавио објавио 21. октобра 1914. у листу *Avanti* чију је редакцију управо напустио. „Una lettera di Salvemini“, *L'Avanti*, N. 291, Anno XVIII, 1; B. Mussolini, Italia, Serbia e Dalmazia“, *Il popolo d'Italia*, 6. aprile 1915, *Opera Omnia di Benito Mussolini*, a cura di E. e D. Susmel, Firenze, 1951, vol. VII, 308–310; M. Bucarelli, „Mussolini, la

партије, Мусолини је наставио да се афирмише као социјалиста–бакуњиниста, који је у Марксовим и Енгелсовим идејама исказаним уочи Француско – пруског рата и понашању аустријских и немачких социјалиста 1914. приметио анти–италијанске ставове, мржњу према Италији, отворену подршку германизацији Европе и расизам према Словенима, нарочито Србији³⁶¹⁸

Италијански улазак у рат испраћен је Мусолинијевом кратком анализом стања у балканским државама, које су осуђене да се поново окрену једна против друге. „Нови међубалкански рат је вероватнији него балканска интервенција у европски пожар“ написаће Мусолини и пренети лични анимозитет према територијалним ривендикацијама Грка.³⁶¹⁹

И поред дијематрално различитих мотива који су их одвели према интервенционизму, Мусолини и Бисолати су у погледу Далмације веровали на сличан начин у италијанско – српски компромис: Мусолини је писао крајем 1914. да је Италији довољно да од Србије захтева „заштиту далматинског италијанства од принудне и државне славизације.“³⁶²⁰ Будући предводник фашистичког покрета усваја Дуданов закључак да Аустро – Угарска има могућност да некажњено „малтретира са пар разарача, авиона, подморница, целу јадранску обалу нашег полуострва“ и тиме паралише све поморске комуникације на Апенинском полуострву, а делом и железничке комуникације дуж Јадрана.³⁶²¹

Демократски интервенционисти очекивали су, због горљивости с којом се Мусолини окренуо пропаганди за улазак Италије у рат, немерљив потицај за победу њихових гледишта.³⁶²² У листу *Popolo d' Italia* Мусолини је 6. априла 1915. објавио чланак под насловом *Italia, Serbia e Dalmazia*, где се могу уочити црте полемичних тонова са различитим струјама интервенциониста и националиста. Не одричући обавезу будуће италијанске владе да у предстојећем рату заштити и одбрани италијанска права на Далмацију, односно далматинске градове, Мусолини се помирљиво залаже за сарадњу Италије и Србије, и истиче два плана за Далмацију – један условно максималистички, „обимнији“, други „помиритељски“. Принцип националности није требало „разумети и практиковати у апсолутном, већ у релативном смислу“, док анексија Далмације, у којој живи мањи проценат Италијана од Срба и Хрвата, нем представља нужан предуслов економском и политичком споразуму

questione adriatica e il fallimento dell'interventismo democratico“, *Nuova Rivista Storica* (2011), Vol. 95, N. 1, 139–141.

³⁶¹⁸ Мусолини је повргао жустрој критици немачке социјалдемократе и аустријске социјалисте због њихове подршке уништењу Србије и славизма. У оне који су свалили кривицу за рат на Србију и њене противнике убројио је Едуарда Бернштајна, Шипела, Фишера, док је ставове Лудвига Кесела (Ludwig Quessel) (1872 – 1931), немачког социјалдемократе и депутата у Рајхстагу, објављене у часопису *Sozialistischen Monatshefte* од 16. јула 1914. означио као директну последицу Марксове и Енгелсове подршке пруском милитаризму, издаји социјалистичких идеја и антисловенству које је својевремено критиковао Бакуњин, Мусолинијев етички узор. Кеселов став да би „евентуални слом Аустрије под притиском српског иредентизма била потпуна катастрофа“ Мусолини је описао као „острвљивање“ („насртање“, *scagliarsi contro Serbia*) на Србију, оптужујући Немце за избијање рата. В. Mussolini, „Kamarad!“, *Il Popolo d'Italia*, 10 giugno 1915, *Opera Omnia di B. Mussolini, Dall'Intervento alla crisi del ministero Boselli (25 maggio 1915 – 17 giugno 1917)*, Vol. VIII, Firenze 1951, 10 – 15.

³⁶¹⁹ Чланак *I balcanici*, објављен у *Popolo d'Italia* 15. јуна 1915. *Opera Omnia di B. Mussolini*, Vol. VIII..., 21 – 22.

³⁶²⁰ G. Salvemini, *La politica estera italiana...*, 512 – 513.

³⁶²¹ Мусолини пише да становништво Венеције, Анконе, Барлете, Риминија, упркос чињеници да су били мета аустријских хаубица са неба и мора, нису заплашили италијанско становништво: „На улицама Анконе и Риминија, одмах под заставом, излила се велика гомила уз повике: "Доле Аустрија!". *Opera Omnia di Benito Mussolini*, Vo. III, Firenze 1951, 3 – 4.

³⁶²² R. de Felice, *Mussolini il rivoluzionario 1883 – 1920*, Torino 1963, 288 – 340.

Италије и „проширене, велике Србије и опште Балканије.“³⁶²³ Уколико је немогуће да Далмација највећим делом припадне Италији (услед противљења Савезника или Србије), онда је неопходно да, изузев приобаља и појединих острва, политички остане у јужнословенској утицајној сфери.³⁶²⁴ Мусолини је сматрао да се „језичко и културно италијанство Далмације може и мора гарантовати и заштитити мирним и лојалним споразумом између Италије и Србије“, али не по цену „стварања хрватско – српског иредентизма који ће Словене Далматинске загоре и истарског залеђа натерати на непријатељство према Италији“.³⁶²⁵ У супротном, довољно је „потражити од Србије заштиту далматинског италијанства од насртаја владине и хрватске славизације“, при чему је контекстуализовао хрватски отпор италијанству и српско – хрватско политичко супарништво за превласт међу Јужним Словенима. По Мусолинију, „ускраћивање излаза на море Србији био би чин препотенције“, који би, по паду Аустро – Угарске, за Италију створио „најштетније могуће последице“ стварања новог непријатеља и непотребне конфликте у будућности, после једног исцрпљујућег рата.³⁶²⁶ Мусолини је предложио да у уговорном споразуму две државе буде уписана „обавеза Србије да не ствара ратну морнарицу“, будући да су војни разлози за Италију „и више него фантастични“, јер ће Србија, „исцрпљена трима ратовима – неће себи моћи да дозволи луксуз градње морнарице.“³⁶²⁷ Мусолини је критиковао оклевање Србије да се у јуну 1915. окрене офанзиви на Монархију, која је учврстила војне позиције поновним заузимањем тврђаве Леополи, и посумњао у добронамерност присуства српских трупа у Албанији. Веровао је да Србија доприноси штетној неутралној позицији Румуније и Грчке, страхујући од могућег сепаратног мира „Грка, неподношљивих хвалисаваца, и Србије“ са Бечом.³⁶²⁸ Због мобилизације и учешћа на фронту, почео је ређе објављује чланке и коментаре о проблему Далмације у италијанско – српским односима.

Проблему Србије, Далмације и италијанско – словенског споразума и преустројства европског континента Мусолини се вратио крајем новембра 1916, када је размишљања о јадранском преустројству допунио, кроз разговор са Ђузепе де Фалком, дописником француског листа *Le Réfractaire*, и још неколико текстова. Мусолини је тада изнео мишљење да један од предуслова мира мора бити „додељивање Босне и Херцеговине, Хрватске и других јужнословенских области Србији“ и да Црна Гора, уколико жели, може да се прикључи Србији (исто важи и за Хрватску), док би у Далмацији сва острва од Ријеке до Метковића (цео далматински архипелаг, до ушћа Неретве, као и обала) припала Италији. Србија би добила обалски појас до Котора, чиме ће стећи поседовање „великог прозора који ће јој омогућити широк дах“.³⁶²⁹

³⁶²³ B. Mussolini, „Italia, Serbia e Dalmazia“, in „Il popolo d'Italia“, 25. Novembre 1916, објављен у *Opera Omnia di Benito Mussolini*, a cura di E. e D. Susmel, Firenze, 1951, vol. VII, 308–310

³⁶²⁴ R. de Felice, *Mussolini il rivoluzionario...*, 311; *Il Popolo d'Italia. 1914 - 1917. Antologia*, a cura di M. Tarchi, Firenze 1982, 455 – 458.

³⁶²⁵ B. Mussolini, „Italia, Serbia e Dalmazia“, in „Il popolo d'Italia“, 6. aprile 1915, објављен у *Opera Omnia di Benito Mussolini*, vol. VII, 308–310; M. Bucarelli, „Mussolini e la questione jugoslava durante la prima guerra mondiale“, *Историјски записи*, год. LXXXVII, 3 – 4/2014, 56 – 57.

³⁶²⁶ M. Bucarelli, „Mussolini e la questione jugoslava durante la prima guerra mondiale“, *Историјски записи*, 56.

³⁶²⁷ M. Bucarelli, „Mussolini, la questione adriatica e il fallimento dell'interventismo democratico“..., 138.

³⁶²⁸ B. Mussolini, „Leopoli“, *Il Popolo d'Italia*, 24 giugno 1915, *Opera Omnia di B. Mussolini*, Vol. VIII, 37 – 39.

³⁶²⁹ B. Mussolini, „Le condizioni per la pace“, *Il Popolo d'Italia. Opera Omnia di Benito Mussolini*, Vol. VIII, Firenze 1951, 248 – 252.

Мусолини тврди да Италија „нема ништа против“ значајних територијалних добитака за Србију, који би првобитно били крунисани Босном и Херцеговином.³⁶³⁰ Он пише да „ми добро знамо да у нашој кући има националиста који би више волели независну државу Хрватску него Хрватску припојену Србији“, констатујући да и унија Црне Горе са Србијом изазива „неповерење у неким круговима“, али да су таква страховања нереална и погрешна, те их одбацује, уз коментар да је реч о „лову на ларве“.³⁶³¹ Закључак је да ће сутрашња Србија или Југославија, чак и уз жртве које је наметнуо наш јадрански програм, утростручити своје територије и своје становништво. Политика „све или ништа“ за Мусолинија „нема смисла“: потребно је „приближно“, „просечно“ решење, којим Далмација не сме да постане „јабука“ будућег италијанско-српског раздора, што ће се догодити уколико „Италија и Србија не буду у стању да се одрекну свог дела превеликих територијалних апетита“, који би их одвео у „деструктивни неспоразум“.³⁶³²

Мусолини се држао мишљења да ставови и концепти о дефинитивном статусу града Ријеке, у контексту далекосежног италијанско – српског споразума, и даље варирају, од територијалне аутономије, гарантоване обостраним споразумом Италије и Србије, до формалне анексије града Италији. Он пише како је „познато да дефетисти сву Далмацију препуштају сутрашњој великој Србији, док неки од њих немају дефинитивна мишљења о судбини коју би требало резервисати за Ријеку“. За стратешку поморску безбедност Италије, поседовање друге стране Јадрана није неопходно. Када Италија буде стекла Пулу, Валону, и острво Вис, уз ојачавање Таранта, Јадран постаје — *де факто*— италијанско војно језеро.³⁶³³ Предлаже да се „Југославија“ обавезе - бар на одређени период - да не ствара морнарицу и да не гради бродове стратешког карактера на приморју. Понавља да „историјски гледано, Далмација, у мислима Томазеа и Мацинија, а ни у документима и адресама удружења Тренто-Трст, „никада није сматрана италијанском територијом коју треба „ослобађати“, али њихова мисао није „вечита, непроменљива догма“.³⁶³⁴ У истом чланку, од 26. новембра 1916, који објављује у *Popolo d'Italia*, дефинише прве јасне обрисе максималистичког програма – обала и појас до Неретве морају припасти Италији (заједно с Пељешцем и Мљетом), док ће Србија имати појас од „Неретве до Котора, где ће стећи широк поглед на море, са Дубровником као главном великом трговачком луком“.³⁶³⁵ Верује да ће ово гледиште наићи наклоност италијанског јавног мњења, јер нуди максимум предности и минимум опасности. Признаје да решења

³⁶³⁰ Мусолини пише у тексту *Italia, Dalmazia e Serbia* од 25. новембра 1916 (исти текст, објављен 6. априла 1915): „Ми немамо ништа против ако Хрватска, превазилазећи верска ривалства - Хрвати су, као што је познато, католици, док су Срби православци - жели да помеша своју судбину са судбином Србије. Надамо се да ће се ово десити. Исто тако, ако Црна Гора жели да се ближе уједини са Србијом, према тој чињеници смо апсолутно равнодушни“. *Ibidem*, 262 – 263.

³⁶³¹ *Ibidem*, 263.

³⁶³² *Ibidem*, 263 – 264.

³⁶³³ *Ibidem*, 267.

³⁶³⁴ Мусолини пише у свом новом чланку, као противтежу аргументима изнесеним априла 1915, нове закључке: „Када су Мацини и Томазео написали речи које данас „одрицатељи“ стављају на врх своје тезе да би је боље поткрепили, била су то друга времена него данас. Нико тада није слутио велику катаклизму која је потресла свет од августа 1914. године, нико није слутио да ће Италијани отићи у Монастир да васкрсну – жртвом и крвљу – Србију, силовану и уништену од две монархије Немачке и Аустрије. Далматински проблем је стављен у први план 'ратне чињенице'. Отуда и потреба да се то реши и у италијанском смислу. Ово је, укратко сажето, у насилно ограниченим границама новинског чланка, мисао италијанских националиста из Националног продалматинског комитета“. *Ibidem*, 267 – 268.

³⁶³⁵ Чланак *Il terreno dell' intesa italo – serba*, објављен у *Popolo d'Italia* 26. новембра 1916. *Ibidem*, 267 – 269.

територијалних политичких проблема никада нису тако савршена као она математичка, али констатује да се „Југословени“ морају одрећи свог максималистичког програма и тражити дух споразума с Италијом, која им може помоћи у културном и привредном обнављању и развоју.³⁶³⁶

Из писма Марија Мисиролија Мусолинију, које је објављено у листу *Avanti!*, на инсистирање Мусолинија, могу се приметити одређена запажања у вези са анексијом Босне и Херцеговине, јужнословенским питањем и будућношћу Балкана. Мисироли се залаже за Тројни савез, империјалистичку политику освајања на Медитерану, у Азији и обалама Африке, али и рат против Аустрије. Истиче да ће по италијанске интересе јужнословенска претња бити евидентна и да би Словене требало у будућности пацификовати, али да Италија нема никакве посебне економске или политичке интересе на Балкану. Мисироли се залаже за демократски преображену Аустро–Угарску као гаранта очувања различитих нација.³⁶³⁷ Осим у Мусолинијевом листу, Мисироли је, као представник Удружења италијанских националиста, своје политичке коментаре и краће есеје објављивао и у другим листовима, повезујући Мацинијеву и Томазеову политичку филозофију о европским нацијама и Томазеов концепт прекретања Словена италијанско-немачком савезу, без Аустро–Угарске. У једном чланку, прожет одушевљењем националиста за пруски милитаризам и немачко уједињење, симпатизер идеја Жоржа Сорела о Словенима³⁶³⁸, Мисироли цитира Томазеово писмо Ђину Капонију (Gino Capponi) из лета 1847, у којем Шибенинчанин наговештава повезивање италијанског и немачког демократског покрета, чији заједнички непријатељ треба да буде Аустрија, у корист Мађара и Јужних Словена, и брану према Русији; Мисироли се у истом чланку реферише на Томазеову мисао да примат и тежина националног ослобођења Јужних Словена лежи на Србији.³⁶³⁹ Мусолинијев лист *Il Popolo d'Italia* преко свог извештача и репортера, Аурелија Целасија (Aurelio Gelassio) пратила је припреме и отпочињање војних дејстава против аустро-угарске армије у Црној Гори с јесени 1914.

Лирско – сентиментално биографску цртицу о тршћанском иредентисти Руђеру Тимеушу Фауру написао је његов пријатељ и познаник, историчар уметности и археолог Ђулио Гиљоли (Gulio Gioglioli) (1886 – 1957), чије нам сведочење пружа опис друштвеног и културног миљеа чији је Фауро био део док је боравио на студијама

³⁶³⁶ Мусолини пише: „Уколико Југословени истрају у свом националистичком програму, тим горе по њих. Победиће их логика и здрав разум. Као што се ми одричемо јужне Далмације и не идемо за италијанским националистима у тражењу Дубровника и Котора, тако ће се добронамерни Срби знати одрећи другог дела Далмације“. Осим тога, додаје: „Са поседовањем читавог далматинског архипелага, не искључујући острва Сабиончело и Меледа, наша војно-поморска безбедност више не може бити угрожена или умањена. Јадран постаје искључиво италијанско војно језеро. Можемо, међутим, захтевати, ад абунданциам, обавезу од Југославије да неће градити ратне бродове. Штавише, такве мере предострожности су преувеличане и претеране, када се узме у обзир да ће сутрашња Југославија изаћи из дугог и скупог рата; када се сетимо да је Србија, владајуће језгро Југославије, за само неколико година издржала три рата, сваки исцрпљујући један од другог. Југославија ће моћи да води само политику концентрације и економије. Опасност да би Југославија у будућности могла да постане рука Русије у њеној медитеранској експанзији веома је нејасна и далека. Најновије историјско искуство нам показује да мање словенске државе теже да се ослободе, ако не и поставе као антагонисти, своје велике заштитнице“. *Ibidem*, 267 – 269.

³⁶³⁷ Писмо је објављено као прилог Мусолинијевом чланку *L'Italia e la Triplice* у броју 11 – 12. Часописа *Utopia* 1914. године у септембру. В. Mussolini, *Italia e la Triplice*, Opera omnia, VI, 1953, 326 – 330.

³⁶³⁸ Објавио је превод Сореловог чланка *L'avvenire degli slavi*. в.: *Il Giornale d'Italia*, N. 26, 26 gennaio 1915, Anno XV, 3.

³⁶³⁹ М. Missiroli, „Mazzini e Tommaseo“, *Il Giornale d'Italia*, N. 1-2, 1-2 gennaio 1915, Anno XV, 5.

књижевности у Риму.³⁶⁴⁰ И поред настојања да се стопи са фашистичким учењем као његов претеча, Гиљолијев биографски предговор о Фауру садржи важне податке о коренима италијанских националиста и политичком врењу Трста у годинама пре 1914. Гиљоли је Фаура сматрао идеолошком претечом фашизма, којем су се „гадили иредентисти старог кова, који су потхрањивали пацифистичке, антимилитаристичке и антимонархистичке идеје”, док је историчар Гатеано Салвемини, премда Фауров политички и идеолошки супарник, ожалио његову смрт речима да је био „најпромућурнији младић и најистакнутији губитак италијанског народа у рату.”³⁶⁴¹

Фауро је током 1912. упутио подршку „увећању велике Србије“ у Првом балканском рату и потенцијалном договору Италије са Србијом као најснажнијим преговарачем у редефинисању територија на Балкану, јер је веровао да би освајање Старе Србије и Македоније одвратио притисак Словенаца и Хрвата на Трст, који би, у перцепцији овог иредентисте, као италијански град, могао постати центар аустријских Словена тријалистички преструктурисане Аустро – Угарске. Изражавао је сумњу у могућност јужнословенског концепта због различитог верског идентитета Срба и Хрвата, и понавља стереотипну конструкцију о Словенима као „успореним, кратковидим, запуштеним сељацима“ с којима Италијани имају одређене заједничке циљеве, али према којима се мора водити опрезна и не превише благонаклона политика, јер су они „непријатељи“ Италије.³⁶⁴² Сумњао је у руску заштиту Срба и економско јачање Србије условљавао италијанским утицајем на њену спољну политику.³⁶⁴³

Фауро је подржавао економски продор Италије у Албанију, сматрајући Албанију кључним тржиштем за извоз италијанске робе.³⁶⁴⁴ Био је поштовалац дела Вирђинија Гајде (Virginio Gayda), познатог новинара и публицисте који је у годинама пред Први светски рат живео у Бечу; био је добар познавалац Оријента и Балкана, као дописник италијанских листова из Цариграда и Грчке, о чему сведоче два Фаурова чланка из листа *Idea Nazionale* из 1913. године.³⁶⁴⁵ Вирђинио Гајда и Луиђи Барцини били су, први као дописник торинске *La Stampa*, други као дописник *Corriere della sera* међу Фауровим пријатељима, али не и увек истомишљеницима по питању италијанске иреденте.³⁶⁴⁶

³⁶⁴⁰ Gulio Q. Giglioli, „Biografia“, VIII – XXX, e passim, in: R. Timeus, *Scritti politici (1911 – 1915)*, Trieste 1929.

³⁶⁴¹ Занимљиво је да Гиљоли у свом биографском предговору Фауровим политичким списима објављених у Трсту 1929. године Салвеминија назвао „презреним отпадником“ (*ignoto rinnegato*) због његовог „гнусног“ (*atroce*) залагања и кампање за одустајање од војно – политичке окупације Далмације 1919 – 1920. године. Gulio Quirino Giglioli, *Biografia, Scritti politici (1911 – 1915)*, XIII, XIX, XX.

³⁶⁴² У поменутом тексту Фауро не оклева да за главни анти – италијанизам оптужи Хрвате, против којих су се Срби, као „водећи носиоци идеје иредентизма међу Јужним Словенима у Аустрији“, у Далмацији често удруживали заједно са Италијанима с циљем остварења идеја своје националне борбе. С друге стране, сматра да су Хрвати „допуштали да буду гурани у вагон бечке политике“. У закључку испољава непријатељски став према новој „јужној Славији“: „Уосталом, Јужна Славија није, нити ће бити, божанска ствар, да се пред њом морамо клањати у мистичном обожавању, и жртвовати јој своје наде, своје постулате, своја права. Нисмо дужни да волимо Словене чистом и незаинтересованом љубављу јер они нису и никада нам неће бити браћа. Они су странци, са којима имамо подударне интересе по неким питањима, а различита по неким другим“. R. Fauro, „La guerra balcanica e le terre irredente. I nuovi orizzonti dello Slavismo“, *L' Idea Nazionale*, 7 novembre 1912, N. 45, 1.

³⁶⁴³ *Ibidem*, 1.

³⁶⁴⁴ R. Timeus, *Scritti politici*, 23 – 24, 100 – 105.

³⁶⁴⁵ G. Q. Giglioli, *Biografia...*, XXVII.

³⁶⁴⁶ G. Q. Giglioli, *Biografia...*, XXVIII, XXXIII.

Фаурово интересовање за словенско питање у Аустро – Угарској интензивирало се од времена почетка балканских ратова, када је постао један од првих новинара који је упозорио на продорност идеје „Јужне Слатије“, „Слатије“ која не припада Аустро – Угарској.³⁶⁴⁷ Фауро је прижељкивао победу балканског савеза, јер је у томе видео корак ка бржем „извлачењу“ Јужних Словена из потчињавања Аустро – Угарској, „смањивање“ притиска аустријских католичких Словена на Италијане и лакшу заштиту легитимних аспирација Италије на источној обали Јадранског мора.³⁶⁴⁸ Уколико се оствари политичка трансформација Монархије на тријалистичким основама, Трст и Истра ће бити недовојиви део „залеђа јужнословенског краљевства“, области које је Фауро сматрао неодвојим делом иредентистичког концепта проширене Италије. Уколико, заузврат, Србија се прошири у Старој Србији и Македонији, и добије луку на Јадранском мору (Сплит и Солун), Трст и Истра ће изгубити на важности, а географски и економски гравитирајући центар Јужних Словена померити на југ и југоисток. Ово се поклапа се са званичним ставом Удружење италијанских националиста, који је симпатисао и заговарао идеју српске луке на Јадрану.³⁶⁴⁹ Тада Фауро дефинише опсег италијанских аспирација: „Трст, Истра, понеки градић у Далмацији и понека лука у Албанији.“³⁶⁵⁰ Уочивши да је католички део Јужних Словена анти – српски и анти – италијански настројен, он бележи да анимозитет између Хрвата и Срба није нестао обостраним тежњама два народа ка заједничком уједињењу, већ да је „привидно“ и намерно запостављен.³⁶⁵¹ То је појачано тврдњом да су „Срби једини иредентистички Словени у Аустрији, који су се у Далмацији спајали са Италијанима, упркос братству по крви и језику са Хрватима“, док су други „допуштали да буду заведени бечком политиком“. За Фаура, католички Јужни Словени перципирани су „словенство ван Аустрије“ у „одрпаним, изнемоглим, гладним црногорским пастирима, који су силазили у Котор у потрази за кором хлеба“, у Србији „краљеубица, која дрхти пред Аустријом у страху да ће она спречити извоз њених свиња и волова“, Србију као извор анархије и вечних међународних криза. Јужни Словени за Италијане не треба да представљају ни пријатеље ни непријатеље – „они су странци, политички кратковид, успорен народ, дубоко клерикалних сељака“.³⁶⁵² Иако је приметан извештајан степен злоупотребе од стране фашистичких аутора из каснијег времена, нема сумње да је Фауро наступао као противник панславизма и Србије. Учествовао је у иредентистичким скуповима који су били антисрпски. У једном писму Ђулију Квирину Гвиљолију, јануара 1914, Фауро је свом саборцу пренео да је заједно са Форгес

³⁶⁴⁷ D. Redivo, *Ruggero Timeus. La via imperialista dell'irredentismo triestino*, Trieste 1995, 143 – 154.

³⁶⁴⁸ Фауро објашњава да су центри аспирација Пула, Задар и Валона. R. „La guerra balcanica e le terre irredente. I nuovi orizzonti dello Slavismo“, *L'Idea Nazionale*, 7 novembre 1912.

³⁶⁴⁹ D. Redivo, *Ruggero Timeus...*, 145. R. „La guerra balcanica e le terre irredente. I nuovi orizzonti dello Slavismo“, *L'Idea Nazionale*, 7 novembre 1912; „Il domani dell'Albania“, *L'Idea Nazionale*, 7 novembre 1912, N. 45, 1.

³⁶⁵⁰ D. Redivo, *Ruggero Timeus...*, 146.

³⁶⁵¹ Фауров антиславизам проистичао је из радикалне антиклерикалне пропаганде против хрватског католичког свештенства, у којем је видео главну кочницу и непријатеља брзог уједињења Срба и Хрвата. Фауро ће написати да је „братство свих Словена лепа ствар, али ако католички свештеници наставе да проповедају мржњу против јеретика православне вероисповести, не знам да ли ће напредак ове нове Идеје бити тако брз“. С друге стране, остаје индиферентан према идеји проширене „велике српске Слатије“. Фауро то дефинише кроз мисао да „велика Србија спада у идеал који може бити сугестиван, али је за хрватске сељаке та идеја сугестивна кроз слику жандарма, судије и каплара, који их држе у потчињеном положају“. R. „La guerra balcanica e le terre irredente. I nuovi orizzonti dello Slavismo“, *L'Idea Nazionale*, 7 novembre 1912.

³⁶⁵² R. „La guerra balcanica e le terre irredente. I nuovi orizzonti dello Slavismo“, *L'Idea Nazionale*, 7 novembre 1912, N. 45, 1; R. Fauro, *Scritti politici (1911 – 1915)...*, 107 – 110; D. Redivo, *Ruggero Timeus...*, 144 – 146.

Даванцатијем одржавао контакте са Ђакомом де Мартином, секретаром Консулте, којем су преносили обавештења о стању на „неослобођеним територијама“.³⁶⁵³

Фауро није узимао у анализу демографске, статистичке податке о етничкој слици становништва на територијама које је уврштавао у империјалистички програм италијанске иредентистичке политике. Уколико их је, ипак, прихватао као званичне, грубо је заобилазио њихову документарну веродостојност и важност за демографију, стављао их у секундаран план и „неотуђива“ права Италије правдао културном, моралном и политичком супериорношћу латинске расе и италијанске нације. Ово је испољено кроз серију полемичких текстова у којима Фауро неупитни, већински српско–хрватски карактер Истре и Далмације подређује стратешко – политичким мотивима анексионистичких „права“ Италије, о гјспорава употребну вредност званичних пописних података о бројности словенског становништва у јадранским провинцијама Двојне Монархије и доводи у питање национално право тог становништва да се плебисцитарно и демократски изјасни о свом будућем званичном статусу.³⁶⁵⁴ Фауро је Хрвате и Србе посматрао као две дијаметрално диференциране етнонационалне подгрупе унутар привидно хомогене, веће, и национал – ентитетске целине (Јужни Словени), које одликује употреба истоветног или сродног језика, али чији су верско–културни и обичајни идентитети засебни, недовољно слични између себе и међусобно супростављени. Фауро у главног носиоца националног обједињавања Јужних Словена у политичком, економском и културном обрасцу убраја Србе, док Хрватима одриче аутохтоност националне самосвести, износећи став да је она формирана од католичког клерикализма и аустријске власти. У проценама развоја политичког процеса југословенског покрета, Фауро је сматрао да ће независна хрватска држава бити неупоредиво већа опасност по Италију од проширене Србије. Контекстуализујући и митологизујући планирано, непријатељско држање Хрвата у италијанским ратовима за независност током Ризорђимента, он пише да Италија „не може бити заштитница Хрватске против Србије“, и да би стварање одвојене, аутономне или независне хрватске државе, са ограниченим излазом на море, уз „аустријску физиономију“ таквог државног организма, могло допринети безбеднијем положају Италије на Јадрану, чији ће савезници бити Срби.³⁶⁵⁵ Фауро не прикрива жељу да Срби „завладају“ Хрватском и да себи присаједине Краљевину Хрватску и Славонију, са мисијом поништавања аустрофилског идентитета „вековних италијанских непријатеља у Истри и Далмацији“.³⁶⁵⁶ Трговачко – економски значај

³⁶⁵³ У писму је Фауро навео да је де Мартину пренео да поседује сав материјал „о нашем питању“ и да му стоји на располагању, укључујући и материјал о питањима о којима је расправљао у својим најактуелнијим политичким чланцима. R. Timeus, *Scritti politici...*, 598.

³⁶⁵⁴ Фауро је сматрао да је питање „словенске мањине или већине“ за италијанску националистичку јавност пре Јулске кризе 1914. било од споредног, „ефемерног научног“ значаја: „Пре рата, питање словенске мањине или већине за нас није било ништа друго до академско, будући да, без обзира на питање да ли је Словена било мало или много, ми пограничне покрајине морамо освојити, у сваком случају, из политичких, економских и, изнад свега, стратешких разлога, независно од питања било каквог националног права. О том праву имамо да кажемо само то да је за нас, у сваком случају, постојање десет хиљада Италијана вредније од педесет или сто хиљада Словена.“ R. Fauro, „Il monopolio della verità“, *L'Idea Nazionale*, Num. 89, 30 marzo 1915, 1.

³⁶⁵⁵ R. Fauro, „L'Italia, la Croazia e Fiume“, *L'Idea Nazionale*, 4 maggio 1915, Num. 123, 5.

³⁶⁵⁶ Фауро је писао да се „грдно варају они који верују да би неслога између Срба и Хрвата, која паралише данашњу империјалистички устрепталу Србију, могла да учини удобнијим и лакшим положај Италије на Јадрану“. Оптужио је Хрвате да представљају примарни градивни чинилац „полувековне међусобне мржње“ и „жестоке италијанско – словенске борбе у Трсту, Истри и Далмацији“. Позвао је Србију да „поништи“ аустријску „физиономију“ хрватске државе, уз објашњење да постојање строго контролисане „полуаустријске Хрватске“ неће отуђити или удаљити италијанске интересе од Србије, већ

Ријеке намеће италијанској влади обавезу да никада не пристане на препуштање овог града самосталној Хрватској: уместо ове луке, Фауро је предложио да Сењ постане главно пристаниште сужене хрватске државе, које ће, упркос мањим капацитетима за поморско пристаништа, подесно одговарати хрватској економској снази.³⁶⁵⁷ Други противник претварања Ријеке у град под суверенитетом Хрвата (Краљевства Хрватске и Славоније) био је Атилио Тамаро.³⁶⁵⁸ Тамаро је означио Лују Бакотића као једног од главних идеолога „просрпских“, „пројугословенских“ теорија о древности Срба и Хрвата у Далмацији и „увезеној“ култури Млетачке републике, која није аутохтона и оригинална.³⁶⁵⁹ Фауро је образлагао теорију да „академски школована и економски напредна мањина“ има апсолутно право да оствари суверенитет над „сировом“ већином.³⁶⁶⁰ Присталица најрадикалније струје међу националистичким теоретичарима италијанског империјализма, Фауро је сматрао да највећи део Далмације треба да припадне Италији и да државе на Балкану немају права на „морално“ приговарање италијанском ставу, због „окупације“ територија у ратовима 1912 – 1913, које им етнички „не припадају“.³⁶⁶¹ Од јесени 1914. Фауро је промовисао идеју српско–италијанског јадранског споразума, настојећи да оповргне Салвеминијеву критику националистичке славофобије: словенски долазак на Јадранско море је „неизбежан, а не погубан“, њему се неprotиве националисти, које се доводе у везу са „аустријским пацифистима“ (социјалисти); Италија признаје „да не жели гушење српске државе“, да се залаже за њену националну, политичку и економску егзистенцију и да Србији не треба ускратити један или више излаза (испуста) на Јадрану.³⁶⁶²

Руђеро Фауро снажно подржава улазак Италије у рат и брани право италијанских војне и политичке елите да се чвршће заложи за заштиту италијанског живља у земљама „иреденте, али предосећа да јој је циљ да Трст добије политичком нагодбом са Србима: „Та демократија, да би одбранила анексију Трста, игнорише, са друге, стране присуство Италијана у Далмацији да би могла мирног срца ову провинцију дати браћи Србима, у име бесмртних принципа из године 89“.³⁶⁶³ Полемишући са Франком Кабуријем, оптужује Аустро–Угарску да не пружа сигурне гаранције за остваривање италијанских ратних циљева на Јадранском мору, истиче да формирање „Јужне Славије“ у форми аутономије унутар Двојне Монархије као хипотетичке баријере притисцима Беча на Трст неће зауставити словенски циљ

допринети значајној компензацији италијанске војне и политичке ситуације. Fauro, „L'Italia, la Croazia e Fiume“, *L'Idea Nazionale*, 4 maggio 1915, Num. 123, 5.

³⁶⁵⁷ Fauro, „L'Italia, la Croazia e Fiume“, *L'Idea Nazionale*, 4 maggio 1915, Num. 123, 5.

³⁶⁵⁸ A. Tamaro, „La lotta di Fiume per la sua autonomia“, *L'Idea Nazionale*, 4 maggio 1915, Num. 123, 5.

³⁶⁵⁹ A. Tamaro, „L'italianità della Dalmazia. Un'opera di secoli“, *L'Idea Nazionale*, 2 novembre 1914, Num. 70, 2.

³⁶⁶⁰ R. Fauro, „Il monopolio della verità“, *L'Idea Nazionale*, Num. 89, 30 marzo 1915, 1.

³⁶⁶¹ Фауро етничком проблему националног права Срба и Хрвата у Аустро – Угарској и народа на територијама које су ослобођене у ратовима 1912 – 1913. није пришао са научно–етнографске стране, већ пропагандно–полемички, с културасистичким стереотипима о Словенима као „плебејској, сиромашној маси која не поседује аутохтони идентитет“. Заступао је мишљење да историјско право, удружено са политиком заштите стратешких интереса земље и политиком насилне културне асимилације стоји изнад језичког или обичајног етнонационализма. Писао је да „Србија и Грчка, које су против Италије прогласиле свету неповредивост националних права, окупирају, желе да заузму, из одбрамбених разлога, бугарске, албанске и турске територије, и иду толико далеко да презиру исте оне стратешке мотиве путем којих афирмишу своју империју над страним народима“. R. Fauro, „La Dalmazia“, *L'Idea Nazionale*, Num. 21 aprile 1915, Num. 111, 3.

³⁶⁶² Фауро је чланак закључио констатацијом да „Срби, после неуспеха у Босни, почињу да показују неопходну и смислену разумност“ према ставу Италије. R. Fauro, „La polemica per la Dalmazia“, *L'Idea Nazionale*, 14 novembre 1914, Num. 82, 1.

³⁶⁶³ G. Q. Giglioli, *Biografia...*, LV.

„велике луке на Јадранском мору“ и упозорава на „званичан програм Србије, чији је циљ заузимање Јадрана, од Валоне до Трста“.³⁶⁶⁴

У писму које је упутио аустро–угарском конзулу у Риму 15. октобра 1914, којим је одбио позив да се пријави у аустријску војску као грађанин рођен на територији Монархије, Фауро се успротивио италијанској аустројској политичарској, позивајући се на узвишеност италијанске националне историје и латинске расе, истичући моралне вредности отпора аустројском клерикализму, чији су водећи носиоци Хрвати, који имају „непостојећи“ колективни идентитет; Фауро пише да је хрватски идентитет обликован од стране аустројске државе.³⁶⁶⁵ Он имплицитно одбија да направи компарацију између традиције морално „неупитног“ италијанског и „спорног“ и „неоригиналног“ хрватског националног покрета и, позивајући се на аустројску штампу, понавља да су Хрвати главни ослонац Аустро–Угарске у рату против Срба.³⁶⁶⁶

Екстремне анти – славистичке пројекције, подударне Фауровој реторици, промовисао је и Ђузепе Боргети, либерални новинар из Тревиза, протеран из Аустро–Угарске 1900. Он је био поборник националистичке идеологије и гласовит иредентист. Испољавао је култур–расистичке ставове према Србима и Хрватима у Далмацији. Образлагао је хипетрофирану, митологизовану тезу да у Далмацији од оквирних 615 хиљада становника, у који се мора „убројити неколико хиљада аустројских војника који чине гарнизоне“, „само 50.000 Словена представља културно едукован слој становништва, слој који је способан да се са интелектуалног, моралног и економског стања свести супротстави Италијанима, којих има најмање 60.000“ и који чине „праву, аутохтону етничку кичму круновине“; ти Италијани истински представљају Далмацију у њеном историјском, културном наслеђу, власништву над земљом, трговини и индустрији“.³⁶⁶⁷ Преостало, већинско становништво је „вишејезична примеса“, „одбегли отпад племена Хрватске, Чешке, Србије и Албаније, малолетно и лутајуће

³⁶⁶⁴ R. Fauro, „Gli slavi e l' Adriatico. Risposta a Franco Caburi“, *Il Giornale d'Italia*, 14. Settembre 1914, N. 253. Овај чланак, као и чланак *La bomba di Fiume* (објављен у листу *L' Idea Nazionale* 26. марта 1914) нису објављени у првој целокупној збирци Фаурових чланака и есеја из 1929. Списак изостављених Фаурових чланака в.: D. Redivo, *Ruggero Timeus...*, 225.

³⁶⁶⁵ Фауро је сматрао да су у време покрета Ризорђимента средином XIX века, „Хрвати били срећни што су били поданици немачке Аустројске“. Он сматра да Хрвати немају национални идентитет који је замислив изван државно – правног и културног обрасца и оквира Хабсбуршке монархије. Он пише: „Хрват је тада у Аустројски видео три ствари: државу, која га је четири века бранила од Турака, званичног и конкретног представника католичанства, који је држао у својој савести, јер је противан мухамеданству и православљу, и коначно, једину цивилизацију, једину културу, једину политичку организацију коју је уопште могао да замисли. Изван Аустројске његова политичка савест није видела и чула ништа друго. Стога се није осећао ништа осим Аустројанцем. У његовој свести његова нација је заменила држава.“ F. Pagnacco, *Il contributo della Venezia Giulia e della Dalmazia alla guerra di redenzione*, Trieste 1932, 19 – 21.

³⁶⁶⁶ Фауро у писму конзулу замера прикривање стварних узрока избијања рата и понавља да се залаже за империју, кроз заштиту „потчињених“ народа у Монархији: „Ако ви, који данас читате *Il Popolo Romano*, можете да ми кажете да би Италијани Аустројске требало да буду срећни што су потчињени царству којим управља немачка национална аристократија, онда ја могу да наведем *Korrespondenz Bureau* у којем се, на пример, каже да се Хрвати лавовски боре за Аустројску против Срба. (...) Али верујете ли ви, најславнији господине конзуле, да се ми, Италијани из Аустројске, налазимо управо у историјским и менталним условима Хрвата из '48, изјелица кромпира и масти? Да ли заиста верујете да су аустројска култура, аустројска цивилизација, једина могућа организација за нас? Верујете ли да у нашем грађанском животу немамо ништа осим онога што је предвиђено у преамбули царског билтена о законима у Царству?“ F. Pagnacco, *Il contributo della Venezia Giulia e della Dalmazia...*, 20 – 21.

³⁶⁶⁷ Пре преласка у Италију, Боргети (1872–1933) је био уредник либералних трентинских новина *Alto Adige*. У Италији је уређивао листове *Idea Nazionale*, *Illustrazione Italiana* и на крају *Italia Coloniale*. Био је извештач са фронта у периоду 1915 – 1918. C. Battisti, *Scritti politici e sociali*, a cura di R. Monteleone, Firenze 1966, 97; G. Borghetti, „Quali i confini? (Dall'Isonzo al Narenta)“, *L'Idea Nazionale*, 21 marzo 1915, Num. 80, 2.

стадо, без властите грађанске физиономије“.³⁶⁶⁸ Делио је гледиште „сонинијеваца“ и националиста да је доњи ток Неретве гранична линија италијанских аспирација са захтевима Србије и Хрватске.³⁶⁶⁹

Шипио Златапер (Scipio Slataper) (1888–1915) италијански је прозни књижевник, публициста, интелектуалац, пореклом Словенац, и уз Итала Звева, Ђанија Ступарича, најважније име тршћанске културне сцене на крају прве деценије XX века, чија писана заоставштина, премда невелика, откривају личност упућену на јужнословенски свет. Његов роман *Moj Karst (Il mio Carso)* обилује алегоријама и алузијама на живот словеначких сељака и црногорских планина. Златаперово занимање за политичку културу Јужних Словена и будућност италијанско – српских односа може се идентификовати, уочити и анализирати кроз невелик обим његових целокупних списа, који подразумевају памфлете, есеје објављиване у новинама *Resto del Carlino* и фирентинском часопису *Voce*, као и *Voce del insegnante*.³⁶⁷⁰

Златапер чврсто пристаје уз мацинијевску теорију дужности о ослобођењу нација и тврди да Италијани у пракси доказују да су „мацинијевци“, јер се једини на озбиљан начин, од целокупне европске штампе, баве проблемом националног преуређења будуће пост–ратне Европе. Он сматра да Србија, слично Русији и Француској, због ратне ситуације, није свесна расположења становништва које жели да ослободи: пита се да ли је „Србија обавештена да су Хрвати србофили мала мањина у односу на велику масу Хрвата из Хрватске, Славоније, Далмације, који не желе ни да чују за Србију?“.³⁶⁷¹ Златапер је ожалостио констатовао да је јавност у Трсту „преплављена јарком мржњом према Словенима, до мере заслепљености“ и да се грађани Трста надају аустро–немачкој победи, „која ће одсећи главу панславизму“.³⁶⁷²

Све до избијања рата и одласка као добровољца у рат, његов однос према Јужним Словенима био је прожетом духом толеранције, будући на након августа 1914. почиње иредентистичка критика, и изражено антисловенство. Лист *Piccolo* у августу 1926. посветио је фељтон Златаперовој перцепцији иредентизма и Словена. Помирљивост Златапера и урођена толеранција нису спречили уврштање у ред теоретичара освајања целокупног Јадранског мора; иредентиста Томазо Силани га увршта у империјалистичке мислиоце и своје духовне учитеље.³⁶⁷³ Силани замера

³⁶⁶⁸ „Quali i confini? (Dall'Isonzo al Narenta)“, *L'Idea Nazionale*, 21 marzo 1915, Num. 80, 2.

³⁶⁶⁹ Образлажући основу захтева за припајањем целе источнојадранске обале од Трста до Неретве, Боргети је писао да „од Неретве до Валоне има више него довољно простора за њихова (српска и хрватска) излазна пристаништа, која неће бацити ни најмању сенку на нас“. G. Borghetti, „Quali i confini? (Dall'Isonzo al Narenta)“, *L'Idea Nazionale*, 21 marzo 1915, Num. 80, 2.

³⁶⁷⁰ Почетни био-библиографски приступ, контуру и осовину списку целокупне, прерано угашене Златаперове писане заоставштине урадила је Вера Спано премда није био целовит ; поједини необјављени рукописи угледали су светлост дана деценијама касније, попут епистоларне заоставштине коју је приредио Златаперов пријатељ Ђани Ступарич. V. Spano, *Bollettino bio-bibliografico su Scipio Slataper*, Trieste 1944; M. L. Premuda, „Scipio Slataper e Trieste“, *Annali Della Scuola Normale Superiore Di Pisa. Lettere, Storia e Filosofia* 29, no. 3/4 (1960), 191–256; F. Senardi, „Slataper 1914-15: l' Italia, l' Austria, i Balcani“, *I Turchi, gli Asburgo e l'Adriatico*, a cura di G.Nemeth e A. Papo, Duino Aurisina : Associazione culturale italo ungherese Pier Paolo Vergerio, 2007, 217–225.

³⁶⁷¹ Алузија на Алзас – Лорен и Пољску и Трансилванију. „I diritti nazionali s' affermano con la guerra“ *Il Resto del Carlino*, 10 ottobre 1914, Anno XXX, Num. 380, 2; F. Pagnacco, *Il contributo della Venezia Giulia e della Dalmazia...*, 25.

³⁶⁷² S. Slataper, *Scritti politici 1914 – 1915*, a cura di G. Baroni, Trieste 1977, 145, 154 – 155.

³⁶⁷³ Силани сматра да је Златапер у својим претензијама на Далмацију испољавао максималистичке и империјалистичке захтеве. Такво виђење узимамо са резервом, с обзиром на контекст настанка дела. T. Sillani, *Mare nostrum*, Milano 1917, 135-138.

уредништву листа *Voce* „просрпску“ (али и прохрватску) оријентацију и недовољну борбеност за очување италијанства Далмације.³⁶⁷⁴

Златапер спада у оне тршћанске интелектуалце чији је почетак деловања у јавности био везан за буђење свести о присутности иредентизма као политичке идеологије и праксе. Своја прва есенцијална политичка гледишта објављивао је у културном гласилу *La Voce* све до децембра 1912. У тексту *Иредентизам данас (Irredentismo oggi)*³⁶⁷⁵. Добровољац из трста Габријеле Фоскијати тврдио је да је Златапер од двојице браће, имао једног који је ратовао у Србији, али да му његова судбина није позната³⁶⁷⁶. У полемици са футуристичким културним програмом, песник и тзв. *вођијанац* Ђани Пјеро Луђини, указујући на погубност и деструктивност футуристичког авангардног пројекта, алудира на „деструктивност“ Хрвата у Далмацији, када изјављује да се не сме дозволити да Италија постане „хрватска.“³⁶⁷⁷ У некрологу историчару, ликовном критичару и археологу Артуру Колаутију, Златапер пише да је Далмација једна од „најлепших устаничких земаља“, земља која је очувала дух Марка Пола, Колумба, Пифагете, Колумба, али и земља која је остатак Млетачке републике (Венеције) која је остала девичански чиста и спремна“.³⁶⁷⁸

На почетку аустроугарско – српског сукоба 1914, Златапер упоређује судбину три батаљона 97 пешадијског пука из Трста у оквиру намере војних власти Беча да на српском фронту регрутују Хрвате који су одбијали војну обавезу, односно Италијане, на фронту у Галицији, од којих је преко две трећине изгубило живот; констатује да се „умире из разлога и за државу који су дубоко одбојни Италијанима.“³⁶⁷⁹ У чланку од 1. октобра 1914. подсећа на „храброст српског иредентизма“ и јунаштво српских сељака из Босне који се поред аустријских регименти, боре против „турских“ феудалаца које бечке власти максимално штите, и преноси читаоцима *Resto del Carlino* објаве из загребачког *Akramer Tageblatt*-а и сомборског *Bajskai Hirlap* о суровим одмаздама против Срба у Бешкој, односно Петроварадину³⁶⁸⁰. Пише да су капетан и машиновођа пароброда *Radium* поморске компаније Рок и Оливети из Трста, по националности Срби, који је управа аустријске морнарице изнајмила за услугу транспорта угља у унутрашњост Бококоторског залива, због сигнализирања француској флоти, одмах стрељани. У новембру 1914. исказује, на трагу својих славенофилских промишљања изражених у *La Voce* (1910) подршку Сониновој „балканској политици“, тврди да Италија треба да изгради колективни дипломатско – одбрамбени систем безбедности на Балкану који би подразумевао да Италија никада не изгуби пријатељство Србије и Грчке и буде равноправна у дипломатским преговорима након рата са Русијом, Француском и Британијом.³⁶⁸¹ У тексту *A proposito dell'allenza balcanica*, Златапер

³⁶⁷⁴ *Ibidem*, 136.

³⁶⁷⁵ E. Bovo, „Un attrazione fatale: Slataper e Serra verso il monte Podgora“, *Scipio Slataper, il suo tempo, la sua città. Miscellanea di studi a cura di Fulvio Senardi*, Istituto Giuliano di Storia, Gorizia 2013, 52 – 53.

³⁶⁷⁶ F. Todero, „La guerra di Scipio“, *Scipio Slataper, il suo tempo, la sua città. Miscellanea di studi*, 178.

³⁶⁷⁷ G. P. Lucini, „Come ho sorpassato il futurismo“, *La Voce*, 10 aprile 1913. Луђини пише: „Не желим да се привилегије свирепости и разбојништва дозвољавају под врстом слободе, да се хиром веће мушкости карактера вређају жене и под изговором домовине направи хрватска Италија: поричем софизам славе, јер се овим успоставља деспотизам.“Цитат преноси и Е. Ђентиле у својој студији посвећеној идеолошкој генези фашизма у футуристичкој модерничкој културној активности предратне Италије. E. Gentile, *The Struggle for Modernity: Nationalism, Futurism, Fascism*, Italian American Studies, Westport Connecticut, 2003, 39.

³⁶⁷⁸ *Ibidem*, 79-81.

³⁶⁷⁹ S. Slataper, *Scritti politici*..., 61 – 63.

³⁶⁸⁰ *Ibidem*, 66 – 67.

³⁶⁸¹ Златапер пише да би италијанска политика треба да задовољи захтеве Србије у вези са излазом на Јадранско море, али да, заузврат, Србија никада не сме добити Солун од Грчке. Додаје да све балканске

одбија тврдње да су Валона или Македонија важнији од општег питања европског рата и подвлачи да Италија не сме да подржава једну балканску државу против друге, већ да је неопходно да Србија добије излаз на Јадран, а да се Бугарској предочи да је њен губитак Македоније узрокован аустроугарском спољном политиком која не дозвољава Србији излаз на море; грчке политичке циљеве усмерене на очување Кавале, против бугарских аспирација, и окретање Бугарске постизању линије Енос-Медиа такође је подржао.³⁶⁸² Залагао се да се постигне историјски договор о пријатељску и међусобним интересима на Балкану са Србијом.³⁶⁸³ Био је поштовалац дела Алесандра Дудана и критичар католичког аустријског клерикализма, који је оптужио за „спречавање антитурских кретања међу народима на Балкану.“ Због широке отворености река По и Адије, Златапер је заговарао да Италији припадну осим Трентина, читав источни Фриули, Јулијска Крајина и Истра са Ријеком, предосећајући да би „код Бренера и Логатеца Италија могла једнако добро да стоји против будуће велике Немачке и велике Хрватске.“³⁶⁸⁴

Златапер је иредентизму приступио без предрасуда, целовито, без пристајања уз одређену политичку групацију, али са национално диферентисаним погледима. У писму Ђованију Амендоли, он италијанско присуство у Тројном Савезу оправдава отклањањем бојазни да би њене медитеранске аспирације биле осујећене од Француске и Енглеске, позивајући Русију и „мање словенске државе на Балкану“ да се за стицање лука на Јадрану направи обострани договор.³⁶⁸⁵ Избијање Првог светског рата Златапер је приближило идеологији италијанског национализма и идеји да, поред моралне обавезе борбе Италијана против германске инвазије, постоји јединствена италијанска култура на источној обали Јадранског мора, од Трста до Крфа, чиме се удаљио од првобитног „гарибалдинског“ надахнућа. Заједно са пријатељима Ђани Ступаричем пријавио се добровољно у италијанску војску у Риму, иако је тадашњи војни закон забрањивао страним држављанима пријављивање, чак и ако је било добровољно.³⁶⁸⁶

Примећујемо да је Златапер очекивао да ће у јужнословенским провинцијама Аустро – Угарске настати тзв. *Велика Хрватска (Grande Croazia)*, премда томе није предавао свесну, са којом ће Италија моћи да се пронађе политички споразум. Његов иредентизам је од славенофилске мацинијевске идеолошке платформе и политичке оријентације Прецолинија и Салвеминија (уредник листа *Unità*), услед вихора Првог светског рата, постао иредентизам избрушен упливом националистичко – империјалистичке идеологије, уз чињеницу да је очувао условно толерантан однос према Јужним Словенима. То се примећује у тексту *Italiani e slavi sull'altra sponda*, у којем Златапер предосећа српско-хрватски сукоб, критикује српске аспирације према католичким Хрватима и целокупној Далмацији, упозорова на потенцијални српски империјализам према хрватским територијама Аустро-Угарске али предочава важност трајног компромиса са Србијом у вези јадранског питања.

Златапер је сматрао да је за Италију неопходно да се одрекне политичких аспирација у погледу Балкана, како би придобила поверење и симпатије словенског

државе имају снажне симпатије према Италији и да је управо Италија позвана да својим утицајем испуни простор неутралности и економске независности балканских држава, нарочито Србије, која мора да напусти политичку зависност како од Аустрије, тако и Русије. *Ibidem*, 77-78, 85.

³⁶⁸² *Ibidem*, 86-88, 106-109.

³⁶⁸³ S., Slataper *I confini necessari all'Italia*, Torino 1915, 7 – 10, 33 – 40.

³⁶⁸⁴ S. Slataper, „I vantaggi che dà all' Austria. La nostra frontiera attuale“, *Il Resto del Carlino*, 13 febbraio 1915, Anno XXXI, Num. 44, 2.

³⁶⁸⁵ *Carteggio Giovanni Amendola (1913 – 1918)*, a cura di Elio d'Auria, Manduria 1998, 124 – 127.

³⁶⁸⁶ F. Todero, „La guerra di Scipio“, *Scipio Slataper, il suo tempo, la sua città*. Miscellanea di studi a cura di F. Senardi, Trieste/Gorizia: Istituto Giuliano di Storia, 2013, 160 – 161.

становништва у Аустро – Угарској, за њен коначни нестанак. Барзилаи је и Далмацију, првенствено јадранску обалу, сматрао италијанском, док је као противтежу монархији Фраца Јозефа сматрао очување италијанског упоришта пре у Истри, него у Албанији.³⁶⁸⁷ Већ је у свом најпознатијем и једином делу – *Мој Карс* – Словенима предодредио судбину „нове снаге, варварске, предодређене за оживљавање,, сиромашне италијанске крви.“³⁶⁸⁸

Ђани Ступарич истиче да је интелектуалну позадину, подршку и упориште за улазак на јавну културну сцену Трста Слатаперу пружио историчар Анђело Виванте (1869 – 1915), за српску и општу историографију јужнословенске идеје познат као аутор књиге *Јадрански иредентизам (Irredentismo adriatico)*.³⁶⁸⁹ Неколико писама Албертинијевом новинарском колеги и некадашњем дописнику болоњског *Resto del Carlino* Ђованију Амендоли, о иредентизму и јужнословенском питању, откривају Слатаперово прижељкивање формирања велике словенске државе у којој ће Срби имати пресудну, историјску улогу, а иредентизам замишља као спајајући мост између жеља и опасности према новом суседу, Слатији.³⁶⁹⁰ Како би решио све веће финансијске проблеме и зарадио значајнију суму новца за студирање немачког језика у Риму, Златапер имао намеру да једно време борави у Бечу или Београду, као дописник италијанских новина.³⁶⁹¹ У писму које је 13. августа 1914. послао Амендоли из Трста, одбацивши очување неутралности, Златапер недвосмислено испољава јасну политичку пројекцију ратних циљева Италије на Балкану и територија које би јој се, међународним споразумима, припојиле; уочљиво је то, да упркос јаком интервенционистичком опредељењу, Далмација изостаје из концепције италијанске управе:

*Чини ми се да ће се наша предвиђања (сети се наше размене писама од пре годину и по дана) остварити, ако не у идентичном облику, свакако у суштини. Србија у Далмацији, у Босни, у Хрватској, у Крањској можда: Италија се, пак, налази на алпским границама, Фурланији, Трсту, Ријеци, целој Истри и понеком острву. На овој основи мора бити могућ споразум са Енглеском (и овде би морали бити склопљени јасни споразуми), а такође и са Србијом-Русијом. О договору са Албанијом није било речи. Ако се не варам много, Албанија је јабука која ће сама пасти у чељустима Италије, на овај или онај начин. Јадранско питање би се тако можда за векове затворило.*³⁶⁹²

Славни публициста Прецолини није имао ону врсту песимистичних процена националиста о погубним последицама формирања велике југословенске државе на Јадранском мору, као архинепријатеља Италије. Он је веровао да ће територијално увећање Србије³⁶⁹³ само по себи допринети јачању аутономне или потпуно независне позиције српске владе и Јужних Словена према њиховим заштитницима Русима, али и дубље их повезати са западним савезницима, према којима Италија, због специфичног географског положаја и недовољно снажне морнарице, није смела да води отворену

³⁶⁸⁷ S. Barzilai, *Dalla Triplice Alleanza...*, 141.

³⁶⁸⁸ G. Baroni, „Il suo Carso“, *Scipio Slataper, il suo tempo, la sua città. Miscellanea di studi a cura di F. Senardi*, 12.

³⁶⁸⁹ G. Stuparich, *Scipio Slataper*, Quaderni della Voce, 1922, 23 – 24.

³⁶⁹⁰ Slataper a Amendola, 13 giugno 1914.

³⁶⁹¹ *Epistolario*, 292.

³⁶⁹² Slataper a Amendola 13 agosto 1914, *Epistolario...*, 301 – 302.

³⁶⁹³ Прецолини је подржавао ширење Србије на рачун Османског царства. Он ће 1914. направити алузију на Први балкански рат, изјавом да је неопходно да се „Бугари, Срби и Грци и овога пута сложе против Турске“, те да су, уколико се то не догоди, „итекако достојни да се врате на стари режим.“ „Coloro che temono la Serbia grande“, *La Voce* (13 novembre 1914), anno VI, num. 21, 44.

противну политику. Писао је да се „они који страхују да ће велика Србија (ма колико била велика и имала 10 или 12 милиона становника) бити слушкиња Русије, не сећају да ове државе, чим се осете мало јаче, самостално творе своју политику (пример је Италија са Француском после 1859 или Румунија и Бугарска у првим месецима Првог светског рата).“³⁶⁹⁴ Свој отклон од иредентизма и иредентистичке политике као главног мотива којим би Италија оправдала улазак у рат, на страни било којег од два савеза, Прецолини је потврдио у децембру 1914. Есенција напада на иредентисте била је њихова „локализована“ перцепција сукоба, окренутост локалним проблемима „националне борбе за језик и школство“. Већини Италијана у Италији ти проблеми постали су сувишни или непознати – проблем рата није „иредентизам“, већ „италијанство“ само по себи, будући да се „Италијани не боре да ослободе 700.000 Италијана, већ воде борбу за судбину преосталих 40 милиона.“³⁶⁹⁵ Искузујући разумевање према незавидној позицији тршћанских, истарских и далматинских Италијана, имиграната и избеглица из ових области, који су се под притиском рата, аустријске цензуре, полицијског надзора, антагонизма са Јужним Словенима, претњи и притиска немачке анти – италијанске политике, уселили у матицу, он је утврдио како не би могао да се прогласи „иредентистом“ чак и у случају да Аустро – Угарска Италији обећа додељивање Трента, Трста, Истре и Далмације, под условом да влада у Риму прогласи и одржи неутралност до краја сукоба.³⁶⁹⁶ Страховао је да би Италија овим поступком „изгубила своју слободу“ ако би таква одлука додатно била ојачана победом Немачке над Француском и Енглеском и планом заустављања Русије. Прецолини уочава сву хипокризију националистичког италијанског покрета. Далматински иредентисти, према његовим увидима, „кажу да су спремни да прогутају петсто хиљада Словена Далмације“, иако их „у Далмацији има свега четрдесет или педесет хиљада“ и који, сасвим супротно, „упозоравају да ће двеста хиљада Немаца испод Бренерског превоја до Салорна бити непријатан оброк за наше зубе“. Публициста их, међутим, није осудио и одбацио, већ им упутио позив да се окрену интересима Италије, и високим идеалима отаџбине, који превазилазе домете њихове локалне политике.³⁶⁹⁷ Коментаришући Томазеове идеје о идентиту становништва Далмације, Прецолини пише да је далматински песник и књижевник сматрао да се Далмација мора ујединити са Србијом, а не Хрватском, али да је то „чудна и погрешна мисао, пошто су Далматинци већином Хрвати а не Срби.“³⁶⁹⁸ Реферишући се на Ћипикове коментаре упућене Томазеовом поетском и пропагандно – политичком раду на уједињењу Далмације са Србијом, Прецолини је навео песникове стихове из дела *Lettere ai Dalmati* (1861) и списка *Il Mozambano e Sebenico. Italia e Dalmazia* (1869) којима се идеализује и прижељкује италијанско–српско разрешење статуса Далмације у будућности. Прецолини је Ћипика позвао да не злоупотребљава, не искривљује и не фалсификује песникове јасне и недвосмислене поруке, које изражавају пацифистичко –

³⁶⁹⁴ „Coloro che temono la Serbia grande“, *La Voce* (13 novembre 1914), anno VI, num. 21, 44.

³⁶⁹⁵ Прецолини пише да „иредентисти морају по цео дан да размишљају о Словенима, Немцима, Мађарима. Њихове страсти су за столом, за школом, за говором суда или градског већа. Њихова уштеђевина иде на језичку борбу. Сваки тренутак дат уздижућој култури човека, којим се дух уздиже изнад партикуларних опредељења нације, говора, крви и традиције и уграђује у живи ток једног вишег човечанства, њима изгледа као губитак, доколица и грех“. G. Prezzolini, „Non sono irredentista!“, *La Voce* (30 dicembre 1914), anno VII, Num. 2, 123 – 128.

³⁶⁹⁶ Прецолини пише да „велики број људи данас види Италију кроз Трст, а можда чак и кроз Пулу, или Мали Лошинь“, његов предлог јесте да се „Мали Лошинь и Трст виде кроз Италију (очима Италије)“. G. Prezzolini, „Non sono irredentista!“, *La Voce* (30 dicembre 1914), anno VII, Num. 2, 123 – 128.

³⁶⁹⁷ G. Prezzolini, „Non sono irredentista!“, *La Voce* (30 dicembre 1914), anno VII, Num. 2, 123 – 128.

³⁶⁹⁸ G. Prezzolini, *La Dalmazia*, Firenze 1915, 34.

културни модел суживота два народа у једној особеној, ендемској, културно – аутономној идентитетској равни.³⁶⁹⁹

Демократски интервенционизам Гаетана Салвеминија

Салвемини је био најпознатији, наујваженији и најцитиранији италијански политичар и публициста који се, на основу историографских докумената и позиције професора у Милану, супротстављао максималистичким, иредентистичко – националистичким претензијама Италије на Далмацију током читавог Првог светског рата, залажући се за праведно и хармонично решење јадранског питања између Србије, српско – хрватско – словеначких политичара из Аустро – Угарске и Италије. Салвеминијевом кругу припадали су Андреа Торе и Леонида Бисолати, Луиђи Албертини.

Зборник радова о Далмацији, намењен интелектуалној противтежи југословенским концепцијама, који се појавио 1915. године (*La Dalmazia: sua italianità, suo valore per la libertà d'Italia nell'Adriatico*) и који је имао политичко – пропагандну функцију, обухватио је полемичко – есејистичке радове и осврте националистичких иредентиста на неупитност анексије Далмације, империјалистички наратив о латинској култури као универзалној и „свепрожимајућој“, којој се морају „приклонити“ и Јужни Словени („они који немају ваљану писану историјску традицију у овој области“).³⁷⁰⁰

³⁶⁹⁹ Прецолини је навео да је Ћипико у свом есејистичком делу *Dalmazia e Italia. Consigli e avvertimenti* (1914) погрешно протумачио Томазеове стихове као намеру позива Србији да заузме делове далматинске територије, који јој не припадају, а онда да је поделе са Италијом. Он је навео да је Ћипико написао да ти стихови „показују искрену жељу за складним (синхроним) дослухом, у Далмацији, земљи која делом припада Србији, али земљи њива, које су рођене на италијанском осмеху“. Ћипику се, Прецолини наводи, „топло препоручује да пажљиво прочита Томазеова дела“, јер Томазео није био поборник сједињења Далмације са Италијом, ни са Хрватском (Краљевством Хрватске и Славоније). G. Prezzolini, *La Dalmazia...*, 34 – 36.

³⁷⁰⁰ Аутори су били Ђото Даинели, Томазо де Бачи Венути, Амадео Орефичи, П. Л. Рамбалди, Алесандро Дудан, Е. Г. Пароди, Антонио Ћипико, Пјеро Фоскари, Атилио Тамаро. То је зборник разних текстова и списка о Далмацији, углавном историјског и дескриптивног карактера, и отвореним „политичким“, „пропагандно научним“ радовима, која су резервисани за последња два списка (Фоскари и Тамаро): „право“ и „нежуду“ за Италија да освоји целу Далмацију насилним гушењем иредентизма огромне већине (90%) српско-хрватског становништва које је насељава, до које би неминовно уследило уколико би Италија припојила ову област. Даинели покушава да покаже аналогije и географске везе између Италије и Далмације, занемарујући притом да су скоро сви, ако не и сви географи донедавно искључивали Далмацију из географске Италије. Де Бачи Венути и Рамбалди дају преглед политичке историје Далмације, истичући место и ограничења које су имале акције и утицај римске републике и потоње Млетачке републике (Венеције) у њеној колебљивој власти над Далмацијом против Турака и „гусара“ Јадрана. Пароди и Ћипико описују разне далматинске дијалекте и латински и италијански утицај на њих, први, италијанске књижевности у Далмацији, други, док Орефичи покушава да покаже да је далматинска традиција у погледу уметности чисто италијанска. Дудан разматра еру политичких и етничких борби које је подржавао италијански елемент против аустријске политике и словенског елемента и његову ситуацију уочи рата. Он признаје да оптимистична очекивања не дају проценат Италијана у укупном становништву Далмације који прелази 10%; али да италијански елемент садржи готово искључиво, најодабранији део, у погледу културе, цивилизације, богатства и имовине. Фоскари и Тамаро закључују, на основу мотива стратешке одбране, и негацијом важности сваког могућег иредентизма, политичке кораке за освајање Далмације „енергичну политику лишена међународних сентименталности“, која ће утврдити неопходност да у границама Италије нема авангарде словенског народа“ јер могући иредентизам 550 хиљада (од 600.000 становника) Словена „не би имао племенити карактер иредентизма, већ би то била борба за слободу или реконституисање заједнице, лишене сваке супериорности моралне вредности...“ *La Dalmazia: sua italianità, suo valore per la libertà d'Italia nell'Adriatico...*, 5 – 193.

Почетком новембра 1914, Салвемини уочава несклад и политичку хипокризију националиста који врше притисак на либералну Саландру владу у истовременом захтевима да се Италији прикључе Далмације и Истра, у којима број Словена је једнак или драстично премашује број Италијана – „ако 50 хиљада Италијана од 650.000 становника Далмације треба да од Далмације направе италијанску земљу, куда би отишло италијанство Трста или Истре, где четвртина и половина становништва гласа за словеначке кандидате на изборе.“³⁷⁰¹ Салвемини је као компромис предложио да хрватско – словеначко становништво Истре уђе у састав проширене италијанске државе, у замену за сагласност да припадници италијанског народа у Далмацији остану у будућој југословенској држави, уз поштовање свих национално – демократских права ове групе. О овом питању Салвемини је писао детаљније у чланку *Finis Austriae* у марту 1915. у свом часопису *Unità*, где је изложио свој програм решења јадранског питања у шест тачака.³⁷⁰² Под незанемарљивим утицајем политичких гледишта Роберта Ситона Вотсона,³⁷⁰³ Салвемини и Маранели припадали су кругу демократских интервенциониста који су уобличавали активну пропаганду у корист далекосежног политичког споразума са Јужним Словенима на Јадрану. Упркос општој сагласности о неопходном препуштању Далмације и Босне и Херцеговине „великој Србији“ и констатацији да ће Италија и Србија имати примарну „реч“ у одржавању „јадранске политичке равнотеже“, имали су различита гледишта о појединим аспектима домета територијалног обима будуће југословенске или проширене српске државе и „останка“ Двојне Монархије на горњем Јадрану. Позивајући се на одрицања генерала Ла Марморе од права на анексију Трста и Истре из 1866, Маранели је утврдио да максимални опсег италијанских аспирација иде до Пломине (Фиононе) у југоисточној Истри (недалеко од Лабина), под условом да „Аустрија нестане са Балкана“ и престане њен економски империјализам; у случају њеног нужног останка, за разлику од Салвеминија, предложио је конституисање тзв. „тршћанско – истарске државе“, мултинационалне суверене тампон државе, чији би центар био у Трсту, налик Белгији, која би имала сврху да представља противтежу аустријско – мађарском притиску.³⁷⁰⁴ Новост је била захтев да Србија не гради ратну морнарицу против Италије на Јадранском мору. Салвемини је предложио да Италија припоји Јулијску Крајину,

³⁷⁰¹ G. Salvemini, „La Dalmazia“, *Il Secolo*, 9 novembre 1914. Чланак објављен у: G. Salvemini, *Scritti di politica estera*, vol. I, *Come siamo andati in Libia e altri scritti dal 1900 al 1915*, a cura di A. Torre, Milano 1963, 370 – 373.

³⁷⁰² Салвеминијев предлог решења јадранског питања и идејно полазиште за склапање споразума Италије и Србије о „политичкој равнотежи на Јадранском мору“ састојао се од следећих шест тачака: 1) Стварање Словенско хрватско – далматинско – српског краљевства, које ће обухватити Љубљану и у себе укључити све „југословенско“ становништво Аустрије и Мађарске, изузев пограничних зона које ће бити припојене Италији; 2) Италијанска анексија Венеције Ђулије (Јулијске Крајине) са Кварнерским архипелагом и Задарским „полуострвом“; 3) Ријеци обновљена њена традиционална аутономија под италијанском и српском заштитом, или присаједињење Италији, у случају да се постигне договор о плебисцитарном, демократском одлучивању њених грађана; 4) Гаранције за слободне школе на матерњем језику, кроз мировни споразум, Словенцима и Хрватима који остану под италијанским суверенитетом, односно Италијанима који припадну Србији у „језгрима“ својих центара у Далмацији; 5) Обавезивање Србије да не успоставља војни арсенал на Јадрану и да не гради војну флоту; обавезивање Италије да својом флотом не прелази Отрантски канал; 6) Трст и Ријека уједињене у слободну царинску зону, заједно са Истром; регулација железница (и железничке комуникације) између италијанских и српских лука са мађарским, немачким, чешким залеђем, према систему међународних конвенција сличних онима који постоје између Италије и Швајцарске (оним које регулишу питање комуникације између Швајцарске и Медитерана преко Италије). G. Salvemini, „Finis Austriae?“, *L'Unità*, 644.

³⁷⁰³ R. Seaton – Watson, „Il problema dell'Austria – Ungheria“, *L'Unità*, N. 18, Anno IV, 30 aprile 1915, 669 – 672.

³⁷⁰⁴ C. Maranelli, „Il problema dell'Adriatico“, *L'Unità*, 12 marzo 1915, N. 11, 643 – 644.

Кварнерска острва и Задар са полуострвом, да Ријека остане под „традиционалним обликом аутономије, који би заједнички гарантовали Србија и Италија“ до плебисцитарне одлуке грађана о коначном статусу града; обавезу Србије да не гради војне арсенале на Јадрану и не држи војну флоту, а да Италија не прелази са својом флотом Отрантски канал.³⁷⁰⁵ Залаже се за „условну неутралност“ која може трајати само неко време и не сматра да је Италија дужна да „исуче мач“ како би помогла Србији, будући да је тешкоћа италијанског положаја сложена. Констатовао је да је „агресија Аустрије на Србију случај бруталне бахатости“ и да Италија „не сме да себе учини саучеником у неправди својом себичном инерцијом.“³⁷⁰⁶

Роберто Микелс, под извесним утицајем Салвеминија, професор политичке економије на универзитету у Торину, подржавао је гледишта којима се наговештавао руско – италијански компромис о јадранској ситуацији, којим би две државе различитог друштвеног уређења и међунационалне политике, постигле сагласност око отпора претензијама германских сила на Трст и саме дефинисале основне смернице судбине приморских јадранских Словена од Горице до Далмације.³⁷⁰⁷

³⁷⁰⁵ G. Salvemini, „Finis Austriae“, *L'Unità*, 12 marzo 1915, N. 11, 644.; G. Salvemini, *Come siamo andati in Libia...*, 491 – 494; M. Bucarelli, „Mussolini, la questione adriatica e il fallimento dell'interventismo democratico“..., 142.

³⁷⁰⁶ G. Salvemini, „La neutralità assoluta“, *L'Unità*, 1914, III, 32.

³⁷⁰⁷ Микелс је уочавао да препреке таквом споразумевању леже у интересној блискости Русије и Аустро – Угарске, али и чињеници да је Немачка с Русијом делила Пољску пре више од једног века и да није могуће прецизирати у којој мери би Русија ризиковала рат с овим граничним државама због Трста или северног Јадрана, додатно и због осетљивог проблема заштите балканских Словена. Присталица „ограниченог иредентизма“, Микелс је био опрезан према доношењу једноставних решења према измешаном демографско – етничком саставу Јулијске Крајине. Он пише: „У доста аспеката постоји свакако већа сличност навика и обичаја између Немаца и Италијана, него између ових последњих и Руса, и њихових руских спасилаца. Али чак и ако оставимо по страни све ове значајне обзире, постоје два исконска разлога која спречавају трајни савез ове струје Русије са Италијом. Пре свега, ваља имати у виду агресивни карактер италијанског иредентизма у односу на словенски свет. Заиста, не сме се заборавити да се у Аустрији италијански интереси жестоко сукобљавају не само са немачким (као у Трентину), већ и, још више, са југословенским (као у Истри, или Трсту, у Горици и у Далмацији). Постепено се еманципујући од древног шарма старе италијанске цивилизације и постепено стварајући сопствену, Јужни Словени у наше време врше експропријацију древних експропријатора. Уз помоћ познатих појава познатих под генеричким појмом урбаност, Словени – претежно земљораднички елементи – постепено су успели да прожму градове, насељене углавном италијанским или италијанизованим елементима. И данас се може рећи да је Далмација тотално освојена од Хрвата (са изузетком Задра) и неповратно изгубљена од италијанства, а да је сама Истра, нарочито – као и Трст, у великој опасности. Стога је логично да се и најенергичнији наши иредентисти не устручавају да изнесу своје мишљење у смислу да једини спас за очување италијанске природе ових крајева лежи у њиховом брзом укључивању у територију Краљевине Италије. Али тежња за брзом анексијом Истре, схваћена као средство за заустављање фаталне славизације Јулијске Крајине – анексија која треба да се изврши што је пре могуће, иначе ће бити прекасно – нужно представља јасну антисловенску тенденцију. Већина иредентиста све ово не схвата озбиљно, и онако како би требало. Етничко питање Горице и Истре једно је од најкомпликованијих у Европи. С обзиром на апсолутни недостатак било каквог јасног раздвајања или географске поделе између два национална елемента који се такмиче за своју земљу, то је феномен којем се мора додати и чињеница да, док градови већ имају мање-више висок проценат словенског становништва, село је потпуно лишен италијанских елемената; могућа победа Италијана у рату против Аустрије и накнадно уступање Истре краљевини Италији несумњиво би створили моћну словенску противреакцију у Италији. У границама краљевине, према подацима претпоследњег пописа становништва (1901), живи ни мање ни више него 34.500 Словена, италијанских држављана. Очигледно је да би овај број, након уласка Јулијске Крајине у Италију, драматично нарастао. Очигледно да једна национална партија у Русији, чија политика отворено има за циљ, ако не оснивање огромног Царства, онда свакако еманципацију и слободу свих популација словенске расе, која се управо због тог циља показује непријатељском према Немцима и Мађарима, никако не може дозволити да Италијани освоје

Ђузепе Прецолини и јужнословенски свет

Према Прецолинијевом тумачењу, аустријске власти нису сносиле кривицу за прогрес славизма, будући да аустријска влада, заједно са њеним управним апаратом, никада није успела да на целовит начин промени демографску слику покрајине у корист малобројне италијанске народности. Прецолини је оспорио Дуданове наводе да у Далмацији живи најмање 60.000 Италијана, ослањајући се на службене аустријске статистичке податке, цифре које доносе Луђи (Алоиз) Машћек, царски саветник и управник при Покрајинској влади у Задру, Томазео, Гарднер Вилкинсон, Санминијатели и други.³⁷⁰⁸ Како би оспорио тврдње националиста у вези анектирања Далмације, Прецолини је навео да је успостављање општег права гласа било довољно да се „италијански дух избрише не само из сеоских општина већ и градова“. Италијани су се „дуго опирали“ захваљујући антидемократском цензусном изборном систему, који је био на снази на општинским и изборима за Далматински сабор, по коме су бирачи подељени у три категорије, поређани по њиховом имовном богатству и нивоу пореза који су плаћали. Да је аустријска влада усвојила опште право гласа раније, како је Прецолини скренуо пажњу, на онај начин на који је оно постојало у Италији, „без потребе за насиљем, Италијани би изгубили све општине у подједнакој мери“.³⁷⁰⁹ Када је реч о италијанској перцепцији Срба и Хрвата у Далмацији у освит Првог светског рата, Прецолини је апострофирао значај Гајдиних увида и анализа. Гајдину процену ширих друштвених последица и одјека које су балкански ратови оставили на Србе и Хрвате у Далмацији, Прецолини је оценио као објективан приступ и непристасан увид у политичку климу у покрајини, премда није испољавао његову наклоност иредентистичком национализму, према којој је задржао резервисан став.³⁷¹⁰ Штавише,

Трст, главни град огромне словенске покрајине. Победа Италије над Аустријом би стога или остала неуспешна на јадранској страни, или би резултирала жестоком непријатељством руског народа и, стога, још једном трајном претњом ратних компликација“. R. Michels, *L'Imperialismo italiano. Studi politico – democratici*, Milano 1914, 154 – 158.

³⁷⁰⁸ Томазео је 1868. изнео податак да у Далмацији живи 20.000 Италијана наспрам 400.000 Словена. У статистичким Машчековим подацима за 1873, проналазимо податак да у покрајини живи 440.282 Срба и Хрвата и 27.305 Италијана. Путописац Гарднер Вилкинсон преноси да је у Далмацији 1833. живело 360.000 Срба и Хрвата, 16.000 Италијана, 882 Албанаца и 510 Јевреја. Прецолини је подвргао критици Гајдине и Дуданове процене о 60.000 Италијана и стопу „наводног“ демографског увећања Италијана од три пута од периода од 1883. до 1887, износећи мишљење да не може бити речи о томе да је Аустрија „потпомагала“ увећање италијанства, већ да је њихов број одувек био мањи од оног којим су се користили далматински иредентисти и националистички писци у Италији. Као прихватљиво решење, узимајући у обзир изборни успех Народне странке у приморским градовима и општинама, који је отпочео крајем 70 – тих година XIX века, уз постепено умањивање броја Италијана, од којих су многи били „приморани“ да се изјашњавају као Хрвати или „италијанизовани Словени“, али и нереалности бројева којим су оперисали националистички аутори, Прецолини је као валидан преузео Санминијателијев податак да их је било највише око 40.000. G. Prezzolini, *La Dalmazia...*, 43 – 44.

³⁷⁰⁹ *Ibidem*, 45.

³⁷¹⁰ Прецолини у свом делу о Далмацији наводи следећи одломак из Гајдине књиге *L'Italia d'oltre confine* (1914): „Одлучан и одлучујући ударац Балканског рата. У националној историји сваког народа постоје акутни догађаји који сажимају, изненада, за неколико месеци, са новом свешћу и новом вољом, читаву дугу, мрачну, тиху унутрашњу разраду тих догађаја. Они су попут неочекиваног открића: чини се да тренутно стварају гигантска нова колективна стања или чињенице, које су, уместо тога, сазреле кроз компликоване догађаје који се протежу кроз читаве деценије. У победоносном балканском рату хришћана јужнословенски народ Аустрије, Хрвати, Срби, Словенци, нашли су своју одлучујућу тачку националне идентификације. Тамо се прочуо еп: ступио је на тло и открио се у новом аспекту. Сентиментална егзалтација, пожртвованост, понос победе, непогрешиви чиниоци уједињења и

Прецолини је сматрао узалудним покушаје да Италија искористи сукоб и ривалство Срба и Хрвата, како би освојила Далмацију, будући да су ти догађаји потврдили одушевљење Хрвата за циљеве Србије и подигли анти- аустријске сентимент у народу.³⁷¹¹ Одбацио је примедбу националиста да учестало коришћење италијанског језика од стране Јужних Словена у Далмацији иде у прилог „италијанској“ демографији покрајине – као контрааргумент употребиће коришћење француског језика у вишим класама краљевине Ломбардије, која није подразумевала француски, већ поступно грађен, али недвосмислен италијански идентитет њених носилаца, Кавура и Алфијерија.³⁷¹² Предлог да се далматинско залеђе привуче италијанској орбити кроз планску имиграцију радника и насељавање италијанских колониста, којима би припала напуштена имања, Прецолини је назвао немогућом и погрешном одлуком.³⁷¹³ Осим тога, он није прихватао „својатања“ и присвајања Далмације до реке Неретве, којима су се служили научници-иредентисти, попут географа Карла де Стефанија, којег је окривио за искривљавање картографских дела Мармокија, из прве половине XIX века, у којима нема алузија ни директног реферисања на ову покрајину као ону која спада у природне регионе Италије.³⁷¹⁴

У најважнијем делу памфлета, који тематизује одрживост односа Италијана са Србима и Хрватима у будућности, Прецолини полази од претпоставке да је „незамисливо“, „илузорно“ и „блесаво“ истовремено заговарати освајање Далмације и успостављати „пријатељске“ односе са наводним непријатељима италијанског ширења на Балкан.³⁷¹⁵ Не спорећи утемељеност недоумица и извесног броја неиспитаних чињеница у вези потенцијалне „српске“ опасности по Италију територијалним ширењем Србије на западни Јадран, Прецолини категорички одбацује тврдњу да су Јужни Словени, а превасходно Срби, могући „непријатељи“ Италије у овим областима. Окупација Далмације од стране Италије произвела би савезништво Немаца и „Југословена“, који би се потрудили да истерају Италијане са Јадрана.³⁷¹⁶ Задар и „неколико острва“ су неупитни – они треба да припадну Италији, због већинске италијанске етничке структуре, док Сплит остаје најважнија лука будуће „суседне“ државе. Примат савезништва Италијана и Јужних Словена почива у Србији, која, према

националног уздицања једног народа, створили су, пулсирајућом солидарношћу, ново национално јединство, које се шири и индивидуализује ван политичких граница Царства. Потом смо увидели неке импресивне чињенице. У Љубљани, Загребу, Сплиту, Сарајеву новине које говоре о српским победама продају се као врући колачи и дају простор свакодневним демонстрацијама. Пароброд који пролазе кроз далматинске луке, превозећи црногорске регуте који се враћају из Америке, дочекује у лудом делиријуму словенски народ који се гомила на доковима... Духовна заједница поприма сензационалне и безобзирне изразе. Градоначелник Сплита предводи поворку машући српским и црногорским заставама, док бечка дипломатија покушава да угуши званичним документима Србију и Црне Гору. Градоначелник Шибеника, из радикалне клерикалне странке, традиционално одане власти, објављује манифест којим позива становништво да слави победе балканских држава... У Бечу се почиње са репресијом. Општине Сплит и Шибеник 20. новембра 1912. су распуштене... После балканског рата, Србија је представљала огроман нови чинилац“. G. Prezzolini, *La Dalmazia...*, 50 – 51.

³⁷¹¹ G. Prezzolini, *La Dalmazia...*, 51; G. Baroni, *Trieste e la "Voce"*, Trieste 1975, 115, 203.

³⁷¹² G. Prezzolini, *La Dalmazia...*, 49.

³⁷¹³ Прецолини се реферише на списе и чланке Атилија Тамара. Наводи да је Далмација земља сиромашних ресурса, слабе инфраструктуре и велике емиграције (одлива становништва према западној Европи и САД). Критиковао је Тамарово упоређивање Далмације са Либијом, као колонијом чије оскудне, али за Италију значајне ресурсе треба максимално експлоатисати. Економско - географску подударност положаја две области заступао је британски географ МекГрегор, али је Прецолини задржао негативно гледиште. *Ibidem*, 45 – 47, 65;

³⁷¹⁴ *Ibidem*, 56–57.

³⁷¹⁵ *Ibidem*, 57–58.

³⁷¹⁶ G. Prezzolini, *La Dalmazia...*, 60.

Прецолинију, носи најважнији терет одржања тих односа. Истакао је да Србија према Италији „гаји древне и дубоке симпатије“, али да Италија Србију „игнорише“; за италијанска култура је у Србији „раширенија него што се мисли“.³⁷¹⁷ Он сугерише да су све околности указивале на то да је „Србија позвана да нам буде пријатељ“, да наше националне претензије, превазилазећи границе језика, културе, воље, нису претиле да постану империјалистичке и да Далмацију дефинишу као „колонију коју треба освојити и асимиловати“.³⁷¹⁸ Прецолини сумња у „вишегодишње“, вечно одржавање неутрализоване источне јадранске обале, којом би се загарантовала сигурност обала Апенинског полуострва, због природе међународних споразума да природно подлежу ревизији, после извесног времена и промењених политичких околности, и потенцијалне, неизбежне руске подршке Србима у градњи велике јадранске флоте, као њиховим најважнијим савезницима и носиоцима јадранског питања. Не прихватавши стратешке мотиве за запоседање Далмације, Прецолини се изјашњава као поборник ограничених, стриктно дефинисаних претензија и даје сагласност за окупирање Пуле и Виса, уз неколико мањих острва. Упорно критикује „империјалистичку“ реторику и понавља да ће усвајањем таквог приступа Италија „изазвати живи иредентизам и непријатељство српског народа“, стварајући „моралну слабост у земљи која се добровољно борила у уверењу да води национални рат“, разочарана што би схватила да таква одлука води „империјалистичком рату“.³⁷¹⁹ Предложио је да се, у циљу добросуседских односа, унапред регулишу имовинско – правни положај и материјално – новчано обештећење оних грађана италијанске или хрватске, односно словеначке народности, који не буду желели да, разграничењем подељених области, остану под новим режимом друге („непријатељске“) државе. Под овим аспектом Прецолини је подразумевао активан ангажман српске владе, чији су уступци заштити права мањина у Македонији, након балканских ратова, били модел за решавање пограничних етничких спорова на Јадрану; Србија би, према Прецолинију, представљала гарант извршења таквих одлука са југословенске стране, а они би обухватили и обострану заштиту културно – просветне аутономије.³⁷²⁰ Како би разобличио стереотипне представе о Србима и Хрватима као „назадном“, цивилизацијски „непросвећеном“ народу, Прецолини је на крају свог пропагандног есеја навео имена признатих далматинских писаца и вајара „јужнословенског“ порекла и про-југословенске оријентације, од којих су се многи школовали у италијанским градовима, али и писмо песника Ђозеа Кардучија преводиоцу и уреднику *Гласа Црногорца* Живку Драговићу, објављено 1905, којим се велича ослобођење српског народа, даље од Ловћена и

³⁷¹⁷ Прецолини је напоменуо да ће се, оног тренутка када се Далмација буде спојила са Србијом, „хиљаде Словена са латинском и италијанском културом придружити оним Словенима који су примали утицај од Грка и Германа“. Указао је на чињеницу да „шарм нашег Ризорђимента у Србији тече онолико живо колико и код нас“, да се „новине националних аспирација зову Пијемонт“, да се „Мацини у Србији чита и учи од младићког доба“, да се „Гарибалди поштује као национални херој“ те да „црвена кошуља ужива народне симпатије“. Прецолини пише: „Наш идеализам, тако исмејан у немачким земљама, можда има само искрене поклонице у Енглеској и Србији“.

³⁷¹⁸ *Ibidem*, 61 – 64.

³⁷¹⁹ Прецолини указује на Саландру и Сонино као предводнике таквог приступа, и предочава да ће, не буду ли променили став, демократска интервенционистичка јавност од њих захтевати да Далмација задобије „потпуну политичку аутономију, властити парламент и законодавство“. *Ibidem*, 64 – 65.

³⁷²⁰ Прецолини је предложио да се за Италијане који остану у Далмацији остави могућност избора одласка у Задар, под јурисдикцију италијанске државе (одакле би они могли да пређу на Апенинско полуострво), и обештећење за губитак посла и друге привилегије и права које би изгубили напуштањем правног система државе чији су грађани престали да буду. Ово се односило и на очување културне аутономије националних мањина. *Ibidem*, 65.

Подгорице“, кроз мисао да је Црна Гора била вековима оличење „српске независности.“³⁷²¹

Прецолинијеве идеје у значајној мери подржавао је и географ Чезаре Батисти (1875 – 1916), Еминентни научник, професор географије и картографије, оснивач и идеолог Социјалистичке партије Трентина (Partito Socialista Trentino), био је најпроминентнији заговорник италијанског државног и етничког права Италије на Трентино и присталица ослобађања Трста, источног Фриулија и Истре од аустријске власти. Писао је да је капиталистички индустријски развој помогао развитак националне свести Србо – Хрвата у Монархији, а да су је балкански ратови потврдили, јер је „нису имали“ у време Тафеовог министровања.³⁷²² Сугерисао је да су Хрвати постали заговорници уједињења са Србијом и подржавао је политику додељивања Србима обале од ушћа Неретве на југ, тематизујући „колективну хрватску кривицу“ због учешћа у пуковима на страни хабсбуршке армије током револуционарних година 1848/49: „То су они Хрвати које су мрзели ваши очеви, који су овде у Италији били слепа оруђа лукаве пљачке; они су били присталице хабзбуршке доминације, данас су њени најљући непријатељи. Зашто? Зато што су видели да њихова матична схватили су да ће и њима цивилизација и напредак бити могући само у заједници са њиховом крвном браћом.“³⁷²³ Ипак, остаје да се разјасни Батистијево размишљање о Далмацији, које је нагињало решењима демократског интервенционизма, која су често уско интерпретирана.³⁷²⁴

Осим Батистија, Салвеминијеве и Прецолинијеве идеје о компромису у међуетничким националним односима две групе народа заступао је и Антонио де Вити де Марко, економиста чији су радови били усмерени на повезивање интервенционистичког дискурса и привредних потенцијала Апулије, у чију сврху је било неопходно да Италија учини корак одступања у Далмацији према Јужним Словенима, најпре према Србији.³⁷²⁵

Промотор Салвеминијевих гледишта о узајамној италијанско – словенској кооперативности и међусобном политичком „надопуњавању“ на Јадранском мору заступао је и публициста Е. Лонгобарди, утицајан у демократско – интервенционистичким круговима. Он је давао различите коментаре на ову тему, самоуверено нападши националисте за неприхватљиву негативну перцепцију улоге Србије у рату, њеног праведног ратног програма и стварања фантазија и ратне психозе

³⁷²¹ Кардучи је био задовољан што је његово дело *Ода Пијемонту* преведено на српски језик. У другом писму, обратио се Драговићу речима: „Ја, ма колико познајем историју, обожавам јунаштво и вјеру вашег јуначког народа, који се вјековима борио и представљао српску независност, те уједно са свијема Италијанцима, сјећајући се што смо били и како смо ускрснули, наговјешћујем а надам се у скоро вашег народа ослобођење, јединство и славу“. *Глас Црногорца*, 30. јул 1905, год. XXXIV, бр. 30; G. Prezzolini, *La Dalmazia...*, 69 – 74.

³⁷²² За словенске народе употребљава израз „стадо“, и предност у „буђењу“ националне свести даје Пољацима. Реч је о предавању које је Батисти одржао у Болоњи 13. октобра 1914. С. Battisti, *Scritti politici*, 1966, 497 – 498.

³⁷²³ G. Battisti, *Scritti politici...* 499 – 500, 531.

³⁷²⁴ Полемику је започео историчар Р. Виварели, који критички испитује објављене збирке Батистијевих говора и чланака из времена пре и током рата и закључује да није могуће са сигурношћу рећи који ниво ривендикација је географу био прихватљив. Не прихвата тезу Батистијеве удовице, Е. Битети ди Батисти, да је њен муж одувек размишљао о италијанству Далмације и њених лука, нити тезу Ђ. Томазинија да је био фанатични националистички анексиониста. R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo*, Vol. I..., 178.

³⁷²⁵ A. de Viti de Marco, *I radicali e la guerra*, Firenze 1915, 7 – 10.

о „непостојећој словенској опасности“.³⁷²⁶ Наслоњен на Салвеминијеву духовну традицију и учење, Лонгобарди предлаже Трст и Истру као последњи домет италијанског ратног програма, јер „даље не треба ићи“; Далмацију у потпуности препушта Србији и предлаже споразум којим ће две државе регулисати у целости права италијанске и словенске мањине, које остану под влашћу супротне стране. Лонгобарди је веровао да „искрено препознавање културних потреба Словена у Истри треба да одведе томе да према Италији уследи поштовање општинских аутономија и италијанске културе градова Далмације, правих латинских оаза у маси словенског становништва“.³⁷²⁷ Отворено тврди да је свако „ометање српског напредовања ка Јадрану, чак и под условом да се не испољава у апсолутном виду, била једна од најозбиљнијих грешака италијанске политике“; у овом контексту напада и Артура Лабриолу и његова тумачења У случају „тоталног пораза Аустро – Угарске на мору“, српска баријера, на источној обали тог мора, била би „непроцењива препрека притиску изнутра“, а уколико би Монархија задржала „мање или веће проширење обале, излаз Србије на море био би још вреднији, јер би постао трећи елемент у опасној двосмерној трци и отежавао превласт Аустро – Угарске“.³⁷²⁸

Комитет далматинских избеглица (*esuli*) упутио је из Венеције децембра 1914. меморандум – проглас италијанском парламенту, у којем се захтевало ослобођење Далмације; у Аргони, при добровољачким одредима Пепина Гарибалдија, налазили су се Стефано Лалићи из Дубровника и Лука Подује из Сплита, с истом мисијом.³⁷²⁹ Поједини утицајни пропагандисти, попут Луиђија Камполонгија, као компромисно решење, предлагали су за границу између Италије и Србије ток реке Цетине.³⁷³⁰

Аванчинио Аванчини, публициста и новинар из Павије који се определио за одбрану политике *sacro egoismo*, одбацивао је оптужбе да Италија потражује Далмацију из „сентименталистичких“ разлога. Напао је противнике италијанских аспирација као оне који поседују „немерљиву глупост и политичку злобност“, одредивши се да хиперболичким метафорама објави позив на свест о мартирологији италијанског народа у Задру, Сплиту и другим градовима пред „вештачки креираном словенском инвазијом“.³⁷³¹ Салвемини је, с друге стране, осветљавао чињеницу да је анти–националистичка реторика против „далматомана“ потпуно утихнула од уласка Италије у рат до лета 1916, а да су се у периоду до маја 1915. контраверзе око

³⁷²⁶ Лонгобарди пише: „А шта би Словени радили у Италији, сиромашној и препуној људи земљи, са преобимним становништвом, која је и сама принуђена да се иселјава; земља у којој се чини да се уметност рађања деце не заборавља тако брзо, и у којој је уметност стварања богатства, због природних и историјских тешкоћа и древних и скорашњих погрешних владавина, толико тешка да захтева готово надљудске врлине.“ E. Longobardi, „I pericoli dell'Adriatico“, *Critica Sociale*, (16 – 28 febbraio 1915), N. 4, Anno XXV, 55 – 57.

³⁷²⁷ „Договор не би био тежак ако би уследио након заједничке италијанско – балканске акције против Аустрије. За Италијане Далмације ништа се више није могло учинити.“ *Ibidem*, 56.

³⁷²⁸ У овом контексту, Лонгобарди је напао и Атилија Тамара: „Професор Тамаро је учењак из Трста, који жели да ослободи свој град од аустријске власти. Он ментално легитимише потчињавање људи друге расе од стране Италије.“ *Ibidem*, 56.

³⁷²⁹ A. Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie*, vol. III..., 631.

³⁷³⁰ A. Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie*, vol. III..., 632.

³⁷³¹ На удару његових иредентистичко – шовинистичких погледа („Италијане лови као дивље звери, без обзира на њихов социјални статус“) нашао се Леонида Бисолати, којег је уврстио у присталице „фалсификованих аустријских пописа“, који утврђују да Далмација „наводно“ мора припасти Јужним Словенима због чињенице да 550.000 становника покрајине етнички припада Србима и Хрватима, а само 50.000 Италијанима. Аванчини је деловао у оквиру комитета друштва Данте Алигијери за Милано. A. Avancini, *L'Italianità del Trentino della Venezia Giulia della Dalmazia*, Milano 1914, 19 – 23, 26 – 27.

јадранског питања, од стране демократских интервенциониста, „једва провлачиле“ кроз штампу и јавни рад.³⁷³²

Двојна Монархија, Далмација, Србија и „Јужна Славија“ : различити погледи

Далматински иредентисти, окупљени око *Друштва Алигијери*, током 1914. чврсто су веровали да Русија и Француска стоје иза „југословенизма“ и да Италија може пронаћи савезништво у Британији у отпору „пан-југословенском“ програму. Они су сматрали да је „чиста апстракција“ и темељно „незнање“ тврдња да ће Србија, проширена лукама у Котору, Сплиту, Шибенику, Задру бити „независна“ од Русије. Гајда је, разочаран у „потпуну необавештеност руске јавности о Далмацији“, у пролеће 1916. Сонину пренео да је расположење политичких кругова у Русији дужи низ месеци изразито неповољно према Италији, да се о италијанској интервенцији говори с „презиром и иронијом“ и да је панславистичка пропаганда, која негира свако право Италији на Ријеку и Далмацији, екстремно утицајна.³⁷³³

Анти-хрватско и анти-словеначко расположење тематизовао је Доменико Васкони, професор у Пуљи, родом Копранин, у брошури *La Dante Alighieri. Come, quando, perché sorse* (*Друштво Данте Алигијери. Како, када и зашто је настало*) из 1910. Васконијева опажања пружају нам увид да су иредентисти критиковали Бизмаркову спољну политику, у којој су назначили да Немачка намеће, преко Тројног савеза, Италији клерикализацију преко Хрвата и Словенаца, која је „индиректна последица“ канцеларовог рата са Аустро-Угарском. Ситуација у Венецији Ђулији и Далмацији је, према Васконију, била неупоредиво гора него у Трентину, где су постојали само Немци као италијанофоби, док су у јадранским областима били Хрвати, који су од аустријске управе фаворизовани у питањима језика и запошљавања у јавним службама; „срчани и тупави, на Италијане нахушкани као пси.“³⁷³⁴

Про – Далматински Комитет отворено је негирао постојање српског народа северозападно од доњег тока Неретве и говорнике (или познаваоце) италијанског језика на том подручју сврставао у италијански народ (*popolo italiano*). Правдајући потребу да Сплит припадне италијанској држави, као крајња железничка тачка дугачке линије планиране трансбалканске железнице, чији један крак иде до Книна, а други до Сарајева, долином реке Цетине, председник комитета Ернесто Г. Пароди³⁷³⁵ обратио се

³⁷³² Салвемини пише: „Контроверзе око јадранског питања и Далмације једва да смо помињали током месеци неутралности. Када је избио рат, свака расправа Бисолаћана је престала, од пролећа 1915. до јесени 1916. И била је то озбиљна грешка. Националисти су остали једини господари земље у Италији и иностранству и дали су вољу словенофобској и далматинској пропаганди. Морална катастрофа ове пропаганде, којој се није супротставио ниједан Италијан, била је сада, у лето 1916, потпуна“. R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo...*, vol. I, 182.

³⁷³³ Гајда је изразито неповољно оценио коментаре руских новина и дипломатских кругова да је Италија главни кривац за „катастрофу“ српске и црногорске војске у зиму 1915/16. ACS, Carte Sidney Sonnino (CS), Documentazione (1914 – 1918), b. 1, fasc. II, „Pro-memoria di V. Gayda“, punto 16.

³⁷³⁴ Маненти имплицира да постоје конотације расизма у Васконијевом ставу о „добродушности латинске крви“ (*gentile sangue latino*). L. G. Manenti, 235-236. ; видети да ли снимити D. Vasconi, *La Dante Alighieri. Come, quando, perché sorse*, Milano, 1910.h

³⁷³⁵ Пореклом из Фиренце, спадао је у групу екстремнијих „далматофила“, чије су претензије ишле до Дубровника и Бокоторског залива. Занимљиво је да Пароди није у потпуности подржавао политику „обавезивања“ Италије да беспоговорно штити интегритет новоформиране албанске државе, на штету Србије и Грчке. Коментаришући Ратијеву књигу о Албанији (*L'Adriatico degli altri, L'Albania nell'ora presente*), написаће како се може „показати пролазном илузијом идеја формирања велике Албаније“, која је „више заснована на жељи него на стварности“, и чији би једини ефективни циљ била улога „противтеже Словенима“, што не лежи у интересу Италије. У подстрекаче тих планова Пароди је

почетком маја 1915. Сонину са захтевом да уступи учињени Србији у Бококоторском заливу морају бити пропраћени стварањем јаке морнаричке луке у Шибенику.³⁷³⁶ Објаснио је да је би, за разлику од Неретве, реку Цетину било теже бранити од инвазије српске војске, и упозорио да Италија мора спречити улаз француског капитала (као кредитора српске војске) у континенталну Далмацију, у којој високе количине вишње мараске и лапорца представљају значајне сировине за прерађивачку и цементну индустрију.³⁷³⁷ Пароди је закључио да „праведно италијанско–српско поравнање“, који би створило претпоставке „хармоничне, плодне и мирне сарадње два народа на Јадрану“ не може произићи из даљег ограничавања „минималног програма“ на који је Италија, „балансирајући права и интересе“, пристала, „програма који „не може и не сме достојанствено да напусти.“³⁷³⁸

Руско – италијански публициста Александар Амфитеатров објавио је у априлу 1915. изјаву Про–далматинског комитета³⁷³⁹, у којој се прецизирају и утврђују општи циљеви и жеље италијанских националистичких интервencionиста у јадранском питању. Окосницу националистичког прогласа представља жеља да се утврде принципи далекосежног италијанско – српског политичког пријатељства. Националисти су одбацили оптужбе да су шовинисти и да заступају агресивну политику против Словена. Навели су да се не противе ширењу Србије на Котор, Босну и Херцеговину и северну Албанију до Драча и да су спремни на преговоре, како би се на посредан начин „осигурало савезништво са православном Русијом“ и одагнале све могућности стварања „независне аустријско – хрватске католичке државе“, чији је „креатор“ био престолонаследник Франц – Фердинанд.³⁷⁴⁰ Додали су да не одступају од политике „анектирања појаса од Шибеника до ушћа Неретве“, која представља њихов минимални интервencionистички програм, али да су спремни да прихвате да италијанско континентално подручје у овом појасу „не мора да буде шире од 50 километара“.³⁷⁴¹ Испуњење циљева програма важило би искључиво у случају да Италија уђе рат против Централних сила – у супротном, саопштили су да би прихватили да „цела Далмација припадне Србима“, на коју би изгубили морално право.

убројао политичку елиту која је желела да искористи присуство итало–албанског становништва на југу Италије да лакше колонизује или контролише Албанију. E. G. Parodi, „La latinità della Dalmazia“, *Il Marzocco*, 22 novembre 1914, Anno XIX, N. 47, 1; E. G. Parodi, „L'Albania nell' ora presente“, *Il Marzocco*, 10 gennaio 1915, Anno XX, N. 2, 1 – 2.

³⁷³⁶ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915–1918), b. 70 Fiume, fasc. 8, Comitato Italiano „Pro Dalmazia Irredenta 1915“, p. 15, Parodi a Ministero degli Affari Esteri, 4 maggio 1915, N. 034610.

³⁷³⁷ Пароди је скренуо пажњу да ће железничка траса Груж – Метковић – Мостар имати изузетну стратегијску важност за јачање југозападног крила српске војске, уз Ловћен, Бар и Спич, као природну одмбрамбену заштиту. Спадао је у групу „екстремнијих“ далматофила међу иредентистима. *Ibidem*, 1 – 2.

³⁷³⁸ *Ibidem*.

³⁷³⁹ Чланови комитета Вирђинио Гајда, Антонио Ћипико и Алесандро Дудан желели су да своје саопштење објаве преко Амфитеатрова, којег су замолили да то учини, преко ауторског чланка, у њихово име, како би лакше придобили симпатије српске владе. A. Amfiteatroff, „Italia e Russia“, *Rassegna Contemporanea* (10 aprile 1915), Fasc. XII (Anno VIII, Serie III), 537 – 538.

³⁷⁴⁰ Про– далматински комитет није био у потпуности упознат са политичким програмом странака у Краљевини Србији. Веровали су да постоји струја која је спремна да се одрекне значајних подручја у Далмацији са српско – хрватским становништом ради постизања споразума са Консултом. То се уочава кроз њихову уопштену констатацију да „нису све српске странке заговарале освајање Далмације“. A. Amfiteatroff, „Italia e Russia“, *Rassegna Contemporanea* (10 aprile 1915), Fasc. XII (Anno VIII, Serie III), 537 – 538.

³⁷⁴¹ A. Amfiteatroff, „Italia e Russia“, *Rassegna Contemporanea* (10 aprile 1915), Fasc. XII (Anno VIII, Serie III), 537 – 538.

Сан – Ђулијано је још крајем марта 1914. био обавештен о предавању које је на Београдском универзитету одржао професор из Београда и сарадник у српском посланству у Риму Миодраг Т. Ристић о националистичком конгресу у Фиренци и јадранском програму италијанских националиста.³⁷⁴² Притисак иредентиста из Далмације на италијанску владу да не попусти у преговорима са Савезницима о будућем статусу Далмације и да ниједним дипломатским потезом не доведе у питање одбрану интереса далматинских Италијана и њихово прикључење Италији појачало се у касну јесен 1914. и почетком 1915.

Ђовани Амендола и Уго Ојети остали су критични према Бисолатијевим и Салвеминијевим чланцима о балканском савезу и Далмацији из октобра 1914. године, који су замишљени и публиковани у про – југословенском и фило – српском духу.³⁷⁴³

Полемике о Далмацији преправиле су штампу. Републикански интервентионисти и демократски социјалисти били су против припајања Далмације Италији. Иноћенцо Капа писао је да је Далмација „већински словенска“ и да би италијанско потраживање целе те области било „кршење правде и насиље над историјом“, осим Задра и појединих већински италијанских места. За Капу, пресудно је било утврдити унапред у име слободе ког народа би потенцијални гарибалдински покрет и војна акција за ослобођење Далмације деловала, те да би наставак националистичког неспоразума са Јужним Словенима ишао у прилог све лојалнијој политици Аустро-Угарској.³⁷⁴⁴ Капин став наишао је на критику националистичког иредентисте Амадеа Орифича, који је одбијао да призна да су пописи аустријских власти и словенска топономастика насеља у Далмацији кредибилан доказ уодустајању од присвајања целе области. Културолошки модел пристајања уз италијански језик као говорни, најснажнију идентитетску самоидентификацију (Орефичи подсећа да су Луцијан Врањанин, Николо Томазео и Андрија Скјавоне, иако словенски Далмати, имали италијански идентитет, те да се у Далмацији развио аутохтони новолатински дијалект, позивајући се на радове Бартолија), на подлози италијанског хуманизма, довољан разлог за заштиту „скромних и слабих“ од Шибеника до Котора.³⁷⁴⁵ Капа је 8. априла 1914, у својству службеног представника Италијанске краљевске коморе, одржао предавање у задарском позоришту *Верди* о животу и делу композитора Ђузепеа Вердија, у присуству 400 посетилаца. Италијанског уметника и његове опере (*Trovatore*, *Traviata* и *Rigoletto*) представио је као весника ослобођења италијанских земаља, а Италијане позвао да се припреме за дан правде (*il giorno della giustizia*).³⁷⁴⁶

Депутат Емилио Пинкија писао је да су балкански народи „непријатељи које је нужна направила саучесницима, с којима се љуто сукобљавају како њихови властити интереси, тако и предлози Аустрије и Русије“. Пинкија је сматрао да ће Русија бити

³⁷⁴² Према Ристићу, националисти су желели припајање Ријеке, Задра и Дубровника и да су њихове идеје све присутније у италијанском друштву, што може правити препреке хармонизовању односа Италије и Србије у будућности. ASMDAE, DD, Serbia, Confidenziale 1913 – 1915, Squitti a San Giuliano, 31 marzo 1914, N. 315/59, (N. 2047, XXII).

³⁷⁴³ Амендолино писмо Ојетију (24. новембар 1914): „Верујем да [Салвемини и Бисолати] греше у многим битним тачкама; али, на страну ово, откривам вечну италијанску манију да се унапред држе руке чистим како би се опрала савест“. R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo*, Vol. I..., 220.

³⁷⁴⁴ Капа је, полемишући на ступцима листа *Secolo*, писао да италијански „нови патриотизам“ не сме бити паганско празноверје Римског царства, нити књижевна носталгија за територија лавовима светог Марка. „La Dalmazia e gli slavi“, *L'Iniziativa*, 31 ottobre 1914, N. 104, 2.

³⁷⁴⁵ A. Orefici, „La Dalmazia e gli slavi“, *L'Iniziativa*, 7. novembre 1914, N. 105, 2.

³⁷⁴⁶ J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret...*, 294.

„заштитница Словена док се не отворе Дарданели и док не стекне слободан маневарски простор према јерменским границама“.³⁷⁴⁷

Већ 1914 – 1915. појавили су се у многим италијанским листовима научни погледи, политички осврти и коментари оштрих тонова, усмерени на промовисање прошлости и културе Далмације, виђене као саставни део будуће италијанске територије, кроз призму растућег италијанског иредентизма и масонерије. Истичући као један од главних препрека преувеличан број словенског живља у Далмацији, ти листови напуштали су постепено идеју демократског интервенционизма у корист национализма. Један од главних уредника у листу *L' Idea democratica*, познатом по објављивању анализа из балканске политике, био је Артуро Галанти, професор историје и географије, масон, и секретар друштва „Данте Алигијери“. Он је, у марту 1915, био један од оснивача, заједно са Франческом Д Арком и Ђованијем Колоном ди Цезаром, *Удружења за Далмацију* (Associazione pro Dalmazia), од којих су обојица били масони.³⁷⁴⁸ Галанти је још 1892. године протестовао због нехуманог третирања италијанског становништва у Трсту, Трентину, Истри и Далмацији. Те године, у мају, одржао је предавање у седишту друштва *Алигијери* у Риму, посвећено стању учења италијанског језика и положају италијанског језика у земљама са јаком италијанском заједницом. Том приликом рекао је да се Италијанима у Далмацији спрема „катастрофа“, забринуто констатујући да је број Италијана за три деценије, према аустријским статистикама, пао на 16.000, док их је 1880. било преко 27.000, а у претходној статистици преко 40.000. Упоређујући улогу *Друштва св. Саве* за српски народ, католичког *Друштва Ђурило и Методије* за Хрвате и клуба *Единост* за Словенце, Галанти је овим културно-просветним друштвима поистоветио и друштво Данте Алигијери, чија улога у италијанској политици мора бити „истоветна ономе што чине немачка и словенска пропагандистичка друштва за сопствену националност, уз опрез да се не вређа лака осетљивост Аустрије“, како би се избегла опасност да под притиском Аустрије друштво буде затворено, налик затварању *Pro Patria*.³⁷⁴⁹ Посебан проблем за Галантија представљала је надмоћ броја српско-хрватских школа наспрам италијанских.³⁷⁵⁰ Интелектуална средња класа своја интересовања за одбрану Далмације као италијанске територије неће смањити све до краја рата. Група избеглих Далматинаца 3. децембра 1914. упутила је апел посланицима у римском парламенту, којим је тражила да италијанска влада заштити, унапреди и у свој програм спољне политике убаци ставку о враћању Далмације Италији.³⁷⁵¹ Питање Јадрана је преурањено, као и писања Викхама Стида.³⁷⁵² Салвемини није проблематизовао италијанску анексију Кварнера, Задра и Јулијске Крајине, у случају

³⁷⁴⁷ E. Pinchia, „La nuova guerra nei Balcani“, *Patria e Colonie* (agosto 1913), Anno II, N. 8, 126 – 127.

³⁷⁴⁸ Sulla nascita dell'Associazione Pro Dalmazia italiana, Archivio storico del Ministero degli Esteri, Roma, Archivio Politico 1915-1918, b. 70, Ministero degli Interni a Ministero degli Esteri, 8 marzo 1915, anche Adriano Roccucci, *Roma capitale del nazionalismo* (1908-1923) (Roma: Archivio Guido Izzì, 2001), 318.

³⁷⁴⁹ A. Galanti, „La lingua e la scuola italiana fuori del Regno“, *La Cultura*, N. 22, (Anno II), (29 maggio 1892), 1892, 508-509.

³⁷⁵⁰ У ствари, у Далмацији постоји 276 јавних пучких школа, од којих су 272 српско-хрватске, једна је мешовита немачко-италијанско-хрватска и само три италијанске. Постоји 17 приватних школа, од тога 9 српско-хрватских, две немачке, три мешовите италијанско-српско-хрватске и само три италијанске. Ту су и италијанска гимназија и италијанска краљевска школа у Задру наспрам три српско-хрватске гимназије у Котору, Дубровнику и Сплиту, српско-хрватска краљевска техничка школа такође у Сплиту и две српско-хрватске школе у Борго Ерицу код Задра и у Дубровнику. У Надбискупији Задра има 8 Италијана који се суочавају са 50 Словена. У фрањевачким студијским кућама у Зари, Дубровнику и Макарској постоје само Словени“. A. Galanti, 508-509.

³⁷⁵¹ *La Dalmazia. Sua italianità...*, 211-214.

³⁷⁵² „Il problema dell'Adriatico e l'Italia“, *Corriere della Sera*, 6 ottobre 1914, Num. 276, 1.

пада Монархије.³⁷⁵³ Олива је, као један од уредника у националистичким гласилима, упозоравао током 1914. да ће продужавање неутралног статуса Италији онемогућити брз приступ Фриулију, Истри, Трсту и Далмацији и запоседање тих области пре потенцијалног уласка српске војске у те крајеве, у којима постоји мешовито становништво двојаког, хетерогеног идентитета, склоно колективном окретању „словенској раси и српском краљевству“, у случају савезничке победе, што Италија мора да спречи.³⁷⁵⁴

Бисолатијево заглање за одрицање Италије од Далмације и Истре као предуслова за сарадњу са балканским државама, чији заштитник независности би морала да постане, оштро су напали националисти, посебно М. Пантелеони. Иако је Бисолати сматрао да је победа Балканског савеза спасила Италију потенцијалне турске освете за губитак либијских територијаи новог рата, Пантелеони је то занемарио, и сматрао да се начело премоћи бројчане националности, без корелације са историјским чињеницама, не може узимати као релевантан фактор за планове у спољној политици.³⁷⁵⁵

Републиканци су оштро напали реторику и пропаганду Далматинског комитета. На мети њихове критике нашао се Атилио Тамаро, којег су оптужили да промовише репресију и злочиначку политику истребљења („италијанизације“) Словена, нарочито оних који, након рата, буду „непокорни“ новим, италијанским властима, на географском простору који су иредентисти унапред прогласили италијанским (Далмација у овом контексту).³⁷⁵⁶ Они су Тамарове тврдње одбацили као неприхватљиве за либералну, демократску Италију и његове анти – демократске, анти – плебисцитарне претензије упоредили с аустријском политиком денационализације.³⁷⁵⁷ Предложили су да је пожељно да се што раније постигне темељан, трилатералан договор о правно – политичким гаранцијама с Србијом и силама Антанте о будућем статусу италијанског живља у Далмацији који буде остао да

³⁷⁵³ L. Valiani, *The end of Austria – Hungary...*, 101.

³⁷⁵⁴ D. Oliva, „L'Adriatico minacciato“, *L'Idea Molisana*, Campobasso, 1 novembre 1914, Anno I, N. 3, 1.

³⁷⁵⁵ Бисолатијев текст објављен је у листу *Messaggero* 14. новембра 1914 (Nuova politica italiana nei Balcani). М. Panteleoni, „Leonida Bissolati, il Ministro di re“, *Vita italiana* rassegna mensile, 1916, 401-402; 403-406.

³⁷⁵⁶ L'Osservatore, „Per l'imperialismo o pel principio di nazionalità?“, *L'Iniziativa*, 24 aprile 1915, N. 129, 1; в.: L. Monzali, „Tra irredentismo e fascismo. Attilio Tamaro storico e politico“, *Clio* (1997) 33, 267 – 301.

³⁷⁵⁷ У чланку је апострофирано (како се наводи, „с гађењем“) противљење плановима да се изврши анексија Далмације, која је већински насељена Јужним Словенима, којима се не могу негирати национална права и присиљавати их да живе у „новој Аустрији“. Сугерисано је да би, у случају званичног прихватања Тамарових погледа на јадранско питање, за Италију „било боље да се одрекне свих аспирација према Истоку, укључујући и Трст“, јер ће бити „бесрамно“ прихватити политику гажење основних принципа међународног права и демократског плебисцита за које би италијанска политика требала званично да сезалаже. У тексту се наводи да републиканци не поричу тежак, незавидан положај „храброг“ италијанског народа у Далмацији, Истри и Трентину, али да, када је реч о Далмацији, најбоља услуга својим сународницима може да буде учињена кроз одрицање од „нереалних“, „амбициозних“, „штетних“ програма и планова, који ће им додатно погоршати положај. У тексту, између осталог, стоји: „Из тог разлога није потребно занемарити врлине, дух пожртвовања, високо национално осећање Италијана који насељавају Далмацију. (...) Ако би сутрашњи програм Италије био онај који заступају господин Тамаро и остали из про Далматинског комитета, ми бисмо више волели да не само Далмација, већ Истра и Трентино остану под аустријском влашћу. Националност се не може и не сме наметати. Такве глупости могу да смисле само националисти!“. L'Osservatore, „Per l'imperialismo o pel principio di nazionalità?“, *L'Iniziativa*, 24 aprile 1915, N. 129, 1; G. L. Manenti, *Geografia e politica nel razzismo antisloveno. Il caso dell'irredentismo italiano (secoli XIX-XX)*, in T. Catalan (a cura di), *Fratelli al massacro. Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale*, Viella, Roma 2015, 28 – 38.

живи у српској или југословенској држави.³⁷⁵⁸ Они су сматрали да се италијански иредентизам, у свом максималистичком испољавању, не може користити као изговор за неосновану пропаганду, која се удаљава од изворних либерал – демократских начела идеја о ослобађању италијанског и других народа од империјализма. Сличну критику упутио је и Федерико Командини, следбеник депутата Колајанија, који је критиковао Ћипикову, Албертијеву и Тамарову злоупотребу историјских чињеница, Мацинијеве идеологије, стављајући као „противтежу“ Томазеов „синкретистичку итало – словенску далматинску културу“, подсетивши Албертија да ће отуђењем Далмације од Србије Италија са овом земљом помутити сваку могућност савезништва и пријатељских односа.³⁷⁵⁹ Када је реч о злоупотреби традиције Ризорђимента, засебан елемент полемике представља проблем домета италијанских претензија на Балкану, на словенским територијама. У италијанској историографији нису до крај растумачени Кавуров однос према Далмацији и настојања владе Савојске краљевине да у планове о стварању уједињење Италије, кроз дипломатске преговоре са Француском, укључи и припајање Далмације. Према историчару Бјанкију, такви планови споменути су у меморандуму Вићенца Салвањолија упућеном цару Наполеону III из 1858, и писму које је Кавур написао Лоренцу Валерију 1860. Салвањолијев меморандум, предат Наполеону III током преговора у Компјењу, садржавао је план реконституисања уједињење Италије, чија би једна од покрајина била *северна* или *горња Италија* (*L'Italia superiore*), која би обухватала „Ломбардију, Венецију, италијански Фриули и јадранске обале, укључујући и обале Далмације“.³⁷⁶⁰ Овај захтев наишао је на „ћутање“ и игнорисање француског цара, али Кавур због тога није променио мишљење о афирмативној улози Француске у преговорима којима би Пијемонт могао придобити те области од Аустро-Угарске. По сећањима Евгенија Поповића Д'Ангелија, Федерико Сеизмит Дода, италијански патриота родом из Далмације, учествовао је у преговорима 1866. између Гарибалдија с једне, и Риказолија и краља Виторија Емануела II с друге стране, о слању трупа у Далмацију, иако није могуће утврдити да ли је циљ било припајање читаве Далмације или приобалских градова, њено коришћење као области за војне поморске базе, без тежње ка припајању, или учествовање у ослобођењу ове покрајине од аустро-угарске власти, са идејом обезбеђивање италијанке политичке доминације у њој.³⁷⁶¹ Демократски инспирисани интелектуалци, попут Анцилотија, одбацили су могућност да је такав захтев могао да дође из Кавуровог кабинета, јер се у тексту меморандума не спомињу „Трст, Трентино и Горица“, а то су области изостављене и из споразума Француске и Краљевине Пијемонт из 1859. из дипломатских мотива. Националистичка историографија, којој је припадао Тамаро, током година Првог светског рата то је правдала чињеницом да су те области негиране Италији од стране Немачке конфедерације, а Француска није желела конфронтацију са Немцима. Кавур је, према њему, „заварао траг непријатељима уједињене Италије“, тиме што је препоручивао да се улаже у изградњу луке у Анкони.

Окосница Салвеминијеве критике непринципијелних ставова „далматомана“ састојала се, осим империјалистичког приступа Словенима, и у критици њихове замене теза, којом су Далмацији, а не Истри, желели да дају примат у интервенционистичкој

³⁷⁵⁸ *Ibidem*, 1.

³⁷⁵⁹ F. Commandini, „Dispute sulla pelle dell'orso“, *L'Iniziativa*, 8 maggio 1915, N. 131, 2.

³⁷⁶⁰ A. Tamaro, „La Dalmazia e il Risorgimento nazionale“, *Rassegna Italiana politica letteraria artistica*, V. 2, 1918, 188-190.

³⁷⁶¹ Тамаро се позива на лист *Il Diritto* из маја 1893, чију је спољнополитику рубрику водио управо Поповић Д'Ангели. A. Tamaro, „La Dalmazia e il Risorgimento nazionale“, *Rassegna Italiana politica letteraria artistica*, V. 2, 1918, 188.

анексионистичкој реторици, иза којих је стајало добро прикривено аустрофилство и рад у корист немачких интереса.³⁷⁶² Овде истичемо да Салвемини није био иредентиста ни у ширем смислу значења тог појма пре рата 1914.³⁷⁶³ Као ерудита, проучавао је проблеме националног статуса италијанског народа у Монархији (као и у Француској) и заступао умерена гледишта, тражећи најподеснији начин за успешно промовисање заштите италијанских интереса на другој обали Јадрана. У више наврата понављао је да не сноси моралну кривицу због противљења начелима иредентистичке политике и оптужбама за аустрофилију; тврдио је да се годинама пре рата категорички противио самоиницијативном интервенционизму, чија би једина сврха било запоседање Трентина и Јулијске Крајине, по цену „непријатног“ и болног рата, у којем би се „сулудо жртвовала судбина 35 милиона Италијана“ зарад ослобођења неколико стотина хиљада изванматичних сународника. По избијању аустро – српског сукоба, сврстао се у заговорнике ослобођења Трентина и Јулијске Крајине и опсежног припремања у рат против Монархије, признавши Србији право на Далмацију, поседовање трговачке флоте, и несметано ширење на највећи део аустро – угарских провинција, што неће произвести штетне последице по Италију.³⁷⁶⁴

Аутономну позицију заузимали су Леонида Бисолати (вођа реформских социјалиста, из Социјалистичке партије избачен 1912 на предлог Мусолинија) и Чезаре Батисти. Уз Бисолатија је пристао и историчар Гиљелмо Фереро, познаник Јужних Словена. Бисолатијев „балкански“ ратни програм заснивао се на идеји припајања Истре, Трста, Јулијске Крајине и да је најисточнија граница до које треба да иде програм аспирација планина Учка (*Monte Maggiore*). Словенске насеобине биле су територијално „разбијене“ између себе и неповезане на тој територији, што се оправдавало као да се да неће изазвати неумерене проблеме Италији. Ријека међународни компромис „Југословена“ и Италијана, све јужно до Албаније је „српско – хрватско“.³⁷⁶⁵

Публициста Ђулио Каси прави дистикнцију између империјалне моћи и ограничене снаге држава, лишених административних, привредних и других ресурса империја. Он пише да „мале државе, као што су Србија и Црна Гора“, у Италијанима „не изазивају страх у нама“, чак и ако их подржава Русија; па чак ни „проширена Србија“, све док „остане искључена са острва и већег дела далматинског приморја“, док правим непријатељем остаје Аустро – Угарска.³⁷⁶⁶

³⁷⁶² Салвеминијева претпоставка заснивала се на тврдњи да ће Аустро – Угарска у преговорима о очувању неутралности Италији уступити Истру (или веће делове истарског полуострва), на шта гроф Бертолд никада није пристао. Релативна способност Аустрије да се креће на некој тачки далматинског питања, иако је „тако непоколебљива и непопустљива у погледу западне Истре, требало би да их убеди у погрешност пута којим су до сада ишли“. Лажи и увреде против Словенаца, Хрвата и Срба послужиће, према Салвеминију, аустријској влади да разбукта антииталијанску мржњу међу Јужним Словенима, и „организује отпор против нас“. Уколико би Италија успела да се учврсти на далматинском копну, закључак је да би Немачка у својим будућим дипломатским и војним иницијативама имала „драгоцену карту у својој игри“, а то је вечито непријатељство балканских Словена према Италији. „La campagna per la Dalmazia“, *L'Unità*, Anno IV, 14 maggio 1915, N. 20, 679.

³⁷⁶³ У писму Чезаре Батистију од 15. октобра 1915, предводнику италијанске социјалистичке партије у Трентину, Салвемини је свог пријатеља подсетио да је „одувек гајио одбојност према анексионистичким плановима иредентиста, нарочито према Трсту и Истри“, изузев када је реч о Трентину. Након аустријско – српског сукоба, Салвемини је унеколико ревидирао своје ставове. До краја рата, и после њега, остаће противник анексије Далмације. Е. Апић, „Gaetano Salvemini e il problema adriatico“, *L'imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del Convegno italo-jugoslavo...*, 93.

³⁷⁶⁴ G. Salvemini, *Guerra o neutralità?*..., 15 – 18, 21 – 23.

³⁷⁶⁵ G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1871 al 1915...*, 510 – 511.

³⁷⁶⁶ G. Cassi, *Il mare adriatico...*, 441.

Либеро Танкреди (Масимо Рока) заступао је гледиште да је немачки марксизам (заједно са немачким социјалистима) створио антиславизам као доктринарну струју у социјалистичкој теорији о индустријском развоју и да се ригидни анимозитет немачких социјалиста, блиских германском империјализму, према словенским земљама (Русији, Србији), очитује у идеолошком оправдању спречавања да поменуте земље, чија привреда почива на пољопривредно – задружном начину производње, икада у будућности достигну висок индустријски економски преображај и заувек остану пасивне наспрам монопола немачке и аустријске привреде.³⁷⁶⁷ Републиканци су у свој програм уврштавали само Трентино и Трст.³⁷⁶⁸

У писму од 29. септембра 1914. анархисти Алфреду Консалвију, Масимо Рока поновио је своју приврженост принципима Триполитанског рата, наводећи да време није било „зрело“ за револуцију и да би останак турске управе значео да „данас Немачка либијску територију користи против нас или Француза“. У писму је свом саборцу пренео да ступа у „добровољачки одред“ с пријатељима анархистима, који ће кренути у Далмацију, и у Котору или у другом делу источнојадранске обале (Далмација као најпогоднија област) покушати искрцавање против трупа Монархије. Писмо је одраз непомућене, готово догматске критике „погубних“ неутралистичких гледишта, чијем вештачком одржању заједно, упркос идеолошкој супростављености и наступању с опречних праваца, доприносе заједно социјалисти и монархисти.³⁷⁶⁹ Рока је у писму изнео своју дубоку приврженост начелима и идеалима слободарских народа

³⁷⁶⁷ Танкреди пише да републиканци не могу прихватити планове да се Србија царинском политиком, ограничавањем извоза, забранама права на индустријализацију и висок ниво међутрговинске поморско – јадранске трговине, ограничи у својим легитимним аспирацијама на Балкану. L. Tancredi, „Per la storia socialista“, *L'Iniziativa*, 3 aprile 1915, N. 126, 2.

³⁷⁶⁸ Познати републиканци, попут Ковија, Тодара и Ронцанија заговарају управо ослобођење Трентина и Трста. F. de Cicco, „Il problema di Trieste“, *L'Iniziativa*, 18 aprile 1914, N. 75, 1; „In tema d'irredentismo“, *ivi*, 23 maggio 1914, N. 80, 3; O. Zuccarini, „Rompiamo questo cerchio d'incertezza“, *ivi*, 22 agosto 1914, N. 94, 1.

³⁷⁶⁹ Рока пише: „А одлука је следећа: одлазим ове недеље тако што ћу се пријавити у италијанску легију која ће се искрцати у Котору или негде другде у Далмацији, како би се Италија натерала да се покрене. Има нас неколико хиљада; отићи ћу заједно са неколико пријатеља анархиста, старим и изгубљеним, које сам сада пронашао овде у Италији, јер сваким часом који прође, влада, социјалисти, анархисти и монархија се слажу у томе да застрашују једни друге грубим речима, величином, херојством, вољом. Овде нема ничег осим желуца и страха да ће он бити пробушен. Ствари би биле одвратне да нису јадне. (...) Рат ће бити учињен у последњем тренутку, да се заузме Трст који је већ освојен од осталих, и биће нова 1866. С ове стране гледано, било би боље да се Италија одрекне свега: бар би се народни гнев обрушио. Истина је да би социјалисти деловали као полицајци; кад бисте видели колико ревносно помажу полицији да угуши иредентистичке демонстрације Дакле, драги Алфредо, морамо ићи. То је категорички императив осећања, то је морална дужност, то је суштинска потреба да се изађе из ове неподношљиве ситуације. Када добијете ово писмо, ја више нећу бити у Милану, осим ако ме ухапсе на улици или се не догоди неки непредвидив и изузетан догађај. Напуштам посао где сам први пут могао да се извучем из сиромаштва; Није битно. (...) У наставку ћу вам рећи више о својој породици и мојим радовима. Али верујте ми, сада смо у Италији дошли до тачке у којој морамо да дамо пример, по сваку цену, макар само да не побркамо сопствено сећање са памћењем свих ових људи. У сваком случају, верујте ми, са садашњом генерацијом, у Италији се никада ништа неће урадити. А између умирања, у стилу каквог бесциљног идиота, који, након што би пожелео револуцију, а да је није спровео - и добијања метка у груди на бојном пољу, ова последња алтернатива је још пристојнија. На крају крајева, никада не живите тако дуго док имате храбрости да својој врховној судбини погледате у лице. У ствари, признајем вам да идем тамо са мало психологије самоубиства, и у исто време, са надом у велику моралну освету; надам се да ћу се вратити, али ако останем тамо, није ме брига. Само бих зажалио ако будем одмах повређен, или осакаћен, или постанем затвореник. Биће ми тешко да то себи дозволим. На све или ништа! M. Antonioli, *Sentinelle perdute. Gli anarchici, la morte...*, 155 – 157.

и изнео слободне панегиричке оцене о Словенима, будући да је словенске народе ставио на високо место оних народа који се боре за принцип признања своје узвишене националне слободе.³⁷⁷⁰

У последњој заокруженој целини свог политичког есеја, у којем испитује везе балканских ратова и италијанске интервенције у Либији, националистички писац и публициста Масимо Рока, познат под псеудонимом *Либеро Танкреди*, дотиче се и сложене димензије односа међу Јужним Словенима и у више елемената разграђује и објашњава тај историографско–научни појам. Термин „Јужни Словени“ он најпре употребљава у контексту католичког прозелитизма, католичке идеологије национализма, у који „смешта“ Хрвате и Словенце. Он пише да су „такозвани“ Јужни Словени, чије постојање не признаје кроз „наметнуту“ терминологију, уколико су вођени „католичким празноверјем заробљеног папе, заправо идолопоклоници Његовог Апостолског Учења“.³⁷⁷¹ Рокин анимозитет према хрватском и словеначком прозелитизму употпуњује се кроз идеологију анти–католичке, антиклерикалне славофобије италијанских националиста. Рока пише да „Хрвати и Словенци чине залог уније између Аустрије и Угарске и служе да угуше италијанску природу на обали Монархије“ и да „нема политичке срамоте у служби Царства чији они нису извршиоци: Царство их, барем у свом аустријском делу, милује, даје им најширу слободу и штити чак и у најпрљавијим подухватима“.³⁷⁷² Радикалним негирањем хрватске и словеначке народне прошлости, њиховог националног идентитета и колективне историје, Рока признаје да је Србија једини стварни „нуклеус и градивни елемент југословенства“, и да је Јужним Словенима, до избијања балканских ратова, укључујући Србију и Црну Гору, место „уз Аустрију“, коју лакше „могу победити ако се налазе унутар ње“ него ван њених граница. Рока сматра да ће се овим процесом они удаљити од Русије и њеног плана да ову етничку групу економски веже за „затворено“, неприступачно и стратешки неуједначено Црно Море.³⁷⁷³ Рока је још од 1912. тврдио да Беч без сагласности Италије неће успети у намери да издејствује објаву рата Русији и балканским народима.³⁷⁷⁴

Рока је благонаклоно посматрао идеју поделе Албаније између Србије и Грчке, под условом да Валона и њено залеђе остану неутрализовани и не пређу под суверенитет или војну управу других држава.³⁷⁷⁵ У супротном, Италија би се суочила са опасношћу од искрцавања непријатељских трупа на југу земље, што би „развукло“ војне снаге земље и створило ситуацију да би „свака мера предострожности против претње искрцавањем, довољна да имобилише трупе на југу, повећавала стратешку инфериорност полуострва“ и спречила окупљање снага у падској низији.³⁷⁷⁶ Додатан мотив непротивљења таквом исходу била је и Рокина нетрпељивост према Албанцима

³⁷⁷⁰ Рока даје афирмативну оцену о Словенима: „Радом идем да се борим за словенске народе и њима блиске, пошто се дивим њиховој моралној величини која је боља од цивилизације топова и оцака; јер тада неће моћи ни да ми кажу да се борим за своју расу – латинску расу. Уосталом, анархизам је импулс за све слободе, па и за националну; оног дана у којем било који облик угњетавања и револта више не буде изазивао симпатије и помоћ, анархизам ће бити заувек готов“. М. Antonioli, *Sentinelle perdute. Gli anarchici, la morte...*, 160.

³⁷⁷¹ *Ibidem...*, 219 – 220.

³⁷⁷² L. Tancredi, *Dopo Tripoli e la guerra balcanica...*, 220.

³⁷⁷³ *Ibidem*, 221 – 222.

³⁷⁷⁴ У листу *Rivolta*, који је излазио у Лугану, у октобру 1912, Рока је објавио чланак *Per la Guerra d'Oriente*, у којем је изнео мишљење да Двојна Монархија „никада неће ризиковати сукоб са балканским народима и Русијом, ако не буде сасвим уверена у неутрално и помирљиво држање Италије“. *Ibidem*, 226.

³⁷⁷⁵ *Ibidem*, 230 – 231.

³⁷⁷⁶ *Ibidem*, 231.

као „преторијанцима Абдул – Хамида и његових наследника“; за Року су Албанци били они који су се „борили против савезника, не у име своје слободе, већ да би погазили слободу других: Срби и Грци стога нису били обавезни, чак ни морално, да показују претерану обзирност.“³⁷⁷⁷ Валона је била кључна тачка аустро – угарског капиталистичког империјализма према Јадранском мору, лука преко које је било могуће контролисати Грчку и улаз у Јадран; аустријске тежње „пореметиле су се“ појављивањем „српске коњице“ на Јадрану, ставом који је Србија заузела као „пример тога како политички понос понекад наслеђује малих, а не великих држава“ и исхода који у Албанији „Италији много више одговара“ јер ствара равнотежу „у троје“.³⁷⁷⁸ Успротивио се социјалисти Артуру Лабриоли и мишљењу да Италија не треба да Русији помогне у „излазу“ на Медитеран. „Словенску опасност“ није посматрао као процес иманентан кризи изазваној преустројавањем равнотеже балканских сила – Рока је писао да је „извесно да словенски притисак на Јадран нема тежњу ни интерес да пређе на западну обалу“, што се не може „рећи за Аустрију“. Словенско освајање Далмације и Италије наставило се у „једнакој мери“ под скиптром Хабсбурга: према Роки, немогућност да се, услед примарног противљења Двојне Монархије, Драч припоји словенској интересној зони изазвала је „њихов појачан јуриш“ на Трст. Рока је осветлио могућност да Трст припадне увећаној независној словенској држави, при чему би такав исход „остао далеко мање опасан по Италију него у случају да га запоседне Немачка“.³⁷⁷⁹ Такво решење правдало се супростављеношћу католицизма и православља, који се појављује у односима између Срба и Хрвата – опречност религија ће бити довољна „да спречи заједничку антииталијанску политику ових народа на дуже време; Србија која се улива у Јадран била би природни противник Аустрије, савезник за Италију – посебно у случају да јој Савојска монархија „постане наклоњена“.³⁷⁸⁰ Рока није одбацио могућност да Валона постане део проширене српске државе – она би имала више „медитеранско него јадранско значење“ и била би „окренута у значајнијој мери према југу него северу“, без претње по безбедност италијанских граница.³⁷⁸¹ Рока је напао „аустријантски“ пацифизам социјалистичког депутата Антонија Грацијадеија, којег је оптужио да кроз јавну подршку обнављању уговора о Тројном савезу одриче право Србији да има пристаниште на Јадранском мору; на мети осуде „аустрофилске“ политике нашла се и римска *Трибуна*.³⁷⁸² Критиковао је одлуку конзула у Драчу Долфинија да забрани привремено размештање болесних и исцрпљених српских војника у школе у граду, као и неприхватљиво понашање италијанског посланика на Цетињу, који је одлучио да подржи аустро – угарски вето на боравак црногорске војске у Љешу и Сан Ђовани ди Медуи и слободном пристаништу за Црну Гору у Спичу, што

³⁷⁷⁷ *Ibidem*, 228 – 229.

³⁷⁷⁸ *Ibidem*, 229 – 230, 233.

³⁷⁷⁹ *Ibidem*, 233.

³⁷⁸⁰ Рока је похвалио анти – аустријско држање торинске *La Stampa* и миланске *Corriera della sera*, у светлу њиховог противног става обнављању Тројног споразума Италије са Аустро – Угарском. *Ibidem*, 233.

³⁷⁸¹ *Ibidem*, 234.

³⁷⁸² У листу *Secolo* 21. децембра 1912. Грацијадеи је објавио чланак у којем се заложио за сарадњу Италије са Србијом, али без упуштања у отварање конфликта са Двојном Монархијом. Према речима Роке, „Грацијадеи је већ украо занат од аустријских и италијанских чиновника, најпре тиме што је одрекао Србији територијално власништво над пристаништем, из страха од словенске опасности (!), потврдивши потом, неколико редова касније, потребу да Србија добије потпуну независност од Аустрије и да наше јадранске луке добију могућност да непосредно комуницирају са унутрашњошћу Балкана“. *Ibidem*, 238.

је противречило принципима које је италијанска политика заузела према овој земљи 1878.³⁷⁸³

Федерциони је подвргао критици широко распрострањено незнање које у краљевини влада о броју Италијана у Далмацији и максимуму иредентистичког покрета да италијанске национал–ослободилачке аспирације обухватају само Трентино и Трст („застарело двојство“).³⁷⁸⁴ Сматрао је да се италијански радници из Пуље (каменоресци, зидари, продавци воћа) у Котору, Дубровнику и Корчули подвргавају тихој, перманентној „славизацији“ и да је напредак за судбину Италијана у Дубровнику остварен када је отворен вице–конзулат, путем којег је постало извесније подизање школе о трошку *Lega Nazionale*.³⁷⁸⁵ Федерциони је у спису из 1910. отворено дефинисао границе будуће, проширене италијанске државе и територије које јој по морално–историјском праву морају припасти. Он сматра да се „Италија не завршава на Кварнерима“: како би „остала безбедна на сопственој територији“, како би „вратила назад остатке *Serenissimе*“, она их „мора повратити барем до Неретве, где Динарски венац раздваја католички Запад од православног и исламског Истока“, што ће симболично означити „сурово предвечерје у којем ће шездесет хиљада Италијана, који својим херојским отпором спасава право своје отаџбине“, бити поново сједињено са „својом државом, која ће убрати чудесне плодове њихове дуготрајне жртве“.³⁷⁸⁶ Позивајући се на Томазеово анти–хрватско расположење, Федерциони је изнео песимистично виђење будућности италијанског народа у Далмацији, које, изузев Задра, неће моћи да заустави „експанзију Словена до Удина“.³⁷⁸⁷

Незаобилазан чинилац дипломатско – конзуларног погледа на раст и кохезивну снагу српског националног покрета, праваца идеја јужнословенске идеје, и последица које ће оставити на трансформацију муслимана и Хрвата, дао и је и конзул у Битољу и Сарајеву Натале Лабија. Лабија је 25. септембра 1916, по повратку из Сарајева у Рим и ишчекујући свој премештај у Јоханесбург, службујући у министарству у Риму, доставио Сонину своја два политичка трактата посвећена анализи комплексне политичке ситуације на Балкану и историје балканских народа. У телеграму је Сонину рекао да је, боравећи као конзул и дипломатски службеник у различитим конзулатима на Балкану од 1906.(нарочито у Јањини)стекао знање и непосредан увид о природи политичке традиције балканских народа.³⁷⁸⁸ У закључку првог трактата, Лабија износи предлог територијалног преуређења граница и спорних области између чланица Балканског савеза, које би загарантовале трајни мир и политичку стабилност, и за чије би утемељење гаранције пружила Италија. Он предлаже да се Црна Гора припоји Србији, да 1) се Бугарској препусти Битољски вилајет са језерима, уз задржавање постојећих граница са Грчком, Румунијом и Србијом (на северу), који је, према Лабији, Бугарској неправедно одузет због бугарског етничитета Битоља; 2) окупацију целе Албаније од стране Италије (остављао је слободу да се изабере између облика персоналне уније, привременог или трајног протектората, директне анексије), уз задржавање постојећих одредби Лондонског споразума према Србији на северу.³⁷⁸⁹ Веровао је да ће такво преуређење трајно зауставити потребу Црне Горе за ширењем на

³⁷⁸³ *Ibidem*, 238 – 239.

³⁷⁸⁴ L. Federzoni, „Italiani e slavi in Dalmazia“, *Rivista dalmatica* LVI (1985), N.1, 38.

³⁷⁸⁵ L. Federzoni, „Italiani e slavi in Dalmazia“, *Rivista dalmatica* (1985), 38 – 39, 48.

³⁷⁸⁶ L. Federzoni, „Italiani e slavi in Dalmazia“, *Rivista dalmatica* (1985), 48.

³⁷⁸⁷ L. Federzoni, „Italiani e slavi in Dalmazia“, *Rivista dalmatica* (1985), 53, 56 – 57.

³⁷⁸⁸ Други део списка носи назив *Jugoslavi*. ASDMAE, Seria Politica P, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto 1915-1918, b. 179, Labia a Sonnino, 25 settembre 1916.

³⁷⁸⁹ ASDMAE, Seria Politica P, Gabinetto Politico e Ordinario 1915-1918, b. 179, Labia a Sonnino, 25 settembre 1916, 82-83.

Албанију, да ће Србија добити „толико жељени излаз на Јадранско море“, могућност да у Бару и Улцињу направи велике луке, као и власт над „преко 200.000 Албанаца и исто толико Бугара.“ Бугарска би, поред Битоља, с обзиром на дејста у „актуелном рату“, могла да добије Воден, Сер и Кавалу, који су трајно бугарски, уз обавезу да се одрекне „сваког даљег иредентизма“, али и Солун, док би Грчка изгубила границу са Србијом и редеофинисање граница на југу Албаније. Само је овакав пројекат, по Лабији, омогућавао Италији да стекне апсолутну доминацију над источним Јадраном, и могућност да надгледа и директно утиче на политичке споразуме између балканских држава. Веровао је да ће такав програм подржати и Русија, али и Француска и Британија, истичући да се Италија на Балкану ослања на три стуба, „одважних“ нација – Албанце, Бугаре и Румуне. То је подразумевало да су у Лабијиној концепцији италијанске балканске политике, Срби и Грци, које он често окривљује за рушење албанске независности, били у секундарном плану.

Други део трактата (достављен 7. новембра 1916) Лабија посвећује италијанској политици према Јужним Словенима у Аустро- Угарској. Лабија је 1914-1915. био конзул у Сарајеву и многе утиске са службовања у том граду пренео у трактат. У поглављу посвећеном Босни и Херцеговини, он не сматра важним непостојање парламентарног режима у Босни и несмотрено прелази преко тога, који не спомиње, већ одмах говори о сазивању првог Босанског сабора, структури посланика. Ријечка резолуција и савез са српским странкама, према Лабији, само је „осмишљен трик предострожности“ којим они теже остваривању потврде свог идентитета и националних аспирација. У пројекцији могућег распада Аустро – Угарске, Лабија се определио за тзв. „хрватско решење“ уместо српског, сматрајући да италијанским интересима одговара стварање „хрватско-словеначке државе исте расе“, која може да буде природна брана против Немаца, Мађара и Срба; „ти Јужни Словени немају готово ништа заједничко са Србијом“.³⁷⁹⁰ Лабија сматра апсолутно „неправедним“ аспирације Србије ка италијанским деловима Аустрије, Хрватској, Славонији, Карниоли и јужној Карантанији, а још мање ка Босни и Херцеговини, где је становништво „веома непријатељски расположено“ према присаједињењу Србији, те поменуто територијално преустројство на Балкану сматра идеалном браном за евентуално ширење српско-црногорске државе на запад.³⁷⁹¹ У осврту на аустро-угарску политику у Босни и Херцеговини и могуће исходе рата у случају победе одређеног блока, „Лабија је августа 1914. Саландри изнео утисак да „Аустрија неће дозволити Србији, ако је савлада, да остане независна“ те да ће са италијанске стране бити тешко да од Аустрије захтева очување независне Србије и Црне Горе. Лабијин утисак био је да ће победа Централних сила осигурати Балкану мир, неизмењену етнографску конфигурацију Балканског полуострва коју ће Аустрија постићи консолидацијом анти-словенских елемената, а тријумф Антанте извесну славизацију супротне јадранске обале, која ће значити крај сваких евентуалних аспирација и утицаја Италије на Балкану, угрожавање италијанске сигурности, а сам славизам је за Италију представља највећег непријатеља од свих.³⁷⁹² Осим тога, Лабија је писао да је мобилизација у Босни и Херцеговини 30% напредовала више од очекиване и да упркос најавама, ова провинција ће остати током рата мирна. У другом писму Саландри, у септембру 1914, Лабија је поново упозорио на препуштање Далмације „српско-црногорским снагама“, које покушавају да направе

³⁷⁹⁰ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto 1915 - 1919, b. 179, p. 23, Labia a Sonnino, „L'Adriatico Orientale“, parte II, 25 settembre 1916, 35-36.

³⁷⁹¹ ASDMAE, Seria Politica P, Gabinetto Politico e Ordinario 1915-1918, b. 179, Labia a Sonnino, 25 settembre 1916, 46-48.

³⁷⁹² ACS, CS, b. 1, fasc. 1, sf. 5, Labia a Salandra, 10 agosto 1914, s.n.

офанзиву у Босни и Херцеговини, наглашавајући да ће из „Далмације они тешко да се повуку, због премоћних странака које свуда делују у њихову корист“ и да ће у тим областима заузети истоветно понашање према Италији које имају Грци у јужној Албанији.³⁷⁹³

Новинар и публициста из Албертинијевог круга, Франко Кабури, примећивао је да је један од разлога ниске стопе економског развоја Далмације чињеница да угарска влада одбија да повеже железничком мрежом централни део Монархије са аустријском круновином на југу и приморјем. Он пише да угарска влада не жели да потиче привредни раст на железници у Хрватској, уводећи високе тарифе на унутартрговински превоз робе и спречавајући да се дрво из Славонског Брода, уместо да се допрема краћом трасом у пилану у Дугосело, шаље у Будимпешту.³⁷⁹⁴ Критичар политике надвојводе Фердинанда,³⁷⁹⁵ Кабури је стао у одбрану спољне политике династије Карађорђевић, отпора који је Србија активно пружала царинским, привредним и политичким притисцима из Балхаусплаца, тврдећи да се Беч уздржао од саопштавања идеје о ултиматуму и потребе консултације Консулте због противљења које је Ђолитијева влада пружала током 1913. Бертхолдовим иницијативама на Балкану.³⁷⁹⁶ За Кабурија неутралистичка опција је пораз италијанске иницијативе у спољној политици: неутралисти, према његовом мишљењу, нису у праву када говоре да ће изостанак учешћа Италије имати позитиван исход, те да ће Двојна Монархија, силом ратних дејстава и свог опадања, природно ослабити и бити усмерена на помирљиву политику према Риму.

Кабури је, у интересу одржања непомућених дипломатских веза Италије са Србијом, предлагао да Србија, „у свом интересу“, одустане од политике приближавања и сједињавања с Хрватима. Уочавао је да су помирљиви односи Срба и Хрвата вештачки истакнути у први план због стварне аустријске претње Јужним Словенима (нарочито Србима), и да ће се пун обим међусобног анимозитета ове две етничке групе испољити по окончању рата и војном поразу Аустро–Угарске.³⁷⁹⁷ Према Кабурију, не треба веровати да ће Србија, после толиких жртава, наставити да у свему буде „потчињена“ наредбама из Петрограда и да неће „кренути самосталним путем“; примарни економски циљ Италије почива у монополизацији трговине на Леванту, за шта неопходан предуслов остаје пацификација Јадрана.³⁷⁹⁸ Кабури је, такође, тематизовао проблем могућег аустро – српског сепаратног споразума о јадранском питању, „на штету Италије“, или мировног уговора којим би ове државе извршиле територијално – интересну поделу источнојадранске обале, без договора, учешћа и знања владе у Риму.³⁷⁹⁹ Беспштедна економска конкуренција, којом Мађари и Хрвати,

³⁷⁹³ ACS, CS, b. 1, fasc. 1, sf. 6, Labia a Salandra, 19 settembre 1914, s.n.

³⁷⁹⁴ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 28 – 32.

³⁷⁹⁵ Кабуријев став одражава став већег дела либерал – демократске и конзервативне штампе у Италији, која је отпочела са умереном и приметном критиком аустријске хегемоније на Балкану: „Злочин свакако морамо осудити; али одбојност према гесту српског нападача није довољан да замагли сажаљење које свако слободно срце мора осећати према тим бројним жртвама, које је покојни надвојвода хтео подмукло да измучи, пунећи затворе Босне и Хрватске невиним грађанима, настојећи да да промовише најразумданију политику бруталне репресије, која би, као никада до сада, на овакав начин, нарушила углед једне цивилизоване државе“. F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 47.

³⁷⁹⁶ *Ibidem*, 49 – 56.

³⁷⁹⁷ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 151 – 152.

³⁷⁹⁸ F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 152 – 153.

³⁷⁹⁹ На примедбу да је Србији потребно пуно време да изгради, обезбеди и стратешки позиционира своју поморску флоту, Кабури је одговорио да не постоји околности које дозвољавају да се верује да супротан исход није могућ. Признао је, ипак, да је такво разрешење аустро – српских односа тешко изводљиво,

из својих националних мотива, настоје да Ријеку „сачувају“ од италијанске анексије, и одузму привредни поморски трговачки монопол Трсту на Јадранском мору, представља сигнал влади у Риму да не одустане од потраживања и ове луке, и да своје аспирације, „упркос многим попуштањима“ на далматинској обали, прошири на задарски канал, Црес и Крк.³⁸⁰⁰

Ерколано Салви, лидер странке у Сплиту, је током 1914. изражавао бојазан према иредентизму, јер је веровао да би темељно реформисани аустријски систем пружио бољу заштиту и фаворизовање италијанске политике у Далмацији.³⁸⁰¹ Он се, међутим, у јесен упутио у Рим где се сreo са Вирђинијем Гајдом, новинаром *La Stampa*, лидерима удружења *Dante Alighieri* Паолом Боселијем и Донатом Санминијателијем и секретаром Консулте Ђакомом ди Мартином, истакавши да ће рат са Аустро – Угарском избити ускоро и да Далмација мора чинити део ратног италијанског програма. Међу многим Италијанима и италофонским становницима Далмације који су у месецима 1914. побегли у Италију налазили су се они који су снажно коментарисали и писали о српском и јужнословенском питању на приморју, као што су Силвио Делић (Silvio Delich) и Алесандро Дудан (Alessandro Dudan). Упутивши апел Скоднику, у септембру 1914, да је неопходно да организује састанак најугледнијих сарадника Друштва 20. септембра у Риму, и да на њега, осим Галанџија, позове етнографа Ђованија Педротија, Санминијатели је потврдио да је постизање „повољног споразума“ са славизмом могуће, да ће „краљевства или националне независне државе које ће заменити Аустрију“, бити „далеко мање опасне за нас“ него једна велик суседна сила, непријатељски располежена према Италији, алутирајући на Двојну Монархију.³⁸⁰²

Барцилаи је, као председник *Средишње покровитељске комисије за јадранске и трентинске избеглице*, одржавао везу са многим избеглицама са подручја ширег залеђа источне обале Јадранског мора, међу којима су били Ђакомо Венеџијан, Ферућо Феруџи, Ђорђо Питако.³⁸⁰³

Пропаганда делатност националиста укључивала је памфлетистичку борбу против „италофобских“ ставова иностране штампе и дипломатских активности зараћених држава, укључујући и Савезнике, који би оспорили или осујетили послератно припајање Далмације Италији. Индикативно је писмо које је одбор овог комитета упутио директору листа *Idea Nazionale* 19. марта 1915, којим је тражио да се оспоре и одбаце наводи петроградског листа *Новое Време* да Далмација није италијанска и да, због *де факто* непостојања италијанске нације, она не треба да припадне Италији. У допису се захтевало да се појасни како број „италофонских Далмата“ није 3% (према аустро-угарском попису из 1910) већ 10% (према резултатима гласања на општим

али да га не треба искључити, посебно у светлу чињенице да фортификација Боке Которске и Котора, било под аустријском или српском управом, може имати лоше последице по одбрамбену источну обалску линију на Апенинима. F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 157 – 158.

³⁸⁰⁰ Кабури је дефинисао „поравнање“ јужнословенских и италијанских интереса на Јадрану уопштеним, начелним констатацијама о равноправној територијалној подели, која неће угрозити поморску премоћ Италије, а Јужним Словенима оставити „довољно“ простора за економски развој. Не дефинише прецизније опсег територија на које се реферише: „Препустивши Словенима хрватско приморје и добар део далматинске обале са неколико острва, показатељ да смо у стању да водимо рачуна о стварним интересима наших будућих суседа“. F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti...*, 158 – 161.

³⁸⁰¹ L. Monzali, „Un contributo alla storia degli italiani di Dalmazia. Le carte Ghiglianovich“, *Rivista dalmatica*, Volume LXVIII, 1997, 202.

³⁸⁰² ASDA, b. Fasc. 1914/B Manoscritti, Fasc/1914 B 14, Sanminiatielli a Scodnik, 14 settembre 1914.

³⁸⁰³ Погледати: G. Pitacco, *La passione adriatica nei ricordi di un irredento*, Bologna, 1934. и L. Gasparini, *Corrispondenti triestini e istriani del Carducci: Attilio Hortis, Riccardo Pitteri, Giorgio Pitacco, Giovanni Quarantotto, Fabio Lettich, Carlo Coretti*, Trieste, Tip. mutilati, [1936?],

изборима 1911) и како је „по језику, породичним традицијама и култури самозвана хрватска елита (*intellettuali sedicenti croati*) дубоко италијанска“, будући да су презимена њихових посланика у Сабору италијанска (Арнери, Бјанкини, Борели, Макиједо, Мадираца, Морпурго, Томазео и др) те како двојни хрватско-италијански идентитет одговара двојном идентитету „Рутена у Галицији“, који су аустро-угарском пропагандом делатношћу постали Украјинци, иако су Руси.“³⁸⁰⁴ И класични филолог и археолог Ђовани Коста, упркос антиславистичким стереотипним генерализацијама о „културној надмоћи млетачке културе“ признао је да јужно од Неретве „постоји другачији латинитет нове, грчко-илирске расе“, коју је одбио да именује јужнословенском и чији је „спартанско јунаштво жена и ратнички жар мушкараца успео да сачува независност тој раси.“³⁸⁰⁵

Најснажнија анти-хрватска осећања изречена су у спису који је постао нека врсте „Библије“ италијанских иредентиста. Подстакнути неспоразумима који су се појавили у руској штампи³⁸⁰⁶ у вези италијанских аспирација према Далмацији и излазу Србије на Јадранско море, чланови Комитета за Далмацију протествовали су испред амбасаде Русије, захтевајући да се Русији појасни да Италија није против Србије и да Србију доживљава као пријатељску земљу, чије захтеве у вези изласка на море треба прихватити, али да се „аспирације Италије не могу ограничити само на Трст, већ и на целу далматинску обалу, све до Дубровника.“ Осим тога, они су истицали да тзв. „словенска опасност“ по Италију не постоји, али да је „хрватство (*croatismo*), због инструментализације од Аустрије, много опасније по италијански иредентизам.“³⁸⁰⁷ Вирђинио Гајда је у марту 1915. критиковао политичке ставове петроградске штампе, листа *Дан*, која је доводила у питање оправданост италијанских претензија према обали јужно од Истре. Том приликом је поновио да Русија не узима у обзир деликаност националних сукоба у Далмацији, и да је све до 1866. италијански карактер те покрајине „сматран толико доминантним, јединим одлучујућим националним елементом земље, да је бечка влада радила, у страху од италијанског иредентизма, да искорени, уз насиље, италијанску расу, тврдоглаво наметајући словенско-хрватски елемент“, те да је „та мржња Беча створена и према Србима, толико да су до пре неколико година управо Срби, својим гласовима, спонтано давали подршку Италијанима у Далмацији против владавине католичких Хрвата, оданих идеализму Царства.“³⁸⁰⁸

Еуђенио Рињано, филозоф јеврејског порекла, изнео је предлог по којем би за Италију најподесније решење етничких проблема Двојне Монархије било њено федеративно преуређење по принципу тзв. „квадрилизма“, стварања четири високо аутономне круновине (Аустрије, Угарске, Чешке – Моравске и тзв. „Јужне Слатије“)

³⁸⁰⁴ Писмо су потписали Чезаро, Корadini, Дудан, Галанти и Лумброзо. *Rivista di Roma*, N. 23-24, MDCCCXV, (10-25.dicembre 1915), 875-876; T. Sillani, *Lombi di Patria*, Milano 1915, 178.

³⁸⁰⁵ G. Costa, „Il dalmata fatale“, Atene e Roma bullettino della società italiana della diffusione e l'incoraggiamento degli studi classici, Num. 202-203-204, Anno XVIII, 1915, 239.

³⁸⁰⁶ Мисли се на чланке руског историчара, публицисте Александра Амфитеатрова (1860 – 1938), које је објављивао у часопису *Rassegna Contemporanea*.

³⁸⁰⁷ „Italia e Russia“, *Patria e Colonie*, Anno IV, Sem. II, 1915, Milano: Dottor Francesco Vallardi, 159.

³⁸⁰⁸ Гајда је, невољно, због наклоности руско-италијанском савезништву и позиву да се оно очува у току рата, указао на непомирљивост политичких циљева за које се залаже Русија и потребе Италије да ослободи своје сународнике на другој обали Јадранског мора руским геостратешким планом освајања Цариграда и ослобађања Дарданела. Он је писао да „уколико су руски политички интереси на Дарданелима и освајању Цариграда оправдани, иако тамо не живе Руси, Италијанима се из Петрограда оспорава заузимање простора на којем њихова живи њихова етничка заједница“. V. Gayda, 'L'errata visione russa del problema adriatico', 31 marzo 1915, Num. 90, Anno XLIX, 7; A. de Angelis, „L'italianità della Dalmazia“, *L'Ora di Palermo*, 23 dicembre 1914, N. 357, 3.

повезаних у федеративну заједницу, које ће спречити настанак независних „малих“ држава, чије евентуално формирање неће спречавати избијање ратних криза у средњој и југоисточној Европи. Рињано је предложио да не дође до уједињења Срба са Хрватима и Словенцима, већ да Хрвати и Словенци (из Штајерске, Корушке, Крањске, источне Истре) остану у оквиру Хрватске са Монархијом, а да Србији, уз њена одрицања у Македонији, припадну Босна и Херцеговина и Далмација од Неретве ка црногорској граници.³⁸⁰⁹ Гроф Онорато Гаетани д'Арагона ди Кастелмола, бивши конзул у Битољу (1900 – 1902), бранио је идеју италијанско–српског споразума, чији предуслов мора бити одрицање Србије од градова са словенском већином у Далмацији и „италијанских“ насеља– градова на обали од Ријеке до ушћа Неретве. Кастелмола је пошао од претпоставке узајамног демократског реципроцитета мањина које ће припасти обема државама, међутим, изоставио је нерешеним питање бројног словенског живља које би остало под суверенитетом италијанске краљевине.³⁸¹⁰ С друге стране, Кастелмола је у мају 1915. записао да Италија не тежи целовитом нестанку Хабсбуршке монархије с политичке мапе Европе, и да је за Србију пожелено да добије Босну и Херцеговину, али да Хрватска и Славонија *неко време (per ora almeno)* морају остати изван суверенитета Србије.³⁸¹¹ Обавезивање на одрицање од Скадра и Драча, који би остали у независној Албанији, за Србију би се компензовали српско – црногорским уједињењем и градњом великих лука у Дубровнику, Котору и проширивањем постојећег пристаништа у Бару.³⁸¹² У односима са Бугарском, Кастелмола је предлагао да Србија Бугарској препусти Битољ, Охрид и Прилеп („бугарске крајеве“), а да задржи Кичево, Дебар и остатак са Скопљем и Старом Србијом; овим путем биће постигнуто територијално увећање Бугарске, која би из италијанске перспективе представљала противтежу „великој Србији“ и Грчкој.³⁸¹³ Кастелмолин службени демографско–статистички извештај из маја 1902, израђен током конзулског службовања у Битољу, о етнографској слици Битољског вилајета, послужио је 1915. године итало–албанској пропаганди да поткрепи своје политичке и територијалне претензије према Старој Србији.³⁸¹⁴

³⁸⁰⁹ E. Rignano, „I fattori della guerra ed il problema della pace“, *Scientia. Rivista di Scienza*, Vol. XVIII, N. (XLII – 4) (giugno 1915), 57 – 59.

³⁸¹⁰ O. Gaetani di Castelmola, „La futura organizzazione politica del vecchio mondo“, *La Vita Italiana all' Estero* (15 maggio 1915), Fasc. XXIX, Anno III, 334 – 337.

³⁸¹¹ Кастелмола је то оправдао различитом обичајном традицијом и политичком културом Срба и Хрвата. *Ibidem*, 335.

³⁸¹² *Ibidem*, 334 – 335.

³⁸¹³ Кастелмола је предложио да Грчка препусти Бугарској Кавалу, Сер, Дразу и острво Тасос. O. Gaetani di Castelmola, „La futura organizzazione politica del vecchio mondo“, *La Vita Italiana all' Estero* (15 maggio 1915), Fasc. XXIX, Anno III, 336.

³⁸¹⁴ Кастелмола је у свом извештају, на почетку, навео да османски пописи нису у потпуности прецизни и да узимају за основу разликовање становништва по вероисповести, а не етнографски критеријум. Из података које је прикупио, пренео је да у Битољском (Монастирском) вилајету има 140.000 Турака, 293.000 Албанаца (275.000 муслимана и 18.000 хришћана), 76.000 Грка, 142.000 Влаха, 224.000 Словена (Бугара 200.000, Срба 24.000) и 5000 Јевреја (Изрелићана). Утврдио је да „број хришћана у вилајету премашује за 50.000 број муслимана“, али да су Албанци муслимани „појединачно најдоминантнија раса“, и да Словени заузимају друго место. Према Кастелмоли, „Срби се једва (слабо) потврђују у Битољском, Прилепском, Охридском, Кичевском и Дебарском санцаку“, док „у остатку вилајета не постоје.“ Бугари „доминирају у Битољу и у Корици“, док их „нема у Елбасану, ни у Србици“, а Грка у већинској мери има само у Костурском санцаку. У погледу школа, Кастелмола наводи да грчких школа (370) има само у Битољском санцаку, у санцаку Серфиче (Србици, Сервија) и Костуру, бугарских (269) у Битољском, Прилепском, Охридском, Кичевском, Дебарском, док српске школе (35) постоје у казама Битољског, Прилепског, Кичевског, Охридског и Дебарског санцака; румунских (52) има у Битољском, Серфиче санцаку, Коричком и Елбасанском санцаку. Кастелмолини подаци послужили су уредништву

У проминентне пропагандисте анексије задарског и сплитског копненог залеђа (Задарски и Сплитски округ Краљевине Далмације, политички котари Книн, Бенковац, Шибеник, Задар, Сплит, Макарска и Метковић) убрајамо и новинара Луиђија Федерцонија, који је у периоду 1910 – 1915. политичко–правни статус овог подручја упоређивао са Алзас–Лореном, поистовећујући тежину симболичке и реал–политичке димензије италијанских и француских ривендикација.³⁸¹⁵ Реализација максималистичких Федерцонијевих предлога, која су обухватила тзв. *hinterland dalmatico* (копнени део централне и јужне Далмације, позициониран као централна тачка иредентистичког програма националиста) редуцирана је Лондонским споразумом, али не у целости: места у политичким котарима у континенталном залеђу са значајним постотком православног живља (област од Јадранског мора до планине Динаре и Велебитског венца, са насељима Обровац, Новиград, Бенковац, Книн, Дрниш, селима у долини реке Зрмање, деловима Сињског котара без Сиња, околина Шибеника) и већинским српско–хрватским становништвом, ипак су, одлуком Савезника, 1915. додељена Италији. У настојању да легитимност аспирација приближи британском и француском јавном мњењу, Федерцони их је прилагодио идеолошком конструкцијом да је аутохтони, „дуални“, регионални алзашки идентитет, по својој структури, истоветан итало–далматинском идентитету и да Французи имају „моралну“ обавезу да подрже италијански иредентистички програм.³⁸¹⁶ Одричући Хрватима право на поседовање Ријеке, уз оштро противљење Супиловој мисији у Петрограду, Тамаро

La Nazione Albanese да реактуализује 1915. планове за оправдање заузимања српске Македоније, Скопља и других градова Старе Србије. Идеолошку позадину пронашли су у ставовима италијанских политичара и дипломата (Титонија, Фортиса, Гвичардинија), за које су тврдили да су безрезервно подржавали албански иредентизам, на штету словенског, према сва четири „албанска“ вилајета Османског царства (Битољски, Скадарски, Јањински и Косовски). Индикативна је изјава Томаза Титонија у Дому посланика 12. маја 1905. у којој је споменуо свој сусрет са грофом Голуховским. Титони је напоменуо да је у разговору са Голуховским утврђено да је „значај Албаније био у великој мери умањен поновним припајањем неких здружених албанских округа Македонији“; италијански министар додао је да ће, чим се на основу 2. члана Мирџштегског споразума успостави обавеза административне реформе у Македонији, „већински албански окрузи, који су данас придружени македонским вилајетима, морати да се уједине са ужом Албанијом.“ О „ужој“ Албанији полемисао је и гроф Гвичардини на седници од 13. маја 1904, када је изјавио да су „Скадарски и Јањински вилајет минималан део албанске територије“, који не обухвата географски оквир албанског народа. На сличан начин је и Алесандро Фортис, на седници Дома посланица 18. маја 1904. расправљао о албанским вилајетима и рекао да је „раздвајање Албаније од албанских вилајета у Македонији опасност по конституисање једне снажне земље, која ће имати аутономни статус.“ *Emigrazione e Colonie. Raccolta di rapporti dei RR. Agenti diplomatici e consolari*, Vol. I – Europa, Roma: Tipografia Nazionale di G. Bertero, 1903, 357–362. (у целости објављен: *Bollettino del Ministero degli Affari esteri*, maggio 1902, 333 – 345); „La Macedonia è parte integrale e sostanziale dell’Albania“, *La Nazione Albanese* (31 ottobre–15 novembre 1915), N. 20/21, Anno XIX, 5 – 8.

³⁸¹⁵ L. Federzoni, „La Dalmazia che aspetta. Zara eroica“, *L’Idea Nazionale*, 10 maggio 1915, Num. 129, 3; L. Federzoni, *Presagi alla Nazione. Discorsi politici a cura del fascio romano di combattimento*, Milano 1924, 123;

³⁸¹⁶ Федерцони је образлагао да су немачка и словенска већина (говорници алзашког дијалекта немачког језика и „словенског“ језика у Далмацији) били упућени да се образују у француским, или латинским институцијама, током француске и млетачке владавине тим подручјима. Предмет Федерцонијеве критике била је западна „демократија“, „која ни на тренутак није довела у питање да Алзас није у потпуности француска покрајина“ и која *a priori* одбацује сваку могућност „освајања Далмације“. Тврдио је да Француска и Британија подржавају процес денационализације Италијана у Далмацији – последице „неславног дела издаје, бахатости и злочина против цивилизованости“. Сличне контекстуализације могуће је пронаћи у текстовима и личним писмима Марија Албертија из година 1914–1915. L. Federzoni, „La Dalmazia che aspetta. Zara eroica“, *L’Idea Nazionale*, 10 maggio 1915, Num. 129, 3; A. Millo, *Storia di una borghesia: la famiglia Vivante a Trieste dall’emporio alla guerra mondiale*, Gorizia 1998, 279.

је поморску обалску границу будуће „сепаратне“ Хрватске поставио у појас од југоисточне периферије Ријеке до Обровца крај Задра, слично као и Армандо Ходниг.³⁸¹⁷

У априлу 1915, Лудвиг Мориц Хартман, професор историје на Бечком универзитету и аустријски социјалдемократ, апеловао је у јавно објављеном писму Риђану да Италија обустави ратне захтеве и планове за анексију Трста са залеђем, Истре и Далмације и не наруши „свету“ неутралност, у име поштовања права релативне или апсолутне словенске већине³⁸¹⁸ која насељава те области. Хартман је указао да „Италија и Аустрија заједно морају да делују“ против словенске „опасности“ и да ће Италија анексијом произвести етничке сукобе, међунационални средњовековни атавизам, континуирану друштвену кризу. Риђано је, упркос начелној сагласности са принципима анти-руског славизма и одрицањем од Ријеке и „значајних делова Далмације“, предложио аустријско – италијански кондоминијум над Трстом, заступајући право Србије на излаз на Јадранском мору и неопходност италијанске анексије Истре са Пулом.³⁸¹⁹ Он је негативним реакцијом дочекао Хартманове предлоге који су домет италијанских потраживања смештали у Тренто (без Болцана и Алта Адиђеа) и исправку границе на Сочи.³⁸²⁰

Тршћански иредентистички писац Марио Алберти дошао је до увида да ће међународна трговинска размена Трста са малоазијском обалом Османског царства (која је 1913. износила 356.795.000 квинтала робе), по стицању овог града, Италији створити изванредне могућности за бржи привредни развој, нарочито источних делова земље.³⁸²¹ У својим каснијим присећањима, Марио Алберти, ослањајући се на записе иредентиста Сабина и мемоаре британског амбасадора Рода, пише да је напуштање Ријеке било повезано с претпоставком очувања Хабзбуршке монархије и последичном потребом да се осигура излаз на Јадран за краљевину Хрватску. Грешка Саландре и Сонино састојала се, према Албертију, управо у томе што нису претпостављали – како је је тврдио, „и веровали да је немогуће“ – да ће уследити распад Аустро–Угарске.³⁸²²

Гласовити противник уступања или задржавања Ријеке под влашћу Угарске, којој је предодредио средњоевропски дунавски привредни пут развоја после рата, Марио Алберти испитао је две солуције јадранског „поравнања“: статус „морлачке“ обале од Ријеке до Обровца. Алберти тврди да би, уколико би Хрватска била анектирана од стране Србије, са комерцијалне тачке гледишта, за Италију „не би било озбиљног приговора против уступања Србији испуста и на поморској обали која се протеже од Ријеке до Задра“, уз резерву да ли би та област ишла под непосредну контролу Србије, јер би она „већ заузела јадранске обале према Албанији“. Статус овог

³⁸¹⁷ A. Tamaro, „La questione di Fiume e le manovre croate“, *L'Idea Nazionale*, 10 maggio 1915, Num. 129, 3 (чланак непотписан, извесно да је аутор А. Тамаро); A. Hodnig, „La porta sul mare. Il mare 'ungherese““, *L'Idea Nazionale*, 7 agosto 1915, Num. 218, 3.

³⁸¹⁸ F. Scabar, „Una lettura del censimento asburgico del 1910“, *Quaderni*, CRS (2019), vol. XXX, 307 – 378.

³⁸¹⁹ E. Rignano, „La questione di Trieste“, *L'Unità*, 23 aprile 1915, N. 17, 666.

³⁸²⁰ L. M. Hartmann, „Italia e Austria“, *L'Unità*, 23 aprile 1915, N. 17, Anno IV, 665 – 666; *Ibidem*, E. Rignano, „La questione di Trieste“, 666; L. M. Hartmann, „Ultime discussioni“, *L'Unità*, 14 maggio 1915, N. 20, 677 – 678; *Ibidem*, G. Salvemini, „Postilla“, 678 – 679.

³⁸²¹ M. Alberti, „Trieste e la sua fisionomia economica“, *Rivista delle società commerciali* (1915), 1023.

³⁸²² ³⁸²² Сабин пише: „Године 1915, међу узвишеним Италијанима, нико се, према мојим сазнањима, није усудио да предвиди крај Аустројског царства. Род се у свом дневнику присећа: „Хипотеза да би Хрватска могла бити пребачена из Двојне монархије у Југословенску конфедерацију још није била разматрана и Сонино је био спреман, не знам са каквим менталним резервама, да попусти руском мишљењу, а не да инсистирати на Фиуме. Што, међутим, не служи да се објасни зашто није коришћена ни условна клаузула слична оној уведеној у уметност. 7 у вези поделе Албаније“. М. Alberti, *L'irredentismo senza romanticismi*, Trieste 1936, 391 – 392.

дела обале зависила од тога да ли ће Хрватска остати под Аустријом, будући да ће Угарска након рата бити „одстрањена“ највећим делом с Јадранског мора. Уколико Хрватска настави да буде део Аустрије, италијански обални посед би „можда требало да се настави непрекидно све до Задра и Сплита“; у случају да је Хрватска у саставу Србије, Италија би могла да, у интересу добрих односа са Србијом, дозволи, ако би то било апсолутно неопходно, „кратак прекид дуж морлачке обале“, од Ријеке до Обровца.³⁸²³

Алберти је критиковао Салвеминијевог сарадника, Луиђија Пармеђанија, због гледишта да се Далмација у већем делу остави Србији, али и самог Салвеминија³⁸²⁴, због става да се Италија обавезе на међународно признати аутономни статус за Ријеку „између Италије и Хрватске“.³⁸²⁵ Према Пармеђанијевим увидима, поморска трговина у Риједи имала је важност и за Србију, али град је морао припасти Италији; Србија је требала да се обавезе да ће све своје обале држати разоружаним.³⁸²⁶ Алберти је наводио да се залаже за осавремењивање железничке трасе Метковић – Мостар – Сарајево (Метковић као лука на коју ће Србија усмеравати велику количину робе) и да Италија након рата допринесе својим капиталом градњи трасе од Сплита до Метковића, која ће бити исплативија, од оне коју су заговарали поједини националисти, да траса од сплитске луке иде до Бугојна преко Сења.³⁸²⁷

Новинар демократско – неутралистичке, и снажне анти – аустријске оријентације, Ђузепе Палаги, промовисао је идеју да се окупацијом Валоне и „природних“ граница на Сочи и доломитским Алпима, северно од Болцана, Италија у целини одрекне свих „непотребних“ аспирација према источнојадранској обали. Палаги је писао да „су националисти и империјалисти, они који заговарају присвајање Далмације исуканим мачем“ и да таква реторика одражава „претеривање“, јер поменута обала „не може бити италијанска, без гажења врховног принципа слободе народа“.³⁸²⁸ Палаги је, неретко критичан према „панславизму“, критиковао понашање

³⁸²³ M. Alberti, „Trieste e la sua fisionomia economica“, *Rivista delle Società Commerciali* (31 luglio 1915), Fasc. 7, 635 – 639.

³⁸²⁴ Алберти је писао да су Салвеминијеве новине биле само „једни од топлих присталица гледишта хрватских заговорника уједињења Далмације с Босном, а не Италијом, како би природа и историјска традиција и економске потребе и историјске потребе желеле“. M. Alberti, „Trieste e la sua fisiologia economica“, *Rivista delle Società Commerciali* (31 dicembre 1915), Fasc. 12, 1034 – 1035.

³⁸²⁵ L. Parmeggiani, „Quel che dobbiamo ottenere“, *L'Unità*, (28 maggio 1915), N. 22, 690; M. Alberti, „Trieste e la sua fisiologia economica“, *Rivista delle Società Commerciali* (31 dicembre 1915), Fasc. 12, 1034 – 1035.

³⁸²⁶ Пармеђани напомиње да ће два кључна поморска излаза за Србију бити лука Метковић и Црни Дрим. Ово сугерише да је Салвеминијев сарадник био за проширење Србије на део северне Албаније. Између осталог, он пише: „Далмацију би било немогуће одбранити од непријатеља који господари њеном унутрашњом висоравни која овом покрајином доминира (...) Чак и када би савез између Италије и Антанте садржао могућност да стекнемо веће добитке у рејону Далмације, уверени смо да ће здрав разум на крају превладати над свим империјалистичким амбицијама и да ће нас довести до срдечног споразумевања са Антантом“. L. Parmeggiani, „Quel che dobbiamo ottenere“, *L'Unità*, (28 maggio 1915), N. 22.

³⁸²⁷ Алберти није доводио у питање градњу трасе до Сења. Критиковао је намеру неких националиста (попут Фоскарија и Тамара), да се италијански напори после рата усмере на изградњу трасе од Сења до Бугојна. Алберти, који није негирао економски проспектитет коју би ова траса донела (због природних руда Босне и Херцеговине), сугерисао је да се прво отпочне с повезивањем Сплита и Метковића. Он је појашњавао да пруга Метковић – Мостар „са стрмим нагибима, скупа и лоших перформанси, али је сада једини излаз на море који има цео српски регион“. Осим ових предлога, Алберти је подржао идеје Леонида Ацарите и Ђ. Бастогија о повезивању Бара и Ниша јадранско – дунавском рутом преко Скадра, Подгорице, Призрена и Митровице. M. Alberti, „Trieste e la sua fisiologia economica“, *Rivista delle Società Commerciali* (31 dicembre 1915), Fasc. 12, 1034 – 1036.

³⁸²⁸ G. A. Palagi, *Neutralità?: note polemiche sull'atteggiamento presente e futuro dell'Italia*, Livorno 1915, 54.

Аустрије у Албанији кроз вид „проигравања“ италијанских интереса; писао је да је „Црвена недеља“ (радничко – сељачка побуна у централној Италији маја и јуна 1914) организована преко аустријских служби. Палаги је јадрански проблем изместио искључиво у регион Албаније: будућност земље може имати двоструки исход – она ће бити „потпуно ослобођена било чијег иностраног утицаја“, или ће Валона бити трајно, а не привремено, окупирана од италијанских снага.³⁸²⁹ Указивао је на опасности од победе Централних сила, „излишности“ додељивања Туниса Италији у случају њихове победе, и анти – италијанских акција Француске у Сирији и источном Медитерану (слободна пловидба Медитераном као основа италијанске спољне политике). Ипак, заговарао је активни, „наоружани“ неутрализам, избегавање директне конфронтације с Аустро – Угарском и великог броја људских жртава (неприпремљеност војске, финансијски дефицит буџета), до најповољније могуће ситуације, која би у кратком и ефективном року, уз помоћ Антанте, омогућила објаву рата Монархији и заузимање Трентина и Трста.³⁸³⁰

Поштоваоци Ћипикових далматифилских и антисловенских стајалишта постојали су у Анкони, граду који је од 1877. био повезан директном трговачком линијом са Задром. У Анкони је излазио лист *L'Ordine – Corriere delle Marche*, чији је уредник од 1914. био Виторио Ветори, убеђени антићолитијевац и присталица припајања Далмације Италији. Овај лист критиковао је „прохрватску струју у влади у Риму“ и осуђивао „прохрватску политику угарске владе“ која националном политиком (нарочито у погледу Ријеке) наноси штету својим интересима; „протеривање Италијана из Далмације“, како стоји у једном чланку, спроводи „угарска влада, заједно са *нижним* расама, Хрватима и Словенима“.³⁸³¹ Лист је заговарао у априлу 1915. припајање највећег дела Далмације, прецизно дефинишући које би им области Италије морале припасти: читава централна Далмација до Неретве, укључујући Трогир, Сплит и Омиш. Упућена је критика „демократској јавности“ да „олако“ запоставља оправдане жалбе угрожених далматинских Италијана.³⁸³² „*Више од овога нећемо тражити, оставите другима (им) луке Метковић, Стон, Дубровник и Котор.*“³⁸³³ Овај став појаснио је новинар Леонардо Ацарита (1888-1976), који је као дописник листа *Corriere della Puglia* средином 1915. био у Бару. Утврдивши да Јужни Словени поседују „свежину духа и генијални ум“, што их приближава Латинима и похваљујући делатност пропаганде за италијанску Далмацију у градовима широм Италије, као противтежу „духу Фиренце“ и „упозорење пријатељски настројеном Београду и

³⁸²⁹ G. A. Palagi, *Neutralità?: note polemiche...*, 55, 57.

³⁸³⁰ Палаги се није изјаснио о будућности Хрватске, Словеније и Далмације. Осудио је претензије националиста на Далмацију. У свом спису напоменуо је да ће Угарска после рата постати независна, да ће се Трансилванија припојити Румунији и да ће Србија добити Босну и Херцеговину. Очекивао је да Немачка неће бити потпуно искључена из европског поретка, и поред пораза који претрпи на оба фронта. G. A. Palagi, *Neutralità?: note polemiche...*, 63 – 65, 85 – 92.

³⁸³¹ „Хрвати су неуки сељаци чију националност утемељује искључиво верски фанатизам“. F. Amatori, „L'interventismo anconitano 1914-1915“..., 164-165 (в.: „Salviamo la Dalmazia“, *L'Ordine – Corriere delle Marche*, 29-30 aprile 1915.)

³⁸³² Лист *L'Ordine* 29-30 априла 1915. закључује да циљеви једног од облика империјалне политике (формулисани као *стратешко – одмбрамбени мотиви*) морају стајати изнад наводне злоупотребе права националности. Алузија на Салвеминија је очигледна: „Италијани Далмације горко се жале јер су неки од наших најзначајнијих писаца и политичара демократске странке олако слушали жалбе Јужних Словена настојећи, да наведу људе да поверују да би приписивање Далмације Италији представљало веома озбиљно кршење права националности. То је једна од необичности ове наше демократије која никада не зна како да се ослободи најклишеираних формула, чак ни када је у питању спасавање виталног интереса земље“. F. Amatori, „L'interventismo anconitano 1914-1915“..., 164 – 165.

³⁸³³ *Ibidem*, 165.

Цетињу“, који шири ,он је границу између словенских и италијанских интереса на Јадрану поставио на Брачком каналу, који ће раздвајати будуће државе – „српском народу припашће долина Неретве, јужне обале око Сплита, Дубровник, којем теже: њихова привреда биће усаглашена, њихова повест сачувана, њихове традиције поштоване.“³⁸³⁴ Ацарита је био противник српско – грчке поделе Албаније и уплива српског и грчког (панхеленски епиротског) инфраструктурног, финансијског капитала и политичког утицаја на албанско становништво; веровао је да ће „уређење албанске државе подгрејати шкипетарски иредентизам, пред којим ће епиротско питање и питање српске инвазије морати да попусти“³⁸³⁵

Фирентински историчар Никола Родолико држао се помирљивог приступа: уздржао се од прецизног дефинисања италијанских аспирација, али се позвао на размишљања Мацинија и А. Амфитеатрова, којима је правдао став да је Италија предодређена да допринесе економском развоју Јужних Словена, на првом месту Србије, и да је неопходно да се, водећи опрезну политику, уздржи од максималистичких планова.³⁸³⁶

У полемици са руском штампом, иредентиста Ђулио Каприн пошао је од претпоставке да Русија, у својој разумљивој, али у основи „апстрактној“ панславистичкој политици, не може, по закону историјске нужности, подржати формирање југословенске државе у којој ће, поред проширене Србије, чинилац уједињења представљати Словенци и Хрвати, народи који „нису задојени с Русијом“, који не подржавају њено учешће у рату против Аустро–Угарске и чија пропаганда против италијанских интереса у Јулијској Крајини нема ништа заједничко са Србијом.³⁸³⁷ Каприн је сматрао да руска штампа греша према Италији, али и Србији, тиме што подржава анти– италијанску реторику хрватско–словеначке пропаганде, која је у својој основи франковачка.³⁸³⁸ Расправљајући о проблему Хрвата у Ријечи,

³⁸³⁴ L. Azzarita, „Per la Dalmazia Italiana“, *Corriere delle Puglie*, N. 339, 7. dicembre 1914, 1.

³⁸³⁵ „Тај иредентизам – који би био утолико страшнији уколико би бржа и уреднија била консолидација кнежевине Албаније – постао би сила растакања на српско–албанској и грчко–албанској граници, и на обе стране би се преточио у побуне и борбе. То је великодушна илузија која Србији даје наду да ће у блиској будућности моћи да, захваљујући железници од унутрашњости до Јадрана, потврди преовлађујући српски утицај у Албанији, а подједнако је слатка илузија панхеленизма да ће моћи да одржати у животу своју форму и утицај у јужној Албанији.“ L. Azzarita, „L'Albania meridionale e l'Italia“, *Il Sole*, 1 gennaio 1914, N. 1.

³⁸³⁶ Родолико цитира Амфитеатрова, који предвиђа поделу источнојадранске обале између Италије, Србије и Црне Горе, у којој ће бити места за „обе државе“; Амфитеатров сугерише у општим цртама да је Далмација граница два политичка света, али, слично Родолику, избегава да предложи тачан обим поделе територије и да се изјасни о проблему демографије: „Без сумње, будућој српској држави, која ће вероватно бити федеративна, биће потребни излази на Јадран. Зашто би Срби отварали прозоре на северу Јадрана, када им југ Далмације, Црна Гора и Албанија могу дати све излазе које траже, без икакве борбе, у оквиру њихових природних граница? Јадранска обала никада није била у рукама једне власти, осим можда у време илирских царева. На њој има места и за италијанску и за српску државу! Италијани не морају да се плаше растуће моћи Срба – управо је супротно! Остаје да се види да ли ће проћи десетине година пре него што култура балканског Запада достигне онај ниво независне силе способне да надмаши Италију у трговини, индустрији и поморству. Италија ће у будућој јадранској словенској држави стећи не непријатеља, већ колосално тржиште. Погледајте Црну Гору: чим је ступила на пут цивилизовања, њени први кораци у култури (финансије, железница) били су италијански. Речено је да је то ефекат династичког зближавања. Нека буде тако! Али то није случајно, то је израз историјске судбине, која зближава две јадранске државе!“ N. Rodolico, „Esiste un pericolo slavo?“, *Il Marzocco*, 8 novembre 1914, N. 45, Anno XIX, 2 – 3.

³⁸³⁷ Каприн је стриктно појаснио да претензије Хрвата и Словенаца на Јулијску Крајину не одражавају интересе Србије и да представљају „антисрпски“ фактор њихове политике. G. Caprin, „Riflessi russi“, *Il Marzocco*, 18 aprile 1915, Anno XX, N. 16, 1.

³⁸³⁸ *Ibidem*, 1.

одбијајући њихове претензије према територијалној аквизицији града, Каприн је изнео мишљење да је прерогатив Италије постизање далекосежног територијално–политичког споразума са Србијом, којим ће бити постигнуто разграничење две државе на Јадрану, али и статус хрватско – словеначког државног–правног ентитета, који би добио право на део јадранске обале, од Букарског залива до Новиграда у Задарском котару.³⁸³⁹ Каприн пише да је начело у име којег Хрвати траже признање свог националног постојања „начело ослободилачког српства“: према тршћанском иредентисти, Хрвати намеравају да се „окористе свиме што је мала слободна Србија јуначки учинила и претрпела за своју подјармљену браћу Аустрији и Угарској.“³⁸⁴⁰ Каприн сматра да није прихватљиво да аустрофилски настројени Хрвати присвајају српске победе и одбија помисао да ће они водити про–италијанску политику у будућности. Он пише да Хрвати „нису идентични“ Србима, као ни Словенци, „који су сасвим другачији народ од Срба и Хрвата“ и износи став да су права Јужних Словена на северном Јадрану права која су проистекла из политичког начела аустријске идеје, потпуно супротне принципу српског иредентизма.³⁸⁴¹ Основа те идеје, према Каприну, била је да се „користе Хрвати против Срби, истоветно као и случају против Италијана.“³⁸⁴² Тршћански иредентисти подсећа да су Италијани у Србима, а не и у Хрватима и Словенцима, видели сапутнике у заједничкој подјармљености од Аустрије, и да је неопходно да, у свом стратешко политичком интересу, направе дистинкцију између три јужнословенска народа. Каприн је негативним реакцијама дочекао Ћипикову, Пародијеву и Фоскаријеву публикацију о Далмацији. На првом месту, навео је да аутори нису на адекватан начин разјаснили појмове *serbismo* и *croatismo* и да су злоупотребом историје Млетачке републике захтевали припајање Бококаторског залива, Дубровника и области до Неретве Италији, које по демографској слици, анти–венетијанској прошлости и снажној српској националној свести, морају припасти Србији (и Црној Гори).³⁸⁴³ У погледу територије северно од ушћа Неретве, истакао је компромисно решење као једино прихватљиво за обе стране: циљ је заувек „склонити“ Монархију са Јадранског мора, осигурати примат италијанске флоте у целом мору и обезбедити стратешке позиције за Италију (неколико острва са Задром), а остатак препустити Јужним Словенима.³⁸⁴⁴ Каприн је објашњавао да је Бококаторски залив

³⁸³⁹ Каприн се снажно залаже за компромисну јадранску политику између Србије и Италије, у којима види стубове неутрализованог Јадранског мора, загарантованог обема странама, Јужним Словенима и Италијанима. Прејудицира да ће Хрвати одбити уједињење са Србијом после рата и да ће настојати да правно – политичким средствима обезбеде право на поседовање морнаричких снага Монархије, независно од Србије. Он +пише: „Било би заиста неразумно, како са српске, тако и с наше стране, када би између нас дошло до некаквог неспоразума, око оних права која можда јесу словенска, али сувише аустријска, да би се могла одмах претворити у чисто српска. Италија не сме заборавити да ће, када сутра њена флота топовском палбом буде прелиминарно одлучивала о овим правима, посаде непријатељских бродова бити у потпуности хрватске“. G. Caprin, „Fiume, l'Italia e i Croati“, *Il Marzocco*, 25 aprile 1915, Anno XX, N. 17, 1.

³⁸⁴⁰ „Fiume, l'Italia e i Croati“, *Il Marzocco*, 25 aprile 1915, Anno XX, N. 17, 1.

³⁸⁴¹ Каприн пише да велики део хрватског народа баштини својеврсни „свеаустријски презир“ према Србима и Црногорцима и њиховој заједничкој националној идеји. G. Caprin, *Ibidem*, 1.

³⁸⁴² *Ibidem*, 1.

³⁸⁴³ Каприн је поновио да су Хрвати „презирали“, уз помоћ „свемоћне Аустрије“, савез Италијана и Срба у Дубровнику. G. Caprin, „La divisione della Dalmazia“, *Il Marzocco*, 2 maggio 1915, Anno XX, N. 18, 1 – 2.

³⁸⁴⁴ Каприн је навео да је максималистички програм у основи погрешан, јер неће произвести очекиван мир ни донети стратешки беневит италијанској држави. Додао је да би он могао бити спроведен да постоје „темељно другачија логика догађаја“, али да то није реалност; изнео је и мишљење да ће српским трупам бити тешко освајање појединих подручја континенталне Далмације, али није разрађивао даље тај проблем. *Ibidem*, 2.

стратешки „кључ“ одбране Далмације који би морао да припадне Црној Гори и српском народу, како би био избегнут покушај аустријске хрватизације Бокеља.³⁸⁴⁵

У фирентинском футуристичком књижевно – политичком часопису *Lacerba* појавио се сажет политички коментар Андреа Ђеконија (Andrea Cacciari), под псеудонимом Томаас Нил, *Pericolo russo o tedesco?*. Ђекони распршује бојазан италијанских „неутралиста“ од тзв. „српске опасности“, тврдећи да Србија заслужује да добије излаз на Јадранско море (спомиње Дубровник и Боку Которску) и да њено потенцијално територијално и демографско увећање Јужним Словенима које окупља око себе неће представљати опасност за Италију, будући да су се све балканске државе у својој досадашњој историји, показале као гарант мира великих сила, и да нису слепи извршиоци воље Русије.³⁸⁴⁶ Осим тога, Ђекони је оптужио групу италијанских интелектуалаца окупљених око Барцелотија да су патолошки одушевљени Хегелом и да највећу претњу по мир у Европи представља пангерманизам.³⁸⁴⁷

У одговору петроградском листу *Биргевиа Вједомости* и *Новое Время*, на констатацију да ће Јужни Словени под Италијанима претрпети насилнију управу од аустријске, и да се Италија мора уздржати од свог империјализма, венецијанска *Gazzetta di Venezia* истакла је да је Аустрија јачала словенски покрет само у италијанским провинцијама, на штету италијанског народа, и да је споразум са Србијом могућ, под условом да буде постигнут без мешања треће стране.³⁸⁴⁸

Међу националистима проносиле су се вести, у априлу 1915, да ће једна посланичка група у Парламенту, преко посланика Карафе д'Андрије (Carafa d'Andria), на платформи одбране стратешких и етничких разлога за припајање далматинског архипелага, и борбе против југословенских претензија, упутити промеморију Саландри у вези јадранског питања, а поводом писања београдске Самоуправе о начину мирног и компромисног превазилажења потенцијалног италијанско – српског спора.³⁸⁴⁹ Националисти су у априлу 1915. напали Четова, римског дописника телеграфске агенције из Петрограда, да је давао изјаве које противрече званичним ставовима петроградских листова (*Новое Время* и *Русское Слово*), у којима се оштро критикују максималистичке претензије Италије према оправданим ратним циљевима Србије. Националисти су указали да је Четов изјавио да је Русија спремна да у прихватању италијанских аспирација на Јадрану „оде до мере да се као легитимне признају и оне аспирације које нису засноване на принципу националног права“.³⁸⁵⁰ Индикативно је да су националисти тврдили да не могу да, са своје стране, изложе тачне смернице италијанско– српског споразума, осим што захтевају непосредне преговоре са Србијом, без мешања Русије.³⁸⁵¹ Осим тога, замерали су британској и француској дипломатији да

³⁸⁴⁵ G. Caprin, „Bocche di Cattaro“, *Il Marzocco*, 13 settembre 1914, Anno XIX, N. 37, 1.

³⁸⁴⁶ Neal, „Pericolo russo o tedesco“, *Lacerba* (7 febbraio 1915), N. 6, Anno III, 45 – 47.

³⁸⁴⁷ *Ibidem*, 45 – 47.

³⁸⁴⁸ „Due imperialismo“, *Gazzetta di Venezia*, N. 119, 1 maggio 1915, Anno CLXXIII, 1.

³⁸⁴⁹ „Le trattative italo-austriache sarebbero attaccate ad un filo esilissimo. I veri termini del colloquio Salandra – Carafa d'Andria“, *Gazzetta di Venezia*, 22 aprile 1915, Anno CLXXIII, N. 110, 1.

³⁸⁵⁰ „Italia, Serbia, Russia e il problema adriatico“, *L'Idea Nazionale*, 16 aprile 1915, Num. 106, 5.

³⁸⁵¹ Националисти су писали: „Не можемо конкретно рећи шта је основа италијанско–српског споразума, нити како се у овом споразуму решавају територијална питања. Рећи ћемо само да закључи до којих би дошли преговори између Рима и Ниша јесу позитивни и такви да су у апсолутној супротности са тезом коју подржава *Новое время* и са оним етничким и политичким разматрањима на којима руски лист заснива своје изјаве“. Оспоравали су Веснићеве „просрпске“ аспирације према западном Јадрану и тврдили да чине „услугу“ Србији позивањем да она одустане од ослањања на Русију у преговорима са Италијом. „Italia, Serbia, Russia e il problema adriatico“, *L'Idea Nazionale*, 16 aprile 1915, Num. 106, 5; „Italia e Serbia in Adriatico“, *L'Idea Nazionale*, 18 aprile 1915, Num. 108, 2.

воде политику у којој им је постизање италијанско – српског споразум од споредног значаја.³⁸⁵²

Крајем марта 1915, појачани су тонови у штампи против „фантастичних“ претензије Србије у Далмацији, штампи, заплашеној могућношћу да далматинска обала, од Ријеке до Неретве, припадне проширеној српској држави.³⁸⁵³

Алесандро Дудан је, у име чланова комитета *Pro Dalmazia italiana*, послао 2. априла 1915. протестно писмо директору листа *Messaggero* Роберту Вилетију, у којем је замерио на објављивању „неистинитих“ навода о будућем статусу Далмације из огледала руске дипломатије, чији је аутор био дописник из Петрограда, Лучано Магрини.³⁸⁵⁴ Полемици се касније прикључио и професор Наполеоне Колајани, мацинијевац, критичар Миљукова.³⁸⁵⁵ Чланови комитета приговорили су перцепцији коју су руски дипломати, идеолошки обликовани под новинаром „панславистом“ Александром Аркадијевичем Столипином, имали у вези финалних домета италијанских претензија на источној обали Јадрана. Сматрали су недопустивим да штампа „испушта“ Далмацију из иредентистичког ослободилачког програма Италије и дозвољава објављивање навода, вести и теза који противрече италијанским „праведним“ циљевима у рату, који су идентични руским аспирацијама ка Босфору, српској управи у Македонији и француским тежњама ка Алзас – Лорену – подручјима у којима не живи већински народ земаља које те области потражују.³⁸⁵⁶ Критика је била упућена и Магринију, који је оптужен да свесно „одустаје“ од заштите задарских Италијана, своди границе Италије на Кварнере, промовише независну Србију и независну Хрватску на источнојадранској обали и национална права Јужних Словене.³⁸⁵⁷ У одговору, лист је показао разумевање и за италијанске и за српске аспирације, без жеље за продубљивањем полемике. Наведено је да Магрини није усвојио идеје „панслависте“ Столипина, и да је са неопходном резервом водио интервјуе са разним политичарима у Петрограду, „нарочито у погледу слепила

³⁸⁵² „Italia, Serbia, Russia e il problema adriatico“, *L'Idea Nazionale*, 16 aprile 1915, Num. 106, 5.

³⁸⁵³ „Нисмо ми ти који чинимо толику неправду према Србима, и баш зато што их ценимо, јер знамо да су авантуристички и смели и јаки, као сви млади народи, желимо да нестане сваки будући раздор између наше и њихове земље, и зато што се сећамо онога што је разумела Грчка која је, немајући природног разлога за раздор против нас, ниједну спонтану прилику да нам пређе пут, дуго времена водила антииталијанску политику, за употребу и потрошњу оних других великих власти које су имале интерес да га тамо ставе против. Исто би могло да се деси и за Србе који од свих балканских народа после Грка, а можда и више од Грка, имају највећу покретљивост у сентименталним и политичким поривима. Далмација нема ни веће ни мање право него што Тренто и Трст имају на нас да будемо искупљени: само она за себе има заслугу већег страдања и мучеништва и стратешке важности бескрајно надмоћну у односу на све остале неоткупљене земље. Словени и Аустријанци, свуда жестоки непријатељи, увек су се слагали у сламању италијанског елемента Далмације. „L'Italia e la Dalmazia e le nuove minacce russe“, *Il Resto del Carlino*, 24 marzo 1915, Num. 83, Anno XXXI, 2

³⁸⁵⁴ Писмо су, поред Дудана, потписали Ђовани А. ди Чезаро, председник Комитета за Далмацију и посланик у парламенту, затим адвокат Томазо де Бачи Венути, Амадео Орефичи и Антонио Ћипико. „Italiani e slavi nell'Adriatico. Voci italiane „pro Dalmazia“, *Il Messaggero*, 3 aprile – 4 aprile 1915, N. 93, 1; L. Magrini, „La questione della Dalmazia e l'opinione pubblica russa“, *Il Messaggero*, 2 aprile 1915, N. 92, 5.

³⁸⁵⁵ Колајани је оптужио Миљукова да Италији одриче право на Трст, Истру и Ријеку, а за Далмацију се сложио с њим да буде препуштена Србима и Хрватима да је они разделе између себе. N. Colajanni, „Dalle seduzioni alle minacce russe“, *Il Messaggero*, 8 – 9 aprile 1915, N. 98, 1.

³⁸⁵⁶ Како би убедљивијом аргументацијом оспорили наводе петроградских политичара и публициста, националисти су се позвали на радове руског емигранта А. Амфитеатрова. „Italiani e slavi nell'Adriatico. Voci italiane „pro Dalmazia“, *Il Messaggero*, 3 aprile – 4 aprile 1915, N. 93, 1.

³⁸⁵⁷ ; L. Magrini, „La questione della Dalmazia e l'opinione pubblica russa“, *Il Messaggero*, 2 aprile 1915, N. 92, 5.

панславизма који своју хипотеку протеже и на Трст, и на Ријеку и Пулу“.³⁸⁵⁸ Назначено је да панслависти (или пансрбисти) имају максималан програм, истоветно као што и „наши империјалисти имају подједнако преувеличане захтеве“, али је речено да се не може озбиљно говорити о подели источне јадранске обале између Италијана и Словена ако се још не зна каква ће судбина задесити Аустрије и Угарске. Постављено је питање и да нестане, шта ће бити са немачком Аустријом, шта са Мађарском, шта са Хрватском? Хоће ли се Србија зауставити на Босни са излазом на далматинску обалу или ће хтети да припоји и Хрватску за стварање великог српско-хрватског царства? Овако окрутна и деликатна полемика између Словена и Италијана данас изгледа неприкладна. Данас Италија тражи од Аустрије да реинтегрише своје историјске и природне границе, све до Кварнера, укључујући острва. У закључку је наведено да није неопходно поседовати читаву источну обалу да би се остварила доминација Јадраном и да је легитимно што Срби желе да имају свој део јадранске обале, али не по цену тога да „траже доминацију која би била кобно противна италијанским интересима.“³⁸⁵⁹

Треба истаћи да је анимозитет према конституисању јаке јужнословенске државе испољавали су и социјалистички оријентисани италијански политичари. Клаудио Тревес (Claudio Treves, 1869 – 1933), сарадник левог часописа *Critica Sociale* Филипа Туратија, писао је да ће само аутономна, или суверена Албанија, уједињена у савез балканских суверених држава, бити гарант отпора аустријском утицају, правдајући, по сопственим речима, Барцилаијеву бојазан да би био „искорењивање албанске аутохтоне нације био злочин панславизма и Србије увређене аустријском политиком.“³⁸⁶⁰

Познати публициста и путописац са Балкана Карло де Стефани, замерао је влади у Риму игнорисање постојања италијанства у Далмацији, које се по његовом мишљењу континуирано и вештачки смањивало анти-италијанском политиком аустријске владе. Де Стефани напомиње да поред 48 километара словенске обале у јужној Далмацији (која ће им припасти од Будве ка северозападу), имају и 122 километара од Ријеке до Карлопага у Хрватској, „некада насељеној Ускоцима“. Истиче да између Срба и Хрвата „никада није било добре крви“ и анализирајући њихов антагонизам пише да Срби никада, у последњих неколико година, нису били у милости аустријске власти, а да је савез са Италијанима био краткотрајан и да се више водио у Бечу и коначним исходом нанео више штете Италијанима него Србима; напао је Бјанкинијев хрватизам и означио га као Италијана који се одрекао италијанског порекла, а аустријско толерисање руског субвенционисања путовања младих научника у Европу (између осталог, и Италију) и градње православних храмова у Двојној монархији као политику двоструких аршина, јер се таква иста пропаганда у Аустрији забрањивала Италији.³⁸⁶¹

Незаобилазна гледишта о обиму српских територијалних претензија и уређењу балканског простора проналазимо у про – меморији коју је Барцилаи саставио за Сонино у лето 1915. године. Најважнији Барцилаијев политички спис (меморандум) из

³⁸⁵⁸ „Italiani e slavi nell'Adriatico. Voci italiane „pro Dalmazia“, *Il Messaggero*, 3 aprile – 4 aprile 1915, N. 93, 1.

³⁸⁵⁹ „Срећом, ни једни ни други неће морати да одлучују о даљој судбини Јадрана, а није ни фантастично прогнозировать да ће Италијани и Словени лако постићи фер и срдчан договор“. Пустимо догађаје да сазревају. „Italiani e slavi nell'Adriatico. Voci italiane „pro Dalmazia“, *Il Messaggero*, 3 aprile – 4 aprile 1915, N. 93, 1.

³⁸⁶⁰ C. Treves, „Crisi risolta“, *Critica Sociale*, Rivista Quindicinale del socialismo, Anno XXI-1911, Milano, 1911, 371-372.

³⁸⁶¹ C. de Stefani, 'La Dalmazia', *La Nuova Antologia*, Vol. CLXXVI, (marzo – aprile 1915), 1915, 620-623.

година Првог светског рата посвећен балканској тематици познат је под називом *Considerazione sulla situazione politico – militare nei Balcani*, и упућен је Саландри 20. јула 1915. У питању је политички трактат у коме италијански министар расправља о затегнутим односима између балканских држава и пружа савете и обавештења италијанској влади о начинима на који Италија треба да се постави према националном питању. Сматрао је да су аспирације Бугарске на Вардарски део Македоније, све до Охрида, биле оправдани, као и захтеви усмерени према Кавали, и да Саландрина влада мора да учини све како би својој спољној политици привукла Румунију и Бугарску, чије је интересе изједначио с италијанским“, будући да су ове државе наклоњене политици Рима. Србију, Црну Гору и Грчку дефинисао је као потенцијално опасне за будућност, наглашавајући опасности од српско – црногорског империјализма, који је довео до тога да под својим ропством остави више од 400.000 Албанаца и истовестан број Бугара, и да се империјализам протеже на Угарску, Истру, Далмацију.³⁸⁶² У про – меморији, министар је навео да би за Италију било од користи да се пресече копнена граница Србије и Грчке, и да Бугари добију заједничку границу са Албанијом, што би олакшало италијанску пацификаторско – цивилизацијску мисију подизања економског стандарда албанског народа. У првом делу списка Барцилаи је истакао опасности од препуштања Сплита новој југословенској држави, наглашавајући католички идентитет Далмације (чињенице да су Хрвати, као католици, којих има 500.000, непомирљиво настројени према Србима) и да они гаје нетрпељивост према Србима, што Италији, условно говорећи, одговара.³⁸⁶³ У истој промеморији Барцилаи је понављао да за превласт на Јадрану није нужен само Шибеник, већ и Сплит, и да су Србија и Црна Гора с једне, а Грчка с друге стране, државе које према Италији, „упорно“ имају „необуздане амбиције и неправедне захтеве“, и да се Италија мора ослањати на Бугарску и Албанију као одређену врсту противтеже увећаним српско – црногорским аспирацијама. У погледу аспирација Србије према јужној Далмацији до Неретве и Босни и Херцеговини, као и јужне Угарске, Барцилаи се усагласио и признао их легитимним, али не без критичког осврта на српску пропаганду вођену у једној од ових покрајина.³⁸⁶⁴ Саландри је сугерисао да се значајнија ефективна помоћ српске војске на фронту против Аустро – Угарске не може очекивати, „због њене знатне ослабљености“.³⁸⁶⁵

³⁸⁶² ACS, Archivi di famiglie e di persone, b. 9, S. Barzilai, *Considerazioni politiche e militari sui Balcani*, 15 р.

³⁸⁶³ У остатку документа, Барцилаи испитује држање Грчке и закључује да се она неће олако упустити у рат којим би изгубила оне поседе које „неправедно држи“ након балканских ратова, оптужујући њену владу да има „империјалистичко – бизарне“ претензије према јужној Албанији. Он пише да „око 400 хиљада Бугара осуђено је на сваку врсту мучења под српским јармом. ACS, Archivi di famiglie e di persone, S. Barzilai, *Considerazioni politiche e militari sui Balcani*, 4 – 12; најпотпунији приказ живота С. Барцилаија, и веза с иредентистичким кружоцима и балканској перспективи јадранских иредентиста в.: B. Pisa, *Salvatore Barzilai. Un repubblicano tra massoneria e irredentismo*, Roma 1996, 75 – 86, 182 e passim.

³⁸⁶⁴ Барцилаи пише да се може довести у питање и „већ легендарно неоспорно право Србије на Босну и Херцеговину, узме ли се у обзир да је научно и историјско мишљење да већина становништва порекло води од Трачана“ и да етничитет становништва у овим покрајинама „не треба тумачити као искључиво српско“, већ да су то „850 хиљада Срба православца“, док „преосталих милион становника (муслимани, католици, Јевреји/израелити) не желе да потпадну под власт Србије“. Ипак, признао је да се Србији ове покрајине, као јужна Далмација не могу оспорити, због уступака које ће направити у Македонији. Додао је да би се и поред таквог става Антанте, „Србија тешко одлучила да се отргне четворном споразуму сила“. ACS, Archivi di famiglie e di persone, b. 9, S. Barzilai, *Considerazioni politiche e militari sui Balcani*, 8 – 14.

³⁸⁶⁵ *Ibidem*.

Поменуће политичке увиде Барцилаи је делио и након уласка у Саландрину владу као министар за неослобођене територије. У полемици с француском дипломатијом током лета 1915, као критичар одредби Кампоформијског мира и „моралне кривице“ Наполеона за препуштање Трста, Истре и Далмацији Хабсбурзима, Барцилаи је потегао и аргумент да се и француски публициста Виктор Берар залагао да Котор добије оперативну сврху у стратегији италијанске поморске одбране. Италијански републиканац је, у духу тежње да се не помуте дипломатски односи с Француском, говорио да је италијанска добра воља и дух савезништва пресудила да се Србима препусте Сплит, Трогир, Дубровник, и да ће, заједно с Баром и Сан Ђовани ди Медуом, они имати широк приморски појас којим не могу бити незадовољни.³⁸⁶⁶

Пратећи развој ситуације на фронту, војни слом Србије пред немачко – аустријском офанзивом у јесен 1915, Алесандро Дудан је за министра Барцилаија 10. јануара 1916, после неколико месеци рада у пропагандној штампи, саставио про – меморију о проблему Далмације, замоливши италијанског државника да ставове Про – далматинског комитета, и њега лично, узме у обзир и не занемари и не искључи из концепта ослобођења „нашу драгу Далмацију, која нам је свима на срцу“.³⁸⁶⁷ У документу Дудан је истакао да се „неупитна предност на Јадрану“ може постићи „поседовањем читаве Далмације“ или „у најгорем случају, напуштањем јужне Далмације јужно од Неретве“, уз очување Шибеника и Сплита, и Каштеланског залива. Католички далматински словенски сељаци „немају високо развијену националну свест“, али „мрзе“ Србе. Министру је скренуо пажњу да би „акција денационализације католичког дела Словена у Далмацији, изведена од стране Србије“, имала изгледа на успех, које би постале „полуга српског иредентизма“, којем би Италија морала, као противтежу да постави „италијански иредентизам“.³⁸⁶⁸

Водеће гласило тршћанских иредентиста, *L'Indipendente*, придржавао се теорија о културним и политичким диференцијацијама које постоје између „аустријских Словена“ и „балканских Словена“ и њихове обостране перцепције Европе, Двојне Монархије, италијанско – турског рата и рата против Османског царства. Италија је, према писању овог листа, „одувек одржавала блиске и пријатељске везе с балканским Словенима“ (мисли се на Београд и Цетиње) и подржала их у рату против Порте, док су аустријски Словени имали неусаглашене ставове са својом „балканском браћом“ и писали негативно о италијанској војни у Триполитанији, за разлику штампе у Србији и Црној Гори, која је прижељкивала италијански успех.³⁸⁶⁹ Социјалистички

³⁸⁶⁶ S. Barzilai, *Luci ed ombre del passato...*, 196; S. Barzilai, „A Parigi nel 1919“, *Nuova Antologia*, Vol. CCLXXX, (16 luglio 1933), Fasc 1472, 166.

³⁸⁶⁷ ACS, Archivi di famiglie e di persone, fondo Salvatore Barzilai, b. 9, Dudan a Barzilai, „Promemoria sulla Dalmazia“, 10 gennaio 1916, s. n.

³⁸⁶⁸ Дудан пише: „Уместо тога, подељене и поверене брзој денационализационој акцији, ове буржоазије би такође постале полуге српског иредентизма, којем би ми, ради сопствене безбедности, требало природно да супротставимо италијански иредентизам у приморским градовима, продужавајући тиме овај извор сукоба“. Дао је сагласност да се Котор и Дубровник искључе из ратних циљева, уз обавезу гаранције да се Котор неће претварати у војну базу (да ће задржати неутрализован статус, демилитаризовану зону). ACS, Archivi di famiglie e di persone, fondo Barzilai, b. 9, Dudan a Barzilai, „Promemoria sulla Dalmazia“, 10 gennaio 1916, 4.

³⁸⁶⁹ „Јужним Словенима Аустрије још недостаје много културе да би се могли проглашавати браћом балканских Словена, и бескорисно је да се хвале уљудним изразима јер то заједништво идеалан не постоји. Односи између Италијана и балканских Словена су увек били најсрдачнији и често су постајали братски, то пријатељство не постоји од данас, нити га од данас Италијани показују, како би овдашњи Словени желели да кажу, из осећаја захвалности. према оним Словенима који су Италију ослободили препреке коју је створила у Триполитанији. (...) Српски народ зна да су, када Италија још није била изграђена, и када је имала много веће подухвате од недавног у Либији, два велика Италијана у договору

оријентисани италијански политичари. Клаудио Тревес (Claudio Treves, 1869–1933), сарадник левог часописа *Critica Sociale* Филипа Туратија, писао је против словенског „подјармљивања“ Албаније. Он је тврдио да ће само аутономна, или суверена Албанија, уједињена у савез балканских суверених држава, бити гарант отпора аустријском утицају, правдајући, по сопственим речима, Барцилаијеву бојазан да би био „искорењивање албанске аутохтоне нације био злочин панславизма и Србије увређене аустријском политиком.“³⁸⁷⁰

Атилио Тамаро (1884 – 1956) био је први италијански историограф иредентистичких идеја пореклом из Истре и уредник у високотиражним тршћанским листовима *L'Indipendente* и *Piccolo* чија дела, превасходно у почетку, обухватају, осим питања Трста и Венеције Ђулије, и проблем Балкана, Аустро – угарске, Далмације, Црне Горе. Тамаро, поред Оскара Рандија, спада у најплодније италијанске публицисте из периода развијене и уобличене далматске иредентистичке мисли.³⁸⁷¹ Он је био први италијански историограф иредентистичких идеја пореклом из Истре и уредник у високотиражним тршћанским листовима *L'Indipendente* и *Piccolo* чија дела, превасходно у почетку, обухватају, осим питања Трста и Венеције Ђулије, и проблем Балкана, Аустро – угарске, Далмације, Црне Горе.³⁸⁷²

Водио је оштру полемику са Салвеминијем. На колумнама листа *Illustrazione popolare* објављивала се у децембру 1914. полемика Атилија Тамара и Гаетана Салвеминија о припадности Далмације италијанској политичкој сфери утицаја. Салвемини је у тој полемици тврдио да „није ни тачно ни погодно за Италију да показује територијалне тежње за Далмацијом, коју насељава претежно неиталијанско становништво, јер би те тежње могле представљати разлог опасног несклада са Словенима, посредно служећи циљевима оних који не желе да рат против Аустрије полаже право на природне границе отаџбине“³⁸⁷³ Тамаро је водио оштру полемику са Салвеминијем. Тамаро је први италијански публициста који тематизује историју Јужних Словена и идеолошки, уз груба поједностављивања у методолошком поступку и политичку митологизацију Млетачке републике, Словенима одриче право на поседовање већег дела Јадранске обале. У свом дневнику, Тамаро наводи да се у рану јесен 1914, после бекства из Трста, сусретао са многим личностима јавног живота, између осталог са Федерцонијем и Њипиком, и да је редовно посећивао библиотеке, како би прикупљао грађу за своје радове о „јадранским земљама“. (terre adriatiche). Објављивањем књига 1915. године, стекао је репутацију најбољег познаваоца „проблематике Јадрана“ и добио „зелено светло“ од Барзилаија и министра спољних Сонина да као дописник листа *Idea Nazionale* у Паризу започне пропаганду за припајање свих територија на источној обали Јадранског мора Италији. Велику подршку му је дао и Алберто Лумброзо. У Паризу је залагање за италијанску Далмацију нашао разумевање код новинара Шарла Беноаа (Charles Benoist). У разговору са књижевним критичаром Хенријем Оветом (1865-1935), Тамаро је на

са словенским родољубима радила на ослобођењу Србије. (...) У овим новинама Словена овде влада огорчење, које деле и већина аустријских новинара, којима се преплављује италијански подухват, док у листовима који тамо на Балкану излазе жеља за победом италијанске војске избија из сваке речи“. „Per farci intendere“, *L'Indipendente*, 5 novembre 1912, Anno XXXVI, N. 256, 2.

³⁸⁷⁰ C. Treves, *Crisi risolta?*, *Critica Sociale*, Rivista Quindicinale del socialismo, Anno XXI-1911, Milano: Uffici della Critica Sociale, 1911, 371-372.

³⁸⁷¹ Attilio Tamaro. *Il diario di un italiano (1911 – 1949)*, a cura di G. Scipione Rossi, Soveria Mannelli, 2021, 27 – 50.

³⁸⁷² A. Tamaro, *L'Adriatico – Golfo d'Italia. L'italianità di Trieste*, Milano 1915, 193 e passim.

³⁸⁷³ F. Mineccia, *La Grande Guerra in tempo reale: i periodici illustrati nel periodo della neutralità* (agosto 1914 – maggio 1915), *Ricerche Storiche*, n. 2, 2016, 123.

Оветову констатацију да Французи помажу Србији у рату не због љубави, већ осећања солидарности, одговорио да се у рату „уопште не ради о Србима, већ Хрватима“³⁸⁷⁴ Балдачи је Тамара доживљавао „борбеним, страственим националистом“, али није делио његове погледе да је Далмација напуштена, празна област коју Италија мора припојити себи, до Неретве, заједно са Кварнерским острвима.³⁸⁷⁵ Демократска јавност која је критиковала славофобију Тамара и сврстала га у прикривене симпатизере католичке Аустрије који Босну препуштају „тријалистичкој Хрватској“³⁸⁷⁶ Као организатор Народног италијанског универзитета у Трсту, током 1912. и 1913. године организовао је предавања неколико националистичких професора и личности из света културе из Краљевине, међу којима су били они који су активно пратили српску националну идеју или деловали у Црној Гори, попут Ђоакина Волпеа или Антонио Фраделета.³⁸⁷⁷ У писму уреднику спољнополитичке рубрике *Коријере дела сера* Андреи Тореу (9 децембар 1912), Тамаро приговара италијанским владајућим круговима због непристајања да се обнављање уговора о Тројном Савезу Италије са Аустро – Угарском у многим параграфима измени у корист Италије, пресвасходно у домену бољег правно – политичког положаја италијанске мањине у Горици, Далмацији, Истри и Трсту. Политика попуштања и неизмена тог уговора довешће Италијане у неугодан положај, због „бахатог панславизма“ који пред Аустрију поставља ултиматум: или тријализам (Трст ће припасти Хрватској) или везивање!³⁸⁷⁸

Демократска јавност која је критиковала славофобију иредентиста Тамара је сврстала у прикривене симпатизере католичке Аустрије који Босну препуштају „тријалистичкој Хрватској“³⁸⁷⁹ Као организатор Народног италијанског универзитета у Трсту, током 1912. и 1913. године организовао је предавања неколико националистичких професора и личности из света културе из Краљевине, међу којима су били они који су активно пратили српску националну идеју или деловали у Црној Гори, попут Ђоакина Волпеа или Антонио Фраделета.³⁸⁸⁰ У писму уреднику спољнополитичке рубрике *Коријере дела сера* Андреи Тореу (9 децембар 1912), Тамаро приговара италијанским владајућим круговима због непристајања да се

³⁸⁷⁴ Attilio Tamaro. *Il diario di un italiano (1911 – 1949)*..., 215.

³⁸⁷⁵ „Recensioni“, *Bollettino della Reale Società Geografica*, Num. 11, 1 novembre 1915, Vol. IV, 1197.

³⁸⁷⁶ У вези са критиком славофобне реторике иредентиста, индикативно је мишљење посланика Радикалне партије, индустријалца и политичара Едоарда Гиретија (Edoardo Giretti) (1864 – 1940), који је Тамара сврстао, заједно са Олиндом Малагодијем и Франческом Кополом, и Дуданом, у симпатизере католичке Аустрије. Гирети је сматрао да они својим залагањем да Босна до Неретве припадне Хрватској раде на рушењу сарадње Италије са Србијом и потпомажу тријалистички пројекат Аустрије. Малагоди је у *Трибуни* 2 августа и 29 септембра 1916. Е. Giretti, „Come si cerca di salvare l'Austria“, *La Vita Internazionale*, 1917, (Anno XX), N.2, 20 gennaio 1917, 24-26.

³⁸⁷⁷ A. Millo., „Attilio Tamaro dall'irredentismo al nazionalismo (1910–1915)“, *L'irredentismo armato. Gli irredentismi europei davanti alla guerra* a cura di F. Todero, Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2015, 277.

³⁸⁷⁸ A. Millo, *Una corrispondenza irredentista nell'Italia liberale. Lettere di Attilio Tamaro and Andrea Torre (1912-1914)*, Trieste, *Austria, Italia tra Settecento e Novecento. Studi in onore di Elio Agh*, a cura di M. Cattaruzza, Civiltà del Risorgimento. Collana di saggi testi e studi del comitato di Trieste e Gorizia dell'istituto per la storia del Risorgimento Italiano, Udine 1996, 267.

³⁸⁷⁹ У вези са критиком славофобне реторике иредентиста, индикативно је мишљење посланика Радикалне партије, индустријалца и политичара Едоарда Гиретија (Edoardo Giretti) (1864 – 1940), који је Тамара сврстао, заједно са Олиндом Малагодијем и Франческом Кополом, и Дуданом, у симпатизере католичке Аустрије. Гирети је сматрао да они својим залагањем да Босна до Неретве припадне Хрватској раде на рушењу сарадње Италије са Србијом и потпомажу тријалистички пројекат Аустрије. Малагоди је у *Трибуни* 2 августа и 29 септембра 1916. Е. Giretti, „Come si cerca di salvare l'Austria“, *La Vita Internazionale*, 1917, (Anno XX), N.2, 20 gennaio 1917, Milano 1917, 24-26.

³⁸⁸⁰ A. Millo, *Attilio Tamaro dall'irredentismo al nazionalismo (1910-1915)*..., 277.

обнављање уговора о Тројном Савезу Италије са Аустро – Угарском у многим параграфима измени у корист Италије, пресвасходно у домену бољег и сигурнијег положаја италијанске мањине у Горици, Далмацији, Истри и Трсту. Политика попуштања и неизмена тог уговора довешће Италијане у неугодан положај, због „бахатог панславизма“ који пред Аустрију поставља ултиматум: или тријализам (Трст ће припасти Хрватској) или везивање!“³⁸⁸¹.

Тамаро страхује да ће због такве политике „доласка славизма на Сочу и Идрију“ Италијани тих крајева постати непријатељи матичној земљи. Занимљиво је да у писму Тореу из 13 августа 1914. Тамаро шаље исечке *Dalmata* који говоре о масовним хапшењима про-југословенски оријентисаних интелектуалаца.³⁸⁸² Са својим пријатељем Марио Албертијем покушао је да италијанску странку националних либерала приближи националистима у Риму кроз активну критику неодлучне владе, иако националисти нису били хомогени у свему. Додир са „славизацијом“ италијанских етничких територија уочавамо у Тамаровом делу *Le condizioni degli Italiani soggetti all'Austria nella Venezia Giulia e nella Dalmazia*, кроз критику друштвено – политичких словеначких и словенских организација у Трсту, али и кроз његове раније чланке.³⁸⁸³ Лист *Piccolo*, у којем је Тамаро радио, заговарао је политику одбране италијанства у Далмацији (Венецији Ђулији, Истри и др.) и премоћи латинске културе над Словенима. Уредници су доказивали да је број од 15.000 далматинских Италијана, сузбијање и укидање италијанског језика у администрацији и ограничавање рада школама на италијанском језику последица јужнословенске пропаганде и савеза Хрвата са аустријским двором.³⁸⁸⁴ То је приметно у оштрој критици великохрватске идеје, књиге Николе Звонимира Бјеловучића „Тријализам и хрватска држава“ из 1911, где се износи будућа мапа Хрватске краљевине унутар Аустро-Угарске. да ће Италијани у „Великој Хрватској“ бити аномаличан фактор, народ покорен и учињен вазалом, упркос одређеним националним правима која ће добити.³⁸⁸⁵ Још 1913. поводом годишњег конгреса студената у Задру, Тамаро јасно истиче да су далматински Хрвати највећи противници италијанства у Далмацији, и прави дистинкцију између српске и хрватске културе.³⁸⁸⁶ У току 1915. године Тамаро развија критику „пансербизма“ и националне тежње српске владе да ослободи јужнословенски народ у Далмацији од аустријске власти. Срби морају да одустану од потраживања обале до Зрмање до Неретве, која мора, са острвима, припасти Италији.³⁸⁸⁷ Тамаро је био одушевљен личношћу Николе Тригарија и Хрватска Народна странка и хрватизација Задра су највећа претња по италијански народ у Далмацији, а насилна хрватизација Задра, као парадигма опште угрожености Италијана у Далмацији, постајала је, како примећује Тамаро, уочљива уочи и током избора у 3 степену колегијумима за општинску власт у Задру 8. марта 1870., када су, поред серије напада на виђене задарске трговце, наставнике, адвокате, раднике, на тргу Господара (piazza dei Signori)

³⁸⁸¹ A. Millo, *Una corrispondenza irredentista nell'Italia liberale. Lettere di Attilio Tamaro and Andrea Torre (1912-1914)*, 267.

³⁸⁸² *Ibidem*, 274 – 275.

³⁸⁸³ *Ibidem*, 273 – 274.

³⁸⁸⁴ „Italianità soppressa per odinanza ministeriale. Un esempio agli italiani“, *Il Piccolo*, 20 gennaio 1912, 2, N. 10962.

³⁸⁸⁵ „Quando Trieste obbedirà a Zagabria“, *Il Piccolo*, 10 febbraio 1912, N. 10963, 2.

³⁸⁸⁶ A. Tamaro, „L'Italianita nella Dalmazia. Alla vigilia del Congresso studentesco di Zara“, *Il Piccolo*, 13 settembre 1913, N. 11564, 2.

³⁸⁸⁷ A. Tamaro, „Confutazione di alcuni errori sul problema dalmatico“, *Rivista di Roma*, Vol VII-VIII, N. 8-22, 1915, 688-704.

убијен од странек Хрвата палицама и тестерама један грађанин а рањено њих 34.³⁸⁸⁸ Позива се на упозорења Николе Томазеа о припајању Далмације Краљевини Хрватској и Славонији. који је објавио у листу *Secolo* крајем 1914, он подсећа на италијанска презимена заступника у Далматинском сабору који су противници италијанске културе (реферира на Борелија, Нарделија, Бјанкинија), на италијанска презимена хрватских радњи у градовима и насилну кроатизацију 2000 Пуљеза у Дубровнику што је видео као последицу недостатка школа на италијанском језику.³⁸⁸⁹ Замерао је Салвеминију да није путовао Далмацијом.

Тамаров историографско – публицистички и пропагандни рад, као и наклоност екстремним погледима на Јужне Словене добијала је неформалну подршку најважнијих и најчитанијих либералних листова, чији су уредници настојали да воде умерену политику. Новинар Еторе Јани (Ettore Janni) представио је у *Коријере дела сера* немерљив допринос Тамарове студије *Italiani e Slavi nell'Adriatico*³⁸⁹⁰ Оставио је иза себе много радова и есеја посвећених националним борбама Срба и Хрвата, српско-хрватским антагонизмима и настанку јуословенске државе. Био је велики кроатофоб и указивао на погубно деловање хрватских праваша и хрватских националних политичара у Далмацији. У есеју *L'Adriatico, golfo d'Italia*³⁸⁹¹ тврдио је да постоји јасна културолошка дистинкција између српске и хрватске културе, похвално се изражавајући о култури Срба у Дубровнику, која се приближила ренесанси у XVI веку.³⁸⁹² У есеју посвећеном правним и политичким последицама Рапалског уговора из 1920, подсетио је да су 1898. године у Далматинском сабору, анти-италијанском реторику заступали Анте Трумбић и Михо Клаић, који су захтевали „искорењивање“ италијанске културе у Далмацији.³⁸⁹³

О „далматофилском“ иредентизму Адријана Колочија³⁸⁹⁴ и пропаганди коју против Србије врши географски институт де Агостини из Рима³⁸⁹⁵, с којим је Колочи интензивно сарађивао, био је веома добро обавештен посланик Србије Михаило Ристић.³⁸⁹⁶ Позивајући се на неупитне вредности продубљивања економско–културне и

³⁸⁸⁸ A. Tamaro, „Il grande esempio di Zara italiana“, *Il Piccolo*, 16 settembre 1913, N.11567.

³⁸⁸⁹ „Le grandi questioni adriatiche. La questione della Dalmazia“, *L'Illustrazione popolare*, N. 52, (Guerra Europea del 1914, N. 20), 24 dicembre 1914, 824 – 825.

³⁸⁹⁰ E. Janni, „Il Dominio dell'Adriatico“, *Corriere della sera*, 28 gennaio 1916.

³⁸⁹¹ Тамаро ће овај спис наредне, 1915. године допунити и проширити у књигу под називом *L'Adriatico: golfo d'Italia. L'italianità di Trieste*, 1915.

³⁸⁹² A. Tamaro, 'L'Adriatico golfo d'Italia', *Rivista di Roma*, Vol. VI, (25 novembre – 25 dicembre 1914), N. 10-12, Roma, 1914. , 807-861.

³⁸⁹³ A. Tamaro, „La pace adriatica“, *Politica*, Vol. VI, Fasc. III, Num. XVIII, 1920, 264.

³⁸⁹⁴ Адриано Колочи (Adriano Colocci) (1855–1941), потомак Америга Веспучија, маркиз, правник, дипломата, борави на Балкану 1885. у току српско – бугарског рата. Био је председник Сицилијанског друштва за јавне радове (*Società siciliana dei lavori pubblici*), депутат у парламенту 1892. из Анконе. Учесник Првог светског рата (Удине, пуковник алпских трупа). Бавио се етнографијом, етнологијом, писао путописе.

³⁸⁹⁵ Институт је основао 1901. у Риму Ђовани де Агостини (1863 – 1941), географ и картограф. Институт се током прве две деценије профилисао као најугледније и најпознатије издавачко предузеће које издаје географске, историјске, политичке, стручно израђене карте Италије, Европе и света. Географским картама, које би имале политичку намену, обилато су се служили иредентисти у промоцији аспирација на јадранску обалу. Публициста Федерико де Гравизи критиковао је компетентност појединих картографских публикација које дотичу демографију Истре. Гравизијеви чланци о словенско – италијанским односима на Јадрану в.: F. De Gravisi, *Dallo Stelvio a Ragusa*, Napoli 1915, 30 – 37, e passim.

³⁸⁹⁶ Ристић преноси да је аутор карте коју доставља у прилогу Колочи, и да се у њој даје „основица за политичко груписане народности Аустро – Угарске“, које нису изнете у првој: Далмација припада Италији. Ристић закључује да у пратећем тексту уз карту иду „простачке тврдње“, уперене у смеру

политичке сарадње Италије са Јужним Словенима, Колочи³⁸⁹⁷ је 1915. изложио предлог политичке трансформације Балканског полуострва после рата: уједињење Србије и Црне Горе, формирање посебне „хрватско–словеначке државе“ до Уне, и италијанска анексија Далмације, области која мора добити посебан, висок степен аутономне управе под италијанским суверенитетом.³⁸⁹⁸ Настојао је да развије тезу о „преовлађујућем подунавском идентитету балканских држава“, који имају Србија, Румунија и Бугарска, државе чија политика „манијакално“ покушава да стекне превласт или суверенитет на Јадранском мору.³⁸⁹⁹ Срби и Хрвати не смеју бити политички уједињени, јер су то две „одвојене“ националности, које дели „хиљаду и триста године супротстављене историје“.³⁹⁰⁰ Сличне тезе изнео је и у брошури *Prima l'Adriatico*, где је предложио италијанску окупацију југословенских земаља, оно што ће се догодити крајем 1918. године.³⁹⁰¹ Колочи је удвостручење Србије и Грчке после споразума у Букурешту оценио морално величанственим, али је предосетио да би словенско–хеленска сарадња могла имати лоше последице по Италију. Конституисање велике словенске политичке јединице која би, по Колочијевој замисли, окупила или конфедерално ујединиле „Србе, Црногорце, Хрвате, Словенце, Босанце, Херцеговце, Бугаре, Румелиоте, Славено–Македонце, Кривошије, Словене са војних граница“ – Велика Славија, од Карпата до Балкана, насилно ће отворити пут ка четири мора и угрозити „древне становнике источне обале Јадрана“, који ће због грабежљиве природе грубих, насилних народа бити „бачени у море“, народа чији је менталитет темељно диференциран од латинског, цивилизација „непозната“, а дух „угњетавања“ превише познат.³⁹⁰² Колочи је

италијанских прохтева, који би „ослабили оне који су им противни“. АЈ, ФЈП, 80 – 1 – 289 (Ристић Пашићу, 14 март 1915, Пов. Бр. 3196).

³⁸⁹⁷ Колочи је (након 1907. године) у писму свом пријатељу, Евгенију Поповићу, конзулу Црне Горе у Риму, нудио помоћ у обезбеђивању значајних финансијских средстава за Црну Гору. Колочи из Чинголија (округ Мачерата, регион Марке) пише да очекује „буђење“ словенског простора, спомиње „инсинуације“ српске владе према Црној Гори и сугерише да својим везама с холандским и европским банкарима може помоћи Црној Гори да убрза привредни раст. Предложио је да се поради на усмеравању италијанске робе и производа из Катаније и са Сицилије (и других држава) директном поморском линијом у Бар, којом би се избегле високе цене превоза из Трста. Колочи пише: „У економској трансформацији коју је покренуо савремени гениј кнеза Николе, Црној Гори ће можда бити потребни сви послови и иницијативе у јавним радовима, индустријама, берзама, који не морају да се ослањају на уобичајене професионалне шпекуланте. Историјска фаза која се отвара за Црну Гору захтеваће капитал, иницијативе, енергију, прилив снага, у одбрани великог словенског народа. (...) спречили бисмо да ова цивилизацијска метаморфоза доведе до тога да земља падне у руке ниских шпекуланата који би злостављали један млад народ. (...) Премда нисам конзул, увек сам исправљао ову српску и аустријску срамоту против кнеза, срамоту којом су покушавали да га натерају да изгуби ону велику популарност на коју има право и која изазива кошмар његовим противницима.“ CMSPTs, fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 103, fasc. Colocci Adriano 1907–1915, Colocci a Popovich, Cingoli (20 agosto), s. d, s. n.

³⁸⁹⁸ Италија ће омогућити „слободне трговачке луке“ (Трст, Ријека, Шибеник, Котор) за балканске државе после рата, кроз слободну, царинску јединствену трговачку зону јадранског приморја. Колочи додаје да не постоји „црногорска нација“: у Црној Гори и Србији живи исти народ који треба да буде политички уједињен у једну државу. Сугерише да би било пожељно доделити Србији пристаниште на северу Албаније, узимајући у обзир „тужан експеримент краљевине Албаније и неспособност албанских племена да имају једну националну свест.“ Као границу Хрватске и Словеније предлаже горњи ток реке Драве и ток реке Сутле, и нуди „хрватско – словеначкој држави“ део обале од Сења до Карлобага. A. Colocci, *Carta-base per raggruppamento politico delle nazionalità nell' Austria-Ungheria e stati limitrofi*, Novara 1915, 6, 8–11, 14.

³⁸⁹⁹ Колочи је остао мање јасан у питању Баната и источне Македоније – предлаже да се делови припоје Румунији и Бугарској, али не улази детаљније у разлагање овог проблема. A. Colocci, *Carta – base per raggruppamento politico delle nazionalità...*, 12, 14.

³⁹⁰⁰ A. Colocci, *Carta-base per raggruppamento politico delle nazionalità...*, 11.

³⁹⁰¹ A. Colocci, *Prima l'Adriatico!*, Firenze 1915, 56.

³⁹⁰² A. Colocci, „Dopo la pace di Bucarest“, *Rivista d'Italia*, Anno XVII, Vol. I, Roma: 1914, 4-5.

предложио да за отклањање ове опасности, Италија мора у политичком и културном смислу фаворизовати, као контра-зид словенској доминацији на Балкану, тре несловенске „расе“ које би постале антисловенске – Румуне, Грке и Албанце.³⁹⁰³ Колочи је био ватрени следбеник италијанског јадранског иредентизма, пријатељ Евгенија Поповића, противник Крфске декларације, стварања југословенске државе и екстремни култур-расистички писац. У једном писму из августа 1918. Сонину је указао на своје дугогодишње познанство са Бајамонтијем и борбу „од 45 година“ за италијанство Далмације, које нема политичку, већ „етничку димензију“, наводећи да се противио „неактивној“ де Босдаријевој политици у Грчкој 1915, док је у тој земљи боравио у својству агента Врховног штаба Италије. Сонина је позвао да води активну анти-југословенску политику, окривљујући *Corriere della Sera* и либерал-демократску јавност Италије за издају земље и „сулуди покушај поткопавања јадранских интереса Италије“ хибридној творевини „лутајућих хорди „ускочких гусара некултувисане, варварске словенске расе“, понављајући стожерну идеју италијанског далматинизма о аустријској славизацији Далмације.³⁹⁰⁴

Посматрано у начелу, „далматински“ иредентисти у годинама уочи и током Првог светског рата заступали су специфична, на први поглед парадоксална гледишта. Уверени да не заговарају расистичку политику истребљења, и јавно одричући „германски расизам“ као погубну идеологију, и уништење становништва које није италијанско (Јужни Словени)³⁹⁰⁵ своја су гледишта култур-империјализма уклапали у специфичан, шовинистички наратив о не-италијанском етносу који ће свој „пасивни“ („рудиментарни“, „сеоски“) идентитет, склон вековним модификацијама, коначно обликовати под универзалном, „свепржимајућом“ латинском, италијанском културом, која своју архетипску „отвореност“ брани од аустријског, „поганог“, „црномантијашког“ клерикализма, полицијске репресије и политике изазивања вештачких подела међу нацијама. Док су Срби „удаљена опасност панславизма“, Хрвате и Словенце доживљавају као непосредну претњу. Есенцију националистичко – иредентистичког отклона од демократског плебисцита, као средства којим се брани право већине у измешаним националним срединама, проналазимо у дневнику Атилија Тамара из септембра 1912 – тршћански публициста за себе тврди да је „анти-демократ“ и противник аустријске „реакције“, баш зато што је „аустријска“.³⁹⁰⁶ Империјалистички иредентисти исказивали су претензије према Ници, Тунису, Малти, Корзици, швајцарском кантону Тичино и кнежевини Монако.³⁹⁰⁷

О феномену источне границе и финалним донетима италијанских аспирација на Балкану писао је и Тамаров познаник, новинар Франко Кабури у пролеће 1915, али је због ратног извештавања и новинарског рада, тек две године касније успео да направи синтезу својих погледа у форми публикације. Бележи да је залагање за анексију

³⁹⁰³ Исто,

³⁹⁰⁴ Colocci a Sonnino, Confidenziale, 30 august 1918, The Papers of Sidney Sonnino, Montespertoli, microfilm reel. 52.

³⁹⁰⁵ Треба приметити у њиховом концепту постоје значајни елементи политике изазивања сукобљавања народности.

³⁹⁰⁶ Тамарово писмо Дебину, демократском иредентисти од 28. септембра 1912: „Не борим се ја против аустријске реакције као реакције, већ отуд што је аустријска. И ако је нападам као реакцију, то је зато што морам да употребим све оружје које ми нуди и које се може наћи у једној демократској нацији каква је наша. (...) Ја сам антидемократ, драги Дебине, пре свега зато што ме томе учи национална стварност наших пограничних земаља, ових земаља које очајнички бранимо и које би припале Словенима ако би преовладао демократски принцип броја и већине. Овде се боримо за квалитет против квантитета!“. Е. Fonzo, *Storia dell'Associazione Nazionale Italiana (1910-1923)*, Napoli 2017, 57.

³⁹⁰⁷ G. Vitali, *Dottrina e programma del nazionalismo italiano. Sommario*, Modena 1914, 65 – 66.

Далмације надилазило идеолошке поделе републиканаца, социјалиста и националиста, али преувеличава реалан домет утицаја Про – далматинског комитета.³⁹⁰⁸ Он полази од премисе да Италија прижељкује савезништво с Јужним Словенима, али да је предуслов добрих односа тачно утврђивање границе и територија које ће припасти једном или другом политичком ентитету, односно држави. Кабури пише да ће се Србији прикључити, у циљу остварења националног јединства, „којем се Италија нада“, Босна, Херцеговина, део Далмације, Хрватска, Славонија, Крањска, део Штајерске и Коруске, скоро све јужне земље Аустро-Угарске, али да Трст, Истра, делови Фриулија и обалски појас од Задра до Котора, мора припасти Италији, у чему се примећују нове максималистичке претензије.³⁹⁰⁹ Полемишући с Викхамом Стидом, Кабури упозорава да се Италија неће одрећи својих ратних циљева и да није ушла у рат да би „пролила крв сопствене деце и испразнила џепове сопствених поданика, само да би да помогла у стварању суседа једнако опасног и жустрог као оног кога је требало победити“.³⁹¹⁰ Одбацује програм Југословенског одбора као „непријатељски“, и тврди да ће се компромис постићи тек када Италија запоседне све луке од од Задра и Шибеника до Котора, „са подмуклим увалама Далматинског архипелага које би у рукама Југославије“ довеле Италију у позицију да брзо изгуби са Трст, Пулу, острво Вис и Валону.³⁹¹¹

Кабури је и након 1915. године наставио да се залаже за компромисну јадранску равнотежу између „увећане“ Србије и Италије и да апелује да „ситни“ погранични спорови на западној страни источнојадранске обале и ширег севернодалматинског архипелага не представљају разлог за тензије у дипломатским односима, под условом да Србија „поради својим престижом“ на деловање Југословенског одбора, који показује екстремне „анти – италијанске“ ставове и „огорчену љутњу незахвалног дела Хрвата“ који према Италији „никад и није показивао неке симпатије“.³⁹¹² Кабури није веровао у србофилско расположење Хрвата и Словенаца, најмање оних који су деловали унутар Југословенског одбора, чија је политичка усмерења к уједињењу с

³⁹⁰⁸ Помиње Ди Чезареа, Фоскарија, Лабриолу, Федерцонија и Сандринија. F. Caburi, *Italiani e Jugoslavi nell'Adriatico*, Milano 1917, 92 – 93.

³⁹⁰⁹ *Ibidem*, 90 – 92.

³⁹¹⁰ Кабури пише под утиском проглашење Крфске декларације у јуну 1917, али основна поставка идеја фигурира око сличног идеолошког усмерења, у извесним тачкама заоштренијег у односу на период 1914 – 1915. *Ibidem*, 90 – 91.

³⁹¹¹ Кабури упада у парадокс, и одбија да прихвати да анектирање подручја насељеног Србима, Хрватима и Словенцима води у међунационални конфликт и гажење права националности. *Ibidem*, 91.

³⁹¹² Кабури контекстуализује италијански улаз у конфликт и спасавање Србије, до којег ће доћи учешћем у поморском спасавању војске 1915/1916. војске и анимозитет исказан према Италији оног дела Јужних Словена који „неискрено“ приступају идеји уједињења Јужних Словена, којем се Италија, заправо, не противи и који ће подржати: „Упркос недостатку симпатија које су Хрвати увек показивали за нас и за наше послове и упркос горчини коју су желели да нанесу нашим сународницима са друге стране Јадрана, слушајући ласкања и лажна обећања нашег најнеумољивијег непријатеља, никада нису помутили наше расуђивање, будући да је велика већина јавног мњења била спремна да са искреним ентузијазмом подржи све националне захтеве Југословена, уверени да је исправност наше политике и пре свега става Италије пред смишљеном агресијом Централних сила на штету Србије требало да буде довољна да ућутка чак и најљуће хрватске пропагандисте и натера их да схвате да не узвраћају таквом незахвалношћу на драгоцену помоћ коју је Италија донела у први план југословенске ствари, најпре својом неутралношћу, а потом и интервенцијом“. Подударно гледиште, ослоњено на извештаје и мемоарска сећања Хепендорфа и Фалкенхајна, да је италијанска војска пребацила тежиште концентрисања аустро – немачких снага на алпски и фронт на Сочи и тако „спасила“ Србију (сачувала балкански фронт од гомилања аустро – немачких трупа за офанзиву, током неколико месеци 1915) дели и В. Гајда. F. Caburi, *Italiani e Jugoslavi nell'Adriatico*, Milano 1917, 44 – 45; V. Gayda, *Che cosa vuole l'Italia?*, Roma 1940, 12 – 14.

Србијом доживљавао као опортунизам.³⁹¹³ Писао је да „Хрватска након избијања рата није водила рачуна о изражавању братских осећања према несрећној српској нацији“, и да је једина „хрватска брига 1909. године била да се одбрани од оптужби немачко-мађарске клике, која је, да би их се ослободила, покушавала да их компромитује пред својим заштитницима у Бечу, наводећи ове потоње да верују да је незадовољство Хрвата инспирисано београдском владом и пансрпском пропагандом“.³⁹¹⁴ Додатан узрок латентног конфликта између Срба и Хрвата он проналази у неуспеху клерикалистичког програма формирања тријалистичке треће државе унутар Монархије, чија је платформа формирања, пошто није прихваћена, окренула Хрвате изненада на пут тражења споразума с Србијом. Кабури је писао да се „покојни надвојвода заваравало да ће католички и аустријски панкратизам, на којем је требало да буде утемељена трећа аутономна држава (тријалистичка монархија), имати снаге да постане центар привлачења југословенског света (Србије и Црне Горе)“ и тврди да су његови планови пропали „не зато што су Хрвати одбили да га прихвате“, већ зато што се Двор, „пратећи интриге будимпештанске владе, уплашио од нарастања свесрпске пропаганде“. Кабурија то наводи на закључак да Хрвати, који више нису могли да се надају подршци династије, „како би избегли патње, тероризам, прогоне и сплетке, окренули су се Србији и своју политичку веру“ почели да заснивају на њеној помоћи.³⁹¹⁵ Анимозитет према „хрватском дивљаштву“ у току првих година рата Кабурија наводи на закључак да је југословенско питање донекле упитно и да се Италија мора опходити опрезно и с обазривошћу према крупним променама које ће произићи на Балканском полуострву.³⁹¹⁶

Гвалтијеро Кастелини, иредентист, Неретву је смтрао геополитичком вододелницом која раздваја италијанске територије од српско – црногорских, објашњавајући да Котор и Дубровник Србији и Црној Гори нико не би могао да одузме, „ни по логици, ни политичком нуждом“ и да је уједињена српско – црногорска држава имала право на обалу од ушћа Неретве до Бојане или Шкумбе у Албанији.³⁹¹⁷ Хрватима би, према Кастелинију, остало више од сто двадесет километара морске обале и трговачки излаз у Карлобагу у *Морлачком појасу* (од предграђа Ријеке до далматинског рта северно од Задра). Премда би читав далматински архипелаг морао да припадне Италији, Кастелини, супротно од Фоскарија и групе окупљене око Комитета за Далмацију, тврди да би Корчула, Мљет и Пељешац требали да уђу у српску интересну сферу.³⁹¹⁸ Србија увећана на мору, представљала би пожељног савезника Италији, која „поштује њихова права, али делује уз њих као нација чувар“ – то мора

³⁹¹³ Кабури пише: „Многи од оних који се данас у Паризу и Лондону позивају на прогоне претрпљене у Дунавској монархији да би акредитовали свој нови став, не само да су волели да се буне против Италије и Италијана да би освојили срца високих бечких кругова, већ се, управо из истог разлога, такође нису устручавали да се подједнако жестоко боре против Срба, њихове браће, за које су се износиле сумње да имају претеране симпатије прво према влади у Београду, понекад према влади на Цетињу. Знају то Срби Далмације, који су у свом страдању нашли саосећање и утеху само код Италијана. F. Caburi, *Italiani e Jugoslavi nell'Adriatico...*, 46.

³⁹¹⁴ *Ibidem*, 107 – 108.

³⁹¹⁵ *Ibidem*, 55 – 56.

³⁹¹⁶ Кабури пише: „Данас, као што смо рекли у претходном поглављу, Хрвати се лавовски боре на свим фронтима у одбрани Хабзбурга, а највећа злодела која су починили аустријски војници у Србији, дело су Хрвата, који су се такмичили са Мађарима у клању жене и деца из освојених градова и села. На руском фронту хрватске трупе нису се другачије понашале, што се види из сведочења неколико дезертера, не само наших италијанских“. *Ibidem...*, 58.

³⁹¹⁷ G. Castellini, *Trento e Trieste. L'irredentismo e il problema adriatico*, Milano 1918, 122 – 124.

³⁹¹⁸ G. Castellini, *Trento e Trieste...*, 123 – 125.

бити „нова мисија Јадрана у историји Италије“.³⁹¹⁹ Кастелини износи погледе и на тријализам као политичку доктрину и даје краћу апологију иделистичком српско–италијанском савезу који се успротивио поменутом решењу правне трансформације Монархије. „Нова краљевина је можда могла да реши многе потешкоће за Хабзбурговце, дајући Хрватима и Словенцима аутономију, која би се на крају претворила у елемент кохезије за царство“; пројекат је према тршћанском иредентисти, могао да обезбеди подршку шездесетак посланика Рајсхрата, али се „срушио са два иредентизма: српским и италијанским“.³⁹²⁰ Срби, премда су Словени, према увидима Кастелинија, пре гледају, на Краљевину краља Петра и Београд, него на своју словеначко–хрватску браћу и хабзбуршку потпрестоницу у Загребу. Победнички балкански ратови и недавни рат Срба краља Петра за ослобођење Босне учврстили су српски иредентизам „више него икада“ у Босни и Херцеговини, која тежи природној судбини, припајању Србији.³⁹²¹

Ђузепе Прецолини (Giuseppe Prezzolini), објавио је у листу *La Voce* 1915. године есеј посвећен далматинском питању, замишљен као критичко – полемички осврт на студију Анђела Вивантеа *Јадрански иредентизам* и својеврсан обрачун са митологизацијом иредентистичког покрета и његове улоге у злоупотреби територија на источној обали Јадранског мора као недељивих италијанских области. Прецолинијев противник постаће Пјеро Фоскари, посланик деснице, који је 1916. године у говору у Дому посланика оправдао колонизацију Далмације.³⁹²² Фоскари је на седници Парламента 15. априла 1916. године, десет месеци након уласка Италије у рат, изјавио да ће Италија морати да се помири са губитком Дубровника, чија историја сведочи да тај град никада није био под млетачком влашћу, али је град изграђен на италијанској култури и српској свести, који је вековима био ривал Венецији.³⁹²³ Био је пријатељ грофа Лује Војновића, с којим се активно дописивао током ратних година, и чије је апеле на очување трајног пријатељства Срба и Хрвата са Италијом, на трагу Томазевеових идеја о далматинском италославистичком идентитету, објављивао у листу *Unità*. Војновић је упозоравао да ће одвајање Далмације од Јужних Словена и империјалистичко учвршћивање Италије на Балкану изазвати заједничку српско–грчку реакцију, што је требало избећи.³⁹²⁴ Фоскари је Далмација је она у којој је

³⁹¹⁹ *Ibidem*, 125 – 126.

³⁹²⁰ *Ibidem*, 73 – 75.

³⁹²¹ Кастелини италијанско–српски политички савез дефинише као савез усмерен против хрватског тријалистичког решења и не обазире се на правно – политички статус хрватских територија после рата. Запостављајући ратне циљеве краљевине Србије, супротне његовом решењу, он пише: „Тријалистички сан је заувек нестao. Њено спровођење можда не би била утопија да је Аустрија желела да залечи рану словенства; данас – у тренутку у коме се против Аустрије мора спровести национална воља Срба и Италијана – то је неприродно решење; иредентизам се решава поновним уласком у матичне границе, чиме ће се Хрватска убудуће морати ограничити на сопствену територију, уједињену или одвојену од угарске круне. *Ibidem*, 74 – 75.

³⁹²² Гроф Пјетро Фоскари (1865–1923), националистички посланик, члан великог броја иредентистичких удружења Италије, „велики ратни агитатор“, дошао је у Задар 31. октобра 1907. године након путовања кроз Црну Гору и Далмацију, где је радио на трговинско – пословним уговорима. У Далмацији је време провео са Гиљановићем, Цилиотом и другим водећим политичарима Задра.³⁹²² Фоскарију је, који се сумњичио за шпијунажу, декретом аустријског министарства унутрашњих послова Аустрије од 25. августа 1908. забрањен улазак у Монархију, због иредентистичког говора који је одржао на банкету у част књижевника Д'Анунција у Венецији 10. маја 1908. Предговор књизи написао је Оскар Ранди, иредентистички историчар из Далмације. S. Delich, *L' Irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti...*, 31. P. Foscari, *Salviamo la Dalmazia!*, Roma 1916, 28 – 91.

³⁹²³ AP, Camera dei Deputati, Legislatura XXIV, Tornata del 15 aprile 1916, 10452-10453.

³⁹²⁴ XXX., „L'ora della Dalmazia. Lettera di uno slavo a un amico italiano“, *L'Unità*, Anno IV, 21 maggio 1915, N. 21, 681 – 682.

природна одбрана од српске инфилтрације била слабија; Рагуза, чија је Градска кућа остала непрекидно у рукама Италијана до 1880. године, а 1890. поново су је освојили Италијани и Срби, заједно ујединио против аустријско-хрватске странке, и тек 1899. поново изгубио због издаје савезника; Рагуза сва у Тоскани у својој очаравајућој архитектонској физиономији. Прецолини је иредентистичку публикацију о Далмацији из 1915, чије су објављивање финансирани, подржали и есејима уобличио Фоскаро, Тамаро, Дудан и други иредентисти, оценио као „опасно“ империјалистичко – пропагандно штиво, без утемељења у научној методи, историјској истини и објективности.³⁹²⁵

Гледишта Анђела Перничеа, професора историје и националисте, био је да историјско право на граничним подручјима држава или спорних области односи превагу у односу на принцип плебисцитарне националности, и да се не може са прецизношћу утврдити стриктна граница између Србо-Хрвата и Италијана, односно говорника италијанског језика, који је био много већи од етничких припадника италијанске заједнице. Као земљи чији је један од ратних циљева био оправдан излазак на Јадранско море, Перниче је компромис видео у пожељном препуштању Србији Гружа, Пераста, Дубровника, обале од ушћа Неретве до Љеша, демантујући тврдње да је циљ Италије био било какво оспоравање легитимних захтева Србије на Јадрану. Већи део далматинске обале Италија је морала да поседује, најмање из војно-стратешких разлога, чак и да у њој нису живели Италијани, тврдио је Перниче, правећи паралелу са француским заузимањем Туниса 1881.³⁹²⁶ Не одричући право Србије на Босну и Херцеговину, Славонију, Хрватску, делове Далмације и Баната, позвао је Пашићеву владу да направи уступке Бугарској у областима Битоља, Охридског језера и источне Македоније, упозоравајући је на опасност да својим упорним одбијањем не створи хегемонију на Балкану, „не направи нове неподношљиве иредентизме“ и „умном неуравнотеженошћу“ свог народа, изазваном трогодишњим непрекидним ратовањем, не уништи могућност трајног решења балканске политике, чија окосница лежи у односима Београда и Софије.³⁹²⁷ Своје неслагање с српским аспирацијама на

³⁹²⁵ Прецолини је Фоскара оптужио да „неправедно“ и неутемељено примењује „либијски“ концепт на Далмацију, тиме што поистовећује демографски, културни и привредни аспект Далмације са Либијом и захтева примену истих мера за колонизацију ове аустријске круновине, које су спроведене након 1912. године у Триполитанији и Киренаици. Прецолини је приговорио Дудану да фалсификује (преувеличава) број Италијана (и италијанских бирача) у Далмацији: „[Дудан] каже да Италијана има 60.000 јер су сакупили 6.000 гласова у свим изборним јединицама Далмације, а како у Далмацији само 50% иде на гласање, признаје да има 12.000 бирача, што на 5 људи по бирачу даје 60.000 Италијана. [...] Мислимо да проценат оних који не гласају пре мора да дају словенска села и планине, него становници градова“. Додао је да је Дудан оспоравао укорененост јужнословенске идеје у Далмацији, приписујући је „тренутку балканских ратова“: „Ово су веома опасне рачунице, а ако их је Дудан правио за Трст, како је могао да словеначким гласачима, којих је 12.000, одрекне 6.000 становника за које тврде да их има у италијанском граду? Штавише, није јасно како су ових 60.000 Италијана сви образовани, интелигентни и господствени део друштва; зар је могуће да у Задру, који нам се представља као још једно дубоко италијанско језгро, више нема ниједног портира, слуге, пијанице, идиота, неког неписменог Италијана? Да ли је могуће да је раздвајање тако јасно, као што се можда никада није догодило у историји? Дудан представља ствари превише оптимистично, не водећи рачуна о буђењу словенске свести код образованог дела Словена, које је почело још 1848. године, али се тада развило, а посебно после српских победа над Турцима и још више после недавних против Аустријанаца, бркајући феномен италијанске културе, у коју су Хрвати и Срби утопљени, са националном свешћу, што је друга ствар“. G. Prezolini, „La Dalmazia“, *L'Unità*, Anno IV, 14 maggio 1915, N. 20, 680.

³⁹²⁶ A. Pernice, „I diritti dell'Italia sulla Dalmazia“, *Gazzetta di Venezia*, 9 maggio 1915, Anno CLXXIII, N. 126, 1.

³⁹²⁷ У прилог својим тезама, Перниче је цитирао Цвијићево разграничење српско-бугарскох утицаја, које је објавио у новембру у 1912. у Review of Reviews, и став проф. Андреадеса, из листа *Revue*

Далмацију, Перниче је правдао тиме да као следбеник италијанске школе Ризорђимента не обезвређује принцип националности, али да „број није националност“, али „и да јесте“, не би „могао да се свуда узме као критеријум праведног и трајног политичког поретка“ – Словени су већина али, у Далмацији „нису народност“.³⁹²⁸

Поборник Републиканске партије, Федерико Командини, напао је као милитаристичку, анти-италијанску и филонемачку реторику италијанских националиста у вези Далмације, окупљених око Тамара и Ћипика, и њихове иредентистичке тезе о припајању ове покрајине. Он је указао да су они врста „наопаких Аустријанаца, вештих дезертера“, од којих су многи били „италијанизовани Словени, нејасног или проблематичног личног идентитета“, „пребези у радикални националистички иредентизам“, који злоупотребљавају конфедералистичке идеје Катанеа (којег, према речима Командинија, намерно изостављају из идеологије прекојадранског италијанства) и Мацинијеве идеје о истоветности демократског и националног принципа, примењиве и на права словенске расе.³⁹²⁹ Оптужио их је за антисловенске расистичке предрасуде и изјаве да „Јужне Словене треба сматрати стадом оваца које се може терати или затварати.“³⁹³⁰ Командини је осудио главну тезу националиста, да је Аустрија искључиви кривац за „славенизацију италијанске мањине“: питао се да ли је у огромном покрету, у почетку националном, а потом и класном, који је „узнемирио“ и револуционисао европску политику, формирање словенског националног осећања у Далмацији искључива последица деловања Беча и непријатељства Аустрије према Италијанима, или резултат природног, спонтаног, дуготрајног историјског процеса развијања ситне и средње буржоазије међу словенским сељаштвом, која је синхронизовала национални и класни елемент међу Јужним Словенима у ојачавању њихове колективне етничке свести, доприносећи њиховом вишедеценијском културном гравитирању обалским градовима (Командини је, позивајући се на Дудана, навео да Далмација већ има 40 хиљада припадника средње буржоазије међу Србима и Хрватима од 100 хиљада припадника писмених и образованих, и да Дудан није могао да порекне постепено формирање буржоазије у словенском сељаштву). Посебан разлог критике „ултраиталијанских“ Тамарових погледа лежао је у потенцијалном италијанском губитку подршке Србије, и нарушавања легитимних, демократских аспирација Србије, према којој природно гравитирају далматински Хрвати и Срби, и савезништва са Србијом, која би представљала трајну и непоправљиву фалинкунесуверене и про-бечке италијанске спољне политике. Уместо иредентистичких решења, Командини је предлагао неутрализацију српских лука на Јадранском мору кроз колективни уговор заинтересованих страна и великих сила и широку аутономију за италијанску мањину којој је предвидеоостанак унутар будуће проширене Србије или јужнословенске државе.³⁹³¹

Hebdomadaire, да су искључиво из страха од суседа Србија и Румунија нападе већински бугарске територије. A. Pernice, „La situazione politica nei Balcani“, *Gazzetta di Venezia*, 6 luglio 1915, Anno CLXXIII, N. 184, 1.

³⁹²⁸ A. Pernice, *Origine ed evoluzione storica...*, 570 – 574.

³⁹²⁹ Према Командинијевом схватању, идеолози далматинског иредентизма покушали су да преобликују Мацинијеве тезе о истоветности националног и демократског принципа у правима нација, и да их назначе као међусобно раздвојене, чиме је национални принцип италијанске мањине у Далмацији добио теоријску подлогу као преовлађујуће „историјски“. F. Comandini, „Disputa sulla pelle dell'orso“, *L'Iniziativa*, n. 131, 8. maggio 1915, 2.

³⁹³⁰ F. Comandini, „Disputa sulla pelle dell'orso“, *L'Iniziativa*, n. 131, 8. maggio 1915, 2.

³⁹³¹ *Ibidem*.

Адвокат и секретар друштва *Pro Dalmazia Italiana* Томазо де Бачи Венути протестовао је јануара 1916. у писму Сонину против „жилаве, упорне и подмукле“ југословенске пропаганде, коју подржавају француски публицисти, као Артур Шеврин³⁹³², утицајни британски новинари и интелектуалци попут Хенри Викхам Стида и Роберта Ситона Вотсона,³⁹³³ али и „фанатични србофил“ Шарл Лоазо у Риму³⁹³⁴, тражећи да се свим средствима појача италијанска агитација за Истру и Далмацију у штампи, брошурама и званичним саопштењима у иностранству.³⁹³⁵ Лоазо је Супилу, током боравка хрватског емигранта у Риму, с којим се упознао преко Михаиловића и Мештровића, говорио да је унитарна, велика југословенска држава немогућа, и да је неопходно створити две одвојене политички независне државе Јужних Словена – велику Србију (проширену Србију на Босну и Херцеговину, делове Далмације с Дубровником и Котором и сједињену с Црном Гором), и хрватско – словеначку државу, која би била монархија (али не с хабсбуршком династијом), с територијама Крањске, Хрватске, Славоније, Истре и Горице, Јужне Штајерске и Далмације до Неретве.³⁹³⁶ Де Бачи Венути је сматрао да се италијанска пропаганда „није довољно промовисала“ од ступања Италије у рат, упозоравајући на незавидан положај Антонија Ћипика у Лондону и тешку борбу која предстоји против југословенских планова.³⁹³⁷ „Ћипико је крајем 1915. писао да је југословенска пропаганда у Лондону до те мере „интензивна“ да није логично како је могуће да је „интервенција Италије, у корист Србије“, коју је „подржао Сонино“, „подгрејала гнев Словена, уместо да га стиша.“³⁹³⁸

³⁹³² Незадовољство је изазвала Шевринова констатација да су „на обалама Далмације и Истре само поједине тачке италијанизоване“, и да „свуда доминира словенска крв, свуда се говори једним матерњим језиком, изузимајући занемарљиве варијанте.“ Шеврин је појаснио да су „највероватније Истрији и Далматинци управо онај део Јужних Словена који су најсвеснији судбине своје расе и потребе своје тесне и нераскидиве заједнице са Србијом.“ Шеврин је позвао Италију да успостави политички дијалог са Јужним Словенима и да не страхује од њиховог природног и праведног ослобођења. Позвао се на део говор који је Саландра одржао у обраћању Парламенту 2. јуна 1915: „Будући мир, цивилизација и човечанство морају да се базирају на целовитом поштовању националних аутономија“ (означио Шеврин). ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), De Bacci Venuti a Sonnino, 31–1–1916, n. 10; A. Chervin, *L'Autriche et la Hongrie de demain. Le différentes nationalités d'après les langues parlées: avec de nombreux tableaux statistiques et 6 cartes ethniques*, Paris 1915, 109–111.

³⁹³³ Де Бачи Венути наглашава да је реторика лондонског *Times*-а изражено „југословенофилска“: „Ситон Вотсон захтева – у име јадранске равнотеже – стварање слободног града – државе Трста под италијанском заставом (као какав израз његове добра воље!) : а све остало – Хрватима!“ ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), De Bacci Venuti a Sonnino, 31–1–1916, n. 10

³⁹³⁴ Екмечић наводи да је Лоазо, као зет Иве и Лује Војновића, и добар познавалац политике Јужних Словена, са групом непознатих хрватских емиграната, био идејни креатор идеје о три словенске државе: проширене Србије, католичке Хрватске (као противтеже Србији) и Црне Горе. М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије...*, 323 – 324.

³⁹³⁵ Писмо је највероватније упућено генералном секретару владе Ђакому де Мартину (1913 – 1919). ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), De Bacci Venuti a Sonnino, 31–1–1916, n. 10

³⁹³⁶ V. Pavlović, *„De la Serbie vers la Yougoslavie...“*, 216.

³⁹³⁷ Де Бачи Венути је упозорио Сонина да „Југословени издају двомесечне билтене који се шаљу свим најутицајнијим људима Француске, Енглеске и неутралних земаља, који тако сваке недеље сазнају неки нови разлог за словенске захтеве.“ Предложио је да влада у Лондон пошаље Теодора Мајера (1860 – 1942), некадашњег уредника тршћанског листа *Il Piccolo*, како би помогао Ћипику у раду. Службене просторије листа *Piccolo* у Трсту, заједно са седиштем *Lega Nazionale* и неколико других италијанских спортско – културних удружења, запаљене су одмах по избијању рата са Аустро–Угарском, 24. маја 1915. ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), De Bacci Venuti a Sonnino, 31–1–1916, n. 10; *Trieste 1900–1999: cent'anni di storia*, Vol. 2 (1915 – 1922), a cura di L. Bossi, Trieste 1998, 19.

³⁹³⁸ ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), Ghiglianovich a De Martino, 20 – 12 – 1915, n. 4.

Упозоравао је на штетност „Прецолинијевих теза о Далмацији“ које се рапидном брзином шире у Лондону и коју већина јавности прихвата, као и „југословенске географске карте“, на штету италијанских земаља, због чега се мора хитно деловати у противном смеру.³⁹³⁹ Луиђи де Сераљи, правник из Дубровника, син бившег вице–конзула у Дубровнику Луиђија де Сераљија³⁹⁴⁰, након дезертирања из аустро – угарске војске и захтева да буде примљен у јединице италијанске армије, протестовао је Далматинском комитету у Риму против одредби Лондонског уговора који су територије јужно од Неретве приписале Србији и Црној Гори.³⁹⁴¹ Дудан је, у име комитета, образложио да се Комитет од настанка залагао да Италији припадне обала која иде до Спича.³⁹⁴² Познати новинар и дописник с Балкана Ф. В. Рати своју студију (*L'Adriatico degli altri*) закључује констатацијом да „нас племенити разлози правичности и јасна визија наших будућих интереса саветују да део Далмације понудимо српском народу“, коју је уопштено перцепирао као обалску територију од Неретве до Бојане, уздржавши се да проблематизује коначан статус других источнојадранских територија.³⁹⁴³

Анимозитет између потраживања Далмације као неупитне јужнословенске територије коју је пропагирала Србија и отпора Италије тој политици достигао је врхунац током 1916. године, и каснијим годинама рата. У италијанском парламенту, на седници у априлу 1916. године, Нерашчишћени неспоразуми око прецизног дефинисања интересних зона у овој области одразили су се кроз полемику женевског листа *La Serbie*, чији је уредник био Лазар Марковић, који је осудио италијанске „шовинистичке“ карте Далмације, иза чијег обајвљивања је стајао географски институт Де Агостино и њен истакнути члан, географ Ђото Даинели (Giotto Dainelli), познавалац Балканског полуострва. У тексту којим је покушавао да оповргне „српске“ и „славофилско-француске“ нападе „да је сарадник шовинистичке штампе друштва *Pro Dalmazia Italiana*“, истакао је да никада није писао за то удружење, иако је био његов члан.³⁹⁴⁴ Поводом географске карте чији је био аутор, он је напоменуо да га Срби безразложно нападају као непријатеља и да постоје само два текста чији је био аутор које су српски политичари могли да оцене као спорне и непријатељске – један из 1904. године, и други из 1913. године.³⁹⁴⁵ Подсетио је да је припадао фирентинској географској школи Карла де Стефанија, који је дуго спроводио антрополошко – етнолошка и географска истраживања у вези Балканског полуострва. Даинели је аустријске пописе називао је грубим фалсификатима, процењујући да је последњи исправан попис спроведен 1865, и да је број Италијана у Далмацији 1915. године био око 78.000.³⁹⁴⁶ Осим Задра, према резултатима аустријског пописа из 1910, Италијана

³⁹³⁹ ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), Ghiglianovich a De Martino, 20 – 12 – 1915, n. 6.

³⁹⁴⁰ Преминуо 1903. О. Randi, „Il servizio consolare italiano in Dalmazia“, *Archivio storico per la Dalmazia*, Vol V (maggio 1928) Fasc. 26, 13, 67.

³⁹⁴¹ ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), Serragli a Dudan, gennaio 1916, n. 7.

³⁹⁴² ACS, Carte Sonnino, b. 1, fasc. 3 Dalmazia–Corrispondenza (1915–1918), Dudan a De Martino, 7 gennaio 1916, n. 8; G. Pitacco, *La passione adriatica nei ricordi di un irredento*, Bologna 1928, 56 – 58.

³⁹⁴³ F. Ratti, *L'Adriatico degli altri...*, 158 – 159.

³⁹⁴⁴ G. Dainelli, „A proposito di una carta della Dalmazia“, *Rivista geografica italiana e Bollettino della Società di studi geografici e coloniali in Firenze*, 1916, 331.

³⁹⁴⁵ G. Dainelli, „A proposito di una carta della Dalmazia“, *Rivista geografica italiana e Bollettino della Società di studi geografici e coloniali in Firenze*, 1916, 327–339.

³⁹⁴⁶ G. Dainelli, „Quanto sieno gli Italiani in Dalmazia“, *Rivista Geografica Italiana* (marzo – aprile 1917), Fasc. III – IV, Annata XXIV, 133 – 135; L. Federzoni, „Italiani e slavi in Dalmazia“, *Rivista dalmatica* (1985), vol. 56, n. 1, 35.

је, у својству етничке мањине, било у градском центру (језгру) Сплита, Шибеника, Трогира, у варошким центрима на острвима Корчула, Брач, Хвар, Црес, Лошињ и у Дубровнику.³⁹⁴⁷

Гастоне Мениканти, сарадник листа *L'Idea Democratica*, није био присталица продубљивања конфронтације Србије и Италије на Јадранском мору, већ је решење тражио у одрживом, унапред припремљеном, детаљном и експлицитном споразуму „реципроцитета“ две државе. „Реципроцитетни споразум“ подразумевао је да Италија одустане од Далмације, јер ће са Истром и Трстом, после рата, добити велики број грађана јужнословенских националности, чији број не треба насилно увећавати и да се будући положај Италијана у проширеној Србији уреди билатералним уговором који ће загарантовати демократски статус италијанске мањине у Србији, истоветан оном који ће преостали Јужни Словени стећи у проширеним границама Италије. Бранећи право Србије на добијање Босне и Херцеговине, написао је Србија никада не би могла да се помири с тим да нека друга сила заузме целу обалу коју из географских разлога мора сматрати својом.³⁹⁴⁸ Сличне ставове делио је и Наполеоне Колајани, који се на страницама свог листа *Rivista Popolare* залажио да Италија оформи нову „балканску Лигу“, којој би приступила и Румунија, али чију ће водећу улогу држати Србија, проширена на „Хрватску, Славонију и Босну и Херцеговину“, будуће „државе од 10 милиона становника“, од које Италија нема разлога да страхује.³⁹⁴⁹ Колајани је 27. децембра 1914. у Катанији, у театру „Белини“ одржао предавање о Мацинију, балканској политици Италије и његовом схватању балканских нација, нагласивши да је Мацини словенску расу сматрао најважнијом у Европи, добивши том приликом овације публике.³⁹⁵⁰

Умберто Заноти–Бјанко се током Првог светског рата као слободан истраживач и новинар бавио коренима национализама балканских народа, о чему је оставио богату личну заоставштину.³⁹⁵¹ У италијанској штампи објављивао је чланке у корист Срба против Калајевог режима у Босни и Херцеговини, критикујући деловање католичког прозелитизма, аустријски империјализам, феудални „ропски систем“, немачку колонизацију.³⁹⁵² Заноти–Бјанко отпутовао је у Босну и Херцеговину почетком маја

³⁹⁴⁷ На Лошињу и Цресу живело је 9.883 Италијана и 9.998 Хрвата. G. Dainelli, „Quanto sieno gli Italiani in Dalmazia“, 133 – 134, e passim.

³⁹⁴⁸ „L'Italia sull'Adriatico e l'Italia“, *L'Iniziativa*, n. 111, 20 dicembre 1914, 3. G. Menicanti, „Italia e Serbia“, *L'Idea Democratica*, 15 dicembre 1914.

³⁹⁴⁹ „Il preteso pericolo slavo“, *L'Iniziativa*, n. 111, 20 dicembre 1914, 3. N. Colajanni, *Rivista Popolare*, 13. novembre 1914.

³⁹⁵⁰ „Mazzini e la politica balcanica“, *L'Iniziativa*, n. 113, 1. gennaio 1915, 4.

³⁹⁵¹ U. Zanotti – Bianco, *Carteggio 1906 – 1918*, Bari 1987.

³⁹⁵² Заноти Бјанко после Сарајевског атентата овако описује стање српског сељака и сузбијање српске народности у Босни и Херцеговини: „Био је то немилосрдан рат против националне православне цркве, да се она замени католичком, сигурним оружјем доминације. Директно давање народа њиховим митрополитима је укинато и замењено владиним донацијама подстакнутим посебним порезом, од којих се само трећина заправо користи у ту сврху: ограничено је деловање епископа, који не могу да рукоположе ниједног новог искушеника без овлашћења од стране централна власти; оспорено је право општина да бирају свог папу, чије је именовање поверено општинарима које је влада одредила, а одобрио митрополит; надгледано је управљање богословијама, ометани су државни празници славе и Св. Саве на сваки начин: католичка је пропаганда субвенционисана новцем изнуђеним од православног народа, да га употреби против његове вере и против његове националности. Ропски, надгледан, неспособан за буну, сељак емигрира у Србију, Црну Гору, Македонију... Турску! Државни агенти га саветују, упутите га ван оних граница до којих више никада неће моћи да дође: тако српски род тежи да нестане да би уступио место победничкој немачкој раси. Говоримо о судовима, полицији, организованој шпијунажи, апсолутној забрани српских и руских новина.“ G. d'Acandia, „La Bosnia e l'Austria“, *L'Unità*, Anno III, 10 luglio 1914, N. 28, 547.

1912. године.³⁹⁵³ Планови за путовање на Балкан били су праћени видним анимозитетом према аустро–угарској спољној политици, тешкоћама превоза, али и жељом да послом извештача допринесе италијанској дипломатији.³⁹⁵⁴ Интересовање за југословенски омладински покрет исказао је преписком са Оскаром Тартаљом (1887-1950), каснијим уредником листа *Застава* из Сплита, југословенским публицистом, којег је молио за информације о аграрном покрету у Босни и Херцеговини и Хрватској, стању у образовном систему и положају сељаштва.³⁹⁵⁵ У сачуваним писмима која обухватају период 1911-1913, Тартаља је навео да пише „српским језиком“, што је извесно навело Заноти-Бјанка да се у каснијем периоду избијања рата позабави српским питањем. Лични пријатељ Занотија – Бјанка био Лујо Војновић, католички Србин из Дубровника, секретар и министар правде краља Николе Петровића, наклоњен италијанском-српском савезништву и споразуму око Далмације и острва.³⁹⁵⁶ Заноти – Бјанко је био поборник Салвеминијевог³⁹⁵⁷ и Ступарићевог радикално – демократског интервencionизма и идеје плебисцитарног демократског национализма. Противник руског империјализма, Гајде и „екстремних“ националиста, заговарао је идеју независне Пољске и помирљивог, уравнотеженог дипломатског, политичког и културног приступа Италије према Јужним Словенима, на принципима Мацинијеве традиције *Младе Европе*. Исказивао је сумњу у апсолутно историјско право Италије над Ријеком.³⁹⁵⁸ У писму Салвеминију од 15. новембра 1912, Заноти – Бјанко је истакао разлоге свог противљења идеји српског пристаништа на обалској територији јужно од

³⁹⁵³ Уредник листа *L'Italia all'estero* Родолфо Фоа, познавалац политичких прилика на Балкану (новинарску каријеру започео као дописник торинског листа *La Stampa* на Балкану 1897), послао је 3. маја 1912. писмо Занотију-Бјанку, у којем га моли да за његов часопис припреми чланке и репортаже са путовања по Балкану (Босна и Херцеговина и Грчка): „Овде са највећим интересовањем пратимо све што се дешава на Балкану и можда је то регион којим можемо да се бавимо са већом извесношћу, како због бројних извештаја на политичком плану, тако и због обиља новина и часописа који до нас стижу из балканских држава (...) Пошаљите нам и неке вести из Босне, посебно о два питања која ће вам свакако привући пажњу, о муслиманској емиграцији и аграрном питању“. U. Zanotti-Bianco, *Carteggio 1906 – 1918...*, 153 – 154.

³⁹⁵⁴ Писмо Занотија – Бјанка Алесандру Фаверу од 6. маја 1912: „Прави очај са овим паробродима: требало је да ове ноћи да кренем у Босну, где сам хтео да останем недељу дана... али уместо тога није могуће кретати се: сви аустријски и грчки пароброди су блокирани у Дарданелима... Морам да се вратим у Ређо напуштајући ову идеју. Пало ми је то на памет након читања Гајдиног чланка о необичном аустријском војном врењу дуж граница Србије и Црне Горе. Да није реч о томе да се премишљају о некој новој окупацији? Хтео сам да добијем вести са лица места, које би евентуално било корисне и Консулти у овим тешким тренуцима“. U. Zanotti-Bianco, *Carteggio 1906 – 1918...*, 156.

³⁹⁵⁵ Archivio del Senato, fondo Umberto Zanotti – Bianco, serie 1 (Corrispondenza 1903-1939), Sottoserie 1, B. 4, u. 56, Oscar Tartaglia a Zanotti-Bianco, s. d.

³⁹⁵⁶ L. Voinovitch, *Dalmatia and the Yugoslav movement*, London 1920.

³⁹⁵⁷ Салвемини је у писму Занотију Бјанку од 10. октобра 1912 из Пизе пренео да Италија и Аустрија „деле“ Албанију, и да Италија „држи страну, као хуља, Аустрији, против Србије“. U. Zanotti-Bianco, *Carteggio 1906 – 1918...*, 200.

³⁹⁵⁸ У писму анонимном пријатељу, из новембра 1914, Заноти Бјанко се пита да ли Ријека, због мешовитог састава становништва (како наводи, 33.000 Италијана, 12.000 Словена и 6.000 Мађара) може чинити саставни део интервencionистичког програма и циљева у рату. Изражава недоумицу да ли би „аутономна Ријека“, под међународном заштитом, и даље представљала поприште борбе између Словена и Италијана са великом опасношћу по мир и будући природни англо-балкански савез којем би Италија требала да тежи. Двоумио се у вези права Словенаца на морску луку: хоће ли се Словенци прилагодити чињеници да имају страну луку или ће морати да буду упућени на „пристаништа Хрватске или Далмације“. Индикативно је да Заноти – Бјанко у писму спомиње да је Трентино „компактно језгро наших сународника изван границе“, без реферисања на остале јадранске провинције, осим у својству „опште заштите права италијанског народа“. AS, fondo UZB, Serie Corrispondenza (1903 – 1939), sts. 3 Corrispondenza costituita con criteri diversi (1907 – 1939), b. 5, Zanotti Bianco a un amico, 11 novembre 1914, n. 1.1.3.5.75.

Улциња, образлажући да би такав чин био нарушавање демократског права националисти албанског народа, и да се „прави излази“ српског народа налазе у Бару и Бокоторском заливу.³⁹⁵⁹ У тајности је саставио анти – аустријски спис, посвећен анализи аустро – угарске политике на Балкану и могућим правцима италијанске противтеже, у чему му је помогао Ђовани Малвеци. У фебруару 1914, посредством Еуђенија Вајне, покушао је да ступи у контакт са професором Миодрагом Т. Ристићем, који је радио у оквиру српског посланства, како би прикупио историографско – етнографски научни материјал и библиографску грађу о историји Срба и Јужних Словена, намењену публикацијама у оквиру будућег, вишетошног енциклопедијског издања „Млада Европа“ на италијанском језику, о различитим народима источне Европе, коју је тада у основама конципирао.³⁹⁶⁰ У јесен 1914, апеловао је на новинара Ђузепеа Донатија да не прекида са про–словенским чланцима у листу *Azione*, како би се борба против „сулудих идеја националистичких паниталиста“ успешно наставила, а компромис са Јужним Словенима афирмисао.³⁹⁶¹

Slavi у мисли Вирђинија Гајде

Своје најпознатије дело, *L'Italia d'oltre confine* (1914), Вирђинио Гајда конципирао је као историографско и политичко – есејистичко дело, прву свеобухватну научно – публицистичку студију о феномену италијанског иредентистичког покрета и односа италијанског народа према Немцима, Мађарима и Јужним Словенима на западном Јадрану, дело чија би сврха била реактуализовање националне историје и националних права италијанског народа у Двојној Монархији и популаризација судбине прекограничних Италијана и њихових политичких, економских и културних веза са матицом. Гајда је сматрао да је за немачки елемент у Бечу, италијанска нација „синоним за иредентизам“, будући да се „иредентизам сматра нечим, тајанственим, неком врстом масонерије, страшном гигантском тајном организацијом која затвара, као у касарни, осам стотина хиљада грађана.“³⁹⁶² За разлику од италијанских представника, у Бечу „Срби, Немци, Румуни се не плаше да бране своја национална права пред бечком дипломатијом“.³⁹⁶³

³⁹⁵⁹ Заноти – Ђанко прави паралелу „српског иредентизма“ са румунским националним аспирацијама на Црном мору и пише: „Верујем да је у нашем интересу да бранимо аутономију [Албаније]: и једно и друго из верности принципу националности, чије бенефите би, не знам из ког разлога, требало ускратити само Албанцима; да се задржи српску иредентистичку агитацију према северу [подвукао УЗБ], која би са излазом на Јадран значајно изгубила на интензитету (упореди Румунију коју потискују према Добруци и још јужније, да не би повратила своје праве земље у Трансилванији и Бесарабији), јер су праве српске луке Бар (Црна Гора и Србија су два дела једног истог народа) и Бокоторског залива; да се избегне стварање нових елемената раздора у Албанији. Албанци, који су, да не би уступили земље отргнуте од њих Берлинским уговором, формирали чувену и херојску Призренску лигу, данас сигурно неће подићи славолуке својим вековним српским непријатељима.“ U. Zanotti-Bianco, *Carteggio 1906 – 1918...*, 210 – 211.

³⁹⁶⁰ Писмо Вајни од 10. фебруара 1914. У писму Заноти – Ђанко помиње Енрика Бурића, Фрању Супила и професора Њестија (запосленог у посланству Италије у Београду), као личности које би биле од користи за прикупљање извора о политичкој историји и ситуацији Јужних Словена. Реферише се на помоћ коју му пружа Ђ. Ломбардо Радиче. U. Zanotti-Bianco, *Carteggio 1906 – 1918...*, 333 – 334.

³⁹⁶¹ U. Zanotti-Bianco, *Carteggio 1906 – 1918...*, 392 – 393.

³⁹⁶² V. Gayda, *L'Italia d'oltre confine. Le provincie italiane d'Austria*, Torino 1914, Prefazione, XI – XII. Погледати и монографију из пера А. Ди Јорија о Гајдиним политичким концепцијама: A. Di Iorio, *Virginio Gayda, the Yugoslav question and the Italian irredenta : the Twentieth-century war of the Austrian Succession*, Leiden: Brill, 2023, 141 – 163.

³⁹⁶³ V. Gayda, *L'Italia d'oltre confine...*, XIV.

Вирђинио Гајда, анализирајући положај италијанског народа у Монархији, од Трентина, Трста и Јулијске Крајине до јужне Далмације, пошао је од хипетрофиране, митологизоване премисе континуираног „стравичног напада“ који словенски (у првој линији словеначки) сељаци „врше“ на италијанство Трста, упозоривши да је словенство, а не пангерманизам (тек у другој етапи), први непријатељ Италије.³⁹⁶⁴ Упозоравао је да се италијанство Трста гуши тиме што „досељени словенски народ, након три године боравка у Општини, постају бирачи, чак и ако не говоре језиком земље, јер то налаже закон који је тршћанска скупштина морала да изгласа под претећим притиском Владе“.³⁹⁶⁵

Када је реч о Далмацији, Гајда, као и у случајевима других „спорних“ области, полази од премисе да ће Аустрија, „која ће раскомадати Словене Босне и Херцеговине, стаје уз хрватске сељаке Далмације против Италијана“, настојећи да уништи аутономни политички изглед круновине. То одражава аустријски начин управе: „централизам не лежи у униформности њеног система, већ у идентитету одредница и сврха његових различитих регионалних тактика, које се све приближавају интересима једног малог доминантног центра“, будући да влада у свакој покрајини, да би одржала равнотежу која подвргава народ централној власти, „фаворизује једну националност у односу на другу и једну политичку фракцију у односу на остале“, што је публициста назвао „системом фиока“.³⁹⁶⁶ У својој „анти – хрватској реторици“, Гајда је сматрао да Хрвати Италијане доживљавају као „преобраћене Србе“.³⁹⁶⁷

Гајда је истицао да далматински Италијани плаћају тридесет процената покрајинских пореза: 1911. године покрајински школски буџет износио је 1.738.000 круна, али намесничка управа „није субвенционисала ниједну италијанску школу“, које су биле сведене на град Задар.³⁹⁶⁸ Он је протествовао против намере аустријске управе да италијанске називе градова у Далмацији на железничким информаторима у круновини замени српско – хрватским топонимима (званичним називима). Он је коментарисао министарску уредбу од 1. јануара 1912, којом се поништило италијанско име за тридесет девет локалитета, па је нови железнички ред за 1914. први пут носио словенске називе далматинских градова.³⁹⁶⁹ Ову одлуку, као и намеру да окружно школско веће за Задар уводи хрватске учитеље у наставни програм школа у задарској општини, упоредио је са намером да се „искорени“ српски језик у Босни и Херцеговини.³⁹⁷⁰

У априлу 1914. године, боравећи у Задру, Гајда је похвалио снагу јединства идентитета италијанског народа у Далмацији, окупљеног у мноштво различитих

³⁹⁶⁴ Гајда пише: „Програм ове реакције је једноставан и радикалан: изазвати вештачко усељавање словенских народа у италијанске центре, створити за словенске имигранте привилегован положај, искључиво право доминације над локалним масама, свакодневно замењивати, систематски, где год се појави неко празно, Словена уместо Италијана, од железничара до управника поште, од малог приградског гостионичара до великог банкара. Циљ је јасан: елиминисати сваки разлог, са обе стране границе, да се покрене италијанско питање и уместо тога створи национални гранични систем непријатељски настројен према краљевству“. V. Gayda, *L'Italiad'oltre confine...*, 9.

³⁹⁶⁵ *Ibidem*, 12.

³⁹⁶⁶ „V. Gayda, *L'Italiad'oltre confine...*, 263 – 264.

³⁹⁶⁷ Италијански публициста и новинар то овако дочарава: „У Загребу се штампа и анонимни памфлет, „Глас Хрватско – Словински из Далмације“ који говори о „одметницима који тлаче словенски народ“. 'Одметници' су Италијани, које памфлет представља као преобраћене хрватске Србе“. *Ibidem*, 295.

³⁹⁶⁸ *Ibidem*, 269.

³⁹⁶⁹ *Ibidem*, 272.

³⁹⁷⁰ Гајда пише: „Ово је благи, подмукли систем за подривање језика у његовим последњим виталним центрима. Нешто слично се дешава и међу Србима у Босни. Они хоће да избришу све што је још живо у једном народу.“ *Ibidem*, 272.

читаоница, клубова, позоришних и поетских секција, културних, просветних и спортских удружења, чији је основна сврха постојања била заштита, промоција, одбрана и неговање италијанске културе, језика и националности. Избегавајући јасно политичко позиционирање по питању будућности Срба и Хрвата у Далмацији, он је указао на дихотомију и флуидност далматинске културе, чију есенцију сачињавају два језика и два идентитетска концепта, међусобно прожета али временом снажно подвојена и недовољно јасно разграничена. Антииталијанска идеологија међу Јужним Словенима, Гајда дефинише као нужан израз специфичне јужнословенске ренесансе (делом произведена панславистичком делатношћу Србије у балканским ратовима), која је протоком времена напустила архаичну, романтичну, идеалистичку традицију ризорђименталне италијанско-словенске сарадње и прешла, посредством смене генерације и другачијег образовног програма, у „чисти израз хрватске идеологије“.³⁹⁷¹

Подсећајући да су итало-далмати од 60-тих година XIX века били браниоци проучавања „словенског језика“, глорификујући порекло аутономистичког покрета, према којем су интелектуалци попут Томазеа, Дел'Онгара, Фикерта политику у Далмацији доживљавали као „словенско васкрсење са италијанском културом“.³⁹⁷²

Гајдина одбрана начела, програма и начелно толерантне политике коју је Аутономистичка партија Далмације заговарала чине саставни део његових погледа на ову круовину и везе које су се успостављале према Јужним Словенима. Према публицисти, „италијанска странка Далмације никада није имала радикалне ставове или екстремне тенденције“; никада „није имала иредентистичке планове“, у смислу на који мисле полиција и војска, „никада није било било какве демонстрације против династије“, држали су власништво над земљом, богатство и културу: они су, према Гајдином мишљењу, „конзервативни по инстинкту, оригинални аутономисти, који су порицали било какве шовинистичке склоности“.³⁹⁷³ Он примећује да Словени „нису имали сажаљења ни великодушности: они су једноставно деловали у свом интересу“, што је позитивистичко – еволутивни нагон за животом: „народ, као и појединац, узиа колико може“, и ако се „навикне на велике апетите, не познаје границе својим жељама“; колективни феномен хрватске италофобије тако је, у Далмацији, био производ специфичне средине и тренутка коју је фаворизовала аустријска влада.³⁹⁷⁴ У инспираторе „анти – италијанске“ идеологије Гајда је убројио и загребачки лист *Позор*.³⁹⁷⁵ Он је истицао да су инциденти, физички сукоби, напади, као и масовна денунцирања припадника италијанског народа, доживела свој врхунац током 1909.

³⁹⁷¹ V. Gayda, „Zara, i croati e la civiltà italica“, *La Stampa*, 11 aprile 1914, Num. 101, Anno XLVIII, 3.

³⁹⁷² Гајда је изнео податак да је Далматинска секција Лиге, изолована од осталих, имала пуно професионалаца који су јој помагали у раду. С 3.669 чланова, она годишње троши двадесет пет хиљада круна за одржавање својих школа у Сплиту, Шибенику, на Корчули и води хиљаду деце са педесет пет учитеља. Гајда пише да „веома мали забачени градови, као што је Имотски, у срцу словенске Морлакије, већ далеко од обале, имају читалачке кружоке, где се свако вече све неколико Италијана окупља као око очинског огњишта“. Гајда пише да су културни клубови „одбрамбена друштва, која служе организацији, држе заједно, имају срце, окупљају, својим једноставним гозбама, својим свакодневним заједништвом, ове изгубљене националне јединице, које се боре, заборављене, у страшној изолацији. грандиозних и напаћених редова неравноправне борбе.“ Далматинска земаљска влада, још италијанска, 1868. нудила је, како предочава Гајда, награде онима који су хтели да предају у то време „запостављени“ словенски језик. Касније предлаже Сабору да гласа о трошку за издавање словенског речника: „италијанске новине, као што је *Voce Dalmatica*, од 1862. године препоручују проучавање словенског језика, све док се не потискује италијански“. V. Gayda, 'Gli italiani', *La Stampa*, 6 aprile 1913, Num. 96, Anno XLVIII, 3.

³⁹⁷³ V. Gayda, *L'Italiad'oltre confine...*, 275.

³⁹⁷⁴ *Ibidem*, 278.

³⁹⁷⁵ *Ibidem*, 296.

године, у којима су мета „хрватског отровног оружја“ били и Срби.³⁹⁷⁶ Он оптужује *Narodni List*, у својству утицајног хрватског гласила, које „данас говори о јужнословенском братству, али подиже узбуну о српској опасности у Далмацији која може упропастити Аустрију, и од ње начинити плен за Србију и Црну Гору.“; сваки број „новина личио је на полицијски лист“, док „хрватски продавци достављају полицији спискове Италијана који треба да буду ухапшени.“³⁹⁷⁷ Закључак дописника торинске *Stampa* је инверзивно – самоидеалистички и афирмативно аутосугестиван: „Италијани никада нису користили ова подла средства против Словена, ни када су имали власт, ни када су се, развлашћени, очајнички бранили.“³⁹⁷⁸ У прилог тези о делу Хрвата (праваши) који је испољавао анти – италијанизам, Гајда је цитирао хронику листа *Risorgimento* из 1909, о серији инцидената из те године чији су узрок биле хрватске провокације.³⁹⁷⁹

Током балканских ратова, Италијани с обе стране границе, према писању Гајде, „у времену тих живахних словенских немира који су га пратили у Далмацији, нису показивали ништа осим симпатија према Србима и Хрватима“, али да за то „нису добили велику захвалност“.³⁹⁸⁰ Хрватима је замерао што су напустили либерално – толерантни дух часописа *Nazionale*, који је током 60 – тих година био претеча *Narodnoglista*, чији дух италијанско – словенског помирења негују професори попут

³⁹⁷⁶ Гајда спомиње различите инциденте у обалским градовима Далмације у којима су забележи различити инциденти у којима је „жртва“ био италијански народ, „незаштићен“ пред хрватском омладином, „провокацијом“ и сл: „Дана 5. јула чета сокола напала је и оштетила пароброд у Сплиту; 1. јула, у Солину, хрватски сељаци су напали италијанску фабрику цемента и раднике из Краљевине: њих четрдесет четворицу ухапсили су жандарми који су одмах пожурили на лице места. Дана 5. августа нападнута је и уништена италијанска читаоница у Сплиту. Поново су Шибенику, 28. августа, нападнута два италијанска ученика: пет пута током године, у граду, гађали су прозоре италијанске школе Националне лиге. Већ у септембру, у Сплиту, један Италијан је претучен, а други рањен ножем. Дана 20. септембра, у Метковићу, нападнути су морнари италијанског пароброда *Luigia*, без разлога: петоро је рањено: један од њих са озбиљним преломом лобање; 2. новембра у Сплиту пронађена је поломљена метална круна постављена на Бајамонтијев гроб. *Ibidem*, 297 – 298.

³⁹⁷⁷ *Ibidem*, 299.

³⁹⁷⁸ *Ibidem*, 298 – 299.

³⁹⁷⁹ У полемици са хрватским новинама, *Risorgimento* је неке од ових догађаја сажео у својој хроници, ус 1909. Првог јануара, у Чивитавекији, Хрвати изводе први јуриш на Италијанску унију, бацајући камење, флаше, комаде гвожђа у стакло: четрдесет и два соколиста су потом ухапшени и осуђени. 11. јуна млади Италијан је нападнут и рањен у око, из националне страсти. 5. јула чета соколсти напала је и оштетила пароброд „Далмација“ код Сплита. 1. јула, у Солину, хрватски сељаци упадају у италијанску фабрику цемента и нападају раднике који су дошли из краљевине: жандарми који су пожурили хапсе четрдесет четири лица. 11. 5. августа окупирана је и уништена читаоница у Сплиту. Дана 5. септембра у Сплиту, ножем је претучен Италијан или други рањен. 30. септембра у Метковићу су без разлога нападнути морнари италијанског пароброда „*Luigia*“, од којих један добија прелом лобање. 2. новембра у Сплиту метална круна пронађена је оштећена и постављена на Бајамонтлову гробницу. Почетком априла исте године у Трогиру је ухапшен један тиранин, након денунцијације Хрвата који су га оптужили да је „на хрватском“ одржао запаљиви говор против Аустрије! Ове подмукле денунцијације, које смо видели да се практикују и у Трсту, међу Словенцима, као оружје националне борбе, веома су честе. Пре неколико година читали смо у новинама неке продорне епизоде. У Задру хрватски продавачи дају полицији Усте Италијана, који морају да буду ухапшени, а млади Хрват, практикујући адвокатуру, тражи да се ухапси и испоручи жандармима један италијански дечак, од дванаест година, који је звиждао на демонстрацијама. Та срамна средства Италијани никада нису користили против Словена, ни када су имали власт, ни када су се, развлашћени, очајнички бранили. И поред свега што су већ освојили, многи Словени остају нам постојано нетолерантни и невеликодешни непријатељи“. V. Gayda, „Zara, i croati e la civiltà italiana“, *La Stampa*, 11 aprile 1914, Num. 101, Anno XLVIII, 3.

³⁹⁸⁰ *Ibidem*, 299.

Клаића, Нодила и Војновића.³⁹⁸¹ Гајда, међутим, није успевао да прикрије или потисне своје култур – деградирајућу стереотипизацију Јужних Словена као „мегаломана“ и „нижих“ облика политичке културе, упркос симпатијама које је неретко исказивао према Србима и одсуству самокритичких погледа према латинској прошлости.³⁹⁸² „Победоносни балкански рат и хришћана“ за јужнословенски народ Аустрије, Хрвате, Србе, Словенце, „наишао је на своју одлучујућу тачку националне идентификације“, чиме су „сентиментална егзалтација, пожртвованост, понос победе“ постали „непогрешиви чиниоци уједињења и националног успона једног народа“.³⁹⁸³

Гајда је први италијански публициста у XX веку који отворено, с детаљистичким цртама, журналистичким талентом хроничара и путописца, али и обазривог посматрача, пише о коренима и природи српско – хрватске мржње и анимозитета у Аустро – Угарској.³⁹⁸⁴ Он уочава да су балкански ратови, упркос међусобној нетрпељивости, изгладили најпроблематичније сегменте у српско – хрватској сарадњи и да су поставили основ за њихово заједничко наступање, које Италија мора узети у обзир, и припремити се за непредвиђен исход њиховог политичког деловања у Монархији.³⁹⁸⁵

³⁹⁸¹У ову групу убројио и српског посланика у Далматинском сабору Душана Баљка и посланика Народне странке Перу Чингрију. Сарадници Италијана били су, према његовом мишљењу, од Хрвата Антун Тресић – Павичић и Јосип Смодлака, а од Срба Душана Баљак, док је оптуживао хрватску омладину и конвертите у радикални, шовинистички хрватизам, попут Булата, за поништавање италијанске нације *Ibidem*, 301 – 302; V. Gayda, „Zara, i croati e la civiltà italiana“, *La Stampa*, 11 aprile 1914, Num. 101, Anno XLVIII, 3.

³⁹⁸²Боравећи у Скопљу крајем 1912, после српских победа, Гајда сазнаје да Србија „одушевљено“ очекује од Италије политичку подршку у новонасталим околностима. Он бележи свој утисак о етнопсихологији Срба: „То се може објаснити и одређеним природним квалитетима људи. Код свих Јужних Словена има помало мегаломаније. То је ознака расе. То долази из њихове покретне маште, из њиховог страсног ватреног патриотизма, који увеличава и дивинизује све ствари њихове земље – за време балканског рата, после првих победа, српски официри, у Скопљу, говорили су ми да Италија, савезница Србије, можеда се суочи са Европом сама.“ *Ibidem*, 303.

³⁹⁸³*Ibidem*, 317 – 318.

³⁹⁸⁴Непомирљивост Срба и Хрвата је актуелна, тешко премостива, стално присутна, иако се умањује Ријечком и Задарском резолуцијом и постепним зближавањем, према којем је италијански публициста опрезан. Гајда уочава да не постоји један јужнословенски народ, и да „амбис“ две етничке групе, сличне или истоветне по језику, прети да наруши верски фанатизам, који постоји на обема странама, али екстремније испољавање добија у хрватској публицистици: „Срби и Хрвати су две гране истог рода, помешане у свим југословенским државама: говоре потпуно истим језиком, али га једни пишу ћирилицом, коју је реформисао Вук Караџић, други латиницом, исправљајући савремени чешки правопис. Једни су православци, други католици, па чак и фанатици – али народ не говори о две религије, него само о две Цркве. (...) Срби ускраћују Хрватима право на постојање и индивидуалност, говорећи: нема Хрвата, постоје само Срби. Хрвати ову формулу окрећу против Срба. На крају крајева, принцип може бити добар, јер искључује поделу и афирмише расну хомогеност, али је ексклузивистички, вређа осећања друге стране и користи насилна средства: увреде, осуде и батине. Битка постаје и политичка. Срби су оптужени да су издајом фаворизовали општу заједницу Словена, ван граница Царства, док Хрвате, ближе повезане са католичком Аустријом, Срби сврставају у Аустријанце без националне искренности, који остају задовољни унутар аустријским границама. У овој чудној борби народа било је много бурних и незрелих тренутака, али нас овде занимају само њене најједноставније генералне црте, да схватимо прелазак са старе на нову хрватску идеологију, да јасно сагледамо формирање савремене словенске свести, која се отргла од владајућих формула, престаје да буде безопасна и означава почетак једног новог, колективнијег, радикалнијег, корозивног покрета.“ *Ibidem*, 315.

³⁹⁸⁵Гајда пише: „Точак се више не зауставља. Хрвати на Србију гледају другим оком: Срби мање зазиру од Хрвата, које су у врхунском часу догађаја, осећали блиским као никада до сада. За духовнуреволуцију која припрема историјску чињеницу сада се можерећи да је скоро завршена.“ *Ibidem*, 319.

Српско – црногорско уједињење, актуелизовано током 1913. године, коментарисао је и новинар Вирђинио Гајда, који у том процесу није видео историјску необичност, већ природну последицу тежњи једног народа, оспораваног на различите начине од Аустро–Угарске, да се организује у јединствену политичку целину.³⁹⁸⁶ Гајда пише да је „Србија васкрсла и представља живо јединство, које има будућност за себе“, јер је „стекла огроман престиж, док се изнутра реорганизовала“, што јој омогућава да се „све тешње уједињује са Црном Гором, коју ће можда једног дана апсорбовати, јер подела између два суседне, идентичне државе, обе српске, које говоре истим језиком, имају исту душу и исте потребе, може бити само пролазни израз династичких интереса“, које „младе Цетињани полако престају да осећају“.³⁹⁸⁷ Синтезу својих погледа на јадранско питање, увелико отворено током 1914, Гајда дефинише у тврдњи да Италијани желе „да помире интересе свог национализма са интересима српско-хрватског национализма“, кроз призму међусобно развијених политичко – дипломатских односа Италијана и Словена у Аустрији, али и односа између Краљевине Италије, Србије и Русије.³⁹⁸⁸

Гајда бележи различите догађаје који политички зближавају Србе из Србије са Јужним Словенима у Двојној Монархији: посета др Ивана Хрибара, вође Словеначке либералне странке Београду, бившег градоначелника Љубљане (новембра 1913), поновно активирање српског конзулата у Трсту (пролеће 1914), емигрирање учитеља из Хрватске и Славоније у Србију. Он подсећа да је аустријска влада 30. децембра 1913. распустила новоформирано панславистичко удружење у Љубљани, Словенски клуб, којим је председавао Иван Хрибар, који је имао за циљ да подстакне пропаганду заједнице између Словенаца и осталих Јужних Словена, ставивши се у службу српске владе, регрутујући словеначке службенике, да попуне нова упражњена места у јавним, државним функцијама у Србији.³⁹⁸⁹ Гајда пише да су пре балканског рата, у Далмацији, „Словени били подељени на две струје: верне поданике Аустрије, који су се надали у победу тријализма, у васкрсење великог аутономног хрватског краљевства, попут угарског, у границама Монархије“, и „фантастичних присталица националне идеје о савршеној самосталности“.³⁹⁹⁰ Он коментарише меморандум који су, у фебруару 1912., два хрватска посланика, Загорац и Сесардић уручили Царској канцеларији и кабинету надвојводе Фердинанда, које је у Загребу 12. јануара потписало педесет пет посланика из дијета (сабора) Хрватске - Славоније, Босне и Херцеговине, Истре и Далмације. Гајда у документу види најаву словенских аспирација на Трст: након почетних напомена о „италијанским угњетавањима“, у њему се говорило о потреби

³⁹⁸⁶ V. Gayda, *L'Italiad'oltre confine...*, 320 – 321.

³⁹⁸⁷ *Ibidem*, 320 – 321.

³⁹⁸⁸ *Ibidem*, 365 – 366.

³⁹⁸⁹ Рибар је, према Гајдином мишљењу, отишао у Београд да унапреди трајне економске и интелектуалне односе између Срба и Словенаца: успео је да споји периодичне размене представа између београдских и љубљанских позоришних трупа, учврсти размену књижевних група, између Књижевне задруге (Београдски универзитет) и Словеначке Матице (словеначка Минерва). *Ibidem*, 322 – 323.

³⁹⁹⁰ Гајда сматра да је рат променио ситуацију. Према његовим увидима, део тријалиста, „не најјачи по броју“, „али најважнији за ауторитет људи који га сачињавају“, прешао је на национално-сецесионистичку тенденцију: „не увек отворено, већ у духовном смислу“. Уочава да противник јужнословенске струје (просрпске) остаје католичко свештенство – „високи достојанственици, из страха да не изгубе своје привилегије и мали свештеници из мотива фанатизма“: један „јак противник, који још увек има велики део села у својим рукама, чему Србија покушава да се додвори и учини мир тражећи од Ватикана конкордат за своје католике“. Као доброг познаваоца италијанских друштвено – политичких прилика, Гајду је фасцинирала чињеница да су хрватски католички свештеници активно узимали учешће у политичком животу, што није био случај у Италији, где је то било забрањено, изузев мирских, световних политичара про – католичке оријентације. *Ibidem*, 328.

Словена за слободом и захтевом да се „хрватске земље уједине у границама Царства“.³⁹⁹¹ Оптужио је бечку телеграфску агенцију *Sudslavishe Korrespondenz* да, као директна „еманација“ Балхаусплаца, „шири неспоразуме између две земље“, и уноси раздор у италијанско – словенско помирење.³⁹⁹²

Гајда покушава да дијагностификује тзв. „културни империјализам“, као легитимно, пожељно средство „мирног“ продора једне државе у другу, као облик деловања који на свом значају добија када се средствима активне културне политике, а не нужним политичким освајањем, бране и штите права једне националне мањине на простору суседне или друге земље. Био је присталица тзв. „италијанске обалске аутономије“: стварање обалске покрајине, са Трстом као главним градом, Фурланском низијом и Горицом на северу, „Млетачком Истром“, ограниченом Снежником, на југу“: оваквим преуређењем, у покрајини у којој има 46% припадника италијанског народа, постићи ће се задовољење примарних и најважнијих италијанских тежњи, Италијана који „никада нису размишљали о националним узурпацијама“, јер они „само желе да сачувају оно што имају“.³⁹⁹³

Гајда је 1915. у памфлету о Далмацији пошао од претпоставке да је италијанско – српски споразум о подели Далмације потребан и остварив, али да постоје непремостиве зоне интереса и неупитни италијански захтеви који морају бити испуњени и од којих италијанска влада не сме да одступи. На примедбу да апсолутна већина далматинског становништва припада Јужним Словенима, Гајда је одговорио да је реч о већини која припада католичким Хрватима и мањини која обухвата православне Србе, и да се таква демографска слика подесно уклапа у италијански план анексије ове области.³⁹⁹⁴ Католички Хрвати, према Гајди, „наклоњенији су Риму него Београду“, католичанство и православље „крваво су завађени“, а постоји недоумица „да ли би Срби могли лако да их асимилирају“, будући да је религиозно – вероисповесна подељеност Јужних Словена изражена кроз више нивоа њихове колективне свести.³⁹⁹⁵ Према Гајди, „религиозно начело“ не може да се одвоји од националне свести које заузимају „велике далматинске сељачке словенске масе“.³⁹⁹⁶ У Далмацији постоје Словени, али има и Италијана: не постоји предлог по којем би било могуће да се „се заступа искључиво италијанско или хрватско национално право“.³⁹⁹⁷ Између Словена и Италијана је, отуда, потребно пронаћи компромис позиционарања и

³⁹⁹¹ V. Gayda, *L'Italia d'oltre confine...*, 334 – 335.

³⁹⁹² *Ibidem*, 367.

³⁹⁹³ Гајда у овом контексту испољава своје противљење увођењу општег права гласа и општим демократским процесима; залаже се за његово постепено увођење унутар граница аутономних области, које би се дефинисале; у овом контексту, тек након дефинисања територија, обима, ингеренција италијанске националне аутономије на Јадрану унутар Монархије. *Ibidem*, 354 – 355.

³⁹⁹⁴ V. Gayda, *La Dalmazia...*, 22.

³⁹⁹⁵ V. Gayda, *La Dalmazia...*, 22 – 23.

³⁹⁹⁶ *Ibidem*, 11 – 16.

³⁹⁹⁷ Ове идеје савршено се поклапају са ставовима историчара Гуљелма Ферера, који се, због својих личних веза са Антуном Тресићем Павичићем и Лујом Бакотићем, сматрао припадником компромисне, либералне политике према Србима и Хрватима. Фереро пише: „У Истри и Далмацији градови су италијански, а на селу живе Словени. Многе италијанске породице које живе у градовима воде порекло од италијанизованих Словена који су у своје време били поносни што су постали Италијани. Аустријска влада је настојала да расламса жестоку неслогу између Словена и Италијана, пробудивши на словенском селу национална осећања, поручивши Словенима да су они народ и раса посве другачија од Италијана и да њихов језик не треба скривати у домовима, као неки груби дијалект, већ да се имају примати у судове, школе, јавне службе, банке, у подједнакој мери као и италијански језик. Пошто су Словени бројнији и плоднији од Италијана, не само далматинско приморје, већ и сама Истра, па и Трст, тешко да ће моћи да избегну опасност да се славизирају ако Аустрија буде још пола века силом помагала Словене као моћна држава“. G. Ferrero, *La guerra europea...*, 202 – 203.

права, успоставити хијерархију њихових различитих интереса, утврдити у којој мери „у Далмацији може постојати већи збир опипљивих словенских потреба у односу на италијанске“ и потврдити преимућство италијанског националног права у далматинским срединама западно од Неретве“. Прихвативши тезу да централни део Далмације (залеђе Задра и Шибеника) такође етнички чини словенско становништво, али да оно живи „измешано“ са италијанизованим Хрватима или стварним припадницима италијанског народа, Гајда утврђује да је тај простор неопходан за италијанску управу из стратешких, културних и цивилизацијских мотива. Полемишући у реторичко – ироничном тону са заговорницима одустајања од анексије, поставља питање да ли „Србима заиста треба посед целе Далмације“, узимајући у обзир да понеког „похлепног словенског шовинисту“ који претендује на „словенски Трст и Фурланију“.³⁹⁹⁸ Срби се упућују да „слободан пут до мора“ остваре преко Албаније, или преко Босне и Херцеговине и слива реке Неретве. Занемаривши димензије етничке распрострањености српског народа у Книнском пољу и централној Далмацији и Лици, Гајда је повезао историјско право Србије на Босну и Херцеговину са „природним излазом“ (изван домаћаја планинских ланаца Велебита и Динаре) ове покрајине на јужни део Далмације, југоисточно од Неретве, где „једино“ леже „прави“, неоспорни интереси Србије.³⁹⁹⁹ Он тврди да ће Србија добити корист од лука у Рисну, Гружу, Дубровнику и да слив Неретве усмерава „природну гравитацију словенске масе ка мору“. Изнад Метковића, према уреднику у листу *La Stampa*, „више нема ничег заједничког, нема географског континуитета између унутрашњих словенских покрајина и Далмације.“⁴⁰⁰⁰ Италија, ипак, не познаје политику монопола једне доминантне националности: прва је, међу силама Европе, прихватила принцип великог територијалног излаза Србије на море, чиме ће моћи да фаворизује, чврстим системом железница и споразума, трговачки излаз Румуније и Бугарске на Јадранско море, за које га везују бројни економски интереси. Гајда кохезивни катализатор југословенској уједињења приписује Србији и преноси поруку да ће „одлучујућа тачка“ додира и преклапања бити Далмација.⁴⁰⁰¹ О новој граници у Далмацији преговараће само Италијани и Срби и нико други. Гајда је проблематизовао питање стварања „опасног преседана“ за све садашње јадранске покрајине аустријске Италије. Није *a priori* прихватио решење да се италијанске земље „могу жртвовати новој српској држави, преко мере коју захтевају њене економске потребе“. Италија не сме да одустане од политике стварања, „без насиља и узурпације“, одређене балканске равнотеже, која садржи умерене границе територијалног проширења Србије, које „неће претити“ Румунији, Бугарској и Грчкој.⁴⁰⁰² Италијанске потпорне тачке јадранске трговине су Венеција, Трст, Ријека и Сплит. Веома је тешко освајати нове територије за италијански језик. Италијанске потпорне тачке јадранске трговине су Венеција, Трст, Ријека и Сплит. Рудник угља у Сиверићу, који снабдева фабрике у Равени, Риминију,

³⁹⁹⁸ V. Gayda, *La Dalmazia...*, 13 – 14.

³⁹⁹⁹ *Ibidem*, 13 – 15.

⁴⁰⁰⁰ Босанско православље је оставило нетакнутим средњи Далмација, Моћни бастион Динарских Алпа, огољен и опустошен, дели Далмацију од праве српске земље.

⁴⁰⁰¹ Покретачки покрет који оријентише, посебно данас, све словенске струје, долази са југа, од Срба, преко Босне, што је прва етапа новог српског ширења ка северу. Питање које се сада јавља јесте да се на изванредан начин спозна да ли овај покрет треба да се настави као притисак, који ће тећи ка северу и полако и према италијанским провинцијама, или, уместо тога, као струја која привлачи и упија Словене ка Србији, ка југу, ослобађајући италијанске земље њиховог притиска с леђа“. V. Gayda, *La Dalmazia...*, 18 – 19.

⁴⁰⁰² V. Gayda, *La Dalmazia...* 15 – 20.

Венецији и Пезару: индустрију калцијум карбида, цетински водопад, водени токови, експлоатација камена и дрвета, индустрија вишње и ликера мараскина.⁴⁰⁰³

Гајда је, као и Златапер, пошао од погрешне претпоставке да српски и хрватски сељаци у Далмацији, попут сељачких маса уопште, немају изражену националну свест и да се у животу руководе простим економским интересима очувања поседа, сточног фонда, пољопривредног приноса, „права на хлеб“. Златапер је предложио да се према словенским сељацима не примењује „сурови аустријски концепт денационализације (snazionalizzazione)“, већ да Италија законски регулише њихов школско – просветни систем, дефинише статус културне аутономије и омогући њиховој буржоазији у урбаним обалским градовима запослење у италијанским институцијама и емиграцију у прекоморску матицу, после чега ће процес „пријањања“ (природне асимилације) ових народа према италијанској држави, посредно и италијанској нацији, постати спонтан и природан.⁴⁰⁰⁴

Парадокс аустро – угарске компаније *Lloyd* био је у томе што је су њени капетани, бродско особље (конобари, команданти, возачи, употребни језик на бродовима Компаније, обавештења које се дају путницима и итинерери углавном били италијански“.⁴⁰⁰⁵

Гајда је био теоретичар тзв. „суптилног италијанског уплива на Балкана“, који се одражава у продору италијанског језика, утицају италијанске националне културе, привредног живота, размене идеје, услуга, робе која се увози, у балканским државама, нарочито у Црној Гори, Албанији и Србији.⁴⁰⁰⁶ Он бележи да носиоци српско – италијаске сарадње на Балкану могу бити образоване личности из Далмације, које поседују свест и знање о важности латинске културе и италијанског језика, и делују као просвећена елита на Београдском универзитету; они су „трансмисиони центри који носе мисао, кроз стотину неопипљивих нити, право у срце словенских земаља“, док их неутралност „чини одличним посредницима између Италије и српских земаља“.⁴⁰⁰⁷

Гајда је био мишљења да Србија, пошто јој је одбијено право на поседовање лука на албанској обали, треба да добије део од Боке Которске до Гружа, укључујући Дубровник, о чијем статусу се није јасно одредио, али је јасно да би припао проширеној Србији, уједињеној са Црном Гором. Крајем августа 1914. Гајда је писао да

⁴⁰⁰³ V. Gayda, *La Dalmazia...*, 20 – 21.

⁴⁰⁰⁴ Златапер је предложио да се према Словенима Истре, Хрватске и Далмације кроз законске регулације примени она политика заштите права, обичаја и културне аутономије која је загарантована француској нацији у покрајини Вал д'Аоста. *Dal Brennero alle Alpi Dinariche*, a cura di Francesco Bianco, Firenze – Roma 1915, 65 – 68.

⁴⁰⁰⁵ V. Gayda, *L'Italia d'oltre confine...*, 343.

⁴⁰⁰⁶ Присећајући се својих боравака у Црној Гори (највише на Цетињу), Гајда пише да су „сви најважнији црногорски занати, у рукама Албанаца, али и на Цетињу, у Подгорици, у унутрашњости, на Планици и на Ријечи, на Скадарском језеру, и у Приштану, код Барског залива, иу Улцињу, где снажне албанске колоније оживљавају беживотни привредни живот земље“. Он напомиње да се италијански језик у земљи веома добро познаје и наводи пример забачених Његуша: „Открио сам да се у земљи широко познаје италијански језик. У Његушима, чистом срцу Црне Горе, на 800 метара надморске висине, налазе се исти италијански трагови, због утицаја Котора, где људи силазе да се снабдеју робом и продају своју коже и суву овчетину“. Он примећује да сви ови знаци помажу и економски и духовни продор Италије. Када желе да упознају европску државу, Албанци одлазе у Италију, „враћајући се са много робе, новим пријатељствима“, што исто важи и за многе Јужне Словене. Препрека напредовању и искључива власт Словена на источној обали Јадрана, ови Италијани из Аустрије, дакле, зраче и културом, италијанским утицајем на Балкану. Они деле, али уједињују.

⁴⁰⁰⁷ „У Београду многе политичке личности, многи привредници, универзитетски професори, новинари, течно говоре наш језик и одражавају нашу културу. Они су Словени из Далмације. Емигрирајући у слободну земљу, они су још увек носили у својим срцима нешто од духа који су асимилovali у суживоту са Италијанима“. *Ibidem*, 345.

Србија „позитивно размишља о напредовању ка северу Јадрана“ и да ће, упркос потенцијалном коришћењу плебисцита као средства за будућа разграничења, и српским „фиксирањем“ Трста као „као крајње магнетне тачке привлачења“, будућа граница бити одређена стварним поседовањем територија на крају рата или дипломатском наклоношћу победничких сила. Он није прихватио констатацију да тим ставом провоцира Србију, јер је тврдио да је непходно уважити чињеницу да Србија тежи, попут других држава, да прошири своје границе што је више могуће и да је природно и нормално да Србија као словенска држава спроводи спољнополитичку словенску оријентацију, коју Италија кад-тад мора уважити.⁴⁰⁰⁸ О осталим, северним деловима Далмације Италија не би преговарала, али Италија треба да препозна „чудесну виталност српског народа“, подмири своје знање сигурним и стабилним равнотежама: и треба да живи у доброј хармонији са Словенима југа, „младим и снажним народом, који има будућност за себе и који је већ данас наш сусед.“⁴⁰⁰⁹ Неколико недеља касније, у току распламсавања полемике око будућег статуса Далмације, Гајда је заузео одлучан, али помирљивији тон. Правдао је да је Далмација Италији неопходна из два разлога – стационарног и политичког. Стационарни је подразумевао да због незавидне географске позиције отворене, дугачке, потенцијално тешко брањене поморске, обалске границе и више мора унутар Средоземља које запљускују Италију, а чија контрола може лако потпасти под бродовљене непријатељских снага, и недовољних природних ресурса за самосталан развој, Далмација учвршћује сигурност источних обала Апенинског полуострва, бољу заштиту државне границе (за разлику од пролаза Бренер у Трентину, који је, по Гајди, од периферне важности) и просперитет нације у будућности. Политички разлог обухватао је политику заштите италијанског народа у Аустро-Угарској, њихово ослобађање од туђинске власти и повратак „матици“, као и заштита и неговање богате и разнолике италијанске културе далматинских градова. Далмацију је видео као покрајину где Италијани као изразита етничка мањина и даље остају аутохтони носилац елемената поседа и културе, „основни елемент који даје тон земљи, све још увек прожете италијанским духом и лицем, у свом спонтаном духовном кретању које се одвија више ка Западу, него Истоку“. Србија у таквом концепту спољне политике има пресудно, али не и одлучујуће место. Гајда појашњава да Италија не помишља да Јадран постане затворено, италијанско море и да не спроводи политику националног монопола, већ да је прва која је прихватила план великог територијалног излаза Србије на Јадранско море, али да ће чврстим системом железница и споразума Италија трговачке интересе на Јадрану обезбедити и Румунији и Бугарској, са којима је повезана економским разлозима. Питао се да ли Да ли је корисно створити овај опасан преседан за све садашње јадранске покрајине Италије и Аустрије: да се италијанске земље могу жртвовати новој српској држави, мимо мере коју захтевају њене економске потребе? У погледу статистике, Гајда је веровао да се српски православни утицај завршава око Боке Которске, Неретве и да православље није продрло у унутрашњост далматинског подручја између мора и Динарских планина, већ да су планине представљале природну брану православљу, које је опстало у Босни и Херцеговини, и коју Гајда препоручује Србији. Не узимајући у обзир присуство православне културе и значајног броја припадника српске националности у овом подручју, Гајда произвољно износи закључак да су Словени ове области углавном сељаци, „равнодушни према националном покрету“.⁴⁰¹⁰ Корени панславистичке пропаганде која је манипулисала

⁴⁰⁰⁸ V. Gayda, „Il tragico precipitare della storia“, *La Stampa*, 29 agosto 1914, Num. 238, Anno XLVIII, 3.

⁴⁰⁰⁹ V. Gayda, „La partita dell'Adriatico“, *La Stampa*, 16 settembre 1914, Num. 256, Anno XXLVIII, 4.

⁴⁰¹⁰ V. Gayda, „Il problema dalmato“, *La Stampa*, 23 ottobre 1914, Num. 293, Anno XXLVIII, 4.

бројем италијанског живља у Далмацији и Исту нису, према Гајди, у Петрограду, него Бечу, а ширење Србије на Јадранско море је неизбежно, и Италија мора да пронађе равнотежу.⁴⁰¹¹ Претња словенске трговачке и војне морнарице по Италију, по италијанском публицисти, у реалности не постоји, због оскудних улагања у бродска пловила и опрему, но он оставља простор за испитивање њеног напредовања у будућности, до којег ће извесно у одређеном обиму доћи. Гајда испитује бродарско – трговачке компаније у којима преовлађује словенски капитал, попут друштва „Ragusea” са капиталом од два милиона, која пружа услуге обалске пловидбе између Трста и Албаније, друштва „Напред” са десет мањих бродова, компанију „Унионе“, са капиталом у Дубровнику, предузеће „Рачић“ са седиштем у Трсту, као и бродарско друштво „Далмација“.⁴⁰¹²

Јадранско–далматски концепти Оскара Рандија

У својој анализи јадранског проблема и националне транс – конфигурације геополитичког простора Јадранског мора и Балканског полуострва, политичар и историчар Оскар Ранди (1876 – 1914) пошао је од премисе да се политичко устројство Јадрана не поклапа са географским и националним етничким поделама и да се вал националних промена у структури Аустрије осећа управо у оним њеним крајевима који се граниче с Јадраном. Он је тврдио да Црна Гора, којој је море потребно „да не би умрла угушена у планинама“ и увећање поморског појаса који превазилази „маларичну Бојану“, има аспирације ка областима до реке Неретве, и Херцеговину, јер у „супротном ризикује да буде удављена Аустријом или да је не би апсорбовала Србија“.⁴⁰¹³ Далматински историчар пише да се „варају они који сматрају црногорски народ искључиво планинским народом“; износи претпоставке о околностима у којима се може развити српска морнарица.⁴⁰¹⁴

Историчар Ранди писао је да су Турци, дубоко прожети „политиком окренутости религији“ као крајњем изразу колективне и индивидуалне егзистенције, у онтолошком и есхатолошком смислу, и фаталистичким посматрањем неуништивости властите цивилизације, доживели да буду „протерани“ с Балкана, управо јер је „национална слобода“ победила „тријумф религије“, као бољи израз напредније цивилизације.⁴⁰¹⁵ Према Рандију, није објашњиво да доминација која је трајала пола миленијума не остави „дубоке ожиге у психи народа који су трпели доминацију“; писао је да ће Албанци, посредством окружења, било да живе у аутономном политичком субјекту или директно потчињени управи великих сила, морати да се „христијанизују да би се европеизовали“.⁴⁰¹⁶

Према Рандију, политичка дезоријентација и милитаризам две су појаве које Аустрија показује пред Балканом и Јадраном. Он је писао да Јадранско море није апсолутно неопходно за Италију да би се одржала и сачувала њена поморска моћ, али да све док постоји аустријска власт у Трентину и горњој Фурланији, Истри и Пули, Италија не може да се „осећа сигурном у свом дому“; он пише да би инвазија аустријске војске с Алпа у Фурланију и покрајину Венето могла само да се ефективно

⁴⁰¹¹ V. G., „Esame dei due problemi“, *La Stampa*, 3 aprile 1915, Num. 93, Anno XLIX, 3.

⁴⁰¹² V. Gayda, *L'Italia d'oltre confine...*, 347 – 348.

⁴⁰¹³ O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 302.

⁴⁰¹⁴ O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 317.

⁴⁰¹⁵ O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 294.

⁴⁰¹⁶ *Ibidem*, 294.

задржи контранападом са мора у Јадрану.⁴⁰¹⁷ Ранди је успех балканских ратова тумачио као победу „либералног, индивидуалистичког панславизма“, који је различит од тзв. „панрусизма“, којем су се међу првима опирали Пољаци.⁴⁰¹⁸ Он условно прихвата опасност од панславизма („панславизам је стање духа, а не политичке државе“) и смешта га у контекст објективних могућности испољавања претње уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у нову форму државног организма и стварања ефективне морнарице.⁴⁰¹⁹ Понавља да Срби, Хрвати и Словенци географски и економски гравитирају Дунаву, да Словени, изузев „малог броја Срба у Дубровнику и Боки Которској“ и „мањег броја Хрвата“ на обала Далмације, „нису упознати с морем“ и да су претензије на Трст на ивици апсурда.⁴⁰²⁰ Ранди грубо и без јасних историографско – економских показатеља одриче комерцијалну вредност Јадрана за Србе и Албанце, али и Италијане: трди да ови народи не морају да имају преимућство монопола поморске трговине на овом мору да би остварили економски просперитет.⁴⁰²¹ Ранди указује на „морално – политичку снагу“ пропаганде Србије да ослободи Словене Аустрије, али износи песимистичан и неодређен став, који указује на неодредљивост крајњег опсега и резултата ширења Србије и Црне Горе на запад, уз констатацију да ће покушај тог процеса изазвати „локални и општи отпор“, будући да Словени по броју и култури чине „респектабилан елемент у Аустрији“, али нису територијални компактни, што за последицу има њихову несложност у економским потребама и политичким аспирацијама.⁴⁰²² Према далматинском историчару, Аустро – Угарска има два начина да уравнотежи југословенски покрет: један је његово потискивање, други попуштање; оба ова пута довешће до губитка недавно стечених земаља. „Преурањено“ је износити мишљење о географским границама увећане Србије и увећане Хрватске – Мура, Драва, Босна и Херцеговина, Неретва, или Соча.⁴⁰²³

Пошавши од премисе да „тренутна политичка структура Балкана није директно дело Италије“, Ранди износи мишљење да италијански интереси нису истоветни аустроугарским, и да Италија треба да охрабрује и подупире националне интересе балканских народа „у границама правичности“. ⁴⁰²⁴ Домет словенских аспирација на

⁴⁰¹⁷ O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 343 – 344.

⁴⁰¹⁸ O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 346.

⁴⁰¹⁹ O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 353 – 355.

⁴⁰²⁰ O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 355.

⁴⁰²¹ Ранди пише: „Јадран, који је веома важан начин комуникације за међународну трговину, за ниједан од народа који би га присвојили, не би био главна и ексклузивна артерија њихове виталности. Није за Италијане, који могу да успеју у преостала своја два најбоља мора која их окружују, и који могу да толеришу да Јадран остане то што јесте. Оно (Јадранско море) није артерија ни за велику Србију, којој су реке Морава и Дрина главни басен и природна утока за Егеј у Солуну, а није ни за Албанце, који су увек преферирали планине од мора.“. Понавља да ни Хрвати, Словенци, Немци ни Грци не могу сматрати ово море својим главним трговачким излазом. O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 358.

⁴⁰²² Ранди понавља да су Грци, Албанци и Румуни природна баријера славизму. O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 362 – 364.

⁴⁰²³ Ранди пише: „Било би преурањено износити суд о томе да ли ће Јужни Словени успети да формирају велику Србију или Југославију која апсорбује Хрвате и Словенце, две државе, велику Србију и велику Хрватску, или само велику Србију. Познајући недавни устанак славизма и неодредљиву жестину националне струје, ове изјаве, чак и ако су неблаговремене, морају се држати на уму.“ Овакав исход би за Италијане био појава новог конкурента на мору и проблематизација заштите њиховог територијалног интегритета.

⁴⁰²⁴ Ранди сматра да Италија према балканским Словенима треба да одигра подударну улогу коју су имале Француска и Британија према конституисању италијанске државе. Он пише: „Када је панрусизам запретио да нападне Балкан, љубомора западних сила постепено је довела до стварања независних држава. Када се појавила опасност да Аустрија заузме Балканско полуострво, Русија је одиграла исту ту

источнојадранској обали „одредиће“, дефинисати ниво италијанске реакције: савез с Аустријом (или Немачком) против Словена, или заједнички савез са Словенима против немачке претње. Излаз Србије, Хрватске (или „велике Југославије“) не би требао да наиђе на безусловно противљење Италије. У више наврата упозорава на штетност стварања велике Хрватске, сугерише да ће Хрвати, упркос бољој економској позицији од народа у Србији и српској Македонији, кроз десет година „завидети, заједно с Словенцима, Србима“, те пише да у најбољој хипотези стварања државе од 20 милиона становника, којој би се придодали Бугари, ова држава не би могла ни по чему да стекне поморску премоћ на Јадрану.⁴⁰²⁵ Заступао је став да је Италији предодређена мисија да преузме улогу предводника економског, политичког и културног развоја балканских држава, став који није био лишен културних стереотипизација о јужнословенским народима и култур – расистичким генерализацијама.⁴⁰²⁶

Ранди је дефинисао да су „нове идеје, подупрте Аустријом и Италијом, продирале“ међу „дивља, међусобно завађена албанска племена“, чиме се на јединствен начин формирао супстрат „заједничке националне свести код Албанаца, под утицајем две спољашње површинске струје, италoфилске и аустрофилске“.⁴⁰²⁷

Рандијева шовинистичка мржња према Хрватима истакнута је у његовом спису *Dell'italianità della Dalmazia* из 1910, у којој је грубим историјским поједностављивањима, Хрвате окарактерисао као „смртне, примитивне противнике италијанског народа“, негирајући им етницитет и националну самобитност. Описао их је као клерикалан народ који без Аустрије „не би постојао“, народ чија се улога своди на уништење српског народа, „који представља њихове смртне непријатеље“, због чега су поздравили анексију Босне и Херцеговине 1908, „спонтано се обрушавајући на Србе“.⁴⁰²⁸

Италија и Црна Гора у првим месецима 1915.

Италијанско – црногорски односи крајем 1914. и почетком 1915. године ушли су у све динамичнију фазу, услед ратних прилика. Камбиасо је 21. новембра 1914. пренео Сонинову одлуку да се не могу дозволити црногорске акције уперене против Скадра, у тренуцима када је Италија настојала да не дозволи улаз Есад – паше Топтанија у град и планове албанског политичара да завођењем реда у овом месту пружи повод ратоборним елементима у црногорској влади да наставе са притисцима да упаду у северну Албанију. Пламенац се бранио тврдњама да Црној Гори нису испуњене

улогу против ње, залажући се за проширење и консолидацију тих малих држава, створених против ње“.

O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 365 – 366.

⁴⁰²⁵ Ранди износи сумње да ће Словенци и Хрвати с једне, и Срби с друге стране, моћи да лако и безболно превазиђу своје култур – идентитетске разлике у њиховом етно – психолошком, колективном менталитету. Примећује да међу Србима и Хрватима постоји латентни анимозитет који преовлађује. Њихов међусобни однос пореди с односом „Миланеза и Наполитанаца“, као и односом становника покрајине Венето и Лигурије. O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 369 – 370.

⁴⁰²⁶ O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 397 – 400.

⁴⁰²⁷ O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico...*, 292.

⁴⁰²⁸ За Рандија је симптоматична чињеница да „готово половина посланика из редова хрватског народа или хрватских странака у Далматинском сабору долази из редова католичких свештеника, или одржава неке везе са католичким светом, у смислу клерикалног деловања“. Истиче да је једини циљ хрватског клерикализма („дебелих и масних посланика, који уживају у бенефицијама и повластицама аустријске управе“, борба против Срба, што је и главни мотив њихове окренутости Ватикану). *Dalmaticus, Dell'italianità della Dalmazia. Appunti polemici*, Zara 1910, 86 – 87.

финансијске обавезе које су утврђене уговором у Лондону.⁴⁰²⁹ Консулта је сумњичила црногорски двор и краља Николу да тајно наоружавају Есад – пашу и његове трупе, стациониране у Драчу. Сонино је 3. фебруара о тајном достављању митраљеза и артиљеријске муниције разговарао са Крупенским, којег је замолио да утиче код Савезника да Црна Гора одустане од политике давања повода Двојној Монархији да компликује ситуацију у Албанији.⁴⁰³⁰ Министар је осуђивао такве потезе, наглашавајући да ће се појавити аустријске злоупотребе црногорских поступака, што би све заједно ишло на штету Италије. Крајем марта, Камбијасо је уважио одређене жалбе краља Николе у вези напада Арбанаса на Бојану.⁴⁰³¹ Сонино је у мају 1915, по налогу министарства морнарице, тражио од Камбијаса да утврди, у разговору са Пламенцем, могућности за градњу италијанске радиотелеграфске станице на Ловћену. Након негативног одговора који је добио (Црна Гора није могла да одобри такву одлуку, док Италија не објави рат Аустро – Угарској), Камбијасо је истакао да се идеји градње противе Французи.⁴⁰³² Титони је предлагао да Италија ефективно делује уколико Аустро – Угарска прекрши VII члан уговора и окупира Црну Гору или размести своје трупе у Скадар. Он је из Париза писао министру да је дух тог члана „јасан и да би свако нарушавање италијанско – аустријске равнотеже пореметило и окончао цео Тројни савез“; изнео је мишљење да, при таквом исходу, Италија мора да окупира Драч и Валону.⁴⁰³³

Оштру критику понашању рада црногорске владе према Италији у ратним приликама упутио је Едоардо Ланино, један од саветника Барског друштва. Ланино је у извештају који је 29. септембра 1914. послао Гаетанију Манцонију, главном начелнику Политичког одељења Министарства иностраних послова, предочио одређене аспекте уједињења Србије и Црне Горе. Објашњавајући тешку финансијску ситуацију у земљи и неповерење Петрограда према тајним разменама мишљења Цетиња и Балплаца, Ланино је навео да пре избијања сукоба Србија „није показивала намеру да предузме било какве кораке да убрза уједињење две земље“, због финансијске исцрпљености и недостатка новца којим би поткрепила такав политички потез. Рат, је, међутим, уверио владу у Нишу да Црна Гора може „увећати“ своју територију (независно од свог савезника) и показати се као опасност по Србију, што је требало спречити уједињењем, за који је била већина народа у Црној Гори.⁴⁰³⁴ Након пада Скадра, Ланино је почео са оптужбама да је црногорска влада „италофобска“, да је престолонаследник Данило био за споразум са Италијом, да је принцеза Ксенија „аустрофил“, и да је антииталијанско расположење на високом нивоу, које се испољавало кроз некоректно држање према

⁴⁰²⁹ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 65 – 67.

⁴⁰³⁰ S. Sonnino, *Diario 1914 – 1916...*, 83.

⁴⁰³¹ У ноти која је предочена силама 29. марта 1915, црногорска влада навела је да су арбанашке власти наметнуле порезе на трговачке бродове на Бојани којима је циљ био да се изазове глад у Црној Гори – 3. априла председник владе Мартиновић упутио је писмо конзулима у Скадру у којима је захтевао да се укине плаћање таксе, здравствених папира и таксе на светионик, и обавеза прегледа бродова у Пулају. Камбијасо је подржао црногорске захтеве, док је конзул у Скадру тврдио да је роба која се упућивала Бојаном у Црну Гору била таква да се могла наплатити „по било којој цени“. Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 72 – 75.

⁴⁰³² Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 94.

⁴⁰³³ *La guerra d'Italia nel 1915 – 1916. Dall'inizio delle ostilità italo – austriache alla dichiarazione di guerra alla Turchia*, Vol. II, Milano 1917, 124.

⁴⁰³⁴ ASDMAE, b. 483, *Montenegro-rapporti politici*, fasc. Varie 1914 – 1915, p. 109, Direzione Generale degli Affari Commerciali al Ufficio Generale degli Affari Politici, R. Ministero degli Affari Esteri, 17 ottobre 1914, N. 58026/696 (Lanino a Manzoni, 29 settembre 1914, N. 90).

војном аташеу, којег су ометали у раду, прекинувши везе са станицом на Ловћену.⁴⁰³⁵ Он је почетком јула 1915. замерио властима да су непримерено захтевале од војних и цивилних власти Италије да, непуних десет дана од њеног ступања у рат, пошаљу јаке морнаричке снаге на Котор, одакле ће, по његовом освајању, започети неометано и континуирано снабдевање црногорске војске намирницима и муницијом. Том приликом, Ланино је Сонину пренео да се народу у Црној Гори „не може веровати“: „ти људи се никада неће исправити, нити ће их искуство са младим, цивилизованим народима научити да раде.“⁴⁰³⁶

Описујући напредовање Мартиновићевих одреда ка Фочи и Калиновику у марту 1915, дописник листа *Idea Nazionale* Ђ. Анти са Цетиња настојао је да спречи ширење аустрофилских навода у италијанској јавности да је сеоско становништво Босне и Херцеговине непријатељски настројено према Србији и Црној Гори. Босна и Херцеговина су „најнапаћеније земље“ у којима „српски учитељи и свештеници бивају масовно вешани“, док се аустријски гарнизони у Требињу опремају муницијом и додатним снагама како би спречили изненадно искрцавање италијанских трупа у јужној Далмацији и појачали притисак према црногорској граници.⁴⁰³⁷ Уочио је да су „босански муслимани били резервисани“ према доласку црногорских трупа, али да су аустро–угарске власти, како би извршиле регрутацију муслимана у тзв. *пандурске* одреде, „прибегле разним подметањима“, наводећи људе да верују да би Црногорци, да су успели да продру на територију Монархије, „довели у питање имовину Мухамеданаца, злостављали њихове жене и одбили да поштеде било чији живот“.⁴⁰³⁸ Према Антијевим увидима, „малобројни старци који су остали на огњиштима ради заштите својих породица убрзо су схватили да је стварност другачија“ и да су црногорске трупе на сваки начин поштовале цивилно становништво територија кроз

⁴⁰³⁵ Телеграм је прослеђен генералу Пору, начелнику Генералштаба. Ланина је подржао и Волпи: „Ургентно је да италијанска влада утврди у којој мери се може ослонити на Црну Гору данас и у будућности, имајући у виду какав ефекат може произвести одвајање Црне Горе од савезника на ток рата“. Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 133; DDI, Quinta Serie, IV, De Facendis a Sonnino, T. Gab. 4766/315, 28 giugno 1915, 181 – 182.

⁴⁰³⁶ Ланино је Сонину пренео да је то последица деловања снажних србофилских струја на двору и у влади: „Они настоје да други све раде уместо њих, без њихове обавезе; да не говоримо о плаћању или чак захвалности. Ова љубазност двора и заповеђени, народни изливи расположења, не смеју нас завести о правим осећањима овог народа према нама. (...) Не пориче се корисност наше интервенције, која се одиграла док су Аустро – Немци били у Галицији са јаком предношћу над Русима, али, посебно међу интелектуалним и управљачким елементом, који је србофилски, остаје снажно неповерење према нама, због њихових неумерених тежњи према Јадрану“. ASDMAE, b. 483, Montenegro–rapporti politici, fasc. p. 109, fasc. Varie 1914 – 1915 (Compagnia di Antivari), Direzione Generale degli Affari Commerciali a R. Ministero degli Affari Esteri, 8 luglio 1915, N. 35568/1222 (Lannino a Sonnino, 6 luglio 1915, s. n.);

⁴⁰³⁷ G.Anti, „La minaccia del vaiolo e della carestia. Come fu bombardata Cettigne“, *L'Idea Nazionale*, 13 aprile 1915, Num. 103, 4.

⁴⁰³⁸ Анти је описао казнену тортуру примењивању над Србима у Требињу, Сарајеву и другим местима у Херцеговини. Писао је да су муслимански добровољачки одреди добили потпуну слободу да чине сваку врсту непријатности хришћанима под изговором одржавања реда. Тврдио је да је добио увид у „важна документа“ којима се лично уверио да су одмазде над православним Србима у Босни и Херцеговини опсежне и бројне. Анти је написао да ти документи „доказују страшни аустријски систем одмазде који не успева да угуши националне тежње народа“. Похвалио је оснивање Централног одбора за поспешивање обрађивања земље и навео да ће Црна Гора, у којој је мала имовина општа институција, „дати пример свету како се снагом воље може добити и оно мало што је могуће ископати са ограниченог плодног земљишта“. G. Anti, „Le truppe montenegrine in Bosnia. L'invasione. La ritirata. Barberie austriaca“, *L'Idea Nazionale*, 31 marzo 1915, Num. 90, 2; G.Anti, „La minaccia del vaiolo e della carestia. Come fu bombardata Cettigne“, *L'Idea Nazionale*, 13 aprile 1915, Num. 103, 4; G. Anti, „Il giudice severo degli Asburgo“, Num. 127, 8 maggio 1915, 5.

које су пролазиле.⁴⁰³⁹ Боравио је у Цетињу 5. априла, када је авијација Монархије бомбардовала здања француског и руског посланства, као и Двор, али безуспешно.⁴⁰⁴⁰ Преносио је вести о терору аустријске тајне полиције над Србима и Италијанима у Боки Которској, слабој учинковитости аустро–угарске авијације над Ловћеном и страхотама разарања Бара, сукобу на Грахову, али и незадовољству Црне Горе одлуком да се ограничи и смањи поштански транспорт Поморског друштва „Пуља“ из Барија на линији Италије и северне Албаније.⁴⁰⁴¹ Анти је 26. марта посетио Ђаковицу и описао друштвено стање у Ђаковачкој капетанији Пећке управне области области и ситуацију на граничном подручју са Албанијом и Србијом. Приметио је да је ситуација у новим, српским областима бившег Косовског вилајета „све само не узнемирујућа“, и да су се приликом последње регрутације муслимани „у високом проценту одазвали регрутном позиву“.⁴⁰⁴² У претходним ратним месецима, како Анти преноси, дошло је до формирања контингента од преко „30 хиљада мухамеданаца“ који су, „са својим одлично извежбаним официрима, били на фронту у незаборавним биткама са остатком армије за јединство отаџбине“.⁴⁰⁴³ Саопштавао је да је релативно мали број дезертера од нових регрута пронашао уточиште у Бугарској, а већина на албанским територијама, те да није имао сумње да су они део аустро–турске стратешке операције опкољавања и притиска југозападних граница Србије. Према Антијевом мишљењу, Дунавска Монархија и „млади турски изасланици у Албанији настављају да раде против Србије и Црне Горе преко уобичајених вођа који су већ много пута издали поверену ствар“, у које је уврстио Ису Бољетинца и Бајрама Џурија, који су на почетку балканског рата, „прихватили задатке и новац од Србије“, државу коју су у „правом“ тренутку напустили „без икаквог оправданог разлога“, обећавајући активно учешће својих банди против Турске.⁴⁰⁴⁴ Преносио је да „непрестана“ пропаганда извире из аустро–угарског конзулата у Скадру, који често финансира побуњенике, што су констатовале Црна Гора и Србија запленом бројних компромитујућих писама упућених аустријским агентима: пропаганда у Краснићима и у Љуми и на другим пограничним територијама две балканске државе“.⁴⁰⁴⁵ Упркос ратом изнуреној Србији, Анти је сматрао да генерал начелник Дамјан Поповић и његов штаб не показују бригу према предстојећим, новим инвазијама албанских чета. Армијски корпус је, према дописнику, „састављен од добро проверених људи, задивљујуће организованих“, чему се могу придодати хиљаде аустријских словенских војника и официра заробљених у последњим биткама који су

⁴⁰³⁹ G. Anti, „Le truppe montenegrine in Bosnia. L'invasione. La ritirata. Barberie austriaca“, *L'Idea Nazionale*, 31 marzo 1915, Num. 90, 2.

⁴⁰⁴⁰ G. Anti, „La minaccia del vaiolo e della carestia. Come fu bombardata Cettigne“, *L'Idea Nazionale*, 13 aprile 1915, Num. 103, 4.

⁴⁰⁴¹ G. Anti, „Gli austriaci contro il Lovcen. La battaglia di Grahovo. Nessuna concessione all'Italia. La flotta austriaca. I servizi fra l'Italia e l'Albania“, *L'Idea Nazionale*, 1 aprile 1915, Num. 91, 4.

⁴⁰⁴² G. Anti, „Le mene austriache in Albania contro l'Italia e la Serbia. Lettere montenegrine“, *L'Idea Nazionale*, 7 aprile 1915, Num. 97, 1.

⁴⁰⁴³ G. Anti, „Le mene austriache in Albania contro l'Italia e la Serbia. Lettere montenegrine“, *L'Idea Nazionale*, 7 aprile 1915, Num. 97, 1.

⁴⁰⁴⁴ Анти је писао да се пропаганда спроводи у нарочитом виду међу муслиманским елементима који потичу из „освојених“ земаља, између Косова и границе према Албанији, „који су из ових или оних разлога морали да напусте своје земље“ и који „су радили“ за Аустро – Угарску. G. Anti, „Le mene austriache in Albania contro l'Italia e la Serbia. Lettere montenegrine“, *L'Idea Nazionale*, 7 aprile 1915, Num. 97, 1.

⁴⁰⁴⁵ G. Anti, „Le mene austriache in Albania contro l'Italia e la Serbia. Lettere montenegrine“, *L'Idea Nazionale*, 7 aprile 1915, Num. 97, 1.

тражили да буду послати на фронт да се боре за Србију против Аустрије“.⁴⁰⁴⁶ Анти је, такође, изнео мишљење да је аустрофилска пропаганда албанских предводника безуспешна: аустрофилски агитатори „не смеју се заваравати због пролазних успеха“ и продирања у српску територију у распону од неколико километара, јер су српске трупе припремљене и маневарски добро организоване. Албанским побуњеницима недостаје муниције, али не и дуго и кратко оружје: да би овај недостатак надокнадила, Анти пише да је Аустро – Угарска размишљала о једном од уобичајених напада флотом из Бококоторског залива на албанску обалу. Писао је да је ешалон аустријских тропедних чамаца, у пратњи крстарице Зента, извршио напад дуж албанске обале од рта Родони северно од Драча до реке Семан и Јанице на југу и искрцао значајне количине муниције „непријатељима“ Есад – паше, које су одмах пребачене у унутрашњост. Према Антију, Италија не сме да има двоумљење: став Аустрије је врло јасан – „она по сваку цену жели да Албанију увуче у рат против Србије и Црне Горе, угрожавајући њено постојање“; указивао је на опасност од штете и уништавања италијанских фабрика и постројења у Црној Гори од аустро –угарског бомбардовања и тврдио да Есад – паша води проиталијанску политику.⁴⁰⁴⁷ Због прекинутих линија комуникације и оштећења на телеграфској мрежи, италијанска пошта стизала је, у ратним условима, преко Скадра у Црну Гору.⁴⁰⁴⁸

Други дописник *Idea Nazionale*, под псеудонимом Јанко, осветљавао је почетком априла 1915. у својим репортажама из Црне Горе опасност од качачког, герилског деловања Бајрама Џурија и његових присталица, којег је означио, заједно са Хасан беј Приштином и Ахмет Муртезом пашом, као „главног организатора антисрпског и антицрногорског покрета“ у северној Албанији.⁴⁰⁴⁹ Џуријев покушај да подбуди своје следбенике у Гашима и Краснићима, „где се угнездило неколико хиљада мухамеданаца са некадашњих турских територија“ и окупи их у Скадру није успео, јер је локално становништво ових села одбило да их следи, из страха да ће Црногорци и Срби, коначно изгубивши стрпљење, ући на њихове територије да „казне побуњенике који пале села“.⁴⁰⁵⁰ Влада у Риму се могла наћи пред дипломатским скандалом услед жеље Бајрама Џурија да преко Италије дође у Беч, у тренутку када италијански трговачки бродови на ушћу Бојане у Јадранско море бивају заустављани од аустро – угарске флоте ради провера, али је Џури одустао од те намере. Италија се, међутим, могла наћи пред проблемом проширивања обима аустро–угарске финансијске и материјалне подршке албанским вођама и „самовољног“ уређивања царинских тарифа које албанске вође у северној Албанији доносе за увозне производе намењене Црној Гори, које штете и италијанским трговачким интересима.⁴⁰⁵¹ Бомбардовање црногорских градова, проглашеним отвореним (Цетиње, Вирпазар и др.), укључујући и Подгорицу, на Васкрс, 16. априла 1915. од стране аустријске авијације и проузроковање бројних цивилних жртава, „Јанко“ је осудио констатацијом да „Аустријанци имају потребу да

⁴⁰⁴⁶ Анти пише да иако је „београдска влада (у Нишу) ценила захтев бивших заробљеника, није сматрала за сходно да га у потпуности прихвати, већ је одлучила да их здружи у јужни армијски корпус и тако повећа одбрану на албанској граници“. G. Anti, „Le mene austriache in Albania contro l'Italia e la Serbia. Lettere montenegrine“, *L'Idea Nazionale*, 7 aprile 1915, Num. 97, 1.

⁴⁰⁴⁷ G. Anti, „Le mene austriache in Albania contro l'Italia e la Serbia. Lettere montenegrine“, *L'Idea Nazionale*, 7 aprile 1915, Num. 97, 1; Д. Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније...*, 303 – 304.

⁴⁰⁴⁸ CMSPTs, fondo Eugenio Popovich d'Angeli, b. 36, fasc. Carteggio 1914, Рамадановић Поповићу, 22. XII 1914, n. 8666 (11676 Ms).

⁴⁰⁴⁹ Janko, „Si prepara un'aggressione contro Serbia e Montenegro. Lettere dall' Albania“, *L'Idea Nazionale*, 15 aprile 1915, Num. 105, 5.

⁴⁰⁵⁰ *Ibidem*, 5.

⁴⁰⁵¹ *Ibidem*, 5.

освете своју немоћ“ у пешадијском напредовању масакром невиних људи, док линије према којима су бацали бомбе показују „злочиначки предумишљај“. ⁴⁰⁵² Упозоравао је да Црна Гора нема снаге да се супротстави евентуалној албанској инвазији Хаци-Ћамила Фејзе, који је припремао окупљање албанских првака у Скадру и имао за циљ да настави са побуном против Есад – паше и започне офанзивне упаде на црногорску границу. ⁴⁰⁵³

У јуну 1915. Сонино се успротивио црногорским претензијама на Скадар. Одбио је предлог француске владе да Италија узме учешће у обезбеђивању ратног кредита Антанте од 10 милиона за потребе црногорске војске и питање кредита сматрао је одвојеним од питања Скадра. Камбиасо је писао да „краљ и двор дају спољашње знаке славља јер сматрају да је подухват Скадра велики лични успех и да ће значајно повећати престиж династије. Сматрао је да постоји нека врста тајног споразума или размене мишљење са Аустро – Угарском, која се том чину не би противила. Краљ Никола се претварао да је ожалостио одлуком о одласку генерала Јанковића са места начелника Генералштаба српске војске, али мало инсистирање да се он одустане доказује да у позадини Његово Величанство види како одлази без превише жаљења јер генералов одан и независан карактер тешко да је био погодан за интриге. од којих је увод у крај српског туторства коме се невољно прилагодио. ⁴⁰⁵⁴ Забринутост за економски и политички положај Црне Горе показао је и Едоардо Лањино, главни инжењер у Барском друштву и конзул на Цетињу, уочи страха од потенцијалног заузимања железничке мреже од стране аустро–угарске војске. ⁴⁰⁵⁵ Лањино је тврдио да су основе на којима је почивала сигурност Црне Горе 1) зајам великих сила који је краљ Никола добио по цену одустајања од Скадра; 2) обновљање новчаних давања руског двора; 3) француско – италијанско надметање; 4) нагла промена аустријске политике, преко новог посланика Едварда Ота. ⁴⁰⁵⁶

⁴⁰⁵² Janko, „Le mene austriache in Albania e la guerra nei Balcani“, *L'Idea Nazionale*, 19 aprile 1915, Num. 109, 4; Никола П. Шкеровић, *Црна Гора за вријеме Првог светског рата: односи са Србијом, капитулација*, Титоград 1963, 63 – 64.

⁴⁰⁵³ Janko, „Le mene austriache in Albania e la guerra nei Balcani“, *L'Idea Nazionale*, 19 aprile 1915, Num. 109, 4.

⁴⁰⁵⁴ ASMAE, Serie Politica „P“, b. 483, f. Montenegro 1914 – 1915, Cambiaso a Sonnino, 2 luglio 1915, N. 637/103.

⁴⁰⁵⁵ ASMAE, Serie Politica „P“, b. 483, f. Compagnia di Antivari 1914–1915, Lanino a Direzione Generale degli Affari Commerciali, 29 settembre 1914, N. 90; „Italia e Montenegro 1914–1918“, *Rassegna Storica del Risorgimento*, Vol. 68 – 69, 445 – 446.

⁴⁰⁵⁶ Ланино пише: „Разумљиво је да је краљ Никола могао дозволити да га намами фатаморгана поновног успостављања у корист свог кнежевског дома оне превласти коју су му претходна два балканска рата и погледу губитка првенства у корист Карађорђевића. Преговори о међународном зајму за ублажавање овог терета за државне финансије су, због немара и бахатости црногорске власти, каснили. Ово одлагање је било веома штетно, јер је изгубљена корист од повољног утиска који је произвео леп гест краља Николе са одрицањем од Скадра, а италијанска иницијатива да се стопа која се наплаћује Црној Гори смањи на два одсто. Одлука је наишла на противљење мале добронамерне силе, које су онемогућавале склапање зајма пре европског рата, што раскидањем споразума великих сила сада угрожава и сам зајам. Влада је осмислила два начина да се избори са критичном ситуацијом: издавање пет милиона папирног новца и присилно повлачење аустријског папира који је кружио у земљи. Али ова последња мера није предузета да би представљала гаранцију (уосталом веома скромну) за принудни ток црногорског папирног новца, већ да би се исцрпљеном буџету прибавила нека средства за трансакције и куповине у иностранству; за које ће пет милиона насилно издатих перперија потпуно недостајати било какве металне или друге резерве за повлачење на дан када ће морати да се исплате нове ратне реквизиције. У специјалним односима са Црном Гором, адекватна ратна одштета коју је исплатила Аустрија би, према њиховим надањима, оздравила државне финансије уочи банкрота. Преговори Црне Горе и Аустрије уочи рата били су добро познати у Петрограду и сигурно су у великој мери умањили добру вољу те владе. Да не напомињем да би ратна одштета од Аустрије морала бити једнака за све на основу црногорских

Аустро – угарско бомбардовање Бара натерало је италијанску колонију да већим делом, на пароброду „Бриндизи“ 8. Августа 1914. напусти град.

Камбијасо је, у разговору са Пламенцем, црногорском државнику пренео да је у општем интересу да се Црна Гора „не баца у албанску авантуру“; Сонину је пренео да је неповерења између Срба и Црногораца досегло врхунац, јер се „међусобно оптужују због недостатка искрености, намера и постојања тајних планова који не одговарају њиховом савезништву“, док му је престолонаследник изјавио да постоји бојазан и за безбедност династије.⁴⁰⁵⁷ Камбијасо је сумњичио да „тајни“ преговори црногорске војне команде са аустријским трупама, у којима је лично учествовао принц Петар, о спречавању ваздушних напада на отворене локације градова, „нису логични“ и да „остављају простора за неповерења“, јер никаква „веза између Беча и Цетиња“ није ни прекинута после објаве рата, што је могло имати реперкусије на окупацију Скадра.⁴⁰⁵⁸

У разговору са Гирсом, Сонино је, уздржан према „наглом отварању италијанске морнарице“, предложио да се снабдевање храном Црне Горе, као и другим потрештинама, намирницама, лековима обавља британским бродовима, који би их превозили у Бар. Сонино је издао упуства де Фачендису да убеди албанске прваке у граду да не ометају акцију Есад – паше да успостави ред у граду.⁴⁰⁵⁹

За глад и лоше стање прехранбених прилика Црне Горе током маја и јуна 1915, италијански конзули кривили су црногорску владу, која је одбијала да преузме одговорност да брине о свом становништву. Индикативни су извештај де Фачендиса с почетка јуна у којима се говорило да су Малисори опљачкали италијански брод натоварен житом; упркос Камбијасовим примедбама да је црногорска влада била спремна да Албанцима уступи две стотине жита под условом да прекину са нападима, Сонино је сматрао да је сто тона довољна, одбијајући да се директно укључи у превоз хране и апелујући да Србија сувоземним путем помогне Црној Гори.⁴⁰⁶⁰

Негрото Камбиасо преноси Сонину 11. јуна 1915. да је скадарско питање отворило нови раздор између Београда и Цетиња. Он сматра да „Скадар увек остаје

потреба, дошли бисмо тада до баснословне укупне бројке која је недостижна. Показали су се као неспособни са свих тачака гледишта: недостатак командовања и дисциплине (краљ је морао лично да интервенише да угуши побуну, а да није могао да наметне војницима официре које су отерали), неспособност за пружање услуга, ушли смо у другу фазу, у чијем је правцу кренула Србија, која је обезбедила главнокомандујуће и генералштабне послове и обезбеђивала средства за подршку целој војсци. Пре овог рата Србија овде није показивала намеру да жели да предузме било какве кораке да убрза уједињење две земље. У ствари, није имала интереса да убрзава чињеницу која је у сваком случају сазревала сама од себе, јер је апсорпција Црне Горе представљала снажну силу дуги низ година... Србија није имала никакав повољан разлог да је заузме за себе. Остаје да се види да ли ће ове српске жеље бити у стању да буду прихваћене и код других фактора који су представљају вољу заинтересованих сила и вољу Црне Горе. Неспособност његове владе краља је веома повредила и мислим да се може наћи начин да се сачува његово самопоштовање, а да се, међутим, не спречи обуздавање тежње његовог народа“. ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 483, f. Compagnia di Antivari 1914 – 1915, Lanino a Direzione Generale degli Affari Commerciali della Compagnia di Antivari, 29 settembre 1914, N. 90.

⁴⁰⁵⁷ Пламенац је пренео да је намера кретања у Албанију само привремена и да ће се зауставити на „десној обали Бојане“, и да неће обухватити градско насеље. DDI, Quinta Serie, Vol. IV, Cambiaso a Sonnino, 13 giugno 1915, T. Gab. R. 4304/24, 101.

⁴⁰⁵⁸ Предуслов за такву акцију било би да црногорске трупе, које су окупирале област од Котора до Спича, буду пребачене на Скадарски фронт, што би довело до тога да та област остане небрањена од аустријског напада; италијански посланик остао је уверен да је исход догађаја крајње непоуздан. DDI, Quinta Serie, Vol. IV, 11 giugno 1915, T. Gab. 4232/20, 88.

⁴⁰⁵⁹ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a de Facendis, 10 giugno 1915, T. 1922, 81.

⁴⁰⁶⁰ Коначни споразум за неометан проток робе на Бојани постигнут је 8. јуна 1915, којим се предвидело да се укине увозна такса од 12% и остави такса од 5%. Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 100 – 102.

један од камена темељаца политике црногорске владе, најдражи сан и наду сваког Црногорца“.⁴⁰⁶¹ Према његовим увиду, да би се ова осећања у народу одржавала будним, коришћена су „различита пропагандна средства, са постојаношћу до тада непознатој овим људима“, као што су дељење памфлета и предавања по школама, новински чланци, комеморативни скупови у знак сећања на напуштање града 1913“.⁴⁰⁶² Званична политика претвара се да игнорише постојање албанске државе за коју, како посланик преноси, недостају исконски услови, односно национална самосвест и редовно успостављена и одговорна власт. Пошто се блокада црногорског приморја од стране дела аустроугарске флоте показала ефикасном, Камбиасо указује да је једини практичан начин снабдевања река Бојана. Посланик сматра да су непрестане притужбе на потешкоће које Албанци постављају у речном снабдевању земље делимично стварне и оправдане, али да су највећим делом искривљене да би импресионирале европске кабинете да је положај Црне Горе гори него што јесте, и да би се пронашло оправдање за чињеницу да влада ништа није учинила да економски положај земље поправи. Криза државе очитује се кроз акцију коју је Србија предузела да својом „окупацијом обезбеди одређене стратешке тачке у Албанији“, што је изазвало неповерење према суседу, али и кроз наводе да се српско напредовање састоји од 50.000 људи, којима ће црногорски Скадар бити препрека. Камбиасо признаје да је губитак велике пошилике хране, намирница ускладиштених у Медови, коју су запленили Малисори, и који је изгладнело становништво нестрпљиво чекало, „поставило Владу у деликатан положај у односу на „земљу која се могла оптужити за неспособност и мањкавост у политици према Албанији“.⁴⁰⁶³ Заузимање десне обале Бојане од стране неких батаљона (пет према црногорској верзији, „који су далеко бројнији према поузданим информацијама“) за Камбијаса није изгледало да ће две стратешке тачке бити заузете на супротној обали реке, брда Брдица и Црни Врх, која доминирају Скадром и Медовом. Заузимање Скадра је, како Камбиасо преноси, нешто што је било начелно одлучено, упркос колективном и енергичном протесту појединих припадника у власти који имају подршку посланика Србије. Камбиасо преноси да је „одушевљење за српску браћу донекле спласнуло, јер су због рата контакти постали бројнији“, док део становништва с љубомором гледа на „наметљивост Срба“, док Двор не може а да „не гаји извесну антипатију према српским официрима који држе највећи део војске у својим рукама, управљају операцијама, обављају самосталне маневре, бивају приморану да се мешају у начин управе, који себи дозвољавају да критикују независан начин одлучивања у Црној Гори“.⁴⁰⁶⁴ Неповерење је кратак корак од антипатије и може се претпоставити да је „долазак Срба у Црну Гору појачао страх од будућег утапања Црне Горе у Краљевину Србију“ – Камбиасо закључује да је то „одлична и неочекивана прилика за компромитовање српске браће у очима тако осетљивог црногорског народа на све што се тиче питања Скадра“.⁴⁰⁶⁵

Улазак црногорских трупа у Скадар у јуну 1915. за Камбијаса, а касније и већи део италијанске дипломатије, био је доказ да је та операција урађена у тајном садејству са Аустро–Угарском. На основу информација које је прикупио, посланик је тврдио да су се начелник градске општине, Мухарем–беј, и Пренк Биб Дода, председник управног савета католичке градске депутације, према новим трупам држали

⁴⁰⁶¹ ASDMAE, Serie Politica „P“ 1891 – 1916, b. 483, 1915, Cambiaso a Sonnino, 11 giugno 1915, N. 578/99.

⁴⁰⁶² *Ibidem*.

⁴⁰⁶³ *Ibidem*.

⁴⁰⁶⁴ ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 483, 1915, Cambiaso a Sonnino, 11 giugno 1915, N. 578/99; Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора...*, 137 – 140.

⁴⁰⁶⁵ ASDMAE, Serie Politica „P“, b. 483, 1915, Cambiaso a Sonnino, 11 giugno 1915, N. 578/99

помирљиво, због очекивања да ће црногорске снаге завести ред и окончати анархију. Црногорска влада се и „сама зачудила сопственом смелошћу и релативно лаким начином на који су се ствари одвијале“, док се становништво и даље „не усуђује да изрази задовољство из страха од болног назадовања“: Камбијасо је пренео да су се руско и француско посланство држали према новим властодршцима благонаклоно или равнодушно, а да је краљ Никола дошао у тежак сукоб са српским војним властима, посебно са генералом Јанковићем, „који је поднео оставку не желећи да остане на једној лажној позицији, која би нарушила углед човека од интегритета, а посредно и престиж његове земље“, због продужавања кризе, односно одбијања црногорског владара да се о тој операцији консултује са српском Врховном командом.⁴⁰⁶⁶

Сквити је почетком јула 1915. добио поверљиве информације да је црногорска влада „веома љута“ на Италију због непредузимања поморске акције према Котору, који би олакшао општу црногорску војну позицију, делимично поправљену заузећем Скадра; од истог извора добио је вести да су те акције потврдиле дубок јаз који постоји између Србије и Црне Горе.⁴⁰⁶⁷

Камбиасо је писао да постоје три основна правца деловања италијанске политике у Црној Гори: план да се држави осигура зајам од 40 милиона, исправљање границе са Албанијом, изградња железничке трасе дуж реке Цијевне до Врмоша.⁴⁰⁶⁸ Након притужби које је добио од министра спољних послова Пламенца да италијанска штампа наставља да шири гласине о томе како Црна Гора преговара о предаји Ловћена Монархији, Камбиасо је одговорио да постоје гласине које намерно шире неистините вести о тајним преговорима Беча са Цетињем у вези предаје Ловћена, у замену за економске олакшице земљи и исправљање заједничке границе у Босни. Овим поступком „олакшаће се партији (групи) која жели да компромитује династију и владу да лакше ради на убрзању сједињења Црне Горе са Србијом.“⁴⁰⁶⁹

Црну Гору је, захваћену несташицама и глади, од јануара 1915. намирницама и другим потрепштинама (угаљ) снабдевала бродарска компанија, коју је водио италијански предузетник Ди Кјара, која је неколико својих бродова изнајмила француском адмиралу Лапејреру, који је командовао и организовао трговачку мисију снабдевања Црне Горе из Медове, дуж реке Бојане до Скадарског језера.⁴⁰⁷⁰ Осим тих бродова, и други независни бродови компаније Кјара, натоварени храном и угљем, стизали су у Црну Гору, упркос притисцима које су вршили скадарски Албанци, који су их заустављали и наплаћивали разне дажбине, кршећи одредбе Лондонске конференције.⁴⁰⁷¹

Сазнавши да је католички део Скадра и градског залеђа противан Есад-паши, и да се антагонизми у граду продубљују, де Фачендис је Сонину предложио да би једина мера која би могла да обезбеди одржавање *statusa quo* у граду обнова међународне окупације од стране сила Антанте и Италије, можда уз превласт Италије, што би

⁴⁰⁶⁶ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto, b. 157, Montenegro, f. Varie 1914 – 1915, p. 109, Cambiaso a Sonnino, 2 luglio 1915, N. 657/103.

⁴⁰⁶⁷ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto, b. 179, f. Unione serbo – montenegrina, Squitti a Sonnino, 12 luglio 1915, N. 945.

⁴⁰⁶⁸ ASMAE, Serie Politica „P“, b. 483, 1914, Cambiaso a Sonnino, 13 aprile 1914, N. 027607.

⁴⁰⁶⁹ ASMAE, Serie Politica „P“, b. 483, 1914, Cambiaso a Sonnino, 13 aprile 1914, N. 027607.

⁴⁰⁷⁰ DDF, 1915, Tome I, Cabinet du Ministre des Affaires Étrangères, 1 mai 1915, Note interne, 781 – 782.

⁴⁰⁷¹ Француска влада имала је информације да се српска влада, обавештена о намерама Црне Горе да заузме Тарабош и Скадар, није противила томе, али се плашила да ће се краљ Никола, „споразумети о томе искључиво са Италијом“. DDF, 1915, Tome I, Cabinet du Ministre des Affaires Étrangères, 1 mai 1915, Note interne, 781 – 782.

„елиминисало аустријску реметилачку акцију до доношења коначне одлуке“.⁴⁰⁷² Есад-паша је Алиотију негирао постојање тајних споразума са српском владом, осим у виду новчане помоћи којима би се омогућио долазак војника из Дебра у његову службу и да се зауставе напади с албанске границе на Србију – Сонина, ипак ово није разуверило: италијанском конзулу поручиће да се „Есад заваљава ако верује да ће Срби лако евакуисати окупиране територије“ – њихово напредовање, према италијанском министру, „јасно је упозорење и доказ за такву политику“, те је бескорисно да Есад-паша се оружјем супроставља „свршеном чину“.⁴⁰⁷³ Алиоти је саветовао Есад-пашу да одржава добре односе са Србима, да се поузда у италијанске директиве, али да дели Есадов став да „Србија покушава да обезбеди добар дипломатски терен обезвређивањем италијанске повољне ситуације“. Упркос уверавањима пуковника Гавриловића да ће Србија евакуисати трупе чим се земља пацификује, италијански конзул био је мишљења да Есад – паша „трпи српску окупацију из страха од веће и трајније штете од директног супростављања“.⁴⁰⁷⁴ Пренк-Биб Дода лично се обратио Сонину и тражио помоћ у завођењу реда међу Мирдитима, нудећи се да се стави у заштиту италијанске политике.⁴⁰⁷⁵ Непријатељско држање Сонино је показао противљењем да Медова постане ново пристаниште Црне Горе.⁴⁰⁷⁶ Национал-либерална журналистика и националистички део Консулте ширио је гласине да двор „перфидно тргује и продаје територије иза Бојане, у нади да ће изазвати несугласице између Италије и њених суседа и прекоморских савезника“. Писали су да Црногорци знају да су „ове диверзије не само бескорисне, већ и штетне за економију рата, која се, што се нас и њих тиче, мора борити против Аустроје“. Консулта је, слично као и журналистика, дотицала осетљивост помућене црногорске државе, нагрижене ратом, и тврдила да двор на Цетињу ствара срамоту својим плановима за дефинитивно решење албанског питања: „Они још неће хтети да своју политику продора пропусте као обичну операцију граничне полиције; да би се заштитили од сметњи, разбојника и аустро-турских сплетки, старају се о превојима и пролазима од војног значаја и не гурају регуларне трупе у срце албанске земље“.⁴⁰⁷⁷

Ратни извештач Рати је веровао да је есенцијални циљ црногорских ратних циљева Скадар, а не уједињење са Србијом или ширење на Херцеговину. По уласку црногорских трупа у град крајем јуна 1915, Рати је писао да Црногорци планирају да пребаце престоницу у Скадар, која ће им омогућити изванредне прилике за културни, економски и политички развој; критиковао је, међутим, њихову намеру да са тим питањем „пожурују“ европске силе, из чега је извукао закључак да Аустро – Угарској одговарају политичке трансформације у Албанији на штету Италије.⁴⁰⁷⁸ Мишљење је

⁴⁰⁷² Де Фачендис је навео да се становништво у Скадру није противило таквој идеји. DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, De Facendis a Sonnino, 13 giugno 1915, T. Gab. 4285/267, 98 – 99.

⁴⁰⁷³ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Sonnino a Aliotti, 14 giugno 1915, T. 2002, 103 – 104; *Ibidem*, Aliotti a Sonnino, 13 giugno 1915, T. Gab. R. 4307/332, 102.

⁴⁰⁷⁴ DDI, Quinta Serie, 1914 – 1918, Vol. IV, Aliotti a Sonnino, T. Gab. RR. 4279/328, 12 giugno 1915, 96.

⁴⁰⁷⁵ DDI, Quinta Serie, Vol. IV, Bib Doda a Sonnino, T. Gab. 4314, 14 giugno 1915, 104.

⁴⁰⁷⁶ Католички Албанци, према Сонину, „морали су бити убеђени да је пожељније да Медва припадне Есаду него да потпадне под црногорску доминацију“. Сонинова идеја била је да ће снаге Есад – паше у Медови спречити инциденте који би могли да угрозе транзитну трговину са Црном Гором из овог града. DDI, Quinta Serie, Vol. IV, Sonnino a de Facendis, 14 giugno 1915, T. 2005, 105; *Ibidem*, Sonnino a Cambiaso, T. 2133, 19 giugno 1915, 127.

⁴⁰⁷⁷ „I montenegrini occupano Scutari d'Albania“, *Il Giornale d'Albania*, 30 giugno 1915, N. 180, 1.

⁴⁰⁷⁸ Рати је то формулисао на следећи начин: Црногорци немају ни педаљ равне земље на целој својој земљи, па у долини Скадра виде будуће зимске пашњаке и летње усевок; у престоници имају малу групу лоше омалтерисаних дрвених кућа, па будућу престоницу виде у Скадру, која је највећи град у Албанији. Они виде Бојану као сигуран, широк и економичан пут до Јадрана. Они су, међутим, на лош

појачао тврдњом да „Аустрија добро зна да спуштањем Црногораца на Скадар, она занемарује чврсту и одлучну вољу Италије да целокупно албанско питање остане до краја рата отворено и недирнуто“.⁴⁰⁷⁹

У Црној Гори боравио је артиљеријски мајор Монтефинале, који је пратио ток ратних операција и служио као официр за везу са Министарством војним у Риму. Монтефинале остао је противан црногорским аспирацијама према Скадру.⁴⁰⁸⁰ Средином маја 1915. на Цетиње је стигао поморски војни аташе Енрико Акаме, који ће током летњих месеци започети серију извештаја о наводним аустрофилским тенденцијама краља и чланова Двора и дуго припреманој намери Црне Горе да склопи сепаратни мир са Дунавском монархијом.⁴⁰⁸¹ Конзул Црне Горе у Милану, Анђело Карминати, демантовао је наводе да је краљ Никола има тајни уговор са Дунавском Монархијом, и да преко аустријског конзула у Скадру, којем је обезбедио транспорт до црногорско–аустријске границе, уговора уступање овог града Црној Гори у замену за обуставу непријатељства и економске концесије аустро – угарским привредним друштвима.⁴⁰⁸²

У ово време Албанију и Црну Гору пропутовао је још један италијански новинар, који је прикупљао податке о црногорско – албанским односима. Албанију је, од Скадра до Валоне, у јуну и јулу 1915. године обишао Гвидо Витали, бележећи последице српско – црногорских акција на албанско становништво. Есад–пашу Топтанија назвао је представником најлегитимнијег облика власти, од свих које су успостављале албанске вође, од Епира до Малисије, и опоменуо да се, уз политичку помоћ Италије, Србије и Црне Горе сачува аутономија његовог положаја и области којима је управљао, како отпор аустријском утицају не би престао.⁴⁰⁸³ Оправдао је погубљење тиранског муфтије Мусе Ђазимија (уз Хаџи Ђамила), једног од вођа побуне на Драч у септембру 1914, којег су претходно заробиле српске трупе и предале Топтанијевим снагама. Присуство српских трупа у Тирани назвао је „корисним“, како би се ослабио устанак и учврстила аутономија, и да Срби, за разлику од црногорских снага, нису имали за циљ окупацију или трајно учвршћивање власти у Албанији.⁴⁰⁸⁴ Приликом уласка црногорских трупа у Скадар 29. јуна 1915, Малисоре је окривио за уништавање великог товара жита и других намирница које су јој биле непосредан повод да Црна Гора оправдано реагује на континуиране вишемесечне сметње трговини које су њихове четовође правиле на Бојани; Витали закључује да помирљиво држање католичких племена није искрено: „после деценија привржености Аустрији, ово бацање у загрљај Црногорцима у последњем часу није могло бити дочекано ни на саосећајан начин, ни са поверењем“.⁴⁰⁸⁵ Витали сматра да Црна Гора северозападној

начин, веома лош начин пожурили, и журбом су упали у замку коју им је Аустрија поставила, али која неће имати неке даље, горе последице, искључиво захваљујући смирености, умерености и домишљатости италијанске владе.“ F. Ratti, „I montenegrini a Scutari“, *Il Marzocco*, 4 luglio 1915, Anno XX, N. 27, 2.

⁴⁰⁷⁹ *Ibidem*, 2.

⁴⁰⁸⁰ Италијанско министарство војно дуго се, у преписци са Сан – Ђулијаном, двоумило да ли да задржи Монтефиналеа на Цетињу, услед одласка преосталих војних аташеа Бугарске, Србије, Британије из црногорске престонице. ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e Gabinetto, b. 159, fasc. Pietro Pocek, Ministero della guerra a San Giuliano, Segretario Generale, 22 dicembre 1912, N. 25989.

⁴⁰⁸¹ A. Biagini, G. Anti, „La resistenza militare e il momento politico del Montenegro“, *L'Idea Nazionale*, 18 maggio 1915, Num. 137, 4.

⁴⁰⁸² „Il Montenegro continuerà la sua guerra contro l'Austria“, *L'Idea Nazionale*, 10 luglio 1915, Num. 190, 2.

⁴⁰⁸³ G. Vitali, „Da Scutari montenegrina a Valona italiana“, *Patria e Colonie. Letture mensili sotto gli auspici della Società Nazionale „Dante Alighieri“*, Anno IV – Sem. II (1915), 172 – 174.

⁴⁰⁸⁴ *Ibidem*, 174 – 175, 181.

⁴⁰⁸⁵ *Ibidem*, 175 – 176.

Албанији „све може дати од нуле: пољопривредне алате, канале за наводњавање, начин узгоја, помоћ у пољопривреди.“⁴⁰⁸⁶

Камбијасо је поручивао Сонину да се Пламенац „заварава о добронамерном интересу Русије и Француске“, предложивши да се Црна Гора примора одлуком Антанте на писмено обећање да се ни под којим условима неће прелазити десна обале Бојане, да ће се трупе повући са Скадарског дронта и да ће зауставити напредовање црногорске војске са северне границе.⁴⁰⁸⁷ Камбијасо је, након размене мишљења са српским послаником на Цетињу у вези Пашићеве критике црногорских акција, пренео своје уверење да се не може искључити претпоставка да су активирани „тајни преговори из јануара 1913. за одвајање делова бившег Новопазарског санџака, у циљу заштите од претње апсорпције од стране Србије.“⁴⁰⁸⁸

Инцидент који је закомпликовао односе између Црне Горе и Италије био је случај трговца Марубија, који је ухапшен 4. јула од црногорских власти у Скадру под оптужбом да је одбио да тргује црногорском валутом, што је конзул де Фачендис прокоментарисао као тешку повреду права капитулација у граду, одредби Лондонске конференције и, нешто касније (у виду протестне ноте, од 18. јула) и 43. члана Хашке конвенције.⁴⁰⁸⁹

Након црногорске окупације Скадра и посете коју је арнаутском угледнику Алушу Лоји приређен на Цетињу 7. јула, Алиоти је упозорио да су поједини предводници арбанашког покрета сматрали да Италија подржава црногорску окупацију.⁴⁰⁹⁰ Алиоти је још крајем јуна саветовао да се подрже планови Есад – паше да се сачува муслимански карактер Скадра, уз именовање гувернера којег би изабрала и послала власт у Драчу, и да Црногорци неће „мировати“ све док је Биб Дода у Скадру.

Не желећи да допусти црногорско ширење на север Албаније, за које је веровала да има подршку Есад – паше, Консулта је отпочела са плановима да легитимише ауторитет Принк Доде у Скадру, због чега су издата упутства да му, током његовог преузимања управе над градом, буде прикључен санитетски пуковник Розати, како би се лакше повратио мир у град после одласка међународне комисије.⁴⁰⁹¹ Међутим, муслиманска опозиција то није желела. Аспирације Црне Горе на Скадар у јуну 1915. Сонино је назвао „непотребним расипањем снага“, које су потребне на супротном фронту.⁴⁰⁹² Италију је бринула и судбина католичких институција у граду, надбискуп Саређи. Сонино је у августу 1915. покушао да „разбије“ потенцијално споразумевање Бив Доде и краља Николе, упутствима посланству на Цетињу да оповргне Биб Додине тврдње да Есад – паша настоји да освоји Љеш и изазове сукоб муслимана и хришћана, верујући да Биб Дода у интересу Црне Горе хоће да освоји Љеш, али тако да „не створи

⁴⁰⁸⁶ *Ibidem*, 178.

⁴⁰⁸⁷ DDI, Quinta Serie, Vol. IV, Cambiaso a Sonnino, 17 giugno 1915, T. Gab. 4433/7263/27, 118 – 119.

⁴⁰⁸⁸ DDI, Quinta Serie, IV, Cambiaso a Sonnino, 29 giugno 1915, T. Gab. R. 855/38, 183; Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 133 – 134.

⁴⁰⁸⁹ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914–1925...*, 139 – 141; DDI, Quinta Serie, vol. IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carloti, Cambiaso, 8 luglio 1915, T. Gab. 2495, T. Gab. 2504, 219.

⁴⁰⁹⁰ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 136 – 137.

⁴⁰⁹¹ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), fondo Albania, b. 1, fasc. Azione e propaganda serbo – montenegrina in Albania. Parte generale, Ministero degli Affari Esteri, G. Manzoni, 17 giugno 1915, 3/2.A.

⁴⁰⁹² ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in partenza, Sonnino a Negrotto Cambiaso, 15 giugno 1915, N. 2010.

утисак код владе да Италија ради у интересу Есад – паше.⁴⁰⁹³ Сонинове инструкције биле су да католици у Скадру, пот утицајем Биб Доде, према Црној Гори заузму став као Есад (Италија никада није саветовала Есад – пашу да заузме Скадар), и да се не противе да Сан – Ђовани ди Медуа (Шенђин) пређе под власт Есад – паше, јер ће се тиме прекинути спречавање трговине и снабдевање са Црном Гором.⁴⁰⁹⁴

Током јула 1915. Савезници су усклађивали ноту коју би презентовали Пламенцу, у вези црногорске окупације Скадра. Сонинов печат на коначан текст ноте, која ће бити уручена 29. јула, био је приметан: он је ублажио оштар Сазоновљен предлог текста и прилагодио га италијанским интересима, како Црна Гора „не би била гурнута у противнички табор“.⁴⁰⁹⁵ Окупација се осуђује, „осим у привременом случају, као део ширег, ратног плана против офанзиве на Аустро–Угарску“, статус града не прејудуира се унапред а рад конзула дефинише кроз обављење текућих послова, без додир са црногорским властима.⁴⁰⁹⁶

Крајем августа, де Фачендис је писао да је краљ Никола, захваљујући мудрој политици искоришћавања верске подељености арбанашких племена, успео да преко Алуша Лоје обезбеди контролу над скадарским становништвом: удесио би се долазак сина арбанашког глава на Цетињски двор, где би добио почасни положај његовог ађутанта; према конзулу, ово је био начин црногорске владе да „заведе“ муслиманске вође Скадра.⁴⁰⁹⁷ Затегнутим односима Цетиња и Рима допринело је и питање обавезе италијанских разарача да заштите путеве снабдевања хране ка Црној Гори, које је током јула, августа и септембра 1915. Сонино, у разговорима са Министарством морнарице, Адмиралитетом и послаником Камбијасом често блокирао.⁴⁰⁹⁸

Контроверзе око доласка српске војске на албанску обалу у новембру и децембру 1915, заштита Есад-пашиног положаја које Италијани, према тврдњама француског генерала де Мондезира, нису чинили на исправан или довољан начин, као и тежак положај српских регрута, који су крајем новембра одбијени из Битоља па упућени на Војушу, где су од италијанских јединица заустављени и држани дуже од две недеље, у нади да ће у Валони бити дочекани и опремљени,⁴⁰⁹⁹ увешће Србију и Италију, а посредно и Црну Гору, крајем 1915. године, у почетак нових, контроверзних и проблематичних односа, који ће се одразити и на припремне радње за спасавање и евакуацију српске војске са северне и централне албанске обале на Крф и јужну Италију.

⁴⁰⁹³ ASDMAE, Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 14, Telegramma in partenza, Sonnino a Negrotto Cambiaso, 17 agosto 1915, N. 3076.

⁴⁰⁹⁴ , Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915 – 1918), Albania, b. 1, fasc. 19, Incidente di Medua fra Montenegrini ed Albanesi, Telegramma in partenza, Sonnino a Legazione di Cettigne, 19 giugno 1915, N. 2133.

⁴⁰⁹⁵ DDI, Quinta Serie, IV, Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carloti, Cambiaso, T. Gab. 476, 3 luglio 1915, 196.

⁴⁰⁹⁶ Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 135 – 136.

⁴⁰⁹⁷ Де Фачендис је навео да су муслимани у Скадри обесхрабрани црногорском најездом, али да су неспособни да пруже отпор, јер су били „неорганизовани и неспособни да пруже отпор“, „без вођа“, док би се католици показали пасивним – Биб Доде говорио је „лоше о Италији“, али би га Црна Гора омела у намери да пређе у Аустро – Угарску. Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914–1925...*, 137 – 138.

⁴⁰⁹⁸ Индикативно је Сонино одбијање, почетком јула 1915, да помогне достављање 6000 квинтара житарица у Медову, где је владала несташница хране, које су тражили руски посланик Штрандман и капетан руске дунавске флоте. Заговорник достављања хране разарачима и бродовима у новембру 1915. постао је војни аташе пуковник Акаме; у септембру је дошло до реконструкције владе (уместо Пламенца на место председника владе дошао је Ристо Поповић), што је ублажило Сонинов став, који је сматрао да је Поповић наклоњен Италији. Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925...*, 152 – 159.

⁴⁰⁹⁹ М. Ж. Живановић, „О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915 – 1916) према француским документима“, *Историјски часопис* (1963 – 1965), књ. XIV – XV, 280 – 283. (231 – 301).

ЗАКЉУЧАК

Краљевина Италија водила је амбивалентну и двосмислену спољну политику на измаку прве деценије XX века. Њене дипломатске активности биле су усмерене на колонијално ширење у северној и источној Африци, покушај изградње монополске позиције европске силе на Медитерану и овладавање структурним, виталним комуникационим, културним, економским и политичким линијама које су је природно, вековима, везивале за Балканско полуострво. Нерешени друштвено–економски проблеми, недостатак изворних сировина за индустрију и пољопривреду, хроничне политичке кризе, честе манифестације противљења сиромашнијих слојева или студентске омладине савезништву с Централним силама и неумитан раст социјалистичких кругова допринели су да се Италија, на почетку века, почне окретати Британији, Француској и Русији.

Конзервативно–либерална владајућа елита, чији је најпроминентнији представник био Ђовани Ђолити, била је прожета триплицистичким духом сагледавања међународних односа, који је подразумевао да се „авантуристичком“ политиком или „отварањем“ према силама Антанте не стварају било какви преурањени или „вештачки“ услови за потенцијални рат са Аустро–Угарском и Немачком. Свесни недовољног улагања у војни буџет и модернизацију војске, владајући кругови настојали су да избегавају конфликт с Француском, Британијом, и, преваходно, Аустро–Угарском, државом која је с Италијом била повезана заједничком границом, дефанзивним савезом и тензијним проблемом етничко – националних сукоба на северном Јадрану. Премиса од које су полазили италијански министри и креатори међународне улоге Италије у Европи почивала је на погрешном уверењу да се стварање поморске и економске империје може, уз извесне дораде и преправке, измирити с империјалистичким интересима и плановима које је Двојна Монархија имала у вези Балкана, преваходно Србијом, Црном Гором, и касније, Албанијом те да се неометаним путем, уз пристанак бечких кругова, без трзавица, може издејствовати монопол италијанске привреде у балканским државама.

Савезништво с Аустро–Угарском и Немачком, озваничено дефанзивним савезом створеним 1882. у Бечу, у италијанском случају може се описати као притајена злокобност која ће, протоком времена, и усложњавањем европске политичке арене, претити да се увећа и да минимализује, па и паралише, сва настојања италијанских владајућих кругова да се, у циљу јачање сопствене независности, чвршће повежу са државама Антанте. Немогућност и неспособност да се осмисли ефикасна и делотворна спољнополитичка доктрина која би у споредни план ставила Аустро–Угарску и њене планове према Солуну, кочила је и спутавала италијанску либералну елиту да заузме било какав облик аутономнијег и независнијег држања према балканском простору и идеји савеза балканских држава. Титони, Гвичардини и Сан–Ђулијано покушавали су да очувају status quo на Балкану, и да од Аустрије издејствују компензациона права по члану VII уговора о Тројном савезу, без обзира на даљи исход аустријског потенцијалног ширења по Балкану. Парадокс се, дакле, читовао у томе што се, с једне стране, осећао сав негативан утицај привредно–политичког ширења Монархије на Балкану на штету италијанских планова (посебно у погледу Дунавско–јадранске железнице), а с друге стране, мало шта се ефективно чинило на обуздавању тог ширења, изузев у погледу „себичног“ чувања сопственог престижа, чак и по цену тога се задобију јефтине или недовољно вредне трговинске аранжмани или поштовање легитимних интереса једног савезника. Изузетак је у том контексту представљао споразум у Ракониђију, којим је поспешена сарадња с Русијом у балканским питањима (и признато право и ефективно залагање за градњу трансјадранске железнице), у којој

Италија, која је била најнепосредније заинтересована за њену реализацију, није имала одлучујућу или довољно признату улогу од стране других европских сила, посебно Турске, у мањој мери и Француске.

Понашање италијанске дипломатије према Србији и Црној Гори мора се, стога, сагледавати кроз односе које је Консулта управљала према Османском царству и Аустро – Угарској, две империје под чијим суверенитетом је живело неколико милиона неослобођених припадника српског, али и италијанског народа.

Либијска војна јесте била окидач за избијање балканских ратова, премда су италијански политичари, а на првом месту маркиз Сан-Ђулијано, настојали да очувају територијални суверенитет Порте на Балкану, где су страховали да би их изненадна реакција Двојне Монархије довела у незгодан, непријатан положај, у којем би изгубили и оно што су деценијама раније, скромно и недовољно разгранато, стварали на том подручју. Приступ за који се определила италијанска влада у рату против турских трупа у Либији подсећа на гледишта и ставове које су заузеле црногорска и српска влада према Порти у октобру 1912 – постизање војне победе и морално оправдане политичке акције уз помоћ муслимана који гаје анимозитет према младотурском режиму. Идеја је била да преко заједничко муслиманско – хришћанског отпора Порти тријумф буде убедљивији и морално „неупитан“. У првом случају реч је била о Арапима–Сенусима и бедуинским јединицама, док су у другом у питању били Албанци. Историјске околности показале су, међутим, да су италијански либерални политички врх и војне власти желеле да колонизују покрајину и воде класичан рат за колонијално ширење, док су Миловановићева и Пашићева влада, као и црногорски краљ, настојали да привилегијама и заједничком стратегијом приволе многобројна албанска племена на војно– политичку сарадњу, брже протеривање турске војске из Европе, од којег је зависила непосредна судбина ових држава, као и суживот два народа на будућим новоослобођеним територијама. Нешто слично покушано је у скромној, готово не приметној мери и са Сенусима, али исход такве мисије унапред је био осуђен на пропаст. Конзервативно – либерална влада намеравала је да, у политици „јагме за Африку“, „уграби“ део афричке колоније и да је строго колонизује. Ограничени на уски обалски појас, италијанска војска више од две деценије неће успети да држи афричку територију под контролом. Историјске околности показале су да успех таквог приступа није био загарантован, због чврсте локализоване племенске перспективе Арапа и Албанаца, њиховог отпора „освајачима“ и чињенице да су, упркос анимозитету према владајућој елити, с којом су делили религијски идентитет, одлучили да је следе у заједничком отпору новим властима. Разлика између два национална покрета, била је само у томе што су Албанци, због географског положаја, лакше били уведени у процес добијања државе: аустријска подршка том пројекту, и аустро–угарски процес изградње националне свести албанског народа, имао је далеко већи утицај на један религиозно помешан народ, него у случају Сенуса. Арапи Сенуси, пустињски верски мистици, духовни исламски господари пустиње, удаљени од директних улива судара сила, али блиски трговачким рутама медитеранске обале, задржали су један специфичан верско–регионални и духовни идентитет, који сеже још у XVII и XVIII век. Расути у далеким, непресушним изворима вреле пустињске Сахаре, упркос размеђама и завадама с влашћу која им је религиозно идентитетски била истоветна или блиска, али неспремна на реформе, и једни други сврстали су се против хришћана у одбрани права на земљу за коју су веровали да је њихова. Арапски бедуини и Сенуси, међутим, пружаће више од две деценије снажан, непоколебљив отпор учвршћивању фашистичке Италије у Либији.

Када је реч о мрежи италијанских конзулата у вилајетима европске Турске, који се скромно „пројављују“ крајем XIX века, а касније све снажније, они представљају

свеж поветарац реформској струји уплива на Османско царство. Конзулат у Солуну био је изразито значајан, као мрежно трговчко средиште, далеко више од удаљене и пустињски слабо обрадиве Либије. Нажалост, конзулати су, услед доминације Француске, Аустро–Угарске остали без чвршћег права на одлучивање о судбини европских вилајета, упркос позитивном исходу италијанских конзула и жандармеријских официра на промовисање широког концепта реформи. Конзулати често нису имали право првенства или уплива рада и утицаја којима су се одликовали аустро–угарски или руски конзулати, а делимично британски и француски. То ће се показати и у случају дунавско–јадранске железнице, чију су изградњу снажно потицале владе на Цетињу и у Београду. Покушај да се железница политички инструментализује, од дела италијанске либералне елите, различитим погледима на завршни крак пристанишне луке (Бар, Љеш, Медова или Драч, или Валона, коју су Италијани посебно преферирали, због близине Солуна, Битоља и Цариграда), није успео да у потпуности поремети извесне неспоразуме у српско–италијанској комуникацији. Италијански конзулати у европским вилајетима били су слабије опремљени, у недовољној комуникацији с протоком догађаја и вести, често без иницијативе да први наметну измену статуса хришћанског живља под Турском, којој су стремили. Италијанска жандармеријска реформска управа у Македонији ту, међутим, представља један сасвим особен, афирмативан изузетак, повољан по српске интересе, али без већег, ефективног успеха на заштиту хришћанског народа, и Срба, од тешког живота у вилајетима европске Турске, преплављеним бугарским комитама и албанским качацама.

Покушај проширивања операција на албанске обале и егејско море у Либијском рату није благонаклоно дочекан у Бечу, а предводници у Консулти нису имали довољно храбрости а ни војне снаге да ратне операције преместе у вилајете европске Турске, о чему су посредно размишљали. Бојазан од Аустро–Угарске је превагнула. По избијању балканског рата, аспирације Србије и Црне Горе, уз све симпатије, „моралну подршку“ или стварно залагање за њихово политичко и економско јачање, нису могле да наиђу на потпуну подршку Консулте у намери да подржи нови рат Османском царству, јер су Ђолити и маркиз Сан–Ђулијано „журили“ да рат приведу крају, како се не би увукли у „европски пожар“ много већег интензитета, који би Италију затекао неприпремљену и одвео у непредвидљиве догађаје. Ипак, неутрално држање и активан рад на Лондонској конференцији италијанског представника Империјалија помогли су да се ублаже последице аустријских притисака на Београд и Цетиње: Италија је скромно, али ипак приметно, подржавала извесне српске и црногорске захтеве и постављала услове да се очува суверенитет црногорске династије.

Овде се намеће и проблем односа према Београду и Цетињу. Италијански двор био је повезан династичким разлозима с црногорском династијом Петровић (посредно и с Карађорђевићима), а италијанска држава непосредним економским интересима с Црном Гором, оствареним концесијама на железницу Бар – Вирпазар и Барско друштво, и другим инвестиционим плановима, од којих није имала намеру да одустане. Ломбардијски индустријалци и предузимачи из регије Венето, који су имали велики уплив у црногорску привреду, вршили су констатан притисак да се економски монопол Италије у Црној Гори ничим не спутава и ограничава, већ проширује, и да служи истишњавању француског и аустријског капитала из Црне Горе. Ово је наметало обавезу да се према Црној Гори води нешто опрезнија, детаљнија и обазривија политика, него према Србији. Однос Консулте зато је био двострук: црногорске аспирације „ближе су“ географски и културно Апенинима, стога и њихов однос је прожет другачијом врстом динамике, која је често постајала непремостива, и коју је, као у мају 1913, помирљиво разрешавала српска влада.

Италија је имала позитиван однос према јачању економске и политичке независности Србије и Црне Горе и у неколико тренутака, током Лондонске конференције и у времену до избијања Првог светског рата, била је спремна да готово безусловно подржи уједињење српске државе. Царинско јединство две српске државе потпомогло би трговачку, привредну и културну сарадњу Италије с овим земљама, али и с осталим балканским државама, нарочито с Румунијом. Изазов за Сан – Ђулијанија, вештог посматрача и опрезног дипломату почивао је, међутим, у неспремности да се ризик такве подршке постигне по цену раскида савезништва с Аустро – Угарском, или модификација постојећих савезничких уговора с Централним силама, а још мање с било којим обликом нове политике која би довела у питању есенцију односа Савојске монархије с овом државом.

За српску дипломатију, италијанско „отварање“ према Балкану имало је немерљив значај. Српски дипломати, од Ђорђа Симића, Ивана Павловића, Лазара Томановића, Евгенија Поповића, Михаила Вујића, Миленка Веснића настојали су да у првој деценији XX века отворе у међународној арени додатно поље плодноне, животворне политичке праксе, тражењем ослонаца у земљи која је уз све противречности, била Балкану географски ближа од Француске, али политички слабо предузимљива, понекада и невидљива. Миловановићево лично пријатељство с Титонијем, изграђивано током периода Царинског рата и током првих додирова с живахним светом старинске, велепоседничке културе, која је губила на сјају пред брзим, контроверзним индустријским развојем севера и дотрајалим, полуфеудалним сунцем Апенинског југа, немерљива је круна тог процеса. Оно је допринело да Италија подупре српске железничке пројекте, чврсто се заложи за јачање српске привреде, и започне са Србијом и Црном Гором многе аспекте заједничког политичког деловања, које би допринело обостраном, тихом разумевању две стране током грозничаве, тешке, напете атмосфере страха и притисака, Српска дипломатија чврсто је рачунала на Италију и њен престиж у словенском свету, потврђен рођачким везама две династије. Разумевање је постојало због напетих, турбулентних догађаја и процеса изазваних Анексионом кризом, албанским побунама у вилајетима и константним, претећим држањем бечке дипломатије. Сарадња у вилајетима на међусобној заштити конзула није постигле савршене резултате, али није била неприметна. Оивичена копненим границама с Османским царством и Аустро – Угарском, без могућности уплива бржег промета робе, привредне иницијативе Србије биле су непрекидно или веома често у перспективи италијанских финансијера, извозника, произвођача. За српске дипломате, Италија је требала бити мост бржег повезивања са Западом, учвршћивања националне самобитности и независне економске позиције, али и културног утицаја, који је, од времена Мацинија и Гарибалдија, и првих италијанских добровољаца на Балкану, и даље скровито, али у живом, неизбледелом сећању, лебдео над умовима и срцима српских државника, и још више, српског народа у целини. Томе је доприносила и чињеница да је Антонио Саландра, ратни премијер био пореклом „јужњак“, апсолутно свестан неопходности разграђивања трговинско – политичких веза с унутарњим залеђем Балкана.

Главни камен спотицања са српским државама била је Албанија. Италијанска држава није желела нити имала намеру да односе с Албанијом подреди продубљивању савезништва с Црном Гором или Србијом, на чије је аспирације к Скадру и областима северно и западно од Црног Дрима гледала с неодобравањем или отвореним супротстављањем. Ово је било повезано и с чињеницом да је Италија свесно, плански и темељно радила на легитимизацији институција албанске државе, промовисању албанског националног покрета, финансирању многих албанских четовођа и племенских главара, и културолошкој хегемонизацији италијанске културе у

албанском народу. Идеја водилъа била је да је Италија, за разлику од Аустро–Угарске, која се ослањала на клерикализам, тајну агентску службу и изазивање сукоба с црногорском, грчком и српском државом, представљала идеалан, „мирољубив“ катализатор и кохезиони фактор албанског националног самопотврђивања. Домицилно становништво у Пуљи, Калабрији и на Сицилији, итали–албанског порекла, било је, како су веровали италијански руководиоци, примарни фактор у конституисању албанске политичке независности, државних органа и економског просперитета, али и албанског колективног идентитета, које би остало у тесној, нераскидивој, идентитетској, па и духовној равни с тековинама италијанског друштва и латинске културе. За разлику од Двојне Монархије, Италија је желела да се албанском народу представи као мост између два блиска, једнородна или веома слична културна обрасца, иако такви покушаји нису били апсолутно једногласни и хомогени. Приврженост стварању великоалбанске државе или претварању Албаније у тампон зону против Србије, Грчке и Црне Горе, нису *a priori* прихватили сви депутати, политичари и јавно мњење. Многи од њих, а посебно републиканци демократско – интервencionистичке оријентације, и неки утицајни амбасадори и политичари (попут Карлотија, амбасадора у Петрограду, или самог Сонино, као експонента италијанског максималистичког ратног програма у Првом светском рату), упркос анимозитету према ширењу словенства на албански простор, нису били категорички против поделе Албаније између више различитих држава на Балкану. Ово говори да ни сама римска дипломатија није увек имала јединствен став према српско–албанским односима на Балкану. Појединци у Консулти предлагали су да се територијални захтеви албанских вођа смање, док су други видели шансу да се преко Есад – паше Топтанија оствари добра сарадња са Србијом против Двојне Монархије, која је била главни и највећи такмац свим италијанским интересима на албанском политичком простору. Занимљиво је и да су многи италијански истраживачи, дописници, новинари и интелектуалци, премда албанофили, сматрали да се не могу по сваку цену подржавати албански „муслимански фанатизам“ или „католички прозелитизам“ против Србије и Црне Горе, па и Грчке. Прижљекивали су да и поменута подела, уколико би до ње дошло, сачува у највећој могућој мери интегритет албанског народа, хомогено становништво у једној држави и преовлађујући утицај Италије у Валони, али не по цену разградње савезништва са Србијом и Црном Гором. Сама чињеница да су, након избијања рата 1914. године, били спремни да дискутују или разговарају о модалитетима албанске територијалне независности, и да „скрате“ или „прилагоде“ њен статус, у корист Србије или Црне Горе, сведочи да и владе у Риму и након отпочињања сукоба, упркос недвосмисленој подршци албанској држави, нису имале јасну представу о дometима које политички неучвршћена албанска држава, подељена на неколико засебних влада, мора да достигне, и да су посредно размишљале о потреби задовољења извесних, али веома скромних тежњи српских држава, које, ипак, нису смеле да проблематизују албански статус Скадра.

Погледи Консулте на српско питање нису били увек уједначени. Зависили су од различитих фактора (економски потенцијал покрајина), степена привредне и политичке развијености и способности балканских држава да апсорбују вишак италијанског културног и политичког монопола, који је „опрезно“ претио да се „ушуња“ у прекомерну зону аустро–угарског или аустро–француског утицаја. Босна и Херцеговина и Далмација до Неретве биле су неупитни „српски национални простори“ за Консулту, док је Албанија до Дрима, са Љешом и Медовом, условно, током 1912. и 1914. године, и касније, кроз сарадњу италијанске војне и дипломатске мисије с Есад – пашом, важила као „привремена“ и стриктно ограничавајућа зона уплива и интереса Србије. Заузврат, Сан–Ђулијано је показивао већу флексибилност према црногорским

аспирацијама ка околини Скадра, али притиснут триплицистичким духовима својих најближих сарадника, фаворизовао је окретање Црне Горе на север, ка Санџаку, или ка Херцеговини, у случају сукоба с Двојном Монархијом и врло условну подршку задржавању српских трупа у Албанији. Сониново противљење наводним „аустрофилским“ махинацијама краља Николе постаће још израженије. Повољност српско–италијанског разумевања у Албанија била је у томе што су заједнички стварни непријатељи обе државе, Двојна Монархија и младотурски режим, имали интерес да делују самостално и „себично“ у одбрани принца од Вида и касније, албанског муслиманско–католичког савезништва, под Аустро–Угарском, од чега је Консулта страховала.

Централни оквир разумевање јесте следећи: уједињење српског народа је афирмативан и позитиван аспект преуређења балканског простора. Њиме Италија може добити огроман маневарски простор за своју ресурсима лишену економију и лакше, независније и слободније кретање до Црног мора и јужних обала Русије, које би лакше културно и политички увезала са Медитераном. Дунавска железница, опсесија многих чиновника, новинара и службеника италијанске дипломатије, преовлађивала је као средство културног и политичког, не само економског утицаја, у чему су велику улогу, за свет на Апенинском полуострву, одиграли Албанци, према којима се водила амбивалентна, па чак и колонијална политика. Домете граница српске државе прилагођавали су специфичним тренуцима: док је јавност била већински усмерена аустрофобно, влада се држала резервисано, и пристанак или одбијање на једну или другу понуду за проширење српских националних циљева прилагођавала напетим, несређеним, понекада и хаотичним односима с Аустро–Угарском. Извесно је да су Босна и Херцеговина, јужна Далмација до Неретве (а код неких публициста и континентални део Хрватске), и један део Албаније, до Дрима, фигурирали као територије на којима се може успоставити српска власт, у привременој или сталној форми, сједињењем две српске државе, уз отворену или мање отворену сарадњу владе у Риму. Поста

Парадокс италијанских погледа на Балканско полуострво проистичао је из чињенице да и поред жеље да настави да прибавља обавештења о структури покрајина и области, тежњама локалног становништва, из публицистичког – памфлетистичког, као и војнообавештајног угла, и да шири знање о балканском простору (који није био незавидан нити безначајан), Италија није успела да изгради стабилнији систем равнотеже међу балканским државама.

Значајан део Консулте био је бугарофилски расположен, уверен да су циљеви Бугарске у Косовском и Солунском вилајету претежнији и „морално“ оправдани, због „већинског“ бугарског становништва. Тезу су поткрепљивали италијански новинари, слободни етнографи и научници, који су од краја XIX века бележили активности бугарских, али не и српских комита. Корени бугарофилије проистичу из италијанског специфичног војно–стратешког окулара, који је у Бугарској видео непосредног, војно оспособљеног такмаца Османском царству, али и уверење изграђивано у почетним научним италијанским центрима посвећеним питањима Оријента, у којима је преовладавало ослањање на немачке, аустријске или британске истраживаче. Овакви ставови, потврђени и кроз делатност конзула у новоослобођеним крајевима, изазивали су непремостиве сукобе са српским војним и цивилним властима, премда оне нису довеле ни до једног тешког дипломатског спора са Србијом или Црном Гором, изузев спорадичних непријатних неразумевања с обе стране. Италијани су понекада и фаворизовали интересе Црне Горе угрожене политиком Србије, али се очување независности Црне Горе појачало после децембра 1915. године, а нарочито у освит

завршетка великог рата, када „панспрске“ тежње на црногорску династију и унионистичка политика постају мета жестоких напада владе у Риму.

Једно од питања које се и намеће је интензитет лондонских преговора. У којој мери се Саландрина влада нашла суочена с тешким изазовом, говори и чињеница да је више од пола године тактизирала и стрпљиво ишчекивала победу једне или друге стране. Несумњиво је да се на тријумф Централних сила и индустријско монополско увезивање целог Балканског полуострва гледало изразито неповољно.

Када је реч о економији, богата дрвна, прехранбена и металуршко–хемијска ресурсна компонентна црногорских, босанских, шумадијских, македонских крајева била је од непосредног интереса за развијање италијанског југа, повећање поморског робног промета у Таранту, Напуљу и Бриндизију и градњу јаче трговачке флотиле, која је увек била у заостатку за аустријском на Јадранском мору. С друге стране, увоз производа лаке и средње индустрије, робе за широку потрошњу, помоћне опреме за домаћинства, резервне делове за индустрију и војску била је од невероватног значаја за Србију, упркос чињеници да су у њој француски зајмови и наоружање доминирали у војном и политичком саставу земље. Растућа трговинска размена показивала је обострану спремност да две стране непосредно, без проблема комуницирају у последњим изазовима технике или у потицајима за нове, индустријске погоне, у почетним размерама. Треба подсетити да је подупирање повољнијих царинских тарифа, сузбијање увоза из Монархије, Француске или Турске ишло на корист Србији и Црној Гори. Деловање контроверзног Барског друштво потпомогло је развој црногорске привреде, уз велика ограничења, али је и створило зону ексклузивног утицаја Италије, која је на црногорско друштво гледала понекад с „висине“ или као економску раван за потпуно овладавање црногорским финансијама, државним капиталом и буџетом. Могло би се констатовати да су грчке претензије на Епир, Корицу и Крфски канал, и потисак на Валону Консулти деловале алармантније него српске на северу, где је, у најкраћем, циљ био обезбедити несметану пловидбу Бојаном до Скадра и даље, преко језера, до албанских племена и Вирпазара.

Однос Ђолитијеве и Саландрине владе, али и ранијих влада, од Депретиса и Криспија до Цанарделија, према српском националном питању, немогуће је разумети без упечатљиве врсте анимозитета који су многи, премда не сви, предводници италијанске дипломатије, прваци римске, торинске и миланске публицистике и пионири журнализма и ратног дописништва, у већој или мањој мери, имали према хрватско–словеначкој географској и политичкој сфери утицаја у Хабсбуршкој монархији. Одмах треба истаћи да се та струја, до 1915. и каснијег времена, није никада испољавала отворено. Овај сегмент италијанских односа с Двојном Монархијом стоји у непосредној вези с иредентистичким организацијама и иредентистичким покретом, чији замах добија на значају после 1878. године, увидом да су Берлинским конгресом италијанске територијалне аспирације (и ослобођење италијанског народа) остали *недовршени*. Процес је кулминацију доживео после јула 1914. године, када је, у грчевитом трзају, збуњена, али предузимљива конзервативно – либерална елита, схватила да ће, проглашењем неутралности, „добити на времену“ да преиспита своје свесно, вишедеценијско занемаривање проблема *рата за неослобођене земље*, аустријских територија на којима су живели припадници италијанског народа (њих 750.000–800.000). Изазов се показао комплексним због легитимних аспирација Словенаца и Хрвата који су живели на дугачком обалско – континенталном појасу од Трста до Сплита, и нејасне позиције коју је Консулта, у својој триплицистичкој политици, заузимала према решавању судбине и положаја аустријских Италијана: борбу за њихове интересе дуго је сводила на обазриво вођену, у границама аустријске уставности, правно – политичку борбу за културну и политичку аутономију кроз

институције аустријских покрајинских дијета (скупштина), да би крајем 1914. усвојила дефинитиван план војног ослобађања својих сународника. Овде се може поставити питање да ли су и у којој мери италијанске аспирације биле легитимне: Трентино и Трст, или цела Истра, с Далмацијом, где италијански живаљ није прелазио 3%. Ствар је веома комплексна, због потоњих догађаја који су читав регион крајњег западног Јадрана бацили су честе конфликте, и каснијег успона фашистичког покрета, који није толерантно гледао на постојање југословенске државе. Овим поступком поставља се и питање у којој би мери Италија заговарала проблем ослобађања својих сународника, да се рат није догодио 1914. године, и да ли би тај интензитет био јачи или слабији протоком времена и све чешћим етничким сукобима, инцидентима и нетрпељивостима које су Италијани имали с хрватским и словеначким политичким представницима. Свест о анимозитету према овој групи Јужних Словена у Италију су углавном доносили *esuli* или *fuoriusciti* (исељеници или прогнаници) из Двојне Монархије, пребегли на Апенинско полуострво, будући да се овим питањима, изузев иредентистичких удружења (попут друштва *Dante Alighieri* или *Pro Patria*) или тршћанских конзула (и конзула у градовима на источнојадранској обали) све до 1908. године бавио невелик број часописа, новина и политичких организација.

Необична и надасве занимљива гледишта о српском питању остављали су националисти и демократски интервенционисти. Обе групе, дубоко непомирљиве између себе, и различитих гледишта на исход и природу решења јадранског проблема (*questione adriatica*) нису биле имуне на искрену жељу да Италија продуби сарадњу са Србијом и Црном Гором. То се може приписати и чињеници да су оба политичка блока, у *есенцији*, била *иредентистичка*, и *аустрофобна* (уз резерве које су националисти имали према Немачкој до избијања рата, па и касније), али између себе неусаглашена у погледу обима, оправданости, природе и начина извођења италијанских ратних циљева у рату.

Десет месеци неутралности могло би се описати и као десет месеци „ратне психозе“, у којој се распламсала идеолошка ватра на свим фронтима. Унутрашња политичка сцена узаврела је од политичке страсти, оптужби, напада. Сваки проток времена изван учешћа у конфликту доживљен је као злосутни знак да нешто с друштвеним околностима није у реду: нагли излазак из неутралности очекивао се, али с дозом страха и зебње. Трентино и Трст били су неупитни. Стратешка граница на Бренерском превоју и померање линије к Кварнерима у највећој мери јесте заједничка аспирација свих политичких група, и националиста и демократских интервенциониста. Управо је словенско питање изазвало у делу италијанске јавности дубоке поделе. Због чега је немачко становништво у Јужном Тиролу било „мање опасно“ од Јужних Словена и по ком критеријуму су Италијани уочавали да је опасност од Немаца и Словена заједничка. Одговор би се можда могао пронаћи у стратегијским аспектима планинских превоја који воде из Аустрије у срце Трента и ломбардијско – венетске низије, и колективно, национал – патриотско сећање створено ослободилачким ратовим у Ризорђименту. Сећања на ратове 1848/49 и 1866. била су и даље жива, нарочито код политичара старије генерације, као што су Висконти Веноста и старији радикали. Аспирације Србије, које су се очекивале, али не и могле предвидети у целисти, мамиле су новинаре, уреднике, политичаре, посланике да јасније дефинишу шта Италија жели да постигне ратом, који није охрабривала нити изазвала, али га својим недовољно ефикасним системом заштите колективног поретка у Европи није ни спречила. То се можда и није могло сасвим очекивати, узимајући у обзир хроничне проблеме италијанске унутрашње политике (социјалистички покрет, радничке побуне, финансијске дефиците државе, питање беземљаша и др). Да ли је циљ био „пуко“ ослобођење сународника, чији статус, упркос поразима на плану националне културне

аутономије, није био увек угрожен, или тихо „држање на ватри“ проблема чије ће усложњавање створити мотив да либерална класа потврди своју моћ у раздељеном друштву и без већих мука потврди своје империјалне заносе. Оно што је, међутим, сасвим извесно, јесте да су из ове подељености проистекле тешке политичке поделе, које ће уздрмати италијанско друштво до темеља све до Другог светског рата, па и касније. Уздржаност Италије да ступи у борбу била је последица њене неспремности, али и извесне дозе неспособности једног дела надасве необичне и специфичне конзервативно–либералне, урођене у дух феудалних Бурбона и нове, ломбардијске, капиталистичке струје на северу, елите која је покушавала да раскине са Аустро–Угарском, и ступи у савез, најпре с Британијом, ради заштите медитеранских поседа, а потом и с Француском, чији је утицај у Италији био незанемарљив, али често на „нишану“ многих високих дипломата, политичара и публициста.

Проблем анимозитета према Словенцима и Хрватима имао је димензију клерикализма и тријализма, две политичко – духовне и културне концепције према којима су Италијани били веома обазриви и неповерљиви, а многи и лично супростављени. То се делом може приписати утицају француске републиканске масонерије и патриотског антиклерикализма, проистеклог из Гарибалдијевог црвенокошуљаштва, на циркулисање патриотских идеја у стварности. У многим политичким круговима Ђолитијеве секуларне „лево–центристичке“ групације, али и међу социјалистима и каснијим демократским интервенционистима, па и националистима, Ватикан се доживљавао као непомирљиви бранилац хабсбуршког дома и аустро–угарског империјализма, „кривог“ што спроводи „славизацију“ јадранских покрајина и „сузбија“ права ионако мањинског италијанског народа у Монархији, који је за разлику од Срба у Босни и Херцеговини, ипак био у бољем материјално – имовинском и грађанском статусу. „Судар“ с овим етничким групама добио је на интензитету када аустројске власти нису одобриле конституисање италијанског универзитета у Трсту и Инсбруку (1903–1908) и када је дошло до умножавања обрачуна и инцидената с Хрватима у Пули, Ријеци, Задру, Сплиту и другим местима у којима су живели припадници италијанског народа. Италијанска јавност у Далмацији и Истри, а неретко и у матици, веровала је да иза хрватског националног програма лежи тврдокорни клерикални национализам, панхрватизам, „исконска“ мржња према италијанском „аутохтоном“ елементу и „универзалној“ латинској култури. Италијани су често умањивали, делом и неправедно, значај германизације Словена у Монархији, тврдећи да је то измишљена пропаганда. Многи коментатори, новинари, писци и државни службеници, и иредентисти из Далмације, Трста и Истре, сматрали су да је тријалистичка трансформација Монархије опасна, јер би одвела у политичко–правну превагу Јужних Словена и потпуном „протеривању Италијана у море“. Управо се у овом контексту, из перспективе извесних далматинских италофонских аутора, појединих новинара и научника из матице (Балдачи, Мантегаца и др.) и мањем броју политичара, појављују Србија и Црна Гора, односно српски народ, као „природна“ „противтежа“ панхрватским аспирацијама, изворни јужнословенски елемент који с Италијом одржава традиционално добре и плодноне политичке и културне везе. Мноштво италијанских интелектуалаца перципирало је Словенце и Хрвате као народе чије су аспирације прогерманске, пронемачке, отворено антисрпске и антииталијанске – поједини аутори националистичких гледишта, али и оних с интервенционистичке стране, блиских круговима Консулте, писали су да је тријализам на штету Срба, и да хрватски интереси, дубоко окренути борби против Мађара и сарадњи с мађарском опозицијом, воде ка легитимизацији и проширивању хрватске аутономије унутар Аустро–Угарске, а не уједињењу са Србијом. Верујући да постоји програм организоване „славизације“ и супресије италијанских права у

Далмацији, Истри и Трсту, коју спроводе аустријске власти, италијанска влада се 1914. нашла под „ударом“ радикалних националистичких иредентиста. Овај део мањег трговачког слоја, у штампи је неометано ширио славофобне и расне теорије о Јужним Словенима, у оквиру којих су Хрвати и Словенци, и њихове политичке аспирације, делом и због географске близине италијанској граници, попримили апсолутизовану, стереотипно негативну конотацију, док су Срби оптуживани да напуштају своју „подунавску“ традицију усвајањем панхрватског, католичког, прозелитског и дубоко антисрпског програма и да посредно воде непријатељску политику према Италији.

Темељније проучавање односа Срба и Хрвата постало је приоритет италијанске дипломатије у бурним, турбулентним месецима 1914–1915. године. Они су били обележени психотичном, напетом, злокобно ужареном и непомирљивом атмосфером сукоба интервенциониста и неутралиста, чији су узроци, тако дубоки, у најкраћем, сакривени и затурени у противречностима италијанског Севера и Југа. Италија се прво дискретно, а затим одлучно, супроставила стварању велике југословенске државе од Алпа до Македоније, не доводећи, притом, ниједног тренутка у питање аквизиције које Србија треба да добије у Босни и Херцеговини, и јужној Далмацији, делимично и у Албанији. Остаје нејасно питање због чега су Неретву сматрали граничном вододелницом са Србијом, имајући у виду да је неколико десетина хиљада Срба, живело у крајевима северозападно од ове реке (круновине Далмације), све до Задра, па и даље на запад. Избијање рата Италија је дочекала с непомућеним симпатијама према Србији. Примарни, тешки неспоразуми са Србијом и Црном Гором проистекли су из гледишта које је Консулта почела да заузима крајем 1914. према учешћу Србије и Црне Горе у рату, односно условима које је предочила силама Антанте за укључивање у сукоб: читава источнојадранска обала, са континенталним залеђем Истре и једног дела Далмације до Динарских планина, морала је припасти Риму. Овим је Саландрина влада, и владајући дух Консулте, поново упао у историјски парадокс: одричући право на директно споразумевање са Србијом и Црном Гором у јадранском питању, и захтевајући аквизиције и оних територија које су неупитно биле словенске, италијанска влада одрекла се примене Мацинијевог начела апсолутног поштовања права других народности и демократског плебисцита, истог оног принципа који су горљиво бранили током целог трајања рата, и раније, у одбрани колективних права италијанског народа у Истри, Трентину или Трсту, па и Задру. Куриозитет, међутим, представља увид да је у месецима неутралности постојао оскудан број министара, секретара, новинара (попут Албертинија и Салвеминија), блиских владиним круговима, који су прижељкивали директан и непосредан споразум са Србијом, о међусобном разрешењу јадранског проблема и стварању „мирног језера“ Јадрана, с којег ће заувек или за дуже време бити отклоњени узроци пангерманске опасности. План укључивања Пашићеве владе у преговоре Италије са Савезницима ипак никада није заживео. Ово тумачимо као последицу прокламованих ратних циљева Србије, у којима су Италијани видели „неискрен“ политички програм, који има за циљ да са Србијом уједини, из италијанске перспективе, народе „стране“, „неисторијске“ и „непријатељски расположене“ према праведним, али „умереним“ српским ратним аспирацијама. С друге стране, Консулта се није противила стварању одвојене, независне хрватско–словеначке државе, с ограниченим приступом Јадранском мору, али није поспешивала нити охрабривала њено уједињење са Србијом и Црном Гором. У преостале разлоге противљења преговора са Србијом били су и страх да се споразум неће моћи постићи због максималистичке димензије концепта југословенског уједињења. Максималистички програм имала је и Италија, али све до краја рата и Версајске мировне конференције неће признати да га се и сама, по духу Саландриног „светог егоизма“, и сама придржавала. Једнаким правом којим је захтевала Бренерски превој на Алпима,

тражила је и Динарску „Мочениго“ линију у Далмацији, не узимајући у обзир плебисцитарна, историјска права српско–хрватског становништва у овим крајевима.

Италија је у периоду од 1911. до 1915. године била супротстављена црногорским аспирацијама на Скадар и присуству српских трупа у Албанији. Проблем Скадра допринео је унисоном италијанском гледишту, да се град препусти Албанији, али не по цену губитка угледа и престижа рођачке црногорске династије и претрпљених жртава државе. О Скадру као црногорском граду размишљали су многи амбасадори, журналисти и објективни посматрачи. Настојала је, међутим, да сукоб дуже времена решава мирним путем, делом и због чињенице да су грчке аспирације на југу Албаније имале тежи и непосреднији ефекат на италијанске интересе на Балкану, због чега су Србија и Црна Гора неретко биле у другом, споредном плану. „Споредна“ улога потврђена је и чињеницом да је у Другом балканском рату Италија фокус усмерила на грчко – бугарски сукоб и грчко – турске односе, настојећи да ојача улогу Турске против Грчке, како би што дуже под својом контролом задржала острва у егејском архипелагу, због чега и није *де факто* прижељкивала нагло слабљење Османског царства – циљ је био да Порту „користи“ као противтежу грчким анти – италијанским операцијама и стремљењима у Епиру и Егеју.

Противречности српско–италијанских односа појавиће се у далеком већем интензитету од лета 1916. године, и у каснијем времену доношења Крфске декларације, завршетка рата, мировне конференције у Версају, окупације далматинских области и Д'Анунцијевог похода на Ријеку. Српско – италијански антагонизам могао је бити условно превазиђен спремношћу италијанске стране да отвореније, непосредније и директније преговара са српском страном у Првом светском рату, али се такав приступ на самом почетку конфликта напустио као безидејан, несврхисходан и потенцијално опасан по стратешке интересе италијанске државе на Јадранском мору. Србију, Црну Гору и Италију повезивали су заједнички отпор аустријским претензијама и програм ослобађања сународника који су живели под туђинском влашћу. Сличан је био и положај који су обе владе заузимале према бечкој политици: тренуци попуштања и укидања национал – ослободилачке пропаганде, зарад економског развоја и усмеравања интереса на другу страну, и тренуци радикализације сукоба. Планови о трансјадранској железници директно су угрожавали бечку политику, док су ставови иредентиста из Далмације, и појединих публициста из Трста, који су одржавали контакт с владом у Риму, ишли у прилог српском народу, али у штуром, недовршеном, научно непрецизном и пречесто погрешном виду. Елементи и чиниоци који су заступали тезу о отворенијем приступу према српским територијалним аспирацијама постојали су и били не тако неприметни у Консулти, и у уредништвима водећих листова и јавности. Велику улогу у „позитивној слици“ о српском националном питању имали су италијански дописници, новинари, извештачи, публицисти, преко којих су се шириле вести о Балкану у Италији и градила слика о нерешеном српском националном проблему. Индикативне су посете Босни и Херцеговини, у којој су италијански предузимачи имали велике економске интереси, због чега су морали да знају међунационалне односе становништва у овим покрајинама.

Поменути предлози за модификацију спољнополитичке доктрине према Балкану, у корист Србије и Црне Горе, ипак, никада нису у целини превладале или постале примарна водиља–смерница италијанске политике. Антагонизму у периоду 1908. до 1915. доприносили су и триплицистичка оријентација италијанске дипломатије, неспремност да се активније ради на стварању балканског савеза или подупирању уједињења Србије и Црне Горе, хаотични догађаји у Албанији и бојазан од панславистичког, руског разрешења балканске ситуације и јужнословенског проблема, о чему су италијански државници неретко говорили, упркос чињеници да је

Русија активно подржавала многе италијанске тежње и аспирације, од беневољентног става према војни у Триполису до извесних аспирација у Далмацији, понекад, ненамерно, и на штету Срба. Пашић је „попустио“ у проблему Трста и Истре, али италијански политичари за Ријеку и Далмацију не.

Италијанско–српски односи од анексионе кризе, која је Италију суочила с отвореним империјализмом Двојне Монархије, до потписивања Лондонског уговора, били су прожети међусобним разумевањем и поштовањем, чврстом економском сарадњом, али недовољно продубљеним везама, грубим неспоразумиима и неизграђеним концептом активне сарадње. Антагонизам стога приписујемо недовољно отвореној комуникацији обе стране. Недостатак веза и отворености произвешће, протоком ратних дешавања, противљењем ратним циљевима српске владе (ослобођење Далмације, Хрватске, Крањске, Корушке) и стварањем Албаније, од које Консулта није желела да одустане, тешке непремостиве разлике у поимању реструктурирања балканског простора и оптужбе да црногорски двор води прикривену, аустрофилску политику или да Пашићева влада заступа прохрватску анти – италијанску политику. Неспремност италијанске стране да унапред превазиђе своје блиске привредне и политичке везе с Аустро – Угарском или да „упорно“ брани бугарске, албанске или турске интересе доприносили су поменутом антагонизму. Међутим, остаје чињеницом да су обе стране показивале жељу да се изгради далекосежан програм италијанско – словенске кооперације у југоисточној Европи, да се кроз привредне иницијативе поспешу проток капитала и робе и да се ударе темељи плодноном политичком преображају Балканског полуострва. Не треба губити из вида чињеницу да Италија никада у поменутом хронолошком периоду није довела у питање или негирала стратешки положај, значај и важност очувања Србије и Црне Горе за равнотежу односа снага на Балкану и за њен пречесто нагрижен и нестабилан политичко – економски систем. Супротстављање југословенском концепту није *де факто* подразумевало и супростављање уједињењу Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Оно је породило неусаглашеност око Далмације, где је италијанска неспремност да призна већинска српска и хрватска етничка права изазвала прве знаке раздора две стране. До кулминације и заоштравања ће доћи већ током 1916. године, а потом и у време доношења Крфске декларације. Две српске државе доприносиле су посредно или директно, развијању италијанских медитеранско–балканских планова и пројекција, чији је историјски значај за развој југоисточног дела Европе био неупитан. Географски блиска балканској средини, Италија је, некада неприметна, остала важан фактор у балканској политици. Проучавање корена ових односа отвара нам нови угао сагледавања италијанске перцепције српског националног питања, уметнутог у проблем стварања Југославије, али и покушај разумевања међусобног упознавања два суседа. Суседа који су тако близу један другог и чије недовршено познанство захтева обавезу непрекидног, перманентног, критичког обнављања и оживљавања.

Библиографија

Извори

Архиви

Archivio Centrale dello Stato (ACS)

fondo Presidenza del Consiglio dei Ministri (PCM), busta 431

Carte Giolitti, b. 22.

Carte Nitti, b. 37. Delegazione Italiana al Congresso della Pace – Questione Adriatica 1919 – 1920.

Carte Salandra, buste 1, 2, 3, 4;

Carte Sonnino, b. 1; Sonnino Papers, microfilm 47,

f. Intervento: Documentazione 1914-1915. microfilm 49,

f. Carteggio Bissolati – Sonnino 1916 – 1918.

fondo Archivi di famiglie e di persone

Salvatore Barzilai 1912 – 1921, b. 9

fondo Ministero del Tesoro,

Ispettorato Generale per gli affari e per la gestione del patrimonio degli enti soppressi, b. 21.

Archivio Storico del Senato della Repubblica – ASSR

fondo Roberto Ghiglianovich

fondo Umberto Zanotti-Bianco

Archivio storico della Società Dante Alighieri, ASDA

1897 Documenti

1900 Manoscritti bis

1914 Manoscritti bis

1915 Documenti

1916 A/Documenti

Archivio dell'Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito (AUSSME),

fondo G-33,

II-4 –C, Stati Balcanici /Corrispondenza con altri uffici del Comando, busta 24

II – 4, Stati balcanici/Corrispondenza con il Ministero degli affari esteri; busta 29

Archivio Storico Diplomatico degli Affari Esteri (ASDMAE)

Gabinetto Tommaso Tittoni (1902 – 1909) (sottosegretario Pompili)

busta 5, fasc. XIX.

Ambasciata Londra 1861–1950,
Buste 268; 284; 324; 333; 335; 364.

Archivi di personalità,
Fondo Primo Levi,
busta 28, cartella 1;
busta 29, fasc. 2 Compagnia di Antivari

Archivio Politico Ordinario e di Gabinetto (1915–1919),
b. 1, b. 5, b. 157 ; b. 159; b. 180; b. 177.

Documenti Diplomatici (DD), Confidenziale, Serbia 1913 – 1915.

Rappresentanze diplomatiche Vienna 1862–1938,
b. 195; b. 202, b. 219, b. 223, b. 229; b. 230, b. 233; b. 236; b. 104; b. 237.

Serie Politica „A“ 1888 – 1891
b. 112, Serbia, f. 2

Serie Politica „P“ 1891 – 1916
Avvenimenti balcanici, 1908 – 1914: b. 731, b. 732, b. 735, b. 736, b. 737, b. 739, b. 740; b. 741, b. 742, b. 743, b. 744
b. 197 Serbia – rapporti politici (1904 – 1906); b. 198 Serbia – rapporti politici (1907 – 1910); b. 199, Serbia – rapporti politici (1911–1914);
b. 383, Questione bulgaro-macedone e della Rumelia – rapporti politici (1912 – 1918);
b. 392, Macedonia, 1904–1912, f. Prof. Baldacci sulla compilazione di una carta geografica (75/9).
b. 482 – Montenegro, rapporti politici (1902–1909);
b. 483, Montenegro – rapporti politici (1910–1914);
b. 496, Bosnia rapporti politici 1907 – 1910.
b. 675, Albania – rapporti politici 1912.
b. 677, Albania – rapporti politici 1913.

Civico Museo di Storia Patria a Trieste (CMSPTs)
fondo Eugenio Popovich d'Angeli

Архив Југославије
Фонд Јован Јовановић Пижон
Фонд Масонске ложе у Југославији

Државни архив Србије

Фонд Министарство иностраних дела – Политичко Одељење [МИД ПО],

микрофилмови:

171; 249; 322; 331; 341; 344; 346; 349; 363; 365; 366; 369; 377; 378; 386; 388; 399;
403; 404; 406; 408; 409; 410; 411; 412; 416; 424; 430; 433; 449; 452

Лични фонд Милована Миловановића [ЛММ]

Објављени извори

Atti Parlamentari/AP, Camera dei Deputati/ Senatori, Discussioni:

Sessione 1876 – 1880. Legislatura XIII 8 Volumi. Roma.

Sessione 1882 – 1886. Legislatura XV 5 Volumi. Roma.

Sessione 1886 – 1890. Legislatura XVI 9 Volumi. Roma.

Sessione 1890 – 1892. Legislatura XVII 3 Volumi. Roma.

Sessione 1892 – 1895. Legislatura XVIII 4 Volumi. Roma.

Sessione 1895 – 1897. Legislatura XIX 3 Volumi. Roma.

Atti Parlamentari/AP, Camera dei Deputati/Senatori, Discussioni:

Sessione 1900 – 1902. Legislatura XXI 7. Volumi. Roma.

Sessione 1902 – 1904. Legislatura XXI 14. Volumi. Roma.

Sessione 1904 – 1909. Legislatura XXII 21. Volumi. Roma.

Sessione 1909 – 1913. Legislatura XXIII 21. Volumi. Roma.

Sessione 1913 – 1919. Legislatura XIV 19. Volumi. Roma.

Discorsi parlamentari di Marco Minghetti, Volume Settimo, Roma 1890.

Discorsi parlamentari di Pasquale Stanislao Mancini, Volume Settimo, Roma 1896.

Documenti Diplomatici Italiani - DDI Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, dal 1952

Documents Diplomatiques Français, Paris, Imprimerie Nationale – Peter Lang

Déuxième Série (1901 – 1911), Tome XIV

Troisième Série (1911 – 1914), Tome II, Tome III, Tome IV, Tome V, Tome VI, Tome VII, Tome VIII, Tome IX, Tome X

Série 1914 – 1919 Tome I

Epistolario di Giuseppe Garibaldi (aprile – dicembre 1866), Vol. XI, a cura di G. Monsagrati, Roma 2002.

Esposizione di Roma 1911: padiglione delle belle arti del Regno di Serbia, Zagreb 1911.

Francesco Crispi: politica estera. Memorie e documenti, raccolti e ordinati da T. Palamenghi – Crispi, Milano 1912.

Francesco Crispi: Questioni internazionali. Documenti e diario, ordinati da T. Palamenghi – Crispi, Milano 1927.

Inventario dell'Archivio di Francesco Guicciardini (1851 – 1915), a cura di R. Boldrini, Roma 2003.

La conquista di Trieste : il problema economico del dominio italiano sull'Adriatico, Roma 1914.

L'Archivio Leone Caetani all'Accademia Nazionale dei Lincei, a cura di P. Ghione, V. Sagaria Rossi, Roma 2004.

Lettere odeporiche di Francesco Grisellini. Ove I suoi viaggi e le di lui osservazioni spettanti all'istoria naturale ai costumi di vari popoli e sopra più altri interessanti ogetti si descrivono, Tomo I, Milano: Gaetano Motta, 1780.

G. Mazzini, *Politica Internazionale*, 1871, in S. E. I., Vol. XVI, Imola, 1913.

G. Mazzini, *Scritti editi e inediti di G. Mazzini*, Vol. XIV, (Politica – Vol. XII), Roma 1885. *Scritti politici di Terenzio Mamiani*, Firenze 1853.

Osservazioni sopra l'Istria e la Dalmazia di un cittadino ingenuo, Venezia, Dalle Stampe di Antonio Rosa, 1797.

Pro Patria. Alcune pagine di Matteo Renato Imbriani dettate nel 1879, con prefazione di G. Bovio, Napoli: Tip Gennaro Cozzolino, 1915.

„Trattato di commercio e di navigazione fra l'Italia ed il Montenegro firmato a Cettigne il 28 marzo 1883“, *Raccolta degli Atti Stampati per ordine della Camera*, Vol. VII, Legislatura XV, Sessione 1882–86, Seduta del 31 maggio 1883, Roma 1886.

Любомир Милетич до Ватрослав Јагич : Писма 1896-1914, саст. Р. Божилова, Софија 1996.

Дипломатска грађа

British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, London, His Majesty's Stationery Office, 1926 – 1938.

Brzopisna izvješća XVIII Zemaljskoga Sabora Dalmatinskoga (od dneva 22 Kolovoza do 10 rujna 1881), Zadar 1881.

Brzopisna izvješća XXII zasjedanja Sabora Kraljevine Dalmacije od dneva 9 do 21 prosinca 1886, Zadar 1887.

Brzopisna izvješća XXIII zasjedanja pokrajinskoga sabora dalmatinskoga (od dneva 26 studenoga do 19 prosinca 1887), Zadar 1888.

Brzopisna izvješća XXIX zasjedanja od dneva 10 siječnja do dneva 17 veljače 1894, Zadar: 1894.

Brzopisna izvješća XXIX zasjedanja Pokrajinskog sabora dalmatinskoga, Zadar 1894.

Brzopisna izvješća XXXXI zasjedanja Pokrajinskog sabora Dalmatinskog, Zadar 1909.

Brzopisna izvješća XLII zasjedanja Pokrajinskog sabora Dalmatinskoga, sv. I., Zadar, 1911.

Izvješća Brzopisna i analitična X zasjedanja Zemaljskog Sabora Dalmatinskog od dneva 14 rujna do 15 listopada 1871, Zadar 1871.

Il Libro verde. Documenti diplomatici presentati al Parlamento Italiano dal Ministro degli Affari Esteri Sonnino nella seduta del 20 maggio 1915, Milano: Fratelli Treves, Editori: 1915.

Il perché della nostra guerra. Documenti del Libro Verde, nel testo integrale, raccolti e presentati al Parlamento dal Ministro degli Esteri, On. Sonnino, 20 maggio 1915, Torino 1915.

Краљевина Србија и Краљевина Италија. Документи, прир. М. Перишић, Ј. Рељић, А. Марковић, Београд 2019.

La Libia negli atti del Parlamento e nei provvedimenti del Governo, Parte prima 1881 – 1911, Milano 1912.

La Libia negli atti del Parlamento e nei provvedimenti del governo, Parte Terza (30 aprile 1912 – 31 dicembre 1912), a cura del Collegio di Scienze Politiche e Coloniali, Milano 1913.

Montenegro und das Deutsche Reich. Dokumente aus dem Politischen Archiv des Auswärtigen Amtes in Berlin, 1906 – 1914, Band 2: 1910 – 1914. Crna Gora i Njemački Rajh. Dokumenti iz Političkog arhiva Službe inostranih poslova u Berlinu, 1906 – 1914, Tom II (1910 – 1914), R. Popović, K. Clewing, E. Pezo, S. Raspopović, Berlin 2019.

Patto di Londra , firmato dall'Italia il 30 novembre 1915 , col resoconto ufficiale delle sedute della Camera dei Deputati (1 , 2 , 3 , 4 dicembre) , e del Senato (16 e 17 dicembre), Roma 1915.

„Protocol between Austria – Hungary and Turkey“, The American Journal of International Law, Vol. 3, no. 4 (1909).

Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria attraverso i documenti, a cura di Stefano Baldi, Sofia 2019

Sullo scioglimento del Comune di Spalato. Discorsi del deputato Dr. Antonio Bajamonti tenuti nelle tornate ordinarie della Dieta del Regno dei 7, 8 e 9 settembre 1881, Zara 1881.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903 – 1914, Књ. III, св. 3, прир. М. Војводић, Београд 2014.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903 – 1914, Књ. III, св. 4, прир. М. Војводић, Београд 2014.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903 – 1914, књ. 4, св. 3/I, прир. К. Џамбозовски и Љ. Алексић - Пејковић, Београд 2009.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903 – 1914, Књ. IV, св. 4/II, прир. К. Џамбозовски и Љ. Алексић – Пејковић, Београд 2009.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903 – 1914, Књ. V, св. 1, прир. М. Војводић, Београд 1984.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903 – 1914, Књ. VI, св. 1, прир. Д. Лукач, Београд 1981.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903 – 1914, Књ. VI, Св. 2, Београд 1981.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903 – 1914, књ. VI, св. 3, прир. К. Џамбозовски, Београд 1983.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903 – 1914, књ. VII, св. 2, прир. В. Дедијер и Ж. Анић, Београд 1980.

Краљевина Србија и Краљевина Италија. Il Regno di Serbia e il regno dell' Italia. Документи, Архив Србије, Београд 2019.

Политички преглед, *Српски Књижевни Гласник* (1911) књ. XXVII, Свеска седма, уред. Ј. Скерлић, Београд 1911.

Посланство Краљевине Србије у Риму 1882 – 1902. Legazione del Regno di Serbia a Roma, Том I, прир. Ј. Рељић, А. Марковић, Г. Милорадовић, Београд 2016.

Дела савременика

L. Albertini, *Epistolario 1911 – 1926*, A cura di Ottavio Barié, Milano 1968.

L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914*, Vol. I-III, Milano 1942–43.

L. Albertini, *Le origini della guerra europea. Le relazioni europee dal Congresso di Berlino all'attentato di Sarajevo*, Vol. I, Milano 1942.

G. Amadori Virgili, *Il movimento bancario serbo e l'opportunità di un Banco italo-serbo*, relazione al Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio, Roma 1910.

G. Amadori Virgilj, *La questione rumeliota (Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro) e la politica italiana*, Bitonto 1908.

G. Amadori – Virgilj, *La politica estera italiana 1875 – 1916*, Bitonto 1916.

G. A. Andriulli, *I documenti della guerra italiana*, Milano 1915.

A. Avancini, *L'Italianità del Trentino della Venezia Giulia della Dalmazia*, Milano 1914.

C. Balbo, *Delle speranze d'Italia*, Capolago 1844.

A. Baldacci, *Itinerari albanesi (1892)*, Roma 1897.

A. Baldacci, *Scutari d'Albania*, Torino, 1913.

G. Barbanti Brodano, *Serbia. Ricordi e studi slavi*, Bologna 1877.

G. Barbanti Brodano, *Su la Drina. Ricordi e studi slavi*, Milano 1878.

E. Barbarich, *Albania. Monografia antropogeografica*, Roma 1905.

G. Barella, *La guerra turco – balcanica vista e vissuta agli avamposti montenegrini*, Venezia 1913.

- A. Barré, *La tragédie serbe*, Paris 1906.
- M. G. Bartoli, *Lettere giuliane. Per la storia dell'italianità nostra*, Capodistria 1903.
- S. Barzilai, *Dalla Triplice Alleanza al Conflitto Europeo: discorsi parlamentari e scritti rari*, Roma 1914.
- S. Barzilai, *Vita Internazionale*, Firenze 1911.
- W. H. Beehler, *The History of the Italian – Turkish War, September 29, to October 12, 1912*, Annapolis 1913.
- I. Bencivenni, *La guerra degli stati balcanici contro la Turchia*, Firenze: Salani, 1913.
- A. Benedetti, *La Dalmazia alla vigilia della nostra guerra*, Roma 1916.
- G. Bertolini, *Tra Mussulmani e Slavi in automobile a traverso Bosnia ed Erzegovina, Dalmazia e Croazia*, Milano 1909.
- L. Bissolati, *La politica estera dell'Italia dal 1897 al 1920. Scritti e discorsi*, Milano 1923.
- R. Bonghi, *Il congresso di Berlino e la crisi d'Oriente*, Milano 1878.
- R. Bonghi, „La diplomazia italiana nella crisi d'oriente“, Milano 1885.
- M. Borsa, *Dal Montenegro. Lettere*, Bergamo 1896.
- A. Brunialti, *Fiume, Zara e le isole*, Torino 1921.
- A. Cabrini, *Emigrazioni ed emigranti. Manuale*, Bologna 1911.
- F. Caburi, *Italiani e Jugoslavi nell'Adriatico*, Milano 1917.
- F. Caburi, *L'Austria e l'Italia: note e appunti di un giornalista italiano a Vienna*, Milano: Fratelli Treves, 1915.
- L. Cadorna, *Altre pagine sulla Grande guerra*, Milano 1925.
- L. Cadorna, *La guerra sulla fronte italiana fino all'arresto sulla linea della Piave e del Grappa (24 maggio 1915 – 9 novembre 1917)*, Vol. I, Milano 1921.
- L. Caetani, *Islam e cristianesimo*, con introduzione di F. Tessoro, Soveria Mannelli 2002.
- M. Cagni, *Dieci giorni al Montenegro*, Roma 1899.

G. Caprin, *I tratti segreti della Triplice Alleanza per la prima volta pubblicati in Italia*, Bologna 1922.

C. Caracciolo (Marchese di Bella), *Dieci anni di politica estera. Discorsi e note*, Città di Castello 1888.

F. Carli, *La Ricchezza e la Guerra*, Milano 1915.

L. Carnovale, *Why Italy Entered Into a Great War/Perchè l'Italia è entrata nella grande guerra*, Chicago: Illinois 1917.

G. Cassi, *Il mare adriatico. Sua funzione attraverso i tempi*, Milano 1915.

G. Castellini, *I popoli balcanici nell' anno della guerra: osservati da un italiano*, Milano 1913.

G. Castellini, *Trento e Trieste. L'irredentismo e il problema adriatico*, Milano 1918.

G. Castellini, *Tunisi e Tripoli*, Torino – Milano 1911.

C. Causa, *La guerra italo – turca e la conquista della Tripolitania e della Cirenaica. Narrazione storica*, Firenze 1912.

A. Chervin, *L'Autriche et la Hongrie de demain. Le différentes nationalités d'après les langues parlées: avec de nombreux tableaux statistiques et 6 cartes ethniques*, Paris 1915.

L. Chiala, *Pagine di Storia Contemporanea. La Triplice e la Duplice Alleanza (1881-1897)*, Torino 1898.

A. Chierici, *Il quarto potere a Roma. Storia dei giornali e dei giornalisti romani*, Roma 1905.

E. Chiesa, *La mano nel sacco, e altri scritti, editi e inediti*, a cura di M. Tibaldy Chiesa, Milano 1946.

E. Chiesa, *La Triplice Alleanza, no!*, Roma 1913.

G. Chiesi, *Italia irredenta: impressioni storiche*, 1889.

G. Cicerone, *La terza colonia italiana. Notizie storico-archeologiche della Libia e cronistoria della guerra italo-turca*, Roma 1913.

A. Cipicco, “Delle lettere italiane di Dalmazia”, *La Dalmazia: sua italianità, suo valore per la libertà d'Italia nell' Adriatico*, Genova 1915.

- A. Cipolla, M. Sobrero, *A traverso sette popoli in guerra: visioni e impressioni di due corrispondenti*, Torino: Unione tipografico–editrice–torinese, 1915.
- A. Colocci, *Carta–base per raggruppamento politico delle nazionalità nell’ Austria–Ungheria e stati limitrofi*, Novara 1915.
- A. Colocci, *In Bulgaria (1885): ricordi di viaggio e di guerra*, Roma 1893.
- A. Colocci, *Prima l’Adriatico!*, Firenze 1915.
- E. Corradini, *Il nazionalismo italiano*, Milano 1914.
- E. Corradini, *L’ora di Tripoli*, Milano 1911.
- N. Corazzini, *In Serbia: impressioni descrittive*, Siena 1877.
- V. Cuttin, *Giuglielmo Oberdan*, Firenze 1915.
- A. D’Alia, *La Dalmazia nella storia e nella politica nella guerra e nella pace*, Roma: Optima, 1928.
- G. Dainelli, *La Dalmazia: cenni geografici e statistici*, Novara 1918.
- Dalmaticus, *Dell’italianità della Dalmazia. Appunti polemici*, Zara 1910.
- T. De Bacci Venuti, [Recensione di *La Monarchia degli Asburgo. Origini, grandezza e decadenza: con documenti inediti*, voll. 2, di A. Dudan]. *Archivio Storico Italiano*, vol. 73, n. 4 (280), 1915, 376–90.
- A. De Bosdari, *Dalle Guerra balcaniche della grande guerra e di alcuni fatti precedenti ad esse*, Milano 1928.
- F. De Gravisi, *Dallo Stelvio a Ragusa*, Napoli 1915.
- A. De Gubernatis, *La Serbie et les Serbes. Lectures et impressions*, Florence 1897.
- É. De Laveleye, *Lettres d’Italie 1878 – 1879*, Bruxelles 1880.
- V. De Lutti, *La questione Austro – Balcanica e l’Italia*, Genova 1904.
- A. De Viti De Marco, *I radicali e la guerra*, Firenze 1915.
- Desico, *La passione di Trieste. Ottobre 1914 – maggio 1915*, Roma 1981.

Desico, *La vita di domani nelle terre adriatiche 'redente'*, Milano 1917.

Desico, *Trieste italica*, Rocca S. Casciano, 1915.

A. Dudan, *Italia e Dalmazia*, Milano 1915.

A. Dudan, *La monarchia degli Absburgo. Origini, grandezza e decadenza*, Vol. I, Milano 1915.

A. Dudan, *La monarchia degli Absburgo* Vol. II, Roma 1915.

V. Duplanchich, *Della civiltà italiana e slava in Dalmazia*, Trieste 1861.

G. Emilio Curàtulo, *Francia e Italia. Pagine di storia 1849 – 1914*, Torino 1915.

P. Fambri, *La Venezia Giulia. Studi politico militari*, Venezia 1880.

L. Federzoni, *Presagi alla Nazione. Discorsi politici a cura del fascio romano di combattimento*, Milano 1924.

G. Ferrero, *La Guerra Europea. Scritti e discorsi*, Milano 1915.

G. Fortunato, *Il Mezzogiorno e lo statoitaliano. Discorsi politici (1880 – 1910)*, Bari 1911.

P. Foscari, *Salviamo la Dalmazia!*, Roma 1916.

A. Fraccaroli, *La Serbia nella sua terza guerra. Lettere del campo serbo*, Milano 1915.

L. Freundlich, *Albaniens Golgatha. Anklageakten gegen die Vernichter des Albanervolkes*, Wien 1913.

A. Galanti, *I diritti storici ed etnici dell'Italia sulle terre irredente*, Roma 1915.

L. Gasparotto, „Il principio di nazionalità nella sociologia e nel diritto internazionale“, *Rivista Italiana per le Scienze Giuridiche*, Vol. XXIV, Fasc. I-II (1897).

A. Gatti, *Al Montenegro. Piemonte dei Balcani*, Genova 1913.

A. Gatti, „Il Montenegro, L'Austria e il principio di nazionalità“, *Circolo di Scienze Politiche e Sociali* (28 marzo 1913), Genova 1913.

V. Gayda, *L'Italia d'oltre confine. Le provincie italiane d'Austria*, Torino 1914.

S. Ghelli, *Austria nemica. Ricatti degli Absburgo, gli ultimi anni della Triplice, L'Adriatico e Albania*, Roma 1916.

A. Ghisleri, *Per l'intesa Italo-Jugoslava. Scritti della vigilia (1915 – 1917)*, Lugano 1918.

S. Giuliano, *Lettere sull'Albania*, Roma 1903.

G. Gorrini, *La Serbia nelle presenti e future relazioni con l'Italia*, Torino 1917.

G. Gorrini, *Per il Montenegro che risorge*, 1919.

E. Guarino, *Nei Balcani durante la guerra: lettere dal Montenegro, dalla Serbia, dalla Bulgaria, dalla Rumenia, dalla Turchia*, con prefazione di Claudio Treves, Milano 1913.

A. Guiccoli, *Diario di un conservatore*, Milano 1973.

B. Guyon, *Balcanica*, Milano 1916.

A. Hodnig, *Fiume italiana e la sua funzione antigermanica*, Roma 1917.

L. Jelić, *L'Istituto Croato a Roma*, Zara 1902.

A. Labriola, *Storia di dieci anni (1899-1909)*, Milano: Casa Editrice „Il Viandante”, 1910.

N. Lazzaro, *La Serbia durante la guerra del 1876*, Milano 1877.

U. Leonesi, *La Dalmazia e le nuove ferrovie balcaniche*, Roma 1916.

Libero-Liberi, *L'Italia esposta agli Italiani*, Milano: Padova, 1873.

C. Loiseau, *L'Equilibre adriatique. L'Italie et la question d'Orient*, Paris 1901.

A. Lubin, *Contro l'annessione della Dalmazia alla Croazia incidentemente contro la slavizzazione delle provincie tedesche e italiane dell'Austria: studio storico critico*, Trieste 1898.

E. Luzzatto, *L'Antisemitismo*, Trieste 1889.

T. Mamiani, „L'Europa e le nazioni orientali“, *Nuova Antologia* (1876), n. 6, 457–487.

V. Mantegazza, *Al Montenegro. Un paese senza parlamento: note ed impressioni (agosto – settembre 1896)*, Firenze 1896.

V. Mantegazza, *Due mesi in Bulgaria: ottobre e novembre 1886: note di un testimonio oculare*, Milano: Treves, 1887.

V. Mantegazza, *Il Mediterraneo e il suo equilibrio*, Milano 1914.

V. Mantegazza, *Il porto di Antivari: iniziative italiane al Montenegro*, Milano: 1919.

V. Mantegazza, *La Bulgaria contemporanea: il risveglio di una nazionalità*, Milano: Società di guide ed annuari, 1906.

V. Mantegazza, *La grande Bulgaria*, Roma 1913.

V. Mantegazza, *La guerra balcanica*, Roma: 1912.

V. Mantegazza, *La guerra balcanica. Questioni di politica estera: anno otavo(1913)*, Milano: Fratelli Treves, 1914.

V. Mantegazza, *La guerra per la Libia*, Milano 1913.

V. Mantegazza, *La Rumenia durante la guerra balcanica*, Roma 1913.

V. Mantegazza, *La Turchia liberale e le questioni balcaniche*, Milano 1908.

V. Mantegazza, *L'Albania*, Roma: 1912.

V. Mantegazza, *L'altra sponda: Italia e Austria nell'Adriatico*, Milano 1906.

V. Mantegazza, *Macedonia (marzo – aprile 1903)*, Milano 1903.

V. Mantegazza, *Questioni di politica estera*, Milano 1907.

V. Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno secondo (1908)*, Milano: Fratelli Treves, 1908.

V. Mantegazza, *Questioni di politica estera: anno quarto (1909)*, Milano: Fratelli Treves, 1910.

V. Mantegazza, *Questioni di politica estera (anno quinto)*, Milano 1910.

V. Mantegazza, *Questioni di politica estera. La politica balcanica (1913)*, Milano 1914.

C. Maranelli, *Sui rapporti economici con l'altra sponda dell'Adriatico (Dalmazia, Bosnia-Erzegovina, Montenegro, Albania)*, *Atti del VI Congresso geografico Italiano del 1907*, Venezia 1908, I, 144 – 209.

- M. Marchianò, *L'Albania. L'opera di Girolamo de Rada*, Trani 1902.
- G. Marcotti, *La Nuova Austria. Impressioni*, Firenze 1885.
- G. Marcotti, *Tre mesi in Oriente. Ricordi di viaggio e di guerra*, Firenze, 1878.
- A. Martini, *Il Montenegro*, Torino 1896.
- A. D. Martino, *Tripoli italiana. Guerra italo-turca*, New York 1911.
- U. Matone di Benevello, *Albania e Montenegro nell'ora presente. Note e appunti di viaggio con numerose illustrazioni*, Roma 1911.
- E. Melchiori, *La lotta per l'italianità delle terre irredente (1797-1915)*, Firenze 1916.
- E. Mercatali, *Tripoli – Cirenaica. Note descrittive, illustrate, dei paesi, dei costumi, della storia libica, alternate con le cronache della guerra italo – turca e della conquista della Libia, seguite dalla rassegna dalla guerra balcanica*, Vol. Secondo, Milano 1912.
- R. Michels, *L'Imperialismo italiano. Studi politico – democratici*, Milano 1914.
- V. Milic, Niccolò Tommaseò. *I Dalmato – slavi ossia i quesiti di patrio interesse*, Fiume 1861.
- P. Monferini, *Storia della Guerra serbo-turca*, Crema 1877.
- V. Morello, *Il libro della guerra di Rastignac*, Torino 1915.
- G. Mosca, *Italia e Libia. Considerazioni politiche*, Milano 1912.
- A. Musaffia, M. Kušar, *La letteratura della Dalmazia (1892)*. Traduzione, introduzione e note di F. Senardi, Trieste 2017.
- F. Musoni, *La Macedonia e la Questione d'Oriente*, Udine 1894.
- B. Nigrisoli, *Osservazioni e pratica di chirurgia di Guerra : Campagna del Montenegro Contro la Turchia (1912-1913), e notizie ed impressioni sui primi feriti della Guerra nostra Contro l'Austria (Maggio-Luglio 1915)*, Bologna 1915.
- P. Occhini, *Enrico Corradini e la nuova coscienza nazionale*, Firenze 1925.
- G. Occhoferri, *I futuri confini d'Italia*, Livorno 1917.

U. Ogetti, *L'Albania*, Torino 1902.

G. A. Palagi, *Neutralità?: note polemiche sull'atteggiamento presente e futuro dell'Italia*, Livorno 1915.

A. Palmieri, *L'ortodossia orientale sull'altra sponda dell'Adriatico*, Roma 1921.

F. Papafava, *Dieci anni di politica italiana (1899 – 1909). Cronache*, Bari 1913.

B. Pellegrini, *Verso la guerra? Il dissidio fra l'Austria e l'Italia*, Roma 1906.

A. Pernice, *Origine ed evoluzione storica delle nazioni balcaniche*, Milano 1915.

E. Pierpoint Stickney, *Southern Albania Or Northern Epirus in European International Affairs, 1912-1923*, Stanford 1926.

R. Pinon, *L'Europe et la jeune Turquie : les aspects nouveaux de la question d'orient*, Paris 1911.

G. Pitacco, *La passione adriatica nei ricordi di un irredento*, Bologna 1928.

G. Piva, *Per le vie d'una quarta Italia*, Biella 1911.

R. Poincaré, *Les Balkans en feu 1912*, Paris 1926.

U. Postiglione, *Scritti sociali*, a cura di V. Vallera, Pistoia 1972.

G. Praitano, *La fine dell'Impero turco e l'avvenire dei Balcani*, Bari 1911.

G. Prezzolini, *La Dalmazia*, Firenze 1915.

O. Randi, „Antonio Bajamonti“, *Archivio storico per la Dalmazia*, 1928.

O. Randi, „Il servizio consolare italiano in Dalmazia“, *Archivio storico per la Dalmazia*, Vol V (maggio 1928) Fasc. 26, 13, 55 – 74.

O. Randi, *L'Adriatico: studio geografico, storico e politico*, Milano 1914.

F. Ratti, *L'Adriatico degli altri. L'Albania nell'ora presente*, Firenze 1915.

G. Roncagli, C. Manfroni, *Guerra Italo-Turca, (1911-1912) : cronistoria delle operazioni navali*, Vol. I – II, Milano 1918 – 1926.

G. Rosa, *La Russia e l'Oriente. Studii storici politici*, Milano 1860.

- M. Rosi, *Appunti personali (1901 – 1933)*, a cura di C. Ferrara degli Uberti, Pisa 2015.
- M. Rosi, *L'Italia odierna. Due secoli di lotte, di studi e di lavoro per l'indipendenza e la grandezza della Patria*, Volume Secondo, Tomo II, Torino 1926.
- T. Rovito, *Letterati e giornalisti italiani contemporanei. Dizionario bio – bibliografico*, Napoli 1922.
- A. Salandra, *L'intervento [1915] : ricordi e pensieri*, Verona 1930.
- A. Salandra, *La Neutralità italiana [1914]: ricordi e pensieri*, Milano 1928.
- F. Salata, *Guglielmo Oberdan secondo gli atti segreti del processo. Carteggi diplomatici e altri documenti inediti*, Bologna 1924.
- G. Salvemini, *Dalla guerra mondiale alla dittatura (1916 – 1925)*, Milano 1964.
- G. Salvemini, *Dal patto di Londra alla Pace di Roma*, Torino 1925.
- G. Salvemini, *Guerra o neutralità?*, Milano 1915.
- G. Salvemini, „La politica estera di Francesco Crispi“, *Rivista delle nazioni latine*, Anno III, N. 1 (1918).
- G. Salvemini, *La politica estera italiana dal 1875 al 1915*, a cura di A. Torre, Milano 1970.
- G. Salvemini, *Scritti di politica estera, vol. I, Come siamo andati in Libia e altri scritti dal 1900 al 1915*, a cura di A. Torre, Milano 1963.
- S. Salvo, *La guerra. La neutralità dell'Italia e Giuglielmo II*, Palermo 1914.
- D. Sanminiatielli, *In giro sui confini d'Italia*“, Roma 1899.
- E. Scarfoglio, *In Levante e attraverso i Balkani. Note di viaggio*, Milano 1890.
- G. Senizza, *Storia di Trieste, con riflesso a quello d'Istria*, Venezia 1895.
- G. Shirò, *Gli albanesi e la questione balcanica*, Napoli 1904.
- T. Sillani, *Lembi di Patria*, 1915.
- T. Sillani, *Mare nostrum*, Milano 1917.

B. Stringher, „Gli scambi con l’Estero e la politica commerciale italiana dal 1860 al 1910“, *Cinquant’anni di storia italiana*, Vol. III, pubblicazione fatta sotto gli auspici di governo per cura della R. Accademia dei Lincei, Milano 1911, 1 – 183.

I. Sullioti, *In Albania. Sei mesi di regno*, Milano 1914.

A. Tamaro, *L’Adriatico – Golfo d’Italia. L’italianità di Trieste*, Milano 1915.

A. Tamaro, *La Vénétie Julienne et la Dalmatie: Histoire de la nation italienne sur ses frontières orientales*, Vol. III, *La Dalmatie*, Rome 1919.

A. Tamaro, *Storia di Trieste*, Vol. II, Trieste 1924.

L. Tancredi, *Dopo Tripoli e la Guerra balcanica. Appunti storici per fissare la responsabilità*, Lugano 1913.

R. Timeus, *Scritti politici (1911 – 1915)*, Trieste 1929.

T. Tittoni, *Il giudizio della storia sulla responsabilità della guerra*, Milano 1916.

T. Tittoni, *Nuovi scritti di politica interna ed estera*, Milano 1930.

T. Tittoni, *Sei anni di politica estera 1903 – 1909*, Roma 1912.

T. Tocci, *Il Governo Provvisorio d’Albania*, Cosenza 1911.

N. Tommaseò, *Il Monzambano e Sebenico. Italia e Dalmazia*, Firenze 1869.

N. Tommaseò, *La questione dalmatica riguardata ne’suoi nuovi aspetti*, Zara 1861.

P. Valussi, *L’Adriatico in relazione agli interessi nazionali dell’Italia*, Trieste 1871.

P. Valussi, *Trieste e l’Istria e le loro ragioni nella questione italiana*, Milano 1861.

V. Vannutelli, *La penisola monastica sul mare Egeo. Soggiorno di un mese al monte santo di Macedonia*. Roma 1888.

V. Vannutelli, *Zernagora*, Roma 1893.

P. Vigo. *Storia degli ultimi Trent’anni del Secolo XIX. Annali d’Italia (1871-1900)*, tom VI, Milano 1913.

P. Villari, *Discussioni critiche*, Bologna 1905.

G. Vitali, *Dottrina e programma del nazionalismo italiano. Sommario*, Modena 1914.

A. Vivante, *Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austro – italiani*, Firenze: Libreria della Voce, 1912.

Lj. Vuličević, *Partiti e lotte in Dalmazia*, Trieste 1875.

E. J. Woodhouse, C. G. Woodhouse, *Italy and the Jugoslavs*, Boston 1920.

C. Zoli, *La guerra turco-bulgara : studio critico del principale episodio della conflagrazione balcanica del 1912*, Milano 1913

Ђ. Барбанти Бродано, *Гарибалдинци на Дрини*, Београд 1958.

J. Дедијер, „Стара Србија Стара Србија: Географска и етнографска слика“, *Српски Књижевни Гласник*, књ. 29, бр. 9, Београд 1912, 674 – 699.

В. Ђорђевић, *Крај једне династије. Прилози за историју Србије*, Књ. Прва 1897 – 1898, Београд 1905.

В. Гаћиновић, *Смрт једног хероја*, Београд 1912.

С. Протић, *Тајна конвенција између Србије и Аустро – Угарске*, Београд 1909.

С. Станојевић, *Српско – турски рат 1912 године*, Београд 1928

J. Томић, *Аустро – Бугарска и Арбанаско питање*, Београд 1913.

Мемоари, дневници, преписке

Attilio Tamaro. Il diario di un italiano (1911 – 1949), a cura di G. Scipione Rossi, Soveria Mannelli, 2021.

L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, Vol. I – V, Bologna 1950–53.

A. Baldacci, *Crnagora. Memorie di un botanico*, Bologna 1897.

S. Barzilai, *Luci ed ombre dell passato. Memorie di vita politica*, Milano 1937.

G. Berri, *L'assedio di Scutari : sei mesi dentro la citta accerchiata : diario di un corrispondente di guerra*, Milano: Fratelli Treves, 1913.

Carteggio Giovanni Amendola (1913 – 1918), a cura di Elio d'Auria, Manduria 1998.

Chérif-Pacha, *Quelques réflexions sur la Guerre turco – balkanique*, Paris 1913.

C. Galli, *Diari e lettere. Tripoli 1911 Trieste 1918*, Firenze 1951.

G. Giolitti, *Memorie della mia vita*, Vol. I - II, Milano 1922.

C. Gozzi, *Memorie inutili*, a cura di G. Prezolini, Bari: Gius. Laterza & Figli, 1910.

G. Imperiali, *Diario (1915 – 1919)*, Soveria Mannelli 2007.

Il Carteggio Avarna – Bollatti (luglio 1914 – maggio 1915), a cura di Carlo Avarna di Gualtieri, Napoli 1953.

C. Marabini, *Dietro la chimera garibaldina. (diario di un volontario alla guerra greco – turca del 1912)*, Roma 1914.

C. Marabini, *La rossa avanguardia dell'Argonna : diario di un garibaldino alla guerra franco-tedesca (1914-15) : fotografie e documenti inediti*, Milano 1915.

L. A. Marescotti, *Guerra Diplomatica. Ricordi e frammenti di diario (1914 – 1919)*, Milano 1936.

Memorie e soliloqui. Diario 1922-1923 di Gaetano Salvemini, a cura di Roberto Pertici, Bologna 2001.

F. Martini, *Diario 1914 – 1918*, a cura di G. di Rosa, Mondadori, 1966.

M. Missiroli, G. Prezolini, *Carteggio 1906 – 1974*, a cura di A. Botti, Roma 1992.

A. Morandotti, *Germania in guerra. Diario berlinese (agosto 1914 – aprile 1915)*, Milano 1915.

J. R. Rodd, *Social and Diplomatic Memories 1902 – 1919*, London 1925.

G. Salvemini, *Carteggio 1914 – 1920*, a cura di E. Tagliacozzo, Roma 1984.

G. Salvemini, *Dai ricordi di un fuoriuscito 1922 - 1933*, Torino 2002.

S. Sonnino, *Carteggio (1891 – 1913)*, a cura di Benjamin F. Brown, Roma 1981.

S. Sonnino, *Carteggio 1914 – 1916*, a cura di P. Pastorelli, Roma-Bari 1974.

S. Sonnino, *Diario 1914 – 1916*, a cura di P. Pastorelli, Bari 1972.

Traveler, Scholar, Political Adventurer The memoirs of Franz Nopcsa, Central European University Press 2014.

U. Zanotti – Bianco, *Carteggio 1906 – 1918*, Bari 1987.

J. J. Дамјановић, *Из мога ратног дневника. Забелешке из ратова 1912 – 1918*, Осијек 1929.

И. Ћипико, *Из ратних дана (1912–1917)*, Крф: Министарство просвете и црквених послова, 1917.

И. Ћипико, *Утисци из рата*, Београд 2020.

Остало

Atti della Società ‘Dante Alighieri’ per la lingua e per la cultura italiana fuori del Regno (dicembre 1902), Num. 9.

Atti del Sesto Congresso Geografico Italiano, adunato in Venezia dal 26 al 31 maggio 1907, Volume Primo, Venezia 1908.

Annuario Statistico Italiano, Seconda Serie, Vol. I (1911), Roma 1912.

Atene e Roma, bullettino della società italiana della diffusione e l'incoraggiamento degli studi classici, Num. 202-203-204, Anno XVIII, 1915.

Adriatico contemporaneo. Rotte e percezioni del mare comune tra Ottocento e Novecento, a cura di S. Trinchese e F. Caccamo, Milano 2008.

Bollettino della Reale Società Geografica (1 settembre 1914), Vol. III, N. 9.

Bollettino della Reale Società Geografica, Num. 11, 1 novembre 1915.

Bollettino della Società Geografica (Dec. 1918), Series V, Vol. VII, Num. 11 – 12.

Bollettino dell'Emigrazione, Ministero degli Affari Esteri (anno 1912), n. 11, Roma 1913.

Bollettino del Ministero degli Affari Esteri, Parte Prima, Vol. II, Fasc. I (luglio 1888), Roma 1888.

Bollettino del Ministero degli Affari esteri, maggio 1902.

Bollettino del Ministero degli affari esteri, Roma 1910.

Bollettino del Ministero dell'agricoltura, industria e commercio, Nuova Serie, Anno VI, Vol. II, 1907.

Bollettino del Ministero di Agricoltura, Industria e Commercio. Atti e Notizie per l'agricoltura, l'industria ed il commercio, Vol. I, Anno X, Fasc. 7

Bollettino del R. Comitato Geologico d'Italia, Anno XVII (1886).

Condizioni degli italiani in Dalmazia. Relazione d'un dalmata, Comitato Udine Società Dante Alighieri, Udine 1908.

„La Dalmazia si oppone all'annessione alla Croazia. Due importanti documenti relativi all'autonomia della Dalmazia“, *Archivio Storico per la Dalmazia*, (maggio 1926), Vol. I, Fasc. 2.

Mitteilungen der Deutschen Landwirtschafts-Gesellschaft, Beilage Nr. 31 zu Stück 36 vom 5. September 1903.

Niccolò Tommaseo e il suo monumento in Sebenico, Sebenico 1897.

Querela Caetani popolo romano : estratti delle recensioni sugli annali dell'Islam, Roma 1912.

„Serbia“, *Annuario d'Italia per l'espertazione e l'importazione*, di L. Pasqualucci, Sesta Edizione, Roma 1905.

Rivista geografica italiana e Bollettino della Società di studi geografici e coloniali in Firenze, 1916.

Sette mese di terrore in Scutari: relazione intorno all'assedio di Scutari in Albania dall' 8 ottobre 1912 al 14 maggio 1913, mandata dai PP. della Compagnia di Gesù, dimoranti in Scutari, ai loro superiori, benefattori ed amici, Padova: Arti grafiche P. Prosperini 1913.

Una passione balcanica tra affari, botanica e politica coloniale : il fondo Antonio Baldacci nella Biblioteca dell'Archiginnasio (1884-1950), a cura di Maria Grazia Bollini, Bologna 2005

Периодика

Aevum

Ars et Labor

Annali di medicina navale e coloniale

Azione Socialista

Clio: rivista di studi trimestrali

Combattiamo

Conferenze e prolusioni

Corriere dei piccoli

Corriere delle Puglie

Corriere della Sera

Critica Sociale

Crvena Hrvatska

Emporium

Gazzetta del Popolo

Gazzetta di Venezia

Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia

Giornale di Geologia Pratica

Giornale di Udine

Guerra d'Oriente cronaca illustrata

Il Coltivatore regionale di agricoltura pratica

Il Dalmata

Il Fascio repubblicano

Il Giornale d'Albania

Il Giornale d'Italia

Il Marzocco

Il Mattaccino. Corriere della Provincia

Il Mattino

Il Messaggero

Il Piccolo

Il Piccolo della Sera

Il Policlinico. Sezione pratica periodico di medicina, chirurgia e igiene

Il Resto del Carlino

Il Risveglio Educativo

Il Secolo XX. Rivista popolare illustrata

Il Sole

Il Vessilo Israelito

La Cultura

La Domenica del Corriere

La Nazione Albanese

La Nuova Italia. Giornale Quotidiano Illustrato della Tripolitania e Cirenaica

La Nuova Rivista di Fanteria

La Petite Gironde
La politica orientale
La Porta Orientale
La Società per azioni. Rivista pratica quindicinale
La Stampa
La Ragione
La Rassegna Internazionale
La Rassegna Nazionale
La Rassegna Pugliese di scienze e delle arti
La Riforma Sociale. Rivista critica di economia e di finanza
La Rivista Dalmatica
La Tribuna
La Vita Finanziaria
La Vita Internazionale
La Vita Internazionale rassegna quindicinale
La Vita Italiana
La Vita Italiana all'estero
Le vie dell'mare e dell'aria
La Voce
Lacerba
Lega Navale
Lettura: Rivista mensile del Corriere della sera
L'alpe rivista forestale italiana fondata dalla Società emiliana pro-montibus et sylvis
L'architettura italiana
L'Avanti
L'economista: gazzetta settimanale di scienza economica, finanza, commercio, banchi, ferrovie e degli interessi privati
L'Esplorazione Commerciale
L'Europa Orientale
L'Idea Molisana
L'Idea Nazionale
L'Idea. Periodico settimanale-artistico-letterario
L'Illustrazione Italiana
L'Illustrazione Popolare. Giornale per le famiglie
L'Indipendente
L'Industria – rivista tecnica ed economica illustrata
L'Ingegneria ferroviaria. Rivista dei trasporti e delle comunicazioni
L'Iniziativa
L'Italia all'estero
L'Italia coloniale
L'Italia moderna rivista dei problemi della vita italiana
L'Ora di Palermo
L'Ordine
L'Unità

L'Università Italiana. Rivista dell'istruzione superiore
Noi e il mondo rivista mensile de La tribuna
Nuova Antologia
Patria e colonie
Piccolo della Sera
Picenum – Rivista Marchigiana Illustrata
Politica
Rassegna Contemporanea
Rassegna dei Lavori Pubblici e strade ferrate
Rassegna di Politica Internazionale
Rassegna Italiana politica letteraria artistica
Rassegna mensile internazionale
Rassegna Nazionale
Rassegna pugliese di scienze, lettere ed arti
Rinascenza
Rivista coloniale organo dell'Istituto coloniale italiano
Rivista dalmatica
Rivista delle Colonie. Rassegna dei possedimenti italiani e stranieri d'oltremare
Rivista delle società commerciali
Rivista di Roma
Rivista Geografica Italiana
Rivista Internazionale di Scienze Sociali e Discipline Ausiliarie: pubblicazione periodica dell'Unione cattolica per gli studi sociale in Italia
Rivista Marittima
Rivista massonica
Rivista mensile illustrata
Rivista Militare Italiana
Rivista popolare di politica, lettere e scienze sociali
Rivista Tecnica delle Ferrovie Italiane
Scientia. Rivista di Scienza
Scintilla giudiziaria, settimanale, illustrata
Touring Club italiano
Varietas rivista illustrata
Vita e Pensiero
Vita italianarassegna mensile

Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот
Глас Црногорца
Правда
Застава

Литература

Монографије

M. Alberti, *Irredentismo senza romanticismi*, Trieste 1936.

C. Alexandre – Cailler, *La politique balkanique de l'Italie entre 1875 et 1914*, Lausanne 1951.

S. Aloe, *Angelo de Gubernatis e il mondo slavo. Gli esordi della slavistica italiana nei libri, nelle riviste e nell'epistolario di un pioniere (1865–1913)*, Pisa 2000.

G. Ambrosini, *L'Albania nella comunità imperiale di Roma*, Roma 1940.

M. Antonioli, *Sentinelle perdute. Gli anarchici, la morte, la guerra*, Cultura Storica 2009.

E. Apih, *Carlo Schiffrer*, Pordenone 1993.

G. Astuto, *La decisione di guerra. Dalla Triplice Alleanza al Patto di Londra*, 2019.

A. Augusto Michieli, 'Eugenio Barbarich', *Archivio Veneto* (1933), V Serie, N. 27 – 28, Anno LXVIII.

B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912 – 1914*, Cetinje 1984.

A. Ballarini, *L'antidannunzio a Fiume: Riccardo Zanella*, Trieste 1995.

A. Baldacci, *Scritti adriatici*, Vol. I, Bologna 1943.

A. Baravelli, *L'Italia liberale*, Modena 2007.

O. Barić, *Luigi Albertini*, Torino 1972.

G. Baroni, *Trieste e la "Voce"*, Trieste 1975.

C. Battisti, *Scritti politici e sociali*, a cura di R. Monteleone, Firenze 1966.

A. Becca Pasquinelli, *La vita e le opinioni di M. A. Osorgin (1878 – 1942)*, Firenze 1986.

A. Becherelli, *Serbia e crisi balcanica (1908 - 1913), Il carteggio dell' addetto militare italiano a Belgrado*, Roma 2015.

- A. Bencovich, *L'Adriatico in fiamme, La tragedia dell 'italianità in Dalmazia*, Milano 1935.
- G. L. Bettoli, *Il Friuli occidentale dalla fine Ottocento alla dittatura fascista*, Vol. 2, *Una terra amara: Nel vortice della Prima Guerra mondiale*, Udine 2003.
- A. Biagini, „I rapporti tra l'Italia e il Montenegro durante la Prima guerra mondiale (1914-1918)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, Roma: Istituto per la storia del Risorgimento italiano 1981.
- A. Biagini, *In Russia tra guerra e rivoluzione: la missione militare italiana 1915 – 1918*, Roma 1983.
- A. Biagini, *L'Italia e le guerra balcaniche*, Roma: Ufficio Storico SME 1990.
- A. Biagini, *Note e relazioni di viaggio nei Balcani*, Roma 1978.
- G. Bianchi, *Russia e Italia nella diplomazia della Belle Époque*, Roma 2022.
- S. Bono, *Storiografia e fonti occidentali sulla Libia (1510-1911)*, Roma 1982.
- A. Bordiga, *Scritti 1911 – 1926. Dalla guerra di Libia al Congresso socialista di Ancona 1911 – 1914*, a cura di L. Gerosa, Genova 1996.
- G. Bosetti, *De Trieste à Dubrovnik. Une ligne de fracture de l'Europe*, Grenoble 2006.
- R. Bosworth, *Italy and the Approach of the First World War*, London 1983.
- R. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers. Italian foreign policy before the First World War*, Cambridge 1979.
- S. Burzanović, *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1861–1923*, Podgorica 2019.
- Calabresi sovversivi nel mondo. L'esodo, l'impegno politico, le lotte degli emigrati in terra straniera (1880 – 1940)*, a cura di A. Paparazzo, Soveria Mannelli: Rubbettino, 2004.
- A. Canavero, G. Ginex, *Il 98' a Milano: fatti, personaggi, immagini*, Milano 1998.
- C. Capasso, *Italia e Oriente*, Firenze 1932.
- A. Caracciolo, *Roma capital dal Risorgimento alla crisi dello Stato liberale*, 1956.
- F. Cataluccio, *Balcani e Stretti nella politica russa (1700-1909)*, Firenze 1950.

- M. Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale: 1866 – 2006*, Bologna 2007.
- P. G. Celozzi Baldelli, *L'Italia e la crisi balcanica (1876 – 1879)*, Galatina 2000.
Cento giorni alla Consulta: diario e ricordi, a cura di P. Guicciardini Firenze 1943.
- F. Chabod, *Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896*, Roma – Bari 1971.
- T. W. Childs, *Italo – Turkish Diplomacy and the War over the Libya*, Leiden, New York, København, Köln: E. J. Brill 1990.
- W. Clarence Askew, *Europe and Italy's Acquisition of Libya 1911-1912*, Durham 1942.
- S. Cilibrizzi, *Storia parlamentare politica e diplomatica d'Italia : da Novara a Vittorio Veneto*, Vol. IV (1896 – 1909), Napoli 1939.
- B. Coceani, *Milano, centrale segreta dell'irredentismo*, Milano 1962.
- S. Colarizi, *Il corriere nell'età liberale. Profilo storico*, Vol. I, Milano 2011.
- M. Coltrinari, *Marche e la I Guerra mondiale. Il 1914*, Roma 2015.
- A. Cronia, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico – bibliografico di un millenio*, Padova 1956.
- A. Cronia, *La Croazia vista dagli italiani :quadri, figure, bilanci*, Roma 1942.
- A. Cronia, „Pubblicazioni italiane sugli slavi meridionali nella prima guerra mondiale“, *Sudost-Forschungen*, 1956.
- M. Cuzzi, *Dal Risorgimento al Mondo Nuovo. La massoneria italiana nella prima guerra mondiale*, Milano 2017.
- Dal Brennero alle Alpi Dinariche*, compilato da F. Bianco, Firenze – Roma 1915.
- M. Dassovich, *I molti problemi dell'Italia al confine orientale. Dall'armistizio di Cormons alla decadenza del patto Mussolini – Pašić (1866-1929)*, Vol. I, Udine 2006.
- A. De Donno, *Italia dal 1870 al 1944*, Vol. I (1870 – 1914).
- R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario 1883 – 1920*, Torino 1963.
- A. De Gasperi, *I cattolici trentini sotto l'Austria. Antologia degli scritti dal 1902 al 1915 con i discorsi al parlamento austriaco (1909 – 1915)*, Vol. II, Roma 1964.

- A. Del Boca, *Gli italiani in Libia. Tripoli bel suol d'Amore*, Vol. 1, Bari 1986.
- E. Decleva, *Da Adua a Serajevo. La politica estera italiana e la Francia, 1896-1914*, Bari 1971.
- G. Di Capua, *Achille Grandi e la laicità della politica*, Soveria Mannelli 2004.
- A. Di Iorio, *Virginio Gayda, the Yugoslav question and the Italian irredenta : the Twentieth-century war of the Austrian Succession*, Leiden: Brill, 2023.
- E. Di Rienzo, *La storia e l'azione: vita politica di Gioacchino Volpe*, Roma 2008.
- C. Diamandy, „La grande guerre vue du versant oriental: ma mission en Russie II: octobre 1914–mai 1915“, *Revue des Deux Mondes*, (1930), vol. 60, no. 2, 421 – 432.
- M. Dogo, *La dinamite e la mezzaluna: la questione macedone nella pubblicistica italiana 1903 – 1908*, Udine 1983.
- G. Donnini, *L'accordo italo – russo di Racconigi*, Milano 1983.
- A. Duce, *La crisi bosniaca del 1908*, Milano 1977.
- B. Everly Schmitt, *The annexation of Bosnia 1908 – 1909*, Cambridge 1938.
- F. Fabbri, *L'alba Del Novecento. Alle Radici Della Nostra Cultura*, Bari – Roma 2022.
- E. Falco, *Salvatore Barzilai, un repubblicano moderno tra massoneria e irredentismo*, Roma 1996.
- G. P. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo. Vita di Antonino di San Giuliano (1852-1914)*, Soveria Mannelli 2007.
- E. Fonzo, *Storia dell'Associazione Nazionalista Italiana (1910–1923)*, Napoli 2017.
- P. Fornaro, *Risorgimento italiano e questione ungherese: Marcello Cerrutti e le intese politiche italo–magiare*, Soveria Mannelli 1996.
- D. J. Foursyth, *The Crisis of Liberal Italy. Monetary and Financial Policy 1914–1922*, Cambridge 1993.
- B. Fortichiari, *Comunismo e revisionismo in Italia. Testimonianze di un militante rivoluzionario*, Milano 2006.

A. Frangioni, *Salvemini e la Grande guerra. Interventismo, wilsonismo, politica delle nazionalità*, Soveria Mannelli 2011.

L. Frassati, *Un uomo. Un giornale: 1868 – 1961. Alfredo Frassati. Volume Primo. Parte seconda*, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1978.

L. Fulvi, G. Manzari, T. Marcon, T. Ottone Miozzi, *Le fanterie di marina italiane*, Roma 1998.

J. Y. Frétygné, *Giuseppe Mazzini. Père de l'unité italienne*. Paris 2006.

M. Gabriele, *La Marina nella guerra italo – turca. Il potere marittimo strumento militare e politico (1911-1912)*, Roma 1998.

F. Gaeta, *La crisi di fine secolo e l'età giolittiana. Storia d'Italia dall'unità alla fine della prima repubblica*, vol. 21, Milano 1996.

P. Gaetano Petrotta, *Saggio di bibliografia albanese 1500 – 1930*, Palermo 1931.

G. Gallavresi, *Italia e Austria (1859 – 1914)*, Milano 1922.

S. Gallon, *Il Consolato d'Italia a Bitola. Историја на италијанскиот конзулат во Битола*, Битола 2001.

M. Garbari, „La storiografia sull'irredentismo apparsa in Italia dalla fine della Prima guerra mondiale ai giorni nostri“, *Studi Trentini di Scienze Storiche*, (LVIII), 1979.

V. Gayda, *Che cosa vuole l'Italia?*, Roma 1940.

E. Gentile, *La Grande Italia: The Myth of the Nation in the Twentieth Century*, Madison 2009.

E. Gentile, *Le origini dell'Italia contemporanea. L'età giolittiana*, Roma – Bari 2003.

E. Gentile, *The Struggle for Modernity: Nationalism, Futurism, Fascism*, Italian American Studies, Westport Connecticut, 2003.

C. Ghisalberti, *Adriatico e confine orientale dal Risorgimento alla Repubblica*, Napoli 2008.

C. Ghisalberti, *Da Campoformio a Osimo. La frontiera orientale tra storia e storiografia*, Napoli 2001.

Gioacchino Volpe. *Il popolo italiano nel primo anno della Grande Guerra*, testo inedito, a cura di E. Di Rienzo e F. Rudi, Roma 2019.

G. Giordano, *Tra marsine e stiffelius. Venticinque anni di politica estera italiana 1900-1925*, Roma 2012

Giovanni Giolitti: al governo, in Parlamento, nel carteggio. (1906-1928) : discorsi extraparlamentari (1919 e 1924), a cura di Aldo A. Mola e Aldo G. Ricci, Vol. III/2, Foggia 2010.

Giovanni Giolitti. Quarant'anni di politica italiana: Dai prodromi della grande guerra al fascismo, 1910-1928, Vol. III, a cura di C. Pavone, Milano 1962.

F. Giulietti, *Gli anarchici italiani dalla grande guerra al fascismo*, Milano 2015.

W. Giusti, *Carlo Cattaneo di fronte all'Austria e al mondo slavo*, Trieste 1958.

J. Gooch, *The Italian Army and the First World War*, Cambridge 2014.

D. J. Grange, *L'Italie et le Méditerranée 1896-1911: les fondements d'une politique étrangère*, Vol I – II, Rome 1994.

F. Guida, *La Bulgaria dalla guerradi liberazione sino al trattato di Neuilly (1877–1919)*, Roma 1984.

P. G. Halpern, *The Mediterranean Naval Situation 1908 – 1914*, Harvard University Press 1971.

M. E. Hametz, *In the name of Italy. Nation, Family and Patriotism in a Fascist Country*, Fordhman University Press, New York 2012.

Il giornalismo dalmato dal 1848 al 1860, appunti di P. Kasandrić, Zara 1899.

Il Nazionalismo italiano. Atti del Congresso di Firenze, Firenze 1911.

Il Popolo d'Italia. 1914 - 1917. Antologia, a cura di M. Tarchi, Firenze 1982.

F. Imparato, *La 'chiave dell'Adriatico'. Antonio Salandra, Gaetano Salvemini, la Puglia e la politica balcanica dell'Italia liberale durante la Grande Guerra (1914 – 1918)*, Soveria Mannelli, 2019.

A. Maria Isastia, *Il progetto liberal-democratico di Ettore Ferrari un percorso tra politica e arte*, Milano 1997.

„Introduzione“, *L'Albania indipendente e le relazioni italo – albanesi (1912 – 2012)*, *Atti del Convegno in occasione del centenario o dell'indipendenza albanese*, (Sapienza 22 novembre 2012), anno III, n. 6, a cura di A. Becherelli e A. Carteny, Roma 2013.

Italia e Jugoslavia. A cura d' un gruppo di scrittori italiani e jugoslavi, Firenze 1918.

J. Ivetić, *Le relazioni diplomatiche tra Serbia e Italia dal Congresso di Berlino all'annessione della Bosnia e Erzegovina (1878 – 1908)*, Novi Sad 2019.

F. Jesné, *La face cache de l'empire. L'Italie et les Balkans 1861 – 1915*, Rome: École française de Rome, 2021.

J. Kljaković, *U suvremenom kaosu*, Zagreb 1992.

B. Kondis, *Greece and Albania 1908 – 1914*, Thessaloniki 1976.

L'Albania: nozioni geografiche statistico-amministrative, Scutari 1911.

L'Azione dell'esercito italiano nella Guerra italo – turca (1911 – 1912), Roma 1913.

La cultura economica tra le due guerre, a cura di P. Barucci, S. Misiani, M. Mosca, Milano 2015.

La cultura italiana del'900 attraverso le riviste. Volume terzo. „La Voce“ (1908 – 1914), a cura di A. Romanò, Torino 1960.

La Dalmazia. La sua storia e il suo martirio, Verona 1911.

La France et l'Italie pendant la première Guerre mondiale : actes du colloque tenu à l'Université des sciences sociales de Grenoble les 28, 29 et 30 septembre 1973, Grenoble 1976.

La grande illusione: opinione pubblica e mass media al tempo della guerra di Libia, a cura di I. Nardi e S. Gentili, Perugia 2009.

La guerra d'Italia nel 1915 – 1916. Dall'inizio delle ostilità italo – austriache alla dichiarazione di guerra alla Turchia, Vol. II, Milano 1917.

La politica estera di guerra dell'Italia discussa a Roma alla Camera dei Deputati, Milano: Fratelli Treves, 1916.

La Questione dell'Adriatico, a cura di C. Maranelli e G. Salvemini, Roma – Firenze 1919.

F. Le Moal, *La France et l'Italie dans les Balkans 1914 – 1919. Les contentieux adriatique*, Paris 2006.

G. Licata, *Storia e linguaggio dei corrispondenti di guerra: dall'epoca napoleonica al Vietnam*, Milano 1972.

L'imperialismo italiano e la Jugoslavia. Atti del Convegno italo-jugoslavo. Ancona 14 – 16 ottobre 1977, Urbino 1978.

D. Ljubibratić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Sarajevo 1964.

G. Lo Iacono, *L'Italia in Albania (1914 – 1920). Saggio introduttivo e cura di V. Scalia*, Palermo 2010.

D. Luigia Caglioti, *Stranieri nemici. Nazionalismo e politiche di sicurezza in Italia durante la Prima guerra mondiale*, Roma 2023.

D. Mack Smith, *I Savoia d'Italia*, Milano 2010.

D. Mack Smith, *Storia d'Italia dal 1861 al 1997*, Roma – Bari 1997.

L. Magrini, *Il dramma di Serejevo. Origini e responsabilità della guerra europea*, Milano 1929.

P. Malanima, *L'economia italiana. Dalla crescita medievale alla crescita contemporanea*, Bologna 2012.

F. Malgeri, *La guerra libica (1911 – 1912)*, Roma 1970.

V. P. Maltese, *La Terra Promessa. La guerra italo-turca e la conquista della Libia, 1911-1912*, Milano 1968.

F. Mammarella, P. Cacace, *La politica estera dell'Italia. Dallo stato unitario ai nostri giorni*, Roma 2006.

L. G. Manenti, *Massoneria e Irredentismo. Geografia dell'associazionismo patriottico in Italia tra Otto e Novecento*, Trieste 2015.

C. Manfroni, *I nostri alleati navali. Ricordi della guerra adriatica 1915 – 1918*, Milano 1927.

A. Mannucci, *Volontarismo garibaldino in Serbia nel 1914: nel solco della prima guerra mondiale*, Roma 1960.

- M. Marjanović, *Londonški ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914 – 1917*, Zagreb 1960.
- O. Malagodi, *Conversazioni della Guerra. Da Sarajevo a Caporetto*, Vol. I, Milano Napoli 1960.
- E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896 – 1914): Albania e Montenegro tra Austria ed Italia*, Udine 1981.
- G. Mazzitelli, *Le pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale. Catalogo storico (1921-1944)*, Firenze 2016.
- G. Merlicco, *Luglio 1914: L'Italia e la crisi austro – serba*, Roma 2018.
- C. Merlini, *Ricerca sulle sue opere e sulla sua personalità*, Pedrazzini, 1966.
- A. Millo, *Storia di una borghesia: la famiglia Vivante a Trieste dall'emporio alla guerra mondiale*, Gorizia 1998.
- K. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760 – 1914*, Novi Sad 1973.
- A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro – Ugarske i Nemačke 1908 – 1918*, Beograd 1981.
- A. A. Mola, *Giolitti. Il senso dello stato*, 2019.
- M. Montanari, *Politica e strategia in cento anni di guerre italiane*, Vol. 2, *Il periodo liberale*, Tomo 2. *La grande Guerra*, Roma 2000.
- I. Montanelli, *L'Italia di Giolitti 1900 – 1920*, Milano 2013.
- R. Monteleone, „La politica dei fuoriusciti irredenti nella Guerra Mondiale“, Udine 1972.
- A. Monticone, *La Germania e la neutralità italiana 1914 – 1915*, Bologna 1971.
- L. Monzali, *Antonio Tacconi e la comunità italiana di Spalato*, Venezia 2007.
- L. Monzali, *Gli italiani di Dalmazia e le relazioni italo – jugoslave nel Novecento*, Venezia 2015.
- L. Monzali, *Italiani di Dalmazia. Dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Firenze 2004.

S. Morosini, *Sulle vette della Patria. Politica, guerra e nazione nel Club alpino italiano (1863 – 1922)*, Milano 2009.

G. Mosca, *Discorsi parlamentari*, Bologna 2003.

B. Mussolini. *Scritti e discorsi 1904 – 1945*, a cura di D. Bidussa, 2022.

Opera omnia di Benito Mussolini, Dal primo complotto contro Mussolini, alla sua nomina a direttore dell'Avanti! (7 maggio 1911 – 30 novembre 1912), Vol. IV, Firenze 1952.

Opera omnia di Benito Mussolini, Dalla Direzione dell' "Avanti!", alla vigilia della fondazione di "Utopia" (1 dicembre 1912 – 21 novembre 1913), Firenze 1953.

Opera Omnia di B. Mussolini. Dalla fondazione di "Utopia" alla vigilia della fondazione de "Il popolo d'Italia" 22 novembre 1913-14 novembre 1914, Vol. VI, Firenze, 1953.

Opera Omnia di B. Mussolini, Dall'Intervento alla crisi del ministero Boselli (25 maggio 1915 – 17 giugno 1917), Vol. VIII, Firenze 1951.

M. Pacor, *Italia e Balcani. Dal Risorgimento alla Resistenza*, Milano 1968.

F. Pagnacco, *Il contributo della Venezia Giulia e della Dalmazia alla guerra di redenzione*, Trieste 1932.

P. Pastorelli, *Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problem della politica estera italiana 1914-1943*, Milano 1997.

P. Pastorelli, *L'Albania nella politica estera italiana: 1914–1920*, Napoli 1970.

M. Paulová, *Jugoslavenski odbor: povijest jugoslovenske emigracije za svjetskog rata od 1914 – 1918*, Zagreb 1925.

V. Pavlović, *De la Serbie vers la Yougoslavie: la France et la naissance de la Yougoslavie 1878–1918*, Belgrade 2015.

I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861 – 1912 (1918)*, Zadar 1978.

G. Petracchi, *Da San Pietroburgo a Mosca: la diplomazia italiana in Russia 1861-1941*, Roma 1993.

M. Petricioli, *L'Italia in Asia Minore. Equilibrio mediterraneo e ambizioni imperialiste alla vigilia della Prima guerra mondiale*, Firenze 1983.

J. Pirjevec, *Niccolo Tommaseò tra Italia e Slavia*, Roma 1977.

L. Pomoni, *Il dovere nazionale. I nazionalisti veneziani alla conquista della piazza (1908–1915)*, Padova 1998.

E. Ragionieri, *La storia politica e sociale*, Tomo III, *Storia d'Italia. Dall'Unità ad oggi*, vol. IV, Torino 1972.

D. Redivo, *Ruggero Timeus. La via imperialista dell'irredentismo triestino*, Trieste 1995.

A. Répaci, *Da Sarajevo al maggio radioso. L'Italia Verso La Prima Guerra Mondiale*, Murcia 1985.

L. Riccardi, *Alleati non amici. Le relazioni politiche tra l'Italia e l'Intesa durante la prima guerra mondiale*, Brescia 1992.

A. Riosa, *Adriatico irredento. Italiani e slavi sotto la lente francese (1793-1918)*, Napoli 2009.

E. Ritrovato, *Alle origini dei corridoi pan-europei. La ferrovia transbalcanica italiana (1890–1940)*, Bari 2006.

A. Roccucci, *Roma capitale del nazionalismo (1908-1923)*, Roma: Archivio Guido Izzi, 2001.

G. Rochat, *Il colonialismo italiano*, Torino 1973.

S. Romano, *La quarta sponda. La guerra di Libia 1911 – 1912*, Milano 1977.

S. Romano, *Storia d'Italia dal Risorgimento ai giorni nostri*, Milano 1977.

F. Rudi, *L'Italia e la Serbia. Soglie inquiete (1904 – 1912)*, Roma 2020.

A. Sandonà, *L'irredentismo nelle lotte politiche e nelle contese diplomatiche italo-austriache* (3 volumes), Bologna 1932–38.

L. Salvatorelli, *Storia del Novecento*, Milano 1958.

L. Salvatorelli, *La Triplice Alleanza 1877 – 1912*, Milano 1939.

L. Salvatorelli, *Un cinquantennio di rivolgimenti mondiali (1914 – 1971)*, Firenze, 1972.

S. Santoro, *L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918 – 1943*, Milano 2005.

A. Scartabellati, *Poietiche nazionaliste. Un itinerario giuliano tra testi, storiografie, identità, emozioni*, Torino 2018.

M. Scioscioli, *Giuseppe Mazzini. I principi e la politica*, Napoli 1995.

G. Scotti, *Adriatico, Balcani, slavi e italiani. Vicende e personaggi di una lunga storia*, Mariano del Friuli 2008.

E. Serra, *Camille Barrère e l'intesa franco – inglese*, Milano 1950.

C. Sforza, *Fifty Years of War and Diplomacy in the Balkans. Pashich and the Union of the Yugoslavs*, New York 1940.

S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, Princeton 1967.

S. Slataper, *Scritti politici 1914 – 1915*, a cura di G. Baroni, Trieste 1977.

V. Sommella, *Un console in trincea. Carlo Galli e la politica estera dell'Italia liberale (1905 – 1922)*, Soveria Mannelli, 2016.

V. Spano, *Bollettino bio-bibliografico su Scipio Slataper*, Trieste 1944.

G. Spini, *Studi sull'evangelismo italiano tra Otto e Novecento*, Claudiana, Torino 1994.

N. Stipčević, *Dva preporoda: studije o italijansko – srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd 1979.

F. Supilo. *Politički spisi: članci, govori, pisma, memorandumi*, Zagreb 1970.

D. Šepić, *Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914 – 1918*, Zagreb 1970.

A. Tamborra, *Cavour e i Balcani*, Torino 1958.

A. Tamborra, *Imbro I. Tkalac e l'Italia*, Roma 1966.

A. Tamborra, *L'Europa centro – orientale nei secoli XIX – XX (1800 – 1920)*, Milano 1971.

A. Tamborra, *Ljudevit Vuličević tra Slavia e Italia*, Roma 1986.

A. Theodoli, *A Cavallo di due Secoli*, Roma 1950.

F. Tommasini, *L'Italia alla vigilia della guerra*, Vol. I - V, Bologna 1935–1941.

M. Toscano, *Il Patto di Londra. Storia diplomatica dell'intervento italiano (1914–1915)*, Bologna 1934.

M. Toscano, *La Serbia e l'intervento in guerra dell'Italia*, Milano 1939.

L. Tosi , *La propaganda italiana all'estero nella prima guerra mondiale . Rivendicazioni territoriali e politica delle nazionalità*, Udine, 1977.

J. D. Treadway, *The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria – Hungary 1908 – 1914*, West Lafayette 1983.

Trieste 1900–1999: cent'anni di storia, Vol. 2 (1915 – 1922), a cura di L. Bossi, Trieste 1998.

Un viaggio, un'epoca la visita dello zar Nicola II a Racconigi (23-25 ottobre 1909) : atti del convegno nazionale, Racconigi, 22-23 ottobre 1999, cura di B. Gariglio, Società per gli studi storici, archeologici e artistici della provincia di Cuneo, Cuneo 2002.

L. Valiani, *The end of Austria – Hungary*, London: Secker & Warburg, 1973.

B. Vandervort, *To the Fourth Shore. Italy's War for Lybia (1911 – 1912)*, Rome 2012.

A. Vento, *In silenzio gioite e soffrite. Storia dei servizi segreti italiani dal Risorgimento alla guerra fredda*, Milano 2010.

A. Ventrone, *La seduzione totalitaria: Guerra, modernità, violenza politica (1914-1918)*, Roma 2003.

B. Vigezzi, *Da Giolitti a Salandra*, Firenze 1969.

B. Vigezzi, *L'Italia di fronte alla Prima guerra mondiale. L'Italia neutrale*, Milano – Torino 2017.

R. Vivarelli, *Storia delle origini del fascismo: L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*, Vol. I, Bologna 1991.

L. Voinovitch, *Dalmatia and Yugoslav Movement*, London 1920.

G. Volpe, *Italia moderna 1815 – 1898*, Vol. I, Firenze 1958.

G. Volpe, *Italia moderna 1898 – 1910*, Firenze 1973.

G. Volpe, *Italia moderna 1910 – 1914*, Firenze 2002.

G. Volpe, *L'impresa di Tripoli*, Roma 1946.

G. Volpe, *L'Italia nella Triplice Alleanza (1882–1915)*, Milano 1942.

J. Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX stoljeću*, Zagreb 2002.

R. Webster, *L' imperialismo industriale italiano. Studio sul prefascismo 1908 -1915*, Torino 1974.

L. J. Woolemborg, *Politica estera italiana anteguerra e guerra (1882-1917)*, Roma 1938.

Љ. Алексић – Пејковић, *Односи Србије с Француском и Енглеском 1903 – 1914*, Београд 1965.

Љ. Алексић – Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870*, Београд 1979.

Б. Барили, *Српски ратови*, Нови Сад 1996.

С. Божић, *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас 1880 – 1904*, Београд 2001.

В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958.

В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро – Угарске у XX веку*, Београд 1992.

В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966.

Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро – Угарске и Србије 1906 – 1911*, Београд 1962.

М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.

Д. Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896 – 1914)*, Београд 2021.

Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912 до краја 1915 : национално неразвијени и нејединствени Арбанеси као оруђе у рукама заинтересованих држава*, Врање 1988.

Б. Храбак, *„Македонија 1902 – 1915 у италијанско – бугарским суочењима“, Македонија во војните 1912 – 1918*, Скопје 1991.

М. Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије 1912 – 1914: правни оквир*, Београд 2010.

В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845 - 1926*, књ. 2

М. Ковић, *Једини пут: силе Антанте и одбрана Србије 1915*, Београд 2019.

Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века: од чифчијства до банкарства*, посебна издања САНУ, ур. Р. Самарџић, Београд 1988.

Ђ. Д. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878 – 1912*, Титоград 1973.

Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд 1977.

Ђ. Раденковић *Пашић и Југославија*, Београд 1999..

А. Растовић, *Британски интелектуалци о српском и југословенском питању (пример Роберта Ситона Вотсона)*, Београд: Историјски институт 2023.

М. Ристовић, *Mussolini ante portas. Италијански фашизам и југословенско суседство (1919–1925)*, Београд 2021.

Р. Савић, *Арбанаси на српском тлу*, Београд 1989.

С. Скоко, *Други балкански рат 1913. Узроци и припреме рата*, књ. прва, Београд 1968.

Б. Стојић, *Француска и балкански ратови (1912 – 1913)*, Београд 2017.

Н. П. Шкеровић, *Црна Гора на освитку XX вијека*, Београд 1964.

Н. П. Шкеровић, *Црна Гора за вријеме Првог светског рата: односи са Србијом, капитулација*, Титоград 1963.

М. Војводић, *Скадарска криза 1913*, Београд 1970.

Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914 – 1925. Студија о изневереном савезништву*, Београд 1998.

Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, живот и дело. У отаџбини 1903 – 1914*, књ. 2, Београд 1990.

Д. Живојиновић, *La Dalmazia o morte: италијанска окупација југословенских земаља 1918–1923*, Београд 2012.

Чланци и расправе

M. Abati, F. Bazzochi, 'Giovanni Amadori Virgili', *La Vita dei Ceseni*, Vol. XI, Cesena 2017, 265 – 312.

N. Agostinetti, „L'attività dei cattolici isontini nel primo ventennio del Novecento (1900 – 1919)“, *I cattolici isontini nel XX secolo*. Vol. I, Gorizia 1981, 41 – 55.

Lj. Aleksić-Pejković, I rapporti tra la Serbia e l'Italia negli anni Sessanta del XIX secolo, *Archivio Storico Italiano* 137, 4 (502) 1979, 581 – 598.

A. Ara, „La questione della Bosnia-Erzegovina e l'Italia (1875-1877)“, *Il Politico* (Ottobre – Dicembre 1990), Vol. 55, No. 4, 691 – 702.

A. Arisi Rota, „La Questone della Bosnia-Erzegovina e l' Italia (1875-1877)“, *Il Politico*, Vol. 55, No. 4, (Ottobre – Dicembre 1990), 703 – 712.

O. Barié „La politica nazionale della Corriere della Serra dalla guerra di Libia alla Grande guerra“, *Il Risorgimento : rivista di storia del Risorgimento e storia contemporanea*, (1968), Vol. XX, 172 – 199.

G. Baroni, „Il suo Carso“, *Scipio Slataper; il suo tempo, la sua città. Miscellanea di studi a cura di F. Senardi*, 11 – 17.

A. Basciani, L'Italia liberale e l'espansione economica nel Sud-est Europa. Alcuni aspetti della Compagnia di Antivari (1906-1911), Quaderni monografici di “Proposte e Ricerche”, 41, 2017, pp. 73-88.

D. T. Bataković, „Serbian Governement and Essad – Pasha Toptani 1914 – 1920“, *Срби и Албанци у XX веку : циклус предавања 7-10. мај 1990* [*Serbs and Albanians in the 20th Century*], ур. А. Митровић, Београд: САНУ 1991, 57 – 78.

A. Battaglia, R. Sciarrone, „Ipotesi di sbarco sulle coste albanesi. Lo studio del colonnello Vittorio Trombi (1903)“, *L' Albania indipendente e le relazioni italo – albanesi (1912 – 2012)*, a cura di A. Becherelli e A. Carteny, Roma 2013, 21 – 45.

F. Bego, „Beyond the Albanian – Slav Divide. Political Cooperation and National Identities in the Balkans at the Turn of the Twentieth Century“, *East European Politics and Societies and Cultures*, (2019) Vol. 34, Num. 1, 25 – 47.

M. Bertoša, „Pogledi Carla Combija na povijest Istre i etnički sastav njezina pučanstva“, *Časopis za suvremenu povijest*, VI, 3, (1974), 25 – 37.

M. Bertoša, „Pogledi D. Šepića na jadranski iredentizam“, *Arhivski vjesnik* XXXII (1989), 35 – 40.

G. Bevione, „La politica estera dell'Italia e la Francia“, *Nuova Antologia* LVIII (1897), 291–301.

A. Biagini, A. Carteny, „Alla vigilia delle Guerre Balcaniche: l' Italia di fronte alle rivolte per l' indipendenza albanese“, *Le guerre balcaniche e la fine del „Secolo Lungo“*, Atti del Convegno di Târgu Mures (19-20 luglio 2012), a cura di Giuseppe Motta, Roma 2013.

A. Biagini, „I militari e la politica italiana nei Balcani (1875 – 1912)“, *L'Esercito italiano dall'Unità alla Grande Guerra (1861-1918)*, Stato Maggiore dell'Esercito, Roma 1980, 393 – 429.

A. Biagini, „Simeon Radev, le nazioni balcaniche e la guerra italo – turca (1911 – 1912)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, (aprile-giugno 1977), anno LXIV, fasc. II, 203 – 214.

M. Boro Petrovich, „The Italo – Yugoslav Boundary Question“, in: *Russian Diplomacy and Eastern Europe 1914 – 1917*, New York 1963, 162 – 193.

R. J. B. Bosworth, „The Albanian Forests of Signor Giacomo Vismara: A Case Study of Italian Economic Imperialism during the Foreign Ministry of Antonino Di San Giuliano“, *The Historical Journal* 18, no. 3 (1975), 571– 586.

E. Bovo, „Un attrazione fatale: Slataper e Serra verso il monte Podgora“, *Scipio Slataper, il suo tempo, la sua città. Miscellanea di studi a cura di Fulvio Senardi*, Istituto Giuliano di Storia, Gorizia 2013, 51 – 61.

A. Bralić, „Beginning Of The First World War In Dalmatia“, *Review of Croatian History* (10/2014), No. 1, 47 – 75.

A. Bralić, „Zadarski fin – de – siècle. Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 39 (2008) 3, 731 – 775.

A. Bralić, „Zadarsko novinstvo prema Istri i Rijeci pred Prvi svjetski rat“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* (2002), vol. , br. 44, 187 – 206.

A. Bralić, M. Đinđić, „Život Girolama Itala Boxicha – Jerka Božića“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2 (2016), 459 – 494.

M. Bucarelli, „Mussolini e la questione jugoslava durante la prima guerra mondiale“, *Историјски записи*, год. LXXXVII, 3 – 4/2014.

M. Bucarelli, „Mussolini, la questione adriatica e il fallimento dell'interventismo democratico“, *Nuova Rivista Storica* (2011), Vol. 95, N. 1, 137 – 205.

C. Buchberger, „Erinnerungen aus meinen albanischen Jahren 1911 – 1914“, *Studia Albanica* (1973), Vol. I, 215 – 256.

S. Burzanović, „The Italian Contribution to the Development of Bar over the first two decades of the 20th century“, *Interconnections in the Mediterranean Through Time: Montenegro and Italy*, ed. By L. Alberti, Roma 2019, 147 – 173.

F. Caccamo, „Italy, Libya and the Balkans“, in *The Wars before the Great War. Conflict and International Politics before the Outbreak of the First World War*, Cambridge University Press 2015, 21 – 41.

F. Caccamo, „Italy, the Adriatic and the Balkans: from the Great War to the Eve of the Peace Conference“, *Italy in the Era of the Great War*, ed. by V. Wilcox, Boston: Brill, 2018, 122 – 145.

F. Caccamo, „Questo stato piccolo ma molto irrequieto“, *Il Sud-est europeo e le Grandi Potenze. Questioni nazionali e ambizioni egemoniche dopo il Congresso di Berlino*, a cura di A. d' Alessandri e R. Dinu, Roma 2020, 121 – 132.

C. Camizzi, „Caratteri e motivazioni dell'impegno 'dalmatico' di Gabriele d'Annunzio“, *Rivista dalmatica* (1988), v. LIX, n. 4, 262 – 288.

A. Cardini, „Sonnino, la questione adriatica e la 'vittoria mutilata'“, *Studi in onore di Remo Martini*, Milano 2008, 433 – 450.

M. Casella, „Il Marchese Alessandro Guiccioli, parlamentare, prefetto e diplomatico dell'Italia postunitaria“, *Archivio Storico Italiano* 152, no. 2 (560) (1994), 317 – 396.

T. Catalan, „Linguaggi e stereotipi dell'antislavismo irredentista dalla fine dell'Ottocento alla Grande Guerra“, *Fratelli al massacro. Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale*, a cura di Tullia Catalan, Roma 2015, 39 – 68.

F. Catalano, „Il contrasto italo – austriaco nel primo anteguerra“, *Nuovi quaderni del Meridione*, Vol. 5 (1967),

B. Cavallotti, „I socialisti italiani e la guerra balcanica – fra la *Critica Sociale* e l'*Avanti!*“, *Revue des Études sud-est européennes*, XIV, 3, 1976, 389 – 403.

G. Conte, „The Italian Bank Società Commerciale D' Oriente and Its Business in Ottoman Istanbul (1907 – 1915)“, *Osmanlı İstanbulu, Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*

Bildirileri 20-22 Mayıs 2016, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi editörler Feridun M. Emecen Ali Akyıldız Emrah Safa Gürkan, 31 – 46.

G. Cora, „Belgrado 1914.” *Rivista Di Studi Politici Internazionali* 8, no. 4 (1941), 513– 530.

A. Cronia, „Pubblicazioni italiane sugli slavi meridionali nella prima guerra mondiale, *Südost-Forschungen*, 1956, band 15, Munchen : R. Oldenbourg, 1956, 458 – 471.

R. S. Cunsolo, „Libya, Italian Nationalism, and the Revolt against Giolitti“, *The Journal of Modern History* 37, no. 2 (1965), 186 – 207.

M. Cuzzi, „L'irredentismo dalmata di Eugenio Coselchi“, *Quaderni*, Vol. XIX (2008), 187 – 208.

A. D' Alessandri , „Il tormentato percorso della indipendenza albanese (novembre 1912 – luglio 1913). Anselmo Lorecchio e il punto di vista arbëresch“, *Il veltro: rassegna di vita italiana* A. 56, n. 3/6 (mag/dic 2012), 81 – 98.

A. D'Alessandri. „Italian Volunteers in Serbia in 1914.“ *Balkanica* XLIX (2018) 17 – 26.

A. D'Alessandri, „La Serbia, l'Austria – Ungheria e Nikola Pašić in una testimonianza italiana (1884)“, *Il Sud – est europeo e l' Adriatico. Studi italiani. Contributi al XII Congresso Internazionale dell'Association Internationale d'Études du Sud – Est Européen (Bucarest, 2 – 7 settembre 2019)*, a cura di F. Guida, 2019, 35 – 44.

A. D'Alessandri, The Muslim Question in Serbia: the 1862 Bombardment of Belgrade and the Newborn Kingdom of Italy, in: *Italy's Balkan Strategies (19th-20th Century)*, edited by V. G. Pavlović, Belgrade 2014, 29 – 43.

M. Deambrosis, „La partecipazione dei garibaldini e degli internazionalisti italiani alla insurrezione di Bosnia ed Erzegovina del 1875-1876 e alla guerra di Serbia“, *Studi garibaldini e altri saggi*, a cura di R. Giusti, 33 – 82.

E. Decleva, „Droite et Gauche en Italie face à la crise d'Orient (1876 – 1878), *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, tome 27, N.1 (Janvier– mars 1980), 114 – 135.

E. De Biasio, *Alfredo Frassati un conservatore illuminato. Aspetti biografici editi ed inediti*, Milano 2006.

T. De Vergottini, „Missione Avarna a Vienna (1904 – 1915)“, *Rivista di studi politici internazionali*, Vol. 59, No. 1 (233) (Gennaio – Marzo 1992), 73 – 102.

R. Dinu, „L'Italia e l'Oriente europeo: iniziative politiche entro e fuori la Triplice Alleanza. Le relazioni con la Romania 1908 – 1911“, *Balcani 1908. Alle origini di un secolo di conflitti*, a cura di A. D'Alessandri e A. Basciani, Trieste 2010, 59 – 79.

A. di Michele, „Patrioti irredenti o fedeli servitori dell'imperatore? Immagini e realtà dei soldati di lingua italiana nell'Esercito austro-ungarico durante la Grande Guerra“, *L'Italia e la grande guerra. Il 1918. La vittoria e il sacrificio. Congresso di studi storici internazionali*, Atti del Congresso, a cura di Ministero della Difesa, Roma 2019, 315 – 343.

D. Đorđević, „The influence of the Italian Risorgimento on Serbian Policy during the 1908 – 1909 Annexation Crisis“, *Balkanica* (1972), Vol. III, Belgrade 1, 333 – 347.

G. P. Ferraioli, „Giolitti e San Giuliano di fronte alla questione della chiusura dell'impresa di Libia: annessione o protettorato?“, *Africa* (Roma), 56/3 (2001), 325 – 363.

D. Fundić, „The Albanian Question in Serbian – Italian Relations 1914 – 1918“, *Serbia and Italy in the Great War*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2019, 185–199.

C. Galli, „Missione in Albania dal diario di un Regio Console (1913-1915)“, *Storia e politica internazionale* (31 dicembre 1939) (Fasc. IV), Vol XVIII, Milano 1939, 725 – 740.

T. Ganza – Aras, „Il rapporto della politica croata in Dalmazia nei confronti degli italiani nel periodo della grave crisi che investì il dualismo austro – ungarico agli inizi del XX Secolo“, *Atti. Centar za povijesna istraživanja* XV, br. 1 (1985) 173 – 196.

M. Gervasoni, „La rivoluzione per fare che? I sindacalisti rivoluzionari italiani e le rappresentazioni del mondo nuovo (Stato, mercato, sindacato)“, *Marginalismo e socialismo nell'Italia liberale 1870 – 1925*, a cura di Marco E. L. Guidi e L. Michelini, Roma 2001, 173 – 233.

C. Ghisalberti, „La scelta del 1915: L'Italia fra la grande Serbia e una più grande Austria“, *Clio: trimestrale di studi storici*, XLII (2006), n. 4, 573 – 589.

F. Guida, „Ricciotti Garibaldi e il movimento nazionale albanese“, *Archivio Storico Italiano*, (1981), vol. 139, no. 1 (507), 97 – 138.

M. Gulić, „Dalmatia in 1915“, *The Great War in 1915*, ed. by D. Denda and dr M. Christian Ortner, Belgrade 2017, 190 – 210.

„I Dalmati per Dante Alighieri“, *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, Vol. V (1966), 171 – 176.

F. Jesné, „Da Berlino a Tunisi: La Questione d'Oriente nell'arena politica italiana (1878-1881)“, *Il Sud-est europeo e le Grandi Potenze. Questioni nazionali e ambizioni egemoniche dopo il Congresso di Berlino*, a cura di A. d' Alessandri e R. Dinu, Roma 2020, 47 – 55.

F. Jesné, „Des Neutralités imbriquées: L'Italie et les Balkans (août 1914 – mai 1915).“, *Relations Internationales, États neutres et neutralité dans la Première Guerre mondiale* – II n. 160 (janvier – mars 2015), 19 – 38.

F. Jesné, „L'Italie face a la question adriatique 1861–1915. Aspects strategiques et ideologiques“, *Italy's Balkan Strategies (19th & 20th Century)*. *Balkanica*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2015, 103 – 121.

S. Jurisic, „Ai margini dell'impero. L'antirisorgimento in Dalmazia“, *Italies* (2011), N. 15, 135 – 153.

E. Lo Gatto, „Gli slavi studi in Italia“, *Rivista di letterature slave* (1927), 2, 455 – 468.

E. Lodolini, „Mediterraneo, Adriatico, Intervento nella politica del Partito Mazziniano italiano“ (1900 – 1918)“, *Rassegna Storica del Risorgimento*, Vol. 29 (1951), 473 – 486.

G. Macchia, „L'irredentismo repubblicano dal 1876 al 1914“, *Rassegna Storica Toscana* (1971), Anno XVII, Fasc. 2, 243 – 267.

A. J. May, „Trans-Balkan Railway Schemes.“ *The Journal of Modern History*, vol. 24, no. 4, (1952), 352 – 367.

F. Malgeri, „Aspetti politici, diplomatici e militari nella preparazione della guerra libica“, *Rivista di studi salernitani* (luglio – dicembre 1969), N. 4, 337 – 393.

L. G. Manenti, *Geografia e politica nel razzismo antislabo. Il caso dell'irredentismo italiano (secoli XIX-XX)*, in T. Catalan (a cura di), *Fratelli al massacro. Linguaggi e narrazioni della Prima guerra mondiale*, Viella, Roma 2015, 28 – 38.

F. Martelloni, „Antonio Baldacci: Italia e Austria alleate-concorrenti in Albania e Adriatico orientale (1896-1903)“, *Itinerari di ricerca storica XVII* (2013), n. 1, 109 – 139.

F. Martelloni „Geografia, economia e politica dell'Adriatico orientale: i rapporti italo-balcanici in uno studio di Carlo Maranelli del 1907“, *Eunomia. Rivista semestrale del Corso di Laurea in Scienze Politiche e delle Relazioni Internazionali*, 99 – 130.

E. Maserati, „Riflessi triestini della questione nazionale albanese“, *Rassegna storica del Risorgimento* (1979), a. LXVI, n. 2, 166 – 178.

E. Maserati, „Un documento francese sull’irredentismo e la questione adriatica al finire dell’Ottocento“, *Rassegna Storica del Risorgimento* (ottobre dicembre 1974), Fascicolo IV, Anno LXVI, 63–72.

G. Mattioli, „Contribution du journaliste et publiciste Vico Mantegazza – la connaissance de l’histoire et des questions des pays de l’Europe du sudest en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle“, *Balkanica*, XXIV (1993), 87–100.

M. Mazzetti, „L’Italia e la crisi albanese del marzo-maggio 1913“, *Storia Contemporanea* (1973), Anno IV, n. 2, 219–262.

J. McCollum, „Reimaging Mediterranean Spaces: Libya and the Italo–Turkish War, 1911 – 1912, *Diacronie* [Online], *Studi di Storia Contemporanea*, N°23, 2015, documento 1, online dal 29 ottobre 2015.

G. Menini, „Spalato [1919-20]“, *Rivista dalmatica* (1990), v. LXI, n. 4, 241–321.

G. Merlicco, „Alle radici della grande Guerra“, *A venti anni dagli accordi di Dayton*, a cura di G. Motta, Canterano 2017, 13–43.

M. Metzeltin, „Le varietà italiane sulle coste dell’Adriatico orientale“, *Balcani occidentali, Adriatico e Venezia* fra XIII e XVIII secolo. *Der westliche Balkan, der Adriaraum und Venedig (13.–18. Jahrhundert)*, a cura di/herausgegeben von Gherardo Ortalli e/und Oliver Jens Schmitt, Venezia Wien 2009, 199–237.

E. Miche, „La città di Livorno per la causa della libertà dei popoli oppressi (1870 – 1876)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, Vol 29 (1951).

A. Millo, „Attilio Tamaro dall’irredentismo al nazionalismo (1910–1915)“, *L’irredentismo armato. Gli irredentismi europei davanti alla guerra* a cura di F. Todero, Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, 2015, 269–285.

A. Millo, *Una corrispondenza irredentista nell’Italia liberale. Lettere di Attilio Tamaro and Andrea Torre (1912-1914)*, Trieste, *Austria, Italia tra Settecento e Novecento. Studi in onore di Elio Apih*, a cura di M. Cattaruzza, Civiltà del Risorgimento. Collana di saggi testi e studi del comitato di Trieste e Gorizia dell’istituto per la storia del Risorgimento Italiano, Udine 1996, 249–276.

F. Mineccia, *La Grande Guerra in tempo reale: i periodici illustrati nel periodo della neutralità* (agosto 1914 – maggio 1915), *Ricerche Storiche*, n. 2, 2016.

R. Monteleone, „Socialisti e democratici irredenti in Italia nella grande guerra“, *Studi Storici* (1970), Vol. 11, no. 2, 313–346.

L. Monzali, „A Half – Heated Friendship: France and Italian Conquest of Tripolitania and Cyrenaica 1911 – 1912“, *The Libyan War 1911 – 1912*, ed. by L. Micheletta and A. Ungari, 91–113.

L. Monzali, „Le origini dell’irredentismo italiano in Dalmazia“, *L irredentismo armato, Gli irredentismi europei davanti alla Guerra*, Atti del convegno di studi Gorizia, 25 maggio, Trieste, 26-27 maggio 2014, a cura di Fabio Todero, 85–145.

L. Monzali, „Sidney Sonnino e la vita politica italiana prima della grande guerra (1909-1914).“ *Nuova Rivista Storica* (maggio – agosto 2023) Fasc. 11, 521–577.

L. Monzali, „The Balkans and the Triple Alliance in Italian Foreign Policy 1882 – 1903“, *Italy's Balkan Strategies*, ed. by Vojislav G. Pavlović, 2014, 61–80.

L. Monzali, „Un contributo alla storia degli italiani di Dalmazia. Le carte Ghiglianovich“, *Rivista dalmatica*, Volume LXVIII, 1997.

M. Novarino, „Imperialismo liberomuratorio? L’impatto della ‘questione dalmata’ sulla massoneria italiana (1914- 1919) Masonic Imperialism? The Impact of the ‘Dalmatian Question’ on Italian Freemasonry (1914-1919)“, *REHMLAC+*, (maggio-novembre 2018), vol. 10, n. 1, 176–206.

F. Onelli, „La Russia e la guerra di Libia: 26 agosto – 5 novembre 1911“, *Africa: Rivista Trimestrale di Studi e Documentazione Dell'Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente* (2000), vol. 55, n. 3, 385–397.

G. Paladin, *La questione dalmata vista dal Nicolò Tommasea e Antonio Bajamonti*, Rassegna storica del Risorgimento (gennaio – giugno 1951), Anno XXXVIII, Fasc. I – II, 536–546.

R. Palmarocchi, „Il problema dell’Austria negli scrittori italiani...“, *Archivio Storico Italiano*, (1918), V. 76, no. 1/2 (289/290), 135–156.

G. Paolo Palcich, „Vincenzo Duplancich. Lettere e documenti, tra autonomia e irredentismo“, *Rivista Dalmatica* 3 (1986), v. LVII, 169–238.

P. Pastorelli, Le relazioni dell’Italia con la Serbia dal luglio 1914 all’ottobre 1915, *Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problemi della politica estera italiana (1914-1943)*, Milano 1996, 13–41.

V. Pavlović, „C’era una alternativa alla nascita della Jugoslavia?“, *La Lunga guerra. I Balcani e il Caucaso tra conflitto mondiale e conflitti locali (1912 – 1923)*, Milano 2020, 95–107.

V. Pavlović, „La Serbie dans les plans du Vatican et de l’Autriche-Hongrie 1878- 1914“, *Европа и Срби. Међународни научни скуп 13-15. децембра 1995*, ур. С. Терзић, Београд, Нови Сад 1996, 351–378.

V. Pavlović, „Le conflit franco-italien dans les Balkans 1915–1935. Le rôle de Yougoslavie“, *Balkanica XXXVI* (2005), 163–201.

I. Pederin, „Drugi bokeljski ustanak (1882.) i Italija prema spisima austrijske špijunaže u zadržanoj pismohrani“, *Povijesni prilozi* 20 (2001), br. 20, 239–248.

I. Pederin, *Italia irredenta i Dalmacija do 1919*, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata, (2001), 303–348.

G. Pierazzi, „Mazzini e gli slavi dell’Austria e della Turchia“, *Atti del XLVI Congresso di Storia del Risorgimento Italiano*, Istituto per la storia del Risorgimento italiano, Roma 1974, 301–412.

B. Pisa, „Ernesto Nathan e la Politica Nazionale“, *Rassegna Storica del Risorgimento*, (1997), 17–66.

A. Pitassio, „Garibaldi e l’Europa danubiano – balcanica. Mito e realtà“, *Garibaldi e il socialismo*, Bari 1984, 259–278.

A. Pitassio, F. Guida, „La politica estera italiana e gli slavi del sud nei rapporti delle legazioni di Belgrado e di Sofia nei periodi 1904 – 1908 e 1911 – 1913“, *Materiali di storia* 3 (1978/79) n. 15, 59–103.

A. Pitassio, „L’Estrema sinistra e il movimento garibaldino di fronte alla crisi d’Oriente del 1875-1878“, *Europa Orientalis* 2 (1983), 107–122.

A. Pitassio, „Problema slavo meridionale e crisi d’Oriente (1853–1878) nella storiografia italiana“, *Archivio Storico Italiano*, Vol. 136, No. 1/2, (495/496) (1978), 165–194.

O. Popović, „Ratni dopisi iz Crne Gore Evgenija Popovića“, *Cetinjski filološki dani II. Zbornik radova s naučnog skupa održanog na Cetinju 10-12. septembra 2019*, ur. Novica Vujović, Cetinje 2021, 389–403.

M. Priante, „Giuseppe Garibaldi Hero in the Piemonndt of the Balkans. The Reception of a Narrative of the Italian Risorgimento in the Serbian Press“, *Italy's Balkan Strategies (19th & 20th Century)*, ed. by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2014, 45–59.

T. Rajčić, Sava Bjelanović i njegova struja u Srpskoj stranci u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća (vjerska gledišta)“, *Croatica Christiana Periodica*; Vol.58 (2007), 167–186.

- A. Rigonni, „Il concordato serbo vaticano nel 1914“, *Archivio Storico Italiano* (1975) 133, no. 1/4 (483/486), 159–178.
- C. Rizza, „Missione senza ritorno“, *Rivista marittima* (2020), 83–90.
- S. Romano, „Albertini e Frassati : il peso dell'opinione regionale alla vigilia dell'intervento“, *Opinion publique et politique extérieure en Europe. I. 1870-1915. Actes du Colloque de Rome (13–16 février 1980)* Rome: École Française de Rome, 1981, 591–606.
- F. Rudi, „Il Ritorno dei Karadorđević al trono di Belgrado nel 1903. nella corrispondenza diplomatica italiana“, *Nuova Rivista Storica* (2020) CIV, N. 1, 281–329.
- F. Rudi, „Italy and King Aleksandar Obrenović (1889 – 1894)“, *Cpnccke cmyđuje* (2023), Vol. 13, 158–184.
- F. Rudi, „L'Italia e il conflitto doganale austro – serbo (1906–1911)“. Previsioni, strategie, soluzioni“, *Историјски часопис* (2022), књ. 71, 471–517.
- F. Rudi, „L'unification italienne et la Principauté de Serbie (1859 – 1862) d'après des documents inédits“, *Историјски часопис* књ. LXIX (2020), 303–347.
- E. D. Rustia-Traine, „Irredentismo di ieri e oggi“, *Rivista dalmatica*, (1986) LVII, n. 4, 261–265.
- G. Sabbatucci, „Il problema dell'irredentismo e le origini del movimento nazionalista in Italia“, *Storia contemporanea* (1971), n.3, 53–106.
- G. Salvemini, „Alla vigilia del congresso di Berlino. Il colloquio Crispi – Andrassy 21 ottobre 1877 e la genuinità dei 'Diari' crispini“, *Nuova Rivista Storica* (1925) Fasc. I, Anno IX, 72–93.
- I. Santeusano, „Lettere inedite di Roberto Ghiglianovich e Gino de Benvenuti all'on. Giuseppe Bugatto sulla questione linguistic in Dalmazia tra il 1908 e il 1912“, *Quaderni Giuliani di Storia*, Anno IX (1988), n.1, 79–91.
- S. Santoro, „L'Europa Orientale'. Conoscenza e cultura dell'Europa centro – orientale e balcanica in epoca liberale e fascista“, in *Uomini e nazioni. Cultura e politica nell' Italia del Novecento*, a cura di G. Petracchi, Udine 2005, 68–79.
- F. Scabar, „Una lettura del censimento asburgico del 1910“, *Quaderni*, CRS (2019), vol. XXX, 307–378.

R. Sciarrone, Sbarchi sulle coste dalmate per operazioni verso la Bosnia e l'Erzegovina, 1903, *39° Congresso della Commissione Internazionale di Storia Militare, Le operazioni interforze e multinazionali nella storia militare*", Ministero della Difesa, Roma, Atto di congresso in volume, (2014), 1–18.

F. Senardi, „1909: la polemica Vivante-Salvemini. Marx contro Mazzini?“ *Angelo Vivante e Il Tramonto Della Ragione*, a cura di L. Zorzenon, Trieste 2017, 43–65.

C. Sforza, „Pierre Ier de Serbie et Nikola Pašić“, *Monde Slave* (1937), Vol. II, 1937, 1–15.

T. Sillani, „Roberto Ghiglianovich“, *Rassegna italiana, politica letteraria* (aprile 1941), Vol. LIV, Fasc. CCLXV, 199–204.

G. Spadolini, „Albertini e Giolitti“, *Archivio Storico Italiano*, vol. 126, no. 3/4 (459/460) (1968), 517–534.

A. Staderini, „Rivendicazioni territoriali e mobilitazione nazionale nei documenti del 1919 di Giovanni Giurati e Oscar Sinigaglia“, *Storia Contemporanea* a. XIV (1983), N. 1, 96, 89–143.

B. Stojić, „The international dimensions of a local problem: Serbian goals versus Italian aspirations in Albania (1912 – 1914)“, *War, Peace and Nation – Building* (1853 – 1928), 205–221.

M. Stojović, „Neodigrana predstava. Kraljevsko pozorište Nikola I u Baru“, *Pogled. Časopis inženjerske komore Crne Gore*, god. 6 (oktobar 2016) (18), Podgorica 2016, 102–105.

D. Šepić, „Angelo Vivante i talijanski iredentizam na Jadranu“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 5 (1963), 89–105.

D. Šepić, „Talijanski iredentizam na Jadranu. Konstante i transformacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 7 (1975), 5–30.

M. Šćekić, „Stanje na crnogorsko–albanskoj granici uoči Prvog svjetskog rata (1913–1914), *Arhivski zapisi*, 2017, br. 1/2, 67–86.

A. Tamborra, Il primo ingresso degli italo-albanesi nella politica balcanica (1885-1886), *Rassegna storica del Risorgimento*, a. LXVII (1980), n. 3, 339–345.

A. Tamborra, „La crisi balcanica del 1885 – 1886 e l'Italia“, *Rassegna storica del Risorgimento*, LV, fasc. 3 (1968), 371–396.

- A. Tamborra, „Politica serba nel Regno di Sardegna (1856 – 1861) su documenti inediti“, *Rassegna storica del Risorgimento*, fasc. 1 (gennaio – marzo 1951), 43–72.
- A. Tamborra, „The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900 – 1914)“, *The Journal of European Economic History* (1974), Vol. 3, n. 1, 87–120.
- J. Tasato Mellone, „An Edwardian's Search for Meaning: Trevelyan's Garibaldi“, *The Journal of the The Historical Society V* (2005), 119–153.
- E. R. Terzuolo, „The Garibaldini in the Balkans, 1875-1876“, *The International History Review* IV 1 (1982), 113–126.
- F. Todero, „La guerra di Scipio“, *Scipio Slataper, il suo tempo, la sua città. Miscellanea di studi*, 159–180.
- G. E. Torrey, „The Rumanian-Italian Agreement of 23 September 1914.“ (1966), *The Slavonic and East European Review*, vol. 44, n. 103, 403–420.
- M. Toscano, „Il Patto di Londra“, *Annali di Scienze Politiche* 4, no. 3 (1931), 171–218.
- L. Tosi, „Giuseppe Antonio Borgese e la prima guerra mondiale (1914 – 1918)“, *Storia Contemporanea. Rivista trimestrale di studi storici* (1973), a. IV, n°2, 263–299.
- Lj. Toševa Karpowicz, „Mazzini e il risorgimento serbo (1848 – 1878)“, *Il Mazzinianesimo nel mondo*, Vol. II, Pisa 1996, 511–569.
- U. Urošević, „Between Orientalism and Realpolitik: Serbia in Writings of Edoardo Scarfoglio and Carlo Sforza“, *Serbian – Italian Relations. History and Modern Times*, ed. By S. Rudić, A. Biagini and B. Vučetić, Belgrade 2015, 101–119.
- R. Valle, „Il risorgimento e l'ustanak degli Slavi del sud“, *Patriotismo, Risorgimento e Unità Nazionale*, Atti del Convegno, a cura di S. Bernardi, Roma 2011, 69–86.
- M. Vernassa, „Opinione pubblica e politica estera. L'interessamento italiano nei confronti dell'area balcanica (1897–1903)“, *Rassegna storica del Risorgimento*, vol. LXIII, 1976, N. 3 358–364.
- M. Vesnitch, „Cardinal Alberoni: An Italian Precursor of Pacifism and International Arbitration“, *The American Journal of International Law*, vol. 7, no. 1 (1913), 51–82.
- M. Videnović, „The Outbreak of the First Balkan War and the Italo-Turkish Peace Negotiations in Lausanne in 1912“, *Balkanica* LIV (2023), 103–128.

M. Vojinović, „Breaking the Isolation. Kingdom of Serbia and the Adriatic Railroad 1906–1908“, *Balkanica* LIV (2023), 83–101.

D. W. Wrigley, „Germany and the Turco-Italian War, 1911-1912.“, *International Journal of Middle East Studies* 11, no. 3 (1980), 313–338.

G. Zichi, „Dal pensiero all'azione. L'interventismo dei repubblicani italiani agli albori della grande guerra“, *Studi Storici* (2017), Vol. 58, no. 3, 787–817.

Љ. Алексић – Пејковић, „Допринос обнављању српско – енглеских односа (1903 – 1906)“, *Историјски часопис*, XVIII (1971), 429–449.

Љ. Алексић–Пејковић, „Италија и Црна Гора током последње две деценије XIX века“, *Историјски часопис*, Књ. XLV–XLVI (1998-1999), 149–177.

Љ. Алексић – Пејковић, „Италија и јадранска железница“, *Историјски часопис* 34 (1987), 255–270.

Љ. Алексић – Пејковић, „Италијанско јавно мњење и аустроугарски ултиматум Србији 1914“, *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, Београд 1976, 463–487.

Д. Т. Батаковић, „Велике силе, Србија и албанско питање“, *Баштина* бр. 7 (1996) 185–203.

С. Бурзановић, „Италија и Црна Гора у Анексионој кризи 1908 – 1909“, *Историјски записи*, година LXXXVI (1-2/2013), Подгорица 2013, 85–110.

К. Гизалберти, „Између Србије и Далмације: за поновно читање Д'Анунцијевог интервентизма“, *Летопис Матице српске*, Год. 172, Књ. 458, 5 (1996) 657–680.

Д. Ђорђевић, „Италијанско-турски рат 1911–12 године и његов утицај на Балкан“ („The Italo-Turkish War of 1911-12 and its impact on the Balkans“), *Историјски преглед* 4 (1954), 46–54.

Д. Ђорђевић, „Пројекат јадранске железнице у Србији“, *Историјски гласник* IX (1956), 3-4, 228–259.

Б. Храбак, „Македонија 1902 – 1915 у италијанско – бугарским суочењима 1903 – 1915“, *Македонија во војните 1912-1918 : прилози од научниот собир во МАНУ на 16 и 17 ноември 1988 година*, Скопје 1991, 251–266.

С. Јанковић, „Италијански иредентизам у оквиру народноослободилачких покрета у Аустроугарској“, *Politeia* 4(8) (2014), 217 – 234.

М. Ковић, „Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (19. јун – 2. јул 1914)“, *Глас Српска академија наука и уметности*, књ. 18 (2018), 363–373.

П. Лазаревић ди Ђакомо, „Тршћански културни круг“: појам и значај за историју и књижевност Срба (и Јужних Словена)“, *Serbian Studies Research Vol. 9*, No. 1 (2018), 15–30.

Ђ. Микић, „Србија и Црна Гора у малисорској кризи 1910–1911“, *Историјски записи*, година XXXVIII, LVIII (1985/2), 5–34.

А. А. Миљковић, „Антун Фабрис и 'Маћедонско питање', *Вардарски зборник* (2006) бр. 5, 85–91.

С. А. Радоева, „Бугарско–српски односи у фокусу европске дипломатије (1913 – 1915), у: *Први светски рат, Србија, Балкан и Велике силе*, Београд 2015, 71–87.

С. Д. Станојевић, „Утицај италијанско–турског рата на прилике у Србији, према извештају руског посланика у Београду Н. Г. Хартвига“, *Зборник радова Филозофског факултета* XLIII/2 (2013), 183–193.

С. Стојановић, „Битка код Мердара – почетне борбе за ослобођење Старе Србије у Првом балканском рату“, *The Battle of Merdare – the Initial Clashes in the Fight for the Liberation of Old Serbia, Косово и Метохија 1912–2012*, Филозофски факултет: Универзитет у Приштини, Косовска Митровица, (2012): 729–751.

М. Ж. Живановић, „О евакуацији српске војске из Албаније и и њеној реорганизацији на Крфу (1915 – 1916) према француским документима“, *Историјски часопис* (1963 – 1965), књ. XIV – XV, 231–301.

Д. Живојиновић, „Сан – Ђулијано и италијанске претензије на Јадрану на почетку светског рата 1914–1918“, *Историјски часопис* 20 (1973), 307–317.

Необјављене дисертације

G. Bianchi, *Diplomazia balcanica e mediterranea. Russia e Italia dall'accordo di Racconigi al patto di Londra 1909-1915*, Tesi di Dottorato, Roma: Sapienza Università, 2019/20.

A. Bishaj, *La dimensione internazionale del nazionalismo: Le istituzioni internazionali nella formazione dello Stato albanese (1908 – 1918)*, Tesi di perfezionamento in discipline storiche, Scuola Normale Superiore, Pisa, Classe di Lettere e Filosofia, 2017/2018.

M. Đinđić, *Talijanski zastupnici u Dalmatinskom saboru: okvir za kolektivnu biografiju 1883 – 1912 (1918)*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar 2016.

M. Fornari, *La questione adriatica sui quotidiani in lingua italiana e in lingua serba alla vigilia della Grande guerra*, Dottorato di Ricerca, (Università degli studi di Trieste), Anno Accademico 2011/2012.

C. Pagano, *Emergere ed evoluzioni di un discorso etnico nella Tripolitania coloniale: la questione berbera (1911 – 1923)*, Dottorato in Scienze Politiche XXX Ciclo, Roma Tre Università degli studi, 2017.

T. Rajčić, *Srbi u Dalmaciji od preporodnog tradicionalizma do nacionalnog radikalizma*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2012.

S. Zanutto, *L'Italia e la prima guerra balcanica. Diplomazia e opinione pubblica*, Tesi di Laurea, Università di Torino, Facoltà di lettere e filosofia, Anno accademico 2001/2002.

З. Д. Бајин, *Мирослав Спалајковић (1869–1951): Биографија*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Н. Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике*, Београд 2021.

П. С. Лазаревић, *Трићански културни круг и Јужни Словени*, Београд, Филолошки факултет, 2018.

А. В. Николић, *Аустроугарска Босна и Херцеговина и британски Египат: управа, политика, култура (1908 – 1918)*, докторска дисертација, Београд, Филозофски факултет 2022.

Енциклопедије и биографски речници

Dizionario Biografico degli Italiani

Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti, Vol. XXXII (1936)

БИОГРАФИЈА

Константин Драгаш рођен је 21. новембра 1993. године у Београду, где је завршио основну школу „Михаило Петровић Алас“ и Пету београдску гимназију (друштвено – језички смер). Учествовао је на општинским такмичењима из историје током школске 2005/06 и 2006/07 и оба пута освојио прво место. Основне студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду започео је 2012. године, и окончао 2016. године са просечном оценом 9,13. Одбранио је у септембру 2016. године дипломски рад под називом *Политичке идеје Париске комуне 1871.* на катедри за Општу историју 19. века, под менторством проф. др Милоша Ковића. На истом факултету је уписао и мастер студије, које је окончао 2017. године, просечном оценом 9,17 и одбравивши мастер рад под насловом *Швајцарска искуства српских интелектуалаца (1864–1914)*, уз менторство истог професора, др Милоша Ковића. Од 2018. године запослен је као истраживач – приправник у Балканолошком институту САНУ, на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Историја политичких идеја и институција на Балкану у XIX и XX веку* (ред. број пројекта: 177011) чији је руководилац директор Балканолошког института др Војислав Г. Павловић. Од јануара 2022. године сарађује на пројекту *Pope Pius XII and the Challenge of Totalitarianism in Yugoslavia, 1941- 1958* [Папа Пије XII и изазов тоталитаризма у Југославији, 1941-1958] (POLITY) којим руководи др Војислав Г. Павловић, научни саветник, и чији је носилац Балканолошки институт САНУ. Пројекат финансира Фонд за науку Републике Србије у оквиру Програма ИДЕЈЕ. Говори енглески, француски и италијански језик, пасивно се служи руским, и у мањој мери латинским.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Константин Драгаш

Број индекса 5И17-11

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Италија и српско питање (1911 – 1915)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 4. јула 2024. године

,

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Константин Драгаш

Број индекса: 5И17-11

Студијски програм: историја

Наслов рада: Италија и српско питање (1911 – 1915)

Ментор: проф. др Милош Ковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 4. јула 2024. године

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Италија и српско питање (1911 – 1915)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 4. јула 2024. године

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.